

ЮРИДИЧНИЙ НАУКОВИЙ ЕЛЕКТРОННИЙ ЖУРНАЛ

ЕЛЕКТРОННЕ НАУКОВЕ
ФАХОВЕ ВИДАННЯ

www.lsej.org.ua

1'2025

**Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України**

**Електронне наукове фахове видання
«Юридичний науковий
електронний журнал»**

№ 1, 2025

**На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 409 від 17.03.2020 р. (додаток 1)
журнал внесений до переліку фахових видань категорії «Б» у галузі юридичних наук
(081 – Право, 262 – Правоохоронна діяльність, 293 – Міжнародне право)**

**Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща)**

**Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.**

**Видавничий дім
«Гельветика»
2025**

Юридичний науковий електронний журнал – електронне наукове фахове видання юридичного факультету Запорізького національного університету

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Коломосць Тетяна Олександрівна – доктор юридичних наук, професор

Заступник головного редактора:

Бондар Олександр Григорович – доктор юридичних наук, професор

Відповідальний секретар:

Віхляєв Михайло Юрійович – доктор юридичних наук, професор

Члени редакційної колегії:

Батюк Олег Володимирович – доктор юридичних наук, доцент;
Биргеу Михайло Михайлович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Молдова);
Болокан Інна Вікторівна – доктор юридичних наук, доцент;
Ботнару Стела – доктор юридичних наук, доцент;
Бринза Сергій – професор, доктор хабілітат;
Верлос Наталя Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент;
Войцех Войтила – доктор гуманітарних наук у галузі філософії (Республіка Польща);
Волошина Владлена Костянтинівна – кандидат юридичних наук, доцент;
Галіцина Наталя Вікторівна – доктор юридичних наук, професор;
Деревянко Наталія Зеновіївна – доктор філософії у галузі права;
Діхтієвський Петро Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Дрьомін Віктор Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Дудоров Олександр Олексійович – доктор юридичних наук, професор;
Ібрагімов Соліджон Ібрагімович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Таджикистан);
Кантор Наталія Юріївна – кандидат юридичних наук;
Колпаков Валерій Костянтинівич – доктор юридичних наук, професор;
Копча Василь Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Курінний Євген Володимирович – доктор юридичних наук, професор;
Кушнір Сергій Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Смирнов Максим Іванович – кандидат юридичних наук, доцент;
Стеценко Семен Григорович – доктор юридичних наук, професор;
Тернушак Михайло Михайлович – доктор юридичних наук;
Тошек Бартоломей – доктор політичних наук, професор (Республіка Польща);
Уільям Дж. Уоткінс – доктор юридичних наук (США);
Фальковський Андрій Олександрович – кандидат юридичних наук, доцент;
Федчишин Дмитро Володимирович – доктор юридичних наук;
Шарая Анна Анатоліївна – доктор юридичних наук, доцент;
Д-р Ханна Боуз – LLB, MSc, PhD, FHEA, доцент кримінального права (Велика Британія);
Д-р Брюс Вордхо – PhD, LLB, LLM, професор конкурентного права (Велика Британія);
Д-р Джейн Руні – доцент міжнародного права (Велика Британія).

***Рекомендовано до опублікування вченою радою
Запорізького національного університету,
протокол № 7 від 28.01.2025 р.***

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Борщевська О.М., Фесан М.В. ДЕФОРМАЦІЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ПІД ЧАС ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ.....	18
Горінов П.В., Макарова О.В. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕФОРМУВАННЯ ВИЩОЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ.....	22
Кельбь С.Г. ФОРМУВАННЯ ОСНОВ ПРАВОВЛАДДЯ У КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ.....	27
Кобко-Одарій В.С. ПРАВОВА ПРИРОДА ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВСУБ'ЄКТНОСТІ ТА ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....	30
Козаченко А.І. ВІТЧИЗНЯНА КОНСТИТУЦІЙНА ТРАДИЦІЯ ОБМЕЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ДОБИ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917–1920 РОКІВ.....	34
Коломоєць Т.О. НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА «ЮРИДИЧНИЙ ПЕРЕКЛАД» ЯК СКЛАДОВА ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ (ВДОСКОНАЛЕННЯ) ІНШОМОВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТІВ-ПРАВНИКІВ У ПРАВНИЧИХ ШКОЛАХ УКРАЇНИ (ЧАСТИНА ПЕРША).....	38
Косович В.М. НОРМАТИВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ СПАДКУВАННЯ МАЙНОВИХ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В ЄС ТА УКРАЇНІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ У ПРИЗМІ НОРМОПРОЕКТНОЇ ТЕХНІКИ.....	43
Котляренко О.П., Остапенко А.І. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ НАУКОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У ПРАВОТВОРЧОМУ ПРОЦЕСІ В СИСТЕМІ МІНІСТЕРСТВА ОБОРОНИ УКРАЇНИ.....	48
Кузьо Л.І., Скворонська І.Ю. ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКОЇ СІМ'Ї В ЧАС ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ.....	53
Лисик М.А. ГАРАНТІЇ ПРАВОЗАКОННОСТІ У ПРАВОВІЙ ДЕРЖАВІ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ТА ПРАКТИЧНЕ ВПРОВАДЖЕННЯ.....	56
Сидоренко О.О. ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВИХ АКТИВ В УКРАЇНІ: ВІД ДАВНИНИ ДО СУЧАСНОСТІ.....	60
Сидоркіна Р.Д., Житник М.О. ЮРИДИЧНА НАУКА ЯК РУШІЙНА СИЛА ЕФЕКТИВНОГО РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ.....	64
Удовика Л.Г., Калугіна І.О. ПОНЯТТЯ КОРУПЦІЇ: НАУКОВІ ПІДХОДИ ТА ЛЕГАЛЬНЕ ТЛУМАЧЕННЯ.....	67
Фулей Т.І. ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ АСПЕКТ ПОЗИТИВНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ДЕРЖАВИ СТОСОВНО ПРАВА НА ЖИТТЯ: ЛЮДИНОЦЕНТРИЧНА ОПТИКА.....	72

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Букач В.В. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА НА ПРАВОВУ ДОПОМОГУ В УКРАЇНІ ТА ЙОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ.....	78
Гриценко Г.М. ПОЗИТИВНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ДЕРЖАВИ ТА ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ.....	82
Коротич О.В. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ ПРАВА ВЕТО ЩОДО РІШЕННЯ СІЛЬСЬКОЇ, СЕЛИЩНОЇ, МІСЬКОЇ РАДИ.....	87
Курінний Є.В. ДЕТЕРМІНАНТИ УСКЛАДНЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ДІЇ УГОДИ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ПОЛЬЩЕЮ ЩОДО ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ВІЙНИ ТА ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ.....	94
Максіменцева Н.О. ІНСТИТУТ ПРЕЗИДЕНСТВА В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПОВНОВАЖЕНЬ ПРЕЗИДЕНТА У СФЕРІ БЕЗПЕКИ.....	99
Нестерович В.Ф. ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ В УКРАЇНІ.....	105
Pankevych O.Z., Havryltsev M.T. APPLICATION OF THE EUROPEAN CONVENTION ON PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND FUNDAMENTAL FREEDOMS AND THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS IN DECISIONS OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE.....	112
Сидорчук Л.А. ПАРЛАМЕНТСЬКИЙ КОНТРОЛЬ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ.....	116
Степанов Д.М. ІНСТРУМЕНТИ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ОБІГУ ХІМІЧНИХ РЕЧОВИН І ХІМІЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ В УКРАЇНІ.....	120

Сьох К.Я., Довгаль О.П. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ В УКРАЇНІ.....	124
Шатіло В.А. ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОЇ ПРАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	128

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Azizova Sabina Khamid. TERMINATION OF MARRIAGE, AS A SIGNIFICANT ASPECT OF FAMILY AND CIVIL LAW.....	131
Голубенко І.І. ЗАХИСТ ПРАВ БАТЬКІВ І ДІТЕЙ В СУЧАСНИХ УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ.....	135
Жорнокуй Ю.М. СУТНІСТЬ ТА МІСЦЕ ОХОРОННИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН У МЕЖАХ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ЗВ'ЯЗКІВ.....	139
Зелінський О.І. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РЕОРГАНІЗАЦІЇ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИМІРИ.....	144
Луценко Д.С. ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ПРАВОВОГО ДОСВІДУ ІНШИХ КРАЇН ЩОДО ПРИВАТНОПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ МАЙНОВИХ ОЧІКУВАНЬ В УКРАЇНІ.....	148
Малига В.А., Лелюх О.Д. КРИТЕРІЙ КОНТРОЛЮ ЯК ПІДХІД ДО ВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОГО ЗАКОНУ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ	152
Нескороджена Л.Л., Лазько Г.З., Кононець О.М. ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ В СПРАВАХ ОКРЕМОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....	156
Пальчук П.М. ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ КОРПОРАЦІЙ, СТВОРЕНИХ СУБ'ЄКТАМИ ПУБЛІЧНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ.....	160
Перунова О.М. ВПЛИВ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА НА ПРОЦЕСУАЛЬНУ ФОРМУ.....	164
Фурса С.Я., Фурса Є.І. РЕГУЛЮВАННЯ СПОРУ ЗА УЧАСТІ СУДДІ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ ТА МЕДІАЦІЯ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ.....	167
Ханик-Посполітак Р.Ю. РОЗГЛЯД СПРАВ ПРО УСИНОВЛЕННЯ: ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ТА СІМЕЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА.....	171
Цьомра В.Ю. ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ТОВАРИСТВА З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ: СКЛАДОВІ, ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ.....	175

РОЗДІЛ 4

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Алексєєнко І.Г. ЩОДО ПОНЯТТЯ «ПРИПИНЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО ТОВАРИСТВА» ТА ПРИПИНЕННЯ ЙОГО ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ	180
Баржак В.В., Ваксман Р.В. ПРАВОВА ОЦІНКА ВПЛИВУ РЕКЛАМИ МУЗИЧНИХ КЛІПІВ НА СПОЖИВАЧІВ АУДІОВІЗУАЛЬНОГО ПРОДУКТУ.....	184
Грабильнікова О.А. ОСОБЛИВОСТІ ДОБРОВІЛЬНОЇ РЕОРГАНІЗАЦІЇ СТРАХОВИКІВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....	188
Dvornikova P.A., Shvydka T.I. REFORMING THE LEGAL REGIME OF FOREIGN DIRECT INVESTMENT: A CATALYST FOR ECONOMIC GROWTH AND STABILITY.....	192
Зарічанський Г.В., Будурова Г.М. ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ З НАДАННЯ ПОСЛУГ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ВІРТУАЛЬНИМИ АКТИВАМИ.....	196
Іванченко Е.П. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ГОСПОДАРСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ, ЩО РЕГУЛЮЄ МИТНУ БРОКЕРСЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ	199
Кулик О.І. ВПРОВАДЖЕННЯ ПРИНЦИПУ ЗВОРОТНОГО ЗАПИТУ (REVERSE SOLICITATION) НА РИНКУ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ В УКРАЇНІ.....	206
Маліновська А.А. ЩОДО АЛГОРИТМУ ПРОЯВЛЕННЯ НАЛЕЖНОЇ ОБАЧНОСТІ ПРИ ВИБОРІ КОНТРАГЕНТА.....	211
Малюта О.С., Васильєв М.Ю. ДО ПИТАННЯ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ТОВАРИСТВ З ДОДАТКОВОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ.....	214
Марущак О.А. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПЛАТНИКІВ ПОДАТКІВ ЗА ПОРУШЕННЯ ПОДАТКОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА.....	217

Петрина В.Н. ШЛЯХИ РЕФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ.....	222

РОЗДІЛ 5

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Анатійчук В.В. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ РЕГУЛЮВАННЯ РОБОТИ НА ПЛАТФОРМАХ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД.....	229
Вакарюк Л.В. ПРАВО НА ВІДКЛЮЧЕННЯ В СВІТЛІ КОНЦЕПЦІЇ БАЛАНСУ МІЖ РОБОТОЮ ТА ОСОБИСТИМ ЖИТТЯМ.....	234
Котова Л.В., Севост'янова К.А. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЧАСУ ВІДПОЧИНКУ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ.....	238
Лактіонов І.В. ГІДНЕ СТАВЛЕННЯ ДО ПРАЦІВНИКА З БОКУ РОБОТОДАВЦЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ ГІДНОЇ ПРАЦІ.....	245
Нагибайло Т.О., Бутинська Р.Я. ОСОБЛИВОСТІ ГАРАНТІЙ ТРУДОВИХ ПРАВ ПРАЦІВНИКІВ, ПРИЗВАНИХ НА ВІЙСЬКОВУ СЛУЖБУ ЗА ДІЮЧИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ.....	249

РОЗДІЛ 6

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Бегас В.Л., Романишина Т.О., Лахман А.Р. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ АНАЛІЗУ РИЗИКІВ У СФЕРІ БЕЗПЕЧНОСТІ ХАРЧОВИХ ПРОДУКТІВ ТА ЗДОРОВ'Я ТВАРИН В УКРАЇНІ.....	252
Груба С.В. ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗМІСТУ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ.....	256
Духневич А.В., Карпінська Н.В. ЕКОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ ВІЙНИ: УТВОРЕННЯ ТА ВПЛИВ ВІДХОДІВ НА ДОВКІЛЛЯ УКРАЇНИ.....	261
Кнапець М.В. ЗАСТОСУВАННЯ КОНВЕНЦІЇ З ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В ПРАВОВІДНОСИНАХ ЩОДО ОРЕНДИ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ.....	265
Харитонов Т.С., Білошкурський М.М. ПРОБЛЕМИ КОРУПЦІЙНИХ РИЗИКІВ ПРИ НАБУТТІ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЕЛЬНУ ДІЛЯНКУ УЧАСНИКАМИ БОЙОВИХ ДІЙ ТА ОСОБАМИ, ПРИРІВНЯНИМИ ДО НИХ.....	269

РОЗДІЛ 7

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Боднарчук І.О. ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУТУ СВІДКА В АДМІНІСТРАТИВНОМУ ТА ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРОЦЕСАХ.....	273
Бойко І.В. ВПЛИВ ПРИНЦИПІВ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ПРОЦЕДУРИ НА ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ.....	277
Герасименко Л.В. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ БЮДЖЕТНОГО ПРОЦЕСУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	282
Голосніченко Д.І. ЗАПОБІГАННЯ ПОШИРЕННЮ НЕДОСТОВІРНОЇ ІНФОРМАЦІЇ.....	286
Горб В.В. ДІАЛЕКТИЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ЦИФРОВІЗАЦІЇ.....	290
Добрунова К.В. ФІНАНСОВИЙ КОМПЛАСНС У БОРОТБІ З ВІДМИВАННЯМ ГРОШЕЙ.....	294
Задирака Н.Ю. БАНКИ ЯК СУБ'ЄКТИ ПОЗАСУДОВОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ ФІНАНСОВО-ПРАВОВИХ СПОРІВ.....	297
Зицик С.Г., Анішук В.В. ФІНАНСОВІ САНКЦІЇ ЯК МІРА ФІНАНСОВО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....	300
Івановська А.М., Гаврік Р.О. ДОСВІД ВПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО КАБІНЕТУ ПЛАТНИКА ПОДАТКІВ В КОНТЕКСТІ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ В УКРАЇНІ ТА ДЕРЖАВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	303
Карабін Т.О., Хохлова І.В., Малеш П.В. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРОЦЕДУРНІ НОРМИ, ЩО АДРЕСОВАНІ ДИСКРЕЦІЇ, У МЕХАНІЗМІ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ.....	306
Кобрусєва Є.А. ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА ЕЛЕКТРОННИХ СИСТЕМ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ.....	310
Малетова О.С. ІНСТИТУЦІЙНА РОЛЬ ГРОМАДСЬКИХ РАД У СИСТЕМІ АНТИКОРУПЦІЙНИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ: ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ.....	313

Markova O.O. GERMAN MODEL OF ADMINISTRATIVE PROCEDURE.....	317
Пай І.І. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЙНИМ РИЗИКАМ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ МИТНИХ ПРОЦЕДУР.....	321
Пилога Л.В. ДЕЯКІ ПИТАННЯ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ ЛІКАРСЬКИХ ЗАСОБІВ – ДОСВІД КРАЇН ЄС.....	327
Поплавський О.О., Остальцев О.А., Прокопович-Ткаченко Є.Д. ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ВІЙСЬКОВІЙ ЮСТИЦІЇ: ПРАВОВІ ТА ЕТИЧНІ АСПЕКТИ.....	330
Прокопович-Ткаченко Д.І., Саричев В.І., Костенко О.В., Соколенко О.І. РОЗРОБКА ПАРАДИГМИ МЕТОДУ АНАЛІЗУ НАУКОВОЇ НОВИЗНИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧЕРЕЗ МЕРЕЖІ МЕТАДАНИХ.....	335
Пузирний В.Ф. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОДАТКОВІ ПРАВОПОРУШЕННЯ.....	339
Розсоха С.С. ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	342
Рябокін Є.О. СИСТЕМА ПРИНЦИПІВ ПРОВАДЖЕННЯ В СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПОВ'ЯЗАНІ З КОРУПЦІЄЮ.....	347
Савіцька В.В. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН У ГАЛУЗІ ЗАПОБІГАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ.....	351
Синиціна Ю.П., Титаренко О.О. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ.....	354
Смірнова А.О. ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ РІВНОГО ДОСТУПУ ПРИ ВСТУПІ НА ДЕРЖАВНУ СЛУЖБУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	359
Соцький А.М. ШЛЯХИ СТАНОВЛЕННЯ ТА СПРАВЛАННЯ МИТНИХ ПЛАТЕЖІВ В УКРАЇНІ.....	363
Стреляний В.І. ПОВНОВАЖЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ АДМІНІСТРАЦІЙ НА НАДАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК В ОРЕНДУ СТРОКОМ ПОНАД ОДИН РІК У МЕЖАХ ІСНУЮЧИХ ДОГОВІРНИХ ВІДНОСИН.....	367
Тихонова О.В., Науменко С.Г. ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ СВІТОВОГО ДОСВІДУ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ В ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ.....	370
Чернікова О.С. НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СУДОВИХ ТА ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ В СФЕРІ МІГРАЦІЇ.....	374
Чеховська І.В. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПНОСТІ МЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ У ПЕРІОД ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ.....	378
Шевчук М.О. АНАЛІЗ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ІНФОРМАЦІЙНУ БЕЗПЕКУ.....	383

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ;

КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Боровик А.В. САМОВІЛЬНЕ ЗАЛИШЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ЧАСТИНИ АБО МІСЦЯ СЛУЖБИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ. АНАЛІЗ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ.....	387
Зайка Д.Є. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ЦИФРОВОЇ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСІБ, ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ.....	391
Звонарьов О.Ю., Мохонько О.О. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ ПОСЯГАННЯ НА ТЕРИТОРІАЛЬНУ ЦІЛІСНІСТЬ І НЕДОТОРКАННІСТЬ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....	397
Климась Е.І. БЕЗПОСЕРЕДНІЙ ОБ'ЄКТ ПРИМУШУВАННЯ ДО УЧАСТІ У СТРАЙКУ АБО ПЕРЕШКОДЖАННЯ УЧАСТІ У СТРАЙКУ.....	402
Коваленко О.О. ЛЮДИНОЦЕНТРИСТСЬКИЙ ПІДХІД В РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ПОВНОЛІТНЬОГО СУБ'ЄКТА ПРОБАЦІЇ НА ПРАЦЮ.....	406
Куранда Д.М. «ФОНОВІ ЯВИЩА» У КОЛОНІЯХ: ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ ТА МІСЦЕ У МЕХАНІЗМІ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНІВ.....	409
Луценко І.Г. ЕТИЧНІ І РЕЛІГІЙНІ АСПЕКТИ ЩОДО ТРАНСПЛАНТАЦІЇ ТА ЇХ КРИМІНОГЕННИЙ ВПЛИВ НА ТОРГІВЛЮ ОРГАНАМИ.....	412
Некоз А.П., Кумейко А.В. СОЦІАЛЬНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ФІНАНСУВАННЯ ТЕРОРИЗМУ В УКРАЇНІ.....	417
Олійничук Р.П., Карапетян О.М. РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ В ДІЯЛЬНОСТІ ДЕТЕКТИВІВ БЮРО ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	421
Пономаренко Ю.А. ВТІЛЕННЯ ПОЛОЖЕНЬ СТАМБУЛЬСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ У ПРОЄКТІ НОВОГО КК УКРАЇНИ.....	424
Сєдих П.В. СЕПАРАТИЗМ: СУТНІСТЬ ДЕФІНІЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ЗАБОРОНИ В УКРАЇНІ.....	430
Ткачук О.В. ЗЛОЧИННІСТЬ У СФЕРІ ОБОРОННИХ ЗАКУПІВЕЛЬ: КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА.....	434
Фідря Ю.О. ДОСВІД ПОЛЬЩІ У СФЕРІ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ДОВКІЛЛЯ.....	437

Хороновський О.І. ДІЯЛЬНІСТЬ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ ОРГАНІЗОВАНИХ ЗЛОЧИННИХ УГРУПОВАНЬ НА ШКОДУ ОБ'ЄКТАМ КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ЯК ФАКТОР НЕГАТИВНОГО ВПЛИВУ ДЛЯ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ.	441

РОЗДІЛ 9

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;

СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Андрушко О.В. КРИМІНАЛЬНІ ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПОВНОВАЖЕННЯ ПОСАДОВИХ ОСІБ ТА ОРГАНІВ (ПІДРОЗДІЛІВ) ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ ЇЇ СЛУЖБОВО-БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.	445
Басалик С.А., Тищук В.В. КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ.	449
Зінковський І.П. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОПУСТИМОСТІ ДОСУДОВИХ ПОКАЗАНЬ, ОТРИМАНИХ У ПОРЯДКУ Ч. 11 СТ. 615 КПК УКРАЇНИ, ТА ПРАКТИКА КАСАЦІЙНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ.	454
Калінніков О.В. СПЕЦІАЛЬНЕ ДОСУДОВЕ РОЗСЛІДУВАННЯ: ПРАКСЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ.	458
Ковальська Д.Т. СУТЬ ТА ЗНАЧЕННЯ ПРАВА ОСОБИ НА ПУБЛІЧНИЙ СУДОВИЙ РОЗГЛЯД КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ.	462
Копотун І.М., Соколов Д.С. КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ ЯК ОБ'ЄКТ КРИМІНОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.	465
Корольов В.О., Корольов Ю.О. ФІНАНСУВАННЯ ТЕРОРИЗМУ: ДЖЕРЕЛА ТА СПОСОБИ.	469
Кучер І.О. ВИКЛИКИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ РИМСЬКОГО СТАТУТУ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ В КРИМІНАЛЬНЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ.	474
Кучинська О.П., Маршалл П.П. ОСОБЛИВОСТІ ТЛУМАЧЕННЯ НЕВИКОНАННЯ ТА НЕНАЛЕЖНОГО ВИКОНАННЯ МЕДИЧНИМ АБО ФАРМАЦЕВТИЧНИМ ПРАЦІВНИКОМ ПРОФЕСІЙНИХ ОBOB'ЯЗКІВ З УРАХУВАННЯМ ПРАКТИКИ ВЕРХОВНОГО СУДУ.	480
Лазарева Д.В. ДОКАЗУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЩОДО ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ.	483
Мировська А.В., Комаринська Ю.Б., Несен О.О. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ РОБОТИ З ПОТЕРПІЛИМ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ (ТАКТИЧНИЙ ТА ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ).	487
Пасека М.О. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ПРАВОПОРУШНИКА.	491
Татарин І.І., Комісарчук Ю.А., Чайковська А.Р. ПРОВЕДЕННЯ ОБШУКУ В ЗЛОЧИНАХ, ПОВ'ЯЗАНИХ З НЕЗАКОННИМ ПОВОДЖЕННЯМ ЗІ ЗБРОЄЮ, БОЙОВИМИ ПРИПАСАМИ АБО ВИБУХОВИМИ РЕЧОВИНАМИ.	495
Торбас О.О., Ренкас А.А. ОКРЕМІ ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО СТАТУСУ ВИКРИВАЧА.	499
Чернов О.В., Пишненко І.Ю. КРИМІНАЛІСТИЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ: ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТА ПРАКТИЧНЕ ЗАСТОСУВАННЯ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ.	504
Чистякова А.С. МІЖНАРОДНИЙ РОЗШУК ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ ПРОВАДЖЕНЬ IN ABSENTIA: ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ.	509
Янковська М.-А., Гресь Ю.О. ЩОДО ПЕРСПЕКТИВНИХ НАПРЯМІВ РОЗВИТКУ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИ.	513

РОЗДІЛ 10

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

Плахотнік О.В. ПОПЕРЕДНІЙ РОЗГЛЯД АДВОКАТСЬКИХ ЗАПИТІВ ОРГАНАМИ ПРОКУРАТУРИ УКРАЇНИ.	517

РОЗДІЛ 11

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Бірюков Р.М. ПРИОМСЬКЕ РІШЕННЯ ЯК ІНІЦІАТИВА МІЖНАРОДНОГО ПОЛІЦЕЙСЬКОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В ЄВРОПІ.	523
Gadimov Vugar Anar. GROUNDS FOR INACTION (OMISSION) AND ITS RESPONSIBILITY IN THE SYSTEM OF TRANSNATIONAL CRIME.	526
Ленгер Я.І., Гороть А.М. ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПІВ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ЩОДО ПОВОДЖЕННЯ З ШУКАЧАМИ ПРИТУЛКУ В ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ.	532
Федорова Т.С. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО У СУЧАСНИХ ВИКЛИКАХ УКРАЇНИ: КЛЮЧОВІ АСПЕКТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.	537

Швецова Л.А. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ТА ВИРІШЕННЯ КОРПОРАТИВНИХ КОНФЛІКТІВ У ПОЗАСУДОВОМУ ПОРЯДКУ.....	540

РОЗДІЛ 12

ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

Григоренко Є.І., Передерій О.С., Чалий М.Г. ІНСТИТУТ РЕАБІЛІТАЦІЇ ТА АДАПТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У СИСТЕМІ ВІЙСЬКОВОГО ПРАВА (НА ПРИКЛАДІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ – СПІВРОБІТНИКІВ РОЗВІДУВАЛЬНИХ ТА КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНИХ ОРГАНІВ).	544
Куртов А.І., Іващенко С.М., Потіхенський А.І., Куртов Д.А., Рибицька О.М. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЛОГІСТИЧНОГО, ГРОШОВОГО ТА ІНШИХ ВИДІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЛУЖБОВО-БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СИЛ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ.....	549
Пашенко Є.М., Іващенко С.М., Гашенко С.В., Колдашов О.В., Чалий М.Г. ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА, ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА ТАКТИКА СЛУЖБОВО-БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ ТА ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ.....	555
Рибицька О.М. ОСОБЛИВОСТІ ВИПЛАТИ ЩОМІСЯЧНИХ ДОДАТКОВИХ ВИДІВ ГРОШОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ.....	559

РОЗДІЛ 13

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Пікуля Т.О., Блохіна А.М. ПРИНЦИП СПРАВЕДЛИВОСТІ В КОНЦЕПЦІЯХ МИСЛИТЕЛІВ АНТИЧНОСТІ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР.....	562

РОЗДІЛ 14

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

Сорока Л.В., Куркова К.М., Панченко О.І. ЗАХИСТ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ НЕБАНКІВСЬКИХ ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТА ВИКЛИКИ.....	566
Дрозд О.Ю. РОЗВИТОК ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА: ВИКЛИКИ ДЕРЖАВНОЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ.....	570
Bokshorn A.V., Kleiman M.Yu. THE IMPACT OF DOMESTIC VIOLENCE ON THE VULNERABILITY OF WOMEN AND CHILDREN TO HUMAN TRAFFICKING: SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS.....	573
Ярош В.В., Кулик Л.М., Щирська В.С. ЛЕГАЛІЗАЦІЯ МЕДИЧНОГО КАНАБІСУ: ПАНАЦЕЯ ЧИ РИЗИК.....	576
Денисова А.В., Бабенко А.М., Волокітенко О.М. ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ЗАХОДІВ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ.....	580
Любчик В.М. СХИЛАННЯ ЯК ОЗНАКА, ПЕРЕДБАЧЕНА ЗАГАЛЬНОЮ ЧАСТИНОЮ КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ.....	583
Пядишев В.Г., Форос Г.В., Калугін В.Ю. ВИКОРИСТАННЯ НОВІТНІХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ (ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД).....	586
Бут О.В. ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ ПРОЦЕДУРИ ПОЗАСУДОВОГО ОСКАРЖЕННЯ ДІЙ ДЕРЖАВНОГО РЕЄСТРАТОРА ПРАВ.....	589
Берлач А.І., Сусак М.С. СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ У СИСТЕМІ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ.....	594
Волошанівська Т.В. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ТА СВОБОД ДИТИНИ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ.....	598
Бондар Д.В. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ.....	601
Ковбас І.В., Бзова Л.Г. ДІАЛОГ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА З ОРГАНАМИ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ: ПРОБЛЕМИ ТА СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ.....	606
Денисова А.В., Баранов С.О. ПРАВОВІ ЗАСОБИ РОЗВ'ЯЗАННЯ СПОРІВ В ПРОЦЕСІ ЗДІЙСНЕННЯ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ.....	610
Волкова Ю.А. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ РОЗУМНОСТІ В ПРОЦЕСІ ВЗАЄМОДІЇ З МІЖНАРОДНИМИ ФІНАНСОВИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ ЩОДО ПИТАНЬ ФІНАНСУВАННЯ СФЕРИ МІСТОБУДУВАННЯ В УКРАЇНІ У ПОВОЄННИЙ ЧАС.....	615
Поляков Р.Б. СУВОРІСТЬ ПРОЦЕДУРИ НЕСПРОМОЖНОСТІ (БАНКРУТСТВА): АСПЕКТ СОЛІДАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....	619
Головко К.В. ПОСТАЧАЛЬНИКИ ПОСЛУГ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ: НОРМАТИВНІ ВИМОГИ, ЇХ РІЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ.....	626

Шаблистий В.В. ЦИФРОВА ЕРА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ: МОЖЛИВОСТІ ІТ-СИСТЕМ У ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ.....	630
Кузюк М.Г. ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ЗАСТОСУВАННЯ ТРАНСПЛАНТАЦІЇ ТА ЗДІЙСНЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ, ПОВ'ЯЗАНОЇ З ТРАНСПЛАНТАЦІЄЮ.....	634
Манько Д.Г., Устинов Д.М. ВИКОРИСТАННЯ СУЧАСНИХ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ПРОЦЕДУРАХ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ ДОКУМЕНТІВ.....	639
Пашинський В.Й., Цюменко А.В. ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ.....	643
Аракелян М.Р., Бірюков Р.М. МІЖНАРОДНЕ ПОЛІЦЕЙСЬКЕ СПІВРОБІТНИЦТВО В ЄС В БОРОТБІ З НЕЛЕГАЛЬНОЮ МІГРАЦІЄЮ.....	647
Тихомиров Д.О., Петровський А.В. АНТИКОРУПЦІЙНА ПОЛІТИКА ЩОДО ЕКСПЕРТИЗИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ: КОМПАРАТИВНИЙ АСПЕКТ.....	651
Чулінда Л.І. УЧАСТЬ МІЖНАРОДНИХ ФІНАНСОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В ПРОЦЕСІ БОРОТБІ З ВІДМИВАННЯ ГРОШЕЙ.....	655
Кропивницький О.М. РОЛЬ І МІСЦЕ ДЕРЖАВНОГО БЮРО РОЗСЛІДУВАНЬ В СИСТЕМІ СУБ'ЄКТІВ ЗАПОБІГАННЯ ВІЙСЬКОВИМ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....	659
Ільницький М.М. НАУКОВО-ТЕХНІЧНЕ ТА ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ШВИДКОСТІ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ.....	663
Балацька О.Р. СОЦІОЛОГІЧНА ЦІННІСТЬ СУТНОСТІ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ.....	666
Максимович Р.О. ЕЛЕКТРОННЕ ВРЯДУВАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ РОЗБУДОВИ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ.....	669
Фасій Б.В. ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ СТАРТАПІВ В УКРАЇНІ ТА ЄС.....	672
Лещенко А.В. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПОКАРАННЯ ЗА КАТУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ.....	676
Заросило В.О., Вацюк В.О. ВИТОКИ ДИСКРИМІНАЦІЇ ЗА СТАТЕВОЮ ОЗНАКОЮ І РОЗВИТОК ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ЇЇ ЗАБОРОНИ У СВІТІ ТА В УКРАЇНІ.....	680
Стрілецький М.А. ОСОБИСТІСНІ КРИТЕРІЇ ВІДПОВІДНОСТІ ОСОБИ ВСТАНОВЛЕНИМ ВИМОГАМ ПРИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ДЕРЖАВНУ СЛУЖБУ.....	684
Юнін О.С. ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОДАТКОВІ ПРАВОПОРУШЕННЯ.....	688
Золотарьова О.І. ПРОЦЕДУРИ ЗАСТОСУВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ІНСТРУМЕНТІВ У СФЕРІ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ.....	691
Безубов Д.О. КОНЦЕПЦІЯ РОЗВИТКУ АДМІНІСТРАТИВНО ДЕЛІКТНОГО ЗАКОНОДАВСТВА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ.....	694
Bokshorn A.V., Chernetska V.V. OSINT AS A NEW CHALLENGE TO DE-ANONYMIZATION OF A PERSON ON THE WORLDWIDE WEB.....	697
Гуменюк А.С. РЕЗУЛЬТАТИ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ЯК ОСОБЛИВИЙ РІЗНОВИД ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	700
Бехруз Х.Н., Грушко М.В. МІГРАЦІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ВІДМИВАННЯ ДОХОДІВ, ОДЕРЖАНИХ ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	705
Гуменюк О.І. МОДЕРНІЗАЦІЯ ПОДАТКОВОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ВЕЛИКИХ ПЛАТНИКІВ ПОДАТКІВ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ЦИФРОВІЗАЦІЇ.....	708
Абакіна-Пілявська Л.М., Саїнчин С.О., Стоянов К.С. НАСЛІДКИ ПОРУШЕННЯ ПРАВИЛ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ АБО ЕКСПЛУАТАЦІЇ ТРАНСПОРТУ ОСОБАМИ, ЯКІ КЕРУЮТЬ ТРАНСПОРТНИМИ ЗАСОБАМИ ЯК ОЗНАКА СКЛАДУ: ОСОБЛИВОСТІ ВСТАНОВЛЕННЯ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	712
Самойленко Г.В. ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ПРАВ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ЗАБУДОВНИКІВ.....	715
Ярмак Х.П., Ярмак В.Х. ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВИНИКНЕННЯ ТА ГЕНЕЗИСУ КОРУПЦІЇ.....	719
Балануца О.О. ПРАВОВЕ ТА ІНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АДАПТАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ПРАВА ЄС.....	723
Підберезних І.Є., Іванищук А.А., Сердюк Є.В. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ АВІАЦІЙНОГО ТРАНСПОРТУ В ГРЕЦІЇ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ З УКРАЇНОЮ.....	727
Мінка Т.П., Герасимчук С.С. ПРИМУШУВАННЯ ДО ШЛЮБУ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ТА СІМЕЙНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ.....	731
Генсіровський Є.О. ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ Й ОСОБЛИВОСТЕЙ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ СУБ'ЄКТІВ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ У СФЕРІ ДЕРЖАВНО-ПРИВАТНОГО ПАРТНЕРСТВА.....	734
Пушкіна О.В. ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ПРИ РЕАЛІЗАЦІЇ ВИБОРЧИХ ПРАВ ОСОБАМИ З ІНВАЛІДНІСТЮ.....	737
Поварчук Н.С. ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДАННЯ ЮРИДИЧНИХ ДИСЦИПЛІН В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ.....	741
Пустовий О.О., Гумін О.М. ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАРАЖЕННЯ ВІРУСОМ ІМУНОДЕФІЦИТУ ЛЮДИНИ ЧИ ІНШОЇ НЕВИЛКОВНОЇ ІНФЕКЦІЙНОЇ ХВОРОБИ, ЩО СТАНОВИТЬ ЗАГРОЗУ ЗДОРОВ'Ю ЛЮДИНИ.....	745

CONTENTS

SECTION 1

**THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE;
HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES**

Borshchevska O.M., Fesan M.V. DEFORMATION OF LEGAL AWARENESS DURING MARTIAL LAW.....	18
Horinov P.V., Makarova O.V. THEORETICAL AND LEGAL BASIS OF THE REFORM HIGHER LEGAL EDUCATION IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION.....	22
Kelbia S.H. FORMATION OF THE FOUNDATIONS OF THE RULE OF LAW IN THE COSSACK-HETMAN STATE.....	27
Kobko-Odarii V.S. LEGAL NATURE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE: THE PROBLEM OF DETERMINING LEGAL PERSONALITY AND LEGAL LIABILITY.....	30
Kozachenko A.I. NATIONAL CONSTITUTIONAL TRADITION OF LIMITATION ON STATE POWER IN THE PERIOD OF LIBERATION STRUGGLE OF 1917–1920.....	34
Kolomoiets T.O. DISCIPLINE “LEGAL TRANSLATION” AS A COMPONENT OF THE PROCESS OF FORMATION (IMPROVEMENT) OF FOREIGN LANGUAGE COMPETENCE OF LAW STUDENTS IN LAW SCHOOLS OF UKRAINE (PART ONE).....	38
Kosovych V.M. NORMATIVE REGULATION OF INHERITANCE OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS IN THE EU AND UKRAINE: A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS THROUGH THE LENS OF LEGISLATIVE DRAFTING TECHNIQUE.....	43
Kotliarenko O.P., Ostapenko A.I. IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF SCIENTIFIC SUPPORT IN THE LAW-MAKING PROCESS IN THE SYSTEM OF THE MINISTRY OF DEFENCE OF UKRAINE..	48
Kuzo L.I., Skovronska I.Yu. FUNCTIONING OF THE UKRAINIAN FAMILY INSTITUTION DURING A FULL-SCALE WAR.....	53
Lysyk M.A. GUARANTEES OF LEGAL LEGITIMACY IN A RULE-OF-LAW STATE: CONCEPTUAL FOUNDATIONS AND PRACTICAL IMPLEMENTATION.....	56
Sydorenko O.O. EVOLUTION OF LEGAL ACTS IN UKRAINE: FROM ANCIENTITY TO MODERNITY.	60
Sydorkina R.D., Zhytnyk M.O. LEGAL SCIENCE AS THE DRIVING FORCE FOR THE EFFECTIVE DEVELOPMENT OF THE LEGAL STATE.....	64
Udovyka L.H., Kaluhina I.O. THE CONCEPT OF CORRUPTION: SCIENTIFIC APPROACHES AND LEGAL INTERPRETATION.....	67
Fulei T.I. PROCEDURAL ASPECT OF THE STATE’S POSITIVE OBLIGATION IN RESPECT OF THE RIGHT TO LIFE: PEOPLE-CENTRED LENSES.....	72

SECTION 2

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Bukach V.V. THE CONSTITUTIONAL RIGHT OF INDIVIDUALS AND CITIZENS TO LEGAL ASSISTANCE IN UKRAINE AND ITS PROVISION IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION..	78
Hrytsenko H.M. POSITIVE OBLIGATIONS OF THE STATE AND LOCAL GOVERNMENTS IN THE CONTEXT OF ENSURING THE RIGHT TO SOCIAL PROTECTION.....	82
Korotych O.V. PRACTICAL ASPECTS OF THE VETO POWER OVER THE DECISION OF A VILLAGE, TOWN OR CITY COUNCIL.....	87
Kurinnyi Ye.V. DETERMINANTS OF COMPLICATIONS IN THE IMPLEMENTATION OF THE AGREEMENT BETWEEN UKRAINE AND POLAND ON HONORING THE MEMORY OF VICTIMS OF WAR AND POLITICAL REPRESSION.....	94
Maksimentseva N.O. THE INSTITUTE OF THE PRESIDENCY IN UKRAINE IN THE CONDITIONS OF MARTIAL STATE AND THE SPECIFIC FEATURES OF THE PRESIDENT'S POWERS IN THE SECURITY SPHERE.....	99
Nesterovych V.F. FEATURES OF DECENTRALIZATION OF POWER IN UKRAINE UNDER CONDITIONS OF ARMED CONFLICT.....	105
Pankevych O.Z., Havrylytsiv M.T. APPLICATION OF THE EUROPEAN CONVENTION ON PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND FUNDAMENTAL FREEDOMS AND THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS IN DECISIONS OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE.....	112
Sydorchuk L.A. PARLIAMENTARY SCRUTINY UNDER THE CONDITIONS OF THE MARTIAL LAW REGIME.....	116

Stepanov D.M. TOOLS FOR PUBLIC ADMINISTRATION OF THE CIRCULATION OF CHEMICALS AND CHEMICAL PRODUCTS IN UKRAINE.....	120
Sokh K.Ya., Dovhal O.P. THE HISTORY OF THE FORMATION OF THE CONSTITUTIONAL RIGHT TO JUDICIAL PROTECTION IN UKRAINE.....	124
Shatilo V.A. PRINCIPLES OF INTERNATIONAL LEGISLATIVE ACTIVITY.....	128

SECTION 3

CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS;

FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Azizova Sabina Khamid. TERMINATION OF MARRIAGE, AS A SIGNIFICANT ASPECT OF FAMILY AND CIVIL LAW.....	131
Holubenko I.I. PROTECTION OF PARENTS' AND CHILDREN'S RIGHTS IN THE CONTEMPORARY CONDITIONS OF EUROPEAN INTEGRATION.....	135
Zhornokui Yu.M. ESSENCE AND PLACE OF PROTECTIVE CIVIL LEGAL RELATIONS WITHIN CIVIL RELATIONS.....	139
Zelinskyi O.I. LEGAL REGULATION OF REORGANIZATION OF LEGAL ENTITIES: NATIONAL AND EUROPEAN DIMENSIONS.....	144
Lutsenko D.S. IMPLEMENTATION OF THE LEGAL EXPERIENCE OF OTHER COUNTRIES REGARDING PRIVATE LAW REGULATION OF PROPERTY EXPECTATIONS IN UKRAINE.....	148
Malyha V.A., Leliukh O.D. CONTROL CRITERION IN DETERMINING THE NATIONALITY OF A LEGAL ENTITY.....	152
Neskorodzhena L.L., Lazko H.Z., Kononets O.M. APPLICATION OF THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS IN SEPARATE PROCEEDINGS.....	156
Palchuk P.M. SOME ASPECTS OF CORPORATIONS' LEGAL STATUS CREATED BY PUBLIC AUTHORITIES.....	160
Perunova O.M. IMPACT OF DIGITALIZATION OF CIVIL PROCEEDINGS ON THE PROCEDURAL FORM.....	164
Fursa S.Ya., Fursa Ye.I. DISPUTE RESOLUTION WITH THE PARTICIPATION OF A JUDGE IN CIVIL PROCEEDINGS AND MEDIATION: A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS.....	167
Khanyk-Pospolitak R.Yu. ADOPTION CASES: THE INTERPLAY BETWEEN CIVIL PROCEDURAL LEGISLATION AND FAMILY LEGISLATION.....	171
Tsomra V.Yu. LEGAL PERSONALITY OF A LIMITED LIABILITY COMPANY: COMPONENTS, FEATURES, AND PRACTICAL ASPECTS.....	175

SECTION 4

ECONOMIC LAW; ECONOMIC PROCEDURAL LAW

Aliksicienko I.H. REGARDING THE CONCEPT OF "TERMINATION OF ACTIVITIES OF A BUSINESS ENTITY" AND THE TERMINATION OF ITS LEGAL PERSONALITY.....	180
Barzhak V.V., Vaksman R.V. LEGAL EVALUATION OF THE IMPACT OF ADVERTISING MUSIC VIDEOS ON AUDIOVISUAL PRODUCT CONSUMERS.....	184
Hrabylnikova O.A. FEATURES OF VOLUNTARY REORGANIZATION OF INSURERS UNDER UKRAINIAN LAW	188
Dvornikova P.A., Shvydka T.I. REFORMING THE LEGAL REGIME OF FOREIGN DIRECT INVESTMENT: A CATALYST FOR ECONOMIC GROWTH AND STABILITY.....	192
Zarichanskyi H.V., Budurova H.M. PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF THE PROVISION OF SERVICES RELATED TO VIRTUAL ASSETS.....	196
Ivanchenko E.P. THEORETICAL AND LEGAL BASIS FOR THE FORMATION OF THE SYSTEM OF ECONOMIC LEGISLATION OF UKRAINE REGULATING CUSTOMS BROKERAGE ACTIVITIES.....	199
Kulyk O.I. IMPLEMENTATION OF THE REVERSE SOLICITATION PRINCIPLE IN THE VIRTUAL ASSET MARKET IN UKRAINE.....	206
Malinovska A.A. REGARDING THE DUE DILIGENCE ALGORITHM IN CHOOSING A COUNTERPARTY.....	211

Maliuta O.S., Vasyliiev M.Yu. TO THE QUESTION OF PROMOTING ADDITIONAL LIABILITY COMPANY.....	214
Marushchak O.A. TAXPAYER LIABILITY FOR VIOLATION OF TAX LEGISLATION.....	217
Petryna V.N. WAYS OF REFORMING THE LEGISLATION OF UKRAINE ON FORMS OF DOING BUSINESS IN THE CONDITIONS OF EUROPEAN INTEGRATION.....	222

SECTION 5

LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Anatiichuk V.V. PROBLEMATIC ISSUES OF REGULATING WORK ON PLATFORMS: INTERNATIONAL EXPERIENCE.....	229
Vakariuk L.V. RIGHT TO BE DISCONNECTED IN LIGHT OF THE CONCEPT OF WORK-LIFE BALANCE.....	234
Kotova L.V., Sevostianova K.A. LEGAL REGULATION OF REST PERIODS: CONTEMPORARY TRENDS AND CHALLENGES.....	238
Laktionov I.V. DECENT TREATMENT OF EMPLOYEES BY THE EMPLOYER AS AN ELEMENT OF DECENT WORK.....	245
Nahybailo T.O., Butynska R.Ya. FEATURES OF LABOR RIGHTS GUARANTEES FOR WORKERS CALLED FOR MILITARY SERVICE UNDER CURRENT LEGISLATION.....	249

SECTION 6

LAND LAW; AGRARIAN LAW;

ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCE LAW

Behas V.L., Romanyshyna T.O., Lakhman A.R. LEGAL SUPPORT AND ORGANIZATION OF RISK ANALYSIS IN THE FIELD OF FOOD SAFETY AND ANIMAL HEALTH IN UKRAINE.....	252
Hrubá S.V. LEGISLATIVE FRAMEWORK OF THE STATE'S ENVIRONMENTAL POLICY.....	256
Dukhnevych A.V., Karpinska N.V. ENVIRONMENTAL CONSEQUENCES OF THE WAR: GENERATION AND IMPACT OF WASTE ON THE ENVIRONMENT OF UKRAINE.....	261
Knapets M.V. APPLICATION OF THE CONVENTION FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN LEGAL RELATIONS CONCERNING THE LEASE OF AGRICULTURAL LAND.....	265
Kharytonova T.Ye., Biloshkurskyi M.M. PROBLEMS OF CORRUPTION RISKS IN THE ACQUISITION AND EXERCISE OF OWNERSHIP RIGHTS TO LAND PLOTS BY COMBATANTS AND PERSONS EQUATED TO THEM.....	269

SECTION 7

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS;

FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

Bodnarchuk I.O. FEATURES OF THE INSTITUTE OF WITNESS IN ADMINISTRATIVE AND ECONOMIC PROCESSES.....	273
Boiko I.V. THE INFLUENCE OF THE PRINCIPLES OF ADMINISTRATIVE PROCEDURE ON THE FORMATION OF THE CULTURE OF PUBLIC ADMINISTRATION.....	277
Herasymenko L.V. FEATURES OF LEGAL REGULATION OF THE BUDGET PROCESS UNDER MARTIAL LAW.....	282
Holosnichenko D.I. PREVENTION OF DISTRIBUTION OF UNREAL INFORMATION.....	286
Horb V.V. DIALECTICAL PATTERNS OF DIGITALIZATION.....	290
Dobrunova K.V. FINANCIAL COMPLIANCE IN THE FIGHT AGAINST MONEY LAUNDERING.....	294
Zadyraka N.Yu. BANKS AS SUBJECTS OF OUT-OF-COURT SETTLEMENT OF FINANCIAL-LEGAL DISPUTES.....	297
Zytsyk S.H., Anishchuk V.V. FINANCIAL SANCTIONS AS A MEASURE OF FINANCIAL AND LEGAL RESPONSIBILITY.....	300
Ivanovska A.M., Havrik R.O. EXPERIENCE OF IMPLEMENTING THE ELECTRONIC TAXPAYER'S CABINET IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION OF THE ACTIVITIES OF PUBLIC ADMINISTRATION BODIES IN UKRAINE AND EUROPEAN UNION STATES.....	303
Karabin T.O., Khokhlova I.V., Malesh P.V. ADMINISTRATIVE AND PROCEDURAL NORMS ADDRESSING DISCRETION IN THE MECHANISM OF CORRUPTION PREVENTION.....	306

Kobrusieva Ye.A. INFORMATION SECURITY OF ELECTRONIC HEALTH SYSTEMS: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS.....	310
Maletova O.C. THE INSTITUTIONAL ROLE OF PUBLIC COUNCILS IN THE SYSTEM OF ANTI-CORRUPTION BODIES OF UKRAINE: A LEGAL ANALYSIS.....	313
Markova O.O. GERMAN MODEL OF ADMINISTRATIVE PROCEDURE.....	317
Pai I.I. HISTORY OF THE ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF THE PREVENTION OF CORRUPTION RISKS WHEN PERFORMING CUSTOMS PROCEDURES.....	321
Pyliuha L.V. SOME ISSUES OF PUBLIC PROCUREMENT OF MEDICINAL PRODUCTS – EXPERIENCE OF EU COUNTRIES.....	327
Poplavskiy O.O., Ostaltsev O.A., Prokopovych-Tkachenko Ye.D. THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN MILITARY JUSTICE: LEGAL AND ETHICAL ASPECTS.....	330
Prokopovych-Tkachenko D.I., Sarychev V.I., Kostenko O.V., Sokolenko O.I. DEVELOPMENT OF A PARADIGM OF THE METHOD OF ANALYSIS OF SCIENTIFIC NOVELTY OF RESEARCH THROUGH METADATA NETWORKS.....	335
Puzyrnyi V.F. FOREIGN EXPERIENCE IN LEGAL REGULATION OF LIABILITY FOR TAX OFFENSES	339
Rozsokha S.S. HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT FOR NOTARIAL ACTIVITIES.....	342
Riabokin Ye.O. SYSTEM PRINCIPLES OF PROCEEDINGS IN CASES OF ADMINISTRATIVE OFFENCES RELATED TO CORRUPTION.....	347
Savitska V.V. THEORETICAL AND LEGAL PRINCIPLES OF STATE REGULATION OF RELATIONS IN THE FIELD OF PREVENTION OF ADMINISTRATIVE OFFENSES.....	351
Synytsina Yu.P., Tytarenko O.O. LEGAL REGULATION OF INFORMATION AND ANALYTICAL ACTIVITIES OF THE NATIONAL POLICE.....	354
Smirnova A.O. FEATURES OF IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF EQUAL ACCESS TO CIVIL SERVICE UNDER MARTIAL LAW.....	359
Sotskyi A.M. WAYS TO ESTABLISH AND COLLECT CUSTOMS DUTIES IN UKRAINE.....	363
Strelianyi V.I. AUTHORITY OF MILITARY ADMINISTRATIONS TO GIVE LAND PLOTS FOR RENT FOR MORE THAN ONE YEAR WITHIN EXISTING CONTRACTUAL RELATIONS.....	367
Tykhonova O.V., Naumenko S.H. IMPLEMENTATION OF GLOBAL EXPERIENCE IN CORRUPTION PREVENTION INTO THE ACTIVITIES OF THE NATIONAL BANK OF UKRAINE.....	370
Chernikova O.S. THE AREAS OF IMPROVEMENT OF THE SYSTEM OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL ACTIVITIES OF JUDICIAL AND LAW ENFORCEMENT AUTHORITIES OF UKRAINE..	374
Chekhovska I.V. ADMINISTRATIVE AND LEGAL ENSURANCE OF ACCESS TO MEDICAL CARE DURING THE PERIOD OF MARTIAL STATE.....	378
Shevchuk M.O. ANALYSIS OF NATIONAL INFORMATION SECURITY LEGISLATION.....	383

SECTION 8

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW

Borovyk A.V. JUDICIAL PRACTICE IN CONSIDERING CRIMINAL PROCEEDINGS ON THE FACT OF UNAUTHORIZED ABANDONMENT OF A UNIT OR PLACE OF SERVICE.....	387
Zaika D.Ye. FOREIGN EXPERIENCE IN DIGITAL RESOCIALIZATION OF PERSONS SENTENCED TO IMPRISONMENT.....	391
Zvonarov O.Yu., Mokhonko O.O. HISTORICAL PREREQUISITES FOR THE CRIMINALIZATION OF VIOLATIONS ON TERRITORIAL INTEGRITY AND IMMUNITY UNDER THE LEGISLATION OF UKRAINE.....	397
Klymas E.I. THE IMMEDIATE OBJECT OF COERCION TO PARTICIPATE IN A STRIKE OR OBSTRUCTION OF PARTICIPATION IN A STRIKE.....	402
Kovalenko O.O. A HUMAN-CENTERED APPROACH TO THE IMPLEMENTATION OF THE RIGHT OF AN ADULT PROBATIONER TO WORK.....	406
Kuranda D.M. “BACKGROUND PHENOMENA” IN COLONIES: CONCEPT, ESSENCE AND PLACE IN THE MECHANISM OF COMMITMENT OF CRIMES.....	409
Lutsenko I.H. ETHICAL AND RELIGIOUS ASPECTS OF TRANSPLANTATION AND THEIR CRIMINAL IMPACT ON ORGAN TRAFFICKING.....	412
Nekoz A.P., Kumeiko A.V. SOCIAL CONDITIONALITY OF CRIMINAL LIABILITY FOR FINANCING TERRORISM IN UKRAINE.....	417

Oliinychuk R.P., Karapetian O.M. THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF CRIMINAL ANALYSIS IN THE ACTIVITIES OF DETECTIVES OF THE BUREAU OF ECONOMIC SECURITY OF UKRAINE...	421
Ponomarenko Yu.A. IMPLEMENTATION OF THE PROVISIONS OF THE ISTANBUL CONVENTION IN THE DRAFT NEW CC OF UKRAINE.....	424
Siedyk P.V. CRIMINAL SEPARATISM: ISSUES AND PROBLEMS OF CRIMINAL PROHIBITION IN UKRAINE.....	430
Tkachuk O.V. CRIME IN THE SPHERE OF DEFENSE PROCUREMENT: CRIMINOLOGY CHARACTERISTICS.....	434
Fidria Yu.O. THE EXPERIENCE OF POLAND IN THE FIELD OF CRIMINAL LAW PROTECTION OF THE ENVIRONMENT.....	437
Khoronovskyi O.I. THE ACTIVITIES OF TRANSNATIONAL ORGANIZED CRIMINAL GROUPS TO THE DETRIMENT OF CRITICAL INFRASTRUCTURE FACILITIES AS A FACTOR OF NEGATIVE IMPACT ON THE DEVELOPMENT OF THE STATE.....	441

SECTION 9

CRIMINAL PROCESS AND FORENSIC SCIENCE; FORENSIC EXAMINATION; OPERATIVELY-SEARCH ACTIVITY

Andrushko O.V. CRIMINAL PROCEDURAL POWERS OF OFFICIALS AND BODIES (DIVISIONS) OF THE STATE BORDER SERVICE OF UKRAINE IN THE SYSTEM OF ITS SERVICE AND COMBAT ACTIVITIES.....	445
Basalyk S.A., Tyshchuk V.V. COUNTERINTELLIGENCE ACTIVITIES: CONCEPTUAL FOUNDATIONS AND ORGANIZATIONAL FEATURES.....	449
Zinkovskyi I.P. ENSURING THE ADMISSIBILITY OF PRE-TRIAL TESTIMONY OBTAINED IN ACCORDANCE WITH PART 11 OF ART. 615 OF THE CPC OF UKRAINE AND THE PRACTICE OF THE CRIMINAL COURT OF CASSATION.....	454
Kalinnikov O.V. SPECIAL PRE-TRIAL INVESTIGATION: PRAGMATIC ASPECT.....	458
Kovalska D.T. THE ESSENCE AND MEANING OF THE RIGHT OF A PERSON TO A PUBLIC TRIAL OF CRIMINAL PROCEEDINGS.....	462
Kopotun I.M., Sokolov D.S. CRIMINAL OFFENSES IN THE SPHERE OF PUBLIC PROCUREMENT AS AN OBJECT OF CRIMINOLOGY INVESTIGATION.....	465
Korolov V.O., Korolov Yu.O. TERRORISM FINANCING: SOURCES AND METHODS.....	469
Kucher I.O. CHALLENGES TO IMPLEMENTING OF THE ROME STATUTE OF THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT INTO CRIMINAL PROCEDURAL LEGISLATION OF UKRAINE.....	474
Kuchynska O.P., Marshall P.P. PECULIARITIES OF INTERPRETATION OF FAILURE TO PERFORM AND IMPROPER PERFORMANCE OF PROFESSIONAL DUTIES BY A MEDICAL OR PHARMACEUTICAL WORKER, TAKING INTO ACCOUNT THE PRACTICE OF THE SUPREME COURT.....	480
Lazareva D.V. EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS RELATING TO WAR CRIMES.....	483
Myrovska A.V., Komarynska Yu.B., Nesen O.O. CONCEPTUAL PRINCIPLES OF WORKING WITH THE VICTIM UNDER THE CONDITIONS OF THE STATE OF MARTIAL (TACTICAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECT).....	487
Paseka M.O. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE BEHAVIOR OF A MINOR OFFENDER.....	491
Tataryn I.I., Komissarchuk Yu.A., Chaikovska A.R. CONDUCTING SEARCH IN CRIMES RELATED TO ILLEGAL HANDLING OF WEAPONS, AMMUNITION OR EXPLOSIVES.....	495
Torbas O.O., Renkas A.A. CERTAIN FEATURES OF THE CRIMINAL PROCEDURAL STATUS OF A WHISTLEBLOWER.....	499
Chernov O.V., Pyshnenko I.Yu. FORENSIC MODELLING: THEORETICAL FOUNDATIONS AND PRACTICAL APPLICATION IN THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENCES.....	504
Chystiakova A.S. INTERNATIONAL WANTED LIST AS A BASIS FOR IN ABSENTIA PROCEEDINGS: PROBLEMS OF APPLICATION.....	509
Yankovska M.-A., Hres Yu.O. ON PROSPECTIVE DIRECTIONS FOR THE DEVELOPMENT OF FORENSIC IDENTIFICATION OF A PERSON.....	513

SECTION 10

JUDICATURE; PUBLIC PROSECUTION AND ADVOCACY

Plakhotnik O.V. PRELIMINARY CONSIDERATION OF LAWYERS' REQUESTS BY THE PROSECUTOR'S OFFICE OF UKRAINE.....	517

SECTION 11 INTERNATIONAL LAW

Biriukov R.M. PRÜM DECISION AS THE INITIATIVE OF INTERNATIONAL POLICE COOPERATION IN EUROPE.....	523
Gadimov Vugar Anar. GROUNDS FOR INACTION (OMISSION) AND ITS RESPONSIBILITY IN THE SYSTEM OF TRANSNATIONAL CRIME.....	526
Lenher Ya.I., Horot A.M. APPLICATION OF PRINCIPLES OF INTERNATIONAL LAW REGARDING THE TREATMENT OF ASYLUM SEEKERS IN THE LEGISLATION OF UKRAINE.....	532
Fedorova T.S. INTERNATIONAL LAW IN MODERN CHALLENGES OF UKRAINE: KEY ASPECTS AND PERSPECTIVES.....	537
Shvetsova L.A. CURRENT ISSUES OF PREVENTION AND RESOLUTION OF CORPORATE CONFLICTS OUT OF COURT.....	540

SECTION 12 MILITARY LAW

Hryhorenko Ye.I., Perederii O.S., Chalyi M.H. INSTITUTE FOR THE REHABILITATION AND ADAPTATION OF MILITARY PERSONNEL IN THE SYSTEM OF MILITARY LAW (USING THE EXAMPLE OF MILITARY PERSONNEL – EMPLOYEES OF INTELLIGENCE (COUNTERINTELLIGENCE) AGENCIES).....	544
Kurtov A.I., Ivashchenko S.M., Potikhenskyi A.I., Kurtov D.A., Rybytska O.M. LEGAL BASIS OF LOGISTICAL, FINANCIAL AND OTHER TYPES OF SUPPORT FOR THE SERVICE AND COMBAT ACTIVITIES OF THE SECURITY AND DEFENCE FORCES.....	549
Pashchenko Ye.M., Ivashchenko S.M., Hashenko S.V., Koldashov O.V., Chalyi M.H. ORGANIZATIONAL AND LEGAL FRAMEWORK AND TACTICS OF SERVICE AND COMBAT ACTIVITIES OF THE NATIONAL GUARD OF UKRAINE AND THE STATE BORDER GUARD SERVICE.....	555
Rybytska O.M. PECULIARITIES OF PAYMENT OF MONTHLY ADDITIONAL TYPES OF FINANCIAL SUPPORT TO SERVICEMEN OF THE STATE BORDER SERVICE OF UKRAINE.....	559

SECTION 13 PHILOSOPHY OF LAW

Pikulia T.O., Blokhina A.M. THE PRINCIPLE OF JUSTICE IN THE CONCEPTS OF ANCIENT THINKERS: PHILOSOPHICAL AND LEGAL DIMENSION.....	562

SECTION 14 CURRENT PROBLEMS OF LEGAL SCIENCE

Soroka L.V., Kurkova K.M., Panchenko O.I. PROTECTION OF CONSUMER RIGHTS OF NON-BANKING FINANCIAL SERVICES: CURRENT PROBLEMS AND CHALLENGES.....	566
Drozd O.Yu. DEVELOPMENT OF THE INFORMATION SOCIETY: CHALLENGES OF STATE INFORMATION POLICY.....	570
Bokshorn A.V., Kleiman M.Yu. THE IMPACT OF DOMESTIC VIOLENCE ON THE VULNERABILITY OF WOMEN AND CHILDREN TO HUMAN TRAFFICKING: SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS.....	573
Yarosh V.V., Kulyk L.M., Shchyrska V.S. LEGALIZATION OF MEDICAL CANNABIS: PANACEA OR RISK.....	576
Denysova A.V., Babenko A.M., Volokitenko O.M. FINANCIAL SECURITY OF ADMINISTRATIVE ENTITIES TO PROTECTION AND AGAINST DOMESTIC VIOLENCE.....	580
Liubchuk V.M. DECLINATION AS A SIGN FORESIED BY THE GENERAL PART OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE.....	583
Piadyshch V.H., Foros H.V., Kaluhin V.Yu. USE OF THE LATEST INFORMATION TECHNOLOGIES IN ENSURING PUBLIC ORDER (FOREIGN EXPERIENCE).....	586
But O.V. HISTORICAL AND LEGAL PRINCIPLES OF CREATING A PROCEDURE FOR OUT-OF-COURT APPEAL AGAINST THE ACTIONS OF THE STATE REGISTRAR OF RIGHTS.....	589
Berlach A.I., Susak M.S. CONCEPTS AND PECULIARITIES OF JUDICIAL CONTROL IN THE FIELD OF ADMINISTRATIVE JUSTICE.....	594
Voloshanivska T.V. ENSURING CHILDREN'S RIGHTS AND FREEDOMS DURING MARTIAL STATE.....	598
Bondar D.V. ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF PERSONAL DATA PROTECTION AND INFORMATION SECURITY IN THE FIELD OF ENSURING LIFE SAFETY.....	601
Kovbas I.V., Bzova L.H. CIVIL SOCIETY DIALOGUE WITH PUBLIC AUTHORITIES: CHALLENGES AND STRATEGIC DIRECTIONS.....	606
Denysova A.V., Baranov S.O. LEGAL MEANS OF RESOLVING DISPUTES IN THE PROCESS OF PUBLIC PROCUREMENT.....	610

Volkova Yu.A. IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF REASONABILITY IN THE PROCESS OF INTERACTION WITH INTERNATIONAL FINANCIAL ORGANIZATIONS REGARDING ISSUES OF FINANCING THE SPHERE OF URBAN PLANNING IN UKRAINE IN THE POST-WAR PERIOD.....	615
Poliakov R.B. THE SEVERITY OF THE INSOLVENCY (BANKRUPTCY) PROCEDURE: AN ASPECT OF JOINT AND SEVERAL LIABILITY.....	619
Holovko K.V. VIRTUAL ASSET SERVICE PROVIDERS: REGULATORY REQUIREMENTS, THEIR ROLE AND IMPORTANCE.....	626
Shablysty V.V. THE DIGITAL ERA OF THE CRIMINAL PROCESS: OPPORTUNITIES OF IT SYSTEMS IN PRE-TRIAL INVESTIGATION.....	630
Kuziuk M.H. FORMS OF IMPLEMENTATION OF STATE POLICY IN THE FIELD OF TRANSPLANTATION AND ACTIVITIES RELATED TO TRANSPLANTATION.....	634
Manko D.H., Ustynov D.M. THE USE OF MODERN INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN DOCUMENT LEGALIZATION PROCEDURES.....	639
Pashynskyi V.I., Tsomenko A.V. PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS ON THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN THE CONDITIONS OF RUSSIAN ARMED AGGRESSION.....	643
Arakelian M.R., Biriukov R.M. INTERNATIONAL POLICE COOPERATION IN THE EU IN COMBATTING ILLEGAL MIGRATION.....	647
Tykhomyrov D.O., Petrovskyi A.V. ANTI-CORRUPTION POLICY ON THE EXAMINATION OF LEGAL ACTS: A COMPARATIVE ASPECT.....	651
Chulinda L.I. PARTICIPATION OF INTERNATIONAL FINANCIAL ORGANIZATIONS IN THE PROCESS OF COMBATING MONEY LAUNDERING.....	655
Kropyvnytskyi O.M. ROLE AND PLACE OF THE SBI IN THE SYSTEM OF ENTITIES RESPONSIBLE FOR PREVENTING MILITARY CRIMINAL OFFENSES UNDER MARTIAL LAW IN UKRAINE.....	659
Ilnytskyi M.M. SCIENTIFIC, TECHNICAL AND INFORMATIONAL SUPPORT FOR THE RAPID OF PRE-TRIAL INVESTIGATION.....	663
Balatska O.R. THE SOCIOLOGICAL VALUE OF THE ESSENCE OF ACCESS TO JUSTICE.....	666
Maksymovych R.O. E-GOVERNANCE AS A TOOL FOR BUILDING A WELFARE STATE: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND PROSPECTS FOR UKRAINE.....	669
Fasii B.V. CIVIL LEGAL PRINCIPLES OF CREATION AND FUNCTIONING OF STARTUPS IN UKRAINE AND THE EU.....	672
Leshchenko A.V. CHALLENGING ISSUES OF PUNISHMENT FOR TORTURE IN THE CRIMINAL LAW OF UKRAINE.....	676
Zarosylo V.O., Vatsiuk V.O. ORIGINS OF DISCRIMINATION ON THE BASIS OF SEX AND THE DEVELOPMENT OF LEGISLATION ON ITS PROHIBITION IN THE WORLD AND IN UKRAINE.....	680
Striletskyi M.A. PERSONAL CRITERIA FOR A NATURAL PERSON'S COMPLIANCE WITH THE ESTABLISHED REQUIREMENTS IN THE REALIZATION OF THE RIGHT TO CIVIL SERVICE.....	684
Yunin O.S. CONCEPT AND SIGNS OF ADMINISTRATIVE LIABILITY FOR TAX OFFENCES.....	688
Zolotarova O.I. PROCEDURES FOR THE APPLICATION OF ORGANIZATIONAL TOOLS IN THE FIELD OF PREVENTION AND COUNTERACTION TO DOMESTIC VIOLENCE.....	691
Bezzubov D.O. CONCEPT OF THE DEVELOPMENT OF ADMINISTRATIVE TORTIOUS LEGISLATION AT THE MODERN STAGE OF STATE DEVELOPMENT.....	694
Bokshorn A.V., Chernetska V.V. OSINT AS A NEW CHALLENGE TO DE-ANONYMIZATION OF A PERSON ON THE WORLDWIDE WEB.....	697
Humeniuk A.S. RESULTS OF COVERT SEARCH (INVESTIGATIVE) ACTIONS AS A SPECIAL TYPE OF EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	700
Bekhruz Kh.N., Hrushko M.V. MIGRATION AS A TOOL FOR LAUNDERING PROCEEDS OF CRIME: AN INTERNATIONAL LEGAL ASPECT.....	705
Humeniuk O.I. MODERNIZATION OF TAX ADMINISTRATION FOR LARGE TAXPAYERS IN THE CONTEXT OF WAR AND DIGITALIZATION.....	708
Abakina-Piliavska L.M., Sainchyn S.O., Stoianov K.S. CONSEQUENCES OF VIOLATION OF ROAD SAFETY RULES OR TRANSPORT OPERATION BY PERSONS WHO DRIVE VEHICLES AS A SIGN OF COMPOSITION: FEATURES OF ESTABLISHMENT DURING INVESTIGATION UNDER MARTIAL LAW.....	712
Samoilenko H.V. CIVIL LEGAL PROTECTION OF THE RIGHTS OF INDIVIDUAL BUILDERS.....	715
Yarmaki Kh.P., Yarmaki V.Kh. HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS OF THE OCCURENCE AND GENESIS OF CORRUPTION.....	719
Balanutsa O.O. LEGAL AND INSTITUTIONAL SUPPORT FOR THE ADAPTATION OF UKRAINIAN LEGISLATION TO EU LAW.....	723
Pidbereznykh I.Ye., Ivanyshchuk A.A., Serdiuk Ye.V. ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF AIR TRANSPORT IN GREECE: COMPARATIVE ANALYSIS WITH UKRAINE.....	727
Minka T.P., Herasymchuk S.S. FORCED MARRIAGE: CRIMINAL AND FAMILY LAW PROTECTION.....	731
Gensirovskyi Ye.O. ON THE DEFINITION OF THE CONCEPT AND FEATURES OF THE ADMINISTRATIVE-LEGAL STATUS OF PUBLIC ADMINISTRATION ENTITIES IN THE SPHERE OF PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP.....	734
Pushkina O.V. LEGAL ASPECTS OF THE APPLICATION OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE EXERCISE OF ELECTORAL RIGHTS BY PERSONS WITH DISABILITIES.....	737
Povarchuk N.S. FEATURES OF TEACHING LEGAL DISCIPLINES IN THE CONDITIONS OF DIGITAL TRANSFORMATION.....	741
Pustovyi O.O., Humin O.M. LEGAL CHARACTERISTICS OF INFECTION WITH HUMAN IMMUNODEFICIENCY VIRUS OR OTHER INCURABLE INFECTIOUS DISEASE THAT POSES A THREAT TO HUMAN HEALTH.....	745

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.1:316.6

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-1/1>

ДЕФОРМАЦІЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ПІД ЧАС ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ

DEFORMATION OF LEGAL AWARENESS DURING MARTIAL LAW

Борщевська О.М., к.ю.н., доцентка,
доцентка кафедри національного та міжнародного права
Одеський національний морський університет,
членкиня комітету конституційного правосуддя та прав людини
Рада адвокатів Одеської області

Фесан М.В., ст. викладачка
кафедри національного та міжнародного права
Одеський національний морський університет

В статті визначено динаміку правової свідомості людини під час дії воєнного стану за хибними векторами її спотворення, що визначається ступенем чи видом деформації правосвідомості через певні причини.

Вказується, що очікувано, воєнний стан має впливати на психологічний стан населення та сприяти підвищенню уваги до правових норм.

Наголошується, що громадяни мають ставати більш свідомими щодо своїх обов'язків. Водночас держава має гарантувати та захищати права громадян в рамках законодавства. Однак, зазвичай можуть виникати і суперечливі почуття щодо обмеження особистих прав та свобод громадян, що може ставати однією з причин деформації правосвідомості.

Вектор досліджень присвячених деформації правосвідомості направлений, перш за все, на визначення загального поняття правосвідомості, її ознак та методів формування і з цих позицій відстежувати можливі шляхи деформації правосвідомості з метою запобігання такої деформації чи виправленню її в правовий спосіб.

Через аналіз правозастосування та певних настроїв у суспільстві виводиться таке правове явище як новий вид деформації правосвідомості – правове спотворення та надаються пропозиції щодо подолання певних видів деформації правосвідомості під час дії воєнного стану.

Зауважується, що деформації правосвідомості під час дії воєнного стану майже не присвячено жодних наукових досліджень.

Мета статті полягає в дослідженні та аналізі через правовий інструментарій внутрішніх переконань людини в рамках існування правової держави, яка знаходиться у стані війни через агресію росії на території України.

Передбачається, що пропозиції надані у науковому дослідженні нададуть змогу ефективно формувати правосвідомість осіб у суспільстві та зможуть з певною вірогідністю запобігти її деформації, якщо принципи законності та справедливості будуть не ефемерним гаслом, а запорукою функціонування держави.

Ключові слова: правосвідомість, деформація правосвідомості, воєнний стан, законність, справедливість, правове спотворення, конституційний лад, держава, право.

The article defines the dynamics of a person's legal consciousness during martial law according to false vectors of its distortion, which is determined by the degree or type of deformation of the sense of law due to certain reasons.

It is indicated that, as expected, martial law should affect the psychological state of the population and contribute to increasing attention to legal norms.

It is emphasized that citizens should become more aware of their duties. At the same time, the state should guarantee and protect the rights of citizens within the framework of the legislation. However, usually there may be conflicting feelings regarding the restriction of personal rights and freedoms of citizens, which can become one of the reasons for the deformation of the sense of law.

The vector of research devoted to the deformation of the sense of law is aimed, first of all, at defining the general concept of the sense of law, its features and methods of formation and from these positions to trace possible ways of deformation of the sense of law in order to prevent such deformation or correct it in a legal way.

Through the analysis of law enforcement and certain attitudes in society, a legal phenomenon is deduced as a new type of deformation of the legal consciousness – legal distortion, and proposals are made to overcome certain types of deformation of the legal consciousness during martial law.

It is noted that almost no scientific research has been devoted to the deformation of the legal consciousness during martial law.

The purpose of the article is to study and analyze, through the legal tools, the internal beliefs of a person within the framework of the existence of a legal state, which is in a state of war due to russian aggression on the territory of Ukraine.

It is assumed that the proposals provided in the scientific study will make it possible to effectively form the legal consciousness of individuals in society and will be able to prevent its deformation with a certain probability, if the principles of legality and justice are not an ephemeral slogan, but the key to the functioning of the state.

Key words: legal consciousness, deformation of the legal consciousness, martial law, legality, justice, legal distortion, constitutional system, state, law.

Актуальність тематики дослідження зумовлена необхідністю визначення динаміки правової свідомості людини під час дії воєнного стану за хибними векторами її спотворення, що визначається ступенем чи видом деформації правосвідомості через певні причини.

Взагалі, очікувано, воєнний стан має впливати на психологічний стан населення та сприяти підвищенню уваги до правових норм. Передбачається, що громадяни мають

ставати більш свідомими щодо своїх обов'язків. Водночас держава має гарантувати та захищати права громадян в рамках законодавства. Однак, зазвичай можуть виникати і суперечливі почуття щодо обмеження особистих прав та свобод громадян, що може ставати однією з причин деформації правосвідомості.

Вектор досліджень присвячених деформації правосвідомості направлений, перш за все, на визначення

загального поняття правосвідомості, її ознак та методів формування і з цих позицій відстежувати можливі шляхи деформації правосвідомості з метою запобігання такої деформації чи виправленню її в правовий спосіб.

Проблемним аспектом дослідження деформації правосвідомості, зазвичай, на науково-теоретичному рівні займалися такі вчені як О.Ф. Скакун М. Недюха, О. Бандурка, О. Головка, О. Передерій, Ю. Ведерніков тощо. Їх наукові концепції сприяли ґрунтовному дослідженню питань формування правосвідомості та деяких аспектів її деформації, але питанням деформації правосвідомості під час дії воєнного стану майже не присвячено жодних наукових досліджень.

Мета полягає в дослідженні та аналізі через правовий інструментарій внутрішніх переконань людини в рамках існування правової держави, яка знаходиться у стані війни через агресію росії на території України.

Правосвідомість людини є запорукою формування правової держави, навіть тоді, коли законотворчість не встигає за всіма змінами в суспільстві

Як визначає О.Ф. Скакун правосвідомість – це система почуттєвих і мислених образів комунікативно-вольової спрямованості, через які відбувається безпосереднє і опосередковане сприйняття правової реальності – ставлення до чинного, минулого і бажаного права, до діяльності, пов'язаної з правом, до правових явищ та поведінки людей у сфері права [1, с. 96].

Як форму (частину) свідомості людей, яка відображає правову дійсність, що репрезентує ставлення людей до права як у статичній, так і в динамічній його буття та впливає на характер поведінки людей у сфері правового регулювання суспільних відносин розглядають правосвідомість такі вчені як Бандурка О.М., Передерій О.С., Головка О.С. [2, с. 316].

На думку А.І. Луцького, «правосвідомість – різновид свідомості, що дозволяє створювати суб'єктивний образ чинного або бажаного права; суб'єктивна основа права, умова його існування та розвитку [3, с. 52].

В цілому погоджуючись з вищенаведеними визначеннями правосвідомості, слід зауважити, що правосвідомість слід вивчати не лише як частину чи різновид свідомості у світлі системи почуттєвих і мислених образів комунікативно-вольової спрямованості, а розуміти когнітивні та поведінкові фактори для формування її у кожній людини. Також в цьому сенсі слід зазначити, що у формуванні правосвідомості є декілька сходинок за якими можна відслідковувати формування правосвідомості. Це, зокрема, родина, сама особистість, заклад освіти, пересічне оточення, національне суспільство, держава, світова спільнота. Через це мають удосконалюватися ідеї щодо розвитку та формування правової держави та усвідомлення себе захищеною часткою правової держави. Тому досліджувати правосвідомість слід як динамічну опцію свідомості, яка формується через удосконалення та розвиток суспільства та держави.

Як теоретична категорія, право має впливати на формування правосвідомості, з іншого – правосвідомість формує практичне наповнення права. Велике значення правосвідомість має при тлумаченні оціночних понять, якими оперує законодавство, на кшталт принципів справедливості, розумності, доброчесності в кожному окремо взятому казусі, оскільки правосвідомість є ідейним переконанням людини та орієнтиром формування правової поведінки.

Якщо визначити імперативні та диспозитивні методи формування правосвідомості людини можна зазначити, що імперативом зазвичай виступає воля держави у вигляді законодавчих актів, де Конституція та прийняті у відповідності до неї закони мають вищу юридичну силу. Диспозитивним методом, тобто в даному випадку таким, що має певні варіації, виступають когнітивні особливості

людини, яка формує сприйняття правової дійсності та відповідно поведінки під впливом власного мислення, тенденцій сприйняття правової дійсності у родині, в закладах освіти, пересічного оточення, національної суспільної думки та, в деяких випадках глобалізації свідомості, світової спільноти.

Слід наголосити на тому, що правосвідомість людини, громадян України, особливо під час дії воєнного стану, є важливою запорукою стабільності в державі. А з іншого боку, додержання державою, в особі посадових осіб державних органів законодавства України є одним із основних важелів відчуття стабільності правової системи, тим більше під час дії воєнного стану. Не тільки виявлення правопорушень, в тому числі скоєних посадовими особами, представниками держави, а й відповідне реагування на них та призначення судом рівноцінного покарання є тим фактором, який також впливає на формування правосвідомості особи, як усвідомлення справедливості дотримання законності для всіх. Бо якщо державні інституції не почнуть нарешті реалізовувати запит на справедливість та законність є велика вірогідність зростання деформації правосвідомості, особливо ця тенденція може посилюватися під час дії воєнного стану, коли особливо гостро відчувається несправедливість недотримання законодавства та незаконність дій певних осіб, особливо тих, які мають владні повноваження.

Більш того, слід зауважити, що під час дії воєнного стану особливої уваги слід приділяти діям та висловлюванням, які підривають цілісність держави та її конституційного ладу. Звісно, є дії, що визнаються кримінальними правопорушеннями проти держави та переслідуються за законом. А є дії, які неможливо класифікувати, як кримінальне правопорушення, але які деформують правосвідомість через пересічне оточення у вигляді приватних розмов антидержавного змісту.

І.О. Панчук вказує на дефініцію правосвідомості як фактор затвердження демократичних основ державного та суспільного ладу України та визначає її як частину людської свідомості, яка здатна разом із правом виступати регулятором правовідносин у суспільстві, а інколи, на певний період, виконувати цю роль самостійно, коли норми права є колізійними чи на певному етапі не виконують свою природну функцію [4, с. 1]. Це можна визначити як так званий принцип «справедливо, але не врегульовано нормами права».

Як справедливо зазначає І. Жиголкін існує ряд ознак правосвідомості: є однією з форм суспільної свідомості та вкупі з політичною, моральною, філософською, іншими формами свідомості відображає суспільне буття; містить поняття, уявлення, судження, почуття, емоції, концепції, теорії, програми; обумовлена соціально-економічним устроєм конкретного суспільства, рівнем розвитку його загальної культури; її ідеологічні елементи виступають головними елементами правової культури та правового виховання [5, с. 107].

Такі ознаки правосвідомості є дуже показовими для аналізу деформації правосвідомості в глобальному значенні, оскільки в рамках однієї родини, спільноти, навіть держави хибні риси правосвідомості можуть помилково визнаватися за єдино вірні.

Лаконічне визначення деформації правосвідомості надала О.Ф. Скакун як спотворене уявлення про сутність права, неусвідомлення його цінності [1, с. 106].

Необхідно наголосити, що з часом правосвідомість наповнюється правовою, національною ідеологією, що особливо стало відчутно під час повномасштабного вторгнення росії в Україну, коли народ України особливо гостро відчув наслідки деформації правосвідомості ворога, який виказував спотворені уявлення щодо ознак держави, верховенства права та загальних основ конституційного права, які нав'язуються російською пропагандою.

дою та не містять нічого спільного з загально визнаними принципами та ознаками формування держави та права, а також функціонування конституційного ладу.

Слід зазначити, що під час дії воєнного стану в Україні має формуватися нова структура та цінності права, які повинні втілюватися в законодавство, задля перемоги України, збереження її суверенності та самовизначення народу України. Але воєнний стан впливає на психологічний стан населення. Відчуття небезпеки, загрози, безпорадності викликає у одних підвищене відчуття справедливості, а у інших, навпаки, бажання протесту через можливу недоброчесну поведінку посадових осіб при виконанні ними своїх посадових повноважень чи безкарне порушення закону іншими пересічними громадянами. Також можуть виникати і суперечливі почуття щодо обмеження особистих свобод.

Непоодинокі, на жаль, випадки, коли особа користуючись нібито своїм правом визначенням у статті 34 Конституції України щодо гарантування кожному права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір, нехтує ст. 64 Конституції України щодо обмеження в умовах воєнного стану таких прав [6].

Ще одним фактором, який впливає на деформацію правосвідомості під час війни є загострене відчуття несправедливості щодо порушення принципу справедливості та рівності при правозастосуванні, що викликає спотворення поняття права. Наприклад, випадки недоброчесного застосування мобілізаційного законодавства певними посадовими особами щодо осіб, які мають справжні вади здоров'я та не можуть виконувати бойові завдання на належному рівні і щодо осіб, які спотворюють інформацію про стан свого здоров'я за допомогою таких посадових осіб та отримують так зване право на відстрочку.

Ще одним прикладом є випадок, коли в січні 2025 року речнику ВМС ЗСУ Дмитру Плетенчуку і двом військовим відмовили у обслуговуванні у готелі Києва «Hostel Vshokoladi» через те, що військові нібито є «небезпечними» [7]. Дівчина з ресепшену, яка довела таку інформацію до військових озвучила чи власну позицію чи позицію керівництва готелю, але порушила правила захисту прав споживачів щодо відкритої оферти надання послуг через упереджене та спотворене ставлення до військових. За цим фактом, як вказується відкрито справу. Як показує практика такі випадки деформації правосвідомості не є рідкістю на даному етапі життя.

Також слід зазначити, що непрофесійні чи заангажовані засоби масової інформації мають значний вплив на правосвідомість громадян і можуть, за певних умов, сприяти її деформації, особливо в умовах воєнного стану. Це стосується і так званих блогерів, які спотворюють правову інформацію, надаючи її під кутом власних суб'єктивних позицій. Тут важливим є забезпечення об'єктивного та незаангажованого подання інформації, що пов'язана з воєнним станом, а також роз'яснення правових норм, що дозволяє мати об'єктивне уявлення.

Необхідно зауважити, що чим більше безкарних проявів корупції в державі, за якими спостерігають громадяни, тим більше вірогідність деформації правосвідомості, оскільки пересічна особа стикається з недотриманням принципу справедливості та законності, загострюється почуття гніву та виникає чи бажання самовільно покарати правопорушника чи взагалі притуплюється відчуття законності і спрацьовує так званий закон «вікна Овертона», тобто неприйнятні ідеї стають допустимими. Так відбувається деформація у вигляді правової спотвореності.

Також до причин деформації правосвідомості слід віднести травматичні, суто з психологічної точки зору чинники війни, як то стресовий стан, загроза життю, здоров'ю людини, втрата усталених орієнтирів життя, втрата рід-

них, близьких, постійного місця проживання, бойовий стрес у військових, швидко поширювані у зв'язку з цим розлади психологічного здоров'я тощо.

Отже, деформація правосвідомості під час дії воєнного стану це досить небезпечне явище у рамках держави, оскільки формується неадекватне сприйняття правових норм чи у свідомості людини виникає надання правовим нормам хибного застосування та в подальшому виправдовування такого хибного спотвореного правозастосування.

Для наочності різного підходу щодо оцінки складу кримінального правопорушення, викладення мотивувальної та резолютивної частин показовим є аналіз деяких судових вироків за статтею 336 Кримінального кодексу України, що з великою частотою вірогідності може стати підставою в подальшому для правового спотворення свідомості осіб, які можуть відчутти несправедливість щодо різного застосування статей Кримінального кодексу України. Відомо, що стаття 75 Кримінального кодексу України (Звільнення від відбування покарання з випробуванням) це диспозитивний припис та на етапі дії в Україні воєнного стану існує заборона щодо застосування стаття 75 Кримінального кодексу України при низці військових кримінальних правопорушень. Хоча, такі, наприклад, статті як 336 (Ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період, на військову службу за призовом осіб із числа резервістів в особливий період), 436-2 (Пропаганда війни) Кримінального кодексу України дозволяють застосування статті 75 Кримінального кодексу України. Однак останнім часом суди не знаходять підстав для звільнення з випробуванням за статтею 75 Кримінального кодексу України.

Отже, вироком за судовим провадженням 1-кп/737/19/25 у справі № 737/717/24 за вчинення кримінального правопорушення за ст. 336 Кримінального кодексу України ухвалено, що «ОСОБА_4 визнана винуватим у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 336 КК України та призначити йому покарання у виді позбавлення волі строком на 3 (три) роки. А на підставі ст. 75 КК України звільнити ОСОБА_4 від відбування призначеного покарання з випробуванням, якщо він протягом 2 (двох) років іспитового строку не вчинить нового кримінального правопорушення та виконає покладені на нього обов'язки». В мотивувальній частині вироку при цьому вказано, що «на переконання суду ОСОБА_4 на даний час не потребує ізоляції від суспільства, призначення покарання з іспитовим строком на підставі ст. 75 КК України відповідатиме особі обвинуваченого та буде достатнім, для досягнення, відповідно до ст. 50 КК України мети покарання» [8].

На відміну від попереднього вироку за судовим провадженням 1-кп/547/8/25 у справі №547/170/24 за вчинення кримінального правопорушення за ст. 336 Кримінального кодексу України ухвалено, що «ОСОБА_5 визнана винуватим у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 336 Кримінального кодексу України, за яким призначити йому покарання позбавлення волі на строк 4 роки. Початок строку відбування покарання ОСОБА_5 рахувати з дня його затримання та приведення вироку до виконання». В мотивувальній частині вироку при цьому вказано, що «з урахуванням ситуації, яка наразі склалася в країні збройною агресією РФ та конституційним обов'язком кожного громадянина по захисту Батьківщини, вчинений обвинуваченим умисний нетяжкий злочин складає значну суспільну небезпечність, тому можливе звільнення останнього від відбування призначеного покарання з випробуванням створить в очах громадян та суспільства в цілому негативне враження безладдя та безкарності, тим паче під час введеного на всій території України воєнного стану та мобілізації, що тривають із лютого 2022 року.

З урахуванням зазначеної мети покарання суд робить висновок, що звільнення обвинуваченого від відбування

покарання з іспитовим строком не може запобігти вчиненню нових кримінальних правопорушень іншими особами, що в умовах воєнного стану є не припустимим.

Зважаючи на вказані обставини у їх сукупності, суд вважає, що покарання, необхідне й достатнє для виправлення обвинуваченого і попередження вчинення ним нових кримінальних правопорушень має бути призначене у виді позбавлення волі і без звільнення від відбування покарання з випробуванням на підставі ст.ст. 75, 76 КК України.

Вказаний висновок суду узгоджується зі сталою судовою практикою та позицією Верховного Суду, викладеною в постанові від 15.11.2023 у справі № 641/1067/23» [9].

Заради об'єктивності, вироків суду схожих в резолютивній частині з других наведеним прикладом питама більшість, але не виключає певних питань щодо підстав можливості застосування звільнення від відбування покарання з випробуванням на підставі ст.ст. 75, 76 КК України за статтею 336 Кримінального кодексу України. Це є дуже показовим, адже наразі під час дії воєнного стану вирок за такого роду справами повинні бути прикладом рівності перед законом всіх та об'єктивності застосування законодавства.

Через подібне суб'єктивне застосування законодавства й може виникати відносно новий вид деформації правосвідомості як правове спотворення.

Зазвичай виділяють такі різновиди деформації правосвідомості, тобто антиподи правової культури, як правовий нігілізм, правовий ідеалізм, правовий догматизм, правовий інфантізм, правовий дилетантизм, правова демагогія [1, с. 105–108].

В умовах гострого на рівні держави масового, яке охоплює більшість пересічних громадян, загострення відчуття справедливості та прагнення законності виникає таке явище деформації правосвідомості, як правове спотворення. Це явище можна визначити як вид деформація правосвідомості особи, при якому особа вважає, що можна використати певні колізії закону не для встановлення вищої правової справедливості, а для формування хибної правової позиції чи уникнення несприятливих наслідків поведінки.

Зазвичай, таке правове спотворення свідомості особи виникає у осіб, які хочуть скористатися прогалинами закону не для встановлення істини для повної рівноваги та гармонії, а навпаки нівелювати суспільні зусилля,

спрямовані на відновлення рівноваги права, порушеної внаслідок діяльності чи бездіяльності членів суспільства чи суспільної інституції задля корисливих мотивів «приватної правди», яка валідна тільки для їх свідомості, але не корелює із загально прийнятим розумінням принципу справедливості, рівності та доброчесності.

Отже, можна зробити висновок, що для запобігання деформації правосвідомості особи в суспільному просторі, особливо під час дії воєнного стану та після перемоги України потрібно таким чином налагодити процес законотворчості та правозастосування, щоб:

1. Забезпечити не на декларативних засадах, а на практиці виконання принципу рівності всіх перед законом
2. Визначити на законодавчому рівні низку складів кримінальних правопорушень, які мають резонанс у суспільстві та зробити такі справи показовими для широкого кола зацікавлених осіб із обов'язковим висвітленням просування їх розгляду та судових вироків наочно на спеціальному сайті.
3. В освітньо-професійних програмах та навчальних планах закладів вищої освіти на обов'язковому рівні ввести курс «Антикорупція та доброчесність» на підставі уніфікованих матеріалів, що зараз формує Національне агентство з питань запобігання корупції.
4. Запровадити, починаючи з дошкільного віку і впродовж дорослого життя, доступність вивчення наукових, науково-популярних матеріалів з історії державотворення та формування правового підґрунтя держави Україна.
5. Проводити правовий всеобуч за основами конституційного права щодо територіальної цілісності та самовизначення народу як основних ознак держави, що є імперативом при формуванні світогляду будь-якої людини.
6. Вимагати від засобів масової інформації та блогерів дотримання законодавства про інформацію та посилення відповідальності за спотворення інформації.
7. Підвищувати вимоги до виконання Стандарту вищої освіти спеціальності D8 Право та D9 Міжнародне право.

Прогнозовано, всі ці та інші важелі нададуть змогу ефективно формувати правосвідомість осіб у суспільстві та зможуть з певною вірогідністю запобігти її деформації, якщо принципи законності та справедливості будуть не ефемерним гаслом, а запорукою функціонування держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник. 4-е вид., стереотипне. Київ: Алерта, 2021. 528 с.
2. Бандурка О.М., Головка О.С., Передерій О.С. Теорія держави і права: підручник. Харківський національний університет внутрішніх справ: Харків, 2018. 416 с.
3. Луцький А. І. Правосвідомість юриста як суб'єктивне відображення чинної правової ідеології. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. 2014. № 2. С. 50–60. pdf (дата звернення 22.01.2025)
4. Панчук І. О. Правосвідомість як фактор утвердження демократичних основ державного та суспільного ладу України: автореф. дис. канд. юрид. наук; спец.: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень; ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, 2015. 18 с.
5. Жиголкін І. Роль і значення правосвідомості в структурі трудових правовідносин. National Law Journal: Theory and Practice L.L.C. 2015. № 1. С. 104–107
6. Конституція України, прийнята 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 22.01.2025)
7. Інтернет сторінка «Укрінформ». веб-сайт URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3949819-u-kiievi-pletencuka-j-dvoh-oficeriv-ne-pustili-poobidati-v-hosteli-bo-nibito-vijskovi-nebezpecni.html> (дата звернення: 22.01.2025).
8. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124418071> (дата звернення 22.01.2025)
9. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124416621> (дата звернення 22.01.2025)

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕФОРМУВАННЯ ВИЩОЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

THEORETICAL AND LEGAL BASIS OF THE REFORM HIGHER LEGAL EDUCATION IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION

**Горінов П.В., к.ю.н., доцент,
професор кафедри правознавства та галузевих юридичних дисциплін,
директор**

*Навчально-науковий інститут права та політології
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова*

**Макарова О.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права,
заступник директора з навчально-методичної роботи**

*Навчально-науковий інститут права та політології
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова*

Статтю присвячено дослідженню реформування вищої юридичної освіти в Україні в контексті її адаптації до європейських освітніх стандартів, що є невід'ємною складовою інтеграційних процесів і державної політики у сфері освіти та права. Автори аналізують основні тенденції трансформації правничої освіти, окреслюючи ключові виклики та стратегічні переваги її вдосконалення відповідно до принципів верховенства права, демократичного розвитку суспільства та забезпечення високого рівня професійної підготовки юристів.

Особливу увагу приділено проблематиці підвищення якості юридичної освіти, що потребує комплексного підходу, включаючи оновлення навчальних програм, впровадження сучасних освітніх технологій, підвищення вимог до вступу та посилення контролю за академічною доброчесністю. Проаналізовано законодавчі ініціативи, які регулюють систему підготовки правників, зокрема введення мінімального конкурсного балу для вступників, запровадження єдиного державного кваліфікаційного іспиту та реформування доступу до юридичної професії. Досліджено вплив цих змін на забезпечення ефективності правничої освіти та підготовку конкурентоспроможних фахівців.

У статті здійснюється ретроспективний аналіз процесу реформування юридичної освіти в Україні, що дає можливість простежити закономірності її розвитку та виокремити основні етапи модернізації. Розглянуто історичні передумови реформи, починаючи від концепції вдосконалення правничої освіти 2016 року до сучасних нормативних актів, що регулюють підготовку юристів у закладах вищої освіти. Виокремлено основні недоліки попередніх реформ та охарактеризовано їх вплив на сучасний стан юридичної освіти.

Доведено, що реформування юридичної освіти є невід'ємним елементом загальної правової реформи, спрямованої на підвищення рівня професійної підготовки правників відповідно до вимог сучасного суспільства та міжнародних освітніх стандартів. Визначено, що подальший розвиток юридичної освіти в Україні має ґрунтуватися на принципах академічної доброчесності, гармонізації з міжнародними стандартами, інтеграції практикоорієнтованого підходу у навчальний процес і підвищення конкурентоспроможності випускників на юридичному ринку праці.

Висновки дослідження підтверджують, що трансформація правничої освіти є складним і довготривалим процесом, що потребує узгоджених дій державних органів, наукової спільноти та професійних об'єднань для досягнення якісних змін у підготовці правників.

Ключові слова: юридична освіта, правнича освіта, реформа освіти, професійна підготовка юристів, євроінтеграція, академічна доброчесність, кваліфікаційний іспит.

The article is devoted to the study of the reform of higher legal education in Ukraine in the context of its adaptation to European educational standards, which is an integral component of integration processes and state policy in the field of education and law. The authors analyze the main trends in the transformation of legal education, outlining the key challenges and strategic advantages of its improvement in accordance with the principles of the rule of law, democratic development of society and ensuring a high level of professional training of lawyers.

Special attention is paid to the issue of improving the quality of legal education, which requires an integrated approach, including updating curricula, introducing modern educational technologies, increasing admission requirements, and strengthening control over academic integrity. The legislative initiatives that regulate the system of legal training are analyzed, in particular, the introduction of a minimum competitive score for applicants, the introduction of a single state qualification exam, and reform of access to the legal profession. The impact of these changes on ensuring the effectiveness of legal education and the training of competitive specialists was studied.

The article carries out a retrospective analysis of the process of reforming legal education in Ukraine, which makes it possible to trace the patterns of its development and highlight the main stages of modernization. The historical prerequisites of the reform are considered, starting from the concept of improving legal education in 2016 to modern normative acts regulating the training of lawyers in institutions of higher education. The main shortcomings of the previous reforms are highlighted and their impact on the current state of legal education is characterized.

It has been proven that the reform of legal education is an integral element of the general legal reform aimed at raising the level of professional training of lawyers in accordance with the requirements of modern society and international educational standards. It was determined that the further development of legal education in Ukraine should be based on the principles of academic integrity, harmonization with international standards, integration of a practice-oriented approach into the educational process, and increasing the competitiveness of graduates on the legal labor market.

The research findings confirm that the transformation of legal education is a complex and long-term process that requires concerted actions of state bodies, the scientific community, and professional associations to achieve qualitative changes in the training of lawyers.

Key words: legal education, legal education, education reform, professional training of lawyers, European integration, academic integrity, qualification exam.

Реформування вищої юридичної освіти в Україні є важливим напрямком державної політики, що зумовлює потребу приведення національних освітніх стандартів у відповідність до європейських вимог і забезпечення підготовки висококваліфікованих правників. Інституційні зміни в освітньому процесі, викликані трансформацій-

ними процесами в державному управлінні, вимагають концептуального переосмислення підходів до навчання юристів, інтеграції сучасних методологій правничої освіти та адаптації вітчизняної системи правничої підготовки до міжнародних стандартів. З огляду на це, реформування правничої освіти забезпечує системний перегляд

її організаційних засад, модернізацію змісту освітніх програм, посилення контролю за академічною доброчесністю та забезпечення безперервного професійного розвитку юристів. В умовах євроінтеграційних процесів зазначені зміни стають не лише вимогою часу, а й об'єктивною необхідністю для формування ефективної правової системи, здатної забезпечити верховенство права та відповідати сучасним викликам суспільства.

Актуальність реформування юридичної освіти в Україні знаходить підтвердження у міжнародних оцінках та висновках європейських інституцій. Так, у Звіті Європейської комісії «Україна 2023» акцентується увага на необхідності та важливості реформи юридичної освіти: високоякісна та вільна від корупції юридична освіта й підготовка фахівців у сфері правосуддя та правоохоронних органів є ключовими для зміцнення верховенства права і виконання зобов'язань щодо членства в ЄС [1, с. 26].

Разом з тим, у Звіті Європейської комісії «Україна 2024» зазначено, що певний прогрес у реформуванні юридичної освіти було досягнуто [2, с. 32], хоча попереду довгий шлях модернізації правничої освіти й приведення її у відповідність до європейських стандартів.

Питання реформування вищої юридичної освіти в Україні залишається у центрі уваги наукової спільноти, освітніх установ та державних інституцій, оскільки зміни у нормативно-правовому регулюванні освітнього процесу безпосередньо впливають на якість підготовки майбутніх правників.

Обговорення необхідності модернізації правничої освіти активізувалося наприкінці 2015 року, що було зумовлено низкою чинників, зокрема необхідністю приведення освітніх стандартів у відповідність до міжнародних вимог, підвищенням рівня професійної підготовки юристів і забезпеченням верховенства права через вдосконалення навчального процесу.

З метою розробки стратегічного підходу до реформування юридичної освіти 5 липня 2016 року наказом № 787 Міністерство освіти і науки України створило та затвердило склад робочої групи для підготовки Концепції розвитку юридичної освіти в Україні. Цей крок став вагомим етапом у формуванні національної політики щодо вдосконалення системи правничої освіти, визначення її ключових пріоритетів та адаптації освітніх програм до нових викликів. Міністерство освіти і науки України у співпраці з Міністерством юстиції України взяло на себе завдання узгодження концептуальних засад реформування, спрямованих на створення цілісної, ефективної та відповідної європейським стандартам системи підготовки правників, що забезпечувала б високий рівень професійних компетентностей випускників юридичних факультетів.

У Концепції визначено три основні розділи, на яких базуються всі підходи до реформування та його етапи:

- розуміння фаху та розроблення сучасної моделі правника, включаючи особливості регульованих правничих професій;
- модернізація юридичної освіти;
- визначення шляхів безперервного професійного розвитку та навчання впродовж усього життя регульованих правничих професій [3].

У вересні 2016 року було розроблено проєкт Концепції вдосконалення правничої (юридичної) освіти для фахової підготовки правника відповідно до європейських стандартів вищої освіти та правничої професії. Метою концепції було визначення сприяння становленню в Україні правничої освіти як системи стандартів змісту та методики викладання правничих дисциплін, базованих на формуванні правничих навичок, обізнаності щодо питань етики та прав людини, розумінні фундаментальної ролі правника в утвердженні верховенства права через захист прав і свобод людини, а також стандартів доступу до правничої професії [4].

З метою гарантування високої місії правничої професії як професії, спрямованої відповідно до Конституції України на утвердження верховенства права, захисту прав і свобод людини та підтримки публічного обвинувачення в інтересах суспільства, а також з метою гарантування якості юридичної (правничої) освіти як передумови доступу до цієї професії [5] у вересні 2017 року у Верховній Раді України було зареєстровано проєкт Закону України «Про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії». Потім, у жовтні 2017 року з метою встановлення основних засад юридичної освіти та допуску до юридичної (правничої) професії для забезпечення потреб суспільства та держави з кваліфікованих правників (юристів) у Верховній Раді України було зареєстровано проєкт Закону України «Про юридичну освіту та юридичну (правничу) професію» [6].

Крім того, протягом 2016–2021 років було представлено декілька варіантів проєктів концепцій розвитку юридичної освіти. Наприклад, на сайті Міністерства освіти і науки України розміщено проєкт Концепції розвитку юридичної освіти (2016 рік), в якому зазначено, що подальший розвиток правничої освіти має бути спрямований на підготовку правника відповідно до його фундаментальної ролі – утверджувати верховенство права через захист прав і свобод людини [7]. Разом із тим, зазначено, що «проблемою, яка потребує розв'язання, є невідповідність змісту юридичної освіти і якості підготовки в правничих школах сучасним вимогам ринку праці та викликам, що стоять перед сучасним демократичним суспільством, глобальним тенденціям розвитку та завданням професійної діяльності правників у різних сферах діяльності».

На сайті Комітету Верховної ради України з питань науки, освіти та інновацій розміщено два проєкти Концепції розвитку юридичної освіти (2020 та 2021 роки) [8; 9], в яких визначено мету юридичної освіти, окреслено проблеми, які потребують розв'язання, зокрема зазначено, що «не дивлячись на великі обсяги підготовки правників, зокрема значні обсяги державного замовлення на підготовку правників протягом останніх років, згідно з результатами численних досліджень, юридичний професійний ринок переважно не задоволений рівнем знань та вмінь випускників правничих шкіл [9].

На сайті Міністерства юстиції розміщено проєкт Концепції реформування юридичної освіти [10], метою якої є створення умов для модернізації змісту юридичної освіти.

Таким чином, аналіз запропонованих законодавчих ініціатив та концепцій реформування юридичної освіти в Україні свідчить про високу актуальність та стратегічну необхідність системного перегляду підходів до підготовки фахівців-правників. Вирішення цього питання має загальнодержавне значення, оскільки якість юридичної освіти безпосередньо впливає не лише на рівень професійної компетентності майбутніх юристів, а й на ефективність функціонування правової системи, діяльність судової влади, органів державного управління, місцевого самоврядування та приватного сектору. Водночас забезпечення високого рівня підготовки правників є запорукою реалізації прав і законних інтересів громадян, які звертаються за юридичною допомогою, що робить цю сферу особливо значущою в контексті утвердження верховенства права та зміцнення демократичних засад держави.

Однак аналіз проєктів концепцій реформування правничої освіти виявляє низку невирішених проблем, зокрема відсутність єдиної узгодженої концепції розвитку юридичної освіти та чіткої державної політики щодо її модернізації. Спостерігається певна несистемність у нормативно-правових ініціативах, що призводить до відсутності уніфікованого бачення ключових аспектів реформування, таких як критерії якості освітніх програм, стандартизація процесу професійної підготовки правників, інтеграція

сучасних методів навчання та оцінювання. Зміст окремих положень запропонованих концепцій зазнавав значних змін протягом останніх років, що свідчить про нестабільність підходів до вдосконалення правничої освіти та відсутність комплексного бачення її стратегічного розвитку. Таким чином, подальше вдосконалення системи юридичної освіти вимагає консолідації зусиль державних органів, наукової спільноти та професійних об'єднань з метою вироблення єдиного, узгодженого механізму реформування, що відповідатиме сучасним викликам і міжнародним стандартам правничої освіти.

Досліджуючи питання реформування вищої юридичної освіти, не можемо залишити поза увагою проєкт Концепції проєкту Закону України «Про вищу юридичну освіту та первинний доступ до правничої професії» [11], опублікований на сайті Комітету Верховної ради України з питань правової політики 12 вересня 2024 року. У цьому документі міститься обґрунтування необхідності та доцільності прийняття окремого закону, який мав би врегулювати питання вищої юридичної освіти і стати юридичним фундаментом для забезпечення високих стандартів юридичної освіти практичної підготовки здобувачів вищої освіти. Таким чином, без прийняття окремого закону неможливо ефективно впорядкувати суспільні відносини у сфері вищої юридичної освіти, враховуючи вимоги Конституції України та нормативне регулювання доступу до правничої професії.

Аналізуючи сучасний стан реформування вищої юридичної освіти в Україні, необхідно зосередитися на її ключових аспектах, що визначають якість підготовки майбутніх правників та відповідність освітніх програм міжнародним стандартам. На сьогодні професійна юридична освіта в Україні здійснюється за двома основними спеціальностями – «Право» та «Міжнародне право», що значно звужує можливості для галузевої спеціалізації та професійного спрямування правничої підготовки. Такий підхід не відповідає усталеним міжнародним практикам, які передбачають широку диференціацію юридичних спеціальностей відповідно до потреб сучасного ринку правничих послуг і вимог різних сфер правозастосування.

У провідних країнах світу юридична освіта будується на засадах багаторівневої спеціалізації, що дозволяє майбутнім правникам отримати ґрунтовні знання та навички в конкретних галузях права, таких як комерційне, податкове, екологічне, фінансове, цифрове право тощо. Це сприяє підготовці висококваліфікованих фахівців, здатних оперативно реагувати на нові виклики правового регулювання та ефективно застосовувати здобуті знання у відповідних правових сферах.

Відсутність такої системи в Україні зумовлює низку проблем, зокрема надмірну універсалізацію юридичної освіти, що ускладнює адаптацію випускників до сучасних вимог ринку праці та знижує їхню конкурентоспроможність на міжнародному рівні. Таким чином, подальший розвиток системи підготовки правників має орієнтуватися на диференціацію спеціальностей, розширення спектра правничих програм та подальше впровадження модульного підходу до навчання, що відповідатиме міжнародним стандартам юридичної освіти та сприятиме вдосконаленню професійної підготовки юристів в Україні.

Одним із важливих кроків реформування вищої юридичної освіти є запровадження мінімального конкурсного балу для вступників. Так, відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України від 20 липня 2022 року № 644 «Про затвердження стандарту вищої освіти зі спеціальності 081 Право для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти» прийом на навчання для здобуття вищої освіти за першим (бакалаврським) рівнем вищої освіти за спеціальністю 081 Право на основі освітнього ступеня молодшого бакалавра або освітньо-професійного ступеня фахового молодшого бакалавра зі спеціальності 081 Право

здійснюється за результатами зовнішнього незалежного оцінювання з дотриманням вимог щодо мінімального конкурсної балу, який встановлюється Умовами прийому на навчання для здобуття вищої освіти на відповідний рік вступу для спеціальностей галузі знань 08 Право [12].

Питання встановлення мінімального конкурсної балу для вступників на спеціальність 081 «Право» залишається предметом жвавої дискусії серед науково-педагогічних працівників, представників юридичних закладів вищої освіти, абітурієнтів та їхніх батьків. Головні суперечності стосуються доцільності запровадження прохідного балу, обґрунтованості його рівня, а також впливу цієї вимоги на доступність юридичної освіти та якість підготовки майбутніх правників. Незважаючи на те, що мінімальний конкурсний бал було запроваджено понад п'ять років тому, питання його ефективності та оптимального значення досі залишається актуальним.

Уперше прохідний бал для вступу на спеціальність 081 «Право» було встановлено у 2019 році на рівні 130 балів, згодом цей показник було підвищено до 140 балів. У 2023 році Міністерство освіти і науки України визначило, що для вступу на навчання за кошти державного бюджету конкурсний бал становитиме 140, тоді як для вступників на контрактну форму навчання – 120 балів. У 2024 році відбулося чергове підвищення цього показника: для вступу на бакалаврат за спеціальністю 081 «Право» вперше було встановлено мінімальний конкурсний бал на рівні 150.

Запровадження жорсткіших вимог до відбору абітурієнтів суттєво вплинуло на загальну кількість зарахованих осіб. Так, у вступну кампанію 2024 року на основі повної загальної середньої освіти на спеціальність 081 «Право» було зараховано 7007 осіб, що на 51 % менше, ніж у 2023 році, та на 32 % менше, ніж у 2022 році. Це є найнижчим показником за останні дев'ять років, що свідчить про значний вплив конкурсної відбору на доступність юридичної освіти та необхідність подальшого аналізу ефективності такого механізму з огляду на забезпечення якості підготовки правників [13].

На наш погляд, запровадження мінімального конкурсної балу для вступників на спеціальність 081 Право є необхідною передумовою для високого рівня якості юридичної освіти здобувачів вищої освіти, адже високий рівень підготовки вступників є тим підґрунтям, на якому базується подальша підготовка і навчання майбутніх правників.

Важливим кроком у процесі реформування вищої юридичної освіти в Україні стало впровадження Єдиного фахового вступного випробування (ЄФВВ) та Єдиного вступного іспиту (ЄВІ) для вступу на другий (магістерський) рівень вищої освіти за спеціальністю 081 «Право». Ці зміни спрямовані на створення прозорої та об'єктивної системи відбору вступників, що ґрунтується на оцінці рівня їхньої правничої компетентності та загальної академічної підготовки. Відповідно до чинного законодавства, вступ на магістратуру за спеціальністю 081 «Право» здійснюється виключно за результатами ЄФВВ та ЄВІ, що забезпечує уніфікований підхід до оцінювання знань вступників і сприяє підвищенню рівня професійної підготовки майбутніх юристів.

Запровадження таких механізмів оцінювання є важливим кроком для вдосконалення системи правничої освіти, оскільки підвищення якості професійної підготовки починається з ретельного відбору здобувачів, що дозволяє формувати високопрофесійне юридичне середовище. Однак, аналіз статистичних даних свідчить про наявність суттєвих викликів, пов'язаних із результативністю складання вступних випробувань. Так, згідно із звітом Українського центру оцінювання якості освіти, значна частина вступників демонструє низький рівень підготовки. Зокрема, 73,9 % учасників отримали результат не більше 140 балів

за шкалою 100–200, а майже 40 % вступників не змогли подолати позначку 120 балів. Водночас лише 5,6 % осіб продемонстрували високий рівень знань, набравши понад 160 балів. Варто також зазначити, що поріг «Склав/Несклав» для ЄФВВ уже другий рік поспіль встановлюється на рівні 35 балів зі 140 (25 % від загальної кількості можливих балів), що, по суті, є показником випадкового вгадування правильних відповідей [14].

Наприклад, у 2024 році єдине фахове вступне випробування з права складала 12001 особа. З них склало випробування 11740 осіб. Не змогла подолати поріг «Склав / Несклав» 261 особа. Для порівняння у 2023 році поріг не змогли подолати всього 184 особи [14]. Така ситуація викликає дискусію серед науково-педагогічної спільноти щодо необхідності підвищення мінімального прохідного балу, удосконалення методики оцінювання та запровадження додаткових механізмів контролю якості вступних випробувань. Таким чином, подальший розвиток правничої освіти потребує не лише збереження прозорої системи відбору до магістратури, а й посилення вимог до рівня знань вступників, що стане важливим чинником підвищення загальної якості підготовки майбутніх юристів.

Серед ключових нововведень у процесі реформування вищої юридичної освіти в Україні слід виокремити заборону перехресного вступу на магістерський рівень за спеціальністю 081 «Право». Відповідно до чинних норм, здобути ступінь магістра права можуть виключно особи, які мають диплом бакалавра за цією ж спеціальністю. Такий підхід спрямований на забезпечення фундаментальної підготовки майбутніх юристів, унеможливлення входження до правничої професії осіб без відповідної базової освіти та підвищення загального рівня фахової компетентності випускників магістратури. Заборона перехресного вступу відповідає міжнародним стандартам правничої освіти, де система підготовки юристів має чітко визначені рівні спеціалізації та професійної підготовки.

Ще одним важливим кроком у гармонізації правничої освіти України з європейськими вимогами стала заборона на підготовку фахових молодших бакалаврів за спеціальністю «Право» у закладах фахової передвищої освіти. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 30 серпня 2024 року № 1021 «Про внесення змін до переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої та фахової передвищої освіти», з 2025 року набір студентів за цією освітньою програмою буде припинено. Це рішення зумовлене необхідністю підвищення якості юридичної освіти та усунення практики отримання юридичної освіти без достатнього рівня академічної підготовки, що, у свою чергу, сприятиме покращенню професійного рівня майбутніх юристів.

Таким чином, обмеження доступу до магістерських програм лише для випускників бакалаврату за відповідною спеціальністю та припинення підготовки молодших бакалаврів у сфері права є частиною комплексного процесу реформування юридичної освіти, спрямованого на посилення вимог до підготовки правників, покращення професійних стандартів та відповідність освітньої системи України міжнародним критеріям правничої освіти.

Одним із важливих аспектів реформування вищої юридичної освіти стало запровадження Єдиного державного кваліфікаційного іспиту для студентів другого (магістерського) рівня вищої освіти.

Нагадаємо, на виконання наказу Міністерства освіти і науки України від 29 березня 2023 року № 362 «Про апробаційне проведення єдиного державного кваліфікаційного іспиту за спеціальностями «Право» та «Міжнародне право» на другому (магістерському) рівні вищої освіти у 2023 році» у вересні 2023 року вперше було організовано та проведено апробаційний єдиний державний кваліфікаційний іспит за спеціальностями 081 Право

та 293 Міжнародне право для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти.

Згодом у листопаді 2023 року на виконання наказу Міністерства освіти і науки України від 01 березня 2023 року № 226 «Про затвердження графіку проведення єдиного державного кваліфікаційного іспиту на другому (магістерському) рівні вищої освіти у 2023 році» відбулося проведення єдиного державного кваліфікаційного іспиту за спеціальностями 081 Право та 293 Міжнародне право для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти всіх форм здобуття освіти, освітня програма яких завершувалася у 2023–2024 навчальному році. Слід зазначити, результати єдиного державного кваліфікаційного іспиту, проведеного вперше у 2023 році, загалом засвідчили доволі низький рівень [15] підготовки випускників магістерського рівня вищої освіти за спеціальностями «Право» та «Міжнародне право».

Аналіз процесу проведення Єдиного державного кваліфікаційного іспиту (ЄДКІ) у сфері правничої освіти виявляє низку актуальних проблем, що потребують нагального вирішення для забезпечення ефективного функціонування цього механізму оцінювання професійної компетентності випускників. Однією з ключових труднощів є відсутність можливості складання ЄДКІ для здобувачів вищої освіти, які перебувають за межами України. В умовах воєнного стану, коли значна кількість студентів виїхала за кордон, це питання набуває особливої актуальності, адже неможливість проходження обов'язкового кваліфікаційного оцінювання створює значні бар'єри для подальшого завершення навчання та професійної реалізації випускників. Відсутність механізмів дистанційного складання іспиту або організації тестування на базі міжнародних освітніх центрів залишається серйозним викликом, що потребує нормативно-правового врегулювання.

Крім того, предметом наукової дискусії є доцільність перевірки на ЄДКІ знань, здобутих під час бакалаврської програми. Аналіз змісту тестових завдань свідчить про те, що значна частина питань охоплює матеріал, що вивчається на першому рівні вищої освіти, що може ставити під сумнів відповідність структури іспиту заявленій меті – оцінюванню рівня компетентностей випускників магістратури. Відсутність чіткої диференціації між рівнями підготовки (бакалаврським і магістерським) може знижувати об'єктивність оцінювання та створювати додаткові труднощі для здобувачів.

Водночас, зазначимо, на сьогодні запровадження єдиного державного кваліфікаційного іспиту для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти зі спеціальності Право є важливим інструментом для вимірювання якості підготовки майбутніх правників, який полягає в оцінюванні рівня фахових компетентностей, необхідних майбутнім фахівцям для успішного виконання професійних обов'язків у вибраній галузі, що зрештою може гарантувати доступ до професії найсильніших та найбільш мотивованих студентів.

Не оминули зміни і правила вступу на навчання до аспірантури в 2024 році. Проте, на нашу думку, такі зміни відбулися, насамперед, через надмірний ажіотаж до навчання в аспірантурі чоловіків призовного віку з метою уникнення мобілізації.

Безсумнівно, ті кроки, які на державному рівні запроваджуються у сфері юридичної освіти, є вкрай важливими та необхідними для України, яка визначила європейський напрям свого розвитку. Водночас, зазначимо, незважаючи на тривалий час реформування юридичної освіти, все ж, і досі залишається в цій сфері ціла низка невирішених проблем.

Передусім, основною проблемою вищої юридичної освіти в Україні є низька якість підготовки юристів, особливо здобувачів вищої освіти заочної форми навчання. Про це свідчать статистичні дані наведених вище резуль-

татів єдиного фахового вступного випробування. Крім того, як показують результати Єдиного державного кваліфікаційного іспиту, що проводився у 2023 році, при встановленому пороговому балі в 37 балів з 109 не змогли подолати цей поріг 989 з 9311 осіб (10,6 %) випускників магістратури з права. Причому середня кількість правильних відповідей серед здобувачів вищої освіти з права, які склали іспит, становила 49,22, що вказує на загальну низьку якість підготовки майбутніх фахівців [16].

Отже, аналітичні дані складання єдиного фахового вступного випробування та єдиного державного кваліфікаційного іспиту підтверджують факт нижчої якості підготовки правників, які навчаються на заочній формі, ніж на денній формі здобуття освіти.

З огляду на наведені статистичні дані, цілком обґрунтовано видається дискусія щодо скасування або певної трансформації заочної форми здобуття вищої юридичної освіти.

Однією з ключових проблем сучасної системи вищої юридичної освіти в Україні є диспропорція між кількістю здобувачів правничої освіти та реальними потребами ринку праці. Спеціальність 081 «Право» традиційно залишається однією з найбільш популярних серед вступників, що призводить до значного перевищення пропозиції випускників-юристів над фактичним попитом на фахівців у правовій сфері. Висока кількість студентів, які щороку завершують навчання за цією спеціальністю, формує проблему структурного перенасичення ринку, у результаті чого значна частина випускників не може знайти роботу за спеціальністю або змушена працювати у сферах, що не відповідають їхній юридичній кваліфікації [16].

Серед інших проблем, які потребують вирішення, залишається низька якість практичної підготовки фахівців, про що свідчать численні опитування професійної спільноти. Нерідко проходження практичної підготовки здобувачами вищої юридичної освіти носить формальний характер.

Крім вищезазначених проблем, можна додати необхідність адаптації закладів вищої освіти, що готують майбутніх юристів, до сучасних вимог ринку праці. Це, насамперед, стосується орієнтації юридичних вишів на підготовку студентів до реальних викликів та змін у правовій сфері.

Зрештою, реформування юридичної освіти вимагає не лише змін навчальних планів, а й самих підходів до навчання та розуміння значення й ролі практичної складової у формуванні висококваліфікованих фахівців юридичної професії.

Отже, аналізуючи процес реформування вищої юридичної освіти в Україні, можна констатувати, що протягом останнього десятиліття це питання набуло загальнонаціонального значення та стало предметом активного обговорення не лише серед державних інституцій, а й у професійному правничому середовищі. Необхідність модернізації правничої освіти зумовлена як внутрішніми факторами, серед яких підвищення вимог до якості підготовки фахівців і відповідність їхніх компетентностей сучасним викликам, так і зовнішніми обставинами, зокрема інтеграцією України до європейського правового простору.

Реформування юридичної освіти є важливим компонентом удосконалення правової системи, адже саме якість підготовки майбутніх правників визначає рівень правозастосовної практики, ефективність судочинства, діяльність правоохоронних органів та функціонування державних інституцій загалом. Попри складні соціально-економічні та політичні умови, які наразі переживає Україна, питання вибору професії залишається актуальним для молоді, а юридична освіта традиційно сприймається як одна з найбільш престижних та перспективних сфер підготовки фахівців.

Значущість правничої професії особливо зростає в умовах воєнного стану, коли перед юристами постають нові виклики, пов'язані із забезпеченням верховенства права, захистом конституційних прав і свобод громадян, врегулюванням правових наслідків збройного конфлікту та адаптацією національного законодавства до міжнародних правових стандартів. У цьому контексті роль юристів є визначальною у процесі розбудови правової держави, забезпечення законності та захисту прав людини.

Таким чином, реформа юридичної освіти є не лише нагальною потребою, а й стратегічним завданням для України, що має бути спрямоване на забезпечення підготовки висококваліфікованих фахівців, здатних працювати в умовах глобалізованого правового середовища, здійснювати правозахисну діяльність та сприяти зміцненню демократичних засад правової системи. Успішна реалізація реформи вимагатиме подальшого вдосконалення освітніх стандартів, підвищення вимог до професійної підготовки правників та створення ефективної моделі безперервного професійного розвитку юристів, що відповідатиме сучасним викликам і міжнародним зобов'язанням України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Commission staff working document. Ukraine. 2023. 151 p. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-11/SWD_2023_699%20Ukraine%20report.pdf (дата звернення: 15.01.2025).
2. Commission staff working document. Ukraine. 2024. 103 p. URL: <https://me.gov.ua/view/26b46d87-bbab-4c21-bcba-d66ea4015493> (дата звернення: 15.01.2025).
3. Презентовано нову Концепцію розвитку юридичної освіти // ЮРЛІГА. 2018. URL: https://juriga.ligazakon.net/news/180569_prezentovano-novu-kontseptsyu-rozvitku-yuridichno-osviti (дата звернення: 17.01.2025).
4. Концепція вдосконалення правничої (юридичної) освіти для фахової підготовки правника відповідно до європейських стандартів вищої освіти та правничої професії: проєкт. LIGA. [сайт]. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/NT2731> (дата звернення: 17.01.2025).
5. Про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії: проєкт Закону України від 28.09.2017 № 7147. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JH5IJ00A?an=488> (дата звернення: 12.01.2025).
6. Про юридичну освіту та юридичну (правничу) професію: проєкт Закону України від 17.10.2017 № 7147-1. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JH5IJ1AA> (дата звернення: 12.01.2025).
7. Концепція розвитку юридичної освіти. Міністерство освіти і науки України: [сайт]. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/vishcha-osvita-ta-osvita-doroslih/kontseptsiya-rozvitku-yuridichnoi-osviti> (дата звернення: 17.01.2025).
8. Концепція розвитку правової освіти 2020 рік. Верховна Рада України: [сайт]. URL: https://kno.rada.gov.ua/news/main_news/75465.html (дата звернення: 17.01.2025).
9. Концепція розвитку правової освіти на 2021 рік: проєкт. Верховна Рада України: [сайт]. URL: https://kno.rada.gov.ua/news/main_news/75652.html?fbclid=IwAR2nqPt4i8rzlng60udO3bDNxGGiYvCPVhg7mD1aYdz4R8FVnCSER3UQhA (дата звернення: 17.01.2025).
10. Концепція реформування юридичної освіти 2020: проєкт. Верховна Рада України: [сайт]. URL: <https://minjust.gov.ua/m/proekt-kontseptsii-reformuvannya-yuridichnoi-osviti> (дата звернення: 17.01.2025).
11. Концепції проєкту Закону України про вищу юридичну освіту та первинний доступ до правничої професії: проєкт. 2024. Верховна Рада України: [сайт]. URL: <https://kompravpol.rada.gov.ua/news/notice/75193.html> (дата звернення: 17.01.2025).
12. Про затвердження стандарту вищої освіти зі спеціальності 081 Право для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти: наказ Міністерства освіти і науки України від 12.07.2022. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standartu/2022/07/21/081-pravo-bakalavr-zi-zminamy-644-20.03.2023.pdf> (дата звернення: 17.01.2025).
13. Мінімальний бал 150: як вплинуло підвищення вступних вимог на систему юридичної освіти. Фондація DEJURE. 2024. URL: <https://dejure.foundation/minimalnyi-bal-150-yak-vplynulo-pidvyshchennya-vstupnyh-vymog-na-sistemu-yurydychnoyi-osviti/> (дата звернення: 17.01.2025).
14. Як складають вступні іспити на правничу магістратуру? Фондація DEJURE. 2025. URL: <https://dejure.foundation/yak-skladayut-vstupni-ispyty-na-pravnyuchu-magistraturu/> (дата звернення: 18.01.2025).
15. Концепція проєкту Закону України про вищу юридичну освіту та первинний доступ до правничої професії: проєкт. URL: <https://kompravpol.rada.gov.ua/uploads/documents/34720.pdf> (дата звернення: 17.01.2025).
16. Концепція реформи юридичної (правничої) освіти: проєкт. URL: <https://kompravpol.rada.gov.ua/uploads/documents/34815.pdf> (дата звернення: 17.01.2025).

ФОРМУВАННЯ ОСНОВ ПРАВОВЛАДДЯ У КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ**FORMATION OF THE FOUNDATIONS OF THE RULE OF LAW
IN THE COSSACK-HETMAN STATE**

Кельба С.Г., к.ю.н., доцентка,
деканеса юридичного факультету
Буковинський університет

У статті досліджується специфіка формування основ правовладдя в Україні у Козацько-гетьманську добу. Зазначається, що період з середини XVII століття став одним із ключових в українському державо- і правотворенні та супроводжувався змаганнями українців за свою свободу і незалежність. Такі процеси відбувалися в умовах постійних політичних, релігійних та економічних утисків, що зумовлювало нагальну потребу боротьби українського народу за свої права і свободи. Наголошується, що на території Козацько-гетьманської держави чинними були норми Литовського статуту 1588 року, Магдебурзького права та деякі акти попередніх періодів. Особливе значення мало звичаєве козацьке право, на основі якого регламентувалися основи адміністративної влади, правосуддя, військової організації, визначалися поняття злочинів і система покарань. Важливими були також нормативні акти гетьманської влади та матеріали судової практики. Укази Гетьмана за своїм статусом являли собою розпорядчі акти найвищої влади та врегульовували ключові адміністративні, кримінальні та цивільні правовідносини. Зазначається, що у Козацько-гетьманській державі доволі високого рівня набули інститути цивільно-правового регулювання. У цьому аспекті значна увага приділялася унормуванню земельних відносин, які на той час становили основу функціонування суспільства. Дієвим механізмом врегулювання тогочасних суспільних відносин стали інститути зобов'язального права, яке було одним із найрозвиненіших інститутів права Гетьманщини. Саме зобов'язальне право стало ефективним механізмом забезпечення особистих та майнових прав. Констатується високий рівень розвитку кримінального права, яке мало чітко виражений приватно-правовий характер. Це проявлялося насамперед у тому, що переслідування злочину було прерогативою приватної особи. Крім того, суд виносив покарання в залежності від волі потерпілого або ж його родичів. Відзначається, що поняття злочину мало позастановий характер і характеризувалося як дії, що завдають шкоду як окремій особі, так і державі загалом. Система правосуддя передбачала єдиний порядок провадження по справах як цивільного так і кримінального характеру. Судовий процес вважався особистою справою сторін, однак з їх обов'язковим підпорядкуванням керівній ролі суду. У ході розгляду судових справ часто передбачалося укладення мирової угоди між сторонами.

Ключові слова: звичаєве право, права і свободи людини, право, правовладдя, Козацько-гетьманська держава.

The article examines the specifics of the formation of the foundations of the rule of law in Ukraine during the Cossack-Hetman era. It is noted that the period from the middle of the 17th century became one of the key ones in Ukrainian state and law-making and was accompanied by the struggle of Ukrainians for their freedom and independence. Such processes took place in conditions of constant political, religious and economic oppression, which caused the urgent need for the Ukrainian people to fight for their rights and freedoms. It is emphasized that the norms of the Lithuanian Statute of 1588, Magdeburg Law and some acts of previous periods were in force on the territory of the Cossack-Hetman state. Of particular importance was the customary Cossack law, on the basis of which the foundations of administrative power, justice, military organization were regulated, the concepts of crimes and the system of punishments were determined. Normative acts of the Hetman power and materials of judicial practice were also important. The Hetman's decrees, by their status, were administrative acts of the highest power and regulated key administrative, criminal and civil legal relations. It is noted that in the Cossack-Hetman state, the institutions of civil law regulation acquired a fairly high level. In this aspect, considerable attention was paid to the normalization of land relations, which at that time constituted the basis of the functioning of society. The institutions of the law of obligations, which was one of the most developed institutions of law of the Hetmanate, became an effective mechanism for regulating social relations of that time. It was the law of obligations that became an effective mechanism for ensuring personal and property rights. A high level of development of criminal law is noted, which had a clearly expressed private-law character. This was manifested primarily in the fact that the prosecution of a crime was the prerogative of a private individual. In addition, the court-imposed punishment depending on the will of the victim or his relatives. It is noted that the concept of a crime had an extra-statutory nature and was characterized as actions that cause harm to both an individual and the state as a whole. The justice system provided for a single procedure for proceedings in cases of both a civil and criminal nature. The trial was considered a personal matter of the parties, but with their mandatory subordination to the leading role of the court. In the course of considering court cases, the conclusion of a peace agreement between the parties was often envisaged.

Key words: customary law, human rights and freedoms, law, rule of law, Cossack-Hetman state.

Постановка проблеми. В результаті національно-визвольної боротьби українського народу в середині XVII століття значна частина українських земель була звільнена з-під контролю Речі Посполитої, наслідком чого стало утворення української національної держави Гетьманщини. Визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького уможливила створення держави, де питання захисту прав і свобод людини було піднято на якісно новий рівень. Національно-визвольні змагання українців стали визначальним фактором державо- і правотворення та заклали відповідні передумови для формування основ правовладдя у Козацько-гетьманській державі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Досліджувана проблематика ставала об'єктом наукових зацікавлень значної кількості відомих учених, з-поміж яких: М. Бедрій, М. Дорош, Л. Кушинська, А. Литвиненко, В. Макачук, Ю. Орищенко, М. Рязанов, Ю. Сокур, М. Тараненко, М. Тараненко, І. Терлюк, В. Щербатюк та інші. Водночас науковий інтерес до даної тематики

постійно зростає, а тому постає потреба подальших комплексних напрацювань у цій сфері.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є висвітлення процесів формування основ правовладдя у Козацько-гетьманській державі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Національне державотворення Козацько-гетьманської доби відзначається пріоритетним становищем звичаєвого права, яке виникло і формувалося в процесі розвитку економічних і побутових відносин і ґрунтувалося на «старих» кодексах поведінки (звичах) [4, с. 25]. Неписані закони та звичаї регулювали все внутрішнє життя держави. Загальноприйнятим в козацтві було поняття правового звичаю як норми, обов'язкової для всіх рівноправних народжених у Запорозькій Січі. У козацькому середовищі це мало назву «козацьке право». Об'єктом «козацького права» були організація козацького самоврядування, судочинство та суди, а також специфічні питання, пов'язані з війною. Джерелом козацького права були норми давньоруського

права, окремі норми сусідніх народів [7, с. 79]. Звичаєве право застосовувалося в усній формі, але в останні роки існування держави деякі норми звичаєвого права почали фіксуватися письмово.

Звичаєве право умовно поділялося на дві частини: публічне право та приватне право. Під публічним правом запорозького козацтва розуміємо своєрідний військовий статут, який регулював соціальні аспекти життя запорозької громади [6, с. 118], а саме: адміністративний устрій, військову справу, порядок володіння та користування землею, спільним нерухомим та рухомим майном, судочинство, відповідальність за вчинення злочинів. Приватне право регулювало цивільні відносини, включаючи індивідуальну власність на рухоме і нерухоме майно, різного роду угоди. Існування Запорозької Січі призвело до найбільшого розвитку публічно-правових норм, які лягли в основу козацького права. Виникнення та розвиток приватного права в козацтві пов'язане з існуванням козацької приватної власності як частини військової здобичі та мисливських і рибальських промислів [7, с. 79–80].

Норми звичаєвого права охоплювали практично усі верстви населення, вони впливали на формування прав і обов'язків громадян, проникали у важливі ланки суспільного життя, особливо адміністративну, кримінальну та судову [5, с. 44]. Гетьмани, старшинська адміністрація, суди широко використовували в практичній діяльності норми запорозького звичаєвого права. Продовжувалась фактична дія писаних та діючих нормативних актів права попереднього державного періоду: Литовський статут 1888 р., збірники магдебурзького права тощо. У судових процесах другої половини XVII–XVIII століть до цих джерел все частіше стали звертатися у процесі вирішення багатьох життєво важливих питань. Актуальність цих законів неодноразово підтверджували українські гетьмани. Найвидатнішим джерелом цієї групи був Статут Великого князівства Литовського зі змінами 1588 р. як найбільш юридично досконалий і технічно вивірений. Вища адміністрація безпосередньо пов'язувала цей режим нормативних актів зі своїм «попереднім» правом, особливо в ньому вбачала витоки «Руської Правди». Найчастіше на Литовський Статут посилялися при розгляді справ про захист приватної власності. Згідно з положеннями Статуту до відповідальності притягувалися особи, які вчиняли посягання на чуже майно, побої, грабежі тощо.

Главою держави був гетьман. Він очолював уряд і адміністрацію, був верховним головнокомандувачем, скликав ради, керував зовнішньою політикою і мав право видавати універсали, обов'язкові для виконання всіма козаками. Будучи вищою посадовою особою Українського козацького війська, він також був виборною посадовою особою і членом гетьманського уряду козацької держави [2, с. 145–146]. Акти гетьманської влади, були поширеним правом того часу. Вони видавалися у формі універсалів, наказів, інструкцій, листів, указів і грамот. За змістом і за призначенням універсали поділялися на загальні та спеціальні. Передбачалася також й безпека та недоторканність гетьманських очільників. Окремим особам доручалося охороняти їхнє майно, деякі виключалися з-під компетенції адміністративних і судових органів і передавалися у відання гетьманові.

До універсалів близькими були гетьманські ордери та інструкції. Одні вирішували конкретні питання суспільно-політичних відносин, наприклад, недопущення купців до комерційної діяльності, встановлення порядку розгляду апеляційних справ у Генеральному суді та проведення офіційних слухань. Інструкції встановлювали порядок і діяльність адміністративно-політичних установ, зокрема судочинства, права й обов'язки посадових осіб, порядок виконання рішень вищих органів влади.

Генеральна військова канцелярія видавала свої акти у вигляді універсалів і указів. Це були закони, якими

запроваджувалися акти вищої правової влади та здійснювалася виконавчо-розпорядча діяльність гетьманського уряду. Одночасно генеральною військовою канцелярією затверджувалися нові генеральні відносини, обов'язкові для кожного акта.

Потрібно зауважити, що правова система українського гетьманства, яка ґрунтувалася на багатьох джерелах, з одного боку, зумовлювала відносну самостійність його правової системи, а з іншого – містила багато внутрішніх суперечностей [3, с. 109–110]. Така система джерел права, яка створювала певні труднощі у застосуванні правових норм на практиці і зумовлювала необхідність впорядкувати існуюче право.

Найрозвиненішим із усіх інститутів цивільного права Гетьманщини було зобов'язальне право. В українському середньовічному суспільстві насамперед зобов'язальне право було запорукою забезпечення особистих та майнових прав. Зобов'язання як правовий інститут у тодішній Україні розумілося як право на майно особи, яка не виконала договору або завдала якоїсь шкоди. Тому розрізняли зобов'язання, що випливають із договорів, і зобов'язання – за заподіяння шкоди [1, с. 81]. Докладно регламентувалися договори купівлі-продажу, позички, застави, поруки, найму майна (оренди), дарування. Договір купівлі-продажу при купівлі нерухомості укладався в письмовій формі з наступним записом до «урядових книг». Детально унормувалися зобов'язання продавця захищати покупця під претензій сторонніх осіб щодо проданої речі. Засобом забезпечення договору купівлі-продажу був завдаток.

Договір найму майна (оренди) мав своїм предметом передачу нерухомого майна власником орендарю у володіння та користування на визначений строк та за певну плату. Розмір орендної плати встановлювався з волі договорних сторін чи нормами звичаєвого права. Орендар відповідав за будь-які збитки, завдані найманому маєтку через його провину. Договір укладався у присутності свідків [8, с. 56].

Шлюбно-сімейне право врегулювало питання порядку укладення шлюбу та умови його дійсності, правові відносини подружжя, батьків та дітей, опікунів та підопічних, усиновлювачів та усиновлених. У Гетьманщині шлюб розумівся у двох значеннях: визначеного законом та заснованого на добровільній згоді договору між чоловіком та жінкою з метою створення сім'ї та продовження людського роду та подружнього співжиття. Укладення формального шлюбу передували переговори та угоди між батьками майбутнього подружжя. Угода між батьками ставала справжньою шлюбною угодою лише після взаємної згоди майбутнього подружжя. Взаємна згода дітей на шлюб вимагала дозволу батьків, а після їхньої смерті старших родичів чи опікунів. Порушення цієї норми призводило до матеріальних санкцій насамперед для жінки. Її батьки могли позбавити посагу і права наслідування батьківських маєтків.

Важливою ознакою гетьманського кримінального права був його приватноправовий характер. Переслідування злочинів, навіть тяжких, було переважно приватною справою. Суди карали винних за волею потерпілого або, за відсутності потерпілого, за клопотанням родичів. Поступово суди виявляли ініціативу у розкритті злочинів. Суди здебільшого виправдовували, аніж переслідували. Коли поставало питання про застосування стягнення, суд обирав найм'якше покарання.

Кримінальне право гетьманської доби мало розвинену систему злочинів і покарань. Як зазначає М. Бедрій, «покарання у запорізьких козаків залежало від ступеня тяжкості вчиненого злочину і мало на меті кару та перевиховання злочинця, відновлення прав потерпілого, превентивне залякування та покуту гріха» [1, с. 82]. Поступово виникають нові поняття, пов'язані з ускладненням суспільних відносин і розвитком правового мислення. Законодавство

передбачало обставини, що виключають або пом'якшують покарання.

Судовий процес в Україні у XVII–XVIII століттях характеризується низкою специфічних рис. Насамперед мова йде про єдиний для кримінальних і цивільних правопорушень порядок ведення справ у суді. Це пояснюється приватноправовим характером українського судочинства того часу. І в цивільних, і в кримінальних справах подавалася скарга-позов, а для її розв'язання використовували одні й ті самі методи та форми. Подання позову як у кримінальних, так і в цивільних справах певною мірою залежало від позивача [7, с. 104]. Завдання суду полягало в тому, щоб задовольнити насамперед матеріальні вимоги позивача. Процес вважався особистою справою сторін з їхнім підпорядкуванням керівній ролі суду. Приватне обвинувачення у кримінальних справах стало настільки потужним, що потерпілий міг навіть заарештувати злочинця, спійманого на місці злочину, і доставити його до суду. Під час процесу сторони могли примиритися. Іноді потерпілий укладав мирову угоду навіть у кримінальній справі про тяжкий злочин або навіть прощає злочинця за його провини [6, с. 121].

Однак з XVIII століття можемо спостерігати розмежування процесу в цивільних і кримінальних справах. Якщо перші ґрунтувалися на принципі змагальності, де сторони спору доводили свою правоту за допомогою фактичного матеріалу і судових доказів, то в кримінальних справах існував слідчий або інквізиційний процес, в якому суд сам розпоряджався доказами,

Доказами в судовому процесі були власні зізнання (зізнання, зроблені під примусом, під впливом, малолітньою чи божевільною особою, а також сумнівні чи неправдоподібні не приймалися як докази), письмові документи (офіційні урядові акти, заповіти, купчі, інші документи про передачу прав, зареєстровані та записані в державних книгах тощо), акти громадянського стану (актові записи, заповіти, купчі, інші документи про передачу прав тощо), а також документи, що підтверджували факт вчинення злочину [7, с. 105].

До середини XVIII століття вивчення матеріалів справи починалося з усного викладу позову, який робив позивач, посиляючись на відповідні докази. Інша сторона повинна була дати відповідь, обґрунтовуючи її доказами. Після словесного змагання сторін суд досліджував подані сторонами докази, іноді оглядав місце злочину, допитував свідків тощо. Справу закривали, якщо позивач відмовлявся від позову до, на початку або під час судового роз-

гляду. Іноді вона закінчувалася ще до проведення повного судового слідства за мировою угодою між сторонами як у цивільних, так і в кримінальних справах. Проведення також припинялося у випадках відкладення розгляду справи на невизначений строк, коли через певні обставини вирок взагалі не міг бути винесений. Проведення у справі припинялося ухвалою суду.

Постанови у цивільних і вирoki у кримінальних справах називалися декретами [5, с. 45]. Суд повинен був скласти і оголосити постанову в день судового розгляду. Судові постанови могли бути оскаржені у вищій інстанції, за винятком випадків беззаперечних зобов'язань і вироків, винесених на підставі власного зізнання. Формально останнім апеляційним судом був гетьман, до розгляду якого не допускалася апеляція.

Об'єктом апеляції могли стати як остаточні, так і проміжні вирoki та рішення. Апеляційний суд, скасовуючи постанову, міг внести зміни до прийняття нової постанови. Надзвичайним способом перегляду рішень чи вироків нижчих судів було відновлення процесу, підставою для якого було насамперед встановлення нових обставин, які раніше не були відомі суду. Найчастіше процес відновлювали у зв'язку з уточненням фактів зловживань сторонами та іншими учасниками судового процесу.

На території Запорізької Січі особливо розвинутою була сфера кримінального права, особливо норми, що встановлювали відповідальність за злочини [7, с. 99]. Козацьке законодавство передбачало широкий спектр злочинів, які за об'єктом злочину умовно поділяються на кілька видів: військові; проти рішень уряду і суду; проти особи; проти власності; проти моралі тощо. Метою покарання була відплата і компенсація. Широко застосовувалося покарання, яке мало публічний характер. Це було зроблено з двох причин: по-перше, публічне покарання вважалося застереженням для інших козаків утриматися від злочинних дій; по-друге, велика роль у винесенні вироку і його виконанні належала козацькій громаді.

Висновки. В Козацько-гетьманську добу національне державо- і правотворення відбувається в умовах пріоритетного становища звичаєвого права. Загальноприйнятим в середовищі козацтва були засади рівноправності сторін, справедливості, гласності та відкритості судового процесу. Законодавством детально унормовувалась система доказів та стадії судового процесу: позов, попереднє слідство, судові розгляд й постанови. Це сприяло ефективному розвитку правових норм, які лягли в основу козацького права та сприяли становленню основ правовладдя в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бедрій М. Козацьке право як історичний тип українського звичаєвого права (XVI ст. – 40 рр. XIX ст.). *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2015. Вип. 61. С. 78-86.
2. Дорош М. Держава та право України в період української Козацько-гетьманської держави. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*, 2020. № 25. С. 144-148.
3. Кушинська Л. А. Козацьке звичаєве право як чинник самоідентифікації Українців XVII-XVIII століття. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 18: Економіка і право. 2015. Вип. 28. С. 104-111.
4. Макарчук В., Терлюк І., Литвиненко А. Козацьке право Гетьманщини як політико-правовий феномен. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 1. С. 22-26.
5. Рязанов М. Ю. Особливості права Запорізької Січі у правовій спадщині України. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 2. С. 43-47.
6. Тараненко М. Г., Тараненко М. М. Правовідносини, судоустрій, злочини та покарання на Запорозькій Січі. *Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут"*. Політологія. Соціологія. Право. 2017. № 3-4. С. 117-122.
7. Терлюк І. Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття. Львів, 2003. 156 с.
8. Щербатюк В. М., Сокур Ю. В., Орищенко Ю. В. Козацьке право Запорозької Січі в контексті українського правотворення. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 1 (114). С. 53-61.

ПРАВОВА ПРИРОДА ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ ТА ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

LEGAL NATURE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE: THE PROBLEM OF DETERMINING LEGAL PERSONALITY AND LEGAL LIABILITY

Кобко-Одарій В.С., к.ю.н.,

доцент кафедри загальної теорії права та держави

Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена визначенню правової сутності штучного інтелекту та виробленні єдиного підходу до встановлення можливої правосуб'єктності, а також юридичної відповідальності штучного інтелекту. Аналіз показав, що наразі не розроблено нормативного та єдиного визначення поняття «штучний інтелект» та має місце проблема визнання його суб'єктом права. Автор стверджує, що тільки розв'язавши вищевказані питання, можна сформувати модель правового регулювання, що містить низку правовідносин за участю штучного інтелекту і покладенням на нього юридичної відповідальності. Оптимальним вбачається наділення штучного інтелекту обмеженою правосуб'єктністю (шляхом застосування юридичної фікції), обов'язком нести відповідальність за заподіяну шкоду і негативні наслідки.

Теоретична і практична значущість дослідження зумовлена відсутністю на сьогодні можливості застосування до відносин за участю штучного інтелекту правових норм і правил, що враховують їхню сутність. Основні положення та висновки дослідження можуть бути використані для вдосконалення механізмів правового регулювання штучного інтелекту.

Розглядаючи чинні закономірності розвитку сучасного суспільства, можна констатувати значне збільшення сфер діяльності, в яких застосовується штучний інтелект (ШІ). При цьому очевидно, що виконуючи багатогранні завдання, делеговані людьми, ШІ самостійно включається в суспільні відносини, стаючи найчастіше їхньою невід'ємною частиною.

Крім того, нині ШІ починає перевершувати людину за багатьма параметрами, наприклад, перемагає людей в авіаційних симуляторах, а особливо в повітряному бою; автомобілі, оснащені системами ШІ, позбавлені правового нігілізму, необізнаності про зміни законодавства, суб'єктивних помилок в управлінні; завдяки алгоритмам ШІ, які самонавчаються, може істотно підвищитися якість медичного обслуговування незалежно від наявності транспортних комунікацій, інфраструктури, віддаленості хворого та його матеріального стану.

Ключові слова: право, штучний інтелект, діджиталізація, ІТ-право, інформаційні технології, правосуб'єктність, правосуб'єктність штучного інтелекту, юридична відповідальність, юридична відповідальність штучного інтелекту, роботизована машина, електронна особа.

The article is devoted to defining the legal essence of artificial intelligence and developing a unified approach to establishing the possible legal personality and legal liability of artificial intelligence. The author analyses the available scientific literature and the regulatory framework in the field of legal regulation of artificial intelligence. The methodological basis of the study is a combination of methods of scientific knowledge, including abstract and logical, correlation analysis and comparison.

The analysis has shown that currently there is no definition of the concept of «artificial intelligence», and there is a problem of its recognition as a subject of law. The authors argue that only by resolving the above issues can a model of legal regulation be formed which includes a number of legal relations involving artificial intelligence and imposing legal liability on it. The best solution would be to provide artificial intelligence with limited legal personality (through the use of a legal fiction) and the obligation to bear responsibility for the damage caused and negative consequences.

The theoretical and practical significance of the study is due to the current lack of possibility to apply legal norms and rules which take into account their essence to relations involving artificial intelligence. The main provisions and conclusions of the study can be used to improve the mechanisms of legal regulation of artificial intelligence.

Considering the current patterns of development of modern society, we can note a significant increase in the areas of activity in which artificial intelligence (AI) is used. It is obvious that by performing multifaceted tasks delegated by people, AI is independently involved in social relations, often becoming their integral part.

In addition, AI is now beginning to surpass humans in many respects, for example, it beats humans in flight simulators, especially in air combat; cars equipped with AI systems are free from legal nihilism, ignorance of changes in legislation, and subjective driving errors; self-learning AI algorithms can significantly improve the quality of medical care, regardless of the availability of transport communications, infrastructure, patient remoteness, and financial status.

Key words: law, artificial intelligence, digitalisation, IT law, information technology, legal personality, legal personality of artificial intelligence, legal liability, legal liability of artificial intelligence, robotic machine, electronic person.

Багатогранність застосування штучного інтелекту обумовлює його міждисциплінарний характер. Це призводить до залучення фахівців з різних галузей знань до теоретичних досліджень у цій сфері. Значний внесок у розробку та аналіз особливостей розвитку та впливу штучного інтелекту зробили такі вчені як: Г. Андрощук, М. Антохова, О. Баранов, В. Брижко В. Загарчук, М. Карчевський, О. Клим, С. Легомінова, Н. Савінова, М. Стефанчук, Є. Харитонов та інші. Водночас, комплексність впливу штучного інтелекту на усі сфери життя суспільства та висока динамічність його розвитку і впровадження потребує подальших наукових досліджень. Незважаючи на значні досягнення, питання впливу штучного інтелекту на суспільство залишаються актуальними і потребують глибокого наукового аналізу з огляду на постійну еволюцію технологій.

Метою наукової роботи є дослідження правосуб'єктності та юридичної відповідальності штучного інтелекту.

На сучасному етапі розвиток науково-технічної революції з цифровізацією різних сфер діяльності входить

у нове русло. Цифрові технології зробили величезний стрибок уперед за рахунок розробок у галузі штучного інтелекту (далі – ШІ). Потенціал використання ШІ в низці галузей людської діяльності досить високий, але з правового погляду його вивчення є недостатнім.

Швидкі темпи розвитку та розширення сфер застосування штучного інтелекту вказують на його майбутнє домінування в усіх галузях, де людська продуктивність обмежена когнітивними можливостями. При наявності системних когнітивних обмежень, що суттєво негативно впливають на результативність виконання соціальних або виробничих функцій, актуальним стає питання про оптимізацію процесів за допомогою технологій штучного інтелекту, аж до повної заміни людської діяльності. Які приходять на допомогу людині. Але, нормативно-правове регулювання процесів створення і застосування ШІ є сьогодні найважливішим елементом цифрової діяльності в усіх сферах життя людини, які на жаль, не врегульовані на законодавчому рівні.

Але, справедливості заради слід вказати, що національне законодавство України визначило розвиток техно-

логій штучного інтелекту як один з пріоритетних напрямів науково-технічної діяльності. Будучи членом Спеціальної комісії з питань штучного інтелекту Ради Європи, Україна активно інтегрується у міжнародний науковий дискурс, приєднавшись у жовтні 2019 року до Рекомендацій ОЕСР щодо штучного інтелекту (OECD/LEGAL/0449).

Протягом останніх кількох років ми можемо спостерігати спроби державного регулювання ШІ як в Україні, так і в інших країнах. Сьогодні загальноприйнято, що в практиці застосування ШІ відсутні належні міжнародно-правова та національна нормативні засади. Питання застосування та використання ШІ частково регулюються у Федеративній Республіці Німеччини, Республіці Кореї, Французькій Республіці. Поняття «штучний інтелект» включено до деяких нормативних актів стратегічного характеру, проте питання правового регулювання під час використання ШІ перебувають усе ще на стадії розв'язання, тоді як упровадження ШІ в життєдіяльність людини відбувається активними темпами (це стосується безпілотних літальних апаратів, прогнозування діагнозу хворих, активне впровадження в роботу судової системи та ін.).

Правосуб'єктність ШІ необхідно визначати з урахуванням всебічного аналізу цього явища. Згідно з історично першим визначенням, ще в 1956 році на Дартмутській конференції, Джоном Маккарті (John McCarthy) було запропоновано наступне визначення: штучний інтелект – це наука і техніка створення інтелектуальних машин, особливо інтелектуальних комп'ютерних програм [1]. Відомо інше визначення дефініції: штучний інтелект – це розробка агентів, які є гнучкими і здатними адаптуватися до різних ситуацій, які раніше не були відомі і не вивчалися через досвід, досягаючи мети, яка недоступна для традиційних комп'ютерних систем [2].

На думку одних українських дослідників, ШІ – «це технологія, яка дозволяє комп'ютерним системам виконувати завдання, які зазвичай потребують людської інтелектуальної діяльності, такі як розпізнавання мови, розуміння текстів, аналіз даних та прийняття рішень» [3, с. 301], а інші вважають, що «ШІ трактується як комп'ютерні системи, здатні не лише виконувати певні завдання за заздалегідь заданим алгоритмом, а й вирішують творчі завдання на основі аналізу значної за обсягом різноманітної інформації та імітують процеси мислення людини» [4, с. 6].

Погоджуємось із думкою дослідника Баранова О.А., що «місія штучного інтелекту – це створення певних умов для значного підвищення ефективності всієї соціальної та виробничої діяльності у суспільстві шляхом забезпечення незалежності процесу прийняття якісних (оптимальних) рішень від негативного впливу людського фактору» [5, с. 33].

Звернемо увагу, що в праві такі є невеличке пояснення що ж таке ШІ. Так в Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні схваленого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 9 вересня 2020 року № 1133 зазначено, що штучний інтелект – організована сукупність інформаційних технологій, із застосуванням якої можливо виконувати складні комплексні завдання шляхом використання системи наукових методів досліджень і алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи, а також створювати та використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень, алгоритми роботи з інформацією та визначати способи досягнення поставлених завдань [6].

Якщо говорити про відповідальність ШІ, рівень дискусії тут буде надзвичайно високим. Але превалюючою думкою є те, що заходи юридичної відповідальності просто не застосовні до нього. Так, Г. Халлеві щодо питання можливості притягнути ШІ до кримінальної відповідальності писав, що на перше місце тут має бути поставлено суб'єктивний бік правопорушення, якого в ШІ немає і бути

не може з тієї причини, що останній не може усвідомлювати наслідки своїх шкідливих дій [7, с. 32].

Важливим також є висловлювання головного виконавчого директора Інституту штучного інтелекту (AI2). Місія Інституту штучного інтелекту (AI2) полягає в тому, щоб зробити свій внесок у розвиток людства за допомогою високоефективних досліджень і розробок у галузі штучного інтелекту.

На думку О. Етціоні, директора інституту ШІ ім. Аллена, Вашингтон, – ШІ як автономна система має бути підпорядкована «повному спектру законів, які застосовуються до її людського оператора». Розглянуте правило має бути застосовне до приватних, корпоративних і державних систем, при цьому універсалізації потребують і норми міжнародного права, щоб у людини не було можливості стверджувати, що «автономна система зробила те, чого вона не могла зрозуміти або передбачити» [8].

Таким чином, дослідники надають особливого значення відповідальності творця за незаконну поведінку ШІ. Тут важливим є наступний момент: автономна система, вступаючи в спілкування, повинна інформувати опонента, що вона не є людиною, оскільки зі зростанням і ускладненням можливостей програм-ботів людям необхідно вчасно ідентифікувати системи, наділені ШІ.

В українських правових актах зазначений вище підхід також отримав визнання. Так, у нашій країні відповідальність за неправомірні наслідки функціонування промислових роботів повністю лежить на їхніх власниках, виробниках або операторах [9, с. 110]. Подібне положення включають і рекомендації Парламентської асамблеї Ради Європи, де зазначено, що людина відповідає за дії ШІ без урахування обставин події, при цьому не мають правового значення посилання на незалежність ухвалених юнітами ШІ рішень [10]. З урахуванням вищезазначеного, міжнародне право має виконувати роль координатора розвитку правового регулювання, що повинно спричинити розробку керівних принципів і заповнити правові прогалини в розглянутій галузі.

Необхідно сказати, що ускладнення, децентралізація, автономізація технологій ШІ створюють низку проблем для людини, яка здійснює контроль над такими технологіями: людина, навіть та, що керує системою ШІ, не завжди здатна повністю контролювати всі дії та реакції системи, а тим паче передбачити її поведінку. Подібна ситуація, відповідно, потребує вироблення єдиного підходу до визначення можливої правосуб'єктності, а також юридичної відповідальності ШІ. Ігнорувати дану ситуацію вже не видається можливим, оскільки ШІ реально стає матеріалізованим, володіє здатністю до аналізу і складання поведінкового алгоритму, а, отже, має бути регламентована з позиції права.

У літературі зазначено низку юридичних аспектів використання ШІ. Так, не розроблено єдиної юридичної дефініції цього поняття, і це виступає стримувальним фактором у розв'язанні різноманітних юридичних питань щодо визначення правосуб'єктності ШІ, відповідальності за шкоду, заподіяну в процесі її застосування, використання, технічних регламентів роботи ШІ.

Має місце також проблема визнання ШІ суб'єктом права. Тут пропонується 2 варіанти: розуміти ШІ як технічний засіб, що має правовий режим речі, або позиціонувати ШІ як «електронну особу» аналогічно до поняття «юридична особа». На нашу думку, і перша, і друга наукові позиції мають низку недоліків, оскільки у розглядуваної категорії відсутня здатність до мислення та прийняття самостійних рішень, і повністю уподібнитися людині вона не може.

Так, Європейський парламент ініціював дискусію щодо надання роботам нового правового статусу, запропонувавши концепцію «електронної особистості». Проект резолюції передбачає наділення роботів специфічними

правами та обов'язками, що має на меті створити чітку правову основу для їх функціонування в суспільстві та регулювати взаємодію між людьми та роботами. Актуальність дослідження полягає в необхідності визначення суб'єкта відповідальності за дії штучного інтелекту в умовах дедалі більшої автономії останнього. Особливо гостро це питання постає у випадках програмного забезпечення з відкритим кодом та систем штучного інтелекту, здатних до самонавчання та прийняття самостійних рішень. Визначення суб'єкта відповідальності в таких умовах ускладнюється відсутністю чітко визначеного творця або власника інтелектуальної власності на штучний інтелект.

Лише вирішивши вищевказане питання, можна сформувати модель правового регулювання, що включає низку правовідносин за участю ШІ та покладання на неї юридичної відповідальності. Однак загальновідомо, що суб'єкту права необхідно володіти волею, але при цьому також безперечним є той факт, що такої здатності у ШІ немає. Усе сказане дає змогу трактувати правосуб'єктність ШІ як фікцію. Однак не позбавлена актуальності проблема відповідальності за шкоду, заподіяну таким ШІ. Відповідальним за таку шкоду, як вважають правознавці, може виступати:

- володар прав на пристрій, оснащений ШІ;
- розробник програмного забезпечення;
- оператор, який обслуговує ШІ.

Цікавим є такий факт: ШІ досить активно проявляє себе в юридичній професії. Так, відповідно до алгоритму, він здатний до виконання низки типових юридичних дій: укладання угод, підготовки позовних заяв тощо. Незважаючи на те, що ШІ поки що нездатний вирішувати нестандартні ситуації через відсутність у нього певних особистісних характеристик, ШІ може сформулювати, а також застосувати принципи права. Дослідники зі США провели аналіз рішень ЄСПЛ ШІ і дійшли висновку, що він має здатність передбачати рішення судів.

На міжнародному рівні спроби правового регулювання статусу ШІ знайшли своє відображення в Резолюції щодо правового статусу ШІ, ухваленій у 2017 р. Європейським парламентом. У документі відображено загальні положення, що висвітлюють міру та ступінь юридичної відповідальності за шкоду, яку заподіює ШІ. Наприклад, п. АС резолюції включає питання про те, наскільки необхідно визначити правову природу робота, і якою мірою вона відповідає правовим поняттям [11].

П. АГ резолюції включає інформацію про нестачу стандартних правил несення юридичної відповідальності виробником робота, якщо робот може самостійно приймати рішення. Аналогічний висновок міститься і в п. АГ резолюції стосовно договірної відповідальності у разі наділення робота можливістю самостійного вибору контрагента, обговорення умов договору та його укладення [11].

У літературі існує думка, що ШІ слід віднести не до суб'єктів, а до квазі-суб'єктів права. Так, деякі зарубіжні вчені ШІ вважають, а також роботизовані автоматизовані автоматичні системи не здатні бути суб'єктами права. Вони не володіють волею в правовому сенсі, не мають власних інтересів, не можуть формувати суб'єктне ставлення до скоєних діянь, нести юридичну відповідальність через відсутність почуття провини. До одного з критеріїв дослідники відносять потенційну або ж реальну можливість реалізувати суб'єктивні права та юридичні обов'язки, а також вчиняти правомірні та протиправні вчинки. Вони оперують ст. 29 Міжнародної модельної конвенції про робототехніку «Роботи як суб'єкти права», де сформульоване положення про те, що роботи можуть вступати в цивільний оборот як самостійні особи, що передбачає певний ступінь їхньої автономії та здатність набувати суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Причина цього в тому, що останнє, на відміну від фізичної особи, виступає як похідний суб'єкт права, юридична конструкція, створена за допомогою правової думки [12].

У визначенні правосуб'єктності ШІ також важливим є й особистісний аспект. Ми підтримуємо точку зору тих науковців, які зазначають, що роботи чи машини зі ШІ не можуть бути визнані суб'єктами права, бо не є особистостями. Також деякі автори зазначають, що визначення правового статусу робота і юридичної особи практично ідентичні, оскільки правовий статус того й іншого, по суті, є юридичною фікцією [13, 8].

Низка дослідників обґрунтовує аргументи на захист визнання правосуб'єктності роботів та ШІ. Юридична особа є майном, правосуб'єктність якого визнана на законодавчому рівні, тому цілком логічно наділити робота або ШІ статусом суб'єкта права з тієї причини, що обидва ці явища можуть виступати майном, що володіє через функціональні особливості правосуб'єктністю. До того ж робот-агент володіє «відокремленим майном, відповідає за своїми зобов'язаннями, може від свого імені набувати і здійснювати цивільні права та нести цивільні обов'язки» [14, с. 161].

Є думка, що обидва розглянуті поняття вже достатньою мірою автономні і можуть за допомогою своїх дій набувати низку суб'єктивних прав і юридичних обов'язків [15, с. 78]. Свої слова автори підтверджують необхідністю контролю над діяльністю ШІ, здатного до автономних дій. На цій підставі було висловлено пропозицію про внесення поправок до Декларації прав людини, а також про доповнення її правами та обов'язками робота. Контролювати це можливо, якщо ШІ та роботи матимуть юридичні обов'язки. Але тут ідеться про обмежену, підконтрольну автономію, що не відповідає правовим якимсь суб'єкта права.

На думку Морхата П. М., «правосуб'єктність ШІ має визначатися його можливостями та функціонально-цільовим призначенням, а тому ШІ може існувати в правовому просторі і як об'єкт права, і як електронна особа, наділена повною правосуб'єктністю» [13, с. 5].

Ми глибоко переконані в тому, що ШІ не можна відносити до суб'єктів права. Він є лиш об'єктом права, оскільки є людина-хазяїн, яка його створила і постійно його контролює (оновлює систему, бази даних, операційну систему тощо). І не можна заперечити той факт, що навіть відомі штучні інтелекти нашого часу теж потребують людського втручання, хоч й інколи.

На підтримку вище зазначеного висловлювання зазначимо, що ШІ не може бути суб'єктом права ще й тому, що не володіє правосуб'єктністю, а саме правоздатністю, дієздатністю та деліктоздатністю. Представимо ситуацію – ШІ завдав шкоди людині, моральної чи фізичної через неполад системи. Тут одразу виникає питання що стосується деліктоздатності – хто буде нести відповідальність? Робот? Машина? Розробник? Власник? Яким чином ШІ зможе відшкодувати матеріальні збитки людині (напр. грошову компенсацію)? Відповідь на це питання очевидне! В гру вступає засновник, розробник (людина чи компанія) цього робота.

Слід визнати, що ШІ постійно має контролюватися людиною, власником, користувачем, який, відповідно, і реалізує як суб'єктивні права, так і юридичні обов'язки, вчиняючи правомірні або протиправні вчинки. Таким чином, користувачі або власники набувають низку прав і обов'язків за допомогою розглянутого об'єкта, що володіє ШІ.

Ще один аспект, який розглядають правознавці, – це заподіяння смерті роботами. Зростаюча автоматизація виробничих процесів має сумну статистику: дедалі більше й більше стається випадків загибелі людей, у яких винні роботи. Причина зазначених нещасних випадків – порушення коректного функціонування робота, його роботи всупереч заданим налаштуванням. Кваліфікація цих подій зазвичай будується на тому, що дана подія – нещасний випадок, про кримінальну відповідальність не йдеться. Автомобільні катастрофи, що сталися через збої в роботі

самокерованих автомобілів, смерті на промислових підприємствах, винуватцями яких стали роботи, підтверджують такий рівень автономії роботизованих систем, за якого виключається контроль над їхнім функціонуванням, виключається, відповідно, і юридична відповідальність їхніх розробників або власників.

Уже сьогодні існує проблема, пов'язана зі встановленням особи, винної у скоєнні правопорушення, та покладенням відповідальності за збій інтелектуальної системи. Сьогодні, якщо загибель людей трапляється з вини збою в роботизованих системах, висновки робляться такі: винною стає особа, що загинула, бо вона не дотримувалася правил техніки безпеки.

А от дослідник Радутний О.Е. вважає, що ШІ є суб'єктом права, кримінального права в тому числі. Автор визнає штучний інтелект як електронну особу, особистість суб'єктом злочину і наголошує на тому, що «така позиція буде доцільною та обґрунтованою лише за умови переопрацювання всієї системи кримінального права поза спокусливого наслідування науковій або політичній моді» [16, с. 114]. Однак, постає питання – яким чином ШІ, робот, машина повинна відбувати покарання у випадку причинення таких дій людині, які покликуть за собою настання тяжких наслідків чи взагалі настання смерті? Відбування покарання у колонії, на стадії досудового розслідування перебування у слідчому ізоляторі...? А що на рахунок складу правопорушення, а саме суб'єктивної сторони – вина, умисел тощо. Чи наділений ШІ, роботи, машини такими людськими якостями, щоб відповідати критерію суб'єктивної сторони скоєння злочину? Напевно що ні. На сьогоднішній день дана позиція викликає дуже багато категоричних запитань, на більшість з яких немає відповіді.

Взявши за основу мультимодальний підхід до розуміння правосуб'єктності ШІ, Морхат В.П. здійснив розробку системи юридичної відповідальності за вчинення правопорушень [13, с. 2].

Суб'єкт права також повинен володіти власними правовими інтересами, потребами, правовими устремліннями, домаганнями. Як у випадку зі здібностями до ухвалення правових рішень, системі ШІ для реалізації власних «пра-

вових інтересів» необхідно мати автономну правову волю, яка визначає і формує такі інтереси. Однак наявність правової волі в системі із ШІ не визнається ні законодавцем, ні правовою спільнотою, і механізм її формування не визначено. Щоб утвердити самостійні правові інтереси, потрібне розмежування інтересів таких суб'єктів, як розробник, власник або володар інтелектуальної системи та власних «інтересів» зазначеної системи. Утилітарність мети створення систем з ШІ дає змогу поставити запитання: чи є реальна потреба для юридичної науки і практики здійснювати захист власних правових інтересів ШІ від правових інтересів осіб, що створили їх, що дасть змогу визнати правосуб'єктність систем з ШІ.

Своєю чергою, немає підстав визнавати правосуб'єктність систем з ШІ з позиції їхньої соціально-правової цінності, тому що вони не можуть самостійно визначати і встановлювати соціально-правові цінності.

Ідея визнати систему з ШІ суб'єктом права суперечить таким уявленням про суб'єкт права, як соціально-правова цінність, гідність, автономна правова воля, винність, умисел, а також вступає в протиріччя зі складом правовідносин, складом правопорушення, складом правосуб'єктності та є нікчемною у рамках інституту представництва. При цьому у ШІ відсутні необхідні й достатні ознаки суб'єкта права, зокрема, у нього немає потенційної можливості до самостійного набуття і реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, до несення юридичної відповідальності, самостійного ухвалення правових рішень, у нього немає власних правових інтересів і устремлінь тощо. Навпаки, ідея наділити ШІ правосуб'єктністю може зробити людину заручником власних ідей, залежною від ШІ. Крім того, можливі й прогалини в праві, що дають змогу уникнути юридичної відповідальності винній особі за вчинене нею правопорушення. Вважаємо, що вітчизняне і зарубіжне законодавство сьогодні явно не готове до настільки активного, дуже стрімкого впровадження технологій і систем ШІ в життя людини, в економіку, в юридичну практику без належного правового регулювання. Таким чином, у правовій науці та практиці питання правосуб'єктності та відповідальності ШІ сьогодні залишається відкритим.

ЛІТЕРАТУРА

1. Pratik R. 2021. «Artificial Intelligence: A Rising Star of Mobile Technology» URL: https://blog.intuz.com/artificial-intelligence-a-rising-star-of-mobile-technology/?utm_campaign=AI&utm_medium=Quora&utm_source=Quora (дата звернення: 01.03.2023).
2. Lenardon, J. 2017. The regulation of artificial intelligence. Tilburg University.
3. Бисага Ю. М. Штучний інтелект та авторські і суміжні права. *Науковий вісник Ужгородського університету: серія: Право* / голов. ред. Ю. М. Бисага. Ужгород. 2023. Т.2. Вип. 76. С. 299-304.
4. Avdieieva, H.K. «Problems of using artificial intelligence systems in the work of criminal justice bodies», *Materials of a scientific and practical online seminar. The use of artificial intelligence technologies in the fight against crime*. Pravo. Kharkiv. 2020. pp. 6-10.
5. Баранов О.А. Визначення терміну «штучний інтелект». *Інформація і право*. № 1 (44), 2023. С. 32-49.
6. Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні схваленого розпо- рядженням Кабінету Міністрів України від 9 вересня 2020 року № 1133 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text>.
7. Hallevy G. Liability for Crimes Involving Artificial Intelligence Systems. Dordrecht, Springer, 2015. 262 p.
8. Oren Etzioni – Executive Director (interview) of the Allen Institute for Artificial Intelligence, Washington, a Seattle-based non-profit research organisation. URL: <https://allenai.org>.
9. Радутний О. Е. Штучний інтелект як суб'єкт злочину. *Інформація і право*. №4 (23). 2107. С. 106-115.
10. Technological Convergence, Artificial Intelligence and Human Rights. Recommendation of Parliamentary Assembly of the Council of Europe: [Електронний ресурс]. 2017. № 2102. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/XrefDocDetailsEN.asp?FileID=23726&lang=EN>.
11. European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL)) // European Parliament: [сайт]. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0051_EN.html
12. McCarthy J., Minsky M. L., Rochester N., Shannon C. E. A Proposal for the Dartmouth Summer Research Project on Artificial Intelligence. August 31, 1955 *AI Magazine*. 2006. Vol. 27. № 4. P. 12–14.
13. Morkhat. M. [The question of the personality of the «e-person»]. In: *Yuridicheskie issledovaniya* [Legal Studies], 2018. № 4, pp. 1–8.
14. Solaiman S. M. Legal personality of robots, corporations, idols and chimpanzees: a quest for legitimacy. In: *Artificial Intelligence and Law*, 2017, vol. 25, № 2, pp. 155–179. DOI: 10.1007/s10506-016-9192-3.
15. Bostrom N. *Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies*. Oxford: Oxford University Press, 2014. 390 p.
16. Радутний О.Е. Штучний інтелект як суб'єкт злочину. *Інформація і право*. № 4 (23). 2017. С. 106-115.

ВІТЧИЗНЯНА КОНСТИТУЦІЙНА ТРАДИЦІЯ ОБМЕЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ДОБИ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917–1920 РОКІВ

NATIONAL CONSTITUTIONAL TRADITION OF LIMITATION ON STATE POWER IN THE PERIOD OF LIBERATION STRUGGLE OF 1917–1920

Козаченко А.І., д.ю.н., доцент,
завідувач кафедри теоретико-правових дисциплін

Полтавський юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Конституційна традиція носить національний та історичний характер, оскільки процес її формування відбувається по мірі політичного розвитку нації та завдяки запозиченню прогресивного конституційно-правового досвіду інших країн. Україна має власну багатовікову історію формування і розвитку національної конституційної традиції.

Конституційне законодавство Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки доби визвольних змагань 1917–1920 рр. спиралося на національну конституційну традицію та європейський конституціоналізм початку ХХ ст. Важливою складовою національної конституційної традиції було правове закріплення механізму обмеження державної влади, що спирався на інститут народовладдя; виборність, колегіальність, строковість, підконтрольність та підзвітність органів влади; обмеження влади шляхом її поділу на три гілки та запровадження механізму стримувань і противаг; інститут місцевого самоврядування та децентралізацію влади. Межі державно-владної діяльності органів публічної влади визначалися суверенітетом народу, правами і свободами людини і громадянина.

Конституційні акти України доби визвольних змагань 1917–1920 рр. відповідали тим стандартам, які нині визнані міжнародною юридичною спільнотою демократичними, такими, що передбачають механізм правового обмеження державної влади. Намагання втілити у конституційну практику механізм обмеження державної влади за умов військової агресії більшовицької Росії говорить про те, що українська конституційна традиція характеризувалася сприйняттям прогресивних вітчизняних політико-правових учень та досягнень конституційної теорії і практики розвинутих демократичних країн світу, що в кінцевому результаті засвідчує європейський цивілізаційний вибір України.

Ключові слова: конституційна традиція, конституціоналізм, обмеження влади, народовладдя, децентралізація.

The constitutional tradition is of a national and historical nature since the process of its formation occurs as the nation's political development progresses and through accumulating the progressive constitutional and legal experience from other countries. Ukraine has its own centuries-old history of the formation and development of the national constitutional tradition.

The constitutional legislation of the Ukrainian People's Republic and the Western Ukrainian People's Republic of the period of the liberation struggle of 1917–1920 was based on the national constitutional tradition and European constitutionalism of the early 20th century. The important components of the national constitutional tradition included the legal consolidation of the mechanism for limiting state power, which was based on the institution of popular sovereignty, appointment by election, collegiality, definite period, accountability and answerability of government bodies, limitation of power by dividing it into three branches and introducing a mechanism of checks and balances, the institution of local self-government and decentralization of power. The limits for state and government activities of public authorities were determined by the sovereignty of the people, the rights and freedoms of man and citizen.

The constitutional acts of Ukraine during the liberation struggle of 1917–1920 met the standards which are now recognized by the international legal community as democratic, such as those that provide for a mechanism for legal limitation of state power. The attempt to implement a mechanism for limiting state power in constitutional practice under the conditions of military aggression of Bolshevik Russia indicates that the Ukrainian constitutional tradition was characterized by the perception of progressive national political and legal doctrines and achievements of the constitutional theory and practice of developed democratic countries, which ultimately indicates the European civilizational choice of Ukraine.

Key words: constitutional tradition, constitutionalism, limitations of power, popular sovereignty, decentralization.

Конституційна традиція і її складова частина – конституціоналізм, носять національний та історичний характер, оскільки процес їхнього формування відбувається по мірі політичного розвитку нації, сприйняття прогресивних національних політико-правових учень та завдяки іншим внутрішнім чинникам. Водночас, важлива роль у цьому процесі належить зовнішньому фактору – запозиченню прогресивного іноземного конституційно-правового досвіду. Результатом розвитку конституційної традиції в демократичних країнах світу стало формування сучасної моделі конституціоналізму. Україна має власну багатовікову історію формування і розвитку національної конституційної традиції та конституціоналізму.

Питання української конституційної традиції доби визвольних змагань 1917–1920 рр. є актуальним, адже звідти бере свій початок процес формування сучасної європейської моделі конституціоналізму в Україні. Дослідження української конституційної традиції, її розвиток та формування національного конституціоналізму набуло актуальності для вітчизняної історико-правової науки наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. Історія розвитку конституційно-правових явищ України стала предметом дослідження І. Бойка, С. Головатого, В. Гончаренка, В. Єрмолаєва, В. Кульчицького, О. Кресіної, М. Мірошніченко, О. Мироненка, В. Речицького, В. Рум'янцева, Б. Тищика, В. Чеховича, Ю. Шемшученка та інших науковців.

Наріжним каменем сучасного конституціоналізму і парламентаризму є сукупність принципів, порядку діяльності та інституційних механізмів, що використовуються з метою правового обмеження державної влади [1, с. 6]. Межі державно-владної діяльності органів публічної влади конституції сучасних демократичних країн світу визначаються суверенітетом народу, правами і свободами людини і громадянина, а також втіленням у конституційну практику принципу поділу влади на три гілки: законодавчу, виконавчу і судову. Тому метою цієї статті стало дослідження втілення національної конституційної традиції правового обмеження державної влади у конституційних актах України доби визвольних змагань 1917–1920 рр.

Лютнева 1917 р. революція в Російській імперії стала каталізатором для розвитку українського конституціоналізму, що спирався на ліберальну соціал-демократичну конституційну концепцію. Особливого значення набули конституційно-правові ідеї М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри. Українська Центральна Рада 1917 р. ухвалила чотири Універсали – конституційно-правові акти і програмні документи, проекти Конституції України: «Статут вищого управління України» 1917 р., Конституцію Української Народної Республіки (далі – УНР) 1917 р. та «Статут про державний устрій, права і вольності УНР» – Конституцію УНР 1918 р. Новітня вітчизняна конституційна тради-

ція обмеження державної влади формувалася під впливом Конституції США 1787 р. та демократичних конституцій країн Європи. Наукове підґрунтя у підвалини національної конституційної традиції правового обмеження влади заклали відомі фахівці у галузі конституційного права того часу С. Дністрянський, О. Ейхельман, С. Рудницький, В. Старосольський.

З огляду на широкий перелік інституційних механізмів правового обмеження державної влади особливе значення має III Універсал Української Центральної Ради (далі – УЦР). Він легалізував автономний статус УНР у складі демократичної Росії. Згідно із III Універсалом до складу української автономії мали входити дев'ять етнічних українських губерній. УЦР проголошувалася органом законодавчої влади, а Генеральний Секретаріат – вищим органом виконавчої влади УНР. Універсал містив програму широких демократичних перетворень: декларував загально визнані демократичні права людини і громадянина, скасовував смертну кару і приватну власність на землю, проголошував необхідність розвитку місцевого самоврядування, визнавав право на національно-персональну автономію представників національних меншин, встановлював восьмигодинний робочий день і робітничий контроль над промисловістю [2, с. 398-401].

Спираючись на III Універсал як конституційно-установчий акт та програмний документ, 10 грудня 1917 р. УЦР затвердила проєкт Конституції УНР. Розділ I проєкту Конституції УНР закріплював територію та автономний державно-правовий статус УНР у складі Федеративної Російської Республіки. Розділ II містив перелік демократичних прав і свобод громадян УНР. Організація влади будувалася на принципах поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Згідно розділів IV-VI вищими органами влади УНР були Всенародне Зібрання – орган законодавчої влади і Кабінет Міністрів – вищий орган виконавчої влади УНР. Формування та порядок діяльності Всенародного Зібрання УНР відповідало принципам парламентаризму. Проєкт передбачав судові гарантії діяльності місцевого самоврядування та національних організацій [3, с. 5-11]. Таким чином, проєкт Конституції УНР 1917 р. відповідав національній конституційній традиції правового обмеження державної влади та основним принципам європейського конституціоналізму початку XX ст. Але санкціонування Конституції УНР 1917 р. Установчими Зборами УНР унеможливила військова агресія більшовицької Росії проти УНР.

29 квітня 1918 р. УЦР прийняла нову Конституцію УНР, що отримала офіційну назву «Статут про державний устрій, права і вольності УНР». Згідно з IV Універсалом, санкціонувати Конституцію УНР повинні були Українські Установчі Збори, скликання яких не відбулося через прихід до влади П. Скоропадського. Тому Конституцію УНР 1918 р. слід вважати конституційним проєктом – результатом розвитку вітчизняної конституційної думки.

Перший розділ Конституції УНР 1918 р. містив загальні настанови: суверенітет держави, народний суверенітет як основне джерело державної влади, неподільність території України, розвиток місцевого самоврядування, визнання культурних прав національних меншин [4, с. 44].

Другий розділ закріплював широкі політичні та особисті права і свободи громадян УНР, що можливо лише за умов обмеження державної влади. Однією з перших у Європі Конституція УНР 1918 р. декларувала гендерну рівність, урівнювала в правах усіх громадян, незалежно від національності, освіти, релігії, майнового становища (ст. 11-12). У статтях 15-18 Конституція проголошувала свободу слова, друку, мітингів, свободу пересування, право на страйк, створення громадських організацій, якщо це не суперечить законодавству [4, с. 45]. Стаття 13 запроваджувала принцип Habeas Corpus – правила аре-

шту та притягнення до юридичної відповідальності, право суду здійснювати контроль за законністю затримання та арешту. Тримання під вартою, як запобіжний захід, не могло перевищувати 24 години. Згідно ст. 14 в УНР скасовувалася смертна кара, тілесні покарання та покарання, що принижують людську гідність [4, с. 45].

У III-VI розділах Конституція УНР врегульовувала організацію державної влади. За ст. 22 встановлювався принцип народовладдя – джерелом державної влади в УНР є народ. У ст. 23-25 Конституція УНР закріплювала обмеження державної влади шляхом розподілу влади на три гілки, що передбачало створення Всенародних Зборів, Ради Народних Міністрів, Генерального Суду УНР; врегульовувалася порядок їх організації та діяльності. Всенародні Збори будувалися на принципах європейського парламентаризму, формувалися шляхом всезагальних, прямих виборів шляхом таємного голосування за пропорційною виборчою системою терміном на три роки [4, с. 46]. Згідно ст. 35 голова Всенародних Зборів мав статус голови держави. Рада міністрів формувалася Всенародними Зборами і перед ними несла відповідальність за свою діяльність [4, с. 49]. Таким чином, за формою правління УНР мала бути парламентською республікою.

Важливою складовою Конституції УНР 1918 р. в частині правового обмеження державної влади є норми, що врегульовували діяльність місцевого самоврядування. Концептуальне положення щодо діяльності місцевого самоврядування на принципах децентралізації містила стаття 5, зміст якої, як зазначає М. Мірошніченко, полягає у тому, що «не державна влада віддає свої повноваження на місця, навпаки, самоврядні інститути влади на місцях не перешкоджають органу центральної влади у межах повноважень, визначених Статутом, порядкувати «всіма справами, які зістаються поза межами діяльності установ місцевої самоуправи» [4, с. 44; 5, с. 54].

Органами місцевого самоврядування України проголошувалися виборні ради і управи громад, волостей та земель. Конституція УНР 1918 р. не містила переліку повноважень органів місцевого самоврядування окрім того, що їм мала належати вся повнота влади на місцях. Уряд УНР міг лише контролювати і координувати дії місцевого самоврядування, але не повинен втручатися у його діяльність. Конституція УНР встановлювала судові гарантії діяльності місцевого самоврядування. Право скасовувати постанови органів самоврядування, що суперечили Конституції, належало Генеральному суду УНР [4, с. 46].

З огляду на значення національного питання, розділ VII Конституції УНР 1918 р. був присвячений організації національних союзів (спілок), які мали об'єднувати представників окремих національностей. Органи кожного національного союзу мали право видавати закони, які поширювали чинність на представників цього союзу. Конфлікти між національним союзом, з одного боку, і державними органами та органами місцевого самоврядування, з іншого, щодо їх компетенції повинні були вирішуватися адміністративними судами [4, с. 51].

Таким чином, Конституція УНР 1918 р. це важлива складова національної конституційної традиції. Водночас вона засвідчує модернізацію і прогресивний розвиток української конституційної традиції, чому сприяли новітні конституційні ідеї вітчизняних науковців та громадсько-політичних діячів, а також використання досягнень європейського конституціоналізму початку XX ст. Конституція УНР 1918 р. відповідала тим конституційним стандартам, які нині визнані міжнародною юридичною спільнотою демократичними, такими, що передбачають механізми правового обмеження державної влади.

Наприкінці Першої світової війни розпочався процес державотворення на території Західної України, яка перебувала у складі Австро-Угорської імперії. Першим програмним документом конституційного характеру

Західноукраїнської Народної Республіки стала Прокламація Української Національної Ради від 19 жовтня 1918 р. Вона містила вимогу щодо підготовки проєкту конституції, яка б гарантувала громадянам Української держави пряме, рівне, таємне виборче право на основі пропорційної виборчої системи; національно-культурну автономію та представництво у парламенті від національних меншин [6, с. 131].

13 листопада 1918 р. Українська Національна Рада ухвалила малу, тимчасову Конституцію – «Тимчасовий Основний закон ЗУНР». Основний закон декларував проголошення держави «на підставі самовизначення народів, охоплюючи весь простір колишньої австро-угорської монархії, заселений переважно українцями»; легалізував державний суверенітет ЗУНР та її кордони. Носієм суверенітету Конституція ЗУНР проголошувала народ, який здійснює свою владу через представницькі органи, обрані громадянами на основі загального, рівного, прямого, таємного виборчого права за пропорційною системою виборів. Функції парламенту мала виконувати Українська Національна Рада, а повноваження уряду – Державний Секретаріат [4, с. 58-59].

Як зазначає Б. Й. Тищик, у роз'ясненні Української Національної Ради від 15 листопада 1918 р. наголошувалося, що згідно Основного закону організація державної влади в ЗУНР будеться на принципах народовладдя, верховенства і суверенітету народу. Основними пріоритетами ЗУНР є демократичні засади виборчого права, захист прав трудящих, рівноправність громадян незалежно від віросповідання, раси, нації, статі [6, с. 159]. Це засвідчує, що в основу Тимчасового Основного закону ЗУНР 1918 р. було покладено конституційну традицію правового обмеження державної влади.

Директорія, яка прийшла до влади в Україні у грудні 1918 р., офіційно не визнала себе правонаступницею УЦР. Однак у процесі конституювання нової організації державної влади, вона спиралася на державотворчий досвід УЦР. Програмними документами конституційного характеру, що відображали прагнення Директорії до втілення у життя української національної конституційної традиції стали політико-правові декларації та конституційні законодавчі акти.

Конституційним програмним документом слід вважати «Універсал Трудового конгресу до українського народу», прийнятий Трудовим Конгресом 28 січня 1919 р., який декларував закріплення демократичного ладу в Україні. Першим конституційним нормативним актом Директорії УНР став «Закон про форму влади на Україні», ухвалений Трудовим Конгресом у січні 1919 р. Згідно із Законом Конгрес шляхом виборів за принципом пропорційного представництва від усіх його партійних фракцій формував галузеві комісії. Директорії УНР надавалася верховна влада в Україні: право видавати закони, які затверджував Трудовий Конгрес та формувати Раду Народних Міністрів, якій належала виконавча влада. Таким чином, Трудовий Конгрес визнавав, що найвищу владу в державі між сесіями Конгресу тимчасово здійснює Директорія [7, с. 346-347].

Директорія УНР відмовилася від впровадження у життя Конституції УНР 1918 р. та працювала над підготовкою власної Конституції. Але за складних військовополітичних умов уряд С. Петлюри не зміг санкціонувати та ввести у дію підготовлений конституційною комісією проєкт Конституції – «Основний державний закон Української Народної Республіки» 1920 р. [9, с. 92].

Згідно з проєктом Конституції УНР 1920 р. Україна визнавалася суверенною, унітарною державою. Артикул 2 проголошував принцип поділу державної влади на законодавчу (Державна Рада), виконавчу (Голова держави і Рада Міністрів) і судову владу (незалежні суди) [9, с. 95]. Розділ IV законодавчу владу закріплював за Державною Радою – однапалатним парламентом. Вона обиралася шляхом загальних, рівних, прямих виборів

таємним голосуванням за пропорційною виборчою системою [9, с. 102-111]. У розділі V верховну виконавчу владу закріплено за Головою держави і Радою міністрів, які несуть відповідальність перед парламентом. Голова держави, якого обирає парламент, затверджує Голову Ради міністрів та міністрів [9, с. 110, 112].

Проєкт Конституції УНР 1920 р. детально врегульовував політичні, соціально-економічні, особисті та культурні права і свободи громадян. Так, зокрема, громадяни УНР мали право захищати свої трудові права, звертатися до уряду з петиціями, мали право емігрувати за кордон, заборонялися принизливі покарання. Позбавлення громадянських прав допускалося тільки на певний термін і лише за умов «виняткового стану» [9, с. 101]. Проєктом передбачалася відповідальність держави перед громадянином, що є одним із найважливіших елементів правової держави [10, с. 104-105].

Діяльність місцевого самоврядування врегульовував розділ VII проєкту Основного державного закону УНР 1920 р. Органи місцевого самоврядування повітів, земель, громад, волостей, містечок і міст повинні були обиратися шляхом непрямих виборів за пропорційною виборчою системою урахуванням цензу осілості [9, с. 115]. Спираючись на принципи децентралізації влади, проєкт Конституції УНР 1920 р. не допускав підпорядкування органів місцевого самоврядування по вертикалі, а також проголошував автономію самоврядування у стосунках із місцевою адміністрацією. Органи самоврядування мали право встановлювати місцеві податки та повинності. Місцеве самоврядування могло захищати порушені права у Найвищому Адміністративному Суді [9, с. 115].

Отже, конституційний проєкт доби Директорії спирався на національну конституційну традицію правового обмеження державної влади. Директорія не відмовилася від соціал-демократичної ліберальної доктрини УЦР, що свідчить про наступність конституційної традиції. Конституціоналізм УНР доби Директорії отримав часткове юридичне закріплення в окремих конституційно-правових актах. Але за умов війни та короткий період перебування Директорії при владі жоден із проєктів Конституції не набув чинності, а конституційно-правові акти і програмні документи не були реалізовані на практиці.

За умов, коли територія України була окупована сусідніми державами, 12 листопада 1920 р. уряд УНР на чолі з С. Петлюрою ухвалив два конституційні закони, які мали діяти до прийняття Конституції УНР «Закон про тимчасове верховне правління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» (далі – Закон про тимчасове верховне правління УНР 1920 р.) та «Закон про Державну Народну Раду Української Народної Республіки» (далі – Закон про Державну Народну Раду УНР 1920 р.). Зазначені закони врегульовували діяльність вищих органів державної влади УНР: Директорії, Державної Народної Ради і Ради Народних Міністрів. Згідно Закону про тимчасове верховне правління УНР 1920 р. Директорія проголошувалася одноосібним органом, який очолює Голова Директорії. Законодавство не врегульовувало порядок формування та функціонування цього органу. До повноважень Голови Директорії відносилися промудрація законів, ухвалення Державною Народною Радою, призначення Голови Ради Народних Міністрів та членів уряду, здійснення зовнішньополітичної діяльності та інше. Законодавство не передбачало відповідальності Голови Директорії перед Державною Народною Радою [4, с. 68].

Розділ IV Закону про тимчасове верховне правління УНР 1920 р. врегульовував статус Ради Народних Міністрів як вищого, колегіального органу виконавчої влади УНР. До складу Ради Народних Міністрів входили Голова, міністри та державний секретар. За свою діяльність Рада Народних Міністрів несла відповідальність перед Державною Народною Радою [4, с. 70].

Відповідно до Закону про Державну Народну Раду УНР 1920 р. Державна Народна Рада мала статус органу законодавчої влади. Як зазначено у ст. 3, порядок виборів депутатів Державної Народної Ради та її кількісний склад визначається «особливим законом» [4, с. 71]. До повноважень Державної Народної Ради належав контроль за діяльністю уряду та оголошення йому вотуму недовіри, затвердження державного бюджету, ратифікація міжнародних угод, питання війни і миру.

Конституційні закони детально врегульовували законодавчий процес в УНР. Розділ III Закону про тимчасове верховне правління УНР 1920 р. та розділ IV Закону про Державну Народну Раду УНР 1920 р. визначали порядок подання законопроектів, їх розгляд і санкціонування, публікацію законів та набуття ними чинності. Право законодавчої ініціативи належало Раді Народних Міністрів та Державній Народній Раді [4, с. 68-69, 74-76]. На підставі ст. 13 Закону про тимчасове верховне правління УНР 1920 р. за умов, коли Державна Народна Рада не може функціонувати, право санкціонувати закони належить Раді Народних Міністрів та Голові Директорії [4, с. 69]. Ст. 25 Закону про Державну Народну Раду УНР 1920 р. надавала право громадянам УНР звертатися до Державної Народної Ради з петиціями – скаргами на діяльність державних установ [4, с. 75].

Згідно ст. 30 і 31 Закону про Державну Народну Раду УНР 1920 р. судова влада в УНР належала Вищому Суду Республіки. До його компетенції було віднесено розгляд справ про адміністративні правопорушення та кримінальні злочини, скоєні членами уряду та іншими державними службовцями [4, с. 76].

Таким чином, тимчасові конституційні закони Директорії УНР 1920 р., ухвалені за умов надзвичайного

воєнного стану, зосереджували верховну владу в руках Голови Директорії, надавали йому широкі повноваження в галузі виконавчої влади, що, на погляд автора, є ознакою встановлення президентсько-парламентської республіки. Закладений принцип розподілу державної влади на три гілки та систему стримувань і противаг свідчить про наступність конституційної традиції правового обмеження державної влади.

Отже, аналіз конституційного законодавства доби визвольних змагань 1917-1920 рр. свідчить про те, що його розробники спиралися на національну конституційну традицію та європейський конституційно-правовий досвід. Важливою складовою національної конституційної традиції було конституційне закріплення механізму обмеження державної влади, який спирався на інститут народо-владдя; виборність, колегіальність, строковість, підконтрольність та підзвітність органів влади; обмеження влади шляхом її поділу на три гілки та запровадження механізму стримувань і противаг; інститут місцевого самоврядування та децентралізацію влади. Межі державно-владної діяльності органів публічної влади визначалися суверенітетом народу, правами і свободами людини і громадянина, а також втіленням у конституційну практику механізму обмеження державної влади, що передбачено конституційними актами Української Народної Республіки та Західно-української Народної Республіки 1917-1920 рр.

На прикладі конституційних актів України доби визвольних змагань 1917-1920 рр. можна стверджувати, що українська конституційна традиція характеризувалася сприйняттям прогресивних вітчизняних політико-правових учень та досягнень конституційної теорії і практики розвинутих демократичних країн світу, що в кінцевому результаті засвідчує європейський цивілізаційний вибір України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституційне право України: прагматичний курс : навчальний посібник. За заг. ред. М. В. Афанасьєвої, А. А. Єзерова. Одеса : Юридична література, 2017. 256 с.
2. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : У 2-х т. Т. 1. (4 березня – 9 грудня 1917 р.). Ред. кол. В. А. Смолій, В. Ф. Верстюк та ін. Київ : Наук. думка, 1996. 587 с.
3. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : У 2-х т. Т. 2. (10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р.). Ред. кол. В. А. Смолій, В. Ф. Верстюк та ін. Київ : Наук. думка, 1996. 421 с.
4. Історія конституційного законодавства України: Збірник документів. Упор. В. Д. Гончаренко. Харків : Право, 2007. 256 с.
4. Мірошніченко М. Ідея конституційної держави в стратегії державотворення за доби Української Народної Республіки. *Юридичний журнал «Право України»*. 2017. № 11. 54. С. 58-57.
5. Тищик Б. Й. Західно-Українська Народна Республіка (1918-1923): історія держави і права. Львів : Тріада плюс, 2004. 392 с.
6. Бойко І.Й. Конституційні традиції в УНР за Директорії. *Конституційна традиція української державності*. Відп. ред. С. Головатий. Київ: Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» ім. В. Стуса, Юридичне видавництво «Право України», 2021. С. 344-349.
7. Томенко М. Україна: історія Конституції : навч. посіб. Київ: Генеза, 2015. 144 с.
8. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. Київ : Товариство «Знання України», 1993. 192 с.
9. Медвідь А. Б. Правова регламентація прав та основоположних свобод людини у конституційних актах Української Народної Республіки 1917-1921 років. *Економіка та право*. 2016. № 1(43). С. 100-107.

НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА «ЮРИДИЧНИЙ ПЕРЕКЛАД» ЯК СКЛАДОВА ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ (ВДОСКОНАЛЕННЯ) ІНШОМОВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТІВ-ПРАВНИКІВ У ПРАВНИЧИХ ШКОЛАХ УКРАЇНИ (ЧАСТИНА ПЕРША)

DISCIPLINE “LEGAL TRANSLATION” AS A COMPONENT OF THE PROCESS OF FORMATION (IMPROVEMENT) OF FOREIGN LANGUAGE COMPETENCE OF LAW STUDENTS IN LAW SCHOOLS OF UKRAINE (PART ONE)

Коломось Т.О., д.ю.н., професор, член-кореспондент
Національної академії правових наук України, Заслужений юрист України,
декан юридичного факультету
Запорізький національний університет

Актуальність роботи полягає в необхідності вироблення ґрунтовного підходу до аналізу унікального ресурсу навчальної дисципліни «Юридичний переклад» як складової формування (вдосконалення) іншомовної професійної підготовки студентів-правників у вітчизняних правничих школах в реальних умовах запиту держави, суспільства на правників нової генерації, які спроможні вільно інтегрувати у міжнародний та європейський професійний правничий простір, запиту на фахівців, які спроможні здійснювати «якісний» кадровий супровід виконання зобов'язань України щодо перекладу актів законодавства України та ЄС, забезпечувати формування практики їх застосування, а також сприяти функціонуванню офісу перекладів Офісу Віце-прем'єр-міністра України з питань європейської та євроатлантичної інтеграції. Пропонується нормативний аспект формування (вдосконалення) іншомовної професійної підготовки правників у вітчизняних правничих школах розглядати як кількарівневий, із розподілом на: законодавчий, підзаконний та локальний рівні, кожен з яких передбачає різний обсяг регламентації – від узагальненого закріплення основних засадничих положень (локальні акти ЗВО) й до детальної регламентації обов'язкової іншомовної спроможності як умови допуску до професійної діяльності (законодавчий рівень), фіксації загальних, спеціальних (фахових) компетентностей перекладача (підзаконний рівень). Стійкою є певна тенденція щодо посилення спеціалізації правового регулювання відносин формування (вдосконалення) іншомовної професійної підготовки правників саме на рівні підзаконних актів (актів МОН України), із різним ступенем імперативності їх змісту – від «жорстких» актів (наприклад, Стандарт вищої освіти) й до «м'яких» актів (наприклад, листи МОН України «Про впровадження підготовки здобувачів з юридичного перекладу»). Все сформоване розмаїття освітніх практик формування (вдосконалення) іншомовної компетентності здобувачів-правників у вітчизняних правничих школах (від «базових», «мінімальних» й аж до «просунутих», «зразкових») обумовлене різним рівнем їх спроможності забезпечити підготовку конкурентоспроможних фахівців для професійної діяльності в умовах нових викликів правничого простору.

Ключові слова: юридичний переклад, навчальна дисципліна, здобувачі-правники, іншомовна професійна компетентність, нормативний аспект, освітні практики.

The relevance of the work lies in the need to develop a thorough approach to the analysis of the unique resource of the discipline «Legal Translation» as a component of the formation (improvement) of foreign language professional training of law students in national law schools in the real conditions of the State and society's demand for new generation lawyers who are able to freely integrate into the international and European professional legal space, and the demand for specialists who are able to provide 'high-quality' personnel support for the fulfilment of Ukraine's obligations under the EU Treaties. It is proposed to consider the regulatory aspect of the formation (improvement) of foreign language professional training of lawyers in domestic law schools as a multi-level one, with a division into legislative, bylaw and local levels, each of which provides for a different scope of regulation – from generalised consolidation of the main fundamental provisions (local acts of higher education institutions) to detailed regulation of mandatory foreign language ability as a condition for admission to professional activity (legislative level), fixation of general, special (professional) competences of a translator (bylaw level). There is a stable tendency to strengthen the specialisation of legal regulation of relations in the formation (improvement) of foreign language professional training of lawyers at the level of by-laws (acts of the Ministry of Education and Science of Ukraine), with varying degrees of imperative content – from «hard» acts (e.g., the Standard of Higher Education) to «soft» acts (e.g., letters of the Ministry of Education and Science of Ukraine 'On the introduction of training in legal translation'). All the existing diversity of educational practices for the formation (improvement) of foreign language competence of law students in domestic law schools (from «basic», «minimum» and up to «advanced», «exemplary») is due to the different levels of their ability to provide training of competitive specialists for professional activities in the context of new challenges in the legal space.

Key words: legal translation, academic discipline, law students, foreign language professional competence, regulatory aspect, educational practices.

Вступ. Актуальність. Актуальність роботи полягає в необхідності вироблення ґрунтовного підходу до аналізу унікального ресурсу навчальної дисципліни «Юридичний переклад» як складової формування (вдосконалення) іншомовної професійної підготовки студентів-правників у вітчизняних правничих школах в реальних умовах запиту держави, суспільства на правників нової генерації, які спроможні вільно інтегрувати у міжнародний та європейський професійний правничий простір, запиту на фахівців, які спроможні здійснювати «якісний» кадровий супровід виконання зобов'язань України щодо перекладу актів законодавства України та ЄС, забезпечувати формування практики їх застосування, а також сприяти функціонуванню офісу перекладів Офісу Віце-прем'єр-міністра України з питань європейської та євроатлантичної інтеграції. **Метою роботи** є розкриття особливостей нормативного аспекту та освітніх практик як зовнішніх форм прояву процесу формування (вдосконалення) іншомовної

компетентності студентів-правників у вітчизняних правничих школах. **Об'єктом дослідження** є суспільні відносини, що виникають в освітньому процесі вітчизняних правничих шкіл й безпосередньо пов'язані із формуванням (вдосконаленням) іншомовної професійної підготовки студентів-правників. **Предметом дослідження** є унікальний ресурс навчальної дисципліни «Юридичний переклад» як складової процесу формування (вдосконалення) іншомовної професійної підготовки студентів-правників у вітчизняних правничих школах, в аспекті аналізу нормативного аспекту останнього та наявних освітніх практик його прояву. При написанні роботи використовувалися як загальнонаукові, так і спеціальні **методи наукового пізнання**. Методи дослідження, які використовувалися, формують певну сукупність, за допомогою якої забезпечено спеціалізацію дослідження й сформулювало висновки та пропозиції, серед яких варто згадати: аналіз, синтез, компаративно-правовий, історико-правовий, логічний,

спеціально-юридичний, метод класифікаційного поділу, а також методи моделювання, прогнозування. **Стан дослідження проблематики** характеризується різновекторністю напрямків та підходів, зосередженням уваги на дослідженні окремих аспектах проблеми представниками різних наукових напрямків – вчених-філологів, вчених-педагогів, вчених-правників, вчених-соціологів тощо. При цьому зацікавленість проблематикою проявили як вітчизняні вчені (наприклад, І. Заярна, Л. Рибалко, Є. Тягнирядно, Т. Фідяєва, О. Агапова, О. Іовенко тощо), так і зарубіжні. Варто згадати серед останніх: Brackman J. M., Fleerackers F., Capone A., Poggi F., Chroma M., Jarad N. I., Law J., Martin E. A. та ін. Водночас, не зважаючи на наявність достатньо великої кількості наукових тематичних праць з проблематики іншомовної компетентності студентів-правників в цілому, варто зазначити, що для них є характерним вузькоспеціалізований характер, що, на жаль, не дозволяє у повному обсязі з'ясувати весь унікальний ресурс навчальної дисципліни «Юридичний переклад» як різновиду галузевого перекладу, як складової процесу формування (вдосконалення) іншомовної компетентності студентів-правників, що й актуалізує відповідне дослідження, із акцентом уваги на її нормативне забезпечення, освітній практиці прояву в умовах докорінного оновлення місії та змісту вітчизняної юридичної освіти в цілому та кардинальної зміни векторів практикоорієнтованого процесу навчання майбутніх правників для забезпечення їх конкурентоспроможності у європейському та світовому правничому професійному просторі.

Основний зміст. І. Формування (вдосконалення) іншомовної професійної компетентності як невід'ємна складова освітнього процесу у правничих школах України: нормативний аспект. Відповідне питання доцільно розглянути у розрізі аналізу «основних» нормативно-правових актів, які фіксують відповідні положення. Так, зокрема, Стандартом вищої освіти зі спеціальності 081 Право галузі знань 08 Право для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, затвердженим наказом Міністерства освіти і науки України від 20.07.2022 року № 644, передбачено обов'язкову компетентність випускника «ЗК 5. Здатність спілкуватися іноземною мовою», із кореляцією її із спеціальними (фаховими) компетентностями: «СК 4. Здатність застосовувати Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод, а також прецедентну практику Європейського суду з прав людини», «СК 5. Здатність застосовувати норми та інститути міжнародного публічного права, а також міжнародного приватного права», «СК 6. Здатність здійснювати порівняльний аналіз окремих правових інститутів права Європейського Союзу та Ради Європи і правової системи України» тощо та із результатами навчання («РН 10. Вільно спілкуватися державною та іноземними мовами, як усно, так і письмово, із застосуванням правничої термінології») [1]. Стандартом вищої освіти зі спеціальності 081 Право галузі знань 08 Право для другого (магістерського) рівня вищої освіти, затверджений наказом Міністерства освіти і науки України від 20.07.2022 року № 643, акцент зроблено на формуванні у правників «підвищеного рівні» професійної («... у професійній сфері») іншомовної спроможності, із компетентностями спілкування speaking («усно»), письма writing («письмово») й «інших обов'язкових різновидів», як-то: читання, опрацювання текстів документів (reading), перекладу (translating), із унормуванням загальної компетентності «ЗК5. Здатність спілкуватися іноземною мовою у професійній сфері як усно, так і письмово» [2] та результатів навчання «РН 5. Вільно спілкуватися іноземною мовою професійного спрямування (однією з офіційних мов Ради Європи) усно і письмово» [2], «РН 10. Аналізувати взаємодію міжнародного права та міжнародно-правових систем з правовою системою України на основі усвідомлення основних сучасних пра-

вових доктрин, цінностей та принципів функціонування права», «РН 12. Проводити порівняльно-правовий аналіз окремих інститутів права різних правових систем, враховуючи взаємозв'язок правової системи України з правовими системами Ради Європи та Європейського Союзу» [2]. Стандартом вищої освіти зі спеціальності 081 Право галузі знань 08 Право для третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти, затвердженим наказом Міністерства освіти і науки України від 31.07.2023 року № 924, також закріплено «ЗК 04. Здатність усно і письмово презентувати результати власного наукового дослідження українською та іноземною мовами, глибоко розуміти іншомовні наукові та професійні тексти за напрямком досліджень» [3], результати навчання – «РН 02. Вільно презентувати та обговорювати з фахівцями і нефахівцями результати досліджень, наукові та прикладні проблеми права державною та іноземною мовами, оприлюднювати результати досліджень у наукових публікаціях у провідних наукових виданнях» [3]. Стосовно інших актів чинного вітчизняного законодавства, які із різним ступенем деталізації фіксують відповідні положення, мову можна навіть вести про певну «кількарівневість» нормативно-правового закріплення засад забезпечення такої спроможності. Законодавчий рівень представлений, насамперед, положеннями Закону України від 04.06.2024 року «Про застосування англійської мови в Україні», що закріплює «іншомовний фільтр» для допуску осіб до професійної діяльності правника, із уточненням сфер також діяльності, посад. (наприклад, «... обов'язкове володіння англійською мовою» для осіб, які претендують на зайняття посад «... поліцейських середнього і вищого складу Національної поліції України, начальницького складу інших правоохоронних органів, посад начальницького складу служби цивільного захисту, перелік яких встановлюється КМУ; прокурорів; у податкових та митних органах, перелік яких встановлюється КМУ» (п. 5–7 ч. 1 ст. 3 Закону). Хоча Закон і не згадує про інші правничі професії, сфери їх професійної діяльності (судді, нотаріуси, адвокати, відповідно – правосуддя, адвокатська та нотаріальна діяльність), водночас п.п. 1–2 ч. 1 ст. 3 Закону передбачають обов'язковість володіння англійською мовою для осіб, які претендують на посади: «1) державної служби категорії А; 2) державної службикатегорійБ,В,переліка яких встановлюється КМУ» [4]. Ч. 2 ст. 3 цього ж Закону фіксує аналогічні вимоги до посад й в органах місцевого самоврядування (щоправда, виняток стосовно виборних посад), функціонал яких пов'язаний із міжнародним співробітництвом, що в умовах реалізації євроінтеграційних та північноатлантичних пріоритетів сучасної політики України, залучення правників до супроводу міжнародного співробітництва органів місцевого самоврядування істотно зростає, а отже актуалізується й рівень їх іншомовної спроможності для професійної діяльності. Цим Законом закріплено: а) «іспит на визначення рівня володіння англійською мовою» – етап процедури допуску до професійної діяльності на певній посаді (ч. 1 ст. 4), б) вимоги щодо рівня володіння розроблені, із урахуванням рекомендацій Ради Європи з мовної освіти (CEFR), мовленнєвих рівнів стандартів організації Північноатлантичного договору (STANAY 6007) (ч. 2 ст. 4), в) документ, що засвідчує рівень відповідного володіння англійською мовою, в т.ч. сертифікат міжнародного зразка, встановлює КМУ (ч. 1 ст. 3), процедурні питання іспиту (ч.ч. 3–5 ст. 4), 4) захід стимулювання для осіб, які обіймають відповідні посади, за володіння англійською мовою (надбавка у розмірі «... 10 % посадового окладу») (ч. 6 ст. 4) [4].

Серед актів МОН України можна згадати: лист від 12.01.2023 року № 1/484-23 «Про підготовку фахівців з юридичного перекладу», змістом якого є рекомендації керівникам ЗВО, закладам післядипломної вищої освіти на виконання п. 4 доручення Прем'єр Міністра України

від 31.12.2022 року № 36349/0/1-22 до доповідної записки Державного секретаря Кабінету Міністрів України від 11.11.2022 року № 156/09-55-28-22, розглянути можливість розробки та затвердження нової спеціалізації (освітньої програми) «Юридичний переклад» в межах декількох спеціальностей: Право, Міжнародне право, Філологія. У листі МОН України обґрунтовується міждисциплінарний характер спеціалізації (освітньої програми) й створення додаткових можливостей для професійної реалізації представників (випускників) різних галузей та спеціальностей (на прикладі Право, Міжнародне право, Філологія). Як зазначається, «найкращі юридичні перекладачі – це юристи, які стали лінгвістами, або лінгвісти, які стали вивчати право» [5]. Особливістю цього акту є його рекомендаційний характер й відсутність будь-яких імперативних положень щодо ЗВО, також досить послідовна логічна аргументована позиція МОН України стосовно: а) впровадження тематики європейської інтеграції в освітній процес (шляхом включення вибіркового навчальних дисциплін, сертифікатних програм, окремих курсів, серед яких «Юридичний переклад»); б) релевантності процесу підготовки й її результатів потребам часу, із створенням додаткових можливостей для правників і філологів («... фахівці з юридичного перекладу потребують унікальної комбінації знань, досвіду, вмінь, а саме – юридичних і мовних...отже програма повинна давати обидва типи знань та вмінь») [5]. Від «базової» спеціалізації фактично залежить й «основна кваліфікація випускника», й «... юридичний переклад може стати другою професійною кваліфікацією» [5]. Це є цілком логічним, якщо мов йде про майбутніх правників, які, поряд із кваліфікацією «юрист», «фахівець з міжнародного права», отримують й професійну кваліфікацію «фахівець з перекладу». Водночас дещо дискусійною все ж таки варто вважати її по відношенню до майбутніх філологів, реалізація відповідної рекомендації МОН України можлива лише завдяки, наприклад, реалізації сертифікованої програми «Юридичний переклад». Послідовність та системність у вирішенні цього питання МОН України демонструє і у листі від 04.11.2024 року № 1/20548-24, зміст якого зорієнтований на закріплення вже наявних результатів та на вдосконалення діяльності ЗВО щодо підготовки фахівців з юридичного перекладу – «... відповідно до стандартів ЄС та впровадження відповідних освітніх програм на базі спеціальностей 293 Міжнародне право та 035 Філологія [6] з метою «... підготовки фахівців з усних та письмових перекладів з метою забезпечення офіційних перекладів українською мовою актів права ЄС (acquis communautaire) та англійською мовою актів законодавства України відповідно до зобов'язань України в рамках вступу до ЄС» [6]. Щоправда, МОН України звужує перелік тих спеціальностей, на базі яких пропонується впровадження відповідних освітніх програм, – 293 Міжнародне право, 035 Філологія й залишає поза увагою спеціальність 081 Право, що виглядає дещо спірним.

Акти локальної нормотворчості ЗВО (концепції, стратегії, програми тощо) зорієнтовані, насамперед, на впровадження засад багатомовної освіти, в т.ч. й професійної. Так, наприклад, Стратегія інтернаціоналізації Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого на 2022–2027 р.р. серед цілей передбачає «присутність міжнародної спеціалізації (або можливості отримання другої спеціальності з міжнародним профілем професійної діяльності)» [7], а серед завдань – «... суттєве збільшення можливостей для розвитку іншомовних компетентностей», а дій до реалізації – «... якісне вдосконалення та розширення спектру англомовних навчальних програм ЗВО та започаткування спектру власних освітніх послуг», «впровадження інтенсивних технологій вивчення іноземних мов для студентів усіх факультетів, інститутів Університету» [7], що дозволяє розглядати відповідний локаль-

ний акт ЗВО як такий, що закріплює засадничі положення й організаційні питання реалізації.

Отже, нормативний аспект формування (вдосконалення) іншомовної професійної підготовки правників варто вважати кількарівневим, із виокремленням законодавчого, підзаконного та локального рівнів, кожен із яких передбачає різний обсяг регламентації – від узагальненої фіксації основних засадничих положень (локальні акти ЗВО) й аж до детальної регламентації обов'язкової іншомовної спроможності як умови допуску до професійної діяльності (законодавчий рівень), загальних, спеціальних (фахових) компетентностей перекладача (підзаконний рівень). Аналіз актів вітчизняного чинного законодавства дозволяє вести мову про формування стійкої тенденції щодо посилення спеціалізації правового регулювання відносин формування (вдосконалення) іншомовної професійної підготовки правників саме на рівні підзаконних актів, в т.ч. й актів МОН України (із різним ступенем імперативності їх змісту – від «жорстких» актів (наприклад, Стандарт вищої освіти) й до «м'яких» актів (наприклад, листи МОН України «Про впровадження підготовки здобувачів з юридичного перекладу»).

II. Формування (вдосконалення) іншомовної професійної компетентності студентів-правників у правничих школах України: наявні практики. Узагальнений аналіз освітніх програм та освітньої діяльності ЗВО, які здійснюють підготовку здобувачів за галуззю знань 08 Право спеціальністю 081 Право в Україні, у частині формування (вдосконалення) іншомовної професійної компетентності правника дозволяє вести мову про наступні освітні практики: по-перше, впровадження в навчальні плани обов'язкового освітнього компоненту, зорієнтованого на набуття (вдосконалення) загальних іншомовних компетентностей, й їх спрямованість задля набуття спеціальних (фахових) іншомовних компетентностей. Як правило, такий компонент вивчається на першому році навчання на рівні вищої освіти «бакалавр» в обсязі 4–8 кредитів ЕКТС, із формулюванням релевантної його змісту назви, як-то: «Іноземна мова професійного спрямування», «Іноземна правнича мова», «Студії з іноземної мови (професійна спрямованість)», «Юридична англійська мова», «Іноземна мова за професійним спрямуванням», «Іноземна мова для правників» тощо. Хоча назви є різними, проте вивчення відповідного освітнього компоненту здобувачами є обов'язковим у всіх правничих школах, що дозволяє вдосконалити ту іншомовну компетентність, яку продемонстрували здобувачі при вступі до ЗВО (сертифікат ЗНО, НМТ) за підсумками отримання загальної середньої освіти, й водночас посилити її професійну спрямованість вже під час навчання у закладах вищої освіти. На першому (бакалаврському) рівні вищої освіти вітчизняні правничі школи демонструють різні освітні практики – від вивчення лише на першому році навчання одного освітнього компонента й аж до вивчення його впродовж всього періоду навчання на відповідному рівні вищої освіти, із посиленням професійно орієнтованої його спрямованості та поступовим переходом від «загального» до «поглибленого» рівня опанування (із моделями щодо навчального навантаження на рік, семестр, тиждень). Так, наприклад, у Національну юридичному університеті імені Ярослава Мудрого для здобувачів «Військового інституту» пропонується наступна освітня модель – «Іноземна мова (базовий курс)», «Іноземна мова (корективний курс)», «Іноземна мова (загальновійськовий курс)», з одночасним вивченням дисципліни «Студії з іноземної мови (професійне спрямування)» та можливості обрання мовних дисциплін з переліку «Дисциплін для вибору», із суто вузького професійного спрямування. У Львівському національному університеті імені Івана Франка для здобувачів, що навчаються за освітньою програмою «Право» спеціальністю 081 «Право», на першому рівні пропону-

ється обов'язковий освітній компонент «Іноземна мова», а на другому – «Іноземна правнича мова».

По-друге, формування переліку дисциплін вільного вибору здобувачів для формування їх індивідуальної освітньої траєкторії, включаючи до цього переліку й ті, які зорієнтовані саме на вдосконалення іншомовної професійної компетентності правника (наприклад, «Ділова іноземна мова», «Теорія і практика юридичного перекладу», «Галузевий переклад» «Advanced Studies on EU Law», «Contemporary Legal history», «International law of treaties», «Law of international organizations», «International Business Law and Negotiations», «Introduction to European legal values», «Advanced Studies on Law», «Comparative Criminal Law» тощо). Така практика є досить поширеною для вітчизняних правничих шкіл й має прояв від включення до такого переліку (каталогу дисциплін вибору) однієї-двох і до повного відсотка від загальної кількості запропонованих для вибору дисциплін.

По-третє, викладання окремих дисциплін блоку «фахові дисципліни» іноземною мовою («спрощена» версія формування поглибленої іншомовної професійної компетентності здобувача-правника), що є характерним для, наприклад, Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Запорізького національного університету та інших правничих шкіл й аж до «складної версії» – забезпечення викладання на освітній програмі «Право» за галуззю знань 08 Право спеціальністю 081 Право іноземною мовою всіх освітніх компонентів освітньої програми, що впроваджено, наприклад, у Національному університеті «Одеська академія».

По-четверте, якщо ж вести мову про другий (магістерський) рівень вищої освіти, то у правничих школах України, поряд із обов'язковим освітнім компонентом (наприклад, «Професійно-орієнтований практикум іноземною мовою» «Практика наукового та ділового спілкування іноземною мовою», «Іноземна мова правника», «Іноземна правнича мова», «Іноземна мова для правника», «Практичний курс іноземної мови для правників», «Юридична іноземна мова» тощо), викладанням окремих фахових освітніх компонентів іноземною мовою (наприклад, «Міжнародне митне право» в Університеті митної справи та фінансів, «Порівняльне кримінальне право», «Міжнародне бізнес-право», «Міжнародне та Європейське екологічне право» у Національному юридичному університеті Ярослава Мудрого), поширеною є практика впровадження освітніх програм «Право» з подвійним дипломом у співпраці з іноземними партнерами. Так, наприклад, у Навчально-науковому інституті права Київського національного університету імені Тараса Шевченка забезпечується підготовка здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти за освітньою програмою «Україно-європейські правничі студії» у співпраці з Університетом Миколаса Ромеріса (Литовська Республіка), із вибіркою блоками: «Правове регулювання публічного управління та прав людини», «Право інтелектуальної власності», «Приватне право», що передбачає послідовне по семестрове навчання у ЗВО-партнерах іноземною мовою, обов'язкову проектну активність на базі зарубіжного партнера, проходження підсумкової атестації у формі атестаційного екзамену на базі вітчизняної правничої школи, а захист магістерської роботи з зарубіжного партнера. При цьому всі активності лише іноземною мовою. Варто пам'ятати й про можливість здобувачів прийняти участь у програмах міжнародної академічної мобільності, із «зануренням» в іншомовне середовище й підвищення своєї професійної конкурентоспроможності завдяки інтеграції у відповідну фахову спільноту.

По-п'яте, надання додаткових можливостей для вдосконалення іншомовної професійної компетентності правника за рахунок впровадження сертифікатних програм,

програм підвищення кваліфікації тощо. Так, наприклад, на базі Центру післядипломної освіти Запорізького національного університету здобувачі мають змогу навчатися за сертифікатною програмою «Юридичний переклад», а на базі Науково-освітнього центру професійного розвитку Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого – «Business English», «Basics of Legal Writing». Не менш цікавим і корисним є й досвід вітчизняних правничих шкіл щодо використання центрів іноземного права для впровадження іншомовних професійних активностей (мовні професійні клуби, курси іноземної професійної мови, практикум правничого письма, аргументації тощо). Такі практики активно впроваджуються, наприклад, на базі Центру європейського права Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, центрів американського права, права ЄС на базі Національного університету «Одеська юридична академія», центр німецького права у Київському авіаційному університеті, а також центрів німецького, австрійського та швейцарського права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за активної системної участі правників-носіїв іноземної мови, використання новітніх інформаційних технологій обміну для джерельної фахової бази. Цікавою є практика Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого у впровадженні сертифікатних курсів вихідного дня (наприклад, «Academic Writing Made Easy», «Presenting at Conferences and Publishing Research»).

По-шосте, популяризація іншомовних освітніх професійно-орієнтованих ресурсів неформальної (інформальної) освіти, із можливістю перезарахування результатів такого навчання. Серед таких, наприклад, англійськомовні освітні ресурси навчальної платформи HELP – (Human rights Education for Legal Professionals) – європейської програми з навчання у сфері прав людини для представників юридичних професій, із можливістю дистанційного навчання («Anti-discrimination issues», «Admissibility criteria in applications submitted to European Court of Human Rights», «Business and human rights», «Asylum and the AEHR» тощо, освітні ресурси Програми USAID як-то: «Legal English for Ukrainian students», «Legal Writing», «Legal Negotiation») тощо.

Отже, сформоване розмаїття практик формування (вдосконалення) іншомовної професійної компетентності здобувачів-правників у правничих школах України: від «базових» («мінімальних»), із акцентом на загальнообов'язкові мовні освітні компоненти, мінімум мовних дисциплін вільного вибору здобувачів й популяризацію активностей у форматі неформальної (інформальної) освіти, правничі школи й аж до «просунутих», а інколи й «зразкових» (з елементами новачності), із поглибленою загальною іншомовною підготовкою, посиленням її професійної орієнтованості, максимальною популяризацією та забезпеченням формуванням здобувачами індивідуальної освітньої траєкторії за рахунок вибору фахових освітніх компонентів, викладання яких забезпечується іноземною мовою, участі у програмах міжнародної академічної мобільності, навчання на іншомовних освітніх програмах, в т.ч. й програмах подвійного диплому, у співпраці з іноземними закладами освіти. Розмаїття практик правничих шкіл обумовлене різним рівнем їх спроможності забезпечити підготовку конкурентоспроможних фахівців для професійної діяльності в умовах нових викликів правничого простору.

Висновки. Нормативний аспект формування (вдосконалення) іншомовної професійної підготовки правників у вітчизняних правничих школах є кількарівневим, із розподілом на: законодавчий, підзаконний та локальний рівні. Кожен з них передбачає різний обсяг регламентації – від узагальненого закріплення основних засадничих положень (локальні акти ЗВО) й до детальної регламентації обов'язкової іншомовної спроможності як умови допуску до професійної діяльності (законодавчий рівень), фіксації

загальних, спеціальних (фахових) компетентностей перекладача (підзаконний рівень). Стійкою є певна тенденція щодо посилення спеціалізації правового регулювання відносин формування (вдосконалення) іншомовної професійної підготовки правників саме на рівні підзаконних актів (актів МОН України), із різним ступенем імперативності їх змісту – від «жорстких» актів (наприклад, Стандарт вищої освіти) й до «м'яких» актів (наприклад, листи МОН України «Про впровадження підготовки здобувачів з юридичного перекладу»). В Україні сформовано розмаїття освітніх практик формування (вдосконалення) іншомовної компетентності здобувачів-правників у правничих школах, із забезпеченням системності та професійної орієнтованості всього освітнього процесу на всіх рівнях вищої освіти. Поряд із «базовими» («мінімальними») практиками, орієнтованими на загальнообов'язкові мовні освітні компоненти, мінімум мовних дисциплін вільного

вибору здобувачів й популяризацію активностей у форматі неформальної (інформальної) освіти, правничі школи пропонують й «просунуті», а інколи навіть і «зразкові» (з елементами новачності) практики, із поглибленою загальною іншомовною підготовкою, посиленням її професійної орієнтованості, максимальною популяризацією та забезпеченням формування здобувачами індивідуальної освітньої траєкторії за рахунок вибору фахових освітніх компонентів, викладання яких забезпечується іноземною мовою, участі у програмах міжнародної академічної мобільності, а також навчання на іншомовних освітніх програмах, в т.ч. й програмах подвійного диплому у співпраці з іноземними закладами освіти. Розмаїття наявних практик вітчизняних правничих шкіл обумовлене різним рівнем їх спроможності забезпечити підготовку конкурентоспроможних фахівців для професійної діяльності в умовах нових викликів правничого простору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про затвердження стандарту вищої освіти зі спеціальності 081 Право для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти : наказ Міністерства освіти і науки України від 20 липня 2022 року № 644. <https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennya-standartu-vishoyi-osviti-zi-specialnosti-081-pravo-dlya-pershogo-bakalavrskogo-rivnya-vishoyi-osviti> (Дата звернення: 03.12.2024 р.)
2. Про затвердження стандарту вищої освіти зі спеціальності 081 Право для другого (магістерського) рівня вищої освіти : наказ Міністерства освіти і науки України від 20 липня 2022 року № 643. <https://ips.ligazakon.net/document/MUS38176> (Дата звернення: 03.12.2024 р.)
3. Про затвердження стандарту вищої освіти зі спеціальності 081 Право для третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти : наказ Міністерства освіти і науки України від 31 липня 2023 року № 924. <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/vishcha-osvita/zatverdzeni%20stand> (Дата звернення: 03.12.2024 р.)
4. Про застосування англійської мови в Україні : Закону України від 4 червня 2024 року № 3760-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3760-20#Text> (Дата звернення: 03.12.2024 р.)
5. Про підготовку фахівців з юридичного перекладу: Лист МОН України від 12.01.2023 року № 1/484-23.
6. Про підготовку фахівців з юридичного перекладу: лист МОН України від 04.11.2024 року № 1/20548-24
7. Стратегія інтернаціоналізації Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого на 2022-2027 р.р. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgiclfefindmkaj/https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/10/strategiya-internacjonalizacziyi-2022-1.pdf> (Дата звернення: 03.12.2024 р.)

НОРМАТИВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ СПАДКУВАННЯ МАЙНОВИХ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В ЄС ТА УКРАЇНІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ У ПРИЗМІ НОРМОПРОЕКТНОЇ ТЕХНІКИ

NORMATIVE REGULATION OF INHERITANCE OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS IN THE EU AND UKRAINE: A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS THROUGH THE LENS OF LEGISLATIVE DRAFTING TECHNIQUE

Косович В.М., завідувач кафедри теорії та філософії права
Львівський національний університет імені Івана Франка

Стаття присвячена вивченню такого складника інтелектуального права як спадкування майнових прав інтелектуальної власності у світлі євроорієнтованого розвитку українського законодавства. Проведено порівняльно-правовий аналіз Регламенту ЄС № 650/2012 Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу про юрисдикцію, застосовне право, визнання та виконання рішень, визнання та виконання автентичних документів у справах про спадкування та про створення європейського свідоцтва про спадкування, прийнятий 04 липня 2012 р. (імплементация норм якого передбачена планом адаптації українського законодавства до стандартів права ЄС) із нормами Цивільного кодексу та інших нормативно-правових актів України, що окреслюють механізм спадкування майнових прав інтелектуальної власності. Критеріями для зіставлення обрано базові засоби техніки нормопроєктування, оскільки експертування нашого законодавства на предмет відповідності *acquis communautaire* проводиться зокрема і у площині використаного у проєктах законопроектів юридико-технічного інструментарію. Встановлено наявність у них певних правотворчих недоліків; як змістовну та формальну тотожність, так і на відмінності у цих правових актах.

Порівняльно-правовий аналіз проілюстрував наступне:

- визначення терміну «Спадкування» у Регламенті ЄС № 650/2012 (далі Регламенті) більш конкретизоване, аніж у ст. 1216 ЦК України та зазначає види спадкування;
- поняття «Договір про спадкування», закріплене у Регламенті, змістовно та формально відрізняється від поняття «спадкового договору» відповідно до ст. 1302 ЦК України;
- «Спільний заповіт», вказаний у Регламенті, і «спільний заповіт» як форма реалізації права подружжя щодо майна, яке належить йому на праві спільної сумісної власності, відповідно до ст. 1243 ЦК України, далеко не співвідносні правові явища. Мова йде про осіб, а не подружжя, оскільки на території ЄС є різні форми співжиття, наприклад «партнерство», в той час як в Україні передбачено лише «подружжя» (водночас у першому читанні ухвалено проєкт Закону України «Про реєстровані партнерства»);
- підхід до регулювання спадкових відносин законодавством конкретної держави у Регламенті та праві України загалом тотожний – за останнім місце проживання спадкодавця;
- вирішення «долі» майна без заявника (Регламентом) чи майна як відумерлої спадщини (ЦК України) загалом однакове. На нашу думку, більш широка інтерпретація цього питання у нашому законодавстві заслуговує лише схвалення.

Вказано на те, що адаптація норм українського законодавства, що регулюють спадкування майнових прав інтелектуальної власності, до європейських стандартів повинна сьогодні здійснюватись шляхом мінімізації відмінностей із врахуванням якісних характеристик насамперед Регламенту ЄС № 650/2012 без повтору правотворчих недоліків.

Ключові слова: Регламент ЄС № 650/2012, право інтелектуальної власності, спадкування, спадкування майнових прав інтелектуальної власності в ЄС та Україні, техніко-юридичний інструментарій, *acquis communautaire*, вимоги до якості правових актів.

The article is devoted to studying the inheritance of intellectual property rights as a component of intellectual property law in the context of the EU-oriented development of Ukrainian legislation. A comparative legal analysis has been conducted between EU Regulation No. 650/2012 of the European Parliament and the European Council on jurisdiction, applicable law, recognition and enforcement of decisions, recognition and enforcement of authentic documents in matters of succession, and the creation of a European Certificate of Succession adopted on July 4, 2012 (the implementation of which is included in the plan for adapting Ukrainian legislation to EU law standards) with the provisions of the Civil Code and other legislative acts of Ukraine outlining the mechanism for inheriting intellectual property rights.

The comparison criteria were based on fundamental legislative drafting techniques, as the evaluation of Ukrainian legislation's compliance with the *acquis communautaire* also considers the aspects of a legal-technical tool used in draft laws. The analysis identified certain legislative shortcomings: both substantive and formal similarities as well as differences between these legal acts.

The comparative legal analysis demonstrated the following:

- The definition of the notion of «inheritance» in EU Regulation No. 650/2012 (hereinafter the «Regulation») is more specific than in Art. 1216 of the Civil Code of Ukraine and includes types of inheritance;
- The concept of an «Agreement on Succession» under the Regulation differs significantly in substance and form from the «inheritance agreement» defined in Art. 1302 of the Civil Code of Ukraine;
- The «Joint Will» referenced in the Regulation and the «Joint Will» as a form of realization of spousal property rights under Art. 1243 of the Civil Code of Ukraine are fundamentally different legal phenomena. The Regulation addresses individuals, not just spouses, as the EU recognizes diverse forms of cohabitation, such as partnerships, whereas Ukrainian legislation only accounts for «spouses» (it is worth noting that the draft Law of Ukraine «On Registered Partnerships» has been adopted in its first reading);
- The approach to regulating inheritance relations is generally similar in the Regulation and Ukrainian law, relying on the deceased's last place of residence;
- The handling of the «future» of property without a claimant (as addressed in the Regulation) or property classified as escheat (under the Civil Code of Ukraine) is essentially equivalent. However, the broader interpretation of this issue in Ukrainian legislation is commendable.

The article concludes that adapting Ukrainian laws governing the inheritance of intellectual property rights to European standards should focus on minimizing differences while accounting for the qualitative characteristics of EU Regulation No. 650/2012 and avoiding legislative shortcomings.

Key words: EU Regulation No. 650/2012, right of intellectual ownership, inheritance, inheritance of intellectual property rights in the EU and Ukraine, legal-technical tool, *acquis communautaire*, requirements for the quality of legal acts.

Закріплений Конституцією України курс нашої держави на повноправне членство в Європейському Союзі вимагає приведення вітчизняного законодавства у відповідність до стандартів права ЄС. У законодавстві об'єднаної Європи значна увага приділяється питанням захисту та забезпечення прав інтелектуальної власності. У призмі євроінтеграційних зобов'язань України вивчення правового підґрунтя різних аспектів реалізації інтелектуальних прав в європейському правовому просторі є актуальним та вжитим.

Проблематика інтелектуального права є предметом наукового дослідження багатьох вітчизняних вчених. Варто згадати напрацювання О. Яворської, І. Спасибо-Фатєєвої, О. Харитонової, Л. Тарасенка, Г. Чурпіти, С. Бутнік-Сіверського. Сьогодні на загальноєвропейському і на вітчизняному рівнях сформувалась дієва нормативно-правова база, спрямована на забезпечення прав інтелектуальної власності. Водночас потребує додаткового вивчення такий складник інтелектуального права як питання спадкування майнових прав інтелектуальної власності у силу своєї практичної конкретності. Необхідність імплементації норм права ЄС зобов'язує розглядати зазначене питання кризь призму порівняльно-правового аналізу.

З цією метою доцільно проаналізувати та зіставити правові акти ЄС та українське законодавство, що визначають особливості спадкування майнових прав інтелектуальної власності¹. Оскільки в Україні відповідно до статті 44 Закону України № 3354-IX від 24 серпня 2023 р. «Про правотворчу діяльність» [1] активно запроваджується механізм експертування законодавства на предмет відповідності асауіс communautaire², а одним із критеріїв оцінки відповідності є складники нормопроектної техніки, то порівняння необхідно провести саме у площині використаного у правових документах юридичного інструментарію³.

Питання спадкування майнових прав інтелектуальної власності та уніфікації правових норм на правовому просторі ЄС регулюється низкою правових актів. Це такі як Гаазька конвенція про колізії законів стосовно форми спадкових розпоряджень від 5 жовтня 1961 р., Конвенція про право, що застосовується до спадкування майна померлих осіб, прийнята у Гаазі 1 серпня 1989 р., Регламент ЄС № 650/2012 Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу про юрисдикцію, застосовне право, визнання та виконання рішень, визнання та виконання автентичних документів у справах про спадкування та про створення європейського свідоцтва про спадкування, прийнятий 04 липня 2012 р. (імплементация норм якого передбачена планом адаптації українського законодавства до стандартів права ЄС).

Перш ніж здійснити їх юридико-технічну характеристику доцільно згадати, що таке техніка нормопроекування і які вимоги ставлять правотворчі органи ЄС до своїх правових актів.

Частина I статті 31 Закону України від 24.08.2024 р. № 3354-IX «Про правотворчу діяльність» встановлює, що техніка нормопроекування – це сукупність техніко-правових засобів, способів, прийомів та методів, за допомо-

гою яких створюється проект нормативно-правового акта. Перелік вимог до якості правових актів ЄС визначений Регламентами ЄС. Основна частина цих вимог стосується саме змісту джерел загальноєвропейського права. Наприклад, у Резолюції Ради Європейського Союзу про якість нормопроекування законодавства Спільноти від 8 червня 1993 року [2] (далі – Резолюція про якість нормопроекування) зафіксовано вимоги до назви, преамбули, термінології та структури тексту. Цей документ рекомендував: використання при розробці проектів актів зрозумілої, простої, стислої та недвозначної термінології; взаємну узгодженість різних положень актів; чітке визначення прав і обов'язків, що випливають з акта; застосування стандартної структури акту; чітке визначення дати набрання чинності актом і необхідні перехідні положення. Подальшого розвитку ці принципи набули в Міжінституційній угоді про спільні інструкції щодо якості проєкування законодавства Спільноти від 22 грудня 1998 року [3] (далі – Міжінституційна угода про спільні інструкції щодо якості проєкування законодавства). Важливими доповненнями до попередньо викладених принципів були такі: вимога враховувати те, яким особам цей акт буде адресований; якомога вищий рівень гомогенності акту; врахування багатомовності Спільноти, різноманітності її правових систем і обачне використання правових концептів чи термінів, які притаманні для певної правової системи.

Розглянемо стан реалізації вказаних вимог у правових актах ЄС з питань спадкування майнових прав інтелектуальної власності. Базовим документом на рівні ЄС з цього питання є Регламент ЄС № 650/2012 Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу про юрисдикцію, застосовне право, визнання та виконання рішень, визнання та виконання автентичних документів у справах про спадкування та про створення європейського свідоцтва про спадкування, прийнятий 04.07.2012 р. (далі Регламент ЄС № 650/2012) [4].

З'ясуємо чи відповідають норми даного акту стандартам нормопроекування визначеним ЄС. Акцентуємо на нормативно-правових приписах, що стосуються саме спадкування майнових прав інтелектуальної власності⁴. З цією метою відтворимо норми Регламенту ЄС № 650/2012 і дамо їм техніко-юридичну оцінку.

У пункті 11 преамбули Регламенту ЄС № 650/2012 визначено межі дії цього акта, які конкретизовані нормами статті 1 «Предмет регулювання». Перша частина статті встановлює загальне правило: «Цей Регламент повинен стосуватися спадкування майна померлих осіб. Він не повинен застосовуватися щодо податкових, митних чи адміністративних питань.» Варто зауважити певну непослідовність застосування поняття «померлі особи». У пункті а частини першої статті 3 Регламенту визначено, що спадкування – перехід майна померлої особи, який включає всі форми переходу активів, прав і зобов'язань унаслідок смерті, чи то внаслідок добровільної передачі шляхом розпорядження майном на випадок смерті, чи внаслідок спадкування за законом. Натомість у статті першій вжито форму множини – «померлих осіб». За загальним правилом уживають форму однини. Хоча документи ЄС (ні Резолюція про якість нормопроекування, ні Міжінституційна угода про спільні інструкції щодо якості проєкування законодавства, ні Спільні практичні інструкції Європейського парламенту, Ради Європейського Союзу та Європейської Комісії для осіб, залучених до проєкування законодавства Європейського Союзу) не містять вимог щодо граматичних форм числа іменників, однак вважаємо, що для дотримання принципу гомогенності

¹ Пізніше у тексті ми звернемо увагу на один із ключових актів ЄС з питань спадкування майнових прав інтелектуальної власності – Регламент ЄС № 650/2012 Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу, імплементація якого в українське законодавство ще у перспективі.

² Варто згадати у контексті реалізації цієї норми ефективну експертну діяльність Інституту правотворчості та науково-правової експертизи при НАПН України.

³ Постає закономірне питання: чому вивчаючи законодавство ЄС як предмет імплементації доцільно звертати увагу на його техніко-юридичну досконалість? На нашу думку тому, що засоби нормопроектної техніки забезпечують насамперед змістовну якість нормативно-правових джерел. Отож, і відповідність українського законодавства правовим стандартам ЄС має досягатися через змістовну відповідність, а не шляхом копіювання правових норм без врахування національних правових особливостей. Важливий зміст права, а не його форма; особливо у світлі конвергенції сучасних правових систем світу.

⁴ У правових актах ЄС термін «спадкування» певним чином отождествляється із терміном « правонаступництво». Водночас, якщо проаналізувати німецький і польський офіційні переклади цього акта, то можна зауважити, що вони теж використовують винятково «спадкування», а не « правонаступництво» (це поняття є ширшим за поняття «спадкування»).

(тобто структурної однорідності) варто використовувати іменники у формі однини, а у формі множини лише в тих випадках, коли це справді виправдано.

Міжінституційна угода про спільні інструкції щодо якості проектування законодавства вимагає врахування багатомовності Європейського Союзу під час проектування актів Спільноти. Однак, на наш погляд, у коментованій нормі відбулося порушення цього правила. Так, в англomовному тексті вжито термін «revenue», який українською можна перекладати ще і як «дохід». Однак в англійській мові цей термін є багатозначним і може означати як дохід, так і податок (так, податковий орган у Великій Британії називається *HM Revenue and Customs*, а в Ірландії – *Revenue Commissioners*). Водночас у тексті також вжито слово «tax». Так, приміром, у пункті 10 преамбули до Регламенту ЄС № 650/2012 визначено: «Цей Регламент не повинен застосовуватися щодо податкових питань (*revenue matters*) чи адміністративних питань публічно-правової природи. Тож саме національне законодавство повинне визначати, приміром, як обчислювати та сплачувати податки (*taxes*) й інші обов'язкові платежі публічно-правової природи, чи мають бути це податки (*taxes*), сплатити які мав померлий на момент смерті, або будь-який вид пов'язаного зі спадкуванням податку (*tax*), який підлягає стягненню з майна чи зі спадкоємців. Також національне законодавство повинно визначати, чи може підлягати вимозі сплатити податки (*taxes*) передача спадкового майна спадкоємцям відповідно до цього Регламенту або внесення спадкового майна в реєстр.» Заради дотримання вимоги єдності термінології та однозначного трактування норм права варто було б уживати всюди однозначний термін «tax».

Натомість витриманими є вимоги п. 20 Міжінституційної угоди про спільні інструкції щодо якості проектування законодавства щодо чіткого формулювання винятків, які було винесено в окрему частину статті 1 та про які йшлося в пункті 11 преамбули («питання, які можна розглядати як такі, що мають зв'язок з питаннями спадкування»).

У п. 4.5.1 Спільних практичних інструкцій Європейського парламенту, Ради Європейського Союзу та Європейської Комісії для осіб, залучених до проектування законодавства Європейського Союзу (далі – Спільні практичні інструкції), вказано, що не сприяє ясності ситуація, коли одна стаття містить усі правила, що стосуються певного аспекту, а тому краще розмістити їх у кілька статей, які були б згруповані в одному розділі. Хоча Спільні практичні інструкції не містять подібних правил щодо менших редакційних одиниць (як ось частини статті), вважаємо, що цей підхід можна за аналогією застосовувати і до менших редакційних частин. Так, у статті 6 Регламенту ЄС № 650/2012 визначено так:

Якщо правом, який померлий вибрав для регулювання спадкування свого майна відповідно до статті 22, є право держави-члена, то суд, скликаний відповідно до статті 4 чи статті 10:

(а) може за вимогою однієї зі сторін провадження відмовитися від юрисдикції над справою, якщо він вважає, що суди тієї держави-члена, право якої було обрано, краще можуть вирішити питання спадкування, беручи до уваги практичні обставини спадкування, такі як звичайне місце проживання сторін і місце перебування активів; або

(б) повинен відмовити у своїй юрисдикції над справою, якщо сторони провадження погодилися відповідно до статті 5 передати юрисдикцію суду або судам держави-члена, право якої було обрано.

Як бачимо, в одній редакційній одиниці тексту акта розміщено право суду відмовитися від своєї юрисдикції в справі в одній ситуації та його обов'язок це зробити в іншій ситуації. Оскільки йдеться про альтернативність і безальтернативність дій суду, тобто про різні варіанти ходу провадження, то, як ми вважаємо, було б

доцільно розмістити ці норми принаймні в різних частинах цієї статті. Крім того, це би узгоджувалося з вимогою гомогенності тексту, позаяк, приміром, окремою статтею (а саме стаття 8) врегульований обов'язок суду закрити провадження у спадковій справі, яке він почав з власної ініціативи, у випадку, коли сторони провадження погодилися мирно вирішити питання спадкування в позасудовому порядку за правом держави, право якої було обрано відповідно до статті 22.

Про можливе порушення принципу ясності можна говорити в контексті частини першої статті 11: «Якщо майно померлого включає активи, що розміщені в третій державі, суд, скликаний розглядати цю спадкову справу, може на вимогу однієї зі сторін вирішити не виносити рішення щодо одного або більшої кількості активів, якщо можна очікувати, що його рішення щодо цих активів не буде визнано та, ймовірно, оголошено виконуваним у третій державі». Хоча ретельний аналіз цієї норми свідчить про те, що суд може ухвалити таке рішення в тому випадку, якщо його рішення може бути не визнаним і оголошено невиконуваним, однак відсутність заперечної частки в другій частині умови, коли суд може таке рішення ухвалити, може ускладнювати розуміння цієї норми.

Отож, можемо констатувати наявність певних юридико-технічних недоліків у Регламенті ЄС № 650/2012, які необхідно не повторювати, адаптуючи наше законодавство до стандартів права ЄС.

Тепер доцільно переглянути норми українського законодавства, що встановлюють правила спадкування майнових прав інтелектуальної власності. Відповідні норми містяться у різних нормативно-правових актах. Зокрема у:

1) Цивільному кодексу України (ст. 420 Об'єкти права інтелектуальної власності; ст. 424 Майнові права інтелектуальної власності; ст. 445 Право на справедливую винагороду за використання твору; ст. 448 Право слідування; Книга шоста, Глава 84 Загальні положення про спадкування);

2) Законі України «Про авторське право і суміжні права» (ст. 12 Майнові права інтелектуальної власності на твір; ст. 30 Право слідування; ст. 31 Строк чинності авторського права; ст. 32 Перехід прав на твір у порядку спадкування. Перехід твору у суспільне надбання. Захист особистих немайнових прав автора; ст. 36 Виникнення і здійснення суміжних прав; ст. 38 Майнові права на виконання; ст. 39 Майнові права на фонограму);

3) Законі України «Про охорону прав на промислові зразки» (ст. 9 Право правонаступника);

4) Законі України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» (ст. 10 Право правонаступника);

5) Законі України «Про охорону прав на сорти рослин» (ст. 18 Право правонаступника (спадкоємця)).

Оцінюючи норма права ЄС, що регулюють спадкування майнових прав інтелектуальної власності у світлі вимог нормопроектної техніки, доцільно висловити міркування щодо юридико-технічної досконалості українського законодавства, що регулює аналогічні відносини (звернемо увагу лише на окремі приклади, оскільки повний аналіз потребує окремого об'ємного дослідження).

Закріплення особливостей спадкування майнових прав інтелектуальної власності у низці законів України не є ідеальною ситуацією. Багатоманіття джерельної бази створює потенційну небезпеку неузгодженості нормативно-правових приписів різних нормативно-правових актів. Прикладом правотворчого упущення може бути часткове дублювання ст. 448 «Право слідування» Цивільного кодексу України зі ст. 30 «Право слідування» Закону України «Про авторське право і суміжні права», оскільки його результатом є конкуренція юридичних норм (способи ж подолання конкуренції розроблені хіба що на науковому рівні).

Аналізуючи наведені вище закони, можна зауважити, що для позначення інституту та суб'єкта спадкування май-

нових прав інтелектуальної власності у цих законах використано різні терміни: «спадкування» і «спадкоємець», правонаступництво» і « правонаступник», « правонаступництво (спадкування)» і « правонаступник (спадкоємець)». Ця практика не відповідає такій вимозі нормопроектної техніки як уніфікованість термінології. Спадкування є однією із форм, а також видовим поняттям щодо правонаступництва.

Вказані недоліки нашого законодавства на перший погляд є незначними. Водночас їхня наявність може стати причиною правозастосовних помилок. Поряд з цим чимало прикладів належного використання нормопроектного інструментарію. Так, обґрунтованим на нашу думку є використання у ст. 445 Цивільного кодексу України та ст. 12 Закону України «Про авторське право і суміжні права» оціночного поняття «справедлива винагорода». Вказані законодавчі норми закріплюють право спадкоємців автора на справедливий винагороду, що належала автору. Оскільки розмір винагороди за використання різних об'єктів інтелектуальної власності може бути різним і може мати свої особливості, саме оціночне поняття «справедлива винагорода» максимально забезпечує інтереси носіїв авторського права та їхніх спадкоємців.

На основі проведеного вище аналізу можемо шляхом зіставлення оцінити не тільки формальну, а й змістовну відповідність норм вітчизняного законодавства, що

регулюють спадкування майнових прав інтелектуальної власності, нормам права ЄС. Для зручності змодельовано порівняльну таблицю. За основу для аналізу правових стандартів ЄС беремо Регламент ЄС № 650/2012. Українське законодавство включає комплекс нормативно-правових актів. У таблиці будемо вказувати конкретну статтю нормативно-правового акта.

+ Можемо констатувати загалом змістовну та формальну відповідність між приписами Регламенту та нормами законодавства України.

– Визначення терміну «Спадкування» у Регламенті більш конкретизоване аніж у ст. 1216 ЦК України та зазначає види спадкування.

– Поняття «Договір про спадкування», закріплене у Регламенті, змістовно

та формально відрізняється від поняття «спадкового договору» відповідно до ст. 1302 ЦК України.

– «Спільний заповіт», вказаний у Регламенті, і «спільний заповіт» як форма реалізації права подружжя щодо майна, яке належить йому на праві спільної сумісної власності, відповідно до ст. 1243 ЦК України, далеко не співвідносно правові явища. Мова йде про осіб, а не подружжя, оскільки на території ЄС є різні форми співжиття, наприклад «партнерство», в той час як в Україні передбачено лише «подружжя» (водночас у першому читанні ухвалено проект Закону України «Про реєстровані партнерства»).

№	Норми правових актів ЄС (Регламенту ЄС № 650/2012)	Норми українського законодавства	Зміст. від-сть.	Форм. від-сть.
1	<i>Пункт (67) Преамбули</i> Регламент повинен передбачати створення єдиного свідоцтва – Європейського свідоцтва про спадщину, яке видаватиметься для використання в іншій державі-члені. Свідоцтво не повинно замінювати внутрішні документи, які можуть існувати для подібних цілей в державах-членах.	<i>Стаття 1296 ЦК</i> 1. Спадкоємець, який прийняв спадщину, може одержати свідоцтво про право на спадщину. 2. Якщо спадщину прийняло кілька спадкоємців, свідоцтво про право на спадщину видається кожному з них із визначенням імені та часток у спадщині інших спадкоємців.	+	+
2	<i>Пункт (а) ч. 1 ст. 3</i> «Спадкування» означає спадкування майна померлої особи і охоплює всі форми передачі активів, прав та обов'язків у зв'язку зі смертю, чи шляхом добровільної передачі відповідно до заповіту, спільного заповіту або договору про спадкування, чи шляхом передачі в порядку спадкування за законом.	<i>Частина 1 ст. 1216 ЦК</i> Спадкуванням є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців).	-	-
3	<i>Пункт (b) ч. 1 ст. 3</i> «Договір про спадкування» означає договір, в тому числі договір, що є наслідком взаємних заповітів, який за винагороду або без неї створює, змінює або припиняє права на майбутнє майно або майно однієї або кількох осіб, що є сторонами договору.	<i>Частина 1 ст. 1302 ЦК</i> За спадковим договором одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження другої сторони (відчужувача) і в разі його смерті набуває право власності на майно відчужувача.	-	-
4	<i>Пункт (c) ч. 1 ст. 3</i> «Спільний заповіт» означає заповіт, складений у вигляді одного документу двома або більше особами;	<i>Частина 1 ст. 1243 ЦК</i> Подружжя має право скласти <u>спільний заповіт</u> щодо майна, яке належить йому на праві спільної сумісної власності.	-	-
5	<i>Стаття 21 Загальне правило</i> «1. Якщо цим Регламентом не передбачено інше, правом, що застосовується до спадщини в цілому, є право держави, в якій померлий мав постійне місце проживання на момент смерті. 2. Якщо, як виняток, з усіх обставин справи очевидно, що на момент смерті померлий був явно більш тісно пов'язаний з державою, аніж з державою, право якої застосовується відповідно до пункту 1, правом, що застосовується до спадкування, є право цієї іншої держави». <i>Стаття 22 Вибір права</i> 1. Особа може обрати як право, що регулює її спадкування в цілому, право держави, громадянство якої вона мала в момент вибору або в момент смерті. Особа, яка має декілька громадянств, може обрати право будь-якої з держав, громадянство якої вона мала в момент вибору або в момент смерті. 2. Вибір повинен бути зроблений прямо в заяві у формі розпорядження майном на випадок смерті або повинен бути продемонстрований умовами такого розпорядження.	Частина 1 ст. 70 Закону України «Про міжнародне приватне право» З урахуванням положень статей 71, 72 цього Закону спадкові відносини регулюються правом держави, у якій спадкодавець мав останнє місце проживання, якщо спадкодавцем не обрано в заповіті право держави, громадянином якої він був. Вибір права спадкодавцем буде недейсним, якщо після складання заповіту його громадянство змінилося.	-/+	-
6	<i>Стаття 33 Майно без заявника</i> Якщо згідно із законодавством, що застосовується до спадкування відповідно до цього Регламенту, немає спадкоємця або спадкоємця відповідно до заповіту, спільного заповіту чи договору про спадкування після смерті, і жодна фізична особа не є спадкоємцем за законом, застосування визначеного таким чином законодавства не перешкоджає праву держави-члена або організації, призначеної з цією метою цією державою-членом, привласнити відповідно до її власного законодавства активи спадщини, що знаходяться на її території, за умови, що кредитори мають право вимагати задоволення своїх вимог з активів спадщини в цілому.	<i>Частина 1 ст. 1277 ЦК</i> У разі відсутності спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття орган місцевого самоврядування за місцезнаходженням нерухомого майна, а за відсутності нерухомого майна – місцезнаходженням основної частини рухомого майна зобов'язаний подати до суду заяву про визнання спадщини відумерлою. У разі якщо на об'єкті нерухомого майна на момент відкриття спадщини знаходиться рухоме майно, що входить до складу спадщини, таке рухоме майно переходить у власність територіальної громади, якій передано нерухоме майно ...	-/+	-

-/+ Підхід до регулювання спадкових відносин законодавством конкретної держави у Регламенті та праві України загалом тотожний – за останнім місце проживання спадкодавця.

-/+ Вирішення «долі» майна без заявника (Регламентом) чи майна як відумерлої спадщини (ЦК України) загалом однакове. На нашу думку, більш широка інтерпретація цього питання у нашому законодавстві заслуговує лише схвалення.

Проведений порівняльно-правовий аналіз дозволяє констатувати, як у окремих випадках відповідність, так і розбіжності між правовими нормами Регламенту ЄС № 650/2012 та законів України, що регулюють спадкування майнових прав інтелектуальної власності. Тому у процесі розвитку українського законодавства доцільно адаптувати норми наших правових актів до змістовних та формальних параметрів відповідних норм ЄС. При цьому варто брати до уваги і такий аспект як техніко-юридична досконалість європейського законодавства. Дублювати правотворчі упущення законодавців ЄС вочевидь недоцільно.

Підсумовуючи, хочемо зробити низку висновків. Розвиток українського законодавства нині відбувається у призмі стандартів права ЄС. Оновлення «переживають» практично усі галузі права та окремі дуже вузькі за предметом правового регулювання інститути права, як наприклад інститут спадкування майнових прав інтелектуальної власності. Сьогодні основним орієнтиром для його євроорієнтаційного оновлення є Регламенту ЄС № 650/2012. Експертування Регламенту та норм українського законодавства на предмет відповідності вимогам нормопроектної техніки ілюструє наявні у них правотворчі недоліки. Порівняльно-правовий аналіз цих актів вказує, як на змістовну та формальну тотожність, так і на відмінності між їхніми нормативно-правовим приписами. Отож, адаптація норм вітчизняного законодавства, що регулюють спадкування майнових прав інтелектуальної власності, до європейських стандартів повинна сьогодні здійснюватись шляхом мінімізації відмінностей із врахуванням якісних характеристик насамперед Регламенту ЄС № 650/2012 без повтору правотворчих упущень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>.
2. Council Resolution of 8 June 1993 on the quality of drafting of Community legislation / *EUR-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31993Y0617%2801%29&qid=1736362749453>.
3. Interinstitutional Agreement of 22 December 1998 on common guidelines for the quality of drafting of Community legislation / *EUR-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31999Y0317%2801%29&qid=1698087674148>.
4. Regulation (EU) No 650/2012 of the European Parliament and of the Council of 4 July 2012 on jurisdiction, applicable law, recognition and enforcement of decisions and acceptance and enforcement of authentic instruments in matters of succession and on the creation of a European Certificate of Succession. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2012/650/oj/>.

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ НАУКОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У ПРАВОТВОРЧОМУ ПРОЦЕСІ В СИСТЕМІ МІНІСТЕРСТВА ОБОРОНИ УКРАЇНИ

IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF SCIENTIFIC SUPPORT IN THE LAW-MAKING PROCESS IN THE SYSTEM OF THE MINISTRY OF DEFENCE OF UKRAINE

Котляренко О.П., к.ю.н.,
начальник кафедри військового права
та правоохоронної діяльності

*Інститут стратегічних комунікацій
Національного університету оборони України*

Остапенко А.І., ад'юнкт
Національний університету оборони України

У статті розкрито загальний зміст принципу наукового забезпечення правотворчої діяльності та охарактеризовано особливості здійснення її у системі Міністерства оборони України. Доведено зв'язок між прискоренням процесу прийняття Закону України «Про правотворчу діяльність» та початком широкомасштабного вторгнення РФ на територію України, що зумовило невідкладну адаптацію правового регулювання всіх сфер суспільного життя до функціонування в умовах воєнного стану з метою вчасної організації заходів, спрямованих на ефективну відсіч збройної агресії ворога.

Зазначено, що правотворча діяльність по суті є складною за своїм призначенням інтелектуальною творчою діяльністю, що складається з узгоджених послідовних дій посадових осіб уповноважених суб'єктів, результатом якої є створення наукового продукту – проекту нормативно-правового акта.

Проведено аналіз норм Закону України «Про правотворчу діяльність» на предмет реалізації в них принципу наукового забезпечення. Зокрема, законом виокремлено окрему групу суб'єктів забезпечення правотворчої діяльності, до якої у тому числі віднесено науковців, також передбачено впровадження правового моніторингу нормативно-правових актів, здійснення наукової, юридичної та інших видів обов'язкових та факультативних експертиз проектів нормативно-правових актів. Законом передбачено підготовку аналітичних та прогностичних документів публічної політики, розробка яких передбачає застосування методів наукового пізнання, зокрема, обов'язковою для підготовки на загальнодержавному рівні є Наукова концепція розвитку законодавства України, документ юридичного прогнозування рекомендаційного характеру.

Проаналізовано інституційну складову реалізації принципу наукового забезпечення правотворчої діяльності на прикладі вже існуючих в державі науково-консультативних установ. Висвітлено авторське бачення щодо удосконалення організації правотворчої діяльності у системі Міністерства оборони України та посилення її науковою складовою, зокрема, шляхом створення спеціально уповноваженого підрозділу.

Ключові слова: оборона, законодавство у сфері оборони, військове законодавство, принцип наукового забезпечення, правотворча діяльність, правовий моніторинг, юридична (правова) експертиза, наукова експертиза, Міністерство оборони України, експертиза нормативно-правових актів, удосконалення законодавства, ефективність законодавства.

The article reveals the general content of the principle of scientific support for law-making activity and characterizes the features of its implementation in the system of the Ministry of Defense of Ukraine. The connection between the acceleration of the process of adopting the Law of Ukraine «On Law-making Activity» and the beginning of the large-scale invasion of the Russian Federation into the territory of Ukraine is proven, which led to the urgent adaptation of the legal regulation of all spheres of public life to functioning under martial law and in order to timely organize measures aimed at effectively repelling the enemy's armed aggression.

It is noted that law-making activity is essentially a complex intellectual creative activity in its purpose, consisting of coordinated sequential actions of officials of authorized entities, the result of which is the creation of a scientific product – a draft regulatory legal act.

The norms of the Law of Ukraine «On Law-making Activity» are analyzed for the purpose of implementing the principle of scientific support in them. In particular, the law singles out a separate group of subjects of law-making activity, which includes scientists, and also provides for the implementation of legal monitoring of regulatory legal acts, the implementation of scientific, legal and other types of mandatory and optional expertise of draft regulatory legal acts. The law provides for the preparation of analytical and forecasting documents of public policy, the development of which involves the application of scientific knowledge methods, in particular, the Scientific Concept of the Development of the Legislation of Ukraine, a document of legal forecasting of a recommendatory nature, is mandatory for preparation at the national level.

The institutional component of the implementation of the principle of scientific support for law-making activity is analyzed using the example of scientific and advisory institutions already existing in the state. The author's vision of improving the organization of law-making activity in the system of the Ministry of Defense of Ukraine and strengthening its scientific component, in particular, by creating a specially authorized unit, is highlighted.

Key words: defense, defense legislation, military legislation, principle of scientific support, law-making activity, legal monitoring, legal expertise, scientific expertise, Ministry of Defense of Ukraine, expertise of regulatory legal acts, improvement of legislation, effectiveness of legislation.

Прийняття Закону України «Про правотворчу діяльність» [1] стало відправною точкою для фундаментальної модернізації процесів планування, розробки та прийняття нормативно-правових актів, а також ведення їх обліку та здійснення контролю за їхньою реалізацією. Враховуючи, що законопроект «Про правотворчу діяльність» був прийнятий за основу Верховною Радою України ще восени 2021 року, однак до остаточної формалізації питання правотворчості законодавці прийшли лише «завдяки» початку широкомасштабного вторгнення РФ на територію України, що відразу спровокувало стрімку активізацію процесів внесення змін у національне

законодавство, часто в авральному режимі. Придушення ескалації збройного конфлікту та відсіч ворога, збереження суверенітету, територіальної цілісності та незалежності держави були єдиною метою тогочасної правотворчості. Нагальний характер питань, які потребували вирішення, спричинили не тільки збільшення обсягів напрацювання нового нормопроектного матеріалу, але й деяке спрощення процедури погодження проектів нормативно-правових актів через брак часу на її повне дотримання.

Прийняття Закону України «Про правотворчу діяльність» стало своєрідною відповіддю на багаторічну нері-

шучість та сумніви законодавців щодо доцільності врегулювання питання правотворчості на рівні закону, що на практиці, під час виникнення реальної кризової ситуації, призвело до нездатності деяких правових механізмів працювати в екстраординарних умовах.

Однією із особливостей Закону України «Про правотворчу діяльність» є його орієнтація на науку. Відтак, і сам проєкт закону, і його попередня концепція [2] розроблені на основі значного теоретико-правового доробку вітчизняних науковців у сфері правотворчої діяльності. В тексті закону червоною лінією прослідковується акцент на необхідності долучення наукової спільноти до процесу правотворчості, що виявляється у загальних засадах та суб'єктному складі правотворчої діяльності, процедурі експертизи нормативно-правових актів, здійснення правового моніторингу і в цілому удосконаленні інституційних аспектів наукового забезпечення правотворчої діяльності.

Серед принципів правотворчості Законом України «Про правотворчу діяльність» визначено принцип наукового забезпечення, який означає необхідність отримання об'єктивного наукового знання про правотворчу діяльність, систему права та законодавства, їх сутність, результати. Дотримання принципу наукового забезпечення реалізується через залучення підготовлених наукових кадрів у процес розробки будь-якого нормативно-правового акта, а особливо осмислення ними поняття та ознак, джерел, детермінантів, видів, функцій, принципів, об'єктів та суб'єктів, методології та процесу здійснення правотворчої діяльності та її результату – нормативно-правового акта [3, с. 25].

Оскільки саме слово «принцип» означає – «особливість, покладену в основу діяльності чого-небудь» – можна резюмувати, що правотворча діяльність має риси наукової (інтелектуальної творчої) діяльності, а тому, вона беззаперечно потребує висококваліфікованого науково-правового забезпечення.

Виходячи зі змісту визначення правотворчої діяльності, наведеного у Законі України «Про правотворчу діяльність», правотворчість визначається як складна за своїм призначенням інтелектуальна творча діяльність, що складається з узгоджених послідовних дій посадових осіб уповноважених суб'єктів. Результатом такої діяльності є створення продукту – нормативно-правового акту, що містить владне волевиявлення органу публічної влади. Принагідно зазначимо, що в контексті положень Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» [4] проєкт нормативно-правового акта, підготовлений в результаті наукових досліджень, визнається науковим результатом. Тобто справедливо вважати його саме науковим продуктом.

Окрім того, у частині четвертій статті 4 Закону України «Про правотворчу діяльність» встановлено, що суб'єктами забезпечення правотворчої діяльності є допоміжні органи суб'єктів правотворчої діяльності, які виконують завдання наукового, юридичного, експертного, консультативного, технічного та інших видів забезпечення правотворчого процесу. Відзначимо, що подібні допоміжні органи науково-правового забезпечення були утворені ще до прийняття Закону України «Про правотворчу діяльність» у декількох державних органах, зокрема у Верховній Раді України, Конституційному Суді України [5], Верховному Суді [6].

Так, розпорядженням Голови Верховної Ради України від 30 грудня 2021 року № 502 [7] утворено Науково-консультативну раду при Голові Верховної Ради України – консультативно-дорадчий орган, що функціонує для залучення висококваліфікованих фахівців у сфері права до законопроектної роботи, підготовки наукових висновків з питань діяльності Верховної Ради України, які потребують наукового забезпечення.

Також, згідно з розпорядженням Голови Верховної Ради України від 11 серпня 2022 року № 438 [8] утворено

Дослідницьку службу Верховної Ради України – установу, що здійснює науково-дослідницьке та інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності Верховної Ради України, народних депутатів України.

З метою реалізації принципу наукового забезпечення правотворчої діяльності Законом України «Про правотворчу діяльність» передбачено підготовку прогностичних документів публічної політики, які визначають перспективи правового регулювання суспільних відносин, спрямовані на підвищення ефективності планування правотворчої діяльності, уніфікації та систематизації законодавства, можуть розроблятися на підставі рекомендацій суб'єктів наукової, науково-технічної діяльності, суб'єктів забезпечення правотворчої діяльності.

Враховуючи факультативний характер наукових рекомендацій під час розробки документів юридичного прогнозування, Закон України «Про правотворчу діяльність» водночас визначає обов'язковою до розроблення Наукову концепцію розвитку законодавства України. Її розробка здійснюється один раз на п'ять років Національною академією наук України (Національною академією правових наук України), що підвищує статус останньої як експертної інституції. Наукова концепція розвитку законодавства України надсилається до Кабінету Міністрів України для її врахування під час планування правотворчої діяльності. Наукова концепція розвитку законодавства України – це документ юридичного прогнозування рекомендаційного характеру, в якому на теоретико-емпіричній основі здійснюється системне прогнозування розвитку законодавства України, його окремих сфер, галузей та напрямів. Другим документом, який хоч і входить до переліку аналітичних документів публічної політики, однак вочевидь передбачає застосування наукового підходу під час його підготовки, є концепція проєкту нормативно-правового акта. Концепція розробляється для найважливіших за змістом та значних за обсягом проєктів законів, для проєктів кодексу та первинних законів вона є обов'язковою. Тут неможливо не погодитися зі словами Кузнєцової Н., що «такий фундаментальний підхід до формування як законодавчої моделі галузі законодавства, так і наукового обґрунтування її складових (окремих актів), безумовно сприятиме підвищенню якості як вітчизняного законодавства загалом, так і окремих законів, зокрема» [9, с. 51].

Варто відзначити, що обговоренню місця, ролі і структури Наукової концепції розвитку законодавства України були присвячені ряд виступів видатних науковців-юристів під час науково-практичного круглого столу на тему: «Закон України «Про правотворчу діяльність» як механізм удосконалення правотворчого процесу в Україні», який був організований 12 квітня 2024 року Інститутом правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України за підтримки Голови Верховної Ради України та Міністерства юстиції України. Доцільно навести думку Кузнєцової Н., яка зауважує, що Наукова концепція розвитку законодавства України – «це науково обґрунтована картина вітчизняного правового світу». Отже, як резюмував Голова Верховної Ради України Стефанчук Р., – «наука повинна бути у фарватері всіх змін, у тому числі, й законодавчих».

Вимога наукового забезпечення правотворчого процесу особливо зростає нині, коли створюється практично нова «юридична абетка» правотворчості в державі, впроваджуються нові підходи до правового регулювання у всіх сферах суспільного життя, насамперед це стосується сфер національної безпеки і оборони України.

У зв'язку із введенням в Україні воєнного стану, суттєво активізувалась правотворча діяльність відповідних суб'єктів нормотворення, зокрема Міністерства оборони України, що спричинило внесення змін до пункту 13 Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств, інших органів виконавчої

влади [10], уповноваживши останні «у невідкладних випадках, пов'язаних із введенням в Україні або в окремих її місцевостях воєнного стану, що потребують негайного прийняття рішення, суб'єкт нормотворення може видати відповідний нормативно-правовий акт без узгодження із суб'єктами нормотворення та/або з іншими заінтересованими органами».

Аналогічні положення також віднайшли своє закріплення у статті 7 Закону України «Про правотворчу діяльність», однак тут встановлено часові рамки щодо обмеження строку (терміну) дії нормативно-правового акту, прийнятого (виданого) під час дії воєнного стану без дотримання вимог закону. Продовження дії такого нормативно-правового акта на невизначений строк (термін) здійснюється суб'єктом правотворчої діяльності шляхом прийняття (видання) нового нормативно-правового акта за результатами правового моніторингу нормативно-правового акта, який був прийнятий за спрощеною процедурою. Правовий моніторинг таких нормативно-правових актів здійснюється в першочерговому порядку після припинення воєнного стану.

Таке виключення є цілком логічним, адже епоха війни вимагає швидких та рішучих дій, підпорядкованих єдиній меті – відсічі збройної агресії, у тому числі шляхом невідкладного законодавчого врегулювання положень, що визначають особливості вирішення питань в умовах воєнного стану. При цьому, активізація правотворчого процесу супроводжується прийняттям законодавчих актів за спрощеною процедурою, що не сприяє їх якості і ефективності, порушує процес планування та юридичного прогнозування правотворчої діяльності.

Водночас, відповідно до частини п'ятої статті 22 Закону України «Про правотворчу діяльність», наукові результати, отримані в результаті дисертаційних досліджень на здобуття наукового ступеня у сфері права, узагальнюються Міністерством освіти і науки України у Порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України [11], та можуть бути враховані Міністерством юстиції України у правотворчій діяльності. З одного боку, така новела вперше на законодавчому рівні підтверджує визнання досягнень науки вартими врахування у правотворчій діяльності, що підвищує як авторитет науковця, так і рівень довіри громадян до результатів нормопроектної роботи. З іншого боку, безпідставне знецінення багаторічного наукового доробку в сфері українського права відображається в темпоральних обмеженнях дії згаданого Порядку, яка не поширюється на наукові результати дисертацій, захищені до набрання чинності постановою Кабінету Міністрів України від 13 лютого 2024 р. № 152 (якою затверджено цей Порядок). Окрім того, враховуючи предметну обмеженість Міністерства юстиції України на правотворчу ініціативу щодо сфер, які не належать до його віддання, така процедура не гарантує дійсного впровадження наукових результатів дисертацій у реальну правотворчість інших суб'єктів. Доцільно роботу з узагальнення висновків та рекомендацій, висвітлених у дисертаціях, здійснювати систематизовано, за галузями права або галузями (підгалузями, інститутами) законодавства та надсилати до суб'єктів правотворчої діяльності за сферою їх діяльності.

Крім того, відповідно до абзацу другого частини п'ятої статті 67 Закону України «Про правотворчу діяльність», на Міністерство оборони України, як суб'єкт правотворчої діяльності, покладається здійснення правового моніторингу (відстеження, аналіз та оцінка реалізації) – щодо прийнятих (виданих) ним нормативно-правових актів у Порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України [12], який по суті лише дублює загальні положення Закону України «Про правотворчу діяльність» щодо здійснення правового моніторингу нормативно-правових актів та майже не містить нових норм права, що певною мірою порушує принцип достатності. Однак, Порядок

такий містить додаток, в якому закріпленні загальні вимоги до змісту звіту, який готується за результатами правового моніторингу підзаконних нормативно-правових актів.

Водночас, Закон України «Про правотворчу діяльність» визначає, що правовий моніторинг нормативно-правових актів, включених до Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів, відповідно до Закону здійснюється Міністерством юстиції України у Порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України [13]. І у разі виявлення нормативно-правових актів, що не відповідають Конституції України та (або) закону, а також колізій у нормативно-правових актах Міністерство юстиції України вправі звернутися до суб'єкта правотворчої діяльності з пропозицією вчинити необхідні правотворчі дії або до Кабінету Міністрів України з пропозицією ініціювати питання про необхідність внесення змін, зупинення чи дострокового відновлення дії структурного елемента відповідного нормативно-правового акта або визнання його чи окремого його структурного елемента таким, що втратив чинність.

Отже, суб'єктами правового моніторингу має виступати не тільки Міністерство юстиції України, але й інші міністерства. В юридичній літературі схему роботи міністерств щодо проведення правового моніторингу пропонують організувати наступним чином: аналітичні підрозділи апарату міністерства на основі правового моніторингу мають виявляти проблеми, розробляти варіанти їх вирішення і при потребі організовувати їх обговорення, а також розробляти проекти документів. Міністр представляє розроблені міністерством пропозиції на вищих рівнях державної влади для прийняття відповідних політичних рішень або сам приймає такі рішення в межах компетенції. Апарат міністерства конкретизує прийняті норми, перетворюючи їх у конкретні заходи, і організує здійснення цих заходів. Система міністерства реалізує державну політику, виконує закони та інші правові акти. Контрольно-аналітичні підрозділи міністерства розробляють і здійснюють моніторинг змін, що відбуваються у відповідній галузі в результаті виконання державної політики та в разі необхідності звертають увагу на суспільні проблеми, що потребують вирішення [14, с. 85].

Враховуючи, що Міністерство оборони України, окрім власних підзаконних нормативно-правових актів, є розробником актів Президента України, Уряду та законів України, найбільший правотворчий тягар з питань оборони лягає на плечі саме фахівців Міністерства оборони України. Вочевидь, що нововведення щодо правового моніторингу законів України, який уповноважена здійснювати Верховна Рада України, більшою мірою будуть делеговані органам виконавчої влади, які реалізують державну політику, зокрема Міністерству оборони України.

Варто зауважити, що серед завдань Міністерства оборони України як центрального органу виконавчої влади визначено забезпечення нормативно-правового регулювання у підконтрольних сферах та узагальнення практики застосування законодавства, розроблення пропозицій щодо його вдосконалення та внесення в установленому порядку проектів законодавчих актів, актів Президента України, Кабінету Міністрів України на розгляд Президента України та Кабінету Міністрів України [15]. Наведені завдання безумовно є елементами правотворчої діяльності, однак наразі їх виконання у системі Міністерства оборони України на належному рівні не організовано, функціонально розсосереджено по різних структурним підрозділам та, здебільшого, позбавлено участі наукової спільноти. Виконання вимог Закону України «Про правотворчу діяльність» та перехід державних органів на нові «нормотворчі стандарти» потребують суттєвої трансформації засад (інституційної та нормативної) здійснення правотворчої діяльності в системі Міністерства оборони України.

Обов'язкове проведення правового моніторингу є новою законодавства та потребує напрацювання механізмів

його впровадження та організації в усіх інституціях, уповноважених на здійснення правотворчої діяльності. Правовий моніторинг можна розглядати як етап правотворчої діяльності, як засіб забезпечення позитивної результативності правотворчої діяльності та як самостійний вид юридичної діяльності (безперервний систематичний процес відстеження, аналізу та оцінки реалізації прийнятих нормативно-правових актів). Зрозуміло, що за замовчуванням, так званий «правовий моніторинг» мав здійснюватися суб'єктами правотворчості і до прийняття Закону України «Про правотворчу діяльність», однак тільки зараз його необхідність визнана законодавцем та має на меті чітко регламентувати процедуру моніторингу, форму та зміст очікуваних результатів.

Окрім того, Законом України «Про правотворчу діяльність», визначено засади проведення цілої низки експертиз проєктів нормативно-правових актів. Так, у статті 44 закону передбачено, що проєкт нормативно-правового акта підлягає науковій, юридичній (правовій), антикорупційній, гендерно-правовій, антидискримінаційній та іншим експертизам, визначеним законом, які є обов'язковими експертизами. Якщо раніше більшість цих експертиз проводились відповідними структурними підрозділами апарату Міністерства оборони України, то тепер на рівні закону: а) розширено перелік експертиз; б) закріплено їх розподіл на обов'язкові та факультативні експертизи; в) передбачено функціонування спеціального допоміжного органу (суб'єкта забезпечення правотворчої діяльності) для здійснення обов'язкових експертиз. Важливо акцентувати увагу, що в системі Міністерства оборони України на тепер відсутній спеціально створений суб'єкт забезпечення правотворчої діяльності. При цьому, наявність закону, який містить відповідні матеріальні та процесуальні норми, створює підґрунтя для кардинальних змін у підходах для підзаконної (відомчої) правотворчості Міністерства оборони України.

Крім того, за рішенням суб'єкта правотворчої діяльності також можуть бути проведені у встановленому законодавством України порядку додаткові експертизи з питань, що можуть вплинути на якість проєкту нормативно-правового акта.

Також щодо проєктів нормативно-правових актів може проводитися незалежна експертиза експертними організаціями з числа наукових, освітніх, міжнародних та інших організацій відповідного профілю, експертами з числа вчених і фахівців. Головною експертною установою з проведення юридичної (правової) експертизи проєктів законів є Національна академія наук України. Виходячи із назви, саме з цією метою у її складі нещодавно створений Інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України.

У Стратегії розвитку цього Інституту на 2023 – 2027 роки [16] зазначено, що з метою забезпечення виконання завдань, визначених частиною четвертою статті 22, частиною третьою статті 44 Закону України «Про правотворчу діяльність», зокрема розроблення Наукових концепцій розвитку законодавства України та проведення юридичної (правової) експертизи проєктів законів, Кабінет Міністрів України постановою від 20 жовтня 2023 року № 1099 [17] передав Інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України у відання Національної академії наук України. Очевидно, таке рішення Кабінету Міністрів України спрямоване на виконання вимог підпункту другого пункту четвертого Розділу XIV «Прикінцеві положення» Закону України «Про правотворчу діяльність», – «щодо вжиття заходів для інституційного забезпечення виконання Національною академією наук України завдань, визначених частиною четвертою статті 22, частиною третьою статті 44 цього Закону». Проте, у складі цього Інституту відсутній підрозділ з функціональним спрямуванням на вирішення проблем

законодавства у сферах національної безпеки і оборони (військового законодавства). Хоча, варто звернути увагу на існування чинного на сьогодні Указу Президента України від 20 листопада 1996 року № 1105 [18] «Про заходи щодо підготовки кадрів військової юстиції та організації науково-дослідних робіт у галузі військового законодавства», відповідно до якого Національній академії правових наук України доручено проведення науково-дослідних робіт з військового законодавства.

Отже, в цілому важко переоцінити визначальне значення наукових та науково-правових експертиз, які проводяться щодо проєктів та щодо чинних нормативно-правових актів. В цьому контексті влучними є слова Кота О.: «Належно організована та професійно проведена експертиза на етапі підготовки й обговорення нормативно-правового акта не лише дає змогу забезпечити належний рівень його підготовки, а й сприяє створенню взаємопов'язаної та взаємоузгодженої системи правових актів, виявити ще на етапі проходження законопроєкту через Верховну Раду України його недоліки, що можуть мінімізувати позитивний ефект від ухвалення нормативно-правового акта або істотно зменшити його регуляторний вплив» [19, с. 117].

Важливим етапом правотворчої діяльності є нормопроекування, яке безпосередньо пов'язане із підготовкою тексту проєкту нормативно-правового акта. У Міністерстві оборони України для підготовки текстів проєктів нормативно-правових актів, які мають особливе значення для оборони, покликані врегулювати нову сферу суспільних відносин чи передбачають великий обсяг нормативного матеріалу різної спрямованості, як правило, створюється робоча група, до участі у якій залучаються представники заінтересованих органів військового управління (підрозділів), експерти, фахівці, науковці. Розробка відносно простих проєктів нормативно-правових актів здебільшого покладається на відповідальні за напрямом регулювання даного акта підрозділи. Потім проєкт акта за необхідності проходить процедуру внутрішнього (та зовнішнього) погодження, юридичну експертизу у Департаменті юридичного забезпечення Міністерства оборони України та подається на розгляд для прийняття уповноваженим органом у встановлено законодавством порядку.

Проєкти нормативно-правових актів за загальними вимогами мають розроблятися з дотриманням стандартів і правил нормопроекування, логічної побудови акта, послідовним, узгодженим та доступним викладенням його змісту, відповідності його приписів основній меті та загальній концепції проєкту нормативно-правового акта, однозначності і ясності мовних засобів (інструментів), простоті та послідовності викладення. Окремо в Законі України «Про правотворчу діяльність» виділені питання мовно-стилістичного та юридико-технічного характеру (обов'язковість дотримання вимог офіційно-ділового стилю та термінології), що вимагає залучення відповідних фахівців у правотворчий процес.

Однак, досвід Міністерства оборони України вказує, що залучення до розробки проєкту нормативно-правового акта осіб, для яких правотворча функція є невластивою, спричиняє низьку якість проєкта акта, і як результат, неодноразове повернення його для доопрацювання.

Відтак, наведені обставини вказують, що визначені в Законі України «Про правотворчу діяльність» питання належного наукового, юридичного, експертного, консультативного, технічного та інших видів забезпечення правотворчого процесу Міністерства оборони України, як суб'єкта правотворчої діяльності, вимагають нової моделі інституційного забезпечення виконання Міністерством оборони України завдань правотворчості, шляхом створення відповідного допоміжного органу (центру) [20, с. 65], який на професійній основі, систематично буде здійснювати:

1) планування правотворчої діяльності Міністерства оборони України;

- 2) наукове супроводження процесів підготовки проєктів нормативно-правових актів;
- 3) розробку проєктів документів публічної політики;
- 4) проведення експертиз проєктів нормативно-правових актів;
- 5) правовий моніторинг нормативно-правових актів;
- 6) ведення обліку нормативно-правових актів з питань забезпечення воєнної безпеки, оборони та військового будівництва.

В якості доповнення доречним буде зазначити думку Гриняка А. щодо «технологічного» погляду на правовий моніторинг, який здебільшого ґрунтується на елементах юридичної техніки, до якої входять прийоми, методи та способи здійснення правового моніторингу та використання його результатів. Юридична техніка правового моніторингу відрізняється від методології наукового пізнання, оскільки використання спеціальних юридико-технічних засобів спрямовано на реалізацію аналітичної функції правового моніторингу – правову експертизу та її результат – цілком конкретну оцінку ефективності нормативно-правових актів. Натомість результатом наукового пізнання є формування наукового знання, яке є евристичним і не завжди однозначним. Правовий моніторинг автор розглядає як єдність науково-теоретичної та практичної діяльності, важливу роль в якій відіграє участь саме наукової спільноти, яка сприятиме підвищенню якості та результативності правового моніторингу шляхом здійснення науково-обґрунтованого пошуку балансу інтересів людини, суспільства та держави [21, с. 105].

Такий підхід є виправданим з точки зору призначення правового моніторингу в цілому та, на нашу думку, опти-

мальним для застосування у системі Міністерства оборони України під час напрацювання пропозицій щодо створення відповідного підрозділу. Найбільш прийнятним варіантом вирішення цього питання є створення Науково-методичного центру забезпечення правотворчої діяльності Міністерства оборони України, який варто підпорядкувати Департаменту юридичного забезпечення Міністерства оборони України. Цілком виправдано буде поєднати наукову і аналітичну роботу в одному підрозділі, функціонально розподіливши ці завдання за різними відділами. Однак, найбільшою проблемою залишиться надання фахівцям доступу до всієї інформації, необхідної для якісного здійснення правового моніторингу та правотворчої діяльності загалом.

Втілення в життя такої ініціативи має на меті підвищити якість та ефективність реалізації нормативно-правових актів у сфері оборони України, а також налагодити функціонування механізму гармонізації законодавства України із законодавством держав-членів НАТО у сферах національної безпеки і оборони. Впровадження правового моніторингу в системі Міністерства оборони України дозволить на постійній основі мати доступ до актуальної інформації про реальний стан правової урегульованості суспільних відносин у воєнній сфері, сферах оборони та військового будівництва, про наявність актуальних проблем у зазначених сферах, допоможе налагодити діалог з громадянським суспільством та іншими суб'єктами забезпечення національної безпеки, надасть можливість оперативно реагувати на сучасні виклики і загрози та дієво удосконалювати норми національного законодавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 р. № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20> (дата звернення: 12.11.2024).
2. Концепція Закону України «Про правотворчу діяльність». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72355 (дата звернення: 13.11.2024).
3. Систематизація законодавства України як важлива складова правотворчої діяльності в умовах євроінтеграції: збірник наукових праць / за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Н. В. Міловської. Київ : Алерта, 2024. 248 с.
4. Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 26.11.2015 р. № 848-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text> (дата звернення: 12.11.2024).
5. Положення про Науково-консультативну раду Конституційного Суду України: Постанова Конституційного Суду України від 03.12.2018 р. № 38-п/2018. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka/polozhennya-pro-naukovo-konsultativnu-radu-konstytucijnogo-sudu-ukrayiny> (дата звернення: 13.11.2024).
6. Положення про Науково-консультативну раду при Верховному Суді: Постанова Пленуму Верховного Суду від 02.02.2018 р. № 1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0001780-18> (дата звернення: 13.11.2024).
7. Про Науково-консультативну раду при Голові Верховної Ради України : Розпорядження Голови Верховної Ради України від 30.12.2021 р. № 502. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/502/21-%D1%80%D0%B3#Text> (дата звернення: 13.11.2024).
8. Про Дослідницьку службу Верховної Ради України : Розпорядження Голови Верховної Ради України від 11.08.2022 р. № 438. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/438/22-%D1%80%D0%B3#Text> (дата звернення: 13.11.2024).
9. Кузнецова Н. Забезпечення якісної систематизації законодавства як важлива складова правотворчої діяльності. *Право України*. 2021. № 12. С. 42-53.
10. Про внесення змін до пункту 13 Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств, інших органів виконавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.03.2022 р. № 172. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/172-2022-п> (дата звернення: 15.11.2024).
11. Порядок моніторингу наукових результатів у захищених дисертаціях на здобуття ступеня або наукового ступеня у сфері права : Постанова Кабінету Міністрів України від 13.02.2024 р. № 152. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/152-2024-п> (дата звернення: 16.11.2024).
12. Порядок здійснення правового моніторингу щодо підзаконних нормативно-правових актів : Постанова Кабінету Міністрів України від 17.05.2024 р. № 574. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/574-2024-п> (дата звернення: 16.11.2024).
13. Про затвердження Порядку здійснення правового моніторингу нормативно-правових актів, включених до Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів : Постанова Кабінету Міністрів України від 23.08.2024 р. № 976. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976-2024-%D0%BF#n10> (дата звернення: 18.11.2024).
14. Правовий моніторинг як складова правотворчої та правозастосовчої діяльності: монографія / за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Н. В. Міловської. Київ : Алерта, 2023. 268 с.
15. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17.03.2011 р. № 3166-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17?find=1&text=%D1%83%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BB#w1_1 (дата звернення: 18.11.2024).
16. Стратегія розвитку Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України на 2023–2027 роки : рішення Вченої ради Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України від 30.03.2023 р. протокол № 3. URL: <https://lawmaking.academy/wp-content/uploads/STRATEGIYA-ROZVYTKU-INSTYTUTU-2023-2027.pdf> (дата звернення: 20.11.2024).
17. Про передачу цілісного майнового комплексу Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України у відання Національної академії наук : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.10.2023 р. № 1099. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1099-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 22.11.2024).
18. Про заходи щодо підготовки кадрів військової юстиції та організації науково-дослідних робіт у галузі військового законодавства : Указ Президента України від 20.11.1996 р. № 1105/96. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1105/96#Text> (дата звернення: 22.11.2024).
19. Кот О. Науково-правова експертиза: завдання, напрями розвитку, вплив на якість законодавства. *Право України*. 2021. № 12. С. 117-127.
20. Котляренко О. П. Наукове забезпечення правотворчого процесу в системі Міністерства оборони України. *Проблеми правового забезпечення оборони України* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 28 трав. 2024 р.). Київ: Одеса : Фенікс, 2024. С. 60-67.
21. Гриняк А. Правовий моніторинг: завдання та місце в правотворчій діяльності. *Право України*. 2021. № 12. С. 102-116.

**ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКОЇ СІМ'Ї
В ЧАС ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ****FUNCTIONING OF THE UKRAINIAN FAMILY INSTITUTION DURING
A FULL-SCALE WAR**

Кузьо Л.І., к.пед.н., доцент,
завідувач кафедри мовної підготовки

Львівський державний університет внутрішніх справ

Сковронська І.Ю., к.філол.н., доцент,
професор кафедри мовної підготовки

Львівський державний університет внутрішніх справ

У статті розглянуто проблему сімейних стосунків і взаємин в сучасній Україні часу військової агресії, яку розпочала Російська Федерація проти нашої держави. Досліджено поточні чинники, що позитивно або негативно впливають на укладення чи розірвання шлюбу в умовах ведення війни, в час, коли тисячі сімей зіштовхнулися зі значними труднощами та перешкодами через втрату житла, виїзд з територій, де ведуться активні бойові дії тощо. Акцентовано, що у європейському соціальному просторі цінності християнства протягом століть виступали в якості духовно-морального ідеалу, взірців поведінки та критерію оцінювання усіх сфер життєдіяльності людини і суспільства, тому окреслено спільні з європейськими реалії родинного життя і тенденції, що пов'язані з укладенням шлюбного контракту. Вивчено причини процесу визнання церквою недійсності шлюбу в Україні, констатації порушення або неможливості подальшого збереження подружжям шлюбу, як вічного союзу чоловіка і жінки. Встановлено проблеми та ризики, з якими зіштовхується українська сім'я, як основа українського суспільства в умовах війни.

Проаналізовано відкриті статистичні дані Державного реєстру актів цивільного стану громадян у 2021–2022, 2022–2023 роках. Здійснено порівняльний аналіз народжуваності у Києві у 2021-у й 2022-у роках, стан народжуваності в Україні та його подальші перспективи. Зроблено висновок про існування різних сценаріїв розвитку подій на фронті, і вони є визначальними в прогнозах щодо приросту населення в Україні в майбутньому. Війна змінила наше суспільство, а отже змінила і його основну ланку – сім'ю. Сьогодні лише спільний інтерес, схожі погляди на життя, його цінності можуть бути приводом для розвитку міцних стосунків між людьми, які мають шанс перестроїти у шлюбно-сімейні.

Наголошено, що сьогодні ми є свідками стрімкого руйнування старого світу на зміну якому постає новий, що формулює свої правила. Ці правила торкаються усіх сфер суспільного устрою, в тому числі інституту сім'ї. Тому для відродження нашої нації, яка в час війни зазнала і продовжує зазнавати винищення, пріоритетним напрямком державної політики загалом має бути заохочення, підтримка, сприяння, захист демографічного зростання українців.

Ключові слова: сім'я, шлюб, статистика, народжуваність, демографічні показники, війна.

The article examines the issue of family relationships and interactions in contemporary Ukraine during the period of military aggression initiated by the Russian Federation against our the state. The study explores the current factors that positively or negatively influence marriage formation or dissolution under wartime conditions, at a time when thousands of families have faced significant challenges and obstacles due to the loss of housing, displacement from areas of active hostilities, and other related difficulties. It is emphasized that in the European social space, Christian values have served for centuries as a spiritual and moral ideal, a model of behavior, and a criterion for evaluating all spheres of human and societal life. Consequently, commonalities with European realities of family life and trends related to the conclusion of marriage contracts have been outlined. The study examines the reasons behind the Church's recognition of marriage nullity in Ukraine, as well as the acknowledgment of violations or the impossibility of further preserving marriage as an eternal union between a man and a woman. The research identifies the challenges and risks faced by Ukrainian families, which serve as the foundation of Ukrainian society, in the context of war.

The article analyzes the open statistical data of the State Register of Civil Status Acts of Citizens in 2021–2022, 2022–2023. A comparative analysis of the birth rate in Kyiv in 2021 and 2022, the state of the birth rate in Ukraine and its future prospects is carried out. It is concluded that there are different scenarios for the development of events at the front, and they are decisive in the forecasts of population growth in Ukraine in the future. The war has changed ukrainian society, and thus changed its basic unit, the family. Today, only shared interests and similar views on life and its values can serve as a basis for the development of strong interpersonal relationships, which have the potential to evolve into marital and family bonds.

It is emphasized that today we are witnessing the rapid destruction of the old world, which is being replaced by a new one that establishes its own rules. These rules affect all spheres of the social order, including the family institution. Therefore, for the revival of our nation, which has suffered and continues to suffer extermination during wartime, a key priority of state policy should be the encouragement, support, promotion, and protection of the demographic growth of Ukrainians.

Key words: family, marriage, statistics, birth rate, demographic indicators, war.

Постановка проблеми. Країна функціонує і живе повноцінно, коли надійно функціонує інститут сім'ї, коли одружуються пари, народжуються і зростають діти. Тому демографічна ситуація і чинники, які впливають на неї, є визначальними у життєдіяльності усіх держав світу загалом і України, яка сьогодні протистоїть Росії у загарбницькій, вбивчій війні, зокрема.

Мета дослідження. Дослідити, як впливає війна, військові дії, що точаться на території України, на статистику укладення і розірвання шлюбів, поточну демографічну ситуацію в країні, її перспективи, шляхи і методи подолання пов'язаних з цим проблем.

Аналіз останніх досліджень. Встановити точність проведених статистичних досліджень щодо укладення

та розірвання шлюбів, народжуваності в час повномасштабної війни є справою майже нереальною через низку проблем. Вважаємо за доцільне аналізувати лише найбільш достовірні, на наш погляд, статистичні дані, зокрема дослідження науковиці в галузі соціоекономіки, демографії та економіки праці – Елли Лібанової; розвідки фахівців Інституту демографії та Центру Разумкова. Звірити і уточнити їх можна буде лише згодом після закінчення війни.

Виклад основного матеріалу. Якщо звернутись до звичаїв укладення шлюбу, побудови сім'ї, її устрою, то одразу стає зрозумілим, що українці, особливо населення Західної України, дотримуються у переважній своїй більшості патріархальних традицій. Схожими у поглядах з українцями, за результатами соціологічних досліджень,

є поляки. На цих територіях церква, релігія, віра відіграють вагомий роль у житті людей, впливають на побудову родинних та сімейних стосунків, виховання дітей, побут тощо.

У європейському соціальному просторі цінності християнства протягом століть виступали в якості духовно-морального ідеалу, взірців поведінки та критерію оцінювання усіх сфер життєдіяльності людини і суспільства [1, с. 14]. Ще Аристотель стверджував, що сім'я – перша природна форма співіснування, яка є незмінною в усі часи людського існування. У середні віки панувало традиційне розуміння сім'ї, освячене християнською традицією. Християнські заповіді визначали сім'ю як основу гармонійних відносин, які формують особистість та суспільство [1, с. 42].

Кожен десятий шлюб в Україні сьогодні – цивільний. Свої стосунки не поспішають реєструвати, здебільшого, молоді люди віком від 20 до 40 років, мешканці великих міст. У невеликих містечках, у сільській місцевості у цивільному шлюбі живе лише одне-два подружжя з сотні – саме село зберігає патріархальні традиції, серед яких – узаконення стосунків між чоловіком та жінкою. Більшість українців вважає цивільний шлюб випробувальним терміном, коли подружжя «вивчає» одне одного і формує своє особисте й побутове життя. Ці дані наводять експерти Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України.

Якщо порівнювати українські та європейські родинні реалії, то можна побачити низку спільних тенденцій. По-перше, у більшості держав ЄС та в Україні шлюб стає старшим за віком. Як повідомила Людмила Слюсар, на сьогодні середній шлюбний вік чоловіка – 30 років, жінки – 27 років. Крім того, українці та європейці все частіше підписують шлюбний контракт, переводячи особисті взаємини у площину економічних відносин, кажуть фахівці Інституту демографії та Центру Разумкова [2].

Церковне розлучення – це великий виняток, що робиться для того, щоб людина не жила в блуді. Тобто такий шлюб ще до обряду визнання недійсності гріховно припинив своє існування і вже навіть якщо обряду не буде, шлюб в жодній фактичній формі існувати не буде. Це означає що чоловік і жінка вже в будь-якому разі не будуть жити разом, подружнім життям. Це є поблажливим відношенням до особистостей і опущення деяких канонів задля її користі, спасіння. Розірвання церковного шлюбу є загалом аналогічним у більшості християнських конфесій. У народній уяві закріпилася дуже живуча, але по суті помилкова назва «розвінчання» [3]. Згідно зі статтею 39 Сімейного кодексу України недійсним є шлюб: 1. Зареєстрований з особою, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі; 2. Зареєстрований між особами, які є родичами прямої лінії споріднення, а також між рідними братом і сестрою; 3. Зареєстрований з особою, яка визнана недієздатною [4].

За рішенням суду недійсним може бути визнаний шлюб, якщо він був зареєстрований між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною з порушенням вимог, встановлених частиною п'ятою статті 26 Сімейного кодексу України [5].

Аналізуючи окреслені питання шлюбу в сучасній Україні з огляду на війну, її вплив, варто звернутися до офіційних статистичних даних. Як свідчить Ростислав Вонс на порталі glavcom.ua, за рік повномасштабного вторгнення суттєво збільшалося одружень та зменшилась кількість розлучень. Така неочікувана статистика впливає з відповіді Міністерства юстиції на журналістський запит «Телеграфу». З'ясувалося, що українці відзначили 225259 весіль, що на 4,3% більше, ніж до цього (215786). Дані реєстру охоплюють період з 1 березня 2022 року по 28 лютого 2023 та аналогічний період за попередній рік (1 березня 2021 – 28 лютого 2022) [6].

Справжній весільний бум почався у березні 2022 року – тоді українці подали 20734 заявок на одруження, сплеск повторився влітку 2022 року – молодята зареєстрували понад 23000 шлюбів у місяць. Рекордсменом року став липень, було зареєстровано аж 25126 шлюбів (рис. 1).

Рис. 1.

Розлучень в Україні навпаки стало менше. Якщо за рік до війни розлучилися 118768 сімей, у тому числі 89197 за рішенням суду, то за час повномасштабного вторгнення Росії таке рішення ухвалили лише 97702 пари. У тому числі 77657 за рішенням суду. Таким чином кількість розлучень зменшилась на приблизно 20.27%. (рис. 2). Найбільше розлучень було зареєстровано у грудні минулого року (9866), найменше у березні (5206).

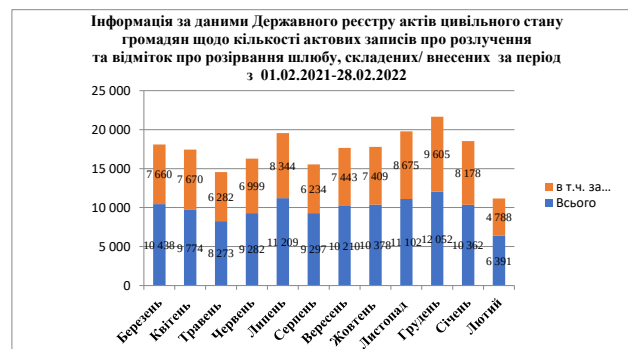

Рис. 2.

За даними Міністерства юстиції, в Україні упродовж 2023 року народилися 187 387 немовлят. Це найменший показник за час незалежності. У 2022 році в Україні народилися майже 207 тисяч дітей. За перше півріччя 2022 року в Україні народилося 104 905 малюків, було укладено 103 903 шлюби, 7 632 – розлучень. Натомість, у 2012 році, до анексії Криму та війни на Донбасі, було 520 тисяч народжень, у 2019 році – перед пандемією коронавірусу – 309 тисяч. За період 2023 року зареєстрували 85 960 шлюбів, а розлучень – 13 153. Однак точної статистики того, скільки людей одружилося і розлучилося саме з моменту російського вторгнення, зараз немає. «Водночас відповідно до частини третьої статті 115 Сімейного кодексу України, документом, що засвідчує факт розірвання шлюбу судом, є рішення суду про розірвання шлюбу, яке набрало законної сили. Виходячи із цього, Мін'юст не володіє статистичною інформацією про кількість розірвань шлюбів на підставі рішення суду», – зауважують у Мінюсті [7].

У 2021 році, коли країна перебувала на карантині через пандемію коронавірусу, з 24 лютого по 31 липня у Києві зареєстрували 10 800 одружень. Це десята частина від усієї статистики по Україні, стверджує керівниця відділу державної реєстрації актів цивільного стану Києва Рада Дашутіна [8].

У 2022 році за той же період було зареєстровано 10 200 шлюбів. За час війни у Києві удвічі зменшилась кількість розлучень. У 2021 році за цей період було зареєстровано 1500 розлучень, а у 2022 – 800 (рис. 3). Щоправда, є технічний нюанс. Заяви на розлучення були прийняті, але не реалізувались. І якщо заяви на розірвання шлюбів були подані у Києві, вони не могли бути здійснені в інших містах. Певно, люди подумали, а чи потрібно їм розлучатись саме зараз. Можливо, хтось передумав.

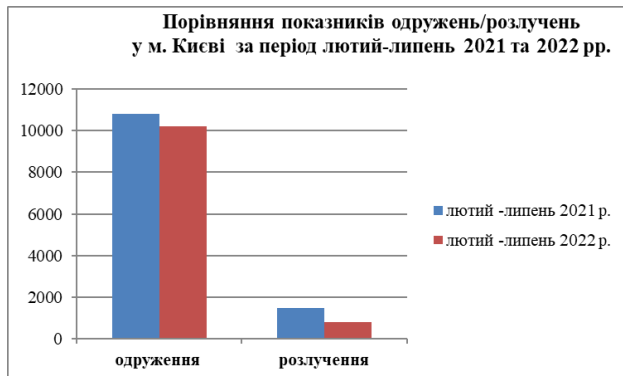

Рис. 3.

При тому, що людей у Києві зараз значно менше, ніж до війни. На статистику позитивно вплинула можливість реєстрації шлюбу у день звернення. Згідно з Сімейним кодексом, якщо в одного з наречених є загроза життю, то шлюб може реєструватися у день подання заяви. Половина шлюбів у столиці – військові.

Кількість народжень у Києві за пів року війни значно зменшилась порівняно з попереднім роком. Батьки поїхали як на західну Україну, так і за межі країни, тому реєстрація народження дітей була проведена за місцем проживання.

Наприклад, у 2021 році з 24 лютого до початку серпня було 13 400 народжень, за цей же період 2022 року – 5 500. Але вже з квітня ці цифри збільшуються. Починаючи з 24 лютого по березень – 490 народжень, з початку березня по квітень – лише 700, з початку квітня по травень – 1200, з початку травня по червень – 1500. А з червня по липень – вже 2000 народжень. Отже, цифра по Києву щомісяця суттєво збільшується. (рис. 4).

У перший рік повномасштабної війни кількість нових сімей зросла на 4,1% – до 222,9 тисяч. Українці найчастіше одружувалися на Дніпропетровщині та у Києві, різко зросла кількість шлюбів також у Кіровоградській та Полтавській областях.

«Весільний бум» пройшов і в 2023-му було на 16,5% шлюбів менше – 186,1 тисяч. Також було 24,1 тисячі випадків розірвання шлюбів, але в цю статистику не входять розлучення через суд [9].

Зазначимо, що за всю історію незалежності України рекордну кількість шлюбів було укладено у 1991 році – 493,1 тисячі. Понад 400 тисяч шлюбів було також у 1993-му, 1995-му та 2007-му роках. За кількістю розлучень рекордними були 1991–1994 роки – понад 200 тисяч щороку. Нагадаємо, минулого року в Україні народилося понад 187 тисяч дітей [10].

Рис. 4.

Висновки. Міркування дослідників Інституту демографії різняться, але все ж науковці є єдиними у висновку, що очікуваний показник народжуваності в час війни в Україні буде нижчим, хоча й він є недостатнім для того, щоб відбувалося зростання населення. Багато сімей ще до війни через коронавірус відкладали народження дітей. Зараз війна роз'єднала багато сімей. В одному випадку – це сім'ї, коли жінка перебуває за кордоном, а чоловік залишився в Україні. В іншому – коли чоловік на війні. Сподіватися, що показник народжуваності різко збільшиться і компенсує його спад за час війни, не варто, бо ризики нікуди одразу не зникнуть, як і наш кровожерливий навіжений сусід. Існують різні сценарії розвитку подій на фронті, і вони є визначальними в прогнозах щодо приросту населення в Україні в майбутньому. Війна змінила наше суспільство, а отже змінила і його основну ланку – сім'ю. Сьогодні лише спільний інтерес, схожі погляди на життя, його цінності можуть бути приводом для розвитку міцних стосунків між людьми, які мають шанс перерости у шлюбно-сімейні. Підхід до пошуку партнера для створення сім'ї теж змінився. Відходять у минуле традиції укладення шлюбу з розрахунку, чи через вплив і бажання батьків поєднати своїх дітей. Бачимо, що старий світ стрімко руйнується, а натомість постає новий, який формулює свої правила. Вони торкаються усіх сфер суспільного устрою, в тому числі інституту сім'ї. Ми маємо шанс бути свідками змін, які ще десять років тому виглядали нереально. Водночас мусимо бути свідомі, що для відродження нашої нації, яка в час війни зазнала і продовжує зазнавати винищення, державі необхідно усіма методами заохочувати народжуваність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маскевич О. Соціальна значущість християнських цінностей у функціонуванні сучасної української сім'ї: дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.11 / Київський столичний ун-т ім. Бориса Грінченка. Київ, 2017. 198 с. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/> (дата звернення: 11.12.2024).
2. Цивільний шлюб, шлюбний контракт. *Радіо свобода*: веб-сайт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24901188.html> (дата звернення: 08.05.2024).
3. Лібанова Е. Депопуляція України: що далі? *Новини. LIVE*: веб-сайт. URL: <https://www.youtube.com/watch> (дата звернення: 05.05.2024).
4. Шлюб, який є недійсним: Сімейний кодекс України. Стаття 39 СКУ від 10.01.2002 р. № 2947-III. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14](https://protocol.ua/ua/simeyniy_kodeks_ukraini_statya_39/#:~:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14) (дата звернення: 23.01.2025).
5. Одношлюбність: Сімейний кодекс України. Стаття 25 СКУ від 10.01.2002 р. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 11.05.2024).
6. Деякі питання державної реєстрації шлюбу в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 07 березня 2022 р. №231. URL: <https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php> (дата звернення: 12.05.2024).
7. В Україні народилося найменше дітей за час незалежності. Що буде далі? *BBC News Україна*: веб-сайт. <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/> (дата звернення: 12.05.2024).
8. Дашутіна Р. Статистика шлюбів та розлучень під час війни в Україні. 21 серпня 2022. *Новини Live*: веб-сайт. URL: <https://society.povny.live/bolshe-zheniatsia-i-menshe-razvodiatsia-statistika-brakov-i-razv> (дата звернення: 02.05.2024).
9. Розлучення під час війни в Україні. *Daily-РБК Україна*: веб-сайт. URL: <https://daily.rbc.ua/ukr/show/razorvannye-otnosheniya-stali-ukraintsy-chashche> (дата звернення: 01.05.2024).
10. Шлюби та розлучення в Україні. Статистика. *Слово і Діло*: веб-сайт. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2024/03/21/infografika/suspilstvo> (дата звернення: 15.05.2024).

ГАРАНТІЇ ПРАВОЗАКОННОСТІ У ПРАВОВІЙ ДЕРЖАВІ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ТА ПРАКТИЧНЕ ВПРОВАДЖЕННЯ

GUARANTEES OF LEGAL LEGITIMACY IN A RULE-OF-LAW STATE: CONCEPTUAL FOUNDATIONS AND PRACTICAL IMPLEMENTATION

Лисик М.А., аспірант кафедри загальної теорії права та держави
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття детально аналізує правозаконність як фундаментальний принцип, що забезпечує стабільне функціонування правової держави та демократичного суспільства. Автор акцентує увагу на значущості правозаконності у підтриманні правопорядку, захисті прав і свобод людини, а також ефективності діяльності державного апарату. У статті висвітлено ключову роль правозаконності у формуванні довіри громадян до правових інституцій, що є основою для розвитку правової культури суспільства. Дослідження відображає еволюцію розуміння правозаконності: від формальної законності до інтегративного правового стандарту, який враховує принципи верховенства права, справедливості, рівності та передбачуваності.

У статті обґрунтовано актуальність теми у контексті сучасних глобальних викликів, таких як гібридні загрози, політична нестабільність, економічні кризи, а також демократичні перетворення. Особливий акцент зроблено на специфічних викликах для України, що перебуває у процесі реформування правової системи, євроінтеграції та подолання наслідків військової агресії. Автор зазначає, що гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами є ключовою умовою забезпечення правової стабільності.

Окрему увагу приділено класифікації гарантій правозаконності, які поділено на юридичні, соціальні, економічні, політичні та організаційні. Проаналізовано механізми реалізації цих гарантій, що включають нормативно-правову базу, правозастосовну діяльність, контрольні функції, правову освіту та економічну підтримку. Підкреслено важливість комплексного підходу до забезпечення правозаконності, що передбачає координацію між державними органами, громадянським суспільством та науковими інституціями.

У висновках наголошується на необхідності вдосконалення гарантій правозаконності для зміцнення правопорядку, забезпечення ефективного правового регулювання та формування високого рівня правової культури. Стаття пропонує інтегративний підхід до осмислення правозаконності, який об'єднує теоретичні засади й практичні інструменти, що сприятиме сталому розвитку правової держави та демократичного суспільства у сучасних умовах глобалізації.

Ключові слова: законність, правозаконність, гарантії правозаконності, юридичні гарантії, механізми реалізації правозаконності, права, верховенство права, правопорядок.

The article provides a comprehensive analysis of the concept of legal legitimacy as a fundamental principle ensuring the stable functioning of a legal state and a democratic society. The author emphasizes the significance of legal legitimacy in maintaining public order, protecting human rights and freedoms, and enhancing the efficiency of state institutions. The study highlights the pivotal role of legal legitimacy in fostering citizens' trust in legal institutions, which forms the basis for developing a legal culture within society. The article outlines the evolution of the concept, transitioning from formal legality to an integrative legal standard that incorporates the principles of the rule of law, justice, equality, and predictability.

The research substantiates the relevance of the topic in the context of contemporary global challenges, including hybrid threats, political instability, economic crises, and democratic transformations. Particular attention is given to Ukraine's specific challenges as it undergoes legal system reforms, European integration, and recovery from the consequences of military aggression. The author stresses that harmonizing national legislation with international standards is a key condition for ensuring legal stability.

Special focus is placed on the classification of guarantees of legal legitimacy, which are categorized into legal, social, economic, political, and organizational components. Mechanisms for implementing these guarantees are analyzed, including the regulatory framework, law enforcement activities, control functions, legal education, and economic support. The importance of a comprehensive approach to ensuring legal legitimacy is underscored, emphasizing coordination among state authorities, civil society, and academic institutions.

In conclusion, the necessity of improving the guarantees of legal legitimacy is highlighted to strengthen public order, ensure effective legal regulation, and foster a high level of legal culture. The article proposes an integrative approach to understanding legal legitimacy, combining theoretical foundations and practical tools, which will contribute to the sustainable development of a legal state and a democratic society in the context of globalization.

Key words: legality, legal legitimacy, guarantees of legal legitimacy, legal guarantees, mechanisms for implementing legal legitimacy, legal culture, rule of law, legal order.

Забезпечення правозаконності виступає ключовим елементом побудови правової держави та демократичного суспільства, адже вона є основою забезпечення правопорядку, захисту прав і свобод людини та громадянина, а також ефективного функціонування державного апарату. Правозаконність не лише встановлює баланс між правовими нормами та їхнім практичним застосуванням, а й сприяє формуванню суспільної довіри до правових інституцій. В умовах сучасних глобалізаційних викликів, що супроводжуються гібридними загрозами, політичними та економічними кризами, питання забезпечення правозаконності набуває нових вимірів, адже стає визначальним чинником правової стабільності та розвитку держави.

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю створення ефективного правового механізму, здатного забезпечити дотримання норм права всіма суб'єктами правовідносин, запобігти правовим колізіям та сприяти гармонізації національного законодавства із міжнародними стандартами. Особливої ваги це питання набуває для

України, яка перебуває у процесі демократичних реформ, інтеграції до європейського правового простору та вирішення наслідків військової агресії.

Наукова дискусія щодо поняття «правозаконність» демонструє багатовекторність підходів до його розуміння, які зводяться до аналізу принципів, таких як верховенство права, законність, справедливість. Водночас, механізми забезпечення правозаконності залишаються недостатньо розробленими, що вимагає додаткового теоретичного обґрунтування та практичного втілення. Аналіз гарантій правозаконності є важливим елементом цього процесу, оскільки вони забезпечують реалізацію принципів правозаконності у правозастосовній діяльності.

Правозаконність є однією з ключових категорій юридичної науки, що визначає основу функціонування правової системи та суспільних відносин у правовій державі. Ця категорія об'єднує в собі принципи права і законності, відображаючи їхню єдність у регулюванні суспільних відносин. У правовій теорії термін «правозаконність» інтер-

претується багатогранно: як принцип, правовий режим, метод правового регулювання та загальна характеристика правової системи. Сутність правозаконності полягає в тому, що закони, які є основою регуляції суспільних відносин, повинні відповідати принципам права, забезпечуючи справедливість, рівність та ефективність функціонування правової системи.

Водночас правозаконність не обмежується лише формальною вимогою дотримання законів. Вона охоплює ширший спектр понять, пов'язаних із якістю самих законів, їхньою відповідністю моральним і етичним засадам, а також із впровадженням механізмів контролю за їх реалізацією. У цьому контексті правозаконність виступає не лише як характеристика правового режиму, але і як ідеологічна основа формування правової культури суспільства.

У сучасній науковій літературі терміни "законність" та "правозаконність" часто розглядаються як взаємозамінні поняття, що характеризують одну й ту саму правову категорію. Вони об'єднують у собі ідею верховенства права, дотримання законів усіма суб'єктами правовідносин та забезпечення правового порядку в суспільстві. При цьому законність зазвичай акцентує увагу на формальному аспекті дотримання законів, тоді як правозаконність охоплює ширше коло питань, включаючи відповідність законів принципам справедливості, моральним та етичним нормам, а також механізми їх реалізації. У такий спосіб ці терміни відображають як нормативний, так і соціально-ціннісний характер правової системи.

Історично правозаконність формувалася як відповідь на потребу обмеження свавілля державної влади та встановлення чітких правових рамок для її функціонування. У процесі розвитку правових систем правозаконність еволюціонувала від принципу формальної законності до інтегративного правового стандарту, що включає елементи верховенства права (rule of law) [3]. У сучасному розумінні правозаконність слугує універсальною категорією, яка інтегрує міжнародно-правові стандарти та адаптується до специфіки національних правових систем, забезпечуючи єдність правового простору в умовах глобалізації.

Правозаконність характеризується низкою визначальних ознак, які роблять її універсальним критерієм оцінки ефективності правової системи. Зокрема, єдність права і закону вказує на необхідність відповідності нормативних актів принципам права, що є запорукою їхньої справедливості та соціальної легітимності. Верховенство закону, яке є основоположним принципом правозаконності, вимагає, щоб усі суб'єкти правовідносин, включаючи державні органи, діяли виключно на основі закону, забезпечуючи правову визначеність і стабільність.

Іншою важливою ознакою правозаконності є забезпечення справедливості та рівності перед законом, що полягає у створенні умов, за яких кожна особа має рівний доступ до правосуддя та однаковий захист своїх прав [1]. Водночас принцип зв'язаності державної влади правом забезпечує контроль за діяльністю органів держави, виключаючи свавільне втручання у права громадян.

У системі правових принципів правозаконність посідає особливе місце, оскільки поєднує в собі як загальнотеоретичні, так і прикладні аспекти правового регулювання. Вона тісно взаємодіє з принципами верховенства права, справедливості, гуманізму та правової передбачуваності, створюючи інтегративну основу для гармонійного функціонування правової системи.

Правозаконність також пов'язана з фундаментальними концепціями правової держави, суспільного договору та соціальної держави. Вона забезпечує гармонізацію суспільних інтересів, сприяючи формуванню стабільного правового порядку. Водночас, як правовий принцип, правозаконність формує основи для подальшого вдосконалення правової системи, закладаючи теоретичну базу для розробки ефективних гарантій її реалізації.

Отже, правозаконність виступає багатовимірним правовим феноменом, що забезпечує гармонію між нормативною і фактичною складовими правової системи. Її теоретичне осмислення є необхідним етапом для аналізу гарантій правозаконності та їхнього впровадження в сучасних умовах. Це дозволяє не лише формувати правові інститути, здатні забезпечити стабільність суспільних відносин, але і сприяти розвитку правової культури та усвідомленню важливості дотримання законів у житті суспільства.

Забезпечення гарантій правозаконності є однією з ключових складових стабільного функціонування правової системи, що спрямована на регулювання суспільних відносин відповідно до норм права. У юридичній науці ці гарантії розглядаються як сукупність заходів, механізмів та умов, що створюють основу для дотримання принципів законності всіма суб'єктами правовідносин. Вони забезпечують як належну реалізацію правових норм, так і їх ефективний контроль та захист, що дозволяє досягти високого рівня правової безпеки у суспільстві [4, с. 131–132].

На концептуальному рівні гарантії правозаконності об'єднують об'єктивні та суб'єктивні чинники, спрямовані на забезпечення не лише формального виконання законів, але й їх реальної дії у повсякденному житті. Ці чинники охоплюють нормативну, організаційну та ідеологічну складові, які взаємодіють у межах правової системи, створюючи необхідні передумови для ефективного функціонування держави.

Сутність гарантій правозаконності полягає у формуванні таких умов, за яких дотримання закону стає не лише юридичним обов'язком, але й суспільно необхідним імперативом [2]. Вони забезпечують підзвітність державних органів, гарантують рівність усіх перед законом та створюють механізми захисту прав і свобод громадян. Особливий акцент робиться на підвищенні ролі правової культури та правосвідомості суспільства, які є важливими факторами у формуванні поваги до закону та його авторитетності.

Системний підхід до аналізу гарантій правозаконності дозволяє виділити їх основні складові, серед яких юридичні, соціальні, економічні, політичні та організаційні. Юридичні гарантії включають у себе нормативно-правову базу, що визначає механізми реалізації правозаконності, а також контрольні функції державних інституцій, таких як судова система, прокуратура, правоохоронні органи. Соціальні гарантії, зі свого боку, підкріплюють правову систему через механізми соціальної справедливості, рівності та інклюзивності, створюючи основу для довіри громадян до держави.

Таким чином, гарантії правозаконності становлять багатовимірний феномен, який об'єднує теоретичні засади, нормативні положення та практичні механізми.

Розгляд класифікації гарантій правозаконності є етапом для глибокого аналізу їхньої структури, механізмів дії та значення у підтримці стабільності правової системи. Завдяки систематизації цих гарантій можливо визначити ключові напрями їхнього удосконалення та створити більш ефективні механізми забезпечення законності. У межах правової науки гарантії класифікують за їхньою природою, функціональним призначенням та ступенем впливу на суспільні відносини, що дає змогу оцінити їхню роль у практичному аспекті правозастосування.

Пропонується такий поділ гарантій правозаконності: юридичні, соціальні, економічні, політичні та організаційні. Кожна з цих категорій має власну специфіку, яка визначає її унікальне значення в системі забезпечення законності.

Юридичні гарантії займають центральне місце у забезпеченні правозаконності, оскільки базуються на нормативно-правових актах, що регулюють порядок реалізації законів. Вони охоплюють діяльність судової системи,

прокуратури, правоохоронних органів, а також інші інституційні механізми, спрямовані на захист правопорядку. Юридичні гарантії створюють нормативну основу, яка дозволяє формувати чіткі правила поведінки для всіх суб'єктів правовідносин. Значний акцент у цій сфері робиться на забезпеченні дієвості санкцій за порушення закону, оскільки саме ефективність покарання є важливим чинником у підтримці правозаконності [5, с. 232–233].

Соціальні гарантії ґрунтуються на принципах соціальної справедливості та рівності. Їхнім головним завданням є забезпечення рівного доступу громадян до правосуддя, можливості захисту своїх прав, а також створення умов для активної участі населення у правозастосовній діяльності. Ці гарантії також охоплюють правову освіту, яка сприяє підвищенню рівня правової свідомості та формуванню культури поваги до закону. Вони створюють передумови для формування довіри громадян до правової системи та її інститутів [8, с. 67].

Економічні гарантії забезпечують матеріальні та фінансові ресурси, необхідні для функціонування механізмів забезпечення правозаконності. Сюди належать фінансування судової системи, правоохоронних органів, антикорупційних структур та інших інституцій, а також підтримка економічної стабільності, яка є основою для реалізації права. Політичні гарантії формуються на основі демократичних принципів організації державної влади. Вони забезпечують функціонування політичних інститутів, таких як парламент, який ухвалює закони, і виконавчі органи, що їх реалізують. Особливу роль у цій групі гарантій відіграє механізм поділу влади, який запобігає концентрації влади в руках одного органу чи особи та сприяє взаємному контролю між гілками влади [7].

Організаційні гарантії включають комплекс заходів, спрямованих на забезпечення практичної реалізації законності. Вони охоплюють роботу судів, органів виконавчої влади, антикорупційних інституцій та інших структур, які здійснюють контроль за виконанням законів.

Кожна з цих груп гарантій взаємодіє з іншими, утворюючи єдину систему забезпечення правозаконності. Юридичні гарантії створюють нормативну базу, соціальні підкріплюють її через довіру населення, економічні забезпечують необхідні ресурси, політичні гарантують організацію влади, а організаційні механізми забезпечують реалізацію усіх попередніх елементів на практиці.

Механізми реалізації гарантій правозаконності забезпечують ефективне впровадження принципів законності у практичну діяльність усіх суб'єктів правовідносин. Основою цих механізмів є нормативно-правова база, яка закріплює порядок дотримання законів та встановлює відповідальність за їх порушення. У цьому контексті ключову роль відіграє якість законодавства, що визначає його відповідність принципам верховенства права, справедливості та передбачуваності. Узгодженість нормативних актів, відсутність правових колізій і прогалин є передумовою стабільного правового порядку.

Значний акцент у механізмах реалізації робиться на правозастосовній діяльності, що охоплює функціонування судової системи, прокуратури та правоохоронних органів. Судова система, як гарант захисту прав і свобод громадян, забезпечує вирішення правових спорів, відновлення порушених прав та притягнення до відповідальності за порушення законів. Діяльність прокуратури і правоохоронних органів спрямована на виявлення, розслідування та попередження правопорушень, що сприяє підтримці правопорядку. Важливим елементом є також неупередженість і професіоналізм працівників цих органів, адже саме від них залежить об'єктивність та ефективність реалізації закону.

Контроль за дотриманням законності є невід'ємною складовою механізмів правозаконності. Державний контроль здійснюється через наглядові органи, які перевіряють діяльність суб'єктів правовідносин на предмет відповід-

ності законам. Прокуратура виконує функцію загального нагляду, забезпечуючи своєчасне реагування на порушення. Громадський контроль включає участь правозахисних організацій, спостереження з боку громадянського суспільства та інші форми впливу на правозастосовну діяльність [6]. Ця складова сприяє прозорості та підзвітності органів державної влади.

Організаційні механізми охоплюють діяльність інституцій, які безпосередньо забезпечують функціонування правової системи. Судові, адміністративні та антикорупційні органи відіграють ключову роль у цьому аспекті. Вони забезпечують належну організацію процесів, пов'язаних із застосуванням законів, та реалізують заходи щодо зміцнення правопорядку. До цієї категорії належить також процедура вирішення адміністративних справ і механізми, які спрощують доступ до правосуддя.

Освітня складова механізмів реалізації гарантій правозаконності передбачає формування правової культури у суспільстві. Правова освіта, просвітницькі заходи та популяризація знань про закони сприяють підвищенню рівня правосвідомості громадян. Високий рівень правової культури формує суспільну повагу до законів та готовність громадян брати активну участь у забезпеченні їх дотримання.

Економічна підтримка функціонування механізмів правозаконності є важливою передумовою їхньої ефективності. Адекватне фінансування судової системи, правоохоронних органів, антикорупційних інституцій і освітніх програм гарантує можливість їхнього належного функціонування. У цьому аспекті важливо враховувати необхідність стабільного розподілу ресурсів, що сприяє усуненню нерівності у доступі до правової допомоги.

Координація між різними елементами механізмів забезпечує їхню цілісність та ефективність. Співпраця між державними органами, громадськими структурами та науковими інституціями створює умови для вдосконалення правозастосування та забезпечення високого рівня довіри до правової системи.

Висновки. Правозаконність, як фундаментальний принцип правової держави, вимагає ефективної реалізації через систему гарантій, які забезпечують її функціонування та дотримання всіма суб'єктами правовідносин. Основу цієї системи становлять механізми, які поєднують нормативно-правові, правозастосовні, контрольні, організаційні та освітні інструменти. Їхній комплексний характер дозволяє враховувати різноманітні аспекти суспільного життя та забезпечувати стабільність правового порядку.

Юридична база гарантій правозаконності, що включає конституційні норми, закони та підзаконні акти, створює основу для регулювання поведінки суб'єктів правовідносин. Водночас ефективна діяльність судової системи та правоохоронних органів гарантує захист прав і свобод громадян, забезпечуючи належне виконання закону.

Контрольні механізми, які включають як державний, так і громадський контроль, відіграють важливу роль у забезпеченні прозорості та підзвітності діяльності органів влади. Взаємодія цих механізмів із організаційними елементами, такими як антикорупційні структури та адміністративні процедури, створює необхідні передумови для забезпечення верховенства права.

Соціальний аспект гарантій, що базується на принципах справедливості та рівності, сприяє формуванню довіри громадян до правової системи. Освітня складова, у свою чергу, допомагає підвищити рівень правосвідомості населення, формуючи культуру поваги до закону.

Ефективна реалізація гарантій правозаконності залежить від стабільного фінансування судової системи та правоохоронних органів, що забезпечує їхнє належне функціонування. Рівномірний розподіл ресурсів сприяє усуненню нерівності у доступі до правової допомоги, створюючи умови для дотримання прав і свобод усіх громадян.

Координація між різними елементами механізмів гарантій правозаконності забезпечує їхню цілісність і системність. Злагоджена співпраця між державними органами, громадянським суспільством і науковими установами дозволяє вдосконалювати правову політику та адаптувати її до сучасних умов.

Отже, механізми реалізації гарантій правозаконності є складною, але цілісною системою, яка дозволяє досягати балансу між нормативними приписами та їхнім практичним виконанням. Їхнє вдосконалення сприятиме зміцненню правопорядку, захисту прав громадян та сталому розвитку правової держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. 4.3.9.9. Рівність сторін. Конституційний Суд України. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/4399-rivnist-storin>
2. Васін Є. Ю. Гарантії законності в правозастосовчій діяльності. *Право і суспільство*. 2012. №4. С. 33-37. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Pis_2012_4_10.pdf
3. Від законності до верховенства права: суддя Верховного Суду дослідив еволюцію застосування принципів права у практиці ВС. *Судова влада України*. 2023. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1444321/>
4. Дашутін І. В. Юридичні гарантії законності у трудових відносинах за участю судді. *Науковий вісник Ужгородського університету: серія: Право*. 2023. Т. 2. Вип. 80. С. 130-134. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/58777>
5. Доценко О.С. Юридичні гарантії законності у сфері запобігання організованій злочинності в Україні. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. №3(104). С. 231-240. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/910cc4c9-b624-4ca5-b92a-283c4f0c8058/content>
6. Дуліна О., Крупник А. Громадський контроль як складова публічного управління: багаторівневий вимір. *Актуальні проблеми державного управління*. Том 3. № 84. 2021. С. 19-23. URL: <http://uran.oridn.odessa.ua/article/view/246229>
7. Крижанівський А. Ф. Доктринальний і прикладний статус категорії «гарантії правового порядку». *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. 2009. С. 81-89. URL: <http://naukovipraci.nuoua.od.ua/arhiv/tom8/11.pdf>
8. Марушій О. А. Сутність законності у сфері державного управління та гарантій її дотримання. *Вісник Національного університету Львівська політехніка. Серія: Юридичні науки*. 2015. №824. С. 65-70. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/vnulpurn_2015_824_13.pdf

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВИХ АКТІВ В УКРАЇНІ: ВІД ДАВНИНИ ДО СУЧАСНОСТІ

EVOLUTION OF LEGAL ACTS IN UKRAINE: FROM ANCIENTITY TO MODERNITY

Сидоренко О.О., к.ю.н.,

асистент кафедри теорії та історії права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена актуальним проблемам еволюції правових актів в Україні, починаючи з Київської Русі й до теперішнього часу, показати їхню роль у формуванні національної ідентичності та розкрити зв'язок між історичними подіями та правовими реформами.

Дослідження зорієнтовано на ключових етапах розвитку національного законодавства, що визначили формування демократичної, правової держави та її інтеграцію в європейський правовий простір. Історія українського законодавства охоплює тисячоліття, протягом яких правова система трансформувалася, відображаючи політичні, соціальні та культурні зміни. Від перших кодифікацій права в часи Київської Русі до сучасного законодавства незалежної України правові акти стали дзеркалом історичних подій, політичних зрушень і культурних впливів. У статті також висвітлено період євроінтеграції, який охоплює адаптацію українського законодавства до стандартів Європейського Союзу. Значна увага приділена Угоді про асоціацію між Україною та ЄС, реформуванню судової системи, впровадженню антикорупційних ініціатив та децентралізації.

Особливе місце займають законодавчі зміни, запроваджені в умовах воєнного стану, зокрема посилення оборонного законодавства, підтримка внутрішньо переміщених осіб, спрощення умов для бізнесу та ратифікація міжнародних угод. Розглянуто правові механізми, спрямовані на зміцнення обороноздатності, забезпечення економічної стабільності та соціального захисту громадян. Законодавчі ініціативи України в умовах повномасштабної війни з 2022 р. демонструють оперативність і прагнення адаптувати правове поле до нових викликів. Зроблено висновок, що розвиток правової системи є безперервним процесом, Україна продовжує адаптувати своє законодавство до умов війни, що дозволяє ефективніше протистояти агресору, підтримувати громадян і бізнес, а також зміцнювати міжнародну співпрацю. Ці ініціативи мають стратегічне значення для перемоги та післявоєнної відбудови країни. Історія еволюції правових актів в Україні демонструє, як суспільство через закони відображало свої прагнення до справедливості, свободи та суверенітету.

Ключові слова: право, джерела права, правовий акт, закон, звичай, кодифікація.

The article is devoted to the current problems of the evolution of legal acts in Ukraine, starting from Kyiv Russ' to the present day, to show their role in the formation of national identity and to reveal the connection between historical events and legal reforms.

The research is focused on the key stages of the development of national legislation that determined the formation of a democratic, legal state and its integration into the European legal space. The history of Ukrainian legislation spans millennia, during which the legal system has transformed, reflecting political, social and cultural changes. From the first codifications of law in the days of Kyiv Russ to the modern legislation of independent Ukraine, legal acts have become a mirror of historical events, political shifts and cultural influences. The article also covers the period of European integration, which covers the adaptation of Ukrainian legislation to the standards of the European Union. Considerable attention is paid to the Association Agreement between Ukraine and the EU, the reform of the judicial system, the implementation of anti-corruption initiatives and decentralization.

A special place is occupied by legislative changes introduced under martial law, including strengthening of defense legislation, support for internally displaced persons, simplification of business conditions, and ratification of international agreements. Legal mechanisms aimed at strengthening defense capabilities, ensuring economic stability and social protection of citizens are considered. Legislative initiatives of Ukraine in conditions of full-scale war from 2022. Demonstrate efficiency and a desire to adapt the legal field to new challenges. It was concluded that the development of the legal system is a continuous process; Ukraine continues to adapt its legislation to the conditions of war, which allows to more effectively resist the aggressor, support citizens and businesses, as well as strengthen international cooperation. These initiatives are of strategic importance for the victory and post-war reconstruction of the country. The history of the evolution of legal acts in Ukraine demonstrates how society reflected its aspirations for justice, freedom and sovereignty through laws.

Key words: law, sources of law, legal act, law, custom, codification.

Постановка проблеми. Сьогодні Україна стоїть перед новими викликами – війна, євроінтеграція, захист прав людини, цифровізація державного управління. Усе це впливає на правову систему, яка має відповідати не лише сучасним потребам, а й слугувати фундаментом для майбутнього розвитку країни. Жодна держава не може ефективно функціонувати без збалансованої системи правових актів.

Метою дослідження є аналіз і простеження основних етапів еволюції правових актів України, починаючи з Київської Русі й до теперішнього часу, показати їхню роль у формуванні національної ідентичності та розкрити зв'язок між історичними подіями та правовими реформами.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окреслена тема має як теоретичний, так і історичний аспект і не була предметом комплексного дослідження. Проте вітчизняні науковці зробили значний внесок у дослідження правових актів, розвитку національного законодавства та правової системи. Серед них можна виділити істориків права, теоретиків та практиків, які аналізували різні аспекти права. М. Драгоманов один із перших українських мислителів, який досліджував взаємозв'язок права, суспільства та політики. Його праці торкалися ідеї автономії, прав людини

та ролі правових актів у забезпеченні свобод. Б. Кістяківський відомий правознавець і філософ, який розглядав питання законності, правопорядку та державного управління. Аналізував теорію держави і права, досліджував принципи правової держави. М. Грушевський хоча більше відомий як історик, Грушевський досліджував правові аспекти розвитку українського суспільства, зокрема акти, які формували автономію України у складі різних держав. С. Шелухін український юрист, автор праць із конституційного права. Брав участь у створенні правових документів Української Народної Республіки. Та сучасні: В. Тацій, О. Малиновська, Ю. Шемшученко, Н. Онищенко, О. Костенко та інші. Науковці Б. Бачур, В. Рубаник досліджували окремі історичні правові інститути. У багатьох наукових працях розкрито питання щодо звичаєвого права в Україні (дослідження І. Усенка, Б. Бачура, М. Бедрія, Л. Кушинської). Незважаючи на те, що правовий акт не був в них об'єктом дослідження, про нього згадують у контексті звичаєвого права на різних етапах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Право є однією з основних складових будь-якої держави. Воно формує правила, за якими живе суспільство, забезпечує порядок, регулює відносини між громадянами та владою, захищає права і свободи кожного.

Право – система встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових норм, дотримання і виконання яких забезпечується як переконанням, так і силою державного примусу [1, с. 691]. Для України, з її багатовіковою історією боротьби за незалежність і державність, еволюція правових актів відображає не лише розвиток правової системи, а й поступову трансформацію суспільних цінностей, ідей та ідентичності. У зв'язку із чим здійснено історико-правовий аналіз правових актів та їх співвідношення на різних етапах розвитку.

Правові акти є основою, на якій будуються державне управління, економічні відносини та суспільний порядок. Під правовим актом зазвичай розуміють документ, що є зовнішньою юридичною формою закріплення змістовних елементів правової системи (норм права, індивідуальних приписів, автономних рішень осіб та ін.) [2, с. 195]. Історія українського законодавства охоплює тисячоліття, протягом яких правова система трансформувалася, відображаючи політичні, соціальні та культурні зміни. Від перших кодифікацій права в часи Київської Русі до сучасного законодавства незалежної України правові акти стали дзеркалом історичних подій, політичних зрушень і культурних впливів. «Руська Правда», Литовські статuti, Березневі статті, Конституція Пилипа Орлика – це не просто документи, а свідчення складного шляху української правової традиції, яка змінювалася під впливом завойовників, інтеграції з іншими державами та внутрішніх реформ.

«Руська Правда» – один із найвизначніших правових документів доби Київської Русі, який став основою правової системи цього періоду. Його створення датується приблизно XI століттям, а головним ініціатором вважають князя Ярослава Мудрого. За словами відомого історика Михайла Грушевського, «Руська Правда була дзеркалом тогочасного побуту і свідченням раннього державного правопорядку Русі» [3]. Перші письмові звичаєві норми на українських землях були кодифіковані у цьому документі, який регулював майнові, сімейні та кримінальні відносини. Основою його норм було звичаєве право, яке відображало традиції слов'янських громад. Наприклад, статті «Руської Правди» встановлювали покарання за крадіжку, умисне вбивство чи образу честі, що відображало суспільні цінності того часу. Правові акти Київської Русі заклали фундамент писемного права на українських землях. Основними принципами «Руської Правди» були: пріоритет відшкодування збитків над покаранням (наприклад, замість тілесних покарань або смертної кари передбачалася «вира» – штраф, що сплачувався постраждалому або його родині); соціальна стратифікація. Документ відображав ієрархічну структуру суспільства: різні категорії населення (князі, бояри, смерди, челядь) мали різні права та обов'язки (наприклад, «вира» за вбивство залежала від соціального статусу жертви). Також захист приватної власності (кодекс містив норми, що регулювали майнові відносини, зокрема правила спадкування, захисту володіння та відповідальності за крадіжки).

Історичне та юридичне значення «Руської Правди» не лише у тому, що вона стала першим письмовим звітним правових норм у Київській Русі, а й важливим джерелом права для пізніших епох, відображала реальні та соціальну структуру тогочасного суспільства, впливала на розвиток права в наступні століття, зокрема у Литовських статутах, сприяла утвердженню письмових правових традицій на українських землях. «Руська Правда» увібрала в себе елементи як слов'янського звичаєвого права, так і впливів сусідніх народів. Зокрема, можна простежити паралелі з візантійськими правовими нормами, що впливали на Київську Русь через культурні зв'язки.

Таким чином, «Руська Правда» є не лише історично значущим документом, а й символом правової культури, яка закладала основи для розвитку законодавства на українських землях.

Після розпаду Київської Русі українські землі увійшли до складу Литви та Польщі. У цей період правова система розвивалася у двох напрямках: Литовські статuti (1529, 1566, 1588) – унікальні кодифіковані акти, які регулювали як приватне, так і публічне право (вони поєднували звичаєве право з новими правовими нормами) та магдебурзьке право, яке стало важливим правовим явищем в історії українських земель у період їх входження до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Це право, що походить із середньовічного німецького міста Магдебург, надавало містам значну автономію, зокрема у сфері управління, економіки та судочинства, правовий захист жителів та врегулювання торговельних і майнових відносин. Наприклад, міста Київ, Львів та Кам'янець-Подільський активно використовували магдебурзьке право, що сприяло їхньому економічному та культурному розвитку, зокрема «отримання Києвом Магдебурзького права стало важливою подією, яка вивела місто з-під влади воєвод і надала йому можливість самостійно організовувати внутрішнє управління, що сприяло розвитку торгівлі та ремесел» [4, с. 144].

Литовські статuti були прогресивними для свого часу: вони захищали права шляхти, регулювали земельні відносини, передбачали обмеження свавілля з боку влади. Їхній вплив відчувався навіть після ліквідації Литовської держави. Сучасна історико-правова наука виділяє XVI ст. як період, коли правовий акт є основним джерелом права. Це не означає, що звичай вже ним не був, дежкі вчені навіть вважають його і на цьому етапі провідним джерелом, але більш обґрунтованою здається думка, що законодавство Великого князівства Литовського еволюціонувало в межах загальноєвропейських правових принципів [5, с. 207].

Із включенням українських земель до складу Російської імперії в кінці XVIII – на початку XIX століття автономія міст почала скорочуватися. У 1835 році Магдебурзьке право було офіційно скасоване на більшості територій України. Проте магдебурзьке право відіграло ключову роль у розвитку українських міст, сприяло їхньому економічному піднесенню, запровадженню принципів місцевого самоврядування та формуванню міської культури, «самоврядування, закладене Магдебурзьким правом, адаптувалося до місцевих умов і стало частиною правової традиції, поєднавши європейські ідеї із звичаєвим правом українців» [6, с. 157]. Його традиції залишилися основою для пізніших реформ місцевого управління на українських землях. Як зазначав історик Іван Крип'якевич, «Магдебурзьке право стало ключем до розуміння структури середньовічного міського життя в Україні, символом прагнення до автономії та справедливого врядування» [4].

Період існування Війська Запорозького (XVII–XVIII ст.) характеризується спробами створення автономної правової системи. Основу становили Березневі статті 1654 року (статті Богдана Хмельницького), які закріплювали права Гетьманщини в межах Московської держави та Конституція Пилипа Орлика (1710) – один із перших європейських конституційних актів. Вона регулювала розподіл влади між гетьманом, старшиною та народом, закладала принципи демократії. Козацьке звичаєве право було основою для регулювання внутрішнього життя. Звичаї громади, військові ради та гетьманські універсали слугували джерелами права.

Цей період підкреслює прагнення українців до самостійного правового регулювання в умовах обмеженої автономії.

Основні положення Березневих статей: збереження внутрішнього самоуправління Гетьманщини; визнання прав Війська Запорозького на обрання гетьмана та старшини, незалежність судової системи та збереження чинності козацьких звичаїв, зобов'язання Московської держави захищати території Гетьманщини від зовнішніх загроз. Однак із часом Московська держава дедалі більше обмежувала автономні права, що призвело до конфліктів.

Конституція Пилипа Орлика (1710) – один із перших європейських конституційних актів, ухвалена після поразки у Полтавській битві, стала спробою впорядкувати правову систему Гетьманщини та закріпити її суверенітет. Її текст поєднував демократичні ідеї з традиційними засадами управління. Основні положення: розподіл влади (влада поділялася між гетьманом, генеральною старшиною та Генеральною радою – представниками народу); права і свободи громадян (документ проголошував захист інтересів простих козаків і міщан); правосуддя (суд мав бути незалежним і справедливим, рішення приймалися на основі закону, а не волі окремих осіб). «Гетьман не повинен нікого карати за своїм бажанням, без суду і слідства, а всі справи вирішувати на основі законів і у згоді з Генеральною радою» [6, стаття 6].

Звичаєве право Війська Запорозького формувалося на основі традицій і неписаних правил, які існували серед козацьких громад. Воно регулювало повсякденне життя, військову дисципліну, майнові відносини та функціонування громад. Основними елементами звичаєвого права були: військові ради – головний механізм ухвалення рішень. На раді могли обговорюватися всі важливі питання – від обрання гетьмана до судових справ. Універсали гетьмана: правові акти, які видавалися гетьманом для врегулювання окремих питань (податки, розподіл землі, організація війська) та громадські звичаї (громади самостійно розв'язували конфлікти на основі усталених традицій). Цей період став кульмінацією боротьби українців за самостійність. Правова система Гетьманщини була яскравим прикладом прагнення до демократичного врядування, навіть під тиском зовнішніх держав. Проте поступове обмеження автономії Московією (наприклад, запровадження Малоросійської колегії в 1722 р.) ускладнювало функціонування власного права.

Березневі статті заклали початкові умови для автономії Гетьманщини, хоч і стали першим етапом її обмеження. Конституція Пилипа Орлика стала унікальним прикладом політико-правового мислення того часу, її демократичні ідеї випереджали епоху. Звичаєве право Війська Запорозького було унікальним феноменом, який об'єднував громади навколо принципів рівності, справедливості та колективного прийняття рішень. Як зазначає історик Наталія Яковенко: «Правова система Війська Запорозького була своєрідним синтезом української звичаєвості та європейської правової культури, що дозволяло їй бути ефективною навіть в умовах зовнішнього тиску» [7, с. 235].

Ця епоха демонструє прагнення українського народу до правової самостійності, закладаючи основи для подальших спроб державотворення.

З XVIII століття українські землі увійшли до складу двох імперій – Російської та Австро-Угорської. Це призвело до значної уніфікації права. У Наддніпрянській Україні діяли Звід законів Російської імперії, які скасували більшість місцевих правових норм. У Західній Україні функціонувало Галицьке цивільне право, створене на основі австрійського загального цивільного кодексу 1811 року. Централізована система права обмежувала використання українських правових традицій, однак українці продовжували боротися за відновлення власного законодавства.

На початку XVIII ст. збільшується кількість правових актів самодержавної влади, що видавалися спеціально для України, а також загальноімперських законодавчих актів. Якщо у другій половині XVII ст. в Росії видавалося по 36 указів на рік, то в першій половині XVIII ст. – по 160 указів [8, с. 217]. В Україні було запроваджено кілька сотень нових нормативних актів [9, с. 48]. Саме вони були основним джерелом права, регулювали найважливіші відносини.

Після розпаду імперій та створення незалежної Української Народної Республіки (УНР) розпочалася розбудова власної правової системи.

Конституція УНР прийнята 29 квітня 1918 р. визначила основи державного устрою, проголосила права громадян, заклала демократичні принципи та стала першим повноцінним основним законом у сучасній українській історії. «Українська Народна Республіка є самостійною, ні від кого незалежною державою, і джерело суверенності в ній лежить в народі України» (Стаття 1) [11]. Конституція гарантувала широкі права громадянам, зокрема рівність усіх перед законом, незалежно від статі, національності, віросповідання чи соціального статусу. «Всі громадяни Української Народної Республіки рівні в своїх громадянських і політичних правах» (Стаття 6) [11]. «Громадянські і політичні права належать усім громадянам Української Народної Республіки без різниці статі, віри, національності, освіти, майнового стану і податку» (Стаття 14) [11]. Україна визнавалася державою із широким місцевим самоврядуванням. В адміністративному поділі країни передбачалося створення автономних громад, які самостійно вирішували свої внутрішні справи.

Конституція УНР була однією з найпрогресивніших для свого часу. Вона вперше у світовій практиці закріпила рівність чоловіків і жінок у виборчих правах, передбачала мирний спосіб вирішення конфліктів і розширення прав людини, гарантувала незалежність суду, що забезпечувало реальне верховенство права. Конституція стала символом відродження української державності після століть іноземного панування. Її положення орієнтувалися на найкращі європейські конституційні традиції того часу, що підкреслювало прагнення України до інтеграції в міжнародну спільноту. Хоча Конституція УНР не була повноцінно реалізована через гетьманський переворот (29 квітня 1918 р.) та політичну нестабільність, вона залишається важливою частиною української правової спадщини.

Радянський період (1921–1991 р.р.) характеризувався централізацією правової системи, її уніфікацією з правом СРСР. Конституції УРСР (1937, 1978) встановлювали загальні норми, які часто не виконувалися через авторитарний режим.

Після падіння УНР і перемоги в україно-російській війні 1918–1920 р.р., Радянська Росія встановила в Україні радянську владу та сформувала залежну від Росії нову соціалістичну державу – Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР, потім УРСР).

Перший період діяльності радянської влади в Україні був зовсім відмінним від державного будівництва часів УНР, особливо в частині законотворчості та розділення влади на законодавчу, виконавчу і судову. Україна, починаючи з першої радянської Конституції 1919 р. ввійшла у довгий період «всевладдя рад», такої правової системи, де влада концентрувалася на вертикалі рад і де Верховна Рада СРСР фактично стала вищим/єдиним органом законодавчої влади.

Головними відмінностями правової системи тодішньої УРСР від інших держав стало ігнорування приватної власності, домінування принципу класової боротьби і переваги одних класів над іншими у правах, визнання державною ідеологією комуністичної партії, визнання верховенства законів СРСР над законами УРСР, не визнання місцевого самоврядування.

В перші роки радянської влади в Україні, рішення прийняті її органами підтверджують не самостійність «української влади» та її «не правовий характер», підтвердженням цього є архівні документи цього періоду [12].

Конституція УРСР 1937 р., проголосивши принцип соціалізму «від кожного за його здібністю, кожному – за його працею», намагалася ззовні максимально збільшити подібність радянського устрою до устрою демократичних держав. Так, було декларовано свободу друку, зборів, мітингів, демонстрацій, недоторканність особи, житла і листування, свободу відправлення релігійних культів та інші права особи й громадянські свободи. Багатоступеневі вибори до органів влади замінювалися прямими;

проголошувалося загальне і рівне виборче право при таємному голосуванні. Реально ці норми не діяли; вони були потрібні, аби перед світовою спільнотою і власним народом маскувати злочинну сутність тоталітарного режиму. Права і свободи людини були несумісні з масовими репресіями, які з кінця 20-х років розпочалися в Україні [13, с. 85].

Друга світова війна завдала Україні більше втрат і руйнувань, ніж будь-якій іншій країні Європи. В умовах воєнного стану утворилося своєрідне нормативно-правове поле з різними засобами стимулювання та примусу людей до воєнно-бойової та трудової діяльності. Характерним було посилення кримінальної репресії [13, с. 114].

Проголошення незалежності України у 1991 р. стало початком нової ери у правовій історії. Верховна Рада УРСР ухвалила Акт проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.), який юридично закріпив суверенітет України. Прийняття Конституції України 28 червня 1996 р. стало фундаментом сучасного законодавства. Конституція проголосила верховенство права, демократичні цінності, поділ влади та права людини [14]. Україна активно реформує своє законодавство, адаптуючи його до стандартів ЄС (Угода про асоціацію між Україною та ЄС 2014 р.).

Особливу роль відіграють реформи у сферах правосуддя, антикорупційної політики та захисту прав людини. Виклики воєнного стану та інтеграція до ЄС змушують Україну створювати нові правові механізми, наприклад, законодавство про військову допомогу, відновлення зруйнованої інфраструктури та судову реформу.

Сьогодні українська правова система стикається з низкою викликів: забезпечення реального верховенства права; цифровізація правових процедур (електронні суди, онлайн-доступ до законів); гармонізація з правовими стандартами ЄС; вирішення проблем, пов'язаних із війною, включаючи захист прав переселенців, реабілітацію військових та відновлення територій. Законодавчі ініціативи України в умовах повномасштабної війни з 2022 р. демонструють оперативність і прагнення адаптувати правове поле до нових викликів.

Перспективи українського законодавства пов'язані з розширенням демократичних принципів, створенням сприятливого середовища для економіки та захистом прав громадян. Україна продовжує адаптувати своє законодавство до умов війни, що дозволяє ефективніше протистояти агресору, підтримувати громадян і бізнес, а також зміцнювати міжнародну співпрацю. Ці ініціативи мають стратегічне значення для перемоги та післявоєнної відбудови країни.

Висновки. Історія еволюції правових актів в Україні демонструє, як суспільство через закони відображало свої прагнення до справедливості, свободи та суверенітету. Від «Руської Правди» до сучасної Конституції Україна пройшла шлях боротьби, реформ та інтеграції з міжнародною спільнотою. Розвиток правової системи залишається важливим чинником у побудові сильної, демократичної держави, здатної захищати права своїх громадян та забезпечувати їх благополуччя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. 2-ге вид., переробл. і доповн. К.: Вид-во «Юридична думка», 2012. 1020 с.
2. Теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. Х.: Право, 2014. 368 с.
3. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. К.: Наук. думка, 1992. (Пам'ятки іст. думки України). Т. 2. 1992. 640 с.
4. Історія України / І. П. Крип'якевич; відп. ред.: Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. Львів: Світ, 1990. 519 с.
5. Правовий звичай як джерело українського права IX – XIX ст. / за ред. І. Б. Усенка. Київ: Наукова думка, 2006. 280 с.
6. Україна. Історія. / Орест Субтельний; [пер. з англ. Ю. Шевчука; вступ. ст. С. В. Кульчицького]. Київ: Либідь, 1991. 509, [1] с.
7. Фаріон І. «Конституція Пилипа Орлика 1710 року» крізь призму її базових когнітивних термінів *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». 2011. № 709. С. 125–131.
8. Рубаник В. Є. Інститут власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку в період до 1917 року: історико-правове дослідження. Харків: Легас, 2002. 352 с.
9. Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України. Київ: Вид-во Київського університету, 1968. 171 с.
10. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. Київ: Генеза, 1997. 312 с. (вид. 2-ге, перероблене та розширене: Київ: Критика, 2005. 584 с. вид. 3-тє, перероблене та розширене: Київ: Критика, 2006. 584 с.
11. Конституція Української Народньої Республіки [Архівовано 15 травня 2020 у Wayback Machine.] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text>
12. Протокол засідання Тимчасового робітничо-селянського уряду України про урядову кризу, ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 40–40 зв. Засвідчена копія; Постанова Ради народних комісарів УСРР про скасування концтаборів, м. Харків, 30 січня 1922 р. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1922, № 4. Ст. 63.; м. Київ 30 січня 1937 року, <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1937.html>.
13. Іванов В. М. Історія держави і права: Навч. посіб. К.: МАУП, 2002. Ч. 2. 2003. 224 с.
14. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

ЮРИДИЧНА НАУКА ЯК РУШІЙНА СИЛА ЕФЕКТИВНОГО РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

LEGAL SCIENCE AS THE DRIVING FORCE FOR THE EFFECTIVE DEVELOPMENT OF THE LEGAL STATE

Сидоркіна Р.Д., доцент кафедри права

Західнодонбаський інститут

ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

Житник М.О., доцент кафедри права

Західнодонбаський інститут

ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

Стаття присвячена висвітленню питань щодо значення і ролі сучасної моделі юридичної науки в ефективному розвитку правової держави за умови викликів та загроз. Становлення і розвиток багатостраждальної України як правової та європейської держави залежить від якості освіти та модернізованої юридичної науки. На основі аналізу сучасних наукових джерел встановлено, великою загрозою і викликом для всієї освіти і науки стали пандемія COVID-19 та воєнна агресія росії проти України. Назріла необхідність усвідомити вказані трансформації, пізнати сучасні перетворення в усіх сферах життя українського населення. Юридична наука виявляє, досліджує проблеми державно – правового характеру, вивчає явища, події, аналізує їх та надає пропозиції по удосконаленню правового врегулювання суспільних відносин. В статті представлено результати теоретичного дослідження існуючих підходів щодо значення науки та зростання її ролі в умовах війни. Акцент зроблено на підвищення значення особи в українському суспільстві в умовах сьогодення. Наголошується, наука є важливим чинником прогресу суспільства, підвищення добробуту громадян, їх духовного та інтелектуального зростання. В умовах війни юридична наука зазнала суттєвих позитивних змін пов'язаних з переходом пріоритету загальноновизначених норм міжнародного права над нормами національного законодавства. Встановлено, підвищення ефективності юридичних досліджень науковими колами, дають можливість розв'язувати щоденні складні питання держави в умовах сьогодення. Охарактеризовано головні завдання юридичних наук, щодо розуміння державних явищ; проведення виваженої юридичної політики; підвищення правової культури населення. Пропонується науковим колам суттєво впливати на розробку концепцій законодавчих актів, більше уваги приділяти їх систематизації, реально втілювати у юридичну практику принцип верховенства права та Конституції України. Особливої уваги в статті приділено втратам нанесеним війною освітній та науковій інфраструктурі. Автори переконані, передумовою відновлення освіти й науки є перегляд правового статусу закладів освіти й наукових установ і надання їм автономії, що зменшить залежність від бюджетного фінансування. З огляду на важливість порушених в статті питань, пропонується вирішувати проблеми в юридичній науці шляхом системного оновлення законодавства на основі юридичних наукових досліджень та прийняття державою своєчасних виважених політичних й економічних рішень.

Ключові слова: наука, юридична наука, наукові кола, правова держава, верховенство права, правова культура.

The article is devoted to highlighting issues regarding the importance and role of the modern model of legal science in the effective development of the rule of law in the face of challenges and threats. The formation and development of the long-suffering Ukraine as a legal and European state depends on high-quality education and modernized legal science. Based on the analysis of modern scientific sources, it has been established that the COVID-19 pandemic and Russia's military aggression against Ukraine have become a great threat and challenge for all education and science. There is a need to realize the indicated transformations, to learn about modern changes in all spheres of life of the Ukrainian population. Legal science identifies, investigates problems of a state-legal nature, studies phenomena, events, analyzes them and provides proposals for improving the legal regulation of social relations. The article presents the results of a theoretical study of existing approaches to the importance of science and the growth of its role in the conditions of war. The emphasis has been placed on increasing the importance of the individual in Ukrainian society in the present conditions. It has been emphasized that science is an important factor in the progress of society, improving the well-being of citizens, and their spiritual and intellectual growth. In the conditions of the war, legal science underwent significant positive changes associated with the transition of priority of generally recognized norms of international law over the norms of national legislation. It has been established that increasing the effectiveness of legal research by academic circles makes it possible to solve daily complex issues of the state in the present conditions. The main tasks of legal sciences have been characterized, regarding the understanding of state phenomena; conducting a balanced legal policy; improving the legal culture of the population. It has been proposed that academic circles should significantly influence the development of legislative acts concepts, pay more attention to their systematization, actually implement the principle of the rule of law and the Constitution of Ukraine in legal practice. Special attention has been paid to the educational and scientific infrastructure losses caused by the war. The authors are convinced that a prerequisite for the restoration of education and science is to review the legal status of educational and scientific institutions and grant them autonomy, which will reduce dependence on budget funding. Given the importance of the issues raised in the article, solving problems in legal science is possible through a systematic update of legislation on the basis of legal scientific research and the adoption of timely, balanced political and economic decisions by the state.

Key words: science, legal science, academic circles, legal state, rule of law, legal culture.

Актуальність теми. Ефективний розвиток сучасної України і становлення її як європейської держави залежить від різних сфер, а саме: якості освіти, модернізованої науки, особливо юридичної, успішного розвитку економіки. Важливою загрозою та викликом для держави, в тому числі для всієї системи освіти і юридичної зокрема, стали пандемія коронавірусної інфекції та воєнна агресія росії проти України.

Назріла необхідність осмислити вище зазначені трансформації, пізнати сучасні перетворення в соціальній, економічній, правовій сфері. У визначенні шляхів розвитку України як правової, соціальної держави велика роль безумовно належить особливому виду науки, юридичної. Оскільки саме вона досліджує і виявляє державно-правові

проблеми, вивчає предмети, явища, події, які пов'язані з державно-правовими процесами, надає можливість запропонувати пропозиції по удосконаленню врегулювання суспільних відносин за допомогою права, закону та миттєво реагує на виклики сьогодення.

Слід зауважити, що значення юридичних наук в умовах війни, поступово зростає, оскільки це обумовлено як необхідністю підняти роль особи в українському суспільстві та захистити її права і свободи.

Аналіз наукових досліджень свідчить про постійну увагу вчених до питання значення та ролі юридичної науки в розвитку правової держави в умовах сучасних загроз Україні.

Значний внесок у розвиток вітчизняної юридичної науки, її стану та сутності здійснили відомі вчені – Т. Гуменюк [6], О. Дубасенюк [7], Н. Корчак [4], Л. Луць [12] та інші.

Однак, існує необхідність прискорити удосконалення процесів пов'язаних із правотворенням та правозастуванням, враховуючи всі виклики в Україні, і це можливо в рамках юридичної науки.

Метою статті є висвітлення питань значення сучасної моделі юридичної науки в ефективному розвитку правової держави за умови викликів та загроз.

Виклад основного матеріалу. Якісна освіта і наука, зокрема юридична є наріжним каменем збереження України як держави, основою нашого майбутнього, а тому забезпечення і оцінювання їх якості не можуть бути позбавлені нашої уваги. Від початку повномасштабного вторгнення російського агресора, українська вища освіта працює в умовах воєнного стану, навчальні та наукові заклади вирішують питання безпеки освітнього процесу і, по суті, можливості існувати та працювати надалі [1, с. 4].

Саме завдяки якійсній освіті суспільство зможе долати складнощі сучасного життя, забезпечувати свободу інтелектуального та професійного вибору, а тому держава повинна рухатися шляхом максимального сприяння розвитку освіти, в тому числі вищої, юридичної [2, с. 53].

Юридична наука, залишатиметься складовою частиною цивілізаційної та духовної культури. Підтвердженням тому є положення преамбули до Закону України від 26 листопада 2015 року «Про наукову і науково-технічну діяльність» про те, що рівень розвитку науки є визначальним чинником прогресу суспільства, підвищення добробуту громадян, їх духовного та інтелектуального зростання, а її розвиток – джерело економічного зростання і невід'ємної складової національної культури та освіти [3].

Слід зауважити, що юридична наука в умовах сучасності зазнала суттєвих змін, оскільки поступово відбувається перехід пріоритету загальноновизнаних норм міжнародного права над нормами вітчизняного законодавства. Тобто, міжнародне право набуває потужного авторитету і стає інструментом міждержавного співробітництва. Позитивні зміни в усіх сферах соціального життя здійснюються і спрямовуються державою шляхом правового регулювання суспільних відносин. А це свідчить, що без піднесення авторитету юридичних наук, підвищення ефективності юридичних досліджень, урахування їх рекомендацій та висновків, неможливо розв'язувати складні завдання держави в умовах війни.

В таких реаліях життя українського суспільства, перед наукою виникають важливі завдання, а саме: поглиблювати розуміння сучасних державно-правових явищ і відповідно прогнозувати їх майбутнє; розробляти рекомендації для влади щодо проведення якісної та реальної юридичної політики; особливої уваги приділяти підвищенню правової культури населення, завдяки проведеним системним заходам в освітній, інформаційній, організаційній сферах.

Слід погодитись з думкою науковця Корчак Н.М., що недооцінка ролі юридичної науки та її досягнень на державному рівні призводить до низького рівня правової культури та виникнення «дефектів» правосвідомості. Можна стверджувати, що юридична наука є живою матерією в державному «організмі», яка має постійно розвиватись і виконувати притаманні лише їй соціально-юридичні функції [4, с. 220].

Тож, виникає потреба у різних формах виховного процесу, а саме: а) розвиток сімейного правового виховання; б) покращення правової освіти в навчальних закладах, систематична профілактична робота правопорушень серед осіб, схильних до їх вчинення; в) правова пропаганда засобами масової інформації. При реальному використанні наведених чинників ми зможемо зменшити правовий нігі-

лізм в нашій державі. Особливу увагу необхідно звертати на підготовку кваліфікованих юристів, які зможуть на професійному рівні донести населенню розуміння законів, їх необхідність та цінність, запозичення позитивних правових надбань інших держав світу; подальша інтенсивна інтеграція до міжнародного права [5].

Особливе значення в здійсненні цих та інших завдань належить як теоретичним так і галузевим юридичним наукам. Саме вони повинні розробляти сучасні підходи, щоб об'єктивно здійснювати аналіз, давати оцінки та прогнози державно-правовим явищам і стабілізувати життя українського суспільства на принципах демократії.

Цікавою думкою поділилась вчена Гуменюк Т. Вона зауважує, що особливостями розвитку сучасної юридичної науки є: соціологізація сучасної юриспруденції; обумовленість напрямів розвитку юридичної науки різними типами праворозуміння; дослідження євроінтеграційних проблем розвитку та функціонування правової системи; взаємозв'язок розвитку юридичної науки з основними напрямками розвитку та модернізації юридичної освіти; зростання питомої ваги порівняльно-правових досліджень та вдосконалення іншої правової методології [6, с. 188, 192].

Варто приєднатись до пропозиції науковця, яка вважає, що рушіями юридичної науки є не тільки наукові кола, юристи але й молодь, яка обирає професію юриста. Тому в умовах сучасних викликів, необхідно виокремити юридичну освіту, метою якої є формування компетентностей, необхідних для розуміння права, його застосування, а також зміст основних юридичних інститутів. Важливим є практична орієнтація юридичної освіти.

На думку Дубасенюк О., розкриваючи закономірності існування і розвитку явищ реального світу, наукове пізнання тим самим створює надійну основу розуміння їх сутності й практичного використання. Класичний метод пізнання базується на тому, що критерієм істинності знання є суспільна практика [7, с. 125].

Практична складова навчального процесу є потужним чинником формування правового мислення здобувачів вищої юридичної освіти, позитивно впливає на підвищення їх правової культури, дозволяє усувати дисбаланс між попитом та пропозицією щодо кваліфікованих працівників на ринку праці, сприяє міжнародному іміджу вищої освіти України [8, с. 21].

Безумовно, такий підхід відповідає положенням Конституції України про професійну правничу допомогу (ст. 131-2), професійну діяльність у сфері права (ст. 127) та правничу професію (ст. 131) [9]. Нажаль, лише підготовка кадрів для розвитку юридичної науки не достатньо, виникає потреба якісного проведення реформ в самій системі їх підготовки.

Нагальними залишаються проблеми розвитку сучасної правової держави та правової системи України, вдосконалення законодавства на засадах демократії. Правова система повинна упорядковуватись, більше уваги приділяти необхідним питанням систематизації нормативно-правових актів України. Експертні кола серед науковців повинні ґрунтовно впливати на розробку концепцій законодавчих актів.

Головними напрямками розвитку юридичної науки є втілення у політико-правову практику принципу верховенства права, Конституції України та її законів, реалізації принципів щодо визнання людини найвищою соціальною цінністю, народного суверенітету, поділу влади, ідеологічної, економічної і політичної багатоманітності [10, с. 7].

Дотримуюсь думки вченого Луць Л., який вважає, що метою існування правової науки є вироблення знань та їх організація у відповідну систему, а також створення способів та засобів розв'язання проблем, що виникають у ході функціонування та розвитку правових явищ, зокрема і юридичної практики [11, с. 23].

З огляду на це, юридична наука в першу чергу повинна визначити фактичні параметри державної влади і місцевого самоврядування в Україні, розробити реальні пропозиції щодо механізму взаємодії всіх державних структур.

Слід констатувати, що від початку повномасштабного вторгнення російського агресора, яке розпочалося 24 лютого 2022 року, українська освіта та наука працює в умовах воєнного стану, навчальні заклади вирішують питання безпеки освітнього процесу. Велика кількість біженців, внутрішньо переміщених осіб серед здобувачів освіти, педагогічних і науково-педагогічних працівників, вплив обстрілів і тривалих повітряних тривог на освітній процес зумовили значні освітні втрати, обсяги яких можна бути визначити згодом. Має місце масштабне руйнування освітньої та наукової інфраструктури. Статистичні дані Уряду України свідчать про пошкодження більше 1259 навчальних закладів, а це 11% від загальної їх кількості у країні. Половина зруйнованих і пошкоджених закладів розташовані у Донецькій, Харківській та Луганській областях. Причинами руйнувань і втрат інфраструктури були воєнні дії, під час яких навчальні та наукові заклади були безпосередньою ціллю атаки. Руйнування відбувалися внаслідок прямого влучання снарядів або бомб, осколків та уламків снарядів.

Протягом 2022 року освітній процес в навчальних закладах зупинявся на певний час через повномасштабне вторгнення РФ. Для здобувачів освіти, які проживають на окупованих територіях, доступ до повноцінного навчання залишається обмеженим або недоступним через проблеми зі зв'язком і погрози окупаційних адміністрацій. За кордоном продовжують перебувати 13% здобувачів і 3% викладачів. Найбільше їх виїхало зі східних і південних областей, які частково досі перебувають під окупацією, на території яких ведуться активні бойові дії або які розташовані близько до кордону з росією.

Слід зауважити, що навчання під час пандемії COVID-19 дозволив адаптуватися до дистанційної форми під час воєнного стану. Проте така форма несе ризики погіршення якості освіти. Важливо вказати, що таке навчання призводить до збільшення навантаження на студентів та викладачів, погіршує психоемоційний стан учасників освітнього процесу.

Уряд України та місцеві органи влади намагаються забезпечити якомога швидше відновлення очного доступу до освіти, тому в районах, де інфраструктура постраждала, першочерговим заходом є забезпечення інтернетом, комп'ютерами, джерелами живлення. Очне навчання у закладах освіти можливе лише за умови наявності укриття. За даними Міністерства освіти та науки, укриття підготовлено для 80% навчальних закладів по всій Україні.

Забезпеченість укриттями краща у західних та центральних областях і гірша в областях, розташованих ближче до кордону з росією або до зони бойових дій.

У майбутньому післявоєнне відновлення України, відповідно до планів органів влади, планується проводити з широким залученням коштів міжнародних партнерів. Координацію та планування відбудови інфраструктури має здійснювати Міністерство інфраструктури.

Важливо зазначити, передумовою відновлення освіти й науки є на нашу думку, зміна правового статусу закладів освіти й наукових установ, які мають отримати більшу академічну, фінансову, організаційну та кадрову автономію, це зменшить залежність від бюджетного фінансування.

Верховна Рада України ухвалила Державний бюджет на 2025 рік. За останні два роки бюджет на освіту і науку зріс на 35% – з 143,4 млрд. грн. до 194,3 млрд. грн. Фінансування науки у 2025 році збільшиться у сім разів – до 14,5 млрд. грн. У 2024 році на це було закладено 2,2 млрд грн. На підтримку пріоритетних наукових досліджень виділено 12,5 млрд грн. Це на 292 млн грн більше, ніж у 2024 році. Враховуючи ситуацію в Україні, основні напрями включають розробки в основному у сфері енергетики, оборонних технологій, продовольчої безпеки та інформаційних систем. Грантова підтримка науковців через Національний фонд досліджень у 2025 році становитиме 738 млн. грн. Це на 144 млн. грн. більше, ніж у попередньому році. На модернізацію дослідницької інфраструктури у 2025 році передбачено 544 млн. грн. Такі цифри свідчать про недофінансування на розвиток юридичних наук, які є рушійною силою в розвитку правової державності [12].

Одним із шляхів розв'язання проблеми є трансформація державних і комунальних закладів вищої освіти та наукових установ у статус публічних. Крім того, на практиці необхідно забезпечити рівність прав публічних та приватних закладів освіти й наукових установ у провадженні освітньої та наукової діяльності.

Слід зауважити, що в науковій сфері України не тільки існує недостатній обсяг фінансування, але має місце зношеність матеріально-технічної бази досліджень та старіння наукових кадрів.

Враховуючи значення юридичної науки для правової держави, українська влада повинна здійснювати належне фінансування, матеріально - технічно забезпечувати, і це суттєво вплине на її якість, конкурентоспроможність кадрів й корисність для соціально-економічного розвитку України. І зрозуміло, що розв'язання всіх цих та інших проблем, можна шляхом системного, якісного оновлення законодавства на основі юридичних наукових досліджень та прийняття виважених політичних й економічних рішень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Роз'яснення щодо застосування Критеріїв оцінювання якості освітньої програми: методичний посібник [А. Бутенко, Г. Денискіна, О. Єременко та ін.]. Київ : Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти, 2024. 127 с.
2. Сидоркіна Р.Д. Якісна вища освіта як гарантія успішного професійного майбутнього. *Юридичний науковий електронний журнал зб. наук. праць*. Запоріжжя, 2023. № 2. С. 51-54
3. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26 листопада 2015 р. № 848-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 3. Ст. 25.
4. Корчак Н.М. *Юридична наука в умовах сучасних викликів і загроз*. *Юридичний вісник*. 2(55), 2020. С. 218-223.
5. Сидоркіна Р.Д. Правовий нігілізм як антипод правової культури та шляхи його подолання: колективна монографія. *Вплив воєнного стану в Україні на подальший розвиток юриспруденції*. м. Рига. Латвія. 2024. С. 176-186
6. Гуменюк Т. Концепти функціонування сучасної юридичної науки. *Підприємство, господарство і право*. № 4.2018.С. 188-192.
7. Дубасенюк О. А. Наука як рушійна сила суспільного розвитку та науково-технічного прогресу. *Наука і освіта в глобальному та національному вимірах: виклики, загрози, перспективи розвитку*. 2024. С. 124-126.
8. Сидоркіна Р.Д. Практична складова навчального процесу як важливий чинник формування правової культури здобувачів вищої юридичної освіти/ *Актуальні питання юридичної науки в дослідженнях молодих вчених: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції до Дня науки*. 17 травня 2024 року / Інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України. Київ. 2024. С. 20-22.
9. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
10. Сидоркіна Р.Д. Проблеми забезпечення верховенства права в Україні як основоположного принципу побудови правової держави. *Правова держава: напрямки та тенденції її розбудови в Україні: матеріали міжнародної науково – практичної конференції* (м. Одеса, 07-08 травня 2021 року). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2021. С. 6-9.
11. Луць Л.О. Сучасна українська правова наука: деякі проблеми та перспективи. *Історики - правовий часопис*. 2016. № 2. С. 20-26.
12. Про Державний бюджет України на 2025 рік: Закон України від 19 листопада 2024 р. № 4059-ІХ. *Голос України*. 2024. 28 листопада.

ПОНЯТТЯ КОРУПЦІЇ: НАУКОВІ ПІДХОДИ ТА ЛЕГАЛЬНЕ ТЛУМАЧЕННЯ

THE CONCEPT OF CORRUPTION: SCIENTIFIC APPROACHES
AND LEGAL INTERPRETATION

Удовика Л.Г., д.ю.н., професор,
в.о. завідувача кафедри історії і теорії держави та права
Запорізький національний університет

Калугіна І.О., аспірантка
кафедри історії і теорії держави та права
Запорізький національний університет

У статті уточнено етимологію та наукові підходи до поняття й змісту корупції. На основі аналізу і узагальнення наукових джерел здійснено систематизацію основних підходів до визначення сутності корупції, які в узагальненому вигляді зводяться до наступного: 1) корупція як протиправне корисливе діяння, вчинене особою, яка наділена владними повноваженнями (Г. Блек, Д. Бейлі, Дж. Най, К. Фрідріх); 2) корупція як екстралегальний інститут, який використовується приватними особами чи групами для здійснення впливу на дії чиновників (бюрократії) (Н. Лефф, Х. Абуева, К. Лейес, Я. Тарковські); 3) корупція як симптом наявності збою у системі державного управління (С. Роуз-Аккерман); 4) корупція як соціально-економічне та політичне явище, головною особливістю якого є використання посадовими особами законодавчої, виконавчої і судової влади, громадських об'єднань, установ і організацій господарського управління всіх форм власності свого службового становища для одержання матеріальних цінностей, послуг (М. Мельник, М. Камлик, Є. Невмержицький, В. Соловйов). На основі аналізу міжнародних нормативно-правових актів, виокремлено основні підходи до визначення корупції у міжнародному праві, а саме: описовий та переліковий. Обґрунтовано, що найбільш ґрунтовним є широкий підхід до тлумачення корупції, згідно якого вона є складним, соціально-політичним і економічним явищем, що складається з комплексу протиправних дій різної спрямованості і мети (хабарництво, лобізм, корупційний фаворитизм, корупційний протекціонізм та ін.); має двосторонній характер, оскільки виступає в якості своєрідної «угоди», взаємовигідної для посадовця і іншої особи, яка вступає в з ним у відповідні відносини. Саме таке розуміння корупції уможливорює формування ефективної антикорупційної політики, яка дозволяє охопити більшу кількість корупційних проявів у всіх сферах функціонування життєдіяльності суспільства і держави.

Ключові слова: антикорупційні акти, антикорупційна політика, правові акти, корупція, корупційні діяння, протидія корупції.

The article specifies etymology and scientific approaches to the concept and content of corruption. Based on the analysis and generalization of scientific sources, a systematization of the main approaches to determining the essence of corruption was carried out, which in a generalized form can be reduced to the following: 1) corruption as an illegal self-interested act committed by a person who is endowed with powerful powers (G. Black, D. Bailey, J. Nye, K. Friedrich); 2) corruption as an extralegal institution used by private individuals or groups to influence the actions of officials (bureaucracy) (N. Leff, H. Abueva, K. Leyes, Ya. Tarkovsky); 3) corruption as a symptom of a failure in the public administration system (S. Rose-Ackerman), which is based on the shortcomings of the system of distribution of material privileges and benefits, in which officials are endowed with wide discretionary powers; 4) corruption as a socio-economic and political phenomenon consisting of a complex of illegal and unethical actions and combining various components, in particular, managerial, political, economic, legal, social, moral and ethical authorities, public associations, institutions and organizations of economic management of all forms of ownership of their official position to obtain material values and services. Based on the analysis of international legal acts, the main approaches to the definition of corruption in international law are distinguished, namely: descriptive and enumerative. It is substantiated that the most thorough is a broad approach to the interpretation of corruption, according to which it is a complex, socio-political and economic phenomenon consisting of a complex of illegal actions of different orientations and goals (bribery, lobbying, corruption favoritism, corruption protectionism, etc.); has a bilateral nature, as it acts as a kind of "agreement", mutually beneficial for the official and another person who enters into relevant relations with him. It is this understanding of corruption that enables the formation of an effective anti-corruption policy, which allows covering a greater number of corruption manifestations in all spheres of functioning of society and the state.

Key words: anti-corruption acts, anti-corruption policy, legal acts, corruption, acts of corruption, anti-corruption.

Вступ. Упродовж останнього десятиліття однією із найбільш загрозливих для сталого розвитку багатьох країн є проблема поширення корупції. На жаль, Україна не є виключенням, адже корупція спричиняє низку проблем фактично у всіх сферах життєдіяльності суспільства і держави. Попри важливі кроки у напрямі запобігання і протидії корупції, насамперед, створення антикорупційних органів, ухвалення антикорупційного законодавства, значні зусилля організаційного, правового, фінансового характеру, слід констатувати, що викоринити це загрозливе для країни явище не вдалося. В умовах війни проблеми, спричинені корупцією, детермінують такі наслідки, які здатні істотно вплинути не лише на функціонування української держави, а й на відновлення територіальної цілісності й суверенітету країни. Втрата довіри з боку міжнародних партнерів до діяльності органів державної влади, правомірному використанню наданої країні допомоги через поширення корупції має прямі втрати щодо надання військової, фінансової, матеріальної допомоги для України. Якщо наприкінці 2021 р. згідно соціологічного опи-

тування сферами найбільшого поширення корупції були послуги з підключення та обслуговування систем електро-, газо- водопостачання та водовідведення; діяльність правоохоронних органів; будівництво та земельні відносини [1, с. 7], то в умовах воєнного стану, загострення глобальних і регіональних викликів і загроз, з'явилися нові форми і прояви корупції у різних сферах. Зазначене вимагає осмислення та пошуку своєчасних і дієвих засобів протидії корупції, насамперед, у сфері національної безпеки [2], у т.ч. військовій [3], кібербезпеки [4], енергетичній та ін. Саме тому, запобігання й протидія корупції, яка безпосередньо пов'язана з ефективною антикорупційною правовою політикою, вимагає чіткого розуміння явища корупції та її причин.

Обмежений обсяг роботи дозволяє зупинитися на уточненні поняття корупції, наукових підходах і легальному його тлумаченні, що і є метою пропонованої роботи. Чітке розуміння поняття і змісту корупції сприятиме обґрунтуванню теоретико-правових засад антикорупційної політики в Україні.

Стан дослідження проблеми. Враховуючи надзвичайну актуальність, складність і багатоаспектність, проблематика поширення корупції упродовж останнього десятиліття привертає увагу вчених різних галузей та напрямів і до її осмислення звертаються науковці у сфері права, соціології, філософії, політології, психології та ін., у контексті відповідного предмету дослідження. На особливу увагу заслуговують наукові здобутки тих учених, які здійснили комплексний підхід до дослідження корупції, насамперед, таких, як: В. Гвоздецький [5], О. Величко [6], Ю. Дмитрієв [7], А. Левчук, Є. Невмержицький [8], О. Макаренко [9], О. Сидоренко та В. Яворський [10], В. Трепак [11], В. Тертишник і Т. Батраченко [12] та ін.

Водночас, ураховуючи динамічний характер суспільних відносин та стійкість корупції, її здатність пристосовуватися до нових умов, різноманітність форм і проявів, подальшого осмислення потребує як саме явище корупції, так і пошук ефективних правових засобів і напрямів протидії корупційним діянням. Актуальність дослідження підсилює і євроінтеграційний поступ України, який прямо пов'язаний із наявністю ефективних механізмів запобігання і протидії корупції та істотних досягнень у цьому напрямі.

Виклад основного матеріалу. Рівень корупції в країні та його сприйняття є одним із найважливіших показників, за якими цивілізована світова спільнота оцінює рівень розвитку країни, її проблеми та перспективи. Індекс сприйняття корупції-2023 [13], який розраховує Transparency International на основі досліджень авторитетних міжнародних установ і дослідницьких центрів, свідчить, що лідером у протидії корупції є Данія (90 балів), Фінляндія (87 балів), Нова Зеландія (85 балів), Норвегія (84 бали). У 2023 році Україна серед 180 країн отримала 36 зі 100 балів, додавши 3 бали та посіла 104 позицію поміж 180 країн. Слід зауважити, що за останні 10 років Україна покращила свої позиції та додала 11 балів, і це є найбільшим приростом серед країн, які мають статус кандидата до ЄС. На думку експертів Transparency International Ukraine покращенню результатів сприяли: ухвалення та реалізація Антикорупційної стратегії та Державної антикорупційної програми (ДАП); активізація затримань і розслідувань у топкорупційних справах; проведення більшості закупівель у Prozorro [14]. Водночас, якщо враховувати, що Україна посідає аж 104 позицію серед 180 країн, то очевидно, що проблеми з корупцією є суттєвими, вимагають нових підходів до її вирішення. Початковим у цьому аспекті є розуміння корупції як явища та поняття.

Попри значну увагу до поняття «корупція», у сучасній науці відсутнє універсальне визначення поняття. Так, Великий тлумачний словник сучасної української мови подає декілька визначень поняття «корупція», а саме: діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави, спрямована на протиправне використання наданих їм повноважень для одержання матеріальних благ, послуг, пільг та інших переваг; пряме використання посадовою особою свого службового становища з метою особистого збагачення; підкупність, продажність урядовців і громадських діячів [15]. Згідно з іншою думкою, етимологічно термін «корупція» складається з поєднання слів «corrupt» – наявність кількох учасників у зобов'язальних правовідносинах з приводу єдиного предмета і спору і «impure» – порушення, що в даному випадку означає порушення окремими індивідами встановлених етичних норм [16, с. 103].

Традиційно під корупцією розуміється зловживання впливом чиновниками, використання ними наданих їм владних повноважень з метою особистого збагачення і, як наслідок, отримання матеріальної винагороди за протиправні дії або рішення. Фактично таке розуміння корупції ототожнює її з хабарництвом, що призводить до невинуватеного звуження сутності цього явища. Натомість більшість дослідників наголошують на тому, що корупція є поняттям

більш широким, ніж сукупність кримінально-правових проявів. Так, В. Гура, досліджуючи поняття корупції, виокремлює наступні підходи: традиційний або нормативно-ціннісний, який визначає корупцію як порушення норм права, моралі та етики; модерністський або класичний, що розглядає корупцію як протиправну дію або продажність посадової особи; економічний або ринково-центристський, за якого корупція постає як тіньовий політико-економічний ринок; ревізійністський або функціональний, представники якого характеризують корупцію як позитивне явище для транзитивної економіки; політологічний або політичний, що представляє корупцію як окремий інститут в процесі реалізації суспільних відносин щодо використання влади її суб'єктами з метою впливу на політичні процеси; біхевіористичний або соціально-психологічний, котрий вбачає в корупції соціально-психологічний феномен в усіх її проявах; інституційний або державно-управлінський, що характеризує корупцію як особливу форму державно-владних відносин, що передбачає протиправний обмін службових повноважень посадової особи владної структури на особисті переваги [17].

О. Макаренко, обґрунтовуючи правову інституціоналізацію антикорупційних трансформацій органів публічної адміністрації у відкритому суспільстві, пропонує «концепт «корупція», зміст якого суперечить правопорядок й ототожнюється з правопорушенням, виявляючи, відповідно, формальною юридичну структуру, що складається з суб'єкта; мети та інших елементів суб'єктивної сторони; об'єкту; засобів та діянь як компонентів об'єктивної сторони» [9, с. 8].

На увагу заслуговують і міркування М. Мельника, який зазначає, що «корупція – соціальне явище, зумовлене соціальними закономірностями розвитку та справляє негативний вплив на соціальні процеси. Корупція пронизує всі соціальні сфери суспільства, певним чином деформуючи суспільні відносини. Корупція – це спосіб мислення, який зумовлює спосіб життя» [18, с. 20, 11]. Розмірковуючи над багатогранністю корупції, вчений у подальшому приходить до тлумачення, що корупція може бути визначена і як соціальне явище (як у цілому, так і в окремих аспектах – політичному, економічному, історичному, культурному, моральному тощо) і як соціологічна, кримінологічна, правова категорія. З точки зору кримінологічного аспекту корупцію в загальному вигляді зазначений автор визначає як соціальне явище, яке охоплює усю сукупність корупційних діянь, пов'язаних з неправомірним використанням особами, уповноваженими на виконання функцій держави, наданої їм влади, службових повноважень, відповідних можливостей з метою задоволення особистих інтересів чи інтересів третіх осіб, а також інших корупційних правопорушень, у тому числі тих, які створюють умови для вчинення корупційних діянь чи є приховуванням їх або погуганням їм. Із точки зору правового аспекту корупція становить сукупність різних за характером та ступенем суспільної небезпеки, але єдиних за своєю суттю корупційних діянь, а також порушень етики поведінки посадових (службових) осіб, пов'язаних із вчиненням цих діянь [19, с. 110]. Поділяючи міркування вченого, що корупція як соціальне явище різною мірою пронизує всі сфери суспільства, пов'язана із певним способом мислення та має негативний вплив на соціальні процеси, зауважимо, що твердження, що корупція зумовлена соціальними закономірностями ставить питання про логічність її існування. Якщо корупція спричинена соціальними закономірностями розвитку, то вона постає у якості атрибуту соціального розвитку, тобто невід'ємної властивості соціального розвитку, а відтак, її неможливо подолати. Між тим, сучасний досвід розвитку низки країн, насамперед, скандинавських, свідчить про протилежне.

Можна навести й інші підходи до тлумачення поняття, змісту й проявів корупції. Спільним для них є визнання

того, що це є протиправне, антисоціальне явище, яке різною мірою охоплює всі сфери суспільства та пов'язане з неправомірним використанням особами наданої їм влади, повноважень чи засобів впливу з метою задоволення особистих корисливих інтересів (або інтересів третіх осіб). Особливість корупції, з поміж-іншого, полягає в тому, що формуючись у суспільстві, вона справляє на нього руйнівний вплив, а в разі її суттєвого поширення на більшість сфер, здатна не лише істотно ускладнити розвиток суспільства, а й створити реальну загрозу існуванню.

Теоретичний аналіз сучасних наукових положень і концепцій дає змогу зробити висновок, що на сьогоднішній день склалось декілька основних підходів до визначення сутності корупції, які в узагальненому вигляді зводяться до наступного:

– корупція – протиправне корисливе діяння, вчинене особою, яка наділена владними повноваженнями (Г. Блек, Д. Бейлі, Дж. Най). Найбільш відомим представником цього напрямку, названим у теорії біхевіористським, був доктор політичних наук К. Фрідріх, який розглядав корупцію як поведінку, що відхиляється від переважаючих у політичній сфері норм та обумовлена мотивацією отримання особистої вигоди за громадський рахунок. Наслідком такого діяння, як правило, є отримання особистої вигоди; водночас, така вигода не обов'язково повинна мати фінансове вираження: в деяких країнах (Республіка Корея) з позицій традиційної політичної культури і важливості підтримки історично сформованих неформальних соціальних зв'язків «оплата» неправомірного використання службового становища часто розглядається як «інвестиція в майбутнє» [20, с. 101–102]. За такого підходу корупція розглядається як неодмінна супутниця політики, її «патологія», яка, незважаючи на значну шкоду політичній системі та владним інститутам, не може бути викорінена повністю та остаточно. Розгляд корупції як форми девіантності дозволяє подолати обмеженість суто правового підходу до її розуміння, оскільки дає можливість визначати та аналізувати як корупційні ті дії, які не заборонені правом;

– корупція – екстралегальний інститут, який використовується приватними особами чи групами для здійснення впливу на дії чиновників (бюрократії) (Н. Лефф, Х. Абуева, К. Лейес, Я. Тарковські). Прихильники цієї точки зору відстоюють прагматичний погляд на корупцію і наголошують на її корисності для економічного розвитку: на їх думку, корупція сприяє прискоренню роботи адміністративної машини, оптимізує час очікування і дозволяє його заощадити, виявленню прорахунків держави і їх усуненню, а також виконує позитивні функції щодо інтеграції, розвитку і модернізації суспільств в цілому [20, с. 102]. Насамперед тут йдеться про суспільства, що розвиваються, і держави т.зв. «третього світу», котрим, як вважається, найбільш властива корупція. Водночас, визначення сутності цього поняття відзначається суб'єктивізмом і залежить від політичних, культурних, психологічних особливостей конкретного суспільства. Виконавши свої політичні та економічні функції, головною з яких є усунення невідповідності між нормами та встановленими моделями поведінки, корупція, згідно цього підходу, зникає самостійно. На наш думку, з подібними поглядами не можна погодитись, оскільки справжня роль корупції полягає не в інтенсифікації роботи адміністративного апарату та його наближенні до суспільства і його очікувань, а, навпаки, в посиленні його корозії, розкладанні як окремих індивідів, так і громадських інститутів у цілому, деформації державного механізму та, зрештою, руйнуванні фундаменту держави та суспільства;

– корупція – симптом наявності збою у системі державного управління (С. Роуз-Аккерман). В основі корупції, на думку дослідниці, лежать недоліки системи розподілу матеріальних привілеїв та пільг, в якій чиновники наді-

лені широкими дискреційними повноваженнями. З іншого боку виступають інтереси приватних осіб і компаній, які бажають отримати режим найбільшого сприяння шляхом його купівлі. З цієї точки зору корупція розглядається як різновид економічної поведінки, метою якої є максимізація корисності шляхом отримання невиробничого доходу за рахунок маніпуляції ресурсами, які знаходяться у розпорядженні посадових осіб згідно їх посадових повноважень, а поведінка коруптера і корупціонера трактується як раціональний розрахунок вигод і втрат. У рамках такого підходу корупційні злочини за економічною сутністю можна поділити на власне хабарництво, махінації зі зменшення податкових платежів і поширення бізнес-схем спільнот організованої злочинності, які монополізували деякі ринки [21, с. 104];

– корупція – соціально-економічне та політичне явище, що складається з комплексу протиправних неетичних дій і поєднує в собі різні складові, зокрема, управлінську, політичну, економічну, юридичну, соціальну, морально-етичну (М. Мельник, М. Камлик, Є. Невмержицький, В. Соловйов). Головною особливістю корупції є використання посадовими особами законодавчої, виконавчої і судової влади, громадських об'єднань, установ і організацій господарського управління всіх форм власності свого службового становища для одержання матеріальних цінностей, послуг, пільг для себе чи третіх осіб [22, с. 38]. Таке розуміння корупції є більш змістовним, оскільки не замикається на її кримінальних проявах, а дозволяє охопити ситуації, коли учасники корупційних відносин отримують неявні вигоди від «співробітництва». Це стосується, зокрема, випадків, коли сторони корупційної угоди завчасно не домовляються про її «предмет», тобто конкретні послуги, які повинні бути надані. З цієї точки зору під корупцією в найширшому сенсі слід розуміти таку модель владарювання, яка заснована на маніпулюванні соціальними очікуваннями та викривленому цілепокладанні, що дозволяє говорити про існування завуальованих проявів корупції, які відхиляються не лише від правових, а й від моральних норм. До таких, зокрема, можна віднести лоббізм, фаворитизм, протекціонізм, внески на політичні цілі, традиції переходу політичних лідерів на посади президентів корпорацій і приватних фірм, використання зв'язків злочинних угруповань.

На увагу заслуговують і міркування І. Парубчака, який наголошує, що корупційні відносини виникають між двома особами, одна з яких, володіючи владними повноваженнями, заснованими на позитивному праві або інших соціальних нормах, привласнює блага, що належать іншій особі [23]. Основною метою таких відносин є перерозподіл матеріальних і нематеріальних благ через сектор легальних послуг, в якому корумпований державний апарат виступає в якості центральної ланки. Згідно пропонуваного підходу, корупцією слід вважати таке явище підкупу, коли щодо суб'єкта, який наділений владними повноваженнями вчиняється підкуп суб'єктом для того, щоб відповідний службовий статус був використаний в інтересах протилежної сторони. Саме наявність двосторонньої «угоди» є характерною рисою корупції, яка відрізняє її від суміжних злочинів, хоча варіанти підкупу, як і конкретні механізми корупційної угоди можуть бути різноманітними.

Аналіз міжнародних нормативно-правових актів, присвячених питанням протидії корупції, дає підстави стверджувати, що в частині визначення корупції для сучасного міжнародного права характерним є використання двох основних способів її дефінування:

1) описовий – у низці антикорупційних актів універсальних та регіональних міжнародних організацій міститься докладне визначення ознак відповідного явища, на підставі яких встановлюється його обсяг та зміст. Зокрема, нормативне визначення поняття «корупція» міститься

у Законі України «Про запобігання корупції» [24]; 2) переліковий – закріплення у визначенні корупційних за своєю природою діянь. На сьогоднішній день саме останній спосіб визначення корупції є найпоширенішим. Наприклад, Конвенція ООН проти корупції 2003 р. не містить уніфікованого визначення поняття корупції, а розкриває його зміст через закріплений у цьому акті перелік корупційних діянь, що підлягають криміналізації.

Аналогічно не містить універсального нормативного визначення поняття «корупція» Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією. Аналіз її положень дає змогу стверджувати, що цей нормативний акт під корупцією в першу чергу розуміє: 1) активний підкуп – умисне обіцяння, пропонування чи надання будь-якою особою прямо чи опосередковано будь-якої неправомірної переваги, будь-яким посадовим особам, для них особисто чи для інших осіб, з метою заохочення їх до виконання чи невиконання своїх службових обов'язків (ст. 2); 2) пасивний підкуп – умисне вчинення вимагання чи одержання будь-якими посадовими особами прямо чи опосередковано будь-якої неправомірної переваги, для них особисто чи для інших осіб, або прийняття пропозиції чи обіцянки надання такої переваги з метою виконання чи невиконання ними своїх службових обов'язків (ст. 3) [25].

Схоже визначення міститься в Цивільній конвенції про боротьбу з корупцією, яка визначає корупцію як прямі чи опосередковані вимагання, пропонування, дачу або одержання хабара чи будь-якої іншої неправомірної вигоди або можливості її отримання, які порушують належне виконання будь-якого обов'язку особою, що одержує хабара, неправомірну вигоду чи можливість мати таку вигоду, поведінку особи [26]. При цьому, обидві конвенції підкреслюють взаємозв'язок корупції із службовими злочинами, серед яких найчастіше називають: зловживання посадовими повноваженнями, ряд злочинів проти правосуддя (незаконне звільнення від кримінальної відповідальності, притягнення до кримінальної відповідальності завідомо невинної особи), злочини проти інтересів служби. Крім того, корупційні злочини визначаються в якості предикатних стосовно легалізації (відмивання) злочинних доходів.

Згідно Закону України «Про запобігання корупції», корупцією є використання особою, уповноваженою на виконання функцій держави, наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди відповідній особі, або на її

вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей [24]. Очевидно, що українським законодавцем були враховані міжнародні стандарти визначення сутності корупції. Водночас, не можна не відзначити, що наведене поняття трактує корупцію переважно у вузькому значенні і не охоплює інших, не менш поширених її форм. Крім того, навіть таке розуміння, на жаль, не було належним чином реалізоване в ході формування і практичної реалізації антикорупційної політики.

Узагальнюючи наведені погляди, можна припустити, що поняття «корупція» характеризується двома основними ознаками: 1) корислива зацікавленість, тобто вчинення особою будь-яких дій чи бездіяльність за винагороду. При цьому учасниками таких відносин можуть бути не лише державні чиновники, а й інші суб'єкти, наділені певними повноваженнями, зокрема менеджери підприємств; 2) здійснення дій у рамках належних повноважень.

Висновки. Аналіз сучасних наукових досліджень вітчизняних і зарубіжних вчених дає змогу стверджувати, що існує декілька основних підходів до поняття «корупція»: 1) корупція як протиправне корисливе діяння, вчинене особою, яка наділена владними повноваженнями; 2) корупція як екстралегальний інститут, який використовується приватними особами чи групами для здійснення впливу на дії чиновників (бюрократії); 3) корупція як симптом наявності збою у системі державного управління; 4) корупція як соціально-економічне та політичне явище, головною особливістю якого є використання посадовими особами законодавчої, виконавчої і судової влади, громадських об'єднань, установ і організацій господарського управління всіх форм власності свого службового становища для одержання матеріальних цінностей, послуг. У нормативно-правових актах пропонується описовий і переліковий підходи до визначення корупції. Найбільш ґрунтовним є широкий підхід до тлумачення корупції, згідно якого корупція є складним, соціально-політичним і економічним явищем, що складається з комплексу протиправних дій різної спрямованості і мети (хабарництво, лобізм, корупційний фаворитизм, корупційний протекціонізм та ін.); має двосторонній характер, оскільки виступає в якості своєрідної «угоди», взаємовигідної для посадовця і іншої особи, яка вступає в з ним у відповідні відносини. Саме таке розуміння корупції уможливило формування ефективної антикорупційної політики, яка дозволяє охопити більшу кількість корупційних проявів у всіх сферах функціонування життєдіяльності суспільства і держави

ЛІТЕРАТУРА

1. Корупція в Україні 2021: розуміння, сприйняття, поширеність. Звіт за результатами опитування населення та бізнесу. Київ, 2022. 86 с. URL: https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2022/07/1009488299966710444nacrp_report_info_sapiens_2021_ukr_final_.pdf
2. Мех Ю.В., Белєвцева В.В. Адміністративно-правовий механізм протидії корупційним деліктам як складова частина сектору безпеки держави. Epistemological aspects of tort law transfiguration in the creation of anti-corruption legislation and its enforcement: Scientific monograph. Ed. T. Kolomoiets. Riga, Latvia: "Baltija Publishing", 2023. P. 192–211.
3. Вітвіцький С.С. Протидія корупційним кримінальним правопорушенням, що вчиняються у військовій сфері. *Актуальні проблеми протидії злочинності і корупції: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції* (Харків, 22 грудня 2023 р.). Харків : Юрайт, 2023. С. 34–37. URL: https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2024/01/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%84_22.12.2023.pdf
4. Holovkin B. M., Tavalzhanskyi O. V., Lysodyed O. V. Corruption as a cybersecurity threat in conditions of the new world's order (Корупція як загроза кібербезпеці в умовах нового світового порядку). *Linguistics and Culture Review*. 2021. Vol. 5, № (S3). P. 499–512.
5. Гвоздецький В.Д. Корупція як соціальне, психологічне і моральне явище. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. № 63. С. 139–145.
6. Величко О. Велика корупція: як Україні подолати схеми та хабарництво. Реанімаційний Пакет Реформ. 2020. URL: <https://rpr.org.ua/news/velyka-koruptsiia-ia-ukraini-podolaty-skhemu-ta-khabarnytstvo/>
7. Дмитрієв Ю.В. Механізми оцінки та мінімізації корупційних ризиків у системі державного управління України : дис. ... канд. наук з державного управління: 25.00.02. Донецький державний університет управління. Маріуполь, 2018. 236 с.
8. Невмержицький Є. В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії : монографія. Київ : КНТ, 2008. 368 с.
9. Макаренков О.Л. Правова інституціоналізація антикорупційних трансформацій органів публічної адміністрації у відкритому суспільстві. Автореферат. дис. ... д. ю.н., 12.00.07. Запоріжжя 2021. 42 с.
10. Сидоренко О.О., Яворський В.О., Квасильчук Д.Б. Корупція як вид зловживання правом: причини та основні методи боротьби. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 65–68.
11. Трепак В. М. Теоретико-прикладні проблеми запобігання та протидії корупції в Україні : дис. на здобут. наук. ступеня докт. юрид. наук : 12.00.08. Львів., 2020. 481 с.

12. Тертишник В. М., Батраченко Т. Правові проблеми протидії корупції. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2024. № С. 57–63. URL : <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2024/1/11.pdf>.
13. Індекс сприйняття корупції–2023. Transparency International. Україна. URL : <https://cpi.ti-ukraine.org/>.
14. Індекс сприйняття корупції–2023: Україна покращила свій показник на 3 бали. НАЗК. URL : <https://nazk.gov.ua/uk/antykorrupsijna-polityka/indeks-spryyunyattya-korrupsii-2023-ukraina-pokraschyla-sviy-pokaznyk-na-3-baly/>
15. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доповн.). Київ, Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.
16. Валушко І.В. Антикорупційна політика: концептуальні підходи. *Стратегічні пріоритети*. 2013. № 4. С. 101–105. С.103.
17. Гура В.В. Поняття корупції як економіко-правового феномену. Вчені записки Університету «Крок». 2021. «№4. URL : nku.krok.edu.ua/index.php/vcheni-zapiski-universitetu-krok/article/view/456.
18. Мельник М.І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії. Київ: Атіка, 2001. 30
19. Мельник М. І. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми протидії корупції : дис. доктора юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2002. 506 с.
20. Валушко І.В. Антикорупційна політика: концептуальні підходи. *Стратегічні пріоритети*. 2013. № 4. С. 101–105.
21. Господаренко В.М. Антикорупційна політика США: кримінально-правові засади. *Вісник Запорізького національного університету*. 2016. № 4. С. 101–110.
22. Новак А.М. Формування та реалізація національної антикорупційної політики в умовах глобалізації: сучасні виклики. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2018. № 2. С. 35–41.
23. Парубчак І.О. Теоретико-методологічні підходи до формування державної антикорупційної політики в контексті національної безпеки України. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2017. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2017_2_5.
24. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>.
25. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією: Конвенція Ради Європи № ETS 173 від 27.01.1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_101#Text.
26. Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією: Конвенція Ради Європи № від 04.11.1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_102#Text.

ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ АСПЕКТ ПОЗИТИВНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ДЕРЖАВИ СТОСОВНО ПРАВА НА ЖИТТЯ: ЛЮДИНОЦЕНТРИЧНА ОПТИКА

PROCEDURAL ASPECT OF THE STATE'S POSITIVE OBLIGATION IN RESPECT OF THE RIGHT TO LIFE: PEOPLE-CENTRED LENSES

Фулей Т.І., к.ю.н.,

начальник відділу наукових досліджень проблем судочинства
та науково-методичного забезпечення суддівської освіти

Національна школа суддів України

У статті викладено результати дослідження рішень ЄСПЛ проти України, у яких визнано порушення ст. 2 Європейської конвенції з прав людини у процесуальному аспекті, тобто через відсутність ефективного розслідування обставин смерті особи. Крізь призму людиноцентричного підходу до доступу до правосуддя, відповідно до якого людина поставлена у центр, і саме її перспектива є відправною точкою під час розробки, надання, реалізації та оцінки державної політики, послуг і правових процедур у системі правосуддя та за її межами, авторкою рішення ЄСПЛ проти України проаналізовані з погляду заявників, які прагнули правосуддя. Охарактеризовано масштаб та характер проблеми невиконання державою позитивних зобов'язань за ст. 2 Конвенції, зокрема, виснувано, що неефективність розслідування стосується різноманітних категорій справ та груп населення. Виявлено, що наймасовішою категорією справ проти України за ст. 2 Конвенції, розслідування яких визнано ЄСПЛ неефективним, є смерті чи тяжкі тілесні ушкодження внаслідок дорожньо-транспортних пригод (52 справи із 130); щонайменше 17 справ стосувалися неналежного розслідування смерті особи, яка перебувала під контролем держави. З'ясовано гендерний склад заявників та їхні родинні зв'язки із особою, щодо смерті якої здійснювалося розслідування, та виявлено, що у 66% проаналізованих справ заявниками до ЄСПЛ були мати, батько чи обоє батьків (одноосібно або разом з іншими родичами) загиблих, у т.ч. мати була заявницею у майже половині справ, а у кожній четвертій справі – одноособово. Зроблено висновок, що у справах за ст. 2 Конвенції йдеться про доступ до правосуддя більшою мірою жінок (передусім, матерів та дружин), аніж чоловіків. Водночас, розслідування стосувалося смертей переважно чоловіків; вони частіше є жертвами насильницьких злочинів та застосування сили з боку держави. Жінки були жертвами у 26,92% проаналізованих справ, з них половина – внаслідок ДТП. Запропоновано новий підхід до аналізу практики ЄСПЛ – крізь призму не лише змісту гарантованого Конвенцією права чи його тлумачення Судом, а з перспективи людей, які прагнули правосуддя.

Ключові слова: позитивні зобов'язання держави, право на життя, доступ до правосуддя, людиноцентризм, рішення ЄСПЛ.

The article presents the results of the study of the ECtHR judgments against Ukraine, in which the Court concludes that there has been a violation of Art. 2 of the ECHR under its procedural limb, i.e. due to the lack of an effective investigation of the death of a person. Through the prism of a human-centred approach to access to justice which adopts the perspective of people as a starting point and placed people at the core when designing, delivering, implementing and evaluating public policies, services and legal procedures within and beyond the justice system, the author analyzed the ECtHR judgements against Ukraine from the perspective of the applicants' justice needs. The scale and nature of the problem of the State's failure to fulfill its positive obligations under procedural limb of the Art. 2 of the Convention are characterized. In particular, the ineffectiveness of the investigation concerns various categories of cases of the deprivation of life, involving diverse groups of the population. It was found that the most numerous category of the Ukrainian cases under Art. 2 of the ECHR were ineffective investigation of loss of life or serious bodily injuries incurred in connection with road traffic accidents (52 cases out of 130); at least 17 cases concerned the investigation of the deaths caused by an agent of the State (under the control of the State). Also, the gender composition of the applicants and their family ties to the victims were studied, and it was found that in 66% of the analyzed cases, the applicants to the ECtHR were victims' mother, father or both parents (alone or together with other relatives). Victims' mothers were the applicant in almost half of the cases, and in every fourth case – individually. Therefore, it was concluded that ECtHR cases under procedural limb of the Art. 2 of the Convention refer mostly to women's access to justice (above all, mothers and wives) than men's. At the same time, the investigation concerned the deaths of mainly men; they are more often victims of violent crimes and the use of force by the State. Women were victims in 26.92% of the analyzed cases, half of which were as a result of a traffic accident. A new approach to the analysis of the ECtHR case law is proposed – through the prism not only of the content of the right guaranteed by the Convention or its interpretation by the Court, but from the perspective of people seeking justice.

Key words: state's positive obligation, right to life, access to justice, people-centricity, ECtHR judgments.

Постановка проблеми. В умовах загроз та глобальних викликів (таких як війна, тероризм, пандемія та под.) цінність людського життя відчувається гостріше, аніж в епоху добробуту та благополуччя. Чи реалістичними є очікування, що держава, яка захищається від збройної агресії, зможе вберегти життя кожного, хто перебуває під її юрисдикцією, іншими словами, виконати свої позитивні зобов'язання за ст. 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) у матеріальному аспекті? Водночас процесуальний аспект її позитивних зобов'язань – щодо розслідування випадків позбавлення життя – залишається незмінним, а здатність його виконувати в умовах правового режиму воєнного стану значною мірою зумовлена минулим досвідом та ціннісними орієнтирами держави.

Як відомо, процесуальний аспект позитивних зобов'язань держави не обмежується лише самим фактом проведення розслідування, а має відповідати певним вимогам ефективності, серед яких: розумна швидкість та оперативність; незалежність осіб, які здійснюють розслідування; безсторонність розслідування; належна наполегливість

та ініціативність компетентних органів; вжиття державними органами усіх заходів для збереження доказів; прозорість розслідування та залученість найближчих родичів для захисту їх інтересів та ін. (див., до прикладу, *Gongadze v. Ukraine* (№ 34056/02, пп. 175–177). Загалом відповідно до усталеної практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ або Суд) стандарт ефективного розслідування є доволі високим: будь-який недолік у розслідуванні, який підтримує його здатність встановити причину смерті або винних осіб, може суперечити такому стандарту (див., до прикладу, *Lyubov Efimenko v. Ukraine* (№ 75726/01, п. 75). Здатність держави відповідати такому стандарту є свідченням поваги до людини як найвищої цінності, а також права на життя як фундаментального людського права, і засвідчує дієвість (а не декларативність) людиноцентричної спрямованості діяльності держави.

Зауважимо, що людиноцентризм (англ. *people-centricity*) є основним підходом реалізації доступу до правосуддя та організації системи правосуддя у сучасних демократичних та заможних державах, зокрема в державах-членах Організації економічного співробітництва

та розвитку (ОЕСР), до якої Україна прагне увійти. Цей підхід ґрунтується на, так би мовити, “буквальному тлумаченні” поняття: людина поставлена у центр, і саме її перспектива є відправною точкою під час розробки, надання, реалізації та оцінки державної політики, послуг і правових процедур у системі правосуддя та за її межами [1]. Таким підхід, серед іншого, передбачає врахування даних, орієнтованих на людей – а це, своєю чергою, потребує їх наявності, якості та повноти.

Джерелом багатьох даних можуть бути рішення ЄСПЛ, які досі досліджувалися передусім крізь призму тлумачення Судом положень Конвенції. Однак з плином часу вітчизняні правознавці опанували усталені підходи ЄСПЛ, які відтворені в десятках рішень Суду, у т.ч. щодо України, а також у численних наукових публікаціях. Зауважимо, однак, що значно менше уваги вітчизняні та іноземні науковці приділяли уваги дослідженню, образно висловлюючись, спектру заявників, зокрема, у розрізі окремих порушень Конвенції та держав-відповідачів. На нашу думку, аналіз практики ЄСПЛ крізь призму не лише змісту порушеного права чи його тлумачення Судом, а з перспективи людини, яка прагнула правосуддя, і не знайшовши його у національній системі, звернулася до наднаціональної, – на теперішньому етапі набуває актуальності та характеризується новизною.

Стан опрацювання проблематики. Право на життя, зокрема, у контексті європейських стандартів та механізмів захисту з боку держави, досліджували такі вітчизняні науковці, як В. Буткевич, О. Грабовська, О. Річко, О. Рогова, О. Смірнова, Г. Христова, С. Шевчук, М. Яценівська, та ін. Позитивні зобов'язання держави, у т.ч. за ст. 2 Конвенції, найповніше серед українських учених розкрили у своїх працях С. Шевчук та Г. Христова. Проблематику людиноцентризму серед українських правознавців першими почали досліджувати учені-адміністративісти, зокрема, В. Авер'янов, Є. Курінний, Р. Мельник та ін., а згодом до неї звернулися як теоретики права, так і представники галузевих юридичних наук. Прикметно, що в 2017 р. цій темі присвятив свою щорічну міжнародну науково-практичну конференцію Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Як нами вже зазначалося, аналіз доповідей, опублікованих у збірнику за результатами цієї конференції [2], свідчить, що вітчизняні науковці розглядали людиноцентризм передусім крізь т.зв. «нормативні лінзи», зокрема приписи ст. 3 Конституції України, вважаючи її зміст закріпленням людиноцентризму в праві на законодавчому рівні [3, с. 33–35, 37], і очевидно, що таке розуміння відрізняється від людиноцентричного підходу, прийнятого на міжнародному рівні, зокрема, в ОЕСР [3, с. 37]. Відтак, вітчизняній правовій системі варто орієнтуватися на принципи людиноцентричного правосуддя, якими керуються в розвинених країнах, що, своєю чергою, вимагає досліджень з урахуванням даних, орієнтованих на людей.

Зв'язок звернень до ЄСПЛ та доступу до правосуддя свого часу був озвучений Ф. Тюлькан (*Francoise Tulkens*), колишньою суддею та віце-президенткою ЄСПЛ, під час лекції, виголошеної 9 березня 2007 р. у *Vrije Universiteit Brussel (VUB)*: на підставі даних, що лише 16% поданих до Суду заяв надійшло від жінок, суддя Тюлькан висувала, що такі дані можуть свідчити про те, що жінки стикаються з проблемами під час звернення до ЄСПЛ, і для них утруднений доступ до правосуддя [4]. На нашу думку, цей виступ стимулював увагу не лише до проблематики доступу жінок до правосуддя, але також до аналізу статистичних даних ЄСПЛ для розуміння масштабу та проявів проблем, передусім системного і структурного характеру, які державам слід враховувати, керуючись ст. 46 Конвенції. Водночас, досі не доводилося натрапляти на праці, у яких наведено аналіз гендерного складу заявників до ЄСПЛ (усіх або лише тих, чії справи виявилися “успіш-

ними” і Судом констатовано порушення державою приписів Конвенції), з метою з'ясувати, серед іншого, наявність ймовірних бар'єрів доступу до правосуддя.

Ураховуючи наведене, об'єктом цього дослідження обрані рішення ЄСПЛ проти України, у яких Судом констатовано порушення ст. 2 Конвенції у процесуальному аспекті, тобто через невиконання державою позитивного обов'язку ефективного розслідування обставин смерті особи.

Мета дослідження – на підставі аналізу рішень ЄСПЛ проти України, у яких констатовано порушення ст. 2 Конвенції щодо неефективного розслідування обставин смерті особи (англ. *lack of effective investigation*), охарактеризувати спектр заявників, зокрема, гендерний склад та родинні стосунки із загиблими, чие розслідування обставин смерті виявилось неефективним та призвело до констатації Судом порушення Конвенції, тобто проаналізувати ці рішення з перспективи людини, яка прагнула правосуддя.

Джерельна база дослідження. Як вбачається з оприлюднених ЄСПЛ статистичних даних, Судом протягом 1959-2021 рр. постановлено 604 рішення щодо матеріального аспекту ст. 2 Конвенції, тобто позбавлення життя (англ. *deprivation of life*), і 944 рішення – щодо процесуального аспекту, тобто неефективного розслідування обставин смерті особи (англ. *lack of effective investigation*) – із загальної кількості 24 511 рішень (з них у 20 725 Суд визнав хоча б одне порушення) [5]. Надалі ЄСПЛ наводив статистичні дані не сумарно з початку своєї діяльності (з 1959 р.), а лише за відповідний рік: у 2022 р. за ст. 2 Конвенції Судом постановлено 26 рішень щодо позбавлення життя та 40 – щодо неефективного розслідування – із загальної кількості 1163 рішення [6, с. 147]; у 2023 р. – відповідно 15 і 34 із загальної кількості 1014 рішень [7, с. 112]. Таким чином, станом на 31.12.2023 р. ЄСПЛ прийняв 1081 рішення, у яких визнано порушення ст. 2 Конвенції через відсутність ефективного розслідування обставин смерті особи, що становить 4,05% від загальної кількості рішень (26 688), постановлених ЄСПЛ з початку своєї діяльності. Ця частка може видатися невеликою, однак, зважаючи на об'єкт захисту – людське життя – про його цінність можна висувати з того, наскільки ефективно національна правова система, передусім система кримінальної юстиції конкретної держави здатна з'ясувати обставини, за яких особа його втратила.

Не дивно, що «левова частка» – 39,32% порушень (425 рішень) – припадає на Російську Федерацію; до 2022 р. (поки РФ не втратила членство в Раді Європи) цей показник був ще вищим – 43%. Прикметно, що частка порушень РФ ст. 2 Конвенції в матеріальному аспекті є навіть більшою – 56,74% (366 рішень з 645). Іншими словами, понад половина рішень, прийнятих за весь час існування ЄСПЛ щодо порушення державою права на життя, стосується Росії. Набагато меншу, якщо порівнювати з РФ, та все ж доволі значну кількість порушень ст. 2 Конвенції ЄСПЛ констатував у справах проти Туреччини – 143 (матеріальний аспект) і 227 (процесуальний аспект) – із загальної кількості 3978 рішень, постановлених проти цієї держави; далі, на жаль, йде Україна – відповідно 15 і 84 із загальної кількості 1970 рішень, та Румунія – 14 і 62 із 1828 рішень. Для порівняння: щодо Польщі констатованих Судом порушень ст. 2 Конвенції – 7 (позбавлення життя) і 10 (відсутність ефективного розслідування) із загальної кількості 1287 рішень; щодо Угорщини – 3 і 2 з 686; щодо Франції – 9 і 4 із 1113 рішень; щодо Італії – 7 і 20 з 2545; щодо Сполученого Королівства – 2 і 20 з 570. Щодо деяких держав (до прикладу, Австрії, Данії, Естонії) взагалі немає жодного рішення ЄСПЛ по ст. 2 Конвенції, а проти Іспанії єдине рішення постановлене ЄСПЛ у 2022 р. Навряд чи в цих державах немає випадків загибелі особи, однак відсутність рішень Суду з цього питання, високоймовірно,

свідчить про те, що родичі загиблої особи не вважають розслідування обставин позбавлення життя неналежним, відтак, не мають потреби звертатися з цього приводу до міжнародної судової установи. Іншими словами, відсутність порушень ст. 2 Конвенції є непрямим підтвердженням дієвості системи кримінальної юстиції тієї чи іншої держави та довіри особи до неї.

Станом на 31.12.2024 р. проти України постановлено 89 рішень, у яких ЄСПЛ констатував порушення ст. 2 Конвенції через відсутність ефективного розслідування обставин смерті особи, з них 73 рішень – у 2005–2021 рр., 5 – у 2022 р., 6 – у 2023 р., 5 – протягом 2024 р.; крайнє постановлене 10 жовтня 2024 р. у справі *Mykhaulyk and Others v. Ukraine* (№ 32972/20 та 4 інші заяви). Усі ці 89 рішень можна виявити за пошуком у HUDOC – базі даних документів ЄСПЛ.

До 2019 р. кожне рішення стосувалося одного конкретного випадку розслідування (усього їх 55), проте починаючи з рішення *Zorina and Others v. Ukraine* (заява № 20295/07) ЄСПЛ, беручи до уваги схожість предмету заяв, вважав за доцільне в одному рішенні розглядати спільно кілька заяв – від 2-х у рішенні *Boguta and Tereshchenko v. Ukraine* (заяви № 13094/19 та № 37726/19) до 7-и (у рішенні *Prygunov and Others v. Ukraine* (№№ 31557/07, 61637/11, 12450/13, 19294/13, 20087/13, 81809/17 та 9273/18); ці заяви стосувалися різних, не пов'язаних між собою справ щодо розслідування смерті особи. Загалом Суд прийняв 13 рішень у т.зв. об'єднаних справах. Окрім того, у справі *Brenko and Others v. Ukraine* (№№ 29361/18, 30200/18 та 31072/18) було об'єднано 3 заяви батьків двох патрульних, що стосувалися одного і того ж інциденту їх загибелі. Таким чином, 89 рішень проти України, постановлених до 31.12.2024, стосуються 130 окремих «справ» (у термінології чинного КПК – «кримінальних проваджень») щодо розслідування смерті або замаху на життя. Враховуючи наведене, саме ця кількість – 130 (а не 89 рішень, з яких 13 є «об'єднаними») – узятя нами за «базу обчислення» у цьому дослідженні при розрахунку частки (відсотків).

Підкреслимо, що предметом цього дослідження не охоплюється матеріальний аспект ст. 2 Конвенції, однак у низці проаналізованих рішень ЄСПЛ констатував порушення Україною ст. 2 Конвенції не лише у процесуальному, але й у матеріальному аспекті. Варто також зазначити, що у 7 справах ЄСПЛ констатував відсутність порушення процесуального аспекту ст. 2 Конвенції або неприйнятність заяви: передовсім, йдеться про справи *Mikhno v. Ukraine* (№ 32514/12) та *Svitlana Atamanyuk and Others v. Ukraine* (№№ 36314/06, 36285/06, 36290/06 та 36311/06) щодо розслідування Скви́лівської трагедії 27 липня 2002 р., у результаті якої загинуло 77 та поранено понад 290 осіб; *Krivova v. Ukraine* (№ 25732/05), яка стосувалася розслідування трагедії у кінотеатрі в м. Червонограді при перегляді фільму 30 листопада 1998 р., коли в результаті тисячв діти отримали серйозні uszkodження, та *Volovod v. Ukraine* (№ 527/07).

Задля зменшення обсягу цієї статті рішення ЄСПЛ зазначаються за їх назвами англійською мовою та номерами заяв, без дати прийняття; а справи в «об'єднаних» рішеннях – за іменем та прізвищем заявника та номерами заяв. У випадку повторного згадування того самого рішення чи справи номери заяв, як правило, не зазначаються.

Виклад основного матеріалу. Аналіз статистичних даних (на 31.12.2023, на момент написання статті дані за 2024 рік ще не опубліковані) свідчить, що 73,82% усіх рішень ЄСПЛ, у яких визнано порушення ст. 2 Конвенції через неефективність розслідування, постановлені лише проти чотирьох держав: Росії, Туреччини, України та Румунії; порівнюючи з Росією (39,32%) та Туреччиною (21%) частка українських справ є меншою (7,78%, 84 рішень) є меншою, однак у рази перевищує анало-

гічний показник в інших державах-членах Ради Європи. Таким чином, національна система розслідування випадків позбавлення життя, якщо судити зі статистики рішень ЄСПЛ щодо порушень процесуального аспекту ст. 2 Конвенції, є суттєво менш ефективною порівняно з іншими європейськими країнами.

Аналіз текстів усіх 89 рішень ЄСПЛ проти України, які стосуються 130 окремих випадків розслідування, дозволив ідентифікувати усіх заявників, ними є 175 осіб: 96 жінок та 79 чоловіків. У 97 справах (74,61%) заяву до ЄСПЛ подано однією особою, кожна четверта справа (33 із 130, тобто 25,38%) розпочата за заявою, поданою кількома особами, найбільше заявників у справі, яка стосується розслідування одного випадку смерті – 5 осіб – у справі *Reus and Others v. Ukraine* (№ 40587/07).

Як відомо, ст. 2 Конвенції є застосовною не лише коли смерть фактично настала, але також коли природа отриманих uszkodжень є такою, що життя особи було у серйозній небезпеці, хоча особа не втратила життя (див., до прикладу, *Krivova v. Ukraine* (№ 25732/05, п. 45), *Igor Shevchenko v. Ukraine* (№ 22737/04, п. 42)). Доволі значна частка справ (14,6%, 19 справ) ініційована особами, які були безпосередніми жертвами замаху на життя; у справі *Shakhmina and Shakhmin v. Ukraine* (№ 14480/20) таких заявників двоє (батько і донька). Таким чином, 20 із 175 заявників (11,43%) є безпосередніми жертвами, яким вдалося вижити. Цей приклад також унаочнює відмінність між збором та узагальненням даних про «справи і матеріали», з одного боку, і людиноорієнтованими даними, з іншого, – статистика є різною.

У 8-и справах загиблих було більше ніж одна особа. До прикладу, у справі *Fedorchenko and Lozenko v. Ukraine* (№ 387/03) загинуло п'ятеро членів сім'ї заявника (3 чоловіків та 2 жінок); у справі *Vasyunets v. Ukraine* (№ 24738/11) донька заявника була однією з 3-х осіб, знайдених мертвими в кімнаті, у якій вони спали. Проте, оскільки родичі інших померлих не були заявниками у цих справах, тому у рішеннях ЄСПЛ інших потерпілих лише побіжно згадано, до прикладу, у справі за заявою *Svitlana Anatoliyivna Trykul* (№ 63903/19): син заявниці та пасажирів його автомобіля загинули, зіткнувшись з вантажівкою. Тому у справах, які були об'єктом аналізу, загальну кількість жертв, на відміну від заявників, встановити не видається можливим.

У 3-х справах, а саме *Igor Shevchenko v. Ukraine* та *Salakhov and Islyamova v. Ukraine* (№ 28005/08) та *Ponomarenko v. Ukraine* (№ 51456/17) після смерті жертви заяви підтримали їхні матері; у справі *Kardava v. Ukraine* (№ 19886/09) – сестра, а у 3-х справах – *Fedorchenko and Lozenko v. Ukraine*, *Antonina Oleksiyivna Grebenyuk* (№ 6765/23) та *Lutsenko and Verbytskyi v. Ukraine* (№ 12482/14 та № 39800/14) – окрім безпосередньої жертви, заявниками є інші особи.

Характеристиками заявників, які можна з'ясувати із аналізу рішень ЄСПЛ, є їхній вік, ступінь родинних зв'язків із загиблою особою, а також місце проживання (у більшості справ). У цій статті проаналізовано лише стать та ступінь родинних зв'язків, зокрема, виходячи із обставин справ, які розслідувалися.

Ураховуючи, що йдеться про розслідування смерті особи, не викликає здивування, що найвагомішу частку справ до ЄСПЛ ініціювали батьки загиблих. Так, мати, батько чи обоє батьків були заявниками (одноособово або разом з іншими родичами) у 86 справах зі 130, що становить 66%, тобто у двох справах із трьох. Зокрема,

– у 34-х справах – тільки мати; у 25 справах – тільки батько;

– у 13-и справах заявниками були обоє батьків; ще у 2-х – також інші, окрім обидвох батьків, родичі: син померлої – у справі *Kats and Others v. Ukraine* (№ 29971/04), сестра померлого – у справі *Yefimova and Others v. Ukraine* (№ 68748/17);

– у справі *Fedorchenko and Lozenko v. Ukraine* заявником є безпосередня жертва (і водночас батько та дідусь померлих членів сім'ї), а заявницею – мати (і водночас бабуся);

– у 2-х справах, де загиблі особи не були пов'язані родинними зв'язками, заявниками були: мати і батько одного та мати іншого загиблого патрульного – у справі *Brenko and Others v. Ukraine*; мати та донька однієї загиблої в ДТП (пасажирки авто) та батько іншої неповнолітньої загиблої (пішохода) – у справі *Drazman and Others v. Ukraine* (№ 22207/12); родичі ще однієї загиблої особи, як вбачається з рішення, до ЄСПЛ не зверталися;

– у вже згаданій справі *Reus and Others v. Ukraine* заявниками, окрім батька, ще є дружина, брат, сестра і донька;

– у 3-х справах, як вже зазначалося раніше, мати підтримала заяву сина після його смерті, а у 2-х – *Salakhov and Islyamova v. Ukraine* та *Ponomarenko v. Ukraine* також висунула самостійні вимоги, які були задоволені та констатовано порушення ст. 3 Конвенції у зв'язку з душевними стражданнями заявниці;

– у 5-и справах заявниками, окрім матері, є й інші родичі померлої особи: *Mikhalkova and Others v. Ukraine* (№ 10919/05) – брат і сестра, *Pozhyvotko v. Ukraine* (№ 42752/08) – дружина, *Kosmata v. Ukraine* (№ 10558/11 та 28218/11) – сестра, *Barsukovy v. Ukraine* (№ 23081/07) – бабуся, *Usachenko and Others v. Ukraine* (№ 69557/13) – заявник, донька, свекор;

– заяву *Ryzenko v. Ukraine* (№ 55902/11) після смерті матері підтримали діти заявниці та її спадкоємці.

Загалом 106 із 175 заявників (60,6%) є батьками жертв, у т.ч. 62 заявниці – мамами, а 44 заявники – татами (з них 2 – одночасно є безпосередніми жертвами). Мати (одноособово чи разом з іншими родичами) є заявницею майже у кожній другій справі (62 із 130, що становить 47,7%). Отже, не буде помилковим твердження, що майже половина справ, у яких констатовано порушення ст. 2 Конвенції через неефективність розслідування, стосується (не) доступу до правосуддя матерів, які не змогли добитися ефективного розслідування смерті своїх дітей.

У 12-и справах заявницею є дружина померлого, у т.ч. у 3-х справах – разом з іншими родичами: *Pozhyvotko v. Ukraine* іншою заявницею є мати, *Svitlana Ivanivna Labach* (№ 57174/21) – син, а про заявників у справі *Reus and Others v. Ukraine* зазначено вище.

Чоловік є єдиним заявником у 4-х справах: *Valeriy Fuklev v. Ukraine* (№ 6318/03), *Shulga v. Ukraine* (№ 40298/06), *Chumak v. Ukraine* (№ 60790/12), *Ivan Petrovych Radchenko* (№ 44005/12), ще в одній – разом з сином: *Nikolay Volkogonov and Igor Volkogonov v. Ukraine* (№ 40525/05). У справі *Kaplaty v. Ukraine* (№ 39997/17) заявником є колишній чоловік померлої.

У 14-и справах заявниками є діти (8 доньок і 6 синів), з них дорослі донька або син є єдиними заявниками щодо розслідування смерті батьків у 6-х справах: *Mariya Yosypivna Shevchuk* (№ 42644/16), *Tretyakova v. Ukraine* (№ 63126/13), *Inga Arturivna Avetisova* (№ 23618/16), *Mutyeva and Others v. Ukraine* (№ 77217/17), *Goropatsky and Others v. Ukraine* (№ 63243/13), *Andriy Anatoliyovych Matviyenko* (№ 5142/22).

По 7 заяв подано братом та сестрою, причому у 3-х справах сестра *Larysa Volodymyrivna Denysova* (№ 65898/11), *Valentyna Volodymyrivna Peresunko* (№ 12450/13) та *Kardava v. Ukraine* та ще у 3-х справах брат *Slyusar v. Ukraine* (№ 39797/05), *Cherney v. Ukraine* (№ 26759/13), *Lutsenko and Verbytsky v. Ukraine* (№ 12482/14 та № 39800/14) були єдиними родичами загиблої особи, які подавали заяви до ЄСПЛ. Серед інших родичів, не згаданих раніше, слід зазначити двоюрідного брата та його дружину – заявників у справі *Khaylo v. Ukraine* (№ 39964/02).

Обставини справ, розслідування яких ЄСПЛ визнав неефективним, можна згрупувати таким чином: 1) смерть

особи під контролем держави (17 справ); 2) зникнення журналістів або громадських активістів чи напади на них (3 справи); 3) смерть особи внаслідок тяжких тілесних ушкоджень (15 справ); 4) особу знайдено мертвою у ситуаціях, які не давали підстав вважати, що особа перебувала під контролем держави (31 справа); 5) смерть або тяжкі ушкодження внаслідок ДТП (52 справи); 6) смерть внаслідок ускладнень після медичного втручання (4 справи); 7) інші випадки (8 справ). Розглянемо їх детальніше.

Наймасовішою категорією справ за ст. 2 Конвенції, розслідування яких визнано ЄСПЛ неефективним, є смерті чи тяжкі тілесні ушкодження внаслідок дорожньо-транспортних пригод (далі – ДТП). Як уже зазначалося, з рішень ЄСПЛ не завжди можна визначити кількість жертв чи зрозуміти обставини отримання. До прикладу, у справі *Oleksandr Vasylyovych Fortuna* (№ 6861/23) заявник отримав тяжкі тілесні ушкодження внаслідок ДТП як пасажир одного з автомобілів, які зіткнулися; загалом внаслідок ДТП загинуло двоє людей, родичі яких до ЄСПЛ не зверталися. Однак з проаналізованих рішень видно, що щонайменше у 23 справах був наїзд на пішохода, у 3-х – на велосипедиста. Загалом, ця категорія справ вартує окремого дослідження та викладу його результатів в окремій публікації.

Ще однією доволі масовою групою є розслідування смерті особи, яку знайдено мертвою (31 справа). Ця група справ є найбільш різноплановою, у ній можна виокремити як вбивства, наприклад, коли особу знайшли з вогнепальними пораненнями в офісі *Kholodkov and Kholodkova v. Ukraine* (№ 29697/08), біля будинку *Bandura v. Ukraine* (№ 659/10), з численними травмами на вулиці *Stabrovska v. Ukraine* (№ 65055/12), біля автомобіля *Patricia Burduja* (№ 52819/22), так і випадки, коли особу знайдено мертвою за відсутності прямих доказів насильницьких дій: у квартирі *Myronenko v. Ukraine* (№ 15938/02), *Kachurka v. Ukraine* (№ 4737/06), на вулиці села *Serdyuk v. Ukraine* (№ 61876/08), в сараї *Andreyeva v. Ukraine* (№ 24385/10) та на пустирі *Natalia Petrovna Kozak* (№ 24328/08) та под. Декілька справ характеризувалися «заплутаністю сюжету»: після бійки хлопця, який не умів плавати та боявся води, знайшли в озері *Oleynikova v. Ukraine* (№ 38765/05); брат-епілептик, який подарував свою частку квартири приватній особі, невдовзі помер після вживання спиртних напоїв *Larysa Volodymyrivna Denysova* (№ 65898/11); працівника міліції знайшли мертвим під мостом у парку *Andriy Pylypovych Poprotsky v. Ukraine* (№ 76040/13) та ін. Однак усі ці справи об'єднує те, що вони не давали підстав вважати, що смерть була пов'язана з діями «агентів держави». Варто також виокремити справу *Fedorchenko and Lozenko v. Ukraine*, де загибель людей настала внаслідок підпалу будинку, вчиненого з расистською метою.

Наступна група – розслідування смерті особи від отриманих травм (15 справ) – стосується насильницьких злочинів, серед яких можна виокремити чотири типові випадки: ушкодження отримані в результаті розбійного нападу *Padura v. Ukraine* (№ 48229/10), *Buchynska v. Ukraine* (№ 35493/10); конфлікту в барі *Semerzhii and Others v. Ukraine* (№ 55064/18), масової бійки *Tetyana Volodymyrivna Dyadychkina* (№ 21113/17), *Prygunov and Others v. Ukraine* (№ 31557/07) або побиття знайомим *Petr Kornilovich Stefanishin* (№ 19294/13).

Невелику, однак окрему, на наш погляд, групу складають справи, пов'язані із розслідуванням смерті особи в результаті післяопераційних ускладнень *Valeriy Fuklev v. Ukraine* (№ 6318/03) чи інших медичних заходів: *Arskaya v. Ukraine* (№ 45076/05), *Marchuk v. Ukraine* (№ 65663/12), *Tretyakova v. Ukraine* (№ 63126/13). До т.зв. «інших випадків» віднесено смерть внаслідок інтоксикації *Valentyna Volodymyrivna Peresunko* (№ 12450/13) чи випадкового падіння *Mashchenko v. Ukraine* (№ 42279/08) після розпивання алкогольних напоїв, нещасний випадок на виробни-

цтві *Kosmata v. Ukraine* (№ 10558/11 та 28218/11), а також зникнення особи, тіло якої згодом знайдено *Muravskaya v. Ukraine* (№ 249/03), *Inga Arturivna Avetisova* (№ 23618/16), *Lesya Mykhaylivna Velgan* (№ 51923/21) або не виявлено *Shysar v. Ukraine* (№ 39797/05), *Feshchenko v. Ukraine* (№ 75394/13).

Щонайменше 17 справ стосуються неналежного розслідування смерті особи, яка перебувала під контролем держави. Йдеться, зокрема, про настання смерті:

- внаслідок катування чи ненадання медичної допомоги під час перебування в СІЗО *Kats and Others v. Ukraine*, *Matushevskyy and Matushevskaya v. Ukraine* (№ 59461/08), *Kardava v. Ukraine*, *Ponomarenko v. Ukraine*, *ITT Goryayeva v. Ukraine* (№ 58656/10), райвідділку міліції *Mikhalkova and Others v. Ukraine*, виправній колонії *Yuriy Illarionovich Shchokin c. Ukraine* (№ 4299/03);

- після тривалого перебування в СІЗО – вдома *Salakhov and Islyamova v. Ukraine* чи у лікарні *Karpylenko v. Ukraine* (№ 15509/12), або у лікарні після побиття в райвідділку *Nina Kutsenko v. Ukraine* (№ 25114/11);

- під час військової служби *Sergey Shevchenko* (№ 32478/02), у т.ч. строкової *Mosendz v. Ukraine* (№ 52013/08);

- внаслідок застосування сили працівниками міліції при затриманні особи *Yukhymovych v. Ukraine* (№ 11464/12) чи за підозрілих обставин, до якої могли бути причетні працівники МВС *Bliznyuk v. Ukraine* (№ 20789/14);

- працівників МВС – *Masneva v. Ukraine* (№ 5952/07), *Lovyginy v. Ukraine* (№ 22323/08) та *Brenko and Others v. Ukraine*.

Більшість цих справ є доволі відомими, як і наступні три, які стосуються розслідування вбивства відомого журналіста *Gongadze v. Ukraine* (№ 34056/02), викрадення та жорстокого поводження під час Революції Гідності *Lutsenko and Verbytsky v. Ukraine* та замаху на вбивство громадського активіста *Mykhaylyk and Others v. Ukraine* (№ 32972/20).

Таким чином, справи, які розглядалися ЄСПЛ за процесуальним аспектом ст. 2 Конвенції, не є однотипними, “клонувими”; вони стосуються не якоїсь однієї категорії справ чи певного проблемного питання розслідування, чи якоїсь специфічної групи населення. Хоча рішення ЄСПЛ не є репрезентативною вибіркою, все ж “людноцентричний погляд” демонструє, що жертви (померлі особи або ті, що вижили) є представниками усіх верств суспільства – від маргінальних на кшталт алкоголіків (*Mikhalkova and Others v. Ukraine*, *Nina Kutsenko v. Ukraine*) до колишнього члена парламенту з когорти “червоних директорів” (*Bandura v. Ukraine* – Анатолій Бандура, убитий біля свого будинку в с. Биківня, був народним депутатом України (1990–1994) та директором підприємства «Азовське морське пароплавство»). Більшість жертв – «звичайні громадяни», «пересічні українці», включно з представниками правоохоронних структур як при виконанні своїх обов’язків – до прикладу, старший оперуповноважений у званні майора, якому було доручено розслідувати корупційні діяння працівників міліції в іншому місті, був знайдений мертвим у кабінеті *Masneva v. Ukraine* (№ 5952/07); працівник МВС був помилково вбитий під час навчань операція «Сирена» *Lovyginy v. Ukraine* (№ 22323/08), – так і не при виконанні у справі *Andriy Pylypovych Poprotsky*.

Проаналізовані рішення ЄСПЛ демонструють найрізноманітніші, водночас доволі типові життєві сценарії українських громадян, які призвели до смерті – від нещасного випадку на виробництві без офіційного оформлення трудових відносин *Kosmata v. Ukraine* та випадкового падіння після вживання спиртних напоїв в гаражі *Mashchenko v. Ukraine* (№ 42279/08) до побиття знайомим *Merkulova v. Ukraine* (№ 21454/04), під час конфлікту в барі *Galyna Petrivna Krupa* (№ 3977/19) чи під час дозвілля, до прикладу, полювання *Oleg Valeriyovych Trots* (№ 54958/18) або автомобільної квест-гри *Prilutskiy v. Ukraine* (№ 40429/08).

Доволі вираженими є гендерні відмінності: більшість загиблих (приблизно троє з чотирьох) є чоловіками, а обставини їхньої смерті слугують наочним підтвердженням тези демографів про надвисоку смертність чоловіків працездатного віку, у т.ч. через схильність до ризикованої поведінки та зловживання алкоголем. Чоловіки значно частіше, аніж жінки, є жертвами насильницьких злочинів чи застосування сили з боку держави. Смерті жінок мають переважно інші причини, вони не є наслідком “маскулінної” поведінки на кшталт бійок в барі.

Загалом жінки є жертвами у 35 справах (26,92%), з них:

- в одній справі *Kats and Others v. Ukraine* смерть настала під контролем держави;

- в одній справі *Buchynska v. Ukraine* (№ 35493/10) на заявницю було здійснено розбійний напад в її будинку, вона вижила після пострілу в голову, залишившись на все життя інвалідом;

- у 3-х справах смерть настала внаслідок ускладнень після медичного втручання: *Valeriy Fuklev v. Ukraine* (№ 6318/03), *Marchuk v. Ukraine* (№ 65663/12), *Tretyakova v. Ukraine* (№ 63126/13);

- у 10-и справах жінку знайдено мертвою, зокрема: у 2-х випадках йдеться про матерів (або обох батьків), виявлених вдома: *Mutyeva and Others v. Ukraine* (№ 77217/17) та *Goropatsky v. Ukraine* (№ 63243/13); у 4-х справах тіла доньок заявників були знайдені: біля багатоквартирного будинку, в якому вона проживала *Oleksandr Grygorovych Borodynya* (№ 26300/22), біля багатоквартирного будинку, де проживав її знайомий *Yuliya Borysivna Tereshchenko* (№ 37726/19), у полі – тіло 17-річної дівчинки, оголеної і з численними тілесними ушкодженнями *Shiyanov v. Ukraine* (№ 12552/09); зарізаною у кущах біля узбіччя дороги *Systoruk v. Ukraine* (№ 50067/13); у 2-х випадках доньок виявлено мертвими разом з іншими особами, і батьки загиблих ставили під сумнів офіційну версію нещасного випадку *Vasyunets v. Ukraine* (№ 24738/11), *Mykola Ivanovych Kopyshchuk, Nina Ustymivna Kopyshchuk* (№ 52601/12); у справі *Kaplaty v. Ukraine* (№ 39997/17) – смерть молодшої жінки в будинку свого співмешканця у селі в Івано-Франківській області, куди вона переїхала – колишній чоловік, визнаний потерпілим у кримінальному провадженні, підозрював вбивство з корисливих мотивів;

- у 3-х справах розслідування стосувалося випадків зникнення жінок, у 2-х згодом знайшли тіло: *Inga Arturivna Avetisova* (№ 23618/16), *Lesya Mykhaylivna Velgan* (№ 51923/21); у справі *Feshchenko v. Ukraine* (№ 75394/13) 19-річна дочка заявника пішла з дому, і одночасно зникли всі грошові заощадження родини, і дівчини не вдалося знайти.

Найбільша кількість (17 справ) стосувалися ДТП: у 15 справах жінки загинули: *Nikolay Volkogonov and Igor Volkogonov* (№ 40525/05); *Basyuk v. Ukraine* (№ 51151/10); *Shulga v. Ukraine* (№ 40298/06); *Chumak v. Ukraine* (№ 60790/12); *Tuchin and Tuchina v. Ukraine* (№ 40458/08); *Osadcha v. Ukraine* (№ 55896/10); *Mariya Yosypivna Shevchuk* (№ 42644/16); *Alla Valeriyivna Gorelik* (№ 38653/18) та *Tigiev Vadyk Mykolayovych* (№ 47765/18); *Leontyev v. Ukraine* (№ 9262/19); *Drazman and Others v. Ukraine* (№ 22207/12) – 2 жінки (пасажирка авто і пішохід); *Ivan Petrovych Radchenko* (№ 44005/12); *Volodymyr Leonidovych Grytsenko* (№ 19052/19) та *Iryna Mykolayivna Fomina* (№ 19130/19); *Usachenko and Others v. Ukraine* (№ 69557/13); *Kozyr and Others v. Ukraine* (№ 19204/19); *Antonina Oleksiyivna Grebenyuk* (№ 6765/23), у 3-х справах заявниці вижили: *Shakhmina and Shakhmin v. Ukraine*, *Kabanova v. Ukraine* (№ 17317/08), а також у вже згаданій справі *Antonina Oleksiyivna Grebenyuk*.

Таким чином, смерті жінок є переважно є наслідком ненасильницьких дій чи нещасних випадків, причому у майже половині жінки загинули або отримали

тяжкі ушкодження внаслідок ДТП. Про насильницький характер злочинів проти жінок можна чітко висувати у 5-и справах: *Buchynska v. Ukraine*, *Inga Arturivna Avetisova*, *Lesya Mykhaylivna Velgan*, *Shiyanov v. Ukraine* та *Syvstoriuk v. Ukraine*, ще у кількох, до прикладу, *Kaplatyy v. Ukraine* насильницькі дії припускаються, однак не підтверджені.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави для таких висновків. Відсутність ефективного розслідування обставин смерті особи констатована ЄСПЛ у 89 рішеннях проти України, які стосуються 130 окремих справ; ці показники (як абсолютні, так і відносні) є доволі високими порівняно з іншими європейськими країнами. Аналіз рішень демонструє як масштаб та характер проблеми, зокрема, що неефективність розслідування стосується різноманітних категорій справ та груп населення, так і певні гендерні відмінності. Зокрема, усього у цих справах заявниками є 175 осіб, з них жінок (96) більше, аніж чоловіків (79), тоді як загальна статистика звернень до

ЄСПЛ характеризується незначною часткою заяв, поданих жінками. Тобто в українських справах щодо проведення ефективного розслідування обставин смерті особи як процесуального аспекту виконання державою позитивних зобов'язань за ст. 2 Конвенції йдеться про доступ до правосуддя більшою мірою жінок (54,9%), аніж чоловіків. Водночас, розслідування стосувалося смертей переважно чоловіків; вони частіше є жертвами насильницьких злочинів та застосування сили з боку держави. Жінки були жертвами у 26,92% справ, з них половина – внаслідок ДТП. У 66% справ заявниками були мати, батько чи обоє батьків (одноосібно або разом з іншими родичами) загиблих, у т.ч. мати є заявницею у майже половині справ, а у кожній четвертій справі – одноособово. Враховуючи наведене, подальші дослідження варто спрямувати на виявлення та аналіз перешкод, з якими зіштовхнулися заявники у національній правовій системі у цих справах (щодо права на життя), а також щодо інших прав та основоположних свобод, гарантованих Конвенцією.

ЛІТЕРАТУРА

1. Recommendation of the Council on Access to Justice and People-Centred Justice Systems, No. 0498. Adopted on: 12.07.2023. OECD Legal Instruments. URL: <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0498>
2. Альманах права. Людиноцентризм у праві: теоретико-прикладні засади. Випуск 8. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2017. 420 с.
3. Фулей Т. Доступ до правосуддя: людиноцентризм у дії. *Recht der Osteuropäischen Staaten*. № 2. 2024. С. 26-37.
4. Tulkens Fr. « Droits de l'homme, droits des femmes. Les requérantes devant la Cour européenne des droits de l'homme », in L. Caflisch et al. (eds.), Human Rights – Strasbourg Views. Droits de l'homme – Regards de Strasbourg, Kehl-Strasbourg-Arlington, N.P. Engel, 2007, pp. 423 et s.
5. Violation by Article and by State (1959-2021). URL: https://echr.coe.int/Documents/Stats_violation_1959_2021_ENG.pdf
6. Annual Report 2022 of the European Court of Human Rights, Council of Europe, p. 147.
7. Annual Report 2023 of the European Court of Human Rights, Council of Europe, p. 112. URL: <https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/annual-report-2023-eng>

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-1/15>

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА НА ПРАВОВУ ДОПОМОГУ В УКРАЇНІ ТА ЙОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

THE CONSTITUTIONAL RIGHT OF INDIVIDUALS AND CITIZENS TO LEGAL ASSISTANCE IN UKRAINE AND ITS PROVISION IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION

**Букач В.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри конституційного,
міжнародного права та публічно-правових дисциплін
Київський університет інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»**

У науковій статті розкривається зміст права на правову допомогу як невід'ємної складової правової держави, яке гарантує кожній людині доступ до справедливого судочинства, ефективного захисту своїх прав і свобод.

Зазначено, що у контексті Європейської інтеграції України право на правову допомогу набуває особливого значення, адже воно визначає відповідність Української правової системи європейським стандартам. Правова допомога в Україні в контексті Європейської інтеграції є ключовим елементом реформування правової системи та забезпечення верховенства права, що відповідає стандартам Європейського Союзу (ЄС). У процесі інтеграції з ЄС Україна активно адаптує своє законодавство та практики до європейських норм.

На підставі узагальнення та систематизації теорії та практики конституційного права у науковій статті розкриваються актуальні питання реалізації конституційного особистого права людини і громадянина на правову допомогу в Україні. Право на безоплатну правову допомогу – гарантована Конституцією України можливість громадянина України, іноземця, особи без громадянства, у тому числі біженця чи особи, яка потребує додаткового захисту, отримати в повному обсязі безоплатну первинну правову допомогу, а також можливість певної категорії осіб отримати безоплатну вторинну правову допомогу у випадках, передбачених Законом України «Про безоплатну правову допомогу».

Визначено основні аспекти правової допомоги в контексті євроінтеграції:

1. Забезпечення доступу до правової допомоги у відповідності до стандартів ЄС, Україна вдосконалює систему безоплатної правової допомоги (БПД). Це передбачає доступ до якісної юридичної допомоги для вразливих категорій населення, включаючи малозабезпечених громадян, осіб із інвалідністю, біженців тощо. Закон України «Про безоплатну правову допомогу» є основою цієї системи, яка включає первинну (юридичні консультації) та вторинну (захист у суді) допомогу.

2. Гармонізація законодавства:

Україна імплементує директиви та регламенти ЄС, які стосуються правосуддя, захисту прав людини та функціонування правової допомоги. Зокрема, зусилля спрямовані на впровадження положень Європейської конвенції з прав людини та практики Європейського суду з прав людини.

3. Захист прав людини:

Одним із принципів європейської інтеграції є дотримання прав людини, зокрема права на справедливий суд, юридичну допомогу та ефективні засоби правового захисту. Національна правова допомога повинна відповідати принципам рівності, недискримінації та доступності.

4. Розвиток інституційної спроможності:

Розширення мережі центрів з надання безоплатної правової допомоги. Підготовка кадрів – юристів, адвокатів, суддів, які володіють знаннями про європейські стандарти правової допомоги.

5. Цифровізація та інновації:

Запровадження електронних сервісів для отримання юридичної допомоги, що полегшує доступ громадян до правової інформації. Використання технологій для навчання та підвищення кваліфікації юристів у сфері європейського права.

6. Співпраця з ЄС та міжнародними організаціями:

Європейські інституції надають технічну, фінансову та консультативну підтримку реформам в Україні. Проекти, спрямовані на обмін досвідом, тренінги та вдосконалення правової системи.

Ключові слова: Конституція України, безоплатна правова допомога, забезпечення прав і свобод людини і громадянина, конституційні гарантії прав і свобод людини і громадянина, державні гарантії щодо надання безоплатної правничої допомоги, Європейський Союз, Європейський Суд з прав людини, умови отримання правової допомоги, гармонізація законодавства, практика Європейського Суду з прав людини, співпраця з ЄС та міжнародними організаціями.

The article reveals the essence of the right to legal assistance as an integral component of a rule-of-law state, which guarantees every individual access to fair justice and effective protection of their rights and freedoms.

It is noted that in the context of Ukraine's European integration, the right to legal assistance acquires particular importance as it determines the compliance of the Ukrainian legal system with European standards. Legal assistance in Ukraine, in the context of European integration, serves as a crucial element in reforming the legal system and ensuring the rule of law in line with the standards of the European Union (EU). During its integration with the EU, Ukraine actively adapts its legislation and practices to European norms.

Based on the synthesis and systematization of constitutional law theory and practice, the scientific article addresses current issues regarding the implementation of the constitutional personal right of individuals and citizens to legal assistance in Ukraine. The right to free legal assistance, as guaranteed by the Constitution of Ukraine, provides Ukrainian citizens, foreigners, stateless persons, including refugees and persons in need of additional protection, the opportunity to receive comprehensive primary legal assistance free of charge, as well as the possibility for certain categories of individuals to access secondary legal assistance free of charge, as stipulated by the Law of Ukraine «On Free Legal Aid.»

Key aspects of legal assistance in the context of European integration:

1. Ensuring access to legal assistance

In accordance with EU standards, Ukraine is improving its system of free legal aid (FLA). This includes ensuring access to quality legal assistance for vulnerable population groups, including low-income individuals, persons with disabilities, refugees, and others. The Law of Ukraine «On Free Legal Aid» forms the foundation of this system, which includes primary (legal consultations) and secondary (court representation) assistance.

2. Harmonization of legislation

Ukraine implements EU directives and regulations related to justice, the protection of human rights, and the functioning of legal aid. In particular, efforts are focused on implementing the provisions of the European Convention on Human Rights and the practices of the European Court of Human Rights.

3. Protection of human rights

One of the principles of European integration is the observance of human rights, including the right to a fair trial, legal assistance, and effective means of legal protection. National legal assistance must comply with the principles of equality, non-discrimination, and accessibility.

4. Development of institutional capacity

Expanding the network of centers providing free legal aid.

Training legal professionals – lawyers, attorneys, and judges – who are knowledgeable about European standards for legal assistance.

5. Digitalization and innovation

Introducing electronic services for obtaining legal assistance, which facilitates citizens' access to legal information.

Using technology for training and improving the qualifications of legal professionals in the field of European law.

6. Cooperation with the EU and international organizations

European institutions provide technical, financial, and consultative support for reforms in Ukraine.

Projects aimed at experience exchange, training, and improving the legal system.

Key words: Constitution of Ukraine, free legal aid, ensuring the rights and freedoms of individuals and citizens, constitutional guarantees of human rights and freedoms, state guarantees for providing free legal assistance, European Union, European Court of Human Rights, conditions for obtaining legal assistance, harmonization of legislation, practices of the European Court of Human Rights, cooperation with the EU and international organizations.

Виклад основного матеріалу. Кожна демократична держава повинна сприяти у забезпеченні реалізації прав і свобод людини і громадянина. Це комплекс заходів, що вживаються державами, міжнародними організаціями, громадянським суспільством для гарантування і захисту прав і свобод кожної особи. Це процес, що передбачає не тільки юридичну охорону прав, але й створення умов для їх реального здійснення.

Україна ратифікувала та імплементувала у національну правову систему значну кількість правових актів Європейського Союзу у галузі прав та свобод людини і громадянина. Саме такий механізм дозволить нашій державі приєднатися у майбутньому до зазначеного політичного та економічного союзу. Фундаментальними принципами на якому ґрунтуються існування Європейського Союзу є забезпечення людської гідності, свободи, демократії та верховенства права. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави зазначатися у частині 2 статті 3 Конституції України [1].

Серед гарантованих державою прав і свобод людини і громадянина особливе місце посідає право на правову допомогу закріплене статтею 59 Конституції України. Однак на практиці під час його реалізації можемо спостерігати час від часу певні труднощі, щодо отримання правової допомоги. Проблеми реалізації права на правову допомогу в Україні є важливою темою, яка впливає на забезпечення верховенства права, дотримання прав людини та ефективність системи правосуддя. Так, серед основних проблем які реалізації зазначеного права є:

1. Недостатній рівень фінансування системи безоплатної правової допомоги:

– обмеженість ресурсів призводить до недостатньої кількості адвокатів, які надають безоплатну правову допомогу;

– відсутність належної оплати праці адвокатів, що впливає на їх мотивацію та якість роботи.

2. Обмежений доступ до правової допомоги:

– населення сільських та віддалених районів має труднощі з доступом до кваліфікованих правових послуг через відсутність місцевих фахівців або правових консультацій;

– інформаційна необізнаність громадян про свої права та наявність механізмів правової допомоги.

3. Якість правової допомоги:

– низький рівень професійної підготовки деяких адвокатів, залучених до системи безоплатної правової допомоги;

– недостатній контроль за якістю послуг, що надаються.

4. Перевантаження судової системи:

– через велику кількість звернень до судів адвокати, що надають безоплатну правову допомогу, часто працюють у складних умовах з великим навантаженням.

5. Недоліки законодавчого регулювання:

– невизначеність окремих процедурних аспектів надання правової допомоги;

– обмеження щодо категорій справ, у яких може бути надана безоплатна правова допомога, що залишає частину громадян поза захистом.

6. Відсутність ефективної правової освіти:

– брак освітніх кампаній щодо прав та механізмів захисту, особливо серед вразливих категорій населення (пенсіонери, безробітні, особи з інвалідністю тощо).

7. Політичні та адміністративні виклики:

– бюрократичні перепони при зверненні до органів безоплатної правової допомоги;

– політична нестабільність, що впливає на функціонування системи.

Зазначеним проблемам на сьогодні недостатньо приділено уваги у наукових дослідженнях, а тому виникає необхідність дослідити питання реалізації безоплатної правової допомоги в Україні в сучасних умовах адаптації до норм Європейського Союзу.

У свою чергу, загальним проблемам забезпечення конституційних прав і свобод людини і громадянина присвячено багато наукових праць вчених-юристів, зокрема, зазначені питання досліджували та досліджують такі учені як: Г. Андреева, І. Андреева, А. Будагова, О. Кушніренко, С. А. Коршенко, С. Ківалов, В. Маляренко, М. Маркуш, О. Петришин, Т. Слінько, П. Рабінович, Т. Синюкова, А. Колодій, А. Олійник, А. Хальота та інші.

Так, зазначені вчені здебільшого досліджували окремі аспекти проблем реалізації конституційного права на безоплатну правову допомогу, а тому комплексний підхід дослідження залишався поза увагою. У свою чергу, заслуговує на увагу наукова праця Коршенко А. В. «Гене́за права на правову допомогу» [2, с. 23–27] в якій автор через призму історичного методу досліджує становлення та розвитку права на правову допомогу. Розглянуто закономірності та особливості виникнення права на правову допомогу на різних історичних етапах у різних народів світу – у Стародавньому Римі та Греції, за часів Київської Русі, Литовсько-Руської доби, Судової реформи 1864 року

і до періоду України як незалежної держави. Розглядаються деякі моменти з історії адвокатури як важливого правового інституту по забезпеченню права особи на правову допомогу на правову допомогу.

Однак, комплексного дослідження конституційного механізму забезпечення реалізації права на правову допомогу прав та свобод людини і громадянина в Україні ще не було, а тому завдання цієї наукової статті є:

- охарактеризувати поняття та зміст конституційного права на правову допомогу в Україні;
- проаналізувати нормативно-правові акти з питань гарантій реалізації права на правову допомогу в Україні;
- визначити основні напрямки удосконалення конституційного механізму щодо надання правової допомоги в умовах інтеграції України до Європейського Союзу.

У конституційному механізмі забезпечення реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина особливе місце посідають положення статті 59 Конституції України [1] щодо права на безоплатну правову допомогу. Зазначене конституційне право дає можливість громадянам України, іноземцям, особам без громадянства, у тому числі і біженцям чи особам, яка потребує додаткового захисту, отримати в повному обсязі безоплатну первинну правову допомогу, а також можливість певної категорії осіб отримати безоплатну вторинну правову допомогу у випадках, передбачених законом.

Апріорі сутність держави розкривається через її політику в галузі прав людини. Але реалізація прав залежить не тільки від держави, а й від рівня загально-правової культури суспільства і особистості.

Україна, яка здобула незалежність 24 серпня 1991 року проголосила для себе, що людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються за найвищу соціальну цінність. Саме стан справ у сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина, їх практичної реалізації є тим критерієм, за яким оцінюється рівень демократичного розвитку держави й суспільства в цілому.

Одним з видів конституційних прав і свобод людини і громадянина виступають конституційні особисті права і свободи людини і громадянина. Серед особистих прав і свобод людини і громадянина особливе місце займає право на безоплатну правову допомогу.

Україна, ратифікувавши Європейську конвенцію про захист прав і основоположних свобод 1950 р. [3] та Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р. [4], взяла на себе зобов'язання створити умови та можливості для надання безоплатної правової допомоги малозабезпеченим особам при обвинуваченні у вчиненні кримінального правопорушення.

Зміст права на безоплатну правову допомогу, порядок реалізації цього права, суб'єкти, підстави та порядок надання безоплатної правничої допомоги, державні гарантії щодо надання безоплатної правничої допомоги визначені Законом України «Про безоплатну правничу допомогу».

2 червня 2011 року був прийнятий Закон України «Про безоплатну правничу правову допомогу» [5], який визначає зміст права на безоплатну правову допомогу, порядок реалізації цього права, підстави та порядок надання безоплатної правової допомоги, державні гарантії щодо надання безоплатної правової допомоги. Цей закон є основним нормативним актом, який визначає:

- поняття первинної та вторинної правової допомоги (статті 7–13);
- категорії осіб, які мають право на безоплатну первинну і вторинну правову допомогу;
- організацію надання безоплатної правової допомоги через центри надання правової допомоги.

Первинна та вторинна правова допомога – це складові системи правової допомоги, яка забезпечує доступ громадян до правосуддя, закріплені в законодавстві України

(Закон України «Про безоплатну правову допомогу»). Вони мають різні цілі, обсяг та форми реалізації.

Первинна правова допомога – це вид правової допомоги, що надається з метою забезпечення реалізації, захисту або відновлення прав людини і громадянина. Вона включає:

- інформування про права, свободи та обов'язки громадян;
- надання консультацій і роз'яснень з правових питань;
- допомога в підготовці заяв, скарг, інших документів правового характеру (крім процесуальних);
- сприяння в отриманні вторинної правової допомоги.

Зазначену правову допомогу можуть отримати усі громадяни України, іноземці, особи без громадянства, а також біженці та особи, які потребують додаткового захисту.

Вторинна правова допомога – це більш широкий і спеціалізований вид правової допомоги, що передбачає захист та представництво інтересів громадян у юридичних справах. Вона включає:

- захист у кримінальних провадженнях;
- представництво інтересів у судах, органах влади та перед іншими особами;
- складання процесуальних документів, таких як позови, апеляції, клопотання тощо.

Цей вид допомоги надається лише окремим категоріям осіб, зокрема:

- малозабезпеченим громадянам;
- особам з інвалідністю, пенсія яких не перевищує двократного розміру прожиткового мінімуму;
- дітям-сиротам, дітям, позбавленим батьківського піклування;
- жертвам домашнього насильства або насильства за ознакою статі;
- ветеранам війни та іншим категоріям відповідно до закону.

Необхідно зазначити, що правовий захист конституційного права на безоплатну правову допомогу не обмежується лише Законом України «Про безоплатну правову допомогу» (від 2 червня 2011 року, № 3460-VI), зазначене право гарантовано також:

- Цивільним процесуальним кодексом України [6] (ЦПК) Стаття 12 якого передбачає право учасників процесу на отримання правової допомоги, зокрема безоплатної у випадках, передбачених законом;
- Кримінальним процесуальним кодексом України [7]. (КПК) Стаття 20 якого гарантує право на захисника у кримінальному провадженні, в тому числі на безоплатну правову допомогу для осіб, які цього потребують;
- Адміністративним процесуальним кодексом України [8]. (АПК) Стаття 16 якого встановлює право осіб на юридичну допомогу, включно з безоплатною;
- Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [9] який регулює діяльність адвокатів, які залучаються до надання вторинної правової допомоги;
- Постановою Кабінету Міністрів України № 305 від 28 грудня 2011 року: «Порядок надання безоплатної правової допомоги» [10].

У процесі європейської інтеграції Україна зобов'язалася адаптувати своє законодавство до норм Європейського Союзу в яких закріплені норми, що гарантують безоплатну правову допомогу. Основними джерелами європейських стандартів у цій сфері є:

- Європейська конвенція з прав людини (стаття 6), яка гарантує право на справедливий судовий розгляд та на правову допомогу для осіб, які не можуть її оплатити;
- Рішення Європейського суду з прав людини, які встановлюють прецеденти у справах, пов'язаних із правовою допомогою;
- Хартія основних прав Європейського Союзу (стаття 47), яка передбачає право на правову допомогу для забезпечення доступу до правосуддя.

Висновки. Таким чином, гарантоване Конституцією України статтею 59 право на правову допомогу дає можливості кожній людині безперешкодно задовольнити свої інтереси, отримавши доступ до правової допомоги, однак його реалізація потребує суттєвого доопрацювання та подолання негативних явищ, які суттєво перешкоджають його реалізації.

Виклики та перспективи забезпечення права на правову допомогу:

1. Фінансові обмеження. Бюджетне фінансування безоплатної правової допомоги є недостатнім для покриття

всіх потреб населення, а тому потребує суттєвого його збільшення.

2. Інституційна розбудова: Розширення мережі центрів надання безоплатної правової допомоги в регіонах.

3. Якість послуг: Забезпечення високого рівня кваліфікації адвокатів та юристів.

4. Інтеграція з європейськими стандартами. Гармонізація національного законодавства із законодавством ЄС, зокрема у сфері захисту прав уразливих груп населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. Київ : Преса України, 1997. – 80 с.
2. Коршенко А. В. Генеза права на правову допомогу. вісник. Повітряне і космічне право. 2013. № 4. С. 21-25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npnaui_2013_4_6.
3. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів N 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17 липня 1997 р. № 495/97 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 24.01.2025) ;
4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Прийнято Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 21.01.2025);
5. Про безоплатну правничу допомогу: . Закон України від 2 червня 2011 р. № 3460-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text> (дата звернення 24.01.2025);
6. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>. (дата звернення 24.01.2025);
7. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>. (дата звернення: 21.01.2025);
8. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>. – (дата звернення: 21.01.2025);
9. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 5 липня 2012 р. № 5076-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>. (дата звернення: 21.01.2025);
10. Про затвердження Порядку інформування центрів з надання безоплатної правничої допомоги про випадки затримання, адміністративного арешту або застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою Постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2011 р. № 1363. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1363-2011-%D0%BF#Text> (дата звернення: 21.01.2025).

ПОЗИТИВНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ДЕРЖАВИ ТА ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ

POSITIVE OBLIGATIONS OF THE STATE AND LOCAL GOVERNMENTS IN THE CONTEXT OF ENSURING THE RIGHT TO SOCIAL PROTECTION

Гриценко Г.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри публічного та приватного права

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

У статті розглянуто концепцію соціальної держави та її практичне впровадження через механізми децентралізації в Україні. Досліджено позитивні зобов'язання держави та органів місцевого самоврядування у забезпеченні права на соціальний захист, включаючи охорону здоров'я, освіту та житло. Проаналізовано сучасні виклики, такі як економічна криза, збройний конфлікт і нерівномірність розвитку громад, які впливають на виконання соціальних зобов'язань.

Особливу увагу приділено аналізу прогалин у правовому регулюванні, механізмах реалізації соціальної політики на місцевому рівні та стандартизації соціальних послуг. У дослідженні наведено погляди провідних науковців, а також запропоновано шляхи вдосконалення законодавства, розвитку кадрового потенціалу та фінансових механізмів. Акцентовано на важливості міжнародних стандартів, зокрема Європейської соціальної хартії, у формуванні ефективної системи соціального захисту. Соціальна держава є не лише політичною чи економічною моделлю, а й моральною основою сучасної державності. Вона формує позитивний імідж держави, забезпечує довгострокову політичну стабільність і сприяє сталому розвитку. Для держави, яка прагне бути конкурентоспроможною на світовій арені, концепція соціальної держави стає важливим чинником у побудові ефективної системи управління, що поєднує економічну доцільність із соціальною відповідальністю. В сучасному політичному та правовому дискурсі при характеристиці соціальної політики держави використовують поняття «принципи соціальної держави» і «соціальна держава». Соціальна держава є інструментом забезпечення політичної стабільності. Вона мінімізує соціальну напруженість шляхом підвищення рівня довіри громадян до державних інституцій, зміцнення соціальної солідарності, підтримки рівних можливостей для всіх громадян.

Результати дослідження підкреслюють роль децентралізації у зміцненні спроможності органів місцевого самоврядування, залученні громад до розробки соціальних програм і забезпеченні сталого розвитку соціальної сфери. Зроблено висновок, що інтеграція міжнародних стандартів, забезпечення фінансової стабільності та розвиток професійної підготовки кадрів є необхідними для підвищення якості соціального захисту населення в умовах сучасних викликів.

Ключові слова: соціальна держава, принципи, право на соціальне забезпечення, позитивні зобов'язання, соціальні зобов'язання, органи місцевого самоврядування, децентралізація.

The article examines the concept of the welfare state and its practical implementation through decentralization mechanisms in Ukraine. The positive obligations of the state and local governments in ensuring the right to social protection, including health care, education and housing, are investigated. Current challenges, such as the economic crisis, armed conflict and uneven development of communities, which affect the fulfillment of social obligations, are analyzed.

Particular attention is paid to the analysis of gaps in legal regulation, mechanisms for implementing social policy at the local level, and standardization of social services. The study presents the views of leading scholars and suggests ways to improve legislation, human resource development, and financial mechanisms. The study emphasizes the importance of international standards, in particular the European Social Charter, in building an effective social protection system. The welfare state is not only a political or economic model, but also the moral basis of modern statehood. It creates a positive image of the state, ensures long-term political stability and promotes sustainable development. For a state that seeks to be competitive on the global stage, the welfare state concept is becoming an important factor in building an effective governance system that combines economic expediency with social responsibility. In modern political and legal discourse, the concepts of 'welfare state principles' and 'welfare state' are used to describe the state's social policy.

The results of the study emphasize the role of decentralization in strengthening the capacity of local governments, involving communities in the development of social programs and ensuring sustainable development of the social sphere. It is concluded that the integration of international standards, ensuring financial stability and development of professional training are necessary to improve the quality of social protection in the face of modern challenges.

Key words: social state, principles, right to social security, positive obligations, social obligations, local governments, decentralization.

Постановка проблеми. Соціальна держава як теоретична концепція та практична модель державного управління базується на принципах соціальної справедливості, рівності та солідарності. Вона передбачає створення умов для забезпечення громадян базовими соціальними правами, включаючи право на соціальний захист, охорону здоров'я, освіту та житло. В Україні питання реалізації соціальної функції держави набуло особливої актуальності у зв'язку з реформою децентралізації, яка передала значну частину повноважень органам місцевого самоврядування (ОМС). Цей процес суттєво вплинув на баланс відповідальності між державою та громадами, підвищивши роль ОМС у виконанні соціальних зобов'язань.

Зростання викликів, таких як економічна криза, збройний конфлікт на сході України, а також необхідність адаптації до глобальних стандартів, обумовлює потребу в детальному дослідженні позитивних соціальних зобов'язань ОМС. Це дослідження констатує, як гро-

мади можуть ефективно використовувати свої ресурси для забезпечення гідного рівня життя населення, особливо різних категорій громадян.

Метою дослідження є аналіз позитивних зобов'язань держави та органів місцевого самоврядування в контексті забезпечення права на соціальний захист. Основний акцент зроблено на визначенні механізмів реалізації цих зобов'язань, виявлених прогалин у правовому регулюванні та розробці рекомендацій щодо вдосконалення соціальної політики в умовах реформ децентралізації та сучасних викликів для України.

Актуальність дослідження концепції соціальної держави обумовлена сучасними викликами, з якими стикаються держави у процесі забезпечення гідного рівня життя для своїх громадян. Поглиблене розуміння цієї концепції дозволяє створювати ефективні механізми для вирішення соціальних, економічних та політичних проблем. Значущість дослідження цього поняття обумовлена соціально-

економічними, управлінськими, правовими, політичними та глобалізаційними аспектами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепція соціальної держави та місцевого самоврядування активно досліджує багатство науковців, які аналізують правові, управлінські та соціально-економічні аспекти цієї тематики. Зазначена тема стала підґрунтям для робіт широкого кола науковців, а саме: К.В. Бориченка, І.П. Волошина, О.С. Головащенко, А.Л. Клименка, В.Л. Костюка, Л.В. Котової, К.К. Кулі-Іванченко, О.М. Лисенко, В.Ф. Нестеровича, О.В. Панкевич, С.Г. Стеценко, Г.В. Татаренко та інших.

Науковці одноставно визнають важливість децентралізації для зміцнення соціальної функції держави. Проте існує потреба у подальшому дослідженні механізмів реалізації соціальних зобов'язань ОМС, створенні нормативно-правової бази для поділу нерівностей між громадами та впровадженні міжнародних стандартів. Поглиблення цих досліджень є необхідною передумовою для забезпечення гідного рівня життя громадян і реалізації принципів соціальної держави в Україні.

У глобалізованому світі багато держав стикаються зі зростаючою нерівністю у доходах, проблемами бідності, безробіття та доступу до базових послуг. Концепція соціальної держави пропонує теоретичні та практичні рішення для забезпечення соціальної справедливості, підтримки вразливих груп населення, балансування між економічним розвитком та соціальним захистом громадян.

У багатьох країнах (зокрема, Україні) принцип соціальної держави закріплений на конституційному рівні. Однак реальна реалізація цієї ідеї залежить від визначення чітких правових механізмів соціального захисту, гармонізації законодавства з цілями соціальної політики, розробки міжнародних стандартів у сфері соціальних прав. Дослідження соціальної держави дозволяють ідентифікувати прогалини в законодавстві та запропонувати шляхи їх подолання.

Соціальна держава є інструментом забезпечення політичної стабільності. Вона мінімізує соціальну напруженість шляхом підвищення рівня довіри громадян до державних інституцій, зміцнення соціальної солідарності, підтримки рівних можливостей для всіх громадян. У нестабільних регіонах чи в умовах глобальних криз (наприклад, пандемій, економічних спадів) концепція соціальної держави стає основою для антикризових стратегій.

Соціальна держава є не лише політичною чи економічною моделлю, а й моральною основою сучасної державності. Вона формує позитивний імідж держави, забезпечує довгострокову політичну стабільність і сприяє сталому розвитку. Для держави, яка прагне бути конкурентоспроможною на світовій арені, концепція соціальної держави стає важливим чинником у побудові ефективної системи управління, що поєднує економічну доцільність із соціальною відповідальністю.

Отже, дослідження соціальної держави допомагає розв'язувати як теоретичні питання розвитку державного управління, так і практичні проблеми створення умов для гідного життя громадян, що робить це питання надзвичайно актуальним у сучасних умовах.

Соціальна держава – це концепція, що відображає прагнення держави забезпечити своїм громадянам гідний рівень життя, соціальну справедливість та рівні можливості. У науковій літературі існують різні підходи до визначення цього поняття, що відображають багатогранність його розуміння.

Зокрема О.З. Панкевич у своїй дисертації зазначає, що соціальна держава характеризується виконанням трьох основних, системно взаємопов'язаних «блоків» завдань, які мають забезпечувати соціальну справедливість, рівність та солідарність у суспільстві [1, с. 6].

Інші науковці визначають соціальну державу як це державу, яка визнає людину найвищою цінністю і з метою

забезпечення кожному гідного рівня життя та інших соціальних прав здійснює перерозподіл суспільних благ відповідно до принципів соціальної справедливості, солідарності та субсидіарності [2].

О.С. Головащенко зазначає, що соціальна держава – це фундаментальне і, разом з тим, одне з найбільш невизначених правових понять [3].

К.К. Кулі-Іванченко вказує, що соціальна держава – це держава, політика якої спрямована на створення умов, що забезпечують гідне життя та вільний розвиток людини [4].

Основними характеристиками соціальної держави є:

1. Система соціального забезпечення, включно з пенсійними програмами, соціальним страхуванням та іншими механізмами підтримки громадян.

2. Політика перерозподілу ресурсів, яка передбачає прогресивне оподаткування, надання субсидій та інших форм державної підтримки.

3. Доступність базових послуг, таких як освіта, охорона здоров'я, забезпечення гідних умов праці.

Як бачимо, наукові визначення акцентують увагу на цінностях, таких як соціальна справедливість, рівність, солідарність та субсидіарність, а також на механізмах перерозподілу благ для забезпечення гідного рівня життя громадян.

Законодавчі визначення, зазвичай, обмежуються проголошенням держави соціальною без детального розкриття цього поняття, залишаючи його конкретизацію для подальшого законодавства та практики. Зокрема, Конституція України (стаття 1) проголошує Україну суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою.

Наукові визначення надають глибший аналіз функцій та принципів соціальної держави, тоді як законодавчі акти фіксують її статус на рівні конституційних норм, залишаючи простір для конкретизації через закони та політичні програми.

В сучасному політичному та правовому дискурсі при характеристиці соціальної політики держави використовують поняття «принципи соціальної держави» і «соціальна держава». Між цими категоріями існує суттєва концептуальна відмінність, яка важлива для розуміння сутності соціально орієнтованої державності та ефективного управління.

Принципи соціальної держави є насамперед теоретичною категорією, що втілює основоположну ідею забезпечення соціальної справедливості, рівності та солідарності в суспільстві. Ці принципи формуються як реакція на соціально-економічні виклики, які виникають у процесі розвитку суспільства. Вперше концепція соціальної держави здобула розвиток у західноєвропейській правовій і політичній думці, зокрема в роботах німецьких теоретиків XIX–XX століть, таких як Лоренц фон Штейн [5, 6].

У теоретичному вимірі принципи соціальної держави передбачають захист соціально вразливих верств населення; гарантування рівного доступу до базових благ, таких як освіта, охорона здоров'я, праця; перерозподіл матеріальних благ і доходів задля зменшення соціальної нерівності.

На конституційному рівні ці принципи отримують закріплення в багатьох країнах світу, включно з Україною. Наприклад, у статті 1 Конституції України зазначено, що держава проголошується соціальною і правовою. Це свідчить про намір держави слідувати принципу соціальної орієнтації.

На відміну від принципів, соціальна держава – це практична форма організації державного управління, яка має забезпечувати втілення соціальних ідеалів у життя громадян. Тобто, це механізми, інститути та політика, спрямовані на досягнення соціальної справедливості. Соціальна держава характеризується активною участю

в управлінні соціально-економічними процесами, балансує між ринковими механізмами та необхідністю соціального захисту.

Соціальна держава не може існувати без принципів, що слугують теоретичним фундаментом її побудови. Водночас, втілення принципів соціальної держави залежить від багатьох факторів: економічного розвитку, ефективності державного управління, політичної волі керівництва, рівня правосвідомості громадян.

Україна є яскравим прикладом держави, яка декларує своє прагнення до побудови соціальної держави, проте стикається з викликами в реалізації цього прагнення. Незважаючи на закріплення концепції соціальної держави в Конституції, на практиці спостерігаються проблеми з фінансуванням соціальних програм, нерівномірний доступ до медичних і освітніх послуг, високий рівень бідності.

Принципи соціальної держави є основою фундаментальної концепції соціальної держави, що визначає орієнтири державної політики, спрямованої на забезпечення соціальної справедливості, рівності та добробуту громадян. У науковій літературі існують різні підходи до визначення та складу цих принципів. Різниця між визначеннями полягає у кількості та специфіці принципів, що включаються до поняття соціальної держави. Деякі підходи обмежуються базовими принципами рівності та справедливості, тоді як інші розширюють цей перелік, включаючи додаткові аспекти, такі як субсидиарність та солідаризм [7; 8].

Більшість визначень сходяться на тому, що принципи соціальної держави передбачає активну роль держави у забезпеченні соціальних прав, підтримці вразливих верств населення та сприянні соціальній справедливості.

Таким чином, можемо визначити, що принципи соціальної держави є багатогранним поняттям, яке в різних наукових підходах трактується з акцентом на різні аспекти соціальної політики та державного управління. Законодавче закріплення характеристики держави як соціальної, зокрема в Конституції України, підкреслює значущість та необхідність реалізації концепції соціальної держави на практиці для досягнення соціальної справедливості та добробуту громадян.

Головна мета соціальної держави – створення умов, які дозволяють кожному громадянину реалізувати свої права, включно з правом на соціальний захист. Принципи соціальної держави є методологічним підґрунтям для реалізації права на соціальний захист. Практичний прояв соціальної держави виявляється через інститути, політики та механізми, що гарантують соціальні права, зокрема право на соціальний захист, яке виступає невід'ємною складовою концепції соціальної держави та закріплене у міжнародному і національному законодавстві зокрема у Загальній декларації прав людини (ст. 22, ст. 25) [9], Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (ст. 9) [10] та Конституції України (ст. 46), яка проголошує, що громадяни мають право на соціальний захист у разі безробіття, старості, інвалідності, втрати годувальника та в інших випадках.

Право на соціальний захист є механізмом, який реалізує принципи соціальної держави через конкретні дії держави яка надає соціальну допомогу для вразливих категорій населення, забезпечує пенсійні виплати, страхування, доступ до медичних послуг, підтримує працевлаштування через програми перепідготовки та субсидування.

Принципи соціальної держави є базисом, що визначає, якими повинні бути засади функціонування держави. Ці принципи вказують на обов'язок держави гарантувати соціальну справедливість, забезпечувати рівність можливостей, реалізовувати солідарність через перерозподіл ресурсів. Право на соціальний захист уособлює втілення цих принципів у реальні механізми.

На практиці соціальна держава функціонує через механізми, що гарантують соціальний захист: інститути соці-

ального забезпечення (пенсійні фонди, центри зайнятості, страхові компанії); законодавство, яке регулює соціальні права; політики, що спрямовані на подолання бідності, безробіття, соціальної ізоляції.

Таким чином, соціальна держава не може існувати без реалізації права на соціальний захист, оскільки це право є основою її соціальної функції. Водночас, ефективне забезпечення цього права можливе лише за умови, що держава слідує принципам соціальної держави. Соціальна держава, її принципи та право на соціальний захист є взаємозалежними елементами, які формують ефективну модель державного управління. Без належного втілення принципів соціальної держави неможливо забезпечити право на соціальний захист, а без цього права втрачається суть соціальної держави як такої. Для досягнення гармонійного розвитку суспільства необхідно підтримувати баланс між теоретичними засадами (принципами) та практичними механізмами (правом на соціальний захист), що забезпечує стабільність, добробут і соціальну справедливість.

Задля задоволення соціальних потреб суспільства, забезпечення добробуту та розвитку соціальної сфери держава, органи місцевого самоврядування беруть на себе соціальні зобов'язання. «Соціальні зобов'язання» – це встановлені законодавством або добровільно прийняті обов'язки суб'єктів (держави, організацій, громадян), спрямовані на задоволення соціальних потреб та забезпечення прав і добробуту членів суспільства. Зокрема у Законі України «Про соціальні послуги» (ст. 1) визначено, що держава та місцеве самоврядування зобов'язані створювати умови для забезпечення соціального захисту вразливих категорій населення [11]. Європейська соціальна хартія визначає, що соціальні зобов'язання мають багатошаровий характер, охоплюють усі аспекти соціальної підтримки населення [12].

Головна мета соціальних зобов'язань – створення умов для сталого розвитку суспільства, забезпечення добробуту та захисту вразливих верств населення.

Соціальні зобов'язання є конкретним проявом позитивних зобов'язань держави. Вони охоплюють зобов'язання у сферах охорони здоров'я, освіти, соціального захисту, забезпечення житлом та доступу до гідних умов праці. Ці сфери вимагають активного втручання держави у формі законодавчих ініціатив, фінансової підтримки, адміністративних механізмів та контролю. Позитивні зобов'язання передбачають обов'язок держави не лише утримуватися від втручання у права людини, але й забезпечувати умови для їх реалізації. Наприклад, право на охорону здоров'я вимагає не лише недопущення порушення, але й забезпечення доступу до медичних послуг.

Юридично позитивні зобов'язання закріплені в міжнародних договорах та національному законодавстві. Зокрема, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966) проголошує обов'язок держав вживати всіх необхідних заходів для досягнення поступового здійснення прав, визначених у ньому.

Соціальні зобов'язання мають особливе значення у контексті соціальної держави. Згідно з цією моделлю, держава вважається гарантом рівності можливостей для всіх громадян та її завданням є усунення соціальної нерівності. Наприклад, забезпечення безкоштовної освіти або соціального житла є практичним виявом таких зобов'язань.

Хоча основним суб'єктом надання позитивних зобов'язань є держава, до реалізації соціальних зобов'язань залучаються й інші суб'єкти. Серед них:

1. Органи місцевого самоврядування (далі – ОМС), які відіграють значну роль у впровадженні соціальних програм, наприклад, у створенні доступу до комунальних послуг або соціального захисту.

2. Приватний сектор. В рамках державно-приватного партнерства приватні компанії можуть брати участь у наданні освітніх, медичних чи житлових послуг.

3. Громадянське суспільство та міжнародні організації. Благодійні організації, волонтерські рухи та міжнародні донори також сприяють реалізації позитивних зобов'язань, особливо у кризових ситуаціях.

Вважаємо, що дослідження позитивних соціальних зобов'язань органів місцевого самоврядування є особливо актуальним для сучасної України у контексті викликів сьогодення та реформи децентралізації, котра передбачала передачу значних повноважень та ресурсів на рівень територіальних громад, що суттєво змінило баланс відповідальності між рівнями влади.

Відповідно до правової парадигми, органи місцевого самоврядування забезпечують комплексне вирішення локальних питань соціального розвитку, реалізуючи принципи правової та соціально орієнтованої держави [13, с. 150].

Дослідження позитивних соціальних зобов'язань ОМС є доречним для виявлення найкращих практик та ефективних моделей виконання соціальних зобов'язань; формування рекомендацій щодо розподілу ресурсів та підвищення якості управління на місцевому рівні; аналізу впливу реформ децентралізації на соціальну сферу та коригування державної політики у разі необхідності; розробки стратегій адаптації громад до викликів військового часу.

Позитивні зобов'язання ОМС – це зобов'язання, які передбачають активну участь органів у забезпеченні та реалізації прав і свобод громадян шляхом здійснення заходів, спрямованих на досягнення соціального добробуту, зокрема вразливих верств населення. Це стосується як надання послуг, так і створення сприятливих умов проживання для громадян у межах територіальних громад. Основний принцип реалізації таких зобов'язань закріплений у статті 19 Конституції України: органи влади діють на підставі, у межах повноважень та у спосіб, передбачений законами України. Діяльність ОМС забезпечує реалізацію принципу соціальної держави через адресність і точність рішень, бо ОМС краще розуміють локальні потреби та проблеми громади; гнучкість, бо на рівні ОМС є можливість оперативно реагувати на зміни у соціально-економічній ситуації.

Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (стаття 34) до повноважень ОМС у сфері соціального захисту відносить: розробку та виконання місцевих програм соціального захисту; утримання та фінансування установ соціального захисту населення; надання допомоги громадянам похилого віку, особам з інвалідністю, багатодітним сім'ям тощо; організацію безкоштовного харчування та забезпечення житлом соціально вразливих категорій [14].

В контексті сприяння реалізації та гарантування права громадян на соціальне забезпечення можна виокремити наступні пріоритетні напрямки позитивних зобов'язань органів місцевого самоврядування: забезпечення соціальної допомоги; забезпечення соціальних послуг; захист прав та інтересів населення; захист вразливих категорій населення.

До власних (самоврядних) повноважень ОМС можна віднести: розробку місцевих програм соціального захисту; надання фінансової допомоги; фінансування закладів соціального захисту.

До делегованих повноважень ОМС можна віднести: виконання державних програм соціального захисту; організацію громадських робіт; контроль за дотриманням соціальних стандартів.

Органи місцевого самоврядування розбудовують міжінституційну комунікацію з державними структурами та громадськими організаціями для забезпечення максимально ефективної системи соціального супроводу населення [15, с. 546]. Слід зазначити, що мешканці громади відіграють важливу роль у визначенні, формуванні та контролі виконання соціальних зобов'язань ОМС.

Основними засобами такого впливу виступають громадські слухання, звернення громадян, ініціювання місцевих референдумів, громадський контроль, бюджети участі (громадський бюджет), Участь у місцевих виборах, співфінансування проєктів тощо.

Механізми впливу мешканців громади на соціальні зобов'язання ОМС базуються на законодавчо гарантованому праві громадян брати участь у місцевому самоврядуванні. Ці інструменти сприяють підвищенню прозорості, відповідальності та ефективності місцевих органів влади, водночас даючи змогу громадянам безпосередньо впливати на якість соціальних послуг у своїх громадах.

ОМС, реалізуючи позитивні зобов'язання, виступають ключовими виконавцями соціальної політики. ОМС забезпечують доступ до послуг, соціальну інтеграцію та підтримку найбільш уразливих категорій населення. Ефективність роботи ОМС залежить від фінансової автономії, залучення громади до ухвалення рішень і координації з центральними органами влади.

ОМС несуть пряму відповідальність за забезпечення базових соціальних сервісів з урахуванням індивідуальних потреб населення. Відповідно до профільного законодавства, соціальні послуги включають комплекс дій, спрямованих на: профілактику складних життєвих обставин; подолання кризових ситуацій, мінімізацію негативних наслідків.

Значущість розбудови соціальних сервісів на рівні територіальної громади розкривається через наступні системні аспекти:

1. Законодавчо регламентовані повноваження органів місцевого самоврядування щодо забезпечення соціальних послуг мають чітку нормативну природу. Невиконання або ухилення від реалізації визначених обов'язків передбачає настання юридичної відповідальності – дисциплінарної, адміністративної та кримінальної.

2. Цільова соціальна підтримка осіб/сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, та захист їхніх прав безпосередньо корелює з підвищенням суспільної довіри до місцевої влади. Реалізовані заходи детермінують покращення якості життєвого середовища та соціального благополуччя громади [16, с. 205].

3. Інвестування в розвиток соціальних послуг генерує позитивні соціально-економічні трансформації.

Важливим аспектом діяльності ОМС є інформування населення про соціальні послуги у формі, доступній для сприйняття особами з будь-якими порушеннями здоров'я [17, с. 69]. ОМС відповідальні за забезпечення інформаційно-комунікативної підтримки, що передбачає ведення Реєстру надавачів та отримувачів соціальних послуг на рівні територіальної громади.

Позитивні обов'язки органів місцевого самоврядування в контексті соціального захисту включають не лише надання соціальних послуг, але й комплексний супровід вразливих верств населення. Йдеться про створення цілісної системи підтримки, яка охоплює різноманітні аспекти соціального забезпечення [18].

Одним із важливих аспектів децентралізації є підвищення якості соціальних послуг, які надаються на місцевому рівні. Як зазначає Г.В. Татаренко соціальна кваліметрія є ефективним інструментом для оцінювання відповідності послуг потребам громади. За словами авторів, стандартизація соціальних послуг, що враховує специфіку потреб місцевого населення, дозволяє покращити їхню якість та забезпечити прозорість використання ресурсів [19]. Необхідність запровадження системи моніторингу якості соціальних послуг стає очевидною, адже вона сприяє підвищенню довіри населення до місцевої влади та покращенню соціального клімату в громадах.

Л.В. Котова підкреслює, що ОТГ отримують не лише нові можливості, але й нові виклики, пов'язані з недостатньою фінансовою спроможністю та браком кваліфікова-

них кадрів [20]. Децентралізація надає громадам ресурси для розвитку соціальної сфери, зокрема, через створення реабілітаційних центрів, забезпечення житлом вразливих категорій населення та фінансування медичних послуг. Однак, як зазначає дослідниця, успішна реалізація цих завдань вимагає вдосконалення фінансових механізмів та підвищення професійного рівня працівників місцевого самоврядування.

Ефективна реалізація повноважень ОМС стикається з низкою перешкод, спричинених прогалинами у законодавстві. Ці проблеми стосуються нечіткості правового регулювання, фінансової нерівності, відсутності кризового реагування, слабкої координації між рівнями влади та обмеження доступу до послуг. Наприклад, Закон України «Про соціальні послуги» (ст. 1) визначає обов'язки органів влади, але не містить детальних механізмів реалізації цих обов'язків на місцевому рівні [11].

Відсутність єдиного нормативного акта, який систематизує позитивні зобов'язання ОМС у сфері соціального захисту, створює правову невизначеність. Науковці, такі як Клименко А.Л. Бориченко К.В., вказують, що недостатнє правове регулювання ускладнює інтеграцію соціальних послуг в громадах, особливо в умовах децентралізації [13; 15].

Реформа децентралізації, попри її позитивний вплив, виявила проблему нерівномірного розподілу ресурсів. Це ускладнює виконання соціальних програм у менш розвинених громадах. Клименко А.Л. у своїх дослідженнях акцентує увагу на необхідності створення таких гарантій соціального забезпечення, які враховують різні рівні розвитку та фінансові можливості громад, особливо в умовах децентралізації. Основні гарантії, про які йдеться: справедливий розподіл фінансових ресурсів; єдині соціальні стандарти; цільові субвенції на соціальні програми; підтримка інфраструктури соціального забезпечення; забезпечення професійної підготовки кадрів; моніторинг та контроль реалізації соціальних програм [13].

Як зазначає Бориченко К.В., недостатньо ефективною є взаємодія між ОМС, центральними органами влади та громадськими організаціями знижує ефективність виконання зобов'язань [15]. Необхідно прийняти закон, який би систематизував повноваження ОМС у сфері соці-

ального захисту. Як приклад, варто врахувати стандарти Європейської соціальної хартії, які встановлюють чіткі механізми забезпечення соціальних прав.

Пропонується створення фонду державної підтримки громад, які мають обмежені фінансові ресурси. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (ст. 64) дозволяє використовувати додаткові джерела фінансування місцевих бюджетів для реалізації соціальних програм.

Пропонується створення інтегрованої інформаційної платформи для моніторингу виконання соціальних програм дозволить підвищити їхню ефективність. І.П. Волошина акцентує увагу на важливості контролю за реалізацією соціального захисту [16]. Впровадження електронних реєстрів соціальних послуг відповідно до Закону України «Про електронні довірчі послуги» сприятиме прозорості та доступності та забезпечить більшу зручність для громадян, зокрема маломобільних груп населення.

К. Кулі-Іванченко наголошує на ключовій ролі професійності кадрів у реалізації соціальної політики, навчальні програми для співробітників ОМС допоможуть підвищити якість надання соціальних послуг [4]. Створення регіональних платформ для обміну найкращими практиками між громадами сприятиме вирішенню локальних проблем та ефективному впровадженню соціальних ініціатив. Це відповідає принципу субсидиарності, закріпленому у Загальній декларації прав людини (ст. 22).

Висновок. Запропоновані кроки базуються на аналізі законодавства, думках науковців і міжнародних стандартах. Їх реалізація дозволить підвищити ефективність роботи ОМС, сприятиме забезпеченню права громадян на соціальний захист та зміцненню соціальної стабільності в Україні. Децентралізація влади відкрила нові можливості для реалізації права на соціальний захист через підвищення спроможності органів місцевого самоврядування. Як свідчать дослідження, залучення громад до роботи та виконання соціальних програм, стандартизація послуг і впровадження міжнародних практик дозволяють підвищити якість соціального захисту. Водночас, ефективна реалізація цих завдань вимагає вдосконалення законодавства, розвитку кадрового потенціалу та забезпечення фінансової стабільності громад.

ЛІТЕРАТУРА

1. Панкевич О.З. Соціальна держава: поняття та загальнотеоретична характеристика: автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2003. 19 с.
2. Теорія держави і права: підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2015. – 368 с.
3. Головащенко О. С. Поняття та ознаки соціальної держави. Актуальні проблеми державного будівництва та місцевого самоврядування в контексті конституційної модернізації: зб. наук. ст. за матеріалами наук.-практ. семінару, м. Харків, 14 жовтн. 2016 р. – Харків, 2016. – С. 25–35.
4. Кулі-Іванченко К.К. Концепція соціальної держави в Україні: сучасний стан та проблеми реалізації. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право* №69 (2022) С. 52–58.
5. Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage, 1921 s.411. URL: <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ss0ar-59871-0>
6. System der Staatswissenschaft. 1852–1857. URL: <https://archive.org/details/systemderstaatsw01stei/page/252/mode/2up>. (дата звернення: 16.12.2024)
7. Стеценко С.Г. Основоположні принципи соціальної держави. *Право і суспільство*. – 2012. – № 2. – С. 56–60.
8. Лисенко О. М. Принципи соціальної держави: традиції і сучасність. *Право і суспільство*. – 2012. – № 2. – С. 61–65.
9. Загальна декларація прав людини: Декларація, Міжнародний документ від 10.12.1948р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 16.12.2024).
10. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: Пакт, Міжнародний документ від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 16.12.2024).
11. Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 р. № 2671-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text> (дата звернення: 16.12.2024).
12. Європейська соціальна хартія (переглянута): Хартія, Міжнародний документ від 3.05.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text (дата звернення: 16.12.2024).
13. Клименко А.Л. Стандарти і гарантії соціального забезпечення: міжнародно-правовий і вітчизняний контекст: монографія. Харків: Юрайт, 2019. 176 с.
14. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 16.12.2024).
15. Бориченко К.В. Європейські стандарти права на соціальний захист / Правове життя сучасної України: у 2 т.: матер. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 трав. 2019 р.) / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса: ВД «Гельветика», 2019. Т. 1. С. 545–547.
16. Волошин І.П. Соціальний захист малозабезпечених осіб в Україні: дис. канд. юрид. наук: 12.00.05. Львів, 2020. 240 с.
17. Костюк В. Л. Європейські соціальні стандарти в контексті сучасної моделі джерел права соціального забезпечення: науково-теоретичний аспект. *Наукові записки НаУКМА. Серія: Юридичні науки*. 2018. Т. 1. С. 68–73.
18. Іванова А. Особливості забезпечення соціального захисту в умовах децентралізації бюджетних повноважень. *Світ Фінансів* № 1(66) (2021) С. 38–47.
19. Татаренко Г.В. Принципи та методи соціальної кваліметрії при стандартизації соціальних послуг в умовах децентралізації. *Актуальні проблеми права: теорія і практика* № 1(47), 2024. С. 358–370.
20. Котова Л.В. Розвиток та забезпечення соціальної сфери на рівні об'єднаних територіальних громад. *Актуальні проблеми права: теорія і практика* № 2 (46), 2023. С. 146–159.

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ ПРАВА ВЕТО ЩОДО РІШЕННЯ СІЛЬСЬКОЇ, СЕЛИЩНОЇ, МІСЬКОЇ РАДИ

PRACTICAL ASPECTS OF THE VETO POWER OVER THE DECISION OF A VILLAGE, TOWN OR CITY COUNCIL

Коротич О.В., магістр менеджменту, магістр права,
помічник-консультант на громадських засадах депутата селищної ради
Калинівська селищна рада Броварського району Київської області

У статті досліджено правове регулювання та практичні аспекти застосування сільським, селищним, міським головою наданого йому права на зупинення рішень відповідної ради з поверненням такого рішення на повторний розгляд останньої (право вето). Згадуючи право вето, широкий загал першочергово матиме на увазі саме право президентського вето щодо законів, однак слід зауважити, що на муніципальному рівні відповідне право сільського, селищного, міського голови є не менш потужним. У процесі проведеного дослідження встановлено наслідки застосування такого права до нормативних та правозастосовних (ненормативних) актів сільської, селищної, міської ради з визначенням проблем, які можуть впливати з цього. У зв'язку з цим, виходячи з різних наслідків застосування права вето сільського, селищного, міського голови щодо нормативних та ненормативних актів ради, запропоновано класифікувати це право на певні види, що має практичну цінність. Розглянуто допустимі межі регулювання процедури застосування права вето сільським, селищним, міським головою на підзаконному рівні нормативного регулювання, зокрема в регламенті сільської, селищної, міської ради. Окрема увага приділяється застосуванню цього права для зупинення рішень, прийнятих сільською, селищною, міською радою кваліфікованою більшістю голосів депутатів, особливо в тих випадках, коли прийняття відповідного акта сільської, селищної, міської ради такою більшістю передбачається законом. Зважаючи на правовий режим воєнного стану в Україні, здійснено аналіз проблеми відсутності кваліфікованої більшості голосів депутатів для подолання права вето сільського, селищного, міського голови у зв'язку з неможливістю депутатів брати участь у роботі ради або достроковим припиненнями депутатами своїх повноважень. Крізь призму правових висновків Верховного Суду досліджено питання широкої дискреції у питанні застосування права вето сільським, селищним, міським головою, що визначає також деякі корупційні ризики. На основі проведеного дослідження вироблено рекомендації для практичного застосування цього права, а також пропозиції зі зміни законодавства.

Ключові слова: вето, зупинення акта, місцева рада, місцевий голова, муніципальна нормотворчість, місцеве самоврядування.

The article examines the legislative regulation and practical aspects of application by a village, town or city mayor of the right to suspend decisions of the relevant council with the return of such a decision for reconsideration by the council (veto power). When referring to the veto power, the general public will primarily refer to the presidential veto over laws, but it should be noted that at the municipal level, the corresponding the village, town, or city mayor power is no less powerful. In the course of the study, the author determined the consequences of applying such a power over regulatory acts and acts of application of legal norms (non-normative acts) of village, town or city councils and identified the problems that may arise from this. In this regard, based on the different consequences of applying the veto power of a village, town or city mayor over normative and non-normative acts of a council, the author proposes to classify this power into certain types, which is of practical value. The author examines the permissible limits of regulation of the procedure for applying the veto by a village, town or city mayor at the subordinate level of normative regulation, in particular, in the rules of procedure of a village, town or city council. Special attention is paid to the application of this power to suspend decisions made by a village, town or city council by a qualified majority of its members, especially in cases where the adoption of a relevant act of a village, town or city council by such a majority is required by law. Taking into account the legal regime of martial law in Ukraine, the author analyzes the problem of the lack of a qualified majority of votes of deputies to override the veto of a village, town or city mayor due to the inability of deputies to participate in the work of the council or early termination of their powers by deputies. Through the prism of the Supreme Court's legal opinions, the author examines the issue of wide discretion in the application of the veto power by village, town and city mayors, which also determines some corruption risks. Based on the study, recommendations for the practical application of this power have been developed, as well as proposals for legislative changes.

Key words: veto, suspension of an act, local council, local mayor, municipal rulemaking, local self-government.

Постановка проблеми. Широкий спектр повноважень сільського, селищного, міського голови, серед іншого, містить інструмент зупинення рішення відповідної ради з поверненням такого рішення на повторний розгляд ради, який може мати вирішальний вплив як на виконання нормотворчої функції представницького органу місцевого самоврядування, так і на застосування таким органом норм права (правозастосування). Заразом законодавець відвів доволі незначний обсяг нормативного матеріалу у законі для регулювання цих публічно-правових відносин, які можуть мати вагоме значення для реалізації прав окремого індивіда, непропорційно втручаючись у них. Це вимагає детального дослідження як процедури застосування права сільського, селищного, міського голови на зупинення рішення ради з внесенням такого рішення на повторний розгляд ради, так і визначення меж та правових наслідків такого застосування.

Аналіз досліджень та публікацій. Дослідженню питань правового статусу органів місцевого самоврядування та їх нормотворчості присвячені праці М. Баймуратора, О. Батанова, В. Борденюка, Т. Дідича, О. Шамсутдінова, Т. Шахматової, А. Онупрієнко, М. Петришиної,

С. Погребняка, В. Романчука, С. Серьогіної, М. Скрипки, В. Скрипнюк та ін. Наявність такої значної кількості науковців, які досліджували вказані питання, свідчить про їх очевидну актуальність. В одному з останніх досліджень цієї тематики Ю. Максименко, визначив право вето сільського, селищного, міського голови як найбільш дієвий інструмент стримувань і противаг муніципального рівня влади, що належить відповідному голові [1, с. 148]. Водночас спектр поглиблених досліджень права вето сільського, селищного, міського голови залишається обмеженим, оскільки дослідження права вето переважно зосереджено на праві вето голови держави.

Метою статті є встановлення форми, порядку і правових меж застосування права сільського, селищного, міського голови на зупинення рішення відповідної ради з поверненням такого рішення на повторний розгляд сільської, селищної, міської ради (права вето) з виробленням пропозицій для покращення законодавчого регулювання та забезпечення реалізації такого права на засадах верховенства права.

Виклад основного матеріалу. Нормотворча діяльність представницьких органів влади як держави, так і місцевого

самоврядування здебільшого передбачає однаковий шлях: від розуміння необхідності правового регулювання певних суспільних відносин – до офіційного оприлюднення акта, що містить втілення змісту такого регулювання. Прийняття будь-якого правового акта на думку С. Потапенка передуює стадія його підготовки, розробки та обговорення у порядку, визначеному нормами права [2, с. 69]. У свою чергу О. Шамсутдінов, М. Стрипко, та Т. Дідич у науковій літературі зауважували на необхідності концептуалізації нормопроекткування, як одного з початкових та найважливіших етапів нормотворчості [3, с. 56; 4, с. 40-41].

На думку В. Барського нормотворчий процес в органах місцевого самоврядування поділяється на п'ять стадій: 1) підготовка проекту нормативного акта; 2) внесення проекту нормативного акта на розгляд місцевої ради; 3) проходження проекту нормативного акта в місцевій раді; 4) промульгація нормативного акта шляхом його підписання та присвоєння реєстраційного номера; 5) офіційне оприлюднення нормативного акта [5, с. 9].

Три основні стадії нормотворчості в органах місцевого самоврядування зі свого боку виділяє Ю. Шпак, відносячи до таких стадій: 1) ініціювання та підготовку проекту нормативного акта; 2) попередній та офіційний розгляд проекту нормативного акта в місцевій раді; 3) прийняття та офіційне оприлюднення нормативного акта [6, с. 106]. У науковій літературі існують й інші погляди щодо стадій нормотворчості, однак це не є основним предметом нашого дослідження. Подібний поділ на стадії притаманний й процесу прийняття місцевими радами правозастосовних актів.

Однак, попри значне розмаїття наукових думок щодо кількості та змісту стадій прийняття рішень місцевими радами, важливо, що кожна окрема стадія цього шляху має власні особливості процедури і правозастосування, визначені Конституцією та законами України, підзаконними нормативними актами.

Завершальною стадією цього шляху є промульгація, яка передбачає присвоєння прийнятому представницьким органом держави чи місцевого самоврядування актові реєстраційного номера та схвалення відповідним уповноваженим суб'єктом (головою держави; головною посадовою особою територіальної громади) такого акта з його подальшим оприлюдненням. Саме на цій стадії може бути застосоване право для повернення відповідного акта на повторний розгляд суб'єкту його прийняття.

Основні аспекти нормотворчої та правозастосовної діяльності органів місцевого самоврядування в Україні визначені Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні».

Так, виходячи зі змісту приписів частин першої та четвертої статті 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» сільська, селищна, міська рада в межах своїх повноважень приймає нормативні та інші акти у формі рішень, які у п'ятиденний строк з моменту їх прийняття можуть бути зупинені сільським, селищним, міським головою і внесені на повторний розгляд відповідної ради із обґрунтуванням зауважень [7].

Саме ці законодавчі приписи дозволяють зробити висновок про наявність в сільського, селищного, міського голови окремого (власного) права вето, яке поширює свою дію на рішення відповідного представницького органу місцевого самоврядування. З цього також випливає, що визначений А. Івановою перелік різновидів права вето, до якого відносяться президентське, давньоримське та старопольське [8, с. 143], підлягає розширенню, шляхом включення до нього щонайменше права вето місцевого голови.

Термін «вето» на думку А. Багряка хоч і має декілька смислових значень, але вони зводяться до того, що вето передбачає заборону введення в дію законів або підзаконних актів, прийнятих законодавчим органом або суб'єктом, якому надано право приймати відповідний акт

[9, с. 72]. У свою чергу Я. Берназюк зауважує, що під цим терміном загальноприйнято розуміти, по-перше, право, яке означає повноваження особи або групи осіб в односторонньому порядку заблокувати прийняття того чи іншого рішення; по-друге, заборону, яка накладається органом державної влади на рішення іншого державного органу; по-третє, акт, який зупиняє або не допускає вступ в силу рішення певного органу [10, с. 44]. З таких наукових поглядів можна дійти висновку, що вето застосовується до прийнятого уповноваженим суб'єктом акта, який ще не набрав чинності, з метою недопущення введення такого акта в дію у прийнятій редакції.

Визначаючи ознаки права вето сільського, селищного, міського голови, слід зауважити, що хоча воно й має схожі ознаки з правом президентського вето, але не є йому тотожним. Коли перше застосовується головною посадовою особою територіальної громади щодо актів представницького органу відповідної громади, то друге – головою держави щодо актів представницького органу держави. І те, й інше в Україні передбачає повернення прийнятого відповідним представницьким органом влади акта на повторний розгляд до такого органу. Тобто, маючи на перший погляд однакову правову природу щодо наслідків застосування права вето, ми маємо різні суб'єкти його застосування з різними об'єктами, на які таке застосування спрямоване.

Згадана частина четверта статті 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» не встановлює форму, в якій сільський, селищний, міський голова застосує своє право вето. Водночас, виходячи зі змісту положень частин восьмої статті 59, а також пункту 20 частини четвертої статті 42 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», які передбачають, що сільський, селищний, міський голова в межах своїх повноважень видає розпорядження [7], можна дійти обґрунтованого висновку, що право вето застосовується саме у формі розпорядження. Хоча щодо письмової чи усної форми такого розпорядження закон не містить жодних вказівок, однак видається очевидним, що воно має бути саме письмовим, оскільки усна форма не дозволила б встановити дійсний зміст волевиявлення сільського, селищного, міського голови, зокрема на пленарному засіданні відповідної ради, і за потреби підтвердити його юридичний факт.

Вбачається, що розпорядження про зупинення рішення сільської, селищної, міської ради з поверненням на розгляд до відповідної ради підлягає обов'язковому оприлюдненню відповідно до пункту 2 частини першої статті 15 Закону України «Про доступ до публічної інформації», крім розпорядження, яке приймається щодо внутрішньо-організаційного рішення індивідуального характеру. Обов'язок оприлюднення розпорядження є додатковим аргументом на користь його обов'язкової письмової форми.

Щодо місяця викладення змісту «обґрунтування зауважень», з якими сільський, селищний, міський голова повертає рішення на розгляд відповідної ради, то слід зазначити, що розпорядження є окремим видом організаційно-розпорядчої документації. Такій документації притаманна загальна структура: вступна, мотивувальна (описова, мотивувально-описова) та заключна (резолютивна) частини [11, с. 36]. Беручи до уваги, що «обґрунтування зауважень» може мати різний обсяг, можна констатувати можливість розміщення такого обґрунтування як в мотивувальній, так і в резолютивній частині (зокрема у вигляді додатку).

У першому випадку у мотивувальній частині має бути викладено посилання на приписи законодавства, які наділяють сільського, селищного, міського голову повноваженнями щодо застосування права вето, та водночас весь обсяг «обґрунтування зауважень», тоді як в заключній частині – припис про зупинення конкретного рішення сільської, селищної, міської ради з його одночасним вне-

сенням на повторний розгляд відповідній раді. У цьому разі «обґрунтування зауважень» буде виконувати також функцію мотивування необхідності видання відповідного розпорядження.

У другому випадку мотивувальна частина має містити лише приписи законодавства, які наділяють сільського, селищного, міського голову повноваженнями щодо застосування права вето, тоді як в заключній частині викладається припис про зупинення конкретного рішення сільської, селищної, міської ради з його одночасним внесенням на повторний розгляд відповідній раді з обґрунтуванням зауважень. Такі зауваження або безпосередньо викладаються у змісті заключної частини розпорядження, або ж додаються до нього окремо, про що зазначається у відповідному приписі заключної частини акта. «Обґрунтування зауважень» в останньому випадку викладаються в додатку, який є невід'ємною частиною розпорядження.

Слід зауважити, що тлумачення першого речення частини четвертої статті 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» дозволяє висувати, що зупинення рішення сільської, селищної, міської ради має відбуватися саме одночасно з його внесенням на повторний розгляд відповідній раді. Відділення одного юридичного акту (зупинення) від іншого (внесення на повторний розгляд) з їх розміщенням в різних правозастосовних актах (розпорядженнях) не дозволить встановити застосування уповноваженим суб'єктом саме права вето і буде свідчити про вихід такого суб'єкта за межі наданих йому законом повноважень. Сільський, селищний, міський голова не уповноважений ані окремо зупиняти рішення відповідної ради, ані окремо від зупинення повертати їх до відповідної ради на повторний розгляд.

Порівнюючи зазначену характерну ознаку з правом вето Президента України, можна відзначити, що Конституція України не містить вимоги до Президента України зупинити прийнятий Верховною Радою України закон, як умову для повернення такого закону на повторний розгляд. Натомість з конституційних положень випливає, що поверненню на повторний розгляд до Верховної Ради України підлягає лише той закон, який після прийняття ще не був підписаний Президентом України. Підписаний же закон Президент України бере до виконання і повернути на повторний розгляд до парламенту більше не має права. У цьому контексті виникає питання до встановлення значення зупинки рішення сільської, селищної, міської ради.

По-перше, під зупиненням рішення ради може передбачатися тимчасове припинення дій в межах процедури його прийняття, тобто зупинення процедури прийняття відповідного акта на останній виконаній стадії (голосування радою) без переходу до наступної (підписання, офіційне оприлюднення). По-друге, під зупиненням рішення ради може передбачатися тимчасове припинення дії акта, якщо він вже набрав чинності. З огляду на те, що законодавець не встановив підписання рішення сільської, селищної, міської ради обов'язковим критерієм для можливості застосування відповідним головою свого права на його зупинення, як це визначено для президентського вето, то застосовними на сьогодні цілком можуть бути обидва випадки.

Слід зауважити, що частина четверта статті 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», яка присвячена ветоування рішень сільської, селищної, міської ради відповідним головою, – це весь масив законодавчого регулювання цього процесу. Інше його регулювання може бути включене до регламенту сільської, селищної, міської ради (згідно з частиною п'ятнадцятою статті 46 згаданого Закону) або ж до статуту територіальної громади (згідно з частиною четвертою статті 10 та частиною першою статті 19 згаданого Закону).

Заразом у цьому незначному законодавчому регулюванні вбачається ряд неоднозначностей. Так, законодавець

приписує, що рішення ради з моменту його прийняття може бути зупинене і внесене на повторний розгляд ради з обґрунтуванням зауважень [7]. У цьому контексті слід також пам'ятати, що відповідно до частини першої статті 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» сільська, селищна, міська рада приймає рішення, які можуть мати як нормативний, так і ненормативний характер [7]. Тому слід враховувати, що рішення ради нормативного характеру та рішення ради ненормативного характеру мають різний момент набуття ними чинності та характер дії в часі. При цьому, як вже згадувалось, законодавець не визначив підписання рішення сільської, селищної, міської ради відповідним головою як критерій допустимості застосування ним свого права вето до такого акта.

Із зазначеного випливає можливість класифікації права вето сільського, селищного, міського голови на: 1) право вето щодо рішень ради нормативного характеру; 2) право вето щодо рішень ради ненормативного характеру.

Така класифікація має практичний характер, оскільки визначає правові наслідки застосування права вето сільського, селищного, міського голови до актів відповідного типу.

Так, рішення ради нормативного характеру за загальним правилом набуває чинності з дня його офіційного оприлюднення, про що йдеться в частині п'ятій статті 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [7]. З цього випливає, що до дня офіційного оприлюднення такий акт ще не є таким, що набув чинності, а zarazом і введений в дію. Тому видається не зовсім зрозумілим те, що мається на увазі в цьому випадку під «зупиненням» відповідного рішення у разі застосуванням сільським, селищним, міським головою свого права вето щодо нього, адже не можна зупинити те, що ще не діє. У цьому разі можна стверджувати лише про зупинення нормотворчого процесу на останній виконаній стадії без переходу до наступної.

Зауважимо, що відповідно до приписів частин першої та другої статті 15 Закону України «Про доступ до публічної інформації» нормативні акти та акти індивідуальної дії (крім внутрішньоорганізаційних) підлягають обов'язковому оприлюдненню невідкладно, але не пізніше п'яти робочих днів з дня затвердження [12]. Закладена у законодавстві різниця у визначенні строків для застосування сільським, селищним, міським головою права вето (п'ять днів) та обов'язкового оприлюднення прийнятого акта (п'ять робочих днів), безумовно, залишає для відповідного голови невеликий час для застосування свого права, але у будь-якому випадку він має виходити з першочергового застосування припису про обов'язковість саме невідкладного оприлюднення, не зловживаючи при цьому наданим йому строком.

У цьому аспекті слід висувати, що коли прийняте сільською, селищною, міською радою рішення нормативного характеру буде підписане відповідним головою й оприлюднене до завершення п'ятиденного строку для його ветоування, а вже після набуття чинності нормативним актом і в межах п'ятиденного строку з дня його прийняття відповідний голова таке рішення вирішить «зупинити» й направити на повторний розгляд ради, то таке вето зупинить дію чинного нормативного акта. Така можливість реалізації права вето сільським, селищним, міським головою впливає з буквального тлумачення законодавчого припису. У цьому разі дія рішення сільської, селищної, міської ради нормативного характеру буде зупинена з моменту офіційного оприлюднення розпорядження сільського, селищного, міського голови.

У разі ж, коли сільська, селищна, міська рада не подає вето відповідного голови на рішення, яке було зупинене після набрання ним чинності, то виникає питання щодо подальшої долі такого рішення ради. Вочевидь така ситуація має призвести до втрати чинності рішенням

ради, оскільки відповідне рішення не може залишатися зупиненим нескінченно. Водночас відсутність необхідної кількості голосів для прийняття рішення радою оформляється протокольно і окремий акт-документ з цього приводу не приймається. З цього випливає інше питання – на підставі якого акта тоді в цьому випадку втрапить чинність рішення ради, яке раніше набрало чинність, але згодом було зупинене, адже законодавець це питання у законі не унормував? Зі свого боку сільський, селищний, міський голова не уповноважений за результатами неподолання його вето радою видавати розпорядження про визнання відповідного рішення ради таким, що втратило чинність.

Питання щодо правових наслідків врахування «обґрунтування зауважень», подолання або неподолання вето сільського, селищного, міського голови на рішення ради, яке набрало чинності, але в подальшому було зупинене і направлене на повторний розгляд до відповідної ради може і має бути врегульовано регламентом сільської, селищної, міської ради або статутом територіальної громади. Загалом саме зазначені акти мають врегульовувати на сьогодні деталізовану процедуру розгляду радою «обґрунтування зауважень» голови і прийняття рішення щодо цього. Водночас у них не можуть бути звужені обсяг і зміст права сільського, селищного, міського голови на зупинення рішення відповідної ради, визначене законом.

Так само рішення ради індивідуального характеру за загальним правилом набуває чинності в момент його прийняття або доведення до відома виконавцю, а його дія в часі пов'язана з моментом реалізації приписів, що містяться в такому рішенні, суб'єктом, якому воно адресоване. Так, Конституційний Суд України у своєму Рішенні від 16 квітня 2009 року № 7-рп/2009 зауважив, що «ненормативні правові акти органу місцевого самоврядування є актами одноразового застосування, вичерпують свою дію фактом їхнього виконання, тому вони не можуть бути скасовані чи змінені органом місцевого самоврядування після їх виконання» [13]. Отже, у разі виконання рішення ради індивідуального характеру до спливу п'ятиденного строку з моменту його прийняття воно припинить свою дію, а тому застосування права вето сільським, селищним, міським головою щодо нього не призведе до настання будь-яких наслідків, адже зупинити те, що вже виконано, а тому і припинило свою дію, не є можливим.

Крім того, Конституційний Суд України зауважив, що «органи місцевого самоврядування не можуть скасовувати свої попередні рішення, вносити до них зміни, якщо відповідно до приписів цих рішень виникли правовідносини, пов'язані з реалізацією певних суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів, і суб'єкти цих правовідносин заперечують проти їх зміни чи припинення» [13]. Зазначене виключає можливість застосування права вето до ненормативних актів, які безпосередньо впливають на права і свободи конкретного суб'єкта приватного права. Більше того, у разі неподолання сільською, селищною, міською радою вето голови щодо такого акта, то відповідний акт буде скасовано, що також буде порушувати суб'єктивні права і охоронювані законом інтереси суб'єкта відповідних правовідносин.

Широка межа реалізації права вето головної посадової особи територіальної громади виглядає недоречною, адже вона межує з квазісудовими функціями. Слушною в цьому аспекті видається окрема думка Судді Конституційного Суду України В. Кампо стосовно неможливості місцевими радами «виступати “суддями” у власних справах» та «втручатися у виключну сферу судової влади», висловлена до вже згаданого нами Рішення Конституційного Суду України від 16 квітня 2009 року № 7-рп/2009, адже «індивідуально-правові акти, зокрема, місцевих рад є юридичними фактами, на підставі яких у фізичних осіб та юридичних осіб приватного права виникають, змінюються або припиняються конкретні права та обов'язки» [14].

Аналогічним, на нашу думку, має бути й підхід до права вето сільського, селищного, міського голови, що було застосоване до рішення відповідної ради індивідуального характеру, на підставі якого у суб'єкта приватного права виникають, змінюються або припиняються конкретні права та обов'язки.

Це не залишає можливості зробити інший висновок, аніж той, що застосування права вето сільського, селищного, міського голови можливе до ненормативних актів організаційно-розпорядчого характеру, а до інших ненормативних актів – за умови наявності на це згоди суб'єкта, суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів якого воно торкається. При цьому таке застосування залишається можливим лише до моменту виконання приписів такого акта, тобто до припинення його дії в часі (його реалізації).

Іншим проблемним аспектом вето рішення сільської, селищної, міської ради є те, що відповідний голова вносить таке «зупинене» рішення на повторний розгляд з «обґрунтуванням зауважень». Проблема полягає в тому, що законодавець не висуває вимоги до відповідного голови разом з такими обґрунтуваннями подати конкретні пропозиції щодо внесення змін до вже прийнятого рішення.

З цього випливає, що у разі неподання головою разом з «обґрунтуванням зауважень» чітких пропозицій до рішення, то або одна з постійних комісій ради, або депутат, група депутатів, депутатська група чи фракція цієї ради має взяти на себе функцію визначення шляхів текстуального закріплення зауважень сільського, селищного, міського голови у вигляді відповідних пропозицій до рішення, подавши такі пропозиції на розгляд ради від свого імені. Тобто, фактично рада розглядатиме не зауваження голови відповідної територіальної громади, а пропозиції іншого суб'єкта, уповноваженого вносити пропозиції на розгляд ради, що впливають зі змісту зауважень голови на думку відповідного суб'єкта. З іншого боку це залишає для самої ради можливість віднаходити різні шляхи для усунення проблем, з приводу яких рішення було піддане вето головою.

Водночас в подальшому може бути ускладнене розуміння факту врахування «обґрунтування зауважень» сільського, селищного, міського голови, адже не завжди можливо достеменно визначити чи враховано повною мірою в таких пропозиціях його зауваження. Однак, законодавець не обмежує кількісно застосування права вето головою до одного й того самого рішення. Вбачається, що з моменту прийняття радою рішення з урахуванням «обґрунтування зауважень» голови, останній матиме змогу впровадити п'ять днів знову зупинити його з направленням на повторний розгляд ради і так – допоки рада або не подолає його вето, або не прийме рішення в такій редакції, в якій воно буде задовольняти сільського, селищного, міського голову.

Верховний Суд виходить з того, що «право накладати вето на рішення відповідної ради належить до дискреційних повноважень голови цієї ради, яке, в подальшому, може бути подолане самою радою. Таким чином, суд не вправі надавати оцінку підставам для накладення такого вето, викладеним у зауваженнях голови ради» [15]. Такий правовий висновок Верховний Суд виклав у постанові від 18 грудня 2019 року у справі № 813/5033/17, а також у постанові від 19 лютого 2020 року у справі № 2а-2378/11, від 02 червня 2021 року у справі № 1.380.2019.004630, від 23 вересня 2021 року в справі № 490/5198/17. Отже, суд касаційної інстанції допускає накладення сільським, селищним, міським головою вето на рішення індивідуального характеру, яке впливає на суб'єктивні права та охоронювані законом інтереси суб'єкта відповідних правовідносин.

Використовуючи логічний прийом *reductiones ad absurdum*, можемо вважати, що з погляду Верховного Суду право скасовувати рішення сільської, селищної, міської ради належить до дискреційних повноважень самої ради,

яке в подальшому може бути піддане вето сільським, селищним, міським головами, а тому суд не вправі давати оцінку підставам для прийняття рішення про скасування іншого рішення ради, викладеним у рішенні про скасування. Тому, на наше глибоке переконання, висновки Верховного Суду у цих справах є передчасними, не враховують ні згаданого Рішення Конституційного Суду України, ні особливостей актів індивідуальної дії та їх впливу на права та інтереси суб'єкта, на якого таке рішення спрямоване, ні принципу рівності всіх перед законом.

У цьому контексті цілком слушно видається думка Р. Мельника, який, розглядаючи сучасний стан реалізації концепції людиноцентризму на доктринальному рівні, виснував, що «суди не розуміють змісту прав, свобод та законних інтересів приватних осіб і меж повноважень публічної адміністрації» [16, с. 27].

Досліджуючи справедливість як правову цінність в антропологічній перспективі, Н. Сатохіна, С. Максимов виділяють суб'єктивну, об'єктивну, формальну, змістовну та процедурну справедливість. Перша передбачає однакове ставлення до однакового, неупередженого і послідовного вироблення та застосування правил, незалежно від сутності останніх. Друга втілюється у принципі пропорційності, або розмірності, за допомогою якого можна з'ясувати, що конкретно належить кожному. Остання ж передбачає додержання правил, спрямованих на забезпечення справедливого результату певної дії незалежно від інших обставин. Саме їх врахування, на думку згаданих науковців, приводить до появи легітимного права, а їх одночасна реалізація у процесі судочинства свідчить про здійснення правосуддя [17, с. 110–113].

Підхід же Верховного Суду не лише ігнорує права та законні інтереси приватного суб'єкта, а й створює додаткові корупційні ризики, за яких сільський, селищний, міський голова матиме значний вплив на реалізацію прав такого суб'єкта. Окрім того, поза увагою суду залишається вимога обґрунтованості зауважень, які не можуть бути свавільними, і саме суд мав би таку обґрунтованість перевірити.

Така широка дискреція, якою наділяє сільського, селищного, міського голову Верховний Суд у своїх правових висновках у цьому питанні, надає недобросовісному голові територіальної громади можливість свавільно «скасовувати» визначене законом загальне правило щодо прийняття рішень ради абсолютною більшістю голосів на користь кваліфікованої більшості, по суті, щодо будь-якого рішення ради. Подібного висновку, але без прив'язки до судової практики, дійшов також і Ю. Максименко [1, с. 148].

Отже, зловживання головною посадовою особою територіальної громади своїм правом на вето може призвести до створення ситуації, за якої представницький орган відповідної громади, як незалежний суб'єкт місцевого нормотворення і виразник волі жителів відповідної громади, матиме можливість здійснювати свої повноваження лише кваліфікованою більшістю, на протидію одноосібній владі виборної посадової особи, для обрання якої (за українським виборчим законодавством) не завжди потрібна абсолютна більшість голосів виборців.

Необхідно також враховувати, що протягом одного скликання кількість обраних до ради депутатів може змінюватися в сторону зменшення без можливості заміщення відповідних вакантних мандатів або обрання інших осіб, на заміну тим, які вибули. Особливого значення це набуває сьогодні в умовах дії правового режиму воєнного стану, коли проведення будь-яких виборів заборонено законом, а депутати місцевих рад: здійснюють службу в Збройних Силах України, що позбавляє їх можливості брати участь в діяльності ради та її органів; виїхали за межі України як біженці, у зв'язку з чим не беруть участі в роботі ради та її органів; достроково припинили свої повноваження на під-

ставах та в порядку, визначеному Законом України «Про статус депутатів місцевих рад».

Відповідно до приписів частини четвертої та шостої статті 45 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» місцева рада вважається повноважною за умови обрання не менш як двох третин депутатів від загального складу відповідної ради, а у разі дострокового припинення повноважень деяких депутатів, внаслідок чого до складу місцевої ради входить менш як дві третини депутатів, до обрання необхідної кількості депутатів така місцева рада вважається повноважною за наявності більше половини депутатів від загального складу місцевої ради [7].

Отже, цілком імовірно може бути ситуація, за якої повноважна сільська, селищна, міська рада, маючи у своєму складі більше половини депутатів від загального складу, але водночас менше двох третин депутатів від загального складу ради, ніколи не зможе подолати вето сільського, селищного, міського голови. Така ситуація крізь призму правових висновків Верховного Суду надасть сільському, селищному, міському голові абсолютне право скасовувати будь-яке рішення відповідної ради в межах п'ятиденного строку після його прийняття.

У аспекті змістовного навантаження вето сільського, селищного, міського голови маємо зауважити, що використане законодавцем словосполучення «обґрунтування зауважень» на нашу думку видається некоректним. Вбачається, що основною підставою для застосування права вето є наявність власне зауважень, які сільський, селищний, міський голова має викласти у своєму розпорядженні про зупинення відповідного акта. Такі зауваження в правовій державі, в якій визнається і діє принцип верховенства права, безумовно, мають бути обґрунтованими. Зазначене дає підстави говорити про необхідність викладу у відповідному розпорядженні саме «обґрунтованих зауважень». Використання ж закріпленого законодавцем словосполучення «обґрунтування зауважень» дозволяє стверджувати, що виклад самих зауважень не є обов'язковим, адже достатньо викласти лише їх обґрунтування.

Згадуючи про прийняття рішень ради кваліфікованою більшістю голосів депутатів, маємо зазначити, що законодавець не встановив обмежень за кількістю депутатів, які голосували за прийняття рішення ради (абсолютна, кваліфікована тощо), для застосування сільським, селищним, міським головами права вето щодо такого рішення. Так, у частині третій статті 79, абзаці другому частини другої статті 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» передбачається, що кваліфікованою більшістю у дві третини голосів депутатів від загального складу сільської, селищної, міської ради приймається рішення про: дострокове припинення повноважень відповідного голови; безоплатну передачу земельної ділянки комунальної власності у приватну власність (крім земельних ділянок, що перебувають у користуванні громадян, та випадків передачі земельної ділянки власнику розташованого на ній жилого будинку, іншої будівлі, споруди) [7].

Виключення можливості застосування права вето сільського, селищного, міського голови до таких рішень ради лише з тієї підстави, що воно було прийняте кваліфікованою більшістю голосів депутатів, є безпідставним, оскільки законом на сьогодні таких обмежень не передбачено. На нашу ж думку, введення таких законодавчих обмежень було б цілком логічним та обґрунтованим, оскільки позбавляло б сільського, селищного, міського голову можливості штучного відкладення введення в дію рішення ради, за яке й так вже проголосувала кваліфікована більшість, необхідна для подолання його вето. Заразом таке відкладення створює корупційні ризики, адже надає часову можливість для здійснення неправомірного впливу на депутатів, щоб при повторному розгляді ветоного рішення кваліфікованої більшості голосів депутатів вже не знайшлося.

Водночас вбачається, що особа, стосовно якої прийнято рішення про припинення її повноважень сільського, селищного, міського голови, не матиме можливості застосувати право вето щодо такого рішення, оскільки: 1) така особа втратить відповідні повноваження в момент прийняття радою такого рішення; 2) застосування права вето до цього рішення такою особою свідчило б про прийняття рішення в умовах реального конфлікту інтересів (корупційне правопорушення) і підлягало б скасуванню на підставі статті 67 Закону України «Про запобігання корупції». Звичайно, що суб'єктом застосування права вето в цьому випадку стає секретар сільської, селищної, міської ради, який міг би застосувати його щодо такого рішення. Однак слід пам'ятати, що зупинення дії цього ненормативного акта не вбачається за можливе, оскільки дія вміщеного в нього припису про припинення повноважень сільського, селищного, міського голови припинилася одночасно з моментом набрання цим актом чинності, оскільки в цей же момент особа втратила відповідний статус.

Рішення ради про безоплатну передачу земельної ділянки комунальної власності у приватну власність (крім земельних ділянок, що перебувають у користуванні громадян, та випадків передачі земельної ділянки власнику розташованого на ній жилого будинку, іншої будівлі, споруди) на нашу думку не може бути піддане вето, оскільки воно є актом ненормативного характеру, що зачіпає суб'єктивні права та охоронювані законом інтереси суб'єкта відповідних правовідносин.

Тут варто враховувати не лише позицію Конституційного Суду України. Досліджуючи практику Європейського суду з прав людини, Б. Карнаух зауважив, що у своїй практиці поряд із правами (речовими і зобов'язальними) ЄСПЛ відносить до майна також «законні очікування» (*«legitimate expectations»*), тому охороні підлягають не тільки права як такі, а й інші активи, зокрема вимоги, на дієву реалізацію яких заявник законно очікував. Отже, майном може бути як «наявне майно», так і активи, включаючи, у визначених випадках, вимоги. Головною ж умовою захисту прав власності за статтею 1 Першого протоколу до ЄКПЛ у ЄСПЛ є те, щоб відповідне право мало економічну цінність, тобто таку цінність, яка могла б бути обчислена в грошовому еквіваленті [18, с. 534–535].

Передбачена законодавцем можливість ветовання ненормативних рішень сільської, селищної, міської ради створює реальні загрози інституційній спроможності самої ради, оскільки дозволяє відповідному голові потенційно блокувати створення тимчасових контрольних комісій ради, приймати звернення ради до інших суб'єктів тощо, а отже повноцінно реалізовувати власні контрольні та представницькі функції.

Правове регулювання інституту права вето сільського, селищного, міського голови не містить приписів, які б дозволяли чітко встановити наявність чи відсутність у сільського, селищного, міського голови права скасовувати видане ним розпорядження, яким застосовано право вето. З нашого погляду зупинене рішення ради в момент видання такого розпорядження набуває статусу повернутого на повторний розгляд до відповідної ради, тобто рішення, зупинене на стадії промугляції, повертається на стадію розгляду і прийняття уповноваженим суб'єктом, яка лежить в площині вже його повноважень. З цього випливає, що без окремих застережень щодо такого випадку у регламенті сільської, селищної, міської ради,

скасування сільським, селищним, міським головою свого розпорядження про застосування права вето не має призводити до того, що раніше повернене на повторний розгляд ради рішення повертається на стадію промугляції.

У третьому реченні частини четвертої статті 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» законодавець визначив, що «якщо рада відхилила зауваження сільського, селищного, міського голови і підтвердила попереднє рішення двома третинами депутатів від загального складу ради, воно набирає чинності» [7]. Тут вбачається спроба, на нашу думку невдала, законодавця визначити правові наслідки подолання сільською, селищною, міською радою вето щодо прийнятого нею рішення. Так, подолання радою вето, виходячи з цього нормативного припису, призводить до набрання чинності рішенням ради безвідносно підписання та офіційного оприлюднення такого рішення. Такий наслідок може виглядати доречним, якщо мова йде про рішення ненормативного характеру, однак рішення нормативного характеру не може набутти чинності без його підписання та оприлюднення. Законодавець у цьому разі мав би покласти на сільського, селищного, міського голову обов'язок здійснити відповідні дії.

Висновки та пропозиції. За результатами проведеного дослідження простежується очевидна недосконалість обраної законодавцем техніки економії нормативного матеріалу при встановленні правового регулювання права сільського, селищного, міського голови на зупинення і повернення на повторний розгляд прийнятого відповідною радою рішення (права вето). У результаті цієї економії створена така система правового регулювання, яка не здатна в повній мірі врахувати всі аспекти реалізації такого важливого і складного інституту як право вето сільського, селищного міського голови. Нами встановлено, що класифікаційний поділ права вето сільського, селищного, міського голови в аспекті нормативності чи ненормативності акта, щодо якого таке вето застосовується, має практичну цінність, адже дозволяє визначити наслідки такого застосування, виходячи з характерних особливостей цих видів актів.

Ми висували, що право вето не повинно застосовуватися до рішень сільської, селищної, міської ради ненормативного характеру, оскільки це: 1) призводить до обмеження інституційної спроможності ради, 2) має наслідком непропорційне втручання у суб'єктивні права та охоронювані законом інтереси суб'єктів, на яких спрямовані приписи таких актів. Абсолютно невиправданою виглядає можливість застосування права вето до рішень сільської, селищної, міської ради нормативного характеру, які набрали чинності. Усі ці аспекти, на наше переконання, суперечать доктринальному розумінню права вето, як права на недопущення введення в дію актів нормативного характеру в прийнятій уповноваженим суб'єктом редакції.

У зв'язку з цим правове регулювання інституту права вето сільського, селищного, міського голови, закріплене в Законі України «Про місцеве самоврядування», потребує відповідних змін.

Окремими напрямками наукових розвідок можуть залишатися питання застосування права на зупинення сільським, селищним, міським головою рішення виконавчого комітету з внесенням такого рішення на розгляд відповідної ради, а також питання тлумачення змісту права вето сільського, селищного, міського голови крізь призму Закону України «Про правотворчу діяльність».

ЛІТЕРАТУРА

- Максименко Ю. Статус і повноваження сільських, селищних, міських голів у системі місцевого самоврядування України. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 4. С. 144–149. URL: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2020.25> (дата звернення: 31.10.2024).
- Потапенко С. Поняття актів органів і посадових осіб місцевого самоврядування, їх ознаки та проблеми законодавчого визначення. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія «Юридичні науки». 2018. № 3 (8). С. 63–72. URL: <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2018-3-3809> (дата звернення: 01.11.2024).

3. Шамсутдінов О., Стрипко М. Концепція проекту нормативно-правового акта: поняття та сутність. *Вісник Академії правових наук України*. 2007. № 1 (48). С. 56-65. URL: <https://journals.com.ua/uk/journals/visnik-napnu-1-2007r> (дата звернення: 31.10.2024).
4. Дідич Т. Концептуалізація нормопроекування в контексті модернізації правотворчості (теоретико-правовий аспект). *Вісник Академії правових наук України*. 2008. №4 (55). С. 37-43 URL: <https://journals.com.ua/uk/journals/visnik-napnu-4-2008r> (дата звернення: 31.10.2024).
5. Барський В. Нормотворчість представницьких органів місцевого самоврядування в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Одеса, 2006. С. 9. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5f4df679-17c9-4c24-aecd-def734a87edf/content> (дата звернення: 02.11.2024).
6. Шпак Ю. Стадії нормотворчого процесу в органах місцевого самоврядування: теоретико-правовий аспект. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2014. №801. С. 103-108. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=vnulpurn_2014_801_21 (дата звернення: 02.11.2024).
7. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР : станом на 21 вересня 2024 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-vr/ed20240921> (дата звернення: 15.10.2024).
8. Іванова А. Правова природа інституту «вето» в Україні та світі: історико-порівняльний нарис. *Правова держава*. 2021. №32. С. 142-151 URL: <https://pravova-derzhava.org/assets/images/issues/32/pravova-derjava-32-2021.pdf#page=143> (дата звернення: 15.10.2024).
9. Багряк А. До проблеми визначення поняття «вето Президента». *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2015. №5 (163). С. 70-79. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=bmju_2015_5_23 (дата звернення: 02.11.2024).
10. Берназюк Я. Конституційно-правова природа права вето Президента України та пропозицій до прийнятих Верховною Радою України законів. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. №2 (124). С. 43-48. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=bmju_2012_2_7 (дата звернення: 02.11.2024).
11. Соколова І. Правозастосовний акт у системі правового регулювання суспільних відносин. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2020. №39. С. 31-46 URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1176501> (дата звернення: 31.10.2024).
12. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13 січня 2011 року №2939-VI : станом на 08 жовтня 2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17> (дата звернення: 24.10.2024).
13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Харківської міської ради щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 19, статті 144 Конституції України, статті 25, частини чотирнадцятої статті 46, частин першої, десятої статті 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» (справа про скасування актів органів місцевого самоврядування) : Рішення Конституційного Суду України від 16 квітня 2009 року №7-рп/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-09> (дата звернення: 01.11.2024).
14. Окрема думка судді Конституційного Суду України Кампа В. М. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Харківської міської ради щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 19, статті 144 Конституції України, статті 25, частини чотирнадцятої статті 46, частин першої, десятої статті 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» (справа про скасування актів органів місцевого самоврядування) : Окрема думка від 23 квітня 2009 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na07d710-09> (дата звернення: 16.01.2025).
15. Постанова Верховного Суду від 18 грудня 2019 року у справі №813/5033/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86594285> (дата звернення: 02.11.2024).
16. Мельник Р. Адміністративне право і процес: теорія і практика правозастосування : монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. 212 с.
17. Сатохіна Н., Максимов С. Правові цінності в антропологічній перспективі: нові горизонти юридичної науки. *Правова наука України: сучасний стан, виклики та перспективи розвитку* : монографія / редкол.: О. Петришин (голова редкол.), В. Журавель (заст. голови редкол.), Н. Кузнецова (заст. голови редкол.) [та ін.]. Харків : Право, 2021. С. 110-113.
18. Карнаух Б. Захист права власності Європейським судом з прав людини. *Право власності: способи захисту крізь призму судової практики* : монографія / за ред. І. Спасибо-Фатеевої. Харків : ЕКУС, 2023. С. 531-548.

ДЕТЕРМІНАНТИ УСКЛАДНЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ДІЇ УГОДИ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ПОЛЬЩЕЮ ЩОДО ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ВІЙНИ ТА ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ

DETERMINANTS OF COMPLICATIONS IN THE IMPLEMENTATION OF THE AGREEMENT BETWEEN UKRAINE AND POLAND ON HONORING THE MEMORY OF VICTIMS OF WAR AND POLITICAL REPRESSION

**Курінний Є.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізький національний університет**

У 2013–2014 роках розпочався «конфронтаційний» період реалізації українсько-польської Угоди щодо вшанування пам'яті жертв війни та політичних репресій (далі – Угоди), який характеризується свідомими кроками (насамперед з боку польської сторони), спрямованими на ігнорування виконання ключових положень Угоди та використання їх лише в політичних інтересах переважної більшості владних та опозиційних сил цієї країни, з одночасним нехтуванням більшості вимог уповноважених українських представників. Достатньо симптоматичним є те, що збільшення антиукраїнських проявів у Польщі, насамперед пов'язується з Волинською трагедією та чомусь співпало з початком агресії рф проти нашої держави на весні 2014 року, а далі навіть посилюється у вигляді відвертого шантажу після 24 лютого 2022 року. Детермінанти ускладнення реалізації Угоди стосуються обидвох сторін та визначаються: слабкістю позицій сучасної української держави, яка спричинена не тільки умовами воєнного лихоліття, а й серйозними недоліками та упущеннями під час формування та реалізації політики історичної пам'яті починаючи з часів проголошення нашої незалежності у 1991 році; агресивністю та безальтернативністю політики теперішньої польської держави у сфері історичної пам'яті, яка у значній мірі є результатом успішності ряду інформаційних спецоперацій здійснених рф протягом 2013–2017 років, внаслідок чого відбувається ігнорування Польщею своїх зобов'язань щодо Угоди, тиск та ультимативні заяви відносно ослабленого українського «партнера». Констатується, що головними детермінантами ускладнення дії Угоди між Україною та Польщею щодо вшанування жертв війни та політичних репресій є обопільні прорахунки та недоліки. Для того щоб мінімізувати їх негативні наслідки та повернути дію Угоди у нормальний та ефективний формат її реалізації потрібні взаємна воля та бажання, реалізація яких виключатиме преференції для будь-якої сторони, маніпулювання історичними фактами та сумнівними статистичними даними, а також ігнорування верифікованої інформації.

Ключові слова: детермінанти, Угода, Україна, Польща, Волинська трагедія, історична пам'ять, акція «Вісла».

In 2013–2014, the “confrontational” period of implementation of the Ukrainian-Polish Agreement on Commemoration of the Victims of War and Political Repression (hereinafter – the Agreement) began, characterized by deliberate steps (primarily on the part of the Polish side) aimed at ignoring the implementation of the key provisions of the Agreement and using them only in the political interests of the vast majority of the government and opposition forces in this country, while ignoring most of the requirements of authorized Ukrainian representatives. It is quite symptomatic that the increase in anti-Ukrainian manifestations in Poland is primarily associated with the Volyn tragedy and for some reason coincided with the beginning of Russian aggression against our country in the spring of 2014, and then even intensified in the form of outright blackmail after February 24, 2022. The determinants of complications in the implementation of the provisions of the Agreement concern both parties and are determined by: the weakness of the positions of the modern Ukrainian state, which is caused not only by the conditions of war, but also by serious shortcomings and omissions in the formation and implementation of the policy of historical memory since the declaration of our independence in 1991; the aggressiveness and lack of alternatives of the current Polish state's policy in the field of historical memory, which is largely the result of the success of a number of information special operations carried out by Russia in 2013–2017, resulting in Poland's ignoring its obligations under the Agreement, pressure and ultimatum statements against the weakened Ukrainian “partner”. The author states that the main determinants of complications in the operation of the Agreement between Ukraine and Poland on honoring the victims of war and political repression are mutual miscalculations and shortcomings. In order to minimize their negative consequences and return the Agreement to a normal and effective format of its implementation, mutual will and desire are needed, the realization of which will exclude preferences for any party, manipulation of historical facts and dubious statistics, and ignoring verified information.

Key words: determinants, Agreement, Ukraine, Poland, Volyn tragedy, historical memory, Vistula action.

Вступ. Майже 31 рік тому – 21 березня 1994 року між урядами України та Польщі була підписана Угода про збереження місць пам'яті і поховання жертв війни та політичних репресій, яка набула чинності 29 серпня того ж року (далі – Угода).

У 2013–2014 роках розпочався «конфронтаційний» період реалізації Угоди, що характеризується осмисленими кроками (насамперед з боку польської сторони) щодо ігнорування виконання ключових її положень та використання їх лише в політичних інтересах переважної більшості владних та опозиційних сил цієї країни, з одночасним нехтуванням вимог уповноважених українських представників, навіть коли не виникає сумніву в їх доречності та відповідності здоровому глузду.

У свою чергу, триваючий період умовно можна поділити на два часових етапи – до широкомасштабної агресії рф проти України (умовно «стадія до») та після неї («стадія після»).

Перший крок під час «стадії до», було здійснено 20 червня 2013 року, коли Верхня палата парламенту (Сенат) Польщі ухвалила резолюцію до 70-ї річниці Волинської трагедії. У документі серед іншого зазна-

чено: «злочини та жорстокість, якими вони супроводжувалися надають цій акції характер етнічної чистки, котра має ознаки геноциду». Водночас у документі йшлося, що в українсько-польських відносинах мали місце й події, які не роблять честі полякам. У цьому контексті перелічено несправедливу політику щодо українців Другої Речі Посполитої (1918–1939 років), а також збройні акції поляків проти українців упродовж 1943–1945 років. При цьому наголошувалося, що не можна ставити знак рівності між цими подіями і злочинами проти поляків. Проти проголосували 20 senatorів, а ще 10 зі 100 членів вищої палати польського парламенту – утрималися.

Проти використання терміну «геноцид» одразу виступив экс-президент Леонід Кравчук, який очолював громадський комітет «Примирення між народами». Згодом громадський комітет поширив заяву, в якій, зокрема, йшлося, що «однобічна ухвала Сенату Польщі – образлива для сучасного покоління українців, які шанують своїх предків, полеглих у боротьбі за незалежність України, цей документ нехтує пам'яттю українців, котрі стали жертвами міжнародного протистояння».

Ще однією з відправних подій цієї стадії, можна вважати звернення 148 народних депутатів України (переважно представників партії Регіонів та КПУ) 1 липня 2013 року до керівництва Сейму Польщі з проханням визнати Волинську трагедію геноцидом польського народу з боку ОУН-УПА.

Польські посадовці, як і українські, тоді по-різному оцінювали Волинську трагедію. Так, президент Польщі Броніслав Коморовський під час виступу на відкритті пам'ятника жертвам Волинської трагедії у Варшаві заявив, що вважає цю трагедію злочином з ознаками геноциду. Крім цього, він нагадав слова Папи Римського Івана Павла II про те, що історична пам'ять повинна об'єднувати, а не розділяти народи, а також спільну декларацію польських та українських церковних ієрархів про взаємне примирення на основі правди історичних подій.

Голова Сейму Польщі виступила за визнання Волинської трагедії геноцидом поляків. А голова Кресового патріотичного руху Польщі Ян Невінський нагородив депутата від Партії регіонів Вадима Колесніченка «Хрестом пам'яті жертв геноциду ОУН-УПА».

Натомість депутат польського Сейму від правлячої «Громадянської платформи» Мирон Сич заявив, що депутати ВР від фракції Партії регіонів та КПУ не мають права звертатись до польського Сейму з проханням визнати Волинську трагедію геноцидом. На його переконання, українські парламентарі не мали права писати листа до Сейму Польщі поки в українському парламенті не визнали Волинську трагедію геноцидом.

Практично підсумок тодішньої дискусії навколо Волинської трагедії резолюція Сейму Польщі, яку було прийнято 12 липня 2013 року. У ній, зокрема, йдеться, що польсько-український етнічний конфлікт 1940-х років – це «етнічна чистка з ознаками геноциду». Винуватцями подій на Волині визнавалися Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія [1].

Однак вже у липні 2016 року Сейм Польщі підтримав документ, яким криваві події на Волині та Галичині 1943–1945 років названі геноцидом громадян Польщі, організованим українськими націоналістами. За документом, День пам'яті жертв цієї трагедії у Польщі щороку відзначається 11 липня, оскільки, за даними польських істориків, 11 липня 1943 року було кульмінаційним моментом антипольських акцій на Волині.

Із 442 присутніх у сесійному залі 432 депутати проголосували «за» ухвалення «волинської» постанови. Усі парламентські фракції підтримали текст документу «Щодо питання про вшанування жертв геноциду громадян Другої Республіки Польщі, здійсненого українськими націоналістами в 1943–1945 роках». Під час короткої дискусії з постанови усунули запис про те, що польсько-український конфлікт на Волині був «братовбивчим».

Полемізувати з авторами постанови намагався Кшиштоф Мешковський з опозиційної партії «Сучасна» (Nowoczesna). «Чи Сейм хоче довести до балканізації польсько-українських стосунків?» – запитав він. Його слова про те, що він апелює до політиків як людина культури, в сесійному залі зустріли сміхом [2].

Після початку широкомасштабної війни 24 лютого 2022 року подальші заходи з боку польського політикуму пов'язані з вшануванням пам'яті жертв війни та політичних репресій (насамперед стосовно Волинської трагедії) були ще більш категоричними та радикальними. Поступово більшістю польського істеблїшменту (політичного та наукового), виробилася лінія на беззастережні «правильність та об'єктивність» їх бачення на волинські події 80-річної давнини, небажання враховувати український погляд на це та фактичну необов'язковість виконання узятих на себе зобов'язань передбачених положеннями чинної Угоди.

Так, 11 липня 2023 року під час відзначення 80-х роковин Волинської трагедії, тодішній голова польського уряду

Матеуш Моравецький наголосив, що не буде остаточного українсько-польського примирення без пошуково-ексгумаційних робіт і перепоховання. Також про ексгумацію жертв Волинської трагедії говорила і спікерка Сейму Ельжбета Вітек. За її словами **зараз найкращий час** для обох країн щоб знайти остаточне порозуміння і будувати спільне майбутнє.

Водночас, у червні 2023 року керівник українського Інституту національної пам'яті Антон Дробович заявив, що поки не буде повноцінно відновлений (зі списком воїнів, які боролися з НКВС) зруйнований у Польщі пам'ятник членам УПА на горі Монастир (ця могила була офіційно визнана польською стороною) доти не буде нових дозволів на пошуково-ексгумаційні роботи. За його словами, кількарічне небажання польської сторони упорядкувати могилу на горі Монастир свідчить, що Польща не готова відновити справедливість.

Крім того, тривожним за своїми негативними перспективами, виглядав проведений за два дні до 80-ї річниці Волинської трагедії польськими проросійськими політичними силами пікет біля Посольства України у Варшаві. Свою акцію вони назвали «Неділя українського рахунку», символічно виставили чек президентові України Володимиру Зеленському за Волинську трагедію і за допомогу, яку українці отримали від Польщі. Мітингувальники тримали у руках плакати з гаслами «Росія не є нашим ворогом», «Це не наша війна», «Ні Україні в НАТО та ЄС». Війну в Україні вони визначали як братовбивчу [3].

Достатньо симптоматичним є те, що збільшення антиукраїнських проявів у Польщі, чомусь співпало з початком агресії РФ проти нашої держави на весні 2014 року, а також посилювалось у вигляді неприхованого тиску та шантажу після 24 лютого 2022 року, коли країна-агресор здійснила широкомасштабне вторгнення в Україну.

Враховуючи такий стан речей, а також те, що викладені вище тенденції є маловивченими з правової точки зору і можуть у недалекому майбутньому призвести до ще більшого погіршення українсько-польських відносин, існує нагальна потреба вивчення існуючих детермінантів ускладнення реалізації дії Угоди, що є головною метою даної статті.

На початку викладення основного матеріалу, слід відмітити, що сподівання українських представників – владних структур, наукового середовища та суспільства у цілому на зменшення градусу фактично антиукраїнської риторики пов'язаної з Волинською трагедією та інших недружніх кроків (насамперед блокування поляками українсько-польського кордону) внаслідок зміни керівництва польським урядом у 2024 році – залишилися у значній мірі марними. Вимоги польської сторони щодо далеких волинських подій залишилися незмінними, що фактично означали продовження виконання зобов'язань Угоди лише українською державою.

Дуже показовим у цьому плані, є утрируваний польськими політиками скандал з колишнім міністром закордонних справ України Дмитром Кулебою, який перебуваючи у Польщі 30 серпня 2024 року на запитання про зняття Україною заборони на ексгумаційно-пошукові роботи щодо поляків, які загинули на Волині, змінив тему, вирішивши нагадати про злочинні дії поляків проти українців, а саме про операцію «Вісла» 1947 року, використовуючи словосполучення «українські території».

Зокрема до численних критиків нашого міністра з боку польської опозиції, також приєднався чинний прем'єр-міністр Польщі Дональд Туск (який до цього уникав заяв на тему історичних суперечок з українською державою) наголосивши, що «Україна не буде членом Європейського Союзу без згоди Польщі», а відповідно, Україна повинна буде «виправдати польські очікування з точки зору не стільки поховання історії, скільки облаштування наших відносин на основі правди про цю історію».

У зв'язку з цим слід нагадати, що політичну стратегію Дональда Туска часто напівжартома називають «диктатурою соціопитувань». Він готовий піднімати теми, які навіть суперечать ідеології його партії, але наразі є популярними серед електорату. Схоже, що теза про «невдячність України» стає дедалі популярнішою серед польських політиків.

До речі, якщо вже міністр Дмитро Кулеба і вирішив згадати операцію «Вісла», то було би не зайвим нагадати скандальне рішення польського Інституту національної пам'яті 2023 року, який припинив розслідування цього примусового переселення, заявивши, що ознак злочину проти людяності виявлено не було – масова примусова евакуація нібито була просто «охоронним заходом» [4]. Хоча як за своєю сутністю, порядком здійснення та правовими наслідками, ця ганебна акція має усі ознаки етноциду (складової геноциду), який за нормами міжнародного права визнається саме як злочин проти людяності.

На мій погляд, викладений скандал, у значній мірі виступив у ролі свого роду тригера для звільнення Дмитра Кулеби зі займаної посади 5 вересня 2024 року.

Другий приклад, що безпосередньо пов'язаний з предметом даної праці, стосується колишнього очільника Українського інституту національної пам'яті кандидата філософських наук, доцента Антона Дробовича, котрого український уряд на своєму засіданні 13 грудня 2024 року звільнив, у зв'язку із закінченням строку призначення на посаду. Тоді ж, виконувати обов'язки голови цього інституту, призначено магістра економіки за спеціальністю «Облік і аудит» Юлію Гнатюк, яка з травня 2024 року працювала першою заступницею голови цього інституту.

Об'єктивність та належна компетентність колишнього керівника Українського інституту національної пам'яті підтверджується його численними науковими працями та іншими публікаціями. Так, стосовно українсько-польських відносин щодо політики пам'яті, Антон Дробович у статті датованій початком жовтня 2024 року наголошував, що у разі коли ми хочемо добра українцям та полякам, то мусимо нарешті перейти до конструктивних та фахових дій – менше політичних заяв, а більше конкретних справ.

«Дорожня карта» подолання цієї кризи виглядає так:

- відновлення вандалізованих поховань українців у Польщі;
- надання полякам усіх необхідних їм дозволів на пошукові та ексгумаційні роботи (наразі відомо про 10 чи 12 запитів);
- надання обома сторонами земельних ділянок для розширення цвинтарів та облаштування місць поховань (наприклад, у Пікуличах і у Мостиськах);
- запуск інституційних механізмів вирішення проблемних питань щодо поховань та місць пам'яті (або група між інститутами національної пам'яті, відповідно до домовленостей 2020 року, або група між міністерствами культури, відповідно до меморандуму 2022 року);
- відновлення українсько-польського форуму істориків або іншої аналогічної платформи для опрацювання складних історичних тем та вироблення не популістичної, а реалістичної картини подій минулого, яка надалі буде поширена в обох суспільствах.

І нарешті, цей процес має завершитися ухваленням спільної рамкової заяви на найвищому політичному рівні, яка розставить крапки над «і», засудить політизацію історії, акцентує на пріоритеті чесності та примирення після майже десятиліття турбулентності [5].

Спробою реалізації одного з положень цієї дорожньої карти, можна вважати спільну заяву 24 українських та польських істориків під назвою «Друге польсько-українське Комюніке», яке оприлюднене 12 грудня 2024 року в міжнародному інтелектуальному часописі «Україна модерна», стало продовженням Першого польсько-українського Комюніке, яке у 1994 році підписали українські та польські історики.

Підписанти Другого Комюніке зазначали, що мотивацією до ухвалення цього документа стало бажання порозумітися в конфліктних питаннях історії, оскільки «будь-які потенційно спірні теми між поляками та українцями можуть і будуть використані нашим спільним ворогом для розсіювання розбрату». Тобто до польського та українського суспільств артикульовано заклик «прийняти відповідальну і відкриту позицію щодо давньої взаємної ворожнечі». З цієї метою запропоновано формулу взаємного діалогу на болючі теми – «Усі жертви – наші».

На думку підписантів, запропонований у Другому Комюніке виклад історичних подій – це лише перший крок у діалозі, який має розгорнутися між польськими та українськими дослідниками доби. Дійсно, такий діалог неможливий без спільного лексикону, який би можна було застосовувати під час обговорення. Друге Комюніке, власне, і пропонує відповідний лексичний інструментарій.

Проте виявилося, що сьогодні не всі дослідники в Україні готові прийняти цю пропозицію. Після оприлюднення тексту Другого Комюніке у фаховому середовищі істориків та в соціальних мережах розгорнулася дискусія, у якій активно висловлювалися критики документа.

Зокрема, ексголова Українського інституту національної пам'яті Володимир В'ятрович звернув увагу на те, що фахівці, які підписали документ з українського боку, не спеціалізуються на історії УПА та українсько-польських відносинах, та зауважив, що чимало дослідників цього напрямку, які після відновлення незалежності почали фахово займатися цим питанням, нині перебувають на російсько-українській війні. На думку В. В'ятровича, «у тексті чимало помилок, неточностей, перекручень, некритичних запозичень тез польської історіографії», а головними винуватцями та ініціаторами польсько-українського конфлікту в документі, про який ідеться, визначені українські повстанці [6].

Про непростий та тернистий шлях до українсько-польського порозуміння навіть у науковому середовищі, свідчить те, що 2 з 10 українських професорів-істориків – Ігор Гирич та Микола Кучерепа, після критики колег, відкликали підписи під згаданим комюніке.

Також і на міждержавному українсько-польському рівні спостерігаються певні намагання зрушити з мертвої точки окремі аспекти пов'язані з Волинською трагедією. Зокрема, 26 листопада 2024 року міністри закордонних справ України та Польщі Андрій Сибіга і Радослав Сікорський зробили спільну заяву, в якій, зокрема, мовиться, що Україна не перешкоджатиме у проведенні польською стороною пошукових та ексгумаційних робіт на українській території, згідно з законодавством України і позитивно розглядатиме заявки з цих питань. Однак у цій спільній заяві, де обоє міністрів «рішуче налаштовані розв'язати спірні питання нашого спільного минулого», жодним словом не сказано про пошанування місць поховання українців на території Польщі. Цю заяву міністрів неоднозначно сприйняли в Україні.

В той же час, прем'єр-міністр Польщі Дональд Туск заявив, що є рішення про перші ексгумації польських жертв УПА: «Хочу подякувати міністрам культури Польщі та України за плідну співпрацю. Чекаємо подальших рішень» [7].

Не дивлячись на цей непростий крок на зустріч з боку керівництва української влади, який був здійснений в умовах триваючої широкомасштабної агресії РФ, кандидат у президенти Польщі від консервативної партії «Право і справедливість» (ПіС) Кароль Навроцький вчоргове сказав, що не бачить країну в НАТО та Європейському Союзі, якщо вона не відповість за Волинську трагедію. Навроцький також назвав домовленість про ексгумацію жертв Волинської трагедії, «непотрібним кроком глави польської дипломатії», який був частиною внутрішньої кампанії «Громадянської коаліції», коли Сікорський боровся

з мером Варшави Рафалом Тшасковським, щоб котрогось із них обрали кандидатом у президенти [8].

Як бачимо, пошук шляхів до обопільного порозуміння відносно трагічних подій на Волині 80-ти річної давнини між польськими та українськими політиками з кожним роком стає все більш складнішим. Головними причинами цього вбачаються – гіперболізована толерантність та непоодинокі прояви синдрому меншовартості серед значної кількості українського істеблішменту, а з боку більшості представників польської еліти – пихатість, зверхність та небажання йти на цілком виправдані компроміси у складних питаннях історії між сусідніми державами.

Достатньо аргументованим підтвердженням цьому є заява колишнього польського міністра закордонних справ Яцека Чапутовича, котрий у серпні 2023 року коментуючи напруженість у відносинах між Польщею та Україною, зазначив, що є держави сильні, як леви, є держави хитрі, як лисиці, а є держави, як гієни і шакали. І ми ведемо таку політику гієн і шакалів. Він підкреслив, що коли сам приїздив до України, то всі українці, яких він зустрічав, висловлювали подяку полякам. «Держава стікає кров'ю, а Польща в цей час вимагає рахунки», – додав Чапутович [9].

Використовуючи небагатий арсенал такої примітивної політики, можна певний час отримувати невеличкі бенефіти у вигляді 3-4 відсотків від штучно збудженого електорату. Самостверджуючись за рахунок сусіда – знекровленого довгою геноцидальною війною з набагато сильнішим агресором, цілком можливо на певний час відчутти свою велич та непереможність (особливо перебуваючи під американсько-натівською парасолькою). Однак, заробити завдяки цьому авторитет, повагу і таке омріяне лідерство серед країн Центральної Європи – ніколи, бо навіть серед диких тварин, прототипи такої політики мають сумнівну репутацію.

Періодично вимагаючи від України висловлення подяки за надану ними допомогу, окремі польські представники чомусь скромно замовчують про ту значну частку її компенсації яка надходить з ЄС або на скільки у номінальній сумі збільшився ВВП їх країни завдяки працюючим українським біженцям.

Також, чомусь у Польщі забувають про десятки тисяч українських солдат, які перебуваючи в лавах Червоної армії (на початок 1944 року – 22 відсотка від її загальної чисельності складали українці) загинули звільняючи її від німецько-фашистських окупантів під час Другої світової війни (цікаво, у якій кількості визначається число польських жовнів полеглих за аналогічних обставин на українській землі). Або чому б не висловити вдячність Україні за жертви у понад одного мільйона українських селян під час голодомору 1946–47 років, у яких сталінський режим забирав останнє збіжжя та відправляв до країн нового соцтабору, зокрема 900 тисяч тон зерна було спрямовано до Польщі для порятунку вже тамошніх селян (за що окремі нащадки яких, «віддячуючи» через 78 років, висипають на польську землю з залізничних платформ та фур українське зерно).

Нарешті, цілком доречною виглядала б подяка українцям від поляків за ті численні людські втрати, які щоденно покладаються на жертвний вівтар українськими громадянами, котрі своїми життями рятують не тільки свою Батьківщину, а й насамперед своїх сусідів, зокрема й Польщу (цікаво які б проблеми були актуальними для неї зараз, у разі захоплення рф України у 2022 році за «три дні»).

Висовуючи претензії до української держави за Волинську трагедію, окремі представники польської сторони чомусь забувають, що у ті буремні часи не існувало незалежної української держави зі своїм владним апаратом та відповідною політикою. І навпаки з жовтня 1939 року у Лондоні функціонував польський уряд у вигнанні, якому під час Другої світової війни підпорядковувалися збройні

формування польського підпілля (насамперед Армія Крайова), окремі підрозділи якої також приймали активну участь у злочинах проти українського населення Волині. Також з польського боку, воєнізованими учасниками відповідних акцій були батальйони хлопські та батальйони шуцманшафту. До звірств, які чинилися представниками цих воєнізованих формувань відносно українців, з боку сучасної України можуть теж висуватися претензії – подібні які є у Польщі до Української повстанської армії ОУН (б).

Крім того, перелік «неблаговидних» дій польської держави відносно своїх громадян українського походження як під час існування Другої Речі Посполитої, так у післявоєнний період, є набагато довшим за той, що зараз намагаються польські політики покласти у провину Україні. Даний список починається 20 тисячами українців замордованих у польських концтаборах у 1920–1921 роках після падіння ЗУНР та завершується етноцидною акцією «Вісла» у квітні-липні 1947 року, коли насильно було переселено 140 тисяч українців зі своїх рідних земель, що перебували у межах тодішньої комуністичної Польщі, з розселенням не більше 10 відсотків репресованих на один населений пункт.

Оцінюючи «крок назустріч», який був здійснений наприкінці 2024 року українською владою, шляхом надання дозволу польським представникам на здійснення відповідних пошукових та ексгумаційних робіт на території Тернопільської та Рівненської областей, виникають дуже суперечливі думки стосовно його правильності. З одного боку, його можна розцінювати як доказ ширих намірів України продовжувати вирішувати проблеми пов'язані з польськими жертвами Волинської трагедії (однак чомусь при цьому забуваються про неналежне вшанування українських жертв, які знаходяться на території Польщі та небажання цієї країни відновлювати сплюндровані її громадянами пам'ятні місця українців).

Також не слід забувати, що надання вказаних дозволів в умовах дії режиму воєнного стану це дуже великий ризик, який об'єктивно не може гарантувати належний рівень особистої безпеки, як для поляків, котрі безпосередньо будуть здійснювати пошукові роботи так й для окремих українських громадян, які напроямку або опосередковано будуть пов'язані з цими заходами.

Дивлячись на проблему дозволів з позицій реалізації чинної Угоди, неозброєним оком можна помітити з боку Польщі – повне ігнорування цього нормативно-правового акту в частині взятих на себе зобов'язань, а з боку української сторони – намагання реалізації більшості її положень навіть під час триваючої 11-й рік війни.

За таких обставин, Україна цілком має право, керуючись частиною 2 статті 12 Угоди, припинити дію Угоди відповідною урядовою постановою, однак враховуючи значну залежність нашої держави від Польщі (найбільший хаб постачання західної військової допомоги, а також її піврічне головування в Раді ЄС до 1 липня 2025 та пов'язані з цим наші сподівання на допомогу цієї країни в інтенсифікації євроінтеграції України), такий крок вважається недержавним.

Зважаючи на це, українським владним структурам необхідно здійснювати обережну та ретельно прораховану політику відносно Польщі взагалі та задоволення її вимог щодо вирішення проблем пов'язаних з Волинською трагедією зокрема. Однак, це не означає поступатись у принципових питаннях історичної пам'яті.

Для того щоб досягнути позитивних результатів у цьому напрямку державної політики, насамперед потрібно визначити комплексні причини ускладнення реалізації Угоди, вони стосуються обидвох сторін, та визначаються:

1. Слабкістю позицій сучасної української держави, яка детермінована не тільки умовами воєнного лихо-

ліття, а й серйозними недоліками та упущеннями під час формування та реалізації політики історичної пам'яті починаючи з часів проголошення нашої незалежності у 1991 році. Штучно зменшено роллю у цих процесах науково-дослідної складової та маловиправданою відстороненістю від них окремих урядових структур (насамперед Міністерства культури та стратегічних комунікацій). Мізерним фінансування Українського інституту національної пам'яті (від 9 до 15 млн гривень) в той же час польського аналогічного інституту – 3,5 млрд гривень [10]. Також потребує відповідного корегування мало зрозуміла кадрова політика у цій сфері (наприклад, згаданим вітчизняним інститутом зараз керує фахівець з питань обліку і аудиту);

2. Агресивністю та безальтернативністю політики теперішньої польської держави у сфері історичної пам'яті (насамперед стосовно проблем Волинської трагедії), початок якої майже збігається з першим етапом агресії РФ проти України на початку 2014 року. Паралельно з мілітарною операцією, РФ запустила інформаційні спецоперації через свою агентуру на Заході. У 2014–2017 роках за гроші Костянтина Затуліна через цілком конкретних людей відбувається вплив на польських ультраправих, які в свою чергу руйнують місця пам'яті українців та знімають відео. Ці відео в першу чергу з'являлися в публіках у соціальних мережах так званих «ЛНР», «ДНР». Ніхто в Польщі на це не реагував, попри звернення української влади [10].

Також, невід'ємною складовою цієї спецоперації можна вважати звернення 148 народних депутатів України до польського Сейму у липні 2013 року із закликом визнати Волинську трагедію геноцидом проти поляків. Одним словом – вміло підготовлена провокаційна наживка, була успішно заковтнута більшістю польського істеблішменту та суспільства і почала свою руйнівну дію. Далі відбувається як «по нотах» відомої мазурки – ігнорування своїх зобов'язань щодо Угоди, провокації, тиск та ультимативні заяви відносно ослабленого «партнера» – України.

На підставі викладеного, можна **констатувати**, що головними детермінантами ускладнення дії Угоди між Україною та Польщею щодо вшанування жертв війни та політичних репресій є обопільні прорахунки та недоліки.

Для того щоб мінімізувати їх негативні наслідки та повернути дію Угоди у нормальний та ефективний формат її реалізації, потрібні взаємна воля та бажання, реалізація яких виключатиме преференції для будь-якої сторони, маніпулювання історичними фактами та сумнівними статистичними даними, а також ігнорування верифікованої інформації.

Також не слід забувати, що вітер правди та справедливості завжди розставляє всі крапки над «і», тому неодноразові спроби забруднити саженою сусідню державу, чи відбілити численними шарами пудри (крейди) темні сторінки історії рідного краю, може сприйматися не інакше як примітивне марнотратство.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вікторія Матола. Річниця Волинської трагедії: компромісна резолюція Польщі, критика української опозиції та «пас» з боку регіоналів. Український тиждень. 13 липня 2013. URL: <https://tyzhden.ua/richnytsia-volynskoi-trahedii-kompromisna-rezoliutsiia-polshchi-krytyka-ukrainskoi-opozytsii-ta-pas-z-boku-rehionaliv/> (дата звернення 24.01.2025)
2. Сейм Польщі визнав Волинську трагедію геноцидом. Радіо Свобода. 22 липня 2016. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27873307.html> (дата звернення 24.01.2025)
3. Наталка Волосацька. «Не буде повного українсько-польського примирення, доки не відшукаємо всі людські рештки і не вшануємо їх» – Маровецький. Радіо Свобода. 11 липня 2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/rokovyny-volynskoyi-trahediyi-vshanuvannya-polshcha/32499034.html> (дата звернення 26.01.2025)
4. Юрій Панченко. Казус Кулеби: що стало причиною гучного скандалу в Польщі та які висновки варто зробити Києву. Європейська правда. 2 вересня 2024. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2024/09/27/193287/> (дата звернення 26.01.2025)
5. Антон Дробович. Тиск замість порозуміння: чому Польща не зацікавлена у компромісі з Україною щодо історії. Історична правда. 3 жовтня 2024. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2024/10/3/7195306/> (дата звернення 26.01.2025)
6. Друге польсько-українське комюніке: незгода попри згоду. Національний інститут стратегічних досліджень. 3 січня 2025. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/druhe-polsko-ukrayinske-komyunike-nezhoda-porpy-zhodu> (дата звернення 26.01.2025)
7. «Кожне вирішене двостороннє питання – удар по Москві» – Сипіра про початок ексгумації жертв Волинської трагедії. Радіо Свобода. 11 січня 2025. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-sybiha-volynska-tragedija-exhumacija/33271647.html> (дата звернення 26.01.2025)
8. Юлія Кузьменко. Кандидат у президенти Польщі не бачить Україну в ЄС і НАТО без відповіді за Волинську трагедію. Суспільне новини. 9 січня 2025. URL: <https://susilne.media/921497-kandidat-u-prezidenti-polsi-ne-bacit-ukrainu-v-es-i-nato-bez-vidpovidy-za-volynsku-tragediu/> (дата звернення 26.01.2025)
9. «Політика гієні і шакалів»: топ-дипломати Польщі влаштували суперечку через Україну. Європейська правда. 4 серпня 2025. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/08/4/7167005/> (дата звернення 26.01.2025)
10. Олександр Зінченко. Не політикам визначати історичні факти – Зінченко про Волинську трагедію. Радіо культура. 14 жовтня 2024. URL: <https://ukr.radio/news.html?newsID=105527> (дата звернення 27.01.2025)

ІНСТИТУТ ПРЕЗИДЕНТСТВА В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПОВНОВАЖЕНЬ ПРЕЗИДЕНТА У СФЕРІ БЕЗПЕКИ

THE INSTITUTE OF THE PRESIDENCY IN UKRAINE IN THE CONDITIONS OF MARTIAL STATE AND THE SPECIFIC FEATURES OF THE PRESIDENT'S POWERS IN THE SECURITY SPHERE

Максіменцева Н.О., д.ю.н.,
доцент кафедри парламентаризму

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті визначено наукові підходи, проаналізовано конституційні, нормативно-правові засади функціонування інституту Президентства в Україні, повноважень Президента держави та його особливості в умовах воєнного стану, зокрема у сфері безпеки.

У дослідженні знайшло своє відображення положення про конституційний статус інституту Президентства в Україні, його зміст та особливості відповідно до положень Конституції України та чинного законодавства. Зазначено, що такий інститут за своїми ознаками доцільно віднести до представницького і визначити як суб'єкта, наділеного представницьким мандатом. Виборність, черговість та тимчасовість посади Президента, його виключний статус як голови держави в Україні, зумовлюють специфіку нормативно-правового регулювання.

Окремо приділено увагу особливостям функціонування інституту Президентства і зокрема Президенту України в умовах воєнного стану: його змісту, ролі та обсягу повноважень. Зазначено, що їх доцільно виокремити за предметом та визначити наступні з них щодо: 1) змісту та меж повноважень та їх впливу на стан в державі; 2) законодавчі ініціативи та участь у законодавчому процесі; 3) установчі повноваження; 4) терміни повноважень та їх продовження. При цьому, повноваженнями, які є найбільш суттєвими та дієвими в таких надзвичайних умовах, визначити наступні: а) повноваження у сфері безпеки та оборони, у тому числі, у сфері громадянства; свободи віросповідання; введення санкцій щодо конкретних осіб; б) щодо обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану; в) у міжнародній сфері; д) щодо внутрішнього розвитку держави.

Зазначено в роботі також про легітимність продовження повноважень в умовах воєнного стану після завершення конституційного терміну їх реалізації відповідно до положень чинної Конституції України.

За результатами визначено, що повноваження у сфері безпеки і оборони є найбільш всеохоплюючими і їх посилення пов'язано з потребою регулювання ситуації в умовах воєнного стану.

Ключові слова: конституційний статус, легітимність повноважень, вибори Президента, законодавча ініціатива, обмеження прав і свобод, міжнародна діяльність, установчі повноваження, воєнні адміністрації, свобода віросповідання, введення санкцій.

The article defines scientific approaches and analyzes the constitutional, regulatory, and legal principles of the functioning of the institution of the Presidency in Ukraine, the powers of the President of the state, and its features in conditions of martial law, in particular in the field of security.

The work reflects the provisions on the constitutional status of the institution of the Presidency in Ukraine, its content, and features that follow the provisions of the Constitution of Ukraine and current legislation. It is noted that such an institution, by its features, should be classified as representative and defined as a subject endowed with a representative mandate. The elective nature, sequence and temporary nature of the position of the President, his exclusive status as the head of state in Ukraine, determines the specifics of regulatory and legal regulation.

Separate attention is paid to the features of the functioning of the institution of the Presidency and in particular the President of Ukraine in conditions of martial law: its content, role and scope of powers. It is noted that it is advisable to separate them by subject and determine the following of them regarding: 1) the content and limits of powers and their impact on the state of the state; 2) legislative initiatives and participation in the legislative process; 3) constituent powers; 4) terms of powers and their extension. At the same time, the powers that are most essential and effective in such extraordinary conditions are the following: a) powers in the field of security and defense, including in the field of citizenship; freedom of religion; imposition of sanctions against specific individuals; b) regarding restrictions on the rights and freedoms of man and citizen in conditions of martial law; c) in the international sphere; e) regarding the internal development of the state.

The work also mentions the legitimacy of extending powers in conditions of martial law after the end of the constitutional term for their implementation in accordance with the provisions of the current Constitution of Ukraine.

The results determined that the powers in the field of security and defense are the most comprehensive and their strengthening is due to the need to regulate the situation under martial law.

Key words: constitutional status, legitimacy of powers, presidential elections, legislative initiative, restrictions on rights and freedoms, international activity, constituent powers, military administrations, freedom of religion, imposition of sanctions.

Конституційний статус Президента України.

Питання інституту Президентства в концептуальних підходах різних країн сходяться в тому, що він є головою держави і здійснює представництво інтересів держави як у внутрішній, так і в зовнішній політиці.

Президент України (далі – Президент) є главою держави і виступає від її імені. Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина (ст. 102 Конституції України) [1].

Отже статус Президента містить в собі такі конституційні особливості як представництво держави та гарантування основних цінностей щодо її інтересів. Проте головною ознакою конституційного статусу Президента України, все ж таки, є представництво Президентом держави інтересів громадян. І така формула, закладена у Конституцію, відображається у порядку виборів Президента,

які здійснюються на підставі прямого, загального, рівного виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років. Отже статус Президента України, якого безпосередньо обирають громадяни держави, передбачає, перш за все, представницький зміст його діяльності щодо інтересів громадян. Згідно з Конституцією України представницький мандат має серед іншого і Президент України (рішення Конституційного Суду України від 06.07.1999 № 7-рп/99) [2].

Також конституційний статус Президента України передбачає заборону мати інший представницький мандат, обіймати посаду в органах державної влади або в об'єднаннях громадян, а також займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю чи входити до складу керівного органу або наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку (ст. 103 Конституції України).

Виходячи з вищезначеного саме представницькі функції Президента щодо реалізації інтересів як держави, від імені якої він виступає, так і громадян, гарантом дотримання та реалізації прав і свобод яких він є, становить основний зміст функціонування інституту Президентства в цілому.

Таким чином, конституційний статус Президента, як інституту представницької влади, містить в собі такі обов'язкові ознаки, як:

1. Обирається народом України на підставі загальнонаціональних виборів. 2. Обмежений термін повноважень Президентства – кожні 5 років як гарантія реалізації відповідальності перед народом держави. 3. Черговість зміни кандидатів на пост Президента (одна особа не більше 2-х строків) як запобіжник узурпації влади однією особою. 4. Конституційний зміст представницьких повноважень як інституту представницької влади є гарантія реалізації інтересів як держави, так і здійснення у повному обсязі прав і свобод людини і громадянина. 5. Повноваження Президента визначаються виключно Основним Законом України і не можуть бути розширені законом або іншим нормативно-правовим актом (рішення КС України у від 16.09.2020 № 11-р/2020, від 10.04.2003 № 7-рп/2003, від 07.04.2004 № 9-рп/2004, від 17.12.2009 № 32-рп/2009, від 13.06.2019 № 5-р/2019) [3].

Такими є загальні ознаки конституційного статусу інституту Президентства відповідно до норм Конституції України.

Особливості повноважень Президента України в умовах воєнного стану. Доцільно дослідити їх особливості в умовах воєнного стану щодо наступних складових: 1) змісту та меж повноважень та їх впливу на стан в державі; 2) законодавчі ініціативи та участь у законодавчому процесі; 3) установчі повноваження; 4) терміни повноважень та їх продовження. Такими повноваженнями, які є найбільш суттєвими та дієвими в таких надзвичайних умовах, на нашу думку, доцільно визначити наступні: а) повноваження у сфері безпеки та оборони, у тому числі, у сфері громадянства; свободи віросповідання; введення санкцій щодо конкретних осіб; б) повноваження щодо обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану; в) повноваження у міжнародній сфері; д) повноваження щодо внутрішнього розвитку держави; е) установчі повноваження щодо розширення кола органів та створення воєнних адміністрацій.

Доцільно розпочати, впершу чергу, з того, що введення воєнного стану здійснюється відповідно до указу Президента і лише потім затверджується парламентом. І тут пріоритет є саме дії Президента держави як головнокомандуючого і особи, яка є гарантом незалежності, стабільності, недоторканності кордонів держави. Отже вже можемо зазначити про виключність ролі голови держави у таких умовах. Проте Конституція України визначає ще ряд конституційних повноважень Президента у ст. 106, що надають йому особливу роль в умовах воєнного стану, а саме: а) він є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави (п. 17); б) очолює Раду національної безпеки і оборони України (п. 18); в) вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань (доповнено текст Конституції Законом України № 742-VII від 21.02.2014 [4]) (п. 19); г) приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України (п. 20); д) приймає у разі

необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану – з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України (п. 21) [5].

Отже такими є повноваження Президента у сфері безпеки і оборони, що є вкрай актуальними в умовах воєнного стану. Так Президент своїми указами, затвердженими парламентом, запровадив воєнний стан (указ від 24.02.2022 [6]) та продовжував воєнний стан станом на грудень 2024 року – 13 разів. Відповідно указами Президента України оголошувалась і загальна мобілізація. Так указ Президента України «Про загальну мобілізацію» від 24.02.2022 № 69/2022 розпочав процес мобілізаційної активності в державі і який був продовжений всього 12 разів станом на кінець грудня 2024 року. При цьому, такі укази містять вказівки різним органам державної щодо напрямків діяльності та здійснення відповідних завдань у сфері фінансового забезпечення мобілізаційного процесу, організації діяльності щодо ознайомлення населення, роботи з підприємствами, установами і організаціями, контрозвідувальної діяльності, Генеральному штабу Збройних Сил України щодо обсягу мобілізацій та активізації залучення технічних засобів щодо транспортних засобів, резервів, військовозобов'язаних.

Цікавим є факт, що п. 9 вищевказаного указу Президента від 2022 року про загальну мобілізацію закріплює обов'язок голів обласних державних адміністрацій забезпечити створення та роботу обласних, районних та міських медичних комісій, діяльність яких буде визнана фактично протиправною наприкінці 2024 року відповідно до указу Президента № 732/2024 щодо введення в дію рішення Ради національної безпеки і оборони (далі – РНБО) від 22.10.2024 [7]. Тут доцільно звернути увагу, що таким рішенням Президент дає вказівки щодо здійснення тих чи інших дій досить широкому колу державних органів, впершу чергу, Кабінету Міністрів України, у тому числі, і розробити законопроект та подати до парламента держави, отже фактично як своєму піднадзорному органу. І тут треба також уточнити, що такі завдання висуває уряду навіть не Президент, а РНБО своїм рішенням, хоча і розуміємо, що головою цієї Ради фактично і є сам Президент держави.

Отже умови воєнного стану вимагають вольових та відповідальних рішень, які мають наслідками чіткі та злажені, результативні дії різних державних органів.

Реалізовувати такі дії Президенту допомагає такий орган, як РНБО. Такий орган є координаційним з питань національної безпеки і оборони при Президентові України, який координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони (ст. 109 Конституції України), у тому числі, координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони в умовах воєнного або надзвичайного стану, органів щодо запобігання корупції тощо (ст.ст. 3,4 Закону України «Про Раду національної безпеки і оборони України» від 05.03.1998 № 183/98-ВР [8]).

Щодо позбавлення громадянства:

З метою захисту інтересів держави в умовах воєнного стану такий інструмент як рішення РНБО надав можливість здійснити Президенту дії щодо позбавлення громадянства окремих громадян держави. Такі особи, на думку дорадчого органу Президента, який опікується питаннями національної безпеки, і оборони, є винними у співпраці з ворогом та можуть завдати шкоду інтересам держави. Отже захист національних інтересів держави, доведення наявності небезпеки, у тому числі, з боку окремих фізичних осіб, є одним з напрямків повноважень Президента в умовах воєнного стану.

Також одним з напрямків діяльності Президента, шляхом введення в дію рішень РНБО, є запровадження санкцій щодо осіб, які загрожують національним інтересам

в умовах воєнного стану. Відповідно до Закону України «Про санкції» від 14.08.2024 № 1644-VII [9] застосування санкцій запроваджується щодо дій іноземної держави, іноземної юридичної чи фізичної особи, а також інших суб'єктів у вигляді широкого спектру як економічних заходів, так і соціальних, політичних тощо відповідно до обсягу та змісту скоєного та рівню небезпеки інтересів держави, яка є наявною завдяки таким діям суб'єктів.

У 2024 році рішенням РНБО, введеним в дію указом Президента України від 29.01.2024 року № 36/2024, відповідно до ст. 5-3 вищевказаного Закону України «Про санкції», запровадженої Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо застосування санкцій» від 13.07.2023 № 3223-IX [10] створено Державний реєстр санкцій. Такий реєстр є джерелом офіційної публічної інформації щодо наявності санкцій відносно тих чи інших осіб. Станом на кінець грудня 2024 року такий Реєстр налічує 10 504 фізичні особи, 7411 юридичних осіб та 30 462 санкційні дії проти таких осіб (застосування, зміна, скасування) [11].

Обмеження діяльності політичних партій, релігійних організацій в умовах воєнного стану. З метою забезпечення політичної безпеки, запобігання втручання агресора у діяльність найвищих органів держави, у тому числі, найвищого представницького органу держави – парламенту, рішенням РНБО, введеним в дію указом Президента України від 18.03.2022 № 153/2022 РНБО прийняла рішення призупинити діяльність 11 політичних партій, які пов'язані з інтересами держави-агресора [12]. У подальшому за рішенням суду діяльність таких партій була визнана протиправною та такою, що загрожує національним інтересам держави України.

Зміна вектору забезпечення безпеки у сфері свободи віросповідання відповідно до рішення РНБО, введеного в дію указом Президента України від 01.12.2022 № 820/2022, у тому числі, містила заходи до виконання органами державної влади щодо внесення законопроекту про заборону на території України діяльності афілійованих із центрами впливу в Російській Федерації релігійних організацій та переглянути питання щодо надання об'єктів нерухомого майна у користуванні релігійними організаціями та проведення відповідної перевірки наявності правових підстав та дотримання умов користування майном, яке перебуває на території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Також надано вказівку щодо активізації заходів з виявлення та протидії підривній діяльності російських спеціальних служб у релігійному середовищі України, а також підпорядкування Державної служби України з етнополітики та свободи совісті безпосередньо КМ України [13].

Повноваження у сфері міжнародної діяльності. Президент України є гарантом реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі (далі – ЄС) та в Організації Північноатлантичного договору (далі – НАТО) відповідно до норм Конституції України. В умовах воєнного стану роль Президента України щодо здійснення представництва інтересів держави на міжнародній арені посилилась та набула, напевно, найбільшого формату за всю історію української дипломатії.

Статус країни-кандидата на вступ до ЄС. Так одним із найвагоміших результатів стало прискорення отримання статусу країни-кандидата на вступ до ЄС у червні 2022 року та просування інтересів України на набуття членства в ЄС.

Набуття членства в НАТО. З початком повномасштабного вторгнення в Україну числі партнери з боку НАТО надають великий обсяг допомоги та підтримки Україні і, впершу чергу, завдяки активності Президента держави. Наприкінці вересня 2022 року Україна подала заявку на вступ до НАТО в пришвидшеному порядку. Проте не див-

лячись на спроби активізації питання щодо численних відвідувань, переговорів, обіцянок, наданих Президенту України з боку партнерів станом на грудень 2024 року питання знаходиться в статусі «тимчасово призупиненим».

Багато зусиль, візитів здійснено головою держави в умовах воєнного стану щодо пошуку підтримки країн у фінансуванні воєнних дій захисту територій, надання зброї різної складності, вирішення питання з військовополоненими, інших питань, пов'язаних із проблематикою супротиву збройній агресії. Підкреслюючи стійкість країни, її здатність боротися, Президент держави жодного разу за 3 роки війни на оголошував про необхідність підтримки України щодо зупинення воєнних дій, пошуку мирних ініціатив, вжиття заходів до знешкодження агресора дипломатичними заходами. Більш того, впевненість у перемозі і необхідності «йди до кінця» надала сил і мужності Президенту відмовитись від підписання домовленостей з державою-агресором у травні 2022 року [14].

Так дані свідчать, що за 2022 рік Президент виступив 35 разів у законодавчих органах держав Європи, Азії, Північної Америки, а також Ізраїлю, Австралії та Нової Зеландії, а у 2023 році ця практика продовжилася [15]. У подальшому багато країн ЄС, а також інших західних країн, країн-партнерів приймали у себе з візитами голову держави України та за результатами надавали допомогу у різних сферах життєдіяльності держави, особливо у військовій сфері.

Отже можемо зазначити, що завдяки міжнародній представницькій діяльності Президента України в умовах воєнного стану держава нарощувала військовий потенціал та набирала обертів у досягненнях у бойових діях, отримувала зброю, гроші на підтримку воєнних дій, випробування зброї партнерів та її утилізацію, а отже була здатною вести воєнні дії протягом майже 3-х років станом на кінець грудня 2024 року.

Діяльність Президента України щодо внутрішнього розвитку держави. Протягом дії воєнного стану держава стикалась із безліччю страшених викликів і не дивлячись ні на що продовжує супротив. Роль Президента у стабільній активності та діяльності органів державної влади, бізнесу є величезною. Крім того, за ініціативи голови держави розроблено декілька програмних документів щодо подальшого розвитку держави. Так у листопаді 2024 року під час виступу у парламенті держави Президентом було представлено план внутрішньої стійкості України складається з десяти пунктів: «Єдність», «Фронт», «Зброя», «Гроші», «Енергетика», «Безпека», «Громади», «Людський капітал», «Культурний суверенітет», «Політика героїв». Досягненням стало анонсування створення нового міністерства – Міністерство об'єднання українців, яке займатиметься справами глобальної української спільноти. Також максимальне залучення міжнародної спільноти до підтримання місцевих проєктів, інші ініціативи [16].

Також Президент представив план перемоги, який складається з 5 пунктів та 3-х секретних додатків щодо обсягу наданої партнерами зброї. Так у економічній сфері пропонується зосереджені природні ресурси, зокрема критично важливі метали, уран, титан, літій, графіт та інші, ціною в трильйони доларів США, віддати для спільного видобутку та використання з державами-партнерами та разом будувати потужну економіку держави у майбутньому [17], застосування потужної зброї на території держави-агресора та інші пропозиції щодо встановлення справедливого миру для України.

Таким чином, активність Президента на зовнішньому колі держави та діяльність на розвиток держави всередині країни має вагомий результат.

Діяльність Президента України в сфері законотворчості та законодавчої діяльності.

Законодавча ініціатива. Статистичні дані говорять, що у 2023 році Президентом подано 49 законопроектів, з них

42 (86%) і ще 7 в роботі було прийнято парламентом. Для порівняння: народні депутати подали за 2023 рік загалом 1601 законопроект, з них 390 ухвалено (24%) [18]. У свою чергу, за чотири роки роботи парламенту станом найбільше законопроектів зареєстрували народні депутати – 5221 (83%); на другому місці – Кабінет міністрів України із 815 ініціативами (13%), Президент подав 246 законопроектів (4%). При цьому, з 246 ініційованих Президентом проектів законів успішно проголосовані 196, з 815 урядових ініціатив – 275, з 5221 депутатських – 772. Отже рівень довіри та підтримки діяльності та ініціативи Президента, особливо в умовах воєнного стану, перебуває на рівні майже 80% [19].

Також тут також треба згадати кількість законопроектів, поданих КМ України як форми виконання обов'язку дотримання рішень РНБО та відповідно вказівок щодо розробки та подання законопроектів з різних питань, що говорить про фактично збільшення участі Президента у здійсненні законодавчої діяльності як форми виконання рішень координаційного органу, що введені в дію відповідно до указів Президента та де сам Президент є фактично головою відповідно до конституційних обов'язків.

Таким чином, можна стверджувати, що діяльність Президента в контексті законодавчих ініціатив та підтримка його дій та пропозицій парламентом підкреслюють схвалення політики голови держави та погодження його діяльності в умовах воєнного стану.

Важливою функцією Президента, яка є однією з найважливіших у системі стримань і противаг, є участь у законодавчій діяльності як особи, яка підписує кінцевий варіант закону, прийнятого парламентом може бути оприлюдненим і набрати законної сили (п. 30 ст. 106 Конституції України). Президент також має право вето щодо прийнятих ВР України законів (крім законів про внесення змін до Конституції України) з наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України (п. 30 ст. 106 Конституції України) [20].

За результатами дослідження середній термін підписання більшості законопроектів Президенту достатньо 19 днів. Проте ці строки залежать від типу проекту: для двосторонні чи багатосторонні міжнародних угод – 15 днів. Натомість для «грошових» законопроектів, що стосуються економічної політики чи галузевого розвитку, цей строк зростає до 24 днів. Проте існують законопроекти, які чекають на підпис по пів року і більше та, навіть, роками. Це явище настільки поширене, що отримало назву «тихе вето»: ігнорування Президентом переданого на підпис законопроекту всупереч конституційному обов'язку підписати документ у 15-денний строк [21].

Однак існують закони, які протягом років так і не були підписані, а отже вже, напевно, і не побачать світ. До таких законопроектів відповідно до даних офіційного сайту ВР України можна віднести наступні: а) реформа містобудівельної галузі – проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування сфери містобудівної діяльності» № 5655, який 13.12.2022 був прийнятий парламентом і 19.12.2022 переданий на підпис Президента [22]; б) надання більш широких спеціальних повноважень ОМС в умовах воєнного стану – проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення керованості державою в умовах воєнного стану» від 22.03.2022, який мав регулювати особливості діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування в умовах повномасштабного вторгнення і актуальність якого начебто не стає під сумнівом. Однак за змістом такий проект надавав специфічні повноваження ОМС (більш детально буде зазначено у ч. 4 цього розділу) і тому логічно підписаний був інший закон, відповідно до якого посилено роль військових адміністрацій, голови яких призначаються Президентом держави (про ці повноваження бути більш детально розписано нижче) [23] тощо.

Станом на квітень 2023 року таких «забутих» законопроектів було нараховано 25, при цьому 23 з яких були подані або самим Президентом або членами правлячої коаліції [24]. І тут проблема є комплексною, в умовах нечіткого нормування такої процедури у разі не підписання тривалий час Президентом законопроектів надалі механізму відповідальності або вжиття заходів не існує. І якщо подолати вето, накладене Президентом на законопроект з боку парламенту конституційно можливо, то подолати «тихе вето» Президента можливості не існує. Така діяльність здатна блокувати роботу законодавчого органу або просто вибірково не підписувати ті законопроекти, які не подобаються Президенту.

Установчі повноваження Президента.

В умовах воєнного стану набувають актуальності установчі повноваження Президента щодо кадрових призначень тих чи інших посадових осіб, особливо які наділені повноваженнями у сфері безпеки і оборони, військовій сфері тощо.

Проте вважаємо за доцільне проаналізувати реалізацію установчих повноважень щодо створення та призначення голів системи таких новостворених органів як військових адміністрацій.

На територіях, де введено воєнний стан, передбачено можливість, утворювати тимчасові державні органи – військові адміністрації. Рішення про створення приймає Президент України за поданням обласних державних адміністрацій або військового командування (ст. 4 Закону України «Про правовий режим воєнного стану») [25]. У зв'язку з цим одним з перших указів Президента України в умовах воєнного стану став указ № 68/2022 «Про утворення військових адміністрацій» від 24.02.2022 [26]. Було встановлено право утворювати військові адміністрації у населених пунктах в межах територій територіальних громад, за умов, що сільські, селищні, міські рад, їх голови та/або їхні виконавчі органи, не здійснюють покладені на них Конституцією та законами України повноваження (Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану» від 12.05.2022 № 2259-IX [27]).

Фактично військові адміністрації – це тимчасові державні органи, які формуються указом Президента України та діють на визначеній главою держави території, як тимчасовий захід з елементами військової організації управління для гарантування безпеки в умовах воєнного стану. Також обласні та/або районні військові адміністрації на період дії воєнного стану та протягом 30 днів після його припинення чи скасування, у разі тимчасової окупації або оточення адміністративного центру області або у разі прийняття Верховною Радою України за поданням Президента України відповідного рішення здійснюють повноваження органів місцевого самоврядування, по суті – заміняють його [28].

Отже можна визначити основні ознаки діяльності військових адміністрацій в умовах воєнного стану: а) формуються відповідно до указу Президента; б) начальники адміністрацій призначаються Президентом України за поданням військового командування; в) виконують повноваження органів місцевого самоврядування (хоча ідеєю їх створення є забезпечення безпеки в умовах воєнного стану); г) здійснюють бюджетні повноваження щодо розпорядження коштами місцевих бюджетів.

Таким чином можна говорити про посилення ролі Президента на місцях та зменшення або повне нівелювання ролі представницьких, сформованих шляхом народного волевиявлення, органів або голів місцевих рад як осіб, наділених представницьким мандатом.

Отже загальною тенденцією повноважень Президента в умовах воєнного стану є посилення його присутності, вагомості його рішень, у тому числі кадрових, здатності

контролювати парламент шляхом «тихого вета» законопроектів, встановлення власних владних органів на місцях.

Легітимізація повноважень Президента України.

Що ж визначає Конституція України щодо легітимізації Президента держави у виборчій демократії України? Так ч. 5 ст. 103, ст. 108 Конституції України проголошує, що чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю березня п'ятого року повноважень Президента України, а отже наступні мають відбутися 31 березня 2024 року і Президент України виконує свої повноваження до вступу на пост новообраного Президента України.

Можемо зазначити, що Конституція України сама створила запобіжник до використання умов відступу від права щодо надзвичайного та воєнного стану, його безпідставного запровадження в якості незаконного та недемократичного інструменту узурпації влади шляхом внесення змін до Конституції відповідно до ч. 2 ст. 157, де зазначено про заборону змінювати положення Основного закону держави в умовах воєнного або надзвичайного стану [29].

Отже які варіанти вирішення питання легітимізації повноважень Президента України в умовах воєнного стану може запропонувати Конституція України в умовах неможливості та заборони її змінювати.

Виходячи з вищезначеного можна виокремити наступні моделі легітимізації влади Президента України в умовах воєнного стану на підставі положень Конституції України: а) передача повноважень Голові Верховної Ради України (голові парламенту) (ч. 2 ст. 121); б) питання проведення виборів Президента в умовах воєнного та надзвичайного стану; в) неможливість зміни норм Конституції України в умовах воєнного стану (ч. 2 ст. 157), тобто обмеження застосування інших конституційних можливостей щодо легітимізації влади Президента України; г) продовження повноважень Президента держави [30].

Отже констатуємо наступні загальні засади положень Конституції України щодо легітимізації державних органів в умовах воєнного стану у виборчій демократії:

1. Верховна Рада є державним органом, якому Конституція України продовжує повноваження в умовах воєнного стану. 2. Конституціоналізм в державі стоїть на засадах забезпечення безпеки, прав і свобод людини і громадянина і відповідно до конституційних засад заборонено проводити вибори до парламенту до скасування воєнного стану. 3. Серед всіх органів державної влади виключно парламенту Конституція України дозволяє продовжувати свої повноваження в умовах воєнного стану. Щодо Президента України та інших виборних органів держави така норма відсутня. 4. Оновлена редакція Конституції України від 2014 року надає можливість виконання функцій Президента України Голові Верховної Ради України, але виключно у разі дострокового припинення повноважень. 5. Повноваження Президента України, які може виконувати Голова ВРУ, є обмеженими і набули нового змісту у оновленому у 2014 році тексті Конституції України. 6. Проведення виборів в умовах воєнного стану ставить під загрозу реалізацію виборчих прав громадян, репрезентативність їх результатів та дійсне відображення волі народу.

Таким чином можна зробити висновок, що саме в державі з виборчою демократією парламент має абсолютний кредит довіри від Конституції України до моменту завершення воєнного стану, оголошення та проведення виборів та початку першої сесії такого новообраного парламенту. З іншого боку, викликом сучасного конституціоналізму є необхідність продовження супротиву ворогу, міцності держави і стабільності органів влади, пошуку відповіді щодо заходження формули легітимізації влади Президента України, балансу влади парламенту та його виключної ролі відповідно до норм Конституції України. Таким шляхом Конституція України може пропонувати застосування положень ст. 112 Конституції України щодо повноважень Голови Верховної Ради України, застосування історичного досвіду держави 2014 року в умовах наявності великої кількості викликів та загроз щодо проведення виборів в умовах воєнного стану.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Рішення Конституційного Суду України від 06.07.1999 № 7-п/99 у справі за конституційними поданнями 49 народних депутатів України і виконавчого комітету Вінницької міської ради щодо офіційного тлумачення положень статей 38, 78 Конституції України, статей 1, 10, 12, частини другої статті 49 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" (справа про сумісництво посад народного депутата України і міського голови) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-99#Text>
3. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) від 16.09.2020 у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України „Про Національне антикорупційне бюро України” URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-20#Text>
4. Закон України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» № 742-VII від 21.02.2014 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/742-18#Text>
5. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
6. Указ Президента України «Про введення воєнного стану» від 24.02.2022 № 64/2022 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>
7. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 22.10.2024 року "Щодо протидії корупційним та іншим правопорушенням під час встановлення інвалідності посадовим особам державних органів" від 22.10.2024 № 732/2024 URL: <https://www.president.gov.ua/documents/7322024-52569>
8. Закон України "Про Раду національної безпеки і оборони України" від 05.03.1998 № 183/98-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80#n159>
9. Закон України "Про санкції" від 14.08.2024 № 1644-VII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text>
10. Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо застосування санкцій" від 13.07.2023 № 3223-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3223-20#Text>
11. Державний реєстр санкцій станом на 30.12.2024 URL: <https://drs.nsd.gov.ua/>
12. Указ Президента України від 18.03.2022 № 153/2022 «Щодо призупинення діяльності окремих політичних партій» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0005525-22#Text>
13. Указ Президента «Про введення в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 1 грудня 2022 року "Про окремі аспекти діяльності релігійних організацій в Україні і застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)" від 01.12.2022 № 820/2022 URL: <https://www.mbo.gov.ua/ua/Ukazy/5935.html>
14. Зеленський: Україна нічого не підписувала, ніяких "стамбульських угод" не існувало. *Інтерфакс*. 19.12.2024. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/1035246.html>
15. Перший рік воєнної дипломатії: аналіз сильних та слабких сторін зовнішньої політики України. *Європейська правда*. 29.05.2023 URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/05/29/7162586/>
16. Володимир Зеленський представив План внутрішньої стійкості України. 19.11.2024 URL: <https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-predstaviv-plan-vnutrishnoyi-stijkosti-u-94505>
17. Зеленський представив українцям свій план перемоги. У ньому 5 пунктів і секретні додатки. *BBC Україна*. 16.10.2024. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/ce3w08447eno>

18. Підсумки 2023 року: чиї ініціативи у Верховній Раді стали законами URL: <https://www.chesno.org/post/5826/>
19. Нинішнє скликання Ради ухвалює майже 80% законопроектів, поданих Президентом – Опора від 31.08.2023 URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3755213-ninisne-sklikanna-radi-uhvalue-majze-80-zakonoproektiv-podanih-prezidentom-opora.html>
20. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
21. Хто підставив президента Зеленського. Як непідписання законів призводить до збитків бюджету. *Економічна правда*. 08 січня 2025 року URL: <https://epravda.com.ua/weeklycharts/tihe-veto-zelenskogo-801752/>
22. Проект Закону України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування сфери містобудівної діяльності" №5655 URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72212
23. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення керованості державою в умовах воєнного стану» від 22.03.2022 URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/39203>
24. «Законодавче чистилище»: що робити із законопроектами, які не підписує президент? *Лабораторія законодавчих ініціатив*. 20.04.2023. URL: <https://parlament.org.ua/analytics/zakonodavche-chystylshhe-shho-robyty-iz-zakonoprojektamy-yaki-ne-pidpysuye-prezydent/>
25. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» 12.05.2015 № 389-VIII <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
26. Указ Президента України № 68/2022 «Про утворення військових адміністрацій» від 24.02.2022 <https://www.president.gov.ua/documents/682022-41405>
27. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану» від 12.05.2022 № 2259-IX <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2259-20#Text>
28. І. Овчар Інститут Президентства в умовах воєнного стану. *Політичні дослідження*. №1 (5). 2023. С. 108-122.
29. Legitimacy of Elected Bodies in Ukraine during the Marshal Law: Parliament VS President URL: <https://lawpoliticsandsociology.wordpress.com/2024/03/11/legitimacy-of-elected-bodies-in-ukraine-during-the-martial-law-parliament-vs-president/>
30. Максименцева Н.О. Легітимізація парламенту та Президента України в умовах воєнного стану у виборчій демократії. *Прикарпатський юридичний вісник*. № 5. 2023. С. 27.

ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ В УКРАЇНІ

FEATURES OF DECENTRALIZATION OF POWER IN UKRAINE UNDER CONDITIONS OF ARMED CONFLICT

Нестерович В.Ф., д.ю.н., професор,
професор кафедри державно-правових дисциплін та публічного управління
Донецький державний університет внутрішніх справ

У статті розглядаються особливості здійснення процесу децентралізації в Україні в умовах збройного конфлікту. Проаналізовано специфічні виклики, які постають перед державними та місцевими органами влади у зв'язку з воєнними діями на території країни, а також визначають основні фактори, що впливають на реалізацію політики децентралізації. Основну увагу приділено тому, як децентралізація впливає на здатність місцевого самоврядування забезпечувати стабільність, безпеку та ефективне управління в кризових умовах. Однією з ключових тез є взаємозв'язок між передачею повноважень на місцевий рівень та підвищенням рівня стійкості територіальних громад до викликів, спричинених збройним конфліктом. У статті також підкреслюється, що децентралізація сприяє мобілізації місцевих ресурсів, розширенню повноважень місцевих органів влади та розвитку партнерства між державою та громадою. Досліджено законодавчу базу, яка регулює процес децентралізації, та здійснено аналіз адаптації законодавства до умов збройного конфлікту. Важливим аспектом є оцінка впливу військових дій на бюджетування, управління ресурсами та планування інфраструктурних проєктів у регіонах, які безпосередньо постраждали від конфлікту. Зазначено, що у кризовий період особливо важливим є забезпечення координації між центральними та місцевими органами влади для збереження функціональності державного управління. У статті висловлюється думка, що успішне впровадження децентралізації в умовах збройного конфлікту є критично важливим для відновлення довіри населення до влади, забезпечення соціальної згуртованості та ефективного реагування на надзвичайні ситуації.

Ключові слова: децентралізація, збройний конфлікт, місцеве самоврядування, об'єднані територіальні громади (ОТГ), законодавство, управління, соціальна політика, інфраструктура.

The article examines the features of implementing the decentralization process in Ukraine under the conditions of armed conflict. It analyzes the specific challenges faced by national and local authorities due to military actions within the country and identifies the key factors influencing the implementation of decentralization policies. Particular attention is paid to how decentralization affects the ability of local governments to ensure stability, security, and effective governance under crisis conditions.

One of the key arguments highlights the relationship between the delegation of powers to the local level and the enhancement of the resilience of territorial communities to the challenges posed by the armed conflict. The article also emphasizes that decentralization contributes to mobilizing local resources, expanding the authority of local governments, and fostering partnerships between the state and communities.

The study explores the legislative framework governing the decentralization process and analyzes the adaptation of this legislation to the conditions of armed conflict. A significant focus is placed on assessing the impact of military actions on budgeting, resource management, and the planning of infrastructure projects in regions directly affected by the conflict. It is noted that during a crisis period, ensuring coordination between central and local authorities is especially crucial for maintaining the functionality of public administration.

The article concludes that the successful implementation of decentralization during an armed conflict is critically important for restoring public trust in government, ensuring social cohesion, and effectively responding to emergencies.

Key words: decentralization, armed conflict, local government, united territorial communities (UTCs), legislation, governance, social policy, infrastructure.

Постановка проблеми. Агресивні дії росії проти України, початком яких стало захоплення росією Кримського півострова, окупація частини Донецької та Луганської областей, а потім взагалі повномасштабне вторгнення армії росії на територію України, помітно вплинули на здійснення місцевого самоврядування в Україні та проведення реформи з децентралізації влади. Початок агресії росії проти України співпала з великим суспільним запитом на оновлення існуючої станом на початок 2014 року системи урядування в Україні, де одним з основних її напрямків стало проведення децентралізації влади шляхом передачі від держави до органів місцевого самоврядування частини повноважень у вирішенні питань місцевого значення.

Парадокс ситуації зі здійсненням децентралізації влади в Україні полягає в тому, що основний етап цієї реформи відбувся в умовах збройного конфлікту в Україні, коли навпаки вся влада в державі має бути максимально централізована для швидкого прийняття рішень щодо відсічі збройної агресії росії проти України. Важливим підґрунтям для проведення реформи децентралізації влади в умовах збройного конфлікту в Україні протягом 2014–2022 років стала локалізація Силами оборони України зони бойових дій лише окремими районами та населеними пунктами Донецької та Луганської областей та мирне функціонування територіальних громад на решті території України. В основу здійснення децентралізації влади

в умовах збройного конфлікту в Україні було покладено процес добровільного об'єднання територіальних громад з наданням їм державою більших повноважень, які були підкріплені відповідною фінансовою та економічною підтримкою, яка здебільшого була спрямована для розбудови належної інфраструктури на території цих громад. Здійснення децентралізації влади в умовах збройного конфлікту в Україні мала певні територіальні обмеження, а сама децентралізація мирні відбулася лише на підконтрольній Уряду України території України та не торкнулася тимчасово окупованих територій України, прифронтових територіальних громад та територіальних громад, на яких велися активні бойові дії.

Сама реформа децентралізації влади поступово отримала підтримку серед населення України. Згідно з всеукраїнським соціологічним дослідженням «Децентралізація та реформа місцевого самоврядування», яке було проведене у серпні-вересні 2020 року, більшість населення (59%) продовжує вважати потрібною реформу місцевого самоврядування та децентралізацію (у 2018 році було 58%), але з них лише 25,5% вважають її безумовно потрібною. Разом з цим, 24% вважають реформу непотрібною (у 2018 році – 24,4%). Найбільше реформу підтримують на Заході України – 70% проти 55–59% в інших регіонах країни. Водночас, доцільно звернути увагу, що на Сході України підтримка реформи зросла з 47% до 59% (в інших регіонах ситуація істотно не змінилася). Серед

тих, хто добре обізнаний про реформу, 81% вважають, що Україні потрібна реформа децентралізації і лише 13% – що не потрібна [1, с. 7].

Аналіз публікацій, у яких започатковано розв’язання даної проблеми. Питання децентралізації влади знайшло досить активне вивчення у працях українських вчених крізь призму різних теоретичних та практичних аспектів. Проблема децентралізації влади отримала своє відображення у працях таких вітчизняних вчених як О. Батанов [2], О. Бориславська, І. Заверуха, Е. Захарченко [3], Р. Колишко [4], Н. Мішина [5], В. Федоренко, О. Чернеженко [6], А. Чіркін [7] тощо. Окремі питання децентралізації влади було розкрито і в статтях автора цієї статті [8, 9]. Водночас попри значущі наукові доробки українських вчених щодо децентралізації влади, особливості її здійснення в умовах збройного конфлікту в Україні залишилися не до кінця дослідженими.

Метою статті є розкриття особливостей здійснення децентралізації влади в умовах збройного конфлікту в Україні.

Виклад основного матеріалу. Конституційно-правову основу здійснення децентралізації влади в умовах збройного конфлікту в Україні складають Конституція України [10], Європейська хартія місцевого самоврядування: ратифіковано Законом № 452/97-ВР від 15 липня 1997 року [11], Бюджетний кодекс України [12], Податковий кодекс України [13], Закони України «Про адміністративні послуги» від 6 вересня 2012 року № 5203-VI [14], «Про боротьбу з тероризмом» від 20 березня 2003 року № 638-IV [15], «Про військово-цивільні адміністрації» від 3 лютого 2015 року № 141-VIII [16], «Про добровільне об’єднання територіальних громад» від 5 лютого 2015 року № 157-VIII [17], «Про внесення змін до деяких законів України щодо статусу старости села, селища» від 9 лютого 2017 року № 1848-VIII [18], «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20 жовтня 2014 року № 1706-VII [19], «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 року № 1207-VII [20], «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР [21], «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 року № 586-XIV [22], «Про оборону України» від 6 грудня 1991 року № 1932-XII [23], «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» від 16 вересня 2014 року № 1680-VII [24], «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» від 18 січня 2018 року № 2268-VIII [25], «Про створення необхідних умов для мирного врегулювання ситуації в окремих районах Донецької та Луганської областей» від 6 жовтня 2017 року № 2167-VIII [26], «Про столицю України – місто-герой Київ» від 15 січня 1999 року № 401-XIV [27], «Про правовий режим надзвичайного стану» від 16 березня 2000 року № 1550-III [28], «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року № 389-VIII [29] та ціла низка підзаконних актів.

Залежно від правового режиму слід виділити три етапи здійснення децентралізації влади в умовах збройного конфлікту в Україні:

1. Децентралізація влади в умовах здійснення Антитерористичної операції на Сході України (14 квітня 2014 року – 30 квітня 2018 року). У кінці лютого 2014 року розпочалася гібридна військова агресія росії проти України, яка відзначилася організацією російськими спецслужбами системної роботи у південно-східних регіонах України щодо підбурювання місцевих жителів цих регіонів за їх відокремлення від України та приєднання до росії та включала до себе комплекс наступних заходів:

налаштування місцевих жителів південно-східних регіонів України як проти новосформованих після Рево-

люції гідності вищих органів державної влади України, так і України як держави, української мови та культури загалом;

організація масових протестів місцевих жителів під гаслами за надання більшої самостійності від Києва південно-східним регіонам України аж до відокремлення їх від України та приєднання до росії;

створення у південно-східних регіонах України проросійських незаконних збройних формувань та їх активне використання в різних формах силової підтримки новосформованих проросійських рухів в Україні;

заклякування, витіснення, переслідування, затримання та здійснення фізичного насильства у тому числі з летальними наслідками щодо громадян з активною проукраїнською позицією, які проживали в південно-східних регіонах України;

захопленням у південно-східних регіонах України членами незаконних збройних формувань під виглядом громадських протестів адміністративних будівель органів державної влади, органів місцевого самоврядування та військових частин з метою повної паралізації їх роботи та створення паралельних самопроголошених проросійських владних структур;

використання проросійських депутатів місцевих рад та інших посадових і службових осіб органів місцевого самоврядування південно-східних регіонів України щодо прийняття цими органами місцевого самоврядування незаконних рішень, які легітимізують відокремлення вказаних регіонів від України;

проведення у Криму, окремих населених пунктах Донецької та Луганської областей незаконних та сфальсифікованих псевдореферендумів, метою яких було створення видимості «правового» підґрунтя для відокремлення вказаних регіонів від України;

здійснення конкретних кроків щодо відокремлення південно-східних регіонів України від України.

У контексті вище вказаних обставин 14 квітня 2014 року Виконуючий обов’язки Президента України, Голова Верховної Ради України Олександр Турчинов підписав Указ Президента України № 405/2014 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» [30], на підставі якого 28 квітня 2014 року розпочалася активна фаза Антитерористичної операції на Сході України.

Запровадження саме правового режиму Антитерористичної операції, а не введення в Україні воєнного стану, було обумовлено чотирма основними факторами:

по-перше, запровадження правового режиму Антитерористичної операції мало набагато простішу процедуру прийняття та дозволяла це зробити в межах діяльності Ради національної безпеки і оборони України та Президента України, ніж введення воєнного стану в Україні, який обов’язково мав бути затверджений Верховною Радою України, де на той час могло б і не вистачити голосів народних депутатів України для його введення через велику присутність у Верховній Раді України представників Партії регіонів та Комуністичної партії України, більшість з яких відкрито висловлювали симпатії росії та проросійським рухам, які активізувалися на початку 2014 року в південно-східних регіонах України;

по-друге, запровадження правового режиму Антитерористичної операції не створювало жодних конституційно-правових перепон для проведення у 2014 році конче необхідних для стабілізації суспільно-політичної ситуації в Україні президентських та парламентських виборів, коли в умовах воєнного стану їх проведення було прямо заборонено чинним на той час Законом України «Про правовий режим воєнного стану»;

по-третє, запровадження правового режиму Антитерористичної операції мало набагато сприятливіші міжнародні

умови щодо залучення фінансової, економічної, військової та іншої допомоги для України з боку країн західної демократії, міжнародних фінансово-кредитних організацій, ніж в умовах введення в Україні воєнного стану;

по-четверте, гібридний характер агресії росії проти України, який виразився у прихованому створенні та використанні росією на території України незаконних збройних формувань з числа військовослужбовців армії росії, найманців, та місцевого населення, приховане надання їм росією усього необхідного військового озброєння та бойової техніки та повне публічне заперечення росією застосування на території України регулярної російської армії та надання росією озброєння та бойової техніки проросійським незаконним збройним формуванням.

У Законі України «Про боротьбу з тероризмом» від 20 березня 2003 року № 638-IV міститься визначення двох ключових понять для розуміння особливостей здійснення місцевого самоврядування в районі проведення антитерористичної операції. Зокрема, згідно з ч. 1 ст. 1 цього Закону України, антитерористична операція – це комплекс скоординованих спеціальних заходів, спрямованих на попередження, запобігання та припинення терористичної діяльності, звільнення заручників, забезпечення безпеки населення, знешкодження терористів, мінімізацію наслідків терористичної діяльності; а режим у районі проведення антитерористичної операції – це особливий порядок, який може вводитися в районі проведення антитерористичної операції на час її проведення і передбачати надання суб'єктам боротьби з тероризмом визначених цим Законом спеціальних повноважень, необхідних для звільнення заручників, забезпечення безпеки і здоров'я громадян, які опинилися в районі проведення антитерористичної операції, нормального функціонування державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій [15].

Проведення реформи з децентралізації влади в умовах здійснення Антитерористичної операції на Сході України характеризується наступними особливостями:

1. Складна суспільно-політична ситуація на початку 2014 року, в умовах якої окремими місцевими радами Донецької та Луганської областей було прийнято рішення та здійснено дії, які прямо суперечили чинному законодавству України, посягали на територіальну цілісність України та сприяли гібридній військовій агресії росії проти України.

2. Фактичне самоусунення та неспроможність органів місцевого самоврядування в окремих районах та населених пунктах Донецької та Луганської областей здійснювати свої повноваження протягом квітня 2014 року – березня 2015 року. Це у свою чергу паралізувало забезпечення життєдіяльності територіальних громад, а також призвело до утворення вакууму влади у прифронтових територіальних громадах цих областей.

3. Поява вперше в історії сучасної України тимчасово-окупованих територій росією, на яких здійснення як децентралізації влади, так і місцевого самоврядування було неможливим через створення в Автономній Республіці Крим та м. Севастополь російських окупаційних органів влади та створення в окремих районах та населених пунктах Донецької та Луганської областей проросійських маріонеткових самопроголошених утворень на базі незаконних збройних формувань «ДНР» та «ЛНР».

4. Масова поява нової вразливої категорії населення – внутрішньо переміщені особи (ВПО), які були вимушені покинути свої домівки на тимчасово окупованих територіях України, територіях на яких велися активні бойові дії або прифронтових територіях та переїхати до більш безпечних територіальних громад в Україні. Органам місцевого самоврядування довелося докласти додаткових зусиль щодо створення належних умов проживання внутрішньо переміщених осіб, які прибули до їх терито-

ріальних громад. Для цілої низки територіальних громад деяких областей прибуття великої кількості внутрішньо переміщених осіб стало справжнім викликом для місцевої влади через надмірно велику кількість ВПО, які прибули до цих територіальних громад. У цілому варто звернути увагу на нерівномірний регіональний розподіл ВПО по регіонах України. За даними Міністерства соціальної політики України станом на 6 червня 2016 року, в Україні було взято на облік 1 785 740 внутрішньо переміщених осіб. Найбільше ВПО зареєстровано у Донецькій, Луганській, Харківській, Запорізькій, Дніпропетровській та Київській областях. Найменше ВПО розселено у Тернопільській, Чернівецькій, Рівненській, Закарпатській, Івано-Франківській та Волинській областях [46]. Помітною особливістю статусу внутрішньо переміщених осіб стало те, що у період 2014-2022 року вони так і не отримали право голосу на місцевих виборах в територіальних громадах, до яких переїхали. Тому під час місцевих виборів 2015 та 2020 років внутрішньо переміщені особи не взяли у них участь як виборці.

5. Заповнення у період з квітня 2014 року по 5 березня 2015 року вакууму влади у прифронтових територіальних громадах діяльністю військово-цивільних адміністрацій, які почали утворюватися Президентом України на підставі Закону України «Про військово-цивільні адміністрації» від 3 лютого 2015 року № 141-VIII [16]. Перші 14 військово-цивільних адміністрацій було утворено Указом Президента України від 5 березня 2015 року № 123/2015: 2 обласні військово-цивільні адміністрації: Донецька ОВЦА та Луганська ОВЦА; 5 районних військово-цивільних адміністрацій: 2 – в Донецькій області – Волноваську районну РВЦА та Мар'їнську РВЦА, 3 – в Луганській області: Новоайдарську РВЦА, Попаснянську РВЦА, Станично-Луганську РВЦА; 3 міських військово-цивільних адміністрацій (усі в Донецькій області): ВЦА міста Авдіївка, ВЦА міста Вугледар, ВЦА міста Красногорівка Мар'їнського району; 3 сільських військово-цивільних адміністрацій (усі в Луганській області): ВЦА села Кримське Новоайдарського району, ВЦА сіл Троїцьке та Новозванівка Попаснянського району; 1 селищно-сільську військово-цивільну адміністрацію – ВЦА селища Новотошківське та села Жолобок Попаснянського району Луганської області [31].

Загалом у період з 5 березня 2015 року по 24 лютого 2022 року було видано 15 Указів Президента України, на підставі яких в Донецькій та Луганській областях було утворено 53 військово-цивільні адміністрації, з яких 31 військово-цивільна адміністрація припинила свою діяльність у зв'язку з відкриттям першої сесії новообраних відповідних рад, була реорганізована або ліквідована.

6. Унаслідок створення належних безпекових умов відновлення діяльності органів місцевого самоврядування в окремих районах та населених пунктах Донецької та Луганської областей та припинення діяльності військово-цивільних адміністрацій на цих територіях у зв'язку з відкриття першої сесії новообраних відповідних рад. Першими територіальними громадами в Донецькій та Луганській областях, де було проведено вибори та відновлено діяльність місцевого самоврядування стали міста Вугледар Донецької області, міста Рубіжне Луганської області, міст Лисичанськ, Новодружеськ і Привілля Луганської області [43]. У вище вказаних територіальних громадах у день відкриття першої сесії новообраних місцевих рад було припинено діяльність раніше утворених у них військово-цивільних адміністрацій.

7. Саме на етап здійснення Антитерористичної операції на Сході України припадає початок реформи децентралізації влади в Україні та поступове проведення реформи децентралізації влади в окремих територіальних громадах

Донецької та Луганської областях крім тимчасово окупованих територій України, прифронтових територіальних громадах та територіях, на яких велися активні бойові дії.

8. Запровадження у 2017 році в об'єднаних територіальних громадах нової виборної посади – старости. Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо статусу старости села, селища» від 9 лютого 2017 року № 1848-VIII староста є членом виконавчого комітету сільської, селищної, міської ради за посадою та обирається жителями села, селища (сіл, селищ), розташованого на території відповідного старостинського округу строком на 5 років [18].

9. Створення в об'єднаних територіальних громадах Центрів з надання адміністративних послуг (ЦНАП). У процесі децентралізації влади в об'єднаних територіальних громадах реалізовано наступні моделі ЦНАПів: 1) ЦНАП в громаді, що складається з одного населеного пункту; 2) ЦНАП в громаді, що складається з кількох населених пунктів; 3) Територіальний підрозділ ЦНАП в населеному пункті громади; 4) Віддалене робоче місце (кабінет) на території громади; 5) Мобільний офіс (мобільне робоче місце), яке забезпечено технічно облаштованим транспортним засобом (автомобіль, мікроавтобус, автобус тощо), що за певним визначенням графіком відвідує населені пункти громади. Вибір тієї чи іншої моделі ЦНАПу залежить від двох ключових факторів: по-перше, це чисельність населення громади; по-друге, це географія громади [32, с. 7–10].

2. Децентралізація влади в умовах проведення Операції Об'єднаних Сил на Сході України (30 квітня 2018 року – 24 лютого 2022 року). У зв'язку з потребою запровадження більш чітких конституційно-правових рамок щодо відсічі гібридної агресії росії проти України 18 січня 2018 року Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях», який створив правові підстави для реформування Антитерористичної операції на правовий режим, який більше відповідав ситуації, яка склалася у зоні бойових дій в Донецькій та Луганській областях, а також міжнародно-правовим зусиллям України щодо протидії гібридній агресії росії проти України. На підставі вище вказаного Закону Указом Президента України було затверджено рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 квітня 2018 року «Про широкомасштабну антитерористичну операцію на території Донецької та Луганської областей» [33], яким було створено правове підґрунтя для завершення Антитерористичної операції в Донецькій та Луганській областях та початку Операції об'єднаних сил на цих територіях.

Початок Операції Об'єднаних сил в Донецькій та Луганській областях було передбачено Наказом Верховного Головнокомандувача Збройних сил України «Про початок Операції Об'єднаних сил із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі та стримування збройної агресії Російської Федерації на території Донецької та Луганської областей». Цим Наказом було встановлено, що «з 14.00 30 квітня 2018 року розпочати операцію Об'єднаних сил із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі та стримування збройної агресії Російської федерації у Донецькій і Луганській областях, відповідно до плану операції Об'єднаних сил» [34].

Децентралізація влади в умовах проведення Операції Об'єднаних сил у Донецькій і Луганській областях характеризується наступними особливостями:

1. Покращення безпекової ситуації сприяло не лише відновленню діяльності органів місцевого самоврядування на більшості територій територіальних громад в Донецькій і Луганській областях, крім тимчасово окупованих та прифронтових територій України, а також актив-

ному проникненню реформи з децентралізації влади у цих областях. Саме в умовах проведення Операції Об'єднаних Сил на Сході України вдалося реалізувати чимало вдалих інфраструктурних проектів з покращення життєдіяльності територіальних громад на підконтрольній Уряду України території Донецької та Луганської областей.

2. Завдяки покращенню безпекової ситуації в Донецькій та Луганській областях внутрішньо переміщені особи почали поступово повертатися до підконтрольних Уряду України населених пунктів цих регіонів, унаслідок чого трішки зменшилася кількість внутрішньо переміщених осіб в Україні. Зокрема, якщо станом на 6 червня 2016 року Міністерством соціальної політики України було взято на облік 1 785 740 внутрішньо переміщених осіб [46], то станом на кінець грудня 2021 року їх кількість вже становила 1 476 243 осіб [46].

3. Території окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей нарешті отримали законодавче визначення статусу тимчасово окупованих територій росією на законодавчому рівні на підставі Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» від 18 січня 2018 року № 2268-VIII [25]. До прийняття цього Закону статус окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей як тимчасово окупованих територій України, на відміну від території Кримського півострова, було визначено лише на рівні підзаконних актів [35, 44].

4. Суттєвого удару по децентралізації влади нанесла пандемія коронавірусної хвороби спричинена SARS-CoV-2, яка в Україні розпочалася з березня 2020 року. Запровадження жорстких карантинних заходів сильно обмежили свободу пересування громадян та помітно вдарили по малому та середньому підприємництву в територіальних громадах, унаслідок чого багато підприємців вимушені були скоротити або взагалі зупинити свій бізнес, а місцеві бюджети у свою чергу недоотримали значні обсяги коштів, які були конче необхідні для реалізації соціальних та інфраструктурних проектів в об'єднаних територіальних громадах. Пандемія коронавірусної хвороби негативно позначилася і на якості надання адміністративних послуг у територіальних громадах. Згідно з всеукраїнським соціологічним дослідженням «Децентралізація та реформа місцевого самоврядування», яке було проведене у серпні-вересні 2020 року, 75% респондентів відзначають негативний вплив пандемії на якість доступності місцевих послуг у громаді [1, с. 12].

5. Проведення адміністративно-територіальної реформи щодо оптимізації районів, унаслідок чого кількість районів в Україні скоротилася з 490 районів до 136 районів, які стали більшими за територією [42]. Унаслідок оптимізації районів відбулася передача значної частини повноважень з районного рівня місцевих органів державної виконавчої влади до повноважень органів місцевого самоврядування об'єднаних територіальних громад. Надання більше повноважень органам місцевого самоврядування в новостворених об'єднаних територіальних громадах стало безумовно позитивним кроком, у той же час найбільшим викликом для діяльності органів місцевого самоврядування став «кадровий голод», коли у територіальних громадах були відсутні відповідні фахівці щодо забезпечення виконання переданих від держави повноважень.

6. Зміна у липні 2020 року статусу старости з особи, яка обирається виборцями старостинського виборчого округу на прямих виборах на посадову особу, що затверджується сільською, селищною, міською радою на строк її повноважень за пропозицією відповідного сільського, селищного, міського голови. Зміна старости з виборної посади на посаду, яка затверджується відповідною міс-

цевою радою, у першу чергу була обумовлена тим, що виборність старости на прямих виборах не було передбачено Конституцією України.

7. Реформа децентралізації влади отримала реальні позитивні здобутки та почала активно ширитися регіонами України, де територіальні громади об'єднувалися в спроможні об'єднані територіальні громади та почали користуватися усіма перевагами децентралізації влади. Завдяки децентралізації влади вдалося помітно покращити інфраструктуру територій та населених пунктів об'єднаних територіальних громад. Згідно з всеукраїнським соціологічним дослідженням «Децентралізація та реформа місцевого самоврядування», яке було проведене у серпні-вересні 2020 року, якщо у 2015 році лише 19% відзначали певні зміни на краще у своєму населеному пункті в результаті збільшення місцевих бюджетів, то у 2016 році частка таких людей зросла майже в 2,5 рази – до 46%. Водночас, до 2018 року ця частка трохи знизилася до 39,5%, а до 2020 року – до 35,5%. Ще 24% змін ще не помітили, але чули про них. Тобто загалом станом на кінець 2020 року 59,5% українців або відчували покращення, або очікують на нього (у 2018 році показник становив 61,5%) [1, с. 8].

3. Децентралізація влади в умовах введення воєнного стану в Україні (24 лютого 2022 року – по цей час). Відповідно до статті 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року № 389-VIII воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [29].

Децентралізації влади в умовах введення воєнного стану в Україні характеризується наступними особливостями:

1. На відміну від періоду АТО та ООС обмеження здійснення децентралізації влади торкнулося не лише окремих територій у Донецькій і Луганській областях, а поширилося на всю територію України через введення воєнного стану в Україні унаслідок повномасштабного вторгнення армії росії на територію України. Воєнний стан було введено відразу в перший день повномасштабного вторгнення армії росії на територію України на підставі Указу Президента України від 24 лютого 2022 року № 68/2022, який затверджено Законом № 2102-IX від 24.02.2022 [37].

2. Суттєве розширення географії активних бойових дій, які почалися вестися на території територіальних громад не лише Донецької та Луганської областей, а також на території територіальних громад Київської, Чернігівської, Сумської, Харківської, Запорізької, Херсонської та Миколаївської областей. Завдяки ефективним та злагодженим діям Сил оборони України у квітні 2022 року вдалося повністю витіснити армію росії з територій територіальних громад Київської, Чернігівської та Сумської областей та поступово відновити життєдіяльність на цих територіях, а також діяльність органів місцевого самоврядування. Протягом вересня-жовтня 2022 року Силами оборони України унаслідок успішного Слобожанського контрнаступу вдалося деокупувати майже всю територію Харківської області, за виключенням деяких територій територіальних громад, а також трішки пізніше деокупувати частину території Донецької області. Протягом серпня – листопада 2022 року Сили оборони України про-

вели успішну Херсонську контрнаступальну операцію, унаслідок чого вдалося звільнити від російських загарбників правобережну частину Херсонської області у тому числі й обласний центр – місто Херсон.

3. Збільшення тимчасово-окупованих територій України. Перед початком повномасштабного вторгнення росії на територію України 7% території України (1 тис. км²) було тимчасово окуповано, а саме Автономну Республіку Крим, м. Севастополь, окремі райони та населені пункти Донецької і Луганської областей [37]. Станом на 28 жовтня 2024 року було окуповано 18,32% (110,613 тис. км²) територій України, після 24 лютого 2022 року – окуповано 11,04% (66,639 тис. км²) та включало Автономну Республіку Крим, м. Севастополь, практично усю територію Луганської області, більшу частину Донецької області, значну частину територій Запорізької та Херсонської областей та частину Харківської області [39].

4. Багатократне збільшення кількості внутрішньо переміщених осіб та біженців з України після початку повномасштабного вторгнення армії росії на територію України, що стало безпрецедентним викликом для місцевої влади та територіальних громад, які їх прийняли. Зокрема, якщо станом на кінець грудня 2021 року Міністерством соціальної політики України було взято на облік 1,476 мільйонів внутрішньо переміщених осіб [46], то станом на 3 травня 2022 року їх кількість за даними Міжнародної організації з міграції становила вже 8,029 мільйонів осіб, а загалом кількість переміщених людей (з біженцями) склала 13,68 мільйонів осіб [47]. Завдяки зусиллям Сил оборони України, яким вдалося зупинити армію росії та стабілізувати ситуацію на фронті, кількість внутрішньо переміщених осіб протягом двох років зменшилася більше ніж в двічі. За оцінками Міжнародної організації з міграції станом на квітень 2024 року фактична чисельність ВПО в Україні складає 3 548 000 осіб. Повернулися до свого звичного місця проживання 4 734 000 осіб. Сам регіональний розподіл внутрішньо переміщених осіб в Україні став нерівномірним, унаслідок чого територіальні громади прифронтових регіонів прийняли найбільшу кількість ВПО, що стало справжнім викликом для місцевої влади та територіальних громад цих регіонів. Найбільше ВПО приймають Дніпропетровська (14%) та Харківська (12%) області. Більшість із них походять із Донецької області (22%). Найбільші потоки переміщень у межах області зафіксовано у Запорізькій (91%) та Харківській (85%) областях [47].

5. Запровадження уперше в історії сучасної України військових адміністрацій. У перший день повномасштабного вторгнення армії росії на територію України Президентом України на підставі введенні в Україні воєнного стану було видано Указ «Про утворення військових адміністрацій» від 24 лютого 2022 року № 68/2022. Цим Указом Президента України було утворено 24 обласних військових адміністрацій, Київську міську військову адміністрацію, а також утворено на базі існуючих районних державних адміністрацій відповідні районні військові адміністрації [40]. За результати дослідження Руху «ЧЕСНО» станом на 26 грудня 2023 року в Україні було утворено 184 військових адміністрацій населених пунктів за час дії воєнного стану. З них 61 діє у містах, враховуючи Київську міську військову адміністрацію, 59 – у селищах та 64 – у селах. 31 жовтня 2023 року була створена Сумська міська військова адміністрація. Найбільше військових адміністрацій у Херсонській області – 50, ще 37 військових адміністрацій населених пунктів діють в Запорізькій області та 36 – в Донецькій області [41].

Військові адміністрації стали інструментом, який забезпечив централізацію влади в державі, що є цілком виправданим кроком в умовах повномасштабної агресії росії проти України, оскільки вимагає від влади прийняття швидких рішень та таке ж швидке їхнє втілення

в життя. Разом з тим, через розмитість критеріїв щодо запровадження військових адміністрацій дозволяє владі створювати військові адміністрації далеко від лінії фронту та використовувати їх для посилення вертикалі державної влади у тому числі й у сфері повноважень органів місцевого самоврядування. Тому на законодавчому рівні вже давно назріло питання щодо встановлення чітких умов, за яких на певній території може утворюватися військова адміністрація.

6. Погіршення безпекової ситуації не лише в зоні активних бойових дій та прифронтових територіях, але й також по усій Україні через масовані ракетні обстріли армією росії усієї території України, а згодом і застосування армією росії дронів-камікадзе по мирним населеним пунктам та об'єктам критичної інфраструктури. Повітряна тривога стала звичним явищем для жителів України. Масовані обстріли армією росії мирних міст України, які знаходилися далеко від лінії фронту, змусили багатьох жителів цих міст виїхати з-за кордон, а головним викликом для органів місцевого самоврядування стало швидке відновлення закладів комунальної власності та об'єктів критичної інфраструктури, які були пошкоджені ракетними обстрілами та дронами-камікадзе, які були запущені армією росії.

Здійснення децентралізації влади в умовах збройного конфлікту в Україні накладає наступні основні обмеження прав територіальних громад на місцеве самоврядування:

1. Фактична неможливість здійснення місцевого самоврядування на тимчасово окупованих територіях України та територіях України, на яких ведуться активні бойові дії.

2. Нemoжливість проведення виборів до представницьких органів місцевого самоврядування на тимчасово окупованих територіях України та територіях України, на яких ведуться активні бойові дії.

3. Відсутність у прифронтових територіальних громадах достатньої кількості депутатів місцевих рад, яка була б достатня для ухвалення місцевими радами необхідних рішень.

4. Встановлення росією окупаційного режиму на тимчасово окупованих територіях України.

5. Запровадження у прифронтових територіальних громадах, які підконтрольні Уряду України, різного роду особливих порядків (проведення Антитерористичної операції, Операції Об'єднаних Сил) та правових режимів (воєнний стан), які суттєво обмежують не лише права територіальних громад на місцеве самоврядування, але й права і свободи людини та громадянина на вказаних територіях.

6. Заповнення вакууму влади органів місцевого самоврядування на тимчасово окупованих та прифронтових територіях України шляхом утворення спочатку

у 2015–2022 роках військово-цивільних адміністрацій, а з початком повномасштабного вторгнення росії на територію України – військових адміністрацій, які фактично підмінили собою діяльність органів місцевого самоврядування на вказаних територіях.

7. Постійні обстріли з боку росії території України, особливо у зоні бойових дій та прифронтових територій, вкрай негативно позначаються на розвитку та функціонуванні територіальних громад через втечу населення з небезпечних територій та руйнування інфраструктури територіальних громад.

8. Зменшення фінансових надходжень до місцевих бюджетів унаслідок скорочення інвестицій в прифронтових територіальних громадах та переїзд або перенесення виробничих потужностей бізнесу до більш безпечних територій України.

Висновки. Здійснення децентралізації влади в умовах збройного конфлікту в Україні має наступні особливості:

1. Децентралізація влади в умовах збройного конфлікту в Україні залежно від правового режиму пройшла три етапи: 1) в умовах здійснення Антитерористичної операції на Сході України (14 квітня 2014 року – 30 квітня 2018 року); 2) в умовах проведення Операції Об'єднаних Сил на Сході України (30 квітня 2018 року – 24 лютого 2022 року); в умовах введення воєнного стану в Україні (24 лютого 2022 року – по цей час). Цілком закономірно, що найбільше обмежень як для здійснення місцевого самоврядування, так і проведення реформи децентралізації влади було здійснено у період введення в Україні 24 лютого 2022 року воєнного стану на всій території України.

2. Здійснення децентралізації влади в умовах збройного конфлікту в Україні фактично не торкнулася тимчасово-окупованих територій України, через встановлення там росією окупаційних органів влади, не торкнулася територіальних громад в Донецькій та Луганській областях, на яких велися активні бойові дії, та відбулася лише в територіальних громадах Донецької та Луганської областей, де дозволила безпекова ситуація та було відновлено діяльність органів місцевого самоврядування.

3. Здійснення децентралізації влади в умовах збройного конфлікту в Україні наклало цілу низку обмежень прав територіальних громад на місцеве самоврядування у результаті чого органи місцевого самоврядування на тимчасово окупованих та прифронтових територіях України не здійснювали свої повноваження, а вакуум влади органів місцевого самоврядування на цих територіях було спочатку заповнено шляхом утворення у 2015–2022 роках військово-цивільних адміністрацій, а з 24 лютого 2022 року – військових адміністрацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Децентралізація та реформа місцевого самоврядування: П'ята хвиля всеукраїнського соціологічного дослідження. Центр «Соціальні індикатори», Київ, 2020. 127 с.
2. Батанов О.В. Муніципальне право в умовах глобалізації. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 84–88.
3. Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України / [Бориславська О., Заверуха І., Захарченко Е., та ін.]; Швейцарсько-український проект «Підтримка децентралізації в Україні». DESPRO. К.: ТОВ «Софія». 2012. 128 с.
4. Колишко Р. А. Децентралізація публічної влади: історія та сучасні тенденції розвитку / Р. А. Колишко. *Вісник КНУ. Серія «Міжнародні відносини»*. 2003. Вип. 27. С. 198–204.
5. Мішина Н. Законопроекти для розвитку локальної демократії в Україні / Н. Мішина. *Юридичний вісник*. 2014. № 2. С. 36–40.
6. Федоренко В.Л., Чернеженко О. М. Конституційні моделі місцевого самоврядування у державах учасницях ЄС, Швейцарії та Україні: монограф.; за ред. В. Л. Федоренка. Київ: Видавництво «Ліра», 2017. 288 с.
7. Чиркін А. С. Окремі питання реформування територіальної організації публічної влади в Республіці Польща. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. №27. 2013. С. 564–572.
8. Нестерович В.Ф. Децентралізація як конституційний принцип здійснення публічної влади на регіональному та місцевому рівнях. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. № 3. С. 47–54.
9. Нестерович В.Ф. Система міжнародних стандартів місцевого самоврядування в умовах децентралізації влади. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2024. № 1. С. 391–401.
10. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
11. Європейська хартія місцевого самоврядування: ратифіковано Законом № 452/97-ВР від 15 липня 1997 року. *Офіційний вісник України*. 2015. № 24, № 39. Ст. 1418.
12. Бюджетний кодекс України від 8 липня 2010 року № 2456-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 25. Ст. 1778.

13. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13-14, № 15-16, № 17. Ст. 112.
14. Про адміністративні послуги: Закон України від 6 вересня 2012 року № 5203-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 32. Ст. 409.
15. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20 березня 2003 року № 638-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 13. Ст. 180.
16. Про військово-цивільні адміністрації: Закон України від 3 лютого 2015 року № 141-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. Ст. 87.
17. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 5 лютого 2015 року № 157-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. Ст. 91.
18. Про внесення змін до деяких законів України щодо статусу старости села, селища: Закон України від 9 лютого 2017 року № 1848-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 12. Ст. 134.
19. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20 жовтня 2014 року № 1706-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 1. Ст. 1.
20. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15 квітня 2014 року № 1207-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 26. Ст. 892.
21. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170.
22. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 9 квітня 1999 року № 586-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 20-21. Ст. 190.
23. Про оборону України: Закон України від 6 грудня 1991 року № 1932-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. Ст. 106.
24. Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей: Закон України від 16 вересня 2014 року № 1680-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 10. Ст. 2043.
25. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях: Закон України від 18 січня 2018 року № 2268-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 10. Ст. 54.
26. Про створення необхідних умов для мирного врегулювання ситуації в окремих районах Донецької та Луганської областей: Закон України від 6 жовтня 2017 року № 2167-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 40-41. Ст. 384.
27. Про столицю України – місто-герой Київ: Закон України від 15 січня 1999 року № 401-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 11. Ст. 79.
28. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16 березня 2000 року № 1550-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 23. Ст. 176.
29. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.
30. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» Указ Президента України від 14 квітня 2014 року №405/2014. *Офіційний вісник України*. 2014. № 14. Ст. 745.
31. Про утворення військово-цивільних адміністрацій: Указ Президента України від 5 березня 2015 року № 123/2015. *Офіційний вісник України*. 2015. № 19. Ст. 516.
32. Створення центрів надання адміністративних послуг в ОТГ: Збірник методичних матеріалів Програми ЄС «U-LEAD Компонент 2: (початкова фаза)». Київ, 2017. 130 с.
33. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 квітня 2018 року «Про широкомасштабну антитерористичну операцію в Донецькій та Луганській областях: Указ Президента України від 30 квітня 2018 року №116/2018. *Офіційний вісник України*. 2018. № 10. Ст. 174.
34. 30 квітня розпочалась операція Об'єднаних сил із відсічі та стримування збройної агресії Росії на Донбасі – Президент Підписав Указ. *Харківська обласна державна адміністрація*. URL: <https://kharkivoda.gov.ua/news/92634>.
35. Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями: Постанова Верховної Ради України від 17.03.2015 № 254-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 17. Ст. 128.
36. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 26 листопада 2018 року № 393/2018 (затверджено Законом № 2102-IX від 24.02.2022). *Офіційний вісник України*. 2018. № 46. Ст. 2497.
37. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 68/2022 (затверджено Законом № 2102-IX від 24.02.2022). *Офіційний вісник України*. 2022. № 46. Ст. 2497.
38. Росія окупувала 7% території України – Президент. Укрінформ. URL: <https://web.archive.org/web/20210508170127/https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/261798-rosia-okupuvala-7-teritorii-ukraini-prezident.html>.
39. DeepState. URL: <https://deepstatemap.live/#6/47.9605024/34.9475098/>
40. Про утворення військових адміністрацій: Указ Президента України 24 лютого 2022 року № 68/2022. *Офіційний вісник України*. 2022. № 46. Ст. 2500.
41. Солдати президента. Як "Слуга народу" посилює владу через військові адміністрації. *Чесно*. URL: https://www.chesno.org/post/5823/?__cf_chl_tk=BIGK4oDqAgNx7fJbwtd5oEZds3h6U6_V2k9te8o81ew-1728384936-0.0.1.1-15359/
42. Про утворення та ліквідацію районів: Постанова Верховної Ради України від 17 липня 2020 року № 807-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 33. Ст. 235.
43. Про припинення діяльності деяких військово-цивільних адміністрацій: Указ Президента України від 24 грудня 2015 року № 719/2015. *Офіційний вісник України*. 2016. № 1. Ст. 5.
44. Про затвердження переліку населених пунктів, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження, та переліку населених пунктів, що розташовані на лінії зіткнення: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 7.11.2014 № 1085-р. *Офіційний вісник України*. 2014. № 92. Ст. 2655.
45. Велике переселення: скільки в Україні переміщених осіб і як склалася їх доля. Економічна правда. URL: <https://epravda.com.ua/publications/2016/07/07/598316>.
46. Звіт про внутрішнє переміщення в Україні опитування загального населення. Раунд 4. 3 травня 2022 року. Міжнародна організація з міграції, 2022. 13 с.
47. Звіт про внутрішнє переміщення в Україні опитування загального населення. Раунд 16. 3 квітня 2024 року. Міжнародна організація з міграції, 2022. 12 с.

APPLICATION OF THE EUROPEAN CONVENTION ON PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND FUNDAMENTAL FREEDOMS AND THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS IN DECISIONS OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE

ЗАСТОСУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД І ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ В РІШЕННЯХ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

**Pankevych O.Z., Ph.D., Associate Professor,
Professor at the Department of Theory, History and Constitutional Law**

Educational and Scientific Institute of Law and Law Enforcement of Lviv State University of Internal Affairs

**Havrlytsiv M.T., Ph.D., Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Theory, History and Constitutional Law**

Educational and Scientific Institute of Law and Law Enforcement of Lviv State University of Internal Affairs

The article is devoted to specific issues of the application of the European Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the practice of the Strasbourg Court in the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine.

The scientific article examines the influence of the European Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950. and practices of the European Court of Human Rights on the implementation of constitutional justice in Ukraine. Based on the analysis of the decisions of the Constitutional Court of Ukraine, examples of the application of the practice of the Strasbourg Court by the constitutional control body in Ukraine for the formulation of legal positions regarding the constitutionality (unconstitutionality) of the provisions of national legislation and in the course of the official interpretation of the Constitution of Ukraine

The article singles out two established scientific approaches to the application of decisions of the European Court of Human Rights by bodies of constitutional jurisdiction: imperative, in which the application of precedent practice of the Strasbourg Court is mandatory, and dispositive – constitutional courts apply the decisions of the ECtHR in order to provide additional justification for their decisions.

As a result of the analysis of the decisions of the Constitutional Court of Ukraine in the field of human rights, it was concluded that the Court developed a national doctrine of human rights, which is based on the legal foundation of domestic legislation, the provisions of the 1950 Convention, and the decision of the Strasbourg Court. It is noted that in the system of the state mechanism, the Constitutional Court performs the role of an instrument for the implementation of European human rights standards.

It is noted that the decision of the European Court of Human Rights, together with the normative provisions of the European Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, should serve as one of the guidelines for improving the legal system of Ukraine and implementing European legal standards.

Key words: Constitutional Court, decisions of the Constitutional Court, European Convention, protection of human rights, European Court of Human Rights, application of decisions, application of the Convention.

У статті досліджується питання впливу Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та практики Європейського суду з прав людини на здійснення конституційної юстиції в Україні. На основі аналізу рішень Конституційного Суду України наведено приклади застосування органом конституційного контролю практики Страсбурзького суду органом конституційного контролю в Україні для формулювання правових позицій щодо конституційності (неконституційності) положень національного законодавства та в ході офіційного тлумачення Конституції України.

Виокремлено два усталені наукові підходи до застосування рішень Європейського суду з прав людини органами конституційної юрисдикції: імперативний, при якому застосування прецедентної практики Страсбурзького суду є обов'язковим, та диспозитивний – конституційні суди застосовують рішення ЄСПЛ з метою додаткового обґрунтування своїх рішень.

Зазначено, що Конституційний Суд використовує рішення Європейського суду з прав людини для формування власних юридичних позицій, в результаті чого вони фактично стають змістовним елементом мотивувальної частини його рішення. Для обґрунтування правових позицій при прийнятті відповідних рішень Конституційний Суд України застосовує комплексний підхід, який полягає в застосуванні, поряд з Конституцією України та інших актів національного законодавства, Європейської конвенції, інших міжнародно-правових договорів у сфері захисту прав людини, а також рішень ЄСПЛ.

У результаті аналізу рішень Конституційного Суду України в галузі прав людини зроблено висновок про вироблення Судом національної доктрини прав людини, яка спирається на правовий фундамент вітчизняного законодавства, положення Конвенції 1950 р., та рішення Страсбурзького суду. Зазначено, що в системі державного механізму Конституційний Суд виконує роль інструмента впровадження європейських стандартів прав людини.

Констатується, що рішення Європейського суду з прав людини поряд з нормативними положеннями Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод мають слугувати одним із орієнтирів для удосконалення правової системи України і втілення європейських правових стандартів.

Ключові слова: Конституційний Суд, рішення Конституційного Суду, Європейська конвенція, захист прав людини, Європейський суд з прав людини, застосування рішень, застосування конвенції.

Statement of the problem. Having chosen integration into the European community as a strategic course of socio-political and legal development [1], Ukraine declared the priority of basic humanistic values and embarked on the path of implementing international law into national legislation and legal practice. This trend is primarily noticeable in the field of implementation of European standards for the protection of human rights, the basis of which is the European Convention for the Protection of Human

Rights and Fundamental Freedoms of 1950 [2] (hereinafter – the ECPHR, the European Convention), the corresponding protocols to it, as well as the practice of the European Court of human rights (hereinafter – ECtHR, Strasbourg Court).

Analysis of recent research and publications. Certain aspects of the application of the European Convention of 1950 and the precedent practice of the European Court of Human Rights during the formulation of the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine were studied

by Ukrainian scientists in their works: M. Antonovych, Yu. Barabash, M. Gultai, T. Dudash, P. Yevgrafov, V. Campo, M. Kozubra, P. Rabinovych, N. Radanovych, M. Savchyn, A. Selivanov, V. Tykhyi, V. Shapoval, V. Shevchuk and others.

The purpose of the article is to clarify the specifics of the application of the European Convention on Human Rights and precedent practice of the European Court of Human Rights in the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine.

Presentation of the main material. Ratification of the European Convention by the Law of July 17, 1997 Ukraine recognized the binding jurisdiction of the ECtHR in all matters related to the interpretation and application of the ECHR [3].

February 23, 2006 The Verkhovna Rada of Ukraine adopted the Law of Ukraine "On the Implementation of Decisions and Application of the Practice of the European Court of Human Rights", Article 2 of which stipulates that decisions of the Strasbourg Court regarding Ukraine are mandatory for Ukraine to implement in accordance with Art. 46 of the European Convention of 1950 [4]. In addition, Article 17 of this Law defines the legal basis for the application by courts of the European Convention and the practice of the Court: "Courts apply the Convention and the practice of the Court as a source of law when considering cases". However, it should be noted that the provision of the mentioned article does not apply to the Constitutional Court of Ukraine (hereinafter referred to as the Constitutional Court), because as a result of the constitutional reform of 2016 from part. 3 Art. 124 and ch. 1 Art. 147 of the Constitution of Ukraine, the provision on assigning the KSU to the judiciary and defining the KSU as the only body of constitutional jurisdiction in Ukraine has disappeared [5].

Constitutional reform of the judiciary in Ukraine in 2016 significantly changed the status and legal status of the KSU as the only body of constitutional jurisdiction, the Constitutional Court became an independent body of constitutional control, independent and separated from the bodies of legislative, executive, judicial power, and the president. This body primarily ensures compliance with the principle of supremacy of the Constitution of Ukraine in the activities of state bodies [6, p. 16–17].

However, as a result of the above-mentioned constitutional reform, a gap was created in the current national legislation regarding the attribution of the application of the European Convention of 1950 to the powers of the KSU. Such a situation caused an urgent need to conduct scientific research aimed at assigning the task of applying the European Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the practice of the Strasbourg Court to the powers of the KSU.

It is constitutional justice in democratic countries that acts as an effective means of adapting national legal systems to European standards of human rights protection. Due to the binding nature of the decisions of the Constitutional Court of Ukraine, its legal positions, formed on the basis of the European Convention and the jurisprudence of the ECtHR, contribute to the implementation of the latter in domestic legal practice. Applying the provisions of the European Convention and the practice of the ECtHR, the Constitutional Court guides the legislator, courts and other law enforcement bodies, as well as private individuals to take into account European legal principles and values when improving national legislation, solving legal cases, defending human rights and fundamental freedoms [7, p. 55].

At the same time, according to its status, the Constitutional Court is a body of constitutional jurisdiction that ensures the supremacy of the Constitution of Ukraine, resolves the issue of conformity of the Constitution of Ukraine with the laws of Ukraine and, in cases provided for by the Constitution of Ukraine, other acts, carries out the official interpretation of the Constitution of Ukraine, as well as other powers in accordance with the Constitution of Ukraine

(Article 1 of the Law of Ukraine "On the Constitutional Court of Ukraine" [8]).

In its legal positions, the Constitutional Court of Ukraine uses the provisions of the 1950 Convention and decisions of the Strasbourg Court as a source of law. As evidenced by the official statistics of KSU appeals to the ECHR and ECtHR decisions: to the European Convention (in particular, in the context of its interpretation by the Strasbourg Court) the Constitutional Court directly applied during the preparation of more than 70 of its decisions; KSU appealed to the decisions of the ECtHR in more than 60 decisions. Moreover, the leadership in the list of references of the Constitutional Court of Ukraine to the Convention of 1950 belongs to Article 6 – "Right to a fair trial" [2].

In the vast majority of cases of applying the Convention and the practice of the ECtHR in its activities as arguments for motivating its own decisions, the CSU uses the most complete and, so to speak, the most perfect (at least from a formal point of view) form – a reference to a specific article of the Convention and a specific decision of the ECtHR with an explanation legal position [9, p. 38].

Based on the analysis of foreign experience, two approaches to the application of ECtHR decisions by bodies of constitutional jurisdiction can be distinguished: imperative (in which, according to national legislation, the application of precedent practice of the Strasbourg Court is mandatory) and dispositive (in which constitutional courts apply ECtHR decisions for the purpose of additional justification of their decisions).

For the first time, the KSU used the practice of the Strasbourg Court when making a decision in a case based on appeals from residents of the city of Zhovti Vody dated December 25, 1997. No. 9-zp [10]. Since that time, the Constitutional Court, when formulating its legal positions, increasingly turns to both the ECHR and the decisions of the ECtHR as sources of law. However, it should be noted that in most cases such an appeal to the body of constitutional justice is rather illustrative, i.e. without additional objective justification or interpretation of the content of the violated right. Although it is worth mentioning such legal positions of the KSU, where he details it. Yes, the Constitutional Court in its decision of December 13, 2011. No. 17-pr/2011 [11], referring to the decisions of the Strasbourg Court in such cases as "Daubertin v. France" (1993), "Guincho v. Portugal" (1984), "Union Alimentaria Sanders S.A. v. Spain" (1989), "Holder v. Great Britain" (1975), "Klass and others v. Germany" (1978) emphasize various aspects of the right of access to a fair and open trial within a reasonable time by an independent and impartial tribunal, defined by Art. 6 of the ECHR, while using international norms when justifying their own decisions. Thus, the Constitutional Court uses the decision of the ECtHR to form its own legal positions, as a result of which they actually become a substantive element of the motivational part of its decision. Considering the above, it can be concluded that the decision of the ECtHR is a source of law in Ukraine and a part of the constitutional law of Ukraine.

The objective basis on which the ECHR and ECtHR decisions are applied in the domestic legal system is the national legal tradition. In the context of the problems of our research, it is appropriate to refer to the monograph of P. Rabinovych and N. Radanovych "European Convention on Human Rights: problems of national implementation", which, in particular, provides a theoretical and legal description of the main principles of the national tradition of implementing the norms of the European Convention. The authors of the monograph proposed the following definition: "Bringing the state's legal practice into line with an international legal treaty is a law-making, as well as law-interpreting, law-enforcing, and law-enforcement activity of the state, carried out to fulfill the norms of an international treaty or under its influence in order to eliminate or prevention of contradictions (inconsistencies)

between national legal phenomena and these norms" [12, p. 41]. In addition, scientists single out the following areas of influence of the decisions of the Constitutional Court of Ukraine on the national implementation of the Convention:

1) mandatory execution of the Court's decision by the state in respect of which this decision was adopted;

2) possible retrial of the case, including resumption of proceedings in cases where the Court recognized a violation of the Convention, especially when the injured party continues to suffer significant negative consequences of the decision taken at the national level;

3) harmonization of national legislation with the provisions of the Convention;

4) application of the norms of the Convention by national human rights bodies, in particular by courts. At the same time, a "transitional" or "borrowed" interpretation of the Convention is performed (actually, a "transfer of interpretation" is created);

5) interpretation of the Convention by national legal entities: legal interpretation bodies can be tasked not simply with "transferring" the interpretation proposed by the Court in relation to this category of cases, but with additional interpretation of the Court's decision itself;

6) through the activity of constitutional courts;

7) influence on the formation of legal awareness of officials and officials, as well as individual citizens [12, p. 125, 139].

Analyzing the peculiarities of the national implementation legal interpretation, the authors note that the subject of such an interpretation is:

a) norms of another – international – legal system, which, although included in the national legislation, continue to maintain a connection with the international legal system, and therefore their interpretation cannot be carried out without taking into account international requirements for the interpretation of international legal acts;

b) norms of international treaties on human rights, presuming influence on their interpretation and acts of international law enforcement bodies; such an interpretation takes place when it is necessary to correctly apply an international legal treaty on human rights (in particular, the Convention) or to establish and ensure its compliance with national legislation (this indicates that this interpretation may precede implementing legislation, since if it is established that such an agreement does not correspond to the norms of national law, then the latter will have to be changed) [12, p. 171–172].

Specialists in the fields of constitutional and international law claim that the European Convention is an international treaty that has widely borrowed the constitutional traditions of the member states of the Council of Europe. At the same time, we note that the jurisprudence of the Strasbourg Court also underwent further development due to the influence of the national constitutional law of the countries participating in the Convention.

As noted by P. Yevgrafova and V. Tykhyi, relevant constitutional norms regarding human rights and freedoms and guarantees of their provision by the participating states, if not identical, then similar to convention norms. Therefore, the legal positions of the ECtHR should also be applied when interpreting the relevant norms of the constitutions of the participating states.

In connection with the fact that human rights and freedoms are the basis of constitutions, and each of them is a single whole, the legal interpretation of the ECHR should be applied in the interpretation of other constitutional provisions. The practice of the ECtHR is also taken into account when interpreting the laws of member states, because they, like other normative legal acts, are adopted on the basis of constitutions and must correspond to them [13, p. 83].

The Constitution of Ukraine contains a catalog of human rights, which is practically similar to the corresponding catalog of the European Convention. Although some terminological differences between the convention and constitutional provisions should be mentioned. Therefore, in order to

substantiate legal positions when making relevant decisions, the Constitutional Court of Ukraine applies a comprehensive approach, that is, in addition to the Constitution of Ukraine and other acts of national legislation, it uses the potential of the European Convention, relevant international legal treaties in the field of human rights protection, as well as decisions of the ECHR. It is in this way that the influence of the European Convention and the practice of the ECtHR on the constitutional judiciary of Ukraine is carried out [14, p. 56].

P. Rabinovych proposed two main directions of influence of ECtHR decisions on constitutional justice. The first consists in taking into account by the constitutional courts the instructions and legal evaluations of the ECtHR given in its decisions in specific cases, in the consideration of which the bodies of constitutional control were involved at the stage of resolving the dispute within national jurisdictions. In particular, the ECtHR has repeatedly noted that when determining the "reasonableness" of the trial period (Part 1, Article 6 of the European Convention), it is also necessary to take into account the time of consideration of a complaint or statement of a person by a body of constitutional control, especially in cases where the latter's decision will affect the result of consideration of this case. In particular, the ECtHR has repeatedly noted that when determining the "reasonableness" of the trial period (Part 1, Article 6 of the European Convention), it is also necessary to take into account the time of consideration of the complaint or application. persons by the body of constitutional control, especially in cases where the latter's decision will affect the outcome of the consideration of this case.

In some of its decisions, the ECtHR indicated under which conditions a complaint to the constitutional court can be recognized as effective, and under which conditions it is not. It is quite obvious that due to the precedent nature of the practice of the ECtHR, its legal positions regarding constitutional justice concern not only states, who were parties to the case, but are also subject to consideration in the implementation of constitutional control and in the process of rule-making by other states that have recognized its jurisdiction (in particular, when they introduce the institution of a constitutional complaint) [15, p. 35–36].

The second direction of the influence of the practice of the ECtHR on national constitutional justice is the consideration of the principles developed by it, the conceptual and methodological foundations of the protection of human rights and fundamental freedoms when the constitutional courts adopt their decisions. Although this "channel", as noted by P. Rabinovych, is less formalized than the first, but the scope of its application can be incomparably wider [15, p. 36].

As the scientist noted, in the course of the application of the 1950 Convention by the Constitutional Court of Ukraine and the decisions of the European Court, certain legal conflicts arise that require appropriate means of resolution. First, the prerequisite for such legal conflicts is disagreements between individual provisions of the Constitution of Ukraine and the 1950 Convention. These differences can be eliminated by modernizing (updating) the Constitution of Ukraine in order to bring its provisions into full compliance with international human rights standards [16 p. 3]. Naturally, this will allow the Constitutional Court of Ukraine to more effectively implement the provisions of the Convention of 1950, laid down in the norms of the updated Constitution of Ukraine.

Secondly, legal conflicts may arise between the decisions of the European Court. Of course, he can change his legal positions if the concern for higher legal values requires it. In practice, the European Court of Justice motivates the review of its legal positions with such considerations as: a) the need to contribute to the development of society with one's decisions; b) changes in the national legal systems of member states of the Council of Europe; c) accelerated pace, speed of social changes in the respective state; d) new results of scientific

development; e) changes in public consciousness; e) raising the level, development of human rights standards [17, p. 5].

Thirdly, under certain circumstances, legal conflicts may arise between the decisions of the European Court and the Constitutional Court of Ukraine. By its decision, the European Court can, in particular, point to shortcomings regarding the protection of human rights in the practice of the Constitutional Court. This complicates the proper protection of human rights [18, p. 112].

Conclusions. Based on the above, we have reason to conclude that thanks to the decisions of the Constitutional Court in the field of human rights, the national body of constitutional jurisdiction has developed a comprehensive constitutional doctrine of human rights, which, on the one hand, is based on the legal foundation of national legislation, and on the other hand, the provisions of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and precedent decisions of the European Court of Human Rights. In this regard, it can be stated that in the system of the state mechanism, the Constitutional Court of Ukraine performs the role of an instrument of implementation of European standards of human rights.

Thus, double protection of fundamental human rights and freedoms enshrined in the European Convention

and the Constitution of Ukraine is observed in Ukraine. Therefore, this protection takes place at the constitutional and convention levels. The specified rights and freedoms have a common legal nature and characteristics, and their content is established in the process of their application, as well as the interpretation of conventional and constitutional norms by the European Court of Human Rights and the Constitutional Court of Ukraine. In Ukraine, there are all the prerequisites for the existing general democratic standards of access to court and justice, including those formed by the practice of the European Court, to become a guideline for the legislator in the field of improving the mechanism of appeal to the Constitutional Court of Ukraine regarding the constitutionality of a law or other legal act and relevant procedures proceedings.

Summing up, we note that the issue of the application of the European Convention on Human Rights and the practice of the Strasbourg Court in the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine continues to be one of the most relevant in domestic jurisprudence. We have every reason to believe that the decisions of the ECHR, along with the normative provisions of the ECHR, should serve as one of the guidelines for improving the legal system of Ukraine and implementing European legal standards.

REFERENCES

1. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4904> (дата звернення: 17.01. 2025).
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 лист. 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 17.01. 2025)
3. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів N 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17 лип. 1997 р. № 475/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 17.01. 2025)
4. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лют. 2006 р. № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (дата звернення: 17.01. 2025)
5. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 02 черв. 2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#Text>
6. Панкевич О.З., Гаврильців М.Т. Конституційний Суд України: деякі дискусійні питання щодо його місця в сучасному механізмі держави. *Соціально-правові студії*. 2021. Випуск 4 (14). С. 12–19. URL: <https://doi.org/10.32518/2617-4162-2021-4-12-19> (дата звернення: 17.01. 2025)
7. Гультай М. Роль європейських стандартів правозахисту у конституційному судочинстві України. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. №3 [70]. С. 54–66.
8. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13 лип. 2017 р. № 2136-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#n25> (дата звернення: 17.01. 2025)
9. Панкевич О. Застосування Європейської конвенції про захист прав людини й основоположних свобод та практики Страсбурзького суду в конституційному судочинстві України (спроба статистичного аналізу). *Публічне право*. 2020. №4(40). С. 32–41. <https://doi.org/10.32782/2306-9082/2020-40-3> (дата звернення: 17.01. 2025)
10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) від 25 груд. 1997 р. № 9-зп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-97> (дата звернення: 17.01. 2025)
11. Рішення у справі за конституційним поданням 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів», Кримінальнопроцесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України від 13 груд. 2011 р. № 17-рп/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-11#Text> (дата звернення: 17.01. 2025)
12. Рабінович П. М., Раданович Н.М. Європейська конвенція з прав людини: проблеми національної імплементації (загальнотеоретичні аспекти) *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України* / Редкол.: П.М. Рабінович (голов.) та ін. Серія І. Дослідж. та реферати. Вип. 4. Львів, 2002. 192 с.
13. Євграфов П., Тихий В. Правотлумачення Європейського суду з прав людини і його значення для національного конституційного судочинства *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 6. С. 82–85.
14. Гаврильців М. Т. Деякі питання застосування Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Страсбурзького суду в юридичних позиціях Конституційного Суду України *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №8. С. 54–57. URL: DOI: 10.32782/2524-0374/2023-8/9 (дата звернення: 17.01. 2025)
15. Рабінович П. Практика Страсбурзького суду як орієнтир діяльності конституційних судів з імплементації європейських стандартів прав людини. *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 6. С. 34–40.
16. Права людини і громадянина: можливості удосконалення конституційних гарантій *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України* / редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Випуск 18. Л. : Край, 2008. С. 3.
17. Рабінович П., Гончаров В. Конституція України як «живий інструмент» (у світлі офіційного перетлумачення її положень) *Юридичний вісник України*. 2011. № 23. С. 5–11.
18. Кампо В. Європейська конвенція 1950 року та проблеми захисту прав громадян у діяльності Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 4–5. С. 104–113.

ПАРЛАМЕНТСЬКИЙ КОНТРОЛЬ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

PARLIAMENTARY SCRUTINY UNDER THE CONDITIONS OF THE MARTIAL LAW REGIME

Сидорчук Л.А., к.ю.н., професор,
професор кафедри публічного управління та адміністрування
*Навчально-науковий інститут неперервної освіти
Державного університету «Київський авіаційний інститут»*

Стаття присвячена дослідженню змісту, організаційно-правових форм, способів здійснення парламентського контролю. У статті проаналізовано доктринальні підходи щодо розуміння конституційно-правового інституту парламентського контролю. Встановлено, що парламентський контроль являє собою особливий державно-правовий інститут, який надає законодавчому органу влади легітимні інструменти для спостереження, перевірки та оцінки діяльності виконавчої влади, особливо в частині реалізації нею зовнішньої та внутрішньої політики держави. Ефективному вирішенню цих завдань у найбільшій мірі сприяє нормативно-правове закріплення відповідних контрольних повноважень парламенту. Парламентський контроль є одним із видів контролю в системі публічної влади, що характеризується здійсненням контрольних функцій парламенту, зокрема за виконавчою гілкою влади. Контрольну функцію слід розглядати у нерозривному взаємозв'язку із законодавчою.

Окрема увага у статті приділяється особливостям реалізації парламентського контролю в умовах правового режиму воєнного стану. Йдеться, зокрема, про розширення застосування установчої функції Парламенту (спеціальний інститут висловлення недовіри), який наразі закріплений в ст. 12 Закону «Про правовий режим воєнного стану». У цьому зв'язку звертається увага на рекомендації, що містяться у Моніторинговому звіті Програми SIGMA (спільна Програма підтримки вдосконалення врядування та менеджменту ОЕСР та ЄС) «Державне управління в Україні» (грудень, 2023) в частині приведення законодавства, що регулює статус незалежних наглядових органів, у відповідність до міжнародних стандартів, зокрема, скасувати можливість звільняти керівників цих органів через процедуру висловлення недовіри.

Ключові слова: парламентський контроль, контрольна функція парламенту, організаційно-правові засади парламентського контролю, правовий режим воєнного стану та ін.

The article is devoted to the research of the content, organizational and legal forms and methods of parliamentary scrutiny. The doctrinal approaches to understanding the constitutional and

legal institution of parliamentary scrutiny are analyzed in the article. It is established that parliamentary scrutiny is a special public legal institute which provides the legislature with legitimate tools for monitoring, checking and evaluating the activities of the executive branch, especially in terms of its implementation of the foreign and domestic policies of the state. The effective solution of these tasks is most facilitated by the legal and regulatory consolidation of the relevant controlling powers of the parliament. Parliamentary scrutiny is one of the types of control in the system of public authority, characterized by the exercise of control functions of the parliament, in particular over the executive branch of power. The control function should be considered in an indissoluble interconnection with the legislative function. The special attention in the article is paid to the peculiarities of exercising parliamentary scrutiny under the legal regime of martial law. In particular, it is about expanding the use of the constituent function of the Parliament (a special institute of no-confidence motion), which is currently enshrined in Article 12 of the Law 'On the Legal Regime of Martial Law'. In this regard, special attention is drawn to the recommendations contained in the SIGMA Monitoring Report (Joint OECD-EU Programme for Improved Governance and Management) 'Public Administration in Ukraine' (December 2023) regarding the harmonization of the legislation governing the status of independent supervisory bodies with international standards, in particular, the abolition of the possibility to dismiss the heads of these bodies through the no-confidence procedure.

Key words: parliamentary scrutiny, control function of the parliament, organizational and legal framework of parliamentary scrutiny, legal regime of martial law, etc.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення російської федерації (далі – рф) в Україну 24 лютого 2022 року створило нові ризики та загрози для роботи вищих органів державної влади, у тому числі, єдиного законодавчого органу – Верховної Ради України (далі – ВР України). Наразі в умовах правового режиму воєнного стану органи державної влади України докладають максимальні зусилля в контексті зміцнення співробітництва між Україною та ЄС в рамках переговорного процесу з метою набуття нашою державою статусу держави-члена ЄС. За цих умов все більше зростає роль ВР України як єдиного законодавчого органу, і не лише в контексті її пріоритетної законодавчої діяльності, а й здійснення інших функцій, зокрема, установчої та функцій парламентського контролю.

Одним із векторів триваючих реформ, пов'язаних із ефективним виконанням функцій парламенту, є посилення рівня парламентського контролю (через Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та Рахункову палату) за діяльністю Кабінету Міністрів України та всієї системи органів виконавчої влади, насамперед, за формуванням і виконанням Державного бюджету України тощо.

Зазначимо, що прийняття та впровадження комплексного законодавчого регулювання щодо забезпечення ефективного парламентського контролю за формуванням

Урядом політики та забезпечення узгодженості політики та законодавства, є одним із головних завдань нашої держави та узгоджується із міжнародними зобов'язаннями України.

Метою статті є дослідження змісту та особливостей конституційно-правового інституту парламентського контролю в умовах правового режиму воєнного стану в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та практичні аспекти проблем парламентського контролю, як конституційно-правового інституту, були предметом наукових досліджень таких вітчизняних вчених, як: В. Журавський, О. Копиленко, М. Козюбра, А. Колодій, В. Копейчиков, В. Курило, О. Майданник, В. Опришко, В. Погорілко, П. Рабинович, В. Селиванов, Ю. Тодика, В. Чубарев, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, та інших. Проте, слід зауважити, що зазначені вище вчені досліджували інститут парламентського контролю в умовах мирного часу, а не правового режиму воєнного стану, який, безумовно, має свої особливості.

Виклад основного матеріалу. Насамперед, слід зауважити, що в юридичній науці й дотепер серед вчених немає єдності у поглядах щодо обсягу необхідних повноважень ВР України у сфері парламентського контролю, щодо напря-

мів, форм, методів його здійснення, а також щодо багатьох інших аспектів реалізації парламентом цієї функції.

Парламентський контроль являє собою особливий державно-правовий інститут, який надає законодавчому органу влади легітимні інструменти для спостереження, перевірки та оцінки діяльності виконавчої влади, особливо в частині реалізації нею зовнішньої та внутрішньої політики держави. Ефективному вирішенню цих завдань у найбільшій мірі сприяє нормативно-правове закріплення відповідних контрольних повноважень парламенту.

Парламентський контроль є одним із видів контролю в системі публічної влади, що характеризується здійсненням контрольних функцій ВР України, зокрема за виконавчою гілкою влади. Контрольну функцію слід розглядати у нерозривному взаємозв'язку із законодавчою. В спеціальній літературі відзначається, що «зміст контрольної функції ВР України, як будь-яких функцій різних органів державної влади, обумовлений і визначається насамперед основними напрямками та видами контрольної діяльності парламенту. Напрями контрольної діяльності ВР опосередковують насамперед зміст контрольної діяльності, а види – форми, способи такої її діяльності» [2, с. 15].

Як слушно зазначає О. Майданик, «сутність реалізації парламентом контрольної функції полягає, насамперед, у: – виявленні об'єктивної і достовірної інформації щодо ситуації у підконтрольній йому сфері життєдіяльності суспільства і держави; – у проведенні аналізу отриманої інформації; – у її співставленні із приписами законодавства та, на цій основі, – у оцінці такої інформації і, у випадках встановлення порушень законодавства з боку підконтрольних суб'єктів – у вжитті заходів щодо усунення виявлених порушень. Контрольна діяльність парламенту виступає водночас і у якості правоохоронної діяльності, про що свідчить спрямованість контрольної діяльності парламенту на виявлення і припинення неправомірних дій фізичних і юридичних осіб, застосування до порушників заходів державного впливу» [2, с. 15].

В юридичній літературі під «парламентським контролем» розуміється «передбачена Конституцією та законами України діяльність Верховної Ради України, утворених нею органів, обраних нею посадових осіб та народних депутатів України щодо отримання, вивчення, оприлюднення інформації про діяльність, рішення, правові акти інших органів і посадових осіб публічної влади, підприємств, установ та організацій і впровадження на основі цієї інформації передбачених Конституцією і законами України заходів реагування» [2, с. 15].

Нормативно-правова база, що регулює коло питань, які стосуються наглядової ролі парламенту за діяльністю Уряду, виконанням законів та формуванням політик: Конституція України, Регламент Верховної Ради України; закони України «Про статус народного депутата України»; «Про комітети Верховної Ради України», «Про тимчасові слідчі комісії і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України»; «Про Кабінет Міністрів України», «Про Рахункову палату», «Про правотворчу діяльність», «Про введення воєнного стану в Україні», «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення ефективної реалізації парламентського контролю», а також Регламент Кабінету Міністрів України, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 18 липня 2007 р. № 950.

Окремо слід виокремити законодавче регулювання спеціальних контрольних функцій Верховної Ради України щодо окремих органів спеціального призначення з правоохоронними функціями, правоохоронних органів спеціального призначення та розвідувальних органів. Крім зазначених вище законодавчих актів, дана сфера врегульована такими законами України: «Про національну безпеку України», «Про Службу безпеки України», «Про

Бюро економічної безпеки України», «Про розвідку», «Про Національне антикорупційне бюро України», «Про Державну прикордонну службу України», «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України», «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб».

Організаційно-правові засади парламентського контролю закріплені в ч. 1 ст. 85 Конституції України [1]. За Конституцією України парламентський контроль включає: здійснення парламентського контролю у межах, визначених цією Конституцією та законом (п. 33 ч. 1 ст. 85); контроль за виконанням Державного бюджету України (п. 4 ч. 1 ст. 85), контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України (п. 13 ч. 1 ст. 85), контроль за використанням позик, одержаних Україною від іноземних держав, банків і 3 міжнародних фінансових організацій, що не передбачені Державним бюджетом України (п. 14 ч. 1 ст. 85), надання парламентом згоди на призначення і звільнення з посад осіб у випадках, передбачених Конституцією України (ч. 1 ст. 85), тощо. До контрольних функцій Верховної Ради України відносять законодавчу і бюджетно-фінансову. Контрольні функції Верховної Ради України – це основні види її діяльності як органу державної влади, які мають своє вираження і зміст, що є частиною механізму Державного контролю Української держави як представника народу України, забезпечуючи вирішення завдань, які ставлять перед органом законодавчої влади. Функції парламентського контролю Верховної Ради України, позначені в Конституції України (ст. ст. 85–89, 91, 92, 96–98, 101, 115 та інші). Конституцією України (ст. 87) передбачено також таку форму контролю Верховної Ради України за діяльністю Кабінету Міністрів України, як розгляд питання про його відповідальність та прийняття резолюції недовіри Кабінету Міністрів України, що має наслідком його відставку. Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених цією Конституцією (ч. 2 ст. 113 Конституції України). З питань додержання конституційних прав і свобод людини і громадянина парламентський контроль здійснюється Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини (ст. 101), з питань використання коштів Державного бюджету України – Рахунковою палатою, яка діє від імені парламенту (ст. 98 Конституції України).

Згідно з ч. 1 ст. 89 Конституції України Верховна Рада України створює з числа народних депутатів України комітети Верховної Ради України, серед іншого, для виконання контрольних функцій відповідно до Конституції України. Відповідно до ч. 2 ст. 89 Конституції України Верховна Рада України у межах своїх повноважень може створювати тимчасові спеціальні комісії для підготовки та попереднього розгляду питань. Здійснення комітетами парламентського контролю регулюється ст. ст. 14, 24–332 Закону України «Про комітети Верховної Ради України».

Отже, наразі Верховна Рада України має достатньо широкі контрольні повноваження, які здійснює у різних організаційно-правових формах.

Так, до загальних механізмів у сфері парламентського контролю за діяльністю Уряду України можна віднести такі конституційні та/або регламентні (Глава 38 Регламенту Верховної Ради України) процедури: 1) схвалення Програми діяльності Уряду; 2) розгляд звіту Уряду про хід і результати виконання Програми діяльності; 3) розгляд доповіді про хід і результати виконання загальнодержавних програм; 4) проведення «години запитань до Уряду»; 5) розгляд питання про відповідальність Уряду; 6) прийняття рішення про позачерговий звіт Уряду.

Однією із ключових функцій Верховної Ради України у сфері безпеки та оборони є здійснення контролю за діяльністю органів спеціального призначення

з правоохоронними функціями, правоохоронних органів спеціального призначення та розвідувальних органів як важливих суб'єктів сил безпеки та оборони (п. п. 17, 18 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України» [9]). Разом з тим, у чинному законодавстві України відсутній чіткий перелік органів спеціального призначення з правоохоронними функціями та правоохоронних органів спеціального призначення, а також критерії їх розмежування між собою. Порядок підготовки та розгляду питань, що стосуються виконання контрольних функцій Верховної Ради України, врегульовано Регламентом Верховної Ради України [12].

Суттєві зміни в частині посилення парламентського контролю, зокрема контрольних функцій парламентських комітетів, були внесені до Регламенту Верховної Ради України Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення ефективної реалізації парламентського контролю» від 03.12.2020 [6] (набув чинності 01.01.2021). Цим Законом, зокрема: 1. Удосконалюються положення Регламенту Верховної Ради України у частині розгляду звітів, доповідей та інформації державних органів, а саме – вводиться окрема Глава 38¹, присвячена парламентському контролю через підзвітність органів виконавчої влади; 2. Усунена колізія між ст. ст. 20 і 240 Регламенту – звіти (доповіді, інформація) посадових осіб та державних органів, щодо яких Верховна Рада наділена установчими повноваженнями, включаються до порядку денного без голосування, звіти (доповіді, інформація) інших посадових осіб – за ініціативою членів профільних комітетів, інших суб'єктів права законодавчої ініціативи за рішенням парламенту. З цієї метою Регламент доповнено спеціальною статтею про розгляд окремих звітів і доповідей державних органів та посадових осіб, зокрема, 1) звіту Директора Державного бюро розслідувань про результати діяльності цього органу за календарний рік, стан виконання покладених на нього завдань, додержання законодавства, прав і свобод людини і громадянина, а також напрями та шляхи підвищення ефективності діяльності Державного бюро розслідувань; 2) звіту Генерального прокурора про діяльність прокуратури; 3) звіту Голови Служби безпеки України про діяльність Служби безпеки України; 4) звіту Антимонопольного комітету України про його діяльність; 5) звіту Фонду державного майна України про його роботу та хід приватизації державного майна; 6) звіту Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення про її діяльність; 7) доповіді Голови Національного банку України про діяльність Національного банку України (ст. 232¹); 3. Значно посилено механізм інституційної взаємодії Верховної Ради та Рахункової палати і Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини – у Регламенті не тільки визначений порядок розгляду їхніх звітів і доповідей, але й передбачена можливість надсилання рекомендацій та звернення до інших державних органів і органів місцевого самоврядування з метою належного виконання рішень інституцій парламентського контролю (ст. ст. 232², 232³); 4. Значно посилено дієвість парламентських слухань – рекомендації за результатом слухань повинні містити строки надання інформації про стан реалізації рекомендацій, а також, у разі потреби, план проведення обговорень («круглих столів», громадських обговорень, слухань у комітетах тощо) щодо стану їх реалізації, список законопроектів, необхідних для реалізації рекомендацій, орієнтовний строк їх розробки і внесення та перелік комітетів, яким Верховна Рада доручає розробити відповідні законопроекти, перелік інших заходів, спрямованих на реалізацію рекомендацій та контроль за їх виконанням; 5. Уточнена роль та завдання комітетів Верховної Ради у процесі розгляду звітів, доповідей та інформації державних органів та посадових осіб. Так, комітети зобов'язані розглядати звіти на своєму засіданні, за дорученням Вер-

ховної Ради України організовувати та готувати розгляд на пленарному засіданні Верховної Ради України звітів, доповідей та іншої інформації державних органів та посадових осіб, які у передбачених законом випадках подаються до Верховної Ради України. Водночас вони мають право ініціювати питання про розгляд на пленарному засіданні парламенту звітів, доповідей та іншої інформації, поданих до Верховної Ради України державними органами та посадовими особами (якщо розгляд таких звітів (доповідей, інформації) прямо не передбачений законом); можуть проводити громадське обговорення таких звітів, доповідей та іншої інформації (ст. 236).

Крім того, Законом України «Про правотворчу діяльність» від 24.08.2023 № 3354-IX [11] комітети Верховної Ради України, з питань, віднесених до предметів їх відання, наділено повноваженнями здійснення правового моніторингу законодавчих актів, підготовки звітів за результатами такого моніторингу, внесення таких звітів на розгляд Верховної Ради України тощо. Проте, положення цього Закону щодо систематичної комплексної контрольної діяльності, спрямованої на відстеження, аналіз та оцінку реалізації прийнятих нормативно-правових актів (правовий моніторинг) підлягають введенню в дію через один рік з дня припинення або скасування воєнного стану в Україні, введеного Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 64/2022, затвердженням Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 2102-IX.

З початком введення воєнного стану деякі законодавчі акти України доповнені положеннями, які передбачають додаткові механізми контролю з боку ВР України, які застосовуються виключно у період дії воєнного стану. Так, з метою забезпечення належного функціонування державних органів в умовах воєнного стану було розширено застосування установчої функції Парламенту (спеціальний інститут висловлення недовіри). Так, Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану» від 12.05.2022 № 2259-IX [7], який набрав чинності 20.05.2022, стаття 12 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [10] доповнена положеннями, згідно з якими у період дії воєнного стану Верховна Рада України може прийняти рішення про звільнення посадової особи з посади, призначення на яку та звільнення з якої віднесено до повноважень Верховної Ради України, що має наслідком звільнення посадової особи із займаної посади. Процедура щодо висловлення недовіри посадовій особі було застосовано два рази: 31 травня 2022 року Верховна Рада України висловила недовіру та звільнила з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та 10 квітня 2023 року висловила недовіру та звільнила з посади Голову Рахункової палати.

У цьому контексті доцільно звернути увагу на рекомендації, які містяться у Моніторинговому звіті Програми SIGMA (спільна Програма підтримки вдосконалення врядування та менеджменту ОЕСР та ЄС) «Державне управління в Україні» (грудень, 2023) (далі – Моніторинговий звіт Програми SIGMA [3]: «Верховна Рада має привести законодавство, яке регулює статус незалежних наглядових органів, у відповідність до міжнародних стандартів, зокрема, скасувавши можливість звільняти керівників цих органів через процедуру висловлення недовіри та надавши Уповноваженому з прав людини та Рахунковій палаті право самостійно призначати та звільняти керівників свого апарату, забезпечуючи конкурсну та прозору процедуру призначення на посади на основі заслуг» (п. 16 Моніторингового звіту Програми SIGMA).

Слід зазначити, що на момент написання цієї статті на сайті ВР України не зареєстровано законопроектних пропо-

зицій щодо скасування зазначеної вище процедури. Разом з тим, з цього питання наявною є судова практика. Так, відповідно до рішення Верховного Суду постанову Верховної Ради України від 10 квітня 2023 року № 3014-IX «Про висловлення недовіри Пацкану В.В.» було визнано протиправною та такою, що підлягає скасуванню (Рішення від 26.06.2024 № 990/108/23 [5]).

Щодо надання Уповноваженому з прав людини ВР України та Рахунковій палаті право самостійно призначати та звільняти керівників свого апарату, забезпечуючи конкурсну та прозору процедуру призначення на посади на основі заслуг, слід зазначити, що 19.12.2024 набув чинності Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про Рахункову палату» та деяких інших законодавчих актів» від 30.10.2024 №4042-IX [8], метою якого є врегулювання окремих питань організації, повноважень та порядку діяльності Рахункової палати щодо її удосконалення та покращення державного зовнішнього контролю (аудиту) в Україні відповідно до міжнародних стандартів INTOSAI у рамках забезпечення виконання зобов'язань України, визначених Угодою про асоціацію між Україною з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікованою Законом України від 16.09.2014 № 1678-VII (стаття 346 і частина друга статті 347 Глави 3 Розділу V, стаття 5 Додатка XLIII до Розділу VI) та ін. Цим Законом було запроваджено низку змін до Закону України «Про Рахункову палату», в частині віднесення до повноважень Голови Рахункової палати, у тому числі, призначення на посаду та звільнення з посади Секретаря Рахункової палати і його заступника за згодою Рахункової палати (п. 5 ч. 1 ст. 21 Закону України «Про Рахункову палату»).

Наразі триває експертне обговорення проекту змін до Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», що стосуються найважливіших аспектів діяльності Уповноваженого з прав людини та спрямовані на приведення чинного законодавства у відповідність до міжнародних стандартів, вимог часу та нових викликів, пов'язаних з агресією РФ [4].

Висновки та пропозиції. Натепер проводиться системна робота з посилення загального парламентського контролю. ВР України здійснює парламентський контроль у різних організаційно-правових формах, але тільки у межах, визначених Конституцією України (п. 33 ч. 1 статті 85). Здійснення парламентського контролю – це право ВР України, що реалізується нею безпосередньо чи опосередковано – через визначені Конституцією України державні органи. Своєю чергою, комітети ВР України не є самостійними суб'єктами парламентського контролю. Вони беруть участь у його здійсненні лише на стадії підготовки та попереднього розгляду питань, віднесених до сфери парламентського контролю ВР України.

Важливе значення в контексті удосконалення механізмів парламентського контролю за дотриманням законодавства має Закон України «Про правотворчу діяльність» від 24.08.2023 № 3354-IX, яким зокрема, запроваджено інститут правового моніторингу законодавчих актів.

Разом з тим, органам державної влади, зокрема, ВР України, вбачається доцільним вжити відповідних заходів в контексті виконання рекомендації, що містяться у Моніторинговому звіті Програми SIGMA в частині приведення законодавства, що регулює статус незалежних наглядових органів, у відповідність до міжнародних стандартів, зокрема, скасувати можливість звільняти керівників цих органів через процедуру висловлення недовіри.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28.06.1996. №254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Майданик, О. О. Теоретичні проблеми контрольної функції парламенту України: автореферат дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 Конституційне право / О. О. Майданик. – Київ : Б. в., 2007. 36 с.
3. Моніторинговий звіт Програми SIGMA (спільна Програма підтримки вдосконалення врядування та менеджменту ОЕСР та ЄС) «Державне управління в Україні» (грудень, 2023). С. 12, 18. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/uk/publications/reports/2024/02/public-administration-in-ukraine_27a46a58/b0dd70ef-uk.pdf
4. Новий проект Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» представлений на обговорення. 12.04.2024. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/new-draft-law-of-ukraine-on-ukrainian-parliament-commissioner-for-human-rights-is-presented-for-discussion>
5. Про визнання протиправною та скасування постанови Верховної Ради України від 10.04.2023 № 3014-IX «Про висловлення недовіри Пацкану В.В.» Верховний Суд; Рішення, Справа від 26.06.2024 № 990/108/23 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v0108780-24>
6. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення ефективної реалізації парламентського контролю: Закон України від 03.12.2020 № 1052-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1052-20#Text>
7. Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану: Закон України від 12.05.2022 № 2259-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2259-20>
8. Про внесення змін до Закону України "Про Рахункову палату" та деяких інших законодавчих актів України: Закон України від 30.10.2024 № 4042-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/4042-20#Text>
9. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2469-19#Text>
10. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
11. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/3354-20#Text>
12. Про Регламент Верховної Ради України: Закон України; Регламент від 10.02.2010 № 1861-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text>
13. Фукс Н.А., Уложенко В.М. Рахункова палата України як орган парламентського контролю у сфері фінансів: статус та повноваження. *Юридичний науковий електронний журнал*. №6/2015. С. 161-164.

ІНСТРУМЕНТИ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ОБІГУ ХІМІЧНИХ РЕЧОВИН І ХІМІЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ В УКРАЇНІ

TOOLS FOR PUBLIC ADMINISTRATION OF THE CIRCULATION OF CHEMICALS AND CHEMICAL PRODUCTS IN UKRAINE

Степанов Д.М., здобувач

Науково-дослідний інститут публічного права

Інструменти публічного адміністрування обігу хімічних речовин і хімічної продукції в Україні формують комплексний механізм забезпечення правової основи, регуляції, контролю та безпеки у цій сфері. Вони включають видання підзаконних нормативно-правових актів, які забезпечують ухвалення вторинних норм адміністративного права, спрямованих на гармонізацію українського законодавства з міжнародними стандартами, зокрема європейськими регламентами REACH і GHS. Важливим елементом є видання адміністративних актів, що регламентують обіг хімічних речовин, та здійснення реєстрації і сертифікації, що забезпечують контроль відповідності хімічної продукції встановленим стандартам. Планування стратегічних і тактичних заходів дозволяє створювати чітку систему дій для забезпечення хімічної безпеки. Фактичні дії охоплюють організацію заходів із запобігання ризикам, оперативне реагування на надзвичайні ситуації та ліквідацію наслідків екологічних аварій. Застосування засобів індивідуального та колективного захисту спрямоване на мінімізацію впливу небезпечних речовин на здоров'я людей і довкілля. Запобіжні заходи, такі як розробка паспортів і карток безпеки, формування баз даних, інвентаризація речовин і попереджувальні маркування, сприяють екологічній безпеці. Контроль і нагляд передбачають перевірки суб'єктів господарювання, моніторинг стандартів і екологічного впливу, а також контроль за транспортуванням небезпечних вантажів. Розробка і впровадження інноваційних технологій та освітніх програм включають впровадження безвідходних виробничих процесів, розробку процедур утилізації небезпечних речовин, навчання професійних кадрів і просвітницьку діяльність для підвищення обізнаності населення. Методичне забезпечення охоплює розробку алгоритмів реагування на надзвичайні ситуації, гармонізацію законодавства з міжнародними стандартами та створення технічних регламентів для забезпечення безпечності продукції. Електронне врядування та інформаційне забезпечення є важливими складовими адміністрування. Вони сприяють оптимізації процесів публічного адміністрування завдяки використанню сучасних технологій, забезпеченню централізованого доступу до баз даних і підвищенню рівня обізнаності громадськості про ризики.

Ключові слова: адміністративний орган, алгоритм реагування, електронне врядування, забезпечення, контроль і нагляд, методичне забезпечення, надзвичайна ситуація, планування заходу, підзаконний нормативно-правовий акт, фактична дія.

Instruments of public administration for the circulation of chemical substances and chemical products in Ukraine form a comprehensive mechanism ensuring a legal foundation, regulation, control, and safety in this field. They include the issuance of subordinate regulatory legal acts that ensure the adoption of secondary norms of administrative law, aimed at harmonizing Ukrainian legislation with international standards, particularly European regulations such as REACH and GHS. An important element is the issuance of administrative acts regulating the circulation of chemical substances and conducting registration and certification, which ensure the compliance of chemical products with established standards. Strategic and tactical planning allows for the creation of a clear system of actions to ensure chemical safety. Actual actions include the organization of measures to prevent risks, rapid response to emergencies, and the elimination of the consequences of ecological disasters. The use of individual and collective protection measures is aimed at minimizing the impact of hazardous substances on human health and the environment. Preventive measures, such as the development of safety passports and cards, the formation of databases, inventorying substances, and warning markings, contribute to environmental safety. Control and supervision include inspections of economic entities, monitoring standards and environmental impact, as well as overseeing the transportation of hazardous cargo. The development and implementation of innovative technologies and educational programs involve the introduction of waste-free production processes, the development of procedures for the disposal of hazardous substances, the training of professional personnel, and awareness-raising activities for the population. Methodological support covers the development of algorithms for responding to emergencies, harmonization of legislation with international standards, and the creation of technical regulations to ensure product safety. E-governance and information support are essential components of administration. They contribute to optimizing public administration processes using modern technologies, ensuring centralized access to databases, and increasing public awareness of risks.

Key words: administrative body, algorithm for response, control and supervision, electronic governance, emergency, factual action, methodological support, planning of measures, preventive regulatory legal act, safety assurance.

Вступ. Науковий аналіз проблематики інструментів публічного адміністрування обігу хімічних речовин і хімічної продукції в Україні є злгоденням у контексті сучасних викликів, що пов'язані із забезпеченням екологічної та хімічної безпеки. Потреба адміністративно-правового забезпечення зростання обсягів промислового хімічного виробництва, глобалізація ринків, а також посилення вимог до охорони навколишнього середовища диктують необхідність формування ефективного механізму публічного адміністрування хімічними ресурсами.

Методологічна база дослідження враховує як міжнародний досвід (REACH, GHS), так і специфіку українського законодавства, що дозволяє гармонізувати правові норми та сприяти інтеграції у глобальні екологічні ініціативи. Значна увага приділяється електронному врядуванню, яке полегшує процеси адміністрування, робить їх прозорими й доступними для суспільства. Актуальність дослідження також підкреслюється нагальністю забезпечення прав громадян на безпечне середовище, поперед-

ження екологічних катастроф, а також зобов'язаннями України в рамках міжнародних угод. Викладений матеріал дає можливість узагальнити, що інструменти адміністрування є необхідними для створення системного підходу до забезпечення хімічної безпеки.

Враховуючи комплексність викликів, що постають перед адміністративними органами, подальший науковий аналіз повинен бути спрямований на уточнення механізмів гармонізації законодавства, оцінки ефективності інструментів адміністрування та їх адаптації до сучасних викликів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема публічного адміністрування обігу хімічних речовин і хімічної продукції в Україні є малодослідженою однак до її суміжних питань зверталися вчені О. Андрєєва, М. Басараб, Р. Денисюк, О. Ю. Дрозд, В. Галуцько, О. Галуцько, М. Галантич, А. Іщенко, А. Іщенко, Є. Жадан, Т. Ковеня, О. Маслош, О. Миколенко, Ю. Мороз, Л. Остапенко, Л. Сорока, Т. Таїрова, Д. Хомин, Г. Шевцова, М. Шиленко,

І. Чеховська, О. Хижнякова та ін. Разом з тим, безпосередньо зазначені вчені аналізованою нами проблематикою не займалися, а зосереджували свої зусилля на більш загальних спеціальних чи суміжних викликах.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі теорія адміністративного права діючого законодавства розкрити розкрито зміст і сутність інструментів публічного адміністрування обігу хімічних речовин і хімічної продукції.

Виклад основних положень. В сучасній теорії адміністративного права розривається, що ознаками інструментів публічного адміністрування полягають у таких характеристиках. Це зовнішній вираз адміністративної діяльності що є відображенням конкретних дій адміністративних органів, які реалізуються в межах їхньої компетенції. Інструменти публічного адміністрування мають правову динаміку, що дозволяє їм змінюватися відповідно до правових вимог і актуальних суспільних потреб. Залежність від компетенцій передбачає, що інструменти формуються та реалізуються залежно від функціональних обов'язків і повноважень адміністративного органу. Адаптивність до мети забезпечує вибір найбільш ефективного інструменту, зумовленого специфікою завдання та об'єкта публічного впливу [1, с. 278–281].

Виходячи з таких теоретичних положень та проектуючи їх на предмет нашого аналізу можна узагальнити, що інструменти публічного адміністрування обігу хімічних речовин і хімічної продукції в Україні – це комплекс форм і методів діяльності адміністративних органів, спрямованих на правове регулювання, контроль, нагляд і забезпечення безпеки обігу хімічних речовин та продукції відповідно до чинного законодавства з метою досягнення публічного інтересу.

Вчені у галузі хімічних наук доводять, найбільш ефективнішим, екологічно безпечним і водночас економічно доцільним способом захисту біосфери від згубного впливу токсичних викидів є впровадження інноваційного безвідходного виробництва або прогресивних безвідходних технологій. Це передбачає створення сучасних технологічних систем, що характеризуються замкнутими матеріальними та енергетичними потоками, які гармонійно поєднують оптимізацію ресурсів і екологічну відповідальність. Подібне виробництво має бути повністю позбавлене стічних вод, небезпечних викидів у повітря та твердих відходів, а також не повинно забирати воду з природних водойм, сприяючи збереженню природних екосистем і сталому розвитку [2, с. 29].

Способи забезпечення хімічної безпеки є багатогранною системою заходів, доводить А. Іщенко, що спрямовані на запобігання негативному впливу хімічних речовин на людину та довкілля. Одним із ключових напрямів є нормативно-правове регулювання, яке забезпечується через розробку і впровадження законів, підзаконних нормативно-правових актів і міжнародних конвенцій, таких як REACH та GHS. Ці документи регулюють виробництво, зберігання, транспортування, утилізацію та маркування хімічних речовин, а також встановлюють єдині стандарти й правила для забезпечення безпеки. Освітні програми та просвітницька діяльність становлять невід'ємну частину системи хімічної безпеки. Вони включають регулярні перевірки підприємств і лабораторій, моніторинг виробництва, використання та обігу небезпечних хімічних речовин для дотримання встановлених норм і стандартів. Інформаційне забезпечення є одним зі способів управління ризиками. Воно охоплює створення баз даних про небезпечні хімічні речовини, розробку паспортів безпеки, карток безпеки, попереджувальних маркувань і піктограм, які допомагають ідентифікувати ризики та способи захисту. Запобіжні заходи є фундаментом хімічної безпеки. Це впровадження безвідходних виробничих технологій, що мінімізують утворення відходів, а також розробка й дотримання процедур утилізації небезпечних

речовин. Засоби індивідуального та колективного захисту забезпечують фізичний захист працівників під час роботи з небезпечними речовинами. Вони включають використання спеціального обладнання, засобів захисту, таких як маски, рукавички, захисні костюми, що мінімізують контакт з хімічними агентами [3].

До основних інструментів публічного адміністрування, висвітлених у юридичній літературі з адміністративного права, відносяться такі: видання нормативно-правових актів; видання індивідуальних адміністративних актів; здійснення інших юридично значущих дій, таких як реєстрація чи сертифікація; планування: розробка та впровадження стратегічних і тактичних планів для реалізації завдань у конкретній сфері; організація заходів для запобігання ризикам. Фактичні дії, як реалізації оперативних заходів, включаючи перевірки дотримання законодавства та реагування на надзвичайні ситуації. Класичні заходи публічного адміністрування: застосування заходів заохочення для стимулювання позитивної поведінки. Уведення адміністративно-правових режимів, контроль і нагляд та електронне врядування [1].

Більш спеціально виходячи з рішення Ради національної безпеки і оборони України від 19 березня 2021 року можна виділити наступні заходи щодо підвищення рівня хімічної безпеки на території України: утворення нового спеціалізованого адміністративного органу Міжвідомчої комісії з питань управління хімічною безпекою, як тимчасового консультативно-дорадчого органу Кабінету Міністрів України [4]; утвердження акредитованих хімічних лабораторій; створення клінічного токсикологічного центру; розширення змісту освітніх програм щодо хімічної безпеки; підтримка законодавчих ініціатив для гармонізації законів із європейськими нормами; розробка плану заходів для виконання міжнародних зобов'язань; утвердження переліку небезпечних речовин; прийняття технічних регламентів щодо створення норм для безпечності хімічних продуктів, маркування та пакування; інвентаризація небезпечних речовин; контроль за перевезенням небезпечних вантажів; реалізація проєктів утилізації небезпечних речовин; створення національного реєстру небезпечних речовин; Забезпечення населення засобами індивідуального захисту – накопичення і підтримання засобів захисту для мешканців зон хімічного забруднення [5].

І. Чеховська, Ю. Мороз розкриваючи виклики у сфері правового регулювання обігу біоцидних продуктів у державах-членах Європейського Союзу виділяє наступні способи забезпечення цього: розробку і затвердження підзаконних нормативно-правових актів, зокрема міжнародних регламентів, таких як Регламент ЄС № 528/2012, які забезпечують уніфікацію правил; сертифікація та отримання дозволів для виробництва, імпорту, експорту і використання біоцидної продукції, що дозволяє забезпечити відповідність встановленим стандартам; перевірка складу і характеристик біоцидних продуктів гарантує їх відповідність стандартам безпеки; моніторинг дотримання вимог маркування, порядку введення в обіг, імпорту та експорту; контроль за всіма етапами обігу біоцидів. Діючі речовини у складі біоцидної продукції проходять схвалення компетентними органами, що гарантує їх безпеку; доступу до відповідної інформації дозволяє підвищити обізнаність населення про безпечне використання хімічних речовин; визначення видів порушень, пов'язаних із обігом біоцидів, та запровадження відповідальності для суб'єктів господарювання сприяє профілактиці неправомірного використання небезпечних хімічних речовин; впровадження сучасних технологій і методів тестування безпечності хімічних речовин дозволяє підвищити рівень захисту здоров'я і довкілля [6].

Не пересічний спектр адміністративних засобів (інструментів) для охорони навколишнього природного середовища що здійснюються адміністративними орга-

нам розкриті в однойменному Закон України від 25 червня 1991 року. Відповідно до його положень, органи місцевого самоврядування виконують низку важливих функцій у цій сфері. Зокрема, вони забезпечують реалізацію загальнодержавних екологічних програм і ініціатив, а також гарантують дотримання екологічних прав громадян, включаючи право на безпечне довкілля. Беруть участь у регулюванні розміщення підприємств, установ і організацій, що включає надання згоди на розташування об'єктів згідно із законодавством та проведення аналізу їхнього екологічного впливу. Важливим напрямом їхньої діяльності є затвердження планів забудови й розвитку територій, з обов'язковим урахуванням екологічних вимог під час розроблення генеральних планів, проєктів забудови населених пунктів і схем промислових вузлів. Також передбачена видача дозволів на спеціальне використання природних ресурсів місцевого значення. Ця процедура охоплює надання, переоформлення, видачу дублікатів або припинення дії відповідних дозволів. Крім того, органи місцевого самоврядування здійснюють розробку й реалізацію місцевих екологічних програм, спрямованих на збереження довкілля [7].

Наприклад, реалізуючи свої владні повноваження територіальна громада Рокосова (Рокосівська сільська рада Закарпатської обл.) виступила проти будівництва в селі лісохімічного заводу. Аргументуючи свою позицію захистом екологічної безпеки, зокрема врахуванням ризиків шкідливих викидів, які можуть негативно вплинути на довкілля, здоров'я жителів, врожайність і погोलів'я худоби. Сільська рада посилалася на обов'язковість врахування думки громади через громадські слухання, передбачені законами України про регулювання містобудівної діяльності та про охорону навколишнього природного середовища. Жителі села, висловлюючи свою незгоду, зібрали 1182 підписи проти будівництва заводу, що свідчить про не згоду громади проти цього проєкту [8].

Крім того, у Законі України від 25 червня 1991 року «Про охорону навколишнього природного середовища» розкрито загальні інструменти публічного адміністрування системою органів виконавчої влади в галузі та спеціальні засоби в аналізованій сфері, такі як спостереження, прогнозування, облік та інформування [7].

Закон України від 1 грудня 2022 року «Про забезпечення хімічної безпеки та управління хімічною продукцією» встановлює Інструменти публічного адміністрування у сфері забезпечення хімічної безпеки, які надають його нормами центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері забезпечення хімічної безпеки (Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України). Вони охоплюють підзаконне нормативно-правове регулювання, яке включає встановлення лімітів обсягу хімічних речовин подвійного використання та адаптацію національного законодавства до законодавства Європейського Союзу. До ключових засобів належать ліцензування, видача, переоформлення й анулювання дозволів на використання небезпечних речовин, державна реєстрація хімічних речовин, а також ведення реєстрів небезпечних і подвійного використання хімічних речовин. Управління ризиками включає формування і ведення переліків речовин із неконтрольованим ризиком та ідентифікацію хімічних речовин подвійного використання [9].

Висновки. Отже, все вищезазначене дає можливість узагальнити, що інструменти публічного адміністрування,

які використовують адміністративні органи під час здійснення заходів щодо обігу хімічних речовин і хімічної продукції в Україні, поділяються на видання підзаконних нормативно-правових актів, які спрямовані на ухвалення та впровадження вторинних норм адміністративного права, що забезпечують правову основу обігу хімічних речовин, уніфікацію правил та процедур відповідно до європейських регламентів, таких як REACH і GHS, що забезпечує інтеграцію українського законодавства з міжнародними стандартами. Видання адміністративних актів включають рішення, спрямовані на регулювання обігу хімічних речовин, видачу дозволів, ліцензій та інших документів. Реєстрація і сертифікація є ключовими елементами контролю безпеки продукції, які гарантують відповідність хімічної продукції встановленим стандартам. Планування стратегічних і тактичних планів забезпечує чітку дорожню карту для досягнення цілей у сфері хімічної безпеки. Здійснення фактичних дій охоплюють безпосередню реалізацію заходів, спрямованих на запобігання ризикам, оперативне реагування на аварійні ситуації, а також організацію ефективної ліквідації наслідків екологічних катастроф. Використання засобів індивідуального та колективного захисту дозволяє мінімізувати вплив небезпечних речовин на людей та довкілля.

Запобіжні заходи спрямовані на зменшення ризиків використання небезпечних речовин, включаючи розробку паспортів і карток безпеки, які містять важливу інформацію про властивості хімічних речовин та методи їх безпечного використання. Формування баз даних дозволяє забезпечити централізований доступ до актуальної інформації. Попереджувальні маркування і піктограми підвищують рівень обізнаності щодо ризиків. Адміністративно-правові режими, такі як інвентаризація та обмеження використання небезпечних речовин, сприяють екологічній безпеці. Контроль і нагляд охоплюють перевірки підприємств, що займаються обігом хімічних речовин, з метою дотримання законодавства. Особливу увагу приділяють контролю за перевезенням небезпечних вантажів, що знижує ризики аварійних ситуацій. Моніторинг стандартів і норм, а також екологічного впливу забезпечує сталий розвиток і захист довкілля.

Розробка і реалізація інноваційних технологій та освітніх програм включають розробку сучасних безвідходних виробничих процесів, які спрямовані на мінімізацію негативного впливу на природу. Розробка ефективних процедур утилізації забезпечує екологічно безпечну переробку небезпечних речовин. Освітні програми та просвітницька діяльність сприяють підготовці професійних кадрів і підвищенню рівня обізнаності населення. Методичне забезпечення зосереджене на розробці та впровадженні алгоритмів реагування на надзвичайні ситуації, які передбачають чіткі інструкції щодо дій у випадку аварій. Гармонізація законодавства з європейськими стандартами дозволяє інтегрувати найкращі міжнародні практики. Розробка технічних регламентів підвищує стандарти безпечності хімічної продукції. Електронне врядування сприяє оптимізації процесів управління завдяки використанню сучасних інформаційних технологій. Інформаційне забезпечення включає створення та ведення національних реєстрів небезпечних речовин, що дозволяє акумулювати дані для ефективного управління. Інформування громадськості про ризики підвищує обізнаність та залученість до питань хімічної безпеки більшу кількість осіб.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адміністративне право та адміністративний процес в умовах воєнного стану в Україні: навчальний посібник: у 2-х томах. Том 1. Загальне адміністративне право. Особливе адміністративне право / В. Галунько, П. Діхтєвський, О. Гулак та ін.; за заг. ред. В. Галунька, В. Феліка. Одеса: Видавництво «Юридика», 2024. 620 с.
2. Денисюк Р. О. Хімічна технологія: Підручник. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2017. 350 с. URL: http://eprints.zu.edu.ua/36656/1/Zagalnyy%20maket_Chem_Teh_%d0%bd%d0%b0%20%d1%81%d0%b0%d0%b9%d1%82.pdf

3. Іщенко А. Формування компетентності з хімічної безпеки майбутніх лікарів у процесі навчання біоорганічної та біологічної хімії. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук. Київ: Національний медичний університет імені О. О. Богомольця., 2019. 235 с.
4. Положення про міжвідомчу комісію з питань управління хімічною безпекою та поводження з хімічними речовинами. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 18 серпня 2021 року, № 879. Офіційний вебпортал Верховної Ради України. 2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/879-2021-%D0%BF#Text>.
5. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 19 березня 2021 року «Про заходи щодо підвищення рівня хімічної безпеки на території України». Уведено в дію Указом Президента України від 19 березня 2021 року, № 104/2021. Офіційний сайт Президента України. 2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1042021-37417>.
6. Чеховська І. В., Мороз Ю. А. Правове регулювання обігу біоцидних продуктів у державах-членах Європейського Союзу. Ірпінський юридичний часопис: науковий журнал. 2024. Вип. 2(15). С. 79–94. DOI: 10.33244/2617-4154.2(15).2024.79-94.
7. Про охорону навколишнього природного середовища. Закон України 25 червня 1991 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. ст. 546. № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>
8. Громада закарпатського Рокосова проти будівництва в селі лісохімічного заводу. Закарпаття онлайн. URL: <https://zakarpattya.net.ua/News/84566-Hromada-zakarpatskoho-Rokosova-proty-budivnytstva-v-seli-lisokhimichnoho-zavodu>.
9. Про забезпечення хімічної безпеки та управління хімічною продукцією. Закон України від 1 грудня 2022 року № 2804-IX. *Верховна Рада України*. 2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2804-20#Text>

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ В УКРАЇНІ

THE HISTORY OF THE FORMATION OF THE CONSTITUTIONAL RIGHT TO JUDICIAL PROTECTION IN UKRAINE

Сьох К.Я., к.ю.н., доцент,
завідувач кафедри конституційного права та прав людини
Національна академія внутрішніх справ

Довгаль О.П., аспірант
кафедри конституційного права та прав людини
Національна академія внутрішніх справ

У статті здійснюється комплексне історичне дослідження конституційного права на судовий захист в Україні, яке є одним із базових прав людини, закріплених у статті 55 Конституції України. Розглядається історичний розвиток цього права, починаючи з правових норм Київської Русі та «Руської Правди», через складний період радянської адміністративно-командної системи, яка значно обмежувала судовий захист, і до сучасних реформ, що зміцнюють правосуддя в сучасній незалежній Україні. Детально аналізуються ключові етапи розвитку судового захисту, зокрема прийняття Конституції України 1996 року, реформи, пов'язані з боротьбою з корупцією, створенням Вищого спеціалізованого антикорупційного суду, а також зменшенням політичного впливу на судову систему. Значна увага приділена впливу міжнародних стандартів і процесів європейської інтеграції на українське законодавство, а також змінам, спрямованим на адаптацію національного законодавства до вимог Європейського Союзу. Проаналізовані проблеми які почалися з Пандемією COVID-19, яка стала викликом для судової системи, спричинивши перехід до дистанційного судочинства. Наголошено на важливості запровадження електронних систем у судовій системі, тобто цифровізації та модернізації судової системи для забезпечення її ефективності та доступності навіть у кризових ситуаціях.

Важливим аспектом статті є аналіз впливу сучасних викликів на сферу судочинства, зокрема повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну. Розглядаються заходи щодо розгляду справ, пов'язаних із воєнними злочинами, забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб і захист правосуддя в умовах війни. Акцентується увага на адаптації правової системи України до європейських стандартів, що включає зміцнення незалежності суддів, удосконалення законодавства у сфері прав людини та боротьбу з корупцією. Стаття висвітлює як досягнення, так і виклики у сфері реалізації права на судовий захист, що дозволяє оцінити сучасний стан правової системи України та перспективи її розвитку в контексті європейської інтеграції.

Ключові слова: конституційне право, судовий захист, судова реформа, європейська інтеграція, антикорупційні заходи, історія судочинства в Україні.

In the article, the author conducts a comprehensive study of the constitutional right to judicial protection in Ukraine, which is one of the basic human rights enshrined in Article 55 of the Ukrainian Constitution. The author examines the historical development of this right, starting with the legal norms of Kyivan Rus and their «Ruska Pravda», through the difficult period of the Soviet system, which significantly limited judicial protection, and to modern reforms that strengthen justice in independent Ukraine. The author analyzes in detail the key stages in the development of judicial protection, including the adoption of the 1996 Constitution, reforms related to the fight against corruption, the establishment of the High Anti-Corruption Court, and the reduction of political influence on the judiciary. Significant attention is paid to the impact of international standards and European integration processes on Ukrainian legislation, as well as changes aimed at adapting national legislation to the requirements of the European Union. The COVID-19 pandemic has become a challenge for the judicial system, causing a transition to remote proceedings. The importance of introducing electronic systems in the judicial system, i.e. digitalization and modernization of the judicial system to ensure its efficiency and accessibility even in crisis situations, was emphasized.

An important aspect of the article is the analysis of the impact of current challenges, particularly the full-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation, on the judiciary. The author examines measures to consider cases related to war crimes, ensure the rights of internally displaced persons and protect justice in times of war. Attention is focused on the adaptation of Ukraine's legal system to European standards, including strengthening the independence of judges, improving human rights legislation and fighting corruption. The article highlights both the achievements and challenges in the realization of the right to judicial protection, which allows to assess the current state of the legal system of Ukraine and the prospects for its development in the context of European integration.

Key words: constitutional law, judicial protection, judicial reform, European integration, anti-corruption measures, history of judicial proceedings in Ukraine.

Актуальність теми. У сучасних умовах розвитку правової системи України право на судовий захист є одним із найважливіших елементів конституційного права. Це право забезпечує кожному громадянину у разі порушення або обмеження прав, свобод або інтересів можливість відстоювати їх у незалежному та справедливому суді, що є основою демократії та правової держави. Особливо актуальним питанням є роль судового захисту в контексті європейської інтеграції України, оскільки необхідно забезпечити гармонізацію українського законодавства з міжнародними стандартами.

На сьогоднішній процес становлення конституційного права на судовий захист є важливим як з точки зору історії розвитку українського права, так і в рамках сучасної судової реформи. Це питання також набуває додаткової актуальності у зв'язку з викликами, що виникають через

воєнні дії в Україні та пов'язані з цим потреби громадян у швидкому та ефективному доступі до правосуддя.

Метою цієї роботи є комплексне дослідження історії становлення конституційного права на судовий захист в Україні, аналіз основних етапів та ключових законодавчих змін, які впливали на формування цього права в українському правовому полі. Крім того, мета роботи полягає в тому, щоб оцінити відповідність українського законодавства у сфері судового захисту міжнародним стандартам та визначити основні виклики та перспективи його розвитку у світлі євроінтеграційних процесів.

Об'єктом дослідження є конституційне право на судовий захист, яке закріплене в основному законі України та деталізоване в національних правових актах. Даний об'єкт охоплює історичний розвиток цього права, його зміст та значення для суспільства, а також теоретичні

й практичні аспекти реалізації права на судовий захист громадянами України. Особливий акцент робиться на конституційних положеннях, що визначають зміст і значення права на судовий захист, а також на законодавчих ініціативах та судових реформах, які мали на меті удосконалити механізм реалізації цього права.

Предметом дослідження є правові норми та положення, що визначають право на судовий захист в Україні, а також механізми, які забезпечують його реалізацію на практиці. Аналізується історія формування цього права з моменту здобуття Україною незалежності, а також зміни в законодавстві, що відображають розвиток судової системи та права на захист. Це охоплює також дослідження різних підходів до розуміння права на судовий захист, включаючи його тлумачення в міжнародних документах, таких як Європейська конвенція з прав людини, та в національній правовій практиці.

Аналіз досліджень і публікацій. Аналізуючи сучасні наукові праці, присвячені конституційному праву на судовий захист, судовій реформі та боротьбі з корупцією в Україні, слід відзначити роботи низки провідних українських правознавців та експертів. Правову культуру Київської Русі досліджує О. Кресін та І. Терлюк. В. Різник аналізує проблеми судочинства, незалежності судової влади та реформування системи в сучасних умовах. Питання корупції в 2014 розглядали М. Луценко та Л. Щербина. Акцентує увагу на боротьбі з корупцією та необхідності створення незалежних антикорупційних органів Р. Рябошапка. О. Банчук досліджує законодавчі аспекти судової реформи та вплив міжнародних стандартів на її хід. Значний внесок зробили О. Сирійд, М. Жернаков, які зосереджуються на питаннях забезпечення судової незалежності та прозорості правосуддя. Т. Козаченко приділяє увагу реформам, спрямованим на забезпечення прав громадян та реалізацію права на справедливий суд. Зокрема, С. Головатий висвітлює питання верховенства права та адаптації українського законодавства до європейських стандартів. Праці цих авторів сприяють глибокому розумінню ключових аспектів реформування правової системи України та адаптації її до європейських стандартів, висвітлюючи виклики та перспективи, що постають на цьому шляху.

Виклад основного матеріалу. Конституційне право на судовий захист – це одне з ключових прав людини, яке передбачає можливість звертатися до суду для захисту своїх прав, свобод та інтересів, гарантованих як національним, так і міжнародним законодавством. У статті 55 Конституції України зазначено: «Права і свободи людини і громадянина захищаються судом» [2]. Це формулювання не лише підтверджує можливість громадянина звертатися до суду, але й забезпечує обов'язок держави гарантувати реалізацію цього права.

Розвиток конституційного права в Україні мав непростий та іноді дуже складний історичний шлях, відображаючи різні етапи політичного, економічного та соціального життя держави. Судовий захист має глибоке коріння в історії українських земель. Перші згадки про правові процедури можна знайти в першому кодексі законів Київської Русі – «Руській Правді» [9, ст. 29], де передбачалися покарання та відповідальність за порушення прав власності, тілесні ушкодження тощо.

Першими законами які встановлюють розуміння про судовий захист, з'являються у 988 році, а саме, «Статут Володимира Святославовича» (Х ст.), та «Церковний статут Ярослав Мудрого». У даних статутах затверджено статус церковного суду, який акцентує увагу на розгляд справ пов'язаних з чаклунством та різними обрядами, які засуджувало християнство. Вивчаючи історичний судовий розвиток, можна зазначити, що кодифікована збірка законів «Руська Правда» була заснована на правилах і принципах церковних судів. Церковні суди в більшості розглядали справи ґрунтовані на звичаях та традиціях, а коли з'явилися

закони «Руська Правда», з'явилася і процесуальна норма, що дещо відходила від звичаїв.

Історичний період для розвитку судочинства була середина XVI ст. В цей період відбулася судова реформа, згідно з якою магнатів і шляхту було позбавлено права судової юрисдикції. Великий князь Литовського князівства, створив земські та гродські суди, тобто створено було у воєводствах виборний земський суд, а в містах – гродські суди. Таких переломних періодів було достатньо багато в будівництві судової влади в тогочасній Україні.

Під час радянського періоду право на судовий захист було значно обмежене через панування адміністративно-командної системи. Судова влада зазнавала сильного тиску з боку виконавчої влади, і можливість незалежного судового розгляду практично зникла. Проте вже після проголошення незалежності України відбулося повне реформування судової системи, і право на судовий захист було закріплено на конституційному рівні. Прийнята в 1996 році Конституція України забезпечила правове закріплення судового захисту як базового права кожного громадянина. Згадана раніше стаття 55 є важливим досягненням у становленні української правової системи, оскільки вона створила передумови для розвитку судової практики, спрямованої на захист прав людини.

Проте судова система зазнала багато проблем за час свого існування в незалежній Україні. Указ Президента України В. Януковича «Про Національну антикорупційну стратегію на 2011–2015 роки» від 21 жовтня 2011 року №1001 визначав основні напрями державної політики у сфері боротьби з корупцією [8]. Стратегія мала на меті зменшення рівня корупції шляхом впровадження системних реформ, забезпечення прозорості в діяльності державних органів, удосконалення законодавчої бази та зміцнення незалежності правоохоронних органів. Проте реалізація мала обмежений успіх і втратила актуальність після Революції Гідності 2013–2014 років. Зміна політичного курсу країни та міжнародний тиск вимагали запровадження нових, більш ефективних заходів для боротьби з корупцією.

Громадські організації та міжнародні партнери неодноразово критикували стратегію Януковича за слабку ефективність через недостатню політичну волю, корумпованість самої судової системи та неефективне впровадження реформ на місцях. Зокрема, існувала розповсюджена практика хабарництва і корупційного впливу на рішення суддів. Відсутність чітких критеріїв, за якими можна було б оцінювати ефективність виконання стратегії 2011–2015 років, було одним із основних причин ненаалежного виконання цього указу. Це підірвало не лише правосуддя, а й загальний рівень довіри суспільства до судів [3, с. 23]. Дослідження та соціологічні опитування показували низький рівень довіри населення до судової влади. Люди часто сприймали суди як непрозорі, корумповані інституції, де важко досягти справедливого рішення без втручання зовнішніх сил. Так, згідно результатам дослідження, проведеного Міжнародною фундацією виборчих систем (IFES) у 2013 році, 47 відсотків громадян вважало найбільшою проблемою саме корупцію [10]. Багато суддів в Україні залежали від політичних впливів, що позбавляло їх незалежності та об'єктивності. Політичні структури та окремі особи мали значний вплив на кадрові рішення, а саме призначення і звільнення суддів, а також на процеси, пов'язані з їхньою переатестацією. Це ставило під сумнів можливість справедливого правосуддя і створювало потребу в структурних змінах.

Задля забезпечення права на судовий захист в Україні було проведено масштабне реформування судової системи. У 2014 році Президентом П. Порошенком було ухвалено закон «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» [4], який передбачав перезавантаження судової системи через процедуру переатестації суддів та зменшення їх залежності від політичного впливу.

Основний етап реформування відбувся у 2016 році, коли Верховна Рада України внесла зміни до Конституції України щодо правосуддя [6]. Було створено Вищу раду правосуддя – орган, який наділили повноваженнями з питань призначення, переведення та звільнення суддів. Це сприяло зменшенню політичного впливу на суддів та зміцненню незалежності судової влади. Ухвалено рішення про створення Вищого антикорупційного суду, що мав на меті забезпечити ефективне розслідування та судовий розгляд справ, пов'язаних із корупцією на високому рівні. Одним із ключових напрямків стало впровадження з 2017 року інформаційних технологій у судову систему: запроваджено Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему (далі – ЄСІТС) [7], яка дозволяє вести електронний документообіг і забезпечує доступ до судових рішень для громадськості. Цей крок значно спростив процеси подання документів, участь у судових засіданнях та, як наслідок, підвищив прозорість судових процедур. Реформа також передбачала створення нових судових органів, зокрема Вищого суду з питань інтелектуальної власності та Вищого антикорупційного суду, які мають вузьку спеціалізацію. Це дало змогу забезпечити професійну та ефективну розгляду справ у спеціальних сферах.

Пандемія гострої респіраторної хвороби COVID-19 (далі – COVID-19) стало серйозним викликом для правового сектора України, зокрема для судової системи. В умовах карантинних обмежень і ризиків для здоров'я населення були впроваджені численні зміни, спрямовані на забезпечення доступу до правосуддя, захист здоров'я працівників суду та громадян, а також на адаптацію судової системи до нових умов роботи. Суди почали активно застосовувати дистанційні форми роботи. Це стосувалося проведення судових засідань у режимі відеоконференцій, що дозволяло учасникам процесу брати участь у засіданнях із безпечного місця [5]. Дистанційне проведення судових засідань в Україні стало можливим завдяки змінам до процесуального законодавства, внесеним Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19)» від 30 березня 2020 року № 540-ІХ. Посилено роботу з розвитку ЄСІТС, оскільки можливість уникнення фізичних відвідувань судів було одним із найголовніших справ у боротьбі з розповсюдження хвороби. Але незважаючи на позитивні зміни, були й негативні наслідки. Через карантинні заходи багато судових засідань було відкладено або перенесено. Це зумовило значне навантаження на суди після послаблення обмежень, а, отже, збільшило час очікування розгляду справ, тому у результаті судова система почала шукати способи оптимізації процесів і пришвидшення розгляду невідкладних справ.

Повномасштабне військове вторгнення в Україну зі сторони країни-агресора Російської Федерації знов змусило сферу судочинства адаптуватися до нових викликів. Українська правова система зіткнулася з новими викликами, як-от захист прав внутрішньо переміщених осіб, розгляд справ, пов'язаних із воєнними злочинами та викраденням або примусове переміщення громадян в РФ [11], відшкодування збитків, завданих воєнними діями проти цивільного населення. Україна стала фокусом для розслідувань та судового розгляду військових злочинів. Наприклад, в перші три дні вторгнення Україна вже подала позов до суду ООН проти Російської Федерації. Станом на 1 грудня 2024 Офіс Генерального Прокурора відвітував, що наразі зареєстровано 149 тисяч злочинів агресії та воєнних злочинів з боку РФ. Суди отримали спе-

ціальні повноваження для розгляду таких справ, а слідчі органи та прокуратура працюють над документуванням і притягненням до відповідальності за порушення міжнародного гуманітарного права. Запроваджувалися нові процедури для забезпечення доступу до правосуддя у воєнний час, що включало диджиталізацію процесів, зокрема, проведення судових засідань в онлайн-форматі.

Водночас Україна, як країна-кандидат на вступ до Європейського Союзу (далі – ЄС), здійснює адаптацію національного законодавства до європейських стандартів, аби пришвидшити вступ в ЄС. Основним документом, що задає стандарти захисту прав людини в Європі, є Європейська Конвенція з прав людини (далі – ЄКПЛ), ухвалена Радою Європи 4 листопада 1950 року та ратифікована Україною 17 липня 1997 [1]. Ця Конвенція стала основним прикладом для реформування правової системи України, спрямованої на забезпечення дотримання основоположних прав людини, таких як право на справедливий судовий розгляд, свободу вираження, захист від дискримінації та катувань. Для цього у сфері судочинства акцент робиться на незалежності судової гілки влади, боротьбі з корупцією, забезпеченні прозорості судових процесів та гарантіях правосуддя для всіх громадян. Це включає зміни до кримінального, адміністративного та цивільного права для забезпечення їхньої відповідності європейським практикам та нормам. Зокрема, реформа прав людини передбачає виконання рішень Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) і приведення законодавства у відповідність до ЄКПЛ. Це включає не лише визнання авторитету рішень ЄСПЛ, а й внесення змін до законів і підзаконних актів, що регулюють права людини.

Висновки. Конституційне право на судовий захист в Україні є одним із ключових прав людини, закріпленим у статті 55 Конституції, яке гарантує захист прав, свобод та інтересів кожного громадянина. Його історичний розвиток пройшов складний шлях: від давніх правових практик Київської Русі, зокрема «Руської Правди», до обмежень радянського періоду, коли судова влада підпорядковувалася адміністративно-командній системі. Після проголошення незалежності України в 1991 році відбулося реформування судової системи, що призвело до конституційного закріплення права на судовий захист у 1996 році. Однак судова система зіткнулася із значними проблемами, зокрема корупцією та політичним впливом, що спонукало до подальших реформ. Антикорупційні заходи, включаючи створення Вищого антикорупційного суду, та ініціативи з диджиталізації судової системи, як-от ЄСІТС, були впроваджені для зміцнення довіри суспільства до правосуддя.

Досвід пандемії продемонстрував необхідність подальшої цифровізації та модернізації судової системи для забезпечення її ефективності та доступності навіть у кризових ситуаціях. Законодавчі зміни дозволили проведення судових засідань через відеоконференції. Водночас повномасштабне вторгнення РФ в Україну спричинило нові виклики, включаючи розгляд справ про воєнні злочини та захист прав внутрішньо переміщених осіб, а досвід дистанційного судочинства виявився вкрай цінним з огляду на неможливість іноді провести судові засідання через загрозу обстрілів тощо.

На сьогодні адаптація національного законодавства до європейських стандартів стала важливим кроком на шляху продовження євроінтеграції. Акцент робиться на незалежності судової влади, боротьбі з корупцією та забезпеченні прозорості процесів, що підвищує довіру до правосуддя та сприяє захисту прав людини на рівні європейських стандартів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 04.11.1950: станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text;

2. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР: станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> ;
3. Луценко М. М., Щербина Л. І. Корупція в Україні: сучасний стан і проблеми протидії. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2015. Т. 2, № 15. С. 142–145.
4. Про відновлення довіри до судової влади в Україні: Закон України від 08.04.2014 № 1188-VII: станом на 31 берез. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1188-18#Text> ;
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19): Закон України від 30.03.2020 № 540-IX: станом на 1 січ. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20#Text> ;
6. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 02.06.2016 № 1401-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#Text> ;
7. Про затвердження Положення про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: Рішення від 17.09.2021 № 1845/0/15-21. 2021. 1 січ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21#Text> ;
8. Про Національну антикорупційну стратегію на 2011–2015 роки: Указ Президента України від 21.10.2011 № 1001/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001/2011#Text> ;
9. Терлюк І. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття. Навчальний посібник з історії держави і права України: навч. посіб. Львів, 2003. 156 с.
10. IFES public opinion in ukraine 2013 key findings. International Foundation for Electoral Systems, 2013. 17 p. URL: https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/pnaec646.pdf ;
11. "We Had No Choice" - "Filtration" and the Crime of Forcibly Transferring Ukrainian Civilians to Russia. Human Rights Watch, 2022. URL: <https://www.hrw.org/report/2022/09/01/we-had-no-choice/filtration-and-crime-forcibly-transferring-ukrainian-civilians>

ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОЇ ПРАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

PRINCIPLES OF INTERNATIONAL LEGISLATIVE ACTIVITY

Шатіло В.А., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри конституційного та адміністративного права
Національний транспортний університет

Стаття присвячена визначенню принципів міжнародної правотворчої діяльності.

Зазначено, що наділення суб'єктів міжнародного права законодавчою ініціативою сприяло утворенню міжнародної правотворчої діяльності, в результаті якої суб'єкти можуть створювати правову норму на основі згоди між державами або міжнародними організаціями. Звернуто увагу на те, що міжнародна правотворча діяльність, як будь-який напрям діяльності держав та міжнародних організацій, має свої цілі і завдання, успіх досягнення та виконання яких зумовлюється її правовими засадами, тобто принципами.

Принципи міжнародної правотворчої діяльності визначено як основоположні засади, на яких ґрунтується міжнародний правотворчий процес щодо розробки та прийняття міжнародних нормативно-правових актів. Запропоновано принципи міжнародної правотворчої діяльності поділяти на загальні (принципи міжнародного права) та спеціальні (принципи, які стосуються безпосередньо міжнародної правотворчої діяльності). До загальних принципів міжнародної правотворчої діяльності віднесено такі: суверенної рівності держав, невтручання у внутрішні справи, рівноправ'я та самовизначення народів, незастосування сили або погрози силою, мирного вирішення міжнародних спорів, непорушності кордонів, територіальної цілісності, поваги до прав людини й основних свобод, співробітництва, добросовісного виконання зобов'язань за міжнародним правом. До спеціальних принципів міжнародної правотворчої діяльності віднесено такі: міжнародної законності, рівноправності, необхідності, системності, відкритості, диференціації правотворчих повноважень, дотримання національної процедури схвалення державою нової норми міжнародного права, наукової обґрунтованості, ресурсного забезпечення.

Констатовано, що принципи міжнародної правотворчої діяльності є взаємопов'язаними та взаємозалежними. Тому порушення одного з них може призвести до порушення інших. Ефективність міжнародної правотворчої діяльності досягається послідовним застосуванням усієї системи принципів і кожного з них окремо.

Ключові слова: правотворча діяльність, міжнародні організації, міжнародні фінансові організації, міжнародні фінанси, суб'єкти фінансової діяльності, міжнародна правотворчість, міжнародний правотворчий процес.

The article is devoted to the definition of the principles of international law-making activity.

It is noted that the granting of legislative initiative to subjects of international law contributed to the formation of international law-making activity, because of which subjects can create a legal norm based on an agreement between states or international organizations. Attention is drawn to the fact that international law-making activity, like any area of activity of states and international organizations, has its own goals and objectives, the success of achieving and implementing which is determined by its legal principles, that is, principles.

The principles of international law-making activity are defined as the fundamental principles on which the international law-making process is based on the development and adoption of international regulatory legal acts. It is proposed to divide the principles of international law-making activity into general (principles of international law) and special (principles that directly relate to international law-making activity). The general principles of international lawmaking include the following: sovereign equality of states, non-interference in internal affairs, equality and self-determination of peoples, non-use of force or threat of force, peaceful settlement of international disputes, inviolability of borders, territorial integrity, respect for human rights and fundamental freedoms, cooperation, good faith fulfillment of obligations under international law. The special principles of international lawmaking include the following: international legality, equality, necessity, systematicity, openness, differentiation of lawmaking powers, compliance with the national procedure for the approval of a new norm of international law by the state, scientific validity, resource provision.

It is stated that the principles of international lawmaking are interrelated and interdependent. Therefore, violation of one of them may lead to violation of others. The effectiveness of international lawmaking is achieved by the consistent application of the entire system of principles and each of them separately.

Key words: law-making activity, international organizations, international financial organizations, international finance, financial entities, international law-making, international law-making process.

Міжнародна правотворчість є важливим напрямком діяльності держав та міжнародних організацій. Завдяки міжнародній правотворчості формуються правові норми, що регулюють міжнародні відносини. Правове регулювання міжнародної правотворчості має ґрунтуватися на конкретно визначених та закріплених у відповідних нормативно-правових актах основах, що знаходять своє вираження у принципах такої діяльності. Від чіткого розуміння принципів міжнародної правотворчої діяльності залежить реалізація норм міжнародного законодавства.

Окремим питанням міжнародної правотворчої діяльності присвячені праці таких вчених, як Д.В. Абакумова, І.М. Берназюк, Я.О. Берназюк, Ю.М. Глушенко, Т.С. Данильченко, Ю.С. Лепех, В.Ф. Нестерович, О.О. Нігрєва, В.І. Сало, С.В. Чабур, О.І. Чаплук, Х.С. Якименко та ін. Однак принципи міжнародної правотворчої діяльності до цього часу не є досконало вивченими, що й зумовлює актуальність тематики дослідження.

Метою статті є визначення принципів міжнародної правотворчої діяльності.

Надання суб'єктам міжнародного права уповноваження мати законодавчу ініціативу сприяло утворенню

правотворчого процесу в міжнародному праві, де суб'єкти можуть створювати правову норму на основі згоди між державами або міжнародними організаціями. Такі згоди між суб'єктами міжнародного права закріплюють правила поведінки або встановлюють обов'язкові для виконання правові норми. Тому утворення та реалізація правових норм має складний механізм, від якого залежить існування правових відносин, що складаються на міжнародній арені [1, с. 130].

У міжнародному праві міжнародна правотворчість визначається як: творча, ініціативна діяльність суб'єктів міжнародного права, спрямована на формування норм міжнародного права шляхом узгодження інтересів (позицій) зацікавлених сторін, результатом якої є прийняття міжнародного документу, що містить міжнародно-правові норми [2, с. 24]; будь-який правотворчий юридичний процес полягає у розробленні, зміні та відміні норм міжнародного права і має здійснюватися виключно уповноваженими суб'єктами із застосуванням певних правил та прийомів юридичної техніки [3, с. 164–166]; процес створення міжнародно-правових норм уповноваженими суб'єктами міжнародного права задля врегулювання міжнародних відносин [4, с. 157].

Міжнародна правотворча діяльність, як будь-який напрям діяльності держав та міжнародних організацій, має свої цілі і завдання, успіх досягнення та виконання яких зумовлюється її правовими засадами, тобто принципами.

У довідковій літературі принцип трактується як: основне вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку; засада; особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь, спосіб створення або здійснення чогось; правило, покладене в основу діяльності якої-небудь організації, товариства і т. ін.; переконання, норма, правило, яким керується хто-небудь у житті, поведінці, канон [5, с. 899]. У правовій доктрині під час визначення поняття принципів права науковці вживають такі категорії, як вихідні теоретичні положення, основні, керівні засади (ідеї), загальні нормативно-керівні положення, провідні засади, закономірність, сутність, система координат тощо. Багато категорій є однорідними. Тому принципи – це загальні, керівні (основні, головні, відправні, вихідні теоретичні, загальні нормативно-керівні, спрямовуючі) положення [6, с. 40]. У міжнародному праві під принципами розуміються правила суб'єктів, що виникають як результат суспільної практики, юридично закріплені засади міжнародного права. Вони являють собою найбільш загальне і повне вираження і відображення усталеної практики міжнародних відносин, це норма міжнародного права, що має обов'язковий характер для всіх суб'єктів [7, с. 37].

На наш погляд, міжнародна правотворча діяльність ґрунтується як на загальних принципах міжнародного права, так і на принципах, які стосуються безпосередньо міжнародної правотворчої діяльності.

До загальних принципів міжнародної правотворчої діяльності необхідно відносити принципи, які визначені у Статуті Організації Об'єднаних Націй 1945 року, Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 року, Заключеному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 року. До цих принципів належать такі: суверенної рівності держав, невтручання у внутрішні справи, рівноправ'я та самовизначення народів, незастосування сили або погрози силою, мирного вирішення міжнародних спорів, непорушності кордонів, територіальної цілісності, поваги до прав людини й основних свобод, співробітництва, добросовісного виконання зобов'язань за міжнародним правом. На цих принципах формуються міжнародні правові норми, які є результатом міжнародної правотворчої діяльності.

Автори видання «Міжнародне право. Основи теорії» пропонують принципи міжнародного правотворчого процесу поділяти на дві групи: 1) принципи, що забезпечують політико-правовий аспект міжнародного правотворчого процесу; 2) принципи, що вдосконалюють техніко-управлінський аспект міжнародного правотворчого процесу [8, с. 416]. До першої групи вони відносять такі принципи міжнародного правотворчого процесу: рівноправності; міжнародної законності; дотримання конституційної процедури укладення міжнародних угод; урахування інтересів іншої сторони; укладення міжнародно-правових актів належними суб'єктами та їхніми повноваженими представниками; повну добровільність і незастосування сили; заборону обману в ході переговорів (узгодження позицій) і дій, які ведуть до текстуального неточного відображення узгоджених правил; заборону підкупу учасників міжнародного правотворчого процесу та їхніх представників [8, с. 417]. До другої групи на їх думку належать такі принципи міжнародного правотворчого процесу: відповідності суб'єкта управління об'єктові управління; ієрархії державних органів, які мають міжнародні правотворчі повноваження; ієрархії нормативних розпоряджень; наукової обґрунтованості міжнародної правотворчої діяльності; ретельної підготовки та обговорення спроектованих актів;

максимального врахування попередніх міжнародно-правових актів і практики їх застосування; відповідності міжнародно-правового акта об'єкту його регулювання [8, с. 418]. Необхідно зазначити, що автори звертають увагу на певну умовність та недосконалість такого поділу і на їх думку така класифікація має на меті окреслити двоєдине завдання принципів міжнародної правотворчої діяльності: а) показати основні вимоги, які неминуче мають дотримуватися в забезпеченні трансформації волі суб'єкта міжнародного права у правову норму; б) наголосити на основних умовах, дотримання яких необхідне для оптимального функціонування механізму міжнародної правотворчості [8, с. 417].

З приводу наведеної вищій класифікації принципів міжнародного правотворчого процесу О.О. Нігрєєва слушно відмічає, що не слід плутати технічні процесуальні норми із основоположними засадами такої діяльності, адже наслідки їхнього порушення не є однаковими. Якщо недодержання технічних норм може призвести тільки до певних порушень у здійсненні діяльності, то зазіхання на основи такої діяльності може призвести до повного нівелювання її результатів [9, с. 91]. Керуючись цими міркуваннями вчена зазначає, що друга група принципів, а саме принципи техніко-управлінського характеру, є не стільки принципами міжнародної правотворчості, скільки процедурними правилами її здійснення. Їхнє недотримання призводить до негативних наслідків, однак абсолютно не обов'язково тягне за собою недовіру вироблених міжнародно-правових норм. До цієї ж категорії можна віднести й деякі принципи з першої групи. Наприклад, принцип укладення міжнародно-правових актів належними суб'єктами та їхніми повноваженими представниками [9, с. 91].

З'ясовуючи принципи міжнародного правотворчого процесу О.О. Нігрєєва звертає увагу на те, що принципи міжнародної правотворчої діяльності не є однозначно визначеними. Відмінність у розумінні міжнародної правотворчості та низка невирішених теоретичних та практичних питань у цій сфері не дозволяють сформувати сталу систему принципів зазначеної діяльності. Разом з тим аналіз існуючої міжнародно-правової нормативної бази та наукових напрацювань дозволяє виокремити певні основоположні норми міжнародного правотворчого процесу. До їхнього числа відносяться принципи міжнародної законності, рівноправності, дотримання національної процедури схвалення державою нової норми міжнародного права, відкритості, наукової обґрунтованості. Бажано, щоб задля покращення результатів міжнародна правотворчість відповідала принципам планування та суворій диференціації правотворчих повноважень. Зазначені принципи є взаємопов'язаними та такими, що часто обумовлюють дотримання один одного. Отже, вони повинні розглядатися комплексно та утворювати впорядковану систему, яка б стала нормативною базою такого складного та багатопланового процесу як міжнародна правотворчість [9, с. 95].

На наш погляд, запропоновані О.О. Нігрєєвою принципи міжнародної правотворчої діяльності є такими, що безпосередньо стосуються міжнародної правотворчої діяльності. До них, на нашу думку, доцільно також додати такі принципи як необхідність, системність та ресурсна забезпеченість. Це зумовлено тим, що міжнародна правотворча діяльність має здійснюватися з урахуванням нагальної потреби, комплексно для досягнення потрібного ефекту, за допомогою фінансового, матеріально-технічного та організаційного забезпечення.

Отже, принципи міжнародної правотворчої діяльності – це основоположні засади, на яких ґрунтується міжнародний правотворчий процес щодо розробки та прийняття міжнародних нормативно-правових актів. Принципи міжнародної правотворчої діяльності доцільно

поділяти на загальні (принципи міжнародного права) та спеціальні (принципи, які стосуються безпосередньо міжнародної правотворчої діяльності). До загальних принципів міжнародної правотворчої діяльності належать такі: суверенної рівності держав, невтручання у внутрішні справи, рівноправ'я та самовизначення народів, незастосування сили або погрози силою, мирного вирішення міжнародних спорів, непорушності кордонів, територіальної цілісності, поваги до прав людини й основних свобод, співробітництва, добросовісного виконання зобов'язань за міжнародним правом. До спеціальних принципів міжна-

родної правотворчої діяльності належать такі: міжнародної законності, рівноправності, необхідності, системності, відкритості, диференціації правотворчих повноважень, дотримання національної процедури схвалення державою нової норми міжнародного права, наукової обґрунтованості, ресурсного забезпечення. Принципи міжнародної правотворчої діяльності є взаємопов'язаними та взаємозалежними. Тому порушення одного з них може призвести до порушення інших. Ефективність міжнародної правотворчої діяльності досягається послідовним застосуванням усієї системи принципів і кожного з них окремо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Окопник О.М., Гаврилюк Ю.В. Міжнародна правотворчість в умовах глобалізації та вдосконалення для України. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Право»*. 2020. № 1 (1). С. 130–134.
2. Чаплук О.І. Методологічні засади взаємодії національної та міжнародної правотворчості. *Юридична Україна*. 2011. № 4. С. 21–26.
3. Нігреєва О.О. Правотворчість у контексті джерел міжнародного права. *Юридичний вісник*. 2014. № 5. С. 157–162.
4. Нігреєва О.О. Правотворчість у міжнародному праві: до питання про визначення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2013. № 6-3. Том 2. С. 157–160.
5. Новий тлумачний словник української мови. У 4-х т. Т. 2. / В. Яременко, О. Сліпушко. К.: Вид. Аконті, 1998. 910 с.
6. Старчук О.В. Щодо поняття принципів права. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 40–43.
7. Теліпко В. Е., Овчаренко А. С. Міжнародне публічне право: Навч. посіб. / За заг. ред. Теліпко В. Е. К.: Центр учбової літератури, 2010. 608 с.
8. Буткевич В.Г., Мицик В.В., Задорожній О.В. Міжнародне право. Основи теорії: Підручник / За ред. В. Г. Буткевича. К.: Либідь, 2002. 608 с.
9. Нігреєва О.О. Про принципи міжнародної правотворчості. *Вісник ОНУ ім. І.І. Мечникова. Правознавство*. 2013. Випуск 2. Том 18. С. 86–96.

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

UDC 347.627

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-1/26>

TERMINATION OF MARRIAGE, AS A SIGNIFICANT ASPECT OF FAMILY AND CIVIL LAW

ПРИПИНЕННЯ ШЛЮБУ ЯК ВАЖЛИВИЙ АСПЕКТ СІМЕЙНОГО ТА ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

Azizova Sabina Khamid, PhD in Law,
Lecturer at the Department of Civil Procedure and Commercial Law
Baku State University

Divorce is a multifaceted legal and social phenomenon that impacts spouses, children, and society. This study examines the legal mechanisms for protecting spouses' rights during divorce, identifies challenges, and proposes improvements. The research emphasizes grounds for divorce, mediation as a dispute resolution tool, European practices, legal gaps, and recommendations for Ukraine and Azerbaijan.

The grounds for divorce in Ukraine are regulated by the Family Code, with judicial proceedings often prolonged due to disputes and reconciliation periods. Reducing the reconciliation period to three months for couples without children is proposed to streamline the process. Mediation emerges as an effective tool for resolving disputes, offering benefits such as confidentiality, reduced stress, and faster resolution. European countries often incorporate mediation, legal separation, and pre-trial consultations, prioritizing children's best interests.

Legal gaps in Ukraine include insufficient protection for economically weaker spouses and limited technological integration, leading to inefficiencies. Recommendations for Ukraine include shortening reconciliation periods, mandating mediation, and implementing digital platforms for case management.

For Azerbaijan, adopting international practices could modernize its divorce process. Recommendations include mandatory mediation, alignment with international conventions, digitalization of divorce procedures, and enhanced protection for economically vulnerable spouses. The study also emphasizes integrating child-centered practices and promoting public awareness of alternative dispute resolution methods.

The research concludes that comprehensive legal frameworks in Ukraine and Azerbaijan should prioritize fairness, efficiency, and transparency. Incorporating European standards, popularizing mediation, and leveraging digital technologies can significantly improve divorce procedures. Legislative changes must safeguard the rights of spouses and children, reduce stress, and ensure equitable outcomes in family disputes.

Key words: Divorce, Mediation, Family Law, Spouses, Spousal Rights.

Розлучення є багатогранним правовим і соціальним явищем, яке впливає на подружжя, дітей та суспільство. У даному дослідженні розглядаються правові механізми захисту прав подружжя під час розлучення, визначаються проблеми та пропонуються шляхи їх вирішення. Дослідження акцентує увагу на підставах для розірвання шлюбу, медіації як інструменті вирішення спорів, європейських практиках, правових прогалинах та рекомендаціях для України й Азербайджану.

Підстави для розлучення в Україні регулюються Сімейним кодексом, при цьому судові процеси часто затягуються через спори та тривалі періоди примирення. Пропонується скоротити період примирення до трьох місяців для пар без дітей. Медіація визнана ефективним інструментом вирішення спорів, оскільки забезпечує конфіденційність, знижує стрес та пришвидшує розв'язання конфліктів. У європейських країнах часто застосовуються медіація, юридичне розділення та досудові консультації з пріоритетом інтересів дітей.

Правові прогалини в Україні включають недостатній захист економічно слабших подружжів та обмежену технологічну інтеграцію, що спричиняє неефективність процесів. Рекомендації для України передбачають скорочення періодів примирення, обов'язкову медіацію та впровадження цифрових платформ для управління справами.

Для Азербайджану запропоновано прийняття міжнародних практик для модернізації процесу розлучень. Рекомендації включають обов'язкову медіацію, адаптацію до міжнародних конвенцій, цифровізацію процедур розлучень та посилений захист економічно вразливих подружжів. Також наголошується на інтеграції практик, орієнтованих на дітей, та підвищенні обізнаності щодо альтернативних методів вирішення спорів.

Дослідження робить висновок, що комплексні правові рамки в Україні та Азербайджані мають пріоритизувати справедливість, ефективність і прозорість. Впровадження європейських стандартів, популяризація медіації та використання цифрових технологій можуть значно покращити процедуру розлучення. Законодавчі зміни повинні забезпечувати захист прав подружжя та дітей, зменшувати стрес і гарантувати справедливі результати у сімейних спорах.

Ключові слова: розлучення, медіація, сімейне право, подружжя, права подружжя.

Introduction. The termination of marriage, as a significant aspect of family and civil law, garners increasing attention due to a range of social and legal challenges associated with protecting the rights of spouses. In this context, mechanisms aimed at safeguarding the rights and interests of the parties during divorce proceedings are particularly noteworthy. The relevance of studying forms of protection for spousal rights grows amidst a rising number of divorces and evolving attitudes toward the institution of marriage in modern society.

Each state is interested in maintaining strong and stable family relationships and seeks to create conditions that prevent the dissolution of marriage without substantial

grounds. However, the current legislation of most countries ensures the realization of the principle of freedom to dissolve a marriage, which is an integral part of the right to freely enter into marriage.

The right of spouses to terminate marital relations arises immediately after marriage registration and is exercised by filing an appropriate application with a court or a civil status registration authority.

The Family Code of Ukraine (hereinafter referred to as the FC) stipulates in Article 55 the duty of spouses to care for their family. A husband and wife must jointly work on strengthening family relationships based on mutual love, respect, friendship, and support [1].

However, in practice, situations often arise where marital relationships deteriorate, spouses' views on marriage significantly differ, continuous conflicts, and other circumstances make it impossible to preserve the family. In response to these challenges, the law provides for the possibility of divorce, which simultaneously necessitates ensuring the rights of each party during the divorce process.

At the same time, divorce procedures involve several complex issues concerning both property and non-property rights of the spouses. Special attention should be given to protecting the interests of children, determining alimony obligations, property division, and other aspects requiring thorough regulation to balance the rights and obligations of the parties. In these circumstances, mechanisms for protecting spousal rights during divorce are the foundation for achieving justice and adhering to the principles of equality.

Purpose and Objectives. The purpose of this study is to examine the legal mechanisms and forms of protecting spousal rights in the process of divorce, identify practical issues in their application, and develop proposals to improve the legal regulation of these relations within the context of modern Ukrainian legislation and international standards.

The study's objectives include. Analyzing theoretical approaches to the concept and types of spousal rights protection during divorce.

Evaluating the role of courts and other institutions (notaries, mediators, etc.) in ensuring justice and effective protection of spousal rights, as well as exploring pre-trial settlement procedures between spouses, including mediation and contractual regulation.

Analyzing international experience in protecting spousal rights during divorce to identify prospects for implementing foreign legislative norms and international standards in national law.

Research Methods. To study the forms of spousal rights protection during divorce, methods of analysis and synthesis were employed to examine the legal norms governing the divorce process and highlight key aspects of protecting spousal rights, synthesizing the obtained data into a systematic representation of the legal mechanism. The comparative method was used to compare Ukrainian national legislation with the laws of other countries and international standards. The formal-legal method was applied to analyze and interpret the texts of legal acts regulating the divorce process. The legal forecasting method was used to develop recommendations for improving legal regulation based on current trends.

Main Text. Under family law norms in Ukraine, marriage is terminated either by the death of a spouse (or declaration of death) or through divorce.

According to Article 104 of the Family Code (FC), the list of grounds for marriage termination is exhaustive. A spouse's change of gender, while a topic of scientific discussion, does not supplement this list and may only serve as grounds for judicial divorce.

The FC outlines two main approaches to judicial divorce:

1. Joint application by both spouses (Part 2, Article 105);
2. Lawsuit filed by one spouse (Part 3, Article 105).

Judicial proceedings in divorce cases have distinct characteristics. A notable feature is the potential disagreement of one spouse with the divorce, allowing the decision to be contested. This often complicates and prolongs the divorce process, especially if additional claims are considered.

Importantly, the court may, at the respondent's request, suspend proceedings and grant the spouses a reconciliation period, which cannot exceed six months. However, this measure frequently proves ineffective. Reducing the maximum reconciliation period to three months could optimize the process, while retaining the six-month period for couples with minor children.

During court proceedings, reasons for divorce—such as disputes, alcohol abuse, psychological violence, or prolonged animosity—may be considered. However, Ukrainian

legislation does not mandate specific grounds for divorce. The court issues a ruling if further cohabitation contradicts the interests of the spouses or children.

Court processes also provide for reconciliation efforts, but this remains at the court's discretion. Procedural legislation mandates that lawsuits be filed at the respondent's registered address, with exceptions for plaintiffs with minor children, health issues, or other valid reasons. If the respondent's whereabouts are unknown, the court independently seeks updated information from registration authorities.

Divorce cases are often handled via simplified procedures, and physical presence in court is not required—communication with the court can be conducted through correspondence. This simplifies the procedure and reduces time costs.

The divorce procedure through joint application is significantly simpler and faster. Under Article 109 of the FC, spouses with children may file a joint divorce application, accompanied by a written agreement on child residence, alimony, and participation in upbringing. If the application reflects the genuine will of both spouses and does not violate the rights of the children or parties involved, the court issues a divorce ruling one month after the application is submitted.

Divorce in Ukraine is possible administratively through civil status registration offices or judicially. The administrative procedure applies to couples without children or when one spouse is declared missing or incapacitated. However, considering the importance of this institution, exclusive judicial divorce is recommended.

In contemporary practice, mediation is gaining popularity as an alternative method for resolving family disputes. Mediation aims to achieve consensus through constructive dialogue facilitated by an independent mediator. In Europe and the U.S., mediation is a mandatory prerequisite for judicial proceedings in many jurisdictions. For instance, in the UK, courts require parties to attend at least one mediation session before filing a lawsuit [5, 6]. Ukrainian legislation is only beginning to adapt mediation to its legal system.

Thus, Ukrainian family law is grounded in the principle of marital freedom, with the primary reason for termination being the impossibility of continued cohabitation, which infringes upon the interests of the spouses or children.

The legislation of Ukraine states that before opening the gateway, it must be completed clearly, but the procedure may not be complete, but it can be thoroughly refined. In order to shorten the lines for reconciliation between friends up to three months, and for couples with minor children, leave them at about six months. It is important for judges to take an individual approach to each case to ensure a smooth, objective and effective review of disputes that respects the rights of all parties.

Radchuk O.P. [2] analyzed the problems of choice of law in transnational court-family marriages have been analyzed. The main respect is given to the importance of statutory law in the sphere of the love contract, the dissolution of the love, and the rights of the child. The role of international conventions, including Gaazka, in the regulation of collision norms is described.

Safonchik O.I. observed the similarities and similarities between the legal regulation of the industry in Ukraine and the EU countries. Particular respect is given to food alimony, child care and custody. It is respected that in EU countries, the interests of children are always a key criterion in judicial decisions, which is often used in Ukraine. The author advocates the improvement of legislation to protect economically weak sides and the creation of minds for the effective promotion of media [3, p. 81].

Dyakovich M.M. The procedure for opening the gate in Ukraine has been christened, through the courts and the administrative route. It has been noted that the complexity of the ship's hatch opening procedures often causes troublesome repairs. The differences in judicial

decisions that arise through the lack of clear rules in legislation are analyzed. The author emphasizes the thorough development of mechanisms for high-level disputes, including the promotion of a unified electronic database for filing court separation certificates, which is also important [4, p. 130].

Gejten E. pays respect to the protection of the rights of friends in the process of dissolving the US gateway. Zokrema, on such methods of breaking up the gateway as separation and breaking up the gateway. It is appreciated that in the rich states of the United States, financial obligations between partners can be changed after actual separation (for example, like funds accumulated after separation) [6].

Another example is Malta. The legislation of Malta regulates marriage regimes and separation processes with an emphasis on fair division of land and protection of the interests of friends. Zokrema, shlyubnye modes provide the ability to collect assets between the separate mine and separate mining modes. The combined mode transfers an equal part of the lane, which is boiled for an hour, to the sluice, while the separate mode deprives the skin of the skin of its actives. In the hour of separation, the court is dominated by food, child care, child support, and family support. Separation does not officially accept the relationship, but it gives the opportunity for friends to live separately and arrange their financial and family obligations. In addition, the Maltese courts are trying to ensure a balance between the interests of both parties, taking into account the protection of children and financial stability. Once the minds of the separation are destroyed, the party may fight for legal protection. Friends can place love or love interests in order to maintain the mine mode and regulate potential disputes. The Maltese approach is aimed at promoting fairness in marriage and family relationships and ensuring clear legal regulation during the crisis in family relationships [7].

Thus, European approaches to legal separation can be formulated as follows:

1) EU member states have the right to separation and legal separation subject to the national legislation of each country. Decisions of courts in one region regarding separation, separation or custody of children are recognized in other member states without the need for additional confirmation.

2) Legal separation allows the girlfriend to settle down their married life without breaking up the relationship and remains a transitional stage before separation, or an alternative for those who do not want to officially separate through special circumstances, religious conversions.

3) As a result of an international relationship, the girlfriend has the right to choose in which country to file for separation. Choose to stay in the place of residence of a friend or community. If the offending parties file an application in different countries, the first filing of documents determines the jurisdiction.

4) The EU Regulation will ensure clarity and communication among trans-national parties regarding separation and custody of children. The main principle is to promote the deepest interests of children.

5) The EU actively supports local mediation to regulate family disputes. This reduces emotional attraction on the part and speeds up the process of achieving home ownership [6].

Summary of Key Findings

1. **Grounds for Termination:** The list of grounds for marriage termination is exhaustive, including death, declaration of death, or divorce through judicial or administrative means. Judicial divorce has two main approaches: joint application or lawsuit. The litigation process is complex, often prolonged by disputes, additional claims, and lengthy reconciliation periods. Optimization proposals include shortening the reconciliation period to three months for childless couples while retaining six months for couples with minors.

2. **Mediation:** Recognized as an effective tool for resolving family disputes, mediation offers confidentiality, reduces dispute resolution time, and lowers emotional strain.

Pretrial agreements on property division, child custody, and alimony can reduce the burden on courts and ensure flexible conflict resolution.

3. **European Practices:** Divorce in EU countries often involves mediation, legal separation, and mandatory pretrial consultations, prioritizing the best interests of the child in all court decisions. Ukraine should incorporate international standards, such as the Hague Convention, for cross-border marriages and disputes [5].

4. **Technological and Legal Gaps:** Deficiencies in regulating the legal status of parties during divorce, particularly regarding economically weaker spouses, and insufficient technological integration slow case reviews and increase costs.

Recommendations for Improvement

1. **Reconciliation Periods:** Tailor reconciliation periods to case circumstances; three months for childless couples and six months for those with minors.

2. **Mediation:** Mandate mediation as the first step in divorce proceedings.

3. **Digitalization:** Introduce digital platforms for filing applications and managing cases to enhance transparency and accessibility.

Conclusions

The process of divorce is a complex legal and social phenomenon that affects the interests of spouses, children, and society as a whole. This study covered the legal mechanisms and forms of protecting spouses' rights, identified key issues, and proposed ways to improve them.

As a result of the conducted research, the following conclusions were made:

1. Grounds for Divorce:

The list of grounds for marriage termination is exhaustive and includes the death of a spouse, declaration of death, or divorce through judicial or administrative means. Judicial divorce proceedings are regulated by Articles 104–109 of the Family Code of Ukraine, which provide for two main approaches: joint application by spouses or a claim filed by one of them. Judicial proceedings are more complex and often delayed due to disagreements between the parties, additional claims, and extended reconciliation periods. It is proposed to optimize the divorce process by reducing the maximum reconciliation period to three months (for couples without children) while keeping six months for couples with minor children.

2. Mediation as a Tool:

Mediation is increasingly recognized as an effective tool for resolving family disputes. Its advantages include maintaining confidentiality, reducing time to resolve disputes, and lowering emotional stress. Pre-trial agreements, particularly regarding property division, child custody, and alimony, help reduce the burden on courts and provide more flexible conflict resolution.

3. European Practices:

Divorce in EU countries is often accompanied by mediation procedures, legal separation, and mandatory pre-trial consultations, which help protect the interests of spouses and children. European practices emphasize the best interests of the child as the primary criterion in all judicial decisions. The necessity to consider international standards, including the Hague Convention, in cross-border marriages and disputes has been highlighted. Notably, Malta and the USA's experience with legal separation allows couples to address financial and family issues without dissolving the marriage, reducing conflicts.

4. Legal Gaps:

Legal gaps have been identified in regulating the status of parties during divorce, especially concerning the protection of economically weaker spouses. There is also an insufficient level of technology implementation in the divorce process, which slows down case handling and increases costs for the parties.

5. Recommendations for Ukraine:

To improve the forms of protecting spouses' rights during divorce, it is necessary to:

- Shorten reconciliation periods and adapt them to the circumstances of each case.
- Mandate mediation as the first stage in divorce cases.
- Introduce digital platforms for filing applications and managing cases to increase transparency and accessibility of the process.

6. Recommendations for Azerbaijan:

Azerbaijan could benefit from adopting practices aimed at modernizing and enhancing the efficiency of its divorce process. Specifically:

- Introduce mandatory mediation as a preliminary step in divorce cases to reduce the emotional and legal burden on spouses and streamline court proceedings.
- Align family law with international conventions, such as the Hague Convention, to address cross-border marriage disputes effectively.
- Implement digital systems for divorce applications and case management to ensure efficiency and accessibility for all parties.

– Focus on the protection of economically vulnerable spouses through detailed legal provisions regarding alimony, property division, and financial support.

– Encourage the integration of child-centered practices in divorce decisions, ensuring that the child's best interests remain paramount.

– Promote public awareness of alternative dispute resolution methods like mediation to foster a culture of dialogue and compromise.

By incorporating these measures, Azerbaijan can establish a more equitable, transparent, and effective system for addressing family disputes, drawing from successful international practices.

General Note. The protection of the rights of spouses and children during divorce in both Ukraine and Azerbaijan should be comprehensive, focusing on fairness, efficiency, and transparency. The implementation of European standards, the popularization of mediation, and the active use of digital technologies can significantly improve the procedure. Legislative changes should prioritize the interests of children and ensure the proper resolution of disputes with minimal stress and maximal equity.

BIBLIOGRAPHY

1. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення 15.12.2024)
2. Радчук О.П. Деякі питання колізійного регулювання шлюбно-сімейних відносин. *Порівняльно-аналітичне право*. № 4. 2016. С. 95–99. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/524280.pdf> (дата звернення 15.12.2024)
3. Сафончик О. І. Правові наслідки припинення шлюбно-сімейних правовідносин за законодавством України та країн Євросоюзу. *Часопис цивілістики: наук.-практ. журн. НУ «Одеська юридична академія»*. Одеса : ПП «Фенікс», 2017. Вип. 24. С. 79–83. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/7db4e063-b940-49e4-8e42-aebff4d87e7f> (дата звернення 15.12.2024)
4. Дякович М.М. Припинення шлюбу внаслідок його розірвання за сімейним правом України. *Часопис Київського університету права*. 2019. Вип. 1. С. 129–131. URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/download/206/191/> (дата звернення 15.12.2024)
5. Divorce and legal separation. Your Europe. 2024. URL: https://europa.eu/youreurope/citizens/family/couple/divorce-separation/indexamp_en.htm (дата звернення 15.12.2024)
6. Gjeltén E. A Guide to Different Types of Separation: Trial, Permanent, and Legal Separation. 2024. Divorce Net. URL: <https://www.divorcenet.com/resources/family/types-separation.htm> (дата звернення 15.12.2024)
7. Matrimonial Regimes and Separation under Maltese law. GTG. 2024. URL: <https://gtg.com.mt/matrimonial-regimes-and-separation-under-maltese-law/> (дата звернення 15.12.2024)

ЗАХИСТ ПРАВ БАТЬКІВ І ДІТЕЙ В СУЧАСНИХ УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

PROTECTION OF PARENTS' AND CHILDREN'S RIGHTS IN THE CONTEMPORARY CONDITIONS OF EUROPEAN INTEGRATION

Голубенко І.І., к.ю.н.,

старший викладач кафедри інтелектуальної власності
та приватного права

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Стаття присвячена аналізу правового регулювання захисту прав батьків і дітей в Україні в умовах євроінтеграції, з урахуванням міжнародних стандартів і практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Розглянуто ключові положення Конституції України, Сімейного кодексу та Закону «Про охорону дитинства», а також міжнародних документів, зокрема Конвенції ООН про права дитини та Хартії Європейського Союзу про основні права. Висвітлено процес імплементації міжнародних стандартів у національне законодавство України та їхнього впливу на правозастосовну практику. У роботі аналізуються принципи захисту дитинства як стратегічного національного пріоритету України. Особливу увагу приділено практиці ЄСПЛ, яка визначає стандарти захисту прав дитини, участі в сімейних відносинах, прав дітей, народжених поза шлюбом, а також принципу «найкращих інтересів дитини». Обґрунтовано важливість дотримання найкращих інтересів дитини під час регулювання сімейних відносин, зокрема у питаннях опіки, усиновлення та визначення місця проживання дитини. Розглянуто права дітей, закріплені у Конвенції ООН, включаючи право на ім'я, громадянство, збереження індивідуальності, сімейне виховання, освіту та захист від будь-яких форм дискримінації. Стаття також аналізує виклики, що виникають у контексті воєнного стану в Україні, таких як забезпечення права дитини на безпечне середовище для розвитку, збереження контактів із обома батьками, а також питання повернення дітей, тимчасово переміщених за кордон. Висновки акцентують на важливості комплексного підходу до захисту прав батьків і дітей. Євроінтеграційний вектор України вимагає адаптації законодавства, впровадження міжнародних стандартів та вдосконалення практики судових рішень у цій сфері. Для забезпечення гармонійного розвитку дитини пропонується активна співпраця держави, громадянського суспільства та міжнародної спільноти. Зроблено акцент на важливості гармонізації українського законодавства з міжнародними стандартами, забезпечення індивідуального підходу до вирішення сімейних спорів і зміцнення співпраці між державою, громадянським суспільством та міжнародними організаціями для повного забезпечення прав батьків і дітей.

Ключові слова: сім'я, батьки, батьківські права, євроінтеграція, інтереси дитини, захист.

The article is dedicated to the analysis of the legal framework governing the protection of parental and children's rights in Ukraine within the context of European integration, taking into account international standards and the jurisprudence of the European Court of Human Rights (ECtHR). It examines the key provisions of the Constitution of Ukraine, the Family Code of Ukraine, and the Law of Ukraine «On Child Protection», along with international legal instruments, including the UN Convention on the Rights of the Child and the Charter of Fundamental Rights of the European Union. The process of incorporating international standards into the national legal system of Ukraine and their influence on judicial and administrative practices is comprehensively analyzed. The study explores the principles of childhood protection as a strategic national priority in Ukraine. Particular attention is given to the jurisprudence of the ECtHR, which defines standards for safeguarding children's rights, their participation in family relations, the rights of children born out of wedlock, and the application of the «best interests of the child» principle. The article substantiates the importance of adhering to the principle of the child's best interests when regulating family relations, specifically in matters concerning custody, adoption, and the determination of the child's place of residence. The article further evaluates the scope of children's rights as enshrined in the UN Convention on the Rights of the Child, including the right to a name, nationality, preservation of identity, family upbringing, education, and protection from all forms of discrimination. Special attention is given to the challenges arising under martial law conditions in Ukraine, such as safeguarding the child's right to a safe environment conducive to development, maintaining regular contact with both parents, and addressing the issues related to the return of children who have been temporarily displaced abroad. The conclusions underline the necessity of adopting a holistic approach to the protection of parental and children's rights. Ukraine's European integration trajectory necessitates the adaptation of domestic legislation, the implementation of international standards, and the enhancement of judicial practices in this domain. To ensure the child's harmonious development, the article advocates for active cooperation between the state, civil society, and the international community. Emphasis is placed on the harmonization of Ukrainian legislation with international standards, the application of individualized approaches in resolving family disputes, and the reinforcement of collaboration among state authorities, non-governmental organizations, and international institutions to ensure comprehensive protection of the rights of parents and children.

Key words: family, parents parental rights, European integration, best interests of the child, protection.

Частиною третьою статті 51 Конституції України визначено, що сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою [1]. За змістом положень частин сьомої, восьмої статті 7 СК України дитина має бути забезпечена можливістю здійснення її прав, установлених Конституцією України, Конвенцією про права дитини, іншими міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Регулювання сімейних відносин має здійснюватися з максимально можливим урахуванням інтересів дитини. Згідно зі статтею 12 Закону України «Про охорону дитинства» на кожного з батьків покладається однакова відповідальність за виховання, навчання і розвиток дитини [2].

Відповідно до ст. 6 СК України правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття. У Законі України «Про охорону дитинства» зазначено, що охорона дитинства в Україні є стратегічним загальнонаціональним пріоритетом, що «має важливе значення для забезпечення

національної безпеки України, ефективності внутрішньої політики держави, і з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист, всебічний розвиток та виховання в сімейному оточенні» [2].

Особистим немайновим правам і обов'язкам батьків та дітей приділяється Глава 13 Сімейного Кодексу України (далі – СК України) [3]. Батьки та діти мають взаємні особисті немайнові та майнові права та обов'язки. Згідно із статтею 121 СК України, права та обов'язки матері, батька та дитини ґрунтуються на тому, що дитина походить від них, що підтверджено державним органом реєстрації актів цивільного стану. Відповідно, юридичною основою відносин між батьками та дітьми є кровне походження дитини від конкретних осіб (матері та батька), яке підтверджене державним органом реєстрації актів цивільного стану у встановленому законодавством порядку. Наявність фактичного складу, утвореного об'єднанням двох юридичних фактів –

події (народження дитини) та дії (реєстрації народження органом реєстрації актів цивільного стану), є підставою виникнення правовідносин між дітьми та їх батьками.

Вивчаючи правову природу батьківства, можна виділити наступний ряд узагальнень: 1) права та обов'язки матері та батька існують паралельно між собою об'єднуючись однією суттю – «батьківські права»; 2) батьківські права охоплюють весь комплекс майнових та немайнових прав, які належать конкретній людині (матері або батькові), засновані на походженні дитини від цієї особи, що засвідчено органами державної реєстрації актів цивільного стану; 3) батьківські права мають абсолютний характер захисту; 4) батьківські права не можуть бути правонаступництвом, лише це стосується прав на майно батьків та дитини [4; с. 76].

Вітчизняне законодавство та судова практика в питаннях регулювання відносин батьків та дітей тісно пов'язані з нормами міжнародного права. На сьогодні Україною ратифікований ряд міжнародних договорів та угод, які в подальшому були імplementовані в національне законодавство. Відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [5] суди загальної юрисдикції та Конституційний Суд України застосовують при розгляді справ Конвенцію про захист прав та основоположних свобод та практику Європейського суду з прав людини. Рішення цього суду відповідно до ст. 2 цього ж Закону є обов'язковими і як свідчить правова доктрина є повноцінним джерелом права, в тому числі сімейного права.

Конвенція про права дитини виступає основоположним міжнародним документом який визначає основні стандарти у сфері захисту прав дитини. У положеннях закріплено: 1) право на ім'я і набуття громадянства, а також, наскільки це можливо, право знати своїх батьків і право на їх піклування; 2) право дитини на збереження індивідуальності, включаючи громадянство, ім'я та сімейні зв'язки, як передбачається законом, не допускаючи протизаконного втручання (ст. 8); 3) право не розлучатись з батьками всупереч їх бажанню, за винятком випадків, коли компетентні органи згідно з судовим рішенням, визначають відповідно до застосовуваного закону і процедур, що таке розлучення необхідне в якнайкращих інтересах дитини (ст. 9); 4) право вільно висловлювати свої думки та шукати інформацію (ст. 12–13); 5) право на свободу думки, совісті та релігії (ст. 15); 6) право на захист закону від втручання або посягання в здійснення її права на особисте й сімейне життя, недоторканність житла, таємниці кореспонденції або незаконного посягання на її честь і гідність (ст. 16); 7) право на доступ до інформації і матеріалів із різних національних і міжнародних джерел, особливо до таких інформації і матеріалів, які спрямовані на сприяння соціальному, духовному і моральному благополуччю, а також здоров'ю фізичному і психічному розвитку дитини (ст. 17); 8) право на особливий захист і допомогу держави дитини, яка позбавлена сімейного оточення або яка в її власних якнайкращих інтересах не може залишатися в такому оточенні (ст. 20); 9) право дитини на користування найбільш досконалими послугами системи охорони здоров'я та засобами лікування хвороб (ст. 24); 10) право користуватися благами соціального забезпечення (ст. 26); 11) право кожної дитини на рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального і соціального розвитку дитини (ст. 27); 12) право на освіту (ст. 28); 13) право дитини на відпочинок і дозвілля, право брати участь в іграх і розважальних заходах, що відповідають її віку, та вільно брати участь у культурному житті та займатися мистецтвом (ст. 31) [6].

Крім цього, наслідком ратифікації Конвенції ООН про права дитини, Україна взяла на себе низку зобов'язань стосовно: 1) життя заходів для боротьби з незаконним переміщенням і поверненням дітей із-за кордону (ст. 11);

2) захисту дитини від усіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень (ст. 34); 3) вжиття заходів щодо відвернення викрадень дітей, торгівлі дітьми чи їх контрабанди в будь-яких цілях і в будь-якій формі (ст. 35); 4) забезпечення того, щоб жодна дитина не піддавалась катуванням та іншим жорстоким, нелюдським або таким, що принижують гідність, видам поведінки чи покарання, не була позбавлена волі незаконним або свавільним чином, отримала право на негайний доступ до правової та іншої відповідної допомоги, а також на гуманне ставлення до кожної позбавленої волі дитини і повагу до гідності її особи з урахуванням потреб осіб її віку (ст. 37).

Хартія Європейського союзу про основні права 2000 року [7]. Документ закріплює головні політичні, соціальні та економічні права громадян ЄС. Хартія є первинним джерелом права ЄС (primary EU law source) на рівні з договором про заснування Європейських Співтовариств та Європейського Союзу та додатками до нього. Стаття 24 містить наступні основоположні права дитини: діти мають право на такий захист та турботу, які необхідні для їхнього благополуччя. Вони можуть вільно висловлювати свої думки. Такі думки беруться до уваги у тих питаннях, які стосуються дітей в залежності від їхнього віку та зрілості. У всіх діях стосовно дітей як з боку державних органів, так і з боку приватних закладів, найкращі інтереси дитини мають розглядатися як пріоритетні. Кожна дитина має право підтримувати на регулярній основі особисті стосунки та прямий контакт з обома її батьками, якщо тільки це не суперечить її інтересам. Ця стаття ґрунтується на Нью-Йоркській конвенції про права дитини (Конвенція ООН про права дитини), підписаній 20 листопада 1989 року та ратифікованій усіма державами-членами, зокрема на її статтях 3, 9, 12 і 13. Параграф 3 враховує той факт, що в рамках створення зони свободи, безпеки та правосуддя законодавство Союзу щодо цивільних справ має транскордонні наслідки, для яких стаття 81 Договору про функціонування Європейський Союз надає повноваження, які можуть включати, зокрема, права на відвідування, які гарантують, що діти можуть підтримувати на регулярній основі особистий і прямий контакт з обома своїми батьками.

В контексті дослідження доцільно розглянути судову практику ЄСПЛ за окресленими напрямками проблем: захист прав дитини та питання її участі у сімейних відносинах (опіка, усиновлення); права дітей та батьків після розлучення; практика щодо визначення місця проживання братів і сестер при розлученні батьків; права батьків і дітей народжених поза шлюбом; відносини без спільного проживання; критерій найкращих інтересів дитини при вирішенні спорів; права усиновлених дітей та їх прийомних батьків.

Права дитини та питання її участі у сімейних відносинах (опіка, усиновлення). Згідно з усталеною практикою ЄСПЛ, дитина, народжена в шлюбі, *ipso iure* є частиною цього зв'язку. Наприклад, у справі *Berrehab v. Netherlands* Суд зазначив: «Суд ... не вважає спільне проживання обов'язковою умовою для існування сімейного життя між батьками та неповнолітніми дітьми. ... Виходячи з концепції сім'ї, на якій базується стаття 8, дитина, народжена в такому союзі, *ipso iure* є частиною цього зв'язку; отже, з моменту народження дитини та лише через сам факт її народження між нею та її батьками існує зв'язок, який становить «сімейне життя», навіть якщо батьки більше не живуть разом». Таким чином, навіть у разі розлучення батьків сімейний зв'язок з дитиною зберігається і вважається захищеним правом, передбаченим статтею 8 Європейської конвенції з прав людини. Дані правові висновки знаходимо у справах *Berrehab* проти Нідерландів, рішення ЄСПЛ від 1988 р., вищезазначена примітка 101, пункт 21, а також у інших рішеннях, включаючи: *Ahmut* проти Нідерландів, заява № 73/1995/579/665, ЄСПЛ, від 28 листопада 1996 р., пункт 30; *Gül* проти Швейцарії, рішення ЄСПЛ,

1996 р., вищезазначена примітка 69, пункт 32; Al-Nashif та інші проти Болгарії, заява № 50963/99, від ЄСПЛ 20 червня 2002 р. [8].

Ця позиція була підтверджена і у випадках, коли батьки розлучаються чи розходяться. Наприклад, ЄСПЛ визнав, що батько, який виховував свою доньку разом із матір'ю та продовжував брати участь у її вихованні після розлучення, зберігає зв'язок, який є частиною сімейного життя.

Також аналогічний погляд застосовується до сіблінгів (братів і сестер) у ситуаціях, коли батьки розлучаються чи припиняють спільне проживання. Таким чином, зв'язки між дітьми однієї родини визнаються важливою складовою сімейного життя, що заслуговує на захист відповідно до статті 8 Європейської конвенції з прав людини. Відображення вищезазначеного підходу знаходимо в рішеннях по справах M.P.E.V. та інші проти Швейцарії, ЄСПЛ, 2014 року та справі Mustafa and Armağan Akın проти Туреччини, заява № 4694/03, ЄСПЛ від 6 квітня 2010 року [9].

Стосовно дітей народжених поза шлюбом ЄСПЛ визнає: «Стаття 8 (ст. 8) не проводить різниці між «законною» і «незаконною» сім'єю. Така відмінність не узгоджується зі словом «кожен», і це підтверджується статтею 14, яка забороняє дискримінацію за ознакою «народження» при користуванні правами та свободами, закріпленими Конвенцією». Marckx проти Бельгії, ЄСПЛ, 1979 р. [10], справа щодо незаміжньої матері та її позашлюбної дочки); A.W. Khan проти Сполученого Королівства, заява № 47486/06, ЄСПЛ, 12 січня 2010 р., пункти 34–35 (щодо батька з Пакистану, якому загрожувала депортація, і який мав дочку від громадянки Великобританії, не міг проживати зі своєю партнеркою та дочкою, але мав щоденний контакт із ними, хоча до депортації жив із матір'ю та братами) [11].

Так само, як і у випадку дітей, народжених у шлюбі, Суд постановив, що «коли сторони проживають разом поза шлюбом», «дитина, народжена в таких відносинах, ipso jure є частиною цієї «сім'ї» з моменту її народження та через сам факт цього народження». Справи ЄСПЛ Schalk and Kopf проти Австрії, Elsholz проти Німеччини, заява № 25735/94, Велика палата ЄСПЛ, 13 липня 2001 р., п. 43; Keegan проти Ірландії, ЄСПЛ, 1994 р., п. 44; та Johnston та інші проти Ірландії, заява № 9697/82, ЄСПЛ, від 18 грудня 1986 р. [12].

Відносини без спільного проживання. В усталеній практиці ЄСПЛ зазначається: «У разі відсутності спільного проживання інші фактори можуть засвідчувати, що відносини мають достатню сталість для створення де-факто сімейних зв'язків. ... До таких факторів належать характер і тривалість відносин між батьками, зокрема, чи планували вони народження дитини; чи визнає батько дитину після її народження; внесок у догляд за дитиною та її виховання; а також якість і регулярність контактів». Справа Onur проти Сполученого Королівства, заява № 27319/07, ЄСПЛ, 17 лютого 2009 р. Таким чином, права дитини, народженої поза шлюбом, і захист її сімейних зв'язків оцінюються за фактичними обставинами, без дискримінації на підставі її походження [13].

Щодо питання найкращих інтересів дитини. Принцип найкращого забезпечення інтересів дитини виступає одним з чотирьох основних керівних принципів прав дитини (право на недискримінацію; найкращі інтереси; право на існування, життя та розвиток; право висловлювати свою думку та на її врахування). Наприклад, рішення ЄСПЛ у справі «Strand Lobben and Others v. Norway» (N 37283/13) від 10.09.2019, де зазначалося: «3. У випадках, коли відповідні інтереси дитини суперечать інтересам батьків, стаття 8 Конвенції вимагає, щоб органи влади держав-відповідачів встановлювали справедливий баланс цих інтересів і при встановленні балансу особливе значення надавалося найкращим інтересам дитини, які в залежності від свого характеру та важливості можуть переважати інтереси батьків. 4. Як правило, найкращі

інтереси дитини вимагають, з одного боку, щоб зв'язки дитини з її сім'єю підтримувалися, за винятком випадків, коли сім'я виявилася особливо непридатною для життя та розвитку дитини, оскільки порушення сімейних зв'язків означає від'єднання дитини від її коріння. З цього слідує, що сімейні зв'язки можуть бути розірвані лише за край вияткових обставин і що має бути зроблено все для збереження особистих відносин та «відновлення» сім'ї [14].

У рішенні Європейського суду з прав людини від 11 липня 2017 року у справі «М. С. проти України», заява № 2091/13, суд зауважив, що при визначенні найкращих інтересів дитини у кожній конкретній справі необхідно враховувати два аспекти: по-перше, інтересам дитини найкраще відповідає збереження її зв'язків із сім'єю, крім випадків, коли сім'я є особливо непридатною або неблагополучною; по-друге, у найкращих інтересах дитини є забезпечення її розвитку у безпечному, спокійному та стійкому середовищі, що не є неблагонадійним (§ 76) [15]. Між інтересами дитини та інтересами батьків повинна існувати справедлива рівновага і, дотримуючись такої рівноваги, особлива увага має бути до найважливіших інтересів дитини, які за своєю природою та важливістю мають переважати над інтересами батьків. Зокрема, стаття 8 Конвенції не надає батькам права вживати заходів, які можуть зашкодити здоров'ю чи розвитку дитини.

Що стосується усиновлених дітей та їх прийомних батьків, то ЄСПЛ визнав що законне і справжнє усиновлення може становити «сімейне життя», навіть за відсутності спільного проживання чи будь-якого іншого реального зв'язку усиновленої дитини з прийомними батьками. Дані висновки можна знайти у справі Pini and Others проти Румунії, ЄСПЛ, 2004 р., пункти 143–148. Також дане формулювання була повторено у справі Torčić-Rosenberg проти Хорватії, заява № 19391/11, ЄСПЛ, 14 листопада 2013 р. [16].

Окреслюючи виклики і проблеми які додалися в Україні в сфері відносин батьків і дітей необхідно врахувати військовий стан. Актуальними стали питання додержання права дітей на безпечне освітнє середовище в умовах воєнного стану; забезпечення права дітей на охорону здоров'я; забезпечення права дитини на виховання та безперешкодне спілкування з обома батьками; дотримання прав дітей, які через збройний конфлікт були змушені вийти за межі України (діти без супроводу). Перелік викликів є доволі широким і може стати предметом подальших наукових досліджень.

Аналізуючи питання позбавлення можливості брати участь у вихованні батька під час тимчасового проживання дітей з матір'ю за кордоном необхідно відмітити, що міжнародні та національні норми не містять положень, які б наділяли будь-кого з батьків пріоритетним правом на проживання з дитиною. Згідно з частиною першою статті 141 СК України мати, батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою. Відповідно до частин першої, другої статті 161 СК України, якщо мати та батько, які проживають окремо, не дійшли згоди щодо того, з ким із них буде проживати малолітня дитина, спір між ними може вирішуватися органом опіки та піклування або судом. Під час вирішення спору щодо місця проживання малолітньої дитини беруться до уваги ставлення батьків до виконання своїх батьківських обов'язків, особиста прихильність дитини до кожного з них, вік дитини, стан її здоров'я та інші обставини, що мають істотне значення.

Заслуговує на увагу Постанова КЦС ВС від 04.12.2024 № 296/1743/23 (61-9849св24). Справа стосується прав батька, який проживає на території України, є особою призовного віку та не може вийти за межі території України для побачень з донькою яка проживає з матір'ю в Польщі. Колегія суддів зауважує, що тимчасовий виїзд дитини за кордон не може обмежувати право батька на спілкування з дитиною, яке повинно реалізову-

ватися задля підтримання родинних відносин та емоційного контакту малолітньої дитини з її батьком. Верховний Суд погодився з висновками апеляційного суду про те, що право позивача підлягає захисту шляхом встановлення побачення з дочкою один раз на місяць за місцем перебування батька на території України, враховуючи, що позивач погоджується взяти на себе оплату витрат матері дитини на дорогу в обох напрямках, за погодженням батьками часу, місця та періоду побачення, а також належить встановлення спільний відпочинок дитини з батьком упродовж двох тижнів у літній період за попередньою домовленістю між батьками, враховуючи вік дитини. Обмеження таких контактів буде перешкоджати гармонійному розвитку дівчинки, яка має відчувати любов обох батьків незалежно від того, що вони розлучилися. При цьому, матеріали справи не містять доказів, що дитина за станом здоров'я, віком, психологічним станом, або враховуючи її зайнятість (навчання) у м. Гданськ, не може раз у місяць зустрічатися з батьком на території України або проводити спільний відпочинок упродовж двох тижнів у літній період за попередньою домовленістю між батьками [17].

Інша судовою практика яка склалась за останні декілька років в умовах воєнного стану теж не відходить від наміру забезпечити рівність для батька та матері в аспекті спілкування та виховання дітей, але з урахуванням ситуації яка склалась в кожному конкретному випадку. Так суди, у своїх рішеннях забезпечують можливість спілкування шляхом відео зв'язку чи іншими засобами, якими можна зв'язатися з дитиною. Так, Зарічний районний суд міста Суми ухвалив рішення від 14 грудня 2023 року у цивільній справі № 591/5906/23 [18], врахувавши інтереси відповідача, позивача й їх спільної дитини та задовольнив позов про визначення способу участі батька, який проживає окремо від сина, у його вихованні. При цьому було враховано, що відповідачка разом з дитиною перебуває поза межами України, а позивач не має можливості виїжджати

за кордон. Тому на час, коли дитина перебуває за кордоном, доцільно встановити спілкування батька та дитини у формі телефонного або інтернет-спілкування.

Цікавим питанням є повернення дітей в Україну. Однак з аналізу дослідження Української Гельсінської спілки справ людини та огляду практики за 2022–2023 роки. За даними Мініюстану станом на 30 вересня 2023 року, відомо щонайменше про дев'ять випадків фактичного повернення дитини в Україну після 24 лютого 2022 року, з яких п'ять випадків добровільного повернення дитини в Україну, та чотири випадки – за рішенням іноземного суду. Зокрема: 04 жовтня 2022 року польський суд виніс рішення про повернення дитини в Україну і в залі суду дитину було передано заявниці. 12 липня 2022 року шведський суд виніс рішення про повернення дитини з Швеції до України. Водночас у сімох справах суди Сполученого Королівства Великобританії та Північної Ірландії, Грузії, Польщі та Туреччини відмовили у поверненні дитини в Україну з різних підстав, в тому числі через військову агресію Росії проти України та потенційного завдання дитині психологічної шкоди у зв'язку з цим [19].

Висновки. На підставі аналізу міжнародних стандартів, практики ЄСПЛ та національного законодавства та судової практики можна дійти висновку, що не дивлячись на встановлені гарантії та норми, кожен окремий випадок щодо захисту та реалізації прав батьків та дітей потребує індивідуального підходу та ґрунтового дослідження всіх обставин. Аналіз сучасної судової практики в Україні свідчить про прагнення забезпечити рівність прав батьків у вихованні дитини навіть за складних обставин війни, використовуючи як традиційні форми контакту, так і засоби дистанційного зв'язку. Євроінтеграція відкриває перед Україною нові можливості для захисту прав батьків і дітей, проте вимагає змін у законодавстві, економіці та суспільстві. Ефективність цих змін залежить від співпраці держави, громадянського суспільства та міжнародної спільноти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон України від *Відомості Верховної Ради України* (БВР), 1996, № 30, ст. 141). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/> (дата звернення: 19.01.2025)
2. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення: 19.01.2025)
3. Сімейний кодекс України: закон України від 10.01.2002 № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21–22. Ст. 180. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 19.01.2025)
4. Красицька Л.В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей : монографія. Київ : Видавництво Ліра – Київ. 2014. 628 с.
5. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. №30. Ст. 260. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> (дата звернення: 19.01.2025)
6. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 19.01.2025)
7. Хартія Європейського союзу про основні права від 7 грудня 2000 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU00303>(дата звернення: 19.01.2025)
8. *Berrehab v. The Netherlands*, ECtHR, 1988, above fn. 101, para. 21, and many other authorities including *Ahmut v. The Netherlands*, Application no. 73/1995/579/665, ECtHR, 28 November 1996. URL: <http://www.refworld.org/docid/3ae6b69014.html> (дата звернення: 19.01.2025)
9. *M.P.E.V. and Others v. Switzerland*, ECtHR, 2014, above fn. 102, para. 57. 124 *Mustafa and Armağan Akin v. Turkey*, Application no. 4694/03, ECtHR, 6 April 2010. URL: <http://www.refworld.org/docid/5852aa214.html> (дата звернення: 19.01.2025)
10. *Marckx v. Belgium*, ECtHR, 1979, above fn. 68, para. 45 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22%3A%22001-57534%22%7D> (дата звернення: 19.01.2025)
11. *A.W. Khan v. United Kingdom*, Application no. 47486/06, ECtHR, 12 January 2010. URL: <http://www.refworld.org/docid/4b4f05c02.html> (дата звернення: 19.01.2025)
12. *Schalk and Kopf v. Austria*, ECtHR, above fn. 115, referring at para. 91 to *Elsholz v. Germany* Application no. 25735/94, ECtHR Grand Chamber, 13 July 2001. URL: <http://www.refworld.org/cases/ECHR/58a72da64.html> (дата звернення: 19.01.2025)
13. *Onur v. United Kingdom*, Application no. 27319/07, ECtHR, 17 February 2009. URL: <http://www.refworld.org/docid/49b153742.html> (дата звернення: 19.01.2025)
14. Рішення ЄСПЛ у справі «Strand Lobben and Others v. Norway» (N 37283/13) від 10.09.2019 URL : STRAND LOBBEN AND OTHERS v. NORWAY (coe.int) (дата звернення 22.03.2024)
15. Рішення ЄСПЛ у справі «М.С. проти України» (заява № 2091/13) від 11.07.2017 URL: <https://www.familylawstudies.org.ua/uk/espl/209113ua/> (дата звернення: 19.01.2025)
16. *Pini and Others v. Romania*, ECtHR, 2004, above fn. 113, paras. 143-148. This language was reiterated in *Topčić-Rosenberg v. Croatia*, Application no. 19391/11, ECtHR, 14 November 2013. URL: <http://www.refworld.org/docid/5852bb034.html> (дата звернення: 19.01.2025)
17. Постанова КЦС ВС від 04.12.2024 № 296/1743/23 (61-9849cb24) URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/123719417> (дата звернення: 19.01.2025)
18. Рішення Зарічного районного суду міста Суми від 14 грудня 2023 року у цивільній справі № 591/5906/23 URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/115650591/> (дата звернення: 19.01.2025)
19. Міжнародне викрадення дитини одним з батьків в умовах війни: як возз'єднатися з власною дитиною? Українська Гельсінська спілка з прав людини. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/mizhnarodne-vykradennia-dytyny-odnym-z-batktiv-v-umovakh-viyny-iak-vozziednatysia-z-vlasnoi-dytynoi/> (дата звернення: 19.01.2025)

СУТНІСТЬ ТА МІСЦЕ ОХОРОННИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН У МЕЖАХ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ЗВ'ЯЗКІВ

ESSENCE AND PLACE OF PROTECTIVE CIVIL LEGAL RELATIONS WITHIN CIVIL RELATIONS

Жорнокуй Ю.М., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри цивільного права та процесу
Харківський національний університет внутрішніх справ

У статті проведено аналіз сучасного стану вчень про сутність та місце охоронного цивільного правовідношення в межах цивільно-правових зв'язків. Обґрунтовано, що про такий правовий зв'язок варто говорити як про наслідок протиправної поведінки учасників регулятивних відносин у цій сфері, вони можуть спрямовуватися на притягнення до юридичної відповідальності правопорушника або на поновлення порушених прав, на охорону суб'єктивних прав тощо. Зазначено на існуванні двох моделей співвідношення регулятивного і охоронного правовідношення – коли перше: 1) не припиняється в результаті порушення права, вказані правові зв'язки розвиваються одночасно, але автономно (незалежно між собою) та 2) в результаті порушення права, припиняє своє існування і виникає охоронний правовий зв'язок, який не може бути частиною (особливим станом, стадією) регулятивного правовідношення.

Обстоюється думка, що підставою виникнення охоронного цивільного правовідношення є порушення суб'єктивного цивільного права (протиправна поведінка). Підставою виникнення деяких видів охоронних правовідносин може бути складний юридичний склад, загроза порушення права, зловживання правом або порушення охоронюваного законом інтересу. Сутність порушеного права, характер і наслідки його порушення обумовлюють виникнення охоронного правовідношення певного виду.

Стверджується, що охоронне суб'єктивне цивільне право (право на захист) має розглядатися як установлена нормою цивільного права суб'єктивно визначена можливість певної поведінки учасника охоронного цивільного правовідношення, надана йому з метою захисту порушених (невизнаних, оспорюваних) регулятивних суб'єктивних цивільних прав та/або охоронюваних законом інтересів, що має прояв у вимозі в спонукальному порядку усунення перешкод у здійсненні регулятивного суб'єктивного права або відновленні його в попередньому стані.

Ключові слова: цивільні відносини, регулятивні відносини, охоронні відносини, суб'єктивне право, обов'язок, охорона прав, захист прав, рішення суду, судово практика, судовий захист.

The author of the article has conducted the analysis of the current state of the doctrines on the essence and place of protective civil legal relations within civil relations. It has been substantiated that such a legal relation should be considered as a consequence of the unlawful behavior of the participants in regulatory relations in this area; they can be aimed at bringing the offender to legal liability or at restoring violated rights, protecting equitable rights, etc. It has been noted that there are two models of the relationship between regulatory and protective legal relations – when the first one: 1) is not terminated as a result of the right's violation, the specified legal relations are being developed simultaneously, but autonomously (independently of each other) and 2) as a result of the right's violation, it ceases the existence and a protective legal relation arises, which cannot be a part (a special state, stage) of a regulatory legal relation.

We support the opinion that the violation of an equitable civil right (unlawful behavior) is the basis for the emergence of a protective civil legal relation. The basis for the emergence of some types of protective legal relations may be a complex legal structure, threat to the right's violation, abuse of right or violation of an interest protected by law. The essence of the violated right, the nature and consequences of its violation determine the emergence of a protective legal relation of a certain type.

It has been argued that the protective equitable civil right (right to protection) should be considered as a subjectively defined possibility of certain behavior of a participant in a protective civil legal relation established by a civil law norm and granted to a participant in order to protect violated (unrecognized, disputed) regulatory equitable civil rights and / or interests protected by law, which is manifested in the requirement in an incentive manner to eliminate obstacles for exercising the regulatory equitable right or its restoration to its previous state.

Key words: civil relations, regulatory relations, protective relations, equitable right, obligation, protection of rights, defense of rights, court decision, caselaw, judicial protection.

Постановка проблеми. Традиційне в науці цивільного права вчення про правовідносини ґрунтується на тому, що: а) юридична норма є тричленною; б) у результаті порушення суб'єктивного права, виникає можливість його захисту; в) будь-яке суб'єктивне право має якість примусового виконання. Проте, чисельні факти в руслі такого підходу не можуть бути пояснені. З «тупика» виводить концепція про поділ цивільних відносин на регулятивні та охоронні¹, за якою обґрунтовується самостій-

ність їх існування, і, як наслідок, доводиться доцільність регулятивних та охоронних прав (безпосередньо права на захист)².

Проведення ідеї регулятивних і охоронних суб'єктивних цивільних прав дозволяє конкретизувати рух цивільного правовідношення. Істина цього руху полягає у тому, що в результаті специфічного юридичного факту (правопорушення, оспорювання) виникає нове охоронне суб'єктивне право, яке постає «рефлексом» щодо охорони (захисту) «старого» регулятивного права, яке може як припинитися, так і продовжити своє існування. Отже, постає питання співвідношення регулятивного та охоронного правовідношення та правової кваліфікації права на захист, як складової частини змісту останнього.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням сутності та специфіки охоронних цивільних правовідносин займалися І. В. Жилінкова, І. В. Спасибо-Фатєєва,

¹ Хоча О. І. Харитоновою пропонується тріада існування цивільних відносин, з їх поділом на регулятивні, організаційні та охоронні [1, с. 115]. Підтримує думку про самостійне існування організаційних відносин й І. В. Спасибо-Фатєєва, вказуючи, що «немає сумніву у тому, що організаційні відносини існують як самостійний вид відносин, які відповідають критеріям, встановленим у ст. 1 ЦК України. ... неодмінно виникає потреба у з'ясуванні їх правової природи. Очевидно, що всі вони є цивільними, хоча б тому, що їх регулювання міститься в ЦК та іншому цивільному законодавстві. А якщо так, то постає питання про можливість їх беззастереженого віднесення до майнових або особистих немайнових правовідносин всупереч їх специфіці» [2, с. 17]. Однак, при цьому, вчена звертає увагу й на те, що «з приводу правової природи організаційних правовідносин склалися три точки зору щодо бачення як: 1) прояву, рефлексу, іншого боку майнових відносин; 2) окремого виду правовідносин, що можуть бути як суто організаційними, з організаційним елементом на першому плані, так і такими, що слугують основним майновим відносинам. Причому останні мають функцію впорядкування майнових відносин; 3) таких, що не мають цивілістичної природи, а є адміністративними відносинами» [3, с. 865–866].

² Підтримуючи поділ цивільних правовідносин на регулятивні та охоронні І. В. Жилінкова зазначала, що «охоронні правовідносини виникають лише внаслідок вчинення цивільного правопорушення. ... Правовідношення, яке при цьому виникає, передусім спрямоване на охорону прав потерпілої сторони. Отже, сутність правовідносин такого роду полягає в охороні прав потерпілої особи» [4, с. 106–107].

Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova, В. Л. Яроцький та ін. Їх дослідження здебільшого обмежувалися вивченням питань протиставлення регулятивних та охоронних правових зв'язків в межах цивільного права. При цьому до уваги не бралися питання наповнення змісту вказаних правовідносин і вивчення права на захист суб'єктивних цивільних прав як самостійного права.

Метою статті є з'ясування сутності та місця охоронних цивільних правовідносин у межах цивільно-правових зв'язків.

Основний матеріал дослідження. Регулятивні цивільні правовідносини варто розуміти як правовий зв'язок між їх учасниками, що визнається нормами цивільного права і призначений забезпечити здійснення ними прав та виконання обов'язків. Натомість охоронні цивільні правовідносини є тією групою правових зв'язків, яка забезпечує нормальне функціонування регулятивних правовідносин у цій галузі³. Не позбавлене своєї актуальності та активно обговорюється питання про самостійність т.зв. захисних правовідносин, зміст яких становить право на захист, або існування відповідних правових зв'язків в рамках охоронних правовідносин.

Зважимо, що не всі правові зв'язки вимагають детального нормативного врегулювання. Так, узагальнюючи судову практику, безпосередньо, практику ЄСПЛ⁴ застерігає, що «суд не вважає, що кожна передбачувана загроза для права зобов'язує державні органи вживати конкретні заходи, спрямовані на запобігання їй» [7, с. 96]. Це насамперед є характерним для приватноправових відносин, які характеризуються через самостійність їх учасників. При цьому, зауважено, що «досить чисельна, порівняно з публічно-правовими відносинами, частина заходів з попередження порушення прав особи може бути здійснена нею самою способами самозахисту з урахуванням розумних та законних меж, а також за допомогою взаємодії з іншими суб'єктами, які не є юрисдикційними органами, зокрема й на договірних засадах» [8, с. 155].

Охоронні правовідносини виникають в результаті порушення суб'єктивних прав та/або охоронюваних законом інтересів (за винного їх порушення деліктоздатним суб'єктом), що є додатковим доказом дискусійності питання про поділ самих норм права на регулятивні і охоронні. Підставою виникнення таких правовідносин є протиправна поведінка, що полягає у порушенні суб'єктивного права. Така поведінка спрямована на суб'єктивне цивільне право, яке порушується в результаті вчинення протиправної дії. Це свідчить про доцільність і обґрунтованість виділення із всіх правовідносин саме охоронних, які є важливими для забезпечення всієї системи юридичних норм і суб'єктивних прав (мова йде про охорону прав).

В юридичній літературі зазначено, що «правове відношення, яке виникає з факту правопорушення, реалізується у напрямку виникнення можливості зазначення винною особою обтяжень організаційного, особистого чи матеріального характеру та у напрямку виникнення можливості застосування примусу для здійснення обов'язку. При цьому можливість виникнення додаткових обтяжень виникає не завжди, а застосування примусу є обов'язковим елементом. ... Ознакою охоронного правовідношення є й своєрідність нормативно-правової бази, з якою пов'язані виникнення, розвиток та припинення цього правового відношення» [9, с. 494].

Відомо, що питання про охорону (захист) цивільних прав завжди розглядається сукупно з проблемою змісту

суб'єктивного права. Останнє саме по собі породило значну кількість досліджень та численні теорії, а похідне від нього поняття «право на захист» стало не менш дискусійним. При цьому, коли застосовується категорія «право на захист», то, як правило, до уваги беруть суб'єктивне право особи вимагати від уповноважених органів примусового застосування засобів реагування до порушників його суб'єктивних прав та/або законних інтересів, у тому числі через прийняття рішення судом (судовий захист). У зв'язку з цим, варто погодитися з твердженням, що «найголовнішою особливістю будь-якого охоронного правового відношення (у тому числі й цивільного) є можливість примусового правового забезпечення певної поведінки зобов'язаної особи» [10, с. 56].

Однак, для запуску механізму захисту цивільних прав не завжди вимагається наявність складу правопорушення, достатнім є лише факт заподіяння шкоди або достатність підстав для твердження, що таку шкоду може бути завдано. Так, на думку В. Л. Яроцького «в охоронних правовідносинах особа може забезпечити свій інтерес поза волею іншої особи і проти неї, застосовуючи до такої особи заходи примусу» [11, с. 226]. «Власне, можливість застосування заходів державного примусу і є однією з кваліфікуючих ознак охоронних правовідносин» [8, с. 153]. Отже, заходи примусу в цивільному праві (заходи захисту, відповідальності, оперативного впливу і самозахисту) реалізуються виключно в межах охоронних правовідносин. Цивільно-правовий примус є одним із способів виконання охоронного зобов'язання. Отже, такий примус знаходиться в нерозривному зв'язку з охоронним правовідношенням, яке не може розвиватися без заходів примусу (якщо право не відновлюється в добровільній формі), рівно як останні не можуть бути застосовані поза охоронним правовідношенням, оскільки саме охоронний зв'язок є формою, що забезпечує реалізацію заходів правового впливу.

Вважаючи право на захист регулятивного суб'єктивного права та/або інтересу елементом змісту цивільних відносин, варто окреслити загально-цивілістичну наукову дискусію щодо співвідношення понять «суб'єктивне цивільне право» та «право на захист». Така проблематика полягає в тому, що одні фахівці вважають право на захист правомочністю суб'єктивного права, інші розглядають його як цілком самостійне право [12, с. 251–252].

Прихильники першого підходу акцентують увагу на тому, що: 1) сутність суб'єктивного права містить можливість правоохоронного характеру, яка входить до самого змісту суб'єктивної вимоги як одна з його правомочностей; 2) ізольоване суб'єктивне цивільне право не має захисного елементу та втрачає юридичні можливості його здійснення; 3) право на захист є похідним від основного суб'єктивного цивільного права, що становить зміст регулятивного цивільного правовідношення, і не може існувати без останнього; 4) виключно у випадку порушення права, що становить зміст регулятивного цивільно-правового зв'язку, правомочність на захист трансформується у самостійне право; 5) виникнення самостійного права на захист є одночасно реалізацією однієї з правомочностей основного суб'єктивного цивільного права.

Фахівці, які обстоюють позицію самостійності права на захист як окремого права, вважають, що: 1) право на захист як окреме самостійне право, що звернене до порушника, виникає в рамках охоронних цивільних правовідносин; 2) правомочність на захист суб'єктивного права не може бути складовою права, що захищається, оскільки така можливість спрямована на захист всього суб'єктивного права в цілому, в тому числі й самої себе; 3) право на захист розуміється як суто матеріальне, а не процесуальне право.

Вважаємо, що вирішення цієї проблеми в контексті цивільних відносин, полягає у вченні про самостійність існування охоронного цивільного правовідношення

³ На думку О. І. Харитонovої «у випадках, коли в позитивному регулюванні відбувається «збій», результатом такої аномалії стає трансформація регулятивних правовідносин у їхнє продовження (різновид) – цивільні охоронні правовідносини» [1, с. 122].

⁴ Рішення від 28.10.1998 у справі *Osman v. the United Kingdom*, заява № 87/1997/871/1083 (§115, 116) [5]; Рішення від 24.10.2002 у справі *Mastromatteo v. Italy*, заява № 37703/97, (§68) [6].

та доцільності визнання самостійності права на захист як елемента вказаного правового зв'язку. Вважаємо, що право на захист (охоронне суб'єктивне право) не є елементом структури регулятивного суб'єктивного цивільного права з моменту його виникнення і не виражає його «бойовий» стан за певних умов. Якщо повноваження (правова можливість) «спить» в регулятивному праві, поки воно не буде порушеним, якщо воно може «заявити про себе» за обставин, що є відмінними від первинного юридичного факту, значить до цих обставин вимога не має умов для будь-якого їх існування, та є лише абстрактною можливістю і, як наслідок, не має місця у дійсності.

Основне упущення, якого припускаються автори, які аналізують правову природу права на захист (як правомочності), полягає в тому, що не вивчається правова природа охоронного правовідношення, зміст якого складає це право. Отже, виникає питання щодо правової природи такого права в охоронному цивільному правовідношенні. І, як правильно зауважує О. І. Харитонова, «у разі недотримання приписів норми цивільного права відбувається одночасно й порушення об'єктивного (позитивного) права, і порушення цивільного права суб'єктивного. Отже, термін «порушення права» є багатозначним, охоплюючи два пов'язані, але не тотожні поняття: 1) порушення припису правової норми; 2) порушення суб'єктивного цивільного права учасника цивільних правовідносин. У кожному разі перше та друге поняття пов'язані з недотриманням приписів норми цивільного права (законодавства), якими визначено вимоги до поведінки учасників цивільних правовідносин. Це і є підстава для кваліфікації вчинених дій як «правопорушення» у його широкому значенні» [1, с. 122–123].

Окреслена проблема в контексті цивільних правовідносин також має значення, адже можна спостерігати, що регулятивні цивільні суб'єктивні права відрізняються від охоронних суб'єктивних цивільних прав.

Юридичний факт – порушення (невизнання, оспорування) суб'єктивного права, що складає зміст регулятивного правовідношення, та/або охоронюваного законом інтересу учасника цивільного правового зв'язку, впливає на виникнення нового суб'єктивного права – права на захист, яке, на нашу думку, є самостійним суб'єктивним правом (становить зміст охоронного цивільного правовідношення) з наступних підстав:

1) охоронне цивільне правовідношення є самостійним правовим зв'язком, який не може складатися з правомочностей суб'єктивного цивільного права і має у своєму змісті самостійне охоронне право. Оскільки відповідний правовий зв'язок спрямований на відновлення порушеного (невизнаного, оспорюваного) права, то й право, що входить до його змісту, пов'язане із захистом порушеного суб'єктивного регулятивного цивільного права. Отже, право на захист є самостійним правом і поза правовідношенням існувати не може;

2) підставою виникнення охоронного цивільного правовідношення є протиправна дія (бездіяльність), що полягає у порушенні (невизнанні, оспорюванні) чи створенні загрози порушення регулятивного суб'єктивного права та/або охоронюваного законом інтересу. Результатом виникнення відповідного охоронного зв'язку є те, що учасник регулятивного цивільного правовідношення, як потерпіла особа, вправі вимагати відновлення права в обсязі, що існував до порушення або усунення перешкод у його здійсненні. Це означає, що порушене (оспорюване, невизнане) регулятивне право визнається самостійним об'єктом, що підлягає захисту. В регулятивному правовідношенні цього об'єкта не було і не могло бути, оскільки не було порушенням (оспорюванням, невизнанням) регулятивне суб'єктивне цивільне право, тобто шкоди не було завдано, і не відомий її розмір (об'єкт права на захист);

3) якщо уявити, що право на захист – це лише правомочність права і як суб'єктивне право воно не існує, то

це може призвести до наступної колізії. В результаті порушення суб'єктивного цивільного права (наприклад, невиконання (неналежне виконання) договірних зобов'язань) припиняється правовий зв'язок між кредитором і боржником у зобов'язанні. Оскільки регулятивне суб'єктивне цивільне право містить низку правомочностей, що складають його обсяг, то за умови його припинення втрачають існування й усі відповідні правомочності, в тому числі й правомочність на захист. Якщо уявити, що не існує самостійного права на захист, виникає запитання: яким чином відновити правове становище учасника регулятивного цивільно-правового зв'язку, якщо правомочність на захист припинила існувати разом із його суб'єктивним правом? За ЦК України особа, чие право порушено, вправі вимагати відновлення становища, яке існувало до порушення. Якщо ж правомочність на захист припинилася, на чому ґрунтується відповідна вимога? Напевно, має існувати право, завдяки якому особа, чий права та/або інтереси порушені, змогла б скористатися відповідним способом їх захисту. Отже, маємо змогу вести мову про існування в учасника регулятивного цивільно-правового зв'язку самостійного права на захист, яке виникає в результаті порушення (оспорювання, невизнання) чи створення загрози порушення належного йому регулятивного суб'єктивного цивільного права та/або інтересу;

4) якщо визнати існування самостійної правомочності на захист у складі будь-якого суб'єктивного права, ми будемо вимушені констатувати, й те, що можливість захисту суб'єктивного права виникає з однієї з нею підстави (одночасно з нею) та належить управомоченій особі ще до того, як її право може бути порушеним (створюється загроза його порушення). Крім того, визнаючи будь-який захист права змістом правомочності, що входить до складу кожного суб'єктивного права, нам необхідно зробити висновок про те, що давність існування такої можливості (позовна давність) настає з моменту виникнення суб'єктивного права, що містить цю можливість. Такий висновок не відповідає тому класичному розумінню позовної давності, яке виходить з того, що її початком є момент, коли особа дізналася про порушення свого права або повинна була про це дізнатися (ч. 1 ст. 261 ЦК України);

5) самостійність суб'єктивного права на захист обумовлена можливістю його порушення. Якщо право на захист є самостійним суб'єктивним правом, то воно може бути порушеним і викликати інші правові наслідки. В результаті порушення права на захист виникає зовсім інший (новий) охоронний зв'язок, зміст якого утворює право на захист правової вимоги та охоронний обов'язок. У рамках такого правовідношення відновлюється суб'єктивне право на захист першочергового охоронного правовідношення.

Право на захист можна визначити як міру можливої поведінки, що містить можливість вчинення власних дій особою, яка його має, спрямованих на відновлення або захист права (інтересу), а також на звернення до компетентних органів з вимогою про його захист або відновлення. Метою здійснення суб'єктивного права на захист є не завдання шкоди іншій особі, а турбота про свої законні інтереси. Примусова реалізація вимоги здійснюється в рамках охоронного правовідношення, а вона без юрисдикційного органу не є можливою (мова переважно йде про судовий захист).

Природою права на захист (нерозривного зв'язку такого права з регулятивним суб'єктивним правом) визначаються його характер і зміст. Це виражається у тому, що: 1) право на захист, як і будь-яке суб'єктивне право, є мірою можливої поведінки управомоченої особи, але поведінки цільової і більш вузької за обсягом – спрямованої на досягнення відновлювально-припинючої мети (пов'язано з використанням заходів правоохоронного характеру); 2) такі заходи мають відповідати характеру самого суб'єктивного права; 3) право на захист як само-

стійне суб'єктивне право містить декілька можливостей, що забезпечують його здійснення на різних його етапах і в різних ситуаціях.

Вважаємо більш послідовним дволанковий підхід до елементів змісту суб'єктивного права, за яким таке право складає правомочність на власні дії та правомочність вимагати від іншої сторони правовідношення відповідної поведінки (вчинення або відмову від вчинення певних дій). Цей підхід охоплює й ситуацію, коли особа внаслідок порушення її суб'єктивного права набуває право на захист. В рамках цивільних відносин найбільш простим є приклад охоронного правовідношення, що виникає внаслідок завдання шкоди правам та/або інтересам суб'єктів цивільного права. Безумовно, в цьому разі такі особи мають гарантоване право на захист, змістовна складова якого має бути представлена двома правомочностями – юридично забезпеченою можливістю вчинення власних дій (звертатися до особи, яка завдала шкоду з вимогою про її відшкодування, звертатися до суду з позовом про відшкодування збитків тощо) та можливістю вимагати від іншої сторони вчинення певних дій (відшкодування завданої шкоди).

Варто зазначити, що захист регулятивного суб'єктивного цивільного права та/або інтересу учасником цивільних відносин може застосовуватися в значенні певної системи організаційно-правових заходів, вживаних у разі його порушення. Засоби або способи захисту такого права є передбачені законом правоохоронні заходи, шляхом застосування яких вчиняється попередження порушення права або усунення наслідків його порушення.

Постає питання щодо правової природи, суб'єктного складу та механізму застосування відповідальності до учасників цивільних відносин. Чи забезпечуються цивільно-правові норми примусом? З боку кого? Право, на відміну від інших регуляторів, характеризується якістю примусовості, оскільки надає суб'єктам можливості, здійснення яких є можливим у примусовому порядку. При цьому такий порядок є необхідним для відновлення того балансу, який існував до порушення суб'єктивного цивільного права та/або інтересу учасників регулятивного цивільно-правового зв'язку.

Одним із найважливіших завдань цивільного законодавства, та й у цілому цивільного права, є охорона суб'єктивного права та/або охоронюваного законом інтересу учасників цивільно-правових зв'язків, незалежно від належного їм об'єму прав. Захист суб'єктивних прав та/або інтересів вказаних осіб означає захист їх можливостей альтернативно здійснити належне їм право, що закріплене законодавством чи іншими актами. Для того щоб ці можливості втілились в конкретне суб'єктивне право, механізм його охорони (захисту) має бути чітко прописаний у законодавстві. Складовою такого ефективного механізму є *право на захист*, що закріплене законодавством як *самостійне право*, яке має бути здійсненим у випадку порушення регулятивних суб'єктивних прав та/або інтересів учасників цивільних відносин.

Право на захист є похідним з охоронних норм цивільного законодавства і як самостійне суб'єктивне право є можливістю певної поведінки особи в охоронному правовому зв'язку, яка надається їй з метою захисту регулятивних суб'єктивних прав та/або охоронюваного законом інтересів. Отже, незалежно від того, чи здійснюється право на захист у добровільному або примусовому порядку щодо зобов'язаної особи, опосередковується або не опосередковується його здійснення діяльністю юрисдикційного органу, захист такого права та/або інтересу завжди вчиняється в рамках охоронного цивільного правовідношення.

Охоронне цивільне правовідношення є незалежним від регулятивного правовідношення, самостійним правовим зв'язком, що виникає у зв'язку з порушенням регулятивного суб'єктивного права, але в подальшому його існування і розвиток не залежить від долі регулятивного правовідношення. Зауважимо на існуванні двох моделей співвідношення регулятивного і охоронного правовідношення коли регулятивне правовідношення в результаті правопорушення – 1) не припиняється, то вказані правові зв'язки розвиваються одночасно, але автономно (незалежно між собою) та 2) припиняє своє існування і виникає охоронний правовий зв'язок, який, за таких обставин, не може бути частиною, особливим станом або стадією регулятивного правовідношення. Відповідно, охоронний правовий зв'язок є специфічним за суб'єктивним складом, змістом, об'єктом, підставами виникнення, способами виконання і правовими наслідками, що настають при невиконанні охоронного обов'язку. Цей правовий зв'язок має ретроспективний, зобов'язальний, відносний, односторонній характер, відноситься до правовідносин активного типу, спрямований на забезпечення захисту цивільного права, чим сприяє стабільності та стійкості цивільного обороту.

У літературі докладно досліджуються питання захисту суб'єктивних прав учасників цивільних відносин. Законодавство надає таким особам право оскаржити в суді будь-який акт або рішення, що були прийняті з порушенням вимог закону, інших правових актів, статуту товариства, якими було порушено їх суб'єктивне право та/або інтерес. Отже, з точки зору охорони регулятивних суб'єктивних цивільних прав та/або охоронюваних законом інтересів учасників цивільних правовідносин важливою межею є умови, що стосуються їх як об'єкта захисту. Однак не всі суб'єктивні права та законні інтереси можуть бути об'єктом захисту, а лише ті, які визнані цивільним правом і відповідають вимогам цивільного законодавства [12, с. 262].

Висновки. Про охоронні цивільні правовідносини варто говорити як про наслідок протиправної поведінки учасників регулятивних відносин у цій сфері, вони можуть спрямовуватися на притягнення до юридичної відповідальності правопорушника або на поновлення порушених прав, на охорону суб'єктивних прав тощо.

Підставою виникнення охоронного цивільного правовідношення є порушення суб'єктивного цивільного права (протиправна поведінка). Підставою виникнення деяких видів охоронних правовідносин може бути складний юридичний склад, загроза порушення права, зловживання правом або порушення охоронюваного законом інтересу. Сутність порушеного права, характер і наслідки його порушення обумовлюють виникнення охоронного правовідношення певного виду.

Охоронне суб'єктивне цивільне право (право на захист) має розглядатися як установлена нормою цивільного права суб'єктивно визначена можливість певної поведінки учасника охоронного цивільного правовідношення, надана йому з метою захисту порушених (невизнаних, оспорюваних) регулятивних суб'єктивних цивільних прав та/або охоронюваних законом інтересів, що має прояв у вимозі в спонукальному порядку усунення перешкод у здійсненні регулятивного суб'єктивного права або відновленні його в попередньому стані.

Вважаємо, що право на захист цивільних прав необхідно досліджувати як самостійне суб'єктивне право, оскільки воно є мірою можливої поведінки управомоченої особи, яка відрізняється від тієї моделі поведінки, яку надає їй цивільне право в непорушеному стані.

ЛІТЕРАТУРА

1. Харитонов О. І. Співвідношення категорій «правовідносини інтелектуальної власності» та «регулятивні, організаційні, охоронні цивільні правовідносини». *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 65. (С. 115–125).
2. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Т. 1: Загальні положення. Особи / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2020. 928 с.

3. Спасибо-Фатєєва І. В. Цивільні правовідносини, організаційно-правові цивільні правовідносини. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 9 : Цивільне право / редкол.: Н. С. Кузнецова (голова), О. В. Кохановська (заст. голови), А. Б. Гриняк (відп. секретар) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого ; Науково-дослідний інститут правотворчості та науково-правових експертиз НАНрН України. Харків : Право, 2023. 928 с.
4. Цивільне право: підручник: У 2-х т. Т. 1. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бєгова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. 656 с.
5. Case of Osman v. the United Kingdom (87/1997/871/1083). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:%22001-58257%22> (дата звернення: 18.11.2024).
6. Case of Mastromatteo v. Italy (Application no. 37703/97). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:%22001-60707%22> (дата звернення: 16.11.2024).
7. Загоруй Л. М., Загоруй І. С. Превентивний захист цивільних прав: перспективи розвитку. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2023. № 2 (46). С. 92–100.
8. Ніколаєва О. В. Цивільно-правовий режим творів архітектури, створених з використанням штучного інтелекту: вітчизняний та світовий досвід: дис. ... докт. філософ.: 081 – Право / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2024. 210 с.
9. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Приватне право як концепт. Том III. Концепт приватного права і рекодифікації цивільного законодавства в Україні: рефлексії фронтиту : монографія. Одеса : Фенікс, 2019. 752 с.
10. Юриста О. В. Про поняття та основні ознаки правоохоронного відношення. *Право України*. 1997. № 10. С. 55–58.
11. Яроцький В. Л. Приватноправовий примус в цивільних охоронних правовідносинах. *Вісник Нац. акад. правових наук України*. 2018. № 1. С. 219–235.
12. Жорнокуй Ю. М. Корпоративні конфлікти в акціонерних товариствах: цивільно-правовий аспект : монографія. Харків : Право, 2015. 532 с.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РЕОРГАНІЗАЦІЇ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИМІРИ

LEGAL REGULATION OF REORGANIZATION OF LEGAL ENTITIES: NATIONAL AND EUROPEAN DIMENSIONS

Зелінський О.І., аспірант кафедри права та публічного управління

Заклад вищої освіти «Університет Короля Данила»

Сьогодні питання реорганізації юридичних осіб в національному та зарубіжному просторі виникає досить часто, оскільки організації потребують нових підходів та шляхів оновлення для ефективного свого функціонування. Стаття присвячена розумінню поняття «реорганізація юридичних осіб» та її правового регулювання в українському законодавстві та законодавстві зарубіжних країн. Саме визначення уніфікованого поняття реорганізації та закріплення його на законодавчому рівні є основною передумовою для ефективного правового регулювання механізму реорганізації.

Підкреслено, що відповідно до чинного національного законодавства існують такі п'ять видів або ж форм реорганізації: приєднання; виділення; злиття; перетворення та розділення. Європейське законодавство, на відміну від вітчизняного, розглядає три основні способи реорганізації: злиття; поділ та перетворення, яке поділяється на підвиди.

Акцентовано увагу на змішаній реорганізації юридичної особи, яка має місце в практиці зарубіжних країн. Проте національне законодавство такий вид реорганізації не виділяє як самостійний.

Проаналізувавши законодавство зарубіжних країн, можна зазначити, що правове регулювання реорганізації юридичних осіб може бути закріплено у таких документах: у кодифікованому акті; у Цивільному кодексі та спеціальних законах, які регулюють процедуру різних форм реорганізації юридичних осіб та різні організаційно-правові форми юридичної особи; у різних кодифікованих актах; у спеціальному законі про реорганізацію юридичних осіб, який регулює процедуру реорганізації, закріплює різні її форми та різні організаційно-правові форми юридичної особи. Варто підкреслити, що правове регулювання реорганізації юридичних осіб в рамках Європейського Союзу здійснює вторинне законодавство, а саме: директиви, рекомендації, регламенти, рішення тощо.

Підкреслено, що вітчизняне законодавство потрібно удосконалити щодо процедури реорганізації юридичних осіб, необхідно його уніфікувати відповідно до європейських стандартів. Потрібно прийняти спеціальний закон про реорганізацію, де б закріплювалась процедура реорганізації залежно від її форми та виду організаційно-правової форми юридичної особи.

Ключові слова: реорганізація, правове регулювання, юридична особа, припинення юридичної особи, змішана реорганізація, форми реорганізації юридичних осіб.

Today, the issue of reorganization of legal entities in the national and foreign space arises quite often, since organizations need new approaches and ways of updating for their effective functioning. The article is devoted to understanding the concept of "reorganization of legal entities" and its legal regulation in Ukrainian legislation and the legislation of foreign countries. It is the definition of a unified concept of reorganization and its consolidation at the legislative level that is the main prerequisite for effective legal regulation of the reorganization mechanism.

It is emphasized that according to the current national legislation, there are the following five types or forms of reorganization: consolidation; separation; merger; transformation and division. European legislation, unlike domestic legislation, considers three main methods of reorganization: merger; division and transformation, which is divided into subspecies.

The focus is on the mixed reorganization of a legal entity, which takes place in the practice of foreign countries. However, national legislation does not distinguish this type of reorganization as an independent one.

Having analyzed the legislation of foreign countries, it can be noted that the legal regulation of the reorganization of legal entities can be enshrined in the following documents: in a codified act; in the Civil Code and special laws that regulate the procedure for various forms of reorganization of legal entities and various organizational and legal forms of a legal entity; in various codified acts; in a special law on the reorganization of legal entities, which regulates the reorganization procedure, enshrines its various forms and various organizational and legal forms of a legal entity. It is worth emphasizing that the legal regulation of the reorganization of legal entities within the European Union is carried out by secondary legislation, namely: directives, recommendations, regulations, decisions, etc.

It is emphasized that domestic legislation needs to be improved regarding the procedure for the reorganization of legal entities, it needs to be unified in accordance with European standards. It is necessary to adopt a special law on reorganization, which would enshrine the reorganization procedure depending on its form and type of organizational and legal form of a legal entity.

Key words: reorganization, legal regulation, legal entity, termination of a legal entity, mixed reorganization, forms of reorganization of legal entities.

Постановка проблеми. Кожна організація як юридична особа проходить певні стадії або етапи існування й розвитку, має свій циклічний характер від створення і аж до припинення свого існування. Такі стадії характеризуються певними цілями, завданнями і особливостями досягнутих результатів. Остання стадія існування юридичної особи не завжди завершується її ліквідацією, це можуть бути пошуки шляхів для її оновлення (наприклад, укрупнення бізнесу чи навпаки сегрегація бізнесу в залежності від конкретних сфер діяльності), тобто реорганізації для більш ефективного її розвитку і функціонування.

Сьогодні питання реорганізації стає дедалі актуальнішим, оскільки кількість юридичних осіб, які її потребують, збільшується. Потрібно також удосконалювати і законодавчу базу із цієї проблематики, щоб керувати реорганізаційними процесами. Труднощі теоретичного і практичного характеру, які виникають в процесі реорганізації, нині перебивають під пильною увагою вітчизняного та міжнародного

законодавця і наукової спільноти та потребують комплексного вивчення. Тому і питання правового регулювання реорганізації юридичних осіб на сьогодні залишаються найбільш недосконалими і суперечливими, оскільки національне законодавство не містить загального уніфікованого поняття реорганізації та її правової природи та не відповідає на питання підстав проведення реорганізаційних дій, але й не містить загального визначення даного поняття. Правовий термін «реорганізація» є складним процесом, в результаті якого можуть створюватися нові суб'єкти цивільних правовідносин, а також можуть припинити своє існування і ті суб'єкти, які раніше були створені.

Мета дослідження. Метою даної статті є аналіз правового регулювання щодо проблемних питань реорганізації юридичних осіб в національному законодавстві та законодавстві зарубіжних країн.

Виклад основного матеріалу. Реорганізація за чинним законодавством України є однією із підстав припи-

нення юридичної особи. Деякі науковці вважають таке твердження не дуже доречним, оскільки припинення юридичної особи є тільки наслідком реорганізації. Метою реорганізації багатьох підприємств є не припинення їх як суб'єкта господарювання, а, навпаки, створення нового більш ефективного утворення [6, с. 29].

Варто зазначити, що вперше інститут реорганізації юридичної особи був введений у Цивільний кодекс УРСР у 1963 році. На сьогодні у чинному Цивільному кодексі України (далі – «ЦК України») тлумачення поняття «реорганізація» відсутнє. Це пояснюється тим, що не всі форми реорганізації призводять до припинення юридичної особи. Так, наприклад, у багатьох країнах Європи під реорганізацією юридичної особи розуміють будь-які важливі зміни в її існуванні, які аж ніяк не пов'язані з припиненням юридичної особи [25, с. 12]. Тому і донині вітчизняне законодавство не може остаточно визначитись із використанням понять «припинення юридичної особи» та «реорганізація юридичної особи».

У ст. 104 ЦК України закріплено положення, що «юридична особа припиняється в результаті реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення) або ліквідації. У разі реорганізації юридичних осіб майно, права та обов'язки переходять до правонаступників». Проте є ще одна форма реорганізації юридичної особи – виділ, під яким у ст. 109 ЦК України розуміють «перехід за розподільчим балансом частини майна, прав та обов'язків юридичної особи до однієї або кількох створюваних нових юридичних осіб» [18].

Отож через відсутність уніфікованого легального розуміння і законодавчого закріплення реорганізації наукові дослідження з цієї проблематики характеризуються різноманітністю підходів до визначення сутності цього правового поняття.

В юридичній енциклопедії поняття «реорганізація» подається як «перетворення або зміна структури чи організаційної форми підприємства, установи, організації, закладу тощо, а також перебудова будь-якої системи чи структури управління» [24, с. 292]. Так, Л. В. Сішук зазначає, що «реорганізація – це триваючий процес, що складається із системи юридичних фактів (складний юридичний склад), який у визначеному законом порядку зумовлює припинення юридичної особи (юридичних осіб) – правонаступника (правопопередників) та / або створення юридичної особи (юридичних осіб) – правонаступника (правопопередників) та перехід у порядку правонаступництва майна, прав і обов'язків юридичних осіб, що перебувають у процесі реорганізації (правопопередників) до юридичних осіб, що виникли у результаті реорганізації (правонаступників)» [16, с. 158–159]. О. М. Загребельний стверджує, що реорганізація є комплексним поняттям. Його розуміють як правонаступництво між юридичними особами, коли частина майна або ж усе майно, права та обов'язки переходять одночасно від одних юридичних осіб, які можуть припинити чи продовжувати своє існування, або ж до інших новостворених юридичних осіб або ж до тих, що існують (правонаступників) [4, с. 466–467]. Є. С. Шубенко стверджує, що під реорганізацією розуміють злиття, приєднання, поділ, виділ та перетворення. Звідси, реорганізація є одним з видів корпоративних дій, коли може відбуватися одночасне створення однієї або кількох нових чи припинення однієї або декількох колишніх (реорганізованих) юридичних осіб [21, с. 89].

О. П. Погуть у своєму дисертаційному дослідженні зазначає, що реорганізація є формою припинення та/або створення юридичної особи. Під даним терміном науковець розуміє способи переходу прав і обов'язків у певному порядку, визначеному законом, внаслідок «заміни суб'єктного складу правовідношення шляхом похідного правонабуття» [11, с. 32]. Так, О. М. Стратюк тлумачить поняття реорганізації як сукупність послідовних юри-

дичних фактів (складний юридичний склад), що у визначеному законом порядку похідного набуття зумовлює перехід прав і обов'язків від юридичних осіб – правонаступників до юридичних осіб – правонаступників шляхом універсального правонаступництва, що супроводжується припиненням та/або створенням юридичної особи (юридичних осіб) [17, с. 106–107]. Реорганізація складається з послідовних етапів або стадій, які мають самостійне юридичне значення, ці етапи можуть призводити до припинення юридичної особи або до виникнення нової юридичної особи – правонаступника. З цього слідує, що реорганізацію можна розуміти як підставу динаміки цивільного правовідношення [16, с. 157].

Вчена Н. В. Щербакіна зазначає, що поняття «реорганізація» в науковій юридичній літературі як правове явище має дуже багато значень. Тобто під даним поняттям розуміють: правовий інститут, правочин, спосіб створення господарських організацій, спосіб припинення господарських організацій, один із прикладів правонаступництва, юридичний склад тощо [22, с. 54].

Слід зауважити, що реорганізація юридичних осіб може мати різну мету, а саме: економія витрат, удосконалення організації виробництва, залучення додаткового фінансування, розробка нових видів продукції, оптимізація оподаткування, пошуки нових ринків збуту тощо [6, с. 30]. Як слушно зауважує П. П. Черевко, що при утворенні юридичних осіб шляхом реорганізації не виконуються дії як при первинному створенні юридичної особи, тобто не існує засновників [19, с. 10].

Відповідно до чинного національного законодавства існують такі п'ять видів або ж форм реорганізації: приєднання – одна або кілька юридичних осіб долучаються до іншої; злиття – дві або більше юридичних осіб перетворюються на одну; виділення – із складу юридичної особи виділяються одна або ж кілька юридичних осіб, проте первинна юридична особа продовжує існувати; перетворення – юридична особа однієї організаційно-правової форми змінюється на юридичну особу іншої форми, розділення – юридична особа ділиться на кілька юридичних осіб [2, с. 89].

Вчена В. Г. Жорнокуй акцентує увагу на змішаній реорганізації юридичної особи, яка має місце в практиці зарубіжних країн. Така реорганізація може здійснюватися двома шляхами: по-перше, це може бути поєднання кількох різних способів реорганізації – приєднання, злиття, виділ, поділ, що здійснюються в межах однієї організаційно-правової форми юридичної особи; по-друге, поєднання різних способів реорганізації із перетворенням юридичної особи на іншу її організаційно-правову форму. Національне законодавство такий вид реорганізації не виділяє як самостійний. У ЦК України не йдеться про можливість проведення змішаної реорганізації юридичних осіб, проте не фіксується і пряма заборона на її здійснення. Проте інші нормативно-правові акти, що регулюють правовий статус деяких організаційно-правових форм юридичних осіб, не допускають здійснення кількох видів реорганізації водночас або ж не заперечують їх, однак і відсутні правові норми про проведення змішаної реорганізації [3, с. 51].

Варто підкреслити, що реорганізації юридичної особи притаманні ряд важливих ознак: при реорганізації відбувається заміна суб'єктного складу правовідношення; реорганізація не означає припинення існування юридичної особи; суб'єктами реорганізації є юридичні особи – правопопередник і правонаступник; реорганізація може супроводжуватися виникненням новоствореної та (або) припиненням юридичної особи, що перебуває у процесі реорганізації; об'єктом реорганізації є майно, майнові права і зобов'язання; під час реорганізації юридичної особи суб'єктивні права і обов'язки переходять у порядку правонаступництва; реорганізація здійснюється на закон-

них підставах; реорганізацію можна назвати складним юридичним складом з дотриманням певної процедури, визначеної законом [11, с. 32]. В свою чергу, Н. В. Щербакова також виокремлює ознаки реорганізації господарських організацій. До них відносять наступні: поява нового або оновленого цілісного майнового комплексу господарської організації; зміна суб'єктного складу господарських правовідносин; створення однієї (або більше) господарської організації та (або) припинення однієї (або більше) господарської організації (організацій); наявність правонаступництва між господарськими організаціями, що реорганізуються (правопопередниками та правонаступниками); наявність сукупності юридичних фактів, настання яких необхідне для проведення реорганізації і які визначені господарським законодавством [22, с. 53]. Тому із вищезазначених ознак реорганізації юридичної особи, можна стверджувати, що процес реорганізації є доволі складним, він визначається не тільки сукупністю юридичних фактів, а є складним юридичним складом з дотриманням певної процедури, яка характеризується послідовністю виникнення відповідних юридичних дій, згідно із законом.

Варто зазначити, що правове регулювання таким складним процесом як реорганізація юридичних осіб, потребує удосконалення в національному законодавстві. Під терміном «правове регулювання» П. Рабінович розуміє упорядкування суспільних відносин, їх юридичне закріплення, їх охорону та розвиток, яке здійснюється державою на основі права і за допомогою сукупності правових засобів [14, с. 53]. Науковці М. Кельман та Р. Кельман стверджують, що правове регулювання – це процес упорядкування суспільних відносин, який здійснюється за допомогою права [5, с. 18]. Так, С. В. Околіта тлумачить правове регулювання як «результативний, здійснюваний за допомогою юридичних засобів нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування, охорони та розвитку відповідно до суспільних потреб» [10, с. 4].

В Україні є ряд нормативно-правових актів, які регулюють питання реорганізації юридичних осіб шляхом злиття, перетворення, приєднання, поділу та виділу, а саме: Цивільний кодекс України, Господарський кодекс України, Податковий кодекс України, Закони України «Про господарські товариства», «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», «Про акціонерні товариства», «Про банки і банківську діяльність», «Про страхування», «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань», «Про кооперацію», «Про сільськогосподарську кооперацію» та інші. Тому Н. В. Щербакова пропонує упорядкувати нормативно-правові акти про реорганізацію юридичних осіб в такий послідовності: кодифікаційні акти та закони, які вміщують загальні теоретичні положення про реорганізацію та її форми; спеціальні закони та підзаконні нормативно-правові акти [22, с. 125].

Проте серед науковців шириться дискусія, як ефективно на законодавчому рівні врегулювати відносини, пов'язані з різними формами реорганізації юридичних осіб. Мета такого правового регулювання полягає у закріпленні, впорядкуванні, розвитку та охороні суспільних відносин, які мають вплив на подальший розвиток законодавства про реорганізацію юридичних осіб та шляхи його удосконалення [22, с. 125]. Думки вчених з цього приводу різноманітні, одні вважають, що потрібно уніфікувати правові норми про реорганізацію господарських організацій в єдиному нормативно-правовому акті; інші вважають, що процедура проведення реорганізації повинна регулюватися тільки законами, а не підзаконними нормативно-правовими актами [1, с. 167]. Так, Л. В. Мелех акцентує увагу на створенні консолідованого законодавства щодо регулювання порядку припинення юридичних осіб [9, с. 104]. В. О. Швець пропонує створити спеціаль-

ний кодифікований акт – Кодекс про злиття та поглинання [20, с. 231]. Досить цікавою і обгрунтованою є позиція В. М. Савецька, який для правового регулювання процесів злиття та приєднання юридичних осіб вбачає створення дворівневої системи законодавства: це ЦК України та спеціальне законодавство, яке б закріплювало правовий статус різних організаційно-правових форм юридичних осіб [15, с. 32–33].

Слід відзначити, що правове регулювання процесу реорганізації юридичних осіб відображене і в законодавстві європейських країн. Так, польське законодавство закріплює правові засади реорганізації торговельних товариств у Кодексі торговельних товариств Польщі (розділу IV цього кодексу). У цьому Кодексі закріплюється, що в процесі злиття й приєднання можуть брати участь усі види товариств, які не перебувають у стані неплатоспроможності або на стадії ліквідації. Проте у таких процедурах брати участь можуть лише товариства капіталів. У Кодексі торговельних товариств Польщі закріплено норми, які забороняють проводити поділ і виділ товариства осіб та акціонерних товариств, статутний капітал яких не повністю сплачений [7, с. 156–157].

Слід підкреслити, що Чехія використовує змішаний спосіб правового регулювання реорганізації юридичних осіб, який керується загальними правовими нормами та нормами спеціального закону стосовно окремих юридичних осіб. Саме порядок реорганізації і ліквідації юридичних осіб регулюється Цивільним кодексом Чехії та Законом «Про реорганізацію торгових товариств і кооперативів». Цивільний кодекс Чехії закріплює основні норми, які регулюють реорганізацію і ліквідацію юридичних осіб, та норми щодо особливостей реорганізації окремих організаційно-правових форм юридичних осіб [22, с. 132–133]. У Цивільному кодексі Австрії є Глава 4 «Правонаступництво» і Глава 5 «Реорганізація», а також існує Закон про поділ і Закон про реорганізацію тощо [8, с. 219].

У законодавстві Естонії правове регулювання реорганізації шляхом злиття, поділу, перетворення регулюється Цивільним кодексом, спеціальним кодифікованим законом – Комерційний кодексом та іншими законами стосовно окремих юридичних осіб. Комерційний кодекс Естонії закріплює положення про те, що форми злиття, приєднання та перетворення можуть бути застосовані щодо повних та командитних товариств, товариств з обмеженою та додатковою відповідальністю, акціонерних товариств. Саме врегулюванням цих процесів присвячені окремі глави даного кодексу, а саме: глава «Злиття», «Поділ» та «Перетворення» [22, с. 133].

Наприклад, Федеральний Закон Швейцарії «Про злиття» закріплює положення про те, які організаційно-правові форми юридичних осіб можуть брати участь у злитті між собою. Так, корпорації можуть зливатися з іншими корпораціями, тобто акціонерними товариствами чи товариствами з обмеженою відповідальністю, з кооперативами, проте приєднуватися до такої корпорації можуть як і командитні, так і повні товариства [15, с. 76].

Слід зазначити, що у законодавстві Молдови процедура реорганізації юридичних осіб регулюється нормами Цивільного кодексу Республіки Молдова, в якому є окремий параграф «Реорганізація та ліквідація юридичної особи». Саме тут зазначено, що реорганізація юридичної особи може здійснюватися шляхом об'єднання у формі злиття та приєднання, шляхом дроблення у формі поділу та виділу та шляхом перетворення. Також Цивільний кодекс Республіки Молдова закріплює процедуру щодо кожної форми реорганізації. Проте в Молдові існують і спеціальні закони, які регулюють процес реорганізації юридичних осіб в різних організаційно-правових формах [22, с. 136–137].

Варто підкреслити, що правове регулювання реорганізації юридичних осіб в рамках Європейського Союзу здій-

снює вторинне законодавство, а саме: директиви, рекомендації, регламенти, рішення тощо. Саме регламенти мають юридичну силу незалежно від того, чи імplementовані вони в національне законодавство держав-членів; регламенти у сфері корпоративного права відіграють вагомую роль у створенні наднаціональних юридичних осіб, правовий статус яких регулюється на рівні Європейського Союзу [12, с. 375]. Важливим і найбільш поширеним документом щодо гармонізації корпоративного права держав-членів Європейського Союзу вважають директиви. Як було зазначено вище, регламенти містять норми прямої дії, які обов'язкові в усіх державах Європейського Союзу. Що ж стосується директив, то вони є обов'язковими щодо досягнення зазначеної в них мети, адресовані усім державам-членам і вимагають втілення у національне законодавство держав-членів Європейського Союзу [13, с. 3–4].

Як зазначає В. Г. Жорнокуй, європейське законодавство, на відміну від національного, розглядає три основні способи реорганізації: злиття; перетворення, яке має п'ять підвидів; поділ. Українське законодавство виділяє п'ять способів реорганізації, які можна теоретично згрупувати у такі категорії: об'єднання, тобто злиття та приєднання; дроблення, тобто поділ і виділ; перетворення юридичних осіб [3, с. 51].

Отож, аналізуючи законодавство зарубіжних країн, можна виділити наступні підходи щодо правового регулю-

вання реорганізації юридичних осіб. Правові норми такого регулювання закріплені у таких документах. По-перше, це можуть бути кодифіковані акти; по-друге, це може бути Цивільний кодекс та спеціальні закони, які регулюють процедуру різних форм реорганізації юридичних осіб та різні організаційно-правової форми юридичної особи; по-третє, різними кодифікованими актами – Цивільним, Господарським, Підприємницьким, Комерційним кодексами та спеціальними законами щодо різних форм реорганізації та її організаційно-правових форм; по-четверте, спеціального закону про реорганізацію юридичних осіб, який регулює процедуру реорганізації, закріплює різні її форми та різні організаційно-правової форми юридичної особи [23, с. 137–138].

Підсумовуючи, слід підкреслити, що визначення уніфікованого поняття реорганізації та закріплення його на законодавчому рівні є основною передумовою для ефективного правового регулювання механізму реорганізації.

Українське законодавство потрібно удосконалити щодо процедури реорганізації юридичних осіб, потрібно його узагальнити з європейськими стандартами, тобто привести у відповідність до законодавства Європейського Союзу. А отже, потрібно прийняти спеціальний закон про реорганізацію, де б закріплювалась процедура реорганізації залежно від її форми та виду організаційно-правової форми юридичної особи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вінник О. М. Публічні та приватні інтереси в господарських товариствах: проблеми правового забезпечення: монографія. Київ: Атіка, 2003. 351 с.
2. Жеков Д.В. Види реорганізації юридичних осіб за цивільним законодавством України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 4. С. 88–90.
3. Жорнокуй В. Г. Сутність реорганізації юридичної особи з позиції визнання виділу одним з її видів. *Вісник ХНУВС*. 2022. № 2. С. 48–58.
4. Загребельний О. М. Актуальні проблеми адаптації правового регулювання злиття та поглинання компаній в Україні до права ЄС. *Теорія та практика державного управління*. Вип. 3 (38). 2012. С. 464–469.
5. Кельман М., Кельман Р. Доктринальні підходи до розкриття поняття «правове регулювання». *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2023. № 3 (39). С. 13–20.
6. Коверзнев М., Коверзнева Г. Правовий аспект реорганізації юридичних осіб. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 6. С. 29–31.
7. Корпоративне право Польщі та України: проблеми теорії та практики: монографія / за ред. проф. В.А. Васильєвої. Івано-Франківськ, 2016. 375 с.
8. Корпоративне право України: навчальний посібник / за заг. ред. О. В. Гарагонича, С. М. Грудницької, Л. М. Дорошенка. 2-ге вид., випр. ідоп. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2018. 400 с.
9. Мелех Л. В., Круць К. І. Проблематика правового регулювання корпоративних правовідносин: перспективи використання законодавчого досвіду Європейського Союзу в правовому полі України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 1. С. 102–108.
10. Околіта С. В. Справедливість та законність як принципи державно-правового регулювання: дис. ... канд. наук: держ. упр. 25.00.02 / Українська Академія держ. управління при Президенті України. К., 2000. 176 с.
11. Погуть О. П. Припинення невідприємницьких юридичних осіб: дис. ... на здобуття ступеня доктора філософії. ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника, м. Івано-Франківськ, 2020. 239 с.
12. Право Європейського Союзу: підручник / за ред. В.І. Муравйова. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 704 с.
13. Право компаній: порівняльно-правове дослідження відповідності законодавства України *Acquis Communautaire* Європейського Союзу. Київ: Державний департамент з питань адаптації законодавства, 2009. 82 с.
14. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Навч. посіб. вид. 9-те, зі змінами. Львів: Край, 2007. 250 с.
15. Саветчук В. М. Правове регулювання злиття та приєднання юридичних осіб за правом України та Європейського Союзу: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Навчально-науковий юридичний інститут, Державний вищий навчальний заклад «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». Івано-Франківськ, 2018. 207 с.
16. Сіщук Л. В. Теоретико-методологічні підходи до розуміння поняття реорганізації. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2013. Вип. 33. С. 148–161.
17. Стратюк О. М. Цивільно-правове регулювання припинення підприємницьких юридичних осіб: дис. ... доктора філос. Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2021. 232 с.
18. Цивільний кодекс України: Кодекс від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення 29.11.2024 р.)
19. Черевко П.П. Створення юридичних осіб приватного права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. Київ, 2009. 16 с.
20. Швець В. О. Створення законодавства про злиття та поглинання та пропозиції на поглинання в Україні за європейським зразком. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. 2014. № 10-1. Т. 1. С. 230–232.
21. Шубенко Є.С. Економічна сутність та класифікація форм реорганізації підприємств як передумова організації обліку власного капіталу. *Європейські перспективи*. 2015. № 6. С. 88–92.
22. Щербакова Н. В. Реорганізація: доктрина, законодавство, практика застосування: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2024. 640 с.
23. Щербакова Н. В. Складні реорганізаційні конструкції must have в законодавстві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 12. С. 175–179.
24. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол. Ю. С. Шемшученко та ін. Київ: «Укр.енцикл.», 2003. Т. 5. 736 с.
25. Юркевич Ю. М. Припинення юридичних осіб з правонаступництвом: монографія. Хмельницький. 2010. 224 с.

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ПРАВОВОГО ДОСВІДУ ІНШИХ КРАЇН ЩОДО ПРИВАТНОПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ МАЙНОВИХ ОЧІКУВАНЬ В УКРАЇНІ

IMPLEMENTATION OF THE LEGAL EXPERIENCE OF OTHER COUNTRIES REGARDING PRIVATE LAW REGULATION OF PROPERTY EXPECTATIONS IN UKRAINE

Луценко Д.С., к.ю.н.,
керуючий партнер

Адвокатське об'єднання «Novels»

У статті досліджується проблематика впровадження міжнародного правового досвіду у сфері приватноправового регулювання майнових очікувань в Україні. Концепція майнових очікувань розглядається як фундаментальний інструмент захисту прав громадян та створення сприятливого інвестиційного клімату. Проаналізовано нормативно-правове регулювання цього інституту в розвинених правових системах, зокрема в Європейському Союзі та США, де захист майнових очікувань ґрунтується на принципах добросовісності, пропорційності та легітимних очікувань.

Досліджено специфіку європейської моделі регулювання, що базується на положеннях Статті 1 Протоколу №1 до Європейської конвенції з прав людини та прецедентному праві Європейського суду з прав людини. Розглянуто американську систему захисту майнових очікувань, що реалізується через конституційний принцип належної правової процедури (due process) та розвинену судову практику.

На основі компаративного аналізу виявлено необхідність удосконалення української правової доктрини шляхом законодавчого закріплення поняття майнових очікувань та гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами. Особливу увагу приділено проблемам неузгодженості судової практики та відсутності ефективних механізмів захисту майнових прав. Запропоновано шляхи модернізації правового регулювання через внесення змін до Цивільного кодексу України, розробку компенсаційних механізмів та підвищення кваліфікації правників.

Обґрунтовано, що імплементація міжнародного досвіду сприятиме вдосконаленню системи захисту майнових прав, підвищенню інвестиційної привабливості України та її інтеграції до європейського правового простору. Визначено основні напрями реформування національного законодавства з урахуванням постконфліктного відновлення та захисту майнових прав в умовах післявоєнної відбудови країни.

Доктрина українського права потребує законодавчого визначення майнових очікувань, підвищення гармонізації з міжнародними стандартами та вирішення проблем суперечливості у судовій практиці для поліпшення захисту майнових прав. Модернізація національного законодавства можлива шляхом введення поняття майнових очікувань у Цивільному кодексі, розробки механізмів компенсації та підвищення кваліфікації юристів у використанні міжнародного досвіду.

Використання правового досвіду інших країн удосконалюватиме чіткість та ефективність регулювання майнових відносин в Україні, сприяючи економічному зростанню та інтеграції у європейський правовий простір.

Ключові слова: імплементація, майнові очікування, законні очікування, інтеграція до європейського правового простору, приватне право, правова визначеність, цивільне законодавство, судова практика, правовий захист, нормативно-правове регулювання, гармонізація законодавства, компенсаційні механізми, правова реформа, захист прав інвесторів.

The article examines the implementation of international legal experience in the field of private law regulation of property expectations in Ukraine. The concept of property expectations is analyzed as a fundamental instrument for protecting citizens' rights and creating a favorable investment climate. The research investigates the regulatory framework of this institution in developed legal systems, particularly in the European Union and the United States, where the protection of property expectations is based on the principles of good faith, proportionality, and legitimate expectations.

The study explores the specifics of the European regulatory model, which is founded on Article 1 of Protocol No. 1 to the European Convention on Human Rights and the case law of the European Court of Human Rights. The American system of property expectations protection, implemented through the constitutional principle of due process and developed judicial practice, is thoroughly examined.

Based on comparative analysis, the research identifies the need to improve Ukrainian legal doctrine through legislative consolidation of the concept of property expectations and harmonization of national legislation with international standards. Special attention is paid to the problems of inconsistent judicial practice and the lack of effective mechanisms for protecting property rights. The article proposes ways to modernize legal regulation through amendments to the Civil Code of Ukraine, development of compensation mechanisms, and enhancement of legal practitioners' qualifications.

The research substantiates that the implementation of international experience will contribute to improving the system of property rights protection, increasing Ukraine's investment attractiveness, and facilitating its integration into the European legal space.

The study defines key directions for reforming national legislation, taking into account post-conflict recovery and protection of property rights in the context of post-war reconstruction of the country. In Ukraine, the lack of a clear legislative definition of property expectations, insufficient harmonization with international standards and contradictory case law complicate the effective protection of property rights. It is proposed to improve national legislation by enshrining the concept of property expectations in the Civil Code, developing compensation mechanisms, and training lawyers in the use of international experience.

The implementation of the legal experience of other countries will increase legal certainty and the effectiveness of the regulation of property relations in Ukraine, contributing to economic development and integration into the European legal space.

Key words: implementation (legal implementation), property expectations, legitimate expectations, European legal space integration, private law, legal certainty, civil legislation, judicial practice, legal protection, regulatory framework, legislative harmonization, compensation mechanisms, legal reform, investor rights protection.

Майнове очікування – це передбачення можливого одержання певних майнових благ або прав у майбутньому, побудоване на існуючих законодавчих або юридично значущих засадах. Воно має кілька ключових рис: насамперед, майнове очікування не є реальним правом на момент виникнення, а лише потенційною можливістю отримання майнового блага в майбутньому. Друге, це очікування ґрунтується на правовій основі, такий як договір, закон

або судове рішення. І, зрештою, реалізація майнового очікування може залежати від виникнення певних подій або виконання певних умов у майбутньому.

Майнове очікування виникає, коли особа сподівається отримати певне майно або майнові права внаслідок виконання певних умов або настання певних обставин, які передбачені угодою, законом або іншим правовим документом.

Угодах є однією з ключових форм цивільно-правових відносин, які виникають між сторонами на підставі укладених документів. Вони мають важливе значення у контролі за майновими та особистими немайновими відносинами між учасниками цивільного права.

Договори встановлюють обов'язки та права сторін, чітко визначаючи, які дії повинні бути виконані для досягнення спільної мети. Вони дають можливість людям ефективно управляти своїми майновими інтересами, включаючи передачу майна, надання послуг, здійснення робіт і отримання прибутку. Договірні відносини забезпечують правову визначеність та стабільність спілкування між правовими суб'єктами, знижуючи ризики та запобігаючи конфліктам. Вони можуть бути адаптовані під конкретні потреби та умови сторін, що робить їх гнучкими для регулювання правових відносин. У випадку порушення зобов'язань за договором сторони мають право звертатися до суду або арбітражу для захисту своїх прав та відновлення порушеного становища. Крім того, договірні відносини сприяють економічному розвитку, оскільки вони є основою для здійснення комерційних угод, інвестицій, обміну товарами та послугами.

Договірні відносини відіграють важливу роль у цивільному праві, забезпечуючи ефективне врегулювання правових відносин між сторонами та сприяючи правовій стабільності та економічному розвитку.

По-перше, договірні відносини регулюють умови продажу товарів і послуг, надання кредитів, оренди майна, купівлю-продаж нерухомості тощо.

Це дозволяє підприємствам робити планування своєї діяльності і зменшувати ризики, пов'язані з веденням бізнесу. Договори відіграють ключову роль у процесах інвестування, встановлюючи права та обов'язки інвесторів і отримувачів інвестицій. Це включає укладення інвестиційних угод, акціонерних угод, договорів про спільну діяльність і т.д. Завдяки цьому інвестори можуть бути впевнені в юридичній захищеності своїх інвестицій, що сприяє привертанню капіталу в економіку.

Крім цього, угоди встановлюють правила та умови для обміну товарів та послуг між учасниками ринку, сприяючи стабільності та передбачуваності економічних відносин. Це дозволяє учасникам ринку планувати виробництво та збут своєї продукції. Банківські та фінансові установи використовують угоди для надання кредитів, відкриття рахунків, емісії цінних паперів та інших фінансових послуг, забезпечуючи стабільність фінансової системи та уможливлення доступу до фінансових ресурсів для бізнесу та споживачів.

Чинним Цивільним кодексом України встановлюється, що майном є «окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки» (ст. 190) [1]. Однак при цьому відсутнім є нормативне закріплення категорії «майнові права», попри їх загальну вживаність у національній системі законодавства.

Відсутність чітко визначеного розуміння поняття «майнове право» призводить до різноманітних підходів у визначенні сутності цієї системи. Наприклад, в ході вирішення публічно-правових та приватно-правових суперечок було встановлено, що до системи майнових прав слід включити так зване «право очікування». Це поняття було вперше використане в українській доктрині права у постанові Верховного Суду України від 30.01.2013 р. № 6-168цс для заповнення юридичної «прогалини», що була виникла через недоліки у чинному законодавстві і призвела до створення складних та ризикових умов для здійснення права особи на участь у будівництві [2]. На практиці необхідним є визначення критеріїв відмежування права очікування та права іпотеки як складових елементів системи майнових прав у сфері інвестування.

Відповідно до ст. 7 Закону України «Про інвестиційну діяльність», інвестор має правомочності володіння, користу-

вання і розпорядження об'єктами та результатами інвестицій [3]. Однак результатом інвестицій не завжди є нерухомість або майнові права. Виникає питання, можливо, що право на вимогу щодо реалізації майнового інтересу у майбутньому може бути розглянуте як об'єкт власності, що визначає суть інвестиційного процесу? У рішенні Верховного Суду України від 30.01.2013 р. № 6-168цс зазначено, що «майнові права на нерухомість, яка є об'єктом будівництва (інвестування), не розглядаються як право власності, оскільки об'єкт будівництва (інвестування) не існує на момент встановлення іпотеки, тому право власності на нього не може існувати». Права, які можуть бути вимогами за інвестиційним договором, відрізняються від прав власності як абсолютного права тим, що вони походять від зобов'язальних відносин. Право власності є одним з видів речових прав і виникає лише на підставі визначення правомочної сторони, без будь-яких обмежень стосовно осіб, які підлягають утриманню від дій, що можуть завдати шкоди майну, майновим правам або інтересам особи. Тому право іпотеки не можна розглядати як будь-яке речове право, зокрема, як право власності, але воно входить в систему зобов'язань. Це означає, що його важко віднести до категорії майнових прав.

У регулюванні майнових правовідносин важливим фактором є дотримання принципу «*numerus clausus*» речового права, що передбачає повноту переліку речових прав та неможливість їх розширення шляхом судового рішення або умовами договору. Незважаючи на цей принцип, судова практика іноді ігнорує його, вводячи нові речові права, які не визначені діючим законодавством України. Проте через прецедентні рішення Верховного Суду ці нові права стають обов'язковими для застосування.

Отже, до системи майнових прав, окрім законодавчо закріплених, судом було віднесено право очікування, що має посісти рівнозначне місце поруч із правами володіння, користування та розпорядження майном. Цей підхід фактично вимагає перегляду системи об'єктів цивільних прав, визначених у ст. 178 Цивільного кодексу України, а також встановлення критеріїв оборотоздатності для нього [4]. Однак, ефективність застосування права очікування залежить від ефективних механізмів його захисту, як у цивільних, господарських, так і адміністративних судових процесах. Проте адміністративне законодавство не містить відповідних положень для врегулювання конфліктів, пов'язаних з правами публічного майна України, що ускладнює захист цих прав у післявоєнний період відновлення майнових втрат, спричинених збройною агресією Російської Федерації.

Закони кожної країни визначають правові основи та нормативне регулювання щодо майнових очікувань. Але загальні принципи та стандарти, які визначають їх правовий статус, можуть мати схожість.

У багатьох юрисдикціях право майнових очікувань може бути визначене у цивільному кодексі чи інших спеціальних законодавчих актах, що регулюють відносини у сфері цивільного права. Ці норми зазвичай встановлюють статус прав майнових очікувань, умови їх виникнення, передачі та захисту.

У багатьох юрисдикціях право майнових очікувань може бути визначене у цивільному кодексі чи інших спеціальних законодавчих актах, що регулюють відносини у сфері цивільного права. Ці норми зазвичай встановлюють статус прав майнових очікувань, умови їх виникнення, передачі та захисту.

Крім того, судова практика може відігравати важливу роль у визначенні правових засад, що стосуються майнових очікувань. Рішення суду можуть уточнювати або розширювати сферу прав та обов'язків, що пов'язані з майновими очікуваннями, а також встановлювати процедури їх захисту в конкретних ситуаціях.

Міжнародні угоди та конвенції можуть впливати на юридичне регулювання майнових очікувань, особ-

ливо в рамках міжнародних відносин та транскордонних інвестицій.

Таким чином, юридичні основи та регулювання власності можуть включати законодавчі документи, судову практику та міжнародні угоди, які встановлюють правовий статус, захист та умови власності відповідно до відповідних юрисдикцій. Регулювання власності визначається законодавством кожної окремої країни.

Угоди між сторонами, що визначають їхні права та обов'язки відносно конкретних матеріальних або послугових об'єктів, відображають суть договірних відносин, які є об'єктом майнових очікувань. Ці договори можуть бути різноманітними, включаючи угоди про купівлю-продаж, оренду, позики тощо. Кожна така угода породжує очікування відносно майнових переваг, таких як передача власності, право користування та інші матеріальні вигоди.

Наприклад, укладена угода купівлі-продажу нерухомості створює очікування щодо передачі власності цієї нерухомості. Також, угода про оренду формує очікування щодо права користування майном на певний термін. А угода про позику коштів породжує очікування повернення позичених грошей.

Ці приклади демонструють, як договірні відносини в цивільному праві можуть становити основу для майнових очікувань між сторонами. Такий підхід робить договірні відносини важливим об'єктом дослідження в контексті майнових правовідносин.

Українське цивільне законодавство враховує важливість правових аспектів щодо майнових очікувань у контрактних відносинах. Цивільний кодекс України встановлює правові рамки для укладання, виконання та припинення угод, включаючи статтю 632, яка регулює права та обов'язки сторін у контрактних відносинах. Згідно з законодавством, сторонам надається можливість укладати угоду на визначених умовах та зобов'язання дотримуватися прийнятих умов [5].

Українська судова практика відіграє ключову роль у захисті інтересів сторін у договірних відносинах, зокрема, Вищий господарський суд України систематично розглядає конфлікти між підприємницькими партнерами, пов'язані з виконанням умов укладених угод.

У рішеннях суду можна знайти приклади того, як вирішуються ситуації. Наприклад, у випадку, коли одна з компаній не виконує умови поставки товару угоди, Вищий господарський суд може встановити порядок виконання угоди, вимагати компенсацію шкоди, а також застосувати штрафні санкції або інші заходи згідно з законом. Під час розгляду таких справ можливі проведення слухань, представлення доказів від обох сторін, вивчення законодавства та аналіз попередніх судових рішень. Завершальним етапом процесу є ухвалення судом рішення, що визначає права та обов'язки сторін відповідно до закону та принципів справедливості.

Ці приклади ілюструють вагомість судової практики у гарантуванні ефективного захисту майнових інтересів сторін у контрактних відносинах та установленні правової стабільності в бізнес-середовищі.

Отже, законодавство, включаючи Цивільний кодекс України, встановлює юридичні межі для майнових угодин узгоджень, а судова практика гарантує їх захист і вирішення випадків конфліктів між сторонами.

Умови виконання договірних зобов'язань – необхідний елемент будь-якого договору, які визначаються за згодою між сторонами і охоплюють різні аспекти, такі як обов'язки сторін, терміни виконання, ціни, якість товарів чи послуг, а також інші умови, що визначають права та обов'язки кожної сторони.

Наприклад, у угоді про купівлю-продаж нерухомості може бути встановлено строк передачі власності, який може бути пов'язаний із сплатою повної вартості об'єкту чи іншими умовами. Також може бути визначений спосіб

оплати, що може бути як одноразовим платежем, так і розстроченим платежем.

Ці умови мають вагому значимість, оскільки вони встановлюють права та обов'язки сторін, а також забезпечують прозорість і стабільність при виконанні угоди. Порушення таких умов може мати негативні наслідки для сторін, включаючи втрату прибутку, збитки та можливі правові санкції [6, с. 255].

Порушення контракту може сильно вплинути на сторони та їхні фінансові інтереси. Наприклад, невчасна поставка товарів може призвести до збитків через відсутність продукції або затримки у продажах готової продукції. Погана якість наданих послуг може привести до втрати репутації компанії та втрати клієнтів. Невиконання оплати в узгоджений строк може викликати фінансові проблеми для кредитора та призвести до порушення інших зобов'язань.

Слід враховувати, що можливі наслідки також охоплюють витрати на відшкодування шкоди, наприклад, на відновлення майна чи компенсацію витрат на пошук альтернативних рішень. Іноді для вирішення ситуації та встановлення відповідальності за порушення угоди може знадобитися звернення до суду.

Для забезпечення стабільності та ефективності у веденні бізнесу і захисту майнових інтересів сторін необхідно уникати порушень угод та дотримуватися їх умов.

У правовій системі Європейського Союзу концепція правомірних очікувань пов'язана з принципом законних очікувань і відіграє важливу роль у захисті суб'єктивних прав, які ще не перетворилися на конкретні матеріальні права, але мають потенціал для цього. Це охоплює широкий спектр відносин, включаючи інвестиції, державні субсидії, майнові права та дії органів влади.

Перестановка закріплення законністю очікувань у праві ЄС є обов'язком державних органів захищати раніше встановлені права чи обіцянки, що формують законні очікування. Цей принцип застосовується для захисту інвестицій, компенсації шкоди від незаконних дій держави та забезпечення стабільності правового регулювання.

Право очікування захищене кількома основними нормативними документами:

Європейська конвенція з прав людини (ЄКПЛ): Стаття 1 Протоколу № 1 гарантує право на мирне володіння майном, включаючи захист майнових очікувань [7].

Хартія основоположних прав Європейського Союзу [8]: Стаття 17 передбачає право на власність і компенсацію у разі вилучення майна.

Директиви ЄС: Директиви, що регулюють економічні аспекти, субсидії та компенсації.

Рішення ЄСПЛ та СЄС слугують важливими прецедентами для тлумачення та захисту права очікування.

Право очікування використовується для захисту інвесторів, які базують свої дії на прогнозованості правового середовища.

У випадках експропріації чи змін у законодавстві право очікування гарантує справедливую компенсацію постраждалим сторонам. Очікування отримання субсидій або пільг також захищене в рамках принципу законних очікувань.

Право очікування є важливим елементом правової системи ЄС, що забезпечує баланс між інтересами суб'єктів і держави. Його захист базується на принципах законності, пропорційності та правової визначеності. Розвиток судової практики та вдосконалення нормативного регулювання сприятимуть подальшому зміцненню цього інституту в рамках правової системи ЄС.

Право очікування у США пов'язане з принципом справедливості, захистом законних інтересів громадян та забезпеченням правової визначеності. Основою цього права є Конституція США, зокрема П'ята поправка та Чотирнадцята поправка, які гарантують право на належну пра-

вову процедуру. Це право відіграє важливу роль у різних сферах: захист інвестицій, забезпечення майнових прав, регулювання діяльності державних органів тощо [9, с. 97].

Право очікування у США визначається як законні сподівання особи на отримання чи збереження певних прав, привілеїв або пільг, якщо ці очікування базуються на: чинному законодавстві; укладених договорах; обіцянках або діях державних органів.

Конституційні основи права очікування:

1. П'ята поправка до Конституції США: Захищає право на власність та гарантує, що ніхто не може бути позбавлений свого майна без належної правової процедури.

2. Чотирнадцята поправка: Забезпечує рівний захист законних інтересів громадян від втручання з боку штатів.

Право очікування вважається частиною більш широкого принципу належної правової процедури, що гарантує передбачуваність дій органів влади та стабільність правовідносин.

Право очікування відіграє важливу роль у захисті майнових прав громадян у разі вилучення майна для суспільних потреб. Згідно із принципами належної процедури, такі вилучення мають супроводжуватися: справедливою компенсацією; дотриманням процедури оскарження [10, с. 204].

Особи, які отримують державні пільги чи субсидії, мають право на попередження про зміну умов отримання таких виплат або їх припинення.

У корпоративному праві право очікування застосовується до захисту інтересів інвесторів, зокрема в разі різних змін законодавства або умов регулювання, які можуть вплинути на дохідність інвестицій.

Перспективи розвитку права очікування:

1. Розробка єдиних стандартів для оцінки права очікування сприятиме більш прогнозованому правозастосуванню;

2. Законодавче закріплення права очікування в конкретних сферах, таких як соціальні пільги чи інвестиції, сприятиме кращому захисту інтересів громадян.

У сучасних умовах цифровізації виникають нові аспекти права очікування, зокрема у сфері персональних даних і електронних угод, які потребують відповідного регулювання.

Право очікування у США є важливим інструментом захисту законних інтересів громадян та забезпечення правової стабільності. Воно базується на принципах справедливості, належної правової процедури та правової визначеності. Проте його ефективна реалізація вимагає подальшого розвитку судової практики та законодавчого регулювання, що дозволить краще враховувати інтереси як громадян, так і держави.

Таким чином, на підставі аналізу правового досвіду інших країн щодо приватноправового регулювання майнових очікувань, можемо визначити порядок імплементації даного міжнародного досвіду в Україні:

– вивчення нормативно-правових актів і судової практики інших країн;

– оцінка релевантності міжнародних стандартів для української правової системи;

– внесення змін до Цивільного кодексу України, зокрема закріплення поняття «майнові очікування»;

– розробка підзаконних актів для регулювання компенсаційних механізмів.

Основними проблемами та викликами імплементації є:

– правова невизначеність: відсутність чіткого визначення майнових очікувань у національному законодавстві;

– суперечливість правозастосування: різні підходи судів до вирішення спорів щодо майнових очікувань;

– інституційна слабкість: недостатня готовність правової системи до адаптації міжнародного досвіду;

– ресурсні обмеження: брак фінансових і кадрових ресурсів для реалізації масштабних реформ.

Отже, можемо зазначити, що імплементація правового досвіду інших країн щодо регулювання майнових очікувань є важливим етапом розвитку приватного права в Україні. Для ефективного впровадження необхідно враховувати міжнародні стандарти, адаптувати їх до національних умов та створити механізми практичного застосування. Це дозволить підвищити рівень захисту прав громадян і бізнесу, забезпечити правову визначеність і стимулювати економічний розвиток країни.

Висновок. Імплементація правового досвіду інших країн щодо приватноправового регулювання майнових очікувань в Україні є ключовим напрямком модернізації правової системи в умовах євроінтеграційних процесів. Досвід Європейського Союзу, США та інших провідних країн світу демонструє, що ефективне регулювання майнових очікувань забезпечує правову визначеність, стабільність у майнових відносинах і стимулює економічний розвиток.

Україна має враховувати міжнародні стандарти, такі як принципи добросовісності, пропорційності та законних очікувань, закріплені в європейському праві та рішеннях ЄСПЛ. Адаптація цих принципів до національного законодавства потребує внесення змін до Цивільного кодексу України, розробки компенсаційних механізмів та уніфікації судової практики.

Ефективна імплементація також передбачає навчання суддів, адвокатів та інших правників сучасним підходам до захисту майнових очікувань. Залучення міжнародного досвіду дозволить створити прозору, передбачувану правову систему, яка відповідає потребам громадян і бізнесу, зміцнює довіру до правосуддя та сприяє інтеграції України до європейського правового простору.

Таким чином, комплексний підхід до імплементації правового досвіду інших країн стане важливим етапом у формуванні ефективного механізму захисту майнових прав і законних інтересів у приватноправових відносинах України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Завальна Ж.В. Використання логіко-лінгвістичного методу щодо визначення сутності поняття «зобов'язання». Публічне право. 2016. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2016_1_37.
2. Постанова Верховного Суду України від 30.01.2013 р. № 6-168цс12. Закон і бізнес. URL: https://zib.com.ua/ua/15297-postanova_verhovnogo_sudu_ukraini_vid_30012013_6-168cs12.html.
3. Про інвестиційну діяльність: Закон України від 18.09.1991 № 1560-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12#>.
4. Цивільний кодекс України Кодекс України; Закон, Кодекс від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#>.
5. Харитонов, Є.О. Цивільне право України: підручник. 3-е вид., перероб. і допов. К.: Істина, 2013. 806 с.
6. Договір як універсальна форма правового регулювання: монографія / за заг. ред. проф. В.А. Васильєвої. Івано-Франківськ, 2016. 399 с.
7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини): Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ, Протокол від 04.11.1950. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#.
8. Хартія основоположних прав Європейського Союзу. Європейське право. 2013. № 1-2. С. 304-318.
9. Гутів Б. І. П'ята поправка до Конституції США – як одна з основоположних норм захисту прав людини і громадянина. Науковий вісник Ужгородського університету: серія: Право / голов. ред. Ю. М. Бисага. Ужгород, 2023. Вип. 76. С. 97-102.
10. Луценко Д.С. Очікування від договорних відносин як вид майнового очікування в цивільному праві. Міжнародний науковий журнал. 2024. № 5 (75), С. 203-210.

КРИТЕРІЙ КОНТРОЛЮ ЯК ПІДХІД ДО ВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОГО ЗАКОНУ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ

CONTROL CRITERION IN DETERMINING THE NATIONALITY OF A LEGAL ENTITY

Малига В.А., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри міжнародного права

Львівський національний університет імені Івана Франка

Лелюх О.Д., студент III курсу
факультету міжнародних відносин

Львівський національний університет імені Івана Франка

Стаття присвячена розгляду проблемних питань визначення національної належності (особистого закону, національності) юридичних осіб у доктрині та практиці міжнародного приватного права. Серед чотирьох підходів до визначення особистого закону юридичної особи – теорії інкорпорації, теорії осілості, теорії центру експлуатації та теорії контролю – саме останній може бути ефективним за сучасних економічних умов та поширення діяльності транснаціональних корпорацій.

У статті наведено огляд сучасної доктрини міжнародного приватного права й представлено різні точки зору стосовно переваг та недоліків критерію контролю. Розглянуто механізми визначення особистого закону юридичної особи за критерієм контролю та їх ефективність. Особливу увагу приділено застосуванню критерію контролю у міжнародному інвестиційному праві, що є надважливим у сфері правового регулювання міжнародних фінансових та інвестиційних відносин. Проаналізовано арбітражну практику Міжнародного центру з урегулювання інвестиційних спорів на предмет ефективності застосування критерію контролю. Виконано порівняльно-правове дослідження регулювання питання визначення особистого закону юридичних осіб у багатосторонніх та двосторонніх міжнародних договорах за участю України, зокрема міжнародних договорів про взаємне сприяння та захист інвестицій.

У статті систематизовано випадки застосування критерію контролю в українському законодавстві, наведено характеристику законодавчих положень стосовно критерію контролю у податковому законодавстві України (запровадження у Податковому кодексі України інституту «контрольована іноземна компанія»), а також у Законі України «Про санкції» від 14.08.2014 № 1644-VII та Законі України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів» від 03.03.2022 № 2116-IX.

Ключові слова: *lex societatis*, особистий закон юридичної особи, транснаціональна корпорація, критерій контролю, міжнародне інвестиційне право.

The article deals with the problematic issues of determining the nationality of legal entities in the doctrine and practice of private international law. Among the four approaches to determining the nationality of a legal entity – the theory of incorporation, the theory of residence, the theory of the center of operation and the theory of control – it is the latter which may be effective under current economic conditions and the expansion of multinational corporations.

The article provides an overview of the modern private international law doctrine and presents different points of view regarding the advantages and disadvantages of the control criterion. The mechanisms for determining the nationality of a legal entity based on the control criterion and their effectiveness are considered. Particular attention is paid to the application of the control criterion in international investment law, which is extremely important in the field of legal regulation of international financial and investment relations. The arbitration practice of the International Center for Settlement of Investment Disputes is analyzed in terms of the effectiveness of the control criterion. A comparative legal study of the legal regulation of the issue of determining the nationality of legal entities in multilateral and bilateral international treaties with the participation of Ukraine and international treaties on mutual promotion and protection of investments in particular is carried out.

The article systematizes the cases of application of the control criterion in Ukrainian legislation and characterizes the legislative provisions regarding the control criterion in the tax legislation of Ukraine (introduction of the institute of «controlled foreign company» in the Tax Code of Ukraine), as well as in the Law of Ukraine «On Sanctions» dated 14.08.2014 No. 1644-VII and the Law of Ukraine «On the Basic Principles of Compulsory Seizure of Property Rights of the Russian Federation and its Residents in Ukraine» dated 03.03.2022 № 2116-IX.

Key words: *lex societatis*, nationality of a legal entity, multinational corporation, control criterion, international investment law.

Постановка проблеми. Сучасний глобалізований світ неможливо уявити без діяльності юридичних осіб, тобто тих, майно яких відділено від майна його засновників. Microsoft, Apple, Ford Motor Company – лише декілька з тих юридичних осіб, які називають транснаціональними компаніями (далі – ТНК) та які створюють величезний вплив на світову економіку. Проте питання визначення особистого закону юридичних осіб, що входять до складу ТНК, залишаються невирішеними в науці міжнародного приватного права. Відомі підходи до визначення національності юридичної особи видаються неефективними стосовно суб'єктів господарювання, що здійснюють свою діяльність в різних державах по всьому світу. В цьому контексті найбільше привертає увагу критерій контролю, який покликаний визначити право держави, з якою юридична особа реально пов'язана. Взагалі поняття «особистий закон» юридичної особи є одним з найскладніших в міжнародному приватному праві, оскільки саме ця колізія прив'язка містить в собі приховані внутрішні колізії і має принципово різне трактування в різних державах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання визначення особистого закону юридичної особи за допомогою критерію контролю досліджувалися у наукових роботах таких іноземних вчених як Doralt P., Schreuer C. H., Dolzer R., Astorga R. L., Geronimo R. S. Q., Muchlinski P. T., Fillers A., а також українських науковців: Чубарева В. Л., Чорнолуцького Р. В., Погорельської Н. В., Овечкіної О. С. та ін. Проте на сьогодні наука міжнародного приватного права не сформувала єдиного підходу щодо його вирішення.

Мета статті – визначити ефективність застосування критерію контролю для виявлення особистого закону юридичної особи крізь призму його переваг і недоліків та практики його застосування.

Виклад основного матеріалу. Особистий закон юридичної особи (*lex societatis*) – поняття колізійного права, визначення якого в нормативно-правових актах різних держав світу та міжнародних договорах суттєво відрізняється. Це можна пояснити, перш за все, відсутністю однозначного підходу та наявністю кількох критеріїв щодо встановлення національності юридичної особи. Такими

основними принципами (критеріями, теоріями, підходами) визначення особистого закону юридичної особи в науці (доктрині) міжнародного приватного права є: 1) теорія інкорпорації, 2) теорія осілості, 3) теорія центру експлуатації та 4) теорія контролю.

На думку Чернолуцького Р. В., поняття «особистий закон» та «державна приналежність юридичної особи» не є тотожними [1, с. 17]. Згідно з цим підходом, поняття «особистий закон юридичної особи» стосується питань приватноправового характеру та колізійних прив'язок. Натомість публічно-правове поняття «національність» характеризує правовий зв'язок юридичної особи із певною державою [2, с. 73]. Проте, враховуючи те, що критерій контролю знаходиться на перетині публічного та приватного права, ми будемо вживати ці поняття як взаємозамінні.

Серед чотирьох підходів до визначення особистого закону юридичної особи особливо вирізняється критерій контролю, який на думку багатьох вчених, є найефективнішим та відповідає викликам сучасної світової економіки. Потрібно наголосити, що даний підхід виник ще під час Першої світової війни (а саме, у 1916 році судова практика вперше звернулася до такого критерію) через необхідність виявлення «ворожих іноземців». Відповідно на початковому етапі він сприймався виключно як спосіб ідентифікації суб'єктів господарювання, через які ворожі держави могли здійснювати протиправне втручання у внутрішні справи держави перебування та становити загрозу її безпеці. Проте згодом, з інтенсифікацією процесів глобалізації, поряд з публічно-правовою площиною, критерій контролю почали розглядати і у приватноправовій. Таким чином, під «контролем» слід розуміти керованість юридичної особи як іноземною (-ими) державою (-ами), так і приватними особами – суб'єктами іноземних держав. В цьому плані критерій контролю має багато спільного з колізійною прив'язкою *lex causae*, адже визначення того, ким контролюється юридична особа, є по суті пошуком права, яке має найтісніший зв'язок з даними правовідносинами.

У міжнародному інвестиційному праві визначення особистого закону (національності) юридичних осіб має вирішальне значення для встановлення юрисдикції та застосовності механізмів правового захисту за міжнародними договорами. Адже саме іноземні інвестори часто є контролюючими особами суб'єктів господарської діяльності. Переважно використовуються два основні критерії: критерій інкорпорації та критерій контролю. Критерій інкорпорації відсилає до місця реєстрації або зареєстрованого офісу організації, тоді як критерій контролю враховує національність фізичних чи юридичних осіб, які здійснюють контроль над юридичною особою (її статутним фондом). Долцер Р. і Шроєр Кр. зазначають, що в деяких міжнародних договорах використовується комбінація критеріїв інкорпорації та контролю, тобто вимагається реєстрація в договірній державі та контроль з боку резидентів цієї держави. Цей подвійний підхід має на меті збалансувати формальну ясність критерію інкорпорації та суттєву оцінку, яку забезпечує критерій контролю [3, с. 376]. До переваг критерію контролю належить те, що він: 1) запобігає зловживанню договірним захистом з боку суб'єктів, які не мають суттєвих зв'язків з договірною державою; 2) відображає економічні реалії власності та контролю, забезпечуючи точність у правозастосуванні.

До реальних недоліків критерію контролю відносять наступне: 1) процес визначення «контрольованості» може бути складним, особливо для багатонаціональних підприємств з багаторівневою структурою власності; 2) він вимагає від арбітражних судів вийти за межі формального місця реєстрації та проаналізувати акціонерні угоди, ланцюжки власності та управлінські структури; 3) він створює невизначеність і потенціал для тривалих суперечок щодо юрисдикції і застосовного права [3, с. 377].

Проф. Пітер Мухлінські пропонує комплексний аналіз правового регулювання транснаціональної діяльності підприємств, включаючи аспекти, пов'язані з їх національністю [4]. Мухлінські П. підкреслює, що багатонаціональні підприємства, як він їх називає, часто мають заплутані корпоративні структури, що ускладнює визначення національності [4, с. 645]. Багатонаціональні підприємства (тобто ТНК) можуть стратегічно організувати дочірні компанії в різних правових системах, що ускладнює застосування критеріїв інкорпорації та контролю. Вибір між критеріями інкорпорації та контролю має значні регуляторні наслідки. Критерій інкорпорації пропонує юридичну визначеність, але може бути сприйнятливим до маніпуляцій, тоді як критерій контролю забезпечує більш суттєвий зв'язок, але може призвести до правової невизначеності через складність визначення контролю [4, с. 647]. Зараз спостерігається тенденція розвитку практики укладення договорів щодо включення положень, які поєднують обидва критерії або вводять додаткові вимоги для більш точного відображення економічних реалій. Критерій інкорпорації забезпечує чіткість і простоту застосування, але не завжди відображає справжню національну приналежність суб'єкта господарювання. Критерій контролю вирішує цю проблему шляхом аналізу фактичного права власності та повноважень щодо прийняття рішень, але створює складнощі в оцінці. Комбінований підхід, що враховує як інкорпорацію, так і контроль, дедалі частіше визнається як засіб збалансування правової визначеності з матеріальною справедливістю, забезпечуючи надання достовірного захисту інвесторам, які мають реальні зв'язки з договірними державами [4, с. 648].

Розглядаючи застосування критерію контролю в міжнародних договорах у сфері інвестиційних відносин, важливо згадати багатосторонній договір, що є ключовим у цій сфері. Отож, критерій контролю використовується у п. 2 ст. 25 Вашингтонської конвенції 1965 р. про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами [5] (далі – Вашингтонська конвенція). Рікардо Л. Асторга стверджує, що застосування критерію контролю у арбітражній практиці Міжнародного центру з урегулювання інвестиційних спорів (далі – МЦУІС) є досить поширеним явищем і він є важливим у сфері міжнародних інвестиційних правовідносин [6, с. 445]. Зокрема такі справи у МЦУІС як *Banro American Resources, Inc. v. Democratic Republic of the Congo* (2000), *Autopista Concesionada de Venezuela, C.A. v. Venezuela* (2001) та *Champion Trading Company and Ameritrade International, Inc. v. Egypt* (2003) свідчать про розширене тлумачення критерію контролю і підтверджують думку про те, що іноземний контроль над місцевою юридичною особою дозволяє розглядати її як іноземну відповідно до Вашингтонської конвенції за умови наявності чітких доказів такого контролю [6, с. 447]. Цей критерій є важливим для компаній, які в іншому випадку могли б вважатися вітчизняними через місцеву реєстрацію. Проте у рішенні *Tokios Tokelés v. Ukraine* (2004) спостерігається кардинально інший підхід. *Tokios Tokelés* – компанія, зареєстрована в Литві, але переважно контролювана громадянами України – подала позов проти України [6, с. 459]. Україна стверджувала, що *Tokios Tokelés* не має права на арбітраж МЦУІС, оскільки вона контролюється українськими громадянами, незважаючи на її іноземну реєстрацію. Арбітражний суд надав перевагу місцю реєстрації компанії (теорії інкорпорації) над фактичним контролем з боку іноземних громадян. Рішення у цій справі підкреслює пріоритет колізійної прив'язки державної реєстрації юридичної особи, що потенційно обмежує сферу застосування критерію контролю [6, с. 460]. Як зазначає професор Крістоф Шроєр, стаття 25(2)(b) Конвенції МЦУІС дозволяє сторонам домовитися про те, що юридична особа, яка контролюється іноземними громадянами, може

розглядатися як така, що має особистим законом право держави контролюючої сторони, і це відображає «критерій контролю», підкреслюючи превалювання змісту над формою у визначенні національності [7, с. 248]. Він наголошує на «об'єктивній вимозі іноземного контролю», коли арбітражні суди розглядають реальність контролю (наприклад, володіння акціями, участь в управлінні). Однак МЦУІС також дозволяє визначати національність за домовленістю сторін за умови дотримання юрисдикційних обмежень. Аналізуючи судову практику, Кр. Шроєр зазначає, що арбітражні суди все більше зосереджуються на опосередкованому або кінцевому контролі, що виходить за межі права власності і поширюється на фактичний контроль [7, с. 249]. Шроєр Кр. підкреслює, що звернення до критерію контролю забезпечує гнучкість у вирішенні юрисдикційних проблем, але застерігає від надмірного розширення юрисдикції за допомогою угод, не підкріплених фактичним контролем. Він підтверджує важливість критерію контролю в арбітражі МЦУІС, враховуючи балансування між формальними угодами про національну належність та доказами суттєвого контролю [7, с. 249]. Такий критерій дозволяє визначити суб'єктів, що здійснюють фактичне управління юридичною особою.

Надзвичайно новаторський та прогресивний підхід до визначення особистого закону юридичної особи за допомогою теорії контролю запропонував Рассел Стенлі К. Джеронімо [8]. Він поставив під сумнів тезу про те, що більшість прав голосу прирівнюється до ефективного контролю при визначенні особистого закону юридичної особи. Завдяки математичним розрахункам він демонструє, що міноритарні акціонери можуть мати непропорційно велику кількість голосів порівняно з розміром їхнього пакета акцій [8]. Джеронімо Р. С. К. представляє метод розрахунку «ефективного контролю», використовуючи теорію ігор, зокрема, за допомогою індексів права голосу. Цей підхід оцінює фактичний вплив акціонера на процеси прийняття рішень, враховуючи фактори, що виходять за межі простої ваги голосу. Він ілюструє сценарії, коли іноземні міноритарні акціонери, незважаючи на те, що начебто дотримуються обмежень щодо іноземного капіталу, володіють реальною кількістю голосів, що перевищує допустимі пороги [8]. Джеронімо Р. С. К. робить висновок, що чинна законодавча база, яка значною мірою покладається на вагу голосів для визначення корпоративної національності, може бути неефективною. Він наголошує на необхідності врахування як контролю де-юре (юридичного), так і контролю де-факто (фактичного). Одночасно він виступає за включення методології теорії ігор для більш точної оцінки фактичного контролю, гарантуючи, що нормативно-правові акти ефективно враховують реалії корпоративного управління та структур власності [8].

Деякі вчені наполягають на застосуванні критерію національної приналежності капіталу юридичної особи. Чубарев В. Л. зазначає, що такий критерій, з однієї сторони, є одним з випадків, що їх розглядає теорія контролю, а з іншої, визначення національної приналежності капіталу акціонерних товариств – юридичних осіб, що здійснюють свою діяльність на міжнародних ринках – становить окрему досить складну проблему [9, с. 107].

При цьому слід визнати, що застосування критерію контролю піддається певній критиці. Зокрема, П. Доральє вважав, що критерій контролю не підлягає застосуванню для визначення особистого закону юридичної особи, оскільки в такому разі до уваги бралась би не правосуб'єктність юридичної особи як такої, а тільки правосуб'єктність фізичних осіб за цим «фасадом». На його думку, колізійна прив'язка повинна бути сфокусована на правовій єдності, а не на особах, що контролюють юридичну особу, адже саме правова єдність є сталою, на відміну від контролю, який можна змінити будь-коли

[10, с. 181]. Філлерс стверджує, що підходи, які ґрунтуються на принципах визначення походження капіталу, тобто встановлення джерела контролю над юридичною особою, створюють непотрібну правову невизначеність, підриваючи простоту та передбачуваність, які покликані забезпечувати міжнародні угоди. На його думку, критерій інкорпорації є найбільш ефективним та практичним для визначення особистого закону юридичних осіб [11, с. 58].

Погорецька Н. В. вважає, що непридатність застосування критерію контролю до товариств зі змішаним складом засновників є його очевидним недоліком [12, с. 102]. При цьому критерій контролю як субсидіарна колізійна прив'язка закріплений у праві таких іноземних держав як Франція, Швеція, Великобританія та США.

У двосторонніх міжнародних договорах України досить рідко зустрічаються випадки використання критерію контролю. Даний критерій закріплений зокрема у п. «с» ч. 2 ст. 1 Угоди між Урядом України та Урядом Королівства Марокко про заохочення та взаємний захист інвестицій від 24.12.2001 р. [13], а також в аналогічних угодах з Нідерландами (п. «б» ст. 1) [14]; Францією (п. 3 ст. 1) [15]; Ізраїлем (п. «д» ч. 1 ст. 1) [16] та Швецією (п. 3 ст. 1) [17].

В українському законодавстві розрізняють поняття «підприємство з іноземними інвестиціями» та «іноземне підприємство». Згідно з ч. 1. ст. 116 Господарського кодексу України (далі – ГК), для визнання підприємства підприємством з іноземними інвестиціями необхідно дві умови: 1) його створення відповідно до вимог законодавства України та 2) розмір іноземної інвестиції в статутному капіталі такого підприємства повинен становити не менш ніж 10% [18]. Натомість, згідно з ч. 1. ст. 117 ГК, іноземним підприємством визнається унітарне або корпоративне підприємство, що створене згідно з законодавством України та здійснює свою діяльність лише і повністю на основі власності іноземних громадян або іноземних юридичних осіб. Якщо такі особи придбають діюче підприємство (створене відповідно до права України) повністю у свою власність, то воно також буде визнаватися іноземним підприємством [18].

В законодавстві України також застосовується критерій контролю. Він використовується з метою: 1) недопущення втручання іноземних держав у внутрішні справи України, як інструмент захисту національних інтересів держави та 2) деофшоризації – запобігання можливості ухилення юридичних і фізичних осіб від оподаткування [2, с. 74].

Важливо наголосити, що критерій контролю застосовується і в податковому законодавстві України. Зокрема, це передбачено Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо вдосконалення адміністрування податків, усунення технічних та логічних неузгодженостей у податковому законодавстві» від 16.01.2020 р. № 466-IX [19], яким було запроваджено поняття «контрольована іноземна компанія». Це спричинено поширенням діяльності юридичних осіб в так званих «офшорних зонах», завдяки чому державний бюджет недоотримує значні суми податків від їх діяльності [2, с. 60]. У статті 39².1.2 Податкового кодексу України [20], поняття «контролююча особа» визначається як «фізична або юридична особа – резиденти України, які є прямими або опосередкованими власниками (контролерами) контрольованої іноземної компанії». У вказаній статті встановлюються чіткі критерії визнання іноземної юридичної особи «контрольованою іноземною компанією». Для цього достатньо однієї з таких умов: 1) частка контролюючої особи (суб'єкта права України) в іноземній юридичній особі становить більше 50%; 2) частка контролюючої особи в іноземній юридичній особі становить більше 10%, але при цьому сума часток в іноземній юридичній особі декількох фізичних та/або юридичних осіб (резидентів України) становить 50% і більше; 3) здій-

снення контролюючою особою фактичного контролю над іноземною юридичною особою окремо або разом з іншими резидентами України (пов'язаними особами) [20].

З метою подальшого уточнення, у ст. 39².1.3 Податкового кодексу України закріплено поняття «частка в іноземній юридичній особі». Отож, у разі наявності у фізичної або юридичної особи такої частки, вони повинні мати хоча б одне з нижчезазначених корпоративних прав/правомочностей: 1) впливати на частку голосів у вищому органі управління іноземної юридичної особи (загальних зборах учасників, акціонерів тощо); 2) отримувати відповідну частину прибутку іноземної юридичної особи; 3) блокувати рішення про розподіл частини прибутку іноземної юридичної особи; 4) отримати відповідну частину активів іноземної юридичної особи у випадку її ліквідації або припинення [20].

З набранням чинності даними нормами податкового законодавства резиденти України (фізичні або юридичні особи), які контролюють іноземну юридичну особу, стали платниками податку на прибуток контрольованої іноземної компанії та тепер зобов'язані щорічно подавати спеціальний звіт та повідомлення про придбання або припинення участі в таких компаніях [2, с. 62].

Важливо зазначити, що критерій контролю застосовується в певних конкретних випадках, одним з яких є наявність економічних санкцій (як на рівні міжнародних міжурядових організацій – ООН, так і на рівні конкретних держав). Закон України «Про санкції» від 14 серпня 2014 року № 1644-VII [21] передбачає застосування санкцій – спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів. Відповідно до даного закону, санкції можуть застосовуватися Україною стосовно таких суб'єктів як: 1) іноземні держави, 2) іноземні юридичні особи, юридичні особи, які перебувають під контролем іноземної юридичної особи або фізичної особи-нерезидента, 3) іноземці, особи без громадянства, 4) суб'єкти, які здійснюють терористичну діяльність. Овечкіна О. С. вважає, що на підставі норм Закону України «Про санкції» можна стверджувати, що в Україні використано новий спосіб визна-

чення контролюючих осіб – не за ознакою їх національної приналежності, а за ознакою здійснення ними протиправної, зокрема терористичної, діяльності [2, с. 60–61].

Ще одним прикладом застосування в Україні критерію контролю є положення Закону України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів» [22]. Зокрема згідно з ст. 1 даного закону «резидентами» визнаються юридичні особи та/або їх представництва, філії, які діють відповідно до законодавства України на території України за будь-якої з наступних умов: 1) російська федерація прямо або опосередковано є засновником, акціонером, учасником або бенефіціаром таких юридичних осіб; 2) російська федерація має частку у статутному (складеному) капіталі, паї, акції, участь у будь-якій формі (інше членство) у таких юридичних особах. Таким чином, критерій контролю використовується для виявлення юридичних осіб, підконтрольних російській федерації – державі, яка розпочала і веде агресивну війну проти України.

Висновки. Аналіз наукових підходів іноземних та українських вчених, арбітражної практики Міжнародного центру з урегулювання інвестиційних спорів, а також законодавства України дав змогу зробити наступні висновки. Іноземна судова та арбітражна практика свідчить, що стосовно визначення особистого закону юридичних осіб критерій контролю є найбільш оптимальним та вирішує проблеми, пов'язані з недосконалістю та складністю правового регулювання їх діяльності. Фактично у якості «контролю» можна розглядати керованість юридичної особи як іноземною (-ими) державою (-ами), так і приватними особами – суб'єктами іноземних держав. Проте ефективність критерію контролю залежить від досконалості механізмів визначення «контролю». Серед чотирьох підходів до визначення особистого закону юридичної особи саме критерій контролю, на нашу думку, відповідає викликам сучасної світової економіки та є найефективнішим, адже допомагає визначити право, яке має тісний зв'язок з даними правовідносинами та дозволяє захистити економічні інтереси держави від впливу іноземного капіталу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чорнолуцький Р. В. Проблеми правосуб'єктності осіб у колізійному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2006. 20 с.
2. Овечкіна О. С. Правове регулювання колізійних питань статусу юридичних осіб у ФРН, Великій Британії та Україні: дис. ... д-ра філософії (081 Право). Київ, 2022. 261 с.
3. Dolzer R., Kriebaum U., & Schreuer C. Principles of international investment law (3rd ed.). Oxford: Oxford University Press, 2022. 560 p.
4. Muchlinski P. T. Multinational Enterprises and the Law (3rd ed.). Oxford: Oxford University Press, 2021. 912 p.
5. Конвенція про розв'язання інвестиційних спорів між державами та іноземними особами від 18.05.1965 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 21. Ст. 161.
6. Astorga R. L. The nationality of juridical persons in the ICSID convention in light of its jurisprudence. *Max Planck Yearbook of United Nations Law*. 2007. Vol. 11. P. 417-472.
7. Reinisch A., Schill S. W., Malintoppi L., Schreuer C. H., & Sinclair A. (Eds.) Schreuer's Commentary on the ICSID Convention: A Commentary on the Convention on the Settlement of Investment Disputes between States and Nationals of Other States (3rd ed.). Cambridge: Cambridge University Press, 2022. 2025 p.
8. Geronimo Russell Stanley Q. De Facto Control: Applying Game Theory to the Law on Corporate Nationality. *Phil. LJ*. 2016. № 90. URL: https://www.researchgate.net/publication/322113914_De_Facto_Control_Applying_Game_Theory_to_the_Law_on_Corporate_Nationality (last accessed: 12.01.2025).
9. Чубарев В. Л. Статус юридичної особи у міжнародному приватному праві. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. № 3. С. 104-110.
10. Doralt P. Die Anerkennung ausländischer Gesellschaften. *Juristische Blätter*. 1969. № 7–8. P. 181-200.
11. Fillers A. Corporate Nationality in International Investment Law. *European Scientific Journal*. 2014. Vol. 1. P. 50-60.
12. Погорельця Н. В. Національність юридичної особи. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 3. С. 100-107.
13. Угода між Урядом України та Урядом Королівства Марокко про заохочення та взаємний захист інвестицій від 24.12.2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 41. Ст. 296.
14. Угода про сприяння та взаємний захист інвестицій між Україною та Королівством Нідерландів від 14.07.1994 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/528_716#Text (дата звернення: 12.01.2025).
15. Угода між Урядом України та Урядом Французької Республіки про взаємне сприяння та взаємний захист інвестицій від 03.05.1994 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/250_414#Text (дата звернення: 12.01.2025).
16. Угода між Урядом України та Урядом Держави Ізраїль про взаємне сприяння та захист інвестицій від 24.11.2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376_045#Text (дата звернення: 12.01.2025).
17. Угода між Урядом України та Урядом Королівства Швеція про сприяння та взаємний захист інвестицій 15.08.1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/752_706#Text (дата звернення: 12.01.2025).
18. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18. Ст. 144.
19. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо вдосконалення адміністрування податків, усунення технічних та логічних неузгодженостей у податковому законодавстві: Закон України від 16.01.2020 р. № 466-IX. *Голос України*. 2020. № 84.
20. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. *Голос України*. 2010. № 229-230.
21. Про санкції: Закон України від 14.08.2014 р. № 1644-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 40. Ст. 2018.
22. Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів: Закон України від 03.03.2022 р. № 2116-IX. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 55.

ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ В СПРАВАХ ОКРЕМОГО ПРОВАДЖЕННЯ

APPLICATION OF THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS IN SEPARATE PROCEEDINGS

Нескороджена Л.Л., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права
Державний торговельно-економічний університет

Лазько Г.З., к.ю.н., доцент,
помічник – консультант народного депутата України
Верховна Рада України

Кононець О.М., адвокат, к.ю.н.,
доцент кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права
Державний торговельно-економічний університет

Стаття присвячена питанню застосування практики Європейського Суду з прав людини при розгляді справ окремого провадження. Звернута увага на те, що на практиці судді часто недоречно використовують практику ЄСПЛ: використовують вирвані фрази з рішень ЄСПЛ, які взагалі можуть не стосуватися справи, що розглядається; перенасичують справу просто назвами рішень ЄСПЛ з недостатньою або взагалі без аргументації доцільності використання рішень ЄСПЛ тощо. Автори підтримують думку науковців, які вважають, що питання застосування практики ЄСПЛ вимагає переосмислення, застосування практики Суду і посилання на рішення ЄСПЛ не повинно бути автоматичним, а повинно мати логічне підґрунтя.

Авторами зазначено, що в ч. 2 ст. 293 ЦПК України передбачений перелік справ, які можуть бути розглянуті в окремому провадженні. Констатовано, що цей перелік не є повним, адже аналіз матеріальних норм СК України та ЦК України значно розширює це перелік.

Вказано на обов'язкові умови, за яких ЄСПЛ приймає до розгляду справи. В заяві повинно бути чітко зазначено, які саме статті чи протоколи Конвенції порушені та чи було вичерпано всі національні засоби правового захисту.

При розгляді справ окремого провадження національні суди зобов'язані враховувати всі достатні докази; перевіряти дотримання органами влади норм Конвенції; враховувати не лише норми законів, а й нові технології, що можуть сприяти захисту порушених інтересів особи; терміново розглядати справи, коли плин часу може мати непоправні наслідки.

З аналізу норм Конвенції, практики ЄСПЛ та практики українських судів було зроблено висновок, що в справах окремого провадження до ЄСПЛ можна подати заяву щодо порушення ст. 3, 5, 6, 8 Конвенції.

Ключові слова: окреме провадження, практика Європейського Суду з прав людини, заборона катувань, право на свободу та особисту недоторканність, право на справедливий судовий розгляд, право на повагу до приватного і сімейного життя.

The article is devoted to the issue of application of the European Court of Human Rights case-law in individual proceedings. The author emphasises that in practice judges often make inappropriate use of the ECHR case law: they use excerpts from ECHR judgments which may not be relevant to the case under consideration at all; they overload the case with the names of ECHR judgments with insufficient or no argumentation of the expediency of using ECHR judgments, etc. The authors support the opinion of scholars who believe that the issue of application of the ECHR case law requires rethinking, and that the application of the Court's case law and reference to the ECHR judgments should not be automatic, but should have a logical basis. The authors note that Part 2 of Article 293 of the Code of Civil Procedure of Ukraine provides for a list of cases which may be considered in a separate proceeding. It is stated that this list is not complete, since the analysis of the substantive provisions of the Family Code of Ukraine and the Civil Code of Ukraine significantly expands this list.

The author points out the mandatory conditions under which the ECHR accepts a case for consideration. The application must clearly indicate which articles or protocols of the Convention have been violated and whether all national remedies have been exhausted.

When considering cases of individual proceedings, national courts are obliged to take into account all sufficient evidence; check compliance with the Convention by the authorities; take into account not only the provisions of laws, but also new technologies that may help protect the violated interests of a person; urgently consider cases where the passage of time may have irreparable consequences.

Based on the analysis of the provisions of the Convention, the ECHR case-law and the case-law of Ukrainian courts, the author concludes that in individual proceedings, the ECHR may be applied for a violation of Articles 3, 5, 6, 8 of the Convention.

Key words: special proceedings, case law of the European Court of Human Rights, prohibition of torture, right to liberty and security of person, right to a fair trial, right to respect for private and family life.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [1] суди при розгляді справ повинні застосовувати Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (надалі – Конвенція) та практику Європейського суду з прав людини (надалі – ЄСПЛ) як джерело права. Однак на практиці судді часто недоречно використовують практику ЄСПЛ: використовують вирвані фрази з рішень ЄСПЛ, які взагалі можуть не стосуватися справи, що розглядається; посилаються на рішення ЄСПЛ без контексту самої норми Конвенції, яка має застосовуватися; перенасичують справу просто назвами рішень ЄСПЛ з недостатньою або взагалі без аргументації доцільності використання рішень ЄСПЛ; довільно трактують рішення ЄСПЛ, що може спотворити позицію ЄСПЛ.

Варто погодитися з науковцями, які зазначають, що питання застосування практики ЄСПЛ вимагає переосмислення. Застосування практики Суду та посилання на рішення ЄСПЛ не повинно бути автоматичним – цей процес повинен мати логічне підґрунтя. Раціональність посилань, юридична обґрунтованість та *sensus communis* повинні стати ключовими критеріями релевантності та доречності посилань на практику та рішення ЄСПЛ [2]. Беручи до уваги те, що окреме провадження має відмінні риси від інших проваджень, адже основним об'єктом судового захисту в окремому провадженні є охоронюваний законом (законний) інтерес, варто дослідити практику ЄСПЛ, яка може бути використана при розгляді справ окремого провадження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дане наукове дослідження базується на наукових працях з двох

напрямок: аналіз судових рішень ЄСПЛ та застосування їх при розгляді справ окремого провадження. Аналіз практики ЄСПЛ, як джерела цивільного процесуального права, здійснювала Т. Стоянова, яка констатувала що практика ЄСПЛ є джерелом цивільного процесуального права, але не є джерелом цивільного процесуального законодавства [3, с. 58]; В. Кройтор досліджуючи питання використання прецедентного права, створеного суддями ЄСПЛ, в процесі прийняття рішень українськими судами з аналогічних питань дійшов висновку, що застосування прецедентної практики Європейського суду на підставі Європейської конвенції з прав людини (далі – Конвенції) у правовому колі України сприятиме не тільки зближенню української держави із європейськими стандартами прав людини, але й забезпечить захист прав та свобод людини у внутрішньо державних відносинах, що в свою чергу позитивно вплине на реалізацію задекларованих на конституційному рівні принципів правової держави [4, с. 51]; в монографії В.А. Завгороднього розкриті питання впливу рішень ЄСПЛ на науку, юридичну освіту, правотворчість, офіційну правоінтерпретаційну діяльність та правозастосування. Крім того, запропоновано авторський підхід до розуміння поняття «практика ЄСПЛ», виокремлено його суттєві риси, з-поміж яких особливу увагу приділено прецедентності та джерельності, а також визначено структуру цього явища правової дійсності [5, с. 9–471]; С.С. Бичкова аналізуючи позиції ЄСПЛ щодо забезпечення доступу до правосуддя зазначила, що право на доступ до суду є невід'ємним елементом права на справедливий суд, при цьому право на доступ до суду має гарантуватися і забезпечуватися Договірними державами в повному обсязі [6, с. 21]; А.М. Кучук та В.М. Пекарчук досліджуючи питання впливу практики ЄСПЛ на права людини зазначили, що практика ЄСПЛ відіграє важливу роль у зміні національної системи права як у частині розуміння самого права, так і через зміну ролі людських прав, які стають межами діяльності органів публічної влади, надаючи особі можливість діяти вільно [7, с. 20] та інші. Питання окремого провадження досліджували В.В. Комаров, Г.О. Світлична, І.В. Удальцова [8], Г.В. Чурпіта [9], Н.С. Бутрин-Бока [10], А.В. Коструба [11], І.Ю. Татулич [12] та інші. Однак комплексного дослідження щодо застосування практики ЄСПЛ в справах окремого провадження проведено не було.

Метою дослідження є дослідження застосування практики ЄСПЛ в справах окремого провадження.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж перейти до розгляду питання про застосування практики ЄСПЛ у справах окремого провадження варто розкрити особливості окремого провадження. Перелік справ, які суд розглядає в порядку окремого провадження передбачено в ч. 2 ст. 293 ЦПК України, а саме:

1) обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи;

1⁴) обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх;

2) надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності;

3) визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою;

4) усиновлення;

5) встановлення фактів, що мають юридичне значення;

6) відновлення прав на втрачені цінні папери на пред'явника та векселі;

7) передачу безхазяйної нерухомої речі у комунальну власність;

8) визнання спадщини відумерлою;

9) надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку;

10) примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу;

11) розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних та фізичних осіб;

12) розкриття професійної таємниці на ринках капіталу та організованих товарних ринках.

Але варто зазначити, що це не є вичерпним переліком, адже ст. 75 ЦК України та ст. ст. 43, 48, 103, 108, 130–132, 170, 240 та інші норми СК України передбачають справи, які будуть розглядатися в окремому провадженні. З аналізу норм цивільного процесуального законодавства можна виокремити певні специфічні риси справ окремого провадження, а саме:

– справи окремого провадження – це не спір про майно чи право, але винесення рішення по зазначених категоріях справ в подальшому можуть слугувати підставою для позову, наприклад, щодо визнання права на майно. Разом з тим, ст. 294 ЦПК України чітко зазначає: «якщо під час розгляду справи у порядку окремого провадження виникає спір про право, який вирішується в порядку позовного провадження, суд залишає заяву без розгляду і роз'яснює заінтересованим особам, що вони мають право подати позов на загальних підставах»;

– порушення справи в окремому провадженні відбувається на підставі заяв, вимоги до яких сформульовані у Цивільному процесуальному кодексі України;

– у окремому провадженні відсутні інститути, які існують у позовному провадженні: відмова від позову, визнання позову, збільшення та зменшення розміру позовних вимог, укладення мирової угоди;

– справи окремого провадження розглядаються судом з додержанням загальних правил, встановлених ЦПК України, за винятком положень щодо змагальності та меж судового розгляду;

– за загальним правилом судові витрати в цій категорії справ не відшкодовуються.

Щодо застосування практики ЄСПЛ в справах окремого провадження, то варто взяти до уваги такі аспекти:

– відповідно до п. 47 Регламенту ЄСПЛ [13] в заяві повинно бути чітко зазначено, які саме статті чи протоколи Конвенції порушені та надання відповідні аргументи;

– ЄСПЛ приймає лише ті заяви, які є прийнятними, тобто було вичерпано всі національні засоби правового захисту, згідно із загальновизнаними принципами міжнародного права, та пройшло чотири місяці від дати постановлення остаточного рішення на національному рівні [14].

З аналізу норм Конвенції, практики ЄСПЛ та практики українських судів можна зробити висновок, що в справах окремого провадження до ЄСПЛ можна подати заяву щодо порушення таких статей Конвенції:

– **заборона катувань (ст. 3 Конвенції).** Ст. 3 Конвенції зазначає, що нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню. В окремому провадженні розглядаються справи про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку та про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу. При застосуванні до особи такого примусового медичного лікування обов'язково потрібно враховувати ст. 3 Конвенції. Наприклад, в справі «Казачинська проти України» (Заява № 79412/17) ЄСПЛ зазначив, що уряд не довів існування будь-якої медичної необхідності у застосуванні до заявниці примусового психіатричного лікування; медичні документи заявниці не містять жодних доказів, що заявниця становила небезпеку для себе чи інших осіб, або що такі заходи застосовувалися у відповідь на спробу напасти на когось. Натомість обставини свідчать, що фізичне обмеження застосовувалося до заявниці з єдиною метою – обмеження її свободи пересування. В п. 37 зазначеного рішення Суд констатував, що таке незаконне та свавільне поводження перевищувало поріг суворості, необхідний для застосування ст. 3 Конвенції, і могло щонайменше викликати у заявниці почуття страху, страждання та неповажності [15];

– **права на свободу та особисту недоторканність (ст. 5 Конвенції).** ЄСПЛ зазначає, що «ключовою гарантією за п. 4 ст. 5 Конвенції є те, що особа, яка примусово утримується у психіатричному закладі, повинна мати право на судовий перегляд за її власним бажанням. П. 4 ст. 5 Конвенції вимагає в першу чергу наявність незалежного правового засобу, за допомогою якого особа, яка утримується, має можливість постати перед судом, який визначить законність триваючого утримання. Доступ особи, яка утримується, до суду не має залежати від доброї волі адміністрації закладу, де утримується особа, використовуватись за розсудом керівництва медичного закладу» [16]. Варто звернути увагу і на справу «Цеге фон Мантейфель проти України» (Заява № 29804/16), в якій ЄСПЛ констатував порушення ст. 5 Конвенції у зв'язку з незаконним утримуванням особи у Дніпропетровській клінічній психіатричній лікарні (надалі – лікарня) з 19 лютого 2017 року по 14 листопада 2017 року. Незаконність утримання полягало в тому, що за українським законодавством продовження строку примусового стаціонарного лікування можливе лише за рішенням суду. «Лікарня подавала 13 січня та 19 травня 2017 року заяви про продовження строку примусового психіатричного лікування, однак ці заяви були залишені без задоволення судом 13 травня та 02 листопада 2017 року відповідно; суд ухвалив лікувати заявницю амбулаторно. Суду не розглядали подальші скарги заявниці на ухвали судів або її клопотання про звільнення, оскільки згідно з відповідним законодавством вона не мала *locus standi* для подання скарг чи ініціювання перегляду законності продовження строку її тримання у лікарні. Лікарня відмовила у задоволенні клопотань про негайне звільнення, поданих матір'ю заявниці та її захисником після 19 лютого 2017 року, у зв'язку з відсутністю судового рішення про її звільнення» [18];

– **права на справедливий судовий розгляд (ч. 1 ст. 6 Конвенції).** ЄСПЛ у справі «Наталія Михайленко проти України» [19] встановив, що відсутність можливості у недієздатної заявниці особисто звернутися із заявою про поновлення її дієздатності становила порушення її права на доступ до суду відповідно до пункту 1 статті 6 Конвенції. Фактично ті ж самі обставини стали підставою і в справі «Горбатюк проти України» Хоча у 2017 році після подання цієї заяви до ЄСПЛ до ЦПК України були внесені зміни щодо права фізичної особи, яку визнали недієздатною, самостійно подавати заяву про скасування рішення суду про визнання фізичної особи недієздатною та поновлення її цивільної дієздатності, не можна ігнорувати те, що заявниця була визнана недієздатною з 2009 року і, таким чином, відповідно до національного законодавства вона тривалий час була позбавлена безпосереднього доступу до суду для оскарження рішення про визнання її недієздатною [19];

– **право на повагу до приватного і сімейного життя (ст. 8 Конвенції).** Наприклад, в справі «Сото Тревіно проти України» (Заява № 12498/21) заявник скаржився, що провадження на національному рівні у цій справі, під час якого він не міг спілкуватися зі своєю малолітньою дитиною, було надмірно тривалим, а саме з грудня 2018 року по 06 жовтня 2021 року. В п. 10 згаданого рішення ЄСПЛ зазначив, що «загальні принципи щодо вимоги термінового розгляду справ за Гаазькою конвенцією, коли плин часу може мати непоправні наслідки для стосунків між дитиною та тим із батьків, хто з нею не проживає, були наведені, серед інших джерел, в рішенні у справі «Віленчик проти України» (Vilenchik v. Ukraine), заява № 21267/14, пункт 53, від 03 жовтня 2017 року» та констатував порушення ст. 8 Конвенції, адже провадження на національному рівні щодо повернення на той момент однорічної дитини заявника тривало понад два роки та десять місяців, що значно пере-

вищило шеститижневий строк, встановлений ст. 11 Гаазької конвенції, і супроводжувалося затримками, відповідальність за які, головним чином, несли органи державної влади [20]. Констатація ЄСПЛ порушення ст. 8 Конвенції було і в справі «Молдован проти України» (Заява № 62020/14). Суть справи – відмова національними судами заявнику у проведення ДНК-експертизи з метою встановлення батьківства у зв'язку з тим, що Кодекс про шлюб та сім'ю, який діяв на той час, не передбачав такого доказу, а надавав можливість встановити батьківство лише на «соціальних» підставах, тобто спільного проживання. ЄСПЛ фактично вказав судам на необхідність врахування нових можливих доказів, які можуть сприяти задоволенню позову, навіть за умови що ці докази не враховані в нормативних актах. Наприклад, Кодекс про шлюб та сім'ю України 1969 року було прийнято в той час, коли ДНК-експертизи ще не були широко розповсюдженими [21].

Беручи до уваги те, що Україна потерпає від воєнної агресії з боку росії, варто згадати і про так звані «Намібійські винятки», суть яких полягає в можливості встановлення факту смерті чи народження особи на основі документів, що видаються окупаційними органами. В п. 96 справи «Кіпр проти Туреччини» ЄСПЛ констатував, що «Консультативний висновок Міжнародного Суду, що розуміється в сукупності з виступами і поясненнями деяких членів суду, чітко показує, що в ситуаціях, подібних до тих, що наводяться в цій справі, зобов'язання ігнорувати, не брати до уваги дії існуючих *de facto* органів та інститутів [окупаційної влади] далеко від абсолютного. Для людей, що проживають на цій території, життя триває. І це життя потрібно зробити більш стерпним і захищеним фактичною владою, включаючи їх суди; і виключно в інтересах жителів цієї території дії згаданої влади, які мають відношення до вказаного вище, не можуть просто ігноруватися третіми країнами або міжнародними організаціями, особливо судами, у тому числі й цим. Вирішити інакше, означало б зовсім позбавляти людей, що проживають на цій території, всіх їх прав щоразу, коли вони обговорюються у міжнародному контексті, що означало б позбавлення їх навіть мінімального рівня прав, які їм належать» [22]. «Намібійські винятки» фактично слугували підставою для викладення ст. 317 ЦПК України в новій редакції та закріпили особливості провадження у справах про встановлення факту народження або смерті особи на території, на якій введено воєнний чи надзвичайний стан, або на тимчасово окупованій території України.

Висновки. Все вищевикладене дає можливість зробити наступні висновки:

– в ч. 2 ст. 293 ЦПК України наведений перелік справ, які можуть бути розглянуті в окремому провадженні. Варто зазначити, що цей перелік не є повним, адже аналіз матеріальних норм СК України та ЦК України значно розширює цей перелік;

– констатовано, що ЄСПЛ приймає до розгляду справу лише за умови, що в заяві повинно бути чітко зазначено, які саме статті чи протоколи Конвенції порушені, чи наданні відповідні аргументи та чи було вичерпано всі національні засоби правового захисту;

– з аналізу норм Конвенції, практики ЄСПЛ та практики українських судів констатовано, що в справах окремого провадження до ЄСПЛ можна подати заяву щодо порушення таких статей Конвенції: ст. 3, 5, 6, 8 Конвенції;

– при розгляді справ окремого провадження суди зобов'язанні враховувати всі достатні докази; перевіряти дотримання органами влади норм Конвенції; враховувати не лише норми законів, а й нові технології, що можуть сприяти захисту порушених інтересів особи; терміново розглядати справи, коли плин часу може мати непоправні наслідки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>
2. Пушкар П., Бабанли Р. До питання про (не)релевантне застосування практики Європейського суду з прав людини: практичні поради. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/700941/>
3. Стоянова Т. Практика Європейського суду з прав людини як джерело цивільного процесуального права України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. №6. С. 55-58.
4. Кройтор В.А. Використання прецедентного права, створеного суддями Європейського суду з прав людини, в процесі прийняття рішень українськими судами з аналогічних питань. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2023. № 1. С. 46-53. URL: <https://doi.org/10.32782/39221429>
5. Завгородній В.А. Вплив практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні: теоретичний, методологічний і прикладний аспекти: монограф. / В. А. Завгородній. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 536 с.
6. Бичкова С. С. Забезпечення доступу до правосуддя: позиція Європейського суду з прав людини. Імплементація міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України [Електронний ресурс]: збірник матеріалів VII науковопрактичного круглого столу (м. Київ, 14 червня 2024 р.) / упорядник В. М. Короленко. К.: Електрон. текст. дані. НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2024.
7. Кучук А.М., Пекарчук В.М. Вплив практики Європейського суду з прав людини на національне право: пропедевтичний аспект. Прикарпатський юридичний вісник. 2022. №4. С. 17-23. <https://doi.org/10.32782/ryuv.v4.2022.4>
8. Комаров В. В. Окреме провадження: монографія / В. В. Комаров, Г. О. Світлична, І. В. Удальцова ; за ред. В. В. Комарова. Х. : Право, 2011. 312 с.
9. Чурпіта Г. Новели окремого провадження. *Право України*. 2018. № 10. С. 147-164.
10. Бутрин – Бока Н. С. Особливості розгляду справ окремого провадження. Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції «РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: ПРАВО, БЕЗПЕКА, СВІТ» (29-30 квітня 2022 року) м. Тернопіль, 2022. С. 38-41.
11. Anatoliy Kostuba. Окреме провадження як форма встановлення правоприпиняючих юридичних фактів у цивільних правовідносинах. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2013. №10 (1). pp.134-142. [hal-02468636](https://doi.org/10.24666/02468636)
12. Татулич І.Ю. Проблемні аспекти окремого провадження в межах цивільно-процесуального законодавства та шляхи їх вирішення. Цивільний процес: теорія і практика. Концепції вчених з удосконалення законодавства про цивільне судочинство. Монографія. / за заг. ред. докторки юридичних наук, професорки, заслуженої юристки України Фурси С.Я., докторки юридичних наук, професорки Бичкової С.С. Київ: Алерта, 2023. С. 359-396.
13. РЕГЛАМЕНТ СУДУ. РАДА ЄВРОПИ ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СУД З ПРАВ ЛЮДИНИ. Страсбург, 01.11.2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_067#Text
14. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). Міжнародний документ від. 04.11.1950 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_004
15. Справа «Жазанінська проти України» (Заява № 79412/17) від 07 листопада 2024 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_k23#Text
16. Справа «Горшков проти України» (Заява № 67531/01) від 8 листопада 2005 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_090#Text
17. Справа «Цере фон Мантейфель проти України» (Заява № 29804/16) від 11 січня 2024 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_j28
18. Справа «Наталія Михайленко проти України» (Заява № 49069/11) від 30 травня 2013 року. URL: <https://lawyer.khpg.org/1417768704>
19. Справа «Горбатюк проти України» (Заява № 1848/16) від 07 листопада 2019 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_e60#Text
20. Справа «Сото Тревіно проти України» (Заява № 12498/21) від 11 квітня 2024 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_j52#Text
21. Справа «Молдован проти України» (Заява № 62020/14) від 14 червня 2024 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_k08#Text
22. СПРАВА «КІПР ПРОТИ ТУРЕЧЧИНИ» CASE OF CYPRUS V. TURKEY (Заява № 25781/94) від 10 травня 2001 року. URL: <https://rm.coe.int/16806b5964>

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ КОРПОРАЦІЙ, СТВОРЕНИХ СУБ'ЄКТАМИ ПУБЛІЧНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ

SOME ASPECTS OF CORPORATIONS' LEGAL STATUS CREATED BY PUBLIC AUTHORITIES

Пальчук П.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права
Державний торговельно-економічний університет

В статті аналізується юридична природа корпорацій, створених суб'єктами публічних повноважень. Визначається що юридичні особи публічного права, які мають компетенцію приймати рішення створювати юридичні особи корпоративного типу як вид підприємницьких товариств, беруть участь у цивільних та інших майнових відносинах нарівні з іншими юридичними особами. Проте характер правосуб'єктності корпорацій створених суб'єктами публічних повноважень не може бути ідентичним із правосуб'єктністю юридичних осіб, які створені на базі приватної власності, оскільки майновою основою корпорацій створених суб'єктами публічних повноважень є кошти (майно) платників податків. Отже, мета створення корпорацій, в яких корпоративні права належать державі або певній територіальній громаді не можуть отожденоватися із метою приватно-правового характеру, що притаманна фізичним або юридичним особам як учасникам корпорації в загальноправовому розумінні.

При прийнятті рішення про набуття корпоративних прав суб'єктом публічних повноважень вбачається за необхідне визначення загальної (публічної) мети, яка обґрунтовується при прийнятті рішення про заснування суб'єктом публічних повноважень, доцільність участі держави або територіальної громади у відносинах певного виду (з метою забезпечення соціальних прав громадян, забезпечення обороноздатності країни тощо).

На відміну від приватних корпорацій публічні (державні) корпорації мають забезпечити в своїй діяльності більшу прозорість ніж приватні корпорації. Певним обґрунтуванням прозорості створення та функціонування публічних корпорацій має слугувати той факт, що вони створюються коштом платників податків, які можуть вимагати прозорості щодо витрачання своїх коштів, майна платників податків. Гарантування прозорості діяльності державних корпорацій може мати різні прояви, що може залежати від порядку оприлюднення інформації щодо діяльності державних корпорацій, сфери діяльності, майнової основи тощо. При цьому необхідно визначити умови зміни вимог щодо державної корпорації крізь призму розвитку суспільних відносин, зміни на певних товарних ринках тощо. Зокрема в умовах воєнного стану щодо публічних корпорацій можуть встановлюватися спеціальні положення щодо прозорості або закритого характеру діяльності таких корпорацій, порядку використання майна.

Ключові слова: корпорація, корпоративні права, власник корпоративних прав, юридична особа публічного права, підприємницьке товариство, публічні корпорації, суб'єкти публічних повноважень.

The article analyzes the legal nature of corporations created by public authorities. It is determined that legal entities of public law, which have the competence to make decisions to create legal entities of the corporate type as a type of business associations, participate in civil and other property relations on an equal basis with other legal entities. However, the nature of the legal personality of corporations created by public authorities cannot be identical to the legal personality of legal entities created on the basis of private property, since the property basis of corporations created by public authorities is the funds (property) of taxpayers. Therefore, the purpose of creating corporations in which corporate rights belong to the state or a certain territorial community cannot be identified with the purpose of a private law nature, which is inherent in individuals or legal entities as participants of a corporation in the general legal sense.

When making a decision on the acquisition of corporate rights by a subject of public powers, it is considered necessary to determine the general (public) goal, which is justified when making a decision on the establishment of a subject of public powers, the expediency of the state or territorial community participation in relations of a certain type (in order to ensure the social rights of citizens as well as to ensure the country's defense capability, etc.).

Unlike private corporations, public (state) corporations must ensure greater transparency in their activities than private corporations. A certain justification for the transparency of creation and operation of public corporations should be the fact that they are built at the expense of taxpayers, who may demand transparency regarding the spending of their funds and taxpayers' property. Guaranteeing the transparency of state corporations' activities can have various manifestations, which may depend on the procedure for publishing information on the activities of state corporations, their scope of activity, property base, etc. At the same time, it is necessary to determine the conditions of changing the requirements for state corporation via the development of social relations, changes in certain commodity markets, etc. Particularly, in conditions of martial law, special provisions may be established for public corporations regarding the transparency or confidential nature of their activities, as well as regarding the procedure for property usage.

Key words: corporation, corporate rights, owner of corporate rights, legal entity of public law, business partnership, public corporations, subjects of public authority.

Участь у правовідносинах певного виду юридичною особою можливий за умови, що такий суб'єкт набуває відповідного правового статусу, реалізує коло прав та обов'язків в межах визначених чинним законодавством та установчими документами такої організації. Законодавець розмежовує юридичні особи та визначає їх класифікаційні ознаки залежно від порядку створення, мети функціонування та сфери діяльності тощо.

Визначаючи особливості участі держави та територіальних громад у цивільних відносинах слід виходити з того, що як держава так і територіальні громади, в першу чергу мають реалізовувати свої повноваження у публічній сфері, а участь у цивільних та інших приватних відносинах суб'єктами публічних повноважень є можливим та необхідним лише в тій частині, якій це необхідно для

виконання свого основного завдання : забезпеченні прав та законних інтересів фізичних осіб та інших учасників правовідносин.

Одним із можливих способів участі суб'єктів публічних повноважень, в даному випадку держави та територіальних громад, у майнових, зокрема приватних відносинах є створення юридичних осіб, в тому числі корпоративного типу.

Отже завданням є визначення особливостей правового статусу юридичних осіб, які створюються державою та територіальними громадами і діють в організаційно-правовій формі певної корпорації.

Складність такого дослідження полягає в тому, що чинне законодавство України не закріплює поняття «корпорації» крізь призму цивільних та інших правовід-

носин, які в юридичній науці прийнято називати корпоративними. Також має бути виокремлення спеціальних ознак, яким мають відповідати корпорації, які створені суб'єктами публічних повноважень або які використовують державне або комунальне майно при здійсненні своєї статутної діяльності.

Визначаючи правовий статус корпорацій, які створюються органами державної влади, в тому числі органами місцевого самоврядування, слід вказати на особливості правового статусу їх засновників, а саме організацій, які здійснюють публічні повноваження. Порядок передачі майна, особливості формування органів управління та їх відповідальність, цілі діяльності в юридичних осіб публічного права відрізняються від осіб приватного права, що має відповідну проекцію і щодо корпорацій які створені державою або територіальними громадами.

Насамперед юридичні особи публічного права створюються, як правило в розпорядчому порядку. Окрім того, відрізняється і відповідальність суб'єктів публічних повноважень, оскільки за юридичною особою публічного права завжди стоїть держава або територіальна громада. Цілком обгрунтовано такі юридичні особи публічного права перебувають під постійною опікою державних органів управління. На юридичних осіб публічного права більшою мірою впливає плановість державних програм розвитку, підпорядкованість публічним інтересам [1, с. 52].

Зокрема О. Гнатів зазначає, що юридична особа публічного права створюється на підставі закону або рішення компетентного органу для виконання функцій публічної адміністрації, засновник якої несе додаткову (субсидіарну) відповідальність за її діяльність в обсязі та на підставах, передбачених законом [2, с. 43].

Є беззаперечним положенням, що учасники цивільних відносин, які визначені ст. 2 ЦК України можуть вступати у майнові та інші відносини між собою. Але поряд із цим участь у цивільних відносинах різних суб'єктів, в першу чергу юридичних осіб залежить від обсягу закріплених за такими організаціями правоздатності та дієздатності. Загальні вимоги щодо дієздатності юридичних осіб визначено ст. 92 Цивільного кодексу України [3]. Проте спеціальні вимоги щодо правосуб'єктності окремих видів юридичних осіб можуть визначатися спеціальними законами, зокрема для державних корпорацій таким базовим законодавчим актом є Закон України «Про управління об'єктами державної власності» [4].

Насамперед неможливо заперечувати той факт, що держава є учасником як публічно-правових так і приватноправових відносин. При цьому участь у приватних відносинах для держави так і територіальних громад не є пріоритетом, а в певній мірі є необхідним для виконання завдань публічного характеру, в цьому суть мети існування публічних утворень і публічної влади взагалі. Поряд з цим реалізуючи покладені на органи державної влади повноваження, останні можуть виступати засновниками юридичних осіб корпоративного типу.

На думку Ю.М. Дзери держава, приймаючи участь у приватноправових відносинах на рівних засадах поряд з іншими учасниками таких відносин, хоча й не втрачає своїх владних повноважень, проте залишається одночасно носієм двох видів правосуб'єктності: адміністративної (публічної) та цивільно-правової (приватної). Будучи учасником цивільних відносин, держава, за загальним правилом, не є безпосереднім учасником господарських відносин і може приймати участь у господарських відносинах лише через органи державної влади, наділені господарською компетенцією, суб'єктів господарювання, а також у інших випадках, встановлених законом [5, с. 70].

Так, аналізуючи систему юридичних осіб, які створені суб'єктами публічних повноважень Н. Гнат приходить до висновку, що у чинному законодавстві України не передбачено вичерпний перелік юридичних осіб публічного

права. Тому в умовах сучасності при уже сформованій системі правових відносин систему юридичних осіб публічного права становлять державні та комунальні установи, унітарні державні та комунальні підприємства, які уповноважені здійснювати публічно-правові функції [6, с. 19]. Таку позицію підтримує і О. Посикалюк, який вказує, що чинне законодавство не містить примірного переліку юридичних осіб публічного права [7, с. 49, 55–56].

Таким чином в системі юридичних осіб особливе місце займають юридичні особи, які створюються державою або територіальними громадами. Але щодо установ, які створені органами державної влади та органами місцевого самоврядування питання їх участі у цивільному обороті має забезпечувати їх функціонування, проте набуття товарів, виконання робіт та надання послуг не є основним напрямом їх діяльності, а лише має метою забезпечувати їх належне функціонування. Вони створюються не з метою отримання прибутку або така мета не є визначальною, оскільки в силу припису ст. 86 Цивільного кодексу України непідприємницькі товариства та установи можуть поряд зі своєю основною діяльністю здійснювати підприємницьку діяльність, якщо інше не встановлено законом і якщо ця діяльність відповідає меті, для якої вони були створені, та сприяє її досягненню.

Визначаючи особливості створення та функціонування в цивільному обороті юридичних осіб публічного права слід зробити висновок, що такі організації створюються з метою виконання публічних повноважень, але їх участь у цивільних відносинах обумовлюється необхідністю майнового забезпечення свого функціонування. При цьому це має прослідковуватися щодо всього періоду існування такої організації, де участь у цивільних відносинах складає не основну мету її функціонування.

Власне звертаючи увагу на корпорації, які створюються суб'єктами публічних повноважень, то за своєю суттю створення юридичної особи корпоративного типу передбачає наявність у такої юридичної особи мети отримання прибутку, а також можливо визначення додатково інших цілей діяльності, які визначаються учасниками таких корпорацій – суб'єктами публічних повноважень.

При аналізі правового статусу юридичних осіб, які створені суб'єктами публічних повноважень слід звернути увагу на створення корпорацій, які створені державою або територіальними громадами. В праві України корпорація це насамперед підприємницьке товариство, проте на наш погляд публічні (державні) мають спеціальний статус. Беззаперечно, виходячи із загальних положень, зокрема цивільного права, держава в особі органів державної влади, або певна територіальна громада, може створювати корпорації як і фізичні та юридичні особи. Поряд з цим при створенні корпорацій є можливим поєднання майна публічних утворень та приватних осіб, зокрема в Україні зареєстровано у встановленому порядку значна кількість юридичних осіб корпоративного типу з різним складом засновників.

Але корпорації, які створені рішенням органів державної влади (в тому числі органів місцевого самоврядування) не можуть створюватися на однакових засадах, як і приватними засновниками. Засновники (учасники) таких корпорацій мають різну мету створення корпорацій, зокрема для держави або територіальної громади отримання прибутку не може бути визначальним.

Також слід вказати, що неможливість функціонування корпорацій створених фізичними особами та юридичними особами приватного права в певних сферах економіки може бути обумовлено в силу законодавчих обмежень для таких корпорацій або економічною недоцільністю функціонування на певному товарному ринку корпорацій, створених за рахунок майна приватних осіб.

Зокрема науковці вказують, що під час здійснення управління корпоративними правами, у держави вини-

кає потреба застосування як норм приватного, так і норм публічного права; ці норми не можуть бути застосовані одночасно стосовно одного й того ж одиничного правовідношення, з огляду на те, що, по-перше, саме правовідношення є винятково або приватноправовим, або публічно-правовим, по-друге, ці норми є сутнісно різними, що виключає їх одночасне застосування [8, с. 58].

Залишається досить актуальним питанням щодо сутності цивільної правоздатності та дієздатності таких організацій. Корпорації, які одноосібно або з іншими суб'єктами створюються державою мають мати спеціальну правосуб'єктність. Це обумовлюється тим, що майно такої організації є майном держави, а отже платників податків. І цілком правомірним є необхідність чіткого розуміння як така корпорація буде діяти в інтересах держави, а отже в інтересах платників податків – громадян України. Власне положення щодо інтересу держави має мати відповідне закріплення в установчих документах корпорації незалежно від її організаційно-правової форми. А відповідні органи та посадові особи мають діяти з урахуванням таких положень статуту.

Насамперед слід акцентувати увагу на корпораціях, які створені в організаційно-правовій формі акціонерних товариств або товариств з обмеженою відповідальністю. В певній мірі, особливої актуальності на сьогодні обумовлено скороченням кількості державних підприємств, переглядом підходів до місця державних корпорацій у зв'язку із запровадженням воєнного стану та іншими чинниками. Зокрема певною тенденцією є створення органами державної влади або державними корпораціями (в яких всіх корпоративні права належать органам публічних повноважень) акціонерних товариств або товариств з обмеженою відповідальністю. Як приклад слід вказати такі акціонерні товариства як Національна акціонерна компанія «Нафтогаз Україна» або Акціонерне товариство «Українська оборонна промисловість» з єдиним акціонером – державою.

Але поряд з цим не можливо відкидати приватно-правовий підхід у регулюванні діяльності корпорацій в яких корпоративні права належать державі або певній територіальній громаді. На думку О.Р. Кібенко перевага акціонерних товариств, в яких держава є єдиним власником корпоративних прав беззаперечна. Науковець порівнював правовий статус державного комерційного підприємства та акціонерного товариства та вказав процедура трансформації державних підприємств в акціонерні товариства та інші організаційні форми має бути поступовою [9].

Заслугує на увагу позиція О. Кологойди, яка розглядаючи правовий режим майна державних акціонерних товариств приходять до висновку, майно передане до статутного капіталу державних акціонерних товариств є приватною власністю акціонерного товариства, що визначає право розпоряджтися цим майном та нести відповідальність перед кредиторами за рахунок такого майна [10, с. 111].

При аналізі системи юридичних осіб, які створені за участі публічних органів маємо вказати, що їх місце серед учасників правовідносин значно змінюється крізь призму різних чинників. На сьогодні визначальним чинником є запровадження воєнного стану, існування економіки в умовах війни тощо. Держава в особі уповноважених органів здійснює контроль за використанням державного майна та належним корпоративним управлінням щодо державних корпорацій на сучасному етапі розвитку суспільних відносин. З метою удосконалення корпоративного управління було прийнято низку актів різної юридичної сили. Насамперед слід вказати на положення Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення корпоративного управління», норми якого в переважній більшості мали метою удосконалення корпоративного управління в корпораціях, учасником яких є держава або територіальні громади [11].

Зокрема цим Законом визначаються окремі положення щодо удосконалення порядку формування органів управління державною корпорацією та порядок використання та розпорядження державним майном.

Наступним кроком трансформації законодавства в частині створення та діяльності державних корпорацій є прийняття у встановленому порядку проекту Закону України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період», який був проголосований Верховною Радою України 09.01.2025 року [12]. Зокрема даним рішенням Верховної Ради України визначено основні напрями трансформації законодавства щодо юридичних осіб в цілому, зокрема і щодо публічних корпорацій.

Виходячи із інтересів громадян України Кабінет Міністрів України або інші уповноважені створюють, реорганізують юридичні особи корпоративного типу виходячи із стану розвитку громадянського суспільства, економічних відносин та військового стану. Так було анонсовано, що Кабінет Міністрів України планує скоротити кількість корпорацій з державною часткою. Мета цієї оптимізації – підвищити ефективність роботи державних компаній, збільшити їхній внесок в економіку і знизити витрати державного бюджету на утримання. Державні компанії мають діяти з метою, зокрема це може бути задоволення суспільних потреб у певних послугах, забезпечення національних інтересів, забезпечення доступного рівня цін, належність до природних монополій тощо [13].

З метою забезпечення реалізації положень щодо суттєвої трансформації державного корпоративного сектору Кабінетом Міністрів України була прийнята постанова від 29.11.2024 р. № 1369 «Деякі питання Політики державної власності», яка визначила базові положення щодо обґрунтування та цілі залишення в державній власності державних унітарних підприємств та корпоративних прав держави у статутному капіталі господарських товариств [14]. Зокрема цією Постановою визначено, що політика державної власності має переглядатися не рідше одного разу на п'ять років, проте може бути переглянута до настання строку її чергового перегляду у зв'язку з істотними змінами в економіці України, кількості підприємств і товариств із корпоративними правами держави або їх частки в економіці України, появи нових загроз національній безпеці України, а також змінами у законодавстві.

Власне протягом останнього періоду чітко відслідковуються тенденція щодо скорочення кількості державних підприємств. Натомість має місце створення державних корпорацій у формі не акціонерних товариств, що мало місце в попередній період, а товариств з обмеженою відповідальністю. Зокрема є можливим навести загальновідомий приклад щодо проекту в оборонній сфері між Німеччиною та Україною, що мав наслідком створення у 2023 році Товариства з обмеженою відповідальністю «РАЙНМЕТАЛ – УКРАЇНСЬКА ОБОРОННА ПРОМИСЛОВІСТЬ» [15]. Даних приклад є характерним щодо останніх кількох років до початку війни. Також це має поширення в частині створення товариств з обмеженою відповідальністю і органами місцевого самоврядування.

Кабінет Міністрів України у постанові від 29.11.2024 року визначив, що цілями участі держави у володінні та управлінні підприємствами, корпоративними правами держави є:

- 1) задоволення потреб населення у товарах, роботах, послугах у сферах, де суб'єкти господарювання, які не належать до державного сектору економіки, не можуть забезпечити повноцінне задоволення таких потреб, зокрема через недостатню рентабельність виробництва товарів, виконання робіт, надання послуг;
- 2) реалізація цілей державної політики, які не пов'язані із забезпеченням надходжень до державного бюджету;
- 3) захист економічної конкуренції;

4) забезпечення сталого економічного розвитку з дотриманням принципів соціальної та екологічної відповідальності;

5) максимізація цінності підприємств і господарських товариств з корпоративними правами держави [14].

Крізь призму сьогодення даний підхід має бути визначальним щодо використання державного та комунального майна, в тому числі бюджетних коштів, як органами держави так і органами місцевого самоврядування, оскільки це насамперед кошти платників податків.

Звичайно в умовах воєнного стану повноваження органів публічних повноважень значно змінилися, зросла роль адміністративних повноважень органів державної влади у всіх аспектах суспільного життя, що в свою чергу Також це обумовило зміну місця і ролі корпорацій за участю держави або територіальних громад. Наприклад це обумовлено необхідністю забезпечення обороноздатності держави, створення умов для соціального та економічного захисту населення України в умовах воєнного стану, постійної загрози життю громадян.

На відміну від приватних корпорацій публічні (державні) корпорації мають забезпечити в своїй діяльності більшу прозорість ніж приватні корпорації. Певним обґрунтуванням прозорості створення та функціонування публічних корпорацій має слугувати той факт, що вони строюються коштом платників податків, які можуть вимагати прозорості щодо витрачання своїх коштів, майна платників податків.

Гарантування прозорості діяльності держаних корпорацій може мати різні прояви, що може залежати від порядку оприлюднення інформації щодо діяльності державних корпорацій, сфери діяльності, майнової основи тощо. При цьому необхідно визначити умови зміни вимог щодо державної корпорації крізь призму розвитку суспільних відносин, з урахуванням зміни на певних товарних ринках тощо. Особливо це має вагоме значення якщо брати до уваги реалії військового стану, необхідність забезпечувати обороноздатність держави та захист інтересів громадян України публічними корпораціями, оскільки такі завдання не можуть забезпечуватися в повному обсязі приватними корпораціями. Зокрема в умовах воєнного стану щодо публічних корпорацій можуть встановлюватися спеціальні положення щодо прозорості або закритого характеру діяльності таких корпорацій, порядку використання майна.

З урахуванням розвитку суспільних відносин держава в особі уповноважених органів влади забезпечує розвиток економічних (майнових) та інших відносин виходячи з того, що державні корпорації мають створюються та функціонують на засадах захисту інтересів суспільства в цілому. Отже мета створення та функціонування юридичних осіб корпоративного типу, в основу яких закладено приватний інтерес та приватний капітал не співпадає із завданнями юридичних осіб корпоративного типу, які створюються державою або територіальними громадами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блащук Т. В. Особливості участі юридичних осіб публічного права у цивільних відносинах. *Приватне право і підприємництво*. 2009. № 8. С. 51-56.
2. Гнатів О. Юридичні особи публічного права: підходи до розуміння. *Law. State. Technology*, 2022. № 1. С. 39-45.
3. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>. (дата звернення 15.01.2025 р.)
4. Про управління об'єктами державної власності : Закон України від 21.09.2006 р. № 185-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/185-16#Text>. (дата звернення 15.01.2025 р.)
5. Дзера Ю.М. Теоретико-правові підходи щодо участі держави у цивільних відносинах та її правосуб'єктності. *Форум права*. 2010. № 1. С. 66–71. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-1/10djmtp.pdf> (дата звернення 15.01.2025 р.)
6. Гнат Н. Місце юридичних осіб публічного права у суб'єктному складі цивільних правовідносин. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Випуск 4 (12). С. 191-196.
7. Посикалюк О. До питання про поняття юридичної особи публічного права. *Університетські наукові записки*. 2015. № 1. С. 46-59.
8. Первомайський О. О. Управління корпоративними правами держави: засадничі положення. *Вдосконалення правового регулювання корпоративних відносин (21–22 вересня 2012 р., м. Івано-Франківськ) [текст]: Всеукраїнська науково-практична конференція: Збірник наукових праць / Ред. кол.: О. Д. Крупчан, В. В. Луць, В. А. Васильєва, І. Б. Саракун. – К.: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2012. С. 57-59.*
9. Кібенко О. Р. Організаційно-правові форми державного підприємства та державного акціонерного товариства: порівняльно-правовий аналіз. *Право та інноваційне суспільство*. 2013. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pric_2013_1_9. (дата звернення 15.01.2025 р.)
10. Кологойда О. Правовий режим державних акціонерних товариств. *Зовнішня торгівля : економіка, фінанси, право*. 2024. № 3. С. 100-114.
11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення корпоративного управління : Закон України від 22.02.2024 р. № 3587-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3587-20#Text>. (дата звернення 15.01.2025 р.)
12. Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період : проект Закону України від 09.01.2025 року № 6013. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=6013&conv=9>. (дата звернення 15.01.2025 р.)
13. Свириденко Ю. Уряд планує зменшити кількість державних компаній із 3 000 до 100. URL: <https://bukvy.org/uryad-planuye-zmenshyty-kilkist-derzhavnyh-kompanij-iz-3-000-do-100-ochilnyczya-minekonomiky/>. (дата звернення 15.01.2025 р.)
14. Деякі питання Політики державної власності: постанова Кабінету Міністрів України від 29.11.2024 р. № 1369. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1369-2024-%D0%BF#Text>. (дата звернення 15.01.2025 р.)
15. Інформація щодо Товариства з обмеженою відповідальністю «РАЙНМЕТАЛ – УКРАЇНСЬКА ОБОРОННА ПРОМИСЛОВІСТЬ». URL: <https://opendatobot.ua/c/45365063>. (дата звернення 15.01.2025 р.)

ВПЛИВ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА НА ПРОЦЕСУАЛЬНУ ФОРМУ

IMPACT OF DIGITALIZATION OF CIVIL PROCEEDINGS ON THE PROCEDURAL FORM

Перунова О.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри обліку і оподаткування

Харківській національний автомобільно-дорожній університет

Актуальними залишаються питання пов'язані з оформленням та веденням цивільного процесу в режимі електронного формату, ЦПК України, ще не відображає в достатньому нормативному сенсі, правове співіснування і розуміння електронного формату ведення процесу з процесуальною взаємозалежністю змісту і форми цивільного судочинства в її класичному (нормативному) закріпленні у ЦПК України. Метою даної статті є можливість провести деякі наукові спостереження цих взаємозв'язків, як новітнього правового явища, що тепер вимушене співіснувати і взаємозалежати, що буде вимагати від суду, як специфічного учасника судового процесу вищої ступені майстерності ведення такої цивільної справи з використанням головних засад та правових інструментів процесуальної форми цивільного судочинства і нових правових підходів в веденні конкретної цивільної справи.

Розглядаючи використання новітніх технологій, суд нажалі все ж таки не може позбутися формату оформлення і дублювання процесуальних актів-документів зі справи, недотримуватися їх паперового оформлення з точки зору юридичної техніки і мати їх в повноцінному форматі письмового документу, що прикладається до фізичної цивільної справи з усіма правилами судового діловодства і правилами фіксування та утримання у цивільному суді, тобто можливості фізично їх потримати і переглянути усіма учасниками справи, які будуть мати на це бажання.

Стадійність цивільного процесу повинна чітко відповідати нормативним діям, які є зазначеними у ЦПК України, відповідати поступовим процесуальним діям учасників цивільного процесу, але це є запорукою досягнення процесуальних цілей вирішення цивільної справи і винесення законного і обґрунтованого судового рішення. Слід підкреслити, що сьогодні цивільний процес нормативно приходить до того, що так чи інакше з налаштуванням формату електронного суду буде змушений змінити класичний формат діяльності суду, який тепер може бути різним і окремим для кожної конкретної справи – це тягне за собою купу новітніх налаштувань, особливо в форматі документообігу і форматі звернення до такого електронного суду. Суд не може виносити рішення, не вислухавши і не обговоривши доводів осіб, які з'явилися у судові засідання.

Цифровізація однозначно впливає на процесуальну форму цивільного процесу в форматі перш за все документообігу, фіксації ведення справи (дистанційне ведення), але при всьому тому, вважаємо вона повинна бути відображенням стабільності, внутрішнього порядку розгляду цивільних спорів і залишатися такою.

Ключові слова: цифровізація, інформаційно-телекомунікаційна система, процесуальна форма, цивільне судочинство, судові спори.

The issues related to the formalization and conduct of civil proceedings in the electronic format remain relevant, and the Code of Civil Procedure of Ukraine does not yet reflect in a sufficiently normative sense the legal coexistence and understanding of the electronic format of conducting proceedings with the procedural interdependence of the content and form of civil proceedings in its classical (normative) consolidation in the Code of Civil Procedure of Ukraine. The purpose of this article is to make some scientific observations of these interrelations as a new legal phenomenon which is now forced to coexist and interdepend, and which will require the court, as a specific participant in the court proceedings, to have a higher degree of skill in conducting such a civil case using the main principles and legal instruments of the procedural form of civil proceedings and new legal approaches to conducting a specific civil case.

Considering the use of the latest technologies, the court, unfortunately, still cannot get rid of the format of execution and duplication of procedural acts-documents from the case, not to comply with their paper execution in terms of legal technique and to have them in a full-fledged format of a written document attached to a physical civil case with all the rules of court proceedings and rules of fixation and retention in a civil court, i.e. the possibility to physically hold and review them by all parties to the case who wish to do so.

The stages of civil proceedings must clearly comply with the regulatory actions specified in the Civil Procedure Code of Ukraine, correspond to the gradual procedural actions of the participants in the civil proceedings, but this is a guarantee of achieving the procedural goals of resolving a civil case and rendering a lawful and reasonable court decision. It should be emphasized that today the civil procedure is coming to the point where, one way or another, with the setting up of the e-court format, it will be forced to change the classic format of the court's activities, which can now be different and separate for each specific case - this entails a lot of new settings, especially in the format of document flow and the format of applying to such an e-court. The court cannot pass a judgment without hearing and discussing the arguments of the persons who appeared in court.

Digitalization clearly affects the procedural form of civil proceedings in the format of, first of all, document flow, recording of case management (remote management), but at the same time, we believe that it should reflect the stability and internal procedure for civil disputes and remain so.

Key words: digitalization, information and telecommunication system, procedural form, civil proceedings, litigation.

Безперечність прояву сучасності, це можливість реагувати на глобальні та стрімкі зміни у суспільстві та державі в цілому, не оминувши такого уявлення і правового запропонування зовсім новітній підхід до прийняття та розгляду цивільних спорів, як система ЄСІТС (Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система), яка виникла під впливом сприятливих для неї об'єктивних обставин життєвого прояву існування людства на міжнародному та національному рівні суспільства.

Очевидно, що судова система Україна налаштовується на нову трансформацію ведення і розгляду цивільних спорів, це вже не є питанням початкового розуміння, це вже питання, які позначені у певних нормативно-правових актах, таких наприклад, як Закон «Про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему», що визначає певний порядок ведення таких справ в електронному форматі, тобто процесуальна форма цивільного судочинства

набуває нових правових якостей і процесуальних застосувань при вирішенні цивільного спору.

Розглядаючи питання цифровізації ми стинаємося з різноманітним цим поняттям, одним з таких висловлювань є те, що *цифровізація* – це поступове перетворення усіх державних послуг на зручні он лайн – сервіси, які повинні зменшити бюрократію та корупцію у державних установах.

На нашу думку, цифровізація для цивільного розгляду справи, це все ж таки нова форма правозастосовної діяльності, що безперечно буде впливати на зміст і форму цивільного процесу, а також на окремі інститути цивільного судочинства і на загальні принципи цивільного процесу, може деяким чином спростити конкретні правової дії учасників цивільного процесу, це може привести до радикального нового формату процесуальної форми (її нормативної фіксації у ЦПК України).

Слід зазначити, що ЦПК України, ще не відображає в повному нормативному сенсі, правове співіснування і розуміння електронного формату ведення процесу з процесуальною взаємозалежністю змісту і форми цивільного судочинства в її класичному (нормативному) закріпленні у ЦПК України, тому від того припадає на думку провести деякі наукові спостереження цих взаємозв'язків, як новітнього правового явища, що тепер вимушене співіснувати і взаємозалежати, що буде вимагати від суду, як специфічного учасника судового процесу вищої ступені майстерності ведення такої цивільної справи з використанням головних засад та правових інструментів процесуальної форми цивільного судочинства і нових правових підходів в веденні конкретної цивільної справи.

Тому є питання, які перш за все стосуються ведення цивільної справи відносно територіальної підсудності, адже відео зв'язок сьогодні дозволяє не прив'язуватися до конкретного суду, а значить дає можливість учасникам цивільного процесу вибрати конкретного суддю, який погодиться вести цю справу, не будемо забувати про малозначні спори, які однозначно можливо розглядати в онлайн режимі, зменшать навантаження на загальну судову систему.

Система ЄСІТС має багато можливостей, які вже надані законодавчо, це можливість реєструватися онлайн, подавати процесуальні акти-документи в електронному форматі; направляти судом усіх процесуальних актів-документів, в тому числі рішень суду учасникам судового процесу до їхніх електронних документів; участь у судовому засіданні в режимі відео конференції поза межами приміщення суду; створення протоколу судового засідання; оформлення судових рішень в електронному форматі; викладення виконавчих листів в електронному форматі.

Адже, вона є тим механізмом сучасності для судової системи України, яка дозволяє полегшити та прискорити розгляд цивільних справ саме у форматі онлайн та вести повноцінний цивільний розгляд з винесенням судових постанов і пояснень учасників судового процесу, це робить цю електронну систему взаємозалежною від класично-правового розуміння процесуальної форми цивільного судочинства, та можливо зауважити, що в майбутньому зовсім може замінити її правове розуміння.

Таким чином, виникає необхідність проаналізувати вплив, який показує цифровізація судової системи на процесуальну форму та зміст цивільного судочинства.

Проблематика цифровізації цивільного судочинства, незважаючи на її достатньо сучасне уявлення розглядалася вже сьогодні, багатьма вченими, такими, як: В.С. Савчук, Д.М. Белов, М.В. Белова, О.В. Бринцев та ін.

Так В.С. Савчук у своїй праці вважав, що ступінь цифровізації судочинства починає позиціонуватися як самостійний показник у системі гарантій доступності правосуддя. Зокрема. Набуває поширення теза про те, що якщо в епоху дистанційних засобів зв'язку звернення до правосуддя вимагає від фізичної (очної) явки до суду, то такі правила судочинства мають розглядатися як обмеження доступу до правосуддя. Автор вважає, що покладені в основу ці вільного судочинства завдання цифровізації вбачаються актуальними і такими, що сприяють оптимізації процедури розгляду та ви рішення цивільних спорів у суді. Водночас крім уточнення і конкретизації згаданих завдань слід більш точно опрацювати механізм їх виконання на практиці.

В.С. Савчук вважає, що вітчизняна правова система потребує наступних заходів: доопрацювання та запуск всіх підсистем та модулів ЄСІТС: закріплення на законодавчому рівні розподілу повноважень щодо забезпечення належного функціонування ІКТ в судовому процесі, зокрема шляхом залучення в штат суду додаткових спеціалістів; забезпечення принципу рівності та доступності правосуддя шляхом подолання цифрової безграмотності населення; визначення та закріплення меж цифровізації

правосуддя в аспекті поділу повноважень між людиною та комп'ютером; забезпечення навчання та тренінгу відповідних спеціалістів апарату суду в сфері використання ІКТ в судовій діяльності [1, с. 173–174].

Д.М. Белов та М.В. Белова в своїй праці розглядали питання використання штучного інтелекту в судочинстві та судових рішеннях. Вони вважали, що штучний інтелект може значно полегшити процеси судочинства. Забезпечуючи швидкий доступ до інформації та аналізу судових рішень. Однак. Використання штучного інтелекту вимагає уваги до етичних аспектів та забезпечення прозорості. Відповідальності та захисту прав громадян. Науковці вважали, що необхідно розробляти нормативно-правове регулювання, що встановлює стандарти використання штучного інтелекту в судочинстві, здійснювати експертну оцінку та навчання суддів. А також досліджувати та вдосконалювати методи та інструменти використання ШІ., зокрема забезпечувати кібербезпеку, конфіденційність та захист персональних даних [2, с. 319].

Ще у 2016 році, в своїй монографії О.В. Бринцев зазначив наступне: «Перспективне процесуальне законодавство України побудовано на концепції втілення в існуючу традиційну процесуальну форму окремих електронних елементів електронного судочинства». Автор зазначав, що є ще багато вільного місця для подальшого розвитку електронного судочинства в Україні. «Електронний суд» - є елементом інформаційного суспільства – це самостійна унікальна форма судового процесу, заснованого на новітніх інформаційних технологіях, що забезпечують певний цикл розгляду судової справи в електронному форматі. Він вважав, що в Україні є всі передумови для швидкого руху вперед [3, с. 25].

Визначимо, безумовно всі ці погляди мають вплив і значення для розвитку і трансформаційних змін ведення цивільної справи у суді за допомогою новітніх технологій сучасності, але зауважимо, що на наш погляд, головне це *органіка* співвідношення форм ведення процесу, зрозуміло, що друга, так звана електронна набуває правових можливостей у вигляді *альтернативного формату процесуальної форми цивільного судочинства*, але яка повинна все ж таки відповідати головним засадам ЦПК України і не мати з ним законодавчих розбіжностей.

Починаючи з 2014 року Радою суддів України була затверджена так звана Стратегія розвитку судової системи України, де головним акцентом виступав розвиток саме електронного правосуддя, як вже сьогодні ми розуміємо, що такий формат надає багато пріоритету, що стосується перш за все технічного документального обміну процесуальними актами-документами, документами зі справи, паперовими доказами зі справи, можливість їх переслати, підписати електронним підписом і ведення такого розгляду у дистанційному режимі, що надає можливість кожному учаснику судового процесу бути присутнім в той день і час коли воно проводиться, що значною мірою полегшує можливість судового захисту і винесення судового рішення.

Однак, використовуючи новітні технології, суд на жаль все ж таки не може позбутися формату оформлення і дублювання процесуальних актів-документів зі справи, недотримуватися їх паперового оформлення з точки зору юридичної техніки і мати їх в повноцінному форматі письмового документу, що прикладається до фізичної цивільної справи з усіма правилами судового діловодства і правилами фіксування та утримання у цивільному суді, тобто можливості фізично їх потримати і переглянути усіма учасниками справи, які будуть мати на це бажання.

Слід зауважити, що ніхто не може сказати, що цивільне судочинство не повинно просуватися уперед, розвиватися у напрямку інформаційно-комунікаційних технологій, але з точки зору оформлення такої цивільної справи, це можна сказати обтяжує суд, надаючи йому ще більшої роботи

по процесуальному оформленню цивільної справи. Щоб забезпечити стабільність оформлення юридичних документів, необхідна належна юридична техніка викладення кожного з них, яка дає знання про конкретні умови оформлення юридичного документа.

Від того, можливо зауважити на наступне і внести пропозиції, які на майбутнє повинні бути зазначені у ЦПК України, певні категорії справ, які цивільне судочинство буде переглядати лише в електронному форматі і не вимагати від цього паперового документального обігу і ті справи, які представляють певну складність процесуального розгляду і можуть переглядатися лише при безпосередньому засіданні суду зі з'явленням учасників цивільного спору до конкретного суду, безперечно, тут можуть бути деякі поправки, наприклад неможливість бути присутнім свідку в залі судового слухання саме в конкретний день і час – можливість дати пояснення дистанційно, чому ні, але в даному розгляді, це може носити епізодичний, одноразовий характер, що повинно відображатися у конкретних процесуальних нормах ЦПК України, за допомогою попередження суду, його ухвали.

Таким чином, поки, що норми ЦПК України мають формат процесуальної форми, який відображає її в більшій ступені як класичну – паперову, за виключенням таких норм права, які містять розуміння фіксування наприклад, судового розгляду технічними засобами і ведення протоколу судового слухання. Зауважимо також, що при оформленні такого електронного розгляду орієнтуватися на основні принципи цивільного процесуального права, як верховенство права; повага до честі і гідності, рівності усіх учасників судового процесу перед законом та судом; гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; змагальність сторін; диспозитивність; пропорційність; обов'язковість судового рішення; забезпечення права на апеляційний перегляд справи; забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, встановлених законом; розумність строків розгляду справи судом; неприпустимість зловживання процесуальними правами; відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення. І тут питання може виникати до такого принципу, як *гласність судового процесу*, можливості бути присутнім кожному бажуючому, який захоче бути в залі судового слухання, при дистанційному, електронному розгляді, це не можливо, якщо ми не маємо коду доступу.

Зазначимо, що процесуальна форма цивільного судочинства сприяє послідовності і системі тих дій, які складають судочинство та стадії цивільного процесу. Така характеристика, як стадійність цивільного процесу повинна чітко відповідати нормативним діям, які є зазначеними у ЦПК України, відповідати поступовим процесуальним діям учасників цивільного процесу, але це є запорукою досягнення процесуальних цілей вирішення цивільної справи – це тягне за собою купу новітніх налаштувань, особливо в форматі документообігу і форматі звернення до такого електронного суду. Суд не може виносити рішення, не вислухавши і не обговоривши доводів осіб, які з'явилися у судові засідання. Виникає питання, чи є готовим до того українське процесуальне законодавство, на наш погляд, потрібно перш за все приділити увагу нор-

мам права, які б зазначали характерні ознаки по веденню справи судом в електронному режимі.

Цифровізація однозначно впливає на процесуальну форму цивільного процесу в форматі перш за все документообігу, фіксації ведення справи (дистанційне ведення), але при всьому тому, вважаємо вона повинна бути відображенням стабільності, внутрішнього порядку розгляду цивільних спорів і залишатися такою. Новітня система електронного варіанту ведення справи стає для процесуальної форми цивільного судочинства ще одним *складовим елементом* за допомогою якого сучасне цивільне судочинство має змогу пришвидшити прийняття справи до розгляду, більш вільному прояву спілкуватися обмінюючись документами зі справи, юридичними фактами, однак це вимагає нових об'єктивних і нормативних регулювань для забезпечення законних і обґрунтованих дій суду і учасників цивільного процесу.

Вона повинна бути приведена у відповідну процесуальну форму загального розуміння, процесуальну конструкцію, повинна мати свій процесуальний зміст, що характеризується певними правовідносинами, спричиняє процесуальні дії суб'єктів розгляду, це дозволяє в певному сенсі виносити законні і обґрунтовані судові рішення.

Отже, можна підкреслити наступне, однозначно процесуальна форма цивільного судочинства, може бути трансформована і деяким чином на майбутнє зміненою завдяки впровадженню новітньої електронної системи, законодавство сьогодні обмежує радикальні зміни відносно ЦПК України, обмежуючи його деякими новітніми нормами відносно ведення та фіксування цивільної справи, адже паралельний розвиток та технічне удосконалення єдиної електронної судової системи так чи інакше, вважаємо приведе до деякого формату та спрощення ведення судового процесу і знайде своє закріплення у нормах цивільного законодавства, а це буде вимагати деяких змін в ньому самому. Залишається багато питань, які стосуються ведення цивільного судочинства в електронному форматі, який при чому дуже швидко набирає практичних обертів удосконалення та застосування, сюди ми можемо віднести питання, які стосуються: кібербезпеки; достовірності доказів та інформації зі справи, що надається учасниками цивільного процесу; виникає питання доступності звернення до суду для громадян України, які можуть вільно в електронному форматі звертатися до суду, а це можна сказати перш за все про правову досвідченість населення та підкріплення цих дій нормами ЦПК України; піднімаються питання етичного та правового розуміння використання штучного інтелекту (добросовісність учасників справи), а також питання пов'язані з наміром втілення так званого робота – суддю, тут взагалі буде нам здається стояти питання відносно етичного розуміння при розгляді такої справи і т.п.

Таким чином, на сьогоднішньому етапі розвитку цифровізації і використання її в форматі процесуальної форми цивільного судочинства повинна сприйматися, вважаємо, як форма, яка повинна допомагати при розгляді справи, полегшувати процесуальні дії учасників судового процесу і не робити складностей відносно процесуальних дій самого суду, електронна форма повинна бути як умова більш досконалою, адже помилки, що можуть виникати у такому суді будуть так чи інакше сприяти на якість роботи судової системи, винесення судових постанов, що буде вимагати перегляду таких справ в апеляції чи касації, навпаки затягувати розгляд цивільних справ, що буде не дуже добрим для реалізації головних засад процесуальної форми цивільного судочинства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Савчук В.С. Цифровізація цивільного судочинства: переваги та недоліки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 171-174.
2. Белов Д.М., Белова М.В. Штучний інтелект в судочинстві та судових рішеннях. Потенціал та ризики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. №78. С. 315-320.
3. Бринцев О.В. «Електронний суд» в Україні. Досвід та перспективи : монографія. Харків : Право, 2016. 72 с.

**ВРЕГУЛЮВАННЯ СПОРУ ЗА УЧАСТІ СУДДІ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ
ТА МЕДІАЦІЯ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ****DISPUTE RESOLUTION WITH THE PARTICIPATION OF A JUDGE
IN CIVIL PROCEEDINGS AND MEDIATION: A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS**

Фурса С.Я., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри міжнародного права та галузевих правових дисциплін
Київський університет права Національної академії наук України

Фурса Є.І., к.ю.н., професор,
професор кафедри міжнародного права та галузевих правових дисциплін
Київський університет права Національної академії наук України

У статті авторами надано порівняльний аналіз таких способів мирного врегулювання спорів як врегулювання спору за участі судді в цивільному судочинстві та медіації. Такий порівняльний аналіз проведено з метою виявлення особливостей цих процедур, їх відмінностей та спільностей, а особливо зроблений акцент на аналізі законодавства, яке їх регламентує, встановлені його недоліки, прогалини, проаналізована судова практика та постанови Верховного Суду у контексті доцільності вдосконалення законодавства, запропоновані нові редакції певних норм Цивільного процесуального кодексу України, а також зроблені висновки про необхідність детальної регламентації у відповідному законодавстві діяльності суддів та медіаторів у таких процедурах та обґрунтовано і доведено, що така діяльність має бути взаємоузгодженою з урахуванням специфіки кваліфікації судді та медіатора та недопущення ними зловживання сторонами правами. Проаналізована кардинальна відмінність у діяльності судді та медіатора при врегулюванні спору, виходячи із умов оплати їх праці. Дана критична оцінка ч. 7 ст. 49 ЦПКУ, де передбачається, що «Сторони можуть примиритися, у тому числі шляхом медіації, на будь-якій стадії судового процесу», оскільки судовим розглядом керує суд, а поява медіатора при розгляді справи в суді представляється зайвою. Автори не проти додаткової можливості врегулювати спір за участі медіатора навіть тоді, коли справа потрапила до суду. Питання полягає в іншому, що процедура врегулювання спору за участі судді не відповідає наведеному положенню, оскільки суд вправі застосовувати цю процедуру лише в період підготовки справи до розгляду справи по суті. У цьому контексті авторами запропоновано внести зміни до ЦПК У щодо можливості врегулювання спору на будь-якій стадії розгляду справи до ухвалення судового рішення, що сприятиме сторонам у мирному регулюванні їх спору.

Ключові слова: врегулювання спору за участі судді, цивільне судочинство, медіація, зловживання правом, сторони, позов, мирова угода.

In the article, the authors provide a comparative analysis of such methods of peaceful dispute resolution as dispute resolution with the participation of a judge in civil procedures and mediation. Such a comparative analysis was conducted in order to identify the features of these procedures, their differences and commonalities, and in particular, an emphasis was placed on the analysis of the legislation that regulates them, its shortcomings and gaps were identified, judicial practice and resolutions of the Supreme Court were analyzed in the context of the expediency of improving the legislation, new versions of certain norms of the Civil Procedure Code of Ukraine were proposed, and conclusions were drawn about the need for detailed regulation in the relevant legislation of the activities of judges and mediators in such procedures, and it was substantiated and proven that such activities should be mutually coordinated, taking into account the specifics of the qualifications of the judge and mediator and preventing them from abusing their rights by the parties. The cardinal difference in the activities of the judge and mediator in resolving a dispute was analyzed, based on the terms of payment for their work.

This is a critical assessment of Part 7 of Article 49 of the Civil Procedure Code of Ukraine, which stipulates that "The parties may reconcile, including through mediation, at any stage of the judicial process," since the court controls the judicial proceedings, and the appearance of a mediator during the consideration of the case in court seems unnecessary. The authors are not against the additional possibility of resolving the dispute with the participation of a mediator even when the case has reached the court. The issue is that the procedure for resolving the dispute with the participation of a judge does not comply with the above provision, since the court has the right to apply this procedure only during the period of preparing the case for consideration on the merits. In this context, the authors propose to amend the Civil Procedure Code of Ukraine regarding the possibility of resolving the dispute at any stage of the case before the adoption of a court decision, which will facilitate the parties in the peaceful regulation of their dispute.

Key words: dispute resolution with the participation of a judge, civil proceedings, mediation, abuse of law, parties, lawsuit, settlement agreement.

Постановка проблеми. Авторами проаналізовано особливості врегулювання спору за участі судді в цивільному судочинстві та медіації, встановлено протиріччя та недоліки відповідного законодавства з метою його вдосконалення.

Мета дослідження зумовлена необхідністю узгодження двох примирних процедур, які пропагуються для мирного врегулювання спорів між сторонами як поза судом, так і безпосередньо під час розгляду судом цивільних справ, тобто розробки взаємоузгодженої процедури діяльності судді та медіатора з мирного врегулювання спору, але з урахуванням різниці в кваліфікації та недопущення зловживання правом сторонами.

Стан опрацювання проблематики. Українські вчені займалися дослідженням таких примирних процедур як врегулювання спору за участі судді [1] та медіації [2],

проте ця тематика себе не вичерпала та з урахуванням тим спорів, які розглядаються судами із застосування відповідних процедур навпаки потребує подальших наукових доробок з метою вдосконалення відповідного законодавства та доповнення його положеннями, які б детального регламентували діяльність суддів та медіаторів у таких процедурах.

Виклад основного матеріалу. Спроба надати енциклопедичне визначення поняттю «врегулювання спору за участі судді» наштовхнулася на істотні проблеми в тому контексті, що це поняття слід розглядати в порівняльному контексті з діяльністю медіатора, оскільки ці способи врегулювання спорів певною мірою наближені один до одного, а також мають характерні відмінності. Ці механізми врегулювання спорів започатковані державою на законодавчому рівні, отже вони мають узгоджуватися між собою

і складати єдине ціле в правовій системі України. Так, метою діяльності і судді, і медіатора при врегулюванні спору є знаходження оптимального варіанту вирішення спору, який має влаштувати і особу, яка вважає свої права порушеними, та іншу особу, яка не вважає себе правопорушником, щоб застерегти тривалим судовим розглядам справи в судах різних інстанцій.

Але взаємовигідний варіант вирішення спору не «лежить на поверхні», оскільки сторони не змогли його знайти самотужки і не вирішили спір без втручання «сторонніх» осіб. Доволі часто такий варіант складається з поступок двох сторін спору, коли потрібно досягти компромісу між доволі часто завищеними претензіями однієї сторони і тим обов'язками, на які має погодитися інша сторона. Тому варто ґрунтовно підходити до сприйняття кожної ситуації і дивитися на неї комплексно, враховуючи багато факторів: передумови виникнення спору, поведінку суб'єктів у правовідносинах як до виникнення спору, так і після його виявлення, характери суб'єктів, а також передбачувані тенденції розвитку правовідносин у разі компромісного врегулювання спору або вирішення справи судом.

Серед спільних рис діяльності судді та медіатора є такі положення, що суддя як і медіатор мають бути неупередженим та їх ціллю є вирішення спору на підставі того варіанту врегулювання відносин, який приймається за згодою сторін. Якщо подивитися на регламентацію діяльності цих суб'єктів, то можна помітити, що законодавством не встановлена конкретна процедура діяльності ні медіатора, ні судді, а деякі положення з врегулювання спору суперечать одне одному. Наприклад, у п. 4 ст. 203 Цивільного процесуального кодексу України (надалі – ЦПКУ) зазначено: *«Під час проведення спільних нарад суддя з'ясовує підстави та предмет позову, підстави заперечень, роз'яснює сторонам предмет доказування по категорії спору, який розглядається, пропонує сторонам надати пропозиції щодо шляхів мирного врегулювання спору та здійснює інші дії, спрямовані на мирне врегулювання сторонами спору. Суддя може запропонувати сторонам можливий шлях мирного врегулювання спору»* [3]. Не зважаючи на те, що друге речення цієї норми за змістом дублює перше у ч. 6 ст. 203 ЦПКУ наведені повноваження судді, буквально, заперечуються так: *«Під час проведення врегулювання спору суддя не має права надавати сторонам юридичні поради та рекомендації, надавати оцінку доказів у справі»*, але ж пропозиція *«мирного шляху врегулювання спору»* – це не що інше як юридична порада.

Тому цілком можна погодитися з аналогічним положенням стосовно медіатора (п. 2 ч. 2 ст. 7 Закону України «Про медіацію» [4] – (надалі Закон), який пройшов базову та спеціальну підготовку протягом 90 годин навчання, у тому числі не менше 45 годин практичного навчання, що такому «фахівцю» не варто довіряти право надавати юридичні поради. Це можна пояснити тим, що він вчився невідомо у кого і чому, оскільки медіація на сьогодні – це нове явище, яке виникло і розвивається шляхом експериментів, а не за напрацьованими теоретичними концепціями, які пройшли шлях випробування на практиці. Тому важко визначити, що робить медіатор в процесі медіації і за що сторони мають платити йому кошти, якщо у п. 4 ч. 1 ст. 1 та у п. 6 ч. 1 ст. 12 Закону робиться посилання на «структуровану процедуру медіації», а у змісті Закону це поняття не розкривається. Більше того, це поняття навіть не згадується в ст. 20 Закону, де мало б бути конкретизоване це поняття і встановлені конкретні вимоги до такої процедури, оскільки згідно договору про проведення медіації у сторін виникає обов'язок оплатити: послуги медіатора (медіаторів) та відшкодування витрат на здійснення підготовки до медіації та її проведення. Але все ж таки виникає риторичне запитання, а за що саме?

Отже, параметри діяльності медіатора та судді при врегулюванні спору за своїм змістом мали б істотно відрізня-

тися, оскільки суддя проходить значний шлях до набуття професійного статусу – має закінчити вищий юридичний навчальний заклад, а медіатором може стати будь-яка особа. Тому в основі діяльності судді при врегулюванні спору має домінувати його досвід, професійні знання, які доцільно використовувати. Більше того, суддя не здатен їх не використовувати, оскільки людина завжди діє свідомо, а на її свідомість впливають знання, досвід тощо.

Однак, кардинальна відмінність у діяльності судді та медіатора при врегулюванні спору лежить в площині оплати їх праці. Так, окрема плата за застосування процедури врегулювання спору за участі судді не передбачена, отже врегулювання спору має здійснюватися судом без додаткової оплати. В той же час, діяльність медіатора має самостійно оплачуватися. Тому і сенс діяльності судді та медіатора будуть відрізнятися, оскільки для судді врегулювання спору – це, фактично, робота, яка поглинається його заробітною платою, а для медіатора спосіб додаткового заробітку, якщо медіативна діяльність не основна, або самоціль, якщо медіатор має лише цю професію для отримання доходу. Звідси й випливатиме підсвідоме відношення до цієї діяльності у переважній більшості фахівців.

Так, наслідки їх діяльності абсолютно різні, оскільки при врегулюванні спору за участі судді: або сторони укладають мирову угоду, або продовжується розгляд справи по суті. У разі ж аналізу діяльності медіатора, то в її лежить оплата праці, а результати будуть такими:

- у разі досягнення компромісного варіанту врегулювання спору, сторони можуть підписати договір або відповідний договір має бути нотаріально посвідчений, якщо спірне питання стосується нерухомого майна, тоді оплата праці медіатора виправдана;

- якщо сторони не домовляться, то одній із сторін доведеться звертатися до суду за вирішенням спору. Отже з позиції медіатора оплата його праці виправдана, а з позиції сторін – це будуть додаткові і не виправдані витрати. Тому рано чи пізно постане питання про їх оплату за рахунок іншої сторони або медіатора, якщо суми витрат будуть істотними.

Тому здається неоднозначною ч. 7 ст. 49 ЦПКУ, де передбачається, що *«Сторони можуть примиритися, у тому числі шляхом медіації, на будь-якій стадії судового процесу»*, оскільки судовим розглядом керує суд, а поява медіатора при розгляді справи в суді представляється зайвою. Ні, автори не проти додаткової можливості врегулювати спір за участі медіатора навіть тоді, коли справа потрапила до суду. Питання полягає в іншому, що процедура врегулювання спору за участі судді не відповідає наведеному положенню, оскільки суд вправі застосовувати цю процедуру лише в період підготовки справи до розгляду справи по суті.

Тобто, якщо взятий курс на те, щоб сприяти особам у врегулюванні спору за участі судді, то це має забезпечуватися на всіх стадіях розгляду справи, якщо сторони дійдуть висновку про те, що в них виявився компромісний варіант врегулювання спору.

Такий підхід можна пояснити тим фактором, що навіть при досягненні компромісного врегулювання спору за участі медіатора, коли справа знаходиться в суді, передбачається її фіксувати мировою угодою (аб. 2 ст. 49 ЦПКУ). З аналізу позицій Верховного Суду, узагальнених Н.Ю. Сакарою, впливає, *порядок затвердження заявленої мирової угоди, визначений статтями 207, 255 ЦПК України, передбачає роз'яснення сторонам наслідків укладення мирової угоди, перевірку, чи не обмежені представники сторін вчиняти певні дії, закриття провадження у справі у разі затвердження мирової угоди. Таким чином, суд повинен здійснити дії, які не передбачені главою 4 розділу III ЦПК України під час врегулювання спору за участю судді* [5]. Коли ж сторони медіації нададуть суду мирову угоду, яка була складена в процесі медіації, то не зважаючи на їх згоду суду

додеться її аналізувати на предмет законності. Якщо ж вони вирішать вийти з судочинства не укладаючи мирової угоди, то позивач має відмовитися від позову і відмова має бути прийнята судом (п. 4 ч. 1 ст. 255 ЦПК У) або фактично припинити дії з ведення справи (п. 3 тощо ч. 1 ст. 257 ЦПК У), але в такому випадку зайвими будуть вважатися витрати по сплаті судового збору та правової допомоги адвоката тощо.

Наведене доводить, що застосування медіації після подання до суду позову нераціональне, зокрема, економічно і може бути небезпечним, наприклад, коли позивач відмовляється від позову, то відбуватиметься закриття провадження у справі і повторне звернення до суду з приводу спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав не допускається. Таким чином, виникає небезпека, коли сторони досягли згоди і позивач відмовляється від позову, а домовленість підлягає нотаріальному посвідченню, то відповідач може просто ігнорувати таку домовленість і відмовитися від нотаріального посвідчення договору. Ми не визнаємо таку ситуацію безвихідною, але вона істотно ускладнюватиме вирішення спору між сторонами.

Виходить, що після звернення до суду всі питання, пов'язані з вирішенням спору між сторонами, доцільно вирішувати суду, а не медіаторам. Отже, і сама процедура судочинства має бути сприятливою для цього. Зокрема, якщо слідувати за п. 2 ч. 1 ст. 197 ЦПК У, то питання про застосування процедури врегулювання спору за участі судді має з'ясовуватися у попередньому судовому засіданні, а таке засідання при розгляді справи в порядку спрощеного провадження не проводиться. Тому гіпотетично можна стверджувати, що врегулювання спору за участі судді не повинно застосовуватися, коли справа розглядається в спрощеному провадженні.

Однак, така позиція нам здається помилковою, оскільки в ст. 201 ЦПК У не встановлено відповідного обмеження. В цій нормі акцентується увага на двох аспектах: згода сторін і таке врегулювання можливе до початку розгляду справи по суті. Якщо ж аналізувати практику Верховного Суду, то в багатьох справах увага звертається на формальний бік врегулювання спору за участі судді, а саме на ухвалі суду про проведення процедури врегулювання спору за участю судді, якою суд одночасно зупиняє провадження у справі.

В цьому контексті варто розглядати сутність згоди сторін на врегулювання спору за участі судді, яка не може бути пасивною. Так, для застосування цієї процедури одна із сторін має виступити з ініціативою, а інша підтримати таку пропозицію. Отже, з формального боку допустимим варіантом може бути висловлення такої ініціативи однією із сторін як усно під час попереднього судового засідання, так і письмово у відповідному клопотанні (ст. 182 ЦПК У). Тому ні хто не обмежений в праві навіть справах спрощеного позовного провадження заявити відповідні клопотання.

Опоненти такої позиції можуть заявити, що згідно принципу пропорційності нераціонально використовувати процедуру врегулювання спору за участі судді в малозначних справах. Але з власного досвіду можемо зауважити, що це нонсенс, коли справа вирішується на підставі лише позовної заяви та відзиву на неї, оскільки в такому разі нівелюється більш значний принцип – змагальності. Такий підхід неминуче призводить до формалістики, коли відповідач свідомо користується своїм процесуальним статусом і свої доводи спрямовує проти позиції позивача, а у останнього не залишається варіантів відреагувати на них в суді першої інстанції. Після цього, рішення суду оскаржується в апеляційній інстанції позивачем, а в силу того ж самого процесуального статусу відповідач надає свою позицію останнім і у позивача не залишається процесуальних варіантів вплинути на рішення суду. Так, авторам пощастило з суддями апеляційного суду, які відреагували на відповідне клопотання і призначили судові засідання. Якщо б

цього не відбулося, то не можна було апелювати до суду, що відповідач надав суду апеляційної інстанції докази, а це заборонено і в той же час, цей факт підтверджує необґрунтованість рішення суду першої інстанції тощо.

Авторська позиція зводиться до того, що в спрощеному провадженні принижуються гідність інтересів громадян, а на перше місце ставляться пріоритети заможних громадян через те, що вартість позову обумовлює процедуру розгляду справ. Це суперечить Конституції України в частині рівності прав громадян та нівелює сутність діяльності держави (ст. 3 Конституції України). Тому спроба ініціювати врегулювання спору за участі судді важливе не тільки для відповідача, а й для позивача, оскільки дозволить виявити остаточну позицію сторін і готовність їх до компромісу. Якщо ця гіпотеза правильна, то чому б таку процедуру не застосовувати більш широко, а не тільки з моменту відкриття провадження в справі і до початку розгляду справи по суті. Наприклад, процесуальні «баталії» можуть розпочинатися з моменту подання заяви про забезпечення позову до пред'явлення позовної заяви, отже з цього моменту сторони можуть домовлятися. І цей проміжок часу формально не визнається підготовчим провадженням, але реально це і є підготовка до забезпечення виконання наступного рішення суду.

Фахівці з досвідом можуть зауважити, що враховуючи велике навантаження на суди, можна прогнозувати, що, скоріш за все, судді лише формально ставитимуться до врегулювання спору. Більше того, призначення справ до слухань свідчить про те, що судді доволі часто призначають судові засідання через місяць і більше, отже реально вкластися у тридцяти денний термін для врегулювання спору (ст. 205 ЦПК У) неможливо. Максимум у такий проміжок часу може бути «вміщена» одна нарада. Якщо до наведеного додати великий обсяг роботи судді при примиренні сторін, то вірогідність досягнення мирової угоди не буде дуже значною. Але не варто відкидати з поля зору тих суддів, яких цікавить результат їх діяльності і такі судді в Україні є. В останньому доводі автори пересвідчилися у реальному судочинстві. Однак, можна помітити й істотні суперечності в правових позиціях суду, коли сторони укладають мирову угоду. Наприклад, в Постанові ВС від 18 серпня 2020 року у справі № 911/21111/15 йдеться про те, що мала відбутися заміна позивача на третю особу без самостійних вимог, але мирову угоду було укладено попереднім кредитором [5]. Як таку ситуацію сприймати? Суд розцінив таку ситуацію як підставу для скасування ухвали про затвердження мирової угоди. При цьому суд зробив посилання на ст. 514 ЦК У і не звернув увагу на ч. 2 ст. 516 ЦК У, де однозначно встановлено, якщо боржник не був письмово повідомлений про заміну кредитора у зобов'язанні, новий кредитор несе ризик настання несприятливих для нього наслідків. Отже, у разі відсутності у суду доказів повідомлення боржника про перехід права вимоги, на наш думку, боржник діяв добросовісно і новий кредитор не вправі збільшувати вимоги до нього. Взаємні претензії первісного кредитора до його правонаступника мають вирішуватися між ними, зокрема, шляхом визнання укладеної мирової угоди зловживанням правом з боку первісного кредитора.

Так, абсолютно новий підхід до судочинства вимагатимуть наші воїни, які повернуться з фронту з високими вимогами до суспільних відносин і судочинства зокрема. Більше того, від багатьох фахівців, які займаються навчанням студентів, залежить відношення молодого покоління правників до своєї професійної діяльності, тому варто рекомендувати і навчати студентів не тільки зверненню до суду, а й різними способами мирного врегулювання спору.

Можна припустити, що на відміну від судді медіатор прямо зацікавлений в примиренні сторін, оскільки результати діяльності медіатора – впливатимуть на його ділову репутацію. Однак, і в цьому випадку результат діяльності

медіатора не завжди залежить від нього. Якщо медіатор вважає, що завдяки його статусу і витраченим сторонами коштам вони завжди будуть миритися, то він помиляється. Знайдуться фахівці, які вимагатимуть повернення коштів у разі недосягнення цілі медіації і адвокати будуть на їх боці. Отже, медіатор так само має розвиватися і підвищувати свою кваліфікацію не під примусом Закону, а з власної ініціативи.

Способи мирного врегулювання спору мають обиратися особами свідомо і з урахуванням певних процесуальних особливостей, але до обов'язків медіаторів слід віднести застереження про можливі негативні наслідки використання цієї процедури. Так, в період мирного врегулювання спору за участі судді строк позовної давності не плине, оскільки позов вже пред'явлений до суду, а у разі застосування медіації одна із сторін може втратити право на звернення до суду, якщо строк позовної давності мине або частково втратити право вимоги, коли, наприклад, мине річний строк для стягнення неустойки (штрафу, пені) (п. 1 ч. 2 ст. 258 ЦК У) тощо.

Отже, вважаємо, що необхідно обов'язки медіатора доповнити відповідним обов'язком, якщо він проводить медіацію в період, коли справа щодо цього ж спору розглядається в суді. Так само варто висунути вимоги до юридичної освіти медіатора, щоб він робив роз'яснення прав сторін свідомо та кваліфіковано, а також здатен був кваліфіковано скласти договір між сторонами про примирення тощо. Зокрема, положення Закону проіснували без змін з 2021 року і це не зважаючи на те, що до його змісту публічно висловлювалися певні зауваження [6].

Висновки. Сучасна правова доктрина з приводу мирного врегулювання спорів, що впроваджена у ЦПК У та Законі України «Про медіацію» відповідає європейським тенденціям, але специфіка мирних способів усунення конфліктів не враховує статусу судді та медіатора, а також не має чіткої процедури діяльності вказаних осіб. Крім того, діяльність судді з врегулювання спору має

істотні суперечності, оскільки йому забороняється надавати юридичні поради (ч. 6 ст. 203 ЦПК У), але в такому разі сенс діяльності судді як професійного юриста втрачається. Для того щоб застерегти можливість морального тиску з боку судді на сторону, варто залучати до участі в закритих нарадах адвокатів, які здатні будуть протистояти такому тиску, роз'яснювати клієнту перспективу слідування ним за порадами судді тощо.

Глобальною ж проблемою з врегулювання спору за участі судді полягає в тому, що цей спосіб мирного врегулювання спору знівельований, оскільки про його застосування йдеться у п. 2 ч. 2 ст. 197 ЦПК У мимохідь і не послідовно. Тому пропонується викласти цей пункт даної норми у такій редакції: «2) з'ясовує, чи бажають сторони укласти мирову угоду, для чого варто звернутися до суду для проведення врегулювання спору за участю судді, провести позасудове врегулювання спору шляхом медіації, передати справу на розгляд третейського суду». В чинній редакції цієї норми виходить, що врегулювання спору за участі судді не пов'язане з певною ціллю – укладанням мирової угоди, а існує як самостійна діяльність суду.

Спільні цілі діяльності суду з врегулювання спору та медіатора доводять необхідність розробки взаємоузгодженої процедури їх діяльності з мирного врегулювання спору, але з урахуванням різниці в кваліфікації судді та медіатора. Більше того, не виключаючи можливості врегулювання спору за участі медіатора, на нашу думку, коли спір вже розглядається в суді, такі ситуації слід сприймати як виняток, а не правило. Врегулювання спору за участі судді має відбуватися у разі виявлення бажання сторін до цього на будь-якій стадії судового розгляду справи, а також така процедура має бути передбачена й для справ, що розглядаються в спрощеному провадженні. Але для застереження зловживання таким правом варто обмежувати використання такої процедури лише одним разом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фурса С.Я., Ткаченко М.О. Примирні процедури, їх сутність, складові та співвідношення із медіацією та іншими способами врегулювання спорів. *Примирні процедури в цивільному процесі: теорія і практика (нотаріат, суд, адвокатура, виконавче провадження)*/за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ, 2022. С. 7–23; Бичкова С.С. Процесуальні форми примирення в Україні: практичні аспекти. *Примирні процедури в цивільному процесі: теорія і практика (нотаріат, суд, адвокатура, виконавче провадження)*/за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ, 2022. С. 268–285; Татулич І.Ю., Нестеренко Л.Б. Примирні процедури -засіб досягнення оптимізації та ефективності судочинства. *Примирні процедури в цивільному процесі: теорія і практика (нотаріат, суд, адвокатура, виконавче провадження)*/за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ, 2022. С. 285–306.
2. Масюк В.В. Медіація у цивільному процесі: теоретичні та практичні аспекти. *Примирні процедури в цивільному процесі: теорія і практика (нотаріат, суд, адвокатура, виконавче провадження)*/за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ, 2022. С. 216–224.
3. Цивільний процесуальний кодекс України: станом на 26.01.2025р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15?find=1&text=%D0%BF%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%8C#w1_1 (дата звернення: 26.01.2025).
4. Про медіацію: Закон України від 16 листопада 2021 року № 1875-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text> (дата звернення: 26.01.2025).
5. Сакара Н.Ю. Врегулювання спору за участю судді: сучасні виклики та перспективи. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_vreg_spory_uchast_syddi.pdf (дата звернення: 26.01.2025).
6. Фурса С. Я., Фурса Є. І. Медіація в Україні: від законопроекту до практики її впровадження. *Примирні процедури в цивільному процесі: теорія і практика (нотаріат, суд, адвокатура, виконавче провадження)*/за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ, 2022. С. 159–181; Фурса С. Я., Фурса Є. І. Аналіз законопроекту Закону України «Про медіацію» та можливостей наділення нотаріусів повноваженнями з надання медіативних послуг. *Цивільніска процесуальна думка*. 2017. № 4. С. 75–79. Фурса С. Я., Фурса Є. І. Врегулювання спору за участі судді – новий зміст медіації. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 2. С. 97–101.

РОЗГЛЯД СПРАВ ПРО УСИНОВЛЕННЯ: ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ТА СІМЕЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

ADOPTION CASES: THE INTERPLAY BETWEEN CIVIL PROCEDURAL LEGISLATION AND FAMILY LEGISLATION

Ханик-Посполітак Р.Ю., к.ю.н.,
доцентка кафедри приватного права

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Стаття присвячена дослідженню розгляду справ про усиновлення в Україні, а саме взаємозв'язку положень цивільного процесуального та сімейного законодавства. Суди при вирішенні даної категорії справ в порядку окремого провадження повинні керуватися та враховувати відповідні положеннями сімейного законодавства, зокрема Сімейного кодексу України. Зазначається, що визначення усиновлення, яке міститься в різних законодавчих актах, незважаючи на текстуальні відмінності, за змістом не відрізняються. Особливу увагу у статті звертається на три аспекти щодо взаємозв'язку цивільного процесуального законодавства із сімейним законодавством.

Перший аспект стосується осіб, які можуть бути усиновлювачами, зокрема, щодо осіб без громадянства та іноземних громадян. Визначається, що існує необхідність погодження відповідних положень в Цивільному процесуальному кодексі України та Сімейному кодексі України в частині можливості особам без громадянства бути усиновлювачами. Крім того потребує чіткого закріплення заборони на рівні закону можливості громадянам країни-агресора бути усиновлювачами дітей – громадян України. Законопроекти, які знаходяться на розгляді Верховної Ради України, хоча мають позитивні норми щодо того, хто може бути усиновлювачем, однак проблеми щодо заборони можливості іноземним громадянам країни-агресора бути усиновлювачами вони не вирішують.

Другий аспект стосується питання представництва в процесі. Сімейне законодавство містить заборону щодо подання заяви в суд представником. А процесуальне законодавство не передбачає заборони застосування представництва на етапі розгляду справи в суді. Тож протиріччя відсутні, що робить існування такої заборони в СК України не доцільним.

Третій аспект стосується таємниці усиновлення. Підхід у сімейному та цивільному процесуальному законодавстві про застосування таємниці усиновлення при розгляді справи є однаковим. Проте зазначається, що доцільним було б з метою дотримання таємниці усиновлення закріпити обов'язковий розгляд цієї категорії справ в окремому провадженні у закритому судовому засіданні.

Ключові слова: окреме провадження, захист прав дітей, заява про усиновлення, заявники, усиновлювачі, іноземці, представництво, таємниця усиновлення.

This article examines the adoption proceedings in Ukraine, specifically exploring the interplay between civil procedure and family law provisions. In cases related to adoption, which fall under special proceedings, courts must adhere to the relevant provisions of family law, particularly those outlined in the Family Code of Ukraine. The article highlights that, despite textual differences, the definitions of adoption across various legislative acts are substantively consistent.

The analysis focuses on three key aspects of the relationship between civil procedural law and family law.

The first aspect addresses the eligibility of adoptive parents, with particular emphasis on stateless individuals and foreign nationals. The author argues that there is a need for alignment between the Civil Procedure Code and the Family Code of Ukraine regarding the eligibility of stateless persons to adopt. Additionally, the article suggests that legislation should explicitly prohibit citizens of aggressor countries from becoming adoptive parents of Ukrainian children. While current draft laws being reviewed by the Verkhovna Rada include provisions regarding who can be an adoptive parent, they do not address the issue of restricting foreign nationals from aggressor countries.

The second aspect concerns the representation of parties in adoption proceedings. While family law prohibits the submission of applications by representatives, procedural law does not preclude representation during the court proceedings. Therefore, the lack of contradiction between these two legal areas renders the prohibition in the Family Code unnecessary.

The third aspect addresses the secrecy of adoption. Both family law and civil procedural law share a consistent approach to maintaining the confidentiality of adoption during legal proceedings.

The author concludes by suggesting that, in order to better safeguard the secrecy of adoption, it would be beneficial to mandate that adoption cases be considered in separate proceedings held in a closed court session.

Key words: separate proceedings, protection of children's rights, adoption application, applicants, adoptive parents, foreigners, representation, secrecy of adoption.

У зв'язку з повномасштабним вторгненням РФ в Україну, кількість дітей, які залишилися без батьківської опіки, на жаль збільшується. За інформації медіа унаслідок воєнних дій понад 13 тисяч дітей залишилися без батьківського піклування, 1759 з них стали сиротами [1]. Усиновлення було й залишається основною і пріоритетною формою влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Законодавством України передбачена виключно судова процедура усиновлення дітей. Саме судова процедура має забезпечити захист прав дітей через прискіпливе вивчення судом всіх документів, що подані на процедуру, та осіб, які претендують отримати статус «батьків». Відповідно до Єдиного державного реєстру судових рішень лише за першу половину 2024 року ухвалено 12 025 рішень суду про усиновлення.

Постановка проблеми. Справи про усиновлення віднесені до категорії справ, що розглядаються в порядку окремого провадження в цивільному судочинстві.

В Цивільному процесуальному кодексі України (надалі – ЦПК України) порядку розгляду справ про усиновлення присвячено окрему главу 5 розділу IV, в якій прописано особливості розгляду порівняно із загальними положеннями про «Окреме провадження» (статті 293–294) [2].

Передумовою для звернення до суду із заявою про усиновлення слугують положення сімейного законодавства, зокрема Сімейного кодексу України (надалі – СК України). Як вірно зазначається, норми сімейного законодавства визначають умови і судовий порядок усиновлення [3, с. 129]. СК України визначає хто може бути усиновлювачем. А тому варто ще раз проаналізувати норми ЦПК України та СК України на предмет того чи існують неузгодженості щодо правового регулювання усиновлення між цими двома законодавчими актами в частині, які прямо впливають на розгляд справ у суді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням розгляду справ про усиновлення в Україні вітчизняними науковцями завжди приділялося багато уваги. Серед

останніх публікацій можна зазначити статті Волкова Н., Яніцька І. [4], Коваленко О. [5], Татулич І. [6], Галаш А. [7] та інші. Але всі вони, в основному, стосувалися процесуальних аспектів розгляду цієї категорії справ, як от хто може бути заявником, чи змінилася процедура у зв'язку з введенням воєнного стану тощо.

Метою статті є аналіз положень цивільного процесу щодо справ про усиновлення у взаємозв'язку з положеннями сімейного законодавства та виявити наявні неузгодженості.

Виклад основного матеріалу. Варто розпочати дослідження з самого розуміння усиновлення. ЦПК України не містить визначення усиновлення. Вважаємо такий підхід є правильним, оскільки в процесуальному законодавстві повинно і є прописаною процедура розгляду цієї категорії справ.

Поняття «усиновлення» міститься в декількох актах, зокрема, СК України (ст. 207) [8] та Законі України «Про охорону дитинства» (абзац 6 ст. 24) [9]. Можемо стверджувати, що незважаючи на відмінності в текстуальному формулюванні поняття усиновлення в цих актах, за змістом/сутністю не відрізняються. Основними є два моменти, які закріплені у цих двох нормативно-правових актах, а саме: 1) що дитину приймають в свою сім'ю на правах доньки або сина, та 2) це має бути здійснено не інакше як на підставі рішення суду. Саме другий аспект також передбачений положенням Європейської конвенції про усиновлення дітей (ст. 3) [10].

Усиновлення дитини в Україні провадиться в її найвищих інтересах для забезпечення стабільних та гармонійних умов її життя (ч. 2 ст. 207 СК, абзац 7 ст. 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [11]). Законодавець не визначає критеріїв розуміння «найвищий інтерес дитини». Судова практика уже напрацювала розуміння «найвищі інтереси» [12], однак ми не будемо зупинятися на цьому, оскільки це не є основою метою даної статті.

За загальним правилом, усиновленою може бути дитина, тобто фізична особа віком до 18 років. У виняткових випадках суд може постановити рішення про усиновлення повнолітньої особи, яка є сиротою і не має матері, батька або була позбавлена їхнього піклування (ч. 2 ст. 208 СКУ). І в цьому аспекті, на нашу думку, немає жодних протиріч між сімейним та процесуальним законодавством.

При вирішенні питання про усиновлення важливе значення має питання про те, хто може бути усиновлювачем. Тобто, хто може бути заявником у справі про усиновлення й відповідно в майбутньому буде батьком чи матір'ю дитини. Саме в СК України у статтях 211 та 212 закріплені вимоги до особи, яка бажає усиновити дитину, тобто потенційно може звернутися із заявою про усиновлення до суду. І тут, вважаємо за необхідне, звернути увагу на таку вимогу до усиновлювача, як громадянство. Виходячи з положень СК України та Закону України «Про охорону дитинства», усиновлювачами можуть бути громадяни України та іноземці.

Якщо з розумінням «громадянин України», жодних проблем не виникає. То на розуміння «іноземець» вважаємо за необхідне звернути увагу. Згідно п. 6 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», «іноземець – особа, яка не перебуває у громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав». [13] СК України та інші законодавчі акти не містять жодних винятків щодо того, хто з іноземців не може бути усиновлювачем. Постановою Кабінету Міністрів України № 905 від 8.10.2008 р. закріплена заборона здійснення усиновлення дітей іноземцями під час воєнного стану та протягом трьох місяців після його припинення або скасування [14]. При цьому даною Постановою не призупиняється процедура усиновлення, що була розпочата до повномасштабного вторгнення рф в Україну. Та й Постанова КМУ не є законом. Тому, на третій рік повномасштабного вторгнення, на наше переконання, терміново

необхідно закріпити заборону можливості усиновлення дітей громадянами країни-агресора. І дану заборону необхідно закріпити на рівні Закону, а не підзаконного акту. Крім того, існують випадки, коли іноземці є громадянами декількох держав. Враховуючи, що на розгляді Верховної Ради знаходиться законопроект № 10425 від 22.01.2024 р. [15], яким може бути допущено так зване «множинне громадянство», заборона про можливість усиновлення дітей громадянами країни-агресора на рівні Закону набуває ще більшої актуальності. Про доцільність обмеження можливості усиновлення дитини громадянами держави-агресора також висловлюється А. Гараш [7, с. 186].

На розгляді Верховної Ради України є два законопроекти щодо змін стосовно того хто може бути усиновлювачем. Перший законопроект № 5580 про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо усиновлення дітей [16] пропонує, що усиновлювачам не можуть бути особи з певними хворобами, і усиновлення, яке було здійснено такими особами, може бути визнано недійсним тощо. Даний законопроект не передбачає заборону бути усиновлювачами громадянам держави-агресора. Частково такий підхід є зрозумілим, оскільки на момент реєстрації законопроекту (2021) Україна ще не була в стані війни. Другий законопроект № 10298 про внесення змін до статті 212 Сімейного кодексу України щодо визначення осіб, які не можуть бути усиновлювачами, прийнятий Верховною Радою України за основу й готується на друге читання [17]. Зазначений законопроект, на нашу думку, містить позитивні зміни щодо уточнення осіб, які не можуть бути усиновлювачами. Однак, у законопроекті відсутня заборона бути усиновлювачами особам-громадянам держави-агресора. В даному випадку вважаємо це упущенням розробників, оскільки на відміну від законопроекту 5580, даний законопроект був зареєстрований у 2023 році, тобто, під час повномасштабної агресії рф проти України.

В даний час СК України чітко прописує у п. 12 ч. 1 ст. 212, що усиновлювачами не можуть бути особи без громадянства. Однак, виходячи з положень ч. 3 ст. 311 ЦПК України, можна зробити висновок, що усиновлення особами без громадянства процесуальним законодавством допускається. Оскільки у даній статті закріплено, що «до заяви про усиновлення дитини *особами без громадянства*, що постійно проживають за межами України...додаються...» (виділено автором). Дане положення ЦПК України суперечить положенню СК України. Вважаємо, що підхід закріплений у СК України є обґрунтованим і вірним. Оскільки, наявність громадянства у батьків, на нашу думку, сприяє більшому захисту прав дитини, яка буде усиновлена. Приналежність до держави батьків-усиновлювачів й відповідно потім дитини, яку усиновили, дає можливість розуміти ступінь захисту дитини. Оскільки зрозуміло з якою державою та якими її органами може контактувати Україна задля контролю за захистом прав усиновленої дитини. Безумовно, будемо сподіватися, що усі суди керуються відповідною заборonoю сімейного законодавства. Проте, вважаємо, що варто внести зміни у ЦПК України, якими передбачити вилучення даного положення з цивільного процесу.

Наступне на що вважаємо за необхідне звернути увагу щодо взаємозв'язку сімейного законодавства та цивільного процесуального законодавства, це питання представництва осіб, які бажають стати усиновлювачами. У СК України (ч. 1 ст. 223), а не ЦПК України передбачена чітка заборона подачі заяви про усиновлення в суд через представника. В цьому аспекті, варто, на нашу думку, згадати, що історично в ЦПК України в редакціях до 15 грудня 2017 року була чітко закріплена заборона представництва в справах про усиновлення (ч. 1 ст. 38).¹

¹ Примітка. Ч. 1 ст. 38 «участь у справі представника» ЦПК України в редакції на 03.08.2017 р. передбачала, що «Сторона, третя особа, особа, яка відповідно до закону захищає права, свободи чи інтереси інших осіб, а також заявники та інші заінтересовані особи в справах окремого провадження (крім справ про усиновлення) можуть брати участь у цивільній справі особисто або через представника».

Існує думка, що таку чітку заборону варто повернути в законодавство. Так, І. Татулич та Н. Савчин обґрунтовують такий підхід саме взаємозв'язком з сімейним законодавством. Зокрема, вони пишуть «Тому пропонуємо ч. 4 ст. 294 ЦПК України викласти у такій редакції: «Справи окремого провадження суд розглядає за участю заявника, заінтересованих осіб та їх представників, за винятком справ про усиновлення». Доцільно звернути увагу на той момент, що саме справи про усиновлення відрізняються від інших тим, що провадження у них може бути відкрито лише за заявою особи, яка бажає усиновити дитину. Також це правило закріплено в нормах матеріального права, зокрема, ст. 223 СК України...» [18, с. 7].

ЦПК України в редакції після 15.12.2017 р. уже такої заборони не містить. Вважаємо підхід, передбачений у СК України не виправданий. Подача заяви це лише процес подачі її через канцелярію суду або направлення через систему «електронний суд». Суддя перевірить на етапі подачі відповідність документів вимогам СК України та ЦПК України. Однак, на цьому етапі він не зможе зрозуміти, а точніше оцінити особу, яка бажає усиновити дитину. Важливішим, на нашу думку, є безпосередня оцінка особи-заявника, особливо це має значення в умовах війни. Суддя повинен зрозуміти чи особа дійсно бажає стати, наприклад, батьком дитини чи це лише спосіб уникнення мобілізації.

Відповідно заборона, яка міститься в СК України щодо неможливості подання заяви через представника, на нашу думку, є недоцільною. І відповідно, не вважаємо за доцільне вносити зміни у ЦПК України.

Більш важливим і вірним, на нашу думку, є те, що у ч. 1 ст. 313 ЦПК України закріплено вимогу розгляду справи про усиновлення за обов'язковою участю заявника, органу опіки та піклування або уповноваженого органу виконавчої влади, а також дитини, якщо вона за віком і станом здоров'я усвідомлює факт усиновлення, з викликом заінтересованих та інших осіб (наприклад, представника закладу освіти, де навчається дитина), яких суд визнає за доцільне допитати. Оскільки, суддя який разом з присяжними розглядає справу, повинен чітко впевнитися, що саме усиновлення дитини заявником чи заявниками буде відповідати «її найвищим інтересам», а також сприяти захисту її прав, то що? Закінчи речення.

Саме з метою захисту інтересів дитини та заявників законодавством передбачено таємницю усиновлення. ЦПК України у ч. 7 ст. 7 закріплює вимогу про те, що з метою забезпечення таємниці усиновлення розгляд такої справи може проводитися у закритому судовому засіданні. У ч. 3 ст. 313 ЦПК України закріплено, що «для забезпечення таємниці усиновлення у випадках, встановлених Сімейним кодексом України, суд розглядає справу в закритому судо-

вому засіданні». Аналогічний підхід був в ЦПК України в редакції до 2017 року. СК України відповідно містить положення про таємницю усиновлення, зокрема ст. 226, у яких також визначено право на таємницю усиновлення, зазначено, що на етапі «подання заяви про усиновлення та її розгляду, рішення суду про усиновлення». Проте, СК України не містить положень, які б визначали, що судові засідання при розгляді цієї справи обов'язково має бути закритим. Такий підхід є абсолютно правильним, оскільки саме в процесуальному законодавстві визначається процедура розгляду справи. А тому, в частині забезпечення таємниці усиновлення не має протиріч між сімейним та цивільним процесуальним законодавством. Однак, погоджуємося з думкою та аргументами Н. Волкової та І. Яніцька, що доцільним було б, щоб справи про усиновлення розглядалися лише у закритому судовому засіданні [4, с. 45], оскільки про таємницю усиновлення з точки зору матеріального права і її забезпечення на етапі розгляду в суді трохи різняться.

Отже, на підставі аналізу положень цивільного процесуального законодавства щодо справ про усиновлення у взаємозв'язку з положеннями сімейного законодавства приходимо до висновку, що при розгляді справ про усиновлення суди повинні керуватися й враховувати положення сімейного законодавства, зокрема про осіб, які можуть бути усиновлювачами, можливістю застосування інституту процесуального представництва та таємниці усиновлення.

Необхідно усунути протиріччя між ЦПК України та СК України щодо того хто може бути усиновлювачем, а саме вилучивши з цивільного процесуального законодавства положення про осіб без громадянства як усиновлювачів. В умовах повномасштабного вторгнення РФ в Україну необхідним є внесення змін у законодавство, зокрема СК України, де чітко закріпити заборону право бути усиновлювачами осіб країн-агресора.

В частині можливості застосування інституту представництва в справах про усиновлення протиріччя між цивільним процесуальним та сімейним законодавством немає, оскільки врегульовує застосування інституту на різних етапах. СК України забороняє представництво на етапі подання заяви в суд. Що ж до можливості його застосування на етапі розгляду справи в суді, то такої заборони ЦПК України не містить. Враховуючи, що важливішим є оцінка особи, яка бажає бути усиновлювачем, яке відбувається на етапі розгляду справи в суді, то така заборона в СК України не є доцільною.

Не існує протиріч між сімейним та цивільним процесуальним законодавством в частині таємниці усиновлення. Однак, доцільним є розгляд справ про усиновлення лише у закритому судовому засіданні з метою максимального захисту прав дитини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Без батьків під час війни: яка ситуація із сиротами в Україні. URL: <https://voices.org.ua/news/bez-batkiv-pid-chas-viyny-iaka-sytuatsiia-iz-syrotamy-v-ukraini/> (дата звернення 18.01.2025).
2. Цивільний процесуальний кодекс України. Закон України від 18 березня 2004 р., № 1618-IV /Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення 18.01.2025).
3. Мудрецька Г.В., Парімова Е.М. Актуальні питання судового розгляду справ про усиновлення. *Порівняльно-аналітичне право*, № 4, 2015. с. 129-131.
4. Волкова Н., Яніцька І.. Процесуальний порядок розгляду справ про усиновлення дитини громадянами України: окремі аспекти. *Юридичний Вісник*, 2024/1, с. 40-48.
5. Коваленко О.О., Особливості розгляду справ про усиновлення в окремому провадженні. *Порівняльно-аналітичне право*, 2018, № 1, с. 88-92.
6. Татулич І. Ю. Правове регулювання процедури усиновлення в Україні. *Legal science and education in Ukraine and EU countries: a paradigm shift : Collective monograph. Riga, Latvia: "Baltija Publishing", 2021. 488 p. С. 361-383.*
7. Галаш А.О. Усиновлення дітей громадянами України, які проживають за її межами та іноземцями. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право. 2024, 216 с., URL: <https://www.uacademic.info/ua/document/0824U002643> (дата звернення 18.01.2025).
8. Сімейний кодекс України. Закон України від 10 січня 2002 року № 2947-III. /Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#n1043> (дата звернення 18.01.2025).
9. Про охорону дитинства. Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. /Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення 18.01.2025).

10. Європейська конвенція про усиновлення дітей від 27 листопада 2008 р. */Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a17#Text (дата звернення 18.01.2025).
11. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». Закон України від 13 січня 2005 року № 2342-IV. */Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text> (дата звернення 18.01.2025).
12. Тлумачення принципу «найкращих інтересів дитини» при розгляді справ про усиновлення. *Судово-юридична газета*. URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/128760-tlumachennya-printsipu-naykraschikh-interesiv-ditini-pri-rozglyadi-sprav-pro-usinovlennya> (дата звернення 18.01.2025).
13. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства. Закон України від 22 вересня 2011 року № 3773-VI. */Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17#Text> (дата звернення 18.01.2025).
14. Порядок провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей. Постанова Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2008 р. № 905 */Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/905-2008-%D0%BF#Text> (дата звернення 18.01.2025).
15. Проект Закону про деякі питання у сфері міграції щодо підстав і порядку набуття та припинення громадянства України. Проект Закону № 10425 від 22 січня 2024 р. */Верховна Рада України*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43564> (дата звернення 18.01.2025).
16. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо усиновлення дітей. Проект Закону № 5580 від 28 травня 2021р. */Верховна Рада України*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/26810> (дата звернення 18.01.2025).
17. Проект Закону про внесення змін до статті 212 Сімейного кодексу України щодо визначення осіб, які не можуть бути усиновлювачами. Проект Закону № 10298 від 28 листопада 2023 р. */Верховна Рада України*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43289> (дата звернення 18.01.2025).
18. Татулич І.Ю., Савчин Н.М. Участь адвоката у справах окремого провадження. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2021, URL: <https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/2079> (дата звернення 18.01.2025).

**ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ТОВАРИСТВА З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ:
СКЛАДОВІ, ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ****LEGAL PERSONALITY OF A LIMITED LIABILITY COMPANY:
COMPONENTS, FEATURES, AND PRACTICAL ASPECTS**

Цьомра В.Ю., аспірант кафедри державно-правових і гуманітарних наук
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

У цій статті розглядається правосуб'єктність товариства з обмеженою відповідальністю (ТОВ) як основного суб'єкта господарських правовідносин в Україні. Правовий статус ТОВ є важливим для забезпечення прозорості бізнесу та стабільності правовідносин в умовах швидких і постійних змін економічного середовища, глобалізації та процесів євроінтеграції. У той же час чинне законодавство часто містить значні прогалини щодо визначення правосуб'єктності ТОВ, що створює проблеми як для засновників (учасників), так і для інших осіб, з якими ТОВ взаємодіє.

Мета дослідження полягає в тому, щоб детально розглянути основні елементи правосуб'єктності ТОВ, такі як правоздатність, дієздатність і деліктоздатність, а також провести аналіз нормативно-правової бази, яка регулює їх діяльність. Автор визначає характеристики товариства з обмеженою відповідальністю як окремої організаційно-правової форми та надає поради щодо вдосконалення законодавства з огляду на поточні проблеми.

Автор підкреслює, що правосуб'єктність юридичної особи є багатограним явищем, яке визначає здатність суб'єкта володіти правами, обов'язками та відповідати за свої дії, особливо за правопорушення. У ТОВ вона визначається такими елементами: правоздатність – здатність набувати та реалізовувати права та обов'язки в межах статуту; дієздатність – реалізація прав через органи управління чи представників; деліктоздатність – відповідальність за порушення зобов'язань.

Автор розглядає основні законодавчі акти, зокрема Цивільний кодекс України та Закон України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю». Визначено, що правова невизначеність виникає через відсутність єдиної законодавчої дефініції поняття правосуб'єктності.

У ТОВ є кілька основних характеристик, які відрізняють його від інших організаційно-правових форм юридичних осіб: обмежена відповідальність засновників; широкі можливості для створення органів управління; унікальний статус статутного капіталу; вільна передача частки, за винятком обмежень, встановлених статутом.

У статті розглядаються різні способи, за допомогою яких ТОВ вступає в правовідносини: укладення договорів, ведення господарської діяльності та виконання обов'язкових нормативних вимог. Взаємодія з державою через механізми реєстрації та звітності є важливою.

Автор наголошує на тому, що законодавство про ТОВ має бути гармонізовано, щоб захистити права учасників і третіх осіб, та уніфікувати процеси реєстрації та звітності.

Ключові слова: товариство з обмеженою відповідальністю (ТОВ), засновники, учасники, статут, правосуб'єктність, правоздатність, дієздатність, суб'єкт права.

This article examines the legal personality of a limited liability company (LLC) as the main subject of economic legal relations in Ukraine. The legal status of an LLC is important for ensuring business transparency and the stability of legal relations in the context of rapid and constant changes in the economic environment, globalization, and the processes of European integration. At the same time, current legislation often contains significant gaps in defining the legal personality of LLC, which creates problems for both founders (participants) and other entities with whom the LLC interacts.

The aim of the research is to thoroughly examine the main elements of the legal personality of a limited liability company (LLC), such as legal capacity, capacity to act, and capacity to commit delicts, as well as to analyze the regulatory framework governing their activities. The author defines the characteristics of a limited liability company as a separate organizational and legal form and provides recommendations for improving legislation in light of current issues.

The author emphasizes that the legal personality of a legal entity is a multifaceted phenomenon that determines the ability of the entity to possess rights, obligations, and to be responsible for its actions, especially for offenses. In a limited liability company (LLC), it is defined by the following elements: legal capacity – the ability to acquire and exercise rights and obligations within the framework of the charter; capacity to act – the exercise of rights through management bodies or representatives; and delictual capacity – responsibility for breach of obligations.

The author examines the main legislative acts, in particular, the Civil Code of Ukraine and the Law of Ukraine "On Limited and Additional Liability Companies". It is determined that legal uncertainty arises due to the lack of a single legislative definition of the concept of legal capacity.

A limited liability company (LLC) has several key characteristics that distinguish it from other organizational and legal forms of legal entities: limited liability of the founders; broad opportunities for the creation of management bodies; a unique status of the charter capital; free transfer of shares, except for restrictions established by the charter.

The article examines various ways in which a limited liability company (LLC) enters into legal relations: concluding contracts, conducting business activities, and fulfilling mandatory regulatory requirements. Interaction with the state through registration and reporting mechanisms is important.

The author emphasizes that the legislation on LLCs should be harmonized to protect the rights of participants and third parties, and to unify the processes of registration and reporting.

Key words: limited liability company (LLC), founders, participants, charter, legal personality, legal competence, legal entity, subject of law.

Постановка проблеми. В умовах активного економічного розвитку, виникнення форм та інструментів для його ведення, все активніше постає питання дослідження та правильної інтерпретації вже діючих правових інститутів. Товариство з обмеженою відповідальністю (надалі – ТОВ) сьогодні є однією із найпоширеніших форм ведення господарської діяльності як в Україні, так і за кордоном. Така організаційно-правова форма, як ТОВ, є доволі зручним механізмом для ведення підприємницької діяльності, що підтверджується масовістю реєстрації та утворення нових ТОВ.

Проте, часто можна зіткнутись з невірним трактуванням правосуб'єктності ТОВ, яка в процесі здійснення практичної діяльності може бути зведена до правосуб'єктності його засновників (учасників) чи органів управління. Такі помилки можуть бути допущені через низький рівень правової культури та правової обізнаності інших учасників правових відносин. Водночас специфіка діяльності ТОВ, зокрема залежність його правосуб'єктності від установчих документів, рішень органів управління та законодавчих обмежень, потребує глибокого теоретичного аналізу та практичного осмислення.

Актуальність даної статті обумовлена систематичними змінами чинного законодавства, яке регулює питання створення та діяльності ТОВ, змінами умов ведення господарської діяльності (як юридичних умов, так і фактичних), а також потребою вдосконалення правового регулювання діяльності ТОВ у контексті сучасних викликів, зокрема адаптації до нових законодавчих змін, вирішення конфліктів у межах правосуб'єктності та ефективної реалізації правового статусу товариства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Враховуючи важливу роль ТОВ у процесі здійснення господарської діяльності, а також їх місце у сучасному суспільстві, вивчення питання утворення, реєстрації чи діяльності ТОВ становить особливий інтерес в українському науковому товаристві. Так, Сішук Л. досліджувала стан правового регулювання ТОВ, а також їх правовий статус в умовах євроінтеграції. Вважаємо такі дослідження доволі актуальними та необхідними, з врахуванням того як швидко і часто змінюється законодавство у цій сфері. Професор Олійник А.Ю. досліджує дуже вузьке питання конституційної правосуб'єктності господарських товариств. В свою чергу, Теличко О.А. та Рекун В.А. досліджують доволі актуальне питання самостійності юридичної особи у різних випадках, що безпосередньо впливає на її правосуб'єктність.

Метою статті є дослідження правосуб'єктності товариства з обмеженою відповідальністю як юридичної особи та активного учасника суспільних відносин, аналіз її складових (правоздатність, дієздатність, деліктоздатність), визначення особливостей реалізації правосуб'єктності у практичній діяльності ТОВ, а також визначення проблемних аспектів правового регулювання цієї категорії у національному законодавстві. Не дивлячись на різноманіття наукових досліджень у даній сфері, питання правосуб'єктності ТОВ є особливо актуальним, враховуючи частоту змін правового регулювання, а також важливої ролі такої організаційно-правової форми як ТОВ в умовах сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Сучасне українське законодавство не надає єдиного і чіткого визначення таких понять, як «правосуб'єктність юридичної особи» загалом та «правосуб'єктність ТОВ» зокрема, хоча ця категорія регулюється саме нормами об'єктивного права [1, с. 240]. У юридичній науці існує думка, що вже сам термін «суб'єкт права» передбачає визнання його правосуб'єктності, тобто здатності виступати як юридично значуща особа, яка потенційно може мати права та обов'язки [2, с. 90; 3, с. 167]. Правосуб'єктність особи конкретизується через її правоздатність, дієздатність і деліктоздатність. Інша точка зору розглядає правосуб'єктність як закріплену нормами права реальну можливість суб'єкта брати участь у правовідносинах. [4, с. 195]. Позиція професора Л. Лазора заслуговує на підтримку, адже вона підкреслює, що правосуб'єктність є динамічною юридичною характеристикою, яка відображає особливості суспільних відносин, специфіку соціально-економічного устрою та визначає роль особи як у суспільстві загалом, так і в контексті окремої галузі права [5, с. 195].

Правовий зміст правосуб'єктності юридичної особи можна визначити як закріплену законодавством здатність конкретного суб'єкта володіти юридичними правами та обов'язками, реалізовувати їх самостійно, через представників або органи, а також нести відповідальність за вчинені правопорушення. Правосуб'єктність проявляється насамперед у стабільному зв'язку із державою, що зумовлює її взаємодію з іншими суб'єктами. Таке розуміння є досить вдалим, проте важливо сприймати правосуб'єктність не лише як «здатність» чи «можливість», а й як внутрішню сутність суб'єкта права.

Товариство з обмеженою відповідальністю володіє власною правосуб'єктністю, яка містить свої визна-

чальні особливості, що дає змогу виокремити саме цю окрему організаційно-правову форму юридичних осіб. Основу нормативного регулювання утворення та діяльності ТОВ сьогодні становить Цивільний кодекс України та Закон України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» (надалі – Закон про ТОВ). Так, пункт 1 статті 140 дає нормативне визначення ТОВ як є заснованого однією або кількома особами товариства, статутний капітал якого поділено на частки [6]. Варто зазначити, що таке визначення не можна назвати найбільш вдалим, оскільки воно не розкриває особливості ТОВ як окремого правосуб'єктного утворення. Закон про ТОВ взагалі не містить визначення його поняття, а одразу переходить до визначальних особливостей.

Правосуб'єктність ТОВ має свої унікальні риси, які відрізняють цю організаційно правову форму від приватних підприємств (ПП), акціонерних товариств (АТ) чи інших господарських товариств.

По-перше, учасники (засновники) ТОВ несуть обмежену відповідальність за його діяльність, яка обмежується лише їхніми внесками до статутного капіталу, тобто учасники (засновники) не відповідають за діяльність ТОВ [7, с. 25]. Це відрізняє ТОВ, наприклад, від повних чи командитних товариств, де всі учасники (учасники з повною відповідальністю) займаються спільною підприємницькою діяльністю і несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном [8; 9, с. 148].

По-друге, ТОВ є більш гнучкими в точки зору управління, на відміну від інших організаційно-правових форм. Так, учасники ТОВ можуть створити органи управління, які будуть безпосередньо адаптовані до їхніх потреб (загальні збори, наглядова рада, одноосібний чи колегіальний виконавчий орган). Законодавство не містить якихось загальних вимог, які б встановлювали зобов'язання утворювати відповідні органи управління та контролю безумовно (окрім тих, які забезпечують стабільне функціонування ТОВ). На відміну від ТОВ, законодавство, що регулює діяльність АТ передбачає необхідність утворення ради директорів, як колегіального виконавчого органу [10; 11, с. 354].

По-третє, ТОВ має чітко визначений статутний капітал, поділений на частки між його засновниками (учасниками). Статутний капітал ТОВ формується за рахунок внесків його засновників та становить матеріальну базу (основу) для початку та наступного ведення господарської діяльності. При цьому чинне законодавство не встановлює а ні мінімальної, а ні максимальної його межі. Сутність вимоги обов'язкової наявності мінімального розміру статутного капіталу виходить з того, що обмежена відповідальність учасників юридичних осіб має свою власну ціну [12, с. 50], що впливає із самого змісту поняття «обмежена відповідальність». В той же час, існують інші організаційно-правові форми юридичних осіб, для яких законодавство не передбачає вимоги наявності навіть мінімального за розміром статутного капіталу (наприклад, приватне підприємство).

По-четверте, законодавство та установчі документи ТОВ, а також корпоративний договір за наявності такого, передбачають наявність корпоративних прав та обов'язків засновників (учасників) ТОВ. Учасники ТОВ мають право на частку прибутку (дивіденди) пропорційну до своєї частки у статутному капіталі [13, с. 209–210]. У порівнянні з акціонерними товариствами, де власність виражається в акціях, у ТОВ це частка, яка не вільно обертається на ринку.

По-п'яте, частка (частки) у статутному капіталі ТОВ, яка належить засновникам (учасникам) ТОВ може бути передана (продана, подарована чи іншим чином відчужена) іншій особі. Проте, такий перехід права власності на частку у статутному капіталі ТОВ повинен бути здійснений з дотриманням вимог чинного законодавства Укра-

їни. Так, стаття 22 Закону про ТОВ передбачає, що учасник товариства має переважне право на придбання частки (частини частки) іншого учасника товариства, що продається третій особі. В той же час, статут ТОВ може передбачати, що учасники ТОВ не мають переважного права. Пункт 2 статті 21 Закону про ТОВ передбачає, що статутом товариства може бути встановлено, що відчуження частки (частини частки) та надання її в заставу допускається лише за згодою інших учасників [14; 15, с. 166]. Наявність таких обмежень робить частку в статутному капіталі ТОВ менш ліквідною, а ніж, наприклад, акції АТ, які можуть перебувати у вільному обігові на біржах.

По-шосте, ТОВ відповідає за свої зобов'язання виключно своїм майном [14]. Перш за все, це свідчить про той факт, що правосуб'єктність ТОВ є завершеною, а ТОВ постає відокремленим та самостійним суб'єктом права. Учасники ТОВ не відповідають за його зобов'язання, а ТОВ не відповідає за зобов'язання учасників, що додатково підкреслює факт розмежування правосуб'єктності двох окремих суб'єктів права. Вказані положення також є особливістю саме такої організаційно-правової форми юридичної особи, як ТОВ, адже в деяких інших господарських товариствах (повних товариствах, командитних товариствах та товариствах з обмеженою відповідальністю) та приватних підприємствах учасники (засновники чи власники) можуть нести додаткову відповідальність чи солідарну відповідальність за діяльність товариства.

По-сьоме, до ТОВ застосовуються більше гнучкі та спрощені регуляторні вимоги щодо звітності, а ніж, наприклад, до АТ. ТОВ балансує між гнучкістю управління та необхідністю виконання регуляторних вимог. У порівнянні з іншими організаційно-правовими формами, ТОВ пропонує оптимальний рівень відповідальності, звітності та регулювання, що робить його привабливим для малого та середнього бізнесу. Так, законодавство не передбачає для ТОВ за загальним правилом обов'язковості розкриття фінансових звітів, рішень вищих органів управління чи іншої внутрішньої інформації, на відміну від АТ, де такі вимоги встановлюються чинним законодавством.

По-восьме, чинне законодавство та установчі документи ТОВ передбачають особливий правовий зв'язок ТОВ з державою через необхідність реєстрації змін у статуті, розмірі статутного капіталу, зміни складу засновників, керівника чи видів діяльності тощо. У порівнянні з приватними підприємствами, благодійними фондами чи громадськими організаціями, цей процес складніший, але водночас надає більше юридичних гарантій для учасників. Так, наприклад, Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань» передбачає, що в Єдиному державному реєстрі може міститись інформація про встановлення вимоги нотаріального засвідчення справжності підпису учасника під час прийняття ним рішень з питань діяльності відповідної юридичної особи та/або вимоги нотаріального посвідчення правочину, предметом якого є частка учасника у статутному (складеному) капіталі (пайовому фонді) відповідної юридичної особи [16].

Правосуб'єктність ТОВ являє собою сукупність таких її складових як правоздатність, дієздатність та деліктоздатність. Доволі часто науковці дають визначення юридичної особи або суб'єкта права саме через призму її правосуб'єктності як особу, яка може володіти правами та обов'язками, вчиняти юридично значимі дії для їх реалізації, а, у випадку їх порушення, нести, передбачену законодавством, відповідальність.

Правоздатність ТОВ можемо визначити як здатність володіти визначеними чинним законодавством та установчими документами правами та обов'язками, необхідними для здійснення товариством визначеної мети та поставлених завдань. Зазвичай ТОВ має загальну правоздатність, яка означає, що воно може мати будь-які права і обов'язки

та виконувати будь-яку діяльність, яка не заборонена законом. В окремих випадках ТОВ може мати спеціальну правоздатність, яка означає здатність мати окремі визначені права та обов'язки. Вона відображає специфіку нормативного регулювання у межах конкретних інститутів права. Так, спеціальною правоздатністю, наприклад, можуть володіти окремі види ТОВ, наприклад, фінансові установи. Такі юридичні особи прийнято іменувати «організаціями цілі».

Останнім часом в науковій літературі можна зустріти поняття «виключної правоздатності» [17, с. 166], яка передбачає можливість володіння чітко визначеними правами та обов'язками для здійснення виключної діяльності. Наприклад, Закон України «Про туризм» визначає туристичного оператора як юридичну особу, створену згідно із законодавством України, для якої виключною діяльністю є організація та забезпечення створення туристичного продукту, реалізація та надання туристичних послуг, а також посередницька діяльність із надання характерних та супутніх послуг і які в установленому порядку отримали ліцензію на туроператорську діяльність [18]. Тобто, ТОВ, які здійснюють діяльність як туристичний оператор, не можуть здійснювати будь-яку іншу діяльність, яка не буде відповідати вимогам законодавства, що регулює туристичну діяльність, та установчим документам, які повинні передбачати здійснення виключних видів діяльності.

Дієздатність ТОВ передбачає собою можливість самостійно своїми діями реалізовувати свої права та обов'язки. Враховуючи той факт, що ТОВ як юридична особа є нематеріальним утворенням, то його дієздатність реалізовується через уповноважених на те фізичних осіб, зокрема, через органи управління або через належним чином уповноважених осіб – представників. Закон про ТОВ передбачає, що органами товариства є загальні збори учасників, наглядова рада (у разі утворення) та виконавчий орган (одноособовий або колегіальний) [14]. Якщо загальні збори чи наглядова рада можуть реалізовувати дієздатність ТОВ лише опосередковано, шляхом прийняття відповідних рішень обов'язкових для виконання виконавчим органом чи іншими представниками ТОВ, то виконавчий орган безпосередньо реалізовує права та обов'язки ТОВ та вступає у правовідносини з іншими суб'єктами. Важливим елементом дієздатності ТОВ є той факт, що уповноважені особи можуть діяти лише в межах тих повноважень, які за ними закріплені відповідними документами (статутом, положенням чи рішенням вищого органу управління), а вихід за межі цих повноважень не спричиняє юридично значимих наслідків для самого ТОВ.

Разом з тим Цивільний кодекс України встановлює, що у окремих випадках юридична особа може набувати цивільних прав та обов'язків і здійснювати їх через своїх учасників. Знову ж таки це радше виключення з правила, а ніж саме правило [19, с. 68].

Деліктоздатність ТОВ передбачає можливість нести відповідальність за вчинення правопорушень. В науковій літературі питання деліктоздатності юридичних осіб є доволі дискусійним. Як вбачається з численних досліджень, беззаперечною основою діяльності будь-якої юридичної особи є людський субстрат, при чому, на нашу думку, правильним буде формулювання саме поняття фізичної особи як правового поняття. Через діяльність уповноважених фізичних осіб формується і реалізується воля юридичної особи [19, с. 68]. Тому часто саме через вчинення такими фізичними особами правопорушень відбувається вчинення правопорушень самою юридичною особою. То наскільки доцільно буде притягувати до відповідальності безпосередньо юридичну особу, якщо правопорушення було вчинене її представником свідомо? Це питання доволі дискусійне та потребує подальшого глибокого дослідження.

Що стосується питання відповідальності ТОВ, варто виділити декілька важливих аспектів:

1. ТОВ відповідає за результати своєї діяльності всім своїм майном: як тим, що йому було передано у якості внеску до статутного капіталу від засновника (учасника), так і ти, що було набуто в процесі здійснення господарської діяльності.

2. ТОВ не відповідає за зобов'язання свої учасників, як і учасники не відповідають за зобов'язання самого ТОВ. Відповідальність учасників ТОВ має межу у вигляді внесків до статутного капіталу. Власне цей факт можна виділити як чи не основний у структурі правосуб'єктності ТОВ, що дозволяє відділити ТОВ від інших організаційно-правових форм юридичних осіб.

3. Відповідальність учасників ТОВ, поза межами їхнього внеску до статутного капіталу, може виникати у випадку вчинення ними правопорушення. Субсидіарна відповідальність за доведення до банкрутства є відносно новим правовим інститутом, який з початку 2018 року почав активно застосовуватися у судовій практиці при розгляді справ про банкрутство. Основною метою такої відповідальності є притягнення винних у доведенні до банкрутства осіб до додаткової (субсидіарної) відповідальності і стягнення на користь кредиторів непогашених у ліквідаційній процедурі кредиторських вимог. Тобто, це можливість отримати додаткове джерело погашення боргів перед кредиторами завдяки покладенню такої відповідальності на винних осіб [20].

Повертаючись до питання правосуб'єктності ТОВ як юридичної особи, то вважаємо за доцільне акцентувати увагу саме на її особливостях, які дозволяють безпосередньо виокремити саме юридичну особу в організаційно-правовій формі ТОВ з-поміж інших суб'єктів права.

Так, одним із фундаментальних елементів правосуб'єктності ТОВ є принцип обмеженої відповідальності його засновників (учасників), про що вже зазначалось раніше. Власне, на цьому принципі будується взаємодія між учасниками, товариством, його кредиторами та третіми особами. Особисте майно учасників не може бути залучене для покриття боргів товариства, за винятком випадків, передбачених законодавством (наприклад, доведення недобросовісних дій учасників) [21, с. 96–97]. Принцип обмеженої відповідальності безпосередньо впливає на автономність ТОВ, як окремого суб'єкта права: його права та обов'язки не залежать від прав та обов'язків його засновників (учасників), що дозволяє ТОВ набути належного правового статусу для можливості виступати суб'єктом цивільного, господарського чи адміністративного права, тощо.

ТОВ є доволі гнучкими в питаннях внутрішнього регулювання власної господарської діяльності. Статут ТОВ є основним установчим документом, який регулює діяльність товариства. Частина 5 статті 11 Закону про ТОВ визначає лише чотири вимоги до відомостей, які повинен містити статут ТОВ, зокрема: повне та скорочене найменування; органи управління та їх компетенцію; порядок вступу до товариства та виходу з нього; облік часток товариства в обліковій системі часток. Будь-які інші додаткові положення, які не суперечать нормам чинного законодавства, можуть бути включені до статуту ТОВ за рішенням вищого органу управління – зборів учасників [14]. Такий принцип дозволяє учасникам безпосередньо формувати той рівень та об'єм правосуб'єктності ТОВ, який необхідний для належного виконання цілей та мети його утворення, а також для збереження балансу прав та обов'язків учасників та самого товариства. При цьому учасники ТОВ не можуть звужити чи обмежити ті права, які встановлені чинним законодавством, чи, наприклад, повністю виключити відповідальність органів управління за вчинені правопорушення. Така свобода у виборі моделі бажаної поведінки для учасників ТОВ та самого товариства не є абсолютною.

Додатковим елементом у розподілі прав та обов'язків учасників ТОВ є корпоративний договір, за яким учасники товариства зобов'язуються реалізовувати свої права та повноваження певним чином або утримуватися від їх реалізації. Укладення корпоративного договору дає змогу сторонам такого договору розраховувати на ефективний судовий захист своїх комерційних і корпоративних інтересів. Його корисність і затребуваність для засновників (учасників) господарських товариств, самого товариства, третіх осіб, які є сторонами такого договору, обумовлена можливістю регулювати відносини щодо реалізації власних корпоративних прав через укладення договору, визнаного легітимним і таким, що підлягає правовому захисту, хоч і лише виключно щодо сторін такого договору [22, с. 15].

Разом з тим, не дивлячись на диспозитивність щодо визначення основних прав та обов'язків ТОВ у власному статуті, саме статут товариства та рішення загальних зборів, яким такий статут затверджується, є основою нормативної бази для формування правосуб'єктності товариства. Статут ТОВ визначає основні та базові положення, які безпосередньо впливають на його правосуб'єктність, зокрема: найменування та місцезнаходження товариства, мету його утворення та діяльності, обсяг прав та обов'язків засновників (учасників) та самого товариства, розмір та склад статутного капіталу, органи управління та їхню компетенцію. Саме статутом визначається організаційно-правова форма товариства, його внутрішня структура та межі діяльності.

В свою чергу, рішення загальних зборів є формою реалізації прав засновників (учасників) товариства щодо управління товариством. Саме загальні збори є вищим органом управління ТОВ, певним «дороговказом», який визначає стратегічні цілі та безпосередньо формує правосуб'єктність ТОВ. Рішення загальних зборів є обов'язковими для виконання всіма без виключення органами, учасниками, посадовими особами та працівниками ТОВ. Саме рішенням загальних зборів можуть деталізуватись та уточнюватись положення статуту ТОВ або підтримуватись його правосуб'єктність (наприклад, прийняття рішення про укладення важливих договорів або зміна органів управління тощо).

З практичної позиції, реалізація правосуб'єктності ТОВ відбувається через конкретні юридичні дії та механізми, які мають за основу взаємодію, перш за все, з іншими суб'єктами права: державою в цілому, органами державної влади та місцевого самоврядування, громадянським суспільством, іншими юридичними та фізичними особами, власними засновниками (учасниками). ТОВ реалізовує свою правосуб'єктність через укладення правочинів, які відповідають його установчим документам, виконання прав та обов'язків, покладених на ТОВ законодавством чи власним статутом, участю у судових справах у різних ролях (позивач, відповідач, третя сторона та ін.), поданням фінансової та іншої звітності тощо.

Висновки та перспективи. Питання дослідження правосуб'єктності ТОВ в умовах сьогодення є особливо актуальним та перспективним. Серед причин можемо виділити, перш за все те, що законодавство використовує недосконале визначення поняття «товариство з обмеженою відповідальністю», яке належним чином не розкриває внутрішнього змісту цього правового інституту, а визначення поняття «правосуб'єктність» в чинному національному законодавстві взагалі відсутнє. Такі прогалини у законодавстві повинні підштовхувати до формування міцної та стабільної нормативної бази, яка буде належним чином забезпечувати функціонування настільки поширеної організаційно-правової форми юридичної особи, як ТОВ.

Правосуб'єктність ТОВ визначає його можливість бути самостійним суб'єктом права, здатним вступати в правовідносини, реалізовувати права, виконувати обов'язки та нести відповідальність. Це забезпечує гнучкість і автономність діяльності товариства у господарському середовищі.

Статут ТОВ є ключовим документом, який визначає структуру, права, обов'язки та особливості діяльності ТОВ. Його положення формують базу для реалізації правосуб'єктності товариства у правовідносинах.

Запровадження єдиного підходу до визначення правосуб'єктності ТОВ, підвищення прозорості процедур реєстрації та спрощення звітності сприятимуть покращенню правового регулювання цієї організаційно-правової форми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Артикуленко О. Правосуб'єктність юридичної особи: сучасні виклики та невирішені питання. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 238–242.
2. Самілик Л. О., Корбут Л. П. Співвідношення понять «суб'єкт права», «особа», «суб'єкт правовідносин», «учасник відносин». *Право і суспільство*. 2016. № 1. С. 89–93.
3. Нечитайло Т., Луць В. Поняття цивільної правосуб'єктності та її елементів. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2015. № 39. С. 166–174. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvchzu_2015_39_17 (дата звернення: 29.12.2024)
4. Мхітарян А. Правосуб'єктність національних меншин як суб'єктів конституційного права. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 2. С. 194–197. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/2/38.pdf> (дата звернення: 29.12.2024).
5. Лазор Л. Правове регулювання правосуб'єктності у сфері трудового права в ринкових умовах. *Право України*. 2010. № 12. С. 108–114.
6. Кулаков В. Товариство з обмеженою відповідальністю як підприємницьке товариство. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. Т. 6. С. 24–28. URL: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.6.04> (дата звернення: 30.12.2024).
7. Про господарські товариства : Закон України від 19.09.1991 № 1576-XII : станом на 31 берез. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1576-12#Text> (дата звернення: 30.12.2024).
8. Юркевич Ю. Повні товариства за законодавством України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. Т. 1, № 36. С. 148–152.
9. Про акціонерні товариства : Закон України від 27.07.2022 № 2465-IX : станом на 19 жовт. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#Text> (дата звернення: 30.12.2024).
10. Хомко Л. До питання структури управління акціонерним товариством. *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні* : матеріали VII Всеукр. наук.-практ. конф., м. Львів, 8 груд. 2023 р. Львів, 2023. С. 354–356.
11. Дехтяров Є. Статутний капітал товариств з обмеженою відповідальністю: особливості правового регулювання. *Правове регулювання суспільних відносин в умовах сталого розвитку* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 10 груд. 2020 р. Київ, 2020. С. 49–52.
12. Шевчук О. Еволюція права на дивіденди учасника господарського товариства у законодавстві України. *Актуальні проблеми інтелектуального, інформаційного, ІТ та Інтернет права* : матеріали Восьмої всеукр. науково – практ. конф., м. Львів, 15 трав. 2024 р. Львів, 2024. С. 208–212.
13. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV : станом на 3 верес. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 30.12.2024).
14. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю : Закон України від 06.02.2018 № 2275-VIII : станом на 8 берез. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text> (дата звернення: 30.12.2024).
15. Резнікова В., Кравець І., Лукомська О. Частка (частина частки) у статутному капіталі ТОВ, її оборотоздатність: проблеми теорії та практики. *Право України*. 2021. № 6. С. 162–182. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prukr_2021_6_13 (дата звернення: 31.12.2024).
16. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань : Закон України від 15.05.2003 № 755-IV : станом на 1 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text> (дата звернення: 01.01.2025).
17. Артикуленко О. Окремі питання правоздатності юридичних осіб у цивільному праві України. *Проблеми цивільного права та процесу*: тези матеріали наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О.А. Пушкіна., м. Харків, 25 трав. 2018 р. Харків, 2018. С. 309–311.
18. Про туризм : Закон України від 15.09.1995 № 324/95-ВР : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-вр#Text> (дата звернення: 01.01.2025).
19. Цюмра В. Ю. До питання формування волі юридичної особи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №4/2023. С. 66–69. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-4/13> (дата звернення: 01.01.2025).
20. Постанова Верховного суду від 30.10.2019 у справі № 906/904/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85617441> (дата звернення: 01.01.2025).
21. Кулаков В. В. Деякі питання відповідальності учасників товариства з обмеженою відповідальністю. *Право та інновації*. 2019. №26. С. 95–99. URL: <http://openarchive.nure.ua/handle/document/14207> (дата звернення: 02.01.2025).
22. Резнікова В., Дорошенко Л. Корпоративний договір як ефективний правовий засіб у механізмі корпоративного управління, його сутність і правова природа. *Право України*. 2022. № 2022/04. С. 13. URL: <https://doi.org/10.33498/lopu-2022-04-013> (дата звернення: 02.01.2025).

РОЗДІЛ 4

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 346.7:347.19

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-1/38>

ЩОДО ПОНЯТТЯ «ПРИПИНЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО ТОВАРИСТВА» ТА ПРИПИНЕННЯ ЙОГО ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ

REGARDING THE CONCEPT OF “TERMINATION OF ACTIVITIES OF A BUSINESS ENTITY” AND THE TERMINATION OF ITS LEGAL PERSONALITY

**Алексєєнко І.Г., к.ю.н., д.п.н., професор,
завідувач кафедри цивільного, трудового та господарського права
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара**

У статті досліджується правова природа та зміст поняття «припинення діяльності підприємницького товариства» у взаємозв'язку цього явища з поняттям його припинення. Відзначається, що аналіз поняття «припинення підприємницького товариства» дозволяє розглядати його у двох аспектах: як сукупність способів (процесів), у межах яких відбувається процедура припинення існування суб'єкта права, юридичної особи; а також як юридичний факт, з яким пов'язані відповідні правові наслідки. Обидва підходи до визначення поняття «припинення підприємницького товариства» залишаються продуктивними для доктринального осмислення і визначають напрями можливого вдосконалення законодавства. Відзначається, що, така ознака, як діяльність підприємницького товариства, не визначена законодавцем як необхідна умова визнання його правосуб'єктності. Однак діяльність юридичної особи, спрямовану на досягнення мети, визначеної засновниками, можна визнати легітимною метою її створення. За загальним правилом законодавство не санкціонує відсутність діяльності юридичної особи. Легітимною метою створення підприємницького товариства є діяльність з реалізації товарів, робіт та послуг з метою отримання прибутку. Показано, що поняття «діяльність підприємницького товариства» та «підприємницька діяльність підприємницького товариства» не співпадають за логічним обсягом. Відзначається, що припинення діяльності юридичної особи – це явище, яке має соціально-економічну природу. Воно виникає в реальному житті під впливом умов, які унеможливають дії суб'єкта, спрямовані на зміни у соціально-економічних відносинах. Часовими межами, у яких може існувати діяльність юридичної особи, є момент, з якого така юридична особа створена, і момент, коли вона припинила своє існування. Поза цими межами відсутні підстави говорити про діяльність юридичної особи. Юридичний зміст поняття «припинення діяльності підприємницького товариства» включає такі складові: як підприємницька діяльність; діяльність, спрямована на задоволення особистих потреб; діяльність із виконання обов'язків публічно-правового характеру. Відповідно, припинення діяльності підприємницького товариства є ширшим за припинення його підприємницької діяльності. Припинення діяльності підприємницького товариства не тягне за собою втрату ним правосуб'єктності, а законодавство не встановлює обов'язку з проведення припинення такого суб'єкта.

Ключові слова: юридична особа, підприємницьке товариство, припинення підприємницького товариства, припинення діяльності підприємницького товариства.

This article examines the legal nature and content of the concept of "termination of activities of a business entity" in relation to termination of its legal personality. It highlights that analyzing the term "termination of a business entity" allows for its consideration from two perspectives: (1) as a set of methods (processes) that constitute the procedure for terminating the existence of a legal entity, and (2) as a legal fact that entails specific legal consequences. Both approaches to defining the concept of "termination of a business entity" remain productive for doctrinal analysis and shape directions for potential legislative improvements.

The article notes that the characteristic of engaging in activities is not explicitly defined by the legislator as a prerequisite for recognizing a business entity's legal personality. Nevertheless, the activity of a legal entity directed at achieving the goals established by its founders can be acknowledged as the legitimate purpose of its creation. As a general rule, the legislation does not sanction the absence of activity by a legal entity. The legitimate purpose of establishing a business entity is conducting activities involving the production, distribution of goods, provision of services, or performance of work with the goal of generating profit.

It is demonstrated that the concepts of "activity of a business entity" and "entrepreneurial activity of a business entity" are not logically equivalent. The article emphasizes that the cessation of activities of a legal entity is a phenomenon with a socio-economic nature, arising under conditions that render the entity's operations aimed at altering socio-economic relations impossible. The temporal boundaries within which a legal entity's activities may exist are marked by the moment of its establishment and the moment of its termination. Beyond these boundaries, it is impossible to speak of the activities of a legal entity.

The legal content of the concept "termination of activities of a business entity" includes several components: entrepreneurial activities, activities aimed at meeting individual needs, and activities involving the fulfillment of public-law obligations. Consequently, the termination of activities of a business entity is broader in scope than the termination of its entrepreneurial activities.

The termination of a business entity's activities does not automatically result in the loss of its legal personality, and the legislation does not mandate the formal termination of such an entity.

Key words: legal entity, business entity, termination of a business entity, termination of activities of a business entity.

Постановка проблеми. Інформація про стан функціонування економічних одиниць у реальному секторі, економічну активність суб'єктів господарювання має надзвичайно важливе значення для учасників економічних відносин та держави. Вжиті заходи організаційного характеру, створені інформаційні системи забезпечують можливість певною мірою оцінити стан потенційного контрагента, проте це не знімає питання про існування

у правовому просторі нефункціонуючих підприємницьких товариств. Проблеми, пов'язані із існуванням у державному секторі недіючих державних та комунальних підприємств, накопичених ними боргів, а також обтяжливі витрати державного та місцевих бюджетів, це лише одна із причин, які змусили державу до реформування правового регулювання відносин у цій сфері. Для приватного сектора нефункціонуючі суб'єкти підприємництва також

є небажаним явищем. У зв'язку з цим вимагає дослідження питання про зміст поняття припинення діяльності підприємницького товариства. Формування чіткого уявлення про це поняття особливо значуще для з'ясування становища підприємницьких товариств, які за своєю природою є вузловими точками перетину потоків матеріальних ресурсів і забезпечують стабільність цивільного обороту.

Стан опрацювання проблематики. Питання про юридичне значення поняття «припинення юридичної особи (суб'єкта господарювання, підприємницького товариства)» у взаємозв'язку із припиненням діяльності підприємницьких товариств обговорювалося у кількох напрямках. Це поняття, як один із наслідків припинення юридичної особи, розглядали: О. М. Вінник [1, с. 64]; Г. В. Смолин [2, с. 249]; О. В. Старцев [3, с. 73]. При цьому науковці одним із юридичних наслідків визначають втрату права «проводити господарську діяльність» [3, с. 73]. Є. О. Мічурін акцентує увагу на закінченні діяльності юридичної особи внаслідок її припинення [4, с. 44]. Припинення діяльності юридичної особи, як підставу і наслідок її припинення, розглядала О. М. Зубатенко [5, с. 7]. На тому, що припинення юридичної особи і припинення її діяльності мають різне змістове навантаження і не підлягають змішуванню, наголошували Д. В. Жеков [6, с. 10], Н. Ф. Ільницька [7, с. 96], Б. В. Кирпан [8, с. 62]. Проте поняття «діяльність підприємницького товариства» залишилося недослідженим.

Мета цієї роботи полягає у дослідженні правової природи та змісту поняття «припинення діяльності підприємницького товариства» у взаємозв'язку цього явища з поняттям припинення його правосуб'єктності.

Виклад основного матеріалу. Слід погодитися із тими вченими, які наголошували на відсутності у законодавстві України легального визначення понять «припинення підприємницького товариства», «припинення суб'єкта господарювання», юридичної особи». На це, зокрема, звертали увагу у своїх роботах К. Б. Починок [9, с. 38], Л. М. Дорошенко [10, с. 139]. У доктрині це поняття запропоновано розглядати, як «сукупність юридичних дій, в результаті здійснення яких припиняється правосуб'єктність суб'єкта підприємницької діяльності» [8, с. 63], тобто як певний, триваючий процес із комплексом юридичних дій, які мають бути вчинені у певній послідовності і призвести до визначеного результату. Іншими авторами увага концентрується саме на цьому результаті – втраті особою правосуб'єктності (Н. Ф. Ільницька [7, с. 97], Жеков [6, с. 10]). Цими авторами зміст поняття розкривається, як юридичний результат певного процесу, а отже, про припинення підприємницького товариства у цьому випадку йдеться як про юридичний факт. Таким чином, припинення підприємницьких товариств, господарських об'єднань та інших юридичних осіб можливо розглядати, принаймні, у двох аспектах: як сукупність способів (процесів), у межах яких відбувається процедура припинення існування суб'єкта права, юридичної особи; а також як юридичний факт, з яким пов'язані відповідні правові наслідки. За своїм змістом цей факт є дією уповноваженої особи із внесення до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань запису про припинення юридичної особи. Отже, з адміністративними актами індивідуальної дії пов'язується, як факт виникнення юридичної особи, так і факт її припинення.

У контексті дослідження припинення підприємницьких товариств як процесу, у межах якого учасники прагнуть реалізувати свої інтереси, Є. В. Петров висловлював сумніви щодо збалансованості у правовому забезпеченні інтересів кредиторів та підприємницьких товариств, які припиняються внаслідок реорганізації [11, с. 145]. Отже, окремі способи припинення юридичних осіб, як сукупність юридичних дій, можуть бути предметом подальшого вивчення та вдосконалення. Вивчення припинення

юридичної особи, як юридичного факту, також заслуговує на більш ретельний аналіз юридичних наслідків. Обидва підходи до визначення поняття «припинення підприємницького товариства» залишаються продуктивними для доктринального осмислення і визначають напрями можливого вдосконалення законодавства.

Поняття «припинення діяльності підприємницького товариства» являє собою правове поняття, відмінне від розглянутого вище. Як зауважує Н. Ф. Ільницька: «Важливим як з наукової позиції, так і для правозастосовної практики є розмежування понять «припинення юридичної особи» та «припинення / зупинення / призупинення діяльності юридичної особи» [7, с. 97]. Для з'ясування змісту поняття «діяльність юридичної особи» слід звернутися до змісту законодавства. Зокрема, відповісти на запитання про те, чи є діяльність юридичної особи її субстанціональною ознакою? Визначаючи сутність юридичної особи, у ст. 80 ЦК України законодавець сприйняв підхід, започаткований теорією фікції. Із визначення цього поняття у абз. 1 ч. 1 цієї статті випливає що «юридичною особою є організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку» [12]. У цьому визначенні не зазначено жодних сутнісних ознак, які мають бути у наявності в реальному житті, які б виступали обов'язковими передумовами створення підприємницького товариства. Необхідними передумовами виконання юридичних процедур, спрямованих на створення юридичної особи. Зазначення у абз. 2 ч. 1 ст. 80 ЦК України про те, що «юридична особа наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді», визначають правові наслідки, які виникнуть у соціально-економічного утворення після виконання юридичних дій, спрямованих на створення юридичної особи. Така ознака, як діяльність, не визначена законодавцем як необхідна умова визнання правосуб'єктності підприємницького товариства. Отже, слід проаналізувати сутність та зміст поняття «діяльність» у найбільш загальному вигляді. По-перше, це певний процес, який включає певну послідовність дій, що відбуваються впродовж певного часового проміжку. По-друге, наслідком цих дій є певні перетворення, (зміни) у певній сфері оточуючого світу. По-третє, рушійною силою цього процесу є вольова ініціатива. У існуючому правовому просторі саме людина наділена відповідними правомочностями, є справжнім ініціатором створення підприємницьких товариств, господарських об'єднань, інших юридичних осіб. Саме людина за своєю природою здатна сформулювати акт волевиявлення та реалізувати його прямо або опосередковано (через органи влади або певні соціальні структури). З'ясувавши мету, яка є рушійною силою людської ініціативи, спрямованої на створення юридичної особи, ми можемо визначити сутність відповідної правової конструкції, яка забезпечує досягнення поставленої мети. В основі досягнення такої мети знаходяться інтереси ініціаторів створення юридичної особи. Тому слід зосередити увагу на типових інтересах, які є приватними, і знаходяться в гармонії із інтересами суспільства.

Конструкція «юридична особа» для осіб, які прагнуть досягнути спільної мети, є правовою формою цілком здатною задовольнити потребу у створенні усталеної системи зв'язків між учасниками проекту, яка покликана реалізувати перетворення, визначені метою її створення, шляхом послідовних системних дій від свого імені. Унітарні утворення також мають інтерес у тому, щоб організувати автономне управління певним процесом, наслідки якого не будуть впливати на інші сфери діяльності засновників. Отже, діяльність юридичної особи, спрямовану на досягнення мети, визначеної засновниками, можна визнати легітимною метою її створення. Виходячи із цього, діяльність підприємницького товариства з реалізації товарів, робіт та послуг з метою отримання прибутку можна визначити легітимною метою його створення.

Поняття «діяльність підприємницького товариства» та «підприємницька діяльність підприємницького товариства» не співпадають за логічним обсягом. Так наприклад, окремі види діяльності у економічній сфері вимагають проходження суб'єктом дозвільних процедур у сфері господарювання. Це, зокрема, діяльність, яка потребує отримання ліцензії на її здійснення. Такі «види господарської діяльності, можуть здійснюватися «з дня внесення відомостей до ліцензійного реєстру щодо рішення органу ліцензування про видачу йому ліцензії» [13]. Тому початок підприємницької діяльності у цьому випадку не може співпасти з моментом створення підприємницького товариства, при цьому ми не можемо сказати, що до отримання ліцензії особа перебуває у стані бездіяльності, не функціонує. Право на здійснення ліцензованого виду підприємницької діяльності може бути втрачене, що не впливає на інші види діяльності підприємницького товариства, яке може перепрофілюватися. За загальним правилом законодавство не санкціонує відсутність підприємницької діяльності товариства. Проте в окремих випадках невиконання статутних завдань тягне негативні наслідки для суб'єкта підприємництва. Яскравим ілюстративним прикладом є норми Закону України «Про страхування» від 18.11.2021 р. № 1909-IX (далі – Закон № 1909-IX), якими, зокрема, регулюється діяльність страховиків. «Виключним видом діяльності страховика є діяльність із страхування, включаючи діяльність з надання гарантій... та діяльність з надання супровідних послуг на ринку страхування. Страховик також може здійснювати господарську діяльність для забезпечення власних потреб з урахуванням обмежень, встановлених цим Законом» (п. 6 ч. 5 ст. 3 Закону № 1909-IX). Отже, ми бачимо, що законодавець розділяє підприємницьку діяльність та діяльність для забезпечення власних потреб і наділяє страховиків спеціальною правоздатністю. Цими положеннями, законодавцем визначено 2 види діяльності страховиків, один із яких підлягає ліцензуванню і має бути розпочатий впродовж певного часу. «Юридична особа, яка має намір здійснювати діяльність із страхування має звернутися до Регулятора за отриманням ліцензії протягом 12 місяців з дати її державної реєстрації як юридичної особи» (ч. 10 ст. 12 Закону № 1909-IX), або виключити із свого найменування слова: «страховик», «страхова», «страхова компанія», «страхова організація» та похідні від них» [13]. Впродовж шести місяців після отримання ліцензії страховик зобов'язаний розпочати діяльність з надання фінансових послуг під загрозою відкликання його ліцензії (п. 6 ч. 2 ст. 123 Закону № 1909-IX). Ліцензія діючої страхової компанії може бути відкликана, якщо «страховик не здійснює діяльності з надання фінансових послуг протягом шести місяців поспіль» (п. 7 ч. 2 ст. 123 Закону № 1909-IX). У цьому разі законодавець пропонує страховику внести зміни у назву товариства і, по суті, перепрофілювати свою діяльність. Санкцією за невиконання цих вимог передбачене право регулятора «звернутися до суду з позовом про припинення державної реєстрації такої юридичної особи. Отже, у цій, найбільш чутливій, сфері майнових відносин здійснення підприємницької діяльності страховиком набуває значення його обов'язку.

Для розкриття змісту поняття «діяльність підприємницького товариства» звернемо увагу на правові норми, які

містяться у Законі України «Про особливості припинення державних підприємств за рішенням Фонду державного майна України» від 11.04.2023 № 3037-IX (далі – Закон № 3037-IX). Цим законом визначено порядок припинення унітарних державних підприємств, які гальмівним чином впливають на економічне становище у державному секторі економіки. Положення частини 1 ст. 11 Закону № 3037-IX дозволяють виділити наступні ознаки відсутності діяльності підприємства: не подання річної та проміжної фінансової звітності суб'єкту управління або органу, до сфери управління якого належало таке державне підприємство (п. 1, 2 ч. 1 ст. 11); не проведення інвентаризації об'єктів державної власності, балансоутримувачем яких є таке державне підприємство (п. 3 ч. 1 ст. 11); відсутність діяльності за основним видом економічної діяльності (п. 5 ч. 1 ст. 11) [14]. Отже, важливою складовою діяльності юридичної особи у сфері публічних відносин слід визнати, зокрема, подання передбаченої законом звітності. Суб'єкт господарювання продовжує діяти якщо навіть його підприємницька діяльність зупинилася, але він виконує свої грошові зобов'язання; вживає внутрішні заходи організаційно-економічного та правового характеру; взаємодіє з органами державної влади та місцевого самоврядування з питань подання звітності та виконання інших обов'язків у сфері публічного права. Таким чином, зміст поняття «припинення діяльності підприємницького товариства» є ширшим і виходить за межі його підприємницької діяльності. Відповідно, за загальним правилом, припинення діяльності підприємницького товариства не тягне за собою припинення його існування як юридичної особи. Припинення діяльності юридичної особи – це явище, яке має соціально-економічну природу. Воно виникає в реальному житті під впливом умов, які унеможливають перетворення у соціально-економічних відносинах. Часові рамки, у межах яких ми можемо розглядати певну поведінку, як діяльність юридичної особи, визначаються моментом, з якого така юридична особа створена і моментом, коли вона припинила своє існування. Поза цими межами відсутні підстави говорити про діяльність юридичної особи.

Висновки. Припинення підприємницьких товариств може бути предметом подальшого дослідження у двох аспектах: як сукупність способів (процесів), у межах яких відбувається процедура припинення існування суб'єкта права, юридичної особи; а також як юридичний факт, з яким закон пов'язує відповідні правові наслідки такого припинення.

За своєю природою, поняття «припинення діяльності підприємницького товариства» – це явище, яке має соціально-економічну природу. Воно виникає в реальному житті під впливом умов, які унеможливають перетворення у соціально-економічних відносинах.

Юридичний зміст поняття «припинення діяльності підприємницького товариства» включає такі складові: як підприємницька діяльність; діяльність, спрямована на задоволення особистих потреб; діяльність із виконання обов'язків публічно-правового характеру.

Припинення діяльності підприємницького товариства не тягне за собою втрату ним правосуб'єктності, а законодавство не встановлює обов'язку з проведення припинення такого суб'єкта.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вінник О. М. Господарське право: курс лекцій (загальна частина). Київ: Видавництво Ліра-К, 2017. 240 с.
2. Смолин Г. В., Туркот О. А., Хомко Л. В. Господарське право України. Загальна частина: підручник / за заг. ред. Г. В. Смолина. Львів: ЛьвДУВС, 2017. 484 с.
3. Ніколаєва Л. В. Старцев О. В. Підприємницьке право: навчальний посібник / за заг. ред. О. В. Старцева. Київ: КНТЕУ. Істина, 2006. 208 с.
4. Мічурін Є. О., Шишка О. Р. Цивільне право. Альбом схем: навчальний посібник: у 2 ч. Ч. 1 / Вид. 6-те, перероб. Харків: Право, 2022. 220 с.
5. Зубатенко О. М. Припинення суб'єктів господарювання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Донецьк, 2008. 25 с.
6. Жеков Д. В. Припинення юридичних осіб за цивільним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2015. 20 с.

7. Ільницька Н. Ф. Припинення юридичних осіб за законодавством України: питання термінології. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 4 (3). С. 96-102.
8. Кирпань Б. В. Поняття припинення підприємницьких товариств та господарських об'єднань: законодавчий та доктринальний підходи. *Актуальні проблеми держави і права*. 2023. Вип. 100. С. 62-73. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2023_100_9.
9. Починок К. Б. Припинення суб'єктів господарювання: поняття, способи та класифікація. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2018. Вип. 1-2. С. 37-43. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/muvnudp_2018_1-2_11.
10. Дорошенко Л. М. Поняття припинення суб'єкта господарювання. *Університетські наукові записки*. 2008. № 1. С. 138-143. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2008_1_23.
11. Петров Є. В. Задоволення вимог кредиторів при реорганізації та ліквідації юридичних осіб. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2014. Вип. 7. С. 143-147. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2014_7_37.
12. Цивільний кодекс України: Кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n562> (дата звернення: 12.01.2025).
13. Про ліцензування видів господарської діяльності : Закон України від 02 березня 2015 р. № 222-VIII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-19#Text> (дата звернення: 17.01.2025).
14. Про страхування : Закон України від 18 листопада 2021 р. № 1909-IX / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20#Text> (дата звернення: 18.01.2025).

ПРАВОВА ОЦІНКА ВПЛИВУ РЕКЛАМИ МУЗИЧНИХ КЛІПІВ НА СПОЖИВАЧІВ АУДІОВІЗУАЛЬНОГО ПРОДУКТУ

LEGAL EVALUATION OF THE IMPACT OF ADVERTISING MUSIC VIDEOS ON AUDIOVISUAL PRODUCT CONSUMERS

Баржак В.В., студент I курсу магістратури
факультету приватного права та підприємництва

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Ваксман Р.В., к.ю.н., доцентка,
асистентка кафедри господарського права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджено концепцію сучасної комунікації артистів та авторів пісень із суспільством. В рамках усього дослідження визначено, що реакція – це насамперед те, що пов'язано із самовираженням, свободою висловлення власних переконань. Рекламу не стала винятком. Рекламу музичних кліпів являє собою трейлер видозміненого короткометражного фільму, попередній перегляд фрагменту того, що ми називаємо готовим продуктом. Виявлено обмеження публічного презентування російського контенту (музики, фільмів та музики в них, блогів тощо), а також розкрито принцип монетизації музичної діяльності. Приділено увагу юридичній відповідальності, якої можуть зазнати суб'єкти музичної індустрії за порушення прав, спричинене публікацією аудіовізуального твору.

Порівняно та проаналізовано законодавче та доктринальне визначення поняття «реклама». Закон України «Про рекламу» виявився не єдиним законодавчим актом, що регулює правовідносини у рекламній діяльності. Рекламу у музичному бізнесі відіграє особливу роль: вона не лише показує, що покладено у твір, фрагмент чи сюжет якого рекламує артист чи музична компанія. Останні створюють інтригу для споживачів такого контенту, й таким чином слухачі чекають на щось нове та цікаве більше, ніж тоді. Закон України «Про медіа» врегульовує співпрацю артистів зі студіями-виробниками та кінцевими бенефіціарними власниками. Музичні програми, трансляції концертів, кінострічки є результатом такої співпраці.

Також приділено увагу комунікації виробників і споживачів аудіовізуального продукту. Мережа Інтернет, свобода творчості, світовий рівень захисту права інтелектуальної власності й єднання музичної спільноти на сьогодні утворюють дієвий інструмент олігополістського бізнес-простору – демократизація музичного ринку. Зокрема, в Україні такий підхід дозволяє суб'єктам господарювання у сфері музичної індустрії створювати самостійні музичні ринки, кожен з яких працює на свою аудиторію – від кількох десятків тисяч до мільйонів шанувальників.

Ключові слова: реклама, музика, музична індустрія, вплив музики на слухачів, музичні кліпи, медіа, музичний ринок, діджитал-революція, вебсайт, соціальні мережі, аудіовізуальний продукт.

The article examines the concept of modern communication between artists and songwriters with society. Throughout the survey, the reaction is determined to be primarily something that is associated with self-expression, freedom of expression of one's own beliefs. Advertising is not an exception. The music video advertisement is a trailer for a modified short film, a preview of a piece of which the finished product is called. The limitations of the public presentation of Russian content (music, films and music in them, blogs etc.) have been revealed, and the principle of monetization of musical activity has been disclosed. The legal liability is found out to be incurred by subjects of the music industry for violation of rights caused by the publication of an audiovisual work.

The legislative and doctrinal definitions of the concept of advertising are compared and analyzed. The Law of Ukraine "On Advertising" is not the only legislative act to regulate legal relations in advertising activities. Advertising in the music business plays a special role: it doesn't only show what is put into a work, a fragment or a plot of which is advertised by an artist or a music company. The latter intrigue for consumers of such content, and thus listeners are waiting for something new and interesting more than before. The Law of Ukraine "On Media" regulates the cooperation of artists with production studios and ultimate beneficial owners. Musical programs, concert broadcasts, films are the result of such cooperation.

The communication of producers and consumers of the audiovisual product is one more which attention is paid to. Nowadays, the Internet, freedom of creativity, the world level of intellectual property rights protection and the unity of the musical community form an effective tool of the oligopolist business space – the democratization of the music market. In particular, this approach allows business entities in the music industry to create independent music markets in Ukraine, each of which works for its audience – from several decades of thousands to millions of fans.

Key words: advertising, music, music industry, impact of music on listeners, music videos, media, music market, digital revolution, website, social media, audiovisual product.

Постановка проблеми. З давніх часів пісня є інструментом психологічної злагоди людини, творчим вираженням думок як однієї людини, так і групи населення, народу, а подекуди тепер і світу. У століття технологій і комп'ютеризації світу ми можемо спостерігати за еволюцією пісні, а відтак – і за комерційним обігом не лише треків, а й відеокліпів на них. Сьогодні майже неможливо знайти людину, яка б не користувалася різного роду девайсами, й цю еволюцію музики людина може пізнати для себе.

Під впливом пісні у людини формується думка, загальне враження, особисте бачення картини. Рекламу музичних кліпів – це спосіб заохочення та приваблення (атракції) користувачів контенту та споживачів нематеріального продукту до прослуховування треку або перегляду кліпу. Вплив може виявитися різним: хтось надихнувся на добру справу, хтось задовольнив свої душевні

та психологічні потреби, а можна образити чийсь почуття чи навіть сформувати комплекси.

Стосовно правової оцінки цього впливу, це питання комплексне та неоднозначне. На заміну Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 23.12.1993 р. № 3792-ХІІ прийшов однойменний закон від 01.12.2022 р. № 2811-ІХ (далі – Закон про АП), а Закон України «Про телебачення і радіомовлення» від 21.12.1993 р. № 3759-ХІІ втратив чинність на підставі Закону України «Про медіа» від 13.12.2022 р. № 2849-ІХ (далі – Закон про медіа). Тому нас цікавить музика саме не як об'єкт інтелектуальної власності, а як результат господарської діяльності, й який саме вплив вона справляє на споживачів.

Аналіз останніх досліджень. На сьогодні дослідження юридичного дискурсу шоу-бізнесу бере початок. Трикутник дослідження шоу-бізнесу – реклама, медіа, авторські та суміжні права – мав би й досі залишатися поза увагою,

якби не наукові праці економістів та мистецтвознавців як вітчизняних (О.В. Дейнега, І.О. Дейнега, Б.М. Кисляк), так і зарубіжних (Е. Піццоліто).

Мета статті – дослідити правовий аспект впливу музики на слухачів, що потребує вирішення таких задач: 1) з'ясувати засоби комунікації артистів із суспільством; 2) під егідою цивільного й господарського законодавства висвітлити суть господарської діяльності в музичній індустрії; 3) проаналізувати рекламну діяльність, що прямо чи опосередковано присвячена аудіовізуальному продукту. Об'єктом дослідження є аудіальні й аудіовізуальні твори та засоби реклами як самого автора та/або виконавця, так і продукту, створеного внаслідок господарської діяльності у сфері авторського права і суміжних прав. Предмет дослідження – результат рекламної діяльності в музичній індустрії та соціопсихологічний стан суспільства як один з есенціальних (основних) чинників зв'язків з громадськістю.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж говорити про вплив музики як на суспільство, так і на індивідуальних слухачів, по правовій суті, варто почати з того, що вплив ґрунтується на мисленні, а відтак і на думках. Так, частиною першою статті 34 Конституції України (далі – Конституція) кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань [1]. У соціальних мережах та на стримінгових майданчиках ми побачимо багато коментарів, а подекуди й дописів. Свою думку слухачі також висловлюють, коли клікають на кнопки «Подобається», «Не подобається», «Підписатися», «Поділитися» тощо.

Проте у свободи думки і слова є зворотний бік медалі. По-перше, за ч. 3 ст. 34 Конституції, її здійснення може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя [1].

По-друге, у силу частини другої статті 15 Закону України «Про культуру» (далі – Закон про культуру) забороняється на території України публічне виконання, публічний показ, публічна демонстрація, публічне сповіщення (доведення до загального відома, в тому числі через будь-які засоби зв'язку таким чином, що будь-яка особа може отримати до них доступ з будь-якого місця і в будь-який час за її власним вибором) фонограм, відеограм та музичних кліпів, які: містять зафіксоване виконання музичного недраматичного твору з текстом, здійснене співаком (співачкою), який є або був у будь-який період після 1991 року громадянином держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором (далі – держава-агресор), за винятком колишніх громадян держави-агресора, які є або на момент смерті були громадянами України і не мають (не мали на момент смерті) громадянства держави-агресора, та/або вироблені фізичною особою та/або юридичною особою, яка на момент їх оприлюднення була, відповідно, громадянином або зареєстрована в державі, яку в будь-який час визнано державою-агресором [2]. Виконавці та виробники цього продукту відповідно до статті 126 Закону про медіа внесені до Переліку осіб, які створюють загрозу національній безпеці (далі – Перелік), складений Міністерством культури та інформаційної політики (нині – Міністерство культури та стратегічних комунікацій) України на підставі звернень Ради національної безпеки і оборони України, Служби безпеки України, Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення [3]. Хоча до сьогодні є ще сотні російських та білоруських музикантів та співаків (переважно молодих), а також деяких українських та зарубіжних виконавців, яких до Переліку не внесено, але вони продовжують

оспікувати людиноненависний режим або замовчувати його геноцидну діяльність в Україні.

Також слід зупинитися на небезпеці просування музичної культури держави-агресора. Прослуховування пісень, перегляд кліпів російських виконавців монетизуються на музичних майданчиках та платформах. Будь-яка прибуткова діяльність у будь-якій країні монетизується й із гонорарів формуються податки, які надходять до бюджету російської федерації. Не секрет, що лєвова частка податків йде на оборонний комплекс, який виробляє ракети та безпілотники, які потім вбивають українців та руйнують інфраструктуру різного призначення. Як дослідило видання «Економічна правда», російські музиканти та блогери заробили близько 80 млн дол. США на переглядах та прослуховуваннях з України [4]. Відключення монетизації на YouTube на території рф не означає, що продукт російських авторів та виконавців як громадян держави-агресора не переглядатимуть у цілому світі. Це означає, що не монетизуються лише перегляди з території російської федерації, а на платформі монетизуються лише перегляди та прослуховування за кордоном, тобто всюди (у т.ч. і в Україні), окрім росії.

По-третє, варто враховувати, що релігійні погляди у сучасному світі не так часто збігаються зі світськими. Так, 20 жовтня 2023 р. на платформі YouTube вийшов музичний кліп на пісню Христини Соловій та гурту «Жадан і Собаки» «Серце». Не обійшлося без обурення греко-католицького духовенства України в особі Парафії святого Андрія отців Василян у Львові та Провінційної Капітули Провінції отців Василян Найсвятішого Спасителя в Україні у Брюховичах поблизу Львова. Ролик знімали у церкві й показали кадр, на якому цілуються дві дівчини. Церква заявила, що кліп необхідно видалити з мережі, оскільки він «пропагує антихристиянські цінності» [5]. За словами Сергія Жадана, «не було нічого ні антиклерикального, ні провокативного. Церква там як певна метафора. Метафора певного суспільного опініа (від англ. *opinion* – думка). І взагалі громадської думки». Христина Соловій погодилася й додала: «Церква – це метафора і ніякого святотатства в цій роботі не закладено», проте не хотіла «бути спаленою на публічному багатті», й заявою про особисту ідею Жадана зняла з себе відповідальність за кліп.

Проаналізувавши наведений приклад, констатуємо, що цивільно-правову відповідальність за музичний кліп несуть лише суб'єкти правовідносин з інтелектуальної власності, бо саме між ними була домовленість про творчу співпрацю, з точки зору моральної шкоди у розумінні статті 23 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), проте кліпи доступні публіці у відкритому доступі. Тому адміністративна або кримінальна відповідальність настає лише у разі, якщо об'єкт інтелектуальної власності знецінює по суті культуру як систему цінностей, ресурсу для забезпечення сталого розвитку та консолідації суспільства, що є частиною державної політики у сфері культури відповідно до абзацу третього частини першої статті 4 Закону про культуру, а також у разі виклику цим об'єктом паніку серед населення або порушення громадського порядку. Особливу увагу у Кримінальному кодексі України (далі – КК України) приділено виготовленню творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію (стаття 300 КК України), творів порнографічного характеру та творів, що містять сценічні дії, метою яких є втілення сексуальних дій (статті 301–301² КК України) [6].

По-четверте, артисти користуються рекламою як інструментом просування своїх нематеріальних інтересів. А рекламують себе вони доволі різноманітними способами – агресивними чи неагресивними. Так, Р.В. Ваксман розглядає рекламу з використанням маніпулятивних технологій (сугестія (навіювання, насадження), гіпноз,

переконавання тощо) як спосіб впливу на людей та програмування споживачів на бажану поведінку на свідомому та підсвідомому рівні [7, с. 10]. Проте реакції людей та очікування творців та виконавців збігаються, м'яко кажучи, не завжди. Як показує практика, останні просувають себе будь-яким чином заради атракції (привернення уваги), водночас запобігаючи запозиченням та повторенням одне з одним. Хоча Закон України «Про рекламу» (далі – Закон про рекламу) у п. 4 ч. 1 ст. 8 прямо забороняє використовувати у рекламі засоби і технології, які справляють вплив на підсвідомість споживачів реклами [11].

Здійснення рекламної діяльності у вищезгаданий спосіб створює неправомірні переваги для бізнесу рекламодавця, а отже – спотворює конкуренцію на музичному ринку. Не завжди у сфері музичної індустрії можна застосувати статтю 6 Закону України «Про захист економічної конкуренції» від 11.01.2001 р. № 2210-III (далі – Закон про конкуренцію) про антиконкурентні узгоджені дії суб'єктів господарювання. Такими діями визнаються ті, які призвели чи можуть призвести до недопущення, усунення чи обмеження конкуренції. Виняток застосування статті 6 Закону про конкуренцію стосовно прав інтелектуальної власності становить стаття 9: положення статті 6 цього Закону не застосовуються до угод про передачу прав інтелектуальної власності або про використання об'єкта права інтелектуальної власності в тій частині, в якій вони обмежують у здійсненні господарської діяльності сторону угоди, якій передається право, якщо ці обмеження не виходять за межі законних прав суб'єкта права інтелектуальної власності. Такими є обмеження стосовно обсягу прав, які передаються, строку та території дії дозволу на використання об'єкта права інтелектуальної власності, а також виду діяльності, сфери використання, мінімального обсягу виробництва [8]. Тобто не йтиметься мова про антиконкурентні узгоджені дії, якщо вищезгадані обмеження застосовуються до суб'єкта господарювання – ліцензіата у допустимих законних межах, адже ліцензіар за суттю свого договірною зобов'язання має виключне право дозволити використання об'єкта права інтелектуальної власності (стаття 1108 ЦК України) [9].

Закон про рекламу визначає у п. 15 ч. 1 ст. 1 рекламу як інформацію про особу, ідею та/або товар, розповсюджену за грошову чи іншу винагороду або з метою самореклами в будь-якій формі та в будь-який спосіб і призначену, щоб сформулювати або підтримати у прямий (пряма реклама, телепродаж) або непрямий (спонсорство, розміщення товару (продакт-плейсмент) спосіб обізнаність споживачів реклами та їхній інтерес щодо таких особи, ідеї та/або товару [11]. Комерційний музичний кліп або трейлер мають схоже значення з поняттям «рекламний ролик» у розумінні музичної індустрії, яке за п. 17 ч. 1 ст. 1 Закону про рекламу означає форму розповсюдження реклами, що становить сюжетно завершений аудіальний, візуальний або аудіовізуальний твір.

На переконання О.В. Дейнеги та І.О. Дейнеги, реклама – це переважно платна форма комунікації, яка використовує офлайн- та онлайн-канали для просування пропозицій бізнесу. Реклама стимулює покупки і позитивно впливає на продажі. Ключовою частиною маркетингу та реклами є визначення цільового ринку підприємства [12, с. 19]. Однак у шоу-бізнесі товаром (послугою) може бути ліцензія на використання об'єкта права інтелектуальної власності на підставі статті 50 Закону про АП та статті 1108 ЦК України або майнові права на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав за ліцензійним договором у порядку статей 49, 50 Закону про АП та статей 1109–1111, 1113 ЦК України [9, 10]. Щодо музики як товару Б.М. Кисляк зазначає, що музика, хоча й не є «продуктом» у побутовому матеріальному розумінні, проте це все ж товар, що продається на ринку, й артисти чи компанії звукозапису намагаються продавати пісні, альбоми чи інші музичні

твори, використовуючи будь-які доступні медійні засоби [13, с. 190]. За ч. 5 ст. 51 Закону про АП, публічна ліцензія, в якій не передбачено сплату винагороди за використання об'єкта авторського права та/або об'єкта суміжних прав або передбачено, що така сплата може здійснюватися ліцензіатом добровільно, на власний розсуд, вважається безоплатною [10]. Думка О.В. Дейнеги та І.О. Дейнеги ґрунтується на тому, що реклама не обов'язково повинна бути платною, враховуючи ті функції, які вона має виконувати та різноманіття сучасних каналів поширення інформації, зокрема Інтернет та соціальні мережі [12, с. 16], і, враховуючи монетизацію аудіовізуального контенту та отримання правовласниками, що здійснюють у порядку Закону України «Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав» колективне управління такими майновими правами й отримують роялті як винагороду за використання споживачами контенту та реклами у значенні, наведеному в Податковому кодексі України, можемо сказати, що реклама у шоу-бізнесі є явищем платним.

Діджитал-революція та цифровізація музики призвели до неочікуваного результату в музичній індустрії. Е. Піццоліто констатує про серйозний вплив соціальних мереж на успіх артистів на онлайн-платформах. У минулому музиканти використовували пресу, телебачення та радіо, аби привернути до себе увагу шанувальників. Однак сьогодні, як зауважує науковець, подібне спілкування через вебсайти та соціальні мережі визнається прямим [14]. Додатковою перевагою в такому спілкуванні є «дружні» запити та коментарі під дописами самих селебрітіз, а їхні зовнішні зв'язки можуть послугувати рушійною силою. Також соцмережі мають неабиякий вплив на споживання музичного контенту. Spotify як приклад цього робить із цього контенту плейлисти, чим охоплює собою ринковий попит та зменшує власну залежність від великих музичних компаній (лейблів). Тим не менше, велика низка можливостей, які забезпечує новий цифровий ринок, показує, що споживачі повинні керуватися власним вибором. Можливості для самореалізації музикантів істотно підвищили ступінь демократизації музичного ринку. Фактично вони консолідували комерціалізацію та централізацію музики, в результаті чого великі лейбли й досі домінують в індустрії, сприяючи консервативному управлінню авторськими правами. Ця умова ізолювала тих артистів, які займають несуттєве становище в індустрії.

Закон про медіа містить визначення музичного кліпу. Відповідно до п. 32 ч. 1 ст. 1 Закону про медіа, це змістовно завершений аудіовізуальний твір, основою звукового ряду якого є виконання музичного твору з текстом або без тексту. Хоча до сфери дії Закону про медіа, як передбачено ч. 2 ст. 2 цього Закону, не належить поширення масової інформації фізичними особами – підприємцями або юридичними особами на власних веб-сайтах, якщо поширення масової інформації не є основним видом діяльності суб'єкта та поширювана ним масова інформація пов'язана з господарською діяльністю суб'єкта у сферах, відмінних від сфери дії цього Закону [15]. Це означає, що музичні компанії (лейбли), виконавці та музичні гурти, автори (співавтори) музики й віршів пісень, виробники аранжувань і відеорядів, а відтак – музичних кліпів становлять самостійний музичний ринок. Однак на телеканалах як аудіовізуальних медіа ми можемо побачити окремі виступи різноманітних артистів та гуртів, концерти, трансляції інтерв'ювання тощо. Те саме стосується й аудіальних медіа – радіостанцій.

Кінематографія була б і досі німою, якби не музика, у т.ч. й саундтреки. Проте у Законі України «Про кінематографію» від 13.01.1998 р. №9/98-ВР (далі – Закон про кіно) законодавець не уточнює, кому на правових підставах належать саундтреки у сучасних фільмах на кшталт фентезі «Мавка. Лісова пісня» (реж. О. Рубан,

О. Маламуж, 2023). Натомість стаття 16 Закону про кіно вказує: майнові авторські права і майнові суміжні права на фільм можуть належати державі, юридичним та фізичним особам відповідно до закону або договору. Щоб з'ясувати, кому належать саме немайнові авторські та суміжні права, потрібно визначити ролі відповідних осіб у фільмі, що створюється колективом з авторів, виконавців фільму та виробників відповідно до статті 11 Закону про кіно [16]. Автори та виконавці пісень, а в деяких випадках – аранжувальники й навіть кліпмейкери, – входять до кіноколективу.

Олександр Курій, саунд-продюсер компанії Fresh Production Group, вважає, що «музика в кіно грає найважливішу роль! Вона створює емоційно-сенсаційний простір в часі сприйняття, організовуючи умови для співпереживання, участі нас як глядача, в процесі перегляду фільму. Музика залишає гігантський шлейф емоційного сприйняття, коли ми закінчуємо перегляд того або іншого фільму» [17]. З такою думкою перегукується й теза психологині Христини Рахубовської: музика може бути використана для різних вікових груп і спрямована на різні цілі. Вплив музики на людину залежить від індивідуальних особливостей та вподобань. Музикотерапія може бути ефективною формою психологічної підтримки та корекції психічних станів у відповідних умовах і під наглядом кваліфікованого індивідуального психолога [18]. На підставі цього ми констатуємо, що незалежно від віку, способу та принципів життя сприйняття музики як об'єкту реклами, як доповнення у кінострічках, супроводжувальний ефект атмосфери в будь-якому місці є абсолютно різним: від класики до фолку, від академічного чи церковного співу до heavy metal.

Висновки. Пліуралізм поглядів не дає підстави вважати, що та чи інша думка переважає у суспільстві,

у т.ч. й щодо жанру, стилю, артиста тощо. Не лише треки та музичні кліпи, а й реклама є засобом спілкування з аудиторією, враховуючи те, що реклама саме аудіовізуального продукту є не настільки розповсюдженою, наскільки популярною й досі залишається реклама продовольчих товарів, лікарських засобів, платіжних послуг банків тощо.

Способи привернення уваги глядачів до себе в артистів та інших суб'єктів права інтелектуальної власності, у т.ч. й у контексті музичної індустрії, є різними. Однак деякі з них на кшталт використання маніпулятивних технологій у рекламі музичних кліпів можуть негативно вплинути на конкурентне середовище на музичному ринку. Ліцензійний договір на використання прав інтелектуальної власності на пісню (кліп) може стати інструментом прихованого управління ліцензіатом у руках правоволодільця під егідою умов договору, які неправомерно обмежують ліцензіата у використанні цих прав, і тому виникає питання щодо кваліфікації таких дій як антиконкурентних узгоджених дій суб'єктів господарювання у сфері інтелектуальної власності, тобто таких, що виникли на підставі договору, умов якого дозволяють договірну сторону, якій надані права за договором, фактично обмежувати таку сторону у їх реалізації за межами допустимих рамок закону.

Демократизація музичного ринку дозволяє реалізовувати майнові та немайнові права у господарській діяльності у сфері музичної індустрії. Одним із головних чинників стали соціальні мережі, музичні платформи, телебачення і радіомовлення (also known as media) та Інтернет у цілому. Відтак артисти та творці можуть ділитися своїми думками, кооперувати, просувати авторську (співавторську) ідею заради сукупної мети – презентувати аудіовізуальний продукт і таким чином подарувати емоції споживачам задля професійної злагоди й одержання прибутку від здійснення музичної господарської діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. №254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. №30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Про культуру: Закон України від 14.12.2010 р. №2778-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. №24. Ст. 168. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text>
3. Оновлений Перелік осіб, які створюють загрозу національній безпеці. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Dialnist/5903.html> (дата звернення: 05.02.2024)
4. Українці оплатили 10 тис. дронів для РФ, переглядаючи російських відеоблогерів та слухаючи російську музику. URL: <https://speka.media/ukrayinci-oplatili-10-tis-droniv-dlya-rf-pereglyadayuci-rosiiskix-videoblogeriv-ta-sluxayuci-rosiiskuyu-muziku-pl45n0> (дата звернення: 23.01.2024)
5. Жадан і Соловій відреагували на скандал навколо кліпу «Серце» (відео). URL: <https://www.unian.ua/lite/stars/zhadan-i-soloviy-otreagirovali-na-skandal-vokrug-klipa-serdce-video-12431592.html> (дата звернення: 21.10.2023)
6. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. №2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. №25-26. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
7. Ваксман Р. В. Вдосконалення господарсько-правового забезпечення рекламної діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04. Регіна Володимирівна Ваксман. Кер. роботи Д. В. Задихайло. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2014. 20 с.
8. Про захист економічної конкуренції: Закон України від 11.01.2001 р. №2210-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. №12. Ст. 64. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#Text>
9. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. №435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №40-44. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n3064>
10. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 р. №2811-IX. *Відомості Верховної Ради*. 2023. №57. Ст. 166. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text>
11. Про рекламу: Закон України від 03.07.1996 р. №270/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. №39. Ст. 181. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270/96-%D0%B2%D1%80#Text>
12. Дейнега О.В., Дейнега І.О. Сучасні тренди рекламної діяльності ринково-орієнтованих підприємств. *Трансформаційна економіка*. 2023. №1 (01). С. 15-20.
13. Кисляк Б.М. Музичний маркетинг у сучасному суспільстві. *Аспекти історичного музикознавства*. 2023. №32. С. 187-201.
14. Pizzolitto, E. (2023). Music in business and management studies: a systematic literature review and research agenda. *Management Review Quarterly*. URL: <https://doi.org/10.1007/s11301-023-00339-3>
15. Про медіа: Закон України від 13.12.2022 р. №2849-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. №47-50. Ст. 120. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text>
16. Про кінематографію: Закон України від 13.01.1998 р. №9/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. №22. Ст. 114. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/9/98-%D0%B2%D1%80#Text>
17. Музика в кіно грає найважливішу роль. <http://freshproduction.com/uk/muzyka-%E2%80%93eto-yazyk-dushi/#:~:text=%D0%9A.%3A%20%D0%9C%D1%83%D0%B7%D0%B8%D0%BA%D0%B0%20%D0%B2%20%D0%BA%D1%96%D0%BD%D0%BE%20%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%94,%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B3%D0%BB%D1%8F%D0%B4%20%D1%82%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%B0%D0%B1%D0%BE%20%D1%96%D0%BD%D1%88%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D1%84%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BC%D1%83> (дата звернення: 06.06.2012)
18. Вплив музики на людину: позитивні та негативні наслідки для психіки. URL: <https://cripo.com.ua/news/society/vplyv-muzyky-na-lyudynu-pozytyvni-ta-negatyvni-naslidky-dlya-psyhiky/> (дата звернення: 07.11.2023)

ОСОБЛИВОСТІ ДОБРОВОЛЬНОЇ РЕОРГАНІЗАЦІЇ СТРАХОВИКІВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

FEATURES OF VOLUNTARY REORGANIZATION OF INSURERS UNDER UKRAINIAN LAW

Грабильнікова О.А., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного, трудового та господарського права
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Статтю присвячено аналізу чинного законодавства, що визначає особливості правового статусу підприємницьких товариств-страховиків та виявлення особливостей їх добровільної реорганізації.

Відзначається, що особливості правового статусу страховика, обумовлені високими ризиками його підприємницької діяльності. Це обумовлює необхідність здійснення державних заходів регулятивного та наглядового характеру на страховому ринку.

Аналіз розбіжностей у визначенні поняття страховика у Цивільному кодексі України та Законі України «Про страхування» № 1909-IX, законодавчих актах одного рівня, дає підстави вважати, що вони обумовлені різним логічно-смісловим навантаженням цих понять.

У статті проаналізовані обмеження у обранні способів реорганізації страховиків. Оскільки процес реорганізації страховика може відбуватися у межах однієї організаційно-правової форми юридичних осіб – перетворення підприємницького товариства не може бути використане, як спосіб його реорганізації. Також висловлені сумніви щодо раціональності заборони виділу, як способу утворення нового страховика.

Аналіз організаційних відносин у сфері добровільної реорганізації страховиків дає можливість визначити декілька етапів, серед яких звертає на себе увагу підготовчий етап. Кожний період у процесі реорганізації відбувається під державним наглядом і завершується прийняттям регулятором відповідних рішень.

Звернено увагу на те, що особливістю добровільної реорганізації страховика є тісний зв'язок процесу реорганізації з припиненням діяльності страховика. Страховик не може здійснити добровільну реорганізацію без виконання вимог законодавства про завершення підприємницької діяльності і вихід з страхового ринку (питання про вихід страховика з ринку вирішується регулятором за заявою страховика про відкликання ліцензії та виключення з Державного реєстру фінансових установ). Відзначається, що юридична особа, яка виключена з цього реєстру не підлягає обов'язковому припиненню. З цього часу вона опиняється поза межами нагляду регулятора і може здійснювати інші види підприємницької діяльності. З цього ж часу підприємницьке товариство втрачає спеціальну правосуб'єктність.

Ключові слова: юридична особа, підприємницьке товариство, страховик, реорганізація, злиття, приєднання, поділ, перетворення, виділ, правонаступництво, припинення підприємницьких товариств.

This article analyzes the current legislation defining the legal status of insurance companies and identifies the specific aspects of their voluntary reorganization.

It is noted that the legal status of an insurer is characterized by high business risks, which necessitate state regulatory and supervisory measures in the insurance market.

An analysis of the discrepancies in the definition of "insurer" in the Civil Code of Ukraine and the Law of Ukraine "On Insurance" No. 1909-IX, both legislative acts of the same level, suggests that these differences arise from the distinct logical and semantic interpretations of the term.

The article examines the restrictions on the choice of reorganization methods for insurers. Since the reorganization of an insurer can only occur within the same organizational and legal form of a legal entity, transformation cannot be used as a method of reorganization. Additionally, doubts are raised about the rationale behind the prohibition of "spin-off" as a means of creating a new insurer.

An analysis of organizational relations in the field of voluntary reorganization of insurers allows for the identification of several stages, with particular attention given to the preparatory stage. Each phase of the reorganization process takes place under state supervision and concludes with the adoption of relevant decisions by the regulator.

Special attention is drawn to the fact that voluntary reorganization of an insurer is closely linked to the termination of its activities. An insurer cannot undergo voluntary reorganization without fulfilling legal requirements for the cessation of business activities and withdrawal from the insurance market. The issue of an insurer's market exit is decided by the regulator upon the insurer's request for license revocation and removal from the State Register of Financial Institutions. However, a legal entity removed from this register is not necessarily subject to mandatory dissolution. From this point onward, it is no longer under the regulator's supervision and may engage in other types of business activities. At the same time, the insurance company loses its special legal capacity.

Key words: legal entity, insurance company, insurer, reorganization, merger, acquisition, division, transformation, spin-off, succession, termination of business entities.

Сфера економіки, у якій формуються відносини із надання послуг підприємницькими товариствами, які набули статус страховика, є однією із найбільш чутливих для розвитку ринкових відносин. Значущість цієї сфери для фінансового сектора економіки, безпеки учасників страхових відносин та товарно-грошового обороту обумовлює необхідність забезпечення високого рівня державного контролю у сфері діяльності страховиків. Внаслідок поглиблення впливу держави на страхові компанії, а також під впливом деструктивних процесів у соціально-економічних відносинах відбулися зміни і на страховому ринку. «По статистичним даним кількість страховиків за 3 роки (від 2021 по 2024 рр.) знизилась майже в два рази (з 215 до 115). Це пов'язано насамперед із введенням жорсткіших регулятивних вимог щодо діяльності страховиків, оскільки лише 20% залишили страховий ринок за власним бажанням» [1, с. 294]. Динаміка цього процесу свідчить

про актуальність та необхідність дослідження питань, що виникають у зв'язку з реорганізацією та ліквідацією підприємницьких товариств-страховиків.

Стан попередніх досліджень: Відносини у сфері злиття, поділу, приєднання та перетворення юридичних осіб досліджували: О. В. Адамович, О. І. Бочарова, Д. В. Жеков, О. М. Зубатенко, Н. Ф. Ільницька, Є. В. Петров, П. О. Повар, В. М. Советчук, О. М. Скоропис, О. М. Стратюк, Ю. М. Юркевич. Проте ці дослідження стосувалися загального порядку реорганізації юридичних осіб. Для підприємницьких товариств з особливим правовим статусом страховиків передбачені значні відмінності при здійсненні ними реорганізації. Правове регулювання діяльності страховиків та особливості їх правового статусу досліджували: М. В. Бобик, В. Г. Жорнокуй, О. О. Жук, І. О. Зискінд, В. М. Кміть, Н. В. Міловська, В. В. Радзивілюк. Але питання про особливості добро-

вільної реорганізації страховиків після суттєвих змін у законодавстві, на нашу думку, потребують дослідження.

Метою роботи є аналіз чинного законодавства, що визначає особливості правового статусу підприємницьких товариств-страховиків та виявлення особливостей їх добровільної реорганізації.

Виклад основного матеріалу. Внаслідок законодавчих змін, запроваджених з набранням чинності Законом України «Про страхування» від 18 листопада 2021 р. № 1909-IX [2], (далі – Закон № 1909-IX), відбулося значне поглиблення правового регулювання відносин із добровільної реорганізації підприємницьких товариств-страховиків. Особливості страхової діяльності полягають у тому, що вона відбувається на ринку фінансових послуг, має обмеження у прогнозованості і несе надзвичайно високі ризики. З огляду на це велику роль покликані відігравати орган, уповноважений державою на спостереження за станом цього ринку та корегуванням діяльності на ньому.

З набранням чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо удосконалення функцій із державного регулювання ринків фінансових послуг» від 12.09.2019 № 79-IX [3] функції регулятора діяльності на страховому ринку набув Національний банк України (далі – НБУ), який виконує регулятивну та наглядову функцію. Законом № 1909-IX у розділі XIV визначені засади реалізації регулятивних та наглядових функцій НБУ. Отже, знаходять законодавче визнання пропозиції вчених, які наголошували на необхідності розрізнення цих понять. Зокрема І. О. Зискінд звертав увагу на те, що «дуже часто терміни «страхове регулювання» та «страховий нагляд» не розрізняють і отожднюють ці два абсолютно різних поняття» [4, с. 37]. Розрізнення цих функцій регулятора дозволяє краще врахувати специфіку їх реалізації в окремих заходах регулятора.

Поняття «припинення підприємницьких товариств» за своїм логічним обсягом є більш вузьким у порівнянні з поняттям «припинення юридичної особи», яким охоплюється не лише уся сукупність можливих способів, а і усі суб'єкти, які набули статус юридичної особи у сфері приватного та публічного права. Норми Цивільного кодексу України (далі – ЦК) у ст. ст. 104-107, визначають загальний порядок реорганізації юридичних осіб. Винятки із загального порядку, якими для окремих суб'єктів встановлюються особливості реорганізації, визначаються спеціальними законодавчими актами. Зокрема, згідно з ч. 7 ст. 104 ЦК «особливості припинення банку, страховика, кредитної спілки, як юридичної особи встановлюються законом» [5]. Підприємницькі товариства, що здійснюють страхову діяльність також мають особливий правовий статус. Як зауважує О.О. Жук, «юридичний статус страхових компаній – це їх юридичне становище в системі тих чи інших правовідносин. Залежно від того, якими правовими нормами врегульований правовий статус страхових компаній, як, власне кажучи, і будь-яких інших суб'єктів права, він може бути конституційно-правовим, цивільно-правовим, адміністративно-правовим тощо» [6, с. 24]. Чинне законодавство визначає особливості правового статусу страховика, які слід враховувати як у сфері публічно-правового регулювання, такі у цивільних відносинах за його участю.

Особливе правове становище страховика обумовлене високими ризиками його підприємницької діяльності і акумулюванням у страховому портфелі надзвичайно великої кількості зобов'язань перед широким колом споживачів страхових послуг. Колапс у діяльності страховика в умовах високої інтеграції страхування в економіку може одночасно дестабілізувати фінансування підприємницької діяльності на інших ринках. Під впливом цих чинників держава має обмежити рамки підприємницької свободи страховика та встановити для нього додаткові обов'язки у сфері публічно-правового регулювання. Особливу увагу

регулятор зосередив на визначенні умов провадження страхової діяльності страховика та виходу його із страхового ринку. Постановою Правління Національного банку України від 25.12.2023 р. № 184 затверджене Положення про добровільний вихід з ринку страховика та передачу страховиком страхового портфеля [7]. Цим Положенням визначаються вимоги до завершення діяльності страхової компанії на страховому ринку. Вимоги цього правового акту у значній мірі визначають особливості добровільної реорганізації страховиків.

Особливістю набуття правового статусу страховика є вимоги до обрання суб'єктом підприємництва організаційно-правової форми. Згідно із ст. 8 Закону № 1909-IX «Страховики в Україні створюються у формі акціонерного товариства або товариства з додатковою відповідальністю (крім філій страховиків-нерезидентів)» [2]. Пунктом 66 ст. 1 Закону № 1909-IX страховик визначається, як «фінансова установа або філія страховика-нерезидента, які мають право здійснювати діяльність із страхування на території України» [2]. Дещо інше визначення страховика міститься у ст. 984 ЦК: «Страховиком є юридична особа, яка спеціально створена для здійснення страхової діяльності та одержала у встановленому порядку ліцензію на здійснення страхової діяльності» [5]. Хоча у Законі № 1909-IX при визначенні терміну «страховик» слова «спеціально створена для здійснення страхової діяльності» випущені та замість слів «юридична особа» використаний термін «фінансова установа» розбіжності у тлумаченні цього ключового поняття обумовлені різним логічно-смысловим навантаженням цих понять у цих законодавчих актах. У ЦК мова йде про учасника договірних відносин, яким може бути лише юридична особа. У п. 66 ст. 1 Закону № 1909-IX мова йде і про утворення, які такого статусу не мають, але є учасниками відносин у сфері нагляду та регулювання страхової діяльності.

Цивільна правоздатність страховика має особливості не властиві підприємницьким товариствам. «Для юридичних осіб, які здійснюють виключні види діяльності за відсутності можливості займатися іншими видами діяльності, характерною є спеціальна правоздатність. При визначенні спеціальної правосуб'єктності встановлюється спеціальний спектр суб'єктивних прав та обов'язків, які покладаються на певну категорію осіб відповідно до установчих документів, а також: відповідно до норм чинного законодавства» [8, с. 129]. Частиною 6 ст. 3 Закону № 1909-IX передбачено, що «Виключним видом діяльності страховика є діяльність із страхування, включаючи діяльність з надання гарантій відповідно до частини четвертої статті 11 цього Закону, та діяльність з надання супровідних послуг на ринку страхування» [2].

Процедура добровільної реорганізації підприємницьких товариств-страховиків, врегульована спеціальним законодавством, має істотні особливості, встановлені у ЦК, загальним порядком реорганізації юридичних осіб. У значній мірі це обумовлено необхідністю здійснення державних заходів регулятивного та наглядового характеру, які реалізуються регулятором у сфері страхової діяльності. Страховик не може покинути страховий ринок без виконання процедур, пов'язаних із припиненням його діяльності.

В основі добровільної реорганізації страховиків знаходиться їх прагнення залишитися на страховому ринку та вирішити поточні завдання з поліпшенням становища страховика та умов здійснення ним страхової діяльності.

Закон № 1909-IX визначає два види добровільної реорганізації страховиків: загальний та спрощений порядок їх реорганізації. Спрощений порядок застосовується, якщо страховики, є акціонерними товариствами і реорганізуються шляхом приєднання. Багато в чому ці процедури співпадають. Особливості приєднання у спрощеному порядку визначені у ч. 7 ст. 52 Закону № 1909-IX. Зокрема,

У п. п. а) п. 10 цієї частини встановлені обмеження щодо «необхідності повідомлення всіх кредиторів страховика, що приєднується, про рішення загальних зборів щодо приєднання та задоволення вимог кредиторів у зв'язку з приєднанням» та відповідно до п. п. г) цього пункту, не вимагається «здійснення податковими органами документальної позапланової перевірки страховика, що припиняється шляхом приєднання до іншого страховика» [2].

Загальний і спеціальний порядок передбачає до початку процедури реорганізації страховика, попереднє узгодження плану реорганізації страховика (плану спрощеної реорганізації страховика). Попередня ініціатива проведення реорганізації може бути реалізована Радою страховика. Відповідно до п. 41 ст. 25 Закону № 1909-IX до її повноважень належить затвердження проекту плану реорганізації страховика. Припинення підприємницького товариства-страховика відбувається з обов'язковим повідомленням регулятора (п. 10 ч. 2 ст. 35 Закону № 1909-IX). Згідно з ч. 2 ст. 51 Закону № 1909-IX страховик, що реорганізується, зобов'язаний подати до регулятора відповідну заяву та проект плану реорганізації, затверджений радою страховика. Процедура реорганізації страховика може бути розпочата виключно за умови одержання попереднього висновку регулятора про погодження плану реорганізації страховика. «Регулятор визначає обсяг, порядок та строки надання інформації про діяльність страховика та інших об'єктів нагляду...» (ч. 1 ст. 35 Закону № 1909-IX) [2]. «Регулятор приймає рішення про надання попереднього висновку про погодження проекту плану реорганізації або про відмову в його наданні...» (ч. 2 ст. 51 Закону № 1909-IX). «Попередній висновок Регулятора про погодження проекту плану реорганізації» [2] відкриває можливість для прийняття рішення про реорганізацію загальними зборами учасників процесу реорганізації. Підстави для відмови у погодженні попереднього плану реорганізації вичерпним чином визначені у ч. 3 ст. 51 Закону № 1909-IX.

Статтею 51 Закону № 1909-IX встановлено, що «страховики мають право здійснювати реорганізацію шляхом поділу, злиття або приєднання...» [2]. На відміну від переліку способів реорганізації юридичних осіб, визначених ст. 104 ЦК у ч. 1 цієї статті відсутній такий спосіб, як перетворення. Це спосіб, внаслідок реалізації якого, відбувається зміна організаційно-правової форми юридичної особи (ч. 1 ст. 108 ЦК). Стосовно цього питання у ст. 51 Закону № 1909-IX зазначено: «Учасниками процедури реорганізації страховика можуть бути виключно страховики, які мають однакову організаційно-правову форму» [2]. Такі ж обмеження встановлені для виділу юридичної особи з акціонерного товариства відповідно до абз. 3 ч. 1 ст. 133 Закону України «Про акціонерні товариства» від 27 липня 2022 року № 2465-IX (далі-Закон № 2465-IX) [9]. І для поділу акціонерного товариства та його перетворення таких обмежень не встановлено. Отже, для страховиків існує особливість процесу реорганізації страховика, який може відбуватися у межах однієї організаційно-правової форми юридичних осіб при цьому його перетворення не може бути застосоване.

Наступне обмеження встановлене абз. 2 ч. 1 ст. 51 Закону № 1909-IX «Здійснення реорганізації страховика шляхом виділу забороняється» [2]. Цивільне законодавство в ст. 109 ЦК та судова практика не розглядає виділ у якості способу реорганізації [5, 10]. За висновком В.Г. Жорнокуй «Широке розуміння реорганізації юридичних осіб як правонаступництва між юридичними особами, що передбачає комплексний одночасний перехід усього або частини майна, прав та обов'язків від одних юридичних осіб (правопопередників), які можуть припинятися або продовжувати існування, до інших новостворених або існуючих осіб (правонаступників), включає в себе виділ» [11, с. 54]. Оскільки відсутні обмеження на поділ стра-

ховика, за наслідками якого утворюється дві нових юридичних особи правонаступника, не логічно виглядає заборона на утворення нового страховика шляхом виділу з існуючої страхової компанії.

Добровільна реорганізація шляхом злиття або приєднання відбувається за участю кількох страховиків. Умовою її здійснення є укладення між такими особами договору про реорганізацію страховика у письмовій формі, який підлягає затвердженню загальними зборами страховиків-учасників. Порушення вимог про форму договору тягне за собою його нікчемність.

Перший (підготовчий) етап реорганізації завершується скликанням за ініціативою ради страховика загальних зборів для прийняття рішення про реорганізацію, затвердження плану реорганізації та договору про реорганізацію між страховиками.

Особливою правовою формою передавання зобов'язань перед страхувальниками страховиком, що підлягає реорганізації, до правонаступника – страховика є передача страхового портфеля, яка відбувається за письмовим договором між страховиками – учасниками реорганізації. Договір вступає в дію з дня отримання дозволу регулятора на передачу страхового портфеля. З цього часу він не може бути розірваний або припинений і з цього моменту страховик втрачає право на укладання договорів страхування за відповідним класом. Цей договір також може включати положення про: передачу активів страховику- правонаступнику, передачу йому інфраструктури для забезпечення здійснення страхування за класом страхування, в межах якого здійснюється передача страхового портфеля, введення до нього працівників страховика, що передає страховий портфель. Отже, спеціальне законодавство розширює засади договірної регулювання реорганізації. Це безумовно сприяє чіткішій взаємодії страховиків, які є учасниками процесу реорганізації.

Страховик- правонаступник повідомляє у письмовій формі кожного страхувальника за страховим портфелем, що передається, про отримання дозволу на передачу страхового портфеля протягом 30 днів з дня отримання такого дозволу. Нормативно-правовими актами регулятора можуть бути встановлені особливі умови дострокового припинення договорів страхування (у тому числі обмеження на дострокове припинення) у зв'язку з передачею страхового портфеля.

Прийняття загальними зборами страховика рішення про реорганізацію відкриває шлях для завершення страхової діяльності страховиком (виходом з страхового ринку). Завершення процедури добровільного виходу страховика з ринку підтверджується передавальним актом, якщо реорганізація відбулася шляхом приєднання або злиття; розподільним балансом, у разі реорганізації шляхом поділу. Завершення страхової діяльності може бути підтверджене передавальним актом про передачу страхового портфеля або звітністю страховика про виконання страхового портфеля. Обов'язковою умовою виходу з ринку є звіт суб'єкта аудиторської діяльності, що підтверджує їх достовірність та повноту. Питання про вихід страховика з ринку вирішується за заявою страховика про відкликання ліцензії та виключення з Державного реєстру фінансових установ (ч. 10 ст. 62 закону № 1901-IX). Після виключення з Державного реєстру фінансових установ відомостей про страховика, яким прийнято рішення про добровільний вихід з ринку без припинення юридичної особи, юридична особа, яка припинила здійснювати діяльність із страхування, може здійснювати інші види діяльності, і зобов'язана привести свій статут та найменування у відповідність із законом. З цього ж часу юридична особа – страховик втрачає спеціальну правосуб'єктність.

Висновки. Добровільна реорганізація страховиків є дієвим механізмом поліпшення становища страховика та умов здійснення ним страхової діяльності в умовах

динамічних змін умов функціонування страхового ринку. Особливості добровільної реорганізації підприємницьких товариств, які набули спеціальний правовий статус страховиків органічно обумовлені високими ризиками підприємницької діяльності на страховому ринку. До обставин, якими обумовлені особливості добровільної реорганізації страховиків, слід віднести: необхідність здійснення державних заходів регулятивного та наглядового характеру на страховому ринку; а також тісний зв'язок процесу добровільної реорганізації та процедури припинення страхової діяльності і виходу страховика із страхового ринку.

Обмеження у обранні способів реорганізації страховиків способом перетворення, а також заборона на участь у добровільній реорганізації страховиків різних організаційно-правових форм юридичних осіб, на нашу думку, обумовлені особливостями регулювання корпоративних відносин у різних видах господарських товариств. У той же час висловлені сумніви щодо раціональності заборони виділу, як способу утворення нового страховика.

Помітне зростання договірному регулювання відносин реорганізації за участю страховиків має позитивно вплинути на упорядкування відносин у цій сфері. Процес добровільної реорганізації страховиків на відміну від загального порядку реорганізації підприємницьких товариств, включає підготовчий етап. Аналіз організаційних відносин у сфері добровільної реорганізації страховиків дає можливість визначити декілька етапів реалізації цього заходу. Кожний період (етап) у процесі реорганізації відбувається під державним контролем і завершується прийняттям регулятором рішень, визначених Законом № 1909-IX.

Регулювання процесу припинення діяльності страховика на страховому ринку органічно пов'язане із процесом добровільної реорганізації страховиків. Проте вихід із страхового ринку (припинення діяльності на страховому ринку) за загальним правилом призводить до втрати страховиком спеціального статусу і набуття загальної правоздатності підприємницького товариства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бобик М. В. Виклики становлення правового регулювання діяльності страховиків в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 3. С. 292-296. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/anprpr_2024_3_51.
2. Про страхування : Закон України від 18 листопада 2021 р. № 1909-IX / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20#Text> (дата звернення – 22.01.2025).
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо удосконалення функцій із державного регулювання ринків фінансових послуг : Закон України від 12.09.2019, р № 79-IX / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/79-20#Text> (дата звернення 15.01.2025).
4. Зискінді І. О. Сутність державного регулювання та нагляду за страховиками. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. Ч. 2. С. 37-42. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vaau_2009_2_9.
5. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n562> (дата звернення: 18.01.2025).
6. Жук О. О. Права та обов'язки страхових компаній як елемент їх адміністративно-правового статусу. *Право та державне управління*. 2014. № 1-2. С. 23-27. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ptd_2014_1-2_7.
7. Постанова Правління Національного банку України від 25.12.2023 р. № 184 «Про затвердження Положення про добровільний вихід з ринку страховика та передачу страховиком страхового портфеля». URL: https://bank.gov.ua/ua/legislation/Resolution_25122023_184 (дата звернення: 18.01.2025).
8. Міловська Н. В. Правовий статус страховика як учасника договірних страхових відносин. *Цивілістична платформа*. 2024. № 2. С. 124-138. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/civplat_2024_2_9.
9. Про акціонерні товариства. Закон України від 27 липня 2022 р. № 2465-IX). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#n1985> (дата звернення 22.01.2025).
10. Постанова Верховного Суду 23 грудня 2019 року у справі № 910/15101/18. Верховний Суд. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86570211>.
11. Жорнокуй В. Г. Сутність реорганізації юридичної особи з позиції визнання виділу одним з її видів. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2022. № 2. С. 48-58. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2022_2_7.

REFORMING THE LEGAL REGIME OF FOREIGN DIRECT INVESTMENT: A CATALYST FOR ECONOMIC GROWTH AND STABILITY

РЕФОРМУВАННЯ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ПРЯМИХ ІНОЗЕМНИХ ІНВЕСТИЦІЙ ЯК КАТАЛІЗАТОРА ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ І СТАБІЛЬНОСТІ

Dvornikova P.A., Fourth-year student
at the Faculty of International Law and European Law
Yaroslav Mudryi National Law University

Shvydka T.I., Doctor of Legal Sciences,
Associate Professor at the Department of Economic Law
Yaroslav Mudryi National Law University

Foreign direct investment (FDI) has emerged as a crucial driver of economic growth and globalization, influencing development across both developed and developing nations. This article delves into the legal regimes governing FDI, providing a comprehensive analysis of the regulatory frameworks that shape investment environments in different economics of the world. Through a detailed evaluation of various jurisdictions, the study examines international treaties and national legislations that create the legal landscape for foreign investors. While the volume of global FDI continues to rise, significant challenges persist for investors, including regulatory uncertainty, potential nationalism in investment policies, and inadequate protection of investor rights. Focusing on Ukraine, the article explores the country's legal framework deficiencies, including instability in legal frameworks, lack of coherent regulatory oversight, and absence of clearly defined national investment policy principles. The research underlines that a solid legal framework is indispensable for encouraging FDI and creating a sustainable investment climate. To provide actionable suggestions, several countries and their regulations towards FDI were analyzed, including the USA, the UK, the EU, and Germany. This comparative analysis aims to derive best practices that could inform Ukraine's investment policy reforms. It further argues that Ukraine's success in revitalizing its economy post-conflict relies heavily on its ability to reform investment regulations in alignment with global best practices. By examining successful international models, this article aims to provide a framework for Ukraine's policymakers to enhance investor confidence and promote long-term economic growth. Finally, it concludes that a thorough understanding of the legal regime governing FDI is essential not only for potential investors but also for policies that foster economic stability and development in a globalized world.

Key words: foreign direct investment, legal regime, international law, investment treaties, economic policy investment treaties, relative regime, national regime, Most-Favored-Nation regime, special regime, WTO, GATT, UNCTAD.

Прямі іноземні інвестиції (ПІІ) стали найважливішим фактором економічного зростання і глобалізації, що впливає на розвиток як розвинених, так і країн, що розвиваються. У цій статті розглядаються правові режими, що регулюють ПІІ, і проводиться всебічний аналіз нормативно-правової бази, що формує інвестиційне середовище в окремих економіках світу. На основі детальної оцінки різних юрисдикцій у дослідженні розглядаються міжнародні договори та національне законодавство, які створюють правові умови для іноземних інвесторів. Незважаючи на те, що обсяг глобальних ПІІ продовжує зростати, для інвесторів зберігаються значні проблеми, включаючи невизначеність в області регулювання, потенційний націоналізм в інвестиційній політиці і недостатній захист прав інвесторів. Прідаючи особливу увагу Україні, в статті розглядаються недоліки правової бази країни, включаючи нестабільність правової бази, відсутність узгодженого нагляду з боку регулюючих органів і відсутність чітко визначених принципів Національної інвестиційної політики. У дослідженні підкреслюється, що для заохочення прямих іноземних інвестицій і створення стійкого інвестиційного клімату необхідна надійна правова база. Для вироблення практичних пропозицій було проаналізовано кілька країн та їх нормативні акти щодо прямих іноземних інвестицій, включаючи США, Великобританію, ЄС та Німеччину. Метою даного порівняльного аналізу є виявлення кращих практик, які могли б стати основою для реформ інвестиційної політики України. У ньому також стверджується, що успіх України у відновленні економіки після конфлікту значною мірою залежить від її здатності реформувати інвестиційне законодавство відповідно до кращих світових практик. Мета цієї статті, в якій розглядаються успішні міжнародні моделі, – надати українським політикам основу для підвищення довіри інвесторів і сприяння довгостроковому економічному зростанню. Нарешті, він робить висновок, що глибоке розуміння правового режиму, що регулює прямі іноземні інвестиції, є важливим не тільки для потенційних інвесторів, але й для політики, що сприяє економічній стабільності та розвитку в глобалізованому світі.

Ключові слова: прямі іноземні інвестиції, правовий режим, міжнародне право, інвестиційні договори, економічна політика, інвестиційні договори, відносний режим, національний режим, режим найбільшого сприяння, спеціальний режим, СОТ, ГАТТ, ЮНКТАД.

The contemporary landscape of international economic relations has witnessed significant shifts, particularly in the context of foreign direct investment (FDI), which plays a growing role in fostering economic development and stability. In light of recent developments, including a 3% increase in global FDI to \$1.37 trillion in 2023, as reported by the United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) [1], the significance of robust legal frameworks governing FDI cannot be understated. Despite this rising trend, the presence of foreign capitals in domestic markets—along with their deep integration into local processes and interactions with local firms and consumers—has garnered significant attention and often raises concerns among host countries receiving FDI. Concurrently, the previously unchecked international expansion of domestic companies can result in capital flight, as well as the loss of essential technologies and equipment, thereby compromising economic security and providing competitive advantages to other nations.

In Ukraine, the government has launched an innovative initiative known as Advantage Ukraine. This electronic platform serves as a dynamic gateway for foreign investors, presenting over 500 investment projects and opportunities across ten distinct sectors of the economy [2]. By facilitating access to comprehensive data regarding these prospects, the platform aims to enhance transparency and encourage investment in the Ukrainian market. However, a thorough evaluation of the current investment climate reveals critical deficiencies within the existing legal and regulatory framework, in particular Ukraine's Law on the Foreign Investment Regime [3], Ukraine's Law on Investment Activity [4], Tax Code of Ukraine [5] and Economic Code of Ukraine [6]. The effectiveness of attracting foreign investment hinges on the robustness of this regulatory environment, as it provides the foundation for equitable and predictable conditions conducive to investment. Regrettably, numerous barriers persist that deter potential investors from engaging with the Ukrainian market, including:

1. **Instability and Unpredictability of the Legal Framework:** The existing legal framework suffers from a lack of stability and predictability, particularly due to the absence of clearly defined restrictions on sectors where investments are outright prohibited.

2. **Deficiencies in Regulatory Oversight:** The current legal framework exhibits significant deficiencies, including inadequate regulatory bodies, which present substantial challenges to the development of coherent investment policies. These deficiencies encompass critical issues such as the safeguarding of intellectual property rights, copyright protection, and the insurance coverage for foreign investments.

3. **Inadequate Limitations on Foreign Investment:** There exists a lack of sufficient limitations that are imposed on foreign investors, raising concerns about the potential for unfettered investment activities without necessary safeguards.

4. **Absence of National Principles for Investment Policy:** The lack of clearly articulated national investment policy principles undermines mechanisms designed to ensure investment security, further complicating the investment landscape.

These gaps not only highlight the immediate need for a comprehensive overhaul of Ukraine's investment policies but also emphasize the inclusion of these policies as integral components of the nation's economic strategy. As Ukraine seeks to rebuild and revitalize regions affected by conflict, it is imperative to recognize that foreign investment is a cornerstone of economic recovery. A meticulous examination of the legal landscape governing foreign investments in Ukraine reveals a consistent theme: the enhancement of the investment climate is inextricably linked to the establishment of a coherent and actionable legal framework. This legal architecture must be structured in a manner that not only protects investors' interests but also aligns with Ukraine's economic and political agenda as an independent and sovereign country.

In pursuit of effective measures to enhance FDI regulation, this study will also analyze the regulatory frameworks of foreign countries that have successfully attracted foreign investments. By assessing best practices and innovative approaches from these nations, we aim to derive insights that could inform and guide Ukraine's investment policy reform efforts. Therefore, this paper seeks to critically analyze different legal regimes that govern foreign investments in top-rated countries, positing that the efficacy of this framework is not merely theoretical but has profound implications for practical engagements. Understanding and reforming this legal context is essential for shaping Ukraine's economic trajectory and addressing the pressing challenges faced by potential investors.

To contextualize this analysis, it is important to define Foreign Direct Investment (FDI) as investments made by a company or individual in one country in business interests in another country, typically through the establishment of business operations or the acquisition of assets [7]. In the Treaty between Ukraine and the United States regarding the promotion and mutual protection of investments, Article 1 outlines a broad definition of "investment." This term encompasses a variety of investment types made in the territory of one party by citizens or companies of the other [8]. Such investments can include shares, debt obligations, service contracts, and any other means of putting capital into the market. It covers both tangible and intangible assets, which consist of rights such as mortgages, collateral, business stakes, and financial claims tied to these investments. Furthermore, it includes intellectual property rights and any necessary licenses and permits. Different treaties between Ukraine and other countries present variations in the definition of investments. For example, an agreement with Portugal refers to investments as "a type of asset" associated with leasing arrangements [9], while an agreement with Singapore encompasses business concessions related to the exploration and extraction of natural resources [10]. The agreement with Germany characterizes

investments as "all types of property values," which aligns with the domestic legislative framework [11]. The legislator in Ukraine has opted not to alter the existing definition set forth in the Civil Code, as it maintains consistency across international agreements [12]. It is clear, that FDI plays a crucial role in the economic development of host countries by facilitating technology transfer, creating jobs, and enhancing productivity. However, the legal frameworks governing FDI are complex and often vary significantly. Moreover, the concept of a legal regime governing foreign investments is inherently diverse, lacking a uniform definition across jurisdictions. Fundamentally, the legal regime applicable to foreign investors encompasses a range of conditions that regulate investment activities, as well as an array of benefits and guarantees that protect the rights and legitimate interests of foreign stakeholders. Today, it is common to categorize legal regimes pertaining to foreign investment into two primary types: absolute and relative regimes.

1. **Absolute Regime** offers comprehensive protection and guarantees for foreign investments, ensuring that such investments are safeguarded from arbitrary actions by the host state. This framework provides a high level of security for foreign investors, thereby fostering a conducive environment for investment inflows.

2. **Relative Regime** affords foreign investors a tiered set of rights, privileges, and protections, which may be more or less favorable than those granted to domestic investors or investors from other specified countries. Relative regimes can be further specified as follows: a) **National Regime**, guarantees that foreign investors are granted rights equivalent to those afforded to domestic investors. In this scenario, a state provides foreign investors with the same rights, benefits, and privileges it extends to its own nationals and legal entities, including domestic maritime vessels; b) **Most-Favored-Nation Regime (MFN)** is codified in the General Agreement on Tariffs and Trade (GATT). Article 1 of GATT, titled "General Treatment of the Most Favored Nation," establishes the following rule: "Any advantage, favor, privilege, or immunity granted by any Contracting Party concerning any product originating from any other country or destined for any other country must be immediately and unconditionally extended to the same product originating from the territories of all other contracting parties or intended for those territories." [13]; c) **Preferential Treatment** refers to a particular economic regime that a state may grant to foreign investors from specified countries, which does not apply to investors from third countries. Preferential treatment is often designed to promote economic cooperation and investment ties between specific nations; d) **Special Regime** is characterized by contractual arrangements wherein specific rights, benefits, and privileges are conferred reciprocally between contracting states. Such regimes are usually clearly delineated in bilateral or multilateral agreements, ensuring that the expectations and obligations of the involved parties are explicitly stated; e) **Special and Differentiated Treatment** generally pertains to developing countries and encompasses a variety of concessions aimed at facilitating their economic development. Benefits may include preferential customs duty rates in developed markets for exports, and an obligation from developed countries to provide technical assistance to align the legislative frameworks of developing nations with World Trade Organization (WTO) standards.

Understanding these legal regimes is crucial for analyzing how different nations craft their foreign investment policies. In this context, examining the modern approaches to foreign investment policy among the world's largest economies provides valuable insights, as their foreign economic strategies often serve as models for other jurisdictions.

This research presents findings that explore and identify emerging trends in FDI regulation among major global players, including the United States, the UK, and EU countries. The objective is to formulate recommendations for refining

Ukraine's foreign investment policy in light of these insights. Each country possesses its own regulatory framework that governs FDI. These regulations encompass the following aspects: a) Investment Approval Process: Many countries require foreign investors to obtain prior approval before making investments, particularly in sensitive sectors such as telecommunications, energy, and defense; b) Ownership Restrictions: Host countries may impose restrictions on foreign ownership in specific industries, mandating local partnerships or limiting the percentage of foreign equity; c) Tax and Incentive Structures: Jurisdictions may offer tax incentives or concessions to attract FDI, including tax holidays, reduced rates, and customs duty exemptions [14].

In considering these diverse regulatory frameworks, it becomes clear that each country adopts its own approach to FDI regulation, shaping the investment landscape in unique ways. For instance, when examining the United States, it is essential to recognize that the regulation of foreign direct investment (FDI) operates primarily at the federal level, while specific provisions are further detailed at the state level. A key observation from analyzing this regulatory landscape is that industry-specific legislation forms the foundation for foreign investment activities in the United States. Significant federal laws that influence foreign investors, e.g. Foreign Direct Investment and International Financial Information Improvement Act of 1990 [15], and others. These statutes collectively define foreign investments and investors, outlining the authority of government agencies involved in regulating investment processes. It is important to note that tax-related matters concerning investment activities are handled at the state level.

Furthermore, certain sectors of the economy impose restrictions on foreign investors, requiring them to navigate a special verification process to gain access. Industries such as defense, energy and mining, aviation, telecommunications, and banking fall under this category. The Committee on Foreign Investment in the U.S. (CFIUS) possesses the authority to conduct initial investigations into transactions involving foreign investment. The Law on Foreign Investment and National Security, adopted in 2007, along with the Exxon-Florio amendment, further strengthened this oversight [16].

Following the implementation of the Foreign Investment Risk Review Modernization Act (FIRRMA), CFIUS's powers have expanded significantly, with an increased number of transactions now subject to scrutiny, including long-term real estate leases [17]. Some transactions now require prior notification and registration with the Committee. In February 2020, new rules came into effect, further augmenting CFIUS's authority to review a wider array of contracts across various industries, particularly procurement contracts located near U.S. military facilities.

While FIRRMA emphasizes procedural considerations, it does not explicitly define "national security." This term appears to be fluid and contingent upon evolving global economic conditions. The concept of national security also intersects with specific industry laws that underpin U.S. investment statutes. For example, mergers and acquisitions involving foreign investors are prohibited when an American company is engaged in defense contracts exceeding \$500 million. Consequently, it becomes evident that there are notable exceptions within American industry legislation that restrict foreign investors.

Despite these limitations, an analysis of the regulatory framework governing FDI in the United States and relevant international agreements indicates that foreign investors enjoy significant opportunities to operate alongside American businesses. The advantages of the American investment legislative framework include streamlined procedures for establishing enterprises, the absence of currency controls, and a lack of special stipulations for registering foreign investments. Additionally, foreign investors are not impeded in their ability to repatriate

profits. On the state level, authorities actively promote foreign investment, recognizing its potential to foster economic growth by enhancing the appeal of certain industries through subsidies, tax incentives, and specialized programs.

In the European Union (EU), the foreign direct investment (FDI) regulation process consists of a set of laws and regulations aimed at encouraging and regulating cash flows from both EU member States and third countries. To ensure the safety and transparency of investments while maintaining an open and attractive environment, the regulatory framework has undergone significant changes in recent years. The EU Regulation 2019/452, which came into force on April 10, 2019, is the key element of the FDI regulatory system in the European Union [18]. While the adopted bill does not oblige EU states to use a single mechanism, if implemented, it must comply with certain requirements set out in the Regulations. States are required to: send annual reports to the commission on the implementation of FDI in their territory; consider the effect of investments on critical infrastructure, technologies, and dual-use goods; assess the investor's access to government-important information; explore the investor's connections with their national government. The Regulation also establishes provisions for cooperation and information exchange between EU states and the European Commission. Importantly, its provisions apply only to companies from non-EU countries and do not restrict investments between EU member states or with external partners.

As previously noted, the primary regulation of foreign direct investment (FDI) occurs at the individual state level. In Germany, regulatory oversight is categorized as follows: a) Intersectoral Checks for mergers and acquisitions in the defense sector, a mandatory regulatory review is triggered if the foreign investor acquires at least 10% of the shares; b) Industry Checks: These checks apply to transactions involving critical sectors of the economy, where the required ownership threshold for a mandatory review may range from 10% to 20%. The control of foreign investments is governed by the German Foreign Trade and Payments Act (AWG) [19]. Importantly, the mandatory notification regime applies only to transactions involving investors from outside the EU or EFTA before they are finalized.

In the United Kingdom, the regulation of foreign direct investment is governed by the National Security and Investment Act (NSIA), which took effect in January 2022 [20]. Under this law, notification requirements for certain FDI transactions can be either mandatory or voluntary. The NSIA applies to transactions occurring within the UK as well as to foreign companies acquiring minority stakes in UK businesses or supplying goods and services to British consumers. Merger control is mandatory for transactions in any of the 17 designated "sensitive sectors." Parties involved in these transactions must notify the Secretary of State prior to proceeding. Among these sensitive sectors, certain areas receive heightened scrutiny, including logistics, energy, IT and data/communications infrastructure, as well as the acquisition of facilities accessed by British security services.

Based on the analysis of the specific legal regimes and regulations governing Foreign Direct Investment across various countries, we can draw several key conclusions. The interplay between national laws, international treaties, and economic contexts underscores the necessity of crafting regulatory frameworks that prioritize both investor protection and sustainable development. As globalization reshapes the investment landscape, it is imperative for policymakers to ensure consistency and transparency in their FDI regulations. This balance is crucial for attracting foreign capital while safeguarding the public interest. The evolution of Ukraine's foreign direct investment (FDI) regulatory framework necessitates a comprehensive legal approach that aligns with international best practices while addressing the unique needs of the nation [21]. From an international legal standpoint, it is crucial for the state to adopt an investment policy that is

mutually beneficial for both domestic and foreign investors. This policy should prioritize openness and transparency, minimizing verification processes to only involve national security concerns when necessary.

Establishing a robust regulatory system for foreign capital flows is essential. This system must comprise a blend of legal, economic, and technological frameworks that effectively coordinate foreign capital movement across micro, regional, and national levels. An essential prerequisite for attracting foreign investment is the provision of reliable property rights guarantees. This includes ensuring legal clarity around ownership, fostering transparency in privatization processes, and maintaining a stable economic environment to enhance investor confidence [22, p. 30–55].

Improving governance transparency through mechanisms for disseminating legal and economic information can significantly accelerate decision-making for economic actors and curtail opportunities for misconduct. A successful market system should be characterized by a well-structured and adequately compensated government, clear and predictable legislation, a transparent regulatory environment, a firm commitment to combating corruption, a functional legal and judicial system, an efficiently regulated financial sector, and a comprehensive public welfare system.

Advancing investment in strategic sectors is crucial, as it not only meets national structural policy priorities but also

stimulates demand, revitalizes fixed assets, and supports production growth. It is imperative for efforts to attract foreign investments to finance enterprises that demonstrate operational efficiency, enable technology transfer, establish optimized distribution systems, and nurture a new generation of skilled managers.

Incorporating legislative measures that guarantee foreign investors' rights, liberalize investment regulations, and enhance the country's investment attractiveness is key to increasing the inflow of foreign capital. Moreover, fostering strong institutional foundations, including the development of highly qualified professionals for joint ventures, is critical to achieving enduring success. The implementation of a consistent state policy aimed at protecting and guaranteeing foreign investments, regardless of ownership forms, will foster an equitable investment landscape that eschews discriminatory practices.

The state's primary objectives in the realm of foreign investment should encompass the establishment of a comprehensive legislative framework, the creation of favorable legal and economic conditions to enable market dynamics, and the development of vital institutional infrastructures. By integrating these elements into the FDI regulatory framework, Ukraine can enhance its appeal to foreign investors, stimulate economic growth, and promote sustainable development, aligning with both national interests and global investment trends.

BIBLIOGRAPHY

1. UNCTAD World Investment Report 2023. United Nations Conference on Trade and Development, 2023. <https://unctad.org/news/global-foreign-direct-investment-grew-3-2023-recession-fears-eased> (дата звернення 20.01.2025).
2. Salacuse, J. W. *The Law of Investment Treaties*. Oxford, UK: Oxford University Press, 2013. 428 p.
3. Інвестиції в Україну та відновлення економіки. Міністерство економіки України. 2024. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=ukUA&id=62bfd716-86654a4c9e2d6325ba53b3c8&title=InvestitsiiUkrainuTaVidnovlenniaEkonomiki> (дата звернення 20.01.2025).
4. Про режим іноземного інвестування: Закон України від 19.03.1996 р. № 19 / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93/96-вр#Text> (дата звернення 20.01.2025).
5. Про інвестиційну діяльність: Закон України від 18 вересня 1991 р. № 1560-XII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1560-12>. (дата звернення 20.01.2025).
6. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. No 2755 / *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення 20.01.2025).
7. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. № 436-IV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/435-15>. (дата звернення 20.01.2025).
8. Договір між Україною та Сполученими Штатами Америки про заохочення та взаємний захист інвестицій від 04.03.1994 р. *База даних «LIGA:Закон»*. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/mu94065u> (дата звернення 20.01.2025).
9. Договір між Україною та Португальською Республікою «Про сприяння та взаємний захист інвестицій від 25.10.2000 р. *База даних «LIGA:Закон»*. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T020384> (дата звернення 20.01.2025).
10. Договір між Урядом України та Урядом Республіки Сінгапур «Про сприяння та взаємний захист інвестицій» від 18.09.2006 р. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://investmentpolicy.unctad.org/international-investment-agreements/treaty-files/6239/download> (дата звернення 20.01.2025).
11. Угода між Україною та Федеративною Республікою Німеччина «Про сприяння та взаємний захист інвестицій» від 15.02.1993 р. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://investmentpolicy.unctad.org/international-investment-agreements/treaty-files/7395/download> (дата звернення 20.01.2025).
12. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/435-15>. (дата звернення 20.01.2025).
13. The General Agreement on Tariffs and Trade (GATT). 1947. URL: <https://www.worldtradelaw.net/document.php?id=uragreements/gatt.pdf&mode=download>. (дата звернення 20.01.2025).
14. Hossain M. H. Regulation of Foreign Direct Investment: Opportunities and Challenges. *Journal of International Business Studies*. 2014. № 5. P. 72–81.
15. Foreign Direct Investment and International Financial Information Improvement Act of 1990. S.2516 / The Congress of the United States. URL: <https://www.congress.gov/bill/101st-congress/senate-bill/2516>. (дата звернення 20.01.2025).
16. Law on Foreign Investment and National Security of 2007. S. 1610 / The Congress of the United States. URL: <https://www.congress.gov/110/plaws/publ49/PLAW-110publ49.pdf>. (дата звернення 20.01.2025).
17. Foreign Investment Risk Review Modernization Act (FIRMA) of 2020. S.2098 / The Congress of the United States. URL: <https://www.congress.gov/bill/115th-congress/senate-bill/2098/text>. (дата звернення 20.01.2025).
18. Regulation (EU) 2019/452 of 19 March 2019 / The European Parliament and of the Council. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A32019R0452>. (дата звернення 20.01.2025).
19. Foreign Trade and Payments Act (Außenwirtschaftsgesetz – AWG) of 27 May 2009 / German Federal Government. URL: https://www.vertic.org/media/National%20Legislation/Germany/DE_Foreign_Trade_Payments_Act.pdf. (дата звернення 20.01.2025).
20. National Security and Investment Act (NSIA) of 2022 / The Parliament of the United Kingdom. URL: <https://www.gov.uk/government/collections/national-security-and-investment-act>. (дата звернення 20.01.2025).
21. Celik S., Dimertas G., Isaksson M. Corporate Bond Market Trends, Emerging Risks, and Monetary Policy. *OECD Capital Market Series*. 2020. № 3. P. 53–60. URL: <https://www.oecd.org/corporate/corporate-bond-market-trends-emerging-risksand-monetary-policy.htm>. (дата звернення 20.01.2025).
22. Alfaro L., Chen M. Surviving the Global Financial Crisis: Foreign Ownership and Establishment Performance. *American Economic Journal: Economic Policy*. 2012. Vol. 4(3). P. 30–55.

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ З НАДАННЯ ПОСЛУГ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ВІРТУАЛЬНИМИ АКТИВАМИ

PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF THE PROVISION OF SERVICES RELATED TO VIRTUAL ASSETS

Зарічанський Г.В., аспірант
кафедри господарського права і процесу

Національний університет «Одеська юридична академія»

Будурова Г.М., к.ю.н.,
доцент кафедри господарського права і процесу

Національний університет «Одеська юридична академія»

З появою криптовалют та блокчейн-технологій у світі виникла потреба в регулюванні діяльності з надання послуг, пов'язаних з віртуальними активами. Україна та країни Європейського Союзу шукають оптимальні рішення для забезпечення законності та безпеки у цьому сегменті економіки. Правове регулювання має великий вплив на розвиток ринку віртуальних активів та діяльність суб'єктів на ньому. Чіткі правила сприяють збільшенню довіри до віртуальних активів та приводять нових учасників на ринок віртуальних активів, який вже досить тривалий час є сформованим та діючим, у тому числі, в Україні. З точки зору держави, врегулювання ринку віртуальних активів може забезпечити додаткові надходження до бюджету, які можуть бути спрямовані на фінансування інших секторів економіки, як наприклад медицина, освіта, наука та інші.

Дана стаття присвячена дослідженню проблематики юридичного визначення та охарактеризування послуг, які пов'язані з віртуальними активами та суб'єктів, які надають такі послуги, на національному рівні, з огляду на досвід врегулювання питань пов'язаних з віртуальними активами у Європейському Союзі. Особлива увага приділяється перспективам інтеграції національного законодавства у європейський правовий простір, що створює умови для розвитку цього сектору економіки, підвищення інвестиційної привабливості та впровадження інновацій. У даній роботі досліджуються поняття «послуг, пов'язаних з віртуальними активами» і «постачальник послуг, пов'язаних з віртуальними активами», які запропоновані вітчизняним законодавцем у вже прийнятих нормативно-правових актах, так і в проектах законів, що знаходяться на опрацюванні, а також в нормативно-правових актах Європейського Союзу. Крім того, у статті надаються рекомендації щодо вдосконалення термінології у національному законодавстві, узгодження понять і підходів із європейськими стандартами, для можливості більш гнучкого реагування законодавця у випадку розширення переліку послуг, пов'язаних з віртуальними активами.

Ключові слова: віртуальний актив, криптоактив, криптовалюта, цифрова річ, надання послуг, постачальник послуг, суб'єкт господарювання.

The emergence of cryptocurrencies and blockchain technologies in the world has created a need to regulate the provision of services related to virtual assets. Ukraine and the European Union are looking for the best solutions to ensure legality and security in this segment of the economy. Legal regulation has a major impact on the development of the virtual asset market and the activities of entities operating in it. Clear rules help to increase confidence in virtual assets and bring new participants to the virtual asset market, which has been established and operating for quite some time, including in Ukraine. From the state's point of view, the regulation of the virtual asset market can provide additional budget revenues that can be used to finance other sectors of the economy, such as medicine, education, science, and others.

This article focuses on the issues of legal definition and characterization of services related to virtual assets and entities providing such services at the national level, taking into account the experience of regulating issues related to virtual assets in the European Union. Particular attention is paid to the prospects of integrating national legislation into the European legal space, which creates conditions for the development of this sector of the economy, increasing investment attractiveness and introducing innovations. This paper examines the concepts of "virtual asset-related services" and "virtual asset-related service provider" proposed by the national legislator in the already adopted legal acts and in the draft laws under consideration, as well as in the legal acts of the European Union. In addition, the article provides recommendations for improving the terminology in national legislation, harmonizing concepts and approaches with European standards, to enable a more flexible response by the legislator in the event of an expansion of the list of services related to virtual assets.

Key words: virtual asset, crypto-asset, cryptocurrency, digital thing, service provision, service provider, business entity.

Постановка проблеми. З моменту прийняття Закону України «Про віртуальні активи» № 2074 від 17 лютого 2023 р. [1] та по сьогодні не вирішене питання чіткого легального визначення та класифікації віртуальних активів, а через відсутність механізму оподаткування операцій з віртуальними активами так і не було впроваджено правового регулювання таких операцій. Як наслідок, права та інтереси власників віртуальних активів, а також суб'єктів, які надають послуги, що пов'язані з віртуальними активами, досі залишаються не захищеними. Окрім цього, в редакції Закону України «Про віртуальні активи» не врегульовано ряд питань, які стосуються майнінгу, емісії віртуальних активів, процедури авторизації для емітентів віртуальних та постачальників послуг, що пов'язані з віртуальними активами, тощо, що безперечно унеможливило діяльність таких суб'єктів в правовому полі України.

За підрахунками аналітиків Бюро економічної безпеки України, державний бюджет за десятиріччя втратив

податків на суму щонайменше 3 мільйони гривень від діяльності лише криптобірж, які є основними гравцями на ринку послуг, що пов'язані з віртуальними активами [2]. А враховуючи те, що світовий ринок віртуальних активів постійно розвивається, суми податків, які б могли бути утримані з суб'єктів ринку віртуальних активів, зокрема постачальників послуг, що пов'язані з віртуальними активами, у майбутньому будуть тільки зростати. Повна відсутність правового забезпечення статусу та порядку діяльності постачальників послуг, що пов'язані з віртуальними активами, також робить нашу державу більш привабливою для здійснення недобросовісних операцій з віртуальними активами, метою яких є обхід санкцій і відмивання коштів, та менш привабливою для іноземних інвесторів, які б могли засновувати в Україні компанії, які надають послуги, пов'язані з віртуальними активами.

Зважаючи на викладене, особливої актуальності набуває проблема правового регулювання діяльності з надання послуг, пов'язаних з віртуальними активами.

Стан дослідження проблеми. Наукові дослідження у сфері правового регулювання віртуальних активів в Україні представлені працями таких вчених, як: В. Л. Скрипник, К. Г. Некіт, С. О. Грицай, Р. А. Майданик, О. І. Кулик, В. І. Негнибіда та ін. Роботи цих авторів спрямовані на аналіз і розкриття основних аспектів правового регулювання у сфері віртуальних активів.

Але наразі, у зв'язку зі значущими змінами в національному законодавстві та впровадженням нових ініціатив, що стосуються правового регулювання у сфері віртуальних активів, а також з огляду на поетапне регулювання відносин у цій сфері на рівні Європейського Союзу, виникає необхідність подальшого висвітлення та вирішення проблем регулювання діяльності з постачання послуг, пов'язаних з віртуальними активами.

Метою статті є дослідження змін в національному законодавстві, щодо регулювання діяльності, пов'язаної з наданням послуг щодо віртуальних активів, у порівнянні з нормативно-правовими актами, прийнятими в Європейському Союзі, шляхом співставлення основних положень та термінів, а також вироблення пропозицій з проблемних питань.

Виклад основного матеріалу. Першим кроком законодавця до визначення правового статусу постачальників послуг, що пов'язані з віртуальними активами в Україні, є прийняття 17 лютого 2022 року Верховною Радою України Закону України «Про віртуальні активи» (який по сьогоднішній день так і не набрав чинності – примітка авт.). У п. 8 ч. 1. ст. 1 зазначеного Закону наведено визначення терміну «постачальники послуг, пов'язаних з оборотом з віртуальних активів»: ними є виключно суб'єкти господарювання – юридичні особи, які провадять в інтересах третіх осіб один або декілька з таких видів діяльності зберігання або адміністрування віртуальних активів чи ключів віртуальних активів, обмін віртуальних активів, переказ віртуальних активів, надання посередницьких послуг, пов'язаних з віртуальними активами. Окремо надано визначенню поняття «оборот віртуальних активів». До цієї категорії законодавець відносить усі правовідносини, які стосуються віртуальних активів, які виникають між учасниками ринку віртуальних активів, а також між ними та державою [1].

У Верховній Раді України було зареєстровано Проєкт Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо врегулювання обороту віртуальних активів в Україні» № 10225 від 7 листопада 2023 року [3], яким пропонується внесення змін до Податкового кодексу України, а також представлено нову редакцію Закону України «Про віртуальні активи». Запропонована редакція в більшій мірі дублює положення Регламенту (ЄС) № 2023 /1114 Європейського Парламенту та Ради від 31 травня 2023 року про ринки криптоактивів та внесення змін до Регламентів (ЄС) № 1093/2010 та (ЄС) № 1095/2010 і Директив № 2013/36/ЄС та (ЄС) 2019/1937 (Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023 on markets in crypto-assets, and amending Regulations (EU) No 1093/2010 and (EU) No 1095/2010 and Directives 2013/36/EU and (EU) 2019/1937) (надалі за текстом – MiCa) [4]. Що не дивно, так як в Пояснювальній записці до даного законопроекту зазначено що він сприятиме розвитку та впровадженню ринку віртуальних активів в Україні та його наближенню до правил ринку криптоактивів Markets in Crypto assets (MiCA), що впроваджуються в ЄС [5].

В цілому запропонованим законопроектом, порівняно з попередньою редакцією, значно вужче врегульовані відносини, пов'язані з віртуальними активами, зокрема встановлено:

– правовий режим віртуальних активів та визначає особливості регулювання правовідносин, що виникають у зв'язку з оборотом віртуальних активів в Україні;

– єдині вимоги щодо пропозиції та допуску віртуальних активів до торгів на торговельному майданчику для віртуальних активів;

– вимоги до постачальників послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів;

– вимоги до правовідносин, що пов'язані з оборотом віртуальних активів поза торговельними майданчиками для віртуальних активів;

– засади державної політики у сфері обороту віртуальних активів.

За новою редакцією Закону України «Про віртуальні активи» термін «постачальник послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів» визначений наступним чином: «юридична особа, що функціонує в організаційно-правовій формі акціонерного товариства, товариства з обмеженою відповідальністю або товариства з додатковою відповідальністю, або юридична особа, створена за законодавством іншої держави, яка надає клієнтам одну або декілька послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, на професійній основі та може надавати послуги, пов'язані з оборотом віртуальних активів, відповідно до Закону» [1].

Із зазначеного вбачається, що перелік організаційно-правових форм, в яких можуть здійснювати свою діяльність постачальники послуг, пов'язаних з віртуальними активами, є досить широким, але в той самий час проєктом Закону встановлено, що забороняється надання послуг без проходження процедури авторизації, окрім випадків, коли послуги надаються банками, депозитарними установами, інвестиційними фірмами, операторами організованих ринків капіталу, установами електронних грошей. Вимоги, які встановлені порядком авторизації повинні бути дотриманні постачальником послуг протягом всього строку надання ним послуг [3].

Окрім цього, окремо запроваджено термін «послуга, пов'язана з оборотом віртуальних активів», до яких відносяться наступні види діяльності:

- а) зберігання та адміністрування віртуальних активів від імені клієнтів;
- б) діяльність оператора торговельного майданчика для віртуальних активів;
- в) обмін віртуальних активів на грошові кошти;
- г) обмін віртуальних активів на інші віртуальні активи;
- г) виконання замовлень на віртуальні активи від імені клієнтів;
- д) розміщення віртуальних активів;
- е) надання послуг з переказу віртуальних активів від імені клієнтів;
- є) отримання і передача замовлень на віртуальні активи від імені клієнтів;
- ж) надання консультацій щодо віртуальних активів;
- з) діяльність з управління портфелем віртуальних активів [3].

Такі визначення термінів однозначно є більш наближеними до MiCa, втім, в MiCa запропонований аналогічний термін має назву «постачальник послуг з криптоактивів» (crypto-asset service provider), що означає юридичну особу або інший суб'єкт господарювання, діяльність якого полягає в наданні однієї або декількох послуг з криптоактивів клієнтам на професійній основі, і якому дозволено надавати послуги з криптоактивів відповідно до Регламенту. Також, на відміну від положень MiCa, до послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів законодавець не відносить надання послуг з переказу криптоактивів за дорученням клієнтів, що означає надання послуг з переказу за дорученням фізичної або юридичної особи криптоактивів з однієї адреси або рахунку розподіленого реєстру на іншу [5].

З вищенаведеного, не беручи до уваги розбіжність змісту термінів «віртуальні активи» та «криптоактиви», можна помітити, що вітчизняний законодавець обмеж-

ується лише послугами, які пов'язані саме з оборотом віртуальних активів, цим самим, певно, наголошуючи на тому, що однією з ознак віртуальних активів є їхня оборотоздатність. Так, Законом України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо розширення кола об'єктів цивільних прав» № 3320-IX від 10 серпня 2023 року, до видів об'єктів цивільних прав віднесено цифрові речі, тобто блага, що створюються та існують виключно у цифровому середовищі та мають майнову цінність, ними є віртуальні активи, цифровий контент та інші блага, щодо яких застосовуються положення частини першої статті 179¹ ЦК України [6].

На нашу думку, назва терміну «послуга, пов'язана з оборотом віртуальних активів» є не зовсім вдалою, оскільки до переліку послуг, пов'язаних з віртуальними активами законодавець відносить такі послуги, як надання послуг зберігання та адміністрування віртуальних активів від імені клієнтів (зберігання або контроль від імені клієнтів віртуальних активів або засобів доступу до таких віртуальних активів), консультацій щодо віртуальних активів (надання персоналізованих рекомендацій клієнту, щодо однієї або кількох операцій стосовно віртуальних активів або послуг постачальника), діяльність з управління портфелем віртуальних активів (управління портфелями, які включають один або кілька віртуальних активів, відповідно до повноважень, наданих клієнтами, на дискреційній основі стосовно кожного клієнта) [3], які можуть лише опосередковано впливати саме на оборот віртуальних активів. Так, законодавцем не враховано, що при наданні таких послуг відсутня така основна ознака обороту, як динаміка віртуальних активів, адже саме динаміка (відчуження, перехід) об'єктів цивільних прав і складає зміст цивільного обороту [7].

Тобто, сам факт існування певних правовідносин між учасниками ринку віртуальних активів та постачальниками послуг, предметом яких є наприклад зберігання та адміністрування віртуальних активів від імені клієнтів, консультацій щодо віртуальних активів, діяльність з управління портфелем віртуальних активів не означає, що результатом таких відносин буде оборот (відчуження, перехід) віртуальних активів. Основне значення обороту вбачається в тому, що він представляє собою рух тих або інших благ, тим самим задовольняючи потреби в них не одного, а декількох або багатьох суб'єктів [8, с. 367].

Буквальне тлумачення поняття «оборот» дозволяє прийти до висновку, що, власне, під оборотом необхідно розуміти вольові правомірні дії учасників цивільних правовідносин, внаслідок яких носій суб'єктивного цивільного права здійснює його реалізацію шляхом передачі цього права іншій особі, і результатом чого виступає зміна права на певний об'єкт. Цивільний оборот це перш за все процес, рух, внаслідок якого блага від одного суб'єкта переходять (чи можуть перейти) до іншого в порядку, який регламенту-

ють норми чинного законодавства. Тобто, цивільний оборот це дії внаслідок яких змінюються носії суб'єктивного права на об'єкт цивільних прав та обов'язків [9, с. 53].

Зважаючи на вищезазначене, термін «crypto-asset service», передбачений МiCa здається більш вдалим по тій причині, що не обмежується лише послугами, пов'язаними з оборотом віртуальних активів. Також, потрібно враховувати, що ринок послуг, пов'язаних з віртуальними активами в Україні, як і в Європейському Союзі, перебуває в постійному розвитку, наприклад в ЄС вирішується питання правового врегулювання послуг кредитування та позики криптоактивів, а тому в найближчому майбутньому перелік таких послуг, буде розширений, у тому числі, цілком ймовірно, послугами, результатом яких не буде оборот віртуальних активів.

Тому вбачається необхідність в тому, щоб в Проекті Закону України «Про віртуальні активи», нову редакцію якого представлено Проектом Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо врегулювання обороту віртуальних активів в Україні» № 10225 від 7 листопада 2023 року, з метою недопущення невірної правозастосування в майбутньому, розширити поняття «послуга, пов'язана з оборотом віртуальних активів» та «постачальник послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів», виклавши їх наступним чином: «послуга, пов'язана з віртуальними активами», що включає в себе як відносини результатом яких є оборот віртуальних активів, так і відносини внаслідок яких не відбувається переходу прав на віртуальні активи, а саме:

- зберігання та адміністрування віртуальних активів від імені клієнтів;
- діяльність оператора торговельного майданчика для віртуальних активів;
- обмін віртуальних активів на грошові кошти;
- обмін віртуальних активів на інші віртуальні активи;
- виконання замовлень на віртуальні активи від імені клієнтів;
- розміщення віртуальних активів;
- надання послуг з переказу віртуальних активів від імені клієнтів;
- отримання і передача замовлень на віртуальні активи від імені клієнтів;
- надання консультацій щодо віртуальних активів;
- діяльність з управління портфелем віртуальних активів.

Необхідно уточнити і термін, яким визначатиметься постачальник таких послуг. Найбільш вдалим, відповідно, є «постачальник послуг, пов'язаних з віртуальними активами». Це дозволить законодавцю в подальшому більш гнучко реагувати на зміни у сфері послуг, пов'язаних з віртуальними активами та підтримувати стабільний і ефективний розвиток цього ринку в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про віртуальні активи. Закон України від 17.02.2022 № 2074-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20>.
2. Бюджет втратив 3 млрд грн податків від діяльності криптобізнесу (2023). Бюро економічної безпеки України. URL: <https://esbu.gov.ua/news/biudzheth-vtratyv-3-mldr-hrn-podatkov-vid-diyalnosti-kryptobirzh>?fbclid=IwAR15vz329LIMuCjJeNHsApSjPJoI0ACJl052ELoSiljX0MnJJI-LIELDU.
3. Проект Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо врегулювання обороту віртуальних активів в Україні» від 07.11.2023 № 10225. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/2061102>.
4. REGULATION (EU) 2023/1114 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 31 May 2023 on markets in crypto-assets, and amending Regulations (EU) No 1093/2010 and (EU) No 1095/2010 and Directives 2013/36/EU and (EU) 2019/1937. URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj>.
5. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо врегулювання обороту віртуальних активів в Україні». URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/2061104>.
6. Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо розширення кола об'єктів цивільних прав. Закон України від 10.08.2022 № 3320-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3320-20#n10>.
7. Slipchenko A. S. S. The concept of objects of civil turnover. Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs. 2022. Vol. 97, no. 2. P. 86. URL: <https://doi.org/10.32631/v.2022.2.07>.
8. Спасибо-Фатеева І. В. Цивілістика: на шляху формування доктрин : вибр. наук. пр. Харків : Золоті сторінки, 2012. 694 с.
9. Скрипник В. Л. Актуальні проблеми національного законодавства: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, м. Кропивницький, 8 листопада 2018 року. Кропивницький: ПОЛІМЕД-Сервіс, 2018. 216 с.

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ГОСПОДАРСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ, ЩО РЕГУЛЮЄ МИТНУ БРОКЕРСЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ**THEORETICAL AND LEGAL BASIS FOR THE FORMATION OF THE SYSTEM OF ECONOMIC LEGISLATION OF UKRAINE REGULATING CUSTOMS BROKERAGE ACTIVITIES****Іванченко Е.П., к.ю.н.,
докторант***Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака
Національної академії правових наук України*

Стаття присвячена дослідженню актуальної теоретико-методологічної проблеми формування системи господарського законодавства України, що регулює митну брокерську діяльність.

Актуальність дослідження проблематики систематизації законодавства про митну брокерську діяльність зумовлена стрімким зростанням обсягів нормативно-правової бази та наявністю в ній значної кількості застарілих нормативно-правових актів. Така ситуація призводить до ускладнення правозастосовчої практики та зниження ефективності правового регулювання суспільних відносин, щодо організації та безпосереднього здійснення митної брокерської діяльності.

Мета систематизації господарського законодавства про митну брокерську діяльність полягає в усуненні наявних проблем шляхом впорядкування нормативно-правових актів, усунення суперечностей, лакун та дублювання норм, а також приведення їх у відповідність до сучасних соціально-економічних умов.

Систематизація є невід'ємною складовою правової політики держави та державної митної політики зокрема, спрямованої на забезпечення верховенства права та підвищення якості правового регулювання митних відносин в цілому і митних брокерських зокрема, пріоритетно в період дії правового режиму воєнного стану та у період повоєнного економічного відновлення України.

У статті автор досліджує окремі види джерел права та наводить систему законодавства, що регулює митну брокерську діяльність за традиційною (ієрархічною) побудовою законодавства. Автором подається система нормативно-правових актів, що регулюють митну брокерську діяльність, яка формується залежно від їх юридичної сили, тобто визначається компетенцією суб'єктів (органів державної влади, органів місцевого самоврядування тощо), які одним із своїх завдань мають функцію нормотворення. Отже, вибудовується за суб'єктивним критерієм.

У статті зроблено висновок, що практичне застосування законодавства, що регулює митну брокерську діяльність, ускладнюється розпорошеністю його норм серед різних нормативно-правових актів, що призводить до неоднозначного тлумачення та застосування цих норм на практиці. Формування законодавства, як правової основи митної брокерської діяльності є першим і найважливішим етапом створення цілісної правової системи, що забезпечує ефективне регулювання даного виду діяльності.

Ключові слова: система законодавства, систематизація законодавства, господарське законодавство, джерела права, законодавство, що регулює митну брокерську діяльність, модернізації правового регулювання митної брокерської діяльності.

The article is devoted to the study of the topical theoretical and methodological issue of formation of the system of economic legislation of Ukraine regulating customs brokerage activities.

The relevance of the study of the issues related to systematisation of legislation on customs brokerage is due to the rapid growth of the regulatory framework and the presence of a significant number of outdated legal acts in it. This situation leads to a complication of law enforcement practice and a decrease in the effectiveness of legal regulation of social relations related to the organisation and direct implementation of customs brokerage activities.

The purpose of the systematisation of economic legislation on customs brokerage is to eliminate the existing problems by streamlining regulations, eliminating contradictions, gaps and duplication of norms, and bringing them in line with current socio-economic conditions.

Systematisation is an integral part of the legal policy of the State and the State customs policy in particular, aimed at ensuring the rule of law and improving the quality of legal regulation of customs relations in general and customs brokerage relations in particular, with priority during the period of martial law and post-war economic recovery of Ukraine.

In the article, the author examines certain types of sources of law and provides a system of legislation regulating customs brokerage activities based on the traditional (hierarchical) structure of legislation. The author presents a system of legal acts regulating customs brokerage activities which is formed depending on their legal force, i.e., determined by the competence of entities (public authorities, local self-government bodies, etc.) which have the function of rule-making as one of their tasks. Thus, it is built according to the subject criterion.

The article concludes that the practical application of legislation regulating customs brokerage activities is complicated by the dispersion of its provisions among various legal acts, which leads to ambiguous interpretation and application of these provisions in practice. Formation of legislation as the legal basis for customs brokerage activities is the first and most important stage in the creation of an integrated legal system ensuring effective regulation of this type of activity.

Key words: system of legislation, systematisation of legislation, commercial legislation, sources of law, legislation regulating customs brokerage, modernisation of legal regulation of customs brokerage.

Постановка проблеми. Теорія права визнає законодавство високоорганізованою багаторівневою системою взаємопов'язаних елементів [1, с. 40]. Загально-філософський погляд на теорію систем доводить, що таке утворення є цілісною множинністю пов'язаних між собою елементів, що має внутрішню упорядкованість, особливі зв'язки та відносно стійку єдність [2, с. 27]. Екстраполяція означених підходів на категорію «система законодавства» дозволила вченим сформулювати визначення цього фундаментального феномену у його широкому розумінні, як упорядкованого і погодженого комплексу нормативно-правових приписів, які містяться в законах і розподілені

залежно від предмета і метода правового регулювання по інститутах та галузях (підгалузях) законодавства [3, с. 48].

За погодженим науковим підходом, законодавство є не лише певною сукупністю нормативних актів, натомість, воно являє собою упорядковану систему, що має багаторівневу та належно організовану структуру, яка функціонує одночасно в єдності декількох «площин» – ієрархічній (вертикальній) та галузевій (горизонтальній) [4, с. 271].

Традиційна (ієрархічна) побудова законодавства України являє собою систему нормативно-правових актів, яка формується залежно від їх юридичної сили, тобто визначається компетенцією суб'єктів (органів державної влади,

органів місцевого самоврядування тощо), які одним із своїх завдань мають функцію нормотворення. Отже, така система вибудовується за суб'єктивним критерієм. Головне місце в ієрархічній структурі системи законодавства посідає Конституція України і закони (кодифіковані закони), що встановлюють наріжні засади правового регулювання суспільних відносин. Вони мають вищу юридичну силу і становлять першооснову усього законодавства [5, с. 20].

Оновлене законодавство цілком підтримало науково-погоджену концепцію у цій частині. Так, відповідно до ч. 1 ст. 9 Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 року № 3354-IX [6] (Закон «Про правотворчу діяльність») законодавство України – це взаємопов'язана та упорядкована система нормативно-правових актів України і чинних міжнародних договорів.

Така система структурується від актів вищої до актів нижчої юридичної сили. Відповідно до ч. 1 ст. 19 Закону «Про правотворчу діяльність», юридична сила – це властивість нормативно-правових актів та встановлених ними норм права, що є основою для визначення співвідношення їх взаємної ієрархічної підпорядкованості у системі нормативно-правових актів, зумовленого сукупністю ознак.

Систематизація законодавства за галузевою (горизонтальною) структурою, яка Законом «Про правотворчу діяльність» не визначається, проте, обґрунтовується доктриною права, формується за предметним критерієм, отже, основою побудови такої системи виступає предмет правового регулювання суспільних відносин певного виду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблематики джерел правового регулювання як явища складного та багатоаспектного, неодноразово ставало предметом вивчення провідних юристів-науковців. Джерела правового регулювання студіювалися у працях В. Г. Буткевича, О. М. Вінник, О. В. Зайчука, Л. А. Луць, В. М. Марчука, В. С. Нерсисянца, Н. М. Пархоменко, В. М. Сирих, В. С. Щербини та інші. Проте, види та особливості джерел правового регулювання митної брокерської діяльності залишаються не дослідженими у сучасній національній правовій доктрині.

Метою статті є дослідження актуальної теоретико-методологічної проблеми формування системи законодавства України, що регулює митну брокерську діяльність.

Виклад основного матеріалу. Предметом правового регулювання митної брокерської діяльності є відносини, що виникають у процесі організації та безпосереднього здійснення митної брокерської діяльності між митними брокерами та іншими учасниками митних відносин у митному просторі України.

Побудова системи законодавства, за будь-яким принципом (ієрархічним або галузевим), детермінується умовами об'єктивної соціально-економічного розвитку суспільства. Тобто, система права характеризує сутісну внутрішню сторону об'єктивного права, система законодавства відбиває його зовнішню сторону (форму) [7, с. 217].

Наведене вище доводить, що головним принципом упорядкування законодавства України (як загальної дії так і спеціального) є принцип системності. Відповідно, право як система характеризується високим ступенем внутрішньої впорядкованості та взаємозв'язку своїх елементів, що є її невід'ємною ознакою [8, с. 24–25], адже, право не є сукупністю ізольованих норм, а являє собою органічну єдність взаємопов'язаних і взаємозалежних правил, об'єднаних у галузі, підгалузі та інститути права. Отже, і законодавство як інструмент зовнішнього вираження права характеризується системністю.

Саме тому, на нашу думку, методологічною основою побудови концепції господарського законодавства, що регулює митну брокерську діяльність виступає принцип системності [9, с. 54].

Повертаючись до проблематики дослідження слід вказати, що господарська діяльність будь-якого виду, в тому

числі митна брокерська діяльність, як особливий вид підприємництва, виступає базовим поняттям науки господарського права і потребує спеціального правового регулювання. Множинність форм господарювання породжує різноманітність суспільних відносин, що є визначальним фактором для формування різнотипних правових інститутів, які формалізуються спеціальним законодавством.

Приймаючи до уваги той факт, що митна брокерська діяльність, як інститут господарського права, має свій предмет (покликана задовольняти значущі суспільні потреби та виконувати важливі функції в економіці держави), вона потребує належного правового впорядкування, що і зумовило формування в Україні інституту законодавства про митну брокерську діяльність. Це спеціальне законодавство (інститут) має свій спеціальний об'єкт регулювання – митну брокерську діяльність, який чітко окреслений за змістом, колом осіб, умовами легітимації та функціонування тощо.

Аналізуючи законодавство, в контексті його систематизації, доцільно торкнутися проблематики джерел правового регулювання, адже саме джерела правового регулювання є первинним матеріалом для систематизації законодавства. Законодавство виступає основним, проте, лише одним із видів джерел правового регулювання.

В структурі джерел господарського права виділяють [10, с. 155–156] окремі блоки, до яких відносять: 1) формально-юридичні (інституційні) джерела, які збігаються з формою права як способом внутрішньої організації та зовнішнього виразу правил поведінки, що містяться в нормах права; 2) інші соціальні (неюридичні) джерела, що існують в якості певних фактів соціальної дійсності (моралі, звичаю).

До джерел права, які характеризуються формально-юридичним критерієм, зазвичай, відносять законодавство тощо [11, с. 15]. В контексті цього аспекту слід торкнутися питання про міжнародні договори як джерело господарського права України. Такі джерела стають джерелами правового регулювання митних брокерських відносин, а відтак, і митної брокерської діяльності, аналіз яких буде подано нами нижче.

Визначити та охарактеризувати основні джерела правового регулювання митної брокерської діяльності видається неможливим без дослідження основних джерел правового регулювання митних брокерських відносин. Як відзначав Г. Л. Знаменський, здатність регулювати діяльність, а не лише відносини, виділяє господарське (підприємницьке) право від цивільного, яке за своєю природою призначене для регулювання майнових та особистих немайнових відносин [12, с. 10].

Питання джерел права традиційно є одним з центральних у юридичній науці, що привертає стійкий інтерес дослідників. Незважаючи на значний обсяг наукових праць, присвячених різним аспектам цієї проблематики, серед наукової спільноти існують суттєві розбіжності щодо визначення, класифікації та ієрархії джерел. Найбільш поширеною класифікацією джерел права є поділ їх на правові звичаї, нормативно-правові акти, правові прецеденти та нормативно-правові договори. Разом з тим, у науковій літературі також згадуються такі джерела права, як правова доктрина, принципи права та релігійні норми, судово-практика [13, с. 26].

З урахуванням вищевикладеного, у нашому дослідженні, як джерела правового регулювання митної брокерської діяльності, будуть розглянуті: законодавство про митну брокерську діяльність та міжнародні договори як джерела правового регулювання митних брокерських відносин.

Практичне застосування законодавства, що регулює митну брокерську діяльність, ускладнюється розпорошеністю його норм серед різних нормативно-правових актів, що призводить до неоднозначного тлумачення та засто-

сування цих норм на практиці. Формування законодавства, як правової основи митної брокерської діяльності є першим і найважливішим етапом створення цілісної правової системи, що забезпечує ефективне регулювання даного виду діяльності. Норми, що складають цю основу, визначають юридичний статус суб'єктів, права, обов'язки та відповідальність суб'єктів, а також умови виникнення, зміни та припинення відповідних правовідносин.

Нормативно-правовий акт є первинним джерелом права у сфері митної брокерської діяльності. Якщо посилається на офіційно-визначену позицію законодавця, то у відповідності до ч. 2 ст. 8 Закону «Про правотворчу діяльність» нормативно-правовий акт – це офіційний документ, прийнятий (виданий) суб'єктом правотворчої діяльності в установленому Конституцією України та (або) законом порядку у письмовій формі (крім випадків, визначених частиною другою статті 47 цього Закону), який містить норму (норми) права і розрахований на неодноразову реалізацію.

Доктрина господарського права також долучилася до формулювання дефініції «нормативно-правовий акт». За науковою позицією А. Г. Бобкової, нормативно-правовий акт – офіційно прийнятий компетентними органами (законодавчим, виконавчою влади та ін.) правотворчий документ, який регулює господарські відносини [14, с. 85]. На нашу думку, прийняття нормативно-правового акту, як джерела права, забезпечує введення в дію нових або зміну чинних господарсько-правових норм, що безпосередньо впливають на правовий статус митних брокерів та характер їхніх відносин з учасниками зовнішньоекономічної діяльності, митницею, компетентними органами виконавчої влади та іншими учасниками митних правовідносин. Аналіз нормативно-правових актів, що регулюють митну брокерську діяльність, дозволяє визначити правові межі такої діяльності, права та обов'язки митних брокерів, відповідальність за їх порушення тощо.

З метою чіткого визначення нормативно-правової бази, яка регулює відносини в сфері митної брокерської діяльності, необхідно провести аналіз поняття «господарське законодавство». В. С. Щербина вказує, що господарське законодавство є системою нормативних актів, які згідно із законом є інституційними джерелами господарського права. Автор доводить, що господарське законодавство являє собою самостійну галузь – систему нормативних актів, правила яких регулюють господарські відносини щодо організації та здійснення господарської діяльності в галузі суспільного виробництва і обігу [15, с. 93]. О. М. Вінник, в свою чергу, формулює дефініцію господарського законодавства як сукупності нормативно-правових актів та правових норм, які регулюють відносини щодо безпосереднього здійснення господарської діяльності та керівництва (в тому числі організації) такою діяльністю [16, с. 32–33].

Відносини, що характеризуються наведеною специфікою, врегульовуються господарським законодавством. До системи господарського законодавства науковці відносять Конституцію України [17]; міжнародні договори; закони України; постанови Верховної Ради України; укази Президента України; акти Кабінету Міністрів України; декрети та постанови; відомчі нормативно-правові акти, що врегульовують господарську діяльність у певній галузі; регіональні нормативно-правові акти; локальні нормативно акти, що приймаються суб'єктами господарювання чи їх засновниками (до яких можна віднести статути; накази, розпорядження компетентних органів управління суб'єкта господарювання; корпоративні правила тощо) [15, с. 97; 16, с. 35–37; 18, с. 43–44; 19, с. 27].

Натомість, новітнє регулювання до загальної системи законодавства України не відносить локальні нормативні акти, які закріплюють правила поведінки суб'єкта господарювання і призначені тільки для внутрішнього вико-

ристання. Локальне нормотворення виступає механізмом конкретизації та деталізації загальних правових норм на рівні окремого суб'єкта господарювання, що відображає його індивідуальні особливості та потреби. Локальне нормативне регулювання господарської діяльності з юридичної точки зору є своєрідним елементом господарського законодавства. Зазначені акти приймаються, як правило, тими суб'єктами, статутні процедури функціонування яких вони регулюють. Джерелом юридичної сили вказаних нормативних актів є нормотворчі повноваження тих осіб, що їх видали [16, с. 37].

Враховуючи вищевказане, а також запропоноване нами визначення предмета господарсько-правового регулювання митної брокерської діяльності у митному просторі України, будемо розуміти господарське законодавство, що регулює митну брокерську діяльність, як систему нормативно-правових актів та норм права, що регулюють відносини, які виникають у процесі організації та безпосереднього здійснення митної брокерської діяльності між митними брокерами та іншими учасниками митних відносин у митному просторі України.

Розглядаючи законодавство, що регулює митну брокерську діяльність, доцільно погодитися з О. М. Вінник у тому, що критеріями для його систематизації можуть бути юридична сила відповідних актів, предметна спрямованість нормативно-правового регулювання та інші критерії [16, с. 35].

Для цілей нашого дослідження пропонується застосувати зазначений предметний критерій як інструмент систематизації нормативно-правових актів за ознакою регулювання ними загальних засад господарської діяльності, специфіки підприємницької діяльності загалом та особливостей митно-брокерської діяльності.

Можна констатувати, що на сьогодні митна брокерська діяльність у сфері господарювання регулюється законодавством, яке: 1) за сферою дії розмежовується на: загальне законодавство про підприємництво; спеціальне законодавство про митну брокерську діяльність (як окремий вид підприємництва); спеціалізоване, яке охоплює окремі норми права і є частиною законодавства, що врегульовує зобов'язальні відносини у сфері здійснення митної брокерської діяльності, та поширюється на інших учасників митних правовідносин та частиною законодавства про порядок митного декларування. Такі норми можуть входити як до блоку законодавства загальної дії, так і до блоку спеціального законодавства; 2) за колом осіб на: законодавство загальної дії, яке поширюється на всіх осіб, що з'являються у сфері митної брокерської діяльності; відомче законодавство, дія якого поширюється безпосередньо лише на суб'єктів митної брокерської діяльності; локальне нормативне регулювання.

За юридичною силою (ієрархічною побудовою) систему законодавства України (нормативно-правових актів), що регулює митну брокерську діяльність, традиційно, можна поділяти на три блоки: закони та підзаконні акти, в якому, як специфічну ланку, слід виокремити локальне нормативне регулювання.

До першого блоку входить законодавство, що встановлює загальні засади правового регулювання організації та здійснення господарської діяльності як такої. Цей блок нормативно-правових актів та норм права поширюється на усіх суб'єктів господарювання, в тому числі і митних брокерів, незалежно від їх організаційно-правової форми, форми власності, виду та специфіки діяльності. До нього належать:

норми Конституції України про власність, про підприємництво, про компетенцію вищих органів державної влади у нормативному регулюванні підприємницької діяльності та інше: ст. ст. 6, 13, 14, 41, 42, 85, 92, 116;

Господарський кодекс України [20]: ст. ст. 2, 3, 6, 7, 8–20, 42–51, 55–59, 79, 80, 83, 84, 86, 89, 133–135, 139–145,

147, 173–178, 179–188, 193–206, 208, 216–223, 224–241, 244–250, 295–305, 377–389;

Цивільний Кодекс України [21]: ст. ст. 2, 4, 7, 10, 80–112, 113–118, 140, 141, 152–154, 155–162, 179–193, 202–214, 237–250, 316–325, 509–525, 526–545, 598–609, 626–654, 901–907, 1000–1010, 1011–1028;

закони, які можна кваліфікувати як загальні, що регулюють діяльність усіх суб'єктів підприємництва, незалежно від виду діяльності, який вони здійснюють. Це Закони України: «Про господарські товариства» [22], «Про акціонерні товариства» [23], «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» [24], «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» [25], «Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» [26], «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» [27] тощо;

укази Президента України: «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 січня 2024 року «Про невідкладні заходи із забезпечення економічної безпеки на період дії правового режиму воєнного стану» [28] тощо;

розпорядження Президента України: «Про делегацію України для участі у переговорах про приєднання України до Угоди про партнерство у сфері цифрової економіки» [29] тощо;

постанови Кабінету Міністрів України: «Про порядок надання фінансової державної підтримки суб'єктам підприємництва» [30] тощо;

розпорядження Кабінету Міністрів України: «Про схвалення Стратегії відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації малого і середнього підприємництва на період до 2027 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024–2027 роках» [31] тощо;

нормативні акти господарських міністерств, відомств.

Другим є блок законодавства України про митну брокерську діяльність. В даному разі мова йде про спеціальне законодавство, норми якого поширюються виключно на суб'єктів, які безпосередньо здійснюють митну брокерську діяльність або з'являються у сфері такої діяльності як її учасники. До нього належать:

Митний кодекс України [32]: ст. ст. 12, 14, 19–3, 19–5, 19–6, 31, 33–1, 34, 58, 206–1, 404, 408, 416–419;

закон України: «Про митний тариф України» [33], «Про зовнішньоекономічну діяльність» [34], «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо здійснення попереднього документального контролю в пунктах пропуску через митний кордон України» [35] тощо;

постанови Верховної Ради України: «Про прийняття за основу проекту Закону України про внесення змін до Митного кодексу України щодо імплементації деяких положень Митного кодексу Європейського Союзу» [36] тощо;

укази Президента України: «Про заходи щодо протидії контрабанді та корупції під час митного оформлення товарів» [37] тощо;

розпорядження Президента України: «Про вдосконалення митного забезпечення, яке застосовується до товарів та інших предметів, що перебувають під митним контролем» [38] тощо;

постанови Кабінету Міністрів України: «Про внесення змін до переліку лікарських засобів та медичних виробів, що ввозяться та постачаються на митну територію України під час воєнного стану» [39] тощо;

розпорядження Кабінету Міністрів України: «Про схвалення проекту Рішення Комітету асоціації Україна-ЄС у торговельному складі про внесення змін до Додатка XV (Наближення митного законодавства) до Глави 5 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Євро-

пейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» тощо;

накази Міністерства фінансів України: «Про деякі питання провадження митної брокерської діяльності» [40], «Про затвердження Положення про Єдину автоматизовану інформаційну систему митних органів, порядок і умови застосування її систем» [41] тощо;

накази Державної митної служби України: «Про створення програмно-інформаційного комплексу «Підприємства, що здійснюють діяльність в сфері державної митної справи» [42] тощо;

локальні нормативні акти митних брокерів.

Третій блок законодавства про митну брокерську діяльність являє собою сукупність спеціалізованих норм права, що регулюють: 1) зобов'язальні відносини у сфері здійснення митної брокерської діяльності; 2) порядок здійснення митного декларування. Норми цього блоку поширюються на всіх учасників митних брокерських правовідносин і до нього належать:

норми Цивільного Кодексу України: ст. ст. 509–625, 626–654;

норми Господарського Кодексу України: ст. ст. 173–178, 179–188;

закони України: «Про внесення змін до Митного кодексу України та інших законів України щодо уніфікації з європейськими та північноатлантичними стандартами процедур декларування військової техніки та інших товарів» [43] тощо;

постанови Верховної Ради України: «Про прийняття за основу проекту Закону України про внесення змін до розділу XXI «Прикінцеві та перехідні положення» Митного кодексу України та інших законів України щодо особливостей здійснення митного декларування легкових автомобілів засобами Єдиного державного вебпорталу електронних послуг» [44] тощо;

постанови Кабінету Міністрів України: «Про затвердження спеціальної (спрощеної) форми митної декларації для декларування товарів, призначених для підготовки та проведення фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу в Україні (Спеціальна (спрощена) форма митної декларації)» [45] тощо;

накази Міністерства фінансів України: «Про затвердження Змін до Порядку заповнення митної декларації для письмового декларування товарів, що переміщуються через митний кордон України громадянами для особистих, сімейних та інших потреб, не пов'язаних з провадженням підприємницької діяльності» [46] тощо.

Отже, проведений аналіз системи законодавства України про митну брокерську діяльність дозволяє виявити двоаспектний характер розмежування загальних та спеціальних норм у правовому регулюванні митних брокерських відносин.

Проведений аналіз законодавства про митну брокерську діяльність як джерела правового регулювання та запропонована нами система законодавства (за його ієрархічною побудовою), потребує звернення до питання про міжнародні договори у переліку джерел правового регулювання в цілому і митної брокерської діяльності зокрема. Адже міжнародні договори займають особливе місце в системі джерел правового регулювання, сприяючи його вдосконаленню і адаптації до суспільних потреб та належному регулюванню суспільних відносин.

Так, відповідно до ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Вказану норму продубльовано також у ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» [47]. Згідно ч. 3 ст. 9 Закону «Про правотворчу діяльність» чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України,

є частиною законодавства України. Частиною національного законодавства України є також інші чинні міжнародні договори України.

Щодо міжнародних договорів, які є джерелами митного права і положення яких поширюються на діяльність митних брокерів, при наданні ними посередницьких послуг у митному просторі України, то серед них можна виділити наступні: Конвенція про спрощення формальностей у торгівлі товарами від 20 травня 1987 року (Закон України «Про приєднання України до Конвенції про спрощення формальностей у торгівлі товарами» від 30 серпня 2022 року № 2554-IX [48]); Конвенція про процедуру спільного транзиту від 20 травня 1987 року (Закон України «Про приєднання України до Конвенції про процедуру спільного транзиту» від 30 серпня 2022 року № 2555-IX [49]); Митна Конвенція про міжнародне перевезення вантажів із застосуванням книжки МДП (Конвенція МДП 1975 року) від 14 листопада 1975 року (Закон України «Про участь України у Митній конвенції про міжнародне перевезення вантажів із застосуванням книжки МДП (Конвенції МДП 1975 року)» від 15 липня 1994 року № 117/94-ВР [50]); Міжнародна конвенція про спрощення і гармонізацію митних процедур від 18 травня 1973 року (Закон України «Про приєднання України до Міжнародної конвенції про спрощення та гармонізацію митних процедур» від 5 жовтня 2006 року № 227-V [51]); Міжнародна конвенція про Гармонізовану систему опису та кодування товарів від 14 червня 1983 року (Указ Президента України «Про приєднання України до Міжнародної Конвенції про гармонізовану систему опису та кодування товарів» від 17 травня 2002 року № 466/2002 [52]); Конвенція про створення Ради Митного Співробітництва 1950 року від 15 грудня 1950 року (Постанова Верховної Ради України «Про приєднання України до Конвенції про створення Ради Митного Співробітництва 1950 року» від 19 червня 1992 року № 2479-XII [53]) тощо.

Загальний тренд державної митної політики щодо впровадження європейських практик у здійснення митної справи в Україні та наближення національного законодавства до законодавства Європейського союзу, на виконання Глави 5 Розділу IV Угоди про асоціацію, доводить, що правове регулювання митної брокерської діяльності знаходиться у стадії активного становлення, воно вбирає в себе європейський досвід регулювання таких відносин.

Викладене доводить, що міжнародно-правові акти мають значний вплив на формування законодавства і є джерелом правового регулювання митної брокерської діяльності. Декларована державна політика щодо євроінтеграції обумовлює необхідність гармонізації національного митного законодавства з нормами міжнародного права, передусім права ЄС. Цей процес супроводжується активним трансфером міжнародних норм, стандартів, термінології та практик у сферу національного митного брокерства. В результаті, вітчизняний ринок митних брокерських послуг поступово наближається до міжнародних моделей, що сприяє підвищенню його конкурентоспроможності та інтеграції в глобальний митний простір.

Дослідження системи господарського законодавства, що регулює митну брокерську діяльність та проблематики окремих видів джерел її правового регулювання потребує аналізу питання, щодо удосконалення такої системи, адже, наближення національного законодавства до законодавства ЄС, на виконання Глави 5 Розділу IV Угоди про асоціацію, передбачає розробку та прийняття нового МК України, заснованого на принципах МК ЄС. Процес адаптації чинного МК України до європейських стандартів наразі відбувається поетапно. Поточні зміни є першим кроком до гармонізації національного митного законодав-

ства з *acquis communautaire* ЄС. Очікується, що ухвалення нового Митного кодексу України забезпечить плавний перехід до єдиного митного простору ЄС.

З огляду на викладене, слід зазначити, що такий напрям модернізації законодавства про митну брокерську діяльність, дозволить: належним чином систематизувати законодавство; уникнути множинності нормативно-правових актів, що видаються правотворчими органами; відмовитися від дублюючих положень у чинному законодавстві України виникненням прогалин. Доцільність здійснення такої систематизації, крім іншого, пов'язана також із необхідністю поліпшення правореалізації, наданням допомоги судовим органам оперативної та правильною тлумачити норми права.

Митна брокерська діяльність як форма реалізації окремого виду посередницьких відносин у сфері господарювання потребує нового системного підходу до її правового регулювання. Наведені шляхи модернізації законодавства про митну брокерську діяльність можна реалізувати, на нашу думку, виключно на тлі розробки та запровадження Стратегії вдосконалення та розвитку митної брокерської діяльності до 2030 року як певної моделі (Стратегія), яка може стати ґрунтовною основою для розробки і впровадження державної цільової програми її розвитку.

Вихідним пунктом розробки Стратегії є необхідність активізації науково-практичних робіт по консолідації і компактизації законодавства про митну брокерську діяльність. Саме з огляду на вказане, метою розробки Стратегії є впровадження інноваційної моделі правотворчого процесу, заснованої на сталих наукових засадах, що забезпечує ефективне регулювання господарської діяльності, стимулює економічне зростання та сприяє стабільному розвитку країни.

Досягнення вказаної загальної мети модернізації законодавства про митну брокерську діяльність дозволить активізувати реалізацію таких спеціальних цілей: 1) створення привабливого і доступного ринку митних брокерських послуг; 2) усунення адміністративних бар'єрів для здійснення окремих видів митної брокерської діяльності та створення рівних умов для всіх суб'єктів ринку митних брокерських послуг; 3) упровадження надійної системи мотивації діяльності суб'єктів митних брокерських послуг; 4) досягнення високої конкурентоспроможності українських митних брокерів, приведення вітчизняного ринку митних брокерських послуг у відповідність із найкращими європейськими і світовими стандартами.

Сформульована мета дає змогу визначити основні завдання модернізації правового регулювання митної брокерської діяльності у митному просторі України: активізація ділової активності митних брокерів; розвиток митного підприємництва; встановлення суспільного-господарського порядку на ринку митних брокерських послуг; посилення захисту прав і законних інтересів суб'єктів та учасників митних посередницьких відносин; удосконалення системи захисту прав та законних інтересів клієнтів митних брокерів; досягнення стабільності дії актів митного законодавства та їх внутрішньої узгодженості; здійснення процедури адаптації чинного законодавства України про митну брокерську діяльність до права ЄС; усунення множинності актів митного законодавства.

На нашу думку, належна реалізація сформульованих вище мети і завдань дасть змогу: оновити нормативно-правову базу регулювання і нагляду за діяльністю учасників ринку митних брокерських послуг; удосконалити систему легітимізації митних брокерів та порядок допуску до професії; послідовно впроваджувати новітні інформаційні технології з управління митною брокерською діяльністю; сформувати сприятливі умови для розвитку митного посередництва; активізувати розвиток систем внутрішнього контролю за діяльністю митних брокерів та сприяти становленню прозорої системи їх корпоративного управління; оптимально поєднати ринкове саморегулювання діяльності

митних брокерів та державне регулювання макроекономічних процесів; здійснити реформування митної галузі України в цілому; прискорити інтеграцію ринку митних брокерських послуг України у європейський та світовий митні ринки; утвердити суспільний господарський порядок на ринку митних брокерських послуг України.

Саме тому, на нашу думку, з метою належного оновлення правовідносин у сфері митної брокерської діяльності Стратегія, як цілісний нормативно-правовий акт, має містити конкретні шляхи модернізації, які законодавець може сприйняти як дороговказ на шляху оновлення митного законодавства України на базі митного законодавства ЄС.

Власним завданням у частині розробки Стратегії вбачаємо аналіз окремих напрямів митної брокерської діяльності, які потребують негайного оновлення з огляду на специфіку митних правовідносин у митному просторі України та внесення конкретних пропозицій щодо зміни та/або доповнення чинного митного законодавства. Вважаємо, що саме такий підхід може стати необхідною теоретичною основою розробки Стратегії вдосконалення та розвитку митної брокерської діяльності до 2030 року, як це передбачено ст. 2 Закону України «Про державні цільові програми» [54] та абз. 1 ч. 1 ст. 1, абз. 3 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» [55].

В основу розробки Стратегії мають бути покладені правові, економічні та організаційні засади формування цілісної системи соціально-економічного розвитку ринку митних брокерських послуг України. Стратегія має передбачати модернізацію правового регулювання митної брокерської діяльності на середньострокову перспективу

та визначати пріоритети розвитку окремих видів та напрямів такої діяльності, особливо тих, що мають соціальну та економічну спрямованість, а також пріоритетні заходи, які, на нашу думку, необхідно вжити законодавцям для забезпечення соціальної та економічної безпеки країни в умовах повоєнного економічного відновлення країни.

Висновки. Аналіз чинного законодавства свідчить про домінуючу роль норм господарського права у регулюванні митної брокерської діяльності. Цивільний кодекс України застосовується до відносин, що виникають у цій сфері, як нормативно-правовий акт загальної дії. Однак фрагментарність правового регулювання, що обумовлена розподілом норм між різними галузями права, ускладнює правозастосовну практику та створює певні правові прогалини.

З урахуванням наведеного нагальною потребою сьогодення є удосконалення правової основи митної брокерської діяльності, основних засад правового регулювання цього особливого виду посередницької діяльності та їх конкретизації у подальшому на рівні підзаконних нормативно-правових актів. При цьому слід враховувати європейський досвід, зокрема положення МК ЄС, який систематизує правове регулювання діяльності митних представників.

Проведений аналіз національного законодавства, що регулює митну брокерську діяльність, виявив нагальну потребу в подальшому вдосконаленні нормативно-правової бази. З огляду на стратегічну роль цього сегмента економіки в забезпеченні ефективного функціонування держави, необхідно створити таку правову систему, яка б адекватно відображала сучасні виклики міжнародної торгівлі та забезпечувала баланс інтересів усіх суб'єктів митних відносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Подковенко Т. О. Система законодавства України: стан та шляхи вдосконалення. *Підприємництво, господарство і право*. 09/2005. № 9. С. 40-44. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/8190/1/%D0%A1%D0%98%D0%A1%D0%A2%D0%95%D0%9C%D0%90%D0%97%D0%90%D0%9A%D0%9E%D0%9D%D0%9E%D0%94%D0%90%D0%92%D0%A1%D0%A2%D0%92%D0%90.pdf>.
2. Зіменко О. В. Система права та правова система: поняття та особливості співвідношення. *Вісник Запорізького національного університету* № 4, 2011. С. 27-34. URL: <https://law.journalsofznu.zp.ua/archive/visnik-4-2011-2/4.pdf>.
3. Слабко С. М., Ломоносова Л. Б. Проблемні аспекти визначення методу правового регулювання комплексної галузі права. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. Том 31 (70). № 1. С. 47-51. URL: https://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/1_2020/11.pdf.
4. Суходубова І. В. Системні властивості законодавства та його співвідношення із системою права. *Економічна теорія та право*. 2015. № 1 (20). С. 268-279. URL: <http://econtlaw.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/12/1-268-279.pdf>.
5. Солоненко О. М. Деякі питання офіційної інтерпретації юридичної сили. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2019. Т. 30 (69) № 2. С. 18-25. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2019/2_2019/5.pdf.
6. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серпня 2023 року № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>.
7. Дія права: інтегративний аспект: монографія/ кол. авт.; відп. ред. Н. М. Оніщенко. К.: , 2010. 360 с.
8. Систематизація законодавства України як важлива складова правотворчої діяльності в умовах євроінтеграції: збірник наукових праць / за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Н. В. Міловської. Київ: Алерта, 2024. 248 с. URL: <https://lawmaking.academy/wp-content/uploads/Systematyzatsiya-zakonodavstva.pdf>.
9. Тернавська В. М. Принципи сучасної правової політики України. *Правова держава*. 2018. № 32. С. 51-56.
10. Беляневич О. А. Господарське договірне право України (теоретичні аспекти). К., 2006. 592 с.
11. Лебеденко В. А., Пустова Н. О. Правовий вплив у системі соціального впливу. *Соціально-правові студії*. 2021. № 2. С. 12-18. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3913/1/03.pdf>.
12. Хозяйственное право: учеб. / В. К. Мамутов, Г. Л. Знаменский, К. С. Хахулин и др.; [под ред. В. К. Мамутова]. К., 2002. 912 с.
13. Борщевський І. В. Судова практика як джерело права. *Вісник Одеського національного університету. Правознавство*. Том 17 № 7 (2012). С. 26-33. URL: <https://journals.visnyk-onu.od.ua/index.php/law/article/view/273/268>.
14. Господарське право: практикум. За заг. ред. А. Г. Бобкової. Х., 2018. 592 с.
15. Щербина В. С. Господарське право: Підручник. 6-те видання, перероблене і доповнене. Київ: Юрінком Інтер. 2013. 640 с.
16. Вінник О. М. Господарське право: курс лекцій. Київ: Атіка, 2004. 624 с.
17. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
18. Смолин Г. В., Туркот О. А., Хомко Л. В. Господарське право України (загальна частина): підручник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2017. 484 с. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/1051/1/gosp%20pravo.pdf>.
19. Лебеденко В. І. Господарське законодавство: комплексний сегментарний інститут господарського права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету (серія Юриспруденція)*. 2013. № 6-2, т. 2. URL: www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc6-2-2/06.pdf.
20. Господарський кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.
21. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n4750>.
22. Про господарські товариства: Закон України від 19 вересня 1991 року № 1576-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1576-12#Text>.
23. Про акціонерні товариства: Закон України від 17 вересня 2008 р. № 514-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/514-17#Text>.
24. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України від 6 лютого 2018 року № 2275-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text>.

25. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань: Закон України від 15 травня 2003 року № 755-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text>.
26. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 6 грудня 2019 року № 361-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text>.
27. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України від 5 квітня 2007 року № 877-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-16#Text>.
28. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 січня 2024 року «Про невідкладні заходи із забезпечення економічної безпеки на період дії правового режиму воєнного стану»: Указ Президента України від 23 січня 2024 року № 21/2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/21/2024#n5>.
29. Про делегацію України для участі у переговорах про приєднання України до Угоди про партнерство у сфері цифрової економіки: Розпорядження Президента України від 16 вересня 2024 року № 98/2024-рп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/98/2024-%D1%80%D0%BF#Text>.
30. Про порядок надання фінансової державної підтримки суб'єктам підприємництва: Постанова Кабінету Міністрів України від 24 січня 2020 р. № 28. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/28-2020-%D0%BF#Text>.
31. Про схвалення Стратегії відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації малого і середнього підприємництва на період до 2027 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024-2027 роках: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 серпня 2024 р. № 821-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/821-2024-%D1%80#Text>.
32. Митний кодекс України: Закон України від 13 березня 2012 року № 4495. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text>.
33. Про Митний тариф України: Закон України від 19 жовтня 2022 року № 2697-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-20#Text>.
34. Про зовнішньоекономічну діяльність: Закон України від 16 квітня 1991 року № 959-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12#Text>.
35. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо здійснення попереднього документального контролю в пунктах пропуску через митний кордон України: Закон України від 3 лютого 2011 року № 2973-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2973-17#Text>.
36. Про прийняття за основу проекту Закону України про внесення змін до Митного кодексу України щодо імплементації деяких положень Митного кодексу Європейського Союзу: Постанова Верховної Ради України від 24 квітня 2024 року № 3665-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2973-17#Text>.
37. Про заходи щодо протидії контрабанді та корупції під час митного оформлення товарів: Указ Президента України від 9 липня 2019 року № 505/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/505/2019#Text>.
38. Про вдосконалення митного забезпечення, яке застосовується до товарів та інших предметів, що перебувають під митним контролем: Розпорядження Президента України від 30 грудня 1998 року № 598/98-рп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/598/98-%D1%80%D0%BF#Text>.
39. Про внесення змін до переліку лікарських засобів та медичних виробів, що ввозяться та постачаються на митну територію України під час воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2024 року № 980. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980-2024-%D0%BF#Text>.
40. Про деякі питання провадження митної брокерської діяльності: Наказ Міністерства фінансів України від 27 вересня 2021 року № 517. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1672-21#n4>.
41. Про затвердження Положення про Єдину автоматизовану інформаційну систему митних органів, порядок і умови застосування її систем: Наказ Міністерства фінансів України від 19 травня 2023 року № 263. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1132-23#n17>.
42. Про створення програмно-інформаційного комплексу «Підприємства, що здійснюють діяльність в сфері державної митної справи: Наказ Державної митної служби України від 10 грудня 2012 року № 708. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0708342-12#Text>.
43. Про внесення змін до Митного кодексу України та інших законів України щодо уніфікації з європейськими та північноатлантичними стандартами процедур декларування військової техніки та інших товарів: Закон України від 23 серпня 2023 року № 3345-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3345-20#Text>.
44. Про прийняття за основу проекту Закону України про внесення змін до розділу XXI «Прикінцеві та перехідні положення» Митного кодексу України та інших законів України щодо особливостей здійснення митного декларування легкових автомобілів засобами Єдиного державного вебпорталу електронних послуг: Постанова Верховної Ради України від 24 квітня 2024 року № 3660-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3660-IX#Text>.
45. Про затвердження спеціальної (спрощеної) форми митної декларації для декларування товарів, призначених для підготовки та проведення фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу в Україні (Спеціальна (спрощена) форма митної декларації: Постанова Кабінету Міністрів України від 13 липня 2011 року № 741. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/741-2011-%D0%BF#Text>.
46. Про затвердження Змін до Порядку заповнення митної декларації для письмового декларування товарів, що переміщуються через митний кордон України громадянами для особистих, сімейних та інших потреб, не пов'язаних з провадженням підприємницької діяльності: Наказ Міністерства фінансів України від 28 травня 2012 року № 614. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1014-12#Text>.
47. Про міжнародні договори України: Закон України від 29 червня 2004 року № 1906-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text>.
48. Про приєднання України до Конвенції про спрощення формальностей у торгівлі товарами: Закон України від 30 серпня 2022 року № 2554-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2554-20#Text>.
49. Про приєднання України до Конвенції про процедуру спільного транзиту: Закон України від 30 серпня 2022 року № 2555-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2555-20#Text>.
50. Про участь України у Митній конвенції про міжнародне перевезення вантажів із застосуванням книжки МДП (Конвенції МДП 1975 року): Закон України від 15 липня 1994 року № 117/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117/94-%D0%B2%D1%80#Text>.
51. Про приєднання України до Міжнародної конвенції про спрощення і гармонізацію митних процедур у змінений редакції згідно з Додатком I до Протоколу про внесення змін до Міжнародної конвенції про спрощення та гармонізацію митних процедур: Закон України від 5 жовтня 2006 року № 227-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/227-16#Text>.
52. Про приєднання України до Міжнародної Конвенції про гармонізовану систему опису та кодування товарів: Указ Президента України від 17 травня 2002 року № 466/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/466/2002#Text>.
53. Про приєднання України до Конвенції про створення Ради Митного Співробітництва 1950 року: Постанова Верховної Ради України від 19 червня 1992 року № 2479-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2479-12#Text>.
54. Про державні цільові програми: Закон України від 18 березня 2004 року № 1621-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1621-15#Text>.
55. Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України: Закон України від 23 березня 2000 року № 1602-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1602-14#Text>.

ВПРОВАДЖЕННЯ ПРИНЦИПУ ЗВОРОТНОГО ЗАПИТУ (REVERSE SOLICITATION) НА РИНКУ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ В УКРАЇНІ

IMPLEMENTATION OF THE REVERSE SOLICITATION PRINCIPLE IN THE VIRTUAL ASSET MARKET IN UKRAINE

Кулик О.І., к.ю.н., докторант

*Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова
Національної академії наук України»*

Стаття присвячена впровадженню принципу зворотного запиту (reverse solicitation) на ринку віртуальних активів в Україні. Актуальність статті пояснюється тим, що існує чимало криптобірж, які позиціонують себе українськими, хоча насправді мають іноземну реєстрацію та фактично функціонують як постачальники послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, зареєстровані за правом іноземної держави. В такому випадку відбувається взаємодія українських споживачів з іноземними постачальниками послуг, які не отримали дозвіл на провадження діяльності відповідно до встановленого в Україні порядку. Обґрунтовано, що запровадження в Україні принципу зворотного запиту легалізує відносини українських споживачів з постачальниками послуг, діючими за правом іноземної держави, але, при цьому, залишить ці відносини у чітко визначених рамках, коли таке надання послуг дозволяється.

Дослідженням виявлено, що впровадження принципу зворотного запиту, відповідає потребам ринку віртуальних активів в Україні на сучасному етапі його розвитку, та полягатиме в закріпленні у законодавстві положень про те, що якщо клієнт, зареєстрований або розташований в Україні, за власною виключною ініціативою ініціює надання послуги, пов'язаної з оборотом віртуальних активів, постачальником послуг, зареєстрованим як учасник ринку віртуальних активів за правом іноземної держави, вимога щодо отримання дозволу не застосовується до надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів відповідного виду, визначеного Законом України «Про віртуальні активи».

За результатами проведеного дослідження запропоновано внести зміни у Закон України «Про віртуальні активи». Крім того обґрунтовано пропозицію щодо необхідності розробки підзаконного нормативно-правового акта Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку, що визначатиме порядок та умови, на яких постачальником послуг може бути іноземна юридична особа, яка є учасником ринку віртуальних активів за правом іноземної держави. Відповідно, у статті аргументовано низку рекомендацій до практичної реалізації принципу зворотного запиту та його дотримання.

Ключові слова: віртуальні активи, ринок віртуальних активів, постачальники послуг, пов'язаних з ринком віртуальних активів, зворотний запит, reverse solicitation.

The article focuses on the implementation of the reverse solicitation principle in the virtual assets market in Ukraine. The relevance of the article is explained by the fact that there are many crypto-exchanges that position themselves as Ukrainian, although they are actually registered abroad and actually function as service providers related to the turnover of virtual assets registered under the law of a foreign state. In this case, Ukrainian consumers interact with foreign service providers that have not obtained a permit to operate in accordance with the procedure established in Ukraine. It was found that the introduction of the principle of reverse solicitation in Ukraine will legalize the relations of Ukrainian consumers with service providers acting under the law of a foreign state, but at the same time will leave these relations within a clearly defined framework when such service provision is allowed.

The study found that the introduction of the principle of reverse solicitation meets the needs of the virtual asset market in Ukraine at the current stage of its development and will consist in enshrining in the legislation the provisions that if a client registered or located in Ukraine, on his own sole initiative, initiates the provision of a service related to the turnover of virtual assets by a service provider registered as a participant in the virtual asset market under the law of a foreign state, the requirement to obtain a permit does not apply to the provision of services related to the turnover of virtual assets.

Based on the results of the study, the author proposes to amend the Law of Ukraine "On Virtual Assets". In addition, the author substantiates the proposal that a subordinate regulatory legal act of the National Securities and Stock Market Commission should be developed which would determine the procedure and conditions under which a foreign legal entity which is a participant of the virtual assets market under the law of a foreign state may be a service provider. Accordingly, the article provides a number of recommendations for the practical implementation of the reverse solicitation principle and its compliance.

Key words: virtual assets, virtual asset market, providers of services related to the virtual asset market, reverse solicitation.

Актуальність теми дослідження. Ринок віртуальних активів є глобальним і у зв'язку з технологічними особливостями його функціонування вкрай складно запобігти контактам українських споживачів з постачальниками послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, із іноземних держав. П. Бейнс (Bains) та співавтори звернули увагу, що транскордонний характер криптовалют може зробити регулювання, нагляд та правозастосування особливо складними, а багато постачальників послуг, таких як криптобіржі і деякі емітенти працюють в офшорних юрисдикціях, але надають послуги по всьому світу [1, с. 29]. Існує чимало криптобірж, які позиціонують себе українськими, хоча насправді мають іноземну реєстрацію та фактично функціонують як постачальники послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, зареєстровані за правом іноземної держави. В такому випадку відбувається взаємодія українських споживачів з іноземними постачальниками послуг, які не отримали дозвіл на провадження діяльності відповідно до встановленого в Україні порядку.

З такою ситуацією стикаються практично всі країни світу і на рівні Європейського Союзу (далі також – ЄС) це питання вирішено шляхом регламентації у ст. 61 Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 2023/1114 від 31 травня 2023 року про ринки крипто-активів та внесення змін до Регламенту Ради (ЄС) № 1093/2010 та (ЄС) № 1095/2010, а також до Директиви 2013/36/ЄС та (ЄС) 2019/1937 (The Markets in Crypto-Assets Regulation, MiCA) положень, які передбачають, що надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, постачальником з третьої країни дозволяється, але суворо обмежене випадками, коли така послуга ініціюється за власною виключною ініціативою клієнта (так званий виняток «reverse solicitation», зворотний запит). На вебсайті криптобіржі «Binance» наголошується, що це може дати досвідченим криптоінвесторам більше можливостей легально інвестувати [2].

Видається, що запровадження в Україні принципу зворотного запиту легалізує відносини українських спо-

живачів з постачальниками послуг, діючими за правом іноземної держави, але, при цьому, залишить ці відносини у чітко визначених рамках, коли таке надання послуг дозволяється.

Закон України «Про віртуальні активи» від 17.02.2022 № 2074-IX, який досі не набрав чинності, містить положення, що постачальником послуг може бути іноземна юридична особа, яка є учасником ринку віртуальних активів й за правом іноземної держави провадить діяльність як постачальник послуг у порядку та на умовах, визначених Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку з урахуванням вимог та обмежень, визначених Законом України «Про віртуальні активи» (ч. 6 ст. 9), що дозволяє розвинути наведені положення в повноцінну реалізацію принципу зворотного запиту.

Стан наукової розробки. Серед зарубіжних науковців питання принципу зворотного запиту досліджувала К. Скорпен (Skorpen) у своїй праці про принцип зворотного запиту в рамках регулювання ринків криптоактивів у ЄС [3]. А. Біанеллі (Vianelli) та А. Панталео (Pantaleo) аналізували побічно зазначене питання у праці, що присвячена шляху до MiCA в ЄС [4]. Н. Зієдс (Zieds) розглядав певні аспекти зворотного запиту у сфері фінансових послуг [5]. Проте у вітчизняній правовій науці відсутні дослідження стосовно зазначених питань.

Мета дослідження. Наведене свідчить про актуальність заявленої теми дослідження, мета якого полягає в обґрунтуванні пропозицій щодо впровадження принципу зворотного запиту (reverse solicitation) на ринку віртуальних активів в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ідея застосування принципу зворотного запиту в цілому не є новою та протягом певного часу уже реалізована в ЄС від часу прийняття Директиви Європейського Парламенту і Ради 2014/65/ЄС від 15 травня 2014 року про ринки фінансових інструментів та про внесення змін до Директиви 2002/92/ЄС та Директиви 2011/61/ЄС (нова редакція) (далі також – MiFID II). У ст. 42 MiFID II передбачається, що якщо роздрібний клієнт або професійний клієнт (у значенні Розділу II Додатку II MiFID II), заснований або розташований в ЄС, за власною виключною ініціативою ініціює надання інвестиційної послуги або діяльності постачальника з третьої країни, вимога щодо отримання дозволу згідно зі статтею 39 MiFID II не застосовується до надання такої послуги або діяльності постачальником послуг третьої країни такої особі, включаючи відносини, що безпосередньо стосуються надання такої послуги або діяльності. Цей принцип отримав назву зворотний запит.

Дослідник Н. Зієдс (Zieds) зауважив, що у випадку, якщо клієнт з ЄС звернувся до інвестиційної компанії за власною виключною ініціативою, то надання послуг цьому конкретному клієнту буде розглядатися як таке, що відбулося за межами ЄС, а отже, більше не підпадає під дію законодавства ЄС. Скориставшись принципом зворотного запиту постачальники послуг з країн, що не є членами ЄС, отримують можливість зменшити витрати, адже певні європейські стандарти можуть виявитися для них занадто важким тягарем коли вони прагнуть здійснювати лише епізодичні транзакції з клієнтами з ЄС [5, с. 8]. На тому, що іноземним фінансовим компаніям може бути важко дотриматись установлених в ЄС правил наполягає і А.-М. Девіс (Davis), зауважуючи, що у такому випадку може застосовуватись принцип зворотного запиту [6, с. 24]. Х. Немечек (Nemeczek) та С. Пітц (Pitz), у свою чергу, також зазначили, що здійснення банківської діяльності та надання інвестиційних послуг на основі зворотного запиту залишається можливим для установ з третіх країн без будь-яких ліцензійних вимог [7, с. 38].

Т. Донеган (Donegan), Б. Рейнолдс (Reynolds) та С. Колінз (Collins) наголосили, що зворотні запити відповідно до MiFID II можна розглядати як загальноєв-

ропейську концепцію, яка вкорінилася в національному законодавстві країн ЄС і, відповідно до позиції регулятора – Європейського органу із цінних паперів і ринків (European Securities and Markets Authority, ESMA), будь-які засоби маркетингу для нових клієнтів з ЄС не є можливими в рамках зворотного запиту, включаючи прес-релізи, рекламу в інтернеті, брошури, телефонні дзвінки (в тому числі холодні дзвінки) або особисті зустрічі [8]. Е. Вимеєрш (Wymeersch) узагальнив, що у цьому випадку активний маркетинг не дозволяється і, ймовірно, буде суворо контролюватись наглядовими органами. В той же час учений вважає, що застосування зворотного запиту відрізняється в різних країнах, що призводить до додаткових обмежень або гнучкості [9, с. 8]. А. Прум (Prum) вважає, що одні держави-члени ЄС більш спокійно ставляться до обставин, за яких банк третьої країни може мати справу з клієнтом у цій державі-члені на основі зворотного запиту, але інші надають перевагу місцю проживання клієнта і дозволяють працювати з такими клієнтами лише банкам, які мають на це спеціальний дозвіл [10, с. 4]. М. Луїс (Louisse) та М. ван Рійн (Rijn) наполягають, що використання зворотного запиту має бути скоріше винятком, ніж правилом [11, с. 192].

Отже, на фінансовому ринку ЄС зворотний запит визнається винятком із загального правила та полягає в тому, що у випадку звернення клієнта до постачальника послуг, зареєстрованого за правом іноземної держави, за виключною ініціативою клієнта, послуга може бути надана без певного дозволу, що за загальним правилом потребується в юрисдикції місцезнаходження клієнта.

Хоча Д. Зетше (Zetzsche) та співавтори зауважили, що формулювання щодо зворотного запиту в статті 42 MiFID – це не більше ніж підтвердження дозволеності зворотного запиту. Водночас бракує правил, які б чітко регулювали зворотні запити в інших фінансових законах ЄС, окрім MiCA [12, с. 108], а тому принцип зворотного запиту, що був уперше впроваджений на фінансовому ринку ЄС, знайшов своє подальше відображення на ринку віртуальних активів ЄС, починаючи з прийняття MiCA.

А. Біанеллі (Vianelli) та А. Панталео (Pantaleo) звернули увагу, що для постачальників послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, зареєстрованих за правом іноземних держав, зацікавлених у наданні послуг громадянам ЄС, доступні варіанти або отримати дозвіл на провадження діяльності згідно з загальним порядком MiCA, або використовувати виняток, передбачений ст. 61 MiCA, тобто принцип зворотного запиту [5, с. 7].

Ф. Аннунзіата (Annunziata) підсумувала, що режим зворотного запиту, який застосовується до інвестиційних компаній з третіх країн, що надають послуги з криптоактивів за власною ініціативою клієнтів натхненний аналогічним режимом MiFID. Відповідно, якщо постачальник послуг з третьої країни просто надає послугу виключно в контексті відносин, ініційованих клієнтом, вимога щодо отримання дозволу, передбачена статтею 59 MiCA, не застосовується. З іншого боку, у випадку активної поведінки з боку постачальника послуг, у формі запиту, просування або реклами послуги, виняток не застосовується [13, с. 58–59].

М. Леманн (Lehmann) підсумував, що єдиний спосіб, яким громадяни ЄС можуть отримати доступ до послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, що надаються постачальниками з третіх країн – це пошук іноземних пропозицій за власною ініціативою, проте це створює додаткові ризики для клієнтів, оскільки такі пропозиції можуть бути абсолютно нерегульованими [14, с. 22]. Також І. Барсан (Barsan) зазначив, що MiCA чітко передбачає виняток щодо зворотного запиту, що дозволяє постачальникам послуг з третіх країн обслуговувати клієнтів з ЄС, якщо вони відповідають на запит клієнта без активного залучення його до співпраці. Як наслідок, ці майданчики

з третіх країн можуть обслуговувати клієнтів з ЄС, якщо вони не займаються прямим маркетингом або переманюванням в межах ЄС [15, с. 8].

Преамбула MiCA (п. 75) передбачає, якщо постачальник третьої країни надає послуги, пов'язані з оборотом віртуальних активів, за власною ініціативою особи, заснованої в ЄС, ці послуги не повинні вважатися такими, що надаються в ЄС. Проте, відповідно до цього ж пункту, якщо постачальник з третьої країни звертається до клієнтів або потенційних клієнтів в ЄС або просуває чи рекламує послуги або діяльність, пов'язану з віртуальними активами, в ЄС, то її послуги уже не повинні вважатися такими, що надаються за власною ініціативою клієнта.

У розв'язок наведеного ч. 1 ст. 61 MiCA передбачає, що якщо клієнт, заснований або розташований в ЄС, за власною виключною ініціативою ініціює надання послуги, пов'язані з оборотом віртуальних активів, постачальником третьої країни, вимога щодо отримання дозволу згідно зі ст. 59 MiCA не застосовується до надання цієї послуги такому клієнту.

При цьому відповідно до абз. 2 ч. 1 ст. 61 MiCA у разі, якщо постачальник з третьої країни звертається до клієнтів або потенційних клієнтів в ЄС, це не вважається послугою, що надається за власною виключною ініціативою клієнта. При чому абз. 2 застосовується, незважаючи на будь-яке договірне положення або застереження, що передбачає інше (абз. 3 ч. 1 ст. 61 MiCA). З цього приводу фахівці звертають увагу, що таке обмеження на зворотний запит впливає з досвіду його застосування згідно з MiFID II, адже мають місце деякі сумнівні практики, як-то завуальоване включення таких умов до користувацької угоди або спливаючих вікон з відміткою «я згоден», де клієнт заявляв, що трансакції були виконані на його власну ініціативу [16]. Тому, вочевидь, як відмітили С. Хугемстра (Hooghiemstra) та М. Хамдауї (Hamdaoui), принцип зворотного запиту сам по собі не може розглядатись як бізнес-стратегія [17, с. 14].

Видається, що згода клієнта має відмічатись достеменно ознайомленням з тим, що звернення за послугою відбувається саме за його власною виключною ініціативою. Як зазначила К. Скорпен (Skorpen), буквально прочитання терміну «власна виключна ініціатива» передбачає, що клієнт повинен самостійно і без будь-якого стороннього впливу зробити дії, щоб отримати певну послугу. Природним висновком з терміну «виключна ініціатива» є те, що він виключає можливість для постачальників послуг третіх країн намагатися впливати на клієнта або переконувати його отримати послугу, пов'язану з оборотом віртуальних активів [3, с. 29]. Тобто споживач має бути достеменно обізнаний з тим, що звертається за такою послугою до постачальника послуг, зареєстрованого за правом іноземної держави, що потребує належного інформування споживачів про такий факт.

З огляду на те, що практика склалась таким чином, що споживачі послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, в тому числі і з України, використовують послуги постачальників, зареєстрованих за правом іноземної держави, впровадження принципу зворотного запиту на ринку віртуальних активів в Україні стане легалізацією тих відносин, що уже фактично склались, але у чітко визначених рамках, подібно до запропонованих у MiCA.

Тому, для упорядкування принципу зворотного запиту пропонується доповнити ч. 6 ст. 9 Закону України «Про віртуальні активи» положеннями про те, що якщо клієнт, зареєстрований або розташований в Україні, за власною виключною ініціативою ініціює надання послуги, пов'язаної з оборотом віртуальних активів, постачальником послуг, зареєстрованим як учасник ринку віртуальних активів за правом іноземної, вимога щодо отримання дозволу згідно зі ст. 18 Закону України «Про віртуальні активи» не застосовується надання послуг, пов'язаних

з оборотом віртуальних активів відповідного виду, визначеного Законом України «Про віртуальні активи».

Для узгодженості між собою ст. 9 та ст. 18 Закону України «Про віртуальні активи» варто також додати до ч. 2 ст. 18 виняток про те, що діяльність постачальників послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, допускається виключно за умови отримання дозволу (крім випадків, передбачених Законом України «Про віртуальні активи»).

Між тим, законодавець забезпечення реалізації пропозицій по впровадженню принципу зворотного запиту на ринку віртуальних активів в Україні не буде повним без підзаконного нормативно-правового акта Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку, що в розв'язок положень ч. 6 ст. 9 Закону України «Про віртуальні активи» визначатиме порядок та умови, на яких постачальником послуг може бути іноземна юридична особа, яка є учасником ринку віртуальних активів за правом іноземної держави, який і має визначити обмеження застосування принципу зворотного запиту й містити орієнтири для постачальників послуг, що планують надавати послуги користувачам з України.

Що стосується ЄС, то Європейське управління з цінних паперів та ринків (European Securities and Markets Authority, ESMA) продемонструвало рішучу прихильність до забезпечення рівних умов конкуренції між постачальниками, що регулюються в ЄС, і постачальниками з третіх країн, суворо обмеживши останнім можливість орієнтуватися на громадян ЄС без отримання відповідних ліцензій в ЄС. Настанови регулятора щодо зворотного запиту цінових пропозицій на практиці демонструють, наскільки вузьким є простір для маневру для постачальників з третіх країн [4, с. 11].

До прикладу, в розробленому ESMA Керівних принципах щодо зворотного запиту в рамках регулювання ринків віртуальних активів (MiCA) в розділі 5.3 зазначено, що оцінка того, чи звертався постачальник послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів до клієнта, чи контакт був ініційований виключно клієнтом, повинна ґрунтуватися на фактах. Як приклад приведено ситуацію, що коли клієнт звертається до постачальника з третьої країни, щоб купити віртуальні активи, то постачальник матиме можливість в певний момент часу продавати клієнту віртуальні активи того ж типу. Однак, такий постачальник не матиме права здійснювати подальші операції з цим чи іншими віртуальними активами з цим клієнтом через місяць. Постачальники з третіх країн повинні мати можливість надавати записи, що фіксують відносини з клієнтом і, зокрема, чи проявляв клієнт ініціативу щодо отримання послуг [18]. Відповідно, запити до постачальників дійсні лише протягом короткого проміжку часу, після чого постачальникам послуг потрібно буде повторно підтвердити, що ініціатива все ще надходить виключно від клієнта.

Фахівець з «Ernst & Young Global Limited» Д. Стефановскі (Stefanoski) підсумував, що учасникам ринку віртуальних активів ЄС доцільно врахувати наступне під час реалізації принципу зворотного запиту: 1) клієнт повинен сам зв'язатися з постачальником послуг; 2) не повинно бути доказів того, що на клієнта вплинув маркетинг чи реклама; 3) клієнт повинен повністю розуміти послуги, які він запитує, вказуючи, що його ініціатива є проінформованою та обдуманною; 4) постачальникам може знадобитися отримати письмове підтвердження від клієнтів про те, що ініціатива була зроблена на власну вимогу клієнта; 5) записи повинні містити мітки часу та копії повідомлень, які підтверджують ініціативу клієнта перед будь-яким залученням; 6) постачальники повинні встановити політику зберігання, щоб забезпечити збереження доказів протягом необхідного періоду; 7) постачальники повинні встановити процеси моніторингу для регулярного перегляду статусу запитів на зворотне звернення; 8) постачаль-

никам може знадобитися отримати нові докази ініціативи клієнта після закінчення місячного періоду [19].

З урахуванням розглянутого іноземного досвіду в основу розробки підзаконного нормативно-правового акта Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку, що визначатиме порядок та умови, на яких постачальником послуг може бути іноземна юридична особа, яка є учасником ринку віртуальних активів за правом іноземної держави, варто покласти низку рекомендацій до практичної реалізації принципу зворотного запиту та його дотримання, зокрема таких: 1) угода користувача (публічна оферта чи інший договір) постачальника послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, зареєстрованого за правом іноземної держави, має чітко містити інформування українського споживача про те, що послуги надаються виключно з його ініціативи на його власний ризик; 2) постачальник послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, зареєстрований за правом іноземної держави, надаючи послуги українським клієнтам зобов'язаний фіксувати кожен факт звернення до нього клієнта з України, що може бути реалізовано засвідченням певної декларації електронним цифровим підписом чи, принаймні, заповнення детальних відомостей про те, що ініціатива споживача є проінформованою та обдуманною. Видається, що застосування відмітки на кшталт «check-box» не забезпечить достатнього засвідчення проінформованості споживача; 3) для доведення факту самостійного звернення споживача до постачальника рекомендується здійснювати фіксацію наведених фактів, збираючи дані про час і місце, IP-адресу споживача, його дії на вебсайті постачальника послуг тощо. У разі виникнення потреби постачальник зможе довести факт самостійного звернення споживача до постачальника, інакше це може трактуватись регулятором як зловживання принципом зворотного запиту; 4) постачальнику послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів має бути заборонено здійснювати рекламу своїх послуг та будь-яким іншим чином просувати свої послуги, включно з будь-якими попередніми контактами зі споживачами, а за наявності доказів іншого – послуга не буде вважатись такою, що надана в порядку зворотного запиту.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Узагальнення викладеного вище дає підстави дійти висновку, що впровадження принципу зворотного запиту відповідає потребам ринку віртуальних активів в Україні на сучасному етапі його розвитку, та полягатиме в закріпленні у ч. 6 ст. 9 Закону України «Про віртуальні активи» положень про те, що якщо клієнт, зареєстрований або розташований в Україні за власною виключною ініціативою ініціює надання послуги,

пов'язаної з оборотом віртуальних активів постачальником послуг, зареєстрованим як учасник ринку віртуальних активів за правом іноземної держави, вимога щодо отримання дозволу згідно зі ст. 18 Закону України «Про віртуальні активи» не застосовується до надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів відповідного виду, визначеного Законом України «Про віртуальні активи».

Для узгодженості між собою ст. 9 та ст. 18 Закону України «Про віртуальні активи» варто також додати до ч. 2 ст. 18 виняток про те, що діяльність постачальників послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, допускається виключно за умови отримання дозволу (крім випадків, передбачених Законом України «Про віртуальні активи»).

Дослідженням зроблено висновок, що законодавче забезпечення реалізації пропозицій по впровадженню принципу зворотного запиту на ринку віртуальних активів в Україні не буде повним без підзаконного нормативно-правового акта Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку, що визначатиме порядок та умови, на яких постачальником послуг може бути іноземна юридична особа, яка є учасником ринку віртуальних активів за правом іноземної держави.

В основу розробки такого акта варто покласти низку рекомендацій до практичної реалізації принципу зворотного запиту та його дотримання, зокрема таких: 1) угода користувача (публічна оферта чи інший договір) постачальника послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, зареєстрованого за правом іноземної держави, має чітко містити інформування українського споживача про те, що послуги надаються виключно з його ініціативи на його власний ризик; 2) постачальник послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, зареєстрований за правом іноземної держави, надаючи послуги українським клієнтам зобов'язаний фіксувати кожен факт звернення до нього клієнта з України, що може бути реалізовано засвідченням певної декларації електронним цифровим підписом чи заповнення детальних відомостей про те, що ініціатива споживача є проінформованою та обдуманною; 3) для доведення факту самостійного звернення споживача до постачальника рекомендується здійснювати фіксацію наведених фактів, збираючи дані про час і місце, IP-адресу споживача, його дії на вебсайті постачальника послуг тощо; 4) постачальнику послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів має бути заборонено здійснювати рекламу своїх послуг та будь-яким іншим чином просувати свої послуги, включно з будь-якими попередніми контактами зі споживачами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bains P., Ismail A., Melo F., Sugimoto N. Regulating the Crypto Ecosystem The Case of Unbacked Crypto Assets. *Fintech notes*. 2022. URL: <https://www.lankabusinessonline.com/wp-content/uploads/2022/12/FTNEA2022007.pdf> (дата звернення: 07.01.2025).
2. Binance Square. Законопроект Європейського Союзу MiCA зазнає коригувань, дозволяючи зворотне звернення до криптокомпаній. 2024. URL: <https://www.binance.com/uk-UA/square/post/2024-02-04-european-union-s-mica-bill-undergoes-adjustments-allowing-reverse-solicitation-for-crypto-companies-3685103030738> (дата звернення: 07.01.2025).
3. Skorpens K.F. The Principle of Reverse Solicitation Under the Markets in Crypto Assets Regulation (MiCA). *EU Law Working Papers No. 80, Stanford-Vienna Transatlantic Technology Law Forum*. 2023. URL: <https://law.stanford.edu/publications/no-80-the-principle-of-reverse-solicitation-under-the-markets-in-crypto-assets-regulation-mica/>.
4. Vianelli A., Pantaleo A. (Regulatory) History in the Making: The Path to MiCAR. 2024. DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4714854>.
5. Zieds N. The notion of reverse solicitation within the realm of financial services: Masters Thesis / Riga Graduate School of Law. Riga, 2019. 47 p. URL: https://dspace.lu.lv/dspace/bitstream/handle/7/49596/Zieds_Niklavs.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
6. Davis A.-M. To consider the EU regulatory principles of passporting and equivalence as applied to financial services firms operating from the Crown Dependencies in relation to the Alternative Investment Fund Manager's Directive and MiFID II and to consider the implications for systemic risk management and macro-prudential supervision: Master's Thesis / Institute of Advanced Legal Studies, School of Advanced Study, University of London. London, 2016. 33 p. URL: <https://sas-space.sas.ac.uk/6848/>.
7. Nemecek H., Pitz S. The Impact of Brexit on Cross-Border Business of UK Credit Institutions and Investment Firms with German Clients. 2017. DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2948944>.
8. Donegan T., Reynolds B., Collins S. On the existence of a pan-European reverse solicitation regime under MiFID II, and importance on a 'Hard' Brexit. 2019. URL: <https://www.aoshearman.com/en/insights/pan-european-reverse-solicitation-regime-under-mifid-ii-and-importance-on-a-hard-brexite> (дата звернення: 07.01.2025).
9. Wymeersch E. Brexit and the Provision of Financial Services into the EU and into the UK. *European Banking Institute Working Paper Series*. 2018. No. 19. DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3119510>.

-
10. Prum A. Brexit: Options for Banks from the UK to Access the EU Market. *European Banking Institute Working Paper Series*. 2017. No. 7. DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2983087>.
 11. Louisse, M., van Rijn, M. The Third Country Regime for Investment Firms. *European Business Organization Law Review*. 2024. No. 25. P. 183–207 DOI: <https://doi.org/10.1007/s40804-024-00311-y>.
 12. Zetsche D., Buckley R., Douglas A., Van Ek M. Remaining Regulatory Challenges in Digital Finance and Crypto-Assets after MiCA. *UNSW Law Research Paper*. 2023. No. 23-27. DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4487516>.
 13. Annunziata F. An Overview of the Markets in Crypto-Assets Regulation (MiCAR). *European Banking Institute Working Paper Series*. 2023. No. 158. DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4660379>.
 14. Lehmann M. MiCAR – Gold Standard or Regulatory Poison for the Crypto Industry? *European Banking Institute Working Paper Series*. 2024. No. 160. DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4692743>.
 15. Barsan I. Are MiCAR's Market Abuse Rules Useful? A critical analysis of the market abuse rules under MiCAR. 2024. DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.5002239>.
 16. Mizzi M. Fintech Insights #5 – Reverse Solicitation in EU's MiCA. *MAMO TCV Advocates*. 2023. URL: <https://www.mamotcv.com/insights/fintech-insights-5-reverse-solicitation/>.
 17. Hooghiemstra S., Hamdaoui M. The Luxembourg Third-Country Regimes for Banks, «Investment Firms» and «Other PFS». 2021. DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3857183>.
 18. European Securities and Markets Authority. Consultation Paper On the draft guidelines on reverse solicitation under the Markets in Crypto Assets Regulation (MiCA). 2024. URL: https://www.esma.europa.eu/sites/default/files/2024-01/ESMA35-1872330276-1619_Consultation_Paper_on_the_draft_guidelines_on_reverse_solicitation_under_MiCA.pdf (дата звернення: 07.01.2025).
 19. Stefanoski D. How Reverse Solicitation is Shaping Crypto Assets Investments? *EY*. 2024. URL: https://www.ey.com/en_ch/insights/law/esma-guideline-on-reverse-solicitation-under-mica (дата звернення: 07.01.2025).

ЩОДО АЛГОРИТМУ ПРОЯВЛЕННЯ НАЛЕЖНОЇ ОБАЧНОСТІ ПРИ ВИБОРІ КОНТРАГЕНТА

REGARDING THE DUE DILIGENCE ALGORITHM IN CHOOSING A COUNTERPARTY

Маліновська А.А., аспірантка відділу проблем модернізації
господарського права та законодавства

*Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Макутова
Національної академії наук України»*

В сучасних умовах ведення господарської діяльності вибір добросовісного контрагента є критично важливим для успішного функціонування суб'єкта господарювання. Проявлення належної обачності при виборі контрагента передбачає комплексний підхід, що мінімізує фінансові, юридичні та репутаційні ризики. У статті представлений єдиний алгоритм, який охоплює ключові етапи, достатні для якісного проявлення належної обачності при виборі контрагента. Першим кроком є первинний збір інформації про потенційного контрагента, що включає перевірку відкритих джерел, фінансових звітів та реєстраційних документів. Наступний етап – це аналіз репутації та юридичної правосуб'єктності, що дозволяє виявити можливі проблеми, пов'язані з правовим статусом чи попередніми юридичними питаннями контрагента. Не менш важливим є оцінка фінансової стійкості контрагента. Це включає аналіз платоспроможності, ліквідності та загальної фінансової ситуації, що забезпечує впевненість у здатності контрагента виконувати свої зобов'язання. Юридичні ризики та відповідність контрагента вимогам законодавства також є важливими аспектами, які слід враховувати. Даний етап передбачає перевірку ліцензій, дозволів та відповідності діяльності контрагента чинному законодавству. Оцінка політичних та регуляторних ризиків допомагає зрозуміти зовнішнє середовище, в якому працює контрагент, що є особливо актуальним в умовах швидкоплинних законодавчих та політичних змін. Документування процесу перевірки є необхідним для прозорості та відстеження прийнятих рішень. Сформовані за результатами цього процесу звіти можуть використовуватись для захисту прав суб'єкта господарювання у випадку спорів або перевірок з боку державних органів. Завершальним етапом є постійний моніторинг відносин з контрагентами, що дозволяє швидко реагувати на зміни та зумовлені ними ризики. Запропонований алгоритм належної обачності є універсальним та може бути адаптований відповідно до специфіки діяльності суб'єкта господарювання. Його впровадження дозволить суб'єктам господарювання не лише приймати обґрунтовані рішення щодо встановлення господарських відносин з контрагентом, але й слугуватиме індикатором добросовісного ведення бізнесу з точки зору вимог державних органів. Це сприятиме зниженню фінансових втрат, уникненню юридичних конфліктів і захисту репутації бізнесу, забезпечуючи сталість і успіх господарської діяльності.

Ключові слова: господарські відносини, господарський договір, належна обачність, ризики, правосуб'єктність, фінансова надійність, суб'єкти господарювання.

In the modern business environment, selecting a reliable counterparty is critically important for the successful operation of an enterprise. Exercising due diligence in selecting a counterparty requires a comprehensive approach that minimizes financial, legal, and reputational risks. The article presents a unified algorithm that encompasses key steps sufficient for effective due diligence in choosing a counterparty. The first step is the initial collection of information about the potential counterparty, including the review of open sources, financial statements, and registration documents. The next stage involves the analysis of reputation and legal capacity, which allows for identifying potential issues related to the counterparty's legal status or previous legal matters. Equally important is the assessment of the counterparty's financial stability. This includes the analysis of solvency, liquidity, and the overall financial situation, ensuring confidence in the counterparty's ability to meet its obligations. Legal risks and the counterparty's compliance with legislative requirements are also important aspects to consider. This stage involves verifying licenses, permits, and the compliance of the counterparty's activities with current legislation. The evaluation of political and regulatory risks helps understand the external environment in which the counterparty operates, which is particularly relevant in the context of rapid regulatory and political changes. Documenting the due diligence process is essential for transparency and tracking decision-making. The reports generated from this process can be used to protect the business entity's rights in the event of disputes or inspections by state authorities. The final stage is the continuous monitoring of relationships with counterparties, enabling quick response to changes and the risks arising from them. The proposed due diligence algorithm is universal and can be adapted to the specifics of a business entity's activities. Its implementation will allow business entities not only to make informed decisions about establishing business relations with a counterparty but also serve as an indicator of good business conduct from the perspective of regulatory authorities. This will contribute to reducing financial losses, avoiding legal conflicts, and protecting the business's reputation, ensuring the stability and success of business operations.

Key words: business relations, commercial contract, due diligence, risks, legal capacity, financial reliability, business entities.

У сучасних умовах глобалізації та високої конкуренції проявлення належної обачності при виборі контрагентів стає важливим інструментом управління ризиками господарської діяльності. Особлива актуальність цього інструменту обумовлена тим, що проявлення належної обачності при виборі контрагентів забезпечує ретельний аналіз потенційних учасників господарських відносин, з якими суб'єкт господарювання планує укладати господарські договори, що забезпечує можливість прийняття суб'єктом господарювання обґрунтованого рішення про початок або відмову від встановлення господарських відносин з контрагентом. Це дозволяє уникнути співпраці з суб'єктами господарювання, які можуть бути залучені до шахрайства, ухилення від сплати податків або корупційних схем [1]. Правове регулювання проявлення належної обачності при виборі контрагентів дозволяє суб'єктам господарювання мінімізувати негативні наслідки та забезпечити стабільність їхньої

господарської діяльності. Водночас, за відсутності правових норм, які регулюють порядок проявлення належної обачності при виборі контрагента та єдиного алгоритму дій суб'єктів господарювання, достатнього для підтвердження благонадійності контрагента, суб'єкти господарювання часто або взагалі уникають цього процесу, або встановлюють правила на власний розсуд. У таких умовах органи державної влади під час перевірок, а також суди при розгляді відповідних справ щодо законності дій суб'єктів господарювання, керуються власним розсудом або вже наявною правозастосовною практикою. Це призводить до непослідовності в оцінках і створює правову невизначеність для всіх учасників господарських відносин, що сьогодні обмежує розвиток цього явища і не дозволяє суб'єктам господарювання повною мірою скористатися його перевагами.

Аналіз наукової літератури показує, що напрацювання авторів стосуються окремих аспектів алгоритму прояв-

лення належної обачності при виборі контрагентів, однак вони не мають комплексного характеру та побічно стосуються сфери господарювання. Так, В. Козлова висвітлює основні положення податкового комплаєнсу як фактору забезпечення податкової безпеки підприємства [2, с. 359]. В.В. Василевич та О.М. Стрільців окреслюють питання законодавчого закріплення процедури антикорупційної перевірки ділових партнерів (контрагентів) через її важливість для протидії корупції [3, с. 91]. Р.І. Куйбіда, В.В. Лукичов досліджують систему перевірки контрагентів щодо зв'язку з підсанкційними країнами, в рамках чого проведуть аналіз технологій, що використовуються для створення цієї системи, та переваг її використання для бізнесу та суспільства [4]. О.М. Гострик та Б.О. Тішков досліджують питання використання аналітичної системи ділової розвідки та перевірки контрагентів Youcontrol для отримання необхідної інформації про контрагента [5, с. 159].

Метою дослідження є визначення алгоритму проявлення належної обачності при виборі контрагента як єдиного процесу послідовних дій, що спрямовані на оцінку доброчесності контрагента та можливості виконання ним умов договору який планується до укладання.

Проявлення належної обачності при виборі контрагентів є процесом, що включає декілька етапів, кожен з яких має на меті зібрати, проаналізувати та верифікувати інформацію про потенційного контрагента. Саме такий порядок дій дозволяє суб'єктам господарювання виявити можливі ризики ще до встановлення господарських відносин.

Перший етап проявлення належної обачності при виборі контрагентів пов'язаний із первинним збором інформації про потенційного контрагента. Він включає отримання реєстраційних та статутних даних як-то: назва контрагента та його організаційно-правова форма, код ЄДРПОУ для ідентифікації в державних реєстрах, форма власності та місце реєстрації, ідентифікація засновників та кінцевих бенефіціарних власників, що в подальшому дозволить встановити реальних власників бізнесу та уникнути прихованих ризиків фіктивного підприємництва. Реалізація цього етапу може бути здійснена суб'єктом господарювання за рахунок отримання документів від потенційного контрагента, шляхом направлення йому відповідного запиту про надання документів або запровадження суб'єктом господарювання внутрішніх процедур, які можуть передбачити заповнення потенційним контрагентом анкет по питаннях, окреслених в рамках всіх етапів проявлення належної обачності при виборі контрагентів. Можливим вбачається і організація зустрічей із представниками потенційного контрагента у разі необхідності уточнення наданої ним інформації в документах. Окрім наведеного доцільним є отримання інформації про потенційного контрагента з різних відкритих незалежних інформаційних джерел, як-то аналітичні системи Youcontrol та Opendatabot, Vkursi, Clarity Project тощо. Це дозволяє здійснити верифікацію отриманих від потенційного контрагента даних для підвищення точності аналізу або здійснити перевірку у разі його відмови від надання певної інформації (наприклад, про показники фінансової звітності). До проявлення належної обачності при виборі контрагентів суб'єктом господарювання можуть бути залучені і сторонні суб'єкти господарювання, які спеціалізуються на проведенні перевірок даних.

Наступний етап – це безпосередньо перевірка репутації та господарської правосуб'єктності контрагента. Це обумовлене тим, що для участі у сфері господарювання особа повинна бути наділена необхідними для цього правами та обов'язками. Без цього особа не може ні досягнути визначеної мети, ні виконати поставлених перед нею завдань, ні набути статусу суб'єкта господарського права, ні взагалі стати учасником господарських відносин [6, с. 53]. Цей етап включає включення дослідження реєстраційних та установчих документів контрагента, аналіз судових справ за

участю контрагента, його зобов'язань та можливих конфліктів. Джерелами інформації на цьому етапі стають у тому числі: судові реєстри, наприклад, Єдиний державний реєстр судових рішень, який дозволяє здійснити аналіз судових справ за участю контрагента; бази боржників, що створені в податкових органах та Державній виконавчій службі, які дозволяють визначити наявність у потенційного контрагента боргів або податкових зобов'язань; Єдиний державний реєстр підприємств та організацій України, який зберігає інформацію про контрагента та його діяльність відповідно до наданого ідентифікаційного коду та дозволяє суб'єкту господарювання підтвердити інформацію надану контрагентом; аналітична онлайн-система для аналітики, конкурентної розвідки та перевірки контрагентів засоби масової інформації, що містять онлайн-рейтинги, відгуки та публікації про потенційного контрагента від інших клієнтів чи партнерів та допомагають перевірити репутацію такого контрагента.

Виявлення юридичних ризиків та відповідність діяльності потенційного контрагента вимогам законодавства – є важливим етапом проявлення належної обачності при виборі контрагента, який допомагає встановити дотримання контрагентом вимог національного та міжнародного законодавства. На цьому етапі доцільно провести перевірку наявності ліцензій та дозволів, які надають право на здійснення певного виду діяльності, у разі якщо їх отримання передбачене законом. Окрім цього здійснити оцінку можливого залучення контрагента в корупційні схеми, наприклад, щодо документального оформлення господарських операцій без реального факту їх здійснення. Прикладом наведеного може бути перевірка чи є потенційний контрагент виробником товару у разі укладання договорів постачання чи отримати від нього інформацію про такого виробника (перевірка ланцюгу постачання), наявність у потенційного контрагента виробничих, матеріально-технічних та трудових ресурсів, у разі укладання господарських договорів про виконання робіт, надання послуг чи постачання товарів.

Оцінка політичних та регуляторних ризиків допомагає уникнути співпраці з фізичними та юридичними особами, щодо яких застосовано санкції або які мають політично вразливий статус. Це особливо важливо у міжнародній співпраці. На цьому етапі доцільно підтвердити відсутність потенційного контрагента в списках юридичних та фізичних осіб щодо яких застосовано санкції в Україні за рішеннями Ради національної безпеки та оборони, Управлінням контролю за іноземними активами (OFAC), ООН, ЄС та вивчити зв'язки потенційного контрагента із політично значущими особами (PER). Наведене дозволяє проаналізувати використання міжнародних баз даних для перевірки ризиків, засобів масової інформації, рішень державних органів, що є у відкритому доступі. Важливість цієї процедури підкреслюють міжнародні організації, такі як Світовий банк, які рекомендують включати належну обачність у систему управління ризиками бізнесу [7].

Проведення оцінки фінансової надійності контрагента, як наступний етап проявлення належної обачності при виборі контрагента, пов'язаний із тим, що за загальним правилом фінансова надійність означає такий стан, коли підприємство протягом тривалого часу реалізує конкурентоспроможну продукцію, отримує прибуток, достатній для виробничого і соціального розвитку, є ліквідним та кредитоспроможним, а його фінансові відносини з іншими суб'єктами господарювання гарантують стабільність та фінансово-комерційний успіх [8, с. 21]. Тому основна мета оцінки фінансової надійності контрагентів полягає в тому, що аналіз фінансових показників контрагента дозволяє суб'єкту господарювання впевнитись чи здатен такий контрагент виконувати свої фінансові зобов'язання за господарським договором, який планується до укладання, що в свою чергу знижує ризики можливості залучення до господарських операцій такого суб'єкта господарювання неблагонадійних контрагентів.

На цьому етапі важливо перевірити фінансову звітність контрагента за останні роки, його показники ліквідності та платоспроможності, визначити структури активів та пасивів для оцінки фінансової стабільності. Здійснити це можна за допомогою запиту у потенційного контрагента фінансових звітів за минулий період. Електронні ресурси, як-то Youcontrol та Opendatabot, також містять інформацію про фінансові показники та участь потенційного контрагента у тендерах, його виручку та зобов'язання за минулі періоди. Підтвердити можливість виконання контрагентом фінансових зобов'язань за господарським договором, що планується до укладання, допустимо і за рахунок отримання довідки від потенційного контрагента про гарантії виконання ним таких зобов'язань в рамках господарського договору, що планується до укладання.

Наступним етапом проявлення належної обачності при виборі контрагента – є документування процесу перевірки, що є необхідним для прийняття рішення про встановлення господарських відносин з потенційним контрагентом. Саме цей етап передбачає оформлення звіту з висновками про перевірку із зазначенням виявлених ризиків, формування рекомендацій щодо можливих умов встановлення господарських відносин, визначення додаткових заходів захисту (наприклад, страхування угод або укладання гарантійних договорів).

Доцільно підкреслити, що після здійснення етапу документування, який є своєрідним підбиттям підсумків процесу перевірки контрагента, можна вважати суб'єкта господарювання добросовісним та таким, що здійснив заходи належної обачності при виборі контрагента до встановлення господарських відносин. У той же час важливо підкреслити, що проявлення належної обачності при виборі контрагента є постійним процесом, а тому має тривати і після встановлення господарських відносин за рахунок здійснення моніторингу контрагента. Це обумовлено тим, що після початкової перевірки та укладання господарського договору з контрагентом, постійний моніторинг залишається критично важливим елементом проявлення належної обачності. Регулярний контроль діяльності і репутації контрагента дозволяє своєчасно виявляти потенційні ризики і зміну обставин, які можуть вплинути на стабільність та надійність встановлених з контрагентом господарських відносин. Такий моніторинг має включати перевірку фінансових показників, змін у керівництві, дотримання встановлених зобов'язань, а також оцінку впливу зовнішніх економічних та регуляторних факторів. При цьому суб'єкт господарювання має право самостійно визначити критерії, виходячи з яких встановити періоди проведення такого моніторингу (наприклад, ціна договору, критичність господарських відносин для виробничої діяльності тощо можуть обумовити проведення моні-

рингу один раз на квартал або один раз на півроку чи рік). Доцільно закріпити такий підхід у внутрішніх локальних документах суб'єкта господарювання та передбачити в них і можливість проведення моніторингу за запитом відповідальної за господарський договір особи на підприємстві. Такий підхід допомагає суб'єктам господарювання швидко реагувати на можливі проблеми, знижує ймовірність виникнення конфліктів і забезпечує довгострокові, стійкі та стабільні господарські відносини.

З огляду на наведене, єдиний алгоритм проявлення належної обачності при виборі контрагентів включає декілька етапів, серед яких: первинний збір інформації про потенційного контрагента, перевірка репутації та юридичної правосуб'єктності, оцінка фінансової стійкості контрагента, виявлення юридичних ризиків та відповідність діяльності потенційного контрагента вимогам законодавства, оцінка політичних та регуляторних ризиків, документування процесу перевірки, моніторинг. Вказаний алгоритм забезпечує комплексний підхід до проявлення належної обачності при виборі контрагента та дозволяє суб'єктам господарювання зменшити фінансові ризики завдяки аналізу платоспроможності контрагента, уникнути юридичних конфліктів, перевіряючи відповідність діяльності контрагента вимогам законодавства, захистити репутацію, уникаючи співпраці з ненадійними партнерами. Зазначені етапи є достатніми як для суб'єкта господарювання, адже дозволяють йому прийняти обґрунтоване рішення про встановлення чи відмову від встановлення господарських відносин з контрагентом, так і для державних органів, які здійснюють перевірки та мають повноваження щодо формування висновків про визнання суб'єкта господарювання добросовісним та таким, що здійснив заходи належної обачності при виборі контрагента.

Сьогодні алгоритм проявлення належної обачності при виборі контрагента є невід'ємною частиною управління ризиками господарської діяльності. Він забезпечує прозорість процесу вибору контрагента та підвищує довіру між партнерами, а тому є важливим інструментом у забезпеченні сталого розвитку господарських відносин в Україні та на міжнародному рівні. З огляду на це, доцільно закріпити алгоритм проявлення належної обачності при виборі контрагента в Господарському кодексі України. Це забезпечить належне правове регулювання проявлення належної обачності при виборі контрагента та сприятиме визначенню засад відносин між суб'єктами господарювання та державними органами, дозволяючи суб'єктам господарювання керуватися єдиними правовими нормами, а не встановлювати правила проявлення належної обачності при виборі контрагента на власний розсуд. Такий підхід також сприятиме об'єктивності процесу підтвердження здійснення заходів належної обачності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Due Diligence Guidance for Responsible Business Conduct. (OECP). 2020. URL: <https://www.oecd.org/en/topics/due-diligence-for-responsible-business-conduct.html>
2. Козлова В. Податковий комплаєнс як інструмент системи безпеки підприємства. Дніпро. 2021. URL: http://212.1.86.13/jspui/bitstream/123456789/5672/1/kolektyvna_monographiya_2021__ДНУ.pdf#page=359
3. Василевич В.В., Стрільців О.М. Проблеми здійснення антикорупційної перевірки ділових партнерів (контрагентів). Матеріали VII Міжнар. наук.- практ. конф. (Київ, 8–9 груд. 2022 р.) / [редкол.: В. В. Черней, С.Д.Гусарев, С.С.Чернявський та ін.]. – Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2022. – 382 с. URL: https://www.naiu.kiev.ua/files/antikorupsiia/2022/materialy_konf_081222.pdf#page=92
4. Куйбіда Р.І., Лукичов В.В. Система перевірки контрагентів щодо зв'язку з підсанкційними країнами. 2023. URL: <http://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/37142/125427.pdf?sequence=2&isAllowed=y>
5. Гострик О.М., Тішков Б.О. Використання системи ділової розвідки та перевірки контрагентів Youcontrol у навчальному процесі. 2019. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/17c65909-3f7a-4b02-a076-3f06a4f85cab/content#page=160>
6. Андрійчук Б.І., Тимофеева Т.С. Господарська правосуб'єктність. Наукова думка сучасності і майбутнього. Збірник статей учасників п'ятнадцятої всеукраїнської практично-пізнавальної конференції. Дніпро. 2017. URL: <http://naukam.triada.in.ua/images/files/zbirnik15-2.pdf#page=54>
7. Світовий банк. (2019). *Managing Risk in Business Transactions: A Guide to Due Diligence*. Доступ: <https://www.worldbank.org>
8. Гнилицька Л. Дослідження методичних підходів до діагностики фінансової надійності контрагентів підприємства у системі його безпеки. Бухгалтерський облік і аудит. № 4. 2011. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/boau_2011_4_4.pdf

ДО ПИТАННЯ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ТОВАРИСТВ З ДОДАТКОВОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ

TO THE QUESTION OF PROMOTING ADDITIONAL LIABILITY COMPANY

Малюта О.С., студент I курсу магістратури
факультету приватного права та підприємництва

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Васильєв М.Ю., студент I курсу магістратури

Навчально-науковий інститут права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Національним законодавством передбачено велике різноманіття організаційно-правових форм для ведення господарської діяльності. Серед них виділяється така особлива організаційно-правова форма як товариство з додатковою відповідальністю [далі – «ТДВ»]. Станом на 1 січня 2024 року в Україні налічується лише 1508 суб'єкти господарювання, які обрали для ведення діяльності ТДВ, у той час, як зареєстрованих товариств з обмеженою відповідальністю [далі – «ТОВ»] налічується близько 790 тис. юридичних осіб. Ми переконані, що така диспропорційність пов'язана не лише з безпосередньою незацікавленістю суб'єктів господарювання у ведення бізнесу у формі ТДВ, але й з позицією законодавця, який повноцінно не використовує потенціал ТДВ для глибшої регуляції окремих видів господарювання національної економіки.

Сьогодні правове регулювання описуваної організаційно-правової реалізується за допомогою Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю». У цьому законі було вміщено спеціальну норму, яка визначала, що у разі банкрутства одного з учасників ТДВ, його відповідальність за зобов'язаннями товариства солідарно розповсюджується на інших учасників. Фактично це положення закріплює принцип майнової взаємозалежності юридичної особи та її учасників, що є позитивним з точки зору захисту прав споживача, адже це додаткова гарантія виконання заявлених суб'єктом господарювання зобов'язань.

На наш погляд імплементація цього підходу є необхідною умовою для стимулювання та розвитку галузей економіки пов'язаних безпосередньо з фінансовим сектором, сектором азартних ігор та інших видів бізнесу, що традиційно потребують високого рівня довіри з боку споживача. Частими є ситуації, коли юридична особа, яка надає подібні види послуг не могла (не хотіла) виконати особисті зобов'язання перед споживачем, що призводило до тривалих правових спорів та підвищувало недовіру суспільства до цих галузей. Ми переконані, що затвердження на законодавчому рівні ТДВ як обов'язкової організаційно-правової форми для деяких видів бізнесу, сприятиме уникненню деструктивних юридичних спорів, що своєю чергою закладе основи для стимулювання та розвитку цього ринку та безумовно позитивно вплине на стан української економіки.

Ключові слова: товариство з додатковою відповідальністю, товариство з обмеженою відповідальністю, господарювання, брокерська діяльність, діяльність у сфері азартних ігор, суб'єкт господарювання, споживач.

National legislation provides for a wide variety of organizational and legal forms for conducting business. Among them, a special organizational and legal form is identified as an Additional Liability Company [hereinafter referred to as "ALC"]. As of January 1, 2024, there are only 1,508 business entities in Ukraine that have chosen to conduct their activities as ALC, while the number of registered limited liability companies [hereinafter referred to as "LLCs"] amounts to approximately 790,000 legal entities. We are convinced that this disproportion is not only due to the direct lack of interest of business entities in conducting business in the form of ALC but also due to the legislator's stance, which does not fully utilize the potential of ALC for deeper regulation of certain types of national economy businesses.

Nowadays, the legal regulation of the described organizational and legal form is implemented through the Law of Ukraine "On Companies with Limited and Additional Liability". This law included a special provision that determined that in the event of bankruptcy of one of the participants of ALC, his liability for the obligations of the partnership is jointly extended to the other participants. This provision effectively establishes the principle of property interdependence of the legal entity and its participants, which is positive from the consumer rights protection perspective, as an additional guarantee of the business entity's commitment to fulfill its obligations.

In our view, the implementation of this approach is a necessary condition for stimulating and developing sectors related especially to the financial sector, gambling and other types of businesses that traditionally require a high level of consumer confidence. There have been numerous situations where a legal entity providing such services could not (or would not) fulfill its personal obligations to the consumer, leading to prolonged legal disputes and increasing public distrust in these sectors. In our opinion, establishing ALC at the legislative level as a mandatory organizational and legal form for certain types of business will help avoid destructive legal disputes, which in turn will lay the foundations for stimulating and developing this market and will undoubtedly positively affect the state of the Ukrainian economy.

Key words: Additional Liability Company, Limited Liability Company, Business Operations, Brokerage Activities, Gambling Activities, Business Entity, Consumer.

Метою статті є визначення особливостей такої організаційно-правової форми як товариство з додатковою відповідальністю та обґрунтування її актуальності у здійсненні господарювання в окремих секторах економіки.

Виклад основного матеріалу. Станом на 1 січня 2024 року в Україні було зареєстровано 785999 товариств з обмеженою відповідальністю [далі – «ТОВ»] і при цьому лише 1508 товариства з додатковою відповідальністю [далі – «ТДВ»] [3]. На нашу думку, така диспропорційність пов'язана із незацікавленістю законодавця в імплементації норм, що допомогли б популяризувати таку організаційно-правову форму юридичної особи як ТДВ.

Попри це, можемо простежити певні зрушення у створенні спеціальної нормативно-правової бази, яка б регулювала особливості діяльності ТДВ. Так, раніше Господарський кодекс передбачав для діяльності таких

товариств лише одну норму, де було наведено опис цієї організаційно-правової форми, що фактично був дотичним до визначення ТОВ [1].

Натомість профільний Закон України «Про господарські товариства» містив окрему главу, де було визначено засади діяльності ТДВ, а також зазначено інформацію щодо можливості обмеження додаткової відповідальності учасників в установчих документах [4]. Власне, правове регулювання описуваної організаційно-правової форми отримало подальший розвиток із прийняттям Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю». У ньому було вміщено норму, яка визначала, що у разі банкрутства одного з учасників ТДВ, його відповідальність за зобов'язаннями товариства солідарно розповсюджується на інших учасників [6].

Цікаво, що профільна наукова література не містить єдиної позиції щодо самостійності ТДВ як організаційно-правової форми. Так, існує концепція, якої дотримується В.В. Залеський, і яка полягає у тому, що ТДВ є різновидом ТОВ. Натомість протилежна думка наукової спільноти відповідає чинному законодавству і полягає у визнанні самостійності обох товариств [7, с. 104]. Найімовірніше приводом до подібних дискусій є позиція законодавця, який уніфікує законодавчі акти, що регулюють діяльність обох товариств.

На наш погляд є доцільним визначати ТДВ як окрему організаційно-правову форму, а не як різновид ТОВ. Варто визнати, що з одного боку, для ТДВ характерні ознаки, які притаманні також і для ТОВ.

До прикладу, ТДВ визнається у законодавстві як окрема організаційно-правова форма юридичної особи [2] (ст. 84 ЦКУ). ТДВ здійснює свою діяльність виключно з метою отримання прибутку та подальшого його розподілу між учасниками (ст. 84 ЦКУ). Юридична особа у формі ТДВ може мати також комерційне (фірмове) найменування (ч. 2 ст. 90 ЦКУ). Крім цього, для функціонування ТДВ необхідна наявність статутного капіталу, розділеного на частки визначених розмірів (ст. 12 Закону «Про ТОВ і ТДВ»).

Проте варто наголосити на тому, що найбільш суттєвим для розмежування ТОВ та ТДВ є особливості та порядок настання юридичної відповідальності для учасників. Зокрема, це криється й у самих назвах товариств. У випадку з ТДВ до таких характерних ознак слід відносити наступні.

Додаткова відповідальність учасників товариства. Учасники товариства з додатковою відповідальністю **солідарно** несуть додаткову (**субсидіарну**) відповідальність за його зобов'язаннями своїм майном у розмірі, який встановлюється статутом товариства з додатковою відповідальністю і є однаково кратним для всіх учасників до вартості внесеного кожним з них вкладу (ст. 56 ЗУ «Про ТОВ і ТДВ»).

Більш наочно цей процес описано в положеннях ст. 65 Закону України «Про господарські товариства» у частині того, що учасники ТДВ відповідають за його (товариства) боргами своїми внесками до статутного (складеного) капіталу, а при недостатності цих сум – додатково належним їм майном в однаковому для всіх учасників кратному розмірі до внеску кожного учасника [4].

Додаткова (**субсидіарна**) відповідальність учасників полягає у тому, що правове становище боржників (учасників) не є однаковим, оскільки в ході правовідносин може бути звернено боргове стягнення (1) на майно ТДВ, яке визначено в статуті та (2) на майно, яке належить безпосередньо на праві власності учасникам ТДВ. У разі, якщо не можливо покрити боргове зобов'язання за активи ТДВ (тобто за активи **основного боржника**), то кредитор має право заявляти вимоги на активи, які належать безпосередньо учасникам ТДВ (тобто за активи **додаткового боржника**). При цьому, по відношенню один до одного учасники відповідають **солідарно**. Тобто, у разі, якщо учасник виконав зобов'язання за власні активи, у нього виникає право регресу з вимогою до інших учасників. Необхідно додати, що звернення стягнення на майно учасника можливе лише у випадку, якщо він несе солідарну відповідальність за інших учасників і лише в межах розміру, визначеного у статуті.

З цього може здатися, що ТДВ на відміну від ТОВ є менш сприятливою формою введення бізнесу, адже фактично порушує принцип майнової незалежності юридичної особи від її учасників. Ми вважаємо, що ТДВ є своєрідним гібридом, що спрямований на поєднання правосуб'єктності юридичної особи із її засновником (учасником). Крім того, оскільки за загальним правилом вимоги до розміру статутного капіталу ТОВ відсутні – наявність додаткової суми є лише обтяження для бізнесу.

Попри це, на нашу думку, перевагою використання ТДВ є підвищена довіра населення до такої організаційно-правової форми. З погляду звичайного споживача механізм додаткової фіксації відповідальності перед ним є невідмінним плюсом. Спроби зобов'язати вести бізнес у формі ТДВ вже були в Україні. Так, Декретом Кабінету Міністрів України від 17.03.1993 «Про довірчі товариства» встановлювалося, що довірчим товариством є ТДВ, яке здійснює представницьку діяльність відповідно до договору, укладеного з довірцями майна щодо реалізації їх прав власників [5]. Така законодавча новела була обумовлена важливістю повноважень таких товариств, адже вони виступали фактичними володільцями довіреного майна.

Як зазначалося раніше, ТДВ не є популярною формою ведення бізнесу в Україні, попри наявний потенціал розвитку. На нашу думку, заснування такої компанії може бути доцільним для створення більшості видів фінансових установ. До прикладу, чинним законодавством передбачено такий вид господарської діяльності, як брокерська.

При цьому, для ведення бізнесу у цій сфері передбачено отримання відповідної ліцензії, яку видає Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку. Серед вимог, що є обов'язковими для її отримання встановлений Закон України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» мінімальний статутний капітал, розмір якого залежить від виду необхідної ліцензії [8]. Разом з тим, доречним було б встановити у законі виключний перелік організаційно-правових форм господарських товариств, які мали б право на отримання подібних ліцензій. Використання ТДВ для заснування брокерської компанії значно посилює рівень довіри у населення, що б допомогло стимулювати розвиток ринку цінних паперів в Україні.

Також доволі актуальним є використання ТДВ у сфері організації та проведення азартних ігор (iGaming). Закон України «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор» розрізняє декілька видів гемблінг ліцензій, серед яких проведення азартних ігор у гральних закладах казино, букмекерська діяльність, покер або ж інші ігри передбачені законодавством [9].

У ході здійснення господарювання у цій сфері неодноразово виникали ситуації, коли організатори азартних ігор (боржники) систематично ухилялися від виконання зобов'язань з виплати вигравів виходячи за межі закону та застосовуючи шахрайські дії або маніпуляції. Це призводило до настання тривалих юридичних конфліктів, які негативно впливали на стабільний хід господарської діяльності у сфері ігрового бізнесу. Тому, крім належної юридичної регуляції та ефективного здійснення судового захисту прав споживачів, на нашу думку, закріплення ТДВ як організаційно-правової форми у цій галузі стимулювало б захист інтересів усіх сторін та підвищило б ступінь стабільності та довіри до національного грального бізнесу.

Підсумовуючи вищевикладене, варто визнати, що наразі ТДВ не отримало популярності в Україні. Більшість підприємців обирають для ведення бізнесу такі організаційно-правові форми як ТОВ, акціонерне товариство тощо. Водночас серед зареєстрованих суб'єктів господарювання, що провадять діяльність у формі ТДВ, переважають старі компанії, що свідчить про «старіння» цього способу ведення бізнесу. Попри це, маємо зауважити, що додаткова відповідальність має свій позитивний контекст у провадженні господарської діяльності, адже через інститути додаткової відповідальності створюються умови за яких підвищується поріг входу суб'єктів господарювання у здійснення дотичної господарської діяльності та його надійність при виконанні зобов'язання перед споживачем, що своєю чергою підвищує рівень довіри та вказує на надійність в очах останнього.

Таким чином ми вважаємо, що удосконалення законодавчого регулювання ТДВ сприятиме відродженню цієї організаційно-правової форми в Україні. Зокрема, покращення законодавства у цій сфері забезпечить не лише популяризацію

у нашій державі ринків цінних паперів, азартних ігор та інших бізнесів, що потребують високої довіри, але й створить умови для залучення інвестицій завдяки підвищеному інтересу та довірі суспільства до цих галузей національної економіки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Господарський кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення: 04.12.2024).
2. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV : станом на 3 верес. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 04.12.2024).
3. Кількість зареєстрованих юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання з розподілом за ознакою статі керівника. ukrstat.gov.ua. URL: https://ukrstat.gov.ua/edrpy/ukr/EDRPU_2024/ks_opfg/arh_ks_opfg_24.htm (дата звернення: 04.12.2024).
4. Про господарські товариства : Закон України від 19.09.1991 № 1576-XII : станом на 31 берез. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1576-12#Text> (дата звернення: 04.12.2024).
5. Про довірчі товариства : Декрет Каб. Міністрів України від 17.03.1993 р. № 23-93 : станом на 1 лип. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/23-93#Text> (дата звернення: 04.12.2024).
6. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю : Закон України від 06.02.2018 № 2275-VIII : станом на 8 берез. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text> (дата звернення: 04.12.2024).
7. Кучеренко І. М. Організаційно-правові форми юридичних осіб приватного права: Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. – С. 104.
8. Про ринки капіталу та організовані товарні ринки: Закон України від 23.02.2006 № 3480-IV : станом на 19 жовт. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#Text> (дата звернення: 04.12.2024).
9. Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор : Закон України від 14.07.2020 № 768-IX : станом на 31 груд. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/768-20#Text> (дата звернення: 04.12.2024).

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПЛАТНИКІВ ПОДАТКІВ ЗА ПОРУШЕННЯ ПОДАТКОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА

TAXPAYER LIABILITY FOR VIOLATION OF TAX LEGISLATION

Марущак О.А., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права, конституційного права
Пенітенціарна академія України

В статті аналізуються питання юридичної відповідальності за порушення норм податкового законодавства. Окреслено інституційну структуру відповідальності за податкові порушення, підкреслюється її значення як окремого інституту податкового права. Ця складна та багатогранна категорія має ключове місце в системі податкового регулювання. Комплексність явища дозволяє розглядати юридичну відповідальність за порушення податкового законодавства як автономний елемент податково-правової системи.

Розглянуто два базові механізми забезпечення дотримання законодавства – стимулювання та примус. Одним із ключових аспектів примусу є притягнення правопорушників до юридичної відповідальності. Для досягнення максимального стримувального ефекту важливо забезпечити невідворотність відповідальності за порушення податкових норм. Це, своєю чергою, є важливим чинником формування правової культури, особливо у державах, що знаходяться на етапі утвердження принципів верховенства права.

Ефективність правового регулювання в податковій сфері неможлива без впровадження чітких санкційних механізмів. У зв'язку з цим необхідно уникати прогалин у нормативно-правових актах, які дозволяють порушникам уникати відповідальності. Ефективність дії правових норм в публічних правовідносинах залежить від двох аспектів: наявності санкцій, які закріплюють відповідальність за порушення, та забезпечення реальної можливості притягнення до відповідальності, що регламентується процедурними та процесуальними нормами.

Відсутність санкцій у податково-правових відносинах може призвести до втрати ефективності правового регулювання, перетворюючи обов'язкові приписи на рекомендаційні норми. Це знижує рівень правозастосування та створює ризики для стабільності суспільних відносин.

Ключові слова: юридична відповідальність, податкове правопорушення, податкове законодавство, примус, податки, фінансова відповідальність, адміністративна відповідальність, кримінальна відповідальність, податкове право, податкова система, податкова політика, оподаткування, адаптація, імплементація, юридична особа, відповідальність.

The article analyzes the issues of legal liability for violation of tax legislation. The author outlines the institutional structure of liability for tax violations and emphasizes its importance as a separate institution of tax law. This complex and multifaceted category plays a key role in the tax regulation system. The complexity of the phenomenon allows us to consider legal liability for violation of tax legislation as an autonomous element of the tax and legal system.

The author examines two basic mechanisms of ensuring compliance with the law – incentives and coercion. One of the key aspects of coercion is bringing offenders to legal liability. In order to achieve the maximum deterrent effect, it is important to ensure that liability for violation of tax regulations is inevitable. This, in turn, is an important factor in the formation of a legal culture, especially in countries that are at the stage of establishing the rule of law.

Effective legal regulation in the tax area is impossible without the introduction of clear sanction mechanisms. In this regard, it is necessary to avoid gaps in the legal acts that allow violators to avoid responsibility. The effectiveness of legal provisions in public legal relations depends on two aspects: 1) the availability of sanctions that establish liability for violations; 2) ensuring a real possibility of bringing to justice, which is regulated by procedural and procedural rules.

The absence of sanctions in tax and legal relations can lead to a loss of efficiency of legal regulation, turning mandatory regulations into recommendation rules. This reduces the level of law enforcement and creates risks for the stability of social relations.

Key words: legal responsibility, tax offense, tax legislation, coercion, taxes, financial responsibility, administrative responsibility, criminal responsibility, tax law, tax system, tax policy, taxation, adaptation, implementation, legal entity, responsibility.

Одним із ключових механізмів забезпечення дотримання положень чинного законодавства є юридична відповідальність, яка застосовується до осіб, що порушують нормативні приписи. Такий підхід є логічним і виправданим, адже навіть при існуванні суспільно визнаних стандартів поведінки завжди є ризик, що певні суб'єкти не дотримуватимуться встановлених норм.

Для забезпечення виконання вимог законодавства використовуються два основні підходи: заохочення та примус. Одним із проявів механізму примусу є притягнення до юридичної відповідальності за порушення норм права. Щоб забезпечити максимальний стримувальний ефект, важливо, аби покарання за порушення податкового законодавства було невідворотним. Невідворотність покарання виступає ключовим стимулюючим фактором, який спонукає дотримуватися законодавчих норм, особливо у державах, які перебувають у процесі розбудови правової системи, де принцип верховенства права лише формується.

Ефективність відповідальності, побудованої на примусі, особливо помітна у договірних відносинах. Наприклад, якщо сторона договору бажає забезпечити виконання зобов'язань іншою стороною, необхідно передбачити відповідальність за їх невиконання. В іншому разі зобов'язання залишатимуться лише декларацією

без реальної сили. Цей принцип можна застосувати і до публічних сфер права, зокрема до податкового права.

Слід погодитися з думкою А. А. Манукяна, що у податковому регулюванні дотримання норм без санкційного механізму малоімовірно [1, с. 376]. Тому під час створення податково-правових норм, що регулюють відповідальність за порушення, необхідно прагнути максимальної чіткості й однозначності їх формулювання. Це дозволить уникнути будь-яких прогалин, які могли б стати підґрунтям для ухилення платників податків від відповідальності.

Необхідність запровадження санкційного механізму в системі податково-правового регулювання пояснюється, зокрема, недостатнім рівнем сформованості податково-правової культури населення. Як правило, запобігання порушенням базується на нормах соціальної моралі, які визначають неприйнятну поведінку, що є суспільно небезпечною або шкідливою. Однак у сфері податкових правопорушень вплив суспільного осуду є менш вираженим. Це, вочевидь, пов'язано з поточним соціально-економічним становищем суспільства. Відтак, сподіватися на ефективність суспільного осуду як прояву моральної відповідальності громадян у питаннях дотримання податкового законодавства наразі не доводиться [1, с. 377].

Отже, можна зробити висновок, що запровадження юридичної відповідальності за порушення податкового

законодавства є об'єктивно необхідним кроком, продиктованим як соціально-економічними умовами, так і морально-етичними особливостями суспільства. Виходячи з цього, законодавець у законодавстві України закріплює норми, які визначають правила юридичної відповідальності за невиконання вимог у сфері податкових відносин.

Для глибшого розуміння природи юридичної відповідальності за податкові правопорушення доцільно провести аналіз загального поняття «юридична відповідальність».

Насамперед слід зазначити, що юридична відповідальність є однією з форм соціальної відповідальності. Ці поняття співвідносяться між собою як загальне (соціальна відповідальність) і часткове (юридична відповідальність) [2, с. 23]. З теоретичної точки зору це твердження є правильним, однак між соціальною та юридичною відповідальністю існують суттєві відмінності, які стосуються:

- способів їх закріплення;
- механізмів примусу, які застосовуються до порушників;
- обов'язковості та невідворотності негативних наслідків для порушника;
- суб'єктного складу відносин тощо.

Разом із тим важливо зосередитися на розумінні поняття «юридична відповідальність», яке є юридично значущою категорією, що характеризується розмаїттям своїх форм залежно від галузі права.

Л. В. Товкун визначає юридичну відповідальність як нормативно закріплений обов'язок учасника правових відносин зазнати негативних наслідків у зв'язку із вчиненням правопорушення в межах цих відносин [3, с. 84].

М. В. Цвік та О. В. Петришин зазначають, що юридична відповідальність є формою публічно-владного примусу, яка встановлюється правовими нормами та реалізується в рамках спеціального процесуального законодавства. Вона передбачає, що особа, яка вчинила правопорушення, повинна зазнати особистих, майнових або організаційних втрат, визначених санкціями відповідних норм [4, с. 375].

Л. І. Каленіченко визначає юридичну відповідальність як заходи негативного характеру, що закріплені санкціями правових норм і забезпечені можливістю публічного примусу. Ці заходи полягають у позбавленні майнового, особистого або організаційного характеру, яких зазнає особа-порушник у зв'язку з вчиненням правопорушення, і здійснюються в чітко визначеній законом процесуальній формі [5, с. 13].

З точки зору моменту настання відповідальності, Л. В. Коваль підходить до поняття «юридична відповідальність» таким чином: цей термін є актуальним на етапі притягнення особи до відповідальності, коли виникають обов'язкові обтяження для порушника. Після визнання особи винною ми вже можемо говорити про застосування покарання за вчинене правопорушення [6, с. 11].

Т. Б. Грек виділяє такі ключові ознаки юридичної відповідальності:

- наявність конкретного факту правопорушення;
- нормативна база у вигляді правових приписів, що визначають протиправність поведінки;
- конкретні суб'єкти відповідальності – фізичні чи юридичні особи;
- присутність елементів державного примусу, що забезпечують охорону публічного порядку;
- неминучість негативних наслідків для особи-порушника;
- здійснення відповідальності у спеціальній процесуальній формі [7, с. 42].

Л. І. Каленіченко пропонує систему ознак юридичної відповідальності, яка має теоретично концептуалізований характер. Серед основних ознак дослідниця виділяє:

- публічно-правовий характер відповідальності;
 - інструментальний вплив на суспільні відносини.
- Вона виконує виховну, суспільно орієнтовану та психоло-

гічну функції, впливаючи на поведінку учасників правовідносин;

- механізм правового регулювання. Реалізується при вчиненні суспільно неправомірної поведінки;
- мета захисту. Спрямована на захист як загальних суспільних інтересів, так і прав та інтересів окремих осіб;
- застосування відповідно до закону. Використовується на основі та в порядку, встановленому нормативно-правовими актами;
- зв'язок із правозастосовною діяльністю. Реалізується через дії уповноважених органів державної влади [5, с. 14].

З урахуванням цих ознак можна зробити висновок, що юридична відповідальність є мірою негативних наслідків (особистих, майнових, організаційних тощо), яких зазнає порушник норм права внаслідок застосування до нього відповідних юрисдикційних процедур компетентними органами.

На основі такого загального розуміння юридичної відповідальності можна докладно розглянути категорію «відповідальність за порушення норм податкового законодавства» в контексті податкового права.

Варто відзначити, що специфічне поняття «податкова відповідальність» не виділяється як окрема категорія юридичної відповідальності. Натомість вживається комплексне формулювання: «відповідальність за вчинення податкових правопорушень та порушення іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи».

З наведеного формулювання випливає, що контролюючі органи мають право притягати до відповідальності за:

- а) вчинення податкових правопорушень;
- б) порушення іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на ці органи.

Регулювання відповідальності за порушення норм податкового законодавства здійснюється через низку нормативно-правових актів, ключовим серед яких є Податковий кодекс України (далі – ПК України). Основи юридичної відповідальності визначаються положеннями Глави 11 «Відповідальність» ПК України.

За порушення норм податкового законодавства, контрольованих відповідними органами, до платника податків можуть застосовуватися такі види юридичної відповідальності: фінансова відповідальність (пп. 111.1.1 п. 111.1 ст. 111 ПК України); адміністративна відповідальність (пп. 111.1.2 п. 111.1 ст. 111 ПК України); кримінальна відповідальність (пп. 111.1.3 п. 111.1 ст. 111 ПК України).

Особливої уваги заслуговує принцип невиключності при притягненні до фінансової відповідальності. Цей принцип означає, що застосування фінансових санкцій до платника податків не звільняє його від можливості притягнення до інших видів юридичної відповідальності. Наприклад, платник податків, до якого застосовано фінансову відповідальність, може бути одночасно притягнутий до адміністративної або кримінальної відповідальності за те саме податкове правопорушення [1, с. 376].

Варто зазначити, що принцип невиключності відповідальності, який допускає «паралельне» притягнення до різних видів юридичної відповідальності, не завжди виглядає обґрунтованим. Більше того, у практиці нерідко виникають ситуації, коли таке одночасне притягнення до фінансової та інших форм відповідальності має рудиментарний характер.

Розглянемо конкретний приклад. Якщо в результаті перевірки контролюючий орган виявляє порушення податкового законодавства, яке призводить до донарахування податкових зобов'язань платнику податків, то одночасно із застосуванням до нього фінансової відповідальності згідно з нормами ПК України, посадові особи, відповідальні за бухгалтерський облік цього плат-

ника, також можуть бути притягнуті до адміністративної відповідальності. Це відбувається на підставі ч. 1 або ч. 2 ст. 164-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) («Порушення законодавства з фінансових питань»). Зазначена стаття передбачає відповідальність за «відсутність бухгалтерського обліку або ведення його з порушенням встановленого порядку...» [8].

Варто зауважити, що ця норма є доволі узагальненою, що дозволяє використовувати її для притягнення посадових осіб платника податків до відповідальності за будь-яке порушення податкового законодавства.

Водночас слід підкреслити, що в цій ситуації притягуються різні суб'єкти. У межах фінансової відповідальності відповідальним є платник податків як юридична або фізична особа, тоді як адміністративна відповідальність покладається на конкретну особу, яка займається веденням бухгалтерського обліку.

Таким чином, виникає ситуація, яку можна назвати рудиментарною: одночасно притягується платник податків до фінансової відповідальності, а особа, відповідальна за бухгалтерський облік, – до адміністративної відповідальності. Чому таке дублювання відповідальності має місце і яке його обґрунтування?

Після проведення перевірки у разі виявлення порушень з боку платника податків контролюючий орган складає акт перевірки. На підставі цього акта приймаються податкові повідомлення-рішення, які стають підставою для притягнення платника податків до фінансової відповідальності. Платник податків може оскаржити ці рішення в адміністративному порядку або в судовому порядку, відповідно до процедур адміністративного судочинства.

Щодо адміністративної відповідальності за порушення правил ведення бухгалтерського обліку, протокол про таке порушення складає контролюючий орган. Однак рішення про притягнення до адміністративної відповідальності ухвалюють місцеві суди загальної юрисдикції. Процедури розгляду таких справ у часовому вимірі зазвичай значно коротші, ніж процедури, пов'язані з притягненням до фінансової відповідальності [1, с. 377].

На практиці це призводить до ситуацій, коли, з одного боку, ще триває адміністративне оскарження податкових повідомлень-рішень (у межах ст. 56 ПК України), тоді як, з іншого боку, суди загальної юрисдикції вже завершують розгляд справи про адміністративну відповідальність і виносять рішення щодо особи, відповідальної за ведення бухгалтерського обліку.

Особливу увагу слід звернути на проблему, що виникає через недостатню спеціалізацію місцевих судів загальної юрисдикції у податкових справах. При розгляді справ за ч. 1 або ч. 2 ст. 164-2 КУпАП ці суди повинні детально аналізувати обставини, пов'язані з податковими правопорушеннями. Однак через брак спеціалізації та часові обмеження часто трапляється формалістичний підхід до вирішення таких справ.

Цей формалізм може значно вплинути на подальші процедури вирішення податкових спорів, які розглядаються адміністративними судами в межах притягнення платника податків до фінансової відповідальності, ускладнюючи або навіть спотворюючи перебіг таких розглядів.

Йдеться про поняття преюдиційності судової практики. Термін «преюдиційність» походить від латинських слів *praecedens* та *praecedens*, що означають зв'язок із попередніми судовими рішеннями. Преюдиція відіграє важливу роль у забезпеченні послідовності та ефективності судових проваджень.

Кодекс адміністративного судочинства України (далі – КАС України) також звертає увагу на правила преюдиційності. У ч. 4 ст. 78 КАС України зазначено: «Обставини, встановлені рішенням суду у господарській, цивільній або адміністративній справі, що набрало законної сили, не доказуються при розгляді іншої справи, у якій беруть

участь ті самі особи або особа, стосовно якої встановлено ці обставини, якщо інше не передбачено законом» [9].

З цього випливає, що рішення, прийняте в рамках адміністративної справи про притягнення особи до відповідальності за ч. 1 ст. 164-2 КУпАП, може впливати (прямо чи опосередковано) на процедури притягнення платника податків до фінансової відповідальності відповідно до КАС України.

Це можливо, коли місцевий суд загальної юрисдикції вже ухвалив рішення про адміністративну відповідальність бухгалтера або іншої посадової особи, відповідальної за ведення бухгалтерського обліку. Таким чином, це рішення може вважатися підтвердженням факту порушення з боку платника податків, оскільки фактичний склад порушення встановлюється судом на підставі акта перевірки, складеного контролюючим органом.

Часто трапляються випадки, коли платники податків проявляють байдужість до процедур притягнення бухгалтерів до адміністративної відповідальності. Такий нігілізм багато в чому пояснюється незначним розміром штрафів, передбачених КУпАП: штраф у розмірі від 136 грн до 255 грн (за ч. 1 ст. 164-2 КУпАП); штраф у розмірі від 170 грн до 340 грн (за ч. 2 ст. 164-2 КУпАП).

Ситуацію не змінює навіть положення абз. 2 п. 111.3 ст. 111 ПК України, яке встановлює таке правило: «Притягнення фізичної або юридичної особи до фінансової відповідальності за податкове правопорушення, що передбачає встановлення контролюючими органами вини особи, не передбачає презумпції наявності вини фізичної особи чи посадових (службових) осіб юридичної особи у випадках притягнення фізичної особи чи посадових (службових) осіб юридичної особи до юридичної відповідальності інших видів та не звільняє від обов'язку її доведення в порядку, передбаченому законом» [10].

У нашій ситуації це правило не застосовується, оскільки процедури притягнення до адміністративної відповідальності особи, відповідальної за ведення бухгалтерського обліку, завершуються значно швидше, ніж процедури притягнення платника податків до фінансової відповідальності.

Якщо систематизувати та узагальнити всі наведені вище тези, можна зробити наступний висновок: паралельне притягнення платника податків до фінансової відповідальності, а відповідальну за ведення бухгалтерського обліку особу – до адміністративної відповідальності, є застарілою практикою, яка часто позбавлена об'єктивної процедурної логіки. Цей підхід має низку недоліків, які підтверджуються такими аргументами:

1. Відсутність належної спеціалізації місцевих судів. Судді загальної юрисдикції не завжди мають достатній рівень підготовки для розгляду справ цієї категорії. Це призводить до формування поверхневих підходів у судовій практиці та нечіткого застосування законодавства.

2. Неспівмірність розміру штрафу та інтересів сторін. Відповідно до статті 164-2 КУпАП, розмір штрафу є настільки низьким, що особа, яку притягують до відповідальності, частіше обирає сплатити його, аніж брати участь у складному судовому процесі. Це спричиняє порушення принципів справедливого судочинства та формує суперечливу практику застосування права.

3. Формування хибних преюдицій. Такі прецеденти часто не відображають реального стану справ, що ускладнює подальше вирішення спорів у рамках адміністративного судочинства.

4. Додаткове навантаження на судову систему. Справи, пов'язані з податковими спорами, вимагають спеціалізованого підходу. Проте місцеві суди загальної юрисдикції змушені витратити значні ресурси на розгляд таких справ, що не є їхньою основною компетенцією [1, с. 378].

З огляду на це, «паралельне» провадження не завжди є виправданим. Кожен випадок потребує детального аналізу для визначення доцільності застосування такої практики.

Розглядаючи загальні аспекти притягнення платника податків до юридичної відповідальності за порушення податкового законодавства, можна виокремити основні ознаки такої відповідальності [1, с. 380]:

1. Процедурна визначеність: притягнення особи до юридичної відповідальності за податкові правопорушення має здійснюватися виключно в межах визначених процедур – як адміністративних, так і судових. Жодна позаюрисдикційна форма притягнення не допускається.

2. Різноманітність видів відповідальності: за порушення податкового законодавства особа може нести фінансову, адміністративну або кримінальну відповідальність залежно від характеру правопорушення.

3. Можливість одночасного застосування кількох видів відповідальності: притягнення до фінансової відповідальності не виключає можливості додаткового застосування адміністративної чи кримінальної відповідальності.

4. Посилення відповідальності за повторні порушення: у разі повторного порушення податкового законодавства до особи може бути застосована підвищена міра покарання, що стосується як фінансової, так і адміністративної або кримінальної відповідальності.

5. Обов'язковість наявності вини: притягнення до будь-якого виду відповідальності можливе лише за умови, якщо буде доведена вина особи у вчиненні порушення (дії або бездіяльності).

6. Різноманітність юрисдикційних механізмів: порушення податкового законодавства може розглядатися в межах адміністративного судочинства, проваджень із адміністративної відповідальності чи кримінальних процесів.

7. Можливість звільнення або пом'якшення відповідальності: незважаючи на жорсткість регулювання податкових відносин, враховуються обставини, які можуть пом'якшити чи навіть виключити відповідальність.

Таким чином, притягнення платника податків до відповідальності є багатовимірним процесом, що враховує як об'єктивні ознаки порушення, так і обставини, які впливають на ступінь покарання.

Перелічені вище ознаки можна вважати невід'ємними характеристиками юридичної відповідальності за податкові правопорушення. У той же час, завдяки різноманітності форм юридичної відповідальності, кожен її вид має свій набір специфічних ознак, які визначаються особливостями відповідної галузі права.

Таким чином, під поняттям «відповідальність за порушення норм податкового законодавства» слід розуміти встановлену законодавством міру негативних наслідків особистого, організаційного та/або майнового характеру, що можуть бути застосовані до порушника. Такі наслідки виникають у результаті притягнення до фінансової, адміністративної або кримінальної відповідальності за невиконання вимог податкового законодавства.

Принципи права відіграють ключову роль у забезпеченні системності та узгодженості правового регулювання суспільних відносин. Основні положення права виконують упорядковуючу функцію, спрямовуючи правове регулювання в цілому, а також впливаючи на окремі аспекти суспільного життя. Без принципів права нормативні акти втрачають своєрідний «орієнтир», що визначає основні засади регулювання та впливає на формування правозастосовної практики.

Принципи права тісно пов'язані з реаліями суспільного життя, що є їхньою онтологічною основою. Це означає, що принципи права не можуть існувати як автономні та відсторонені від людської діяльності положення. Відповідно, право не може зводитися до сукупності формальних норм, які існують незалежно від суспільства, поведінку якого вони регулюють. Онтологічна сутність принципів права є значно глибшою та комплекснішою, а спроба пояснити їх виключно в межах юридичного позитивізму є недостатньою [11, с. 90].

Таким чином, розглянемо різні теоретичні підходи до розуміння цієї категорії. З точки зору юридичного позитивізму, принципи права є результатом державного волевиявлення, що формалізуються у правових джерелах. Позитивісти вважають, що принципи права виникають у процесі поступового закріплення відповідних положень у нормативних актах.

Протилежний підхід пропонує природно-правова теорія. В її рамках принципи права розглядаються як результат соціальної взаємодії, що формується в процесі комунікації між людьми. Як зазначає М. І. Козюбра, принципи права виникають «знизу», у процесі узагальнення реальних суспільних відносин, а не формулюються «згори» владними структурами [12, с. 144].

Принципи податкового законодавства, відповідно до їх змісту (ст. 4 ПК України), можна поділити на дві основні категорії: юридичні принципи, які мають правову основу, та економічно обумовлені принципи, що враховують економічну природу оподаткування.

Головним критерієм такого розподілу є ідея, яка лежить в основі кожного з принципів, а також їх спрямованість – правова чи економічна.

До юридичних принципів податкового законодавства належать: невідворотність відповідальності, передбачення законом, за порушення податкових норм; презумпція правомірності рішень платника податків; стабільність податкових норм; єдиний підхід до встановлення податків і зборів; рівність усіх платників податків перед законом; загальність оподаткування.

Економічно обумовлені принципи податкового законодавства включають: фіскальну достатність; соціальну справедливість; економічність оподаткування; нейтральність податкового регулювання; рівномірність й зручність сплати податків.

У подальшому слід зосередити увагу на спеціалізованих принципах податкового законодавства, які є найбільш релевантними для визначення основ притягнення платника податків до юридичної відповідальності.

Принцип невідворотності відповідальності є ключовим у контексті юридичної відповідальності за податкові правопорушення. Він закріплений у пп. 4.1.3 п. 4.1 ст. 4 Податкового кодексу України: «невідворотність настання визначеної законом відповідальності у разі порушення податкового законодавства» [10].

Цей принцип сформульовано коротко та чітко, закладаючи фундаментальне правило: кожен порушник норм податкового законодавства має бути притягнутий до відповідальності. Недотримання цього принципу, коли порушники уникають відповідальності, сприяє підриву дисципліни у сфері податкових правовідносин. Відсутність належного реагування на правопорушення або низька ймовірність притягнення до відповідальності породжують правовий нігілізм, що, у свою чергу, негативно впливає на реалізацію податкової політики держави та зменшує надходження до бюджету. Простежується пряма залежність: недостатня ефективність механізмів відповідальності призводить до скорочення бюджетних доходів.

За своєю природою принцип невідворотності відповідальності має характер принципу-гасла. Він не передбачає конкретного правила поведінки, а слугує основою для формування правових ідей. У цьому полягає його декларативний характер, оскільки сам по собі цей принцип не має прямої регулятивної функції.

Втім, принципи-гасла не слід розглядати як недолік. Їхнє завдання – формулювати базову ідею з максимальною мірою імперативності, яка згодом реалізується через конкретні регулятивні норми інших положень права. Принцип невідворотності відповідальності отримує своє деталізоване регламентування не лише в рамках податкового законодавства, але також у кримінальному законодавстві та законодавстві про адміністративну відповідальність.

Це забезпечує його інтеграцію в різні правові механізми та підвищує ефективність правового регулювання.

Підсумовуючи вищевикладене, можна виділити такі характерні риси принципу невідворотності відповідальності за порушення податкового законодавства: прямо закріплений у податковому праві; є найбільш спеціалізованим серед принципів податкового законодавства, безпосередньо пов'язаним із інститутом юридичної відповідальності за податкові правопорушення; має характер принципу-гасла, що визначає його декларативний характер; вирізняється лаконічністю формулювання; впливає на норми не лише податкового законодавства, а й інших галузей права, зокрема кримінального та адміністративного.

ПК України серед основних принципів податкового законодавства прямо закріплює у пп. 4.1.4 п. 4.1 ст. 4 принцип презумпції правомірності рішень платника податків. Він встановлює, що в разі неоднозначного або множинного трактування норм закону чи іншого нормативно-правового акта, якщо можливе ухвалення рішення як на користь платника податків, так і на користь контролюючого органу, перевага надається платнику податків [10].

Є. М. Смичок слушно зазначає, що цей принцип обмежує негативну дискрецію контролюючих органів і водночас надає платнику податків ширші можливості для реалізації свого розсуду [13, с. 5].

Презумпція правомірності рішень платника податків формулює чітке правозастосовне правило: у разі правової невизначеності або суперечностей між нормами податкового законодавства правильним вважається рішення, яке приймає платник податків. Цей принцип є особливо актуальним у ситуаціях, коли існують нормативні колізії або прогалини у правовому регулюванні, забезпечуючи захист інтересів платників податків.

Підсумовуючи викладене видається за можливе сформулювати загально-теоретичне поняття відповідальності за порушення норм податкового законодавства, як сукупності негативних наслідків особистого, організаційного та/або майнового характеру, спричинених внаслідок застосування уповноваженими особами держави до правопорушника норм податкового законодавства у вигляді притягнення до фінансової, адміністративної або кримінальної відповідальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Манукян А. А. Відповідальність за порушення норм податкового законодавства: поняття й ознаки. *Право і суспільство*. 2023. № 5. С. 376–384. (дата звернення: 30.12.2024).
2. Іванова О. І. Юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності. *Вісник Академії адвокатури України*. 2012. № 3. С. 21–26.
3. Товкун Л. В. Відповідальність за порушення податкового законодавства як складова фінансової відповідальності. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право*. 2014. Вип. 17. С. 84–86. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/13216/1/Tovkun_84-86.pdf (дата звернення: 30.12.2024).
4. Загальна теорія держави і права : підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко [та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка та О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.
5. Каленіченко Л. І. Юридична відповідальність: поняття, ознаки. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2020. № 1, т. 1. С. 12–17 (дата звернення: 30.12.2024).
6. Коваль Л. В. Адміністративне право : курс лекцій. Київ : Вентурі, 1996. 208 с.
7. Грек Т. Б. Правова природа юридичної відповідальності: поняття, принципи та види. *Адвокат*. 2010. № 10. С. 41–45.
8. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 р. № 80731- X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 30.12.2024).
9. Кодекс адміністративного судочинства України : прийнятий 06.07.2005 р. № 2747-IV у ред. від 22.02.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#n10124> (дата звернення: 30.12.2024).
10. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 30.12.2024).
11. Погребняк С. П. Висновки та рекомендації з національної правничої дискусії. *Право України*. 2017. № 7. С. 90–93.
12. Козюбра М. І. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації. *Право України*. 2017. № 11. С. 142–164.
13. Смичок Є. М. Юридичні презумпції в податково-правовому регулюванні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2015. 23 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/10005/1/Smychok_I_M_2015.pdf (дата звернення: 30.12.2024).

ШЛЯХИ РЕФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

WAYS OF REFORMING THE LEGISLATION OF UKRAINE ON FORMS OF DOING BUSINESS IN THE CONDITIONS OF EUROPEAN INTEGRATION

Петрина В.Н., к.ю.н.,
професор кафедри економіко-правових дисциплін
Навчально-науковий інститут права та психології
Національної академії внутрішніх справ

У даній статті досліджуються можливі шляхи реформування законодавства України про організаційно-правові форми господарювання з метою адаптації положень українського права про суб'єкти господарювання до міжнародних і, зокрема, європейських стандартів. Мета дослідження обумовила наступні його задачі: 1) аналіз організаційно-правових форм господарювання, передбачених українським законодавством; 2) аналіз організаційно-правових форм господарювання, передбачених правом європейських країн та інших країн з розвинутою ринковою економікою; 3) визначення основних шляхів реформування законодавства України про організаційно-правові форми господарювання для забезпечення гармонізації його положень з відповідними положеннями права європейських та інших країн з розвинутою ринковою економікою.

В результаті проведеного дослідження відповідних положень українського права та права європейських країн та інших країн з розвинутою ринковою економікою автор статті приходять до висновку, що більшість із 64 організаційно-правових форм господарювання, передбачених українським законодавством, виділена безпідставно і, часом, всупереч положенням теорії права та нормам українського права. У цьому зв'язку вони мають бути вилучені із переліку організаційно-правових форм господарювання. Водночас українське право не передбачає такої важливої та традиційної в країнах з розвинутою ринковою економікою організаційно-правової форми господарювання, як партнерство. Тому автор вважає за потрібне передбачити цю організаційно-правову форму господарювання в українському праві. У зв'язку з цим у статті пропонується внести відповідні зміни до законодавства України з метою приведення правового статусу господарських товариств у відповідність до положень права європейських та інших країн з розвинутою ринковою економікою. Пропонується також внесення інших відповідних змін до законодавства України.

Ключові слова: господарське товариство, державне підприємство, об'єднання підприємств, організаційно-правова форма господарювання, партнерство, підприємство, суб'єкт господарювання, товариство з обмеженою відповідальністю, юридична особа.

This article examines ways of reforming Ukrainian legislation on legal forms of doing business with the purpose of adapting the provisions of Ukrainian law on business entities to international and, in particular, European standards. The purpose of the study determines its following tasks: 1) analysis of forms of doing business provided for by Ukrainian legislation; 2) analysis of forms of doing business provided for in the law of European countries and other countries with developed market economies; 3) identification of the main ways of reforming the legislation of Ukraine on forms of doing business in order to bring it into line with the relevant provisions of the law of European countries and other countries with developed market economies.

As a result of the study of the relevant provisions of Ukrainian law and the law of European countries and other countries with developed market economies, the author of the article concludes that most of the 64 forms of doing business provided for by Ukrainian legislation are allocated without grounds and, at times, in violation of certain provisions of the law theory and the norms of Ukrainian law and, in this regard, such forms of doing business should be abolished. At the same time, Ukrainian law does not provide for such an important and traditional in countries with a developed market economy form of doing business as a partnership. Therefore, the author considers it necessary to provide for this form of doing business in Ukrainian law. In this regard, it is proposed in the article to make appropriate changes to the legislation of Ukraine in order to bring the legal status of business companies into compliance with the provisions of the law of European and other countries with a developed market economy. It is also proposed to make other relevant amendments to the legislation of Ukraine.

Key words: company, association of enterprises, state-owned enterprise, forms of doing business, partnership, enterprise, firm, limited liability company, artificial person.

Україна, прямуючи проголошеним в її Конституції європейським та євроатлантичним курсом, у 2014 році уклала Угоду про асоціацію з Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами. Дана Угода передбачає адаптацію законодавства України про суб'єкти господарювання до міжнародних стандартів. Вирішення цієї задачі неможливе без з'ясування різниці між українськими організаційно-правовими формами господарювання та організаційно-правовими формами господарювання, що існують в європейських та інших країнах з розвинутою ринковою економікою. Для дослідження цього питання необхідно в першу чергу провести аналіз організаційно-правових форм господарювання, передбачених українським законодавством.

Термін «організаційно-правова форма» досить часто вживається в українському законодавстві. Зокрема, цей термін вживається в статтях 55, 62, 120, 121, 135, 336 Господарського кодексу України (надалі «ГКУ»), статтях 81, 83, 89, 90, 108 Цивільного кодексу України (надалі – «ЦКУ»), статтях 3, 9, 16 Закону України «Про державну реєстрацію

юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» (надалі – «Закон про реєстрацію») тощо. Визначення організаційно-правової форми суб'єкта господарювання на практиці має дуже важливе значення, яке обумовлене наступними положеннями законодавства. Так, зокрема, згідно із ст. 90 ЦКУ «юридична особа повинна мати своє найменування, яке містить інформацію про її організаційно-правову форму та назву» [1]. Згідно із ст. 108 ЦКУ зміна організаційно-правової форми юридичної особи вважається реорганізацією такої юридичної особи у формі перетворення. В ст. 9 Закону про реєстрацію зазначено, що «в Єдиному державному реєстрі містяться такі відомості про юридичну особу... 3) організаційно-правова форма» [2]. Ст. 16 Закону про реєстрацію встановлює, що «найменування юридичної особи повинно містити інформацію про її організаційно-правову форму ... та назву» [2].

Важливе значення в питанні про визначення організаційно-правової форми суб'єкта господарювання має положення ч. 2 ст. 16 Закону про реєстрацію, згідно з яким «організаційно-правова форма юридичної особи визна-

частеся відповідно до класифікації організаційно-правових форм господарювання, затвердженій центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері технічного регулювання» [2]. Важливість цієї норми права полягає в тому, що Закон про реєстрацію зобов'язує засновників та реєстраторів при створенні і державній реєстрації юридичних осіб відповідно обирати і включати в найменування юридичних осіб та вносити до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань (надалі – «Державний реєстр») саме такі організаційно-правові форми, які визначені у класифікації організаційно-правових форм господарювання, затвердженій відповідним центральним органом виконавчої влади. Органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері технічного регулювання, який згадується в ст. 16 Закону про реєстрацію, на сьогоднішній день є Державний комітет України з питань технічного регулювання та споживчої політики (надалі – «Держтехрегулювання» або «Держспоживстандарт»). Класифікація організаційно-правових форм господарювання, яка згадується в ст. 16 Закону про реєстрацію, міститься в Державному класифікаторі України «Класифікація організаційно-правових форм господарювання». ДК 002:2004 (надалі – «ДК 002:2004»), затвердженому наказом Держспоживстандарту від 28.05.2004 № 97. Закон про реєстрацію є спеціальним законом у сфері державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань і, відповідно, у сфері визначення організаційно-правових форм господарювання при такій реєстрації. З огляду на вищезазначене у випадку виникнення колізії між нормами права щодо визначення організаційно-правових форм господарювання в процесі державної реєстрації, що містяться в цьому Законі та будь-якому іншому нормативно-правовому акті України, мають застосовуватися норми саме Закону про реєстрацію.

ДК 002:2004 передбачає 64 організаційно-правові форми господарювання, кожній з яких присвоєно окремий код. Таким чином, якщо ДК 002:2004 не передбачає певної організаційно-правової форми, то, відповідно, не передбачається і код для такої організаційно-правової форми. Це робить державну реєстрацію суб'єкта господарювання в організаційно-правовій формі, не передбаченій ДК 002:2004, неможливою як з юридичних, так і з технічних причин. З огляду на вищезазначене і *de jure*, і *de facto* суб'єкти господарювання в Україні можуть бути створені та зареєстровані тільки в одній із тих 64 організаційно-правових форм, що передбачені в ДК 002:2004. Усі 64 організаційно-правові форми господарювання в ДК 002:2004 поділені на 9 груп наступним чином: 1. Підприємства; 2. Господарські товариства; 3. Кооперативи; 4. Організації (установи, заклади); 5. Об'єднання підприємств (юридичних осіб); 6. Відокремлені підрозділи без статусу юридичної особи; 7. Непідприємницькі товариства; 8. Громадські об'єднання, профспілки, благодійні організації та інші подібні організації; 9. Інші організаційно-правові форми.

При аналізі законодавства України про організаційно-правові форми суб'єктів господарювання привертає увагу той факт, що, не дивлячись на достатньо часте вживання в законодавстві України терміну «організаційно-правова форма», жоден законодавчий акт (закон або кодекс) не містить визначення поняття «організаційно-правова форма». Визначення поняття «організаційно-правова форма господарювання» дається тільки в ДК 002:2004. Згідно з п. 2.1 ДК 002:2004 організаційно-правова форма господарювання – це «форма здійснювання господарської (зокрема підприємницької) діяльності з відповідною правовою основою, яка визначає характер відносин між засновниками (учасниками), режим майнової відповідальності по зобов'язаннях підприємства (організації),

порядок створення, реорганізації, ліквідації, управління, розподілу одержаних прибутків, можливі джерела фінансування діяльності тощо» [3].

При дослідженні організаційно-правових форм господарювання, передбачених законодавством України, звертають на себе наступні обставини:

1) ДК 002:2004 передбачає такі організаційно-правові форми господарювання, які в інших нормативно-правових актах України не визнаються організаційно-правовими формами. Так, наприклад, ДК 002:2004 передбачає такі організаційно-правові форми господарювання, як «державна холдингова компанія» (код – 236 [3]); «холдингова компанія» (код – 237 [3]). Проте, згідно із Законом України «Про холдингові компанії в Україні» і холдингова компанія, і державна холдингова компанія не є організаційно-правовими формами юридичних осіб, а є лише певними видами юридичних осіб, що створюються в організаційно-правовій формі акціонерного товариства;

2) В ДК 002:2004 підприємства (код – 100 [3]) та господарські товариства (код – 200 [3]) зазначені як окремі групи організаційно-правових форм господарювання. Ст. 83 ЦКУ передбачає товариства як окрему організаційно-правову форму юридичних осіб, а ст. 62 ГКУ визначає підприємство як юридичну особу та організаційну форму господарювання. Водночас, в законодавчих актах підприємства та господарські товариства часом не розглядаються як окремі організаційно-правові форми господарювання. При цьому в одних законодавчих актах поняття «підприємство» розглядається як більш широке поняття, яке включає в себе поняття «господарське товариство». Водночас, в інших нормативно-правових актах поняття «господарське товариство» розглядається як більш широке поняття, яке включає в себе поняття «підприємство». Так, наприклад згідно із ч. 5 ст. 63 ГКУ «корпоративними є ... підприємства, що створюються у формі господарського товариства ...» [4]. Водночас, згідно зі ст. 1 Закону України «Про господарські товариства» «господарськими товариствами цим Законом визнаються підприємства, установи, організації ...» [5]. Проблема відсутності в українському праві чіткого розмежування між поняттями «підприємство» та «господарське товариство» призводить до суперечливих судових рішень. Так, наприклад, «Касаційний господарський суд у складі Верховного Суду у своїй постанові у справі № 907/167/17 вказав на те, що приватне підприємство є окремою організаційно-правою формою суб'єкта господарювання» [6], а «Великою Палатою Верховного Суду прийнято постанову у справі № 916/2813/18, у якій суд дійшов висновків про те, що приватне підприємство – це не окрема організаційно-правова форма юридичної особи, а класифікуюча ознака юридичних осіб залежно від форми власності (пункт 8.16 постанови); за ознакою наявності чи відсутності учасників юридичні особи поділяються на товариства та установи, у зв'язку із чим приватне підприємство є товариством...» [6]¹.

У цьому зв'язку треба відмітити, що в країнах з розвинутою ринковою економікою, на відміну від України, немає такої організаційно-правової форми господарювання, як підприємство. Термін «підприємство» (англ. enterprise;

¹ У цьому зв'язку варто зауважити, що, не дивлячись на те, чи приходить суд до висновку, що підприємство є окремою організаційно-правою формою юридичної особи, чи до висновку, що підприємство є товариством, засновники та державні реєстратори при створенні і державній реєстрації юридичних осіб зобов'язані керуватися положеннями ЗУ «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань». Даний закон, в свою чергу, зобов'язує учасників відносин, що виникають у сфері державної реєстрації юридичних осіб, визначати організаційно-правову форму юридичної особи відповідно до класифікації організаційно-правових форм господарювання, тобто до ДК 002:2004. ДК 002:2004 передбачає, що підприємства та товариства (в тому числі господарські) є окремими організаційно-правовими формами, яким присвоєні окремі коди. Таким чином, судові рішення в даній сфері носять, так би мовити, академічний характер і приймаються і використовуються для інших, ніж створення і державна реєстрація юридичних осіб, цілей.

фр. *entreprise*; нім. *unternehmen*) в цих країнах означає не певну організаційно-правову форму юридичної особи, а загальну назву суб'єкта господарювання будь-якої організаційно-правової форми. «Підприємство – це фізична або юридична особа, яка займається господарською діяльністю, незалежно від її організаційно-правової форми» [7]. Також треба відмітити, що ті організаційно-правові форми, що в Україні охоплюються поняттям «господарські товариства» (тобто повні товариства, командитні товариства, товариства з обмеженою і додатковою відповідальністю та акціонерні товариства), в праві країн з розвинутою ринковою економікою відносяться до принципово різних категорій організаційно-правових форм. Так, акціонерні товариства відносяться до категорії юридичних осіб, а повні та командитні товариства, а також товариства з обмеженою відповідальністю відносяться не до юридичних осіб, а до іншої категорії організаційно-правових форм – партнерств, специфіка яких розглядається нижче;

3) ДК 002:2004 передбачає такі організаційно-правові форми господарських товариств, які законодавчими актами України до господарських товариств не відносяться. Так, наприклад, ДК 002:2004 передбачає такі організаційно-правові форми господарських товариств, як державна акціонерна компанія (товариство) (код – 235 [3]); державна холдингова компанія (код – 236 [3]); холдингова компанія (код – 237 [3]); адвокатське об'єднання (код – 280 [3]); адвокатське бюро (код – 281 [3]). Водночас, ст. 80 ГКУ, ст. 1 Закону України «Про господарські товариства» та ст. 113 ЦКУ встановлюють, що господарські товариства можуть бути створені лише у формі повного товариства, командитного товариства, товариства з обмеженою або додатковою відповідальністю, акціонерного товариства. Тобто зазначені законодавчі акти не передбачають таких організаційно-правових форм господарських товариств, як «державна акціонерна компанія (товариство)», «державна холдингова компанія», «холдингова компанія», «адвокатське об'єднання», «адвокатське бюро». Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» також не відносить адвокатське об'єднання та адвокатське бюро до господарських товариств. До того ж треба зауважити, що в країнах з розвинутою ринковою економікою взагалі не існує таких організаційно-правових форм господарювання, як адвокатське об'єднання та адвокатське бюро. Адвокати, назагал, функціонують в рамках таких самих організаційно-правових форм, як і інші підприємці [8]. Проте, в деяких державах адвокатам не дозволяється створювати і функціонувати в рамках акціонерного товариства;

4) Українське законодавство часом виділяє організаційно-правові форми не за тими ознаками, що даються у визначенні поняття організаційно-правової форми господарювання, а в залежності від того, хто є засновником певної юридичної особи. Так, наприклад, дочірнім підприємством (код – 160 [3]) вважається підприємство, яке засноване іншим підприємством; іноземним підприємством (код – 170 [3]) вважається підприємство, яке засноване іноземною особою/особами; приватним підприємством (код – 120 [3]) вважається підприємство, яке засноване приватною особою/особами, і так далі. Виділення організаційно-правових форм за цією ознакою є надуманим і породжує проблеми. Так якщо, наприклад, Volkswagen AG забажає створити в Україні якесь із вищезазначених підприємств і запитає в українського юриста чим кожне із цих підприємств після його створення буде відрізнятися одне від одного, то юристу не буде чого відповісти. Адже підприємства, вищезазначених організаційно-правових форм, насправді, між собою нічим не будуть відрізняються: в усіх цих організаційно-правових формах господарювання будуть однакові усі ознаки, за якими згідно із п. 2.1 ДК 002:2004 мають відрізнятися між собою організаційно-правові форми господарювання. Тобто у будь-якому із таких створених Volkswagen AG під-

приємств будуть однаковими усі характеристики, зокрема, «характер відносин між засновниками (учасниками), режим майнової відповідальності по зобов'язаннях підприємства (організації), порядок створення, реорганізації, ліквідації, управління, розподілу одержаних прибутків, можливі джерела фінансування діяльності тощо» [3];

5) ДК 002:2004 відносить до організаційно-правових форм господарювання такі формування, що згідно із відповідними законодавчими актами не можуть здійснювати господарську діяльність і бути віднесені до суб'єктів господарювання. Так, наприклад, ДК 002:2004 до організаційно-правових форм господарювання відносить «орган державної влади (код – 410 [3]), суди (код – 415 [3]), орган місцевого самоврядування» (код – 420 [3]), в той час, як ст. 8 ГКУ встановлює, що «державна, органи державної влади та органи місцевого самоврядування не є суб'єктами господарювання» [4];

6) Українське законодавство відносить до організаційно-правових форм господарювання також неприбуткові організації, зокрема, невідприємницькі товариства (код – 700 [3]), громадські об'єднання, профспілки, благодійні організації та інші подібні організації (код – 800 [3]), в тому числі політичні партії (код – 810 [3]), релігійні організації (код – 825 [3]) тощо. Віднесення неприбуткових організацій до організаційно-правових форм господарювання базується, очевидно, на тій закріпленій в ГКУ пострадянській концепції господарювання, згідно з якою поряд із підприємництвом існує некомерційне господарювання, яким є «самостійна систематична господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання, спрямована на досягнення економічних, соціальних та інших результатів без мети одержання прибутку» [4]. Проте, якщо українці з «розумінням» можуть сприймати, наприклад, політичну партію як господарську організацію (прибуткову чи неприбуткову), то іноземні інвестори із країн із розвинутою ринковою економікою, знайомлячись з ДК 002:2004, з великим подивом дізнаються про такі українські організаційно-правові форми господарювання, як політична партія, релігійна організація, профспілка тощо;

7) В українському законодавстві передбачена така категорія організаційно-правових форм господарювання, як об'єднання підприємств (код – 500 [3]), до якої, зокрема, відносяться такі організаційно-правові форми господарювання, як асоціація (код – 510 [3]), корпорація (код – 520 [3]), консорціум (код – 530 [3]), концерн (код – 540 [3]). Перше, що привертає увагу при ознайомленні з положеннями глави 12 ГКУ, присвяченій об'єднанням підприємств (зокрема, частини 1 та 4 ст. 118 ГКУ), це визначення об'єднання підприємств як юридичної особи, що складається з інших юридичних осіб. З юридичної точки зору ідея про існування юридичної особи, що складається з інших юридичних осіб, виглядає так само не природно, як ідея про існування фізичної особи, що складається з інших фізичних осіб. Звісно, що у фізичних осіб є батьки, а у юридичних осіб є засновники, проте, як дитина не складається із своїх батьків, так і юридична особа не складається із своїх засновників: усі вони є окремими суб'єктами права. Варто пригадати, що концепція юридичної особи була винайдена людством вже майже тисячу років тому саме для того, щоб розмежувати, як окремих суб'єктів права, засновників і створену ними юридичну особу (латин. *Persona Ficta* – уявна людина). Таким чином, вигадана в радянському праві для цілей адміністративно-командної економіки концепція об'єднання підприємств, як юридичної особи, що складається з інших юридичних осіб, спотворює загальноприйняту у світі концепцію юридичної особи. Привертає увагу і наступна неприродна особливість концепції об'єднання підприємств. Так, згідно із ч. 1 ст. 118 та частинами 1, 2 і 5 ст. 122 ГКУ об'єднання підприємств створюються з метою управління² підприємствами, що входять до його складу, в той час як саме

² Координація діяльності є функцією управління

об'єднання підприємств управляється цими ж підприємствами, як його учасниками. «Конструкція, в якій певні юридичні особи створюють ще одну юридичну особу і управляють нею для того, щоб ця юридична особа управляла ними (таке собі замкнуте управлінське коло) виглядає, м'яко кажучи, надуманою й нераціональною» [9, с. 192]. Серед багатьох інших можна також відмітити ще одну проблемну особливість концепції об'єднання підприємств. Так, суб'єктивне право об'єднання підприємств на управління підприємствами, закріплене в ч. 1 ст. 118 ГКУ, не тільки значним чином конкурує з корпоративним правом учасників таких підприємств на управління цими підприємствами, що закріплене в ст. 96-1 ЦКУ, але й серйозно уражає це корпоративне право.

Вищезазначені особливості концепції об'єднання підприємств характеризують її як суперечливу і непрактичну. «Концепція об'єднання підприємств як певної організаційно-правової форми юридичних осіб з'явилася в СРСР в умовах адміністративно-командної економіки і дісталася у спадок Україні» [10, с. 122]. Юристи, які на практиці мали справу з такими утвореннями, як об'єднання підприємств, знають, що, не дивлячись на те, як вони називаються (чи асоціація, чи корпорація, чи консорціум, чи концерн), насправді, вони одне від одного нічим не відрізняються (крім слів про них в ст. 120 ГКУ) і функціонують точно за такими ж принципами, як і товариства з обмеженою відповідальністю, також нічим від цих товариств на практиці не відрізняючись. В праві країн з розвинутою ринковою економікою взагалі не існує аналогічної категорії організаційно-правових форм юридичних осіб. Визначення ж асоціації, корпорації, консорціуму та концерну, що даються в ГКУ, кардинально відрізняються від тих визначень, що ці поняття мають в праві європейських та інших країн з розвинутою ринковою економікою. Так, на відміну від визначення, даного в ГКУ, асоціація (англ. association) в праві країн з розвинутою ринковою економікою не є організаційно-правовою формою юридичної особи-суб'єкта господарювання, а є загальним поняттям, яке, зазвичай, означає будь-яку групу фізичних або юридичних осіб, що об'єдналася для досягнення певної мети, або підприємницьку організацію, що не має статусу юридичної особи і не розглядається окремо від осіб, з яких вона складається [11, с. 119]. На відміну від визначення, даного в ГКУ, під корпорацією (англ. corporation) в праві країн англо-американської системи права, звідки походить цей термін, розуміється «організація (зазвичай господарська), що законом наділена правом діяти як окрема особа, відокремлена від своїх учасників, що володіють нею, і яка має право випускати акції і існувати на протязі невизначеного проміжку часу» [11, с. 341]. Тобто поняття «корпорація» (англ. corporation) в праві країн англо-американської системи права еквівалентне поняттю «акціонерне товариство» в праві України. Так само на відміну від визначення, даного в ГКУ, термін «консорціум» (англ. consortium) визначається як «група, що складається з двох або більше фізичних осіб, компаній або урядів, які працюють разом для досягнення спільної мети. Суб'єкти, які беруть участь у об'єднанні ресурсів консорціуму, несуть відповідальність лише за зобов'язаннями, викладеними в угоді про консорціум» [12]. Консорціум не є організаційно-правовою формою юридичної особи і, взагалі, не може бути юридичною особою, а є договірним утворенням, яке за ознаками певним чином може бути схожим на спільну діяльність, передбачену главою 77 ЦКУ. Термін «концерн» (нім. Konzern) в німецькому праві, звідки він походить, означає не юридичну особу відповідної організаційно-правової форми, як в ГКУ, а загальне поняття, яке згідно з § 18 Закону ФРН «Про акціонерні товариства» охоплює собою численні різноманітні групи компаній, пов'язаних між собою відносинами контролю. Поняття концерн в німецькому праві еквівалентне поняттю

«пов'язанні особи», що вживається в Податковому кодексі України та Законі України «Про захист економічної конкуренції». Так, § 18 вищезгаданого закону ФРН наступним чином визначає поняття «Konzern»³: «(1) Якщо домінуюча компанія здійснює управління однією або більшою кількістю залежних компаній, то вважається, що усі вони утворюють групу⁴; і окремі компанії вважаються складовими такої групи. Компанії, між якими укладено договір про управління майном (§ 291), або одна з яких є учасником іншої (§ 319), повинні розглядатися як об'єднані разом під одним управлінням. Вважається, що залежна компанія утворює групу⁵ з домінуючою компанією. (2) Якщо юридично самостійні компанії, не будучи залежними одна від одної, управляються тими самими особами, вони також утворюють групу⁶; окремі такі компанії вважаються компаніями групи» [13]. Проте, слово «Konzern» (англ. group) може бути частиною назви, або комерційного найменування певної юридичної особи;

8) В ДК 002:2004 передбачена така категорія організаційно-правових форм господарювання, як відокремлені підрозділи без статусу юридичної особи (код – 600 [3]). Виділення такої організаційно-правової форми господарювання, очевидно, пов'язане із закріпленням в ч. 7 ст. 3 ГКУ положенням про те, що структурні підрозділи юридичних осіб є суб'єктами права, окремими від цих юридичних осіб, і можуть вступати у правовідносини із цими юридичними особами. Проте, таке положення суперечить самим основам права, згідно з якими суб'єктом права може бути тільки особа, наділена правосуб'єктністю. Структурний підрозділ юридичної особи, навіть якщо назвати його відокремленим, апіорі не може мати правосуб'єктності та не може від свого власного імені вступати в будь-які правовідносини як з юридичною особою, структурним підрозділом якої він є, так і з будь-яким іншим суб'єктом права. Таким чином, навіть якщо для цілей оподаткування і є доцільним вести облік так званих відокремлених⁷ структурних підрозділів юридичної особи, але некоректно у цьому зв'язку розглядати їх як окремі суб'єкти права/правовідносин чи окремі організаційно-правові форми господарювання.

Перелік проблем українського законодавства у сфері визначення організаційно-правових форм господарювання не обмежується тільки вищезазначеними проблемами. Такий проблемний характер українських організаційно-правових форм господарювання, звичайно, стримує потенційних іноземних інвесторів від інвестування в Україну і в умовах євроінтеграції України обумовлює постановку питання про необхідність приведення положень українського законодавства про суб'єкти господарювання до міжнародних стандартів.

Для цілей даного дослідження необхідно також проаналізувати організаційно-правові форми господарювання, що передбачені правом європейських та інших країн з розвинутою ринковою економікою.

В світі існує майже дві сотні країн, які мають різні правові системи і різні організаційно-правові форми суб'єктів господарювання. Досить інформативний перелік організаційно-правових форм господарювання, що існують в інших країнах, міститься в постанові Кабінету Міністрів України від 4 липня 2017 р. № 480 «Про затвердження переліку організаційно-правових форм». В праві країн

³ Перекладається з німецької як «група».

⁴ Німецькою мовою – Konzern

⁵ Німецькою мовою – Konzern

⁶ Німецькою мовою – Konzern.

⁷ Суть такої відокремленості полягає в тому, що певний підрозділ юридичної особи розташований поза місцезнаходженням юридичної особи і тому знаходиться на обліку у іншого територіального податкового органу. Тобто поняття відокремленого структурного підрозділу виникло не у зв'язку із якоюсь окремою правосуб'єктністю структурних підрозділів, а просто для зручності роботи контролюючих податкових органів.

з розвинутою ринковою економікою організаційно-правові форми господарювання (англ. forms of doing business), назагал, уніфіковані і відрізняються фактично тільки своїми назвами на різних мовах і, часом, певними нюансами. Узагальнюючи інформацію про організаційно-правові форми господарювання в країнах з розвинутою ринковою економікою, треба відмітити, що всі ці форми, назагал, поділяються на наступні групи: фізична особа-підприємець; партнерство, яке в свою чергу поділяється на такі форми, як повне товариство, командитне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю; акціонерне товариство [14]. Часом до числа організаційно-правових форм господарювання відносять кооперативи [15].

Усі розглянуті вище організаційно-правові форми господарювання, незалежно від того чи є вони юридичними особами, чи ні, в праві зазначених країн охоплюються такими поняттями, як «фірма» (англ. firm, фр. ferme, нім. firma) [16], або «підприємство» (англ. enterprise; фр. entreprise; нім. unternehmen) [7]. В англійській мові будь-яка із таких організаційно-правових форм охоплюється також поняттям «company» [17], або «business entity» [18]. Усі вищезазначені іншомовні терміни назагал є синонімами і відповідають в українській мові терміну «суб'єкт господарювання». Розглянемо в загальних рисах характеристики кожної із вищезазначених організаційно-правових форм господарювання.

1. Фізична особа-підприємець (англ. sole proprietorship; фр. entreprise individuelle; нім. einzelunternehmen). Визначення і правовий статус фізичної особи-підприємця в країнах з розвинутою ринковою економікою та в Україні принципово не відрізняються, хоча певні відмінності в законодавстві певних країн існують;

2. Повне товариство (англ. general partnership; фр. société en nom collectif; нім. offene handelsgesellschaft). Повне товариство відноситься до партнерств. Партнерство – це кілька фізичних осіб-підприємців (які називаються партнерами), які домовилися (уклали договір про партнерство) здійснювати на постійній основі спільну підприємницьку діяльність без створення юридичної особи. Доходи від спільної діяльності усіх партнерів надходять на банківський рахунок, відкритий для цієї спільної діяльності (тобто партнерства), та розподіляються між партнерами відповідно до договору про партнерство (певним чином схоже на те, як отримуються і розподіляються прибутки при спільній діяльності, передбаченій ЦКУ). Податок на прибуток, отриманий партнером в результаті спільної діяльності, декларує і сплачує кожен партнер окремо. Така система дозволяє прибутку, що отримують учасники партнерства, не зазнавати подвійного оподаткування, як це має місце при участі в юридичній особі: де перший раз оподатковується прибуток юридичної особи, а другий раз оподатковується прибуток (дивіденди) учасника юридичної особи. Управління спільною діяльністю в партнерстві здійснюється самими партнерами відповідно до договору про партнерство. Майно, що використовується партнерами при здійсненні ними спільної підприємницької діяльності належить партнерам на праві спільної власності. Кожен із партнерів несе солідарну відповідальність за дії (борги) будь-якого іншого партнера, пов'язані зі спільною діяльністю, усім своїм майном, включаючи частку у спільному майні партнерів. В юридичній літературі партнерство визначається як «добровільне об'єднання двох або більше осіб, які мають майно у спільній власності і спільно здійснюють підприємницьку діяльність. Згідно з Уніфікованим Законом про партнерства партнерство утворюється тоді, коли певні особи укладають договір, за яким між ними пропорційно розподіляються доходи та збитки від спільної підприємницької діяльності» [11, с. 1142]. «Партнерство є просто об'єднанням осіб, що здійснюють підприємницьку діяльність під спільним найменуванням, а не юридичною особою, що існує окремо від своїх учасників.

Наслідком цього є те, що податки з доходів, які отримує партнерство, сплачують безпосередньо партнери» [19].

3. Командитне товариство (англ. limited partnership; фр. société en commandite; нім. kommanditgesellschaft). Це партнерство з усіма його вищеописаними рисами, яке відрізняється від повного товариства тільки наявністю в ньому такої категорії учасників, які називаються вкладниками (англ. limited partners). Командитні товариства створюються тоді, коли у повних учасників не вистачає коштів для започаткування справи, у зв'язку з чим вони залучають вкладників. Вкладники надають відповідні кошти повним учасникам і потім отримують за це від повних учасників частину їх прибутків. Вкладники не приймають участь в управлінні спільною діяльністю командитного товариства та не несуть відповідальності за борги, пов'язані зі спільною діяльністю товариства [20].

4. В останні десятиріччя вибір організаційно-правових форм господарювання у світі урізноманітнівся, так як з'явилася така організаційно-правова форма господарювання, як товариство з обмеженою відповідальністю (англ. limited liability company; фр. société à responsabilité limitée; нім. gesellschaft mit beschränkter haftung). «ТОВ⁸ є господарською організацією, що не має статусу юридичної особи і тому не платить податки, натомість податки сплачують безпосередньо учасники товариства, які мають обмежену відповідальність і можуть приймати активну участь в управлінні справами товариства» [21, с. 832]. «Державна податкова служба⁹ визначила, що для цілей федерального оподаткування ТОВ¹⁰ класифікується як партнерство» [21, с. 831]. Таким чином, назагал, товариство з обмеженою відповідальністю не є юридичною особою і, таким чином, зароблений учасниками товариства прибуток не зазнає подвійного оподаткування. Водночас, учасники не несуть майнової відповідальності за дії (борги) інших учасників. Особливості обмеженої відповідальності учасників у товариствах з обмеженою відповідальністю в різних країнах можуть різнитися. Специфіка обмеженої відповідальності учасників товариства з обмеженою відповідальністю може визначатися також у договорі між ними.

В Україні немає такої категорії організаційно-правових форм господарювання, як партнерство, хоча прообразом українських повного та командитного товариств, а також товариства з обмеженою відповідальністю були саме вищезазначені організаційно-правові форми партнерства. В Україні, можливо для того, щоб не ускладнювати роботу податковим органам, а можливо у зв'язку з недостатньою обізнаністю з концепцією партнерства, повним та командитним товариствам, а також товариствам з обмеженою відповідальністю було надано статус юридичних осіб. Через це в Україні зникла головна особливість повного та командитного товариств, а також товариства з обмеженою відповідальністю, заради якої в країнах з розвинутою ринковою економікою обирають і створюють ці організаційно-правові форми господарювання, – відсутність подвійного оподаткування прибутків, що отримують учасники цих товариств.

5. Акціонерне товариство (англ. corporation; фр. société anonyme; нім. aktiengesellschaft) – це юридична особа, правовий статус якої в країнах з розвинутою ринковою економікою назагал не відрізняється від акціонерного товариства в Україні, хіба що є певні відмінності у здійсненні корпоративного управління. Акціонерним товариством за своєю юридичною природою є також європейське товариство (латин. Societas Europaea) [22].

6. Кооперативи (англ. cooperative; фр. cooperative; нім. kooperative). «Кооперативи – це юридичні особи, що регулюються приватним правом, які здійснюють будь-яку

⁸ Англ. LLC.

⁹ Англ. Internal Revenue Service.

¹⁰ Англ. LLC.

господарську діяльність без мети отримання прибутку як кінцевої мети і головним чином в інтересах їх членів, які виступають одночасно як працівники, виробники і поставальники товарів, виконавці робіт, надавачі послуг та споживачі цих товарів, робіт і послуг» [23, с. 4]. Таким чином, кооперативи, зазвичай, є неприбутковими організаціями. Проте, в деяких країнах (зазвичай, країнах, що розвиваються) існують кооперативи, як прибуткові організації. Організовані кооперативи в усіх країнах, назагал, на прилизно однакових засадах.

Висновки. В результаті проведеного дослідження можна зробити наступні висновки:

- поділ суб'єктів господарювання на організаційно-правові форми має важливе прикладне значення;

- створити і зареєструвати суб'єкт господарювання в Україні можна тільки в тій організаційно-правовій формі, що передбачена в ДК 002:2004;

- ДК 002:2004 часом відносить до організаційно-правових форм господарювання такі види організацій, які згідно з відповідними законодавчими актами України не вважаються організаційно-правовими формами господарювання;

- в ДК 002:2004 передбачені такі види організацій, які в праві європейських та інших країн з розвинутою ринковою економікою не вважаються організаційно-правовими формами господарювання;

- низка організаційно-правових форм господарювання, передбачених українським законодавством, насправді, не відрізняються одна від одної за тими ознаками, за якими мають відрізнятися між собою організаційно-правові форми господарювання;

- українське законодавство передбачає 64 організаційно-правові форми господарювання, в той час, як в праві європейських та інших країн з розвинутою ринковою економікою, зазвичай, передбачається 5–6 організаційно-правових форм господарювання;

- на відміну від українського права, де ДК 002:2004 передбачає 63 організаційно-правові форми юридичних осіб-суб'єктів господарювання, в праві європейських та інших країн з розвинутою ринковою економікою передбачається, зазвичай, одна організаційно-правова форма юридичних осіб-суб'єктів господарювання – акціонерне товариство (англ. corporation; фр. société anonyme; нім. aktiengesellschaft);

- в українському праві усі організаційно-правові форми суб'єктів господарювання можна поділити на дві групи: 1) фізичні особи – підприємці та 2) юридичні особи. В праві країн з розвинутою ринковою економікою усі організаційно-правові форми суб'єктів господарювання можна поділити на три групи: 1) фізичні особи-підприємці; 2) партнерства; 3) юридичні особи. Таким чином, в українському праві бракує такої організаційно-правової форми господарювання, як партнерство, яка в країнах з розвинутою ринковою економікою має важливе значення, бо дозволяє прибуткам підприємців не зазнавати подвійного оподаткування;

- повному товариству (англ. general partnership; фр. société en nom collectif; нім. offene handelsgesellschaft), командитному товариству (англ. limited partnership; фр. société en commandite; нім. kommanditgesellschaft) та товариству з обмеженою (англ. limited liability company; фр. société à responsabilité limitée; нім. gesellschaft mit beschränkter haftung) в українському праві надано статус юридичних осіб і, таким чином, прибутки учасників цих товариств в Україні зазнають подвійного оподаткування. Водночас в європейських країнах ці організаційно-правові форми не мають статусу юридичних осіб, а є партнерствами, які не є юридичними особами і, таким чином, не сплачують податок на прибуток підприємств (англ.

corporate tax¹¹), що дозволяє прибуткам учасників партнерства не зазнавати подвійного оподаткування;

- з огляду на вищезазначене основними шляхами реформування українського законодавства про організаційно-правові форми господарювання в умовах євроінтеграції, на нашу думку, мають стати:

- а) проведення корпоратизації усіх підприємств та визначення в українському праві поняття «підприємство» як загального поняття, що охоплює собою суб'єктів господарювання будь-яких організаційно-правових форм, і, власне, становить синонім терміну «суб'єкт господарювання». Такі поняття, як «державне підприємство» та «комунальне підприємство» в свою чергу треба визначити не як організаційно-правові форми юридичних осіб, а як акціонерні товариства, усі акції якого належать державі або, відповідно, певній територіальній громаді;

- б) проведення корпоратизації усіх існуючих об'єднань підприємств. Визначення поняття «об'єднання підприємств» не як категорії організаційно-правових форм юридичних осіб, а як групи, пов'язаних між собою юридичних осіб-суб'єктів господарювання, відносини між якими можуть впливати на умови або економічні результати їх діяльності чи діяльності осіб, яких вони представляють. Така група не повинна мати статусу юридичної особи і має характеризуватися ознаками «пов'язаних осіб», що застосовуються до юридичних осіб згідно з п. 14.1.159 ст. 14 Податкового кодексу України;

- в) запровадження в Україні такої категорії організаційно-правових форм господарювання, як партнерство (яка є в європейських та інших країнах з розвинутою ринковою економікою), тобто об'єднання певних суб'єктів господарювання, що уклали договір про партнерство (постійну спільну підприємницьку діяльність без створення юридичної особи), прибуток учасників якого не зазнає подвійного оподаткування. До цієї категорії віднести повне товариство, командитне товариство та товариство з обмеженою відповідальністю, внесши відповідні зміни до законодавчих актів про ці організаційно-правові форми суб'єктів господарювання;

- г) заміна ДК 002:2004 Державним класифікатором «Класифікація організаційно-правових форм суб'єктів господарювання та неприбуткових організацій». Передбачивши в цій класифікації дві частини: перша – «Організаційно-правові форми суб'єктів господарювання», друга – «Організаційно-правові форми неприбуткових організацій». Серед організаційно-правових форм суб'єктів господарювання передбачити такі організаційно-правові форми: 1) фізична особа-підприємець; 2) повне товариство, 3) командитне товариство, 4) товариство з обмеженою відповідальністю, 5) акціонерне товариство; 6) виробничий кооператив. Серед організаційно-правових форм неприбуткових організацій передбачити згідно зі статтями 83 та 85 ЦКУ такі категорії організаційно-правових форм неприбуткових організацій: 1) установи та 2) невідприємницькі товариства. Всі організаційно-правові форми неприбуткових організацій, що зараз зазначені в ДК 002:2004, розподілити між установами та невідприємницькими товариствами, керуючись ознаками установ та товариств, до даються в статтях 83 та 85 ЦКУ.

Пропонований поділ суб'єктів права на організаційно-правові форми буде відповідати міжнародним стандартам і адаптує українське законодавство про організаційно-правові форми господарювання до законодавства європейських та інших країн з розвинутою ринковою економікою.

Для проведення реформування законодавства України про організаційно-правові форми господарювання, необхідно, на нашу думку, крім описаної вище заміни ДК 002:2004, ввести в дію прийнятий 09.01.2025 року Закон України «Про особливості регулювання підприємницької

¹¹ Дослівно перекладається як «податок на юридичних осіб».

діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період», який передбачає скасування ГКУ з його архаїчними, часів адміністративно-командної економіки положеннями про державні та інші підприємства, господарське відання, оперативне управління тощо. Проте,

на нашу думку, в цей законодавчий акт мають бути знесені зміни, що будуть включати в себе передбачені вище новації. Крім того, вищезазначені новації мають бути внесені до інших відповідних нормативно-правових актів, зокрема, ЦКУ, Закону України «Про господарські товариства» тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України. Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 09.01.2025).
2. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань. Закон України від 15 травня 2003 року № 755-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text> (дата звернення: 09.01.2025).
3. Класифікація організаційно-правових форм господарювання. Державний класифікатор України ДК 002:2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0097609-04#Text> (дата звернення: 09.01.2025).
4. Господарський кодекс України. Закон України від 16 січня 2003 року № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення: 09.01.2025).
5. Про господарські товариства. Закон України від 19 вересня 1991 року № 1576-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1576-12#Text> (дата звернення: 09.01.2025).
6. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період» від 06.09.2021. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72707 (дата звернення: 09.01.2025).
7. Thomson Reuters. Practical Law. URL: [https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/w-014-8179?transitionType=Default&contextData=\(sc.Default\)&firstPage=true](https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/w-014-8179?transitionType=Default&contextData=(sc.Default)&firstPage=true) (дата звернення: 09.01.2025).
8. Law firm. Wikipedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Law_firm (дата звернення: 09.01.2025).
9. Петрина В. Н. Господарські об'єднання: правові проблеми управління. *Часопис Київського університету права*. – 2014 р. – № 2. – С. 191–195.
10. Петрина В. Н. Проблемні питання правового статусу об'єднань підприємств. *Право і суспільство*. – 2014. – № 5/2014. – С. 121–126.
11. Black's Law Dictionary. Seventh Edition. – St. Paul, MN: West Publishing Co., 1999. – 1738 p.
12. Consortium: Definition, Examples, Vs. Joint Venture. Investopedia. URL: <https://www.investopedia.com/terms/c/consortium.asp> (дата звернення: 09.01.2025).
13. Aktiengesetz. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/aktg/_18.html (дата звернення: 09.01.2025).
14. Janice Edwards. Legal Forms of Business. Mastering Strategic Management. URL: <https://opentextbc.ca/strategicmanagement/chapter/legal-forms-of-business/#9.24> (дата звернення: 09.01.2025).
15. Major Forms of Business Organizations (With Examples). URL: <https://www.indeed.com/career-advice/career-development/forms-of-businesses> (дата звернення: 09.01.2025).
16. 19 U.S. Code § 2351 – Definitions. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/19/2351> (дата звернення: 09.01.2025).
17. Company. Legal Information Institute. URL: <https://www.law.cornell.edu/wex/company> (дата звернення: 09.01.2025).
18. 15 U.S. Code § 6764 – Definitions. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/15/6764#1> (дата звернення: 09.01.2025).
19. Encyclopaedia Britannica. URL: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/445244/partnership> (дата звернення: 09.01.2025).
20. Qu'est-ce qu'une société en commandite simple ? URL: <https://www.legalstart.fr/fiches-pratiques/statut-entreprise/societe-en-commandite-simple/> (дата звернення: 09.01.2025).
21. Stephen M. Bainbridge. Corporation Law and Economics. – New York. New York: Foundation Press, 2002. – 884 p.
22. Council Regulation (EC) No 2157/2001 of 8 October 2001 on the Statute for a European company (SE). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2001/2157/oj> (дата звернення: 09.01.2025).
23. Gemma Fajardo, Antonio Fici, Hagen Henry, David Hiez, Deolinda Meira, HansH.Münkner and Ian Snaith. The Principles of European Cooperative Law according to SGECOL. URL: https://www.researchgate.net/publication/340463716_The_Principles_of_European_Cooperative_Law_according_to_SGECOL (дата звернення: 09.01.2025).

РОЗДІЛ 5

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК [349-2]

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-1/49>

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ РЕГУЛЮВАННЯ РОБОТИ НА ПЛАТФОРМАХ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

PROBLEMATIC ISSUES OF REGULATING WORK ON PLATFORMS: INTERNATIONAL EXPERIENCE

Анатійчук В.В., к.ю.н.,
асистент кафедри приватного права

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

У статті розкриваються питання регулювання роботи на платформах з позицій міжнародного досвіду. Платформи зазвичай виключають працівників зі сфери трудового права та здійснюють обмежений моніторинг умов праці цих працівників. Це негативно впливає на робочі стандарти працівників платформних робіт, а тому створює потребу в міжнародній нормативній базі, яка б відповідала вимогам сьогодення та адаптувала існуючі стандарти МОП для вирішення проблем на національному рівні.

Директива ЄС 2024 року щодо покращення умов праці для працівників платформ має на меті встановити презумпцію зайнятості в усіх державах-її членів, але конкретні деталі та імплементація цього положення залишилися на розсуд окремих держав, її членів. Зауважується, що такий децентралізований підхід викликає занепокоєння щодо потенційної відсутності стандартизованих правил в Європейському Союзі та призводить до різних стандартів і практик управління субпідрядами в економіці платформ.

Робота на платформах має відповідати принципам рівного ставлення щодо винагороди, соціального страхування, мінімального віку прийняття на роботу, захисту материнства та батьківства.

Підкреслюється, що працівників платформи часто відносять до незалежних підрядників або фрілансерів і позбавляють їх доступу до законних трудових прав. Щоб уникнути зловживань такого характеру, повинні існувати норми, що забороняють договірні положення, які необґрунтовано звільняють платформу від відповідальності за умови роботи та перешкоджають працівникам відшкодовувати компенсації, які виникають у трудових відносинах. Платформи повинні нести відповідальність за те, щоб жоден працівник не піддавався дискримінації чи переслідуванню за будь-якою ознакою.

Ізольований характер роботи на платформі ускладнює для працівників створення профспілок або асоціацій працівників. Законодавство багатьох країн не дозволяє працівникам об'єднуватися в профспілки або брати участь у колективних переговорах.

Як і в зарубіжних країнах, в Україні немає єдиного підходу щодо юридичної природи платформної зайнятості: деякі вчені розглядають такі відносини, як виключно цивільно-правові, інші визнають наявність ознак трудових правовідносин.

Ключові слова: соціальні гарантії, самозайняті особи, міжнародний досвід, Конвенції МОП, платформна зайнятість, цифрова ера.

The article reveals issues of regulating work on platforms from the perspective of international experience. Platforms typically exclude workers from the scope of labor law and carry out limited monitoring of the working conditions of these workers. This negatively affects the labor standards of platform workers, and therefore creates a need for an international regulatory framework that meets today's requirements and adapts existing ILO standards to address problems at the national level.

The 2024 EU Directive on improving working conditions for platform workers aims to establish a presumption of employment in all its member states, but the specific details and implementation of this provision are left to the discretion of individual member states. It is noted that such a decentralized approach raises concerns about the potential lack of standardized rules in the European Union and leads to different standards and practices for managing subcontracting in the platform economy.

Work on platforms must comply with the principles of equal treatment in terms of remuneration, social security, minimum age for employment, and protection of maternity and paternity.

It is emphasized that platform workers are often classified as independent contractors or freelancers and are deprived of access to legal labor rights. To avoid abuses of this nature, there should be rules prohibiting contractual clauses that unreasonably exempt the platform from liability under the terms of employment and prevent employees from recovering compensation arising from employment relationships. Platforms must be responsible for ensuring that no employee is discriminated against or harassed on any grounds.

The isolated nature of platform work makes it difficult for workers to form unions or employee associations. The laws of many countries do not allow workers to join unions or engage in collective bargaining.

As in foreign countries, in Ukraine there is no unified approach to the legal nature of platform employment: some scholars consider such relationships to be exclusively civil law, while others recognize the presence of signs of employment relationships.

Key words: social guarantees, self-employed persons, international experience, ILO Conventions, platform employment, digital era.

Постановка проблеми. Нині неозброєним оком можна побачити, що в усіх сферах суспільного життя, суспільно корисної праці та зайнятості відбуваються багатовекторні та суперечливі зміни. Переступивши поріг ХХІ століття, глобальний світ опинився у новій соціально-трудовій реальності. Оцінка реального стану соціально-трудової сфери та подальшої розробки «дорожньої карти» розвитку сфери праці та зайнятості мають розпочатися з неупередженого аналізу, зі з'ясування першопричин, які викликають зміни та соціально-трудова трансформації. Це у свою чергу має сприяти формуванню нового мислення, нових світоглядних переконань та цінностей, нової економічної

культури, без чого не можливо стати на шлях стійкого, людиноорієнтованого розвитку [20, с. 3].

Будь-яка робота, в тому числі що опосередкована платформою, з правової точки зору, є джерелом засобів до існування для багатьох працівників у всьому світі, не дивлячись навіть на ту обставину, що платформи зазвичай виключають працівників зі сфери трудового права. Це негативно впливає на робочі стандарти працівників платформних робіт, а тому створює потребу в міжнародній нормативній базі, яка б відповідала вимогам сьогодення та адаптувала існуючі стандарти МОП для вирішення цих проблем, реалізувала стратегію сталого розвитку, як

«стратегію розвитку людства, цивілізації», складовими якої є «матеріальний добробут людства, захист збереження навколишнього природного середовища та соціальний розвиток (social inclusion)» [26, с. 5]. Вказане потребує подальших наукових доробок для з'ясування природи нестандартної зайнятості і гарантій захисту осіб, що підпадають у вказану сферу зайнятості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремі аспекти щодо світових тенденцій та унормування зайнятості на цифрових платформах висвітлювали такі вчені як: Вишновецька С.В., Гаращенко Л.П., Купіна Л.Ф., Михайлова І.Ю., Рим О.М., Середя О.Г., Сімутіна Я.В., Юшко А.М., Трунова Г.А., Шумило М.М. у наукових статтях, монографічних дослідженнях, зокрема: «Соціально-трудові права і виклики цифровізації» (2023), Глушенко М.П. у дисертаційному дослідженні: «Захист трудових прав і законних інтересів працівників в умовах поширення нестандартної зайнятості» (2024), які можуть істотно вплинути на ефективність і розвиток ринку праці в сфері нестандартної зайнятості, проте подальший розвиток цифрових технологій потребує подальшого поглибленого вивчення цієї проблеми.

Мета статті полягає у розкритті проблемних питань регулювання роботи на платформах з урахуванням міжнародного досвіду.

Виклад основного матеріалу. Робота на платформах є однією з найбільш швидкозростаючих форм роботи в ЄС. За оцінками, станом на 2022 рік в ЄС працює понад 28 мільйонів працівників платформних робіт, а до 2025 року ця кількість, ймовірно, зросте до понад 43 мільйонів [19].

Основні проблеми полягають в тому, що працівників платформних робіт виключають зі сфери трудового права, надаючи їм статус самозайнятих. За оцінками, станом на 2021 рік, понад 90% працівників платформи в ЄС класифікуються як самозайняті [9], та не підпадають під регулювання безпеки та гігієни праці у більшості держав-членів [4]. Як правило, працівники часто наймаються на роботу через субпідрядників, а це означає, що платформи не несуть юридичної відповідальності за безпеку і гігієну праці субпідрядників, тому вони не беруть на себе жодних зобов'язань та не є відповідальними за роботою субпідрядників і здійснюють обмежений моніторинг умов праці цих працівників [4].

Класифікація зайнятості залишається серйозною проблемою в регулюванні цифрових трудових платформ, оскільки більшість прав і захисту залежать від класифікації (статусу) працівника як найманого. Більшість політичних ініціатив у ЄС спрямовані на роз'яснення статусу працівників платформи та запобігання фіктивній самозайнятості.

Розвиток законодавчої політики часто супроводжувався судовими справами, які висвітлювали недоліки правової бази щодо класифікації працівників платформ. В Іспанії, у 2021 році було введено Закон про райдерів, який змінив тягар доказів щодо статусу зайнятості та встановив презумпцію зайнятості у сфері доставки. Однак це зіткнулося зі значними проблемами на практиці [7]. У Бельгії було прийнято аналогічне законодавство, Греція та Португалія визначили та запровадили критерії для презумпції зайнятості [12]. Францією та Італією було поширено деякі права працівників на самозайнятих працівників платформ, не змінюючи їх правового статусу. Інші країни покладаються на третю категорію зайнятості. Наприклад, в Італії вже існує так звана категорія «пара-підлеглих», яка надає багато прав працівникам [12].

Презумпція зайнятості означає, що працівники можуть відстоювати правильну класифікацію своїх відносин з роботодавцем, дотримуючись усталеного правового принципу верховенства фактів, як це передбачено Рекомендацією МОП № 198 від 2006 року про трудові відносини, яка є єдиним міжнародним правовим стандартом щодо

кваліфікації відносин у якості трудових. У п. 13 зазначеної рекомендації міститься досить великий перелік ознак трудових правовідносин, але на сьогоднішній день цифрової ери, їх слід розглядати лише в якості орієнтирів. Важливим є те, що п. 9 рекомендації № 198 закріплює найважливіший принцип визначення факту наявності трудових відносин: пріоритет фактів, а не формальностей. Цим принципом керуються при кваліфікації відносин як трудових більшість держав світу [21, с. 566–59].

Директива ЄС 2024 року щодо покращення умов праці для працівників платформ містить положення, що стосується субпідряду та має на меті встановити презумпцію зайнятості в усіх державах-ї членів, але конкретні деталі та імплементація цього положення залишилися на розсуд окремих держав, її членів [2]. Цей підхід, що має децентралізований характер викликає занепокоєння щодо потенційної відсутності стандартизованих правил в Європейському Союзі, що призводить до різних стандартів і практик управління субпідрядками в економіці платформ.

Робота на платформі стала простим способом отримати роботу для мігрантів, які зазвичай, орендують обліковий запис платформи в інших працівників в обмін на гонорар або частку заробітку [15], відповідно, на них не поширюються трудові права та заходи щодо безпеки та гігієни праці. Працівники платформи несуть відповідальність за забезпечення та обслуговування свого власного обладнання, наприклад велосипедів, автомобілів або комп'ютерів. Як зауважується, це може завдати певних проблем, оскільки працівники можуть використовувати обладнання, яке не обслуговується належним чином [6]. Платформи не проводять навчання щодо безпеки і гігієни праці для працівників, які мають статус самозайнятих що призводить до недостатньої поінформованості про безпеку, пов'язану з роботою на платформі. Відповідно, працівники платформ часто мають обмежений доступ до соціальних виплат, таких як страхування на випадок безробіття або медичне страхування [8].

Проте, постійні ініціативи щодо перегляду умов праці на платформах спрямовані на забезпечення додаткових прав для працівників. Деякі країни, такі як Італія та Франція, запровадили мандати, які вимагають від платформ зайнятості надання основних засобів індивідуального захисту і комплексних програм навчання для працівників, ... для безпечного та ефективного виконання своїх обов'язків [6, с. 13; 5].

Робота на платформах має відповідати принципам рівного ставлення щодо винагороди, соціального страхування, мінімального віку прийняття на роботу, захисту материнства та батьківства. Працівникам платформи часто оплачують працю за відрядною системою, тобто за виконане завдання, що може призвести до перевтоми, оскільки потреба заробляти на життя може змусити працівників працювати довго без перерв, збільшуючи ризик нещасних випадків і травм. Крім того, працівники можуть пропустити заходи безпеки, щоб виконати більше завдань і заробити більше грошей [4].

На багатьох працівників платформ, особливо тих, хто є самозайнятими, не поширюються положення про робочий час, що означає, про відсутність обмежень щодо робочого часу. Окрім того, робота на платформі може передбачати ненормований графік роботи, що також може призвести до втоми і виснаження організму.

Слід зауважити, що платформи збирають величезну кількість даних про своїх працівників, включаючи дані про місцезнаходження та показники ефективності. Це вказує про зловживання даними, що потенційно може призвести до дискримінації чи порушення конфіденційності, при цьому працівники мають слабкий контроль над тим, як їхні дані збираються, використовуються чи передаються [4].

Правила захисту даних у країнах ЄС регулюються в основному Загальним регламентом захисту даних ЄС (GDPR), який встановлює загальні принципи захисту у ЄС. Правила (GDPR) не були розроблені спеціально для роботи на платформах, як правило, GDPR використовувалися в судах, щоб змусити такі платформи, як Uber і Ola, розкрити інформацію про дані, які використовуються для моніторингу працівників і встановити правила автоматичного прийняття рішень [11, с. 16]. Директива ЄС про покращення умов праці на платформі від 2024 року запроваджує додаткові правила щодо захисту даних, адаптовані до роботи на платформі [2, с. 1].

Зміни законодавства та практика колективних договорів у більшості країн спрямовані на розширення чинних норм щодо забезпечення мінімальної заробітної плати та робочого часу, для того, щоб вони охоплювали працівників платформ. Так, у Франції, Італії та скандинавських країнах, були запроваджені спеціальні реформи та колективні договори, з метою встановлення мінімальної годинної оплати праці, надання додаткових компенсацій та надання працівникам платформи право відмовитися від роботи та відсторонитися від своїх обов'язків, якщо вони зіткнулися із негативними наслідками [8]. Вказані заходи можна розглядати як узгоджені дії, зусилля для забезпечення належних умов праці працівників платформ.

При платформній зайнятості часто буває складно визначити, хто виступає роботодавцем і чи розподілені функції роботодавця між кількома особами (провайдером платформи та замовником). Відповідно, зміст контрактів про роботу на платформах можуть бути нечіткими та складними. Вони можуть використовувати грубу юридичну лексику, а жаргон може заважати працівникам зрозуміти їхні права та обов'язки. Контракти можуть містити пункти, які звільняють платформи від певних зобов'язань або обмежують можливість працівників подавати судові претензії [10].

Зміст контрактів включають елементи Конвенції МОП «Про гідну працю домашніх працівників» 2011 року (№ 189) [23] та Рекомендації щодо трудових відносин 2006 року (№ 198) [27]. Враховуючи ризик спроб приховати трудові відносини, повинна існувати юридична презумпція, що трудові відносини існують, коли є наявними одна або більше відповідних ознак. Такі ознаки повинні включати той факт, що, прямо або фактично, робота: «виконується згідно з інструкціями та під контролем платформи; передбачає інтеграцію працівника в діяльність або бізнес платформи; є послугою, яку пропонує платформа; виконується виключно або значною мірою на користь платформи; значною мірою враховує дохід працівника; має виконуватись особисто працівником; має певну тривалість або має певну безперервність; вимагає наявності працівника; передбачає надання платформою інструментів, матеріалів і обладнання». Незалежно від того, чи працює працівник за трудовим договором, мінімальні умови, передбачені Конвенцією, не можуть бути скасовані. Працівникам, незалежно від того, чи працюють вони за трудовим договором чи ні, має бути надано письмова заява з викладенням усіх умов контракту у зрозумілій спосіб та форму. Сам договір має бути доступним для працівників.

Працівники повинні бути повідомлені про запропоновані зміни до контракту в розумний період часу та добровільно погодитися на це до того, як такі зміни набудуть чинності. Контракт не повинен містити несправедливі умови, він не повинен містити положень, які виключають відповідальність за недбалість або необґрунтовано звільняють платформу від будь-якої відповідальності, а також положень, які перешкоджають працівникам вимагати відшкодування, які виникають у трудових відносинах.

Контракти часто неправильно класифікують працівників як незалежних підрядників або фрілансерів і позбавляють їх доступу до законних трудових прав.

Щоб уникнути зловживань такого характеру, повинні існувати норми, що забороняють договірні положення, які необґрунтовано звільняють платформу від відповідальності за умови роботи та перешкоджають працівникам відшкодовувати компенсації, які виникають у трудових відносинах. У законодавстві про захист прав споживачів також має бути визначено, чи можуть його положення поширюватися на працівників платформ у випадках, коли платформи стверджують, що надають послугу працівникам як своїм «клієнтам».

Платформи повинні нести відповідальність за те, щоб жоден працівник не піддавався дискримінації чи переслідуванням за будь-якою ознакою.

Що стосується соціального захисту працівників платформ то слід підкреслити, що воно стало предметом важливих дискусій в частині поширення комплексного соціального забезпечення на осіб, які працюють на платформі. Слід зауважити, що деякі країни, такі як Угорщина, Хорватія, Словенія, Люксембург та країни Північної Європи, вже давно забезпечують надійні заходи соціального забезпечення для самозайнятих осіб, інші, такі як Ірландія та Португалія, розширили захист у частині соціального забезпечення в останні роки [13]. У Франції, Італії та Бельгії законодавчі заходи були спрямовані на соціальний захист саме для працівників платформ, що включали вимоги до платформ щодо страхування від нещасних випадків для осіб, які працюють на платформі [6; 5; 16]. Так, до прикладу, у Франції, Закон Ель-Хомрі (the El Khomri law) надає самозайнятим працівникам цифрових платформ бути застрахованим від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань [14, с. 12].

Ці положення переплітаються з Конвенцією МОП N 155 1981 року «Про безпеку й гігієну праці та виробниче середовище» [22] (визначення робочого місця; захист від усунення небезпечного робочого місця; захисний одяг; відсутність витрат з боку працівників на заходи безпеки); Конвенцією МОП № 190 «Про викорінення насильства та домагань у сфері праці», 2019 року [17]; Конвенцією МОП № 181 «Про приватні агенції зайнятості» 1997 року [24] (компенсація за нещасні випадки на виробництві або професійні захворювання).

Що стосується колективного представництва, слід зауважити, що право самозайнятих осіб на організацію профспілки та бути представленими профспілкою гарантується в більшості європейських країн. Однак право на ведення колективних переговорів є більш складним. Деякі країни, такі як Швеція та Італія, історично дозволяли самозайнятим особам укладати колективні угоди, тоді як інші, зокрема Франція, Ірландія, Польща, цього не зробили. У деяких країнах, таких як Іспанія та Німеччина, немає чіткого закону чи судової практики щодо прав на ведення колективних переговорів для самозайнятих осіб. Деякими країнами було запроваджено реформи щодо надання права на ведення колективних переговорів відповідним категоріям самозайнятих працівників, у тому числі працівникам платформ. Наприклад, Ірландія поширила право на ведення колективних переговорів на «фальшивих самозайнятих» і «повністю залежних самозайнятих» працівників. У Франції, Закон Ель-Хомрі (the El Khomri law) надає самозайнятим працівникам цифрових платформ право створювати профспілку та приєднуватися до неї, а також захищати через неї свої колективні інтереси (Chatzilaou, 2020) для тих, які заробляють щонайменше 13% від річної верхньої суми соціального страхування доходу від продажів через роботу на платформі (5 347,68 євро у 2021 р.) (Chatzilaou, 2020) [14, с. 12]. Франція розширила права колективного представництва на працівників платформи, але не надала права на ведення колективних переговорів [8, с. 17]. Обмеження прав на ведення колективних переговорів часто виправдовувалися законодавством про конкуренцію, але нові вказівки Комісії ЄС роз'яснюють, що

деякі самозайняті особи, включно з працівниками платформ, не підпадають під дію законодавства про конкуренцію, коли вони перебувають у ситуації, подібній до робітників [3].

Ізольований характер роботи на платформі ускладнює для працівників створення профспілок або асоціацій працівників, що ускладнює переговори щодо кращих умов праці. Законодавство багатьох країн не дозволяє працівникам об'єднуватися в профспілки або брати участь у колективних переговорах [1]. «Колективні переговори і договори у сфері нестандартної зайнятості можуть слугувати дієвим засобом вирівнювання незбалансованих повноважень роботодавців (цифрових платформ) і самозайнятих осіб (працівників платформ). Однак, неспроможність національних законодавств ЄС остаточно визначитися із правовим статусом самозайнятих неготовність змінити усталений поділ праці на найману і самозайнятість і традиційну систему колективних договорів веде до пошуку і застосування «обхідних маневрів», зокрема, вжиття альтернативних заходів регламентації колективних прав фіктивно самозайнятих осіб (ухвалення соціальними партнерами добровільних колективних актів, створення комітетів, рад в межах соціального діалогу тощо)» [18, с. 163–164].

Удосконалення механізмів правового регулювання трудових відносин, перегляд їх теоретичних конструкцій

та ознак, а також проблема забезпечення усім працюючим, незалежно від форми трудової діяльності, включаючи неформальну зайнятість, квазісамозайнятих осіб, зокрема, тих, хто працює на онлайн-платформах, мінімального обсягу трудових і соціальних прав у реаліях цифрової економіки набуває першочергового значення [с. 45].

Висновки. В останні роки з'явилися дослідження, присвячені платформній зайнятості та змінам на ринку праці у контексті цифровізації економіки. Вчені наголошують на відсутності системного підходу до регулювання нетипової зайнятості, фактичного звуження сфери трудового права за рахунок виключення з неї самозайнятих осіб. Так само, як і в зарубіжних країнах, в Україні немає єдиного підходу щодо юридичної природи платформної зайнятості: деякі вчені розглядають такі відносини, як виключно цивільно-правові, інші визнають наявність ознак трудових правовідносин.

Збільшення неформальної зайнятості дало поштовх до поширення платформної зайнятості, що вимагає законодавчого регулювання. Новітні сучасні дослідження вчених концентрують свою увагу на необхідності надання особам, незалежно від їхнього правового статусу в царині праці, трудових та соціальних гарантій та покладання обов'язків роботодавця та страхувальника на тих, хто використовують працю таких осіб.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bertolini, A., & Dukes, R.: Trade Unions and Platform Workers in the UK: Worker Representation in the Shadow of the Law. *Industrial Law Journal*. 2021. Vol. 50, No. 4. P. 662-688. URL: <https://academic.oup.com/ijl/article/50/4/662/6408608> (дата звернення: 03.01.2025).
2. Proposal for the directive of the European Parliament and of the Council on improving working conditions in platform work- Analysis of the final compromise text with a view to agreement. Council of the European Union. (2024). URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-7212-2024-INIT/en/pdf> (дата звернення: 03.01.2025).
3. Communication from the Commission: Guidelines on the application of Union competition law to collective agreements regarding the working conditions of solo self-employed persons (2022/C 374/02). *The European Commission 2024-2029*. EU Commission (2024). URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52022XC0930\(02\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52022XC0930(02)) (дата звернення: 03.01.2025).
4. Digital platform work and occupational safety and health: overview of regulation, policies, practice and research. *European Agency for Safety and Health at Work*. EU-OSHA. (2022). URL: https://osha.europa.eu/sites/default/files/2022-03/Digital_platform_work_OSH_policies_report_0.pdf (дата звернення: 03.01.2025).
5. France: lessons from the legislative framework on digital platform work (Policy case study). *European Agency for Safety and Health at Work*. EU-OSHA. (2022). URL: https://osha.europa.eu/sites/default/files/Lessons_from_French_legislative_framework_digital_platform_work_EN.pdf (дата звернення: 03.01.2025).
6. Italy: a national and local answer to the challenges of the platform economy. (Policy case study). *European Agency for Safety and Health at Work*. EU-OSHA. (2022). URL: https://osha.europa.eu/sites/default/files/2022-02/IA_national_local_answer_challenges_platform_economy_Italy.pdf (дата звернення: 03.01.2025).
7. Spain: the 'riders' law', new regulation on digital platform work (Policy case study). *European Agency for Safety and Health at Work*. EU-OSHA. (2022). URL: https://osha.europa.eu/sites/default/files/2022-01/Spain_Riders_Law_new_regulation_digital_platform_work.pdf (дата звернення: 03.01.2025).
8. Securing safer, fairer conditions for platform workers: key regulatory and policy developments and challenges. *European Agency for Safety and Health at Work*. EU-OSHA. (2024). URL: https://osha.europa.eu/sites/default/files/documents/Securing-safer-fairer-conditions-for-platform-workers_EN.pdf (дата звернення: 03.01.2025).
9. Study to support the impact assessment of an EU initiative to improve the working conditions in platform work (Final report). *Luxembourg, Publications Office of the European Union*. European Commission. (2021). URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/454966ce-6dd6-11ec-9136-01aa75ed71a1/language-en> (дата звернення: 03.01.2025).
10. Fairwork annual report 2023: State of the global platform economy. *Oxford, United Kingdom; Berlin, Germany*. Fairwork. (2024). URL: <https://fair.work/en/fw/publications/fairwork-annual-report-2023-state-of-the-global-platform-economy/> (дата звернення: 03.01.2025).
11. Uber and Ola Cabs suffer defeat in far reaching ruling. *Institute of Employment Rights*. IER. (2023, April 6). URL: <https://www.ier.org.uk/news/uber-and-ola-cabs-suffer-defeat-in-far-reaching-ruling/> (дата звернення: 03.01.2025).
12. Platform workers and social security: Recent developments in Europe. *International Social Security Association*. ISSA. (2023, November 2). URL: <https://www.issa.int/analysis/platform-workers-and-social-security-recent-developments-europe> (дата звернення: 03.01.2025).
13. Social security for the self-employed in Europe: Progress and developments. *International Social Security Association*. ISSA. (2024, February 9). URL: <https://www.issa.int/analysis/social-security-self-employed-europe-progress-and-developments> (дата звернення: 03.01.2025).
14. Karolien Lenaerts (HIVA-KU Leuven), Willem Waeyaert (EFTHIEA), Dirk Gillis (HIVA-KU Leuven), Ine Smits (HIVA-KU Leuven), Harald Hauben (EFTHIEA): Digital platform work and occupational safety and health: overview of regulation, policies, practices and research. *European Agency for Safety and Health at Work – EU-OSHA*. 2022. URL: https://osha.europa.eu/sites/default/files/2022-03/Digital_platform_work_OSH_policies_report_0.pdf (дата звернення: 03.01.2025).
15. Mendonça, P., Clark, I., & Kougiannou, N. 'I'm always delivering food while hungry': how undocumented migrants find work as substitute couriers in the UK. *The Conversation*. 2023, May 4. URL: <https://theconversation.com/im-always-delivering-food-while-hungry-how-undocumented-migrants-find-work-as-substitute-couriers-in-the-uk-201695> (дата звернення: 03.01.2025).
16. Van Olmen, C. Belgium: Labour Deal 2022: Better protection for digital platform workers. *L&E Global*. Published: 09-12-2022. URL: <https://leglobal.law/2022/12/09/belgium-labour-deal-2022-better-protection-for-digital-platformworkers/#:~:text=The%20first%20measure%20introduces%20a,to%20self%20employed%20platform%20workers> (дата звернення: 03.01.2025).
17. Violence and Harassment Convention, 2019 (No. 190). URL: <https://www.ilo.org/topics-and-sectors/violence-and-harassment-world-work> (дата звернення: 03.01.2025).
18. Глущенко М.П. Захист трудових прав і законних інтересів працівників в умовах поширення нестандартної зайнятості. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» (08 – Право). Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України, Київ, 2024 215с.

19. Директива щодо платформних робіт: годинник б'є. URL: <https://intercourier.news/2024/01/27/dyrektyva-shhodo-platformnyh-robit-godynnyk-bye/> (дата звернення: 03.01.2025).
20. Колот А., Герасименко О. Сфера праці в умовах глобальної соціоекономічної реальності 2020: виклики для України. 2020. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/16344.pdf> (дата звернення: 03.01.2025).
21. Правове регулювання трудових відносин у Європі та Центральній Азії: керівництво до Рекомендації № 198 / Міжнародне бюро праці, Департамент управління та трипартизму. Женева, 2014. С.56-59. URL: <https://www.ilo.org/research-and-publications> (дата звернення: 03.01.2025).
22. Про безпеку й гігієну праці та виробниче середовище: Конвенція МОП N 155 від 22.06.1981 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_050#Text (дата звернення: 03.01.2025).
23. Про гідну працю домашніх працівників: Конвенція МОП № 189 від 16.06.2011 URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@ed_protect/@protrav/@migrant/documents/publication/wcms_409887.pdf (дата звернення: 03.01.2025).
24. Про приватні агенції зайнятості: Конвенція МОП №181 від 19.06.1997 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_046#Text (дата звернення: 03.01.2025).
25. Сімутіна Я. Вплив інформаційних технологій на поняття та зміст трудових правовідносин. Соціально-трудові права і виклики цифровізації: монографія / кол.авт.; за ред. Я. В. Сімутіної, М. М. Шумила. Київ: Ніка-Центр, 2023. С12.45.
26. Стратегія сталого розвитку: Європейські горизонти : Підручник / І.Л. Якименко, Л.П. Петрашко, Т.М. Димань, О.М. Салавор, Є.Б. Шаповалов, М.А. Галабурда, О.В. Ничик, О.В. Мартинюк. К.: НУХТ, 2022. 337 с.
27. Щодо трудових відносин : Рекомендація МОП №198 від 31.06.2006 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU06293> (дата звернення: 03.01.2025).

ПРАВО НА ВІДКЛЮЧЕННЯ В СВІТЛІ КОНЦЕПЦІЇ БАЛАНСУ МІЖ РОБОТОЮ ТА ОСОБИСТИМ ЖИТТЯМ

RIGHT TO BE DISCONNECTED IN LIGHT OF THE CONCEPT OF WORK-LIFE BALANCE

Вакарюк Л.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри приватного права

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

У статті наголошується, що сучасні умови праці несприятливо впливають на здоров'я працівників, яке страждає через надмірну завантаженість, високі темпи життя, стреси, що призводить до професійного вигорання та зниження продуктивності праці. В умовах змін організації робочого часу застосування цифрових технологій у сфері найманої праці має відбуватись на основі дотримання і гарантування прав людини, зокрема права на відпочинок і особисте життя.

Зазначається, що одним із ключових факторів підтримання здоров'я працівника, його продуктивності та залученості є дотримання балансу між роботою та особистим життям. Розповсюдження концепції балансу між роботою та особистим життям стало поштовхом для затвердження конкретних кроків по регулюванню прав працівників поза робочим часом на законодавчому рівні. Зокрема в законодавстві багатьох зарубіжних країн, а також на локальному рівні в колективних і трудових договорах впроваджується політика «work-life balance», метою якої є підтримання балансу між роботою та особистим життям працівника, кордону між зайнятістю та приватним життям, який стирається під впливом запровадження цифрових технологій у всі сфери життя соціуму.

Акцентується, що в умовах стрімкого зростання використання ІКТ та цифровізації праці значною мірою змінився характер трудових відносин, організація праці та способи комунікації між працівником і роботодавцем. На сьогоднішній день для узгодження інтересів працівника та роботодавця у трудових відносинах існує потреба в реформуванні та оновленні трудового законодавства відповідно новим викликам.

Обґрунтовується, що під впливом концепції балансу між роботою та особистим життям, метою якої є збереження фізичного та ментального здоров'я працівників, практичне значення права на відключення зростає. Розробка правової регламентації права на відключення для дотримання балансу між роботою та особистим життям, ефективне впровадження цієї політики на рівні підприємств, установ, організацій є необхідними кроками до покращення життя та здоров'я працівників.

Ключові слова: цифровізація праці, трудові правовідносини, працівник, роботодавець, робочий час, право на відключення, захист трудових прав.

The article emphasizes that modern working conditions adversely affect the health of employees, who suffer from excessive workload, high pace of life, stress, which leads to professional burnout and reduced labor productivity. In the context of changes in the organization of working hours, the use of digital technologies in the field of paid labor should be based on compliance with and guaranteeing human rights, in particular the right to rest and private life.

It is noted that one of the key factors in maintaining employee health, productivity and engagement is maintaining a balance between work and personal life. The spread of the concept of work-life balance has become an impetus for the adoption of specific steps to regulate employees' rights outside working hours at the legislative level. In particular, the legislation of many foreign countries, as well as at the local level in collective and labor agreements, introduces a "work-life balance" policy, the purpose of which is to maintain a balance between work and personal life of an employee, the boundary between employment and private life, which is being erased under the influence of the introduction of digital technologies into all spheres of society.

It is emphasized that in the conditions of rapid growth of ICT use and digitalization of work, the nature of labor relations, labor organization, and methods of communication between the employee and the employer have changed significantly. Today, in order to reconcile the interests of the employee and the employer in labor relations, there is a need to reform and modernize labor legislation in accordance with new challenges.

It is argued that under the influence of the concept of work-life balance, the purpose of which is to preserve the physical and mental health of employees, the practical significance of the right to disconnect is increasing. Developing legal regulations for the right to disconnect to maintain a balance between work and private life, and effectively implementing this policy at the level of enterprises, institutions, and organizations are necessary steps towards improving the lives and health of employees.

Key words: digitalization of labor, labor relations, employee, employer, working hours, right to be disconnected, protection of labor rights.

Постановка проблеми. Технологічний прогрес незворотно впливає на суспільство, змінюючи умови праці, спосіб життя людей та комунікації між ними, ведення бізнесу. Вплив цифрових технологій має як позитивні, так і негативні сторони, які необхідно усвідомлювати для розробки механізмів подолання негативних наслідків їх застосування. Сучасні умови праці несприятливо впливають на здоров'я працівників, яке страждає через надмірну завантаженість, стреси, що призводить до професійного вигорання та зниження продуктивності праці. Попри ряд переваг цифровізації, не слід забувати про те, що позитиви, які породжені нею, насамперед мають служити людині-праці. В умовах змін організації робочого часу застосування цифрових технологій у сфері найманої праці має відбуватись на основі дотримання і гарантування прав людини, зокрема права на відпочинок і особисте життя. Тому дослідження «права на відключення» як способу регулювання організації праці в сучасних умовах цифровізації, набувають ще більшої актуальності та значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти правового регулювання найманої праці з використанням цифрових технологій були предметом дослідження таких вчених, як Р. Я. Бутинська, С. В. Вишневецька, Л. Д. Водянка, Л. П. Гаращенко, Д. В. Гринь, І. Кудінська, М. Ю. Кузнєцова, А. М. Магомедова, О. М. Рим, Г. Сандул, І. С. Сахарук, Я. В. Сімутіна, Н. М. Швець, М. М. Шумило, А. М. Юшко та інших вчених.

Метою статті є аналіз тенденцій становлення, особливостей та важливості права на відключення в фокусі концепції «work-life balance», з'ясування значення права на відключення для підтримання здоров'я працівника, практики його реалізації в законодавстві України та окремих зарубіжних країн.

Виклад основного матеріалу. Сучасні трудові правовідносини характеризуються розмиванням кордонів між робочим часом та часом відпочинку, між особистим життям працівника та роботою. Дистанційна зайнятість, яка стала особливо актуальною під час пандемії COVID-19, лише посилила цю тенденцію. Запровадження гнучких

режимів робочого часу з використанням інформаційно-комунікаційних технологій дозволило працівникам виконувати роботу в будь-який час і з будь-якого місця та сформувало корпоративну культуру «always on work culture», тобто більше працювати і бути доступним в позаробочий час. Адміністративна рада МОП в матеріалах «Виклики і можливості цифровізації» від 4–14 березня 2024 року зазначила, що «зміцнюючи зв'язок з роботою, цифрові технології можуть формувати культуру «завжди на зв'язку» і тим самим продовжувати робочий час на шкоду балансу трудового і приватного життя» [1]. Збільшення тривалості роботи, постійне перебування на зв'язку з роботодавцем також є причиною «цифрового стресу», що потребує так званої «цифрової реабілітації».

Як наслідок страждає фізичне та ментальне здоров'я працівників, адже людський організм не призначений для постійної роботи та викликаного нею стресу. Європейське фундація з поліпшення умов життя та праці визначає пов'язаний з роботою стрес як ситуацію, в якій вимоги, які пред'являються робочим середовищем, перевищують здатність працівника справлятися з ними або контролювати їх. Стан стресу супроводжується дисфункціями чи скаргами фізичної, психологічної чи соціальної природи. Відповідно до досліджень працівники, робочий час яких перевищує 55 годин на тиждень, перебувають в групі підвищеного ризику серцевих захворювань, інсульту, а також мають майже вдвічі вищий ризик розвитку депресії та панічних атак. Не меншої уваги, потребує проблема емоційного вигорання працівника, спричиненого хронічним стресом на роботі. Слід зазначити, що починаючи з 2022 року, синдром емоційного вигорання включений ВООЗ до міжнародної класифікації хвороб. Сам синдром, як зазначає ВООЗ, «характеризується трьома вимірами: 1) відчуття енергетичного виснаження або виснаження; 2) підвищена психічна віддаленість від роботи, почуття негативізму або цинізму, пов'язаного з роботою; 3) зниження професійної ефективності» [2]. Наприклад, «бізнес Великобританії щорічно втрачає 77 мільйонів фунтів стерлінгів через вигорання працівників та супутніх з цим витрат на лікарняні, відпустки, ротацію кадрів, виробничі помилки...» [3]. В Україні «за підрахунком фахівців, що займаються проблемою вигорання та депресії через перевтому, з цією проблемою стикається щонайменше 30% українців [3]. Відповідно результатам дослідження, проведеним Gradus-research, «українські офісні працівники відчують стрес значно частіше, ніж у країнах Європи. Про відчуття стресу або сильної знервованості зазначили 78% офісних працівників в Україні. Зокрема найчастіше відчують стрес через роботу та пов'язані із нею питання 38% опитаних» [4]. Таким чином, визнання стресу, пов'язаного з роботою, ризиком для здоров'я працівника, потребує вжиття заходів для його превенції, розробки механізму його виявлення та оцінки завданої ним шкоди.

Одним із ключових факторів підтримання здоров'я працівника, його продуктивності та залученості є дотримання балансу між роботою та особистим життям. В звіті покращення умов життя і праці МОП наголошується на важливості концепції балансу між роботою і особистим життям («work-life balance»), як інструменту попередження ризиків для здоров'я і безпеки працівників, і наводиться позитивний вплив дій європейських компаній щодо індивідуальних домовленостей з працівниками з приводу їх робочих графіків і форм роботи [5]. Наприклад, такий передових досвід мають ряд корпорацій (BMW, Puma), які в локальних актах визначили випадки, коли менеджери не можуть надсилати електронні листи співробітникам або взагалі відмовилися від розсилки корпоративної пошти у неробочий час (Volkswagen, компанія в сфері охорони здоров'я Vupami). Також компанії блокують розсилку електронних повідомлень співробітникам, які перебувають у відпустці або на лікарняному [6; 7].

Як зазначає Д.В. Гринь, «баланс між роботою та особистим життям – це пошук гармонії та ефективне управління своїм часом і енергією для того, щоб вести повноцінне і збалансоване життя, що охоплює як професійні, так і особисті аспекти» [8, с. 215]. До невід'ємних складових «work-life balance» входить управління робочим часом, встановлення кордонів, управління стресом та гнучкість. «Людино-орієнтований підхід до майбутнього сфери праці передбачає, на думку І. С. Сахарук, не лише забезпечення повної й продуктивної зайнятості та просування прав працівників, але й новітні напрями, зокрема: ... б) створення можливостей для досягнення кращого балансу між роботою та життям (work-life balance), дозволяючи працівникам та роботодавцям домовлятися про рішення, що враховують їхні потреби (включаючи робочий час)» [9, с. 89].

Принцип балансу між роботою та особистим життям працівника закріплений як базовий в Європейському стовпі соціальних прав, який є декларацією для створення мінімальних стандартів життя в європейських країнах [10]. Загалом в європейському трудовому праві гостро стоїть питання про обов'язки роботодавця з обліку робочого часу працівника. Зокрема, в ЄС стандарти робочого часу закріплюються в таких правових актах, як Хартія Європейського Союзу про основоположні права і Директива 2003/88/ЄС від 4 листопада 2003 р. «Про деякі аспекти організації робочого часу». Відповідно до статті 31 Хартії Європейського Союзу про основоположні права «кожен працівник має право на умови праці, які поважають його здоров'я, безпеку та гідність (частина 1), кожен працівник має право на обмеження максимальної тривалості робочого часу, щоденні та щотижневі періоди відпочинку та щорічний період оплачуваної відпустки (частина 2)» [11]. В свою чергу Директива 2003/88/ЄС як акт вторинного законодавства, як зазначає О.М. Рим, «встановлює мінімальні вимоги до безпеки й охорони здоров'я у сфері організації робочого часу та є основним документом ЄС, що регулює питання робочого часу та часу відпочинку. На рівні ЄС вона є другим таким актом і замінила однойменну Директиву 93/104/ЄС» [12, с. 103]. В статті 13 Директиви закріплений ключовий «загальний принцип адаптації роботи до працівника», відповідно до якого організація робочого часу має визначатися потребами працівника, а не лише роботодавця» [13]. Слід зазначити, що ЄСПЛ в рішенні від 14.05.2019 у справі С-5/18 «Федерація профспілок СССО проти Deutsche Банку» тлумачить Директиву 2003/88/ЄС саме в розумінні ч. 2 статті 31 Хартії про основоположні права, зокрема зазначає «кожен роботодавець повинен створити систему обліку щоденно відпрацьованого працівником робочого часу, у тому числі для того, щоб визначити кількість годин понаднормової роботи» [14].

Розповсюдження концепції балансу між роботою та особистим життям стало поштовхом для затвердження конкретних кроків по регулюванню прав працівників поза робочим часом на законодавчому рівні. Зокрема в законодавстві багатьох зарубіжних країн, а також на локальному рівні в колективних і трудових договорах впроваджується політика «work-life balance», метою якої є підтримання балансу між роботою та особистим життям працівника, кордону між зайнятістю та приватним життям, який стирається під впливом запровадження цифрових технологій у всі сфери життя соціуму. Дотримання правил корпоративної етики щодо заборони на вирішення будь-яких робочих питань поза робочим часом разом з закріпленою компаніями політикою «work-life balance» є взаємовигідним для всіх учасників трудових правовідносин. Окрім очевидної користі для працівника, серед плюсів для роботодавців називають «меншу плинність кадрів, підвищення продуктивності праці персоналу, зменшення витрат на лікарняні і т.п.» [15]. Нещодавні міжнародні дослідження показують, що шукачі роботи надають перевагу балансу

між роботою та особистим життям, а не зарплаті та пільгам: 65% респондентів в Англії та 63% у США віддають перевагу балансу між роботою та особистим життям, а не вищій зарплаті [16].

В умовах стрімкого зростання використання ІКТ та цифровізації праці значною мірою змінився характер трудових відносин, організація праці та способи комунікації між працівником і роботодавцем. На сьогоднішній день для узгодження інтересів працівника та роботодавця у трудових відносинах існує потреба в реформуванні та осучасненні трудового законодавства відповідно новим викликам. Вченими порушується питання щодо «регулювання нового соціального порядку, зокрема щодо формування та захисту майбутніх цифрових фундаментальних прав людини» [17]. Серед таких прав виділяють право на відключення (right to disconnect), яке є складовою концепції “work-life balance”. Право на відключення відіграє ключову роль для підтримки балансу між роботою та особистим життям, збереженням здоров’я працівника. Як зазначено в спільному звіті МОП-Європейської фундації з поліпшення умов життя та праці, «право на відключення має обмежити негативні наслідки впровадження інформаційних технологій та вирішити проблему «роботи без кінця» [18]. «Метою права на відключення є забезпечити, щоб це право вийшло на перший план як важлива міра безпеки» [8, с. 214].

В Європейському словнику виробничих відносин, виданому Єврофундацією, право на відключення визначається як таке «що належить до права працівника мати можливість від’єднатися від роботи та відмовитися користуватися в позаробочий час пов’язаними з роботою електронними комунікаціями, такими як електронні листи та інші сповіщення» [19]. В науковій доктрині існує чимало підходів до розуміння та меж права на відключення. Здебільшого дискусії тривають щодо часу його виникнення (є це право за своєю природою новим [20] чи випливає з норм про робочий час); щодо форми його закріплення (законодавча чи локальна на рівні компанії); щодо суб’єктів, які мають бути наділені цим правом (всі працівники чи лише ті, хто працює дистанційно); щодо його змісту (передбачає здатність працівника відмовитися від роботи з цифровими пристроями поза нормальним або узгодженим робочим часом [21] чи обов’язок роботодавця, встановити та контролювати дотримання такого режиму робочого часу, щоб працівники не працювали під час часу відпочинку та відпусток; чи це взаємна відповідальність працівника та роботодавця).

Закріплення юридичної конструкції «права на відключення» в законодавстві є складним питанням. Адже має значення не стільки його формальне закріплення, скільки визначення дієвого на практиці механізму реалізації згаданого права, сфери його застосування та обмеження. Країни, які вже визначили це право в нормативних актах, демонструють позитивні результати, що наближає фіксацію права на відключення, як фундаментального права працівника, на міжнародному рівні та підкреслює його значущість в умовах цифровізації суспільних відносин у сфері найманої праці. На сьогоднішній день законодавчі ініціативи, спрямовані на захист працівників від надмірного

робочого навантаження та професійного вигорання, реалізовані в таких країнах, як Франція [22; 23], Іспанія [24], Італія [25], Португалія [26], Бельгія, Ірландія [27] та інших.

В українському законодавстві закріплення права на відключення відбулося у 2021 році шляхом внесення змін до КЗпП України та Закону України «Про охорону праці». Зокрема КЗпП України було доповнено статтею 60-2, в якій встановлено, що «працівнику, який виконує дистанційну роботу, гарантується період вільного часу для відпочинку (період відключення), під час якого працівник може переривати будь-який інформаційно-телекомунікаційний зв’язок з власником або уповноваженим ним органом і це не вважається порушенням умов трудового договору або трудової дисципліни. Період вільного часу для відпочинку (період відключення) визначається у трудовому договорі про дистанційну роботу» [28, ст. 60-2]. Пункт 16 розділу V «Тривалість робочого часу і часу відпочинку» Типової форми трудового договору про дистанційну роботу передбачає указувати часові інтервали протягом доби та/або тижня, під час яких працівник може переривати будь-який інформаційно-телекомунікаційний зв’язок з роботодавцем [29]. Відтак, фіксацію часу періоду відключення, як і в цілому порядок виконання роботи, передано на узгодження сторонам трудового договору про дистанційну роботу.

Як бачимо, український законодавець необґрунтовано обмежив категорії працівників, які мають право на відключення, лише тими, хто виконує роботу дистанційно, а також не передбачив чіткий механізм реалізації права на відключення на практиці. Проект Трудового кодексу України [30] також не містить принципово нових норм щодо досліджуваного питання, зокрема стаття 56 Проекту ТКУ передбачає період вільного часу для відпочинку (період відключення) у трудовому договорі про дистанційну роботу, про який сторони домовляються самостійно, тобто фактично дублює зміст статті 60-2 діючого КЗпП України. Таким чином, існує потреба в перегляді національним законодавцем юридичної конструкції права на відключення для дотримання принципу балансу між роботою та особистим життям працівника. Вважаємо, що врахування позитивного досвіду закріплення права на відключення у законодавстві провідних країн світу буде актуальним і корисним для нашої країни.

Висновки. Під впливом концепції балансу між роботою та особистим життям, метою якої є збереження фізичного та ментального здоров’я працівників, практичне значення права на відключення зростає. Незалежно від того, де виконується робота, мають бути забезпечені охорона особистого життя працівників та дотримання встановленої тривалості робочого часу. Оскільки взаємодія з роботодавцем поза робочим часом за допомогою засобів інформаційно-комунікаційних технологій можлива з будь-якими працівниками, право на відключення повинні мати не лише дистанційні, а усі працівники. Розробка правової регламентації права на відключення для дотримання балансу між роботою та особистим життям, ефективне впровадження цієї політики на рівні підприємств, установ, організацій є необхідними кроками до покращення життя та здоров’я працівників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Challenges and opportunities of digitalization. 20 February 2024. URL: <https://www.ilo.org/resource/gb/350/challenges-and-opportunities-digitalization-0> (дата звернення: 10.01.2025)
2. BOO3 визнала емоційне вигорання хворобою. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2709011-vooz-vperse-viznala-emocijne-vigoranna-hvorobou.html> (дата звернення: 10.01.2025)
3. Work-life balance: розкіш чи необхідність? URL: <https://taslife.com.ua/blog/work-life-balance-rozkish-chy-neobhidnist> (дата звернення: 10.01.2025)
4. В Україні офісні працівники відчувають стрес значно частіше, ніж в країнах Європи. URL: <https://www.village.com.ua/village/business/news/349047-v-ukrayini-ofisni-pratsivniki-vidchuvayut-stres-znachno-chastishe-nizh-u-krayinah-evropi-gradus-research> (дата звернення: 10.01.2025)
5. Eurofound and the International Labour Office (2017), Working anytime, anywhere: The effects on the world of work, Publications Office of the European Union, Luxembourg, and the International Labour Office, Geneva. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_544138.pdf (дата звернення: 10.01.2025)

6. Hesselberth P. Discourses on disconnectivity and the right to disconnect. *New Media & Society*. 2017. № 20 (5). URL: https://www.researchgate.net/publication/317414265_Discourses_on_disconnectivity_and_the_right_to_disconnect (дата звернення: 12.01.2025)
7. Work-life-balance: кейси зарубіжних компаній + чек-лист по балансуванню. URL: <https://hurma.work/blog/work-life-balance-kejsi-zarubizhnih-kompanij-chek-list-po-balansuvanniu> (дата звернення: 12.01.2025)
8. Гринь Д.В. Право на відключення як елемент сучасних трудових відносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 7/2024. С. 214-216. URL: http://www.lsej.org.ua/7_2024/52.pdf (дата звернення: 12.01.2025)
9. Сахарук І. С. Ключові вектори розвитку трудового законодавства у контексті Декларації століття МОП про майбутнє праці. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. № 20 (2019). С. 87-95. URL: https://prc.com.ua/wp-content/uploads/2021/01/vprc_2019_20_13.pdf (дата звернення: 12.01.2025)
10. European Pillar of Social Rights in 20 principles. URL: https://employment-social-affairs.ec.europa.eu/european-pillar-social-rights-20-principles_en (дата звернення: 12.01.2025)
11. Хартія Європейського Союзу про основоположні права. URL: <https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yevropejskogo-soyuzu/> (дата звернення: 12.01.2025)
12. Рим О.М. Правове регулювання робочого часу в Європейському Союзі. *Право і суспільство*. № 3. 2020. С.102-109. URL: http://www.pravoisusplstvo.org.ua/archive/2020/3_2020/17.pdf (дата звернення: 12.01.2025)
13. Directive 2003/88/EC of the European Parliament and of the Council of 4 November 2003 concerning certain aspects of the organisation of working time. OJ L 299, 18.11.2003. P. 9-19. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/1993/104/oj/eng> (дата звернення: 12.01.2025)
14. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 14 May 2019. Federación de Servicios de Comisiones Obreras (CCOO) v Deutsche Bank SAE. Case C-55/18. ECLI identifier: ECLI:EU:C:2019:402. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:62018CJ0055> (дата звернення: 12.01.2025)
15. Work-life balance: розкіш чи необхідність? URL: <https://taslife.com.ua/blog/work-life-balance-rozkish-chy-neobhidnist> (дата звернення: 12.01.2025)
16. Європейські країни, які представляють найкращий у світі баланс між роботою та особистим життям. URL: <https://www.matchoffice.com.ua/novyny/-3085> (дата звернення: 12.01.2025)
17. Custers, B. (2022). New digital rights: Imagining additional fundamental rights for the digital era. *Computer Law & Security Review*, Vol. 44, p. 1-13. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4329235 (дата звернення: 12.01.2025)
18. Working anytime, anywhere: The effects on the world of work. Right to be disconnected and related policies. URL: <https://www.eurofound.europa.eu/en/publications/2017/working-anytime-anywhere-effects-world-work> (дата звернення: 13.01.2025)
19. European Industrial Relations Dictionary. Right to disconnect (2021b). 01.12.2021. URL: <https://www.eurofound.europa.eu/en/european-industrial-relations-dictionary/right-disconnect> (дата звернення: 13.01.2025)
20. Timellini C. Disconnection: A Right in a Phase of Progressive Definition. *New Forms of Employment / J. Wratty, A. Ludera-Ruszel (eds.)*. Wiesbaden: Springer, 2020. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-658-28511-1_7 (дата звернення: 13.01.2025)
21. Vargas-Llave, O, Weber, T., Avogaro, M. Right to disconnect in the EU Member States. URL: <https://merit.url.edu/en/publications/right-to-disconnect-in-the-27-eu-member-states> (дата звернення: 13.01.2025)
22. France's International Digital Strategy. URL: <https://www.diplomatie.gouv.fr/en/french-foreignpolicy/digital-diplomacy/france-s-international-digital-strategy/> (дата звернення: 15.01.2025)
23. Oscar Vargas Llave and Tina Weber. Regulations to address work-life balance in digital flexible working arrangements. 2020. Publications Office of the European Union, Luxembourg. URL: <https://www.eurofound.europa.eu/publications/report/2020/regulations-to-address-work-life-balancein-digitalflexible-working-arrangements> (дата звернення: 15.01.2025)
24. Ley Organica 3/2018, de 5 de diciembre, de Proteccion de Datos Personales y garantia de los derechos digitales. URL: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2018-16673> (дата звернення: 15.01.2025)
25. Measures to safeguard non-entrepreneurial selfemployment and measures to facilitate flexible articulation in times and places of subordinate employment [i.e, Non-Autonomous] Work (Law No. 81), GAZZETTA UFFICIALE (June 13, 2017), NORMATTIVA (in Italian). URL: <https://www.loc.gov/item/global-legal-monitor/2017-07-07/italy-provisions-on-self-employed-workers-and-flexible-work-schedules/> (дата звернення: 15.01.2025)
26. Portugal makes it illegal for your boss to text you after work in 'game changer' remote work law. Euronews. URL: <https://www.euronews.com/next/2021/11/08/portugal-makes-it-illegal-for-your-boss-to-text-you-after-work> (дата звернення: 12.01.2025)
27. Tanaiste signs Code of practice on right to disconnect. 1.04.2021. URL: https://www.workplacerelations.ie/en/news-media/workplace_relations_notices/tanaiste-signs-code-of-practice-on-right-to-disconnect.html (дата звернення: 12.01.2025)
28. Кодекс законів про працю України: Закон УРСР від 10.12.1971 № 322-VIII із змін. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 12.01.2025)
29. Типова форма трудового договору про дистанційну роботу затверджена наказом Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України № 913-21 від 5 травня 2021 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0886-21#n16> (дата звернення: 12.01.2025)
30. Проект Трудового кодексу України. 27.12.2024. URL: https://spo.fpsu.org.ua/wp-content/uploads/2024/12/d1_proekt-trudovogo-kode-su-ukrayiny-25122024.pdf (дата звернення: 12.01.2025)

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЧАСУ ВІДПОЧИНКУ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ

LEGAL REGULATION OF REST PERIODS: CONTEMPORARY TRENDS AND CHALLENGES

Котова Л.В., к.ю.н., професор,
завідувачка кафедри публічного та приватного права

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

Севост'янова К.А., аспірантка
кафедри публічного та приватного права

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

Система трудових відносин виступає індикатором стабільного розвитку суспільства. В той же час фундаментом сталого розвитку держави, на думку авторок, є справедливі та сталі трудові відносини, які ґрунтуються на законодавчому врегулюванні та ефективних механізмах захисту прав працівників і вказують на високий рівень правової культури та цивілізованості суспільства. Крім того, ефективне трудове законодавство є важливим показником економічного розвитку країни, оскільки гнучкі та адаптивні норми праці стимулюють підприємництво, інновації і зростання продуктивності. У статті проведено дослідження правового регулювання часу відпочинку в Україні, з урахуванням сучасних тенденцій та у контексті міжнародних принципів й стандартів. Проаналізовано чинне та перспективне трудове законодавство, у тому числі Проект Трудового кодексу України (2023 р.) та визначено ряд позитивних і негативних аспектів регулювання щодо робочого часу та часу відпочинку. Авторками досліджено «право на відключення» та різні підходи до його реалізації у європейських країнах, зокрема, у Бельгії, Франції, Італії, Іспанії, Словаччині, в яких це право закріплено на законодавчому рівні. У статті аргументовано тезу про необхідність законодавчого встановлення «права на відключення» як ефективного інструменту досягнення балансу між роботою та особистим життям працівників в національному трудовому законодавстві, що сприятиме підвищенню якості життя громадян і конкурентоспроможності української економіки.

Важливим аспектом дослідження є аналіз впливу правового режиму воєнного стану на реалізацію права на відпочинок. Авторками проаналізовано вплив надзвичайних ситуацій на трудові права працівників та їх обмеження, а також запропоновано шляхи вирішення проблем в цій площині. Підкреслено, що у контексті воєнного стану, обмеження права на відпочинок може бути виправданим лише за умови необхідності і пропорційності потребам та інтересам держави і суспільства, наприклад, якщо це обумовлено роботою працівників на об'єктах критичної інфраструктури. На підставі проведеного дослідження сформовано ряд практичних рекомендацій задля вдосконалення трудового законодавства України.

Ключові слова: воєнний стан, право на відключення, права працівників, правове регулювання, працівник, праця, робочий час, трудові відносини, трудове законодавство, час відпочинку.

The labor relations system serves as an indicator of a society's stable development. At the same time, the authors argue that the foundation of a sustainable state lies in fair and stable labor relations, grounded in legislative regulation and effective mechanisms for protecting workers' rights. These relations signify a high level of legal culture and societal civilization. Moreover, effective labor legislation is a crucial indicator of a country's economic development, as flexible and adaptive labor standards stimulate entrepreneurship, innovation, and productivity growth. This article examines the legal regulation of rest in Ukraine, considering contemporary trends and in the context of international principles and standards. The current and prospective labor legislation, including the Draft Labor Code of Ukraine (2023), is analyzed, identifying a number of positive and negative aspects of the regulation of working hours and rest periods. The authors have investigated the "right to disconnect" and various approaches to its implementation in European countries, such as Belgium, France, Italy, Spain, and Slovakia, where this right is enshrined in law. The article argues for the need to legally establish the "right to disconnect" as an effective tool for achieving a balance between work and personal life for employees in national labor legislation, which will contribute to improving the quality of life of citizens and the competitiveness of the Ukrainian economy.

An important aspect of the study is the analysis of the impact of the legal regime of martial law on the realization of the right to rest. The authors have analyzed the impact of emergencies on the labor rights of employees and their limitations, as well as proposed ways to address problems in this area. It is emphasized that, in the context of martial law, restrictions on the right to rest may be justified only if it is necessary and proportionate to the needs and interests of the state and society, for example, if it is due to the work of employees at critical infrastructure facilities. Based on the conducted research, a number of practical recommendations have been formulated for improving Ukraine's labor legislation.

Key words: martial law, right to disconnect, workers' rights, legal regulation, employee, work, working hours, labor relations, labor legislation, rest period.

Постановка проблеми. Останні десятиліття характеризуються кардинальними трансформаціями у сфері трудових відносин, що викликані бурхливим розвитком технологій, глобалізацією та зміною структури економіки. Ці процеси та інші, більш загрозливі виклики (пандемія COVID-19, збройна агресія РФ, умови воєнного стану, тощо) призвели, у тому числі, до появи нових форм організації праці, нестандартних трудових угод та змін у традиційних моделях зайнятості і трудових відносин.

Саме справедливі та сталі трудові відносини, які ґрунтуються на законодавчому врегулюванні та ефективних механізмах захисту прав працівників, є фундаментом для сталого розвитку будь-якої країни. Наявність таких відносин свідчить про високий рівень правової культури та цивілізованості суспільства, оскільки сприяє налагодженню довіри між роботодавцями та працівниками, зни-

жує соціальну напруженість і забезпечує соціальну справедливість. Крім того, ефективне трудове законодавство є важливим індикатором економічного розвитку країни, оскільки гнучкі та адаптивні норми праці стимулюють підприємництво, інновації і зростання продуктивності. Водночас, надійний захист прав працівників сприяє підвищенню мотивації та залученості персоналу, що, у свою чергу, позитивно впливає на якість продукції і послуг.

Бурхливі зміни на ринку праці України демонструють невідповідність певних норм чинного трудового законодавства сучасним реаліям (зокрема, чинного Кодексу законів про працю (далі – КЗпП), який був прийнятий ще у 1971 р.) [1] та вимагають розробки нового правового регулювання, що орієнтовано на європейські принципи і стан-

дарти та адаптовано під національні традиції та досвід. Україна під впливом сучасних соціально-економічних реалій має певну специфіку в національному трудовому законодавстві, однак як правова держава обрала шлях європейської інтеграції, а тому має певні зобов'язання перед своїми партнерами. Наведені обставини підкреслюють актуальність дослідження правового регулювання часу відпочинку, в тому числі існуючих проблем щодо часу відпочинку працівників в сучасних умовах.

Тому, **метою цієї статті** є проведення комплексного дослідження правового регулювання часу відпочинку в Україні, з урахуванням сучасних тенденцій та у контексті міжнародних принципів і стандартів, та шляхом виявлення проблемних аспектів та надання пропозицій щодо їх вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти цього питання, у тому числі щодо правового регулювання окремих видів часу відпочинку в трудовому законодавстві України та країнах ЄС досліджувалися науковцями-трудовамиками такими як, В.М. Андріїв, Г.О. Барабаш, Н.Б. Болотіна, Л.П. Гаращенко, К.І. Дмитрієва, В.В. Жернаков, В.М. Завгородня, М.І. Іншин, П.Д. Пилипенко, С.М. Прилипко, В.І. Прокопенко, О.І. Процевський, В.Г. Ротань, Н.М. Хуторян, Г.І. Чанишева, С.М. Черноус, О.М. Ярошенко, та іншими вченими. Однак, питання правового регулювання часу відпочинку в національному законодавстві в сучасних умовах потребує додаткового вивчення.

Виклад основного матеріалу. Право на відпочинок є одним з фундаментальних прав людини, що закріплено у міжнародних пактах і Конституціях багатьох держав, у тому числі й України. Зокрема кожен, хто працює, має право на відпочинок та дозвілля, включаючи право на розумне обмеження робочого дня та на оплачувану періодичну відпустку, що передбачено статтею 24 Загальної декларації прав людини [2], а також статтею 45 Основного закону України [3].

Серед міжнародних документів, що гарантують право на відпочинок слід відзначити також Хартію основних прав ЄС, ст. 31 якої визначає, що кожен працівник має право на обмеження максимальної тривалості робочого часу, на щоденний та щотижневий час відпочинку, а також на щорічну оплачувану відпустку [4]. Крім того, одним з основоположних актів у сфері регулювання робочого часу в ЄС є Директива 2003/88/ЄС, яка встановлює мінімальні стандарти щодо тривалості робочого часу, щоденного та щотижневого відпочинку. Так, Директива закріплює, що «усі працівники повинні мати належні періоди відпочинку... Працівникам повинні надаватися мінімальні щоденні, щотижневі та щорічні періоди відпочинку та належні перерви. У зв'язку з цим необхідно також передбачити максимальну межу тривалості щотижневого робочого часу». Саме цей аспект вказує на те, що норми Директиви спрямовані на забезпечення безпеки та охорони здоров'я працівників [5].

В статті 2 Директиви 2003/88/ЄС надано визначення «періоду відпочинку», який означає будь-який період, який не є робочим часом. Тобто поняття «період відпочинку» або «час відпочинку» та «робочий час» є протилежними поняттями, які закріплюють різні цілі. Так, «робочий час» спрямований на досягнення виробничих цілей та результатів, тоді як «час відпочинку» є необхідним для відновлення сил працівника.

Важливо зазначити, що розвиток нашої країни з часів незалежності (з 1991 р.), і по теперішній час, характеризується певними ознаками та тенденціями. Зокрема, саме з цим періодом пов'язано новий етап розвитку трудового законодавства. Так, у 1993 р. відбулося завершення процесу законодавчого врегулювання тривалості робочого часу в Україні та у КЗпП було встановлено 40-годинний робочий тиждень як загальнообов'язкову норму, що відповідає міжнародним стандартам.

Однією з ключових характеристик зазначеного періоду є активне застосування закордонного досвіду з метою вдосконалення національного законодавства, у тому числі, в площині трудового права. Аналіз вітчизняних та міжнародних нормативно-правових актів свідчить про значну інтеграцію міжнародних норм та принципів в українське законодавство. Це стосується і регулювання робочого часу та часу відпочинку працівників, де використовуються як світові досягнення, так і національні надбання.

Загальновизнаним є принцип, який закріплено як у ст. 9 Конституції України [3] так і у ст. 8-1 КЗпП [1], відповідно до якого норми міжнародного договору мають перевагу і застосовуються безпосередньо, навіть якщо вони не були імплементовані у внутрішнє законодавство шляхом прийняття відповідних законів або підзаконних актів.

Відмітимо, що так званий конституційний період розвитку законодавства (з 1996 р. по теперішній час) характеризується прийняттям Основного Закону [3], нормами якої гарантується працівнику право на відпочинок. Реалізація цього права передбачає застосування різних форм, зокрема, надання днів щотижневого відпочинку, оплачуваної щорічної відпустки, скорочення робочого дня для певних професій та виробництв, скорочення тривалості роботи у нічний час. Саме Конституція України створила правові передумови для реалізації права працівників на відпочинок та закріпила принцип, відповідно до якого позаробочий час має бути присвячений відновленню сил та задоволенню особистих потреб.

Зазначимо, що право на відпочинок є невід'ємною складовою гідних умов праці та спрямоване на відновлення фізичних і психічних сил працівника, забезпечення його здоров'я та соціального благополуччя. Це важливе соціальне право, як ми зазначали, закріплено у ст. 24 Загальної декларації прав людини [2] і включає не лише можливість відпочивати, а й право на обмеження робочого часу та періодичні оплачувані відпустки. Ця норма закріплена також у ст. 45 Основного Закону [3] та ст. 2 Закону України «Про відпустки» [6].

Досліджуючи поняття «час відпочинку», К.І. Дмитрієва звертає увагу на те, що цей термін не обмежується лише відпочинком, працівники мають право використовувати цей час на власний розсуд, тобто для дозвілля, саморозвитку або інших видів діяльності. Тому, на думку дослідниці, більш точними були б терміни «позаробочий час» або «час дозвілля». Однак, історично склалося так, що термін «час відпочинку» міцно закріпився в трудовому праві [14, с. 143]. Підтримуючи позицію вченої, вважаємо за необхідним законодавче закріпити поняття «час відпочинку» у новому Трудовому кодексі України, що буде сприяти правовій визначеності як одному з елементів конституційного принципу верховенства права та буде спрямовано на чіткість, зрозумілість та однозначність правових норм.

Імпонує також думка С.М. Черноус, яка наголошує, що відпочинок, і час, який присвячений йому, спрямований на збереження життя і здоров'я людини, у тому числі, фізичного, психічного, духовного та соціального благополуччя [8, с. 143]. Вчена пропонує класифікувати відпустки за їхньою функцією та виділяє відпустки, спрямовані на відновлення фізичного та психічного здоров'я працівника (міжзмінні перерви, щорічні відпустки), на задоволення його духовних потреб (релігійні свята) та на забезпечення соціальних гарантій (соціальні відпустки).

Важливим кроком у розвитку правового регулювання часу відпочинку в Україні слугувало прийняття ЗУ «Про відпустки» у 1996 р., який деталізував порядок надання різних видів відпусток, розширив перелік підстав для їх надання та забезпечив більш гнучке регулювання. Так, відповідно до вказаного Закону загальним правилом є те, що кожен працівник має право на щорічну оплачувану відпустку тривалістю не менше 24 календарних днів [6].

Законодавство встановлює мінімальну тривалість щорічної відпустки для неповнолітніх працівників у розмірі 31 календарного дня. Водночас, для окремих категорій можуть діяти спеціальні норми, які передбачають надання відпустки більшої тривалості.

Однак, незважаючи на позитивні зміни, українське законодавство про час відпочинку все ще має певні недоліки, що потребують систематизації. На теперішній час відбувається процес кодифікації трудового законодавства України, який передбачає створення нового Трудового кодексу, як наслідок маємо активне обговорення питань, пов'язаних із удосконаленням норм, що регулюють режими роботи та відпочинку [9]. Вважаємо, що саме в межах цього законопроекту має відбуватися систематизація та уніфікація нормативно-правових актів, у зв'язку із чим сучасні тенденції розвитку трудового законодавства мають і надалі бути спрямованими на гармонізацію національного законодавства з міжнародними, у тому числі, європейськими стандартами, а також на забезпечення балансу між інтересами роботодавців і працівників.

Новітні дослідження в галузі трудового права свідчать про необхідність адаптації законодавчих норм до викликів, що виникають внаслідок технологічного прогресу та змін в організації праці. Особливу увагу слід приділити розробці правових механізмів регулювання дистанційної роботи, гнучких графіків праці та забезпеченню соціальних гарантій працівникам в умовах цифрової трансформації економіки, наголошують вчені М. Харпер, С. Естрайхер та К. Гріффіт [10, с. 285]. Вважаємо, що у контексті сучасних економічних трансформацій, трудове законодавство має і надалі відігравати ключову роль у забезпеченні соціальної справедливості та захищати трудові права працівників, встановлювати надійні соціальні гарантії, які б адекватно відповідали викликам сьогодення та забезпечували гідні умови праці. Вважаємо, що такий підхід відповідає легітимним очікуванням працівників в контексті реалізації його права розраховувати на розумну та передбачувану стабільність існуючого законодавства та можливість передбачати наслідки застосування норм права, як складову принципу верховенства права (ст. 8 Конституції).

Аналіз перспективного законодавства, а саме Проекту Трудового кодексу України (2023 р., далі Проект ТКУ) дозволяє констатувати, що ст. 21 серед основних прав працівників передбачає право на відпочинок; в п. 7 ч. 1 ст. 29 зазначено, що однією з ознак трудових договірних відносин є встановлення особою, в інтересах якої виконується робота, як тривалості робочого часу, так і часу відпочинку. Глава 2 присвячена часу відпочинку, зокрема ст. 92 вказує, що гарантії щодо відпочинку передбачають обов'язки з надання: 1) перерви протягом робочого дня (зміни); 2) мінімального щоденного (міжзмінного) відпочинку; 3) мінімального щотижневого безперервного відпочинку (вихідних днів); 4) права на відпочинок у святкові дні; 5) відпусток [9].

Серед позитивних аспектів перспективного трудового законодавства, на увагу заслуговує пропозиція законодавця щодо збільшення тривалості щорічної основної відпустки з 24 до 28 днів (ст. 95 Проекту ТКУ). Однак, ця позиція викликає і заперечення серед практиків. Так, на думку Олександра Мігдала, юриста «Jurimex, ЮК», «якщо підрахувати, скільки часу на рік людина в Україні відпочиває разом з вихідними та святковими днями, складається дивне враження спокою та добробуту» [11]. Дозволимо собі не погодитися з думкою юриста, оскільки реалізація права на відпочинок в сучасних реаліях дорівнює праву на збереження життя і здоров'я людини в фізичному, психічному, духовному та соціальному вимірах. На наш погляд, законодавча пропозиція щодо збільшення тривалості щорічної основної відпустки з 24 до 28 днів, безумовно, є кроком у правильному напрямку і відповідає сучасним вимогам балансу між роботою та особистим життям. Крім

того, додаткові дні відпочинку сприяють відновленню сил працівників, підвищенню продуктивності та загального добробуту.

Звісно, на перший погляд може здатися, що сукупна кількість днів відпочинку в році є значною, однак важливо враховувати такі фактори, як: а) інтенсивність роботи, інформаційне перевантаження та сучасний ритм життя, що вимагає більшої кількості часу для відновлення; б) стрес, наявність якого на робочому місці негативно впливає на фізичне та психічне здоров'я, тому регулярний відпочинок є необхідним для його зняття; в) розвиток особистості, на що сприяє відпочинок і дозволяє займатися хобі, спілкуватися з близькими та розвивати свої інтереси, що, в свою чергу, позитивно впливає на продуктивність праці. Таким чином, право на відпочинок є не лише важливою соціальною гарантією, але й необхідним інструментом для забезпечення здоров'я та добробуту працівників. Збільшення тривалості щорічної відпустки є інвестицією в людський капітал і сприяє підвищенню конкурентоспроможності української економіки.

Однак аналіз Проекту ТК, на жаль дозволяє вказати на певні звуження та ризики, які можуть негативно вплинути на права працівників. Зокрема, викликає занепокоєння перспектива скасування низки додаткових відпусток (ст. 94 Проекту ТКУ). Скасування таких видів додаткових відпусток, як відпустка за роботу зі шкідливими і важкими умовами праці, відпустка за особливий характер праці, творча відпустка та відпустка для підготовки до змагань і участі в них, а також деяких соціальних відпусток, призведе до суттєвого обмеження соціальних гарантій для працівників, що суперечить статті 4 Закону «Про відпустки» [12]. На нашу думку, це також може мати певні негативні наслідки щодо: а) зниження соціальної захищеності працівників (скасування додаткових відпусток позбавляє працівників, які працюють у шкідливих або важких умовах, або виконують особливо відповідальну роботу, можливості відновити сили та здоров'я. Це може призвести до зростання захворюваності та скорочення терміну працездатності); б) демотивації працівників (відсутність додаткових відпусток може негативно вплинути на мотивацію працівників, особливо тих, хто працює у творчих сферах або займається спортом); в) порушення принципу справедливості (додаткові відпустки є важливим інструментом соціального діалогу між роботодавцями і профспілками, та балансу інтересів між соціальними партнерами). Таким чином, скасування додаткових відпусток є серйозним кроком назад і може мати негативні наслідки для працівників, роботодавців та суспільства в цілому.

Ще одна норма, яка містить ризики негативного впливу на права працівників, це положення ст.84 Проекту ТКУ, що закріплює збільшення тривалості робочого часу працівників на 8 годин (не повинна перевищувати 48 годин протягом кожного семиденного періоду з урахуванням надурочних годин), і фактично вказує на зменшення часу відпочинку на ці ж 8 годин за рахунок надурочних робіт [13]. Вважаємо, що таке зменшення часу відпочинку на ці ж 8 годин за рахунок надурочних робіт може призвести до низки негативних наслідків. Так, збільшення тривалості робочого часу підвищує ризик професійних захворювань та травматизму, знижує продуктивність праці, порушує сімейно-побутовий устрій працівників та збільшує соціальну напругу в суспільстві. На нашу думку, запровадження такої норми суперечить принципам забезпечення безпечних і здорових умов праці та може мати серйозні соціальні наслідки.

Підсумовуючи зазначимо, що перспективне законодавство, яке уособлює Проект ТКУ має як позитивні норми, спрямовані на захист прав працівників, так і норми, що містять певні ризики для працівників. Викладене свідчить про необхідність подальшого аналізу норм Проекту у порівнянні з нормами чинного трудового законодавства, стандартів та принципів законодавства ЄС та їх обгово-

рення серед вчених та широкого кола зацікавлених сторін (працівників, роботодавців, представників профспілок, закордонних експертів тощо). Загалом, право на відпочинок є важливим елементом системи соціальних гарантій в Україні та світі і його забезпечення сприятиме підвищенню продуктивності праці, покращенню здоров'я населення та загальному соціальному добробуту.

Наступною модерною тенденцією, що має вплив на регулювання часу відпочинку – є діджиталізація у сфері праці. У сучасному світі, де технології проникають у всі сфери життя, проблема балансу між роботою та особистим життям стає все більш актуальною. Одним із проявів цього дисбалансу є вимога від працівників бути постійно на зв'язку, навіть у позаробочий час. Це явище відоме як порушення права на відключення. Незважаючи на те, що в багатьох країнах світу це питання вже стало предметом регулювання, в Україні право на відключення залишається недостатньо розробленим.

Право на відключення означає право працівника відмовитися від виконання робочих завдань та не відповідати на робочі дзвінки, електронні повідомлення тощо в неробочий час. Це право є логічним продовженням загального права на відпочинок і покликане захистити працівників від професійного вигорання та інших негативних наслідків постійної доступності. Важливим аспектом цього права є також право на забуття, яке дозволяє працівникові повністю відключитися від роботи під час відпустки.

Аналізуючи законодавчу базу, можна констатувати, що хоча поняття «право на відключення» не є прямо прописаними в КЗпП, проте ст. 60-2 передбачає загальну норму про тривалість робочого часу та відпочинку, що опосередковано підтверджує право працівника на відпочинок поза робочим часом при дистанційній роботі. Також ст. 139 КЗпП зобов'язує роботодавця створювати умови для нормальної роботи та відпочинку працівників. Це може бути підставою для встановлення внутрішніх правил підприємств, які регулюють використання цифрових засобів зв'язку поза робочим часом [1].

«Ви маєте право не відповідати на дзвінки, листи і будь-які питання, пов'язані із роботою після вашого

робочого дня», – пояснює Ярослав Жукровський [14]. Це право, яке поступово набуває все більшої важливості в сучасному світі, де межі між роботою та особистим життям часто розмиваються завдяки цифровим технологіям.

Різні країни використовують неоднакові підходи до реалізації права на відключення. У деяких європейських країнах право на відключення закріплено як окреме трудове право (для наочності інформація представлена у таблиці 1).

Зазначимо, що Франція стала лідером у галузі трудового права, закріпивши інноваційне поняття «права на відключення», яке стало новим правовим інструментом покликаним захистити працівників від постійного тиску, пов'язаного з використанням інформаційних технологій. Законодавство покладає на роботодавців обов'язок за створення умов праці, які дозволяють працівникам ефективно виконувати свої обов'язки і водночас мати достатньо часу для відпочинку та особистого життя [15].

Закон Бельгії «Про зміцнення економічного зростання та соціальної згуртованості», ввів важливі положення щодо регулювання використання цифрових комунікацій на робочому місці. Зокрема, статті 15–17 цього закону передбачають обов'язковість обговорення питань, пов'язаних з відключенням від роботи та використанням цифрових пристроїв, на рівні Комітету із запобігання та захисту (КЗЗ). КЗЗ має бути створений на всіх підприємствах, де працює понад 50 осіб [16].

Італійський Закон 81/2017 вводить поняття «розумних працівників», тобто таких працівників, які мають високу кваліфікацію та автономію у виконанні своїх обов'язків (як в офісі, так і дистанційно) та передбачає для них можливість укладати індивідуальні угоди щодо права на відключення. Закон надає цим працівникам більше автономії у визначенні умов роботи, зокрема, можливості відключатися від робочих завдань у позаробочий час, що дозволяє досягнути баланс між професійним та особистим життям [17].

3 літа 2019 року набрала чинності норма Органічний закон 3/2018 про захист персональних даних та гарантії цифрових прав (LOPDGDD), яка закріплює право на відключення від роботи в Іспанії [18]. Саме цей норма-

Таблиця 1

Закріплення права на відключення в різних країнах

Країна	Поняття	Нормативний акт	Ключові положення
Франція	Запроваджено поняття «право на відключення» (le droit à la déconnexion)	Кодекс законів про працю, стаття L2242-17	Обов'язковість переговорів між роботодавцями великих компаній та працівниками щодо встановлення правил використання гаджетів у позаробочий час
Бельгія	«Цифрові комунікації на робочому місці»	Закон «Про зміцнення економічного зростання та соціальної згуртованості» від 26 березня 2018 року	Обов'язковість обговорення питань відключення та використання цифрових пристроїв на рівні Комітету із запобігання та захисту
Італія	Введення поняття «розумних працівників»	Закон 81/2017 «Misura per la tutela del lavoro autonomo non imprenditoriale e misure volte a favorire l'articolazione flessibile nei tempi e nei luoghi del lavoro subordinato»	Існує можливість укладання індивідуальних угод щодо права на відключення
Іспанія	Введення поняття «право на цифрове відключення на робочому місці» / «right to digital disconnection in the workplace»	Органічний закон 3/2018 про захист персональних даних та гарантії цифрових прав (LOPDGDD). Мета: баланс між роботою та особистим життям.	Працівники мають право не використовувати робочі пристрої поза робочим часом. Компанії зобов'язані розробити внутрішні політики. Мета: баланс між роботою та особистим життям.
Словаччина	Введення поняття «право на відключення» для дистанційних працівників	Поправка до Словачького трудового кодексу (Закон № 311/2001 Coll)	Право на відключення для дистанційних працівників. Визначено різні категорії роботи: надомна робота («domácka práca»), віддалена робота («telepráca») і робота вдома час від часу або за виняткових обставин. Встановлена заборона розглядати відключення як порушення обов'язків.

тивно-правовий акт адаптує правову систему Іспанії до Регламенту (ЄС) 2016/679 Європейського Парламенту та Ради від 27 квітня 2016 р., про захист фізичних осіб щодо обробки їхніх персональних даних та про вільний рух таких даних.

Право на відключення від роботи в Іспанії означає, що працівники мають право не використовувати жодні електронні пристрої для професійних цілей у вихідні дні або під час відпустки. Це стосується смартфонів, планшетів та ноутбуків, наданих працівникам компанією, а також робочих електронних поштових скриньок. Також важливим є закріплення обов'язку компанії-роботодавця розробити внутрішні політики для всього персоналу, які будуть визначати як буде реалізовано право на відключення від роботи, та проводити заходи «навчання та підвищення обізнаності», щоб запобігти цифровому виснаженню працівників.

Ще одна країна, яка закріпила право на відключення – це Словаччина. Так, 19.02.2021 р. Національна рада Словацької Республіки прийняла поправку до Словацького трудового кодексу (Закон № 311/2001 Coll) [19], яка вводить право на відключення для працівників, які працюють дистанційно. Поправка визначає три категорії роботи, а саме: домашня робота («domácka práca»), віддалена робота («telepráca») і робота вдома час від часу або за виняткових обставин. Відповідно до розділу 52(10) зміненого Трудового кодексу Словаччини, працівники, які підпадають під нові визначені категорії, мають право утримуватися від використання робочого обладнання протягом призначених періодів відпочинку, включаючи канікули, державні свята та перешкоди на роботі. Положення також говорять, що якщо працівник використовує своє право на відключення, роботодавець не може розглядати цей акт як порушення професійного обов'язку.

Таким чином, право на відключення – це право працівника відключатися від роботи та не бути доступним для роботодавця у позаробочий час. Це включає в себе відключення від робочих повідомлень, дзвінків та інших засобів зв'язку, що є надзвичайно важливим в сучасному світі.

Нажаль в Україні ця практика ще не є широко впровадженою, але можна очікувати, що в майбутньому правове регулювання буде розширено, зокрема в рамках імплементації норм ЄС. Зокрема, це може стосуватися адаптації до Директиви Європейського Парламенту 2019/1152, яка регулює умови працевлаштування і передбачає зобов'язання інформування працівників про їхні права, включно з правом на відключення [20].

Важливим аспектом залишається також питання психосоціальної безпеки працівників, адже постійна доступність та неможливість відключитися від робочого процесу може призвести до емоційного вигорання та інших проблем зі здоров'ям. Це прямо стосується питання охорони праці, передбаченого статтею 153 КЗпП, яка зобов'язує роботодавців забезпечувати безпечні та нешкідливі умови праці, що включає і психологічний комфорт [1].

На сьогодні українське законодавство не містить чітких санкцій для роботодавців у разі таких порушень. Натомість у ряді європейських країн передбачено фінансові штрафи або адміністративні стягнення за звернення до працівників у неробочий час без нагальної потреби або з порушенням умов договору. Досвід інших країн демонструє, що законодавче закріплення цього права є ефективним інструментом для досягнення балансу між роботою та особистим життям. Україна має всі можливості для впровадження цього права, що сприятиме підвищенню якості життя громадян та конкурентоспроможності української економіки.

Ще одна тенденція, яка впливає, у тому числі на регулювання трудових відносин – це введення правового режиму воєнного стану в Україні з 24.02.2022 р., що надало необхідність оперативного регулювання суспіль-

них відносин, зокрема, трудових. Так, з метою врегулювання трудових відносин в умовах воєнного стану ВРУ ухвалила ЗУ «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» № 2136-IX (далі ЗУ № 2136-IX) [21]. Цей закон, розвиваючи положення Конституції та попереднього законодавства про воєнний стан, передбачив низку обмежень трудових прав працівників. Зокрема, ЗУ № 2136-IX регулює особливості укладення та розірвання трудових договорів, переведення працівників на іншу роботу, встановлення режиму робочого часу, оплати праці та відпустки. Однак, запроваджені законом обмеження викликають ряд правових питань. Зокрема, щодо відповідності введених обмежень принципу пропорційності та співвідношення з невід'ємними правами і свободами, які є гарантованими Основним Законом держави – Конституцією України. Тому зупинимося на детальному аналізі цих правових норм та положень.

Стаття 64 Конституції України встановлює, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України [3]. При цьому, статті 43–46 КЗпП України, які деталізують конституційне право на працю, відпочинок та соціальний захист, відсутні в переліку прав, які не можуть бути обмежені [1]. Указ Президента України № 64/2022, який визначає порядок введення воєнного стану, перелічує статті Конституції України, права за якими можуть бути тимчасово обмежені. Серед них є ст.ст. 43, 44, що стосуються права на працю і на страйк, але відсутня ст. 45 про право на відпочинок [22]. Відсутність прямої згадки ст. 45 в Указі № 64/2022 та в переліку прав, які не можуть бути обмежені, створює юридичну колізію щодо правомірності обмеження права на відпочинок під час воєнного стану. Можна стверджувати, що обмеження права на відпочинок є непрямым наслідком обмеження інших трудових прав, передбачених ст.ст. 43, 44 Конституції України. Будь-яке обмеження конституційних прав має бути чітко передбачено законом. Відсутність прямої норми, що дозволяє обмежити право на відпочинок, свідчить про порушення цього принципу.

Закон України № 2136-IX значно розширив можливості роботодавців щодо встановлення тривалості робочого часу, фактично обмеживши права працівників на відпочинок. Зокрема, цей закон дозволив: 1) збільшити нормальну тривалість робочого тижня – до 60 годин для більшості працівників та до 50 годин для тих, хто має скорочений робочий час. Це призвело до скорочення як щоденного, так і щотижневого відпочинку; 2) скоротити щотижневий безперервний відпочинок до 24 годин; 3) скасувати низку гарантій, передбачених КЗпП України – зокрема, норми щодо тривалості роботи напередодні свят, обмеження надурочних робіт, перенесення вихідних днів, а також тривалості роботи в нічний час; 4) зменшити максимальну тривалість щорічної відпустки – до 24 календарних днів [21]. Зауважимо, що ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» 01.07.2022 р. було внесено деякі пом'якшення цих обмежень, водночас загальна тенденція до розширення дискреційних повноважень роботодавців і обмеження трудових прав працівників залишилася незмінною, а в деяких випадках права працівників на відпочинок були обмежені ще більше [23]. Також є суперечливими норми, які були встановлені ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання та використання відпусток, а також інших питань» 22.11.2023 р. [24].

Розглянемо приклади обмежень права працівників на відпочинок в умовах воєнного стану, зокрема це: наділення роботодавців правом відмовити у наданні невикористаної частини щорічної відпустки, а також скасування гарантій щодо реалізації права на невикористану відпустку та заборона ненадання щорічних відпусток повної тривалості

протягом двох років підряд є прикладами відступу від міжнародних стандартів у сфері трудових відносин. Неповнолітні працівники та працівники, які мають право на додаткову відпустку за шкідливі умови праці також можуть бути позбавлені права на щорічну відпустку повної тривалості протягом робочого року. Тож можемо констатувати, що ЗУ № 2136-IX суттєво обмежує конституційне право на відпочинок і суперечить принципам трудового права. Ці обмеження можуть мати негативні наслідки для здоров'я працівників, продуктивності праці та соціальної стабільності в країні. Тому, на нашу думку, необхідно переглянути відповідні норми закону з метою відновлення гарантій права на відпочинок для всіх працівників.

Зазначимо, що Уповноважений Верховної Ради з прав людини оскаржує конституційність окремих норм ЗУ «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», які надають роботодавцю право надавати невикористані дні щорічної відпустки працівникам без збереження заробітної плати. На думку Уповноваженого, такі норми суперечать гарантіям, встановленим Конституцією України, зокрема, ст. 45 (право на відпочинок) та 64 (обмеження прав під час воєнного стану). Основним аргументом є те, що оскаржувані норми фактично скасовують конституційне право працівників на щорічну оплачувану відпустку, замінюючи її неоплачуваною відпусткою за рішенням роботодавця. Таке тлумачення, на думку Уповноваженого, виходить за межі допустимого обмеження прав під час воєнного стану, передбаченого ст. 64 Конституції України. Омбудсмен вважає, що такі норми порушують принципи справедливості та соціальної захищеності, які закріплені в Конституції України. Крім того, вони суперечать міжнародним стандартам у сфері трудових прав, зокрема, Конвенції МОП № 132 «Щодо щорічних оплачуваних відпусток», внаслідок чого Уповноважений ставить під сумнів відповідність оскаржуваних норм Конституції України та вимагає від Конституційного Суду визнати їх неконституційними [25].

Підтримуючи позицію Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, слід наголосити, що будь-які обмеження трудових прав працівників в умовах воєнного стану мають здійснюватися виключно в рамках правового поля та відповідати вимогам, які зазначає Конституційний Суд України. Зокрема, такі обмеження повинні бути законними, легітимними, бути пропорційними та не виходити за межі суспільної необхідності. Посилаючись на рішення Конституційного Суду у справі про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб (справа № 2-рп/2016), можна зазначити, що будь-які обмеження прав і свобод, у тому числі трудових, мають бути спрямовані на досягнення конкретної легітимної мети і не можуть бути свавільними. Обмеження права на відпочинок працівників в умовах воєнного стану є допустимим виключно за умови, що таке обмеження є строго необхідним та пропорційним інтересам держави та суспільства, зокрема для забезпечення оборони держави та функціонування критичної інфраструктури [26].

Аналіз законодавчих змін, що відбулися внаслідок введення воєнного стану в Україні, свідчить про значне роз-

ширення повноважень роботодавців та обмеження трудових прав працівників. Зокрема, суттєво скорочено право на відпочинок, що прямо суперечить гарантіям, встановленим Конституцією України. У контексті цього держава зобов'язана забезпечувати баланс між необхідністю захисту національної безпеки та дотриманням конституційних гарантій трудових прав громадян, що передбачає пошук оптимальних правових механізмів, які дозволять обмежити трудові права лише в тих випадках, коли це є абсолютно необхідним і пропорційним для досягнення легітимної мети.

Висновки. В ході проведеного нами аналізу правового регулювання часу відпочинку працівників в Україні можемо висувати, що для сучасного етапу характерна активна інтеграція нашої країни в європейський правовий простір, що вимагає вдосконалення національного законодавства з урахуванням міжнародних стандартів в цій площині. Дослідження дає змогу стверджувати, що право на відпочинок є одним з фундаментальних прав людини, яке закріплено у Конституції України та міжнародних пактах. Проте, на практиці, реалізація цього права часто стикається з різноманітними проблемами, пов'язаними з недосконалістю законодавства, економічними труднощами та недостатньою правовою свідомістю учасників трудових відносин.

Особливу увагу було приділено аналізу сучасних тенденцій у регулюванні часу відпочинку та вказано на позитивні та проблемні сторони Проекту Трудового кодексу України як фундаментального нормативно-правового акту в цій площині. На нашу думку, новий Трудовий кодекс України має стати сучасним та комплексним нормативно-правовим актом, який дозволить усунути існуючі прогалини та невизначеності у площині регулювання трудових відносин. Також підлягає подальшому вивченню та розвитку «право на відключення» та «право на забуття» в Україні, які передбачають можливість працівника не бути доступним для роботодавця поза межами робочого часу. На теперішній час ці поняття не знайшли своє відображення в українському законодавстві, однак набувають все більшої актуальності в умовах розвитку цифрових технологій та мають бути представлені в новому ТК України.

Зазначимо також, що аналіз впливу воєнного стану на право на відпочинок, його реалізацію та обмеження дає підстави для висновку, що обмеження права працівників на відпочинок та інших трудових прав викликало гостру дискусію щодо наявності балансу між необхідністю забезпечення обороноздатності країни та захистом трудових прав. Вважаємо, що забезпечення цього балансу вимагає ефективного соціального діалогу між державою, роботодавцями та профспілками. Адже тільки спільними зусиллями можна розробити такі правові механізми, які будуть відповідати як вимогам часу, так і інтересам усіх сторін соціального партнерства. Забезпечення права на відпочинок є важливим елементом соціальної політики держави, відповідно його ефективне регулювання має бути спрямоване на забезпечення балансу між інтересами працівників і роботодавців, а також на підвищення продуктивності праці та добробуту населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII / *Верховна Рада України* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення 07.12.2024)
2. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення 07.12.2024)
3. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 07.12.2024)
4. Хартія основних прав Європейського Союзу. *Європейське право*. 2013. № 1-2. С. 294-304. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evprg_2013_1-2_25
5. Директива 2003/88/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 4 листопада 2003 року щодо певних аспектів організації робочого часу URL: <https://www.ilo.org/uk/media/87491/download> (дата звернення 07.01.2025)
6. Про відпустки: Закону України від 15.11.1996 № 504/96-ВР / *Верховна Рада України* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 07.12.2024)

7. Дмитрієва К. І. Правове регулювання часу відпочинку за законодавством України та зарубіжних країн : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Одеса, 2014. 20 с.
8. Черноус С. М. Право на відпочинок у системі прав людини. *Право та інновації*. 2016. № 4 (16). С. 134-139.
9. Проект Трудового кодексу України (реєстр. №2410-01 від 08.11.2019р.). URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67331 (дата звернення: 05.12.2024)
10. Harper M., Estreicher S., Griffith K. Labor Law: Cases, Materials, and Problems. Aspen Publishing, 2021. 1188 p.
11. Мігдаль О. Проект трудового кодексу: «за» і «проти» URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/trudove-pravo/proekt-trudovogo-kodeksu-za-i-proti.html> (дата звернення 07.01.2025)
12. Новий проект Трудового кодексу України – порівняльно-правовий аналіз URL: https://zalp.org.ua/novyny/novyyj-projekt-trudovogo-kodeksu-ukrayinu-porivnyalno-pravovij-analiz/?fbclid=IwY2xjawGf0q1leHRuA2FibQIxMAAB_HeiZZh7t2IWz86s8gm9vTzQHO2Vg9yAK7DOWpHbbjuY3cMiCBs375v1gfQ_aem_RvpPGU78y_C4cy1MXcj2oQ
13. Проект Трудового кодексу 2024: ключові моменти URL: https://trudovi.org.ua/analytics/proekt-trudovoho-kodeksu-2024-kliuchovi-momenty/?fbclid=IwY2xjawGf00JleHRuA2FibQIxMAABHW0ObRe0JAaHN_QyuS14Y2N_wQso23ex-q_eSx2rQpLhKDagYbRSNEgE-A_aem_cnhhUD2Ortv52PTcu23btQ
14. Право на забуття і право на відключення: що це таке і як воно працює URL: <http://surl.li/vekfkb>
15. Code du travail URL: (дата звернення 10.12.2024)
16. Loi relative au renforcement de la croissance economique et de la cohesion sociale. 26 MARS 2018 URL: https://etaamb.openjustice.be/fr/loi-du-26-mars-2018_n2018011490.html (дата звернення 10.12.2024)
17. LEGGE 22 maggio 2017, n. 81 Misure per la tutela del lavoro autonomo non imprenditoriale e misure volte a favorire l'articolazione flessibile nei tempi e nei luoghi del lavoro subordinato (17G00096) URL: <https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:legge:2017;81~art13> (дата звернення 10.12.2024)
18. Organic Law 3/2018 on the Protection of Personal Data and Guarantee of Digital Rights (LOPDGDD) <https://www.uspceu.com/Portals/0/docs/transparencia/normativa/legislacion-general/EN%20-%20Organic%20Law%203-2018,%20of%20December%205,%20on%20Personal%20Data%20Protection%20and%20guarantee%20of%20digital%20rights..pdf>
19. Трудовий кодекс Словачької Республіки (дата звернення 10.12.2024)
20. Директива (ЄС) 2019/1152 Європейського Парламенту і Ради від 20 червня 2019 року про прозорість і передбачуваність умов праці в Європейському Союзі URL: <https://www.ilo.org/uk/resource/%D0%B4%D0%B8%D1%80%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%B0-%D1%94%D1%81-20191152> (дата звернення 10.12.2024)
21. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 № 2136-IX *І Верховна Рада України* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text> (дата звернення 10.12.2024)
22. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 *І Верховна Рада України* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення 10.12.2024)
23. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин: Закон України від 01.07.2022 № 2352-IX *І Верховна Рада України* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2352-20#n2> (дата звернення 10.12.2024)
24. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання та використання відпусток, а також інших питань: Закон України від 22.11.2023 р. № 3494-IX *І Верховна Рада України* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3494-20#n68> (дата звернення 10.12.2024)
25. Право на відпустку в умовах воєнного стану: КСУ розглядає подання Омбудсмена. URL: <https://lexinform.com.ua/zakonodavstvo/pravo-na-vidпустku-v-umovah-voennogo-stanu-ksu-rozglyadae-podannya-ombudsmana/> (дата звернення 10.01.2025)
26. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) від 01.06.2016 № 2-пн/2016 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text> (дата звернення 10.01.2025)

ГІДНЕ СТАВЛЕННЯ ДО ПРАЦІВНИКА З БОКУ РОБОТОДАВЦЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ ГІДНОЇ ПРАЦІ

DECENT TREATMENT OF EMPLOYEES BY THE EMPLOYER AS AN ELEMENT OF DECENT WORK

Лактіонов І.В., аспірант кафедри трудового права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджено концепцію гідного ставлення до працівника з боку роботодавця як ключового елементу гідної праці, що проголошується міжнародними стандартами праці та національним законодавством. Гідне ставлення охоплює аспекти забезпечення безпечних і здорових умов праці, справедливої оплати, поваги до людської гідності, рівності можливостей і відсутності дискримінації. Автор акцентує увагу на зв'язку між гідним ставленням і продуктивністю праці, мотивацією працівників, а також на соціально-економічному розвитку суспільства загалом.

У дослідженні аналізуються міжнародні нормативні акти, зокрема, конвенції Міжнародної організації праці, що закладають основу для гідної праці, включаючи Конвенцію № 111 про дискримінацію в галузі праці та занять та Конвенцію № 100 про рівну оплату праці. Увага приділена принципам, закріпленим у Рекомендаціях МОП, які визначають обов'язки роботодавця щодо забезпечення поваги до працівників, дотримання їхніх прав та сприяння розвитку професійних і особистісних якостей.

На основі аналізу міжнародного досвіду визначено, що гідне ставлення до працівників сприяє зниженню рівня плинності кадрів, зменшенню кількості конфліктів на робочому місці та підвищенню ефективності роботи організацій. У статті розглянуто актуальні проблеми втілення стандартів гідної праці в Україні, зокрема виклики, пов'язані з нерівномірним впровадженням цих стандартів у різних секторах економіки та недостатньою увагою до дотримання прав працівників.

Автори наголошують на важливості формування відповідної корпоративної культури та впровадження ефективних механізмів контролю за дотриманням прав працівників. У статті також представлено рекомендації щодо удосконалення національного законодавства та посилення співпраці між роботодавцями, профспілками та державними органами задля забезпечення гідного ставлення до працівників.

Ключові слова: гідна праця, права працівників, гідне ставлення, роботодавці, міжнародні стандарти праці, соціальна відповідальність, гендер, рівні можливості.

The article examines the concept of decent treatment of employees by employers as a key element of decent work, which is proclaimed by international labor standards and national legislation. Decent treatment includes aspects of ensuring safe and healthy working conditions, fair pay, respect for human dignity, equality of opportunity and non-discrimination. The author emphasizes the connection between decent treatment and labor productivity, employee motivation, and the socio-economic development of society as a whole.

The study analyzes international regulations, in particular, the International Labor Organization conventions that lay the foundation for decent work, including Convention No. 111 concerning Discrimination in Respect of Employment and Occupation and Convention No. 100 concerning Equal Remuneration. Attention is paid to the principles enshrined in the ILO Recommendations, which define the employer's obligations to ensure respect for employees, respect for their rights and promote the development of professional and personal qualities.

Based on the analysis of international experience, the author determines that decent treatment of employees helps to reduce the level of staff turnover, reduce the number of conflicts in the workplace and increase the efficiency of organizations. The article discusses the current problems of implementing decent work standards in Ukraine, in particular, the challenges associated with the uneven implementation of these standards in different sectors of the economy and insufficient attention to the observance of workers' rights.

The authors emphasize the importance of developing an appropriate corporate culture and implementing effective mechanisms for monitoring the observance of workers' rights. The article also provides recommendations for improving national legislation and strengthening cooperation between employers, trade unions and government agencies to ensure decent treatment of employees.

Key words: decent work, workers' rights, decent treatment, employer, international labor standards, social responsibility, gender, equal opportunities.

Вступ. В останні десятиліття економічні тенденції, що розвиваються, змінили динаміку робочих місць, що призвело до все більш різноманітних, децентралізованих та індивідуалізованих умов праці. Ці зміни, пропонує гнучкість, створили нові виклики, які порушують баланс між особистими потребами працівників та бізнес-імперативами роботодавців. Помітним зрушенням стало широке впровадження трудових відносин, орієнтованих на результат, фрагментація робочого часу для задоволення мінливих потреб клієнтів, а також поширення операцій в режимі 24/7. Ці зміни порушили важливі питання, зокрема, пов'язану з часом соціальну нерівність, особливо гендерну, здатність працівників поєднувати професійне та особисте життя, а також ширші наслідки ненормованого робочого дня для суспільного добробуту.

Концепція гідної праці, запроваджена Міжнародною організацією праці (МОП) у 1999 році, є важливою основою для вирішення цих проблем. Вона наголошує на можливості для всіх працівників, незалежно від статі, отримати доступ до продуктивної зайнятості в умовах свободи, рівності, безпеки та гідності [1]. Центральним елементом цієї концепції є визнання гідності, притаманної працівникам,

і необхідність для роботодавців підтримувати цю гідність шляхом справедливого ставлення та гуманних умов праці.

Одним із ключових кроків МОП на шляху до досягнення гідної праці є вдосконалення організації робочого часу. Ефективне управління робочим часом може подолати розбіжності між фактичним і бажаним графіком роботи працівників, водночас сприяючи підвищенню конкурентоспроможності підприємства. Такий баланс приносить користь як працівникам, так і організаціям, скорочуючи надмірну тривалість робочого часу, вирішуючи проблему неповної зайнятості та задовольняючи різноманітні потреби, такі як нічні зміни або змінний графік роботи. Приведення робочого часу у відповідність до принципів гідності не лише покращує добробут працівників, але й підвищує ефективність роботи організації, про що свідчить зростання продуктивності, зменшення кількості прогулів і підвищення морального духу.

Принцип гідності у праці має глибоке історичне коріння в міжнародних трудових стандартах, починаючи з першої Конвенції МОП «Про тривалість робочого часу в промисловості» 1919 року (№ 1). Протягом десятиліть МОП розробила стандарти, що стосуються щотижне-

вих періодів відпочинку, оплачуваних відпусток, захисту нічної праці та справедливого ставлення до працівників, зайнятих неповний робочий день. Ці стандарти підкреслюють фундаментальну роль гідності у формуванні чесних і справедливих практик зайнятості.

Розширюючи ці міжнародні трудові стандарти, Програма МОП «Умови праці та зайнятості» (TRAVAIL) визначає п'ять вимірів «гідного робочого часу»: сприяння охороні здоров'я та безпеці, створення сприятливих для сім'ї умов, просування гендерної рівності, підвищення продуктивності та конкурентоспроможності підприємств, а також надання працівникам можливості впливати на свій робочий графік [2]. Кожен з цих аспектів відображає нерозривний зв'язок між повагою до гідності працівників і більш широким прагненням до гідної праці. Політика, розроблена з урахуванням цих аспектів, повинна адаптуватися до різних соціально-економічних умов, забезпечуючи, щоб гідність залишалася центральним елементом трудових практик на різних національних, галузевих і корпоративних рівнях.

Метою статті є дослідити, як принцип поваги до гідності працівника як невід'ємний компонент гідної праці перетинається з практикою роботодавців у сучасному трудовому середовищі.

Виклад основного матеріалу. Концепція гідної праці, за визначенням Міжнародної організації праці (МОП), наголошує на можливостях працевлаштування, які забезпечують свободу, рівність, безпеку та людську гідність. Центральним у цій концепції є принцип гідного ставлення до працівників з боку роботодавців, що включає в себе справедливі умови праці, в тому числі здоровий і стабільний робочий час. Надмірно довгий або ненормований робочий день не тільки порушує гідність працівників, але й має негативні наслідки для їхнього здоров'я, безпеки та загального добробуту. Вирішення цих проблем є критично важливим компонентом створення гідного робочого середовища.

Ми відстоюємо тезу, що здоровий робочий час є основою гідного ставлення до працівника з боку роботодавця. Адже нормальний робочий час, один із ключових аспектів гідної праці, підкреслює важливість захисту працівників від згубного впливу надмірної або ненормованої тривалості робочого дня. Цей принцип бере свій початок у Конвенції МОП 1919 року про тривалість робочого часу в промисловості (№ 1), яка встановила стандартний 8-годинний робочий день і 48-годинний робочий тиждень. З часом міжнародні трудові стандарти еволюціонували, включаючи в себе заходи, які сприяють щотижневому відпочинку, оплачуваній відпустці та захисту працівників, які працюють у нічний та позмінний час.

Дослідження постійно демонструють, що регулярний тривалий робочий день шкодить як працівникам, так і підприємствам. Для працівників подовжений робочий день пов'язаний з низкою негативних наслідків для здоров'я, таких як підвищений рівень стресу, втоми, серцево-судинні захворювання та розлади психічного здоров'я. Також погіршується безпека на робочому місці, оскільки збільшення кількості нещасних випадків на виробництві та травм безпосередньо пов'язане з подовженим робочим графіком. Для роботодавців ці негативні наслідки призводять до зниження продуктивності, збільшення кількості прогулів, плинності кадрів та більших фінансових витрат, пов'язаних з виробничим травматизмом.

Перевтома, яка визначається як момент, коли тривалість та інтенсивність робочого часу негативно впливають на здоров'я та безпеку, створює ризики не лише для працівників, але й для їхніх родин, громад та організацій. Факти свідчать, що робота, яка вимагає регулярної понаднормової роботи, пов'язана зі значно вищим рівнем травматизму, а тривала робота в ненормований робочий час, наприклад, у нічні зміни, посилює ризики для здоров'я.

Незважаючи на ці висновки, багато роботодавців продовжують надавати перевагу прибутковості, а не благополуччю працівників, часто нехтуючи довгостроковими витратами від надмірної роботи.

Державна політика та міжнародні трудові стандарти слугують життєво важливими противагами для захисту працівників від негативних наслідків перевтоми. Наприклад, Директива ЄС про робочий час (93/104/ЄС) [3] та конвенції МОП, такі як Конвенції про щотижневий відпочинок (№№ 14 і 106) та Конвенція про нічну працю 1990 року (№ 171), встановлюють гарантії для забезпечення розумного робочого часу та періодів відпочинку. Ці заходи підкреслюють спільну відповідальність роботодавців та урядів у створенні здорового робочого середовища.

На нашу думку, забезпечення гідного поводження на робочому місці вимагає багатогранного підходу, який поєднує правовий захист, організаційні практики та індивідуальні стратегії подолання проблем. Роботодавці відіграють ключову роль у створенні робочих графіків, які надають пріоритет здоров'ю та безпеці та узгоджуються з цілями організації. Такі заходи, як регулярні медичні огляди, компенсація за ненормований робочий день, альтернативні робочі графіки та програми зміцнення здоров'я, є важливими компонентами сталих трудових практик.

Крім того, усунення першопричин перевтоми передбачає переосмислення традиційних показників продуктивності та успіху. Роботодавці повинні визнати, що скорочення робочого часу та покращення стану здоров'я працівників може призвести до підвищення задоволеності роботою, збільшення рівня утримання кадрів та залучення більш активної робочої сили. Державна політика також повинна розвиватися, щоб охопити раніше виключених працівників, таких як «білі комірці» [4], які часто стикаються з добровільною, але надмірною тривалістю робочого часу.

Таким чином, гідне ставлення до працівників, особливо в контексті робочого часу, є не лише морально-етичним імперативом, але й практичною необхідністю для сталого організаційного успіху. Дотримуючись міжнародних трудових стандартів і надаючи пріоритет добробуту працівників, роботодавці та політики можуть сприяти створенню більш справедливого, здорового та продуктивного робочого середовища. Такий підхід відповідає ширшим цілям гідної праці та зміцнює гідність працівників як невід'ємну складову організаційного та суспільного прогресу.

Одним із ключових принципів гідної праці є справедливе і шанобливе ставлення до працівників, що забезпечує їхню здатність поєднувати робочі обов'язки з особистими та сімейними потребами. Цей баланс має вирішальне значення для створення робочої атмосфери, яка поважає людську гідність і відповідає концепції гідної праці МОП, яка наголошує на рівних можливостях і сталих практиках зайнятості [5].

Ми переконанні, що сумісність робочого графіка з сімейними обов'язками є наріжним каменем гідного ставлення з боку роботодавців. Дослідження підкреслюють, що довгий робочий день, нерегулярні зміни та «несоціальні» години, такі як вечірній, нічний час та робота у вихідні, створюють значні перешкоди для досягнення балансу між роботою та особистим життям. Ці виклики часто посилюють традиційні гендерні ролі, такі як парадигма «чоловік-годувальник – жінка-домогосподарка», і збільшують кількість конфліктів між роботою та сім'єю як для чоловіків, так і для жінок. Вирішення цих проблем має важливе значення для покращення якості життя працівників та просування рівності на робочому місці.

Гнучкий графік роботи, який зазвичай називають «дружньою до сім'ї» [6] політикою, є важливим інстру-

ментом для досягнення цього балансу. Ці заходи включають колективне скорочення робочого часу, можливість працювати неповний робочий день та індивідуальні права на адаптацію робочого графіка до сімейних обов'язків. Такі програми, як розподіл робочих місць, гнучкий графік і дистанційна робота, ще більше підвищують здатність працівників ефективно поєднувати свої професійні та сімейні обов'язки. Така політика узгоджується з Конвенцією МОП про працівників із сімейними обов'язками 1981 року (№ 156), яка наголошує на необхідності заходів, що допомагають працівникам поєднувати роботу та сімейні обов'язки.

Незважаючи на переваги, існуючі заходи, такі як робота на умовах неповного робочого часу, часто створюють проблеми. Багато робочих місць з неповною зайнятістю мають нижчу якість порівняно з посадами з повною зайнятістю, пропонуючи меншу заробітну плату, менше пільг, не пов'язаних із заробітною платою, та обмежені можливості для кар'єрного розвитку. Крім того, неповна зайнятість має значний гендерний дисбаланс: у більшості промислово розвинених країн та країн, що розвиваються, жінки становлять більшість працівників, які працюють неповний робочий день. Це посилює гендерну нерівність як у можливостях працевлаштування, так і в економічній незалежності.

Для подолання цієї нерівності Конвенція МОП про роботу на умовах неповного робочого часу 1994 року (№ 175) виступає за рівне ставлення до працівників, зайнятих неповний робочий час, з точки зору заробітної плати, пільг та соціального захисту. Впровадження таких стандартів має важливе значення для нормалізації роботи на умовах неповного робочого часу як життєздатного, справедливого варіанту збалансування робочих і сімейних обов'язків, а також для сприяння гендерній рівності.

Прийняття політики, дружньої до сім'ї, має багато переваг. Для працівників така політика зменшує стрес, покращує баланс між роботою та особистим життям і підвищує загальний добробут. Для роботодавців заходи, дружні до сім'ї, можуть підвищити продуктивність, зменшити кількість прогулів і підвищити рівень утримання працівників, що в кінцевому підсумку сприяє успіху організації. Суспільство в цілому також отримує вигоду від зміцнення сім'ї, посилення гендерної рівності та більш здорових і активних громад.

Ще важливий момент, на якому ми маємо зупинитися у контексті порушеної теми, це принцип рівності можливостей та ставлення до чоловіків і жінок на робочому місці вже давно визнаний наріжним каменем гідної праці. Цей принцип закріплений у міжнародних трудових стандартах, насамперед у Конвенції про дискримінацію в галузі праці та занять 1958 року (№ 111), яка встановлює ліквідацію дискримінації в галузі праці та занять як основоположне право. У рамках Порядку денного МОП з гідної праці гендерна рівність є не лише самоціллю, а й наскрізною темою, яка має лежати в основі всіх політик, спрямованих на поліпшення умов праці [7].

Однією з найважливіших сфер, де гендерна рівність перетинається з гідною працею, є робочий час. Хоча участь жінок у робочій силі значно зросла, стійкий гендерний поділ на ринках праці та в домогосподарствах продовжує перешкоджати досягненню справжньої рівності. Жінки все ще беруть на себе непропорційно велику частку домашніх обов'язків та обов'язків з догляду, що часто змушує їх пристосовувати свій робочий час до цих ролей [9]. Така ситуація зміцнює традиційні гендерні ролі та обмежує кар'єрні можливості жінок, фактично маргіналізуючи їхню присутність у певних секторах або на певних рівнях зайнятості.

Щоб вирішити ці проблеми, політика робочого часу має сприяти не лише створенню сприятливих для сім'ї умов, але й гендерній рівності. Така політика, як неповний

робочий день або відпустка на сімейні обставини, хоча і сприяє поєднанню роботи та сім'ї, може ненавмисно увічнити гендерну нерівність, якщо нею переважно користуються жінки. Така практика ризикуює відкинути жінок на периферійні ролі на ринку праці, замість того, щоб сприяти рівним можливостям кар'єрного зростання.

Неповна зайнятість є палицею з двома кінцями в контексті гендерної рівності. З одного боку, вона забезпечує гнучкість для працівників з обов'язками по догляду за дітьми, які в переважній більшості складаються з жінок. З іншого боку, посади з неповною зайнятістю часто страждають від нижчої якості порівняно з посадами з повною зайнятістю: менша заробітна плата, менше пільг і обмежені можливості для кар'єрного зростання. Тому вкрай важливим є сприяння рівному ставленню до працівників, зайнятих неповний і повний робочий день, як це передбачено Конвенцією МОП про роботу на умовах неповного робочого часу 1994 року (№ 175). Цей принцип було впроваджено в численні національні закони та регіональні рамки, такі як Директива ЄС про роботу на умовах неповного робочого часу 1997 року (97/81/ЄС) [8], яка спрямована на поліпшення умов зайнятості на умовах неповного робочого часу.

Сприяння гендерній рівності у сфері зайнятості вимагає подолання так званої «дилеми поєднання роботи та сім'ї». Політика, покликана допомогти жінкам збалансувати професійні та особисті обов'язки, може ненавмисно посилити традиційні домашні ролі, тим самим підтримуючи рівність на робочому місці. Ключовою стратегією для вирішення цієї проблеми є заохочення участі чоловіків у догляді за дітьми за допомогою таких заходів, як подовжена відпустка по догляду за дитиною або гнучкий графік роботи. Нормалізація використання чоловіками такої політики примирення може кинути виклик укоріненним культурним нормам і створити більш збалансований розподіл праці в сім'ї.

Висновки. Гідне ставлення до працівників є одним із ключових елементів гідної праці, спрямованої на забезпечення соціальної справедливості, гендерної рівності та економічної стабільності. Проте в Україні впровадження стандартів гідної праці залишається нерівномірним, особливо в різних секторах економіки. Ситуація ускладнюється недостатньою увагою до дотримання прав працівників, що перешкоджає створенню сприятливого робочого середовища.

Одним із викликів є впровадження дружніх до сім'ї режимів робочого часу та гнучких графіків, які сприяли б балансу між роботою та особистими обов'язками. Відсутність належної практики в цьому напрямку ускладнює досягнення рівних можливостей для всіх працівників, зокрема для жінок, які продовжують виконувати основні обов'язки в сім'ї. Усуваючи структурні бар'єри та розвиваючи інклюзивні політики, можна забезпечити належний баланс між професійним і сімейним життям, що є важливим компонентом гідної праці.

Досягнення гідного ставлення до працівників вимагає співпраці між роботодавцями, державними органами та профспілками. Це включає розробку ефективних механізмів моніторингу й контролю, а також сприяння створенню корпоративної культури, орієнтованої на повагу до прав працівників. Гнучкість у робочих графіках і сприятливі умови праці не лише підвищують продуктивність і мотивацію працівників, але й сприяють досягненню ширших соціальних цілей, зокрема сталого розвитку та економічного прогресу.

Таким чином, гідне ставлення до працівників повинно стати пріоритетом як на національному рівні, так і на рівні окремих організацій. Це дозволить не лише інтегрувати міжнародні стандарти праці, але й забезпечити соціальний прогрес, спрямований на повагу до гідності й прав усіх працівників.

ЛІТЕРАТУРА

1. International Labour Office (ILO). 1999. Decent work, Report of the Director-General to the International Labour Conference, 87th Session, Geneva.
2. Messenger, J.C. (ed.) 2004. Working time and workers' preferences in industrialized countries: Finding the balance (London and New York, Routledge).
3. Директива ЄС про робочий час (93/104/ЄС). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31993L0104>
4. Dembe, A.; Erickson, J.; Delbos, R.; Banks, S. 2005. "The impact of overtime and long work hours on occupational injuries and illnesses: new evidence from the United States", in Occupational and Environmental Medicine, Vol. 62, pp. 588-597.
5. Bosch, G. 2006. "Working time and the standard employment relationship". in: Boulin, J.-Y.; Lallement, M.; Messenger, J.C.; Michon, F. (eds.): Decent working time: new trends, new issues. (Geneva: ILO).
6. Anxo, D.; Boulin, J.; Fagan, C. 2006. Decent working time in a life-course perspective, in: Boulin, J.-Y.; Lallement, M.; Messenger, J.C.; Michon, F. (eds.): Decent working time: new trends, new issues. (Geneva: ILO).
7. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. 2007. Fourth European Working Conditions Survey. (Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities).
8. Директива ЄС про роботу на умовах неповного робочого часу 1997 року (97/81/ЄС). URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/part-time-work.html>.
9. International Labour Office (ILO). 2000. Decent work for women: An ILO proposal to accelerate the implementation of the Beijing Platform for Action. (Geneva, ILO).

ОСОБЛИВОСТІ ГАРАНТІЙ ТРУДОВИХ ПРАВ ПРАЦІВНИКІВ, ПРИЗВАНИХ НА ВІЙСЬКОВУ СЛУЖБУ ЗА ДІЮЧИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ

FEATURES OF LABOR RIGHTS GUARANTEES FOR WORKERS CALLED FOR MILITARY SERVICE UNDER CURRENT LEGISLATION

Нагибайло Т.О., студент І курсу магістратури

Навчально-науковий інститут права та правоохоронної діяльності
Львівського державного університету внутрішніх справ

Бутинська Р.Я., к.ю.н., доцент,

завідувач кафедри господарсько-правових дисциплін
Львівський державний університет внутрішніх справ

В умовах воєнного стану, працівники, які призвані на військову службу, потребують належного правового та соціального захисту. В Україні на законодавчому рівні, закріплені гарантії трудових прав працівників, призваних на військову службу. А відтак, в статті здійснено аналіз норм Конституції України, Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП України), а також спеціальних законів, що закріплюють такі гарантії. У зв'язку із проведенням аналізом, нами висвітлено ключові гарантії, серед яких є: збереження місця роботи і посади на час призову при скороченні чисельності чи штату працівників; виплата вихідної допомоги та грошового забезпечення за рахунок коштів Державного бюджету України; встановлено, що така категорія громадян, мають право на щорічну відпустку, додаткову відпустку та відпустку без збереження заробітної плати, що надається працівникові в обов'язковому порядку; також, варто відмітити, що законодавство визначає категорію осіб, яким надається додаткова відпустка із збереженням заробітної плати; ще однією важливою гарантією є те, що військовослужбовцям при прийнятті їх на роботу, не встановлюється випробування. Також були досліджені зміни у законодавстві, зокрема щодо скасування збереження середнього заробітку таким працівникам.

На підставі проведеного аналізу, вбачаємо, що законодавство України, закріплює широкий перелік гарантій для таких працівників, проте на практиці виникають труднощі з їх реалізацією. Завданням роботодавця, є забезпечення прав мобілізованих працівників та виконання вимог закону. А тому, в статті також досліджено особливості відповідальності роботодавців, які не дотримуються норм КЗпП України та інших Законів України, які закріплюють пільги та гарантії, що надаються працівникам, які залучаються до виконання військового обов'язку. Перш за все, потрібно пам'ятати про важливість їх дотримання, адже порушення законодавства тягне за собою відповідальність. Працівники, в свою чергу, повинні бути обізнані в своїх правах аби у випадку порушення, захистити їх належним чином.

Ключові слова: військовослужбовці, гарантії трудових прав, військову службу, соціальний захист, відповідальність.

In conditions of martial law, employees who are called up for military service need proper legal and social protection. In Ukraine, at the legislative level, guarantees of labor rights of employees called up for military service are enshrined. Therefore, the article analyzes the norms of the Constitution of Ukraine, the Labor Code of Ukraine (hereinafter referred to as the Labor Code of Ukraine), as well as special laws that enshrine such guarantees. In connection with the analysis, we highlighted key guarantees, including: preservation of the place of work and position during the conscription when reducing the number or staff of employees; payment of severance pay and cash benefits from the State Budget of Ukraine; it is established that this category of citizens has the right to annual leave, additional leave and leave without salary, which is provided to the employee on a mandatory basis; it is also worth noting that the legislation defines the category of persons who are provided with additional leave with salary; Another important guarantee is that military personnel are not subject to probation when hired. Changes in legislation were also examined, in particular regarding the abolition of the preservation of average earnings for such employees.

Based on the analysis, we see that the legislation of Ukraine establishes a wide range of guarantees for such employees, but in practice there are difficulties with their implementation. The employer's task is to ensure the rights of mobilized employees and fulfill the requirements of the law. Therefore, the article also examines the features of the liability of employers who do not comply with the norms of the Labor Code of Ukraine and other Laws of Ukraine, which stipulate the benefits and guarantees provided to employees involved in military duty. First of all, it is necessary to remember the importance of their compliance, because violation of the legislation entails liability. Employees, in turn, must be aware of their rights so that in case of violation, they can be properly protected.

Key words: military personnel, labor rights guarantee, military service, social protection, responsibility.

Питання гарантій трудових прав працівників, які призвані на військову службу є особливо актуальним в умовах сьогодення. Причинами цього, на нашу думку, є зростання кількості мобілізованих громадян з початком повномасштабного вторгнення. В умовах війни, значна частина працівників, а саме чоловіків, були призвані на військову службу. А відтак, на порядок денний було поставлено питання закріплення гарантій трудових прав працівників, призваних на військову службу. Наступною причиною, є мінливість законодавства. Адже, дійсно, введення воєнного стану на території України, потягло за собою зміни до діючого законодавства, зокрема і трудового. Причиною забезпечення гарантій трудових прав працівників, призваних на військову службу, є також необхідність в соціальному захисті, як самих військовослужбовців, так і їхніх родин. Трудові гарантії – це одна з ключових складових цього захисту, адже вони забезпечують збереження робочого місця, трудового стажу, грошових виплат і т.д. Актуальність теми дослідження, зумовлена також і тим, що незважаючи на закріплення гарантій на законодавчому

рівні, на практиці часто трапляються порушення їх з боку роботодавців. Це може бути пов'язано, як і з незнанням законодавства, так і з небажанням дотримуватися закону. У зв'язку із цим, виникає потреба в підвищенні правової обізнаності серед роботодавців і зокрема працівників.

Питання гарантій трудових прав такої категорії працівників, потребує ретельного дослідження. Спробуємо проаналізувати найголовніші з них.

Як відомо, одним з основних обов'язків держави є забезпечення соціального захисту громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей, зазначене положення регулюється ст. 17 Конституції України [1]. Як слушно зазначає Павленко В. С.: «саме ці конституційні положення є правовою основою для інших законодавчих актів щодо соціального захисту військовослужбовців. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Її норми є нормами прямої дії і гарантують

захист конституційних прав і свобод людини і громадянина, у тому числі соціальний захист військовослужбовців безпосередньо на підставі норм Конституції України» [2, с. 132].

Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 року № 322-VIII та ряд інших законодавчих актів, закріплюють особливості гарантій трудових прав працівників, призваних на військову службу, у тому числі під час мобілізації [3].

З аналізу діючого КЗпП України вбачається, що військовослужбовцям, як правило, надається гарантія збереження місця роботи (посада), відповідно до ст. 119. А відтак, за працівниками, призваними на військову службу, зберігається місце роботи і посада на час призову. Таким працівникам здійснюється виплата грошового забезпечення за рахунок коштів Державного бюджету України відповідно до Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей від 20 грудня 1991 р. № 2011-XII» [3; 4]. Варто відмітити, що з урахуванням положень ст. 36 КЗпП України, підставою припинення трудового договору є призов або вступ працівника або роботодавця - фізичної особи на військову службу, крім випадків, коли за працівником зберігаються місце роботи, посада відповідно до ч. 3 ст. 119 КЗпП України [3].

Законодавець в ст. 119-1 КЗпП України закріплює, що місце роботи (посада) також зберігається, якщо встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, а також протягом шести місяців з дня звільнення у разі проходження такою особою заходів з медичної, реабілітаційної, у тому числі психологічної, допомоги, відновлювальних заходів [3].

Важливо згадати й про те, що 19 липня 2022 року, набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» від 01 липня 2022 р. № 2352-IX, яким внесено ряд важливих змін до законодавства у сфері трудових відносин. Серед яких є нововведення, що стосуються військовослужбовців, а саме: скасовано збереження середнього заробітку мобілізованим працівникам, які були увільнені від основної роботи та вступили на військову службу [5].

Наступною важливою гарантією є переважне залишення на роботі, адже відповідно до п. 9 ч. 2 ст. 42 КЗпП України, при скороченні чисельності чи штату працівників у зв'язку із змінами в організації виробництва і праці переважне право на залишення на роботі при рівних умовах продуктивності праці і кваліфікації надається працівникам з числа колишніх військовослужбовців, протягом двох років з дня звільнення їх зі служби [3].

Також варто згадати і про право військовослужбовців на щорічну відпустку, додаткову відпустку окремим категоріям ветеранів війни та відпустку без збереження заробітної плати, що надається працівникові в обов'язковому порядку. З урахуванням положень Закону України «Про відпустки» від 15 листопада 1996 року № 504/96-ВР, а саме ст. 10, 16-2 закону, де особам, звільненим після проходження військової служби, за їхнім бажанням надається щорічна відпустку повної тривалості до закінчення 6 місяців у перший рік роботи на підприємстві, у тому числі для осіб з інвалідністю внаслідок війни. До того ж, учасникам бойових дій, особам з інвалідністю внаслідок війни, надається додаткова відпустка із збереженням заробітної плати тривалістю 14 календарних днів на рік. Відпустка без збереження заробітної плати за бажанням працівника надається в обов'язковому порядку: учасникам війни, особам, на яких поширюється чинність Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22 жовтня 1993 р. № 3551-XII, тривалістю до 14 календарних днів щорічно [6; 7].

Військовослужбовці мають право на грошову компенсацію за невикористані щорічні відпустки, відповідно до ст. 83 КЗпП України. Для цього потрібно подати заяву до роботодавця. Що стосується додаткової відпустки працівникам, які мають дітей або повнолітню дитину з інвалідністю з дитинства підгрупи А І групи, така заява подається не пізніше останнього дня місяця, в якому працівник був увільнений від роботи у зв'язку з призовом на військову службу [3].

Варто відмітити, що випробування військовослужбовців при прийнятті на роботу не встановлюється у випадку, якщо відповідно до ч. 3 ст. 26 КЗпП України особа, звільнена у запас з військової чи альтернативної (невійськової) служби. Також при припиненні трудового договору, з урахуванням ч. 1 ст. 44 КЗпП України, у разі призову або вступу на військову службу, таким особам виплачується вихідна допомога у розмірі двох мінімальних заробітних плат. Законодавець в ч. 1 ст. 197 КЗпП України, передбачає, що у випадку звільнення із військової служби, таким особам надається перше робоче місце на строк не менше двох років. Військовослужбовцям, відповідно до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25.03.1992 № 2232-XII час проходження військової служби зараховується до їх страхового стажу, стажу роботи, стажу роботи за спеціальністю, а також до стажу державної служби [3; 8].

Що стосується відповідальності, то потрібно пам'ятати, що роботодавець, несе відповідальність у чотирикратному розмірі мінімальної заробітної плати, за кожного працівника, стосовно якого скоєно порушення, а до юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців, які використовують найману працю та є платниками єдиного податку першої – третьої груп, застосовується попередження, у випадку, якщо особи, які використовують найману працю, недотримуються встановлених КЗпП України та іншими Законами України гарантій та пільг, які надаються працівникам, що залучаються до виконання військового обов'язку [3].

Отже, у зв'язку з проведеним аналізом, вбачаємо, закріплення в трудовому законодавстві України, різноманітних гарантій, які стосуються працівників, призваних на військову службу. Нами було проаналізовано найголовніші з них. А тому, перелік гарантій, які були дослідженні в цій статті, не є вичерпним і потребує подальшого дослідження. Можемо зробити висновок, що умовно, такі гарантії, можна поділити на дві групи – основні та додаткові.

До основної групи, зазвичай відносять: захист, у випадку незаконного звільнення; переміщення по службі; виплата матеріальної допомоги у разі звільнення; охорона праці; в змісті статті не зазначалось, але працівники, які призвані на військову службу мають пільги щодо проїзду; а також подальше пільгове пенсійне забезпечення тощо.

Додатковими трудовими гарантіями є: право на щорічну відпустку, додаткову відпустку та відпустку без збереження заробітної плати, додаткова відпустка із збереженням заробітної плати; право залишення на роботі в разі скорочення тощо.

Загалом, можемо простежити, що законодавство, дійсно закріплює великий перелік гарантій трудових прав працівників, призваних на військову службу, але постає питання, чи дійсно на практиці роботодавці належним чином їх дотримуються, адже в будь-якому випадку останнім варто пам'ятати, що у випадку порушення чи не дотримання зазначених прав працівників призваних на військову службу, роботодавці будуть нести відповідальність у спосіб та в порядок передбачений законодавством, а такі працівники в свою чергу, повинні пам'ятати, що у випадку порушення чи недотримання їхніх трудових прав, вони можуть захистити свої права належним чином.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
2. Павленко В.С. Захист прав військовослужбовців та їх сімей: міжнародно-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020 р. № 7. с. 131-133.
3. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>
4. «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей»: Закон України від 20.12.1991 р. № 2011-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text>
5. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин»: Закон України від 01.07.2022 р. № 2352-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2352-20#Text>
6. «Про відпустки»: Закон України від 15.11.1996 р. № 504/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504/96-%D0%B2%D1%80#Text>
7. «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»: Закон України від 01.10.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text>
8. «Про військовий обов'язок і військову службу»: Закон України від 25.03.1992 р. № 2232-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>

РОЗДІЛ 6

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 34:614.31:636 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-1/54>

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ АНАЛІЗУ РИЗИКІВ У СФЕРІ БЕЗПЕЧНОСТІ ХАРЧОВИХ ПРОДУКТІВ ТА ЗДОРОВ'Я ТВАРИН В УКРАЇНІ

LEGAL SUPPORT AND ORGANIZATION OF RISK ANALYSIS IN THE FIELD OF FOOD SAFETY AND ANIMAL HEALTH IN UKRAINE

Бегас В.Л., к.вет.н., доцент,
доцент кафедри мікробіології, фармакології та ветеринарної епідеміології
Поліський національний університет

Романишина Т.О., к.вет.н., доцент,
доцент кафедри мікробіології, фармакології та ветеринарної епідеміології
Поліський національний університет

Лакман А.Р., д.філос. (PhD),
асистент кафедри мікробіології, фармакології та ветеринарної епідеміології
Поліський національний університет

В статті проаналізоване правове забезпечення аналізу ризиків у сфері безпечності харчових продуктів та здоров'я тварин в Україні. Аналіз ризику відіграє ключову роль у міжнародній торгівлі тваринами, а також харчовими продуктами тваринного та рослинного походження, оскільки має значний соціальний та економічний вплив. На національному рівні це сприяє прогнозуванню непередбачуваних подій, спалахів хвороб, підвищенню рівня біобезпеки та розробці моніторингових програм контролю хвороб людей і тварин, безпечності харчової продукції. Відповідно до Регламенту (ЄС) № 178/2002, аналіз ризику включає три основні компоненти: оцінку ризику, управління ризиком і повідомлення про ризик. Застосування цього принципу є важливим для ухвалення обґрунтованих рішень у сферах здоров'я тварин, людей і безпечності харчових продуктів. В Україні аналіз ризику регулюється законами: «Про ветеринарну медицину», «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів», «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин» та здійснюється відповідними підрозділами Держпродспоживслужби. Особливе значення має впровадження вимог Угоди про застосування санітарних і фітосанітарних заходів, що передбачає об'єктивний підхід до оцінки ризиків, врахування наукових даних, економічних аспектів та впливу на навколишнє середовище. Основні міжнародні рекомендації з проведення аналізу ризиків викладені в Кодексі здоров'я наземних тварин та Посібнику Комісії Кодекс Аліментаріус, які пропонують інтегрований і прозорий підхід до цього процесу. Законодавчою базою України детально врегульовано процедури оцінки ризиків, управління ними та комунікації з заінтересованими сторонами. Держпродспоживслужба забезпечує своєчасне інформування про загрози, планує та впроваджує необхідні ветеринарно-санітарні заходи. Таким чином, законодавче та організаційне забезпечення аналізу ризику у сфері безпечності харчових продуктів та здоров'я тварин в Україні розроблене в достатній мірі, відповідає міжнародним зобов'язанням та гарантує високий рівень захисту життя і здоров'я людей, тварин.

Ключові слова: аналіз ризиків, оцінка ризиків, управління ризиком, повідомлення про ризики, безпечність харчових продуктів, здоров'я тварин.

The article analyzes the legal framework for risk analysis in the field of food safety and animal health in Ukraine. Risk analysis plays a key role in international trade in animals, as well as food products of animal and plant origin, as it has a significant social and economic impact. At the national level, it contributes to the prediction of unforeseen events, disease outbreaks, increasing the level of biosecurity and developing monitoring programs for the control of human and animal diseases, food safety. According to Regulation (EC) No. 178/2002, risk analysis includes three main components: risk assessment, risk management and risk communication. The application of this principle is important for making informed decisions in the areas of animal health, human health and food safety. In Ukraine, risk analysis is regulated by the laws: "On Veterinary Medicine", "On Basic Principles and Requirements for the Safety and Quality of Food Products", "On State Control over Compliance with Legislation on Food Products, Feed, Animal By-products, Animal Health and Welfare" and is carried out by the relevant departments of the State Service of Ukraine on Food Safety and Consumer Protection. Of particular importance is the implementation of the requirements of the Agreement on the Application of Sanitary and Phytosanitary Measures, which provides for an objective approach to risk assessment, taking into account scientific data, economic aspects and environmental impact. The main international recommendations for conducting risk analysis are set out in the Terrestrial Animal Health Code and the Codex Alimentarius Commission Manual, which offer an integrated and transparent approach to this process. The legislative framework of Ukraine regulates in detail the procedures for risk assessment, risk management and communication with interested parties. The State Service of Ukraine on Food Safety and Consumer Protection ensures timely information about threats, plans and implements the necessary veterinary and sanitary measures. Thus, the legislative and organizational support for risk analysis in the field of food safety and animal health in Ukraine is sufficiently developed, complies with international obligations and guarantees a high level of protection of human and animal life and health.

Key words: risk analysis, risk assessment, risk management, risk communication, food safety, animal health.

Аналіз ризику – це процес, який значно може вплинути на міжнародну торгівлю тваринами, а також харчовими продуктами тваринного та рослинного походження, а тому має величезну соціальну і економічну вагу. На національному рівні це має значення в про-

гнозуванні непередбачуваних подій, біобезпеки та розробці моніторингових програм та програм спостереження, планів державного контролю. Слід зазначити, що згідно з Регламентом (ЄС) 178/2002 (ст. 3 п. 10) аналіз ризику складається з таких основних компонентів

як оцінка ризиків, управління ризиком та повідомлення про ризики [13].

Застосування принципу оцінки ризиків для підтримки прийняття рішень та управління ризиками у сфері здоров'я тварин та людей і безпечності харчових продуктів стає дедалі більш важливим. Оцінка ризику дозволяє комплексно підходити до збирання та аналізу даних, що дозволяє приймати рішення на основі доказової бази. Діяльність з оцінки ризику проводиться щодо потенційної ймовірності негативного впливу на здоров'я людей через харчові продукти, тварин чи рослин, благополуччя тварин та тяжкості такого впливу через наявність певного небезпечного фактора, зокрема ймовірної вірогідності проникнення, укорінення чи розповсюдження патогена на території України відповідно до санітарних або фітосанітарних заходів [3].

Займається цим відповідний підрозділ оцінки ризиків в складі Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів (Держпродспоживслужби), який вперше був створений в 2016 році і знаходився у складі різних управлінь, але з метою виконання вимог принципу «незалежності» з 01.10.2020 року «Сектор оцінки ризиків» став самостійним структурним підрозділом Держпродспоживслужби, а в подальшому, з 14.11.2024, був реформований в «Управління оцінки ризиків та планування заходів державного нагляду (контролю) Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів» [4].

Метою наших досліджень було проаналізувати правове забезпечення та організацію аналізу ризиків у сфері безпечності харчових продуктів та здоров'я тварин в Україні.

Слід зазначити, що діяльність з аналізу ризиків у сфері безпечності харчових продуктів та здоров'я тварин виступає як впровадження Україною взятих на себе зобов'язань міжнародних договорів, в першу чергу «Угоди про застосування санітарних і фітосанітарних заходів» (додаток 1 А до угоди СОТ) [12, 14]. Основні положення аналізу ризиків викладені в ст. 5 «Оцінка ризику й визначення належного рівня санітарного чи фітосанітарного захисту». Члени СОТ зобов'язані гарантувати, що їхні санітарні та фітосанітарні заходи базуються на відповідній до обставин оцінці ризиків для життя та здоров'я людей, тварин чи рослин. Ця оцінка повинна враховувати методи аналізу ризиків, розроблені відповідними міжнародними організаціями. У процесі оцінки ризику члени СОТ мають брати до уваги доступні наукові дані, відповідні процеси й методи виробництва, способи інспекції, вибіркового контролю та досліджень, поширеність конкретних хвороб або шкідників, наявність зон, вільних від шкідників і хвороб, а також екологічні й природоохоронні умови, включаючи карантинні чи інші режими.

При аналізі ризиків для життя чи здоров'я тварин або рослин, а також визначенні заходів, необхідних для досягнення належного рівня санітарного або фітосанітарного захисту, слід враховувати відповідні економічні аспекти. Це включає можливі збитки, зокрема втрату виробництва або продажу через проникнення, поширення чи укорінення шкідників або хвороб; витрати на боротьбу чи їхнє викорінення на території країни-імпортера; а також ефективність витрат альтернативних методів зменшення ризиків.

В «Регламенті (ЄС) 178/2002 від 28 січня 2002 року про встановлення загальних принципів і вимог харчового права, створення Європейського органу з безпечності харчових продуктів та встановлення процедур у питаннях, пов'язаних із безпечністю харчових продуктів» [13] встановлені такі пріоритети: захист прав споживачів, високий рівень захисту життя та здоров'я людини, розгляд існуючих або планованих міжнародних стандартів, всебітнє вільне переміщення харчових продуктів та кормів для тварин. Згідно даного регламенту аналіз ризиків ґрунтується на принципах: прозорості, попередження (недо-

пущення). Застосовується інтегрований підхід – через всі ланки харчового ланцюга, що є підґрунтям утворення Європейського агентства з безпечності харчових продуктів (Efsa). Основні положення про аналіз ризиків викладені в ст. 6 п. 1–3 «Аналіз ризику», де сказано, що з метою належного рівня захисту життя і здоров'я людей, харчове право має ґрунтуватися на аналізі ризику, крім винятків зважаючи на характер чи обставини заходу. Оцінка ризику повинна проводитись незалежно, об'єктивно і прозоро та базуватись на досяжних наукових доказах. Управління ризиком повинно ґрунтуватись на результатах оцінювання ризику, а також на висновках ризик-менеджера, інших важливих факторах та принципі перестороги, якщо для цього є підстави. За «принцип перестороги» йдеться у ст. 7 п. 1, 2, де сказано, що у разі виявлення потенційної загрози для здоров'я, але за умови наявності наукової невизначеності після аналізу доступних даних, можуть бути впроваджені тимчасові заходи з управління ризиком. Вони спрямовані на забезпечення високого рівня захисту здоров'я, прийнятого в ЄС, доки не буде одержано додаткову наукову інформацію для детальнішого аналізу ризику.

Застосовані заходи мають бути пропорційними та не створювати надмірних обмежень для торгівлі, перевищуючи межі, необхідні для досягнення встановленого рівня захисту здоров'я. Вони також мають враховувати технічну та економічну доцільність і інші фактори, які вважаються обґрунтованими за конкретних умов. Такі заходи повинні підлягати перегляду через відповідний проміжок часу залежно від характеру визначеного ризику, ступеня загрози для здоров'я та потреби в додатковій науковій інформації для усунення невизначеності та проведення більш детального аналізу ризиків [13].

Для оцінки ризиків у сфері безпечності харчових продуктів та здоров'я тварин використовується два підходи. Перший викладений в Кодексі здоров'я наземних тварин Всесвітньої організації охорони здоров'я тварин (Розділ 2 Аналіз ризиків при імпорті) [1]. У цьому розділі наведено рекомендації та принципи щодо проведення прозорого, об'єктивного та захищеного аналізу ризиків для міжнародної торгівлі. Основний наголос поставлено на ризик від імпортованих тварин або продуктів тваринного походження. Основною метою аналізу ризиків при імпорті є надання країнам-імпортерам об'єктивного та захищеного методу оцінки ризиків захворювань, пов'язаних із імпортом тварин, продуктів тваринного походження, генетичного матеріалу тварин, кормів, біологічних продуктів та патологічного матеріалу. Аналіз ризиків повинен бути прозорим. Це необхідно для того, щоб країна-експортер та всі зацікавлені сторони отримали чіткі причини для встановлення умов імпорту або відмови в імпорті. У цьому розділі наведено рекомендації та принципи щодо проведення прозорого, об'єктивного та захищеного аналізу ризиків для міжнародної торгівлі.

Другий підхід описаний в Посібнику Комісії Кодекс Аліментаріус (Розділ IV Аналіз ризиків) [2]. Основний акцент поставлено на безпечності харчових продуктів. Кодекс Аліментаріус зазначає, що для ефективного проведення аналізу ризику необхідно чітко розмежувати процеси оцінки ризиків та управління ризиками. Такий підхід сприяє забезпеченню наукової об'єктивності та знижує ймовірність виникнення конфлікту інтересів, хоча на практиці повне розмежування не завжди є можливим. Аналіз ризику розглядається як інтерактивний процес, що передбачає постійну взаємодію між фахівцями з різних методологічних напрямів та експертами з оцінки ризиків на всіх етапах роботи.

Національні законодавчі основи щодо аналізу ризиків викладені у законах України: «Про ветеринарну медицину», «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів», «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти,

корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин».

В ст. 1 ЗУ «Про ветеринарну медицину» [6] детально описано термінологію, що стосується аналізу ризиків: ризик, аналіз ризику, оцінка ризику, управління ризиком, повідомлення про ризик. В залежності від підходів і завдань є певна відмінність в термінології, згідно ЗУ «Про ветеринарну медицину» «ризик – можливість виникнення негативної події (біологічних та економічних наслідків несприятливого впливу на здоров'я тварин та/або людей чи на навколишнє природне середовище), а також вірогідні масштаби її наслідків протягом певного періоду часу» [6], а в ЗУ «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» [10] подано таке трактування: «ризик – можливість виникнення шкідливого впливу на здоров'я людини та ступінь цього впливу, що походить з небезпечного (небезпечних) фактора (факторів) у харчовому продукті». У відповідності до ЗУ «Про систему громадського здоров'я» [11] «фактор ризику – чинник, характеристика, вплив, стан середовища життєдіяльності людини, що може вплинути на стан здоров'я людини та/або підвищити ймовірність розвитку хвороби». Згідно Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 178/2002 [13] ризик означає «потенційну ймовірність негативного впливу на здоров'я та тяжкість такого впливу з причини існування певного небезпечного фактора».

Питання організації аналізу ризику викладені у ст. 13 ЗУ «Про ветеринарну медицину», де зазначено, що ветеринарно-санітарні заходи розробляються на основі якісного або кількісного аналізу ризику. Проведення аналізу ризику здійснюється Держпродспоживслужбою у контексті можливого ввезення чи пересилання товарів на митну територію України. Результати такого аналізу оформлюються у вигляді письмового звіту. У разі наявності достатньої кількості наукової та технічної інформації Держпродспоживслужба здійснює кількісну оцінку ризику відповідно до вимог міжнародних стандартів. Якщо ж необхідної інформації бракує або вона відсутня, оцінюється загальна ймовірність ризику. Звіт про результати аналізу ризику має бути доступний усім заінтересованим сторонам у письмовій або електронній формі. Аналіз ризику також може виконуватися з метою розробки ветеринарно-санітарних заходів, які впроваджуються на території України, якщо відсутні затверджені процедури проведення протиепізоотичних заходів або виникає потреба в їхньому перегляді чи зміні.

Процедури управління ризиком визначені у ст. 14 ЗУ «Про ветеринарну медицину». Під час ввезення або пересилання товарів на митну територію України основною метою управління ризиком є зниження відповідних ризиків до прийняттого рівня захисту здоров'я тварин та пов'язаного з цим здоров'я людей, встановленого законодавством України. При аналізі альтернативних методів зниження ризику занесення збудників хвороб тварин через товари, що імпортуються, вибрані ветеринарно-санітарні заходи повинні мінімізувати обмеження торгівлі, залишаючись достатніми для досягнення необхідного рівня захисту здоров'я тварин та людей. При цьому враховується технічна та економічна доцільність запропонованих варіантів. Оцінка економічної доцільності заходів передбачає аналіз можливих збитків, включаючи втрати виробництва та продажу тварин або продуктів тваринного походження у разі проникнення, поширення чи укорінення збудників хвороб. Також розглядаються витрати на їх локалізацію, контроль чи ліквідацію та порівнюється вартість альтернативних методів зменшення ризику. Держпродспоживслужба виконує функцію управління ризиками.

Держпродспоживслужба та її територіальні підрозділи здійснюють своєчасне інформування міжнародних організацій, державних установ, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій та населення про загрози для життя і здоров'я людей або тварин, спричинені захворюваннями тварин чи впливом забруднюючих речовин. Також вони повідомляють про заплановані чи впроваджені ветеринарно-санітарні заходи, спрямовані на усунення цих ризиків (ст. 89, п. 5).

В ЗУ «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» [10] (ст. 15, п. 1, 2) вказано, що відповідні санітарні заходи розробляються, переглядаються та затверджуються відповідно до ряду вимог. У разі відсутності або недостатності міжнародних стандартів, рекомендацій чи інструкцій для забезпечення необхідного рівня захисту здоров'я людей санітарні заходи розробляються на основі оцінки ризику. При цьому враховуються методи аналізу ризику, визначені відповідними міжнародними організаціями. Усі санітарні заходи, зокрема ті, що приймаються у надзвичайних ситуаціях, підлягають періодичному перегляду та оновленню. Це робиться для забезпечення їх застосування лише в обсягах, необхідних для захисту здоров'я людей, якщо: з'являється нова наукова інформація або надходять вагомі зауваження від зацікавлених торгових партнерів. В ст. 18, п. 1 вищевказаного закону йдеться, що до інформації про відповідні санітарні заходи належать: наукове обґрунтування заходів, що застосовуються як до імпортової, так і до вітчизняної продукції харчування; методи та процедури оцінювання ризиків для здоров'я людей, пов'язаних із харчовими продуктами, а також дані, наведені у звітах щодо таких оцінок.

В ЗУ «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин» [7] (ст. 59 п. 4) зазначено, що частота проведення державного контролю країни-експортера Держпродспоживслужбою України визначається з урахуванням оцінки ризиків, пов'язаних із живими тваринами, харчовими продуктами та кормами, що плануються для ввезення або пересилання на митну територію України. Відповідно до ст. 60, спеціальні умови імпорту харчових продуктів, кормів, побічних продуктів тваринного походження, біологічних матеріалів, репродуктивного матеріалу та живих тварин встановлюються на основі оцінки ризиків, яка підтверджує наявність загрози для здоров'я людей чи тварин.

У проведенні оцінки ризиків повинні брати участь незалежні експерти з різних сфер діяльності, дотичних до питання оцінки ризику. Відповідні вимоги і перелік експертів затверджений у «Положенні про наукові експертні групи з оцінки ризиків (НЕГОР) Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів» [3].

Періодичність проведення планових заходів державного контролю відповідності діяльності операторів ринку вимогам законодавства здійснюється за ризик-орієнтованою моделлю. За певними критеріями суб'єкт господарювання набирає суму балів і в залежності від цієї суми визначається періодичність державного контролю. Для визначення цієї періодичності розроблено спеціальне положення [5].

Необхідно відмітити, що розроблена потужна законодавча база для проведення аналізу ризиків у сфері безпечності харчових продуктів та здоров'я тварин, яка ґрунтується на міжнародних нормах, але існує необхідність створення узагальненого «Порядку аналізу ризиків» як в деяких інших галузях народного господарства [8, 9].

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекси та посібники. Всесвітня організація охорони здоров'я тварин. Офіційний сайт. URL: <https://www.woah.org/en/home/> (дата звернення: 18.01.2025).
2. Комісія Кодекс Аліментаріус. Офіційний сайт. URL: <https://www.fao.org/fao-who-codexalimentarius/about-codex/en/> (дата звернення: 18.01.2025).

3. Положення про наукові експертні групи з оцінки ризиків (НЕГОР) Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів : Наказ Держпродспоживслужби від 30.08.2024. № 609. URL: <https://dpss.gov.ua/storage/app/sites/12/uploaded-files/derzhprodspozhivsluzhbi-vid-30082024-609-pro-zatverdzhennya-polozhennya-ta-personalnogo-skladu-naukovikh-ekspertnikh-grup-z-otsinki-rizikiv-2.pdf> (дата звернення: 25.01.2025).

4. Положення про управління оцінки ризиків та планування заходів державного нагляду (контролю) Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів. споживачів : Наказ Держпродспоживслужби від 14.11.2024. № 784. URL: <https://dpss.gov.ua/storage/app/sites/12/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%20%D1%81%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%D0%B9%D0%BD%D1%96%20%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BA%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BD%D1%96%20%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B4%D1%96%D0%BB%D0%B8/rizikiv-ta-planuvannya-zakhodiv-derzhavnogo-naglyadu-kontrolyu.pdf> (дата звернення: 25.01.2025).

5. Порядок визначення періодичності здійснення планових заходів державного контролю відповідності діяльності операторів ринку (потужностей) вимогам законодавства про харчові продукти, корми, здоров'я та благополуччя тварин, які здійснюються Державною службою з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, та критерії, за якими оцінюється ступінь ризику від її провадження : Постанова Кабінету Міністрів України від 31 жовтня 2018 р. № 896. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-2018-%D0%BF#Text> (дата звернення: 22.01.2025).

6. Про ветеринарну медицину : Закон України від 04.02.2021. № 1206-IX. Дата оновлення: 18.01.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1206-20#Text> (дата звернення: 25.01.2025).

7. Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, ветеринарну медицину та благополуччя тварин : Закон України від 18.05.2017. № 2042-VIII. Дата оновлення: 18.01.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2042-19#Text> (дата звернення: 20.01.2025).

8. Про затвердження Порядку здійснення аналізу та оцінки ризиків, розроблення і реалізації заходів з управління ризиками для визначення форм та обсягів митного контролю : Наказ Міністерства фінансів України від 31.07.2015 № 684. Дата оновлення: 13.07.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1021-15#Text> (дата звернення: 25.01.2025).

9. Про затвердження Порядку проведення оцінки ризиків, пов'язаних із впливом небезпечних хімічних речовин та Граничних біологічних величин хімічних речовин : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 03.01.2023 № 8. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0112-23#Text> (дата звернення: 25.01.2025).

10. Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів : Закон України від 23.12.1997. № 771/97-ВР. Дата оновлення: 18.12.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/771/97-%D0%B2%D1%80#top> (дата звернення: 12.01.2025).

11. Про систему громадського здоров'я : Закон України від 06.09.2022. № 2573-IX. Дата оновлення: 18.12.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2573-20#Text> (дата звернення: 5.01.2025).

12. Про схвалення Всеохоплюючої стратегії імплементації Глави IV (Санітарні та фітосанітарні заходи) Розділу IV "Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею" Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Розпорядження Кабінет Міністрів України від 24 лютого 2016 р. № 228-р. Дата оновлення: 04.07.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2016-%D1%80#n10> (дата звернення: 20.01.2025).

13. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 178/2002 від 28 січня 2002 року про встановлення загальних принципів і вимог харчового права, створення Європейського органу з безпечності харчових продуктів та встановлення процедур у питаннях, пов'язаних із безпечністю харчових продуктів. Документ № 984_005-02. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_005-02#n348 (дата звернення: 20.01.2025).

14. Угода про застосування санітарних і фітосанітарних заходів : Додаток 1А до Угоди про заснування Світової організації торгівлі. Документ № 981_006 від 15.04.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_006#Text (дата звернення: 20.01.2025).

ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗМІСТУ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ

LEGISLATIVE FRAMEWORK OF THE STATE'S ENVIRONMENTAL POLICY

Груба С.В., аспірант кафедри екологічного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття розглядає законодавче забезпечення екологічної політики України, яке є важливою складовою державної діяльності в галузі охорони навколишнього середовища. Особливу увагу приділено ролі Конституції України, законів та стратегічних документів у формуванні правової основи екополітики, що сприяє сталому розвитку та охороні природи на всіх рівнях управління. Поряд з міжнародними зобов'язаннями України в рамках глобальних ініціатив, зазначено значення національних програм і стратегій для екологічної безпеки. Аналізуються основні документи, які закріплюють стратегію в галузі екології: закон України «Про основні засади державної екологічної політики України на період до 2030 року», укази Президента України, концепції та стратегії, що визначають напрями державної політики у сфері охорони довкілля, адаптації до змін клімату, управління водними ресурсами та відходами. Розглянуто основні екологічні наслідки воєнних дій, зокрема руйнування природних екосистем, забруднення ґрунтів, води та повітря токсичними речовинами, знищення заподібних територій та критичної інфраструктури. Наголошується на епідеміологічних ризиках, пов'язаних із обмеженим доступом до чистої води та погіршенням санітарних умов. У статті також визначено основні проблеми та виклики, що перешкоджають ефективному впровадженню екологічної політики. Зокрема, серед них виокремлено слабку нормативно-правову базу, недостатнє фінансування природоохоронних заходів, недосконалість екологічного контролю, а також низький рівень екологічної свідомості суспільства. Акцентовано увагу на необхідності удосконалення законодавства з метою посилення відповідальності за екологічні правопорушення та стимулювання впровадження екологічно чистих технологій. Запропоновано шляхи покращення екологічного законодавства та державної політики у сфері охорони довкілля. Серед ключових напрямів – підвищення рівня екологічної освіти, розвиток системи екологічного моніторингу, запровадження економічних механізмів стимулювання екологічної відповідальності підприємств, а також активізація міжнародної співпраці у сфері захисту довкілля. Зроблено висновок, що війна завдала Україні значної екологічної шкоди, однак водночас створила можливості для переосмислення підходів до сталого розвитку та формування ефективної державної екологічної політики, орієнтованої на відновлення екосистем та екологічну безпеку майбутніх поколінь.

Ключові слова: екологічна політика, законодавство, охорона довкілля, сталий розвиток, екологічна безпека, стратегічні документи, державне управління, європейські стандарти, екологічна реформа.

The article examines the legislative framework of Ukraine's environmental policy, which is a crucial component of state activities in the field of environmental protection. Particular attention is given to the role of the Constitution of Ukraine, laws, and strategic documents in shaping the legal foundation of environmental policy, contributing to sustainable development and nature conservation at all levels of governance. Alongside Ukraine's international commitments within global initiatives, the significance of national programs and strategies for environmental security is highlighted. The article analyzes key documents that establish the strategy in the field of ecology, including the Law of Ukraine "On the Basic Principles of the State Environmental Policy of Ukraine for the Period until 2030," presidential decrees, concepts, and strategies that define the directions of state policy in environmental protection, climate change adaptation, water resource management, and waste management. The article also explores the main environmental consequences of military actions, including the destruction of natural ecosystems, contamination of soil, water, and air with toxic substances, and the devastation of protected areas and critical infrastructure. Emphasis is placed on epidemiological risks associated with limited access to clean water and deteriorating sanitary conditions. Additionally, the article identifies the main problems and challenges that hinder the effective implementation of environmental policy. These include a weak regulatory framework, insufficient funding for environmental protection measures, inadequate environmental control, and a low level of environmental awareness in society. The necessity of improving legislation to strengthen responsibility for environmental violations and encourage the adoption of environmentally friendly technologies is emphasized. The article proposes ways to improve environmental legislation and state policy in the field of environmental protection. Key directions include enhancing environmental education, developing an environmental monitoring system, introducing economic mechanisms to encourage corporate environmental responsibility, and increasing international cooperation in environmental protection. The conclusion is drawn that the war has caused significant environmental damage to Ukraine, but at the same time, it has created opportunities for rethinking approaches to sustainable development and forming an effective state environmental policy focused on ecosystem restoration and environmental security for future generations.

Key words: environmental policy, legislation, environmental protection, sustainable development, environmental security, strategic documents, public governance, European standards, environmental reform.

Екологічна політика держави є невід'ємною складовою її стратегічного розвитку, спрямованою на збереження довкілля, раціональне використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки. В умовах глобальних екологічних викликів та внутрішніх загроз, зокрема пов'язаних із військовими діями, ефективне законодавче забезпечення цієї сфери набуває особливої актуальності. Актуальність теми полягає в тому, що стан навколишнього середовища в Україні сьогодні є одним із ключових чинників, який впливає на здоров'я людей, економіку та національну безпеку. Екологічна політика держави повинна не лише вирішувати існуючі проблеми, але й забезпечувати запобігання екологічним кризам у майбутньому. В умовах війни зростає масштаб екологічної шкоди, яку потрібно враховувати при розробці та впровадженні стратегій відновлення. Недосконалість сучасного законодавчого регулювання, слабка інтеграція екологічних інновацій та недостатнє стимулювання «зеленого» підприємництва вимагають суттєвих змін, спрямованих на розвиток ста-

лої «зеленої» економіки. Ці завдання є не лише викликами для України, але й можливістю продемонструвати прогресивний підхід до вирішення екологічних проблем на основі найкращих міжнародних практик.

Аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить, що проблематика законодавчого забезпечення змісту екологічної політики держави є об'єктом пильної уваги як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Вагомий внесок у розвиток цієї теми зробили такі вчені, як: А. Марканді, Стюарт К., Пауль Х., Бережна Ю., а також українські дослідниці Шарапова С.В. та Федоровська О.Б. Краснова М. Дослідження цих вчених охоплюють аспекти правового регулювання екологічної політики, зокрема впровадження принципів сталого розвитку, адаптацію екологічного законодавства до міжнародних стандартів, забезпечення ефективності механізмів екологічного контролю та стимулювання «зелених» ініціатив у господарській діяльності. Узагальнення напрацювань цих авторів створює основу для подальших розробок у сфері формування ефективної

екологічної політики держави та удосконалення законодавчої бази у цій галузі.

Метою даного дослідження є аналіз законодавчого забезпечення змісту екологічної політики держави, визначення ключових аспектів правового регулювання у цій сфері, а також розробка пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства для забезпечення сталого розвитку та ефективного використання природних ресурсів.

Екологічна політика – це сукупність заходів, принципів та пріоритетів, спрямованих на збереження навколишнього природного середовища, раціональне використання природних ресурсів і попередження екологічних катастроф. Вона формується на основі національних інтересів та міжнародних зобов'язань держави у галузі охорони природи [1, с. 132]. Основними завданнями екологічної політики є сталий розвиток, екологічна безпека та інтеграція екологічних вимог у всі сфери суспільного життя. Значення екологічної політики підкреслюється зростанням ролі екологічного чинника в економічних, соціальних і міжнародних відносинах [2, с. 53]. Згідно зі статтею 16 Конституції України [3], держава несе відповідальність за забезпечення екологічної безпеки та підтримання екологічної рівноваги на території України. Основними завданнями держави у цій сфері є створення умов для сталого розвитку, захист права кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля, збереження природних багатств країни та їх раціональне використання. Конституція закріплює обов'язок держави зберігати природні ресурси для майбутніх поколінь, а також гарантує право громадян на екологічну інформацію та участь у прийнятті рішень, що стосуються стану довкілля [4, с. 14].

Структура екополітики охоплює чотири основні рівні: міжнародний, регіональний, національний та локальний.

1. Міжнародна (глобальна) екополітика спрямована на розробку та втілення міжнародних правових, політичних і економічних ініціатив з урахуванням екологічних обмежень на соціально-економічний розвиток і управління світовими запасами природних ресурсів. Метою є збереження глобального ресурсу планети, для чого встановлюються різноманітні зони, квоти та ліміти на використання ресурсів, узгоджуються плати за забруднення довкілля і вводяться обмеження на викиди шкідливих речовин.

2. Регіональна екополітика охоплює країни, які мають спільне природно-географічне середовище, наприклад, країни, що мають спільні кордони, річки чи моря. Тут зосереджено на вирішенні питань транскордонного перенесення забруднювачів, встановленні квот на видобуток ресурсів і колективному управлінні природними благами.

3. Національна (державна) екополітика включає дії державних органів, спрямовані на гарантування права кожної людини на безпечне для життя й здоров'я довкілля, а також на забезпечення відшкодування шкоди, що виникла внаслідок порушень цього права. Це також стосується створення й виконання природоохоронних законів і міжнародних договорів, що мають велике значення для державної екологічної безпеки.

4. Локальна екополітика зосереджується на регулюванні екологічних процесів на більш дрібному рівні, наприклад, на території окремих адміністративно-територіальних одиниць або природних об'єктів. Вона пов'язана з локальними ініціативами щодо охорони довкілля в межах окремих міст чи районів [5, с. 6].

Основні стратегічні цілі екополітики України включають:

1) формування екологічної свідомості та цінностей у суспільстві;

2) забезпечення сталого розвитку й раціонального використання природних ресурсів;

3) інтеграцію екологічних стандартів і вимог у всі сфери діяльності;

4) зниження екологічних ризиків для природи та здоров'я громадян;

5) удосконалення державної системи охорони довкілля.

На основі визначених цілей на глобальному та національному рівнях розробляються конкретні напрями для досягнення цих цілей на місцевому й регіональному рівнях. Це дозволяє краще адаптувати стратегії до специфічних умов кожної конкретної території. Для досягнення цілей екополітики застосовуються різноманітні інструменти, такі як екологічна оцінка впливу на довкілля та екологічні рейтинги забруднених територій. Основні принципи, на яких ґрунтується сучасна екополітика, включають інтеграцію екологічних мір, принцип «забруднювач платить», а також принципи попередження забруднення, збереження біорізноманіття та інших важливих елементів екосистем. Екологічна політика виконує роль стратегії і водночас матриці для всієї діяльності держави у сфері охорони природи. Вона передбачає розробку законодавчих, економічних, освітніх та адміністративних механізмів, що забезпечують впровадження екологічних стандартів та запобігання шкоді природним ресурсам. Політика держави у цій галузі повинна бути інтегративною, тобто враховувати взаємозв'язки між економічним розвитком, соціальною стабільністю та охороною довкілля. До суб'єктів екологічної політики, окрім органів державної влади, належать також політичні партії, наукові установи, громадські організації. Таким чином, реалізація екологічної політики стає спільною відповідальністю держави та громадськості, що включає участь різних суспільних структур у процесах її здійснення.

Екологічна політика на державному рівні є основою для забезпечення здорового довкілля та сталого розвитку України. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України визначає ключові напрями цієї політики, спрямованої на подолання екологічних проблем, що накопичилися за роки індустріалізації та недостатнього контролю за використанням природних ресурсів. Головним завданням є забезпечення екологічної безпеки, сприяння раціональному використанню природних ресурсів і збереженню біологічного різноманіття, а також перехід до зеленої економіки, орієнтованої на сталий розвиток.

Один з основних напрямків екологічної політики України – це розробка та реалізація стратегічних і програмних документів, що визначають шляхи і механізми досягнення зазначених цілей. Серед таких документів особливу увагу заслуговують законодавчі акти, які закладають правову основу для екологічних ініціатив на національному рівні. Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» [6] є основоположним документом, який формулює стратегічні пріоритети та ключові завдання в області охорони навколишнього середовища на наступні роки. Він визначає основні напрямки політики в екології, серед яких збереження біорізноманіття, адаптація до зміни клімату та інтеграція екологічних стандартів у всі сектори економіки. Указ Президента України № 111/2021 [7], що затверджує рішення Ради національної безпеки і оборони щодо екологічних загроз, фіксує комплекс заходів, спрямованих на нейтралізацію ризиків, зокрема забруднення водних ресурсів та ліквідацію наслідків радіаційних катастроф, таких як Чорнобильська трагедія. Кабінет Міністрів України ухвалив розпорядження від 30 травня 2024 року № 483-р, яке схвалює Стратегію формування та реалізації державної політики у сфері зміни клімату до 2035 року і затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024-2026 роках [8]. Метою Стратегії є забезпечення сталого розвитку та ефективного переходу до низьковуглецевого розвитку, врахування цілей кліматичної політики під час повосенної відбудови, а також підвищення рівня добробуту громадян та зменшення впливу зміни клімату. Стратегія поведіння з радіоактивними відходами в Україні [9],

схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2009 року № 990, регулює питання управління радіоактивними відходами, їх зберігання, обробки, утилізації, транспортування та знешкодження, а також забезпечення екологічної безпеки у процесі їх поводження. Стратегія зрошення та дренажу в Україні на період до 2030 року [10], схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 серпня 2019 року № 688-р, регулює питання водозабезпечення сільськогосподарських земель, управління зрошувальними та дренажними системами, ефективного використання водних ресурсів та захисту земель від ерозії і засолення.

Закон України «Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 року» [11] є важливим документом, що визначає основні напрямки розвитку мінерально-сировинної бази України до 2030 року.

Важливою складовою екологічної політики є Національна стратегія управління відходами в Україні до 2030 року [12], схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 08 листопада 2017 року № 820. Вона включає розвиток системи утилізації та переробки відходів, що має на меті знизити забруднення навколишнього середовища та забезпечити ефективне використання ресурсів. Стратегія також сприяє популяризації програм з управління побутовими відходами та переробки в промисловому секторі.

Ці нормативно-правові акти є основою для формування сталої і дієвої екологічної політики на всіх рівнях управління в Україні, сприяючи покращенню якості навколишнього середовища, сталому розвитку економіки та забезпеченню високої якості життя громадян. Їх реалізація потребує комплексного підходу та інтеграції з іншими секторами державної політики, зокрема в економічній, енергетичній та аграрній сферах.

Згідно із Законом України «Про основні засади (стратегію) Державної екологічної політики України на період до 2030 року», основними цілями є покращення стану довкілля та розвиток екологічно чистої економіки.

На сьогоднішній день Україна стикається з низкою серйозних екологічних проблем. Серед них – погіршення якості атмосферного повітря, зміна клімату, забруднення водних ресурсів, деградація земель та ґрунтів, знищення біологічного різноманіття. Особливу увагу потребує екологічна ситуація в зонах, постраждалих від війни, таких як Донбас, а також на територіях, де виникають надзвичайні ситуації, зокрема зона відчуження Чорнобильської атомної станції. Основні причини цих проблем коріняться в недостатній увазі до екологічних питань на всіх рівнях управління. Підпорядкування екологічних пріоритетів економічній доцільності, недосконале законодавство та системи моніторингу, а також зношення інфраструктури й низький рівень екологічної освіти сприяють ще більшому погіршенню ситуації [13, с. 9]. Основні засади Державної екологічної політики України до 2030 року містять чітке визначення стратегічних цілей та завдань. Перш за все, передбачається стабілізація екологічної ситуації до 2025 року, що має відбутись завдяки реформуванню системи державного екологічного управління та впровадженню європейських екологічних стандартів. Важливими кроками є також удосконалення систем екологічного обліку та контролю, стимулювання підприємств до енергоефективності та впровадження електронного урядування [6].

До 2030 року планується досягти значних зрушень у покращенні стану навколишнього середовища. Це передбачає не тільки забезпечення екологічно збалансованого природокористування, а й створення умов для розвитку сталого низьковуглецевого розвитку, який буде сприяти соціально-економічному розвитку країни. Важливою частиною цієї стратегії є розвиток екологічно ефективних

партнерств між державою, підприємствами та громадянськістю.

Попри значні досягнення, стратегія має й низку суттєвих недоліків, що можуть стати на заваді успішній реалізації поставлених цілей. Слабке екологічне підприємництво в Україні є однією з ключових проблем. Багато підприємств не зацікавлені в екологічних ініціативах через високі витрати на впровадження сталих практик та низький рівень підтримки з боку держави. Крім того, система зелених інновацій в країні розвивається досить повільно. Відсутність належного фінансування для розвитку «зелених» технологій та відсутність стратегії в цьому напрямі негативно впливають на темпи інновацій. Невизначений план розбудови зеленої економіки в Україні є ще одним важливим недоліком. Хоча стратегія окреслює загальні напрямки для сталого розвитку, детальне планування і конкретні кроки, що стосуються саме переходу до зеленої економіки, в документах відсутні. У результаті багато компаній і громадян залишаються в невизначеності щодо майбутнього і необхідності активного впровадження сталих практик.

Оновлена стратегія екологічної політики має на меті досягнення реальних результатів. Перш за все, передбачається стабілізація екологічної ситуації в Україні. Застосування європейських екологічних норм та стандартів дозволить поступово покращити якість повітря, води та знизити негативний вплив людської діяльності на природу. Зпровадження ринкових механізмів та стимулів для «зелених» технологій дозволить створити більш ресурсоефективну і менш забруднюючу економіку. Очікувані результати включають також значне покращення стану довкілля до 2030 року: чистіше повітря, збереження та відновлення лісів, розвиток відновлювальних джерел енергії, таких як вітрові та сонячні електростанції. Важливим є також розвиток системи роздільного збору відходів, що допоможе зменшити забруднення навколишнього середовища та покращити загальний стан екосистем.

Екологічна політика України стикається з безпрецедентними викликами, спричиненими повномасштабною війною, яка завдає значної шкоди довкіллю, природним ресурсам та інфраструктурі. Водночас це створює можливість для переосмислення підходів до охорони природи та формування стратегії сталого розвитку.

Військові дії завдають значних руйнувань:

- Обстріли лісів, заповідників та інших природних територій призвели до пошкодження понад 1,2 мільйона гектарів заповідних земель. Ліси страждають від пожеж та забруднення залишками військової техніки.

- Токсичні речовини, зокрема важкі метали, тротил і нафтохімічні відходи, потрапляють у повітря, воду та ґрунт, погіршуючи їхню якість.

- Руйнування промислових об'єктів, трубопроводів, водопостачальних систем спричинило масштабне забруднення та обмежило доступ населення до безпечної води.

Внаслідок ударів по критичній інфраструктурі понад 1,4 мільйона людей залишилися без доступу до питної води, ще 4,6 мільйона мають обмежений доступ. Це створює додаткові епідеміологічні загрози, зокрема ризики поширення холери.

Україна активно впроваджує механізми фіксації завданої екологічної шкоди. Завдяки платформі «ЕкоЗагроза» та роботі Держекоінспекції вдалося зафіксувати понад 1200 випадків шкоди довкіллю. Дані включають фото- та відеоматеріали, а також зразки для лабораторних досліджень.

Автор висвітлює механізми фіксації екологічних збитків через платформу «ЕкоЗагроза» та діяльність Державної екологічної інспекції, а також обґрунтовує необхідність міжнародного визнання екоциду як воєнного злочину. Аналізується важливість ухвалених Генеральною Асамблеєю ООН принципів захисту довкілля під час збройних конфліктів (PERAC) і їх значення для екологічної полі-

тики України. Окрему увагу приділено перспективам відновлення країни за принципами «зеленої» економіки, яка передбачає інтеграцію екологічних стандартів у всі сфери розвитку. Визначено, що післявоєнне відновлення може стати унікальною можливістю для впровадження енергоєфективних технологій, розвитку відновлюваної енергетики та створення сучасної системи поводження з відходами.

Для грошової оцінки шкоди розробляються спеціальні методики, які допоможуть вимагати компенсацій через міжнародні механізми, зокрема судові розгляди. Важливим кроком є визнання екоциду як військового злочину згідно з міжнародними стандартами.

Генеральна Асамблея ООН ухвалила важливі принципи захисту довкілля у контексті збройних конфліктів (PERAC), спрямовані на мінімізацію шкоди для природи під час воєнних дій та забезпечення її відновлення після конфлікту. Зокрема, ці принципи включають детальну оцінку екологічних збитків, спільну роботу над ліквідацією наслідків та зобов'язання держав, що завдали шкоди, компенсувати втрати. Для України ці принципи можуть стати важливим інструментом не тільки для відновлення, а й для демонстрації світу ефективного підходу до вирішення екологічних проблем. Розробка дієвих механізмів екологічного захисту та відновлення може зробити Україну прикладом для інших країн, що зазнали руйнувань під час війни. Це можливість не лише відновити екосистеми, але й сформувати нову культуру відповідального ставлення до довкілля на міжнародному рівні. Війна завдала Україні величезної екологічної шкоди, але одночасно створила унікальний шанс для переосмислення підходів до розвитку та переходу до «зеленої» економіки. Ці два напрями мають спільні цілі, але й суттєві відмінності. Обидва підходи спрямовані на збереження природних ресурсів. Першочерговим завданням є відновлення пошкоджених екосистем, реабілітація забруднених територій та впровадження природоохоронних ініціатив. Водночас відновлення зруйнованої війною інфраструктури відкриває можливість будувати її за новими стандартами: впроваджувати енергоєфективні технології, використовувати відновлювані джерела енергії та створювати сучасні системи переробки відходів. Це стане важливим кроком до сталого розвитку, що забезпечить раціональне використання ресурсів і мінімізує шкоду для довкілля. Однак між цими процесами є суттєві відмінності. Ліквідація екологічних наслідків війни вимагає негайних дій: очищення територій, утилізації токсичних речовин, відновлення зруйнованих екосистем. Натомість розбудова «зеленої» економіки – це довготривалий процес, що вимагає ретельного планування, значних інвестицій та поступового впровадження змін у різні сфери економіки. Ще однією відмінністю є пріоритети. У випадку екологічної шкоди головне – це зафіксувати збитки, усунути їхні наслідки та притягнути винних до відповідальності. Натомість «зелена» економіка фокусується на запобіганні новим екологічним проблемам, зміні підходів до використання ресурсів і створенні нових моделей сталого розвитку. Попри ці відмінності, обидва напрями тісно переплітаються і доповнюють один одного. Реабілітація екосистем може стати основою для формування стійкішої економіки, орієнтованої на екологічну безпеку. Це шанс не лише відновити зруйноване, але й побудувати країну з новими підходами, яка стане прикладом для інших.

Висновок. Екологічна політика України ґрунтується на принципах сталого розвитку, відповідальності за екологічні наслідки та інтеграції екологічних стандартів у всі

сфери життя. Прийняття Закону України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» закріпило цілісну основу для розвитку екологічного законодавства. Цей документ спрямований на зниження рівня забруднення, впровадження енергозберігаючих технологій, раціональне використання природних ресурсів і адаптацію до змін клімату. Для забезпечення сталого розвитку та успішного впровадження екологічної політики Україні слід зосередитися на кількох ключових напрямах:

- Зміцнення контролю за виконанням екологічного законодавства.

- Недостатній контроль за дотриманням екологічних стандартів, особливо у промислових регіонах, залишається серйозною проблемою. Необхідно створити ефективну систему моніторингу та забезпечити невідворотність покарання за порушення.

- Удосконалення механізмів принципу «забруднювач платить».

Сьогодні цей принцип має стати вагомим важелем для зменшення шкоди, завданої природі. Оновлення адміністративних механізмів, збільшення розміру штрафів і посилення компенсацій за заподіяні збитки змусять підприємства не тільки враховувати екологічні ризики, а й інвестувати у сучасні «зелені» технології.

- Розвиток партнерства між державою, бізнесом і громадськістю.

Ефективна екологічна політика неможлива без активної співпраці між усіма сторонами. Це включає впровадження просвітницьких кампаній, стимулювання екологічних ініціатив з боку бізнесу та громадськості, а також створення майданчиків для конструктивного діалогу.

- Інвестування у наукові дослідження та технології.

Для розв'язання сучасних екологічних викликів важливо підтримувати наукові дослідження, спрямовані на збереження довкілля, розробляти інноваційні технології та забезпечувати умови для їх реалізації. Державні програми фінансування, податкові пільги та міжнародні гранти мають стати основою цього процесу.

- Створення сучасної системи поводження з відходами.

Запровадження комплексної стратегії управління відходами – критичний крок для зменшення екологічного навантаження. Варто посилювати культуру сортування серед населення, розширювати мережу підприємств із переробки та підтримувати ініціативи повторного використання ресурсів.

- Розробка програм адаптації до змін клімату

Для регіонів, які найбільше потерпають від змін клімату, необхідно створювати дієві програми адаптації. Це охоплює боротьбу з посухами, підтопленнями, ерозією ґрунтів і зменшенням рівня води в річках. Співпраця держави, місцевих громад та міжнародних організацій у цьому напрямі є ключовою.

- Розширення міжнародного співробітництва

Україна має не тільки активно брати участь у міжнародних екологічних ініціативах, але й ефективніше запозичувати успішний досвід інших країн. Зокрема, у сфері розвитку відновлюваної енергетики, управління природними ресурсами та охорони біорізноманіття.

Впровадження цих змін потребує системного підходу, злагодженості дій між всіма учасниками процесу, а також політичної волі для реалізації необхідних реформ. Попри значний обсяг роботи, саме комплексний підхід дозволить створити в Україні безпечне та комфортне довкілля для нинішніх і майбутніх поколінь.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єфімов Ю. В. Особливості реалізації та ризики екологічної політики. *Теорія та практика державного управління*. 2020. № 2 (69). С. 280.
2. Жарова Л. В. Стратегічні засади та нормативно-правове забезпечення формування національної екологічної політики. Механізм регулювання економіки. 2008. № 4, т. 2. С. 130.

3. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 1996. № 30. с. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
4. Боковикова Ю. В., Коваль Н. В. До питання реалізації державної екологічної політики в Україні. *Теорія та практика державного управління*. 2018. № 4 (63). С. 39.
5. Краснова М. В. Правові основи сучасної екологічної політики України: науковометодологічні питання. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2016. Вип. 1 (102). С. 10.
6. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : Закон України від 28.02.2019 № 2697-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19>
7. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 березня 2021 року «Про виклики і загрози національній безпеці України в екологічній сфері та першочергові заходи щодо їх нейтралізації» : Указ президента України №111/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1112021-37505>
8. Про схвалення Стратегії формування та реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2035 року і затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024-2026 роках : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 травня 2024 р. № 483-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/483-2024-%D1%80#Text>
9. Стратегія поводження з радіоактивними відходами в Україні від 18.08.2021 N 882. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/990-2009-%D1%80#Text>
10. Стратегія зрошення та дренажу в Україні на період до 2030 року від 14 серпня 2019 р. № 688-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/688-2019-%D1%80#Text>
11. Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 року : Закон України від 21.04.2011 № 3268-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3268-17#Text>
12. Національна стратегія управління відходами в Україні до 2030 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 08 листопада 2017 року № 820. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/820-2017-%D1%80#Text>
13. Заржицький О. С. Актуальні проблеми правового забезпечення екологічної політики України (теоретичні аспекти) : монографія. Дніпропетровськ : Нац. гірн. ун-т, 2012. С. 9.

**ЕКОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ ВІЙНИ: УТВОРЕННЯ
ТА ВПЛИВ ВІДХОДІВ НА ДОВКІЛЛЯ УКРАЇНИ****ENVIRONMENTAL CONSEQUENCES OF THE WAR:
GENERATION AND IMPACT OF WASTE ON THE ENVIRONMENT OF UKRAINE**

**Духневич А.В., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін
Волинський національний університет імені Лесі Українки**

**Карпінська Н.В., д.ю.н.,
професор кафедри кримінального права
та правоохоронної діяльності
Волинський національний університет імені Лесі Українки,
професор
Поморська школа вища в Старогарді-Гданьському, Польща**

Стаття присвячена аналізу екологічних наслідків війни в Україні з акцентом на вплив утворення та управління відходами на стан довкілля. Мета дослідження – визначити екологічні загрози, пов'язані з утилізацією відходів, оцінити завдані збитки та їх вплив на природні ресурси й екосистеми. У ході наукового дослідження використовувалися загальнонаукові методи, такі як аналіз, синтез, індукція, дедукція, систематизація та моніторинг. Результати дослідження показують, що війна в Україні спричинила масштабні екологічні збитки, серед яких забруднення ґрунтів, водних ресурсів та повітря, знищення біорізноманіття, руйнування заповідних територій і забруднення токсичними речовинами. Оцінка екологічних збитків станом на 2024 рік становить 2,5 трильйона гривень, причому наслідки включають порушення екосистем і тривалий вплив на природне середовище. Відзначено, що війна створила понад 15 мільярдів тонн відходів, зокрема будівельного сміття, що ускладнює екологічну ситуацію через пошкодження інфраструктури для їх утилізації. Хоча в деяких регіонах здійснюються заходи для збору, тимчасового зберігання та переробки відходів, існує необхідність у розробці ефективної стратегії управління, яка включає модернізацію інфраструктури, впровадження сортування та стимулювання переробки. Дослідження також виявило, що в умовах війни використовуються сучасні технології, зокрема аерофотознімки, безпілотники та інтерактивні платформи, які сприяють систематичному моніторингу та документуванню екологічних збитків. Значний внесок у збір і аналіз даних здійснюють державні органи, громадські організації та міжнародні ініціативи, такі як «Екологічний договір». Ці платформи дозволяють оцінити вплив відходів і військових дій на довкілля, розробити стратегії відновлення екосистем і притягнути винних до відповідальності. Практичне значення дослідження полягає у можливості використання отриманих результатів для формування стратегій відновлення довкілля та ефективного управління відходами у постконфліктний період.

Ключові слова: екологічні збитки, правова охорона, екологічна безпека, екосистема, захист довкілля, тваринний світ, рослинний світ, війна, відходи, моніторинг, управління.

The article analyzes the environmental consequences of the war in Ukraine, focusing on the impact of waste generation and management on the state of the environment. The study aims to identify environmental threats associated with waste disposal, assess the damage caused, and evaluate its impact on natural resources and ecosystems. The research employed general scientific methods, such as analysis, synthesis, induction, deduction, systematization, and monitoring. The findings reveal that the war in Ukraine has caused extensive environmental damage, including soil, water, and air pollution, biodiversity loss, destruction of protected areas, and contamination with toxic substances. As of 2024, the estimated environmental damage amounts to 2.5 trillion hryvnias, with consequences including ecosystem disruption and long-term impacts on the natural environment. It is noted that the war has generated over 15 billion tons of waste, including construction debris, exacerbating the environmental situation due to damaged waste disposal infrastructure. Although measures for waste collection, temporary storage, and processing are being implemented in some regions, there is an urgent need for an effective waste management strategy that includes infrastructure modernization, sorting systems, and recycling incentives. The study also highlights the use of modern technologies, such as aerial photography, drones, and interactive platforms, which facilitate systematic monitoring and documentation of environmental damage. Significant contributions to data collection and analysis are made by state authorities, public organizations, and international initiatives, such as the "Environmental Treaty." These platforms enable the assessment of waste and warfare impacts on the environment, the development of ecosystem recovery strategies, and the prosecution of those responsible. The practical significance of the research lies in its potential to inform strategies for environmental restoration and efficient waste management in the post-conflict period.

Key words: environmental damages, legal protection, environmental safety, ecosystem, environmental protection, flora, fauna, war, waste, monitoring, management.

Постановка проблеми. Війна, що триває на території України з 2014 року, набула нових масштабів із початком повномасштабного вторгнення російської федерації 24 лютого 2022 року. Ця війна, яка є актом агресії, має на меті підкорення або знищення України як незалежної держави [1]. Поряд із трагічними людськими втратами та руйнуванням інфраструктури, вона створила безпрецедентні виклики для довкілля України.

Причини війни, зокрема стратегічне бажання отримати доступ до природних ресурсів України, активно обговорюються експертами та науковцями. Згідно з даними Німецького журналу «Політична екологія», природні ресурси, такі як нафта, газ і вугілля, є обмеженими: їх виснаження прогнозується до 2035, 2040 та 2125 років відповідно [6]. Україна, володіючи значними природними багатствами,

одночасно стикається з ризиком їхнього безвідповідального використання, включаючи потенційне застосування її територій для утилізації небезпечних відходів.

Новий етап війни різко погіршив стан навколишнього середовища, підвищивши загрозу екологічних злочинів, які вимагають ретельного вивчення, оцінки та належного відшкодування. Сучасні підходи до оцінки впливу воєн на довкілля є обмеженими, оскільки міжнародна спільнота не має ефективних інструментів для аналізу таких масштабних екологічних катастроф. Визначення екологічних наслідків, включно з тими, що спричинені відходами війни, залишається нагальним завданням.

Ціллю цього дослідження є ідентифікація екологічних наслідків війни у контексті утворення та впливу відходів на довкілля України. Крім того, дослідження спрямоване

на пошуки методів оцінки цих наслідків для подальшого обґрунтування відшкодувань збитків з боку агресора після завершення війни.

Аналіз останніх наукових досліджень та публікацій.

Питання екологічних наслідків війни, зокрема оцінка впливу відходів на навколишнє середовище, недостатньо досліджене у вітчизняній науковій літературі. Однак в умовах третього року війни суттєво посилюється інтерес українських науковців та організацій до цієї тематики, а тому актуальним є вивчення міжнародного досвіду для аналізу цієї проблеми.

Важливий внесок у вивчення теми зробили О. Ангурець, П. Хазан, К. Колесникова, М. Куш, М. Чернохова та М. Гавранек [1], які у своєму дослідженні аналізують довготривалі екологічні наслідки війни в Україні, приділяючи особливу увагу забрудненню земель та водних ресурсів через бойові дії. О.І. Бондар, Г.С. Фінін та Р.Ю. Шевченко [2] зосередилися на застосуванні космічних технологій дистанційного зондування для оцінки впливу військових дій на довкілля. С. Іванюта та Л. Якушенко [5] дослідили пріоритети забезпечення екологічної безпеки в умовах воєнної агресії, акцентуючи увагу на необхідності інтеграції екологічних аспектів у національну безпекову політику. Їхня аналітична доповідь містить пропозиції щодо стратегічних підходів до мінімізації негативного впливу війни на довкілля. Н.О. Лісова [6] у своїй роботі зосередилася на регіональних аспектах впливу військових дій на екологію, детально описавши ситуацію на окремих територіях України. Висновки дослідження О. Овчиннікова [7] надають узагальнену картину екологічних наслідків війни станом на березень 2024 року. Його робота є цінним джерелом актуальної інформації та пропозицій щодо вирішення екологічних проблем, спричинених війною.

Крім наукових публікацій, значний внесок у розкриття теми зробили сучасні інтернет-видання, зокрема статті І. Виговської [3] та Н. Стефанишин [10], які аналізують актуальні екологічні проблеми з точки зору громадського активізму та залучення кожного громадянина до відновлення довкілля.

Попри значну кількість літератури, присвяченої темі, відчувається нестача систематизованого матеріалу щодо впливу відходів, утворених через військові дії, на навколишнє середовище. Тому із використанням різних методів наукового пізнання інформацію було проаналізовано, погруповано та систематизовано для кращого розуміння проблеми та подальших досліджень.

Мета статті – дослідити екологічні наслідки війни в контексті загроз утилізації відходів, оцінки збитків та їх впливу на навколишнє середовище.

Виклад основного матеріалу. Науковці зі США та України ідентифікують шість ключових факторів, що сприяють утворенню відходів та забрудненню довкілля в умовах війни. До них належать бомбардування, переміщення військової техніки, руйнування цивільних і промислових будівель, лісові пожежі, а також пошкодження сховищ палива та промислових об'єктів [10]. Усі ці прояви війни відбуваються більшою чи меншою мірою по всій території України, однак найбільше постраждали Київська, Донецька, Харківська та Луганська області. Розподіл екологічних збитків за областями наведено на рис. 1.

У сфері відходів найбільших екологічних збитків зазнали області, розташовані в зоні активних бойових дій, зокрема Донецька, Луганська, Київська, Харківська, Чернігівська та Запорізька. Донецька та Луганська області постраждали найбільше, на них припадає 75% усіх збитків, завданих системі утилізації відходів [5].

Згідно з даними Державної екологічної інспекції України, станом на квітень 2024 року збитки, завдані російською агресією навколишньому середовищу, досягли майже 2,5 трильйона гривень [10]. Війна завдає значних руйнувань біосфері, поєднуючи масштабні еколо-

гічні втрати з погіршенням умов життя для місцевого населення. Під час військових дій знищуються природні ресурси, пошкоджуються екосистеми, забруднюються землі, водні джерела та повітря. На території східних областей України зафіксовано руйнування дамб, лісів, природно-заповідних зон, що призводить до утворення забруднених територій, які тривалий час залишатимуться непридатними для проживання [6].

Рис. 1. Екологічні збитки за регіонами станом на травень 2023 року з Інституту Київської школи економіки [10]

Найбільшими екологічними проблемами на думку ГО «Екодія» є проблеми забруднення ґрунтів, пожежі, забруднення вод, атомні загрози і відходи [3]. Окрім даних проблем, сюди слід віднести наступні екологічні проблеми, наведені у табл. 1.

Окремою проблемою екології є поява значної частини відходів. За даними Міністерства розвитку громад та територій, на звільнених територіях Київської, Чернігівської та Сумської областей внаслідок руйнувань, спричинених російською агресією, утворилося понад 15 мільярдів тонн відходів. Крім того, у спеціально визначених зонах зберігаються понад 200 тисяч знищених легкових і вантажних автомобілів. Тривале перебування цих відходів в Україні спричиняє забруднення ґрунтів, води й повітря, а також додаткові викиди парникових газів, що негативно впливають на кліматичні процеси.

За оцінками Світового банку, збитки у сфері поводження з відходами досягли 375,6 мільйона доларів, що створює додатковий тягар для вже перевантаженої галузі. Під час бойових дій пошкоджено 15 полігонів твердих побутових відходів, 19 тисяч контейнерів, три біогазові установки, близько 5% сміттєзбиральних автомобілів, 17% біогазових установок і 9% сортувальних ліній. Ці руйнування значно порушили функціонування всієї системи управління відходами [5].

Однак слід зазначити, що серйозні проблеми у сфері управління відходами в Україні існували навіть перед початком великомасштабних військових дій. Характерними для багатьох регіонів та громад країни були такі явища, як:

- неорганізовані звалища;
- перевантажені полігони;
- відсутність ефективних систем сортування та переробки;
- недостатнє фінансування;
- відсутність оновлення інфраструктури.

В сучасних умовах ці проблеми лише поглиблюються через зростання обсягів відходів, пов'язаних із воєнними діями. Тому важливо, що держава та громадянське суспільство спільно розробляють ефективну стратегію управління відходами. Ефективна стратегія управління відходами пов'язана із зберіганням, переробкою і утилізацією.

У кожній громаді, крім Полтавської, організовані місця зберігання відходів від руйнувань. В Запоріжжі відходи

Стислий перелік екологічних наслідків війни

Компонент довкілля	Опис збитків
Клімат	Воєнні дії сприяли викидам вуглекислого газу на суму 10 млрд доларів, що прискорює глобальні кліматичні зміни
Повітря	Забруднення повітря токсичними речовинами через руйнування інфраструктури, пожежі та підвищення концентрації твердих частинок
Заповідні території	Знищення понад 10 тисяч гектарів лісу в Національному парку «Святі Гори»; втрати біорізноманіття через пожежі
Ґрунти	Підвищення концентрації важких металів (кадмію, хрому, свинцю та ін.) внаслідок бомбардувань; зменшення рослинності і родючості
Тваринний світ	Загибель 600 видів тварин і 750 видів рослин; значна шкода дельфінам (50 тисяч за 2023 рік) та кажанам (7 тисяч <i>Nyctalus noctula</i> у Харкові)
Водні ресурси	Забруднення вод через затоплення складів, промислових об'єктів і сільськогосподарських земель після підризу Каховської ГЕС. Забруднення токсичними речовинами внаслідок затоплення кораблів і техніки. У Чорне море потрапила значна кількість прісної води, забрудненої пестицидами, нафтою та добривами
Морські екосистеми	Загибель морських мешканців, зокрема дельфінів, через акустичний вплив, витіки нафтопродуктів із затоплених кораблів, що створюють кисневу плівку та отруюють морських організмів
Птахи	Порушення міграційних маршрутів, зменшення зупинок, затримки в розмноженні через бойові дії
Боєприпаси	Токсичне забруднення діоксинами, поліхлорованими біфенілами та іншими речовинами; тривале забруднення ґрунтів і вод
Хімічне забруднення	Викиди азотної кислоти та аміаку спричинили кислотні опади, підвищену кислотність ґрунтів і загибель живих організмів
Енергетика	Атаки на енергетичну інфраструктуру, такі як обстріли Ладижинської ТЕС, спричиняють масштабні пожежі, які забруднюють повітря сажею, діоксидом сірки, важкими металами та іншими речовинами
Ядерна безпека	Окупація Запорізької АЕС: ризики аварій, відключення електроживлення, пошкодження інфраструктури та потенційне витікання радіоактивних речовин
Руйнування екосистем	Техногенні катастрофи через знищення критичної інфраструктури, включно з нафтобазами та хімічними підприємствами, призвели до масштабного забруднення довкілля

розміщують на полігоні ТПВ № 1, а додатково створено тимчасове зберігання на полігоні № 3. У Дніпрі відходи тимчасово зберігаються на майданчиках районів міста, згодом їх перевозять на майданчик КП «Еко Дніпро». Херсонська міська рада планує місце для тимчасового зберігання після активних бойових дій. У Сумах відходи знаходяться на місцях руйнувань, розглядається можливість створення спеціалізованого майданчика. В Одесі для цього використовують звалище ТПВ-2, в Житомирі – міський полігон ТПВ. Хмельницький також використовує міський полігон ТПВ. Львів визначив майданчик на вулиці Лева Броварського, додатково розглядаються пропозиції щодо нових ділянок [9].

Переробка будівельних матеріалів є важливою складовою сучасної екологічної політики, і в багатьох країнах світу вже досягнуто значних успіхів у цьому напрямку. Україна також демонструє позитивні результати, прикладом чого є проєкт у місті Гостомель, реалізований французькою компанією Neo-Eco. У рамках цього проєкту вдалося переробити 90% будівельних відходів, з яких лише 10% було утилізовано на полігоні. За даними BDO Ukraine, бетон і цегла перетворюються на дрібну фракцію, метал і деревина – на ДСП-панелі, штукатурка – на гіпсокартон, а скло і пластик поділяються на кальцин, алюміній і ПВХ. Перспективною виглядає й ініціатива Японського агентства міжнародного співробітництва в Ірпінській громаді, де планується використання технології переробки побутових відходів за допомогою високотемпературної пари. Цей метод може значно зменшити обсяги будівельного сміття, включаючи бетон [11].

В Україні вже діють підприємства, які спеціалізуються на переробці різних будівельних матеріалів:

- Метали: «Метінвест», «АрселорМіттал Кривий Ріг», Запорізький та Дніпровський металургійні комбінати.
- Скло: «Регіон-2001», «Ветропак», «УтільВторПром».
- Бетон: «Царис», «ТехБудМеханіка», «Агропромислова група», «Група Компаній Терещенко».
- Пластик: «Екола», «ТІС», «The Good Plastic Company».
- Цегла: «Актіс Груп», «Форест Україна».
- Деревина: державні лісові господарства в регіонах.

Попри наявність технологій, подальший розвиток переробної інфраструктури вимагає збільшення промис-

лових потужностей та інвестицій у спеціалізовану техніку. Вирішення цієї проблеми залежить від політичної волі та стимулювання економічно вигідних умов для переробки. Якщо захоронення будівельних відходів залишатиметься дешевшим варіантом, мотивація до сортування, повторного використання і придбання дорогого обладнання залишатиметься низькою.

Для поліпшення управління відходами в Україні, особливо в контексті наслідків війни, можна розглянути кілька стратегій: сортування відходів, приватизація полігонів, збільшення вартості захоронення, розширення відповідальності виробників, посилення індивідуальної відповідальності бізнесу.

Сортування відходів від руйнувань в Україні є нерівномірним і недостатньо розвиненим процесом. Постанова дає законодавчу можливість відсортовувати різні компоненти відходів на всіх стадіях їхнього поводження, включно з первинним розчищенням та тимчасовим зберіганням. Однак, реалії такі, що лише Одеська міська рада активно інформувала про практику попереднього сортування відходів, у тому числі небезпечних, що утворились внаслідок демонтажу зруйнованих об'єктів.

Більшість інших громад не проводять сортування, або ж не надали відповідей, що вказує на ймовірну відсутність таких процесів. Наприклад, у Львові відходи не сортуються з метою оперативного розчищення територій, а у Хмельницькому зазначають технічну неможливість сортування. Відсутність сортування призводить до того, що відходи не використовуються повторно при реалізації будівельних проєктів. Таким чином, практика сортування відходів в Україні залишається недостатньо розвинутою, що ускладнює ефективне використання ресурсів та зниження екологічного навантаження в умовах будівництва та відновлення інфраструктури [9].

Приватизація полігонів. Використання механізму концесії для передачі управління полігонами приватним інвесторам може забезпечити необхідні інвестиції для їх модернізації і рекультивації. Приватні компанії мають розробити чіткі плани на оновлення та відповідність міжнародним стандартам, а держава – забезпечити ефективний контроль за їхньою діяльністю [3].

Збільшення вартості захоронення. Підняття тарифів за захоронення відходів на полігонах може стимулювати більш широке впровадження переробки як більш еконо-

мічно вигідного варіанту. Висока вартість захоронення спонукатиме до пошуку альтернативних методів поводження з відходами [3].

Розширена відповідальність виробників. Великі корпорації, особливо з великим впливом на навколишнє середовище, повинні інвестувати у створення інфраструктури для збору та переробки упаковки, яка потрапляє до кінцевих споживачів. Виробники повинні забезпечити збір та переробку значної частини своєї упаковки [3].

Індивідуальна відповідальність бізнесу. Потрібно встановити чіткі вимоги до бізнесів щодо управління їх відходами. Кожен бізнес має декларувати, як він впорядковує свої відходи, включаючи деталі про збір, транспортування та вартість цих послуг [3].

Застосування цих стратегій може значно покращити ситуацію з управлінням відходами в Україні, що є критично важливим у постконфліктний період відновлення країни.

Для оцінки впливу війни на стан навколишнього середовища необхідно систематично здійснювати моніторинг, збір та акумуляцію даних. Оскільки бойові дії тривають, шкода, завдана довкіллю через дії російської сторони, щодня зростає. На державному рівні порушення фіксує Державна екологічна інспекція України. Міністерство захисту довкілля України створило платформу «Екозагроза», що дозволяє громадянам брати участь у зборі доказів екологічних злочинів, спричинених російською агресією. Водночас вагому роль відіграють природоохоронні організації, серед яких «Еко-Дія», «Українська природоохоронна група», UA Animals, WWF-Україна, а також правозахисна організація «Екологія – Право – Людина» [10].

В умовах широкомасштабної війни документування усіх екологічних порушень ускладнюється через потребу у значних людських і технічних ресурсах. Особливу роль у цьому відіграють аерофотознімки, які дозволяють отримати точні дані про зміни рельєфу, геоморфологічні процеси, рослинний покрив, гідрографію та техногенні порушення у реальному часі. Використовуючи автоматизовану обробку стереопар, можна фіксувати зміни біогеоценозів і знищення біоти. Безпілотні літальні апарати (БПЛА) забезпечують надійне геоінформаційне картографування екологічних наслідків бойових дій [2].

Не менш важливим є накопичення інформації для її подальшого поширення. У цьому напрямі діє Київська екологічна організація, яка запустила інтерактивну карту для збору даних про екологічні злочини, спричинені війною, після початку повномасштабного вторгнення [7]. З серпня 2022 року волонтери збирають інформацію за категоріями: вплив на екосистеми, ядерна і енергетична безпека,

пошкодження промислових об'єктів, забруднення відходами тваринництва та вплив на морські екосистеми.

Паралельно створено платформу «Свідок» для збору даних про наслідки війни, зокрема щодо загибелі цивільних осіб і військових, а також екологічної шкоди [7].

У 2022 році президент України презентував екологічну безпеку як один із ключових компонентів Формули миру на саміті G20. Ініціатива включає міжнародну підтримку у визначенні шкоди довкіллю, завданої війною. У 2023 році була представлена концепція Екологічного договору для України, розроблена міжнародною робочою групою за ініціативою Офісу президента. Документ містить 50 рекомендацій щодо оцінки екологічної шкоди, шляхів відновлення довкілля та притягнення росії до відповідальності за скоєні злочини [10].

Сьогодні повноцінна оцінка збитків та впливу війни на довкілля є неможливою через триваючі бойові дії та довгостроковий характер екологічних наслідків. На відміну від економіки, наслідки для екосистем і природного середовища можуть проявлятися протягом десятиліть, а багато аспектів залишаються недослідженими через обмеженість доступу до ресурсів і складність моніторингу в умовах війни. Точні оцінки й аналіз будуть доступні лише після завершення бойових дій, що стане основою для подальших досліджень, розробки стратегій відновлення довкілля та попередження майбутніх екологічних катастроф.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Війна в Україні завдала масштабних екологічних збитків, включаючи забруднення ґрунтів, водних ресурсів і повітря, втрату біорізноманіття, руйнування заповідних територій і забруднення токсичними відходами. Хоча здійснюються заходи для збору, тимчасового зберігання та переробки відходів у деяких регіонах, масштаби проблеми потребують більш ефективної стратегії управління, що включає модернізацію інфраструктури, сортування та переробку. Попри наявність окремих проєктів, загальна система поводження з відходами потребує значних інвестицій і стимулювання для зменшення екологічного навантаження. Вплив відходів і військових дій на довкілля є суттєвим, вимагаючи систематичного моніторингу, документування й аналізу для оцінки екологічних збитків. В умовах війни використовуються сучасні технології, зокрема аерофотознімки та безпілотники, що дозволяють фіксувати порушення рельєфу, зміну біогеоценозів та забруднення. Значну роль у зборі даних відіграють державні органи, громадські організації та інтерактивні платформи. Міжнародна підтримка у формі ініціатив, зокрема Екологічний договір, сприяє не лише визначенню збитків, але й розробці стратегій відновлення довкілля та притягненню винних до відповідальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ангурець О., Хазан П., Колесникова К., Куш М., Чернохова М., Гавранек М. Наслідки для довкілля війни росії проти України. 2022. URL: <https://cleanair.org.ua/wp-content/uploads/2023/03/cleanair.org.ua-war-damages-ua-version-04-low-res.pdf>
2. Бондар О.І., Фінін Г.С., Шевченко Р.Ю. Екологічні виклики воєнного часу: оцінка впливу на довкілля космічними системами дистанційного зондування та GPS-навігації. Екологічні науки № 4(43), 40-49. URL: <http://ecoj.dea.kiev.ua/archives/2022/4/7.pdf>
3. Виговська І. Ні, війна не є причиною забувати про екологію. Що може зробити кожен із нас. Віледж, 2023. URL: <https://www.village.com.ua/village/city/eco/342447-ni-viyna-ne-e-prichinoyu-zabuvati-pro-ekologiyu-scho-mozhe-zrobiti-kozhen-iz-nas>
4. Екологічні наслідки війни в Україні та перспективи зеленої реконструкції. OECD, 2022. URL: https://cdn.prod.website-files.com/625d81ec8313622a52e2f031/631985f98e23fb55a59d05ab_UA%20Environment%20Recovery_UKR.pdf
5. Іванюта С., Якушенко Л. Пріоритети забезпечення екологічної безпеки України в умовах російської воєнної агресії: аналітична доповідь. НІСД, 2024, 61 с. URL: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2024.11>
6. Лісова Н.О. Вплив військових дій в Україні на екологічний стан території. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: географія*. Том 43 № 2 (2017). URL: <http://nzs.tnpu.edu.ua/article/view/157493>
7. Овчинников О. Екологічні наслідки війни Росії в Україні. Огляд за березень 2024 року. UWEC, 2024. URL: <https://uwecworkgroup.info/uk/environmental-consequences-of-russias-war-in-ukraine-review-march-2024/>
8. Пріоритети забезпечення екологічної безпеки України в умовах російської воєнної агресії. НІСД, 2024. URL: <https://niss.gov.ua/publikatsiyi/analitichni-dopovidi/priorytety-zabezpechennya-ekolohichnoyi-bezpeky-ukrayiny-v>
9. Стан поводження з відходами від руйнувань в Україні станом на квітень 2024 року. Екологія, Право, Людина, 2024. URL: <https://epl.org.ua/announces/stan-povodzhennya-z-vidhodamy-vid-rujnuvan-v-ukrayini-stanom-na-kviten-2024-roku/>
10. Стефанишин Н. Як вторгнення росії впливає на довкілля України та що ми можемо зробити для відновлення. Освіта. Накипіло, 2024. URL: <https://osvita.nakypilo.ua/yak-viyna-vplyvaye-na-dovkillya-ukrayiny/>
11. BDO Ukraine. Можливості переробки будівельних відходів від руйнувань, 2024. URL: <https://www.bdo.ua/uk-ua/insights-2/information-materials/2024/opportunities-for-recycling-construction-waste-from-devastation>

ЗАСТОСУВАННЯ КОНВЕНЦІЇ З ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В ПРАВОВІДНОСИНАХ ЩОДО ОРЕНДИ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

APPLICATION OF THE CONVENTION FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN LEGAL RELATIONS CONCERNING THE LEASE OF AGRICULTURAL LAND

Кнапець М.В., помічник судді

*Північно-західний апеляційний господарський суд,
аспірант кафедри правових природоохоронних дисциплін*

*Навчально-науковий інститут права
Національного університету водного господарства та природокористування*

Стаття зосереджена на застосуванні Європейської конвенції з прав людини у правовідносинах оренди земель сільськогосподарського призначення, висвітлюючи важливість захисту права на мирне володіння майном, особливо в умовах збройного конфлікту. Право на мирне володіння майном є одним із основоположних прав, закріплених у міжнародних актах, таких як Загальна декларація прав людини та Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Однак, у разі збройних конфліктів це право часто порушується, особливо щодо земель, що знаходяться в оренді, оскільки втручання держави в такі правовідносини може призвести до позбавлення права володіння без належної компенсації.

Європейський суд з прав людини визначає, що втручання в право на мирне володіння майном, зокрема оренду, повинно відповідати принципу пропорційності та мати законне підґрунтя. Суд зазначає, що право оренди може бути розглянуте як частина права на власність і має підлягати захисту відповідно до норм міжнародного права, зокрема щодо компенсації за втрату майна.

У контексті оренди земель сільськогосподарського призначення важливим є дотримання критеріїв законності, пропорційності та суспільної необхідності при втручанні держави в ці правовідносини. Наприклад, право орендаря на продовження оренди може вважатися правомірним очікуванням, яке має бути захищене від порушень з боку держави, що підтверджується практикою ЄСПЛ.

Стаття також аналізує судову практику України, зазначаючи проблеми в забезпеченні правової захищеності орендарів земельних ділянок, зокрема в умовах воєнного стану та адміністративних помилок. Важливою є роль Верховного Суду у забезпеченні правової визначеності в орендних правовідносинах, де забезпечення "правомірних очікувань" є критичним для ефективного правового захисту.

Таким чином, застосування практики ЄСПЛ у правовідносинах оренди земель є важливим інструментом захисту прав людини, який сприяє розвитку стабільних і прозорих орендних відносин в Україні, особливо в умовах конфлікту.

Ключові слова: Європейська конвенція з прав людини, право на мирне володіння майном, оренда земель сільськогосподарського призначення, правомірні очікування, верховенство права, захист прав орендаря, пропорційність втручання в право власності, порушення прав.

This article focuses on the application of the European Convention on Human Rights in landlord-tenant relations concerning agricultural land, highlighting the importance of protecting the right to peaceful enjoyment of property, especially in the context of armed conflict. The right to peaceful enjoyment of property is one of the fundamental rights enshrined in international instruments such as the Universal Declaration of Human Rights and the European Convention on Human Rights. However, in cases of armed conflicts, this right is often violated, particularly in relation to leased land, as state intervention in such relations can lead to deprivation of property without proper compensation.

The European Court of Human Rights (ECHR) stipulates that any interference with the right to peaceful enjoyment of property, including leases, must adhere to the principles of proportionality and legality. The Court emphasizes that the right to leasehold can be regarded as part of the right to property and should be protected in accordance with international law, including compensation for loss of property.

In the context of agricultural land leases, it is crucial to uphold the criteria of legality, proportionality, and public necessity when the state intervenes in these relations. For instance, the tenant's right to continue the lease may be seen as a legitimate expectation that must be protected from violations by the state, as affirmed by the ECHR's practice.

The article also analyzes the judicial practice in Ukraine, pointing out issues regarding the legal protection of land tenants, particularly under martial law and due to administrative errors. The role of the Supreme Court is essential in ensuring legal certainty in lease relations, where safeguarding "legitimate expectations" is critical for effective legal protection.

Thus, the application of the ECHR's practice in landlord-tenant relations concerning agricultural land is an important tool for protecting human rights and contributes to the development of stable and transparent lease relations in Ukraine, particularly in conflict conditions.

Key words: European Convention on Human Rights, right to peaceful enjoyment of property, agricultural land leases, legitimate expectations, rule of law, tenant rights protection, proportionality of interference with property rights, violations of rights.

Застосування Європейської конвенції з прав людини у правовідносинах оренди земель сільськогосподарського призначення є важливим аспектом захисту прав людини, особливо в наш час, оскільки у будь-якому збройному конфлікті серйозно порушується право людини на мирне володіння майном, що є одним із фундаментальних прав.

Позбавлення населення воюючої сторони права власності (яке включає також право оренди) унеможливило його виживання й подальше існування як під час, так і після завершення збройного конфлікту. Право на мирне володіння майном викристалізувалося як відповідь на злочини, вчинені під час Другої світової війни, коли тисячі осіб позбавлялися елементарних засобів існування, а обсяги руйнувань сягали безпрецедентних розмірів. Відтоді право, яке традиційно вважалось категорією цивільного права різних держав, стало категорією міжнародного права прав людини [1].

Міжнародні угоди, що захищають право на володіння майном у мирний час, забезпечують охорону права на володіння та користування майном для кожної людини. Вперше це право було закріплене у Загальній декларації прав людини 1948 року, яка, відображаючи міжнародні звичаєві норми, у статті 17 проголошує: «Кожна людина має право володіти майном як одноособово, так і разом з іншими... Ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого майна» [2]. Таким чином, Декларація заклала основи для захисту права на власність як в індивідуальному, так і в колективному вимірі.

Відповідно до статті 1 Першого протоколу Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права [3].

Особливу увагу слід приділити предмету безпосереднього регулювання статті 1 Першого протоколу Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яким є втручання держави у право на мирне володіння майном, зокрема, й позбавлення особи власності на майно.

Концепція «майна» в розумінні статті 1 Першого протоколу до Конвенції не обмежується власністю на матеріальні речі та не залежить від формальної класифікації у внутрішньому праві: певні інші права та інтереси, що становлять активи, також можуть вважатися «правом власності», а відтак, і «майном». До таких активів може відноситися право оренди (рішення ЄСПЛ у справі «Ятрідіс проти Греції» від 25 березня 1999 року, заява № 311107/96); у справі «Меллахер та Інші проти Австрії» (1989 року), ЄСПЛ вказав, що право на укладення договору оренди є частиною права власності (право володіння та користування), і тому дане право є одним із аспектів права власності [6].

У контексті оренди земель сільськогосподарського призначення це означає, що будь-які обмеження права орендаря чи власника мають бути обґрунтованими та відповідати принципу пропорційності. Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) неодноразово наголошував, що втручання у право власності має бути виправданим і відповідати суспільним інтересам.

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» встановлює, що правосуддя в Україні здійснюється на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів та спрямоване на забезпечення права кожного на справедливий суд [4].

Відповідно до статті 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» суди застосовують як джерело права при розгляді справ положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та протоколів до неї, а також практику Європейського суду з прав людини та Європейської комісії з прав людини [5].

У практиці Європейського суду з прав людини напроцьовані три критерії, що їх слід оцінювати з тим, щоб зробити висновок, чи відповідає певний захід втручання у право принципу правомірного і допустимого втручання, сумісного з гарантіями статті 1 Першого протоколу Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а саме: втручання має бути законним, відповідати суспільним інтересам та бути пропорційним переслідуванню цілям одночасно.

Якщо хоча б однієї із гарантій перелічених вище не буде дотримано, то Європейський суд з прав людини констатує порушення державою статті 1 Першого протоколу Конвенції.

Критерій законності означає, що втручання держави у право власності особи повинно здійснюватися на підставі закону – нормативно-правового акта, що має бути доступним для заінтересованих осіб, чітким та передбачуваним у питаннях застосування та наслідків дії його норм.

Втручання держави в право власності особи є виправданим, якщо воно здійснюється з метою задоволення «суспільного», «публічного» інтересу, при визначенні якого Європейський суд з прав людини надає державам право користуватися «значною свободою (полем) розсуду». Втручання держави в право на мирне володіння майном може бути виправдане за наявності об'єктивної необхідності у формі суспільного, публічного, загального інтересу, який може включати інтерес держави, окремих регіонів, громад чи сфер людської діяльності, зокрема у теперішній ситуації це може проявлятися в особливому контролі за прикордонними землями, які частково є землями сільськогосподарського призначення та перебувають в оренді.

Гарантія «пропорційності» передбачає, що втручання в право власності, навіть якщо воно здійснюється згідно з національним законодавством і в інтересах суспільства, буде розглядатися як порушення статті 1 Першого

протоколу, якщо не було дотримано справедливої рівноваги (балансу) між інтересами держави (суспільства), пов'язаними з втручанням, та інтересами особи, яка так чи інакше страждає від втручання. «Справедлива рівновага» передбачає наявність розумного співвідношення (обґрунтованої пропорційності) між метою, що передбачається для досягнення, та засобами, які використовуються. Необхідний баланс не буде дотриманий, якщо особа несе «індивідуальний і надмірний тягар». Одним із елементів дотримання принципу «пропорційності» при втручанні в право особи на мирне володіння майном є надання їй справедливої та обґрунтованої компенсації.

Однак, дослідивши низку конфліктів, зокрема щодо земельних ділянок сільськогосподарського призначення, які отримали такий статус в ході інвентаризацій 2013–2019 років, органи прокуратури подаючи позови, як виндикаційні так, і в значній мірі, негаторні повертають земельні ділянки в цільове призначення «землі водного фонду», «землі лісогосподарського призначення» без жодної компенсації для користувачів, які добросовісно використовували такі землі в своїй господарській діяльності.

Практика Верховного Суду в даному питанні свідчить про те, що застосування принципу мирного володіння є неможливим, оскільки особи повинні були усвідомлювати, що земельні ділянки належать до водного чи лісового фонду, а тому поведінка юридичних осіб, які займалися сільським господарством є недобросовісною. Однак, цікавим є питання про те, як юридична особа орендуючи земельну ділянку на якій відсутній ліс чи водні об'єкти може встановити, що така земельна ділянка колись, до моменту формування Державного земельного кадастру належала до іншого призначення.

У рішенні ЄСПЛ від 24 червня 2003 року «Стретч проти Сполученого Королівства» визначено, що майном у статті 1 Першого протоколу до Конвенції, вважається законне та обґрунтоване очікування набути майно або майнове право за договором, укладеним з органом публічної влади.

У рішенні ЄСПЛ у справі «Пайн Велі Девелопмент Лтд та інші проти Ірландії» від 23 жовтня 1991 року ЄСПЛ зазначив, що статтю 1 Першого протоколу Конвенції можна застосувати до захисту «правомірних очікувань» щодо певного стану речей (у майбутньому), оскільки їх можна вважати складовою частиною власності. «Правомірні очікування» виникають у особи, якщо нею було дотримано всіх вимог законодавства для отримання відповідного рішення уповноваженого органу, а тому вона мала усі підстави вважати, що таке рішення є дійсним та зберігати на певний стан речей.

Термін «правомірні очікування» або «законні сподівання» (legitimate expectations) часто використовується в практиці Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) для позначення права особи розраховувати на певний захист або продовження правовідносин, що ґрунтуються на існуючій юридичній основі. У контексті оренди земельних ділянок, це означає, що орендар, який належним чином виконує умови договору оренди, може мати обґрунтоване очікування на продовження користування землею після закінчення терміну дії договору, особливо якщо в національному законодавстві існують положення про можливість продовження оренди за певних умов.

Зокрема, ЄСПЛ підкреслює, що такі «правомірні очікування» повинні мати юридичне підґрунтя. Це може бути чинний договір оренди, нормативно-правові акти або попередні рішення національних судів, які підтверджують існування права на користування землею. Наприклад, у справах, де орендарі зазнали втручання з боку держави через розірвання договорів оренди без достатнього обґрунтування чи компенсації, Суд часто виносив рішення на їхню користь, визнаючи порушення права на власність (право на оренду), захищеного статтею 1 Першого протоколу.

В судових рішеннях Верховного Суду України «право очікування» часто визначалося, як майнове право, яке є складовою частиною майна як об'єкта цивільних прав, тобто, це право підлягало судовому захисту. Однак, наразі суб'єкти правовідносин щодо оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення звертаючись з позовними заявами до судів різних юрисдикцій отримують відмови у задоволенні їх позовних вимог з мотивацією відсутності порушених прав позивача. З обставин справ вбачаються допущені порушення чинного законодавства, проте через неналежне обґрунтування порушення своїх прав позивачі позбавляються можливості досягти справедливості та відповідно отримати відповідний судовий захист.

Таким чином, актуальним було б повернення Верховним Судом до застосування відповідної практики Верховного Суду України про захист «права очікування», яке також відображене в низці рішень ЄСПЛ. Це надало б можливість робити кроки до певної передбачуваності правовідносин оренди землі та відновлення стабільності/сталості таких відносин, що є надзвичайно важливим у сучасних умовах.

Крім того, в останні роки особливе поширення здобула судова практика Верховного Суду щодо відмови в задоволенні позовних вимог через вибір неналежного способу захисту порушеного права. В правовідносинах щодо оренди землі сільськогосподарського призначення це є особливо доречно, оскільки вкрай складним, проте можливим є «визнання недійсним договору оренди земельної ділянки без застосування наслідків недійсності правочину». Існує величезна кількість недобросовісних суб'єктів орендних правовідносин, які передають в оренди земельні ділянки сільськогосподарського призначення з численними порушеннями законодавства, однак, тільки отримавши звернення від прокуратури в порядку статті 23 Закону України «Про прокуратуру» або отримавши копію позовної заяви про визнання відповідного правочину недійсним, «недобросовісні» суб'єкти повертають земельні ділянки за актами приймання-передачі, що, в більшості випадків, унеможливує судовий захист прав територіальної громади чи держави щодо ефективного передання в оренду земель та отримання оптимальної орендної плати. Надаючи правову оцінку належності обраного зацікавленою особою способу захисту у таких спорах, судам належить зважати на статтю 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Так, у рішенні від 15 листопада 1996 року у справі «Чахал проти Об'єднаного Королівства» Європейський суд з прав людини зазначив, що згадана норма гарантує на національному рівні ефективні правові засоби для здійснення прав і свобод, що передбачаються Конвенцією, незалежно від того, яким чином вони виражені в правовій системі тієї чи іншої країни. Суть цієї статті зводиться до вимоги надати людині такі міри правового захисту на національному рівні, що дозволили би компетентному державному органу розглядати по суті скарги на порушення положень Конвенції й надавати відповідний судовий захист, хоча держави-учасниці Конвенції мають деяку свободу розсуду щодо того, яким чином вони забезпечують при цьому виконання своїх зобов'язань. Крім того, ЄСПЛ вказав на те, що за деяких обставин вимоги статті 13 Конвенції можуть забезпечуватися всією сукупністю засобів, що передбачаються національним правом.

Тобто, розглядаючи судовий спір, суд повинен надати суб'єкту звернення достатні міри правового захисту керуючись статтею 13 Конвенції та визнати недійсним договір оренди земельної ділянки встановивши його невідповідність положенням чинного законодавства, а не застосовувати «неефективність обраного способу захисту» та направляти суб'єкта звернення в статус «невизначеності».

Варто відмітити, що дії або рішення відповідних суб'єктів владних повноважень можуть вважатися

такими, що суперечать принципу верховенства права, не тільки у тих випадках, коли такими діями порушуються суб'єктивні права і процесуальні гарантії, прямо передбачені чинним законодавством, але й у тих випадках, коли такі дії не задовольняють правомірних очікувань осіб, стосовно яких вони вчиняються (ухвалюються).

Правомірне очікування виникає у суб'єкта в тому разі, коли внаслідок правового регулювання зі сторони суб'єкта владних повноважень у особи наявне розумне сподівання, що стосовно до неї суб'єкт владних повноважень буде діяти саме так, а не інакше.

Наявність «законних очікувань» (яку в кожному окремому випадку встановлює суд) є передумовою для відповідного захисту. В свою чергу, умовою наявності законного очікування в розумінні практики Європейського суду з прав людини є достатні законні підстави (sufficient legal basis) в національному праві або усталена практика публічної адміністрації. Іншими словами, законне очікування – це очікування можливості (ефективного) здійснення певного права, як прямо гарантованого, так і опосередкованого (того, яке випливає з інших прав), у разі якщо особа прямо не виключена з кола тих, хто є носіями відповідного права.

Таким чином, «правомірні очікування» на продовження оренди земельної ділянки можуть бути захищені, якщо вони обґрунтовані чинним законодавством або правовими діями, які створюють у орендаря надію на стабільність орендних відносин [7].

Так, за змістом рішення ЄСПЛ у справі «Рисовський проти України» Суд підкреслює особливу важливість принципу «належного урядування». Він передбачає, що у разі, коли йдеться про питання загального інтересу, зокрема, якщо справа впливає на такі основоположні права, як майнові права, державні органи повинні діяти вчасно та в належний і якомога послідовніший спосіб. Зокрема, на державні органи покладено обов'язок запровадити внутрішні процедури, які посилять прозорість і ясність їхніх дій, мінімізують ризик помилок і сприятимуть юридичній визначеності у цивільних правовідносинах, які зачіпають майнові інтереси.

Принцип «належного урядування», як правило, не повинен перешкоджати державним органам виправляти випадкові помилки, навіть ті, причиною яких є їхня власна недбалість. Будь-яка інша позиція була б рівнозначною, *inter alia*, санкціонуванню неналежного розподілу обмежених державних ресурсів, що саме по собі суперечило б загальним інтересам. З іншого боку, потреба виправити минулу «помилку» не повинна непропорційним чином втручатися в нове право, набуте особою, яка покладалася на легітимність добросовісних дій державного органу. Іншими словами, державні органи, які не впроваджують або не дотримуються своїх власних процедур, не повинні мати можливість отримувати вигоду від своїх протиправних дій або уникати виконання своїх обов'язків. Ризик будь-якої помилки державного органу повинен покладатися на саму державу, а помилки не можуть виправлятися за рахунок осіб, яких вони стосуються.

Застосування Конвенції в питаннях оренди земель передбачає захист як прав власника, так і прав орендаря. Наприклад, у випадках примусової передачі права оренди чи вилучення земельних ділянок у державних інтересах держава має надати справедливую компенсацію і дотримуватися належної процедури. При цьому порушення права власності без належної компенсації може розглядатися як порушення статті 1 Протоколу № 1, що неодноразово підтверджувалося практикою ЄСПЛ.

Застосування ЄСПЛ у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення є важливим інструментом захисту прав як власників, так і орендарів. Захист прав власності є основним принципом Конвенції, і його дотримання є необхідною умовою для забезпечення правової

безпеки у цій сфері. ЄСПЛ зобов'язує держави захищати права на землю та оренду відповідно до європейських стандартів прав людини, що сприяє розвитку прозорих та стабільних орендних відносин.

У своїй постанові від 17 квітня 2024 року у справі № 922/1626/23 Верховним Судом ефективно захищено права користувача земельної ділянки із застосуванням критерію «пропорційності». Верховний Суд виснував «розірвання договору оренди землі не буде сприяти цілям досягнення «справедливого балансу» між інтересами сторін, оскільки збереження орендних правовідносин на час широкомасштабної воєнної агресії Російської Федерації, на переконання суду, буде свідчити про більш раціональне використання земельної ділянки, зокрема як джерела доходу місцевого бюджету» [8].

ЄСПЛ встановлюються мінімальні стандарти захисту цих об'єктів та прав. Обмеження зазначеного права в мир-

ний та військовий час можливі згідно з умовами відповідних угод, а їх законність та відповідність вимогам, зокрема щодо пропорційності та необхідності, перевіряють міжнародні моніторингові та судові органи з прав людини.

Підсумовуючи наведене, вважаю, що суди мають підвищувати ефективність правового захисту добросовісних користувачів земельними ділянками сільськогосподарського призначення під час розгляду судових спорів про витребування майна з чужого незаконного володіння, уникати шаблонності розгляду зазначеної категорії справ та більш детально аналізувати наявні в матеріалах справи докази та поведінку сторін під час укладення договорів, з метою дотримання принципів добросовісності, пропорційності втручання, встановлення фактів наявності чи відсутності втручання у мирне володіння майном та умов волевиявлення, які мають відігравати ключову роль при вирішенні справ цієї категорії та отримання сторонами ефективного судового захисту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Іордек Г. Формування права на мирне володіння майном як права людини у Загальній декларації прав людини. Український часопис міжнародного права. 2023. №2. С. 49–56.
2. Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
3. Протокол №1 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод від 20 березня 1952 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text.
4. Про судоустрій і статус суддів, Закон України від 02.06.2016 №1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2016, № 31, ст. 545. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.
5. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини, Закон України від 23.02.2006 №3477-IV. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2006, №30, ст.260. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>.
6. Постанова Верховного Суду від 22 листопада 2023 року у справі №910/21990/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115272584>.
7. Постанова Верховного Суду від 24 вересня 2024 року у справі №910/3432/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122021262>.
8. Постанова Верховного Суду від 17 квітня 2024 року у справі №922/1626/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119331575>.

ПРОБЛЕМИ КОРУПЦІЙНИХ РИЗИКІВ ПРИ НАБУТТІ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЕЛЬНУ ДІЛЯНКУ УЧАСНИКАМИ БОЙОВИХ ДІЙ ТА ОСОБАМИ, ПРИРІВНЯНИМИ ДО НИХ

PROBLEMS OF CORRUPTION RISKS IN THE ACQUISITION AND EXERCISE OF OWNERSHIP RIGHTS TO LAND PLOTS BY COMBATANTS AND PERSONS EQUATED TO THEM

Харитонов Т.С., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри аграрного, земельного та екологічного права
Національний університет «Одеська юридична академія»

Білошкурський М.М., студент II курсу
факультету цивільної та господарської юстиції
Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті досліджуються проблеми корупційних ризиків, які можуть виникати при набутті та реалізації права власності на земельну ділянку учасниками бойових дій та особами, прирівняними до них. Було досліджено основні нормативно-правові акти, які встановлюють можливість набуття права власності на земельну ділянку зазначеними пільговими категоріями.

Метою статті стало виокремлення основних корупційних ризиків під час реалізації учасниками бойових дій та особами, прирівняними до них, права на першочергове відведення земельних ділянок, а також розроблення пропозицій з протидії та запобігання таким ризикам.

Було проаналізовано декілька найбільш розповсюджених корупційних способів набуття та подальшої реалізації земельних ділянок, які отримуються пільговими категоріями осіб. Зокрема, це може бути:

- створення сприятливих умов для неправомірної вигоди посадовими особами від першочергового відведення земельної ділянки пільговим категоріям осіб, незважаючи на місце у черзі претендентів;

- входження учасника бойових дій чи особи, прирівняної до такого, у змову з посадовою особою та, шляхом зловживання посадовою особою своїми повноваженнями, якнайшвидшу реалізацію права на першочергове відведення земельної ділянки та її подальшу реалізацію з метою розподілення доходу від продажу між учасниками корупційного правопорушення та інші.

Було запропоновано боротися з такими корупційними схемами за допомогою отримання інформації із державних реєстрів та інформаційних систем, у яких фіксуються данні щодо ветеранів війни, учасників бойових дій та осіб, прирівняних до них, які мають право на позачергове відведення земельної ділянки та які бажають його реалізувати. Надання таким реєстрам та системам публічного характеру для прозорого контролю, наприклад, за рухом черги або перевірки статусу пільгових категорій, або правомірності надання чи кількості земельних ділянок. Таку роль може виконувати функціонал застосунку «Дія», який є більш доступним для широкого загалу користувачів, або Державний реєстр речових прав на нерухоме майно, доступ до якого є більш обмеженим чинним законодавством.

Ключові слова: корупційні ризики, земельна ділянка, право власності, державна реєстрація, державні реєстри, ветерани війни, учасники бойових дій, воєнний стан, набуття та реалізація права власності на земельну ділянку.

The article examines corruption risks that may arise in the acquisition and exercise of property rights to land plots by combatants and individuals with equivalent status. The primary regulatory acts governing the acquisition of property rights to land plots by these privileged categories were analyzed.

The purpose of the article is to identify key corruption risks during the exercise of the priority right to land allocation by combatants and individuals with equivalent status and to develop proposals to counteract and prevent such risks.

Several common corrupt practices related to the acquisition and further use of land plots allocated to privileged categories were analyzed. These include:

- Creating favorable conditions for illicit benefits to officials during the priority allocation of land plots to privileged individuals, irrespective of their position in the queue of applicants.

- Collusion between a combatant or an equivalent individual and an official, leading to the abuse of the official's authority for expedited allocation of land plots and their subsequent resale, with the proceeds shared among the participants of the corruption scheme.

To combat such corrupt practices, the use of information from state registries and information systems that record data on war veterans, combatants, and individuals with equivalent status was proposed. These systems should include those eligible for priority land allocation and those intending to exercise this right. It is recommended to make such registries and systems publicly accessible for transparent monitoring, such as tracking the queue or verifying the status of privileged categories or the legality of allocations and the number of land plots provided. This role could be performed by functionalities within the "Diia" application, which is more accessible to the general public, or the State Register of Property Rights to Real Estate, access to which is more restricted under current legislation.

Key words: corruption risks, land plot, property rights, state registration, state registries, war veterans, combatants, martial law, acquisition and exercise of property rights to land plots.

У ході російсько-української війни гостро стоїть проблема юридичного захисту прав осіб, які постраждали від агресії ворога, та учасників бойових дій, які стали до оборони держави від агресора. Вирішення цієї проблеми на загальнодержавному рівні відбувається шляхом впровадження пільг, що застосовуються для захисту прав таких осіб. Окрім того, важливого значення набуває захист механізму реалізації зазначеними особами своїх прав, у тому числі, прав щодо набуття права власності на земельну ділянку.

Враховуючи довготривалість воєнних дій, чисельність військовослужбовців Збройних Сил України, Національ-

ної гвардії України та інших сил оборони стрімко збільшується, від чого зростає кількість осіб, які мають право претендувати на різноманітні пільги. У зв'язку з цим проблема захисту прав учасників бойових дій чи осіб, прирівняних до них, під час реалізації цієї категорією громадян своїх пільг, серед яких є право на першочергове відведення земельної ділянки, набуває все більшої актуальності.

Під час надання пільг учасникам бойових дій та особам, прирівняних до них, дуже важливим є врахування корупційного фактору, і, відповідно, виникає потреба захисту таких вразливих категорій від корупційних ризиків. Ця проблема набуває актуальності також у зв'язку

з євроінтеграційними процесами. Так, Європейська комісія виокремила сім рекомендацій, яких повинна дотримуватись Україна, аби стати повноцінним членом Європейського Союзу (ЄС), серед яких, у тому числі, посилення боротьби з корупцією [1]. Також на розроблення шляхів боротьби з корупцією вплинуло підписання Україною відповідних міжнародних конвенцій. Зокрема, підписання у 04.10.1999 р. Цивільної конвенції про боротьбу з корупцією та її подальша ратифікація 16.03.2005 р. [2], у 27.01.1999 р. – Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією (ETS 173), з подальшою її ратифікацією 18.10.2006 р. [3] та підписання 31.10.2003 р. Конвенції Організації Об'єднаних Націй (ООН) проти корупції, яка була ратифікована 18.10.2006 р. [4]. Антикорупційне законодавство та взяті Україною зобов'язання перед ЄС активізували механізми протидії корупції на всіх рівнях, у тому числі, на рівні реалізації своїх прав пільговими категоріями громадян. Попри російське вторгнення, наша країна показала, що її прогрес у боротьбі з корупцією – це сталий процес, який триває навіть у найскладніший період існування держави [5, с. 68]. Саме тому актуалізується проблема комплексного аналізу деяких корупційних факторів під час реалізації учасниками бойових дій та особами, прирівняними до них, свого права на першочергове відведення земельних ділянок для індивідуального житлового будівництва, садівництва і городництва у контексті отримання соціальних гарантій і пільг.

Питанню впровадження соціальних гарантій та пільг для учасників бойових дій чи осіб, прирівняних до них, присвячено чимало наукових праць як українських, так і закордонних вчених-правників. Щоправда, більшість наявних досліджень формують уявлення саме про соціальний захист учасників бойових дій у парадигмі законодавчої політики або механізму реалізації пільг. Так, Л. Білмес досліджує соціальні гарантії, запроваджені урядом США для учасників бойових дій у війнах в Іраку та Афганістані. Вчена зосереджує увагу на довгострокових витратах, спрямованих на турботу за ветеранами та на законодавчий політиці уряду [6, с. 1–3].

К. Спицька аналізує нормативно-правові засади соціального захисту учасників бойових дій та доходить висновку, що належний рівень таких гарантій заохочує осіб ставати на захист держави від ворога. Окрім того, на думку вченої, хоча законодавча політика щодо соціального захисту і потребує вдосконалення, у тому числі, із залученням до формування законодавства і самих ветеранів чи ветеранських організацій, нині завдяки прийняттю деяких нормативно-правових актів вже зроблено немало досягнень у цій сфері [7].

В. Швердіна доходить висновку недосконалості втілення більшості гарантій соціального захисту в Україні, у тому числі, через відсутність достатнього фінансування, декларативність деяких гарантій та через те, що більшість пільг мають компенсаторне, а не мотивувальне спрямування [8].

М. Карпа, О. Акімов та Т. Кіцак досліджують наявні положення українського законодавства та аналізують соціальні гарантії учасників бойових дій, та осіб, прирівняних до них, а також членів їх сімей, на державному та регіональному рівнях [9].

Щодо питання першочергового відведення земельних ділянок для учасників бойових дій та осіб, прирівняних до них, виявлено значно менше опублікованих наукових праць. Щоправда, і наявні на цю тематику дослідження, переважно, формують загальне уявлення щодо механізму відведення земельних ділянок для згаданої категорії громадян та, якщо і порушують проблемні питання реалізації цього права, то зазвичай оминають корупційні ризики, або не приділяють їм достатньої уваги. Наприклад, Д. Коломійцева та Н. Саркісова, досліджуючи проблемні аспекти реалізації права на землю учасниками бойових дій, доводять

думки, що чинне законодавство та законопроекти, які нині зареєстровані, не забезпечують ефективного механізму реалізації колишніми військовими свого права на безоплатну приватизацію земельної ділянки, адже закріплюють, перш за все, тільки соціальну відповідальність органів влади, яка не є гарантією пріоритетного права учасника бойових дій на отримання земельної ділянки [10].

А. Чернега та ін. досліджують не тільки права учасників бойових дій та осіб, прирівняних до них, на першочергове відведення земельної ділянки, а і право на житло. Вчені доводять висновку, що законодавство має чимало неточностей, зокрема, щодо поширення пільг на родину колишнього військовослужбовця. Окрім того, при аналізі практичного застосування норм законодавчих актів, що гарантують соціальні гарантії учасникам АТО та ООС, а також їх родинам, поступово склалася практика, за якої соціальні служби часто проявляють свою некомпетентність та, наприклад, відмовляють рідним учасника бойових дій та особи, яка прирівняна до нього, через відсутність шлюбу чи досягнення дітьми повноліття тощо. Така практика склалася, переважно, через деякі неточності та колізії в законодавстві [11, с. 237–238].

Отже, за результатами проведеного огляду наукових джерел можна стверджувати, що хоча впровадження соціальних гарантій захисту для учасників бойових дій та осіб, прирівняних до них, є інтересом дослідження багатьох вчених, питання щодо першочергового відведення земельних ділянок для згаданої категорії громадян, досі залишається малодослідженим. Тим більше, проблема наявності корупційних ризиків під час реалізації особами таких прав та протидії цим ризикам піднімається чи не вперше і набуває особливої актуальності під час воєнного стану, а особливо у повоєнний період по завершенню воєнних дій.

Таким чином, метою статті є виокремлення основних корупційних ризиків під час реалізації учасниками бойових дій та особами, прирівняними до них, права на першочергове відведення земельних ділянок, а також розроблення пропозицій з протидії та запобігання таким ризикам.

У зв'язку з агресією російської федерації проти суверенітету та територіальної цілісності України, ще з 2014–2015 рр. існує вичерпний перелік осіб, які постраждали від воєнних дій, або були безпосередніми учасниками та захищали суверенітет і територіальну цілісність України та які, у зв'язку з цим, мають право претендувати на деякі пільги від держави. Так, наприклад, подібні пільги щодо внутрішнього переміщення осіб закріплює Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 2015 року [12], а пільги для учасників бойових дій – Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [13].

Ведучи мову про ветеранів війни, учасників бойових дій та належних їм пільг, які регламентуються Законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», слід зазначити, що ст. 12 цього закону закріплює вичерпний перелік пільг, які можуть і повинні отримати учасники бойових дій чи особи, прирівняні до них [13]. Зокрема, п. 14 ч. 1 ст. 12 регламентує наступні пільги учасників бойових дій та осіб, прирівняних до них, пов'язані з набуттям права власності на нерухоме майно, а саме гарантує: «першочергове забезпечення жилою площею осіб, які потребують поліпшення житлових умов, та першочергове відведення земельних ділянок для індивідуального житлового будівництва, садівництва і городництва, першочерговий ремонт житлових будинків, квартир цих осіб та забезпечення їх паливом» [13]. Аналогічна пільга на позачергове забезпечення жилою площею осіб-ветеранів, які потребують поліпшення житлових умов, та першочергове відведення земельних ділянок існує і для ветеранів війни та закріплена у п. 13 ч. 1 ст. 14 цього ж закону [13]. Причому, за ч. 3 ст. 134 Земельного Кодексу

України, при безоплатній передачі земельних ділянок учасникам бойових дій чи особам, прирівняним до них, земельні торги не проводяться [14].

На думку Д. Коломійцевої та Т. Саркісової, право на відведення земельних ділянок учасникам бойових дій чи особам, прирівняним до них, є однією із форм публічної вдячності їм за захист держави і тієї ж землі, яку вони отримують. Тим не менше, така процедура має деякі проблемні питання [10, с. 123]. Враховуючи, що земельні ділянки займають особливе місце серед об'єктів нерухомості, як один із найважливіших природних об'єктів у житті людини [15, с. 58], та у демократичній, соціальній правовій державі право власності на землю є соціальними цінностями, які поєднуються з правом особи на життя, з її свободами та потребами, необхідним є правова регламентація та юридичний захист здійснення цих прав [16, с. 171].

Пропонуємо розглянути проблемні аспекти зловживання деякими посадовими особами при реалізації прав та отримання пільг учасників бойових дій чи осіб, прирівняних до них, у частині відведення земельних ділянок в незаконний спосіб. Враховуючи актуальність дослідження цивільно-правових відносин у боротьбі з корупцією [17, с. 10], розглянемо зловживання у реалізації права власності на земельну ділянку, отриману учасником бойових дій чи особою, прирівняною до такого, шляхом першочергового відведення йому земельної ділянки, саме у корупційних цілях. Прикладом такого зловживання правом та пільгами у корупційних цілях є справа про заволодіння землею на понад 291 млн грн. та спроба заволодіти ще на суму близько 190 млн грн. у Сумській області [18].

За повідомленнями Спеціалізованої Антикрупційної Прокуратури (САП) та Національного Антикрупційного Бюро України (НАБУ), державні посадовці, увійшовши у змову з посадовцями Держгеокадастру України, спочатку злочинним шляхом навмисно знищили державні документи у межах судового процесу, конфіскували землю у державних підприємств, а потім, ділянки загальною площею 2,5 тис. га було передано, а ще 3,3 тис. га планувалося передати у власність заздалегідь визначеним особам-учасникам бойових дій, використовуючи їх право на першочергове відведення земельних ділянок. Згодом ці ділянки шляхом укладання різноманітних договорів, зокрема купівлі-продажу та/або оренди, були передані у власність ТОВ, начебто, за ініціативою тих, хто одержав ці ділянки, реалізуючи свої права на першочергове відведення земельної ділянки. НАБУ та САП переконані, що передача одержаних земельних ділянок відповідним ТОВ була обов'язковою умовою отримання згаданими учасниками бойових дій цих ділянок. Зрозуміло, що подібні «умови для отримання» є прямо забороненими і протизаконними [18].

Отже, є підстави вважати, що право учасників бойових дій чи осіб, прирівняних до них, на першочергове відведення земельних ділянок та виникнення права власності на земельну ділянку може бути використаним у корупційних цілях. Тобто, суб'єкт державної влади, наділений виключними повноваженнями, може зловживати ним у межах реалізації прав учасників бойових дій чи осіб, прирівняних до них, стосовно відведення земельних ділянок, а безпосередньо особи, які наділені цим правом, у змозі входити у змову з відповідними посадовими особами та ставати співниками у корупційних правопорушеннях.

Найперший і найбільш очевидний спосіб корупційного правопорушення, яке може виникати під час реалізації прав учасників бойових дій чи осіб, прирівняних до них, на першочергове відведення земельних ділянок – це отримання неправомірної вигоди посадовою особою за переміщення на початок черги та якомога швидшого втілення права на відведення земельної ділянки учасника бойових дій чи особи, прирівняної до такого, яка надала хабар.

Другий, менш очевидний, а від того і значно проблемніший спосіб корупційного злочину для правоохоронних органів, – торгівля земельними ділянками шляхом відведення їх заздалегідь «призначеним» учасникам бойових дій чи особам, прирівняним до таких, які мають право на отримання цих земельних ділянок. Таким чином, особи, після отримання цих ділянок землі в порядку, встановленому законом, начебто за особистим бажанням, надають земельні ділянки в оренду або ж передають їх у власність іншим особам шляхом укладання договору купівлі-продажу, а дохід від продажу ділиться між особою-учасником бойових дій, який отримав цю ділянку відповідно до закону, та посадовою особою, яка, зловживаючи своїми повноваженнями, «допомогла» співнику отримати таку земельну ділянку в якнайшвидшому порядку. Ускладнює також цю ситуацію і те, що дуже важко притягнути до відповідальності учасника бойових дій чи особу прирівняну до такого, який був співником та брав участь у корупційній схемі, адже потрібно довести, що він не просто реалізував своє право на отримання земельної ділянки, а саме, реалізував його в межах корупційної схеми. Також важко довести причетність такої особи до процесу відведення їй земельної ділянки поза чергою інших учасників бойових дій, адже така особа мала повне право на першочергове відведення їй земельної ділянки, відповідно до чинного законодавства.

Зрозуміло, що, окрім наведених корупційних схем, правопорушники можуть використовувати й інші. Тим не менше, вказані способи використання прав учасників бойових дій та осіб, прирівняних до них, у корупційних цілях, є одними із таких, які використовуються найчастіше, а тому потребують додаткового регулювання та контролю з боку правоохоронних органів. За результатами проведеного аналізу слід розглянути можливі шляхи боротьби з досліджуваними корупційними правопорушеннями.

Перш за все, дієвим способом боротися з такими корупційними схемами є ведення чіткого реєстру учасників бойових дій та осіб, прирівняних до них, які мають право на позачергове відведення земельної ділянки та які бажають його реалізувати. Важливим є те, що такий реєстр повинен бути позбавлений будь-якого втручання з боку суб'єктів публічної адміністрації, що допоможе уникнути «продаж місць в черзі» і пересування на початок черги «своїх». Крім того, стежити за таким реєстром повинні не тільки уповноважені органи, а й антикорупційні. Наприклад, таким органом є Національне агентство з питань запобігання корупції. Також, слід зробити цей реєстр публічним, для того аби будь-хто мав право відстежувати своє місце у черзі серед інших учасників бойових дій та осіб, прирівняних до них, а також контролювати рух черги та відсутність корупційних правопорушень, щодо руху заздалегідь визначених осіб наперед черги. Тим більше, що для цього цілком може підійти функціонал застосунку «Дія».

Слід зазначити, що державна реєстрація права власності на земельну ділянку відбувається в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно (далі – ДРРП), але цей реєстр не передбачає внесення відомостей щодо пільгового характеру надання земельної ділянки або певного статусу суб'єкта права власності. І хоча ДРРП містить можливість щодо реєстрації певних обмежень або обтяжень щодо земельної ділянки або її власників, але такі обмеження стосуються загальних випадків, передбачених законодавством, та не передбачені щодо конкретної категорії – ветеранів війни, учасників бойових дій чи осіб, прирівняних до таких. Так само обтяження щодо земельної ділянки, яка належить зазначеній пільговій категорії осіб, встановлюються лише у загальному порядку (наприклад, сервітут, оренда, емфітевзис тощо), але без врахування, що земельна ділянка була надана пільговій категорії суб'єктів. Але ДРРП все ж таки є певним інструментом

контролю при набутті права власності на земельні ділянки пільговими категоріями громадян, зокрема, за допомогою цього реєстру можна перевірити кількість зареєстрованого майна за певною особою та за якою підставою воно було набуто. Реєстрація за однією особою більшої за пільгову площу земельної ділянки або навіть декількох таких земельних ділянок, може свідчити про виникнення корупційних ризиків.

Висновки. Отже, в умовах воєнного стану, коли чимало громадян України, зокрема, ветеранів війни, учасників бойових дій чи осіб, прирівняних до таких, відповідно до закону, мають право на першочергове відведення земельної ділянки, актуалізується проблема вчинення корупційних злочинів, шляхом зловживання особами такими правами. Обставини дозволяють виокремити щонайменше дві корупційні схеми, пов'язані зі зловживаннями набуття або реалізацією прав на земельну ділянку учасниками бойових дій чи особами, прирівняними до таких: через змову з посадовими особами, що допомагають їм у відведенні такої ділянки у якнайшвидшому порядку і подальшого використання набутих прав такої особи у корупційних цілях.

Серед найбільш очевидних способів виокремлено сприятливі умови для отримання посадовою особою неправомірної вигоди для якнайшвидшої реалізації права учасника бойових дій чи особи, прирівняної до такого, на

першочергове відведення земельної ділянки, не зважаючи на місце у черзі претендентів. Серед проблемних способів для правоохоронних органів можна виділити вхідження учасника бойових дій чи особи, прирівняної до такого, у змову з посадовою особою та, шляхом зловживання посадовою особою своїми повноваженнями, якнайшвидшу реалізацію права співника на першочергове відведення земельної ділянки та подальше надання співником цієї земельної ділянки в оренду або її відчуження шляхом укладання договору купівлі-продажу з метою розподілення доходу від продажу між учасниками корупційного правопорушення. Причому, довести причетність та вину учасника бойових дій чи особи, прирівняної до такої, у цій корупційній схемі – дуже важко.

Використання наведених способів зловживання при набутті та реалізації права особи на землю у корупційних цілях можна поставити в один ряд по частоті використання, разом з іншими способами, зокрема, з використанням, наприклад, договорів у корупційних цілях (купівлі-продажу, оренди, дарування) [19, с. 19], а тому використання земельної ділянки, яка отримана шляхом реалізації учасником бойових дій чи особою, прирівняною до такого, права на першочергове відведення землі, у корупційних цілях, є актуальною проблемою сьогодення та потребує подальших теоретичних досліджень і вдосконалення правозастосовної практики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Press and information team of the Delegation to Ukraine. Рекомендації Європейської Комісії щодо статусу України на членство в ЄС. *Delegation of the European Union to Ukraine*. 17.06.2022. URL: https://www.eeas.europa.eu/node/415005_en?s=232
2. Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією, ратифікована Законом України «Про ратифікацію Цивільної конвенції про боротьбу з корупцією» від 16.03.2005 р. № 2476-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_102#Text
3. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173), ратифікована Законом України «Про ратифікацію Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією» від 18.10.2006 р. № 252-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_101#Text
4. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції, ратифікована Законом України «Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції» від 18.10.2006 р. № 251-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_16#Text
5. Ковальова Т.І. Актуальні питання притягнення до відповідальності за корупційні кримінальні правопорушення, вчинені під час дії правового режиму воєнного стану, а також запобігання вчиненню цих правопорушень. *Чесність і закон*. 2023. № 4(87). С. 67–72. DOI: <https://doi.org/10.33405/2078-7480/2023/4/87/295132>
6. Birmes L. The long-term costs of United States care for veterans of the Afghanistan and Iraq wars. *Economics*. 2021. Vol. 113. P. 54–66. DOI: <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3924013>
7. Спицька К. Правові засади соціального захисту учасників бойових дій в Україні. *Юридичний вісник*. 2022. № 2. С. 171–181. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i2.2336>
8. Швердіна В.І. Державні гарантії для військовослужбовців у сфері соціального захисту. *Правове забезпечення професійної адаптації та права на підприємницьку діяльність ветеранів війни* : збірник наукових праць НДІ ПЗІР НАПРН України за матеріалами І-го круглого столу 31 трав. 2024 р. Харків : НДІ ПЗІР НАПРН України, 2024. С. 58–64. URL: <https://openarchive.nure.ua/handle/document/28684>
9. Karpa M., Akimov O., Kitsak T. Social protection of military personnel in Ukraine: state and regional guarantees. *Public Administration and Law Review*. 2022. № 4. P. 16–23. DOI: <https://doi.org/10.36690/2674-5216-2022-4-16>
10. Коломійцева Д.М., Саркісова Т.Б. Проблеми реалізації права на землю учасниками бойових дій та перспективи їх вирішення. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 1. С. 123–127. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.1.2023.26>
11. Cherniha A., Udovenko Zh., Sergiienko N., Oblovatska N., Dotsenko A. State guarantees of the right to housing for war veterans: substantive and procedural aspects. *Cuestiones Politicas*. 2020. No. 38(66). P. 223–247. DOI: <https://doi.org/10.46398/cuestpol.38e.15>
12. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.10.2014 р. № 1706-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>
13. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22.10.1993 р. № 3551-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text>
14. Земельний кодекс України : Закон України від 25.10.2001 р. № 2768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>
15. Харитонova Т.Є. Здійснення прав на чужі земельні ділянки в Україні: проблеми теорії та практики : монографія. Одеса : Юридична література, 2016. 424 с. URL: <https://hdl.handle.net/11300/13448>
16. Харитонova Т.Є. Теоретичні та практичні проблеми здійснення прав на чужі земельні ділянки. Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносин в Україні : колективна монографія / відп. ред. : Т.Є. Харитонova, І.І. Каракаш. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 171–191. URL: <https://hdl.handle.net/11300/27412>
17. Давидова І.В., Білошкурський М.М. Використання платних послуг у онлайн-відеоіграх як спосіб приховати корупційні злочини. *Lex Sportiva*. 2023. № 2. С. 10–17. DOI: <https://doi.org/10.32782/lexsportiva/2023.2.2>
18. Seizure of state land worth almost UAH 291 million: Current minister suspected. *Національне антикорупційне бюро України*. URL: <http://surl.li/vxfqur>
19. Давидова І.В., Білошкурський М.М. Договір дарування як спосіб уникнути покарання за корупційні злочини. *Часопис цивілістики*. 2023. Вип. 50. С. 18–23. DOI: <https://doi.org/10.32782/chc.v050.2023.3>

РОЗДІЛ 7

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК [342.9+346.9]:347.943(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-1/59>

ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУТУ СВІДКА В АДМІНІСТРАТИВНОМУ ТА ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРОЦЕСАХ

FEATURES OF THE INSTITUTE OF WITNESS IN ADMINISTRATIVE AND ECONOMIC PROCESSES

**Боднарчук І.О., викладач кафедри інформаційного,
господарського та адміністративного права
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»**

Станом на сьогоднішній день нормативно-правові акти, що регулюють процедуру розгляду публічно-правових та господарських спорів, визначають, що покази свідка є належним та допустимим доказом при розгляді судової справи по суті спору, але при цьому відносяться критично до їх змісту та оцінки через правові позиції Верховного Суду.

Поява Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 року № 2147-VIII, значно вплинула на судові процеси, і внесла свої корективи, зокрема щодо інституту доказування в адміністративному та господарському судочинстві, закріпивши покази свідка одним із підтвердження фактичних даних по суті конфлікту. Вказані зміни потягли за собою досить бурхливу реакцію та поступово ставали предметом багатьох дискусій. На сьогоднішній день, дана тема становить неабиякий науковий та практичний інтерес з огляду на її важливість та значимість для судового процесу.

Отже, в нашому дослідженні будемо звертати увагу на сутність та особливості інституту свідка в господарському та адміністративному судочинстві, а також на доцільність і значимість показів свідка для вирішення спору по суті, врахувавши недоліки та позитивні моменти цих свідчень задля формування напрямів вдосконалення інституту свідка в господарському та адміністративному процесах.

Так, зробимо акцент на суттєві протиріччя судової практики під час оцінки показів свідків як засобів доказування окремих фактів в господарському та адміністративному судочинстві, що матиме позитивний досвід для правозастосовної практики, оскільки впровадження інституту показів свідків може бути вкрай важливим для встановлення істини в кожній конкретній судовій справі.

Ключові слова: адміністративне судочинство, господарський процес, показання свідків, оцінка доказів, встановлення істини.

As of today, the legal acts governing the procedure for consideration of public law and commercial disputes stipulate that witness testimony is proper and admissible evidence in a court case on the merits of the dispute, but are critical of their content and evaluation due to the legal positions of the Supreme Court.

The Law of Ukraine "On Amendments to the Commercial Procedure Code of Ukraine, the Civil Procedure Code of Ukraine, the Code of Administrative Procedure of Ukraine and Other Legislative Acts" No. 2147-VIII dated 03.10.2017 has significantly affected the judicial proceedings and made adjustments, in particular, to the institute of proof in administrative and commercial proceedings, by establishing witness testimony as one of the ways to confirm the facts on the merits of the conflict. These changes caused quite a stormy reaction and gradually became the subject of many discussions. Today, this topic is of great scientific and practical interest given its importance and relevance to the judicial process.

Therefore, in our study we will focus on the essence and peculiarities of the witness institute in commercial and administrative proceedings, as well as on the expediency and significance of witness testimony for resolving a dispute on the merits, taking into account the shortcomings and positive aspects of this testimony in order to formulate directions for improving the witness institute in commercial and administrative proceedings.

Thus, we will emphasize the significant contradictions in judicial practice when assessing witness testimony as a means of proving certain facts in commercial and administrative proceedings, which will have a positive impact on law enforcement practice, since the introduction of the institute of witness testimony can be extremely important for establishing the truth in each particular court case.

Key words: administrative proceedings, commercial proceedings, witness testimony, evidence assessment, establishment of the truth.

Вступ. Завданням господарського та адміністративного судочинства є справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів пов'язаних зі здійсненням господарської діяльності та спорів публічно-правових відносин відповідно. Все це здійснюється з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних, юридичних осіб та держави в цілому.

При належному та дієвому вирішенні судового спору важливе місце посідає дослідження доказів, які містять інформацію щодо обставин даного спору. Так, у 2017 році процесуальне законодавство зазнало певних кардинальних змін і ці зміни стосувалися зокрема інституту доказування та доказів у господарському процесі.

З набуттям чинності Кодексу адміністративного судочинства України у структурі юридичного доказування вио-

кремилась важлива його частина – доказування у справах адміністративного судочинства. Поява такого окремого виду доказування обумовлена, по-перше, специфікою предмету доказування, а по-друге, появою нових прийомів, методів та заходів доведення істини.

Отже, такі новели вимагають ґрунтовного аналізу, розроблення комплексних засобів з метою вдосконалення законодавства в цій галузі й реалізації їх положень на практиці для подальшого посилення гарантій захисту прав і свобод громадян в Україні, а також покращення системи засобів забезпечення законності в державному і корпоративному управлінні.

Різні аспекти доказів і доказування досліджувались у теорії права, в цивільному, кримінальному, адміністративному й господарському процесах такими потужними

вченими, як В. С. Анохін, Д. Н. Бахрах, В. М. Бевзенко, Ю. П. Битяк, Л. Р. Біла-Тіунова, Є. Ф. Демський, Є. В. Додін, С. В. Ківалов, Т. О. Коломєць, В. К. Колпаков, А. Т. Комзюк О. В. Кузьменко, Р. С. Мельник, Ю. С. Педько, В. Г. Перепелюк, Н. Г. Саліщева, А. О. Селіванов, Ю. О. Тихомиров, М. М. Тищенко, О. Б. Червякова та інші.

Метою нашого дослідження є опрацювання теоретичних та практичних аспектів застосування інституту показів свідків при вирішенні публічно-правових та господарських спорів для подальшої наукової розробки процесів оптимізації процесу доказування в сучасній правозастосовній практиці.

Виклад основного матеріалу. Взагалі в правовій науці визначено, що докази складають серцевину процесуального законодавства, оскільки саме за допомогою цієї системи заінтересовані особи мають об'єктивну можливість довести свої вимоги чи заперечення, а суд – встановити істину у справі.

У той же час реалізація інституту доказування в кримінальному, цивільному, адміністративному і господарському процесах знаходиться під впливом принципів та особливостей, які мають вказані галузі права. Особливості його також обумовлені предметом та методом правового регулювання у цих галузях права та являють собою особливості юридичного режиму.

Так, зокрема, новелою Господарського процесуального кодексу України [1] з 2017 року є введення такого засобу доказування, як показання свідків у господарському судочинстві. Вказані зміни потягли за собою досить бурхливу реакцію та поступово ставали предметом багатьох дискусій. На сьогоднішній день, дана тема становить неабиякий науковий та практичний інтерес з огляду на її важливість та значимість для судового процесу.

Логічним є те, що будь-які нововведення призводять до певних наслідків, які можуть мати як позитивний, так і негативний відтінок, а тому це є приводом для багатьох досліджень. В нових редакціях процесуальних кодексів України детально визначається порядок виклику свідка для надання ним показань, передбачаються наслідки неявки свідка в судові засідання.

Окрім того, законом регламентується процедура допиту свідків, використання ним письмових записів. Утім, актуальним залишається здійснення аналізу сформованої судової практики по вказаним новелам, що допоможе з'ясувати порядок реалізації закріплених процесуальних положень; виявити проблемні питання реалізації положень законодавства та на їх підставі формувати рекомендації стосовно вдосконалення певного інституту.

При формуванні дефініції свідка, законодавець враховує дві важливі ознаки для цієї особи, що дозволяють відмежувати його процесуальний статус від статусу інших учасників судочинства. З одного боку, це обізнаність особи про обставини справи, з іншого – особа повинна бути викликана для дачі показань у якості свідка. Отже, можемо подати вже сформоване поняття «свідок – це особа, яка має інформацію, сприйняту ним особисто, безпосередньо чи опосередковано, про обставини, що мають значення для розслідування і вирішення справи» [3].

Хоча із підписанням Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» в 2017 році з'явився інститут свідка та визначено його правовий статус ГПК України, проте навіть зараз продовжують виникати не мало запитань, оскільки він має значні відмінності із іншими процесами.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 66 ГПК України, свідком може бути будь-яка дієздатна фізична особа, якій відомі які-небудь обставини, що стосуються справи [1]. Варто зауважити, що до появи інституту свідка, як такого, в господарському процесі, та самої ст. 66 в тій редакції, що

є на сьогодні, все ж таки існував певний порядок допиту інших осіб, свідчення яких можуть мати значення при розгляді справи. Мова йде про ст. 30 ГПК України в редакції до 15.12.2017 року, яка передбачала залучення до процесу посадових осіб та інших працівників підприємств, установ, організацій, державних та інших органів коли їх викликано для дачі пояснень з питань, що виникають під час розгляду справи. Також важливо, що дані особи мали можливість знайомитися з матеріалами справи, надавали власні пояснення, і навіть докази, крім того брали участь в огляді та дослідженні доказів. По факту, вказані особи виступали в якості свідків, і якщо порівнювати їх правовий статус та статус свідка наразі, то виникає багато запитань, стосовно правового статусу та порядку виклику свідків на сьогодні. Однак із позитивних змін, однозначно є те, що може бути допитана будь-яка дієздатна особа.

Проте, деякі науковці все ж таки переконані, що інститут свідків сприяє затягуванню судового процесу. Тоді як, господарський процес побудований здебільшого на документальному засвідченні фактів. При запровадженні інституту свідка, в першу чергу звертали увагу на досвід зарубіжних країн, та створили нову модель. Ця модель передбачає, що свідком може бути будь-яка особа, котрій відомі обставини, що є вагомими по справі, котра розглядається в господарському провадженні. Таке визначення означає, що господарський процес погоджується приймати покази свідків, якщо судом було вже використано всі інші варіанти доказування окремих фактів. Таким чином, сам судовий процес суттєво лібералізується [7].

Повертаючись до адміністративного процесу, ст. 65 КАС України встановлено наступне: «як свідок в адміністративній справі судом може бути викликана будь-яка особа, якій відомі обставини, що належить з'ясувати у справі» [4].

Поняття свідка як учасника адміністративно-деліктного провадження частково визначено у ст. 272 КУпАП, а саме: «свідок – це будь-яка особа, якій відомі які-небудь обставини, що підлягають встановленню по даній справі» [5].

Таким чином, саме поняття свідка, викладено відносно однаково в обох законодавствах, однак правовий статус свідка, дещо відрізняється. Правовий статус свідка визначається його правами та обов'язками, а аналізуючи господарський та адміністративний процес, слід зауважити що, в обох передбачається наступне: «право свідка давати показання рідною мовою або мовою, якою він володіє, користуватися письмовими записами, відмовитися від давання показань у випадках, встановлених законом, а також на компенсацію витрат, пов'язаних із викликом до суду» [6].

Також обидва судочинства вказують, що: «свідок зобов'язаний з'явитися до суду за його викликом у визначений час і дати правдиві показання про відомі йому обставини» [1]. Крім цього, передбачена також можливість участі свідка в режимі відеоконференції. Навіть більше, відповідно до ГПК України та КАС України: «заперечення інших учасників не має значення, якщо свідок не може з'явитися до суду через хворобу, похилий вік, інвалідність або з інших поважних причин».

Таким чином, зважаючи на військовий стан, запроваджений 24 лютого 2022 року у зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України Указом Президента України № 64/2022 введений воєнний стан в Україні, який продовжується і на сьогоднішній день, та наявність досвіду пандемії, таке право для свідка є дуже актуальним та допомагає запобігти зайвому нараженню на небезпеку його здоров'я та життя і мінімізувати певні ризики.

Проте не дивлячись на таку схожість визнання свідка у процесах, є певна різниця у правовому статусі свідка за ГПК України та КАС України. Зокрема це порядок виклику свідка, можливість ґрунтування свідчень на

повідомленнях інших осіб. Процесуальний статус свідка та його роль у провадженні у справах про адміністративні правопорушення обумовлюється тим, що він залучається до участі у справі з метою повідомлення посадовій особі юрисдикційного органу відомих йому фактів стосовно конкретного адміністративного правопорушення [9].

Отже, хоча правовий статус свідка і визначається нормами господарського та адміністративного процесу, все рівно він потребує подальшого більш детального дослідження та законодавчого регулювання, що значно покращить якість розгляду справ та буде сприяти укріпленню законності. В ході написання даної роботи, було досліджено та проаналізовано проблематику правового статусу свідка, зокрема порядку виклику, про що йдеться в другому розділі. Звісно потрібно зважати на обсяг кодексу, і для того, щоб він міг надійно регулювати відносини, він не має мати занадто великий обсяг, має бути лаконічним і доступним.

У господарському та адміністративному процесах вже досить широко використовуються показання свідків, і за цей час можна зробити висновок про те, як же працює ця система і чи потрібна вона взагалі.

Так, досі дискусійним питанням залишається запровадження інституту свідка саме в господарському процесі. На думку П. Лютікова і К. Краснова, практика господарського судочинства визначила потребу у розширенні засобів доказування за допомогою показань свідка, вони наголошували на тому, що «саме такі свідчення в окремих випадках можуть сприяти встановленню об'єктивної істини в справі та забезпечити повноту і всебічність її розгляду» [7].

Іншої думки О. Байдерін та А. Селютін, вони стверджують, що встановлення такої процесуальної фігури, як свідок є недоречним, обґрунтовуючи наступним: «фактично відсутні справи, рішення в яких могло б бути змінене лише через наявність показань цих осіб, водночас як їхнє залучення є передумовою для затягування розгляду справи» [8]. Проте саме оперативність вважається візитівкою господарського процесу.

Дійсно, з одного боку, є побоювання, що введення у господарський процес інституту показань свідків може призвести до затягування розгляду справи. Натомість, з другого боку, в корпоративних спорах сторонам було б доцільно використовувати такий засіб доказування, а тому неправильним буде позбавляти їх такої можливості. На думку Веремко В.Г., передусім слід брати до уваги не те, який суд розглядає справи, а те, чи можуть певні обставини підтверджуватися показаннями свідка [10].

Водночас постає важливе питання стосовно доцільності такого обмеження права подання доказів та його співвідношення із головним завданням господарського судочинства щодо ефективного захисту порушених прав, яке майже неможливо досягти без повного, всебічного та об'єктивного судового розгляду.

Аналізуючи плюси та мінуси цього інституту, можна зробити висновок, що такий засіб доказування у господарському процесі, як показання свідків, беззаперечно має право на існування. Для цього необхідно провести певну роботу, зокрема законодавчу, та врегулювати належним чином ті питання, які викликають протиріччя, або взагалі залишилися поза полем регулювання. Крім цього, з введенням дієвих механізмів для недопущення затягування розгляду справи, такі показання матимуть лише позитивний характер.

Втілення в життя інституту свідків є прогресивним нововведенням судової реформи. Проте, неврегульованість та нечітке формування даної норми іноді може призвести до неефективного судового врегулювання господарських спорів та порушення прав сторін.

Що стосується адміністративного процесу, то тут показання свідка врегульовано належним чином на зако-

нодавчому рівні, і такий засіб доказування дійсно має важливе значення для розгляду справи, встановлення певних обставин та прийняття справедливої рішення. Так, вказаний інститут забезпечує повноту доказів і розширює перелік існуючих засобів доказування у адміністративному процесі. Проте, використання показань свідка все ж таки треба розглядати, як субсидіарне джерело доказів, що надає змогу, з одного боку, використовувати показання свідка у разі недостатності інших засобів доказування, а з другого – не брати їх до уваги як докази у разі наявності інших, належних доказів для підтвердження тих чи інших обставин, що мають значення для справи.

Варто звернути увагу, що в адміністративних справах показання свідків, як засіб доказування, використовуються значно рідше ніж, наприклад, у цивільному. Це викликано тим, що спори мають публічно-правий характер. Проте, це не робить менш значущим такий засіб доказування, навпаки це лише плюс, що існує певна варіативність у цьому питанні, що дозволить повно і всебічно розглянути справу і прийняти вірне справедливе рішення.

Так, відповідно до ст. 91 КАС України, «показаннями свідка є повідомлення про відомі йому обставини, які мають значення для справи» [4]. З цього випливає, що свідком може бути будь-яка особа, оскільки у вказаній нормі не встановлено жодних обмежень для особи свідка. Проте, в той же час, кодекс містить перелік осіб, які не можуть бути допитані в якості свідка.

Стаття 66 КАС України вказує на те, що «не можуть бути допитані як свідки: 1) недієздатні фізичні особи, а також особи, які перебувають на обліку чи на лікуванні у психіатричному лікувальному закладі і не здатні через свої фізичні або психічні вади правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, або давати показання; 2) особи, які за законом зобов'язані зберігати в таємниці відомості, що були довірені їм у зв'язку з наданням професійної правничої допомоги або послуг посередництва (медіації) під час проведення позасудового врегулювання спору, – про такі відомості; 3) священнослужителі – про відомості, одержані ними на сповіді віруючих; 4) судді та присяжні – про обставини обговорення в нарадчій кімнаті питань, що виникли під час ухвалення судового рішення, або про інформацію, яка стала відома судді під час врегулювання спору за його участю; 5) інші особи, які не можуть бути допитані як свідки згідно із законом чи міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, без їхньої згоди» [4].

Також вважаємо доцільним висвітлити позицію, що «зміст показань свідка – це сукупність фактичних даних, що можуть підтвердити позовні вимоги або заперечення проти позову чи спростувати їх, а також мають процесуальне значення» [13].

Кодекс адміністративного судочинства України чітко регулює процес отримання таких показань, зокрема ст. 212 містить порядок допиту свідка. Разом із цим передбачено багато моментів, які дозволяють уникнути змов, недостовірності та інших будь-яких махінацій в показаннях свідків. Так, вжито заходів щодо того, щоб особи, яких допитали, не спілкувалися з тими, яких суд ще не допитав. Свідок має давати показання усно, і лише у випадку наявності даних, які потребують точності (наприклад цифри, розрахунки, дати), він може користуватись письмовими записами. Також, існує одночасний допит свідків, що дозволяє встановити причини розбіжності в їх показаннях та передбачено повторний допит.

Тобто, зважаючи на такий чіткий процес, законодавець потурбувався про те, щоб показання свідків були чесними та повними. Тож очевидно, що як засіб доказування вони мають важливе значення.

Виходячи із процедури допиту свідків, слід зауважити що їх показання поділяються на загальні (це дані про саму

особу свідка, та його відносини із сторонами, відношення до справи) та спеціальні (це вже ті дані, факти які підлягають встановленню, і які особа може підтвердити або навпаки спростувати).

Що стосується самих показань, то тут також існує певна особливість, оскільки такий доказ, на відміну, від письмових документів, викликає іноді багато сумнівів щодо його достовірності та точності. Зараз мова йде не про ту ситуацію, за якої особа дає неправдиві свідчення, (оскільки тут законодавець передбачив гарний механізм протидії, у вигляді відповідальності). Річ в тім, що іноді особа може занадто суб'єктивно сприймати ті чи інші явища. Як наслідок, вона дає свідчення не про відомі їй обставини, а ділиться своїми судженнями про ці ж обставини. Проте, в такому випадку, суд має належно дослідити такі показання, і відокремити емоційний вираз та фактичні дані, що мають значення для справи.

До особливостей показань свідків також, можна віднести те, що свідки володіють інформаційними даними про факти, які підлягають встановленню; за джерелом отримання – це особистий вид доказу, тому що сприймається фізичною особою; інформація знаходиться у свідомості суб'єкта пізнання; «інформація сприймалася суб'єктом двома шляхами – безпосередньо та опосередковано; незмінність свідка (навіть у випадку сприйняття інформації не одним свідком)» [13]; не виключається можливість висловлення суджень свідка; порядок надання показань починається із проголошення присяги; показання надаються у формі вільної розповіді відсутність інтересу у результатах розгляду справи.

Варто зауважити, що у ситуації надання свідком пояснень у письмовому вигляді, щодо обставин справи, такі пояснення будуть додані до справи в якості письмових доказів. Таким чином, показання свідка в адміністративному процесі мають все ж таки вагоме значення. Позитивним є те, що законодавець передбачив можливість в першу чергу допиту таких осіб, оскільки усні показання легше сприймаються і спрощують процес їх отримання. Крім цього, чітко врегульовано порядок та спосіб їх одержання,

відповідальність. Законодавець визначив, що беруться до уваги і показання, які отримані на повідомленнях інших осіб, проте ці особи повинні бути також допитані.

Що стосується господарського процесу, то запровадження інституту показань свідків в цілому є ефективним засобом доказування, який сприяє прийняттю об'єктивного та неупередженого рішення у справі. Однак, все ж таки, не варто виключати можливість зловживання правами з боку учасників процесу, для цього необхідно попрацювати над правовими механізмами, які будуть в першу чергу виконувати функцію стримування, а у випадку наявного зловживання правами – функцію швидкого реагування та подолання проблеми.

Висновок. Отже, в результаті нашого дослідження ми дійшли висновку про те, що інститут показань свідка в системі доказування є базовим сегментом для розгляду і вирішення публічно-правових та господарських спорів. Ми дослідили, що важливим доказом в адміністративному та господарському судочинстві є інформація, на підставі якої особи, які беруть участь у справі, обґрунтовують або спростовують позовні вимоги, а суд установлює наявність або відсутність даних про факти, обставини, дії або події, що мають значення для правильного вирішення справи.

Отже, ми можемо виокремити показання свідків серед інших засобів доказування, до кола яких входять пояснення сторін, третіх осіб, їх представників, письмові, речові докази, висновки експерта і спеціаліста тощо. Так, такий засіб доказування може бути належним чином досліджений і оцінений в судовому процесі виключно за допомогою матеріальної форми вираження особистих тверджень та/або заперечень свідків про відомі йому обставини, значимі для справи, для вирішення конфлікту.

Таким чином, можемо зробити висновок про доцільність впровадження інституту показань свідків в господарському та адміністративному процесі України, оскільки аналіз судової практики свідчить про актуальність надання таких доказів для вирішення спору, але при цьому не забуваючи про встановлення процесуальних обмежень для запобігання зловживання процесуальними правами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Господарський процесуальний кодекс України. Закон України № 1798-XII від 06.11.1991 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1798-12>
2. Бахуринський В. С. Правовий статус свідків у господарському процесі. Протокол. 2017. URL: https://protocol.ua/ru/pravoviy_status_svidkiv_u_gospodarskomu_protsesi/
3. Будурова Г.М. Що принесе в господарський процес новий ГПК: думки науковців та практиків. URL: https://zib.com.ua/ua/123269-scho_privnese_v_gospodarskiy_proces_noviy_gpk_dumki_naukovci.html
4. Духовна О. Свідок як новий учасник господарського процесу. ЛІГА. ЗАКОН. 2018. URL: <https://bit.ly/3pccyWw>
5. Кодекс адміністративного судочинства України. Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
6. Кодекс України про адміністративні правопорушення. Закон України від 07.12.1984 № 8073-X URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>
7. Конституція України. Закон України від 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
8. Лютиков П.С., Краснова К.В. Показання свідка в господарському процесі: Вкотре про необхідність оновлення засобів доказування. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2015. № 34. С. 148-152. URL: https://otherreferats.allbest.ru/law/00821029_0.html
9. Маноїленко К.С. Новий ГПК не говорить, як суд повинен установлювати достовірність названого свідком джерела. Закон і Бізнес. 2017. URL: <https://bit.ly/3EdEShC>
10. Мелех Л. В. Правова характеристика інституту доказів і доказування закордонних країн. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. 2016. Вип. 1. С. 252-261. URL: https://dspace.lvdvds.edu.ua/bitstream/1234567890/7658/1/Vldvds_2016_1_28.pdf
11. Роїк О. Показання свідка як доказ у господарському процесі. Юрист&Закон.2017. URL: <https://bit.ly/3xIjILD>
12. Стефанів Т. У чому полягають переваги та ризики запровадження інституту свідка в господарському процесі. Закон і Бізнес. 2017. URL: <https://bit.ly/3pfTtCV>
13. Колеснікова М.В. Докази та доказування в адміністративному судочинстві. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство» с.378-383 URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/08/63.pdf>
14. Авраменко О. В. Докази і доказування в адміністративному судочинстві України в умовах реформування системи правосуддя. Київ.2020 URL: <https://uacademic.info/ua/document/0420U101920>

ВПЛИВ ПРИНЦИПІВ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ПРОЦЕДУРИ НА ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ

THE INFLUENCE OF THE PRINCIPLES OF ADMINISTRATIVE PROCEDURE ON THE FORMATION OF THE CULTURE OF PUBLIC ADMINISTRATION

Бойко І.В., к.ю.н.,

доцентка кафедри адміністративного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Наукова стаття присвячена питанню трансформації культури публічного адміністрування (адміністративної культури), що відбувається під впливом євроінтеграційних законодавчих змін. Адміністративну культуру визначено як відносно стабільну систему створення, ретрансляції, збереження та розвитку професійних знань, зв'язків, традицій, цінностей, ідей, норм, символів, стереотипів, прийомів і методів у досягненні цілей і виконанні функцій публічного адміністрування. Зазначено, що на формування культури публічного адміністрування здійснюють вплив різні чинники, серед яких вагома роль відведена законодавчим актам, що регламентують діяльність публічних службовців. Відмічено значимість Закону України «Про адміністративну процедуру» для зміни моделі поведінки службовців. Проаналізовано принципи адміністративної процедури як ключові ідеї, закладені в основу правового регулювання здійснення адміністративного провадження, що впливають на характер відносин між адміністративними органами і особами. Досліджено, як принципи адміністративної процедури забезпечують формування важливих цінностей та ідеологем, що становлять основу культури публічного адміністрування. Зокрема, акцентовано роль таких принципів, як верховенство права, законність, презумпція правомірності дії і вимог особи, своєчасність, гарантування особі права на участь в адміністративному провадженні, гарантування ефективних засобів правового захисту, офіційність, для забезпечення людиноорієнтовності публічного адміністрування; принципу пропорційності – при дотриманні публічного інтересу; обґрунтованості та гарантування ефективних заходів правового захисту – для формування відповідального ставлення до вирішення справи; категорій здорового глузду, логіки та норм моралі як критеріїв розсудливості; вимог ефективності – для оптимізації діяльності адміністративних органів; механізмів дотримання добросовісності; принципів неупередженості і безсторонності – для забезпечення однакового ставлення до всіх учасників провадження.

Ключові слова: культура публічного адміністрування, адміністративна культура, принципи адміністративної процедури, адміністративна процедура.

The scientific article is devoted to the issue of the transformation of the culture of public administration (administrative culture), which takes place under the influence of European integration legislative changes. Administrative culture is defined as a relatively stable system of creating, relaying, preserving and developing professional knowledge, connections, traditions, values, ideas, norms, symbols, stereotypes, techniques and methods in achieving goals and performing functions of public administration. It is noted that the formation of the culture of public administration is influenced by various factors, among which a significant role is assigned to legislative acts regulating the activities of public servants. The significance of the Law of Ukraine "On Administrative Procedure" for changing the model of behavior of employees was noted. The principles of the administrative procedure are analyzed as key ideas laid down in the basis of legal regulation of administrative proceedings, which affect the nature of relations between administrative bodies and individuals. It has been studied how the principles of administrative procedure ensure the formation of important values and ideologies that form the basis of the culture of public administration. In particular, the role of such principles as the rule of law, legality, presumption of legality of actions and demands of a person, timeliness, guaranteeing a person's right to participate in administrative proceedings, guaranteeing effective means of legal protection, officiality, to ensure people-oriented public administration is emphasized; the principle of proportionality – in compliance with the public interest; reasonableness and guarantee of effective measures of legal protection – to form a responsible attitude to solving the case; categories of common sense, logic, and moral norms as criteria of prudence; efficiency requirements – to optimize the activity of administrative bodies; good faith compliance mechanisms; principles of impartiality and impartiality – to ensure equal treatment of all participants in the proceedings.

Key words: culture of public administration, administrative culture, principles of administrative procedure, administrative procedure.

На шляху відновлення України та становлення її сучасною й потужною європейською державою важлива роль має бути відведена питанню адміністративної культури як основи діяльності посадових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування. Від рівня адміністративної культури залежить успішність процесу формування державної політики та її реалізація, надання адміністративних послуг і здійснення інспекційної діяльності.

Поштовхом для написання цієї статті стало прийняття Закону України «Про адміністративну процедуру» (ЗАП) [1], який засвідчив наміри України бути частиною європейської спільноти. ЗАП не лише запровадив у вітчизняне законодавство стандарти належного адміністрування, цей Закон виконує роль основного нормативно-правового акта для всіх органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, що регулює їх відносини з фізичними та юридичними особами. Ключове місце в ЗАП відведено принципам адміністративної процедури. Саме вони формують уявлення про те, як має здійснюватися публічне адміністрування, на яких засадах будуватися відносини посадових осіб із громадянами та бізнесом.

В юридичній науці проблематика адміністративної культури не надто досліджена. Цьому є й логічне пояс-

нення, адже зазначене питання не є виключно правовим, воно знаходиться на стику знань із права, психології, етики, менеджменту.

Наукові розвідки в напрямку дослідження адміністративної культури здійснили М. Люшин [2], Н. Сидоренко [3]. Крім того, варто відмітити намагання самої виконавчої влади закласти підвалини та основи культури службовця. Національне агентство з питань державної служби України видало Посібник з формування організаційної культури на публічній службі [4].

Але питання етичної поведінки публічних службовців привертали увагу науковців, зокрема назовемо наукові статті І. Ігнатченко, Я. Рябенко [5], І. Шупти [6], М. Ярмистого [7].

У цій науковій статті ми ставимо за мету окреслити значення адміністративної культури для здійснення публічного адміністрування, визначити чинники, які впливають на формування такої культури, окреслити ключові ідеї Закону України «Про адміністративну процедуру», що мають бути закладені в основу моделі сучасної культури публічного адміністрування.

У вітчизняному законодавстві не закріплено поняття «адміністративна культура» або «культура публічного

адміністрування». Хіба що в Законі України «Про запобігання корупції» [8] міститься Розділ VI, присвячений правилам етичної поведінки публічних службовців. Крім цього, Національне агентство з питань державної служби затвердило Загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування [9]. Тим самим окреслено професійно-етичні вимоги щодо правил поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування.

На міжнародному рівні прийнято низку документів, які визначають загальні правила поведінки публічних службовців. Генеральна асамблея ООН своєю резолюцією в 1996 році затвердила Міжнародний кодекс поведінки державних посадових осіб, який визначив загальні принципи поведінки посадових осіб: відданість державним інтересам своєї країни; компетентність, доброчесність, неупередженість, незловживання владою [10]. Модельний кодекс поведінки державного службовця, затверджений Рекомендацією № R (2000) 10 Комітетом Міністрів Ради Європи, окреслив міжнародні стандарти честі та поведінки службовців, що були запропоновані урядам усіх країн для прийняття національних кодексів поведінки державних службовців та створення національних інституцій з проблем етики державної служби [11]. Загальні принципи та стандарти поведінки службовців визначені також в Європейському кодексі поведінки: діяти в межах закону та служити на користь суспільних інтересів; нести відповідальність за свої рішення та дії; сприяти прозорості, відкритості та видимості своєї діяльності; забезпечити недискримінаційність культури, справедливості та толерантності; з гідністю та професійно діяти при управлінні людськими ресурсами; бути неупередженим під час прийняття рішень і вчинення дій [12].

На наш погляд, правила етики та поведінки є лише частиною культури публічного адміністрування, проте велими важливою.

Культура – явище комплексне, яке можна описати за допомогою наступних характеристик: це – сукупність матеріальних і духовних цінностей, моделі поведінки, набір правил для поведінки, ідеї, ідеали, норми [13]. Етимологічно термін «культура» походить від латинського «cultura», що означає оброблення, догляд, виховання, освіту, рівень розвитку, тобто продукт людської праці. Культура має свій особливий прояв і на конкретних історичних етапах розвитку людства, і стосовно певних категорій осіб або виду діяльності.

Адміністративна культура (або культура публічного адміністрування) пов'язана з поведінкою і діяльністю особливої категорії осіб – тих, хто служить державі або громаді. Ми вживаємо ці категорії як рівнозначні, синонімічні. Адміністративна культура є проявом професійної культури.

Трактувати цю категорію можна як відносно сталу систему створення, ретрансляції, збереження та розвитку професійних знань, зв'язків, традицій, цінностей, ідей, норм, символів, стереотипів, прийомів і методів у досягненні цілей і виконанні функцій публічного адміністрування. Іншими словами – це певна модель поведінки службовців у професійній діяльності.

Про значимість культури для публічного адміністрування та складність визначення цієї категорії відзначала Мішель Сіні у Доповіді, представленій на Четвертій бієнале Асоціації вивчення європейської спільноти (ECSA) у Південній Кароліні, США 11–14 травня 1995 р. [14]. Термін «культура» авторка пов'язала з певним відчуттям чи атмосферою в установі (органі влади), при цьому акцентуючи на важливості таких аспектів, як ідеологія, система переконань, цінності, міфи, символи тощо.

Елементами культури публічного адміністрування є політична, правова, управлінська, інформаційно-комунікативна, педагогічна, професійно-етична та інші види

культури. Адміністративна культура охоплює власне професійну (знання, вміння, навички) і морально-етичну (моральні вимоги професійної етики) складові.

Дослідники виокремлюють у культурі публічного адміністрування такі основні складники: когнітивно-операційний (як систему знань і вмінь, потрібних для ефективного адміністрування); особистісний (як систему професійних та особистісних якостей службовця); мотиваційно-ціннісний (як систему мотивів і цінностей публічного адміністрування [15, с. 22–26; 2]).

На культуру публічного адміністрування як на самоорганізуючу систему впливають зовнішні фактори (події суспільного життя тощо) і внутрішні фактори (закономірності самої системи адміністративної культури).

Культура публічного адміністрування акумулює знання, навички, алгоритми роботи, стереотипи відносин, моделі поведінки. Вона є стрижнем, на якому базується відносини як всередині публічної адміністрації, так і ті, що виникають із фізичними та юридичними особами, які знаходяться поза органом влади.

Адміністративна культура відіграє значну роль у формуванні та зміцненні публічної служби, розвитку фахових навичок і здібностей посадових осіб, побудові правового суспільства. Від ідеологем, цінностей, принципів, традицій, стандартів, прийнятих середовищем осіб, які служать державі та громаді, залежить якість публічного адміністрування, його ефективність і спрямованість на задоволення інтересів особи, держави і суспільства.

Адміністративна культура є складним динамічним явищем, яке визначає внутрішній зміст публічного адміністрування і залежить від різних чинників, як-то: загальна культура суспільства, політичний лад, законодавство, традиції, етичні правила та норми тощо.

Суттєвий вплив на культуру публічного адміністрування здійснюють законодавчі акти, якими врегульовано відносини представників державної та самоврядної влади з фізичними і юридичними особами. Оскільки правові норми є тими правилами, за якими діють і приймають рішення службовці, вони (правові норми) врешті-решт і формують глибинні засади (підвалини) культури публічного адміністрування.

У цьому контексті звернемо увагу на Закон України «Про адміністративну процедуру» (ЗАП), що набрав чинності 15 грудня 2023 року. Цей законодавчий акт відіграє значну роль в євроінтеграційній трансформації сфери публічного адміністрування, приводячи правила, що діють у цій царині, до європейських стандартів.

До того ж ЗАП закріпив принципи адміністративної процедури, які по суті є дороговказами для всієї діяльності органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, інструментами для подолання колізій між ЗАП і спеціальним законодавством, а також мірилом для адміністративних судів при перевірці оскаржуваних рішень, дій і бездіяльності суб'єктів владних повноважень.

Принципи адміністративної процедури є базовими ідеями, що закладені в основу Закону України «Про адміністративну процедуру»; вони беруть витоки із конституційних приписів, актів Комітету Міністрів Ради Європи [16, 17, 18], також частина з них із 2005 року закріплена в Кодексі адміністративного судочинства України як критерії, за якими суди оцінюють правомірність актів публічної адміністрації.

Вважаємо, що принципи адміністративної процедури закладають основи для трансформації адміністративної культури, а прийняття ЗАП стало поштовхом для тектонічних змін у сфері публічного адміністрування.

ЗАП закріплює принципи адміністративної процедури, не лише наводячи їх перелік, а й надаючи їм тлумачення. Ба більше, в положеннях ЗАП є відсилання до принципів як на вказівку належного способу діяльності. Отже, принципам адміністративної процедури відведена важлива роль при

розгляді адміністративних справ, а також при здійсненні будь-якої адміністративної діяльності, яку зазвичай у науковій літературі трактують вельми широко [19].

Аналізуючи зміст ЗАП, можна виокремити низку ідей, які впливають на культуру публічного адміністрування.

Першою заслуговує бути названою *людиноорієнтованість* діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування. Хоча з точки зору ЗАП правильніше говорити не лише про людину, громадянина, а й про інших осіб – юридичних (суб'єктів господарювання), права яких має забезпечувати та захищати публічна адміністрація.

Людина є найбільшою цінністю для держави. Її права і свободи визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Ці конституційні ідеологеми закладені у зміст верховенства права, яке є універсальним принципом побудови відносин між державою і людиною. Жоден вітчизняний або міжнародний правовий акт не тлумачить цей принцип, але зазвичай його пов'язують із людиною як найбільшою цінністю. Саме такий підхід застосовано і при формулюванні ст. 5 ЗАП «Верховенство права».

У низці положень Закону України «Про адміністративну процедуру» прослідковується прихильність ідеї людиноорієнтованості. Так, ч. 2 ст. 15 ЗАП встановлює, що сумніви щодо правомірності дій та вимог особи, що виникають внаслідок неоднозначного (множинного) трактування норми права, повинні тлумачитися адміністративним органом на користь їх правомірності. Отже, посадова особа адміністративного органу, вирішуючи справу, зобов'язана обирати тлумачення на користь особи у разі, коли законодавець допустив неоднозначне трактування закону. В даній ситуації ЗАП надав пріоритет особі, вважаючи саме її (людину) найбільшою цінністю для держави.

Крім того, публічна адміністрація має залишити адміністративний акт чинним, навіть якщо очевидно є його протиправність, у разі коли законний інтерес (довіра) особи щодо збереження чинності адміністративного акта переважає публічний інтерес у визнанні його недійсним (ч. 3 ст. 89 ЗАП). Також під час вирішення питання щодо відкликання або визнання адміністративного акта недійсним адміністративний орган враховує наслідки такого рішення для особи (п. 1 ч. 2 ст. 86 ЗАП).

Адміністративний орган має докласти всіх зусиль, щоб вирішити справу щодо особи до настання обставин, за яких прийняття адміністративного акта може для такої особи втратити актуальність. Ця вимога визначена через принцип своєчасності в адміністративній процедурі (ч. 2 ст. 13 ЗАП). Приміром, у разі звернення особи до Міністерства охорони здоров'я України із заявою про направлення на лікування за кордон посадовці Міністерства при вирішенні такого питання зважатимуть на стан здоров'я людини і зобов'язані прийняти рішення та вчинити дії на його виконання настільки швидко та оперативно, щоб не завдати зволіканням шкоди здоров'ю особи.

Адміністративний орган має бути проактивним у ситуаціях, коли порушив право, свободу чи законний інтерес особи, і за власною ініціативою зобов'язаний поновити законність, не чекаючи подання особою скарги чи пред'явлення позову (ч. 5 ст. 6 ЗАП).

Спонукає забезпечувати інтереси особи й така норма ЗАП, як залишення заяви без руху (ст. 43) у разі, якщо подана заява містить недоліки. Особі має бути надана можливість їх усунути. Тим самим зроблено акцент на прагненні вирішити адміністративну справу позитивно для особи, навіть за умови, що провадження ускладнюється та продовжується в часі.

В силу принципу офіційності адміністративний орган не може вимагати від особи надання документів та відомостей, що перебувають у володінні адміністративного органу або іншого органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, підприємства, установи або організації, що нале-

жить до сфери управління такого органу (ч. 3 ст. 16 ЗАП). Адміністративний орган зобов'язаний витребувати документи та відомості, необхідні для вирішення справи, в інших суб'єктів (ст. 48 ЗАП).

Положення про незазначення в адміністративному акті, який негативно впливає на права, свободи та законні інтереси особи, порядку і строків його оскарження має наслідком можливість оскаржити такий акт у будь-який час. Цей припис, очевидно, діє на користь особи і дисциплінує адміністративні органи.

Вищезазначені положення ЗАП мають за мету сформувати у посадових осіб таке ставлення до людини, яке б відповідало конституційним приписам про верховенство права та цінність людини. Їх закріплення в Законі України «Про адміністративну процедуру» свідчить про те, що держава спрямовує свою діяльність на утвердження та забезпечення прав людини.

У той же час відмітимо, що ЗАП орієнтований і на *забезпечення публічного інтересу*, який тлумачить як інтерес держави, суспільства, територіальної громади, а також важливі для великої кількості осіб інтереси та потреби (п. 6 ч. 1 ст. 2). Інструменти збалансованості та пропорційності, закладені в Законі України «Про адміністративну процедуру», надають можливості адміністративним органам (їх посадовим особам) для пошуку таких рішень в адміністративних справах, які б задовольняли потреби та інтереси різних суб'єктів.

Пропорційність вимагає, щоб негативні наслідки для особи від рішень публічної адміністрації корелювалися із метою прийняття таких рішень (ч. 2 ст. 11 ЗАП). Але при цьому негативні наслідки для особи та публічних інтересів повинні бути найменшими.

Закон України «Про адміністративну процедуру» також формує *відповідальне ставлення* адміністративних органів до вирішення справи. Адміністративні органи (їх посадові особи) не можуть нехтувати обов'язком пояснити свої рішення особі у випадках, коли рішення негативно впливають на права, свободи та законні інтереси особи. ЗАП встановив, що відсутність мотивувальної частини в «негативному» для особи адміністративному акті у разі його оскарження має наслідком скасування такого акта. Також адміністративний орган має зазначити спосіб, порядок і строки оскарження таких адміністративних актів; недотримання цієї вимоги дає можливість особі в будь-який час оскаржити рішення.

Принцип розсудливості, закріплений у ст. 10 ЗАП, зобов'язує адміністративний орган діяти, керуючись *здоровим глуздом, логікою та загальноприйнятими нормами моралі*. Такий підхід є доволі новим для вітчизняного законодавства. Категорії, про які йдеться в згаданій статті, є вельми оціночними і невизначеними. Хоча, з іншого боку, в суспільстві сформовані уявлення про норми моралі, що сприймаються широким загалом. Здоровий глузд може бути запобіжником від, приміром, надмірного формалізму. А логіка допомагає визначати причинно-наслідковий зв'язок, обґрунтовувати та пояснювати рішення в адміністративних справах. Ці категорії є дуже цінними для сфери публічного адміністрування, адже приносять у неї людяності.

ЗАП закріплює вимогу до адміністративного органу бути *ефективним* при здійсненні адміністративних проваджень, тобто діяти з найменшими витратами коштів та інших ресурсів, у простий та ефективний спосіб, при цьому не нехтуючи тими процедурними діями, які необхідно вчинити для вирішення справи. Це положення є вкрай важливим для організації діяльності в самому органі. Приміром, в силу принципу ефективності адміністративному органу про прийняття процедурних рішень достатньо буде зафіксувати в матеріалах адміністративної справи, а не оформлювати їх окремим документом, що збереже ресурси і час посадових осіб.

Адміністративна взаємодопомога, запроваджена ЗАП у ст. 26, є інструментом для оптимізації діяльності публічної адміністрації. Метою звернення адміністративного органу за взаємодопомогою є необхідність вчинення дій, необхідних для завершення відповідного адміністративного провадження, якщо такі дії не можуть бути вчинені з обґрунтованих причин адміністративним органом, який звертається за адміністративною взаємодопомогою, або вчинення таких дій адміністративним органом не є ефективним, або витрати на їх вчинення будуть значно вищими, ніж у разі їх вчинення адміністративним органом, адміністративна взаємодопомога якого запитується.

Адміністративна взаємодопомога ґрунтується на добросовісності з боку адміністративних органів; не можна примусити орган допомагати іншому у вчиненні певних дій. З одного боку, адміністративна допомога може виглядати обтяжливою для органу, який без запиту іншого органу і не здійснював би певні дії. Але з іншого боку, сприяння і допомога органів один одному оптимізує їх діяльність, мінімізує витрати (фінансові, майнові, часові тощо). Проте, лише сформувавши в посадових осіб культуру допомоги, можна досягти мети, закладеної у вищезазначене положення Закону України «Про адміністративну процедуру».

Цілком справедливо, що службовці органів державної влади та місцевого самоврядування мають право розраховувати на те, що приватні особи (громадяни, суб'єкти господарювання тощо) ставитимуться до них із повагою, не ображатимуть їх гідність. У ЗАП закріплені юридичні *запобіжники від неналежної поведінки з боку особи*. Так, заява, в якій вжито ненормативну лексику та/або образливі висловлювання, не підлягає розгляду адміністративним органом. Відповідне положення встановлено у п. 5 ч. 1 ст. 45 ЗАП. За згаданих умов може бути прийнято процедурне рішення про відмову у прийнятті заяви до розгляду, про що повідомляється особі – заявнику.

Вважаємо, що такий підхід дозволить виробити й у громадян шанобливе ставлення до тих, хто служить державі або громаді, а службовцям надасть можливості захищати і відстоювати свою гідність. Врешті-решт це сформує культуру спілкування між особою та представниками публічної адміністрації, що ґрунтується на взаємоповазі та етичних правилах.

Ще один принцип адміністративної процедури – *добросовісність* – закладає підвалини для побудови відносин у публічному адмініструванні на засадах таких людських цінностей, як чесність, порядність, сумлінність.

Цей принцип є загальноправовим, він передбачає необхідність сумлінної та чесної поведінки як при здійсненні публічного адміністрування, так при реалізації особою суб'єктивних публічних прав.

Добросовісність ґрунтується на відомій ще римському праву доктрині *bona fides*, що протиставлена злому

умислу (*dolus malus*), і знайшла своє втілення у приписах чесно жити, не завдавати шкоди іншому, віддавати кожному належне. Категорія «добросовісність» має моральну природу, вона є тією загальнолюдською цінністю, без якої право не може ефективно функціонувати.

Особливо цінним є те, що ЗАП висуває вимогу добросовісної поведінки не лише до посадових осіб адміністративних органів, а й до приватних осіб. Останні (громадяни, представники бізнесу, громадських організацій) мусять не зловживати наданими їм правами.

ЗАП зобов'язує посадових осіб при вирішенні адміністративних справ діяти та приймати рішення *безсторонньо і неупереджено*, не допускати несправомірної заінтересованості в результатах розгляду та вирішення справи (ст. 9). Відвід і самовідвід є запобіжниками упередженого ставлення посадової особи до результатів вирішення справи.

Висновки. Закріплені у Законі України «Про адміністративну процедуру» принципи, на яких ґрунтується діяльність із вирішення органами виконавчої влади та місцевого самоврядування справ щодо фізичних і юридичних осіб, є основними ідеями, що на сучасному євроінтеграційному шляху держави трансформують культуру публічного адміністрування. Так, принципи верховенства права, законності, офіційності, гарантування права особи на участь в адміністративному провадженні, презумпції правомірності дій і вимог особи, гарантування ефективних засобів правового захисту особи, своєчасності формують людиноорієнтовність поведінки державних службовців і службовців місцевого самоврядування. Принцип пропорційності спонукає адміністративні органи також дбати про публічний інтерес, гарантувати його дотримання через застосування інструментів відкликання адміністративних актів, прийняття рішень з умовами. Відповідальному ставленню до вирішення адміністративної справи сприяють принципи обґрунтованості, забезпечення ефективних засобів правового захисту особи. ЗАП також закріпив категорії здорового глузду, логіки та загальноприйнятих норм моралі в якості критеріїв розсудливості з боку адміністративних органів. Адміністративна діяльність має бути простою та ефективною, але достатньою для вирішення справ. І посадові особи, і приватні особи повинні дотримуватися добросовісності як загальноправового принципу права. ЗАП встановив запобіжники від зловживань і неналежної поведінки з боку громадян, інструменти захисту честі і гідності посадових осіб. Принципи неупередженості і безсторонності формують у службовців однакове ставлення до всіх учасників адміністративного провадження. Інструменти їх гарантування дозволяють уникнути ситуацій, коли посадовець вирішуватиме справи, маючи потенційний або реальний конфлікт інтересів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про адміністративну процедуру : Закон України 17.02.2022 р. № 2073-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-IX#Text>
2. Люшин М.О. Адміністративна культура як інструмент управління закладом освіти. *Теорія і методика управління освітою*. 2020. Т. 3. С. 169–172.
3. Сидоренко Н. Формування адміністративної культури органу державної влади в Україні. *Публічне адміністрування: теорія та практика*. 2012. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Patp_2012_2_8
4. Посібник з формування організаційної культури на публічній службі або як скласти пазл вашої організаційної культури. URL: https://nads.gov.ua/storage/app/sites/5/human%20resources/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%B7_%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D1%8F_%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%BE%D1%97_%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8_1.pdf
5. Ігнатченко І.Г., Рябенко Я.С. Етичні та валеонтологічні орієнтири організаційної культури публічної служби в аспекті реалізації суб'єктивних прав громадян. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 5. С. 292–295.
6. Шупта І.М. Етичні дилеми в професійній діяльності та самоменеджменті публічних службовців в умовах війни. *Вісник Херсонського національного технічного університету*. 2024. № 3 (90). С. 371–377.
7. Яримистий М. Професійна ідентифікація державних службовців в умовах адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу. *Економіка, управління та адміністрування*. 2024. № 1(107). С. 193–198.
8. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18?find=1&text=%D0%B5%D1%82%D0%B8%D0%BA#n416>
9. Загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, затв. наказом НАДС України від 05.08.2016 р. № 158. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1203-16#n13>

10. Міжнародний кодекс поведінки державних посадових осіб від 12.12.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_788#Text
11. Рекомендація КМ РЄ № R (2000) 10 щодо кодексів поведінки держслужбовців. URL: http://crimcor.rada.gov.ua/komzloch/control/uk/publish/article.jsessionid=C75D14A4396DDB62F4F196E8FD76B58E?art_id=48082&cat_id=46352
12. Європейський кодекс поведінки для всіх осіб, які залучені до місцевого та регіонального врядування. URL: <https://rm.coe.int/168071b2e5>
13. Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-51449>
14. Administrative Culture in the European Commission: the case of competition and environment. URL: https://aei.pitt.edu/6909/1/cini_michelle.pdf
15. Королук С.В. Розвиток управлінської культури керівника загальноосвітнього навчального закладу: монографія. Полтава, 2007. 168 с.
16. Resolution (77) 31 On the protection of the individual in relation to the acts of administrative authorities: Council of Europe Committee of Ministers at 28.09.1977. URL: <https://rm.coe.int/16804dec56>
17. Рекомендація Rec (2001) 9 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо альтернатив судовому розгляду спорів між адміністративними органами й сторонами-приватними особами від 5.09.2001 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2001_9_2001_09_05.pdf
18. Про добре адміністрування: Рекомендація (2007)7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам від 20 червня 2007 р. URL: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1155877&Site=CM>
19. Соловійова О. Принципи адміністративної процедури: чи вся діяльність публічної адміністрації має їм відповідати? URL: <https://uplan.org.ua/analytics/pryntsyry-administrativnoi-protsedury-chy-vsya-diialnist-publichnoi-administratsii-maie-im-vidpovidaty/>

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ БЮДЖЕТНОГО ПРОЦЕСУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

FEATURES OF LEGAL REGULATION OF THE BUDGET PROCESS UNDER MARTIAL LAW

Герасименко Л.В., к.ю.н., професор,
завідувач кафедри економічної безпеки та приватного права
Національна академія внутрішніх справ

Стаття присвячена особливостям бюджетного процесу та змінам в організації публічних фінансів в умовах воєнного стану. Наведено зміни в правовому регулюванні бюджетного процесу в 2022–24 роках. Проаналізовані нормативно-правові акти щодо процесу складання, розгляду, затвердження, виконання бюджетів, звітування про їх виконання, а також контролю за дотриманням бюджетного законодавства в умовах воєнного стану. Виокремлено зміни нормативної бази щодо фінансів місцевого самоврядування. Здійснено аналіз змін процедури витрат бюджетів щодо фінансування сектору оборони. Досліджено норми законодавства щодо порядку виділення та використання коштів з резервного фонду бюджету. Окремо виділені питання щодо запровадження регуляторних актів, які збільшують надходження до бюджетів для фінансування сектору оборони. Вказано на заходи щодо перерозподілу надходжень до бюджетів на потреби територіальної оборони та мобілізаційної підготовки місцевих громад, забезпечення життєдіяльності громади, соціальний захист та соціальне забезпечення, облаштування місць тимчасового перебування та підтримки внутрішньо переміщених (евакуйованих) осіб. Встановлено, що зміни в нормативно-правовому регулюванні бюджетного процесу мали позитивний вплив на мобілізацію публічних фінансів в умовах воєнного стану. Акцентовано, що змін зазнали ключові положення бюджетного процесу, порядку виділення та використання коштів з резервного фонду бюджету, порядку підготовки та контролю за виконанням бюджетів всіх рівнів, а також порядок казначейського обслуговування, черговість проведення видатків тощо. Зміни у бюджетному законодавстві створили необхідні умови для своєчасного та оперативного реагування на потреби фінансового забезпечення сектору оборони, заходів територіальної оборони, захисту населення та функціонування бюджетної сфери і комунальних підприємств.

Ключові слова: бюджетний процес, воєнний стан, бюджетне законодавство, розпорядник бюджетних коштів, фінансування сил оборони країни.

The features of the budget process and changes in the organization of public finances under martial law are considered. Changes in the legal regulation of the budget process in 2022–24 are presented. Regulatory and legal acts on the process of drawing up, considering, approving, executing budgets, reporting on their implementation, as well as monitoring compliance with budget legislation under martial law are analyzed. Changes in the regulatory framework regarding local government finances are highlighted. An analysis of changes in the procedure for budget expenditures for financing the defense sector is carried out. Legislative norms on the procedure for allocating and using funds from the budget reserve fund are studied. Issues regarding the introduction of regulatory acts that increase budget revenues for financing the defense sector are separately highlighted. Measures are indicated for the redistribution of budget revenues for the needs of territorial defense and mobilization training of local communities, ensuring community life, social protection and social security, arranging places of temporary residence and support for internally displaced (evacuated) persons. It has been established that changes in the regulatory and legal regulation of the budget process had a positive impact on the mobilization of public finances under martial law. It was emphasized that changes have been made to key provisions of the budget process, the procedure for allocating and using funds from the budget reserve fund, the procedure for preparing and monitoring the implementation of budgets of all levels, as well as the procedure for treasury services, the priority of expenditures, etc. Changes in budget legislation have created the necessary conditions for a timely and efficient response to the needs of financial support for the defense sector, territorial defense measures, population protection, and the functioning of the budget sector and municipal enterprises.

Key words: budget process, martial law, budget legislation, budget manager, financing of the country's defense forces.

Актуальність теми дослідження. Введення воєнного стану в Україні в лютому 2024 року призвело до суттєвих змін в усіх аспектах політичного, економічного та соціального життя країни. Змін зазнало також і правове регулювання багатьох напрямів державної політики, зокрема і у фінансовій сфері. Враховуючи тривалий час дії воєнного стану, максимально нестабільну ситуацію в країні та подальшу невизначеність розвитку подій, нормативно-правове забезпечення потребує постійного вдосконалення та розвитку. При цьому нормативні документи повинні містити зрозумілі населенню, бізнесу та публічним інституціям норми функціонування в умовах збройної агресії.

В даному дослідженні розглядаються особливості здійснення бюджетного процесу в умовах воєнного стану, коли економіка та публічні фінанси повинні бути переорієнтовані на задоволення потреб оборони країни.

Стан дослідження. Проблематику пов'язану з правовим забезпеченням бюджетного процесу розглядали В.В. Антоненко, Т.В. Бугай, О.В. Деніс, Е.С. Дмитренко, О.О. Дмитрик, К.В. Павлюк, Ю.В. Пасічник, Я.В. Пилипенко, К.О. Токарева, Ю.О. Фоменко, І.Є. Януль, Х.С. Яхторович та інші. Проте, особливості правового регулювання бюджетного процесу в умовах воєнного стану на теперішній час досліджені фрагментарно.

Метою статті є розкриття особливостей правового регулювання бюджетного процесу в умовах воєнного стану.

Результати дослідження. Бюджетний Кодекс України визначає бюджетний процес як регламентований бюджетним законодавством процес складання, розгляду, затвердження, виконання бюджетів, звітування про їх виконання, а також контролю за дотриманням бюджетного законодавства [1].

Норми Бюджетного Кодексу передбачають можливість його модифікації, запровадження особливих процедур складання та виконання під час дії воєнного стану. Правову основу забезпечення публічних фінансів в умовах воєнного стану було закладено вже з початку повномасштабного вторгнення.

Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні», зокрема, зобов'язав Кабінет Міністрів України невідкладно забезпечити фінансування та вжити в межах повноважень інших заходів, пов'язаних із запровадженням правового режиму воєнного стану на території України [2].

Пристосування законодавства до умов повномасштабного вторгнення торкнулось основних нормативно-правових актів бюджетного законодавства. Зокрема, Бюджетний кодекс було доповнено низкою норм, а саме:

– п. 3–8 розділу VI, який передбачає що на період дії воєнного стану в Україні залучення до державного бюджету грантів на бюджетну підтримку (крім програм бюджетної підтримки Європейського Союзу) та позик від іноземних держав, Європейського Союзу, іноземних фінансових установ і міжнародних фінансових організацій на підставі міжнародних договорів України здійснюється за рішенням Кабінету Міністрів України. Зазначені міжнародні договори України можуть включати, зокрема, положення щодо відмови від суверенного імунітету України в можливих спорах щодо таких зобов'язань та не потребують ратифікації Верховною Радою України;

– функції органів місцевого самоврядування, їх виконавчих органів, місцевих державних адміністрацій, військово-цивільних адміністрацій у частині бюджетних повноважень здійснюють військові адміністрації відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану»;

– встановлена спрощена процедура для органів місцевого самоврядування або військових адміністрацій щодо прийняття рішень рішення про перерахування коштів з місцевих бюджетів до державного бюджету з подальшим розподілом таких коштів Кабінетом Міністрів України, та спрямування залишків коштів за субвенціями з державного бюджету місцевим бюджетам, збережених на рахунках місцевих бюджетів на заходи територіальної оборони, задоволення продовольчих потреб цивільного населення, евакуацію/вивезення/переміщення цивільного населення із місцевості, де ведуться бойові дії, та небезпечних територій у безпечні місця, зокрема на оплату транспортних послуг, пально-мастильних матеріалів, облаштування місць розміщення громадян, які у зв'язку з бойовими діями залишили місце проживання/перебування, оплату інших заходів, спрямованих на підтримку цивільного населення в умовах воєнного стану, на заходи з ліквідації наслідків збройної агресії рф;

– п. 22-8, який дозволяє місцевій владі спрямовувати вільні залишки коштів місцевих бюджетів та залишки коштів бюджету розвитку місцевих бюджетів розпорядникам та/або одержувачам бюджетних коштів на оплату праці, нарахування на заробітну плату, придбання медикаментів і перев'язувальних матеріалів, забезпечення продуктами харчування, оплату комунальних послуг та енергоносіїв, погашення кредиторської заборгованості, яка утворилася на кінець бюджетного періоду, обслуговування та погашення місцевого боргу, соціальний захист та соціальне забезпечення, створення умов для лікування, відновлення та реабілітації осіб, які постраждали внаслідок збройної агресії рф проти України, облаштування місць тимчасового перебування внутрішньо переміщених (евакуйованих) осіб, заходи та роботи з територіальної оборони та мобілізаційної підготовки, підтримку сил безпеки і оборони, проектування, будівництво, реконструкцію, ремонт, облаштування захисних споруд цивільного захисту (сховищ, протирадіаційних укриттів), споруд подвійного призначення із захисними властивостями захисних споруд цивільного захисту, придбання первинних (мобільних) укриттів, ремонт та облаштування (приспосабування) приміщень, які плануються до використання для укриття населення, проектування, будівництво, реконструкцію, ремонт пошкоджених або знищених внаслідок такої збройної агресії об'єктів критичної інфраструктури, соціально-культурної сфери, соціального захисту населення та житлового призначення, заходи із запобігання та ліквідації надзвичайних ситуацій (у тому числі створення регіональних та місцевих матеріальних резервів), збільшення обсягу резервного фонду, будівництво фортифікаційних споруд, підтримку підприємств з виробництва, транспортування, постачання теплової енергії, централізованого постачання холодної води та водовідведення, придбання модульних котелень для забезпечення насе-

лення, установ та організацій альтернативним опаленням, проектування, будівництво, ремонт систем опалення.

Враховуючи постійно виникаючі непередбачувані витрати державного та місцевого бюджетів в умовах збройної агресії, Кабінет Міністрів змінив порядок виділення та використання коштів з резервного фонду бюджету в умовах воєнного стану.

Зокрема, встановлюється, що в умовах воєнного стану виділення коштів з резервного фонду бюджету здійснюється за рішенням відповідно Кабінету Міністрів України, місцевої державної адміністрації, військової адміністрації, виконавчого органу відповідної ради, у якому визначаються:

– головний розпорядник бюджетних коштів, якому виділяються кошти з резервного фонду бюджету;

– напрям використання коштів з резервного фонду бюджету;

– обсяг коштів, що виділяються з резервного фонду бюджету [3].

З метою оперативного та ефективного прийняття управлінських рішень для забезпечення безперервного функціонування установ і закладів бюджетної сфери, комунальних підприємств та задоволення життєво необхідних потреб жителів територіальних громад у період воєнного стану Кабінет Міністрів України у березні 2022 року приймає Постанову «Деякі питання формування та виконання місцевих бюджетів у період воєнного стану», яка встановлює особливості виконання та формування місцевих бюджетів [4].

У 2023 року Кабінет Міністрів України продовжив надалі спрощувати бюджетний процес стосовно фінансування сил оборони країни. Зокрема, встановлено, що певні норми щодо порядку складання, розгляду, затвердження та основних вимог до виконання кошторисів бюджетних установ у частині погодження з Міністерством фінансів кошторисів, планів асигнувань загального фонду бюджету, планів надання кредитів із загального фонду бюджету, планів спеціального фонду і штатних розписів міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, що належать до сектору безпеки і оборони та мають у своєму підпорядкуванні військові формування та правоохоронні органи, та внесення змін до цих документів не застосовуються.

Також, головні розпорядники коштів державного бюджету, що належать до сектору безпеки і оборони:

– не вносять зміни до паспортів бюджетних програм, видатки за якими спрямовуються на національну безпеку і оборону;

– подають у місячний строк після припинення або скасування воєнного стану до Міністерства фінансів звіти про виконання паспортів бюджетних програм на 2022 рік, видатки за якими спрямовуються на національну безпеку і оборону;

– у межах загального обсягу бюджетних призначень головного розпорядника коштів державного бюджету, що належить до сектору безпеки і оборони, перерозподіл видатків за бюджетними програмами, збільшення за бюджетною програмою видатків розвитку за рахунок зменшення інших видатків, а також перерозподіл бюджетних асигнувань за бюджетною програмою, передбачені частинами сьомою та восьмою статті 23 Бюджетного кодексу України, здійснюються Міністерством фінансів за обґрунтованим поданням відповідного головного розпорядника бюджетних коштів шляхом внесення змін до розпису бюджету;

– реєстрація бюджетних зобов'язань/бюджетних фінансових зобов'язань та проведення платежів Міністерства оборони, що містять інформацію, розголошення якої під час воєнного стану несе загрозу національній безпеці (у тому числі відомості, що становлять державну таємницю), незалежно від суми разового платежу здійсню-

ються Державною казначейською службою без подання підтвердних документів [5].

Особливо важливими, на нашу думку, в умовах воєнного стану є врахування в бюджетному законодавстві фінансового забезпечення потреб місцевих громад, а головне, їх оперативного вирішення, зокрема на заходи територіальної оборони, безпеки населення та функціонування бюджетної сфери, комунальних підприємств тощо.

Для інформування громад щодо останніх ключових змін у бюджетному законодавстві у період воєнного стану експерт з питань фінансів Офісу підтримки реформ Ігор Оніщук (Шведсько-Український Проект «Підтримка децентралізації в Україні», SKL International (SALAR)) підготував аналіз ключових змін у галузі місцевих бюджетів. Зокрема, дослідник звертає увагу на такі моменти:

1. Внесення змін до місцевого бюджету приймається виконавчими комітетами відповідних місцевих рад, місцевими державними адміністраціями, військово-цивільними адміністраціями або військовими адміністраціями за поданням місцевих фінансових органів без ухвалення відповідного рішення Верховною Радою Автономної Республіки Крим, відповідною місцевою радою.

2. Перерозподіл витратків бюджету і надання кредитів з бюджету за бюджетними програмами, включаючи резервний фонд бюджету, додаткові дотації та субвенції, у межах загального обсягу бюджетних призначень головного розпорядника бюджетних коштів, а також збільшення витратків розвитку за рахунок зменшення інших витратків здійснюється без погодження відповідною комісією місцевої ради.

3. Виконавчі комітети відповідних місцевих рад, місцеві державні адміністрації, військово-цивільні адміністрації або військові адміністрації можуть приймати рішення про перерахування коштів з місцевого бюджету державному бюджету з метою відсічі збройної агресії Російської Федерації проти України.

4. Передача коштів між місцевими бюджетами можлива без укладання договору.

5. Проекти місцевих бюджетів затверджуються рішеннями виконавчих комітетів відповідних місцевих рад чи розпорядженнями місцевих державних адміністрацій, військово-цивільних адміністрацій або військових адміністрацій.

6. Перевірки Державною аудиторською службою щодо виконання місцевих бюджетів не проводяться, а розпочаті перевірки зупиняються.

7. Дозволено перевищення обсягу резервного фонду бюджету понад 1% обсягу витратків загального фонду відповідного бюджету (відповідно до абзацу шостого частини першої пункту 22 Розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Бюджетного кодексу України).

8. Скасована заборона здійснення розпорядниками (державними) бюджетних коштів попередньої оплати товарів, робіт і послуг, що закуповуються за бюджетні кошти [6].

Також певні зміни нормативних документів уведено для фінансування добровільних формувань тероборони. З метою чіткого розмежування витратків та кредитування за головними розпорядниками коштів місцевого бюджету Міністерством фінансів України наказом від 20.09.2017 р. № 793 «Про затвердження складових Програмної класифікації витратків та кредитування місцевого бюджету» затверджено Типову програмну класифікацію витратків та кредитування місцевого бюджету.

Коди програмної класифікації витратків та кредитування місцевих бюджетів конкретизують напрями використання коштів відповідно до функцій, з виконанням яких пов'язані витратки бюджету. Для відображення витратків на реалізацію програм і заходів з організації та діяльності територіальної оборони Наказом передбачено код 8240 «Заходи та роботи з територіальної оборони».

Доповнено також класифікацію витратків з місцевих бюджетів на підтримку та допомогу внутрішньо-переміщених та евакуйованих осіб.

Для зміцнення територіальних громад держава намагається збільшити фінансування місцевих бюджетів. До таких заходів можна віднести, наприклад, рішення про спрямування до бюджетів місцевого самоврядування акцизного податку з пального (акцизний податок з пального 13,44% у першому півріччі 2022 році надходив відповідно до часток на основі продажів у другому півріччі 2021 року, відповідно до (постанова Кабінету Міністрів України від 09 березня 2022 р. № 246)).

Для покриття витрат місцевих бюджетів, понесених на оплату комунальних послуг, спожитих у будівлях (приміщеннях) комунальної форми власності, у яких розміщено тимчасово переміщених осіб на безоплатній основі з резервного фонду державного бюджету надається відповідна компенсація місцевим бюджетам.

Зміни в правовому регулюванні бюджетного процесу у період дії воєнного стану відбулись також і в порядку функціонування Державної казначейської служби України, яка забезпечує розрахунково-касове обслуговування місцевих бюджетів і складання звітності про виконання місцевих бюджетів з урахуванням положень постанови Уряду від 09.06.2021 року № 590 «Про затвердження Порядку виконання повноважень Державною казначейською службою в особливому режимі в умовах воєнного стану» [7]. Цей Порядок визначає механізм виконання в особливому режимі повноважень Казначейством та відповідними органами Казначейства, пов'язаними із здійсненням казначейського обслуговування бюджетних коштів та коштів інших клієнтів в умовах воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях. Зокрема, відповідно до п. 19 Порядку передбачено черговість здійснення платежів Казначейством та органами Казначейства за дорученнями клієнтів з урахуванням ресурсної забезпеченості єдиного казначейського рахунку, в тому числі за витратами місцевих бюджетів на придбання державних цінних паперів за рахунок тимчасово вільних коштів місцевих бюджетів та на обслуговування рахунку у цінних паперах та за витратками загального фонду та спеціального фонду державного та місцевих бюджетів [7].

Пріоритетність проведення платежів Державною казначейською службою незалежно від наявності фінансових ресурсів надається фінансуванню сектору оборони. Дуже важливим рішенням вважаємо Постанову Кабінету Міністрів України [8], яке стосується затвердження порядку та умов надання субвенції з державного бюджету місцевому бюджету на відновлення об'єктів критичної інфраструктури в рамках спільного з Міжнародним банком реконструкції та розвитку проекту, завдяки якому забезпечується швидке відновлення та розвиток міської інфраструктури у воєнний період.

Не менш важливим питанням під час воєнного стану на рівні місцевих бюджетів є утримання пунктів незламності. Питання щодо функціонування пунктів незламності на базі бюджетних установ регулюється ст. 91 Бюджетного кодексу України. Такі витратки місцевих бюджетів можуть здійснюватися з усіх місцевих бюджетів та відносяться до заходів у сфері захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру в межах повноважень, встановлених законом. У разі необхідності фінансування заходів із оснащення пунктів обігріву, здійснення їх обслуговування, ці заходи мають бути включені до місцевої програми цивільного захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру. Придбання запасів паливно-мастильних матеріалів, твердого палива тощо можливо також в межах цієї програми шляхом створення матеріального резерву [9].

Висновок. В умовах воєнного стану надзвичайно важливим є забезпечення оперативного, належного та безпе-

первного виконання державного та місцевих бюджетів. З метою забезпечення обороноздатності країни та функціонування бюджетної сфери органи державного управління та місцева влада повинні мати повноваження приймати оперативні рішення щодо бюджетного процесу.

Законодавча та виконавча влада оперативно відреагували на виклики воєнного часу щодо фінансування сектору оборони та життєдіяльності держави та місцевих громад. Наразі змін зазнали ключові положення бюджетного про-

цесу, порядку виділення та використання коштів з резервного фонду бюджету, порядку підготовки та контролю за виконанням бюджетів всіх рівнів, порядок казначейського обслуговування, черговість проведення видатків тощо. Зміни у бюджетному законодавстві створили необхідні умови для своєчасного та оперативного реагування на потреби фінансового забезпечення сектору оборони, заходів територіальної оборони, захисту населення та функціонування бюджетної сфери і комунальних підприємств.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бюджетний кодекс України : Закон України від 08 лип. 2010 р. № 2456-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text>.
2. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24 лют. 2022 р. № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>.
3. Тимчасовий порядок виділення та використання коштів з резервного фонду бюджету в умовах воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 01 бер. 2022 р. № 175. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/175-2022-%D0%BF#Text>.
4. Деякі питання формування та виконання місцевих бюджетів у період воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 01 бер. 2022 р. № 252. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/252-2022-%D0%BF#Text>.
5. Деякі питання виконання Державного бюджету України у 2023 році в умовах воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 06 січ. 2023 р. № 14. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/14-2023-%D0%BF#top>.
6. Ігор Онищук. Особливості бюджетного процесу в умовах воєнного стану. Портал «Децентралізація». URL: <https://decentralization.ua/news/14654%20>.
7. Про затвердження Порядку виконання повноважень Державною казначейською службою в особливому режимі в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 09 чер. 2021 р. № 590. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/590-2021-%D0%BF#Text>.
8. Про затвердження Порядку та умов надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на відновлення об'єктів критичної інфраструктури в рамках спільного з Міжнародним банком реконструкції та розвитку проекту «Проект розвитку міської інфраструктури – 2» : Постанова Кабінету Міністрів України від 15 лист. 2022 р. № 1279. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1279-2022-%D0%BF#Text>.
9. Рябокін М.В., Гордей О.Д., Новицька О.В., Котух Є.В., Козій Н.С. Особливості бюджетного процесу в умовах воєнного стану. *Економіка і регіон*. 2022. № 4(87). С. 275–281.

ЗАПОБІГАННЯ ПОШИРЕННЮ НЕДОСТОВІРНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

PREVENTION OF DISTRIBUTION OF UNREAL INFORMATION

Голосніченко Д.І., д.ю.н., доцент,
доцент кафедри інформаційного, господарського
та адміністративного права

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

В статті проаналізовані наукові підходи до визначення поняття «інформація», його закріплення в законодавчих актах України. Підтримано наукову позицію щодо визначення інформації як відомостей щодо людей, предметів, фактів, подій, явищ і процесів, незалежно від форми їх подання, передані усним, письмовим або іншим способом, в тому числі за допомогою умовних сигналів, технічних засобів і т.п. Погоджуючись з позицією дослідників, що поняття «достовірності» є досить оціночним, проаналізовані різноманітні підходи щодо його визначення. Наведено власне визначення достовірності інформації як однієї з її властивостей, що полягає в правдивості та відсутності помилок, наближеності до першоджерела та можливості у людини об'єктивно сприймати відомості та події.

Проаналізований цивільно-правовий захист від недостовірної інформації, у вигляді таких способів як право на відповідь та на спростування цієї інформації. Підтримано позицію щодо не урегульованості права на відповідь особі, порівняно з правом на спростування.

Критично проаналізовано можливі зміни в правовому регулюванні недопущення розповсюдження недостовірної інформації, зокрема, щодо встановлення кримінальної відповідальності за поширення недостовірних відомостей у засобах масової інформації, мережі Інтернет. Визначено як дискусійні та політично заангажовані, що порушують принцип рівності всіх перед законом положення законопроекту, які передбачають норми, що забороняють розповсюдження недостовірних відомостей про кандидата на пост Президента України.

Сучасний стан розвитку технологій поширення інформації потребує удосконалення правового регулювання недопущення розповсюдження недостовірної інформації та є дійовим засобом запобігання.

Недопущення зростання та масштабів поширення недостовірної інформації визначено як «запобігання» в широкому розумінні слова. Акцентовано увагу на запобіганні, як комплексі заходів, що дозволили б не допускати поширення недостовірної інформації.

Проаналізовані найважливіші та ефективні завдання, діяльність та практичні рекомендації Центру протидії дезінформації як спеціального робочого органу Ради національної безпеки і оборони України щодо протидії загрозам національній безпеці та інтересам України в інформаційній сфері, й, зокрема, ефективної протидії пропаганді, деструктивним дезінформаційним впливам та кампаніям.

Ключові слова: інформація, достовірність, недостовірна інформація, запобігання, протидія, дезінформація.

The article analyzes scientific approaches to the definition of the concept of "information", its consolidation in the legislative acts of Ukraine. The scientific position regarding the definition of information as information about people, objects, facts, events, phenomena and processes, regardless of the form of their presentation, transmitted orally, in writing or in any other way, including with the help of conditional signals, technical means, etc., so similar. Agreeing with the researchers' position that the concept of "reliability" is rather evaluative, various approaches to its definition were analyzed. The actual definition of the reliability of information is given as one of its properties, which consists in truthfulness and the absence of errors, closeness to the original source, and the ability of a person to perceive information and events objectively.

Civil legal protection against false information is analyzed, in the form of such methods as the right to answer and to refute this information. The position regarding the non-regulation of the right to reply to a person, compared to the right to refutation, is supported.

Possible changes in the legal regulation of preventing the spread of inaccurate information are critically analyzed, in particular, regarding the establishment of criminal liability for the dissemination of inaccurate information in mass media and the Internet.

It is defined as debatable and politically involved, which violate the principle of equality of all before the law, the provisions of the draft law, which provide for norms prohibiting the dissemination of unreliable information about the candidate for the post of President of Ukraine.

The current state of development of information dissemination technologies requires the improvement of legal regulation to prevent the spread of unreliable information and is an effective means of prevention.

Preventing the growth and spread of false information is defined as "prevention" in the broadest sense of the word. Attention is focused on prevention, as a set of measures that would prevent the spread of unreliable information.

The most important and effective tasks, activities and practical recommendations of the Center for Combating Disinformation as a special working body of the National Security and Defense Council of Ukraine regarding countering threats to the national security and interests of Ukraine in the information sphere were analyzed, and, in particular, effective countermeasures against propaganda, destructive disinformation influences and campaigns.

Key words: information, reliability, false information, prevention, counteraction, disinformation.

За останні десятиріччя обсяг та швидкість розповсюдження інформації збільшилися в рази, це пов'язано з епохою цифровізації та Інтернету. Українське законодавство гарантує кожному право вільно збирати, зберігати, використовувати й поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб та на свій вибір. Так само, на законодавчому рівні закріплено вимогу щодо достовірності інформації та не порушення прав інших осіб. В статті 5 Закону України «Про інформацію» зазначено, що реалізація права на інформацію не повинна порушувати громадські, політичні, економічні, соціальні, духовні, екологічні та інші права, свободи і законні інтереси інших громадян, права та інтереси юридичних осіб [1].

В умовах сьогодення, особливо широкомасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України, розповсюдження інформації в суспільстві набуває динамічного та, в деяких ситуаціях, загрозливого характеру,

крім того, досить часто виникають випадки поширення недостовірної інформації.

Саме тому, на загальнодержавному рівні має бути розроблена та запроваджена система ефективних засобів та заходів щодо захисту від поширення недостовірної інформації.

Важливими для запобігання поширенню недостовірної інформації є норми закріплені в Конституції України (стаття 32) щодо гарантування для кожного громадянина судового захисту, що пов'язані з правом на спростування недостовірної інформації про себе і членів своєї сім'ї та правом вимагати вилучення будь-якої інформації [2].

Поняття інформації та її достовірності з позицій права розкривається в дослідженнях таких вчених як А.О. Аносова, А.О. Білецької, В.О. Копилова, Т.О. Головченко, І.В. Аристової, Р.Р. Дробожура, Н.І. Логінової, Л.А. Микитенко, О.В. Синеокого, Б.А. Кормич, С.Р. Водорезової,

В.В. Кашки, Г.І. Гайдур, З.М. Бржезької, В.С. Політанського, М.М. Полудьонного, Є.Ю. Лукаш та інших.

Поняття «інформація» досліджується багатьма науковцями – юристами, можна підтримати позицію О.В. Синього щодо визначення інформації як відомостей щодо людей, предметів, фактів, подій, явищ і процесів, незалежно від форми їх подання, передані усним, письмовим або іншим способом, в тому числі за допомогою умовних сигналів, технічних засобів і т. п. [3, с. 94].

Поняття інформації закріплено в декількох вітчизняних нормативно-правових актах, ключовим серед них є Закон України «Про інформацію». Цей Закон закріплює право особи на інформацію в усіх сферах суспільного і державного життя України. Зазначається, що всі громадяни України, юридичні особи і державні органи мають право на інформацію, що передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення та зберігання відомостей, необхідних для реалізації ними своїх прав, свобод і законних інтересів, здійснення завдань і функцій. Під інформацією розуміється документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються у суспільстві, державі та навколишньому природному середовищі. Саме в цьому Законі визначається основа правового статусу інформації [1].

В Цивільному кодексі України інформація визначається як будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді [4].

Зміст поняття «інформація» детальніше розкривається у визначенні, закріпленому Законом України «Про захист економічної конкуренції»: «Інформація – відомості в будь-якій формі й вигляді та збережені на будь-яких носіях (у тому числі листування, книги, помітки, ілюстрації (карти, діаграми, органіграми, малюнки, схеми тощо), фотографії, голограми, кіно-, відео-, мікрофільми, звукові записи, бази даних комп'ютерних систем або повне чи часткове відтворення їх елементів), пояснення осіб та будь-які інші публічно оголошені чи документовані відомості» [5].

Необхідно погодитися з позицією дослідників, що поняття «достовірності» є досить оціночним, оскільки, що правильне для одного, може бути неправильним для іншого [6, с. 196]. Більше того, у чинному законодавстві України не визначено поняття «достовірність».

По суті достовірність визначають як властивість інформації бути правильно сприйнятою, ймовірність відсутності помилок, безсумнівна правильність наведених відомостей, які сприймає людина.

Аналіз наукових робіт вказує на різноманітні підходи щодо визначення «достовірності», деякі вчені визначають її як властивість інформації, яка визначає ступінь об'єктивного, точного відображення подій, фактів, що мали місце, відсутність помилок та упереджених суджень [7]; відповідність дійсності [8]; відповідність, адекватність та ідентичність отриманих даних фактичним умовам або властивість інформації, яка визначає ступінь об'єктивного, точного відображення подій, фактів, що мали місце [9]. Отже, достовірність можна розуміти як правдиве відображення дійсності як на матеріальних носіях, так і при усній передачі інформації.

В наших попередніх дослідженнях достовірність інформації визначалася як одна з її властивостей, що полягає в правдивості та відсутності помилок, наближеності до першоджерела та можливості у людини об'єктивно сприймати відомості та події.

Також необхідно підтримати позицію, що достовірність має бути об'єктивною категорією та не залежати від сприйняття інформації особою, а також від способу її передавання [6, с. 196]. Згідно з положенням Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» від 27.02.2009 № 1, недостовірною вважається інформа-

ція, яка не відповідає дійсності або викладена неправдиво, тобто містить відомості про події та явища, яких не існувало взагалі або які існували, але відомості про них не відповідають дійсності (неповні або перекручені) [10].

Разом із тим, згідно з частинами 1 та 2 статті 30 Закону України «Про інформацію», ніхто не може бути притягнутий до відповідальності за висловлення оціночних суджень. Оціночними судженнями, за винятком наклепу, є висловлювання, які не містять фактичних даних, критика, оцінка дій, а також висловлювання, що не можуть бути витлумачені як такі, що містять фактичні дані, зокрема, з огляду на характер використання мовностилістичних засобів (уживання гіпербол, алегорій, сатири). Оціночні судження не підлягають спростуванню та доведенню їх правдивості [1].

Останнім часом честь та гідність, ділова репутація людини все частіше стають об'єктом зазіхань, які у переважній більшості випадків здійснюються шляхом розповсюдження недостовірної інформації у засобах масової інформації та мережі Інтернет.

Конституція України (статті 3, 28) закріплює норми згідно з якими, честь і гідність людини є найвищою соціальною цінністю в Україні, кожен має право на повагу до його гідності, а також зобов'язує кожного неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (стаття 68) [2].

Положення Основного Закону України конкретизовано у Цивільному кодексі України, норми якого закріплюють право особи на повагу до своєї гідності та честі (стаття 297), недоторканності своєї ділової репутації (стаття 299) [4].

Стаття 277 Цивільного кодексу України передбачає захист саме від недостовірної інформації, яка була так чи інакше доведена до відома інших людей, так, фізична особа, особисті немайнові права якої порушено внаслідок поширення про неї та (або) членів її сім'ї недостовірної інформації, має право на відповідь, а також на спростування цієї інформації.

Вибір способу захисту особистого немайнового права, зокрема права на повагу до гідності й честі, права на недоторканність ділової репутації, належить позивачеві. Разом із тим особа, право якої порушено, може обрати як загальний, так і спеціальний способи захисту свого права, визначені законом, який регламентує конкретні цивільні правовідносини [10]. Однак усе ж такі частіше фізичні особи обирають спеціальні способи захисту. Спеціальним способом захисту є право на відповідь особі, яка поширювала недостовірну інформацію. Цивільним кодексом України сьогодні не врегульовано питання про право на відповідь особі, адже більша увага приділена праву на спростування. Єдиним нормативно-правовим актом, який приділяє увагу цьому питанню, є Закон України «Про радіомовлення та телебачення». У статті 65 цього ж Закону зазначається, що громадянин або юридична особа, стосовно якого (якої) у програмі чи передачі телерадіоорганізації було поширено відомості, що не відповідають дійсності або порушують його (її) права й законні інтереси, має право на відповідь (коментар чи власне тлумачення обставин справи) у програмах і передачах цієї телерадіоорганізації незалежно від того, подано заяву з вимогою спростування чи ні. Тобто право на відповідь і право власного тлумачення обставин на законодавчому рівні ототожнюються. [6, с. 196].

На сьогодні, фактично єдиним дієвим способом захисту порушеного права особи є звернення до суду із відповідним позовом. Проте, закріплена у законодавстві процедура розгляду цього питання призводить до того, що відповідні справи з урахуванням усіх судових інстанцій можуть розглядатися роками.

На думку Лапіна І.О., які він висловлює в пояснювальній записці до законопроекту, подібний стан речей ще

більше стимулює правопорушників, особливо, у випадках, коли мова йде про нанесення шкоди публічним особам, які роками вибудовували свій авторитет у суспільстві. Особливої актуальності набуває це питання під час виборчого процесу та в умовах інформаційної війни, яку розв'язала і наразі здійснює Російська Федерація проти нашої держави [11].

Задля недопущення розповсюдження недостовірних відомостей у засобах масової інформації в 2019 році було розроблено та внесено до Верховної Ради відповідний законопроект.

Зокрема, проектом Закону передбачалося доповнення Кримінального кодексу України статтею 151-1 такого змісту:

«Стаття 151-1 Поширення недостовірних відомостей у засобах масової інформації, мережі Інтернет

1. Поширення у засобах масової інформації, мережі Інтернет недостовірних відомостей, які ганьблять честь і гідність іншої особи, -

карається штрафом до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк до вісімдесяти годин, або виправними роботами на строк до одного року.

2. Дії, передбачені частиною першої цієї статті, якщо вони поєднані з обвинуваченням у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину або вчиненні під час виборчого процесу відносно кандидатів у депутати, членів партій – суб'єктів виборчого процесу, кандидатів на пост Президента України, – карається штрафом від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк до ста двадцяти годин або виправними роботами на строк до одного року.

3. Умисне поширення у засобах масової інформації, мережі Інтернет завідомо недостовірних відомостей, які ганьблять честь і гідність іншої особи, – карається штрафом від тисячі до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк до ста сімдесяти годин або виправними роботами на строк до двох років.

4. Дії, передбачені частиною третьою цієї статті, якщо вони поєднані з обвинуваченням у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину або вчиненні під час виборчого процесу відносно кандидатів у депутати, членів партій – суб'єктів виборчого процесу, кандидатів на пост Президента України, – караються штрафом від двох тисяч до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк до двохсот сорока годин або виправними роботами на строк до двох років.

5. Особа звільняється від кримінальної відповідальності за дії, передбачені цією статтею, якщо до притягнення до кримінальної відповідальності нею спростовано відомості, що ганьблять честь і гідність іншої особи за умови, що спростування здійснено у той самий або аналогічний спосіб, в який поширювалися такі відомості. У разі, якщо відомості, що ганьблять честь і гідність іншої особи, поширено у мережі Інтернет, обов'язковою умовою для звільнення від відповідальності також є видалення таких відомостей особою, яка їх поширила» [11].

Заслуговує на увагу частина 5 вищезазначеної статті законопроекту, в якій передбачено заохочувальну норму щодо спростування неправдивої інформації та як результат звільнення від кримінальної відповідальності.

На наш погляд, дискусійними та політично заангажованими, що порушують принцип рівності всіх перед законом, є положення законопроекту, які передбачають наступні норми: «Забороняється розповсюдження недостовірних відомостей про кандидата на пост Президента України. Засіб масової інформації, інформаційне агентство, що оприлюднило інформацію, яку кандидат на пост Президента України вважає явно недостовірною, не

пізніш як через три дні після дня оприлюднення таких матеріалів, але не пізніш як за два дні до дня виборів зобов'язаний надати кандидату на пост Президента України, партії, щодо яких поширено недостовірні відомості, на їх вимогу можливість оприлюднити відповідь: надати такий же ефірний час відповідно на телебаченні чи радіо або опублікувати в друкованому засобі масової інформації чи розмістити на веб-сайті у мережі Інтернет наданий кандидатом чи партією матеріал, який повинен бути набраний таким самим шрифтом і розміщений під рубрикою "відповідь" на тому ж місці шпальти в обсязі не меншому, ніж обсяг повідомлення, що спростовується. Відповідь повинна містити посилання на відповідні публікації в друкованому засобі масової інформації, веб-сайті у мережі Інтернет, передачу на телебаченні, радіо та на факти, що спростовуються. Відповідь має бути оприлюднена без додатків, коментарів та скорочень і здійснюватися за рахунок засобу масової інформації, інформаційного агентства. Відповідь на відповідь не надається. Особи, винні у розповсюдженні недостовірних відомостей, несуть передбачену законом відповідальність.

У разі встановлення судом при розгляді виборчого спору повторного або одноразового грубого порушення засобом масової інформації вимог цього Закону суд приймає рішення про тимчасове (до закінчення виборчого процесу) зупинення дії ліцензії, про тимчасову заборону (до закінчення виборчого процесу) випуску друкованого видання або про зобов'язання оператора, провайдера телекомунікацій щодо призупинення доступу абонентів до відповідного ресурсу мережі Інтернет» [11].

Удосконалення правового регулювання недопущення розповсюдження недостовірної інформації є дійовим засобом запобігання її поширення і така робота має продовжуватися.

В широкому розумінні слова, «запобігання» можна визначити як недопущення зростання та масштабів поширення недостовірної інформації. Також термін «запобігання» часто ототожнюють з «протидією», але запобігання є першою та основною стадією протидії. Ми акцентуємо увагу саме на запобіганні, як комплексі заходів, що дозволили б не допускати поширення недостовірної інформації.

Україна приділяла значну увагу запобіганню поширенню недостовірної інформації та протидії дезінформації ще до повномасштабного вторгнення Російської Федерації та оголошення воєнного стану.

В прийнятій у 2021 році Стратегії кібербезпеки України, передбачено, що розвиток міжнародного співробітництва у сфері кібербезпеки відбуватиметься в тому числі шляхом створення діючої робочої групи з метою протидії гібридним загрозам та поширенню дезінформації [12]. Стратегія інформаційної безпеки України до глобальних викликів та загроз відносить збільшення дезінформаційних кампаній, а до національних викликів та загроз – обмежені можливості реагувати на дезінформаційні кампанії. Крім того, стратегічною ціллю номер один визначено протидію дезінформації та інформаційним операціям [13].

Важливим кроком в питанні запобігання поширенню недостовірної (неправдивої) інформації стало утворення у березні 2021 року спеціального робочого органу Ради національної безпеки і оборони України – Центру протидії дезінформації, як зазначається, з метою протидії загрозам національній безпеці та інтересам України в інформаційній сфері, й, зокрема, ефективної протидії пропаганді, деструктивним дезінформаційним впливам та кампаніям [14].

Центр протидії дезінформації забезпечує здійснення заходів щодо протидії поточним і прогнозованим загрозам національній безпеці та національним інтересам України в інформаційній сфері, забезпечення інформаційної безпеки України, виявлення та протидії дезінформації, ефективної протидії пропаганді, деструктивним інформа-

ційним впливам і кампаніям, запобігання спробам маніпулювання громадською думкою.

На наш погляд, до найважливіших та ефективних завдань Центру можна віднести наступні:

- проведення аналізу та моніторингу подій і явищ в інформаційному просторі України, стану інформаційної безпеки та присутності України у світовому інформаційному просторі;
- виявлення та вивчення поточних і прогнозованих загроз інформаційній безпеці України, чинників, які впливають на їх формування, прогнозування та оцінка наслідків для безпеки національних інтересів України;
- розроблення методології виявлення загрозливих інформаційних матеріалів маніпулятивного та дезінформаційного характеру;
- сприяння взаємодії держави та інституцій громадянського суспільства щодо протидії дезінформації та деструктивним інформаційним впливам і кампаніям, організація та участь в інформаційно-просвітницьких заходах з питань підвищення медіа-грамотності суспільства;
- вивчення, узагальнення й аналіз досвіду інших держав і міжнародних організацій з протидії дезінформації та підготовка пропозицій щодо його використання в Україні;
- участь у визначенні пріоритетів залучення міжнародної технічної допомоги з питань забезпечення інформаційної безпеки, виявлення та протидії дезінформації, ефективної протидії пропаганді, деструктивним інформаційним впливам і кампаніям, запобігання спробам маніпулювання громадською думкою.

У 2023 році працівниками Центру протидії дезінформації як робочого органу Ради національної безпеки і оборони України за підтримки Консультативної місії Європейського Союзу в Україні було підготовлено Посібник з протидії дезінформації, як було зазначено, у відповідь на дії противника щодо України в інформаційному про-

сторі. В ньому визначені техніки та інструменти інформаційного впливу, ворожі ресурси та як їх відстежувати (Twitter, Telegram, YouTube, Facebook, медіа ресурси, дипфейки), кейси інформаційного впливу щодо дискримінації України Російською федерацією українсько-польських відносин, євроатлантичних прагнень, допомоги від НАТО, українсько-японських відносин.

Заслужують на увагу конкретні практичні рекомендації щодо протидії шкідливому інформаційному впливу та комунікацій з цільовою аудиторією, зазначені в цьому посібнику [15].

На офіційному сайті Центру протидії дезінформації визначені дезінформаційні загрози з боку Росії, Білорусії, міжнародні та внутрішні загрози, публікуються тематичні аналітичні звіти та статті, в яких постійно обговорюють основні події російсько-української інформаційної війни та інші факти поширення неправдивої інформації [16].

Запобігання поширенню недостовірної та неправдивої інформації має стати спільним завданням державних органів, особливо спеціалізованих та правоохоронних, громадських організацій, засобів масової інформації.

На наш погляд, дійовими заходами запобігання поширенню неправдивої інформації є викриття фактів її розповсюдження та повідомлення про це суспільства, заінтересованих соціальних груп через засоби масової інформації, мережу Інтернет. Це не тільки дає можливість спростувати конкретну недостовірну інформацію, а й дає можливість продемонструвати на прикладі, що держава оперативно реагує на сучасні виклики та загрози у сфері інформаційної безпеки. До загальних соціальних заходів запобігання поширенню недостовірної інформації можна віднести підвищення рівня обізнаності суспільства, підвищення рівня правової культури, роз'яснювальна робота щодо отримування інформації з офіційних джерел, а не з різноманітних маловідомих телеграм-каналів, інших соціальних мереж та псевдоекспертів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 №2657-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення 25.01.2025)
2. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 25.01.2025)
3. Синекий О. В. Основи інформаційного права та законодавства в галузі високих технологій та ІТ-інновацій : учб. пос. Харків : Право, 2011. – 591 с.
4. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення 25.01.2025)
5. Про захист економічної конкуренції: Закон України від 11 січня 2001 року № 2210-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#Text> (дата звернення 25.01.2025)
- а. 6 Головаченко Т.О., Лукаш Є.Ю. Способи захисту від поширення недостовірної інформації: проблемні аспекти в контексті національного законодавства: *Юридичний науковий електронний журнал*. № 4. 2021. С.195–200
6. Микитенко Л.А. Парадигма забезпечення права споживача на інформацію. Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. 2016. № 1. С. 47–55.
7. Логінова Н.І., Дробожур Р.Р. Правовий захист інформації : навчальний посібник. Одеса : Фенікс, 2015. 264 с.
8. Політанський В.С. Принципи інформаційно-правових відносин. *Часопис Київського університету права*. 2013. С. 55–60. 200 № 4/2021
9. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27.02.2009 № 1. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09#Text (дата звернення: 25.01.2025)
10. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання розповсюдженню недостовірних відомостей у засобах масової інформації № 10139 від 12.03.2019 URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65657 (дата звернення: 25.01.2025)
11. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію кібербезпеки України»: Указ Президента України від 26 серпня 2021 року No 447/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021#Text> (дата звернення: 25.01.2025)
12. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки»: Указ Президента України від 28 грудня 2021 року No 685/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text> (дата звернення: 25.01.2025)
13. Питання Центру протидії дезінформації: Указ Президента України від 7 травня 2021 року № 187/2021 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/187/2021#Text> (дата звернення: 25.01.2025)
14. Посібник з протидії дезінформації розроблено працівниками Центру протидії дезінформації робочого органу Ради національної безпеки і оборони України за підтримки Консультативної місії Європейського Союзу в Україні. 24.05.2023 URL: <https://cpd.gov.ua/appouncement/prosibnyk-z-protidyi-dezinformacziyi/> (дата звернення: 25.01.2025)
15. Сайт Центру протидії дезінформації URL: <https://cpd.gov.ua/category/events/> (дата звернення: 25.01.2025)

ДІАЛЕКТИЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ЦИФРОВІЗАЦІЇ

DIALECTICAL PATTERNS OF DIGITALIZATION

Горб В.В., аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін

*Інститут права та безпеки Одеського державного університету внутрішніх справ,
співробітник Служби безпеки України, полковник*

Стаття присвячена розвідці тектології окремих масштабних інформаційних систем сектору безпеки й оборони на результатах якої вироблено гіпотезу про обумовленість еволюції інформаційних систем загальними законами діалектики. Досліджено прогрес інформатизації у Міністерстві внутрішніх справ України, резюмовано на його позитивній динаміці. Детально розглянуто сутність та призначення ІТ-розробок Збройних Сил України «Дельта» і «Дзвін», резюмовано про належність цих інформаційних систем до різновидів автоматизованих систем управління військами. Через призму законів переходу кількісних змін у якісні, єдності та боротьби протилежностей, заперечення заперечення досліджено природу виникнення, розвитку та подальшої трансформації досліджуваних систем, подано обґрунтований сценарій їх синергетичного поєднання. Інтерпретовано існування функціонального взаємозв'язку та відносин конкуренції між «Дельтою» і «Дзвоном», зазначено на можливий зумовленості їх організаційно-технічної взаємодії іншими законами, зокрема, динаміки. Сформовано висновок про адекватність багатоманітності та суперництва у сфері ІТ сьогоденним процесам цифровізації в Україні, актуальність їх філософського осмислення задля пізнання потаємних підвалин розвитку чи регресу інформаційних систем.

Ключові слова: інформаційна система, ситуаційна обізнаність, автоматизована система управління військами, «Дельта», «Дзвін», цифровізація, діалектика.

The article is devoted to the investigation of the creation and development of individual large-scale information systems of the security and defense sector, based on the results of which a hypothesis was developed about the conditioning of the evolution of information systems by the general laws of dialectics. The progress of informatization in the Ministry of Internal Affairs of Ukraine was investigated, and its positive dynamics were summarized. The essence and purpose of the IT developments of the Armed Forces of Ukraine «Delta» and «Dzvin» were considered in detail, and the affiliation of these information systems to varieties of automated troop control systems was summarized. Through the prism of the laws of the transition of quantitative changes into qualitative ones, unity and struggle of opposites, negation of negation, the nature of the emergence, development and further transformation of the studied systems was investigated, a substantiated scenario of their synergistic combination was presented. The existence of a functional relationship and competitive relations between «Delta» and «Dzvin» was interpreted, and the possible conditioning of their organizational and technical interaction by other laws, in particular, dynamics, was noted. A conclusion was drawn about the adequacy of diversity and competition in the IT sector to current digitalization processes in Ukraine, the relevance of their philosophical understanding in order to understand the hidden foundations of the development or degradation of information systems.

Key words: information system, situational awareness, automated troop control system, «Delta», «Dzvin», digitalization, dialectics.

Постановка проблеми. Період війни в Україні характеризується різким збільшенням кількості інформаційних систем, покликаних сприяти реалізації повноважень сил оборони, безпеки, державного сектору. Окрім примноження за рахунок появи нових, раніше невідомих ресурсів, проходить оновлення як графічних інтерфейсів так і розвиток інформаційної інфраструктури та інформаційних технологій вже існуючих систем. Якщо провести порівняльний аналіз кількості існуючих на початок 2022 року інформаційних систем з їх чисельністю нині, то прогнозований результат такого дослідження різнитиметься на порядок. Здійснена автором розвідка стану інформатизації силових структур вказує на притаманність цьому процесу загальних закономірностей, діалектичних принципів, характерних для розвитку будь-якої структури в процесі еволюції. Сьогодні у засобах масової інформації чимало полярних поглядів на тему бойових інформаційних систем «Дельта» і «Дзвін». Формування наукової думки навколо можливих корупційних складових, суб'єктивних позицій й суто технічних аспектів цих систем не є предметом зацікавленості автора. Втім дослідження прогресії інформатизації силових структур через призму визначальних законів філософії створює платформу для прогнозування наступних етапів розвитку інформаційних систем і моделювання ймовірних варіантів їх синтезу чи деградації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукових доробок на теми соціальних, етичних, правових, організаційних, технічних аспектів розбудови інформаційних систем в Україні й світі достатньо. Діалектики, філософії розвитку систем присвячені праці С. Судомира, Р. Друженка, філософське осмислення проблем цифрової людини і цифрового суспільства досліджували В. Воронкова, В. Нікітенко, О. Дзюбань, О. Сарнавська, Т. Яковишина, Т. Шадюк. Притаманні інформаційним системам закони

та закономірності потребують філософського осмислення задля вироблення можливості моделювання можливих варіацій їх подальшої еволюції. Таких наукових праць в Україні нині бракує.

Мета статті. Дослідити діалектичні закономірності взаємодії окремих сучасних інформаційних систем силових структур України та змодельовати вірогідні напрями їх подальшого розвитку в процесі триваючої цифровізації.

Виклад основного матеріалу. Сьогоденна багатоманітність інформаційних систем обумовлює формування нових підходів до раніше наданих у відношенні них класифікацій [1]. Адже чималий сектор існуючих ресурсів є розробками волонтерів, громадських об'єднань, комерційних організацій. Кожний більш-менш відомий ІТ-проект проходить свій генезис, епізоди якого можуть бути як загальними, так і унікальними. Нижченаведені приклади становлення відомчих інформаційних систем показують, що одні з них поетапно прогресують і стали метасистемами, другі активно розвиваються і взаємодіють між собою, очікувана ефективність інших сумнівна.

За понад 25 річний шлях автоматизоване робоче місце оперативного робітника, більш відоме серед працівників поліції як «АРМОР», зазнало чимало змін. Являючись у своєму зв'язку регіонального розробкою УМВС в Луганській області, вже у 2002 році вона використовувалась повсюдно, а у 2009 році набула статусу інтегрованої інформаційно-пошукової системи Міністерства внутрішніх справ України (ІПС) [2]. До складу ІПС включено чимало підсистем різної тематичної спрямованості. У 2017 році ІПС позиціонується вже як компонент інформаційно-комунікаційної системи «Інформаційного порталу Національної поліції України» (ІНП) [3], можливості якого частково відображають підсистеми ІПС, мають оновлений графічний інтерфейс користувача й нові

пошукові ресурси. ПНП діє як функціональна підсистема єдиної інформаційної системи МВС (ЄІС МВС). Структура останньої також консолідує низку багатонадійних ресурсів: національну систему біометричної верифікації та ідентифікації, електронний реєстр геномної інформації людини тощо [4]. ППС, ПНП, як елементи ЄІС МВС в перспективі стануть фундаментом для створення єдиного інформаційного простору відомства.

Більш стрімкою, а подекуди драматичною стежкою прогресувала команда «Аеророзвідка». Від першої презентації у 2016 році до сьогоднішніх днів військова система ситуаційної обізнаності «Дельта» трансформувалась від системи відеонагляду з геопросторовими функціями до національної багатоплатформеної хмарної інформаційної системи з перспективою інтеграції до багатонаціональних систем бойового управління країн НАТО. Під впливом російського вторгнення динамічне масштабування «Дельти» нині триває не лише через доєднання нових підсистем та модернізації протоколів обміну даними, а й за рахунок розширення кола її суб'єктів-користувачів (натепер окрім військових, це Національна гвардія України, Державна прикордонна служба України, Служба безпеки України, Міністерство внутрішніх справ України, Сили територіальної оборони ЗСУ, оператори мобільного зв'язку та інші).

Задекларована на ранніх етапах розвитку суть «Дельти» як системи ситуаційної обізнаності наштовхує на роздуми щодо відповідності її визначних якісних складових дійсному стану речей. Адже «ситуаційний», це той, що відноситься до ситуації й зазвичай фігурує, в словосполученнях ситуаційний характер, ситуаційні аналогі, ситуаційні системи [5]. Заразом «обізнаний» – той, який знається на чому-небудь, добре ознайомлений з чимось. Термін «ситуаційна обізнаність» («ситуативна обізнаність», англ. «situation awareness») не є новим, він вже нерідко застосовувався в науці і техніці. Ситуаційна обізнаність визначається як «розуміння навколишнього середовища, його елементів і того, як воно змінюється з урахуванням часу або інших факторів»; «сприйняття елементів навколишнього середовища в обсязі часу і простору, розуміння їх значення і прогнозування їх стану в найближчому майбутньому». Ситуативну обізнаність було визнано критично важливою для успішного ухвалення рішень у широкому спектрі ситуацій, багато з яких пов'язані із захистом людського життя та майна, включаючи правоохоронні органи, авіацію, управління повітряним рухом, навігацію суден, охорону здоров'я, реагування на надзвичайні ситуації, військове командування та управління операціями, оператори систем передачі, самооборона та управління морськими нафтовими та атомними електростанціями [6].

У квітні 2024 року «Дельта» фігурує вже як інформаційно-комунікаційна система «Інтеграційна платформа «Дельта» Збройних Сил України», у серпні цього ж року її введено в дослідну експлуатацію. Сьогоднішній функціонал «Дельти» включає інструменти з збору, обробки та відображення інформації про ворожі сили, координації сил оборони, стріму відео з безпілотних літальних апаратів, інших відеоджерел, інтеграції постачальників супутникових знімків, радарів, сенсорів, GPS-трекерів, засобів ураження, зовнішніх інформаційних систем, а також інтерфейс обміну даними з союзниками згідно зі стандартами НАТО, захищений месенджер для взаємодії, координації дій з іншими підрозділами.

Серед непоодиноких визначень автоматизованої системи управління військами (АСУВ) найбільш лаконічне це «взаємопов'язана сукупність засобів обробки інформації, передачі даних та зв'язку, яка забезпечує автоматизацію процесів збору, аналізу й оцінки обстановки, прийняття рішень, планування, доведення цих рішень до військ (сил) та контролю за ходом їх виконання» [7]. Термін «автоматизована», на відміну від терміна «автоматична», акцентує

увагу на збереженні за людиною деяких функцій в процесі використання АСУВ.

Відповідно до обраного Україною курсу на євроатлантичну інтеграцію одним із пріоритетних завдань оборонної реформи є створення єдиної автоматизованої системи управління ЗСУ архітектури C4ISR та інтеграція до неї автоматизованих систем усіх видів та спеціальних військ [8]. Концепція C4ISR включає спроможності з об'єднання сенсорів у єдину інформаційну систему обробки та розповсюдження інформації у вищі та нижчі штаби для забезпечення ситуаційної обізнаності, здійснення цілевказання, допомоги командуванню у прийнятті обґрунтованих рішень з використанням всіх можливих джерел інформації. Розвиток системи C4ISR дозволить: 1. Оперативно збирати, наносити, обробляти та розповсюджувати розвідувальну інформацію. 2. Підвищити темп ведення операцій. 3. Сформувати єдину операційну картину та підвищити рівень ситуаційної обізнаності. 4. Підвищити швидкість прийняття обґрунтованих рішень командирами. 5. Забезпечити ефективну взаємодію між процесами добування інформації, розвідувального аналізу, вогневого ураження та процесом управління та прийняття рішень [9].

«Високоінтегрована, автоматизована система управління та контролю бойовими діями стратегічного, оперативного і частково тактичного («бригада») рівня, дозволяє: у напівавтоматичному та автоматичному режимах генерувати документи бойового управління; створювати та відслідковувати картографічну інформацію; отримувати вичерпні дані про власні війська; отримати наявні розвіддані; отримати дані про війська противника, їх поточне і перспективне забезпечення; проводити розрахунки співвідношення сил і засобів, оптимальності їх застосування у різних сценаріях» [10]. Таке визначення та інструментарій можливостей подають АСУВ «Дзвін» її розробники.

Тож заявлений та фактичний функціонал «Дзвону», «Дельти», або гіпотетичної системи C4ISR або архітектури молодшого покоління вказує про те, що всі вони по суті є автоматизованими системами управління військами, незважаючи на відмінності в сформованій на даний час їх розробниками квінтесенції цих інформаційних систем.

Розвиток історії світу описано найбільш загальними рисами у вигляді так званих трьох законів діалектики:

1. Закон переходу кількісних змін у якісні.
2. Закон єдності та боротьби протилежностей.
3. Закон заперечення заперечення.

Аналіз етапів розвитку «Армора», «Дельти» є наглядними прикладами перетворення кількісних позитивних метаморфоз в інформаційних системах у якісно новий продукт їх розробників. Категорії якості й кількості тісно взаємопов'язані з категорією міри. Враховуючи зворотність дії закону у часі, саме міра зазвичай є індикатором, що впливає на класифікацію тієї чи іншої системи й зумовлює зміну її якісного стану. До першорядних ознак інформаційних систем, які визначають кількісно-якісні передумови до істотних перетворень слід віднести цільове призначення та відомча належність користувачів, їх кількість, інтероперабельність та функціонал. З іншого боку, піддаючись зворотній дії закону, ці ознаки у разі їх недостатності зазвичай спричиняють деградацію або стагнацію системи.

В Інтернеті багато публікацій про конкуренцію «Дельти» й «Дзвону»: журналістські розслідування, офіційні заяви правоохоронних структур, результати ревізій та оцінки ефективності витрачання коштів держбюджету, прогнози програмно-апаратної сумісності з подібними системами країн НАТО. Заразом, призначенням обох систем, що визначає покладені на них функції, є автоматизація процесів управління військами. На стратегічному, оперативному, тактичному рівнях одночасно. Відмінність назв заданих систем: «військова система ситуаційної обізнаності», «інформаційно-комунікаційна система «Інте-

граційна платформа «Дельта»», «автоматизована система управління та контролю бойовими діями» та можливі інші інтерпретації не змінює їх суті, характеру виконуваних задач. Тому в даному контексті висувається гіпотеза про перебування «Дельти» та «Дзвону» в певній взаємобумовленості, нерозривності, що дає підстави для апелювання Гегелевським законом заперечення заперечення. Адже будь-яке протиріччя є обов'язковою умовою буття іншого протиріччя. Вказане зумовлює їх єдність. Кожне протиріччя потребує якості, що відсутня у ньому самому, однак існує в іншій суперечності, яка перебуває з ним в конфлікті.

Закон заперечення заперечення відображає розвиток предметів у його напрямі, формі та результаті. Відповідно до цього закону розвиток здійснюється циклами, кожен із яких складається з трьох стадій: вихідний стан об'єкта, його перетворення на свою протилежність (заперечення), перетворення протилежності на свою протилежність (заперечення заперечення).

Основою всякого розвитку, з точки зору Енгельса, є боротьба протилежних сторін. Під час розкриття дії цього закону він наголошував на існуванні зв'язку та взаємодії між протилежностями, доводячи, що вони рухомі, взаємопов'язані та взаємодіють, і що цей взаємозв'язок виражається в тому, що кожна з них має власну протилежність. Іншою стороною діалектичних протилежностей є взаємне заперечення сторін, саме тому сторони єдиного цілого є протилежностями, вони перебувають не тільки в стані взаємозв'язку, а й у взаємозапереченні. Саме такого роду взаємовідносини протилежностей Гегель назвав протиріччями [11].

Тектологічне дослідження «Дельти» та «Дзвону» дозволило прийти до висновку, що закладена в них природа різна. «Дельта» виникла як волонтерський проект, незважаючи на різні зустрічні перепони вона акліматизувалась у війську, продемонструвала робочий прототип і впровадила його на різних рівнях управління не лише Збройних Сил, а й інших структур оборонного і безпекового сектору. Ця система стало прогресує.

Натомість «Дзвін» розвивався бюрократичним шляхом, пройшовши всі регламентовані стадії створення й постановки інформаційних систем на озброєння. Він є замкнутою системою, ізольованою від Інтернету, з перших днів побудови позиціонувався як автоматизована система управління бойовими діями і майбутня базова частина єдиної автоматизованої системи управління Збройними Силами. Його розробка коштувала Міноборони близько 700 млн гривень, однак навколо релевантності «Дзвону» сьогодні чимало суперечностей.

Навіть усвідомлення обома сторонами протиріччя істини, що і «Дельта» і «Дзвін» створені для автоматизації процесів управління військами та мають чимало спільних програмних рішень (мікроархітектурна побудова, геопросторові технології, відображення даних про свої та ворожі війська, оброблення розвідданих тощо) не зможуть виключити різну організаційно-правову і матеріально-технічну природу їх виникнення. Це і обумовлює єдність і протилежність цих інформаційних систем, перебування їх у функціональному взаємозв'язку і водночас у відносинах конкуренції.

На підставі проведеного огляду законів філософії, правових й організаційно-технічних передумов, які склалися сьогодні навколо «Дельти», прогнозованим сценарієм її подальшого прогресу, на думку автора, буде інтеграція до єдиної автоматизованої системи управління Збройними Силами України в якості центральної підсистеми. Щодо «Дзвону», беручи до уваги згадані передумови, а також витрачені кошти держбюджету, він також увійде до складу

ЄАСУ ЗСУ, однак, вірогідно, як резервна підсистема. Відповідно до основ організації військового зв'язку, стійкість, в т.ч. живучість, мобільність системи є загальними вимогами, що висуваються під час її розгортання. Відмежованість «Дзвону» від Інтернету та прив'язка до електронно-комунікаційної мережі ЗСУ, впроваджені захищеність даних за рахунок закритих програмних інтерфейсів, які пред'являються як одні з основних недоліків цієї АСУВ, у разі коаліції з «Дельтою» за принципом синергії можуть стати перевагами багатонадійної ЄАСУ ЗСУ.

У такому разі, через перетворення на свою протилежність й подальше перетворення протилежності на свою протилежність, здійсниться розв'язання існуючої суперечності, а згадані конкуруючі системи трансформуються у якісно новий стан. Цьому також сприятиме кількість накопичених змін, що за законом кількості-якості також призведе до підняття кінцевого продукту на якісно новий виток його еволюції. За законом єдності та боротьби протилежностей вже у якості невід'ємних частин, «Дельта» і «Дзвін» продовжуватимуть певне суперництво під час настання сприятливих для кожного умов функціонування. Таким чином може прийти до завершення один з незчислених циклів взаємодії подібного й протиріччя задля породження нового ланцюга змін навколишньої матерії.

Реалізація такого сценарію надасть підґрунтя апелювати до вчення детермінізму (взаємозв'язок та взаємна визначеність усіх явищ і процесів у світі), законів розвитку (динаміки) організації, зокрема, закону онтогенезу (кожна система прагне досягти найбільшого сумарного потенціалу під час проходження всіх етапів життєвого циклу) та закону синергії (будь-яка система має такий набір ресурсів, за якого її потенціал завжди буде або значно більшим від простої суми потенціалів ресурсів, що до неї входять, або істотно меншим [12]).

В літописі оборонного відомства немало згадок про неоднозначні спроби автоматизації управління військами. Через діалектичні закономірності можливо дослідити взаємозумовленість розбудови таких АСУВ Повітряних Сил ЗСУ, як «Ореанда ПС», «Віраж-планшет» та багатьох інших. Натомість статистичний огляд сьогоденного стану цифровізації силових структур засвідчує про чималу кількість так званих «стартапів», які нерідко домінують у функціональності й затребуваності над внутрішньовідомчими розробками, а й подекуди переходять у власність самих силових структур з плином часу.

Отже, з позиції державницького підходу до анонсованого у 2019 році в Україні проекту «Цифрова держава» багатоманітність і здорова конкуренція на ринку ІТ-технологій має сприйматись як належна робоча атмосфера народження новітніх інформаційних систем. Вона покликана сприяти динамічній і варіативній цифровізації суспільства, державного сектору, бізнесу. Це надає змогу селекціонувати найкращі продукти та рішення, знаходити сферу застосування гідним учасникам ринку інновацій, навіть за умов зміни першочергового функціонального призначення.

Філософське осмислення триваючих процесів автоматизації, цифровізації дозволяє пізнати глибинні першопричини досягнутих успіхів та завданих збитків, рушійні сили, механізми, напрямки розвитку інформаційних систем. Філософія розширює розуміння потаємних на перший погляд взаємозалежностей речей у світі. Однак без зміни ментальних установок деяких чиновників й командирів, зумовленими спокусами наживи за рахунок скарбниці, утилітарна функція філософії залишатиметься нереалізованою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горб В.В. «Проблеми цифрової трансформації Служби безпеки України». *Юридичний бюлетень*. 2023. № 30. С. 76–85. DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2023.30.09>.

2. Про затвердження Положення про Інтегровану інформаційно-пошукову систему органів внутрішніх справ України: наказ МВС України від 12.10.2009 р. № 436 (втратив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1256-09#Text>.
3. Про затвердження Положення про інформаційно-комунікаційну систему «Інформаційний портал Національної поліції України»: наказ МВС України від 03.08.2017 р. № 676, редакція від 01.04.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1059-17#Text> (дата звернення 19.11.2024).
4. Про затвердження Положення про єдину інформаційну систему Міністерства внутрішніх справ та переліку пріоритетних електронних інформаційних ресурсів її суб'єктів: Постанова Кабінету Міністрів України від 14.11.2018 р. № 1024, редакція від 22.08.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1024-2018-%D0%BF#Text> (дата звернення: 01.12.2024).
5. Веб-ресурс «Інститут української мови НАН України». URL: <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine68-69-32.pdf>.
6. Матеріали універсальної Інтернет-енциклопедії. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ситуаційна_обізнаність (дата звернення: 15.11.2024).
7. Електронна версія «Великої української енциклопедії». URL: https://vue.gov.ua/Автоматизована_система_управління_військами, (дата звернення: 25.11.2024).
8. Про схвалення Основних напрямів розвитку озброєння та військової техніки на довгостроковий період: розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.06.2017 р. № 398-р, редакція від 21.07.2021 р., URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/398-2017-%D1%80#Text>, (дата звернення: 25.11.2024).
9. Ціркун М. В. Побудова системи С4ISR в Україні. *Повітряна міць України*. 2021. №1(1). С. 42–43. URL: <https://doi.org/10.33099/2786-7714-2021-1-1-42-43>, (дата звернення: 25.11.2024).
10. Веб-сайт ГО «Український мілітарний центр»: Система управління «Дзвін-АС» стала на озброєння України, URL: <https://mil.in.ua/uk/news/systema-upravlinnya-dzvin-as-stala-na-ozbroynnya-ukrayiny/>, (дата звернення: 25.11.2024).
11. Веб-ресурс «Три закони діалектики». URL: <https://www.maxzosim.com/tri-zakoni-dialektiki/>, (дата звернення: 25.11.2024).
12. Веб-ресурс «StudFiles»: Закони розвитку (динаміки) організації: закон онтогенезу та закон синергії. URL: <https://studfile.net/preview/8671993/page:3/>, (дата звернення: 25.11.2024).

ФІНАНСОВИЙ КОМПЛАЄНС У БОРОТБІ З ВІДМИВАННЯМ ГРОШЕЙ

FINANCIAL COMPLIANCE IN THE FIGHT AGAINST MONEY LAUNDERING

Добрунова К.В., студентка III курсу
факультету слідчої та детективної діяльності

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Сучасний фінансовий сектор стикається з проблемами, пов'язаними зі зростанням незаконних фінансових операцій, глобалізацією ринку і цифровими перетвореннями. Фінансова гармонія є необхідним елементом для забезпечення безпеки і стабільності фінансової системи, а також для забезпечення інтеграції України в європейське правове поле. Проте розвиток згуртованості в Україні характеризується низкою факторів, що потребують детального аналізу та розробки ефективних заходів щодо їх подолання. Стаття присвячена аналізу актуального стану фінансового комплаєнсу в Україні, який є одним із ключових елементів забезпечення законності, прозорості та безпеки фінансової діяльності в умовах зростання глобалізації та цифрових трансформацій. Розглянуто проблеми запобігання відмиванню грошей, фінансування тероризму та інтеграції України в європейське правове співтовариство.

Акцентовується увага на важливості комплаєнс-заходів, які сприяють створенню прозорого та безпечного фінансового середовища. Визначено, що українське законодавство, попри прогрес у гармонізації з міжнародними стандартами, все ще стикається з низкою проблем, серед яких застарілі нормативно-правові акти, недостатня цифровізація та низький рівень кваліфікації кадрів у фінансовій сфері. Основними чинниками, що перешкоджають ефективному впровадженню комплаєнсу, є низька цифрова грамотність, недостатній обмін інформацією між державними та фінансовими установами, а також брак ресурсів у малих і середніх підприємств.

У статті проаналізовано методологічні основи дослідження, зокрема використання загальнонаукових і спеціальних юридичних методів, а також сучасну практику застосування фінансового комплаєнсу в Україні та за кордоном. Підкреслюється необхідність вдосконалення нормативно-правової бази, розвитку інституційної інфраструктури та впровадження сучасних технологій, таких як штучний інтелект і машинне навчання, для автоматизації моніторингу фінансових операцій. Зокрема, пропонується активніше впроваджувати міжнародні стандарти, включаючи рекомендації FATF та директиви ЄС.

У висновках сформульовано практичні рекомендації для покращення фінансового комплаєнсу в Україні, включаючи посилення законодавчого регулювання, підвищення кваліфікації працівників, розвиток цифрових технологій та стимулювання співпраці між державними і приватними структурами. Ці заходи сприятимуть створенню конкурентоспроможної, стабільної та безпечної фінансової системи, що відповідає міжнародним стандартам.

Ключові слова: фінансова відповідність, боротьба з відмиванням грошей, фінансовий моніторинг, ризики, фінансовий сектор.

The modern financial sector is facing challenges related to the growth of illegal financial transactions, market globalisation and digital transformation. Financial harmony is a necessary element to ensure the safety and stability of the financial system, as well as to ensure Ukraine's integration into the European legal framework. However, the development of cohesion in Ukraine is characterised by a number of factors that require a detailed analysis and development of effective measures to overcome them. The article analyses the current state of financial compliance in Ukraine, which is one of the key elements of ensuring the legality, transparency and security of financial activities in the context of growing globalisation and digital transformation. The author examines the issues of preventing money laundering, terrorist financing and Ukraine's integration into the European legal community.

The author emphasises the importance of compliance measures that contribute to the creation of a transparent and secure financial environment. It is determined that Ukrainian legislation, despite progress in harmonisation with international standards, still faces a number of problems, including outdated regulations, insufficient digitalisation and low level of qualification of personnel in the financial sector. The main factors that impede effective compliance implementation are low digital literacy, insufficient information exchange between government and financial institutions, and a lack of resources among small and medium-sized enterprises.

The article analyses the methodological foundations of the study, including the use of general scientific and special legal methods, as well as the current practice of financial compliance in Ukraine and abroad. The author emphasises the need to improve the regulatory framework, develop institutional infrastructure and introduce modern technologies, such as artificial intelligence and machine learning, to automate the monitoring of financial transactions. In particular, it is proposed to more actively implement international standards, including FATF recommendations and EU directives.

The conclusions formulate practical recommendations for improving financial compliance in Ukraine, including strengthening legislative regulation, improving the skills of employees, developing digital technologies, and stimulating cooperation between public and private entities. These measures will contribute to the creation of a competitive, stable and secure financial system that meets international standards.

Key words: financial compliance, anti-money laundering, financial monitoring, risks, financial sector.

Метою дослідження є визначення поточного стану фінансової відповідності в Україні та проаналізувати ключові проблеми, що перешкоджають його ефективному впровадженню, а також розробити практичні рекомендації щодо вдосконалення нормативно-правової бази, інституційної інфраструктури та технічної підтримки для забезпечення відповідності у фінансовому секторі.

Виклад основного матеріалу. Фінансовий комплаєнс та боротьба з відмиванням грошей є одними з найважливіших елементів сучасної фінансової системи. Зі зростанням глобалізації та діджиталізації фінансових операцій зростає потреба у забезпеченні прозорості, законності та захисту від незаконних фінансових практик. Програми комплаєнсу ефективні при боротьбі з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму, які становлять серйозну загрозу національній та міжнародній безпеці. Прагнучи інтегруватися в європейське правове співтовариство, Україна активно розвиває правову базу для боротьби з від-

миванням грошей та імплементує міжнародні стандарти у цій сфері. Однак правоохоронна діяльність у цій сфері стикається з низкою проблем, таких як обмежений доступ до інформації про кінцевих бенефіціарів та недостатня перевірка клієнтів фінансовими установами.

Фінансовий комплаєнс регулює та забезпечує дотримання законів та правил у сфері фінансів і ринків капіталу і охоплює всі аспекти фінансової діяльності [1]. Його сутність полягає у системному та стратегічному забезпеченні законності та етичності у всіх аспектах фінансової діяльності, дотримуючись всіх відповідних законодавчих вимог та регуляторних стандартів, включаючи попереджуючи заходи щодо відмивання грошей, фінансування тероризму та ін. Збереження довіри клієнтів забезпечується конфіденційністю, безпекою проведення фінансових операцій, високим рівнем прозорості. Також, комплаєнс охоплює управління ризиками, пов'язаними з можливими порушеннями законодавства чи регуляторних вимог. Крім

того, банк зобов'язаний дотримуватися високих етичних норм, зокрема поводитися з клієнтами та співробітниками з повагою та справедливістю, що сприяє формуванню довіри та підтриманню репутації [2].

Наразі, українське законодавство постійно адаптується до міжнародних стандартів, зокрема рекомендацій FATF та директив ЄС, для забезпечення ефективної боротьби з фінансовими злочинами. Зокрема, Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» від 06.12.2019 № 3894-IX встановлює вимоги до суб'єктів первинного фінансового моніторингу, обов'язкові процедури для ідентифікації клієнтів, аналізу та моніторингу фінансових операцій, а також заходи щодо виявлення та повідомлення про підозрілі транзакції [3].

Суб'єкти первинного фінансового моніторингу, до яких відповідно Закону належать банки, фінансові установи, професійні учасники фондового ринку, нотаріуси, адвокати та інші установи, які проводять фінансові операції, зобов'язані дотримуватися вимог комплаєнсу та протидії відмиванню грошей. Основні обов'язки суб'єктів первинного фінансового моніторингу включають: ідентифікацію клієнтів, тобто проведення перевірок для встановлення особи клієнта, кінцевих бенефіціарів та оцінки ризиків; моніторинг транзакцій, тобто регулярне відстеження та аналіз фінансових операцій з метою виявлення підозрілих або незвичайних транзакцій; звітування про підозрілі операції, тобто повідомлення ДСФМ про операції, що можуть свідчити про відмивання грошей або іншу незаконну діяльність.

Вовчак О. Д. та Єндоренко Л. О. зазначають, що ефективність комплаєнсу в банку залежить як від зовнішніх, так і від внутрішніх чинників. До них належать рівень формалізації регуляторних вимог, усвідомлення керівниками та акціонерами банку значення й завдань комплаєнсу, наявність та активне просування комплаєнс-культури керівництвом, кваліфікація працівників банку, особливо підрозділу комплаєнсу, достатність ресурсів для реалізації цієї функції, якість внутрішніх нормативних документів і вибір оптимальної моделі організації комплаєнсу [4].

З цього можемо визначити основні проблеми та перешкоди в розвитку фінансового комплаєнсу в Україні.

По-перше, українське законодавство у сфері фінансового комплаєнсу, хоч і розвивається, інколи не встигає за стрімкими змінами у фінансовому секторі та міжнародними вимогами. Досі існують численні нормативно-правові акти, які залишаються застарілими або неповністю узгодженими з європейськими та міжнародними стандартами [5]. Така ситуація ускладнює повноцінне запровадження сучасних комплаєнс-процедур, зокрема, у сфері боротьби з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму. Зокрема, застарілість норм створює прогалини, які можуть використовуватися недобросовісними особами для уникнення контролю та запобіжних заходів. Крім того, нечітко визначені поняття й терміни у національних законах ускладнюють їх практичне застосування та відкривають можливості для неоднозначних трактувань, що часто використовується для уникнення відповідальності. Отже, існує потреба у прискоренні законодавчих реформ, що передбачатимуть не лише оновлення існуючих актів, а й створення чіткої нормативної основи, яка охоплюватиме сучасні тенденції комплаєнсу.

По-друге, Рівень цифрової грамотності та впровадження інноваційних технологій у фінансовому секторі України все ще залишається недостатнім для забезпечення ефективної реалізації комплаєнс-процедур. Хоча деякі великі банки і впроваджують сучасні технології моніторингу та обробки фінансових операцій, малий та середній бізнес, а також деякі державні органи значно відстають у цій сфері [6]. Це знижує ефективність контролю за

транзакціями, особливо з точки зору швидкого виявлення підозрілих операцій.

Цифрова нерівність і недосконала інфраструктура для автоматизованого контролю перешкоджають впровадженню технологій, таких як штучний інтелект і машинне навчання, для автоматичного моніторингу та обробки даних. Відсутність належної інфраструктури і кваліфікованих кадрів призводить до того, що багато фінансових установ змушені проводити аналіз операцій вручну, що потребує значних ресурсів та уповільнює процес. Для покращення ситуації необхідне підвищення рівня цифрової освіти, зокрема у фінансовому секторі, а також стимулювання впровадження сучасних технологій.

По-третє, малий та середній бізнес в Україні часто не має достатньо фінансових ресурсів для реалізації ефективних комплаєнс-заходів, які потребують інвестицій у програмне забезпечення, навчання персоналу, розробку внутрішніх політик і процедур. Для багатьох таких підприємств комплаєнс стає додатковим тягарем, що ускладнює їхню діяльність, особливо в умовах економічної нестабільності. Через брак ресурсів малий бізнес іноді нехтує вимогами комплаєнсу або застосовує спрощені процедури, які не завжди відповідають встановленим стандартам. Це може створювати потенційні ризики, такі як потрапляння у фінансову систему підозрілих або незаконних операцій. Для розв'язання цієї проблеми важливим є створення механізмів підтримки малого бізнесу в комплаєнс-заходах, таких як фінансування навчання або спрощення вимог для невеликих компаній.

І по-четверте, в Україні недостатньо налагоджений обмін інформацією між фінансовими установами та державними органами, такими як правоохоронні органи, Національний банк України, Міністерство фінансів, які повинні координувати свої дії у питаннях запобігання фінансовим злочинам [7]. Це ускладнює ідентифікацію та швидке реагування на потенційно незаконні транзакції, оскільки державні органи часто не мають доступу до актуальної інформації про ризикові операції.

Інші країни демонструють, що тісна співпраця між державою і приватним сектором може значно підвищити ефективність боротьби з відмиванням грошей. Для України це питання є особливо актуальним у зв'язку з вимогами міжнародних організацій, таких як FATF, до прозорості та ефективності обміну даними. Отже, налагодження ефективного обміну інформацією між державними та приватними структурами потребує впровадження єдиних стандартів комунікації, спрощення доступу до баз даних і регулярного обміну інформацією.

Висновок. Дослідження детально розглядало фінансову відповідність як важливий інструмент для забезпечення законності, прозорості та етики фінансової діяльності, а також запобігання відмиванню грошей та фінансуванню тероризму. Аналіз показав, що дотримання вимог – це систематичний і стратегічний підхід до діяльності фінансових установ, який включає дотримання нормативних вимог, управління ризиками, забезпечення довіри клієнтів і дотримання високих етичних стандартів. Важливим аспектом дослідження було виявлення ключових питань, що впливають на ефективність впровадження процедур дотримання в Україні.

Крім того, у фінансовому секторі були виявлені неадекватні рівні оцифрування, які перешкоджають використанню передових технологій, таких як штучний інтелект і машинне навчання, для моніторингу та аналізу фінансових транзакцій. У той час як великі банки поступово впроваджують інноваційні рішення, малі підприємства та деякі державні установи значно відстають. Нестача кваліфікованого персоналу та належної інфраструктури призводить до того, що багато процедур виконуються вручну, що знижує ефективність та уповільнює процес. Для вирішення цієї проблеми необхідно підвищити

цифрову грамотність працівників фінансового сектора, поліпшити інфраструктуру і стимулювати впровадження інноваційних технологій.

Таким чином, поліпшення фінансової згуртованості є передумовою для зміцнення фінансової системи Укра-

їни, підвищення її конкурентоспроможності та інтеграції в європейське правове співтовариство. Реалізація запропонованих заходів сприятиме створенню прозорого, стабільного та безпечного фінансового середовища, що відповідає сучасним міжнародним стандартам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Братчук У. П. Фінансовий комплаєнс як інструмент удосконалення фінансової архітектури. Економіка і організація управління. 2023. № 3(51). URL: <https://doi.org/10.31558/2307-2318.2023.3.2>
2. Мулик А. К. Загальні підходи до організації комплаєнсу в банках. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Право*. 2023. Т. 1, вип. 79. С. 266-271. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/288618/282274>
3. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : Закон України від 06.12.2019 р. № 361-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text>
4. Вовчак О. Д., Єндошенко Л. О. Удосконалення системи фінансового моніторингу в банках України та оцінювання комплаєнс-ризиків. *Problems of Economy*. 2023. № 3. С. 237-243. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001490332>
5. Колодізев О. М. Система комплаєнсу в банках: нові властивості та виклики сучасності. Сучасні проблеми фінансового моніторингу : зб. матеріалів VI Всеукр. наук.-практ. конф., 23 листоп. 2018 р. Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2018. С. 13-16. URL: <http://repository.hneu.edu.ua/handle/123456789/20258>
6. Мулик А. К. Загальні підходи до організації комплаєнсу в банках. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2023. Вип. 79(1). URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.46>
7. Світлична В. Ю., Овчелупова О. М. Сучасний стан та перспективи запровадження комплаєнс-контролю у діяльність банківських установ. *Комунальне господарство міст*. 2019. Т. 7, вип. 153. URL: <http://eprints.kname.edu.ua/55434/1/5474-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-11253-1-10-20191221.pdf> (дата звернення: 07.01.2025).

**БАНКИ ЯК СУБ'ЄКТИ ПОЗАСУДОВОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ
ФІНАНСОВО-ПРАВОВИХ СПОРІВ****BANKS AS SUBJECTS OF OUT-OF-COURT SETTLEMENT
OF FINANCIAL-LEGAL DISPUTES**

**Задирака Н.Ю., д.ю.н., професор,
професор кафедри адміністративного права та процесу
Київський національний університет імені Тараса Шевченка**

Метою роботи визначено здійснення характеристики особливостей статусу банків як суб'єктів позасудового врегулювання фінансово-правових спорів. Визначено, що банки можуть бути суб'єктами позасудового врегулювання публічно-правових спорів в рамках своєї діяльності, особливо в контексті взаємодії з державними органами та контролюючими установами. Встановлено, що позасудове врегулювання фінансово-правових спорів може здійснюватися через mediaцію та альтернативне вирішення спорів (ADR), де банк може бути учасником механізмів ADR, де з допомогою незалежного посередника вирішуються спори між клієнтами та банками, а також між банками та державними органами. Визначено, що застосування mediaції у спорах, де одним із учасників спору є банк, є доволі поширеним в США та багатьох країнах Європи і Азії. Підкреслено, що mediaція є доволі дієвим способом врегулювання спорів, що виникають у фінансовій сфері, де учасниками є банківські установи та споживачі фінансових послуг. Встановлено, що класичний підхід до розуміння mediaції визначає її як певний спосіб вирішення суперечок між конфліктуючими сторонами, в основу якого покладено звернення за допомогою до певного посередника (медіатора), який є уповноваженим створити належні умови для врегулювання конфліктної ситуації, в яких сторони спору здатні належним чином проаналізувати ситуацію, яка склалася та знайти вирішення конфлікту і співмірного задоволення потреб, що вони мають. Зроблено висновок, що внаслідок позасудового врегулювання спору, що виходить із іпотечного договору, досягається той результат, який є корисним для банку як кредитора, і полягає у здійсненні такої адміністративної процедури, як державна реєстрація прав власності на всі предмети іпотеки, що виступають забезпеченням за основним зобов'язанням: за іпотекодержателем (якщо звернено стягнення на предмет іпотеки шляхом набуття його у власність іпотекодержателем); за покупцем (якщо звернено стягнення на предмет іпотеки шляхом його продажу іпотекодержателем третій особі).

Ключові слова: альтернативні (позасудові) способи, адміністративна справа, адміністративні послуги, адміністративний суд, арбітраж, банки, захист, комерційні спори, mediaція, права людини, правосуддя, публічно-правовий спір, розгляд.

The purpose of the work is to characterize the features of the status of banks as subjects of out-of-court settlement of financial-legal disputes. It is determined that banks can be subjects of out-of-court settlement of public-law disputes within the framework of their activities, especially in the context of interaction with state bodies and regulatory institutions. It is established that out-of-court settlement of financial-legal disputes can be carried out through mediation and alternative dispute resolution (ADR), where a bank can be a participant in ADR mechanisms, where disputes between clients and banks, as well as between banks and state bodies, are resolved with the help of an independent mediator. It is determined that the use of mediation in disputes where one of the parties to the dispute is a bank, is quite common in the USA and many countries in Europe and Asia. It is emphasized that mediation is a fairly effective way to resolve disputes arising in the financial sector, where the participants are banking institutions and consumers of financial services. It is established that the classical approach to understanding mediation defines it as a certain way of resolving disputes between conflicting parties, which is based on seeking help from a certain intermediary (mediator), who is authorized to create appropriate conditions for resolving the conflict situation, in which the parties to the dispute are able to properly analyze the situation and find a solution to the conflict and a proportionate satisfaction of their needs. It was concluded that as a result of the out-of-court settlement of the dispute arising from the mortgage agreement, the result is achieved that is beneficial for the bank as a creditor, and consists in carrying out such an administrative procedure as state registration of ownership rights to all mortgaged objects that serve as security for the main obligation: for the mortgagee (if the mortgage object is foreclosed by acquiring it into the ownership of the mortgagee); for the buyer (if the mortgage object is foreclosed by selling it to a third party by the mortgagee).

Key words: alternative (out-of-court) methods, administrative case, administrative court, administrative services, arbitration, banks, protection, commercial disputes, mediation, human rights, justice, public law dispute, review.

Постановка проблеми. Забезпечення ефективного врегулювання публічно-правових спорів є актуальною, особливо в умовах нагальності вирішення проблеми сталості соціально-економічного розвитку та формування та впровадження дієвої фінансової політики. Важливими учасниками процесів здійснення фінансової політики держави та надання фінансових послуг є банки та банківські установи. Сприяння розвитку ринкової економіки та реалізації принципів добросовісної конкуренції нерозривно пов'язується із збільшенням форм та способів порушення прав суб'єктів господарювання, що може пов'язуватися із діяльністю банків у сфері надання фінансових послуг та здійснення відповідних суміжних адміністративних процедур.

Стан наукової розробки проблеми. Проблема забезпечення ефективності застосування позасудових способів врегулювання публічно-правових спорів є предметом чисельних досліджень, зокрема, теоретично та практично цінними є наукові праці Г.О. Блінової, А.М. Колодія, Т.О. Коломєць, А.Т. Комзюка, Ю.О. Легези, Н.В. Мішиної, О.П. Орлюк, В.В. Юровської та інших.

Серед дисертаційних досліджень, присвячених проблематиці вивчення альтернативних способів врегулювання

спорів, необхідно виділити: наукову розробку Ю.Д. Притики на тему «Теоретичні проблеми захисту прав учасників цивільних правовідносин в третейському суді» (2006 р.) [1]; наукову розробку О.Є. Соловйової на тему «Примирення сторін у кримінальному процесі України» (2006 р.) [2]; наукову розробку М.В. Сокол на тему «Порядок вирішення колективних трудових спорів і конфліктів в Україні» (2010 р.) [3]; наукову розробку Н.А. Вангородської на тему «Третейський суд в Україні у Х–XVIII ст.» (2011 р.) [4]; наукову розробку І.Г. Ясиновського на тему «Імплементация процедури mediaції в українське законодавство: теоретико-правовий аналіз» (2016 р.) [5]; наукову розробку Н.М. Грень на тему «Реалізація права людини на справедливий суд шляхом процедури присудової mediaції: теоретико-правове дослідження» (2016 р.) [6]; наукову розробку Г.О. Огренчук на тему «Правове регулювання застосування mediaції при вирішенні цивільно – правових спорів» (2016 р.) [7]; наукову розробку А.Г. Бортникової на тему «Правові засади застосування mediaції як способу вирішення публічно-правових спорів» (2018 р.) [8]; наукову розробку А.Р. Гаподченко (Закопай) на тему «Альтернативні (позасудові) способи вирішення правових спорів» (2024 р.) [9] та ін.

Вивчення проблематики позасудового врегулювання спорів пов'язується із проведенням також і досліджень у сфері психології, політології, соціології тощо.

Однак при цьому проблематика встановлення статусу банків у позасудовому врегулюванні публічно-правових спорів не є дослідженою, відсутні є комплексні дослідження таких питань, що визначає актуальність цієї наукової розробки.

Метою роботи є здійснення характеристики особливостей статусу банків як суб'єктів позасудового врегулювання фінансово-правових спорів.

Виклад основного матеріалу. Починаючи із 1 січня 2024 року набув юридичної сили Закон України «Про фінансові послуги та фінансові компанії» від 14.12.2021 року № 1953-IX (крім визначених у прикінцевих та перехідних положеннях норм, дата введення в дію яких встановлюється цими положеннями), де одним із положень було запроваджено вимогу до банків як суб'єктів надання фінансових послуг сприяти позасудовому врегулюванню спорів, що виникають за їх участі в публічно-правовій чи приватно-правовій сферах [10].

Відповідно до Закону України «Про фінансові послуги та фінансові компанії» встановлюється, що «фінансовою установою» є «юридична особа, метою створення якої є здійснення діяльності з надання фінансових послуг, яка відповідно до закону надає одну чи декілька фінансових послуг на підставі відповідної ліцензії, виданої Регулятором». Не є фінансовими установами надавачі супровідних послуг, які одночасно не надають також фінансові послуги, а також інші особи, які отримали ліцензію на здійснення діяльності з надання фінансових послуг без набуття статусу фінансової установи.

Згідно із пунктом 9 частини 1 статті 4 Закону України «Про фінансові послуги та фінансові компанії» до переліку видів фінансових послуг відносяться фінансові послуги, що надаються в межах професійної діяльності на ринках капіталу, передбаченої частиною другою статті 41 Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» [11]. Державне регулювання та нагляд за діяльністю з надання вказаних фінансових послуг та супровідних до них послуг здійснює Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку (п. 1) ч. 1 ст. 22 Закону України «Про фінансові послуги та фінансові компанії»).

Види фінансових послуг та їх ознаки встановлюються виключно цим Законом, спеціальними законами та не можуть встановлюватися, змінюватися, доповнюватися іншими законами. Надання фінансових послуг, не включених до зазначеного переліку, забороняється.

До фінансової послуги із залучення коштів та банківських металів, що підлягають поверненню, від необмеженого кола осіб, не відноситься залучення коштів шляхом емісії/видачі/укладення фінансових інструментів (крім ощадних сертифікатів банку) у порядку, встановленому Законом України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки».

Відповідно до чинного законодавства України допоміжними послугами у сфері фінансового ринку є «послуги, пов'язані з фінансовими послугами та/або із здійсненням діяльності з надання фінансових послуг, які не належать до посередницьких послуг, зокрема, інформаційні послуги на ринках капіталу та організованих товарних ринках, а також інші послуги, надання яких потребує авторизації відповідно до Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» [10].

Банки можуть бути суб'єктами позасудового врегулювання публічно-правових спорів в рамках своєї діяльності, особливо в контексті взаємодії з державними органами та контролюючими установами. Зокрема, це включає вирішення суперечок між банками та органами державної влади, які виникають у зв'язку з виконанням банками нормативних вимог, ліцензуванням, регулюванням фінан-

сових послуг, а також із проблемами захисту прав споживачів фінансових послуг.

Таке врегулювання може здійснюватися через медіацію та альтернативне вирішення спорів (ADR), де банк може бути учасником механізмів ADR, де з допомогою незалежного посередника вирішуються спори між клієнтами та банками, а також між банками та державними органами [12].

Застосування медіації у спорах, де одним із учасників спору є банк, є доволі поширеним в США та багатьох країнах Європи і Азії. Медіація є доволі дієвим способом врегулювання спорів, що виникають у фінансовій сфері, де учасниками є банківські установи та споживачі фінансових послуг. Класичний підхід до розуміння медіації визначає її як певний спосіб вирішення суперечок між конфліктуючими сторонами, в основу якого покладено звернення за допомогою до певного посередника (медіатора), який є уповноваженим створити належні умови для врегулювання конфліктної ситуації, в яких сторони спору здатні належним чином проаналізувати ситуацію, яка склалася та знайти вирішення конфлікту і співмірного задоволення потреб, що вони мають [13; 14; 15].

Дії медіатора можуть будуватися за двома варіаціями, де перша передбачає організацію зустрічей конфліктуючих сторін, а друга пов'язується із визначенням змісту інтересів кожної із сторін шляхом проведення індивідуальних перемовин, коли діалог між учасниками спору є неможливим через об'єктивні чи суб'єктивні обставини. В будь-якій із таких варіацій медіатор стає тією особою, яка маючи неупереджений погляд на конфлікт, створює можливості для врегулювання спору, ретранслюючи наявну ситуацію конфлікту її учасникам, висвітлюючи її можливі правові, фінансові, суб'єктивні та об'єктивні наслідки настання.

Медіацію у спорах, де учасником є банк, можливо справедливо розглядати як спосіб оздоровлення фінансового ринку, що дозволяє об'єктивно оцінити умовно кажучи вартість конфлікту, встановити необхідний час на урегулювання спору, оцінити варіанти взаємних поступок, обґрунтувати можливі дисконти та розстрочки, що можуть бути застосовні у кредитно-розрахункових договорах, і при цьому створити належні умови для збереження фінансової репутації всіх учасників фінансово-правових відносин.

В якості прикладу дієвості медіації у порівнянні із судовим врегулюванням спору розглянемо ситуацію втручання боргу банком за іпотечним договором.

Наприклад, банк є позичальником коштів на здійснення будівництва об'єкту нерухомого майна – приватного будинку, де предметом іпотеки є земельна ділянка. Банківська позика була надана в іноземній валюті – доларах США. Фінансова криза та зростання курсу гривні до долара може призвести до зниження платоспроможності боржника та змусило його зупинити будівництво на 70% готовності об'єкта. Судовий розгляд подібної категорії спорів очевидно може затягнутися та триватиме більше двох років, впродовж яких буде відбуватися занепад стану недобудови та зниження її ринкової вартості. Тоді як проведення перемовин, в тому числі медіації, зробить можливим як допустимим чином припинити іпотечне зобов'язання, що задовольнить інтереси банку, так і дозволить зберігати «кредитну» історію боржника, що дозволить йому у майбутньому бути учасником в тому числі фінансово-правових відносин.

Отже, низька ефективність виконання судових рішень призводить до того, що банки при зверненні стягнень за іпотечними договорами застосовують позасудові способи врегулювання спорів, що допускається відповідно до вимог Закону України «Про іпотеку» [16] та Постанови Кабінету Міністрів України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 25 грудня 2015 р. № 1127 [17].

Можливість позасудового вирішення спорів, що виникають між банком та боржником за іпотечним договором встановлюється згідно із частиною 4 статті 33 Закону України «Про іпотеку» [16].

Відповідно до статті 36 Закону України «Про іпотеку» визначено, що позасудове врегулювання спору, що походить із іпотечних договорів у разі їх неналежного виконання боржником, може здійснюватися: у разі наявності застереження про задоволення вимог іпотекодержателя, що міститься в іпотечному договорі, яке дорівнюється до такого договору; або згідно з окремим договором між іпотекодавцем та іпотекодержателем про задоволення вимог іпотекодержателя, що підлягає нотаріальному посвідченню, який може бути укладений одночасно з іпотечним договором або в будь-який час до набрання законної сили рішенням суду про звернення стягнення на предмет іпотеки.

Застосування звернення стягнення на предмет іпотеки у позасудовому порядку, що є способом позасудового вирішення спору, що походить із іпотечного договору своїм результатом має подальшу державну реєстрацію права власності іпотекодержателя на нерухоме майно, що має відбуватися внаслідок відчуження предмета іпотеки на користь іпотекодержателя без згоди власника такого нерухомого майна [18].

Не є перешкодою для здійснення державної реєстрації права власності на предмет іпотеки за банком як кредитором за іпотечним договором встановленої заборони відчуження майна, що було накладено нотаріусом під час посвідчення договору іпотеки.

Таким чином, внаслідок позасудового врегулювання спору, що виходить із іпотечного договору, досягається той результат, який є корисним для банку як кредитора,

і полягає у здійсненні такої адміністративної процедури, як державна реєстрація прав власності на всі предмети іпотеки, що виступають забезпеченням за основним зобов'язанням: за іпотекодержателем (якщо звернено стягнення на предмет іпотеки шляхом набуття його у власність іпотекодержателем); за покупцем (якщо звернено стягнення на предмет іпотеки шляхом його продажу іпотекодержателем третій особі).

Адміністративну процедуру із державної реєстрації права власності банку на предмет іпотеки, що здійснюється в наслідок позасудового врегулювання спору, може бути оскаржено у судовому порядку (ч. 6 ст. 36 Закону України «Про іпотеку»).

Висновок. Таким чином, медіація дійсно дозволяє зекономити час і гроші, знижує стрес та дозволяє знайти конструктивне рішення. Особливо у сфері фінансового ринку, де важливо підтримувати добрі стосунки між учасниками і зберігати бізнес-процеси. Медіація сприяє досягненню компромісу без тривалих і витратних судових процесів. Крім того, вона дає можливість зберегти конфіденційність та контролювати процес, а також знаходити більш гнучкі та взаємовигідні рішення.

Такий підхід дозволяє уникнути не тільки фінансових витрат, але й емоційних і психологічних втрат, які часто супроводжують довгі судові тяжби. Тому, дійсно, якщо є можливість досягти згоди без судових процесів, медіація є ефективним і швидким варіантом для всіх сторін.

Отже, банки в умовах сучасного фінансового середовища часто використовують механізми позасудового вирішення спорів, щоб уникнути тривалих судових процесів та забезпечити стабільність у своїй діяльності. Це важливо для мінімізації ризиків та підтримання доброї репутації банку на ринку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Притика Ю.Д. Теоритичні проблеми захисту прав учасників цивільних правовідносин в третейському суді: дис. ... д-ра юрид.наук 12.00.03. К., 2006.
2. Соловйова О.Є.. Примирення сторін у кримінальному процесі України. : дис. ... канд. юрид.наук : 12.00.09. Харків, 2006. 156 с.
3. Сокол М. В.. Порядок вирішення колективних трудових спорів і конфліктів в Україні: дис. ... канд. юрид.наук : 12.00.05. К., 2010. 223 с.
4. Вангородська Н. А. Третейський суд в Україні у Х–ХVIII ст.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 20 с.
5. Ясиновський І. Г. Імплементация процедури медіації в українське законодавство: теоретико-правовий аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016.
6. Грень Н. М. Реалізація права людини на справедливий суд шляхом процедури присудової медіації: теоретико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2017. 250 с.
7. Огренчук Г.О. Правове регулювання застосування медіації при вирішенні цивільно – правових спорів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2016. 213 с.
8. Бортнікова А. Г. Правові засади застосування медіації як способу вирішення публічно-правових спорів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2018. 285 с.
9. Гаподченко (Закопай) А.Р. Альтернативні (позасудові) способи вирішення правових спорів: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Дніпро, Національний технічний університет «Дніпровська політехніка», 2024. 203 с.
10. Про фінансові послуги та фінансові компанії: Закон України від 14.12.2021 року № 1953-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-20#Text>
11. Про ринки капіталу та організовані товарні ринки: Закон України від 23 лютого 2006 року № 3480-ІV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#Text>
12. Короленко М. Фінансова медіація – це найшвидший шлях до вирішення конфлікту. *Фінансовий директор компанії*. 2018. № 43. URL: <https://www.fin-mediation.com.ua/novini/166-tsentr-finsanovoji-mediatsiji-ta-pershij-ukrajinskij-mizhnarodnij-bank-ukladi-dogovir-pro-spivpratsyu-3>
13. Лережа Ю.О. Свобода та розумність як правові цінності сучасного цифрового європейського суспільства. *Law. State. Technology*. 2024. № 3. С. 9–13.
14. Медіація: модний тренд чи нагальна потреба?. URL: <https://unba.org.ua/publications/8689-mediacya-modnij-trend-chi-nagal-na-potreba.html>
15. Про медіацію: Закон України від 16 листопада 2021 року № 1875-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text>
16. Про іпотеку: Закон України від 5 червня 2003 року № 898-ІV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-15#Text>
17. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Постанова Кабінету міністрів України від 25 грудня 2015 р. № 1127. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1127-2015-p#Text>
18. Horin B., Sikora B. Позасудове врегулювання звернення стягнення на предмет іпотеки: особливості нововведень. URL: <https://www.slipenchuk.partners/pozasudove-vrehulyuvannya-zvernennya-styahnennya-na-predmet-ipoteki-osoblyvosti-novovveden/>

ФІНАНСОВІ САНКЦІЇ ЯК МІРА ФІНАНСОВО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

FINANCIAL SANCTIONS AS A MEASURE OF FINANCIAL AND LEGAL RESPONSIBILITY

Зиць С.Г., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри права

Луцький національний технічний університет

Анішук В.В., к.ю.н., доцент,
завідувач кафедри права

Луцький національний технічний університет

Стаття присвячена правовому регулюванню застосування фінансових санкцій як міри фінансово-правової відповідальності. Досліджено форми, види, ознаки, моделі та особливості застосування фінансово-правових санкцій.

Велика кількість правових норм визначає поняття штрафних санкцій у фінансових, адміністративних, економічних, адміністративно-господарських і навіть у трудових правовідносинах. Ці штрафи не ідентифіковані як адміністративні та інші стягнення, мають ознаки фінансово-правової відповідальності, що викликає наукові дискусії щодо правової природи таких санкцій.

Незважаючи на наукові дискусії щодо наявності такого окремого виду юридичної відповідальності як фінансова відповідальність, ряд законів у якості покарання за вчинені правопорушення містить фінансові санкції. Також формується позитивна практика Верховного Суду щодо виокремлення фінансової відповідності серед інших видів відповідальності, зокрема адміністративної.

Здійснено аналіз нормативних актів та вказано, що на відміну від правової доктрини в українському законодавстві містяться норми, які визначають відповідальність за порушення бюджетного, податкового, банківського, валютного та ін. законодавства та містять ознаки фінансово-правової відповідальності.

Пряма вказівка на наявність фінансової відповідальності як окремого виду юридичної відповідальності та/або застосування фінансових санкцій за порушення законів міститься, зокрема, у Податковому кодексі України, Кодексі законів про працю України, Законах України «Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, спиртових дистилатів, біоетанолу, алкогольних напоїв, тютюнових виробів, тютюнової сировини, рідин, що використовуються в електронних сигаретах, та пального», «Про банки і банківську діяльність», «Про особливості державного регулювання діяльності суб'єктів господарювання, пов'язаної з виробництвом, експортом, імпортом дисків для лазерних систем зчитування» та ін.

Враховуючи міжгалузевий характер норм, які містять фінансові санкції, потребує визначення на законодавчому рівні поняття «фінансові санкції», яке б охопило значне коло суспільних правовідносин, де вони впроваджуються.

На прикладі ст. 265 КЗпП запропоновано у нормативних актах ідентифікувати фінансові санкції вказівкою на приналежність таких до фінансових, що унеможливить невірне тлумачення цих правових норм.

Ключові слова: фінансові санкції, фінансова відповідальність, фінансово-правова відповідальність, фінансові правопорушення.

The article is devoted to the legal regulation of the application of financial sanctions as a measure of financial and legal responsibility. The forms, types, signs, models and features of the application of financial and legal sanctions have been studied.

A large number of legal norms define the concept of penalties in financial, administrative, economic, administrative-economic and even in labor relations. These fines are not identified as administrative and other penalties, they have signs of financial and legal responsibility, which causes scientific discussions about the legal nature of such sanctions.

Despite scientific discussions about the existence of such a separate type of legal responsibility as financial responsibility, a number of laws contain financial sanctions as a punishment for committed offenses. Positive practice of the Supreme Court is also being formed regarding the separation of financial responsibility from other types of responsibility, in particular administrative.

The analysis of normative acts was carried out and it was indicated that, unlike legal doctrine, Ukrainian legislation contains norms that determine responsibility for violations of budget, tax, banking, currency, etc. legislation and contain signs of financial and legal responsibility.

A direct indication of the presence of financial responsibility as a separate type of legal responsibility and/or the application of financial sanctions for violation of laws is contained, in particular, in the Tax Code of Ukraine, the Code of Labor Laws of Ukraine, in the Laws of Ukraine «On State Regulation of Production and Circulation of Ethyl Alcohol, Alcohol Distillates, Bioethanol, Alcoholic Beverages, Tobacco Products, Tobacco Raw Materials, Liquids Used in Electronic Cigarettes, and Fuel», «On banks and banking activities», «On the peculiarities of state regulation of the activities of business entities related to the production, export, import of disks for laser reading systems» and others.

Taking into account the cross-sectoral nature of the norms that contain financial sanctions, the concept of «financial sanctions» needs to be defined at the legislative level, which would cover a wide range of social relations where they are implemented.

On the example of Art. 265 of the Code of Labor Laws of Ukraine, it is proposed to identify financial sanctions in regulatory acts by indicating that they belong to financial sanctions, which will make it impossible to misinterpret these legal norms.

Key words: financial sanctions, financial responsibility, financial and legal responsibility, financial offenses.

Постановка проблеми. Стан недосконалого правового регулювання правовідносин у сфері застосування фінансових санкцій як міри фінансово-правової відповідальності призводить до неоднозначної практики вирішення судових спорів у справах щодо оскарження фінансових (штрафних) санкцій та зумовлює різну практику застосування фінансово-правових норм. Велика кількість правових норм визначає порядок притягнення осіб до фінансової відповідальності поза межами судового розгляду, значна кількість нормативних актів визначає поняття штрафних санкцій у фінансових, адміністративних, економічних, адміністративно-господарських і навіть у трудових правовідносинах. Ці штрафи не ідентифіковані як адміністративні стягнення, мають ознаки фінансово-

правової відповідальності, що викликає наукові дискусії щодо правової природи таких санкцій.

У зв'язку з цим відсутнє уніфіковане визначення фінансової (фінансово-правової) санкції, при цьому такі визначення можна знайти в окремо взятих нормативних актах, що призводить до колізій при притягненні правопорушників до фінансово-правової відповідальності.

Метою статті є здійснення аналізу нормативних актів, що містять положення про застосування фінансових санкцій як міри фінансово-правової відповідальності.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженню питань правового регулювання застосування фінансових санкцій як міри фінансово-правової відповідальності присвятили свої праці Іванський А.Й., Білоус В.Т., Ковтун В.М.,

Кучерявенко М.П., Деменко О.Є., Мушенюк В.В., однак на сьогодні місце фінансових санкцій в системі юридичних санкцій залишається дискусійним і потребує подальших досліджень.

Виклад основних положень. Одним із аспектів проблеми визначення правової природи фінансово-правових санкцій є віднесення їх до особливого виду юридичної відповідальності – фінансової. Наприклад, на думку професора М. Кучерявенка, фінансово-правова відповідальність за порушення податкового законодавства виступає у формі:

- стягнення всієї суми прихованого або заниженого платежу в бюджет у формі податку;
- штрафу (що накладається податковим органом);
- пені, що стягується з платника за затримку сплати податку [1, с. 74].

Учені в галузі фінансового права поділяють фінансові санкції за їх однорідністю за: 1) порушення бюджетного законодавства; 2) порушення порядку ліцензування; 3) порушення податкової дисципліни і податкового законодавства; 4) порушення касової дисципліни; 5) порушення законодавства про цінні папери та фондовий біржу; 6) порушення законодавства про торгівлю алкогольними напоями та тютюновими виробами; 7) порушення законодавства про рекламу; 8) порушення санітарного законодавства; 9) порушення законодавства про захист прав споживачів; 10) порушення законодавства про страхування; 11) порушення законодавства про приватизацію та містобудування; 12) порушення законодавства про пожежну безпеку; 13) порушення законодавства про грошовий обіг; 14) порушення законодавства про господарську діяльність; 15) порушення законодавства про електроенергетику, тепло- і водопостачання; 16) порушення валютного і банківського законодавства; порушення антимонопольного законодавства; 17) порушення законодавства у сфері зовнішньоекономічної та інвестиційної діяльності [2, с. 224].

Шумейко І.П. виокремлює такі моделі фінансових санкцій (водночас відносячи їх до галузі адміністративного права, поставивши під сумнів саме об'єктивне існування фінансової відповідальності, як окремого виду юридичної відповідальності): безальтернативна абсолютно-визначена фіксована модель штрафу, безальтернативна абсолютно-визначена пропорційна модель штрафу, безальтернативна відносно-визначена модель штрафу, субсидіарна модель штрафу, пеня [3, с. 385].

На противагу судженням про відсутність такого окремого виду юридичної відповідальності як фінансова Мушенюк В.В. зазначає, що пряма вказівка на наявність фінансової відповідальності як окремого виду юридичної відповідальності за порушення законів з питань оподаткування міститься у Податковому кодексі України: 1) «за порушення законів з питань оподаткування... застосовуються такі види юридичної відповідальності: фінансова, адміністративна, кримінальна» (ст. 111); 2) «притягнення до фінансової відповідальності платників податків за порушення законів з питань оподаткування... не звільняє їх посадових осіб за наявності підстав від притягнення до адміністративної або кримінальної відповідальності» (ст. 112) [4, с. 90].

Застосування фінансових санкцій також чітко визначено у ст. 8 Закону України «Про особливості державного регулювання діяльності суб'єктів господарювання, пов'язаної з виробництвом, експортом, імпортом дисків для лазерних систем зчитування» – застосовуються за порушення вимог цього закону до суб'єктів господарської діяльності. Поняття «фінансової санкції» зустрічається також в інших нормативних актах.

З ознак фінансової відповідальності, а також з того факту, що цей вид відповідальності широко застосовується поза межами фінансового права, випливає суттєва різниця між поняттями «фінансово-правова відповідальність» та «фінансова відповідальність». Перша – є відповідальністю за порушення норм суто фінансового права (податкового, бюджетного, банківського). Цей термін позначає не окремий вид юридичної відповідальності, а групу правових норм, об'єднаних за критерієм охорони певного об'єкта правопорушення. В свою чергу, фінансова відповідальність – є окремим видом юридичної від-

повідальності, яка забезпечує правову охорону широкого спектру суспільних відносин – у сфері праці, конкуренції, реклами, безпеки, будівництва, цінних паперів, соціального захисту, податків і зборів, соціального страхування тощо. Цей термін позначає вид відповідальності, який притаманний певні, наведені вище, ознаки [5, с. 88].

Усі підвиди фінансової відповідальності об'єднані спільною метою, що ґрунтується на цілях регулювання фінансового права загалом – правовідновлення у сфері публічних фінансів і забезпечення фінансової дисципліни. Така мета конкретизується в цілях і функціях її окремих інститутів, які, проте, не виходять за межі названої. Єдність фінансово-правової відповідальності забезпечується тим, що лише при реалізації і взаємодії цілей і функцій окремих підвидів фінансової відповідальності реалізується її загальна мета [6, с. 152].

Серед ознак, які притаманні фінансово-правовим санкціям, А.І. Іванський визначає такі, що: виступають засобами забезпечення методу фінансово-правового регулювання суспільних відносин і засобами забезпечення фінансово-правової відповідальності; мають державно-примусовий характер застосування фінансово-правових санкцій за невиконання або неналежне виконання обов'язків, покладених на суб'єктів фінансових правовідносин; застосування спеціально уповноваженими органами державної влади; фактичною підставою їхнього застосування виступає юридичний факт – здійснення фінансового правопорушення; є обов'язковим структурним елементом фінансово-правової норми, що й визначає їхню юридичну природу як фінансово-правову; беруть участь у регулюванні фінансових відносин; нормативно закріплюють міри фінансово-правової відповідальності; мають каральний та право відновлювальний характер; мають грошовий вираз; небажаний та негативний для правопорушника характер наслідків за порушення фінансово-правової норми, пов'язаний із впливом на грошові фонди правопорушника, що полягає у звуженні цих фондів або обмеженні користування грошовими фондами; фінансово-правові санкції є додатковим обтяженням грошового (майнового) характеру; відрізняються особливим процесуальним порядком застосування; застосовуються в судовому або позасудовому порядку; не можуть бути встановлені угодою сторін; можуть застосовуватися одночасно із санкціями інших норм права; отримані кошти зараховуються в державну бюджетну систему чи інший державний грошовий фонд [7, с. 78].

Одним із спеціальних принципів фінансової відповідальності за порушення податкового законодавства можна назвати принцип відмежування фінансової санкції від фінансового обов'язку.

Відповідно до п. 113.2 ст. 113 ПК України, застосування штрафних (фінансових) санкцій (штрафів), передбачених главою 11 ПК України, не звільняє платників податків від обов'язку сплатити до бюджету належні суми податків і зборів, контроль за справлянням яких покладено на контролюючі органи, а також від застосування до них інших заходів, передбачених ПК України.

Вбачається, що особливість принципу відмежування фінансової санкції від фінансового обов'язку полягає в тому, що накладення на платників податків штрафних (фінансових) санкцій (штрафів) за невиконання чи неналежне виконання, покладених на них обов'язків не звільняє останніх від необхідності здійснення фінансового обов'язку [8, с. 44].

Деменко О.Є. розмежовує настання несприятливих наслідків для платників та застосування до них санкцій. Застосування пені відноситься до режимів несприятливих наслідків. Але, напевно, чи, є підстави ототожнювати пеню та санкції (штрафи). Зрозуміло, що подібні висновки породжує некоректна редакція п. 111.2 ст. 111 Податкового кодексу України, де наголошується: «фінансова відповідальність, що встановлюється згідно з іншими законами, контроль за дотриманням яких покладено на контролюючі органи, може застосовуватися у вигляді штрафних (фінансових) санкцій (штрафів) та/або пені».

Тобто, виходячи із подібної редакції, можна прийти до висновку, щодо ототожнення санкцій (штрафів) та пені. Але, на погляд Деменка О.Є., подібний висновок є помил-

ковим. Стверджувати це можна виходячи з виокремлення підстави застосування такого інструменту. Підставою застосування санкції (штрафу) є протиправна поведінка, скоєння правопорушення. Підставою ж застосування пені – є несвоєчасне або неповне виконання податкового обов'язку. В той же час, це не обов'язково пов'язується з порушенням. Пеня – це засіб забезпечення виконання податкового обов'язку, це – певний запобіжник з боку держави щодо можливості відновлення свого майнового стану від несплати (або неповної сплати) податку. Тобто, застосування пені не обов'язково є наслідком правопорушення [9, с. 381].

Щодо відмінностей фінансово-правової відповідальності від адміністративної відповідальності слід зазначити, що адміністративна відповідальність реалізується у грошовій формі, а фінансові санкції набагато ширші від грошових; фінансова відповідальність виникає в результаті фінансового правопорушення, адміністративна ж виникає унаслідок адміністративного проступку; суб'єктами адміністративної відповідальності можуть бути лише фізичні особи, що підтверджується КУпАП, а суб'єктами фінансово-правової відповідальності можуть бути і фізичні, і юридичні особи [10, с. 172].

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо реформування загальнообов'язкового державного соціального страхування та легалізації фонду оплати праці» від 28 грудня 2014 року були внесені зміни до ч. 2 ст. 265 КЗпП України, де міститься новела щодо відповідальності юридичних та фізичних осіб-підприємців, які використовують найману працю, у вигляді штрафу.

При цьому ч. 3 ст. 265 КЗпП України закріплено, що штрафи, накладення яких передбачено частиною другою цієї статті, є фінансовими санкціями і не належать до адміністративно-господарських санкцій, визначених главою 27 Господарського кодексу України.

Саме це положення породжує наукову дискусію щодо місця вказаних санкцій у механізмі юридичної відповідальності та встановлення їх приналежності до певного виду відповідальності [11, с. 24].

У постанові Верховного Суду від 27.01.2023 у справі № 303/1282/19 вказано, що перед судом касаційної інстанції постало питання щодо виду юридичної відповідальності, запровадженої в статті 265 КЗпП України. В пунктах 25-26 цієї постанови наводяться такі висновки: «Нормативне номінування штрафів за статтею 265 КЗпП України як фінансових санкцій та формальне відмежування їх законодавцем від адміністративно-господарських свідчить про здійснення формальної правової кваліфікації відповідно до національного законодавства в межах автономного виду відповідальності з тяжінням до означення фінансової відповідальності. За цих умов, нормативних та фактичних підстав відносити штрафи за статтею 265

КЗпП України до заходів адміністративної відповідальності немає» [5, с. 90].

При цьому, в законодавстві трапляються випадки, коли за одне і те саме правопорушення передбачена одночасно і фінансова, і адміністративна відповідальність.

До видів санкцій, визначених Законом України «Про санкції», відносять зокрема, блокування активів, стягнення в дохід держави активів, обмеження торговельних операцій, запобігання виведенню капіталів за межі України, зупинення виконання економічних та фінансових зобов'язань, припинення дії або зупинення ліцензій та інших дозволів та ін. Б. Гнатківський, розглядає фінансові санкції у контексті формування безпекового простору, що застосовуються для обмеження можливостей країни-агресора щодо накопичення товарів і технологій; розробки нових інструментів для рішучих дій проти інституцій, які сприяють постачанню воєнно-промислового комплексу, а також зазначає, що фінансові санкції можуть обмежувати можливості суб'єктів (держав, підприємств, фізичних осіб) купувати або продавати фінансові активи, а також отримувати доступ до різних фінансових послуг та інструментів [12, с. 32].

Професор В. Білоус вважає, що кожен вид фінансово-правових санкцій (податкові, бюджетні, валютні тощо) повинен знайти своє відображення у чинному законодавстві, що в подальшому дозволить якісно їх розмежувати та пропонує законодавчо закріпити визначення податкової санкції як комплексу заходів податкового примусу, що покликаний відновити порушений платником податків встановлений порядок сплати податків і зборів та полягає у додатковому матеріальному обмеженні порушника податкових норм [1, с. 75].

Висновки. На відміну від правової доктрини в українському законодавстві містяться норми, які визначають відповідальність за порушення бюджетного, податкового, банківського, валютного та ін. законодавства та містять ознаки фінансово-правової відповідальності. Незважаючи на наукові дискусії щодо наявності такого окремого виду юридичної відповідальності як фінансова відповідальність, ряд законів у якості покарання за вчинені правопорушення містять фінансові санкції. Також формується позитивна практика Верховного Суду щодо виокремлення фінансової відповідності серед інших видів відповідальності, зокрема адміністративної.

Враховуючи міжгалузевий характер норм, які містять фінансові санкції, потребує визначення на законодавчому рівні поняття «фінансові санкції», яке б охопило значне коло суспільних правовідносин, де вони впроваджуються.

На прикладі ст. 265 КЗпП пропонуємо у нормативних актах ідентифікувати фінансові санкції вказівкою на приналежність таких до фінансових, що унеможливить невірне тлумачення цих правових норм.

ЛІТЕРАТУРА

- Білоус В.Т., Ковтун В.М. Правова природа фінансових санкцій, що застосовуються за порушення податкового законодавства. *Наука і правоохорона*. №4(22), 2013. С. 70-76.
- Іванський А.І. Система фінансових санкцій по законодавству України. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії. ОНЮА. Одеса* : Юрид. л-ра. Т. VII, 2008. С. 223-229.
- Шумейко І.П. Моделі фінансових санкцій в адміністративному праві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 3/2024, 2024. С. 381-385.
- Мушенко В.В. Фінансова відповідальність у податково-правовій парадигмі воєнного стану. Свобода, безпека та незалежність: правовий вимір: матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ. Національний авіаційний університет, 24 лютого 2023 р. С. 89-91.
- Шумейко І. Фінансова відповідальність: поняття, ознаки та співвідношення з суміжними поняттями. *Юридичний вісник*. 2023/6, 2023. С. 87-95.
- Літвінцева А. Фінансова відповідальність за порушення податкового законодавства. *Підприємництво, господарство і право*. №6/2016, 2016. С. 150-154.
- Головань Т.Г. Актуальні питання фінансово-правової відповідальності платників податків. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. № 23, 2016. С. 76-79.
- Скляр Н. Ф. Принципи фінансової відповідальності за порушення податкового законодавства. *Правова позиція*. № 4 (29), 2020. С. 41-47.
- Деменко О.Є. Пеня на межі приватного та публічного регулювання: податковий аспект зовнішньоекономічної діяльності. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. Випуск 82: частина 1, 2024. С. 377-382.
- Бліхар М. Фінансово-правова відповідальність суб'єктів інвестиційної діяльності. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : *Юридичні науки*. № 865, 2017. С. 169-176.
- Черкасов О. В. Фінансові санкції як захід примусу в трудовому праві. *Право та інновації*. № 2 (26), 2019. С. 23-28.
- Гнатківський Б. фінансові санкції у контексті формування безпекового простору: теоретичні засади. *Світ фінансів*. 1(78)/2024, 2024. С. 27-38.

ДОСВІД ВПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО КАБІНЕТУ ПЛАТНИКА ПОДАТКІВ В КОНТЕКСТІ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ В УКРАЇНІ ТА ДЕРЖАВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

EXPERIENCE OF IMPLEMENTING THE ELECTRONIC TAXPAYER'S CABINET IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION OF THE ACTIVITIES OF PUBLIC ADMINISTRATION BODIES IN UKRAINE AND EUROPEAN UNION STATES

Івановська А.М., д.ю.н., професорка,
професорка кафедри конституційного,
адміністративного та фінансового права

Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова

Гаврік Р.О., к.ю.н., доцент,
професор кафедри конституційного,
адміністративного та фінансового права

Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова

В науковій статті авторський колектив провів наукове дослідження досвіду впровадження електронного кабінету платника податків в контексті цифровізації діяльності органів публічної адміністрації в Україні та державах Європейського Союзу. У науковій статті вказано, що одним із напрямків цифровізації системи надання адміністративних послуг у сфері адміністрування податків, зборів та інших обов'язкових платежів є діджиталізація процесів взаємодії платника податків з податковим органом, що виключають або зводять до мінімуму особистий контакт заявника та органу публічної адміністрації у адміністративно-процедурних провадженнях і переводять їх взаємодію в електронний формат – через електронний кабінет платника податків. В Україні такий кабінет має функціонал: перегляду платником податків інформації про платника податків, що збирається, використовується та формується податковою службою; одержання платником податків інформації з електронного кабінету у вигляді електронних документів та їх завантаження; подання платником податків заяв, скарг та повідомлень, документів та податкової звітності, адресованих податковому органу, формування, а в окремих випадках – корегування та реєстрація таких документів; аналізу платником податків та податковою службою з використанням електронного кабінету інформації, наявної в електронному кабінеті інформації; отримання платниками податків інформації та документів, що стосуються податкових перевірок; взяття на облік як платника податків; отримання платником податків податкової інформації про інших платників податків за попередньо наданою згодою таких осіб, а також одержання такої інформації у вигляді документа; забезпечення взаємодії платників податків з контролюючими органами з інших питань адміністрування податків, зборів, інших обов'язкових платежів. У державах Європейського Союзу використовуються різні електронні системи адміністрування податків: Impots.gouv (Франція) для збирання та оброблення податкової інформації, заповнення та подання податкових декларацій, отримання інформації про стан розрахунків; ELSTER (Німеччина) для внесення змін до даних про платника податків, подання відповідних заяв, запитів та скарг до податкових органів; E-tax (TastSelv) (Данія) для подання необхідних заяв до податкового органу, в тому числі з метою отримання податкової картки MitID та персонального податкового номеру, отримання повідомлень про нарахування податків та реквізитів для їх оплати, онлайн-оплата податків, оскарження рішення податкового органу до вище стоячого органу або до суду, отримання рішення по скаргі онлайн тощо; taxes.gov.pl (Польща) для сплати

Ключові слова: цифровізація, цифрова трансформація, орган публічної адміністрації, податкова служба, платник податків, електронний кабінет, адміністрування податків і зборів.

In the scientific article, the authors conducted a scientific study of the experience of implementing an electronic taxpayer's office in the context of digitalization of the activities of public administration bodies in Ukraine and the European Union. The scientific article indicates that one of the directions of digitalization of the system of providing administrative services in the field of administration of taxes, fees and other mandatory payments is the digitalization of the processes of interaction between the taxpayer and the tax authority, which exclude or minimize personal contact of the applicant and the public administration body in administrative and procedural proceedings and translate their interaction into an electronic format - through the electronic taxpayer's office. In Ukraine, such an office has the functionality of: viewing by the taxpayer of information about the taxpayer that is collected, used and formed by the tax service; receiving by the taxpayer information from the electronic office in the form of electronic documents and downloading them; submission by the taxpayer of applications, complaints and notifications, documents and tax reporting addressed to the tax authority, formation, and in some cases - correction and registration of such documents; analysis by the taxpayer and the tax service using the electronic cabinet of information available in the electronic cabinet; receipt by taxpayers of information and documents related to tax audits; registration as a taxpayer; receipt by the taxpayer of tax information about other taxpayers with the prior consent of such persons, as well as receipt of such information in the form of a document; ensuring interaction of taxpayers with regulatory authorities on other issues of tax administration, fees, other mandatory payments. In the countries of the European Union, various electronic tax administration systems are used: Impots.gouv (France) for collecting and processing tax information, filling out and submitting tax returns, obtaining information on the status of settlements; ELSTER (Germany) for making changes to taxpayer data, submitting relevant applications, requests and complaints to tax authorities; E-tax (TastSelv) (Denmark) for submitting necessary applications to the tax authority, including for the purpose of obtaining a MitID tax card and personal tax number, receiving notifications of tax assessments and details for their payment, online tax payment, appealing a tax authority decision to a higher authority or to the court, receiving a decision on a complaint online, etc.; taxes.gov.pl (Poland) for payment.

Key words: digitalization, digital transformation, public administration body, tax service, taxpayer, electronic account, administration of taxes and fees.

Постановка проблеми. В сучасних умовах цифровізації публічного управління та процесу надання адміністративних послуг органами державної влади, органами місцевого самоврядування, суб'єктів делегованих повноважень особливого значення набуває інтеграція інформаційних технологій у діяльність органів публічної адміністрації. Одним із ключових інструментів, який сприяє підвищенню ефективності взаємодії між громадя-

нами та державними органами, є цифровізація процесів такої взаємодії, що виключають або зводять до мінімуму особистий контакт заявника та органу публічної адміністрації у адміністративно-процедурних провадженнях, в тому числі пов'язаних із виконанням конституційного обов'язку громадян щодо сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів. В цьому аспекті особливо важливим інструментом цифровізації є електронний кабінет

платника податків. У країнах Європейського Союзу цей механізм довів свою ефективність у контексті спрощення податкових процедур, зменшення адміністративного навантаження та забезпечення прозорості діяльності державних органів. Україна, у свою чергу, активно впроваджує цифрові інновації в податковій сфері, орієнтуючись на кращі практики європейських держав. Аналіз зарубіжного досвіду використання електронних кабінетів платників податків дозволяє визначити основні підходи, які можуть бути адаптовані до вітчизняних реалій. Зокрема, такі аспекти, як інтеграція електронних послуг, автоматизація процесів подання звітності та розрахунків, заслуговують особливої уваги.

Стан опрацювання проблематики. Проблема використання цифровізації процесу надання адміністративних послуг, в тому числі у сфері оподаткування досліджувалася такими науковцями як А. М. Івановська, О. С. Бурашнікова, Д. А. Вакуляк, О. М. Вінник, О. О. Дмитрик, Е. С. Дмитренко, І. М. Проць, Д. А. Кобильнік, М. П. Кучерявенко, Л. Марченко, Л. О. Матвейчук, Л. Ю. Мельник, О. В. Макух, Т. В. Мединська, П. В. Польовий, Л. А. Сарана, О. М. Чудак, однак питання впровадження електронного кабінету платника податків в контексті цифровізації діяльності органів публічної адміністрації в Україні та державах Європейського Союзу були частково розглянуті лише Д. А. Вакуляк, С. С. Єсімовим, А. М. Івановською та О. М. Чудак.

Метою статті є дослідження досвіду впровадження електронного кабінету платника податків в контексті цифровізації діяльності органів публічної адміністрації в Україні та державах Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу. Цифровізація є важливим етапом модернізації діяльності органів публічного адміністрування, спрямованою на підвищення ефективності, прозорості та доступності адміністративних послуг. Одним із ключових аспектів цифровізації є створення електронних сервісів, які забезпечують громадянам можливість отримувати послуги онлайн, без необхідності відвідувати державні установи. Цифрові платформи також сприяють підвищенню прозорості роботи органів влади, оскільки громадяни отримують доступ до інформації про їхню діяльність у режимі реального часу. Крім того, цифровізація забезпечує більш ефективне управління державними ресурсами через аналітичні інструменти та системи моніторингу.

Цифровізація системи надання адміністративних послуг у сфері адміністрування податків, зборів та інших обов'язкових платежів включає в більшості розвинених держав світу в себе такі напрямки як запровадження електронного подання податкової звітності, електронного обліку господарських операцій, їх електронного податкового аудиту та оцінки податкових ризиків [1, с. 128–129; 2, с. 16]. Прискорення та активізація цифровізації у сфері податкової політики має важливе значення для забезпечення стабільності публічного управління, ефективного контролю та оперативної підтримки економіки [3]. Одним із напрямків такої цифровізації є діджиталізація процесів взаємодії платника податків з податковим органом, що виключають або зводять до мінімуму особистий контакт заявника та органу публічної адміністрації у адміністративно-процедурних провадженнях і переводять їх взаємодію в електронний формат – через електронний кабінет платника податків.

Впровадження електронного кабінету платника податків у діяльність Державної податкової служби України з адміністрування податків і зборів розпочалося із внесення змін до Податкового кодексу України відповідно до Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо покращення інвестиційного клімату в Україні» від 21 грудня 2016 року, яким до Кодексу було додано ст. 42¹, а надалі реалізація цих положень через урегулювання питань реалізації організаційно-правового механізму впровадження електронного кабінету платника податків за допомогою наказу Міністерства фінансів України від 14 липня 2017 року № 637. Відповідно до зазначених вище нормативно-правових актів було запроваджено електронний кабінет податків у складі відкритої частини (що доступна для усіх користувачів без використання електро-

нних довірчих послуг) та закритої частини (доступ до якої надається за допомогою інтегрованої системи електронної ідентифікації), що повинен забезпечити можливість реалізації платниками податків прав та обов'язків у податковій сфері через впровадження наступного функціоналу до електронного кабінету платника податків:

а) перегляд платником податків з використанням електронного кабінету наступної інформації: про платника податків, що збирається, використовується та формується податковою службою у зв'язку з обліком платників податків та адмініструванням податків, зборів, інших обов'язкових платежів; про дані системи електронного адміністрування; про дані по єдиному рахунку, про податкові накладні/розрахунки коригування, реєстрація яких в Єдиному реєстрі податкових накладних зупинена, іншої інформації, в тому числі з метою перевірки стану дотримання податкового законодавства платником податків та його правильного застосування податковою службою; отримання платником податків інформації (повідомлення) про взаємодію у режимі відеоконференції з контролюючим органом;

б) одержання платником податків з використанням електронного кабінету наступної інформації у вигляді документа, який формується автоматизовано шляхом вивантаження відповідної інформації з електронного кабінету з накладенням кваліфікованого електронного підпису посадової особи контролюючого органу (в тому числі документа, що підтверджує стан розрахунків платника податків з державним та місцевими бюджетами), іншого документа, що стосується платника податків та має бути виданий йому контролюючим органом згідно із законодавством України, або інформації з баз даних про такого платника податків шляхом вивантаження відповідної інформації з електронного кабінету;

в) подання платником податків через електронний кабінет заяв, скарг та повідомлень, документів та податкової звітності, формування, а в окремих випадках – корегування та реєстрація таких документів, зокрема: повідомлення про використання та про відмову від використання єдиного рахунку; звернення на отримання індивідуальної податкової консультації в електронній формі; зверненні та інших документів для отримання ліцензій; заяви про повернення помилково та/або надміру сплачених грошових зобов'язань та/або пені; заперечень на акт або довідку, якими оформлені результати перевірки; скарги на податкове повідомлення-рішення або інші рішення, дію або бездіяльність контролюючого органу чи посадової особи контролюючого органу тощо; податкових декларацій, звітності до контролюючого органу, податкових накладних/розрахунків;

г) аналіз платником податків та податковою службою з використанням електронного кабінету інформації, наявної в електронному кабінеті інформації з метою: визначення напрямку використання суми помилково та/або надміру сплачених грошових зобов'язань і пені; проведення звірки розрахунків платників податків з державним та місцевими бюджетами; автоматизованого визначення обов'язкових для заповнення та подання форм податкової звітності та рахунків для сплати податків і зборів конкретного платника податків;

д) отримання платниками податків з використанням електронного кабінету копій наказів про проведення перевірок, повідомлень про проведення перевірок, актів (довідок) перевірок, відповідних запитів та інших документів, складених у зв'язку з проведенням та за результатами податкових перевірок і звірок, а також у зв'язку з розглядом заперечень платників податків до результатів перевірок та/або пояснень платника податків;

е) інформування про статус контрагентів за публічно доступними даними інформаційних ресурсів Міністерства фінансів України, інших реєстрів та баз даних, які ведуться згідно з Податковим кодексом України, включаючи надання інформації про контрагентів платника податків, щодо яких прийнято рішення про ліквідацію юридичної особи, про анулювання реєстрації платника податку на додану вартість або яких притягнуто до відповідальності за порушення законів з питань оподаткування (виключно після остаточного узгодження санкцій та зобов'язань);

є) взяття на облік, внесення змін до облікових відомостей (включаючи, але не обмежуючись, внесення або зміну інформації про осіб, які мають право підписувати податкову звітність, та кваліфікованих сертифікатів відкритих ключів кваліфікованих електронних підписів та/або печаток (за наявності), зняття з обліку, переходу на спеціальні режими оподаткування та інших реєстраційних дій;

ж) отримання платником податків податкової інформації про інших платників податків за попередньо наданою згодою таких осіб, а також одержання такої інформації у вигляді документа;

з) забезпечення взаємодії платників податків з контролюючими органами з інших питань адміністрування податків, зборів, інших обов'язкових платежів, що забезпечується шляхом запровадження портального рішення для користувача – платника податків, робота в якому здійснюється онлайн (через мережу Інтернет у режимі реального часу) та не вимагає обов'язкового використання спеціалізованого клієнтського застосування, відповідного портального рішення для користувачів – державних органів, інших інформаційно-комунікаційних системат Державної податкової служби [4; 5].

У державах Європейського Союзу використовуються різні електронні системи адміністрування податків.

Зокрема, у Французькій республіці застосовується цифрова платформа «Impots.gouv» для збирання та оброблення податкової інформації, що дає змогу платникам податків здійснювати електронний зв'язок з державними органами, заповнювати та подавати декларації онлайн, отримувати повідомлення про стан свого рахунку та розрахунки. Також застосовується автоматизована система аналізу даних для виявлення порушень податкового законодавства [6, с. 80].

З іншого боку, у Федеративній республіці Німеччина платники податків можуть скористатися електронною системою «ELSTER» для внесення змін про адресу платника податків, банківських реквізитів для їх сплати, подання: запиту на коригування авансових податкових платежів, запиту на надання обов'язкової інформації, податкової декларації та необхідних документів, заяви про видачу довідки в податкових справах, заяви про відмову від податкових вимог, заперечення на рішення податкової служби, в тому числі заперечення із клопотанням про зупинення рішення податкового органу, заяви про окреме та однакове визначення бази оподаткування, анкет про взяття на податковий облік, звіту про надлишкові доходи, заяви про повернення податків та зборів, заяви про зменшення податку із заробітної плати та особливості утримання податку із заробітної плати, окремих заяв щодо оподаткування земельними податками та визначення відповідної бази оподаткування. Доступ до цієї системи можливий через веб-портал elster.de за умови авторизації або через спеціальне програмне забезпечення. «ELSTER» забезпечує безпеку оброблення податкової інформації та зменшує

кількість помилок, що робить процес адміністрування податків більш ефективним [6, с. 80–81; 7].

В Королівстві Данія взаємодія усіх державних органів та муніципалітетів з громадянами здійснюється через єдиний особистий кабінет громадянина, запроваджений 2015 року, ідентифікація в якій здійснюється через цифровий паспорт (digital ID). Данський національний eID – MitID є особистим ключем кожного жителя до цифрових послуг у Данії, включаючи рішення для самообслуговування, що надаються державним сектором. До функціоналу єдиного особистого кабінету (складовою якого є система самообслуговування E-tax (TastSelv)) входить зокрема: подання заяви на отримання податкової картки Данії MitID та персонального податкового номеру, отримання повідомлень про нарахування податків та реквізитів для їх оплати, онлайн-оплата податків через рахунок NemKonto, відкриття такого рахунку онлайн, автоматизація подання інформації про доходи платника податків через автоматичне її надання роботодавцем, профспілкою, банківськими установами, подання самим платником податків інформації про свої доходи (попередня оцінка доходу), оскарження рішення податкового органу до вище стоячого органу або до суду, отримання рішення по скаргі онлайн тощо [8, с. 388; 9; 10].

В Республіці Польща функції електронного кабінету платника податків виконує портал taxes.gov.pl, авторизуватися у якому можливо як через функцію довіреного профілю (логін або отримання доступу до даних платника податків, даних про комерційну діяльність і компанії, в яких платники податків беруть участь [11]). **Висновки.** На підставі вище викладеного наукового дослідження, можемо визначити, що електронний кабінет платника податків в Україні має функціонал: перегляду інформації про платника податків, що збирається, використовується та формується податковою службою; одержання платником податків інформації з електронного кабінету у вигляді електронних документів та їх завантаження; подання платником податків заяв, скарг та повідомлень, документів та податкової звітності, адресованих податковому органу. У державах Європейського Союзу використовуються різні електронні системи адміністрування податків (електронні кабінети): Impots.gouv (Франція) для збирання та оброблення податкової інформації, заповнення та подання податкових декларацій, отримання інформації про стан розрахунків; ELSTER (Німеччина) для внесення змін до даних про платника податків, подання відповідних заяв, запитів та скарг до податкових органів; E-tax (TastSelv) (Данія) для подання необхідних заяв до податкового органу, в тому числі з метою отримання податкової картки MitID та персонального податкового номеру, отримання повідомлень про нарахування податків та реквізитів для їх оплати, онлайн-оплата податків, оскарження рішення податкового органу до вище стоячого органу або до суду, отримання рішення по скаргі онлайн тощо; taxes.gov.pl (Польща) для сплати.

ЛІТЕРАТУРА

1. Марченко Л. Діджиталізація системи податкового адміністрування в Україні з урахуванням досвіду розвинених країн світу. *Економічний аналіз*. 2022 рік. Том 32. № 4. С. 127-134.
2. Івановська А. М. Актуальні питання здійснення цифровізації надання адміністративних послуг у сфері оподаткування в Україні: нормативно-правовий аспект. *Економіка. Фінанси. Право*. 2023. № 12. С. 15-19.
3. Сарана Л. А. Вплив цифровізації на митну та податкову політику України. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія економіка та управління*. 2024. № 14. URL: <https://reicst.com.ua/pmt/article/view/2024-14-08-02>.
4. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року. *Верховна Рада України – Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
5. Про затвердження Порядку функціонування Електронного кабінету: наказ Міністерства фінансів України від 14 липня 2017 року № 637. *Верховна Рада України – Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0942-17>.
6. Івановська А. М. Адміністрування податків в умовах цифровізації у країнах Європейського Союзу: досвід для України. *Економіка. Фінанси. Право*. 2023. № 4. С. 80-84.
7. ELSTERIhr Online-Finanzamt. *Formulare & Leistungen. Alle Formulare*. URL: <https://www.elster.de/eportal/formulare-leistungen/alleformulare>.
8. Єсімов С. С. Зарубіжний досвід цифровізації державних послуг. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 3. С. 386-390.
9. MitID – Denmark's national eID. *Life in denmark.dk*. URL: <https://lifeindenmark.borger.dk/apps-and-digital-services/mitid>.
10. Your Danish tax affairs. *Skatteforvaltningen*. URL: <https://skat.dk/en-us/individuals>.
11. e-Urząd Skarbowy. *Ministerstwo Finansów*. URL: <https://www.podatki.gov.pl/e-urzed-skarbowy>.
12. ePUAP. Rozbudowa elektronicznej platformy usług administracji publicznej. *Ministerstwo Cyfryzacji*. URL: <https://epuap.gov.pl/wps/portal/strefa-klienta/katalog-spraw/podatki-oplaty-cla/splacanie-naleznosci-na-rzecz-skarbu-panstwa>.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРОЦЕДУРНІ НОРМИ, ЩО АДРЕСОВАНІ ДИСКРЕЦІЇ, У МЕХАНІЗМІ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ¹

ADMINISTRATIVE AND PROCEDURAL NORMS ADDRESSING DISCRETION IN THE MECHANISM OF CORRUPTION PREVENTION

Карабін Т.О., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права
Ужгородський національний університет

Хохлова І.В., к.ю.н.,
доцент кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права
Ужгородський національний університет

Малеш П.В., асистент кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права
Ужгородський національний університет

У ході дослідження визначається роль та місце адміністративно-процедурних норм у механізмі запобігання корупції через їх вплив на обмеження дискреційних повноважень. Розглядаються основні законодавчі положення, що регулюють межі дискреції, принципи адміністративної процедури та вимоги до обґрунтування адміністративних актів як інструменти запобігання корупційним ризикам.

Зокрема, досліджено вплив основоположних принципів адміністративної процедури - юридичної визначеності, обґрунтованості, безсторонності (неупередженості), добросовісності та розсудливості - на зменшення корупційних ризиків при здійсненні дискреційних повноважень. Проаналізовано значення принципу законності та його роль у запобіганні корупційним проявам через шляхом зважування цілей закону, основних принципів із конкретними повноваженнями, які надані законодавцем.

В статті обґрунтовано, що адміністративно-процедурні норми відіграють важливу роль у механізмі запобігання корупції через регламентацію меж дискреційних повноважень, встановлення чітких принципів адміністративної процедури та вимог до обґрунтування адміністративних актів.

Досліджено механізм реалізації адміністративних актів та його вплив на мінімізацію корупційних ризиків у публічному управлінні. Виявлено, що чітка регламентація процедури виконання адміністративних актів та встановлення відповідальності за їх невиконання сприяють прозорості діяльності адміністративних органів та зменшенню можливостей для корупційних зловживань.

Авторами зроблено висновок, що положення Закону «Про адміністративну процедуру», які адресовані дискреції, можуть та повинні розглядатися як такі, що є складовими механізму обмеження дискреції. Тут йде мова про законодавчу регламентацію меж дискреції, через закріплення принципів адміністративної процедури, через спрямування адміністративних органів на формування адміністративної практики. Також антикорупційну роль відіграють і законодавчі положення, які встановлюють обов'язок органу, що прийняв адміністративний акт, прийняти рішення про застосування заходу впливу у разі невиконання адміністративного акту добровільно зобов'язаною особою – адресатом. Визначається, що недоліком процедурного законодавства все-таки є встановлена залежність необхідності мотивування адміністративного акту тільки від того, чи цей акт є позитивним, чи негативним для особи, але від наявності дискреції у адміністративного органу при прийнятті рішення – ні.

Ключові слова: адміністративна процедура, дискреційні повноваження, запобігання корупції, корупційні ризики, адміністративний розсуд, межі дискреції, обґрунтування адміністративних актів, виконання адміністративних актів.

The article addresses the impact of legislation on administrative procedure and administrative discretion on corruption prevention.

The study defines the role and place of administrative procedure norms in the corruption prevention mechanism through their impact on limiting discretionary powers. The main legislative provisions governing the limits of discretion, principles of administrative procedure, and requirements for justification of administrative acts as tools for preventing corruption risks are examined.

In particular, the influence of fundamental principles of administrative procedure - legality, proportionality, equality before the law, reasonableness, and transparency - on reducing corruption risks in the exercise of discretionary powers has been studied. The significance of the principle of legality and its role in preventing corruption manifestations has been analyzed through weighing the objectives of the law and fundamental principles against specific powers granted by the legislator.

The article substantiates that administrative procedure norms play an important role in the corruption prevention mechanism through regulation of discretionary powers' boundaries, establishment of clear administrative procedure principles, and requirements for justification of administrative acts.

The mechanism for implementing administrative acts and its impact on minimizing corruption risks in public administration has been studied. It was found that clear regulation of the procedure for implementing administrative acts and establishing responsibility for their non-compliance contribute to the transparency of administrative bodies' activities and reduce opportunities for corrupt abuse.

The authors conclude that the provisions of the Law "On Administrative Procedure" that address discretion can and should be viewed as components of the discretion limitation mechanism. This refers to the legislative regulation of discretionary boundaries through establishing principles of administrative procedure and directing administrative bodies toward forming administrative practices. Anti-corruption roles are also played by legislative provisions that establish the obligation of the body that adopted an administrative act to make a decision on applying enforcement measures if the administrative act is not voluntarily complied with by the obligated person - the addressee. It is determined that a shortcoming of the procedural legislation is still the established dependence of the need to justify an administrative act only on whether this act is positive or negative for the person, but not on the presence of discretion in the administrative body when making the decision.

Key words: administrative procedure, discretionary powers, corruption prevention, corruption risks, administrative discretion, limits of discretion, justification of administrative acts, implementation of administrative acts.

Постановка проблеми. Реформування українського адміністративного законодавства проводиться для досягнення різних цілей: підвищення ефективності діяльності адміністративних органів, забезпечення та захисту прав громадян у відносинах із публічною адміністрацією, впровадження демократії, а також здійснення європейської інтеграції як такої. Самостійною ціллю реформування адміністративного законодавства стало також і запобігання корупції.

В положеннях державної антикорупційної програми на 2023–2025 роки вказується, що сучасне законодавство характеризується наявністю великої кількості корупційо-генних факторів, які на практиці трансформувалися у сталі корупційні практики [1]. Тому, відповідно, одним із завдань для законодавця та водночас очікуваним стратегічним результатом з виконання Державної антикорупційної програми на 2023–2025 роки все ще залишається усунення колізій, прогалини та інших корупційо-генних факторів, що зумовлюють неоднозначне тлумачення, порушення принципу правової визначеності та системні корупційні ризики у сфері запобігання корупції та пріоритетних сферах [2].

Питання подолання корупції в Україні є важливим також і з огляду на те, що з боку пропаганди країни-окупанта активно просувається та підтримується наратив про Україну як корумповану країну, якій не можна постачати зброю [3].

Тому, безумовно, що фахівці з різних галузей права намагаються виявити та дослідити окремі інструменти, що можуть бути застосовані для запобігання корупції в Україні. І у сфері адміністративного права таких праць та досліджень є невелика кількість. Стосуються вони переважно питань відповідальності за правопорушення, які пов'язані із корупцією [4; 5], питань державної служби та запобігання і врегулювання конфлікту інтересів [6], питань правового статусу окремих антикорупційних органів та їх повноважень [7; 8], забезпечення доброчесності у сфері освіти [9; 10; 11] тощо. Проте із прийняттям та вступом у дію Закону «Про адміністративну процедуру» [12] з'явився відповідно і відносно новий напрямок у дослідженні адміністративно-правових запобіжників корупційних проявів [13]. Адже як вірно відмічається в дослідженнях, положення Закону «Про адміністративну процедуру» можуть бути розцінені як інструменти запобігання та подолання корупції, оскільки їх застосування може нівелювати прояви корупційних дій або не допустити їх вчинення [14, с. 7].

Стан дослідження. Питання адміністративних процедур було та залишається предметом досліджень ряду вчених, зокрема, Бевзенка В.М., Бойко І.В., Кисіль Л.І., Мельника Р.С., Соловйової О.М., Тимошука В.П., Шевчук О., Школика А.М., Хлібороб Н. та інших. Проте навіть при такому відносно широкому інтересі, питання адміністративних процедур є дослідженим поки що недостатньо та фрагментарно, а тим більше антикорупційний аспект проблематики, тобто аспект впливу норм адміністративно-процедурного законодавства на зменшення корупційних ризиків. Більше того, якщо питання щодо підвищення прозорості діяльності адміністративних органів, впровадження автоматичного режиму в прийняття адміністративних актів тощо досліджувалося рядом вчених, то таке актуальне питання як регулювання нормами процедурного законодавства дискреції в контексті антикорупції перебуває в об'єктиві тільки окремих науковців та стали предметом всього декількох досліджень [15; 14].

З огляду на наведене саме на цьому аспекті і сфокусована дана стаття. **Мета статті** полягає в дослідженні механізму впливу положень законодавства про адміністративну процедуру, що адресовані дискреції, на протидію корупції.

Виклад основного матеріалу слід почати із запитання: а чи можуть розглядатися адміністративно-процедурні норми як такі, що є складовими механізми обмеження дискреції, і якщо так, то які саме? Для того, щоб зрозуміти це, варто, в перше чергу, визначити зміст дискреційних повноважень.

Так, тут йдеться про повноваження, встановлені законом, які дозволяють органам влади оцінювати конкретні ситуації та приймати відповідні рішення, враховуючи вимоги закону та оцінки ситуації. До того часу, поки поняття дискреційного повноваження не було врегульовано на рівні закону, його визначення формулювалося судовою практикою. Зокрема, Верховний Суд вказав, що під дискреційними повноваженнями слід розуміти такі повноваження, коли у межах, які визначені законом, адміністративний орган має можливість самостійно (на власний розсуд) вибрати один з кількох варіантів конкретного правомірного рішення. Водночас, повноваження державних органів не є дискреційними, коли є лише один правомірний та законно обґрунтований варіант поведінки суб'єкта владних повноважень. Тобто дискреційне повноваження може полягати у виборі діяти чи не діяти, а якщо діяти, то у виборі варіанта рішення чи дії серед варіантів, що прямо або опосередковано закріплені в законі. Важливою ознакою такого вибору є те, що він здійснюється без необхідності узгодження варіанта вибору будь-ким [16]. Тобто навіть у рамках дискреційних повноважень вже існують певні межі, обмеження і апіорні рамки, які регулюють їх застосування.

На даний час вже існує і нормативне визначення дискреційного повноваження, що міститься у законі «Про адміністративну процедуру». У п. 7 ч. 1 ст. 2 закону воно характеризується як надане адміністративному органу законом повноваження, обирати один із можливих варіантів рішення відповідно до закону та мети, з якою таке повноваження надано.

1. Межі дискреції. Чим є цінним таке нормативне визначення у аспекті запобігання корупції, так це тим, що воно встановлює рамки здійснення дискреції. Відповідно до самої дефініції обмеженню дискреції слугують самі норми закону та мета, з якою такі повноваження надавалися. Стосовно положень законодавства, які становлять рамки для реалізації дискреційних повноважень, то вони можуть міститися як на конституційному рівні регулювання, так і в актах адміністративного права [17, с. 129].

На адміністративно-правому рівні важливим напрямком зв'язування адміністративної дискреції є впорядкування саме адміністративної процедури. Зазвичай закони про загальну адміністративну процедуру встановлюють принципи адміністративної процедури, що водночас є загальними рамками для здійснення дискреції владними суб'єктами. Зокрема, передбачені у законі «Про адміністративну процедуру», принципи верховенства права, у тому числі законності та юридичної визначеності, обґрунтованості, безсторонності (неупередженості) адміністративного органу, доброчесності та розсудливості, ефективності тощо є тими, що обмежують дискрецію.

Разом із тим важливими положеннями закону «Про адміністративну процедуру» з точки зору обмеження дискреції адміністративних органів є ч. 3 статті 6 закону, що визначає умови законності здійснення адміністративним органом дискреційних повноважень. Зокрема, здійснення адміністративним органом дискреційного повноваження вважається законним у разі дотримання таких умов:

- 1) дискреційне повноваження передбачено законом;
- 2) дискреційне повноваження здійснюється у межах та у спосіб, що передбачені Конституцією України та законом;
- 3) правомірний вибір здійснено адміністративним органом для досягнення мети, з якою йому надано дискреційне повноваження, і відповідає принципам адміністративної процедури;

¹ Стаття підготовлена в рамках проєкту Жан Моне (модуль) «Європеїзація публічного права України: методи, руші та впливи» (101127562), що фінансується ЄС.

4) вибір рішення адміністративного органу здійснюється без відступлення від попередніх рішень, прийнятих тим самим адміністративним органом в однакових чи подібних справах, крім обґрунтованих випадків.

Тобто, окрім вимог, про які вже йшлося (що дискреційне повноваження повинне бути передбачене законом та здійснюватися в рамках закону, а також, що має відповісти меті наданого повноваження), у законі вперше врегульовано, що владний суб'єкт реалізує адміністративний розсуд шляхом зважування цілей закону, основних принципів із конкретними повноваженнями, які надані законодавцем. Адже, адміністративний розсуд сам по собі не є вільним вибором. Цитуючи відомого вченого Шмідта-Асмана, це є зважена оцінка, яка визначається ситуацією. Основним критерієм такої оцінки є ціль, із якою надано повноваження, або мета норми чи акту, якою повноваження передбачено [18, с. 239].

Друге, що слідує із цитованого законодавчого положення, так це те, що вибір рішення адміністративного органу здійснюється без відступлення від попередніх рішень, прийнятих тим самим адміністративним органом в однакових чи подібних справах, крім обґрунтованих випадків.

Що це може означати у контексті встановлення обмежень адміністративного розсуду для адміністративних органів? Це буде означати, що обмеження встановлюватимуться не тільки законом, але і правозастосовною практикою самого органу, а також появу у майбутньому такого правового поняття як «адміністративна практика владного суб'єкта» на взірці судової практики, що зв'язуватиме дискрецію [19].

Звичайно, розвиток адміністративної практики буде мати загалом позитивний ефект на адміністративну діяльність органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, сприятиме утвердженню правової визначеності. Державні службовці та службовці органів місцевого самоврядування будуть змушені проявляти обізнаність щодо напрацьованої практики адміністративного органу, аналізувати її для наступного застосування або незастосування.

Разом із тим, формування адміністративної практики матиме вплив також і в контексті запобігання та протидії корупції. Необхідність обґрунтовувати прийняті рішення у кожному випадку при відступленні від напрацьованої практики сприятиме недопущенню свавілля з боку адміністрації, а відтак і буде усувати корупційні ризики. Також зменшиться залежність змісту рішення від того, хто конкретно приймає рішення, хто очолює адміністративний орган, хто видає вказівки і т. д. Тому поряд із захистом прав громадян це сприятиме і захисту добросовісного службовця.

2. Обґрунтування адміністративного акту. Водночас, зв'язок врегулювання нормами адміністративно-процедурного законодавства дискреційних повноважень із запобіганням корупції можна відстежити також і в іншому ракурсі. Зокрема, в аспекті встановлення вимоги обґрунтування та мотивування адміністративного акту.

Так, саме обґрунтування адміністративного акту забезпечує можливість приватної особи правильного розуміння акту та в результаті забезпечує можливість здійснення права на його оскарження. Відповідно до положень Закону «Про адміністративну процедуру» адміністративний орган зобов'язаний обґрунтовувати адміністративні акти, які він приймає, та які можуть негативно вплинути на право, свободу чи законний інтерес особи (стаття 8 закону). Мотивування (обґрунтування) адміністративного акту не вимагається, якщо:

1) адміністративний орган задовольнив заяву, при цьому адміністративний акт не стосується прав, свобод чи законних інтересів інших осіб;

2) адміністративний орган під час здійснення інспекційних (контрольних, наглядових) повноважень не виявив порушень законодавства (ч. 6 ст. 27).

Тобто, обов'язковість мотивувальної частини у структурі адміністративного акту пов'язується не із наявністю розсуду при прийнятті, а зі змістом акту: чи він позитивний для особи, чи негативний. Звичайно, такий підхід є корисним для забезпечення і захисту прав людини. Проте не зовсім досконалим у аспекті запобігання корупції.

Зокрема, може виникати ситуація, коли адміністративний орган, реалізуючи дискреційне повноваження, сприяє в реалізації права особи (надає дозвіл, ліцензію) або ж приймає рішення за результатами інспекційної діяльності та встановлює відсутність порушень. У таких випадках Закон «Про адміністративну процедуру» не зобов'язує адміністративний орган пояснити та обґрунтувати своє рішення. А саме тут може критися корупційний ризик. Тому, варто відмітити, що це є одним із можливих напрямків до удосконалення правового регулювання адміністративно-процедурного законодавства з огляду на потребу його повноцінного входження в механізм запобігання корупції. І на підтвердження та довершення сказаного, у зарубіжних законах та кодексах, які врегульовують загальну адміністративну процедуру, дуже часто окремо вміщені вимоги до обґрунтування та мотивування актів, які прийняті на основі дискреційних повноважень.

3. Виконання адміністративного акту. Корупційні ризики криються не тільки при прийнятті рішень адміністративними органами, але також і при їх виконанні. Можна змодельовати умовну ситуацію, в якій адміністративний орган виніс рішення із приписом вчинити певні дії (прибрати незаконно встановлену рекламну вивіску, огорожу, кондиціонер на фасаді історичної будівлі тощо), проте зовсім не реагує на невиконання прийнятого рішення особою-адресатом. До прийняття Закону «Про адміністративну процедуру» це могла бути зовсім реальна ситуація, при якій адміністративний орган у багатьох випадках міг розвести руками та вказати на правомірність своїх дій (у даному випадку бездіяльності). Проте звісно, тут присутні і корупційні ризики.

Однак, на сьогоднішній день Закон «Про адміністративну процедуру» встановлює, що органом виконання адміністративного акта є той самий адміністративний орган, який прийняв цей акт (стаття 94 закону), також те, що у разі, якщо адміністративний акт добровільно не виконано зобов'язаною особою – адресатом адміністративного акта, адміністративний орган приймає рішення про застосування заходу впливу (ч. 4 статті 93 закону).

Це є досить важливим законодавчим положенням, що зобов'язує адміністративний орган прийняти рішення про застосування заходу впливу у разі невиконання адміністративного акта добровільно. І це вже не дискреція, а саме обов'язок адміністративного органу [20, с. 529]. У даному випадку дискрецією володіє адміністративний орган тільки у частині вибору варіантів заходів впливу, якими забезпечуватиметься примусове виконання (і то обмежено). На це вказують приписи тієї ж статті про те, що виконання адміністративного акта, спрямованого на виконання будь-якої дії чи утримання від будь-яких дій, може бути забезпечено адміністративним органом шляхом застосування до особи заходів впливу, крім випадків, якщо виконання адміністративного акта здійснюється примусово в порядку, визначеному законодавством про виконавче провадження (ч. 1 ст. 93 закону).

Висновки. Таким чином, положення Закону «Про адміністративну процедуру», які адресовані дискреції, можуть та повинні розглядатися як такі, що є складовими механізмом обмеження дискреції. Тут йде мова про законодавчу регламентацію меж дискреції, через закріплення принципів адміністративної процедури, через спрямування адміністративних органів на формування адміністративної практики. Також антикорупційну роль відіграють і законодавчі положення, які встановлюють обов'язок органу, що прийняв адміністративний акт, прийняти рішення про

застосування заходу впливу у разі невиконання адміністративного акта добровільно зобов'язаною особою – адресатом. Проте, думається, що недоліком процедурного законодавства все-таки є встановлена залежність необхід-

ності мотивування адміністративного акту тільки від того, чи цей акт є позитивним, чи негативним для особи, але від наявності дискреції у адміністративного органу при прийнятті рішення – ні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про затвердження Державної антикорупційної програми на 2023-2025 роки: Постанова КМУ від 4 березня 2023 р. № 220. *Урядовий кур'єр*. 2023. № 53.
2. Очікувані стратегічні результати. Додаток 1 до Державної антикорупційної програми на 2023-2025 роки Постанова КМУ від 4 березня 2023 р. № 220. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/file/text/121/f524339n534.docx>
3. Український кризовий медіа-центр. Топ-5 російських наративів про Україну після 24 лютого. 2022. URL: <https://uacrisis.org/uk/top-5-ros-paratyviv>
4. Кисіль Л. Є. Деякі питання адміністративної відповідальності за вчинення правопорушень, пов'язаних з корупцією. *Правова держава*. 2016. Вип. 27. С. 321-329.
5. Гречанюк Р. В. Застосування адміністративної відповідальності за порушення, пов'язані із корупцією у діяльності посадових осіб правоохоронних органів. *Ірпінський юридичний часопис*. 2019. Вип. 2. С. 96-101.
6. Гайдук А. В. Запобігання конфлікту інтересів на публічній службі: проблеми законодавчого врегулювання. *Вісник академії адвокатури України*. 2013. №1. С. 101-107.
7. Берлач А. І., Продан А. О. Зарубіжний досвід реалізації адміністративно-правового статусу антикорупційних суб'єктів. *Київський часопис права*. 2023. №2. С. 121-126.
8. Новіков О. В. Світовий досвід функціонування спеціалізованих антикорупційних органів. *Ефективність державного управління*. 2015. №43. С. 52-57.
9. Олійник О., Буханченко О. Адаптація адміністративно-правового регулювання практичної правової освіти в умовах сучасних трансформацій. *Наукові перспективи*. 2024. №11(53). URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/17155/17227>
10. Карабін Т., Білаш О. Правове регулювання підготовки фахівців професій додаткового регулювання закладами вищої освіти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №10/2023. С. 724-727.
11. Хохлова І.В., Малеш П.В. Впровадження антикорупційних дисциплін як чинник розбудови доброчесного середовища. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. №1. С. 536-540.
12. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17 лютого 2022 року № 2073-ІХ. *Голос України*. 2022. № 123.
13. Литвин Н. А. Адміністративні процедури у контексті протидії корупції в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. №6. С. 594-598.
14. Бойко І. В., Соловйова О. М. Адміністративно-процедурні інструменти запобігання корупції. *Epistemological aspects of tort law transfiguration in the creation of anti-corruption legislation and its enforcement: Scientific monograph*. / Ed. T. Kolomoiets. Riga, Latvia: "Baltija Publishing", 2023. С. 1-17.
15. Лук'янець Д.М. Дискреційні повноваження в контексті правового регулювання адміністративної процедури. *Проблеми законності*. 2023. Вип. 163. с. 121.
16. Постанова Верховного Суду у справі № 1840/2970/18 від 15 грудня 2021 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101923134>
17. Карабін Т.О. Законодавство про адміністративну процедуру та адміністративний розсуд. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 2. С. 128-130.
18. Шмідт-Ассманн Е. Загальне адміністративне право як ідея врегулювання: основні засади та завдання систематики адміністративного права / пер. з нім. Г. Рижкова та ін. ; відп. ред. О. Сироїд ; 2-е вид., перероблене та доповнене. Київ : «К.І.С.», 2009. 552 с.
19. Карабін Т.О. Адміністративний розсуд та його регулювання адміністративно-процедурним законодавством. *Адміністративна процедура: конституційні засади та європейські орієнтири*: збірник наукових статей, тез доповідей та повідомлень за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції (27 червня 2022 року, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків). Харків: Друкарня Мадрид, 2022. 391 с.
20. Науково-практичний коментар до Закону України «Про адміністративну процедуру» / авт. колектив: Андрійко О. Ф., Бевзенко В. М. та ін.; за заг. ред. Тимощука В. П. Київ, 2023.

ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА ЕЛЕКТРОННИХ СИСТЕМ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

INFORMATION SECURITY OF ELECTRONIC HEALTH SYSTEMS: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS

Кобрусева Є.А., д.ю.н., доцент,
професор кафедри адміністративного і кримінального права
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті теоретично обґрунтовано, що в умовах дії в Україні правового режиму воєнного стану, все більшої актуальності набуває питання як подальшої цифровізації даного напрямку, так і, відповідно, належного технічного її захисту, з урахуванням дотримання міжнародних стандартів у частині щодо захисту інформації в медичних інформаційних системах, так як циркуляція великих обсягів «чутливих» даних як про пацієнтів, так і про медпрацівників створила уразливе середовище для кібератак. Констатовано, що відповідно до законодавчих вітчизняних та міжнародних норм, національні медичні асоціації повинні використовувати всі можливі заходи для забезпечення таємниці, захищеності і конфіденційності інформації, яка стосується їх пацієнтів і зберігається в інформаційних системах. Проаналізовано основні законодавчі та нормативно-правові акти, які ухвалено останнім часом з метою покращення ефективності діяльності у даному напрямі. Виокремлено причини порушень інформаційної безпеки МІС – витік інформації, втрата даних та несанкціонована модифікація даних, а також напрями ІБ МІС – конфіденційність, цілісність, доступність. Досліджено особливості сумісності та взаємодії між медичними електронними ресурсами. Здійснено детальний аналіз: проблемних напрямів, окреслених Концепцією розвитку електронної охорони здоров'я; законопроектів № 8153 «Про захист персональних даних», та № 6177 «Про створення незалежного контролюючого органу з питань захисту персональних даних». Розглянуто особливості роботи ЕСОЗ. Обґрунтовано основні напрями щодо покращення ефективності захисту медичної інформації у МІС. Звернено увагу на актуальність міжнародного медичного партнерства у даному напрямі.

Ключові слова: захист інформації, медична інформація, МІС, ЕСОЗ, нормативно-правові акти, транскордонний обмін медичними даними.

The article theoretically substantiates that under the conditions of the martial law legal regime in Ukraine, the issue of both further digitalization of this area and, accordingly, its proper technical protection, taking into account compliance with international standards in terms of information protection in medical information systems, is becoming increasingly relevant, since the circulation of large volumes of "sensitive" data about both patients and healthcare workers has created a vulnerable environment for cyberattacks. It is stated that in accordance with domestic and international legislative norms, national medical associations must use all possible measures to ensure the secrecy, security and confidentiality of information concerning their patients and stored in information systems. The main legislative and regulatory acts that have been adopted recently in order to improve the effectiveness of activities in this area are analyzed. The causes of information security violations in the MIS are identified – information leakage, data loss and unauthorized data modification, as well as the areas of IS MIS – confidentiality, integrity, availability. The features of compatibility and interaction between medical electronic resources are studied. A detailed analysis is carried out: problem areas outlined by the Concept of e-Health Development; draft laws No. 8153 "On Personal Data Protection" and No. 6177 "On the Creation of an Independent Supervisory Body for Personal Data Protection". The features of the work of the MIS are considered. The main areas for improving the effectiveness of medical information protection in the MIS are substantiated. Attention is drawn to the relevance of international medical partnership in this area.

Key words: information protection, medical information, MIS, ESOZ, regulatory legal acts, cross-border exchange of medical data.

Вступ. На сьогодні, з урахуванням триваючої реформи медичної сфери, а також дії в Україні правового режиму воєнного стану, все більшої актуальності набуває питання як подальшої цифровізації даного напрямку, так і, відповідно, належного технічного її захисту, адже відповідно до Стратегії національної безпеки України, затвердженої указом Президента України 14.09.2020 року № 392/2020, «безпека людини – безпека країни» [1]. Головним постулатом прийнятої у 2021 році Стратегії інформаційної безпеки є саме комплексна взаємодія на основі Конституції України, законів України, Стратегії національної безпеки України, Стратегії кібербезпеки України, міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України [2]. «Забезпечення інформаційної безпеки України є однією з найважливіших функцій держави», – визначено Стратегією інформаційної безпеки [3].

Цифрова трансформація сфери охорони здоров'я уможливила надання дистанційних медичних послуг, передачу медичних даних між пацієнтами та постачальниками медичних послуг, що доволі актуально наразі, в умовах повномасштабної війни у країні. Разом з тим, циркуляція великих обсягів «чутливих» даних як про пацієнтів, так і про медпрацівників створила уразливе середовище для кібератак (несанкціонований доступ, можливий витік, викрадення або взагалі втрата особистих даних) [4].

Саме тому метою статті є аналіз законодавчих та нормативно-правових актів щодо удосконалення захисту інформації у сфері охорони здоров'я, окреслення

проблематики з питань технічної сумісності та взаємодії між медичними електронними ресурсами.

Питання щодо інформатизації сфери охорони здоров'я у своїх наукових працях досліджували А. Баранов, Г. Блінова, О. Висоцька, Я. Дубовою, О. Задерейко, О. Легка, Н. Логінова, Є. Радзішевська, І. Сенюта, Р. Стефанчук, С. Стеценко, Х. Терешко, О. Трофименко, О. Тугарова, О. Устінюк та інші. Разом з тим, наразі залишаються актуальними питання щодо подальшої інформатизації сфери охорони здоров'я, та, відповідно, дотримання міжнародних стандартів у частині щодо захисту інформації в медичних інформаційних системах.

Результати дослідження. Положенням всесвітньої медичної асоціації щодо використання комп'ютерів в медицині [5], а також Положенням про захист прав та конфіденційність пацієнта [6] визначено норми, відповідно до яких національні медичні асоціації повинні використовувати всі можливі заходи для забезпечення таємниці, захищеності і конфіденційності інформації, яка стосується їх пацієнтів і зберігається в інформаційних системах. Вартою уваги є і Декларація про політику в галузі забезпечення прав пацієнта в Європі, якою визначено перелік інформації, що є конфіденційною – вся інформація про стан здоров'я пацієнта, діагноз, прогнози та лікування його захворювання, а також будь-яка інша інформація особистого характеру, повинна зберігатися в секреті, навіть після смерті пацієнта» (п. 4.1); містить вказівку на обов'язковість згоди пацієнта на розкриття інформації; встановлює можливість прийняття на

національному законодавчому рівні винятків розголошення інформації без згоди (п. 4.2); захищає особисті дані пацієнта (п. 4.3) [7; 2].

Останнім часом питання щодо інформатизації сфери охорони здоров'я займає центральне місце, адже це надає можливість: покращити ефективність надання та доступності медичних послуг; підвищити якість процесу лікування; оптимізувати діяльність працівників медичної сфери; розробити та впровадити стандарти щодо збору, обміну та зберігання медичної інформації; розробити нові пропозиції та ініціативи за результатами проведення аналізу архівних матеріалів науковцями [2].

Зважаючи на це функціоналом МІС повинно бути передбачено не лише дотримання приватності медичних даних, але і можливість отримання відкритої інформації для статистики, аналізу та проведення різних досліджень, що обумовлює складність з питань захисту. Тобто ефективний захист інформації у МІС можливо забезпечити лише за умови взаємопов'язаного комплексного використання організаційних, програмних та технічних засобів захисту.

Виокремлюють три причини порушень інформаційної безпеки МІС – витік інформації, втрата даних та несанкціонована модифікація даних. Основними напрямками ІБ МІС є конфіденційність, цілісність, доступність [8, с. 35]. Функціоналом різних МІС передбачено майже однакові категорії даних, разом з тим зміст угод у частині щодо збору даної інформації може відрізнятися. У зв'язку із цим виникають проблеми при наданні доступу до медичних даних третім особам. Для прикладу, у положенні про медичну систему «Monihealth» визначено право розкривати певні персональні дані не тільки органам слідства, прокуратури, суду та іншим законодавчо визначеним органам, але і за вимогою «посадових осіб будь-якого державного органу» або в випадках, коли система вважає розкриття необхідним для запобігання шкоді здоров'ю чи фінансовим збиткам [9]. Проте це суперечить практиці Європейського суду з прав людини. Так, у справі «Gardel v. France» ЄСПЛ наголосує на тому, що доступ до персональних даних у реєстрах можуть мати тільки ті публічні службовці, які зобов'язані зберігати конфіденційність інформації. Інші особи не мають права на доступ до таких даних. Крім того, доступ до інформації має бути наданий виключно із законних причин, таких як слідство, захист населення або державна безпека [10].

Технічна сумісність та взаємодія між медичними електронними ресурсами здійснюється відповідно до Порядку функціонування електронної системи охорони здоров'я, затвердженого постановою КМУ від 25.04.2018 № 411, Порядку організації електронної інформаційної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів, затвердженого постановою КМУ від 10.05.2018 № 357, Положення про електронну взаємодію державних електронних інформаційних ресурсів, затвердженого постановою КМУ від 08.09.2016 № 606, з дотриманням норм Законів України «Про захист персональних даних», «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення», «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах».

Слід зазначити, що МІС у технічному плані різнопланові (програмна та апаратна несумісність – використання машин різних поколінь, різні мови програмування, різні організації внутрішньо машинних баз даних і т.ін.), що суттєво ускладнює їх впровадження в окремих лікувальних закладах. Зважаючи на це, Планом заходів щодо реалізації Концепції розвитку електронної охорони здоров'я (із змінами від 26.03.2024), затвердженим розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29.09.2021 № 1175-р [11], з метою покращення ефективності розвитку ЕСОЗ передбачено: проведення інвентаризації та оцінки існуючих ІКС е-здоров'я з метою їх як оновлення, так і інтеграції до єдиного медичного інформаційного простору; гармонізацію вітчизняних стандартів з європейськими стандартами та класифікаторами, для подальшої інтеграції; створення технічних можливостей (API, спеціалізованих баз з агрегованими знеособленими даними) для доступу до знеособлених агрегованих великих даних (Big Data) в eZdorovya; розроблення концепції стратегічних напрямів розвитку кібербезпеки eZdorovya; подальше розширення функ-

ціоналу Єдиного державного веб-порталу електронних послуг «Портал Дія» та його мобільного додатка для інтероперабельності з ЕСОЗ; розвиток систем підтримки клінічних рішень, персоналізованої медицини, телемедицини, систем для обробки великих даних (Big Data), штучного інтелекту [11].

Слід зазначити, що у вересні 2024 року розпорядженням КМУ № 857-р внесено зміни до Концепції розвитку електронної охорони здоров'я від 28.12.2020 № 1671. Основними проблемними напрямками визначено: а) забезпечення сумісності інформаційних систем у сфері охорони здоров'я, а також елементів загальнонаціональної інтероперабельності та стандартів поширеного єдиного цифрового ідентифікатора особи; б) екстенсивна (покращення кількісного показника, без поліпшення якості) форма ведення медичної документації та недостатність інформації про стан здоров'я пацієнта (більша частина первинної медичної інформації зберігається у різних надавачів медичних послуг у паперовій формі) [12].

Крім того, у листопаді 2024 року Верховною Радою України прийнято за основу законопроект № 8153 «Про захист персональних даних» (нова редакція Закону від 2010 року), метою якого є приведення норм вітчизняного законодавства до європейських (Регламент Європейського Парламенту та Ради про захист фізичних осіб у зв'язку з обробкою персональних даних і про вільний рух таких даних 2016/679), підвищення рівня захисту персональних даних та контролю з боку суб'єктів персональних даних за обробкою інформації. Зокрема, законопроект № 8153 передбачено: встановлення підстав для обробки персональних даних з деталізацією щодо форми та вимог до згоди на обробку персональних даних; заборону обробки чутливих персональних даних; встановлення обмежень на обробку персональних даних з іншою метою, ніж та, з якою вони збирались; закріплення прав суб'єктів персональних даних та встановлення обов'язків для контролера та оператора персональних даних (призначення відповідальної особи з питань захисту персональних даних; встановлення нових розмірів штрафу за порушення законодавства [13].

Що стосується створення незалежного контролюючого органу з питань захисту персональних даних (передбачено нормами ЄС), то дані норми визначено у законопроекті № 6177 «Про Національну комісію з питань захисту персональних даних та доступу до публічної інформації» (наразі опрацьовується в комітеті). На сьогодні зазначені повноваження покладено на Уповноваженого з прав людини, проте, як зазначають експерти з кібербезпеки, він не встигає реагувати на всі випадки витоку та втрати даних [14]. У законопроекті передбачено: здійснення Національною комісією з питань захисту персональних даних та доступу до публічної інформації контролю за дотриманням законодавства про захист персональних даних; розгляд скарг суб'єктів персональних даних щодо порушення їх прав, а також накладання штрафів на порушників; розгляд скарг на відмову в доступі до публічної інформації та видання обов'язкових для виконання рішення про надання публічної інформації.

На виконання постанови КМУ від 17.11.2021 № 1200 «Про внесення змін до Порядку функціонування електронної системи охорони здоров'я» № 411 [15], в Україні впроваджено автоматизований обмін інформацією між інформаційними ресурсами НСЗУ та Державною податковою службою через систему електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів для здійснення заходів з верифікації даних про користувачів системи електронної охорони здоров'я [16, с. 14].

Центральна база даних ЕСОЗ представляє собою інформаційно-телекомунікаційну систему, яка забезпечує можливість створення, перегляду, обміну інформацією та документами між реєстрами, державними електронними інформаційними ресурсами, електронними медичними інформаційними системами. На сьогодні до ЦБД ЕСОЗ входять наступні реєстри: пацієнтів, декларацій, суб'єктів господарювання у сфері охорони здоров'я, медичних спеціалістів, медичних працівників, договорів про медичне обслуговування населення, договорів про реімбурсацію, медичних висновків. Система

розташована на сервері дата-центру в Україні, яка має комплексну систему захисту інформації та був атестований у Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації. Серед ключових засобів захисту ЦБД ЕСОЗ: кваліфікований електронний підпис; алгоритми, що забезпечують цілісність даних; відокремлене зберігання медичних та персональних даних. Адміністратором ЦБД ЕСОЗ є ДП «Електронне здоров'я», до його компетенції входить: адміністрування та технічна підтримка інформації в ЕСОЗ; підключення, відключення та зупинення доступу МІС до ЦБД; тестування та підтвердження нових функціональних можливостей МІС; надання технічної підтримки МІС; надання інформаційних та консультативних послуг, а також розробка та актуалізація технічної документації.

Зазначимо, що робота у напрямі удосконалення захисту інформації у сфері охорони здоров'я наразі триває, адже повномасштабне вторгнення країни-агресора на територію України зумовили виникнення нагальних проблемних питань, які постійно потребують негайного вирішення. У першу чергу це стосується інформаційного обміну між медичними системами, адже своєчасне та якісне надання медичної допомоги як військовим, так і звичайним громадянам, які отримали травми за наслідками військової агресії, досить важливе.

З урахуванням перебування країни в умовах повномасштабної війни модернізовано напрям системи крові – автоматизовано через системи «ЄКров» та ЕСОЗ, що сприяє як оперативному планувати, так і в онлайн режимі моніторити запаси крові. Укладено угоду щодо доступу українських медичних закладів до ІТ-системи European Reference Networks і приєдналася до Critical Medicine Alliance, створеного ЄС з метою формування стратегічного запасу лікарських засобів. У межах реформування фармацевтичного сектору Україна отримала позитивне рішення щодо удосконалення механізмів інформаційного обміну та технічної допомоги (Technical Assistance Information Exchange – TAIEH) у сфері технічного регулювання косметики та біоданих (дезінфекційних) засобів.

Даний напрям активно підтримується і проектами Європейського Союзу. Яскравим прикладом є програми: «Єдиний цифровий ринок» (реалізація безпечного доступу та транскордонного обміну медичними даними, орієнтованого на пацієнта); EU4Digital (цифровий розвиток охорони здоров'я та транскордонних послуг між країнами Східного партнерства та ЄС); Twinning (удоскона-

лення заходів щодо протидії транскордонним загрозам); продовжує участь у програмі EU4Health; Міжнародне медичне партнерство (співпраця між провідними вітчизняними та міжнародними медичними закладами – підписано 45 меморандумів про співпрацю з медзакладами 18 країн світу та співпрацю МОЗ з міністерствами охорони здоров'я 8 країн ЄС). Слушною у цьому контексті є думка В. Ляшка, який зазначає, що саме розширення співпраці та обміну позитивним досвідом є основою взаємодії у напрямі транскордонної медичної допомоги [17].

Висновок. З урахуванням вище викладеного, ми дійшли наступних висновків. Ефективний захист інформації у МІС можливо забезпечити лише за умови взаємопов'язаного комплексного використання організаційних, програмних та технічних засобів захисту. Основними напрямками ІБ МІС є конфіденційність, цілісність та доступність, причинами порушень інформаційної безпеки МІС є витік інформації, втрата даних та несанкціонована модифікація даних. Актуалізація проблематики захисту інформації у МІС загострилась з моменту повномасштабного вторгнення в Україну країни-агресора. З метою покращення ситуації удосконалюються правові норми у даному напрямі: внесено зміни до Концепції розвитку електронної охорони здоров'я, постанови КМУ «Про внесення змін до Порядку функціонування електронної системи охорони здоров'я»; прийнято за основу законопроекти № 8153 та № 6177; модернізовано напрям системи крові – автоматизовано через системи «ЄКров» та ЕСОЗ, що сприяє як оперативному планувати, так і в онлайн режимі моніторити запаси крові; укладено угоду щодо доступу українських медичних закладів до ІТ-системи European Reference Networks та приєднання до Critical Medicine Alliance, створеного ЄС з метою формування стратегічного запасу лікарських засобів; підтримуються проекти Європейського Союзу щодо захисту медичної інформації, що є основою як взаємодії у напрямі транскордонної медичної допомоги, так і дотримання міжнародних стандартів у даному напрямі. Проблемним залишається питання щодо формування, з урахуванням міжнародних технічних стандартів обміну інформацією, Єдиного медичного інформаційного простору (сумісність, інтеграція, можливість передавати дані між системами як в рамках E-health, так й із суміжними галузями та сферами як на рівні України, так і на міждержавному, для подальшої інтеграції з відповідними системами в ЄС).

ЛІТЕРАТУРА

1. Стратегія національної безпеки України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020?find=1&text>.
2. Тугарова О.К., Пономаренко І.С. Проблеми питання організації захисту інформації в медичних інформаційних системах. *Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави: матеріали XV Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Київ, 27 березня 2024 р.). м. Київ, 2024. Ч. 1. С. 685–689.
3. Стратегія інформаційної безпеки: указ Президента України від 28.12.2021 № 685/2021 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15.10.2021». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#n14>.
4. Трофименко О., Дубовой Я., Логінова Н., Прокоп Ю., Задерейко О. Аналіз проблем забезпечення кібербезпеки медичних комп'ютерних систем. *Захист інформації*. Т. 23. 2021. № 1. Січень-березень. С. 30–39.
5. Положення про використання комп'ютерів в медицині: міжнар. док. від 01.10.1973. Всесвітня медична асоціація. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/990_010.
6. Положення про захист прав та конфіденційність пацієнта: міжнар. док. від 01.10.1993. Всесвітня медична асоціація. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/990_056.
7. Декларація про політику у напрямі забезпечення прав пацієнта в Європі. Європейська нарада по правах пацієнта, Амстердам, Нідерланди, березень 1994 р. URL: <https://med.sumdu.edu.ua/images/content.pdf>.
8. Радзішевська Є.Б., Висоцька О.В. Інформаційні технології в медицині. E-health /за ред. В.Г. Книгавка. Харків: ХНМУ, 2019. 72 с.
9. Ваші діагнози в їхніх руках: що електронні медичні сервіси роблять з персональними даними і чим це загрожує. URL: <https://cedem.org.ua/analytics/elektronni-medservisy>.
10. Case «Gardel v. France» від 17.12.2009 (заява № 16428/05). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#itemid:001-117288>.
11. Про затвердження Плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку електронної охорони здоров'я: розпорядження Кабінету Міністрів України від 29.09.2021 № 1175-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1175-2021-p#Text>.
12. Про внесення змін до Концепції розвитку електронної охорони здоров'я: розпорядження Кабінету Міністрів України від 06.09.2024 № 857-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/857-2024-p#Text>.
13. Рада схвалила законопроект про захист персональних даних. 21.11.2024. URL: https://biz.ligazakon.net/news/232077_rada-skhvalila-zakonoproekt-pro-zakhist-personalnih-danikh.
14. Обов'язкове інформування, контроль та великі штрафи: як новий законопроект змінює правила захисту персональних даних. 14.02.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3826649-obovazkove-informuvannya-kontrol-ta-veliki-strafi-ak-novij-zakonoproekt-zminue-pravila-zahistu-personalnih-danilh.html>.
15. Про внесення змін до Порядку функціонування електронної системи охорони здоров'я: постанова Кабінету Міністрів України від 17.11.2021 № 1200. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1200-2021-%D0%BF#Text>.
16. Аналіз поточної політики розвитку електронної системи охорони здоров'я в Україні. 2022. 99 с. URL: https://amer.org.ua/wp-content/uploads/2023/01/Research_e-Health_UKR_FINAL_2022.pdf.
17. Устінов О.В. Євроінтеграція у сфері охорони здоров'я: досягнення за 2 роки. URL: com.ua/uk/novyna-255313-yevrointegratsiya-u-sferi-ohoroni-zdorov-ya-dosyagnennya-za-2-roki.

ІНСТИТУЦІЙНА РОЛЬ ГРОМАДСЬКИХ РАД У СИСТЕМІ АНТИКОРУПЦІЙНИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ: ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ¹

THE INSTITUTIONAL ROLE OF PUBLIC COUNCILS IN THE SYSTEM OF ANTI-CORRUPTION BODIES OF UKRAINE: A LEGAL ANALYSIS

Малетова О.С., д.ю.н., доцент,
завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства
Навчально-науковий інститут права Сумського державного університету

У статті здійснено комплексне дослідження правового регулювання та інституційної ролі громадських рад при антикорупційних органах України. Проаналізовано еволюцію нормативно-правового регулювання громадського контролю через призму законопроектів про громадський контроль 2015 та 2021 років, виявлено тенденції розвитку законодавчого розуміння цього інституту. Особливу увагу приділено порівняльному аналізу положень про громадські ради при НАБУ, НАЗК та ДБР, що дозволило виявити як спільні риси їх правового статусу, так і специфічні особливості, обумовлені функціональною специфікою підконтрольних органів.

На основі системного аналізу нормативно-правової бази обґрунтовано дуалістичну природу громадських рад, які одночасно виступають інститутами громадянського суспільства та елементами інституційної структури антикорупційних органів. Розкрито їх роль у забезпеченні прозорості та підзвітності антикорупційних органів через реалізацію контрольних, експертно-аналітичних та комунікативних функцій.

Визначено особливості участі громадських рад у формуванні кадрової політики антикорупційних органів через представництво в конкурсних та дисциплінарних комісіях. Проаналізовано механізми взаємодії рад з підконтрольними органами та інститутами громадянського суспільства, виявлено проблемні аспекти цієї взаємодії.

Запропоновано теоретичне обґрунтування п'яти концептуальних підходів до вдосконалення механізмів громадського контролю: інституційно-функціонального, інформаційно-комунікативного, компетенційного, процедурного та гарантійного. У рамках кожного підходу розроблено конкретні рекомендації щодо посилення ролі громадських рад в антикорупційному механізмі держави.

Теоретичне значення дослідження полягає у розвитку наукових уявлень про місце громадських рад в інституційному механізмі запобігання корупції та розробці концептуальних підходів до вдосконалення механізмів громадського контролю. Практичне значення отриманих результатів визначається можливістю їх використання для вдосконалення нормативно-правового регулювання діяльності громадських рад та підвищення ефективності їх функціонування.

Ключові слова: громадянське суспільство, громадський контроль, громадські ради, антикорупційні органи, інституційний механізм.

The article presents a comprehensive study of the legal regulation and institutional role of public councils within Ukraine's anti-corruption bodies. It examines the evolution of regulatory frameworks for public oversight, focusing on the draft laws on public control from 2015 and 2021, and identifies trends in the legislative understanding of this institution. Particular attention is paid to a comparative analysis of the provisions concerning public councils within the NABU (National Anti-Corruption Bureau of Ukraine), the NACP (National Agency on Corruption Prevention), and the SBI (State Bureau of Investigations). This analysis highlights both common features of their legal status and specific characteristics shaped by the functional peculiarities of the controlled bodies.

Based on a systematic analysis of the legal framework, the dual nature of public councils is substantiated. These councils simultaneously function as institutions of civil society and as elements of the institutional structure of anti-corruption bodies. Their role in ensuring transparency and accountability of anti-corruption bodies is explored through their oversight, expert-analytical, and communicative functions.

The study identifies the specific role of public councils in shaping personnel policies of anti-corruption bodies through their representation in selection and disciplinary commissions. It also analyses the mechanisms of interaction between councils, controlled bodies, and civil society institutions, highlighting problematic aspects of this interaction.

The article proposes a theoretical justification for five conceptual approaches to improving public oversight mechanisms: institutional-functional, informational-communicative, competency-based, procedural, and guarantee-based. Within each approach, specific recommendations are developed to strengthen the role of public councils in the state's anti-corruption mechanism.

The theoretical significance of the study lies in advancing scientific understanding of the place of public councils within the institutional mechanism for combating corruption and in developing conceptual approaches to improving public oversight mechanisms. The practical significance of the findings is reflected in their potential use for improving the regulatory framework governing public councils' activities and enhancing their operational effectiveness.

Key words: civil society, public oversight, public councils, anti-corruption bodies, institutional mechanism.

Постановка проблеми. Корупція є однією з головних перешкод на шляху до становлення демократичної, правової та соціальної держави. Високий рівень корупції в країні підриває довіру громадян до справедливості закону, обмежує можливості реалізації їхніх прав і спричиняє відчуття безсилля у боротьбі з цим негативним правовим явищем [1, с. 180].

Еволюція антикорупційної політики України тісно пов'язана з трансформацією державності та розвитком демократичних інститутів. У радянський період, незважаючи на публічну риторику боротьби з корупцією, фактично існувала система неформальних зв'язків та практик, що створювала сприятливе середовище для корупційних

проявів. Особливістю цього періоду було використання антикорупційних кампаній як інструменту політичного контролю та боротьби з опонентами режиму, при цьому системна корупція залишалася невід'ємною частиною радянської бюрократичної системи.

Після проголошення незалежності України декларативні наміри подолання корупції не супроводжувались створенням ефективних інституційних механізмів. Відсутність політичної волі та збереження пострадянських управлінських практик призвели до формування складної системи корупційних зв'язків, що охопили всі рівні державного управління.

Революція Гідності стала каталізатором системних антикорупційних реформ. Усвідомлення необхідності комплексного підходу до протидії корупції призвело до створення спеціалізованих антикорупційних органів – Національного антикорупційного бюро України (далі – НАБУ), Національного агентства з питань запобі-

¹ Стаття написана в рамках проєктів Робота виконана в рамках проєкту «Корупція в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови: оптимальна модель протидії» (номер державної реєстрації 0124U000556) та «Засади діяльності правоохоронних органів у сфері контролю за системою залучення і використання МТД: глобалізаційний вимір» (номер державної реєстрації 0124U000635).

гання корупції (далі – НАЗК), Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (далі – САП), Вищого антикорупційного суду (далі – ВАКС) та Державного бюро розслідувань (далі – ДБР). Ця інституційна архітектура, сформована під впливом міжнародних зобов'язань України та вимог громадянського суспільства, заклала основи для системної протидії корупції на всіх рівнях державного управління.

Важливим елементом цієї системи стали ради громадського контролю, створені при ключових антикорупційних органах. Їх дослідження набуває особливої актуальності з огляду на необхідність оцінки ефективності механізмів громадського контролю та визначення шляхів їх удосконалення. Аналіз правового статусу громадських рад дозволить виявити проблемні аспекти їх функціонування та розробити рекомендації щодо посилення їх ролі в антикорупційному механізмі держави.

Метою статті. Мета дослідження полягає у комплексному аналізі правового регулювання діяльності громадських рад при антикорупційних органах України для визначення їх місця в інституційному механізмі запобігання корупції та розробки теоретичних підходів до вдосконалення механізмів громадського контролю.

Виклад основного матеріалу. Загальні антикорупційні стратегії охоплюють широкий спектр заходів: від створення аудиторських органів і підвищення заробітних плат державним службовцям до впровадження систем моніторингу бюджету та посилення законодавства у сфері державних закупівель. Однак з часом стає дедалі очевиднішим, що ключову роль у цьому процесі відіграє громадянське суспільство [2, с. 5].

Внесок громадянського суспільства варіюється від інформаційно-просвітницьких і профілактичних кампаній до участі у формуванні політики та моніторингу впровадження антикорупційних стратегій і законодавства. Громадські антикорупційні організації для прикладу залучені до розширення прав і можливостей громадян і тиску на уряди, щоб вони виконували свої міжнародні зобов'язання. Усі ці заходи мають вирішальне значення для розбудови національного антикорупційного потенціалу та підтримки інституційної реформи [3].

Важливим напрямом діяльності громадськості є громадський контроль, спрямований на забезпечення законності та порядку. З огляду на його сутність, суб'єкти контролю, тобто громадськість, мають не лише здійснювати перевірку об'єкта контролю, але й впливати на його поведінку [4].

С. Стеценко пропонує визначати громадський контроль як форму контролю, що здійснюється громадськими організаціями або окремими громадянами. Водночас, на думку автора, до суб'єктів громадського контролю належать також органи місцевого самоврядування [5, с. 206].

А. Миколаєць [6, с. 140] визначає громадський контроль як явище, що має низку характерних ознак. Передусім, його суб'єктами виступають представники громадськості, включаючи громадян, їхні об'єднання, засоби масової інформації та органи самоорганізації населення. Об'єктом контролю є діяльність суб'єктів публічної адміністрації, яка охоплює виконання державно-владних функцій, прийняття рішень і створення нормативно-правових актів.

Основною метою громадського контролю є спрямування діяльності державного апарату на дотримання законності, ефективний захист прав громадян, врахування інтересів суспільства та розвиток громадянського суспільства загалом. При цьому усі дії, що здійснюються в межах такого контролю, мають правовий характер, тобто виконуються виключно відповідно до чинного законодавства.

Громадський контроль також характеризується публічністю, адже стосується діяльності суб'єктів із владними повноваженнями, яка має публічно-правовий характер. Рішення, що ухвалюються за результатами такого контролю, носять рекомендаційний характер. Водночас суб'єкти

громадського контролю зберігають самостійність у визначенні доцільності його проведення [6, с. 140].

На нашу думку, громадський контроль – це вид соціального контролю, що здійснюється інститутами громадянського суспільства та окремими громадянами через систему правових, організаційних та інформаційних заходів з метою забезпечення прозорості, підзвітності та ефективності діяльності органів публічної влади, дотримання ними законності, прав і свобод людини.

Аналіз законопроектів про громадський контроль демонструє еволюцію розуміння цього інституту в українському законодавстві. Законопроект 2737-1 (2015) визначав громадський контроль як «суспільну діяльність громадянських об'єднань», фокусуючись на інституційному аспекті та обмежуючи коло суб'єктів контролю [7]. Натомість законопроект 5458 (2021) пропонує більш широке розуміння, характеризуючи його як «форму реалізації конституційних повноважень народу», що відображає демократичну природу цього інституту [8].

Різниця у підходах проявляється також у визначенні суб'єктного складу. Якщо перший проект обмежувався громадськими об'єднаннями, то другий – включає широке коло суб'єктів – від окремих громадян до політичних партій та інших інститутів громадянського суспільства. Це свідчить про розширення розуміння громадського контролю як універсального демократичного інструменту.

Суттєво відрізняється і підхід до визначення мети контролю. Законопроект 2015 року зосереджувався на нагляді за відповідністю діяльності органів влади нормативно-правовим актам та державній дисципліні. Проект 2021 року додає до цього відповідність суспільним інтересам, що є важливим кроком до визнання соціальної природи громадського контролю.

Причини неухвалення законопроектів можна умовно поділити на політичні та юридико-технічні. До політичних належить небажання створювати додаткові механізми контролю за владою та посилювати вплив громадянського суспільства. Юридико-технічні причини включають недосконалість запропонованих механізмів реалізації контролю, відсутність чіткого розмежування з іншими формами контролю, неузгодженість з існуючим законодавством.

Додатковим фактором стала відсутність консенсусу щодо обсягу повноважень суб'єктів громадського контролю та механізмів реагування на виявлені порушення. Законопроекти не пропонували ефективних інструментів впливу на органи влади, що робило громадський контроль декларативним.

Важливим є також контекст розвитку громадянського суспільства в Україні. Законопроект 2015 року з'явився на хвилі післямайданних очікувань посилення громадського контролю, але виявився недостатньо системним. Проект 2021 року враховував досвід функціонування громадських рад та інших форм участі громадськості, але також не зміг запропонувати збалансовану модель взаємодії влади і суспільства.

Аналіз законопроектів демонструє відсутність комплексного законодавчого регулювання громадського контролю в Україні, що частково компенсується розвитком спеціалізованих інститутів громадського контролю в окремих сферах. Особливо показовим є досвід створення та функціонування громадських рад при органах державної влади, які стали важливим елементом інституційного механізму запобігання корупції.

Правове регулювання діяльності цих рад, на відміну від загального законодавства про громадський контроль, характеризується більшою деталізацією та практичною спрямованістю. Це дозволило сформувати ефективні механізми громадської участі в антикорупційній політиці. У цьому контексті особливого значення набуває інституційна роль громадських рад в антикорупційному механізмі, яка розкривається через низку важливих функцій та повноважень.

Громадські ради при органах державної влади демонструють практичну реалізацію тих принципів та підходів до громадського контролю, які лише декларувались у проаналізованих законопроектах. Їх діяльність підтверджує можливість ефективного поєднання громадського контролю з інституційними механізмами протидії корупції.

Вибір громадських рад при НАБУ, НАЗК та ДБР для аналізу обумовлений їх ключовою роллю в системі антикорупційних органів України. Ці інституції формують основу спеціалізованого антикорупційного механізму: НАБУ здійснює досудове розслідування корупційних злочинів, НАЗК забезпечує формування та реалізацію антикорупційної політики, а ДБР розслідує кримінальні правопорушення щодо осіб, які займають особливо відповідальне службове становище. Відповідно, їх громадські ради представляють різні моделі громадського контролю, що дозволяє провести комплексний порівняльний аналіз.

Особливої уваги заслуговує той факт, що ці ради були створені в рамках антикорупційної реформи як нові інститути громадського контролю, їх правове регулювання відображає сучасні підходи до забезпечення прозорості та підзвітності антикорупційних органів. Вони мають схожу нормативну базу, що дозволяє виявити як спільні риси, так і специфічні особливості кожної з рад, обумовлені специфікою діяльності відповідних органів.

Крім того, діяльність цих рад має безпосередній вплив на ефективність антикорупційної політики держави, що робить їх аналіз важливим для розуміння механізмів громадського контролю в антикорупційній сфері.

Порівняльний аналіз нормативно-правового регулювання діяльності громадських рад при антикорупційних органах України розкриває складну систему громадського контролю в антикорупційній сфері.

Правовий статус громадських рад характеризується дуальністю їх природи. З одного боку, вони є інститутами громадянського суспільства, що забезпечують участь громадян в антикорупційній політиці, а з іншого – виступають частиною інституційного механізму відповідних органів, що підтверджується їх повноваженнями щодо участі у формуванні кадрової політики та дисциплінарних процедурах.

Спільність нормативного регулювання проявляється у єдиних підходах до формування складу рад (15 осіб на 2 роки), базових принципів діяльності та основних завдань. Це свідчить про системний підхід законодавця до створення механізму громадського контролю в антикорупційній сфері.

Детальний аналіз повноважень рад виявляє їх функціональну спеціалізацію. Так, Рада при НАБУ зосереджена на контролі за оперативно-розшуковою діяльністю, що

проявляється у особливому порядку доступу до інформації та взаємодії з керівництвом [9]. Рада при НАЗК має ширші повноваження щодо участі у формуванні антикорупційної політики, зокрема через розгляд проекту національної доповіді щодо реалізації антикорупційної політики [10]. Рада при ДБР відзначається повноваженнями щодо формування етичних стандартів діяльності органу [11].

Процедурні аспекти діяльності рад демонструють тенденцію до діджиталізації – від можливості дистанційної участі у засіданнях до електронного голосування. Особливо це помітно у положенні про Раду при НАЗК, яке містить найбільш детальну регламентацію використання електронних інструментів.

Важливим елементом є механізми забезпечення незалежності членів рад, що включають заборону делегування повноважень, вимоги щодо несумісності та підстави дострокового припинення повноважень. При цьому положення про Раду при ДБР містить додаткові гарантії незалежності через більш детальну регламентацію підстав припинення повноважень.

Порядок прийняття рішень радами відображає баланс між необхідністю оперативного реагування та забезпеченням репрезентативності думки громадськості. Цікавим є підхід у положенні про Раду при НАБУ, де для окремих питань вимагається кваліфікована більшість голосів.

Організаційне забезпечення діяльності рад покладається на відповідні органи, що створює певні ризики для їх незалежності. Водночас, наявність власного бланку у Рад при НАЗК та ДБР можна розглядати як елемент їх інституційної автономії.

Таким чином, аналіз положень про громадські ради при антикорупційних органах свідчить про формування в Україні комплексної системи громадського контролю за діяльністю антикорупційних органів. Спільність базових засад діяльності рад поєднується з їх функціональною спеціалізацією, що відповідає специфіці підконтрольних органів. Водночас існують можливості для удосконалення нормативного регулювання, зокрема щодо посилення гарантій незалежності рад, розширення їх повноважень у сфері антикорупційної політики та впровадження сучасних електронних інструментів діяльності. Перспективним напрямом розвитку видається посилення координації між радами для забезпечення системного громадського контролю за антикорупційною політикою держави.

Теоретичні підходи до вдосконалення механізмів громадського контролю щодо діяльності рад громадського контролю можна розглядати через такі концептуальні моделі.

Інституційно-функціональний підхід передбачає посилення координаційної функції рад громадського контролю

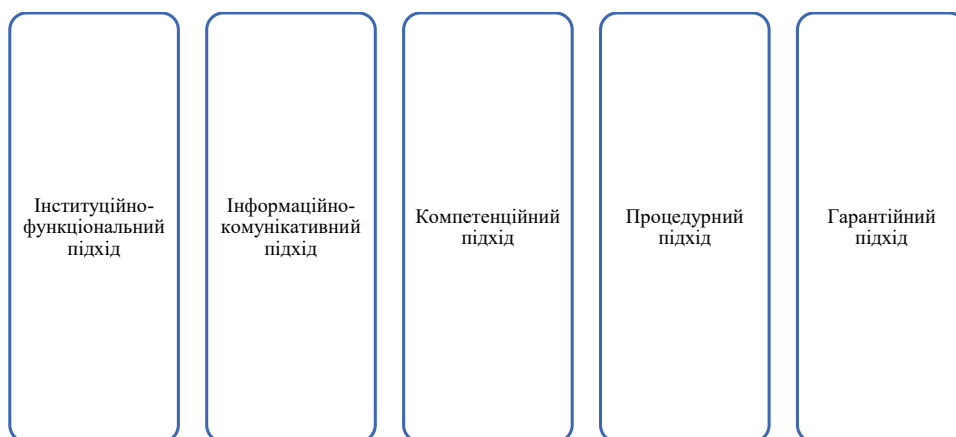

Рис. 1. Теоретичні підходи до вдосконалення механізмів громадського контролю щодо діяльності рад громадського контролю

через створення спільної платформи взаємодії, проведення регулярних міжвідомчих нарад та формування єдиної методології оцінки ефективності антикорупційних органів. Це дозволить забезпечити системність громадського контролю та підвищити його результативність.

Інформаційно-комунікативний підхід фокусується на впровадженні сучасних електронних інструментів взаємодії рад з громадськістю та підконтрольними органами. Ключовими елементами є створення єдиної інформаційної системи громадського контролю, забезпечення онлайн-трансляцій засідань та впровадження електронного документообігу.

Компетенційний підхід спрямований на розширення повноважень рад у сфері формування антикорупційної політики через надання їм права законодавчої ініціативи в антикорупційній сфері, участі у стратегічному плануванні діяльності антикорупційних органів та посилення їх ролі у кадровій політиці.

Процедурний підхід зосереджується на вдосконаленні механізмів реагування на виявлені порушення, включаючи право рад ініціювати службові розслідування, вносити обов'язкові для розгляду рекомендації та брати участь у дисциплінарних провадженнях щодо керівництва антикорупційних органів.

Гарантійний підхід передбачає посилення незалежності рад через встановлення додаткових гарантій їх діяльності, включаючи фінансову автономію, захист чле-

нів рад від тиску та переслідування, а також забезпечення безперешкодного доступу до інформації про діяльність підконтрольних органів.

Висновки. Проведення дослідження дозволяє сформулювати низку теоретичних положень щодо місця громадських рад в антикорупційному механізмі України. Правове регулювання їх діяльності характеризується дуалістичною природою: з одного боку, вони є інститутами громадянського суспільства, а з іншого – елементами інституційної структури антикорупційних органів. Це визначає їх особливу роль у забезпеченні взаємодії між державою та громадськістю у сфері запобігання корупції.

Порівняльний аналіз положень про громадські ради виявив тенденцію до уніфікації базових засад їх діяльності при збереженні функціональної специфіки, обумовленої особливостями підконтрольних органів. Водночас відсутність загального закону про громадський контроль створює ризики фрагментації правового регулювання та зниження ефективності громадського контролю.

Перспективи розвитку інституту громадських рад пов'язані з посиленням їх ролі у формуванні антикорупційної політики, розширенням повноважень щодо доступу до інформації та впровадженням сучасних механізмів координації їх діяльності. Це сприятиме формуванню цілісної системи громадського контролю в антикорупційній сфері та підвищенню ефективності антикорупційної політики держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Хабарова Т. Роль громадянського суспільства у запобіганні та протидії корупції. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Право*. 2023. № (35). С. 178–184. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-20>
2. Eliasson S. The Role of Civil Society in Hindering Corruption: A Case Study about Participatory Budgeting and Social Accountability in Albania : Master's thesis. Department of Theology, Uppsala University. Uppsala, 2016. 59 p. URL : <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:931924/FULLTEXT01.pdf> (accessed: 24.01.2025).
3. Škorić, V. Civil society participation: An essential element in anti-corruption efforts. *UNCA Coalition : website*. URL : <https://uncacoalition.org/civil-society-participation-an-essential-element-in-anti-corruption-efforts> (date of appeal: 22.01.2025).
4. Міщенко Л. В. Правові засади громадського контролю за діяльністю поліції в Україні. *Сучасна європейська поліцейська та можливості її використання в діяльності Національної поліції України* : матеріали науково-практичної конференції, Харків, 11 квітня 2019 року. Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2019. URL : https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/11_04_2019/pdf/85.pdf. (дата звернення: 22.01.2025).
5. Стеценко С. Г. Адміністративне право України : навч. посібник / С. Г. Стеценко. 3-тє вид., перероб. та доп. Київ : Атіка, 2011. 624 с.
6. Миколаєць А. П. До визначення поняття та істотних ознак громадського контролю як форми взаємодії держави і громадськості. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 6. С. 139–141. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-6/37>
7. Проект Закону України про громадський контроль від 13 травн. 2015. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/JH2411AA?an=3> (дата звернення: 22.01.2025).
8. Проект Закону про правові та організаційні засади громадського контролю та громадського діалогу в Україні № 5458 від 30 квіт. 2021. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71831 (дата звернення: 22.01.2025).
9. Положення про Раду громадського контролю при Національному антикорупційному бюро : постанова Кабінету Міністрів України від 16 лют. 2022 р. № 132. URL : <https://nabu.gov.ua/rada-gromads-kogo-kontroliu/polozhennya-pro-radu-gromadskogo-kontrolyu/> (дата звернення: 22.01.2025).
10. Положення про Раду громадського контролю при Національному антикорупційному бюро : постанова Кабінету Міністрів України від 16 лют. 2022 р. № 132. URL : <https://nabu.gov.ua/rada-gromads-kogo-kontroliu/polozhennya-pro-radu-gromadskogo-kontrolyu/> (дата звернення: 23.01.2025).
11. Про Раду громадського контролю при Державному бюро розслідувань: указ Президента України від 5 лют. 2020 року № 42/2020. URL : <https://dbzr.gov.ua/rada-gromadskogo-kontrolyu/polozhennya-pro-rgk-pri-dbr> (дата звернення: 24.01.2025).

GERMAN MODEL OF ADMINISTRATIVE PROCEDURE

НІМЕЦЬКА МОДЕЛЬ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ПРОЦЕДУРИ

Markova O.O., Doctor of Law, Associate Professor,
Professor at the Department of Legal Disciplines

Sumy branch of Kharkiv National University Internal Affairs

In the article, the author analyses in detail and highlights the features of the German model of administrative procedure, using the relevant criteria and taking as a basis the provisions of the German Administrative Procedure Act. Detailed attention is paid to the elements of the German model of administrative procedure, in particular: principles, internal structure of the procedure depending on its type (formal and planning procedure), forms of objectification of the results of the administrative procedure.

At the legislative level, the principles of administrative procedure are enshrined in the German Administrative Procedure Act. These principles relate to both the organisation and the direct implementation of the procedure. Three principles underpin the German model of administrative procedure: the prohibition of formalism (abuse of formal requirements), the principle of protection of legitimate expectations and the principle of proportionality. The author notes that German procedural law is not limited to the establishment of objective rules and principles, but also pays sufficient attention to the procedural rights of participants, which are enshrined in the principles. The most important procedural right of a participant is the right to be heard. The legislator has taken a detailed approach to formulating and enshrining the principles of administrative procedure, using as a criterion the "negative consequences" for individuals that they may suffer due to violations of their powers by the authorities. Having analysed the German Administrative Procedure Act, the author identifies the following features of the German model of administrative procedure: 1) exclusively external law enforcement nature, which is aimed at preparing and issuing an administrative act or concluding a public law contract; 2) mixed procedural and substantive nature of the model (the rules on procedure and forms of public administration are enshrined); 3) wide application of administrative discretion, which means that the administrative body independently chooses the appropriate form of action for each specific case; 4) in most cases, the procedure is informal; 5) priority is given to the principles of administrative procedure, which reflect the originality of the German model, in particular the principle of legitimate expectations, proportionality; 6) detailed provisions on administrative acts and public law contracts; 7) participation in the administrative procedure of interested persons, the type and scope of whose rights depend on what tasks a particular administrative body performs, whether the necessary decision is relatively simple or complex, what public and private interests are violated in this case; 8) the stage of appealing decisions made by bodies in the administrative procedure is regulated by procedural law.

Key words: administrative procedure, model.

У статті автор детально проаналізував та виділив особливості німецької моделі адміністративної процедури, використовуючи відповідні критерії та беручи за основу положення Закону ФРН «Про адміністративну процедуру». Детальна увага приділяється елементам німецької моделі адміністративної процедури, зокрема: принципам, внутрішній структурі процедури в залежності від її виду (формальна та процедура планування), формам об'єктивізації результатів адміністративної процедури. На законодавчому рівні принципи адміністративної процедури закріплені в Законі ФРН «Про адміністративну процедуру». Ці принципи стосуються як організації, так і безпосереднього здійснення процедури. Основоположними принципами німецької моделі адміністративної процедури є три принципи: заборони формалізму (зловживання формальними вимогами), принцип захисту законних очікувань та принцип пропорційності.

Автор зауважує, що процедурне право Німеччини не обмежується встановленням об'єктивних правил і принципів, достатньо уваги приділяється процедурним правам учасників, які закріплюються через принципи. Найважливішим процедурним правом учасника є право бути заслуханим. Законодавець детально підійшов до формулювання й закріплення принципів адміністративної процедури, використовуючи як критерій «негативні наслідки» відносно приватних осіб, яких вони можуть зазнавати через порушення органами реалізації своїх повноважень.

Проаналізувавши Закон ФРН «Про адміністративну процедуру», автор виділив наступні особливості німецької моделі адміністративної процедури: 1) виключно зовнішній правозастосовний характер, який спрямований на підготовку й видання адміністративного акта або укладення публічно-правового договору; 2) змішаний процесуально-матеріальний характер моделі (закріплюються норми про процедуру, зокрема принцип законних очікувань, пропорційність); 3) широке застосування адміністративного розсуду, який полягає в тому, що адміністративний орган самостійно обирає відповідну для кожного конкретного випадку форму дій; 4) у більшості випадків – неформальний характер процедури; 5) пріоритетне значення відведено принципам адміністративної процедури, в яких відображається оригінальність німецької моделі, зокрема принцип законних очікувань, пропорційність; 6) докладно розроблені положення про адміністративний акт та публічно-правовий договір; 7) участь в адміністративній процедурі зацікавлених осіб, вид і обсяг прав яких залежать від того, які завдання виконує конкретний адміністративний орган, чи є необхідне рішення відносно простим або багатоступеневим, які суспільні й приватні інтереси при цьому порушуються; 8) стадія оскарження рішень прийнятих органами в адміністративній процедурі регламентується процесуальним законом.

Ключові слова: адміністративна процедура, модель.

We will consider the model of German administrative procedure through the prism of its internal structure (main elements), which are reflected in the German Administrative Procedure Act and thus distinguish it from other models (for example, American or French). Analysing the provisions of this law, we note that the "normative model of administrative law enforcement procedure" clearly defines 1) purpose of the procedure and functions; 2) scope and application; 3) participants in the procedure; 4) principles of the procedure; 5) internal structure; 6) legal means to control the results of the procedure. *The purpose of the administrative procedure* is to guarantee an effective and reliable mechanism for making administrative decisions regarding the rights and interests of citizens. *The main function of the administrative procedure* is to ensure effective and efficient implementation and application of the law in the public interest. Scholars call the secondary function of the procedure a control function: it ensures that the main function is performed in strict accordance with the rule of law and respect for the fundamental rights of citizens.

The doctrine of constitutional and administrative law considers administrative procedure as a tool for achieving

"protection of fundamental rights through procedure". *The scope of administrative procedure* is limited to the administrative activities of federal government agencies and institutions. The scope of the administrative procedure is reflected and enshrined in § 1 of the German Administrative Procedure Act. The Act does not apply directly to the administrative activities of the Länder, as all Länder have adopted their own administrative procedure laws. In addition to the Administrative Procedure Act, there are other special acts in Germany that set out additional formal and procedural requirements for certain areas of administrative law. They replace the rules of law as *lex specialis* [1]. A participant is not just a person whose rights may be harmed or violated in some way as a result of a decision, but a person who participates either by virtue of law or on the basis of an appeal to an administrative body and is considered a participant in an administrative procedure. The analysis of the provisions of the German Administrative Procedure Act in relation to the persons participating in the administrative procedure shows that the participants in the administrative procedure include: 1) the applicant; 2) those to whom the administrative body intends to send or has sent

an administrative act; 3) those with whom the administrative body intends to conclude or has already concluded a public law contract; 4) those involved by the administrative body in the proceedings. Depending on the type of administrative procedure, the number of participants may vary, for example, in a formal procedure, which is carried out only on the basis of a statutory provision and requires a written request and an oral hearing before the adoption of an administrative act, a large number of participants may be involved if the issue to be resolved in this procedure is of public importance (for example, in the construction of roads, airports or waste treatment plants). This procedure is used to resolve important issues of public importance. The German Administrative Procedure Act provides the participants of the procedure with an extensive list of procedural rights: the right to engage representatives and assistants; the right to be heard; the right to familiarise themselves with the proceedings; the right to receive explanations and recommendations, the right to be consulted and informed by the administrative authority, the right to secrecy. The above rights apply exclusively to participants in administrative proceedings. German public law is not limited to objective rules and principles, but focuses on the subjective rights of a citizen [2, p. 456]. It should be noted that the type and scope of citizens' rights to participate in administrative procedure depends on the tasks performed by the administrative body and the public and private interests involved. The administrative body should react flexibly and choose the appropriate form of action in this case. The peculiarity of the German model of administrative procedure is that a participant has procedural rights but no procedural obligations. This reflects the general approach of the German free and democratic order, which focuses on the rights rather than the obligations of the individual. Pursuant to Section 26(2)(1) and (2) of the German Administrative Procedure Act, the parties to the proceedings shall assist in clarifying the circumstances of the case, in particular, they are obliged to report facts known to them and provide the necessary evidence. Other obligations related to the clarification of the circumstances of the case, including the obligation to appear in person and give evidence, arise only if specifically provided for by law. If a participant refuses to cooperate in the proceedings, he or she bears the risk of an unfavourable decision but does not violate legal obligations.

The next important element of the administrative procedure model, which ensures order in its functioning, is the **principles**. We will consider the principles that are specific to the German model and are required by the European legal system.

An informal principle of administrative procedure is that form should not be absolutised over substance. According to § 10, the administrative procedure is usually not tied to specific forms, but it does not exclude the existence of special forms (e.g. oral hearings), leaving the decision to the discretion of the administrative body. This is a fundamental principle of the procedure, which ensures flexibility and makes the decision-making process more understandable for citizens. Only in exceptional cases, when required by law, is a formal administrative review conducted.

The principle of proportionality. All acts adopted by public administration authorities that restrict the rights of individuals are subject to judicial review and must be "proportionate". The principle of proportionality is not explicitly enshrined in the German Basic Law. Some argue that it is part of Art. 20(3) and Art. 1 GG [3, p. 249], while others consider it to be expressed in Art. 20(2) and (3), Art. 3(1) and Art. 19(2) [4, p. 45]. This principle is guaranteed by the Constitution and is a fundamental element of the rule of law. The idea of this principle is initially enshrined in the Police Act and the case law of Prussian administrative courts. Having already been laid down in Prussian police law [5, p. 179], this principle as a general legal principle was gradually enshrined in other areas of administrative law before, following

the decision of the Federal Constitutional Court in the case of pharmacies (Apotheken-Urteil), it became part of the dogma of fundamental rights [6, p. 361] and was transferred to other European legal orders through the European Convention on Human Rights and EU law [7, p. 145]. The Fundamental Law has transformed the principle of proportionality into the universal guarantee it is today. The basis of proportionality is the balance between the intensity of the harm caused to individual rights, on the one hand, and the public interest, on the other. If the negative consequences for citizens outweigh the benefits, the administrative act is disproportionate and therefore unconstitutional and illegal. Proportionality is a legal concept. All legal acts can be checked for their compliance with the principle of proportionality if they violate individual rights [8, p. 1228].

The principle of protection of legitimate expectations. Foreign scholars used the reverse method to characterise this principle and noted that the essence of this principle is that a person whose rights have been violated by a decision should not depend on and should not suffer from a sudden change of opinion or policy of a public authority, in which case the rights of such a person should be compensated [9, p. 123]. The current German Law on Administrative Procedure enshrines this principle in § 48 (2) as the cancellation of an unlawful favourable act, and in § 49 (2, 3) as the revocation of a lawful positive act.

The German model of administrative procedure is characterised by its informal nature, simplicity and transparency, but the nature of the procedure model may vary depending on the type of administrative procedure. The German Administrative Procedure Act sets out special provisions for formal and planning procedures. Proceedings in a formal administrative procedure are conducted in accordance with this Act. This type of procedure differs from the informal procedure in that the administrative body must comply with the procedural requirements regarding the form of the application, procedural actions and stages of the procedure: at the stage of consideration of the administrative case, the administrative body is obliged to hear all participants in the proceedings, and at the stage of decision-making – to conduct oral consideration. The model of administrative procedure is characterised by the possibility to initiate proceedings not only by one entity – an administrative body, but also by a collective entity, such as a service or a committee. If commissions, advisory councils and other collegial bodies (committees) participate in administrative proceedings, the provisions of § 89-93 apply, unless otherwise provided by law. This act regulates the provisions of Section 1a on the conduct of administrative proceedings by a collegial body – a service or committee. In addition, the Law regulates the provisions on the procedure for approving plans. With regard to regulation (which scholars call a "mass procedure"), it should be noted that the Law does not provide for a separate section regulating it. However, scholars believe that this new type of administrative procedure may be subject to the provisions on formal procedure, as it involves a large number of participants – from 50 to 100,000 – who are united by the public interest at stake. The above procedures differ from each other in terms of procedural requirements, stages of the administrative procedure, and the form of objectification of the procedure results. For example, in the planning procedure, the administrative authority issues a decision in the form of a resolution, rather than an administrative act, as in the formal procedure. The German model of administrative procedure differs from the European models of administrative procedure in that it has detailed provisions on such forms of administrative procedure *as administrative acts and public law contracts*.

Otto Meyer's concept of an administrative act was objectified in this law and became a central concept of German procedural law, a kind of benchmark for other

countries. The Administrative Procedure Act lays down detailed rules concerning administrative acts. It defines an administrative act, its content, form, and also establishes the obligation of authorities to justify the adopted act. The provisions of the German Administrative Procedure Act reflect the substantive administrative law rules relating to the validity of an administrative act, its legal force, and issues related to the revocation or cancellation of an act. It contains detailed provisions on formal and procedural requirements for an administrative act, as well as on the consequences of procedural and formal errors made by an administrative body. The Law regulates the issues related to the grounds for declaring an act invalid, unlawful and its further consequences, such as withdrawal or cancellation. In accordance with the requirements of § 43(2) of the German Administrative Procedure Act, an administrative act is effective until it is withdrawn or cancelled. This provision applies to both lawful and unlawful acts. According to § 43 in conjunction with § 44 of the Law, an administrative act is null and void only if it contains a particularly significant error and is therefore null and void. For a person whose interests are violated by such an administrative act, an important legal consequence follows: this person has the right to file an objection to the act and, if the result is not satisfactory, to file a lawsuit with the administrative court.

Only after the administrative act is cancelled in court or voluntarily withdrawn or cancelled by the administrative body does it finally become null and void. However, if the person affected by the administrative act misses the deadline for appeal, he or she will no longer be able to claim that the administrative act is unlawful. In such a case, he or she is obliged to fulfil the requirements arising from the said administrative act, unless the administrative act is null and void.

Also, the German Administrative Procedure Act indicates the differences in consequences between a lawful negative and positive administrative act, as well as an unlawful one [10]. The effect of a so-called positive administrative act is associated with favourable consequences for its addressee. A so-called negative administrative act causes unfavourable consequences for the addressee. In addition, the legislator differentiates the use of the term "termination of an administrative act" (*aufhebung*). The definition of "cancellation" (*rücknahme*) applies to an unlawful administrative act, and "revocation" to a lawful act. *The provisions on negative and positive administrative acts are a feature of the German model of administrative procedure.* In this act, the legislator did not sufficiently substantiate the issue of fixing the procedure for appealing against administrative acts. It used a referential method: in respect of formal appeals against an administrative act, the provisions of the German Administrative Procedure Act and the rules adopted pursuant to it apply, unless otherwise provided by the German Administrative Procedure Act; in other cases, the provisions of this Act apply: if a decision is made as a result of an informal administrative procedure and it does not satisfy the applicant, he or she may file a complaint with the administrative authority.

The provisions on public law contracts are regulated in detail in Section 4 of the German Administrative Procedure Act, which is drafted with due regard to the borrowing and application of the provisions of the Civil Code. The type of public law contract depends on its content, which can be either a settlement agreement or a mutual performance agreement.

The next feature of any administrative procedure model is *its internal structure*. We are talking about the stages of the procedure. When considering the structure of an administrative procedure, we have identified *general stages and phases* typical of the classical model of administrative procedure and *special stages*, the names and list of which depend on the type of procedure. For example, the stages of a formal administrative procedure and a planning procedure

differ: *the planning procedure* (approval of plans) goes through the following stages: drafting, publication, public hearings, consultations and formal hearings, and decision-making *in the form of a resolution*. I would like to draw special attention to the stage of execution of an administrative act, which is regulated by a separate law. For example, in German law, the enforcement procedure is enshrined in a separate regulatory act – the German Law on the Enforcement of Administrative Decisions of 1953 [11]. It is clear that the absence of relevant provisions in the German Administrative Procedure Act does not mean that the relevant relations are excluded from the administrative procedure model. The German concept of enforcement of administrative acts has had a significant impact on various legal orders, including the Ukrainian one. The Law on the Execution of Administrative Decisions applies to public law enforcement documents, including administrative acts of federal authorities and other subjects of the Federation. Another feature of the German model of administrative procedure is the administrative and judicial procedure for protecting the rights of citizens and legal entities in respect of which administrative acts subject to appeal have been adopted. We would like to draw attention to the phrase "administrative-judicial" procedure, which provides for the possibility to use either administrative or judicial procedure (persons are given the right to choose). However, this dual procedure has its own nuances, primarily related to legal regulation. A negative aspect of the German Administrative Procedure Act is the absence of provisions that consolidate and regulate the administrative procedure for reviewing an act adopted by an administrative body and transferring this issue to the field of procedural law. This issue is regulated by another act – the German.

Administrative Procedure Act. In the informal procedure, the administrative procedure begins with preliminary proceedings by filing an appeal or a statement of objection to the administrative authority and is regulated by § 58, § 60 of the German Administrative Procedure Act.

The formal procedure is different. The essence of a formal complaint is that a citizen has the right to immediately file a complaint in court without applying to an administrative body. Part 4 of Article 19 of the Basic Law establishes a judicial procedure for reviewing a case if a person's rights have been violated by the authorities. It is regulated by the German Administrative Procedure Act (§ 68-80) and is carried out within the framework of a court procedure. The provisions of the German Administrative Procedure Act also apply to formal appeals against an administrative act.

Thus, the German administrative model harmonises the needs of effective governance with the rule of law and respect for the rights of citizens. The model is valuable in terms of the form of objectification of the results of an administrative procedure, such as an administrative act and a public law contract, and the provisions for adopting administrative acts and concluding public law contracts. Perhaps due to the precision and significant system of checks and balances, the German model of administrative procedure is balanced and orderly in terms of the administrative decision-making procedure, which is a source of borrowing not only for European countries, but also for Ukraine. The German regulatory model of administrative procedure combines elements of the quasi-judicial and collaborative models, as it contains provisions regulating European cooperation of administrative bodies, departmental assistance, and electronic means of communication with individuals.

During our analysis of the German model of administrative procedure, we identified the following features:

- narrow approach to the scope of application of the administrative procedure model, which is limited to the external focus of administrative activities of the authorities
- the administrative procedure model is based on the following principles, which are unique to the German

model: the principle of proportionality, informal review and protection of legitimate expectations of individuals

- a wide range of procedural rights of participants in administrative proceedings and the absence of procedural obligations

- the fundamental concept of the administrative procedure model is the concept of an administrative act, as presented in the German Administrative Procedure Act. This concept distinguishes the German model from administrative procedure models in other countries by its detail, reasonableness and elaboration of provisions on the administrative act

- The internal structure of the German model of administrative procedure differs from other models by the name and number of stages, their legal regulation, which are specific to different types of proceedings within the general model. The stages of the administrative procedure are usually the same, but the regulation may vary. In the German model, the enforcement stage is regulated not by the Administrative Procedure Act, but by a special Act on the Enforcement of Administrative Decisions, which applies to public law

enforcement documents (in particular, administrative acts of federal authorities and other subjects of the Federation).

Thus, the above model of administrative procedure is characterised by a certain degree of unification of provisions on it in the single German Administrative Procedure Act, but some issues related to the execution and appeal of an administrative act are in the procedural plane, since they are regulated, as noted above, by another law, but retain their procedural nature.

Having studied the German model of administrative procedure, we believe that the legislator has chosen to unify only the general part of administrative law, which is reflected in the Law on Administrative Procedure, leaving special regulation for certain areas in which administrative procedure is used. The German legislator refused to fully codify the administrative procedure, since codification of the entire administrative law means the need to provide for and consolidate all the details of the administrative procedure in one act, which may lead to excessively restricted and inflexible public administration and complication of legal understanding.

REFERENCES

1. Bader J., Ronellenfisch M. *Verwaltungsverfahrensgesetz. Commentary Administrative Procedure Act. Commentary*, 2010 s.
2. Maurer H. *Allgemeines Verwaltungsrecht*. 18th Auflage. München: C.H. Beck, 2011. 856 s.
3. Sommermann K.-P. Art. 20 Rn. 308. *Kommentar zum Grundgesetz: GG. Band 2: Artikel 20 bis 82.* / eds: H. von Mangoldt et al. 6th Auflage. München: Vahlen, 2010.
4. Schulze-Fielitz H. *Grundgesetz-Kommentar: Band III: Art. 20 Rn.105 et seqq* / ed. H. Dreier. 3rd ed. 2015. 120 s.
5. Bühler O. *Die subjektiven öffentlichen Rechte und ihr Schutz in der deutschen Verwaltungsrechtsprechung*. Berlin; Stuttgart; Leipzig: Kohlhammer, 1914.
6. Krauss R. von. *Der Grundsatz der Verhältnismäßigkeit in seiner Bedeutung für die Notwendigkeit des Mittels im Verwaltungsrecht*. Hamburg, 1955. 253 s.
7. Lerche P. *Übermaß und Verfassungsrecht : zur / des Gesetzgebers an die Grundsätze der Verhältnismäßigkeit und der Erforderlichkeit*. Köln: C. Heymann, 1961. 361 s.
8. Tushnet M. *Comparative Constitutional Law. The Oxford Handbook of Comparative Law* / eds: M. Reimann, R. Zimmermann. Oxford: Oxford University Press, 2008. P. 1225-1251.
9. Schulze-Fielitz H. *Grundgesetz-Kommentar: Band III: Art. 20 Rn.105 et seqq* / ed. H. Dreier. 3rd ed. 2015.
10. Thomas R. *Legitimate Expectations and Proportionality in Administrative Law*. Oxford; Portland: Hart Publishing, 2000. 152 p.
11. *Verwaltungsverfahrensgesetz*. URL: <https://germanlawarchive.iuscomp.org/?p=289>

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЙНИМ РИЗИКАМ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ МИТНИХ ПРОЦЕДУР

HISTORY OF THE ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF THE PREVENTION OF CORRUPTION RISKS WHEN PERFORMING CUSTOMS PROCEDURES

Пай І.І., аспірантка

кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена аналізу становлення та розвитку законодавства з питань запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур в межах його адміністративно-правового забезпечення. Авторка детально розглядає та виокремлює два історичних етапи досліджуваного генезису запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур, а саме: перший 1991–2013 рр., та другий із 2014 р. – по теперішній час, та здійснює їх характеристику. Авторкою за основним критерій виділення сучасного періоду розвитку законодавства у досліджуваній публікації взято прийняття норм Закону України «Про запобігання корупції» від 14 листопада 2014 р. № 1700-VII, в якому вказується категорія «запобігання корупційних ризиків» й охоплює запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур. Встановлено, що перший період генезису законодавства з питань запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур характеризується початком формування та розвитку правовідносин дотримання правил етичної поведінки та доброчесності митних органів, а також початок формування окремих адміністративно-правових заходів вирішення та уникнення конфлікту інтересів у діяльності митних органів, початок створення суб'єктів протидії та запобігання корупції, конкретизуються підстави юридичної відповідальності за корупційні правопорушення. Визначено, що у другому історичному періоді передбачено формування правових норм запобігання корупційних ризиків при здійсненні митних процедур вже на рівні спеціальних законодавчих актів визначається категорія «запобігання корупційних ризиків» у державних антикорупційних програмах митних органів, а також передбачені окремі елементи адміністративно-правового механізму їх запобігання, формується система суб'єктів запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур та визначаються окремі критерії розмежування їх повноважень. В нормативно-правових актах визначаються дефініції суміжних категорій, як «ідентифікація корупційних ризиків», «оцінка корупційних ризиків», «чинники корупційного ризику», «джерело корупційного ризику», «захід впливу на корупційний ризик», «управління корупційними ризиками» та визначені принципи управління корупційними ризиками, тощо. Запропоновано складові сучасної нормативно-правової бази запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур в межах його адміністративно-правового забезпечення та запропоновано сучасну нормативно-правову базу у цій сфері поділити на дві групи – загальну та спеціальну.

Ключові слова: запобігання корупції, запобігання корупційним ризикам, службові особи, митні органи, історія становлення, етапи розвитку законодавства, митні процедури, митні правовідносини, митний контроль, митне оформлення, державна служба, адміністративно-правове забезпечення.

The article is devoted to the analysis of the formation and development of legislation on the prevention of corruption risks in the implementation of customs procedures within the framework of its administrative and legal support. The author examines in detail and singles out two historical stages of the researched genesis of prevention of corruption risks during the implementation of customs procedures, namely: the first from 1991–2013, and the second from 2014 – to the present time, and carries out their characterization. The author used the adoption of the norms of the Law of Ukraine "On Prevention of Corruption" dated November 14, 2014 as the main criterion for identifying the modern period of the development of legislation in the publication under study. No. 1700-VII, which specifies the category "prevention of corruption risks" and covers the prevention of corruption risks during customs procedures. It has been established that the first period of the genesis of the legislation on the prevention of corruption risks in the implementation of customs procedures is characterized by: the beginning of the formation and development of legal relations of compliance with the rules of ethical behavior and integrity of customs authorities, as well as the beginning of the formation of separate administrative and legal measures to resolve and avoid conflicts of interest in the activities of customs authorities, as well as the beginning of the formation of separate administrative and legal measures to resolve and avoid conflicts of interest in the activities of customs authorities, the beginning of the creation of entities for counteraction and prevention of corruption, the grounds of legal responsibility for corruption offenses are specified. It was determined that in the second historical period, the formation of legal norms for the prevention of corruption risks during the implementation of customs procedures is foreseen: already at the level of special legislative acts, the category "prevention of corruption risks" is defined; in the state anti-corruption programs of the customs bodies, as well as certain elements of the administrative and legal mechanism for their prevention are provided for; a system of subjects to prevent corruption risks during customs procedures is being formed, and separate criteria for delimiting their powers have already been determined. Definitions of related categories such as "corruption risk identification", "corruption risk assessment", "corruption risk factors", "corruption risk source", "corruption risk impact measure", "corruption risk management" and defined principles of corruption risk management, etc. The components of the modern normative-legal framework for preventing corruption risks in the implementation of customs procedures within the limits of its administrative-legal support are proposed, and it is proposed to divide the modern normative-legal framework in this area into two groups: general and special.

Key words: prevention of corruption, prevention of corruption risks, officials, customs bodies, history of formation, stages of legislation development, customs procedures, customs legal relations, customs control, customs clearance, public service, administrative and legal support.

Постановка проблеми. В сучасних умовах розвитку митного права відсутній єдиний ефективний правовий механізм управління корупційними ризиками при здійсненні митних процедур, а процедура виявлення й оцінювання корупційних ризиків при здійсненні митних процедур має формальний характер. Тому з метою ефективної протидії корупції у діяльності митних органів повинен бути розроблений та впроваджений якісний механізм його запобігання. У цьому механізмі важливе значення має те, що процедурний «компонент», який повинен бути спрямований на усунення причин та зменшення проявів та факторів, що спричиняють корупцію митних органів,

тобто виявлення та мінімізація корупційних ризиків при здійсненні митних процедур. Однак, не у повній мірі у наукових працях є досліджена проблема періодизації законодавства з питань запобігання корупційних ризиків при здійсненні митних процедур.

Потрібно зазначити, що дослідження історії становлення та розвитку законодавства з питань запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур в Україні надає нам можливість виявити позитивний історичний досвід у цій царині в межах адміністративно-правового забезпечення та сформулювати пропозиції щодо напрямів удосконалення антикорупційного законодавства

у сфері митної справи. Отже, можна визначити як теоретичне так і практичне значення, а також наукову новизну даної наукової статті.

Мета дослідження є вивчення становлення та розвиток законодавства з питань запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур як комплексного міжгалузевого інституту митного права, а також виокремлення його історичних етапів в межах адміністративно-правового забезпечення.

Стан дослідження проблеми. Проблемним питанням дослідження запобігання корупції державних службовців досліджували такі вчені: Ю.П. Битяк [1], В.М. Гаращук у сфері запобігання корупції державних службовців митних органів, О.П. Рябченко, О.М. Шевчук, М.Г. Шульга та ін. Стосовно наукових праць з дослідження історії розвитку митної справи: О.Г. Мельник, М.Є. Адамів та А.В. Тодошук досліджували історію розвитку митної системи України в контексті ключових проблем та здобутків в умовах європейської інтеграції [2], К.М. Колесников зі співавторами досліджував історію митної діяльності України в європейському контексті [3]. Зокрема, Б.А. Кормич досліджував особливості розвитку митної справи в Європі та запропонував періоди, а саме:

- 1) митна справа часів Античності;
- 2) митна справа Середньовіччя;
- 3) митна справа Нового часу.

Автором було проаналізовано ознаки властиві кожному з наведених історичних періодів. Окрему увагу автором було звернуто на дослідження порядку трансформації сутності мита від збору за перевіз товарів, що відносяться до загальнодержавного податку [4]. Однак вказімо, що при підвищеному інтересі науковців до проблеми запобігання корупції в митних органах досліджуване нами питання залишилось мало вивченим.

Виклад основного матеріалу. Першим періодом історії розвитку та становлення інституту запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур в межах його правового забезпечення можна вважати 1991–2013 рр., другий з 2014 року – по теперішній час. Розглянемо їх правові особливості. Спочатку зазначимо, що 16 липня 1990 р. було затверджено Декларацію про державний суверенітет України, цим документом проголошено курс України на побудову правової й демократичної держави та визначені перспективи та напрямки економічного розвитку та захисту прав та законних інтересів громадян, серед якого передбачено розвиток міжнародної співпраці в різних сферах.

У 1991 р. було затверджено Акт проголошення незалежності України, який визначив політико-правовий статус країни, як самостійної, незалежної, демократичної держави на території якої набуває чинності виключно Конституція й закони України. 25 червня 1991 року Верховною Радою України був прийнятий Закон «Про митну справу в Україні» в якому є положення, що «Україна, як суверенна держава, самостійно створює власну митну систему і здійснює митну справу». У цьому році 11 грудня Указом Президента держави було створено Державний митний комітет України, який мав статус центрального органу державного управління у галузі митної справи. Утворення такого органу публічної влади було важливим початковим кроком у розвитку системи митних органів в Україні.

12 грудня 1991 р. Верховна Рада України схвалила (набув чинності з 1 січня 1992 р.) Митний кодекс України 1991 року визначав принципи організації митної справи в Україні з метою створення умов для формування ринкової економіки та зростання активності зовнішньоекономічної діяльності на основі єдності митної території, мита та митних зборів [5]. Зазначимо, що у 1992 р. Україна стає повноправним членом Всесвітньої митної організації. Базовим міжнародним документом у сфері боротьби

з корупцією в митних органах є прийнята Радою митного співробітництва у 1993 р. (у 2003 р. була переглянута) декларація про сумлінність митних службовців, відома як Арушська декларація 1993 р. Цей міжнародний документ не носить обов'язкового характеру, однак містить базові принципи професійної етики та боротьби з корупцією у митній сфері.

Вже з цього року почала формуватися антикорупційна політика держави і було утворено Тимчасову депутатську комісію Верховної Ради України з питань боротьби з організованою злочинністю, корупцією і хабарництвом [6]. У 1994 році було утворено Комісію з питань боротьби з організованою злочинністю та корупцією, а в грудні того ж року Верховна Рада України розпочала розгляд проекту Закону України «Про боротьбу з корупцією», текст якого було ухвалено в жовтні 1995 року. Однак, у положеннях вищенаведеного Закону (який втратив чинність у 2009 році) категорія «корупційні ризики» не використовувалася. У цьому законі визначалися такі терміни, як «корупція» та «корупційні діяння». Крім того, серед обмежень і заборон перерахованих у вищенаведеному законодавчому акті був передбачений їх перелік і приписи дотримання їх посадові особи державного органу. Так, приміром, посадова особа державного органу не мала права сприяти за допомогою свого становища іншим особам у проведенні ними діяльності з метою незаконного одержання матеріальних послуг та благ (ст. 5) [7].

У 1996 році було прийнято Конституцію України яка закріплює засади митної справи і митної політики [8]. У 1998 році у митних органах було утворено підрозділ під назвою «Сектор інспекції та внутрішньої безпеки» який вперше згадано у наказі Держмитслужби України «Про затвердження Типового положення про митницю та Типові структури митниці» від 26.03.1998 р. № 169 [9] який можна розглядати як один із спеціально уповноважених «внутрішніх» суб'єктів у сфері протидії корупції.

Важливими для нашого предмета дослідження є розвиток законодавства стосовно дотримання етики й доброчесності митних органів, а також заходи запобігання та врегулювання конфлікту інтересів митних органів. Так у 2000 році вперше у Загальних правилах поведінки державного службовця, затверджених наказом Головного управління державної служби України № 58 від 23 жовтня, наведено, що державний службовець повинен, на вимогу, заявляти про наявність чи відсутність у нього конфлікту інтересів, наведено зміст категорії «конфлікт інтересів». Державний службовець повинен суворо дотримуватись обмежень і заборон, передбачених антикорупційним законодавством та уникати дій, які можуть бути сприйняті як підстава підозрювати його в корупції [10].

11 липня 2002 р. Верховна Рада України схвалила МК України (набув чинності з 1 січня 2004 р.) (на сьогодні вже втратив чинність) який визначив засади організації та здійснення митної справи в Україні, регулював економічні, організаційні, правові, кадрові та соціальні аспекти діяльності митної служби України [11]. Цей законодавчий акт не передбачав категорію «запобігання корупційних ризиків».

У 2005–2006 рр. Верховною Радою України було ратифіковано важливі міжнародні договори які значною мірою посприяли розвитку законодавства з питань запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур. Мова йде, зокрема, про положення: а) Цивільної конвенції про боротьбу з корупцією від 4 листопада 1999 року [12]; б) Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції [13]; в) Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією [14] у вищенаведених документах зміст категорії «корупційний ризик» не визначається, але вказує на окремі заходи запобігання корупції. Важливе значення у формуванні передумов запобігання корупційних ризиків при здійсненні митних процедур є приєднання України до

Додаткового протоколу до Кримінальної конвенції Ради Європи про боротьбу з корупцією; Статут Групи держав із боротьби з корупцією (GRECO) від 5 травня 1998 р.; Угода про створення групи держав із боротьби з корупцією (GRECO). Зауважимо, що, у положеннях конвенції ООН проти корупції від 31.10.2003 р.) вказується на: «ризик, які пов'язані з корупцією» (п. с ст. 7 Конвенції), а також застосовується дефініція «ризик корупції в державному управлінні» (п. с ст. 10 Конвенції) [13].

Верховною Радою України також було ратифіковано такі документи, як Міжнародний кодекс поведінки державних посадових осіб, Рекомендація № R (2000) 10 Комітету Міністрів державам – членам Ради Європи щодо кодексів поведінки державних службовців, та ін. Так, Міжнародний кодекс поведінки державних посадових осіб включає принципи виконання ними своїх обов'язків, серед яких виділяють такі: виявляти абсолютну відданість державним інтересам своєї країни, які представлені демократичними інститутами влади; виконувати свої обов'язки і функції компетентно і ефективно у відповідності до законів або адміністративних положень і з повною доброчесністю, тощо. Рекомендаціями № R (2000) 10 Комітету Міністрів державам – членам Ради Європи щодо кодексів поведінки державних службовців, рекомендовано прийняття національних кодексів поведінки державних службовців, керуючись при цьому модельним кодексом, що міститься у додатку до Рекомендацій. Модельний кодекс, визначає міжнародні стандарти честі та поведінки для службовців, а також сприяє створенню національних інституцій з проблем етики державної служби, запровадженню етичної освіти службовців.

У 2003 році було прийнято спільну інструкцію щодо взаємодії підрозділів митної варті Державної митної служби України та підрозділів Державної прикордонної служби України [15] в якій, зокрема, передбачено спільні заходи щодо протидії порушенням чинного законодавства України з митних та прикордонних питань, проводяться як планово так і позапланово. У цей період у правовому забезпеченні становлення законодавства з питань запобігання корупційних ризиків при здійсненні митних процедур окреме значення мають положення Закону України «Про державну службу», Кодексу законів про працю України, Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), Податковий кодекс України, Кодексу адміністративного судочинства України, Цивільний кодекс України які були прийняті у цей історичний етап.

У грудні 2009 року, КМ України затвердив Постановою № 1422 «Типове положення про підрозділ органу виконавчої влади щодо запобігання та виявлення корупції» і рекомендував міністерствам та іншим центральним органам влади, державним адміністраціям створювати такі підрозділи в рамках загальної кількості наявного персоналу [16]. На виконання її положень у митних органах почали створюватись окремі підрозділи влади щодо запобігання та виявлення корупції. У 2009 році було видано положення про Управління внутрішньої безпеки Держмитслужби України у якому передбачалось: 1) профілактика правопорушень, пов'язаних із здійсненням службової діяльності працівниками митної служби, 2) участь у викритті та документуванні в межах повноважень: а) фактів корупційних діянь та інших правопорушень, пов'язаних з корупцією; б) інших правопорушень, пов'язаних із здійсненням службової діяльності працівниками митної служби [17], вищевикладені повноваження митних органів можна віднести до окремих заходів запобігання корупційних ризиків. Зокрема, у 2009 році були прийняті вимоги до етичної поведінки посадових осіб митних органів, які були регламентовані Наказом Держмитслужби України від 16 листопада за № 1097 «Про затвердження Правил етики поведінки посадових осіб митної служби України» [18]. У даному документі передбачено принципи етики поведінки посадових

осіб митної служби серед яких виділено, а саме: 1) принцип законності, 2) принцип пріоритету прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, 3) принцип відповідальності, 4) принцип справедливості та неупередженості, 5) принцип лояльності, 6) принцип публічності та відкритості, 7) принцип політичної нейтральності [18]. Зазначимо, що у цьому наказі передбачено також окремий розділ «Запобігання виникненню та усунення конфлікту інтересів» та «Обмеження щодо використання службового становища». В розділі «Запобігання виникненню та усунення конфлікту інтересів» проголошено, що посадова особа митної служби зобов'язана, а саме: чітко розмежовувати службу і приватне життя; заявляти про наявність у неї конфлікту інтересів; вживати заходів для запобігання виникненню та усунення конфлікту інтересів [18].

У 2010 році структура митних органів України була сформована під адміністративно-територіальний устрій держави, було побудовано просту й ефективну модель діяльності митної служби, яка виглядала так: Державна митна служба України (Центральний апарат) – митниці (регіональна митниця, обласні митниці, митниці, митні пости)» [19, с. 106]. У 2011 р. Указом Президента України від 21.10.2011 р. «Про Національну антикорупційну стратегію на 2011–2015 роки» № 1001/2011, Постановою КМ України «Питання запобігання та виявлення корупції» від 04.09.2013 р. № 706, акцентується увага на проведенні інформаційно-методологічної роботи запобігання корупції.

Чинний МК України було прийнято 13 березня 2012 р. який врегульовує здійснення митної справи, порушеннями митних правил та відповідальність за такі порушення та передбачає зміст основних категорій серед яких «митна процедура», «митні формальності», підстави та умови їх проведення, тощо [20]. Вкажімо, що митні органи у період 2013 року до 2020 року визначались як «органи доходів і зборів». У 2013 році у положеннях Закону України «Про правила етичної поведінки» (на сьогодні втратив чинність) [21] було проголошено керівні норми поведінки осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, під час виконання ними службових повноважень і порядок притягнення їх до відповідальності за порушення таких норм. Отже, виходячи із вищевикладеного аналізу норм законодавства з питань запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур в межах його правового забезпечення можна запропоновувати як уже відомо період 1991–2013 рр., який характеризується передумовами формування та розвитку правовідносин дотримання правил етичної поведінки та доброчесності митних органів, а також початок формування окремих заходів вирішення та уникнення конфлікту інтересів у діяльності митних органів, початок створення суб'єктів протидії та запобігання корупції.

У подальшому розглянемо наступний історичний етап з питань запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур. Вперше на законодавчому рівні термін «корупційні ризики» було запроваджено у положеннях Закону України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 р. № 1700-VII, однак зміст дефініції «корупційний ризик» визначений Закон не розкриває. У приписах вищевикладеного акту стосовно заходів запобігання та мінімізації корупційних ризиків передбачає такий текст, а саме: Національне агентство з запобігання корупції (далі – НАЗК) із метою виконання покладених на нього повноважень має право затверджувати методологію оцінювання корупційних ризиків у діяльності органів влади, проводити аналіз антикорупційних програм органів влади та надавати обов'язкові для розгляду пропозиції до таких програм» [22].

А також положення Закону України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 р. № 1700-VII передбачає приписи, а саме: «одним із основних завдань уповноважених підрозділів (уповноважених осіб) з питань запобігання

та виявлення корупції є організація роботи щодо оцінки корупційних ризиків у діяльності від повідного органу, підготовка заходів щодо їх усунення, внесення керівнику такого органу відповідних пропозицій»; «антикорупційні програми повинні передбачати: а) оцінку корупційних ризиків у діяльності органу, установи, організації, причини що їх породжують та умови що їм сприяють; заходи щодо усунення виявлених корупційних ризиків, осіб відповідальних за їх виконання, строки та необхідні ресурси [22]. Деталізуючи вищенаведене, можна сказати, що згідно приписів ст. 61 аналізованого Закону за № 1700-VII визначено, що «керівник, засновники (учасники) юридичної особи забезпечують регулярну оцінку корупційних ризиків у її діяльності і здійснюють відповідні антикорупційні заходи». У положеннях ст. 62 та 63 цього законодавчого акту перераховані складові змісту антикорупційних програм, що формуються також з урахуванням оцінки корупційних ризиків і мають містити «комплекс правил, стандартів і процедур щодо виявлення, протидії та запобігання корупції у діяльності юридичної особи» [22]. Тобто вищенаведений законодавчий акт охоплює «трёхрівневу» систему планування та виявлення корупційних ризиків, включаючи засади антикорупційної політики, державну програму виконання стратегії та антикорупційні програми, охоплюючи діяльність митних органів.

У 2014 році шляхом злиття Державної митної служби та Державної податкової служби утворено Державну фіскальну службу України (далі – ДФС), як центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується КМ України через Міністра фінансів і який реалізує державну податкову політику, державну політику у сфері державної митної справи, державну політику у сфері боротьби з правопорушеннями під час застосування податкового, митного законодавства [23]. Відповідно до покладених на неї завдань забезпечує у ДФС та її територіальних органах безпеку діяльності, а також державних службовців та працівників від протиправних посягань, пов'язаних з виконанням ними службових обов'язків (підпункт 64 п. 4); з метою організації своєї діяльності забезпечує в межах повноважень передбачених законом, здійснення заходів щодо запобігання корупції і контроль за їх реалізацією в апараті ДФС, її територіальних органах (підпункт 1 п. 5) [23]. Однак, відмітимо що ці функції виконувало Головне оперативне управління та Департамент з питань запобігання та виявлення корупції.

На запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур було прийнято низку внутрішніх нормативно-правових актів, зокрема, наказів Державної фіскальної служби України, а саме: «Про функціональні повноваження структурних підрозділів ДФС» від 12.11.2014 № 265 [24]; «Про організацію роботи, спрямованої на запобігання корупції та забезпечення безпеки в органах ДФС» від 02.10.2015 № 747, та розпорядження; Голови ДФС від 08.12.2015 № 367-р «Про організацію роботи з виконання положень Антикорупційної програми». Приміром, у Наказі ДФС від 12.11.2014 р. за № 265 у розділі «Керівництво структурним підрозділом» вказується у разі виявлення чи одержання інформації про вчинення підлеглими корупційного, пов'язаного з корупцією або іншого правопорушення, у сфері службової діяльності, вжиття у межах компетенції заходів щодо його припинення та негайне повідомлення про такі факти підрозділу внутрішньої безпеки», [24] наведене можна віднести до одних із заходів запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур.

У 2015 році Закон України «Про державну службу» від 10 грудня за № 889-VIII у ст. 4 визначено її принципи: верховенства права, законності, професіоналізму, патріотизму, доброчесності, ефективності, політичної неупередженості, прозорості, стабільності, забезпечення рівного доступу до державної служби. У ст. 8 цього Закону прого-

лошено як обов'язок посадової особи державного органу: запобігати виникненню реального, потенційного конфлікту інтересів під час проходження державної служби (п. 10 ст. 8) [25]. Зокрема, цей законодавчий акт передбачає що за невиконання або неналежне виконання посадових обов'язків, визначених Законом України «Про державну службу» та іншими нормативно-правовими актами у сфері державної служби, посадовою інструкцією, а також порушення правил етичної поведінки та інше порушення службової дисципліни державний службовець притягається до дисциплінарної відповідальності.

Були прийняті й інші закони положення яких позитивно вплинуло на становлення та розвиток законодавства з питань запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур, а саме: закони України «Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки» [26], «Про Національне антикорупційне бюро України» та ін. Зокрема, у положеннях Закону України «Про засади державної антикорупційної політики в Україні від 14 жовтня 2014 року № 1699-VII серед заходів антикорупційної політики вказана потреба у створенні доброчесної публічної служби, на потребу врегулювання проблеми конфлікту інтересів, прозорості доходів і видатків публічних службовців, відсутність інституційної інфраструктури на забезпечення дотримання етичних стандартів, а відповідні функції частково виконують уповноважені підрозділи з питань виявлення і запобігання корупції та кадрові підрозділи що не відповідають міжнародним стандартам [26]. У цей історичний період розвитку законодавства з питань запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур було утворено ряд нових антикорупційних органів, а саме: НАЗК, Національне антикорупційне бюро України (далі – НАБУ), Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру, органи Національної поліції України.

Так у 2016 році НАЗК у методичних рекомендаціях вказує на потребу вживати заходи до виявлення конфлікту інтересів та сприяє його усуненню, контролює дотримання вимог законодавства щодо врегулювання конфлікту інтересів, а також виявляє сприятливі для вчинення корупційних правопорушень ризики в діяльності посадових і службових осіб державного органу, організації, вносить їх керівникам пропозиції щодо усунення таких ризиків [27]. У цьому році видано Рішення НАЗК «Про затвердження Методології оцінювання корупційних ризиків у діяльності органів влади» від 02.12.2016 р. № 126, яке визначило комплекс правил і процедур щодо оцінки корупційних ризиків у діяльності органів влади, у яких згідно з ч.1 ст. 19 Закону України «Про запобігання корупції» приймаються антикорупційні програми. У вищенаведеному Рішенні НАЗК було вперше вказано зміст категорії корупційний ризик «як ймовірність того, що відбудеться подія корупційного правопорушення чи правопорушення, пов'язаного з корупцією, яка негативно вплине на досягнення органом влади визначених цілей та завдань. Так, вказано дефініції: «ідентифікація корупційних ризиків»; «оцінка корупційних ризиків»; «чинники корупційного ризику» тощо [28].

У 2016 році було затверджено Загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, наказом Національного агентства України з питань державної служби № 158 від 05 серпня 2016 року [29] у якому вказано, що державні службовці зобов'язані виконувати свої посадові обов'язки якнайкраще, чесно і неупереджено, не надавати будь-яких переваг та не виявляти прихильності до окремих фізичних чи юридичних осіб, не допускати ухилення від прийняття рішень та відповідальності за свої дії (бездіяльність) та рішення, а також діяти доброчесно.

Зазначимо, що на виконання вимог постанови Кабінету Міністрів України від 4 вересня 2013 р. № 706 «Питання

запобігання та виявлення корупції» жовтні 2018 р. було створено Департамент з питань запобігання та виявлення корупції ДФС України, серед завдань якого передбачено: підготовка, забезпечення та контроль за здійсненням заходів щодо запобігання корупції відповідно до вимог антикорупційного законодавства; здійснення контролю за дотриманням антикорупційного законодавства; здійснення контролю за дотриманням працівниками Правил етичної поведінки та запобігання корупції та за дотриманням вимог законодавства щодо врегулювання конфлікту інтересів та ін. [30, с. 36]. У 2018 році затверджено чинне Положення про Єдиний державний реєстр осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення, де закріплено порядок формування, діяльності НАЗК і надання відомостей про таких осіб.

У 2019 р. шляхом реорганізації Державної фіскальної служби було утворено – Державну митну службу України як центральний орган виконавчої влади який реалізує державну митну політику та державну політику у сфері боротьби із правопорушеннями під час застосування законодавства з питань державної митної справи [31]. У Держмитслужбі України функціонує Комісія з оцінки корупційних ризиків, яка є постійно діючим консультативно-дорадчим органом. Окрім цього, у структурі Держмитслужби України є Управління внутрішньої безпеки та Департамент відомчої безпеки та контролю, який має відділ з питань запобігання та виявлення корупції, які наділені компетенцією що стосується системного запобігання корупції.

У 2021 році було оновлено методологію управління корупційними ризиками. Так, приписи Наказу НАЗК «Про вдосконалення процесу управління корупційними ризиками» від 28.12.2021 р. № 830/21 зміст категорії «корупційний ризик» визначається як імовірність вчинення корупційного або пов'язаного з корупцією правопорушення, що негативно вплине на діяльність організації [32]. Цим Наказом НАЗК визначаються зміст категорій «джерело корупційного ризику», «захід впливу на корупційний ризик», «управління корупційними ризиками», визначені принципи управління корупційними ризиками. Зокрема зазначено, що джерелами корупційних ризиків, пов'язаними з особливостями або недоліками людських ресурсів організації, є: 1) відсутність необхідних професійних знань; 2) відсутність знань та нерозуміння вимог антикорупційного законодавства; 3) відсутність достатніх практичних навичок роботи; 4) неусвідомлення наслідків вчинення корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень; 5) толерантність до корупції; 6) недобросовісність; 7) конфлікт інтересів; 8) наявність в організації усталених корупційних практик; 9) тиск або неналежне втручання з боку інших працівників, у тому числі керівників та інші джерела корупційних ризиків [32]. Однак вищевказані положення являють собою узагальнені положення, щодо запобігання корупційних ризиків, які існують в управлінській діяльності органів публічної влади й охоплюють завдання й компетенцію митних органів.

Антикорупційна програма Міністерства фінансів України на 2021–2022 роки передбачено окремий розділ: «Оцінка корупційних ризиків у діяльності Міністерства фінансів України, причини що їх породжують та умови що їм сприяють. Заходи щодо усунення виявлених корупційних ризиків, особи відповідальні за їх виконання, строки та необхідні ресурси». У положеннях Антикорупційної програми Держмитслужби України на 2021–2022 роки політика з питань запобігання і протидії корупції у апараті цього державного органу та її територіальних органах ґрунтується на принципах: доброчесності на державній службі, формування негативного ставлення до корупції, невідворотності покарання за корупційні правопорушення. У Державній антикорупційній програмі на 2023–2025 роки до пріоритетних сфер запобігання корупції віднесено митну сферу, доведено що

недоліки законодавства обмежують можливості мінімізації корупції за рахунок запобігання і врегулювання конфлікту інтересів (п. 1.3). У цій програмі визначено, що однією із проблем у митній сфері є втручання правоохоронних органів в роботу митних органів та зловживання під час передачі орієнтувань про здійснення переогляду товарів. У цій програмі також передбачено окремий розділ «Оцінювання корупційних ризиків». У Державній митній службі України формується щорічний звіт за результатами оцінки корупційних ризиків. Так, приміром, із метою забезпечення повноти оцінювання корупційних ризиків на 2024 рік у діяльності Держмитслужби України та її територіальних органів, оновлено персональний склад робочої групи з оцінювання корупційних ризиків у Держмитслужбі України, затверджений її наказом від 14.10.2022 р. а № 449 «Про затвердження Положення про робочу групу з оцінювання корупційних ризиків та її персонального складу».

Потрібно вказати, що відповідно до положень Антикорупційної програми Державної митної служби України на 2023–2025 роки її антикорупційна політика ґрунтується на принципах: верховенства права; формування нетерпимості до корупції та утвердження культури доброчесності на державній службі; законності; прозорості; адаптованості; справедливості та забезпечення невідворотності відповідальності за корупційними та пов'язані із корупцією правопорушення та ін. [33].

Отже, на нашу думку, сучасну нормативну основу запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур становлять: Конституція України; МК України, Податковий кодекс України, КУпАП, Кодекс адміністративного судочинства України, закони України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 р. № 1700-VII, Закон України «Про державну службу» від 10 грудня за № 889-VIII, Кодекс законів про працю України та ін.; Укази Президента України («Про Національну антикорупційну стратегію на 2011–2015 рр.») та постанови Кабінету Міністрів України («Питання запобігання та виявлення корупції»; «Про затвердження Державної антикорупційної програми на 2023–2025 роки»); накази Міністерства фінансів України (Антикорупційна програма Міністерства фінансів України на 2021–2022 роки), накази Держмитслужби України («Про затвердження Правил етики поведінки посадових осіб митної служби України», «Про затвердження Положення про робочу групу з оцінювання корупційних ризиків та її персонального складу», «Антикорупційної програми Державної митної служби України на 2023–2025 роки»), накази НАЗК («Про вдосконалення процесу управління корупційними ризиками»), Національного агентства України з питань державної служби (Загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування) та інших державних органів та інші підзаконні нормативно-правові акти; міжнародні нормативно-правові документи: цивільна конвенція про боротьбу з корупцією від 4.11.1999 р.; Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції; Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією та інше. Вищевказану нормативну базу запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур доцільно поділити на дві групи: загальна та спеціальна. У першому випадку досліджується нормативно-правова база вміщує міжнародні документи, які спрямовані на розвиток та впровадження правових механізмів доброчесності та етичних стандартів поведінки митних органів при здійсненні митних процедур. У другому випадку – це міжнародні договори та національні нормативно-правові документи, приписи яких безпосередньо спрямовані на вирішення проблематики запобігання корупційних ризиків при здійсненні митних процедур.

Висновок. Нормативно-правова база запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур з'явилася на початку ХХІ століття. Це пов'язано із акти-

візацією діяльності міжнародних організацій стосовно досліджуваної проблематики й закріпленням у законодавстві України низки нормативно-правових актів стосовно запобігання та протидії корупції у митних органах. Виокремлено два історичні етапи історії розвитку та становлення законодавства з питань запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур в межах його адміністративно-правового забезпечення: перший 1991–2013 рр., та другий з 2014 р. – по теперішній час. Перший період характеризується: початком формування та розвитку правовідносин, дотримання правил етичної поведінки та доброчесності митних органів, а також початок формування окремих адміністративно-правових заходів вирішення та уникнення конфлікту інтересів у діяльності митних органів, початок створення суб'єктів

протидії та запобігання корупції, конкретизуються підстави юридичної відповідальності за корупційні правопорушення. У другий період вже передбачено: на рівні спеціальних законодавчих актів визначається категорія «запобігання корупційних ризиків», ця категорія передбачена у державних антикорупційних програмах митних органів, антикорупційних стратегіях, а також вже впроваджені окремі елементи адміністративно-правового механізму їх запобігання (методологія запобігання корупційним ризикам, вводиться ризик-орієнтований підхід у діяльності митних органів (комісія з оцінки корупційних ризиків), Держмитслужба України повинна формувати річний звіт про корупційні ризики); створюється система суб'єктів запобігання корупційним ризикам при здійсненні митних процедур.

ЛІТЕРАТУРА

1. Битяк Ю. П. Моральні та правові вимоги до поведінки державних службовців. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Вип. 8. 2004. С. 26–37.
2. Мельник О. Г., Адамів М. Є., Тодощук А. В. Історія розвитку митної системи України: ключові проблеми та здобутки в умовах європейської інтеграції. *Економіка та держава*. 2018. № 10. С. 4–9. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/10_2018/3.pdf
3. Історія митної діяльності: Україна в європейському контексті. авт. кол.: К.М. Колесников та ін. Одеса: Пласко, 2010. 541 с.
4. Кормич Б. А. Історія розвитку митної справи в Європі: періодизація та основні тенденції. *Lex Portus*. 2016. № 1. С. 51–63.
5. Митний кодекс України: Закон України від 12.12.1991 р. № 1970–XII. (втратив чинність). *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 16. Ст. 203.
6. Про утворення Тимчасової депутатської комісії Верховної Ради України з питань боротьби з організованою злочинністю, корупцією і хабарництвом: постановою Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2894-12#Text>
7. Про боротьбу з корупцією: Закон України від 05.10.1995 р. № 356/95-ВР (втратив чинність). *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 34. Ст. 266.
8. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96–ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
9. Про затвердження Типового положення про митницю та Типові структури митниці: наказ Держмитслужби України від 26.03.1998 р. № 169 (втратив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0169342-98#Text>
10. Загальні правила поведінки державного службовця: наказ Головного управління державної служби України № 58 від 23.10.2000 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0783-00#Text>
11. Митний кодекс України: Закон України від 11.07.2002 р. № 92-IV. (втратив чинність). *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 38-39. Ст. 288.
12. Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією: міжнародний документ від 04.11.1999 р. № 994_102. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_102#Text
13. Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти корупції: міжнародний документ від 31.10.2003 р. № 995. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text
14. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173): міжнародний документ від 27.01.1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_101#Text
15. Про затвердження Інструкції про порядок взаємодії підрозділів митної варті Державної митної служби України та підрозділів Державної прикордонної служби України: Наказ Державної митної служби України від 08.09.2003 р. № 597/65 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0803-03#Text>
16. Типове положення про підрозділ органу виконавчої влади з питань запобігання та протидії корупції: постанова Кабінету Міністрів України від 8 грудня 2009 р. № 1422 (втратила чинність). URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/243237462>
17. Про затвердження Положення про Управління внутрішньої безпеки Державної митної служби України та реорганізацію підрозділів власної безпеки митної служби України: Наказ Держмитслужби України від 03.04.2009 р. № 301. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0301342-09#Text>
18. Про затвердження Правил етики поведінки посадових осіб митної служби України: наказ Держмитслужби України від 16.11.2009 р. № 1097. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1097342-09#Text>
19. Бережнюк, І.Г., Мельник А.А. та ін. Митна енциклопедія: 2 том. *Митна справа в Україні*. 2013. 536 с.
20. Митний кодекс України: Закон України від 13.03.2012 р. № 4495-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 44–45. № 46–47. № 48. Ст. 552.
21. Про правила етичної поведінки: Закон України від 17.05.2012 р. № 4722-VI. (втратив чинність): *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 14. Ст. 94.
22. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>.
23. Про Державну фіскальну службу України: постанова Кабінету Міністрів України від 21 травня 2014 р. № 236. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/236-2014-%D0%BF#Text>
24. Про функціональні повноваження структурних підрозділів Державної фіскальної служби України: Наказ ДФС України від 12.11.2014 р. № 265. (втратив чинність). URL: <https://zakon.help/article/8295?menu=131>
25. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>
26. Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки: Закон України від 14.10.2014 р. № 1699-VII. (втратив чинність). *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 46. Ст. 2047.
27. Методичні рекомендації щодо діяльності уповноважених підрозділів (уповноважених осіб) з питань запобігання та виявлення корупції: Рішення НАЗК від 13.07.2017 № 317 (втратили чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0317884-17#Text>
28. Про затвердження Методології оцінювання корупційних ризиків у діяльності органів влади: Рішення Національного агентства запобігання корупції від 02.12.2016р. № 126 (втратив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1718-16#Text>
29. Загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування: наказ Національного агентства України з питань державної служби № 158 від 05 серпня 2016 року (у редакції наказу від 28 квітня 2021 року № 72-2) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1203-16#Text>
30. Грицик В. Ю. Правові та організаційні основи діяльності підрозділів, покликаних протидіяти корупційним проявам в органах Державної митної служби України. *Правова позиція*. 2020. № 1 (26). С. 34–38.
31. Про затвердження положень про Державну податкову службу України та Державну митну службу України: постанова КМУ від 6 березня 2019 р. № 227. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/227-2019-%D0%BF#Text>
32. Про вдосконалення процесу управління корупційними ризиками: наказ Національного агентства запобігання корупції від 28.12.2021 р. № 830/21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z2019-22/ed20211228#n30>
33. Антикорупційна програма Державної митної служби України на 2023–2025 рр.: наказ Державної митної служби України URL: <https://customs.gov.ua/antikoruptsiina-programa>

**ДЕЯКІ ПИТАННЯ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ
ЛІКАРСЬКИХ ЗАСОБІВ – ДОСВІД КРАЇН ЄС****SOME ISSUES OF PUBLIC PROCUREMENT
OF MEDICINAL PRODUCTS – EXPERIENCE OF EU COUNTRIES**

Пилюга Л.В., к.ю.н.,

доцентка кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Механізм здійснення публічних закупівель на демократичних, прозорих та правових засадах є важливим аспектом належного функціонування державно-економічного сектору. Якщо розглядати це питання в контексті бюджетно-фінансової системи держави, то слід деталізувати, що саме проведення належної регламентації процедур публічних закупівель створює можливість для доцільного використання коштів платників податків, а також їх раціонального перерозподілу, з метою задоволення життєво-важливих потреб держави та людини.

В міжнародно-правовому контексті, інститут публічних закупівель має вагомe значення, оскільки саме так, держави мають можливість здійснювати закупівлі певних видів послуг та товарів, яких у них не існує. За своєю суттю, міждержавні публічні закупівлі позитивно сприяють зміцненню та покращенню співробітницьких відносин між державами світу. Не можна применшувати в цьому питанні й Європейський Союз. Держави ЄС досягли значного прогресу в забезпеченні процедур проведення та правової регламентації здійснення публічних закупівель. На сьогоднішній день, фармацевтичний ринок Євросоюзу є одним з найбільш розвинених у світі, та, безумовно, є прикладом для наслідування для інших країн світового простору. Розвиток фармацевтичної галузі як споживчо-орієнтованої сфери публічного сектору, становить вагомe значення в політиці як країн-членів ЄС, так і Євросоюзу в цілому. Оскільки структура Преамбули Конституції України підтверджує європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України [1], в контексті імплементації надбань правової системи Європейського Союзу, а також гармонізації національної правової системи до стандартів *acquis* ЄС, слід зробити певний аналіз регулювання публічних закупівель лікарських засобів державами-членами Євросоюзу.

Ключові слова: лікарські засоби, публічні закупівлі, Європейський Союз, фармацевтичний сектор, держави-члени ЄС, імплементація, *acquis* ЄС.

The mechanism of public procurement on a democratic, transparent and legal basis is an important aspect of the proper functioning of the state economic sector. If we consider this issue in the context of the state's budgetary and financial system, it should be detailed that it is the proper regulation of public procurement procedures that creates opportunities for the appropriate use of taxpayers' funds, as well as their rational redistribution, in order to meet the vital needs of the state and the person.

In the international legal context, the institution of public procurement is of considerable importance, since it is in this way that states have the opportunity to purchase certain types of services and goods that they do not have. By their nature, interstate public procurement positively contributes to the strengthening and improvement of cooperative relations between states of the world. The European Union cannot be underestimated in this matter. EU countries have made significant progress in ensuring the procedures for conducting and legal regulation of public procurement. Today, the pharmaceutical market of the European Union is one of the most developed in the world, and, of course, is an example for other countries of the world to follow. The development of the pharmaceutical industry as a consumer-oriented sphere of the public sector is of great importance in the policy of both the EU member states and the European Union as a whole. Since the structure of the Preamble to the Constitution of Ukraine confirms the European identity of the Ukrainian people and the irreversibility of the European and Euro-Atlantic course of Ukraine [1], in the context of the implementation of the *acquis communautaire* of the European Union, as well as the harmonization of the national legal system with the standards of the EU *acquis*, it is necessary to make a certain analysis of the regulation of public procurement of medicines by the EU member states.

Key words: medicines, public procurement, European Union, pharmaceutical sector, EU Member States, implementation, EU *acquis*.

В сучасній правовій доктрині України, визначення терміну «публічні закупівлі» є доволі різними серед вітчизняних науковців. Вчений В. Новаковець розкриває категорію «публічні закупівлі» як специфічний спосіб регламентації відносин щодо формування, належного розподілу і застосування державного бюджету, в розрізі питання реалізації такою державою публічного інтересу в галузі купівлі товарів, послуг за рахунок публічних коштів. О. В. Альциванович та Я. Ю. Цимбаленко, пропонують визначити поняття «публічних закупівель» як визначену систему поетапних дій, які утворюють собою уніфіковану, централізовану, регламентовану законодавством систему процедур, що здійснюється на основоположних засадах ринкової економіки (конкуренції) і має на меті здійснення закупівель необхідних товарів, послуг, робіт, що реалізується, виходячи з таких факторів, як ціна, якість, кількість, строк виконання робіт, поставка товару/роботи/послуги, надання товарів/робіт/послуг, розташування постачальника і т.д. Окрім вищезазначеного, до сукупності предмету здійснення публічних закупівель відноситься також діяльність з метою контролю, обліку, координації, нагляду за виконанням подібних процедур, що здійснюється суб'єктами, уповноваженими на виконання функцій публічного управління та адміністрування [2, с. 95–96].

Слід також підкреслити, що в контексті сучасного світового правопорядку механізм регулювання публічних закупівель відіграє надзвичайно важливу роль. По-перше, публічні закупівлі мають невід'ємний пріоритет, як засіб розв'язання економічних, соціальних, та інших питань, що входять до кола основних функцій держави. По-друге, обсяг публічних закупівель є доволі масштабним, з огляду на надзвичайно велике коло питань, які вони покликані врегулювати (для розвинених країн світу, відсоткова частка сектору публічних закупівель становить в діапазоні від 10 до 15% від загального обсягу ВВП, а для країн, що розвиваються, така цифра може досягати навіть 20 відсотків) [3, с. 130–131].

Сьогодні відносини України з Європейським Союзом в сфері публічних закупівель, становлять особливу важливість в царині теоретичних і практичних досліджень науки адміністративного права. Основними складовими нормативно-правової бази регулювання системи публічних закупівель (переважно електронних) в Європейському Союзі виступають Європейські Директиви 2014/23/ЄС, 2014/24/ЄС, 2014/25/ЄС та 2014/55/ЄС. Зокрема, в ЄС процедури публічних закупівель базуються на таких принципах:

- вільного переміщення товарів та послуг,
- свобода надання послуги,
- свобода розміщення послуги,

– пропорційність,
– прозорість,
– рівноправне ставлення тощо. Крім того, слід акцентувати увагу на тому, що в сучасному Європейському Союзі сектор публічних закупівель регулюється на трьох законодавчих рівнях: національний, наднаціональний (на рівні ЄС) та міжнародний [4, с. 94–95].

Отже, на підставі розгляду загальнотеоретичних аспектів регламентації публічних закупівель та їх ролі в аспекті зовнішніх відносин, наступним кроком дослідження буде фокусування уваги на особливостях регламентації процедури закупівлі лікарських засобів в структурі *acquis* ЄС.

Правові системи Європейського Союзу та держав-членів багато уваги приділяють питанням розвитку і діяльності фармацевтичної сфери. Щодо ЄС, то основним документом в цій галузі є Директива Європейського Парламенту і Ради 2001/83/ЄС від 6 листопада 2001 року про Кодекс Співтовариства щодо лікарських засобів призначених для застосування людиною (далі – Директива). В розумінні даного документу «лікарським засобом» визнається «будь-яка речовина або комбінація речовин, представлена як така, що має властивості для лікування або профілактики захворювання у людей» або «будь-яка речовина або комбінація речовин, що може використовуватися людьми або вводитися їм з метою відновлення, корекції або зміни фізіологічних функцій шляхом здійснення фармакологічної, імунологічної чи метаболічної дії, або для встановлення медичного діагнозу» (пп. «а» і «б» ч. 2 ст. 1 Директиви) [5].

Регулювання цін, за якими здійснюються процедури закупівлі лікарських засобів, належить виключно до відання держав-членів Європейського Союзу. Такий підхід є виправданим з огляду на деякі причини. По-перше, саме так держава зможе варіювати ринок лікарських товарів, визначаючи власну цінову політику, спираючись на соціально-економічну ситуацію. По-друге, утримання фармацевтичного ринку у державних руках, невідворотно означатиме існування контролю за всіма процесами, пов'язаними з лікарськими препаратами, в тому числі й процедурами їх закупівлі. Крім того, в розвинених країнах світу посилена централізація державного управління в сфері лікарських препаратів, супроводжується веденням постійних аналітичних досліджень, покликаних оцінити предмет впливу такої тенденції на фармацевтичний сектор.

В Європейському Союзі існує два основних механізми публічно-правової регламентації цінової політики на закупівлю лікарських препаратів: прямий та непрямий. Прямий спосіб регулювання передбачає більш жорсткий нагляд та посилену участь держави-члена ЄС в процедурі закупівлі ліків: введення універсальної системи цін, укладення угод між фармацевтичними компаніями, проведення аналітичних та статистичних досліджень, порівняння внутрішнього та зовнішнього фармацевтичного ринку і т.д. Натомість, непряме регулювання означає реалізацію державами Європейського Союзу більш факультативних та специфічних напрямків регламентації фармацевтичного ринку (встановлення системи знижок на закупівлю лікарських препаратів, проведення аналізу витрат та надходжень до ринку ліків тощо) [6].

Якщо казати про механізми регулювання закупівель лікарських препаратів в Європейському Союзі в цілому, слід зазначити таке. Організаційно-адміністративне здійснення закупівель лікарських препаратів в ЄС має свою унікальну структуру, якій немає аналогів в сучасному світі і яка складається з трьох ланок:

1. Національна. Цей рівень включає в себе органи державної (публічної) влади держав-членів Європейського Союзу, відповідальні за реалізацію політики держави у сфері фармацевтичного виробництва та імпорту (наприклад, в Польщі – Головна фармацевтична інспекція (Główny Inspektorat Farmaceutyczny), до повноважень якої входить нагляд за препаратами, що перебувають

в обігу на ринку, а також здійснення контролю умов їх виробництва).

2. Головні медичні агентства (Heads of Medicines Agencies – HMA). Даний вид інституцій представляє собою систематизовану структуру національних органів, повноважних здійснювати нагляд за обігом лікарських засобів на внутрішньому ринку Європейського Союзу.

3. Наднаціональні інституції. Специфічністю Європейського Союзу як міждержавного утворення *sui generis* є функціонування на засадах наднаціональної влади, що передбачає не лише існування єдиних владних механізмів для всіх держав Союзу, а й формування дворівневої природи правової системи ЄС. Зрештою, наднаціональність не могла не зачепити й фармацевтичний ринок. Так, в контексті сфери фармацевтики та лікарських препаратів, явище «наднаціональності» уособлює собою два основних органи: Європейський директорат з якості лікарських засобів та охорони здоров'я (European Directorate for the Quality of Medicines & Health Care – EDQM), а також Європейське агентство з лікарських засобів (European Medicines Agency – EMA) [7].

Акцентуючи увагу на особливостях закупівель лікарських препаратів в контексті питання національних правових систем країн-членів Європейського Союзу, варто виокремити наступні засади. Незважаючи на умовну зовнішню однотипність та уніфікованість, вказувати на те, що абсолютно всі країни, що входять до складу Євросоюзу, мають однаковий прогрес в регламентації закупівель ліків, неможливо. Як і будь-який світовий сектор, європейський фармацевтичний ринок характеризується підвищеною регіональністю і неоднорідністю. В таких умовах на передових позиціях знаходиться певна група країн, чия сумарна кількість продажів забезпечує більш ніж 50% загального ринку. Відповідно, до них відносяться такі держави, як: Німеччина, Франція, Італія та Іспанія (однак, з поміж них провідними арбітрами ринку фармацевтики залишаються Франція та Німеччина). Надалі пропонується стислий опис фармацевтичної політики цих чотирьох країн.

Державна політика Федеративної республіки Німеччина, приділяє велику увагу закупівлям лікарських препаратів. У ФРН основними суб'єктами закупівлі ліків виступають заклади охорони здоров'я. Іноді такі заклади (лікарні) можуть залучати до закупівельної діяльності й приватні компанії, а також ініціювати та організовувати групові закупівельні організації. При цьому, в країні також існують централізовані закупівельні організації (далі – ЦЗО), які можуть включати в себе державні чи недержавні заклади охорони здоров'я, медичні організації, благодійні фонди, а також організації, що надають послуги з медичного страхування. Основними державними органами ФРН в цьому секторі виступають Федеральний інститут лікарських засобів і медичних виробів (Bundesinstitut für Arzneimittel und Medizinprodukte) та Федеральне міністерство охорони здоров'я (Bundesministerium für Gesundheit). Дані інституції скоординовано працюють в галузі закупівель лікарських препаратів, особливо вакцин та терапевтичних засобів для населення.

На відміну від ФРН, у Франції перевага надається централізації процесів здійснення фармацевтичних закупівель. Основними суб'єктами таких закупівель у Французькій Республіці є як національні, так і регіональні ЦЗО. До регіональних ЦЗО можна віднести, наприклад, Мережу закупівельників у галузі охорони здоров'я (Réseau des Acheteurs Hospitaliers), яка діє у французькому регіоні Іль-де-Франс, але призначена бути національним закупівельником Генеральним директоратом охорони здоров'я.

В Італії та Іспанії так само знайшли своє відображення централізовані закупівельні органи. В першій державі такий орган має назву Consip, а в другій – Національний інститут управління охороною здоров'я при Міністерстві охорони здоров'я (Instituto Nacional de Gestión Sanitaria, Ministerio de Sanidad) [8].

Варто зазначити, що нормативною базою європейської системи закупівель на рівні ЄС є:

– норми договору про функціонування ЄС, пакет спеціальних директив Європейського Парламенту та Ради, (Директива 2014/24/ЄС «Про державні закупівлі та про скасування Директиви 2004/18/ЄС», Директива 2014/25/ЄС «Про закупівлі організацій, що здійснюють діяльність в сфері водопостачання, енергетики, транспорту та поштового зв'язку та про скасування Директиви 2004/17/ЄС Європейського Парламенту та Ради ЄС»);

– Директива Європейського парламенту і ради 2009/81/ЄС від 13.07.2009 про координування процедури укладання державними замовниками або організаціями деяких договорів підряду, договорів постачання і договорів про надання послуг у сферах оборони та безпеки.

Акцентуємо увагу на важливості рішення суду, стосовно прав, пов'язаних із тендерами, в процесі регулювання сфери публічних закупівель ЄС. Держави-члени ЄС повинні перенести кожну директиву в національне законодавство протягом двох років після її прийняття Європейським Союзом, для набуття чинності та трансформації. Це означає, що закон певної країни повинен служити основній меті вихідної директиви, оскільки сутність директиви – це визначення мети національного законодавства, а не спосіб її досягнення. Даний процес є доволі складним та вимагає часу, оскільки державні правові системи різняться, а держави-члени не завжди тлумачать її однаково, в результаті чого можуть бути певні невідповідності в національних законах країн членів ЄС. Варто зазначити, що директива є основою, для функціонування ринків державних закупівель ЄС для учасників торгів з усього світу ЄС і це має відображатися у національному законодавстві.

Важливо пригадати ESPD, як інструмент, що полегшує участь у державних закупівлях. Він представляє собою єдину форму власної декларації придатності, фінансового стану та можливостей компанії, яка використовується як попередній доказ у всіх процедурах державних закупівель у ЄС, що перевищують порогове значення ЄС та дозволяє компаніям-учасникам заявити, що вони не перебувають у ситуації, коли їх можуть виключити з процедури та відповідати критеріям відбору. Поряд із цим, перевага ESPD полягає в тому, що лише переможець повинен буде подати сертифікати, які вимагаються як докази публічної закупівлі. Це значно зменшує адміністративне навантаження, пов'язане з підтвердженням відповідності учасників, і спрощує транскордонний доступ до бізнес-можливостей.

Прикладом якісного впровадження всіх відповідних директив ЄС щодо закупівель є Чехія. Країна-член ЄС,

трансформувала останні чинні Директиви 2014/23/ЄС, 2014/24/ЄС, 2014/25/ЄС, у своє національне законодавство, таким чином узгодивши його з європейськими вимогами щодо публічних закупівель. Законодавство Чехії про публічні закупівлі відповідає також Угоді про державні закупівлі Світової організації торгівлі («WTO GPA»), оскільки ЄС є стороною WTO GPA.

У Чеській Республіці функціонує спеціалізований веб-портал ESPD, який також знаходиться під управлінням Міністерства регіонального розвитку. Цей портал надає сервіс, що дозволяє відповідати на запитання ESPD, пов'язані з договорами, які перевищують поріг ЄС, для спрощення процесу подання тендерних пропозицій. Інструкції з використання системи доступні на самому порталі. Інтерфейс порталу представлений усіма офіційними мовами Європейського Союзу. Частина даних, що вимагаються у формі ESPD, є обов'язковою, тоді як інша інформація є необов'язковою і залежить від конкретних тендерів, опублікованих у TED. Замовник визначає, які дані повинні бути надані учасниками для кожного тендеру. Усі запити щодо змісту запитань у формі ESPD слід надсилати контактній особі, зазначеній у відповідних оголошеннях про тендери. Служба підтримки клієнтів, інтегрована в чеський портал ESPD, надає допомогу з технічними аспектами, пов'язаними з його використанням [9].

Публічні закупівлі мають одне з провідних значень в аспекті позитивного функціонування соціально-економічного сектору держави. Саме проведення таких закупівель, на прозорих засадах, дозволяє на належному рівні реалізовувати функції держави, а також раціонально витратити державний бюджет. В тому числі, публічні закупівлі є доволі функціональним засобом регулювання й фармацевтичного ринку держав. На сьогодні, фармацевтична сфера є однією з найбільш затребуваних та актуальних, в аспекті забезпечення соціально-економічної життєдіяльності суспільства та держави в цілому. Саме тому на цій галузі сфокусована значна частка публічної уваги, і закупівлі в цьому відношенні відіграють ключову роль. Вагомим, в питанні публічних закупівель лікарських препаратів є досвід Європейського Союзу та окремих держав-членів. Тому, з огляду на інтеграційний курс нашої держави в єдиний європейський простір, констатуємо, що ключові положення доктрини ЄС щодо механізмів проведення публічних закупівель в цілому, а також в сфері належної реалізації фармацевтичного ринку є вкрай необхідними для врахування нашою державою при стандартизації вітчизняної правової системи до засад *acquis communautaire* Європейського Союзу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України. (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
2. Альциванович О. В., Цимбалюк Я. Ю. Теоретико-категоріальний аналіз поняття публічних закупівель та корупційних ризиків при їх здійсненні в Україні. URL: <https://aspects.org.ua/index.php/journal/article/download/450/443/>
3. Мельников О. С. Особливості публічних закупівель як об'єкта державного регулювання економіки / О. С. Мельников // *Теорія та практика державного управління*. – 2016. – Вип. 1. – С. 129–135. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpdu_2016_1_22.
4. Цибульник Н. Ю. Досвід країн ЄС щодо здійснення публічних закупівель. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/Nvmgu_jur_2017_28_26.pdf
5. Директива Європейського Парламенту і Ради 2001/83/ЄС від 6 листопада 2001 року про Кодекс Співтовариства щодо лікарських засобів призначених для застосування людиною. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_013-01#Text
6. Колесніков Д. Д. Закордонний досвід державного регулювання у сфері обігу лікарських засобів. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/download/13041/13103>
7. Голубева В. О. Організаційно-правове регулювання зовнішньої і внутрішньої торгівлі лікарськими засобами в Україні та країнах Європейського Союзу. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/58/1042/2301-1>
8. Доровський О. В., Ярошенко І. В. Порівняльна характеристика фармацевтичних ринків ЄС і СНД. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/binf_2014_12_7.pdf
9. Європейський банк реконструкції та розвитку. URL: <https://me.gov.ua/view/07db4940-65a3-4e57-83e7-c6a76f14cc05>

ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ВІЙСЬКОВІЙ ЮСТИЦІЇ: ПРАВОВІ ТА ЕТИЧНІ АСПЕКТИ

THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN MILITARY JUSTICE: LEGAL AND ETHICAL ASPECTS

Поплавський О.О., к.і.н.,
доцент кафедри військової підготовки
Університет митної справи та фінансів

Остальцев О.А., старший викладач
кафедри військової підготовки
Університет митної справи та фінансів

Прокопович-Ткаченко Є.Д., провідний фахівець
кафедри військової підготовки
Університет митної справи та фінансів

Сучасний розвиток військових технологій вимагає постійної модернізації не лише технічного оснащення, а й правових механізмів, що забезпечують функціонування збройних сил та військової юстиції. З огляду на масштаби військових конфліктів, що супроводжуються зростанням обсягів інформації, автоматизація процесів стала однією з ключових потреб. У цьому контексті штучний інтелект (ШІ) виступає як потужний інструмент для підвищення ефективності військової юстиції. Його використання може значно спростити такі процеси, як аналіз документів, прогнозування судових рішень, моделювання юридичних сценаріїв та забезпечення прозорості ухвалення рішень. Однією з основних переваг ШІ є його здатність швидко опрацьовувати великі обсяги даних, що особливо важливо в умовах кризових ситуацій, коли час є критичним фактором. Наприклад, алгоритми ШІ можуть аналізувати сотні сторінок документів за лічені хвилини, ідентифікуючи ключові моменти для суддів або слідчих. У військових трибуналах, де кількість справ може бути значною, такі можливості є незамінними.

Ще одним важливим аспектом є точність прогнозування. Алгоритми ШІ, які використовують великі масиви даних, можуть визначати ймовірні сценарії розвитку подій, допомагаючи ухвалювати обґрунтовані судові рішення. У військовій юстиції це може сприяти забезпеченню справедливості та рівності перед законом навіть у складних умовах. Актуальність впровадження ШІ також зумовлена міжнародними тенденціями. Країни Європейського Союзу, США та Китай активно інтегрують інноваційні технології в юридичну практику, розробляючи стандарти для їхнього використання. Україна, перебуваючи в умовах повномасштабної війни, має нагальну потребу в адаптації таких технологій для підвищення ефективності правозастосування у військовій сфері. Це дозволяє мінімізувати людський фактор у складних розрахунках і аналізі, зменшуючи ризик помилок, які можуть вплинути на справедливість судових рішень у військовій сфері.

Таким чином, дослідження використання ШІ у військовій юстиції має стратегічне значення, сприяючи підвищенню ефективності юридичних процесів, збереженню ресурсів та забезпеченню прозорості військового правосуддя.

Ключові слова: Штучний інтелект (ШІ), військова юстиція, автоматизація процесів, прогнозування рішень, аналіз даних, ефективність, точність, прозорість, міжнародний досвід, правозастосування.

The modern development of military technologies requires constant modernization not only of technical equipment, but also of legal mechanisms that ensure the functioning of the armed forces and military justice. Given the scale of military conflicts, accompanied by an increase in the volume of information, automation of processes has become one of the key needs. In this context, artificial intelligence (AI) acts as a powerful tool for increasing the efficiency of military justice. Its use can significantly simplify processes such as document analysis, forecasting court decisions, modeling legal scenarios, and ensuring transparency in decision-making. One of the main advantages of AI is its ability to quickly process large volumes of data, which is especially important in crisis situations when time is a critical factor. For example, AI algorithms can analyze hundreds of pages of documents in a matter of minutes, identifying key points for judges or investigators. In military tribunals, where the number of cases can be significant, such capabilities are indispensable.

Another important aspect is the accuracy of prediction. AI algorithms that use large data sets can identify likely scenarios of events, helping to make informed judicial decisions. In military justice, this can help ensure justice and equality before the law even in difficult conditions. The relevance of AI implementation is also due to international trends. The countries of the European Union, the USA and China are actively integrating innovative technologies into legal practice, developing standards for their use. Ukraine, being in conditions of full-scale war, has an urgent need to adapt such technologies to increase the efficiency of law enforcement in the military sphere. This allows minimizing the human factor in complex calculations and analysis, reducing the risk of errors that can affect the fairness of judicial decisions in the military sphere.

Thus, research into the use of AI in military justice is of strategic importance, contributing to increasing the efficiency of legal processes, saving resources and ensuring the transparency of military justice.

Key words: Artificial Intelligence (AI), military justice, process automation, decision prediction, data analysis, efficiency, accuracy, transparency, international experience, law enforcement.

Постановка проблеми. Використання штучного інтелекту (ШІ) у військовій юстиції відкриває широкі можливості для вдосконалення правових процесів, проте водночас породжує складні виклики, які потребують негайного вирішення. Основна проблема полягає у відсутності чітких правових рамок, які регулювали б впровадження ШІ у цій специфічній галузі [2]. Зокрема, існуюче українське законодавство ще не адаптоване до сучасних викликів, таких як алгоритмічна прозорість, відповідальність за рішення ШІ та захист персональних даних, що особливо важливо у військовій сфері, де обробляється велика кількість секретної інформації [1]. Використання ШІ у військових

судах і трибуналах може спричинити ризики, пов'язані з упередженістю алгоритмів. Наприклад, якщо ШІ навчається на неякісних даних або даних, які містять дискримінаційні елементи, це може призвести до несправедливих рішень. Це суперечить ключовим принципам правосуддя, таким як рівність перед законом і об'єктивність судового процесу.

Додатковою проблемою є питання прозорості алгоритмів. У багатьох випадках рішення, які приймаються ШІ, є «чорними скриньками» – процес ухвалення рішень залишається незрозумілим для користувачів, що може підірвати довіру до системи правосуддя. Це особливо кри-

тично для військової юстиції, де обґрунтованість та зрозумілість рішень мають важливе значення для збереження дисципліни та правопорядку. Етичні аспекти також потребують уваги. Надмірна автоматизація судових процесів може знизити роль людського фактору, що важливо для оцінки моральних та гуманітарних аспектів у військових злочинах. Відсутність чітких механізмів контролю за ШІ може призвести до зниження рівня відповідальності, що є неприпустимим у військових умовах [4].

Таким чином, для успішного впровадження ШІ у військову юстицію необхідно вирішити низку правових, етичних та технічних питань, що дозволить створити ефективну, прозору та справедливую систему військового правосуддя.

Метою статті є дослідження можливостей застосування штучного інтелекту (ШІ) у військовій юстиції для оптимізації правових процесів, а також визначення правових та етичних викликів, пов'язаних із впровадженням цих технологій. У статті розглядаються перспективи автоматизації рутинних процесів, таких як обробка документів, аналіз великих обсягів даних і прогнозування судових рішень, що є актуальними для військових трибуналів та судів. Особливу увагу приділено аналізу міжнародного досвіду регулювання використання ШІ, зокрема у Європейському Союзі та США. У статті розглядаються питання прозорості алгоритмів, захисту прав громадян і встановлення відповідальності за помилки, допущені системами ШІ, а також можливість адаптації цих підходів до законодавства України.

На основі цього дослідження пропонуються рекомендації для створення ефективних правових механізмів регулювання ШІ у військовій сфері. Зокрема, це розробка стандартів прозорості алгоритмів, впровадження механізмів незалежного аудиту та чітке визначення відповідальності за наслідки, що виникають через використання ШІ. Також стаття акцентує увагу на етичних аспектах впровадження ШІ у військову юстицію, наголошуючи на необхідності збереження гуманного підходу до вирішення спорів та забезпечення принципів рівності та справедливості. Мета статті полягає у формуванні комплексного підходу до впровадження ШІ у військову юстицію, який враховуватиме технічні можливості, правові обмеження та етичні принципи, сприяючи створенню прозорої, ефективної та справедливої системи військового правосуддя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Використання штучного інтелекту (ШІ) у військовій юстиції є відносно новою сферою досліджень, яка поєднує правові, технологічні та етичні аспекти [1]. Незважаючи на обмежену кількість прямих досліджень у цій галузі, існує низка наукових праць, що стосуються суміжних тем і можуть слугувати основою для подальших досліджень.

Українські науковці активно досліджують застосування ШІ у військовій сфері. Зокрема, І. В. Пулеко та І. М. Шестак у своїй статті «Практичні аспекти застосування штучного інтелекту у військовій сфері» аналізують практичні питання впровадження ШІ у військових структурах України, підкреслюючи його потенціал у підвищенні ефективності оперативних рішень [1]. С. В. Бочарніков у роботі «Використання методів штучного інтелекту для розв'язання наукових задач у сфері безпеки та оборони» демонструє можливості застосування ШІ для вирішення прикладних наукових завдань у сфері безпеки та оборони [2].

У міжнародному контексті питання відповідальності держави за військове застосування ШІ досліджує Береніс Бутін у статті «State responsibility in relation to military applications of artificial intelligence», опублікованій у «Leiden Journal of International Law» [3]. Авторка аналізує умови, за яких держава може нести відповідальність за порушення міжнародного права, пов'язані з використанням ШІ у військових технологіях. Магдалена Пахоль-

ська у статті «Military Artificial Intelligence and the Principle of Distinction: A State Responsibility Perspective» розглядає питання відповідальності держави у контексті використання військових технологій на основі ШІ, зокрема автономних систем озброєння, та їх відповідності принципам міжнародного гуманітарного права [4]. Крім того, у звіті RAND Corporation «Military Applications of Artificial Intelligence» аналізуються зусилля різних держав, зокрема США, Китаю та Росії, щодо інтеграції ШІ у військові застосування, а також політичні позиції цих країн стосовно заборони або регулювання автономних систем озброєння [5].

Незважаючи на те, що прямих досліджень, присвячених використанню ШІ у військовій юстиції, обмаль, існуючі роботи у суміжних сферах створюють основу для подальших наукових розвідок. Зокрема, питання відповідальності держави, етичних аспектів та правового регулювання ШІ у військовій сфері є ключовими темами, що потребують глибшого вивчення та адаптації до специфіки військової юстиції [2].

Виклад основного матеріалу. Для дослідження проблематики використання штучного інтелекту (ШІ) у військовій юстиції застосовано комплексний міждисциплінарний підхід, що поєднує правовий аналіз, порівняльне дослідження міжнародного законодавства та емпіричні методи. Основною метою такого підходу є забезпечення глибокого та всебічного вивчення правових, технічних і етичних аспектів впровадження ШІ у військову юстицію [2]. Правовий аналіз став основою дослідження, оскільки питання регулювання технологій ШІ має вирішальне значення для їх ефективного впровадження. Проаналізовано українське законодавство, зокрема законодавчі акти, що регулюють діяльність військових трибуналів, захист персональних даних та впровадження інноваційних технологій у державному секторі [9].

Порівняльне дослідження дозволило оцінити досвід інших країн у регулюванні ШІ, зокрема в юридичній сфері та військовій юстиції. Особливу увагу приділено аналізу законодавчих ініціатив Європейського Союзу (наприклад, Artificial Intelligence Act), які спрямовані на створення прозорих та етичних умов використання ШІ, а також практик США щодо впровадження ШІ у військовій сфері [1]. Крім того, для забезпечення практичної значущості дослідження використано метод емпіричного моделювання, який дозволяє оцінити потенційний вплив впровадження ШІ на ефективність роботи військових судів. Такий підхід дає змогу визначити можливі сценарії застосування ШІ, ризики та переваги, а також розробити рекомендації для їх мінімізації [3].

Таблиця 1

Методологія дослідження

Метод	Опис	Мета використання
Правовий аналіз	Дослідження українського законодавства та його відповідності викликам ШІ	Оцінити наявні правові механізми та визначити прогалини у регулюванні
Порівняльне дослідження	Аналіз міжнародного досвіду (ЄС, США) щодо регулювання ШІ	Виявити найкращі практики для адаптації до військової юстиції України
Емпіричне моделювання	Оцінка потенційного впливу ШІ на ефективність військових судів	Розробити практичні рекомендації для впровадження ШІ у військову юстицію

Застосування комплексного методологічного підходу сприяє всебічному розумінню теми та дозволяє сформулювати ґрунтовну базу для подальших наукових розвідок і практичних впроваджень у сфері військової юстиції.

Другим етапом дослідження було проведення порівняльного аналізу міжнародного досвіду щодо регулювання та впровадження штучного інтелекту (ШІ) у військову та юридичну сферу. Основна увага приділялася стандартам Європейського Союзу, зокрема Artificial Intelligence Act, який визначає чіткі правила використання ШІ у сферах із високим рівнем ризику, таких як військова юстиція. Додатково досліджено практики Сполучених Штатів Америки, де регулювання ШІ здійснюється на рівні окремих відомств, що забезпечує більш гнучкий підхід [2].

Аналіз міжнародного досвіду дозволив виявити як сильні сторони цих систем, так і прогалини. Наприклад, європейський підхід наголошує на прозорості та етичних аспектах алгоритмів, тоді як американські практики акцентують увагу на швидкій адаптації технологій до потреб оборонного сектору [3]. Цей етап дослідження дозволив визначити ключові елементи, які можуть бути використані для адаптації міжнародних стандартів до українських реалій військової юстиції [4].

Емпіричне моделювання стало важливою складовою методології дослідження. Цей метод дозволив оцінити потенційний вплив впровадження ШІ на процеси військової юстиції, зокрема на швидкість ухвалення рішень, обґрунтованість судових вердиктів і рівень довіри до військових трибуналів. Для моделювання були створені сценарії, що відображають можливі варіанти використання ШІ. Наприклад, аналіз автоматизації документообігу показав можливість скорочення часу обробки справ на 30–40%. Інший сценарій передбачав оцінку ризиків, пов'язаних із упередженістю алгоритмів, яка може впливати на об'єктивність судових рішень.

Результати моделювання допомогли виявити ключові переваги та недоліки впровадження ШІ, а також запропонувати рекомендації для їх подолання. Зокрема, були розроблені підходи до мінімізації упередженості алгоритмів і підвищення прозорості рішень, прийнятих за допомогою ШІ. Ці методи забезпечили практичну значущість дослідження, створивши підґрунтя для подальшої розробки стандартів і рекомендацій щодо використання ШІ у військовій юстиції України.

Штучний інтелект (ШІ) стає важливим інструментом у багатьох сферах, включаючи правову систему, а його інтеграція у військову юстицію має потенціал суттєво змінити підходи до правозастосування у цій специфічній галузі [6]. Використання ШІ дозволяє автоматизувати рутинні процеси, покращити аналіз великих обсягів даних і забезпечити оперативність у прийнятті рішень, що є критично важливим для військової юстиції [1].

Однією з головних переваг використання ШІ є автоматизація документообігу, яка дозволяє суттєво скоротити час на обробку справ [1]. Алгоритми ШІ здатні швидко аналі-

зувати документи, знаходити ключову інформацію та підготувати матеріали для суддів і слідчих. Це особливо актуально у військових трибуналах, де часто обробляється значний обсяг інформації в умовах обмеженого часу [4].

ШІ може аналізувати історичні дані про судові рішення та надавати прогноз щодо можливого результату розгляду конкретної справи. Це допомагає суддям та адвокатам формувати аргументи, які будуть найбільш переконливими, а також забезпечує узгодженість та справедливості рішень. У військовій юстиції велика увага приділяється розслідуванню злочинів, що мають значний обсяг доказів [8]. ШІ може аналізувати відео, зображення, звукові файли та інші види даних, ідентифікуючи ключові моменти, які можуть бути важливими для справи. Це значно підвищує ефективність розслідувань та мінімізує ризик втрати важливої інформації.

Попри численні переваги, впровадження ШІ у військову юстицію супроводжується етичними викликами. Серед них – можливість дискримінації через упередженість алгоритмів, необхідність забезпечення прозорості прийняття рішень і контроль людського фактору [9]. Розв'язання цих питань вимагає належного правового регулювання та впровадження механізмів контролю.

Ефективне впровадження штучного інтелекту (ШІ) у військову юстицію вимагає чіткого правового регулювання, яке враховуватиме як потенційні можливості, так і ризики використання цієї технології. Наразі українське законодавство перебуває на етапі адаптації до швидкого розвитку цифрових технологій, проте значна частина правових норм залишається недостатньо деталізованою, що створює прогалини у регулюванні ШІ у військовій сфері [1].

Одним із ключових аспектів є забезпечення прозорості алгоритмів ШІ, які використовуються у військовій юстиції. Без можливості пояснення рішень, прийнятих алгоритмами, існує ризик підриву довіри до системи правосуддя. Впровадження обов'язкових стандартів для пояснюваності алгоритмів є першочерговим завданням [5]. Ці стандарти можуть передбачати створення механізмів незалежного аудиту алгоритмів та обов'язкове документування процесів прийняття рішень. Іншим важливим питанням є визначення відповідальності за помилки, допущені системами ШІ. В умовах військової юстиції, де ставки є надзвичайно високими, потрібна розробка законодавчих норм, які чітко визначають, хто несе відповідальність у випадках, коли алгоритм ухвалює некоректне рішення [6]. Це може бути розробник, оператор або держава як замовник технології.

Важливим аспектом також є захист персональних даних, що використовуються алгоритмами ШІ. Військова юстиція працює з конфіденційною інформацією, тому необхідно адаптувати національне законодавство до

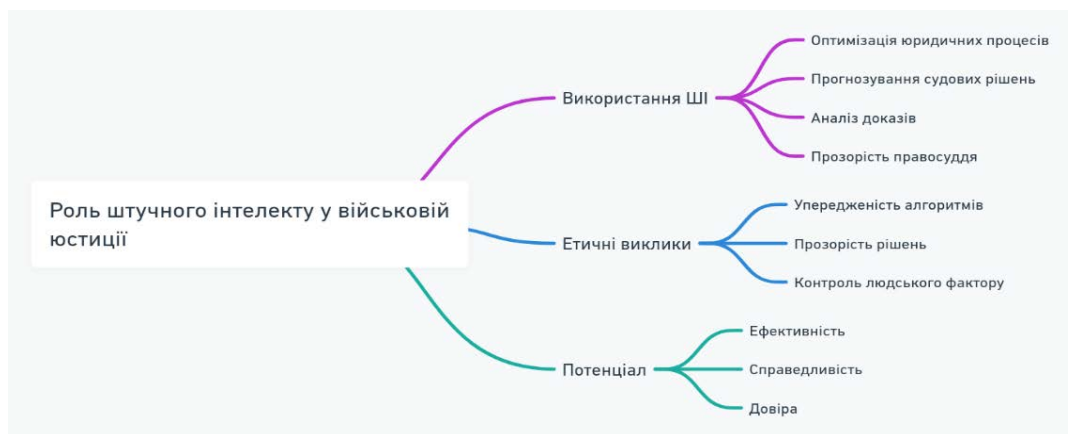

Рис. 1. Використання ШІ у військовій юстиції: переваги, виклики та потенціал

стандартів General Data Protection Regulation (GDPR) [5], щоб уникнути ризиків несанкціонованого доступу до даних або їхньої втрати. Узагальнення міжнародного досвіду, зокрема регуляторних ініціатив Європейського Союзу (Artificial Intelligence Act) [6], США та інших держав, може допомогти сформувати дієві механізми регулювання ШІ у військовій юстиції. Адаптація цих стандартів до українських реалій дозволить забезпечити належний баланс між інноваціями та дотриманням принципів правової справедливості.

Таким чином, розробка юридичних механізмів для регулювання ШІ у військовій юстиції є нагальним завданням, яке вимагає інтеграції прозорості, відповідальності та захисту прав людини. Це дозволить ефективно використовувати можливості ШІ, мінімізуючи ризики та забезпечуючи довіру до системи військового правосуддя.

Впровадження штучного інтелекту (ШІ) у військову юстицію супроводжується численними етичними викликами, які мають вирішальне значення для забезпечення справедливості, прозорості та рівності у правозастосуванні [1]. Етичні аспекти є критично важливими у контексті військової юстиції, де рішення можуть впливати на долі людей, а також на загальну довіру до системи військового правосуддя. Однією з ключових етичних проблем є ризик упередженості алгоритмів ШІ. Навчальні дані, на основі яких працюють системи, можуть містити дискримінаційні елементи або історичні упередження [3]. Це може призводити до несправедливих рішень, зокрема до порушення принципів рівності перед законом. Для мінімізації таких ризиків необхідно впроваджувати методи виявлення та корекції упередженості, а також здійснювати ретельну перевірку навчальних даних.

Ще однією етичною проблемою є питання прозорості рішень, прийнятих ШІ. Алгоритми, які діють як «чорна скринька» [4], унеможливають зрозуміти, як саме було ухвалено рішення [5]. У військовій юстиції це може викликати недовіру до результатів судових процесів. Забезпечення прозорості потребує створення пояснюваних алгоритмів, які дозволяють простежувати логіку ухвалення рішень. Етичні аспекти також охоплюють питання контролю за впровадженням ШІ. Надмірна автоматизація військової юстиції може знизити роль людського фактору у складних морально-правових питаннях [2]. Це особливо критично у випадках, де необхідна оцінка контексту або гуманітарних аспектів. Для запобігання цьому слід чітко визначити межі використання ШІ, залишаючи остаточні рішення за людьми.

Окрему увагу слід приділити захисту персональних даних. Використання ШІ у військовій юстиції передбачає обробку значного обсягу конфіденційної інформації. Недостатній рівень захисту даних може призвести до порушень прав громадян, витоку інформації або її неправомірного використання. Для уникнення таких ситуацій необхідно впроваджувати найкращі практики захисту даних, зокрема відповідно до стандартів GDPR [7].

Таким чином, дотримання етичних принципів під час впровадження ШІ у військову юстицію є запорукою забезпечення справедливості, рівності перед законом та довіри до правової системи [3]. Розробка етичних стандартів і механізмів контролю дозволить максимально ефективно використовувати технології ШІ, мінімізуючи ризики та негативні наслідки.

Впровадження штучного інтелекту (ШІ) у військову юстицію потребує чіткої стратегії, яка забезпечить ефективність, прозорість і дотримання етичних стандартів. На основі проведеного дослідження пропонуються наступні рекомендації: Необхідно створити комплексну стратегію, яка враховуватиме технічні, правові та етичні аспекти використання ШІ [5]. Стратегія має передбачати: Визначення ключових напрямів використання ШІ у військовій юстиції, таких як автоматизація документообігу, аналіз доказів і прогнозування судових рішень; Формування

єдиних стандартів для забезпечення прозорості, пояснюваності та об'єктивності рішень, ухвалених алгоритмами; Залучення експертів із різних галузей, включаючи правознавців, технічних фахівців та етиків, для розробки політик та рекомендацій.

Україні необхідно орієнтуватися на найкращі практики, зокрема стандарти Європейського Союзу, визначені в Artificial Intelligence Act [6]. Це включає: Інтеграцію принципів прозорості та пояснюваності алгоритмів у національне законодавство; Встановлення механізмів відповідальності за рішення, ухвалені системами ШІ [6]. Розробку спеціальних норм, які регулюють використання ШІ у високоризикових сферах, таких як військова юстиція.

Для забезпечення відповідності алгоритмів ШІ встановленим стандартам необхідно: Запровадити незалежний аудит, який оцінюватиме якість і надійність алгоритмів [4]. Розробити інструменти моніторингу, що дозволять виявляти упередженість та інші потенційні ризики під час роботи ШІ; Регулярно оновлювати алгоритми та проводити їхнє тестування на відповідність етичним та правовим стандартам. Ефективне ж використання ШІ у військовій юстиції можливе лише за умови наявності кваліфікованих кадрів [1]. Задля цього рекомендується: Організувати навчальні програми для військових суддів, адвокатів і слідчих, спрямовані на розуміння принципів роботи ШІ та його правових аспектів; Підвищувати кваліфікацію технічного персоналу, який відповідатиме за впровадження та обслуговування систем ШІ [2].

Розкриваючи питання дотримання етичних принципів, треба зазначити, що для їх дотримання необхідно: Розробити етичний кодекс використання ШІ у військовій юстиції, який міститиме вимоги щодо рівності, справедливості та недискримінації; Встановити обмеження на використання ШІ у ситуаціях, які потребують моральної оцінки або гуманітарного підходу [5]. Впроваджувати механізми для виявлення та корекції упередженості алгоритмів.

Висновки. Дослідження підтверджує, що впровадження штучного інтелекту (ШІ) у військову юстицію має значний потенціал для вдосконалення правозастосування. Це стосується автоматизації документообігу, прискорення розгляду справ, підвищення об'єктивності судових рішень і ефективного аналізу доказів. Водночас інтеграція ШІ супроводжується численними викликами, які потребують правового, етичного та технічного вирішення. ШІ здатний автоматизувати рутинні процеси, що дозволяє зменшити навантаження на військові трибунали та підвищити точність ухвалення рішень. Завдяки аналізу великих обсягів даних, системи ШІ можуть допомагати у прогнозуванні результатів справ, забезпечуючи узгодженість та справедливість.

Для ефективного використання ШІ необхідно вдосконалити національне законодавство, орієнтуючись на найкращі міжнародні практики. Зокрема, важливим є врахування стандартів прозорості та пояснюваності алгоритмів, таких як Artificial Intelligence Act. Ці підходи повинні включати захист конфіденційних даних, запобігання зловживанням і встановлення чітких правил відповідальності за помилки, допущені системами ШІ. Етичні аспекти також мають ключове значення. Для уникнення упередженості алгоритмів необхідно впроваджувати механізми перевірки навчальних даних і забезпечувати зрозумілість рішень, ухвалених ШІ. Збереження людського контролю є обов'язковим для вирішення питань, які потребують моральної оцінки чи гуманітарного підходу.

Таким чином, ШІ здатен вдосконалити військову юстицію, зробивши її прозорішою, ефективнішою та справедливою. Однак для реалізації цього потенціалу необхідно забезпечити комплексний підхід до регулювання, що включає дотримання етичних принципів, адаптацію законодавства та захист прав людини. Це дозволить мінімізувати ризики, сприяти довірі до системи правосуддя та забезпечити дотримання прав громадян.

ЛІТЕРАТУРА

1. І. В. Пулеко, І. М. Шестак. Практичні аспекти застосування штучного інтелекту у військовій сфері. Регіональні проблеми інноваційного розвитку України. – 2024. URL: <https://reicst.com.ua>
2. С. В. Бочарніков. Використання методів штучного інтелекту для розв'язання наукових задач у сфері безпеки та оборони. Науково-інформаційний огляд. – 2023. URL: <https://nio.nuou.org.ua>
3. Bérénice Boutin. State Responsibility in Relation to Military Applications of Artificial Intelligence. *Leiden Journal of International Law*. – Cambridge University Press, 2021. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/leiden-journal-of-international-law>
4. Magdalena Pacholska. Military Artificial Intelligence and the Principle of Distinction: A State Responsibility Perspective. *Israel Law Review*. – Cambridge University Press, 2021. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/israel-law-review>
5. RAND Corporation. Military Applications of Artificial Intelligence. – RAND Research Report, 2020. URL: https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR3139-1.html
6. Artificial Intelligence Act. Regulation (EU) of the European Parliament and of the Council. – European Union, 2021. URL: <https://eur-lex.europa.eu>
7. General Data Protection Regulation (GDPR). Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council. – European Union, 2016. URL: <https://gdpr-info.eu>
8. Закон України «Про захист персональних даних». Закон України від 1 червня 2010 р. № 2297-VI. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17>
9. Wachter S. Ethical and legal aspects of artificial intelligence use. New York: Cambridge University Press, 2021.
10. Mittelstadt B. Ethical challenges of artificial intelligence in legal practice. Berlin: Springer, 2020.

**РОЗРОБКА ПАРАДИГМИ МЕТОДУ АНАЛІЗУ НАУКОВОЇ НОВИЗНИ ДОСЛІДЖЕННЯ
ЧЕРЕЗ МЕРЕЖІ МЕТАДАНИХ****DEVELOPMENT OF A PARADIGM OF THE METHOD OF ANALYSIS OF SCIENTIFIC
NOVELTY OF RESEARCH THROUGH METADATA NETWORKS**

**Прокопович-Ткаченко Д.І., к.т.н., доцент,
завідувач кафедри кібербезпеки та інформаційних технологій
Університет митної справи та фінансів**

**Саричев В.І., д.е.н., доцент,
професор кафедри економіки та економічної безпеки
Університет митної справи та фінансів**

**Костенко О.В., д.філос. (Ph.D.) з юр.н., старший дослідник,
завідувач наукової лабораторії теорії цифрової трансформації і права
Наукового центру цифрової трансформації і права
Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права
Національної академії правових наук України»**

**Соколенко О.І., аспірантка кафедри кібербезпеки
та інформаційних технологій
Університет митної справи та фінансів**

Стаття присвячена висвітленню проблем розробки парадигми методу аналізу наукової новизни дослідження на основі метаданих – MetaNovelNet. Метод поєднує використання семантичного аналізу, обробки природної мови (NLP) та графових моделей для виявлення унікальних зв'язків між основним змістом публікацій на визначену тему. Основна увага приділяється систематизації метаданих, таких як ключові слова, анотації, категорії, цитування, терміни публікації та міждисциплінарні зв'язки. Це дозволяє автоматизувати оцінку новизни дослідження, виявляти прогалини у його змісті та сприяти розвитку міждисциплінарних напрямків.

MetaNovelNet створює можливість аналізувати метадані через графові мережі, де вузли представляють наукові статті, а зв'язки відображають їх семантичну схожість або взаємозв'язки цитування. Використання методів машинного навчання, таких як кластеризація та виявлення аномалій, дозволяє ідентифікувати унікальні патерни, які свідчать про новизну. Алгоритми, такі як TF-IDF та нейронні мережі на базі трансформерів (наприклад, BERT), забезпечують глибокий аналіз текстів та об'єктивне порівняння публікацій.

Метод був протестований на базах даних Scopus та Web of Science, що підтвердило його ефективність у визначенні нових дослідницьких напрямків. Результати показали, що MetaNovelNet дозволяє зменшити ймовірність дублювання робіт, виявляти недостатньо розвинені теми та забезпечувати підґрунтя для наступних інноваційних ідей. Незважаючи на перспективність методу, існують виклики, пов'язані з неповнотою або недостатньою стандартизацією метаданих, а також складністю інтерпретації результатів. Подальші дослідження мають зосередитися на вдосконаленні алгоритмів, які враховують як об'єктивні, так і суб'єктивні аспекти новизни, а також інтеграції з іншими науковими системами для розширення аналізу.

Системи машинного навчання дедалі частіше використовуються для аналізу метаданих з метою визначення патернів, які вже свідчать про їх новизну. Наприклад, порівняння семантичних полів ключових слів і перевірка унікальності комбінаторики понять можуть визначити рівень оригінальності даної роботи. Метадані також дозволяють оцінювати новизну за допомогою аналізу цитування та джерел, на які посиляється дослідження, а також в результаті визначення прогалин у змісті вже існуючих робіт.

Застосування таких методів дозволяє створити інструменти для автоматизованої оцінки новизни, які сприяють зняттю ймовірності дублювання досліджень та посилюють міждисциплінарні зв'язки, і цим самим створюють можливості для нових відкриттів. Метадані, завдяки своїй структурованості, виступають ключовим ресурсом для розвитку таких інструментів, адже вони забезпечують прозорість і точність аналізу. Однак, існують виклики, такі як недостатність стандартизації метаданих або складність інтерпретації результатів алгоритмів, які все ще залишають простір для вдосконалення. Майбутні дослідження можуть зосереджуватися на розвитку більш адаптивних алгоритмів, які враховують не тільки об'єктивні, але й суб'єктивні аспекти новизни.

Ключові слова: наукова новизна, метадані, семантичний аналіз, обробка природної мови (NLP), графові моделі, машинне навчання, кластеризація, TF-IDF, нейронні мережі, трансформери, автоматизована оцінка, взаємозв'язки цитування, інноваційні ідеї, міждисциплінарний аналіз.

The article presents a new method for analyzing scientific novelty based on metadata – MetaNovelNet. The method combines semantic analysis, natural language processing (NLP), and graph models to identify unique connections between publications. The focus is on the systematization of metadata, such as keywords, annotations, categories, citations, and interdisciplinary links. This allows automating novelty assessment, identifying research gaps, and promoting interdisciplinary directions. MetaNovelNet analyzes metadata using graph networks, where nodes represent scientific articles and edges reflect their semantic similarity or citation relationships. The application of machine learning methods, such as clustering and anomaly detection, allows identifying unique patterns indicative of novelty. Algorithms like TF-IDF and transformer-based neural networks (e.g., BERT) ensure deep text analysis and effective comparison of publications.

The method was tested on Scopus and Web of Science databases, confirming its effectiveness in identifying new research directions. Results demonstrated that MetaNovelNet reduces the likelihood of duplicate work, identifies underdeveloped topics, and provides a foundation for innovative ideas. Despite the method's promise, challenges remain, such as incomplete or insufficient metadata standardization and complexity in interpreting results. Further research should focus on improving algorithms that consider both objective and subjective aspects of novelty and integrating them with other scientific systems to expand analysis. The novelty of scientific research is a critically important aspect of academic activity, determining a study's contribution to existing knowledge. Using metadata allows systematic novelty assessment through the analysis of parameters like keywords, categories, citations, and publication time. Metadata form the basis for automated uniqueness detection, ensuring standardized descriptions of studies, which facilitates comparison and classification.

Machine learning systems are increasingly used to analyze metadata to identify patterns indicative of novelty. For instance, comparing semantic fields of keywords and checking the uniqueness of concept combinations can reveal how original a study is. Metadata also allow novelty evaluation through analyzing citations and sources referenced in the research and identifying gaps in existing work.

The application of such methods enables creating tools for automated novelty evaluation, reducing redundant studies, and enhancing interdisciplinary links, creating opportunities for new discoveries. Metadata's structured nature is a key resource for developing such tools, ensuring transparency and precision in analysis. However, challenges such as insufficient metadata standardization or interpretation complexities still leave room for improvement. Future studies should focus on developing more adaptive algorithms that account for both objective and subjective aspects of novelty.

Key words: Scientific novelty, metadata, semantic analysis, natural language processing (NLP), graph models, machine learning, clustering, TF-IDF, neural networks, transformers, automated assessment, citation relationships, innovative ideas, interdisciplinary analysis.

Аналіз наукових джерел свідчить про необхідність впровадження інноваційних підходів до об'єктивного оцінювання дослідження та визначення його наукової новизни. Робота "Learning and Neural Networks: An Overview" [1] акцентує увагу на фундаментальних принципах функціонування нейронних мереж, що створює основу для розуміння перспектив застосування цих технологій у різних галузях науки. Автори підкреслюють важливість вдосконалення аналітичних методів для роботи з великими обсягами даних, що актуально для оцінки наукової новизни в міждисциплінарних дослідженнях.

Поряд з цим, у статті "Machine Learning and Deep Neural Networks" [2] досліджується потенціал глибокого навчання для роботи з великими масивами даних. Автори зазначають, що сучасні алгоритми глибокого навчання мають значні можливості для ідентифікації складних патернів, однак потребують адаптації для оцінки новизни наукових досліджень. Важливість цього аспекту підтверджується й у роботі "Toward Audio Beehive Monitoring: Deep Learning vs. Standard Machine Learning in Classifying Beehive Audio Samples" [3], де аналізуються переваги глибокого навчання порівняно зі стандартними методами. Це свідчить про необхідність впровадження таких алгоритмів у сферу аналізу метаданих.

Разом з тим, дослідження "Understanding Neural Networks for Machine Learning Using Microsoft Neural Network Algorithm" [4] розкриває необхідність застосування спеціалізованих нейронних мереж для розв'язання конкретних задач, зокрема автоматизованого аналізу текстових і графових даних. Результати цієї роботи вказують на перспективність створення інструментів для оцінки новизни шляхом порівняння семантичних взаємозв'язків та аналізу цитування.

Робота "Extreme Learning Machine for Interval Neural Networks" [5] демонструє ефективність новітніх методів машинного навчання у розв'язанні складних наукових задач. Ці методи, на думку авторів, можуть бути адаптовані для побудови моделей, які враховують як об'єктивні, так і суб'єктивні аспекти оцінки новизни. Аналогічні висновки представлені й у статті "Artificial Neural Networks in Medicine" [6], де обґрунтовується застосування інтелектуальних алгоритмів для аналізу міждисциплінарних зв'язків.

Принагідно зауважимо, що у схожій за спрямованістю роботі "Interpreting and Stabilizing Machine-Learning Parametrizations of Convection" [7], автори акцентують увагу на необхідності вдосконалення підходів до інтерпретації результатів алгоритмів машинного навчання. Вони підкреслюють важливість інтеграції інноваційних алгоритмів із існуючими системами для підвищення точності оцінки наукової новизни.

Таким чином, аналіз джерел свідчить про необхідність розробки та впровадження адаптивних інструментів, які б були здатні працювати з багатовимірними даними та сприяти виявленню нових наукових дослідницьких напрямів.

Тому метою публікації стала розробка, впровадження та тестування інноваційного методу аналізу наукової новизни дослідження на основі метаданих – MetaNovelNet. Основним завданням є створення автоматизованого інструменту, який поєднує семантичний аналіз, обробку природної мови (NLP) та графові моделі для ідентифікації унікальних зв'язків між публікаціями. Також завданням публікації є підтвердження ефективності запропонованого методу щодо виявлення прогалин у змісті досліджень, сприяння міждисциплінарним зв'язкам та мінімізації дублювання ідей і робіт у науковому середовищі.

Методологічно у сучасному науковому середовищі аналіз новизни є критично важливим для забезпечення унікальності досліджень, мінімізації дублювання та сприяння інноваціям. Зростання обсягу публікаційних даних ускладнює традиційні методи оцінки новизни, що в свою чергу вимагає розробки автоматизованих інструментів. Метадані, які включають ключові слова, категорії, цитування та інші структуровані дані, надають можливість проводити більш точний аналіз через їх стандартизованість. Отже, MetaNovelNet – метод, який запропонований у дослідженні, спрямований на вирішення цих викликів шляхом використання передових алгоритмів машинного навчання, таких як трансформери, та графових моделей.

Методологія розробки MetaNovelNet базується на поєднанні кількох технологічних підходів для аналізу наукової новизни дослідження. По-перше, для систематизації метаданих використано стандартні джерела, такі як бази даних Scopus та Web of Science. Ці метадані включають ключові слова, анотації, категорії, цитати та міждисциплінарні зв'язки. По-друге, для аналізу використано графові моделі, де вузли утворюються науковими публікаціями, а зв'язки – семантичними взаємозв'язками між ними або аналітикою цитування. Такий підхід дозволяє візуалізувати наукові зв'язки та ідентифікувати прогалини у вже існуючих дослідженнях.

Та, по-третє, в основу алгоритмічного аналізу покладено обробку природної мови. Для цього застосовано моделі, такі як TF-IDF для виявлення унікальних ключових слів, а також трансформери, які забезпечують семантичний аналіз текстів публікацій. Додатково в методології використано методи кластеризації та виявлення аномалій для ідентифікації унікальних патернів, а алгоритми машинного навчання дозволяють порівнювати публікації, визначати ступінь їх схожості та оцінювати новизну запропонованих концепцій.

Результати методу MetaNovelNet були перевірені на практиці шляхом тестування на обраних наборах даних. Це дозволило оцінити ефективність методу у виявленні нових напрямів досліджень, прогалин у змісті та потенційних можливостей для міждисциплінарного аналізу.

Алгоритм MetaNovelNet представлений як поетапний процес аналізу наукової новизни через обробку та аналіз метаданих публікацій. Основна мета алгоритму – ідентифікувати нові дослідницькі напрями та виявляти недостатньо досліджені теми шляхом автоматизованої обробки структурованої інформації. Використовуючи метадані, алгоритм аналізує зв'язки між науковими статтями, їх семантичну схожість, коректність цитування та відповідність патернів, виявляє аномалії й генерує звіти на основі отриманих даних.

Схематично алгоритм починається із завантаження метаданих із наукових баз даних, таких як Scopus чи Web of Science. На другому етапі дані очищуються, структуруються та готуються до подальшого аналізу (рис. 1).

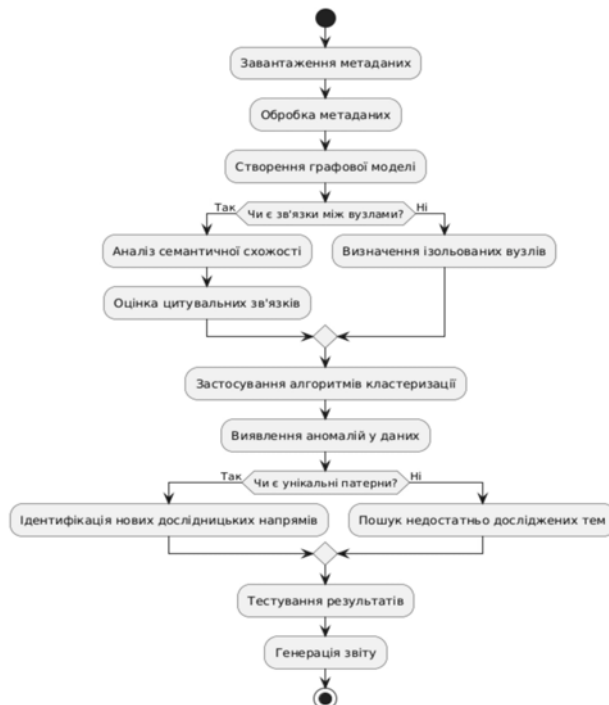

Рис. 1. Алгоритм застосування MetaNovelNet

Джерело: створено авторами.

Далі метадані перетворюються на графову модель, де вузли представлені наявними публікаціями, а зв'язки

між ними відображаються семантичними зв'язками або даними аналізу цитування.

Якщо між вузлами є стійкі зв'язки, здійснюється аналіз семантичної схожості та оцінка зв'язків цитування. Якщо зв'язків немає, визначаються ізольовані вузли, що можуть вказувати на унікальні або недостатньо досліджені теми. Після цього дані групуються в тематичні кластери за допомогою алгоритмів кластеризації для подальшого аналізу.

Далі відбувається ідентифікація незвичних або нових патернів у дослідницьких даних шляхом виявлення аномалій. Якщо виявлено унікальні патерни, визначаються нові дослідницькі напрями, а в разі їхньої відсутності здійснюється пошук недостатньо досліджених тем. На наступному етапі результати проходять перевірку на достовірність і точність. Завершується алгоритм створенням звіту, що містить висновки та рекомендації щодо перспективних дослідницьких напрямів або прогалин у знаннях.

Цей алгоритм дозволяє інтегрувати сучасні методи аналізу даних для автоматизованої оцінки наукової новизни дослідження (табл. 1).

Для демонстрації ефективності алгоритму MetaNovelNet було обрано випадковий набір даних, який пов'язаний із сучасними екологічними дослідженнями, зокрема темою біопластиків. У цьому прикладі використано метадані, отримані з провідних наукових баз даних, таких як Scopus, Web of Science і PubMed. Ці дані включали статті, що стосуються біопластиків, відновлюваної сировини та екологічних матеріалів. Метою аналізу було не лише ідентифікувати основні напрямки досліджень, але й виявити недостатньо досліджені тематики, які можуть стати основою для подальших інновацій у цій галузі.

Застосування запропонованого алгоритму було виконано шляхом проходження кількох ключових етапів, зокрема: обробки метаданих, створення графової моделі, семантичного аналізу та кластеризації. Варта уваги в дослідженні оцінка новизни в результаті аналізу частоти ключових слів і їхньої унікальності та виявлення аномальних патернів і даних.

Як результат, алгоритм дозволив не лише структурувати існуючі дослідження, але й запропонувати новий науковий напрямок. Дані табл. 1 наочно демонструють цей процес, узагальнюють результати аналізу та демонструють приклад пошуку інноваційного напрямку у науці за допомогою автоматизованого аналізу метаданих.

На радіальній діаграмі визначено відсотковий розподіл джерел за основними напрямками дослідження біопластиків. Візуалізація відображає найбільшу увагу, приділену темі біопластиків з кукурудзяного крохмалю (40%), а також інші напрямки, такі як полімери з водоростей (25%), сировина з лушпиння бананів (15%) та інші теми (20%) (рис. 2). Такий аналіз дозволяє ідентифікувати

провідні дослідницькі області та потенційні прогалини з позиції подальшого наукового пошуку.

Розподіл наукових джерел за напрямками досліджень є одним із ключових етапів для аналізу тенденцій, визначення актуальності тематик та виявлення прогалин у сучасній науці. Такий підхід дозволяє не лише оцінити, які напрями користуються найбільшою популярністю серед науковців, але й визначити теми, які потребують подальшого вивчення або удосконалення. Аналіз тенденцій у дослідженнях відіграє важливу роль у формуванні наукових стратегій, плануванні інноваційних проєктів та оптимізації розподілу ресурсів для підтримки перспективних ідей.

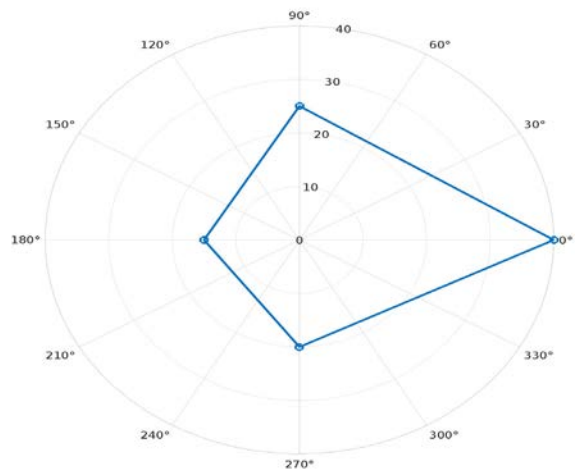

Рис. 2. Результати визначення розподілу джерел за основними напрямками дослідження, %

Джерело: створено авторами.

У даному прикладі розглянуто дослідження, що присвячені біопластам, які є однією з найактуальніших тем екологічних матеріалів завдяки їхньому потенціалу у вирішенні проблеми пластикових відходів.

Фокус аналізу зосереджений на кількох основних напрямках: біопластики з кукурудзяного крохмалю, полімери з водоростей, використання сировини з лушпиння бананів та інші теми. Біопластики з кукурудзяного крохмалю отримали найбільшу увагу науковців завдяки доступності сировини та відносно простій технології виробництва. Полімери з водоростей розглядаються як перспективна відновлювана сировина завдяки їхній екологічності та біорозкладності, хоча потребують подальших досліджень щодо

Таблиця 1

Варіант застосування MetaNovelNet для аналізу наукового напрямку з вивчення біопластиків

Етап	Опис
Збір метаданих	Метадані статей із баз Scopus, Web of Science, PubMed за ключовими словами: біопластики, відновлювана сировина, екологічні матеріали.
Обробка метаданих	Видалено дублікати, нормалізовано ключові слова, уніфіковано категорії для подальшого аналізу.
Створення графової моделі	Вузли представляють статті, а зв'язки базуються на семантичній схожості ключових слів, цитуваннях або категоріях.
Семантичний аналіз	Використано BERT для аналізу текстів анотацій та ключових слів. Статті розділено за тематиками, наприклад: біопластики з кукурудзяного крохмалю, полімери з водоростей.
Кластеризація та виявлення аномалій	Застосовано DBSCAN для виділення кластерів і виявлення аномальних публікацій, що стосуються нетипової сировини (наприклад, лушпиння бананів).
Оцінка новизни	TF-IDF виявив недостатньо досліджену тематику біопластиків із водоростей і прогалини в дослідженні їх впливу на екосистему.
Результати	Запропоновано новий напрямок: дослідження комбінованих полімерів із водоростей для покращення механічних властивостей біопластиків.

Джерело: створено авторами.

їхніх фізико-хімічних властивостей. Використання сировини з лушпиння бананів, незважаючи на те що має меншу кількість досліджень, демонструє інтерес до нестандартних рішень, що ґрунтуються на вторинній переробці відходів.

Поряд з цим, аналіз новизни наукових досліджень за допомогою алгоритму MetaNovelNet демонструє значний потенціал щодо вдосконалення методів систематизації, оцінки та ідентифікації перспективних напрямів у науці. У статті доведено, що автоматизація аналізу метаданих дозволяє значно зменшити ризики дублювання робіт і покращити якість міждисциплінарних досліджень. Використання семантичного аналізу, графових моделей і алгоритмів кластеризації дає змогу виявляти також унікальні патерни, які можуть слугувати основою для створення інноваційних підходів.

Проте, слід зазначити, що існує низка викликів, які обмежують застосування методу MetaNovelNet. По-перше, неповнота або недостатня стандартизація метаданих залишається серйозною проблемою для проведення глибокого аналізу. Це вимагає розробки узгоджених стандартів збирання та обробки даних. По-друге, складність інтерпретації результатів алгоритмів машинного навчання може знижувати їхню ефективність при аналізі специфічних або міждисциплінарних тем. Це свідчить про необхідність інтеграції алгоритмів з іншими науковими системами для покращення точності аналізу.

Обраний напрям досліджень, що пов'язаний із біопластиками, також ілюструє важливість ідентифікації прогалів у знаннях. Наприклад, результати вказують на

недостатнє вивчення тематики полімерів із водоростей, незважаючи на їхній потенціал для створення екологічно чистих матеріалів. Такий підхід до аналізу сприяє виявленню перспективних тем, які можуть бути ключовими для подальших досліджень.

Висновки. Запропонований у статті метод MetaNovelNet є ефективним інструментом для автоматизованого аналізу новизни наукових досліджень. Алгоритм дозволяє структурувати інформацію, аналізувати зв'язки між публікаціями, виявляти недостатньо досліджені теми та ідентифікувати унікальні патерни, які можуть слугувати основою для формування інноваційних підходів у дослідженнях.

Проведений аналіз на прикладі біопластиків показав, що найбільше досліджень зосереджено на біопластиках з кукурудзяного крохмалю, тоді як полімери з водоростей і сировина з лушпиння бананів мають значний потенціал, але потребують подальшого вивчення. Це підтверджує ефективність MetaNovelNet для виявлення наукових прогалів і перспективних напрямків дослідження.

Подальші дослідження повинні бути спрямовані на вдосконалення алгоритмів, зокрема адаптацію до різних дисциплін і інтеграцію з іншими системами для покращення якості аналізу. Крім того, необхідно зосередитися на вирішенні проблем стандартизації метаданих, що є важливим кроком для забезпечення об'єктивності, точності й ефективності запропонованого методу.

ЛІТЕРАТУРА

1. "Learning and Neural Networks: An Overview." IAES International Journal of Artificial Intelligence (IJ-AI), vol. 6, no. 2, June 1, 2017, P. 66. DOI: 10.11591/ijai.v6.i2.pp66-73.
2. Eberhard, Matthias, and Hatem Alkadhi. "Machine Learning and Deep Neural Networks." Journal of Thoracic Imaging, vol. 35, May 2020, pp. 17–20. DOI: 10.1097/rti.0000000000000482.
3. Kulyukin, Vladimir, Sarbajit Mukherjee, and Prakhar Amlathe. "Toward Audio Beehive Monitoring: Deep Learning vs. Standard Machine Learning in Classifying Beehive Audio Samples." Applied Sciences, vol. 8, no. 9, September 6, 2018, pp. 1573. DOI: 10.3390/app8091573.
4. Ramprasad, Nagesh. "Understanding Neural Networks for Machine Learning Using Microsoft Neural Network Algorithm." International Journal of Computer Applications, vol. 150, no. 3, September 15, 2016, pp. 32–38. DOI: 10.5120/ijca2016911481.
5. Yang, Dakun, Zhengxue Li, and Wei Wu. "Extreme Learning Machine for Interval Neural Networks." Neural Computing and Applications, vol. 27, no. 1, December 5, 2013, pp. 3–8. DOI: 10.1007/s00521-013-1519-3.
6. Kocsis, Zoltan Tamas. "Artificial Neural Networks in Medicine." Acta Technica Jaurinensis, vol. 12, no. 2, April 26, 2019, pp. 117–29. DOI: 10.14513/actatechjaur.v12.n2.497.
7. Brenowitz, Noah D., Tom Beucler, Michael Pritchard, and Christopher S. Bretherton. "Interpreting and Stabilizing Machine-Learning Parametrizations of Convection." Journal of the Atmospheric Sciences, vol. 77, no. 12, December 2020, pp. 57–75. DOI: 10.1175/jas-d-20-0082.1.
8. Dong, Yue. "Higher Order Neural Networks and Neural Networks for Stream Learning." Thesis, Université d'Ottawa, 2017. DOI: <http://hdl.handle.net/10393/35731>.
9. Menke, Joshua E. "Improving Machine Learning Through Oracle Learning." Thesis, 2007. Access Online.
10. Kalchbrenner, Nal. "Encoder-Decoder Neural Networks." Thesis, University of Oxford, 2017. DOI: <http://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:d56e48db-008b-4814-bd82-a5d612000de9>.
11. Chen, Hsinchun. "Machine Learning for Information Retrieval: Neural Networks, Symbolic Learning, and Genetic Algorithms." Wiley Periodicals, 1995. DOI: <http://hdl.handle.net/10150/106427>.

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОДАТКОВІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

FOREIGN EXPERIENCE IN LEGAL REGULATION OF LIABILITY FOR TAX OFFENSES

Пузирний В.Ф., д.ю.н., професор,
проректор з освітньо-наукової роботи
Пенітенціарна академія України

Стаття присвячена дослідженню питання зарубіжного досвіду правового регулювання відповідальності за податкові правопорушення. Наголошено на тому, що Україна, інтегруючись у світове співтовариство робить активні кроки на шляху реформування власної нормативно-правової бази, у тому числі й у податковій сфері. Неабияке значення на цьому шляху мала Європейська конвенція про видачу правопорушників (Конвенція) 1957 р., яка була ратифікована Україною у 1998 р. Крім того, в основу податкового законодавства покладено принципи європейського податкового законодавства та податкової політики міжнародних економічних організацій (наприклад, ГАТТ/СОТ).

Акцентовано увагу на дефініції податкового правопорушення, визначеного Податковим кодексом України, як протиправного, винного (у випадках, прямо передбачених цим Кодексом) діяння (дія чи бездіяльність) платника податку (в тому числі осіб, прирівняних до нього), контролюючих органів та/або їх посадових (службових) осіб, інших суб'єктів у випадках, прямо передбачених цим Кодексом. Зазначено, що сучасними тенденціями у сфері оподаткування у Сполучених Штатах Америки виступає такий превентивний інструмент як екстрадиція, який використовується як для боротьби зі зростанням транснаціональної злочинності та зміцнення прав людини, так і для протидії ухиленню від сплати податків.

Зроблено висновок, що загальною тенденцією в світовому просторі є те, що країни з високим рівнем доходу втрачають більше податків через глобальні податкові зловживання. Зарубіжний досвід свідчить, що ефективність діяльності із запобігання податковим правопорушенням залежить від податкових органів, які повинні напрацювати вектори стратегічного розвитку, спрямовані на заохочення платників податків до дотримання податкового законодавства. Загальна стратегія має бути оформлена у нормативний документ, що визначає зміст превентивної діяльності, спрямованої на запобігання податковим правопорушенням, на основі ризик-орієнтованого підходу.

Ключові слова: зарубіжний досвід, юридична відповідальність, податкове правопорушення, правопорушення, відповідальність, платники податків, податкове законодавство.

The article is devoted to the study of foreign experience in legal regulation of liability for tax offenses. The author emphasizes that Ukraine, integrating into the world community, is taking active steps towards reforming its own legal framework, including in the tax area. The European Convention on Extradition (the Convention) of 1957, which was ratified by Ukraine in 1998, was of great importance on this path. In addition, the tax legislation is based on the principles of European tax legislation and tax policy of international economic organizations (e.g., GATT/WTO).

The author emphasizes the definition of a tax offense as defined by the Tax Code of Ukraine as an unlawful, guilty (in cases expressly provided for by this Code) act (action or inaction) of a taxpayer (including persons equated to him), controlling authorities and/or their officials, and other entities in cases expressly provided for by this Code. It is noted that current trends in the field of taxation in the United States of America include such a preventive tool as extradition, which is used both to combat the growth of transnational crime and strengthen human rights, and to combat tax evasion.

It is concluded that the general trend in the global space is that high-income countries lose more taxes due to global tax abuse. The foreign experience shows that the effectiveness of tax fraud prevention activities depends on the tax authorities, which should develop strategic development vectors aimed at encouraging taxpayers to comply with tax legislation. The general strategy should be formalized in a regulatory document defining the content of preventive activities aimed at preventing tax offenses based on a risk-oriented approach.

Key words: foreign experience, legal liability, tax offense, offense, liability, taxpayers, tax legislation.

Постановка проблеми. Незважаючи на вкрай несприятливі умови, які склалися на сьогодні в Україні, податкова система нашої держави втрималася й починає відновлюватися. 2025 рік став роком внесення суттєвих змін до податкового законодавства, спрямованих на забезпечення більш ефективного наповнення доходних частин бюджетів різних рівнів, що, безперечно, є важливим та необхідним кроком до стабільності в державі, але лягає додатковим тягарем на фізичних та юридичних осіб, які мають обов'язок щодо сплати податків.

Метою статті є вивчення зарубіжного досвіду правового регулювання відповідальності за податкові правопорушення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням правового регулювання відповідальності за податкові правопорушення в Україні та за її межами присвячували свої наукові доробки вчені: З. Будько, Д. Гетманцев, А. Іванський, О. Дитрик, Е. Дмитренко, М. Кучерявенко, А. Літвінцева, М. Трипольська, П. Цимбал, А. Штанько, Р. Усенко та інші.

Виклад основного матеріалу. Україна, дотримуючись курсу євроатлантичної інтеграції, вибудовує свою податкову систему з урахуванням кращого досвіду зарубіжних країн. В основу податкового законодавства покладено принципи європейського податкового законодавства та податкової політики міжнародних економічних організацій (наприклад, ГАТТ/СОТ). Одним із міжнародних

документів є Європейська конвенція про видачу правопорушників (Конвенція) 1957 р., яка була ратифікована Україною у 1998 р. [1]. У ньому зазначається, що країни-підписанти погоджуються на прийняття однакових правил, які стосуються видачі правопорушників. Відповідно, у таких країнах виникло зобов'язання видавати одна одній всіх осіб-правопорушників, які переслідуються компетентними органами запитуючої сторони за вчинення правопорушення або які розшукуються зазначеними органами з метою виконання вироку або постанови про утримання під вартою [1]. Виходячи із змісту ст. 1 Конвенції бачимо, що вона охоплює всі можливі види правопорушень. Натомість, звернемо увагу на ст. 5, у якій приділена увага фінансовим порушенням, що більш дотичне до нашого дослідження. Відповідно до цієї статті, видача правопорушників здійснюється за правопорушення, пов'язані з податками, зборами, митом та валютою, тільки якщо договірні сторони ухвалили таке рішення стосовно будь-якого такого правопорушення або категорії правопорушень [1]. Тобто маємо тут наголосити, що видача осіб за вчинення фінансових порушень має свої процедурні особливості порівняно з іншими порушеннями, названими цією Конвенцією. Видачі осіб-правопорушників передусе додаткова угода між сторонами про правопорушення, пов'язані з податками, зборами, митом та валютою.

У сучасних умовах на розвиток податкової системи суттєво впливає інтенсифікація глобалізаційних процесів

у фінансовій системі. Одним з її наслідків є співробітництво різних країн у сфері оподаткування, яке зводиться до таких позицій, як: прозорість оподаткування; забезпечення справедливої податкової конкуренції між країнами. Однак може спостерігатися і посилення податкової конкуренції між окремими країнами, наслідками якої є скорочення податкової бази в країнах, де відбуваються певні етапи виробничого процесу, зниження податкових ставок, зміна структури прямих і непрямих податків тощо [2, с. 193]. Отже, правопорядок у сфері оподаткування залежить, серед іншого, від ефективності механізму фінансової відповідальності, яка настає за порушення норм податкового законодавства.

Е. Дмитренко, досліджуючи питання фінансової відповідальності, зазначає, що фінансове правопорушення – це протиправне, суспільно небезпечне, винне діяння деліктоздатної особи (особи, яка може нести юридичну відповідальність за свої дії), яка порушила врегульований фінансово-правовими нормами порядок мобілізації, розподілу і використання публічних фондів коштів, за яке передбачена фінансова відповідальність [3, с. 201].

Відповідно до п. 109.1 ст. 109 Податкового кодексу України (ПК України) податкове правопорушення – це протиправне, винне (у випадках, прямо передбачених цим Кодексом) діяння (дія чи бездіяльність) платника податку (в тому числі осіб, прирівняних до нього), контролюючих органів та/або їх посадових (службових) осіб, інших суб'єктів у випадках, прямо передбачених цим Кодексом [4]. Законодавством передбачено, що мають чітко враховуватися критерії вини у разі притягнення особи до відповідальності за податкові правопорушення (п. 109.1 ст. 109 ПК України). Обов'язковою умовою притягнення особи до фінансової відповідальності є наявність вини у наступних податкових правопорушеннях: ст. 119 ПК України (порушення платником податків порядку подання відомостей про фізичних осіб – платників податків); ст. 123 ПК України (визначення контролюючим органом суми податкового та/або іншого грошового зобов'язання, контроль за справлянням якого покладено на контролюючі органи, зменшення бюджетного відшкодування або виявлення фактів використання податкових пільг не за призначенням або всупереч умовам чи цілям їх надання); ст. 124 ПК України (порушення правил сплати (перерахування) грошового зобов'язання); ст. 125¹ ПК України (порушення правил нарахування, утримання та сплати (перерахування) податків у джерела виплати) [4].

Суб'єктами податкових правопорушень виступають суб'єкти, які притягнені до відповідальності за податкові правопорушення. Їх можна об'єднати у декілька груп: 1) платники податків, податкові агенти, які несуть фінансову відповідальність за вчинення податкових правопорушень у випадках, прямо передбачених ПК України (п. 110.1 ст. 110 ПК України); 2) фізичні особи (платники податків), які несуть фінансову відповідальність за умови наявності на момент вчинення податкового правопорушення повної цивільної дієздатності (п. 110.2 ст. 110 ПК України); 3) контролюючі органи – несуть відповідальність у вигляді відшкодування шкоди особі, щодо якої вчинено податкове правопорушення, відповідно до положень статті 114 (п. 110.3 ст. 110 ПК України); 4) законні представники платників податків – несуть фінансову відповідальність, встановлену для платників податків, у разі невиконання обов'язків, визначених ПК України (п. 110.4 ст. 110 ПК України); 5) юридичні особи – платники податків, які несуть фінансову відповідальність за вчинення податкових правопорушень її відокремленими підрозділами, визначену ПК України (п. 110.5 ст. 110 ПК України) [4].

Аналізуючи етапи становлення податкової системи України, М. Смакограй зазначив, що лише з прийняттям Податкового кодексу України було визначено механізм фінансової відповідальності за податкові правопору-

шення. Однак процес розвитку законодавства у цій сфері ще триває і потребує уваги як науковців, так і законодавців, оскільки на нього впливає велика кількість зовнішніх та внутрішніх чинників. Для його розвитку важливим є імплементація міжнародних стандартів у сфері оподаткування, а також механізмів контролю за сплатою податків. Необхідно проводити паралелі із зарубіжним податковим законодавством для розуміння перспектив вітчизняного розвитку. Світовий досвід є цінним підґрунтям для розробки методів боротьби з ухиленням від сплати податків, створення ефективних норм, які допоможуть платникам податків виконувати свої податкові зобов'язання. Глобалізація та інтеграція України в європейський простір є складним викликом, що стоїть перед законодавцем. Вітчизняне податкове законодавство, в тому числі аспекти фінансової відповідальності, потребує подальшого розвитку на основі врахування зарубіжного досвіду [5, с. 270].

Податкові правопорушення поширені в усіх країнах, незважаючи на відмінності між податковими системами різних країн світу. Юридичний склад податку також є практично однаковими і має містити: об'єкт, суб'єкт, одиницю оподаткування, джерело, ставку, податкові пільги, спосіб стягнення та метод визначення тощо. Сучасними тенденціями у сфері оподаткування у Сполучених Штатах Америки виступає такий превентивний інструмент як екстрадиція. Він використовується як для боротьби зі зростанням транснаціональної злочинності та зміцнення прав людини, так і для протидії ухиленням від сплати податків [6].

Зауважимо, що країни з високим рівнем доходу втрачають більше податків через глобальні податкові зловживання. Так, такі країни в цілому втрачають понад 382 млрд доларів щорічно, тоді як країни з низьким рівнем доходу – 45 млрд доларів. Але податкові втрати країн з низьким рівнем доходу еквівалентні майже 52% їхніх сукупних бюджетів на охорону здоров'я, тоді як податкові втрати країн з високим рівнем доходу еквівалентні 8 відсоткам їхніх сукупних бюджетів на охорону здоров'я. Аналогічно, країни з низьким рівнем доходу втрачають еквівалент 5,8% загальних податкових надходжень, які вони зазвичай збирають за рік, через глобальні податкові зловживання, в той час як країни з високим рівнем доходу втрачають в середньому 2,5% [5, с. 271–272].

Північна Америка і Європа втрачають понад 95 млрд доларів у вигляді податків і понад 184 млрд доларів відповідно, тоді як Латинська Америка і Африка втрачають понад 43 млрд доларів і понад 27 млрд доларів відповідно. При цьому податкові втрати Північної Америки і Європи еквівалентні 5,7% і 12,6% бюджетів охорони здоров'я регіонів відповідно, тоді як податкові втрати Латинської Америки і Африки еквівалентні 20,4% і 52,5% загальних бюджетів охорони здоров'я регіонів відповідно [7].

Зарубіжний досвід свідчить, що ефективність діяльності із запобігання податковим правопорушенням залежить від податкових органів, які повинні напрацювати вектори стратегічного розвитку, спрямовані на заохочення платників податків до дотримання податкового законодавства. Загальна стратегія має бути оформлена у нормативний документ, що визначає зміст превентивної діяльності, спрямованої на запобігання податковим правопорушенням, на основі ризик-орієнтованого підходу. Такий підхід буде формувати підходи, які вимагатимуть від податкових органів застосування посиленого контролю та заходів з мінімізації ризиків, а також визначення плану подолання ризиків за наявності поточних, потенційних та майбутніх ризиків, які можуть спричинити порушення податкового законодавства. Загалом, повинна існувати загальна стратегія податкового комплаєнсу, яка охоплює весь спектр комплаєнсу – від заохочення добровільного дотримання законодавства, боротьби з ненавмисним недоотриманням обов'язкових платежів до уникнення ухилення від сплати податків.

Аналізуючи особливості застосування механізму фінансової відповідальності за податкові правопорушення в Україні та за кордоном, можна зробити висновок, що інтенсифікація глобалізаційних процесів має значний вплив на податкову систему держави. Дотримання принципу верховенства права у сфері оподаткування є вкрай важливим. Для цього має існувати ефективний та сучасний механізм застосування фінансової відповідальності, що виникає внаслідок порушення податкового законодавства.

Висновки. Зарубіжний досвід показує, що податкові втрати в багатьох країнах становлять значну частину їхніх доходів, особливо в країнах, де доходи низькі. Вирішити цю проблему може ефективний механізм застосування фінансової відповідальності, оцінка ризиків та розробка органами влади податкових стратегій, спрямованих на заохочення

платників податків до дотримання податкового законодавства. Аналіз становлення податкової системи України свідчить, що лише з прийняттям Податкового кодексу України було визначено механізм фінансової відповідальності за податкові правопорушення. Для подальшого розвитку цього інституту необхідно імплементувати міжнародні стандарти у сфері оподаткування, а також виробити ефективні механізми контролю за сплатою податків. Світовий досвід є цінним підґрунтям для розробки методів боротьби з ухиленням від сплати податків, створення ефективних правил, які допоможуть платникам податків виконувати свої податкові зобов'язання. Вітчизняне податкове законодавство, включаючи аспекти відповідальності за податкові правопорушення, потребує подальшого розвитку у світлі глобалізаційних процесів та інтеграції України в міжнародну фінансову систему.

ЛІТЕРАТУРА

1. Європейська конвенція про видачу правопорушників: Конвенція Ради Європи, Міжнародний документ від 13.12.1957 р., ратифікована Україною 16.01.1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_033#Text (дата звернення: 12.01.2025).
2. Марущак О. Державне управління системою оподаткування: законодавчий документ. *Актуальні проблеми державного управління*. 2021. № 2. С. 192-198. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdyo_2021_2_32 (дата звернення: 12.01.2025).
3. Дмитренко Є. С. Юридична значущість суб'єктів фінансового права у механізмах правового забезпечення фінансової безпеки України: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 580 с.
4. Податковий кодекс України : прийнятий Законом України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#n2355> (дата звернення: 10.01.2025).
5. Smakohrai M. Application of financial liability for tax offenses: foreign experience and Ukrainian realities. *Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. 2021. Special Issue № 1. P. 268-273.
6. Zagaris Bruce. U.S. Efforts to Extradite Persons for Tax Offenses. 1988. URL: https://www.researchgate.net/publication/239827388_US_Efforts_to_Extradite_Persons_for_Tax_Offenses (дата звернення: 10.01.2025).
7. Global Alliance for Tax Justice. \$427 billion lost to tax havens every year. 2020. URL: <https://www.globaltaxjustice.org/en/latest/427-billion-lost-tax-havens-every-year> (дата звернення: 12.01.2025).

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT FOR NOTARIAL ACTIVITIES

Розсоха С.С., к.ю.н.,
старший науковий співробітник

Науково-дослідний інститут публічного права

У статті розкриті ознаки історико-правових аспектів виникнення та розвитку адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності. Особливу увагу приділено еволюції легітимності нотаріусів, яка на різних етапах історії знаходила вираз у впливі державних, релігійних і правових інституцій. У Стародавньому Римі нотаріуси здобували легітимність через затвердження їхніх повноважень магістратами або імператорами, що надавало їм особливий статус і права створювати документи з юридичною силою. Цей період заклали основи професійного підходу до нотаріальної діяльності, який пізніше зазнав трансформацій. У середньовічній Європі нотаріуси отримували призначення від пап або імператорів, що забезпечувало їхню автономність і підкреслювало високу довіру до їхньої діяльності. У Франції їх акти набували юридичної сили завдяки підтвердженню королівською печаткою, що демонструвало зв'язок нотаріату з державною владою. В Англії право призначення нотаріусів у XIII столітті належало архієпископу Кентерберійському, що свідчило про інтеграцію нотаріальної діяльності в церковну систему. Згодом, після Реформації, право призначати нотаріусів перейшло до короля, що стало початком їхньої незалежності від церковного впливу. У статті також висвітлено унікальні особливості розвитку нотаріату в Україні, де його витoki пов'язані з часами Русі-України. У цей період функції нотаріусів виконували професійні писарі, які займалися документуванням угод і правочинів, закріплюючи права власності та зобов'язання. У козацьку добу з'явилися форми реєстрації договорів і заповітів, які забезпечували правовий порядок і мали значний вплив на формування сучасного підходу до нотаріальної діяльності. Унікальність українського нотаріату того часу полягала в його інтеграції в загальну систему адміністрування державою, що підкреслювало важливість правового регулювання приватних і суспільних відносин.

Ключові слова: адміністративне забезпечення, англо-саксонське право, договір, електронний документообіг, заповіт, королівський декрет, легітимність, магістрат, нотаріальна система, нотаріус, писар, правове регулювання, реєстрація, реєстрація договорів, система нотаріату, стародавній рим, табеліон, цифровізація нотаріату, цивільне право, юридична достовірність, юридична освіта, юридична сила, юридичний акт, юридичні повноваження.

The article explores the historical and legal aspects of the emergence and development of administrative and legal support for notarial activities. Particular attention is given to the evolution of notaries' legitimacy, which has been shaped at various historical stages by the influence of governmental, religious, and legal institutions. In Ancient Rome, notaries acquired legitimacy through the approval of their powers by magistrates or emperors, which granted them a special status and the right to create legally binding documents. This period laid the foundations for a professional approach to notarial activities, which later underwent transformations. In medieval Europe, notaries received appointments from popes or emperors, ensuring their autonomy and highlighting the high level of trust in their activities. In France, their acts gained legal validity through confirmation by the royal seal, demonstrating the connection between notarial practice and state authority. In England, the right to appoint notaries in the 13th century belonged to the Archbishop of Canterbury, reflecting the integration of notarial activities into the ecclesiastical system. Later, after the Reformation, the authority to appoint notaries passed to the king, marking the beginning of their independence from church influence. The article also highlights the unique features of notarial development in Ukraine, whose origins are linked to the times of Kyivan Rus. During this period, notarial functions were performed by professional scribes who documented agreements and transactions, securing property rights and obligations. During the Cossack era, forms of registration for contracts and wills emerged, ensuring legal order and significantly influencing the formation of the modern approach to notarial activities. The uniqueness of Ukrainian notarial practices of that time lay in their integration into the general system of state administration, emphasizing the importance of legal regulation of private and public relations.

Key words: administrative support, Anglo-Saxon law, contract, digital documentation, digitization of notarial practice, inheritance, legitimacy, magistrate, notarial activities, notarial system, notary, registration, registration of contracts, royal decree, Roman Empire, Roman law, rule of law, scribes, tabellion, validity of documents.

Вступ. Актуальність наукового аналізу історико-правових аспектів адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності для сучасної України є беззаперечною, з огляду на процеси євроатлантичної інтеграції, що вимагають реформування правової системи. Нотаріат, як важливий елемент правової інфраструктури, відіграє ключову роль у забезпеченні юридичної визначеності та достовірності документів, а також у захисті прав громадян та суб'єктів господарювання. Науковий аналіз історичного досвіду розвитку нотаріату дозволяє розкрити витoki його легітимності, ключові функції та еволюцію системи адміністративно-правового забезпечення, що сприяє формуванню більш ефективних механізмів надання нотаріальних послуг.

Сучасні виклики, пов'язані з глобалізацією та цифровізацією, вимагають перегляду підходів до нотаріальної діяльності, зокрема у контексті інтеграції в європейський правовий простір. Історичний аналіз розвитку нотаріату в різних правових системах, таких як Латинський нотаріат і англо-саксонське право, забезпечує глибоке розуміння їхніх переваг та недоліків. Це дозволяє адаптувати найкращі практики до умов сучасної України, сприяючи

підвищенню якості нотаріальних послуг, їх доступності та відповідності міжнародним стандартам.

Особливу увагу варто звернути на унікальний історичний досвід України, починаючи з часів Русі-України та козацької доби, коли нотаріальна діяльність закладала підвалини сучасної правової культури. Інтеграція цього досвіду з європейськими підходами сприятиме створенню гармонійної системи нотаріату, що відповідатиме викликам часу та потребам громадян. Умови євроатлантичної інтеграції, що передбачають імплементацію правових норм Європейського Союзу, визначають необхідність модернізації нотаріальної діяльності. Зокрема, це стосується впровадження електронного документообігу, забезпечення прозорості процедур та удосконалення механізмів взаємодії з громадянами і бізнесом.

Отже, дослідження історико-правових аспектів адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності має важливе значення для розробки концепцій реформування нотаріату, які відповідають сучасним вимогам та сприяють зміцненню правової системи України у глобалізованому світі.

Огляд останніх досліджень. У науковому аналізі адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності значний внесок зробили такі вітчизняні та зарубіжні науковці, як М. Абдурашидова, Х. Аджі, А. Берлач, Я. Бені, Т. Білоус, В. Бусел, О. Буханевич, Д. Кові Браун, В. Галушко, М. Глобінець, Н. Гриців, А. Гулєдза, Г. Гулєвська, Л. Данюк, Анита Дауті, А. Денисова, М. Долинська, К. Досінчук, Й. Дрендель, С. Діденко, Е. Женеску, Д. Журавльов, Р. Ігонін, А. Іванишук, Н. Ільєва, А. Іп, У. Кінаш, Н. Карнарук, С. Ковальчук, І. Когутіч, О. Коротун, О. Костюченко, О. Косілова, О. Красногор, Т. Курило, Я. Лазур, К. Лізкано Чапета, Педро А. Малавет, А. Маржина, О. Мартинюк, Г. Массе, Л. Міранда Чавес, С. Моріна, В. Мустафа, Інді Нуроїні, О. Надьон, І. Орловська, У. Палієнко, Є. Пряхін, Л. Піньяс, О. Ситников, С. Стеценко, С. Супанджі, В. Тищенко, А. Віддан Азізі, К. Федорова, М. Фролков, Е. Халіті-Мустафа, Катал Н. Янг, В. Черниш, К. Чижмарь, О. Чудний, О. Яра та інші. Цей перелік підкреслює багатогранність наукових підходів до аналізу історико-правових аспектів адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності та важливість подальшого розвитку цієї тематики.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі історії вчень про право, теорії адміністративного права, доктринальних поглядів на цю проблематику вітчизняних та зарубіжних вчених та пам'яток законодавства розкрити історико-правові аспекти адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності в Україні.

Результати дослідження. Енциклопедичні знання доводять, що нотаріат, як інститут, бере свій початок з часів Стародавнього Риму, де нотаріуси виконували функції реєстрації судових процесів та інших офіційних дій. У римському праві нотаріус спочатку був рабом або вільновідпущеником, який займався записом офіційних подій, однак у подальшому його роль еволюціонувала до посади, більш схожої на сучасного табуляря, який збирав і зберігав свідчення. У середньовіччі нотаріуси стали церковними службовцями, відповідальними за зберігання доказів, хоча їхні обов'язки були переважно світськими. У сучасному світі нотаріуси призначаються державними органами після подання заяви, складання присяги, сплати гонорару та, у деяких випадках, внесення застави для забезпечення належного виконання обов'язків. У багатьох країнах світу, таких як Франція, Італія та канадська провінція Квебек, де домінує цивільно-правова традиція, нотаріуси мають ті самі освітні вимоги, що й адвокати. В Англії та Уельсі, як і в інших країнах цивільного права Західної Європи та Латинської Америки, нотаріуси займають важливе місце в юридичній системі, засвідчуючи автентичність документів для використання за кордоном [1].

Проте, більш стародавні межі нотаріату визначає Альфред Іп (Гонконг). На його думку, нотаріат має історію, що налічує понад 5000 років, і бере свій початок у Стародавньому Єгипті та Римі. У Стародавньому Єгипті приблизно в 2750 році до н. е. писарі виконували функції, які можна порівняти з сучасними нотаріусами. Вони документували державні повідомлення, листи, податкові записи та інші офіційні документи. У Стародавньому Римі аналогічну роль виконували "scribae" (писарі), які займалися як державними, так і приватними справами. Вони документували угоди, заповіти та інші юридичні акти, забезпечуючи їхню точність і легітимність. З часом професія писаря отримала визнання як суспільно важлива. Виникло розділення між державними писарями, які працювали на магістратів і отримували оплату з державної скарбниці, та приватними писарями, що займалися складанням заповітів і контрактів. Пізніше з'явилася техніка швидкого письма – "notae", а писарів, які її використовували, почали називати "notarius". У Римській імперії нотарії записували судові процеси, хоча приватні справи залишалися у веденні табеліонів (tabelliones), які не були

державними службовцями. Після падіння Римської імперії практика нотаріату збереглася серед завойовників, але роль нотаріусів видозмінилася. У Середньовіччі, особливо в XII столітті, нотаріат став невід'ємною частиною цивільного права. У Священній Римській імперії нотаріусів призначали імператори або місцеві феодалі, а їхні акти визнавалися на всій території імперії. Болонська школа права класифікувала нотаріальні акти та визначила формальні процедури їх оформлення [2].

Аманда Фаррелл (США, доводить, що у Стародавньому Римі ключову роль у формуванні нотаріату відіграв Марк Туллій Тірон, секретар Цицерона, який розробив систему стенографії (*notae tironinae*) для запису промов. Згодом термін "нотаріус" почав застосовуватися до осіб, які записували судові засідання та приватні угоди. Ці посади еволюціонували у роль державних службовців, що займалися формалізацією приватного права, зокрема договорів, заповітів і передачі майна. У середньовіччі роль нотаріусів була визнана в Європі, де імператори чи папи призначали їх для складання міжнародно визнаних документів. У цей період стандартизація обов'язків нотаріусів, зокрема свідчення підписів, автентифікація документів та використання офіційних печаток, була закріплена на основі римського права. В Англії нотаріат розвивався у XIII–XIV століттях, однак мав менше значення, ніж у країнах континентальної Європи, через домінування загального права. В колоніальній Америці, навпаки, нотаріат базувався на англійській моделі, зберігаючи основну функцію забезпечення автентичності документів [3].

Французькі джерела доводять, що історія нотаріату сягає часів пізньої Римської імперії у III столітті нашої ери. Нотаріуси того часу виконували функції, схожі на сучасних французьких нотаріусів, зокрема, автентифікацію договорів від імені держави та ведення записів. Концепція нотаріату була поширена римськими колонізаторами до Галлії, де згодом почали працювати так звані "галло-римські нотаріуси", які спеціалізувалися на складанні документів, таких як земельні переписи. У 1539 році король Франциск I видав Ордонанс Віллер-Котре, який передбачав архівування документів, їх ведення французькою мовою та створення реєстрів актів. Протягом Революції нотаріальна інституція була підтверджена законом 1791 року як важливий елемент соціальної організації Франції. Сучасний статус нотаріусів у Франції був визначений у 1804 році за Наполеона Бонапарта. З того часу нотаріат виконував важливу роль у відновленні країни після Другої світової війни та брав участь у реформах законодавства, зокрема у сфері захисту прав споживачів та охорони довкілля [4].

Азербайджанська нотаріальна палата підкреслює, що витоки професії нотаріуса можна знайти в стародавніх цивілізаціях, таких як Шумер, Вавилон та Єгипет, де писарі документували правові й комерційні операції. Зокрема, вавилонські писарі почали зміцнювати права власності та підтверджувати юридичну силу договорів ще під час правління царя Хаммурапі (XVIII століття до н. е.). У цей період був створений перший юридичний кодекс, який регулював судочинство, цивільні договори й інші правові відносини. У Стародавньому Єгипті нотаріальні функції виконували клірики, відомі як "агорономи", які складали контракти відповідно до державних і приватних законів. Сучасний нотаріат виник на основі римського права [5].

Педро А. Малавет (Pedro A. Malavet) професор права та дослідник у галузі порівняльного правознавства, який особливо відомий своїми роботами з історії та функціонування Латинської нотаріальної системи узагальнює, що Латинський нотаріат, як окремий правовий інститут, має глибоке історичне коріння. У середньовічній Європі, зокрема в Італії, професія нотаріуса отримала значного розвитку завдяки відновленню римського права та засну-

ванню першої нотаріальної школи у Болоньї у 1228 році. Засновником цього напрямку вважається Раньєрі ді Перуджа, а найвпливовішою постаттю став Роландіно, який створив серію праць, присвячених мистецтву нотаріальної діяльності. Його праці визначили стандарти укладання нотаріальних актів і стали основою для розвитку нотаріальної професії в усій Європі. Суттєвим етапом розвитку латинського нотаріату було визнання нотаріусів не лише як приватних професіоналів, але й як носіїв публічної віри (*publica fides*). Це означало, що їхні документи мали юридичну силу без потреби додаткового судового підтвердження [6].

Італійський нотаріат є яскравим прикладом класичного латинського нотаріату, який бере свій початок із римської культури. Перші нотаріуси були імператорськими клерками, які писали для імператора, а пізніше табельйонами, що складали акти серед приватних осіб, надаючи їм юридичної форми та сили. З VIII століття нотаріальні акти отримали силу виконання судових вироків, а з XI століття – привілейовану «публічну віру», що закріпило їхню вагу у правових системах. У цей період нотаріуси прирівнювалися до лицарів і суддів, що підкреслювало їхнє значення як частини шляхетних професій [7].

Педро А. Малавет підкреслює, що у XIII столітті в Іспанії завдяки «Семи частинам» (*Las Siete Partidas*) було встановлено розподіл між королівськими нотаріусами та нотаріусами публічними (*escribanos públicos*), які отримували повноваження від держави і забезпечували легітимність та автентичність правових дій. У 1803 році Французький закон *Ventôse* став ключовим кроком у модернізації нотаріату, визначивши нотаріусів як публічних функціонерів, відповідальних за укладання юридичних актів, які мають доказову силу в суді, передбачивши обов'язкове зберігання протоколів і забезпечення їх доступності для зацікавлених сторін. Італійський закон про нотаріат 1913 року закріпив статус нотаріусів як публічних посадових осіб, які виконують роль юридичних радників і архіваріусів, а також передбачив обов'язкову юридичну освіту та проходження стажування. В Англії нотаріусів уперше почали призначати в XIII столітті, але їхня роль обмежувалася засвідченням документів для використання за кордоном, тоді як у США нотаріуси виконують лише адміністративні функції, наприклад, посвідчення підписів, і не мають статусу юридичних професіоналів [6].

Генеральна рада іспанських нотаріусів розкриває, що нотаріат має глибокі історичні корені, пов'язані з такими юридичними документами, як «Генеральний форум Хаки» та «Королівський форум Кастилії» 1255 року, і вже у XIII столітті нотаріуси в Іспанії отримали законодавчі повноваження, які закріплювали їх роль як державних службовців, що надають легітимність та автентичність правовим діям, а ці принципи залишалися основою нотаріальної системи до прийняття Акту об'єднання в 1862 році, який діє й донині. Історія нотаріату розпочинається ще в Стародавньому Єгипті, де писарі складали державні документи, а іноді й приватні угоди, які набували юридичної сили лише після їх підтвердження печаткою священника або іншої авторитетної особи, у той час як у єврейській традиції писці створювали угоди, шлюбні договори та навіть свідоцтва про розлучення. Прямими попередниками сучасного нотаріуса були грецький «синграф» та римський «табулярій», які займалися створенням документів, що забезпечували юридичну форму та силу укладеним угодам, і з XI століття нотаріальні акти отримали особливу публічну довіру, що прирівнювало їх до судових рішень, а в середньовічній Європі професія нотаріуса стала невід'ємною частиною правової системи [8].

Індонезійські вчені та правники доводять, що розвиток нотаріальної системи має глибокі історичні корені, пов'язані з еволюцією цивільного та загального права. У системах цивільного права нотаріус має статус держав-

ного посадовця, уповноваженого створювати автентичні акти, які мають значну доказову силу в суді. У системах загального права, таких як Великобританія та США, нотаріус (*Notary Public*) виконує обмежені функції, зокрема посвідчення підписів і засвідчення документів для міжнародного використання. У країнах континентального права, зокрема в Індонезії, нотаріус виступає гарантом юридичної певності, незалежності й неупередженості у правових операціях. Законодавча база, така як Закон № 30/2004 (з поправками від 2014 року), детально регламентує повноваження нотаріусів, включаючи створення автентичних актів, засвідчення документів і надання юридичних консультацій. Ці акти мають статус офіційного письмового доказу, визначеного статтею 1866 Цивільного кодексу Індонезії. У системах загального права, наприклад у Малайзії, нотаріус, відповідно до *Notaries Public Act 1959*, здійснює функції, пов'язані з міжнародним використанням документів. Основні обов'язки нотаріуса включають засвідчення підписів, підтвердження автентичності документів і складання афідевітів [9].

Аніта Дауті правознавець та дослідниця, яка працює при юридичному факультеті «Іустиніан Примус» у Скоп'є, Північній Македонії з'ясовує, що нотаріат має давню історію, що починається з римських часів. У Римській імперії перші нотаріальні функції виконували табеліони, які складали документи для захисту прав власності та регулювання економічних і соціальних відносин. У середньовіччі нотаріат набув нового розвитку завдяки Болонській школі права, яка систематизувала римське право та розробила основи для сучасного нотаріату. Нотаріуси цього періоду почали виступати як незалежні професіонали, уповноважені державою для складання автентичних документів. В Італії та інших країнах Західної Європи нотаріуси забезпечували юридичну безпеку приватних правочинів. Французька революція та Наполеонівський кодекс (1803 рік) мали значний вплив на формування сучасного нотаріату. Закон *Ventôse* закріпив нотаріат як незалежну професію з делегованими державними повноваженнями, надавши нотаріальним документам статус публічного акту з юридичною силою. Це стало основою для латинської системи нотаріату, яка сьогодні є домінуючою у багатьох країнах [10].

Фахівці канадської професійної установою, що надає нотаріальні та юридичні послуги *Red Seal Notary*, вважають, що, історико-правові положення щодо нотаріату вказують на його виникнення в античному Римі, де функції нотаріусів виконували так звані *scribae* (писарі). Вони відповідали за ведення судових записів, копіювання документів, надання юридичних форм і реєстрацію рішень. Згодом, розвиток системи нотаріату привів до використання спеціальних скорочень – *notae*, що дало початок назві "нотаріус" (*notarius*). В Італії, нотаріальна діяльність функціонує в рамках латинської системи нотаріату, яка спрямована на забезпечення неупереджених консультацій, зменшення ризиків суперечок та захист інтересів третіх сторін, таких як держава. У Англії нотаріат з'явився у 1279 році за дозволом Папи Римського, коли цю функцію здійснювали представники духовенства. Після прийняття Закону про церковні ліцензії у 1533 році право призначати нотаріусів перейшло до короля, а пізніше – до Архієпископа Кентерберійського [11].

На офіційному сайті некомерційної організації, яка об'єднує нотаріусів штату Мен (США) *Informed Notaries of Maine*, вивисують, що Історія нотаріату починається з часів Стародавнього Риму, коли нотаріуси виконували функції створення офіційних документів, таких як договори чи заповіти, а також зберігали їх у безпеці. Важливим етапом стало запровадження воскових печаток і стрічок для захисту документів від фальсифікації. Ці нововведення заклали основу для сучасних печаток та сертифікатів. У колоніальній Америці нотаріуси мали високий моральний статус і відігравали ключову роль у сертифіка-

ції документів, особливо у сфері трансатлантичного судноплавства [12].

Своєрідно, можна сказати в певній степені унікальну історію виникнення має нотаріат в Україні. Що було обумовлене розвитком цивільного обігу, необхідністю захисту приватної власності та закріпленням прав людини і громадянина, що бере свій початок у Русі-Україні, де вперше з'явилися норми, що регулювали питання власності та зобов'язань. У період феодальної роздробленості з'явилися перші письмові угоди, які засвідчували передачу прав власності, а функції їх документального підтвердження виконували професійні писарі (дияки), що заклало підвалини нотаріальної діяльності. Під час козацького періоду було впроваджено порядок реєстрації договорів і заповітів, що стало основою для правового регулювання нотаріальної діяльності у Гетьманщині. Сучасний етап розвитку нотаріату розпочався з ухвалення Закону України «Про нотаріат» у 1993 році, який закріпив основи сучасної системи, включаючи введення інституту приватного нотаріуса, що відповідає умовам ринкової економіки [13; 14].

Юрист Кетал Н. Янг, який спеціалізується на нотаріальній практиці в Ірландії розкриває що, історія нотаріату тісно пов'язана з Римською імперією та ранньою Католицькою церквою. У Римі нотаріуси виконували функції запису угод, заповітів та інших документів, використовуючи метод стенографії, розроблений Марком Туллієм Тіроном. Їх називали *notarii*, і вони стали напівофіційними посадовцями в імперії, поступово об'єднуючись у гільдії під наглядом уряду. Після падіння Римської імперії церква перебрала функції уряду, зокрема у сфері нотаріату. У VIII столітті Карл Великий запровадив систему імперських нотаріусів, які мали право працювати на територіях, що раніше підпорядковувалися Римській імперії. В Англії нотаріат мав менше значення, ніж у Європі, через домінування загального права. Після Реформації король Генріх VIII заснував Суд повноважень при Архієпископі Кентерберійському, що отримав повноваження призначати нотаріусів [15].

Браун, Джеймс Кові з Единбурзького університету писала, що зародження нотаріату пов'язане з Римською імперією, де нотаріус (*notarius*) виконував функції, закріплені імператором Юстиніаном, зокрема сертифікацію документів, пов'язаних з комерційними угодами. У середньовіччі, з VIII до XIII століття, нотаріуси, або *tabellio*, діяли переважно як професіонали, що забезпечували юридичну достовірність документів, а не як державні службовці. Роль нотаріату була особливо помітною в правовій системі Равенни, Рима та Неаполя. У XIII–XVI століттях розвиток міжнародної торгівлі сприяв поширенню функцій нотаріусів. Вони займалися оформленням договорів, заповітів та інших правових документів. Нотаріальні традиції базувалися на цивільному праві, і їхній розвиток тісно пов'язаний із діяльністю школи в Болоньї. Звідси почався поступовий вплив римського права на правові системи Шотландії, Англії та Франції [16].

В журналі *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*, який видається організацією *Allied Business Academies* (США) випикується, що диникнення нотаріату як правового інституту бере початок у Стародавньому Римі, де нотаріуси виконували функції формалізації правових дій, забезпечуючи їх законність і автентичність. Вони складали договори, заповіти та інші документи, пов'язані з комерційними й правовими угодами. Основи римського нотаріату були закладені у часи правління Юстиніана. У середньовіччі нотаріат зазнав подальшого розвитку, особливо в країнах із континентальною правовою системою. У цей період сформувалася Латинська нотаріальна система, яка стала основою для правових систем багатьох країн Європи та Латинської Америки. Наприклад, Франція у 1803 році законодавчо закріпила публічний статус нотаріусів, визначивши їхні функції, які передбачають захист прав громадян через юридичну автентифікацію

документів. У сучасному світі Латинська нотаріальна система зберігає свою актуальність і є домінуючою в багатьох країнах. Вона передбачає, що нотаріус є публічною особою, яка виконує юридичні функції від імені держави, забезпечуючи легітимність правових дій [17].

Висновки. Отже, існує два основні підходи до визначення історичних рамок виникнення нотаріату. Перший пов'язує його походження зі стародавнім Єгиптом, де приблизно в 2750 році до н.е. писарі виконували функції, схожі на сучасних нотаріусів. Вони документували державні повідомлення, комерційні угоди, заповіти, листи та податкові записи. У Єгипті ці функції виконували клірики, такі як «агоронами», які забезпечували збереження та автентичність документів. Другий підхід виводить нотаріат зі стародавнього Риму, де нотаріуси з'явилися як «*scribae*» (писарі), що займалися записом судових процесів та приватних угод. З часом з'явилася професія «*tabellio*» – незалежних юристів, які створювали юридичні документи та гарантували їхню легітимність.

У Римській імперії розвиток нотаріату отримав важливе законодавче закріплення за часів імператора Юстиніана, коли були систематизовані правові акти, що підвищило значення нотаріальних документів у юридичних процедурах. Табеліони отримували повноваження складати документи, які вважалися офіційними без потреби додаткового судового підтвердження. У середньовіччі розвиток нотаріату був пов'язаний із впливом Римського права на країни Європи, зокрема в Італії, Франції та Німеччині. У XI столітті в Болоньї була заснована перша школа нотаріусів, яка започаткувала підготовку професійних нотаріусів на основі римського права.

Нотаріат в Україні має унікальні риси, що беруть початок із часів Русі-України. У цей період функції нотаріусів виконували професійні писарі (дияки), які документували угоди, підтверджуючи передачу прав власності та зобов'язань. У козацький період в Гетьманщині з'явилася практика реєстрації договорів і заповітів, що заклала основи сучасної нотаріальної системи.

Історико-правовий розвиток нотаріату охоплює кілька ключових етапів. Стародавній період, що тривав з 2750 р. до н.е. до V століття н.е., розпочався з виникнення писарів у Єгипті, які виконували функції, схожі на сучасних нотаріусів, а в Римській імперії відбувся розвиток табеліонів, які документували правочини та забезпечували їх юридичну силу. У середньовіччі, що тривало з VI до XV століття, нотаріат закріпився як професія в Європі, отримавши систематизацію завдяки Болонській школі права, яка стала центром розвитку римського права та нотаріальної діяльності. Ранньомодерний період, охоплюючи XVI–XVIII століття, ознаменувався стандартизацією нотаріальної діяльності у Франції, Іспанії та Італії, що забезпечило підвищення легітимності нотаріусів, тоді як у Англії вплив Реформації змінив порядок їх призначення, передавши цю функцію від папи до короля. Модерний період, що тривав у XIX–XX століттях, характеризується прийняттям Закону Вентоза у Франції, який закріпив нотаріусів як державних посадовців, та формуванням сучасних систем нотаріату в Італії, Німеччині та інших країнах, де нотаріуси отримали чіткі повноваження й відповідальність за складання юридично значущих документів. Сучасний період, який розпочався у XXI столітті, зосереджений на цифровізації нотаріальних процесів, впровадженні електронного документообігу та розвитку онлайн-нотаріату, що забезпечує доступність і швидкість нотаріальних послуг у глобалізованому світі.

У Стародавньому Римі нотаріуси отримували легітимність через затвердження їхніх повноважень магістратами або імператорами. У середньовічній Європі нотаріуси призначалися папами або імператорами. Наприклад, у Франції нотаріуси діяли на основі королівських декретів, а їхні акти мали юридичну силу завдяки королівській печатці. В Англії право призначення нотаріусів у XIII столітті

було делеговано архієпископу Кентерберійському, а після Реформації – королю. У сучасний період легітимність нотаріусів закріплюється державними законами, які регулюють їхню діяльність і повноваження.

Сучасний нотаріат функціонує у двох основних системах: Латинській нотаріальній системі та нотаріаті загального права (англо-саксонського права). Латин-

ський нотаріат базується на принципах цивільного права та передбачає високий рівень юридичної освіти нотаріусів, їхній статус державних посадових осіб, які складають автентичні акти, що мають доказову силу в суді. Нотаріат загального права, характерний для Великої Британії та США, має обмежені функції, такі як засвідчення підписів та документів для міжнародного використання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Notary. Encyclopedia Britannica. 2024. URL: <https://www.britannica.com/topic/notary>
2. Alfred Ip. Notary Public: A 5000-Year History! Hugill & Ip, July 23, 2020. URL: <https://www.hugillandip.com>
3. Amanda Farrell. A Short History of Notary Public Laws. PropLogix. Available at: <https://www.proplogix.com/blog/a-short-history-of-notary-public-laws/>
4. History of Notariat Profession. Conseil supérieur du notariat. Available at: <https://www.notaires.fr/en/notarial-institution/history-notariat-profession>
5. History of Notary Around the World. Azerbaijan Notary Chamber. 2024. URL: <https://aznotary.az/storage/579/NEukvfN3Yx-Dunya-notariat-tarixi-ING.pdf>
6. Malavet, Pedro A. *Counsel for the Situation: The Latin Notary, A Historical and Comparative Model*. Hastings International and Comparative Law Review. Vol. 19, Issue 3, 1996. Pages 389–485. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn-1496453>.
7. The Latin Notary: the Civil Law "title insurance". Notaio Busani. 2024. URL: <https://www.notaio-busani.it/en-US/latin-notary.aspx>.
8. History of the Notary. General Council of Spanish Notaries. 2024. URL: <https://www.notariado.org/portal/en/history-of-the-notary>.
9. Indi Nuroini, Akfah Zakiah Jamilah, Agung Wildan Azizi, Ajeung Syilva Syara Noor Silmi Sudrajat. "Exploring the Role of Notaries in Common Law and Civil Law Legal Systems: A Comparative Analysis of Authentic Deed Making." *Journal of Strafverordening*, Vol. 1, No. 3, July 2024, pp. 20–27. E-ISSN: 3046-8620. DOI: <https://doi.org/10.62872/5rddn156>.
10. Anita Dauti. "Historical Development of Notary in Europe." *Faculty of Law "Iustinianus Primus" – Skopje*. 2023. Available at: <https://www.hjk.hr/O-Komori/Povijest>
11. Red Seal Notary. A Short History of the Notary Public." February 27, 2013. URL: <https://www.redsealnotary.com/publications/2013-02-27-a-short-history-of-the-notary-public.php>
12. History of Notary Public. Informed Notaries of Maine. Available at: <https://informednotariesofmaine.org/history-of-notary-public/>
13. Маркович Х. М. До питання про історію українського нотаріату. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 10. С. 181–183. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-10/42>.
14. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 № 3425-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 39. Ст. 383.
15. Cathal N. Young, O'Reilly Co. Solicitors. History of the Notary Public Profession. 2024. URL: <http://www.irishnotarypublic.ie/news-and-events/history-notary-public-profession/>
16. Brown, James Cowie. The Origin and Early History of the Office of Notary. Edinburgh Research Archive, University of Edinburgh. 1936. URL: <https://era.ed.ac.uk/handle/1842/29444> (дата звернення 2024)
17. Mayurov, N., Mayurov, P., Makarov, D., Makarova, O., & Rychkov, Y. Features of the Organization of the Latin Notary System in the Countries of the Modern World. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*, 2020, Vol. 23, Issue 3. URL: <https://www.abacademies.org/articles/features-of-the-organization-of-the-latin-notary-system-in-the-countries-of-the-modern-world-9301.html>

СИСТЕМА ПРИНЦИПІВ ПРОВАДЖЕННЯ В СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПОВ'ЯЗАНІ З КОРУПЦІЄЮ**SYSTEM PRINCIPLES OF PROCEEDINGS IN CASES OF ADMINISTRATIVE OFFENCES RELATED TO CORRUPTION**

Рябокін Є.О., аспірант кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню теоретичних та практичних питань побудови та функціонування системи принципів провадження в справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією. Дослідження засновано на основі аналізу існуючих у науці позицій щодо визначення терміну «принцип права» та класифікації принципів провадження в справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією, а також особливостей нормативного закріплення зазначених принципів. Принципи мають ключове значення щодо провадження в справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією. Однак в чинному законодавстві їх регламентації не приділяється достатньої уваги.

У статті досліджено сукупність принципів адміністративного провадження, доведено наявність у даної сукупності системного характеру. Сформовано систему принципів аналізованого провадження: загальні принципи адміністративного процесу, принципи провадження в справах про адміністративні правопорушення, спеціальні принципи провадження в справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією. Розглянуто особливості реалізації спеціальних принципів – принципу невідворотності відповідальності за вчинення адміністративного правопорушення, пов'язаного з корупцією та принципу необхідності встановлення вини особи правопорушника. Аналіз змісту положень нормативних актів дозволив зробити висновок, що принцип невідворотності відповідальності в даний час здебільшого є декларативним. У зв'язку з цим можна констатувати про необхідність внесення змін до законодавчих актів, що регламентують порядок провадження, за допомогою встановлення обов'язковості застосування стягнень. Проведено розмежування принципу необхідності встановлення вини особи правопорушника та конституційно закріпленого принципу презумпції невинуватості. Обґрунтовано необхідність внесення законодавчих змін, спрямованих на обов'язкове закріплення вини правопорушника під час розгляду справи про адміністративне правопорушення, пов'язане з корупцією.

Ключові слова: адміністративне провадження, правопорушення пов'язане з корупцією, державна служба, презумпція невинуватості, принцип права, невідворотність відповідальності, система.

The article is devoted to the study of theoretical and practical issues of the construction and functioning of the system of principles of proceedings in cases of administrative offenses related to corruption. The study is based on the analysis of existing scientific positions on the definition of the term "principle of law" and the classification of principles of proceedings in cases of administrative offenses related to corruption, as well as the features of the regulatory consolidation of the above principles. Principles are of key importance for proceedings in cases of administrative offenses related to corruption. However, the current legislation does not pay sufficient attention to their regulation.

The article examines the set of principles of administrative proceedings and proves that this set has a systemic nature. A system of principles of the analyzed proceedings is formed: general principles of the administrative process, principles of proceedings in cases of administrative offenses, special principles of proceedings in cases of administrative offenses related to corruption. The features of the implementation of special principles are considered - the principle of inevitability of liability for committing an administrative offense related to corruption and the principle of the need to establish the guilt of the offender. Analysis of the content of the provisions of regulatory acts allowed us to conclude that the principle of inevitability of liability is currently mostly declarative. In this regard, it can be stated that there is a need to amend the legislative acts regulating the procedure for proceedings by establishing the mandatory application of penalties. The principle of the need to establish the guilt of the offender and the constitutionally enshrined principle of the presumption of innocence are distinguished. The need for legislative amendments aimed at mandatory confirmation of the offender's guilt during the consideration of a case of an administrative offense related to corruption is substantiated.

Key words: administrative proceedings, corruption-related offense, civil service, presumption of innocence, principle of law, inevitability of liability, system.

Принцип є основним, вихідним положенням будь-якої теорії, основоположною ідеєю, основним правилом діяльності. Принципи права мають особливе значення в регламентації відносин, що складаються в рамках адміністративних проваджень. У правовій науці до принципів адміністративного процесу відносять: верховенство права, рівність перед законом, справедливість, об'єктивність розгляду справи, економічність (оперативність). Оскільки провадження в справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією представляє собою частину адміністративного процесу, слід зробити висновок, що в його рамках знаходять відображення загальні принципи адміністративного процесу, які наповнюються власним змістом, обумовленим специфікою розглядуваних справ. Крім того, зазначене провадження є складовою адміністративно-деліктного процесу, оскільки його зміст складає діяльність із застосування до осіб, які вчинили адміністративне правопорушення, адміністративних стягнень. Принципи адміністративного провадження характеризують насамперед динаміку, а не статичну адміністративної відповідальності, оскільки лежать в основі процесуальних дій та порядку прийняття рішень.

Вітчизняні вчені адміністративісти завжди приділяли увагу принципам адміністративного права та адміністративного процесу. На наш погляд, цілком обґрунтованою є позиція щодо відмежування процесуальних принципів від принципів загальної теорії адміністративного права. Питаннями визначення системи принципів провадження в справах про адміністративні правопорушення досліджувалися у працях багатьох вчених, які вивчали загальні питання адміністративно-деліктного права. На сучасному етапі увага в цьому напрямку посилюється. На нашу думку, це закономірно, оскільки досі залишається багато невирішених питань, що стосуються законодавчого закріплення адміністративно-процесуальних принципів права. Питаннями визначення системи принципів адміністративного права та адміністративно-процесуального права присвячені роботи В.Б. Авер'янова [1], Ю.П. Битяка [2], В.В. Галуцька [3], Д.В. Лученка [4] О.Ф. Андрійко [5].

Визначення системи принципів провадження в справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією потребує ретельного вивчення та аналізу законодавчих та наукових положень з даного питання для подальшого вдосконалення. Дослідження принципів зазначеного

провадження створить належне підґрунтя для розробки чіткого механізму притягнення винних осіб до відповідальності за правопорушення пов'язаних з корупцією та їх впровадження сприятиме ефективній роботі осіб уповноважених на виконання функцій держави та органів місцевого самоврядування.

Дослідження побудовано на основі аналізу існуючих в науці позицій щодо визначення терміну «принцип права», класифікації принципів провадження в справах про адміністративні правопорушення та особливостей нормативного закріплення цих принципів.

Метою статті є дослідження принципів провадження в справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією, які мають значення в правозастосовчій практиці щодо притягнення винних осіб до відповідальності за вчинення адміністративних правопорушень, пов'язаних з корупцією.

У юридичній науці під принципами права розуміється фундаментальні положення права, ідеї, які представляють собою основу правового регулювання. Разом з тим, слід звернути увагу на те, що принцип права не повинен розумітися як ідея, яка існує без нормативного закріплення. Лише воно надає принципу права державно-владний характер, в результаті якого принцип може виконувати функцію регулятора суспільних відносин. Принципи права повинні мати вираз або у нормах правових актів, або впливати з їхнього змісту та, як наслідок, визначати специфіку нормативного регулювання суспільних відносин.

У законодавстві принципи провадження в справах про адміністративні правопорушення прямо не закріплені. В теорії принципом визначається переконання, норма, правило поведінки, або основне, вихідне положення теорії, ідеології [6, с. 899].

В.С. Куйбіда пропонує розглядати принципи, як основне положення теорії або вчення, правило діяльності, внутрішні переконання, які визначають правило поведінки [7, с. 33].

На думку В.В. Кравченко, під принципами треба розуміти основні положення, на яких ґрунтується побудова й функціонування органів державної влади [8–114, с. 237].

П.М. Рабінович визначає, що принципи – це основоположні засади, які виникають внаслідок об'єктивних закономірностей розвитку суспільства та характеризують спрямованість правового регулювання суспільних відносин. Тому, правові принципи являються основою всіх без виключення суспільних процесів, характеризують їх зміст та обумовлюють їх подальший розвиток. Принципи являються базисом розвитку публічних відносин [9, с. 82].

В.А. Ліпкан розглядає принципи як вихідні, основні правила, керівні настанови, норми діяльності для впровадження системи управління загальними процесами [10 с. 123].

О.Н. Ярмиш, В.О. Серьогін досліджуючи принципи організації й діяльності органів державної влади, зазначають, що принципи – це нормативні засади, ідеї, положення, які являються основою організації та діяльності органів державної влади. Крім того, принципи поділяються на загальні, що стосуються діяльності органів державної влади та спеціальні – ті, що характеризують діяльність окремих органів публічної влади [11 с. 71].

Можна зробити висновок про схожість поглядів дослідників на зміст принципів права. Однак у рамках провадження в справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією знаходять вираз властиві тільки йому принципи, які виражають його сутність як самостійного і цілісного правового явища.

Розгляд сукупності виділених в теорії адміністративного права, адміністративного процесу та провадження в справах про адміністративні правопорушення норм права, що визначають порядок притягнення до адміністративної відповідальності за правопорушення, пов'язані

з корупцією, дозволяє виділити наступну сукупність принципів:

1. Загальні принципи адміністративного процесу: принцип верховенства права; принцип рівності перед законом; принцип охорони інтересів особи та держави.

2. Принципи провадження в справах про адміністративні правопорушення: принцип неупередженості; принцип об'єктивності та всебічності розгляду справи; принцип обґрунтованості адміністративного стягнення; принцип справедливості; принцип оперативності.

3. Спеціальні принципи провадження в справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією: принцип невідворотності відповідальності за вчинення правопорушення, пов'язаного з корупцією; принцип необхідності встановлення вини особи правопорушника.

Потрібно відзначити, що виділені принципи нерозривно пов'язані між собою, що дозволяє констатувати наявність їх системи. Ефективність принципів може бути досягнута лише за умови їх сукупного впливу на правовідносини, що складаються під час розгляду справи. Сукупність принципів відображає самостійність провадження, оскільки у своїй цілісності знаходить вираз тільки в його рамках як особливий правовий інститут.

Таким чином, їх не можна розглядати окремо один від одного. За своєю природою система принципів провадження в справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією є самостійною і володіє єдністю цілей правового впливу сукупністю основних імперативних вимог, які пред'являються до змісту правовідносин, що виникають у рамках діяльності уповноважених суб'єктів щодо притягнення правопорушників до адміністративної відповідальності за порушення антикорупційного законодавства.

Перейдемо безпосередньо до розгляду принципів провадження в справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією.

Принцип верховенства права виходить з положень статті 8 Конституції України [12], згідно з якою Конституція України має найвищу юридичну силу, закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй, норми Конституції України є нормами прямої дії. Таким чином, суб'єкти адміністративного провадження зобов'язані суворо та неухильно дотримуватися норм права і керуватися ними у своїй повсякденній діяльності в рамках наданих повноважень. Порядок здійснення процесуальних дій у рамках провадження суворо регламентований, а компетенція органів (їх посадових осіб), які розглядають справу про адміністративне правопорушення повинна здійснюватися у встановлених правовими нормами межах.

Матеріально-правовий елемент принципу проявляється в наявності обов'язку суб'єкта владних повноважень правильно застосовувати норму права, що регламентує конкретні правовідносини. Процесуально-правовий елемент полягає в обов'язку дотримання нормативно встановленого порядку притягнення до адміністративної відповідальності на всіх стадіях адміністративного провадження. При цьому всі прийняті рішення мають бути законними, обґрунтованими та мотивованими.

Принцип рівності перед законом тісно пов'язаний із принципом верховенства права і також є конституційно закріпленим. Відповідно зі статтею 21 Конституції України, усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах, права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними [12]. Таким чином, незалежно від займаної посади, особа притягається до відповідальності при встановленні факту наявності складу адміністративного правопорушення, пов'язаного з корупцією.

Принцип охорони інтересів особи та держави передбачає необхідність дотримання балансу публічних та приватних інтересів в межах адміністративного провадження. Відповідно до статті 22 Конституції України, права і сво-

боди людини та громадянина гарантуються і не можуть бути скасовані [12]. Реалізація цього принципу в провадженні у справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією виражається в тому, що до безпосереднього накладення адміністративного стягнення необхідно провести відповідні обов'язкові дії, а саме проаналізувати ситуацію, скласти протокол про адміністративне правопорушення, дослідити докази та розглянути справу. Можливість оскарження постанови по справі забезпечує дотримання прав особи, яка притягується до адміністративної відповідальності та її захист від необґрунтованого застосування адміністративного стягнення.

Принцип неупередженості передбачає однаково ставлення до будь-якої особи, яка притягається до відповідальності. Даний принцип має своїм призначенням недопущення суб'єктивізму, упередженості при розгляді конкретного адміністративного правопорушення, пов'язаного з корупцією.

Принцип об'єктивності та всебічності знаходить своє відображення в обов'язковому врахуванні всіх обставин справи, а саме: характер вчиненого правопорушення, особа порушника, ступінь його вини, майновий стан, обставини, що пом'якшують і обтяжують відповідальність. Зазначене отримало своє закріплення в ст. 33 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) [13]. При цьому рішення у справі має бути засноване лише на встановлених фактах та доказах.

Принцип обґрунтованості означає необхідність ухвалення рішення на основі всіх достовірно встановлених фактів та з урахуванням усіх обставин, що мають значення для вирішення справи. Цей принцип знаходить вираз у правових нормах, які закріплюють обставини, що підлягають з'ясуванню при притягненні до адміністративної відповідальності.

Принцип справедливості передбачає відповідність покарання характеру та ступені небезпечності адміністративного правопорушення, пов'язаного з корупцією. На дотримання принципу справедливості спрямовано нормативне встановлення переліку та розміру адміністративних стягнень, застосовуваних за порушення вимог антикорупційного законодавства. До таких стягнень відносяться штраф, конфіскація, позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Принцип оперативності полягає в тому, що законодавство встановлює стислі строки здійснення процесуальних дій. Позначений принцип також втілюється в обов'язковості дотримання строків давності притягнення до адміністративної відповідальності, оскільки притягнення до будь-якого виду юридичної відповідальності пов'язане з встановленням строку з моменту вчинення чи виявлення діяння. Підвищений розмір строків, встановлених для притягнення осіб до адміністративної відповідальності за скоєння правопорушень пов'язаних з корупцією, порівняно з загальним строком притягнення до відповідальності за вчинення адміністративних правопорушень, обумовлено складністю їх виявлення через високу латентність, а також необхідністю дотримання поетапної процедури притягнення до відповідальності за їх вчинення.

До спеціальних принципів аналізованого виду процесуальної діяльності, належить принцип невідворотності відповідальності за вчинення адміністративного правопорушення пов'язаного з корупцією. Цей принцип закріплений у пункті 2 статті 65-1 Закону України «Про запобігання корупції», відповідно до якого: за вчинення пов'язаних з корупцією правопорушень особи притягаються до адміністративної відповідальності у встановленому законом порядку [14]. Вказаний законодавчий акт не встановлює можливості звільнення особи від відповідальності. Однак, аналіз змісту положень нормативних актів дозволяє зробити висновок про те, що принцип невідворотності відповідальності в даний час здебільшого

є декларативним. Вказівка на існування цього принципу у Законі України «Про запобігання корупції» є недостатнім, оскільки цей закон встановлює лише загальні засади запобігання корупції. Порядок реалізації принципу невідворотності відповідальності, як і інших принципів, має встановлюватись спеціальними нормами, що регламентують порядок розгляду справ про адміністративні правопорушення. Такі норми повинні знайти своє закріплення в КУпАП. Натомість, ст. 22 КУпАП встановлює, що при малозначності вчиненого адміністративного правопорушення орган (посадова особа), уповноважений вирішувати справу, може звільнити порушника від адміністративної відповідальності і обмежитись усним зауваженням [13]. Примітка до цієї статті закріплює перелік правопорушень, до яких не застосовується положення даної норми. Вказаний перелік не містить жодного адміністративного правопорушення пов'язаного з корупцією. На нашу думку, такий стан чинного законодавства порушує принцип невідворотності покарання та як наслідок створює можливість корупціонерам уникати відповідальності. Вищевказане дає змогу зробити висновок: ст. 22 КУпАП потребує внесення змін та доповнень.

Ще одним спеціальним принципом досліджуваного адміністративного провадження є принцип необхідності встановлення вини особи правопорушника, який знаходить вираз у обов'язковому доведенні факту винуватості у скоєнні адміністративного правопорушення пов'язаного з корупцією. Притягнення до адміністративної відповідальності (особливо за правопорушення пов'язаного з корупцією) без наявності вини суперечить специфіці даного виду юридичної відповідальності.

Принцип необхідності встановлення вини особи правопорушника має відмінність від конституційно закріпленого принципу презумпції невинуватості. Так, Ст. 62 Конституції України, не покладає обов'язок на людину та громадянина доводити свою невинуватість [12]. Проте особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування зобов'язані представляти відомості про доходи, витрати, майно та зобов'язання майнового характеру. У цьому проявляється невідповідність чинного законодавства принципу презумпції невинуватості, оскільки особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування вважаються першочергово винними, наприклад, за корупційні прояви щодо одержання неправомірної вигоди внаслідок протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей, доки не доведуть, що їх доходи та майно отримано законно.

Чинне законодавство не закріплює чіткого механізму встановлення ступеня вини при притягненні до адміністративної відповідальності. Однак, якщо не встановлювати провини особи, то нелогічно використовувати термін «адміністративне правопорушення», оскільки адміністративним правопорушенням відповідно до ст. 9 КУпАП визнається винне діяння [13]. У нормах КУпАП, які регламентують провадження у справах про адміністративні правопорушення, відсутні правила доведення винності особи, яка притягається до відповідальності.

Крім того, встановлення різних видів (штраф, конфіскація, позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю) та розмірів адміністративних стягнень за правопорушення, пов'язані з корупцією свідчить про те, що при виборі конкретного стягнення посадова особа повинна встановити ступінь вини особи правопорушника.

Слід враховувати, що правопорушення пов'язане з корупцією є різновидом адміністративного правопорушення, склад якого включає суб'єктивну сторону та відповідно вину особи правопорушника.

Таким чином, вважаємо обґрунтованою позицію, відповідно до якої існує необхідність обов'язкового встанов-

лення вини особи при розгляді справи про правопорушення пов'язаного з корупцією.

На основі аналізу загальних принципів адміністративного процесу та принципів провадження в справах про адміністративні правопорушення сформовано та виділено спеціальні принципи провадження в справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією, а саме: принцип невідворотності відповідальності за вчинення правопорушення, пов'язаного з корупцією; принцип необхідності встановлення вини особи правопорушника. Аналіз змісту положень законодавчих актів дозволив зробити висновок про те, що прин-

цип невідворотності відповідальності в даний час по більшій частині є декларативним. У зв'язку з цим, є необхідність внесення змін до законодавчої бази, що регламентує провадження в справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією, за допомогою встановлення обов'язковості застосування стягнень. Крім того, обґрунтовано необхідність внесення змін до чинного законодавства, спрямованих на закріплення необхідності обов'язкового встановлення ступеня вини осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування під час розгляду справи про правопорушення пов'язане з корупцією.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авер'янов В. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник : у 2-х т. Т. 1. Загальна частина. Київ : Юрид. думка, 2007. 592 с.
2. Адміністративне право України: підручник / Ю. П. Битяк (кер. авт. кол.), І.М. Балакарева, І.В. Бойко та ін.; за заг. ред. Ю. П. Битяка. Харків: Право, 2021. 392 с.
3. Адміністративне право України. Повний курс : підручник / В. Галушко, П. Діхтєвський, О. Кузьменко, С. Стеценко та ін. – Вид. 2-ге. – Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2019. 520 с.
4. Битяк Ю.П., Лученко Д.В. Еволюція адміністративного права за роки незалежності України / підрозділ у колективній монографії «Правова наука України: сучасний стан, виклики та перспективи розвитку» / редкол.: О.В. Петришин, Н.С. Кузнецова та ін. Нац. акад. прав. наук України. – Харків: Право, 2021. – 660 с. С. 323–341.
5. Адміністративно-правове забезпечення прав людини органами публічної адміністрації в Україні : зб. наук. пр. / за заг. ред. О.Ф. Андрійко. – Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2015. 199 с.
6. Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. Т. 2. / уклад. : В.В. Яременко, О. М. Сліпушко. Київ : Аконт, 2000. 926 с.
7. Куйбіда В. С. Принципи і методи діяльності органів місцевого самоврядування : монографія. – Київ : МАУП, 2004. 432 с.
8. Кравченко В. В. Конституційне право України : навчальний посібник. – Київ : Атіка, 2004. 512 с.
9. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права і держави : навчальний посібник. – Вид. 9-те. – Львів : Край, 2007. 191 с.
10. Ліпкан А. В. Теорія управління в органах внутрішніх справ : навчальний посібник. Київ : КНТ 2007. 884 с.
11. Ярмиш О. Н., Сergyogin В. О. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні : підручник. – Харків : Національний ун-т внутр. справ 2002. 653 с.
12. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
13. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07 грудня 1984 р. № 8073-Х / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 1984. № 51. Ст. 1122.
14. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 49. Ст. 2056.

**ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН
У ГАЛУЗІ ЗАПОБІГАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ****THEORETICAL AND LEGAL PRINCIPLES OF STATE REGULATION OF RELATIONS
IN THE FIELD OF PREVENTION OF ADMINISTRATIVE OFFENSES**

Савіцька В.В., к.ю.н.,

асистент кафедри адміністративного права та процесу

*Навчально-науковий інститут права**Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Стаття присвячена висвітленню однієї із актуальних теоретико-методологічних проблем адміністративного права щодо засад державного регулювання відносин у галузі запобігання адміністративним правопорушенням, що посідає суттєве місце у загальнодержавній системі боротьби із різного виду адміністративними правопорушеннями, що знайшло своє визначення в адміністративному законодавстві. Досліджено етимологію термінів «профілактика» і попередження. На підставі положень Конституції України, Кодексу України про адміністративні правопорушення, інших нормативно-правових актів, спеціальної літератури, а також доктринальних думок проведено системний аналіз термінів «попередження правопорушень» та «профілактика правопорушень» як правових категорій, їх співвідношення, що мають безпосереднє відношення законодавчого розуміння «запобігання адміністративним правопорушенням». Звертається увага на необхідності відрізнити термін «попередження», як виду адміністративного стягнення, яке є нормативно-врегульованим від поняття «попередження правопорушень» та поняття «профілактика правопорушень», які є синонімами, щодо яких проте в юридичній літературі існують різні точки зору, незважаючи на те, що в етимологічному форматі ці поняття мають загальну основу. Акцентовано увагу, що норми ст. 6 Кодексу України про адміністративні правопорушення, вказують на необхідність посилення профілактичних, попереджувальних заходів органами публічної влади, трудовими колективами та громадськими організаціями, оскільки адміністративні правопорушення завдають значної шкоди громадянам, суспільству, інтересам держави. Наголошено, що здійснення дій пов'язаних із профілактикою правопорушень повинно відповідати встановленим принципам. На цій наведено принципі профілактики правопорушень Проекту Закону України «Про профілактику правопорушень». Зроблено висновок, що з метою запобігання адміністративним правопорушенням органи публічної влади, трудові колективи та громадські організації при здійсненні своєї діяльності повинні здійснювати визначений комплекс профілактичних, попереджувальних заходів, шляхом запровадження в свою діяльність різноманітних заходів інформаційного, виховного та правового характеру з метою попередження та усунення причин і умов, що можуть сприяти вчиненню правопорушень.

Ключові слова: законодавство, попередження, профілактика, запобігання, адміністративні правопорушення, відповідальність, принципи.

The article is devoted to highlighting one of the current theoretical and methodological problems of administrative law regarding the principles of state regulation of relations in the field of prevention of administrative offenses, which occupies a significant place in the national system of combating various types of administrative offenses, which has found its definition in administrative legislation. The etymology of the terms «prevention» and «prevention» is studied. Based on the provisions of the Constitution of Ukraine, the Code of Ukraine on Administrative Offenses, other regulatory legal acts, special literature, as well as doctrinal opinions, a systematic analysis of the terms «prevention of offenses» and «prevention of offenses» as legal categories, their correlation, which are directly related to the legislative understanding of «prevention of administrative offenses». Attention is drawn to the need to distinguish the term «warning» as a type of administrative penalty, which is regulated by law, from the concept of «prevention of offenses» and the concept of «prevention of offenses», which are synonyms, but there are different points of view in the legal literature, despite the fact that in the etymological format these concepts have a common basis. It is emphasized that the norms of Article 6 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses indicate the need to strengthen preventive, preventive measures by public authorities, labor collectives and public organizations, since administrative offenses cause significant harm to citizens, society, and the interests of the state. It is emphasized that the implementation of actions related to the prevention of offenses must comply with the established principles. This provides the principles of offense prevention of the Draft Law of Ukraine «On Prevention of Offenses». It was concluded that in order to prevent administrative offenses, public authorities, labor collectives and public organizations, when carrying out their activities, must carry out a certain set of preventive, preventive measures by introducing into their activities various informational, educational and legal measures in order to prevent and eliminate the causes and conditions that may contribute to the commission of offenses.

Key words: legislation, warning, prevention, prevention, administrative offenses, responsibility, principles.

Адміністративні правопорушення є одними із найбільш поширених із усіх видів юридичної відповідальності, яке завжди є протиправною дією (бездіяльністю), діянням забороненим законом або іншим нормативно-правовим актом. Громадянин, який вчиняє адміністративний проступок, порушує встановлений конституційний обов'язок, оскільки ст. 68 Конституції України від 28.06.1996 р. 254к/96-ВР [1], зобов'язує кожного неухильно дотримуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Конституційна норма обумовлює необхідність дотримання встановлених правил у встановленому законом порядку і виступає застерегаючим засобом вчинення будь-якого проступку, в тому числі – адміністративного.

Порушення встановлених законами та іншими підзаконними нормативно-правовими актами правил обумовлює застосування уповноваженою особою відповідного примусового заходу і притягнення винного у вчиненні

адміністративного правопорушення – до адміністративної відповідальності.

Законодавчу основу для прийняття нормативно-правових актів, які регулюють питання адміністративної відповідальності, є Конституція України, згідно положень ст. 92 якої, виключно законами України визначаються засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них.

Основним законодавчим актом, що регулює суспільні відносини, пов'язані із адміністративною відповідальністю, є Кодекс України про адміністративні правопорушення, прийнятий 07.12.1984 р. №8074-10 [2]. Крім КУпАП діє низка законодавчих актів, які містять норми, якими встановлена адміністративна відповідальність. Усі вони разом становлять законодавство про адміністративні правопорушення.

Перед тим як розглядати питання державного регулювання відносин у галузі запобігання адміністративним

правопорушенням, з'ясуємо, що являють собою терміни «попередження правопорушень» та «профілактика правопорушень», що мають безпосереднє відношення законодавчого визначення «запобігання адміністративним правопорушенням».

Запобігання адміністративним правопорушенням посідає суттєве місце у державній системі боротьби із різного виду адміністративних правопорушень, що знайшло своє визначення в адміністративному законодавстві. Розуміння «запобігання адміністративним правопорушенням» ми знаходимо в ст. 6 КУпАП, відповідно до положень якого органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, громадські організації, трудові колективи розробляють і здійснюють заходи, спрямовані на запобігання адміністративним правопорушенням, виявлення й усунення причин та умов, які сприяють їх вчиненню, на виховання громадян у дусі високої свідомості і дисципліни, суворого додержання законів України. Органи місцевого самоврядування, місцеві державні адміністрації, забезпечуючи відповідно до Конституції України додержання законів, охорону державного і громадського порядку, прав громадян, координують на своїй території роботу всіх державних і громадських органів по запобіганню адміністративним правопорушенням, керують діяльністю адміністративних комісій та інших підзвітних їм органів, покликаних вести боротьбу з адміністративними правопорушеннями [2].

Норми цієї статті акцентують увагу на необхідності посилення профілактичних, попереджувальних заходів, оскільки адміністративні правопорушення завдають значної шкоди громадянам, суспільству, інтересам держави.

У Великому тлумаченому словнику української мови, безпосередньо терміни «попереджати», «попереджувати», «попередити», можуть означати: наперед повідомлення кого-небудь про щось; застереження кого-небудь від чогось; попередження як вид стягнення; своєчасними заходами запобігання здійсненню або виникненню чого-небудь, переважно небажаного; передувати чому-небудь; здійснення руху, якої-небудь дії швидше від когось, випереджати тощо [3, с. 1053–1054].

Термін попередження живається у різних значеннях. Я.Ю. Кондратьєв вважав, що попередження посідає особливе місце в системі оперативно-розшукових заходів та має профілактичний вплив [4, с. 18]. У митній енциклопедії, термін попередження – це один із видів адміністративного стягнення, застосовується уповноваженим державним органом, як правило виконавчої влади, від імені держави до осіб, винних у скоєнні адміністративного правопорушення [5, с. 256].

Згідно ст. 26 КУпАП «Попередження як захід адміністративного стягнення виноситься в письмовій формі. У передбачених законом випадках попередження фіксується іншим установленим способом» [2]. Нормативне визначення попередження полягає як в офіційному осуді вчиненого проступку, так і в застереженні від його повторення або вчинення іншого правопорушення, внаслідок чого така особа буде піддана більш суровому покаранню.

Слід відрізняти «попередження» як виду адміністративного стягнення, яке є нормативно-врегульованим, від поняття «попередження правопорушень» та поняття «профілактика правопорушень», які є синонімами, проте щодо вказаних понять в юридичній літературі існують різні точки зору, незважаючи на те, що в етимологічному форматі ці поняття мають загальну основу.

У підручнику, за загальною редакцією О.М. Бандурки, стверджується, що різниця між термінами «попередження» та «профілактика» полягає в тому, що перший відображає діяльність із недопущення адміністративних правопорушень як явища, частини єдиної цілісної картини правопорушень, що мають місце в державі; другий термін позначає спеціальні заходи з недопущення негатив-

них змін у самому явищі. Оскільки злочинність або адміністративні правопорушення існують об'єктивно, тому їх не можна попередити, з ними можна тільки боротися, долати. У зв'язку із цим про профілактику правопорушень можна говорити відповідно до всієї їх сукупності, тобто потрібно не допускати негативних змін у цьому явищі, а саме – їх збільшення. Крім того, потрібно брати до уваги, що профілактична робота ведеться не тільки у разі правомірної поведінки особи, а й тоді, коли правопорушення вже вчинено. Отже, попередити правопорушення, яке вже вчинено, ми не можемо, його можна тільки припинити. На фоні зазначених міркувань науковці пропонують профілактику правопорушень розуміти як соціально спрямовану діяльність держави, її органів і посадових осіб, громадських організацій та окремих громадян, спрямовану на виявлення причин і умов вчинення правопорушень, ліквідацію факторів, які спричиняють формуванню антигромадської поведінки особи, ліквідацію правопорушень як соціального явища та забезпечення під час такої діяльності прав та свобод громадян [6, с. 179–180].

Варто наголосити, що переважна більшість вчених профілактику правопорушень розглядають як здійснення економічних, політичних, ідеологічних, виховних, правових та інших заходів з протидії правопорушенням; це діяльність по виявленню та усуненню причин правопорушень, окремих їх видів, конкретних правопорушень, по недопущенню завершення правопорушень на різних етапах розвитку протиправної поведінки [7, с. 13].

Висловлена позиція підтверджується підзаконним нормативним актом, яким є Положенням про профілактику правопорушень, пов'язаних із здійсненням службової діяльності працівниками митної служби України, затвердженого наказом Державної митної служби України від 24.05.2004 р. № 380, згідно з яким завданням профілактики правопорушень є: попередження та усунення причин і умов, що сприяють правопорушенням з боку працівників митної служби, а також протиправним діям стосовно них або об'єктів митної інфраструктури; запобігання вчиненню працівниками митної служби під час виконання ними своїх службових обов'язків правопорушень чи дій, що можуть призвести до скоєння злочинів; запобігання передумовам витоку з митних органів, спеціалізованих митних установ і організацій інформації з обмеженим доступом або відомостей, що становлять державну таємницю; проведення контрольних заходів з метою створення безпечних умов функціонування об'єктів митної інфраструктури [8].

Попередження правопорушень уявляє собою сформовану систему дій на антисуспільні явища та їх причинний комплекс з метою реалізації тенденцій зниження їх рівня і масштабів. При цьому попередження правопорушень розглядається як соціально-правовий процес, знижувачий, обмежувачий, ліквідуючий протиправні явища за допомогою всієї сукупності заходів, що здійснюються державними органами і громадськими формуваннями і спрямовані на удосконалення суспільних відносин [9, с. 7].

Слід зазначити, що в ст. 1 Проекту Закон України «Про профілактику правопорушень» 1994 року надавалися визначення поняття «профілактика правопорушень», «загальна профілактика», «віктимологічна профілактика правопорушень». Наведемо визначення цих понять.

Профілактика правопорушень – обов'язкова діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, у тому числі громадських організацій, спрямована на виявлення та усунення причин і умов, які сприяють учиненню правопорушень, а також виявлення осіб, схильних до вчинення правопорушень, та застосування заходів до їх виправлення.

Загальна профілактика – заходи, спрямовані на виявлення причин і умов, що сприяють учиненню правопо-

рушень на всій території України, у її окремому регіоні, галузі господарства, стосовно частини населення чи групи осіб, а також на підприємстві, в установі чи організації незалежно від форм власності.

Віктимологічна профілактика правопорушень – система взаємопов'язаних, організаційно забезпечених державних, громадських й індивідуальних заходів, спрямованих на виявлення та усунення або нейтралізацію чинників, які формують особисту чи масову можливість стати жертвою правопорушення [10].

Отже, залежно від виду профілактичних заходів припустимі й різні варіанти дій поєднаних із попереджувальними заходами.

При цьому поняття попередження правопорушень, як і профілактика, може тлумачитись у вузькому правовому і широкому (соціально-правовому) розумінні. Під правовим попередженням, взятому у традиційному і вузькому значенні, розуміються заходи профілактики правопорушень, що здійснюються у процесі призначення покарання (відповідальності) і його виконання. У такому ж значенні ідея попередження правопорушень пронизує всю систему матеріально-правових, процесуально-правових і виконавчо-правових інститутів. Разом із тим практика боротьби із правопорушеннями показує, що при визначенні поняття «попередження правопорушень» необхідно виходити з більш широких позицій: економічних, соціально-політичних, моральних, психологічних, правових і т.п. [11, с. 119].

До цього варто додати, що здійснення дій пов'язаних із профілактикою правопорушень повинно відповідати встановленим принципам.

На думку авторів Проекту Закону України «Про профілактику правопорушень» профілактика правопорушень повинна здійснюватися за такими принципами:

- законності – лише в межах обов'язків і прав, які визначені цим Законом та іншими законами України;
- спільності – участі в профілактичній діяльності, крім правоохоронних органів, усіх інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, громадських організацій та окремих громадян;

– гуманізму – поваги до прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина та визнання їх пріоритету над державними інтересами; віддання переваги методам переконання – застосування примусових заходів лише після вичерпання всіх інших заходів впливу;

– гласності – систематичного висвітлення в державній статистиці та засобах масової інформації відомостей про стан профілактики правопорушень; недопущення розголошення особистих даних людини, отриманих у процесі здійснення профілактичних заходів;

– індивідуалізації та диференціації форм і методів профілактики; об'єктивності – безстороннього, неупередженого, незалежного від волі та бажання людини здійснення заходів, що запобігають учиненню правопорушень;

– системності – застосування заходів попередження правопорушень у комплексному поєднанні відповідно до розроблених планів;

– обов'язковості – нормативно закріпленого здійснення заходів безумовних для виконання;

– верховенства права – відповідності норм закону нормам Конституції України і не суперечення ним [10].

З точки зору правової науки, принципи права – це основні засади, які закріплені в правових нормах і відображають закономірності розвитку відносин суспільства, а також розкривають і відображають закономірності певної галузі права. В них розкриваються особливості певної галузі права, які зумовлюють її галузеву суть [12, с. 97].

Дотримання вказаних та інших принципів є обов'язковою вимогою неухильного дотримання і виконання законів всіма учасниками вказаних відносин.

Висновки. З урахуванням викладених вище міркувань, можна дійти висновку, що з метою запобігання адміністративним правопорушенням органи публічної влади, трудові колективи та громадські організації при здійсненні своєї діяльності повинні здійснювати визначений комплекс профілактичних, попереджувальних заходів, шляхом запровадження в свою діяльність різноманітних заходів інформаційного, виховного та правового характеру, спрямованих як на колективну, так й індивідуальну особливість особи з метою попередження та усунення причин і умов, що можуть сприяти учиненню правопорушень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституції України: Закон України від 28.06.1996 р. 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. №8074-10. *Відомості Верховної Ради України* РСР. 1984. № 51. Ст. 1122.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. К.: Ірпін: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
4. Кондратьєв Я.Ю. Теоретичні, правові та оперативно-тактичні засади запобігання злочинам оперативними підрозділами кримінальної міліції: монографія. Київ: Нац. акад. внутр. справ України, 2004. 444 с.
5. Митна енциклопедія: У двох томах. Т. 2 / : Редкол. І.Г. Бережнюк (відп. ред.) та ін. Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2013. 536 с.
6. Адміністративна діяльність міліції / за заг. ред. О.М. Бандурки: підручник. Х.: Вид-во нац. ун-ту внутр. справ, 2004. 448 с.
7. Мельник М.І., Хавронюк М.І. Суд та інші правоохоронні органи. Правоохоронна діяльність: закони і коментарі: Навчальний посібник. К.: Атіка, 2001. 512 с.
8. Положення про профілактику правопорушень, пов'язаних із здійсненням службової діяльності працівниками митної служби України: наказ Державної митної служби України від 24.05.2004 р. №380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0875-04#Text>
9. Білий П.М., Баранов С.О. Основи профілактики злочинів на транспорті: Навчальний посібник. К.: УКРІНФОРМ, 2001. 196 с.
10. Проект Закону України «Про профілактику правопорушень». URL: <https://cv.court.gov.ua/tu26/6/2358/>
11. Макаренко О.М. Щодо з'ясування терміну «профілактика правопорушень» та суміжних з ним понять. *Право і безпека*. 2004. №3. С. 118-120.
12. Світличний О.П. Адміністративні принципи в управлінській діяльності щодо земельних ресурсів. *Правничий вісник університету «КРОК»*. 2011. Вип. 8. С. 95-100.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ

LEGAL REGULATION OF INFORMATION AND ANALYTICAL ACTIVITIES OF THE NATIONAL POLICE

Синиціна Ю.П., к.т.н., доцент,
доцент кафедри економічної та інформаційної безпеки
Дніпровський державний університет внутрішніх справ

Титаренко О.О., д.ю.н., доцент,
старший науковий співробітник
науково-дослідної лабораторії з підготовки військ
Київський інститут Національної гвардії України

У статті розглянуто правові аспекти інформаційно-аналітичної діяльності (ІАД) Національної поліції України (НПУ) в умовах воєнного стану. Висвітлено ключову роль ІАД у забезпеченні громадської безпеки, запобіганні злочинності, оперативному реагуванні на виклики суспільству та підтриманні правопорядку. Визначено, що сучасний розвиток цифрових технологій створює нові можливості для підвищення ефективності роботи НПУ, але також вимагає оновлення нормативно-правової бази. Наведена відповідна ієрархія нормативно-правових документів, які є правовою базою для розвитку та функціонування ІАД НПУ. Визначено низку факторів, які впливають на актуальність нормативно-правового забезпечення цієї діяльності.

Аналізуються алгоритми та механізми правового регулювання ІАД НПУ, включаючи: визначення завдань діяльності, збір, обробку, зберігання інформації, впровадження внутрішніх нормативних актів та захист персональних даних громадян. Особливу увагу приділено дотриманню принципів законності, конфіденційності, об'єктивності та системності в інформаційно-аналітичній діяльності поліції.

Підкреслено важливість імплементації міжнародних норм для забезпечення прозорості та ефективності інформаційно-аналітичної діяльності поліції.

Автори також розглянули перспективи впровадження штучного інтелекту (ШІ) в інформаційно-аналітичну діяльність НПУ, підкресливши його значний потенціал для автоматизації процесів, аналізу великих даних і прогнозування криміногенних ситуацій. Разом із цим акцентується увага на викликах, пов'язаних із впровадженням ШІ, таких як захист прав людини, збереження конфіденційності даних та необхідність нормативного регулювання.

У статті зроблено висновок про необхідність удосконалення нормативної бази ІАД НПУ з урахуванням сучасних викликів і розвитку новітніх технологій, законодавства Європейського Союзу (Закон Європейського Союзу про штучний інтелект, 2024), спрямованого на дотримання балансу між ефективністю роботи правоохоронного органу та захистом прав людини.

Ключові слова: інформаційно-аналітична діяльність, Національна поліція України, правове забезпечення, інформаційні технології, штучний інтелект.

The article examines the legal aspects of the information and analytical activities (IAA) of the National Police of Ukraine (NPU) under martial law. It highlights the key role of IAA in ensuring public safety, preventing crime, responding promptly to societal challenges, and maintaining public order. The study identifies that the modern development of digital technologies creates new opportunities to enhance the efficiency of NPU operations but also necessitates updates to the legal framework. A hierarchical structure of legal documents serving as the legal foundation for the development and functioning of NPU's IAA is provided. Various factors influencing the relevance of the legal regulation of this activity are identified.

The article analyzes the algorithms and mechanisms of legal regulation of NPU's IAA, including the determination of activity tasks, data collection, processing, and storage, the introduction of internal normative acts, and the protection of citizens' personal data. Special attention is paid to adherence to the principles of legality, confidentiality, objectivity, and systemic approaches in the information and analytical activities of the police.

The importance of implementing international norms to ensure the transparency and efficiency of police information and analytical activities is emphasized.

The authors also explore the prospects for integrating artificial intelligence (AI) into NPU's information and analytical activities, highlighting its significant potential for automating processes, analyzing large datasets, and predicting criminogenic situations. At the same time, the article focuses on challenges related to the introduction of AI, such as protecting human rights, safeguarding data confidentiality, and the necessity of regulatory oversight.

The article concludes on the need to improve the legal framework for NPU's IAA, considering current challenges and the development of advanced technologies, as well as the European Union's legislation (European Union Artificial Intelligence Act, 2024), aimed at balancing the efficiency of law enforcement operations with the protection of human rights.

Key words: information and analytical activities, National Police of Ukraine, legal regulation, information technologies, artificial intelligence.

Актуальність теми. В сучасних умовах новітні технології та високий рівень цифровізації суспільства створюють нові виклики та можливості для правоохоронних органів. Національна поліція України не є виключенням. Зокрема, ці процеси активно впливають на розвиток інформаційно-аналітичної діяльності даного правоохоронного органу, яка спрямована на забезпечення громадської безпеки, протидію кримінальним правопорушенням, розкриття злочинів та забезпечення правопорядку в умовах воєнного стану. В той же час інформаційно-аналітична діяльність потребує відповідного нормативно-правового забезпечення, яке не суперечить положенням Конституції України та чинному законодавству.

Постановка проблеми. Питання належного правового забезпечення інформаційно-аналітичної діяльності поліції обумовлено тим, що: постійно розробляються й опрацьовуються нові підходи до гарантування інформаційної безпеки наявних у Міністерстві внутрішніх справ України (далі – МВС) інформаційних систем; простежується запровадження нових інформаційно-аналітичних продуктів у діяльність різноманітних підрозділів Національної поліції України (далі – НПУ); поступово впроваджуються інструменти штучного інтелекту для аналізу великих даних; постійно є необхідність у забезпеченні законності, прозорості та захисті прав громадян при здійсненні інформаційно-аналітичної діяльності поліції; розширюється коло суб'єктів, яким надана можливість

використання інформаційних можливостей МВС та НПУ тощо. Саме тому питання актуальності нормативно-правового забезпечення інформаційно-аналітичної діяльності НПУ потребує постійного вивчення та наукового аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему правого забезпечення інформаційно-аналітичної діяльності правоохоронних органів та Національної поліції України досліджували такі вітчизняні вчені як: Афонін Д., Баб'як А., Григорович А., Довбаш К., Іваненко О., Івашко Д., Катеренчук І., Коваленко Ю., Кубрак В., Мовчан А., Петренко В., Петков С., Терехов В., Федчак І., Шевченко А., Шорохова Г. та інші [1-6]. Проте динаміка розвитку інформаційних технологій, активне використання можливостей штучного інтелекту, поширення реальної загрози інформаційній безпеці країни з боку російської федерації в умовах воєнного стану, а також триваюча реформа органів правопорядку свідчить про актуальність розгляду даного питання.

Мета статті полягає в аналізі правового регулювання інформаційно-аналітичної діяльності Національної поліції України та визначенні шляхів його вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Інформаційно-аналітична діяльність (далі – ІАД) НПУ є ключовою складовою її роботи для забезпечення правопорядку та безпеки в країні. Вона охоплює збір, обробку, аналіз та використання різноманітної інформації для забезпечення громадського порядку, протидії злочинності та забезпечення безпеки громадян. Завдяки ІАД поліція може ефективно прогнозувати та запобігати злочинам, розкривати їх швидше та ефективніше, а також сприяти здійсненню кримінального переслідування. Важливою складовою цієї діяльності є аналіз отриманої інформації з використанням сучасних методів та технологій. Правове регулювання цієї діяльності забезпечується низкою законодавчих актів, які встановлюють принципи, процедури та вимоги до збору, обробки та збереження інформації.

Основні принципи ІАД НПУ стосуються законності, об'єктивності, конфіденційності, системності та комплексності. Дотримання цих принципів дозволяє забезпечувати ефективну та об'єктивну роботу всфері інформаційно-аналітичної діяльності даного правоохоронного органу.

Далі пропонуємо розглянути алгоритм та основні механізми правового регулювання ІАД НПУ. Алгоритм правового регулювання ІАД НПУ включає декілька ключових етапів, що детально регламентуються відповідними законодавчими актами та нормативно-правовими документами.

Першим етапом є визначення завдань та цілей інформаційно-аналітичної діяльності поліції відповідно до чинного законодавства. На цьому етапі визначається обсяг і характер інформації, яку необхідно збирати, аналізувати та зберігати для забезпечення безпеки громадян та правопорядку.

Другим етапом є встановлення правил збору, обробки та зберігання інформації. Це включає в себе визначення процедур збирання даних, використання спеціалізованих програмних засобів для аналізу даних, а також встановлення термінів зберігання інформації.

Третім етапом є розробка і впровадження внутрішніх нормативно-правових актів, які регулюють проведення інформаційно-аналітичної діяльності. Ці документи встановлюють конкретні правила та процедури роботи поліції в цій сфері та забезпечують відповідність її діяльності вимогам законодавства.

Четвертим етапом є правовий захист персональних даних громадян. Згідно зі статтею 32 Конституції України, кожен громадянин має право на захист своїх персональних даних, тому важливо встановлювати механізми їх захисту під час проведення інформаційно-аналітичної роботи [7].

Отже, зазначимо, що алгоритм правового регулювання ІАД НПУ включає в себе визначення цілей та завдань

діяльності, встановлення правил збору та обробки інформації, розробку внутрішніх нормативно-правових актів та захист особистих даних громадян (рис. 1).

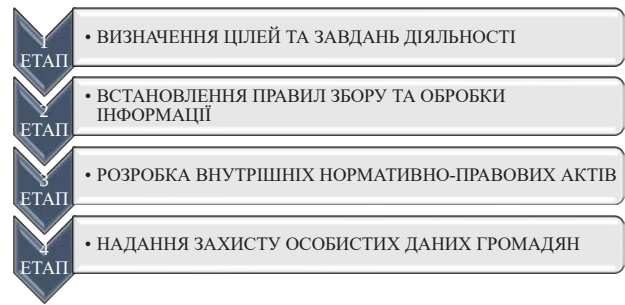

Рис. 1. Алгоритм правового регулювання інформаційно-аналітичної діяльності Національної поліції України

Цей алгоритм допомагає забезпечити ефективне та законне виконання поліцейських функцій у сфері інформаційно-аналітичної діяльності.

Що ж до основних механізмів правового регулювання ІАД НПУ, то вони визначаються низкою законодавчих актів та нормативно-правових документів (переважно відомчого характеру), які встановлюють правила та процедури роботи поліції в цій сфері. Сучасні схеми правового регулювання ІАД НПУ базуються на комплексному підході до забезпечення правопорядку та безпеки громадян та включають положення: Конституції України, Закону України «Про Національну поліцію», постанов Кабінету Міністрів України, відомчих документів Міністерства внутрішніх справ України та Національної поліції України, а також міжнародних стандартів. Останнє дозволяє уникнути порушень прав людини та забезпечує відповідність діяльності поліції міжнародним нормам.

Далі звернемо увагу на зміст складових механізму правового регулювання ІАД НПУ. Як вже зазначалося вище, правове регулювання ІАД НПУ ґрунтується на положеннях Конституції України. Так, наприклад, ст. 34 Конституції України гарантується право на інформацію, але це право може бути обмежене в інтересах національної безпеки, охорони прав та свобод людини. Щодо правового регулювання діяльності органів влади, то ст. 19 Конституції України визначає, що органи державної влади, включаючи поліцію, здійснюють свою діяльність в межах, що передбачені Конституцією та законами України [7]. Таким чином, інформаційно-аналітична робота поліції повинна ґрунтуватися на чіткій правовій базі, що визначена законодавством України.

Закон України «Про Національну поліцію» встановлює загальні принципи та завдання поліції, а також визначає основні правила збору, обробки та зберігання інформації. Цей закон встановлює основи функціонування ІАД НПУ та визначає права та обов'язки поліцейських у цій сфері. Так, відповідно до статей 25, 26 Закону України «Про Національну поліцію» [8] поліція в межах інформаційно-аналітичної діяльності формує, наповнює, підтримує в актуальному стані та користується реєстрами і базами (банками) даних, що входять до єдиної інформаційної системи Міністерства внутрішніх справ України.

Правове підґрунтя регулювання ІАД НПУ становлять і окремі рішення Кабінету Міністрів України, в яких встановлюються правила та процедури збору, обробки та використання інформації. Зокрема, постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про єдину інформаційну систему Міністерства внутрішніх справ та переліку пріоритетних електронних інформаційних ресурсів її суб'єктів» від 14 листопада 2018 року № 1024 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 15 серпня 2023 р. № 866) встановлює основні функції

та завдання інформаційно-аналітичної роботи поліції [9]. Згідно зі статтею 6 цієї постанови, єдина інформаційна система МВС (далі ЄІС МВС) призначена для автоматизації та технологічного забезпечення обміну даними між суб'єктами єдиної інформаційної системи МВС, зокрема в інтересах національної безпеки, захисту прав та законних інтересів громадян, суспільства і держави у сферах. Крім того, відповідно до статті 3, інформаційно-аналітичні дані мають бути конфіденційними, а доступ до них обмежується відповідно до закону [9].

Окремі питання порядку забезпечення ІАД НПУ знайшли своє відображення в постановах Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України» від 28 жовтня 2015 р. № 878 (пункти 17, 32-1) [10], «Про затвердження Положення про Національну поліцію» від 28 жовтня 2015 р. № 877 (пункти 36, 40, 40-1, 55) [11] в частині надання можливості формувати відповідні реєстри та бази (банки) даних, що входять до ЄІС МВС.

Наповнення ЄІС МВС поліцейськими здійснюється за допомогою інформаційно-комунікаційної системи Інформаційний портал Національної поліції України» (далі – система ІПНП) відповідно до Положення про інформаційно-комунікаційну систему «Інформаційний портал Національної поліції України», затвердженого наказом МВС від 03.08.2017 № 676, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 28 серпня 2017 за № 1059/30927 [5; 12].

Відповідно до п. 2 розділу IV даного Положення адміністратором системи ІПНП є уповноважений структурний підрозділ апарату центрального органу управління Національної поліції України. Згідно з пунктом 4 Положення про Департамент інформаційно-аналітичної підтримки Національної поліції України (далі – ДІАП), затвердженого наказом Національної поліції України від 31 січня 2020 року № 77 (зі змінами від 13.11.2020 № 885) [13], ДІАП є структурним підрозділом центрального органу управління поліції, який є відповідальним підрозділом за організацію (здійснення) розроблення, упровадження, супроводження (адміністрування) інформаційних систем. Його (ДІАП) завдання включають організацію та координацію діяльності у сферах цифрової інфраструктури, цифрової трансформації процесів службової діяльності, інформаційно-аналітичної роботи та забезпечення зв'язку між структурними підрозділами поліції, встановлює конкретні процедури та вимоги до проведення інформаційно-аналітичної роботи.

Міжнародні документи є важливою частиною правової бази для інформаційно-аналітичної діяльності НПУ, оскільки вони встановлюють міжнародні стандарти та принципи, які мають бути дотримані у діяльності правоохоронних органів. Правове регулювання ІАД НПУ базується на міжнародних конвенціях. Наведемо приклади. Так, Конвенція про права людини та основні свободи, прийнята Радою Європи (1950) надає гарантії щодо права на особисту та конфіденційну інформацію, а також гарантує право на повагу до приватного та сімейного життя, що може включати конфіденційність інформації (ст. 8 Конвенції) [14]. Наприклад, Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності визначає принципи обміну інформацією між державами-учасницями (ст. 43), сприяючи таким чином інформаційній співпраці між правоохоронними органами. Конвенція ООН проти корупції (ст. 46) зобов'язує держави-учасниці забезпечувати конфіденційність інформації, яка міститься в актах з протидії корупції [15].

Дані міжнародні документи встановлюють стандарти та принципи, які імплементуються в національне законодавство, та яких дотримуються національні правоохоронні органи в своїй інформаційно-аналітичній роботі, сприяючи тим самим підвищенню рівня правового захисту людини та міжнародної співпраці в сфері боротьби зі злочинністю та правоохоронної діяльності.

Крім цього зазначим, що на актуальність національної правової бази із забезпечення ІАД НПУ впливає низка факторів, які слід враховувати при внесенні змін до доповнень до неї, а саме: 1) стрімкий розвиток цифрових технологій (особливо в умовах воєнного стану); 2) необхідність забезпечення прозорості та захисту прав громадян; 3) забезпечення ефективності та результативності підрозділів НПУ (особливо в умовах воєнного стану), стрімкий інноваційний розвиток (рис. 2).

Рис. 2. Основні фактори актуальності правового регулювання інформаційно-аналітичної діяльності Національної поліції України

Досягнення результативності в роботі поліції вимагає використання сучасних методів та інноваційних технологій аналізу інформації, інноваційних технологічних досягнень, що забезпечують гнучкість операційних процесів, IT-рішення, цифрову спроможність оперативно реагувати на події та зміни й здобувати результат, орієнтований на інтереси суспільства [16].

Застосування цифрових технологій, таких як системи аналітики даних та машинного навчання, дозволяє поліції швидко та ефективно обробляти великі обсяги інформації, виявляти закономірності та тенденції в злочинності, а також прогнозувати можливі кримінальні події.

Зазначимо, що один з пріоритетних напрямків інноваційного розвитку ІАД НПУ полягає в застосуванні штучного інтелекту (далі – ШІ) та аналізу великих обсягів даних, що в перспективі сприяє покращенню ефективності та результативності діяльності поліції. Проте, правове регулювання ІАД НПУ з використанням ШІ знаходиться на стадії розробки та безпосередньо пов'язане з формуванням національної законодавчої бази щодо використання штучного інтелекту. Для того, щоб визначити пріоритетні напрямки та основні завдання щодо розвитку штучного інтелекту Кабінетом Міністрів України у 2020 році було схвалено Концепцію розвитку штучного інтелекту [17]. Згідно Концепції основними завданнями розвитку технологій ШІ є імплементація норм, закріплених у «Рекомендаціях щодо

штучного інтелекту», що прийняті в червні 2019 року Організацією економічного співробітництва та розвитку (OECD/LEGAL/0449), за умови дотримання етичних стандартів, передбачених в Рекомендаціях CM/Rec (2020) 1, схвалених 8 квітня 2020 року Комітетом міністрів Ради Європи для держав-членів щодо впливу алгоритмічних систем на права людини, у законодавство України.

Також в квітні 2024 року Кабінетом Міністрів України була схвалена Концепція Державної цільової науково-технічної програми з використання технологій штучного інтелекту в пріоритетних галузях економіки на період до 2026 року, в якій серед пріоритетних сфер, в яких виконуються завдання державної політики щодо розвитку галузі ШІ, є освіта та професійне навчання, наука, економіка, кібербезпека, інформаційна безпека, оборона, публічне управління, правове регулювання та етика, правосуддя [18].

Щодо правового регулювання ШІ в Європейському Союзі, то 21 квітня 2021 року був оприлюднений Регламент Європейського Парламенту і Ради, метою якого є встановлення гармонізованих правил про штучний інтелект (Закон про штучний інтелект, 21 квітня 2021 р.) [19, с. 39].

У березні 2024 року було прийнято Закон Європейського Союзу про штучний інтелект (далі – Закон) [20], в якому визначено основні принципи, умови та обмеження використання штучного інтелекту. Однією зі сфер, якої ці обмеження стосуються, є діяльність правоохоронних органів. Закон прямо забороняє системи ШІ, які передбачають: використання підсвідомих методів для маніпулювання поведінкою людини таким чином, що може завдати психологічної чи фізичної шкоди; використання вразливостей будь-якої групи людей через їхній вік, фізичні чи розумові вади таким чином, що може завдати психологічної чи фізичної шкоди; дозвіл урядам використовувати «соціальний кредитний скоринг» загального призначення; забезпечення дистанційної біометричної ідентифікації (системи дистанційної біометричної ідентифікації, у якій збір, порівняння та ідентифікація біометричних даних відбувається без значної затримки) в режимі реального часу в загальнодоступних місцях правоохоронними органами (за винятком певних обмежень у часі сценаріїв громадської безпеки). Згідно Закону використання цих систем для цілей правоохоронної діяльності повинно бути заборонено, за винятком закритого списку з трьох вузько визначених ситуацій, коли використання є абсолютно необхідним для досягнення важливого суспільного інтересу, який переважає ризик [21].

Таким чином впровадження ШІ в ІАД НПУ відкриває значні можливості для підвищення ефективності протидії кримінальним правопорушенням. Зокрема, здатність ШІ обробляти великі обсяги даних у реальному часі, автоматизувати рутинні процеси та покращувати моніторинг

дозволяє правоохоронним органам діяти більш швидко й ефективно.

Проте, процес впровадження ШІ в правоохоронну діяльність, в тому числі і в ІАД, може супроводжуватись серйозними викликами. Один з них пов'язаний з необхідністю нормативно-правового регулювання таких інновацій, спрямованих на забезпечення балансу між ефективністю використання ШІ та захистом прав людини та громадянина, недопущення витоку персональних даних. Також постає питання і відповідальності за ухвалення працівниками правоохоронних органів відповідних рішень з використанням ШІ в ІАД та можливі негативні наслідки. В подальшому для зниження можливих ризиків у даному напрямі може бути обґрунтованим законодавче закріплення правового механізму регулювання використання ШІ в правоохоронній сфері, а також забезпечення нагляду за законністю його використання [22, с. 56].

Висновки. Підсумовуючи викладене можливо зробити наступні висновки:

1. ІАД НПУ залишається ключовим інструментом для забезпечення громадської безпеки, протидії злочинності та підтримання правопорядку. Її ефективне функціонування залежить від наявних правових механізмів її забезпечення, злагодженої взаємодії новітніх технологій та методів аналітики.

2. Чинна нормативна база ІАД НПУ охоплює положення Конституції України, Закону України «Про Національну поліцію», окремих міжнародних конвенцій та постанов Кабінету Міністрів України, відомих нормативно-правових документів. Однак, існує необхідність її оновлення з урахуванням розвитку технологій і суспільних потреб, особливо в умовах воєнного стану.

3. ІАД НПУ ґрунтується на принципах законності, об'єктивності, конфіденційності, системності та комплексності. Дотримання цих принципів забезпечує легітимність і ефективність діяльності поліції як правоохоронного органу.

4. Застосування ШІ відкриває нові можливості для ІАД НПУ, зокрема для аналізу великих даних, автоматизації рутинних процесів і прогнозування злочинності. Подальше використання ШІ у роботі НПУ є важливим елементом забезпечення безпеки та правопорядку, а правове регулювання цього процесу потребує детального нормативного врегулювання, з врахуванням законодавства Європейського Союзу, спрямованого на дотримання балансу між ефективністю роботи правоохоронного органу та захистом прав людини.

5. Щодо перспектив удосконалення ІАД НПУ, то ця діяльність має базуватися на впровадженні новітніх інформаційних технологій, підвищенні захисту від кіберзагроз, розширенні інтеграції з міжнародними базами даних та розвитку кадрового потенціалу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мовчан А.В. Теоретичні засади інформаційного забезпечення інформаційно-аналітичного оперативно-розшукової діяльності. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. К.: НАВС. 2011. № 2. С. 181-188.
2. Шорохова Г. М. Організаційно-правові аспекти використання сучасних інформаційних технологій у службовій діяльності територіальних органів поліції. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 3. С. 169-172.
3. Катеринчук І.П. Інформаційне забезпечення діяльності правоохоронних органів України: проблеми теорії і практики: монографія. Київ. 2014. 392 с.
4. Івашко Д.О., Довбаш К.М. Інформаційне забезпечення діяльності поліції. *Пріоритетні напрями діяльності Національної поліції України*: тези доп. учасників наук.-практ. конф. курсантів, студентів та слухачів магістратури, м. Харків, 12 грудня 2018 р. Харків : ХНУВС, 2018. С. 83-86.
5. Григорович А.Б. Інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності підрозділів кримінальної поліції та слідчих органів під час документування й розслідування воєнних злочинів. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/590af81a-01a0-4402-a591-bf5d9c0e1aec/content>
6. Петков С.В., Іванов І.Є. Формування та розвиток інформаційно-правового забезпечення діяльності національної поліції України. *Юридична наука*. 2020. № 8. С. 140-149. DOI: 10.32844/2222-5374-2020-110-8-17
7. Конституція України від 28.06.1996 (станом на 01.01.2020). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 10.05.2024).
8. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015: № 580-VIII: станом на 18 травн. 2024 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>

9. Про затвердження Положення про єдину інформаційну систему Міністерства внутрішніх справ та переліку пріоритетних електронних інформаційних ресурсів її суб'єктів: постанова Кабінет Міністрів України від 14 листопада 2018 р. № 1024 станом на 22 серп. 2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1024-2018-%D0%BF#Text>
10. Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України: постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 р. № 878. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2015-%D0%BF?find=1&text#Text>
11. Про затвердження Положення про Національну поліцію: постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 р. № 877. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-2015-%D0%BF#Text>
12. Положення про інформаційно-комунікаційну систему «Інформаційний портал Національної поліції України»: наказ МВС від 03.08.2017 № 676. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1059-17#Text>
13. Положення про Департамент інформаційно-аналітичної підтримки Національної поліції України: наказ Національної поліції України від 31.01.2020 року № 77 URL: <https://www.npu.gov.ua/pro-policiyu/struktura-nacionalnoyi-policiyi/departament-informacijno-analitichnoyi-pidtrimki>
14. Європейська конвенція з прав людини: ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97: станом на 01.08.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
15. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції: Ратифіковано від 18.10.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text
16. Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 роки: Указ Президента України від 11.05.2023 року № 273/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023#Text>
17. Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні: схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1556-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text>
18. Про схвалення Концепції Державної цільової науково-технічної програми з використання технологій штучного інтелекту в пріоритетних галузях економіки на період до 2026 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 квітня 2024 р. № 320-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/320-2024-%D1%80#Text>
19. Куракін, О., Скрябін, О. Особливості правового регулювання використання штучного інтелекту в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*, 2023. (36), 36-42. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-36-04>
20. Laying down harmonised rules on artificial intelligence (artificial intelligence act) and amending certain union legislative acts. URL: <https://artificialintelligenceact.eu/the-act/>
21. Колесніков А.П. Обмеження використання штучного інтелекту в правоохоронній діяльності відповідно до AI ACT. *Актуальні питання забезпечення безпекового середовища в Україні* : зб. тез наук. доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 19 квітн. 2024 р.). Київ : ДНДІ МВС України, 2024 С. 313-315. URL: https://www.researchgate.net/publication/387187888_Obmezenna_vikoristanna_stuchnogo_intelektu_v_pravoohoronnij_dialnosti_vidpovidno_do_AI_ACT
22. Гудзь, Т. І., Синжерян, А. А. Інтеграція технології штучного інтелекту у діяльність національної поліції України: перспективи та виклики. *Українська поліцейстика: теорія, законодавство, практика*. 2024. №3. С. 53-59. <https://doi.org/10.32782/2709-9261-2024-3-11-9>

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ РІВНОГО ДОСТУПУ ПРИ ВСТУПІ НА ДЕРЖАВНУ СЛУЖБУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

FEATURES OF IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF EQUAL ACCESS TO CIVIL SERVICE UNDER MARTIAL LAW

Смірнова А.О., адвокатка,
аспірантка кафедри адміністративного права
Запорізький національний університет

Актуальність. Державна служба є наріжним каменем управління, особливо в бурхливі часи, такі як воєнний стан, коли взаємодія влади та державної служби стає складнішою. Військові дії суттєво змінюють вимоги до кандидатів, акцентуючи увагу на їхній готовності до надзвичайних ситуацій та здатності швидко адаптуватися до нових умов. Однак незмінними мають залишатися дотримання головних десяти принципів державної служби: верховенства права, законності, професіоналізму, патріотизму, доброчесності, ефективності, забезпечення рівного доступу до державної служби, політичної неупередженості, прозорості, стабільності.

Об'єктом даної роботи є суспільні відносини, які виникають під час вступу на державну службу під час дії правового режиму воєнного стану в Україні, в частині дотримання принципу рівного доступу. Особливості реалізації принципу рівного доступу до державної служби під час діє воєнного стану в Україні є предметом цієї роботи. Під час написання статті автором використовувались загальнонауковий та порівняльно-правовий методи дослідження.

В цій статті зацентовано увагу на особливостях дотримання принципу забезпечення рівного доступу до державної служби, зокрема в умовах воєнного стану в Україні.

Автором визначено сутність поняття «рівного доступу до державної служби», яке полягає не лише в забороні всіх форм та проявів дискримінації, відсутності необґрунтованих обмежень або надання необґрунтованих переваг певним категоріям громадян під час вступу на державну службу та її проходження, як це зазначено в профільному Законі України «Про державну службу». В першу чергу це дії, спрямовані на створення рівних можливостей для всіх громадян при реалізації права на державну службу, забезпечення об'єктивного відбору та усунення будь-яких форм дискримінації, що має на меті зміцнення довіри до держави.

Автором проведений аналіз нормативно-правових актів, пов'язаних з особливостями вступу та проходження державної служби в період дії правового режиму воєнного стану в Україні. Визначено позитивні та негативні аспекти скасування процедури проведення конкурсного відбору на заміщення вакантних посад державної служби. Запропоновано перелік змін, які на думку автора матимуть позитивний вплив на забезпечення рівного доступу до державної служби не тільки в період воєнного стану, а й для системи в цілому.

Проблемні питання та основні аспекти державної служби в Україні досліджували багато науковців-адміністративістів, однак з урахуванням особливостей, які виникли у зв'язку з запровадженням воєнного стану на території України, ця тема висвітлювалась в наукових статтях Галкіна Н.М., Бурдейної О.В., Корнута Л.М., Алюшиної Н.О.

Але більш детального аналізу особливостей реалізації принципу рівного доступу до державної служби під час дії воєнного не висвітлювалось, що і зумовило дослідження у цьому напрямку. Адже основними викликами для державної служби під час дії воєнного стану стала нестача кадрів, зумовлена міграцією населення та ризиком для життя державних службовців.

Ключові слова: державна служба, воєнний стан, вступ на державну службу, принципи державної служби, конкурс.

Relevance. Public service is a cornerstone of government, especially in turbulent times such as martial law, when the interaction of government and public service becomes more difficult. Military action significantly changes the requirements for candidates, focusing on their emergency preparedness and ability to quickly adapt to new conditions. However, the observance of the main ten principles of public service should remain unchanged: the rule of law, legality, professionalism, patriotism, integrity, efficiency, ensuring equal access to public service, political impartiality, transparency, stability. The object of this work is public relations that arise when entering the civil service during the legal regime of martial law in Ukraine, in terms of compliance with the principle of equal access. Features of the implementation of the principle of equal access to public service during the current martial law in Ukraine are the subject of this work. During the writing of the article, the author used general scientific and comparative legal research methods.

This article focuses on the peculiarities of compliance with the principle of equal access to public service, in particular under martial law in Ukraine.

The author defines the essence of the concept of "equal access to civil service," which consists not only in the prohibition of all forms and manifestations of discrimination, the absence of unreasonable restrictions or the provision of unreasonable advantages to certain categories of citizens when entering the civil service and its passage, as indicated in the profile Law of Ukraine "On Civil Service." First of all, these are actions aimed at creating equal opportunities for all citizens, ensuring objective selection and eliminating any form of discrimination aimed at strengthening confidence in the state.

The author conducted an analysis of normative legal acts related to the peculiarities of entry and passage of public service during the period of the legal regime of martial law in Ukraine. The positive and negative aspects of canceling the procedure for competitive selection for filling vacant civil service posts have been identified. A list of changes has been proposed that, according to the author, will have a positive impact on ensuring equal access to public service not only during the period of martial law, but also for the system as a whole.

The problematic issues and main aspects of the civil service in Ukraine were investigated by many administrative scientists, but taking into account the peculiarities that arose in connection with the introduction of martial law in Ukraine, this topic was covered in scientific articles by Galkin N.M., Burdeyna O.V., Kornuta L.M., Alyushina N.A.

But a more detailed analysis of the peculiarities of the implementation of the principle of equal access to public service during the military was not covered, which led to research in this direction. After all, the main challenges for the civil service during the martial law was the shortage of personnel due to migration of the population and the risk to the life of civil servants.

Key words: civil service, martial law, entry into the civil service, principles of civil service, competition.

Ключові аспекти вступу, проходження та звільнення з державної служби регулюються Законом України «Про державну службу», а також іншими нормативно-правовими актами, що визначають процедури та вимоги до кандидатів. Визначення поняття державної служби визначено в частині 1 статті 1 Закону України «Про державну службу», як

публічна, професійна, політично неупереджена діяльність із практичного виконання завдань і функцій держави [1]. Виходячи з цього, державний службовець – це громадянин України, який офіційно працевлаштований в урядовій організації. Він отримує заробітну плату з державного бюджету і відповідає за виконання певних завдань, які

стосуються роботи цієї організації. Також він зобов'язаний дотримуватися правил і етичних норм, які встановлені для державних службовців.

Сучасна інтеграція інституту державної служби в Україні цілком направлена на європейські цінності, вимоги, бачення. Однак, повномасштабне вторгнення, введення воєнного стану й оголошення 24.02.2022 року президентом України мобілізації, стало справжнім викликом для державної служби в Україні. У зв'язку з чим, урядом було прийнято ряд законодавчих змін, спрямованих на оптимізацію процесу відбору кадрів та адаптацію існуючих норм до умов війни.

Відтік кадрів, обумовлений необхідністю захисту Батьківщини, виїздом державних службовців за кордон та відсутність вмотивованих та компетентних кандидатів негативно вплинули на кількісний та якісний склад державних службовців в період дії воєнного стану. Про це свідчать статистичні дані, розміщені в щоквартальному звіті КСДС на сайті НАДС.

Адже перед державними структурами постало й так багато нових викликів, що вимагають змін у процедурах та підходах до вступу на державну службу. В частині 1 статті 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», визначено воєнний стан, як особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [2].

Цей період характеризується підвищеною потребою в ефективності та оперативності, що зумовлює необхідність адаптації традиційних механізмів до нових реалій. Стресостійкість, здатність до швидкого прийняття рішень та вміння працювати в умовах підвищеної відповідальності набувають великої ваги. Основні вимоги залишились незмінними, але фактично з'явилися нові негласні вимоги:

1. Готовність до роботи в умовах підвищеної загрози, адже кандидати мають демонструвати високий рівень стресостійкості та здатність працювати у складних умовах, включаючи ризик для власної безпеки. Велика увага має приділятися психологічному стану державних службовців та їх підготовці до роботи в стресових умовах. Відповідно, важливим компонентом є: психологічна підтримка для кандидатів та працівників державної служби, де створюються програми психологічної підтримки, що допомагають адаптуватися до нових умов та зберігати ефективність роботи; навчальні програми з управління в умовах криз ключова мета яких полягає у забезпеченні ефективної роботи державних службовців, де розробляються спеціалізовані навчальні курси, що охоплюють питання управління в умовах кризових ситуацій, зокрема під час воєнного стану. Важливо, щоб система державного управління забезпечувала підтримку та захист своїх працівників, а також створювала умови для їхньої ефективної роботи.

2. Знання законодавства про воєнний стан, оскільки державна служба виконує важливу координаційну роль під час війни, кандидатам важливо володіти знаннями про функціонування органів влади в умовах воєнного стану, а також розуміти їх специфічні повноваження та обмеження, фізична здатність до виконання обов'язків, тому що державні службовці можуть бути залучені до невідкладних заходів оборонного характеру або евакуації, тому

фізична здатність виконувати обов'язки є важливим критерієм.

Частиною 5 статті 10 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» визначено, що у період дії воєнного стану особи призначаються на посади державної служби, посади в органах місцевого самоврядування, посади керівників суб'єктів господарювання державного сектору економіки, комунальних підприємств, установ, організацій керівником державної служби або суб'єктом призначення, сільським, селищним, міським головою, головою районної, районної у місті, обласної ради, начальником відповідної військової адміністрації без конкурсного відбору, обов'язковість якого передбачена законом, на підставі поданої заяви, заповненої особою картки встановленого зразка та документів, що підтверджують наявність у таких осіб громадянства України, освіти та досвіду роботи згідно з вимогами законодавства, встановленими щодо відповідних посад, а також за наявності у Єдиному державному реєстрі декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, за минулий рік [2].

У зв'язку з тим, що чинне законодавство, регламентуюче діяльність державної служби в Україні не було пристосовано до умов воєнного стану, багато важливих аспектів були не врегульованими. У зв'язку з чим, Наказом НАДС від 17.03.2022 № 20-22 було внесено зміни до абзацу першого пункту 9 розділу III Типових правил внутрішнього службового розпорядку, затверджених наказом Національного агентства України з питань державної служби від 03 березня 2016 року № 50, зареєстрованим в Міністерстві юстиції України 25 березня 2016 року за № 457/28587. А саме було надано можливість державним службовцям виконувати завдання за посадою за межами адміністративної будівлі державного органу, в тому числі за кордоном на період дії воєнного або надзвичайного стану в Україні чи в її окремих регіонах, та протягом 10 днів після припинення або скасування такого стану. Цим правом державний службовець міг скористатись виключно у разі погодження переліку відповідних завдань та строків їх виконання у письмовій формі зі своїм безпосереднім керівником/керівником самостійного структурного підрозділу (за наявності) [3].

Вподальшому вищезазначений наказ було скасовано Постановою Кабінету Міністрів від 12 квітня 2022 р. № 440 «Деякі питання організації роботи державних службовців та працівників державних органів у період воєнного стану», яким було заборонено працювати державним службовцям та працівникам державних органів дистанційно за межами України, виключно у разі службового відрядження, оформленого в установленому порядку. Дистанційно можливо працювати лише знаходячись на території України, за погодженням керівника та у разі наявності організаційних і технічних можливостей для виконання їх посадових обов'язків [4].

Тобто, аналізуючи вищезазначене до ключових змін належать:

- Можливість виконувати службові повноваженнями за межами адміністративної будівлі державного органу, в якому несе службу державний службовець, однак виключно не виїжджаючи за межі України.

- Сприяння у працевлаштуванні ветеранів та ветеранок війни. Національне агентство України з питань державної служби та Міжнародна організація з міграції запустили новий сервіс доступний на веб-платформі е-Ветеран – <https://eveteran.gov.ua/>. За допомогою цього сервісу ветерани та ветеранки війни можуть дізнатись про наявні вакансії державних органів, органів місцевого самоврядування та військових адміністрацій по всій Україні, що має на меті полегшення процесу пошуку роботи та сприяння

їхньому працевлаштуванню на державну службу. Користувачі можуть обрати для себе вакансії у різних регіонах країни, а також отримати детальну інформацію про функціональні обов'язки, вимоги до кандидатів, рівень заробітної плати та ін. [5].

– Відсутність інформації про наявні вакантні посади на Єдиному порталі вакансій державної служби. З 25 лютого 2022 року була призупинена робота Єдиного порталу вакансій державної служби, на сайті НАДС. Первісно причиною було зазначено технічний збій. Однак станом на 2024 рік, роботу порталу відновлено не було. Автор пов'язує це зі скасуванням процедури конкурсного відбору на заміщення вакантних посад. Однак призупинення роботи Єдиного порталу вакансій державної служби негативно впливає на забезпечення принципів рівного доступу до державної служби та прозорості.

В пункті 10 «Порядку проведення конкурсу на зайняття посад державної служби», затвердженого КМУ від 25 березня 2016 р. № 246 зазначено, що оголошення про проведення конкурсів на зайняття посад державної служби, які оприлюднені на Єдиному порталі вакансій державної служби, нумеруються з метою ідентифікації відповідної вакансії [6]. Оприлюднення оголошення про проведення конкурсу є обов'язковим етапом в проведенні конкурсу. Автор вважає, що обов'язкове оприлюднення вакантних посад на Єдиному порталі вакансій державної служби має бути закріпленим на законодавчому рівні.

Це матиме позитивний вплив на покращення показника рівного доступу до державної служби та сприятиме прозорості відбору. Таким чином більше кваліфікованих фахівців будуть проінформовані про наявність вакантних посад. Що має вирішити питання саме з залучення більшої кількості бажаючих вступити на державну службу, та надасть змогу керівникам державних органів обирати «найкращих фахівців з найкращих».

– Надання дискреційних повноважень уповноваженим особам державних органів в частині вибору способу організації призначення на вакантні посади. Залежно від обраного способу, державний орган може розмістити інформацію на офіційному вебсайті та сторінках в соціальних мережах державного органу, зробити розсилку серед кандидатів, які успішно пройшли усі етапи оцінювання під час останніх конкурсів у державному органі, повідомити про вакансію працівникам державного органу за допомогою внутрішніх каналів комунікації державного органу тощо [7]. Фактично скасування конкурсного відбору негативно вплинуло на прозорість відбору кандидатів для заняття вакантних посад державної служби. Адже не завжди керівник державного органу, в якому наявна вакантна посада, висвітлює таку інформацію на офіційному сайті органу державної влади або через інші можливі загальнодоступні інформаційні канали.

– Спрощення конкурсних процедур. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» надає можливість вступати на державну службу без проходження конкурсної процедури для прискореного заповнення вакансій, що особливо важливо в умовах нестачі кадрів у кризових ситуаціях. Хоч зміна втілювалась задля належного функціонування апарату державної служби, вона має свою негативну сторону – порушується принцип професіоналізму. Скасування процедури конкурсного добору на вакантні посади державної служби, негативно впливає на позитивний імідж державної служби, позаяк загальна картина формується з окремого державного службовця, професійно й неупереджено виконуючого свої посадові

обов'язки, в тому числі з дотриманням усіх принципів державної служби.

Відмова від конкурсного відбору суттєво вплинула на якість державної служби: частина нових службовців не має належної підготовки, що призводить до зниження ефективності роботи державних органів. Також багато службовців не обізнані з вимогами щодо заповнення декларацій про доходи, уникнення конфлікту інтересів, що може негативно вплинути на рівень прозорості та підзвітності.

Важливість конкурсного відбору на заміщення вакантних посад державної служби має й своє історичне підґрунтя. Дослідження Г.В. Мамчур показує, що основи державної служби в Китаї були закладені ще в стародавні часи, що виявляється у суворому відборі чиновників на основі іспитів, принципів лояльності та порядності. Історичний приклад Стародавнього Китаю є важливим для сучасного аналізу, оскільки демонструє, як державна служба може сприяти соціальній стабільності та розвитку інституцій [8].

Бурдейна О.В. в своїй статті «Проблемні питання прийняття на державну службу в органи судової влади України в умовах воєнного стану», також зазначила, що «повертаючись до змісту новел щодо процесу прийняття на державну службу, запроваджених Законом № 2259-IX у вигляді відміни, у період дії воєнного стану, етапу проходження конкурсу для обіймання посади державної служби, зауважуємо, що, хоч і дані зміни мають перед собою благородну мету, та, проте, не позбавлені низки дискусійних моментів реалізації приписів даного Закону» [9].

Для державних органів та їх інституцій принципово важливим є підтримати звичайний режим роботи та продовжувати забезпечувати права та законні інтереси громадян, реалізувати державну політику на усіх рівнях [10].

Автор погоджується з думкою Галкіної Н.М., що «за умов надзвичайних ситуацій, карантину, воєнного стану громадяни відчують посилену потребу в ефективній роботі службовців, тому нормативно-правове забезпечення праці держслужбовців має лише сприяти функціонуванню державного апарату для надання базових послуг українському народу» [11].

Висновки. В період дії воєнного стану вступ на державну службу має власні переваги і гальмування. Автор в ході дослідження дійшов до висновку, що спрощена процедура відбору майбутніх державних службовців в певному сенсі нівелює принципи професіоналізму, прозорості та забезпечення рівного доступу до державної служби, визначені статтею 4 Закону України «Про державну службу».

Скасування конкурсного добору на державну службу під час воєнного стану призвело до низки негативних наслідків, у зв'язку з чим виникає необхідність поступово повертати конкурсну процедуру, навіть в умовах воєнного стану. Це забезпечить відбір кваліфікованих кадрів і підвищить професіоналізм службовців. Аби адаптація нових службовців пройшла більш легко, необхідно ввести обов'язкові навчальні програми щодо основ державної служби, зокрема вимог щодо заповнення декларацій, етики, конфлікту інтересів тощо.

Забезпечення рівного доступу до державної служби – це дії суб'єктів призначення/керівників державної служби, спрямовані на створення рівних умов і можливостей для всіх громадян, незалежно від віку, статі, стану здоров'я, матеріального становища та інших особливостей, на будь-якому з трьох етапів державної служби, що має на меті зміцнення довіри громадян до держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про державну службу : Закон України від 10 грудня 2015 р. № 889-VIII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19> (дата звернення: 29.10.2024).
2. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VII.І / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19> (дата звернення: 29.10.2024).

3. Про внесення зміни до Типових правил внутрішнього службового розпорядку : Наказ Національного агентства з питань державної служби від 17 березня 2022 р. № 20-22 (втратив чинність) / Національне агентство з питань державної служби. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0339-22> (дата звернення: 29.10.2024).
4. Деякі питання організації роботи державних службовців та працівників державних органів у період воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів від 12 квітня 2022 р. № 440 / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/440-2022-%D0%BF> (дата звернення: 29.10.2024).
5. Держслужба для ветеранів: запрацювала е-Карта вакансій для ветеранів та ветеранок. Національне агентство України з питань державної служби: веб-сайт. URL: <https://nads.gov.ua/news/derzhsluzhba-dlia-veteraniv-minveteraniv-zapustilo-e-kartu-vakansii-dlia-veteraniv-ta-veteranok> (дата звернення: 29.10.2024).
6. Про затвердження Порядку проведення конкурсу на зайняття посад державної служби : Постанова Кабінету Міністрів України від 25 березня 2016 р. № 246 / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-2016-%D0%BF> (дата звернення: 29.10.2024).
7. Відповіді на запитання, що надходили від служб управління персоналом щодо призначення осіб на посади державної служби під час воєнного стану Національне агентство України з питань державної служби: веб-сайт. URL: <https://nads.gov.ua/vidpovidi-na-zapitannya-shcho-nadhodili-vid-sluzhb-upravlinnya-personalom-shchodo-priznachennya-osib-na-posadi-derzhavnoyi-sluzhbi-pid-chas-voyennogo-stanu> (дата звернення: 29.10.2024).
8. Мамчур Г.В. Державна служба в Стародавньому Китаї. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2016. № 1 (5). С. 36–39. URL: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/10.23.10.100/db/ftp/visnyk/derzh_uprav_5_2016 (дата звернення: 29.10.2024).
9. Бурдейна О.В. Проблемні питання прийняття на державну службу в органи судової влади України в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал* 2023. №2 С.308. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2023/70 (дата звернення: 29.10.2024).
10. Корнута Л.М. Окремі питання провадження державної служби в умовах воєнного стану. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2022 № 2. URL: <https://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/view/192> (дата звернення: 29.10.2024).
11. Галкіна Н.М. Окремі аспекти правового регулювання праці державних службовців. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія: «Юридичні науки». 2022. № 5 (51). С. 73. URL: <https://www.inter-nauka.com/uploads/public/16559920013751> (дата звернення: 29.10.2024).

ШЛЯХИ СТАНОВЛЕННЯ ТА СПРАВЛЯННЯ МИТНИХ ПЛАТЕЖІВ В УКРАЇНІ

WAYS TO ESTABLISH AND COLLECT CUSTOMS DUTIES IN UKRAINE

Соцький А.М., к.ю.н.,

доцент кафедри соціального адміністрування
та гуманітарних комунікацій*Чернівецький інститут Міжнародного гуманітарного університету*

Стаття присвячена розгляду історичних аспектів митної справи, що є частиною внутрішньої та зовнішньої політики держави, що формується під впливом митної політики, його місця та ролі в вирішенні актуальних задач торговельних відносин та міжнародних правил світової торгівлі.

Історія митної справи веде свій облік уже багато тисячоліть. З часів Київської Русі та побудови незалежної України митною справою охоплено величезне коло питань економічного та юридичного складу, але у значній мірі вони пронизують питання торгівлі з іноземними державами.

З давніх часів митні та тарифні бар'єри використовувалися з метою обмеження постачання певних товарів на внутрішній ринок. Глобалізація та зростання торговельних відносин будь-якої країни світу обумовлюють вивчення історичних шляхів становлення та розвитку сплати митних платежів як складової митної справи. Важливість дослідження історичних шляхів започаткування та розвитку інституту справляння митних платежів в Україні підкреслюється реалізацією митними установами фіскальної складової своєї діяльності як одного з ключових механізмів розвитку держави у будь-який історичний період. Вивчення історичних шляхів функціонування інституту справляння митних платежів свідчить про те, що митна діяльність в державі була не цілеспрямованою, здійснювалася епізодично, мала часопраровий характер. Таким чином, митна справа виникла в силу об'єктивного історичного процесу, а митна діяльність формується разом із економікою та торгівлею з часів IX–XII ст. до теперішнього часу в силу розвитку історичних подій у світі та внутрішньої політики держави. При цьому значення митної справи у становленні торговельно-економічних відносин, захисті економічного суверенітету держави, прав суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності підвищується з кожним етапом розвитку державності.

Ключові слова: історія справляння митних платежів, митна справа, митні платежі, митні органи, мито, торговельні відносини.

The article is devoted to the historical aspects of customs, which is a part of the domestic and foreign policy of the State, formed under the influence of customs policy, its place and role in solving urgent problems of trade relations and international rules of world trade.

The history of customs goes back many millennia. Since the times of Kyivan Rus and the establishment of independent Ukraine, customs has covered a huge range of economic and legal issues, but to a large extent they have permeated the issues of trade with foreign countries.

Customs and tariff barriers have long been used to restrict the supply of certain goods to the domestic market. Globalization and the growth of trade relations in any country of the world necessitate the study of the historical ways of formation and development of customs payments as a component of customs. The importance of studying the historical ways of establishment and development of the institution of customs payments in Ukraine is emphasized by the fact that customs institutions implement the fiscal component of their activities as one of the key mechanisms of the State's development in any historical period. The study of the historical ways of functioning of the institution of customs payments collection shows that customs activities in the state were not purposeful, were carried out sporadically, and had a temporary legal nature. Thus, customs arose as an objective historical process, and customs activities have been shaped along with the economy and trade since the IX–XII centuries to the present day due to the development of historical events in the world and the domestic policy of the state. At the same time, the importance of customs in the development of trade and economic relations, protection of the economic sovereignty of the state, and the rights of foreign economic operators increases with each stage of statehood development.

Key words: history of customs duties, customs, customs payments, customs authorities, customs duties, trade relations.

Актуальність теми дослідження. На сучасному етапі державотворення прослідковується інтерес до різних аспектів організації та діяльності митної справи в Україні. Це пояснюється тим, що перед державою постійно виникають завдання економічної стабільності та безпеки, у вирішенні яких важливим інструментом є інститут справляння митних платежів. У зв'язку із цим виникає необхідність дослідження історичних аспектів становлення та розвитку інституту справляння митних платежів, оскільки не пізнав минуле, не вивши сутність та значення справляння митних платежів у теперішній час та не можливо прогнозувати майбутню стратегію розвитку відповідного інституту. Крім того, вивчення історичних аспектів діяльності митних установ з часів IV ст. до н.е. до XX ст. має величезне історико-правове значення, що дозволить подолати прогалини у науці митного права та розширити пізнання о значенні та функціонуванні інституту справляння митних платежів.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення шляхів становлення та справляння митних платежів у різні історичні періоди існування української державності.

Результати дослідження. Теоретичним і практичним проблемам митних відносин, в тому числі окремим аспектам правового регулювання справляння митних платежів при здійсненні зовнішньоекономічної діяльності у юридичній літературі не приділяється значної уваги. Належне місце в дослідженні сплати митних платежів у різні істо-

ричні періоди існування української держави займають наукові праці провідних вчених і практиків, зокрема, Л.О. Батанової, Є.В. Додіна, Л.К. Воронової, О.П. Гребельника, М.М. Каленського, С.В. Ківалова, Б.А. Кормича, Т.В. Корневої, І.М. Коросташової, Б.А. Кормича, М.П. Кучерявенка, О.В. Мазура, П.В. Пашка, Д.В. Прийманка, Л.М. Письмаченко, О.П. Орлюк, Л.П. Савченко, Т.В. Проценка, Т.С. Єдинак, В.Ю. Єдинак та ін.

Виклад основного матеріалу. Історичні аспекти становлення та розвитку інституту митних платежів в Україні нараховує тисячоліття. З появою та розвитком Київської Русі (IX–XII ст.), де основними джерелами фінансування були сплата данини, плата за судочинство, штрафи та мито, митно-тарифні відносини набрали характеру системності. Торгівля із заморськими країнами становила підґрунтя економіки древньої держави, оскільки один з найбільших товаропотоків «із варяг у греки» проходив через Київ по Дніпру, впродовж Чорного моря та закінчувався в Константинополі, що на той час був центром торгівлі. Не випадково, що однією з перших угод, укладених князем Олегом, була угода з Візантією (911 р.). Таким чином, у Київській Русі мито означало податок, що сплачувався за перевезення товарів, перегін худоби через кордони певних територій. Для сухопутного перевезення стягувалося так зване «сухе» мито, для водного перевезення – «водяне» мито [1, с. 87].

Колектив вчених Бодряга Н.В., Кривоборець Б.І. при дослідженні поняття митниці зазначали, що діяльність митних установ виконували митні двори, тобто установи зі збору тамги, або мита. Так, митні установи, або митні двори, в Київській Русі були одним зі органів публічної влади древньої держави, які виконували функції: клеймування товарів; справляння плати за продаж товару на внутрішньому ринку; здійснення митного контролю тощо [2, с. 102].

Часи монголо-татарської навали привели до втілення поняття «тамга», що з тюркського означало знак або клеймо, що проставлялося на товарі. Одержання відповідного клейма супроводжувалося сплатою збору, що отримав назву «тамга», від якого з'явилося дієслово «тамжити», тобто обкладати товар митом, а місце, де товар «тамжили», стало називатися таможною (митницею).

Литовсько-польська доба від середини XIV до середини XVII ст. характерна тим, що Україна на той період була позбавлена власної державності та митні установи користувалися законодавством Литви, Польщі. Характерним для митного законодавства Литви було наявність значної кількості часто змінюючи митних ставок та відповідними жорсткими санкціями. Що застосовувалися до тих, хто ухилявся від них (наприклад, Київ, Чернігів, Чорнобиль тощо). Необхідно також відмітити, що перешкодою до розвитку торговельних відносин були великі ставки внутрішнього мита – так звані «заміт» тобто привіз товару для продажу або грошей для закупки товару; «явка» – так зване повідомлення про наміри продати товар; «вагове» (при визначенні ваги товару) [3, с. 154].

При дослідженні історії митної діяльності Колесников К.М. зазначав, що внутрішні мита стягувалися з усіх привезених на продаж товарів. Це правило не поширювалося на необхідні власнику предмети споживання. Але були в виключення, так наприклад, звільнялися від сплати мита особливими грамотами особи духовного звання, монастирі, жителі нових міст і окремих місцевостей, а також люди, що зробили послуги князівству [4, с. 163].

Найбільш вагомим в історії розвитку інституту справляння митних платежів можна назвати період козацької доби (XV–XVIII ст.). Цей період характеризується створенням сприятливих умов для торгівлі шляхом видання спеціальних універсалів про охорону торговців, товару та ін. При цьому українським купцям надавалися окремі привілеї при продажу товару, зокрема звільнення від торговельного мита. Іноземні ж купці повинні були сплачувати ввізне мито, а також провізне мито за транзит та право складування товарів. Вивізне мито становило 2 відсотки від вартості товару. Як зазначають вчені, відповідна ставка вивізного мита була найменшою у Європейських країнах, що давало стимул збільшувати товаропотік через Україну [4, с. 164]. Необхідно відзначити, що за посередництва українським купцям, що мали пільги, у випадках реалізації іноземних товарів, ці товари підлягали конфіскації, при цьому половина надходила до державної скарбниці, а половина митній установі.

Таким чином, той період характеризується реформуванням митні установ у державну структури, що діяли з метою захисту внутрішнього ринку, а мито та збори від торгівлі ставали одним з головних джерел поповнення державної казни. Так зване «прикордонне» мито справлялося безпосередньо військовим збирачем мита «екзактором», або через орендарів – відкупників, які виконували функції митниці. Гетьман Б. Хмельницький намагався втілювати багатокаторну політику міжнародного визнання України як держави. У 1649 році підписується Угода з Туреччиною, за якою Туреччина надавала українським купцям право вільного проходу по Чорному морю та вести торгівлю без сплати мита.

Гетьманським універсалом від 28 квітня 1654 р. на кордонах України у разі вивезення товарів організовано

справляння митного податку у формі «евекти» (від латинської «evection» – який вивозиться), а за товар, що ввозився, стягувався митний податок у формі «індукти» (лат. «inductus» – запроваджений).

Необхідно відзначити, що за допомогою торгівлі та справляння мита Військо Запорізьке отримувало великі доходи, що сприяло розвитку господарського життя, торгівлі та нарахування експорту. Враховуючи, що зовнішня торгівля є важливим джерелом доходів держави, урядом у 1653 році було прийнято Торговельний статут. Відповідно до якого всі види мита з продавців товарів були трансформовані в єдине карбованцеве мито в розмірі 5 % з обороту товарів, для солі – 10 % від ціни. На рибу і хутровину були встановлені особливі мита. Іноземні купці були зобов'язані платити мито в розмірі 6 % із ціни товару на внутрішніх митницях і 2 % мита на прикордонних митницях при вивезенні товару. Таким чином, на той період на законодавчому рівні було встановлено правила переміщення товарів через державний кордон, а для здійснення контролю над перевезенням товарів та нарахування мита функціонували спеціальні державні заклади – митниці. Усяке порушення правил, встановлених законодавчими актами щодо переміщення товарів та предметів через кордон, отримало назву «контрабанда», а винні у скоєнні таких дій підлягали покаранню [4, с. 155]. У зв'язку із цим перші роки XVIII ст. характеризувалися посиленням протекціоністської політики держави, що було спрямовано на підтримку зароджених мануфактур. У 1712 році на сухопутному кордоні було відновлено відкупну систему при справлянні митних платежів з метою наповнення грошової скарбниці, як зазначалося у відповідному указі [5, с. 220].

Разом із тим, щоб усунути реальну небезпеку зменшення митних доходів, урядом держави було підписано торговельні договори з зарубіжними країнами. Так, наприклад, з Англією у 1726 р і Пруссією у 1728 р. про встановлення режиму митного взаємного сприяння. А у 1731 році було впроваджено Митний тариф, що змінив протекціоністський тариф 1724 року та суттєво спростив умови ввезення іноземних товарів. Відповідно до нового тарифу справлялося 20% мита з тих товарів, що вироблялись у державі, а інші товарні групи при імпорті оподатковувалися ставкою 10% [4, с. 155].

3 сер. XVIII ст. запроваджено біля 17 видів митних зборів, процедура огляду товарів і оформлення була дуже складною, що суттєво перешкоджало розвитку зовнішньої торгівлі. Найважливішими подіями у сфері митного оподаткування стала ліквідація торговельних бар'єрів. У 1753–1754 роках внутрішні мита, а також усі 17 видів митних зборів було змінено одним митом у розмірі 13 копійок із карбованця вартості на кордонах держави, які стягувались як при вивезенні, так і при ввезенні товарів. У 1754 р. було видано табель нормальних цін, на основі якого розраховувались нові збори. Таким чином, реформа 1753–1757 років до державної скарбниці привнесла значний прибуток [6, с. 190].

1 вересня 1766 року було запроваджено новий митний тариф, що встановлював безмитне ввезення всіх імпортованих товарів, які не вироблялися у країні, з товарів, національне виробництво яких знаходилося у стадії зародження від держави можна було отримати певні привілеї; зменшено ввізне мито на матеріали та сировину для вітчизняного виробництва; готові вироби оподатковувались більш високим митом в порівнянні з напівфабрикатами; імпортовані товари, виробництво аналогів яких існувало в країні, оподатковувались порівняно високим 30% митом. Експортне мито, справлялося на рівні 5% ціни товару. При цьому експорт сировини попадав під підвищене мито в порівнянні з експортом готової продукції. Таким чином, прийняття митного тарифу 1766 року сприяло розвитку політики вільної торгівлі.

У 1782 році було прийнято новий митний тариф, в якому було відсутнє заборонне мито. Більшість товарів при ввезенні оподатковувалось 10% митом, а також значна кількість товарів була звільнена від оподаткування експортним митом [4, с. 157].

Зростання обсягів світової торгівлі на рубежі XIX століття в цілому вплинуло митна політика держави протекціоністського спрямування. Це пов'язано з тим, що молода промисловість не мала змоги конкурувати з західною конкуренцією (особливо англійськими). Наприклад, відповідно до Митного тарифу 12 березня 1822 р. було заборонено вивіз 21 найменування товару та ввезення 300 найменувань. Основними положеннями можна низькі ставки мита на товари, що необхідні для внутрішнього виробництва; звільнення від сплати мита при ввезенні іноземних товарів та продукції, які не вироблялися в країні, але в яких була необхідність; заборона ввезення конкуруючих товарів тощо. Тобто, Митний тариф 1822 року частково припинив ввезення імпортованих товарів, а національна промисловість не конкурувала з іноземними виробниками, що забезпечувало існування активного торгового балансу. Почала розвиватися внутрішня промисловість. Однак Митний тариф знизив попит на сировину, підвищив тариф на споживчі товари, чим самим сприяв зростанню контрабанди. Тариф 1822 року неодноразово переглядався у 1824, 1825, 1830, 1831, 1836, 1838 та 1841 роках [4, с. 157].

Прикладом існування зони вільної торгівлі необхідно відмітити значення Маніфесту 1817 року, відповідно до якого в Одесі було створено «Порто-франко» з метою вільного безмитного ввезення іноземних товарів, що випускалися без митного огляду та без певних об'єктів (крім хлібного вина та горілки, інших міцних напоїв, які були заборонені до вивезення тарифом від 1 січня 1821 р.) [4, с. 158].

Разом з тим слід відмітити, що крім позитивних тенденцій з розширення зовнішньої торгівлі в регіоні відбулося й прояв негативних сторін – це ліквідація митного тарифу та контрабанда та ін. Спочатку режим вільної торгівлі в порто-франко було введено терміном на 30 років, але потім він двічі переглядався та подовжувався у 1848 і 1854 роках.

Знаковим в історії є 1864 р. коли у Міністерстві фінансів було створено Департамент митних зборів для контролю за наповненням державної казни за рахунок митних зборів. 10 листопада 1876 р. було прийнято рішення про так звані «золоте мито», тобто митні збори почали справлятися тільки в золотій валюті. Митні установи приймали іноземну валюту (золото), купони від білетів внутрішніх державних «металевих» позик, білети Державного банку, іноземні банківські білети, які розмінювалися на золото. Основні завдання того часу було зменшення ввезення іноземних товарів, утримання торговельного балансу, наповнення золотовалютного резерву країни. Але даний захід призвів до негативних наслідків – підвищення цін на іноземні товари, а згодом, через відсутність конкуренції, ціни і на товари внутрішнього виробництва. Але з часом цю систему було скасовано.

З 1881 р. митно-тарифна політика змінювалася у сторону протекціонізму. ставки мита щорічно переглядалися та збільшувалися. В 1891 р. прийнято митний тариф, що розповсюджувався на галузі, які до цього не попадали під дію тарифних регуляторів, він посилив ефект захисту (а в деяких випадках це було адекватно забороні ввезення іноземних товарів) і для галузей, які були під «митною парасолькою». Слід зауважити, що аналогічної політики на той час дотримувалися інші країни світу, у тому числі США та Німеччина.

Перше десятиліття XX ст. характеризується упадком промислового виробництва до 1909 року, коли держава вступила до смуги промислового підйому. В першу чергу, це відмітилося на організації митної справи, головним завданням якої була реалізація фіскальної функції.

Митний тариф 1903 року, який набрав чинності в 1906 році, був ще більш протекціоністським ніж попередній, але в перші ж роки його існування багато статей цього тарифу було змінено або скасовано взагалі.

У роки першої світової війни українські землі, що входили до складу іноземних держав, припинили митні операції, характерні для мирного часу. Їхнє відновлення відбулось у ході відродження української державності, чільним атрибутом якої стало заснування самостійного митного відомства [4, с. 163].

У радянський період митна політика будувалася за принципом промислового протекціонізму. Введення цієї системи диктувалося розрухою в країні, викликаного Першою світовою і громадянською війнами, а також економічною блокадою західних держав. Безумовно, загальний стан економічної та політичної ситуації в країні (громадянська війна, голод, розруха, товарний дефіцит) вплинув на розвиток митної справи – крім виконання фіскальної функції однією з головних стала правоохоронна. У 1921 р. було видано декрети про право митних установ на конфіскацію контрабандних товарів, а 8 грудня 1921 р. створено Центральну комісію боротьби з контрабандою. Контрабанда стала однією з найгостріших економічних проблем у країні. У величезній кількості ввозився іноземний товар, який породжував спекуляцію. В обмін на контрабандні товари ввозилося золото, коштовності, хутро, предмети старовини і мистецтва [1, с. 420].

У 1921 році на кордоні функціонувало 44 митні установи трьох видів: митниці, митні нагляди, митні пости. Тобто існуючі тісні взаємозв'язки у сфері митно-тарифних відносин за нинішньою класифікацією інтеграційних об'єднань можна систематизувати як митний союз. 20 квітня 1922 року РНК УРСР було прийнято постанову про введення в дію на території УРСР Митного тарифу з Європейської торгівлі, а з часом – про митну охорону [4, с. 165].

Положення Митного тарифу 1922 року було орієнтовано на захист національної промисловості від іноземної конкуренції і створення сприятливих умов для національного виробництва тощо. Насамперед, встановлення високих ставок ввізного мита (на основі різниці між національними цінами та цінами іноземного ринку на певні товари); ввезення промислової сировини, напівфабрикатів і машинного устаткування, яке не вироблялося в країні без сплати мита; введення високої ставки експортного мита на сировину, що вироблялася в країні в недостатній кількості; на сировину, вироблену в надлишку, встановлення помірної ставки мита; експорту готових виробів (цукор, текстильні вироби) без сплати мита та ін.

Значні зміни тарифної політики стало прийняття нового митного тарифу 11 лютого 1927 року, яким передбачалося ввезення товарів зі звільненням від сплати мита товарів з заступницькою, фіскальною і надфіскальною метою. 21 травня 1930 року було затверджено митний тариф з привізної торгівлі. У 1932 році щодо даного тарифу була введена двоколонна система, були встановлені мінімальні та максимальні ставки мита [2, с. 422].

Вдосконалення системи тарифного регулювання припадає на другу половину 40-х та 50-х років. Митний тариф у післявоєнний період поділявся на: загальний митний тариф з привізної торгівлі; привізний тариф для країн Сходу; тариф для товарів афганського походження; диференційований митний тариф для товарів, що ввозилися через Мурманський порт; конвенційні ставки мита на деякі товари тощо.

Трансформація економічної системи з 1985 року відкрила новий етап розвитку радянської митної політики. Істотні зміни в системі митно-тарифного регулювання відбулися в 1989 року, коли слідом за скасуванням державної монополії на зовнішню торгівлю та розширенням кількості учасників експортно-імпортованих операцій було

введено обов'язкове декларування товарів та іншого майна, що переміщується через кордон. Тобто основними функціями митно-тарифної політики стали фінансова та регулятивна.

Митно-тарифне регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні почало розвиватися з 1991 р. Правовою основою його став Закон України «Про Єдиний митний тариф», прийнятий 5 лютого 1992 р.

Період 1991–1995 рр. характеризується досить ліберальним зовнішньоторговельним режимом. На більшість товарних позицій ставки ввізного мита були на рівні 0–10%. Тільки на незначну частину товарів накладалася ставка 15–30%, а максимальний рівень складав 50% (наприклад, алкогольні, тютюнові вироби та ін.). Рівень ставок ввізного мита визначався в залежності від ступеня обробки й економічної доцільності імпорту товарів. На товари, імпортовані з країн, що розвиваються, не накладалися мита, а на товари з промислово розвинутих країн, з якими Україна мала угоду про режим найбільшого сприяння, оподатковування здійснювалося за пільговими ставками [3, с. 241].

Період 1996–1998 рр. характеризується протекціоністською політикою захисту національного товаровиробника. Посилення протекціонізму відбувається поряд із заходами для зміни системи митно-тарифного регулювання в зв'язку з інтеграцією України до СОТ. За для цього скасовується національна система преференцій, митно-тарифне регулювання спрямовано на захист вітчизняного товаровиробника, надходження від тарифів переважно за рахунок підвищення ставок на імпорт високоліквідної на українському ринку продукції (в основному, підкацизні товари), а також за рахунок заходів, пов'язаних із визначенням митної вартості, тарифної позиції і країни походження товару.

Впродовж 1998–1999 рр. Україна удосконалює систему митно-тарифного регулювання відповідно до норм, правил та стандартів СОТ. Поступово лібералізується імпортерний режим. Це, зокрема, пов'язано з необхідністю виконувати зобов'язання перед міжнародними фінансовими організаціями по лібералізації зовнішньоторговельного режиму. Поступово скасовується застосування

ставки мінімальної митної вартості. Істотно зменшилися кількість рішень по зміні ставок ввізного мита. Приймаються рішення, спрямовані на стимулювання внутрішнього виробництва, тобто ставки мита знижувалися на сировину, підвищувалися на готову продукцію, аналоги якої випускалися в Україні. Були знижені ставки ввізного мита на значну кількість товарів текстильної промисловості відповідно до зобов'язань перед ЄС [7, с. 98].

Важливим питанням у даний час є трансформація митного тарифу в процесі вступу України до СОТ. З 1994 р. Україна веде переговори про приєднання до ГАТТ і вступу до СОТ. У зв'язку з цим національне законодавство поступово приводиться у відповідність до вимог ГАТТ/СОТ, основною метою яких є лібералізація торгівлі і зняття обмежень у цій сфері. У 1996 р. Указом Президента України № 255/96 була затверджена «Концепція трансформації митного тарифу України на 1996–2005 рр. відповідно до систем ГАТТ/СОТ».

З окремими країнами державою продовжується укладання угод про вільну торгівлю, надання режиму найбільшого сприяння чи національного режиму та ін.

Висновки. Необхідно відзначити, що історичний досвід виникнення і розвитку інституту митних платежів в Україні надав серйозний вплив на їх юридичну природу і стан сучасного українського законодавства, що регулює порядок їх встановлення і стягнення.

Точних документальних свідчень про час зародження митного оподаткування на Україні не збереглося. Їх приблизний вік-близько 1000 років. Спочатку митні платежі характеризуються численністю і безсистемністю. З часом крім спочатку митного призначення за право проїзду або торгівлі митні збори набувають інші функції: фінансову, протекціоністську, захисну та ін. Постійна нестача грошових коштів, властива Україні на всіх етапах її розвитку. Деякі з них стали прототипами сучасних митних платежів.

У міжнародній практиці митні платежі використовуються в якості основних інструментів державного впливу на зовнішню торгівлю. Інтеграція України у світову економіку має відбуватися з урахуванням попереднього і міжнародного досвіду митно-правового регулювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гальський К.Є. Митниця України : кроки становлення та поступу. О. : Пласке. 2009. 516 с.
2. Бодряга Н.В., Кривоборець Б.І. Удосконалення системи адміністрування ПДВ. *Наукові праці ДонНТУ*. Серія: економічна. 2008. Вип. 33/2.
3. Дубініна А.А. С.В. Сорокіна, О.І. Зельніченко. *Митна справа*. К.: ЦУЛ. 2010. 320 с.
4. Колесников К.М. Історія митної діяльності : Україна в європейському контексті. За заг. ред. В.В. Ченцова. Держ. мит. служба України, Держ. НДІ митної справи. О. : Пласке, 2010. 541 с.
5. Чорний В.Б. Україна і митна справа: історичний нарис. К. : Комп'ютерно-видавничий інформаційний центр «КВІЦ», 2000. 349 с.
6. Бихун В.Ю. Столична митниця. Віхи історії. К. : ЛАТ К. 2007. 222 с.
7. Перепьолкін С.М. Міжнародно-правові аспекти митного співробітництва європейських держав. Монографія. Дніпропетровськ : АМСУ, 2008. 141 с.

ПОВНОВАЖЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ АДМІНІСТРАЦІЙ НА НАДАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК В ОРЕНДУ СТРОКОМ ПОНАД ОДИН РІК У МЕЖАХ ІСНУЮЧИХ ДОГОВІРНИХ ВІДНОСИН

AUTHORITY OF MILITARY ADMINISTRATIONS TO GIVE LAND PLOTS FOR RENT FOR MORE THAN ONE YEAR WITHIN EXISTING CONTRACTUAL RELATIONS

Стреляний В.І., к.ю.н.,
доцент кафедри правоохоронної діяльності

Навчально-науковий інститут № 5
Харківського національного університету внутрішніх справ

У зв'язку із запровадженням в Україні воєнного стану багато сфер правового регулювання зазнали змін та обмежень. Повноваження військових адміністрацій у сфері земельних відносин, зокрема, оренди землі, не стали винятком. У статті досліджено проблемні питання, що стосуються обмеження повноважень військових адміністрацій, зокрема, на надання земельних ділянок в оренду на строк понад один рік у випадку, коли договір оренди було укладено до запровадження правового режиму воєнного стану в Україні.

У статті автор звернув увагу саме на первинне надання військовими адміністраціями земельних ділянок у користування, яке проходить за спеціальною процедурою. Під час наукового дослідження встановлено, що відбулися суттєві зміни у сфері законодавства, що регулює оренду землі, піддалася трансформації низка відповідних нормативних положень, що регулюють питання надання в оренду земельних ділянок, в тому числі військовими адміністраціями.

Наголошено, що повноваження військових адміністрацій не поширюються на правовідносини щодо укладення договорів оренди землі на новий строк у межах вже існуючих договірних відносин, в тому числі тих, що виникли до запровадження військового стану.

Проведеним науковим дослідженням було встановлено конституційно-законодавчі засади та особливості надання повноважень військовим адміністраціям у сфері оренди землі в умовах воєнного стану, підстави наявності/відсутності повноважень військових адміністрацій населених пунктів на вирішення питань регулювання земельних відносин в частині надання земельних ділянок в оренду на строк понад один рік. Наголошено, що у період дії воєнного стану та 30 днів після його припинення чи скасування начальник військової адміністрації крім повноважень, віднесених до його компетенції Законом України «Про правовий режим воєнного стану», за умови прийняття Верховною Радою України за поданням Президента України рішення про утворення військових адміністрацій, здійснює повноваження сільської, селищної, міської ради, її виконавчого комітету, сільського, селищного, міського голови, в тому числі у сфері земельних відносин.

Ключові слова: військова адміністрація, земельна ділянка, договір оренди землі, строк, повноваження, користування.

In connection with the martial law introduced in Ukraine, many areas of legal regulation underwent significant changes and restrictions. The authority of military administrations in the field of land relations, in particular, land lease, was no exception. The article examines problematic issues related to the limitation of the powers of military administrations, in particular, to the provision of land plots for lease for a period of more than one year in the case when the lease agreement was concluded before the introduction of the legal regime of martial law in Ukraine.

Attention was paid to the initial provision of land plots by military administrations for use, which is accompanied by a certain procedure. During the research, it was established that there have been significant changes in the field of legislation regulating land leases, a number of relevant regulatory provisions governing the issue of land leases, including by military administrations, have been transformed.

It is emphasized that the powers of military administrations do not extend to legal relations regarding the conclusion of land lease agreements for a new term within the framework of already existing contractual relations, including those that arose before the introduction of martial law.

The conducted scientific research established the constitutional and legislative principles and peculiarities of granting powers to military administrations in the field of land lease under martial law conditions, the grounds for the presence/absence of powers of military administrations of settlements to resolve issues of land relations regulation in terms of providing land plots for lease for a period of more than one year. It is emphasized that during the period of martial law and 30 days after its termination or cancellation, the head of the military administration, in addition to the powers assigned to his competence by the Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law", subject to the adoption by the Verkhovna Rada of Ukraine at the proposal of the President of Ukraine of a decision on the formation of military administrations, exercises the powers of the village, settlement, city council, its executive committee, the village, settlement, city mayor, including in the field of land relations.

Key words: military administration, land plot, land lease agreement, term, authority, use.

Відповідно до статті 4 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [1] на територіях, на яких введено воєнний стан, для забезпечення дії Конституції та законів України, забезпечення разом із військовим командуванням запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадської безпеки і порядку, захисту критичної інфраструктури, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян можуть утворюватися тимчасові державні органи – військові адміністрації.

В пунктах 12 та 26 частини 2 статті 15 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» визначено, що військові адміністрації населених пунктів на відповідній території здійснюють повноваження із:

– здійснення управління майном, яке перебуває у комунальній власності відповідної територіальної громади (крім вирішення питань відчуження, у тому числі і шляхом приватизації комунального майна та надання комунального майна в оренду на строк понад один рік);

– вирішення відповідно до закону питань регулювання земельних відносин (крім вирішення питань відчуження

з комунальної власності земельних ділянок та надання таких земельних ділянок в оренду на строк понад один рік).

Отже, з аналізу наведених норм законодавства слідує, що військові адміністрації наділені повноваженнями на вирішення відповідно до закону питань регулювання земельних відносин, проте із прямою заборобою відчуження з комунальної власності земельних ділянок та надання таких земельних ділянок в оренду на строк понад один рік.

Водночас, у положеннях Закону України «Про оренду землі» [2] та Земельного кодексу України [3] визначено порядок (процедуру) поновлення договорів оренди землі, зокрема визначено, що поновлення договорів оренди землі здійснюється в порядку, передбаченому статтею 126¹ Земельного кодексу України.

Відповідно до приписів частини 1 статті 33 Закону України «Про оренду землі» після закінчення строку, на який було укладено договір оренди землі, орендар, який належно виконував обов'язки за умовами договору, має переважне право перед іншими особами на укладення договору оренди землі на новий строк [2].

При практичному застосуванні вказаних правових норм виникають суперечності через обмеження у наявності повноважень військових адміністрацій на надання земельних ділянок в оренду строком понад один рік за умов, що такі договори були укладені до утворення відповідних військових адміністрацій.

З аналізу викладених нормативно-правових слідує, що наведені вище норми чинного законодавства розмежовують змістовно різні поняття: «поновлення договору оренди землі», «надання (передача) земельних ділянок у користування» та «укладення договору оренди землі на новий строк», що призводить до неоднакового їх трактування при зверненні до військових адміністрацій з питань щодо надання земельних ділянок в оренду строком понад рік у межах вже існуючих договірних відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням правового режиму земельних ділянок у вітчизняній земельно-правовій науці займалися такі науковці, як: Андрейцев В.І., Гетьман А.П., Гуревський В.К., Дремлюга К.О., Ільків Н.В., Каракаш І.І., Кулинич П.Ф., Мунтян В.Л., Носік В.В., Погрібний О.О., Семчик В.І., Титова Н.І., Федорович В.І., Шемпученко Ю.С., Шульга М.В.

Водночас повноваження військових адміністрацій на надання земельних ділянок в оренду строком на понад один рік у межах існуючих договірних відносин в умовах правового режиму воєнного стану в Україні не досліджені.

Метою статті є аналіз та шляхи розв'язання колізій, що виникають при практичному застосуванні законодавства, що регулює порядок надання в оренду земельних ділянок понад один рік в умовах правового режиму воєнного стану в Україні.

Виклад основного матеріалу. Згідно з частиною 1 статті 2 Закону України «Про оренду землі» відносини, пов'язані з орендою землі, регулюються Земельним кодексом України, Цивільним кодексом України [4], цим Законом, законами України, іншими нормативно-правовими актами, прийнятими відповідно до них, а також договором оренди землі.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про оренду землі», оренда землі – це засноване на договорі строкове платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для проведення підприємницької та інших видів діяльності [2].

Як зазначає Ільків Н.В. необхідно відмежовувати договори оренди земель і договори майнового найму та визнання договору оренди землі інститутом земельного права, аргументуючи це тим, що договір оренди землі є тільки підставою конкретних земельних правовідносин і лише у тому випадку, якщо він заснований на відповідному законодавчому чи адміністративному акті, що встановлює такий порядок виникнення вказаних у договорах конкретних земельних правовідносин, і укладений сторонами в порядку, визначеному у законі [5, с. 77].

Підтримує земельно-правову природу оренди землі у своїх роботах й Дремлюга К.О., мотивуючи свою позицію тим, що і в Цивільному, і в Господарському кодексах України вміщено лише по одній статті (ст. 792 ЦК України, ст. 290 ГК України), спеціально призначеній для регулювання орендних відносин землі. При чому й вони – бланкетного характеру [6, с. 52].

У частині 2 статті 116 Земельного кодексу України визначено, що набуття права на землю громадянами та юридичними особами здійснюється шляхом передачі земельних ділянок у власність або надання їх у користування [3].

Порядок надання земельних ділянок державної або комунальної власності врегульовано статтями 122, 123 Земельного кодексу України, згідно з яким залежно від компетенції уповноважені органи надають земельні ділянки у користування для відповідних цілей на підставі технічної документації із землеустрою, за виключенням земельних ділянок, зареєстрованих у Державному земель-

ному кадастрі, право власності на які зареєстровано у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно, без зміни її меж та цільового призначення [3].

У статті 124 Земельного кодексу України передбачено порядок передачі в оренду земельних ділянок, що перебувають у державній або комунальній власності на підставі рішення уповноваженого органу за результатами проведення земельних торгів, крім випадків, встановлених частинами 2, 3 статті 134 Земельного кодексу України [3].

У статті 16 Закону України «Про оренду землі» визначено, що укладення договору оренди земельної ділянки із земель державної або комунальної власності здійснюється на підставі рішення відповідного органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування – орендодавця, прийнятого у порядку, передбаченому Земельним кодексом України, або за результатами земельних торгів [3].

Водночас, у положеннях Закону України «Про оренду землі» та Земельного кодексу України визначено порядок (процедуру) поновлення договорів оренди землі, зокрема визначено, що поновлення договорів оренди землі здійснюється в порядку, передбаченому статтею 126¹ Земельного кодексу України [3].

При цьому варто звернути увагу на те, що надання (передача) земельних ділянок у користування шляхом укладення договору оренди землі є процесом досягнення згоди з усіх істотних умов договору, що створює юридичний факт, тобто утворює нові правовідносини між сторонами, які супроводжуються новими зобов'язаннями та укладенням договору з урахуванням актуальних законодавчих норм і рішень відповідних органів влади. Отже, під наданням земельних ділянок у користування шляхом укладенням договору оренди землі слід розуміти саме первинне надання земельної ділянки у користування.

Положення Закону України «Про правовий режим воєнного стану» не містять прямої заборони на поновлення договорів оренди землі на строк більше одного року. У частині 2 статті 10 та пунктах 12, 26 частини 2 статті 15 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» повноваження військових адміністрацій обмежуються у питаннях відчуження та надання земельних ділянок в оренду на строк понад один рік [1].

Тобто, обмеження цих повноважень стосується саме надання в оренду земельних ділянок, а не поновлення чи продовження строку дії вже укладених договорів оренди.

Враховуючи те, що у даному дослідженні мова йде про укладення договорів оренди землі на новий строк у межах вже існуючих договірних відносин, положення пункту 26 частини 2 статті 15 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» не розповсюджуються на вже укладені договори оренди.

Верховний Суд у постанові від 17 грудня 2024 року у справі № 922/502/24 зазначив, що «...визначені у пункті 26 частини 2 статті 15 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» обмеження повноважень військових адміністрацій, зокрема, на надання земельних ділянок в оренду на строк понад один рік, стосується саме первинного надання їх у користування, що супроводжується певною процедурою, а не правовідносин щодо укладення договорів оренди землі на новий строк у межах вже існуючих договірних відносин» [7].

Таким чином поняття «поновлення договору оренди на новий строк» та «укладення нового договору» не є тотожними, у зв'язку з чим військові адміністрації наділені широким спектром повноважень, визначених Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» [8], Законом України «Про правовий режим воєнного стану» та іншими нормативно-правовими актами на продовження діючих договорів оренди землі строком понад один рік.

Так як положення пункту 26 частини другої статті 15 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» обмежує військові адміністрації у повноваженнях вирішення питань

у земельних правовідносинах, забороняючи вирішувати питання відчуження з комунальної власності земельних ділянок та надання таких земельних ділянок в оренду на строк понад один рік, а в умовах воєнного стану Закон України «Про правовий режим воєнного стану» є спеціальним по відношенню до Земельного кодексу України, то він потребує комплексного застосування при визначенні повноважень військової адміністрації з урахуванням усіх положень, що передбачені як Земельним кодексом України, так і Законом України «Про правовий режим воєнного стану».

Аналіз вищенаведених норм національного законодавства нашої держави на висновок, що процедура надання земельних ділянок в оренду строком понад один рік у межах існуючих договірних відносин військовими адміністраціями повинна здійснюватися у суворій відповідності до нормативно-правових актів, яким врегульовані процедури продовження діючих договорів оренди землі строком понад один рік.

Висновки. Враховуючи вищевикладене, з метою попередження безпідставних випадків відмови військо-

вих адміністрацій у продовженні діючих договорів оренди землі строком понад один рік в умовах правового режиму воєнного стану та усунення відповідних прогалин, що мають місце в національному законодавстві, яке регулює питання оренди землі в умовах правового режиму воєнного стану, рекомендуємо викласти пункт 26 частини другої статті 15 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» у наступній редакції: «26) вирішення відповідно до закону питань регулювання земельних відносин (крім вирішення питань відчуження з комунальної власності земельних ділянок та надання таких земельних ділянок в оренду на строк понад один рік); обмеження, зазначені в абзаці першому цього пункту, не застосовуються при наданні земельних ділянок в оренду строком понад один рік у межах існуючих договірних відносин».

При подальших дослідженнях плануємо продовжити роботу над актуальними питаннями повноважень військових адміністрацій в умовах правового режиму воєнного стану в Україні, в тому числі й у сфері оренди землі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 17 травня 2015 р. № 389-VIII. / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 02.01.2025).
2. Про оренду землі: Закон України від 06 жовтня 1998 р. № 161-XIV. / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14#Text> (дата звернення: 02.01.2025).
3. Земельний кодекс України: Закон України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III. / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення: 02.01.2025).
4. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 02.01.2025).
5. Ільків Н.В. Державна реєстрація у сфері земельних відносин. *Публічне право*. 2012. №3(7). С. 76–82.
6. Дремлюга К. О. Підстави набуття прав на землю громадянами України: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ, 2010. 211 с.
7. Постанова Верховного Суду від 17 грудня 2024 року у справі № 922/502/24 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123928309>.
8. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР. / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 02.01.2025).

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ СВІТОВОГО ДОСВІДУ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ В ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ

IMPLEMENTATION OF GLOBAL EXPERIENCE IN CORRUPTION PREVENTION INTO THE ACTIVITIES OF THE NATIONAL BANK OF UKRAINE

Тихонова О.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри економічної безпеки та приватного права
Національна академія внутрішніх справ

Науменко С.Г., д.філос. в гал. права,
доцент кафедри економіко-правових дисциплін
Навчально-науковий інститут права та психології
Національної академії внутрішніх справ

Розглянуто питання запобігання корупції у фінансовому секторі країни, зокрема в системі центрального банку нашої країни – Національного банку України. Проаналізований зміст нормативно-правових документів Європейського Союзу та Сполучених Штатів Америки щодо регулювання питань запобігання корупції у фінансовому секторі. Наведено думки дослідників та інституцій провідних країн світу щодо ризиків корупції в системі центральних банків. Зокрема, Кодекс Банку Англії декларує відданість державній службі та завоювання довіри громадськості, встановлюючи цінності, яких співробітники банку, зацікавлені сторони та громадськість повинні очікувати від ЦБ. У ньому закріплені сім принципів роботи Банку щодо запобігання корупційним ризикам (безкорисливість; чесність; об'єктивність; підзвітність; відкритість; чесність; лідерство). Наголошено, що наявність корупційних ризиків в діяльності центральних банків обумовлено тим, що вони відіграють ключову роль в економічному житті і громадська довіра є критично важливим компонентом ефективності центрального банку. Проаналізовано основні види ризиків в системі центральних банків щодо корупційних діянь, якими визнано повноваження центрального банку щодо боротьби з відмиванням грошей; ризик політичного впливу; ризик неправомірного впливу центрального банку на фінансову галузь. Вказано на комплексність проблеми корупційних ризиків в діяльності регулятора. Особливо виділені питання етики, цінностей та конфлікту інтересів в діяльності посадових осіб центральних банків. Розглянуто регуляторні акти та аналітичні документи Національного банку України щодо питань запобігання корупції. Зроблені висновки та запропоновані шляхи удосконалення регуляторної бази та внутрішніх документів Національного банку України в сфері запобігання і протидії корупції.

Ключові слова: центральні банки, корупція, європейська інтеграція, конфлікт інтересів, Національний банк України, антикорупційна програма.

The issue of preventing corruption in the financial sector of the country is considered, in particular in the system of the central bank of our country – the National Bank of Ukraine. The content of regulatory documents of the European Union and the United States of America on regulating the issues of preventing corruption in the financial sector is analyzed. The opinions of researchers and institutions of leading countries of the world on the risks of corruption in the system of central banks are presented. In particular, the Bank of England Code declares dedication to public service and gaining public trust, establishing the values that bank employees, stakeholders and the public should expect from the Central Bank. It enshrines seven principles of the Bank's work on preventing corruption risks (selflessness; honesty; objectivity; accountability; openness; integrity; leadership). It is emphasized that the presence of corruption risks in the activities of central banks is due to the fact that they play a key role in economic life and public trust is a critically important component of the effectiveness of the central bank. The main types of risks in the central banking system regarding corruption acts are analyzed, which recognize the powers of the central bank to combat money laundering; the risk of political influence; the risk of undue influence of the central bank on the financial sector. The complexity of the problem of corruption risks in the activities of the regulator is indicated. Issues of ethics, values, and conflict of interest in the activities of central bank officials are separately highlighted. Regulatory acts and analytical documents of the National Bank of Ukraine on corruption prevention issues are considered. Conclusions are drawn and ways of improving the regulatory framework and internal documents of the National Bank of Ukraine in the field of preventing and combating corruption are proposed.

Key words: central banks, corruption, European integration, conflict of interest, National Bank of Ukraine, anti-corruption program

В процесі європейської інтеграції України, особливо актуальним стає питання запобігання корупції у фінансовому секторі країни, зокрема в системі центрального банку – Національного банку України. Галузеве законодавство в Україні постійно адаптується та гармонізується з нормативно-правовим регулюванням ЄС, в тому числі з антикорупційними його положеннями.

3 травня 2023 року Європейська Комісія та Високий представник ЄС із закордонних справ і політики безпеки прийняли Спільне Комюніке щодо корупції, у якому викладаються сучасні заходи ЄС щодо боротьби з корупцією та встановлюється план подальших дій. Антикорупційні заходи включають створення мережі ЄС проти корупції, метою якої є сприяння співпраці країн-членів, визначення тенденцій та максимізація впливу та узгодженості європейських зусиль із запобігання та боротьби з корупцією з метою створення більш ефективної антикорупційної політики.

Спільне Комюніке зазначає, що корупція завдає великої шкоди суспільству, демократіям ЄС, економіці та кожній особі. Корупція підриває інституції, від яких ми залежимо, а також розмиває довіру до них та їх здат-

ність здійснювати державну політику та надавати якісні державні послуги. Корупція діє як активатор для організованої злочинності та ворожого іноземного втручання. Успішне запобігання корупції є важливим як для захисту цінностей ЄС, так і для ефективності політики ЄС щодо підтримки верховенства права та довіри до урядових установ. Корупція визначається як перешкода для сталого економічного зростання, що відволікає публічні економічні та фінансові ресурси, зменшує ефективність державних витрат і поглиблює соціальну нерівність. Все це перешкоджає ефективному та безперебійному функціонуванню єдиного ринку, створює невизначеність у веденні бізнесу та стримує інвестиції. Корупція складна за своєю природою для кількісного вимірювання, але навіть консервативні оцінки свідчать про те, що корупційні дії принаймні обходяться економіці ЄС 120 мільярдів євро на рік [1].

До протидії корупції залучені всі інституції ЄС, в тому числі і Центральний Банк ЄС та центральні банки країн-членів.

Європейські дослідники, в тому числі з організації Transparency International, констатують наявність коруп-

ційних ризиків в діяльності центральних банків (далі – ЦБ). Це пов'язано з тим, що ЦБ відіграють ключову роль в економічному житті і громадська довіра є критично важливим компонентом ефективності центрального банку. ЦБ в сучасній системі управління мають дуже широкі повноваження, які не обмежуються лише монетарною політикою, а й включають мандат на великий спектр заходів щодо забезпечення макро-фінансової стабільності. Серед науковців та економістів триває дискусія щодо відповідних рівнів та меж автономії та підзвітності центрального банку. Практично «безмежні» повноваження щодо регулювання та нагляду за приватними фінансовими установами, також можуть бути джерелом корупційних ризиків. Тож антикорупційні заходи в центральних банках повинні стосуватися політичних, макроекономічних, галузевих та внутрішніх джерел ризику, які можуть перешкоджати продуктивності ЦБ і загрожують громадській довірі [2].

Проблематику пов'язану із запобіганням корупції в банківській системі було досліджено у працях Батиргарєєвої В., Волощенко А., Герасимова О., Головікіна Б., Джуки О., Дмитрової О., Клочка А., Коваленка М., Кондратьєва В., Новікова О., Панової С., Чернявського С. та інших. Проте, сучасний стан наукового дослідження запобігання корупції в системі Національного банку України вбачається недостатнім, а висвітлення в наукових працях фрагментарним.

Метою статті є дослідження світового досвіду та українського підходу до запобігання корупції в системі Національного банку України (далі – НБУ).

Відповідно до принципів корпоративного управління щодо запобігання корупційним ризиків, ЦБ як державні установи повинні мати власні засоби та інструменти контролю та порядок звітування перед законодавчою та виконавчою владою, наглядовими органами ЦБ (в регулюванні України – перед Радою НБУ). Наприклад, Федеральна резервна система США (ФРС – центральний банк Сполучених Штатів) вимагає від кожного із державних резервних банків дотримуватися антикорупційного законодавства та будувати системи внутрішнього контролю. Федеральна резервна система прагне дотримуватися найвищих етичних принципів, щоб зміцнити довіру суспільства до неупередженості процесів прийняття рішень. Співробітники Ради Федеральної резервної системи та Федеральних резервних банків зобов'язані дотримуватися ряду етичних вимог, щоб запобігти фактичним і потенційним конфліктам інтересів. Ці правила містяться у федеральних законах і нормативних актах, у кодексах поведінки Резервного банку та в політиці Федерального комітету з відкритих ринків (FOMC). Голова ФРС Дж. Пауелл зазначає, що «ці правила високо піднімають планку, щоб запевнити громадськість, якій ми служимо, що всі наші високопосадовці зберігають цілеспрямовану увагу до публічної місії Федерального резерву» [3].

Розділ «Етика та цінності» ФРС встановлює:

1. Правила. На Раду керуючих та її співробітників поширюються ті ж правила етики, що й на інших службовців виконавчої влади федерального уряду, на додаток до певних правил Федерального резерву. Рада також вимагає від кожного Федерального резервного банку мати Кодекс поведінки, який встановлює подібні правила етики, таким чином гарантуючи, що співробітники всієї Федеральної резервної системи дотримуються найвищих етичних стандартів.

2. Посилається на Закони про конфлікт інтересів. Конгрес прийняв кілька законів, які забороняють неправомірну вигоду (хабарництво) та встановлюють обмеження щодо конфлікту фінансових інтересів із офіційними обов'язками, зокрема, в частині кредитування банківських інспекторів від регульованих організацій, а також певні види діяльності банківських інспекторів після звільнення. Всі співробітники Федеральної резервної системи повинні дотримуватися цих обмежень.

3. Стандарти етичної поведінки працівників виконавчих органів ФРС. Стандарти етичної поведінки, які застосовуються до всіх співробітників виконавчих органів – це набір правил, що стосуються подарунків, фінансових конфліктів інтересів, неупередженості, прохань про працевлаштування за межами установи, зловживання службовим становищем і зовнішньої діяльності. Як федеральні службовці, праців-

ники Правління зобов'язані дотримуватися цих правил. Крім того, Правління випустило додаткові правила для запобігання певним іншим корупційним ризикам зовнішнього характеру для співробітників. Ці додаткові правила етики забороняють володіння акціями банків і фондів сектору фінансових послуг, вимагають попереднього дозволу на оплачувану роботу за межами компанії та встановлюють обмеження на отримання позик і роботу на фінансових ринках.

4. Розкриття фінансової інформації. Члени правління, президент Резервного банку та вищий персонал подають щорічні фінансові звіти, які оприлюднюються. Вони також зобов'язані публічно розкривати інформацію про операції з акціями, облігаціями, товарними ф'ючерсами та іншими цінними паперами не пізніше ніж через 45 днів після операції.

Співробітники, чия робота пов'язана з грошово-кредитною політикою, займають одні з найбільш «делікатних» посад у Федеральній резервній системі та повинні бути максимально пильними щодо потенційних конфліктів і проблем неупередженості. У лютому 2022 року FOMC одностайно прийняв вимоги, які додатково обмежують інвестиції та торгівлю цих осіб та їхніх найближчих родичів. Разом ці взаємопов'язані правила допомагають захистити цілісність процесу прийняття рішень FOMC і сприяють системі, яка діє в інтересах грошово-кредитної політики країни.

Етичним слоганом ФРС є наступний вислів: «У Федеральній резервній системі ми дотримуємося найвищих стандартів чесності, прозорості та підзвітності у виконанні нашої важливої громадської місії».

Кодекс Банку Англії (центральный банк Сполученого Королівства) декларує відданість державній службі та завоювання довіри громадськості, встановлюючи цінності, яких співробітники банку, зацікавлені сторони та громадськість повинні очікувати від ЦБ. Позиція Банку як державного органу означає, що він повинен застосовувати найвищі стандарти етичної поведінки.

Кодекс встановлює сім принципів роботи Банку щодо запобігання корупційним ризикам, що мають назву «Сім принципів суспільного життя Банку Англії» та містять наступні пункти:

- безкорисливість: особи, які займають державні посади, повинні діяти виключно в інтересах суспільства;
- чесність: особи, які займають державні посади, повинні уникати будь-яких зобов'язань перед людьми чи організаціями, які можуть намагатися неналежним чином вплинути на них у їхній роботі. Вони не повинні діяти чи приймати рішення, щоб отримати фінансову чи іншу матеріальну вигоду для себе, своєї родини чи друзів. Вони повинні декларувати будь-які інтереси та відносини;
- об'єктивність: особи, які займають державні посади, повинні діяти та приймати рішення неупереджено, чесно та з урахуванням заслуг, використовуючи найкращі докази та без дискримінації чи упередженості;
- підзвітність: особи, які займають державні посади, відповідають перед суспільством за свої рішення та дії та повинні піддаватися ретельному контролю, необхідному для забезпечення цього;
- відкритість: особи, які займають державні посади, повинні діяти та приймати рішення відкрито та прозоро. Інформація не повинна бути закрыта для громадськості, якщо для цього немає чітких і законних причин;
- чесність: особи, які займають державні посади, повинні бути правдивими;
- лідерство: особи, які займають державні посади, повинні демонструвати ці принципи у своїй поведінці та з повагою ставитися до інших. Вони повинні активно просувати та рішуче підтримувати принципи та боротися з поганою поведінкою, де б вона не траплялася [4].

Центральні банки повинні на регулярній основі здійснювати внутрішній аудит, який включає оцінювання ефективності ризик-менеджменту (в тому числі, корупційні ризики), внутрішнього контролю та механізмів управління інституції. Функція внутрішнього аудиту повинна мати високий ступінь незалежності від центру управління банку, чітко визначати обов'язки аудиторів, які, до того ще повинні мати прямий доступ до керівних посадових осіб банку та необхідної внутрішньої документації.

Однак, необхідно зазначити, що відповідно до принципів корпоративного управління, керівник служби внутрішнього аудиту не повинен підпорядковуватися правлінню (раді директорів), а бути підзвітним лише наглядові раді (акціонерам). Цей підхід також є важливим інструментом в запобіганні корупційним ризикам. На основі дослідження 64 центральних банків протягом семирічного періоду МВФ визначив недоліки внутрішнього аудиту, що впливають на його ефективність. Ці недоліки включають брак спеціалістів, їх недостатню кваліфікацію, підготовку, стаж і чисельність персоналу [5].

1 січня 2019 року Європейський центральний банк затвердив Кодекс поведінки для високопосадовців ЄЦБ (Single Code of Conduct – Єдиний кодекс поведінки). Кодекс поширюється на кожного з голів національних центральних банків єврозони та, зокрема, вимагає декларування їх приватних інтересів щодо попередньої професійної діяльності та фінансових активів та транзакцій. Ці декларації оприлюднюються на веб-сайті ЄЦБ. Кодекс також встановлює обмеження вартості (100 євро) на будь-який подарунок, гостинність або вигоду, надану центральному директору банку у зв'язку з виконанням її обов'язків [6]. Міжнародні інституції також звертають увагу на зв'язок між мандатом, незалежністю та підзвітністю ЦБ.

Продовження тенденції до більшої прозорості центральних банків не гарантується в контексті нових обов'язків центральних банків щодо макрофінансової стабільності. На думку ЦБ, прозорість та підзвітність не завжди ефективно впливають на ринок та фінансову стабільність, а переваги прозорості не є однозначними під час реалізації антикризового сценарію.

Банк міжнародних розрахунків (BIS – спеціалізований міждержавний фінансовий інститут, який об'єднує на акціонерній основі частину фінансових ресурсів центральних банків 60 країн), зауважує, що заради фінансової стабільності, на юридичні вимоги або у зв'язку із офіційними зобов'язаннями, ЦБ часто зволікають з оприлюдненням важливої інформації, побоюючись дестабілізації та негативної реакції на ринку [7].

На нашу думку, такий підхід безумовно має рацію з точки зору макрофінансової стабільності та виконання основних функцій ЦБ, але разом з тим може породжувати і корупційні ризики.

Міжнародні дослідники проблем протидії корупції вбачають наступні корупційні ризики в системах ЦБ:

- 1) повноваження центрального банку щодо боротьби з відмиванням грошей;
- 2) ризик політичного впливу;
- 3) ризик неправомірного впливу ЦБ на фінансову галузь, що випливає із взаємодії між ЦБ та приватними фінансовими та включає, зокрема, розголошення інсайдерської інформації ЦБ, приватний вплив на грошово-кредитну політику тощо [8].

Більшість дослідників та провідні фінансові інституції Європи схиляються до того, що корупційні ризики в системі ЦБ можуть бути мінімізовані за рахунок запровадження реальної та широкої інституційної незалежності та оперативної автономії ЦБ, а також стандартів прозорості та звітності. Така інституційна незалежність повинна мати правові гарантії, закріплені в законодавстві. Парламенти та уряди повинні запроваджувати збалансовані процедури призначення для посадових осіб ЦБ, гарантії їх перебування на посадах та чіткий розподіл повноважень ЦБ та урядів [9].

Відповідно до ст. 19 Закону України «Про запобігання корупції» з дотриманням положень Методології управління корупційними ризиками, затвердженої наказом Національного агентства з питань запобігання корупції від 28 грудня 2021 року розроблено Антикорупційну програму Національного банку України на 2024–2026 роки (далі – Антикорупційна програма). Антикорупційна програма, зокрема, декларує, що Національний банк, усвідомлюючи відповідальність за утвердження цінностей верховенства права та досягнення найвищих стандартів доброчесності, прагнучи забезпечувати свій сталий розвиток, дбаючи про власну ділову репутацію, декларує свою принципову позицію щодо повної відмови та нетерпимості до корупції [10]. Згідно з нею керівництво та пра-

цівники Національного банку у своїй діяльності беруть на себе зобов'язання керуватися принципом нульової толерантності до корупції в будь-яких її формах та вживати всіх необхідних заходів щодо запобігання, виявлення та протидії корупції, передбачених законодавством України та цією Антикорупційною програмою.

Метою Антикорупційної програми Національного банку є:

- забезпечення функціонування ефективної системи запобігання та протидії корупції в Національному банку, постійне її удосконалення;
- посилення внутрішнього контролю з питань запобігання корупції;
- ефективне управління корупційними ризиками в діяльності Національного банку;
- підвищення обізнаності працівників Національного банку з питань протидії корупції та формування в них нетерпимого, негативного ставлення до корупції як суспільно небезпечного явища;
- подальше підвищення рівня довіри суспільства до Національного банку;
- недопущення випадків порушень антикорупційного законодавства.

Антикорупційна програма визначає завдання керівництва Національного банку у сфері запобігання та протидії корупції; завдання уповноваженого підрозділу з питань запобігання та виявлення корупції щодо запобігання та протидії корупції; завдання керівників самостійних структурних підрозділів Національного банку щодо запобігання та протидії корупції та завдання працівників Національного банку щодо запобігання та протидії корупції.

Програма передбачає видання розпорядчих актів Національного банку, що регулюють питання запобігання та протидії корупції в Національному банку.

В НБУ регулярно проводяться оцінювання корупційних ризиків та дослідження середовища Національного банку та визначення обсягу оцінювання корупційних ризиків. Окрема увага приділена ідентифікації корупційних ризиків та проведення навчання та заходів з поширення інформації щодо програм антикорупційного спрямування антикорупційного спрямування. Антикорупційні заходи НБУ також передбачають їх регулярний моніторинг та оцінку виконання.

У 2023 році Національний банк України провів анонімне опитування зовнішніх заінтересованих сторін щодо виявлення вразливих до корупції сфер (напрямів діяльності) та процесів Національного банку. Результати опитування були використані для виявлення корупційних ризиків у діяльності Національного банку в межах підготовки антикорупційної програми регулятора на новий період.

Підтвердженням того, що система управління щодо протидії корупції Національного банку функціонує ефективно є той факт, що у 2023 році НБУ отримав сертифікат відповідності створеної системи управління щодо протидії корупції вимогам міжнародного стандарту ISO 37001:2016 [11].

Фундаментальною складовою антикорупційної політики Національного банку є відповідальне лідерство вищого керівництва Національного банку та впровадження концепції “Tone at the Top” (роль лідера у протидії корупції) [12]. У розумінні цієї Антикорупційної програми під вищим керівництвом Національного банку слід розуміти Правління Національного банку, яке є колегіальним органом та складається із семи осіб: Голови Національного банку, першого заступника та заступників Голови Національного банку. Вище керівництво Національного банку зобов'язане власними діями підтверджувати важливість розбудови системи запобігання та протидії корупції (доброчесності).

Впроваджуючи вищевказаний принцип відповідальності та лідерства вищого керівництва, Антикорупційна програма визначає завданнями Голови Національного банку у сфері запобігання та протидії корупції:

- здійснення загального керівництва та контролю за процесом запобігання і протидії корупції в Національному банку;
- підтримка напряму запобігання і протидії корупції, сприяння постійному удосконаленню процесів запобігання і протидії корупції в Національному банку;

– прийняття розпорядчих актів у сфері запобігання та протидії корупції, віднесених до компетенції Голови Національного банку; 4) своєчасне реагування на можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, інших порушень Закону, порушень цієї Антикорупційної програми та інших внутрішніх антикорупційних документів;

– особиста участь у заходах із запобігання та протидії корупції у Національному банку, у тому числі щодо взаємодії з викривачами корупції, врегулювання конфлікту інтересів;

– забезпечення належного функціонування уповноваженого підрозділу з питань запобігання та виявлення корупції та гарантії його незалежності.

Правління Національного банку приймає розпорядчі акти з питань запобігання та протидії корупції, затверджує Антикорупційну програму та зміни до неї, здійснює інші заходи, передбачені цієї Антикорупційної програмою.

Національне агентство з питань запобігання корупції здійснює свої законні повноваження постійно моніторять корупційні ризики в системі центрального банку нашої країни та розробляє пропозиції щодо відповідних змін до законодавства, з метою їх мінімізації. Зокрема, у 2021 році були прийняті зміни до ст. 3 Закону України «Про публічні закупівлі» щодо закупівлі юридичних послуг Національним банком України, п. 12¹ якого визначає, що юридичні послуги, закупівля яких здійснюється Національним банком України для представництва його інтересів в органах влади іноземних держав, а також ті, які пов'язані із захистом його прав та інтересів під час врегулювання спорів, розгляду в закордонних юрисдикційних органах справ, учасником яких є Національний банк України, не підпадають під дію цього закону. Незважаючи на негативний висновок Головного юридичного управління Верховної Ради, яке прямо зазначало, що положення законопроекту містять значні корупційні ризики, а також негативну антикорупційну експертизу проекту закону Націо-

нальним агентством з питань запобігання корупції, такий законопроект був прийнятий Парламентом [13].

На нашу думку рішення купувати юридичні послуги в обхід Закону України «Про публічні закупівлі» та системи Prozorro обмежують прозорість процедур закупівлі, порушують конкуренцію суб'єктів господарювання та не дозволяють громадськості моніторити витрачання бюджетних коштів.

Враховуючи європейський вектор руху країни сьогодні необхідно продовжити роботу із вдосконалення законодавства, зокрема, у сфері запобігання корупції у фінансовому секторі країни.

У підсумку, можемо зробити висновок, що за останнє десятиліття Європейськими інституціями було сформовано запит про роль національних центральних банків у запобіганні та протидії корупції. В науковому та економічному експертному середовищі тривають дискусії щодо ризику політичного впливу на центральні банки країн та звуження їх незалежності, що в свою чергу несе й корупційні ризики. Майже «абсолютні» повноваження ЦБ щодо макро- і мікропруденційного нагляду та регулювання на фінансовому ринку, також несе ризики зловживань владними повноваженнями.

Європейське нормативне регулювання та законодавство України зобов'язує Національний банк України запровадити ефективні антикорупційні стратегії та практики. В свою чергу, НБУ запровадив належне нормативно-правове забезпечення та практики щодо управління та операцій центрального банку з метою запобігання та/або виявлення корупції. Антикорупційна політика в системі НБУ охоплює широке коло аспектів, зокрема організаційної структури, повноважень, матриці прийняття рішень та автономії (незалежності) центрального банку, як цього вимагає Закон. Значні кроки зроблені в напрямку прозорості та звітності НБУ, систем внутрішнього та зовнішнього контролю. Національний банк вживає цікаві та ефективні практичні заходи щодо виявлення та протидії корупції в своїй системі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Спільне Комюніке Європейського парламенту, Ради та Європейського економічного та соціального комітету щодо боротьби з корупцією: Європейська Комісія. Брюссель, 2023. URL: https://commission.europa.eu/publications/joint-communication-fight-against-corruption_en
2. Abigail J. Marcus. Central bank governance and the prevention and detection of corruption. Transparency International, 2019. URL: <https://knowledgehub.transparency.org/helpdesk/central-bank-governance-and-the-prevention-and-detection-of-corruption>.
3. Офіційний сайт ФРС. Розділ «Етика та цінності». URL: <https://www.federalreserve.gov/aboutthefed/ethics-values.htm>.
4. Офіційний сайт Банку Англії. URL: <https://www.bankofengland.co.uk>.
5. Elie Chamoun and Riaan van Greuning. Effectiveness of Internal Audit and Oversight at Central Banks: Safeguards Findings – Trends and Observations. Series: Working Paper No. 2018/125. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2018/05/31/Effectiveness-of-Internal-Audit-and-Oversight-at-Central-Banks-Safeguards-Findings-Trends-45905>.
6. Code of Conduct for high-level European Central Bank Officials. Official Journal of the European Union. 2019. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52019XB0308\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52019XB0308(01)).
7. Central bank governance and financial stability A report by a Study Group Chair: Stefan Ingves, Governor, Sveriges Riksbank. Bank for International Settlements. 2011. URL: <https://www.bis.org/publ/othp14.pdf>.
8. Balls Ed, James Howat, Anna Stansbury. Central Bank Independence Revisited: After the Financial Crisis, What Should a Model Central Bank Look Like? Harvard Kennedy School, M-RCBG Associate Working Paper Series, 2016. № 67. URL: https://www.hks.harvard.edu/sites/default/files/center/s/mrcbg/files/67_central.bank.v.2.pdf.
9. Issues in the Governance of Central Banks. 2009. URL: <https://www.bis.org/publ/othp04.htm>.
10. Антикорупційна програма Національного банку України. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/%D0%90ntikorupch%D1%96jna-programa-nbu_2024-2026.pdf.
11. Система управління щодо протидії корупції Національного банку відповідає міжнародному стандарту. 2023. Офіційний сайт Національного банку України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/sistema-upravlinnya-schodo-protidiyi-korupciyi-natsionalnogo-banku-vidpovidaє-mijnarodnomu-standartu>.
12. Аналітичний огляд Національного агентства з питань запобігання корупції щодо впровадження концепції «Tone at the top». URL: <https://cutt.ly/mwVeEnpo>.
13. НАЗК вбачає корупційні ризики у виведенні закупівель юридичних послуг для НБУ з-під дії Закону України «Про публічні закупівлі». Офіційний сайт НАЗК. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/nazk-vbachaye-korupciyni-ryzyky-u-vyvedenni-zakupivel-yurydychnyh-poslug-dlya-nbu-z-pid-diyi-zakonu-ukrayiny-pro-publichni-zakupivli/>.

НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СУДОВИХ ТА ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ В СФЕРІ МІГРАЦІЇ

THE AREAS OF IMPROVEMENT OF THE SYSTEM OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL ACTIVITIES OF JUDICIAL AND LAW ENFORCEMENT AUTHORITIES OF UKRAINE

Чернікова О.С., здобувач

Науково-дослідний інститут публічного права,
юрисконсульт

Споживче товариство «Полігональ»

У статті детально досліджено напрями вдосконалення системи адміністративно-правової діяльності судових та правоохоронних органів України у сфері міграції, враховуючи сучасні виклики, наукові дослідження, законодавство України та практику зарубіжних країн. Розкрито основні характеристики адміністративно-правової діяльності у сфері міграції, визначено принципи, на яких базується діяльність державних органів, та охарактеризовано ключові суб'єкти адміністративно-правового регулювання міграції в Україні, їхні повноваження та функціональні особливості. Особливу увагу приділено ролі судових та правоохоронних органів у забезпеченні дотримання міграційного законодавства, зокрема у протидії нелегальній міграції, запобіганні порушенням прав людини та забезпеченні безпеки міграційних процесів. Проаналізовано нормативно-правові акти, які регулюють міграційні процеси в Україні, та розглянуто їх відповідність сучасним викликам і міжнародним стандартам. У статті також висвітлено значення інтеграції українського законодавства до європейського правового простору для підвищення ефективності адміністративно-правового регулювання. Досліджено проблеми адміністративно-правової діяльності, включаючи конфлікти інтересів між судовими та правоохоронними органами, обмеженість координації між державними інституціями, а також негативні наслідки недосконалого регулювання міграційних процесів, які знижують рівень правопорядку та безпеки. Виокремлено аспекти, що потребують негайного вдосконалення для зменшення цих ризиків. На основі проведеного аналізу запропоновано напрями вдосконалення адміністративно-правової діяльності у сфері міграції, спрямовані на підвищення ефективності роботи судових і правоохоронних органів. Особливу увагу приділено гармонізації українського законодавства з міжнародними стандартами, посиленню міжвідомчої співпраці, впровадженню сучасних методів протидії нелегальній міграції, а також розробці механізмів запобігання конфліктам інтересів між органами. У роботі представлено авторський висновок, що містить рекомендації щодо оптимізації діяльності судових та правоохоронних органів у сфері міграції, враховуючи кращі міжнародні практики, сучасні виклики безпеки та необхідність ефективного управління міграційними процесами. Стаття буде корисною для науковців, працівників судових та правоохоронних органів, юристів, державних управлінців і всіх, хто цікавиться проблематикою регулювання міграційних процесів у сучасних умовах.

Ключові слова: адміністративно-правова діяльність, судові органи, правоохоронні органи, міграція, міграційні процеси, нелегальна міграція, нормативно-правові акти.

The article analyzes in detail the areas of improvement of the system of administrative and legal activities of judicial and law enforcement authorities of Ukraine in the field of migration, taking into account current challenges, scientific research, Ukrainian legislation and foreign practice. The author reveals the main characteristics of administrative and legal activities in the field of migration, defines the principles on which the activities of state bodies are based, and characterizes the key subjects of administrative and legal regulation of migration in Ukraine, their powers and functional features. Particular attention is paid to the role of judicial and law enforcement authorities in ensuring compliance with migration legislation, in particular, in combating illegal migration, preventing human rights violations and ensuring the security of migration processes. The author analyzes the legal acts regulating migration processes in Ukraine and considers their compliance with modern challenges and international standards. The article also highlights the importance of integration of Ukrainian legislation into the European legal space for improving the efficiency of administrative and legal regulation. The author examines the problems of administrative and legal activities, including conflicts of interest between judicial and law enforcement authorities, limited coordination between state institutions, and the negative consequences of imperfect regulation of migration processes that reduce the level of law and order and security. The author highlights the aspects that require immediate improvement to reduce these risks. On the basis of the analysis, the author suggests areas for improvement of administrative and legal activities in the field of migration aimed at enhancing the efficiency of judicial and law enforcement bodies. Particular attention is paid to harmonization of Ukrainian legislation with international standards, strengthening of interagency cooperation, introduction of modern methods of combating illegal migration, and development of mechanisms for preventing conflicts of interest between the authorities. The paper presents the author's conclusion containing recommendations for optimizing the activities of judicial and law enforcement agencies in the field of migration, taking into account the best international practices, current security challenges and the need for effective management of migration processes. The article will be useful for scholars, judicial and law enforcement officials, lawyers, public administrators and anyone interested in the issues of regulating migration processes in the current environment.

Key words: administrative and legal activities, judicial authorities, law enforcement agencies, migration, migration processes, illegal migration, regulations.

Постановка проблеми. Міграційні процеси значно впливають на безпеку та соціально-економічний розвиток України, особливо в умовах воєнного стану. Ефективність адміністративно-правової діяльності судових і правоохоронних органів у цій сфері залишається недостатньою через фрагментарність законодавства, неузгодженість з міжнародними стандартами, конфлікти інтересів між суб'єктами та обмежену міжвідомчу координацію. Актуальність питання зумовлена необхідністю гармонізації законодавства з європейськими нормами, впровадження інноваційних методів регулювання та посилення професійної підготовки кадрів. Основна проблема полягає у розробці ефективних механізмів, які б підвищили якість міграційного регулювання, забезпечили права людини та посилили спроможність України реагувати на сучасні виклики міграційної політики.

Мета дослідження. Мета статті – дослідити напрями вдосконалення системи адміністративно-правової діяльності судових та правоохоронних органів України у сфері міграції шляхом аналізу її основних характеристик, принципів, нормативно-правової бази, ролі судових і правоохоронних органів, методів протидії нелегальній міграції, взаємодії відповідних суб'єктів та розробки рекомендацій для підвищення ефективності цієї діяльності відповідно до міжнародних стандартів.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження напрямів вдосконалення системи адміністративно-правової діяльності системи судових та правоохоронних органів України в сфері міграції є непростим, що пояснює його наукову малодослідженість. Окремі аспекти цього питання, у той чи інший спосіб досліджували такі вітчизняні

учені, як: Ю. А. Голодник, В. В. Кравченко, О. Т. Риндзак, О. П. Світличний та інші. Тому, наукове підґрунтя для вдосконалення системи адміністративно-правової діяльності у сфері міграції є достатньо широким, проте окремі аспекти залишаються дискусійними або недостатньо дослідженими. Це вимагає подальшого комплексного аналізу та розробки нових підходів, які враховують сучасні виклики і потреби міграційної політики України.

Виклад основного матеріалу. Міграція є однією з ключових соціально-економічних та правових проблем сучасної України, особливо в умовах війни та масових переміщень населення. Адже сучасних умовах глобалізації обсяг міжнародної міграції постійно зростає, що ставить перед країнами, зокрема Україною, низку правових, організаційних і адміністративних викликів. Україна, перебуваючи на перетині головних міграційних шляхів між Сходом і Заходом, стикається з комплексом проблем, пов'язаних із управлінням міграційними потоками. Сучасна ситуація у сфері міграції ускладнюється внутрішніми та зовнішніми факторами, включаючи воєнний стан, тимчасову окупацію деяких областей і Криму, економічні виклики та посилення міграційного тиску з боку країн, що перебувають у кризових ситуаціях. Судові та правоохоронні органи відіграють ключову роль у забезпеченні правопорядку, захисті прав мігрантів і протидії нелегальній міграції.

Ефективне вирішення проблем міграції залежить від діяльності системи судових та правоохоронних органів, які виконують адміністративно-правові функції у цій сфері. Водночас, попри наявність значної законодавчої бази та інституційних механізмів, система управління міграційними процесами в Україні залишається фрагментованою та потребує суттєвих удосконалень.

Адміністративно-правова діяльність у сфері міграції є складовою системи державного управління, спрямованою на реалізацію державної політики з питань регулювання міграційних процесів, забезпечення прав і свобод мігрантів, підтримання національної безпеки. Основні характеристики адміністративно-правової діяльності у цій сфері включають: 1. Суб'єктний склад – це державні органи, які виконують повноваження з регулювання міграційних процесів; 2. Предмет адміністративно-правової діяльності – це суспільні відносини, що виникають у процесі управління міграцією, включаючи реєстрацію мігрантів, легалізацію їхнього перебування, надання статусу біженця тощо; 3. Методи впливу – це адміністративний примус, нагляд, дозвільна діяльність, управлінські процедури [1, с. 425].

Основними принципами, на яких базується діяльність державних органів у сфері міграції є: 1. Принцип верховенства права – є фундаментальним принципом правової держави, згідно з яким закон і права людини мають найвищу силу. У сфері міграції цей принцип передбачає: а) забезпечення дотримання прав і свобод мігрантів, незалежно від їхнього статусу; б) забезпечення правосуддя у справах, пов'язаних із міграцією; в) недопущення свавільних дій з боку державних органів; 2. Принцип законності – означає, що всі дії органів, які здійснюють адміністративно-правову діяльність у сфері міграції, мають відповідати законам України та міжнародним нормам. Законність у цій сфері забезпечується: а) прозорими та передбачуваними процедурами; б) дотриманням стандартів під час видворення іноземців або надання притулку; в) відповідальністю державних органів за порушення прав мігрантів; 3. Принцип недискримінації – відповідно до цього принципу, усі мігранти мають право на рівне ставлення, незалежно від раси, статі, національності, релігії чи інших ознак. Він закріплений у низці міжнародних актів, таких як Європейська конвенція з прав людини та Конвенція ООН про статус біженців; 4. Принцип пропорційності – передбачає, що адміністративні заходи щодо мігрантів повинні бути необ-

хідними, обґрунтованими і відповідати поставленій меті. Наприклад: а) обмеження свободи пересування мігрантів повинно застосовуватись лише у випадках, передбачених законом; б) депортація можлива лише за умови дотримання прав людини та недопущення загрози життю чи здоров'ю особи; 5. Принцип захисту прав людини – цей принцип забезпечує, що права мігрантів мають поважатись та захищатись незалежно від їхнього правового статусу. У практиці України він реалізується через надання біженцям додаткового захисту, доступ до правосуддя, соціального забезпечення тощо; 6. Принцип міжнародної співпраці – сучасні міграційні виклики вимагають тісної співпраці між країнами та міжнародними організаціями. Україна активно взаємодіє з такими структурами, як Міжнародна організація з міграції та Управління Верховного комісара ООН у справах біженців; 7. Принцип пріоритету прав людини – це забезпечення поваги до гідності, прав і свобод усіх категорій мігрантів, включаючи біженців і осіб без громадянства; 8. Прозорість і підзвітність – це відкритість процесів регулювання міграції для громадськості та незалежного контролю.

Особливостями адміністративно-правової діяльності у сфері міграції є: 1. Публічний характер – така діяльність здійснюється від імені держави з метою забезпечення суспільного порядку та національної безпеки; 2. Регламентованість – дії органів державної влади строго визначені законодавством і здійснюються у межах їхніх повноважень; 3. Міждисциплінарність – адміністративно-правова діяльність у сфері міграції поєднує елементи адміністративного, кримінального, цивільного та міжнародного права; 5. Захисний аспект – діяльність спрямована на забезпечення прав і свобод осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах (наприклад, біженців, осіб без громадянства) [2, с. 159].

Законодавче регулювання міграційних процесів в Україні здійснюється через численні нормативно-правові акти, основними серед яких є: 1. Конституція України – яка встановлює основоположні права людини, включаючи право на свободу пересування та вибір місця проживання [3]; 2. Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» – який визначає права, обов'язки та умови перебування іноземців на території України [4]; 3. Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» – що регулює питання надання притулку та захисту мігрантів, які перебувають у складних умовах [5]; 4. Закон України «Про імміграцію» – що регулює питання надання дозволів на імміграцію та встановлює квоти для постійного проживання іноземців [6]; 5. Кодекс адміністративного судочинства України – який встановлює процедури судового розгляду справ, пов'язаних із оскарженням адміністративних рішень, у тому числі у сфері міграції [7].

Проте, не дивлячись на існування цих нормативних актів, адміністративно-правові інструменти в Україні часто характеризуються недостатньою координацією між судовими та правоохоронними органами, а також низьким рівнем цифровізації процесів.

У свою чергу вважається необхідним розкриття ролі судових і правоохоронних органів у сфері міграції. Що стосується судових органів, то вони виконують ключову функцію щодо забезпечення справедливого розгляду спорів, пов'язаних із міграцією.

Судова практика у справах мігрантів демонструє зростання кількості скарг на рішення Державної міграційної служби України щодо відмов у наданні статусу біженця. Наприклад, за даними Верховного Суду, за останні роки збільшилась кількість справ, у яких рішення про депортацію скасовувалися через порушення процедури видворення або недотримання прав людини [8]. Адже Верховний Суд України виконує функцію забезпечення однаковості правозастосування у справах, пов'язаних із міграцією.

Його рішення у складних чи резонансних справах стають орієнтиром для адміністративних судів нижчих інстанцій.

Тоді, як правоохоронні органи відіграють ключову роль у запобіганні та протидії нелегальній міграції. Вони забезпечують безпеку держави у сфері міграції через: 1. Контроль за дотриманням міграційного законодавства – це здійснення перевірок законності перебування іноземців на території України; 2. Виявлення та протидію нелегальній міграції – це виявлення каналів нелегальної міграції, протидія торгівлі людьми; 3. Сприяння депортації – це забезпечення виконання судових рішень щодо видворення іноземців; 4. Боротьба з торгівлею людьми – це припинення діяльності осіб і організацій, які використовують нелегальну міграцію для трудової чи сексуальної експлуатації.

До системи міграційного контролю України входять такі ключові державні органи: 1. Державна міграційна служба України – яка контролює перебування іноземців на території України, видає дозволи на проживання, приймає рішення щодо депортації або видворення; 2. Державна прикордонна служба України – яка забезпечує контроль за перетином державного кордону, виявлення спроб незаконного перетину та осіб без документів. Зокрема Державна прикордонна служба, фіксує значну кількість спроб незаконного перетину державного кордону. Наприклад, за даними звітів служби за 2022 рік, було зафіксовано понад 9 тисяч випадків порушення міграційного законодавства [9]; 3. Служба безпеки України – яка протидіє міжнародним злочинним угрупованням, які організовують незаконну міграцію, зокрема у контексті загроз національній безпеці; 4. Національна поліція України – яка розслідує кримінальні правопорушення, пов'язані з організацією нелегальної міграції, торгівлею людьми та фальсифікацією документів; 5. Міністерство соціальної політики – яке займається питаннями соціального захисту мігрантів, включаючи внутрішньо переміщених осіб та забезпечує реабілітацію осіб, які постраждали від торгівлі людьми; 6. Міністерство закордонних справ – яке координує питання видачі віз та інших документів, необхідних для в'їзду іноземців та співпрацює з міжнародними організаціями з питань міграційної політики.

Основними методами протидії нелегальній міграції зі сторони правоохоронних органів є: 1. Оперативно-розшукова діяльність, яка спрямована на виявлення каналів незаконної міграції, моніторинг діяльності організованих злочинних груп та збір доказів, необхідних для кримінального переслідування осіб, причетних до організації нелегальної міграції; 2. Адміністративний контроль, що заключається в здійсненні перевірок іноземців та осіб без громадянства щодо дотримання правил перебування на території України. За порушення міграційного законодавства передбачено, накладення адміністративних штрафів, скорочення терміну перебування та прийняття рішень про примусове видворення або депортацію; 3. Використання інформаційних технологій, що значно підвищило ефективність боротьби з нелегальною міграцією. Зокрема, створено електронну систему обліку мігрантів, яка дозволяє відстежувати їхній правовий статус, впроваджено біометричний контроль на пунктах перетину кордону та здійснюється обмін даними з прикордонними службами сусідніх країн [10].

Що стосується взаємодії судових та державних органів у контексті міграційного контролю, то їх спільні дії спрямовані на забезпечення справедливості та законності у сфері міграції. Для вирішення складних міграційних питань створюються міжвідомчі робочі групи, які включають представників судової влади та державних органів. Вони займаються координацією заходів, спрямованих на боротьбу з нелегальною міграцією, вдосконаленням законодавства та забезпеченням дотримання прав мігрантів [11, с. 565].

Тому, з упевненістю можна сказати, що ефективне регулювання міграційних процесів вимагає злагодженої роботи судових і правоохоронних органів, які відіграють ключову роль у забезпеченні дотримання міграційного законодавства, захисті прав мігрантів і боротьбі з нелегальною міграцією.

Виходячи з усього вище сказаного, та ґрунтуючись на власних поглядах щодо цієї проблематики, з упевненістю можна сказати, що система адміністративно-правової

діяльності судових та правоохоронних органів України у сфері міграції – це сукупність нормативно закріплених повноважень, принципів, методів і процедур, що реалізуються судовими та правоохоронними органами з метою забезпечення законності, дотримання прав і свобод людини, ефективного управління міграційними процесами, а також протидії нелегальній міграції в умовах правового регулювання. Ця система включає організацію взаємодії між суб'єктами адміністративно-правового регулювання, виконання контрольних і наглядових функцій, розгляд спорів, пов'язаних із міграційними відносинами, а також запобігання та вирішення конфліктів, що виникають у цій сфері.

Однак потрібно відзначити, що війна на території України, розпочата повномасштабним вторгненням РФ у 2022 році, суттєво змінила демографічну та міграційну ситуацію в країні. Масштабні внутрішні переміщення, потоки біженців за кордон, зростання нелегальної міграції та інших міграційних викликів вимагають негайного вдосконалення системи адміністративно-правової діяльності судових та правоохоронних органів.

Судові та правоохоронні органи відіграють вирішальну роль у забезпеченні законності, правопорядку, захисті прав переміщених осіб та протидії загрозам, пов'язаним із нелегальною міграцією. Водночас нові виклики потребують адаптації та реформування системи, з урахуванням умов воєнного стану. Війна спричинила значне навантаження на правоохоронні органи, які паралельно займаються безпековими питаннями, розслідуванням воєнних злочинів та забезпеченням громадського порядку.

За даними Державної служби України з надзвичайних ситуацій та Міністерства соціальної політики, понад 6 мільйонів осіб стали внутрішньо переміщеними особами внаслідок бойових дій [1]. Цей феномен створює виклики для забезпечення правового статусу внутрішньо переміщених осіб, реєстрації переміщених осіб у реальному часі та забезпечення доступу до соціальних і юридичних послуг.

Крім того, мільйони українців виїхали до країн ЄС і потребують правового захисту, а тому Україна зіштовхнулася з такими проблемами, як необхідність гармонізації міграційної політики з вимогами ЄС та вирішенням питань щодо повернення громадян після завершення війни.

Саме, тому, на наш погляд основними проблемами у сфері адміністративно-правової діяльності судових та правоохоронних органів у сфері міграції є: 1. Відсутність єдиного нормативного документа – який би комплексно регулював усі аспекти міграційних процесів. Натомість діють численні розпорошені акти. Ця фрагментарність створює труднощі у правозастосуванні, оскільки різні аспекти міграції регулюються окремими документами, які часто не узгоджені між собою; 2. Недостатнє врахування міжнародних стандартів – наприклад, Україна є учасницею ключових міжнародних договорів у сфері міграції, зокрема Конвенції ООН про статус біженців (1951 рік). Проте імплементація цих норм у національне законодавство залишається недостатньою. Наприклад, не всі положення щодо захисту прав біженців чи запобігання дискримінації повністю інтегровані у внутрішні акти; 3. Відсутність чітких механізмів реалізації законодавства – на практиці багато положень чинного законодавства залишаються декларативними. Зокрема, існують проблеми із забезпеченням: своєчасної реєстрації внутрішньо переміщених осіб; доступу мігрантів до соціальних послуг; виконання рішень про депортацію осіб, які перебувають в Україні незаконно; 4. Недостатня цифровізація процесів – багато адміністративних процедур здійснюються у паперовому форматі, що уповільнює обробку справ; 5. Перевантаженість судової системи – справи, пов'язані з міграцією, нерідко розглядаються із значними затримками; 6. Недостатній рівень захисту прав людини – тримання мігрантів у центрах тимчасового розміщення часто не відповідає міжнародним стандартам; 7. Низький рівень спеціалізації кадрів – відсутність спеціалізованих знань у суддів та правоохоронців ускладнює вирішення міграційних справ.

Виходячи із аналізом рішень українських судів у справах, що стосуються депортації або надання

статусу біженця, варто відзначити значну тривалість розгляду справ. Наприклад, типовими є затримки у прийнятті рішень щодо депортації через обмежені ресурси Державної міграційної служби України та проблеми з документуванням статусу іноземців. Крім того, відсутність чітких процедур у деяких аспектах (наприклад, процедури ідентифікації осіб без документів) ускладнює процеси правозастосування.

Характеризуючи напрями вдосконалення системи адміністративно-правової діяльності системи судових та правоохоронних органів України в сфері міграції, вважаємо за доцільне об'єднати їх у кілька груп:

1. Зміни до законодавства – законодавча база є фундаментом, на якому будується вся система міграційної політики. Її вдосконалення дозволить не лише забезпечити відповідність міжнародним стандартам, а й ефективно реагувати на сучасні виклики, такі як війна, нелегальна міграція, та забезпечення прав людини. Такими змінами є: а) удосконалення нормативно-правової бази, а саме: актуалізація законодавства; гармонізація з міжнародними стандартами; запровадження нових інструментів для регулювання міграційних потоків: захист прав мігрантів; б) запровадження механізмів захисту прав мігрантів таких, як: юридична підтримка та соціальна інтеграція;

2. Реформа управління публічної адміністрації та діяльності судових і правоохоронних органів – ефективність системи міграційного управління залежить від здатності державних органів працювати скоординовано та професійно. Вдосконалення управлінських процесів і підготовки кадрів є необхідними для оптимізації роботи всіх структур.

3. Інтеграція електронного урядування та забезпечення інформаційної безпеки – модернізація міграційної системи вимагає впровадження сучасних цифрових інструментів, які забезпечать прозорість і безпеку адміністративних процесів. Таким інструментами є: а) інтеграція електронного урядування у сферу міграції (цифрові сервіси, прозорість процесів); б) забезпечення інформаційної безпеки у сфері міграції (захист персональних даних, кіберзахист державних систем).

4. Розширення міжнародної співпраці та впровадження кризового міграційного менеджменту – ефективна міграційна політика потребує міжнародного підходу, особливо в умовах кризових ситуацій, таких як війна. Такими підходами є: а) розширення міжнародної співпраці (партнерство з ЄС, співпраця з міжнародними організаціями); б) впровадження кризового міграційного менеджменту (координація зусиль, використання цифрових інструментів).

5. Соціальна та медична підтримка мігрантів – реабілітація мігрантів є ключовим фактором їхньої інтеграції в суспільство та відновлення нормального життя. Реабі-

літація мігрантів, які постраждали від війни включає: а) психологічну підтримку; б) освітню та професійну адаптацію; в) соціальну підтримку.

Висновки. Загалом, виходячи із усього вище сказаного, можемо констатувати, що для вдосконалення адміністративно-правової діяльності системи судових та правоохоронних органів України у сфері міграції необхідно реалізувати низку конкретних заходів. Перш за все, слід оновити нормативно-правову базу, забезпечивши її актуальність і відповідність міжнародним стандартам. Зокрема, потрібно внести зміни до Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», спростивши процедури отримання дозволів на тимчасове проживання в умовах воєнного стану, а також повністю інтегрувати положення Конвенції ООН про статус біженців (1951) у внутрішнє законодавство. Важливим є впровадження «гуманітарних віз» для осіб, які прагнуть допомогти Україні під час війни, та створення механізмів захисту прав мігрантів, таких як спеціалізовані центри безоплатної правової допомоги, що забезпечать доступ до юридичних послуг.

Крім того, необхідно реформувати організаційну структуру Державної міграційної служби (ДМС), зокрема створити спеціалізовані регіональні офіси для роботи з біженцями, трудовими мігрантами та особами без громадянства, а також запровадити єдину інформаційну систему для обміну даними між ДМС, правоохоронними органами та судами. Для підвищення професійності кадрів важливо організувати регулярні тренінги з міжнародного права, міжкультурної комунікації та цифрових інструментів, а також налагодити співпрацю з Європейським агентством FRONTEX і правозахисними організаціями. Посилення боротьби з нелегальною міграцією та торгівлею людьми потребує створення мобільних оперативних груп у структурі МВС, співпраці з Європолем і ООН для викриття злочинних мереж, а також запровадження жорсткіших санкцій за підбукву документів і експлуатацію нелегальних мігрантів.

Реабілітація мігрантів, які постраждали від війни, є важливим завданням, що включає психологічну, соціальну та медичну підтримку. Пропонується створити кризові центри, гарячі лінії допомоги, програми перекваліфікації та інтеграції дітей-мігрантів у систему освіти. Медична реабілітація має включати мобільні пункти первинної допомоги та фізіотерапію для постраждалих. Для соціальної інтеграції варто забезпечити доступ до тимчасового житла, фінансову допомогу, а також організувати культурні заходи й волонтерські ініціативи. Комплексне впровадження цих заходів забезпечить захист прав мігрантів, ефективне управління міграційними потоками, мінімізацію соціальної напруги та сприятиме довірі до міграційної політики України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кравченко В.В. Україна в системі світової міграції. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2018. № 748. С. 422-428.
2. Риндзак О. Т. Міграційна політика в системі інтеграційних процесів України : дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.07. Вінниця, 2020. 516 с. URL: <https://abstracts.donnu.edu.ua/article/view/8739/8736> (дата звернення: 23.11.2024).
3. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> (дата звернення: 25.11.2024).
4. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22.09.2011 № 3773-VI : станом на 24 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17#Text> (дата звернення: 28.11.2024).
5. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту : Закон України від 08.07.2011 № 3671-VI : станом на 3 серп. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17#Text> (дата звернення: 28.11.2024).
6. Про імміграцію : Закон України від 07.06.2001 № 2491-III : станом на 24 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2491-14#Text> (дата звернення: 28.11.2024).
7. Кодекс адміністративного судочинства України : Кодекс України від 06.07.2005 № 2747-IV : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 25.11.2024).
8. Звіт Верховного Суду України щодо практики у справах, пов'язаних із захистом прав мігрантів (2022 р.). URL: <https://supreme.court.gov.ua> (дата звернення: 25.11.2024).
9. Звіт Державної прикордонної служби України за 2022 рік. URL: <https://dpsu.gov.ua> (дата звернення: 25.11.2024).
10. Глобальний договір про безпечну, впорядковану та легальну міграцію. URL: <https://www.iom.int/global-compact-migration>. (дата звернення: 25.11.2024).
11. Світличний О.П., Голодник Ю.А. Шляхи удосконалення адміністративно-правового забезпечення діяльності правоохоронних органів України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 80 (6). С. 563-567.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПНОСТІ МЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ У ПЕРІОД ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ

ADMINISTRATIVE AND LEGAL ENSURANCE OF ACCESS TO MEDICAL CARE DURING THE PERIOD OF MARTIAL STATE

Чеховська І.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
Державний податковий університет

У статті проаналізовано думки науковців стосовно визначення змісту і складових елементів поняття «адміністративно-правове забезпечення», зроблено висновок, що, незважаючи на досить поширене використання даного поняття у наукових працях, присвячених адміністративно-правовій проблематиці, юридична наука ще не виробила загальноприйнятих підходів до розуміння його змісту.

Доведено, що адміністративно-правове забезпечення доступності медичної допомоги включає широкий спектр адміністративно-правових засобів і процедур, які реалізуються органами публічної адміністрації, іншими суб'єктами медичних правовідносин у межах своїх компетенцій і спрямовані на виконання гарантій реалізації права на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування.

Виокремлено основні проблеми адміністративно-правового забезпечення доступності медичної допомоги у період дії воєнного стану до яких віднесено: брак медичного персоналу; знищення і ревікація медичних закладів; інфраструктурна недоступність медичних закладів для сільського населення; брак обладнання у медичних закладах комунальної і державної форм власності; недостатня кількість аптек і аптечних пунктів за програмою «Доступні ліки»; неефективний розподіл коштів між первинною медичною допомогою і вторинною на користь останньої, що знижує доступ до первинної медичної допомоги широких верств населення; неефективність соціального захисту окремих категорій військовослужбовців та членів їх сімей; недофінансування галузі; висока вартість медичних послуг.

Здійснено аналіз Законів України, постанов Кабінету Міністрів України і наказів Міністерства охорони здоров'я України, які було прийнято протягом 2022-2024 рр. Зроблено висновок, що завдяки ним було розширено можливості пацієнтів звертатись за медичною та реабілітаційною допомогою.

Запропоновано напрями удосконалення адміністративно-правового забезпечення доступності медичної допомоги: збільшення фінансування галузі до рівня не менше 5% ВВП країни; проведення ефективної кадрової політики у сфері охорони здоров'я, подальше реформування національної системи охорони здоров'я в бік формування єдиного медичного простору; запровадження моделі медичного страхування; удосконалення системи соціального захисту.

Ключові слова: адміністративно-правове забезпечення, військовослужбовці, воєнний стан, медична допомога, медико-соціальна експертиза, психологічна реабілітація, програма медичних гарантій, охорона здоров'я, пацієнт.

The article analyzes the opinions of scientists regarding the definition of the content and components of the concept of "administrative and legal support", and concludes that, despite the fairly widespread use of this concept in scientific works devoted to administrative and legal issues, legal science has not yet developed generally accepted approaches to understanding its content.

It is proved that the administrative and legal support of the availability of medical care includes a wide range of administrative and legal means and procedures that are implemented by public administration bodies, other subjects of medical legal relations within their competence and aimed at fulfilling the guarantees of the implementation of the right to health care, medical care and medical insurance.

The main problems of the administrative and legal support of the availability of medical care during the period of martial law are identified, which include: lack of medical personnel; destruction and revocation of medical institutions; infrastructural inaccessibility of medical institutions for the rural population; lack of equipment in medical institutions of municipal and state ownership; insufficient number of pharmacies and pharmacy points under the "Affordable Medicines" program; inefficient distribution of funds between primary medical care and secondary in favor of the latter, which reduces access to primary medical care for the general population; ineffective social protection of certain categories of military personnel and their family members; underfunding of the industry; high cost of medical services.

An analysis of the Laws of Ukraine, resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine and orders of the Ministry of Health of Ukraine, which were adopted during 2022-2024, was carried out. It was concluded that thanks to them, the opportunities for patients to seek medical and rehabilitation care were expanded.

Directions for improving the administrative and legal support for the availability of medical care were proposed: increasing funding for the industry to the level of at least 5% of the country's GDP; implementing an effective personnel policy in the field of health care, further reforming the national health care system towards the formation of a single medical space; introducing a health insurance model; improving the social protection system.

Key words: administrative and legal support, military personnel, martial law, medical care, medical and social expertise, psychological rehabilitation, medical guarantees program, health care, patient.

Актуальність. Проблема доступу до медичної допомоги у період дії воєнного стану стала першочерговим завданням уряду. В перші роки повномасштабного вторгнення було прийнято низку законів України та інших нормативно-правових актів, спрямованих на спрощення механізму доступу до медичної допомоги. Було спрощено доступ внутрішньо переміщених осіб до первинної медичної допомоги [1]; розроблено алгоритм отримання медичної допомоги не за місцем реєстрації; Критерії направлення громадян України для лікування за кордон на період дії воєнного стану та визначення закладів охорони здоров'я, які здійснюють координацію направлення громадян України для лікування за кордон на період дії воєнного стану [2]; та внесено зміни до Порядку направлення осіб із складових сил оборони та сил безпеки, постраждалих у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України, на лікування за кордон [3] тощо.

Проте незважаючи на прийняті заходи наразі проблема доступності медичної допомоги є актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною основою дослідження адміністративно-правового забезпечення стали праці вітчизняних науковців З.С. Гладуна, О.М. Гуміна, Є. В. Пряхіна, І.О. Ієрусалімової, І.М. Шопіної та інших науковців.

Дослідженню правових засад формування єдиного медичного простору (забезпечення рівного доступу до медичних послуг та медикаментів) присвячено наукові праці таких зарубіжних учених як (Diana J. Burgess, D. Raphael, M. Rosenfeld, A. Sajo, M. Riekkinenab, P. Riekkinenec, K. Kozhabekd, A. Zhatkanbayevad, G. Chebotarevb, T. Kotkas, B. Heshmati, H. Joulacel et al.) та вітчизняних (Р.А. Майданик, І.Я. Сеньота, С.Г. Стеценко, Л.О. Самілик та ін.) учених. Проте незважаючи на

жвавий науковий інтерес до досліджуваної проблематики вітчизняними ученими заявлений напрям дослідження розкрито недостатньо, особливо в частині аналізу проблеми адміністративно-правового забезпечення доступності медичної допомоги у період дії воєнного стану.

Мета статті. Здійснити аналіз змісту і складових елементів поняття «адміністративно-правове забезпечення» та, на підставі цього, визначити зміст поняття «адміністративно-правове забезпечення доступності медичної допомоги», а також виокремити основні проблеми адміністративно-правового забезпечення доступності медичної допомоги у період дії воєнного стану та запропонувати напрями його удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи медичну допомогу як вид соціального забезпечення О.В. Корнілова виокремлює три основні позиції обґрунтування правової природи надання медичної допомоги: цивільно-правове регулювання надання медичної допомоги; адміністративно-правове регулювання відносин у сфері охорони здоров'я, зокрема надання медичної допомоги; правове регулювання відносин з позицій права соціального забезпечення, де медична допомога розглядається як один із видів соціального забезпечення [4, с. 54–56].

На думку Р.А. Майданика правова природа відносин з надання медичної допомоги обґрунтовується з чотирьох основних позицій: цивільно-правового регулювання; адміністративно-правового; з позицій права соціального забезпечення; з позицій комплексної галузі права – медичного [5, с. 52–53].

В контексті нашого дослідження нас цікавить адміністративно-правовий підхід до правової природи регулювання надання медичної допомоги.

На думку З.С. Гладуна «механізм адміністративно-правового регулювання відносин у сфері надання медичної допомоги населенню включає в себе сукупність форм, методів та інструментів, за допомогою яких держава впливає на діяльність об'єктів і суб'єктів охорони здоров'я з метою створення нормальних умов для функціонування системи надання медичної допомоги і охорони здоров'я та вирішення завдань зміцнення та охорони індивідуального і громадського здоров'я населення [6]. Учений вважає, що процес здійснення адміністративно-правового регулювання відносин у сфері охорони здоров'я поділяється на дві частини: інституційний механізм регулювання відносин у сфері охорони здоров'я і система правових норм, правових ідей та принципів, які творять законодавство про охорону здоров'я і які регулюють зміст та процес здійснення державного регулювання охорони здоров'я [6].

Аналізуючи сутність понять адміністративно-правове регулювання і адміністративно-правове забезпечення І.М. Шопіна зазначає, що «що в умовах правового режиму воєнного стану адміністративно-правове регулювання як більш жорсткий спосіб впливу на правовідносини починає переважати над адміністративно-правовим забезпеченням, базованим на принципі людиноцентризму» [7, с. 553]. Поняття адміністративно-правового забезпечення в умовах правового режиму воєнного стану, на думку дослідниці, можна сформулювати «як упорядкування системи адміністративно-правових відносин за допомогою широкого арсеналу адміністративно-правових засобів і процедур з метою підвищення рівня фізичної, психологічної та економічної захищеності людини і громадянина під час бойових дій, забезпечення національної стійкості та створення передумов для свідомого і добровільного виконання громадянами України свого військового обов'язку [7, с. 553]. Учена виокремлює відмінності між досліджуваними поняттями, які, на її думку, полягають у приматі цілей: для адміністративно-правового регулювання основною метою виступає реалізація волі держави, для адміністративно-правового забезпечення – узагальнених потреб та інтересів громадянського суспільства, суб'єктів підпри-

ємницької діяльності, територіальних громад та окремих громадян [7, с. 553].

Екстраполюючи наведене вище на предмет нашого дослідження зауважимо, що для забезпечення доступності медичної допомоги доцільно використовувати адміністративно-правові засоби і процедури, які реалізуються органами публічної адміністрації, іншими суб'єктами медичних правовідносин у межах своїх компетенцій і спрямовані на виконання гарантій реалізації права на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. А отже, йдеться про адміністративно-правове забезпечення доступності медичної допомоги.

В свою чергу досліджуючи зміст поняття «адміністративно-правове забезпечення» І.О. Іерусалімова виокремила три основні його елементи: а) адміністративно-правове регулювання; б) реалізацію адміністративно-правових норм; в) встановлені нормами адміністративного права гарантії реалізації прав людини і громадянина.

Характеризуючи запропоноване І.О. Іерусалімовою поняття, ми звертаємо увагу на те, що включення до складу поняття адміністративно-правового забезпечення визначених І.О. Іерусалімовою складових, з одного боку, дозволяє більш чітко встановити «місцезнаходження» даного поняття стосовно системи ключових понять адміністративно-правової науки серед яких: «адміністративно-правове регулювання» і «реалізація адміністративно-правових норм». З іншого – включивши в зміст поняття адміністративно-правового забезпечення поняття «реалізація адміністративно-правових норм» і «гарантії реалізації прав людини і громадянина» автор акцентує увагу на реальності «забезпечення», трансформуючи так дане поняття із сфери можливого у сферу здійсненого, що загалом відповідає його сутнісним характеристикам. Водночас недоліком такого підходу до розуміння змісту поняття «адміністративно-правового забезпечення», на нашу думку, є те, що науковець не бере до уваги суб'єктів владних повноважень, які реалізують (застосовують) норми адміністративного права в своїй діяльності [8, с. 44].

Учені О.М. Гумін і Є.В. Пряхін виділяють такі основні елементи адміністративно-правового забезпечення: об'єкт, суб'єкт адміністративно-правового забезпечення, норми права (норми адміністративного права), адміністративно-правові відносини, гарантії, заходи, засоби, форми та методи адміністративно-правового забезпечення [9, с. 49].

Аналізуючи думки науковців стосовно визначення змісту і складових елементів поняття «адміністративно-правове забезпечення», можемо зазначити, що, незважаючи на досить поширене використання даного поняття у наукових працях, присвячених адміністративно-правовій проблематиці, юридична наука ще не виробила загальноприйнятих підходів до розуміння його змісту. Саме цим і пояснюється різне тлумачення його змісту.

Стосовно визначення складових елементів змісту поняття «адміністративно-правове забезпечення доступності медичної допомоги» варто зауважити, що загалом система охорони здоров'я зобов'язується забезпечувати: достатність медичних послуг; доступність, прийнятність медичних послуг з етичної точки зору, якість медичних послуг, які обґрунтовані з наукової медичної точки зору [10].

Проте, варто зауважити, що проблема забезпечення рівного доступу до медичних послуг та медикаментів є актуальною не лише для нашої країни, країн що розвиваються, а й для розвинених європейських країн. Так, на думку М. Розенфельда нерівність у доступі до медичних послуг, фінансованих державою, може бути як результатом недостатності закріплених матеріально-правових гарантій, так і неефективності процедурних гарантій такого доступу [11, с. 983]. Більш детальний аналіз зарубіжного досвіду забезпечення доступності медичної допомоги і обґрунтування доцільності реформування національної системи охорони здоров'я у напрямку формування єдиного медичного

простору (забезпечення рівного доступу до медичних послуг та медикаментів) здійснено нами у попередніх працях [12; 13, с. 346–357]. Нами акцентовано увагу на те, що запровадження універсальної системи охорони здоров'я вимагає зміцнення національної системи охорони з орієнтацією на три цілі: справедливість у доступі до медичних послуг; якість медичних послуг і фінансова доступність до медичних послуг [13, с. 38].

Наразі в Україні констатуємо нерівність у доступі до медичних послуг, яка пов'язана із зовнішніми і внутрішніми чинниками.

До внутрішніх чинників варто віднести високу вартість медичних послуг, на яку ще у 2021 році (тобто до повномасштабного вторгнення) вказувало 97,9% опитаних [14]. Окрім високої вартості доступність до медичних послуг обмежується через велику кількість внутрішньо переміщених осіб (станом на квітень 2024 року зареєстровано 3 548 000 осіб [15]), що обумовлює брак медичного персоналу і медичної інфраструктури в неокупованих регіонах.

Варто зазначити, що в цілому по країні має місце «зменшення кількості лікарів та молодших медичних спеціалістів з медичною освітою, особливо у сільській місцевості; зниження престижності лікарської та сестринської спеціальностей; дисбаланс медичних кадрів між містом та селом, між первинною, вторинною і третинною ланками надання медичної допомоги; неконтрольовані процеси міграції медиків з України до інших країн» [16, с. 21]. Так, у 2021 році кількість лікарів усіх спеціальностей становила 144 тис. осіб [17], протягом 2022 р. кількість лікарів скоротилась на 14% [18], а у 2024 році відсутня статистика щодо кількості лікарів через те, що Національна служба здоров'я України (далі – НСЗУ) не володіє інформацією про реальну кількість лікарів в Україні [19]. Окремі джерела вказують на збільшення кількості лікарів орієнтовно на 13% [20]. Проте такий «приріст» відбувся за рахунок обов'язкової дореєстрації в Єдиній системі охорони здоров'я середнього та молодшого персоналу, зокрема того, який не надає безпосередньо послуги відповідно до договору НСЗУ.

Негативно впливає на доступ до медичної допомоги також знищення і ревікація медичних закладів. Так, протягом двох років війни було пошкоджено і знищено понад 1700 медичних закладів [21], а реолокація медичних закладів із Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської областей потребувало організаційних, юридичних і фінансових витрат. Наразі відмічаємо недостатність фінансування реолокованих медичних закладів, проблеми збереження їх кадрового потенціалу, незадовільну організацію процесу адаптації таких закладів їх працівників, а також практичну відсутність кваліфікованої юридичної підтримки таких закладів, яка б включала допомогу у зміні юридичної адреси закладу, переоформлення установчих документів, тощо.

Негативним чинником, що також впливає на доступність медичної допомоги є недофінансування галузі. Нами проаналізовано динаміку та структуру видатків у сфері охорони здоров'я протягом 2017–2024 років. На підставі аналізу встановлено, що галузь була в меншому пріоритеті державного бюджету, аніж розвиток економічної інфраструктури, безпека та судова влада протягом 2017–2021 років і починаючи з 2022 по 2024 роки [22; 23] спостерігається несуттєве збільшення видатків з 3,9% у 2021 р. до 4,73% у 2024 р. [24]. Звертаємо увагу на те, Всесвітня організація охорони здоров'я рекомендує витрачати систему охорони здоров'я не менше 5% ВВП країни [25]. Наразі в Україні такі витрати становлять 2,3% [26].

Окрім наведених вище до негативних чинників, що впливають на доступ до медичної допомоги варто віднести: інфраструктурну недоступність медичних закладів для сільського населення; брак обладнання у медичних

закладах комунальної і державної форм власності; недостатню кількість аптек і аптечних пунктів за програмою «Доступні ліки»; неефективний розподіл коштів між первинною медичною допомогою і вторинною на користь останньої, що знижує доступ до первинної медичної допомоги широких верств населення; неефективність соціального захисту окремих категорій сімей (багатодітних, неповних, з дітьми з інвалідністю).

Поряд із негативними чинниками слід звернути увагу на позитивну динаміку збільшення пакетів медичних послуг за Програмою медичних гарантій. Так, у 2021 році діяло 35 пакетів медичних послуг, у 2022 році – 36 пакетів медичних послуг [27]. У 2023 році бюджет на програму медичних гарантій (далі – ПМГ) було збільшено і він становив понад 142 млрд грн. [28]. Завдяки цьому у 2023 році було передбачено 39 пакетів послуг. Серед яких нові – пакети для медзакладів на окупованих територіях та в зоні бойових дій. Серед змін – розмежування стаціонарної та амбулаторної реабілітаційної допомоги. Особливістю є те, що у 2023 році фокус ПМГ спрямований на реабілітаційні послуги. Також Програму реімбурсації «Доступні ліки» було розширено. До неї увійшли імуносупресивні препарати, тест-смужки для інсулінозалежних та знеболювальні для паліативних хворих. Збільшено тариф на стаціонарну психіатричну допомогу до 13151 грн. Також у 2023 році деякі медичні заклади на окупованих територіях та в зоні бойових дій отримали оплати за окремими пакетами. Для медзакладів на окупованих територіях було передбачено пакет «Забезпечення збереження кадрового потенціалу для надання медичної допомоги населенню, яке знаходиться на території, яка перебуває в тимчасовій окупації». Цей пакет діє для комунальних медзакладів, які знаходяться на окупованій території, згідно з переліком Мінреінтеграції. Оплати цим закладам залежать від кількості та категорій працівників на 1 грудня 2022 року.

У 2024 році передбачено вже 44 пакети медичних послуг, загальною вартістю майже 159 млрд гривень, що на 16 млрд гривень більше, ніж торік. У тому числі 5,2 млрд гривень – на реімбурсацію лікарських засобів. Наразі ПМГ охоплює усі основні види медичної допомоги: первинну, спеціалізовану та високоспеціалізовану допомогу, екстрену, паліативну допомогу та медичну реабілітацію. А також медичну допомогу дітям до 16 років та допомогу під час вагітності та пологах. Удосконалено тарифи на реабілітаційні послуги та хірургічні операції, які передбачатимуть ширше застосування підвищувальних коефіцієнтів залежно від складності послуги. Також звертаємо увагу на те, що за пакет «Готовність та забезпечення надання медичної допомоги населенню, яке знаходиться на території, де ведуться бойові дії» тариф визначається як глобальна ставка на місяць, яка дорівнює фактичній вартості медичних послуг за грудень за договором, який діяв до 31 грудня 2022 року за пакетами медичних послуг з надання стаціонарної допомоги відповідного надавача медичних послуг. Тариф за готовність закладу охорони здоров'я до надання медичної допомоги в надзвичайних ситуаціях визначається як глобальна ставка на місяць, яка становить 1 053 510 гривень [29].

Отже можемо відмітити позитивну динаміку збільшення пакетів медичних послуг з 35 у 2021 році до 44 у 2024 році.

В цілому за роки повномасштабного вторгнення також було внесено зміни у ПМГ: акцент зроблено на розмежуванні стаціонарної, амбулаторної та реабілітаційної допомоги; запроваджено пакет «Готовність та забезпечення надання медичної допомоги населенню, яке знаходиться на території, де ведуться бойові дії»; удосконалено тарифи на реабілітаційні послуги та хірургічні операції, які передбачатимуть ширше застосування підвищувальних коефіцієнтів залежно від складності послуги; запроваджено пакет психологічної підтримки на первинному

рівні (у 2022 році); збільшено тариф на стаціонарну психіатричну допомогу, який також залежатиме від складності випадку. Також продовжить надаватися психіатрична допомога мобільними мультидисциплінарними командами, триватиме створення та функціонування центрів ментального здоров'я.

Окремо звертаємо увагу на те, що серед позитивних змін варто відмітити і прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення доступності медичної та реабілітаційної допомоги у період дії воєнного стану» [30]. Цим Законом [30] було внесено зміни до низки законів України. Так, Закон України «Основні законодавства України про охорону здоров'я» [31], зокрема в розділ XIII «Прикінцеві та перехідні положення» доповнено п. 2 у якому вказано, що «медична допомога, реабілітаційна допомога може надаватися поза місцем провадження господарської діяльності з медичної практики, зазначеним у заяві про отримання ліцензії та доданих до неї документах» [30]. Закон України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» [32], зокрема, ч. 5 ст. 9 розширив можливості пацієнтів звертатись за спеціалізованою, паліативною медичною допомогою та реабілітаційною допомогою «за направленням лікаря, який надає первинну медичну допомогу, або лікуючого лікаря в порядку, передбаченому законодавством, крім випадків, якщо згідно із законодавством направлення лікаря не вимагається». Така позиція законодавця значно розширила можливості доступу до медичної і реабілітаційної допомоги для пацієнтів.

Також, в перший рік повномасштабного вторгнення було затверджено низку постанов Кабінету Міністрів України [33; 34; 3; 35] і наказів Міністерства охорони здоров'я України [32; 36; 37], якими передбачалось спрощення механізмів доступу до отримання медичної допомоги для громадян України.

Також було передбачено тимчасове обмеження у реалізації права на медичну допомогу. Воно було обумовлено необхідністю спрямування зусиль всіх медичних закладів та їх спеціалістів на оперативне забезпечення можливостей рятування життя постраждалих та поранених від про-

типравних дій агресора. На певний час було введено тимчасове припинення планової госпіталізації та операцій до окремого розпорядження уряду та Міністерства охорони здоров'я.

Висновки. Враховуючи наведене вище, вважаємо, що адміністративно-правове забезпечення доступності медичної допомоги включає широкий спектр адміністративно-правових засобів і процедур, які реалізуються органами публічної адміністрації, іншими суб'єктами медичних правовідносин у межах своїх компетенцій і спрямовані на виконання гарантій реалізації права на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування.

Виокремлено основні проблеми адміністративно-правового забезпечення доступності медичної допомоги у період дії воєнного стану: брак медичного персоналу; знищення і ревокація медичних закладів; інфраструктурна недоступність медичних закладів для сільського населення; брак обладнання у медичних закладах комунальної і державної форм власності; недостатня кількість аптек і аптечних пунктів за програмою «Доступні ліки»; неефективний розподіл коштів між первинною медичною допомогою і вторинною на користь останньої, що знижує доступ до первинної медичної допомоги широких верств населення; неефективність соціального захисту окремих категорій військовослужбовців та членів їх сімей; недофінансування галузі; висока вартість медичних послуг.

Запропоновано напрями удосконалення адміністративно-правового забезпечення доступності медичної допомоги: збільшення фінансування галузі до рівня не менше 5% ВВП країни; проведення ефективної кадрової політики у сфері охорони здоров'я, подальше реформування національної системи охорони здоров'я в бік формування єдиного медичного простору; запровадження моделі медичного страхування; удосконалення системи соціального захисту.

Перспективним напрямом дослідження вважаємо більш детальне дослідження форм депривації та детермінантів медичної бідності, а також обґрунтування змісту поняття «медична бідність».

ЛІТЕРАТУРА

- Деякі питання надання первинної медичної допомоги в умовах воєнного стану: наказ Міністерства охорони здоров'я України від 17.03.2022 р. № 496. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0496282-22#Text>
- Про затвердження Критеріїв направлення громадян України для лікування за кордон на період дії воєнного стану та визначення закладів охорони здоров'я, які здійснюють координацію направлення громадян України для лікування за кордон на період дії воєнного стану: наказ Міністерства охорони здоров'я України від 05.04.2022 р. № 574. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0414-22#Text>
- Про внесення змін до Порядку направлення осіб із складових сил оборони та сил безпеки, постраждалих у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України, на лікування за кордон: постанова Кабінету Міністрів України від 21.04.2023 р. № 361. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-2023-%D0%BF#Text>
- Корнілова О.В. Медична допомога як вид соціального забезпечення: дис...доктор. філософії: 081 Право. Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса. 2021. 245 с.
- Майданик Р. Договір про надання медичних послуг. *Медичне право*. 2010. № 5. С. 52-66.
- Гладун З.С. Адміністративно-правове регулювання відносин у сфері охорони здоров'я населення. *Сайт. Міжнародні науково-практичні інтернет-конференції юридичного та історичного спрямування*. URL: https://www.lex-line.com.ua/?language=ru&go=full_article&id=27
- Шопіна І.М. Адміністративно-правове забезпечення та адміністративно-правове регулювання: співвідношення понять. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 6. С. 550-554. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/294790>
- Чеховська І. В. Адміністративно-правове забезпечення державної сімейної політики в Україні: дис. ... докт. юрид. наук. Ірпінь, 2014. 535 с.
- Гумін О. М., Пряхін Є. В. Адміністративно-правове забезпечення: поняття та структура. *Наше право*. 2014. № 4. С. 46-50.
- Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment 14, The right to the highest attainable standard of health (Twenty-second session, 2000), U.N. Doc. E/C.12/2000/4 (2000), reprinted in Compilation of General Comments and General Recommendations Adopted by Human Rights Treaty Bodies, U.N. Doc. HRI/GEN/1/Rev.6 at 85 (2003).
- M. Rosenfeld, A. Sajo The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law. Ed. Susanne Baer. Oxford: Oxford University Press, 2012. pp. 982-1001.
- Єдиний медичний простір України: правовий вимір: [монографія] / за заг. ред. С.Г. Стеценка. Харків: *Право*, 2022. 672 с.
- Чеховська І. В. Зарубіжний досвід правового забезпечення реалізації проектів єдиного медичного простору. *Ірпінський юридичний часопис*. 2020. Вип. 2 (4). С. 31-41.
- Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2021 році (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2021 року): стат. зб./Держ. служба статистики України. Київ. 2022. 143 с. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/03/zb_snsz_21.pdf

15. Звіт про внутрішнє переміщення населення в Україні. Опитування загального населення. Звіт квітень 2024. URL: https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbd1461/files/reports/GPS_IDP_R16_2024_UKR.pdf
16. Волосовець О. П., Заболотько В. М., Волосовець А. О. Кадрове забезпечення галузі охорони здоров'я в Україні та світі: сучасні виклики. *Організація охорони здоров'я*. 2020. №1. С. 20-26. URL: <https://umv.com.ua/index.php/journal/article/view/306/292>
17. Центр медичної статистики МОЗ України. Київ, 2022. URL: <http://medstat.gov.ua/ukr/statdan.html>
18. В Україні скоротилась кількість медиків: кого бракує у галузі і скільки знайшли роботу в Польщі. *Сайт. Суспільне рівне*. URL: <https://susplne.media/rivne/469031-v-ukraini-skorotilas-kilkist-medikov-kogo-brakue-u-galuzi-i-skilki-znajsli-robotu-v-polsi/>
19. НСЗУ стверджує, що в Україні побільшало лікарів і медперсоналу під час війни. *Сайт. Українська правда*. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/01/12/252303/>
20. Стрельченко, О. Г., Пастух, І. Д., Доценко, О. С., Бухтіярова, І. Г., Кошова, С. П. Захист прав працівників сфери охорони здоров'я у світлі євроінтеграційних процесів. *Клінічна та профілактична медицина*. 2024. № 1. С. 130-139. <https://doi.org/10.31612/2616-4868.1.2024.15>
21. За два роки війни Росія зруйнувала і пошкодила понад 1700 медичних закладів. *Сайт Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-health/3832514-za-dva-roki-vijni-rosia-zrujnuvala-i-poskodila-ponad-1700-medicnih-zakladiv.html>
22. Державний веб-портал бюджету для громадян. Київ, 2022. URL: <https://openbudget.gov.ua>
23. Бюджетні видатки на охорону здоров'я зростуть до 224 млрд грн у 2022 році. Київ, 2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/byudzhetni-vidatki-na-ohoronuzdorovya-zrostut-do-224-mlrd-grn-u-2022-roci-roman>
24. Державний веб-портал бюджету для громадян. *Сайт Open budget*. URL: <https://openbudget.gov.ua/?month=5&year=2024&budgetType=NATIONAL>
25. Fedorovych, I. M. Theoretical and practical principles of realization of health insurance in Ukraine. *Naukovyj visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu*. 2017. vol. 23 (2), p. 76-80.
26. Держбюджет–2024: загальні показники та видатки на охорону здоров'я. *Сайт. Аптека*. Online.ua. URL: <https://www.apтека.ua/article/681435>
27. Програма медичних гарантій 2022. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-11/prezentaciya-nszu_23.11.pdf
28. Як реалізовуватиметься Програма медичних гарантій у 2023 році. *Сайт. Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/yak-realizovuvatymetsia-prohrama-medychnykh-garantii-u-2023-rotsi>
29. У 2024 р. обсяг медичних послуг, що фінансується державою, збільшиться, – Віктор Ляшко. *Сайт. Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/u-2024-r-obsiah-medychnykh-posluh-shcho-finansuietsia-derzhavoiu-zbilshytsia-viktor-liashko>
30. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення доступності медичної та реабілітаційної допомоги у період дії воєнного стану: Закон України від 29.07.2022 р. № 2494-ІХ. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-20#Text>
31. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закону України від 19.11.1992. № 2801-ХІІ. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>
32. Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення: Закон України від 19.10.2017 р. № 2168-VIII. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19#Text>
33. Деякі питання порядку проведення медико-соціальної експертизи дітям на період дії воєнного стану на території України: постанова Кабінету Міністрів України від 08.03.2022 р. № 225. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/225-2022-%D0%BF#Text>
34. Про забезпечення організації направлення осіб із складових сил оборони та сил безпеки, постраждалих у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України, на лікування за кордон: постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.2022 р. № 411. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/411-2022-%D0%BF#Text>
35. Деякі питання порядку проведення медико-соціальної експертизи на період дії воєнного стану на території України: постанова Кабінету Міністрів України від 08.03.2022 № 225. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/225-2022-%D0%BF#Text>
36. Щодо надання медичної допомоги в умовах воєнного стану військовослужбовцям, які беруть участь в операції об'єднаних сил: наказ Міністерства охорони здоров'я України від 25.02.2022 р. № 379. *Офіційний сайт Міністерства охорони здоров'я України*. URL: <https://moz.gov.ua/uk/decrees/nakaz-moz-ukraini-vid-25022022--379-schodo-nadannja-medichnoi-dopomogi-v-umovah-voennogo-stanu-vijskovosluzhbovcjam-jaki-berut-uchast-v-operacii-ob%E2%80%99ednanih-sil>
37. Про внесення змін до переліку медичного обладнання для забезпечення потреб сфери охорони здоров'я в умовах воєнного стану: наказ Міністерства охорони здоров'я України від 28.11.2024 р. № 1982. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1650282-24#Text>

АНАЛІЗ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ІНФОРМАЦІЙНУ БЕЗПЕКУ

ANALYSIS OF NATIONAL INFORMATION SECURITY LEGISLATION

Шевчук М.О., к.ю.н.,

докторант кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права

Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова

Стаття присвячена аналізу національного законодавства України у сфері інформаційної безпеки, яке є ключовим елементом забезпечення державного суверенітету, національної безпеки та захисту прав громадян у сучасному інформаційному суспільстві. В умовах стрімкого розвитку цифрових технологій та зростання кіберзагроз, актуальність забезпечення інформаційної безпеки на державному рівні значно зросла. Очевидно, що будь-яке законодавство повинно базуватися на чіткій, науково обґрунтованій та об'єктивно зумовленій правовій системі. У статті зауважується про важливість створення цілісної галузі інформаційного права, яка забезпечує формування чітких законодавчих норм, закріплених у конкретних законах і підзаконних нормативно-правових актах. Саме тому розробка й удосконалення вітчизняного законодавства з безпекових питань інформаційної сфери мають відбуватися на міцному теоретичному фундаменті, науковому обґрунтуванні місця в загальній системі права підгалузі правового забезпечення інформаційної безпеки, а також її взаємодії з іншими правовими галузями та інститутами. Незважаючи на стратегічну важливість інформації як ресурсу держави, наукові дослідження та законодавство України щодо інформаційної безпеки залишаються недостатньо розробленими. Відсутність єдиного розуміння поняття «інформаційна безпека» створює розбіжності як у наукових працях, так і в нормативно-правових актах. Тому актуальним є проведення дослідження цього поняття в контексті національного законодавства. Також важливо підкреслити, що в статті проаналізовано основні нормативно-правові акти, що визначають правові засади інформаційної безпеки в Україні. Особлива увага приділяється Конституції України як фундаментальному документу та Основному Закону нашої держави, що закріплює права громадян на інформацію та встановлює основи для захисту інформаційного простору. Після неї слідують Закони України: «Про інформацію», «Про захист персональних даних», «Про державну таємницю», «Про національну безпеку України», «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» та ін. Окрім того, визначено роль стратегічних документів, зокрема Стратегії інформаційної безпеки, затвердженої Указом Президента України від 28.12.2021 р. № 685/2021 у формуванні державної політики у цій сфері. Підкреслено, що адаптація національного законодавства до міжнародних стандартів є пріоритетним завданням для зміцнення інформаційної безпеки та посилення співпраці з міжнародними партнерами. У статті зазначено, що, попри значний прогрес у регулюванні цієї сфери, існує необхідність подальшого вдосконалення нормативно-правової бази. Пропонується розробка єдиного Інформаційного кодексу України. Також розглядається значення гармонізації українських стандартів із міжнародними, що дозволить не лише посилити захист інформаційного простору, але й інтегрувати Україну у світовий інформаційний простір.

Ключові слова: інформаційна безпека, національна безпека, правове регулювання, інформаційна сфера, національне законодавство, інформаційні відносини, нормативно-правові акти, інформація.

The article is devoted to the analysis of the national legislation of Ukraine in the field of information security, which is a key element of ensuring state sovereignty, national security and protection of citizens' rights in the modern information society. In the conditions of the rapid development of digital technologies and the growth of cyber threats, the urgency of ensuring information security at the state level has increased significantly. Obviously, any legislation should be based on a clear, scientifically sound and objectively determined legal system. The article emphasizes the importance of creating an integral branch of information law which ensures the formation of clear legislative norms enshrined in specific laws and regulations. That is why the development and improvement of national legislation on security issues of the information sphere should be based on a solid theoretical foundation, scientific substantiation of the place of the sub-branch of legal support for information security in the general system of law, as well as its interaction with other legal branches and institutions. Despite the strategic importance of information as a resource of the state, scientific research and legislation on information security in Ukraine remain underdeveloped. The absence of a common understanding of the concept of "information security" creates discrepancies in both scientific works and regulatory acts. Therefore, it is important to conduct a study of this concept in the context of national legislation. It is also important to emphasize that the article analyzes the main legal acts defining the legal framework of information security in Ukraine. Particular attention is paid to the Constitution of Ukraine as a fundamental document and the Basic Law of our country, which enshrines the rights of citizens to information and establishes the basis for the protection of the information space. It is followed by the Laws of Ukraine: "On Information", "On Personal Data Protection", "On State Secrets", "On National Security of Ukraine", "On Basic Principles of Cybersecurity of Ukraine", etc. In addition, the role of strategic documents, in particular the Information Security Strategy, approved by the Decree of the President of Ukraine of 28.12.2021 No. 685/2021, in shaping state policy in this area is determined. It is emphasized that the adaptation of national legislation to international standards is a priority task for strengthening information security and enhancing cooperation with international partners. The article notes that despite significant progress in regulating this area, there is a need to further improve the legal framework. The author proposes to develop a unified Information Code of Ukraine. The author also considers the importance of harmonizing Ukrainian standards with international standards, which will not only strengthen the protection of the information space, but also integrate Ukraine into the global information space.

Key words: information security, national security, legal regulation, information sphere, national legislation, information relations, regulations, information.

Інформаційна сфера характеризується високими темпами розвитку, що обумовлено зростанням ролі інформації та інформаційних ресурсів у всіх процесах суспільної життєдіяльності. Тому питання інформаційної безпеки набуває все більшої актуальності. Україна, як і багато інших країн, стикається з низкою викликів у цій сфері, пов'язаних з розвитком цифрових технологій, зростанням кіберзагроз та порушенням конфіденційності даних.

Необхідно зауважити, що не існує єдиного визначення поняття «інформаційна безпека». До прикладу, у Законі України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» [1], «інформаційна безпека» трактується як стан, при якому забезпечується

захист життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави в цілому, при якому запобігається завдання шкоди через: неповноту, несвоєчасність та невірогідність інформації, яка використовується; негативний інформаційний вплив; негативні наслідки використання інформаційних технологій; несанкціоноване розповсюдження, використання і порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації. Запропонований підхід, на наш погляд, містить односторонній підхід до забезпечення інформаційної безпеки. Враховуючи міжнародний досвід, вважаємо, що доцільно включати у зміст цього поняття також ще й заходи активної оборони. Активна оборона передбачає не лише виявлення та нейтралізацію загроз, але й постійне вдо-

сконалення систем захисту, розробку нових методів протидії кіберзагрозам та проведення наступальних операцій у кіберпросторі. Такий підхід відповідає сучасним викликам у сфері інформаційної безпеки та дозволяє ефективніше та дієвіше протистояти кіберзагрозам.

Відповідно до Закону України «Про Концепцію Національної програми інформатизації» інформаційна безпека – це невід’ємна частина політичної, економічної, оборонної та інших складових національної безпеки. Окрім того, зазначається, що об’єктами інформаційної безпеки є інформаційні ресурси, канали інформаційного обміну і електронної комунікації, механізми забезпечення функціонування електронних комунікаційних систем і мереж та інші елементи інформаційної інфраструктури держави [2].

У зв’язку з динамічним розвитком інформаційних технологій та зростанням кіберзагроз, актуальним та необхідним завданням є аналіз концептуальних засад чинного законодавства в сфері інформаційної безпеки з ціллю оцінки їхньої відповідності сучасним викликам [3, с. 117].

Доцільно звернути увагу на те, що найвагомішим правовим актом національного законодавства про інформаційну безпеку України є Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Остання є найвищим актом у сфері захисту інформації. Конституція України не лише проголошує загальне право на інформацію, але й деталізує деякі його аспекти, гарантуючи доступ громадян до конкретних джерел інформації. Цей фундаментальний закон закладає міцну основу для подальшого розвитку законодавства, спрямованого на забезпечення інформаційної безпеки в державі в цілому.

Важливо підкреслити, що в ст. 32 Конституції України зауважується, що «не допускаються збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків визначених законом і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини». Ст. 34 підкреслює та звертає увагу на тому, що «кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Інші інформаційні права та свободи також знайшли відповідне закріплення у статтях Основного Закону нашої держави: цензура заборонена (ст. 15) і тут важливо підкреслити, що забороняючи цензуру, Конституція створює умови для вільного поширення інформації і розвитку громадянського суспільства; також кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31); кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена (ст. 50) [4]. Варто зауважити, що багато прав і свобод, закріплених у Конституції України, мають виразний інформаційний характер. Необхідно зазначити, що відповідно до ст. 17 Основного Закону нашої держави інформаційна безпека зазначена як конституційно-правова категорія. У цій статті підкреслено, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найвагомішими функціями держави та є справою всього українського народу [4].

Отже, стає зрозуміло, що на законодавчому рівні інформаційна безпека була закріплена як один з найважливіших елементів державності, що має рівнозначне значення з суверенітетом та територіальною цілісністю. Це підкреслює, що захист інформаційного простору є невід’ємною складовою національної безпеки України.

Хочемо зауважити, що після Конституції основними законами, що регулюють інформаційну безпеку в Україні, є Закон України «Про інформацію», Закон України «Про захист персональних даних», Закон України «Про державну таємницю», Закон України «Про національну безпеку України», Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» та ін.

Доцільно зазначити, що Закон України «Про інформацію» від 02.10.1992 р. № 2657-ХІІ здійснює регулювання відносин щодо створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони, захисту інформації [5]. Вищезазначений закон є важливим нормативно-правовим актом, який регулює широкий спектр відносин у сфері інформації, а саме: визначає головні та основні принципи інформаційних відносин, встановлює суб’єктів і об’єкт інформаційних відносин, право на інформацію та її гарантії, окреслює загальні положення відповідальності за порушення законодавства про інформацію та ін.

Окрім того, хочемо виокремити, що нормативно-правова база України передбачає комплексний підхід до регулювання відносин, що виникають у процесі обробки, зберігання та використання електронної інформації суб’єктами підприємництва. Ці питання регулює Закон України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» [6]. Останній є регулятором відносин між власниками інформації і власниками інформаційно-телекомунікаційних систем, між власниками різних систем, власниками систем і користувачами.

Підзаконні акти є невід’ємною частиною правової системи України і відіграють вирішальну роль у конкретизації та реалізації загальних принципів інформаційної безпеки. Вони деталізують механізми захисту державних інтересів та прав громадян у цифровому просторі. Ці акти мають важливе значення для безперервного функціонування механізму, метою якого є забезпечення інформаційної безпеки в Україні, а саме – стану захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу, інших життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, за якого належним чином забезпечуються конституційні права і свободи людини на збирання, зберігання, використання та поширення інформації, доступ до достовірної та об’єктивної інформації.

Серед підзаконних актів особливе місце посідає Стратегія інформаційної безпеки, затверджена Указом Президента України від 28.12.2021 р. № 685/2021 [7]. Стратегія стала важливим кроком у забезпеченні стійкості України перед сучасними викликами та загрозами, що виникають в інформаційному просторі. Цей документ визначає основні засади та пріоритети державної політики в сфері інформаційної безпеки, враховуючи зростаючу роль інформації як стратегічного ресурсу та посилення інформаційних загроз. Проте, слід підкреслити, що вищезгадана Стратегія інформаційної безпеки була прийнята до 24 лютого 2022 року, дня, коли розпочалось повномасштабне вторгнення РФ на територію нашої суверенної та незалежної держави, саме тому цей документ є дещо застарілим. Існуюча Стратегія інформаційної безпеки, хоча й не повністю відповідає сучасним викликам, проте має вагоме значення при визначенні стратегічних напрямів щодо вдосконалення інформаційної безпеки України.

Слід звернути увагу й на укази Президента України у сфері забезпечення інформаційної безпеки, а саме: Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 квітня 2014 року «Про заходи щодо вдосконалення формування та реалізації державної політики у сфері інформаційної безпеки України»: Указ Президента України від 01.05.2014 р. № 449/2014; Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 грудня 2021 року «Про План реалізації Стратегії кібербезпеки України» та ін.

Хочеться особливу увагу звернути на рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 грудня 2021 року «Про Стратегію забезпечення державної безпеки»: Указ Президента України від 16.02.2022 р. № 56/2022 [8]. Це вагомий документ, який визначає напрямки державної політики у сфері забезпечення безпеки України. Ця Стратегія є відповіддю на нові виклики та загрози, з якими зіткнулася наша держава. Також цей документ визначає реальні й потенційні загрози державній безпеці України,

напрями та завдання державної політики у сфері державної безпеки, є основою для планування і реалізації політики у сфері державної безпеки.

Кабінет Міністрів України відіграє ключову роль у формуванні та вдосконаленні правового поля в сфері інформаційної безпеки. Нормативно-правові акти, що приймаються Кабінетом Міністрів України спрямовані на оперативне та швидке реагування на виклики та загрози в інформаційному просторі. Саме тому нормотворча діяльність Кабінету Міністрів України є важливим інструментом для забезпечення інформаційної безпеки нашої держави. Доцільно зауважити про деякі постанови та розпорядження, а саме: Деякі питання забезпечення функціонування інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних систем, публічних електронних реєстрів в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 12.03.2022 р. № 263. Остання була прийнята в умовах повномасштабної російської агресії проти нашої держави та мала на меті забезпечити безперебійну роботу критично важливих інформаційних систем в надзвичайних умовах. Цей документ став одним із ключових та важливих нормативно-правових актів, що регулюють функціонування цифрової інфраструктури України під час війни. Документ передбачає заходи щодо захисту інформації від несанкціонованого доступу, розголошення, знищення, пошкодження, зміни, копіювання, блокування, а також від інших незаконних дій, які можуть виникнути.

Також вагомим місцем займають такі документи як: Про затвердження плану заходів з реалізації Стратегії інформаційної безпеки на період до 2025 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.03.2023 р. № 272-р, Про затвердження плану заходів з реалізації Стратегії забезпечення державної безпеки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18.04.2023 р. № 328-р та ін.

Також доцільно зауважити, що центральні органи виконавчої влади, шляхом видання наказів, інструкцій та розпоряджень створюють деталізовану систему нормативно-правового регулювання у сфері інформаційної безпеки. Ці акти охоплюють широкий спектр питань, від технічних аспектів захисту інформації до організаційних заходів, спрямованих на забезпечення безпеки інформаційного простору України.

Окрім того, потрібно звернути увагу на те, що до складу документів, які визначають нормативно-технічну базу захисту інформації в Україні, належать також стандарти та галузеві матеріали. Це нормативні документи, що розробляються та затверджуються державними органами або спеціалізованими організаціями. Вони встановлюють обов'язкові вимоги, яким повинна відповідати інформаційна безпека в різних галузях діяльності.

Стандарти відіграють значну роль в інформаційній безпеці, оскільки забезпечують однаковість в галузі інформаційної безпеки, стандартизують процедури для захисту інформації, методи забезпечення конфіденційності, цілісності та доступності даних. Важливим аспектом є також контроль за виконанням вимог цих стандартів. Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України здійснює аудит і моніторинг впровадження стандартів, забезпечуючи тим самим їхню дієвість у реальних умовах. Таким чином, стандарти та галузеві матеріали є основою для розвитку системи інформаційної безпеки, спрямованої на захист як національних інтересів, так і прав громадян.

Для забезпечення інформаційної безпеки в Україні розроблено такі державні стандарти та нормативні документи: Загальні положення щодо захисту інформації в комп'ютерних системах від несанкціонованого доступу (НД ТЗІ 1.1-002-99); Вимоги до захисту інформації WEB-сторінки від несанкціонованого доступу (НД ТЗІ 2.5-010-03); Порядок проведення робіт із створення комплексної системи захисту інформації в інформаційно-телекомунікаційній системі (НД ТЗІ 3.7-003-05).

Розвиток правової бази передбачає постійну адаптацію вітчизняних стандартів до міжнародних вимог. Саме тому

одним із пріоритетних напрямів розвитку законодавства у сфері захисту є забезпечення того, щоб наші національні стандарти відповідали сучасним міжнародним вимогам. Це дозволить не тільки підвищити рівень захищеності інформації в країні, а й сприяти інтеграції України в глобальний інформаційний простір. Законодавець розробив Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» щодо підтвердження відповідності інформаційної системи вимогам із захисту інформації» від 04.06.2020 р. № 681-IX [9]. Мета закону - забезпечити більш високу якість захисту інформації відповідно до європейських вимог. Важливо зазначити, що відповідно до вимог закону Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України розробила низку стандартів, які відповідають сучасним європейським критеріям оцінки захищеності інформації від кіберзагроз, а саме: Порядок категоріювання безпеки інформаційної системи та інформації (НД ТЗІ 3.6-005-21); Порядок авторизації безпеки інформаційних систем (НД ТЗІ 2.6-004-21); Порядок моніторингу безпеки інформаційних систем (НД ТЗІ 3.6-008-21) та ін.

Отже, з вищевикладеного стає цілком зрозуміло, що аналіз національного законодавства України у сфері інформаційної безпеки свідчить про значний рівень уваги держави до цього стратегічного напрямку. Інформаційна безпека визначена як невід'ємна складова національної безпеки, що забезпечує захист суверенітету, територіальної цілісності, демократичного ладу, прав і свобод громадян в інформаційному просторі. Україна рухається у напрямку створення сучасної та ефективної системи захисту інформаційного простору. Однак, виклики, пов'язані з розвитком цифрових технологій та зростанням кіберзагроз, вимагають постійного вдосконалення законодавства. Ключовими завданнями залишаються:

Національне законодавство має постійно розвиватися, щоб відповідати викликам сучасного інформаційного суспільства та захищати інтереси всіх його учасників. Для забезпечення ефективного функціонування інформаційного суспільства необхідні нові закони, які б враховували як інтереси держави та бізнесу, так і права громадян. Ці закони повинні бути адаптивними до швидких технологічних змін та забезпечувати баланс між інноваціями та захистом інформації. Одним із шляхів до поліпшення системи інформаційного законодавства України може стати розроблення Інформаційного кодексу України, що дозволить розв'язати проблему подолання протиріч у законодавчих та нормативно-правових актах, забезпечити єдність нормативно-правового поля [10].

Інтеграція України у світовий правовий простір [11]. Остання передбачає процес адаптації нашого національного законодавства до міжнародних норм (насамперед європейських норм і стандартів у сфері інформаційної безпеки). Це дозволить нам не тільки посилити співпрацю з європейськими партнерами, але й підвищити рівень захисту інформації в Україні та забезпечити відповідність нашим законам сучасним міжнародним вимогам.

Швидкі темпи розвитку цифрових технологій вимагають від законодавства постійної адаптації до нових викликів і загроз. Це передбачає не лише оновлення існуючих правових норм, а й розробку нових механізмів регулювання, які б забезпечували:

Прогнозування: Передбачення нових загроз і ризиків у сфері інформаційної безпеки та своєчасне впровадження превентивних заходів.

Ефективний моніторинг: Постійний моніторинг інформаційного простору для виявлення прогалин та аналізу їх причин.

Швидке реагування: Розробку чітких алгоритмів реагування на прогалини, що дозволяють мінімізувати їхні негативні наслідки.

Створення ефективних механізмів взаємодії між усіма зацікавленими сторонами для обміну інформацією та координації дій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки: Закон України від 09.01.07 р. № 537-V. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2007, № 12, ст.102. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text> (дата звернення: 19.12.2024).
2. Про Концепцію Національної програми інформатизації: Закон України від 04.02.1998 р. № 75/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1998, № 27-28, ст.182. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/75/98-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 19.12.2024).
3. Максименко Ю.Є. Теоретико-правові засади забезпечення інформаційної безпеки України: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2007.
4. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1996, № 30, Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 19.12.2024).
5. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1992, № 48, Ст. 650. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення: 19.12.2024).
6. Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах: Закон України від 05.07.1994 р. № 80/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1994, № 31, ст.286. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 19.12.2024).
7. Стратегія інформаційної безпеки, затверджена Указом Президента України від 28.12.2021 р. № 685/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text> (дата звернення: 19.12.2024).
8. Стратегія забезпечення державної безпеки, затверджена Указом Президента України від 16.02.2022 р. № 56/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/56/2022.#Text> (дата звернення: 19.12.2024).
9. Про внесення змін до Закону України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» щодо підтвердження відповідності інформаційної системи вимогам із захисту інформації: Закон України від 04.06.2020 р. № 681-IX. *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2020, № 42, Ст. 349. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/681-20#Text> (дата звернення: 19.12.2024).
10. Камлик М.І. Економічна безпека підприємницької діяльності. Економіка – правовий аспект. Навчальний посібник. (Київ, 26.06.2005 р.) Київ, 2005. С. 432.

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.98 (347.99)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-1/88>

САМОВІЛЬНЕ ЗАЛИШЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ЧАСТИНИ АБО МІСЦЯ СЛУЖБИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ. АНАЛІЗ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

JUDICIAL PRACTICE IN CONSIDERING CRIMINAL PROCEEDINGS ON THE FACT OF UNAUTHORIZED ABANDONMENT OF A UNIT OR PLACE OF SERVICE

**Боровик А.В., к.ю.н., доцент,
віце-президент з наукової роботи**

Науково-дослідний інститут публічного права

У статті здійснено аналіз судової практики самовільного залишення військової частини або місця служби. Доведено, що самовільне залишення військової частини або місця служби – наймасовіше кримінальне правопорушення у військовій сфері, що порушує військову дисципліну, порядок несення військової служби, підриває злагодженість дій військових формувань, підриває бойовий дух і згуртованість військових підрозділів. Підкреслено, що судова практика у романо-германській правовій системі визнається еквівалентом судового прецеденту та характеризується як твердження юридичного характеру сукупності судових актів в яких конкретизуються норми права. Визначено, що основними аспектами забезпечення єдності судової практики виступають: ефективність інституційного та процесуального механізму, аналіз судової практики та нормативно-правова визначеність правозастосування. Зауважено, що судова практика по військовим злочинам виступає не лише важливим елементом правозастосування, особливо в умовах воєнного стану в Україні, а й має форму роз'яснення Пленуму ВСУ, постанов ВСУ, рішень Конституційного Суду України, практики ЄСПЛ, узагальнення судової практики Національною школою суддів України. Підсумовано, що ключовими аспектами судової практики СЗЧ є: значне збільшення кількості справ, пов'язаних із СЗЧ; наявність незначної кількості виправдовувальних вироків; застосування жорсткішої санкції, враховуючи обставини воєнного часу; вплив суспільного резонансу на прийняття судових рішень; різноманітність практики застосування умовного покарання; при вчиненні СЗЧ до 27.01.2023 р. судді не завжди застосовують норми ст.ст. 69 та 75 КК України; активно застосовується положення Закону від 20.08.2024 р. № 3902-IX, в т.ч. шляхом ухвалення ухвал про скасування вироків та звільнення від кримінальної відповідальності за умови продовження військової служби та на підставі ч. 5 ст. 401 КК України та ін.

Ключові слова: судова практика, самовільне залишення військової частини або місця служби, військові злочини, злочинність в армії, військова злочинність, злочинність в умовах воєнного стану, злочинність у військовій сфері, запобігання злочинності.

The article studies the general aspects of judicial practice of unauthorized leaving of a unit or place of service. It is indicated that unauthorized leaving of a military unit or place of service is the most widespread criminal offense in the military sphere, which violates military discipline, the procedure for carrying out military service, undermines the coherence of actions of military formations, undermines the fighting spirit and cohesion of military units. It is emphasized that judicial practice in the Romano-Germanic legal system is recognized as the equivalent of judicial precedent and is characterized as an affirmation of the legal nature of a set of judicial acts in which the norms of law are specified. It is determined that the main aspects of ensuring the unity of judicial practice are: the effectiveness of the institutional and procedural mechanism, analysis of judicial practice and regulatory and legal certainty of law enforcement. It is noted that judicial practice in criminal law is an important element of law enforcement, ensuring the correct, uniform and fair application of criminal legislation and takes the form of clarifications of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine, resolutions of the Supreme Court of Ukraine, decisions of the Constitutional Court of Ukraine, practice of the ECHR, generalization of judicial practice by the National School of Judges of Ukraine. It is summarized that the key aspects of the judicial practice of the SZC are: a significant increase in the number of cases related to the SZC; the presence of a small number of acquittals; the application of stricter sanctions, taking into account the circumstances of wartime; the influence of public resonance on the adoption of judicial decisions; the diversity of the practice of applying suspended sentences; when committing the SZC before 01/27/2023, judges do not always apply the norms of Articles 69 and 75 of the Criminal Code of Ukraine; the provisions of the Law of 08/20/2024 No. 3902-IX are actively applied, including by adopting decisions on the cancellation of sentences and exemption from criminal liability subject to continued military service and on the basis of Part 5 of Article 401 of the Criminal Code of Ukraine, etc.

Key words: State Bureau of Investigation, war crimes, crime in the army, military crime, crime under martial law, crime in the military sphere, crime prevention.

Постановка проблеми. Аналіз судової практики самовільного залишення військової частини або місця служби (далі – СЗЧ) зумовлена сучасними викликами, які постають перед Україною в умовах російсько-української війни, адже, військові кримінальні правопорушення, передбачені ст. 407 КК України, набули значного поширення, що вимагає уніфікації підходів до їх правозастосування, в т.ч. і судової практики. Загалом, дослідження судової практики спрямоване на забезпечення її єдності, як одного із ключових принципів функціонування судової системи, що гарантує правову визначеність, передбачуваність судових рішень та довіру до правосуддя, а також, забезпечення ухвалення узгоджених судових рішень у подібних справах, які базуються на однаковому застосуванні норм права.

Аналіз останніх досліджень. Дослідження здійснювалося на основі вивчення публікацій щодо судової практики (1; 2), ролі судової практики щодо військових кримінальних правопорушень (3), судових рішень, постанов Верховного суду, рішень Конституційного суду України, дайджестів судової практики.

Мета статті полягає проведенні системного аналізу судової практики самовільного залишення військової частини або місця служби.

Виклад основного матеріалу. Судова практика у романо-германській правовій системі визнається еквівалентом судового прецеденту, проте, вона відрізняється від класичного його розуміння, який має такі ознаки, як: нормативний та загальнообов'язковий характер, обов'язкове

оприлюднення в офіційних виданнях, вторинний характер порівняно із законодавством, спрямованість на більш кваліфіковане правозастосування та подолання юридичних прогалин. Як зауважує Р. Л. Максимович «однозначно, що судовий прецедент потрібно відрізнити від усталеної судової практики, тобто тверджень юридичного характеру, в яких конкретизуються норми права та закріплені в сукупності судових актів із певної категорії справ як результат багаторазового їх вирішення судами» [1, с. 96].

Слід зауважити, що у кримінальному законодавстві закріплено норму, у відповідності до якої виключно норми Кримінального кодексу України встановлюють перелік кримінальних правопорушень та види кримінальної відповідальності за їх вчинення (так, відповідно до ч. 3 ст. 3 Кримінального кодексу України «кримінальна протиправність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом» [4]). Проте, останнім часом, як зауважує І. О. Соколова, «спостерігається зміна конфігурації інституту судової практики як джерела права в частині зміни суб'єктів, наділених відповідними повноваженнями та сфери його застосування» [2, с. 52], а на думку Р. Л. Максимович «судовий прецедент може створювати кримінально-правові норми, якщо це не порушує звісно принцип законності (зокрема, коли йдеться про обставини, які пом'якшують покарання)» [1, с. 94].

Отже, судова практика в кримінальному праві виступає важливим елементом правозастосування, що забезпечує правильне, однакове та справедливе застосування кримінального законодавства. Вона формується через ухвалення судами рішень у кримінальних справах та визначає стандарти тлумачення і застосування норм кримінального права і спрямована на вдосконалення правозастосовної діяльності [23, с. 119]. Судова практика має форму: 1) роз'яснення постанов Пленуму Верховного Суду України, що виступають офіційною позицією суду щодо вирішення проблемних питань судочинства та формування узагальненої судової практики; 2) рішення Конституційного Суду України, яке має подвійну природу – прецедента тлумачення та нормативного прецеденту; 3) постанов Верховного Суду, які поділяються на постанови у конкретних кримінальних справах та постанови з правовою позицією, що поширюються на подібні правовідносини у майбутньому; 4) практика Європейського суду з прав людини, яка є обов'язковою для застосування українськими судами у випадку існування відповідного кримінально-правового інституту; 5) узагальнення судової практики, підготовлені Національною школою суддів України [17, с. 86].

Основними аспектами забезпечення єдності судової практики є: ефективність інституційного та процесуального механізму (в т.ч. особливої ролі Верховного Суду), аналіз судової практики та нормативно-правова визначеність правозастосування [24, с. 18].

Загальні стандарти судочинства, які закріплено на міжнародному рівні та у національному законодавстві, враховуються у судовій практиці, впливаючи як на конкретні справи, так і на організацію роботи судової системи в цілому. Наприклад, ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод закріплює право на справедливий суд «кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висуного проти нього кримінального обвинувачення» [5], є основоположним принципом демократичного суспільства, що гарантує правову визначеність, забезпечує прозорість судового процесу та довіру до системи правосуддя [18, с. 126].

Особливого значення у формуванні судової практики має Верховний Суд, адже «Верховний Суд є найвищим

судом у системі судової України, який забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом» [6] (ст. 36 Закону України «Про судову практику та статус суддів») та «висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду, враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права» (ч. 6 ст. 13 Закону України «Про судову практику та статус суддів»). Також, у Кримінальному процесуальному кодексі України закріплено норму у відповідності до якої суд «обираючи і застосовуючи норму закону України про кримінальну відповідальність до суспільно небезпечних діянь при ухваленні вироку, суд враховує висновки щодо застосування відповідних норм права, викладені в постановках Верховного Суду» [7]. Окрім постанов ВСУ також на офіційному сайті Верховного суду України оприлюднюються дайджести та огляди судової практики Касаційного кримінального суду в складі Верховного Суду, які сприяють уніфікації судової практики, підвищенню прозорості судової системи та правовій визначеності [8].

Самовільне залишення військової частини або місця служби (далі – СЗЧ) є одним із наймасовіших кримінальних правопорушень у військовій сфері, що порушує військову дисципліну, порядок несення військової служби, підриває злагодженість дій військових формувань, підриває бойовий дух і згуртованість військових підрозділів та може призвести до серйозних наслідків для обороноздатності країни [19, с. 134].

Українське законодавство, зокрема стаття 407 КК України, встановлює кримінальну відповідальність за СЗЧ (наприклад, ч. 1 ст. 407 КК України визначає «самовільне залишення військової частини або місця служби військовослужбовцем строкової служби, а також нез'явлення його вчасно без поважних причин на службу у разі звільнення з частини, призначення або переведення, нез'явлення з відраження, відпустки або з лікувального закладу караються триманням у дисциплінарному батальйоні на строк до двох років або позбавленням волі на строк до трьох років» [4]).

За даними Офісу Генерального прокурора кількість облікованих військових кримінальних правопорушень кваліфікованих за ст. 407 КК України в період 2022–2024 рр. складає в середньому 56,4% [9] (рис. 1).

Слід також зауважити, що в умовах російсько-української війни та воєнного стану кількість кримінальних проваджень за ст. 407 КК України значно зросла. Наприклад, у 2022 р кількість кримінальних правопорушень за ст. 407 КК України, які було направлено до суду з обвинувальним актом склало 1359 кримінальних правопорушень, у 2023 р. – 1919, за період січень-жовтень 2024 р. – 1758 [9]. За даними судової статистики, висвітленої на офіційному сайті судової влади України у 2023 р. кількість проваджень, які перебували на розгляді у судах першої інстанції склала 5827 (3530 – у т.ч. надійшли у звітному періоді), кількість засуджених осіб – 2014 [10].

Досліджуючи судову практику СЗЧ зауважимо на наступних ключових аспектах:

1. У разі вчинення СЗЧ до набрання чинності 27.01.2023 Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці» № 2839-IX [11] суд признає більш м'який вид покарання або звільняє від відбуття покарання з випробуванням за вчинення такого виду кримінального правопорушення [20, с. 44].

2. Особливостями кваліфікації СЗЧ є: відсутність поважних причин для військової частини, мета вчинення злочинного діяння, умови вчинення правопорушення, типові обставини і мотиви (стан здоров'я, сімейні обста-

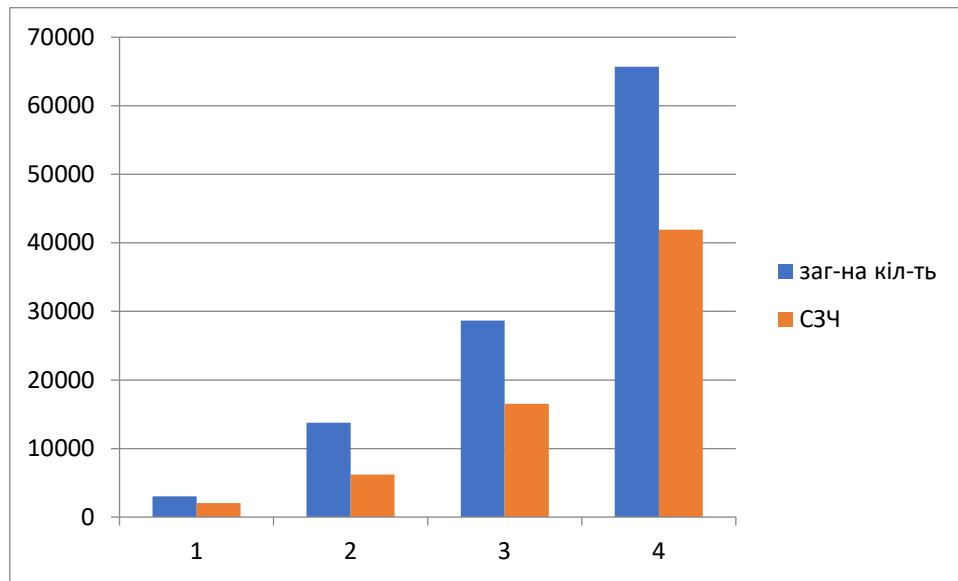

Рис. 1. Співвідношення загальної кількості облікованих військових кримінальних правопорушень та облікованого СЗЧ (прим. 1 – дані за 2021 р., 2 – дані за 2022 р., 3 – дані за 2023 р., 4 – дані за період січень-жовтень 2024 р.)

вини, конфлікт із командуванням та ін.). Наприклад, Білоцерківський міськрайонний суд Київської області у вирокі по справі № 357/2377/24 серед мотивів призначення покарання зазначив «при призначенні обвинуваченому виду та міри покарання суд враховує характер та ступінь суспільної небезпеки вчиненого, особу винного, який на обліку у лікаря нарколога та психіатра не перебуває, особисте ставлення до вчиненого, добровільне повернення до виконання свого військового та громадянського обов'язку, враховуючи службову характеристику, беручи до уваги щире каяття, як обставину, яка пом'якшує покарання, відсутність обставин, що обтяжують покарання, суд дійшов висновку, що з метою виправлення обвинуваченого та запобігання вчинення ним нових кримінальних правопорушень, слід призначити покарання у виді позбавлення волі в межах санкції частиною 5 статті 407 КК України (5 років позбавлення волі)» [12].

3. Позиції Верховного Суду щодо СЗЧ:

– «на час учинення правопорушення редакція вказаної норми не містила прямої заборони на звільнення засудженої особи від відбування покарання з випробуванням за діяння, передбачені ч. 5 ст. 407 КК України (СЗЧ)» (постанова ВС від 21.08.2024 р. у справі № 126/1813/23);

– під час ухвалення рішення судом важливо враховувати особу обвинуваченого та співмірність діяння в кожній конкретній справі (постанова ВС від 19.09.2023 р. у справі № 688/2893/22);

– встановлено таку ознаку відмежування СЗЧ від дезертирства, як «ухилення від військової служби не тимчасово, а назавжди» (постанова ВС від 01.12.2022 р. у справі № 297/2178/21) [13].

4. Важливим для судової практики розгляду кримінальних проваджень за фактом СЗЧ або місця служби є відповідні роз'яснення Касаційного кримінального суду Верховного Суду України (далі – ККС ВС). Так, відповідно до Постанови ККС ВС від 20.04.2023 р. (Справа № 748/1376/20 Провадження № 51-3107 км22 [14]) в умовах особливого періоду (окрім воєнного стану) дії військовослужбовця, який не з'явився на службу без поважних причин кваліфікуються за ст. 407 КК України, в т.ч. і за наступних умов:

– завершення строку дії контракту, оскільки це не позбавляє автоматично особу статусу військовослужбовця та не звільняє від виконання військового обов'язку;

– припинення грошових виплат особі, яка самовільно залишила служби на підставі наказу командира військової частини;

– нез'явлення військовослужбовцем вчасно на службу тільки з неповажних причин маючи об'єктивні можливості для повернення в установлений час (при цьому суди повинні встановити факти наміру тимчасового ухилення від обов'язків військової служби, констатувати відсутність чи наявності неповажних причин нез'явлення) [15].

На думку О. Буйленко призначення покарання здійснюється на основі «узгодження покарання відповідно до затвердженої угоди про визнання винуватості із застосуванням статті 69 КК України» [15], а також, не вважається необхідним та остатнім для виправлення правопорушника та попередження нових військових кримінальних правопорушень [21, с. 188].

Важливо зауважити, що відповідно до положень Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законів України щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за злочини проти встановленого порядку несення або проходження військової служби під час дії воєнного стану» від 20.08.2024 р. № 3902-IX «Особа, яка під час дії воєнного стану вперше вчинила кримінальне правопорушення, передбачене статтями 407, 408 цього Кодексу, може бути звільнена від кримінальної відповідальності в порядку, передбаченому кримінальним процесуальним законодавством України, якщо вона добровільно звернулася із клопотанням до слідчого, прокурора, суду про намір повернутися до цієї або іншої військової частини або до місця служби для продовження проходження військової служби та за наявності письмової згоди командира (начальника) військової частини (установи) на продовження проходження такою особою військової служби» [22, с. 76].

Аналіз судових рішень в Єдиному державному реєстрі судових рішень (ЄДРСР) свідчить про наступні тенденції у судовій практиці:

1) значне збільшення кількості справ, пов'язаних із СЗЧ;

2) у переважній більшості справ суди ухвалюють обвинувальні вирoki з урахуванням тяжкості злочину, проте відмічаються випадки постанови виправдовувальних вироків;

3) збільшення кількості справ, у яких суди застосовують жорсткіші санкції, враховуючи обставини воєнного часу та їх вплив на боєздатність;

4) вплив суспільного резонансу на прийняття судових рішень;

5) показання та характеристика від командирів часто впливають на кваліфікацію дій і визначення міри покарання;

6) різноманітність практики застосування умовного покарання;

7) при вчиненні СЗЧ до 27.01.2023 судді не завжди застосовують норми ст.ст. 69 та 75 КК України;

8) активно застосовується положення Закону від 20.08.2024 р. № 3902-IX, в т.ч. шляхом ухвалення ухвал про скасування вироків та звільнення від кримінальної відповідальності за умови продовження військової служби та на підставі ч. 5 ст. 401 КК України та ін.

Висновки. Самовільне залишення військової частини або місця служби – наймасовіше кримінальне правопорушення у військовій сфері, що порушує військову дисципліну, порядок несення військової служби, підриває злагоду дій військових формувань, підриває бойовий дух і згуртованість військових підрозділів. Судова практика у романо-германській правовій системі визнається еквівалентом судового прецеденту та характеризується

як твердження юридичного характеру сукупності судових актів в яких конкретизуються норми права. Основними аспектами забезпечення єдності судової практики виступають: ефективність інституційного та процесуального механізму, аналіз судової практики та нормативно-правова визначеність правозастосування. Судова практика в кримінальному праві виступає важливим елементом правозастосування, що забезпечує правильне, однакове і справедливе застосування кримінального законодавства та має форму роз'яснення Пленуму ВСУ, постанов ВСУ, рішень Конституційного Суду України, практики ЄСПЛ, узагальнення судової практики Національною школою суддів України. Ключовими аспектами судової практики СЗЧ є: значне збільшення кількості справ, пов'язаних із СЗЧ; наявність незначної кількості виправдовувальних вироків; застосування жорсткіші санкції, враховуючи обставини воєнного часу; вплив суспільного резонансу на прийняття судових рішень; різноманітність практики застосування умовного покарання; при вчиненні СЗЧ до 27.01.2023 р. судді не завжди застосовують норми статей 69 та 75 КК України; активно застосовується положення Закону від 20.08.2024 № 3902-IX, в т.ч. шляхом ухвалення ухвал про скасування вироків та звільнення від кримінальної відповідальності за умови продовження військової служби та на підставі ч. 5 ст. 401 КК України та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Максимович Р.Л. Судовий прецедент як джерело кримінального права. Соціально-правові студії. 2021. Випуск 1 (11). С. 93-102. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3704/1/13.pdf> (дата звернення: 01.12.24)
2. Соколова І.О. Особливості судової практики як джерела права в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 3/2022. С. 49-52. URL: http://lsej.org.ua/3_2022/9.pdf (дата звернення: 13.12.24)
3. Бершов Г.Є. Огляд судової практики в кримінальних провадженнях про військові злочини. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2023. №2(29). С. 350-360.
4. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n2875> (дата звернення: 08.12.24)
5. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 1950 р. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/the-european-convention-on-human-rights-and-its-protocols> (дата звернення: 15.12.24)
6. Про судову систему та статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#top> (дата звернення: 19.11.24)
7. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n3044> (дата звернення: 18.12.24)
8. Верховний суд. Офіційна веб-сторінка. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/> (дата звернення: 11.11.24)
9. Статистика. Офіційна веб-сторінка Офісу Генерального прокурора. URL: <https://new.gp.gov.ua/ua/posts/statistika> (дата звернення: 19.11.24)
10. Судова статистика. Офіційному сайті судової влади України. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/ (дата звернення: 18.12.24)
11. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці: Закон України від 13.12.2022 р. № 2839-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2839-20#top> (дата звернення: 18.11.24)
12. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121695612> (дата звернення: 09.12.24)
13. Постанова Верховного Суду від 01.12.2022 р. у справі № 297/2178/21 URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=107834089&red=1000038ab5871e2f8024e15a50d6d4098dae32&d=5> (дата звернення: 06.11.24)
14. Постанова ККС ВС від 20.04.2023 р. (Справа № 748/1376/20 Провадження № 51- 3107 км22). URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/110428143> (дата звернення: 11.12.24)
15. Булейко О. Актуальна практика застосування положень розділу XIX КК України (військові кримінальні правопорушення). Верховний Суд. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Buleiko_viskovi_zl_practika.pdf (дата звернення: 01.12.24)
16. Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законів України щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за злочини проти встановленого порядку несення або проходження військової служби під час дії воєнного стану: Закон України від 20.08.2024 р. № 3902-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3902-20#Text> (дата звернення: 22.11.24)
17. Дмитренко Н.А., Шкута О.О. Злочинність у Збройних Силах України: кримінологічна характеристика та запобігання: монографія. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2022. – 186 с. <https://dspace.oduvs.edu.ua/bitstreams/db467388-632a-4f75-9874-753c9a465f31/download>
18. Дезертирство в Україні: кримінально-правовий та кримінологічний аспект: монографія / А.О. Кавунська, М.В. Корнієнко, О. О. Шкута. – Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2023. – 212 с. <https://dspace.oduvs.edu.ua/bitstreams/709dee25-1201-4e68-ab35-9a1a07514d1e/download>
19. Свиначенко Ю.П., Шкута О.О. Нормативно-правове регулювання взаємодії оперативних підрозділів з органами дізнання та досудового слідства. Правові новели № 22 Т. 3/2024 С. 131-136. http://legalnovels.in.ua/journal/22-3_2024/23.pdf
20. Свиначенко Ю.П., Шкута О.О. Особливості взаємодії оперативних підрозділів з органами дізнання та досудового слідства. *Держава та регіони. Серія: Право*, 2024 р., № 1 (83) том 2 С. 42-46. http://law.stateandregions.zp.ua/archive/1-2_2024/9.pdf
21. Oleh Shkuta, Maksym Kornienko, Mykola Yankovyi (2022) Foreign experience of preventing military and economic crimes. *Baltic Journal of Economic Studies*. Vol. 8 № 4. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», (2022). P. 185-190 <http://baltijapublishing.lv/index.php/issue/article/view/1937/1946>
22. Shkuta O.O. Crimes in the Military Sphere: Reasons and Conditions *European Reforms Bulletin* №2, 2020. с. 74-77. <http://dspace.oduvs.edu.ua/bitstream/123456789/1845/1/74-77.pdf>
23. Shkuta, O., Leheza, Y., Teleyim, I., Anosienkov, A., & Yaroshak, O. (2024). National Security in the Conditions of the Russia-Ukraine War: Legal Regulation and Islamic Law Perspectives. *Al-Ahkam*, 34(1), 99-120 <https://doi.org/10.21580/ahkam.2024.34.1.20413>
24. Shkuta, Oleh, Tarasenko, Oleksandr, Shvets, Dmytro. Legal Regulation of Access to Justice in Cases Related to the Protection of the Rights of Military Officers and Conscript During the Conditions of Martial State in Ukraine. *Law of Justice Journal*. 38 (2). 2024. 6-21. DOI: 10.5335/ljd.v38i2.15920

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ЦИФРОВОЇ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСІБ, ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

FOREIGN EXPERIENCE IN DIGITAL RESOCIALIZATION OF PERSONS SENTENCED TO IMPRISONMENT

Зайка Д.С., д.філос. у гал. права,
адвокат, керуючий партнер
АО «Офіс законності»

У статті розглянуто сучасний підхід до ресоціалізації засуджених через інтеграцію цифрових технологій. Автори наголошують, що ресоціалізація є комплексним і багатфакторним процесом, який охоплює допенітенціарний, пенітенціарний і постпенітенціарний етапи. У центрі уваги знаходиться цифрова грамотність як важливий компонент адаптації засуджених до сучасного суспільства. Визначено ключові складові цифрової грамотності, серед яких медіаграмотність, інформаційна та комп'ютерна грамотність.

Проаналізовано міжнародний досвід цифровізації пенітенціарної системи, включаючи впровадження інтерактивних платформ, систем самообслуговування та технологій віртуальної реальності (VR). Зокрема, розглянуто приклади «розумних в'язниць» у Фінляндії та Норвегії, які успішно застосовують індивідуальні цифрові сервіси для навчання, професійної підготовки, комунікації та реабілітації.

Автори акцентують на необхідності адаптації цифрових рішень до потреб різних вікових груп засуджених, враховуючи їхню соціально-економічну вразливість. Доведено, що низький рівень цифрової грамотності ускладнює доступ до базових послуг, ринку праці та державних сервісів, що посилює ризики рецидиву. Особливу увагу приділено зв'язку між цифровою ізоляцією під час ув'язнення та соціальною дезадаптацією після звільнення. У статті наголошено на важливості врахування потреби інтеграції цифрових технологій у заходи з ресоціалізації засуджених під час планування реформування пенітенціарної системи України. Рекомендується запровадження нормативної бази для цифрової ресоціалізації в Україні та розробку національної стратегії, яка включала б навчання цифровим навичкам і доступ до безпечних онлайн-сервісів. Зроблено висновок, що цифровізація є важливим інструментом зниження рівня рецидивної злочинності та ефективної реінтеграції засуджених у суспільство.

Ключові слова: цифрова ресоціалізація, зарубіжний досвід, ресоціалізація, реабілітаційні програми, освіта і цифровізація, соціальна реінтеграція, засуджені.

The article presents a modern approach to the resocialization of convicts through the integration of digital technologies. The authors emphasize that resocialization is a complex and multifactorial process that covers the pre-penitentiary, penitentiary and post-penitentiary stages. The focus is on digital literacy as an important component of the adaptation of convicts to modern society. The key components of digital literacy are identified, including media literacy, information and computer literacy.

The international experience of digitalization of the penitentiary system is analyzed, including the implementation of interactive platforms, self-service systems and virtual reality (VR) technologies. such as, for example, examples of "smart prisons" in Finland and Norway, which successfully use individual digital services for education, vocational training, communication and rehabilitation.

The authors emphasize the need to adapt digital solutions to the needs of different age groups of prisoners, taking into account their socio-economic vulnerability. It is proven that a low level of digital literacy complicates access to basic services, the labor market and state services, which contributes to the risk of recidivism. Particular attention is paid to the connection between digital isolation during imprisonment and social maladjustment after release.

The article emphasizes the importance of taking into account the need to integrate digital technologies into measures for the resocialization of prisoners when planning the reform of the penitentiary system of Ukraine. It is recommended to introduce a regulatory framework for digital resocialization in Ukraine and develop a national strategy that includes digital skills training and access to safe online services. It is concluded that digitalization is a tool for reducing the level of recidivism and effective reintegration of prisoners into society.

Key words: digital resocialization, foreign experience, resocialization, rehabilitation programs, education and digitalization, social reintegration, convicts.

Вступ. Швидка діджиталізація світу створює додаткові перепони у поверненні засудженого до самостійного соціально-нормативного життя у суспільстві, що зумовлює зростаючу актуальність застосування додаткових заходів та програм. Особливу увагу дослідження приділено інтеграції освітніх та цифрових технологій, реабілітаційним програмам і підтримці осіб, засуджених до позбавлення волі, після звільнення.

Мета і завдання. Метою дослідження є аналіз зарубіжного досвіду цифрової ресоціалізації осіб, засуджених до позбавлення волі та розробка науково обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення пенітенціарної системи України в контексті цифровізації. Для реалізації вказаної мети було поставлено такі завдання: охарактеризувати основні теоретичні аспекти ресоціалізації та визначити місце цифрової грамотності у цьому процесі; проаналізувати нормативно-правову базу зарубіжних країн, яка регулює впровадження цифрових технологій у пенітенціарних установах; дослідити приклади впровадження цифрових рішень у пенітенціарних системах провідних країн світу; визначити вплив цифрової ресоціалізації на зниження рівня рецидивної злочинності, соціальну адаптацію та економічну реінтеграцію осіб після звільнення;

вивчити виклики та обмеження, пов'язані із застосуванням цифрових технологій у місцях позбавлення волі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні питання вдосконалення заходів з ресоціалізації засуджених у різні роки досліджували: В. М. Трубников, О. М. Бандурка, Т. А. Денисова, В. В. Проскура щодо соціальної адаптації, виправлення та ресоціалізації (1991, 2002 р.); В. М. Синьов, О. П. Северов та Г. О. Радов щодо заходів з виховання та перевиховання (1998, 1999 р.); В. А. Бадира, Т. А. Денисова, О. В. Таволжанський, колектив авторів монографії за заг. ред. А. Х. Степанюка щодо заходів з виправлення та ресоціалізації (2009, 2011 р.); Н. В. Коломієць щодо виправлення, ресоціалізації та заохочення (2017 р.); В. М. Дрьомін, В. С. Шкрабюк, О. В. Федик, І. С. Чалий щодо соціальної реабілітації засуджених (2000, 2018, 2021 р.). Проте проблематика запровадження заходів із цифрової ресоціалізації засуджених є новою та малодослідженою в Україні що і зумовлює актуальність вибору теми.

Виклад основного матеріалу. Ресоціалізація засудженого (лат. *re* – повторне, відновлювальна дія; *socialis* – суспільний) – це свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена

суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві. Ресоціалізація є комплексним поняттям, яке охоплює допенітенціарний, пенітенціарний і постпенітенціарний періоди впливу на особу засудженого і є одним з важливих етапів його соціалізації. Відповідно до ст. 6 Кримінально-виконавчого кодексу України необхідною умовою ресоціалізації є виправлення засудженого [1, с. 447; 2].

Ресоціалізація – це складний і багатофакторний процес, що потребує комплексної взаємодії із засудженим. Одним із важливих елементів такої взаємодії є підвищення рівня цифрової грамотності. Американська бібліотечна асоціація (ALA) визначає цифрову грамотність як «здатність використовувати інформаційні і комунікаційні технології для пошуку, оцінки, створення і передачі інформації, яка потребує як когнітивних, так і технічних навичок». Сучасна цифрова грамотність вимагає оволодіння основами: 1) медіаграмотності (критично читати та виробляти професійну комунікацію в засобах масової інформації); 2) інформаційної грамотності (базові компетенції пошуку, інтерпретації, аналізу, створення, управління та обміну інформацією); 3) комп'ютерної (або технологічної) грамотності (набір загальних знань і вмінь щодо роботи і безпечного використання цифрових пристроїв, засобів/додатків, сервісів/інструментів незалежно від платформи або інтерфейсу) [3, с. 49, 52–53].

Наразі немає єдиного нормативно-правового акту, який би регулював впровадження цифрових технологій у роботу із засудженими, проте на останньому (14-ому) конгресі ООН із запобігання злочинності та кримінального судочинства було проголошено, що з метою забезпечення готовності до будь-яких майбутніх викликів урядам країн-учасників необхідно проводити огляд систем кримінального правосуддя та підвищувати їх ефективність, підзвітність, прозорість, інклюзивність та оперативність шляхом сприяння їх цифровізації [4, с. 5]. Крім того, відповідно до положень Мінімальних стандартних правил поведінки з в'язнями, фахівцями виправної установи повинні бути розроблені індивідуальні програми (правила 4, 88, 89, 91–94, 96–105), що передбачають освітню, професійну підготовку, роботу або будь-яку іншу допомогу, необхідну для реінтеграції (правило 4) та ресоціалізації засуджених, окрема увага (правила 106–108) повинна приділятися збереженню соціальних зв'язків ув'язнених. Серед іншого, положення п. 26.7 Європейських пенітенціарних (в'язничних) правил вказують, що організація та методи діяльності в установах виконання покарань повинні максимально відповідати організації та методам аналогічної діяльності у суспільстві для того, щоб підготувати засуджених до умов нормального життя [5, с. 52, 58].

Проте, оскільки встановлений порядок виконання та відбукання покарання (режим) покликаний забезпечити ізоляцію засуджених, постійний нагляд за ними та, серед іншого, безпеку засуджених і персоналу, правомірним є застосування заходів з обмеження доступу до інформаційних технологій та ресурсів. Такі обмеження досягають окремих цілей, необхідних для дотримання режиму, проте ускладнюють процес подальшої ресоціалізації. Соціальна ізоляція засуджених є загальнообговорюваним наслідком цифрової безграмотності. Дослідники вказують на прямий причинно-наслідковий зв'язок і підвищений ризик соціальної ізоляції для осіб, звільнених з установ виконання покарань [6, с. 536–538].

Слушною є позиція О. В. Таволжанського що матеріально-технічне забезпечення вітчизняних установ виконання покарань є надмірно застарілим. Потреба у реформуванні зумовлена тим, що саме за допомогою реальних об'єктів (телевізор, магнітофон, телефон, факс, комп'ютер, принтер, модем) та інформаційних технологій (аудіо- й відеозапис, електронна пошта, ЗМІ, Інтернет), формуються вміння шукати, аналізувати і відбирати необ-

хідну інформацію, організувати, перетворити, зберегти і передати її. Поза тим, засудженим забороняється доступ майже до всіх сучасних джерел інформації за винятком книг, листів, певного переліку радіо та телевізійних програм, що має негативний вплив на процеси виправлення та ресоціалізації засуджених [7, с. 154–155]. Беззаперечно опанування базових навичок, таких як користування банкінгом, телефоном, інтернетом, електронною поштою, онлайн-сервісами та цифровими інструментами для навчання чи роботи є невід'ємними елементами сучасного життя. Важливим є і те, що належний рівень володіння цифровими технологіями сприяє підвищенню конкурентоспроможності на ринку праці, швидкій адаптації, та, як наслідок, зниженню ризику рецидиву.

Як слушно зазначають Є. Зіванай (Zivanai) та Г. Махлангу (Mahlangu) цифрова трансформація, як універсальне явище, створила нову реальність у виправленні та ресоціалізації. Так, цифровізація може стати в нагоді особам, що були засуджені до позбавлення волі, як інструмент для ефективного доступу до правосуддя, збереження сімейних зв'язків, підвищення рівня освіти та активній соціальній і громадській діяльності. Натомість ігнорування вимог нової реальності майже завжди гарантує, що засуджені знову потраплять до незрозумілого та недоступного для них суспільства [8, с. 2–3]. Цифрова грамотність також сильно впливає на самоідентичність і процеси стигматизації у сучасному суспільстві. Невміння працювати із технологіями часто викликає відчуття відчуженості від решти світу у перші ж дні після звільнення з установ виконання покарань. Обидва фактори є вкрай важливими та впливають як на позитивну психосоціальну адаптацію у подальшому житті, так і на утримання від подальшого вчинення кримінальних правопорушень [9, с. 14].

Сучасні процеси цифровізації активно розвиваються у таких сферах, як біометрія, розпізнавання обличчя, штучний інтелект, аналітика даних, робототехніка, тощо. Світ реагує на нові виклики та поступово переходить до концепції створення технологічно інтегрованих «розумних» установ виконання покарань. Крім того, за останні декілька років по всьому світу, незалежно від рівня розвитку пенітенціарної системи, були запроваджені нові комунікаційні технології у формі аудіовізуальних зв'язків, які допомагають засудженим із судами, консультаціями з юристами, психологами та навчанням [10, с. 17]. Хоча доступ до Інтернету все ще заборонений або суворо обмежений для засуджених у Австралії, Канаді, Іспанії, Великобританії, більшості штатів США, у закритих установах виконання покарань Данії, в Україні та деяких інших країнах світу, уже зараз технології та пристрої полегшують доступ до освіти через такі платформи, як Moodle, надають доступ до різноманітних онлайн-програм психічного здоров'я, матеріали для самодопомоги та офісні інструменти [11, с. 31–32; 12, с. 3].

Власну концепцію інтегрування цифрових технологій у роботу із засудженими могла би розробити і Україна, оскільки має значний досвід у цифровізації державного сектору та профільне міністерство. У Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року визначено, що уряд сприятиме розширенню можливостей цифровізації пенітенціарної системи, проте сам опис стратегічної цілі свідчить про те, що вона стосується не засуджених, а адміністрування установ виконання покарань [13]. Натомість хотілося б бачити і впровадження інформаційних технологій у повсякденне життя засуджених.

Так, для прикладу, уряд Фінляндії у 2018–2022 роках реалізував нову концепцію – «Розумна в'язниця». Її з головною метою стало створення унікального простору для розвитку та адаптації засуджених за підтримки цифрових сервісів, що впроваджуються через персональні ноутбуки і планшети. У «Розумній в'язниці» засуджені можуть використовувати мобільні пристрої для спілку-

вання, ведення справ всередині установи виконання покарань та мати обмежену взаємодію із зовнішнім світом [11, с. 31–32]. У Стратегії цифровізації пенітенціарної системи Норвегії на 2022–2026 роки зазначено, що ув'язнені особи повинні використовувати цифрові рішення, брати участь у цифровому розвитку суспільства, використовувати цифрове середовище та бути достатньо обізнаними з інформаційно-комунікаційними технологіями щоб мати можливість користуватися державними послугами як до, так і після їх звільнення [14, с. 3].

Починаючи від 2020 року, коли уряди більшості країн світу рекомендували уникати скупчення людей та впроваджувати дистанційні форми комунікації через поширення вірусу COVID-19, глобальних змін зазнали світові освітні тенденції. Так, популярними стали онлайн курси підвищення кваліфікації та відеоконференції, а заклади освіти масово налагодили процес дистанційного навчання. Очевидно, що це стало унікальною можливістю, для осіб, що були позбавлені волі, безпечно приєднатись до загальних навчальних груп і, таким чином, отримувати не лише високоякісні знання за будь-якою із доступних спеціальностей, але і поступово соціалізуватись, знайти нові контакти поза кримінальним середовищем.

Як слушно вказують вітчизняні вчені, якість освітніх послуг пов'язана зі змінами, які відбуваються в суспільно-політичній, соціально-економічній сферах країни і вимагають відповідних змін в системі освіти, враховуючи нові технології освітніх процесів на основі досягнень в інформатиці і телекомунікації та досягнення з питань психології навчання, диференціації і індивідуалізації навчання [15, с. 115]. Необхідним є розширення можливостей для здобуття засудженими не лише середньої та професійно-технічної освіти, але і вищої, у т.ч. з використанням дистанційних технологій [16, с. 166]. У спробах вирішити ці проблеми та запропонувати справедливую освіту деякі країни до впровадження віртуальних навчальних середовищ та програм, що розміщені в інтранет-системах пенітенціарних установ або встановлені безпосередньо на ноутбук або настільний комп'ютер. Прикладами таких внутрішніх систем є "Prison Cloud" у Бельгії, "Virtual Campus" в Англії та Уельсі і австралійський проект "Making the Connection". Ці платформи адаптовані і захищені від зовнішніх постачальників освіти та навчання [11, с. 56; 17, с. 283–285; 18, с. 6–9]. Цікавою є також ідея впровадження «цифрової бібліотеки» з електронними книгами, подкастами та аудіокнигами. Головним мотивом є не лише отримання доступу до навчального контенту, а й мати можливість обирати його самостійно та відповідно до потреб [19, с. 907].

Важливою складовою повернення засудженого до нормальної життєдіяльності є економічна ресоціалізація, яка за сучасних умов неможлива без використання цифрових технологій. Як слушно зазначають Г. Морган (Morgan) та Ш. Волкер (Walker), за останнє десятиліття світ увійшов в еру онлайн-банкінгу, що призвело до скорочення фізичних банківських відділень. Проте, навіть якщо звільнена особа має можливість звернутись до місцевого відділення, де вона може отримати підтримку від персоналу банку, відкриття рахунку може створити труднощі на етапі оформлення документів. Такі ж труднощі часто виникають і у подальшому при використанні карти [20, с. 4]. При цьому, найпопулярніші банки України та найбільші мережі роздрібної торгівлі вже декілька років активно переводять своїх клієнтів на мобільні додатки та онлайн форми оплати, що очевидно створює прірву між засудженими та їх стилем життя у період відбування покарання у місцях позбавлення волі та життям сучасного соціуму.

Дослідження кримінологічного аспекту рецидивної злочинності вказують на те, що до детермінант, які пов'язані з першою судимістю відносяться, зокрема, соціально-економічні умови, безробіття, зuboжіння та сус-

пільна байдужість [21, с. 189]. Так, згідно оцінки Національної служби управління правопорушниками Великої Британії понад 23 000 (41% за альтернативними дослідженнями) правопорушників звільнених у межах одного календарного року мали фінансові проблеми. Низькі доходи, борги, обмежений доступ до пільг, складність у комунікації з банком та недостатній дохід після звільнення з установ виконання покарань часто стають визначальними факторами повернення до злочинної діяльності [22, с. 7].

Іншою складовою цифрової ресоціалізації засуджених є впровадження інформаційних технологій у повсякденну діяльність. Дедалі більшої популярності набирають інтерактивні системи, що забезпечують доступ до послуг в установах виконання покарань без звернень безпосередньо до працівників служби. Такі системи в основному пропонують адміністративні послуги, такі як перевірка рахунків, покупки у їдальнях та магазинах установ виконання покарань, бронювання сімейних візитів і призначення медичних послуг. Так, під час пандемії COVID-19 в установах виконання покарань Норвегії було запроваджено «цифрові візити» через планшети щоб компенсувати обмеження на фізичні візити [14, с. 2]. Такі технології самообслуговування швидко поширюються в в'язницях Австралії, Великобританії, США та багатьох європейських країнах. Науковці виділяють три основних переваги впровадження таких систем: 1) вони сприяють нормалізації тюремного життя, надаючи засудженим почуття вибору, самовизначення та автономії; 2) вони впливають на режими управління в'язницею та характер щоденних взаємодій між засудженими та персоналом; 3) вони відіграють ключову роль у реабілітації завдяки використанню платних додатків та цифрових технологій [11, с. 59]. Також варто відзначити, що технології самообслуговування можуть сприяти зменшенню витрат на утримання засуджених, що вкрай актуально для України і може стати одним із пріоритетних напрямків реформування Державної кримінально-виконавчої служби України.

Для прикладу, У Великій Британії деякі установи виконання покарань встановили каси самообслуговування та аналоги електронний магазинів, подібні до тих, де люди щоденно купують продукти. У засуджених є можливість самостійно обирати товари у місцевій крамниці зі списку, а згодом вартість покупок автоматично списується з особистого рахунку засудженого і йому надається чек та обрані товари [23, с. 9].

Особливе значення діджиталізація відіграє у програмах з виправлення та ресоціалізації засуджених, оскільки правильне поєднання цифрових технологій з педагогічним та психологічним впливом на особу засудженого сприяє комплексному вирішенню проблеми соціального дистанціювання та асоціальної поведінки. Комп'ютеризовані програми передбачають різноманітні форми взаємодії, такі як оцифровані версії посібників, завдання для самостійного опрацювання та спеціально розроблені багатфункціональні інтерактивні програми. Як правило, програмне забезпечення структуроване як серія самостійних модулів, якими керує учасник з невеликою або без прямої участі фахівця з установи виконання покарань. Для прикладу, "Breaking Free Online" – це програма комп'ютерної терапії для лікування наркотичної та алкогольної залежності, яка доступна для засуджених у в'язницях Великої Британії та США. Програма спрямована на виявлення зв'язків між зловживанням психоактивними речовинами, супутніми психічними захворюваннями та злочинною поведінкою, а також включає стратегії, які допомагають ув'язненим підготуватися до звільнення та зменшують ризик вживання наркотичних речовин та повторного вчинення злочину [11, с. 65–66].

Одним із найбільш прогресивних нововведень, є практика застосування технологій віртуальної реальності.

Оскільки особи, засуджені до позбавлення волі, не можуть вільно пересуватися моделювання і візуалізація має великий потенціал у питаннях реінтеграції та адаптації. Технології віртуальної реальності (надалі – VR) можуть застосовуватись у реабілітації, навчанні водіїв, рольових іграх у групах, у моделюванні сімейних ситуацій, ситуацій за яких відбувається вчинення злочину тощо [24, с. 2].

Так, для прикладу, з 2019 року пенітенціарні служби Каталонії в Іспанії застосовують VR-технології у комплексі реабілітаційних процедур для понад 500 чоловіків, які засуджені за сімейне насильство. Дослідження цієї програми показали, що VR-втручання надають агресору перспективу жертви, а отже, мають потенціал для покращення емпатії, підвищення мотивації до змін, покращення розпізнавання злочинів і тренування ненасильницької поведінки [11, с. 68–69]. Цікавим є досвід моделювання життєвих ситуацій за допомогою VR-технологій та штучного інтелекту. У межах програми учасники взаємодіють із середовищем віртуального світу за допомогою VR-модулів і рольових ігор зі штучним інтелектом в ролях продавців, роботодавців та інших осіб, з якими учасник може зіткнутися поза межами установи виконання покарань. Самі програми побудовані таким чином, щоб дослідити можливу реакцію засудженого на складні життєві ситуації або ж оцінити ризики повторного вчинення правопорушення перед звільненням з установ виконання покарань [25, с. 27–28]. Апаратне забезпечення системи VR можна налаштувати для збору різних типів даних. Наприклад, є дослідження щодо відстеження рухів очей, вимірювання частоти серцевих скорочень, потовиділення, м'язової напруги та артеріального тиску. Дослідники також використовували плетизмографію статевого члена в установах виконання покарань щоб оцінити ризик рецидиву серед засуджених за кримінальні правопорушення проти статевої свободи та недоторканості [26, с. 11].

Значну роль VR може відігравати і у питаннях освіти, оскільки деякі модулі освітніх програм, особливо технологічного напрямку, потребують візуалізації. Так, для прикладу, засуджені у Макка (Makka, Саудівська Аравія) та Отаго (Otago, Нова Зеландія), мають можливість вивчати будову автомобілів за допомогою 3-D моделювання та віртуальних технологій. Важливо, що при порівнянні навчання на основі VR-технологій із традиційною освітою, підхід на основі віртуальної реальності продемонстрував значно вищий рівень сприйняття респондентами. Це відкриття не тільки підтверджує потенціал віртуальної реальності як життєздатної альтернативи, але й надає переконливі емпіричні докази її інтеграції в навчальні та реабілітаційні послуги [27, с. 197, 200; 28, с. 111–112].

У разі підготовки змін до законодавства варто врахувати, що найбільших ризиків зазнають люди похилого віку, оскільки вони навіть поза впливом ізоляції установ виконання покарань, мають проблеми із адаптацією до швидкого розвитку цифрових технологій, особливо таких, як VR середовища. Дослідження вказують, що люди похилого віку є однією з найшвидше зростаючих груп засуджених у всьому світі. За останні п'ять років такі країни, як Італія, Великобританія та Австралія, повідомили, що від 18% до 25% ув'язнених належать до категорії «літні люди», і цей показник продовжує зростати. Загалом люди похилого віку є унікальною групою з високими потребами, для якої взаємозв'язок старості та ув'язнення створює додаткові проблеми для реінтеграції [9, с. 2–3].

В Україні ж показник засуджених осіб на момент вчинення злочину у віці від 50 років і старше по відношенню до загальної кількості становить 11%, при цьому частка засуджених осіб у віці 30–50 років становить 52%, що у цілому хоча і свідчить про деякі статистичні відмінності, проте вказує на існування в Україні тієї ж потреби у додаткових заходах з цифрової ресоціалізації засуджених залежно від вікової групи [29, с. 33].

А. Кепп (Kerr) і М. Вільліс (Willis) виявили, що головна проблема впровадження цифрових технологій для виправних установ пов'язана з безпекою та можливістю зловживання. Забезпечення режиму та запобігання цифровому відчуженню є, здавалося б, суперечливими цілями, проте автори стверджують, що обмеження доступу до цифрових технологій є набагато більш шкідливим для засуджених, якщо розглядати цю проблематику у довгостроковій перспективі [12, с. 12].

Як слушно підкреслюють В. Хофінгер (Hofinger) та Ф. Флегерл (Phlegerl), адміністрації установ виконання покарань може бути зручно не брати на себе відповідальність і залишити ув'язнених в ізоляції від цифрових технологій. Автори провели опитування серед засуджених і також виявили, що більшість засуджених мають сумніви у можливостях та доцільності впровадження цифрових технологій. Опитані пов'язували цифровізацію з високими витратами – за словами деяких, гроші слід використати для більш важливих змін у пенітенціарній системі, яка хронічно недофінансується. Деякі ув'язнені вказували на необхідність нагляду за використанням пристроїв і говорили про різні здібності неоднорідного населення установ виконання покарань. Так, для деяких цифровізація буде перевагою, але для інших стане ще одною перешкодою. Крім того, респонденти висловили занепокоєння щодо втрати важливих міжособистісних взаємодій через впровадження технологічних інструментів у пенітенціарній системі [19, с. 909–910]. Варто відзначити і те, що немає жодної гарантії, що робота з цифровими технологіями обов'язково стане у нагоді у процесі ресоціалізації. Натомість, окремі приклади вказують на те, що засуджені освоїли деякі з менш бажаних аспектів діджиталізації (азартні онлайн ігри, порнографія тощо) [10, с. 18].

А. Каун (Kaun) і Ф. Стірнштедт (Stiernstedt) у дослідженні особливостей впливу цифрових технологій на часовий вимір, звернули увагу, що засуджені правомірно зазнають обмежень автономії, вони мають розпорядок і використання їхнього часу регулюється адміністрацією. Дозвіл керувати своїм часом, зустрічами та побаченнями за допомогою цифрових пристроїв створює одночасно два наслідки: це може відновити частину автономії засуджених, до чого вони не завжди готові та дати засудженим псевдоавтономну свободу в системі, яка все ще має повний контроль над ними. Таким чином можна зробити висновок, що засуджені одночасно із цифровими технологіями насправді отримують додатковий контроль за їх повсякденним життям [30, с. 1581–1582]. У цьому контексті слушно зазначає А. Х. Степанюк, що реформування пенітенціарної системи повинно починатись із зміни світогляду, оскільки інакше не буде досягнуто високих поставлених цілей [31, с. 87].

Важливо і те, що технологічний прогрес безперервний, а отже, пенітенціарні системи повинні йти в ногу з цими змінами, щоб підтримувати ефективність запропонованого ними програмного забезпечення. Регулярні оновлення необхідні для усунення вразливостей безпеки та покращення функцій і інтерфейсів користувача [32, с. 17].

Проте, ще одна значна, а у контексті України, мабуть, найбільша проблема – це витрати, пов'язані із розробкою, впровадженням та підтримкою нових цифрових технологій та пристроїв. Очевидно використання технологій в установах виконання покарань може зменшити кількість персоналу та оптимізувати процеси, а отже заощадити гроші у довгостроковій перспективі. Однак початкові витрати часто стають найбільшою проблемою на шляху створення «розумних» установ виконання покарань [10, с. 18].

Для зменшення фінансового навантаження установи виконання покарань об'єднуються і впроваджують нові ІТ-продукти у єдину мережу. Таке спільне використання

приймає різні форми, для прикладу, такі агентства, як Національний центр виправних технологій правоохоронних органів (National Law Enforcement and Corrections Technology Center), спонсорований Національним інститутом юстиції Сполучених Штатів Америки, були створені для надання технічної підтримки розвитку технологій. Посібники з придбання та впровадження IT-продуктів були опубліковані та доступні через архів технологічних публікацій, який підтримує Національний інститут юстиції. У США було організовано форуми для обговорення та обміну IT-досвідом між агентствами та створено курси, які акцентують увагу на IT потребах і пропонуються в програмах кримінальної юстиції в коледжах і університетах. Усе це підтримує зростаючу прихильність у сфері розвитку IT-потенціалу інноваційними та корисними способами, які можна включити до програм з виправлення та ресоціалізації осіб, засуджених до позбавлення волі [33, с. 43].

Загалом цифровізація впливає на взаємодію та стосунки між персоналом і ув'язненими, включаючи загальну тюремну культуру. Таким чином, в'язниці повинні впроваджувати маломасштабні ініціативи з цифрової трансформації на основі комплексної оцінки потреб і міжорганізаційної мережі. Успішні проекти повинні бути зосереджені на управлінні ризиками, а також на комплексному використанні оцифрування для отримання кількісних показників ефективності. Однак, перш ніж ці об'єкти зможуть запропонувати такий самий рівень цифрових послуг, як розумні міста, потрібно прийняти більше ініціатив. Використання моделі розумного міста є ідеальною ідеєю, оскільки виправні заклади не повинні відставати від інших установ, спрямованих на захист цивільної безпеки та прав, таких як школи, лікарні та деякі соціальні служби. У попередніх дослідженнях було зазначено, що використання цифрових технологій у в'язницях покращує режими стеження (через збір даних і аналітику), допомагає в реабілітації (через терапію, таку як ігри та віртуальна реальність), а також контролює академічний і професійний прогрес (через електронне навчання) [32, с. 3].

Для оцінки стійкості і масштабованості інтелектуальних технологій в установах виконання покарань ученими пропонується використовувати такі показники ефективності:

1) Аналіз витрат і вигод. Порівняння витрат на впровадження та підтримку інтелектуальних технологій із отриманими вигодами. Це вимагало обчислення рентабельності інвестицій (ROI) шляхом порівняння витрат із покращенням безпеки, ефективності та результатів реабілітації.

2) Час безвідмовної роботи та надійності системи. Відсоток часу, протягом якого інтелектуальні технологічні системи працюють і функціонують правильно. Він зосереджений на моніторингу інцидентів простою та часу реакції на технічне обслуговування та оновлення для забезпечення високої надійності системи.

3) Задоволеність користувачів. Рівні задоволеності ув'язнених і персоналу наявними технологічними рішеннями. Це реалізується шляхом проведення регулярних опитувань і сеансів зворотного зв'язку для оцінки задоволеності користувачів з одночасним визначенням областей для вдосконалення.

4) Можливість адаптації та налаштування. Ступінь, до якого технологічні рішення можуть бути адаптовані та налаштовані відповідно до конкретних потреб в'язниць різних типів і розмірів. Це вимагає оцінки гнучкості технологічних платформ у різних виправних установах та їхньої відповідної ефективності у вирішенні унікальних завдань. Довгострокова стійкість і масштабованість розумних технологій є критично важливими для успішного впровадження. Розгляд витрат на технічне обслуговування, відповідні оновлення та можливість адаптації до різних типів в'язниць дозволили впровадженням технологіям залишатися ефективними та дієвими з часом [32, с. 17].

Висновок. У статті обгрунтовано важливість застосування цифрових технологій у процесі ресоціалізації осіб, засуджених до позбавлення волі, що є важливим інструментом зниження рівня рецидивної злочинності та ефективної реінтеграції. З урахуванням того, що ув'язнення саме по собі сприяє розриву соціальних зв'язків та обмеженню доступу до інформаційних ресурсів, пенітенціарні системи різних країн світу створюють умови та можливості для їх відновлення. І хоча практика застосування заходів з цифрової ресоціалізації відносно нова, уже зараз можна говорити про перші успішні кейси, аналізувати можливість їх адаптації та імплементації в Україні.

З огляду на результати проведеного дослідження можна стверджувати, що в Україні існує необхідність:

1. Розробки нормативної бази для впровадження цифрових технологій у роботу з засудженими, що вже успішно реалізовано в інших країнах.

2. Інтеграції цифрових технологій в освітні, реабілітаційні та адміністративні процеси установ виконання покарань. Зокрема, використання таких технологій як VR, інтерактивні платформи, QR-коди та програми для самообслуговування.

3. Забезпечення диференційованого підходу до цифрової ресоціалізації залежно від вікових і соціальних потреб засуджених.

4. Урахування основних ризиків та проблем, що пов'язані із впровадженням цифрових технологій у життєдіяльність засуджених.

Наукові дані та міжнародний досвід, викладені в статті, підкреслюють необхідність цифровізації пенітенціарної системи України не лише щодо управління та контролю, але й у роботі та життєдіяльності засуджених. Це дозволить знизити ризик соціальної ізоляції, рецидивів та сприятиме успішній інтеграції засуджених у сучасне суспільство після звільнення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінально-виконавче право. Словник-довідник / автори-упорядники: С. Ф. Денисов, Т. А. Денисова, М. В. Пузиревський. Чернівці: Десна Поліграф, 2020. 712 с.
2. Кримінально-виконавчий кодекс України: закон, кодекс від 11.07.2003 № 1129-IV. Дата оновлення 21.11.2024. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15> (дата звернення: 17.12.2024).
3. Тілікіна Н. В. Медіа -, інформаційна і комп'ютерна грамотність як компоненти цифрової грамотності. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2021. Вип. 29. С. 46-56.
4. Report of the Fourteenth United Nations Congress on Crime Prevention and Criminal Justice. Fourteenth United Nations Congress on Crime Prevention and Criminal Justice. Kyoto 2021. 63 p. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/ltid/v21/020/28/pdf/v2102028.pdf> (дата звернення: 22.12.2024).
5. Денисов С. Ф., Заїка Д. Є. Міжнародно-правові стандарти щодо виправлення та ресоціалізації засуджених. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2021. № 1(15). С. 49-66.
6. Jewkes Y., Reisdorf B. C. A brave new world: The problems and opportunities presented by new media technologies in prisons. *Criminology and Criminal Justice*. 2016. Vol. 16(5). 534-551.
7. Таволжанський О. В. Соціально-виховна робота із засудженими до позбавлення волі: монографія. за ред. В. В. Голіні і Л. П. Оніки. Харків: Право. 2015. 192 с.
8. Zivanai E., Mahlangu G. Digital prison rehabilitation and successful re-entry into a digital society: A systematic literature review on the new reality on prison rehabilitation. *Cogent Social Sciences*, 2022. Vol. 8. 1-14.

9. Hwang Y.I., Hagos A., Withall A., Hampton S., Snoyman P., Butler T. Population ageing, incarceration and the growing digital divide: Understanding the effects of digital literacy inequity experienced by older people leaving prison. *PLoS One*. 2024. Vol. 19. 1-19.
10. Lulham R., Bradley K., Wan K. A Corrective Services NSW Strategic Document. Research and Evaluation Strategy for the Transformation of Prisoner Rehabilitation through Digital Technology. URL: <https://www.nsw.gov.au/sites/default/files/2022-08/prisoner-rehabilitation-through-digital-technology.pdf> (дата звернення: 22.12.2024).
11. Digital rehabilitation in prisons. United Nations Interregional Crime and Justice Research Institute. 2024. URL: https://unicri.it/sites/default/files/2024-03/Digital%20Rehabilitation%20in%20Prisons_1.pdf (дата звернення: 16.12.2024).
12. Kerr A., Willis M. Prisoner use of information and communications technology. *Trends and Issues in Crime and Criminal Justice*. 2021. № 560. 19 p.
13. Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи до 2026 року та затвердження плану заходів на 2022 – 2024 роки щодо її реалізації: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.12.2022 № 1153-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-p> (дата звернення: 25.12.2024).
14. Toreld E. M., Foss E. M. Imprisoned in an analogue bubble in digital society: Re/integration work in Norwegian high security prisons. *Nordic Journal of Criminology*. Vol. 25. 1-17.
15. Права та законні інтереси засуджених до позбавлення волі в умовах реформування державної кримінально-виконавчої служби країни : монографія / за заг. ред. А. Х. Степанюка : Право, 2015. 246 с.
16. Заїка Д. Є. Виправлення та ресоціалізація осіб, засуджених за злочини проти громадського порядку та моральності, в Україні: дис. ... д-ра філософії : 081 Право / Заїка Д. Є.; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2024. 309 с.
17. Robberechts J., Beyens K. PrisonCloud: The Beating Heart of the Digital Prison Cell. *The Prison Cell: Embodied and Everyday Spaces of Incarceration*. London: Palgrave Macmillan. 2020. 283-303.
18. Turley C., Webster S., Implementation and delivery of the Test Beds Virtual Campus: case study. Department for Business, Innovation and Skills. London. 2010. 36 p. URL: <https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5a799ed940f0b63d72fc7383/11-827-implementation-of-test-beds-virtual-campus.pdf> (дата звернення: 22.12.2024).
19. Hofinger V., Pfliegerl Ph. A reality check on the digitalisation of prisons: Assessing the opportunities and risks of providing digital technologies for prisoners. *Punishment & Society*. 2024. Vol. 26. 898 – 916.
20. Morgan G., Walker Ch. Understanding the access to and use of digital technology by people in the criminal legal system: Empirical findings from Wales. 2024. 12 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/382979114_Understanding_the_access_to_and_use_of_digital_technology_by_people_in_the_criminal_legal_system_Empirical_findings_from_Wales (дата звернення: 21.12.2024).
21. Таволжанський О. В., Дейнека В. С. Кримінологічний аспект рецидивної злочинності. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. / редкол.: В. В. Завальнюк (голов. ред.) [та ін.]. Одеса : Видавничий дім "Гельветика", 2016. Вип. 77. С. 187-191.
22. Improving the financial capability of offenders. A guide for Citizens Advice Bureaux and others. Consumer Financial Education Body. 2010. p. 20 URL: https://www.citizensadvice.org.uk/Global/Migrated_Documents/corporate/improving-the-financial-capability-of-offenders-briefing.pdf (дата звернення: 21.12.2024).
23. McDougall C., Pearson D., Torgerson D., Garcia-Reyes M. Prisoner Behavior and Reoffending: A Natural Stepped Wedge Design. *Journal of Experimental Criminology*. 2017. 59 p.
24. Farley H. Using 3D Worlds in Prison: Driving, Learning and Escape. *Journal of Virtual Worlds Research*. Vol. 11. 2018. 1-11.
25. Digital technology in prisons. Unlocking relationships, learning and skills in UK prisons. The Centre of Social Justice. 2021. P. 41 URL: <https://www.centreforsocialjustice.org.uk/wp-content/uploads/2021/01/CSJJ8671-Digital-In-Prisons-INTS-210114-WEB.pdf> (дата звернення: 21.12.2024).
26. Ticknor B., Tillinghast Sh. Virtual Reality and the Criminal Justice System: New Possibilities for Research, Training, and Rehabilitation. *Journal of Virtual Worlds Research*. 2011. Vol. 4. 3-44.
27. Alshaer A. Virtual Reality in Training: A Case Study on Investigating Immersive Training for Prisoners. *International Journal of Advanced Computer Science and Applications*. Vol. 14. 2023. 196-201.
28. Collins J., Langlotz T., Regenbrecht H. Virtual Reality in Education: A Case Study on Exploring Immersive Learning for Prisoners. *IEEE International Symposium on Mixed and Augmented Reality Adjunct*. 2020. 110-115.
29. В'юник М. В., Карчевський М. В., Арланова О. Д. Кримінально-правове регулювання в Україні: реалії та перспективи (аналітичні матеріали) / упоряд. Ю. В. Баулін. Харків : Право, 2020. 212 с.
30. Kaun A., Stierstedt F. Doing time, the smart way? Temporalities of the smartprison. *New Media & Society*. 2020. Vol. 22. 1580-1599.
31. Степанюк А. Х. Перманентне реформування у сфері виконання кримінальних покарань. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2023. № 4. С. 77-94.
32. Imandeka E., Putra P. O., Hidayanto A. N., Mahmud M. Exploring the World of Smart Prisons: Barriers, Trends, and Sustainable Solutions. *Human Behavior and Emerging Technologies*. 2024. 21 p.
33. Pattavina A. The Emerging Role of Information Technology in Prison Reentry Initiatives. *Federal Probation*. 2004. Vol. 68. 40-44.

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ ПОСЯГАННЯ НА ТЕРИТОРІАЛЬНУ ЦІЛІСНІСТЬ І НЕДОТОРКАННІСТЬ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

HISTORICAL PREREQUISITES FOR THE CRIMINALIZATION OF VIOLATIONS ON TERRITORIAL INTEGRITY AND IMMUNITY UNDER THE LEGISLATION OF UKRAINE

Звонарьов О.Ю., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри публічно-правових дисциплін
Білоцерківський національний аграрний університет

Мошонько О.О., к.ю.н.,
старший викладач кафедри кримінального процесу
та криміналістики
Національна академія Служби безпеки України

У статті розглядаються історичні передумови та основні етапи криміналізації посягання на територіальну цілісність і недоторканність за законодавством України.

Визначено, що нормативне наповнення змісту міжнародно-правового принципу територіальної цілісності передбачає створення комплексної системи юридичних гарантій безпеки цілісності державної території та непорушності державних кордонів. Особлива роль у правовому забезпеченні цілісності державної території належить кримінальному законодавству, яке передбачає найбільш суворі види юридичної відповідальності за злочинні посягання на територіальну цілісність і недоторканність України.

В Україні встановлення відповідальності за посягання на територіальну цілісність держави пов'язане з політичними подіями першої половини 90-х років XX сторіччя та заявами з боку вищих органів державної влади російської федерації стосовно територіальних претензій до України.

Верховна Рада України змушена була реагувати на такі заяви та дії російської сторони не лише відповідними дипломатичними та політичними заявами, а й реальними кроками, у тому числі кримінально-правового характеру, щодо захисту територіальної цілісності держави. У 1991 році Верховна Рада України вперше встановила відповідальність не лише за заклики до насильницьких повалень чи зміни державного і суспільного ладу, а й за заклики чи інші дії, спрямовані на порушення територіальної цілісності України.

Надалі з метою посилення захисту конституційного ладу, територіальної цілісності України та громадської безпеки Верховна Рада встановила відповідальність за посягання на територіальну цілісність як окремих самостійних злочинів.

Підкреслено, що протягом всієї новітньої історії незалежної України кримінальне законодавство залишається важливим інструментом у забезпеченні територіальної цілісності і недоторканності держави як важливої складової національної безпеки України.

Зауважено, що кримінально-правова політика у сфері забезпечення територіальної цілісності і недоторканності держави повинна бути виваженою, мати науково-обґрунтований характер та спиратися на положення довгострокової державної політики у цій сфері з урахуванням наявних, скритих та потенційних загроз територіальній цілісності держави.

Ключові слова: міжнародно-правовий принцип територіальної цілісності, кримінальна відповідальність, посягання на територіальну цілісність і недоторканність, законодавство України, криміналізація.

The article examines the historical prerequisites and main stages of criminalization of encroachment on territorial integrity and inviolability under the legislation of Ukraine.

It is determined that the normative content of the content of the international legal principle of territorial integrity involves the creation of a comprehensive system of legal guarantees of the security of the integrity of the state territory and the inviolability of state borders. A special role in the legal provision of the integrity of the state territory belongs to criminal legislation, which provides for the most severe types of legal liability for criminal encroachments on the territorial integrity and inviolability of Ukraine.

In Ukraine, the establishment of liability for encroachment on the territorial integrity of the state is associated with the political events of the first half of the 90s of the XX century and statements by the highest state authorities of the Russian Federation regarding territorial claims to Ukraine.

The Verkhovna Rada of Ukraine was forced to respond to such statements and actions of the Russian side not only with appropriate diplomatic and political statements, but also with real steps, including those of a criminal nature, to protect the territorial integrity of the state. In 1991, the Verkhovna Rada of Ukraine for the first time established responsibility not only for calls for the violent overthrow or change of the state and social order, but also for calls or other actions aimed at violating the territorial integrity of Ukraine.

Later, in order to strengthen the protection of the constitutional order, territorial integrity of Ukraine and public security, the Verkhovna Rada established responsibility for encroachment on territorial integrity as a separate independent crime.

It is emphasized that throughout the modern history of independent Ukraine, criminal legislation remains an important tool in ensuring the territorial integrity and inviolability of the state as an important component of the national security of Ukraine.

It was noted that criminal law policy in the field of ensuring the territorial integrity and inviolability of the state should be balanced, scientifically based and based on the provisions of long-term state policy in this area, taking into account existing, hidden and potential threats to the territorial integrity of the state.

Key words: international legal principle of territorial integrity, criminal liability, encroachment on territorial integrity and inviolability, legislation of Ukraine, criminalization.

Територіальна цілісність як принцип міжнародного публічного права означає заборону насильницького захоплення, приєднання або розчленування території держави. Мета цього основного принципу міжнародного права – забезпечення стабільності міжнародної системи, оскільки ніщо так не дестабілізувало міжнародні відносини, як посягання на територіальну цілісність держав. З огляду на це в п. 4 ст. 2 Статуту ООН та інших міжнародно-правових актах закріплено положення про заборону використовувати силу або загрозу силою проти територіальної недоторканності держав.

Імплементация принципу територіальної цілісності та непорушності кордонів у національне законодавство України відбувалася одночасно з юридичним оформленням відокремлення України від СРСР шляхом загального підтвердження цих принципів у таких основоположних документах як Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року, Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року, Закон України від 12 вересня 1991 року «Про правонаступництво», Угода про створення Співдружності Незалежних Держав від

21 грудня 1991 року та ін. Остаточного суверенітету та територіальне верховенство української держави закріплено в Конституції України 1996 року. У ст.ст. 1 та 2 Конституції України проголошено, що суверенітет України як суверенної, незалежної держави поширюється на всю її територію, що в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою. У ст. 17 Конституції також вказано, що захист суверенітету і територіальної цілісності України є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу.

Важлива роль у захисті територіальної цілісності держави належить кримінальному законодавству. В сучасних умовах, коли перед Україною постала реальна загроза її територіальній цілісності, розробка проблем кримінально-правового забезпечення територіальної цілісності держави є надзвичайно актуальним питанням.

Вивчення історичного досвіду кримінально-правового забезпечення територіальної цілісності та недоторканності України дозволить визначити шляхи щодо подальшого вдосконалення вітчизняного кримінального законодавства у цій сфері.

Проблеми відповідальності за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України тією чи іншою мірою розглядалися у роботах таких науковців як Ю.В. Александров, П.П. Андрушко, Г.В. Андрусів, О.Ф. Бантишев, О.О. Дудоров, В.С. Картацев, В.А. Клименко, С.Я. Лихова, В.О. Навроцький та ін. Зазначені автори ґрунтовно вивчали вказані проблеми головним чином з позицій сучасного кримінального законодавства України. Проте історичні передумови криміналізації відповідних діянь та причини змін у їх нормативному регулюванні потребують подальшого наукового дослідження.

Метою статті є дослідження історичних передумов криміналізації посягання на територіальну цілісність і недоторканність за законодавством України.

Нормативне наповнення змісту міжнародно-правового принципу територіальної цілісності передбачає створення комплексної системи юридичних гарантій безпеки цілісності державної території та непорушності державних кордонів. Тому протягом останніх десятиліть на рівні національного права України створювався комплексний правовий механізм як для реалізації вказаного міжнародного принципу, так і для забезпечення на практиці територіальної цілісності України. В останньому важливе значення має встановлення юридичної відповідальності за порушення територіальної цілісності та непорушності кордонів держави. Особлива роль у правовому забезпеченні цілісності державної території належить кримінальному законодавству, яке передбачає найбільш суворі види юридичної відповідальності за злочинні посягання на територіальну цілісність і недоторканність України.

В Україні встановлення відповідальності за посягання на територіальну цілісність і недоторканність держави пов'язане з політичними подіями першої половини 90-х років XX століття. Як відомо, в кінці 80-х років XX століття в Радянському Союзі посилюлися відцентрові тенденції, які призвели до проголошення союзними республіками суверенітету на своїх територіях, і, врешті решт, до розпаду СРСР. Керівництво СРСР намагалося загальмувати цей процес у тому числі і за допомогою кримінально-правових засобів.

З метою «припинення діяльності різних націоналістичних і сепаратистських об'єднань, спрямованої на насильницьке порушення закріпленої Конституцією СРСР єдності території Союзу РСР» 2 квітня 1990 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон СРСР «Про посилення відповідальності за посягання на національне рівноправ'я громадян і насильницьке порушення єдності території Союзу РСР» [1]. Цим Законом норма про кримінальну відповідальність за заклики до насильницького повалення або зміни радянського державного і суспільного ладу

(Стаття 7 Закону «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» від 25 грудня 1958 р. (ст. 62 КК УССР 1960 р. в ред. 1989 р.), була доповнена відповідальністю за заклики до насильницького порушення закріпленої Конституцією СРСР єдності території Союзу РСР, союзних і автономних республік, автономних областей і округів, а також поширення з цією метою матеріалів такого змісту.

Проте у зв'язку з проголошенням 16 липня 1990 року Декларації про державний суверенітет України вказана норма до КК УРСР на той момент не потрапила. Не існувала норма щодо кримінально-правового захисту територіальної цілісності і недоторканності України і на момент утворення незалежної держави 24 серпня 1991 року. В цей період між Україною та Росією ще не виникало питання щодо державно-правового статусу Криму та міста Севастополя.

На той час основні питання українсько-російських відносин були врегульовані «Договором між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою» від 19 листопада 1990 р. У статті 6 Договору, зокрема, зазначалося, що «Високі Договірні Сторони визнають і поважають територіальну цілісність Української Радянської Соціалістичної Республіки і Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки в нині існуючих у межах СРСР кордонах» [2].

Однак вже в серпні 1991 року російські політики почали робити заяви про те, що для російської сторони питання кордонів залишилися відкритими і, що в разі остаточного розпаду Радянського Союзу вона буде піднімати питання щодо можливого їх перегляду [3]. Подальший перебіг подій засвідчив, що саме так і відбулося. Аналіз документів вищих органів державної влади російської федерації 1990-х років [4] свідчить, що з перших днів після розпаду Радянського Союзу, вона не визнавала легітимності рішень Постанов СРСР, РРФСР і УРСР 1954 р. щодо передачі Кримської області до складу України. Ця обставина стала причиною перманентного протистояння та напруги у взаємостосунках обох держав у подальший період.

Верховна Рада України змушена була реагувати на такі заяви та дії російської сторони не лише відповідними дипломатичними та політичними заявами, а й реальними кроками, у тому числі кримінально-правового характеру, щодо захисту територіальної цілісності держави. Так, Президія Верховної Ради України вже 29 серпня 1991 р. прийняла Постанову, у якій «у зв'язку з проголошенням України незалежною демократичною державою та потребою правового захисту її суверенітету, конституційного ладу, внутрішньої і зовнішньої безпеки» доручалося Кабінету Міністрів України та комісіям Верховної Ради розробити і до 1 грудня 1991 року подати на розгляд Верховної Ради України проект Закону про внесення доповнень і змін до Кримінального кодексу Української РСР (нову редакцію глави 1 «Державні злочини») [5].

Але ще до прийняття нової редакції глави 1 Особливої частини КК УРСР у зв'язку з посиленням напруженості у кримському питанні 11 жовтня 1991 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про відповідальність за діяльність, спрямовану на порушення територіальної цілісності України» [6]. Відповідно до цього закону «з метою запобігання порушенню територіальної цілісності України, припинення закликів до зміни її кордонів» Верховна Рада України у новій редакції статті 62 Кримінального кодексу Української РСР вперше встановила відповідальність не лише за заклики до насильницьких повалення чи зміни державного і суспільного ладу, а й за заклики чи інші дії, спрямовані на порушення територіальної цілісності України. Не можна не зауважити, що при цьому фактично були використані відредаговані положення Закону СРСР від 2 квітня 1990 р. «Про посилення

відповідальності за посягання на національне рівноправ'я громадян і насильницьке порушення єдності території Союзу РСР».

Нова редакція глави 1 Особливої частини КК України «Злочини проти держави» була прийнята Законом України від 17 червня 1992 року «Про внесення змін і доповнень до Кримінального, Кримінально-процесуального кодексів Української РСР, Кодексу Української РСР про адміністративні правопорушення та Митного кодексу України» [7]. Вказаним законом до особливо небезпечних злочинів проти держави були віднесені заклики до насильницьких повалення чи зміни конституційного ладу або порушення територіальної цілісності України, відповідальність за які передбачалася статтею 62 КК України.

За ст. 62 КК України в редакції від 17.06.92 р. публічні заклики до насильницьких повалення чи зміни конституційного ладу або насильницького порушення закріпленої Конституцією України її територіальної цілісності, а так само розповсюдження матеріалів з закликами до вчинення таких дій каралися позбавленням волі на строк до трьох років або штрафом до двадцяти двох офіційно встановлених розмірів заробітної плати. Ті ж дії, вчинені повторно або організованою групою осіб каралися позбавленням волі на строк до семи років.

Слід зазначити, що порівняно із редакцією Закону України від 11 жовтня 1991 року назва та зміст кримінально-правової норми в редакції Закону України від 17 червня 1992 р. дещо змінилися. Так, у новій редакції ст. 62 КК України 1960 р. залишилася відповідальність в одній нормі за посягання на два безпосередніх об'єкти – конституційний лад та територіальну цілісність України. Разом з тим об'єктивну сторону цього діяння складали лише публічні заклики до насильницьких повалення чи зміни конституційного ладу або насильницького порушення закріпленої Конституцією України її територіальної цілісності, а так само розповсюдження матеріалів з закликами до вчинення таких дій. Натомість, в ст. 62 КК в редакції Закону України від 11.10.91 р. передбачалася відповідальність як за публічні заклики до вчинення злочину, а також розповсюдження матеріалів з закликами до вчинення таких дій, так і за інші дії, спрямовані на порушення територіальної цілісності України. Крім того у Законі від 17.06.92 р. в якості особливо кваліфікуючої ознаки вже не передбачалось дії, вчинені за завданням іноземних організацій або їх представників.

Отже не зважаючи на те, що нова редакція глави 1 Особливої частини КК України 1960 р. мала на меті посилення правового захисту суверенітету, конституційного ладу, внутрішньої і зовнішньої безпеки України, кримінально-правовий захист територіальної цілісності України дещо послабився за рахунок звуження об'єктивної сторони відповідного складу злочину. Фактично за ст. 62 КК в редакції Закону України від 17.06.92 р. відповідальності підлягали лише публічні заклики та розповсюдження матеріалів з закликами до насильницького порушення закріпленої Конституцією України її територіальної цілісності. Вочевидь, що посягання на територіальну цілісність України явно не обмежувалися вказаними діяннями, однак всі інші можливі дії не були криміналізовані.

Цей недолік законодавець спробував усунути у новій редакції норми, що передбачала відповідальність за посягання на територіальну цілісність України. З метою посилення захисту конституційного ладу, територіальної цілісності України та громадської безпеки 24 грудня 1993 року Верховна Рада прийняла Закон України «Про посилення кримінальної відповідальності за деякі злочини проти держави» [8]. Зокрема, була прийнята нова редакція статті 62 КК України, яка отримала назву «Посягання на територіальну цілісність України». У новій редакції статті 62 КК вперше передбачена відповідальність за посягання на територіальну цілісність як окремий самостійний злочин. Крім

того, була також значно розширена об'єктивна сторона складу злочину. Відтепер умисні дії, вчинені з метою зміни території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, а так само публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій – каралися позбавленням волі на строк до п'яти років. Ті ж дії, якщо вони вчинені представником влади, або за попереднім зговором групою осіб, або поєднані з розпалюванням національної чи релігійної ворожнечі, – каралися позбавленням волі на строк від трьох до десяти років. Дії, передбачені частинами 1 і 2 цієї статті, які призвели до загибелі людей або інших тяжких наслідків, – каралися позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років.

У КК України 2001 року залишилася окрема норма, що передбачає відповідальність за посягання на територіальну цілісність держави. Суспільно небезпечні діяння щодо територіальної цілісності були розміщені у статті 110 КК «Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України» та віднесені до злочинів проти основ національної безпеки України (Розділ 1 Особливої частини КК).

Диспозиція ст. 110 КК України 2001 р. практично без змін відтворювала диспозицію ст. 62 КК України 1960 р. в редакції від 24.12.93 р. Так, за ч. 1 ст. 110 КК караються умисні дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, а також публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій. Кваліфікованими видами цього складу злочину за ч. 2 ст. 110 КК є вчинення тих самих дій особою, яка є представником влади; або повторно; або за попередньою змовою групою осіб; або поєднані з розпалюванням національної чи релігійної ворожнечі. Особливо кваліфікованими видами цього складу злочину за ч. 3 ст. 110 КК є вчинення дій, передбачених частинами 1 та 2 ст. 110 КК, які призвели до загибелі людей або інших тяжких наслідків.

Головні зміни у статті 110 нового КК стосувалися розміру та виду покарання за вказаний злочин. За діяння, передбачені ч. 1 ст. 62 КК України 1960 р. (в редакції від 24.12.93 р.), встановлювалося покарання у вигляді позбавлення волі на строк до п'яти років, за кваліфікований склад злочину (ч. 2 ст. 62 КК) – позбавлення волі на строк від трьох до десяти років, за особливо кваліфікований склад (ч. 3 ст. 62 КК) – позбавлення волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років. В цілому цей злочин відповідно до ст. 7-1 КК України 1960 р. відносився до категорії тяжких злочинів.

Натомість, за вчинення дій, передбачених ч. 1 ст. 110 КК України 2001 р., було передбачене покарання у вигляді обмеження волі на строк до трьох років або позбавлення волі на строк до трьох років. За вчинення дій, передбачених ч. 2 ст. 110 КК, передбачене покарання у вигляді обмеження волі на строк від трьох до п'яти років або позбавлення волі на строк від трьох до п'яти років. За вчинення дій, передбачених ч. 3 ст. 110 КК, передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк від семи до дванадцяти років.

За класифікацією злочинів відповідно до ст. 12 КК 2001 р., діяння, передбачені ч. 1 та ч. 2 ст. 110 КК, є злочинами середньої тяжкості. Вчинення злочину такого ступеня тяжкості могло мати такі юридичні наслідки для особи:

1) особа, яка вперше вчинила злочини, передбачені ч. 1 та ч. 2 ст. 110 КК, могла бути звільнена від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею її на поруки (на підставі ст. 47 КК) та у зв'язку із зміною обстановки (на підставі ст. 48 КК);

2) особа, яка вчинила злочини, передбачені ч. 1 та ч. 2 ст. 110 КК, звільнялася від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінчення строків давності (5 років) за ст. 49 КК;

3) на підставі ст. 75 КК особу, яка вчинила злочини, передбачені ч. 1 та ч. 2 ст. 110 КК, могло бути звільнено від відбування покарання з випробуванням;

4) особа, яка вчинила злочини, передбачені ч. 1 та ч. 2 ст. 110 КК, звільнялася від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку (5 років) за ст. 80 КК;

3) за вчинення злочинів, передбачених ч. 1 та ч. 2 ст. 110 КК, до особи могло бути застосоване умовно – дострокове звільнення від покарання при умові фактичного відбуття засудженим не менше половини строку покарання, призначеного судом за вказаний злочин.

Лише діяння, передбачене ч. 3 ст. 110 КК, за класифікацією злочинів відповідно до ст. 12 КК, є *особливо тяжким злочином* із відповідними юридичними наслідками.

На нашу думку, при прийнятті нового КК України у 2001 році мала місце явна недооцінка законодавцем суспільної небезпечності посягання на територіальну цілісність як одного із злочинів проти основ національної безпеки України. Можливо на той момент не останню роль у цьому відіграла політична ситуація навколо кримського питання. Після підписання 31 травня 1997 р. Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Росією [9], який юридично закріпив територіальну цілісність обох держав і непорушність існуючих кордонів, відкрите протистояння між Україною та Росією щодо проблеми визначення статусу Криму й міста Севастополя на тому етапі було формально завершено. Але фактично російська федерація не припиняла розвідувально-підприємницьку діяльність проти України, що врешті-решт вилилося у пряме військове протистояння України з Росією. Події початку 2014 року, пов'язані з незаконною анексією Росією Криму та військовою підтримкою сепаратистських рухів на сході України, засвідчили, що територіальна цілісність держави як одна з основ національної безпеки знаходиться під прямою і явною загрозою.

В цих умовах гостро постало питання щодо прийняття необхідних заходів щодо посилення відповідальності за дії, спрямовані на шкоду територіальній цілісності України. Законодавець, оцінивши високий ступінь суспільної небезпечності таких злочинів, намагався виправити вказану вище помилку щодо відносної м'якості покарання за посягання на територіальну цілісність України.

З метою посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України, у тому числі і за дії, спрямовані на посягання на територіальну цілісність і недоторканність України, Верховною Радою були прийняті Закони України № 1183-VII від 08.04.2014, № 1689-VII від 07.10.2014, якими були внесені суттєві зміни у санкцію статті 110 КК України [10; 11].

Зокрема, було виключено обмеження волі як альтернативний вид покарання, залишено позбавлення волі як основне покарання (зі збільшенням строків за ч. 1 та 2 ст. 110 КК, та встановленням максимальних термінів позбавлення волі – від 10 до 15 років або довічне позбавлення волі за ч. 3 ст. 110 КК), а також в якості додаткового покарання передбачена конфіскація майна. Відповідно до ст. 12 КК діяння, передбачене ч. 1 ст. 110 КК у новій редакції є нетяжким злочином, за ч. 2 ст. 110 – тяжким, за ч. 3 ст. 110 КК – особливо тяжким злочином.

Крім того Законом України від 19 червня 2014 року № 1533-VII "Про внесення зміни до Кримінального кодексу України щодо кримінальної відповідальності за фінансування сепаратизму" [12] Кримінальний кодекс був доповнений статтею 110-2, яка передбачає відповідальність за фінансування дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України. За ч. 1 ст. 110-2 КК фінансування дій, вчинених з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України карається позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до двох років та з конфіскацією майна.

Прийняття вказаних доповнень до кримінального законодавства свідчить про усвідомлення вищими органами державної влади ступеня загроз територіальній цілісності України та необхідності посилення її кримінально-правової захисту. Проте, як і в попередні роки, реакція держави на виклики територіальній цілісності виявилася хоч і швидкою, але «емоційною» та недостатньо продуманою. Про що свідчать висновки Головного науково-експертного управління ВР України на проекти вказаних доповнень до КК України [13; 14].

Наведений аналіз історичних передумов криміналізації посягання на територіальну цілісність і недоторканність за законодавством України, дозволяє стверджувати, що:

- протягом всієї новітньої історії незалежної України кримінальне законодавство залишається важливим інструментом у забезпеченні територіальної цілісності і недоторканності держави як важливої складової національної безпеки України;

- кримінально-правова політика у сфері забезпечення територіальної цілісності і недоторканності держави повинна бути виваженою, мати науково-обґрунтований характер та спиратися на положення довгострокової державної політики у цій сфері з урахуванням наявних, скритих та потенційних загроз територіальній цілісності держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про посилення відповідальності за посягання на національне рівноправ'я громадян і насильницьке порушення єдності території Союзу РСР: Закон СРСР від 2 квітня 1990 року № 1403-1. URL: <https://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data01/tex10976.htm> (дата звернення: 15.01.2025).
2. Про ратифікацію Договору між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою: Постанова Верховної Ради Української РСР від 22 листопада 1990 року № 495-XII / *Верховна Рада України*. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_011 (дата звернення: 15.01.2025).
3. Територіальні претензії України: як вдавалося зберегти свою цілісність. URL: <https://focus.ua/uk/politics/587879-teritorialni-pretenziji-ukrajini-yak-vdavalosya-zберегти-svoyu-cilisnost> (дата звернення: 15.01.2025).
4. Документи парламентів України та Росії 1990-х років щодо статусу Криму та міста Севастополя. URL: <http://www.memory.gov.ua/publication/dokumenty-parlamentiv-ukraini-ta-rosii-1990-kh-rokiv-shchodo-statusu-krimu-ta-mista-seva> (дата звернення: 15.01.2025).
5. Про підготовку законопроекту про внесення доповнень і змін до Кримінального кодексу Української РСР: Постанова Президії Верховної Ради України від 29 серпня 1991 р. № 1450-XII / *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1450-12> (дата звернення: 15.01.2025).
6. Про відповідальність за діяльність, спрямовану на порушення територіальної цілісності України: Закон України від 11 жовтня 1991 р. № 1649-XII / *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1649-12> (дата звернення: 15.01.2025).
7. Про внесення змін і доповнень до Кримінального, Кримінально-процесуального кодексів Української РСР, Кодексу Української РСР про адміністративні правопорушення та Митного кодексу України: Закон України від 17 червня 1992 р. № 2468-XII / *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2468-12> (дата звернення: 15.01.2025).
8. Про посилення кримінальної відповідальності за деякі злочини проти держави: Закон України від 24 грудня 1993 року № 3805-XII / *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3805-12>

9. Про ратифікацію Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією: Закон України від 14 січня 1998 року № 13/98-ВР / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/13/98-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 15.01.2025).

10. Про внесення змін до Кримінального кодексу України: Закон України від 8 квітня 2014 року № 1183-VII / *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1183-18/paran8#n8>

11. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини: Закон України від 7 жовтня 2014 року № 1689-VII / *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1689-18/paran10#n10> (дата звернення: 15.01.2025).

12. Про внесення зміни до Кримінального кодексу України щодо кримінальної відповідальності за фінансування сепаратизму: Закон України від 19 червня 2014 року № 1533-VII / *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1533-18/paran5#n5>

13. Висновок на проект Закону України "Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо кримінальної відповідальності за фінансування сепаратизму)". URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50842 (дата звернення: 15.01.2025).

14. Висновок на проект Закону України "Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України)". URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50384 (дата звернення: 15.01.2025).

БЕЗПОСЕРЕДНИЙ ОБ'ЄКТ ПРИМУШУВАННЯ ДО УЧАСТІ У СТРАЙКУ АБО ПЕРЕШКОДЖАННЯ УЧАСТІ У СТРАЙКУ

THE IMMEDIATE OBJECT OF COERCION TO PARTICIPATE IN A STRIKE OR OBSTRUCTION OF PARTICIPATION IN A STRIKE

Климась Е.І., аспірант кафедри кримінального права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджено безпосередній об'єкт кримінального правопорушення, пов'язаного з примушуванням до участі у страйку або перешкоджанням участі у ньому, передбаченого статтею 174 Кримінального кодексу України. Актуальність теми зумовлена необхідністю захисту конституційного права працівників на свободу волевиявлення у сфері трудових відносин, яке є важливим елементом демократичного суспільства. Аналізується поняття безпосереднього об'єкта в кримінально-правовій науці, визначає його складові та специфіку у контексті даного правопорушення.

У статті розглядаються міжнародні стандарти, зокрема положення Конвенції Міжнародної організації праці (далі – МОП), Європейської соціальної хартії та інших актів, які визнають право працівників на добровільну участь у страйках і захищають від примусу чи дискримінації. Особливу увагу приділено праву на страйк як способу захисту трудових і соціально-економічних прав працівників, визначеного Конституцією України та Законом «Про порядок вирішення колективних спорів (конфліктів)» від 03.03.1998 року.

В роботі вказується на значення безпосереднього об'єкта злочину для вдосконалення кримінального законодавства України, а також для посилення правових гарантій у трудових відносинах. Особливо підкреслено суспільну небезпеку примусу до страйку чи перешкоджання йому, що порушує баланс між інтересами сторін трудових відносин та підриває принцип демократичності.

У статті запропоновано рекомендації для усунення прогалин у законодавстві та покращення механізмів правозастосування. Визначено, що основним безпосереднім об'єктом цього правопорушення є свобода волевиявлення працівників у трудових відносинах, а додатковими – їх психічна чи фізична недоторканність.

У статті також звернено увагу на необхідність посилення відповідальності за примус до участі у страйку або перешкоджання цьому як ключового аспекту забезпечення трудових прав працівників. Підкреслюється важливість гармонізації кримінального законодавства України з міжнародними стандартами у сфері захисту прав людини на праці.

Зроблено висновок, що забезпечення права на вільне волевиявлення у питанні участі у страйку є важливим компонентом прав людини у сфері праці, а його ефективний захист є необхідним для підтримання соціальної стабільності та гармонії у суспільстві.

Ключові слова: безпосередній об'єкт, примушування до страйку, перешкоджання участі у страйку, трудові права.

The article explores the immediate object of a criminal offense related to coercion to participate in a strike or obstruction of participation in a strike, as provided by Article 174 of the Criminal Code of Ukraine. The relevance of the topic is determined by the necessity to protect the constitutional right of employees to freedom of expression in labor relations, which is a fundamental element of a democratic society.

The article also examines international standards, particularly the provisions of ILO Conventions, the European Social Charter, and other legal acts that recognize workers' rights to voluntary participation in strikes and protect them from coercion or discrimination. Special attention is paid to the right to strike as a means of protecting labor and socio-economic rights of workers, as defined by the Constitution of Ukraine and the Law "On the Procedure for Resolving Collective Labor Disputes (Conflicts)."

The study emphasizes the importance of the immediate object of this crime for improving the criminal legislation of Ukraine and strengthening legal guarantees in labor relations. The public danger of coercion to strike or obstruction of participation in a strike is highlighted, as it disrupts the balance of interests between the parties in labor relations and undermines the principle of democracy.

The article provides recommendations to eliminate gaps in legislation and improve law enforcement mechanisms. It identifies that the primary immediate object of this offense is the employees' freedom of expression in labor relations, while additional objects include their psychological or physical integrity.

It concludes that ensuring the right to free expression regarding participation in a strike is an essential component of human rights in the labor sphere, and its effective protection is vital for maintaining social stability and harmony in society.

Key words: immediate object, coercion to strike, obstruction of participation in a strike, labor rights.

Актуальність дослідження. Актуальність дослідження безпосереднього об'єкта примушування до участі у страйку або перешкоджання участі у страйку зумовлена необхідністю захисту конституційного права працівників на свободу волевиявлення у трудових відносинах. Це право є одним із ключових елементів демократичного суспільства, забезпечуючи можливість працівникам брати участь у колективних акціях протесту або утримуватися від них без будь-якого тиску. У сучасних умовах, коли трудові відносини часто супроводжуються конфліктами між працівниками та роботодавцями, питання захисту цього права стає особливо актуальним.

Примушування до участі у страйку чи перешкоджання йому порушує баланс між інтересами сторін, що може призводити до ескалації соціальної напруги та конфліктів у суспільстві. Окрім цього, такі дії негативно впливають на трудові колективи, підривають довіру між працівниками та роботодавцями, створюють ризики дискримінації чи переслідування.

Дослідження безпосереднього об'єкта цих кримінальних правопорушень є важливим для вдосконалення кримі-

нального законодавства України, оскільки дозволяє більш точно визначити межі кримінально-правової охорони свободи волевиявлення працівників. Це також сприяє уніфікації національних норм із міжнародними стандартами, зокрема з положеннями Європейської соціальної хартії, Конвенцій МОП та інших міжнародних актів.

Наукова розробка цього питання допомагає виявити прогалини в законодавстві та сформулювати рекомендації для їх усунення, що підвищить ефективність правозастосовної діяльності. Крім того, актуальність теми зростає у зв'язку зі змінами в економічних умовах та трудових відносинах, які потребують адаптації законодавства до нових викликів.

Забезпечення прав працівників на вільне волевиявлення у страйках є важливим чинником стабільності суспільства, оскільки сприяє вирішенню трудових спорів мирним шляхом. Дослідження безпосереднього об'єкта таких злочинів також сприяє посиленню правових гарантій для працівників, зменшенню ризику зловживань з боку роботодавців і захисту інтересів усіх учасників трудових відносин. Це питання має не лише юридичне, а й соціальне

та економічне значення, оскільки впливає на розвиток ринку праці та суспільних відносин у цілому.

Мета статті полягає у комплексному аналізі безпосереднього об'єкту кримінального правопорушення, передбаченого статтею 174 Кримінального кодексу України.

Аналіз останніх досліджень публікацій. Питання об'єкта злочину є центральним у кримінальному праві, що підтверджують дослідження С. Колоса, С.Б. Гавриша, Є. Фесенка, А.Ф. Зелінського, В.М. Куца та В.М. Трубникова. А.Ф. Зелінський і В.М. Куц акцентують увагу на структурі Особливої частини КК України, а В.М. Трубников пропонує багаторівневий підхід до об'єкта злочину. Праці А.А. Музики та Є.В. Лашука містять методологічні висновки, що сприяють розмежуванню об'єкта і предмета злочину. Усі ці дослідження закладають основу для аналізу безпосереднього об'єкта примушування до участі у страйку або перешкоджання цьому праву.

Виклад основного матеріалу. У кримінально-правовій науці України переважає думка, що об'єктом кримінального правопорушення є суспільні відносини, які охороняються кримінальним законом. Цю концепцію підтримують такі вчені, як В.І. Борисов, О.М. Готін, М.І. Коржанський, В.Я. Тацій та інші. Вона ґрунтується на тому, що суспільні відносини мають об'єктивний характер, існують незалежно від кримінального закону й утворюються трьома елементами: суб'єктами, предметом відносин та соціальним зв'язком [1, с. 197].

Однак концепція «об'єкт кримінального правопорушення – суспільні відносини» критикується. Наприклад, С.Б. Гавриш стверджує, що об'єктом має бути правове благо як визначена цінність (життя, здоров'я, майно тощо), оскільки суспільні відносини є лише абстракцією [2, с. 8]. Є.В. Фесенко пропонує визнавати об'єктом цінності, виділяючи п'ять їх компонентів: потерпілих, їхні права та інтереси, соціальні зв'язки, матеріальні й нематеріальні блага [3, с. 76]. В.М. Куц і А.Ф. Зелінський вважають, що об'єктом є охоронювані законом блага людини та суспільства [4, с. 152].

Інші підходи включають позицію В.М. Трубникова, який розглядає суспільні відносини як «соціальну оболонку», а реальні об'єкти – як її складові. Водночас він наголошує на необхідності визнання об'єктом прав і свобод людини [4, с. 88]. Є.В. Лашук і А.А. Музика пропонують підходити до визначення об'єкта кримінального правопорушення у вузькому (суспільні відносини, яким завдано шкоди) і широкому сенсі (включаючи потерпілих і предмет правопорушення) [6, с. 56].

Питання класифікації об'єктів кримінального правопорушення у вітчизняній теорії довгий час залишалося незмінним. Традиційно об'єкти класифікуються по вертикалі на загальний, родовий і безпосередній об'єкти.

Безпосередній об'єкт кримінального правопорушення – це конкретне суспільне відношення, благо або інтерес, на які посягає конкретне діяння. Він є важливим елементом складу кримінального правопорушення, передбаченого нормами Особливої частини Кримінального кодексу України.

Безпосередній об'єкт поділяється на:

1. Основний безпосередній об'єкт – визначає суспільну небезпеку конкретного діяння, входить до складу кримінального правопорушення та визначає його місце в системі об'єктів.

2. Додатковий безпосередній об'єкт – це об'єкт, якому обов'язково завдається шкода разом із основним (наприклад, здоров'я при розбійі).

3. Факультативний додатковий об'єкт – це об'єкт, якому може бути завдано шкоди, але він не охороняється безпосередньо в межах конкретного кримінального правопорушення (наприклад, відносини власності при хуліганстві) [7].

Значення безпосереднього об'єкта полягає у тому, що він визначає суспільну небезпеку діяння, структуру його

складу та місце у системі родових і загальних об'єктів кримінального правопорушення.

Об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого статтею 174 Кримінального кодексу України, є трудові права працівників, зокрема їхнє конституційне право на свободу праці та свободу вибору щодо участі в страйку або утримання від нього.

На думку І.О. Зінченко безпосереднім об'єктом згаданого кримінального правопорушення є конституційне право людини, що працює, на страйк для захисту своїх економічних та соціальних інтересів [15]. Цю ж думку підтримує і розширює Н.М. Швець зазначаючи, що основним безпосереднім об'єктом такого злочину є суспільні відносини, що забезпечують найманим працівникам їх право на участь у законному страйку. Додатковим об'єктом можуть виступати здоров'я, особиста воля, громадський порядок, авторитет органів державної влади й органів місцевого самоврядування і т.ін. [16, с. 198].

М.І. Мельник та М.І. Хавронюк визначають об'єктом кримінального правопорушення право людини, що працює, на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів. Відповідно до ст. 44 Конституції України, ніхто не може бути примушений до участі або неучасті у страйку [17].

Таким чином, об'єкт кримінального правопорушення за статтею 174 КК України є багатограним і охоплює права працівників на свободу праці, їхні колективні інтереси, а також загальні інтереси суспільства у стабільності трудових відносин. Це підкреслює важливість ретельного захисту цих прав і забезпечення чіткого правового регулювання для запобігання правопорушенням у сфері трудових відносин.

Основний безпосередній об'єкт примушування до участі у страйку або перешкоджання участі у страйку полягає в суспільних відносинах, які забезпечують реалізацію конституційного права громадян на участь у страйку або утримання від нього.

Це право закріплене у статті 44 Конституції України, що гарантує свободу волевиявлення у питанні страйків як форми протесту. Зазначені дії посягають на свободу вибору працівників у їхній соціально-трудова активності, а також на суспільні відносини, пов'язані з трудовими правами і свободами [8]. В Україні право на страйк та порядок його реалізації визначаються Законом «Про порядок вирішення колективних спорів (конфліктів)» [9].

Право на страйк визнається всіма розвиненими економіками світу. Воно поділяється на офіційні (санкціоновані профспілкою) та неофіційні.

Цей поділ базується на концепції колективного конфлікту, що є основою системи колективних договорів і доповнює переговори між профспілками та роботодавцями під час їх укладання. У багатьох європейських країнах страйки дозволяються лише для досягнення колективної угоди, що обмежує реалізацію права на страйк, закріплюючи його за профспілкою, а не за окремими працівниками.

Основним нормативно-правовим актом, окрім Конституції, що регулює ці відносини в Україні, є Закон № 137/98-ВР від 03.03.1998 «Про порядок вирішення колективних спорів (конфліктів)». Він визначає порядок вирішення колективних трудових спорів та конфліктів. Згідно зі ст. 17 цього закону, страйк – це добровільне, тимчасове, колективне припинення роботи працівниками підприємства (зокрема, невиконання трудових обов'язків чи невихід на роботу) з метою вирішення колективного трудового конфлікту чи спору.

Участь у страйку має бути виключно добровільною. У разі примусу чи перешкоджання діють положення Кримінального кодексу, який охороняє право працівників на вільне волевиявлення. Заборона на певний вид страйку може бути встановлена лише законом [10].

Суспільна небезпека примусу до участі у страйку чи перешкоджання йому полягає в посяганні на конституційне право працівників брати участь у страйках для захисту своїх соціальних прав. У цьому разі потерпілим виступає працівник.

Європейська соціальна хартія (ч. 4 ст. 6) також визнає право працівників і роботодавців на колективні дії, зокрема страйки, у разі конфлікту інтересів [11]. Це право закріплено й у ст. 8 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права (прийнятого ООН у 1996 році) [12].

Попри детальне регулювання свободи об'єднання, акти МОП прямо не закріплюють право на страйк. Це пояснюється позицією роботодавців та наявністю детальних процедур примирення, спрямованих на уникнення конфліктів. Проте МОП підтримує ліберальний підхід до цього права, визнаючи його як крайній засіб впливу в трудових спорах.

Комітет зі свободи об'єднання МОП вважає право на страйк невід'ємною частиною свободи об'єднання, закріпленої у Конвенціях № 87 «Про свободу асоціації та захист права на організацію» і № 98 «Про застосування принципів права на організацію і на ведення колективних переговорів». Конвенція № 105 про скасування примусової праці забороняє покарання за участь у страйках, що визнає це право на міжнародному рівні. Серед умов проведення страйку Комітет визначив: повідомлення про страйк, примирення та арбітраж, голосування працівників, дотримання правил безпеки та забезпечення мінімального обсягу послуг [13].

Українське законодавство загалом відповідає цим вимогам, проте надмірна формалізація процедур примирення та необхідність отримання згоди більшості працівників підприємства ускладнюють реалізацію права на страйк, що суперечить принципам МОП. Водночас дозволяється обмежувати страйки для категорій працівників, чия робота критично важлива для безпеки і здоров'я людей (лікарі, енергетики, авіадиспетчери тощо).

На регіональному рівні право на страйк закріплене Європейською соціальною хартією, Хартією соціальних прав трудящих 1989 р. та Хартією основних прав ЄС 2000 р. Ці акти наголошують на необхідності систем примирення для зменшення кількості страйків, а також допускають обмеження права на страйк у випадках, коли це може зашкодити суспільству.

Локаут, як форма захисту роботодавців, передбачений Хартією та визнаний Європейським комітетом із соціальних прав. Проте в Україні це питання не врегульовано, що створює ризик економічного тиску на працівників і обмеження їх права на страйк. Для усунення прогалин необхідно закріпити поняття локауту та встановити чіткі межі його використання.

Право на вільне волевиявлення щодо участі чи неучасті у страйку як безпосередній об'єкт є важливим компонентом трудових прав працівників і ключовим аспектом свободи об'єднання, гарантованої Конституцією України та міжнародними актами. Це право забезпечує кожному працівникові можливість самостійно приймати рішення про участь у колективній акції протесту, без примусу чи перешкод з боку роботодавців, колег або інших осіб.

Участь у страйку – це форма реалізації права на захист соціально-економічних інтересів, яка закріплена в статті 44 Конституції України. Водночас законодавство України передбачає, що участь у страйку має бути виключно добровільною. Примус до участі чи перешкоджання участі у страйку розцінюється як порушення конституційного права працівника на свободу волевиявлення.

Міжнародні стандарти, зокрема Конвенція МОП № 87, також наголошують на важливості забезпечення свободи вибору працівників у питаннях участі у страйках. Це право включає можливість відмови від участі у страйку без ризику

дискримінації, переслідувань або звільнення з роботи. У випадках примусу або перешкоджання реалізації цього права передбачена адміністративна чи кримінальна відповідальність залежно від ступеня правопорушення [14].

Особливе значення має захист права на вільне волевиявлення у контексті взаємодії працівників і роботодавців. Роботодавці не мають права карати працівників за участь у законному страйку чи за відмову від участі в ньому. Будь-який тиск, включно з погрозами звільнення, зниження зарплати або іншим утиском, суперечить нормам як національного законодавства, так і міжнародних правових актів.

Вільне волевиявлення працівників сприяє створенню рівноваги у трудових відносинах, дозволяючи кожному вирішувати, яким чином захищати свої права. Участь у страйку не повинна ставати обов'язком чи умовою лояльності до колективу, а її відмова не може бути підставою для негативного ставлення до працівника.

Право на вільне волевиявлення також є запорукою дотримання принципу демократичності у трудових відносинах, де кожен працівник має рівні можливості брати участь у колективних діях або утримуватися від них. Забезпечення цього права є важливою складовою захисту основоположних прав людини у сфері праці.

Таким чином, основним безпосереднім об'єктом цього кримінального правопорушення є свобода волевиявлення у сфері трудових відносин, а саме право на страйк як один із способів захисту своїх трудових прав. Додатковим об'єктом може виступати психічна чи фізична недоторканність особи, залежно від способів примушування чи перешкоджання.

Висновки. Право на вільне волевиявлення щодо участі чи неучасті у страйку є одним із основоположних трудових прав працівників, закріплених у Конституції України та міжнародних правових актах. Воно передбачає свободу кожного працівника самостійно вирішувати, брати участь у страйку чи утриматися від цього, без примусу чи перешкод з боку роботодавців, колег або інших осіб. У цьому контексті основним безпосереднім об'єктом злочину, пов'язаного з примушуванням до участі у страйку або перешкоджанням цьому, виступає свобода волевиявлення у сфері трудових відносин, а саме право працівника на страйк як спосіб захисту своїх трудових і соціально-економічних прав.

Примус до участі у страйку чи перешкоджання йому порушує баланс між сторонами трудових відносин, посягаючи на демократичність і рівність, які є основою сучасних трудових стандартів. Додатковим об'єктом такого кримінального правопорушення може бути психологічна чи фізична недоторканність працівника, якщо тиск здійснюється через погрози, насильство чи інші незаконні дії. Національне законодавство України, зокрема стаття 44 Конституції та Закон «Про порядок вирішення колективних спорів (конфліктів)», чітко визначає, що участь у страйку має бути добровільною. Усі форми примусу чи перешкоджання розцінюються як порушення права працівника на свободу волевиявлення.

На міжнародному рівні право на страйк закріплене Європейською соціальною хартією та Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права. Хоча акти МОП прямо не встановлюють цього права, вони визнають страйк як крайній засіб вирішення трудових конфліктів. Зокрема, Конвенція МОП № 87 підкреслює важливість свободи об'єднання, до якої належить і право на страйк. Водночас МОП наголошує на добровільності участі у страйках, а також на необхідності захисту працівників від примусу чи дискримінації через їхній вибір.

Захист права на вільне волевиявлення у питаннях участі у страйку є важливим не лише для забезпечення рівноправності у трудових відносинах, але й для збереження гідності працівників. Будь-які форми примусу до страйку чи перешкоджання йому не лише завдають шкоди

конкретним особам, але й підривають основи соціальної справедливості та правопорядку. Тому основний безпосередній об'єкт цього кримінального правопорушення –

свобода волевиявлення у сфері трудових відносин – має залишатися пріоритетом як на національному, так і на міжнародному рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Колос С. Об'єкт злочину у науці кримінального права. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 11. С. 196-199.
2. Гавриш С.Б. Теоретические предпосылки исследования объекта преступления. *Право и политика*. 2000. № 11. С. 4-15.
3. Фесенко Є. Цінності як об'єкт злочину. *Право України*. 1999. № 6. С. 75-78.
4. Зелінський А.Ф., Куц В.М. Об'єкт злочину і структура Особливої частини Кримінального кодексу. *Вісник Університету внутрішніх справ*. Харків, 1997. Вип. 2. С. 148-154.
5. Трубников В.М. Поняття об'єкта злочину з нових позицій. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна: Серія «Право»*. 2009. № 6. С. 14-18.
6. Музика А.А., Лашук Є.В. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання: монографія. К.: Паливода А. В., 2011. 192 с.
7. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Атіка, 2004. 488 с. URL: <http://radnuk.info/pidrychnuku/kruminal-pravo/488-krim/9424-62---.html> (дата звернення: 30.11.2024).
8. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 30.11.2024).
9. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) : Закон України від 03.03.1998 № 137/98-ВР : станом на 13 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/137/98-вр#Text> (дата звернення: 30.11.2024).
10. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III : станом на 21 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 30.11.2024).
11. Європейська соціальна хартія (переглянута) : Хартія Ради Європи від 03.05.1996 : станом на 7 верес. 2016 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text (дата звернення: 30.11.2024).
12. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права : Пакт Орг. Об'єдн. Націй від 16.12.1966 : станом на 19 жовт. 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 30.11.2024).
13. Конвенція про скасування примусової праці N 105 (укр., рос.) : Конвенція Міжнар. орг. пр. від 25.06.1957 : станом на 5 жовт. 2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_013#Text (дата звернення: 30.11.2024).
14. Конвенція про свободу асоціації та захист права на організацію N 87 (укр/рос) : Конвенція Міжнар. орг. пр. від 09.07.1948 № 87 : станом на 4 лип. 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_125#Text (дата звернення: 30.11.2024).
15. КРИМІНАЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ Науково-практичний коментар У двох томах Том 2 ОСОБЛИВА ЧАСТИНА. *Мего-Інфо – Юридичний портал України №1, Коментар ЦПК, КПК, КУПАП, ККУ, ЦК*. URL: <http://megoinfo.info/матеріал/додаток?page=8> (дата звернення: 15.12.2024).
16. Швець Н. Право на страйк та умови його реалізації : монографія. Харків : Право, 2009. 227 с.
17. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар (Мельник, Хавронюк). *Юридична література безкоштовно (реферати, курсові) – Юридична інформація*. URL: https://the-law.at.ua/load/zakonodavstvo_ukrajini/naukovo_praktichni_komentari/kriminalnij_kodeks_ukrajini_naukovo_praktichnij_komentar_melnik_khavronjuk/14-1-0-226 (дата звернення: 15.12.2024).

ЛЮДИНОЦЕНТРИСТСЬКИЙ ПІДХІД В РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ПОВНОЛІТНЬОГО СУБ'ЄКТА ПРОБАЦІЇ НА ПРАЦЮ

A HUMAN-CENTERED APPROACH TO THE IMPLEMENTATION OF THE RIGHT OF AN ADULT PROBATIONER TO WORK

Коваленко О.О., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін
і трудового права імені професора О.І. Процевського

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

У статті автор розкрив проблеми реалізації права повнолітнього суб'єкта пробації на працю в умовах воєнного стану в Україні. З опорою на системний і гуманістичний підходи у статті конкретизовано наступні положення. Право повнолітнього суб'єкта пробації на працю в Україні є важливим аспектом пенітенціарної системи. Це право є одним з визначальних для здійснення і координації успішної реінтеграції таких осіб в суспільство. Національним законодавством передбачено: засуджені особи мають право на оплачувану працю, така праця має здійснюватися в умовах, що відповідають законодавству про працю, дотримання права на працю є маркером гуманізації системи виконання покарань. Згідно зі статтею 48 Конституції України кожному громадянину гарантовано право на працю. Це право поширюється на повнолітніх суб'єктів пробації.

У Кримінально-виконавчому кодексі України деталізовано право засудженої особи на працю в частині можливості її професійної підготовки. У статті описано проблеми, що виникають в розвитку інституту пробації: на теперішній час в Україні відсутня прозора і чітка система моніторингу і контролю за дотриманням прав засуджених на працю, у тому числі – повнолітніх суб'єктів пробації. Це призводить до різних порушень, посилює формальний підхід в роботі працівників пробації; розпорошеність інформації про можливості і потреби професійної підготовки і працевлаштування повнолітніх суб'єктів пробації приводить до формалізації чи втрати відповідальності за не позитивні наслідки такої роботи, посилюється економічна недоцільність відповідних програм підтримки і виділення субвенцій; реальна ситуація з обмеженнями у виборі сфери праці, відсутність державної підтримки приватного підприємництва серед суб'єктів пробації часто приводить до стигми таких громадян, негативно впливає на результати роботи щодо запобігання повторним кримінальним правопорушенням серед засуджених до такого виду покарання, як пробаційний нагляд. У статті вказано на сильні сторони заходів щодо реалізації права повнолітнього суб'єкта пробації на працю: праця, професійна діяльність, набуті професійні компетентності є інструментом ресоціалізації; можливість відшкодування шкоди, завданої потерпілим, сприяє гуманізації суспільства у ставленні до суб'єктів пробації; зайнятість є об'єктивним засобом запобігання повторних кримінальних правопорушень. Дотримання міжнародних стандартів і рекомендацій Ради Європи щодо пробації сприятиме європейській та євроатлантичній інтеграції України.

Ключові слова: пробація, пробаційна програма, волонтер пробації, суб'єкт пробації, повнолітня особа, право на працю, кримінальне право, трудове право.

In the article, the author revealed the problems of realizing the right of an adult probationer to work in the conditions of martial law in Ukraine. Based on systemic and humanistic approaches, the article specifies the following provisions. The right of an adult probationer to work in Ukraine is an important aspect of the penitentiary system. This right is one of the determining factors for the implementation and coordination of the successful reintegration of such persons into society. National legislation stipulates: convicted persons have the right to paid work, such work must be carried out in conditions that comply with labor legislation, observance of the right to work is a marker of humanization of the system of execution of punishments. According to Article 48 of the Constitution of Ukraine, every citizen is guaranteed the right to work. This right applies to adult probationers.

The Criminal Executive Code of Ukraine details the right of a convicted person to work in terms of the possibility of professional training. The article describes the problems that arise in the development of the probation institution: currently, Ukraine lacks a transparent and clear system of monitoring and control over the observance of the rights of convicted persons to work, including adult subjects of probation. This leads to various violations, strengthens the formal approach in the work of probation officers; the dispersion of information about the possibilities and needs of professional training and employment of adult subjects of probation leads to formalization or loss of responsibility for the negative consequences of such work, the economic impracticality of the corresponding support programs and the allocation of subventions increases; the real situation with restrictions on the choice of work, the lack of state support for private entrepreneurship among subjects of probation often leads to the stigmatization of such citizens, negatively affects the results of work on the prevention of repeated criminal offenses among those sentenced to such a type of punishment as probation supervision. The article points out the strengths of measures to implement the right of an adult probationer to work: work, professional activity, acquired professional competencies are a tool for resocialization; the possibility of compensation for harm caused to the victim contributes to the humanization of society in its attitude towards the probationer; employment is an objective means of preventing repeated criminal offenses. Compliance with international standards and recommendations of the Council of Europe on probation will contribute to the European and Euro-Atlantic integration of Ukraine.

Key words: probation, probation program, probation volunteer, probation subject, adult, right to work, criminal law, labor law.

Постановка проблеми. Сучасний стан суспільно-правових відносин в Україні позначений гуманізацією усіх сфер, у тому числі – сфери виконання покарань. Державна кримінально-виконавча система в Україні у своєму розвитку набуває доволі серйозних змін на засадах аксіології права і конструктивної імплементації успішних практик гуманізації системи виконання покарань, створення дієвих механізмів реінтеграції засудженої особи у суспільство, необхідних заходів і засобів ресоціалізаційного, абілітуючого спрямування. Це визначено у завданнях Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках [11]. Проблематика реалізації права повнолітнього суб'єкта пробації на працю в умовах

воєнного стану в Україні викликає зацікавлення у різних контекстах. У цій публікації зосередимо увагу на кримінологічному потенціалі заявленої і назві статті темі.

Аналіз джерел. Ця наукова розвідка здійснена з опорою на системний, комплексний і гуманістичний підходи у питаннях вивчення кримінологічно значущих аспектів праці засуджених осіб. У міркуваннях і висновках ми спиралися на узагальнення, викладені В. Голіною [3], О. Бандуркою і О. Литвиновим [1], А. Закалюком [4]. Цікавими в розрізі заявленої нами теми стали матеріали стендових доповідей, що розкривали проблему через призму дотримання основоположних прав людини в місцях несвободи під час круглого столу «Реалізація прав засуджених в суспільстві змін: науковий і прикладний дискурс» [14].

Цінним для проведення цього дослідження стали висновки О. Пащенко щодо реалізації державної політики під час поведінки із засудженими [9]. Методологічні бази цього дослідження презентовано у публікації автора [7], змістові аспекти забезпечення права на працю – відповідно змісту електронного видання навчально-методичного комплексу [6]. У межах вивчення світового досвіду реабілітаційного нагляду і використання праці як ресурсу реінтеграції засудженої особи, звернено увагу на публікації авторів – А. Степанюк, І. Яковець [15] В. Коваленко [5], В. Ворожбіт-Горбатюк [2]. Критику наглядової пробації і організаційні аспекти такого виду покарань презентовано у публікаціях авторів – І. Яковець [16], Ю. Севрук, Л. Петровська, В. Севрюков [12]. Попри широку презентованість проблематики пробаційного нагляду питання реалізації права суб'єкта пробації на працю лишаються дискусійними і потребують ретельного вивчення.

Мета статті: з опорою на системний і гуманістичний підходи конкретизувати окремі аспекти права повнолітнього суб'єкта пробації на працю в Україні, виділити виклики воєнного часу, які потребують вирішення і сприятимуть реінтеграції звільнених осіб після відбуття покарання, у тому числі в повоєнний час.

Виклад основного матеріалу. Право на працю є визначальним не лише для успішної реінтеграції в суспільство засуджених до пробаційного нагляду осіб. Як відомо, національним законодавством закріплено права засуджених осіб до різних видів покарання на: оплачувану працю, відповідність умов такої праці чинному законодавству про працю. Звернімо увагу на те, що дотримання права на працю є своєрідною характеристикою, підтвердженням реальної гуманізації системи виконання покарань. Згідно зі статтею 48 Конституції України кожному громадянину гарантовано право на працю. Це право поширюється на повнолітніх суб'єктів пробації, як необхідна умова ресоціалізації засудженої особи (пункт 3 статті 6 Кримінально-виконавчого кодексу України [8]. Слід наголосити на тому, що у Кримінально-виконавчому кодексі України деталізовано право засудженої особи на працю в частині можливості її професійної підготовки, праці засудженої особи до позбавлення волі [8]. У цьому аспекті, на наш погляд, є потреба глибокого міждисциплінарного вивчення заявленої проблеми через призму первинного досвіду пенітенціарної пробації, яка набуває поширення в Україні.

На офіційному ресурсі Державної установи «Центр пробації» регулярно оприлюднюються звіти про роботу цієї служби, особлива увага приділена вирішенню запитів щодо працевлаштування засуджених осіб [13]. Так, наприклад, у статистичних даних лише за грудень 2024 р. зафіксовано наступні числові показники запитів засуджених осіб щодо можливості працевлаштування (таблиця 1) [13].

Числові показники, наведені у таблиці 1, свідчать про значну продуктивність і позитивні результати роботи органів з питань пробації, адже за кожною цифрою – доля і життя не лише самої засудженої особи, але й потенційно успішна історія реінтеграції і відновлення правослужняного життя людини.

Разом з тим, вивчення матеріалів, дотичних темі цієї публікації засвідчило про наявність проблем, викликів, що потребують вирішення у межах співпраці з громадськими організаціями, соціальними службами, долучення до участі в реалізації права на працю закладів професійної освіти і волонтерів пробації. По-перше, на наш погляд, діяльність інституції пробації в Україні значно б виграла, як би були започатковані ініціативи відкритих, прозорих і зрозумілих алгоритмів моніторингу і контролю за дотриманням прав повнолітніх суб'єктів пробації на працю, їх професійну підготовку за актуальними спеціальностями, організацію ефективної перепідготовки чи оновлення професійних компетентностей під час взаємодії органу пробації та державних органів під час здійснення захо-

дів пенітенціарної пробації, спільних заходів соціально-виховної роботи, організованої за співпраці органів пробації з державними органами та органами місцевого самоврядування [10]. Це дасть змогу відійти від формалізованого підходу. Також, такі алгоритми обумовлять формування дійсних баз інформації про потреби на ринку праці, послуг рекрутингових організацій чи компаній, які так само можуть долучатися до реалізації завдань пробації в якості волонтерів чи громадських ініціатив.

Таблиця 1

Найменування уповноваженого органу з питань пробації	Запити щодо можливості працевлаштування	Отримані позитивні відповіді
Вінницька	16	16
Волинська	2	2
Дніпропетровська Ж	162	161
Донецька	22	22
Житомирська	3	3
Закарпатська	5	5
Запорізька	34	34
Івано-Франківська	0	0
м. Київ та Київська	37	35
Кіровоградська	16	15
Луганська	0	0
Львівська	7	7
Миколаївська	20	19
Одеська	38	37
Полтавська	15	15
Рівненська	2	2
Сумська	47	47
Тернопільська	1	1
Харківська	91	90
Херсонська	2	2
Хмельницька	3	3
Черкаська	14	13
Чернівецька	8	8
Чернігівська	14	14
Всього:	559	551

По-друге, для забезпечення економічної доцільності чинних пробаційних програм, які розроблені і реалізуються для повнолітніх суб'єктів пробації, цілеспрямованої підтримки і виділення субвенцій було б корисно виділити аспект професійної орієнтації. Це може бути як регіональний компонент, так і галузевий. В усіх випадках таким чином в забезпеченні права повнолітнього суб'єкта пробації забезпечуватиметься таким чином людиноцентристський підхід, апріорно значимий у контексті євроатлантичної і європейської інтеграції України.

По-третє, в наш час реально існує ситуація з обмеженнями у виборі праці, відсутність державної підтримки приватного підприємництва серед повнолітніх суб'єктів пробації. Вирішення цього серйозного виклику, на наш погляд, сприятиме подоланню стигми таких осіб, значно позитивно впливатиме на результативність заходів і засобів щодо запобігання повторним кримінальним правопорушенням серед засуджених до пробаційного нагляду, інших видів покарання.

Звернімо увагу на сильні моменти в реалізації права повнолітнього суб'єкта пробації на працю: продуктивна праця, за яку особа отримує винагороду, систематична професійна діяльність, набуті професійні компетентності є універсальним інструментом ресоціалізації та абілітації такої особи; продуктивна праця, конкурентна професійна діяльність повнолітнього суб'єкта пробації дає реальну можливість відшкодування шкоди, завданої потерпілим. Це у свою чергу сприяє гуманізації суспільства у став-

ленні до повнолітніх суб'єктів пробації. Звісно, системна, спеціально організована, незалежно від суб'єктивних обставин реалій часу зайнятість повнолітнього суб'єкта пробації також об'єктивує засоби запобігання повторним кримінальним правопорушенням цим суб'єктом пробації. А це – ключові положення і приписи міжнародних стандартів і рекомендацій Ради Європи щодо пробації.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Тож діяльне міжгалузеве вивчення проблеми реалізації права повнолітніх суб'єктів пробації на працю, сприятиме європейській та євроатлантичній інтеграції України в час-

тині гуманізації системи виконання покарань. Людино-центристський підхід передбачає розроблення механізмів та прозорих алгоритмів моніторингу і контролю за практикою втілення запитів на працевлаштування повнолітніх суб'єктів пробації, здійснення неперервної професійної підготовки, фаховий супровід в реалізації права на працю з урахуванням потенціалу запобіжних заходів і засобів кримінологічного змісту. У цьому вбачаємо доцільність компаративного аналізу успішних кейсів світового досвіду, прикладів з національного досвіду роботи органів з питань пробації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бандурка О.М., Литвинов О.М. Протидія злочинності та профілактика злочинів: моногр. Харків, ХНУВС, 2011. 308 с.
2. Ворожбит-Горбатюк В. В. Євроінтеграційний концепт організації впливу на суб'єктів пробації в Україні. *Збірник наукових праць ХНПУ імені Г. С. Сковороди "Право"*. 2024, вип. 39. С. 177-183. URL : <https://doi.org/10.34142/23121661.2024.39.21>
3. Голіна В.В. (ред.) Зменшення можливостей вчинення злочинів: стратегічний підхід : монографія. Харків : Право, 2020. 287 с.
4. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: [у 3-х кн.]. Київ : Ін Юре, 2007. Кн.1: Теоретичні засади та історія української науки. 2007. 424 с. кн.. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих злочинів. 2007. 712 с. Кн. 3: «Практична кримінологія». 2008. 320 с.
5. Коваленко В.В. Органи наглядової пробації в Сполучених Штатах Америки. *Юридичний науковий електронний журнал* 2023, №10. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-10/148>
6. Коваленко О.О. Комплекс навчально-методичного забезпечення «Міжнародне і порівняльне трудове право» [Електронне видання]. Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2024. 140 с. <https://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/16601>
7. Коваленко О.О. Фундаментальні підходи у підвищенні кваліфікації працівників пробації. *Збірник наукових праць ХНПУ імені Г. С. Сковороди "Право"*. 2024. Вип. 4. С. 167-174. <https://doi.org/10.34142/23121661.2024.40.20>
8. Кримінально-виконавчий кодекс України. Документ 1129-IV, чинний, поточна редакція від 19.05.2024, підстава - 3687-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>
9. Пащенко О. О. Кримінальна політика та проблема поводження із засудженими . Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. Редкол.: В. С. Батиргарєєва (голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2023. Вип. 45. С. 80-86.
10. Про пробацію. Закон України. Документ 160-VIII, чинний, поточна редакція від 28.03.2024, підстава -3342-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text>
11. Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022-2024 роках СХВАЛЕНО розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2022 р. № 1153-р. Документ 1153-2022-р, чинний, поточна редакція – Прийняття від 16.12.2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-%D1%80#Text>
12. Пробація в Україні: наук.-практ. посіб. Ю. Г. Севрук, Л. О. Петровська, В. В. Севрюков та ін. Київ: Національна академія прокуратури України, 2018. 120 с.
13. Пробація України: офіційний веб-сайт. Статистичні дані. URL : <https://www.probation.gov.ua/%d1%81%d1%82%d0%b0%d1%82%d0%b8%d1%81%d1%82%d0%b8%d1%87%d0%bd%d1%96-%d0%b4%d0%b0%d0%bd%d1%96-2/>
14. Реалізація прав засуджених в суспільстві змін: науковий і прикладний дискурс: дайджест стенд. доп. наук.-метод. семінару у формі круглого столу онлайн, 04 квіт. 2023 р., м. Харків : електрон. наук. вид. Харків : Право, 2023. 48 с. URL: <http://surl.li/qaago>
15. Степанюк А. Х., Яковець І. С. Втілення міжнародних стандартів у практику діяльності кримінально-виконавчої системи України : монографія. Харків : Кроссруд, 2007. 184 с.
16. Яковець І.С. Національні реалії реалізації та проблемні аспекти наглядової пробації. *Наукові записки. Серія: Право*. Випуск 16. 2024. С. 177-183.

«ФОНОВІ ЯВИЩА» У КОЛОНІЯХ: ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ ТА МІСЦЕ У МЕХАНІЗМІ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНІВ

“BACKGROUND PHENOMENA” IN COLONIES: CONCEPT, ESSENCE AND PLACE IN THE MECHANISM OF COMMITMENT OF CRIMES

Куранда Д.М., здобувач

Науково-дослідний інститут публічного права

У даній науковій статті здійснено аналіз доктринальних джерел, що стосуються так званих «фонових явищ» у механізмі злочинної поведінки особи, та на підставі отриманих результатів сформульованого його визначення у контексті запобіжної діяльності у виправних і виховних колоніях України.

Зокрема, встановлено, що досі на науковому рівні не виведено зазначене поняття, яке пов'язане з пенітенціарною злочинністю, а тому тематика дослідження з даної проблематики є актуальною та такою, що має теоретичне і практичне значення.

Крім цього, доведено, що у більшості вчинених засудженими у колоніях кримінальних правопорушень у своїй соціально-правовій природі містилися ті чи інші види та окремі елементи «фонових явищ», які детермінували злочинність у цих установах виконання покарань (УВП).

Визначено також, що серед учених досі немає єдності щодо видів та впливу «фонових явищ» на формування і реалізацію проти-правної поведінки суб'єктів злочинів у процесі виконання – відбування покарання у виді позбавлення волі на певний строк.

Здійснено аналіз системоутворюючих ознак, що складають зміст сформульованого у даній роботі поняття «кримінологічно значущі «фонові явища у сфері виконання кримінальних покарань», а також визначено його теоретичну та практичну цінність у сенсі удосконалення правового механізму запобіжної діяльності у процесі виконання – відбування покарань.

Виходячи з отриманих результатів дослідження, виведені науково обґрунтовані шляхи, спрямовані на нейтралізацію, блокування, усунення тощо детермінаційного комплексу причин і умов, що сприяють вчиненню кримінальних та інших правопорушень у колоніях, включаючи й «фонові явища», а також доведена необхідність підвищення ефективності діяльності всіх суб'єктів кримінологічного запобігання злочинності (загальносоціального та спеціально-кримінологічного спрямування) та констатовано у зв'язку з цим, що такий підхід є необхідною умовою зниження впливу зазначених суспільно вразливих явищ на правопорядок у вказаних УВП.

Ключові слова: «фонові явища», колонія, засуджений до позбавлення волі, запобігання злочинам, механізм вчинення кримінального правопорушення, кримінально-виконавче законодавство, пенітенціарна злочинність.

This scientific article analyzes doctrinal sources related to the so-called "background phenomena" in the mechanism of criminal behavior of a person, and based on the results obtained, formulates its definition in the context of preventive activities in correctional and educational colonies of Ukraine.

In particular, it is established that so far the specified concept, which is related to penitentiary crime, has not been derived at the scientific level, and therefore the topic of research on this issue is relevant and has theoretical and practical significance.

In addition, it is proven that the majority of criminal offenses committed by convicts in colonies in their socio-legal nature contained certain types and individual elements of "background phenomena" that determined crime in these penal institutions (PIEs).

It was also determined that there is still no unity among scientists regarding the types and influence of "background phenomena" on the formation and implementation of illegal behavior of crime subjects in the process of execution - serving a sentence in the form of imprisonment for a certain period.

An analysis of the system-forming features that make up the content of the concept of "criminologically significant "background phenomena in the field of execution of criminal sentences" formulated in this work was carried out, and its theoretical and practical value was also determined in the sense of improving the legal mechanism of preventive activity in the process of execution - serving sentences.

Based on the obtained research results, scientifically substantiated ways have been derived aimed at neutralizing, blocking, eliminating, etc., the determinant complex of causes and conditions that contribute to the commission of criminal and other offenses in colonies, including "background phenomena", and the need to increase the efficiency of the activities of all subjects of criminological crime prevention (general social and special criminological direction) has been proven, and in this regard it has been stated that such an approach is a necessary condition for reducing the impact of the above-mentioned socially vulnerable phenomena on law and order in the above-mentioned penal institutions.

Key words: "background phenomena", colony, convict, crime prevention, mechanism of committing a criminal offense, criminal enforcement legislation, penitentiary crime.

Постановка проблеми. Як показує практика, однією з хронічних проблем, яка суттєвим чином впливає на ефективність процесу виконання – відбування кримінального покарання у виді позбавлення волі на певний строк (ст. 63 Кримінального кодексу (КК) України), є пенітенціарна злочинність (ті кримінальні правопорушення, що вчиняються засудженими в кримінально-виконавчих установах закритого типу (ч. 3 ст. 11 Кримінально-виконавчого кодексу (КВК) [1, с. 309]), при цьому слід зазначити, що не дивлячись на різноманітні реформи, які здійснювалися з часів незалежності України [2] та тривають у сьогоденні у сфері виконання кримінальних покарань і пробації [3], практично поза їх увагою залишаються так звані «фонові явища», що є невід'ємними елементами механізму індивідуальної злочинної поведінки, зокрема у колоніях [4, с. 94–113].

Така «неуважність» органів і УВП до зазначеної проблематики призвела до того, що з 1991 року щорічно у місцях позбавлення волі зростає рівень злочинності у розра-

хунку на 1 тис. засуджених – з 3,9 [5, с. 1] до 4,9 випадків у сьогоденні [6, с. 6], а також негативно впливає на ефективність нейтралізації, блокування, усунення тощо детермінаційного комплексу причин і умов, які сприяють вчиненню кримінальних правопорушень, включаючи й ті, що відносяться до так званих «фонових явищ» у кримінально-виконавчих установах закритого типу.

Отже, варто визнати, що обрана тема дослідження є актуальною та такою, що має теоретико-прикладне значення для підвищення рівня ефективності кримінально-виконавчої та запобіжної діяльності у сфері виконання кримінальних покарань і пробації України.

Виходячи з цього, метою даної наукової статті є з'ясування соціально-правової природи «фонових явищ» у колоніях та виведення на цій підставі авторського поняття з вказаного питання.

Натомість, головним завданням цієї роботи є обґрунтування за результатами аналізу системоутворюючих ознак, що складають зміст поняття «фонові явища у сфері виконання

покарань і пробації», підвищення рівня наукових пошуків у цьому напрямі та активізації запобіжної діяльності, спрямованої на зниження, блокування, нейтралізацію їх впливу на формування і реалізацію на рівні індивідуальної протиправної поведінки в умовах місць позбавлення волі.

Стан досліджень. Результати вивчення наукової літератури свідчать про те, що розробкою проблем, пов'язаних зі з'ясуванням соціально-правової природи «фонових явищ», їх ролі та місця у змісті злочинності, включаючи й пенітенціарну, досить предметно займаються наступні учені, а саме: О. М. Бандурка, В. С. Батиргарєєва, І. Г. Богатирьов, В. І. Борисов, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, Л. М. Давиденко, О. М. Джуза, В. М. Дрьомін, О. О. Книженко, О. Г. Колб, В. Я. Конопельський, І. М. Копотун, О. Є. Користін, О. М. Костенко, О. М. Литвак, В. А. Мисливий, А. А. Музика, А. Х. Степанюк, Є. Л. Стрельцов, В. О. Туляков, В. І. Шакур, О. О. Юхно, О. Н. Ярмиш та інші.

Проте, ні зазначені науковці, ні інші дослідники (Ю. В. Александров, С. М. Алфьоров, Л. В. Багрий-Шахматов, В. О. Глушков, Т. А. Денисова, А. П. Закалюк, О. Г. Кальман, ін.) комплексних розробок, що стосуються особливостей соціально-правової природи, ролі та місця «фонових явищ» в механізмі злочинної поведінки осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі на певний строк, досі не здійснили, що виступає додатковим аргументом щодо необхідності активізації доктринальних пошуків з означеної проблематики.

Виклад основних положень. Аналіз наукових джерел показав, що учені по-різному підходять до визначення поняття «фонові явища» у сфері запобігання та протидії злочинності, а саме:

а) одні із них дають лише загальну характеристику цих об'єктів наукового дослідження [7, с. 372];

б) інші формували визначення «фонові явища», які стосуються всіх, без винятку, видів кримінальних правопорушень [8, с. 520];

в) третя група науковців лише у загальних рисах веде мову про зазначені суспільно-негативні явища, відносячи їх до підсистеми кореляційних детермінант злочинності [9, с. 211].

Як видається, якщо взяти за основу зазначені та інші наукові підходи з означеної тематики дослідження, то можна у зв'язку з цим сформулювати поняття «фонових явищ» у контексті їх ролі та місця у формуванні протиправної індивідуальної поведінки, яка має місце у сфері виконання кримінальних покарань і пробації України. При цьому варто зазначити, що виведення даного поняття тільки у сенсі кримінально-виконавчої та запобіжної діяльності у виховних і виправних колоніях, буде неправильним, тому що існуючі правові інститути умовно-дostroкового звільнення засуджених (ст. 81 КК); заміни покарання більш м'яким (ст. 82 цього ж Кодексу); переведення засуджених з однієї УВП до іншої (ст. ст. 100–101 КВК); ін., дають можливість функціонувати засудженому (як об'єкту впливу на нього «фонових явищ») у цілому у сфері виконання кримінальних покарань і пробації України, як у своєрідній системі координат його життєдіяльності, з усіма існуючими при цьому взаємозв'язками, взаємодіями та взаємодетермінованостями [9, с. 183–200].

Отже, узагальнення отриманих результатів даного дослідження дозволило сформулювати таке поняття, як «кримінологічно значущі «фонові явища» у сфері виконання кримінальних покарань і пробації України», а саме – це сукупність аморальних і суспільно шкідливих проявів, станів і процесів, що суперечать загальноприйнятим і юридично визначеним правилам життєдіяльності засуджених в умовах місць позбавлення волі та виступають у зв'язку з цим корелянтами і умовами, які детермінують пенітенціарну злочинність на індивідуальному та груповому рівнях.

Таким чином, до системних ознак, що визначають зміст виведеного поняття, можна віднести наступні із них:

1. «Фонові явища», що характерні для процесу виконання – відбування покарань – це сукупність аморальних і суспільно шкідливих проявів, станів і процесів.

У тлумачних словниках слово «сукупність» означає органічну єдність будь-чого [10].

У сенсі сформульованого у цій статті поняття сукупність слід тлумачити як велику кількість «фонових явищ», які супроводжують діяльність засуджених у галузі кримінально-виконавчого процесу.

У свою чергу, слово «аморальний» означає поведінкове заперечення особою моралі, принципів честі, совісті, справедливості тощо, які склались на загальносоціальному рівні [11, с. 17].

Знову ж таки, у контексті предмета даної роботи у сфері виконання кримінальних покарань і пробації аморальність тлумачиться як прояв того, що засуджений не стає (або не став) на шлях виправлень (ст. 6 КВК) та є носієм і суб'єктом ризику вчинення нового злочину [12] за період, коли не закінчились передбачені законом строки погашення чи зняття судимості (ст. ст. 89–91 КК) або виконання обвинувального вироку (ст. 80 цього ж Кодексу).

Суспільно шкідливі прояви у процесі виконання – відбування покарань – це такі «фонові явища», які виражаються у недотриманні засудженими встановлених правил поведінки (зокрема, у вживанні наркотичних речовин, алкоголю тощо; вчиненні дисциплінарних проступків (ст. 131-1 КВК); недотриманні санітарно-гігієнічних норм (пункт 2 розділу II Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань (ПВР УВП)) [13], т. ін.).

Суспільні стани засуджених – це ті їх поведінкові реакції на відносини, що виникають у процесі виконання – відбування покарань (наприклад, афекту (ст. 116 КК); сп'яніння; групової непокорності чи при вчиненні дій, що дезорганізують роботу УВП (ст. 392 цього ж Кодексу); ін.).

Натомість, під суспільно шкідливими процесами у сфері виконання кримінальних покарань і пробації необхідно розуміти наявність та активний вплив на засуджених так званої «кримінальної субкультури» [14, с. 3–12], заборонених у місцях позбавлення волі предметів і речовин (додаток № 3 до ПВР УВП) [13]; високий рівень трудової незайнятості засуджених у колоніях [3]; ін.

2. Фонові явища у кримінально-виконавчій діяльності – це такі поведінкові прояви суб'єктів (засуджених і персоналу органів і УВП) та учасників цих суспільних відносин (близьких родичів особи, які відбувають покарання; прокурорів, що здійснюють нагляд за законністю у процесі виконання – відбування покарань (ст. 22 КВК); представників громадських формувань (ст. 25 цього ж Кодексу); ін.), які за своєю суттю суперечать загальноприйнятим та юридичним нормам.

Як показує практика, такі явища проявляються у вчиненні кримінальних правопорушень персоналом Державної кримінально-виконавчої служби (ДКВС) України; вживанні суб'єктами і учасниками процесу виконання – відбування покарань нецензурних виразів і сленгу (ч. 4 ст. 107 КВК); порушенні етичних норм (підрозділ VI Закону України «Про запобігання корупції» [15]); ін.

Щодо юридичних норм поведінки (у сенсі обов'язків), то для засуджених вони встановлені в ст. 9 КВК, а персоналу ДКВС України – у ст. 18 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» [16], прокурорів, що здійснюють нагляд у сфері виконання кримінальних покарань і пробації – у ст. 19 Закону України «Про прокуратуру» [17]; ін.

3. «Фонові явища» є невід'ємною та об'єктивно існуючою частиною життєдіяльності засуджених, особливо в умовах місць позбавлення волі.

У даному випадку мова ведеться не лише про ті напрямки функціонування цих суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин, які, з одного боку, забезпечуються адміністрацією УВП у зв'язку із необхідністю застосування до вказаних осіб визначених у законі основних засобів виправлення і ресоціалізації (ст. 6 КВК), а з іншого, обумовлені так звані «другим життям», яке є об'єктивно детерміноване у кримінально-виконавчих

установах закритого типу у зв'язку з примусовим триманням в умовах ізоляції від суспільства найбільш небезпечних категорій злочинців, осіб з деградованими цінностями, психікою та культурою спілкування (так званий віктимологічний аспект процесу виконання – відбування покарань [18]). При цьому, як доводять у своїх працях деякі науковці, саме «друге життя» у колоніях виступає тим «фоновим явищем», яке спричинює та обумовлює пенітенціарну злочинність [19, с. 154–155].

4. «Фонові явища» – це корелянти і умови, що детермінують злочинність у сфері виконання кримінальних покарань і пробації України.

У кримінології під корелянтами злочинності, які детермінують протиправну поведінку суб'єктів вчинення кримінальних правопорушень, розуміють такий зв'язок між процесами, явищами, подіями тощо, за яким зміна одних із них супроводжується, але не спричинюється чи обумовлюється, видозміною інших [9, с. 189].

У сенсі предмета даної наукової статті до таких детермінаційних корелянт пенітенціарної злочинності можна віднести:

- а) високий рівень у структурі засуджених осіб з психічними захворюваннями [20, с. 9–10];
- б) наявність у кримінально-виконавчому законодавстві України правових прогалин і колізій [21]; ін.

У свою чергу, словосполучення «умови злочинності» учені тлумачать як різноманітні процеси, явища, обставини тощо суб'єктивного характеру, які сприяють реалізації причини вчинення кримінального правопорушення [9, с. 188–189].

У контексті з'ясування змісту і сутності впливу «фонових явищ» на формування та реалізацію протиправної поведінки у процесі виконання – відбування покарань України у виді детермінаційних умов, то в конкретній кримінологічно значущій ситуації будь-яка зазначена вище та інша корелянта може «перерости» в механізми вчинення злочину в умову, яка сприяє його здійсненню засудженим. Так, неспрацювання тривожної сигналізації або інших інженерно-технічних засобів охорони і нагляду (ІТЗО (ст. 103 КВК)) при втечі засудженого з місць позбавлення волі з корелянти автоматично перетворюється в умову, яка

детермінувала цей вид кримінального правопорушення (ст. 390 КК) [6, с. 9, 30].

5. «Фонові явища» – це корелянти і умови детермінації як індивідуальної, так і групової пенітенціарної злочинності.

У даному випадку мова ведеться про те, що саме у таких формах реалізується в УВП протиправна поведінка засуджених [4, с. 140–159]. При цьому варто зазначити, що у механізмі злочину «фонові явища» мають різні роль і місце (детермінують вчинення кримінальних правопорушень у виді корелянт чи умов), залежно від індивідуального детермінаційного комплексу причин і умов та психоемоційних і вольових кримінологічно значущих ознак винної особи, що, без сумніву, слід враховувати при розробці відповідних індивідуальних програм соціально-виховної роботи із засудженими (ст. с. 95–98 КВК), а також у цілому при організації запобіжної, у тому числі оперативно-розшукової (ст. 104 цього ж Кодексу), діяльності у сфері виконання кримінальних покарань і пробації України.

Так у цілому, як видається, має виглядати теоретична модель «кримінологічно значущих «фонових явищ», які детермінують (обумовлюють і корелюють) пенітенціарну злочинність» – у цьому, власне, й проявляється доктринальне значення сформульованого у цій роботі поняття.

У свою чергу, практична цінність цієї кримінологічної категорії виражається у тому, що через аналіз її системуютьворюючих ознак можна видозмінити основні напрями удосконалення правового механізму запобігання даному виду злочинів, які мають місце у процесі виконання – відбування покарань.

Висновок. Отже, чітке уявлення про кримінологічно значущі «фонові явища» у сфері виконання кримінальних покарань і пробації України, яке виведене на науковому рівні, дасть можливість більш предметно і цілеспрямовано проводити відповідні реформи у галузі кримінально-виконавчої діяльності, а також здійснювати заходи, спрямовані на підвищення ефективності реалізації мети і завдань, що закріплені у КВК, одним з яких є запобігання вчиненню кримінальних правопорушень з боку засуджених і персоналу ДКВС України та інших учасників зазначених правових відносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінологія: підручник для студ. вищ. навч. закладів / за заг. ред. О. М. Джузи. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 416 с.
2. Про Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР: постанова Кабінету Міністрів України від 11.07.1991 № 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.
3. Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.12.2022 № 1153-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.
4. Богатирьов А. І. Антикриміногенний вплив на злочинність у місцях несвободи України: монографія. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 432 с.
5. Деякі показники діяльності установ кримінально-виконавчої системи МВС України у 1991 році: інформ. бюлетень. Київ: Головне управління виконання покарань МВС України, 1992. 28 с.
6. Про стан правопорядку, ізоляції та нагляду, діяльність підрозділів охорони, пожежної безпеки та воєнізованих формувань Державної кримінально-виконавчої служби України у 2016 році. Київ: Департамент ДКВС Міністерства юстиції України, 2017. 34 с.
7. Батиргарєва В. Фонові явища. Кримінологічний довідник: довідкове видання / за заг. ред. д.ю.н., проф. О. М. Джузи, д.ю.н., проф. О. М. Литвинова. Харків: Діса Плюс, 2013. С. 372.
8. Джуза О. М. Кримінологічна характеристика та запобігання соціальним відхиленням («фонові явища»). Кримінологія: підручник / за заг. ред. д.ю.н., проф. В. В. Чернея; за наук. ред. д.ю.н., проф. О. М. Джузи. Київ: «Освіта України», 2020. С. 520–545.
9. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3-х кн. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1: *Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки*. 424 с.
10. Сукупність тлумачення, орфографія, новий правопис онлайн – Словник. URL: <https://slovnnyk.ua>.
11. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. О. Єрошенко. Донецьк: ТОВ «ГлобіяТрейд», 2012. С. 864.
12. Методика визначення ступеня виправлення засудженого: затверджено наказом Міністерства юстиції України від 19.01.2023 № 294/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.
13. Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань: затверджено наказом Міністерства юстиції України від 28.08.2018 № 2823/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.
14. Боровик А. П., Колб О. Г. Тлумачний словник пенітенціарної лексики: науково-довідкове видання. Луцьк: СПД Гадяк Ж. В. друкарня «Волинполіграф», 2018. 340 с.
15. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.
16. Про Державну кримінально-виконавчу службу України: Закон України від 23.06.2005 № 2713-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 30. Ст. 409.
17. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 32-3. Ст. 12.
18. Журавська З. В. Віктимологічні засади боротьби зі злочинністю у місцях позбавлення волі: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2012. 20 с.
19. Муравйов К. В. «Арештантська спільнота» як суспільно-психологічний феномен у місцях позбавлення волі. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 2000. № 5. С. 151–157.
20. Кубрак Д. М., Лень В. В. Кримінально-виконавча характеристика засуджених з психічними відхиленнями до позбавлення волі на певний строк: монографія. Дніпро: Видавець Біла К. О., 2018. 272 с.
21. Поняття та зміст прогалин і колізій у кримінально-виконавчому законодавстві України та шляхи їх подолання: навч. посіб. / за заг. ред. д.ю.н., проф. О. Г. Колба. Одеса: Вид. дім «Гельветика», 2021. 336 с.

ЕТИЧНІ І РЕЛІГІЙНІ АСПЕКТИ ЩОДО ТРАНСПЛАНТАЦІЇ ТА ЇХ КРИМІНОГЕННИЙ ВПЛИВ НА ТОРГІВЛЮ ОРГАНАМИ

ETHICAL AND RELIGIOUS ASPECTS OF TRANSPLANTATION AND THEIR CRIMINAL IMPACT ON ORGAN TRAFFICKING

Луценко І.Г., к.ю.н.,
доцент кафедри кримінального права і кримінології

Навчально-науковий інститут № 1
Харківського національного університету внутрішніх справ

Стаття присвячена висвітленню етичних і релігійних аспектів трансплантації, які потенційно можуть завдавати істотної шкоди охоронюваному законом суспільним відносинам. Прогресивний розвиток трансплантології одночасно має позитивний і негативний вплив на сучасне життя людства. Продовження життя і покращення здоров'я окремих громадян без сумніву має позитивний вплив, в той же час наголошується, що дефіцит донорських органів спричиняє зростання кримінальної активності, як-от торгівля органами і торгівля людьми, а також низки суміжних кримінальних практик.

Аналіз етичних аспектів викриває ряд факторів криміногенного характеру, які прижиттєві донори анатомічних матеріалів людини провакують своїми незаконними/напівзаконними діями: порушення національного і міжнародного законодавства у сфері трансплантології, корупція, шахрайство, умисне фізичне каліцтво власного тіла, фіктивні шлюби і усиновлення, живлення організованої злочинності національного і транснаціонального рівнів. Зазначено, що трансплантація набуває криміногенного забарвлення за рахунок реципієнтів, які за відсутності етичних міркувань готові купити органи людини незважаючи на природу їх походження, чим також провокують кримінальний попит і пропозицію. Особливу увагу приділено релігійним підходам до трансплантації, які варіюються залежно від конфесії, але завжди ставлять морально-етичні питання у пріоритет. Висвітлена позиція більшості релігій до посмертного донорства. З урахуванням релігійної позиції щодо останнього та особливостями національного законодавства у сфері трансплантації наголошено на запровадженні в українському суспільстві відповідального ставлення до презумпції згоди або незгоди на вилучення анатомічних матеріалів людини після смерті.

Акцентується увага на біоетичних принципах, таких як автономія, незаподіяння шкоди, допомога і справедливість, а також на необхідності інтеграції етичних, релігійних і правових підходів для врегулювання питань трансплантації та боротьби з незаконною торгівлею органами.

Ключові слова: трансплантологія, трансплантація, торгівля органами, торгівля людьми, злочинність, криміногенний вплив, етичний аспект, релігія, донор, реципієнт, посмертне донорство.

The article focuses on the ethical and religious aspects of organ transplantation, which may significantly affect social relations protected by law. The progressive development of transplantology has both a positive and negative impact on modern human life. Extending the life and improving the health of individual citizens undoubtedly has a positive impact, while at the same time it is noted that the shortage of donor organs leads to an increase in criminal activity, such as organ trafficking and human trafficking, as well as various related crimes.

The analysis of ethical aspects reveals several criminogenic factors arising from the actions of lifelong donors of human anatomical materials, which may be illegal or semi-legal. These actions include violations of national and international transplantation legislation, corruption, fraud, intentional physical mutilation of their own bodies, fictitious marriages and adoptions, and the support of organized crime at both national and transnational levels. The study highlights that transplantation becomes criminogenic due to recipients who, without ethical considerations, are willing to purchase human organs regardless of their origin, thereby fueling criminal supply and demand. Special attention is given to religious perspectives on transplantation, which differ by denomination but consistently emphasize moral and ethical issues. The positions of most religions regarding posthumous donation are also discussed. Considering the religious viewpoints on this matter, along with the specifics of national transplantation legislation, the author stresses the importance of fostering a responsible attitude within Ukrainian society towards the presumption of consent or refusal for the removal of anatomical materials from the human body after death.

Attention is focused on bioethical principles such as autonomy, non-maleficence, assistance, and justice, as well as on the need to integrate ethical, religious, and legal approaches to regulating transplantation and combating illicit organ trafficking.

Key words: transplantology, transplantation, organ trafficking, human trafficking, crime, criminogenic influence, ethical aspect, religion, donor, recipient, posthumous donation.

Споконвічно людство намагається розкрити секрети всесвіту щоб підкорити собі такі процеси як життя і смерть. Попри те, що до підкорення, на нашу думку, лежить тривалий шлях в неосяжне майбутнє, станом на зараз, людство навчилось здійснювати і продовжує опановувати та вдосконалювати окремі кроки, що дозволяють людині продовжувати час свого життя.

Одним із таких напрямків сучасної медицини є трансплантація анатомічних матеріалів людини, як спосіб лікування складних захворювань, що до недавнього часу вважалися невилковними. Такий прогрес у медицині дозволяє хворим людям відтермінувати смерть і покращити стан свого здоров'я.

Втім, втілення у медичну практику ідеї трансплантації розпочалося із переливання крові. Міркування про використання крові для лікування хворих знаходимо у працях мислителів ще до нашої ери. Так, в «Одіссей» Гомера (VIII–XII ст. до н. е.), а також Гіппократа (400 р. до н. е.) простежуються уже чіткі поради щодо лікування хворих із порушеннями психіки шляхом вливання крові здорових людей. Про доцільність застосування переливання

крові вперше йдеться у наукових працях італійського лікаря Ієроніма Корденіуса (1505–1576). Перші чотири випадки переливання крові (від ягняти людині), які здійснив професор математики і філософії Жан Дені, датовані 1666 роком. У двох випадках це призвело до смерті пацієнтів, унаслідок чого проти Жана Дені порушили кримінальну справу, проте суд визнав його невинним. Через цю вкрай резонансну подію застосування переливання крові для лікування хворих було припинено. Проти такого методу лікування виступили вчені медичного факультету Паризького університету, спеціальний дозвіл якого на це відтак став обов'язковим [1, с. 180–182]. Індійський трактат «Сушрута-самхіта», якому більше 2,5 тисяч років містить згадки про реконструктивну хірургію по відновленню носа. Випадки ж трансплантації датують III століттям нашої ери, де в одному з епізодів описаних в тексті інкунабули з життя святих, брати Космо і Даміан пересадили здорову ногу чорного мавра білій людині.

Попри те, що трансплантологія сягає своїм корінням у сиву давнину, свого істотного розвитку ця галузь медицини набула лише у минулому столітті. Українська тран-

сплантологія одночасно викликає гордість і прикрість, гордість за українського трансплантолога, професора Ю.Ю. Вороного, який 1933 році виконав першу в світі посмертну пересадку нирки людині [3, с. 28]. Опублікований у європейських медичних журналах (італійському – «*Minevra Chirurgia*»; іспанському – «*El Siglo Medico*») звіт про цю трансплантацію констатував, що нирка включилась у кровообіг і почала самостійно функціонувати. Цей досвід вітчизняної трансплантології став першою в історії спробою пересадки будь-якого цілого органу людині [15]. Прикрим є те, що за даними Міністерства охорони здоров'я України, Україна відстає на 20–25 років у розвитку органної трансплантації [8]. І хоча за останні роки ситуація починає змінюватися, кількість людей, які очікують на той чи інший орган в Україні складає 5 000 осіб на рік, а операцій, наприклад, за 2023 рік було проведено 589.

Розвиток медицини, як і всього всесвіту, підкоряється філософській концепції детермінізму, тож причиною трансплантації анатомічних матеріалів людини можна визначити хвороби, лікування яких у інший спосіб неможливо. Сучасна медицина дозволяє діагностувати низку хвороб, у випадку яких трансплантація є єдиним шансом для порятунку. Нажаль, попит на ці послуги у рази перевищує пропозиції в усьому світі. Неможливість задовольнити потреби всіх реципієнтів призводить до того, що люди тисячами помирають не дочекавшись своєї черги на пересадку органу.

Катастрофічна нестача анатомічних матеріалів людини призводить до включення у цю життєво важливу сферу кримінальної складової, як-от: вбивства, корупція, торгівля органами, торгівля людьми, утворення різного роду злочинних організацій, що займаються цим видом злочинності тощо. Правові системи більшості країн світу, у тому числі і України, а також міжнародні правові системи намагаються протидіяти подібним злочинним проявам.

Світовий досвід свідчить, про те, що недостатньо лише правової складової у вирішенні питань законного порядку трансплантації анатомічних матеріалів людини. Не законом єдиним можна і варто впливати на процеси, пов'язані не стільки з трансплантацією, скільки з кримінальною її складовою – торгівлею органами.

На нашу думку є два ключових аспекти: етичний та релігійний, які здатні впливати і на трансплантацію, і на торгівлю органами. Кожен з цих аспектів щільно вплітається в культурну складову соціуму. Культура, як сукупність матеріальних і духовних цінностей, є відображенням історії людства (конкретного суспільства), його становлення і розвитку. Народжуючись в конкретному суспільстві, людина стає частиною порядку, що існує в цьому суспільстві, і будучи його частиною продовжує формування своєї поведінки і світогляду під впливом культурних особливостей даного суспільства. Ставлення до життя і смерті, здоров'я, хвороб, медичної допомоги тощо також відбувається під впливом культури.

Медицина постійно здійснює революційні прориви за виживання людства. Прогресивний розвиток трансплантології суттєво зрушив природний баланс життя і смерті у бік життя. Ці зрушення виявилися багатограними і доволі суперечливими.

Етичний аспект. Зазначимо, що дана складова стоїть перед усім пересічних громадян: потенційних донорів і реципієнтів. Медико-етичний компонент трансплантації не входить до даної роботи, оскільки потребує глибоких спеціалізованих знань у цій сфері починаючи зі складових трансплантаційного процесу, як-от: прозорість і справедливість у розподілі органів, включаючи медичні і технічні складові цього процесу і закінчуючи такими складними питаннями як смерть мозку, донорство органів після смерті від кровообігу та деякі передсмертні втручання для підготовки до трансплантації, без яких його (медико-етичного компоненту) оцінка буде як мінімум непрофесійною.

Стаття 3 Конституції України проголошує, що «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [5]. В контексті зазначених цінностей, людина уособлюється через тіло, яке потрібно берегти, до якого потрібно належно ставитися і захищати. Важливо розуміти те, що таке ставлення повинно проявлятися не тільки до чужого тіла, алей до власного. Саме тут розкривається етичний аспект трансплантації анатомічних матеріалів людини.

Життя кожної людини безцінне і його порятунок це героїчний вчинок. Військові, поліцейські, рятувальники є безумовними героями, нерідко ціною власного життя, і їх вчинки не викликають сумніву. У той же час, наскільки є героїчним вчинок, коли людина (прижиттєвий донор) рятує інше життя ціною власного здоров'я. Свідоме погіршення власного здоров'я, що впливає на якість життя, а також на його тривалість, з альтруїстичною метою врятувати життя іншої людини можна розцінювати як шляхетну справу.

В деяких країнах на законодавчому рівні чітко прописана норма про «добровільне пожертвування». Наприклад, у Бельгії за наявності документа з церкви хресний батько може стати донором для свого хрещеника, і навпаки. У Великобританії законодавчо передбачено альтруїстичне донорство. А в Італії в умовах анонімності і безоплатного дарування людина може проявити приклад «доброго самаритянина» – подарувати свій орган незнайомому нужденному хворому. При цьому необхідно пройти ряд досліджень: клінічні, психіатричні і психологічні, пояснити мотиви свого вчинку. Після чого його заносять до спеціального реєстру. Усі ці заходи перешкоджають появі «ринку органів» [7].

Проте, ті самі дії вчинені з комерційною метою з правової точки зору є злочином, як за національним законодавством, так і міжнародними договорами, які ратифіковані більшістю Європейських країн. Безсумнівно, різні причини штовхають людей на злочини, в тому числі на торгівлю органами, як-от: економічні труднощі, обмежений доступ до медицини (дороговартісне лікування), психологічний тиск, експлуатація вразливих груп, культурні і соціальні фактори, шахрайство тощо. Утім, такий ризикований крок детермінує низку процесів, в тому числі криміногенного характеру, які наражають на небезпеку горе-донора і тих, заради кого він віддає на заклання свій орган. Моральна деградація потенційних донорів не знає меж, вони готові на фіктивні шлюби, усиновлення, трудову міграцію, трансплантаційний туризм тощо. Щодо останнього, то самі посередники, які допомагають «подорожувати» українським органам, зазначають: «Варто розуміти просту істину. Це не фіксована процедура, яка може регулюватися кимось. Це абсолютно анархічний та незаконний інститут. Тому якщо виникнуть проблеми – людину просто нікому захистити» [9].

Володіння людиною своїм тілом ще на означає безмежну автономію на нього. Помилкове розуміння автономії щодо власного тіла зводить його до рангу товару, що призводить до торгівлі власним тілом, його складовими, у тому числі і органами. Прикладом таких товарних відносин є дослідження 2015 року, проведене у селі Хоксе (Непал). 300 мешканців продали свої нирки за 200 доларів США. Попри те, що мешканці села припинили продавати свої органи, але наслідки зараз даються взнаки у трагічний спосіб для тих, хто став жертвою торгівлі людьми впродовж багатьох років [10].

Тож обмеження автономії встановлюють, щоб захистити людей від них самих. Гарним прикладом може бути те, що ми не дозволяємо людям бути рабами, щоб зберегти моральну гідність особи. Крім того, можливо, що особа діє мимоволі або зазнає примусу через обставини, які є несправедливими. Повага до автономії дозволяє

поставити під сумнів рішення особи, коли воно суперечить інтересам особи. Особа може ухвалити рішення, яке суперечить її власним інтересам, унаслідок погроз, примусу, неправомірного впливу або просто дезінформації. Хоча продавець органів завдає шкоди собі, і ця шкода не впливає на інших, ми, як людське суспільство, ставимо себе в нестандартне становище, якщо дозволяємо вразливим людям продавати органи свого тіла на підставі перетворення в товар [4].

Стаючи учасниками таких товарних відносин потенційні донори свідомо або несвідомо позбавляють себе універсальних принципів біомедичної етики, які закріплені в багатьох міжнародних і національних правових актах. Біоетичні принципи без перебільшення є понадважливими у сфері трансплантології.

У науковій публікації «Принципи біомедичної етики» дослідники Т. Бочамп і Дж. Чілдресс сформулювали чотири основні принципи біоетичної етики: 1) принцип поваги автономії, який передбачає повагу до особистості й захист людей з недостатньою автономією; 2) принцип незаподіяння шкоди, який полягає в тому, що медичний працівник не може шкодити пацієнтові; 3) принцип допомоги і сприяння спонукає медичного працівника діяти в інтересах добробуту пацієнта, проявляти милосердя і благодійність; 4) принцип справедливості контролює справедливий розподіл і соціальних благ, і соціальних навантажень [2, с. 196].

Загалом, на думку Б. Островської, біоетичні принципи визначають межі допустимого втручання у природу людини, а також встановлюють заборону чи обмеження будь-якої діяльності, яка може становити загрозу життю, здоров'ю та гідності людини. На переконання вченої, усі біоетичні принципи перебувають у тісній взаємодії, оскільки спрямовані на захист життя, здоров'я та гідності людини [6, с. 39].

Як вже зазначалось вище, люди, які вирішили продати свій орган стають учасниками «не фіксованої процедури». Окрім того, що вони перебувають у поза правовому полі, у більшості випадків вони позбавляють себе належного медичного ставлення і обслуговування.

Як приклад, можна навести так звану справу «MEDICUS» щодо звинувачень у незаконній торгівлі органами в Косові. Зазначена справа була представлена старшим радником КМЕС з питань прокуратури Джонатаном Рателем, який у 2013–2016 рр. був спеціальним прокурором від ЄС, виконував обов'язки керівника Спеціальної прокуратури Республіки Косово. Одним з епізодів злочинної діяльності у цій справі є випадок, коли у листопаді 2008 року молодий турок знепритомнів в аеропорту Приштини, стверджуючи, що його нирку хірургічно видалили в клініці MEDICUS, що неподалік. Після цього слідчі ООН спільно з поліцією Косова та Міністерством охорони здоров'я країни виявили літнього ізраїльтянина, який одужував після операції з трансплантації – незаконної пересадки нирки [13].

Справа «MEDICUS» є важливим правовим прецедентом для розслідування та притягнення до кримінальної відповідальності медиків (хірургів) за тяжкі злочини, у тому числі – незаконну медичну практику, шахрайство, організовану злочинність та торгівлю людьми з метою вилучення органів [13].

Приклад наведеної вище справи, викриває ще одного учасника «відносин купівлі-продажу» органів людини – це реципієнт. Участь реципієнта у таких відносинах в етичному аспекті можна визначити як аморальну і суспільно неприйнятну поведінку. Людина, яка сплачує кошти за порушення черги або отримання статусу екстреності, без сумніву розуміє наслідки таких дій. У жодному разі не зменшуючи шкоду від порушення встановленого законом порядку трансплантації органів людини, наслідки купівлі органів поза цим порядком можуть бути у рази тяжчими.

Можливість реципієнтів сплатити величезні кошти за той чи інший орган (нирка – \$ 80 тис., печінка – \$ 200 тис., кістковий мозок (1 г) – \$ 20 тис.) [9] заохочує різного роду «посередників», до яких можуть входити представники кримінальних кіл, хірурги, трансплантологи, посадові особи різного штибу, працівники моргу (коли донором є труп) тощо, до активного пошуку потенційних донорів.

Цілком зрозуміло, у разі звернення до кримінальних кіл, які промишляють торгівлею органами, якою може бути природа походження цих органів: починаючи від незаконного вилучення органів у донора-трупа і закінчуючи умисними вбивствами людей.

Необізнаність і нерозуміння такої ситуації на «ринку органів» вочевидь неможлива. Правоохоронні органи національних і міжнародних структур, засоби масової інформації, лікарі, постраждалі від незаконної торгівлі органами, фахівці, які досліджують питання торгівлі органами неодноразово свідчили про кримінальний характер «дефіцитного товару». Світова спільнота постійно веде боротьбу з торгівлею органами і торгівлею людьми: Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності (2000), Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми (2005), Рішення № 557 Про план дій ОБСЄ з боротьби з торгівлею людьми (2003) тощо, також прийнято низку документів щодо захисту прав і гідності людини (прижиттєвого донора, донора-трупа та реципієнта) стосовно трансплантації органів та тканин людини, в яких передбачені порядок, підстави і умови проведення трансплантації.

Релігійний аспект. Релігія є складовою життя всіх держав і суспільств, з розвитком яких релігія також прогресує. У давні часи релігія мала потужний вплив на життя людей і навіть конкурувала за владу в державі. Сучасні релігії продовжують опікуватися духовним життям своїх вірян, так наприклад в Україні станом на 2021 рік 67 % українців вважають себе віруючими. Стрімкий науково-технічний розвиток спонукає до еволюції і релігійні погляди на нові надбання суспільства. Думка і відношення релігії до трансплантації та донорства анатомічних матеріалів людини, як за життя так і після смерті, мають вирішальне значення для вірян.

Отець Петро Балог, домініканець, віце-директор Інституту релігійних наук св. Томи Аквінського висловився щодо донорства органів: Церква вже давно дала на це зелене світло. Зазвичай Церкву звинувачують у тому, що вона відстає від прогресу, а тут ситуація абсолютно навпаки – держава України шойно у ХХІ столітті, у 2018 році, нарешті врегулювала процес трансплантації органів. ... Донорство органів – це дуже шляхетна справа і Церква заохочує до цього всіх людей доброї волі. Тут головне, щоби були збережені всі критерії, які забезпечують гідність, стоять на сторожі моральних цінностей та не шкодять життю та здоров'ю потенційного донора. Тобто людина повинна добровільно і свідомо прийняти рішення про те, що готова посмертно віддати свої органи тим, хто потребує пересадки, і засвідчити це офіційно. Це прояв любові до ближнього, турбота про те, щоб дати комусь шанс жити [11]. І таке ставлення представників релігії не поодинокі, звісно що кожна релігія, конфесія та церкви по різному інтерпретують розвиток морального вчення стосовно цього питання.

Якщо зауважити про релігійне ставлення до донорства, то жодна релігія офіційно не забороняє донорство або отримання органів і не проти трансплантації від живих або померлих донорів. Лише деякі ортодоксальні євреї можуть мати релігійні заперечення проти «приєднання». Однак корінні американці, цигани, конфуціанці, синтоїсти та деякі ортодоксальні рабини можуть не заохочувати трансплантацію від померлих донорів. Деякі мусульманські улеми (учені) і муфтії (юристи) Південної Азії ратують проти донорства від живих і померлих донорів,

оскільки людське тіло є «аманатом» (опікою) від Бога й не повинно бути спалюваним після смерті, але вони заохочують дослідження ксенотрансплантації. Жодна релігія формально не зобов'язує людину бути донором або відмовлятися від донорських органів. Донорство живих органів настійно заохочується лише між християнами (15 із 28 християн у всьому світі пожертвували нирку). Жодна релігія не забороняє цю практику. Жодна релігія не віддає перевагу трупному донорству перед живим. Жодна релігія офіційно не забороняє донорство трупів або перехресне донорство донорам без серцевих скорочень. Унаслідок сакральності людського життя Католицька Церква проти донорства від аненцефалічних донорів або після активної евтаназії [12, с. 1065].

Баптисти вважають, що донорство та трансплантація органів і тканин є, зрештою, справою особистого сумління, найбільша протестантська деномінація країни, Конвенція південних баптистів, у 1988 році ухвалила резолюцію, заохочуючи лікарів вимагати донорства органів за відповідних обставин і «...заохочувати добровільність щодо донорства органів у дусі управління, співчуття до потреб інших і полегшення страждань». Інші групи баптистів підтримують донорство органів і тканин як акт милосердя та залишають рішення про пожертвування на розсуд окремої людини [16]. Донорство органів дозволено й заохочується в лютеранській церкві. У резолюції Церкви 1984 року «Донорство органів: резолюція Лютеранської церкви в Америці» донорство сприяє добробуту людства та є виявом любові до нужденного ближнього. Лютеранська церква заохочує своїх членів ухвалити необхідні сімейні правові домовленості, зокрема реєстрацію як донора [16].

У світі є інші світоглядні позиції, в культурах яких може існувати стигма або табу, пов'язане з відкритим обговоренням смерті, донорства органів або медичних процедур. Наприклад, американці азіатського походження мають найнижчий рівень реєстрації донорських органів. Перешкоди для реєстрації донорства органів серед китайців і корейців, про які зазвичай повідомляли в літературі, переважно випливають із конфуціанської концепції синівської шанобливості. Міцні сімейні цінності в поєднанні з культурним небажанням обговорювати теми, пов'язані зі смертю, серед членів родини, здається, підкреслюють небажання донорства органів серед китайців і корейців. Показово, що кращі знання негативно вплинули на намір донорства органів, і релігія, здавалося, відіграє більш важливу роль під час ухвалення рішення про донорство органів серед корейців, а недовіра до системи розподілу є більш помітною серед китайців [14, с. 1010].

Такий, навіть поверхневий аналіз ставлення сучасних релігій до трансплантації в цілому є позитивним. Звісно є певні особливості і умовності, у той же час є об'єднуючі позиції, як-от: добровільність участі у трансплантації, безкорисність передачі анатомічних матеріалів людини,

повага до життя і здоров'я, не порушення гідності навіть після смерті та інше.

Враховуючи позитивне ставлення, за деякими винятками і особливостями, представників релігії до трансплантації, вибір стати або не стати донором цілковито залежить від волі конкретної людини. В даному контексті мова іде про вільну та свідому людину, яка не обтяжена душевними розладами, неповнолітнім віком або насильством.

Якщо, в контексті даної роботи, етичний аспект стосувався суто живого донора, то релігійним аспектом, здебільшого, охоплюється посмертне донорство. Позитивне ставлення релігії щодо останнього також превалює, по відношенню до тих, хто проти.

З огляду на вище зазначене, посмертне донорство є соціальною відповідальністю, що лягає на плечі конкретного суспільства, конкретної особи. Українська національна правова система у питанні посмертного донорства пропонує прижиттєвий вибір кожному – згоду або незгоду, на відміну США, де немає презумпції згоди або Іспанії, коли посмертне донорство застосовується у разі відсутності вираженої незгоди потенційного донора.

У жодному разі не закликаючи нікого до посмертного донорства, вважаємо, що кожна повнолітня дієздатна особа має відповідально поставитися до даного питання, вивчити його і свідомо за життя визначитися з долею свого тіла після смерті, а не перекладати таку участь на інших людей або державу.

Висновки. Загальне ставлення до трансплантації анатомічних матеріалів людини з етичної та релігійної точки зору, за деякими винятками, вважається припустимим та доцільним і оцінюються як жест милосердя, шляхетна справа.

Разом із тим, попит на «дефіцитний товар» призводить до комерціалізації та криміналізації цієї шляхетної справи, де сподівання однієї сторони та безвихідь іншої, набувають грошового вираження. Криміналізація торгівлі органами практично в усіх країнах світу спрямована на протидію транснаціональній злочинності у цій сфері. Хоча криміналізація цього явища є необхідним кроком, вона сама по собі не вирішує проблему, адже попит і пропозиції в цій галузі залишаються значимими.

Дотримання етичної і релігійної складових донором та реципієнтом щодо трансплантації, у першу чергу, полягає у шанобливому ставленні до життя і здоров'я, як власного так і чужого. Це дозволить створити основу для гуманного, прозорого та справедливого процесу трансплантації, а саме: забезпечити добровільність і усвідомленість, захистити права донорів і реципієнтів, запобігти експлуатації, підтримати довіру до трансплантації та сприяти розвитку культури донорства і одночасно запобігатиме порушенню прав людини, корупції в медичних та інших установах, шахрайству щодо встановленого порядку трансплантації, примусовому донорству, торгівлі органами, торгівлі людьми та суміжним кримінальним практикам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гришук В. К. Трансплантація органів та інших анатомічних матеріалів людини: Проблема кримінально-правового забезпечення. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали 7 регіональної науково-практичної конференції* (13–14 лютого 2001 р.). Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2001. С. 180–182.
2. Денова Л. Д. Принципи біоетики в лікуванні та реабілітації пацієнтів з хронічною хворобою нирок. *Нирки: журнал*. 2022. Т. 11, № 4. С. 192–203. DOI: <http://dx.doi.org/10.22141/2307-1257.11.4.2022.382>.
3. Кобза І., Чоп'як В., Жук Р., Петров В. Трансплантація органів в Україні – історія в особистостях та подіях. *Праці наукового товариства ім. Шевченка. Медичні науки*. 2018. Т. 52, № 1. С. 25–32. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pntsh_lik_2018_52_1_4.
4. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину від 4 квітня 1997 р. / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_334#Text.
5. Конституція України / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
6. Островська Б. Біоетичні принципи як утвердження в міжнародному праві нового рівня захисту прав людини. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 2. С. 38–54.
7. Підводні камені закону «Про використання трансплантації анатомічних матеріалів людини» – митрополит Запорізький Лука (рос.) УНІАН. URL: <https://www.unian.ua/society/10182815-pidvodni-kameni-zakonu-pro-zastosuvannya-transplantacii-anatomichnih-materialiv-ljudini-mitropolit-zaporizkyi-luka-ros.html>.

8. Проблеми та перспективи розвитку системи трансплантації в Україні: що заважає рятувати тисячі українців за допомогою трансплантації? Міністерство охорони здоров'я України. URL: <https://moz.gov.ua/uk/problemi-ta-perspektivi-rozvitku-sistemi-transplantacii-v-ukraini-scho-zavazhae-rjativati-tisjachi-ukrainciv-za-dopomogoju-transplantacii#!>
9. Скільки коштує людина? Факти. URL: https://fakty.com.ua/vartist_nyrky/
10. У селі сотні обманутих людей продали свої нирки за безцінь – фото, подробиці / ТСН. URL: <https://tsn.ua/svit/u-seli-sotni-obmanutih-lyudey-prodali-svoyi-nirki-za-bezcin-foto-podrobici-2548567.html>
11. Як ставиться Церква до донорства органів? CREDO. URL: <https://credo.pro/2018/05/208434>
12. Bruzzzone P. Religious Aspects of Organ Transplantation. *Transplantation Proceedings*. 2008. Vol. 40, Iss. 4. P. 1064–1067. DOI: 10.1016/j.transproceed.2008.03.049.
13. EUAM contributes to international dialogue on THB for removal of organs. European Union external action. URL: <https://www.euam-ukraine.eu/news/euam-contributes-to-international-dialogue-on-thb-for-removal-of-organs/>
14. Li M. T., Hillyer G. C., Husain S. A., Mohan S. Cultural barriers to organ donation among Chinese and Korean individuals in the United States: a systematic review. *Transplant International*. 2019. № 32(10). P. 1001–1018. DOI: 10.1111/tri.13439.
15. Matevossian E., Kern H., Hüser N., Doll D., Snopok Y., Nährig J., Altomonte J., Sinicina I., Friess H., Thorban S. Surgeon Yurii Voronoy (1895-1961) – a pioneer in the history of clinical transplantation: in memoriam at the 75th anniversary of the first human kidney transplantation. *Transplant international : official journal of the European Society for Organ Transplantation*. 2009. Vol. 22(12). P. 1132–1139. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1432-2277.2009.00986.x>.
16. Organ Donation and Religion. Donate Life America. URL: <https://donatelife.net/donation/organ-donation-and-religion/>.

**СОЦІАЛЬНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ЗА ФІНАНСУВАННЯ ТЕРОРИЗМУ В УКРАЇНІ****SOCIAL CONDITIONALITY OF CRIMINAL LIABILITY
FOR FINANCING TERRORISM IN UKRAINE****Некоз А.П., аспірант
відділу аспірантури і докторантури***Національна академія Служби безпеки України***Кумейко А.В., к.ю.н.,
докторант відділу аспірантури і докторантури**
Національна академія Служби безпеки України

У статті здійснено аналіз науково-теоретичних положень, що стосуються соціальної обумовленості кримінальної відповідальності за фінансування тероризму в Україні.

У дослідженні піддано аналізу соціальну обумовленість кримінально-правової заборони, а також визначення соціальної цінності суспільних відносин, економічні фактори та їх ефективність щодо правової охорони. До соціальної обумовленості відносять соціальні та соціально-психологічні фактори, що виражають суспільну небезпечність і політичну доцільність встановлення кримінальної відповідальності за те чи інше діяння. До таких факторів науковці відносять: суспільну небезпечність діяння, його відносну поширеність, домірність позитивних і негативних наслідків криміналізації та кримінально-політичну адекватність криміналізації.

У ході дослідження встановлено, що предмет наукових досліджень, які спрямовані на вивчення соціальної обумовленості права, становлять соціальні чинники неправового характеру, які певною мірою впливають на формування і розвиток права. У механізмі соціальної обумовленості права дослідники виділяють три стадії: 1) виникнення потреби в юридичному регулюванні відповідних відносин; 2) відбиття у правовій, моральній, політичній свідомості потреб та інтересів, формування громадської думки; 3) діяльність держави в особі її компетентних органів з прийняття правових норм.

З метою встановлення ознак соціальної обумовленості кримінальної відповідальності за фінансування тероризму в Україні у роботі визначено основні фактори, сукупність яких є необхідною і достатньою для пояснення, закріплення та існування кримінальної відповідальності за фінансування тероризму в Україні. З урахуванням проведеного аналізу поглядів провідних науковців щодо соціальної обумовленості кримінально-правових норм зроблено висновки, що соціальна обумовленість кримінальної відповідальності за фінансування тероризму в Україні базується на системі нормативних та кримінологічних чинників.

Ключові слова: соціальна обумовленість, кримінальна відповідальність, кримінальні правопорушення, профілактика кримінальних правопорушень, фінансування тероризму, правозастосовна практика.

The article analyzes scientific and theoretical issues related to the social conditionality of criminal liability for terrorist financing in Ukraine.

The study analyzes the social conditionality of the criminal law prohibition, as well as the determination of the social value of social relations, economic factors and their effectiveness in terms of legal protection. Social conditionality includes social and socio-psychological factors that express the social danger and political expediency of establishing criminal liability for a particular act. Scientists include these factors: the social danger of the act, its relative prevalence, the proportionality of the positive and negative consequences of criminalization, and the criminal-political adequacy of criminalization.

The study found that the subject of scientific research aimed at studying the social conditionality of law is social factors of a non-legal nature, which to a certain extent influence the formation and development of law. In the mechanism of social conditionality of law, researchers distinguish three stages: 1) the emergence of the need for legal regulation of relevant relations; 2) reflection in the legal, moral, political consciousness of needs and interests, the formation of public opinion; 3) the activity of the state represented by its competent bodies in adopting legal norms.

In order to establish the signs of social conditioning of criminal liability for financing terrorism in Ukraine, the work identifies the main factors, the totality of which is necessary and sufficient to explain, consolidate and exist criminal liability for financing terrorism in Ukraine. Taking into account the analysis of the views of leading scientists on the social conditioning of criminal law norms, the conclusions are drawn that the social conditioning of criminal liability for financing terrorism in Ukraine is based on a system of normative and criminological factors.

Key words: social conditioning, criminal liability, criminal offenses, prevention of criminal offenses, financing of terrorism, law enforcement practice.

Постановка проблеми. В сучасних умовах, коли захист прав і свобод людини та громадянина є особливо актуальним, перед кримінально-правовою наукою і правозастосовною практикою постають численні проблеми. Серед найгостріших викликів сьогодення слід назвати й теоретичне обґрунтування та глибоке наукове опрацювання законодавчих положень, у тому числі і тих, що містяться у Кримінальному кодексі України [25, с. 7].

Обираючи об'єкти кримінально-правової охорони і встановлюючи кримінально-правові заборони, законодавець повинен враховувати, перш за все, соціальну обумовленість правового припису, цінність окремих суспільних відносин, їх роль та значення для всієї системи зазначених відносин [11, с. 171]. Ефективність норми кримінального права визначається, з одного боку, її соціальною обумовленістю, з іншого ж боку, необхідно враховувати правильність конструювання складу злочину, яка є важливою умовою практичної реалізації принци-

пів кримінального права, зокрема принципу законності [13, с. 71].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Останнім часом, питання які стосуються суспільно небезпечних діянь, що пов'язані з соціальною обумовленістю кримінальних правопорушень, у тому числі за фінансування терористичної діяльності були присвячені роботи А. А. Вознюка [4, 5, 6], Ю. В. Луценка [15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23], Н. К. Макаренко [24], О. Б. Полторацького [26], А. В. Тарасюка [30, 31], С. О. Харитонова [33] та інших науковців. Водночас, не дивлячись на значний науковий інтерес, питання, що стосуються соціальної обумовленості кримінальної відповідальності за фінансування тероризму в Україні залишаються актуальними й дотепер.

Метою статті є дослідження соціальної обумовленості кримінальної відповідальності за фінансування тероризму в Україні.

Виклад основного матеріалу. Дослідження питань, які стосуються соціальної обумовленості є одним із завдань соціологічних досліджень у праві. Тут сходяться право і соціологія, оскільки мова йде про те, як виникають конкретні правові інститути і норми на підставі та з урахуванням соціальних явищ. Проблема соціальної обумовленості правових норм полягає в тому, якою мірою вони відображають вимоги життя, чи відповідають правильному стану речей, чи сприяють подальшому розвитку фактичних суспільних відносин, чи закріплюють саме ті відносини, що мають бути закріплені в законах [25, с. 135].

На думку М. Й. Коржанського, «соціальна обумовленість» кримінально-правової заборони визначається соціальною цінністю суспільних відносин, економічними факторами та ефективністю правової охорони [11, с. 171]. М. І. Хавронюк «соціальну обумовленість» називає єдиною підставою криміналізації діянь [9, с. 55]. Водночас, суспільна небезпечність діяння є головною, але не єдиною підставою криміналізації суспільних відносин.

В. О. Навроцький, до соціальної обумовленості відносить соціальні та соціально-психологічні фактори, що виражають суспільну небезпечність і політичну доцільність встановлення кримінальної відповідальності за те чи інше діяння. До них науковець відносить: суспільну небезпечність діяння, його відносно поширеність, домірність позитивних і негативних наслідків криміналізації та кримінально-політичну адекватність криміналізації [2, с. 14]. Водночас В. А. Робак зазначає, що завдання визначення соціальної обумовленості криміналізації злочинів зводиться до наступного: інформує населення про суспільну небезпечність діяння, що визнані злочинами; створює образ (стереотип) злочинця, що має значення при проведенні профілактичних заходів; створює юридичні основи для застосування заходів державного примусу (санкцій) для злочинців [27, с. 313–314].

Як слушно звертає увагу В. Д. Воднік, під соціальною обумовленістю права розуміють відповідність, адекватність права суспільним відносинам, що регулюються, його здатність відображати об'єктивні потреби суспільного життя. Предмет досліджень, що спрямовані на вивчення соціальної обумовленості права, становлять соціальні чинники неправового характеру, які певною мірою впливають на формування і розвиток права. У механізмі соціальної обумовленості права дослідниця виділяє три стадії:

- виникнення потреби в юридичному регулюванні відповідних відносин;
 - відбиття у правовій, моральній, політичній свідомості потреб та інтересів, формування громадської думки;
 - діяльність держави в особі її компетентних органів з прийняття правових норм – правотворчість [29, с. 208, 209].
- Як бачимо, правотворчість має передувати спочатку виникнення потреби в регулюванні, а потім – закріплення цієї потреби в правовій, моральній, політичній свідомості, на підставі чого формується громадська думка [25, с. 136].

З огляду на вищенаведені завдання та з метою встановлення ознак соціальної обумовленості кримінальної відповідальності за фінансування тероризму в Україні визначимо основні фактори, сукупність яких є необхідною і достатньою для пояснення закріплення та існування такого інституту в кримінальному законодавстві України. З урахуванням проведеного аналізу поглядів провідних науковців щодо соціальної обумовленості кримінально-правових норм, можна зробити висновок, що соціальна обумовленість кримінальної відповідальності за фінансування тероризму в Україні базується на системі нормативних та кримінологічних чинників. Тобто, передусім важливе значення має актуальна нормативна складова, що регулює відносини у протидії терористичній діяльності на рівні, достатньому для забезпечення максимальної безпеки функціонування суспільних відносин. У разі відсутності кримінальної відповідальності за правопорушення

у сфері протидії тероризму чинне законодавство України не зможе повною мірою забезпечувати громадянину гарантії захисту його прав та свобод. Вважаємо, що це є однією з підстав для законодавця розширити коло засобів у протидії кримінальним правопорушенням у сфері протидії фінансуванню тероризму в Україні, а саме шляхом формування інституту кримінально-правової протидії зазначеній діяльності та криміналізації суспільно небезпечних діянь, що посягають на безпечне функціонування державних інституцій. Нормативні кримінологічні чинники дозволяють зробити висновки, що основною причиною формування інституту кримінально-правової протидії фінансуванню тероризму в Україні є необхідність установлення кримінальної відповідальності за найбільш суспільно небезпечні види кримінальних правопорушень. Поряд з цим залишається необхідність збереження кримінальної відповідальності за фінансування тероризму в Україні у зв'язку з великою суспільною небезпечністю, на ступінь якої впливає, насамперед, соціальна цінність цих суспільних відносин.

Характер і ступінь суспільної небезпечності вчиненого діяння обумовлюються також і формою вини. Коректне вирішення питань, пов'язаних із формою вини вчинюваного правопорушення, має важливе значення характеристики суб'єктивної сторони злочину як критерію, що визначає суспільну небезпечність діяння та її ступінь [7].

У науковій літературі питання тероризму піднімається в різних аспектах. На основі вивчення наукової літератури вітчизняних та зарубіжних вчених можна визначити наступні підходи до сутності тероризму:

– загальнонебезпечна дія або погроза. Даного підходу дотримується В. П. Смельянов [8], який «характеризує тероризм як загальнонебезпечні дії або погроза ними, що вчиняються публічно, посягають на суспільну безпеку і спрямовані на створення в соціальній сфері обстановки страху, непокою, пригніченості з метою прямого або непрямого впливу на прийняття будь-якого рішення чи відмови від нього в інтересах винних» [8]. Р. А. Калужний вказує, що «тероризм є кримінально караним діянням, але для його попередження та виявлення ознак підготовки терористичних актів застосовується весь наявний у державі арсенал сил та засобів, у тому числі й адміністративних» [10, с. 40].

– суспільно небезпечна діяльність. В. Н. Кубальський вважає, що тероризм це «явище, яке охоплює собою ідеологію, організаційну структуру і суспільно небезпечну діяльність, що полягає у вчиненні чи погрозі вчинення терористичних злочинів, спрямованих на залякування населення і вчинених із метою здійснення впливу на прийняття рішень органами державної влади або міжнародними організаціями» [12, с. 12].

– соціальне явище. П. Д. Біленчук, В. В. Кравчук, В. О. Кравчук, В. М. Кулік визначають тероризм, як «соціальне явище, яке виникає і загострюється на ґрунті соціальної, правової, політичної та економічної нестабільності в державі з метою досягнення певних змін (виконання поставлених вимог) на користь злочинців, шляхом застосування чи погрози застосування насильства, яке проявляється в застосуванні зброї, вчиненні вибухів, підпалів та інших загальнонебезпечних дій певною особою чи організованою групою осіб» [1, с. 53–54]. В. А. Ліпкан, Д. І. Никифорчук, М. М. Руденко розглядають тероризм як соціальне явище в двох розуміннях: «Тероризм в широкому розумінні як негативне соціально-правове явище, яке обумовлено соціально-політичним та економічними чинниками з багатьма його характеристиками.

Тероризм у вузькому розумінні – це негативне соціальне явище, зумовлене соціальними, політичними та економічними факторами із застосуванням насильства або погрози його застосування чи інших соціально небезпечних дій особою або групою осіб, які прагнуть шляхом залякування

і примушування досягти певних соціальних змін у власних цілях» [14, с. 121–122]. Вивчення генезису тероризму в праці І. Р. Серкевич дало можливість зробити наступний висновок щодо його сутності: «Тероризм – це багатоаспектне, складне, суперечливе і неоднозначне явище, що значно ускладнює процес чіткого та об'єктивного формування його поняття, яке б розкрило сутність основи, цього феномену» [28, с. 333].

Оцінюючи наведений матеріал з позиції нашого наукового дослідження, необхідно відмітити, що він стосується соціальної обумовленості виникнення нових норм, а от соціальну обумовленість чинних норм за його допомогою ми аналізувати не будемо. Поширюючи ці положення саме на кримінально-правові норми, можемо констатувати, що наведені позиції можна використати для з'ясування соціальної обумовленості криміналізації певних діянь або виникнення потреби у нових регулятивних, заохочувальних кримінально-правових нормах чи нормах-дефініціях [25, с. 136].

Поряд з іншими соціально спрямованими засобами боротьби з явищами або процесами, що набувають значної суспільної небезпечності, не останню роль відіграє й криміналізація, тобто визначення певних діянь людської активності в нормативно-правовому акті як злочинних. Практика розвитку кримінального законодавства знає багато випадків, коли раніше не карані у кримінальному порядку діяння потім визнавалися законодавцем злочинами. Причинами таких змін кримінологи спрощено називають: а) підвищення суспільної небезпеки певних діянь; б) необхідність усунення прогалин законодавства; в) появу нових суспільних відносин, що потребують охорони за допомогою норм кримінального права.

Потрібно також розуміти, що кримінальна відповідальність є найсуворішим видом юридичної відповідальності. Саме тому визнання законодавцем певних діянь злочинними та караними, тобто криміналізація, має бути особливо виваженим рішенням. Воно обґрунтовується наявністю нагальних потреб суспільства в кримінально-правовій забороні й більшою чи меншою мірою адекватно відображає ці потреби у кримінально-правовій нормі. Межі втручання кримінального закону визначаються необхідністю охорони від злочинних посягань найбільш важливих особистих, суспільних та державних інтересів. Водночас при цьому не можна допускати утисків прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина. Також важливо, щоб кримінально-правове втручання держави та її органів з охорони порядку не перешкоджало розвитку економічних, соціальних, культурних або інших суспільних відносин [3, с. 332].

При цьому необхідно враховувати, що заборона має бути достатньою в частині підтвердження здатності кримінального права і системи кримінальної юстиції протидіяти певному типу суспільно небезпечної поведінки, а інструментальна здатність альтернативних засобів протидіяти такій поведінці є або більш витратною, або взагалі недієвою [13, с. 70].

Окремі науковці виділяють такі стадії процесу адекватизації: 1) визначення інструментальної здатності кримінального права і системи кримінальної юстиції протидіяти спричиненню шкоди заборонами визначеного типу поведінки; 2) перевірка інструментальної здатності альтернативних засобів попереджувати шкоду; 3) оцінка соціальної витратності кримінально-правових і альтернативних засобів. Не вдаючись до докладного аналізу наведеної вище позиції, все ж зауважимо, що наведеною науковою позицією враховано статичну й ідеальну модель процесу адекватизації кримінально-правової заборони, оскільки,

як свідчить досвід, законодавець вдається до оцінки необхідності кримінально-правової заборони того або іншого типу поведінки лише в тому разі, коли вона вже продемонструвала свою суспільну небезпечність в умовах неефективності існуючих засобів протидіяти їй [13, с. 72].

Наведене досить точно характеризує певні законодавчі та наукові зусилля у сфері протидії такому суспільно небезпечному явищу, як тероризм у різних його формах та проявах, що останніми десятиліттями набуває стрімкого поширення у світі.

Щороку тисячі людей стають жертвами актів тероризму. Акти, методи та практика тероризму у всіх його проявах є діяльністю, яка спрямована на знищення прав людини, основних свобод та демократії, створює загрозу територіальній цілісності та безпеці держав та дестабілізує законні уряди. Тому міжнародному співтовариству слід вживати необхідних заходів щодо зміцнення співробітництва у справі запобігання тероризму та боротьби з ним.

Керуючись цілями та принципами Статуту ООН підтверджує свою роль у питаннях, що стосуються міжнародного миру і безпеки та рішуче засуджує тероризм у всіх його формах та проявах, ким би, де б і з якою метою він не здійснювався, оскільки він є однією з найсерйозніших загроз міжнародного миру та безпеки [32].

Також важливим моментом у криміналізації злочину є чітке визначення підстав криміналізації. Під підставами криміналізації розуміють процеси, що відбуваються в матеріальному і духовному житті суспільства, розвиток яких породжує об'єктивну необхідність кримінально-правової охорони тих чи інших цінностей. Підстави криміналізації – це те, що створює дійсну потребу в кримінально-правовій новелі, внутрішня необхідність виникнення правової норми.

У теорії кримінального права та кримінології окремі науковці виділяють наступні підстави криміналізації суспільно небезпечних діянь: коли виявляється новий вид суспільно небезпечної поведінки; коли змінюється стан злочинності, тобто поширюються ті чи інші злочинні діяння у країні чи її окремих регіонах; якщо динаміка злочинності за той чи інший період виявляє сталу тенденцію до збільшення певних суспільно небезпечних діянь [3, с. 332–333].

Висновки та пропозиції. Отже, аналіз підстав криміналізації такого суспільно небезпечного діяння як фінансування тероризму дає можливість зробити наступні висновки:

1) таке явище як фінансування терористичної діяльності має достатній для криміналізації ступінь суспільної небезпечності. Воно носить явно невідповідний та неодноразовий характер, підігрітий антиконституційними поглядами, які не можна використовувати у демократичному суспільстві;

2) в Україні останнім часом об'єктивно існують умови загострення процесів, що пов'язані з фінансуванням терористичної діяльності, такі процеси неможливо усунути без застосування кримінальної відповідальності;

3) соціально негативне явище тероризм як особливо небезпечна загроза національній безпеці України одночасно чинить деструктивний вплив на багато сфер життєдіяльності країни (політичну, економічну, соціальну, освітню, екологічну, інформаційну та ін.);

4) враховуючи наведені обставини та той факт, що тероризм у всіх його проявах може порушувати велику кількість передбачених Конституцією України принципів, криміналізація фінансування терористичної діяльності є соціально обумовленим кроком з боку держави.

ЛІТЕРАТУРА

- Біленчук П. Д., Кравчук В. В., Кравчук В. О., Кулік В. М. Сучасний тероризм: його світові, вітчизняні та регіональні тенденції: навч. посіб. Хмельницький: Хм-ЦНТІ, 2008. 212 с.
- Брич Л. П., Навроцький В. О. Кримінально-правова кваліфікація ухилення від оподаткування в Україні: монографія. Київ: Атіка, 2000. 288 с.

3. Вітрова Д. В. Соціально-правова обумовленість кримінальної відповідальності за сепаратизм. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 4. С. 332–336.
4. Вознюк А. А. Кримінальна відповідальність учасників терористичної групи: актуальні проблеми кваліфікації та перспективи вдосконалення законодавства. *Наше право*. 2017. № 1. С. 122–127.
5. Вознюк А. А. Мета створення терористичної групи та терористичної організації. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2013. № 2 (30). С. 134–142.
6. Вознюк А. А. Окремі проблемні питання кримінальної відповідальності за створення терористичної групи чи терористичної організації. *Правова Україна очима майбутніх фахівців: VI всеукр. студ. конф.* (Тернопіль, 22 трав. 2009 р.). Тернопіль, 2009. С. 52–54.
7. Європейська інтеграція інститутів адміністративного та кримінального права в систему трудових та соціальних правовідносин України. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/67569/1/Lohvynenko_1327.pdf.
8. Ємельянов В. П. Антитерористичне законодавство: поняття, система, шляхи вдосконалення: монографія. Харків: Право, 2016. 88 с.
9. Злочини у сфері підприємництва: навч. посіб. / О. О. Дудоров, М. І. Мельник, М. І. Хавронюк. Київ: Атіка, 2001. 608 с.
10. Калюжний Р. А. Еволюція правової класифікації тероризму. *Актуальні проблеми правового регулювання проведення антитерористичних операцій*: матеріали наук.-практ. семін. (Київ, 30 лист. 2016 р.). Київ: Нац. ун-т оборони України, 2017. С. 39–41.
11. Коржанский М. Й. Об'єкт та предмет кримінально-правової охорони. Київ: Юридична література, 1980. 250 с.
12. Кубальський В. Н. Кримінально-правові проблеми протидії тероризму в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к.ю.н. спец. 12.00.08. Київ, 2007. 20 с.
13. Кучерина С., Олейніков Д. Проблемні аспекти впровадження кримінальної відповідальності за кібертероризм. *Геополітичні пріоритети України. Збірник наукових праць*. 2021. Вип. 1 (26). С. 70–81.
14. Ліпкан В. А., Никифорчук Д. І., Руденко М. М. Боротьба з тероризмом: монографія. Київ: Знання України. 2002. 254 с.
15. Луценко Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності за створення терористичної групи чи терористичної організації. *Актуальні питання державотворення в Україні*: міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 21 квіт. 2011 р.). Київ, 2011. С. 354–355.
16. Луценко Ю. В. Кіберзлочинність та кібертероризм в сучасному інформаційному просторі як одна з основних загроз воєнній безпеці держави. *Правове забезпечення оперативно-службової діяльності: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення*: матеріали постійно діючого наук.-практ. семінару (Харків, 23 трав. 2019 р.). Харків: Право, 2019. Вип. 10. С. 23–26.
17. Луценко Ю. В. Національний та зарубіжний досвід боротьби з корупцією та організованою злочинністю: сучасний контекст. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2024. Том 35 (74) № 3. С. 132–139.
18. Луценко Ю. В. Політика держави у сфері боротьби зі злочинністю в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2024. Том 35 (74) № 4. С. 86–93.
19. Луценко Ю. В. Правові проблеми легалізації зброї: національний та зарубіжний досвід. *Право.ua*. 2023. № 3. С. 168–173.
20. Луценко Ю. В. Проблеми організації протидії організованим злочинним угрупованням, які загрожують державній безпеці України. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2024. Том 35 (74) № 1. С. 139–146.
21. Луценко Ю. В. Проблеми практичної реалізації введення особи до організованої злочинної групи чи злочинної організації для виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття її злочинної діяльності. *Правова держава*. 2023. № 49. С. 157–170.
22. Луценко Ю. В. Протидія злочинності у світлі міжнародного правопорядку. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2023. Том 34 (73) № 5. С. 60–64.
23. Луценко Ю. В. Протидія організованій злочинності: національний та іноземний досвід. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2024. Том 35 (74) № 2. С. 75–81.
24. Макаренко Н. К., Луценко Ю. В. Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття кримінально протиправної діяльності організованої групи чи злочинної організації, що вчиняють шахрайські та корупційні правопорушення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 7. С. 364–368.
25. Пашенко О. О. Соціальна обумовленість закону про кримінальну відповідальність: монографія. Харків: Юрайт, 2018. 446 с.
26. Полторацький О. Б., Луценко Ю. В. Протидія злочинності в контексті світової безпекової політики. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 2. С. 215–217.
27. Робак В. А. Підстави криміналізації злочину, передбаченого ст. 310 Кримінального кодексу України. *Кримський юридичний вісник*. 2009. № 3. С. 311–318.
28. Серкевич І. Р. Визначення поняття тероризм і його генезис. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 4. С. 331–335.
29. Соціологія: підручник / М. П. Требін, В. Д. Воднік, Г. П. Клімова та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2010. 224 с.
30. Тарасюк А. В., Луценко Ю. В. Актуальні проблеми удосконалення окремих положень кримінального та кримінального процесуального законодавства України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 388–391.
31. Тарасюк А. В., Луценко Ю. В., Денисенко М. М. Правове регулювання кібербезпеки людини на міжнародному рівні: порівняльно-правове дослідження. *Наше право*. 2022. № 3. С. 34–40.
32. Countering Terrorism. URL: <https://www.un.org/ru/global-issues/countering-terrorism>.
33. Kharytonov Sergiy O., Lutsenko Yuriy V. Countering Organized Crime in the European Context. *Theory and practice of jurisprudence*. 2024. № 1 (25). С. 141–152.

**РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ В ДІЯЛЬНОСТІ ДЕТЕКТИВІВ
БЮРО ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ****THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF CRIMINAL ANALYSIS IN THE ACTIVITIES
OF DETECTIVES OF THE BUREAU OF ECONOMIC SECURITY OF UKRAINE**

Олійничук Р.П., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри безпеки та правоохоронної діяльності
Західноукраїнський національний університет

Карапетян О.М., к.е.н., доцент,
доцент кафедри безпеки та правоохоронної діяльності
Західноукраїнський національний університет

Стаття присвячена висвітленню однієї з практичних проблем правоохоронної діяльності, яка стосується ролі та значення кримінального аналізу в діяльності детективів Бюро економічної безпеки України.

Розглянуто важливість та доцільність використання кримінального аналізу в діяльності детективів Бюро економічної безпеки України. Здійснено аналіз наукових бачень на категорії, які торкаються ролі та значення кримінального аналізу в діяльності детективів Бюро економічної безпеки України.

Обґрунтовано важливість та доцільність використання можливостей кримінального аналізу під час планування та проведення заходів детективами Бюро економічної безпеки України, спрямованих на попередження і припинення протиправних посягань у сфері економіки. Досліджено взаємодію кримінального аналізу з професійною діяльністю детективів Бюро економічної безпеки України.

Оцінено роль та значення використання можливостей кримінального аналізу під час здійснення своєї професійної діяльності детективами Бюро економічної безпеки України.

Опрацьовано дискусійні моменти щодо необхідності та доцільності використання детективами Бюро економічної безпеки України у своїй професійній діяльності можливостей кримінального аналізу та інформаційно-аналітичного супроводу.

У статті аналізуються професійні чинники та підстави, які відіграють важливу роль та мають визначне значення щодо застосування детективами Бюро економічної безпеки України у своїй повсякденній практиці можливостей кримінального аналізу та інформаційно-аналітичної допомоги, оскільки кримінальний аналіз є особливим видом інформаційно-аналітичної діяльності, яка безпосередньо і ефективно сприяє правоохоронним органам у боротьбі зі злочинними проявами шляхом ідентифікації та встановлення зв'язків між різними видами інформації, яка стосується злочину та іншими отриманими даними.

Доведено нагальну потребу у використанні всіма правоохоронними органами, зокрема і детективами Бюро економічної безпеки України можливостей кримінального аналізу на всіх етапах своєї професійної діяльності задля протидії злочинності та зменшення її проявів.

Зроблено ряд відповідних авторських висновків щодо ролі та значення кримінального аналізу в діяльності детективів Бюро економічної безпеки України.

Ключові слова: кримінальний аналіз, роль та значення кримінального аналізу, Бюро економічної безпеки України, детективи Бюро економічної безпеки України, діяльність детективів Бюро економічної безпеки України.

The article is devoted to highlighting one of the practical problems of law enforcement activities, which concerns the role and significance of criminal analysis in the activities of detectives of the Bureau of Economic Security of Ukraine.

The importance and expediency of using criminal analysis in the activities of detectives of the Bureau of Economic Security of Ukraine are considered.

An analysis of scientific visions into categories affecting the role and significance of criminal analysis in the activities of detectives of the Bureau of Economic Security of Ukraine was carried out.

The importance and expediency of using the capabilities of criminal analysis when planning and conducting activities by detectives of the Bureau of Economic Security of Ukraine aimed at preventing and stopping illegal encroachments in the economic sphere are substantiated.

The interaction of criminal analysis with the professional activities of detectives of the Bureau of Economic Security of Ukraine is studied.

The role and importance of using the capabilities of criminal analysis when carrying out their professional activities by detectives of the Bureau of Economic Security of Ukraine are assessed.

Discussion points regarding the necessity and expediency of detectives of the Bureau of Economic Security of Ukraine using the capabilities of criminal analysis and information and analytical support in their professional activities were discussed.

The article analyzes professional factors and grounds that play an important role and are of significant importance for the use of criminal analysis and information-analytical support capabilities by detectives of the Bureau of Economic Security of Ukraine in their daily practice, since criminal analysis is a special type of information-analytical activity that directly and effectively assists law enforcement agencies in combating criminal manifestations by identifying and establishing connections between various types of information related to the crime and other data obtained.

The urgent need for all law enforcement agencies, including detectives of the Bureau of Economic Security of Ukraine, to use the capabilities of criminal analysis at all stages of their professional activities in order to combat crime and reduce its manifestations has been proven.

A number of relevant author's conclusions have been made regarding the role and significance of criminal analysis in the activities of detectives of the Bureau of Economic Security of Ukraine.

Key words: criminal analysis, the role and significance of criminal analysis, Bureau of Economic Security of Ukraine, detectives of the Bureau of Economic Security of Ukraine, activities of detectives of the Bureau of Economic Security of Ukraine.

Постановка проблеми. Щасливе та безпечне існування громадян України в реальних умовах сьогодення напряму залежить від високого рівня професійності наших правоохоронних органів. Процес реформування існуючих та створення нових правоохоронних органів також безпосередньо впливає на добробут населення та його соціальний рівень.

Якраз реформування економічної складової правоохоронних органів і створення зовсім нового органу, а саме,

Бюро економічної безпеки України (далі – БЕБ України) надасть усім більшої впевненості у завтрашньому дні та надію на ефективнішу боротьбу із злочинними проявами в економічній сфері та краще функціонування фінансової системи нашої держави.

Але якщо ми акцентуємо свою увагу на ефективності іговоримо про повноцінну діяльність цього новоствореного правоохоронного органу, а особливо на продуктивному

функціонуванні його детективів, то тут неможливо обійтися без інформаційно-аналітичної підтримки.

На особливу увагу в межах даного дослідження заслуговує аналітичний супровід та аналітична підтримка саме детективної діяльності БЕБ, що в подальшому забезпечить якісну розробку та планування заходів щодо попередження та розкриття злочинів у сфері економіки.

У цьому контексті особливої характеристики потребує важливість та доцільність використання детективами БЕБ можливостей кримінального аналізу під час планування та здійснення своєї діяльності, що в подальшому виконає вагомую роль у боротьбі зі злочинністю.

Відтак, на превеликий жаль, теперішні тенденції потужної активності економічної злочинності засвідчують низьку ефективність працівників БЕБ, і зокрема її детективів.

Сформована практика довела мізерне використання інформаційно-аналітичних можливостей, а іноді пряме нехтування і фактичну недооцінку, як неодмінного інструменту для подальшого виконання своїх професійних обов'язків та успішної реалізації правоохоронної функції підрозділами детективів БЕБ. Тому запропоноване дослідження є досить актуальним, так як воно пов'язане із дослідженням і визначенням ролі та значення кримінального аналізу в діяльності детективів Бюро економічної безпеки України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання, які пов'язані із роллю та значенням кримінального аналізу в діяльності детективів Бюро економічної безпеки України у своїх працях розглядали такі українські вчені, як Р. В. Білоус, В. І. Василичук та О. В. Таран, О. В. Власюк, В. В. Моца, І. А. Федчак, В. В. Карелін, О. М. Карапетян, А. П. Колесніков та Р. П. Олійничук та інші. Приміром, Р. В. Білоус, В. І. Василичук і О. В. Таран акцентували свою увагу на використанні методів кримінального аналізу під час оперативного провадження та досудового розслідування [1]. О. В. Власюк у своєму науковому дослідженні звернувся до питання про виникнення та становлення кримінального аналізу в боротьбі зі злочинністю [2]. В. В. Моца у своїй науковій праці дослідив теоретико-методологічні засади використання кримінального аналізу оперативними підрозділами правоохоронних органів України [3]. Навчальний посібник І. А. Федчака присвячений теоретичним розробкам та практичним рекомендаціям у сфері кримінального аналізу [4]. В. В. Карелін у своєму науковому здобутку дослідив питання щодо компетенції бюро економічної безпеки України як суб'єкта запобігання кримінальним правопорушенням у сфері економічної діяльності [5]. О. М. Карапетян, А. П. Колесніков та Р. П. Олійничук у своєму науковому дослідженні розглянули застосування ризик-орієнтованого підходу у практичній діяльності детективів бюро економічної безпеки [6].

Але, все ж таки, беручи до уваги доволі вагомі та плідні наукові досягнення у цьому напрямі, немало аспектів цієї проблематики, зокрема питання щодо ролі та значення кримінального аналізу в діяльності детективів Бюро економічної безпеки України залишаються малодослідженими та спірними, особливо в їхньому практичному застосуванні.

У зв'язку з цим, **метою** цієї наукової статті є дослідження і визначення ролі та значення кримінального аналізу в діяльності детективів Бюро економічної безпеки України з метою їх наступного врахування і застосування в практичній діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кримінальний аналіз, на думку вчених, «є специфічним видом інформаційно-аналітичної діяльності, яка полягає в ідентифікації та якомога точнішому визначенні внутрішніх зв'язків між інформацією (відомостями, даними), що стосуються злочину, і будь-якими іншими даними, отри-

маними з різних джерел, їх використанням в інтересах ведення оперативно-розшукової та слідчої діяльності, аналітичної підтримки. У процесі кримінального аналізу забезпечують цілеспрямований пошук, виявлення, фіксацію, вилучення, упорядкування, аналіз й оцінку кримінальної інформації, її представлення (візуалізацію), передавання та реалізацію» [1, с. 132].

Варто відзначити позицію науковців про те, що «обробка значних за обсягом масивів інформації можлива лише завдяки використанню інтелектуальних технологій, які знижують навантаження на слідчого або оперативного працівника й допомагають йому під час проведення відповідних заходів і прийняття процесуального рішення» [1, с. 133].

Як зауважують вчені – «в умовах сьогодення розкриття резонансних, тяжких та особливо тяжких кримінальних правопорушень неможливе без участі кримінальних аналітиків та відповідного проведення аналітичної розвідувальної роботи під час оперативного розшукового та кримінального провадження» [1, с. 133].

Згідно статті 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» до підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, відноситься і Бюро економічної безпеки України, а саме підрозділи детективів БЕБ [7].

«Серед основних завдань Бюро економічної безпеки України – виявлення, припинення, розслідування кримінальних правопорушень, що посягають на функціонування економіки держави та правопорушень, пов'язаних з отриманням та використанням міжнародної технічної допомоги» [8].

«Реалізацію правоохоронної функції здійснюють підрозділи детективів, які створені та функціонують у структурі центрального апарату та територіальних управлінь БЕБ» [8].

«Детективи БЕБ України уповноважені в межах компетенції, визначеної Законом України "Про оперативно-розшукову діяльність" та Кримінальним процесуальним кодексом України, проводити оперативно-розшукову діяльність і досудове розслідування кримінальних правопорушень, віднесених законом до підслідності Бюро економічної безпеки України» [8].

Виконання тих першочергових та невідкладних завдань, які стоять перед детективами БЕБ України, потребують якісної інформаційної, програмної та комп'ютерної підтримки. Оскільки, відмінне виконання ними своїх професійних обов'язків є запорукою своєчасного попередження та припинення злочинів у сфері економіки. А це, в свою чергу, потребує компетентної, високопрофесійної аналітичної допомоги.

Адже, вчасне надання детективам БЕБ України потрібної та актуальної аналітичної інформації про подальший розвиток подій, яка може позначитися на оперативній обстановці, сприяє у подальшому розробці планів та механізмів щодо виявлення та розкриття злочинів.

І. А. Федчак у своїй науковій праці слушно зазначає, що «кримінальний аналіз є діяльністю співробітників правоохоронних органів з використання інтелектуального програмного забезпечення та системного підходу щодо збору відповідної інформації, аналітичного вивчення певних характеристик, тенденцій з метою встановлення взаємозв'язків між фактами, подіями, явищами, суб'єктами та об'єктами, оптимізації управління правоохоронними органами на державному, територіальному рівні та під час вирішення конкретних задач протидії злочинності» [4, с. 16].

Згідно пункту 2 частини 1 статті 2 Закону України «Про Бюро економічної безпеки України» «детектив БЕБ України – службова особа Бюро економічної безпеки України, уповноважена в межах компетенції, визначеної Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» та Кримінальним процесуальним кодексом України, здійснювати оперативно-розшукову діяльність і досудове розсліду-

вання кримінальних правопорушень, віднесених законом до підслідності Бюро економічної безпеки України» [9].

А також, згідно частини 1 статті 4 Закону України «Про Бюро економічної безпеки України» до завдань БЕБ України, з-поміж інших, відноситься:

«– збирання та аналіз інформації про правопорушення, що впливають на економічну безпеку держави, та визначення способів запобігання їх виникненню в майбутньому;

– планування заходів у сфері протидії кримінальним правопорушенням, віднесеним законом до його підслідності;

– складання аналітичних висновків і рекомендацій для державних органів з метою підвищення ефективності прийняття ними управлінських рішень щодо регулювання відносин у сфері економіки» [9].

Варто погодитися із думкою В. В. Моца, що «взаємодія співробітників оперативних підрозділів та кримінальних аналітиків має певні особливості та відбувається здебільшого в рамках кримінального розвідувального аналізу. Важливим аспектом у ефективній співпраці оперативних працівників та кримінальних аналітиків є запровадження спеціалізації за окремими напрямками роботи» [3, с. 146].

Висновками здійснених досліджень про роль та значення кримінального аналізу в діяльності детективів БЕБ України можуть слугувати наступні позиції:

– використання можливостей кримінального аналізу під час виконання своїх професійних обов'язків відіграє важливу роль та має велике значення не тільки для праців-

ників Національної поліції, як зазначають окремі науковці [1–6] але й для інших оперативних підрозділів правоохоронних органів України, в тому числі і для діяльності детективів БЕБ України;

– жодних сумнівів не викликає факт важливості та доцільності використання можливостей кримінального аналізу під час планування та проведення заходів детективами БЕБ України, спрямованих на попередження і припинення протиправних посягань у сфері економіки, адже це сприяє збільшенню їх професійних можливостей під час використання необхідної інформації та існуючих ресурсів;

– професійна, якісна та успішна боротьба зі злочинними проявами у сфері економіки є найважливішим чинником, який відіграє визначну роль та має чільне значення щодо застосування детективами БЕБ України у своїй повсякденній практиці можливостей кримінального аналізу та інформаційно-аналітичної допомоги;

– кримінальний аналіз має практичний зв'язок із процесом планування та здійснення оперативних заходів, адже він є підґрунтям для планування детективної діяльності та надає підтримку співробітникам БЕБ України для вдосконалення методів боротьби із злочинними проявами у сфері економіки;

– кримінальний аналіз є основою для прийняття рішень у сфері правоохоронної діяльності, які можуть мати наслідки у перспективі як на національному, так і на міжнародному рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоус Р. В., Василичук В. І., Таран О. В. Використання методів кримінального аналізу під час оперативного провадження та досудового розслідування. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2021. № 1. С. 131-137.
2. Власюк О. В. Кримінальний аналіз у боротьбі зі злочинністю: виникнення та становлення. *Університетські наукові записки*. 2012. № 4. С. 351-356.
3. Моца В. В. Теоретико-методологічні засади використання кримінального аналізу оперативними підрозділами правоохоронних органів України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2022. Вип. 73(2). С. 141-147.
4. Федчак І. А. Основи кримінального аналізу : навчальний посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ. 2021. 288 с.
5. Карелін В. В. Щодо компетенції бюро економічної безпеки України як суб'єкта запобігання кримінальним правопорушенням у сфері економічної діяльності. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. Вип. 1. С. 116-119.
6. Карапетян О. М., Колесніков А. П., Олійничук Р. П. Застосування ризик-орієнтованого підходу у практичній діяльності детективів бюро економічної безпеки. *Економіка. Фінанси. Право*. 2024. № 2. С. 23-26.
7. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 року № 2135-XII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text>
8. Бюро економічної безпеки України. Правоохоронна діяльність. URL: <https://esbu.gov.ua/diialnist/pravookhoronna-diialnist>
9. Про Бюро економічної безпеки України: Закон України від 28 січня 2021 року № 1150-IX / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text>

ВТІЛЕННЯ ПОЛОЖЕНЬ СТАМБУЛЬСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ У ПРОЄКТІ НОВОГО КК УКРАЇНИ

IMPLEMENTATION OF THE PROVISIONS OF THE ISTANBUL CONVENTION IN THE DRAFT NEW CC OF UKRAINE

Пономаренко Ю.А., д.ю.н., доцент,
завідувач кафедри кримінального права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено проблематиці відповідності положень проєкту нового КК України, що розроблений робочою групою з питань розвитку кримінального права Комісії з питань правової реформи при Президенті України, вимогам Конвенції РЄ про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. Визначено, що Конвенцією вимагається урегулювання в національному законодавстві Держав-учасниць, принаймні, семи питань матеріального кримінального права, а саме: криміналізації низки діянь, що є домашнім чи гендерно обумовленим насильством; криміналізації співучасті у таких діяннях; криміналізації готування до таких діянь; заборони визнання певних обставин такими, що виключають кримінальну відповідальність; визначення меж просторової юрисдикції держав щодо криміналізованих діянь; встановлення караності криміналізованих діянь; встановлення обставин, що обтяжують покарання. Далі послідовно проаналізовані відповідні положення проєкту нового КК України на предмет відповідності названим вимогам.

За результатами проведеного аналізу встановлено, що вимоги Стамбульської конвенції, які стосуються норм матеріального кримінального права, загалом, втілені у проєкті нового КК України і, при цьому, виправлено цілу низку недоліків, які були привнесені до чинного КК при імplementації цієї Конвенції до нього. Зокрема йдеться про ті положення проєкту, якими визначаються склади зґвалтування, сексуального насильства, інших кримінальних правопорушень, питання криміналізації співучасті у них і замаху на них, їх караності та інші.

Водночас, низка відзначених вище хоч і неістотних, але розбіжностей між текстом Проєкту і вимогами Конвенції, ще потребують свого подальшого вивчення і опрацювання. Зокрема, це стосується необхідності уточнення меж криміналізації окремих діянь; більш точного окреслення меж просторової юрисдикції України щодо цих кримінальних правопорушень; повної імplementації вимог Конвенції щодо обставин, які обтяжують покарання за такі кримінальні правопорушення та деяких інших питань. Сформульовано висновок про необхідність подальшої роботи над проєктом нового КК України з метою повного втілення у ньому вимог Стамбульської конвенції.

Ключові слова: кримінальне право, кримінальне правопорушення, кримінальна відповідальність, домашнє насильство, зґвалтування, сексуальне насильство, примусовий шлюб, незаконне проведення абортів, замах на кримінальне правопорушення, співучасть у кримінальному правопорушенні.

The article is devoted to the issue of compliance of the provisions of the draft of the new Criminal Code of Ukraine, developed by the working group on the development of criminal law of the Commission on Legal Reform under the President of Ukraine, with the requirements of the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence. It is determined that the Convention requires the regulation in the national legislation of the Member States of at least seven issues of substantive criminal law, namely: criminalization of a number of acts constituting domestic or gender-based violence; criminalization of complicity in such acts; criminalization of preparation for such acts; prohibition of recognizing certain circumstances as excluding criminal liability; determination of the boundaries of the spatial jurisdiction of states over criminalized acts; establishment of the punishability of criminalized acts; establishment of circumstances that aggravate punishment. Then, the relevant provisions of the draft of the new Criminal Code of Ukraine are sequentially analyzed for compliance with the above requirements.

The analysis has shown that the requirements of the Istanbul Convention, which relate to the norms of substantive criminal law, are generally embodied in the draft of the new Criminal Code of Ukraine, and at the same time, a number of shortcomings that were introduced into the current Criminal Code during the implementation of this Convention to it have been corrected. In particular, these are the provisions of the draft that define the elements of rape, sexual violence, other criminal offenses, the issues of criminalization of complicity in them and attempt on them, their punishment, and others. At the same time, a number of the above-mentioned, albeit insignificant, discrepancies between the text of the Draft and the requirements of the Convention still require further study and elaboration. In particular, this concerns the need to clarify the boundaries of criminalization of certain acts; more precisely delineate the boundaries of the spatial jurisdiction of Ukraine over these criminal offenses; full implementation of the requirements of the Convention regarding circumstances that aggravate punishment for such criminal offenses and some other issues. A conclusion is formulated on the need for further work on the draft of the new Criminal Code of Ukraine in order to fully implement the requirements of the Istanbul Convention.

Key words: criminal law, criminal offense, criminal liability, domestic violence, rape, sexual violence, forced marriage, illegal abortion, attempted criminal offense, complicity in a criminal offense.

Постановка проблеми. Європеїзація кримінального права України в якості однієї зі своїх невід’ємних складових передбачає втілення у ньому тих міжнародно-правових зобов’язань, які Україна взяла на себе як член РЄ або які готується взяти на себе як кандидат у члени ЄС. В цьому аспекті чи не найбільший соціальний резонанс викликали питання втілення у національному кримінальному законодавстві вимог Конвенції РЄ про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами [1], що більше відома як Стамбульська конвенція. Зміни, які були внесені на її виконання до чинного КК 2001 р., отримали як схвальні, так і критичні оцінки у фаховому, політичному і суспільному дискурсах. З огляду на це, особливої актуальності набувають питання втілення положень Стамбульської конвенції, що стосуються матеріального кримінального права, не в чинному, а в перспективному кримінальному законодавстві України, яке на разі найкраще репрезентує проєкт нового КК України [2] (далі –

Проєкт), підготовлений робочою групою з питань розвитку кримінального права Комісії з питань правової реформи при Президенті України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема імplementації Стамбульської конвенції до чинного кримінального законодавства України була предметом наукових досліджень А. А. Васильєва і К. В. Юртаєвої [3], І. І. Давидович та К. П. Задої [4], О. О. Дудорова [5, 7], С. Мазепи [6], М. І. Хавронюка [7], О. В. Харитонові [8] та інших криміналістів. Питання удосконалення положень Проєкту про відповідальність за домашнє та гендерно обумовлене насильство, окрім його авторів, досліджувалося також О. О. Дудоровим та К. П. Задоєю [9], А. С. Політовою [10, 11], О. В. Харитонові [12] та іншими науковцями. Втім, питання імplementації положень Стамбульської конвенції до Проєкту, особливо з огляду на відому динамічність останнього, залишаються актуальними і малодослідженими у літературі.

Метою статті є аналіз Проекту на предмет відповідності його положень вимогам Стамбульської конвенції та вироблення на цій основі рекомендацій щодо подальшого удосконалення Проекту.

Виклад основного матеріалу. За змістом Стамбульської конвенції, держави-учасниці мають унормувати у своєму національному законодавстві, принаймні, сім питань, що стосуються матеріального кримінального права.

1. Криміналізація діянь. Стамбульська конвенція вимагає від держав-учасниць криміналізації таких діянь: психологічне насильство (ст. 33); переслідування (ст. 34); фізичне насильство (ст. 35), сексуальне насильство (ст. 36); примусовий шлюб (ст. 37); каліцтво жіночих геніталій (ст. 38); примусовий аборт та примусова стерилізація (ст. 39). На розсуд держав-учасниць кримінальна чи інша юридична відповідальність має бути також встановлена за: сексуальне домагання (ст. 40) і порушення обмежувальних або захисних приписів (ст. 53). Відповідно до п. 3 ст. 78 Конвенції будь-яка держава при ратифікації може заявити, що вона залишає за собою право передбачати не кримінальну, а інший вид юридичної відповідальності за діяння, передбачені в статтях 33 та 34, але Україна цим правом не скористалася [13].

Попри свою назву і загальну спрямованість змісту, Конвенція не вимагає криміналізації домашнього насильства як самостійного кримінального правопорушення (*sui generis*). Для виконання її вимог достатньо, щоб діяння, які охоплюються поняттям домашнього насильства (п. «b» ст. 3), були криміналізовані в КК, хай навіть і в межах інших складів кримінальних правопорушень. Втім, Проект, як і чинний КК, містить самостійний склад домашнього насильства. Відповідно до ст. 4.6.4 Проекту, злочином 1 ступеня є систематичне застосування фізичного, психологічного або економічного насильства щодо близької людини (див. п. 2 ч. 2 ст. 1.4.1) чи колишнього подружжя, що спричинило потерпілій людині:

- 1) фізичні чи психологічні страждання,
- 2) розлад здоров'я,
- 3) втрату працездатності,
- 4) емоційну залежність або
- 5) погіршення якості її життя.

Водночас, на виконання вимог ст. 33–40 і 53 Конвенції, низка діянь, у тому числі й такі, які входять до складу домашнього насильства, отримали самостійну криміналізацію в Проекті.

1.1. Психологічне насильство відповідно до ст. 33 Конвенції визначається як умисна поведінка, яка призводить до тяжкого порушення психічної цілісності шляхом примушування або погроз. В проекті такі діяння криміналізовані в межах ст. 4.3.3. «Погроза спричиненням смерті чи тяжкої шкоди», відповідно до якої злочином 3 ступеня визнається діяння особи, «яка погрожує іншій людині:

- 1) вбивством,
- 2) спричиненням тяжкої шкоди здоров'ю,
- 3) зґвалтуванням або
- 4) знищенням чи пошкодженням майна загальнонебезпечним способом».

В цьому питанні треба взяти до уваги два моменти. З одного боку, Проект підвищує стандарт захисту потерпілої людини від психологічного насильства, оскільки злочин, передбачений ст. 4.3.3 має формальний склад, тоді як ст. 33 Конвенції вимагає криміналізації такого діяння за умови заподіяння ним наслідків у виді «тяжкого порушення психічної цілісності». З іншого, ст. 4.3.3 Проекту навряд чи охоплює такі форми психологічного насильства як газлайтинг, бодішеймінг, стоунволлінг тощо [8, с. 40–41]. Позаяк, повторюся, Україна не зробила застереження по ст. 33, то питання криміналізації таких форм психологічного насильства залишається відкритим.

1.2. Переслідування відповідно до ст. 34 Конвенції визначене як умисна поведінка, «яка полягає в повторному здійсненні загрозливої поведінки, спрямованої на іншу особу, що змушує його чи її боятися за свою безпеку». Самостійної криміналізації таке діяння у Проекті не отримало. Але для випадків, коли потерпілою особою від переслідування буде близька людина чи колишній з подружжя, скоєне підлягатиме кваліфікації як домашнє насильство (ст. 4.6.4). В інших випадках, коли потерпілою буде людина, яка не охоплюється колом потерпілих від домашнього насильства, окремі випадки переслідування можуть бути кваліфіковані за вже згаданого ст. 4.3.3 або ст. 4.3.4 «Створення небезпеки для життя чи здоров'я іншої людини», або ст. 4.4.7 «Примушування» (у формі іншого насильства, не пов'язаного із заподіянням шкоди), або ст. 4.7.3 «Дії щодо інформації про особисте чи сімейне життя», або ст. 7.5.7 «Бешкет» (у формі образливого та настирливого чіплення до іншої людини всупереч її ясно вираженому небажання спілкуватися) тощо.

1.3. Фізичне насильство, криміналізації якого вимагає ст. 35 Конвенції, визначене у ній *sui per sui* – як умисна поведінка, «яка полягає у вчиненні актів фізичного насильства проти іншої особи». У проекті такі умисні діяння криміналізовані статтями 4.2.6 «Спричинення тяжкої шкоди здоров'ю», 4.2.7 «Спричинення значної шкоди здоров'ю», 4.2.8 «Спричинення суттєвої шкоди здоров'ю» і 4.2.15 «Насильство, яке завдало фізичного болю». Крім того, криміналізовані також необережне спричинення тяжкої (ст. 4.2.9) і значної (ст. 4.2.16) шкоди здоров'ю.

1.4. Сексуальне насильство, у тому числі зґвалтування криміналізовані статтями розділу 4.5, який має назву «Кримінальні правопорушення проти сексуальної свободи та сексуальної недоторканості людини». Тут, передусім, слід звернути увагу на зміну термінології у позначенні родового об'єкта цих правопорушень: на відміну від чинного КК у Проекті ним визнається не статевая свобода чи статевая недоторканість, а сексуальна свобода чи сексуальна недоторканість людини. Ця новела, окрім термінологічної узгодженості з апаратом Стамбульської конвенції, обумовлена ще двома аргументами. По-перше, визначення об'єкта цих кримінальних правопорушень через категорію «статеві» акцентує виключно на фізіологічній складовій цих посягань, тоді як шкода, що заподіюється ними, є значно ширшою і стосується сексуальності як психо-фізіологічної властивості людини. По-друге, людських статей усього дві – жінки та чоловіки, – тоді як сексуальна різноманітність є значно більш варіативною, а відтак потерпіла особа може зазнавати шкоди таким складовим її сексуальності, які не завжди збігаються з її статевою належністю [14, с. 202].

Проектом КК криміналізовано, зокрема, такі форми сексуального насильства:

1.4.1. здійснення, без згоди, вагінального, анального або орального проникнення сексуального характеру в тіло іншої особи з використанням будь-якої частини тіла або предмета (підп. «а» п. 1 ст. 36 Конвенції), тобто зґвалтування. Відповідно до ст. 4.5.4 Проекту це діяння визначене як сексуальне проникнення щодо іншої людини за відсутності її добровільної згоди і визнається злочином 5 ступеня. З урахуванням визначень понять «дія сексуального характеру» (п. 9 ч. 2 ст. 1.4.1), «добровільна згода» (п. 1 ст. 4.5.1) і «сексуальне проникнення» (п. 2 ст. 4.5.1), зґвалтуванням за Проектом визнається *сексуально-орієнтоване вагінальне, оральне або анальне проникнення будь-якою частиною тіла або будь-яким предметом в тіло іншої людини без однозначно вираженої згоди цієї людини на вчинення щодо неї такої дії, якщо ця людина досягла 14-річного віку та здатна розуміти характер і значення цієї дії*.

У цьому визначенні не лише усунуто існуючу в чинному КК проблему визначення того, чим проникає винний

в тіло потерпілої людини, а й прибрано неоднозначне формулювання чинного КК про «дії сексуального характеру, пов'язані із ... проникненням». Воно інколи дає підстави припустити, що, окрім проникнення, для складу зґвалтування необхідно вчинити ще якісь інші «дії сексуального характеру», відмінні від проникнення, з якими проникнення має бути пов'язане [5, с. 12]. Насправді ж, проникнення в тіло іншої людини і є тією дією сексуального характеру, в якій полягає суспільно небезпечне діяння у складі цього кримінального правопорушення.

1.4.2. здійснення, без згоди, інших актів сексуального характеру з особою (підп. «б» п. 1 ст. 36 Конвенції) криміналізоване ст. 4.5.5 Проекту, що має назву « Дія сексуального характеру без сексуального проникнення». Саме у відсутності сексуального проникнення і полягає іншійсть цього злочину порівняно із зґвалтуванням, інших відмінностей складу цих злочинів не мають. Відповідно до згаданої статті Проекту злочином 3 ступеня визнається здійснення щодо іншої людини за відсутності її добровільної згоди дії сексуального характеру без сексуального проникнення.

Цей склад є наступником так званого «сексуального насильства», що передбачене ст. 153 чинного КК, але в ньому також усунуто притаманні чинному Кодексу недоліки. Зокрема, на виконання Стамбульської конвенції з назви статті та з тексту її гіпотези прибрано вказівку на насильство чи насильницькі дії, позаяк дії сексуального характеру без добровільної згоди потерпілої людини можуть бути вчинені й без насильства (наприклад, шляхом обману, використання безпорадного стану тощо).

1.4.3. примушування іншої особи до здійснення, без згоди, актів сексуального характеру з третьою особою (підп. «с» п. 1 ст. 36 Конвенції) криміналізоване у ст. 4.5.6 Проекту, згідно з якою злочином 3 ступеня визнається примушування іншої людини до вчинення нею дії сексуального характеру (як з проникненням, так і без нього) з третьою особою.

Підводячи підсумок, слід констатувати, що криміналізація сексуального насильства, якої вимагає Стамбульська конвенція, здійснене у Проекті, по-перше, у повній відповідності до таких вимог, а, по-друге, з усуненням тих недоліків, які допущені у чинному КК.

1.5. Примусовий шлюб – відповідно до ст. 37 Конвенції вимагається криміналізація як власне примушування дорослого або дитини до вступу в шлюб (п. 1), так і умисного заманювання дорослого або дитини на територію Сторони або держави іншої, ніж та, у якій він чи вона проживає, для примушування цього дорослого або дитини до вступу в шлюб (п. 2).

Відповідно до ст. 4.4.9 Проекту злочином 3 ступеня визнається примушування іншої людини шляхом застосування насильства чи погрози щодо неї або її близької людини до:

- 1) співжиття у шлюбі чи без укладання шлюбу,
- 2) продовження примусово укладеного шлюбу,

3) переміщення на територію іншої держави, ніж та, в якій вона проживає, для вступу в шлюб або для співжиття у шлюбі чи без укладання шлюбу.

Як видно, цією статтею істотно перевищено той мінімальний обсяг криміналізації, якого вимагає п. 1 ст. 37 Конвенції: кримінально караним визнається примушування не лише до укладання шлюбу, а й до співжиття без укладання шлюбу, а також і до продовження примусово укладеного шлюбу. Це, безумовно, позитивний момент. Водночас, п. 3 ст. 4.4.9 Проекту криміналізоване примушування іншої людини «шляхом застосування насильства чи погрози щодо неї або її близької людини до ... переміщення на територію іншої держави, ніж та, в якій вона проживає, для вступу в шлюб або для співжиття у шлюбі чи без укладання шлюбу». Конвенція ж вимагає криміналізації «заманювання» (англ.: “luring”) на територію кра-

їни зі вказаною метою. Вочевидь, заманювання не завжди передбачає погрозу чи насильство, а й може вчинятися, наприклад, способом обману. То ж над цим питанням ще слід додатково подумати.

1.6. Каліцтво жіночих геніталій – ст. 38 Конвенції вимагає криміналізації таких форм умисної поведінки:

«а) видалення, інфібуляція або здійснення будь-якого іншого каліцтва в цілому або частково великих статевих губ, малих статевих губ або клітора;

б) примушування (англ.: “coercing”) жінки до того, щоб вона зазнала актів, перелічених у підпункті «а», або схилення (англ.: “procuring”) її до цього;

с) підбурювання (англ.: “inciting”), примушування дівчини до того, щоб вона зазнала актів, перелічених у підпункті «а», або схилення її до цього».

Позаяк великі статеві губи, малі статеві губи і клітор належать до статевих органів жінки [15, с. 189], то їх видалення (у т.ч. інфібуляція) або каліцтво (п. «а» ст. 38 Конвенції) відповідно до підп. «а» і «б» п. 3 ст. 1.4.3 Проекту визнається тяжкою шкодою здоров'ю. Тому самостійної криміналізації такі діяння не отримали, відповідальність за них встановлена у межах ст. 4.2.6, що передбачає відповідальність за умисне спричинення тяжкої шкоди здоров'ю. Більше того, розширюючи стандарт захисту, гарантований Конвенцією, Проект передбачає також і відповідальність за вчинення таких же діянь з необережності (ст. 4.2.11).

Діяння, криміналізації яких вимагають п. «б» і «с» ст. 38 Конвенції, у Проекті передбачені ст. 4.5.9, відповідно до якої злочином 3 ступеня визнається:

1) примушування жінку до видалення у неї зовнішніх геніталій чи їх калічення,

2) спонукання неповнолітньої жінки до цього.

Як видно, автори Проекту одним терміном «примушування» (його визначення див. у п. 46 ч. 2 ст. 1.4.1) охопили обидва вжиті в тексті Конвенції терміни: «примушування» (англ.: “coercing”) і «схилення» (англ.: “procuring”). При цьому п. 1 ст. 4.5.9 охоплюється примушування до видалення чи калічення зовнішніх геніталій як повнолітньої, так і неповнолітньої жінки. У п. 2 цієї статті, де йдеться лише про неповнолітню потерпілу, замість вжитого в Конвенції терміну «підбурювання» (англ.: “inciting») вжитий більш доречний термін «схилання», оскільки «підбурювання» – це діяння, яке вчинюється однойменним співучасником у випадках вчинення кримінального правопорушення у співучасті. Однак при схиланні дівчини до таких діянь співучасть між нею і тим, хто схиляє, безумовно, не виникає.

1.7. Примусовий аборт та примусова стерилізація – відповідно до ст. 39 Конвенції мають бути криміналізовані такі форми умисної поведінки:

«а) проведення абортів жінці без її попередньої та інформованої згоди;

б) проведення хірургічного втручання, метою або наслідком якого є припинення здатності жінки до природної репродукції без її попередньої та інформованої згоди або розуміння процедури».

Діяння, криміналізації якого вимагає «а» ст. 39 Конвенції, передбачене ст. 4.2.13 Проекту, відповідно до якої злочином 5 ступеня визнається: (1) примушування вагітної жінки до штучного переривання вагітності або (2) повідомлення вагітній жінці завідомо неправдивих відомостей, якщо внаслідок будь-якого з цих діянь було здійснено штучне переривання її вагітності. В обох випадках (примушування або обман) відсутня попередня та інформована згода жінки на аборт.

На виконання вимог п. «б» ст. 39 Конвенції у Проекті передбачена ст. 4.2.14, відповідно до якої також злочином 5 ступеня визнається: (1) примушування іншої людини до статевої стерилізації або (2) повідомлення їй завідомо неправдивих відомостей, якщо внаслідок будь-якого з цих діянь стерилізацію було здійснено.

Тут вкотре бачимо більш високий стандарт захисту прав людини, ніж того вимагає Конвенція, позаяк потерпілою людиною у цій статті є не лише жінка, а й чоловік. Натомість, слід звернути увагу на те, що Конвенція вимагає криміналізації і таких діянь, для яких стерилізація є лише метою, але не обов'язково наслідком. У той же час, склад злочину, передбаченого ст. 4.2.12 Проекту, є закінченим лише з моменту здійснення стерилізації. Тому вчинення таких діянь лише з метою стерилізації, якщо фактично вона не відбулася, має кваліфікуватися як замах на цей злочин.

1.8. Сексуальне домагання – відповідно до ст. 40 Конвенції визначається як «будь-яка форма небажаної вербальної, невербальної або фізичної поведінки сексуального характеру, метою або наслідком якої є порушення гідності особи, зокрема шляхом створення залякувального, ворожого, принизливого або образливого середовища». За таке діяння на розсуд національних законодавців може встановлюватися кримінальна або інший вид юридичної відповідальності.

Відповідно до ст. 4.5.10 Проекту вчинення такого діяння щодо людини, яка досягла 14-річного віку, визнається провинною (кримінальним проступком). Відсутність згадки у названій чи будь-якій іншій статті Проекту про сексуальне домагання дитини віком до 14 років не свідчить про його безкарність. З урахуванням положень п. 1 ст. 4.5.1 про 14-річний вік сексуальної згоди, сексуальне домагання особи, яка не досягла такого віку, має кваліфікуватися, залежно від обставин справи, як готування до або замах на зґвалтування чи дії сексуального характеру без сексуального проникнення.

1.9. Порушення обмежувальних або захисних приписів, виданих відповідно до п. 1 ст. 53 Конвенції, згідно п. 3 тієї ж статті, на розсуд національних законодавців може тягнути кримінальну або інший вид юридичної відповідальності.

За українським законодавством ці правові засоби можуть бути негайними (термінові заборонні приписи поліції відповідно до ст. 25 закону «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [16]) або віддаленими у часі (обмежувальні приписи, що виносяться судом відповідно до ст. 26 того ж закону). Крім того, ст. 91-1 чинного КК під назвою «обмежувальні заходи» передбачає, по суті, ті ж самі обмежувальні приписи, що й передбачені ст. 26 закону «Про запобігання та протидію домашньому насильству». У Проекті т.зв. «обмежувальні заходи» поглинуть засобами безпеки (п. 1 ч. 1 ст. 3.6.1).

Втілення вимог п. 1 ст. 53 Конвенції, з урахуванням п. 3 тієї ж статті, у Проекті здійснено диференційовано: порушення вимог обмежувального засобу, призначеного судом як засобу безпеки, визнається провинною (ст. 8.3.8); порушення вимог обмежувальних приписів, що виносяться судом на підставі ст. 26 закону «Про запобігання та протидію домашньому насильству», визнається злочином 1 ступеня (ст. 8.3.2); порушення вимог термінових заборонних приписів поліції (ст. 25 того ж закону) – не криміналізоване і за нього може бути встановлений інший вид юридичної відповідальності.

2. Криміналізація співучасті. Відповідно до п. 1 ст. 41 Конвенції держави-члени зобов'язуються визнати правопорушенням (не обов'язково кримінальними) умисно вчинене пособництво або підбурювання у вчиненні будь-якого з таких правопорушень, передбачених статтями 33 (психологічне насильство); 34 (переслідування); 35 (фізичне насильство); 36 (сексуальне насильство, у тому числі зґвалтування); 37 (примусовий шлюб); п. «а» ст. 38 (каліцтво жіночих геніталій); 39 (примусовий аборт та примусова стерилізація) Конвенції.

Кримінальне право України, на відміну від деяких зарубіжних країн, містить інститут співучасті у своїй Загальній частині, через що не вимагаються окремі вказівки при

статтях Спеціальної частини щодо караності пособництва або підбурювання при вчиненні того чи іншого кримінального правопорушення. Тому статтями розділу 2.7 Проекту передбачено кримінальну відповідальність за співучасть у будь-якому умисному кримінальному правопорушенні, включно і з тими, які згадані у п. 1 ст. 41 Конвенції. Таким чином, пособництво і підбурювання при вчиненні цих кримінальних правопорушень за Проектом також визнаються кримінальними правопорушеннями, хоча Конвенція й допускає можливість встановлення за такі діяння інших видів юридичної відповідальності.

3. Криміналізація замаху. Пунктом 2 ст. 41 Конвенції передбачено, що правопорушеннями (знову ж таки, не обов'язково кримінальними) мають бути визнані замах на правопорушень, установлені відповідно до статей 35 (фізичне насильство), 36 (сексуальне насильство, у тому числі зґвалтування), 37 (примусовий шлюб), п. «а» ст. 38 (каліцтво жіночих геніталій) та 39 (примусовий аборт та примусова стерилізація) Конвенції.

Так само, як і стосовно співучасті, у системі інститутів Загальної частини кримінального права України існує й інститут незакінченого кримінального правопорушення, що усуває необхідність застережень у статтях Спеціальної частини про караність замаху на те чи інше діяння. За Проектом кримінальну відповідальність тягне лише замах на злочин, але не на провину (ч. 2 ст. 2.6.1). При чому, за загальним правилом, це має бути злочин 3 і вище ступеня тяжкості, а замах на злочин 1 або 2 ступеня тяжкості визнається кримінальним правопорушенням лише якщо «караність замаху ... встановлена відповідно до міжнародного договору або акту Європейського Союзу» (п. 2 ч. 5 ст. 2.6.1). Позаяк у цьому разі йдеться про криміналізацію саме на виконання вимог міжнародного договору, то замах на будь-яке з передбачених ним діянь буде кримінально караним, навіть якщо до положень Проекту таке діяння буде визнаватися злочином 1 або 2 ступеня тяжкості.

4. Заборона виключення відповідальності з підстав, визначених ст. 42 і 43 Конвенції. З метою заборони безпідставного уникнення відповідальності за діяння, криміналізовані відповідно до Конвенції, а також забезпечення потерпілих від повторного вчинення проти них таких діянь, ст. 43 Конвенції забороняє визнавати такими, що виключають відповідальність, посилання на вимоги культури, релігії, звичаїв, традицій або так звану «честь», як на міркування, які нібито легітимізують вчинення цих діянь. Крім того, відповідно до ст. 43 Конвенції не може бути обставиною, що виключає відповідальність за такі діяння, і характер відносин між жертвою та правопорушником.

Цілком очевидно, що Проектом КК не передбачені й не могли бути передбаченими ці обставини в якості таких, що виключають кримінальну відповідальність.

5. Юрисдикція. Стаття 44 Конвенції визначає достатньо широкі межі просторової юрисдикції держав-учасниць щодо кримінальних правопорушень, установлених відповідно до цієї Конвенції. Зокрема, відповідно до п. 1 названої статті Україна повинна мати юрисдикцію щодо таких кримінальних правопорушень, якщо вони вчинені:

- а) на її території,
- б) на борту корабельного судна під її прапором,
- в) на борту повітряного судна, зареєстрованого відповідно до її законодавства,
- г) одним з її громадян, або
- е) особою, яка постійно проживає на її території.

Вимоги підп. «а», «б» і «е» охоплюються територіальним принципом дії кримінального закону у просторі (ст. 1.3.4 Проекту); вимоги підп. «д» – принципом громадянства (ч. 1 ст. 1.3.5). У той же час, вимоги п. «е» не повною мірою втілені в Проекті, оскільки тільки особи без громадянства, які постійно проживають в Україні, підлягають відповідальності за кримінальні правопорушення,

вчинені за її межами. Натомість, іноземці, які постійно проживають в Україні, за кримінальні правопорушення, що вчинені за її межами, не підлягають в Україні кримінальній відповідальності (якщо тільки на них не поширюються реальний чи універсальний принципи).

Крім того, відповідно до п. 2 ст. 44, Україна має докласти зусиль «для вжиття необхідних законодавчих або інших заходів з метою встановлення юрисдикції над будь-яким правопорушенням, установленим відповідно до цієї Конвенції, якщо правопорушення вчинено проти одного з їхніх громадян або особи, яка постійно проживає на їхній території». Ця вимога для випадків, коли злочин є тяжким або особливо тяжким, виконана у п. 3 ч. 2 ст. 1.3.5 Проекту, а загалом для всіх випадків вчинення будь-якого кримінального правопорушення, криміналізованого на виконання вимог Конвенції, – у п. 1 ч. 2 ст. 1.3.5.

Пунктом 3 ст. 44 Конвенції заборонено застосовувати вимогу «подвійної криміналізації» для притягнення до відповідальності осіб, які вчинили за межами держави-члена кримінальні правопорушення, встановлені відповідно до статей 36, 37, 38 та 39 Конвенції. Ця вимога виконана у другому реченні ч. 3 ст. 1.3.5, згідно якої «У разі вчинення злочину, передбаченого пунктами 1–3 частини 2 цієї статті, особа підлягає в Україні відповідальності за цим Кодексом незалежно від того, чи передбачене вчинене нею діяння як злочин за законом держави, в якій воно було вчинене».

6. Покарання та інші кримінально-правові засоби.

На відміну від Директив Ради Європи, які часто передбачають конкретні мінімальні чи максимальні строки позбавлення волі або суми штрафу як видів покарань, Конвенція встановлює лише загальну вимогу про необхідність пеналізації криміналізованих відповідно до її положень діянь «ефективними, пропорційними та переконливими (англ. – “dissuasive”, що часто перекладається як «стримуючий») санкціями ... з урахуванням ступеня їхньої тяжкості. Ці санкції охоплюють, де це доречно, вироки, що передбачають позбавлення волі» (п. 1 ст. 45).

Як було показано вище, майже всі діяння, що криміналізовані у Проекті КК на виконання вимог Конвенції, є злочинами. При цьому в базовому ступені ці злочини належать до 1, 3 або 5 ступеня і відтак караються:

1) злочин 1 ступеня – штрафом від 100 до 500 розрахункових одиниць або обмеженням свободи від 1 до 2 років або строковим ув'язненням від 3 місяців до 2 років;

2) злочин 3 ступеня – штрафом від 1000 до 2000 розрахункових одиниць або обмеженням свободи від 3 до 5 років або строковим ув'язненням від 3 до 4 років;

3) злочин 5 ступеня – строковим ув'язненням від 6 до 8 років.

З урахуванням обставин, які змінюють ступінь тяжкості, ці злочини можуть знаходитися в діапазоні від 2 до 7 ступеня, що, відповідно, посилює суворість санкцій (див. ст. 3.2.8 Проекту). Видається, що такі санкції цілком відповідають вимогам ефективності, пропорційності та стримування.

Крім того, п. 2 ст. 45 Конвенції надає сторонам право встановлювати й інші правові (не обов'язково кримінально-правові) засоби стосовно правопорушників, як-от: моніторинг або нагляд стосовно засуджених осіб і позбавлення батьківських прав. Позбавлення батьківських прав в Україні вже давно не розглядається як кримінально-правовий засіб і належить виключно до царини приватного (сімейного) права, а от різні засоби моніторингу або нагляду за особами, засудженими за розглядувані діяння, передбачені, у тому числі, й у Проекті в межах таких кримінально-правових засобів як пробація (розділ 3.5) та засоби безпеки (розділ 3.6).

7. Обтяжуючі обставини. Відповідно до ст. 46 Конвенції сторони мають забезпечити можливість судами враховувати в якості обтяжуючих за кримінальні право-

порушення, криміналізовані на виконання Конвенції, такі обставини:

«а) правопорушення було вчинено проти колишнього чи теперішнього подружжя або партнера, як це визнається національним законодавством, членом сім'ї, особою, яка проживає разом з жертвою, або особою, яка зловживала своїми повноваженнями;

б) правопорушення або пов'язані правопорушення були вчинені повторно;

с) правопорушення було вчинено проти особи, уразливої через особливі обставини;

д) правопорушення було вчинено проти дитини або в присутності дитини;

е) правопорушення вчинили дві або більше осіб, які діяли разом;

ф) правопорушенню передувало або його супроводжувало тяжке насильство;

г) правопорушення було вчинено із застосуванням зброї або з погрозою застосування зброї;

h) правопорушення завдало жертві тяжкої фізичної або психологічної шкоди;

і) правопорушника вже було засуджено за правопорушення подібного характеру».

У проекті КК кардинально реформовано інститут таких обставин: вони забрані з окремих складів, проте не знайшовши можливості узагальнити їх на рівні Загальної частини, розробники вмістили обставини, що змінюють ступінь тяжкості злочинів, як родові для окремих груп злочинів у відповідних розділах Спеціальної частини.

З урахування родових об'єктів діянь, криміналізованих на виконання Конвенції, вони, як було показано вище, належать до кримінальних правопорушень проти здоров'я людини (розділ 4.2), проти ментальної та фізичної безпеки людини (розділ 4.3), проти особистої свободи, честі та гідності людини (розділ 4.4), проти сексуальної свободи та сексуальної недоторканості людини (розділ 4.5), проти сім'ї та дітей (розділ 4.6), або проти приватності (розділ 4.7). У таблиці нижче наведено дані про передбачення обставин, перелічених у ст. 46 Конвенції, в якості таких, що змінюють ступінь злочинів, у названих розділах Спеціальної частини.

	4.2	4.3	4.4	4.5	4.6	4.7
a	+	+	+	+	–	+
b	–	–	–	–	–	–
c	+	+	+	+	+	+
d	+	+	–	+	+	–
e	+	+	+	+	+	+
f	–	–	–	–	–	–
g	+	+	–	+	–	–
h	–	–	–	–	–	–
i	–	–	–	–	–	–

Аналіз цих даних дає підстави для таких висновків:

1) обтяжуючі обставини, що передбачені п. «b» та «i» ст. 46 Конвенції, не могли бути передбачені в Проекті через принципову відмову його розробників від надання кримінально-правового значення повторності та рецидиву кримінальних правопорушень. Кожне кримінальне правопорушення, що вчинене особою, підлягає самостійній кваліфікації і за нього самостійно застосовується кримінальна відповідальність чи інші кримінально-правові засоби;

2) вчинення правопорушення з тяжким насильством (п. «f») або заподіяння внаслідок нього потерпілій людині тяжкої фізичної або психологічної шкоди (п. «h»), якщо ці ознаки не охоплюються складом відповідного кримінального правопорушення, мають розцінюватися як самостійні кримінальні правопорушення і створювати сукупність з тим кримінальним правопорушенням, при вчиненні якого вони мали місце;

3) невизнання обставини, передбаченої п. «а» ст. 46 Конвенції, такою, що змінює ступінь тяжкості злочинів, передбачених розділом 4.6, обумовлено тим, що у цих злочинів ознакою основного складу є вчинення їх проти члена сім'ї чи іншої близької людини;

4) інші випадки розбіжностей між вимогами ст. 46 Конвенції і змістом Проекту, вочевидь, мають бути додатково обговорені.

Висновки. Викладене дає підстави констатувати, що вимоги Стамбульської конвенції, які стосуються норм матеріального кримінального права, загалом, втілені у проекті нового КК України і, при цьому, виправлено цілу низку недоліків, які були привнесені до чинного КК при імplementації цієї Конвенції до нього. Водночас, низка відзначених вище хоч і неістотних, але розбіжностей між текстом Проекту і вимогами Конвенції, ще потребують свого подальшого вивчення і опрацювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#n191
2. Кримінальний кодекс України : контрольний текст проекту (станом на 01.08.2024). URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2024/08/02/kontrolnyj-tekst-proyektu-kk-standom-na-01-08-2024.pdf>
3. Васильєв А. А., Юртаєва К. В. Реалізація положень Стамбульської конвенції в законодавстві України про кримінальну відповідальність: системно-правовий аналіз внесених змін і доповнень. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. №1. С. 279-284.
4. Давидович І. І., Задоя К. П. Проблеми приведення кримінального законодавства України у відповідність із вимогами Стамбульської та Лансаротської конвенцій. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 4. Ч. 1. С. 93-97.
5. Дудоров О. О. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (основні положення кримінально-правової характеристики) : практичний посібник. Сєверодонецьк : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2018. 92 с.
6. Мазепа С. До питання імplementації положень Стамбульської конвенції у кримінальне законодавство України. *Державна політика щодо протидії торгівлі людьми: Україна та світ* : збірник тез Міжнар. наук.-практ. конф. (8 жовт. 2021 р.) / упор. Г. Я. Савчин, У. О. Цмоць. Львів : Львівськ. держ. ун-т внутр. справ, 2021. С. 118-121.
7. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України) / за ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваїте, 2019. 288 с.
8. Харитонов О. В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству : Науково-практичний посібник. Харків : Права людини, 2018. 344 с.
9. Дудоров О. О., Задоя К. П. Проект нового КК України про кримінальні правопорушення проти сексуальної свободи та сексуальної недоторканості людини. *Теорія та практика правозастосування в сучасних умовах державотворення* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 5 трав. 2023 р.). Івано-Франківськ : Редакційно-видавничий відділ ЗВО «Університет Короля Данила». 2023. С. 81-91.
10. Політова А. С. Кримінальна відповідальність за сексуальне примушування в проекті Кримінального кодексу України. *Реформування кримінального законодавства крізь призму історичного надбання* : матеріали міжвідом. наук.-практ. круглого столу (Київ, 18 берез. 2021 р.) / редкол.: В. В. Черней та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 97-101.
11. Політова А. С. Кримінальна відповідальність за сексуальні домагання у проекті Кримінального кодексу. *Актуальні проблеми кримінального права* : матеріали XII Всеукр. наук.-теорет. конф., присвяч. пам'яті проф. П. П. Михайленка (Київ, 23 лист. 2023 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2023. С. 170-175.
12. Харитонов О. В. Захист сексуальної автономії людини в проекті КК України: критичний погляд. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2021. № 2 (16). С. 178-208.
13. Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами : закон України від 20.06.2022 № 2319-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2319-20#n2>
14. Проект нового Кримінального кодексу України: передумови розробки, концептуальні засади, основні положення : монографія / Андрушко П. П., Бакумов О. С., Баулін Ю. В. та ін. За заг. ред. Ю. В. Бауліна, М. І. Хавронюка. Київ : Компанія ВАІТЕ. 494 с.
15. Червяк П. І. Медична енциклопедія. Видання третє, доповнене. Київ : Просвіта, 2012. 1504 с.
16. Про запобігання та протидію домашньому насильству : закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>

СЕПАРАТИЗМ: СУТНІСТЬ ДЕФІНІЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ЗАБОРОНИ В УКРАЇНІ

CRIMINAL SEPARATISM: ISSUES AND PROBLEMS OF CRIMINAL PROHIBITION IN UKRAINE

Сєдих П.В., аспірант

*Національний аерокосмічний університет імені М.С. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»*

Стаття присвячена проблемі визначення сутності такої дефініції як сепаратизм та передбачення кримінально-правової заборони в українському кримінальному законодавстві суспільно-небезпечних діянь, які пов'язані з сепаратизмом. Сепаратизм запускає процес етнополітичної дезинтеграції держави, дисбалансиє її етнополітичну систему, руйнує налагоджені зв'язки в ній, елементи стримувань та протипа, що формувалися роками, провокує етнічні конфлікти за ознакою культурної, мовної, регіональної належності. Проблематика сепаратизму має високий рівень актуальності для національних суспільств всього світу взагалі і окремо – України. В основі повномасштабного збройного конфлікту на території країни є сепаратистські тенденції в українському суспільстві. Здійснено аналіз наукової думки на предмет визначення сутності дефініції «сепаратизм». Робиться наголос на тому, що сепаратизм як феномен пов'язаний з бажанням окремих прошарків суспільства до відокремлення (відособлення) від загального об'єднання. Звертається увага на те, що в кримінальному законодавстві при наявності цілої низки кримінально-правових норм, що передбачають кримінальну відповідальність за ті чи інші прояви сепаратизму, відсутня окрема норма яка встановлює таку відповідальність за сепаратизм як явище взагалі. Аналізується питання законодавчої ініціативи в питанні встановлення кримінальної відповідальності за сепаратизм. В статті робиться висновок про те, що сутність сепаратизму як явища полягає в прагненні окремої частини суспільства до відокремлення (відособлення) від загалу; сепаратизм має певну кількість проявів, серед яких особливо виділяється політичний, регіональний та релігійний; сучасне українське суспільство має певні прояви сепаратистських рухів, чим безумовно користуються зовнішні суб'єкти; кримінальне законодавство України передбачає низку кримінально-правових норм, які встановлюють кримінальну відповідальність за ті чи інші суспільно-небезпечні діяння сепаратистського спрямування; КК України не передбачає в своєму змісті окремої кримінально-правової норми, яка встановлювала б кримінальну відповідальність за сепаратизм, що в свою чергу негативно впливає на збереження територіальної цілісності країни.

Ключові слова: сепаратизм, відокремлення (відособлення) від загального об'єднання, кримінальна відповідальність, кримінально-правова заборона.

The article is devoted to the problem of determining the essence of such a definition as separatism and the provision of a criminal law prohibition in Ukrainian criminal legislation of socially dangerous acts related to separatism. Separatism launches the process of ethno-political disintegration of the state, unbalances its ethno-political system, destroys established ties in it, elements of checks and balances that have been formed over the years, and provokes ethnic conflicts based on cultural, linguistic, and regional affiliation. The issue of separatism is of high relevance for national societies around the world in general and Ukraine in particular. The basis of a full-scale armed conflict on the territory of the country are separatist tendencies in Ukrainian society. An analysis of scientific opinion was carried out to determine the essence of the definition of «separatism». It is emphasized that separatism as a phenomenon is associated with the desire of individual segments of society to separate (separate) from the general unification. Attention is drawn to the fact that in criminal legislation, while there is a whole range of criminal law norms that provide for criminal liability for certain manifestations of separatism, there is no separate norm that establishes such liability for separatism as a phenomenon in general. The issue of legislative initiative in the matter of establishing criminal liability for separatism is analyzed. The article concludes that the essence of separatism lies in the desire of a separate part of society to separate (separate) from the general public; separatism has a certain number of manifestations, among which political, regional and religious ones stand out; modern Ukrainian society has certain manifestations of separatist movements, which are certainly used by external actors; the criminal legislation of Ukraine provides for a number of criminal legal norms that establish criminal liability for certain socially dangerous acts of a separatist orientation; the Criminal Code of Ukraine does not provide for a separate criminal legal norm in its content that would establish criminal liability for separatism, which in turn negatively affects the preservation of the territorial integrity of the country.

Key words: separatism, separation (isolation) from the general association, criminal liability, criminal law prohibition.

Постановка проблеми. Проблематика сепаратизму в будь-якому суспільстві має певне історичне підґрунтя та сучасну об'єктивну дійсність. Навіть, на перший погляд, в «спокійних» країнах та суспільствах в тому чи іншому вигляді виникає питання сепаратизму. І це має своє історичне обумовлення.

Досліджуючи проблематику сутності сепаратизму у сучасному світі Н. М. Маслова та П. П. Мунтян наголошують на тому, що на планеті практично не існує жодного континенту, який би у тому чи іншому вигляді був повністю позбавлений проявів сепаратизму. У світі налічується близько 51 основних епіцентрів сепаратизму, котрі разом охоплюють територію у 12,7 млн. км² території із населенням у понад 220 мільйонів осіб [1, с. 220].

Дану позицію підтримує та конкретизує О. О. Цебенко. Він наголошує на тому, що сьогодні у світі існує значна кількість сепаратистських рухів. Одним із найпроблемніших регіонів є пострадянський, на якому зосереджені такі проблемні регіони, як Чечня, Дагестан, Придністров'я, Гагаузія, Крим, Косово, Донбас, Нагірний Карабах, Абхазія, Пд. Осетія. На Європейському континенті сепаратизм

зосереджений у таких територіях, як Північна Ірландія, Країна Басків, Каталонія, Корсика, Фландрія і Валлонія, Фарерські острови, Північний Кіпр. На Близькому Сході проблеми із сепаратизмом виникають у Курдистані, Гірському Бадахшані в Таджикистані, пакистанській провінції Белуджистані, Південному Ємені, області Читтагонг у Бангладеші, на півночі Афганістану і на півдні Алжиру. Прикладами азіатського сепаратизму є: індійські штати Джамму і Кашмір, Пенджаб, Наголенд, Ассам, північна Шрі-Ланка, області Карен і Шах в М'янмі (Бірма), південні Філіппіни, Східний Тимур і Ірман-Джая (західна частина Нової Гвінеї) у Індонезії, Тибет і Синьцзян (Уйгурістан) у Китаї. Сепаратистські рухи зосереджені в таких регіонах Африки, як Південний Судан, провінція Кабінда в Анголі, Північне Сомалі, Коморські острови, провінція Квазу-Наталь в ПАР, Руанда і Бурунді [2, с. 57].

При цьому, на думку К. М. Вітмана, сепаратизм є складним етнополітичним феноменом, який потребує ретельного дослідження та аналізу. Руйнівні наслідки сепаратизму для національної безпеки, територіальної цілісності, економіки будь-якої незалежної демократичної

держави безперечні. Сепаратизм запускає процес етнополітичної дезінтеграції держави, дисбалансиє її етнополітичну систему, руйнує налагоджені зв'язки в ній, елементи стримувань та противаг, що формувалися роками, провокує етнічні конфлікти за ознакою культурної, мовної, регіональної належності. Нинішня ситуація в Україні є ілюстрацією порушення балансу етнополітичної системи, яка, як і будь-яка політична система, негативно реагує на внутрішні катаклізми та втручання ззовні, оскільки прагне до стану рівноваги. Про це свідчить зростання ксенофобії та етнополітичної напруженості в українському суспільстві [3, с. 19].

Даний стан речей говорить про край високий рівень актуальності цього питання для національних суспільств всього світу взагалі і окремо – України. Справа полягає в тому, що питання існування сепаратизму в українському суспільстві має вельми актуальний характер. При цьому, з такою аналітично-змістовною позицією вищезазначених науковців важко не погодитись. Підґрунтям всієї сучасної соціально-політичної ситуації в Україні з урахуванням повномасштабного збройного конфлікту на території країни є сепаратистські тенденції в українському суспільстві.

Особливість цього моменту полягає в тому, що українське суспільство і Україна, як державне утворення, ні чим не відрізняються від вищезазначених світових тенденцій.

Враховуючи це, дуже важливим для сучасної кримінально-правової та кримінологічної науки є питання з'ясування змісту такого феномену як сепаратизм та передбачення законодавчої реакції на нього держави окремо та суспільства в цілому.

Що ж таке сепаратизм як сучасне явище? Як наголошує М. Т. Степико, сепаратизм – це явище, потенційно присутнє в будь-якому державному утворенні. При цьому, на думку дослідника, сепаратизм активізується в певних умовах, під впливом різних груп факторів, пов'язаних із політичною та соціокультурною трансформацією суспільства, істотним ослабленням або посиленням центральної влади [4].

Залишити без будь-якої реакції прояви сепаратизму в суспільстві держава не може і не повинна. Ігнорування цієї проблеми нагадує поведінку хворого, який відмовляється від лікування та скрізь наголошує те, що він здоровий. Результат такої поведінки передбачуваний – втрата здоров'я і навіть настання смерті. Іншими словами, політика держави на ігнорування та нехтування сепаратистських настроїв в суспільстві буде мати в майбутньому важкі негативні наслідки.

Найбільш поширеною впливовою реакцією суспільно-небезпечні прояви є передбачення та встановлення відповідальності за такі деструктивні дії. При цьому, залежно від рівня суспільної небезпечності діяння передбачається і відповідний рівень відповідальності. З урахуванням суспільної небезпеки сепаратизму для країни мова, на нашу думку, повинна йти виключно встановлення кримінальної відповідальності.

Стан дослідження проблеми. Для з'ясування проблеми існування сепаратизму в Україні нам потрібно в першу чергу сформувати власний погляд на сутність цього явища, а в другу – зафіксувати правову реакцію держави на нього.

Аналізом питання сутності феномену сепаратизму як явища займалась низка вітчизняних науковців, а саме: М. М. Вівчарик, К. М. Вітман, В. А. Горенкін, О. В. Картунов, А. І. Кіссе, В. О. Котигоренко, І. О. Кресін, Л. П. Нагорна, О. О. Маруховська-Картунова, І. Г. Оніщенко, Є. В. Перегуда, Г. М. Перепелиця, Ю. І. Римаренко, С. Ю. Римаренко, Л. Є. Шкляр, В. В. Дівак та інші.

Серед закордонних дослідників цієї проблематики слід виділити С. О'Брайєна, Р. Бербаха, У. Бека, У. Робінсона, П. Глоца, Л. Грінфелда, Дж. Келласа, Х. Кона, Б. О'Лірі, Д. Міллера, Й. Таміра та інших.

Мета і завдання дослідження. Метою нашого дослідження є питання та проблема кримінально-правової заборони в Україні сепаратизма як явища. При цьому, ми ставимо перед собою завдання дослідити сутність такого явища як сепаратизм та передбачення кримінальної відповідальності за нього відповідно до кримінального законодавства України.

Наукова новизна. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в межах цієї наукової статті дістало подальшого розвитку теоретичне розуміння такого суспільного явища як сепаратизм та встановлення кримінальної відповідальності за нього за законодавством України.

Виклад основного матеріалу.

Починаючи аналізувати сутнісний зміст дефініції «сепаратизм» ми вважаємо за доцільне звернути увагу на точку зору, яку висловив відомий американський історик Луїс Л. Снайдер. В своїй монографії «Глобальні міні-націоналізми. Автономія чи незалежність» (1982 р.) він визначає сепаратизм як образ, діяльність, принцип чи практику, які розроблені для повного виходу із централізованого політичного організму. Він зазначає, що екстремістські активісти заперечують автономію чи напівавтономію як напівзаходи та закликають до відділення від загального простору. На його думку, сепаратисти вважають себе визволителями, а влада централізованої держави розцінює їхню діяльність як зраду [5, с. 17].

Ми вважаємо те, що цю тезу треба обрати як базову для подальшого аналізу тих проблем, які ми висвітлюємо в цій статті.

Український дослідник проблематики сепаратизму в суспільстві В. В. Дівак під сепаратизмом розуміє – теорію, політику та практику, спрямовану на відокремлення, відділення частини території держави задля створення нової самостійної національної держави або її автономізації. Ідеологією сепаратизму є націоналізм [6, с. 39].

Загалом під поняттям «сепаратизм» О. Федунь та О. Шаран розуміють прагнення до відокремлення, а у багатонаціональних державах – це політичний рух національних меншин, скерований на відокремлення від держави та здобуття незалежності від неї. Сучасний сепаратизм як політична програма ґрунтується на принципі самовизнання народів, коли кожна етнічна спільнота має свою державу. Самовизначення передбачає наявність в етнічних груп права на участь у суспільно-політичному процесі на міжнародній арені. Відповідно, сепаратизм є виходом з існуючої системи або її руйнуванням з метою створення власної держави [7, с. 128].

Проблема сепаратизму становить загрозу не тільки для міжнародного миру та стабільності, а й для безпосередніх учасників процесу. Прояви сепаратизму створюють сприятливе середовище для збільшення кількості злочинів усередині країни, для розвитку екстремізму, тероризму, для порушення політичних і соціально-економічних прав людини, підриваючи цим державний суверенітет держав, у яких вони виникли [2, с. 58].

Сепаратизм є невід'ємною складовою сучасного політичного процесу, якій притаманні позитивні та негативні риси. Як негативне об'єктивне суспільно-політичне явище, сепаратизм зумовлює дезінтеграцію держави та становить реальну загрозу її територіальній цілісності. З іншого боку, цей феномен є засобом реалізації інтересів етносу, який зазнає політичної, економічної та культурної дискримінації. Зазвичай, саме за наявності дискримінації етнічної спільноти з боку державної влади та формування активної політичної еліти, яка є здатною очолити цей рух, можливе виникнення сепаратистського руху [7, с. 134].

Досліджуючи сутність феномену сепаратизму не можливо обійти розуміння змісту цього явища не використовувши тлумачні словники. Так, в словнику іншомовних слів за редакцією О. С. Мельничука зміст цього явища розуміють наступним чином: сепаратизм (*франц.*

Separatism, від лат. Separatus – відокремлення) – 1) прагнення до відокремлення, відособлення. 2) у багатонаціональних буржуазних державах прагнення національних меншостей до відокремлення й створення власної держави чи автономної області. За сепаратизмом часто приховуються інтереси певних кіл місцевої або іноземної буржуазії [8, с. 608]. Навіть, якщо не враховувати заїдеологізованість даного видання, а воно вийшло друком 1974 році, основна сутність сепаратизму як явища чітко визначена: прагнення до відокремлення або відособлення. І це є ключовою сутністю цього явища. Аналогічне розуміння тлумачиться в словнику української мови 1978 року за редакцією І. К. Білодіда: сепаратизм це прагнення до відокремлення, відособлення [9, с. 126].

В сучасній Україні автори словника іншомовних слів, а саме С. П. Бирик та Г. М. Сюта (2005 р.), наголошують на тому, що сепаратизм – прагнення до відокремлення, відособлення; політичний рух національних меншин, скерований на відокремлення від державного цілого й утворення самостійної держави [10, с. 489].

Проаналізувавши дані наукові джерела, ми бачимо те, що в усіх них робиться наголос на тому, що сепаратизм це прагнення до відокремлення, відособлення. При цьому, як ми вже раніше наголошували, така точка зору існувала і в другій половині XX-го століття і на початку XXI-го. Тобто, протягом певного часу, навіть в умовах зміни суспільно-політичної формації в країні, розуміння такого явища як сепаратизм суттєвих змін не зазнало.

В певній мірі, тлумачення змісту поняття сепаратизму в різноманітних словниках підтримується авторськими колективами енциклопедичних видань. Так, в «Юридичній енциклопедії» за редакцією Ю. С. Шемшученко сепаратизм визначається як певний рух, спрямований на відокремлення від держави частини її території та населення. При цьому, там також наголошують на підґрунті сепаратизму, а саме: суперечностях між центральною владою та носіями ідей сепаратизму, яким здебільшого є політичні партії, громадські та релігійні організації етнічних або конфесійних меншин, іноді – окремі регіональні політичні структури [11, с. 469]. «Велика сучасна енциклопедія» зазначає наступне: сепаратизм – прагнення до відокремлення та відособлення; рух, спрямований на відокремлення від частини держави для створення нового державного утворення або набуття автономії [12, с. 284]. Одночасно з цим, «Енциклопедія державного управління» тлумачить сепаратизм з певним оглядом на проблематику державного управління та зазначає наступне: сепаратизм це різновид опозиції, політичного руху, метою якого є відокремлення частини території держави для створення нового (приєднання до вже існуючого) державного утворення або надання певній частині держави автономії [13, с. 626].

Поряд з тлумаченням змісту терміну «сепаратизм» в тлумачних словниках власний погляд з цього приводу сформований і у науковому середовищі.

Деякі раніше, ми вже трансливали позицію В. В. Дівака відносно сутності такої дефініції як «сепаратизм». Сутність якої полягає в тому, що це є відокремлення, відділення частини території держави задля створення нової самостійної національної держави або її автономізації [6, с. 39].

Аналізуючи проблематику загроз регіонального сепаратизму в Україні, М. Т. Степико наголошував на тому, що в цілому сепаратизм як прагнення деяких регіонів держави до відокремлення, набуття більшої політичної самостійності, суверенітету є почасти проявом захисної реакції на процеси, які не влаштовують ту чи іншу частину суспільства в переломні моменти його розвитку [4].

Цікавий підхід до аналізу сутності сепаратизму, на нашу думку, пропонує В. В. Рахмайлов. Дослідивши різноманітні наукові погляди на сутність сепаратизму як явища, він поділяє їх дві великі групи. До першого напрямку відно-

сяться дослідження вчених, у яких осмислюються конфліктологічні, філософські та політичні основи сепаратизму як явища, пов'язаного із порушенням національної безпеки як специфічного стану суспільства і держави, соціального процесу та її компонентів. У працях зазначеної групи розглядаються різні аспекти цієї складної проблеми, зокрема, обґрунтовано системний підхід до дослідження сепаратизму як ключової загрози національної безпеки, розкриваються основи методології та методики досліджень у цій області. Аналіз джерел та літератури зазначеного напрямку, на його думку, дає змогу зробити висновок про те, що на тлі цікавих і плідних ідей і положень, що розвиваються його авторами, недостатньо дослідженими залишаються такі важливі аспекти співвідношення двох складників сепаратизму, як соціальний та національно-державний, які при виникненні відповідних центробіжних тенденцій є взаємопов'язаними. Другий напрям становлять праці, в яких аналізується сепаратизм в аспекті його типологічних характеристик (політичних, регіональних, етнічних, конфесійних та ін.). Автори концентруються на історичних витоках сепаратизму, розглядаючи становлення його типів у зв'язку із широким колом релігійних, політичних, соціально-економічних, духовно-ідеологічних чинників [14, с. 304–305].

Щодо проблематики встановлення кримінальної відповідальності в українському законодавстві відносно таких суспільно-небезпечних дій як сепаратизм, то в цій ситуації справи декілька не зовсім конкретизовані як з тлумаченням наукою самого змісту дефініції «сепаратизм».

Справа полягає в тому, що в Кримінальному кодексі України (далі – *КК України*) не існує прямого передбачення кримінальної відповідальності за сепаратизм. При цьому, спроби криміналізувати такі діяння в певній мірі робились.

В липні 2014 року до Верховної Ради України було подано проект Закону про протидію і запобігання сепаратизму та подолання наслідків сепаратистської діяльності на території України (десепаратизацію) за авторством народних депутатів VII скликання О. В. Ляшко, С. В. Соболєва, В. В. Карпунцова, І. М. Єремєєва та О. Я. Тягнибока. Даний законопроект пройшов усі передбачені регламентною процедурою та був прийнятий Верховною Радою України в першому читанні 22 липня 2014 року за результатами чого була прийнята Постанова Верховної Ради України «Про прийняття за основу проекту Закону України про протидію і запобігання сепаратизму та подолання наслідків сепаратистської діяльності на території України (десепаратизацію)» [15]. Але остаточно отримати статус Закону України йому не поталанило. Справа полягає в тому, що в вересні цього ж року був прийнятий Закон України (далі – *ЗУ*) «Про очищення влади» [16], який, в певній мірі, виконав ті завдання, які ставились перед законопроектом про десепаратизацію.

В червні 2014 року Верховною Радою України був прийнятий ЗУ «Про внесення зміни до Кримінального кодексу України щодо кримінальної відповідальності за фінансування сепаратизму», який доповнював КК України ст. 110-2 «Фінансування дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України» [17].

Одночасно з цими законотворчими процесами в чинному КК України є ціла низка кримінально-правових норм, які встановлюють кримінальну відповідальність за ті чи інші суспільно-небезпечні діяння, які в певній мірі мають сепаратистське забарвлення. Сюди маємо можливість віднести: державна зрада (ст. 111 КК України); посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК України); планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни (ст. 437 КК України); дії, спрямовані на насильницьку зміну чи пова-

лення конституційного ладу або на захоплення державної влади (ст. 109 КК України); фінансування дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України (ст. 110-2 КК України); пропаганда війни (ст. 436 КК України); найманство (ст. 447 КК України) [18]. Зрозуміло те, що в цій лінійці кримінально-правових норм максимально приближена до змісту дефініції «сепаратизм» посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК України), але, на нашу думку, в умовах сучасних викликів, в яких знаходиться українське суспільство і українська держава, питання передбачення окремої кримінально-правової норми, яка встановить кримінальну відповідальність за сепаратизм в Україні, має максимально актуальний характер.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище можливо наголосити на наступному:

– сутність сепаратизму як явища полягає в прагненні окремої частини суспільства до відокремлення (відособлення) від загалу;

– сепаратизм має певну кількість проявів, серед яких особливо виділяється політичний, регіональний та релігійний;

– сучасне українське суспільство має певні прояви сепаратистських рухів, чим безумовно користуються зовнішні суб'єкти;

– кримінальне законодавство України передбачає низку кримінально-правових норм, які встановлюють кримінальну відповідальність за ті чи інші суспільно-небезпечні діяння сепаратистського спрямування;

– КК України не передбачає в своєму змісті окремої кримінально-правової норми, яка встановлювала б кримінальну відповідальність за сепаратизм, що в свою чергу негативно впливає на збереження територіальної цілісності країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маслова Н. М., Мунтян П. П. Сепаратизм у сучасному світі: суть, причини та регіональні різновиди. *Стратегії інноваційного розвитку природничих дисциплін: досвід, проблеми та перспективи* : зб. матеріалів доп. учасн. Всеукр. наук.-практ. інтерн.-конф. Кропивницький, 2018. С. 218-228. URL: <https://dspace.cusu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/476730cc-f4e5-49f5-b517-9dbc404b3dc4/content> (дата звернення: 21.12.2024).
2. Цебенко О. Феномен сепаратизму у сучасних міжнародних відносинах. *Humanitarian vision*. Вип. 3. № 1. 2017. С. 55-60. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/nov/6677/cebenko.pdf> (дата звернення: 21.08.2024).
3. Вітман К. М. Особливості процесу сепаратизації в Україні. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 53. С. 19-28.
4. Степико М. Т. Потенціальні загрози регіонального сепаратизму в Україні: аналітична записка. *Національний інститут стратегічних досліджень* : веб-сайт. URL: <https://www.niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/potencialni-zagrozi-regionalnogo-separatizmu-v-ukraini> (дата звернення: 19.10.2024).
5. Snyder L. L. Global mini-nationalisms. *Autonomy or Independence*. Westport; Connecticut; London; England, 1982. Ibid. 326 p.
6. Дівак В. В. Сепаратизм як феномен сучасної політики. Політологічні та правові аспекти : монографія. Київ : Логос, 2010. 223 с.
7. Федунь О., Шаран О. Дефініції сепаратизму у науковому дискурсі. *Вісник Львівського університету*. Серія міжнародні відносини. 2020. Вип. 48. С. 127-136.
8. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ, 1974. 775 с.
9. Словник української мови : у 11 т. / за ред. І. К. Білодід. Київ : Наук. думка, 1970-1980. Т. 9. 916 с.
10. Бибик С. П., Сютя Г. М. Словник іншомовних слів. Тлумачення, словотворення та слововживання: близько 35000 слів і словосполучень. Харків : Фоліо, 2005. 623 с.
11. Юридична енциклопедія / ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. Т. 6: Т-Я, 2004. 768 с.
12. Велика сучасна енциклопедія : у 10 т. / уклад. А. С. Івченко. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2013. Т. 9. С-Т. 352 с.
13. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / наук. ред. Ю. В. Ковбасюк. Київ : НАДУ, 2011. Т. 3. 787 с.
14. Рахмайлов В. В. Типологія та генеза сепаратизму в науковій літературі: до постановки проблеми. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2013. № 59-60. С. 303-310 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/staptp_2013_59-60_39 (дата звернення: 19.10.2024).
15. Про прийняття за основу проекту Закону України про протидію і запобігання сепаратизму та подолання наслідків сепаратистської діяльності на території України (десепаратизацію) : Постанова Верховної Ради України від 22 лип. 2014 р. № 1598-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1598-18#Text> (дата звернення: 21.08.2024).
16. Про очищення влади : Закон України від 16 верес. 2014 р. № 1682-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-18#Text> (дата звернення: 21.08.2024).
17. Про внесення зміни до Кримінального кодексу України щодо кримінальної відповідальності за фінансування сепаратизму : Закон України від 19 черв. 2014 р. № 1533-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1533-18#Text> (дата звернення: 22.08.2024).
18. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 02.11.2024).

ЗЛОЧИННІСТЬ У СФЕРІ ОБОРОННИХ ЗАКУПІВЕЛЬ: КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

CRIME IN THE SPHERE OF DEFENSE PROCUREMENT: CRIMINOLOGY CHARACTERISTICS

Ткачук О.В., аспірант

наукової лабораторії з проблем протидії злочинності

Навчально-науковий інститут № 1 Національної академії внутрішніх справ

Розглянуто кримінологічну характеристику у сфері оборонних закупівель та застосовано статистичний метод дослідження. Було розраховано низку показників: коефіцієнт злочинної активності, темпи зростання злочинності, обсяг завданих та відшкодованих збитків, структуру злочинності у досліджуваній сфері. За результатами аналізу зроблено висновок щодо несуттєвого зменшення коефіцієнту злочинної активності у 2024 році порівняно із показником 2023 року, що пов'язано з початком функціонування Агенції оборонних закупівель, яка зазнала реорганізації та стала єдиною організацією в структурі Міністерства оборони, що закуповує озброєння та військову техніку для збройних сил України з 1 січня 2024 року. Доведено, що протягом останніх трьох років відбулося суттєве та швидке збільшення темпів зростання злочинності у сфері оборонних закупівель. Проаналізовано структуру злочинності та з'ясовано, що у загальній кількості кримінальних правопорушень у сфері оборонних закупівель протягом 2020–2024 років найбільшу кількість діянь було кваліфіковано за ст.ст. 364 та 191 КК України. Також значну долю у зазначених протиправних діяннях становить одержання неправомірної вигоди (ст. 368 КК України) та службове підроблення (ст. 366 КК України), а найменшу долю у структурі злочинності у сфері оборонних закупівель займає службова недбалість (ст. 367 КК України). Доведено, що кримінологічна характеристика злочинності у сфері оборонних закупівель характеризує суттєве збільшення кількості вчинених досліджуваних кримінальних правопорушень, що спостерігається з початку повномасштабного вторгнення рф в Україну, та значний розмір матеріальних збитків, завданих державі кримінальними правопорушеннями у сфері оборонних закупівель. В абсолютному виразі розмір відшкодованої матеріальної шкоди у 2024 році найбільший за попередні п'ять років.

Ключові слова: оборонні закупівлі, злочинність, кримінологічна характеристика, структура злочинності, коефіцієнт злочинної активності, темпи зростання злочинності.

The criminological characteristics in the field of defense procurement were considered and a statistical research method was applied. A number of indicators were calculated: the coefficient of criminal activity, the growth rate of crime, the volume of damage caused and compensated, the structure of crime in the studied area. According to the results of the analysis, a conclusion was made about a slight decrease in the coefficient of criminal activity in 2024 compared to the indicator in 2023, which is associated with the start of the functioning of the Defense Procurement Agency, which underwent reorganization and became the only organization in the structure of the Ministry of Defense that purchases weapons and military equipment for the Armed Forces of Ukraine from January 1, 2024. It is proven that over the past three years there has been a significant and rapid increase in the growth rate of crime in the field of defense procurement. The structure of crime was analyzed and it was found that in the total number of criminal offenses in the field of defense procurement during 2020–2024, the largest number of acts was qualified under Articles 364 and 191 of the Criminal Code of Ukraine. Also, a significant share of the above-mentioned illegal acts is the receipt of unlawful benefit (Article 368 of the Criminal Code of Ukraine) and official forgery (Article 366 of the Criminal Code of Ukraine), and the smallest share in the structure of crime in the field of defense procurement is official negligence (Article 367 of the Criminal Code of Ukraine). It is proven that the criminological characteristics of crime in the field of defense procurement characterize a significant increase in the number of criminal offenses committed under investigation, which has been observed since the beginning of the full-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine, and a significant amount of material damage caused to the state by criminal offenses in the field of defense procurement. In absolute terms, the amount of compensated material damage in 2024 is the largest in the previous five years.

Key words: defense procurement, crime, criminological characteristics, crime structure, criminal activity coefficient, crime growth rates.

Сьогодні злочинність у сфері оборонних закупівель характеризується значним рівнем суспільної небезпеки, адже посягання відбувається не лише на сферу розподілу та використання публічних коштів, а й на сферу обороноздатності країни та матеріально-технічну забезпеченість війська, що є надзвичайно актуальним в умовах протистояння збройної агресії рф проти України. Для розроблення та запровадження державою ефективних заходів щодо запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються у сфері оборонних закупівель, важливо розуміти особливості криміногенних явищ, які існують у даній сфері та негативно на неї впливають [1, с. 246]. Цьому сприяє побудова кримінологічної характеристики злочинності у сфері оборонних закупівель.

Питання, пов'язані з кримінологічною характеристикою злочинності, у своїх роботах розглядали Батиргарєєв В.С., Богатирьов І.Г., Голіна В.В., Головкив Б.М., Даньшин І.М., Закалюк А.П., Зелінський А.Ф., Джужа О.М., Кальман О.Г., Кальченко Т.Л., Колб О.Г., Ліхвіцький Я.О., Литвинов О.М., Новіков О.В., Руфанова В.М., Титаренко О.О., Тихонова О.В., Фіалка М.І. та інші. Проте, особливості кримінологічної характеристики злочинності у сфері оборонних закупівель не знайшла свого детального висвітлення.

Метою статті є визначення характерних особливостей злочинності у сфері оборонних закупівель.

Зміст дефініції «кримінологічна характеристика» досліджується протягом багатьох років, але й досі одностанітності у її тлумаченні не досягнуто. Найбільш розповсюдженими визначеннями є наступні:

- комплексне поняття, яке визначає поширеність відповідної протиправної поведінки, її різновидів, типові способи скоєння, а також особливості особистості суб'єктів злочинів, вона охоплює кількісні та якісні показники стану того або іншого виду злочинності та відомості про особистість злочинця [2];

- опис характерних рис злочинності як явища через призму аналізу її кількісно-якісних показників, а саме: абсолютна кількість злочинів та злочинців, коефіцієнти злочинності (коефіцієнт злочинної інтенсивності та коефіцієнт злочинної активності), динаміка злочинності, структура злочинності, географія злочинності та ціна злочинності [3, с. 244];

- характеристика, що охоплює кількісно-якісні статистично значущі показники про злочини та особу злочинця, які відображають ступінь їх суспільної небезпечності [4];

- базові ознаки певного виду злочинності, зокрема, стан, рівень, структура, динаміка, географія, латентність, а також причини, що породжують та сприяють її розвитку й усталеності, та основних біологічних, соціальних і пси-

хологічних рис особи чи групи осіб, які чинять такі діяння чи формують для них підґрунтя [5, с. 32–35];

– результати аналізу кількісно-якісних показників окремої групи злочинів, кримінологічно-значимих груп ознак особи злочинця; криміногенні детермінанти, що зумовлюють вчинення злочинів; установлення кореляційного зв'язку між соціальними, економічними, політичними, організаційно-управлінськими причинами та умовами вчинення конкретних злочинів [6];

– кількісні та якісні показники злочинності (структура, динаміка, інтенсивність, географія і т.д.), статистичні відомості, що характеризують осіб, які вчиняють злочини на території великих міст, детермінанти протиправної діяльності на територіях українських міст [7, с. 32–34; 8, с. 78; 9, с. 28–29];

– визначення найбільш істотних особливостей певного виду кримінального правопорушення, якостей, ознак через кількісно-якісні показники (абсолютну кількість злочинів та злочинців, коефіцієнти злочинності (коефіцієнт злочинної інтенсивності та коефіцієнт злочинної активності), динаміку злочинності, структуру злочинності, географію злочинності, її ціну), відомості про особистість злочинця та жертви [10, с. 165] тощо.

Аналіз наукових поглядів на досліджувану категорію дозволив зробити висновок, що у вузькому розумінні кримінологічна характеристика охоплює цифрові показники, а в широкому – до кількісних показників додаються ознаки якісного характеру (зокрема, причини) [1, с. 248]. Одним з показників, що входить до кримінологічної характеристики є коефіцієнт злочинної активності який виражає ступінь ураженості різних верств населення злочинністю або певними її видами, а також ступінь поширення різних видів злочинів в окремо визначеному сегменті суспільства. При розрахунку цього показника співвідносяться кількість осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, до усього населення певної території, з розрахунку на яку визначається зазначений показник. Але розраховувати поширення злочинності у сфері оборонних закупівель на певній території є недоцільним, адже кількість вчинених правопорушень не є інформативним та не відображує її особливості, адже локалізація оборонних закупівель залежить від місця знаходження державного замовника. Тому варто розглядати поширення досліджуваного виду злочинності на території всієї країни. Використовуючи дані Державної служби статистики України [11], а також Офісу Генерального прокурора [12] коефіцієнт злочинної активності (серед службових осіб, що можуть вчинити кримінальне правопорушення у сфері оборонних закупівель) у 2020 році склав 0,09 %, у 2021 році – 0,1 %, у 2022 році – 0,17 %, у 2023 році – 0,52 %, у 2024 році – 0,41 %. Тобто з початком повномасштабного вторгнення, коефіцієнт злочинної активності у сфері оборонних закупівель поступово збільшується.

Водночас, спостерігається несуттєве зменшення коефіцієнту злочинної активності у 2024 році порівняно із показником 2023 року. Зазначене пов'язуємо з тим, що з 1 січня 2024 року розпочала своє функціонування Агенція оборонних закупівель, яка зазнала реорганізації та стала єдиною організацією в структурі Міністерства оборони, що закуповує озброєння та військову техніку для збройних сил України. Бюджет Агенції у 2024 році склав 306,1 млрд грн на закупівлю озброєння та військової техніки. Керівниця Агенції акцентувала увагу, що у 2024 році їм «вдалося суттєво знизити або принаймні втримати середні ціни на боєприпаси критичної номенклатури навіть попри стійку тенденцію цін до зростання через глобальний дефіцит вибухових речовин та високий попит на боєприпаси» [13]. Водночас, динаміка кримінальних правопорушень у сфері оборонних закупівель свідчить про те, що зазначена реорганізація несуттєво сприяла зменшенню кількості вчинюваних кримінальних правопорушень.

Розраховані показники коефіцієнту злочинної активності за досліджуваний період можуть здатися несуттєвими. Проте, це пояснюється специфікою сфери оборонних закупівель, адже кількість осіб, що можуть вчинити кримінальні правопорушення у сфері оборонних закупівель, незначна, порівняно з кількістю населення як на певній території, так і в межах усієї країни. Варто враховувати, що кримінальні правопорушення дуже часто вчинюються у співучасті, що характерно для економічних злочинів, учинених за участю службових осіб. Тому коефіцієнт злочинної активності доцільно розраховувати не для всього населення, а лише для тих, хто працюють на тих об'єктах, що беруть участь в оборонних закупівлях.

Враховуючи особливості сфери оборонних закупівель та суттєве збільшення обсягу фінансування, що відбулося з початку повномасштабного вторгнення рф в України інформативним є показник середньорічних темпів зростання злочинності у досліджуваній сфері з 24 лютого 2022 року по теперішній час – він становить 203 %. По роках темпи зростання кількості вчинених кримінальних правопорушень у досліджуваній сфері складають 138 % у 2022 році, 365 % у 2023 році та 165 % у 2024 році відповідно. Аналіз темпів зростання кількості вчинених кримінальних правопорушень у сфері оборонних закупівель порівняно з останнім довоєнним роком дозволяє побачити, якої суттєвої криміналізації зазнала зазначена сфера. Зокрема, у 2022 році зростання кількості кримінальних правопорушень у сфері оборонних закупівель у відносних показниках порівняно з 2021 роком становить 138%, у 2023 році – 505%, у 2024 році – 835%. Тому можна стверджувати, що останні три роки відбулося суттєве та швидке збільшення темпів зростання злочинності у сфері оборонних закупівель.

Середньорічні темпи зростання або зниження кримінальних правопорушень у сфері оборонних закупівель протягом 2020–2024 років, виражені у відносних величинах, розраховані за формулою середньої геометричної річних темпів зростання, склали 77,7 %. Тобто протягом останніх п'яти років середньорічна кількість кримінальних правопорушень у сфері оборонних закупівель збільшилася майже на 78 %.

Розмежування динаміки зростання кількості вчинюваних правопорушень за регіональною ознакою вбачається недоцільним, адже обсяг коштів, виділених на оборонні закупівлі, залежить не від певного регіону, а від потреби у предметі закупівлі, яка виникає залежно від тієї ситуації, яка складається, зокрема, в зоні ведення бойових дій та загалом від ситуації щодо протистояння збройній агресії рф. Тому більш інформативним є розуміння загальної тенденції злочинності у сфері оборонних закупівель без виокремлення особливостей за територіальною ознакою або за ознакою предмету закупівлі.

У загальній кількості кримінальних правопорушень у сфері оборонних закупівель протягом 2020–2024 років найбільшу кількість діань було кваліфіковано за ст.ст. 364 та 191 КК України. Також значну долю у зазначених протиправних діяннях становить одержання неправомірної вигоди (ст. 368 КК України) та службове підроблення (ст. 366 КК України), а найменшу долю у структурі злочинності у сфері оборонних закупівель займає службова недбалість (ст. 367 КК України).

Злочинність у сфері оборонних закупівель, крім зниження військової спроможності завдає суттєвих матеріальних збитків державі. Зокрема, у 2020 році від вчинення кримінальних правопорушень у досліджуваній сфері було встановлено збитків у сумі 116413 тис. грн., у 2021 році – 222007 тис. грн (що майже у двічі перевищує показник попереднього року), у 2022 році – 70350 тис. грн, у 2023 році – 343048 тис. грн (що майже у п'ять разів перевищує показник попереднього року), а у 2024 році – 1895546 тис. грн (що становить 550 % порівняно з попе-

реднім роком). Отже, розмір установлених збитків майже щорічно збільшувався, крім 2022 року. Проте, можна припустити, що зменшення показника розміру установлених збитків у 2022 році пов'язане з початком повномасштабного вторгнення та менш активною роботою правоохоронних органів у напрямі виявлення та розслідування кримінальних правопорушень у сфері оборонних закупівель. Схожа тенденція спостерігається й щодо розміру відшкодованої суми матеріальних збитків, а саме: у 2020 році – 4682 тис. грн, у 2021 році – 6842 тис. грн, у 2022 році – 3168 тис. грн, у 2023 році – 48474 тис. грн та у 2024 році – 82898 тис. грн. Отже, у 2020 році було відшкодовано лише 4 % від розміру установлених збитків, у 2021 році – 3 %, у 2022 році – 4,5 %, у 2023 році – 14 %, а у 2024 році – 4,3 %. Проте, незначна питома вага відшкодованого матеріального збитку у 2024 році пояснюється розміром установлених збитків у цьому році – близько 5 млрд грн. В абсолютному виразі розмір відшкодованої матеріальної шкоди у 2024 році найбільший за усі п'ять років, що були досліджені.

Викладене вище дозволяє стверджувати, що при дослідженні кримінологічної характеристики злочинності у сфері оборонних закупівель доцільно звертати основну увагу на період воєнного стану. Адже саме у цей час протиправні посягання у досліджуваній сфері характеризуються підвищеним ступенем суспільної небезпеки. При цьому варто враховувати, що особливості злочинності у сфері оборонних закупівель у період повоєнного відновлення будуть зовсім іншими.

Під час визначення особливостей злочинності у сфері оборонних закупівель в основу був покладений най-

більш розповсюджений метод для такого виду досліджень – статистичний. Водночас, ми погоджуємось з думкою Пазій Б.А., висловленою щодо кримінологічної оцінки крадіжок в умовах воєнного стану, яку можна повністю екстраполювати на кримінологічну характеристику злочинності у сфері оборонних закупівель, що вона ускладнена через: темпоральні обмеження аналізу, адже є вихідна точка аналізу – 24 лютого, коли в Україні було введено воєнний стан, без кінцевої дати, адже він триває й дотепер; неповноту періоду спостереження для співставлення даних із попередніми або наступними роками [14, с. 78–79].

Отже, кримінологічна характеристика злочинності у сфері оборонних закупівель характеризує суттєве збільшення кількості вчинених досліджуваних кримінальних правопорушень, що спостерігається з початку повномасштабного вторгнення рф в Україну. Зазначене пояснюється загальними процесами, що відбуваються у суспільстві у цей час. Йдеться про те, що фронт динамічний, а ворог – досить гарно забезпечений засобами ведення війни. Тому сьогодні потрібно більше зброї, боєприпасів, а також більше речового забезпечення з тим, щоб забезпечити необхідний об'єм мобілізації. Адже потреба в мобілізації росте через те, що ворог продовжує відкриту збройну агресію проти України і не планує зупинятися. Відповідно, Міноборони треба і надалі забезпечувати особовий склад ЗСУ, який від початку вторгнення зріс на порядок, всім необхідним тиловим забезпеченням, зброєю, безпілотниками тощо. Тому Міністерство оборони України постійно ініціює перегляд та збільшення бюджетних витрат на фінансування воєнних потреб, а це, у свою чергу, – провокує надмірну зацікавленість з боку правопорушників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тихонова О.В. Щодо розуміння категорії «кримінологічна характеристика». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2014. № 8. С. 246–249.
2. Зелінський А. Ф. Кримінологія : навч. посіб. Х., 2000. С. 153.
3. Фіалка М.І. До проблем визначення змісту терміна «кримінологічна характеристика злочинності». *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2015. № 1 (9). С. 237–246.
4. Кальман О. Г. Стан та головні напрямки попередження економічної злочинності в Україні: теоретичні та прикладні проблеми : моногр. Х. : Гімназія, 2003. 352 с.
5. Кримінологія. Спеціалізований курс лекцій зі схемами : навч. посіб. / [Джужа О. М., Моїсєєв Є. М., Василевич В. В. та ін.]; за заг. ред. О. М. Джужі. К. : Атіка, 2001. 368 с.
6. Руфанова В. М., Титаренко О.О. Запобігання органами внутрішніх справ злочинам, пов'язаним з незаконним використанням бюджетних коштів : моногр. Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2012. С. 24.
7. Батиргарєєва В.С. Кримінологічна характеристика та попередження розбоїв, поєднаних із проникненням у житло : монографія. Харків : Одиссей, 2003. 256 с.
8. Бойко В.В. Кримінологічна характеристика та запобігання тяжким насильницьким злочинам проти життя та здоров'я особи в особливо великих містах України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2018. 280 с.
9. Алфьоров С.М. Діяльність органів внутрішніх справ по протидії злочинності у курортних регіонах (кримінологічне дослідження на матеріалах Запорізької області) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2003. 197 с.
10. Маміна О.В. Поняття кримінологічної характеристики неналежного виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником. *Право.ua*. 2022. № 1. С. 163–167.
11. Державна служба статистики України : Офіційний сайт. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>.
12. Офіс Генерального прокурора : Офіційний сайт. URL: <https://new.gp.gov.ua/ua/posts/statistika>.
13. Безрукова М. Більше зброї, менше посередників. Агенція оборонних закупівель у 2024 році – в цифрах. *Українська правда*. 08 січ. 2025 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2025/01/8/7492556/>.
14. Пазій Б.А. Кримінологічна характеристика та запобігання крадіжкам, що вчиняються в Україні в умовах воєнного або надзвичайного стану. Дис. ... д-ра філософії. Спеціальність : 081. Х., 2023. 239 с.

ДОСВІД ПОЛЬЩІ У СФЕРІ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ДОВКІЛЛЯ

THE EXPERIENCE OF POLAND IN THE FIELD OF CRIMINAL LAW PROTECTION OF THE ENVIRONMENT

Фідря Ю.О., к.ю.н., доцент,
завідувач кафедри кримінального правосуддя
та правоохоронної діяльності

Волинський національний університет імені Лесі Українки

У статті крізь призму адаптації законодавства до європейських стандартів проаналізовано досвід Польщі у сфері кримінально-правової охорони довкілля. Визначено, що Польща використовує поліджерельний підхід до правового регулювання складів кримінальних правопорушень проти довкілля, з'ясовано позитивні та негативні сторони такого підходу.

Окрему увагу приділено аналізу Розділу XXII Кримінального кодексу Республіки Польща «Кримінальні правопорушення проти довкілля», а також характеристиці останніх законодавчих змін до цього розділу, які суттєво посилюють кримінальну відповідальність за передбачені ним діяння. Розглянуто запропоновані польською доктриною класифікації складів кримінальних правопорушень, передбачених Розділом XXII Кримінального кодексу Республіки Польща. Проаналізовано статистичні дані щодо поширеності кримінальних правопорушень проти довкілля, передбачених Кримінальним кодексом Республіки Польща, на підставі чого зроблено висновок про зростання екологічних загроз та підвищену уваги до екологічних проблем правоохоронних органів.

Також розглянуто положення нової Директиви ЄС 2024/1203, яка встановлює мінімальні стандарти для криміналізації екологічних правопорушень і передбачає суворіші санкції за їх вчинення. Директива розширює каталог кримінальних правопорушень проти довкілля і акцентує увагу на посиленні кримінальної відповідальності юридичних осіб. Зроблено висновок, що згадана вище Директива ЄС 2024/1203 має великий вплив на подальший розвиток кримінального законодавства Польщі.

У статті підкреслено важливість досвіду Польщі для вдосконалення українського кримінального законодавства у сфері охорони довкілля, особливо в умовах євроінтеграційних процесів. Пропонується врахувати польські позитивні практики для удосконалення кримінальної відповідальності за екологічні правопорушення та інтеграції сучасних механізмів розслідування та правозастосування у сфері охорони довкілля. Наголошено на важливості комплексного підходу до кримінально-правового захисту довкілля, спрямованого на сталий розвиток, екологічну безпеку та збереження природних ресурсів для майбутніх поколінь.

Ключові слова: кримінальні правопорушення проти довкілля, кримінальна відповідальність, довкілля, екологічна безпека, екологічна злочинність, Кримінальний кодекс Республіки Польща, європейські стандарти.

The article examines Poland's experience in criminal law environmental protection, focusing on the adaptation of legislation to European standards. It identifies Poland's use of a multi-source approach to the legal regulation of criminal offenses against the environment, highlighting both its advantages and drawbacks.

Special attention is given to Chapter XXII of the Criminal Code of the Republic of Poland, titled "Criminal Offenses Against the Environment". The article discusses recent legislative amendments to this chapter, which significantly enhance criminal liability for the offenses it covers. Additionally, the author analyzes classifications of the corpus delicti of environmental criminal offenses under Chapter XXII as proposed by Polish legal scholars.

The author analyzes statistical data on the prevalence of criminal offenses against the environment under the Criminal Code of the Republic of Poland. Based on this analysis, the author concludes that environmental threats are on the rise, accompanied by increased attention to environmental issues from law enforcement agencies.

The article also examines the provisions of the new EU Directive 2024/1203, which establishes minimum standards for the criminalization of environmental offenses and introduces stricter sanctions for their commission. The Directive expands the scope of criminal offenses against the environment and emphasizes the need to strengthen the criminal liability of legal entities. The conclusion is drawn that EU Directive 2024/1203 significantly influences the future development of criminal law in Poland.

The article highlights the significance of Poland's experience in enhancing Ukrainian criminal legislation in the field of environmental protection, particularly in the context of European integration processes. It proposes adopting Poland's positive practices to strengthen criminal liability for environmental offenses and integrating modern mechanisms for investigation and law enforcement in environmental protection. The author underscores the importance of a comprehensive approach to the criminal law protection of the environment, focusing on sustainable development, environmental safety, and the preservation of natural resources for future generations.

Key words: criminal offenses against the environment, criminal liability, environment, environmental safety, environmental crime, Criminal Code of the Republic of Poland, European standards.

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобалізації та інтенсифікації екологічних загроз питання охорони довкілля стає одним із найважливіших напрямів міжнародного співробітництва та внутрішньодержавної політики. Зміни клімату, забруднення води, повітря і ґрунтів, у тому числі спричинені війнами, незаконна вирубка лісів, неконтрольоване поводження з відходами – усе це становить серйозну загрозу для життя й здоров'я людей, біорізноманіття планети та сталого розвитку суспільств. У цьому контексті кримінально-правова охорона довкілля набуває особливого значення як один з ефективних інструментів протидії екологічним правопорушенням у цілому.

Особливий інтерес викликає досвід Польщі, яка, будучи членом Європейського Союзу (далі – ЄС), адаптувала своє законодавство до європейських стандартів охорони довкілля і продовжує це робити. Польща демонструє позитивні приклади імплементації директив ЄС у сфері

екологічного права, а також ефективні практики взаємодії судових, правоохоронних органів та громадських організацій у боротьбі з екологічними правопорушеннями.

Актуальність дослідження досвіду Польщі зумовлена важливістю вдосконалення кримінального законодавства України у сфері охорони довкілля, особливо в умовах воєнного стану, коли екологічна злочинність набуває небачених масштабів та форм. У світлі гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами, впровадження сучасних технологій моніторингу та розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля, а також зважаючи на необхідність підвищення ефективності кримінально-правових заходів протидії цим правопорушенням тема дослідження є надзвичайно важливою. Окрім того, вивчення та адаптація позитивного досвіду Польщі у цій сфері сприятиме підвищенню ефективності національної системи охорони довкілля, захисту екологіч-

них прав громадян, а також забезпеченню сталого розвитку України в умовах реалізації проголошеного євроінтеграційного курсу.

Метою дослідження є аналіз досвіду Польщі у сфері кримінально-правової охорони довкілля, визначення його ключових аспектів та векторів розвитку, які можуть бути використані у ході вдосконалення національного законодавства з урахуванням європейських стандартів та сучасних викликів, які постали перед Україною.

Стан опрацювання проблематики. Питання кримінально-правової охорони довкілля вже привертало увагу українських учених, які у ході наукової розробки окремих кримінальних правопорушень у цій сфері аналізували кримінальне законодавство багатьох європейських країн, включаючи Польщу, та розглядали можливості запозичення зарубіжного досвіду вітчизняним законодавцем. Указана вище проблематика перебувала у фокусі наукових досліджень У. Антонюк, В. Джуган, О. Дудорова, П. Мельника, Н. Кобецької, Л. Коритко, Р. Мовчана, Ю. Турлової, М. Хавронюка, А. Шульги та інших учених.

У свою чергу, розвиток та особливості кримінально-правової охорони довкілля за законодавством Польщі досліджували й польські науковці, серед яких А. Барчак (A. Barczak), М. Будин-Кулік (M. Budyn-Kulik), Р. Завлоцкі (R. Zawłocki), Р. Лижва (R. Łyżwa), В. Радецькі (W. Radecki) та інші.

Виклад основного матеріалу. Як і у багатьох державах, у Польщі охорона довкілля ґрунтується, насамперед, на положеннях Конституції, яка закріплює обов'язок державних органів забезпечувати екологічну безпеку для нинішнього і майбутніх поколінь (ст. 74), а також обов'язок кожного дбайливо ставитися до довкілля і нести відповідальність, засади якої визначаються законом, за погіршення стану довкілля з його вини (ст. 86) [1]. У загальнодержавному механізмі охорони довкілля Польщі пріоритет у застосуванні мають заходи цивільно-правового та адміністративного характеру. Однак вони далеко не завжди є ефективними, а у багатьох випадках їх застосування не є релевантним суспільній небезпеці діянь та шкоді, яка була заподіяна довкіллю внаслідок їх вчинення. У такому разі необхідно звертатися до кримінально-правових інструментів охорони довкілля, яким відводиться роль *ultima ratio* – останнього, крайнього засобу державної політики, який застосовується, якщо інші засоби виявились неефективними.

Межі кримінально-правової охорони довкілля у Польщі визначаються не лише нормами Кримінального кодексу Республіки Польща (далі – КК РП). Як слушно зазначає П. Мельник, особливістю польського законодавства у сфері охорони довкілля є те, що кримінально-правова охорона довкілля здійснюється не лише КК РП, який був прийнятий 6 червня 1997 року, а й іншими законодавчими актами. Тобто можна сказати, що у Республіці Польща є, так звані, «позакодексові» злочини. І кількість цих злочинів є досить значна [2, с. 104–105]. Іншими словами, польський законодавець обрав поліджерельність як форму викладу кримінально-правових норм, коли ознаки складів кримінальних правопорушень (у т.ч. проти довкілля) закріплюються в актах, які загалом не присвячені регламентації кримінальної відповідальності.

Дійсно, склади кримінальних правопорушень проти довкілля уміщені у більше ніж 15 різних (здебільшого галузевих) законах, які регулюють питання охорони рослинного і тваринного світу, земельних, водних, лісових ресурсів, атмосферного повітря тощо. Цікаво, що такий підхід польського законодавця не отримав однозначного схвалення у наукових колах Польщі і піддається критиці. М. Пайонк та К. Урбановіч вважають таке кримінально-правове регулювання охорони довкілля непрозорим і таким, що негативно впливає на правосвідомість суспільства [3, с. 13], а Р. Лижва взагалі ставить під сумнів

доцільність виділення окремого розділу в КК РП, присвяченого кримінальним правопорушенням проти довкілля, адже за наявності «позакодексових» кримінальних правопорушень проти довкілля, це не забезпечує комплексності та єдності правового регулювання [4, с. 380]. З альтернативною позицією виступила М. Будин-Кулік, яка, з огляду на зростаючу потребу в охороні довкілля і, водночас, специфіку та складність цього питання, пропонує перенести усі відповідні правопорушення (у т.ч. й кримінальні) до єдиного нормативно-правового акта, який би комплексно регулював питання, пов'язані з охороною довкілля [5, с. 61]. У свою чергу, варто зазначити, що український законодавець виходить із засади єдності кримінально-правової регламентації, оскільки відповідно до ч. 3 ст. 3 Кримінального кодексу України (далі – КК України) [6] кримінальна протиправність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом.

Перш ніж переходити до загального аналізу розділу КК РП, який встановлює кримінальну відповідальність за кримінальні правопорушення проти довкілля, слід визначитись із деякими термінами. Відповідно до ст. 7 КК РП кримінальні правопорушення (*przestępstwa*) поділяються на злочини (*zbrodnie*) і кримінальні проступки (*występki*). У найбільш узагальненому вигляді різниця між ними полягає: по-перше, у виді та розмірі покарання, передбаченого за вчинення того чи іншого діяння (§ 2,3 ст. 7 КК РП), по-друге, у тому, що злочин може бути вчинений тільки умисно, а проступок – також і з необережності, якщо тільки це передбачено законом (ст. 8 КК РП) [7].

Розділ XXII КК РП «Кримінальні правопорушення проти довкілля» («*Przestępstwa przeciwko środowisku*») належить до числа тих небагатьох нових розділів, які з'явилися у Особливій частині КК РП 1997 року (у порівнянні із попереднім КК РП 1969 року). Це стало наочним проявом серйозного ставлення польської держави до охорони довкілля, що, у свою чергу, було обумовлене загостренням екологічних проблем, а також усвідомленням особливого значення довкілля для кожного суб'єкта суспільних відносин.

Розділ XXII КК РП на сьогодні уміщує 9 статей (181–188а), кожна з яких (окрім ст. 188а) передбачає кілька складів кримінальних правопорушень, які у польській доктрині кримінального права класифікують у різний спосіб.

Так, В. Радецькі виокремлює дві групи норм розділу XXII КК РП. Перша група охоплює ст.ст. 182–186 і передбачає відповідальність за забруднення та інші негативні впливи на довкілля, зокрема: 1) забруднення води, повітря та землі; 2) незаконне поводження з відходами; 3) незаконне поводження з радіоактивними матеріалами; 4) кваліфіковані види кримінальних правопорушень за наслідками, зазначеними в законі; 5) недбале ставлення до належного утримання засобів або невикористання засобів для запобігання забрудненню води, повітря або землі. Друга група, до якої входять статті 181, 187 та 188 КК РП, стосується охорони довкілля та його ресурсів, зокрема: 1) заподіяння тяжкої шкоди рослинному або тваринному світу; 2) заподіяння істотної шкоди природі внаслідок порушення правового режиму територій та об'єктів природно-заповідного фонду (далі – ПЗФ), знищення або пошкодження рослин чи тварин, що перебувають під охороною, знищення або пошкодження територій чи об'єктів ПЗФ; 3) незаконне будівництво або господарська діяльність на територіях та об'єктах ПЗФ [8, с. 272–273].

Р. Завлоцкі розділяє норми розділу XXII КК РП на три умовні групи, виходячи зі злочинного характеру караних діянь: 1) знищення або забруднення довкілля; 2) незаконний обіг матеріалів, які завдають шкоди довкіллю; 3) неналежне використання обладнання або несанкціоноване будівництво, що загрожує довкіллю. Зазначаючи, що запропонований ним поділ не зовсім впливає зі змісту

розділу XXII КК РП, науковець критикує закріплену у Кодексі концепцію кримінальних правопорушень проти довкілля через відсутність прозорості та послідовності і вважає, що її має бути переглянута [9, с. 129–130].

Аналіз повного тексту КК РП дає підстави стверджувати, що кримінальні правопорушення, передбачені іншими розділами КК РП, також можуть спричинити шкоду довкіллю. До них належать деякі кримінальні правопорушення проти громадської безпеки, серед яких спричинення пожежі, повені, зсуву ґрунту, каміння чи снігу, вибуху вибухонебезпечних або легкозаймистих речовин та ін. (ст.ст. 163, 164, 165 КК РП), окремі кримінальні правопорушення проти порядку діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування (напр., блокування або перешкоджання офіційній діяльності органів охорони навколишнього природного середовища – ст. 225 КК РП) та ін.

Аналіз статистичних показників (за даними офіційного сайту Головного управління поліції Республіки Польща) дозволяє констатувати, що за останнє десятиліття (2013–2023 рр.) найбільш розповсюдженими зареєстрованими кримінальними правопорушеннями є діяння, передбачені ст. 183 КК РП «Незаконне поводження з відходами». Кількість зареєстрованих проваджень за цією статтею зростає більше ніж утричі: 2013 р. – 150, 2023 р. – 527. Більше ніж удвічі збільшилася кількість кримінально протиправних забруднень води, повітря або поверхні землі, передбачених ст. 182 КК РП: 2013 р. – 99, 2023 р. – 242. Також дещо зросла кількість зареєстрованих кримінальних правопорушень, передбачених ст. 181 КК РП «Знищення довкілля»: 2013 р. – 59, 2023 р. – 88. Найменш розповсюдженими (одиночні випадки або й взагалі відсутні) за обраний період стали кримінальні правопорушення, передбачені ст. 184 КК РП «Порушення правил поводження з радіоактивними матеріалами та іншими джерелами іонізуючого випромінювання» та ст. 185 КК РП «Вчинення злочинів проти довкілля при обтяжуючих обставинах» [10]. Наведені дані свідчать, з одного боку, про підвищення уваги до екологічних проблем та активізацію роботи правоохоронних органів у цій сфері, а з іншого – про зростання екологічних загроз, які потребують комплексного підходу до їх подолання із залученням усіх ключових стейкхолдерів.

Аналіз санкцій статей, уміщених у розділі XXII КК РП, дає підстави стверджувати, що за кримінальні правопорушення проти довкілля передбачено лише три види покарання: штраф, обмеження волі та позбавлення волі. Особливістю санкцій статей цього розділу є те, що більшість з них є відносно визначеними і передбачають покарання лише у виді позбавлення волі (напр., ст. 181 § 1, ст. 182 § 1). Найсуворішою є санкція, вказана у § 3 ст. 185 КК РП, відповідно до якого якщо наслідком діяння, передбаченого ст. 182 (§ 1,3), ст. 183 (§ 1,3), ст. 184 (§ 1,2), стала смерть людини або заподіяння тяжких тілесних ушкоджень кільком особам, то винний карається позбавленням волі на строк від 3 до 20 років. Решта санкцій носять альтернативний характер і їх можна умовно поділити на дві групи: санкції першої групи передбачають можливість призначення штрафу, або обмеження волі, або позбавлення волі (напр., ст. 184 § 3, ст. 187 § 1), а санкції другої групи – лише штрафу або обмеження волі (напр., ст. 181 § 5, ст. 186 § 3).

На думку А. Барчак, покарання за кримінальні правопорушення проти довкілля повинні бути жорсткими та відчутними. Польська науковиця вважає, що аргументом на користь цього є стаття 3(2) Закону «Про надання інформації про стан довкілля та його охорону, участь громадськості в охороні довкілля та оцінку впливу на довкілля», яка вказує, що під впливом на довкілля слід розуміти також і вплив на людське здоров'я, яке разом із життям людини, безсумнівно, є найвищою цінністю [11, с. 28]. Таку позицію підтримують й інші науковці, зазначаючи: «Здається, що сьогодні цінність такого блага, як довкілля,

беззаперечно зросла, але, на жаль, водночас, ми все частіше стаємо свідками екологічних злочинів, які сягають надзвичайних масштабів і завдають непоправної шкоди. Якщо ми хочемо дбати про довкілля таким чином, щоб воно служило майбутнім поколінням, необхідно посилити покарання за вищезгадані злочини» [12, с. 59].

Відповідно польського законодавця на екологічні загрози та очевидне зростання злочинності у сфері охорони довкілля за останні роки стало прийняття 22 липня 2022 року Закону про внесення змін до деяких законів щодо запобігання екологічним правопорушенням (далі – Закон) [13], який набрав чинності 01.09.2022 року. Цим Законом викладено у новій редакції §1–3 ст. 181, ст. 182, § 1,5,6 ст. 183, ст. 185, §1 ст. 186 КК РП. Характеризуючи внесені зміни, слід зазначити, що більшість з них стосувалася посилення санкцій за кримінальні правопорушення проти довкілля шляхом підвищення мінімальних та максимальних меж покарання у виді позбавлення волі, у тому числі й за ті, що вчинені з необережності.

Крім того, Законом додано до ст. 183 КК РП новий §5а, який криміналізує залишення небезпечних відходів в місці, не призначеному для їх розміщення або зберігання. Посилення кримінальних санкцій у сфері поводження з відходами видається вкрай важливим та тліє істотного збільшення кількості кримінальних правопорушень у цій сфері та серйозності загрози для здоров'я та життя людей, а також довкілля.

Ще однією новелою, запровадженою аналізованим Законом, стала поява у розділі XXII КК РП статті 188а, відповідно до змісту якої до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, передбачене §1 або 3 ст. 182, §1, 3, 5а або 6 ст. 183 або §1 або 2 ст. 184, і яка добровільно відшкодувала шкоду повністю або в значній частині, суд може застосувати надзвичайне пом'якшення покарання або навіть звільнити від його призначення. Таким чином, у КК РП запроваджено інститут дійового каяття щодо кримінальних правопорушень проти довкілля, яке повинно проявитися у добровільному відшкодуванні шкоди, заподіяної довкіллю.

У цілому, ухвалення цього Закону та оновлення розділу XXII КК РП отримало схвальні відгуки у польському науковому середовищі, а також було позитивно сприйнято польським суспільством, оскільки попередні санкції, передбачені КК РП, об'єктивно не виконували свого призначення, а деякі кримінально-правові норми не були адаптовані до сучасних екологічних викликів та містили ризики уникнення відповідальності правопорушниками.

У перспективі найближчих кількох років у Польщі передбачається наступний виток новелізації кримінальної відповідальності за правопорушення проти довкілля, який зумовлений прийняттям нової Директиви ЄС 2024/1203 Європейського Парламенту та Ради від 11 квітня 2024 року про кримінально-правову охорону довкілля, що замінює директиви 2008/99/ЄС та 2009/123/ЄС (далі – Директива ЄС 2024/1203) [14]. Метою Директиви ЄС 2024/1203 є забезпечення більш ефективної охорони довкілля шляхом встановлення мінімальних вимог до визначення екологічних злочинів, а також заходів для попередження та боротьби з екологічною злочинністю та для більш ефективного застосування екологічного права ЄС. Таким чином, новий документ вимагає від держав-членів ЄС, у т.ч. й від Польщі, посилення кримінальної відповідальності осіб, які вчинили кримінальні правопорушення проти довкілля.

Аналіз тексту Директиви ЄС 2024/1203 дозволяє виділити основні положення, які у майбутньому повинні бути імплементовані у кримінальне законодавство Польщі та інших держав ЄС.

По-перше, Директива ЄС 2024/1203 істотно розширила існуючий каталог кримінальних правопорушень проти довкілля у відповідь на зростання еколо-

гічної злочинної діяльності. Згідно із ст. 3 Директиви ЄС 2024/1203 держави-члени ЄС повинні забезпечити, щоб незаконні та умисні діяння, перелік яких поданий у цій статті, були криміналізовані. До таких діянь, серед іншого, віднесено: випуск в обіг продукції, що завдає шкоди довкіллю, незаконний забір води, порушення норм викидів парникових газів, незаконний збір, транспортування та переробка відходів, особливо тих, що містять токсичні речовини (хімікати, важкі метали, нафтопродукти) та ін. Також криміналізовано підбурювання та пособництво у вчиненні кримінальних правопорушень, указаних у ст. 3 Директиви ЄС 2024/1203.

По-друге, Директива ЄС 2024/1203 суттєво посилила покарання за екологічні кримінальні правопорушення та диференціювала строки позбавлення волі для фізичних осіб залежно від тяжкості вчиненого діяння та його наслідків (ст. 5). Найсуворіше покарання повинно бути передбачене за наслідки у вигляді смерті людини або спричинення істотної шкоди її здоров'ю. З іншого боку, важливо, щоб відповідні санкції були ефективними, пропорційними та мали попереджувальний (застерігаючий) ефект. Також Директива ЄС 2024/1203 конкретизувала умови кримінальної відповідальності у сфері довкілля юридичних осіб (ст. 6), а також встановила досить великий перелік санкцій та засобів, які можуть бути до них застосовані (ст. 7).

На переконання Я.Тлапак-Навратілової, порівняно з попередньою директивою, нове правове регулювання кримінальних правопорушень проти довкілля пропонує державам-членам значно більше можливостей для використання кримінально-правових інструментів, що, безсумнівно, призведе до посилення захисту довкілля [15, с. 13]. Вочевидь, є підстави погодитися із такою думкою і, свою чергою, слід зазначити, що у цілому Директива 2024/1203 запроваджує досить жорсткі заходи задля ефективного стримування екологічної злочинності, яка спричинює серйозні наслідки для здоров'я населення та стану довкілля. Суворість покарань може свідчити про

рішучість європейських законодавців у боротьбі із забрудненням та деградацією довкілля.

Таким чином, польський законодавець має досить чіткі орієнтири розвитку та удосконалення сфери кримінально-правової охорони довкілля, які вимагають якнайшвидшого впровадження, адже відповідно до ст. 28 Директиви 2024/1203 держави-члени повинні ввести в дію закони та підзаконні акти, необхідні для виконання цієї Директиви, до 21 травня 2026 року.

Висновки. Світовий розвиток впродовж останніх століть, що супроводжується дедалі більшим антропогенним впливом на довкілля, призвів до незворотних змін – глобального потепління, зміни клімату, занепаду і знищення багатьох природних рослинних і тваринних екосистем та виникнення стійкої та абсолютно реальної загрози здоров'ю і життю людини. Наведене спонукає міжнародну спільноту у цілому і кожну державу зокрема до пошуку та впровадження ефективних шляхів захисту й охорони довкілля, що, серед іншого, передбачає застосування механізмів кримінальної відповідальності.

Досвід Польщі є прикладом застосування комплексного підходу до кримінально-правової охорони довкілля, заснованому на європейських стандартах, націлених на забезпечення сталого розвитку, підвищення екологічної безпеки та збереження природних ресурсів для майбутніх поколінь.

У відповідь на зростаючі екологічні загрози Польща як член ЄС активно імплементує європейські директиви у національне законодавство, демонструючи системність у сфері кримінально-правового захисту довкілля. Нова Директива ЄС 2024/1203 задає напрямок подальшому розвитку кримінального законодавства Польщі, спрямованого на розширення переліку кримінальних правопорушень проти довкілля та посилення кримінальної відповідальності за їх вчинення. З урахуванням євроінтеграційних процесів, які тривають у нашій державі, адаптація успішних практик Польщі може значно підвищити ефективність кримінально-правової охорони довкілля в Україні, у тому числі й в умовах воєнного стану.

ЛІТЕРАТУРА

1. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. URL: <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm> (дата звернення 15.01.2025)
2. Мельник П.В. Кримінально-правова охорона довкілля республіки Польща. *Наше право*. 2013. № 10. С. 102-107.
3. Maciej Pająk, Katarzyna Urbanowicz. Węzłowe problemy penalnej ochrony środowiska w Polsce. Przyczynek do dyskusji. *Odpowiedzialność prawna o charakterze penalnym za delikty przeciwko środowisku naturalnemu. Monografia*. 2020. 260s. URL: https://www.nexto.pl/upload/virtualo/c_h_beck/2b81e60d9eea986b2c98bc86a58e5428a675df59/free/2b81e60d9eea986b2c98bc86a58e5428a675df59.pdf?srsltid=AfmBOoquvn-4dkzkVQHgM_xVu7_K2Ma39QqlM5bc7VMC_dRWPEW0R5b (дата звернення 10.01.2025)
4. Rafał Łyżwa. Karnoprawne instrumenty ochrony środowiska. *Studia Prawnoustrojowe*. 2018. № 42. S. 377-388. URL: <https://czasopisma.uwm.edu.pl/index.php/sp/article/view/4824> (дата звернення 10.01.2025)
5. Magdalena Budyn-Kulik. Karnoprawna ochrona obiektów i terenów chronionych w świetle wybranych przepisów rozdziału XXII Kodeksu karnego (art. 181 § 2 i 5, art. 187, art. 188 K.k.) *Studia prawnicze KUL*. 2020. № 3 (83). S. 45-64. URL: <https://czasopisma.kul.pl/index.php/sp/article/view/11506> (дата звернення 15.01.2025)
6. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/ed20240907#n3426> (дата звернення 15.01.2025)
7. Kodeks karny. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Dz. U. 1997 Nr 88 poz. 553. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970880553/U/D19970553Lj.pdf> (дата звернення 10.01.2025)
8. W. Radecki, Przepisy prawa przeciwko środowisku, [w:] M. Bojarski, W. Radecki, *Pozakodeksowe prawo karne, t. II, Przepisy prawa gospodarcze oraz przeciwko środowisku. Komentarz*, Warszawa 2003, s. 272-273.
9. Robert Zawłocki. Karnoprawna ochrona środowiska naturalnego. *Przegląd prawa rolnego*. 2014. № 1 (14). S. 127-146 URL: <https://repozytorium.amu.edu.pl/server/api/core/bitstreams/794ac79c-f00e-46f2-9594-8a55fe924cc6/content> (дата звернення 15.01.2025)
10. Przepisy prawa przeciwko środowisku (art. 181-188). Komenda Główna Policji. <https://statystyka.policja.pl/st/kodeks-karny/przestepstwa-przeciwko-3> (дата звернення 15.01.2025)
11. Anna Barczak. Odpowiedzialność prawna w ochronie środowiska ze szczególnym uwzględnieniem odpowiedzialności karnej. *Prawo w działaniu. Sprawy karne*. 2024. №59. S. 22-39. URL: https://pwd.iws.gov.pl/wp-content/uploads/2024/10/59_Prawo-w-Dzialaniu_PK_02.pdf (дата звернення 12.01.2025)
12. Przestępczość środowiskowa – współczesne wyzwanie dla organów ścigania oraz Inspekcji Ochrony Środowiska / pod redakcją Marcina Wielca. Instytut Wymiaru Sprawiedliwości. Warszawa, 2022. 200s. URL: <https://wydawnictwo.iws.gov.pl/produkt/przestepczosc-srodowiskowa-wspolczesne-wyzwanie-dla-organow-scgania-oraz-inspekcji-ochrony-srodowiska/> (дата звернення 15.01.2025)
13. Ustawa z dnia 22 lipca 2022 r. o zmianie niektórych ustaw w celu przeciwdziałania przestępczości środowiskowej (Dz. U. z 2022 r. poz. 1726). URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20220001726> (дата звернення 10.01.2025)
14. Директива (ЄС) 2024/1203 Європейського Парламенту та Ради від 11 квітня 2024 року про кримінально-правову охорону довкілля, яка замінює директиви 2008/99/ЄС та 2009/123/ЄС. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1203> (дата звернення 15.01.2025)
15. Jana Tlapák Navrátilová. Europeizacja ochrony środowiska poprzez prawo karne. *IUS NOVUM*. 2024, vol. 18, nr 3, s. 1-17.

ДІЯЛЬНІСТЬ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ ОРГАНІЗОВАНИХ ЗЛОЧИННИХ УГРУПОВАНЬ НА ШКОДУ ОБ'ЄКТАМ КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ЯК ФАКТОР НЕГАТИВНОГО ВПЛИВУ ДЛЯ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ

THE ACTIVITIES OF TRANSNATIONAL ORGANIZED CRIMINAL GROUPS TO THE DETRIMENT OF CRITICAL INFRASTRUCTURE FACILITIES AS A FACTOR OF NEGATIVE IMPACT ON THE DEVELOPMENT OF THE STATE

Хороновський О.І., к.ю.н.,
здобувач відділу аспірантури і докторантури
Національна академія Служби безпеки України

Статтю присвячено розгляду основних причин та умов, які на сучасному етапі сприяють діяльності транснаціональних організованих злочинних угруповань на шкоду об'єктам критичної інфраструктури. Охарактеризовано основні тенденції розвитку транснаціональної організованої злочинності на шкоду об'єктам критичної інфраструктури як в Україні так і закордоном. Виділено основні фактори негативного впливу на розвиток держави, зумовлені діяльністю транснаціональних організованих злочинних угруповань на шкоду об'єктам критичної інфраструктури, зокрема: використання адміністративних ресурсів для отримання неконкурентних переваг у ході здійснення фінансово-господарської діяльності в секторах критичної інфраструктури; консолідація та зрощування злочинних елементів з державним апаратом з метою забезпечення безперешкодного функціонування протиправних схем в секторах критичної інфраструктури; активне залучення міжнародних злочинних зв'язків до реалізації протиправних схем в секторах критичної інфраструктури; поява нових напрямів злочинної діяльності транснаціонального масштабу в секторах критичної інфраструктури; розвиток «тіньової» економіки в секторах критичної інфраструктури; впровадження різноманітних схем з ухилення від сплати податків, в тому числі використання контрабанди в секторах критичної інфраструктури. Зроблено висновок, що для подолання зазначених негативних факторів необхідно забезпечити: підконтрольність державних чиновників та інститутів громадянському суспільству; відкритість і прозорість прийняття рішень на усіх рівнях державної влади і місцевого самоврядування; свободу слова та неупередженість засобів масової інформації, включаючи контроль за їх реальними власниками; можливість громадського впливу на прийняття найважливіших економічних і політичних рішень; незалежність судової гілки влади; збалансованість усіх гілок влади; чітку взаємодію держав, у першу чергу їх правоохоронних органів на всіх рівнях та спільну участь у заходах боротьби з цими негативними явищами.

Ключові слова: транснаціональна організована злочинність, об'єкти критичної інфраструктури, сектори критичної інфраструктури, транснаціональний характер, корупція, тіньова економіка.

The article is devoted to the consideration of the main reasons and conditions that at the present stage contribute to the activities of transnational organized criminal groups to the detriment of critical infrastructure objects. The main trends in the development of transnational organized crime to the detriment of critical infrastructure objects both in Ukraine and abroad are characterized. The main factors of negative impact on the development of the state caused by the activities of transnational organized criminal groups to the detriment of critical infrastructure facilities are highlighted, in particular: use of administrative resources to obtain non-competitive advantages in the course of financial and economic activities in critical infrastructure sectors; consolidation and merging of criminal elements with the state apparatus in order to ensure the unhindered functioning of illegal schemes in critical infrastructure sectors; active involvement of international criminal connections in the implementation of illegal schemes in critical infrastructure sectors; the emergence of new areas of transnational criminal activity in critical infrastructure sectors; the development of the «shadow» economy in critical infrastructure sectors; implementation of various tax evasion schemes, including the use of smuggling in critical infrastructure sectors. It was concluded that in order to overcome the mentioned negative factors, it is necessary to ensure: control of state officials and institutions by civil society; openness and transparency of decision-making at all levels of state power and local self-government; freedom of speech and impartiality of the media, including control over their real owners; the possibility of public influence on the adoption of the most important economic and political decisions; independence of the judicial branch of government; balance of all branches of government; clear interaction of states, first of all their law enforcement agencies at all levels and joint participation in measures to combat these negative phenomena.

Key words: transnational organized crime, objects of critical infrastructure, critical infrastructure sectors, transnational nature, corruption, shadow economy.

В умовах глобалізації транснаціональна організована злочинність є поширеним явищем, яке фактично вкорінилось в усі сфери функціонування держави, в тому числі критичної інфраструктури, завдаючи величезної шкоди її розвитку. Також, слід зазначити, що на сучасному етапі вітчизняна критична інфраструктура перебуває у складних безпекових умовах – воєнні дії на території нашої держави, тимчасова окупація значної частини територій України, руйнація великої кількості об'єктів промисловості, активізація розвідувально-підривних, розвідувально-диверсійних, терористичних та інших протиправних спрямувань з боку агресора до об'єктів критичної інфраструктури, погіршення технічного стану об'єктів критичної інфраструктури та несанкціонованого втручання в їх функціонування тощо, що в сукупності створює сприятливі умови для становлення й розвитку діяльності транснаціональних організованих злочинних угруповань на шкоду об'єктам критичної інфраструктури. Тому подолання цього явища перетворюється у надзвичайно складну проблему, яка становить загрозу розвитку держави, стабільності і безпеці

суспільства, сприяє підриву демократичних інститутів і цінностей.

Для України як самостійної, незалежної та молодшої суверенної держави транснаціональна організована злочинність стає все більш проблемним чинником. Існуючі довгий час недосконалі економічні відносини використовуються злочинцями для паразитування на тілі суспільства, забезпечення значних власних матеріальних надходжень за рахунок несплати податків, корупції, шахрайства з фінансовими ресурсами, легалізації грошових коштів, здобутих злочинним шляхом, заняття забороненими видами господарської діяльності, безпосередніх зазіхань на усі форми власності та вчинення інших злочинів економічної спрямованості [1]. Безумовно, що такі дії не повинні і не залишаються без належного реагування з боку держави, вони зобов'язують її правоохоронні інстанції вести активну боротьбу з ними.

На теперішній час кримінальне середовище в сфері діяльності об'єктів критичної інфраструктури являє собою не окремі злочинні елементи, а організовані

злочинні угруповання транснаціонального характеру, що дозволяє визнати існування організованої злочинності як вищої стадії організованого криміналітету. Сучасний стан боротьби з транснаціональною організованою злочинністю показав, що вищі ешелони злочинних угруповань, їх лідери для ефективної реалізації прийнятих на себе функцій повинні закріплюватись та обростати корупційними зв'язками з державним апаратом, передусім із правоохоронцями, працівниками різних міністерств і відомств, чиновниками, які здійснюють контролюючі та розподільчі функції.

Саме туди спрямовувались зусилля для того, щоб встановити надійні контакти з функціонерами в бюрократичній ієрархії. З часом на взаємовигідних умовах став складатись альянс галузевих і регіональних функціонерів економічної мафії і корумпованої бюрократії, які спільними зусиллями розпочали формувати структуру і тенденції розвитку тіншової економіки [2].

Розпочалась активна розробка нових схем отримання надприбутків протиправним шляхом. Як результат, сьогодні практика констатує появу нових напрямів злочинної активності: монополізацію найбільш дохідних її видів, територіальну експансію і, перш за все, з виходом за кордон та встановлення міжнародних злочинних зв'язків. Із аналізу практики боротьби з транснаціональною організованою злочинністю видно, що остання ґрунтується виключно на економіці і являє собою соціально-економічний процес отримання надприбутків протиправним шляхом. Головна мета діяльності злочинних формувань та їх лідерів, втягнутих у цей процес, – отримання надприбутків, нажива будь-якою ціною [3]. Необхідно зазначити, що така тенденція є характерною для більшості країн світу.

Так, ФБР, визначаючи ознаки, які є типовими для організованих кримінальних угруповань у США, наголошує на тому, що вони намагаються впливати на уряд, політичні та підприємницькі структури, використовуючи корупцію, хабарництво, а також легальні засоби, а їх головною метою є економічний зиск, який вони отримують не тільки такими протиправними шляхами, як вимагання, наркобізнес, азартні ігри, шахрайство з кредитами, але й через відмивання незаконно отриманих грошей та інвестування у легальне підприємництво [4, с. 68].

Як зазначає М.А. Погорецький, користуючись корупційними зв'язками, сучасна організована злочинність в економічній сфері має транснаціональний характер, злочинні організації створюють транснаціональні компанії, які зайняті злочинним бізнесом у різних галузях економіки. Будучи пов'язаними з незаконними операціями з переміщення через державні кордони матеріальних і нематеріальних засобів, які приносять істотну економічну вигоду, використовуючи сприятливу ринкову кон'юнктуру інших держав, значні розбіжності в системах кримінального правосуддя різних країн, сучасні комунікаційні технології, банківські системи електронних розрахунків, проникають у легальну економіку інших країн за допомогою корупції й насильства, найбільшу зацікавленість у цих організацій викликає паливно-енергетичний комплекс [5, с. 104]. На наш погляд, на сучасному етапі сфери діяльності, до яких транснаціональні організовані злочинні угруповання проявляють інтереси, ґрунтуються виключно на наявних у них галузевих адміністративних, трудових та матеріальних ресурсах. Тому, виокремлювати сферу паливно-енергетичного комплексу як найбільш привабливу для кримінальних елементів є дещо дискусійним.

Можна констатувати, що в умовах сьогодення здійснення протиправної діяльності транснаціонального характеру на шкоду об'єктам критичної інфраструктури практично неможливо без наявності відповідних адміністративних ресурсів. Це проявляється в отриманні консультацій та бездіяльності контролюючих та правоохоронних органів, наявності необґрунтованих преференцій, переваг,

пільг у публічних закупівлях, державному кредитуванні, приватизації, розмитненні товарів тощо. У той же час, має місце тенденція організації незаконних економічних схем з боку чиновників контролюючих органів, до відання яких відносяться сфери діяльності об'єктів критичної інфраструктури, в яких реалізуються ті чи інші протиправні механізми. По суті відбувається консолідація та зрощування злочинних елементів з державним апаратом з метою забезпечення безперешкодного функціонування протиправних схем, що, безумовно, є результатом активної діяльності транснаціональних організованих злочинних угруповань.

Для міжнародної спільноти проблема протидії транснаціональній організованій злочинності на шкоду об'єктам критичної інфраструктури продовжує залишатися однією з найактуальніших. Об'єктивні фактори свідчать про те, що цей вид злочинності створює суттєву небезпеку для життєдіяльності багатьох країн, а масштаби її поширення на сьогодні становлять загрозу для національної безпеки будь-якої країни. Тому на сучасному етапі міжнародного розвитку, коли відбуваються значні зміни у міжнародному політичному та суспільному житті, змінилися погляди і на проблему протидії транснаціональній організованій злочинності на шкоду об'єктам критичної інфраструктури. Нині завдання боротьби з нею розглядаються як загальнодержавні та пріоритетні.

Засади успішної протидії транснаціональній організованій злочинності на шкоду об'єктам критичної інфраструктури вже давно відомі міжнародній спільноті. Це, перш за все, відкритість влади, прозорість та зрозумілість процедур прийняття державних рішень, дієві механізми контролю за діяльністю державних органів з боку громадянського суспільства, свобода слова, свобода та незалежність засобів масової інформації, сучасний та технологічний контроль над бізнесом та дотримання прав людини в усіх аспектах життєдіяльності суспільства [6, с. 12].

Однією з країн, де досліджується на офіційному рівні вплив злочинності на розвиток держави, є США. Так, ФБР США у своїх звітах та аналітичних матеріалах звертало увагу на найбільш поширені напрями злочинності економічного змісту, які негативно впливають на розвиток держави, серед яких:

- 1) корупція у державному секторі;
- 2) корпоративне шахрайство та шахрайство з цінними паперами (включаючи схеми «Понці»);
- 3) шахрайство у системі охорони здоров'я;
- 4) шахрайство у сфері фінансів;
- 5) шахрайство у страховій сфері;
- 6) відмивання грошей;
- 7) шахрайство у масовому маркетингу. При цьому пріоритетним завданням для ФБР залишається попередження корпоративного шахрайства, яке завдає найбільшої шкоди інтересам країни [4, с. 69–70].

Слід зазначити, що більшість із вищевказаних напрямів злочинної діяльності в США також є характерними для України, особливо корупція в державному секторі, відмивання та шахрайство у сфері фінансів. Аналіз ситуації, що склалась в Україні, та прогнозування її розвитку свідчать, що послаблення боротьби з транснаціональною організованою злочинністю в сучасних умовах може призвести до таких негативних наслідків: суттєвого утруднення проведення економічних і соціальних реформ в Україні та їх підризу; підвищення імовірності політичної дестабілізації в Україні; перетворення України на кримінально-кланову або тоталітарну державу; кооперування української організованої злочинності з мафіозними угрупованнями країн близького та далекого зарубіжжя; інвестиційної ізоляції України на міжнародному рівні [3, с. 101]. Саме тому, особливої актуальності набуває питання посилення боротьби з діяльністю транснаціональних організованих злочинних угруповань на шкоду об'єктам критичної інфраструктури.

Сучасні проблеми поширення транснаціональної злочинності в Україні тісно пов'язані з проблемами державної безпеки, водночас, як зазначає М.А. Погорецький, сучасна організована злочинність, набуваючи транснаціонального характеру, являє собою соціальну патологію, яка не лише шкодить національним інтересам окремих держав, а й загрожує міжнародній безпеці. Особливу небезпеку ця форма злочинності становить для країн, що перебувають у процесі економічної і політичної трансформації, зокрема й України [5, с. 105].

Сучасний стан захищеності критичної інфраструктури свідчить, що серед основних небезпек, зумовлених діяльністю транснаціональних організованих злочинних угруповань, є розвиток «тіньового» сектору економіки та впровадження різноманітних схем з ухилення від сплати податків, в результаті чого Державний бюджет України не доотримує значних доходів. Однак, такі негативні тенденції як «тінізація» економіки та ухилення від оподаткування є глобальними та проблемними не тільки для України. Для прикладу, розглянемо особливості розвитку цих негативних явищ та окремі способи їх протидії в ЄС.

Згідно з дослідженнями французького журналу «Le Monde», 66,5% тіньової економіки ЄС становить нелегальна праця людей, які найчастіше працюють у будівництві, сільському господарстві та вдома. Інші 33,5% утворюють доходи, які приховувані від податкових органів, найчастіше у сфері роздрібної торгівлі, прибутки барів, оплата за послуги таксі тощо. Найбільші розміри тіньової економіки у будівництві – 35%, оптовій і роздрібній торгівлі – 25%. Що цікаво, на відміну від України в країнах ЄС у таких секторах, як видобуток корисних копалин, електроенергетика та фінанси, тіньова економіка майже повністю відсутня [7].

У ЄС діє європейська система боротьби з легалізацією доходів злочинного походження. Вона більш ліберальна: банки не обов'язково повідомляють спеціальні органи про всі операції, суми за якими перевищують установлену межу. Вони інформують їх лише про ті операції, які видалися їм підозрілими. У ЄС для подолання тіньових схем виплати заробітної плати також упроваджуються на державному рівні заходи щодо зміцнення співпраці держави та підприємств-роботодавців, утворення партнерських, взаємовигідних відносин. В особливо складних випадках, коли виникають проблеми зі сплатою податків, нестачею обігових коштів, державні податкові органи йдуть назустріч підприємствам: надається розстрочка зі сплати податків, зменшується розмір пені (штрафів), яку необхідно виплатити підприємству, крім заборгованості з податків, іноді застосовується реструктуризація заборгованості (якщо підприємство довело, що його труднощі тимчасові та поправні). Зокрема, Франція та Німеччина обмежили можливість проведення експортно-імпорتنних операцій національними суб'єктами господарювання з компаніями в офшорних зонах та оптимізували податкову систему. У Польщі існує заборона господарської діяльності тих фізичних осіб, які раніше вчинили серйозний податковий злочин. Польща застосовує кримінальну відповідальність до порушників авторських прав та ввела майнову відповідальність юридичних осіб за здійснення злочину. Великобританія посилила роль державних спеціальних служб у контролі над поширенням «тіньової» економіки в країні та незалежність судів, віддавши їх під громадський контроль [8].

Крім того, Європарламент ухвалив у Страсбурзі директиву Єврокомісії, згідно з якою зареєстровані в ЄС транснаціональні компанії мають оприлюднювати деталізовані податкові звіти про прибуток та сплачені з нього податки щодо кожної країни Євросоюзу, де вони ведуть свою діяльність. Цю пропозицію, спрямовану на посилення прозорості транснаціональних компаній, було подано ще у квітні 2016 року на хвилі скандалу «Luxleaks». Тепер

Євросоюз взявся за великі транснаціональні компанії, включно з «Google», «Amazon» та «Apple» (більшість яких є американськими), і просуває нове законодавство для протидії ухиленню від сплати податків у країні діяльності. В окремих випадках завдяки таким угодам у Люксембурзі компанії платили 1% податків, як це виявили журналісти у 2014 році. Скандал виник через серію викриттів, які зробили боротьбу з ухиленням від податків пріоритетом роботи ЄС. Єврокомісія запропонувала низку ініціатив та відкрила розслідування щодо окремих транснаціональних компаній, зокрема «Apple», «Starbucks», «Amazon», «McDonald's» та «FIAT». Унаслідок цього «Apple» припустили додатково виплатити 13 млрд євро податків після того, як в Ірландії вона сплатила лише 0,005% від необхідного. Економісти ЄС оцінюють приховування прибутків корпорацій від оподаткування в таких офшорах, як Бермуди та Ірландія, до 40% [9].

Можемо констатувати, що країнами ЄС вживаються активні заходи протидії «тіньовій економіці» та ухиленню від сплати податків. На жаль, в Україні в порівнянні з вищевказаними країнами такі негативні тенденції є більш масштабними та вираженими.

В Україні одним із найбільш поширених інструментів ухилення від сплати податків є контрабанда. Як зазначено в одному з аналітичних досліджень, контрабанда – це фактично звільнення імпортованих товарів від будь-яких податків і зборів на території України. Імпортер, отримавши відшкодування ПДВ в середньому на рівні 20% при вивезенні продукції з країни походження та сплативши близько 5%, в якості трансакційних витрат на нелегальну доставку продукції в Україну, автоматично набуває непомірної конкурентної переваги над вітчизняним виробником [10]. Таким чином, український бізнес, навіть якщо знаходиться в абсолютній тіні, все одно поступається контрабандному імпорту. Що стосується макроекономічного ефекту, то, на наше переконання, реальна проблема контрабанди полягає не у втратах бюджету, а спотворенні внутрішнього ринку та принципів конкуренції від чого страждає, в першу чергу, легальний бізнес та інвестиційний клімат в країні загалом.

На сучасному етапі, в Україні, на жаль, громадянське суспільство перебуває на стадії становлення, відповідно, дії транснаціональних організованих злочинних угруповань на шкоду об'єктам критичної інфраструктури, які виявляються в їх співпраці з політичною елітою, фактично стають неконтрольованими. Щодо цього В.І. Шакун ще наприкінці 1990-х писав, що «влада в Україні користується безсилою ідеологією боротьби зі своїм тіньовим конкурентом. Якщо вона справді хоче перемоги, то повинна зробити для себе кілька висновків. Нелегальна влада в Україні за своїми масштабами і ресурсами перевершує легітимну. Тобто йдеться про тіньову структуру всього суспільства. І цю структуру не можна перемогти силою. Наприклад, для цього неможливо використовувати держапарат. В умовах тотальної корупції будь-який примус чиновників до каральних заходів або розширення контрольних функцій призводить лише до додаткових стягнень. Політична влада не може примусити боротися з криміналітетом навіть правоохоронну систему» [11, с. 14].

На жаль, влада, як і раніше, не в змозі належним чином контролювати стан транснаціональної злочинності. Ми поділяємо думку В.І. Шакуна в тому, що «злочинний світ – це лише «тінь» легітимної влади. А боротьба з власною «тіню» – справа безнадійна. Оздоровити в першу чергу треба наявну владу і до того ж на всіх рівнях піраміди» [11, с. 15].

У цих умовах важлива особливість діяльності транснаціональних організованих злочинних угруповань на шкоду об'єктам критичної інфраструктури полягає в тому, що вони, з одного боку проникають до сфер, криміналізація яких створює серйозну загрозу для міжнародної стабіль-

ності та безпеки, а з другого – проникають у світові тіньові фінансові процеси. Замість розрізаних дрібних кримінальних угруповань поступово з'являються професійні організовані групи і злочинні співтовариства, що володіють міжрегіональними та міждержавними зв'язками, налагодженими каналами легалізації злочинних доходів, воліють діяти організовано і злагоджено, унаслідок чого зростає шкода, заподіяна їх злочинною діяльністю.

При оцінці масштабів негативного впливу на критичну інфраструктуру з боку транснаціональної організованої злочинності слід мати на увазі її високу латентність, що не дозволяє досить точно оцінити її рівень, структуру і динаміку. Зарубіжні експерти вважають, що латентна частина організованої злочинності в 6–10 разів перевищує зареєстровану правоохоронними органами [12, с. 24].

Існують всі підстави вважати, що транснаціональні організовані злочинні угруповання продовжуватимуть активно укорінюватись в секторах критичної інфраструктури та активно прийматимуть участь в приватизації, публічних закупівлях, управлінні державними корпоративними правами, банкрутстві державних підприємств, адмініструванні ПДВ, інших операціях, які впливають на функціонування об'єктів критичної інфраструктури.

На нашу думку, головною особливістю діяльності транснаціональних організованих злочинних угруповань на шкоду об'єктам критичної інфраструктури є їх активне проникнення в легальну економіку і фінансову систему. Якщо експерти ООН відносять це явище до прогнозних тенденцій транснаціональних злочинних організацій, то для українських кримінальних структур даний напрям став пріоритетним, а за обсягами отриманого прибутку перевершує традиційні сфери діяльності організованої злочинності (наркобізнес, незаконний обіг зброї, проституція тощо). Саме економічні фактори, насамперед, визначають цілі і форми реалізації організованої економічної злочинної діяльності в Україні [13, с. 40].

Підсумовуючи, виділимо основні фактори негативного впливу на розвиток держави, зумовлені діяльністю транснаціональних організованих злочинних угруповань на шкоду об'єктам критичної інфраструктури, зокрема:

- використання адміністративних ресурсів для отримання неконкурентних переваг у ході здійснення фінансово-господарської діяльності в секторах критичної інфраструктури;
- консолідація та зрощування злочинних елементів з державним апаратом з метою забезпечення безперешкодного функціонування протиправних схем в секторах критичної інфраструктури;
- активне залучення міжнародних злочинних зв'язків до реалізації протиправних схем в секторах критичної інфраструктури;
- поява нових напрямів злочинної діяльності транснаціонального масштабу в секторах критичної інфраструктури;
- розвиток «тіньової» економіки в секторах критичної інфраструктури;
- впровадження різноманітних схем з ухилення від сплати податків, в тому числі використання контрабанди в секторах критичної інфраструктури.

Вважаємо, що для подолання вищевказаних негативних факторів необхідно забезпечити: підконтрольність державних чиновників та інститутів громадянському суспільству; відкритість і прозорість прийняття рішень на усіх рівнях державної влади і місцевого самоврядування; свободу слова та неупередженість засобів масової інформації, включаючи контроль за їх реальними власниками; можливість громадського впливу на прийняття найважливіших економічних і політичних рішень; незалежність судової гілки влади; збалансованість усіх гілок влади; чітку взаємодію держав, у першу чергу їх правоохоронних органів на всіх рівнях та спільну участь у заходах боротьби з цими негативними явищами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Орехова Т. В. Транснаціоналізація економічних систем в умовах глобальної інтеграції : дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.02. Донецьк, 2008. 457 с.
2. Базилюк А. В., Коваленко С. О. Тіньова економіка в Україні. Київ : НДЕІ Мінекономіки, 1998. 206 с.
3. Білоус В. Т. Координація боротьби з економічною злочинністю : монографія. Ірпінь : Академія ДПС, 2002. 449 с.
4. Картавцев В., Савченко Д. Організована злочинність у США : за матеріалами досліджень амер. кримінологів. Москва : Рад. право. 1990. № 2. С. 67-71.
5. Погорельський М. А. Організована злочинність в Україні: тенденції розвитку та заходи протидії. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією*. Київ, 2007. № 16. С. 99-111.
6. Жаровська Г. П. Перспективні напрями протидії транснаціональній організованій злочинності в Україні. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика) : наук.-практ. журн.* 2014. Вип. 1 (32). Київ: Міжвідом. наук.-дослід. центр з проблем боротьби з орг. злочинністю при Раді національної безпеки і оборони України, 2014. С. 11-16.
7. Пічугіна Ю. В., Чорна А. В. Специфіка функціонування тіньової економіки ЄС. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2015. № 5. С. 71-74.
8. Ткаченко А. В. Тіньова економіка та її вплив на економічну систему. *Бізнес Інформ*. 2012. № 10. С. 47-51.
9. Євросоюз узався боротися з ухиленням від сплати податків : веб-сайт. URL: <https://www.mfaua.org/uk/publications/ievrosioiuz-uziavsia-borotysia-z-ukhyleniam-vid-splaty-podatkov> (дата звернення 20.01.2025).
10. Аналіз обсягів контрабанди в Україні: масштаби, прямі / непрямі втрати бюджету та економіки : веб-сайт. URL: <https://www.ukraine-economic-outlook.com/post> (дата звернення 25.02.2023).
11. Шакур В. І. Влада і злочинність. Київ : Пам'ять століть, 1997. 226 с.
12. Новицький Г. В. Поняття і форми співучасті у злочині за кримінальним правом України : науково-практичний посібник. Київ : Вища школа, 2011. 96 с.
13. Катеринчук І. О. Міжнародне співробітництво в боротьбі із злочинами у сфері зовнішньоекономічної діяльності. *Підприємництво, господарство, право*. 2012. № 12. С. 39-44.

РОЗДІЛ 9

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.13 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-1/102>

КРИМІНАЛЬНІ ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПОВНОВАЖЕННЯ ПОСАДОВИХ ОСІБ ТА ОРГАНІВ (ПІДРОЗДІЛІВ) ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ ЇЇ СЛУЖБОВО-БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

CRIMINAL PROCEDURAL POWERS OF OFFICIALS AND BODIES (DIVISIONS) OF THE STATE BORDER SERVICE OF UKRAINE IN THE SYSTEM OF ITS SERVICE AND COMBAT ACTIVITIES

Андрешко О.В., д.ю.н., доцент,
доцент кафедри теорії права
та кримінально-процесуальної діяльності

*Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького*

Стаття присвячена визначенню нормативної моделі кримінальних процесуальних повноважень посадових осіб, органів (підрозділів) Державної прикордонної служби України в системі її службово-бойової діяльності.

В системі службово-бойової діяльності Державної прикордонної служби України чільне місце посідають функції, що пов'язані з правоохоронною діяльністю прикордонного відомства.

Нормативну модель кримінальних процесуальних повноважень посадових осіб, органів (підрозділів) Державної прикордонної служби України в системі її службово-бойової діяльності складають права та обов'язки:

- 1) офіційно виступати заявниками про кримінальні правопорушення;
- 2) право на затримання осіб, які вчинили кримінальні правопорушення;
- 3) самостійно проводити слідчі (розшукові) дії на виконання оперативними підрозділами Державної прикордонної служби України письмових доручень слідчого, дізнавача, прокурора;
- 4) спільно зі слідчим проводити (або брати участь у проведенні) негласні слідчі (розшукові) дії;
- 5) вжиття заходів безпеки до військовослужбовців і працівників Державної прикордонної служби України та їх близьких родичів.

Кримінальні процесуальні повноваження посадових осіб та органів (підрозділів) Державної прикордонної служби України різноманітні і пов'язані, насамперед, з основним призначенням та завданнями цього правоохоронного органу, а саме, «На Державну прикордонну службу України покладаються завдання щодо забезпечення недоторканності державного кордону та охорони суверенних прав України в її прилеглий зоні та виключній (морській) економічній зоні».

Автор доходить думки, що слід підтримати висловлену в науковій літературі ідею наділення Державної прикордонної служби України повноваженнями органів досудового розслідування, а саме створення інституту детективів на базі існуючих оперативних підрозділів Державної прикордонної служби України з наділенням їх повноважень органів досудового розслідування.

Ключові слова: Державна прикордонна служба України, правоохоронний орган спеціального призначення, службово-бойова діяльність, кримінальні процесуальні повноваження, досудове розслідування, дізнання, командири військових частин, оперативні підрозділи, детективи.

The article is devoted to the definition of the normative model of criminal procedural powers of officials, bodies (subdivisions) of the State Border Guard Service of Ukraine in the system of its service and combat activity.

In the system of service and combat activity of the State Border Guard Service of Ukraine, the functions related to the law enforcement activities of the border agency occupy a prominent place.

The normative model of the criminal procedural powers of officials, bodies (subdivisions) of the State Border Service of Ukraine in the system of its official and combat activity consists of the rights and duties:

- 1) officially act as applicants for criminal offenses;
- 2) the right to detain persons who have committed criminal offenses;
- 3) to independently carry out investigative (searching) actions for the execution of the written instructions of the investigator, inquirer, prosecutor by the operative units of the State Border Service of Ukraine;
- 4) together with the investigator, conduct (or participate in conducting) covert investigative (search) actions;
- 5) taking security measures for servicemen and employees of the State Border Service of Ukraine and their close relatives.

The criminal procedural powers of officials and bodies (subdivisions) of the State Border Service of Ukraine are diverse and related, first of all, to the main appointments and tasks of this law enforcement body, as well as, "The State Border Service of Ukraine is tasked with ensuring the inviolability of the state border and protecting the sovereign rights of Ukraine in its adjacent zone and exclusive (maritime) economic zone."

The author is of the opinion that the idea expressed in the scientific literature of giving the State Border Service of Ukraine the powers of pre-trial investigation bodies should be supported, namely the creation of an institute of detectives on the basis of the existing operational units of the State Border Service of Ukraine with their powers of pre-trial investigation bodies.

Key words: The State Border Service of Ukraine, a special law enforcement body, official combat activity, criminal procedural powers, pre-trial investigation, inquiries, commanders of military units, operational units, detectives.

Актуальність. Відповідно до ч. 1 ст. 6 Закону України «Про Державну прикордонну службу України» «Державна прикордонна служба України є правоохоронним органом спеціального призначення» [1]. Вкрай важливим на сучас-

ному етапі є з'ясування правоохоронних функцій для цього правоохоронного органу. Попервах з аналізу ст. 2. «Основні функції Державної прикордонної служби України» Закону України «Про Державну прикордонну службу України»

доходимо думки, що серед основних функцій кримінальну процесуальну функцію цього органу не виділено в основному галузевому законі. Слід відмітити, що звуження кримінальної процесуальної функції органів охорони державного кордону відбулося у зв'язку зі зміною ідеології дізнання в Кримінальному процесуальному кодексі України 2012 року [2], коли дізнання перестало існувати як першочерговий етап розслідування, а набуло форми розслідування кримінальних проступків. Внаслідок чого органи дізнання за ст. 101 КПК України 1960 року [3], у тому ж числі й органи прикордонної служби, втратили свої кримінальні процесуальні повноваження. Однак аналіз інших нормативно-правових актів дає підстави стверджувати, що посадові особи, органи (підрозділи) Державної прикордонної служби України виконують окремі кримінальні процесуальні повноваження в часі реалізації службово-бойової діяльності органів охорони державного кордону.

За змістом ст. 2 Закону України «Про Державну прикордонну службу України» виконання указаних функцій Державної прикордонної служби України є оперативно-службовою діяльністю. Як зазначають у своїй публікації С.І. Халимон та М.С. Пузирьов «Проте до службового обігу Держприкордонслужби все частіше входить такий термін, як «службово-бойова діяльність». У структурі Адміністрації Держприкордонслужби з'являється новий підрозділ – управління бойової та спеціальної підготовки Департаменту охорони державного кордону» [4, с. 25]. Тому в структурі службової діяльності чільне місце посідають повноваження, пов'язані з виконанням Державною прикордонною службою України правоохоронних функцій, у тому ж числі кримінальної процесуальної.

Метою цієї статті є дослідження нормативної моделі кримінальних процесуальних повноважень посадових осіб, органів (підрозділів) Державної прикордонної служби України в системі її службово-бойової діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі проблеми кримінальних процесуальних повноважень посадових осіб, органів (підрозділів) Державної прикордонної служби України у своїх працях висвітлювали Ю.П. Степанова, Д.П. Письменний, А.М. Притула, С.І. Халимон та інші. Однак систематизованого доробку з цієї тематики не існує, що потребує її окремого дослідження.

Виклад основних результатів дослідження. Аналіз чинного законодавства України дає підстави стверджувати, що посадові особи та органи (підрозділи) Державної прикордонної служби України наділені такими кримінальними процесуальними повноваженнями.

1. Офіційно виступати *заявниками* про кримінальні правопорушення (ст. 60 КПК України). Посадові особи в силу прямих вимог законодавства зобов'язані повідомляти про кримінальні правопорушення органи досудового розслідування. Так, відповідно до вимог абз. 4 ст. 85 Дисциплінарного статуту Збройних Сил України командири військових частин Державної прикордонної служби України зобов'язані письмово повідомляти про виявлені ознаки кримінального правопорушення органи досудового розслідування [5].

Для оперативних підрозділів Державної прикордонної служби України, окремо указується, що «у разі виявлення ознак кримінального правопорушення оперативний підрозділ ... зобов'язаний невідкладно направити зібрані матеріали ... до відповідного органу досудового розслідування для початку та здійснення досудового розслідування ...» (абз. 2 п. 7 ч. 1 ст. 3 КПК України «Про оперативно-розшукову діяльність» [6]).

Також, *заявниками* про злочини зобов'язані бути будь-які посадові особи Державної прикордонної служби України в силу вимог ст. 27, 396 КК України [7]. Окрему групу *заявників* складають *викривачі* корупційних кримінальних правопорушень (п. 16-2 ч. 1 ст. 3 КПК України [2]; абз. 17 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції» [8]).

Але останні два випадки наряду не стосуються засад *ex officio* повноважень посадових осіб Державної прикордонної служби України.

2. **Право на затримання осіб**, які вчинили кримінальні правопорушення. З цих повноважень розрізняємо два види повноважень:

1) на затримання на підставі ухвали слідчого судді, суду, а також доручення уповноважених державних органів (ст. 205 КПК України; наказ МВС України «Порядок дій уповноважених службових осіб Державної прикордонної служби України в разі виявлення в пунктах пропуску через державний кордон України та контрольних пунктах в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї осіб, стосовно яких надано доручення, та порядок взаємодії органів охорони державного кордону з уповноваженими державними органами, які надали доручення» [9]). У вказаному Порядку указується: «доручення уповноважених державних органів (далі – доручення) – письмовий припис уповноважених державних органів Держприкордонслужби щодо проведення відносно окремих осіб (у визначених законодавством випадках та способом) певних процесуальних, оперативних або спеціальних заходів» [9]. Також там же уточнено, що «індекс доручення – літера українського алфавіту в базах даних системи «Гарт-1», що позначає вид доручення та дії, які службова особа органу Держприкордонслужби України повинна виконати стосовно особи, вказаної в дорученні» [9]. Окремо визначено порядок затримання засуджених, які не відбули в установленому законом порядку призначене вироком суду України покарання внаслідок збройної агресії проти України (Порядок дій уповноважених службових осіб органів Національної поліції, Державної прикордонної служби України, Державної кримінально-виконавчої служби України під час виявлення засуджених осіб, які не відбули в установленому законом порядку призначене вироком суду України покарання внаслідок збройної агресії проти України: наказ МВС України від 20.02.2024 № 471/5/106 [10]);

2) на затримання уповноваженою службовою особою Державної прикордонної служби України без ухвали слідчого судді, суду (ст. 208 КПК України; ст. 20 Закону України «Про Державну прикордонну службу України»; наказ МВС України «Порядок дій уповноважених службових осіб органів Державної прикордонної служби України під час затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, без ухвали слідчого судді або суду» [11]).

3. *Самостійно проводити слідчі (розшукові) дії* на виконання оперативними підрозділами Державної прикордонної служби України письмових доручень слідчого, дізнавача, прокурора (ч. 1 ст. 41 КПК України), а *casu ad casum* користуючись повноваженнями слідчого.

У ч. 2 ст. 41 КПК України зазначається, що «Під час виконання доручень слідчого, дізнавача, прокурора співробітник оперативного підрозділу користується повноваженнями слідчого. Співробітники оперативних підрозділів (крім підрозділу детективів, підрозділу внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України) не мають права здійснювати процесуальні дії у кримінальному провадженні за власною ініціативою або звертатися з клопотаннями до слідчого судді чи прокурора» [2].

Відмітимо, що «Доручення слідчого, дізнавача, прокурора щодо проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій є обов'язковими для виконання оперативним підрозділом» (ч. 3 ст. 41 КПК України) [2].

Слід підтримати висловлену в науковій літературі ідею наділення Державної прикордонної служби України повноваженнями органів досудового розслідування. Зокрема, в останній науковій праці Ю.П. Степанової сформульована думка щодо «доцільності створення у структурі Держприкордонслужби підрозділів детективів, що

здійснюють оперативно-розшукові заходи і слідчі (розшукові) дії та наділені компетенцією розслідування кримінальних 8 правопорушень, передбачених статтями 201, 201-1, 201-3, 201-4, 305, 332, 332-1, 332-2, 358 КК України» [12, с. 7–8]. На наше переконання, запровадження інституту детективів у Державній прикордонній службі України є найбільш оптимальним, не потребує значних фінансових витрат, оскільки такі можуть бути створені на базі існуючих оперативних підрозділів Державної прикордонної служби України.

4. *Спільно зі слідчим проводити (або брати участь у проведенні) негласні слідчі (розшукові) дії* (ст. 41, п. 6 ст. 246 КПК України; п. 3.1 Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні) [13]. *De facto* – це давно відома форма участі оперативних працівників у слідчо-оперативних групах, а *de jure*, у законодавстві вона зараз ніяк невизначена, тому статті КПК України застосовуються за аналогією, а детально це повноваження розписується лише у підзаконних спільних наказах організаційного характеру.

5. *Вжиття заходів безпеки до військовослужбовців і працівників Державної прикордонної служби України та їх близьких родичів, які беруть безпосередню участь у кримінальному провадженні та в ін. випадках, оскільки це міжгалузевий інститут, силами та засобами органів внутрішньої та власної безпеки Державної прикордонної служби України, а також командирів військових частин Державної прикордонної служби України (Закони України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» [14], «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» [15]; Інструкція про порядок організації та здійснення заходів власної безпеки військовослужбовців і працівників Державної прикордонної служби України та їх близьких родичів та ін. [16]).*

Зокрема, у п. 1.2. названої Інструкції указано, що «У цій інструкції під забезпеченням власної безпеки військовослужбовців і працівників Державної прикордонної служби України та їх близьких родичів слід розуміти систему заходів їх державного захисту від перешкоджання виконанню покладених на них законом обов'язків і здійсненню наданих прав, а також від посягань на життя, здоров'я, житло і майно зазначених осіб та їх близьких родичів у зв'язку із службовою діяльністю цих осіб» [16].

А у п. 1.3 та 1.4 цієї ж Інструкції уточняється перелік осіб, які підлягають захисту: «1.3. Захисту підлягають військовослужбовці й працівники Державної прикордонної служби України, які беруть безпосередню участь відповідно у:

– кримінальному провадженні та провадженні у справах про адміністративні правопорушення;

– оперативно-розшуковій діяльності;
– виконанні вироків, рішень, ухвал і постанов судів, постанов органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, та прокурорів;
– контролі за переміщенням осіб, транспортних засобів, вантажів через державний кордон України.

1.4. Захисту також підлягають близькі родичі (батьки, дружина (чоловік), діти, рідні брати і сестри, дід, баба, онуки), посягання на життя, здоров'я, житло і майно яких перешкоджає співробітникам Державної прикордонної служби України виконанню покладених на них законом обов'язків і здійсненню наданих прав» [16].

Висновки. В системі службово-бойової діяльності Державної прикордонної служби України чільне місце посідають функції, що пов'язані з правоохоронною діяльністю прикордонного відомства.

Нормативну модель кримінальних процесуальних повноважень посадових осіб, органів (підрозділів) Державної прикордонної служби України в системі її службово-бойової діяльності складають права та обов'язки:

1) офіційно виступати заявниками про кримінальні правопорушення;

2) право на затримання осіб, які вчинили кримінальні правопорушення;

3) самостійно проводити слідчі (розшукові) дії на виконання оперативними підрозділами Державної прикордонної служби України письмових доручень слідчого, дізнавача, прокурора;

4) спільно зі слідчим проводити (або брати участь у проведенні) негласні слідчі (розшукові) дії;

5) вжиття заходів безпеки до військовослужбовців і працівників Державної прикордонної служби України та їх близьких родичів.

Кримінальні процесуальні повноваження посадових осіб та органів (підрозділів) Державної прикордонної служби України різноманітні і пов'язані, насамперед, з основним призначенням та завданнями цього правоохоронного органу, а саме, «На Державну прикордонну службу України покладаються завдання щодо забезпечення недоторканності державного кордону та охорони суверенних прав України в її прилеглий зоні та виключній (морській) економічній зоні» [1].

Слід підтримати висловлену в науковій літературі ідею наділення Державної прикордонної служби України повноваженнями органів досудового розслідування, а саме створення інституту детективів на базі існуючих оперативних підрозділів Державної прикордонної служби України з наділенням їх повноважень органів досудового розслідування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Державну прикордонну службу України: Закон України від 3 квітня 2003 року № 661-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 27. Ст. 208.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88.
3. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28 грудня 1960 року. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1961. № 2. Ст. 15.
4. Халімон С.І., Пузирьов М.С. Службово-бойова діяльність Державної прикордонної служби України: запрошення до дискусії. *Migration & Law*. 2023. Vol. 3 (issues 5–6). С. 23–36. URL: <https://dspace.nadpsu.edu.ua/handle/123456789/4195?mode=simple>
5. Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України: Закон України 24 березня 1999 року № 551-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 22–23. Ст. 197.
6. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 року № 2135-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 22. Ст. 303.
7. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.
8. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056.
9. Порядок дій уповноважених службових осіб Державної прикордонної служби України в разі виявлення в пунктах пропуску через державний кордон України та контрольних пунктах в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї осіб, стосовно яких надано доручення, та порядок взаємодії органів охорони державного кордону з уповноваженими державними органами, які надали доручення: наказ МВС України від 23.06.2017 № 535. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1091-17#Text>

10. Порядок дій уповноважених службових осіб органів Національної поліції, Державної прикордонної служби України, Державної кримінально-виконавчої служби України під час виявлення засуджених осіб, які не відбули в установленому законом порядку призначене вироком суду України покарання внаслідок збройної агресії проти України: наказ МВС України від 20.02.2024 № 471/5/106. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0256-24#Text>

11. Порядок дій уповноважених службових осіб органів Державної прикордонної служби України під час затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, без ухвали слідчого судді або суду: наказ МВС України від 10.05.2018 № 386. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0834-18#Text>

12. Степанова Ю. П. Теоретико-правові засади кримінально-правового та кримінологічного забезпечення діяльності Державної прикордонної служби України з протидії кримінальним правопорушенням: автореф. дис. д-ра юрид. наук: 12.00.08. Хмельницький, 2024. 40 с.

13. Про затвердження Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні: Спільний наказ від 16.11.2012 № 114/1042/516/1199/936/1687/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12#Text>

14. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України від 23 грудня 1993 року № 3781-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 11. Ст. 50.

15. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві: Закон України від 23 грудня 1993 року № 3782-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 11. Ст. 51.

16. Про затвердження Інструкції про порядок організації та здійснення заходів власної безпеки військовослужбовців і працівників Державної прикордонної служби України та їх близьких родичів: наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України від 28.04.2004 № 354. URL: <https://iplex360.com.ua/npa.php?code=z0637-04>

КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ

COUNTERINTELLIGENCE ACTIVITIES: CONCEPTUAL FOUNDATIONS AND ORGANIZATIONAL FEATURES

Басалик С.А., к.ю.н.,

доцент кафедри спеціальних дисциплін

Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Тишук В.В., д.філос.,

доцент кафедри спеціальних дисциплін

Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

У статті здійснено аналіз концептуальних засад та організаційних аспектів контррозвідувальної діяльності як важливої складової системи національної безпеки. Зроблено акцент на завданнях та принципах контррозвідувальної роботи, що ґрунтуються на комплексному підході до ідентифікації, запобігання та нейтралізації загроз. Особливу увагу приділено управлінським принципам, які визначають ефективність організації контррозвідувальної діяльності. Серед них виділено основні принципи, зокрема: лінійний – орієнтований на чітке розподілення завдань за функціональними напрямками; об'єктивний – спрямований на захист об'єктів стратегічного значення; територіальний – що враховує специфіку регіонів з підвищеним рівнем загроз; проблемно-цільовий – який дозволяє гнучко адаптувати стратегії до змінюваних умов безпеки.

Автори стверджують, що інтеграція зазначених принципів створює умови для комплексного вирішення завдань у сфері контррозвідки та сприяє посиленню спроможності держави реагувати на внутрішні й зовнішні виклики.

Визначено повноваження різних органів, відповідальних за контррозвідувальну діяльність в Україні, зокрема Служби безпеки України, розвідувальних органів, Державної прикордонної служби України та Управління державної охорони України. Проаналізовано правову основу та особливості використання гласних і негласних контррозвідувальних заходів для забезпечення національної безпеки.

Розглянуто контррозвідувальні заходи, які включають як відкриті методи, зокрема спостереження та перевірку відкритих джерел, так і негласні, що передбачають залучення конфіденційних джерел для виявлення загроз. Додатково проаналізовано пошукові, режимні та адміністративно-правові заходи, що є складовими системи контррозвідувальної діяльності, кожен з яких має власну правову основу, визначену відповідними законами України.

У висновках підкреслено на необхідності розробки нових стратегій і підходів, які враховують сучасні глобальні виклики та сприяють підвищенню ефективності контррозвідувальної діяльності. Зокрема, підкреслюється важливість впровадження інноваційних технологій, посилення міжвідомчої координації та поглиблення міжнародного співробітництва.

Отримані результати мають практичне значення для вдосконалення управління контррозвідувальною діяльністю та формування політики національної безпеки в умовах сучасного безпекового середовища.

Ключові слова: контррозвідувальна діяльність; контррозвідувальні, пошукові, режимні та адміністративно-правові заходи; національна безпека; загрози.

The article analyzes the conceptual foundations and organizational aspects of counterintelligence activities as an essential component of the national security system. Emphasis is placed on the tasks and principles of counterintelligence work, which are based on a comprehensive approach to identifying, preventing, and neutralizing threats. Special attention is given to management principles that determine the effectiveness of organizing counterintelligence activities. Among them, key principles are highlighted, including linear – oriented toward the precise distribution of tasks across functional areas; object-based – aimed at protecting strategically important objects; territorial – considering the specifics of regions with a high level of threats; problem-targeted – which allows for the flexible adaptation of strategies to changing security conditions.

The authors argue that integrating these principles creates conditions for a comprehensive solution to tasks in the field of counterintelligence and contributes to strengthening the state's ability to respond to internal and external challenges.

The powers of various bodies responsible for counterintelligence activities in Ukraine are defined, including the Security Service of Ukraine, intelligence agencies, the State Border Guard Service of Ukraine, and the State Guard Administration of Ukraine. The legal framework and specifics of using both overt and covert counterintelligence measures to ensure national security are analyzed.

Counterintelligence measures are considered, including open methods, such as surveillance and verification of open sources, and covert methods, which involve using confidential sources to detect threats. Additionally, search, regime, and administrative-legal measures that are components of the counterintelligence system are analyzed, each of which has its legal basis, as defined by the relevant laws of Ukraine.

The conclusions emphasize the need to develop new strategies and approaches that consider contemporary global challenges and contribute to increasing the effectiveness of counterintelligence activities. In particular, the importance of implementing innovative technologies, strengthening interagency coordination, and deepening international cooperation is highlighted.

The results obtained have practical significance for improving the management of counterintelligence activities and shaping national security policy in the context of the modern security environment.

Key words: counterintelligence activities; counterintelligence, search, regime, and administrative-legal measures; national security; threats.

Вступ. Контррозвідувальна діяльність є невід'ємною частиною національної безпеки будь-якої держави, спрямованою на захист її інтересів від внутрішніх і зовнішніх загроз. Це надзвичайно важлива складова, оскільки від її ефективності залежить стабільність, безпека та суверенітет країни. У сучасному світі, що характеризується високою динамікою змін і багатьма глобальними викликами, роль контррозвідки стає дедалі важливішою. Зокрема, такі загрози, як тероризм, гібридні війни, кіберзагрози, іноземне втручання та діяльність спеціальних служб, що мають на меті підрив стабільності держави, вимагають від

контррозвідувальних органів швидкої та адекватної реакції. Враховуючи ці обставини, підрозділи, що здійснюють контррозвідувальну діяльність, повинні мати можливість ефективно реагувати на спроби розвідувально-підривної діяльності з боку зовнішніх і внутрішніх сил, здатних завдати шкоди державі.

У рамках цього дослідження розглядаються основні завдання та принципи контррозвідувальної діяльності, її організаційна структура, а також функціональні напрямки роботи відповідних органів, таких як Служба безпеки України, розвідувальні органи, Державна прикордонна

служба України та Управління державної охорони. Окрему увагу приділено методам, що застосовуються в контррозвідувальній діяльності, які можна поділити на гласні та негласні заходи. Гласні методи включають моніторинг відкритих джерел, спостереження, а негласні – активне залучення конфіденційних джерел інформації для виявлення загроз і вжиття відповідних контрзаходів. Усі ці аспекти є частинами комплексної системи забезпечення національної безпеки, що базується на ефективному поєднанні різних методів, інструментів і підходів.

Метою цього дослідження є аналіз концептуальних засад та організаційних особливостей контррозвідувальної діяльності, які визначають її ефективність в умовах сучасних викликів. Оскільки глобальні загрози постійно змінюються, важливою є адаптація тактики і стратегії, що забезпечують надійний захист державних інтересів.

Мета, завдання та принципи контррозвідувальної діяльності. Мета контррозвідувальної діяльності полягає у всебічному попередженні, своєчасному виявленні та запобіганні зовнішнім і внутрішнім загрозам, які можуть негативно вплинути на безпеку держави. Це охоплює не лише захист від розвідувальних, терористичних та інших протиправних посягань, що здійснюються спеціальними службами іноземних держав, але й протидію діяльності організацій, окремих груп та осіб, які можуть загрожувати основам державності. Завдяки такій чітко визначеній меті контррозвідувальна діяльність виконує головну роль у формуванні безпечного середовища для громадян, підтримуючи стабільність та суверенітет країни.

Задля реалізації цієї мети контррозвідувальна діяльність має виконувати низку завдань, які забезпечують комплексний підхід до боротьби із загрозами національній безпеці. Одним із завдань є добування, аналітична обробка та використання інформації, що містить ознаки або факти розвідувальної, терористичної та іншої діяльності, яка шкодить національній безпеці України. У цьому контексті необхідно не лише ідентифікувати загрози, але й виявляти тенденції у діяльності супротивника, що може стати основою для подальших дій. Використання різноманітних джерел інформації – відкритих даних, технічних засобів розвідки, оперативної інформації від залучених осіб – створює основу для ефективного аналізу та прогнозування ризиків.

Таким чином, контррозвідка передбачає виявлення, затримання та нейтралізацію осіб, які здійснюють діяльність на шкоду державі. Однак важливо, щоб така протидія була не лише фактовою, але й носила випереджувальний характер. Розробка та реалізація спеціальних операцій, спрямованих на запобігання розвідувальним та терористичним загрозам, забезпечує саме такий підхід до забезпечення національної безпеки. Одним із аспектів цього завдання є запобігання проникненню іноземних агентів і небезпечних структур на територію України, що потребує вдосконалення режимних заходів на державному кордоні та на стратегічних об'єктах.

Крім цього, режимні заходи передбачають створення комплексних планів дій, які можуть бути реалізовані в умовах кризових ситуацій. Систематичне проведення навчань і тренувань для персоналу, відповідального за національну безпеку, дозволяє не лише підвищити готовність до реагування на такі ситуації, але й формує ефективну систему управління в цих умовах.

У цьому контексті усунення умов, що сприяють виникненню загроз, є ще одним завданням контррозвідувальної діяльності. Вдосконалення законодавчої бази, що регулює діяльність державних органів у сфері безпеки, а також проведення інформаційних кампаній, спрямованих на підвищення обізнаності населення про загрози і способи їх подолання, є невід'ємними елементами цієї роботи. Створення умов для активної участі громадськості у забезпе-

ченні національної безпеки допомагає формувати свідоме суспільство, здатне ефективно реагувати на виклики.

Також варто відзначити, що контррозвідувальна діяльність не існує у вакуумі – вона передбачає активну міжнародну співпрацю. Обмін інформацією та досвідом з іншими країнами дозволяє отримувати актуальні дані про загрози, а також застосовувати найкращі практики у сфері контррозвідки. Такі партнерства, що можуть включати як двостороннє, так і багатостороннє співробітництво з міжнародними організаціями, сприяють комплексному підходу до захисту національних інтересів.

Поряд з цим, потрібно враховувати сучасні соціально-політичні та економічні виклики, які вимагають оптимізації контррозвідувальної діяльності шляхом удосконалення існуючих і впровадження нових підходів. Основні принципи цієї діяльності, такі як законність, повага до прав людини, конспірація, поєднання гласних і негласних методів, визначають правову та моральну основу забезпечення національної безпеки. Їх необхідно систематизувати з урахуванням загальних і спеціальних аспектів контррозвідки, а також переглянути та адаптувати до сучасних умов, щоб забезпечити ефективну протидію загрозам [1].

У цьому контексті важливим напрямом є розробка і впровадження адміністративно-управлінських принципів, які формують основу організації контррозвідувальної діяльності. Управлінські принципи є системою нормативних положень, що визначають засади функціонування підрозділів національних спеціальних служб. Вони дозволяють керівникам формувати, підтримувати та вдосконалювати умови, необхідні для ефективного виконання завдань контррозвідувальної діяльності. До таких принципів належать лінійний, об'єктовий, лінійно-об'єктовий, територіальний та проблемний [2, с. 115], який поділяється на проблемно-об'єктовий та проблемно-цільовий принципи. Їх застосування забезпечує ефективну організацію роботи контррозвідувальних підрозділів, враховуючи ієрархічні, територіальні та функціональні аспекти управління [3].

Лінійний принцип контррозвідувальної діяльності передбачає організацію роботи підрозділів за конкретними напрямками, що відповідають ключовим загрозам національній безпеці. До основних напрямків належать: протидія підривній діяльності спеціальних служб іноземних держав, тероризму, сепаратизму, корупції та організованих злочинності, боротьба з антиукраїнськими організаціями й деструктивними клерикальними центрами, а також захист національної медіа-сфери та інформаційного простору. Зазначений принцип забезпечує чітке розмежування завдань, спеціалізацію оперативного складу й ефективне використання ресурсів для попередження та нейтралізації багатогранних загроз.

Об'єктовий принцип контррозвідувальної діяльності передбачає захист стратегічних об'єктів через анти диверсійні заходи, запобігання проникненню ворожої агентури та збереження державної таємниці. До таких об'єктів належать органи влади (парламент, уряд, міністерства), критична інфраструктура (атомні електростанції) та військові частини. Водночас важливо чітко розмежовувати функції: наприклад, Міністерство оборони чи Генеральний штаб Збройних Сил є об'єктами захисту, тоді як дипломатичні представництва іноземних держав із резидентурами розвідки належать до сфери контррозвідувального пошуку.

Лінійно-об'єктовий принцип контррозвідувальної діяльності передбачає організацію роботи на конкретному об'єкті, де оперативна ситуація потребує виділення спеціального напрямку для протидії ворожим загрозам. Такий принцип застосовується у випадках, коли на об'єкті спостерігається активна діяльність супротивника, що вимагає інтегрованого використання як об'єктових, так і лінійних методів. Наприклад, під час контррозвідувального забезпечення спеціального підрозділу, який перебуває в зоні бойо-

вих дій і є ціллію інтенсивних спроб агентурного проникнення з боку спеціальних служб країни-агресора, акцент робиться на комбінації захисту об'єкта та нейтралізації конкретних загроз. Це дозволяє не лише забезпечити діяльність підрозділу, але й ефективно реагувати на ворожі дії у широкому контексті оперативної обстановки (ситуації).

Територіальний принцип контррозвідальної діяльності передбачає організацію контррозвідальних заходів з урахуванням адміністративно-територіального поділу України та специфіки загроз, що можуть виникати в різних регіонах. Такий принцип дає змогу адаптувати тактику та стратегію захисту до конкретних умов кожної території. Наприклад, акцент робиться на захисті національної інформаційної сфери, зважаючи на важливість інфраструктури для національної безпеки. По прифронтовій території, контррозвідальні заходи спрямовані на боротьбу з розвідально-підривною діяльністю та тероризмом. На заході проводиться контррозвідальне забезпечення збройних формувань, що здійснюють охорону стратегічних об'єктів і державного кордону України. Окрім того, на прикордонних територіях, де важлива взаємодія з правоохоронними органами сусідніх держав, забезпечується контррозвідальний супровід процесів прикордонно-представницької роботи та прикордонного співробітництва органів місцевого самоврядування для запобігання проникненню залучених спеціальними службами країни-агресора осіб та протидії організованим злочинності.

Проблемний принцип контррозвідальної діяльності застосовується, коли виникає необхідність орієнтувати контррозвідальну роботу на найгостріші та найактуальніші загрози, що виникають у конкретний період часу або на перспективу. Зазначене дозволяє оперативно адаптувати комплекс заходів в залежності від динаміки оперативної обстановки (ситуації), зокрема, при зміні характеру загроз. Наприклад, з початком повномасштабного вторгнення країни-агресора, контррозвідальна діяльність була переорієнтована на протидію специфічним загрозам, зокрема розвідально-підривній діяльності, що включала не лише традиційне агентурне проникнення, а й кібератаки, інформаційні війни та диверсії. Така зміна акцентів дозволила контррозвідальним підрозділам фокусуватися на вразливих аспектах національної безпеки, своєчасно виявляючи та нейтралізуючи ворожі розвідально-підривні мережі та знищуючи їхню інфраструктуру, що становить загрозу для держави.

Проблемно-об'єктовий принцип контррозвідальної діяльності полягає в організації роботи на конкретних об'єктах, де актуалізуються загрози розвідального проникнення спеціальних служб країни-агресора. Вказаний підхід забезпечує зосередження зусиль на стратегічно елементах, де найімовірніше може відбутися ворожий вплив чи інфільтрація. Наприклад, у разі загрози розвідального проникнення ворожих спеціальних служб, контррозвідальні заходи мають бути спрямовані на захист атомних електростанцій, які є критичними об'єктами інфраструктури, що можуть стати мішенями для диверсій або саботажу. Також необхідно враховувати об'єкти державної влади, такі як військово-цивільні адміністрації, де може бути активне розвідальне проникнення, спрямоване на отримання стратегічної інформації або дестабілізацію ситуації. Застосування цього принципу дозволяє зосередити ресурси та увагу на вразливих та критичних об'єктах, забезпечуючи виявлення та нейтралізацію загроз, які безпосередньо впливають на національну безпеку.

Проблемно-цільовий принцип контррозвідальної діяльності передбачає цілеспрямовану концентрацію сил та засобів контррозвідки на конкретних цілях для досягнення максимальної ефективності при обмежених ресурсах. Такий «асиметричний» підхід дозволяє організувати контррозвідальну роботу таким чином, щоб вирішення завдань відбувалося в стислі терміни і з максимальним

результатом, зосереджуючи зусилля саме на критичних моментах. Наприклад, під час парламентських виборів, коли існує загроза проникнення сил спеціальних служб країни-агресора до українського законодавчого органу, застосування проблемно-цільового принципу дозволяє зосередити ресурси на певних етапах виборчого процесу. Це включає ретельний моніторинг кандидатів, виборчих штабів, а також фінансових і логістичних потоків, що можуть бути використані ворогом для досягнення своїх цілей. Крім того, увага повинна бути приділена активному контролю за процесом голосування, для запобігання спробам підкупу або маніпуляцій, що дозволяє оперативно виявляти і нейтралізувати загрози, які можуть підірвати легітимність виборчого процесу, гарантувати безпеку державних інститутів і зберегти цілісність системи національної безпеки [3].

Повноваження у сфері контррозвідальної діяльності та окремі аспекти її організації. Служба безпеки України залишається основним органом, що відповідає за контррозвідку в Україні [4], але існують й інші структури у цій сфері, такі як розвідальні органи, Державна прикордонна служба України та Управління державної охорони України, що мають доповнювальні функції, тобто проводять контррозвідальні заходи, але не здійснюють контррозвідальну діяльність в цілому. Важливо визначити ролі та функції кожного з цих органів (таблиця 1).

Зупиняючись на особливостях повноважень, необхідно зазначити, що розвідальні органи України мають право на проведення контррозвідальних заходів у певних випадках, передбачених статтею 17 Закону України «Про розвідку» [6]. Це підкреслює важливість міжвідомчої співпраці у сфері контррозвідки, оскільки різні органи можуть ефективно взаємодіяти для досягнення спільної мети – забезпечення національної безпеки.

Не менш важливим є те, що правоохоронні та інші органи державної влади, а також органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації незалежно від форми власності мають зобов'язання сприяти Службі безпеки України в проведенні контррозвідальної діяльності. Це створює умови для комплексного підходу до забезпечення національної безпеки та підтримки належного рівня взаємодії між різними державними структурами. Таке співробітництво є необхідним для своєчасного виявлення загроз та їх нейтралізації, адже в умовах сучасних викликів безпека країни залежить від швидкості та ефективності дій усіх державних органів.

Здійснення контррозвідальних заходів дозволено лише уповноваженим законодавством суб'єктам, що забезпечує структурованість і мінімізує ризики несанкціонованих дій, які можуть порушувати права громадян. Законодавчі норми гарантують, що всі заходи у цій сфері виконуються під контролем та наглядом визначених органів.

Отже, права у сфері контррозвідальної діяльності формують правову основу для ефективної роботи спеціальних служб в Україні. Завдяки чітко визначеним повноваженням та зобов'язанням усіх учасників цього процесу забезпечується не лише захист державних інтересів, а й стабільність та безпека суспільства в цілому.

Крім того, суб'єкти контррозвідальних заходів та контррозвідальної діяльності мають обов'язок виявляти потенційні загрози національній безпеці та запобігати їх реалізації. Ця діяльність включає ідентифікацію загроз, що можуть свідчити про ворожі наміри з боку іноземних спеціальних служб. Контррозвідка збирає та аналізує інформацію з різних джерел, що дозволяє формувати комплексні профілі загроз та передбачати їх можливі сценарії.

Контррозвідальна діяльність в Україні реалізується як через гласні, так і через негласні заходи, що дозволяє ефективно реагувати на різні загрози. Залежно від специфіки завдань, що стоять перед органами, її форми та методи адаптуються для забезпечення національної

Система законодавчого забезпечення інституційних органів України в сфері контррозвідки

Державний орган	Повноваження	Закони України
Служба безпеки України	Організатор та координатор контррозвідувальної діяльності; Здійснення контррозвідувальної діяльності (контррозвідувальних, пошукових, режимних, адміністративно-правових заходів)	Про контррозвідувальну діяльність [5] Про розвідку [6] Про оперативно-розшукову діяльність [7] Про Службу безпеки України [8]
Розвідувальні органи (Головне управління розвідки ЗСУ, Служба зовнішньої розвідки України, Розвідувальний орган ДПСУ)	Проведення контррозвідувальних заходів	Про контррозвідувальну діяльність [5] Про розвідку [6] Про оперативно-розшукову діяльність [7] Про Службу зовнішньої розвідки України [9]
Підрозділи забезпечення внутрішньої і власної безпеки Державної прикордонної служби України	Проведення контррозвідувальних заходів	Про контррозвідувальну діяльність [5] Про розвідку [6] Про оперативно-розшукову діяльність [7] Про Державну прикордонну службу України [10]
Підрозділи забезпечення внутрішньої і власної безпеки Управління державної охорони України	Проведення контррозвідувальних заходів	Про контррозвідувальну діяльність [5] Про оперативно-розшукову діяльність [7] Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб [11]

безпеки, боротьби з розвідувально-підривною діяльністю, тероризмом та іншими викликами. Кожен із підходів має свої характеристики та застосовується відповідно до конкретних обставин і цілей контррозвідувальної діяльності.

Гласні контррозвідувальні заходи охоплюють відкриті форми діяльності, що здійснюються відповідно до норм законодавства і є доступними для публічного контролю. Вони включають використання офіційних форм роботи, таких як публічні перевірки та моніторинг, що дозволяють здійснювати контроль за інформацією про потенційні загрози національній безпеці, зокрема перевірку осіб, організацій, підозрілих об'єктів та іншої інформації, доступної через відкриті джерела. Це також включає співпрацю з іншими державними органами, що дає змогу обмінюватися інформацією про протиправну діяльність або незаконні схеми, які можуть становити загрозу для безпеки країни. Крім того, важливим є аналіз та оцінка відкритих даних, що дозволяють ідентифікувати потенційні загрози без порушення прав людини та здійснювати спостереження за діяльністю організацій, що підозрюються в нанесенні шкоди державі.

Негласні контррозвідувальні заходи є конфіденційними і не підлягають публічному розголошенню. Серед іншого, ці заходи здійснюються з використанням залучених осіб, які конфіденційно співпрацюють з контррозвідувальними органами. Це можуть бути особи, що надають інсайдерську інформацію і допомагають у виявленні загроз, що є важливим для національної безпеки. Крім того, для проведення негласних заходів використовуються оперативні та оперативно-технічні засоби, такі як прослуховування телефонних розмов, відеоспостереження, моніторинг електронної пошти та інші форми діяльності спеціальних служб. Зазначені методи дозволяють отримувати інформацію без відома осіб, що може бути необхідним для виявлення терористичних або розвідувально-підривних спрямувань.

Порядок використання негласних заходів контррозвідувальної діяльності регулюється національним законодавством і відомчими нормативно-правовими актами. Вони встановлюють правила для застосування таких заходів, визначаючи, коли і за яких умов їх можна використовувати. Особливу увагу при цьому приділяють гарантіям законності та правам людини, а також забезпеченню належного контролю з боку судових органів для запобігання зловживанням.

Гласні та негласні заходи (таблиця 2) становлять основу контррозвідувальної діяльності спеціальних служб України. Оскільки ця діяльність є важливим компонентом національної безпеки, її ефективність залежить від чіткого розуміння видів і правових меж заходів. Історичний досвід

демонструє еволюцію контррозвідувальних заходів, таких як легендування, перлюстрація кореспонденції, зовнішнє спостереження, агентурна діяльність і дезінформація. Вони залишаються важливими для сучасної контррозвідувальної практики, спрямованої на захист держави [12].

Для забезпечення ефективності організації та реалізації контррозвідувальних заходів та контррозвідувальної діяльності уповноважені органи та підрозділи ведуть контррозвідувальні справи, що дозволяє систематизувати, документально фіксувати результати проведених заходів, здійснювати їх ретельний аналіз, правову оцінку, а також приймати відповідні управлінські рішення. Контррозвідувальні справи слугують ключовим інструментом для документування всіх етапів контррозвідувальної роботи, від збору вихідних даних до впровадження конкретних заходів із нейтралізації загроз національній безпеці.

Контррозвідувальні справи містять широкий спектр інформації, яка формується в результаті проведення контррозвідувальних, пошукових, режимних та адміністративно-правових заходів. Це можуть бути дані про об'єкти спостереження, їхню діяльність, контакти, можливі загрози, а також результати застосування технічних засобів та отриманих повідомлень від конфіденційних джерел. Зазначені матеріали аналізуються і стають основою для підготовки пропозицій щодо подальших заходів або управлінських рішень.

Ведення контррозвідувальних справ потребує чіткої класифікації, яка враховує характер загроз та об'єктів, включаючи окремих осіб, групи, організації або процеси. Такий підхід забезпечує можливість швидкого прийняття рішень і раціонального використання ресурсів контррозвідувальних підрозділів для ефективного досягнення визначених цілей.

Водночас успішність контррозвідувальної діяльності залежить не лише від правильної організації справ, але й від вдосконалення організаційно-правових засад. Уніфікація функцій суб'єктів безпеки, підвищення рівня їхньої взаємодії та зосередження на комплексному аналізі загроз дозволяють контррозвідці бути наступальною. Поєднання стратегічного планування з контррозвідувальною роботою не лише дозволяє протидіяти наявним викликам, а й формує основу для довгострокового забезпечення національної безпеки [17].

Дослідження Халимона, Сівіцкаса та Міняйлука підкреслює необхідність комплексного підходу до оптимізації контррозвідувальної діяльності Державної прикордонної служби України в умовах воєнного стану. Розширення кадрового потенціалу, впровадження систематичного навчання та вдосконалення нормативно-правової бази

Класифікація заходів системи контррозвідувальної діяльності [13]

Види	Характеристика	Нормативно-правова основа
Гласні контррозвідувальні заходи	Використання відкритих (офіційних) форм і методів роботи	ст. 8 Закону України «Про контррозвідувальну діяльність» [5]
Негласні контррозвідувальні заходи	Виконання завдань із залученням конфіденційних джерел інформації	ст. 7 Закону України «Про контррозвідувальну діяльність» [5]
Пошукові заходи	Виявлення, документування та аналіз раніше не відомої інформації про загрози національній безпеці	ст. ст. 2, 5 та 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [7]
Режимні заходи	Забезпечення та контроль прикордонного режиму, режимних правил у пунктах пропуску через державний кордон тощо	ст. 19 Закону України «Про Державну прикордонну службу України» [10] ст. 26 Закону України «Про державний кордон України» [14] ст. 5 Закону України «Про прикордонний контроль» [15]
Адміністративно-правові заходи	Застосування у процесі владної діяльності	п. 2 Постанови Кабінету Міністрів України «Про прикордонний режим» [16]

є ключовими кроками. Інтеграція всього комплексу заходів сприятиме підвищенню ефективності роботи контррозвідувальних підрозділів, забезпеченню збереження державної таємниці та зміцненню національної безпеки.

Автори наголошують на необхідності чіткого визначення суб'єктів, процедур та видів контррозвідувальних заходів. Вони пропонують вдосконалити підходи до виявлення загроз від спецслужб країни-агресора та покращити інформаційну безпеку. Крім того, рекомендується посилення внутрішнього контролю і захисту інформації, а також активізація наукових досліджень. Реалізація таких підходів сприятиме підвищенню здатності Державної прикордонної служби України ефективно протидіяти новим загрозам [18].

Для забезпечення режимних заходів на державному кордоні та в прикордонних районах доцільно розширити коло суб'єктів контррозвідувальної діяльності, зокрема, залучивши оперативно-розшукові підрозділи Державної прикордонної служби України. Це дозволить ефективніше використовувати додаткові ресурси для здійснення превентивних і наступальних дій з охорони та захисту державного кордону, а також для виявлення і запобігання загрозам національній безпеці України [19].

Висновки. Контррозвідувальна діяльність є інструментом забезпечення національної безпеки в умовах зростаючих глобальних та локальних загроз. Оскільки загрози стають більш різноманітними і складними, особлива увага приділяється розробці нових принципів управління контррозвідувальною діяльністю та проведення спеціальних

операцій. Лінійні, об'єктові, територіальні та проблемно-цільові принципи дозволяють адаптувати контррозвідувальні заходи до специфіки загроз і забезпечувати високий рівень безпеки. Міжнародна співпраця повинна стати важливою складовою, сприяючи обміну інформацією та використанню кращих практик контррозвідки. Врахування соціально-політичних та економічних змін допоможе адаптувати стратегії до нових викликів, які постають перед національною безпекою.

В Україні контррозвідувальна діяльність здійснюється різними державними органами, серед яких Служба безпеки України є основним організатором та координатором. Для ефективного ведення контррозвідувальних справ необхідна чітка класифікація загроз та об'єктів, що дозволяє здійснювати швидке прийняття рішень та ефективно використовувати ресурси. Успішність контррозвідувальної діяльності значною мірою залежить від належної вдосконалення організаційно-правових засад і підвищення рівня взаємодії між суб'єктами безпеки.

Дослідження показують, що для оптимізації діяльності необхідно розширити кадровий потенціал, впровадити систематичне навчання та вдосконалити нормативно-правову базу. Інтеграція всього комплексу заходів сприятиме підвищенню ефективності роботи контррозвідувальних підрозділів і зміцненню національної безпеки.

Отже, контррозвідувальна діяльність в Україні є багатограним процесом, який вимагає комплексного підходу, міжвідомчої співпраці та постійного вдосконалення для забезпечення національної безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пелюх О. С. Теоретико-правове обґрунтування основоположних засад контррозвідувальної діяльності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2019. Вип. 55. Т. 2. С. 136–140.
2. Романов М. С. Контррозвідувальний режим в Україні: підручник. Острого: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2023. – 512 с.
3. Михальчишин Ю. А. Принципи організації роботи контррозвідки та поняття оперативної обстановки. *Азов*. 2019. URL: <https://azov.org.ua/pryntsyry-organizatsii-roboty-kontrozvidky/>.
4. Морей Т. Б. Особливості застосування оперативно-бойових заходів і засобів контррозвідувальної діяльності в умовах російської воєнної агресії, що триває. *Вісник УжНУ. Серія: Право*. 2024. Том. 3, № 83. С. 268–274. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.3.41>.
5. Закон України «Про контррозвідувальну діяльність». *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 12. Ст. 89.
6. Закон України «Про розвідку». *Відомості Верховної Ради*. 2020. № 47–50. Ст. 120.
7. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність». *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 22. Ст. 303.
8. Закон України «Про Службу безпеки України». *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 27. Ст. 382.
9. Закон України «Про Службу зовнішньої розвідки України». *Відомості Верховної Ради*. 2006. № 8. С. 94.
10. Закон України «Про Державну прикордонну службу України». *Відомості Верховної Ради*. 2003. № 27. Ст. 208.
11. Закон України «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб». *Відомості Верховної Ради*. 1998. № 35. Ст. 236.
12. Tyshchuk V. Genesis of counterintelligence activities of border authorities and units of Ukraine. *Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs*. 2022. № 27(2). Р. 87–98. DOI: <https://doi.org/10.56215/0122272.87>.
13. Тишук В. В. Види та класифікація контррозвідувальних заходів у діяльності Державної прикордонної служби України. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України: Юридичні науки*. № 3. 2018. DOI: <https://doi.org/10.32453/2.vi3.1027>.
14. Закон України «Про державний кордон України». *Відомості Верховної Ради*. 1992. № 2. Ст. 5.
15. Закон України «Про прикордонний контроль». *Відомості Верховної Ради*. 2010. № 6. Ст. 46.
16. Постанова Кабінету Міністрів України «Про прикордонний режим». *Відомості Верховної Ради*. 1998. № 1147.
17. Жук Т. І. Контррозвідувальні органи як складник системи суб'єктів сектору безпеки. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. № 4. С. 107–111. DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2021.4.18>.
18. Халимон С., Сівіцкас І., Міняйлюк В. Проблеми контррозвідувального забезпечення Державної прикордонної служби України та шляхи їх вирішення. *Закон і кордон*. 2024. № 1 (3). С. 220–244. DOI: https://doi.org/10.32453/law_border.v3i1.1636.
19. Тишук В. В. Шляхи вдосконалення законодавчого забезпечення проведення контррозвідувальних заходів уповноваженими органами та підрозділами Державної прикордонної служби України. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2021. № 4. С. 94–103. DOI: <https://doi.org/10.32886/instzak.2021.04.10>.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОПУСТИМОСТІ ДОСУДОВИХ ПОКАЗАНЬ, ОТРИМАНИХ У ПОРЯДКУ Ч. 11 СТ. 615 КПК УКРАЇНИ, ТА ПРАКТИКА КАСАЦІЙНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ

ENSURING THE ADMISSIBILITY OF PRE-TRIAL TESTIMONY OBTAINED IN ACCORDANCE WITH PART 11 OF ART. 615 OF THE CPC OF UKRAINE AND THE PRACTICE OF THE CRIMINAL COURT OF CASSATION

Зінковський І.П., д.філос. за спеціальністю 081 «право»,
адвокат

У статті розглянуто проблему тлумачення ч. 11 ст. 615 Кримінального процесуального кодексу України, згідно якої є можливим використання в суді показань потерпілого, свідка, підозрюваного, які давались на допиті з забезпеченням відеофіксування, а при допиті підозрюваного – за участі захисника. Автором виокремлено специфіку практики Касаційного кримінального суду щодо застосування ч. 11 ст. 615 Кримінального процесуального кодексу України.

Аналіз практики Касаційного кримінального суду дозволив ідентифікувати проблеми застосування ч. 11 ст. 615 Кримінального процесуального кодексу України:

- визнанні можливості використання у порядку ч. 11 ст. 615 Кримінального процесуального кодексу України судових показань, які давались у цьому провадженні в іншому судовому розгляді іншому складу суду;

- визнанні можливості використання показань, отриманих до введення до Кримінального процесуального кодексу України ч. 11 ст. 615.

Утім, хоча прямих норм стосовно стадійності отримання показань ч. 11 ст. 615 Кримінального процесуального кодексу України не містить, телеологічне її тлумачення та тлумачення ст. 95 Кримінального процесуального кодексу України свідчить про те, що вона не поширюється на судові показання. У ч. 11 ст. 615 Кримінального процесуального кодексу України згадується підозрюваний, статус якого характерний, хоча і не виключно, для досудового провадження. Ця стаття регламентує використання саме досудових показань, наданих діявчачу, слідчому, прокурору.

Використання показань, отриманих до набуття чинності ч. 11 ст. 615 Кримінального процесуального кодексу України, у порядку цієї статті є неправильним, адже умовою є «у кримінальному провадженні, що здійснюється в умовах воєнного стану». Через загрози для життя людей в умовах міжнародного збройного конфлікту є потреба їх оперативного допиту за застосування доступних технічних засобів відеофіксації, тим самим забезпечуючи можливість використання зафіксованих показань у суді.

Ключові слова: доказування, досудове розслідування, показання, допит, воєнний стан, відеофіксування, судова практика, безпосередність дослідження показань.

The article examines the issue of interpretation of Part 11 of Article 615 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, according to which it is possible to use in court the testimony of a victim, witness, suspect given during interrogation with video recording, and during interrogation of a suspect – with the participation of a defence counsel. The author highlights the specifics of the practice of the Criminal Court of Cassation regarding the application of Part 11 of Article 615 of the Criminal Procedure Code of Ukraine.

The analysis of the practice of the Criminal Court of Cassation allowed the author to identify the problems of application of Part 11 of Article 615 of the Criminal Procedure Code of Ukraine:

- recognition of the possibility of using in accordance with Part 11 of Article 615 of the Criminal Procedure Code of Ukraine the testimony given in this proceeding in another court proceeding by another judges;

- recognition of the possibility of using testimony obtained before the introduction of part 11 of Article 615 of the Criminal Procedure Code of Ukraine.

However, although Part 11 of Article 615 of the Criminal Procedure Code of Ukraine does not contain direct rules on the stages of obtaining testimony, its teleological interpretation and interpretation of Article 95 of the Criminal Procedure Code of Ukraine indicate that it does not apply to court testimony. Part 11 of Article 615 of the Criminal Procedure Code of Ukraine mentions a suspect whose status is typical, though not exclusive, for pre-trial proceedings. This article regulates the use of pre-trial testimony provided to the investigator, investigator, and prosecutor.

The use of testimony obtained before the entry into force of Part 11 of Article 615 of the Criminal Procedure Code of Ukraine in accordance with this Article is incorrect, as the condition is 'in criminal proceedings conducted under martial law'. Due to the threats to human life in the context of international armed conflict, there is a need to interrogate people promptly with the use of available technical means of video recording, thereby ensuring the possibility of using the recorded testimony in court.

Key words: evidence, pre-trial investigation, testimony, interrogation, martial law, video recording, case law, direct examination of testimony.

Постановка проблеми. У чинній редакції ч. 4 ст. 95 КПК України (редакція Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану» № 2201-IX від 14.04.2022) передбачено два винятки з засади безпосередності дослідження показань, речей та документів у частині показань: 1) можливість суду обґрунтовувати свої висновки показаннями, отриманих у порядку, передбаченому ст. 225 КПК України; 2) можливість суду обґрунтовувати судові рішення та посилалися на показання, надані слідчому, прокурору у порядку ч. 11 ст. 615 КПК України. Натепер чинною є редакція ч. 11 ст. 615 КПК України, згідно якої є можливим використання в суді показань потерпілого, свідка, підозрюваного, які давались на допиті з забезпеченням відеофіксування, а при допиті підозрюваного – також за участі захисника. Це нормативний виняток

з засади кримінального провадження – безпосередність дослідження показань, речей та документів, який існує попри правило ч. 2 ст. 87 КПК України: суд зобов'язаний визнати істотними порушеннями прав людини і основоположних свобод, зокрема, порушення права на перекресний допит. Частина 11 ст. 615 КПК України стаття застосовується судами на практиці, і дані, які містяться у показаннях, використовуються для обґрунтування судових рішень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У доктрині та на практиці дискутуються проблеми формулювань ч. 11 ст. 615 КПК України у дослідженнях І.В. Гловюк [1–3], В.А. Завтура [3–6], К.І. Кольчинської [7], О.О. Кравчука [8], І.О. Крицької [9], Т.О. Лоскутова [10], М.О. Яскорського [11] та ін. Зокрема, вже зазначалося, що недоречним є формулювання «крім порядку отримання показань, визначеного статтею 615 цього Кодексу», оскільки суд

посилається не на порядок отримання показань, а на показання [12, с. 514]. Грунтовно розкритиковане формулювання щодо «можливості» використання, зважаючи на те, що немає уточнення чи вимоги про те, що в суду були наявні об'єктивні причини неможливості безпосереднього отримання показань від осіб під час судового розгляду [9, с. 108]; немає ніякої оцінки достатності причин неявки, і ба більше, не йдеться про те, що має бути констатована неможливість явки (наприклад, через смерть або психічну хворобу особи, її зникнення, неможливість отримання міжнародної правової допомоги тощо) [3, с. 576–577]. Виокремлено інші недоліки, зокрема, відсутність унормування можливих випадків та обов'язкових умов використання показань, наданих свідком, потерпілим та підозрюваним у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану [11, с. 664]. Розглядалося і співвідношення цієї норми з практикою ЄСПЛ [3, с. 575–577].

Утім, у цих працях практично не приділено уваги практиці ККС ВС з питань допиту у порядку ч. 11 ст. 615 КПК України (виключенням є праця М.О. Яскорського [11]).

Отже, **метою цієї статті** є виокремлення специфіки практики ККС ВС щодо застосування ч. 11 ст. 615 КПК України.

Виклад основного матеріалу. В силу специфіки різних стадій судового провадження дослідження показань у порядку ч. 11 ст. 615 КПК України здійснюється судами першої та апеляційної інстанцій. Утім, є певна практика ККС ВС з питання застосування цих норм, хоча поки ні ОП ККС ВС, ні ВП ВС висновки по ним не формулювали. Аналіз практики ККС дозволяє виокремити частину питань, які виникають при застосуванні ч. 11 ст. 615 КПК України.

У одному з кримінальних проваджень захисник стверджував про те, що протоколи допитів свідків та слідчих експериментів складені без відеофіксації, тобто з порушенням приписів ч. 11 ст. 615 КПК України. В силу того, що свідки ОСОБА_8, ОСОБА_12, ОСОБА_9 були допитані судом безпосередньо в судовому засіданні під час розгляду кримінального провадження, то посилання захисника на приписи ч. 11 ст. 615 КПК України були безпідставними [13]. Дійсно, незрозуміло, яке відношення може мати ч. 11 ст. 615 КПК України, до допитів у суді. Адже, згідно ч. 4 ст. 107 КПК України, фіксування за допомогою технічних засобів кримінального провадження в суді під час судового провадження є обов'язковим, і це стосується і судових допитів. Частиною 11 ст. 615 КПК України питання фіксування судового провадження не регламентується.

ККС ВС очікувано підтвердив, що ч. 11 ст. 165 КПК України не поширюється на слідчий експеримент [13]. Це доволі детально обґрунтовано у доктрині, зважаючи на те, що показання в ході слідчого експерименту не отримуються [6, с. 83], і саме такою є позиція Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду [14].

У іншому кримінальному провадженні захисник вказував про відтворення технічного запису із показаннями свідка в порушення їх безпосередності дослідження судом. ККС ВС зазначив: як вбачається з матеріалів провадження суд першої інстанції встановив, що свідок ОСОБА_12 не може з'явитись до суду у зв'язку з введенням воєнного стану в Україні й послуговуючись приписами ч. 11 ст. 615 КПК, виконавши усі вимоги цієї статті, обґрунтовано використав показання цього свідка у рішенні. Верховний Суд не вбачає підстав визнати наведене у вирокі суду таким, що не відповідає вимогам КПК [15].

У цьому випадку прикметно те, що суд першої інстанції, як видно з вироку, визнав допустимими показання за доволі специфічних обставин. Адже в порядку ч. 11 ст. 615 КПК України за клопотанням прокурора судом відтворено технічний запис допиту свідка ОСОБА_17, оскільки судом встановлено, що свідок ОСОБА_17 не може з'явитись до суду у зв'язку з введенням воєнного стану, при цьому суд враховує, що свідка було допитано

в ході розгляду кримінального провадження колегією суддів Ленінського районного суду міста Запоріжжя, при цьому було встановлено особу свідка, приведено її до присяги, попереджено про кримінальну відповідальність та сторони провадження мали можливість проведення прямого та перехресного допиту, а у зв'язку з введенням воєнного стану в державі безпосередній допит свідка ОСОБА_17 неможливий [16]. Утім, ця аргументація викликає деякі питання.

Якщо свідка було допитано цим же складом суду, то покликання на ч. 11 ст. 615 КПК України недоречне. Якщо ж мова йшла про допит у судовому розгляді, який мав місце до скасування вироку у апеляційному провадженні та призначення нового розгляду (а саме так і було у цьому кримінальному провадженні), то виникають певні рефлексії стосовно такого вирішення питання. Вони по'язані з двома аспектами: по-перше, можливістю взагалі посилатись на ч. 11 ст. 615 КПК України при використанні судових показань; по-друге, з тим, що показання були отримані до 07 липня 2021 року, оскільки саме така дата «першого» вироку [17].

Схожа ситуація мала місце ще в одному кримінальному провадженні. Як слідує з постанови ККС ВС, прокурор заявив клопотання про дослідження технічного запису судового засідання на якому міститься допит свідків ОСОБА_9 та ОСОБА_10 обґрунтовуючи це тим, що останні проживають та працюють за кордоном, а тому вийти на відеозв'язок або з'явитися у судові засідання не мають можливості. Суд вказане клопотання задовольнив та 02.02.2023 у судовому засіданні дослідив технічний запис показань вказаних свідків, які були надані під час минулого судового розгляду. ККС ВС визнав, що показання, які особа надавала під час першого розгляду кримінального провадження в суді першої інстанції перед іншим складом суду, не можуть вважатися недопустимими доказами лише на тій підставі, що неможливо було забезпечити явку такої особи під час нового судового розгляду. Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні», було введено на території України воєнний стан, який на даний час продовжено. Відповідно до ч. 11 ст. 615 КПК України, яка регулює особливий режим кримінального провадження в умовах воєнного стану, показання, отримані під час допиту свідка, потерпілого, у тому числі одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб, у кримінальному провадженні, що здійснюється в умовах воєнного стану, можуть бути використані як докази в суді виключно у випадку, якщо хід і результати такого допиту фіксувалися за допомогою доступних технічних засобів відеофіксації. Враховуючи викладене, на думку колеґії суддів, за обставин цього кримінального провадження, дослідження показань свідків ОСОБА_9 та ОСОБА_10, які вони давали під час першого судового розгляду іншому складу суду, забезпечило сторонам достатні процесуальні гарантії, здатні компенсувати неможливість їх допиту під час нового судового розгляду, а тому визнання цих показань допустимими доказами не порушувало права засудженого на справедливий судовий розгляд [18].

Така позиція судів зазнала ґрунтовної критики у доктрині. Йдеться про такі зауваги: кримінальне провадження було розпочато ще задовго до введення режиму воєнного стану (28.12.2020 року); показання свідків ОСОБА_9 та ОСОБА_10 були надані у судовому засіданні під час судового розгляду 18.05.2020 року, тобто як до введення режиму воєнного стану, так і до допиту ч. 11 ст. 615 КПК частиною одинадцятю; положення ч. 11 ст. 615 КПК застосовуються до показань, що були надані свідком, потерпілим або підозрюваним саме на стадії досудового розслідування у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану [11, с. 664].

Наведемо деякі аргументи щодо обох цих аспектів. Стосовно судових показань, то є певні сумніви стосовно

того, що ч. 11 ст. 615 КПК України на них поширюється. Адже у ч. 11 ст. 615 КПК України згадується підозрюваний, статус якого характерний, хоча і не виключно, для досудового провадження. Тому можна зробити логічне припущення, що ця стаття регламентує використання саме досудових показань, наданих дізнавачу, слідчому, прокурору. На це вказує і О.О. Кравчук: очевидно, що конструюючи цю норму, законодавець мав на увазі допит свідка, потерпілого, підозрюваного під час досудового розслідування. Однак слова «досудове розслідування» у відповідній нормі не згадуються. Дійсний намір законодавця може бути з'ясований шляхом тлумачення згаданої норми в комплексі з нормою нової редакції ч. 4 ст. 95 КПК. В ній передбачено, що суд не вправі обґрунтовувати судові рішення показаннями, наданими слідчому, прокурору, або посилатися на них, крім порядку отримання показань, визначеного статтею 615 цього Кодексу [8].

Що ж стосується часу отримання показань, то важливо, що умовою ч. 11 ст. 615 КПК України є «у кримінальному провадженні, що здійснюється в умовах воєнного стану». На момент саме отримання показань воєнного стану у державі – не було, а на момент використання – був. У доктрині це питання вже поставлено і висловлено різні думки. В.А. Завтур пише, що загалом норми ч. 11 ст. 615 КПК відкривають можливість для такого застосування, за умови, що такий допит був зафіксований доступними засобами відеофіксації [6, с. 82]. О.О. Кравчук зазначає, що зміст наведеної норми ч. 4 ст. 95 КПК, що відсилає до ст. 615, вказує на те, що йдеться саме про показання, одержані слідчим, прокурором під час воєнного стану. Однак остаточно відповідь на це питання покаже судова практика [8]. Цю ж думку висловлює М.О. Яскорський: положення ч. 11 ст. 615 КПК застосовуються до показань, що були надані свідком, потерпілим або підозрюваним саме на стадії досудового розслідування у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану [11, с. 664].

Буквальне та телеологічне тлумачення свідчать про те, що більш виваженою є друга позиція. Це обумовлено тим, що саме у період воєнного стану є пряма і безпосередня загроза життю людей, яка може унеможливити їх явку до суду через загибель, виїзд до інших країн, неможливість встановлення місцезнаходження, страх давати показання у суді тощо. Саме тому і є потреба їх оперативного допиту під відеозапис, тим самим забезпечуючи можливість використання у суді їх показань. Якщо буквально тлумачити ч. 11 ст. 615 КПК України, то у разі, якщо б передбачалася можливість використання будь-яких за датою показань, зафіксованих на відео, то мало б бути вжито таке формулювання: «Показання, отримані під час допиту свідка, потерпілого, у тому числі одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб, можуть бути використані у кримінальному провадженні, що здійснюється в умовах воєнного стану, як докази в суді виключно у випадку, якщо хід і результати такого допиту фіксувалися за допомогою доступних технічних засобів відеофіксації» (*курсив мій* – І.З.).

Утім, сильним аргументом проти такої позиції є той, що згідно ч. 1 ст. 5 КПК України, процесуальна дія проводиться, а процесуальне рішення приймається згідно з положеннями цього Кодексу, чинними на момент початку виконання такої дії або прийняття такого рішення. А на момент застосування ч. 11 ст. 615 КПК України у суді ця норма вже була чинною. Більше того, відеофіксування процесуальної дії не є новелою і застосовувалося і до введення воєнного стану. Разом з тим, формулювання «Показання, отримані ... у кримінальному провадженні, що здійснюється в умовах воєнного стану», вказує на прив'язку до воєнного стану саме моменту отримання показань, а не моменту використання у суді та визнання їх допустимими судом.

Слід звернути увагу на те, що, навіть якщо не обговорювати законність використання судових показань за

ч. 11 ст. 615 КПК України, важливо, що суд вказав причини неявки свідка, адже це не завжди характерно для судових рішень.

У доктрині висловлено рекомендації щодо оцінки неможливості судового допиту, хоча таких положень у ч. 11 ст. 615 КПК України – немає. Т.О. Лоскутов пише, що рішення про визнання досудових показань доказами судом не може прийматися формально лише з огляду на введення режиму воєнного стану на всій території держави. Суд має оцінювати конкретні обставини здійснення судового провадження, активність проведення бойових дій на певній території, рівень небезпеки для учасників кримінального провадження тощо. Лише за такого змістовного підходу суд повинен визначати «неможливість» отримання показань у ході судового розгляду та можливість використання у доказуванні показань, що одержані на стадії досудового розслідування [10, с. 318]. О.О. Кравчук вважає, що допит свідка, потерпілого слідчим, прокурором, найчастіше, проводиться за відсутності сторони захисту (зокрема, й до повідомлення про підозру). Тому суду необхідно вживати заходів щодо забезпечення права на перехресний допит. Лише в крайньому випадку – за неможливості явки свідка, потерпілого (наприклад, унаслідок смерті), можна використовувати досудові показання [8]. Як зазначає І.О. Крицька, порядок, закріплений у ч. 11 ст. 615 КПК, має застосовуватися саме як виняток, а не як загальне правило. А сторона обвинувачення має вжити всіх можливих необхідних засобів, щоб забезпечити присутність особи під час судового розгляду, принаймні дистанційну, з використанням засобів відеоконференції (якщо це можливо у відповідних обставинах) [9, с. 109]. На думку М.В. Тишина, формулювання «можуть бути використані як докази в суді» вказують, як видається, все ж на дискрецію суду, і це треба враховувати, обираючи процедуру, щоб не трапилось так, що суд не врахує ці показання, а допит у порядку ст. 225 КПК України не проводився [19, с. 90].

Слід визнати, що саме такий підхід відповідає практиці ЄСПЛ. Йдеться про трискладовий тест, який сформульований у рішенні «Аль-Хавая і Тахері проти Сполученого Королівства», та підходи, узагальнені у рішеннях «Сетон проти Сполученого Королівства», «Дімович проти Сербії», «Т.К. проти Литви», елементом якого є: Суд спочатку повинен вивчити попереднє питання про те, чи існувала вагома причина для допустимості доказів відсутнього свідка, приймаючи до уваги, що свідки повинні, як правило, давати свідчення під час судового розгляду, і що слід докладати всіх розумних зусиль, аби забезпечити їх присутність [20, с. 94–95]. Отже, саме такий підхід мають використовувати національні суди, попри доволі невизначене формулювання ч. 11 ст. 615 КПК України. Про це свідчить і формулювання «показання ... можуть бути використані», тобто як такого обов'язку для суду не встановлено, що свідчить про судовий розсуд у вирішенні цього питання.

Висновки. Аналіз практики ККС ВС дозволяє ідентифікувати проблеми застосування ч. 11 ст. 615 КПК України, які полягають у:

- визнанні можливості використання у порядку ч. 11 ст. 615 КПК України судових показань, які давались у цьому провадженні в іншому судовому розгляді іншому складу суду;

- визнанні можливості використання показань, отриманих до введення до КПК України ч. 11 ст. 615 КПК України.

Утім, хоча прямих норм стосовно стадійності отримання показань ч. 11 ст. 615 КПК України не містить, телеологічне її тлумачення та тлумачення ст. 95 КПК України свідчить про те, що вона не поширюється на судові показання. У ч. 11 ст. 615 КПК України згадується підозрюваний, статус якого характерний, хоча і не виключно, для

досудового провадження. Ця стаття регламентує використання саме досудових показань, наданих дізнавачу, слідчому, прокурору.

Використання показань, отриманих до набуття чинності ч. 11 ст. 615 КПК України, у порядку цієї статті є неправильним, адже умовою ч. 11 ст. 615 КПК України є «у кримінальному провадженні, що здійснюється в умовах воєнного стану». Через загрози для життя людей в умовах міжнародного збройного конфлікту є потреба їх оперативного допиту за застосування доступних тех-

нічних засобів відеофіксації, тим самим забезпечуючи можливість використання зафіксованих показань у суді. Протилежне тлумачення було б логічним за такого формулювання: «Показання, отримані під час допиту свідка, потерпілого, у тому числі одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб, можуть бути використані у кримінальному провадженні, що здійснюється в умовах воєнного стану, як докази в суді виключно у випадку, якщо хід і результати такого допиту фіксувалися за допомогою доступних технічних засобів відеофіксації».

ЛІТЕРАТУРА

1. Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану: науково-практичний коментар Розділу IX-1 Кримінального процесуального кодексу України (станом на 30 грудня 2022 р.): електронне видання / Глов'юк І., Дроздов О., Тетерятник Г., Фоміна Т., Рогальська В., Завтур В. Видання 4. Дніпро; Львів; Одеса; Харків : ХНУВС, ДДУВС, 2023. 82 с.
2. Глов'юк Ірина. Як можна запобігти врахуванню судом на підставі ч.11 ст. 615 КПК показань обвинуваченого? URL: <https://www.hsa.org.ua/lectors/gloviuk-iryna/articles/iak-mozna-zapobigti-vрахuvanniu-sudom-na-pidstavi-c11-st-615-kpk-pokazat-obvinuvachenogo-vidpovidaje-irina-gloviuk>
3. Hloviuk Iryna, Zavtur Victor. Кримінальне провадження в Україні в режимі воєнного стану. The Challenges and Opportunities in Law. Ukrainian Case under the Conditions of War. Monograph, edited by Tomas Davulis, Ligita Gasparėnienė. Kraków 2023. P. 517-633. <https://doi.org/10.12797/9788381388887.06>
4. Завтур В.А. Деякі питання реалізації права на справедливий суд у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.). Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 429-433.*
5. Завтур В.А. Допити в порядку ч.11 ст. 615 КПК України та депонування показань: питання кореляції правових процедур. *Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (21 жовтня 2022 року) / упор. Л. В. Павлик, У. О. Цмоць. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. С. 147-152.
6. Завтур В.А. Використання показань, отриманих в порядку ч.11 ст. 615 КПК України у кримінальному процесуальному доказуванні: окремі проблеми правозастосування. *Актуальні питання кримінального провадження у сучасних умовах*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Одеса, 31 травня 2023 р. Одеса: ОДУВС, 2023. С. 81-84.
7. Кольчинська К. Використання судом як доказу відеозапису показань, зібраних під час воєнного стану: які права особи можуть бути порушені? URL: <https://golaw.ua/ua/insights/publication/vikoristannya-sudom-yak-dokazu-videozapisu-pokazan-zibranih-pid-chas-voennogo-stanu-yaki-prava-osobi-mozhut-buti-porusheni/>
8. Кравчук О. Обшук без понять та інші зміни кримінального процесу. URL: <https://first.vaks.gov.ua/publications/obshuk-bez-ponyatykh-ta-inshi-zminy-kryminalnoho-protsesu/>
9. Крицька І.О. Деякі особливості використання результатів допиту в умовах воєнного стану. URL: https://dSPACE.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/19599/1/Krycka_A107-110.pdf
10. Лоскутов Т.О. Правова регламентація допиту в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. Серія право. Випуск 71. С. 315-320. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.71.53>
11. Яскорський М.О. Проблеми реалізації права на захист у контексті використання показань свідка, потерпілого, підозрюваного як доказів у суді у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. №4. С. 661-665. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-4/158>
12. Зінковський І.П. Трансформація отримання вербальної інформації від особи у кримінальному провадженні під час воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 1. С. 513–518. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.89>
13. ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117884068>
14. ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91702552>
15. ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123434046>
16. ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113505922>
17. ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98183705>
18. ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117074378>
19. Тішин М. В. Безпечення прокурором допустимості фактичних даних, зібраних за результатами проведення слідчих (розшукових) дій. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів, 2024. 220 с.
20. Посібник із статті 6 Європейської конвенції з прав людини Право на справедливий суд (кримінально-процесуальний аспект). Оновлено 31 грудня 2019 року. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_6_criminal_ukr

СПЕЦІАЛЬНЕ ДОСУДОВЕ РОЗСЛІДУВАННЯ: ПРАКСЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

SPECIAL PRE-TRIAL INVESTIGATION: PRAGMATIC ASPECT

Калінніков О.В., доктор філософії, адвокат,
докторант*Київський університет інтелектуальної власності і права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

У даній науковій статті автором проаналізовано праксеологічні основи здійснення спеціального досудового розслідування (in absentia). З огляду на положення кримінального процесуального законодавства України метою спеціального досудового розслідування (in absentia) є отримання слідчим, прокурором дозволу слідчого судді на проведення досудового розслідування, виконання дій щодо його завершення та звернення до суду з обвинувальним актом за відсутності підозрюваного. Режим спеціального досудового розслідування (in absentia) здійснюється за умови неможливості його здійснення в загальному порядку, визначеному кримінальним процесуальним законом України. За результатами проведеного дослідження використовуючи праксеологію як філософську категорію права, що після постановлення слідчим суддею ухвали за результатами розгляду клопотання про здійснення спеціального досудового розслідування практична діяльність відповідних суб'єктів здійснюється на праксеологічній основі. До суб'єктів, які під час спеціального досудового розслідування здійснюють праксеологічну діяльність відносяться: 1) прокурор та слідчий, які здійснюють спеціальне досудове розслідування; 2) захисник, який здійснює захист прав підозрюваного під час досудового розслідування; 3) підозрюваного (проте його участь фактично обмежується лише випадками затримання підозрюваного або його добровільної явки до органу досудового розслідування). Науковці та учасники кримінального провадження окреслюють велику кількість проблемних питань під час спеціального досудового розслідування. Слідчий, прокурор та захисник під час здійснення спеціального досудового розслідування відіграють ключову роль. При цьому, звернута увага на недостатність у чинному кримінальному процесуальному законодавстві України правих засобів забезпечення самостійної реалізації підозрюваним своїх прав, що потребує на підставі наукових досліджень відповідного нормативного врегулювання.

Ключові слова: спеціальне досудове розслідування, in absentia, праксеологія, прокурор, захисник, підозрюваний.

In this scientific article, the author analyzes the pragmatic foundations of the special pre-trial investigation (in absentia). Given the provisions of the criminal procedure legislation of Ukraine, the purpose of a special pre-trial investigation (in absentia) is for the investigator or prosecutor to obtain the investigating judge's permission to conduct a pre-trial investigation, to take actions to complete it and to file an indictment with the court in the absence of the suspect. The special pre-trial investigation regime (in absentia) is carried out if it is impossible to carry out it in the general manner determined by the Criminal Procedure Law of Ukraine. Based on the results of the study, using praxeology as a philosophical category, it is determined that after the investigating judge issues a ruling based on the results of consideration of the motion for a special pre-trial investigation, the practical activities of the relevant subjects are carried out on a praxeological basis. The subjects who carry out praxeological activities during the special pre-trial investigation include: 1) the prosecutor and investigator conducting the special pre-trial investigation; 2) the defense counsel protecting the rights of the suspect during the pre-trial investigation; 3) the suspect (however, his participation is actually limited to cases of detention of the suspect or his voluntary appearance before the pre-trial investigation body). Scholars and participants in criminal proceedings outline a large number of problematic issues during a special pre-trial investigation. The investigator, prosecutor and defense counsel play a key role in the special pre-trial investigation. At the same time, attention is drawn to the insufficiency of the current criminal procedure legislation of Ukraine with regard to the right means of ensuring the independent exercise of the suspect's rights, which requires appropriate regulatory regulation based on scientific research.

Key words: special pre-trial investigation, in absentia, praxeology, prosecutor, defense counsel, suspect.

Вступ. Інститут кримінального провадження за відсутності підозрюваного, обвинуваченого, яке складається з спеціального досудового розслідування та спеціального судового провадження (in absentia) є поліаспектним, а тому його дослідження з огляду на праксеологію буде позитивним кроком на шляху його подальшого наукового осмислення.

Метою статті є дослідження спеціального досудового розслідування у праксеологічному аспекті. Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які виникають у кримінальному провадженні під час спеціального досудового розслідування (in absentia). Предметом дослідження є праксеологічні основи здійснення спеціального досудового розслідування.

Матеріал і методи досліджень. Враховуючи поставлене завдання, об'єкт та предмет дослідження обрано відповідні методологічні інструменти. Використано, зокрема, такі методи: спостереження, порівняння, абстрагування, аналізу, синтезу.

Результати та їх обговорення. Дослідженню кримінального провадження за відсутності підозрюваного, обвинуваченого in absentia, у тому числі, питанню спеціального досудового розслідування присвятили свої праці, зокрема, наступні дослідники: О.В. Баулін, О.І. Верещак, В.І. Галаган, І. В. Гловок, О.М. Дроздов, Т.Г. Ільєва, І.З. Калька, Р.Л. Кислюк, В.М. Кіяниця, М.П. Климчук, О.В. Кубарева, Д.В. Коперсак, С.І. Кравченко, О.П. Кучинська,

О.В. Лазукова, М.І. Луцок, М.В. Мазур, О.В. Мазур, О.В. Маленко, В.Т. Маляренко, В.І. Маринів, О.О. Нагорнюк, Данилюк, О.І. Назарук, М.Я. Никоненко, І.В. Оборона, Є.М. Пеліхос, Д.П. Письменний, В.О. Попелюшко, В.В. Рец, В.В. Рожнова, Д.О. Савицький, О.Ю. Татаров, А.С. Трекке, Л.Д. Удалова, Ж.В. Удовенко, Т.Г. Фоміна, Н.П. Черняк, І.В. Черниченко, С.С. Чернявський, С.Л. Шаренко, Д.М. Шишман, О.Г. Шило, Д.О. Шумейко, О.Г. Яновська та інші.

Водночас, наукове дослідження та практичне застосування інституту кримінального провадження in absentia свідчить про необхідність продовження його наукового осмислення, в тому числі враховуючи праксеологію.

Передусім слід звернути увагу, що метою спеціального досудового розслідування (in absentia) є отримання слідчим, прокурором дозволу слідчого судді на проведення досудового розслідування, виконання дій щодо його завершення та звернення до суду з обвинувальним актом без участі підозрюваного, тобто за його відсутності.

При цьому, слід враховувати, що спеціальне досудове розслідування відносно особи здійснюється за умови неможливості його здійснення в загальному порядку, визначеному кримінальним процесуальним законом, а тому для його застосування недостатньо факту оголошення підозрюваного у міжнародний розшук. Для висновку про таку неможливість необхідні відповідні підстави. Слідчий, прокурор мають довести, що оголошенням особи

у міжнародний розшук не досягнуто його мети з незалежних від волі сторони обвинувачення причин. Не може здійснюватися досудове розслідування відносно підозрюваного у спеціальному порядку, якщо така особа (крім тих, що виїхали та/або перебувають на тимчасово окупованій території України, території держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором) фактично навіть не розшукувалася, не приймалося рішення про її затримання, не обирався запобіжний захід, які мають на меті забезпечити явку на виклик до слідчого, прокурора, належну процесуальну поведінку, унеможливити ухилення від кримінальної відповідальності [1].

Водночас кримінальне процесуальне законодавство України не визначає поняття спеціального досудового розслідування, при цьому встановлюється лише підстави його здійснення.

Після постановлення слідчим суддею ухвали про надання дозволу на здійснення спеціального досудового розслідування відомості про задоволення слідчим суддею клопотання про здійснення спеціального досудового невідкладно, але не пізніше 24 годин після постановлення ухвали вносяться до Єдиного реєстру досудових розслідувань і публікуються в засобах масової інформації загальнодержавної сфери розповсюдження та на офіційному веб-сайті Офісу Генерального прокурора (ч. 6 ст. 297⁴ КПК України) [2].

Вказана правова норма КПК України не визначає особу, якою здійснюється внесення відповідних відомостей Єдиного реєстру досудових розслідувань, проте дане питання регулюється Положенням про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення, затвердженого наказом Генерального прокурора від 30.06.2020 № 298 (далі – Положення про ЄРДР) [3].

Приписи Положення про ЄРДР встановлюють, що до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР) вносяться відомості, зокрема, про дату та підставу здійснення (скасування) спеціального досудового розслідування реєстраторами – уповноваженими службовими особами органів прокуратури та органів досудового розслідування (зокрема, слідчими, які уповноважені здійснювати досудове розслідування та прокурорами, уповноваженими на здійснення нагляду за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням), які за допомогою програмних засобів ведення Реєстру з урахуванням повноважень, визначених КПК України та цим Положенням, створюють (редагують) інформацію (електронні форми) про кримінальні правопорушення, осіб, що їх вчинили, та рух кримінальних проваджень, формують витяг з Реєстру тощо [3].

При задоволенні слідчим суддею клопотання про здійснення спеціального досудового розслідування досудове розслідування на слідчого, який здійснює спеціальне досудове розслідування та на прокурора, який здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва з огляду на положення ч. 2 ст. 7 КПК України покладено додатковий обов'язок використати всі передбачені законом можливості для дотримання невичерпного переліку прав підозрюваного чи обвинуваченого, серед яких окремо виділяються права на захист, на доступ до правосуддя, таємницю спілкування, невтручання у приватне життя.

При цьому, ч. 5 ст. 297⁴ КПК України встановлює таку лише єдину підставу переходу від спеціального досудового розслідування до загального порядку здійснення досудового розслідування як затримання підозрюваного або його добровільна явка до органу досудового розслідування [2].

Чинний КПК України визначає порядок вручення процесуальних документів підозрюваному при здійсненні спеціального досудового розслідування в залежності від підстави здійснення:

– у разі якщо підстава визначена абзацом 1 ч. 2 ст. 297¹ КПК України (переховування від органів слідства та суду) повістки про виклик підозрюваного надсилаються за останнім відомим місцем його проживання чи перебування та обов'язково публікуються в засобах масової інформації загальнодержавної сфери розповсюдження та на офіційному веб-сайті Офісу Генерального прокурора;

– якщо підстава визначена абзацом 2 ч. 2 ст. 297¹ КПК України (обмін як військовополоненого) повістки про виклик підозрюваного публікуються в засобах масової інформації загальнодержавної сфери розповсюдження та на офіційному веб-сайті Офісу Генерального прокурора (ст. 297⁵ КПК України) [2].

При цьому, встановлюється презумпція обізнаності підозрюваного про виклик з моменту опублікування повістки у засобах масової інформації загальнодержавної сфери розповсюдження та на офіційному веб-сайті Офісу Генерального прокурора.

Водночас копії всіх процесуальних документів, які підлягають врученню підозрюваному, надсилаються захиснику, участь якого є обов'язковою під час здійснення спеціального досудового розслідування.

Здебільшого спеціальне досудове розслідування завершується виконанням прокурором, який визнавши зібрані під час досудового розслідування докази достатніми для складання обвинувального акту або слідчим за його дорученням вимог, передбачених ст. 290 КПК щодо повідомлення підозрюваного та захисника про завершення досудового розслідування та надання доступу до матеріалів досудового розслідування.

В подальшому обвинувальний акт складається слідчим, після чого затверджується прокурором (ч. 1 ст. 291 КПК України) та передається до суду, при цьому одночасно з переданням обвинувального акту прокурор зобов'язаний під розписку надати їх копію та копію реєстру матеріалів досудового розслідування захиснику, однак підозрюваному вказані копії документів не надаються при здійсненні спеціального досудового розслідування (ч. 1 ст. 293 КПК України) [2].

Водночас на наявність великої кількості проблемних питань під час спеціального досудового розслідування вказують, як науковці, так і практикуючі адвокати.

Так, Вапнярчук В.В. відокремлює низку важливих теоретично і практично-значущих питань, що стосуються тлумачення норм чинного КПК, які, зокрема, регламентують особливості прийняття рішення про спеціальне досудове розслідування та його подальшого здійснення, серед яких: 1) чи може прокурор, слідчий, детектив самостійно поширити режим СДР щодо кримінальних правопорушень, підозра у вчиненні яких була висунута після прийняття рішення слідчим суддею про надання дозволу на СДР і коли в цьому рішенні (і, відповідно, попередньо в клопотанні слідчого) не зазначалось про вчинення таких правопорушень; 2) чи може бути поширено режим СДР на інші «нові» кримінальні правопорушення шляхом повторного звернення до слідчого судді в цьому ж кримінальному провадженні; 3) якими повинні бути дії детектива, прокурора у випадку, коли під час здійснення СДР буде встановлено, що підозрюваний у цьому провадженні вчинив ще й інші кримінальні правопорушення; 4) які наслідки дій детектива, прокурора щодо прийняття рішення про об'єднання матеріалів кримінальних проваджень та поширення режиму СДР на «нові» кримінальні правопорушення [4, с. 518].

При цьому, адвокат Ханін С.Г. вважає, що згідно з ч. 1 ст. 297¹ КПК України спеціальне досудове розслідування здійснюється за загальними правилами досудового розслідування з урахуванням положень п'яти статей КПК України 297¹–297⁵ КПК України, але законодавець так примудрився записати ці статті, що питань виникає понад п'ятсот [5].

Для дослідження праксеологічного аспекту використовуються наукові напрацювання дослідників, які в різний час досліджували праксеологію як філософську категорію та на її базі праксеологічні аспекти кримінального провадження здійснювали: О. Бандура, Л. Бурдье, Ж. Гостеле, С.Д. Гусарев, А. Еспінас, Н. Іванова, Т. Контарбінський, Дж.Г. Мід, Л. Опейда, В. Поліщук, І. Рогатюк, Л. Романовська, Е. Слуцький, Ф. Тейлор, С. Томпсон, А. Файоль, Г. Форд, У. Цмоць та інші.

Засновником праксеології як самостійної галузі знань вважається польський філософ і логік Т. Контарбінський. Під праксеологією науковець розумів міждисциплінарну науку, покликану знаходити методологічні основи ефективної діяльності в суспільстві. Наукові розробки щодо пошуку способів підвищення продуктивності людської діяльності були вказаним науковцем упорядковані і систематизовані, в результаті чого він їх інституалізував у самостійну науку. Основоположні погляди на праксеологію, які є актуальними до теперішнього часу містяться в його наукових працях «Принципи хорошої роботи» (1946) і «Трактат про хорошу роботу» (1955) [6, с. 156].

Опейда Л.М. вказує, що саме в праксеології тісно сплітаються загальні питання теорії та конкретні питання практики. Відштовхуючись від праксеології, ми здатні прийти до нових технологій ефективної діяльності, до необхідності їх упровадження на всіх рівнях роботи – від індивіда, через організацію й аж до суспільства загалом [7, с. 19].

Бандура О.О. розуміє загальну праксеологію як філософську теорію людської діяльності розглядає, а праксеологію права як складову загальної (філософської) праксеології, результатом застосування праксеологічного підходу до сфери права та визначає її як філософсько-правову науку, предметом якої є дослідження правової діяльності в усьому розмаїтті її філософських аспектів [8, с. 12].

На переконання Цмоць У.О. сучасна правова праксеологія є загальною філософською концепцією юридичної практики та пропонує оптимальні алгоритми і методи її ефективної дії, враховуючи конкретні соціально-історичні умови практики. В даному випадку науковець розглядає юридичну практику як ефективну діяльність із прийняття рішень правового характеру, зумовлену соціально-правовим досвідом та орієнтовану на суспільно значущий результат. Наукові дослідження щодо застосування норм права із застосуванням методів правової праксеології сприяють підвищенню ефективності соціального управління [6, с. 161].

Відтак, на підставі наукових напрацювань щодо правової праксеології можна дійти висновку, що після постановлення слідчим суддею ухвали за результатами розгляду клопотання про здійснення спеціального досудового розслідування практична діяльність відповідних суб'єктів здійснюється на праксеологічній основі, яку, зокрема, врегульовано главою 24¹ «Особливості спеціального досудового розслідування кримінальних правопорушень» КПК України, яка складається з статей 297¹–297⁵.

До суб'єктів, які під час спеціального досудового розслідування здійснюють праксеологічну діяльність можна віднести:

1) прокурора та слідчого, які здійснюючи спеціальне досудове розслідування: а) вносять до Єдиного реєстру досудових розслідувань і публікують в засобах масової інформації загальнодержавної сфери розповсюдження та на офіційному веб-сайті Офісу Генерального прокурора відомості про здійснення спеціального досудового розслідування; б) використовують всі передбачені законом можливості для дотримання невичерпного переліку прав підозрюваного; в) в окремому порядку здійснюють вручення процесуальних документів підозрюваному при здійсненні спеціального досудового розслідування; г) припиняють режим спеціальне досудове розслідування та продовжують досудове розслідування у загальному порядку при

затриманні підозрюваного або його добровільної явки до органу досудового розслідування; г) виконують слідчі та інші процесуальні дії, в тому числі, продовження строків досудового розслідування, розгляд клопотань захисника, тощо; д) повідомлять про завершення досудового розслідування та надання доступу до матеріалів досудового розслідування; е) складають та передають до суду обвинувальний акт з наданням захиснику його копії та копії реєстру матеріалів досудового розслідування;

2) захисника, якій здійснює захист прав підозрюваного під час спеціального досудового розслідування, під час якого, зокрема: а) здійснює ознайомлення з матеріалами кримінального провадження, в порядку ст. 290 КПК України; б) отримує копії процесуальних документів, які підлягають врученню підозрюваному;

3) підозрюваного, проте його участь фактично обмежується лише випадками затримання підозрюваного або його добровільної явки до органу досудового розслідування.

На переконання Лапкіна А.В. прокурор відіграє ключову роль у здійсненні спеціального досудового розслідування, яка виявляється у таких аспектах: ініціювання спеціального досудового розслідування (шляхом звернення до слідчого судді з відповідним клопотанням або погодження клопотання слідчого); процесуальне керівництво таким досудовим розслідуванням (яке покладає на прокурора додаткові зобов'язання щодо забезпечення прав підозрюваного, зокрема на захист та на інформування про хід досудового розслідування); прийняття рішення про закінчення спеціального досудового розслідування (передбачає направлення прокурором до суду разом із обвинувальним актом клопотання про здійснення стосовно обвинуваченого спеціального судового провадження) [9, с. 110].

Водночас, захисник також виконує важливу роль під час здійснення спеціального досудового розслідування оскільки, на переконання Абламського С.Є., який з огляду на системний аналіз КПК України обґрунтовано вважає, що характерною особливістю спеціального кримінального провадження є обов'язкова участь у ньому захисника, оскільки забезпечення права на захист є однією з основоположних засад кримінального провадження та виступає важливою гарантією захисту прав і свобод людини та громадянина [10, с. 209].

Коломойцев М.М. вважає, що у сутнісному аспекті діяльність захисника у спеціальному досудовому розслідуванні має характеризуватися активною позицією, що полягає в ознайомленні з матеріалами справи, обранні позиції захисту, участі в судовому розгляді та дослідженні доказів, взятті участі в дебатах тощо. Саме такий підхід свідчитиме про дотримання конституційних гарантій та засад кримінального провадження [11, с. 155].

При цьому, у спеціальному досудовому розслідуванні реалізувати право на ознайомлення з матеріалами кримінального провадження в порядку ст.ст. 221, 290 КПК України може лише захисник підозрюваного [12, с. 94].

Водночас, згідно положень КПК України підозрюваний фактично позбавлений можливості самостійно реалізувати право давати пояснення, показання та на ознайомлення з матеріалами кримінального провадження.

З вказаними позиціями науковців стосовно провідної ролі слідчого, прокурора та захисника під час здійснення спеціального досудового розслідування слід погодитися, проте слід відмітити недостатність у чинному КПК України правих засобів забезпечення самостійної реалізації підозрюваним своїх прав.

Висновки. Після постановлення слідчим суддею ухвали за результатами розгляду клопотання про здійснення спеціального досудового розслідування практична діяльність відповідних суб'єктів здійснюється на праксеологічній основі, яку, зокрема, врегульовано главою 24¹ «Особливості спеціального досудового розслідування кримінальних правопорушень» КПК України.

До суб'єктів, які під час спеціального досудового розслідування здійснюють праксеологічну діяльність відносяться: 1) прокурор та слідчий, які здійснюють спеціальне досудове розслідування; 2) захисник, який здійснює захист прав підозрюваного під час досудового розслідування; 3) підозрюваного, проте його участь фактично обмежується лише випадками затримання підозрюваного або його добровільної явки до органу досудового розслідування.

Наукові дослідники та учасники кримінального провадження звертають увагу на наявність великої кількості

проблемних питань під час спеціального досудового розслідування, які необхідно усунути у спосіб реформування національного кримінального процесуального законодавства.

Слідчий, прокурор та захисник відіграють ключову роль під час здійснення спеціального досудового розслідування, водночас слід констатувати недостатність у чинному КПК України правових засобів забезпечення самостійної реалізації підозрюваним своїх прав, що потребує подальшого наукового дослідження та відповідного нормативного врегулювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Постанова Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 08.09.2022 по справі № 991/2957/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106217488>.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Верховна Рада України*: [сайт]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
3. Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення: Наказ Генерального прокурора від 30 черв. 2020 р. № 298. *Верховна Рада України*: [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0298905-20#Text>.
4. Вапнярчук В.В. Спеціальне досудове розслідування (in absentia): аналіз окремих питань щодо прийняття рішення про його здійснення. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.90>
5. Ханін С.Г. Спеціальне досудове розслідування (in durentia) – блог адвоката Семена Ханіна. URL: <https://pravo.ua/spetsialne-dosudove-rozsliduvannia-in-durentia-bloh-advokata-semena-khanina/>
6. Цмоць У.О. Правова праксеологія як чинник ефективності юридичної практики. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ* № 4 2023. с. 155-164. DOI <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2023-4-18>
7. Опейда Л.М. Від праксеології до технологій ефективної діяльності. Соціологічні студії. Соціологія: актуальне, дискусійне. 2 (5), 2014. С. 18-23.
8. Бандура О.О. Праксеологія права як складова філософії права. Філософські та методологічні проблеми права 2017. № 2 (14). С. 11-21.
9. Лапкін А. В. Прокурор у спеціальному досудовому розслідуванні (in absentia). *Правові горизонти*. 2018. Вип. 13 (26). С. 107-111. DOI: doi.org/10.21272/legalhorizons.2018.i13.p107.
10. Абламський С. Є. Участь захисника у спеціальному досудовому розслідуванні кримінальних правопорушень. *Право і безпека*. 2021. № 4 (83). С. 207–214. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.4.22>.
11. Коломойцев М.М. Спеціальне кримінальне розслідування (in absentia): проблемні питання участі захисника. *Вісник ХНУВС – Bulletin of KhNUiA*. 2024. № 2 (105). С. 149-157. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.14>
12. Калька І.З. Реалізація прав підозрюваного, обвинуваченого в спеціальному кримінальному провадженні (in absentia). дис. доктор філософії : 12.00.09. Київ, 2023. 265 с.

СУТЬ ТА ЗНАЧЕННЯ ПРАВА ОСОБИ НА ПУБЛІЧНИЙ СУДОВИЙ РОЗГЛЯД КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

THE ESSENCE AND MEANING OF THE RIGHT OF A PERSON TO A PUBLIC TRIAL OF CRIMINAL PROCEEDINGS

Ковальська Д.Т., аспірант
кафедри кримінального процесу і криміналістики
Львівський національний університет імені Івана Франка

Стаття присвячена дослідженню права особи на публічний судовий розгляд кримінального провадження яке є відмінним від засади публічності кримінального процесу. Це право особи є елементом права на справедливий суд. Проаналізовано проблему визначення «публічності», метою якої є досягнення завдань кримінального судочинства. Право особи на публічний судовий розгляд кримінального провадження повинно визначатись – право, яке зобов'язує державу, її органи, посадових та службових осіб визнавати його, надати повноцінну можливість особам захищати його, всупереч можливим будь-яким діям і волевиявленням, які мають інші цілі.

Звуження та ігнорування даного права може призвести до зниження ефективності кримінально-процесуальної діяльності і держава зможе втратити дієвий інструмент над злочинністю, що призведе до зниження рівня захисту публічності, яка переважає у кримінальному процесі.

Право особи на публічний судовий розгляд кримінального провадження може бути реалізоване на всіх стадіях кримінального провадження і не залежно від суб'єктів, які діють та тому чи іншому його етапі. Обов'язок публічності стосується всіх учасників, незалежно від наявності владних повноважень у сфері кримінально-процесуальної діяльності. Поза будь-яким сумнівом публічність кримінального процесу поширюється і на судову діяльність, оскільки, навіть не маючи повноважень щодо початку досудового розслідування, судова діяльність пов'язана із встановленням події кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила. Вирішення питання про винуватість чи невинуватість особи, встановлення обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному правопорушенні, здійснюється шляхом.

Право на справедливий суд дотичне до двох понять: справедливості та правосуддя. Причому у цих двох поняттях коренем є слово «право», яке розуміється як «правда, правде, тобто правильне, істинне діло» тощо. Ідея справедливості та правосуддя як реалізації справедливості за допомогою влади має дуже давню історію. Саме поняття справедливості не однозначне, воно має різноманітні трактування у філософії, етиці, праві, соціально-економічних та соціально-політичних вченнях.

Ключові слова: публічність, судовий розгляд, кримінальне провадження, справедливий суд, право особи.

The article examines the right of an individual to a public trial in criminal proceedings, which is different from the principle of publicity of criminal proceedings. This right is an element of the right to a fair trial. The author analyzes the problem of defining "publicity" aimed at achieving the objectives of criminal proceedings. The right of a person to a public trial in criminal proceedings should be defined as a right which obliges the State, its bodies, officials and officers to recognize it, to provide a full opportunity for persons to defend it, despite any possible actions and expressions of will which have other purposes.

Narrowing and ignoring this right may lead to a decrease in the effectiveness of criminal procedure and the state may lose an effective tool to combat crime, which will lead to a decrease in the level of protection of publicity that prevails in criminal proceedings.

The right of a person to a public trial in criminal proceedings can be exercised at all stages of criminal proceedings and regardless of the actors involved at any given stage. The obligation of publicity applies to all participants, regardless of whether they have authority in the field of criminal procedure. Undoubtedly, the publicity of criminal proceedings extends to judicial activities, since, even without the authority to initiate a pre-trial investigation, judicial activities are related to establishing the event of a criminal offense and the person who committed it. The issue of guilt or innocence of a person, as well as the establishment of circumstances to be proved in a criminal offense, is resolved by.

The right to a fair trial is related to two concepts: justice and fairness. Moreover, these two concepts are rooted in the word "law", which is understood as "truth, right, that is, correct, true action", etc. The idea of fairness and justice as the realization of justice through power has a very long history. The very concept of justice is not unambiguous; it has various interpretations in philosophy, ethics, law, socio-economic and socio-political doctrines.

Key words: publicity, court proceedings, criminal proceedings, fair trial, human right.

Згідно ч. 2 ст. 1 Кримінально процесуального кодексу України, 4651-VI, редакції від 17.06.2020, кримінальне процесуальне законодавство України складається з відповідних положень Конституції України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, цього Кодексу та інших законів України. 17 Липня 1997 року Верховна Рада України ратифікувала Ковенцію про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року, яка набрала чинності для України 11 вересня 1997 року. Внаслідок цього кожна фізична особа, неурядова організація або група осіб, що знаходяться під юрисдикцією України, отримали право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися зі скаргою про порушення Україною прав і свобод, гарантованих конвенцією, до Європейського суду з прав людини – однієї із найбільш поважних і впливових міжнародних установ [1, с. 7]. Саме статтею 6 §1 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, 995_004, поточної редакції від 02.10.2013 (далі – Конвенція) передбачено право на справедливий суд: кожен має право на справедливий суд і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безсто-

роннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення.

Словники термін «публічний» визначають як те, що відбувається в присутності публіки, прилюдний, гласний, відкритий [2]; також призначений для широкого відвідування та користування [3].

В контексті тлумачення права особи на публічний судовий розгляд кримінального провадження даної норми Конвенції варто зазначити, що публічність провадження захищає від таємного правосуддя, на яке не поширюється контроль громадськості; вона є також одним із засобів, який допомагає зберегти довіру до судів. Завдяки прозорості, яку вона надає відправленню правосуддя, публічність дозволяє втілювати мету статті 6 §1 – справедливий судовий розгляд, гарантованість якого є одним із принципів кожного демократичного, у розумінні Конвенції, суспільства. Про це йде мова на сторінках 55–56 у посібнику зі статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод «Право на справедливий суд (кримінальний процесуальний аспект)» в перекладі з англійської мови

та опрацювання цього посібника : адвокатом, к.ю.н., доц., заслуженим юристом України Олександром Дроздовим та адвокатом, к.ю.н, директором Адвокатського бюро «Дроздова та Партнери» Оленою Дроздовою, станом на 31 квітня 2019 року. Як зазначає на офіційній сторінці Національна асоціація адвокатів України, даний довідник є складовою серії довідників з практики Європейського суду з прав людини, опублікований цим судом для інформування фахівців з права щодо постановлених ним засадових рішень [4].

Судовий розгляд кримінальної справи – це встановлена законом система процесуальних дій суду та учасників судового розгляду, послідовне проведення яких спрямоване на всебічне, повне та об'єктивне дослідження матеріалів справи, встановлення в ній істини і винесення на цій основі законного, обґрунтованого і справедливого вироку. Право особи на публічний судовий розгляд кримінального провадження є однією із конституційних гарантій реалізації права особи на судовий захист. Аналогічні положення є у ч. 3 ст. 11 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», відповідно до якої розгляд справ у судах відбувається відкрито, крім випадків, установлених законом. Враховуючи публічний характер судового рішення, варто зазначити, що у Законі України «Про доступ до судових рішень» від 22 грудня 2005 року передбачено, що усі судові рішення є відкритими та підлягають оприлюдненню в електронній формі не пізніше наступного дня після їх виготовлення і підписання.

Аналізуючи право особи на публічний судовий розгляд кримінального провадження доцільно виділити правову природу загалом, аналізуючи визначальні, фундаментальні, імперативні положення, що визначають і забезпечують порядок здійснення кримінального провадження. У частині першій ст. 7 КПК зазначено, що зміст і форма кримінального провадження повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження, до яких, зокрема, відносять: 14) доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень; 18) публічність; 20) ласність і відкритість судового провадження та його повне фіксування технічними засобами [5, с. 314].

Згідно нормативно – правового акту України: Кримінально процесуального кодексу України кримінальне провадження – це досудове розслідування і судове провадження, процесуальні дії у зв'язку із вчиненням діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність [6, п. 10 ст. 3].

Дослідження стосується публічного розгляду судового провадження як другого елементу кримінального провадження. Згідно п. 24 ч. 1 ст. 3 КПК України, судове провадження – кримінальне провадження у суді першої інстанції, яке включає підготовче судове провадження, судовий розгляд і ухвалення та проголошення судового рішення, провадження з перегляду судових рішень в апеляційному, касаційному порядку, а також за нововиявленими або виключними обставинами. Поняття «право особи на публічний судовий розгляд кримінального провадження» включає термін «судовий розгляд». Судовий розгляд є однією із восьми стадій кримінального процесу, відносно відокремленою частиною процесу, яка має свої завдання, процесуальні акти, своїх учасників. Завданням стадії є розгляд суддею одноособово або колегією суддів під час судового засідання за участю підсудного, захисника та інших учасників процесу кримінальної справи по суті. Процесуальні акти: вирок, протокол судового засідання, ухвала, постанова, окрема ухвала (постанова) [7, с. 20].

Публічність також полягає у тому, що органи досудового розслідування, публічний обвинувач і суд повинні на підставі наданих їм державою повноважень, здійснити в офіційному порядку незалежно від позиції будь-яких суб'єктів всі процесуальні дії для досягнення мети кримінального провадження і задоволення таким чином

загальнодоступних інтересів у сфері протидії злочинності. Публічність у кримінальному процесі виявляється потрійно:

1) як вимога закону до державних органів, які уповноважені здійснювати кримінальне судочинство, вести процес від імені держави (*ex officio*);

2) як вимога закону до цих органів керуватися законом, діяти в межах своїх повноважень та виконання поставлених завдань за власною ініціативою в інтересах держави незалежно від інтересів, бажань та уподобань будь-яких інших державних органів, службових осіб, політичних партій і громадських організацій, окремих осіб; заінтересовані особи та організації мають право звертатися до уповноважених державних органів за захистом своїх прав та інтересів [8, с. 8].

Зауважу, що у КПК України закріплена норма під назвою «публічність», суть якої полягає у тому, що прокурор, слідчий зобов'язані в межах своєї компетенції розпочати досудове розслідування в кожному випадку безпосереднього виявлення ознак кримінального правопорушення (за виключенням випадків, коли кримінальне провадження може бути розпочате лише на підставі заяви потерпілого) або в разі надходження заяви (повідомлення) про вчинення кримінального правопорушення, а також звертатися до уповноважених законом заходів для встановлення події кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила [6, ст. 25].

Безумовно дану правову норму можна вважати «темною», оскільки законодавець не застосовує публічність до суду як органу державної влади безпосередньо, залишаючи без уваги публічність судового провадження. Окрім того, вищезазначена норма не відображає права особи на публічний розгляд кримінального провадження загалом. Важко стверджувати, чи був це свідомий акт законодавця, який приймаючи у 2012 році новий КПК, не зазначив у статті 25 суд як суб'єкт публічності, проте за таких обставин є виправдане розширення тлумачення норми [9, с. 100].

На думку В.Т. Нора це пояснюється тим, що у кримінально-процесуальній формі знаходять свою реалізацію норми кримінального права, які прийняті з метою охорони і захисту суспільства від суспільно-небезпечних посягань. Держава не може стояти осторонь того, що порушуються встановлені нею ж кримінально-карні заборони – вчиняються злочини [10, с. 8].

Публічність судового розгляду є обов'язковому на будь – якому «вирішальному етапі» розгляду справи, відкритість судового розгляду задовольняє не тільки інтереси сторін у справі, але й інтереси громадськості, сприяючи довірі до судових органів. Публічний розгляд справи забезпечує добросовісність судового провадження. Публічність у кримінально-процесуальній діяльності є визначальним правом щодо форми і суті того типу кримінального процесу, який організовано в державі та який, власне є однією із характеристик державного і суспільного ладу країни у певний період її розвитку. Ефективна реалізація владних повноважень у сфері правосуддя передбачає збалансованість публічного та приватного інтересу у вираженні офіційної волі держави.

Публічність кримінального процесу, на думку І. Демидова, виражає державне начало, суть якого полягає у тому, що захист суспільства та громадян від злочинних посягань є важливим на відповідальним обов'язком правоохоронних органів, а не справою самих громадян [11, с. 158]. Зауважу, у період радянського союзу для науки є традиційним розумінням публічності як примату (верховенства) суспільного та державного інтересу над інтересами конкретних потерпілих осіб від злочинних посягань [12, с. 382].

З початку ХХІ століття дослідження публічності кримінального процесу набули характеристик деталізованого, розширеного тлумачення цього поняття з урахуванням багатьох аспектів.

Наприклад, Л. Башкатов, Г. Ветрова, А. Донченко, В. Зажицький, В. Шестаков вважають, що публічність є вираженням суспільного призначення кримінального судочинства. Інтереси суспільства потребують застосування покарання до осіб, які вчинили злочин. Держава покладає на себе виконання функцій щодо розслідування та вирішення справ про вчинення злочинів та покарання винуватих. З публічності випливають такі положення:

- 1) обов'язок здійснювати функцію кримінального переслідування в межах провадження у кримінальній справі покладається на державні органи та посадових осіб;
- 2) суд іменем держави визнає особу винуватою у вчиненні злочину та призначає покарання за нього;
- 3) рух провадження у кримінальній справі визначається процесуальними актами, які приймаються державними органами та посадовими особами;
- 4) державні органи і посадові особи самостійні та незалежні при виконанні своїх обов'язків при провадженні у кримінальній справі [13, с. 38].

На думку Т. Мірошніченко, публічність визначає як офіційність і вважає, що покладає на органи прокуратури, слідства, дізнання та суду такі обов'язки:

- 1) будучи поінформованими про вчинений злочин, посадові особи цих органів зобов'язані порушити кримінальну справу, розслідувати її та передати на розгляд суду, незалежно від того, чи є про це клопотання потерпілого;
- 2) з'ясувати всі існуючі обставини справи, спираючись насамперед за особисту ініціативу;
- 3) на прокурора покладається обов'язок передати завершену справу до суду та підтримувати обвинувачення;
- 4) суд забезпечує всебічне дослідження обставин справи, він не обмежений доказами, наданими обвинувачем, захисником та підсудним, а самостійно перевіряє необхідні докази, з'ясовуючи важливі для справи, обставини;
- 5) суд зобов'язаний постановити рішення, не будучи зв'язаним позиціями осіб, які ведуть справу [14, с. 111].

Карабут при дослідженні публічності у кримінальному процесі ототожнює його з поняттям «офіційність», вважаючи, що однією із ознак публічності є офіційний характер відносин між посадовими особами органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду, з одного боку, і всіх інших суб'єктів кримінального процесу – з іншого [15, с. 178].

Подібні ідеї поділяють і представники Харківської школи права [16, с. 59]. Важливо розмежовувати «публічність» у широкому значенні, що визначається як пріоритет суспільних, державних інтересів у взаємовідносинах людини з владою [17, с. 4] та публічності кримінального процесу, що у свою чергу є засадою організації кримінального судочинства в Україні. Також «публічність» як принцип кримінального процесу, що є правовим положенням, згідно з яким діяльність у цьому виді процесу здійснюється органом дізнання слідчим, прокурором і судом (суддею) на підставі закону в загальносуспільних (державних) інтересах, і полягає у виконанні посадовими особами державних органів, які ведуть процес всіх необхідних процесуальних дій у кримінальній справі незалежно від позиції всіх інших суб'єктів процесу, а також інших громадян, посадових осіб представників підприємств, установ, організацій [15, с. 188] від права особи на публічний судовий розгляд кримінального провадження, яке сприяє підвищенню рівню правих знань громадськості та довіри до судових інституцій.

Погоджуюсь із Шевчук С.В., що публічний судовий розгляд утримує суддів від неналежної поведінки; підтримує впевненість громадськості у здійсненні правосуддя, даючи можливість знати, що правосуддя здійснюється справедливо; може сприяти виявленню нових доказів; унеможливує неправильні коментарі щодо судового процесу.

Конструкція права на публічність судового розгляду неідеальна і має низку недоліків, які вимагають усунення. У вітчизняній правовій системі необхідно узгодити занадто неоднозначні правові конструкції, які передбачають транспарентність, широке використання законодавцем оціночних категорій, які, хоча і надають ознаки гнучкості правовій системі та універсальності, але разом з тим створюють передумови для неспівставного використання суддями ситуаційного підходу під час вирішення справи по суті. Слід додати, що ця проблема притаманна всім пострадянським країнам та в більшій мірі навіть країнам класної континентальної сім'ї (Німеччина, Франція, Австрія). Що ж стосується країн англосаксонського права, ситуативність підходу суддів неможлива через застосування занадто конкретних юридичних прецедентів при вирішенні тотожних справ (Великобританія, Ірландія) [19, с. 372].

ЛІТЕРАТУРА

1. Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України: Навчальний посібник /М.В. Мазур, С.Р. Тагієв, А.С. Беніцький, В.В. Кострицький. Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. – С. 12-38
2. Ковальова Т.В. Великий тлумачний словник української мови : Близько 40000 сл. .Харків : ФОЛІО, 2005. 766 с.
3. Загітко А.П., Шукіна І.А. Великий тлумачний словник : сучас. укр. мова: [100000 від А до Я] : Донецьк: БАО, 2008. 703 с.
4. Посібник зі статті 6 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод "Право на справедливий суд" (кримінальний процесуальний аспект): веб- сайт. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/96a0f2399c11b6f75587_file.pdf (дата звернення: 28.01.2025).
5. Кваліфікаційний іспит адвоката: доступ до майбутньої професії :усний іспит: навч.посіб. / за ред. д.-ра юрид.наук, проф.О.П.Кучинської; д.-ра юрид. наук, проф. М.А.Погорецького; д.-ра юрид. Наук, проф. О.Г.Яновської. К.:Алерта, 2017. 314 с.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Відп. ред.: С.В. Ківалов, С.М. Міщенко, В.Ю. Захарченко. Х.: Одиссей, 2013. 1104 с;
7. Молдован А.В. Мельник С.М. Кримінальний процес України : навч. посіб. Центр учбової літератури. Київ ,2013. 368 с.
8. Попелюшко В.О. Публічність кримінального судочинства і захист. *Адвокат*. 2003. №2. С. 7-10.
9. Дроздович Н. Принцип публічності кримінального процесу як гарантія незалежності судової діяльності. Слово національної школи суддів України 2016 №1 (14) . 96-104 с..
10. Нор В.Т. Публічність і диспозитивність у кримінальному процесі України : суть, пріоритети, взаємодія, сфери дії. *Закон і бізнес*. 2004. №47-48. С.7 – 12.
11. Демидов І.Ф. Бойкова А.Д. Карпец І.І. Принципи радянського кримінального процесу. Курс радянського кримінального процесу: Загальна частина. Юридична література, 1989. 640 с.
12. Бажанов М.І. Грошевий Ю.М. Радянський кримінальний процес. Вища школа. Київ, 1978. 472 с.
13. Башкатов Л.Н., Ветрова Г.Н., Донченко А.Д. Кримінальний процес : Вид. група ГРУПА -ІНФА .М, 2000. С.38-39.
14. Александров А.С. Александрова А.С. Круглов І.В. Призначення кримінального процесу і покарання: монографія. Новгород, 2006. 111 с.
15. Карабут Л.В. Баулін Ю.В. Щодо визначення принципу публічності у кримінальному процесі: зб. наук. Праць. Харків : Кроссрууд, 2007. Вип.13. С.178-179.
16. Кримінальний процес України: підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / Грошевий Ю.М., Мірошніченко Т.М., Хоматов Ю. В. та ін. Харків : Право, 2000. 494 с.
17. Безпалько І.Л. Система принципів кримінального процесу та проблема їх класифікації : монографія .Харків: ФІНН, 2011. 216 с.
18. Коруч У. З. Теоретичні аспекти регулювання права на справедливий судовий розгляд у національному праві та в практиці Європейського суду з прав людини .*Право і суспільство* №6.2, 2013. С. 371-375. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2013_6_2_88 (дата звернення 28.01.25).

**КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ
ЯК ОБ'ЄКТ КРИМІНОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ****CRIMINAL OFFENSES IN THE SPHERE OF PUBLIC PROCUREMENT
AS AN OBJECT OF CRIMINOLOGY INVESTIGATION**

**Копотун І.М., д.ю.н., професор, заслужений юрист України,
головний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
з проблем запобігання кримінальним правопорушенням
Донецький державний університет внутрішніх справ**

Соколов Д.С., здобувач
Науково-дослідний інститут публічного права

У науковій статті розглядається питання запобігання кримінальним правопорушенням у сфері публічних закупівель в Україні. Зазначено, що публічна закупівля – це придбання замовником товарів, робіт і послуг у порядку, встановленому законодавством.

Предметом закупівлі є товари, роботи чи послуги, що закуповуються замовником у межах єдиної процедури закупівлі або в межах проведення спрощеної закупівлі, щодо яких учасникам дозволяється подавати тендерні пропозиції або пропозиції на переговорах.

До основних принципів, на яких повинні базуватися публічні закупівлі, можна віднести: справедливість і рівноправність учасників, прозорість, ефективність та економність використання державних коштів, контрольованість і відповідальність, стимулювання національного виробництва та ринку праці, забезпечення національної безпеки, соціальної справедливості, розвитку регіонів, підтримка малого та середнього бізнесу, охорона навколишнього середовища тощо.

Процедури публічних закупівель мають значну складність, що підвищує ризики правопорушень у цій галузі, зокрема корупційних дій та шахрайства. Це, в свою чергу, може призвести до негативних наслідків, таких як нецільове та неефективне використання бюджетних коштів, що, в свою чергу, викликає недоотримання доходів до державного бюджету.

Злочинні дії, що посягають на бюджетну сферу, становлять серйозну загрозу кримінологічній безпеці держави. Вони не лише сприяють розвитку тіньової економіки, але й ускладнюють виконання соціальних функцій держави.

Однією з найбільш вразливих сфер в Україні є публічні закупівлі, які страждають від кримінальних проявів та корупції. Кримінальні правопорушення у сфері публічних закупівель варто вважати суспільно небезпечними діями, які передбачають нецільове витрачання державних (бюджетних) коштів під час здійснення публічних закупівель.

Зазначається, що найпоширенішими кримінальними правопорушеннями в цій сфері є перевищення службових повноважень, зловживання службовим становищем, службове підроблення, корупційні дії, хабарництво тощо.

Водночас така різноманітність ускладнює контроль і виявлення цих кримінальних правопорушень правоохоронними та контролюючими органами. Тому основним завданням цих органів є викорінення зловживань у процесі публічних закупівель, тендерних процедур та ліквідація схем, що дозволяють мінімізувати сплату платежів.

Ключові слова: публічні закупівлі, бюджет, кошти, корупція, кримінальні правопорушення, запобігання.

The scientific article deals with the issue of prevention of criminal offenses in the field of public procurement in Ukraine. It is noted that public procurement is the purchase of goods, works and services by the customer in accordance with the procedure established by law.

The subject of procurement is goods, works or services procured by the customer within the framework of a single procurement procedure or within the scope of simplified procurement, for which participants are allowed to submit tenders or proposals at negotiations.

The main principles on which public procurement should be based include: fairness and equality of participants, transparency, efficiency and economy of the use of public funds, stimulating national production and the labor market, ensuring national security, social justice, regional development, supporting small and medium-sized businesses, environmental protection, etc.

Public procurement procedures are highly complex, which increases the risks of offenses in this field, including corruption and fraud. This, in turn, can lead to negative consequences, such as inappropriate and inefficient use of budget funds, which, in turn, causes a lack of income to the state budget.

Criminal actions encroaching on the budget sphere pose a serious threat to the criminological security of the state. They not only contribute to the development of the shadow economy, but also complicate the performance of the state's social functions.

One of the most vulnerable spheres in Ukraine is public procurement, which suffers from criminal manifestations and corruption. Criminal offenses in the field of public procurement should be considered socially dangerous actions that involve the misuse of public (budget) funds during public procurement.

At the same time, such diversity complicates the control and detection of these criminal offenses by law enforcement and control bodies. Therefore, the main task of these bodies is the eradication of abuses in the process of public procurement, tender procedures and the elimination of schemes that allow to minimize the payment of payments.

As a result of the irrational and inefficient use of budget funds, as well as the failure of the state to fulfill its budget obligations, social problems are worsening. This leads to an increase in the gap between the majority of the population, which is forced to fight for survival, and those who get rich quickly by misappropriating public resources.

The impunity of officials involved in embezzlement of budget funds undermines the authority of the law, and in the public consciousness a sense of defenselessness of citizens is formed both before crime and before the authorities.

In this regard, the sphere of public procurement is increasingly becoming the object of attention of criminals, who have begun to use it as a means of quick and usually impunity for unjust enrichment. This leads to the weakening of socio-legal control over the situation in the country, the growth of ties between state and local self-government bodies and criminal structures, as well as their penetration into the administrative sphere.

Key words: public procurement, budget, funds, corruption, criminal offenses, prevention.

Постановка проблеми. Публічні закупівлі є самостійним механізмом регулювання господарських відносин, що використовується на різних ринках. Цей механізм охоплює численні аспекти економічної політики держави, такі як антимонопольна, антикорупційна, інвестиційна,

інноваційна, зовнішньоекономічна, промислова, розвиток малого підприємництва та ціноутворення. Невчасне та недосконале нормативно-правове забезпечення публічних закупівель, включаючи питання притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності, створює ризики

для функціонування системи публічних закупівель. Це, в свою чергу, може заважати досягненню очікуваних результатів і відкриває потенційні можливості для зростання кримінальних правопорушень у цій сфері.

Внаслідок нераціонального та неефективного використання бюджетних коштів, а також невиконання державою своїх бюджетних зобов'язань, загострюються соціальні проблеми. Це призводить до збільшення розриву між більшістю населення, яке змушене боротися за виживання, і тими, хто швидко збагачується, незаконно привласнюючи бюджетні ресурси.

Безкарність чиновників, які займаються розкраданням бюджетних коштів, підриває авторитет закону, а в суспільній свідомості формується відчуття беззахисності громадян як перед злочинністю, так і перед владою.

У зв'язку з цим, сфера публічних закупівель дедалі більше стає об'єктом уваги злочинців, які почали використовувати її як засіб для швидкого та звичай безкарного неправомірного збагачення. Це призводить до послаблення соціально-правового контролю за ситуацією в країні, зростання зв'язків між органами державної влади та місцевого самоврядування і кримінальними структурами, а також до їх проникнення в управлінську сферу.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблема запобігання кримінальним правопорушенням у сфері публічних закупівель залишається надзвичайно актуальною через високий рівень корупційних ризиків та конкретних незаконних практик. Це питання постійно привертає увагу науковців і практиків правоохоронної діяльності, а саме: Р. Афанас'єва, А. В. Баб'яка, С. Н. Баліну, І. Л. Ближняка, О. Л. Зайцева, В. П. Захарова, Н. Здирко, В. Квача, В. Є. Лук'янчикова, А. М. Меденцева, В. А. Некрасова, Ю. Овrameць, В. Л. Ортинського, М. В. Одухи, О. Б. Сахарова, А. М. Чередарчука та інші.

Виклад основного матеріалу. Комплекс заходів, що базуються на національній системі цінностей та завданнях інноваційного розвитку економіки, спрямованих на поліпшення окремих галузей, секторів економіки, виробництв і регіонів, реалізується за рахунок бюджетних коштів. Однак за останнє десятиріччя ці заходи стали піддаватися невинуватеному криміногенному ризику, що, в першу чергу, негативно вплинуло на соціально-бюджетну сферу. Це стало суттєвою перешкодою для отримання міжнародної гуманітарної допомоги, військової техніки та іншого озброєння під час воєнного стану, а також розв'язало перспективи залучення фінансових ресурсів для післявоєнної відбудови країни, що свідчить про ключову загрозу економічній безпеці України.

Державне майно традиційно є одним із найпривабливіших об'єктів злочинних зазіхань, а сфера публічних закупівель вважається однією з найбільш корумпованих і криміногенних. Теоретики та практики правоохоронної діяльності відзначають, що розкрадання державних коштів у співпраці корупціонерів з підприємцями досягло загрозливих масштабів. Щороку правопорушники заволодівають значними сумами, які виділяються з бюджету для закупівлі товарів, робіт і послуг [1, с. 114–115].

Насамперед, потрібно зазначити, що відповідно до ЗУ «Про публічні закупівлі» публічна закупівля це придбання замовником товарів, робіт і послуг у порядку, встановленому цим Законом. Предметом закупівлі є товари, роботи чи послуги, що закуповуються замовником у межах єдиної процедури закупівлі або в межах проведення спрощеної закупівлі, щодо яких учасникам дозволяється подавати тендерні пропозиції/пропозиції або пропозиції на переговорах [2]. Серед основних принципів, на яких мають ґрунтуватися публічні закупівлі, можна виокремити такі: справедливість і рівноправність учасників, прозорість, ефективність та економічність використання державних коштів, контрольованість і відповідальність,

стимулювання національного виробництва та ринку праці; забезпечення національної безпеки, соціальної справедливості, розвитку регіонів, підтримки малого та середнього бізнесу, охорони навколишнього середовища тощо.

Публічні закупівлі в національному контексті виконують функцію важливого макроекономічного регулятора, що сприяє створенню повноцінного та об'єктивного конкурентного середовища, а також реалізації стабілізаційної політики в країні. Механізм публічних закупівель є ключовим елементом функціонування інституту державних закупівель у правовій системі. Зокрема, державні закупівлі є окремим механізмом регулювання економічних відносин, що використовується на різних ринках. Цей механізм охоплює численні сфери економічної політики держави, такі як антимонопольна, антикорупційна, інвестиційна, інноваційна, зовнішньоекономічна, промислова, розвиток малого підприємництва та ціноутворення [3, с. 329–330].

Бюджетні кошти, а також порядок їх формування, розподілу та використання, є ключовими чинниками, що впливають на злочинну діяльність у сфері державних закупівель. Основним об'єктом таких правопорушень виступають соціальні блага, які держава використовує для виконання своїх функцій та завдань, реалізації фінансової політики, що, в свою чергу, забезпечує задоволення потреб і інтересів не лише фізичних та юридичних осіб, а й суспільства в цілому. Кримінальні правопорушення в галузі публічних закупівель слід розглядати як суспільно небезпечні дії, що передбачають нецільове використання державних (бюджетних) коштів під час проведення публічних закупівель. Це може відбуватися через вчинення шахрайств, службових, корупційних та інших дій, які визначені КК України. Звичай такі дії пов'язані з особою, яка є «замовником» публічних закупівель відповідно до законодавства. Кримінальні правопорушення у сфері публічних закупівель відносяться до категорії бюджетних кримінальних правопорушень, які виділяються в науковій літературі [4, с. 18–19]. Серед них можна виділити ті, що безпосередньо порушують порядок використання бюджетних коштів; бюджетні кошти та кошти державних позабюджетних фондів; кримінальні правопорушення, що стосуються бюджету, які впливають на відносини, що виникають під час формування доходів бюджетів усіх рівнів; кримінальні правопорушення, пов'язані з бюджетом, які впливають на відносини, що виникають під час використання бюджетних коштів. Саме з останньою категорією пов'язані кримінальні правопорушення у сфері публічних закупівель [5, с. 189–190].

Злочинні дії, що посягають на бюджетну сферу, становлять серйозну загрозу кримінологічній безпеці держави. Вони не лише сприяють розвитку тіньової економіки, але й ускладнюють виконання соціальних функцій держави. Однією з найбільш вразливих сфер в Україні є публічні закупівлі, які страждають від кримінальних проявів та корупції. Ця проблема є особливо актуальною для України. Це пов'язано, насамперед, з надзвичайно високим рівнем корупції в країні, рівень перерозподілу бюджетних коштів через державні закупівлі є аномально високим у порівнянні з іншими країнами. Усі ці фактори призводять до значних втрат у державному бюджеті. Щороку злочинність у цій сфері зростає. Окрім того, рівень прихованих кримінальних правопорушень, що відбуваються в цій галузі, залишається надзвичайно високим. Сьогодні спостерігається безліч випадків організації фіктивних тендерів та тендерів з завищеними цінами, а також монополістичних змов між учасниками. Відбувається просування на ринок «своїх» або фіктивних компаній, існує система «відкатів» і так зване «кумівство». З метою створення ілюзії конкуренції часто проводяться торги, в яких «родинні» компанії-учасники подають різні за ціною тендерні пропозиції, щоб формально дотримуватися процедури державних закупівель [6, с. 149–150].

На думку М. А. Медененцева, кримінальні правопорушення у сфері публічних закупівель, по своїй суті, мають на меті заволодіння бюджетними коштами і пов'язані з порушенням законодавчо визначених процедур придбання послуг, виконання робіт або отримання права власності на товари за рахунок державних коштів [7, с. 201–202]. В свою чергу, М. В. Одуха визначає кримінальні правопорушення, що відбуваються під час закупівлі товарів, робіт і послуг за державні кошти, як суспільно небезпечні дії, які передбачені кримінальним законодавством і вчинені з порушенням встановлених в Україні процедур закупівель [8, с. 163–164]. Таким чином, можна стверджувати, що йдеться про дії, які порушують встановлений порядок проведення публічних закупівель.

Таким чином, під кримінальними правопорушеннями у сфері публічних закупівель слід розуміти суспільно небезпечні дії, які зазвичай пов'язані з особою замовника. Ці дії передбачають використання державних (бюджетних) коштів для реалізації злочинних намірів шляхом вчинення шахрайств, службових, корупційних та інших злочинів, що визначені КК України та іншими нормативно-правовими актами. Оскільки кримінальні правопорушення в галузі публічних закупівель є складним явищем, яке часто включає прояви шахрайства, нецільового використання бюджетних коштів, зловживання службовим становищем, корупцію та інші негативні явища, при їх виявленні та розслідуванні необхідно враховувати певні характерні ознаки [9, с. 886–887].

Зокрема, оскільки в сфері публічних закупівель найчастіше фіксуються зловживання у вигляді завищення цін та інших порушень, основними ознаками, що їх характеризують, є: однакова кількість укладених контрактів серед учасників торгів за певний період; стабільний розподіл тендерів між учасниками; постійне ранжування цінових пропозицій, наприклад, коли ціни двох учасників завжди близькі; визначені учасники постійно виграють тендери в одних і тих же географічних зонах або за певними видами товарів; підприємства часто беруть участь у торгах, але ніколи не виграють у відповідних регіонах; ідентичні цінові пропозиції або схожі ціни на певні пропозиції, де зазвичай очікується варіація цін; запропоновані ціни значно перевищують очікувані замовником або ринкові оцінки; пропозиції з високими цінами групуються і мають незначні відмінності; укладання субпідрядів між переможцем торгів та іншими учасниками, які пропонували високі ціни або зовсім не подавали цінових пропозицій; спостерігається зниження вартості в тендерних пропозиціях, коли новий або рідкісний учасник виявляє інтерес [10, с. 159–160].

Детермінантами кримінальних правопорушень, що відбуваються у сфері публічних закупівель, в основному є: 1) економічні чинники корупційної злочинності. Серед основних економічних стимулів корупції важливу роль відіграє нестабільність у країні, яка виявляється, перш за все, в неконтрольованих інфляційних коливаннях, що змушують чиновників шукати будь-які способи збагачення. Наприклад, хабарництво тісно пов'язане з економічною кризою, нестабільністю фінансової системи, слабкістю державних інститутів, правовим нігілізмом, а також змінами в соціальній структурі суспільства тощо; 2) політичні чинники, що впливають на злочинність у сфері публічних закупівель. Наявність неефективного політичного механізму, який не забезпечує оперативного усунення з посад державних і муніципальних службовців, що скомпрометували себе в очах суспільства своїми вчинками; 3) психологічні аспекти корупційної злочинності. Багатовікові звички хабарництва в державному секторі; 4) традиційно низький рівень підтримки населення стосовно норм відповідальності за підкуп; 5) певне перебільшення в суспільній свідомості загальної корумпованості державних інститутів; 6) вкрай низький рівень фактичного розкриття криміналь-

них правопорушень, що створює об'єктивні умови для сприйняття ймовірності притягнення до кримінальної відповідальності як дуже незначної [6, с. 153–155].

Висновки. Отже, державне майно традиційно є одним із найпривабливіших об'єктів злочинних зазіхань, а сфера публічних закупівель вважається однією з найбільш корумпованих і криміногенних. Теоретики та практики правоохоронної діяльності зазначають, що розкрадання державних коштів часто відбувається внаслідок співпраці корупціонерів з підприємцями. Комплекс заходів, що ґрунтуються на національних цінностях та завданнях інноваційного розвитку економіки, спрямований на покращення окремих галузей, секторів економіки, виробництв і регіонів, фінансується за рахунок бюджетних коштів. Проте за останнє десятиліття ці заходи стали піддаватися невинуватому криміногенному ризику, що, в першу чергу, негативно позначилося на соціально-бюджетній сфері. Це стало суттєвою перешкодою для отримання міжнародної гуманітарної допомоги, військової техніки та іншого озброєння під час воєнного стану, а також зменшило перспективи залучення фінансових ресурсів для післявоєнної відбудови країни, що свідчить про ключову загрозу економічній безпеці України.

Підводячи підсумки, можна стверджувати, що публічні закупівлі в національному контексті виконують функцію важливого макроекономічного регулятора, що сприяє створенню повноцінного та об'єктивного конкурентного середовища, а також реалізації стабілізаційної політики в країні. Зокрема, публічна закупівля це придбання замовником товарів, робіт і послуг у порядку, встановленому законодавством. Предметом закупівлі є товари, роботи чи послуги, що закуповуються замовником у межах єдиної процедури закупівлі або в межах проведення спрощеної закупівлі, щодо яких учасникам дозволяється подавати тендерні пропозиції або пропозиції на переговорах.

Можна виокремити такі ключові принципи, на яких повинні базуватися публічні закупівлі, а саме: справедливість і рівноправність учасників, прозорість, ефективність та економічність використання державних коштів, контрольованість і відповідальність, стимулювання національного виробництва та ринку праці, забезпечення національної безпеки, соціальної справедливості, розвитку регіонів, підтримка малого та середнього бізнесу, охорона навколишнього середовища тощо. Процедури публічних закупівель мають значну складність, що підвищує ризики правопорушень у цій галузі, зокрема корупційних дій та шахрайства. Це, в свою чергу, може призвести до негативних наслідків, таких як нецільове та неефективне використання бюджетних коштів, що, в свою чергу, викликає недоотримання доходів до державного бюджету.

Кримінальні правопорушення у сфері публічних закупівель варто вважати суспільно небезпечними діями, які передбачають нецільове витрачання державних (бюджетних) коштів під час здійснення публічних закупівель. Детермінантами кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель є, в основному, такі фактори: економічні чинники корупційної злочинності; політичні чинники, що впливають на злочинність у сфері публічних закупівель; психологічні аспекти корупційної злочинності; традиційно низький рівень підтримки населення; існує певне перебільшення в суспільному сприйнятті загальної корумпованості державних інститутів; надзвичайно низький рівень фактичного розкриття кримінальних правопорушень, що формує об'єктивні умови для сприйняття ймовірності притягнення до кримінальної відповідальності як вкрай незначної.

Згідно з різними джерелами, система кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель може мати різні класифікації. Зазвичай для таких правопорушень характерна співучасть службових осіб і підприємців, а також комплексний характер злочинної діяльності,

що включає використання злочинних технологій. Проте можна з упевненістю стверджувати, що найпоширенішими кримінальними правопорушеннями в цій сфері є перевищення службових повноважень, зловживання службовим становищем, службове підроблення, корупційні дії, хабарництво тощо. Водночас така різноманіт-

ність ускладнює контроль і виявлення цих кримінальних правопорушень правоохоронними та контролюючими органами. Тому основним завданням цих органів є викорінення зловживань у процесі публічних закупівель, тендерних процедур та ліквідація схем, що дозволяють мінімізувати сплату платежів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ортинський В.Л., Захаров В.П., Некрасов В.А., Баб'як А.В. Попередження та розкриття злочинів, пов'язаних із порушенням бюджетного законодавства. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, «Атлас», 2009. 199 с.
2. Про публічні закупівлі: Закон України від 25.12.2015 р. № 922VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/92219#Text>
3. Зайцев О. Л. До проблематики державних закупівель. *Форум права*. 2013. № 21. С. 328-339.
4. Близнюк І.Л., Сахарова О.Б., Баліна С.Н., Лук'янчикова В.Є. Запобігання злочинним проявам під час здійснення державних закупівель товарів, робіт та послуг: метод. рек. К. : Держав. наук.дослід. ін.т. МВС України, 2007. 38 с.
5. Овrameць Ю. Поняття та сутність «публічних закупівель» в адміністративному праві України. *Journals.Nubip*. 2022. С. 187-199.
6. Черечарчук А.М. Кримінально-правове забезпечення охорони публічних закувель: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Івано-Франківськ, 2021. 206 с.
7. Меденцев А.М. Розслідування злочинів, що вчиняються у сфері державних закупівель: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2015. 258 с.
8. Одуха М. В. Поняття та зміст публічного адміністрування публічних закупівель в Україні. *Юридичний бюлетень*. 2022. Вип. 26. С. 162-171.
9. Квач В., Афанасієв Р. Загальнотеоретичні положення про публічні закупівлі: поняття та призначення. *Молодий вчений*. 2017. № 11. С. 884-889.
10. Здирко Н. Теоретичні підходи до визначення поняття «публічні закупівлі». *Ефективна економіка*. 2019. № 12. С. 159-171.

ФІНАНСУВАННЯ ТЕРОРИЗМУ: ДЖЕРЕЛА ТА СПОСОБИ

TERRORISM FINANCING: SOURCES AND METHODS

Корольов В.О., к.ю.н., доцент,
заступник начальника кафедри спеціальних дисциплін
Національна академія Державної прикордонної служби України

Корольов Ю.О., к.ю.н.

Стаття присвячена висвітленню однієї з актуальних та болючих проблем фінансуванню тероризму. Визначається що таке фінансування тероризму та які ризики воно становить. Визначаються способи фінансування тероризму та сепаратизму. Розглянуто типові схеми, пов'язані з фінансуванням тероризму та сепаратизму. У статті проведено аналіз джерел фінансування терористичної діяльності (добровільна передача власних готівкових коштів фізичними особами представникам терористичних та/або сепаратистських організацій; перерахування грошових коштів на карткові рахунки членів терористичних угруповань; несанкціоноване списання грошових коштів із рахунків юридичних осіб; матеріальне забезпечення терористичних угруповань особами, використовуючи своє службове становище; вимагання фінансової допомоги у суб'єктів господарської діяльності особами, використовуючи своє службове становище; використання фіктивних фінансових структур для отримання готівкових коштів; вчинення грабежів, розбоїв, викрадення людей з метою отримання грошових коштів; збір коштів у соціальних мережах під виглядом благодійної допомоги групою фізичних осіб; перерахування грошових коштів за допомогою електронних платіжних систем на адресу підставних осіб). Розглядаються види фінансування терористичної діяльності. Розглядаються тенденції фінансування тероризму та підозрілої фінансової діяльності. Окреслено шляхи протидії фінансуванню терористичної діяльності. Обговорено рубежі превентивної діяльності та протидії фінансуванню терористичної діяльності. Державний фінансовий моніторинг та суб'єкти державного фінансового моніторингу. Міжнародне співробітництво у протидії фінансуванню тероризму, легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом. Приклади наводяться зі звітів Групи розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF) та звітів ООН щодо фінансування тероризму. Визначаються шляхи боротьби з фінансуванням терористичної діяльності, як на державному рівні так і для пересічних громадян.

Ключові слова: тероризм, терористична діяльність, державний фінансовий моніторинг, фінансування тероризму, легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом.

The article is devoted to highlighting one of the current and painful problems of terrorist financing. It defines what terrorist financing is and what risks it poses. It defines the methods of financing terrorism and separatism. It examines typical schemes related to the financing of terrorism and separatism. The article analyzes the sources of financing of terrorist activities (voluntary transfer of own cash by individuals to representatives of terrorist and/or separatist organizations; transfer of funds to card accounts of members of terrorist groups; unauthorized debiting of funds from accounts of legal entities; material support of terrorist groups by individuals using their official position; extortion of financial assistance from economic entities by individuals using their official position; use of fictitious financial structures to obtain cash; committing robberies, robberies, kidnappings in order to obtain funds; collection of funds in social networks under the guise of charitable assistance by a group of individuals; transfer of funds using electronic payment systems to the address of fictitious persons). Types of financing of terrorist activities are considered. Trends in financing of terrorism and suspicious financial activities are considered. Ways of counteracting the financing of terrorist activities are outlined. The boundaries of preventive activities and counteraction to the financing of terrorist activities are discussed. State financial monitoring and subjects of state financial monitoring. International cooperation in countering the financing of terrorism, legalization (laundering) of proceeds from crime. Examples are given from the reports of the Financial Action Task Force (FATF) and UN reports on the financing of terrorism. Ways of combating the financing of terrorist activities are determined, both at the state level and for ordinary citizens.

Key words: terrorism, terrorist activity, state financial monitoring, financing of terrorism, legalization (laundering) of proceeds obtained through crime.

Постановка проблеми. Фінансування тероризму – це надання фінансових ресурсів або матеріальних цінностей для здійснення терористичних актів або підтримки терористичних організацій. Це може включати передачу грошей, купівлю зброї або інших засобів для виконання терористичних дій, а також надання фінансової підтримки організаціям, які здійснюють терористичну діяльність. Боротьба з фінансуванням тероризму – це важлива складова стратегії протидії тероризму. Для цього розвиваються законодавчі акти, які забороняють фінансову допомогу терористам, і національні та міжнародні організації спільно працюють над виявленням та блокуванням фінансових потоків, які живлять терористичні організації. Також розвиваються інструменти фінансового моніторингу та аналізу для виявлення незаконних фінансових операцій, пов'язаних з тероризмом. Однак міжнародні терористичні організації (далі – МТО) використовують різноманітні способи та методи для винайдення шляхів фінансування своєї діяльності, від стародавніх (хавала) до сучасних (криптовалюти). Розуміння тенденцій та способів фінансування дасть правоохоронним органам можливість вчасно та ефективно протидіяти. Аналіз розв'язання даної проблеми започатковано в дослідженнях і публікаціях науковців: О. П. Баранова [1], Н. В. Нетеса [2], С. П. Лисак [3] та інші.

Результати дослідження. Фінансування тероризму є однією з найсерйозніших загроз міжнародній безпеці та серйозною загрозою національній безпеці. Терористичні організації використовують фінансові ресурси для планування, терористичні організації використовують фінансові ресурси для рекрутування та навчання терористів, підготовки та проведення терористичних актів (для закупівлі зброї, обладнання та інших матеріалів), підготовки нових членів, поширення своєї пропаганди та ідей. Які ризики становить фінансування тероризму? Фінансування тероризму становить такі ризики: поширення тероризму на нові території, зменшення ефективності заходів безпеки, пошкодження економіки та соціальної інфраструктури. Фінансування тероризму становить такі загрози:

- збільшення кількості терористичних атак (терористичні організації, які маючи доступ до фінансових ресурсів, можуть проводити більш масштабні та руйнівні атаки);
- зростання впливу терористичних організацій (терористичні організації, які мають фінансові ресурси, можуть посилювати свій вплив на суспільство та політику);
- дестабілізація регіону (терористичні атаки можуть призвести до дестабілізації регіону, що може спричинити нові конфлікти та кризи).

Отже, що таке фінансування тероризму? Відповідно до чинного законодавства фінансування тероризму – це надання або збір активів будь-якого роду з усвідомленням того, що їх буде використано повністю або частково для фінансування будь-якої терористичної діяльності. Терористична діяльність включає в себе:

- планування, підготовку, вчинення терористичного акту;
- втягування у вчинення терористичного акту;
- публічні заклики до вчинення терористичного акту;
- створення терористичної групи чи терористичної організації;
- сприяння вчиненню терористичного акту;
- будь-яка інша терористична діяльність [4].

Потрібно з'ясувати, як терористичні організації отримують кошти. Які тенденції фінансування тероризму та підозрілої фінансової діяльності існують. Терористичні організації отримують кошти різними способами, зокрема:

- злочинна діяльність: викрадення, вимагання, торгівля наркотиками та зброєю, контрабанда;
- благодійна діяльність: збір коштів під виглядом гуманітарної допомоги;
- фінансування з-за кордону: спонсорство з боку держав, приватних осіб та організацій [5].

МТО використовують різні джерела доходів і застосовують різноманітні способи переміщення грошових коштів (*нерідко через кордони*) в точку призначення таким чином, щоб це залишалося непоміченим. МТО отримують кошти як за рахунок кримінальної діяльності (*від незаконного обігу наркотиків, зброї, торгівлі людьми, отримання викупів*), так і за рахунок використання законної діяльності (*шляхом збору пожертв*).

Типовими схемами, пов'язаними з фінансуванням тероризму та сепаратизму за результатами дослідження групи розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей The Financial Action Task Force (далі – FATF) є:

- добровільна передача власних готівкових коштів фізичними особами представникам терористичних та/або сепаратистських організацій;
- перерахування грошових коштів на карткові рахунки членів терористичних угруповань;
- несанкціоноване списання грошових коштів із рахунків юридичних осіб;
- матеріальне забезпечення терористичних угруповань особами, використовуючи своє службове становище;
- вимагання фінансової допомоги у суб'єктів господарської діяльності особами, використовуючи своє службове становище;
- використання фіктивних фінансових структур для отримання готівкових коштів;
- вчинення грабежів, розбоїв, викрадення людей з метою отримання грошових коштів;
- збір коштів у соціальних мережах під виглядом благодійної допомоги групою фізичних осіб;
- перерахування грошових коштів за допомогою електронних платіжних систем на адресу підставних осіб [5].

Фінансовими тенденціями тероризму або підозрілою фінансовою діяльністю на нашу думку є:

- законні компанії котрі використовують власний дохід як прикриття для відмивання грошей;
- благодійні та неурядові організації;
- гроші часто переводяться відкрито або через підставні компанії;
- численні рахунки для збору коштів, які переводяться одному іноземному бенефіціару;
- немає логічного зв'язку між діяльністю організації та сторонами, залученими до її транзакцій;
- розбивка великих фінансових транзакцій на численні менші в межах платіжного ліміту;

– неформальні системи перетворення ціни, як наприклад, хавала, які можуть переводити гроші на міжнародному рівні з невеликою кількістю паперових документів.

Розглянемо типові схеми, пов'язані з фінансуванням тероризму та сепаратизму:

1. *Приватні пожертвування*. МТО можуть отримувати пожертвування з широкого кола найрізноманітніших джерел. Аналіз кримінальних справ і судових процесів, пов'язаних з фінансуванням тероризму, що мали місце в США з 2001 року, показує, що приблизно в 33% цих випадків мала місце пряма фінансова підтримка, яка надається терористичним мережам приватними особами. Багаті приватні благодійники можуть стати важливим джерелом доходів для деяких терористичних груп. Наприклад, в звіті FATF про Ісламську Державу (далі – ІД) підтверджується, що ІД отримувала деяке фінансування від багатих приватних благодійників в регіоні [6].

2. *Незаконне використання некомерційних організацій*. Терористичні групи використовують деякі некомерційні організації (далі – НКО) для отримання від них матеріальних і фінансових коштів, а також для використання їх мереж і, таким чином, свідомо використовують НКО в своїх цілях. У дослідженні FATF, опублікованому в 2023 році, зазначено, що протиправне використання НКО виявляється в п'яти різних аспектах:

- перенаправлення пожертвувань через пов'язаних осіб на користь терористичних організацій;
- використання деяких керівників НКО в інтересах терористичних організацій;
- зловмисне використання програм надання гуманітарної допомоги для підтримки терористичних організацій;
- сприяння у вербуванні нових членів для терористичних організацій;
- введення в оману і створення фіктивних НКО шляхом брехні/шахрайства [6].

3. *Доходи від злочинної діяльності*. МТО займаються різними видами незаконної діяльності для отримання грошей. Наприклад, терористичні організації займаються розкраданням персональних даних для отримання грошей шляхом шахрайського використання кредитних карт. Страхове і кредитне шахрайство також використовується в якості способу отримання грошей. Було встановлено, що контрабанда товарів, включаючи сигарети, і пов'язане з цим податкове шахрайство також використовуються терористичними організаціями як засіб отримання грошей. Контрабанда сигарет представляє зростаючу загрозу фінансуванню тероризму в ряді регіонів, наприклад, в Західній Африці. FATF опублікувала Звіт про незаконну торгівлю тютюном, в якому вказані деякі загрози фінансування тероризму, пов'язані з контрабандою [6].

Контрабанда та збут антикварних виробів і пам'ятників культури відзначені в звіті FATF, присвяченому ІД. Ця діяльність продовжує залишатися проблемою, яка викликає стурбованість в регіонах діяльності терористичних угруповань, в яких вони мають вільний доступ до стародавніх культурних цінностей.

Також встановлено, що пограбування банків є реальним способом отримання великих сум грошей терористичними організаціями. Пограбування банків стало джерелом отримання грошей терористичною організацією «Джемаа Ісламія», в тому числі для фінансування одного з підозрюваних, які брали участь у скоєнні терактів на Балі в Індонезії [6].

Згідно з оцінками Групи ООН з моніторингу за дотриманням санкцій щодо «Аль-Каїди» і руху «Талібан», із загальних доходів «Талібану» за 2015-2019 роки, що склали 600 мільйонів доларів США, третина надійшла від торгівлі опіатами [7]. Також є свідчення зв'язку між наркоторгівлею і фінансуванням тероризму в Східній Африці. Крім того, є відомості, що в незаконному обороті наркотиків замішані такі угруповання, як Революційні збройні сили Колумбії

(РЗСК) і Хезболла. Доходи Робочої партії Курдистану (далі – РПК) надходять в тому числі від так званого оподаткування наркотиків при переправленні їх до Туреччини для подальшої поставки в Європу. Терористичні організації можуть отримувати доходи від незаконного обігу наркотиків, дозволяючи або сприяючи цій діяльності в регіонах, в яких вони здійснюють свої операції.

Є приклади випадків фінансування тероризму, в яких фігурують податкові злочини. У звіті FATF, присвяченому ІД, наведені два ситуаційних дослідження, що стосуються використання повернення податкових платежів для фінансування іноземних бойовиків-терористів. В інших випадках може мати місце приховування продажів, здійснених комерційними компаніями, від податкових органів. Отриманий таким чином прибуток спрямовується на фінансування діяльності терористичних груп. У 2018 році в Фінляндії були заарештовані чотири фінських громадянина за підозрою в скоєнні злочинів, в тому числі податкового шахрайства, з метою фінансування екстремістської діяльності в Сирії та Фінляндії [6].

4. *Вимагання у місцевого населення, діаспор та підприємців.* «Талібан» використовує гроші, що стягуються у місцевого населення, для забезпечення своєї діяльності. Такі «пожертвування» передаються в Фінансовий комітет «Талібану», підконтрольний Верховній раді руху «Талібан». Також відомо, що РПК збирає кошти шляхом вимагання у населення і поборів підприємців, доходи надходять в тому числі від «податків на захист і вирішення спорів», торгівлі людьми та контрабанди сигарет. Аналогічним чином ІД вимагає доходи у всіх людей, що проживають на контрольованих ним територіях. Іракські державні службовці, що залишаються на території, підконтрольній ІД, їздять в Кіркук і інші області для зняття зарплати готівкою з рахунку, а потім повертаються на захоплену ІД територію, де ІД стягує з них збір в розмірі до 50 відсотків. Більш того, за наявними відомостями, ІД ввело «збори» на переміщення товарів на контрольованій ним території Іраку. ІД також вимагає гроші у місцевого населення (в тому числі за рахунок «податку на зняття коштів з рахунків в приватних банках», податку на бензин та автотранспорт, а також шкільних зборів для дітей). Крім того, ІД стягує так звані «благодійні пожертвування» (є, насправді, примусовими пожертвами за забезпечення тимчасової безпеки або можливості ведення бізнесу). У минулому рух «Тигри звільнення Таміл-Ілама» вимагав гроші у представників тамільських діаспор, які відмовлялися робити добровільні пожертвування на користь цієї організації. У Канаді середня сума, яка вимагалась у окремих осіб і сімей, коливалася в межах від 2 500 до 5 000 канадських доларів, а для власників комерційних підприємств ця сума, нерідко, була ще вищою [6].

5. *Викрадення з метою отримання викупу.* Викрадення людей з метою отримання викупу стають все більш значущим джерелом доходів для терористичних угруповань, включаючи ІД. За різними даними, в окремих випадках суми, виплачені терористичним угрупованням в якості викупу, становили від 600 тисяч до 8 мільйонів євро. Кожен виплачений викуп, ймовірно, становить від 5 до 50 відсотків від загальних щорічних фінансових доходів терористичних груп, в залежності від економічних умов в регіонах, в яких вони діють. За оцінками уряду США, в період з 2008 по 2014 роки Аль-Каїда, ІД, а також відгалуження та філії обох угруповань отримали не менше 222 мільйонів доларів США в якості викупу за викрадених ними людей [5]. Після доставки викупу готівкою кур'єри доставляють ці гроші терористичному угрупованню. Викуп також може бути виплачений через фінансові установи, такі як банки, обмінні пункти, страхові компанії, юристів, або через альтернативні системи грошових переказів, такі як «хавала». Також мали місце випадки, коли гроші для викупу збиралися родичами (викраденої людини) шляхом продажу активів і отримання креди-

тів, і за допомогою використання трастів для зберігання пожертвувань, що надходять для виплати викупу [6].

6. *Самофінансування.* Суми грошей, необхідні для проведення дрібних терактів, можуть бути зібрані окремими терористами і мережами їх підтримки за рахунок використання особистих заощаджень.

7. *Законна комерційна діяльність.* В рамках ряду досліджень, проведених правоохоронними органами, а також в ході деяких судових переслідувань було встановлено зв'язок між дилерськими центрами з продажу машин і мережами ресторанів з одного боку, і терористичними організаціями з іншого. У цих випадках доходи від комерційної діяльності прямували на підтримку терористичних організацій. Вважається, що поставка старих машин на Близький Схід є ще однією схемою отримання грошей для конкретної терористичної організації. Дилерські центри імпортували автомобілі з таких країн як Великобританія, Японія і Сінгапур, і продавали їх. Отримані від продажу доходи легалізовувались з використанням складної схеми відмивання грошей, а потім направлялися терористичним угрупованням. Власники цих дилерських центрів з продажу автомобілів були вихідцями з регіонів, в яких був високий ризик тероризму [7].

8. *Державна підтримка тероризму.* За даними з різних відкритих джерел, а також за заявами урядів деяких країн, певні терористичні угруповання отримували і продовжують отримувати фінансову підтримку від урядів ряду держав. Незважаючи на це, фінансування тероризму або надання ресурсів терористичній організації будь-якою державою йде врозріз з дотриманням Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму та пунктів 1 (а) та 2 (а) Резолюції РБ ООН 1373 (2001) [8].

9. *Переміщення грошових коштів та перекази коштів через банки.* Всі фінансові установи, які використовуються для переказів грошей, є потенційно вразливими з точки зору фінансування тероризму в зв'язку з тим, що вони можуть сприяти переказам незаконних грошових коштів. Традиційні фінансові продукти можуть використовуватися в незаконний спосіб з метою фінансування тероризму. Наприклад, особи, які співчувають терористичному угрупованню, можуть відкрити ощадні рахунки і передати члену терористичної організації дебетові карти, прив'язані до таких рахунків, з тим, щоб терористи могли знімати готівку через банкомати зарубіжних банків [5].

10. *Перевезення готівкових грошей.* Готівкові гроші продовжують широко використовуватися в діяльності терористів. Хоча гроші можуть збиратися різними способами, вони нерідко переводяться в готівку для подальшого вивезення у зони конфліктів. Цьому сприяють «прозорі» кордони країн, труднощі, пов'язані з виявленням контрабанди готівки (зокрема невеликих сум, які іноді вивозяться контрабандним шляхом з метою фінансування тероризму), і існування неофіційної і нерегульованої економіки [7]. Також відзначається зростання масштабів і обсягів контрабанди готівки через кордони між транзитними країнами та країнами (регіонами), що представляють високий ризик.

11. *Збір коштів через соціальні мережі.* Широка доступність і анонімність Інтернету і швидке поширення соціальних мереж використовується терористичними угрупованнями для збору коштів у співчуваючих їм людей у всьому світі, представляючи слабе місце в плані фінансування тероризму. Терористичні організації широко використовують соціальні мережі для ведення пропаганди тероризму та встановлення контактів з співчуваючими їм людьми. Багато іноземних бойовиків-терористів з Європи і Заходу в цілому активно використовують соціальні мережі для документального фіксування в режимі реального часу своїх «подвигів» і діяльності в зонах конфліктів.

12. *Віртуальна валюта.* Поява віртуальних валют залучає інвестиції в платіжну інфраструктуру, засновану

на протоколах їх програмного забезпечення. Такі платіжні механізми призначені для надання нового способу розрахунків через Інтернет. У той же самий час, платіжні продукти і послуги на основі віртуальної валюти представляють ризики відмивання грошей і фінансування тероризму. Ця технологія дозволяє здійснювати анонімні перекази коштів в міжнародному масштабі. Хоча факт вихідного придбання валюти може бути встановлений (наприклад, в банківській системі), важко виявити всі наступні перекази віртуальної валюти.

13. *Хавала (Hawala). Відмивання грошей та фінансування.* Хавала (Пакистан, Афганістан, Індія), хувала (країни Перської затоки) – неформальна фінансово-розрахункова система, яка використовується переважно на Сході, в Африці та Азії. Інші назви – фей чьен (Китай), падала (Філіппіни), Худжі або Хунду (Пакистан), хуи куан (Гонконг), кса-вілаад (Сомалі) і фей кван (Таїланд). В арабській мові слово «хавала» означає «вексель», «розписка». Використовується ця система розрахунків в основному іммігрантами, які заробляють на Заході і відсилають гроші родичам. Клієнт-відправник звертається до нелегального брокера, який після отримання грошей відправляє своєму партнеру в країні призначення платежу повідомлення (телефоном, факсом, електронною поштою, скуре і т. п.). Повідомлення містить тільки суму, ім'я одержувача платежу та код (найчастіше порядок цифр на купюрі). Для отримання грошей досить прийти на ринок і звернутися до місцевого нелегального брокера і назвати код платежу [9]. Передбачається, що всього в світі діє близько 5000 брокерських пунктів хавали. Розрахунки між двома брокерами (або між країною-відправником платіжів і країною-одержувачем) надаються за кліринговою схемою, включаючи використання для закриття сальдо контрабанди золота, дорогоцінних металів і т.п. [9] З огляду на не підконтрольність державним органам і хаотичність даної розрахункової системи, хавала активно працює і для ринку наркотиків, фінансування тероризму та ін.

Виходячи з розглянутих схем та джерел фінансування, необхідно окреслити шляхи протидії фінансуванню терористичної діяльності. Державний фінансовий моніторинг – основний рубіж протидії фінансуванню тероризму [10]. Держфінмоніторинг є органом, уповноваженим Україною на виконання функцій підрозділу фінансової розвідки (ПФР, Financial Intelligence Unit, FIU) та є національним центром для отримання та аналізу: повідомлень про підозрілі операції, іншої інформації, яка має відношення до відмивання коштів, пов'язаних предикатних злочинів, фінансування тероризму та фінансування розповсюдження зброї масового знищення [10]. Суб'єктами державного фінансового моніторингу є:

- Національний банк України,
- центральний орган виконавчої влади з формування та забезпечення реалізації державної політики у сфері запобігання і протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму,
- Міністерство юстиції України,
- центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування державної політики у сфері надання послуг поштового зв'язку, у сфері економічного розвитку,
- Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку,
- Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг,
- спеціально уповноважений орган [4].

Важливою складовою в боротьбі з фінансуванням тероризму є міжнародне співробітництво. У 2001 році була прийнята Конвенція ООН про боротьбу з фінансуванням тероризму, яка встановлює міжнародні стандарти у сфері боротьби з фінансуванням тероризму. Україна є учасницею Конвенції ООН про боротьбу з фінансуван-

ням тероризму [11]. У 2019 році в Україні було прийнято Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» [12]. Зокрема Україна є членом або співпрацює з такими інституціями, як:

- Євразійська група з протидії легалізації злочинних доходів і фінансуванню тероризму (ЄАГ);
- Елмонтська група підрозділів фінансової розвідки;
- Спеціальний комітет експертів Ради Європи із взаємної оцінки заходів протидії відмиванню коштів та фінансування тероризму (MONEYVAL);
- Група з розробки фінансових заходів (FATF).

Висновок. Фінансування тероризму – це серйозна загроза, яка вимагає спільних зусиль міжнародного співтовариства. Запровадження ефективних заходів протидії фінансуванню тероризму є важливим елементом боротьби з цим злочином. Крім того фінансування тероризму є серйозною загрозою національній безпеці. Міжнародне співробітництво та національні заходи є важливими для боротьби з цією загрозою. Що можна зробити для боротьби з фінансуванням тероризму? На нашу думку кожен може зробити свій внесок у боротьбу з фінансуванням тероризму. Ось кілька порад:

1. Будьте обережні з тим, кому ви переказуєте гроші. Не переказуйте гроші людям або організаціям, які вам незнайомі або в яких ви не впевнені.
2. Повідомляйте про підозрілі фінансові операції. Якщо ви бачите або знаєте про підозрілі фінансові операції, повідомляйте про них правоохоронним органам.
3. Знайте про ознаки фінансування тероризму (збір коштів на благодійні цілі, які насправді не є благодійними; зловживання фінансовими установами для переказу коштів; придбання зброї або обладнання, які можуть бути використані для терористичних актів).

Крім заходів, зазначених вище, для протидії фінансуванню тероризму також можуть застосовуватися заходи загальнодержавного рівня та необхідні спільні зусилля міжнародного співтовариства:

- впровадження міжнародних систем моніторингу фінансових операцій (таких як SWIFT, які дозволяють виявляти підозрілі фінансові операції);
- посилення фінансового моніторингу (фінансові установи повинні посилити заходи з фінансового моніторингу для виявлення та блокування незаконних фінансових операцій);
- розробка технологій для виявлення та блокування фінансування тероризму (таких як штучний інтелект та машинне навчання);
- створення міжнародних фінансових установ таких як FATF, які займаються розробкою та впровадженням заходів протидії фінансуванню тероризму;
- співпраця з приватним сектором для виявлення та блокування фінансових операцій, пов'язаних з тероризмом;
- запровадження міжнародних правових норм: конвенцій, угод та інших документів, які забороняють і карають фінансування тероризму;
- вдосконалення національних правових систем для забезпечення ефективного розслідування та притягнення до відповідальності осіб, які фінансують тероризм;
- підвищення обізнаності громадськості про загрозу фінансування тероризму та про те, як її можна розпізнати.

Отже, ці заходи дозволяють посилити контроль за фінансовими операціями та зробити більш складним для терористичних організацій отримання коштів. Боротьба з фінансуванням тероризму – це спільна справа. Кожен може зробити свій внесок у те, щоб світ став безпечнішим від тероризму. Запобігти фінансуванню тероризму неможливо, але його можна суттєво ускладнити. Впроваджуючи комплексні заходи, можна зробити терористичні організації більш уразливими та запобігти їхнім злочинним діям.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранов О. П. Фінансування тероризму як загроза національній безпеці. *Інвестиції: практика та досвід*. № 9, 2018. С. 108-112. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/9_2018/22.pdf
2. Нетеса Н. В. Фінансування тероризму та фінансування дій, учинених із метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України: порівняльний аналіз складів злочинів. *Вісник асоціації кримінального права України*. Том 2 № 11 (2018). DOI: <https://doi.org/10.21564/2311-9640.2018.11.161211>
3. Лисак С. П. Джерела, форми та канали фінансування тероризму: сучасні завдання державного управління щодо запобігання та протидії. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. № 9, 2019 DOI: 10.32702/2307-2156-2019.9.75
4. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20.03.2003 р. № 638-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text> (дата звернення: 21.10.2024).
5. Рекомендації FATF. Міжнародні стандарти боротьби з відмиванням коштів, фінансуванням тероризму і розповсюдженням зброї масового знищення. URL: <https://fiu.gov.ua/assets/userfiles/books/5%20round%20FATF.pdf> (дата звернення: 27.10.2024).
6. Публікації Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF). URL: <https://fiu.gov.ua/pages/dijalnist/tipologi/mizhnarodni-doslidzhennja/publikacziji-mizhnarodnoj-grupi-z-protidiji-vidmivannyu-brudnix-groshej-FATF-new/5497-publikacziji-grupi-z-rozrobki-finansovix-zaxodiv-borotbi-z-vidmivannyam-groshej-FATF.html> (дата звернення: 20.11.2024).
7. UN Counter-Terrorism Centre (UNCCT) URL: <https://www.un.org/counterterrorism/cct> (дата звернення: 25.11.2024).
8. Про заходи щодо виконання резолюції Ради Безпеки ООН від 28 вересня 2001 р. N 1373 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1800-2001-%D0%BF#Text> (дата звернення: 27.12.2024).
9. E Ladanyi, I Kobolka The Hawala system – Interdisciplinary Management Research, 2014 , vol. 10, 413-420.
10. Державна служба фінансового моніторингу України. URL: <https://fiu.gov.ua/> (дата звернення: 12.11.2024).
11. Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_518#Text (дата звернення: 17.10.2024).
12. Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : Закон України від 6 грудня 2019 р. № 361-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text> (дата звернення: 17.12.2024).

ВИКЛИКИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ РИМСЬКОГО СТАТУТУ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ В КРИМІНАЛЬНЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

CHALLENGES TO IMPLEMENTING OF THE ROME STATUTE OF THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT INTO CRIMINAL PROCEDURAL LEGISLATION OF UKRAINE

Кучер І.О., адвокат, аспірант

*Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності
імені академіка В.В. Сташиса
Національної академії правових наук України*

Стаття присвячена аналізу шляхів імплементації положень Римського статуту до національного кримінального процесуального законодавства України в умовах збройної агресії російської федерації. За Угодою про асоціацію із Європейським Союзом Україна зобов'язалась забезпечити відповідність свого законодавства міжнародним стандартам, що стосуються кримінального правосуддя, зокрема у сфері розслідування та переслідування міжнародних злочинів, та ратифікувати й імплементувати Римський статут Міжнародного кримінального суду та пов'язані з ним документи. У статті розглядається процес включення цих норм у національні правові акти України, зокрема внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів.

Окреслено основні виклики, з якими стикаються українські правоохоронні органи й судова система при впровадженні міжнародних стандартів у національну практику. Зокрема, важливим є налагодження ефективної співпраці з МКС для забезпечення справедливості у справах, що стосуються воєнних та інших основних міжнародних злочинів. Проблеми, пов'язані з недосконалістю національних процедур, потребують термінових змін у законодавстві. Для цього необхідно підвищити ефективність національного розслідування міжнародних злочинів та покращити навчання правоохоронних органів та суддів у контексті міжнародного кримінального права. Важливою частиною цього процесу є підготовка спеціалізованих програм, які дозволять забезпечити правильне застосування норм Римського статуту в судовій практиці. Крім того, велика увага повинна бути приділена розробці механізмів контролю за виконанням зобов'язань України перед МКС та забезпеченню національної координації для ефективного розслідування міжнародних злочинів.

У статті також розглядається вплив збройної агресії Росії на процес імплементації Римського статуту, що спричинило додаткові складнощі в забезпеченні правосуддя в умовах війни. Порушення прав людини та міжнародні злочини, скоєні в Україні, потребують негайного реагування на рівні міжнародного права. У цьому контексті співпраця з МКС набуває особливої важливості, оскільки суд має можливість притягнути до відповідальності осіб, які скоїли серйозні порушення під час війни.

Стаття надає рекомендації щодо подальшого розвитку українського правосуддя, гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами та покращення співпраці з МКС для забезпечення ефективної протидії міжнародним злочинам в умовах війни.

Ключові слова: Кримінальне процесуальне законодавство, Римський статут Міжнародного кримінального суду, імплементація, співробітництво з Міжнародним кримінальним судом, Міжнародний кримінальний суд та Україна.

This research focuses on the analysis of the ways of implementation of the provisions of the Rome Statute to the national criminal procedure legislation of Ukraine in the conditions of the armed aggression of the Russian Federation. In accordance with the Association Agreement with the European Union, Ukraine undertook to make provision for compliance with its legislation with international standards relating to criminal justice, in particular in the field of investigation and prosecution of international crimes, and to ratify and implement the Rome Statute of the International Criminal Court and related documents. The research considers the process of including these norms in national legal acts of Ukraine, in particular, amendments to the Criminal and Criminal Procedural Codes.

The main challenges faced by Ukrainian law enforcement agencies and the judicial system in the implementation of international standards in national practice are outlined in this research. In particular, it is important to establish effective cooperation with the ICC to ensure justice in cases relating to war crimes and grave breaches. Problems related to the imperfection of national procedures require urgent changes in legislation. To do this, it is necessary to increase the effectiveness of the national investigation of international crimes and improve the training of law enforcement agencies and judges in the context of international criminal law. An important part of this process is the preparation of specialized programs that will ensure the correct application of the norms of the Rome Statute in judicial practice. In addition, much attention should be paid to the development of mechanisms for monitoring the implementation of Ukraine's obligations to the ICC and ensuring national coordination for the effective investigation of international crimes.

The research also considers the impact of Russia's armed aggression on the process of implementation of the Rome Statute, which entailed additional difficulties in ensuring justice in war conditions. Human rights violations and international crimes committed in Ukraine require immediate response at the international law scale. In this context, cooperation with the ICC is of particular importance, since the court has the opportunity to bring to justice those who committed serious violations during the war.

The research provides recommendations for further development of Ukrainian justice, harmonization of national legislation with international standards and improvement of cooperation with the ICC to ensure effective counteraction to international crimes in war conditions.

Key words: Criminal procedural legislation, The Rome Statute of the International Criminal Court, implementation, cooperation with the International Criminal Court, International Criminal Court and Ukraine.

Вступ. Актуальність дослідження питань імплементації положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду (далі – РС МКС або Статут) до національного кримінального процесуального законодавства України обумовлена зростаючою потребою у забезпеченні справедливості юрисдикційними засобами України та дотриманні міжнародного права в умовах збройної агресії РФ.

З 2014 року Україна перебуває в ситуації, яка вимагає не лише правової реакції на злочин агресії, воєнні злочини та злочини проти людяності, можливий геноцид, а й інте-

грації міжнародних стандартів правосуддя у національну правову систему. РС МКС, що є основою діяльності Міжнародного кримінального суду (далі – МКС), встановлює чіткі норми щодо боротьби з найтяжчими міжнародними злочинами.

Для України імплементація Статуту є не лише зобов'язанням перед міжнародною спільнотою, закріпленим у статті 8 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої

сторони, а й необхідністю забезпечення ефективного правосуддя в умовах міжнародного збройного конфлікту.

Попри часткове визнання юрисдикції МКС у 2014 та 2015 роках, Україна до 2024 року залишалася в статусі держави, яка не ратифікувала Статут, що обмежувало можливості з взаємодії з МКС.

01 січня 2025 року Статут набрав чинності для України та став частиною національного законодавства. Цьому передувало прийняття Закону України від 21 серпня 2024 року № 3909-IX «Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» [1], а також імплементаційного закону від 09 жовтня 2024 року № 4012-IX [2], які певною мірою інтегрували положення Статуту до українського законодавства.

Водночас дотепер постає питання щодо завершеності процесу імплементації Статуту. Зокрема, залишаються питання з повноти врегулювання взаємодії національних органів із МКС, застосування документів МКС, пов'язаних зі співробітництвом із РС МКС, зокрема Правил процедури та доказування та ін.

Аналіз останніх досліджень. Питання ратифікації та імплементації РС МКС знайшли своє відображення у дослідженнях Р. Волинець, М. Гнатовського, В. Гутника, В. Зуєва, Н. Камінської, С. Присяжнюк, О. Сенаторової, Т. Сироїд, Е. Тітко, Є. Щербань та ін. Увага до цього питання загострилася через внесення змін до КПК України – у контексті співробітництва України з МКС, та нещодавню ратифікацію Статуту, зокрема у дослідженнях І. Гловюк, О. Дроздова, К. Задой, О. Зуєва, О. Кучер, М. Пашковського, А. Підгородинської, М. Смирнова й ін.

Проте питання щодо способів належної імплементації положень РС МКС у кримінальне процесуальне законодавство України залишаються відкритими.

Мета статті. Аналіз процесу імплементації положень РС МКС до національного кримінального процесуального законодавства України та формування рекомендацій щодо його вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Потреба в імплементації положень РС МКС виникла із першою заявою Верховної Ради України до МКС від 25 лютого 2014 року № 790-VII [3] та за постановою Верховної Ради України від 4 лютого 2015 року № 145-VIII [4] – через очевидну потребу у реалізації реального співробітництва з МКС, яка передбачає наявність у національному законодавстві, передусім кримінальному процесуальному, відповідних механізмів процесуальної взаємодії.

Водночас без належної ратифікації та імплементації положень Статуту ефективність такого співробітництва вбачалась вкрай сумнівною та фактично залишалась на рівні задекларованих намірів. До того ж названі заяви не надавали Україні всіх прав, передбачених для держав, що ратифікували РС МКС. Україна не ставала повноправним учасником МКС.

Подальшим поштовхом до упорядкування ситуації із РС МКС була ратифікація Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [5], підписавши яку Україна взяла на себе зобов'язання ратифікувати Статут і привести національне законодавство у відповідність до його норм.

30 червня 2019 року набрали чинності зміни до Конституції України, прийняті парламентом 2 червня 2016 року, та якими до частини шостої статті 124 включено положення про можливість визнання Україною юрисдикції МКС на умовах, визначених РС МКС [6] (хоча, як зазначалося вище, юрисдикція МКС була визнана Україною відповідними заявами до цього двічі – у 2014 та у 2015 роках, і очевидно, що ці визнання відбувалися на умовах Статуту). Це створило підґрунтя для майбутньої співпраці держави з Судом [7, с. 246].

Заразом правничою спільнотою та законодавцями неодноразово здійснювались спроби вноرمувати питання взаємодії з МКС.

Ще у 2016 році робочою групою експертів платформи «Правозахисний Порядок Денний» був розроблений проєкт Закону «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо забезпечення його гармонізації до положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду», який публічно обговорювався на полях Верховної Ради України, однак не був зареєстрований у парламенті [8; 9, с. 92–92].

За часів каденції VIII скликання Верховної Ради Урядом України було декілька законотворчих ініціатив, зокрема законопроект ухвалений в першому читанні [10], а також законопроект, прийнятий 20 травня 2021 року та направлений на підпис Президенту України, однак не підписаний [11]. Проте названі законопроекти не містили зміни до Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) і Кримінально-виконавчого кодексу (далі – КВК) України, які б регулювали порядок взаємодії з МКС, оскільки Статут містить норми як матеріально-правового, так і процесуального та процедурного характеру, що дозволяє говорити про їх можливий зв'язок із відповідними нормами національного кримінального, кримінального процесуального та кримінально-виконавчого законодавства.

Реакцією на цю проблему, яку очевидно актуалізувала повномасштабна агресія російської федерації, мав бути Закон України № 2236-IX від 3 травня 2022 року, яким КПК доповнено розділом IX-2 «Особливості співробітництва з Міжнародним кримінальним судом» [12].

Однак окремі положення щодо співробітництва з МКС, включені названим законом до КПК, не повністю відповідали вимогам РС МКС та викликали обґрунтовану критику з боку наукової спільноти [13; 14; 15; 16].

З-поміж іншого, зміст окремих норм розділу IX-2 КПК, що відсилають до положень РС МКС, дозволяв припускати, що законодавець, *de facto* включив РС МКС до числа джерел кримінального процесуального законодавства, без ратифікації та імплементації Статуту Україною.

Наведене, а так само інші недоліки правового регулювання у цій площині, дозволяли ставити під сумнів як законність, так і ефективність взаємодії України із МКС.

21 серпня 2024 року Верховна Рада України ратифікувала РС МКС, ухваливши Закон № 3909-IX «Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» [1]. А в жовтні 2024 року Верховна Рада України ухвалила закон «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» [2], що не завершило, але стало черговим кроком у багаторічній роботі щодо імплементації положень РС МКС до національного законодавства України, зокрема з урахуванням повномасштабного вторгнення росії на територію України.

РС МКС набрав чинності для України 1 січня 2025 року, що разом із набранням чинності «імплементаційного закону» від 09.10.2024 підсилює дискусії про належну імплементацію РС МКС, оскільки постає низка питань, основні з яких – щодо необхідності, а також повноти й завершеності процесу імплементації положень Статуту.

Під поняттям «імплементація» (від лат. *Implere* – «наповнювати, досягати, виконувати, здійснювати») в міжнародному праві розуміється організаційно-правова діяльність держав з метою реалізації своїх міжнародно-правових зобов'язань [17, с. 329; 18, с. 184]. На думку Н. Камінської та Є. Щербань, найточніше у семантичному сенсі поняття «імплементація» відповідає українському еквіваленту «впровадження», а тому вони пропонують під імплементацією РС МКС розуміти організаційно-правову діяльність держави, що реалізується в законодавчо визначеному порядку та складається з послідовних правових та інших (зокрема організаційних) процедур, спрямованих на забезпечення здійснення юрисдикції МКС стосовно

осіб, відповідальних за злочини у порядку, визначеному РС МКС [19, с. 54–55, 58].

Підтримуючи таке визначення у широкому розумінні названого терміну, зазначу, що імплементація охоплює не лише вжиття з боку держави певних правових заходів щодо впровадження положень міжнародного права, а й вжиття організаційних заходів, безпосередньо не пов'язаних із прийняттям нормативно-правових актів.

Однак говорячи про правові заходи, можна констатувати, що прямої вимоги щодо імплементації його положень РС МКС не містить.

Так, оскільки РС МКС не виконується самостійно та автоматично після ратифікації, держава, з огляду на положення статті 88 Статуту, має адаптувати своє законодавство, забезпечивши наявність у національному законодавстві процедур для усіх форм взаємодії із МКС [20; 21, с. 140].

Як зауважує з цього приводу В. Гутник, попри відсутність формалізованого зобов'язання для держав-учасниць Статуту, такі держави фактично вважають себе зобов'язаними здійснити його імплементацію у національне законодавство з огляду на особливу природу та завдання МКС [22, с. 12].

Водночас як зазначають Н. Камінська та Є. Щербань, із членства у РС МКС випливає низка зобов'язань, одним з головних із яких є визнання принципу комплементарності, ключові наслідки визнання якого відображені у положеннях статей 1 та 17 Статуту. Названий принцип є «основним концептуальним принципом діяльності Суду» [19, с. 50, 52].

Крім того, стосовно імплементації РС МКС основні зобов'язання України випливають також із принципу співробітництва, що передбачає зобов'язання взаємодіяти з МКС відповідно до Частини 9 РС МКС та приймати відповідні законодавчі акти про співпрацю. З огляду на це, якщо Україна хоче переслідувати винних осіб та розслідувати злочини на національному, а не на міжнародному рівні (в МКС), має бути забезпечене прийняття національного законодавства та процедур щодо проведення розслідувань та притягнення до відповідальності за дії, які МКС вважає злочинами (у тому числі положення про територіальну юрисдикцію, злочини та відповідні принципи кримінальної відповідальності) [23, с. 23–24].

Що ж до принципу комплементарності, Офіс прокурора МКС ще у 2006 році у заяві щодо політики обвинувачення вказав, що «відповідно до Статуту держави несуть основну відповідальність за запобігання і покарання злеств на власних територіях. У цьому розумінні, втручання Офісу прокурора повинно бути у виключних випадках, коли держави не проводять розслідувань і переслідувань, або у випадках, коли такий намір є, однак насправді не здатні або неспроможні забезпечити провадження. Суд заснований на принципі комплементарності та забезпечує верховенство права на міжнародному рівні шляхом створення взаємозалежної, взаємозміцнюючої міжнародної системи правосуддя. Маючи це на увазі, Офісом прийнято позитивний підхід до комплементарності, що означає, що він заохочує реальні національні провадження, де це можливо; покладається на національні та міжнародні мережі; і бере участь в системі міжнародного співробітництва» [24, с. 5].

Наведена концепція «активної комплементарності», на думку М. Гнатовського, найповніше викладає зміст принципу комплементарності [25, с. 73].

За цією концепцією, а так само з огляду на позитивні зобов'язання, сформульовані на підставі положень статей 2 і 3 Європейської конвенції з прав людини (далі – ЄКПЛ) [26], «держава, яка одночасно є стороною РС МКС та ЄКПЛ може вважатися такою, що виконує свої міжнародні зобов'язання, лише якщо вона здійснює ефективні розслідування міжнародних злочинів та притягає до кримінальної відповідальності винних у них осіб» [25, с. 74].

З цього випливає, що держава зобов'язана або гарантувати належне розслідування та правосуддя щодо таких злочинів, або забезпечити можливості для ефективної взаємодії із міжнародними судовими органами (передусім МКС) задля відновлення інтересів потерпілих від таких злочинів і покарання винних осіб.

Таким чином, у РС МКС непрямо закріплені зобов'язання щодо імплементації його положень у національне законодавство держав-учасниць Статуту, що, на думку В. Гутника, «впливає з первинної відповідальності держав щодо боротьби з міжнародними злочинами та притягнення до кримінальної відповідальності у рамках національних правопорядків, тих осіб, які вчинили злочини, що підпадають під предметну юрисдикцію МКС» [22, с. 14].

Узагальнюючи, РС МКС є правовою основою, яка зміцнює норми міжнародного гуманітарного права і, відповідно, вимагає прийняття національного законодавства для виконання зобов'язань, що випливають з нього, та сприяння діяльності Суду, а також взаємної технічної допомоги між державами з метою розробки такого імплементаційного законодавства, яке б враховувало, що всі держави зобов'язані дотримуватися та забезпечувати виконання за будь-яких обставин норм, встановлених Женевськими конвенціями 1949 року, оскільки ці норми застосовуються до них, включаючи ті, що містяться в Додаткових протоколах 1977 року [27, с. 3].

Крім того, як уже згадувалось, Україна зобов'язалась ратифікувати та імплементувати РС МКС з огляду на положення статті 8 Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, а також пунктів 1 та 3 статті 24 Угоди, відповідно до яких сторони домовились надати розв'язати судові співробітництво у цивільних та кримінальних справах, повною мірою використовуючи відповідні міжнародні й двосторонні документи та ґрунтуючись на принципах юридичної визначеності й праві на справедливий суд. Стосовно судового співробітництва в кримінальних справах Сторони намагаються посилити взаємодію щодо взаємної правової допомоги та екстрадиції, що включатиме, у разі необхідності, приєднання до відповідних міжнародних документів ООН та Ради Європи, зокрема Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 року, та їх виконання, як зазначається у статті 8 цієї Угоди [5].

Враховуючи наведене, можна стверджувати, що імплементація положень РС МКС є міжнародно-правовим обов'язком України та способом виконання положень статті 88 РС МКС, при цьому без урахування черговості здійснення процесів ратифікації та імплементації.

Залежно від обраного підходу, імплементація Римського статуту в національне законодавство може здійснюватися різними способами:

- повна інкорпорація, себто інтеграція положень Статуту шляхом прямого застосування міжнародного права, відсилання чи копіювання;
- відмова від інкорпорації («нульове рішення»);
- інкорпорація зі змінами;
- комбінований підхід [21, с. 139].

Досвід держав-учасниць РС МКС свідчить, що переважно застосовується інкорпорація, тобто відтворення [19, с. 65], але Статут не є «самовиконуваним» документом. Тому імплементація вимагає тривалої правотворчої роботи для адаптації національного законодавства.

На основі досвіду інших країн щодо імплементації РС МКС вітчизняні дослідники сформулювали такі основні форми імплементації:

1. Прийняття єдиного законодавчого акта, який регулює всі питання співпраці з МКС.
2. Внесення змін та доповнень до окремих законодавчих актів, зокрема до Конституції, кодексів чи законів.
3. Комбінований підхід – зміни до чинного законодавства разом із прийняттям окремого закону про співпрацю з МКС [19, с. 65].

Щодо обсягу імплементації безпосередньо у національне кримінальне процесуальне законодавство, то В. Гутник висловлює позицію, за якою імплементація процесуальних норм РС МКС до національного кримінального процесу здійснюється *mutatis mutandis*, у частині, де це допускається національним кримінальним процесом, з огляду на відмінності національних кримінальних процесуальних законодавств та особливою правовою природою міжнародного кримінального судочинства [22, с. 15].

Менше з тим, для ефективної імплементації положень РС МКС до національного законодавства України необхідне уточнення механізмів співпраці з МКС, зокрема через доповнення КПК відповідними нормами, що регламентують взаємодію з цією міжнародною інституцією [28, с. 291–292].

Зміни до КПК, передбачені Законом України № 4012-IX від 9 жовтня 2024 року, спрямовані на адаптацію національного законодавства до положень РС МКС. Зокрема, органи безпеки отримали повноваження проводити досудове розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних зі злочинами проти людяності, які визначені у новій статті 442-1 Кримінального кодексу України (далі – КК); внесено зміни до положень КПК, які регулюють окремі питання досудового розслідування за спеціальною процедурою, запобіжні заходи, строки досудового розслідування та окремі процесуальні аспекти. Також із розділу IX-2 КПК виключено примітку, що обмежувала обсяг співпраці України з МКС.

Однак, ці зміни забезпечують лише часткове виконання Україною зобов'язань, що виникають після набрання чинності для неї РС МКС, та створення умов для ефективного розслідування найтяжчих міжнародних злочинів.

Так, окремі норми КПК не увідповіднено до положень Статуту. Для прикладу, стаття 20 РС МКС містить положення щодо формальних винятків з принципу *ne bis in idem*.

Натомість статтею 19 КПК, яка конкретизує положення статті 61 Конституції України та частини 3 статті 2 КК, без жодних винятків передбачено, що ніхто не може бути двічі обвинуваченим або покараним за кримінальне правопорушення, за яким він був виправданий або засуджений на підставі вироку суду, що набрав законної сили.

Крім того, положеннями частини 3 статті 31 КПК, в розвиток положень частини 5 статті 124 Конституції України, передбачено право обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, за яке передбачене покарання у виді довічного позбавлення волі, на розгляд його справи судом присяжних у складі двох суддів та трьох присяжних. Наразі єдиний виняток із цього правила передбачений частиною 10 статті 615 КПК та пов'язаний з особливостями здійснення судочинства в умовах режиму воєнного стану.

Натомість РС МКС не передбачає права обвинуваченого на розгляд справи судом присяжних, та наразі чинний КПК не містить виключень з цього права, які б узгоджувались із РС МКС.

Крім того, статтею 21 Статуту, серед іншого, передбачено що МКС, перш за все, застосовує РС МКС, Елементи злочинів та свої Правила процедури й доказування. Крім того, Суд може застосовувати принципи та норми права відповідно до того, як вони були розтлумачені в його попередніх рішеннях.

Тобто, у діяльності МКС застосовується не тільки Статут безпосередньо, а й пов'язані з ним документи та, відповідно, практика Суду.

Водночас питання застосування пов'язаних зі Статутом документів під час усіх передбачених форм співробітництва із МКС, а так само можливість врахування практики Суду, взагалі не було предметом регулювання згаданих Законів України № 3909-IX від 21 серпня 2024 року та № 4012-IX від 9 жовтня 2024 року, й дотепер чекає на своє вирішення.

Однак підходи до застосування цих документів можуть мати істотне значення, до прикладу, під час оцінки доказів у кримінальному провадженні у разі його перейняття щодо злочинів проти відправлення правосуддя, що здійснюється МКС, в рамках, визначених частиною 2 статті 620 КПК.

До того ж дотепер детально не врегульовані механізми співпраці з МКС за окремими формами співробітництва, як-от процедури виконання рішень Палати досудового провадження, способів і меж взаємодії національних органів досудового розслідування та прокуратури із представниками Офісу прокурора МКС під час виконання останніми процесуальних дій на території України.

Наведене у площині безпосередньо правових заходів є лише частиною задач, які підлягають вирішенню у процесі імплементації РС МКС як у кримінальний процес зокрема, так і національне законодавство загалом.

Науковцями, зокрема Н. Камінською та Є. Щербань висловлювались пропозиції щодо доцільності прийняття спеціального закону про співпрацю із МКС, яке має супроводжувати процес внесення змін до КК, КПК та КВК України [21, с. 141]. В. Навроцькою висловлювалась схожа пропозиція щодо доцільності прийняття спеціального закону про співпрацю із МКС, оскільки, як зазначає авторка, предметом регулювання норм кримінального процесуального законодавства України є питання кримінального переслідування, що здійснюється національними органами, що ведуть кримінальний процес [29, с. 274].

Проте з цього приводу сформульована інша позиція, за якою співпраця із МКС є додатковим, забезпечувальним кримінальним провадженням щодо основного провадження, що здійснюється національними органами або МКС [30, с. 293].

Підтримуючи наведену позицію, вважаємо, що норми, якими врегульовується порядок процесуальної взаємодії уповноважених органів України із МКС, мають міститись у КПК.

Загалом, попри досягнутий прогрес, імплементація РС МКС залишається неповною та вбачається, що для завершення цього процесу, крім внесення змін до чинного законодавства, необхідно здійснити низку організаційних заходів.

Зокрема, доцільним вбачається розширення мережі наявних майданчиків для обміну досвідом із представниками іноземних держав та міжнародних організацій щодо розслідування та притягнення до відповідальності осіб у справах про міжнародні злочини, а також щодо роботи МКС та теоретичних і практичних аспектів взаємодії із Судом; вдосконалення вже напрацьованих та розробку нових програм підготовки працівників правоохоронних органів та суду з окреслених питань [31; 32; 33].

При цьому необхідним є розширення таких програм підготовки на адвокатів, як основних суб'єктів надання правової допомоги у названій категорії кримінальних проваджень підозрюваним, обвинуваченим та засудженим, а також потерпілим [34]. Разом з тим, вартим уваги є необхідність розв'язання низки проблем, що виникають під час здійснення правового захисту у названій категорії кримінальних проваджень, які публічно озвучувались адвокатською спільнотою [35].

Окрім названого, слушною є пропозиція А. Попової щодо необхідності проведення інформаційних кампаній, спрямованих на постраждалих від воєнних злочинів, свідків цих злочинів та організацій громадянського суспільства. Зміст таких кампаній має включати роз'яснення поняття «воєнні злочини» та їхньої юридичної кваліфікації, інформацію щодо ідентифікації постраждалих від воєнних злочинів, роз'яснення прав постраждалих під час кримінального провадження, а також інформацію про доступні заходи підтримки постраждалих [36, с. 38, 36].

Досягнення мети наведених пропозицій неможливе без моніторингу якості перекладу українською мовою офіційного тексту (текстів) РС МКС (сайт Верховної Ради

України містить 2 версії такого офіційного перекладу: від 17.07.1998 та від 21.08.2024) та внесення своєчасних змін до перекладу. Крім того, нагальним є питання про офіційний переклад українською мовою ключових документів, пов'язаних з РС МКС, які стосуються співробітництва з МКС, зокрема Елементів злочинів, Правил процедури та доказування, Регламентів МКС, ОП МКС тощо [37, с. 208]. Так само доцільним є офіційний переклад та узагальнення судової практики МКС.

Підсумовуючи, реалізація таких заходів дозволить забезпечити відповідність українського законодавства міжнародним стандартам, підвищити ефективність розслідування та притягнення до відповідальності за вчинення міжнародних злочинів, створити умови для повноцінного функціонування механізмів міжнародного правосуддя в Україні.

Висновки. Імплементация РС МКС в кримінальне процесуальне законодавство України є складним, але необхідним процесом для посилення кримінального правосуддя України, так і в цілому Римської системи міжнародного кримінального правосуддя. Цей процес наразі є далеким від завершення, оскільки вжиті державою заходи не є достатніми для констатації виконання Україною обов'язків щодо імплементації, що виходять з міжнародних договірних зобов'язань України.

Вбачається, що імплементація Статуту передбачає низку заходів правового та організаційного характеру, від повноти реалізації яких залежить ефективність розслідування та притягнення до відповідальності за вчинення міжнародних злочинів як силами компетентних національних органів, так із залученням механізмів МКС.

По-перше, необхідно продовжити законотворчу роботу та ухвалити низку змін до національного законодавства, зокрема до КПК, якими врегулювати супереч-

ності із положеннями РС МКС, а також детально регламентувати окремі механізми співпраці з МКС, зокрема порядок співпраці України з МКС, включаючи процедури передачі осіб, збору доказів, виконання запитів про допомогу та рішень МКС, положення щодо виконання рішень Палати попереднього провадження, дій прокурора МКС, а також межі та порядок застосування документів, пов'язаних зі співробітництвом із РС МКС, зокрема Правил процедури та доказування, та застосування судової практики МКС.

По-друге, слід забезпечити тренінги правоохоронних органів та судової системи, а так само адвокатів щодо специфіки кримінальних проваджень у справах про міжнародні злочини, а також роботи МКС та теоретичних і практичних аспектів взаємодії із Судом. Для цього необхідно розширити активні навчальні програми з положень РС МКС та застосовуваного Судом права, у тому числі судової практики МКС.

По-третє, Україна має посилити співпрацю з МКС через спільні програми, орієнтовані на вдосконалення правових механізмів, що передбачає обмін досвідом, участь у тренінгах та семінарах, а також розробку спільних рекомендацій.

По-четверте, для успішної реалізації наведених організаційних заходів необхідним є забезпечення публікації уніфікованого перекладу українською мовою офіційного тексту РС МКС та пов'язаних зі Статутом документів, а також практики Суду.

Реалізація таких заходів дозволить забезпечити відповідність українського законодавства міжнародним стандартам, підвищити ефективність боротьби з міжнародними злочинами та створити умови для повноцінного функціонування механізмів міжнародного правосуддя в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України від 21.08.2024 № 3909-IX «Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього». Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text> (дата звернення: 27.01.2025).
2. Закон України від 09.10.2024 № 4012-IX «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього». Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4012-20#Text> (дата звернення: 27.01.2025).
3. Заява Верховної Ради України до Міжнародного кримінального суду про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності проти людяності вищими посадовими особами держави, які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян під час мирних акцій протестів у період з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/790-18#Text> (дата звернення: 27.01.2025).
4. Про Заяву Верховної Ради України «Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій "ДНР" та "ЛНР", які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян». Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-19#Text> (дата звернення: 27.01.2025).
5. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 27.01.2025).
6. Закон України від 02.06.2016 № 1401-VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)». Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#Text> (дата звернення: 27.01.2025).
7. Тітко Е., Сацки М. Проблеми та перспективи ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду в Україні. *Наукові записки: серія право*. 2024. № 16. С. 246–252. URL: <https://doi.org/10.36550/2522-9230-2024-16-246-252> (дата звернення: 27.01.2025).
8. Європейські та українські парламентарі й правозахисники обговорять, як притягнути до відповідальності міжнародних воєнних злочинців. Центр громадянських свобод. URL: <https://ccl.org.ua/news/424/> (дата звернення: 27.01.2025).
9. Зубанський М. Проблема гармонізації законодавства України та положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду (в контексті військових дій на Сході України). *Сучасний конституціоналізм: проблеми теорії та практики: матеріали наукового семінару*. (25 червня 2021 р.) / упор. М.Т. Гаврильців. Львів: ЛьвДУВС, 2021. 300 с. 2021. С. 90–95.
10. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення гармонізації кримінального законодавства з положеннями міжнародного права №9438 від 20.12.2018. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65266 (дата звернення: 27.01.2025).
11. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права №2689 від 27.12.2019. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67804 (дата звернення: 27.01.2025).
12. Закон України від 03.05.2022 №2236-IX «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом». Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2236-20#Text> (дата звернення: 27.01.2025).
13. Смирнов М.І. Перспективи та правові наслідки ратифікації Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду в контексті військової агресії росії проти України. *Juris Europensis Scientia*. 2022. С. 98–102. DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v6.2022.19> (дата звернення: 27.01.2025).
14. Пашковський М. І. Проблемні питання регламентації в КПК України співробітництва з Міжнародним кримінальним судом. *Кримінальна юстиція в Україні: реалії та перспективи: матеріали Круглого столу*, м. Львів, 23 верес. 2022 р. Львів, 2022. С. 205–210.

15. Дроздов О.М., Дроздова О.В., Карпенко М.О., Зуєв О.В. Співробітництво із Міжнародним кримінальним судом: організаційні, юрисдикційні та кримінальні процесуальні аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. №8. С. 484–492. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-8/110> (дата звернення: 27.01.2025).
16. Гловюк І., Завтур В. Кримінальне провадження в Україні в режимі воєнного стану. *The Challenges and Opportunities in Law: Ukrainian Case under the Conditions of War*. Kraków, 2023. С. 517–633. URL: <https://doi.org/10.12797/9788381388887.06> (дата звернення: 27.01.2025).
17. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ : Юридична думка, 2007. 992 с.
18. Грін О.О. Словник міжнародно-правових термінів. Ужгород:ПП Данило С.І., 2010. 500 с.
19. Камінська Н., Щербань Є. Імплементация Римського статуту Міжнародного кримінального суду: досвід зарубіжних держав та України: монографія. Київ–Одеса: Фенікс, 2021. 214 с.
20. Римський статут Міжнародного кримінального суду 1998 року. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 27.01.2025).
21. Щербань Є. В., Камінська Н. В. Деякі питання імплементції Римського статуту про Міжнародний кримінальний суд. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. №2 (115). С. 138–143. URL: <https://doi.org/10.33270/01201152.138> (дата звернення: 27.01.2025).
22. Гутник В. Окремі питання імплементції Римського Статуту МКС у внутрішньодержавне законодавство України. *Evropský politický a právní diskurz*. 2018. Sv. 5, Vyd. 4. С. 11–17. URL: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2018/2018-5-4/04.pdf> (дата звернення: 27.01.2025).
23. Global Rights Compliance. Імплементация норм міжнародного гуманітарного права на національному рівні в Україні (оновлено). Вересень 2020 р. Київ. URL: <https://www.asser.nl/media/794858/2021-the-domestic-implementation-of-ihl-in-ukraine-updated-українська.pdf> (дата звернення: 27.01.2025).
24. ICC-Office of the Prosecutor, Report on Prosecutorial Strategy, September 2006, URL: http://www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/D673DD8C-D427-4547-BC69-2D363E07274B/143708/ProsecutorialStrategy20060914_English.pdf. (дата звернення: 27.01.2025).
25. Гнатовський М.М. Позитивні зобов'язання за ЄКПЛ та "позитивна комплементарність" за Римським статутом: можливості взаємодії. *Національна безпека і оборона*. № 5–6 (163–164). 2016. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD163-164_2016_ukr.pdf (дата звернення: 27.01.2025).
26. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 04.11.1950. Офіційний вебпортал парламенту України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 27.01.2025).
27. Implementation of the Rome Statute of the International Criminal Court in Bolivia. International Criminal Court. URL: https://asp.icc-cpi.int/sites/asp/files/asp_docs/ASP9/ICC-ASP9-POA2010-BOL-ENG.pdf (дата звернення: 27.01.2025).
28. Волинець Р. До питання ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 12 (286). С. 289–293. URL: <http://pgr-journal.kiev.ua/archive/2019/12/54.pdf> (дата звернення: 27.01.2025).
29. Навроцька В. Взаємодія МКС та внутрішньодержавних правоохоронних органів щодо розслідування фактів збройної агресії РФ проти України. *Knowledge, Education, Law, Management*. № 2 (46), 2022. С. 268–276. URL: <http://kelmczasopisma.com.ua/viewpdf/8633> (дата звернення: 27.01.2025).
30. Пашковський М.І. Тема 36 Особливості співробітництва з Міжнародним кримінальним судом. *Кримінальний процес: підручник*/ І. В. Басиста, Р. І. Благута, І. В. Гловюк та ін / ред.: А. Я. Хитра, Р. М. Шехавцов. Львів, 2022. С. 286–307.
31. Заступник директора Тренінгового центру прокурорів України Андрій Орлеан, а також заступник начальника аналітичного відділу підготовки прокурорів ТЦПУ Аревік Абрамянц взяли участь у тренінгу з питань міжнародних злочинів. Тренінговий центр прокурорів України. URL: <https://ptcu.gp.gov.ua/uk/2023/08/zastupnyk-dyrektora-treningovogo-czentru-prokuroriv-ukrayiny-andrij-orlean-a-takozh-zastupnyk-nachalnyka-analitychnogo-viddil-pidgotovky-prokuroriv-tczpu-arevik-abramyancz-vzyaly-uchast-u-treningu-z/> (дата звернення: 27.01.2025).
32. Відбувся тренінг «Воєнні злочини в системі міжнародних злочинів». Судова влада України. URL: <https://court.gov.ua/archive/1702668/> (дата звернення: 27.01.2025).
33. Воєнні злочини та пов'язані з ними питання в умовах збройного конфлікту в Україні: міжнародна практика. Національна школа суддів України. URL: <https://nsj.gov.ua/ua/news/voenni-zlochiny-ta-povyazani-z-nimi-pitannya-v-umovah-zbroynogo-konfliktu-v-ukraini-mijnarodna-praktika/> (дата звернення: 27.01.2025).
34. Воєнні злочини: кваліфікація злочину та роль захисника. Ірина Гловюк. Вища школа адвокатури НААУ. URL: <https://www.hsa.org.ua/lectors/gloviuk-iryna/articles/vojenni-zlochiny-kvalifikacija-zlocinu-ta-rol-zahisnika-irina-gloviuk> (дата звернення: 27.01.2025).
35. Відверто про виклики для захисників у справах про воєнні злочини. Сайт про кримінальну юстицію простою і зрозумілою мовою – JustTalk. URL: <https://justtalk.com.ua/post/vidverto-pro-vikliki-dlya-zahisnikiv-u-spravah-pro-voenni-zlochiny> (дата звернення: 27.01.2025).
36. Попова А. Дослідження національного кримінального законодавства в контексті співпраці Міжнародного кримінального суду з Україною: аналіт. огляд / уклад. А. Попова; за заг. ред. Ю. Богдан, А. Гончаренко. Київ: Вид-во, 2024. 40 с. URL: <https://t4pua.org/files/doc/1604924137.pdf> (дата звернення: 27.01.2025).
37. Пашковський М. І. Проблемні питання регламентації в КПК України співробітництва з Міжнародним кримінальним судом. *Кримінальна юстиція в Україні: реалії та перспективи: матеріали Круглого столу*, м. Львів, 23 верес. 2022 р. Львів, 2022. С. 205–210.

ОСОБЛИВОСТІ ТЛУМАЧЕННЯ НЕВИКОНАННЯ ТА НЕНАЛЕЖНОГО ВИКОНАННЯ МЕДИЧНИМ АБО ФАРМАЦЕВТИЧНИМ ПРАЦІВНИКОМ ПРОФЕСІЙНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ З УРАХУВАННЯМ ПРАКТИКИ ВЕРХОВНОГО СУДУ

PECULIARITIES OF INTERPRETATION OF FAILURE TO PERFORM AND IMPROPER PERFORMANCE OF PROFESSIONAL DUTIES BY A MEDICAL OR PHARMACEUTICAL WORKER, TAKING INTO ACCOUNT THE PRACTICE OF THE SUPREME COURT

Кучинська О.П., д.ю.н., професор,
заслужений юрист України,
професор кафедри кримінального процесу та криміналістики
Навчально-науковий інститут права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Маршалл П.П., аспірантка
Навчально-науковий інститут права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті авторами комплексно досліджено існуючі підходи до тлумачення термінів «невиконання медичним або фармацевтичним працівником своїх професійних обов'язків» і «неналежне виконання медичним або фармацевтичним працівником своїх професійних обов'язків» в теорії та в практичній площині з урахуванням практики Верховного Суду. Вивчено та наведено вже наявні погляди вітчизняних науковців на тлумачення згаданих вище термінів. Детально проаналізовано практику Верховного Суду з окресленого питання. У статті наведено актуальні правові позиції з постанов суддів Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду, зокрема:

- постанови Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 20 квітня 2021 року у кримінальній справі № 712/12532/14-к;
- постанови Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 14 грудня 2021 року у кримінальній справі № 369/3248/17;
- постанови Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 06 лютого 2020 року у справі № 127/16872/17.

За результатами проведеного аналізу зроблено висновок про відсутність єдиного підходу до тлумачення термінів «невиконання медичним або фармацевтичним працівником своїх професійних обов'язків» як серед науковців, так і суддів. Авторами статті наведено ряд аргументів важливості та значення подальшої розробки та прийняття таких термінів або принаймні критеріїв до їх визначення з метою їх однозначного розуміння та правозастосування як правниками, так і медиками в процесі здійснення досудового розслідування та під час судового провадження у кримінальних провадженнях про невиконання чи неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником за статтею 140 Кримінального кодексу України.

Ключові слова: професійні обов'язки, медичний працівник, невиконання професійних обов'язків, неналежне виконання професійних обов'язків, потерпілий, кримінальне провадження, розслідування.

In the article the authors comprehensively studied existing approaches to the interpretation of the terms «failure of a medical or pharmaceutical worker to perform his or her professional duties» and «improper performance of a medical or pharmaceutical worker to perform his or her professional duties» in theory and in practice, taking into account the practice of the Supreme Court. The existing views of Ukrainian scholars on the interpretation of the above-mentioned terms were studied and presented. The practice of the Supreme Court on the outlined issue was analyzed in detail. The article presents current legal positions from the decisions of judges of the Cassation Criminal Court within the Supreme Court, in particular from:

- the decision of the Cassation Criminal Court within the Supreme Court dated April 20, 2021 in criminal case No. 712/12532/14-к;
- Resolution of the Cassation Criminal Court of the Supreme Court dated December 14, 2021 in criminal case No. 369/3248/17;
- Resolution of the Cassation Criminal Court of the Supreme Court dated February 6, 2020 in case No. 127/16872/17.

Based on the results of the analysis, it was concluded that there is no unified approach to the interpretation of the terms «failure of a medical or pharmaceutical professional to perform their professional duties» and «improper performance of a medical or pharmaceutical professional to perform their professional duties» among both scientists and judges. The authors of the article present a number of arguments for the importance and significance of further development and adoption of such terms or at least criteria for their definition in order to clearly understand and apply them to both lawyers and physicians in the process of conducting a pre-trial investigation and during court proceedings in criminal proceedings for failure to perform or improper performance of professional duties by a medical or pharmaceutical worker under Article 140 of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: professional duties, medical professional, failure to perform professional duties, improper performance of professional duties, victim, criminal proceedings, investigation.

Постановка проблеми. У кримінальних провадженнях про невиконання чи неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником (ст. 140 Кримінального кодексу України) одним із ключових постає питання про те, чи є дія чи бездіяльність конкретного медичного працівника у певній ситуації кримінально караною, чи можна його дію чи бездіяльність класифікувати як невиконання чи неналежне виконання професійних обов'язків. Саме від правильного тлумачення понять «невиконання медичним або фармацевтичним працівником своїх професійних обов'язків» та «неналежне виконання медичним або фармацевтичним працівником своїх професійних обов'язків», а також однакового підходу до розуміння них як правниками, так і медиками, залежить правильна квалі-

фікація дій медичного працівника. І навпаки, різні погляди медиків і правників (адвокатів, слідчих, прокурорів, суддів) на одні й ті самі явища та події, що не визначені чітко в законах і підзаконних актах, несуть за собою загрозу неправильного правозастосування цих термінів різними учасниками кримінальних проваджень, створює передумови для застосування подвійних стандартів у процесі здійснення правосуддя, а відтак – і відправлення вибіркового правосуддя стосовно медичних працівників у категорії проваджень за статтею 140 Кримінального кодексу України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Над проблематикою, про яку йдеться у даній статті, ґрунтовно працювали О. П. Горпинюк, П. М. Лепісевич, С. Е. Черніков та інші науковці.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття. Незважаючи на вже наявні проведені дослідження проблема законодавчої невизначеності термінів «невиконання медичним або фармацевтичним працівником своїх професійних обов'язків» і «неналежне виконання медичним або фармацевтичним працівником своїх професійних обов'язків» все ще наявна, а значить, потребує глибшого вивчення та розв'язання.

Метою статті є комплексний аналіз існуючих підходів до тлумачення термінів «невиконання медичним або фармацевтичним працівником своїх професійних обов'язків» і «неналежне виконання медичним або фармацевтичним працівником своїх професійних обов'язків» в теорії та в практичній площині з урахуванням практики Верховного Суду.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Тлумачний словник української мови визначає термін «невиконання» як «нездійснення чого-небудь» [1], «неналежний» – «не такий як повинен бути» [2]. З огляду на коментар до статті 140 Кримінального кодексу України (далі – КК України) невиконання професійних обов'язків може мати місце у разі відмови від госпіталізації хворого, який потребує невідкладної допомоги, від проведення діагностики захворювання або проведення невідкладної операції чи іншого втручання, залишення хворого без належного нагляду чи контролю тощо. В свою чергу, неналежне виконання професійних обов'язків може виражатися в недбалому проведенні операції або інших процедур, неправильному дозуванні лікарських препаратів, порушенні певних правил при приготуванні ліків, порушенні строків і порядку проведення передбачених законодавством профілактичних медичних оглядів і щеплень тощо [3].

Дослідженню змісту понять «невиконання медичним або фармацевтичним працівником своїх професійних обов'язків» або «неналежне виконання медичним або фармацевтичним працівником своїх професійних обов'язків» вже присвячена низка праць вітчизняних науковців. Наприклад:

– О. П. Горпинюк, П. М. Лепісевич виходять з того, що невиконання професійних обов'язків – це абсолютна бездіяльність медичного працівника, тоді як він мав обов'язок діяти та реальну можливість. Своєю чергою, неналежне виконання таких обов'язків є тоді, коли медичні працівники хоча й виконують свої професійні обов'язки, однак із значними порушеннями норм, стандартів чи інструкцій, у яких прописано відповідні правила [4].

– Є. Е. Черніков вважає неналежним виконанням професійних обов'язків вчинення необхідних діянь не у повному обсязі чи вчинення не тих діянь, які необхідно було вчинити (наприклад, поверхове проведення огляду пацієнта). Термін «неналежне» є протиставленням, запереченням належного виконання професійних обов'язків медичним працівником, тобто лікування, виконаного за всіма правилами лікарського мистецтва [5, с. 117].

Єдиний підхід до тлумачення термінів «невиконання медичним або фармацевтичним працівником своїх професійних обов'язків» і «неналежне виконання медичним або фармацевтичним працівником своїх професійних обов'язків» – це не лише про уніфікацію понятійного апарату, а перш за все про надійний теоретичний фундамент для його подальшого застосування всіма учасниками кримінальних проваджень за статтею 140 КК України, є передумовою формування сталої судової практики у цій категорії кримінальних справ. Вказане сприятиме кращому розумінню стороною обвинувачення зміст діяння кримінального правопорушення, який потрібно встановити в процесі доказування на етапі досудового розслідування злочинів, передбачених статтею 140 Кримінального кодексу України. Це також дасть можливість слідчому, прокурору краще підготуватися до проведення слідчих (розшукових) дій, наприклад, до допиту свідків, сформулювавши більш точні та доцільні запитання тощо.

Тож, оскільки тлумачення наведених термінів має перш за все практичне значення звернемося для початку до актуальної судової національної практики. У постанові від 20 квітня 2021 року у кримінальній справі № 712/12532/14-к Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду висловився щодо значення згаданих вище термінів, вказавши на те, що частина 1 статті 140 КК України характеризується, в тому числі, такими ознаками:

– невиконання професійних обов'язків полягає у тому, що медичний працівник не вчиняє ті дії, які він в силу виконуваної роботи зобов'язаний був учинити;

– неналежне виконання професійних обов'язків полягає у тому, що медичний працівник виконує свої обов'язки не у повному обсязі, недбало, поверхнево, не так, як цього вимагають інтереси його професійної діяльності;

– диспозиція частини 1 статті 140 КК України має бланкетний характер, у кожному конкретному випадку має встановлюватися, які саме професійні обов'язки поклалися на винну особу і які з цих обов'язків не виконані взагалі або виконані неналежним чином, а також вимоги яких конкретно нормативних актів порушено винним [6].

У постанові від 14 грудня 2021 року у кримінальній справі № 369/3248/17 Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду навів наступне тлумачення термінам «невиконання професійних обов'язків» та «неналежне виконання професійних обов'язків»: «Невиконання професійних обов'язків означає, що медичний або фармацевтичний працівник не вчиняє ті дії, які він в силу виконуваної роботи зобов'язаний був учинити. Неналежне виконання професійних обов'язків має місце у тому разі, коли медичний або фармацевтичний працівник виконує свої обов'язки не у повному обсязі, недбало, поверхнево, не так, як цього вимагають інтереси його професійної діяльності. Невиконання чи неналежне виконання відповідним суб'єктом своїх професійних обов'язків може бути як одноразовим, так і систематичним» [7]. Також суд вказав на те, що у разі ж, коли тяжкі наслідки для хворого не пов'язані з невиконанням чи неналежним виконанням медичним працівником своїх професійних обов'язків, а настали внаслідок інших обставин, наприклад, запізненого звернення за медичною допомогою або відмови пацієнта від медичних приписів лікаря, порушення пацієнтом встановленого для нього режиму, а також випадків, коли тяжкі наслідки для хворого настали внаслідок інших обставин, відповідальність за ст. 140 КК виключається.

Цікавим є підхід до тлумачення терміну «невиконання професійних обов'язків лікарем» Верховним Судом у складі колегії суддів Касаційного кримінального суду у постанові від 06 лютого 2020 року у справі № 127/16872/17.

Спочатку суд зазначає про те, які саме дії кваліфіковані як неналежне виконання професійних обов'язків медичним працівником: «Так, неналежне виконання лікарем ОСОБА_1 своїх професійних обов'язків, а саме неправильне встановлення діагнозу та відповідно ненадання адекватної медичної допомоги, що перебували у причинному зв'язку із наслідками, які настали, призвело до смерті ОСОБА_4» [8]. А вже після надає оцінку діям лікаря з точки зору дотримання вимог відповідного лікарського протоколу: «Отже, виконані лікарем дії, неправильно поставлений ним діагноз і вибрана тактика ведення пацієнта, призвели до невиконання вимог протоколу про термінову госпіталізацію пацієнта» [8].

Таким чином, указуючи на неналежне виконання лікарем своїх професійних обов'язків суд в той же час суд робить висновок про невиконання лікарем своїх професійних обов'язків у контексті його обов'язків згідно протоколу надання медичної допомоги.

Що ж стосується аргументів і доводів медичних працівників, то судова практика Верховного Суду свідчить, що нерідко позиції обвинувачення про невиконання чи неналежне виконання професійних обов'язків медичним

працівником протистоїть позиція обвинуваченого про непередбачуваність настання негативної реакції організму на той чи інший лікарський засіб (препарат), що було спричинено, наприклад, наявністю іншої вади здоров'я чи атиповою анатомічною будовою певного органу, появою алергічної реакції тощо.

І ось тут варто згадати про клінічні протоколи надання медичної допомоги, адже в них затверджено правильну послідовність вчинення певних дій при наданні медичної допомоги пацієнтам. Клінічні протоколи являються свого роду інструкціями до дій для лікарів при наданні медичної допомоги. Так, для встановлення слідчим, прокурором і судом належного чи неналежного виконання професійних обов'язків медичним працівником у конкретному випадку, дані медичних карток, показань свідків, дані експертних висновків співставляються саме зі стандартом надання медичної допомоги. Ніхто з учасників кримінального провадження не може і не має права суб'єктивно визначати, чи були дії або бездіяльність лікаря такі, що кваліфікуються як «невиконання медичним або фармацевтичним працівником своїх професійних обов'язків» або «неналежне виконання медичним або фармацевтичним працівником своїх професійних обов'язків». Об'єктивно встановити факт головної події під час досудового розслідування та судового провадження учасники кримінального провадження повинні виходячи з одного і того самого стандарту надання медичної допомоги та спираючись на однаковий підхід до

тлумачення термінів, як юридичних, так і медичних. Це не лише про уникнення маніпуляцій із термінологією медиками та правниками, це перш за все для якнайкращого здійснення досудового розслідування, підготовки працівників правоохоронних органів до проведення слідчих (розшукових) дій, наприклад, допиту свідків.

Висновки з проведеного дослідження. Підбиваючи підсумки проведеного дослідження варто наголосити на те, що Верховний Суд при винесенні постанов у категорії справ за статтею 140 КК України в більшості випадків при тлумаченні термінів «невиконання медичним або фармацевтичним працівником своїх професійних обов'язків» і «неналежне виконання медичним або фармацевтичним працівником своїх професійних обов'язків» спирається на судову практику своїх колег. Джерел, які могли би бути стандартом для правозастосування цих термінів чинне українське законодавство не містить. Дороговказами залишаються лише чинні клінічні протоколи, тлумачні словники, коментарі до КК України та КПК України тощо. Все це свідчить про важливість напрацювання принаймні критеріїв, за якими можна «невиконання професійних обов'язків медичними працівниками» відрізнити від «неналежного виконання професійних обов'язків медичними працівниками», а також указати на ознаки кожного з цих діянь окремо. Всебічне та фундаментальне теоретичне підґрунтя – основа для ефективного виконання завдань кримінального провадження в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Невиконання. Тлумачення із «Словника української мови»: *Словник. Портал української мови та культури*: веб-сайт. URL: <https://slovnnyk.ua/index.php?swrd=%D0%BD%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F>.
2. Неналежний. Тлумачення із «Словника української мови»: *Словник. Портал української мови та культури*: веб-сайт. URL: <https://slovnnyk.ua/index.php?swrd=%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%B6%D0%BD%D0%B5>.
3. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. Том 2: *Мего-Інфо – Юридичний портал № 1*: веб-сайт. URL: <http://mego.info/%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB/%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F-140-%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%B6%D0%BD%D0%B5-%D0%B2%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%84%D0%B5%D1%81%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8%D1%85-%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B2%E2%80%99%D1%8F%D0%B7%D0%BA%D1%96%D0%B2-%D0%BC%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%BC-%D0%B0%D0%B1%D0%BE-%D1%84%D0%B0%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D0%B5%D0%B2%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%BC-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%BA>.
4. Горпинюк О. П., Лепісевич П. М. Відповідальність медичних та фармацевтичних працівників за неналежне виконання чи невиконання професійних обов'язків за кримінальним законодавством України з урахуванням міжнародних стандартів та практики ЄСПЛ. *Соціально-правові студії*. 2021. Випуск 1 (11). С. 69-79.
5. Черніков Є. Е. Кримінальна відповідальність за неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником: дис. к. ю. н.: 12.00.08 / Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. Северодонецьк, 2020. 288 с.
6. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 20 квітня 2021 року у кримінальній справі № 712/12532/14-к / Єдиний державний реєстр судових рішень.
7. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 14 грудня 2021 року у кримінальній справі № 369/3248/17 / Єдиний державний реєстр судових рішень.
8. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 06 лютого 2020 року у справі № 127/16872/17 / Єдиний державний реєстр судових рішень.

ДОКАЗУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЩОДО ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ

EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS RELATING TO WAR CRIMES

Лазарева Д.В., к.ю.н., доцент,
заступник керівника Управління міжнародного співробітництва
Бюро економічної безпеки України

У статті проведений аналіз окремих дискусійних питань доказування у кримінальних провадженнях щодо воєнних злочинів. Встановлено, що термін «воєнний злочин» законодавчо не закріплений в національному законодавстві. Відсутність цього визначення значно ускладнює роботу правоохоронних органів у розслідуванні злочинів цієї категорії. З'ясовано, що всі воєнні злочини характеризуються певною сукупністю ознак, а саме: діями, які вчиняються під час збройного конфлікту і пов'язані з ним; діями, які вважаються серйозними порушеннями норм міжнародного гуманітарного права; діями, які зазвичай вчиняються комбатантами або особами, які можуть віддавати їм накази; об'єктом воєнних посягань є особи, що знаходяться під захистом міжнародного гуманітарного права (чи їхні права); завжди вчиняються умисно або з грубої необережності. Встановлено, що у кримінальних провадженнях про воєнні злочини специфічний предмет доказування, який пов'язаний з кваліфікацією, зокрема Кримінальний кодекс України, норми міжнародних угод, широкий спектр дій, які можуть бути визнані воєнними злочинами лише за умови доведення контекстуальних обставин; обов'язковістю встановлення обставин, які мають причинно-наслідковий зв'язок з іншими елементами предмета доказування й впливають на специфіку самого процесу такої кримінальної процесуальної діяльності. Наголошено, що важливим компонентом доказування щодо воєнних злочинів є встановлення події кримінального правопорушення. Відтак, на початковому етапі розслідування воєнних злочинів, основними завданнями є швидке встановлення наявності або відсутності достатніх доказів, що свідчать про ознаки злочину, а також виявлення обставин, які можуть виключити можливість кримінального провадження. У зв'язку з цим, уся діяльність на цій стадії зосереджена на зборі фактичних даних, які в подальшому повинні бути визнані достатніми для ухвалення процесуального рішення. Обставини, які є предметом доказування під час розслідування воєнних злочинів в Україні, можуть включати: обставини, що потребують доведення; обставини, необхідні для досягнення проміжних цілей розслідування; обставини, за допомогою яких виявляються докази; обставини, знання яких важливе для перевірки та оцінки доказів; а також обставини, які, хоча й не мають доказового значення, можуть виконувати тактичну роль.

Ключові слова: доказування, воєнний злочин, розслідування, кримінальне провадження, докази.

The article analyzes some controversial issues of evidence in criminal proceedings on war crimes. It is established that the term "war crime" is not legally enshrined in national legislation. The absence of this definition significantly complicates the work of law enforcement agencies in investigating crimes of this category. It is found that all war crimes are characterized by a certain set of features, namely: actions committed during and related to an armed conflict; actions that are considered serious violations of the norms of international humanitarian law; actions that are usually committed by combatants or persons who can give them orders; the object of military attacks are persons protected by international humanitarian law (or their rights); are always committed intentionally or with gross negligence. It has been established that in criminal proceedings on war crimes there is a specific subject of proof, which is related to the qualification, in particular the Criminal Code of Ukraine, the norms of international agreements, a wide range of actions that can be recognized as war crimes only if contextual circumstances are proven; the obligation to establish circumstances that have a causal relationship with other elements of the subject of proof and affect the specifics of the process of such criminal procedural activity itself. It has been emphasized that an important component of proof regarding war crimes is the establishment of the event of a criminal offense. Therefore, at the initial stage of the investigation of war crimes, the main tasks are to quickly establish the presence or absence of sufficient evidence indicating the signs of a crime, as well as to identify circumstances that may exclude the possibility of criminal proceedings. In this regard, all activities at this stage are focused on collecting factual data, which must subsequently be recognized as sufficient for making a procedural decision. Circumstances that are the subject of proof during the investigation of war crimes in Ukraine may include: circumstances that require proof; circumstances necessary to achieve the intermediate goals of the investigation; circumstances by means of which evidence is revealed; circumstances, knowledge of which is important for the verification and evaluation of evidence; as well as circumstances that, although not of evidentiary value, may play a tactical role.

Key words: proving, war crime, investigation, criminal proceedings, evidence.

Постановка проблеми. Збройна агресія РФ та запровадження воєнного стану в Україні суттєво вплинуло на всі сфери нашого життя. Російські військові вчиняють на території України масові вбивства мирних людей, знищення об'єктів інфраструктури і помешкань громадян, гвалтування жінок і дітей, мародерство. Така категорія злочинів є складною та має певні особливості, за своєю природою воєнні злочини є одними з найтяжчих і найсерйозніших злочинів, відомих людству.

При розслідуванні воєнних злочинів існує значна кількість проблем, зокрема: відсутність доступу до територій тимчасово окупованих російською федерацією, що унеможливає проведення слідчих (розшукових) дій (огляд місця події, обшук, допит, слідчий експеримент); встановлення осіб, причетних до вчинення воєнних злочинів; відсутність належної нормативно-правової бази, що регламентує порядок залучення міжнародних організацій до розслідування воєнних злочинів, вчинених на території України; недостатня кількість компетентних (підготовлених) працівників слідчих та оперативних підрозділів, що можуть ефективно здійснювати виявлення, документування та розслідування воєнних злочинів. Саме тому

дослідження доказування у кримінальних провадженнях цієї категорії потребує детального вивчення, зокрема в частині змісту обставин, які підлягають встановленню.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. В українській теорії кримінального процесу окремі питання розслідування воєнних злочинів розглядали: А. А. Вознюк, В. В. Вапнярук, І. В. Глов'юк, Г. Р. Крет, А. І. Кунтій, В. М. Лисик, М. В. Піддубна, М. А. Погорельський, О. В. Пчеліна, В. М. Репецький, О. В. Таран, Г. К. Тетерятник, О. М. Федорів, К. П. Шевчишена та ін.

Доктринальні напрацювання таких та інших вчених становить теоретичне підґрунтя статті, однак в нинішніх умовах збройного конфлікту нарізла необхідність додаткового опрацювання проблем кримінального процесуального доказування у кримінальних провадженнях щодо воєнних злочинів.

Виклад основного матеріалу. Повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну 24 лютого 2022 року стало найбільшим викликом для всього цивілізованого світу. Неправомірна та неспровокована військова агресія завдала українському народу непоправних фізич-

них і моральних страждань. Методи ведення бойових дій росією проти України є грубим порушенням законів і звичаїв війни, які відповідно до міжнародного гуманітарного права вважаються військовими злочинами. Ці дії стали загальноприйнятною стратегією військово-політичного керівництва країни-агресора.

Розслідування воєнних злочинів є новим напрямком роботи для правоохоронців, оскільки більшість з них ніколи не стикалися з такими випадками. Тому важливо швидко адаптуватися до сучасних реалій і ефективно виконувати завдання з розслідування цих злочинів. Однією з перших підготовчих задач у процесі розслідування (документування) воєнних злочинів є визначення терміна «воєнний злочин». Розгорнуте визначення терміна «воєнні злочини» було вперше сформульоване у 1945 році в ст. 6 Статуту Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі. У цьому документі зазначалося, що до воєнних злочинів відносяться порушення законів і звичаїв війни, які включають в себе вбивства, жорстоке поводження або депортацію цивільного населення на окупованих територіях, а також вбивство або жорстоке поводження з військовополоненими, вбивство заручників, розкрадання державної або приватної власності, а також безглузде знищення населених пунктів, що не обумовлене військовою необхідністю [1, с. 125–126]. Пізніше поняття «воєнні злочини» було закріплено в ст. 8 Римського статуту, де воєнними злочинами вважаються грубі порушення Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, зокрема будь-які дії проти осіб або майна, що підлягають захисту відповідно до положень відповідної Женевської конвенції: умисне вбивство; катування або нелюдське поводження; умисне заподіяння сильних страждань або тяжких тілесних ушкоджень чи шкоди здоров'ю; широкомасштабне знищення і привласнення майна, що не викликане військовою необхідністю і вчинене незаконно та безглуздо; примуслення військовополоненого або іншої особи, що перебуває під захистом, до служби в збройних силах ворожої держави; взяття заручників; інші серйозні порушення законів і звичаїв, що застосовуються в міжнародних збройних конфліктах у встановлених межах міжнародного права, тощо [2, с. 150–151].

Українське законодавство не містить визначення поняття «воєнний злочин». Зокрема, Кримінальний кодекс (КК) України не використовує термін «воєнні злочини», хоча передбачає відповідальність за них у розділі XIX Особливої частини КК України «Кримінальні правопорушення проти порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення)» та розділі XX Особливої частини КК України «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку».

Водночас М. В. Піддубна наголошує, що воєнний злочин можна визначити як винне, суспільно небезпечне, протиправне та каране діяння, що полягає в порушенні встановлених основними принципами міжнародного права *jus cogens*, міжнародним гуманітарним правом правил ведення збройних конфліктів міжнародного та неміжнародного характеру, злочинність яких визначена актами міжнародного кримінального права [3, с. 101].

На думку, М. К. Зубанського воєнним злочином слід вважати порушення встановлених нормами міжнародного кримінального права, а також положеннями Женевської конвенції та додатковими протоколами до неї правил ведення бойових дій, що виявляються в сукупності діянь, які прямо чи опосередковано передбачають порушення основних принципів правового статусу людини та громадянина, і таке правопорушення тягне за собою відповідальність, вид і міра якої визначаються нормами міжнародного кримінального права та актами національного кримінального законодавства [4, с. 48].

Як слушно зазначає К. П. Шевчишена, в Україні в сучасних умовах терміни «воєнний» і «військовий» часто плутаються у побутовому вжитку. Тому особам, які займаються документуванням та розслідуванням воєнних злочинів, важливо чітко усвідомлювати різницю між цими поняттями. «Воєнний злочин» є терміном, що належить до сфери міжнародного гуманітарного права, і, отже, стосується інтересів усього світу. У той же час, термін «військове кримінальне правопорушення» має відношення до конкретної держави [5, с. 85–87]. Відповідно до ч. 1 ст. 401 КК України, військовими кримінальними правопорушеннями вважаються злочини, передбачені цим розділом, які порушують встановлений законодавством порядок несення або проходження військової служби, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними та резервістами під час зборів [6].

Відмінністю між воєнними та військовими злочинами є те, що військові кримінальні правопорушення відбуваються під час мирного часу, коли військовослужбовці здійснюють дії, які порушують закони та стандарти, пов'язані з їхнім статусом. Натомість воєнні злочини стосуються порушень, які відбуваються під час війни або збройного конфлікту, коли застосовуються закони та звичаї війни.

Отже, на нашу думку, існує необхідність у чіткому визначенні та законодавчому закріпленні терміна «воєнний злочин» у КК України. Відсутність цього визначення в національному законодавстві значно ускладнює роботу правоохоронних органів у розслідуванні злочинів цієї категорії. Крім того, це призводить до плутанини між поняттями «воєнний злочин» і «військове кримінальне правопорушення».

В. М. Репецький та В. М. Лисик, проаналізувавши низку міжнародно-правових актів, що визначають склади воєнних злочинів, дійшли висновку, що всі воєнні злочини характеризуються певною сукупністю ознак, які притаманні кожному складу зокрема і групі загалом, а саме: дії, що становлять об'єктивну сторону воєнних злочинів, вчиняються під час збройного конфлікту і пов'язані з ним; учинення дій, що вважаються серйозними порушеннями норм міжнародного гуманітарного права; такі дії зазвичай вчиняються комбатантами або особами, які можуть віддавати їм накази; об'єктом посягання є особи, що знаходяться під захистом міжнародного гуманітарного права (чи їх права); вказані злочини завжди вчиняються умисно або з грубої необережності [7, с. 122–125].

Аналізуючи дослідження науковців, можна сформулювати таку класифікацію воєнних злочинів, а саме: 1) за способом учинення – воєнні злочини, пов'язані із сексуальним насильством; воєнні злочини, пов'язані з катуваннями осіб чи іншим нелюдським поводженням; воєнні злочини, пов'язані із заподіянням шкоди здоров'ю; воєнні злочини, пов'язані з незаконним позбавленням волі; воєнні злочини, пов'язані з незаконною депортацією; воєнні злочини, пов'язані із взяттям заручників; воєнні злочини, пов'язані з умисним вбивством; воєнні злочини, вчинені з використанням отруйної зброї; воєнні злочини, пов'язані зі знищенням/привласненням майна; тощо; 2) за спрямованістю – воєнні злочини, пов'язані з нападом на цивільні об'єкти; воєнні злочини, пов'язані з нападом на об'єкти, задіяні в наданні гуманітарної допомоги/місії з підтримання миру; воєнні злочини, пов'язані з нападом на об'єкти, призначені для релігійних, освітніх, мистецьких, наукових чи цілей; воєнні злочини, пов'язані з нападом на госпіталі та місця зосередження хворих і поранених; воєнні злочини, спрямовані на знищення історичних пам'яток тощо; 3) залежно від особи потерпілого – воєнні злочини проти цивільного населення; воєнні злочини проти військовослужбовців; воєнні злочини проти суб'єктів, задіяних у наданні гуманітарної допомоги/місії з підтримання миру; воєнні злочини проти дітей тощо [8, с. 397].

Таким чином, як вірно констатує О. В. Пчеліна, з моменту неспровокованого повномасштабного вторгнення воєнні злочини з боку РФ стали предметом особливої уваги українських правоохоронних органів, суддів та юристів. Це зумовлено їхньою серйозністю, резонансом, великою кількістю та специфікою. Незважаючи на значну кількість наукових і практичних досліджень, що стосуються цієї теми, розвиток наукових досліджень у цій галузі та накопичення практичного досвіду відкривають можливості для систематичного переосмислення питань, пов'язаних із доказуванням у кримінальних провадженнях щодо воєнних злочинів [9, с. 335].

Відповідно до ч. 2 ст. 91 КПК України доказування полягає у збиранні, перевірці та оцінці доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження [10]. На початковому етапі розслідування, як зазначає О. М. Федорів, основними завданнями є швидке встановлення наявності або відсутності достатніх доказів, що свідчать про ознаки злочину, а також виявлення обставин, які можуть виключити можливість кримінального провадження. У зв'язку з цим, вся діяльність на цій стадії зосереджена на зборі фактичних даних, які в подальшому повинні бути визнані достатніми для ухвалення процесуального рішення [11, с. 212–213].

У кримінальних провадженнях про воєнні злочини специфічний предмет доказування, який пов'язаний з кваліфікацією, зокрема КК України, норми міжнародних угод, широкий спектр дій, які можуть бути визнані воєнними злочинами лише за умови доведення контекстуальних обставин; обов'язковість встановлення обставин, які мають причинно-наслідковий зв'язок з іншими елементами предмета доказування й впливають на специфіку самого процесу такої кримінальної процесуальної діяльності. Як вірно наголошує О. В. Таран, основою практичного підходу до формування предмета доказування в кримінальному провадженні є перелік обставин, визначений у ст. 91 КПК України, а також особливості конкретного кримінального правопорушення. Отже, коло обставин, що підлягають доказуванню в будь-якому кримінальному провадженні, є результатом поєднання об'єктивних та суб'єктивних факторів [12, с. 415].

На думку А. І. Кунтія, найсуттєвіші та найбільш загальні обставини, що мають значення, закріплені в ст. 91 КПК України. Проте цей перелік не враховує специфіку різних видів і груп злочинів, зміст складу злочинів, а також різноманітні відомості про злочинця і потерпілого, а також інші фактори. Тому формування обставин, які підлягають встановленню, визначається трьома чинниками: предметом доказування (ст. 91 КПК України), кримінально-правовими та криміналістичними характеристиками конкретного кримінального правопорушення [13, с. 394–395]. У цьому контексті науковці справедливо підкреслюють, що предмет доказування у провадженнях про воєнні злочини є по суті двоелементним: 1) перший елемент є загальним і охоплює обставини, передбачені ст. 91 КПК України, а також проміжні та допоміжні факти, які залежать від процесуальної ситуації та специфіки кримінального провадження; 2) другий елемент є контекстуальним (спеціальним) і визначає специфіку складу злочину в усіх його складових (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона).

Однак обставини, які підлягають доказуванню в кримінальному провадженні, повинні бути не лише встановлені, а й підтверджені системою належних, допустимих, достовірних і достатніх доказів, що свідчать про їх незаперечність. Обставини, які є предметом доказування під час розслідування воєнних злочинів в Україні, можуть включати: обставини, що потребують доведення; обставини, необхідні для досягнення проміжних цілей розслідування; обставини, за допомогою яких виявляються докази; обставини, знання яких важливе для перевірки

та оцінки доказів; а також обставини, які, хоча й не мають доказового значення, можуть виконувати тактичну роль [14, с. 295–296].

Враховуючи вищезазначене, слід зазначити, що багато проблем пов'язані з обставинами, які є предметом доказування під час розслідування воєнних злочинів в Україні. Серед цих проблем можна виділити: складність у виявленні слідів, що свідчать про причетність військовослужбовців РФ (тобто відсутність інформації про цих осіб) – 74 % слідів можуть бути знищені внаслідок вибухів або пожеж; 63 % – наявність спеціальних предметів доказування, специфіка яких зумовлена великою кількістю видів вчинених воєнних злочинів та їх нестандартною кваліфікацією відповідно до КК України та міжнародних норм – 48 %; встановлення мети та мотиву – 60 %; об'єктивні труднощі під час допиту свідків і потерпілих, викликані психологічним станом останніх, – 39 %.

Зрозуміло, що в умовах збройного конфлікту можуть виникати різноманітні труднощі, пов'язані з доступом до доказів, їх зберіганням і транспортуванням, а також з доступом до потерпілих і свідків, проведенням допитів, триваючими бойовими діями та низьким рівнем безпеки для співробітників, які займаються розслідуванням. Незважаючи на ці та інші виклики, важливо враховувати всі обставини та шукати альтернативні рішення [15, с. 255–256].

Отже, можна стверджувати, що в кримінальних провадженнях про воєнні злочини існує специфічний предмет доказування, який має свої особливості. По-перше, це пов'язано з нестандартною кваліфікацією, що враховує КК України, який посилається на норми міжнародних угод і охоплює широкий спектр дій, які можуть бути визнані воєнними злочинами лише за умови доведення контекстуальних обставин. По-друге, необхідність встановлення цих контекстуальних обставин, які мають причинно-наслідковий зв'язок з іншими елементами предмета доказування, впливає на специфіку самого процесу доказування. Це, зокрема, стосується переліку питань, які слід ставити під час допитів, речей і документів, які потрібно вилучати під час огляду та обшуку, а також особливостей проведення огляду та слідчого експерименту на місці події, а також отримання інформації з відкритих джерел [16, с. 112–113].

Враховуючи наведене, варто підтримати К. П. Шевчину, й до обставин, які необхідно встановити під час розслідування воєнних злочинів, доцільно віднести: 1) обставини, що характеризують саму подію вчинення воєнного злочину (правова кваліфікація), а також предмет, час, місце, спосіб і засоби вчинення злочину, інформація про сліди злочину; 2) обставини, що стосуються особи потерпілого, свідків, очевидців та особи заявника; 3) обставини, що стосуються особи злочинця; 4) обставини, пов'язані з умислом, мотивом та метою вчинення воєнного злочину; 5) інші обставини [5, с. 107–108].

Звертаючись до офіційної статистичної звітності, зауважимо, що у період військової агресії з 24 лютого 2022 р., наприклад, слідчими Національної поліції України розпочато 139 963 кримінальних провадження за фактами вчинення на території України злочинів військовослужбовцями ЗС РФ, з них найбільше: 124034 – за ст. 438 КК України; 9319 – за ст. 110 КК України; 4262 – за ст. 111-1 КК України. Досудове розслідування триває у 11917 провадженнях, за підслідністю до СБУ передано 115589, направлено до суду – 1923. Особам повідомлено підозр – 3670, закрито провадження – 528 [17]. Однак, такі статистичні дані не повною мірою відображає реальні масштаби вчинення воєнних злочинів. Це зумовлено кількома факторами: відсутністю доступу до територій, тимчасово окупованих РФ, що ускладнює встановлення фактів злочинів, проведення слідчих (розшукових) дій (таких як огляд місця події, обшук, допит, слідчий експеримент), виявлення

осіб, причетних до вчинення воєнних злочинів, а також встановлення потерпілих (жертв) і свідків; регулярними обстрілами прифронтових зон і високим рівнем небезпеки на деокупованих територіях, пов'язаним із замінуванням місцевості, що суттєво ускладнює проведення термінових слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій; відсутністю належної нормативно-правової бази, яка регламентує порядок взаємодії органів досудового розслідування з міжнародними організаціями під час розслідування воєнних злочинів; а також низьким рівнем підготовленості працівників слідчих органів, тощо [2, с. 178–179].

Військова агресія РФ та запровадження воєнного стану в Україні суттєво вплинули на всі аспекти нашого життя. На території України російські військові здійснюють масові вбивства мирних жителів, знищують інфраструктуру та житлові об'єкти, вчиняють насильство над жінками і дітьми, займаються мародерством тощо. Злочини, скоєні військовослужбовцями РФ на нашій території, мають значні масштаби, і їх документування та розслідування потребують детального аналізу великої кількості подій, ретельного збору значного обсягу доказів і проведення численних судових експертиз. У цих умовах юридична наука та правова система стикаються з новими викликами і завданнями, які вимагають впровадження сучасних підходів для їх вирішення.

Висновки. Узагальнюючи, можна зазначити, що з 2014 року Україна зазнає збройної агресії з боку Російської Федерації, яка з 24 лютого 2022 року переросла у повномасштабний конфлікт. Протягом різних історичних періодів Україна стикалася з численними викликами, що виходять за межі контролю: війни, збройні конфлікти, загрози конституційному ладу, пандемії, природні катастрофи, техногенні аварії та інші надзвичайні ситуації. У випадках значного масштабу ці події можуть вимагати введення надзвичайних правових режимів. Це створює специфічні умови для діяльності органів державної влади, правоохоронних структур та більшості державних і суспільних інститутів. Водночас обмеження прав і законних інтересів громадян стає необхідним заходом для подолання наслідків цих ситуацій та відновлення життєво важливих сфер. У таких умовах виникає складне питання забезпечення адекватного балансу між державними та суспільними інтересами, а також створення гарантій прав і законних інтересів особи, яка є найвищою соціальною цінністю, в умовах їх вимушеного обмеження. Методи ведення бойових дій Росією проти

України є грубим порушенням законів і звичаїв війни, які відповідно до міжнародного гуманітарного права вважаються військовими злочинами. В українському законодавстві відсутнє визначення поняття «воєнний злочин», що значно ускладнює роботу правоохоронних органів у розслідуванні злочинів цієї категорії. Аналізуючи думки науковців, можна дійти висновку, що воєнним злочином вважається порушення норм міжнародного кримінального права, а також положень Женевської конвенції та її додаткових протоколів, що регулюють ведення бойових дій. Такі порушення проявляються у сукупності дій, які прямо або опосередковано суперечать основним принципам правового статусу людини та громадянина. За такі правопорушення передбачена відповідальність, вид і міра якої визначаються нормами міжнародного кримінального права та національним кримінальним законодавством.

На початковому етапі розслідування військових злочинів, основними завданнями є швидке встановлення наявності або відсутності достатніх доказів, що свідчать про ознаки злочину, а також виявлення обставин, які можуть виключити можливість кримінального провадження. Свавілья та беззаконня на окупованих територіях сприяли вчиненню агресором численних воєнних злочинів, включаючи згвалтування та сексуальне насильство проти цивільного населення. Часто ці злочини супроводжуються умисними вбивствами з метою приховування слідів скоєного. Кожен такий випадок потребує належної правової оцінки після деокупації відповідної території. У зв'язку з цим, вся діяльність на цій стадії зосереджена на зборі фактичних даних, які в подальшому повинні бути визнані достатніми для ухвалення процесуального рішення. Відповідно до ч. 2 ст. 91 КПК України доказування полягає у збиранні, перевірці та оцінці доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження [10], зокрема такі повинні бути не лише встановлені, а й підтверджені системою належних, допустимих, достовірних і достатніх доказів, що свідчать про їх незаперечність. Обставини, які є предметом доказування під час розслідування воєнних злочинів в Україні, можуть включати: обставини, що потребують доведення; обставини, необхідні для досягнення проміжних цілей розслідування; обставини, за допомогою яких виявляються докази; обставини, знання яких важливе для перевірки та оцінки доказів; а також обставини, які, хоча й не мають доказового значення, можуть виконувати тактичну роль.

ЛІТЕРАТУРА

1. Валнярчук В. В. Теорія і практика кримінального процесуального доказування : монографія. Х. : Юрайт, 2017. 408 с.
2. Крет Г. Р. Міжнародні стандарти доказування у кримінальному процесі України: теоретико-правові та практичні основи: дис... канд. юрид. наук. 12.00.09. О., 2020. 324 с.
3. Піддубна М. В. Воєнні злочини в кримінальному праві України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2016. Вип. 40. Т. 2. С. 98–101.
4. Зубанський М. К. Поняття та склад воєнного злочину в контексті положень міжнародного кримінального права. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства*. 2022. № 58. С. 42–56.
5. Шевчишена К. П. Розслідування воєнних злочинів в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.09. Київ, 2024. 330 с.
6. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
7. Репецкий В. М., Лисик В. М. Поняття та ознаки воєнних злочинів. *Альманах міжнародного права*. 2009. Вип. 1. С. 120–125.
8. Гловюк І. В., Тетерятник Г. К. Контекстуальні елементи у провадженнях щодо воєнних злочинів: предмет доказування sui generis subject of proof. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 394–398.
9. Пчеліна О. В., Пчелін В. Б. Криміналістична класифікація воєнних злочинів. *Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу в умовах воєнного стану*. Х., 2022. С. 334–338.
10. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
11. Федорів О. М. Реалізація стандартів ефективності досудового розслідування в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 4. С. 210–218.
12. Таран О. В. Обставини, які підлягають доказуванню під час розслідування порушення законів та звичаїв війни. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 413–416.
13. Кунтія А. І. Тактика слідчого експерименту під час розслідування умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 4. С. 393–396.
14. Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. коментар / за заг. ред. проф. В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. Київ : Юстініан, 2012. 1224 с.
15. Садова Т. С. Щодо поняття воєнних злочинів проти довілля в міжнародному кримінальному праві. *Право і суспільство*. 2021. № 4. С. 252–257.
16. Доказування у кримінальному провадженні: навч.-практ. посіб. / О. В. Александров та ін. Київ: Нац. акад. прокуратури, 2017. 346 с.
17. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. *Офіс Генерального прокурора України*. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ РОБОТИ З ПОТЕРПІЛИМ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ
(ТАКТИЧНИЙ ТА ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)****CONCEPTUAL PRINCIPLES OF WORKING WITH THE VICTIM UNDER THE CONDITIONS
OF THE STATE OF MARTIAL (TACTICAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECT)**

**Мировська А.В., к.ю.н., доцент,
професор кафедри криміналістики та судової медицини
Національна академія внутрішніх справ**

**Комаринська Ю.Б., к.ю.н., доцент,
професор кафедри криміналістики та судової медицини
Національна академія внутрішніх справ**

**Несен О.О., к.мед.н., доцент,
завідувач кафедри криміналістики
Навчально-науковий інститут права та психології
Національної академії внутрішніх справ**

Стаття присвячена з'ясуванню концептуальних засад роботи з потерпілою особою під час досудового розслідування в умовах воєнного стану.

Встановлено типові категорії осіб проти яких найчастіше вчиняються воєнні злочини, зокрема: 1) комбатанти; 2) військовополонені; 3) цивільні особи; 4) медичний та духовний персонал збройних сил; 5) персонал організацій цивільної оборони; 6) персонал, призначений для захисту культурних цінностей.

Виокремлено основні стадії роботи з потерпілою особою та запропоновано їх зміст:

1. Підготовка до комунікації з потерпілою особою (вивчення самої події кримінального правопорушення та обставин, які його супроводжували; ретельний аналіз матеріалів кримінального провадження; вирішення питання щодо попередньої кваліфікації події; вивчення загально-демографічних, соціальних, біофізичних та психологічних характеристик особи потерпілого; вирішення питання про необхідність залучення спеціалістів; визначення комплексу слідчих (розшукових) дій, які необхідно провести із потерпілою особою та їх послідовності; вирішення питання щодо часу та місця проведення окремих слідчих (розшукових) дій, з урахуванням слідчої ситуації та стану потерпілої особи; вирішення питання про технічне супроводження проведення слідчих (розшукових) дій; обрання системи тактичних прийомів роботи з потерпілим);

2. Безпосередня взаємодія з потерпілою особою (передбачає процес комунікації з потерпілою особою в межах проведення слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних заходів, за допомогою тактичних прийомів, обраних із урахуванням її психологічного та фізичного стану особи);

3. Вирішення питання щодо надання необхідної психологічної підтримки/допомоги;

4. Аналіз та використання отриманої інформації.

З'ясовано основні напрями роботи з потерпілою особою: дотримання процесуальних засад кримінального провадження; психологічна підтримка; тактико-криміналістичне забезпечення розслідування та залучення передового міжнародного досвіду щодо механізмів підтримки для учасників кримінального провадження в контексті розслідування воєнних злочинів.

Ключові слова: досудове розслідування в умовах воєнного стану, криміналістичне забезпечення розслідування, тактичні засади слідчих (розшукових) дій.

The article is devoted to elucidating the conceptual principles of working with a victim during a pre-trial investigation under martial law.

Typical categories of persons against whom war crimes are most often committed are established, in particular: 1) combatants; 2) prisoners of war; 3) civilians; 4) medical and spiritual personnel of the armed forces; 5) personnel of civil defense organizations; 6) personnel appointed to protect cultural values.

The main stages of work with the injured person are highlighted and their content is proposed:

1. Preparation for communication with the victim (study of the event of the criminal offense itself and the circumstances that accompanied it; thorough analysis of the materials of the criminal proceedings; resolution of the issue regarding the preliminary qualification of the event; study of the general demographic, social, biophysical, and psychological characteristics of the victim; resolution of the issue about the need to involve specialists; determination of the set of investigative (search) actions that must be carried out with the victim and their sequence; resolution of the issue regarding the time and place of individual investigative (search) actions, taking into account the investigative situation and the condition of the victim; resolving the issue of technical support for investigative (search) actions; choosing a system of tactical techniques for working with the victim);

2. Direct interaction with the victim (presupposes the process of communication with the victim within the scope of investigative (search) actions and other procedural measures, using tactical techniques chosen taking into account the psychological and physical state of the person);

3. Solving the issue of providing the necessary psychological support/assistance;

4. Analysis and use of the received information.

The main areas of work with the victim were clarified: compliance with the procedural principles of criminal proceedings; psychological support; tactical and forensic support of the investigation and involvement of best international experience regarding support mechanisms for participants in criminal proceedings in the context of the investigation of war crimes.

Key words: pre-trial investigation under martial law, forensic investigation support, tactical principles of investigative (search) actions.

Потерпілий від кримінального правопорушення – це правова категорія, яка має суттєве значення для більшості юридичних наук.

У криміналістичному контексті потерпілий, як поняття, досліджується у межах криміналістичної методики, в якості основного структурного елементу криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень.

Стаття 55 КПК України визначає, що потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди... [1].

Криміналістичний інтерес до зазначеної категорії обумовлений у першу чергу тим, що потерпілий є джерелом

інформації про вчинене кримінальне правопорушення, а у окремих випадках фактичною підставою початку кримінального провадження та його ініціатором.

Вивченню властивостей та ролі потерпілого в аспекті дослідження криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень присвятили свої праці А.О. Антошук, В.К. Весельський, П.Д. Біленчук, В.О. Коновалова, Ю.Б. Комаринська, Г.Ю. Нікітіна-Дудікова, А.А. Саковський, Л.Д. Удалова, С.С. Чернявський, Ю.М. Черноус, В.Ю. Шепітько та інші.

На наше переконання, вивчення криміналістичних ознак, які формують характеристику потерпілого, є необхідною умовою проведення всебічного та повного розслідування, спрямованого на встановлення істини у кримінальному провадженні та притягнення до відповідальності винних осіб, а також дозволить безперешкодно встановити психологічний контакт з особою, відносно якої вчинено протиправні дії, та коректно визначити подальшу тактику дій слідчого.

Так, згідно з даними Єдиного звіту про кримінальні правопорушення Офісу Генерального прокурора, упродовж 2021 року кількість потерпілих осіб від вчинення кримінальних правопорушень складала 197 274 особи; за аналогічний період 2022 року – 230 939 осіб; у 2023 році ці показники сягнули майже до 300 000 осіб¹.

Станом на червень 2024 року зареєстровано 263 132 кримінальних провадження у яких визнано потерпілими 126 151 особу².

На жаль, мусимо констатувати той факт, що окреслені статистичні відомості не дають змоги оптимістично оцінювати та прогнозувати ситуацію, що склалась в Україні упродовж останніх років.

Безперечно, така негативна тенденція, в тому числі, зумовлена початком повномасштабного вторгнення РФ на територію України, внаслідок чого порушені фундаментальні норми й принципи міжнародного права.

Суттєвий резонанс, з огляду на досліджувану проблему, пов'язаний із масовим вчиненням воєнних злочинів та злочинів проти людяності, зокрема: вбивств, масових знищень людей, тортур, зґвалтувань, політичних, расових або релігійних переслідувань й інших нелюдських актів поведінки, які досягли критичного рівня.

У загальній частині Стандартів розслідування воєнних злочинів зазначено, що воєнні злочини завжди вчиняються проти особи або проти власності осіб, які перебувають під захистом міжнародного гуманітарного права і до числа таких належать як мінімум 6 окремих категорій осіб:

1) комбатанти *hors de combat* (комбатанти, які вибули зі строю) – поранені, хворі або такі, що зазнали корабельної аварії, які перестали брати участь чи не брали участі у військових діях, положення про захист яких передбачено Женевською конвенцією (I,II), Додатковим протоколом до Женевських конвенцій від 12.08.1949., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 08.06.1977 р.;

2) військовополонені – комбатанти, які потрапили під владу супротивника (склали зброю та здалися або були захоплені в полон супротивником), положення про захист яких передбачено Женевською конвенцією (III), Додатковим протоколом до Женевських конвенцій;

3) цивільні особи – положення про захист яких передбачено Женевською конвенцією (IV), Додатковим протоколом до Женевських конвенцій;

4) медичний та духовний персонал збройних сил (ст. 15 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій) –

не є комбатантами (ст. 43(2) Додаткового протоколу до Женевських конвенцій), але в раз потрапляння під владу противника можуть бути затримані та в такому випадку користуються всіма правами та пільгами військовополонених (ст. 33 Женевської конвенції (III);

5) персонал організацій цивільної оборони (ст.ст. 51–67 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій);

6) персонал, призначений для захисту культурних цінностей (ст. 15 Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року) [2].

Так, за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я нині в Україні різко збільшилася кількість населення, яким притаманні психосоматичні прояви, депресивні та тривожні стани, психічні розлади, суїцидальні думки, посттравматичні стресові синдроми, тощо. За оцінками експертів вже налічується понад 10 мільйонів українців, які піддаються ризику виникнення того чи іншого психічного розладу³.

Саме тому, необхідність удосконалення алгоритмів роботи з потерпілою особою під час досудового розслідування, осучаснення методичного забезпечення у цій сфері та імплементації нормативно-правових актів Європейського Союзу до національного законодавства, сьогодні набуває особливої актуальності.

Ми погоджуємося з позицією, А. Адаманської-Галлант, яка є керівником компоненту Судова реформа Проекту Європейського Союзу «Право-Justice», що складний травматичний досвід, інтенсивність пережитих трагедій, безпосередня участь осіб у жаклих подіях, пов'язаних із військовою агресією, можуть суттєво впливати на їх здатність відтворювати певні факти. Саме тому вона пропонує використовувати досвід більшості Європейських країн у роботі з потерпілими особами, орієнтований на дотримання стандартів щодо прав, підтримки та захисту жертв злочину, та в межах такої діяльності керуватися Директивою 2012/29/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 25.10.2012 року, що запроваджує мінімальні стандарти щодо прав, підтримки та захисту потерпілих від злочинів, а також змінює рамкове рішення Ради 2001/220/JHA [3; 4].

Враховуючи викладене, теорія та практика розкриття та розслідування кримінальних правопорушень потребує розроблення нових та вдосконалення вже існуючих правових та процесуальних норм, які регламентують роботу з потерпілою особою в умовах воєнного стану, а також тактичних прийомів роботи з нею, з урахуванням сучасних реалій.

Досліджуючи питання роботи з потерпілою особою під час досудового розслідування, на наш погляд, доречно виокремити такі стадії:

- перша стадія – підготовка до комунікації з потерпілою особою;
- друга стадія – безпосередня взаємодія з потерпілою особою;
- третя стадія – вирішення питання щодо надання необхідної психологічної підтримки/допомоги;
- четверта стадія – аналіз та використання отриманої інформації.

Зміст організаційно-тактичних заходів першої стадії – підготовка до комунікації з потерпілою особою, здебільшого матиме пізнавальне значення як щодо самого факту кримінального правопорушення так і щодо потерпілої особи і стосуватиметься з'ясування наступних обставин:

- вивчення самої події кримінального правопорушення та обставин, які його супроводжували, шляхом ознайомлення із процесуальними документами, які містяться у матеріалах кримінального провадження;

¹ Єдиний звіт про кримінальні правопорушення. Форма № 1 (місячна) : наказ Генеральної прокуратури України від 23 жовт. 2012 р. № 100. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stat_n_st?dir_id=113653&libid=100820&c=edit&c=fo.

² Єдиний звіт про кримінальні правопорушення. Форма № 1 (місячна) : наказ Генеральної прокуратури України від 23 жовт. 2012 р. № 100. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stat_n_st?dir_id=113653&libid=100820&c=edit&c=fo.

³ Прес-реліз УКРІНФОРМ на 25.07.2024 р. // Офіційний веб-сайт УКРІНФОРМ – єдине національне інформаційне агентство України, джерело інформації про політичне, економічне, соціальне, наукове, культурне, суспільне життя в Україні та за кордоном. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/>

- ретельний аналіз матеріалів кримінального провадження з метою визначення обсягу наявної доказової інформації, відомостей орієнтуючого значення, які потребуватимуть подальшої перевірки, а також кола обставин, які необхідно встановити під час розслідування;

- вирішення питання щодо попередньої кваліфікації події;

- вивчення загально-демографічних, соціальних, біофізичних та психологічних характеристик особи потерпілого, в тому числі шляхом отримання довідкової інформації про підтвердження відповідних статусів/станів або перебування особи на відповідних обліках;

- вирішення питання про необхідність залучення спеціалістів /психолог, педагог, лікар, перекладач, тощо/ (із урахуванням вікових особливостей, психічного стану та інших характеристик) [5, с. 483];

- визначення комплексу слідчих (розшукових) дій, які необхідно провести із потерпілою особою та їх послідовності;

- вирішення питання щодо часу та місця проведення окремих слідчих (розшукових) дій, з урахуванням слідчої ситуації та стану потерпілої особи;

- вирішення питання про технічне супроводження проведення слідчих (розшукових) дій;

- обрання системи тактичних прийомів роботи з потерпілим, які дозволять забезпечити оптимальну психологічну атмосферу та досягнути поставленої мети.

Друга стадія – безпосередня взаємодія з потерпілою особою, передбачає процес комунікації з потерпілою особою в межах проведення слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних заходів, за допомогою тактичних прийомів, обраних із урахуванням її психологічного та фізичного стану особи.

Під час цієї стадії основним завданням слідчого є обрання та використання тактичних прийомів, які дозволять повною встановити психологічний контакт з особою, унеможливити настання конфліктної ситуації в процесі спілкування або усунути негативні наслідки конфлікту, а також забезпечити результативність запланованих слідчих (розшукових) дій та досягнути мету їх проведення.

Важливе значення під час взаємодії з потерпілим має психологічний контакт, який встановлюється і підтримується упродовж всього розслідування за допомогою організаційно-тактичних заходів.

Встановлення такого контакту, як правило, є результатом застосування систем тактичних прийомів, спрямованих, в першу чергу, на: визначення індивідуальних психологічних особливостей допитуваної особи [5, с. 484] та її ставлення до слідчої (розшукової) дії і до слідчого; подолання психологічних бар'єрів у спілкуванні, створення сприятливої психологічної обстановки для процесу спілкування [5, с. 484].

Проаналізувавши погляди Бахіна В.П., Весельського В.К., Журавля В.А., Коновалової В.О., Кузьмічова В.С., Лукашевича В.Г., Стратонова В.М., Удалової Л.Д., Черноус Ю.М. та інших вчених-криміналістів стосовно проблеми тактико-криміналістичного забезпечення процесу встановлення психологічного контакту, спробуємо запропонувати власне бачення щодо стадій його практичної реалізації, зокрема це: аналіз характеризуючої інформації про потерпілу особу; прогнозування напрямів встановлення психологічного контакту та отримання бажаного результату; обрання коректних тактичних прийомів встановлення психологічного контакту; початок контактної взаємодії та діагностування особи і оцінка слідчої ситуації; подолання ймовірних протиріч та розбіжностей; розвиток контактної взаємодії та створення психологічно сприятливої атмосфери; формування контактного зв'язку між потерпілою особою та слідчим; зміцнення, стабілізація та закріплення контактної взаємодії між слідчим та потерпілою особою.

Варто звернути увагу, що досить розповсюдженою помилкою, яка зустрічається під час досудового розслідування, є нехтування слідчими окремими стадіями роботи з потерпілими. Як правило це стосується саме процесу встановлення психологічного контакту та обрання тактичних прийомів комунікації. Це підтверджуються опитуванням слідчих підрозділів Національної поліції України (Донецької, Дніпропетровської, Житомирської, Запорізької, Київської, Харківської, Херсонської областей), які зазначили:

- про обов'язкову необхідність встановлення психологічного контакту з потерпілою особою та обрання тактичних прийомів комунікації з нею, із урахуванням соціально-психологічних характеристик та слідчої ситуації (88,9 %), оскільки це впливатиме на ефективність та результативність розслідування в цілому;

- про необхідність встановлення психологічного контакту та обрання тактичних прийомів комунікації з потерпілою особою, за можливості (5,1 %);

- що не вбачають необхідності приділяти увагу додатковим можливостям отримання орієнтуючої інформації від потерпілих та витрачати час на побудову ефективної комунікації (1,1 %);

- не змогли визначитись (4,9 %).

Водночас, важливість цих процесів важко переоцінити, оскільки саме вони впливатимуть на можливість отримання інформації щодо обставин, які підлягають встановленню, зокрема це і відомості про обставини та умови, які обумовили вчинення кримінального правопорушення та передували йому; відомості про обставини, які сприяли або навпаки перешкоджали вчиненню кримінального правопорушення; відомості про елементи обстановки, які вплинули на обрання способів кримінального правопорушення, засобів та знарядь, а також самого потерпілого; відомості про безпосереднє місце та час вчинення кримінального правопорушення; відомості про особу правопорушника та характерні ознаки його зовнішності, тощо.

Крім того, слід пам'ятати, що сприйняття потерпілим події кримінального правопорушення прямопропорційно залежатиме від психологічних рис його особистості та емоційного стану в момент вчинення злочину та після нього.

Враховуючи, що нині більшість слідчих ситуацій, пов'язаних із роботою з потерпілим додатково схарактеризовані дією воєнного стану, на наш погляд до найбільш ефективних тактичних прийомів комунікації з потерпілою особою, слід віднести наступні:

1. Проведення слідчих (розшукових) дій безпосередньо на місці події (за можливості та із урахуванням безпекової ситуації).

2. Проведення слідчих (розшукових) дій без відтермінування в часі від моменту вчинення кримінального правопорушення.

3. Використання можливостей вільної розповіді [6, с. 29]. За допомогою такого прийому слідчий отримає можливість додатково встановити психічний стан та емоційні зміни у поведінці потерпілого, а також з'ясувати готовність особи до співпраці та ступінь повноти отриманої інформації.

4. Спостереження за поведінкою потерпілого з метою контролю за його емоційним та психічним станом.

5. Деталізація обставин події – дозволить отримати найповнішу інформацію про деталі вчиненого кримінального правопорушення та убезпечить від несвідомого приховування важливої доказової або орієнтуючої інформації.

6. Постановка різних видів запитань під час роботи з потерпілим – дозволить слідчому утримувати ініціативу, створити результативний діалог, актуалізувати пам'ять та спрямувати процес отримання інформації у потрібний напрям.

7. Використання консультативної допомоги психолога [6, с. 29].

Безсумнівно, зазначений перелік тактичних прийомів є орієнтовним та носить рекомендаційний характер, і в залежності від конкретної ситуації та її основних компонентів може змінюватись або доповнюватись з метою вирішення завдань на різних стадіях кримінального провадження. Крім того, під час вирішення питання про обрання тактичних прийомів спілкування з потерпілим варто враховувати і категорію до якої віднесено особу відповідно до Стандартів розслідування воєнних злочинів.

Окрім екстреної психологічної допомоги, суттєве значення матиме домедична допомога потерпілим, які перебувають у невідкладних станах, оскільки фізичний стан потерпілої особи є запорукою проведення з нею слідчих (розшукових) дій та отримання необхідної інформації.

Механізм надання домедичної допомоги постраждалим, які перебувають у невідкладних станах, особами, які не мають медичної освіти, але за своїми службовими обов'язками повинні надавати домедичну допомогу, визначений наказом Міністерства охорони здоров'я України від 09.03.2022 № 441 «Про затвердження порядків надання домедичної допомоги особам при невідкладних станах» та відповідно до статті 6 Закону України «Про екстрену медичну допомогу», Концепції розвитку системи екстреної медичної допомоги, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22 травня 2019 року № 383-р, та пункту 8 Положення про Міністерство охорони здоров'я України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 25 березня 2015 року № 267 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 24 січня 2020 року № 90), та покликаний удосконалювати процес надання домедичної допомоги особам при невідкладних станах [7].

Досить часто, питання надання екстреної психологічної та медичної допомоги тісно пов'язані між собою, і відповідні заходи у цьому напрямку повинні вживатись одночасно.

Наступною стадією, є аналіз та використання отриманої інформації.

В межах цього етапу отримані від потерпілого показання підлягають ґрунтовній перевірці й оцінці в сукупності з іншими обставинами, що були отримані під час досудового розслідування. Це дозволить проаналізувати наявну інформацію, яка фактично утворює структуру криміналістичної характеристики та вирішити питання щодо достатності отриманих доказів, тобто можливості прийняття позитивного або негативного рішення щодо предмету допиту (доказування).

Таким чином, можливо дійти висновку, що робота з потерпілою особою повинна послідовно забезпечуватись у кількох напрямках, зокрема: дотримання процесуальних засад кримінального провадження, з урахуванням концепції особливого режиму досудового розслідування та судового розгляду в умовах воєнного стану, що має забезпечити ефективне кримінальне переслідування винних осіб; психологічна підтримка з метою нормалізації морально-психологічного стану осіб, які пережили трагедії, що вплине на результативність кримінального провадження на різних його стадіях; тактико-криміналістичне забезпечення розслідування, яке дозволить утворити повноцінну систему дій, спрямовану на постійне розширення можливостей щодо належної підтримки потерпілих та залучення передового міжнародного досвіду щодо механізмів підтримки для учасників кримінального провадження в контексті розслідування воєнних злочинів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/page>.
2. Методичні рекомендації «Стандарти розслідування воєнних злочинів. Загальна частина». URL: https://justgroup.com.ua/wp-content/uploads/2023/05/standart-rozsliduvannya_zagalna-chastyna.pdf
3. А. Адамська-Галлант Не завдати шкоди: як правильно працювати з потерпілими та свідками воєнних злочинів. Інтернет-холдинг «Українська правда». URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2023/06/13/7406707/>.
4. Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the council of 25 October 2012 establishing minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime, and replacing Council Framework Decision 2001/220/JHA. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32012L0029>
5. Саковський А.А., Мировська А.В. Криміналістичне забезпечення допиту неповнолітньої особи. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 3/2024. С. 482-485. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/116>.
6. Мальярова В. О., Матюшкова Т. П., Кікінчук В. В., Бугайчук К. Л. Процесуальний порядок та тактичні особливості здійснення слідчих (розшукових) дій : метод. рек. Харків : ХНУВС, 2018. 101 с.
7. Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 09.03.2022 №441 «Про затвердження порядків надання домедичної допомоги особам при невідкладних станах». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0356-22#Text>

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕДІНКИ
НЕПОВНОЛІТНЬОГО ПРАВОПОРУШНИКА****PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE BEHAVIOR OF A MINOR OFFENDER**

**Пасека М.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін
Уманський національний університет садівництва**

Досліджуються психологічні особливості поведінки неповнолітнього правопорушника. Адже при розслідуванні або судовому розгляді кримінальних справ виникає багато питань психологічного змісту. Для рішення значної частини з них достатньо фахових знань та досвіду юристів. Однак, юридична практика показує, що слідчий і суддя, інспектор кримінального розшуку, адвокат та інші особи, які представляють правосуддя, не в усіх випадках можуть враховувати у своїй роботі сучасні дані, методи і методики психологічної науки.

У цьому випадку з'являється необхідність працівникам правоохоронної системи звертатися до експертів-психологів проведення судово-психологічної експертизи, у ході якої професійний психолог отримує нові факти, корисні для встановлення істини у кримінальній справі. Маючи на меті не просто констатацію фактів, які були виявлені в ході проведеного дослідження, а здійснюючи їх аналіз та даючи власну оцінку виявленим обставинам, експерт виконує функцію джерела наукової інформації фактів, що необхідні суду при оцінці індивідуальних особливостей психічної діяльності сторін, свідків. Від результатів судово-психологічної експертизи часом залежить характер і зміст прийнятого повноважною особою рішення, характер і обсяг відповідальності, форми засобу впливу на правопорушника.

Вікові особливості займають чільне місце в формуванні психологічних властивостей особи неповнолітнього, її психічного розвитку, стану та моральних цінностей. Як влучно відмічають науковці, необхідно знати і правильно враховувати як загальні вікові особливості неповнолітніх, так і індивідуальні психологічні властивості конкретного підлітка-правопорушника: його темперамент і характер, здібності і запас знань, потреби та інтереси, рівень розвитку емоційно-вольової сфери – іншими словами, ретельно вивчати його психологічний вигляд.

Вивчення психологічних особливостей підозрюваного неповнолітнього, слідчим дає змогу вирішувати такі завдання:

- 1) обрати необхідні засоби психологічного впливу і визначити оптимальну тактику проведення слідчих дій;
- 2) справити виховний вплив на обвинуваченого з урахуванням його індивідуально-психологічних особливостей;
- 3) визначити обставини, що пом'якшують і обтяжують вчинення злочину (перебування особи в стані фізіологічного афекту тощо), роль у злочинному угрупованні, мотив учинення злочинного діяння;
- 4) встановити причини злочину (профілактична діяльність слідчого). Психологічні аспекти прямо відносяться до самої психології, а саме це і душевний склад, психіка, характер; сукупність психічних особливостей, властивостей соціальної, національної і т. ін. групи людей (класу, прошарку); сукупність психічних процесів обумовлених певною діяльністю, станом. Тобто, психологічні особливості проявляються у поведінці, характері, сприйнятті, реагуванні особи.

Те, що вбачалося антиморальним минулого століття – стає нормою сьогодення. Зовнішній вигляд, поведінка, ставлення дітей до дорослих, задоволення, серед яких: секс, вживання алкогольних напоїв та тютюнових виробів, змінили свої норми та правила, а в деяких випадках кардинально. Саме тому, поведінка та вчинки особи неповнолітнього, як і будь-якої особи, найбільш виражаються у суспільному житті, в зв'язку з чим вибір дії та кожен вчинок має бути продуманим та зваженим.

Ставлення та усвідомлення своїх вчинків – обов'язковий критерій визначення психологічних особливостей особи. Розуміння та відношення до вчиненого неповнолітнім правопорушником є важливою обставиною, що зумовлює перебіг кримінального провадження щодо нього.

Застосування криміналістичних прийомів та методів розслідування також здійснюється відповідно до врахування психологічних особливостей правопорушника.

Ключові слова: психологічні особливості, неповнолітній правопорушник, криміналістичні прийоми, методи розслідування, судово-психологічна експертиза.

The psychological characteristics of the behavior of a juvenile offender are investigated. Indeed, during the investigation or trial of criminal cases, many questions of psychological content arise. To solve a significant part of them, professional knowledge and experience of lawyers are enough. However, legal practice shows that the investigator and judge, inspector of criminal investigation, lawyer and other persons representing justice, not in all cases can take into account in their work modern data, methods and techniques of psychological science. In this case, there is a need for law enforcement officers to turn to expert psychologists for forensic psychological examination, during which a professional psychologist receives new facts useful for establishing the truth in a criminal case. With the aim of not just stating the facts that were revealed in the course of the study, but carrying out their analysis and giving their own assessment of the identified circumstances, the expert acts as a source of scientific information of the facts that are necessary for the court in assessing the individual characteristics of the mental activity of the parties, witnesses. From the results of forensic psychological examination sometimes depends on the nature and content of the decision taken by the authorized person, the nature and scope of responsibility, forms of means of influencing the offender.

Age features occupy a prominent place in the formation of the psychological properties of the person of the minor, his mental development, state and moral values. As aptly noted by scientists, it is necessary to know and correctly take into account both the general age characteristics of minors and the individual psychological properties of a particular adolescent offender: his temperament and character, abilities and stock of knowledge, needs and interests, the level of development of the emotional-volitional sphere – in other words, carefully study his psychological appearance.

Studying the psychological characteristics of a suspected minor, investigators are able to solve the following tasks:

- 1) choose the necessary means of psychological influence and determine the optimal tactics for conducting investigative actions;
- 2) to exert an educational influence on the accused, taking into account his individual psychological characteristics;
- 3) determine the circumstances that mitigate and aggravate the commission of a crime (the person's being in a state of physiological affect, etc.), the role in the criminal group, the motive for committing a criminal act;
- 4) establish the causes of the crime (preventive activities of the investigator). Psychological aspects directly relate to psychology itself, namely, this is the mental composition, psyche, character; a set of mental characteristics, properties of social, national, etc. groups of people (class, stratum); a set of mental processes due to a certain activity, state. That is, psychological characteristics are manifested in the behavior, character, perception, reaction of the person.

What was seen as anti-moral in the last century is becoming the norm today. Appearance, behavior, attitude of children to adults, pleasure, including: sex, the use of alcoholic beverages and tobacco products, have changed their norms and rules, and in some cases radically. That is why the behavior and actions of a minor, as well as any person, are most expressed in public life, in connection with which the choice of action and every act should be thoughtful and balanced.

Attitude and awareness of their actions – a mandatory criterion for determining the psychological characteristics of the person. Understanding and attitude to the committed by a minor offender is an important circumstance that determines the course of criminal proceedings against him.

The use of forensic techniques and methods of investigation is also carried out in accordance with the psychological characteristics of the offender.

Key words: psychological features, juvenile delinquent, forensic techniques, investigation methods, forensic psychological examination.

Особливості фізичного та психологічного розвитку неповнолітнього накладають надзвичайно великий відбиток на його поведінку. Зокрема, бажання самоствердитися й самовиразитися перед однолітками, дорослими і суспільством, почуття «дорослості» та амбіційності часто є мотиваційною силою його протиправних діянь.

Ставлення та усвідомлення своїх вчинків – обов'язковий критерій визначення психологічних особливостей особи. Розуміння та відношення до вчиненого неповнолітнім правопорушником є важливою обставиною, що зумовлює перебіг кримінального провадження щодо нього.

Актуальність дослідження зумовлено не лише тим, що неповнолітні завжди визнавалися злочинцями особливого роду, а й тим, що на сьогодні, це – одна з найбільш кримінально-уражених верств населення, особливий, найбільш важкий об'єкт виховання та перевиховання.

Застосування криміналістичних прийомів та методів розслідування також здійснюється відповідно до врахування психологічних особливостей правопорушника.

Вивченням психологічних особливостей поведінки неповнолітніх правопорушників займалися такі вчені, як В. В. Вітвіцька, Н. В. Ківенко, В. О. Коновалова, С. А. Тарарухін, І. А. Топольскова та інші. Особистісні якості, що відрізняють звичайного підлітка від потенційного правопорушника з позицій психології, досліджували Ю. М. Антонян, С. Д. Максименко та інші.

Також увага вчених приділялася проблематиці провадження судово-психологічної експертизи неповнолітніх обвинувачуваних, якій присвячені наукові праці О. В. Землянської, О. В. Яроша та інших вчених. Мотиваційну сферу неповнолітніх правопорушників досліджували Г. Г. Бочкарьова, О. М. Павлик тощо.

Метою дослідження є те, що при розслідуванні або судовому розгляді кримінальних справ виникає багато питань психологічного змісту. Для рішення значної частини з них достатньо фахових знань та досвіду юристів [1]. Однак, юридична практика показує, що слідчий і суддя, інспектор кримінального розшуку, адвокат та інші особи, які представляють правосуддя, не в усіх випадках можуть враховувати у своїй роботі сучасні дані, методи і методики психологічної науки. У цьому випадку з'являється необхідність працівникам правоохоронної системи звертатися до експертів-психологів проведення судово-психологічної експертизи, у ході якої професійний психолог отримує нові факти, корисні для встановлення істини у кримінальній справі [2]. Маючи на меті не просто констатацію фактів, які були виявлені в ході проведеного дослідження, а здійснюють їх аналіз та даючи власну оцінку виявленим обставинам, експерт виконує функцію джерела наукової інформації фактів, що необхідні суду при оцінці індивідуальних особливостей психічної діяльності сторін, свідків [3]. Від результатів судово-психологічної експертизи часом залежить характер і зміст прийнятого повноважною особою рішення, характер і обсяг відповідальності, форми засобу впливу на правопорушника [4].

Вікові особливості займають чільне місце в формуванні морально-психологічних властивостей особи неповнолітнього, її психічного розвитку, стану та моральних цінностей. Як влучно відмічають науковці, необхідно знати і правильно враховувати як загальні вікові особливості неповнолітніх, так і індивідуальні психологічні властивості конкретного підлітка-правопорушника: його темперамент і характер, здібності і запас знань, потреби та інтереси, рівень розвитку емоційно-вольової сфери, – іншими словами, ретельно вивчати його морально-психологічний вигляд. На детальній оцінці віку та вікових особливостей увага акцентувалася у попередніх підрозділах дослідження. Тому вважаємо за доцільне у даному підрозділі при з'ясуванні морально-психологічних особливостей особи неповнолітнього правопорушника приділити увагу іншим факторам, які формують та впливають на них.

Як зазначає В. О. Коновалова, вивчення психологічних особливостей підозрюваного неповнолітнього, слідчим дає змогу вирішувати такі завдання: 1) обрати необхідні засоби психологічного впливу і визначити оптимальну тактику проведення слідчих дій; 2) справити виховний вплив на обвинуваченого з урахуванням його індивідуально-психологічних особливостей; 3) визначити обставини, що пом'якшують і обтяжують вчинення злочину (перебування особи в стані фізіологічного афекту тощо), роль у злочинному угрупованні, мотив учинення злочинного діяння; 4) встановити причини злочину (профілактична діяльність слідчого) [5].

Відповідно до загального тлумачення «морально-психологічний» стосується моральних і психологічних аспектів поведінки людини, водночас «мораль» – це система норм і принципів поведінки людей у ставленні один до одного та до суспільства. Психологічні аспекти прямо відносяться до самої психології, а саме це і душевний склад, психіка, характер; сукупність психічних особливостей, властивостей соціальної, національної і т. ін. групи людей (класу, прошарку); сукупність психічних процесів обумовлених певною діяльністю, станом. Тобто, психологічні особливості проявляються у поведінці, характері, сприйнятті, реагуванні особи.

Те, що вбачалося антиморальним минулого століття – стає нормою сьогодення. Зовнішній вигляд, поведінка, ставлення дітей до дорослих, задоволення, серед яких: секс, вживання алкогольних напоїв та тютюнових виробів, змінили свої норми та правила, а в деяких випадках кардинально. Саме тому, поведінка та вчинки особи неповнолітнього, як і будь-якої особи, найбільш виражаються у суспільному житті, в зв'язку з чим вибір дії та кожен вчинок має бути продуманим та зваженим.

Особі неповнолітнього правопорушника притаманні властивості, позиції, думки, дії та поведінка з антисуспільними та антиправовими проявами. Слід зазначити, що постійна демонстрація зневаги до норм загальноприйнятої поведінки, що проявляється у лихослів'ї, вживанні алкогольних напоїв та появі в нетверезому стані як вдома так і в навчальному закладі, псуванні громадського майна, хуліганстві, домінує у особи неповнолітнього правопорушника. Слідування негативним звичаям і традиціям, пристрасть до спиртних напоїв, наркотиків, азартних ігор; бродяжництво, систематичні втечі з дому, навчально-виховних та інших установ; ранні статеві зв'язки, статева розбещеність; часто проявляються, в тому числі і в безконфліктних ситуаціях, злостивості, мстивості, жорстокості, насильства; умисне створення конфліктних ситуацій, постійні конфлікти в сім'ї, тероризування батьків та інших членів сім'ї; звичка до присвоєння всього, що погано лежить, що можна безкарно відняти у більш слабкої людини [6]. Тобто, вчинки та поведінка особи неповнолітнього правопорушника виражає його душевний стан, байдужість до норм моралі й права. Те, що недозволено одним, вбачається нормою для них. Отже, психологічний стан особи неповнолітнього правопорушника характеризується антисоціальними та антиправовими діями, з відхиленнями від загальноприйнятих вчинків для осіб певного віку.

У XIX ст. головною причиною виникнення відхилень у формуванні особистості та вчинення неповнолітніми правопорушень (злочинів) одна група вчених вважала: несприятливі умови життя дітей, недостатність правильних виховних впливів на їх поведінку. Також, були й ті, що серед причин цього явища виділяв недоліки існуючої у державах системи управління, яка обумовлює і породжує злочинність. (Така позиція, на мій погляд, заслуговує на підтримку, звісно визнавати та виділяти її єдиною при формуванні протиправної (злочинної) поведінки осіб неповнолітніх не слід. Але суспільство, у якому особа народилася, сукупність взаємовідносин, позиція та відно-

шення органів державної влади, що проявляється у діях посадових осіб до дітей, привілейованості окремих з них, а саме: приймання до дитсадків, вищих навчальних закладів, участі у конкурсах та нагороди тощо, які є не завжди заслуженими та справедливими, втім закарбовуються у несформованій психіці дитини. Якщо неповнолітня особа відчуває та бачить несправедливість відносно себе чи близьких, це формує та розвиває її внутрішню агресію та жорстокість, тобто морально-психологічний стан, що може проявити себе з часом у протиправних, зухвалих та агресивних вчинках.

Разом з тим, вирішення проблем «поганої» спадковості методом ізоляції, на мій погляд, є не припустимим, оскільки прямо порушуються права дитини на нормальне, вільне життя та розвиток. Слід відзначити, що соціально-психологічні та кримінологічні дослідження доводять, що для особистості неповнолітніх правопорушників характерні такі ознаки: відсутність інтересу до пізнавальної діяльності, яка пов'язана з сімейною та педагогічною занедбаністю; відсутність здатності до емпатії (співчуття), недостатня глибина емоційного співпереживання, байдужість до почуттів інших людей у поєднанні з небажанням встановлювати і підтримувати емоційно насичені, стабільні відносини; прагнення до отримання простих задоволень без певного вольового зусилля і праці; підвищена чутливість до стимуляції ззовні. Ця особливість може супроводжуватися прагненням до заміщення почуття порожнечі і нудьги станом зміненого настрою, що викликається алкоголем та іншими психоактивними речовинами; нестійкий настрій зі схильністю до дратівливості, реакцій гніву, що складається з безмотивованої внутрішньої напруги в поєднанні з неадекватним ставленням до зовнішніх подразників; індивідуальне або зневажливе ставлення до загальнолюдських цінностей, більш легке засвоєння навичок асоціальної поведінки та загальний соціально-правовий нігілізм; виражена егоцентричність з почуттям правомірності своєї асоціальної поведінки, з постійним прагненням до його виправдання або звинуваченням оточуючих в наслідках своїх вчинків; відсутність глибоких особистісних реакцій з почуттям провини за серйозні соціальні наслідки своїх вчинків; підвищена схильність впливу дорослих правопорушників або групового впливу; ранній початок куріння, рання алкоголізація і високий ризик вживання психоактивних речовин (наркотиків). Зазначені ознаки повністю характеризують особу неповнолітнього з антиправовою, суспільно небезпечною поведінкою.

За результатами анкетування, проведеного І. Макаренко, більшість опитаних серед засуджених неповнолітніх на запитання: «Що ви відчували, коли вас притягували в якості обвинуваченого?» 21% опитаних відповіли, що боялися позбутися волі; 9% боялися в цей момент викриття та покарання; лише 3% побоювались того, що можуть опинитися серед злочинців; інші 20% не змогли відповісти на поставлене питання. Вище зазначене свідчить про психологічну нестійкість неповнолітніх, що в першу чергу, обумовлюється незавершеним розвитком особи та впливом соціальних факторів.

Психологи-правознавці зазначають, що соціальну адаптацію дітей можуть ускладнювати різні нервово-психічні захворювання та відхилення. Тому науковець вважає застосування заходів педагогічної корекції недостатніми, необхідні втручання і допомога психіатрів, невропатологів, психотерапевтів, поряд із заходами виховного характеру здійснюють медичну корекцію, а також проводять спеціальні консультації для педагогів і батьків. Отже, саме втручання спеціалістів є необхідним та важливим у з'ясуванні психічного здоров'я особи неповнолітнього, який має схильності до протиправних дій.

Слід зазначити, що за останні роки вдвічі зросла кількість осіб неповнолітніх, які мають психічні розлади. Вже вступаючи до школи, 60% дітей мають ті або інші

порушення соматичного і психічного характеру. Зростає кількість дітей, які мають психоневрологічні захворювання (328,8 тис.), хвороби нервової системи і органів чуття (1,3 млн.) дітей. 10% від загальної кількості дітей, які йдуть у перший клас загальноосвітньої школи, мають затримку психічного розвитку. Зазначена статистика викликає занепокоєння. Тому, слід до кожної особи неповнолітнього відноситися обережно та пильно. Дорослі пояснюють установки дитини, її сприйняття, реагування, вчинки та поведінку з явними проявами психічних розладів, особливістю її характеру, генетикою, перехідним періодом підліткового віку, тому не надають таким «особливостям» значення. Втім, питання-проблема існує і потребує втручання спеціалістів, оскільки її невирішеність та не дослідження спричиняє тяжкі наслідки як самій особі неповнолітнього, так і для оточуючих.

Законодавець для з'ясування рівня розвитку, інших соціально-психологічних рис особи неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, які необхідно враховувати при призначенні покарання або обранні заходу виховного характеру, закріплює положення про можливість призначення психологічної експертизи. Проведення психолого-психіатричної експертизи особи неповнолітнього правопорушника призначається у разі необхідності для вирішення питань: 1) про наявність у неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого психічного захворювання чи затримки психічного розвитку та 2) здатності неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого повністю або частково усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними в конкретній ситуації (ст. 486 КПК України). Отже, для з'ясування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх обставин, які мають значення для прийняття законного, обґрунтованого і справедливого рішення щодо неповнолітнього, закон передбачає призначення психіатричної експертизи, яка має своїм предметом дослідження хвору психіку, патологію психічної діяльності, та психологічної експертизи, яка дозволяє дослідити рівень розумової відсталості, не пов'язаної з психічною хворобою, а також комплексної психолого-психіатричної експертизи, яка передбачає одночасне використання спеціальних знань у галузях судової психіатрії та дитячої і юнацької психології.

Якщо виникає потреба вирішити питання, які знаходяться на стику психології та іншої науки або практичної сфери, оскільки знань одних психологів буває недостатньо, призначається відповідна комплексна судово експертиза. Теоретичними засадами комплексних психологічних експертиз є об'єктивний процес взаємодії наук, предмета і методів дослідження. Залежно від того, яка сфера наукового чи практичного знання постанала на межі з психологією, можуть призначатися такі комплексні судово-психологічні експертизи: психолого-психіатрична, психолого-медична, психолого-технічна; психолінгвістична; психолого-педагогічна та інші. Психолого-психіатрична експертиза об'єктом пізнання має психіку осіб, які перенесли/мають психічне захворювання чи тимчасовий розлад психічної діяльності, або для яких характерна межева нервово-психічна патологія (олігофренія, психопатія, інфантилізм, схильність до суїциду та ін.) [7].

Для дослідження індивідуально-психологічних особливостей осіб, які перенесли або в яких очевидне психічне захворювання чи тимчасовий розлад психічної діяльності, або для яких характерна погранична нервово-психічна патологія (олігофренія, інфантилізм, психопатія, акцентуації характеру, суїцидальна поведінка) призначається психолого-психіатрична експертиза [8].

Призначення комплексної судової психолого-психіатричної експертизи традиційно вважається досить відповідальним процесуальним рішенням, яке вимагає, передусім, обґрунтування необхідності в одночасному застосуванні психіатричних та психологічних спеціаль-

них знань. За даними галузевої статистичної звітності, проведення комплексних судово-психіатричних експертиз складає 12–13%, а серед судово-психіатричних експертиз неповнолітніх їх питома вага є втричі більшою. Така статистика підтверджує складний психологічний стан особи неповнолітнього, який обов'язково слід досліджувати. Таким чином, призначення та проведення судово-психіатричних експертиз та комплексних експертиз є важливим та необхідним для з'ясування стану здоров'я особи неповнолітнього, яка має схильність до діянь з антисоціальною спрямованістю.

Кожне правопорушення, як і кожна особа, має свої особливості, тому при проведенні судово-психіатричних експертиз повинні враховуватися та з'ясовуватися всі особливості, як вчиненого правопорушення, так і самої особи, у поєднанні з її вихованням, товарисько-дружніми відносинами тощо.

Вивчення особистості неповнолітніх правопорушників дає підстави вважати, що діти з відхиленнями у психічному розвитку складають «групу ризику» стосовно злочинної поведінки. Так, від 57% до 76% неповнолітніх злочинців мали психічні аномалії. Звичайно, йдеться не про хворобливі стани, а про граничні психічні аномалії, тобто такі відхилення в розвитку психіки, що не перешкоджають неповнолітньому керувати своєю поведінкою та розуміти наслідки своїх дій.

Окрему увагу слід приділити залежності окремих видів психологічних аномалій у неповнолітніх правопорушників, зокрема у підлітковому віці, з окремими видами вчинених ними правопорушень. Дослідження, яке було проведено ученими Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України, правопорушень (злочинів), що вчиняються неповнолітніми, зокрема, крадіжок, грабежів, розбоїв, умисних убивств, тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості та ін., яке дало можливість виявити деякі тенденції в злочинності неповнолітніх. Серед неповнолітніх, які страждають на психопатію або ж мають залишкові явища черепно-мозкової травми, органічні захворювання центральної нервової системи, більше тих, хто вчиняє вбивства, хуліганство, грабежі, розбої, згвалтування. Олігофрени схильні до вчинення хуліганства і згвалтування. Однак вони дуже рідко вчиняють крадіжки, бо це найбільш «інтелектуально» складний вид злочину. Особи, які страждають епілепсією і шизоф-

ренією, в основному теж схильні до згвалтування й хуліганства; наркомани – до вбивств, хуліганства, особливо вони винахідливі при вчиненні крадіжок.

Про факт вчинення злочину неповнолітньою особою або про його участь у злочині у складі злочинної групи можуть свідчити очевидні й доступні для безпосереднього сприйняття матеріальні сліди, які відображають у матеріальному середовищі зовнішній вигляд особи (або характерні їй особливості), що використовуються для ідентифікації. До таких належать: сліди рук, ніг (взуття), зубів, губ, сліди шкіряного покриву інших частин тіла (чоло, носу, щік, підборіддя, вуха), почерку тощо.

Під психологічними властивостями особи неповнолітнього правопорушника пропонуємо розуміти сукупність особливостей душевного складу, психіки, характеру, поведінки, її реакції та сприйняття, які визначаються адекватністю дій та вчинків неповнолітнього правопорушника відповідно до загальноприйнятих норм та правил.

До типових морально-психологічних властивостей особи неповнолітнього правопорушника слід віднести:

- не впадобання загальноприйнятих цінностей, правил, норм та небажання їм слідувати;
- всездозволеність вчинків та поведінки;
- аморальність думок та вчинків, які викликають здивування та несприйняття з боку оточуючих громадян з правовими поглядами та поведінкою;
- нестійкість емоційно-вольової сфери;
- різниця мотиваційної сфери, що проявляється у відмінностях інтересів до життя у порівнянні із законслухняними однолітками;
- психічні розлади (захворювання) тощо.

Отже, психолог-експерт може встановити вплив психологічних особливостей неповнолітнього на його поведінку у момент вчинення злочину. Якщо суд визнає зазначений вплив як такий, що обмежує здатність повною мірою розуміти характер своїх вчинків і керувати ними, це стане підставою для пом'якшення покарання, ступінь якого буде визначатися рівнем представленості таких психологічних вад [9]. Різке зростання підліткової злочинності у суспільстві, зростання кількості суспільно небезпечних діянь, скоєних дітьми, що не досягли віку кримінальної відповідальності, збільшення кількості злочинів підлітків потребують удосконалення судово-психологічної експертизи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Крюкова М.А., Єлховський І.В. Судово-психологічна експертиза (в допомогу до самостійної роботи для здобувачів вищої освіти ступеня бакалавра факультету психології, політології та соціології): навч.-метод. посіб. Одеса: Фенікс, 2021. 61 с.
2. Бедь В.В. Юридична психологія: навч. посіб. Львів: Новий Світ-2000, 2005. 380 с.
3. Кобера А. В. Судово-психологічна експертиза як форма використання психологічних знань в юриспруденції. *Наукові записки Національного університету Острозька академія. Сер. Психологія і педагогіка*. 2008. Вип. 11. С. 93-99.
4. Землянська О.В. Особистість та методи її дослідження при проведенні судово-психологічної експертизи: монографія. Харків: Титул, 2007. 244 с.
5. Коновалова В. О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія: підручник. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Харків, 2008. 240 с.
6. Павлюк Н. В Процес формування показань неповнолітніх: дис. канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. юридичний ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2011. 246 с.
7. Юридична психологія: підручник / Д. О. Александров та ін. Київ: КНТ, 2007. 360 с.
8. Вітенко І.С., Вітенко Т.І. Основи психології: підручник. Вінниця: Нова книга, 2008. 256 с.
9. Ємець Ю.І. Судово-психологічна експертиза неповнолітніх у кримінальному провадженні. *Юридична психологія*. 2015. № 2. С. 214-222.

**ПРОВЕДЕННЯ ОБШУКУ В ЗЛОЧИНАХ,
ПОВ'ЯЗАНИХ З НЕЗАКОННИМ ПОВОДЖЕННЯМ ЗІ ЗБРОЄЮ,
БОЙОВИМИ ПРИПАСАМИ АБО ВИБУХОВИМИ РЕЧОВИНАМИ**

**CONDUCTING SEARCH IN CRIMES RELATED TO ILLEGAL HANDLING OF WEAPONS,
AMMUNITION OR EXPLOSIVES**

Татарин І.І., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Львівський державний університет внутрішніх справ

Комісарчук Ю.А., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Львівський державний університет внутрішніх справ

Чайковська А.Р., студентка IV курсу факультету № 1
Львівський державний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена дослідженню проведенню обшуку у злочинах, пов'язаних з незаконним поводженням зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами в контексті норм національного законодавства та окремих наукових праць. Звернуто увагу на особливості до підготовки проведення вказаної слідчої (розшукової) дії та її здійснення на різних етапах.

Правові реалії в Україні на даний час склались таким чином, що утвердження і забезпечення засади верховенства права є водночас і основним завданням, і обов'язком держави. Реалізація і дотримання засади верховенства права в усіх видах суспільних відносин в Україні є однією з причин активного реформування системи кримінального процесу. Однак чинним законодавством виокремлено випадки можливого і необхідного тимчасового обмеження гарантованих прав і свобод у кримінальному процесі.

Одним з таких прав учасників кримінального провадження є право на недоторканність житла чи іншого володіння особи, яке гарантується як основним законодавчим актом України – Конституцією України, так і кримінальним процесуальним законодавством України.

У статті було порушено питання визначення низки проблематичних аспектів, пов'язаних з реалізацією положень чинного законодавства України стосовно проведення обшуку житла чи іншого володіння особи у кримінальному провадженні на практичному рівні та було наведено шляхи їх усунення та вирішення. Проаналізовано процесуальні особливості цієї слідчої дії, зокрема порядок її проведення, документування результатів та забезпечення дотримання прав учасників. Окрему увагу приділено криміналістичним аспектам: методам виявлення, вилучення та фіксації речових доказів, які мають особливе значення для розкриття таких кримінальних правопорушень.

У висновку до статті було акцентовано увагу на тому, що незважаючи на певні недоліки у законодавстві України стосовно питання проведення обшуку житла чи іншого володіння особи, кримінальне процесуальне законодавство рухається у правильному напрямку на шляху до удосконалення нормативно-правової бази України, вдосконалюючи національне законодавство найкращими приписами міжнародного права.

Ключові слова: докази, кримінальне провадження, етапи, права та свободи, учасники, тактика, слідчі (розшукові) дії, стадії.

The article is devoted to the study of the issues of conducting a search in crimes related to the illegal handling of weapons, ammunition or explosives in the context of the norms of national legislation and individual scientific works. Attention is drawn to the peculiarities of preparing for the specified investigative (detective) action and its implementation at different stages.

The legal realities in Ukraine have currently developed in such a way that the establishment and provision of the rule of law is both the main task and the duty of the state. The implementation and observance of the rule of law in all types of social relations in Ukraine is one of the reasons for the active reform of the criminal procedure system. However, the current legislation identifies cases of possible and necessary temporary restriction of guaranteed rights and freedoms in criminal proceedings.

One of such rights of participants in criminal proceedings is the right to inviolability of housing or other possessions of a person, which is guaranteed by both the main legislative act of Ukraine – the Constitution of Ukraine, and the criminal procedural legislation of Ukraine.

The article raised the issue of identifying a number of problematic aspects related to the implementation of the provisions of the current legislation of Ukraine regarding the search of a person's home or other property in criminal proceedings at a practical level and provided ways to eliminate and resolve them. The procedural features of this investigative action were analyzed, in particular the procedure for its conduct, documenting the results and ensuring compliance with the rights of the participants. Special attention was paid to forensic aspects: methods of detecting, seizing and fixing material evidence, which are of particular importance for the disclosure of such criminal offenses.

The conclusion to the article emphasized that despite certain shortcomings in the legislation of Ukraine regarding the issue of conducting a search of a person's home or other property, criminal procedural legislation is moving in the right direction on the path to improving the regulatory framework of Ukraine, improving national legislation with the best provisions of international law.

Key words: evidence, criminal proceedings, stages, rights and freedoms, participants, tactics, investigative (search) actions, stages.

Постановка проблеми. Конституція України передбачає захист прав і свобод кожного громадянина та проголошує, що людина, її життя, здоров'я, честь та гідність, недоторканість і безпека визначаються найвищою соціальною цінністю (ст. 3). Військові дії на території України зумовили збільшення кількості злочинів, пов'язаних з незаконним поводженням зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами. Ефективність розслідування зазначених злочинів напряму залежить від тактики проведення та процесуального обґрунтування необхідності проведення слідчих (розшукових) дій, зокрема, обшуку, при проведенні якого тимчасово обмежується гарантоване

у кримінальному процесі право на недоторканність житла чи іншого володіння особи.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанню проблематики проведення обшуку житла чи іншого володіння особи у кримінальному провадженні, у тому числі у злочинах, пов'язаних з незаконним поводженням зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами приділяли увагу такі українські вчені, як: Ю. П. Аленін, М. В. Багрій, О. В. Білоус, О. А. Білічак, С. Ю. Бутенко, С. С. Вітвіцький, А. О. Волобоян, О. О. Волобуєва та інші. Незважаючи, що вказане питання досліджували багато науковців, проте лишаються проблемні питання, які вимагають вирішення.

Метою статті є аналіз проблематики проведення обшуку житла чи іншого володіння особи, зокрема, у злочинах, пов'язаних з незаконним поводженням із зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами та шляхи їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Розслідування та розкриття незаконного поводження зі зброєю та бойовими припасами залежать від правильної організації тактичного проведення початкових СРД, найважливішими з яких вважаються слідчий огляд та обшук.

У той же час вивчення матеріалів кримінальних проваджень дозволяє дійти висновку, що під час провадження зазначених СРД через допущені помилки процесуального й тактичного характеру у слідчих виникають різні труднощі в збиранні та оцінці доказів, що, у свою чергу, негативно впливає на своєчасність та якість розслідування. На наш погляд, цьому сприяє як недостатня криміналістична підготовка слідчих і працівників оперативних підрозділів, так і недооцінювання значущості цих СРД [4, с. 160].

Під час розслідування незаконного поводження зі зброєю та бойовими припасами обшук, як правило, проводять на початковому етапі, тому його результати містять початкові відомості, які доводять причетність певних осіб до вчинення кримінального правопорушення і є основою для формування версій та планування розслідування [4, с. 170].

Місцем проведення обшуку під час розслідування незаконного поводження зі зброєю та бойовими припасами, насамперед, є окрема квартира, де проживає підозрюваний (28 %); приватний будинок та прибудови до нього (44,8 %); гараж (8 %); місцевість, що знаходиться у його власності (1,6 %), транспортний засіб (5,6 %). Також проведення обшуку може здійснюватися в орендованих приміщеннях (2,4 %), у службових приміщеннях за місцем роботи (4 %), житлі родичів, друзів, знайомих, близьких осіб і прилеглих до нього споруд та місцевості (3,2 %); на територіях садових товариств (0,8 %) та в транспортних засобах, які не належать підозрюваному (1,6 %) [5].

Першим етапом у загальному порядку проведення обшуку є підготовчий. У теорії та практиці криміналістики та кримінального процесу підготовчий етап проведення обшуку характеризується переважно тим, що саме на цій стадії кримінальної процесуальної діяльності слідчий, прокурор, дізнавач здійснюють збирання, перевірку та дослідження фактичних даних, які дають підстави вважати про те, що в об'єкті, який мається намір обшукати мають місце речі чи предмети, відшукування і вилучення яких сприятиме встановленню обставин, які підлягають доказуванню при досудовому розслідуванню у кримінальному провадженні.

Починається підготовчий етап проведення обшуку тим, що відповідна службова особа опрацьовує інформацію щодо необхідності проведення обшуку у тому чи іншому місці на предмет доцільності. У залежності від джерела отримання інформації про необхідність проведення обшуку залежатиме арсенал пізнавальних дій відповідної посадової особи. Джерело отримання інформації про необхідність проведення обшуку в тому чи іншому місці є визначним для підготовчого етапу проведення обшуку, оскільки саме з джерелом отримання такої інформації працюватиме конкретний слідчий, прокурор, дізнавач, щоб перевірити допустимість та належність доказів, щоб, у першу чергу, для самого себе зрозуміти чи є необхідність у тимчасовому обмеженні права особи на недоторканність житла чи іншого володіння, або чи буде таке тимчасове обмеження співмірне з тією метою, яку прагне досягти досудове розслідування в цілому. Згідно з частиною 3 статті 234 КПК України, «слідчий за погодженням із прокурором або прокурор звертається до слідчого судді з клопотанням про проведення обшуку та здійснює низку організаційних заходів» [1].

Водночас, при здійсненні практичної діяльності, мають місце випадки коли підготовчий етап проведення обшуку розпочинається за результатами інших слідчих (розшукових) дій, у тому числі негласних.

Слід додати, що є випадки, коли обшук розпочинається одразу з робочого етапу. Так, спірним у криміналістичних вченнях щодо етапів обшуку є право слідчого, прокурора увійти до житла чи іншого володіння особи в невідкладних випадках до постановлення ухвали слідчого судді з метою проведення обшуку.

Таким чином, твердження про обов'язкове місце підготовчого етапу в процесі проведення обшуку є не абсолютним.

Перед обшуком варто з'ясувати такі дані:

- про особу обшукуваного: його соціально-демографічні, психологічні ознаки, характер, спосіб життя, схильності, звички;

- про об'єкт обшуку: його розташування, під'їзди, підходи, поверх, планування, наявність запасних і засекречених виходів і тайників, планування місцевості, наявність засобів зв'язку, охорони, сигналізації, додаткових приміщень, інформації про транспорт, його номери, марку та місце стоянки;

- про об'єкти пошуку: їхні основні зовнішні ознаки та особливості 268, кількість, імовірне місце приховування [6].

Від отримання і вивчення зазначених даних на підготовчому етапі проведення обшуку, залежить його результативність у цілому.

Робочий етап проведення обшуку, який слідує за підготовчим характеризується в науці криміналістики як етап безпосередньо проведення цієї слідчої (розшукової) дії.

Так, з урахуванням завдань, що послідовно вирішуються в ході обшуку, пропонується виділяти чотири його підетапи:

- 1) попередній;
- 2) оглядовий;
- 3) детальний;
- 4) підетап фіксації результатів обшуку [2].

Попередній підетап характеризується безпосереднім прибуттям учасників проведення обшуку до об'єкту, обшук якого планується. Така звичайна діяльність відповідних суб'єктів є досить простою, однак навіть і у випадку з прибуттям до місця проведення обшуку слід дотримуватися певних криміналістичних правил, щоб залишитися непоміченими для особи, яка може бути причетною до вчинення кримінального правопорушення. Такі конспіративні заходи сприяють раптовому початку проведення обшуку, а тому, власне, зможуть забезпечити його результативність.

Перебування учасників проведення обшуку поблизу будинку, в якому планується його проведення, повинно бути здійснено протягом досить нетривалого проміжку часу, без створення зайвого шуму.

Розташовуватися у місцях проведення обшуку необхідно таким чином, щоб виключити можливість бути виявленими через дверне вічко чи замковий отвір як із квартири де буде проводитись обшук, так і із квартир сусідів [2].

Вдалою рекомендацією з такого приводу є те, що поблизу підходу до житла, в якому проводиться обшук, необхідно зосередити певну кількість правоохоронців, які б своєю присутністю надавали можливість забезпечити недопущення інших осіб для проведення обшуку, щоб завчасно не повідомити обшукуваній особі про те, що відбувається із зовнішньої сторони його житла чи іншого володіння.

При відкритті дверей до житла чи іншого володіння особи при проведенні обшуку має бути здійснено таким чином, щоб вони не могли бути зачинені власником у разі виявлення працівників правоохоронного органу. У такому

випадку слід використати додатковий предмет, який при створенні проміжку між дверями і дверною рамою слід вставити в отвір. Усе це унеможливить спробу особи закрити двері.

Слід зауважити, що увесь процес першочергового проникнення до житла чи іншого володіння має бути здійснений з використанням безперервного відеозапису, при цьому поняті мають заходити відразу за слідчим, прокурором, дізнавачем, а особа, яка здійснює записуючі дії (спеціаліст) – відразу позаду них.

В ухвалі слідчого судді не повинно бути даних, розголошення яких може перешкодити провадженню інших слідчих (розшукових) дій, наприклад, в одній ухвалі вказується кілька осіб у яких необхідно провести обшук.

У подальшому слідчий, прокурор, дізнавач, пропонують особам добровільно видати для вилучення предмети та речі, визначені в ухвалі слідчого судді, а також інші речі, які мають значення для кримінального провадження. Але досить часто мають місце випадки, коли обшукувана особа надає тільки частину речей, визначених в ухвалі. У такому випадку слідчий, прокурор, дізнавач, можуть продовжити обшук у зв'язку з частковим виданням речей, зазначених в ухвалі слідчого судді.

Після ознайомлення із станом речей у житлі чи іншому володінні особи слідчий, прокурор, дізнавач сприймає нову інформацію стосовно розташування та особливостей приміщення, визначає найбільш ймовірні місця знаходження розшукуваного, звертає увагу на місця, які потребують особливого обстеження, застосування спеціальних пошукових засобів та прийомів та розпочинає оглядовий підетап проведення обшуку.

На цій стадії остаточно визначається план проведення обшуку, розподіляються обов'язки між учасниками проведення обшуку, уточняється порядок роботи у житлі чи іншому володінні особи.

За результатами здійснення вищевказаних дій настає змістовна частина обшуку – детальні обстеження та пошук.

Стадія детального обшуку є найбільш складною та відповідальною особливістю проведення обшуку, так як в ході цієї стадії безпосередньо досліджується місце обшуку та відшукуються розшукувані предмети.

На цьому етапі реалізується найбільше тактичних прийомів і методів обшуку. В.В. Пяковським запропоновано тактичні прийоми обшуку, які найчастіше використовуються в криміналістичній практиці, зокрема:

1. Послідовний та вибіркового методу обстеження. При послідовному методі слідчий під час обшуку рухається тільки в обраному напрямку та оглядає об'єкти які зустрічаються по черзі переходячи від одного до іншого. При вибіркового методу в першу чергу досліджуються місця найбільш вірогідного зберігання розшукуваних об'єктів.

2. Одиночний та роздільний пошуки. Прийоми обираються залежно від кількості осіб, які проводять обшук (один слідчий, чи разом з іншим слідчим, чи оперативними співробітниками).

3. Сумісний та роздільний пошуки. При сумісному пошуку слідчий приймає на себе, наприклад: тактичну сторону обшуку, а помічник (спеціаліст-криміналіст) технічну. Роздільний пошук означає самостійність дій кожної особи що обшукує, що потребує від них достатньої підготовки.

4. Паралельне та зустрічне обстеження. Паралельне обстеження здійснюється при проведенні обшуку в просторому приміщенні або на ділянці місцевості. Якщо приміщення зашарашене предметами обстановки, більш зручний зустрічний обшук: перша особа, яка обшукує рухається вздовж однієї із стін приміщення, а інша особа рухається вздовж іншої стіни. Зустрівшись, вони оглядають центр приміщення.

5. Обстеження без порушення та з порушенням цілісності об'єктів, що перевіряються. В останньому випадку можуть зламуватися сховища, підпорюватися обшиття меблів або шви на одязі, розкриватися вмонтовані в стіни тайники тощо.

6. Метод порівняння однорідних предметів, у результаті порівняння нерідко виявляється невідповідність розмірів предметів або частин приміщень та може вказувати на наявність тайника.

У криміналістичній науці існує твердження, що обшук завершується фіксацією результатів проведення слідчої (розшукової) дії та вилученням предметів, зокрема, з метою їх наступного експертного дослідження [3].

Вказане твердження обґрунтовується тим, що фактом фіксування результатів обшуку в протоколі завершується ця слідча (розшукова) дія. Таким чином, здійснивши обшук житла чи іншого володіння особи, вилучивши предмети, визначені ухвалою слідчого судді, слідчий фіксує всі необхідні відомості в протоколі, а завершення складання протоколу, вручення його копій учасникам фактично і є закінченням обшуку.

Однак, варто вказати, що згідно з частиною 10 статті 236 КПК України, обшук житла чи іншого володіння особи на підставі ухвали слідчого судді в обов'язковому порядку фіксується за допомогою аудіо- та відеозапису [1].

Саме цей нормативний припис КПК України певною мірою вказує на іншу позицію, зокрема стосовно того, що безперервний відеозапис повинен мати місце протягом усієї процедури проведення обшуку.

Варто згадати, що відповідно до частини 1 статті 107 КПК України, рішення про фіксацію процесуальної дії за допомогою технічних засобів під час досудового розслідування приймає особа, яка проводить відповідну процесуальну дію, а за клопотанням учасників процесуальної дії застосування технічних засобів фіксування є обов'язковим, надає можливість переконливо стверджувати, що порядки аудіо- та відеофіксації обшуку нерідко застосовувалися у практичній діяльності до внесення описаних вище змін до КПК України у 2017 році.

Так, згідно з частиною 3 статті 236 КПК України, перед початком виконання ухвали слідчого судді особі, яка володіє житлом чи іншим володінням, а за її відсутності іншій присутній особі повинна бути пред'явлена ухвала й надана її копія [1].

Дослідження зазначеного припису на дає нам підстави стверджувати, що моментом початку обшуку є безпосередньо факт оголошення змісту ухвали слідчого судді, якою надано дозвіл на проведення обшуку того чи іншого житла або іншого володіння.

Однак, за таких умов, не можна не врахувати правовий зміст пункту 2 частини 1 статті 107, а також частини 10 статті 236 КПК України, де визначено, що виконання ухвали слідчого судді, суду про проведення обшуку в обов'язковому порядку фіксується за допомогою звуко- та відеозаписувальних технічних засобів [1].

Таким чином, ми переконані, що не можна називати заключний етап проведення обшуку як «фіксація результатів обшуку», а більш логічною буде назва цього етапу як «фіксація проведення обшуку та його результатів».

Водночас слід додатково вказати на ті закономірності проведення обшуку, що він потребує фіксації не лише результатів його проведення, а й порядку, оскільки, наприклад, створення обшукуваною особою перешкоджання роботі слідчого, прокурора, дізнавача також має значення для кримінального провадження, зокрема це може вплинути на хід подальшого досудового розслідування.

Висновки. На підставі вище наведеного, можна стверджувати, що на підготовчому етапі слідчий, прокурор, дізнавач обов'язково мають вжити заходів, направлених

на те, щоб надати документальне підтвердження власності та місцезнаходження нерухомого майна або іншого володіння особи, в якому планується проведення обшуку, а також довести причинно-наслідковий зв'язок з обставинами вчинення кримінального правопорушення та об'єктом, в якому планується проведення обшуку. Робочий етап проведення обшуку є найбільш складним з усіх інших його етапів, оскільки характеризується найбільшою кількістю прийомів і методів, які повинні бути врахованими особою, яка безпосередньо проводить зазначену слідчу (розшукову) дію. Саме на робочому етапі досягається мета проведення обшуку в цілому, зокрема відшукують речі та інші об'єкти, які передбачені в ухвалі слідчого судді

або, які іншим чином мають значення для кримінального провадження. Важливою передумовою збереження результатів проведення обшуку, отриманих доказів, реалізації прав учасників кримінального провадження, а також інших кримінальних процесуальних гарантій, є належне фіксування такої кримінальної процесуальної діяльності. Після завершення пошуку необхідних речей, документів, їх необхідного вилучення, фіксація робочого етапу обшуку припиняється. Згідно з практикою Європейського суду з прав людини, органам досудового розслідування варто неухильно дотримуватися положень ухвали слідчого судді про дозвіл на проведення обшуку, зокрема, щодо речей і документів, які варто вилучити.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651–VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення 15.01.2024).
2. Криміналістика: підручник. / В. В. Пясковський, Ю. М. Черноус, А. В. Іщенко, О. О. Алексєєв та ін. К.: «Центр учбової літератури», 2015. 544 с.
3. Нікітіна-Дудікова Г.Ю. Розслідування насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом, вчиненого щодо малолітньої особи: навчальний посібник. Вінниця, 2018. 291 с.
4. Методика розслідування незаконного поводження зі зброєю та бойовими припасами : монографія / Сергій Сергійович Вітвіцький, Олена Олексіївна Волобуєва, Артур Олегович Волобєв. Київ : ВД «Дакор», 2021. 308 с.
5. Волобєв А. О. Тактичні особливості обшуку за фактом незаконного поводження зі зброєю та бойовими припасами. Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського: науковий журнал. Том 30 (69). Вип. № 5. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 200.
6. Криміналістика : підручник / Р. І. Благута, О. І. Гарасимів, О. М. Дуфенюк та ін.; за заг. ред. Є. В. Пряхіна. 4-те вид., перероб. і допов. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. 820 с.

**ОКРЕМІ ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО
ПРОЦЕСУАЛЬНОГО СТАТУСУ ВИКРИВАЧА****CERTAIN FEATURES OF THE CRIMINAL PROCEDURAL STATUS
OF A WHISTLEBLOWER**

**Торбас О.О., д.ю.н., професор,
в.о. завідувача кафедри кримінального процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»**

**Ренкас А.А., д.філос. з права,
керівник відділу розвитку інституту викривання
Національне агентство з питань запобігання корупції**

Стаття присвячена аналізу окремих особливостей кримінального процесуального статусу викривача. В статті автори зазначають, що у випадку виділення провадження в окреме провадження особа не повинна автоматично отримувати статус викривача. В свою чергу суд зобов'язаний провести оцінку: 1) можливості початку виділеного кримінального провадження без відомостей, які були надані викривачем. Суд має об'єктивно оцінити, що могло бути підставою для початку такого «нового» кримінального провадження. Якщо розслідування такого провадження стало можливим виключно завдяки наданню викривачем відповідної інформації, то ігнорувати його вплив на друге провадження неможливо, а тому він має також отримати статус викривача. Якщо ж підставою для виділення окремого провадження була інша інформація, яка об'єктивно не пов'язана з показаннями викривача, то в такому випадку особа не може претендувати на статус викривача та винагороди в «новому» кримінальному провадженні; 2) інформації, наданої викривачем, для виділеного кримінального провадження. Встановивши, що кримінальне провадження не могло бути розпочато без інформації, наданої викривачем, суд має звернутися до ч. 2 ст. 130-1 КПК України та застосувати стандартні критерії можливості виплати винагороди викривачу в іншому кримінальному провадженні.

Також в статті автори зазначають, що залучення викривача до слідчих (особливо до негласних) дії стирає межу між ним та конфідентом, якого залучають до участі в негласних слідчих (розшукових) діях відповідно до, наприклад, ст. 275 КПК України. Автори наголошують на тому, що викривач не має розглядатися як конфідент у кримінальному провадженні, а уповноважені працівники правоохоронних органів не мають права вимагати від такої особи залучення до участі в НСРД. Факт отримання винагороди викривачу залежить не від його подальшої (законної) поведінки у кримінальному провадженні, а від значення самої інформації на початку досудового розслідування. Викривач має право жодним чином не приймати участь в подальшому кримінальному провадженні і це не повинно впливати на його право отримати винагороду.

Ключові слова: кримінальний процес, кримінальне провадження, процесуальна діяльність, викривач, кримінальний процесуальний статус, корупція, корупційне кримінальне правопорушення.

The article is devoted to the analysis of certain features of the criminal procedural status of a whistleblower. In the article, the authors note that in the case of separation of proceedings into separate proceedings, a person should not automatically receive the status of a whistleblower. In turn, the court is obliged to assess: 1) the possibility of initiating separate criminal proceedings without the information provided by the whistleblower. The court must objectively assess what could have been the basis for initiating such a "new" criminal proceeding. If the investigation of such proceedings became possible solely due to the provision of relevant information by the whistleblower, then it is impossible to ignore his influence on the second proceeding, and therefore he should also receive the status of a whistleblower. If the basis for the separation of separate proceedings was other information that is objectively not related to the testimony of the whistleblower, then in this case the person cannot claim the status of a whistleblower and remuneration in the "new" criminal proceeding; 2) the information provided by the whistleblower for the separate criminal proceeding. Having established that criminal proceedings could not have been initiated without the information provided by the whistleblower, the court should refer to Part 2 of Article 130-1 of the Code of Criminal Procedure of Ukraine and apply the standard criteria for the possibility of paying a reward to a whistleblower in other criminal proceedings.

The authors also note in the article that involving a whistleblower in investigative (especially covert) actions blurs the line between him and a confidant who is involved in covert investigative (search) actions in accordance with, for example, Article 275 of the Code of Criminal Procedure of Ukraine. The authors emphasize that a whistleblower should not be considered a confidant in criminal proceedings, and authorized law enforcement officers do not have the right to require such a person to participate in the NSRD. The fact of receiving a reward to a whistleblower does not depend on his further (lawful) behavior in criminal proceedings, but on the significance of the information itself at the beginning of the pre-trial investigation. The whistleblower has the right not to participate in any way in further criminal proceedings and this should not affect his right to receive remuneration.

Key words: criminal process, criminal proceedings, procedural activities, whistleblower, criminal procedural status, corruption, corruption criminal offense.

*«Нестерпно складно говорити про прогрес економіки
тоді, коли головним її двигуном є відкат»*

Складно переоцінити негативний вплив корупції на всі сфери функціонування держави, хоча в першу чергу це стосується саме економічних відносин. Через ті чи інші корупційні прояви національна економіка зазнає феноменальних збитків. І ця проблема стосується далеко не лише України. Так, корупція в державних закупівлях коштує ЄС 5,3 мільярди євро на рік [1]. Відповідно, задля якщо не ліквідації, то хоча б мінімізації негативних наслідків корупції мають прийматися рішучі, але в той же час ефективні рішення, які дозволять виявити та, відповідно, припинити корупційні правопорушення.

В Україні послідовно розширюється мережа судових та правоохоронних органів, які займаються розслідуванням та вирішенням саме корупційних кримінальних правопорушень. Так, з початку було створено НАБУ, в подальшому ефективність боротьби з корупцією підвищило започаткування ВАКС. Проте в даному випадку проявляється зусилля держави саме у боротьбі з корупційними правопорушеннями, про які вже стало відомо. Як свідчить практика, найбільшою проблемою є виявлення корупційних проявів, адже дана категорія кримінальних правопорушень є вкрай латентною. Досить часто і сторона, яка надає неправомірну вигоду, і сторона, яка її приймає, зацікавлені в незаконному результаті своєї діяльності, у зв'язку з чим уповноважені правоохоронні

органи просто не можуть дізнатися про відповідні факти. Як показують дослідження, лише 4% тих співробітників, які вирішили повідомити про порушення всередині компаній, де вони працюють, звертаються до будь-кого за межами таких компаній [2]. Через це держава повинна вводити додаткові способи стимулювання до викриття корупційних правопорушень всередині організацій. Системний розвиток інституту викривання та посилення гарантій та механізмів захисту викривачів і можуть стати рушійною силою у боротьбі з корумпованими системами.

Відповідно до ЗУ «Про запобігання корупції», викривач – фізична особа, яка за наявності переконання, що інформація є достовірною, повідомила про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, інших порушень ЗУ «Про запобігання корупції», вчинених іншою особою, якщо така інформація стала їй відома у зв'язку з її трудовою, професійною, господарською, громадською, науковою діяльністю, проходженням нею служби чи навчання або її участю у передбачених законодавством процедурах, які є обов'язковими для початку такої діяльності, проходження служби чи навчання. В цілому необхідно зазначити, що введення такого нового суб'єкта в антикорупційні правовідносини не є абсолютною новелою, адже низка зарубіжних країн вже досить давно використовувє викривачів і це стосується не лише сфери антикорупційної діяльності.

Так, рамкою щодо функціонування інституту викривання в країнах ЄС є Директива Європейського парламенту і Ради (ЄС) 2019/1937 «про захист осіб, які повідомляють про порушення законодавства Союзу» [3]. Імплементція норм вказаної Директиви ЄС 2019/1937 до національного законодавства є однією з передумов євроінтеграційного процесу України. Очевидно, що з точки зору національного розвитку інституту викривання має бути прийнято відносно великий масив законів та підзаконних нормативно-правових актів, щоб вийти на рівень регулювання даного інституту країнами ЄС. В той же час в межах даного дослідження нас цікавить вплив інституту викривання саме на кримінальні процесуальні відносини, а відповідні зміни до КПК України було прийнято вже 5 років назад.

Так, відповідно до п. 16-2 ч. 1 ст. 3 КПК України, викривач – це фізична особа, яка за наявності переконання, що інформація є достовірною, звернулася із заявою або повідомленням про корупційне кримінальне правопорушення до органу досудового розслідування. В межах даного наукового дослідження нам складно провести повний аналіз кримінального процесуального статусу даного суб'єкта, хоча в доктрині наявні наукові роботи, які стосуються як і статусу слідчого при розслідуванні корупційних кримінальних правопорушень [4], так і в цілому ефективність розслідування такої категорії протиправних діянь [5]. Ми ж будемо робити акцент саме на окремих особливостях, з якими стикаються практики при визначенні обсягу прав та обов'язків викривача.

Окремої статті, яка б регулювала статус викривача, кримінальне процесуальне не містить, адже, відповідно до роз'яснень НАЗК [6], за своїм процесуальним статусом викривач є заявником (п. 25 ч. 1 ст. 3 КПК; ч. 3 ст. 60 КПК) із ширшим колом процесуальних прав. Власне відсутність норми, яка би чітко регулювала статус викривача у кримінальному процесі, а також певні колізії між цим та аналогічним визначенням в ЗУ «Про запобігання корупції» створюють низку проблем при визначенні кримінального процесуального статусу викривача на практиці. Наприклад, як слушно зазначає В.В. Луцик, «визначення викривача у КПК України не має посилання на зв'язок повідомленої особою інформації з її трудовою, професійною, господарською, громадською або науковою діяльністю, з проходженням служби чи навчання, а також з участю у передбачених законодавством процедурах. Проте сис-

темне тлумачення дефініції викривача у кримінальному провадженні з урахуванням його загального визначення у базовому Законі «Про запобігання корупції» дозволяє дійти висновку, що такий зв'язок має бути невід'ємною ознакою визначення викривача під час тлумачення цього поняття у кримінальному провадженні» [7, с. 530].

Власне аналіз судової практики демонструє, що проблеми починаються вже на моменті визначення кримінального процесуального статусу викривача. Чинне кримінальне процесуальне законодавство не встановлює жодних процесуальних рішень, які мають бути прийняті для того, щоб особа отримала статус викривача. Такий підхід є абсолютно правильним, адже це могло би призвести до необґрунтованих відмов у даному кримінальному процесуальному статусі. Крім того самі судді неодноразово зазначали, що «статус викривача визначається не стільки позицією сторони обвинувачення, скільки нормами права, які регламентують права та інтереси викривача у кримінальному процесі, та гарантують їх реалізацію» [8]. Відповідно, статус викривача існує «автономно» від волі та позиції уповноважених суб'єктів кримінального процесу, адже він пов'язаний з об'єктивними, а не суб'єктивними факторами. Виходячи з положень КПК України, викривачем є заявник, який, об'єктивно вважаючи, що наявна у нього інформація є достовірною, повідомляє про корупційне кримінальне правопорушення. Більше того, «діюче законодавство не встановлює заборони набуття статусу викривача особою, яка є заявником та потерпілим у кримінальному провадженні. Умови набуття такого статусу вказаними учасниками кримінального провадження не є взаємовиключними» [9]. Жодних додаткових заяв щодо надання такої особі статусу викривача чинним кримінальним процесуальним законодавством не передбачено. А на уповноваженого представника правоохоронного органу, який прийняв відповідну заяву, покладається обов'язок здійснити попередню кваліфікацію кримінального правопорушення, встановити, що воно відноситься до корупційних, та, відповідно до ч. 9 ст. 214 КПК України, повідомити про це НАЗК.

Не допускається застосування будь-яких додаткових умов для того, щоб особа отримала процесуальний статус викривача. Проблема полягає в тому, що положення, які регулюють процесуальний статус викривача відповідно до КПК України, в деякій мірі суперечать аналогічним положенням ЗУ «Про запобігання корупції». Наприклад, відповідно до абз. 20 ч. 1 ст. 1 ЗУ «Про запобігання корупції», викривачем є «фізична особа, яка за наявності переконання, що інформація є достовірною, повідомила про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, інших порушень цього Закону, вчинених іншою особою, якщо така інформація стала їй відома у зв'язку з її трудовою, професійною, господарською, громадською, науковою діяльністю тощо. Відповідно, правоохоронні органи повинні додатково оцінити способи отримання викривачем інформації, їх відповідність ЗУ «Про запобігання корупції» та на підставі цього встановити необхідність виконання вимог ч. 9 ст. 214 КПК України.

Водночас, судді ВАКС звернули увагу, що така практика є помилковою: «нормами КПК визначений вичерпний перелік ознак, яким має відповідати особа для набуття статусу викривача, а також визначені критерії, яким має відповідати інформація, повідомлена викривачем для виплати останньому винагороди за рішенням суду. Нарешті у КПК визначено особу, яка не має права на винаго-

роду. Інших вимог до особи викривача та до повідомленої ним інформації КПК не висуває, та водночас не відсилає з цього приводу до інших законодавчих актів... На переконання слідчого судді, детектив, замість вчинення не передбачених КПК дій, пов'язаних зі з'ясуванням позиції НАЗК щодо статусу викривача, мав би виконати вимогу ч. 9 ст. 214 КПК стосовно повідомлення протягом 24 годин з моменту внесення відповідних відомостей до ЄРДР у письмовій формі НАЗК про початок досудового розслідування за участю викривача, підставу початку досудового розслідування та інші відомості, передбачені частиною п'ятою цієї статті. Копію ж цього повідомлення детектив мав надати ОСОБА_3 як викривачу» [10].

Цікавою є проблема визначення процесуального статусу викривача в іншому кримінальному провадженні, яке було виділення з первісного провадження. Так, в одному з судових рішень зазначено, що «у кримінальному провадженні № 52020000000000473 від 28.07.2020, кримінальне провадження № 52020000000000362, з якого було виділено кримінальне провадження № 52020000000000473, було розпочато за заявою ОСОБА_14, який на підставі Закону України «Про запобігання корупції» є викривачем. Із зазначеного захисник робить висновок, що ОСОБА_14 є викривачем і у кримінальному провадженні № 52020000000000473. Цю обставину, що ОСОБА_14 є викривачем у кримінальному провадженні № 52020000000000362 і з цього кримінального провадження виділено кримінальне провадження № 52020000000000473 не заперечувала жодна із сторін... Водночас, як свідчить обвинувальний акт у кримінальному провадженні № 52020000000000473, реєстр матеріалів досудового розслідування, а також пояснення прокурора у судовому засіданні, ОСОБА_14 викривачем у кримінальному провадженні визнано не було. Відомостей про те, що останній звертався за судовим захистом своїх процесуальних прав до слідчого судді під час досудового розслідування у цьому кримінальному провадженні суду надано не було, що додатково підтверджує забезпечення гарантій ОСОБА_14 у межах кримінального провадження № 52020000000000362» [11].

Ми вважаємо, що виділення окремого провадження не може бути підставою для автоматичного залучення особи в якості викривача в такому провадженні. В той же час ми також розуміємо, що в такий спосіб можуть бути зловживання з боку уповноважених посадових осіб, які з метою обмеження права особи на винагороду будуть приймати неправомірні рішення про виділення матеріалів в окремі провадження. Ми вважаємо, що для вирішення цього питання суд має провести оцінку:

1) можливості початку виділеного кримінального провадження без відомостей, які були надані викривачем. Дійсно, на практиці може виникнути ситуація, в якій є необхідність у виділенні окремого провадження. В такому випадку суд має об'єктивно оцінити, що могло бути підставою для початку такого «нового» кримінального провадження. Якщо розслідування такого провадження стало можливим виключно завдяки наданню викривачем відповідної інформації, то ігнорувати його вплив на друге провадження неможливо, а тому він має також отримати статус викривача. Якщо ж підставою для виділення окремого провадження була інша інформація, яка об'єктивно не пов'язана з показаннями викривача¹, то в такому випадку особа не може претендувати на статус викривача та винагороду в «новому» кримінальному провадженні;

2) інформації, наданої викривачем, для виділеного кримінального провадження. Встановивши, що кримінальне провадження не могло бути розпочато без

інформації, наданої викривачем, суд має звернутися до ч. 2 ст. 130-1 КПК України та застосувати стандартні критерії можливості виплати винагороди викривачу в іншому кримінальному провадженні.

В цілому необхідно підкреслити, що однією з основних відмінностей між заявником та викривачем є вкрай важливе для викривача право – право на винагороду. Власне саме завдяки існуванню цього права держава і заохочує громадян повідомляти про відомі ним факти корупційних правопорушень, зменшуючи їх латентність. В той же час навіть в країнах, які активно популяризують інститут викривачів, питання щодо їх винагороди досі лишається неоднозначним.

Наприклад, у вже згаданій Директиві ЄС 2019/1937 мова про винагороду взагалі не ведеться. Оцінюючи ризики введення винагороди для викривачів у Великій Британії, зазначають, що заохочення викривачів може суперечити тому, що юридичні особи, які надають фінансові послуги, мають співпрацювати з регуляторами на засадах відкритості та взаємності. Це може підірвати особисту відповідальність керівництва вищої ланки, яке зобов'язано повідомляти про будь-які порушення державному регулятору [12].

Однак в інших країнах до винагороди викривачів ставляться зовсім інакше. Найяскравішим прикладом в даному випадку виступає США. Наприклад, наприкінці 2022 року програма SEC (Securities and Exchange Commission – програма Комісії з цінних паперів і бірж) повідомила, що за останнє десятиліття вона виплатила 1,3 мільярда доларів 328 викривачам [13]. Цікавим в даному випадку є той факт, що там існує одразу декілька абсолютно не пов'язаних між собою програм з виплати винагороди викривачам, на представників яких покладається обов'язок оцінювати значення наданої інформації, потенційну вигоду від її розкриття та, відповідно, виплачувати винагороду в межах, визначених нормативно-правовими актами.

Хоча не можна стверджувати, що дана система не позбавлена недоліків. Так, середня тривалість виплати винагороди викривачу в США складає 4 роки з 2006 року, а у 2015 така тривалість збільшилась до 6 років. Також в якості проблеми визнають необхідність витратити значні ресурси на адміністрування програм, які займаються викривачами [14]. В той же час, навіть не зважаючи на ці та низку інших недоліків, безліч досліджень показують, що винагороди викривачам дійсно стимулюють громадян активніше повідомляти про виявлені ними правопорушення, особливо щодо корупційних проявів. Ще у 2013 році колишній голова Комісії з цінних паперів і бірж США Мері Джо Вайт зазначив, що програми роботи з викривачами швидко стали надзвичайно ефективним інструментом, за допомогою якого можна отримати вкрай цінні підказки, за інформацією яких інколи навіть можна розробити віртуальну схему підприємства, за допомогою чого можна одразу виявити джерело корупції [15]. В цьому аспекті велике значення має саме нормативне регулювання виплати такої винагороди, що повинно забезпечувати справедливий та прозорий процес визначення розміру та підстав відповідної виплати.

Згідно з ч. 2 ст. 130-1 КПК України, суд визначає конкретний розмір винагороди, що підлягає виплаті викривачу, з урахуванням таких критеріїв:

1) персональність інформації – інформація, повідомлена викривачем правоохоронному органу, повинна походити від його особистої обізнаності, у тому числі інформація, отримана від третіх осіб, не міститися в публічних звітах, результатах перевірок, матеріалах, дослідженнях, інформаційних повідомленнях тощо органів чи засобів масової інформації, крім випадку, якщо викривач є джерелом такої інформації, а також не бути відомою правоохоронному органу з інших джерел;

2) важливість інформації – повідомлена викривачем інформація повинна містити фактичні дані, що можуть

¹ В якості вкрай спрощеної аналогії можна навести доктрину «неминучого виявлення» – досудове розслідування щодо «нового» кримінального провадження розпочалося би в будь-якому випадку навіть без відомостей, наданих викривачем. адже підставою для його початку були відомості, які б неминуче були отримані в ході такого кримінального провадження або в інший спосіб.

бути перевірені, і сприяти доказуванню хоча б однієї з обставин вчинення корупційного злочину, передбачених п.п. 1–3, 6 і 7 ч. 1 ст. 91 КПК України.

У разі відсутності хоча б одного із зазначених критеріїв суд приймає вмотивоване рішення про відмову у виплаті винагороди.

По-перше ми повинні зауважити, що не зовсім погоджуємося з формулюваннями, які в даному випадку застосовує законодавець. В ч. 1 ст. 130-1 КПК України вказано, що розмір винагороди становить «10 відсотків від грошового розміру предмета корупційного злочину або від завданого державі збитку після ухвалення обвинувального вироку суду, але не більше трьох тисяч мінімальних заробітних плат, встановлених на час вчинення злочину». Таким чином розмір винагороди залежить від розміру завданої корупційним правопорушенням шкоди. Отже суд не визначає розмір винагороди, суд визначає кінцевий розмір неправомірної вигоди або збитку, від якого вже визначається розмір винагороди відповідно до ч. 1 ст. 130-1 КПК України. В цьому ж аспекті необхідно звернути увагу на п. 8–1 ч. 2 ст. 291 КПК України, де зазначено, що в обвинувальному акті зазначається розмір пропонуваної винагороди викривачу. Тут, на нашу думку, законодавець також використав неправильне формулювання, адже сторона обвинувачення не «пропонує» винагороду викривачу, це його об'єктивне право. Очевидно, що тут мова йде лише про те, що сторона обвинувачення вже повинна вирахувати розмір потенційної винагороди, виходячи з положень ч. 1 ст. 130-1 КПК України, та зазначити її в обвинувальному акті.

Проте не можна оминути і такі ситуації на практиці, коли відомості про викривача не вказуються в обвинувальному акті, що, на думку суду, не є порушенням процесуального закону. Так, відмовляючи у задоволенні клопотання про повернення обвинувального акта з таких причин, вказується, що «не зазначення ОСОБА_8 в обвинувальному акті у якості викривача, що останній не заявив клопотання про винагороду, на переконання Суду, не може бути перешкодою для призначення справи до судового розгляду і не є обов'язковою підставою для повернення обвинувального акта прокурору. Суд наділений повноваженнями, у разі виникнення такої необхідності під час судового розгляду кримінального провадження, викликати ОСОБА_8 в судові засідання, роз'яснити йому наявні у нього права, в т.ч. щодо виплати винагороди, та забезпечити останньому гарантований законодавцем захист» [16]. В цілому така позиція виглядає спірною. По-перше, ст. 291 КПК України встановлює чіткий перелік вимог до обвинувального акта і якщо в кримінальному провадженні наявний викривач, то такі відомості також мають бути внесені у відповідний документ. Відсутність відомостей про викривача вказує на те, що обвинувальний акт не відповідає вимогам ст. 291 КПК України. Ми можемо лише зробити припущення, що в даному випадку проблемою є відсутність чіткого процесуального документу, яким би особа визнавалась викривачем у кримінальному провадженні (адже навіть у наведеному вище кримінальному провадженні сторона захисту дізналася про те, що особа є викривачем, з аналізу листів детективів до НАЗК). Проте, як ми вже зазначали, необхідність оформлення такого окремого документу може бути підставою для зловживання повноваженнями та безпідставної відмови у наданні статусу викривача.

По-друге, ми не погоджуємося з позицією, що викривач має заявляти клопотання про винагороду. Право на винагороду є об'єктивним та визначено кримінальним процесуальним і іншим законодавством. В подальшому викривач може не прийняти винагороду на етапі виконання судового рішення (не звернути судові рішення до виконання), проте жодна норма КПК України не передбачає самостійне звернення викривача з клопотанням задля реалізації права на винагороду.

Повертаючись до аналізу ч. 2 ст. 130-1 КПК України, можна зазначити, що хоча ми і не погоджуємося з формулюванням «суд визначає конкретний розмір винагороди, що підлягає виплаті викривачу, з урахуванням таких критеріїв», логіка законодавця тут цілком зрозуміла, адже розмір винагороди в конкретному кримінальному провадженні буде визначатися судом. В той же час критерії, на які посилається законодавець в абз. 2 ч. 1 ст. 130-1 КПК України, стосується не розміру винагороди, а права викривача на неї претендувати. Так, винагорода виплачується, якщо інформація, яку надав викривач, відповідає критеріям «персональності» та «важливості». Очевидно, що дані критерії є край оціночними, однак в інший спосіб врегулювати такі правовідносини неможливо.

Подібні оціночні критерії використовують і за кордоном. Наприклад, відповідно до Закону про корупцію за кордоном США (Foreign Corrupt Practices Act – FCPA), інформація, надана викривачем, має відповідати таким критеріям:

- оригінальність (така інформація не повинна бути відома державним органам чи посадовим особам);
 - добровільність (інформація має бути надана викривачем самостійно, без примусу або тиску);
 - закритість (держава має право проводити розслідування без відома викривача) [17].
- При цьому існують навіть фактори, які можуть збільшити (значимість інформації; допомога, надана викривачем; зацікавленість правоохоронних органів; участь у внутрішніх системах викривання) чи зменшити (необґрунтована затримка в поданні інформації; винуватість самого викривача; втручання у внутрішні системи викривання) розмір винагороди [18].

Єдиного переліку критеріїв не існує, проте такого переліку і не повинно бути. Дійсно, визначення права особи на винагороду (а в даному випадку навіть розмір такої винагороди) буде залежати від цілого переліку факторів. Очевидно, що в ст. 130-1 КПК України надаються відправні начала для оцінки впливу викривача на кримінальне провадження та його право на отримання винагороди, проте більш чіткі критерії з прикладами будуть формуватися саме за допомогою судової практики. Так, в одному з рішень щодо виплати винагороди викривачу судді ВАКС зазначили наступне: «вирішуючи питання щодо наявності підстав для виплати йому винагороди як викривачу суд встановив, що (1) з відповідною заявою ОСОБА_15 звернувся до НАБУ не в рамках угоди у кримінальному провадженні; (2) він не є співучасником корупційного кримінального правопорушення, про яке він повідомив, чи особою, яка мала можливість для здійснення офіційного повідомлення про виявлене кримінальне правопорушення у межах реалізації своїх службових повноважень; (3) під час досудового розслідування та судового розгляду у цьому кримінальному провадженні ОСОБА_15 активно сприяв розкриттю корупційного кримінального правопорушення, надаючи викривальні показання, а також беручи участь у інших гласних та негласних слідчих діях» [19].

В даному випадку судді чітко продемонстрували і фактичні, і юридичні підстави для виплати винагороди викривачу. Щодо критеріїв значимості участі викривача у винесенні кінцевого судового рішення було зазначено, що викривача надавав викривальні показання, а також прав участь в гласних та негласних слідчих діях. Очевидно, що в даному випадку дійсно можна стверджувати про значний вплив викривача на кінцевий результат кримінального провадження, в той же час в даному випадку маємо акцентувати увагу одразу на декількох обставинах. По-перше, далеко не завжди викривачі, крім надання інформації, будуть також приймати участь у слідчих діях, тому цю обставину ми маємо розглядати не стільки як критерій, скільки як один з прикладів. По-друге, залучення викривача до слідчих (особливо до негласних) дії стирає межу між ним та конфідентом, якого залучають до участі в негласних слідчих (розшукових) діях відповідно до, наприклад, ст. 275 КПК України. Ми наголошуємо на тому, що

викривач не має розглядатися як конфідент у кримінальному провадженні, а уповноважені працівники правоохоронних органів не мають права вимагати від такої особи залучення до участі в НСРД. Факт отримання винагороди викривачу залежить не від його подальшої (законної) поведінки у кримінальному провадженні, а від значення самої інформації на початку досудового розслідування. Викривач має право жодним чином не приймати участь в подальшому кримінальному провадженні і це не повинно впливати на його право отримати винагороду.

Очевидно, що попереду буде ще багато дискусій щодо статусу викривача у кримінальному провадженні, суб'єкта

захисту його прав та гарантій, реалізації цих прав, оскільки практика щодо використання інституту викривання в боротьбі з корупцією лише формується. Проте системний підхід до правозастосування та здоровий глузд при використанні дискреційних повноважень допоможуть закласти фундаментальні основи функціонування викривачів, як стовпів кримінальних проваджень про корупційні правопорушення. Адже врешті-решт винагорода – це лише певне матеріальне благо для людини (викривача), котра вирішила йти проти системи і діяти доброчесно. Водночас навіть в питанні реалізації цього права ми маємо подолати безліч викликів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Spagnolo Giancarlo. Rewarding Whistleblowers to Fight Corruption? FREE POLICY. NETWORK BRIEF SERIES. URL: https://freepolicybriefs.org/wp-content/uploads/2017/10/FREEPolicyBriefs_Oct23.pdf
2. Whistleblower Reward Programs: An International Framework for the Detection of Corruption and Illegal Bribery. January 26, 2015. URL: <https://www.whistleblowers.org/wp-content/uploads/2019/03/whistleblower-reward-program-an-international-framework-for-the-detection-of-corruption-and-fraud.pdf>
3. Directive (EU) 2019/1937 of the European Parliament and of the Council of 23 October 2019 on the protection of persons who report breaches of Union law. *EUR-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/1937/oj/eng>
4. Сидорчук В.В. Процесуальний статус слідчого, який розслідує корупційні злочини: дис. ... доктора філософії: 08 «Право». Одеса, 2022. 262 с.
5. Ostrohljad, O., Torbas, O., Zavtur, V., Sydorhuk, V., & Fedoriv, O. (2021). Effectiveness standards for investigation of corruption crimes: Theory and practice. *Amazonia Investiga*, 10(44), 295-306. <https://doi.org/10.34069/AI/2021.44.08.29>
6. Щодо правового статусу викривача. *НАЗК: вебсайт*. URL: https://wiki.nazk.gov.ua/category/vykryvachi-koruptsiyi/status_vykruvacha/
7. Луцик В.В. Кримінально-процесуальний статус викривача: проблемні питання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 529-532.
8. Ухвала Шевченківського районного суду м. Львова від 28.07.2023, справа № 466/2622/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112588342>
9. Ухвала Приморського районного суду м. Одеси від 06.03.2024, справа № 522/10224/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117548358>
10. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 22.12.2023, справа № 991/10687/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115958155>
11. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 22.06.2022, справа № 991/1297/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104934884>
12. UK SFO wants to pay whistleblowers: is this a good idea? *A&O Shearman: website*. URL: <https://www.aoshearman.com/en/insights/ao-shearman-on-investigations/sfo-wants-to-pay-whistleblowers-is-this-a-good-idea>
13. A Closer Look at The Ethics Behind Whistleblower Rewards. *EQS Group: website*. URL: <https://www.integrityline.com/about-eqs/>
14. Nyreröd Theo, Spagnolo Giancarlo. Myths and Numbers on Whistleblower Rewards. *Stockholm Institute of Transition Economics*. № 44. URL: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/204755/1/site-wp0044-2.pdf>
15. Foreign Corrupt Practices Act: How the Whistleblower Reward Provisions Have Worked. An special report by the National Whistleblower Center. *National Whistleblower Center: website*. URL: <https://www.whistleblowers.org/foreign-corrupt-practices-act-a-comprehensive-look/>
16. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 19.11.2024, справа № 991/12482/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123235530>
17. Get An Award for Financial Crimes: A Whistleblowing How-To Guide. *Kohn, Kohn & Colapinto: website*. URL: <https://kkc.com/our-whistleblower-law-firm/>
18. Securities and Exchange Commission Office of the Whistleblower. Annual Report to Congress for Fiscal Year 2024. *Securities and Exchange Commission: website*. URL: <https://www.sec.gov/about/mission>
19. Вирок Вищого антикорупційного суду від 02.10.2023, справа № 991/2288/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113847909>

КРИМІНАЛІСТИЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ: ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТА ПРАКТИЧНЕ ЗАСТОСУВАННЯ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ**FORENSIC MODELLING: THEORETICAL FOUNDATIONS AND PRACTICAL APPLICATION IN THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENCES**

Чернов О.В., д.філос.,
асистент кафедри криміналістики,
детективної та оперативно-розшукової діяльності
Національний університет «Одеська юридична академія»

Пишненко І.Ю., аспірантка кафедри криміналістики,
детективної та оперативно-розшукової діяльності
Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті здійснено ґрунтовне дослідження концепції криміналістичного моделювання, яке розглядається як один із ключових методів сучасної слідчої практики, що сприяє підвищенню ефективності розкриття та розслідування злочинів. Розкрито сутність криміналістичного моделювання як процесу створення, аналізу та використання абстрактних моделей для відображення певних аспектів злочинної діяльності, поведінки злочинців або умов здійснення правопорушень. Зазначено, що моделювання дозволяє систематизувати наявні дані, будувати обґрунтовані версії та сприяти оптимізації слідчих дій.

У роботі проаналізовано основні типи криміналістичних моделей, включаючи ситуаційні, динамічні, структурні, типологічні та прогностичні моделі. Розглянуто їх специфіку та практичну значущість у різних етапах розслідування кримінальних справ. Особливу увагу приділено застосуванню моделювання в умовах складних, нестандартних чи багатofакторних ситуацій, таких як злочини, пов'язані з організованими групами, економічними правопорушеннями або злочинами, що мають міжнародний характер.

На основі аналізу практичних кейсів показано, що використання моделювання сприяє реконструкції подій злочину, ідентифікації суб'єктів правопорушення, прогнозуванню їхніх подальших дій, а також виявленню прихованих зв'язків між окремими фактами та обставинами. Відзначено, що моделі допомагають створювати більш чітку та структуровану картину злочинної події, що, у свою чергу, позитивно впливає на якість слідчих дій та кінцевий результат кримінального провадження.

Окремо наголошено на перевагах криміналістичного моделювання, таких як його здатність інтегрувати різноманітні дані, забезпечувати комплексний підхід до аналізу ситуацій та сприяти зниженню суб'єктивності у прийнятті рішень. Розглянуто також перспективи подальшого розвитку моделювання в криміналістиці з урахуванням сучасних технологій, таких як штучний інтелект, машинне навчання та цифрова обробка даних.

Зроблено висновок, що криміналістичне моделювання є важливим інструментом у розслідуванні злочинів, яке сприяє підвищенню ефективності слідчої діяльності, оптимізації використання ресурсів і забезпеченню всебічного аналізу обставин справи.

Ключові слова: криміналістичне моделювання, слідча практика, розслідування злочинів, криміналістичні моделі, ідентифікація, реконструкція подій, прогнозування, ситуаційний аналіз, слідчі дії, злочинна діяльність.

The article provides an in-depth study of the concept of forensic modeling, considered one of the key methods in modern investigative practice, contributing to the increased efficiency of solving and investigating crimes. The essence of forensic modeling is revealed as the process of creating, analyzing, and utilizing abstract models to represent certain aspects of criminal activity, offender behavior, or the conditions under which offenses are committed. It is noted that modeling allows for the systematization of existing data, the construction of substantiated hypotheses, and the optimization of investigative actions.

The paper analyzes the main types of forensic models, including situational, dynamic, structural, typological, and predictive models. Their specific features and practical significance at various stages of criminal investigations are examined. Particular attention is given to the application of modeling in complex, non-standard, or multifactorial situations, such as crimes involving organized groups, economic offenses, or crimes of an international nature.

Based on the analysis of practical cases, it is demonstrated that the use of modeling aids in reconstructing crime events, identifying offenders, predicting their future actions, and uncovering hidden connections between separate facts and circumstances. It is noted that models help create a clearer and more structured picture of the criminal event, which, in turn, positively affects the quality of investigative actions and the final outcome of criminal proceedings.

The advantages of forensic modeling are particularly emphasized, such as its ability to integrate diverse data, provide a comprehensive approach to situation analysis, and reduce subjectivity in decision-making. The prospects for further development of modeling in forensic science, taking into account modern technologies such as artificial intelligence, machine learning, and digital data processing, are also considered.

In conclusion, forensic modeling is recognized as an essential tool in crime investigation, contributing to the enhanced efficiency of investigative activities, the optimization of resource use, and ensuring a comprehensive analysis of case circumstances.

Key words: forensic modeling, investigative practice, crime investigation, forensic models, identification, event reconstruction, prediction, situational analysis, investigative actions, criminal activity.

Сучасна криміналістика перебуває на етапі активної трансформації, викликаній зростаючою складністю злочинної діяльності та динамічним розвитком інформаційних технологій. Традиційні підходи до розслідування злочинів часто виявляються недостатньо ефективними в умовах сучасного світу, де злочинці використовують передові технічні засоби, а злочини набувають багатofакторного характеру. Це створює нагальну потребу у вдосконаленні методів розслідування, серед яких особливе місце займає криміналістичне моделювання.

Актуальність цього напрямку зумовлена його універсальністю та можливістю інтеграції з різними аспектами

слідчої практики. Криміналістичне моделювання дозволяє створювати абстрактні образи чи системи, які відображають ключові аспекти злочинної діяльності, включаючи обставини злочину, дії злочинців, причини та умови, що сприяли їхньому вчиненню. Це, у свою чергу, забезпечує слідчим ефективний інструмент для формування обґрунтованих версій, аналізу доказів та прийняття рішень щодо подальших дій у кримінальному провадженні.

Особливо важливим є використання криміналістичного моделювання у розслідуванні складних і нестандартних справ, наприклад, злочинів, пов'язаних з організованою злочинністю, міжнародними правопорушеннями або

злочинами у сфері інформаційних технологій. У таких випадках моделі дозволяють систематизувати великий обсяг даних, виявити приховані зв'язки між фактами та забезпечити реконструкцію подій, що стали предметом розслідування.

Крім того, актуальність криміналістичного моделювання зростає у зв'язку з розвитком цифрових технологій, зокрема штучного інтелекту, великих даних та алгоритмів машинного навчання. Інтеграція цих інновацій у криміналістику відкриває нові можливості для автоматизації процесів аналізу інформації, підвищення точності прогнозування дій злочинців та ефективності планування слідчих дій.

Мета статті полягає у всебічному дослідженні теоретичних і практичних аспектів криміналістичного моделювання, визначенні його значення для сучасної слідчої практики та аналізі перспектив його розвитку. У рамках дослідження розглянуто основні типи криміналістичних моделей, їхні функції та прикладне значення у вирішенні різноманітних завдань кримінального провадження.

Дослідження цього питання є важливим з кількох причин. По-перше, криміналістичне моделювання сприяє вдосконаленню методологічної основи розслідування злочинів, надаючи нові інструменти для аналізу злочинної ситуації. По-друге, використання моделей дозволяє знизити суб'єктивність у прийнятті рішень, що особливо важливо в умовах багатофакторних і конфліктних ситуацій. По-третє, моделювання забезпечує системний підхід до оцінки доказів, планування слідчих дій та прогнозування подальшого розвитку подій.

Таким чином, дослідження криміналістичного моделювання як інструменту слідчої практики є важливим внеском у розвиток криміналістичної науки. Це сприяє підвищенню ефективності діяльності правоохоронних органів, покращенню якості розслідування злочинів та створенню умов для впровадження інновацій у кримінальному провадженні.

Одним з малопоширених, але дієвих методів розкриття та розслідування злочинів, зокрема вбивств, є моделювання. Цей метод у структурі сучасного наукового знання розглядається як один з методів пізнання та відображення дійсності, яке сприяє розкриттю закономірностей природи та суспільства. Цей ефективний метод використовується різними науками та галузями знань, і якщо раніше існувала думка про те, що метод моделювання притаманний технічним та природознавчим наукам, то тепер моделювання широко використовується у суспільних і правових науках [1, с. 74].

Для ухвалення правильного рішення слідчий повинен передбачати розвиток як загальної ситуації розслідування, так і конкретної ситуації проведення слідчої дії, враховуючи поведінку учасників, які беруть у ній участь. Прогнозування результатів прийнятого рішення базується на використанні наукових і практичних методів прогнозування. Воно спирається на положення загальної теорії прогнозування, аналіз зовнішніх обставин, що стосуються об'єкта дослідження, обставин злочину та елементів слідчих ситуацій.

У свою чергу, криміналістична модель – це штучно створена матеріальна або ідеальна система, яка відтворює з певним ступенем подібності замінований нею об'єкт, вивчення та перевірка якої дозволяє отримати нові знання щодо цього об'єкта та використовувати їх для виконання пошукових, пізнавальних, ідентифікаційних та інших завдань у процесі розслідування злочинів [1, с. 80].

Особливості криміналістичних моделей зумовлені специфікою пізнавальної діяльності слідчого у кримінальному процесі, а також правовими аспектами, цілями та завданнями розслідування, засобами їх досягнення та іншими факторами. Більшість криміналістів, спираючись на філософські дослідження, сходяться на думці, що основою для класифікації моделей є спосіб їх побудови.

З огляду на це, криміналістичні моделі поділяються на матеріальні, ідеальні (уявні), логіко-математичні (кібернетичні) та інформаційно-комп'ютерні.

Матеріальні моделі застосовуються у слідчій практиці переважно під час проведення окремих слідчих дій або судових експертиз. Вони найбільш детально опрацьовані з теоретичної точки зору. До матеріальних моделей належать: геометрично подібні (просторово-подібні) моделі; макети та муляжі; фізично подібні моделі, наприклад, відеозаписи слідчих дій або фонограми голосу.

Ці моделі фіксують у матеріальній формі предмети, їх сукупності, системи або явища, що стосуються події злочину. До матеріальних моделей також відносять зразки-оригінали предметів, які використовуються замість справжніх об'єктів і можуть випускатися серійно.

Логіко-математичні (кібернетичні) та інформаційно-комп'ютерні моделі пов'язані з впровадженням комп'ютерних технологій у процес розслідування злочинів. Вони представлені у вигляді програмного забезпечення, що дозволяє моделювати структури, динаміку процесів та явищ, а також аналізувати складні функціональні зв'язки. Ці моделі трансформують криміналістичні задачі у формалізовані системи для глибшого вивчення проблем.

Ідеальні (уявні) моделі відіграють особливу роль у пізнавальній діяльності слідчого. Вони формуються у свідомості у вигляді мисленнєвих конструкцій, які сприяють відображенню та інтерпретації фактів. Ідеальні моделі поділяються на два типи:

– Образні (іконічні, неформалізовані) моделі, які є психологічними образами, що допомагають отримати нове знання. Вони широко використовуються у слідчій практиці, навіть якщо слідчий не завжди усвідомлює факт їх застосування. Наприклад, такі моделі використовуються для відтворення загальної картини злочину чи підготовки до майбутніх слідчих дій.

– Образно-знакові (символічні, частково-формалізовані) моделі, що представлені у вигляді умовних знаків, графіків або схем. У криміналістиці до цієї групи можна віднести графіки планування розслідування та графічні додатки до протоколів слідчих дій.

Таким чином, різноманітність моделей, що використовуються в криміналістиці, забезпечує ефективне вирішення завдань розслідування та створює умови для більш глибокого розуміння обставин злочину.

Усі ці види моделей об'єднуються в особливу форму матеріального моделювання – реконструкцію. Під час реконструкції відтворюються ключові об'єкти або ситуації розслідування, використовуються залишкові дані, описи, фотографії та інші джерела інформації, що збереглися.

Ефективність такого підходу підтверджується на практиці. Зокрема, досвід підрозділів англійської поліції є яскравим прикладом успішного використання моделювання в розслідуванні злочинів [2].

Реконструкція місця події із застосуванням сучасного програмного забезпечення дає слідчим змогу «повернутися» на місце злочину та відтворити події за кілька хвилин до їх скоєння. У віртуальному тривимірному середовищі на екрані комп'ютера можна відтворити картину події в умовах, максимально наближених до реальності. Такий підхід дозволяє ефективно вирішувати різноманітні завдання розслідування та значно полегшує подальший розгляд справ у суді. Система дає змогу, наприклад, відтворювати обстановку, що зазнала змін, моделювати дії злочинця, визначати траєкторію польоту кулі, аналізувати «лінію погляду» очевидців, а також виконувати інші важливі слідчі дії.

Перший відомий випадок застосування такої реконструкції мав місце у 1996 році, коли Скотленд-Ярд розслідував вбивство 16 дітей у школі Лондона, вчинене Томасом Хенманом. Для реконструкції подій використовувалися відео- та фотоматеріали місця події, а також архі-

текстурний аналіз будівлі. У результаті вдалося створити тривимірну модель школи, яка зберігала точний масштаб і дозволила слідчим «пройти» шлях злочинця. Це стало критично важливим, оскільки через кілька тижнів після трагедії спортзал, де сталося вбивство, було знесено. Хоча створена реконструкція не була представлена як доказ у суді, вона відіграла важливу тактичну роль у розслідуванні, наочно демонструючи події так, як це було неможливо зробити за допомогою фото- чи відеозаписів.

Реконструкція активно застосовується при розслідуванні складних, незвичайних чи особливо тяжких злочинів. Її перевага полягає у можливості систематизувати та взаємопов'язати всі речові докази й висновки експертів, відтворити територію події та відображати взаємозв'язки між фактами. Це дає змогу детально змодельовати сценарії розвитку подій, виявити ключові деталі та уточнити обставини, що могли вплинути на перебіг події.

Наприклад, реконструкція може відтворити місце злочину навіть після його фізичного руйнування, дозволяючи визначити розташування речових доказів та відновити взаємозв'язки між учасниками події. Крім того, програма може моделювати можливості сприйняття очевидця в умовах конкретного освітлення чи визначати його позицію відносно злочинця. У розслідуванні одного з убивств, наприклад, було змодельовано квартиру, де сталося вбивство, та приміщення, де перебував свідок. Аналіз дозволив довести, що свідок, який стверджував, що нічого не чув, насправді не міг не чути подій через близьке розташування приміщень.

Також реконструкція може бути використана для аналізу фізичних доказів, таких як форма крапель крові, сліди пальців рук або інші деталі, які могли залишитися непоміченими під час первинного огляду. Усі ці елементи інтегруються у відтворену обстановку події, що дозволяє глибше вивчити механізм злочину.

Значні результати цей метод демонструє і під час розслідування дорожньо-транспортних пригод. На основі зібраних матеріалів створюється графічне відображення події, що дає змогу наочно відтворити картину дорожньо-транспортної пригоди, проаналізувати обставини та використовувати ці дані в судовому розгляді. Таким чином, моделювання є потужним інструментом, що сприяє підвищенню точності та ефективності слідчих дій.

Під час проведення слідчих дій слідчий часто стикається з інформацією, яку він сприймає й обробляє, що набагато перевищує обсяг даних, що фіксуються в протоколах і додатках до них. Це означає, що реальність події відображається слідчим на двох різних рівнях: процесуальному та внутрішньому. Процесуальний рівень чітко обмежений нормами та вимогами законодавства, він детально регулюється процесуальними нормами та інструкціями, що забезпечують юридичну точність та відповідність. Водночас на рівні свідомості слідчого, інформація відображається у вигляді ідеальної, уявної моделі, яка є не тільки об'єктивним відображенням наявних фактів, а й інтеграцією потенційних варіантів розвитку подій, отриманих через встановлені версії чи типові моделі злочину.

Ідеальна модель події в слідчому розслідуванні складається з оброблених знань і гіпотез, заснованих на вже зібраних доказах, імовірних сценаріях розвитку подій та логічних припущеннях. Оскільки в такій моделі присутні ймовірні знання, отримані, наприклад, на основі версій або у процесі використання типових моделей для оцінки схожих злочинів, вона має важливе криміналістичне значення. Модель слідчого розслідування в даному випадку стає основою для прийняття важливих рішень щодо подальших дій, адже вона дозволяє прогнозувати можливі варіанти розвитку ситуації на підставі аналізу інформації, що є на момент розслідування.

Аналіз інформаційного стану цієї моделі дає слідчому можливість сформулювати точнішу картину події і визна-

чити, яка слідча дія стане найбільш ефективною в конкретних умовах. Таким чином, ухвалення рішення про проведення тієї чи іншої слідчої дії можна розглядати як етап пізнавального аналізу слідчої ситуації, в якому слідчий має вирішити, які обставини потребують додаткового вивчення, з'ясування чи підтвердження. Це, в свою чергу, допомагає визначити основні завдання пошуку і вибрати правильні напрямки для подальшого розслідування.

Крім того, на етапі ухвалення рішення слідчий активно використовує ситуаційне моделювання, яке дозволяє не тільки структурувати і синтезувати всі наявні відомості про злочин, але й знаходити прогалини у пізнанні події. Це дає змогу ефективно адаптуватися до нових обставин, прогнозувати можливі варіанти розвитку подій і вчасно коригувати хід розслідування. Ситуаційне моделювання в цьому контексті виступає як інструмент, який допомагає слідчому зрозуміти, де є відсутність інформації або неясності, і скоригувати стратегію розслідування для отримання нових доказів.

Загальновідомо, що ефективність проведення слідчої дії багато в чому залежить від належної підготовки, яка повинна враховувати всі можливі варіанти розвитку подій. Від правильності цієї підготовки часто залежить успіх подальших розслідувань, особливо у випадках, коли слідчі дії пов'язані з великим обсягом інформації, є складними з технічної точки зору або містять значний елемент тактичного ризику. Важливість підготовки зростає, якщо йдеться про проведення дій, що включають багато непередбачуваних факторів, таких як конфлікти між учасниками слідчих дій чи необхідність прийняття ризикованих рішень для досягнення необхідних результатів.

В рамках тактико-криміналістичних рекомендацій підготовча стадія часто зводиться до складання письмового або усного плану проведення слідчої дії. Наприклад, при підготовці до складного допиту план зазвичай включає перелік питань, що мають бути поставлені допитуваному, а також обставини, які слід з'ясувати. Такий план є корисним інструментом для структурування слідчої роботи. Проте важливо зазначити, що подібний підхід часто не враховує всі можливі ускладнення чи зміни в процесі допиту, які можуть виникнути в результаті нових обставин або змін у поведінці допитуваного. Таким чином, стандартні плани можуть бути недостатньо ефективними, оскільки вони не завжди враховують широкий спектр можливих ситуацій.

Практика показує, що навіть досвідчені слідчі іноді стикаються з ситуаціями, для яких не існує готових рішень або алгоритмів, що робить їх складними для вирішення. Це підкреслює важливість застосування ситуаційного моделювання в тих випадках, коли стандартні тактичні рекомендації не можуть надати достатньої допомоги. Ситуаційне моделювання дозволяє швидко ідентифікувати нові та незнайомі слідчі ситуації, а також правильно оцінити наявні фактори, узагальнивши їх на основі попереднього досвіду. Це дає змогу привести нові обставини до відомих типових схем, для яких уже розроблені оптимальні стратегії та алгоритми дій, що дозволяє слідчому прийняти більш виважене та ефективне рішення у найкоротші строки.

Розглядаючи специфіку підготовчої стадії слідчої дії, слід зазначити, що прогнозування є ключовим етапом, який завжди передуює безпосередньому плануванню. Це твердження має вагоме обґрунтування, адже для розробки ефективного плану вирішення будь-якої задачі необхідно заздалегідь врахувати всі можливі чинники, які можуть вплинути на хід та результат цього рішення. Процес прогнозування передбачає, що слідчий не лише оцінює фактичний стан справ, але й намагається передбачити різні варіанти розвитку подій, що дозволяє оперативно реагувати на змінні обставини. Саме тому, попереднє прогнозування, яке здійснюється через побудову перспективної

динамічної ситуаційної моделі, є невід'ємною частиною підготовки до слідчої дії.

Перспективна ситуаційна модель, яку буде слідчий, повинна включати кілька важливих аспектів. По-перше, вона має чітко відображати умови, за яких буде проводитися майбутня слідча дія, адже кожен етап розслідування має свої особливості. По-друге, необхідно врахувати можливі варіанти перебігу цієї дії, включаючи ймовірні непередбачувані ситуації, що можуть виникнути під час її проведення. Крім того, модель має передбачати поведінку учасників слідчої дії, таких як свідки, підозрювані, захисники або інші залучені особи, а також типову реакцію самого слідчого на зміни в обставинах. Така детальна підготовка допомагає уникнути неочікуваних проблем та дозволяє слідчому бути готовим до різних можливих сценаріїв розвитку подій.

Цей прогностичний «сценарій» для слідчої дії є перспективною моделлю, яку слідчий формує за допомогою ретельного аналізу всіх потенційних варіантів розвитку ситуації. Моделювання слідчої дії можна розглядати як важливий елемент перспективного планування, що дозволяє не тільки підготуватися до можливих складнощів, але й оптимізувати процес підготовки та організації майбутніх дій. Це дає змогу значно знизити рівень невизначеності, що може виникнути під час реального проведення слідчої дії. Відмінність між перспективним моделюванням і моделями, що використовуються під час фактичного проведення слідчої дії, полягає в тому, що останні є частиною ретроспективного моделювання, спрямованого на реконструкцію кримінальної події чи ситуації, що вже відбулася.

Моделювання під час безпосереднього проведення слідчої дії є важливим інструментом для ефективної діагностики ситуації та прийняття обґрунтованих рішень. Це дозволяє оптимізувати процес прийняття рішення та забезпечує слідчого необхідною гнучкістю для адекватного реагування на непередбачувані події. Практика свідчить, що конкретні слідчі ситуації, що виникають під час проведення слідчих дій, залежатимуть від ряду важливих факторів. Один з таких факторів – етап розслідування, на якому здійснюється слідча дія. Наприклад, на початкових етапах розслідування виникають ситуації пізнавального типу, що пов'язані з виявленням фактів та уточненням обставин справи. На інших етапах, коли вже є певна інформація, ситуації можуть бути більш складними та конфліктними.

Іншим важливим чинником є сама слідча дія. Для різних видів слідчих дій характерні специфічні ситуації, які можуть виникати. Наприклад, під час огляду місця події часто виникають проблеми організаційного характеру, коли слідчому потрібно правильно спланувати дії з урахуванням численних технічних аспектів. При допиті підозрюваного можуть виникати конфліктні ситуації, що потребують від слідчого високого рівня тактичної майстерності та здатності ефективно маневрувати в умовах стресу або емоційної напруги. Крім того, поведінка самих учасників слідчої дії, включаючи їх мотивацію та емоційний стан, може також суттєво змінювати хід подій.

Якість підготовки до слідчої дії також має великий вплив на ефективність розслідування. Недбала чи неадекватна підготовка може призвести до організаційних проблем і неупорядкованості, що, в свою чергу, може негативно позначитися на виконанні кримінально-процесуальних норм і спричинити порушення законності. Слідчий повинен заздалегідь врахувати всі аспекти підготовки до проведення дії, щоб забезпечити її правильну організацію і уникнути можливих проблем.

Що стосується протоколювання результатів слідчої дії, то варто зазначити, що ідеальна модель, яка формується в свідомості слідчого, не може бути повністю відтворена в протоколі. Протокол є лише частковим відображенням

цієї моделі, яку слідчий побудував у своїй свідомості. Окрім того, в деяких випадках відеозапис слідчої дії може служити як додатковий інструмент для відтворення ситуації, особливо якщо виникає потреба в подальшому аналізі, наприклад, під час судового розгляду або для використання в навчальних цілях.

Допит є однією з найбільш поширених слідчих дій, однак він також є однією з найскладніших за тактикою та підготовкою. Допит вимагає не тільки глибокого знання законодавства та процедур, але й високої психологічної підготовки, оскільки під час допиту часто виникають складні ситуації, що потребують від слідчого миттєвого реагування. Емпіричний аналіз підтверджує, що в процесі допиту можуть виникати різні типи складних слідчих ситуацій, і багато з них потребують від слідчого не тільки оперативного осмислення, але й гнучкого підходу для розв'язання конфліктів або небезпечних ситуацій. Це підкреслює важливість ситуаційного моделювання як інструменту для оцінки й адаптації до обставин, що змінюються.

Варто зазначити, що використання моделювання при підготовці до допиту полягає в тому, що слідчий будує перспективну модель майбутнього допиту – різноманітний його сценарій, заздалегідь «програє» відповідні варіанти складних ситуацій і намічає лінію своєї поведінки. Варто погодитись із О.В. Юнацьким, який вважає, що підготовку допиту треба розглядати у вузькому (складання плану, моделі, сценарію) та широкому значенні (визначення цілей і задач допиту, збір необхідної для проведення цієї слідчої дії інформації про злочин і про особу допитуваного). Що стосується моделі особи допитуваного, то її побудову слідчому доцільно починати до проведення допиту, при підготовці до нього, а остаточний вид така модель може прийняти лише в процесі безпосереднього контакту слідчого з допитуваним, оскільки саме на цьому етапі можлива правильна «діагностика» особи обвинуваченого [3].

Враховуючи все вищевикладене, можна зробити кілька важливих висновків, які стосуються специфіки підготовчої стадії слідчих дій, важливості моделювання в процесі розслідування, а також ролі ситуаційного підходу в оптимізації цього процесу.

По-перше, підготовка до слідчої дії є невід'ємною частиною успішного розслідування. Як показує аналіз, прогнозування передувє будь-якому конкретному плануванню, і цей етап є необхідним для створення основи для подальших дій слідчого. Моделювання подій та ситуацій дозволяє слідчому проаналізувати різні варіанти розвитку слідчої ситуації та підготуватися до можливих непередбачуваних моментів. Завдяки цьому процесу слідчий може не тільки оптимізувати свої дії, а й зменшити рівень невизначеності та покращити ефективність прийняття рішень.

Прогнозування майбутньої слідчої дії через перспективне моделювання є потужним інструментом, що дозволяє побудувати кілька варіантів розвитку подій, враховуючи можливу поведінку учасників, ймовірні тактичні ситуації та непередбачувані фактори. Такий підхід дає змогу розробити ефективні стратегії для кожного етапу слідчої дії, включаючи аналіз умов проведення дії, очікувані варіанти її перебігу та реакцію учасників. Ці прогнози дозволяють слідчому мати чітке уявлення про те, що може статися, а також підготуватися до тих чи інших можливих складнощів.

Незважаючи на те, що прогностичне моделювання є важливим етапом, не менш значущим є ситуаційне моделювання, яке використовується під час фактичного проведення слідчої дії. Ситуаційне моделювання допомагає в реальному часі адаптувати план слідчих дій до зміни обставин, а також оперативно виявляти й оцінювати наявні проблеми або непередбачувані ситуації. Зокрема, це важливо при проведенні складних дій, таких як допит, де можуть виникати різноманітні типи складних ситуацій, включаючи конфліктні моменти, тактичний ризик та інші

труднощі, що потребують миттєвого осмислення та коригування поведінки слідчого.

Використання ситуаційного підходу дозволяє значно покращити процес діагностики слідчої ситуації, допомагаючи слідчому своєчасно реагувати на зміни, правильно оцінювати ситуацію та приймати обґрунтовані рішення. Ситуаційне моделювання відіграє важливу роль у виборі тактики проведення слідчих дій та допомагає знизити ризики помилок, що можуть виникнути через непередбачуваність поведінки учасників дії, зміну обставин чи вплив інших чинників.

Ще одним важливим аспектом є необхідність ретельної підготовки до слідчої дії, оскільки недостатня чи неякісна підготовка може призвести до серйозних проблем в організації самого процесу, а іноді навіть до порушень кримінально-процесуальних норм. У цьому контексті слід зазначити, що підготовка до слідчих дій повинна включати не лише складання плану дій, але й детальну оцінку ситуаційних факторів, які можуть вплинути на успішність дії.

Протоколювання результатів слідчої дії є важливим етапом, але в той же час слідчий повинен розуміти, що ідеальна модель, яка формується в його свідомості, не може бути повністю передана в документальних матеріалах. Протокол є лише частковим відображенням тієї моделі, яка була побудована в ході розслідування. Відеозаписи слідчих дій можуть бути додатковими інструментами для фіксації процесу і для подальшого аналізу, але їх значення

обмежене ситуаціями, коли необхідно детально вивчити такий процес в суді чи в навчальних цілях.

Зокрема, допит є однією з найскладніших слідчих дій, що вимагає не лише технічної підготовки, але й психологічної майстерності. Враховуючи частоту виникнення складних ситуацій під час допиту, слідчий повинен бути готовий до будь-яких непередбачуваних ситуацій, які можуть виникнути. Такий підхід забезпечує високий рівень ефективності допиту та дозволяє уникнути помилок у процесі збору доказів.

Отже, ефективність слідчих дій безпосередньо залежить від того, наскільки правильно організована їх підготовка, врахування різних варіантів розвитку ситуації та застосування ситуаційного моделювання. Ці методи дозволяють забезпечити не лише високий рівень обґрунтованості прийнятих рішень, а й успішно справлятися з непередбачуваними ситуаціями, що можуть виникнути в процесі розслідування.

У підсумку, криміналістичне моделювання є ключовим інструментом для забезпечення ефективності розслідування кримінальних правопорушень. Воно дозволяє слідчим приймати обґрунтовані рішення на всіх етапах розслідування, прогнозувати різні варіанти розвитку подій та адаптувати свої дії відповідно до зміни ситуації. Технічний прогрес і розвиток новітніх технологій відкривають нові можливості для вдосконалення моделювання, що дозволяє підвищити ефективність та точність розслідування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лукашевич В.Г., Юнацький О.В. Моделювання у криміналістиці та пізнавальній діяльності слідчого: Монографія. – К., 2008 – 183 с..
2. Adams D. Setting the scene. Police review. 3 April 1998. P. 24–25.
3. Юнацький О. В. Криміналістичне моделювання пізнавальної діяльності слідчого : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / Юнацький О. В. – Запоріжжя, 2004. – 20 с.

МІЖНАРОДНИЙ РОЗШУК ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ ПРОВАДЖЕНЬ IN ABSENTIA: ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ

INTERNATIONAL WANTED LIST AS A BASIS FOR IN ABSENTIA PROCEEDINGS: PROBLEMS OF APPLICATION

Чистякова А.С., к.ю.н.,
адвокат

Ситуація в Україні з заочними процедурами (*in absentia*) характеризується не тільки збільшенням кількості проваджень з заочним елементом, але й відсутністю уніфікованого підходу стосовно того, що слід розуміти під однією з підстав застосування *in absentia* – «оголошення особи в міжнародний розшук». КПК не містить чітких орієнтирів/маркерів, які дозволяють говорити про те, що особа перебуває/не перебуває в міжнародному розшуку. У зв'язку з чим складається доволі суперечлива судова практика з цього питання.

Зокрема, сформувались дві альтернативні правові позиції, які зводяться до наступного: 1) положення чинного КПК України покладують на прокурора/слідчого обов'язок надати докази на підтвердження оголошення, а не факту перебування підозрюваного в міжнародному розшуку 2) для підтвердження факту оголошення особи у міжнародний розшук необхідно надати підтверджуючі документи Інтерполу, які і засвідчують/підтверджують факт перебування особи у міжнародному розшуку.

Відповідно до першої правової позиції, фактично, відбувається підміна остаточних результатів діяльності органу досудового розслідування, яка спрямована на оголошення особи в міжнародний обшук, проміжними. У такий спосіб фактично, підстави для здійснення проваджень *in absentia* штучно розширюється, і такий підхід, не враховує ситуацій, коли за результатами перевірки Інтерполом відповідності поданих органом досудового розслідування документів з'ясовується, що вони мінімальним критеріям для публікації червоних повідомлень не відповідають, і стосовно особи немає підстав для застосування механізмів міжнародного розшуку.

Аналіз ухвал слідчих суддів про здійснення спеціального досудового розслідування дає також підстави зробити висновок, що застосування *in absentia* з підстави оголошення особи у міжнародний розшук пов'язане з більш серйозним системним порушенням – ігноруванням фактів порушення органом досудового розслідування порядку повідомлення про підозру осіб, яке, відповідно до системного аналізу ст. ст. 111, 135, 278, 541, 542 КПК України, має здійснюватися в порядку міжнародної правової допомоги. Зазначене в сукупності призводить до ситуації, коли клопотання про здійснення спеціального досудового розслідування і, оголошення в розшук в порядку ст. 281 КПК здійснюється стосовно особи, яка статусу підозрюваного не набула.

Чи не є така практика штучним розширенням підстав для здійснення проваджень *in absentia*? Очевидно, що так.

Ключові слова: міжнародний розшук, інтерпол, *in absentia*, повідомлення про підозру, спеціальне досудове розслідування, захист, досудове розслідування, адвокат, кримінальне провадження, *in absentia*, прокурор.

The situation in Ukraine with *in absentia* proceedings is characterized not only by an increase in the number of proceedings with an *in absentia* element, but also by the lack of a unified approach to what should be understood as one of the grounds for applying *in absentia* – “putting a person on the international wanted list”. The CPC does not contain clear guidelines/markers that allow us to say that a person is/is not on the international wanted list. In this regard, there is a rather contradictory court practice on this issue.

In particular, two alternative legal positions have been formed, which are as follows: 1) the provisions of the current CPC of Ukraine impose on the prosecutor/investigator the obligation to provide evidence to confirm the announcement, but not the fact of the suspect's being on the international wanted list 2) to confirm the fact of putting a person on the international wanted list, it is necessary to provide supporting documents from Interpol, which certify/confirm the fact of the person's being on the international wanted list.

According to the first legal position, in fact, the final results of the pre-trial investigation body's activities aimed at placing a person on the international search list are replaced by interim results. In this way, the grounds for conducting *in absentia* proceedings are artificially expanded, and this approach does not take into account situations where, based on the results of Interpol's verification of the compliance of documents submitted by the pre-trial investigation body, it turns out that they do not meet the minimum criteria for the publication of red notices, and there are no grounds for applying international search mechanisms in relation to the person.

The analysis of investigating judges' rulings on special pre-trial investigation also gives grounds to conclude that the use of *in absentia* on the grounds of putting a person on the international wanted list is associated with a more serious systemic violation – ignoring the facts of violation by the pre-trial investigation body of the procedure for notifying persons of suspicion, which, according to the systemic analysis of Articles 111, 135, 278, 541, 542 of the CPC of Ukraine, should be carried out in the framework of international legal assistance. All of the above leads to a situation where a request for a special pre-trial investigation and a wanted notice under Article 281 of the CPC is made in respect of a person who has not acquired the status of a suspect.

Isn't this practice an artificial expansion of the grounds for conducting proceedings *in absentia*? Obviously, yes.

Key words: international wanted list, Interpol, notice of suspicion in *in absentia*, special pre-trial investigation, defense, pre-trial investigation, lawyer, criminal proceedings, conviction in *in absentia*, prosecutor.

Проблеми нормативного регулювання та практики застосування процедури *in absentia* в тому числі з підстав оголошення особи у міжнародний розшук в різний час аналізувалися Ю.П. Аленіним, Н.Р. Бобечком, Ю.М. Грошевим, О.М. Дроздовим, О.В. Капліною, Л.М. Лобойком, О.В. Маленком, В.Т. Маляренком, О.О. Нагорнюком-Данилюком, М.А. Погорельським, В.О. Попелюшком, О.Ю. Татаровим, О.Г. Шило, М.Є. Шумилом, О.Г. Яновською та іншими вченими. В роботах зазначених науковців вже зосереджувалась увага на окремих проблемах спеціального досудового розслідування та спеціального судового розгляду, проте збільшення кількості проваджень *in absentia* з підстави оголошення особи у міжнародний розшук актуалізує обрану тему.

КПК не містить чітких орієнтирів/маркерів, які дозволяють говорити про те, що особа перебуває/не перебуває

в міжнародному розшуку. У зв'язку з чим складається доволі суперечлива судова практика з цього питання. Так, для підтвердження тезису про оголошення особи в міжнародний розшук слідчі судді достатніми вважають документи, виготовлені виключно українською стороною (органом досудового розслідування). Так, в ухвалі слідчого судді Вищого антикорупційного суду у справі № 991/5453/20 [1] викладена правова позиція, яка є доволі поширеною і відповідно до якої «частина 3 ст. 281 КПК передбачає, що у подальшому оголошений розшук здійснюється за відповідним дорученням, але поняття "здійснення" розшуку не є тотожним поняттю "оголошення розшуку" за змістом статті 281 КПК України. Розшук здійснюється після його оголошення, при чому здійснення розшуку стосується вирішення організаційним питань,

які вирішуються після його оголошення. Постанова про оголошення особи в міжнародний розшук є єдиним доказом існування юридичного факту оголошення такої особи в міжнародний розшук в розумінні вимог ст. 281 КПК України та ч. 6 ст. 193 КПК України. При цьому, скерування даної постанови до Департаменту міжнародного поліцейського співробітництва Національної поліції України є одним із можливих шляхів організації міжнародного розшуку, тобто є лише засобом здійснення такого розшуку (ч. 3 ст. 281) КПК України».

Ухвалою у справі № 991/3010/19 ВАКС постановив, що «винесена детективом або прокурором на підставі ст. 281 КПК України постанова про оголошення розшуку підозрюваного у подальшому є підставою для здійснення розшуку оперативним підрозділом, якому доручено здійснювати розшук підозрюваного, усіх необхідних розшукових заходів в межах державного розшуку, або для звернення за міжнародною правовою допомогою – при міждержавному або міжнародному розшуку. Тобто оголошення розшуку підозрюваного на підставі ст. 281 КПК України не має будь-якого обмеження за територією в межах держави або за межами України. Слідчий (детектив) вправі здійснювати дії з розшуку підозрюваних осіб як в системі організації Інтерпол так і поза нею». З позиції слідчого судді «Відсутність інформації в організації Інтерпол про розшук певної особи не свідчить про відсутність її міжнародного розшуку, оскільки наявність/відсутність такої інформації не є обов'язковою умовою міжнародного розшуку особи» [2].

В іншому рішенні ВАКС у справі № 991/14216/24 слідчий суддя звертає увагу, що «118. Чинний КПК не визначає, якими саме доказами має бути доведено, що особа перебуває у розшуку, однак регламентує, що про оголошення розшуку (державного, міждержавного, міжнародного) органом досудового розслідування має бути винесена відповідна постанова (ч. 2 ст. 281 КПК). 119. Винесена детективом або прокурором на підставі ст. 281 КПК постанова про оголошення розшуку підозрюваного у подальшому є підставою для здійснення розшуку оперативним підрозділом, якому доручено здійснювати розшук підозрюваного, усіх необхідних розшукових заходів в межах державного розшуку, або для звернення за міжнародною правовою допомогою – при міждержавному або міжнародному розшуку. Тобто оголошення розшуку підозрюваного на підставі ст. 281 КПК не має будь-якого обмеження за територією в межах держави або за межами України» [3].

При цьому, «момент, з якого особа вважається такою, що оголошена у міжнародний розшук, відповідає часу винесення постанови про оголошення особи у міжнародний розшук, а доказом, яким сторона обвинувачення має доводити перед слідчим суддею факт того, що підозрюваний оголошений у міжнародний розшук є наявність у матеріалах клопотання процесуального рішення про оголошення особи в міжнародний розшук, оформленого у виді постанови, що на думку слідчого судді, є достатнім для підтвердження факту оголошення у міжнародний розшук у розумінні вимог ч. 1 ст. 297-4 КПК України» [4].

Це означає, по суті, що слідчий/прокурор надає документи, які фактично ними і були виготовлені для підтвердження тезису про оголошення особи у міжнародному розшуку, а відомості Інтерполу не є релевантними для підтвердження чи спростування цього факту. Зазначені висновки не відповідають вимогам формальної логіки та міжнародному законодавству, однак саме така правова позиція під час розгляду клопотань про здійснення спеціального досудового розслідування, на жаль, переважає. Крім того, детальний аналіз статті 281 КПК взагалі не містить терміну «міжнародний». Звертаю також увагу, що розшук може бути здійснений стосовно особи, місцезнаходження якої не відомо та яка не з'являється без поважних

причин на виклик. Однак у практиці доволі поширеною є ситуація, коли органу досудового розслідування відомо місцезнаходження особи, більш того, особа самостійно повідомляє орган досудового розслідування про своє місцезнаходження безпосередньо або через своїх адвокатів. Нерідко такі особи перебувають на консульському обліку в країнах, з якими Україна має та підтримує дипломатичні відносини. При наявності у органу досудового розслідування інформації про місцезнаходження особи, немає правових підстав для оголошення такої особи у розшук, а ігнорування вимог стосовно застосування міжнародної правової допомоги стосовно такої особи є неналежною процесуальною практикою.

Проте є й інша судова практика, яка вимагає, по суті, підтверджуючих документів Інтерполу для констатації тверджень стосовно перебування особи у міжнародному розшуку, що, безперечно, є відповідає принципам формальної логіки та відповідає позиції Вишого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, яка була викладена в листі № 511–550/0/4–13 від 04.04.2013 р.), де Суд зазначив, що «слідчий суддя, суд наділений правом розглянути клопотання про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою та обрати такий запобіжний захід за відсутності підозрюваного, обвинуваченого, лише у разі, якщо прокурором, крім наявності підстав, передбачених ст. 177 КПК України, буде доведено, що такого підозрюваного, обвинуваченого оголошено у міжнародний розшук (ч. 6 ст. 193 КПК України). Обов'язок доведення факту перебування підозрюваного, обвинуваченого у міжнародному розшуку покладається на слідчого, прокурора, який подав клопотання про застосування запобіжного заходу, та підтверджується відповідними відомостями (довідка, витяг із бази даних Інтерполу тощо)».

Відповідно до цієї позиції підозрюваним, якого оголошено у міжнародний розшук (у розумінні ч. 6 ст. 193 КПК України) слід вважати виключно особу, яка перебуває у міжнародному розшуку і це підтверджується відповідними довідками та витягами із бази даних Інтерполу.

Так АП ВАКС у справі № 760/25064/19 зауважила, що «оскільки відповідно до п. п. 4.4., 4.6., 4.7. Інструкції про порядок використання правоохоронними органами можливостей Національного центрального бюро Інтерполу в Україні в попередженні, розкритті та розслідуванні злочинів, затвердженої спільним наказом № 3/1/2/2/2 від 09.01.1997 року МВС України, ГПУ, СБУ, ДМС, ДПА, «підставою для міжнародного розшуку громадян України є запит правоохоронного органу, надісланий до НЦБ», «НЦБ вивчає одержані матеріали, при потребі запитує в ініціатора додаткові відомості і, за прийнятими Інтерполом правилами, надсилає запит до Генерального секретаріату Інтерполу або в Національне центральне бюро Інтерполу відповідної країни», «Про здійснений запит НЦБ письмово інформує ініціатора, який після цього зобов'язаний негайно повідомляти нові відомі факти щодо розшукуваних для коригування розшукових заходів закордоном». А так як докази отримання Національним антикорупційним бюро України як ініціатором розшуку ОСОБА 9 підтвердження здійснення запиту до Генерального секретаріату Інтерполу або в Національне центральне бюро Інтерполу відповідної країни в матеріалах судового провадження відсутні, то перед судом прокурор не довів факту перебування ОСОБА 9 в міжнародному розшуку [5]. В Ухвалі Вишого антикорупційного суду у справі № 760/11359/16-к, вказано, що «факт внесення до обліків Генерального Секретаріату Інтерполу відомостей звернення слідчого органу про публікацію картки щодо особи без отримання жодного його рішення не є свідченням оголошення особи в міжнародний розшук, оскільки матеріали, якими слідчий орган підтверджує оголошення особи в міжнародний розшук, мають містити повідомлення безпосередньо з Інтерполу, довідки або витягу з його бази даних» [6].

Науковці вже не вперше наголошують на тому, що для підтвердження міжнародного розшуку обов'язковим є надання документів Генерального секретаріату Інтерполу, оскільки міжнародний розшук координується міжнародними пошуковими системами [7]. Зазначена позиція відповідає положенням законодавства, які врегульовують діяльність Інтерполу.

Відмічу, що відповідно до Положення «Про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань» до Єдиного реєстру досудових розслідувань вносяться відомості лише про «оголошення розшуку підозрюваного» протягом 24 годин з моменту винесення прокурором або слідчим відповідної постанови. Про категорію розшуку у цьому Порядку не йдеться. Отже, внесення відомостей до ЄРДР про оголошення розшуку підозрюваного є внесенням інформації лише про прийняття прокурором/слідчим такої постанови. Внесення до ЄРДР відомостей про прийняття слідчим/прокурором постанови не дорівнює оголошенню особи в міжнародний розшук.

Розшуку підозрюваних за кордоном здійснюється лише в межах міжнародних систем у тому числі системами Інтерполу, то в обов'язковому порядку мають бути надані в підтвердження тезису про те, що особа перебуває в міжнародному розшуку, документи Генерального секретаріату Інтерполу, які це підтверджують. Моментом оголошення особи в міжнародний розшук є саме внесення Генеральним секретаріатом Інтерполу в інформаційну базу Інтерпол даних про розшук певної особи. Підтвердженням знаходження особи в міжнародному розшуку є надання з Інтерполу відповідних підтверджуючих документів.

Відповідно до ст. 82 Правил Інтерполу щодо обробки даних (Article 82: Purpose of red notices) червоні оголошення публікуються на запит Національного центрального бюро або міжнародної організації, уповноваженої на розслідування та переслідування у кримінальних справах, з метою встановлення місцезнаходження розшукуваної особи та її затримання, арешту, чи обмеження пересування з метою екстрадиції, здачі або аналогічної законної дії.

Статтею 87 Правил Інтерполу щодо обробки даних (Article 87: Steps to be taken following the location of the person) передбачені послідовні кроки – заходи, які необхідно вжити після виявлення особи.

Відповідно до ст. 83 Правил Інтерполу щодо обробки даних (Article 83: Specific conditions for publication of red notices) встановлені мінімальні критерії для публікації червоних повідомлень. Так, забороняється публікувати червоні оголошення за правопорушеннями, пов'язаними з порушенням законів чи постанов адміністративного характеру або внаслідок приватних спорів. Крім того, встановлений штрафний поріг (якщо особа розшукується для притягнення до кримінальної відповідальності за діяння, що є злочином, карається максимальним позбавлення волі на строк не менше двох років або більш суворим покаранням).

Під час розгляду клопотань про здійснення спеціального досудового розслідування з підстав оголошення особи у міжнародний розшук також доволі поширеним є випадки, коли орган досудового розслідування володіючи інформацією про місце знаходження особи за кордоном в поза процесуальний спосіб без урахування вимог ч. 7 ст. 135 КПК України намагається вручити такій особі повідомлення про підозру.

Відповідно до ст. 44 Правил Інтерполу щодо обробки даних має бути вказаний статус особи, яка є суб'єктом міжнародного поліцейського співробітництва. Список ймовірних статусів також передбачений в ст. 44 Правил: а) засуджена особа, яка за рішенням суду була визнана винною у вчиненні злочину загального права; б) обвинувачений особа проти якої розпочато кримінальне провадження; с) підозрюваний: особа в рамках кримінального розслідування вважають можливим правопорушником, але проти

якої не висунуто обвинувачення... та ін. Аналогічний пункт міститься у п. а) ч. 4 ст. 70 Правил (Article 70: Additional conditions for recording data on criminal analysis purposes). Таким чином наявність статусу підозрюваного є підставою в тому числі для застосування міжнародного розшуку.

З урахуванням системного аналізу ст. ст. 111, 135, 278, 541, 542 КПК України можна зробити єдиний можливий висновок, що «особу, яка перебуває за межами України, для провадження слідчих чи інших процесуальних дій на території України викликають повісткою на підставі запиту (доручення) про міжнародну правову допомогу. Викликаній особі, крім підозрюваного та обвинуваченого, повідомляється про розмір і порядок відшкодування витрат, пов'язаних з викликом. Запит (доручення) у рамках міжнародної правової допомоги про виклик особи, яка перебуває за межами України, направляється компетентному органу іноземної держави не пізніше шістдесяти діб до дати явки особи або в інший строк, передбачений міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України (ст. 566 КПК України).

В ухвалі слідчого судді Вищого антикорупційного суду у справі № 991/5574/20, у мотивувальній частині встановлено таке: «...Письмове повідомлення про підозру вручається в день його складення слідчим або прокурором, а у випадку неможливості такого вручення – у спосіб, передбачений КПК України для вручення повідомлень (ч. 1 ст. 278 КПК України). У Главі 11 КПК України визначено порядок вручення повідомлень. Зокрема, повістка про виклик особи (повідомлення), яка проживає за кордоном, вручається згідно з міжнародним договором про правову допомогу, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, а за відсутності такого – за допомогою дипломатичного (консульського) представництва (п. 7 ч. 135 КПК України). Норми КПК України вказують на те, що особу: 1) мають повідомити про підозру (і, якщо вона проживає за кордоном, повідомлення має бути вручене згідно з міжнародним договором про правову допомогу), або 2) мають бути вжиті заходи для вручення у спосіб, передбачений КПК України для вручення повідомлень (це можливо якщо повідомлення про підозру не вручене особі внаслідок невстановлення місцезнаходження особи). З урахуванням того, що детективи Національного антикорупційного бюро України встановили місце перебування особи, вручення повідомлення про підозру мало бути проведене в порядку, що регулюється ч. 7 ст. 135 КПК України, тобто, вручення повідомлення згідно з міжнародним договором про правову допомогу». Оскільки слідчим, прокурором не було доведено відповідними доказами факт належного повідомлення про підозру, через направлення повідомлення про підозру поза встановленою процедурою, слідчий суддя дійшов до висновку, що особі не було належно повідомлено про підозру [8].

Спроби органів досудового розслідування вручити повідомлення про підозру у інший спосіб, ніж передбачено ч. 7 ст. 135 КПК України тобто без застосування міжнародно-правових механізмів можна розцінювати як неналежну процесуальну практику, а особу, якій неналежно було вручено повідомлення про підозру – такою, що статус підозрюваного не набула.

Відповідно до ст. 281 КПК оголошувати у розшук можна виключно особу, яка перебуває у процесуальному статусі підозрюваного. Ініціювати розшук особи, яка не набула статусу підозрюваного – порушення належної правової процедури здійснення розшукових заходів. І, відповідно, розглядати клопотання стосовно здійснення спеціального досудового розслідування можна виключно стосовно підозрюваного тобто особи, яка в порядку передбаченому КПК була повідомлена про підозру тому процедура повідомлення про підозру також є важливою складовою судового контролю при розгляді клопотань про здійснення in absentia.

Висновки. 1. Для забезпечення принципу законності при вирішенні питань стосовно наявності / відсутності підстав для здійснення проваджень *in absentia* є кілька пропозицій по удосконаленню діючих правових конструкцій: 1) у ст. ст. 297-1–297-4 КПК доцільно було б термінологічний зворот «оголошена/оголошений в міжнародний розшук» замінити термінологічним зворотом «перебуває в міжнародному розшуку» з зобов'язанням ініціатора клопотання про здійснення спеціального досудового розслідування подавати відповідні підтверджуючі документи для доведення перед слідчим суддею факту перебування (а не оголошення) особи в міжнародному розшуку; 2) доцільно було б удосконалити процедури скасування повідомлень про підозру, які б конкретизували, що порушення проце-

дури її (підозри) здійснення без застосування міжнародної правової допомоги в окремих випадках є обов'язковою підставою для скасування повідомлення про підозру.

2. Підтвердженням знаходження/перебування особи в міжнародному розшуку є надання з Генерального секретаріату Інтерполу відповідних підтверджуючих цей факт документів. У разі відсутності таких документів в здійсненні спеціального досудового розслідування з підстави оголошення особи у міжнародний розшук має бути відмовлено. Не підлягає задоволенню й клопотання про здійснення спеціального досудового розслідування і у випадку, якщо особа, стосовно якої розглядається клопотання, не набула статус підозрюваного, внаслідок порушення процедури повідомлення її про підозру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 28.07.2020 р. у справі № 991/5453/20, URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90719293>.
2. Ухвала БАКС від 03.01.2020 у справі № 991/3010/19 провадження 1-кц/991/3625/19, URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86760831>
3. Ухвала БАКС від 14.01.2025 у справі № 991/14216/24, провадження 1-кц/991/14316/24, URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124529288>
4. Ухвала БАКС від 28.08.2024 у справі № 991/7888/24, провадження 1-кц/991/7925/24, URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121409319>
5. Ухвала Апеляційної палати БАКС від 02.10.2019 у справі № 760/25064/19, провадження №11-cc/4911/16/19, URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84756215>
6. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 30.01.2020 р. у справі № 760/11359/16-к, провадження 1-кп/991/117/19, URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87392462>
7. Погорецький М.А., Старенький О.С. *Науковий висновок щодо оголошення особи в міжнародний розшук*. Вісник кримінального судочинства № 3/2019// URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2019_POHORETSKYI_STARENKYI.pdf
8. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 29 лип. 2020 р. у справі № 991/5574/20, провадження № 1-кц/991/5734/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90683483>.

ЩОДО ПЕРСПЕКТИВНИХ НАПРЯМІВ РОЗВИТКУ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИ

ON PROSPECTIVE DIRECTIONS FOR THE DEVELOPMENT OF FORENSIC IDENTIFICATION OF A PERSON

Янковська М.-А., студентка III курсу
факультету адвокатури та антикорупційної діяльності
Національний університет «Одеська юридична академія»

Гресь Ю.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри криміналістики, детективної
та оперативно-розшукової діяльності
Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті розглянуто сучасні перспективи розвитку криміналістичної ідентифікації особи як одного з ключових інструментів у розслідуванні кримінальних правопорушень. Розглянуто сутність категорії «ідентифікація» та особливості її використання у криміналістичній науці. Запропоновано авторське визначення криміналістичної ідентифікації. Визначено, що філософська основа ідентифікації пов'язана з теорією відображення, діалектичної totoжності та унікальності ознак об'єктів, які дозволяють ототожнювати їх у криміналістичному контексті. Природно-наукова основа базується на досягненнях науки і техніки, що визначають рівень розвитку методів ідентифікації. Правова основа включає нормативне регулювання, яке забезпечує правомірність ідентифікаційних дій в умовах кримінального судочинства. Особливу увагу приділено сучасним біометричним методам, які використовують унікальні фізіологічні або поведінкові характеристики особи: сканування райдужної оболонки ока, розпізнавання обличчя, аналіз голосу та інших ознак. Розглянуто їхню ефективність, доступність і значення у розслідуванні злочинів. Досліджено розвиток ДНК-аналізу, його переваги, виклики та роль у криміналістиці. Зазначено, що геномна ідентифікація є одним із найбільш точних методів, проте її використання має базуватись на чітких правових підставах для уникнення порушення прав людини.

Підкреслено важливість інтеграції штучного інтелекту, який здатен підвищити ефективність роботи із складними зразками. Відзначено необхідність подальшої розробки науково-практичних рекомендацій для впровадження цих методів у практику боротьби зі злочинністю в Україні.

Ключові слова: криміналістична ідентифікація, біометрична ідентифікація, геномна ідентифікація, ДНК-аналіз, цифрова криміналістика, штучний інтелект, досудове розслідування.

The article considers the modern prospects for the development of forensic identification of a person as one of the key tools in the investigation of criminal offenses. The essence of the category "identification" and the features of its use in forensic science are considered. The author's definition of forensic identification is proposed. It is determined that the philosophical basis of identification is associated with the theory of reflection, dialectical identity and uniqueness of the features of objects that allow them to be identified in a forensic context. The natural scientific basis is based on the achievements of science and technology that determine the level of development of identification methods. The legal basis includes regulatory regulation that ensures the legality of identification actions in criminal proceedings. Particular attention is paid to modern biometric methods that use unique physiological or behavioral characteristics of a person: iris scanning, face recognition, voice analysis and other features. Their effectiveness, accessibility and significance in the investigation of crimes are considered. The development of DNA analysis, its advantages, challenges and role in forensics are investigated. It is noted that genomic identification is one of the most accurate methods, but its use must be based on clear legal grounds to avoid human rights violations.

The importance of integrating artificial intelligence, which can increase the efficiency of work with complex samples, is emphasized. The need for further development of scientific and practical recommendations for the implementation of these methods in the practice of combating crime in Ukraine is noted.

Key words: forensic identification, biometric identification, genomic identification, DNA analysis, digital forensics, artificial intelligence, pre-trial investigation.

Постановка проблеми. Вирішення кримінального процесуального завдання, пов'язаного із забезпеченням швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду усіх без винятку кримінальних правопорушень, нерозривно пов'язане із необхідністю дослідження різних об'єктів (предметів, документів, осіб та їх відображень), що стосуються злочинної події. Досить часто в основі такого дослідження лежить вчинення дій ідентифікаційного характеру.

У буквальному розумінні поняття «ідентифікація» означає «ототожнення». Інакше кажучи, це особлива форма пізнавальної діяльності, яка направлена на встановлення та співставлення особливих індивідуальних ознак досліджуваного об'єкта з уже відомими або зафіксованими зразками.

Важливим є те, що основою ідентифікації є закони формальної логіки, а провідним є закон totoжності. Суть його полягає у тому, що будь-яка думка про предмет totoжна собі, хоч би скільки разів вона повторювалась. З цього бачимо, що основною метою ідентифікації є встановлення одних і тих самих ознак в різних об'єктах або одного об'єкта в різних станах [1].

У криміналістичній науці термін «ідентифікація» трактується у трьох значеннях. Ним позначають: мету і результат дослідження матеріальних об'єктів, процес дослідження і метод пізнання, що є найважливішою частиною загальної теорії криміналістики. У всіх трьох тлумаченнях ідентифікація є невід'ємною складовою процесу розслідування.

В умовах сьогодення наукове дослідження сучасних методів ідентифікації є надзвичайно актуальним в силу того, що дозволяє використовувати досягнення науково-технічного прогресу в інтересах кримінального судочинства. Це відбувається за рахунок як оновлення і удосконалення існуючих, так і впровадження нових форм та методів ідентифікації у практику боротьби зі злочинністю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До проблематики дослідження форм та методів ідентифікації у науковій криміналістичній літературі зверталися різні вчені, зокрема Л.І. Аркуша, В.К. Весельський, В.Г. Гончаренко, І.В. Гора, Ю.О. Гресь, О.М. Дуфенюк, В.А. Журавель, А.В. Іщенко, А.С. Колодіна, В.А. Колесник, В.О. Коновалова, Г.К. Тетерятник, Р.Л. Степанюк, В.В. Тищенко,

К.О. Чаплинський, Ю.М. Черноус, С.П. Чумак, В.М. Шевчук, В.Ю. Шепітько та інші. Інтерес учених до питань криміналістичної ідентифікації обумовлений широким колом сфер її застосування, зокрема експертної, слідчої та оперативно-розшукової. Проте попри значний науковий інтерес до питання оновлення інструментарію практики боротьби зі злочинністю, питання використання новітніх досягнень науки і техніки для вирішення ідентифікаційних завдань залишається не вирішеним. Це обумовлено як специфікою самої злочинної діяльності та вчинення конкретних злочинів як об'єктивного її втілення, так і особливостями експертної, слідчої та оперативно-розшукової діяльності, у ході здійснення якої відбувається апробація використання новітніх засобів та методів ідентифікації, спрямованих на забезпечення якісного вирішення конкретних завдань у рамках розслідування.

Тому **метою** даної статті є формування авторського розуміння сутності криміналістичної ідентифікації на основі узагальнення існуючих підходів, а також визначення особливостей застосування таких сучасних методів, як біометрична ідентифікація, геномна ідентифікація (ДНК-аналіз) та використання штучного інтелекту для ототожнення конкретної особи в рамках процесу розслідування кримінальних правопорушень.

Виклад основного матеріалу. В теорії криміналістичної ідентифікації виділяють філософську, природно-наукову і правову основи.

Філософською основою криміналістичної ідентифікації є положення діалектичної теорії пізнання, зокрема теорії відображення та поняття діалектичної тотожності. Згідно з цими принципами, всі об'єкти матеріального світу перебувають у постійному русі й розвитку. У процесі взаємодії вони відображають свої ознаки один в одному. Незважаючи на зміни стану в різні періоди часу, кожен об'єкт залишається тотожним самому собі, зберігаючи відмінність від інших. До речі, саме у філософській основі ідентифікації найбільш яскраво проявляється закон тотожності. Унікальні властивості об'єкта формують сукупність ознак, що дають змогу ідентифікувати його через сліди чи інші прояви. Такі ознаки, що використовуються для вирішення ідентифікаційних завдань, володіють певним властивостями: мають чітко відображати ідентифікаційні характеристики об'єкта, відрізняючись від середніх значень і норм; кожна конкретна ознака повинна бути здатною стабільно відображатися; відносна стійкість кожної конкретної ознаки у часі є обов'язковою, тобто вони залишаються незмінними протягом певного ідентифікаційного періоду.

Природно-наукова основа криміналістичної ідентифікації базується на галузях науки і техніки, положення яких забезпечують наукову обґрунтованість методів ідентифікаційних досліджень та технічних засобів, які застосовуються для їх виконання. Рівень розвитку цих галузей визначає ступінь удосконалення ідентифікаційних методів і, як наслідок, розширення можливостей їх застосування на практиці.

Правова основа криміналістичної ідентифікації визначається нормами права, які регулюють діяльність суб'єктів цього процесу. Особливості правової природи криміналістичної ідентифікації, а також специфіка її завдань формують сукупність ознак, що відрізняють її від ідентифікації в інших сферах науки та практики. Криміналістична ідентифікація має місце тоді, коли встановлення факту тотожності є важливим для попередження, розслідування або розкриття кримінальних правопорушень. На відміну від інших наук, у криміналістиці встановлення чи заперечення тотожності здійснюється з обов'язковим дотриманням норм кримінального процесуального законодавства [2].

У процесі здійснення розслідування до сфери кримінального судочинства долучаються різноманітні об'єкти, які набули зв'язку із розслідуваною подією у ході підго-

товки, вчинення та приховування зловмисником певних злочинних дій. Аналізуючи праці вчених можна зробити висновок, що далеко не одразу як у наукових джерелах, так і у законодавстві було визначено коло об'єктів, які могли б стати джерелом інформації для вирішення ідентифікаційних завдань. Спочатку перелік охоплював лише речі, осіб та тварин, згодом сюди додалися ділянки простору, речовини та різноманітні матеріали. Деякі з дослідників взагалі наполягали на тому, що криміналістична ідентифікація займається ототожненням лише зовнішніх форм об'єктів, тоді як вся інформація, яка відображає специфіку їх внутрішньої будови, своєрідність зв'язків зовнішньої структури, залишається поза межами таких досліджень. Більше того, у залежності від того, на якому рівні науково-технічного розвитку перебувало людство на конкретному етапі свого існування, залежала кількість та види об'єктів, які могли досліджуватися у зв'язку із розслідуванням конкретної злочинної події, а також використовуватися для ідентифікації злочинця, знаряддя та засобів учинення злочину, потерпілої особи тощо.

У межах даної статті ми зосередимо основну увагу на сучасних тенденціях застосування методів ідентифікації людини, адже саме вона є одним із ключових інструментів, що забезпечує як швидке здійснення розслідування, так і справедливе судочинство по відношенню до усіх сторін.

Враховуючи зазначене, *криміналістичну ідентифікацію можна визначити як процес ототожнення конкретного матеріального об'єкта, який виділяється із певної сукупності подібних об'єктів за неповторним набором ознак, які відобразились на іншому об'єкті або пам'яті особи в обставинах, що мають зв'язок із кримінальним правопорушенням*. Із урахуванням сучасного рівня досягнень науки і техніки, у процесі ідентифікації особи в рамках процесу розслідування можуть застосовуватися такі сучасні методи, як: *біометрична ідентифікація, геномна ідентифікація (ДНК-аналіз) та використання штучного інтелекту для ототожнення конкретної особи*.

Біометричні технології ідентифікації особи базуються на унікальних фізіологічних або поведінкових характеристиках особистості, таких як відбитки пальців, будова (риси) обличчя, райдужка ока, голос, а також манера ходи чи підпис. Ці технології стали важливим інструментом у багатьох сферах життя, зокрема для безпеки, фінансових послуг, охорони здоров'я, контролю на кордонах та у смартфонах.

Опираючись на статистичні дані бачимо, що станом на 2024 рік, у США біометрію використовують 80% користувачів смартфонів, близько 74% аеропортів у світі інтегрували біометрію для автоматизації процедур, таких як реєстрація та контроль багажу. Це зменшує час очікування та покращує рівень безпеки [3].

Біометричні технології активно використовуються для створення національних ідентифікаційних документів, таких як біометричні паспорти. У багатьох країнах Європи та Азії ці системи інтегровані в роботу державних установ.

Методи біометричної ідентифікації діляться на дві великі групи: статичні – ґрунтуються на фізіологічних характеристиках, відрізняються відносною незалежністю від психологічного стану особи, малими затратами і можливістю організовувати ідентифікації для цілих потоків людей; динамічні – ґрунтуються на особливостях поведінки, підсвідомих рухах. Як правило, така ідентифікація проста в реалізації, адже не вимагає дорогого оснащення і може обмежуватись лише програмним забезпеченням [4, с. 138–139].

Отже до основних методів, які по суті займають більшу частину всієї системи біометричних методів ідентифікації особи належать: сканування райдужної оболонки ока, розпізнавання за геометрією обличчя, дослідження портрету (наприклад, інфрачервоної карти людини), характерис-

тики і особливості мови, рукописний почерк, клавіатурний та комп'ютерний почерк та ін. Наразі, з'являється надзвичайно багато нових біометричних методів ідентифікації особи. Вони відрізняються надвисокою точністю, адже можуть аналізувати навіть серцевий ритм чи активність мозку. Розглянемо деякі з них.

Малюнок райдужної оболонки ока людини практично не змінюється впродовж життя, окрім як в результаті сильних травм чи патологій. Сканування відбувається за допомогою інфрачервоного світла низької інтенсивності, яке спрямовується через зіницю до кровоносних судин на задній стінці ока. Безумовно, переваги цього методу полягають у надійності, що підтверджується статистикою, а також у безконтактній реєстрації даних особи. Водночас, ця процедура є дуже дорогою та складною у використанні, а для обробки отриманої інформації треба, як правило, чимало часу.

Ще одним біометричним методом ідентифікації особи є розпізнавання її за геометрією обличчя. Даний метод базується на аналізі геометричних параметрів, такий як відстань між очима, контури губ, пропорції щелепи і навіть текстура шкіри. Сканування здійснюється за допомогою 2D- або 3D-камери шляхом фіксації ключових точок обличчя. Створена модель порівнюється з базою даних для ідентифікації особи. Серед переваг цього методу можна назвати: безконтактність, швидкість проведення процедури, унікальність (мається на увазі, що геометрія обличчя залишається стабільною навіть зі змінами ваги чи віку), а також те, що системи для ідентифікації за геометрією обличчя зараз є майже у кожному смартфоні чи комп'ютері, що значно підвищує конфіденційність даних особи. З іншого боку, дискусійним залишається етичний аспект, щодо встановлення систем розпізнавання обличчя у публічних місцях. Роль цього методу у розслідуванні кримінальних правопорушень визначальна, адже він значно полегшує пошук осіб, а враховуючи те, що біометричні методи тісно переплітаються з використанням штучного інтелекту, ці системи продовжать удосконалюватись та автоматизуватись [5, с. 107–108].

Перспективним з позиції удосконалення технології здійснення та таким, що широко застосовується у практиці розслідування кримінальних правопорушень, є **метод геномної ідентифікації (ДНК-аналіз)**. Ідентифікація особи за ДНК – це один із найбільш точних методів криміналістичної ідентифікації, заснований на унікальності генетичного матеріалу кожної людини (за винятком однояйцевих близнюків). Дослідження ДНК дозволяє встановити особу на основі аналізу специфічних ділянок геному. Наслідком активного використання ДНК-аналізу в різних сферах суспільного життя стала поява нового права – на використання геномної інформації особи, тобто фактично це право на використання генетичних даних. Згідно з ч. 1–2 ст. 16 Закону України «Про державну реєстрацію геномної інформації людини» таким правом наділені керівники прокуратур, органів досудового розслідування, слідчі, прокурори, уповноважені особи таким правом наділені керівники прокуратур, органів досудового розслідування, слідчі, прокурори, уповноважені особи Національного центрального бюро Інтерполу в Україні та ін. [6].

У 2023 році важливим кроком стало затвердження спеціальних порядків відбору біологічного матеріалу у військовослужбовців, поліцейських, осіб рядового та начальницького складу служби цивільного захисту, військовослужбовців Управління державної охорони України, військовослужбовців Служби безпеки України, військовослужбовців Служби зовнішньої розвідки України, членів добровільних формувань територіальних громад, військовослужбовців Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, військовослужбовців Збройних Сил України та Державної спеціальної служби транспорту, військовослужбовців Головного

управління розвідки Міністерства оборони України. У зв'язку з цим вітчизняні вчені зробили висновок, що сучасне українське законодавство наразі зосередилося на створенні умов для ідентифікації за рахунок ДНК-профілювання певних категорій осіб, а саме: професійна діяльність людини пов'язана з небезпекою для життя та здоров'я або участю у бойових діях; особи, причетні до вчинення тяжких та особливо тяжких кримінальних правопорушень; невідомі трупів та неідентифікованих зразків біологічного походження, виявлених в рамках кримінального провадження тощо [7, с. 88].

За словами італійських дослідників V. Marchese, N. Cerri, L. Caenazzo, бази ДНК становлять велику цінність для криміналістичної ідентифікації і розслідувань в цілому, але водночас виникає конфлікт між суспільним інтересом та особистими правами людини. З таким твердженням важко не погодитись, адже дійсно, держава має чітко визначити баланс між використанням ДНК-інформації задля розслідування кримінальних правопорушень та такими основоположними правами, як конфіденційність, свобода, честь та гідність. Очевидно, що на законодавчому рівні має бути закріплений виключний перелік випадків, коли можна використовувати геномну інформацію, це і буде гарантією права людини на невтручання у приватне життя [8, с. 126].

Хоча вітчизняні дослідження поступаються зарубіжній літературі, у якій приділяється значна увага ДНК-аналізу, проте спостерігається тенденція зі зростання уваги вітчизняної наукової спільноти до даного питання. Зокрема, науковцями та практиками обговорюються досягнення у сфері генетики у контексті використання геномної інформації у розслідуванні злочинів. В Україні перші молекулярно-генетичні експертизи почали проводити ще у 1992 році, проте як показує практика, досі у вітчизняній криміналістиці відсутні теоретичні положення та практичні рекомендації щодо використання можливостей ДНК-аналізу в діяльності з протидії злочинності. Тому є всі підстави вважати, що даний напрямок потребує подальших досліджень систематизації та вдосконалення. Отже, розглянемо особливості застосування даного методу та його значення для криміналістичної ідентифікації [9, с. 161].

ДНК аналіз проводиться на основі біологічних матеріалів, тобто це може бути кров, волосся, слина, шкіра, кістки тощо. Завдяки сучасним технологіям, таким як полімеразна ланцюгова реакція (ПЛР) і секвенування, дозволяють отримувати результати навіть із сильно пошкоджених зразків. Це значно розширило застосування аналізу ДНК у розслідуванні злочинів та ідентифікації жертв катастроф.

Переваги цього методу в принципі зрозумілі – це висока точність та надійність результатів, можливість роботи навіть з найменшою кількістю матеріалів та стійкість ДНК матеріалів. Проте наявні недоліки та виклики, що постають перед цією процедурою, значно ускладнюють проведення успішної ідентифікації. Так, зразки ДНК є досить чутливими до забруднень та пошкоджень, що значно ускладнює інтерпретацію результатів. Сюди ж відносимо складність досліджень змішаних зразків. І справа навіть не у тому, що необхідне професійне дороге оснащення, а у відсутності достатньої кількості висококваліфікованих кадрів, які б могли якісно працювати з такими технологіями. Слід додати, що проведення аналізу ДНК займає багато часу, а також існує певна ймовірність хибних збігів, що також негативно впливає на розслідування.

Однак слід підкреслити, що вчення про криміналістичну ідентифікацію особи за ДНК постійно розвивається. Прикладом цього може слугувати метод машинного навчання, розроблений у Syracuse University. Полягає він у використанні штучного інтелекту алгоритмами, які дозволяють аналізувати складні ДНК-мікси, тобто змішані ДНК-матеріали кількох людей. Такий спосіб ідентифікації

значно підвищує точність швидкість та ефективність проведення процедури для складних випадків [10].

З огляду на зазначене можемо зробити висновок, що надзвичайно важко переоцінити значення ДНК-аналізу для процесу розслідування. Адже саме цей метод кардинально змінив стандарти криміналістичної ідентифікації, ставши незамінним інструментом у розслідуваннях як для вирішення завдань з ототожнення злочинців, так і жертв злочинів.

Цікавим також є **використання штучного інтелекту** для вирішення ідентифікаційних завдань. Перш за все варто сказати, що не дивлячись на відносну новизну терміну «штучний інтелект» для вітчизняного законодавства, Україна вже успішно працює над створенням та удосконаленням правового регулювання ШІ. Так, Розпорядженням Кабінету Міністрів від 2 грудня 2020 року було схвалено Концепцію розвитку штучного інтелекту в Україні [11]. За цим документом штучний інтелект трактується як систематизована сукупність інформаційних технологій, застосування яких дає можливість виконувати завдання високої складності за допомогою використання великої кількості наукових методів та досліджень, які отримуються або ж створюються самостійно під час роботи.

У контексті криміналістичної ідентифікації, технології ШІ використовуються для покращення алгоритмів роботи систем автономного пошуку злочинців. Сюди відносяться ідентифікація підозрюваних за допомогою програм розпізнавання обличчя або інших унікальних ознак зовнішності, ходи або поведінки і подальше їх співставлення з наявною інформацією у базі даних [12, с. 184].

Слід відзначити, одночасно з системами розпізнавання обличчя розвиваються і технології розпізнавання аналізу інтерпретації людських емоцій. Такі програми використовують особливий напрям штучного інтелекту, а саме емоційний ШІ. У межах affective computing існує ряд основних методів, які використовуються задля ефективного та точного аналізу отриманих даних, а саме: дослідження мови, тону голосу, виразу обличчя (зчитується за допо-

могою будь-якого оптичного датчика, вивчаючи обличчя в режимі реального часу; при зіставленні зі зразками у базі даних, системи ШІ можуть визначати почуття людини за сукупністю виразів обличчя), фізіологічних даних [13]. Даний напрямок використання можливостей штучного інтелекту є важливим у контексті виявлення та попередження злочинності.

Окрім цього, ШІ може бути задіяний задля автоматизації аналізу доказів, зіставлення відбитків пальців, експертизи документів, що значно спрощує роботу і виключає можливість помилки через «людський фактор».

В умовах сучасного підвищення частоти збройних конфліктів та вчинення злочинів проти людяності, використання ШІ досить розширює можливості антропометрії. Новітні технології дають можливість аналізувати черепи або фрагменти кісток методом 3D-сканування. Це дозволяє відновити обличчя або оцінити інші параметри, такі як вік чи стать особи [14].

В Україні для впровадження штучного інтелекту існує ряд викликів, які доволі сильно ускладнюють впровадження автоматизованих систем у розслідування злочинів та кримінальне провадження в цілому. Зокрема, про що зазначалося вище, відсутність чіткого закріплення використання ШІ на законодавчому рівні, спірним залишається етичний аспект, недостатнє фінансування окресленої сфери, а також брак кваліфікованих спеціалістів.

Висновки. Підсумовуючи вище викладене можемо зазначити, що використання методу біометричної ідентифікації, методу геномної ідентифікації (ДНК-аналіз) та використання штучного інтелекту для ототожнення конкретної особи має потенціал не лише для поліпшення якості та ефективності здійснення розслідувань, але й для запобігання злочинам через моніторинг поведінки, аналіз ризиків і виявлення підозрілих дій у реальному часі. У найближчому майбутньому ці технології можуть стати стандартом у сфері правосуддя, без яких буде складно уявити процес розслідування правопорушень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Криміналістика (криміналістична техніка) : Курс лекцій / П.Д. Біленчук, А.П. Гель, М.В. Салтєвський, Г.С. Семаков. Київ : МАУП, 2001. 215 с.
2. Криміналістична ідентифікація і діагностика: Лекція з дисципліни «Криміналістика». Київ: МВС України Національна академія внутрішніх справ, 2016. URL: <https://arm.naiu.kiev.ua/books/criminalistics/info/media/presentation/3.pdf>
3. Facts about biometrics: Trends and Statistics for 2024. *Passport Photo.Online. Blog*. October 18th, 2024. URL: <https://passport-photo.online/blog/biometric-statistics/>
4. Бідюк П., Бондарчук В. Сучасні методи біометричної ідентифікації. *Правове, нормативне та метрологічне забезпечення системи захисту інформації в Україні : науково-технічний збірник*. 2009. Вип. 1(18). С.137-146.
5. Коваль Л. Г., Злепко С. М., Новіцький Г. М., Крекотень Є. Г. Методи і технології біометричної ідентифікації за результатами літературних джерел. *Вчені записки ТНУ ім. В.І. Вернадського. Серія: Технічні науки*. 2019. Том 30 (69). № 2. Ч. 1. С. 104-112.
6. Про державну реєстрацію геномної інформації людини: закон України від 9 липня 2022 року № 2391-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2391-IX#Text>.
7. Гресь Ю.О., Чумак С.П. Особливості ідентифікації людських останків, виявлених у ході огляду місць масових поховань. *Правові новели*. 2024. № 22. Т. 2. С. 86-92.
8. Гусева В. О. Перспективи впровадження зарубіжного досвіду використання ДНК-обліків у практику України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2021. № 2. С. 121-131.
9. Степанюк Р.Л. Дослідження ДНК як галузь криміналістичної техніки: становлення та напрями розвитку. *Процесуальне та техніко-криміналістичне забезпечення досудового розслідування: матеріали науково-практичної конференції* (м. Харків, 28 листопада 2019 року). Харків, 2019. С. 159-162.
10. Professors use machine learning to guide the design of stable nanoparticles. *Syracuse University News. STEM*. September 22, 2021. URL: <https://news.syr.edu/blog/2021/09/22/professors-use-machine-learning-to-guide-the-design-of-stable-nanoparticles/>
11. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1556-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-p#Text>.
12. Блізнюк В.В. Можливості використання штучного інтелекту у кримінальному провадженні в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2023. Вип. 36. С.180-189.
13. Emotion recognition software. *Visage Technologies*. URL: <https://visagetechnologies.com/emotion-recognition/>
14. Marzia Khan. Emerging Technologies in Forensic Science: From CRISPR to AI. *An AZoNetwork Site*. URL: <https://www.azolifesciences.com/article/Emerging-Technologies-in-Forensic-Science-From-CRISPR-to-AI.aspx>

РОЗДІЛ 10

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 343.163

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-1/119>

ПОПЕРЕДНІЙ РОЗГЛЯД АДВОКАТСЬКИХ ЗАПИТІВ ОРГАНАМИ ПРОКУРАТУРИ УКРАЇНИ

PRELIMINARY CONSIDERATION OF LAWYERS' REQUESTS BY THE PROSECUTOR'S OFFICE OF UKRAINE

Плахотнік О.В., к.ю.н.,
доцент кафедри юстиції

*Навчально-науковий інститут права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Стаття присвячена організаційно-правовому порядку розгляду адвокатських запитів органами прокуратури. У статті аналізується попередній розгляд адвокатського запиту, що загально включає в себе перевірку оформлення адвокатського запиту, наявності у адвоката відповідних повноважень у разі представництва ним інтересів інших осіб, ознайомлення зі змістом адвокатського запиту та належності порушених у адвокатському запиті питань до компетенції прокуратури. Аналізуються попередні наукові праці, у яких досліджувалися проблемні питання, що присвячені адвокатським запитам. Аналізується форма та зміст адвокатського запиту, предметно до органів прокуратури, виходячи з приписів методичних рекомендацій, що розроблені Національною асоціацією адвокатів України, Комітетом медичного і фармацевтичного права та біоетики, Вищою школою адвокатури 2023 року «Адвокатський запит: методичні рекомендації для адвокатів», розкриваються поняття «адресату адвокатського запиту» та «одержувача адвокатського запиту», розкривається питання строків розгляду адвокатського запиту, виходячи зі змісту визначення «адвокатський запит, як письмове звернення адвоката» аналізується доцільність застосування такої дефініції при можливості подачі адвокатського запиту до органів прокуратури в електронному вигляді з накладанням електронного підпису. Визначається, що попередній розгляд адвокатського запиту органами прокуратури слід проводити після отримання адвокатського запиту, копії свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю, ордеру на надання правничої допомоги. У статті аналізуються Рішення Ради адвокатів України з питань оформлення адвокатського запиту та додатків до нього, розглядаються зразки свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю та порядок посвідчення копії свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю. Аналізуються реквізити ордеру на надання правничої допомоги та наводиться практика Верховного суду, визначається початковий спосіб перевірки наявності у адвоката відповідних повноважень у разі представництва ним інтересів інших осіб через Єдиний Реєстр Адвокатів України, розглядаються можливі причини відсутності адвоката в Єдиному Реєстрі Адвокатів України. Під час попередньої перевірки адвокатського запиту органами прокуратури акцентовано визначаються пункти адвокатського запиту, які потребують першочергового розгляду.

Ключові слова: адвокатський запит, попередній розгляд, органи прокуратури, адресат та отримувач адвокатського запиту, свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю, ордер на надання безоплатної правничої допомоги, Єдиний Реєстр Адвокатів України.

The article is devoted to the organisational and legal procedure for consideration of attorneys' inquiries by the prosecutor's office. The article analyses the preliminary consideration of an attorney's request, which generally includes verification of the attorney's request, whether the attorney has the relevant powers in case of representation of other persons, familiarisation with the content of the attorney's request and whether the issues raised in the attorney's request fall within the competence of the prosecutor's office. The author analyses the previous scientific works which investigated the problematic issues related to attorneys' inquiries. The author analyses the form and content of the attorney's request, specifically, with regard to the prosecution authorities, based on the provisions of the guidelines developed by the Ukrainian National Bar Association, the Committee on Medical and Pharmaceutical Law and Bioethics, and the Higher School of Advocacy in 2023 «Attorney's Request: Guidelines for Attorneys», and reveals the concepts of «addressee of the attorney's request» and «recipient of the attorney's request», and also reveals the issue of the terms of consideration of the attorney's request, based on the content of the definition «attorney's request as a written appeal of an attorney». The author determines that preliminary consideration of an attorney's request by the prosecutor's office should be carried out after receiving the attorney's request, a copy of the certificate of the right to practice law, the order for the provision of legal aid. The article analyses the Decisions of the Bar Council of Ukraine on the issues of preparation of an attorney's request and its annexes, examines samples of the certificate of the right to practice law and the procedure for certifying a copy of the certificate of the right to practice law. The author analyses the details of the order for legal aid and provides the practice of the Supreme Court, determines the initial method of verifying whether the advocate has the relevant powers in case of representation of the interests of other persons through the Unified Register of Advocates of Ukraine, and considers possible reasons for the absence of an advocate in the Unified Register of Advocates of Ukraine. During the preliminary examination of the advocate's request, the prosecutor's office focuses on the items of the advocate's request that require priority consideration.

Key words: attorney's request, preliminary consideration, prosecutor's office, addressee and recipient of attorney's request, certificate of the right to practice law, order for provision of free legal aid, Unified Register of Attorneys of Ukraine.

Розгляд адвокатських запитів в органах прокуратури України здійснюються згідно Інструкції про порядок розгляду звернень і запитів в органах прокуратури України, що затверджена Наказом Генерального прокурора від 25.06.2024 року № 153 (Далі – Інструкція) [1]. Беручи до уваги те, що правильність оформлення адвокатських запитів до органів прокуратури має важливе значення для отримання запитуваної інформації чи копій необхідних документів, у визначені законом строки, особливої актуальності під час розгляду адвокатських запитів органами прокуратури набувають питання, що можуть входити до

предмету попереднього розгляду адвокатського запиту який передбачає ознайомлення зі змістом адвокатського запиту, перевірку правильності оформлення адвокатського запиту, належності порушених у адвокатському запиті питань до компетенції прокуратури, а також наявності у адвоката відповідних повноважень у разі представництва ним інтересів інших осіб. При цьому, контроль з боку керівників прокуратур або їх заступників за об'єктивністю, повнотою та своєчасністю розгляду адвокатських запитів буде впливати на забезпечення реалізації прав і законних інтересів як адвоката та його клієнта.

Важливим є те, що надання відповідей на адвокатські запити так і рішення про відмову в задоволенні адвокатського запиту повинно мати законні підстави та повинно бути розглянуто органами прокуратури об'єктивно та своєчасно. Згідно п. 5 Розділу I Інструкції розгляд звернень і запитів в органах прокуратури здійснюється на принципах законності, об'єктивності, всебічності, неупередженості, своєчасності, недопущення дискримінації за будь-якими ознаками, заборони переслідування за подання звернення, неухильного дотримання вимог професійної етики та поведінки прокурорів, а також етичної поведінки державних службовців [1].

Статистично, найбільш проблемними питаннями за розглядом адвокатських запитів органами прокуратури залишаються відмови надання інформації з причини неналежного оформлення адвокатських запитів чи запитуваної інформації, що може приводити до судових спорів. Тому, аналіз організаційно-правового порядку розгляду адвокатських запитів органами прокуратури під час попереднього розгляду вимагає ретельного дослідження. Це дозволить визначити оптимальний алгоритм розгляду адвокатських запитів органами прокуратури під час попереднього розгляду та у відповідній мірі допоможе мінімізувати ризики відмов з причин неналежного оформлення чи змісту запитуваної інформації.

До останніх праць, у яких досліджувалися питання розгляду адвокатських запитів державними органами та проблемами отримання інформації під час здійснення професійної діяльності адвокатом, можна виділити наукову статтю Бондар І.В., Малярчук Л.С. «Адвокатський запит: перспективи вдосконалення правового регулювання», у статті здійснюється аналіз законопроекту № 9356 від 05.06.2023 року «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» щодо удосконалення відповідальності за порушення розгляду адвокатського запиту» також розглядаються питання «інформації з обмеженим доступом» [2]. В цілому, у статті широко аналізується актуальна проблематика змісту адвокатського запиту та його форми, які тільки підкреслюють практичні аспекти, що можуть бути використані у подальшій науковій праці для аналізу питань розгляду адвокатських запитів органами прокуратури.

Окремо слід виділити якісну монографію А.В. Боровик, В.С. Шевчук «Функціональні основи діяльності адвоката в адміністративному судочинстві» яка вийшла у 2024 році та містить три розділи матеріалу з актуальними проблемними питаннями до яких можна віднести адміністративну відповідальність за статтею 212-3 КУпАП. Автори, на сторінці 88 монографії зазначають «що стосується направлення адвокатських запитів, то не завжди на жаль цей механізм є дієвим. Так, за відсутності відповіді або надання неповної інформації винну особу може бути притягнуто до адміністративної відповідальності за статтею 212-3 КУпАП, проте це не пришвидшить надання відповіді, якщо вона необхідна терміново» [3]. Дані проблеми розглядаються достатньо детально та потребують опрацювання у контексті відповідальності за відсутність відповіді або надання неповної інформації за адвокатським запитом органами прокуратури.

Не заглиблюючись у детальний аналіз останніх праць за даною тематикою, необхідно виділити ще декілька наукових статей, які, на думку автора, заслуговують на увагу. Це наукові тези Заяць О.С. «Принципи адвокатської діяльності в Україні» [4] та наукова стаття Сізнинцової Ю.Ю. «Відповідь на адвокатський запит: проблеми та шляхи їх вирішення» [5]. Зміст тез Заяць О.С. «Принципи адвокатської діяльності в Україні» дозволить включити принципи адвокатської діяльності до адвокатських запитів у контексті їх розгляду органами прокуратури. Переходячи до, наукової статті Сізнинцової Ю.Ю. «Відповідь на адвокатський запит: проблеми та шляхи їх вирішення» можна сказати,

що формально її важко віднести до останніх наукових праць за роком її публікації. Однак, її необхідно включити за актуальністю розглянутих питань, що станом на сьогодні продовжують існувати під час розгляду адвокатських запитів органами прокуратури у контексті надання інформації з обмеженим доступом.

Аналіз попередніх наукових праць, у яких досліджувалися проблемні питання, що присвячені адвокатським запитам, дозволяє зробити узагальнюючий висновок про можливості подальшого дослідження адвокатського запиту у контексті порядку розгляду адвокатських запитів органами прокуратури, що може змістовно об'єднувати попередні наукові дослідження у питаннях перевірки правильності оформлення адвокатського запиту, наявності у адвоката відповідних повноважень у разі представництва ним інтересів інших осіб, ознайомлення зі змістом адвокатського запиту та належності порушених у адвокатському запиті питань до компетенції прокуратури.

Переходячи до основної частини статті, треба почати з самого права адвоката на звернення з адвокатським запитом. Згідно п. 1 ч. 1 ст. 20 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» звертатися з адвокатськими запитами, у тому числі щодо отримання копій документів, до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань, а також до фізичних осіб (за згодою таких фізичних осіб) є професійним правом адвоката [6]. Сам адвокатський запит визначається як письмове звернення адвоката до органу державної влади, органу місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності та підпорядкування, громадських об'єднань про надання інформації, копій документів, необхідних адвокату для надання правничої допомоги клієнту, відповідно до ч. 1 ст. 24 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [6].

Інструкція визначає порядок розгляду в органах прокуратури ... адвокатських запитів (далі – звернення і запити), здійснення контролю за результатами їх розгляду. Звернення, оформлені належним чином і подані в установленому законодавством порядку, підлягають обов'язковому прийняттю та розгляду. Попередній розгляд звернень і запитів після їх реєстрації в Офісі Генерального прокурора, Спеціалізованій антикорупційній прокуратурі, обласних прокуратурах здійснюється відповідальними підрозділами, в окружних – керівниками окружних прокуратур, їх першими заступниками та заступниками, згідно п. 3 та абз. 2 п. 10 Розділу III Інструкції [1].

Беручи до уваги приписи Інструкції можна зробити висновок про те, що окрема увага під час попереднього розгляду приділяється як належному оформленню адвокатського запиту так і порядку його подання. Хоча п. 6 Розділу II Інструкції зазначає, що адвокатські запити про надання інформації та копій документів, необхідних адвокату для надання правничої допомоги клієнту, розглядаються в порядку, встановленому Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [1], виходячи з нормативного визначення адвокатського запиту, необхідно зазначити, що сама форма адвокатського запиту законодавством не визначена. У самому Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» відсутні необхідні реквізити адвокатського запиту які необхідні для організаційно-розпорядчих документів. Певною мірою це є прогалиною у чинному законодавстві і дане питання вирішується на рівні методичних рекомендацій, що розроблені Національною асоціацією адвокатів України, Комітетом медичного і фармацевтичного права та біоетики, Вищою школою адвокатури 2023 року «Адвокатський запит: методичні рекомендації для адвокатів» [7] (Далі – Методичні рекомендації). Зокрема, дані Методичні рекомендації пропонують складати адвокатський запит із дотриман-

ням визначеної структури та змістового наповнення, що містить вступну, описову, мотивувальну, резолютивну або прохальну частини адвокатського запиту. До прикладу, на стор. 5 Методичних рекомендацій визначено, що у вступній частині потрібно вказувати відомості про адвоката/адвокатське об'єднання/адвокатське бюро (адресу, телефон, код ЄДРПОУ, МФО, р/р, e-mail), інформацію про суб'єкта, до якого скеровано адвокатський запит із зазначенням адреси [7].

Таким чином, адресатом адвокатського запиту буде адвокат/адвокатське об'єднання/адвокатське бюро, як визначено самими Методичними рекомендаціями. При цьому, згідно ч. 6 ст. 14, та ч. 6 ст. 15 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» як адвокатське бюро так і адвокатське об'єднання може залучати до виконання укладених договорів про надання правничої допомоги інших адвокатів на договірних засадах [6].

Переходячи до питання «одержувача адвокатського запиту» необхідно зазначити, що сам Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» не визначає обов'язку адвоката вказувати прізвище, ім'я, по батькові посадової або службової особи чи керівника органу прокуратури який адресований адвокатський запит. Проте, Рада адвокатів України у своєму Рішенні від 30.08.2014 року № 122 «Про затвердження роз'яснень з питань, які виникають при оформленні адвокатського запиту» зазначала, що «зазначення прізвища, ім'я по батькові керівника органу, підприємства установи, організації, якому адресовано адвокатський запит є необхідним, у тому числі при притягнення особи до адміністративної відповідальності» [8].

А.В. Боровик, В.С. Шевчук у своїй монографії «Функціональні основи діяльності адвоката в адміністративному судочинстві» звертали увагу на проблемний аспект направлення адвокатських запитів «що стосується направлення адвокатських запитів, то не завжди на жаль цей механізм є дієвим. Так, за відсутності відповіді або надання неповної інформації винну особу може бути притягнуто до адміністративної відповідальності за статтею 212-3 КУпАП, проте це не пришвидшить надання відповіді, якщо вона необхідна терміново» [3, с. 88].

Дійсно, проблема строків та надання неповної інформації на адвокатський запит мають місце. Тому, до визначення одержувача адвокатського запиту треба віднести не тільки назву органу прокуратури, а й прізвище, ім'я, по батькові її керівника. Про це також зазначається в Методичних рекомендаціях «В адвокатському запиті слід чітко вказати суб'єкта, який одержуватиме запит. При адресації адвокатського запиту до органу влади, підприємства, установи, організації необхідно конкретизувати посаду, прізвище, ім'я та по батькові керівника інституції, до якої скеровується запит» [7]. Завершується адвокатський запит проставленням особистого підпису адвоката.

Розкриваючи питання строків розгляду адвокатського запиту органами прокуратури, слід зазначити, що згідно п. 11 Розділу VI Інструкції адвокатський запит розглядається в строк не більше п'яти робочих днів з дня надходження до прокуратури. За наявності підстав цей строк може бути продовжено до двадцяти робочих днів з обґрунтуванням причин такого продовження, про що повідомляється адвокат [1].

На думку автора, дотримання структури та змісту адвокатського запиту зі вступною, описовою, мотивувальною, резолютивною або прохальною частинами може допомогти стандартизувати форму адвокатського запиту. За виключенням законодавством визначеної форми, Методичні рекомендації та Рішення Ради адвокатів України дозволяють дотримуватися відповідного порядку складання адвокатського запиту, оформлення копії свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю та заповнення ордеру на надання правничої допомоги з метою їх направлення до органів прокуратури.

Бондар І.В., Малярчук Л.С. у науковій статті «Адвокатський запит: перспективи вдосконалення правового регулювання» теж звертають увагу на те, що форма та зміст адвокатського запиту, що закріплені у розроблених 2023 року представниками адвокатської спільноти методичних рекомендаціях для адвокатів про адвокатський запит, могли б усунути ... проблему, а тому мають бути уніфіковані та відображені і на рівні профільного Закону у сфері адвокатури [2, с. 75].

На думку автора такий висновок підкреслює необхідність уніфікації форми та змісту адвокатського запиту. Тому, логічним вирішенням проблеми відсутності у Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» форми адвокатського запиту буде внесення змін до зазначеного закону. Але, даний шлях здається складним і навряд зможе задовольнити скептиків. Навіть розглядаючи Рішення Ради адвокатів України «Про затвердження роз'яснення щодо вимог до адвокатських запитів» від 03.07.2021 року № 53 [9] слід визнати, що дане рішення містить більше загальні положення ніж деталізовану форму.

З іншої сторони, попередній розгляд адвокатського запиту органами прокуратури напряду стосується перевірки правильності його оформлення і потребує нормативного визначення форми та змісту адвокатського запиту. Тому, задля забезпечення законності перевірки реквізитів оформлення адвокатського запиту доцільним буде застосовувати стандарт, який поширюється на організаційно-розпорядчі документи незалежно від носія інформації згідно «Вимоги до оформлення документів ДСТУ 4163:2020» від 01 липня 2020 р. № 144 [10] який може застосовуватися і до електронних документів. З огляду на це, необхідно зазначити про розширення поняття «адвокатський запит, як письмове звернення адвоката» враховуючи можливість подачі адвокатського запиту до органів прокуратури в електронному вигляді з накладанням електронного підпису.

У Рішенні ради Адвокатів України №132 «Про затвердження роз'яснення щодо використання електронного підпису, кваліфікованого електронного підпису адвокатами у адвокатських запитах» зазначається, що статтею 5, 6 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» визначено обов'язкові вимоги до електронного документу. Серед них, зокрема: – наявність обов'язкових реквізитів документу, склад та порядок розміщення яких визначаються законодавством; – можливість створення, передачі, збереження та перетворення електронного документу електронними засобами у візуальну форму...; – накладення електронного підпису на завершення створення електронного документу [11]. Таким чином, електронний підпис є обов'язковим реквізитом електронного документу, а адвокатський запит з додатками (поданий без фізичного письмового підпису адвоката), який підписаний за допомогою електронного підпису є належним документом, що підтверджує повноваження адвоката у розумінні Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», згідно Рішення Ради адвокатів України № 132. Тому, за відсутності електронного підпису, під час розгляду органами прокуратури обов'язкових реквізитів самого адвокатського запиту, який поданий в електронному вигляді, такий адвокатський запит не матиме юридичної сили.

Попередній розгляд адвокатського запиту слід проводити після отримання адвокатського запиту та додатків до нього. Згідно абз. 2 ч. 1 ст. 24 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» до адвокатського запиту додаються посвідчені адвокатом копії свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю, ордеру або доручення органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правничої допомоги. Вимагати від адвоката подання разом з адвокатським запитом інших документів забороняється [6]. Зокрема, у Рішенні Ради адвокатів України «Про затвердження роз'яснення

щодо вичерпного переліку вимог до адвокатського запиту» від 21.09.2020 року № 75 зазначається, що Рада адвокатів України неодноразово наголошувала на тому, що вимога надання будь-яких інших документів, окрім ордеру та копії свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю – забороняється та є адміністративним правопорушенням [12]. Особлива увага звертається на розгляд листа Міністра юстиції України Малюска Д.Л. № 56649/32390-33-20/20.4.1 від 16 грудня 2020 року з приводу «права адвоката на звернення із адвокатським запитом і права адвоката на представництво інтересів клієнтів у органах державної влади». Тому, у контексті попередньої перевірки адвокатського запиту та додатків до нього, вимагати інші документи, крім визначених абз. 2 ч. 1 ст. 24 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» забороняється.

Адвокат має право посвідчувати копії документів у справах, які він веде, крім випадків, якщо законом установлено інший обов'язковий спосіб посвідчення копій документів, згідно п. 9 ч. 1 ст. 20 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [6]. У даному контексті, важливим є питання належного посвідчення копії свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю, ордеру або доручення органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правничої допомоги під час попередньої перевірки адвокатського запиту органами прокуратури.

Рішенням Ради адвокатів України «Про затвердження зразка та опису свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю» 17.12.2013 року № 272 було затверджено зразок свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю українською мовою [13], а Рішенням Ради адвокатів України «Про затвердження зразка та опису свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю (англійською мовою)» 17.11.2016 року № 268 було затверджено зразок свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю (англійською мовою) [14]. Двома зазначеними рішеннями була затверджена форма свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю, копія якого повинна посвідчуватися.

У цікавому Рішенні Ради адвокатів України «Про розгляд звернення Керівника Державного управління справами Куцика І.М. щодо засвідчення та подання адвокатом копії ордеру на надання правової допомоги» від 04.08.2017 року № 162 вирішила, що відмітка про посвідчення копії ордеру на надання правової допомоги має складатися зі слів «Згідно з оригіналом», особистого підпису адвоката (або керівника адвокатського об'єднання/адвокатського бюро, у випадку якщо ордер видається адвокатським об'єднанням/адвокатським бюро), який засвідчує копію, його ініціалів та прізвища, а також дати засвідчення копії [15]. Однак, у даному рішенні Ради адвокатів України не зазначається порядок посвідчення копії свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю.

У Методичних рекомендаціях на стор. 10, для належного посвідчення копії свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю, пропонується зробити на копії свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю таку саму відмітку «Згідно з оригіналом», поставити особистий підпис адвоката (вважаємо, що навіть, якщо адвокат працює в адвокатському об'єднанні/бюро, то копію свідоцтва посвідчує саме адвокат, а не керівник інституції), його ініціали та прізвище, а також дату засвідчення копії [7]. Таким чином, визначений порядок посвідчення копії свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю та ордеру на надання безоплатної правничої допомоги повинен враховуватися під час їх попередньої перевірки органами прокуратури.

Наступним обов'язковим документом, який додається до адвокатського запиту є копія ордеру на надання правничої допомоги. Типова форма ордеру затверджена Рішенням Ради адвокатів України «Про затвердження Положення

про ордер на надання правничої (правової) допомоги у новій редакції» від 12.04.2019 № 41 (Далі – Положення) [16]. Дане Положення вже містить обов'язкові реквізити адвокатського ордеру у всіх дванадцятих пунктах. Додатки містять опис за яким можна ознайомитися з формою адвокатського ордеру у форматі А-4 та двовимірний штрих-код (QR-код) з посиланням на профайл адвоката в ЄРАУ.

Сізнцова Ю.Ю. у науковій статті «Відповідь на адвокатський запит: проблеми та шляхи їх вирішення» зазначає: «угода, яка укладається з клієнтом, дає підстави випускати Ордер, і вже після укладання документів адвокат набуває офіційного статусу представника. Вся відповідальність щодо оформлення документів покладається на адвоката» [5, с. 314].

Фактично, початковим способом перевірки наявності у адвоката відповідних повноважень у разі представництва ним інтересів інших осіб під час попереднього розгляду є отримання інформації про адресата адвокатського запиту через Єдиний Реєстр Адвокатів України (далі – ЄРАУ) [17]. Необхідно зазначити про обов'язкову відповідність даних ЄРАУ та реквізитів копії свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю. Зокрема, QR-код з посиланням на профайл адвоката в ЄРАУ міститься на ордері який генерується онлайн через «Особистий кабінет адвоката» на офіційному веб-сайті Національної асоціації адвокатів України та може допомогти здійснити перевірку наявності адвоката в ЄРАУ.

На сайті Національної асоціації адвокатів України зазначається: «Ордер містить обов'язкові реквізити, частина яких заповнюється при генерації автоматично, серед них – двовимірний штрих-код (QR-код) з посиланням на профайл адвоката в ЄРАУ» [18]. Пунктами 13 та 14 Положення визначено, що адвокати, право на заняття адвокатською діяльністю яких зупинено не можуть генерувати ордер на надання правничої допомоги в період вказаного зупинення. Адвокати, право на заняття адвокатською діяльністю яких припинено шляхом анулювання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю не можуть генерувати ордер на надання правничої допомоги [16]. Тому, попередній розгляд дозволяє виявити зупинення або припинення права на заняття адвокатською діяльністю через ЄРАУ.

Враховуючи те, що на початковому етапі попереднього розгляду адвокатського запиту може бути встановлена відсутність відомостей про адвоката в ЄРАУ з причин зупинення або припинення здійснення адвокатської діяльності іншої інформації, такий адвокатський запит не може бути розглянутий. Технічну проблему, пов'язану з відсутністю відомостей про адвоката в ЄРАУ було частково вирішено згідно з Рішенням Ради адвокатів України від 20.09.2019 № 98 «Про затвердження роз'яснення щодо заповнення обов'язкових реквізитів ордеру на надання правової допомоги» у випадку, якщо під час генерації ордеру, графа «посвідчення адвоката» не заповнилося автоматично, це означає, що відповідні відомості адвоката відсутні в Єдиному реєстрі адвокатів України. В такому випадку для зручності в роботі адвокат повинен оновити відомості про себе в ЄРАУ, а до тих пір вправі вносити ці дані вручну» [19]. Також, у п. 12.14. Рішенням Ради адвокатів України «Про затвердження Положення про ордер на надання правничої (правової) допомоги у новій редакції» від 12.04.2019 № 41 зазначається, що реквізити 12.1, 12.5 (крім номера посвідчення адвоката України, ким та коли воно видане), 12.6, 12.7, 12.8 генеруються автоматично, всі інші реквізити ордеру заповнюються адвокатом самостійно з метою збереження адвокатської таємниці [16]. Такі «технічні» особливості є логічними і зрозумілими враховуючи вимоги збереження конфіденційності.

Заяць О.С., підсумовуючи матеріал наукової статті «Принципи адвокатської діяльності в Україні» зазначала, що «відсутність елемента конфіденційності унеможли-

лює надання юридичної допомоги клієнтам, оскільки вони б при цьому відчували недовіру до адвоката» [4, с. 66]. Такий висновок є абсолютно слушним та можна сказати, що цей принцип був технічно реалізованим під час генерації ордеру.

Також, важливо зазначити про ордер, що може бути виготовлений друкарським способом. Згідно п. 5 Рішення Ради адвокатів України «Про затвердження Положення про ордер на надання правничої (правової) допомоги у новій редакції» від 12.04.2019 № 41 типова форма ордеру, виготовлена друкарським способом на замовлення ради адвокатів регіону відповідно до Положення про ордер на надання правової допомоги та порядок ведення реєстру ордерів, затверджене Рішенням Ради адвокатів України № 36 від 17 грудня 2012 року, із змінами та доповненнями, діє після 01 січня 2022 року до закінчення повноважень адвоката у конкретній справі (провадженні) [16]. Дане питання більше має відношення до перевірки дати видачі ордера якщо «типова форма ордеру, виготовлена друкарським способом».

До ключових реквізитів адвокатського ордеру під час попереднього розгляду слід віднести п. 12.2 та п. 12.4 Положення, це прізвище, ім'я, по батькові або найменування особи, якій надається правничка допомога. Назву органу, у якому надається правничка допомога адвокатом із зазначенням, у випадку необхідності, виду адвокатської діяльності відповідно до статті 19 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [16].

У контексті перевірки наявності у адвоката відповідних повноважень у разі представництва ним інтересів інших осіб прізвище, ім'я, по батькові або найменування особи, якій надається правничка допомога відіграють ключову роль. Питання, що порушені в адвокатському запиті повинні стосуватися особи якій надається правничка допомога та повинні містити прізвище, ім'я, по батькові або найменування особи про яку вказано в ордері.

Під назвою органу розуміється як безпосередньо назва конкретного органу так і назва групи органів визначених пунктом 2 частини 1 статті 20 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (наприклад, судові органи, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, органи досудового слідства, правоохоронні органи тощо), згідно абз. 2 п. 12.4 Положення [16]. Однак, дане питання є не таким простим. Даний реквізит ордеру може містити декілька органів чи повинен містити назву одного органу, такий підхід потребував роз'яснення.

У Методичних рекомендаціях на сторінках 12–13 зазначається, що в ордері «вказується повна і точна назва органу, в якому надається правова допомога» [7]. При цьому аналізується Рішення Ради адвокатів України від 4–5.07.2014 № 61 «Про надання роз'яснень щодо інформації, яка зазначається в ордері адвоката та можливості його подання у декілька установ». Також зазначається, що «адвокат може видати один ордер на декілька органів (установ), в яких буде надаватися правова допомога, з обов'язковим зазначенням в ордері усіх їх назв». При цьому, судова практика Верховного суду теж звертає увагу на даний пункт реквізитів ордеру.

У Постанові Верховного Суду у справі № 361/4347/17 від 15 квітня 2020 року [20] мотивувальна частина містить обґрунтування з посиланням на справу № 361/4347/17-ц де «Назва органу, в якому надається правова допомога» вказано: «у всіх органах судової влади, Верховному Суді, органах виконавчої служби, МВС України, прокуратурі, інше» та справи № 9901/847/18 «у вищезгаданій графі взагалі були відсутні відомості про судові органи, тоді як

у справі № 361/4347/17-ц зазначено про надання адвокатом правової допомоги у судах всіх інстанцій». При цьому, Верховний суд зазначає, що вказаний висновок не суперечить правовій позиції Великої Палати Верховного Суду у справі № 9901/847/18, з огляду на те, що у цьому випадку скаргником дотримано вимоги Положення про ордер на надання правової допомоги та порядок ведення реєстру ордерів, оскільки вказівка в ордері у графі «Назва органу, в якому надається правова допомога» про те, що правова допомога надається у судах всіх інстанцій є достатнім та необхідним підтвердженням того, що адвокат уповноважений надавати правову допомогу клієнту та представляти його інтереси в будь-яких судах України, а тому не вимагає уточнення/зазначення територіальної, інстанційної, предметної та суб'єктної юрисдикції судів.

Враховуючи Рішення Ради адвокатів України, приписи Методичних рекомендацій та матеріали судової практики, можна сказати, що попередній розгляд ордеру на предмет назви органу до якого спрямований адвокатський запит може включати в себе як повну назву органу прокуратури так і може бути ордер на декілька органів прокуратури, в яких буде надаватися правова допомога, з обов'язковим зазначенням в ордері усіх їх назв. Матеріали судової практики вносять дещо нові умови до зрозумілої системи вимог даного пункту ордеру та вказують на те, що даний пункт реквізитів ордеру може містити загальну назву, як приклад «правова допомога надається у всіх органах прокуратури». Все це треба враховувати під час попереднього розгляду адвокатського ордеру органами прокуратури.

Окрема увага у Положенні приділяється підпису ордеру. Зокрема, окремо визначаються підпис: адвоката (власноручний або електронний) який видав ордер, у разі здійснення ним індивідуальної діяльності (у графі «Адвокат»); підпис адвоката (власноручний або електронний) який надає правничу допомогу, якщо ордер, виданий адвокатським бюро, адвокатським об'єднанням (у графі «Адвокат»); підпис (власноручний або електронний) керівника адвокатського бюро/адвокатського об'єднання, відтиск печатки адвокатського бюро/адвокатського об'єднання (за наявності) у випадку, якщо ордер видається адвокатським бюро/адвокатським об'єднанням [16]. Однак, абз. 2 п. 10 Положення зазначає, що під час дії воєнного стану на території України дозволяється видача адвокатським бюро/адвокатським об'єднанням ордеру без скріплення його печаткою юридичної особи та без підпису керівника адвокатського об'єднання, адвокатського бюро.

Тому, під час попереднього розгляду, першочергово необхідно звертати увагу на те ким видано ордер, а потім на наявність підпису керівника адвокатського бюро/адвокатського об'єднання. Відтиску печатки адвокатського бюро/адвокатського об'єднання (за наявності) у випадку, якщо ордер видається адвокатським бюро/адвокатським об'єднанням.

Підсумовуючи розглянутий матеріал, слід сказати, що попередній розгляд адвокатського запиту органами прокуратури є початковою стадією перевірки всіх необхідних реквізитів адвокатського запиту, копії свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю та ордера на надання правничої допомоги. Можна сказати, що на стадії попереднього розгляду вирішується подальший порядок опрацювання адвокатського запиту органами прокуратури з прийняттям відповідного рішення, яким завершується попередній розгляд. Належне оформлення адвокатського запиту до органів прокуратури буде мати більше шансів на його подальший розгляд та отримання відповіді у встановлені законом строки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Інструкції про порядок розгляду звернень і запитів в органах прокуратури України: Наказ Генерального прокурора від 25.06.2024 р. № 153/ Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0153905-24#Text> (дата звернення 20.01.2025).
2. Бондар І.В., Малайчук Л.С. «Адвокатський запит: перспективи вдосконалення правового регулювання». *Право і суспільство*. 2023. №6. С. 72-78. URL: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.6.11> (дата звернення 20.01.2025).

3. Функціональні основи діяльності адвоката в адміністративному судочинстві : монографія / А. В. Боровик, В. С. Шевчук. – Одеса : Видавництво «Юридика», 2024. – 176 с.
4. Заяць О.С. «Принципи адвокатської діяльності в Україні». Актуальні проблеми приватного права в умовах євроінтеграційних процесів в Україні: збірник тез доповідей учасників науково-практичного семінару. 2023. С. 62-66. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/6898/1/10_11_2023.pdf#page=62 (дата звернення 20.01.2025).
5. Сізнцовой Ю.Ю «Відповідь на адвокатський запит: проблеми та шляхи їх вирішення». *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. №4. С. 312-314. URL: https://rap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/4_2017.pdf (дата звернення 20.01.2025).
6. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 р. № 5076-VI/ *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#n204> (дата звернення: 20.01.2025).
7. *Адвокатський запит: методичні рекомендації для адвокатів*. Національна асоціація адвокатів України, Комітет медичного і фармацевтичного права та біоетики, Вища школа адвокатури. 2023. С. 4-21. URL: https://drive.google.com/file/d/1BDP1HguP3rvtA3Xiubw4NO_R0brJGz0o/view (дата звернення 20.01.2025).
8. Рішення Ради адвокатів України від 30.08.2014 року № 122 «Про затвердження роз'яснень з питань, які виникають при оформленні адвокатського запиту». Національна Асоціація *Адвокатів* України. URL: <https://advokatrada.org.ua/wp-content/uploads/2015/11/2014.08.30-rishennya-122.pdf> (дата звернення 20.01.2025).
9. Рішення Ради адвокатів України від 03.07.2021 року № 53 «Про затвердження роз'яснення щодо вимог до адвокатських запитів». Національна Асоціація *Адвокатів* України. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/rishennya/2021-07-03-r-shennya-rau-53_60feb77d38d3a.pdf (дата звернення 20.01.2025).
10. Державна уніфікована система документації. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлення документів ДСТУ 4163:2020 від 01 липня 2020 р. № 144. Національний стандарт України. URL: https://zakon.help/files/article/11494/%D0%94%D0%A1%D0%A2%D0%A3%204163_2020.pdf (дата звернення 20.01.2025).
11. Рішення Ради адвокатів України від 16-17.11.2022 № 132 «Про затвердження роз'яснення щодо використання електронного підпису, кваліфікованого електронного підпису адвокатами у адвокатських запитах»/ Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0132871-22#Text> (дата звернення 20.01.2025).
12. Рішення Ради адвокатів України від 21.09.2020 №75 «Про затвердження роз'яснення щодо вичерпного переліку вимог до адвокатського запиту». Національна Асоціація *Адвокатів* України. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/rishennya/2020-09-18-r-shennya-rau-75_5f9aaae80434d.pdf (дата звернення 20.01.2025).
13. Рішення Ради адвокатів України від 17.12.2013 року №272 «Про затвердження зразка та опису свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю». Національна Асоціація *Адвокатів* України. URL: <https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/rishennya/2013.12.17-rishennya-272.pdf> (дата звернення 20.01.2025).
14. Рішення Ради адвокатів України від 17.11.2016 року № 268 «Про затвердження зразка та опису свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю (англійською мовою)». Національна Асоціація *Адвокатів* України. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/rishennya/2016-11-17-r-shennya-rau-268_584927cecf093.pdf (дата звернення 20.01.2025).
15. Рішення Ради адвокатів України від 04.08.2017 року № 162 «Про розгляд звернення Керівника Державного управління справами Куцика І.М. щодо засвідчення та подання адвокатом копії ордеру на надання правової допомоги». Національна Асоціація *Адвокатів* України. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/rishennya/2017-08-04-r-shennya-rau-162_59d23a91c2ccc.pdf (дата звернення 20.01.2025).
16. Рішення Ради адвокатів України від 12.04.2019 № 41 «Про затвердження Положення про ордер на надання правничої (правової) допомоги у новій редакції». Національна Асоціація *Адвокатів* України / Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr041871-19#Text> (дата звернення 20.01.2025).
17. Єдиний Реєстр *Адвокатів* України. Національна Асоціація *Адвокатів* України. URL: <https://erau.unba.org.ua> (дата звернення 20.01.2025).
18. Ордер адвоката. Національна Асоціація *Адвокатів* України. URL: <https://unba.org.ua/order-advokata> (дата звернення 20.01.2025).
19. Рішення Ради адвокатів України від 20.09.2019 № 98 «Про затвердження роз'яснення щодо заповнення обов'язкових реквізитів ордеру на надання правової допомоги». Національна Асоціація *Адвокатів* України. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/rishennya/2019-09-20-r-shennya-rau-98_5dadcd133612c1.pdf (дата звернення 20.01.2025).
20. Постанова Верховного Суду від 15.04.2020 р., судова справа № 361/4347/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88833791>. (дата звернення: 20.01.2025)

РОЗДІЛ 11

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.456: 341.174 (4)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-1/120>

ПРЮМСЬКЕ РІШЕННЯ ЯК ІНІЦІАТИВА МІЖНАРОДНОГО ПОЛІЦЕЙСЬКОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В ЄВРОПІ

PRÜM DECISION AS THE INITIATIVE OF INTERNATIONAL POLICE COOPERATION IN EUROPE

Бірюков Р.М., заступник начальника департаменту
Національна поліція України

У статті розглядається процес укладання Прюмської конвенції як документу міжнародного поліцейського співробітництва в Європі та діяльність поліцейських органів держав-учасниць ЄС в рамках системи, що була утворена цією конвенцією. Наголошується, що ця система була розроблена з метою посилення багатостороннього поліцейського співробітництва у боротьбі з тероризмом. Підкреслюються складнощі, які довелося подолати при створенні цієї системи, в тому числі, пов'язані з розбіжностями в культурах поліцейської діяльності держав-учасниць ЄС.

Досліджується діяльність держав, спрямована на створення системи, що була оформлена Прюмською конвенцією, зокрема ФРН, Франції, країн Бенілюксу, Австрії, Іспанії. Виявляється міжурядовий характер Прюмської конвенції, що, однак, був спрямований на покращення поліцейського співробітництва в рамках ЄС. Встановлюються причини неможливості досягнення відповідного рішення в рамках ЄС, що призвело до обрання міжурядового формату співробітництва. Підкреслюється європейський, а не міжурядовий характер Конвенції, що, зокрема, знайшло вираження в її преамбулі.

Окреслюються проблеми, з якими зіткнулися держави-учасниці Прюмської конвенції при її виконанні, зокрема недостатнє охоплення держав, слабкість інтеграційних преференцій деяких держав, конфлікт між національними компетенціями та державним суверенітетом. Виявляються причини зміни цих негативних чинників, в тому числі. Через процеси інтенсифікації внутрішніх та зовнішніх взаємозалежностей та апроксимацію поліцейської діяльності держав-учасниць ЄС, а також економічні та практичні стимули.

Досліджуються причини успіху Прюмської конвенції як документу, що пропонував практичну синергію зусиль поліцейських органів в рамках централізованої координації міжнародного співробітництва в поліцейських та судових справах. Простежується вплив цього успіху на ухвалення Прюмських рішень Ради ЄС. Виявляється вплив цих успіхів на внутрішньодержавному рівні, зокрема у балансуванні асиметричних потреб окремих європейських держав. Робиться висновок про політичні та операційні причини успіху Прюмської конвенції.

Ключові слова: Європейський Союз, Рада ЄС, держави-учасниці ЄС, міжнародне поліцейське співробітництво, поліцейська інтеграція в Європі, Європол, імплементація, Прюмське рішення, Прюмська конвенція, міжнародна злочинність.

The article examines the process of concluding the Prüm Convention as a document of international police cooperation in Europe and the activities of the police authorities of EU member states within the framework of the system established by the Prüm Convention. It is emphasized that this system was developed in order to strengthen multilateral police cooperation in the fight against terrorism. The difficulties that had to be overcome during the creation of this system are emphasized, including those related to differences in the cultures of police activity of the EU member states.

The activities of the states aimed at creating the system that was formalized by the Prüm Convention, in particular Germany, France, the Benelux countries, Austria, and Spain, are studied. The intergovernmental nature of the Prüm Convention is revealed, which, however, was aimed at improving police cooperation within the EU. The reasons for the impossibility of reaching an appropriate decision within the EU are established, which led to the choice of an intergovernmental cooperation format. The European rather than intergovernmental nature of the Convention is emphasized, which, in particular, found expression in its preamble.

The problems faced by the member states of the Prüm Convention during its implementation are outlined, in particular insufficient coverage of states, the weakness of integration preferences of some states, the conflict between national competences and state sovereignty. The reasons for the change in these negative factors, including Due to the processes of intensification of internal and external interdependencies and the approximation of the police activities of the EU member states, as well as economic and practical incentives.

The reasons for the success of the Prüm Convention as a document that offered a practical synergy of efforts of police authorities within the framework of centralized coordination of international cooperation in police and judicial matters are investigated. The influence of this success on the adoption of Prüm decisions of the Council of the EU is traced. The impact of these successes on the domestic level is revealed, in particular in balancing the asymmetric needs of individual European states. A conclusion is made about the political and operational reasons for the success of the Prüm Convention.

Key words: European Union, Council of the EU, EU Member States, international police cooperation, police integration in Europe, Europol, implementation, Prüm Decision, Prüm Convention, international crime.

Постановка проблеми. Період 1990-х та початку 2000-х років став періодом активного розвитку міжнародного поліцейського співробітництва в Європі, ключовим проявом чого став початок діяльності Європейського поліцейського управління (Європолу). Саме Європол отримав левову частину уваги в дослідженнях, хоча він був не єдиною структурою співробітництва, що виникла. Важливою тенденцією розвитку міжнародного поліцейського співробітництва в Європі стала його професіоналізація та поступове проникнення з рівня міждержавного співробітництва на рівень відомчого співробітництва з конкретних вузьких питань. Одним з проявів цього стало створення Прюмської

конвенції, спрямованої на розвиток інформаційного обміну між поліцейськими органами держав-учасниць ЄС.

Метою дослідження є встановлення особливостей розвитку системи міжнародного співробітництва, створеної Прюмським рішенням, виявлення її організаційно-інституційних особливостей та простеження впливу, який заснування та діяльність цієї системи мали на розвиток міжнародного поліцейського співробітництва в Європі.

Стан опрацювання проблематики формування та розвитку Прюмської системи можна назвати незадовільним. У вітчизняних дослідженнях практично відсутні будь-які згадки про цю систему. Небагато досліджень про-

водилося і за кордоном, серед яких можна виділити, хіба що, роботу К. Шрьобера та С. Сантоса. Це вказує на актуальну проблему в дослідженні системи EUCARIS вітчизняною юридичною наукою.

Виклад основного матеріалу. Ряд ініціатив відновив поліцейське співробітництво в рамках ЄС напочатку 2000-х років. Прикладом цього стало підписання в 2005 році сімома державами-учасниками ЄС міждержавного Прюмського договору [1]. Це договір був розроблений за ініціативою Німеччини з метою багатостороннього посилення поліцейського співробітництва у боротьбі з тероризмом, транскордонною злочинністю та нелегальною міграцією. П'ять з країн підписантів також були учасниками Шенгенської угоди, а чотири – державами-засновниками EUCARIS.

Прюмський договір представляв собою ініціативу, спрямовану згори вниз, що не ґрунтувалася на внутрішньодержавному політичному підприємстві. Однак, культурні розбіжності в традиціях безпеки та бюрократичний супротив загальноєвропейському підходу відіграли свою роль в подальшому розвитку Прюмського договору. На початку нового тисячоліття загрози внутрішній взаємопов'язаності вийшли на свій пік. Органи поліції та безпеки все частіше зустрічалися з транснаціональними злочинними мережами, які створювали загрози їхній щоденній роботі та життєздатності традиційних методів роботи поліції, що проявлялися в односторонніх підходах. Це було особливо вірним для Німеччини та інших країн Центральної Європи. Зростаюча кількість двосторонніх поліцейських угод, укладених за ініціативою Німеччини в цей час вказує на ці практичні потреби [2, с. 42].

В лютому 2003 року міністр внутрішніх справ ФРН О. Шилі вперше запропонував формалізувати поліцейське співробітництво через багатосторонній договір між міністерствами внутрішніх справ Франції, країн Бенілюксу та Німеччини. В наступні місяці відбулися численні експертні зустрічі, однак Франція скоро вийшла з переговорів через міркування захисту конституції та державного суверенітету, і їй на заміну прийшла Австрія. Коли стали відомі деталі того, що в майбутньому стало Прюмською конвенцією, до неї вирішили приєднатися Франція та Іспанія. Вона була підписана 27 травня 2005 року між сімома державами-учасниками ЄС. Хоча вона представляла собою міждержавну угоду між групою держав-учасниць ЄС, її очевидною метою, що була відображена в преамбулі, було покращення співробітництва в рамках ЄС та включення її в наднаціональну правову мережу протягом трьох років [1].

Як зазначено в преамбулі, її підписанти «прагнули для подальшого розвитку європейського співробітництва, аби відігравати провідну роль у встановленні найвищого можливого стандарту співробітництва. Це формулювання викликає питання про те, чому Конвенція від початку не була укладена на рівні ЄС, особливо з огляду на історичну відданість держав-учасниць ЄС інтеграції, що підтверджується створенням Групи ТРЕВІ та Європолу. Прикметно, що Прюмська конвенція відображає диференціацію в сфері, де існувала висока та зростаюча взаємозалежність.

Проблема Прюмської конвенції полягала в тому, що вона не охоплювала достатню кількість країн для того, аби ініціювати процедуру посиленої співпраці, передбачену Статтями 326–334 Договору про функціонування Європейського Союзу [3]. Інтеграційні переваги багатьох держав залишалися слабкими, зокрема через міркування збереження національного суверенітету. На політичному рівні політика правосуддя та внутрішніх справ ще остаточно не встоялася, і тривали дискусії щодо конфлікту між наднаціональними компетенціями та державним суверенітетом. На практичному рівні загрози безпеки, операційні потреби та спроможності, а також поліцейські традиції, культури та цінності суттєво розрізнялися від держави

до держави. Крім того, не всі вони відчували однаковий функціональний тиск до співробітництва.

Апроксимація та інтенсифікація інтеграційних тисків між підписантами Прюмської конвенції та державами-учасниками ЄС, що не підписали її, зрештою спровокували зміни в ставленні останніх. Наприклад, Фінляндія, Словенія та Угорщина зрештою приєдналися до Конвенції в 2007 році. Така зміна пояснюється інтенсифікацією зовнішніх та внутрішніх взаємозалежностей. Горизонтальному розширенню Прюмської конвенції сприяли також економічні міркування та практичні стимули. Хоча держави-учасниці не відчували однакового рівня взаємозалежності в одних і тих самих галузях, їхні проблеми ставали все більш схожими, а стосунки між державами все більше визначалися зростаючою інтернаціоналізацією ризиків безпеки [4, с. 54].

Інституційний зв'язок між державами-підписантами Прюмської конвенції та іншими державами учасницями поступово занепадав через бюрократичний супротив, що створювало потребу в покращенні структурного співробітництва [5, с. 9]. Саме для цього була розроблена Прюмська конвенція: вона створила практичну модель полегшення транскордонного поліцейського співробітництва в боротьбі зі спільними загрозами. Подібно до досвіду Шенгенської угоди, при підписанні якої найскладнішу частину роботи було зроблено початковими підписантами, Прюмська конвенція створила структуру, що можна було імплементувати в інших країнах.

Станом на 2007 рік, Прюмська конвенція перестала бути просто ідеєю, але перетворилася на конкретний документ, приєднання до якого надавало ясні операційні переваги з порівняно меншими витратами. На рівні ЄС міністри юстиції та внутрішніх справ формально визнали, що «вже на цій ранній стадії Прюмська конвенція мала помітний операційний успіх... і дорівнює квантовому стрибку в транскордонному обміні інформацією» [6]. Це створило преференцію для третіх держав до приєднання до Прюмської конвенції, оскільки її мережа пропонувала практичну синергію зусиль поліцейських органів, а також переваги від централізованої координації. Важливу роль в якості факторів інтеграції відіграли також економічні міркування та розрахунки. Хоча культури поліцейської діяльності ще недостатньо адаптувалися до вимог ЄС, перші практичні результати Прюмської конвенції все ж мотивували Фінляндію, Словенію та Угорщину приєднатися до угоди.

Однак, асиметрія взаємозалежностей продовжувала існувати, що пояснює те, що не всі держави знайшли для себе можливість приєднатися до Прюмської конвенції. Наприклад, Сполучене Королівство вже мало достатньо розвинуту базу даних. В менших державах були наявні суттєво більш обмежені можливості, що сприяло об'єднанню ресурсів поліції та інформаційних систем, створюючи вищезгадану економічну перевагу. Зростаюча взаємозалежність та функціональні переваги економічного та безпекового характеру дозволяли долати бюрократичний супротив в державах, що прагнули приєднатися до Прюмської конвенції.

15 лютого 2007 року міністри внутрішніх справ відповідних держав-учасниць погодилися на інтеграцію частин Прюмської конвенції, що пов'язані з поліцейським та судовим співробітництвом в кримінальних справах [6]. Незважаючи на те, що лише сім держав були оригінальними підписантами Прюмської конвенції, підвищена взаємозалежність та політизація створили групу з 15 держав, що виступали за включення положень Прюмської конвенції в систему поліцейського співробітництва ЄС. Відповідно, в 2008 році Рада ЄС ухвалила два рішення, що стали відомі як Прюмські рішення [7]. Тиск від зростаючих внутрішніх взаємозалежностей з одного боку, та позитивні стимули в формі практичних, операційних

та економічних переваг стали головними рушіями цієї вертикальної інтеграції.

На внутрішньодержавному практичному рівні, транскордонне співробітництво розвивалося серед держав-учасниць Прюмської конвенції як засіб для балансування асиметричних потреб. Із зростанням внутрішніх взаємозв'язків між органами поліції, що брали участь в Прюмській конвенції, зростала і функціональна потреба в професіоналізації. Успіх Прюмської конвенції в його децентралізованому пілотному форматі спирався на функціональні спроможності держав-учасниць, чого було недостатньо та викликало потребу в централізації з метою забезпечення ефективності управління спільними загрозами. Інтеграція Прюмської конвенції в мережу ЄС не тільки вирішувала проблеми координації та спільних дій, що походили зі зростаючих складнощів щоденного співробітництва, але й дозволяла розбудову спільних бюджетних мереж. Хоча Німеччина, як головний ініціатор, і надавала левову частку фінансових засобів для запуску системи, зростаючі операційні потреби та функціональний тиск до раціоналізації співробітництва швидко вичерпали ресурси, які могла надати одна Німеччина.

Інтенсифікація внутрішньої взаємозалежності та адвокація на національному рівні підвищили функціональний тиск на уряди з метою професіоналізації співробітництва. На відміну від ранніх стадій європейського поліцейського співробітництва, інтеграційні преференції тепер визначалися практичною життєздатністю ініціатив та інтен-

сивною практичною потребою у створенні синергій та використанні існуючих структур. Тут можна провести аналогію з Групою ТРЕВІ та ранніми стадіями існування Європолу, коли цілеспрямовано обиралася стратегія диференційованої інтеграції. Така диференціація ніколи не була реальною преференцією, а застосовувалася тимчасово як захід для просування подальшої інтеграції [5, с. 55].

Хоча операційні потреби та функціональний тиск від взаємозалежності, безумовно, визначали німецьку преференцію, рішення про інтеграцію Прюмської конвенції було переважно політичним. Такий висновок можна зробити з зусиль, що були докладені до укладення та подальшої імплементації Прюмських рішень. Перенесення цих рішень на європейський ґрунт стало одним з ключових завдань в європейській політиці Німеччини. Така політична рішучість стикалася з бюрократичним супротивом, оскільки німецькі чиновники вважали, що може бути зарано інтегрувати прюмські рішення.

Висновки. Ухвалення Прюмської конвенції стало важливим кроком на шляху розвитку міжнародного поліцейського співробітництва в Європі. Незважаючи на початковий скептицизм ряду держав, Конвенція створила реальний практично діючий інструмент інформаційного обміну між державами-учасницями ЄС в галузі поліцейської діяльності, надаючи ним конкретні та якісні операційні переваги. Успіх Конвенції зумовив приєднання до неї нових держав, що сприяло як досягненню цілей Конвенції, так і зближенню культур поліцейської діяльності окремих держав-учасниць ЄС.

ЛІТЕРАТУРА

1. Convention between the Kingdom of Belgium, the Federal Republic of Germany, the Kingdom of Spain, The French Republic, the Grand Duchy of Luxembourg, the Kingdom of the Netherlands and the Republic of Austria on the stepping up of cross-border cooperation, particularly in combating terrorism, cross-border crime and illegal migration, 2005. URL: <https://treaties.un.org/pages/showDetails.aspx?objid=0800000280263b7b> (дата звернення: 06.09.2024).
2. Schrober K. Europäische Polizeizusammenarbeit zwischen TREVI und Prüm. Mehr Sicherheit auf Kosten von Freiheit und Recht? Heidelberg: C.F. Müller, 2017. 269 p.
3. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text (дата звернення: 07.09.2024).
4. Toom V., Granja R., Ludwig A. The Prüm Decisions as an Aspirational regime: Reviewing a Decade of Cross-Border Exchange and Comparison of Forensic DNA. *Forensic Science International: Genetics*. 2019, Vol. 41. P. 50-57.
5. Santos F. Overview of the implementation of the Prüm Decisions. Technical Report. University of Coimbra. 2016. 25 p.
6. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council and the Committee of the Regions - Towards a general policy on the fight against cyber crime {SEC(2007) 641} {SEC(2007) 642}. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52007DC0267> (дата звернення: 08.09.2024).
7. Council Decision 2008/615/JHA of 23 June 2008 on the stepping up of cross-border cooperation, particularly in combating terrorism and cross-border crime. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dec/2008/615/oj> (дата звернення: 09.09.2024); Council Decision 2008/616/JHA of 23 June 2008 on the implementation of Decision 2008/615/JHA on the stepping up of cross-border cooperation, particularly in combating terrorism and cross-border crime URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dec/2008/616/oj> (дата звернення: 09.09.2024).

GROUNDINGS FOR INACTION (OMISSION) AND ITS RESPONSIBILITY IN THE SYSTEM OF TRANSNATIONAL CRIME

ПІДСТАВИ БЕЗДІЯЛЬНОСТІ ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА НЕЇ У СИСТЕМІ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ ЗЛОЧИНІВ

Gadimov Vugar Anar, Doctoral Candidate at the Department
of Criminal Law and Criminology
Baku State University

This article explores the role of inaction (omission) as a critical element in the commission of transnational crimes and examines its implications for criminal-legal assessment. It emphasizes the need to address the objective aspect of crimes committed through omission and the grounds for liability associated with such conduct. The study highlights the lack of a clear legal distinction concerning inaction in the statutes of international criminal tribunals, including the Rome Statute of the International Criminal Court. Although the Rome Statute does not explicitly address criminal inaction, the inclusion of "conduct" suggests an acknowledgment of inaction as part of the broader concept of behavior.

The research also underscores the ambiguity in the term "other inhuman acts" in various legal statutes concerning crimes against humanity, arguing for the inclusion of omissions within this category, as is customary in national criminal law. It advocates for recognizing omissions as a form of objective commission, particularly when individuals in official positions abuse their powers by failing to act.

Moreover, the article commends the criminalization of ecocide as an international crime but recommends clarifying that the crime's objective elements may be committed through either action or inaction. To ensure consistency in legal practice, the study calls for the explicit definition of inaction in domestic legislation. It argues for clear legal provisions specifying which crimes can be committed by action, inaction, or exclusively by omission. This approach will strengthen the legal framework for addressing transnational crimes and enhance accountability for criminal behavior through both action and omission.

The analysis of the commission of acts within the framework of transnational crimes through inaction (omission) from an objective perspective, as well as the grounds for liability arising therefrom, holds significant importance in terms of their criminal-legal assessment. The purpose of this article is to examine the role of inaction as an essential element in the system of transnational crimes and to highlight its significance in the classification of acts falling within this framework.

Key words: crime, transnational crime, criminal composition, criminal responsibility, inaction (omission).

У статті досліджується роль бездіяльності (омісії) як важливого елементу вчинення транснаціональних злочинів та аналізуються її наслідки для кримінально-правової оцінки. Наголошується на необхідності розгляду об'єктивного аспекту злочинів, вчинених шляхом бездіяльності, та підстав для притягнення до відповідальності за таку поведінку. У роботі підкреслюється відсутність чіткого правового розмежування щодо бездіяльності в статутах міжнародних кримінальних трибуналів, включаючи Римський статут Міжнародного кримінального суду. Хоча Римський статут прямо не передбачає кримінальну відповідальність за бездіяльність, включення поняття «поведінка» свідчить про її визнання як частини ширшого концепту поведінки.

Дослідження також акцентує увагу на невизначеності терміна «інші нелюдські акти» у статутах, що стосуються злочинів проти людяності, та обґрунтовує включення бездіяльності до цієї категорії відповідно до національного кримінального права. Висловлюється підтримка підходу, за яким бездіяльність може визнаватися формою об'єктивного складу злочину, особливо коли посадові особи зловживають своїми повноваженнями, не здійснюючи необхідних дій.

Крім того, у статті схвалюється криміналізація екоциду як міжнародного злочину, але рекомендується уточнити, що об'єктивні елементи цього злочину можуть бути вчинені як шляхом дії, так і бездіяльності. Для забезпечення послідовності правозастосовної практики автори закликають до чіткого визначення бездіяльності в національному законодавстві. Висловлюється необхідність передбачити правові норми, які чітко визначатимуть, які злочини можуть вчинятися дією, бездіяльністю або виключно шляхом омісії. Такий підхід сприятиме зміцненню правової основи боротьби з транснаціональними злочинами та підвищенню відповідальності за кримінальну поведінку.

Ключові слова: злочин, транснаціональний злочин, склад злочину, кримінальна відповідальність, бездіяльність (омісія).

In the modern era, the proliferation of crime, particularly transnational organized crime, resembling an epidemic across all regions [19], intensifies the responsibility of states to develop the most effective methods for combating and preventing criminal activity. It also underscores the necessity of detecting such crimes through the proper application of substantive and procedural legal norms. This responsibility is closely linked to ensuring effective enjoyment of human rights and freedoms, maintaining democratic stability, and safeguarding public security by preventing and eliminating threats to legally protected interests.

It is no coincidence that Article 31, paragraph 1, of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, adopted on November 12, 1995, affirms that everyone has the right to live in safety [1, p. 12]. On this basis, the analysis of inaction as a criminal-legal category and the associated issues of liability within the system of transnational crimes – distinguished from other crimes by their international and public danger – holds critical importance.

In this context, the current article examines the system of transnational crimes within the framework of national legislation and criminal law doctrine, analyzing inaction in its classification into "pure" and "mixed" forms from an objective

standpoint. It is worth noting, however, that other classifications of inaction exist in criminal law theory. For example, Turkish scholars, based on the Turkish Penal Code, divide inaction into two categories: pure inaction, which criminalizes the direct omission of any necessary behavior, and apparent inaction, where crimes that can be committed through action may also be committed through inaction [12, p. 580].

Before analyzing the category of inaction within the system of transnational crimes, it is essential to examine the concept, classification, and system of transnational crimes.

Transnational crimes encompass acts that concern the global community, infringe upon the interests of individual states, and transcend international borders, thereby violating the laws of multiple states [16, p. 12]. These crimes are classified into various categories and can be broadly divided into three main types:

- international crimes;
- crimes of an international nature;
- ordinary crimes with foreign elements [9, p. 76].

International crimes can be defined as particularly grave offenses that fall under the jurisdiction of the International Criminal Court (ICC), such as crimes against humanity, genocide, aggression, and war crimes.

The legal foundation of this classification is established by the Rome Statute of the ICC. From June 15 to July 17, 1998, official representatives of 160 states, along with approximately 250 non-governmental organizations, convened in Rome, Italy, to establish the International Criminal Court. Contrary to expectations, the Statute of the ICC was adopted on the final day of the conference [13, p. 34]. This court is recognized as a judicial body created for the continuous (permanent) prosecution of international crimes, offering a comprehensive classification of these crimes in the history of transnational criminal law.

Crimes of an international nature refer to acts that are criminalized through specific conventions, with the consent of the states involved, due to their necessity in ensuring state security and sovereignty. These conventions may be international, regional, multilateral, or bilateral in nature, in accordance with international law.

For example, following the adoption of the Law on the Ratification of the Council of Europe's "Convention on Cybercrime," signed on November 23, 2001, in Budapest, on September 30, 2009, Azerbaijan made declarations and reservations in this area. Additionally, with the adoption of the Law on Amendments to the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan on June 29, 2012, Chapter XXX of the Criminal Code was dedicated to cybercrimes, and new provisions addressing cybercrimes were incorporated into this chapter [10, p. 65].

Ordinary crimes with foreign elements refer to crimes committed outside the territory of the Republic of Azerbaijan, based on the objective element of the crime. Additionally, according to the subjective element, these are crimes committed by a foreign national or a stateless person (excluding those whose permanent residence is in the Republic of Azerbaijan).

Although occasionally debated in doctrine, some argue that a crime is also considered to have a foreign element if the victim (the harmed party) is a foreign national or stateless person.

According to the classification mentioned above, we can state that, based on the objective element of the criminal composition, crimes committed through inaction can occur within all three types of transnational crimes. In order to analyze crimes committed through inaction within the system of transnational crimes, it is essential to first focus on the statutes of ad hoc (one-time) tribunals that form the basis for liability in transnational crimes.

To prosecute the perpetrators of World War II, the victorious states – USSR, USA, Great Britain, and France – established the International Military Tribunal (IMT) in Nuremberg under an agreement signed in London on August 8, 1945. The tribunal, which operated from November 20, 1945, to October 1, 1946, marked the first instance of a formal classification of international crimes in its Charter. These included crimes against peace, war crimes (violations of the laws and customs of war), and crimes against humanity, with corresponding criteria for classification.

In the same political context, on January 19, 1946, a similar agreement was reached among the USSR, USA, Great Britain, China, France, Australia, Canada, New Zealand, the Netherlands, Indonesia, and the Philippines, resulting in the creation of the International Military Tribunal for the Far East (Tokyo). Operating from May 3, 1946, to November 12, 1948, the Charter of this tribunal, like the Nuremberg Tribunal, reiterated the classification of international crimes and their criminal-legal characteristics [13, p. 20–23].

An interesting point is that, within the classification of crimes listed in the aforementioned statutes, there is no direct mention of whether the acts are committed through action or inaction from an objective perspective. Furthermore, the statutes of these tribunals do not contain provisions excluding inaction. This implies that, since the objective characteristics of crimes such as murder, extermination, and others are not specifically outlined, these acts should

theoretically be considered capable of being committed through inaction as well.

On the other hand, the inclusion of the term "other inhuman acts" in the system of crimes against humanity within the statutes of both the International Military Tribunal and the International Military Tribunal for the Far East may not be unambiguously accepted. The use of this phrase could be interpreted as implying that the crimes within the system of crimes against humanity are to be committed exclusively through action, rather than inaction.

The "Cold War" period, spanning nearly half a century, can be considered a "dark period" in the history of transnational criminal law in terms of the establishment of international tribunals. After the Nuremberg and Tokyo tribunals in 1945-1946, no other international tribunal with jurisdiction over international crimes was established for more than four decades. Although the wars occurring globally (such as the Vietnam War, the Korean War, etc.) between the two military-political blocs (the Western world and the Soviet Union) had long prepared the ground for the creation of international tribunals, such tribunals were not established during this period.

With the dissolution of the USSR and the end of the Cold War, the geopolitical situation of the early 1990s brought the issue of establishing tribunals for the legal assessment of the atrocities committed in the former Yugoslavia and Rwanda back to the forefront.

It should also be noted that the establishment of tribunals during this period was influenced by political interests. For instance, the expectation of creating a tribunal to hold accountable those responsible for the atrocities committed during the First Nagorno-Karabakh War, particularly the Khojaly genocide, did not materialize at that time. Historical justice was only achieved nearly 30 years later, following the victory of the Azerbaijani Armed Forces in the Second Nagorno-Karabakh War, which led to the liberation of the occupied territories. Moreover, Azerbaijan began prosecuting the perpetrators of crimes from the first war under its domestic legislation. For example, the Baku Military Court sentenced Vagif Khachatryan, who was accused of committing genocide in the village of Meshali, to 15 years of imprisonment [11].

Taking into account historical and political realities, and differing from previous tribunals, the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) was established not through an agreement between the relevant states but as an exceptional measure under the United Nations Security Council Resolution 827, adopted on May 25, 1993. This tribunal was given the authority to prosecute three international crimes committed in the former Yugoslavia: genocide, war crimes, and crimes against humanity. Following this, the UN Security Council, in the aftermath of the Rwandan genocide, established the International Criminal Tribunal for Rwanda under Resolution 955, adopted on November 8, 1994, to prosecute genocide, crimes against humanity, and war crimes [13, p. 26–27].

When adopting the relevant Resolutions, the UN Security Council referenced Chapter VII of the UN Charter, which pertains to its authority to take measures related to "threats to peace, breaches of the peace, and acts of aggression." This chapter provides the Security Council with the mandate to take actions, including the establishment of international tribunals, in response to serious violations of international law that threaten peace and security.

In the Statute of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY), no act classified as an international crime explicitly mentions inaction as a necessary element from an objective standpoint. However, as in the statutes of previous tribunals, the commission of these acts through inaction is not excluded. As is well known, many acts can be committed both through action and inaction, such as causing serious bodily harm, among others.

Article 7, paragraph 3, of the Statute of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) states that if any act outlined in Articles 2–5 of the Statute is committed by a subordinate, and the individual in a position of authority knew or should have known about such acts, as well as had the responsibility to take necessary and reasonable measures to prevent or punish those responsible, the failure to do so (inaction) does not exempt the superior from criminal responsibility. Thus, inaction demonstrated by a superior, based on their official duties, can lead to criminal responsibility. A similar provision is also found in Article 6, paragraph 3, of the Statute of the International Criminal Tribunal for Rwanda, which sets out the same principle regarding individual criminal responsibility [7, p. 146].

Amid the backdrop of various conflicts, the establishment of special courts in the early decades of the 21st century, which hold a distinctive place in both international and national criminal adjudication practice, has necessitated the development of key issues in transnational criminal law, including the differentiation of punishments, fair sentencing, and other related matters. In this context, the establishment of the Special Court for Sierra Leone and the Special Tribunal for Lebanon are of particular importance, as these cases have played a crucial role in advancing the legal framework for handling complex international crimes.

In the early 2000s, amidst the pervasive central authority weakness and an inadequate judiciary in Sierra Leone, the Special Court for Sierra Leone was established on an ad hoc basis to prosecute perpetrators of horrific massacres (crimes against humanity and war crimes) committed during the devastating civil war. This court represented a new type of international tribunal, differing from previous ad hoc tribunals in its establishment. Unlike earlier tribunals, which were created based on international agreements or United Nations Security Council resolutions, it was established by the decision of the UN Secretary-General. Its jurisdiction covers all categories of transnational crimes, including acts classified as crimes under Sierra Leonean law [7, p. 150].

None of the crimes established under the jurisdiction of this Court explicitly define the objective element of the offense as being committed by omission, nor is such an exclusion specified. However, it can be clearly accepted that some crimes may be committed through omission, such as acts of degrading treatment, for example. Nevertheless, as in previous judicial bodies, the Statute of the Special Court for Sierra Leone, in Article 6, paragraph 3, emphasizes that the omission of superior officials regarding the actions of subordinates does not exempt them from criminal responsibility.

Furthermore, after the 15-year-long civil war, Lebanon entered a new era, during which, on February 14, 2005, a suicide bombing targeting Prime Minister Rafik Hariri, who was preparing for elections in Beirut, occurred. In accordance with the United Nations Security Council Resolution 1757 dated May 30, 2007, a hybrid or mixed judicial body was established to prosecute individuals accused of committing or attempting to commit a series of assassinations against prominent Lebanese political and public figures, starting in 2004 [7, p. 154].

Article 2 of the Statute of the Special Tribunal for Lebanon outlines the international crimes and other offenses under the Tribunal's jurisdiction for the period between October 1, 2004, and December 12, 2005. According to the Lebanese Penal Code, crimes such as acts of terrorism, offenses against life and personal inviolability, the formation of illegal associations, failure to report crimes and violations, participation in a crime, and other provisions related to substantive criminal law are defined in the first section. Additionally, Articles 6 and 7 of the Lebanese Law on "Enhanced Penalties for Hostility, Civil War, and Interreligious Conflicts," dated January 11, 1958, which are incorporated into the Statute, are specifically emphasized in Article 2.2 of the Statute.

As can be seen from this, unlike the Special Court for Sierra Leone, the Special Tribunal for Lebanon only includes international crimes and "ordinary" crimes defined by national legislation within its jurisdiction. The Statute of the Special Tribunal for Lebanon is distinguished by its direct reference to inaction (failure to report crimes and violations) within the crimes under its jurisdiction. Furthermore, Article 3 of the Statute, titled "Individual Criminal Responsibility," specifically includes the criminal liability of a superior for inaction regarding illegal acts committed by persons under their command, as stated in subsections 2 and 2(c) of the statute.

Another example of an internationalized court is the Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia. It was established in 2006 under an agreement between the Kingdom of Cambodia and the United Nations, based on a treaty signed in 2003. This court was created to prosecute and try those responsible for genocide, various crimes against humanity, and war crimes committed during the Khmer Rouge regime under the leadership of Pol Pot from 1975 to 1979. According to the Law on the Establishment of the Extraordinary Chambers, the Chambers' jurisdiction includes crimes defined in Cambodia's 1956 Penal Code, crimes under the "Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide," crimes under Article 5 regarding "crimes against humanity," and crimes under the Geneva Conventions, the Hague Conventions, and the Vienna Convention on Diplomatic Relations (war crimes).

According to Cambodia's national criminal law, acts such as murder, torture, and religious persecution were subject to punishment. Since there is no direct emphasis on the necessary elements of action or inaction in the objective aspect of these crimes, it can be concluded that these acts could be committed by inaction as well. Similarly, acts within other categories of crimes, such as murder covered by genocide and others, do not explicitly reference action or inaction, similar to the statutes of previous tribunals. Furthermore, the phrase "other inhumane acts" is included in the system of crimes against humanity, which we have discussed previously.

In the system of transnational crimes, particularly in the most advanced system of international crimes, it is necessary to examine the 1998 Rome Statute of the International Criminal Court (ICC) in order to analyze the determination of inaction as part of the objective element of the crime. Although the Rome Statute does not explicitly regulate inaction, the ICC has indirectly affirmed the possibility of exercising jurisdiction over crimes committed through inaction. It is not by chance that in many provisions of the Rome Statute, the term "conduct" is used, which broadly encompasses both action and inaction. This inclusion of "conduct" in the essential elements of crimes under the jurisdiction of the ICC is reflected in most academic discussions on the matter, suggesting that inaction is considered as an integral part of criminal responsibility under the Statute [15].

However, the term "inaction" explicitly stated in the Rome Statute serves more of a guarantee function than a substantive criminal law meaning. Specifically, according to Article 93, paragraph 2, of Section 9, titled "International Cooperation and Legal Assistance," the Statute stipulates that the Court has the authority to provide guarantees that a witness or expert who has appeared before the Court will not face prosecution, detention, or any other restriction of personal liberty due to any actions or inactions that may have occurred before their departure from the requested state. This provision emphasizes a protective mechanism for individuals involved in legal proceedings, ensuring their safety from retribution or punishment based on their cooperation with the Court [17, p. 66].

Although the Republic of Azerbaijan has not ratified the Rome Statute of the International Criminal Court (ICC), it is one of the few countries that has incorporated its provisions into national criminal law. In Azerbaijan's 1999 Criminal

Code, under Section VII, titled "Crimes Against Peace and Humanity," almost all the international crimes outlined in the Rome Statute are codified. This demonstrates Azerbaijan's commitment to addressing international crimes such as war crimes, genocide, and crimes against humanity within its domestic legal framework [14, p. 72].

Article 103 of the Azerbaijani Criminal Code is dedicated to the crime of genocide and includes the actions listed in the Rome Statute of the International Criminal Court (ICC). The acts specified in this article, such as "killing members of a group, causing serious harm to the health of members of a group, or causing serious harm to their mental faculties," as well as "creating living conditions aimed at the physical destruction of the group in whole or in part, and taking measures to prevent births within the group," can be accompanied by both actions and omissions. Considering that genocide is a formal crime, it can be noted that the crime described here could be committed purely through inaction [2, p. 118].

Article 105 of the Azerbaijani Criminal Code, which criminalizes the act of exterminating a population, differs from the crime of genocide in that it does not contain the specific intent (special purpose) required for a crime against humanity, as in the case of genocide. Although the objective aspect of this crime is not directly specified, it is evident that the possible acts could be committed both by action and inaction. As a material crime, it can be observed as a mixed inaction in its objective aspect.

Article 109 of the Azerbaijani Criminal Code, when committed in conjunction with crimes against humanity, is dedicated to the crime of persecution. The act of "brutally depriving individuals of their basic rights due to their affiliation with a group or organization" as outlined in this article can be committed through both action and inaction. For example, failing to ensure a person's right to legal assistance when committing a crime against humanity could be classified as an act of inaction. This crime can be observed both in its pure form and as a mixed inaction [14, p. 124].

Article 110 of the Azerbaijani Criminal Code addresses the act of forcibly disappearing individuals and is expressed as an alternative criminal composition. The act of "refusing to provide information about the fate or whereabouts of a person, with the aim of depriving the person of legal protection for an extended period, under the instruction, support, or consent of the state or a political organization" is objectively committed through inaction. This failure to provide information is derived from the duties and powers of the relevant officials, and their failure to act constitutes a clear omission. This act is a formal composition and is committed through pure inaction.

Article 111 of the Azerbaijani Criminal Code outlines actions that involve a special intent, which is a necessary element of the subjective aspect, namely "the purpose of maintaining a group of any race in slavery and ensuring the superiority of another racial group for that purpose." This article includes a variety of acts that can be committed both through actions and omissions. Some of the acts mentioned can be committed by either taking action or by failing to act, depending on the circumstances [5, p. 118].

Article 113 of the Azerbaijani Criminal Code criminalizes the act of torture committed as part of a large-scale or systematic attack on civilians, whether in times of peace or war. The act of "inflicting mental suffering on persons who are detained or otherwise deprived of their liberty" can be observed as pure omission (such as failing to provide food, etc.). This demonstrates how an omission, such as neglecting to fulfill basic human needs, can constitute an act of torture under the law.

On the other hand, Chapter 17 of the Criminal Code is dedicated to war crimes. It should be noted that many of the actions listed here are criminalized during both international and internal armed conflicts, unlike in the Rome Statute. For example, while the Rome Statute addresses

the use of hunger as a weapon in international armed conflicts, domestic legislation also includes this provision as applicable during internal armed conflicts. This reflects the broader scope of the Azerbaijani Criminal Code, which covers both international and non-international armed conflicts in its definition of war crimes.

Article 116 of the Criminal Code, which defines the complex crime of "violating international humanitarian law norms during armed conflict," includes the unjustified delay in the repatriation of prisoners of war and civilians. This act of inaction is committed through pure inaction, as it involves the failure to take necessary actions, which directly violates international humanitarian obligations.

Article 117 of the Criminal Code, regarding "inaction or issuing criminal orders during armed conflict," refers to a situation where a superior or official deliberately fails to use all available means within their authority to prevent crimes outlined in Articles 115 and 116 of the Criminal Code during an armed conflict. This deliberate failure to act is expressed through pure inaction, as the individual in question has the duty to act but deliberately refrains from doing so.

It is known that various sections and chapters of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan establish and criminalize the commission of international crimes. According to Article 3 of the Criminal Code, such acts (whether through action or inaction) result in criminal liability only when all the elements of the criminal offense as defined by this Code are present.

For example, in the sections of the Criminal Code concerning economic crimes, crimes against public security and order, as well as crimes against state authority, a significant number of international crimes have been established. Let us consider some of them:

The majority of the crimes identified in the section on corruption and other crimes against public service interests are classified as international crimes based on their transnational characteristics. For instance, the United Nations Convention against Corruption, dated October 31, 2003, the Council of Europe's Convention on Criminal Responsibility in Relation to Corruption, dated January 27, 1999, and other international and regional instruments are dedicated to preventing corruption crimes and criminalizing them.

Corruption refers to the abuse of power by an official for personal gain, leading to the creation of dangerous situations for society and the state. This includes the commission of crimes, the provision of information that benefits criminal groups and creates a system for social control, and the unlawful release of individuals arrested by law enforcement for committing crimes, thereby fostering criminal activities [8, p. 101].

Article 308 of the Criminal Code addresses the crime of abuse of office powers. Given the broad scope of officials' duties, the forms of abuse of power may vary. In this case, the acts of abuse can be committed both through action and inaction (such as the failure to use official powers when required by public interest or official duties). These acts must stem from the official's legal authority. The abuse of office powers, in violation of the official's duty, is defined by the scope of duties set forth in relevant normative acts and labor contracts between state and local authorities, as well as public and private institutions, commercial and non-commercial organizations [4, p. 847].

Abuse of office powers is divided in legal literature into two categories: in a narrow sense, it refers to the misuse of powers within the scope of one's official duties, and in a broader sense, it involves the use of official authority in service relationships for personal gain. Article 308.1 of the Criminal Code is dedicated to the narrow sense of abuse, specifically the misuse of authority within the scope of the official's duties. The specific duties and responsibilities for each position are clearly defined in relevant acts (such as the Labor Code, employment contracts, etc.).

The criminal offense is material in nature according to its objective aspect, requiring significant damage to be caused. Significant damage is a value-based concept that must be assessed by the court. It can be evaluated in terms of property damage, violations of constitutional rights and freedoms, harm to the state's reputation, cases of inactivity, and so on. The concealment of crimes covered by this offense, as well as other crimes committed through inaction, may also result in the creation of an aggregate offense under Article 307 of the Criminal Code.

The other crimes committed by omission outlined in this chapter may include negligence committed through mixed omission under Article 314 of the Criminal Code, as well as the failure to prevent construction work carried out in violation of legislatively established regulations through pure omission under Article 314-3, among others.

Another type of international crime, ecological crimes, also bear a transnational character due to the significant damage they cause. On the other hand, in Azerbaijan's political history, the commission of ecological crimes has led to conflict and war. For instance, the destruction of the Topkhana Forest in Karabakh in 1988 contributed to the escalation of political tensions and the onset of the Karabakh conflict in November of the same year.

On the other hand, the damage caused to the environment is a matter of concern for the entire international community. The United Nations' "Convention on the Law of the Sea" of April 29, 1958, the "Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora" of March 3, 1973, the "Convention on Biological Diversity" of June 5, 1992, and other instruments contain provisions aimed at the protection and preservation of ecosystems.

It should be noted that environmental crimes also serve as one of the factors contributing to climate change. It is no coincidence that during the COP-29 (Conference of the Parties 29), hosted by Azerbaijan, potential agreements made within the framework of the United Nations Framework Convention on Climate Change aim to bring changes to the national legislation and policies of the member states [18].

The environmental crimes set forth in Chapter 28 of the Criminal Code generally encompass acts that harm the ecosystem by causing damage to the environment. Under Article 250 of the Criminal Code, pollution of water (water sources), under Article 251, pollution of the atmosphere (air), under Article 252, pollution of the marine environment, and other acts are objectively committed through inaction [2, p. 248].

It should be noted that the forms of inaction identified here generally involve a mixed form. Specifically, the listed behaviors lead to significant harm to animals, plants, fish, and other aquatic bioresources, forests, or agriculture (Criminal Code, Article 250), pollution of the air or alteration of its natural properties (Criminal Code, Article 251), and pollution of the marine environment (Criminal Code, Article 252).

Considering the destructive consequences of environmental crimes and the increasing public danger of their expanding effects, it must be emphasized that combating crimes aimed at the destruction of the environment should be one

of the key directions of the state's modern criminal policy [6, p. 58]. It is no coincidence that on October 22, 2024, the Law on Amendments to the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan introduced Article 104-1, which criminalizes the offense of "ecocide" [3]. In this regard, the national legislator has aligned the legal status of this offense with international crimes. While the criminal composition directly refers to "other actions," it is argued that the offense could also be committed through inaction. The inclusion of the term "other actions" in the disposition of the article, followed by the phrase "these actions... create danger," is not unequivocally accepted. This is because, according to the Criminal Code, the term "action" encompasses both acts and omissions. As stated in Article 3 of the Criminal Code, criminal liability arises only when all the elements of the crime, as defined by the Code, are present, whether through action or omission.

Conclusions. Based on the nuances mentioned above, the following conclusions can be drawn: international criminal tribunals' statutes have not yet provided a clear legal distinction regarding the commission of international crimes through inaction and its types. In criminal law theory, when examining the possibility of an act being committed both through action and omission from an objective perspective, it becomes clear that, even though not explicitly stated, the actions established in the relevant statutes can be committed in either form (action or omission).

As mentioned above, although there is no explicit provision in the Rome Statute of the International Criminal Court regarding criminal inaction, the inclusion of "conduct" within the statute can serve as an example of accepting inaction as part of the concept of behavior. This indicates that criminal liability for inaction could be inferred under the broader definition of conduct in the statute [17, p. 4].

On the other hand, the use of the term "other inhuman acts" in the statutes of various adjudicating bodies to regulate a broad range of crimes against humanity cannot be unambiguously accepted when considering the possibility of their objective commission. Just as in national Criminal Law, we support the approach that the term "act" should encompass both actions and omissions.

Furthermore, although the objective commission of a crime by omission is not explicitly established in the statutes of most adjudicating bodies, it can be considered as pure inaction when a leading person abuses their official powers and fails to act.

We commend the criminalization of ecocide as an international crime in the national Criminal Code concerning ecological crimes. However, we believe it is appropriate to specify in the provision of the article that the objective elements of the crime can be committed by both action and inaction.

Given that internationally recognized crimes are typically criminalized in domestic law and lead to accountability, we argue that the concept of inaction, as a necessary element of the objective aspect of the crime, should be defined in domestic legislation. Additionally, it should clearly identify which acts can be committed through both action and inaction or exclusively by omission.

BIBLIOGRAPHY

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. Bakı: Hüquq Yayın evi, 2023, 64 s.
2. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi. Bakı: "Qanun Nəşriyyatı", 2024, 488 s.
3. Azərbaycan Respublikasının "Cinayət Məcəlləsində dəyişiklik edilməsi haqqında" 22 oktyabr 2024-cü il tarixli Qanunu. URL: <https://e-qanun.az/framework/58267>
4. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası..Prof. F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə (CM-ə edilmiş əlavə və dəyişiklikləri şərh edən h.ü.f.d. B.C.Kərimov). Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2023, II hissə, 872 s.
5. Ağayev İ.B. Cinayət hüququ. Xüsusi hissə. Dərslik. Bakı: "Nurlar", 2018, 488 s.
6. Hüseynova S.U. Milli cinayət qanunvericiliyində ekoloji cinayətlər: inkişaf tarixi və müasir vəziyyəti. Juridical Sciences and Education, № (66) 2022, s. 51-62
7. Qədimov V.A. Syerra-Leone və Livan üzrə Xüsusi Məhkəmələrin yurisdiksiyalarında transmilli cinayətlərə görə cəza təyin etmə və cəzaların icrası məsələləri. Qanun 08 (334), 2022, s.149-157

8. Mirzəyev A.A., Kərimov Ş.M. Korrupsiya cinayətlərinin tövsifində mövcud olan bəzi problemlər. Elmi Məcmuələr. Cild 21, №1-2019, s.96-102
9. Səmədova Ş.T. Transmilli cinayət hüququnun nəzəri və praktiki problemləri, Bakı: Mütərcim, 2023, 304 s.
10. Rzayeva S.N., Qədimov V.A., Transmilli cinayət kimi kibercinayətlərin anlayışı və ictimai təhlükəliliyi. Bakı: Qanun 10 (324), 2021, s.65-72
11. Vaqif Xaçaturyana 15 il həbs cəzası verildi. URL: https://azertag.az/xeber/vaqif_xachaturyana_15_il_hebs_cezasi_verildi_video-2817724
12. Yurtlu F. Suç teorisi bakımından ihmali suçların yapısı. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi C. XXV, Y. 2021, sayı 3, s.579-636
13. Şabas V.A. Uluslararası ceza mahkemesine giriş. Uluslararası Af Örgütü Türkiye Şubesi, 2004. 232 s.
14. Səmədova Şəhla Cinayət hüququ. Xüsusi hissə. Dərslik, iki cildə, Bakı, 2019.
15. Coralli A.S. Word on criminal omission and its prominence in international criminal law. 2022. URL: [nnnnhttps://opiniojuris.org/2022/07/26/a-word-on-criminal-omission-and-its-prominence-in-international-criminal-law/](https://opiniojuris.org/2022/07/26/a-word-on-criminal-omission-and-its-prominence-in-international-criminal-law/)
16. Boister N., Currie R.J. Routledge handbook of transnational criminal law. New York: "Routledge", 2015. 458 p.
17. Rome Statute. International Criminal Court, 2021, 82 p. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2024-05/Rome-Statute-eng.pdf>
18. Information for COP-29 participants (A-Z). URL: <https://unfccc.int/cop29/ifp>
19. Interpol chief warns organised crime groups at risk of spreading globally like epidemic. URL: <https://www.straitstimes.com/singapore/courts-crime/interpol-chief-warns-organised-crime-groups-at-risk-of-spreading-globally-like-epidemic>

ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПІВ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ЩОДО ПОВОДЖЕННЯ З ШУКАЧАМИ ПРИТУЛКУ В ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

APPLICATION OF PRINCIPLES OF INTERNATIONAL LAW REGARDING THE TREATMENT OF ASYLUM SEEKERS IN THE LEGISLATION OF UKRAINE

Ленгер Я.І., д.ю.н., професор,
професор кафедри конституційного,
адміністративного та міжнародного права

Волинський державний університет імені Лесі Українки

Гороть А.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри конституційного,
адміністративного та міжнародного права

Волинський державний університет імені Лесі Українки

Дослідження присвячене аналізу особливостей впровадження мінімального міжнародно-правового стандарту поводження з шукачами притулку в законодавство України, який існує у вигляді основних принципів міжнародного права визнаних державами. Дослідження зумовлено і тим фактом, що в міжнародному праві не існує обов'язку для держави надавати притулок, держава керується своєю суверенною волею, на основі національного права контролює переміщення осіб через власні кордони, та дозволяє прибуття та перебування іноземців, а також надання їм певного правового статусу згідно національного права. Правові статуси для різної категорії іноземців визначаються національним законодавством в залежності від підстав які спонукали їх потрапити на територію іноземної держави.

У системі міжнародного захисту прав людини, дотримання прав біженців і інших шукачі притулку займають особливе місце. Надання таким особам міжнародного захисту викликано необхідністю гарантувати дотримання прав та задоволення мінімальних потреб, у тому числі визнання за ними певного правового статусу. Проте не завжди країна, до якої шукач притулку звертається про визнання його біженцем, може задовольнити таку заяву. І, якщо, права біженців конвенційно закріплені і гарантовані, то права шукачів притулку складаються із звичаєвих норм, актів міжнародних організацій та судових рішень щодо шукачів притулку, а також норм національного законодавства держав. Саме, відсутність договірних імперативних норм щодо визначення правового статусу шукача притулку, зобов'язань для держав надавати притулок таким категоріям мігрантів, ставить шукачів притулку в досить вразливе становище, коли його права будуть порушені державою з різних міркувань. Такі проблеми обумовлюють існування мінімального стандарту та імплементацію цих норм в національне законодавство з метою недопущення порушень прав шукачів притулку.

Ключові слова: біженці, міжнародний стандарт, принципи, права людини, правовий статус, шукачі притулку, правовий статус біженця.

The study is devoted to the analysis of the features of the implementation of the minimum international legal standard for the treatment of asylum seekers in the legislation of Ukraine, which exists in the form of basic principles of international law recognized by states. The study is also due to the fact that in international law there is no obligation for the state to provide asylum, the state, guided by its sovereign will, on the basis of national law controls the movement of persons across its own borders, and allows the arrival and stay of foreigners, as well as granting them a certain legal status in accordance with national law. The legal statuses for different categories of foreigners are determined by national legislation depending on the grounds that prompted them to enter the territory of a foreign state.

In the system of international protection of human rights, observance of the rights of refugees and other asylum seekers occupy a special place. The provision of international protection to such persons is caused by the need to guarantee the observance of rights and satisfaction of minimum needs, including the recognition of a certain legal status for them. However, the country to which the asylum seeker applies for recognition as a refugee is not always able to satisfy such a request. And, if the rights of refugees are conventionally enshrined and guaranteed, then the rights of asylum seekers consist of customary norms, acts of international organizations and court decisions regarding asylum seekers, as well as norms of national legislation of states. Namely, the absence of contractual imperative norms regarding the determination of the legal status of an asylum seeker, obligations for states to provide asylum to such categories of migrants, puts asylum seekers in a rather vulnerable position when their rights are violated by the state for various reasons. Such problems determine the existence of a minimum standard and the implementation of these norms into national legislation in order to prevent violations of the rights of asylum seekers.

Key words: refugees, international standard, principles, human rights, legal status, asylum seekers, legal status of a refugee

Постановка проблеми. Право людини покинути країну свого громадянства або постійного місця проживання закріплено статтею 13(2) Загальної декларації прав людини, яка зазначає: «кожен має право залишити будь-яку країну, в тому числі, свою власну», так право закріплене і в Додатковому протоколі IV до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яке проголошує, що: «... Кожен є вільним залишати будь-яку країну, включно власну. На здійснення цих прав не можуть бути встановлені жодні обмеження, крім тих, що передбачені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної чи суспільної безпеки для підтримання публічного порядку, запобігання злочинів, для захисту здоров'я чи моралі або з метою захисту прав і свобод інших осіб» [14].

Підстави покинути країну можуть бути різними, про що зазначається в багатьох міжнародних актах, такими підставами можуть бути переслідування особи через расу,

релігію, громадянство, належність до певної соціальної групи чи політичні переконання, це війни, державні перевороти, зміна системи державної влади, істотні зміни в політиці держави, спалах або ескалація збройного конфлікту та ін. Саме, вразливе становище такої категорії осіб, які змушені шукати притулку, неодноразово викликало занепокоєння в Світовій Спільноті і в кінцевому результаті змусило розробити і затвердити принципи міжнародного права поводження з шукачами притулку з метою недопущення порушення їх основоположних прав державами які надають притулок.

Метою статті є аналіз особливостей застосування мінімального міжнародно-правового стандарту поводження з шукачами притулку в законодавство України.

Аналіз наукових публікацій Вивченням даної проблеми та шляхів її вирішення займалися такі науковці як Моргун Ю. Ф., Куций В. В., Малиновська О. А., Герасименко Є. С., Поєдинок О. Р., Чехович С. М.,

Гончаренко О. А., Гринчака В. А., Грабова Я. О., Кадиало М. О., Сорока І. О., Діденко Н. А., Римаренко Ю. І., та інші.

Не дивлячись на певну кількість дослідження даної проблематики, все ще залишається не висвітленим ряд питань пов'язаних з правом притулку, особливостями правових статусів шукачів притулку та імплементацією міжнародних стандартів поводження з шукачами притулку в національне право держав.

Виклад основного матеріалу. Сучасне міжнародне право виділяє дві категорії осіб, які потребують міжнародного захисту.

Це біженці *de jure* до яких відносять біженців відповідно до Конвенції про статус біженців 1951 р. та Протоколу до неї 1967 р., Конвенції, що регулює окремі аспекти проблеми біженців у Африці, прийнятій у рамках Організації Африканської Єдності (далі – ОАЄ), 1969 р., Угоди СНД про допомогу біженцям та вимушеним переселенцям 1993 р., угод, прийнятих у рамках Євросоюзу, та правових актів інститутів Євросоюзу [8; 5; 4; 10].

Та біженці *de facto* які користуються міжнародним захистом, підмандатні УВКБ ООН, шукачі притулку, внутрішньо переміщені особи, апатриди, біженці за Конвенцією, що регулює окремі аспекти проблеми біженців у Африці, прийнятій у рамках ОАЄ (за межами території дії цієї Конвенції), та Картагенською декларацією 1984 р., біженці, які рятуються від викликаних людською діяльністю та стихійних лих, а також палестинські біженці, які входять до компетенції Близькосхідного агентства ООН для допомоги палестинським біженцям і організації робіт. Джерелами регулювання правового статусу осіб, які *de facto* користуються міжнародним захистом, є резолюції ГА ООН та ЕКОСОР, висновки Виконавчого комітету УВКБ ООН, а також інші документи рекомендаційного характеру УВКБ ООН та Близькосхідного агентства ООН для допомоги палестинським біженцям і організації робіт, акти органів регіональних міжнародних організацій (РЕ, Африканського Союзу). На них також поширюються окремі положення міжнародних договорів про статус біженців та універсальних міжнародних угод у сфері захисту прав людини [10, с. 12].

З прийняттям Загальної декларації прав людини і в результаті прийняття ряду міжнародних договорів сформувалося право особи у вигляді принципу міжнародного права як «принцип про право людини на притулок» [3].

Що стосується безпосередньо права притулку, то воно надається особам, які потребують захисту від переслідування або реальної загрози стати жертвою переслідування в країні своєї цивільної приналежності або в країні свого звичайного місця проживання за суспільно-політичну діяльність і переконання, які не суперечать демократичним принципам, визнаною світовою спільнотою, нормам міжнародного права. Умовою надання політичного притулку є те, що переслідування повинно бути направлено безпосередньо проти особи, яка звернеться з клопотанням про надання даного притулку [18, с. 15].

В міжнародному праві шукачів притулку які покинули країну громадянства або постійного місця проживання зазвичай іменують біженцями. Цей термін закріплений в Конвенції про статус біженців 1951 року. Ст. 1 Конвенції, визначає, що біженцем визнається особа яка «через обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань за ознакою расової належності, релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи чи політичних поглядів знаходиться за межами країни своєї національної належності і не в змозі користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися таким захистом внаслідок таких побоювань; або, не маючи визначеного громадянства і знаходячись за межами країни свого колишнього місця проживання в результаті подібних подій, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок таких побоювань» [5]. За визначенням Конвенції, сама по собі наявність обґрун-

тованих побоювань переслідувань за встановленими ознаками є достатньою підставою, аби особа отримала міжнародно-правовий статус біженця, а разом із отриманням такого статусу і міжнародний захист.

Щодо правового статусу, то в науковій літературі існує різноманітність наукових підходів до його тлумачення. В своїх дослідженнях, М. В. Кравчук вважає, що правовий статус – це сукупність або система всіх належних громадянину суб'єктивних юридичних прав, свобод і обов'язків, що визначають його правове становище в суспільстві, яке закріплене в чинному законодавстві та інших формах права [7, с. 86–87].

Як: «юридично закріплене становище особи як соціального суб'єкта в суспільстві, тобто сукупність прав та обов'язків особи, які визначені й гарантовані Конституцією і законами України, іншими нормативно-правовими актами, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» – визначають правовий статус особи Н. К. Шаптала та Г. В. Задорожня [6].

На думку багатьох дослідників правовий статус особи визначає положення суб'єкта в суспільстві, проте лише в тій частині, що керується правом. Правовий статус особи закріплює права, свободи та інтереси, конкретної категорії в національному праві держав та міжнародному праві.

В міжнародному праві, поняття «біженець», досить часто застосовують до всіх шукачів притулку, які змушені покинути країну з обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань. Разом з тим, не всі особи які покидають країну свого громадянства, або постійного місця проживання можуть отримати статус біженця в країні до якої вони звернулися з проханням про притулок.

Саме поняття «біженець» асоціюється з «статусом біженця» який сьогодні закріплено рядом міжнародних договорів і який існує у вигляді системи визнаних і закріплених міжнародно-правових норм та практики держав, прав і обов'язків особи, котру розглядають як біженця. Саме, за національним законодавством держави залишається перевага визначення правового становища особи. Зміст правового статусу біженців становлять їхні права, свободи та обов'язки, передбачені нормами загальних і спеціальних міжнародних угод, та норми національного законодавства [9].

Отже особи, які у період між виїздом зі своєї держави і набуттям правового статусу в іншій державі, особи які не отримали правового статусу в країні до якої вони звернулися за притулком перебувають у стані шукачів притулку, на відміну від статусу біженця, статус шукача притулку не має конвенційного регулювання [16, с. 130].

В сучасному світі права людини є найвищою цінністю які повинні гарантуватися і охоронятися державою згідно міжнародних зобов'язань, останньої. Права шукачів притулку не дивлячись на наданий, чи не наданий правовий статус становлять частину прав людини, а отже повинні дотримуватися і гарантуватися державами. Об'єм прав, якими слід наділити іноземців, що характеризується терміном «шукач притулку» пов'язаний з наданням таким іноземцем можливості звернутися за притулком в Україні та підтриманням достатнього рівня їхнього життя протягом процедури розгляду їхньої заяви, а також неприпущенням їхнього примусового повернення чи видворення до країни походження. Надаючи правовий статус таким особам держава несе міжнародно-правові зобов'язання з забезпечення таких прав [9; 14].

Разом з тим, в міжнародному праві «статус шукача притулку» на відміну від «статусу біженця», складається із звичаєвих норм, що відображений в актах міжнародних організацій та судових рішеннях щодо шукачів притулку, а також він визначений в національному законодавстві держав. Слід відмітити що шукачам притулку належать деякі додаткові права, які не притаманні біженцям, та які

випливають зі звичаєвих чи прямо встановлених міжнародними договорами принципів права притулку.

Дослідники зазначають, що в сучасному міжнародному праві на основі договірних і звичаєвих норм сформувався мінімальний міжнародно-правовий стандарт поведінки з шукачами притулку, який існує у вигляді принципів міжнародного права. Основними з таких принципів міжнародного права притулку є: принцип невидачі, принцип конфіденційності, принцип допуску до процедури захисту, принцип єдності сімей біженців, принцип незастосування кримінальних санкцій, а також принцип права на інформацію. Всі ці принципи диктуються міркуваннями негального захисту особи, яка може перебувати у небезпеці, від безпосередньої загрози до моменту, доки держава, за допомогою власної національної системи оцінки не встановить чи слід надати такій особі притулок на своїй території [20, с. 123].

Щодо дотримання даного Стандарту, то слід зазначити, що держави закріплюють дані принципи в національному законодавстві. Найбільш визнаним принципом міжнародного права притулку є принцип невидачі осіб. Даний принцип існує у вигляді імперативної договірної норми згідно якої: «договірні Держави не будуть жодним чином висилати або повертати біженців до кордонів країни, де їхньому життю чи свободі загрожуватиме небезпека через їхню расу, релігію, громадянство, належність до певної соціальної групи або політичні переконання» ст. 33 Конвенції про статус біженців [5]. Також він існує і у вигляді звичаєвої норми міжнародного права, та нормативно закріплений в національному законодавстві держав та трактується як заборона вислати будь-якого іноземця до країни, де їхньому життю, свободі чи здоров'ю загрожуватиме небезпека. Будучи нормою міжнародного права принцип невидачі вимагає від держав, керуючись їх суверенною волею, забезпечити особам, які шукають притулку, доступ до своєї території, а також створення справедливих і ефективних процедур надання притулку та оскарження рішень щодо надання притулку [19].

Щодо закріплення його в національному праві, то ст. 31 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» міститься перелік підстав, за яких забороняється висилка іноземців, а саме: «іноземець або особа без громадянства не можуть бути примусово повернуті чи примусово видворені або видані чи передані до держави де їх життю або свободі загрожуватиме небезпека за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань, смертна кара або страта, катування, жорстоке, нелюдське або таке, що принижує гідність, поведінки чи покарання, небезпека внаслідок загальнопоширеного насильства в ситуаціях міжнародного або внутрішнього збройного конфлікту чи систематичного порушення прав людини, або природного чи техногенного лиха, або відсутності медичного лікування чи догляду, який забезпечує життя, або де їм загрожуватиме видворення або примусове повернення до країни, де можуть виникнути зазначені випадки» [15].

Як ми бачимо із змісту ст. 31, цей принцип розповсюджується на всіх осіб, яким загрожують серйозні порушення прав людини в країні походження. Аналогічну заборону вислання або примусового повернення біженця чи особи, яка потребує додаткового або тимчасового захисту, до країни, з якої вони прибули та де їх життю або свободі загрожуватиме небезпека містить ст. 3 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту». Дана стаття зазначає, що: «Біженець чи особа, яка потребує додаткового захисту або якій надано тимчасовий захист, не може бути вислана або примусово повернута до країни, де їх життю або свободі загрожуватиме небезпека за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної

соціальної групи або політичних переконань, де вони можуть зазнати катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведінки і покарання а також з інших причин, що визнаються міжнародними договорами чи міжнародними організаціями, учасниками яких є Україна, як такі, що не можуть бути повернуті до країни походження» [11].

Також, в Проекті Закону України від 23.04.2020 № 3387 «Про надання захисту іноземцям та особам без громадянства», міститься заборона вислання або примусового повернення шукачів захисту та осіб, яким надано захист, до країни, з якої вони прибули та в якій їхньому життю або свободі загрожуватиме небезпека, в статті 3 зазначається: «Іноземці та особи без громадянства, яким надано захист, жодним чином не можуть бути примусово повернені, примусово видворені, видані (піддані екстрадиції), передані для відбування покарання, передані відповідно до договорів про реадмісію чи про приймання та передачу осіб або в інший спосіб примусово переміщені до країни, де їхньому життю або свободі загрожуватиме небезпека через їхню расу, віросповідання (релігію), національність, громадянство (підданство), належність до певної соціальної групи або політичні переконання, або де вони можуть зазнати катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведінки чи покарання, або загальнопоширеного насильства в ситуаціях міжнародного чи внутрішнього збройного конфлікту, а також з інших причин, що визнаються міжнародними договорами чи міжнародними організаціями, учасниками яких є Україна, такими, з яких особи не можуть бути повернені до країни походження» [1; 13].

Як ми бачимо в національному законодавстві, захист який гарантується особам щодо заборони вислання поширюється не тільки на біженців, але і на інші категорії осіб які перебувають на території України і не є її громадянами..

Згідно Стандарту не менш важливим принципом міжнародного права притулку є – принцип конфіденційності. Оскільки, конфіденційність в процедурах надання притулку особливо важлива з огляду на вразливість становища, в якому виявляються біженці та шукачі притулків. Зокрема ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод зазначає, що застосування принципу конфіденційності зумовлюється не тільки міркуваннями безпеки особи, що звернулася за захистом, але й тим, що інформація, яка надається шукачем притулку під час звернення, може бути особистою, або носити травматичний для особи характер [4; 14]. Також в ст. 22 Європейської Директиви про мінімальні стандарти розгляду заяв про притулок, зазначається, що органи влади країни притулку «не повинні безпосередньо розкривати інформацію, що стосується окремих заяв про надання притулку...» [2].

Українським законодавством принцип конфіденційності закріплений в Законі України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», норми якого визначають: «що органи виконавчої влади «повинні уникати» надсилання запитів з персональними даними заявників до країни походження заявників» [11]. Законопроектом: «Про надання захисту іноземцям та особам без громадянства» визначається, що: «Інформація про шукачів захисту або осіб, яким надано захист, є конфіденційною і не може бути надана без їхньої письмової згоди: органам державної влади, фізичним і юридичним особам країни їх походження; органам державної влади, юридичним та фізичним особам третіх держав, а також міжнародним організаціям, громадянам України, якщо інше не передбачено законодавством України або міжнародними договорами України» ст. 4. Також поширення персональних даних про шукачів захисту та осіб, які отримали захист, дозволяється лише у випадках, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини» [13].

Щодо доступу до процедури звернення, то необхідність в цьому принципі визначається тим, що особа, яка шукає притулку, і яка прибула на територію держави, перебуває у владі цієї держави, яка може свавільно відмовити особі у можливості просити притулку, чи навіть примусово повернути таку особу до країни походження, таким чином зводячи ефективність системи міжнародного захисту нанівель.

Саме тому, з метою уникнення порушень прав «шукачів притулку», до таких осіб які звернулися з проханням про притулок застосовується презумпція біженства, тобто шукач притулку розглядається як біженець доки його заява не буде розглянута повноваженими органами приймаючої держави відповідно до встановленої законом процедури» [20, с. 9; 17]. В законодавстві України дана норма міститься в ст. 5, ст. 7, ст. 8 Закону про біженців які визначають: порядок звернення особи із заявою про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту; процедуру оформлення документів для вирішення питання щодо визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту; порядок попереднього розгляду заяв [11].

В статті 9 Законопроекту «Про надання захисту іноземцям та особам без громадянства» даний принцип існує як к порядок звернення іноземців та осіб без громадянства із заявою про захист і впливає із змісту статті: «Іноземці або особи без громадянства, які виявили бажання отримати захист, повинні особисто звернутися із заявою про захист або із зверненням за захистом: до посадової особи Державної прикордонної служби України у пункті пропуску через державний кордон, або до уповноваженого органу – під час перебування на законних підставах в Україні» [13].

Для дотримання прав шукачів притулку Стандарт визначає такий принцип, як принцип єдності сім'ї. Він випливає з права на приватне та сімейне життя як фундаментального права особи, а також з принципу захисту найкращих інтересів дитини. Згідно даного принципу членам родин повинні надаватися такі ж самі права, як і шукачу притулку [17]. В українському законодавстві даний принцип знайшов своє відображення в Законопроекті «Про надання захисту іноземцям та особам без громадянства» норми якого зазначають що в Україна іноземцям та особам без громадянства, яким надано захист буде здійснено сприяє щодо збереженню єдності сімей. Також, члени сім'ї особи, якій надано захист, мають право з метою возз'єднання сім'ї в'їхати на територію України і отримати похідний статус, за відсутності умов, передбачених Законом» [13].

Закон «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» також містить норми згідно який зазначається, що Україна сприяє збереженню єдності сімей біженців та осіб, які потребують додаткового захисту або яким надано тимчасовий захист. Згідно Закону члени сім'ї особи, яку визнано біженцем в Україні або особою, яка потребує додаткового захисту або якій надано тимчасовий захист в Україні, мають право з метою возз'єднання сім'ї в'їхати на територію України і бути визнаними біженцями або особами, які потребують додаткового захисту, або отримати тимчасовий захист за відсутності умов, передбачених Законом» [11].

Також законодавством України у відповідності до принципу права на інформацію, передбачено обов'язок службової особи установи до якої звернулася особа про надання притулку, проінформувати особу про порядок надання певного правового статусу який буде наданий особі, особливості національного законодавства, права і обов'язки, та ін. [11; 13].

Також в законодавстві України окрім зазначених нормативних актів, принципи мінімального міжнародно-правового стандарту поводження з шукачами притулку закріплені і в Законі України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», прийнятий Верховною Радою України 20 жовтня 2014 р., і стосуються вони окремої категорії осіб [12].

Згідно ст. 1 даного Закону «внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру.»

Також в Законі зазначається, що Україна вживає всіх можливих заходів, для захисту та дотримання прав і свобод внутрішньо переміщених осіб, створення умов для добровільного повернення таких осіб до покинутого місця проживання або інтеграції за новим місцем проживання в Україні. Зокрема ст. 3 гарантує захист від примусового внутрішнього переміщення та примусового повернення на попереднє місце проживання, ст. 9 на єдність родини, ст. 10 конфіденційність [12].

Висновки. В сучасній системі міжнародного захисту прав людини, дотримання прав біженців і інших шукачів притулку займають особливе місце. Надання таким особам міжнародного захисту викликано необхідністю гарантувати дотримання прав та задоволення мінімальних потреб, у тому числі визнання за ними певного правового статусу. Проте не завжди країна, до якої шукач притулку звертається про визнання його біженцем, може задовольнити таку заяву. І, якщо, права біженців конвенційно закріплені і гарантовані, то права шукачів притулку складаються із звичаєвих норм, актів міжнародних організацій та судових рішень щодо шукачів притулку, а також норм національного законодавства держав. Саме, відсутність договірних імперативних норм щодо визначення правового статусу шукача притулку, зобов'язань для держав надавати притулок таким категоріям мігрантів, ставить шукачів притулку в досить вразливе становище, коли його права будуть порушені державою з різних міркувань.

Шукачі притулку, користуються основними правами людини, проте їх правовий статус має свої особливості, оскільки до офіційного визнання їх біженцями вони не мають повного обсягу прав і пільг, що закріплені Конвенцією про статус біженців 1951 року. З метою недопущення порушення основоположних прав людини шукача притулку були прийняті мінімальні міжнародні стандарти поводження з шукачами притулку які містять певні заборони для держав. Зокрема згідно даних стандартів забороняється вислати шукачів притулку до країни яку вони покинули з обґрунтованих побоювань, їм повинна бути забезпечена конфіденційність та ряд інших прав які містяться в стандарті, оскільки для більшості людей отримання притулку може бути останньою спробою врятуватися від реальних переслідувань чи нелюдського поводження у країні походження і тому належне врегулювання відносин із надання та отримання притулку, гарантування кожній особі основоположних прав повинне бути закріплене міжнародними загальнообов'язковими нормами.

Слід відмітити, що національне законодавство містить ряд норм які відповідають міжнародному стандарту поводження з шукачами притулку, та гарантує шукачам притулку на території нашої держави дотримання їх основоположних прав та свобод.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аналітична записка щодо законопроекту №3387 «Про надання захисту іноземцям та особам без громадянства» URL: <https://jurfem.com.ua/analytychna-zapyska-zakonoprojekt-3387/> (дата звернення: 15.10.2024).
2. Директива Ради 2001/55/ЄС про мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб та про заходи, що сприяють збалансованості зусиль між державами-членами щодо прийому таких осіб та відповідальності за наслідки такого прийому прийнята 20 липня 2001 року URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU01293?ap=2> дата звернення: 15.12.2024).
3. Загальна декларація прав людини: прийнята та проголошена Резолюцією 217 A(III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 10.11.2024).
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) 1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 19.12.2024).
5. Конвенція про статус біженців : прийнята 22.04.1951 Конференцією повноважних представників з питання про статус біженців і апатридів, скликаній відповідно до Резолюції 428 (V) Генеральної ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011 (дата звернення: 04.01.2025).
6. Конституційне право України : навч. посіб. Н. К. Шаптала, Г. В. Задорожня. Д. : ТОВ "ЛізуновПрес", 2012. 472 с.
7. Кравчук М. В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права : навч. посіб. Тернопіль : Карт-бланш, 2002. 247 с.
8. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16.12.1966. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 12.10.2024).
9. Міжнародно-правовий статус прав біженців. URL: https://pidru4niki.com/1098120546705/pravo/mizhnarodno-pravoviy_status_prav_bizhentsiv (дата звернення: 12.12.2024).
10. Механізм забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб: національний та міжнародний аспекти / С.Б. Булеца, О.І. Котляр, Я.В. Лазур та ін.; за заг. ред.: д-ра юрид. наук, проф. О.Я. Рогача; д-ра юрид. наук, проф. М.В. Савчина; к.ю.н., доц. М.В. Менджул. Ужгород: РІК-У, 2017. 348 с.
11. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту : Закон України від 08.07. 2011 № 3671-VI. URL :<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17> (дата звернення: 02.01.2025).
12. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.10.2014 № 1706-VII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>
13. Про надання захисту іноземцям та особам без громадянства: проект Закону України від 23.04.2020 № 3387 URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JI01924A?ap=78> (дата звернення: 12.12.2024).
14. Протокол № 4 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який гарантує деякі права і свободи, не передбачені в Конвенції та у Першому протоколі до неї від 16.09.1963 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>. (дата звернення: 11.01.2025).
15. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 22.09.2011 № 3773-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17> (дата звернення: 12.12.2024).
16. Римаренко Ю.І. Міжнародне міграційне право. Підручник. Університетський курс / Ю.І. Римаренко. Київ.: КНТ, 2007. 640 с. С. 182.
17. УВКБ ООН. Рекомендації щодо механізмів тимчасового захисту чи тимчасового перебування. URL: <https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=5460cfa14>. (дата звернення: 20.12.2024).
18. Шаповал В. М., Крижанівський С. В. Інститут притулку в національному праві (конституційно-правовий аспект). Проблеми міграції. 2010. С. 12-16.
19. Conclusions adopted by the executive committee on the international protection of refugees 1975–2009 (Conclusion № 1–109) / UNHCR. URL: https://www.unhcr.org/en-us/578371524.pdf (дата звернення: 20.12.2024).
20. Scripnik V. Principles and Guarantees of Protection of Refugees. *EIRP Proceedings*. 2016. Vol. 11. P. 122-127. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/search/article?articleId=2423684> (дата звернення: 20.12.2024).

**МІЖНАРОДНЕ ПРАВО У СУЧАСНИХ ВИКЛИКАХ УКРАЇНИ:
КЛЮЧОВІ АСПЕКТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ****INTERNATIONAL LAW IN MODERN CHALLENGES OF UKRAINE:
KEY ASPECTS AND PERSPECTIVES****Федорова Т.С., к.ю.н.,****доцент кафедри міжнародного та європейського права
Національний університет «Одеська юридична академія»**

Стаття присвячена розгляду глобальних процесів, тенденцій які вплинули на розвиток міжнародного права, відображають еволюцію світового порядку, зміни у розподілі сил та актуальні виклики людства. Проаналізовано ключові процеси, які суттєво вплинули на формування й адаптацію міжнародного права.

У статті досліджуються ключові аспекти та концептуальні питання міжнародного права в сучасних умовах з якими зіштовхнулася Україна внаслідок агресії з боку Російської Федерації, анексії Криму та збройного конфлікту на сході країни.

Автор аналізує питання застосування норм міжнародного гуманітарного права, принципу територіальної цілісності, міжнародної відповідальності держави-агресора та роль міжнародних організацій у врегулюванні конфлікту. Окреслюються перспективи вдосконалення міжнародно-правового механізму для захисту суверенітету України. Проводиться аналіз за останніх десять років процесів та чинників, які значно вплинули на розвиток міжнародного права.

Обґрунтовано власні позиції стосовно процесів, які вплинули на розвиток міжнародного права безпосередньо пов'язані з нашою державою, а саме: принцип територіальної цілісності та його порушення; застосування та значення міжнародного гуманітарного права в умовах конфлікту; міжнародна відповідальність держави-агресора, де підкреслюється значення діяльності Міжнародного кримінального суду (МСК); роль міжнародних організацій та альянсів (ООН, ОБСЄ, НАТО, Європейський союз), які відіграють важливу роль у підтримці України.

Розглядаються проблеми, пов'язані з ефективністю механізмів міжнародного права, зокрема щодо запобігання агресії, притягнення до відповідальності за воєнні злочини та забезпечення прав людини.

Окреслюються перспективи розвитку міжнародного права у сучасних викликах для захисту України.

Ключові слова: міжнародне право, збройний конфлікт, міжнародне гуманітарне право, територіальна цілісність, країна - агресор, міжнародна відповідальність, суверенітет України, міжнародні організації, міжнародні норми.

The article considers global processes, trends that influenced the development of international law and reflect the evolution of the world order, changes in the distribution of forces and current challenges of humanity. Key processes that significantly impacted on the formation and adaptation of international law are analyzed.

The article examines the key aspects and conceptual issues of international law in the modern conditions that Ukraine has faced as a result of aggression by the Russian Federation, the annexation of Crimea and the armed conflict in the east of the country.

The author analyzes the application of the norms of international humanitarian law, the principle of territorial integrity, the international responsibility of the aggressor state, and the role of international organizations in conflict resolution. The prospects for improving the international legal mechanism for the protection of Ukraine's sovereignty are outlined. An analysis of the processes and factors that significantly influenced the development of international law over the last ten years is carried out.

The author's own positions regarding the processes that influenced the development of international law related to our state are substantiated, namely: the principle of territorial integrity and its violation; application and significance of international humanitarian law in conflict conditions; the international responsibility of the aggressor state, which emphasizes the importance of the activities of the International Criminal Court (ICC); the role of international organizations and alliances (UN, OSCE, NATO, European Union), which play an important role in supporting Ukraine.

Issues related to the effectiveness of the mechanisms of international law are considered, in particular with regard to the prevention of aggression, prosecution of war crimes and the provision of human rights.

The prospects for the development of international law in modern challenges for the protection of Ukraine are outlined.

Key words: international law, armed conflict, international humanitarian law, territorial integrity, aggressor country, international responsibility, sovereignty of Ukraine, international organizations, international norms.

Вступ (Постановка проблеми). Україна зіткнулася з тяжкими безпрецедентними викликами у сфері міжнародного права саме після початку збройної агресії Російської Федерації у 2014 році. Усі ці події, такі як: анексія Криму, збройний конфлікт на сході України та повномасштабне вторгнення в Україну у 2022 році викликали глобальні дебати та дискусії про ефективність міжнародного права, його межі серед наукової спільноти. У зв'язку з цим постали знову ключові питання: що таке міжнародне право у сучасних викликах для України? Які межі застосування та як працює міжнародне право сьогодні у контексті захисту прав людини та держави? Які перспективи та розвиток Міжнародного права та його застосування для держави? Всі питання є над актуальними та становлять предмет наукового дослідження.

Безумовно, у сучасних умовах, міжнародне право стає основним інструментом захисту національних інтересів України, забезпечення її територіальної цілісності та притягнення до відповідальності країни-агресора.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика міжнародного права в контексті сучасних викликів України, завжди була предметом дослідження багатьох українських вчених науковців та відображалась у багатьох працях, а саме: І. Марчук, І. Мироненко, К. Мануїлова, О. Задорожній, Р. Петров В. Попко, О. Цибульська та багато інших дослідників, які зробили вагомий внесок у вивчення міжнародно-правових викликів з якими стикається Україна. Їхні праці стали основою для багатьох дискусій та рішень у міжнародно-правовій спільноті.

Метою статті є аналіз сучасного стану міжнародного права, чинників та процесів, які вплинули на адаптацію та розвиток міжнародного права

Виклад основного матеріалу. За останні десять років низка глобальних процесів та явищ з якими зіштовхнувся світ за останні роки, значно вплинули на розвиток міжнародного права, змушуючи його адаптуватися до нових викликів та реалій. Хотілось би звернути увагу та окреслити основні з них, які стали поштовхом до розвитку та взаємодії міжнародного права.

Перш за все це збройні конфлікти та гібридна агресія:

– Російсько-українська війна (2014–дотепер): анексія Криму, підтримка збройних формувань на сході України та повномасштабна агресія в 2022 році стали викликом для міжнародного права;

– відродилася увага до норм Статуту ООН, які забороняють агресію, а також до принципу територіальної цілісності;

– масові воєнні злочини активізували діяльність Міжнародного кримінального суду (МКС);

– Сирійський конфлікт (2011–дотепер): використання хімічної зброї, масові порушення прав людини та гуманітарної катастрофи продемонстрували недоліки існуючих норм міжнародного гуманітарного права (МГП).

Другим каталізатором стала боротьба з тероризмом, а саме:

– протягом останнього десятиліття міжнародна спільнота стикнулася з трансформацією тероризму, включно з діяльністю «Ісламської держави» (ІДІЛ);

– прийнято нові резолюції ООН щодо боротьби з фінансуванням тероризму;

– розвиток механізмів міжнародної співпраці у сфері кібербезпеки для протидії терористичній пропаганді.

Також не можна оминути ескалацію кліматичної кризи:

– Паризька кліматична угода (2015), яка стала ключовим документом у боротьбі зі зміною клімату. Країни зобов'язалися скоротити викиди парникових газів та досягти вуглецевої нейтральності [1];

– Зростаюча кількість кліматичних катастроф (повені, лісові пожежі, посухи) стимулювала розвиток міжнародного права у сфері екології, зокрема щодо зобов'язань держав з адаптації до змін клімату.

Пандемія COVID-19 (2020–2022 роки) виявила також прогалини в міжнародно-правовому регулюванні питань глобальної охорони здоров'я.

– Під егідою Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) активізувалася розробка нових механізмів реагування на глобальні надзвичайні ситуації у сфері охорони здоров'я;

– Виникла дискусія щодо забезпечення справедливого доступу до вакцин (ініціатива COVAX) та правових механізмів у випадках міжнародних надзвичайних ситуацій.

Ескалація кіберзагроз, які за останнє десятиліття стали глобальною проблемою:

– масштабні атаки на інфраструктуру (зокрема атаки на енергосистеми України у 2015 та 2016 роках) продемонстрували важливість створення міжнародно-правових норм у сфері кібербезпеки;

– постає питання відповідальності держав за кібернапади, особливо якщо вони здійснюються приватними особами з території держави.

Масові міграційні кризи в Європі (2015–дотепер):

– потік біженців із Сирії, Афганістану та інших країн викликав необхідність вдосконалення міжнародного режиму захисту біженців;

– прийняття Глобального договору про міграцію (2018 рік) стало спробою гармонізувати міжнародно-правові підходи до регулювання міграції;

– внутрішньо переміщені особи, які через причини війни, зміни клімату та економічної кризи створили нові виклики для міжнародного гуманітарного права.

Інноваційні технології та використання штучного інтелекту (ШІ):

– швидкий розвиток ШІ, автономної зброї, блокчейн-технологій та дронів викликав необхідність розробки нових правових норм;

– у 2021 році почалися переговори в ООН щодо заборони автономної зброї, яка може діяти без участі людини.

Політична та економічна напруга серед наддержав є ще однією з причин розвитку та адаптаційних змін у міжнародному праві:

– економічна конкуренція між США та Китаєм, а саме: торговельні війни, питання захисту інтелектуальної власності та контроль за високотехнологічними галузями створили нові виклики для міжнародного економічного права;

– використання економічних санкцій (зокрема проти Росії) стало ключовим інструментом впливу на міжнародні відносини.

Всі ці чинники та процеси значно вплинули на адаптацію та розвиток міжнародного права, висвітливши необхідність створення нових норм та удосконалення механізмів їх застосування.

Якщо говорити про виклики, з якими зіштовхнулася Україна в контексті застосування та розвитку норм міжнародного права, то варто звернути увагу на наступні чинники: принцип територіальної цілісності та його порушення; застосування норм міжнародного гуманітарного права в умовах конфлікту; міжнародна відповідальність держави-агресора; роль міжнародних організацій та альянсів.

В рамках дослідження є необхідність проаналізувати кожен з названих чинників окремо та звернути увагу на ключові аспекти та перспективи для України.

Принцип територіальної цілісності та його порушення. Міжнародне право чітко регулює питання територіальної цілісності держав. Автономна Республіка Крим (АРК) відповідно до ст. 134 Конституції України є невід'ємною складовою частиною України і в межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання віднесені до її відання [2]. Дійсно, цілісність і недоторканість території держави виступають її визначальними юридичними характеристиками і потребують належних гарантій та особливого правового захисту [3].

Статут ООН, Гельсінський Заключний акт 1975 року та інші міжнародні документи забороняють будь-які форми анексії або захоплення територій. Тому, анексія Криму Російською Федерацією у 2014 році стала грубим порушенням цих норм. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 68/262 підтвердила підтримку територіальної цілісності України, проте практичні інструменти для її відновлення залишаються обмеженими.

Застосування міжнародного гуманітарного права в умовах конфлікту. Міжнародне гуманітарне право (далі - МГП) – це галузь міжнародного права, норми і принципи якої обмежують застосування насильства під час збройних конфліктів, висуваючи такі вимоги: а) щадити тих, хто не бере або припинив брати безпосередню участь у воєнних діях; б) обмежувати насильство обсягом, необхідним для досягнення мети конфлікту, а вона може полягати (незалежно від причин, через які конфлікт розпочався) лише в тому, щоб послабити військовий потенціал супротивної сторони [4, с. 5]. Погоджуємось цілком з Замригою А.В., що міжнародне гуманітарне право – один із найнефективніших інструментів, які міжнародна спільнота має у своєму арсеналі для забезпечення безпеки людей та дотримання їх поваги і гідності під час війни. Керуючись принципом, що навіть війна має свої обмеження, міжнародне гуманітарне право прагне, щоб і під час збройних конфліктів зберігалася гуманність [5].

Збройний конфлікт на сході України висвітлив важливість дотримання міжнародного гуманітарного права (МГП), актуальність норм якого є безперечною. Женевські конвенції 1949 року регулюють правила ведення бойових дій, захисту цивільного населення та поводження з військовополоненими. Незважаючи на це, численні воєнні злочини, зокрема обстріли цивільних об'єктів, тортури та незаконні депортації, стали свідченням масових порушень МГП.

Міжнародна відповідальність держави-агресора. Збройний конфлікт, розпочатий та підтримуваний в Україні з 2014 р. країною-агресором та її повномасштабне військове вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. створили нові виклики для національної та міжнародної системи правосуддя, які потребували комплексного дослі-

дження спроможності системи національного та міжнародного правосуддя з притягнення до відповідальності країни-агресора за найтяжчі міжнародні злочини скоєні в Україні [6, с. 102].

Притягнення Росії до відповідальності є ключовим завданням України на міжнародному рівні. Важливими кроками стали: позови до Міжнародного суду ООН, Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) та Міжнародного кримінального суду (МКС). У 2022 році МКС відкрив провадження щодо розслідування воєнних злочинів на території України. Важливим також є використання механізму санкцій як форми колективної відповідальності.

Роль міжнародних організацій та альянсів. ООН, ОБСЄ, НАТО та Європейський Союз відіграють важливу роль у підтримці України. Зокрема, ЄС надає фінансову, політичну та військову підтримку, тоді як НАТО зміцнює забезпечення обороноздатності країни. Резолюції ООН, хоча і мають декларативний характер, сприяють формуванню глобальної підтримки України.

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Отже, можна дійти висновку, що міжнародне право залишається важливим ключовим інструментом для захисту суверенітету України та притягнення країни-агресора до міжнародної відповідальності. Виходячи з предмету дослідження, бачимо – сучасні виклики демонструють необхідність нагального реформування міжнародної правової системи з урахуванням реалій XXI століття. У цьому контексті Україна відіграє важливу роль у формуванні нових підходів до забезпечення глобальної безпеки та справедливості.

Сучасні виклики вимагають удосконалення міжнародно-правових механізмів і для цього необхідно перш за все: впровадити більш жорсткі санаційні режими щодо держав, які порушують міжнародне право; підвищити ефективність роботи міжнародних судових органів, зокрема щодо швидкості прийняття рішень; розробити нові правові норми, які передбачатимуть посилені захист держав від агресії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Паризька угода. Рамкова конвенція ООН про зміну клімату від 12 грудня 2015 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_161#Text
2. Конституція України від 28 червня 1996 р. (*Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1996, № 30, ст. 141) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
3. Рубашенко М.А. Співвідношення понять «територіальна цілісність» та «територіальна недоторканність» у кримінальному прав України (ст.110 КК). *Науковий вісник Ужгород. Національного університету. Серія «Право»*, 2014. Вип. 26. С. 223-226.
4. Гнатівський М.М., Короткий Т. Р., Хендель Н. В.. *Міжнародне гуманітарне право*. Довідник для журналістів. 2-ге вид., доповн. Одеса: Фенікс, 2015. 92 с.
5. Замрига А.В. Застосування міжнародного гуманітарного права в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. № 6. 2022 рік.
6. М.І. Смирнов Перспективи та правові наслідки ратифікації Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду в контексті військової агресії Росії проти України. *Juris Europensis Scientia*. Випуск 6, 2022 С. 98-102.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ТА ВИРІШЕННЯ КОРПОРАТИВНИХ КОНФЛІКТІВ У ПОЗАСУДОВОМУ ПОРЯДКУ

CURRENT ISSUES OF PREVENTION AND RESOLUTION OF CORPORATE CONFLICTS OUT OF COURT

Швецова Л.А., здобувач кафедри права Європейського Союзу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено дослідженню актуальних питань щодо правової природи корпоративних конфліктів, а також механізмів їх попередження та вирішення в позасудовому порядку. Видається, що одним із пріоритетних і злободенних завдань, що стоять нині перед українським законодавцем, є розробка системи заходів щодо запобігання та врегулювання конфліктних ситуацій. Особливу важливість у розв'язанні цього завдання мають превентивні заходи, які спрямовані на недопущення корпоративних конфліктів і ліквідацію причин та умов, що сприяють їхній появі. У статті проаналізовано особливості правового регулювання корпоративних відносин, враховуючи стійку тенденцію збільшення корпоративних конфліктів в діяльності корпорацій та акціонерних товариств. Зокрема, досліджено закріплення превентивних заходів у внутрішніх документах компанії, а саме: включення положень про порядок врегулювання конфліктів до статутних документів компанії; визначення прав та обов'язків акціонерів та порядок розв'язання спірних питань у корпоративних договорах; закріплення відповідних положень про засоби попередження конфліктних ситуацій у кодексі корпоративного управління та впровадження посади корпоративного секретаря для координації переговорів. Розглянуто альтернативні способи вирішення корпоративних конфліктів (АВС), такі як медіація, переговори та їх переваги перед судовими розглядами: конфіденційність, швидкість, гнучкість і економія ресурсів, можливість досягнення взаємовигідного рішення. Особливу увагу приділено аналізу Закону України «Про медіацію» та його застосуванню у врегулюванні корпоративних спорів. Акцентовано на важливості дослідження превентивних заходів як актуального інструмента зниження кількості корпоративних конфліктів, збереження ділових відносин, що має значний вплив на ефективність корпоративного управління.

Ключові слова: корпоративні відносини, корпоративний конфлікт, корпоративне управління, корпоративний договір, альтернативне вирішення спорів.

The article is devoted to the study of topical issues related to the legal nature of corporate conflicts, as well as mechanisms for their prevention and out-of-court settlement. It seems that one of the priority and urgent tasks currently facing the Ukrainian legislator is to develop a system of measures to prevent and resolve conflicts. Preventive measures aimed at preventing corporate conflicts and eliminating the causes and conditions which contribute to their emergence are of particular importance in solving this task. The article analyzes the peculiarities of legal regulation of corporate relations, taking into account the steady trend of increasing corporate conflicts in the activities of corporations and joint stock companies. In particular, the author examines the consolidation of preventive measures in the internal documents of a company, namely: inclusion of provisions on the procedure for conflict resolution in the statutory documents of companies; definition of the rights and obligations of shareholders and the procedure for resolving disputes in corporate agreements; consolidation of relevant provisions on conflict prevention in the corporate governance code and introduction of the position of a corporate secretary to coordinate negotiations. The author examines alternative ways of resolving corporate conflicts (ADR), such as mediation, negotiations and their advantages over litigation: confidentiality, speed, flexibility and resource saving, the possibility of reaching a mutually beneficial solution. Particular attention is paid to the analysis of the Law of Ukraine "On Mediation" and its application in the settlement of corporate disputes. The author emphasizes the importance of studying preventive measures as a relevant tool for reducing the number of corporate conflicts and preserving business relations, which has a significant impact on the effectiveness of corporate governance.

Key words: corporate relations, corporate conflict, corporate governance, corporate agreement, alternative dispute resolution.

Ефективність діяльності акціонерного товариства, досягнення ним статутної мети залежить від розроблення та застосування локальних нормативних актів, направлених на попередження та вирішення конфліктних ситуацій у корпоративних правовідносинах.

В юридичній літературі зазначають, що корпоративні конфлікти можуть виникати, якщо у учасників існують різні або протилежні інтереси щодо діяльності товариства або порушується баланс інтересів учасників корпоративних відносин. Попри багаторічні дослідження науковців, термін «корпоративний конфлікт» досі не отримав офіційного закріплення у законодавстві.

Так, Ю. М. Жорнокуй, в одній зі своїх публікацій, наголошує, що у діяльності акціонерного товариства повинен бути поставлений акцент на управлінні конфліктами та їх вирішення [1].

Досліджуючи питання визначення корпоративного конфлікту, необхідно зазначити, що більшість науковців розглядають корпоративний конфлікт як суперечки, що виникають між товариством, його акціонерами та менеджерами та іншими зацікавленими особами з приводу порушення прав на участь в управлінні корпорацією, отриманні частки прибутку та доступі до інформації [2].

На думку Жорнокуя Ю. М., корпоративний конфлікт може бути визнаний юридичною перешкодою у здійсненні корпоративних прав. Такий юридичний стан, по-перше,

створює інші, відмінні від регулятивних корпоративних, правовідносини; по-друге, є тимчасовим, що припиняється при реалізації тих прав, яких набуває акціонер у цих інших правовідносинах [3].

Отже спільним, для проаналізованих визначень корпоративного конфлікту, є те, що корпоративний конфлікт виникає у корпоративних відносинах і може стосуватися як акціонерів та менеджерів (внутрішній конфлікт) так і акціонерів, менеджерів, товариства, трудового колективу, кредиторів, постачальників і т. д. (широкий конфлікт).

В науковій літературі зазначають, що передумовою виникнення корпоративного конфлікту є соціальні та економічні протиріччя (порушення заборон, невиконання зобов'язань, зловживання правами, відсутність взаємоповаги до іншої сторони, недобросовісна конкуренція) [4].

Таким чином, визначення підстав виникнення корпоративних конфліктів надасть можливість встановити та проаналізувати фактори, що позначаються на діяльності корпорацій, акціонерних товариств та можуть викликати корпоративні конфлікти, що є невід'ємною передумовою його розв'язання, оскільки дає змогу визначити його предмет, коло сторін, які приймають участь, його складність, позиції сторін.

Необхідність в управлінні та своєчасному вирішенні корпоративних конфліктів є головним завданням успішного налагодження роботи корпорації.

Слід зазначити, що сьогодні не існує єдиних універсальних способів розв'язання корпоративних конфліктів.

Досліджуючи причини виникнення таких конфліктів необхідно враховувати, що вони можуть бути різноманітними та мати специфічні способи їх вирішення, а також мати різний рівень ескалації.

В юридичній літературі відокремлюють два напрямки вирішення корпоративних конфліктів: судовий та позасудовий. Позасудові заходи характеризуються більш оперативним розглядом, доступністю та ефективністю, а також, можливістю досягнення згоди між сторонами та отримання взаємовигідного вирішення корпоративного конфлікту.

Позасудові засоби вирішення корпоративного конфлікту, на нашу думку, можна поділити на превентивні та альтернативні способи вирішення корпоративних конфліктів. Превентивні можливо класифікувати як: 1) зазначення в статуті акціонерного товариства положення, яке регулює питання попередження та порядок вирішення корпоративних конфліктів; 2) укладення учасниками акціонерного товариства корпоративного договору; 3) затвердження товариством положення про корпоративне управління. Видами альтернативних способів вирішення корпоративних конфліктів є - переговори, медіація, арбітраж та інші.

Застосування засобів попередження виникнення корпоративних конфліктів сприяє дотриманню учасниками корпорації, членами органів управління та іншими особами, які є суб'єктами корпоративних відносин, норм діючого цивільного, господарського та корпоративного законодавства, а також дотримання членами органів управління корпорації відкритої та відповідальної поведінки під час взаємодії з акціонерами, та недопущенню руйнівного впливу на взаємовідносини у товаристві.

Завданням розробки локальних нормативних актів корпорації є регламентація способів попередження корпоративних конфліктів, при цьому акцент робиться саме на закріпленні відповідних механізмів вирішення корпоративних конфліктів у статутних документах, корпоративних договорах та положеннях корпоративного управління. Метою прийняття зазначених документів є детальне врегулювання повноважень органів управління корпорації та закріплення чітких та передбачуваних процедур прийняття рішень, які стосуються як учасників корпорації та її членів органів управління.

Один із засобів регулювання попередження корпоративного конфлікту та його вирішення є закріплення в статуті відповідних положень (застереження).

Так, статті 88, 154 Цивільного Кодексу України (далі – ЦК України) [5] та стаття 15 Закону України «Про акціонерні товариства» (далі – Закон про АТ) [6] містять загальні вимоги до змісту установчих документів, які не є вичерпними і дозволяють включити інші положення, що не суперечать законодавству. Це зокрема, може передбачати право засновників акціонерного товариства включити до статуту акціонерного товариства інформацію про права акціонерів, а також інші відомості, в тому числі й положення щодо порядку вирішення корпоративних конфліктів, наприклад, щодо захисту прав міноритарних акціонерів, можливість обмеження повноважень виконавчого органу корпорації.

Наступним, важливим засобом попередження та вирішення корпоративного конфлікту є закріплене у статті 29 Закону про АТ право учасників товариства укласти корпоративний договір. Варто зазначити, що законом визначена обов'язкова письмова форма корпоративного договору, його зміст не підлягає розкриттю та є конфіденційним. Відповідно до умов вказаного договору, акціонери зобов'язуються реалізовувати свої права та повноваження певним чином або утримуватись від їх реалізації, зокрема акціонер має право або зобов'язаний

купити або продати акції товариства, також визначення випадків, коли таке право або обов'язок виникає. Також передбачено право акціонерів здійснювати інші дії з управління товариством та набувати права на придбання корпоративних прав [6]. Враховуючи наведене вище, вважаємо, що корпоративний договір може включати положення, які будуть регулювати порядок та засоби вирішення корпоративних конфліктів.

Цінність корпоративного договору як локального регулятора корпоративних відносин полягає в тому, щоб його зміст складали такі умови майнового, організаційно-управлінського характеру, які б запобігли корпоративним конфліктам, при цьому вони не повинні суперечити положенням корпоративного законодавства, статуту, внутрішньокорпоративних актів [7].

Таким чином, за допомогою корпоративного договору учасники акціонерного товариства можуть врегулювати корпоративний конфлікт шляхом заздалегідь визначеного механізму, що надасть можливість сторонам ефективно управляти капіталом, досягати певних економічних результатів, економити час та уникнути вирішення корпоративного конфлікту в судовому порядку.

Також превентивним заходом попередження корпоративних конфліктів, може бути врегулювання зазначеного питання у положенні про корпоративне управління.

В юридичній літературі відмічають, що впровадження принципів корпоративного управління в акціонерних товариствах та корпораціях, гарантують ефективність корпоративного управління та захищають права акціонерів.

Головним елементом ефективної діяльності акціонерних товариств та корпорацій, як суб'єктів господарської діяльності, Скібіцький О. М. вважає належне корпоративне управління, яке забезпечує добробут, робочі місця та забезпечую фінансову стабільність [8].

Визначення корпоративного управління міститься у Принципах корпоративного управління, які запроваджені Організацією економічного співробітництва та розвитку (надалі – ОЕСР) [9]. Затверджуючи Принципи корпоративного управління, ОЕСР визначила коло суб'єктів корпоративного управління, а також механізми попередження корпоративних конфліктів.

В основі поняття корпоративного управління знаходиться сама компанія (корпорація), і з урахуванням загальних елементів, корпоративне управління можна визначити, як систему взаємовідносин, що визначається організаційною структурою, механізмами та процесами [10].

Узагальнюючи поняття корпоративного управління науковцями було визначено, що намірами корпоративного управління є забезпечення балансу інтересів учасників корпорації та її органів, контроль учасників корпорації за діяльністю органів управління перед учасниками корпорації, розроблення та впровадження механізмів попередження та вирішення корпоративних конфліктів.

Аналізуючи положення Принципів корпоративного управління ОЕСР, а також зміст Положень про корпоративне управління, які затверджені українськими акціонерними товариствами, необхідно зазначити, що саме товариство бере на себе зобов'язання, шляхом впровадження відповідних положень гармонізувати корпоративні відносини для досягнення спільної мети товариства та акціонерів.

У Кодексі корпоративного управління, який розроблено Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку (далі НКЦПФР) [11], передбачено, що рада директорів або спостережна рада відіграє важливу роль у врегулюванні корпоративних конфліктів, оскільки забезпечує ефективний захист акціонерів, у випадку порушення їх прав.

Ураховуючи особливості попередження корпоративних конфліктів, пов'язані з корпоративним управлінням, особливу увагу при затвердженні положення або кодексу кор-

поративного управління необхідно приділяти визначенню механізмів попередження корпоративних конфліктів.

Положення статей 85–87 Закону про АТ визначають правовий статус та компетенцію корпоративного секретаря [6]. Стаття 85 Закону про АТ покладає на корпоративного секретаря відповідальність за ефективну поточну взаємодію товариства з акціонерами, підтримання ефективної роботи ради директорів або наглядової ради.

Закон про АТ прямо не передбачає, що до повноважень корпоративного секретаря віднесені питання з врегулювання корпоративного конфлікту. Разом з цим, аналізуючи норми статті 87 Закону про АТ, необхідно зазначити, що у компетенцію корпоративного секретаря може належати надання допомоги, а також участь у вирішенні корпоративного конфлікту, тобто корпоративний секретар може виступати як особа, яка допомагає в переговорах для прийняття сторонами корпоративного договору рішення, яке б відповідало вимогам закону та інтересам компанії. Таким чином, до засобів попередження корпоративного конфлікту може бути саме впровадження до компетенції корпоративного секретаря акціонерного товариства функцій перемовника.

Необхідно зазначити, що корпоративне управління вирішує спірні питання не лише між власниками та керуючими менеджерами, також враховує легітимні інтереси інших зацікавлених осіб.

Отже, акціонерні товариства, які затвердили положення та дотримуються у своїй діяльності принципів корпоративного управління, знаходяться на більш вигідних позиціях, оскільки врегульовані питання реалізації прав та повноважень як акціонерами та й органами управління, мають доходи та ведуть активну інвестиційну діяльність, а саме головне, що мають можливість попереджувати корпоративні конфлікти.

В юридичній літературі до позасудових способів вирішення корпоративних конфліктів відносять різні процедури примирення.

Альтернативне вирішення спорів (надалі – АВС) (ADR – англ. Alternative dispute resolution) є узагальнюючим терміном, який застосовується до великої кількості процедур вирішення спорів/ конфліктів в позасудовому порядку [12].

Альтернативне вирішення спорів визначено як група процесів, за допомогою яких вирішуються спори і конфлікти без звернення до формальної системи судочинства та здійснюється особою, виходячи з принципів добровільності, нейтральності, конфіденційності, диспозитивності, рівноправності [13].

АВС активно застосовується при розгляді корпоративних конфліктів як альтернатива судовому розгляду, оскільки надає можливість вирішити конфлікт у більш короткі терміни, з меншими витратами та з дотриманням конфіденційності. Перевагою АВС є те, що сторони можуть використовувати велику кількість інструментів та самостійно обирати процедуру, яка буде відповідати інтересам сторін та конкретній ситуації, яка склалась між учасниками [12].

У науковій літературі зазначають велику кількість процедур АВС. Ми розглянемо два види АВС – переговори та медіацію.

Так, переговори є одним з альтернативних способів вирішення корпоративних конфліктів та вважається найбільш доступним, ефективним та найпоширенішим способом вирішення конфліктів у світі [12], оскільки не потребує фінансових витрат, залучення сторонніх осіб, не несуть ризиків для сторін, а також мають скорочені терміни для врегулювання конфлікту.

Переговори – це спосіб (метод) управління конфліктом, який дає можливість на добровільній і рівноправній основі усунути наявні протиріччя при максимальному задоволенні власних інтересів кожної зі сторін, прийняти рішення на взаємовигідній основі. Переговори надають

сторонам можливість самим знайти варіант вирішення конфлікту [14].

Важливою особливістю переговорів є відсутність під час проведення переговорів третьої сторони – посередника. Може надати уявлення про інтереси потреби всіх учасників щоб уникнути ескалації та попередження потенційних корпоративних конфліктів.

На підставі аналізу складових переговорів, як альтернативного способу вирішення корпоративного конфлікту, можна визначити, що основними ознаками переговорів є: взаємодія сторін (спільна робота для з'ясування потреб усіх залучених сторін та напрацювання домовленостей за питаннями, що становлять для них інтерес); учасниками виступають: акціонери, акціонерне товариство, менеджмент, наглядова рада, органи управління; конфіденційність переговорів; відсутність третьої сторони (посередника); економія часу; збереження позитивних стосунків; самостійне прийняття сторонами рішення у корпоративному конфлікті.

Ця процедура не має формалізованого порядку, крім цього, надає можливість застосовувати інші АВС у випадку недосягнення взаємовигідного результату для сторін. Недоліком вказаної процедури є те, що досягнуті під час переговорів рішення не підлягають примусовому виконанню [12].

Медіація також є поширеним альтернативним способом вирішення корпоративних конфліктів.

Закон України «Про медіацію» закріпив правові засади та порядок проведення медіації, принципи медіації, статус медіатора, вимоги до його підготовки та інші питання, пов'язані з цією процедурою. Відповідно до статті 1 Закону України «Про медіацію», медіація – це позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів [15].

Міжнародні науковці та медіатори визначають медіацію як переговори сторін за участю третьої особи медіатора, який, керуючи процедурою, допомагає сторонам налагодити комунікацію між собою та самостійно досягти максимально ефективних домовленостей зі спірних питань, однак не має повноважень на вирішення спору.

На відміну від судового розгляду, в процесі правильної і професійно проведеної медіації, сторони отримують можливість вибудувати свої майбутні відносини і зробити це так, щоб вигода від досягнутої ними угоди стала обов'язковою [12].

Широкого застосування у Європейських країнах набула саме медіація у корпоративних конфліктах, можливість застосування якої закріплена у Директиві Європейського Парламенту і Ради 2008/52/ЄС від 21 травня 2008 року щодо деяких аспектів посередництва (медіації) у цивільних та комерційних справах. Як зазначено у Директиві, медіація може забезпечити економічно ефективне та швидке позасудове вирішення спорів у комерційних справах за допомогою процесів, адаптованих до потреб сторін, угоди будуть виконуватися добровільно, сторони зберезуть дружні та стійкі відносини [16].

Враховуючи поняття медіації, яке міститься у ч. 1 ст. 4 Закону України «Про медіацію» були визначені головні засади проведення медіації якими є: 1. Добровільність участі сторін полягає в усвідомленій згоді сторін на проведення медіації, залучення до медіації за власним бажанням.

2. Конфіденційність – це обмеженість у доступі до інформації стосовно предмета медіації.

3. Нейтральність медіатора полягає у безсторонності медіатора щодо вирішення конфлікту. Незалежність та неупередженість медіатора проявляється у однаковому ставленні щодо всіх сторін конфлікту, незалежно від питань, які виникають.

4. Самовизначення та рівність сторін медіації – це прийняття рішення сторонами самостійно, але за допомогою медіатора, на рівних умовах [16].

Враховуючи вимоги п. 7 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про медіацію», сторонами медіації можуть бути фізичні, юридичні особи або групи осіб.

Досліджуючи особливості застосування медіації, необхідно відмітити ознаки, які притаманні медіації у корпоративних конфліктах, а саме:

- учасниками є: акціонери, учасники товариства, органи управління (директор, наглядова рада), менеджери, інші особи, у яких виникли відносини з товариством;

- питання, які вирішуються в процедурі медіації можуть стосуватися як матеріальних так і не матеріальних ресурсів (наприклад: дивіденди, акції, прибуток, дії управлінців, що порушують права акціонерів, контроль за діяльністю управлінців та ін.);

- враховуючи принцип медіації щодо неупередженості медіатора, на наш погляд, необхідно, щоб медіатор мав відповідні навички та компетенції щодо проведення медіації у корпоративних конфліктах;

- в процедурі медіації сторони самостійно приймають взаємовигідне рішення, що сприяє економії часу, коштів, а також зберігаючи позитивні ділові стосунки.

Таким чином, проведення медіації у корпоративних конфліктах надасть можливість сторонам економити час, кошти, зберегти позитивні партнерські відносини, забезпечить конфіденційність та отримати взаємовигідне рішення.

Висновки. Визначення поняття корпоративного конфлікту, розробка та створення можливих управлінських заходів для попередження корпоративних конфліктів у корпорації, а також застосування альтернативних способів вирішення конфлікту – переговорів та медіації, надасть можливість запровадити ефективні підходи до забезпечення справ сторін та вирішення корпоративних конфліктів. Також на нашу думку, для того, щоб вирішення корпоративних конфліктів в позасудовому порядку стало одним з елементів ефективної роботи корпорації необхідно:

- затвердити політику компанії, де передбачити можливість застосовувати для вирішення корпоративних конфліктів альтернативні засоби (переговори, медіацію);

- внести до посадових обов'язків корпоративного секретаря повноваження щодо організації та проведення переговорів;

- закріпити у локальних нормативних актах корпорації можливість вирішення внутрішніх конфліктних ситуацій у товаристві шляхом переговорів або застосування процедури медіації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жорнокуй Ю.М. Шляхи вирішення конфліктних ситуацій (корпоративних конфліктів) в акціонерних товариствах. *Право України*. 2009. №10. С. 190-198.
2. Швецова Л.А. Обмеження корпоративних прав як засіб запобігання та мінімізації корпоративних конфліктів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 7. С. 639-642.
3. Жорнокуй Ю.М. Цивільно-правова природа корпоративних конфліктів в акціонерних товариствах: Дис. д-ра юридичних наук: спец.12.00.03 Цивільне право, цивільний процес, сімейне право, міжнародне право, Х., 2016.
4. Бобровник С.В. Компроміс та конфлікт у праві: теоретико-методологічне дослідження: авторефер. Дис. д-ра юридичних наук: спец.12.00.01/ С.В. Бобровник. К., 2013. 40 с.
5. Цивільний Кодекс України. URL:
6. Закон України «Про акціонерні товариства». URL:
7. Дорошенко Л.М. Корпоративний договір як правовий засіб запобігання корпоративним конфліктам. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 10. С. 256-259. URL: http://lsei.org.ua/10_2022/61.pdf
8. Скібіцький О.М. Організація бізнесу. Менеджмент підприємницької діяльності. Навч.посіб./ О.М. Скібіцький, В.В. Матвеев, Л.І. Скібіцька. К.: Кондор. 2011. с. 912.
9. OECD Principles of Corporate Governance, URL: www.oecd.org
10. Швецова Л.А. Окремі аспекти корпоративного управління. Збірник наукових статей за матеріалами V Всеукраїнської науково-практичної конференції з європейського права. «Україна і Європейський Союз: шлях до сталого розвитку» м. Харків, 2021. С. 42-46. URL: <http://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/19160>
11. Кодекс корпоративного управління: ключові вимоги та рекомендації, затверджений НКЦПФ. URL:
12. Швецова Л.А. Альтернативні способи вирішення спорів. *Вісник національної асоціації адвокатів України*. 2024. № 1-2 (98). С. 57-65.
13. Бондаренко-Зелінська Н.Л. запровадження альтернативних способів врегулювання спорів: європейський досвід для України. *Приватне право і підприємництво*. 2009. Вип.8. С. 162-165.
14. Любченко Я.П. Альтернативні способи вирішення правових спорів: теоретико-правовий аспект: дис.. канд.. юрид. наук : спец.12.00.01 Харків, 2018. С. 131.
15. Закон України «Про медіацію». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text>
16. Директива Європейського Парламенту і Ради 2008/52/ЄС від 21 травня 2008 року щодо деяких аспектів посередництва (медіації) у цивільних та комерційних справах.

РОЗДІЛ 12 ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

УДК 351.354

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-1/125>

ІНСТИТУТ РЕАБІЛІТАЦІЇ ТА АДАПТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У СИСТЕМІ ВІЙСЬКОВОГО ПРАВА (НА ПРИКЛАДІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ – СПІВРОБІТНИКІВ РОЗВІДУВАЛЬНИХ ТА КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНИХ ОРГАНІВ)

INSTITUTE FOR THE REHABILITATION AND ADAPTATION OF MILITARY PERSONNEL IN THE SYSTEM OF MILITARY LAW (USING THE EXAMPLE OF MILITARY PERSONNEL – EMPLOYEES OF INTELLIGENCE (COUNTERINTELLIGENCE) AGENCIES)

Григоренко Є.І., професор кафедри військового права

*Військово-юридичний інститут**Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,*
консультант*Комітет Верховної Ради України**з питань національної безпеки, оборони та розвідки*

Передерій О.С., професор кафедри військового права

*Військово-юридичний інститут**Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Чалій М.Г., викладач кафедри військового права

*Військово-юридичний інститут**Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Стаття присвячена висвітленню ключових аспектів нормативно-правового регулювання застосування інституту адаптації та реабілітації щодо військовослужбовців, які проходять службу у системі розвідувальних та контррозвідувальних органів України. На основі аналізу положень чинного законодавства України, було запропоновано авторські особливості регуляторної дії інституту адаптації та реабілітації. Зокрема, встановлено, що зазначений інститут є галузевим інститутом військового права, за особливостями змісту належить до матеріальних інститутів, оскільки норми права, які складає цей інститут визначають, передусім, права та обов'язки. Також підкреслено, що за функціональною приналежністю інституту адаптації та реабілітації військовослужбовців – співробітників розвідувальних органів цей інститут є регулятивним і має охоронну складову. Обґрунтовано позицію про те, що інститут адаптації і реабілітації за ієрархією в системі інститутів військового права є основним, так як виступає базою для гарантування правового статусу військовослужбовців та членів їх сімей, робить суттєвий внесок у стабілізацію базових засад проходження військової служби, формує основу для належного виконання обов'язків військовослужбовцями для забезпечення національної безпеки та оборони України.

Обґрунтовано висновок про те, що правовий інститут реабілітації та адаптації військовослужбовців у системі військового права (на прикладі військовослужбовців – співробітників розвідувальних та контррозвідувальних органів) займає чільне місце як у межах основного правового інституту соціального захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей, так і у межах військового права в цілому. Субінститут адаптації та реабілітації військовослужбовців – співробітників розвідувальних органів є сукупністю правових норм, що регулюють певний тип (певну групу) однорідних суспільних відносин у межах основного інституту – соціального захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей. Субінститут реабілітації та адаптації військовослужбовців традиційно існував у межах військового права. Зокрема, питання адаптації традиційно були на часі та актуалізувалися довгими процесами скорочення Збройних Сил та інших військових формувань, що здійснювалося особливо інтенсивно на початковому етапі розвитку Української державності. При цьому законодавець питання адаптації військовослужбовців розглядав у системі основних прав військовослужбовців, пов'язаних з проходженням військової служби. Так, відповідно до частини п'ятої статті 8 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», держава забезпечує соціальну та професійну адаптацію військовослужбовців, які звільняються у зв'язку із скороченням штатів або проведенням організаційних заходів, за станом здоров'я, а також військовослужбовців строкової військової служби, які до призову на строкову військову службу не були працевлаштовані, в разі відповідного звернення зазначених осіб. У разі необхідності соціальну та професійну адаптацію проходять також члени сімей військовослужбовців за їх зверненням. Адаптація зазначеної категорії осіб провадиться центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сферах зайнятості населення та трудової міграції, трудових відносин, соціального захисту населення, за рахунок коштів державного бюджету.

Проте у сучасних умовах інститут адаптації отримав нові аспекти реалізації. Встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, з числа військовослужбовців, учасників бойових дій та прирівняних до них осіб після їх звільнення обов'язково проходять відновлювальні (постізоляційні, реінтеграційні) заходи, заходи з адаптації, підтримки (супроводу) в порядку, встановленому Міністерством оборони України. Що стосується реабілітації, то на законодавчому рівні про неї йдеться у межах права військовослужбовців на охорону здоров'я, медичну допомогу та біологічне батьківство (материнство).

Ключові слова: національна безпека, розвідка, контррозвідка, правоохоронна діяльність, воєнно-медична діяльність, сили безпеки, сили оборони, права особи, соціальний захист, адаптація, реабілітація.

The article is devoted to highlighting the key aspects of the regulatory and legal regulation of the application of the adaptation and rehabilitation institute for military personnel serving in the system of intelligence agencies of Ukraine. Based on the analysis of the provisions of the current legislation of Ukraine, the author's features of the regulatory action of the adaptation and rehabilitation institute were proposed. In particular, it was established that the specified institute is a branch institute of military law, and according to the peculiarities of the content it belongs to material institutes, since the norms of law that make up this institute determine, first of all, rights and obligations. It is also emphasized that according to the functional affiliation of the adaptation and rehabilitation institute for military personnel – employees of intelligence agencies, this

institute is regulatory and has a security component. The position is substantiated that the institution of adaptation and rehabilitation according to the hierarchy in the system of military law institutions is the main one, as it acts as a basis for guaranteeing the legal status of servicemen and their family members, makes a significant contribution to stabilizing the basic principles of military service, forms the basis for the proper performance of duties by servicemen to ensure the national security and defense of Ukraine.

The conclusion is substantiated that the legal institution of rehabilitation and adaptation of servicemen in the system of military law (using the example of servicemen – employees of intelligence agencies) occupies a prominent place both within the framework of the main legal institution of social protection of servicemen and their family members, and within the framework of military law as a whole.

In the conditions of a tense military and security situation in Ukraine, the specified institution requires further improvement and optimization in order to increase the efficiency of the exercise of rights by servicemen of the entire Security and Defense Sector. The sub-institution of adaptation and rehabilitation of military personnel – employees of intelligence agencies is a set of legal norms that regulate a certain type (a certain group) of homogeneous social relations within the framework of the main institution – social protection of military personnel and their family members. The sub-institution of rehabilitation and adaptation of military personnel traditionally existed within the framework of military law. In particular, the issues of adaptation have traditionally been timely and were actualized by the long processes of reduction of the Armed Forces and other military formations, which was carried out especially intensively at the initial stage of the development of Ukrainian statehood. At the same time, the legislator considered the issue of adaptation of military personnel in the system of basic rights of military personnel related to military service. Thus, in accordance with Part Five of Article 8 of the Law of Ukraine «On Social and Legal Protection of Military Personnel and Members of Their Families», the state ensures social and professional adaptation of military personnel who are dismissed due to staff reductions or organizational measures, due to health conditions, as well as military personnel of conscripted military service who were not employed before being called up for conscripted military service, in the event of a corresponding application by the specified persons. If necessary, social and professional adaptation is also carried out by members of the families of military personnel upon their application. The adaptation of the specified category of persons is carried out by the central executive body that implements state policy in the areas of employment of the population and labor migration, labor relations, social protection of the population, at the expense of the state budget. However, in modern conditions, the institution of adaptation has received new aspects of implementation. The fact of deprivation of personal freedom as a result of armed aggression against Ukraine has been established, and military personnel, combatants and persons equated to them, after their release, must undergo rehabilitation (post-isolation, reintegration) measures, adaptation, support (accompaniment) measures in accordance with the procedure established by the Ministry of Defense of Ukraine. As for rehabilitation, at the legislative level it is mentioned within the framework of the right of military personnel to health care, medical care and biological paternity (motherhood).

Key words: national security, intelligence, military-medical activities, defense forces, individual rights, social protection, adaptation, rehabilitation.

Актуальність обраної проблематики та мета статті.

Військове право, будучи спеціалізованою, комплексною та інтегрованою галуззю права, є системним та доволі складно-структурним утворенням. Наведеної якості ця галузь права набуває за посередництвом системи внутрішніх складових, які у єдності складають його нормативний масив. До таких структурних компонентів належать норми права та правові інститути, що, будучи охопленими єдиним предметом правового регулювання, мають спільне спрямування на унормування суспільних відносин у сфері забезпечення національної безпеки та оборони України.

У правовій доктрині існують позиції, які відображають розуміння військового права як єдності не лише правових норм та правових інститутів, але й підгалузей права. Так, зокрема, Т. Гарасімов та П. Білик пишуть, що підгалузі та інститути військового права об'єднують норми права та конкретизують ознаки специфіки й однорідності військово-правових відносин, мети правового регулювання. Інститути військового права належать до складу відповідних підгалузей права та складаються із субінститутів – більш вузької сукупності правових норм, які групуються не лише на підставі загальних ознак предмета і методу правового регулювання, але й з урахуванням мети їх правової дії [1, с. 37]. Таким чином, наведені автори виходять з того, що система військового права як внутрішня його побудова передбачає структуризація, яка охоплює норми права, правові інститути та підгалузі права. Серед таких правових інститутів особливе місце займає інститут соціального захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей, у тому числі й тих, що є співробітниками розвідувальних органів. Отже, **метою статті** є висвітлення місця і ролі правового інституту соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей, які є співробітниками розвідувальних органів.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до усталеної системи класифікації правових інститутів інститут реабілітації та адаптації військовослужбовців, по-перше, за предметом правового регулювання належить до одного з інститутів військового права [2, с. 182]. По-перше, у межах наведеного критерію, його слід віднести саме до галузевого інституту, оскільки він належить до однієї галузі права – військового права та розвивається саме у її межах. Питання про належність його до права соціаль-

ного забезпечення не постає, з одного боку, з огляду, на чітке спрямування щодо забезпечення національної безпеки та оборони України, як предмету військового права, про що буде йтися далі. І з іншого, таке питання не постає у зв'язку з тим, що за своєю суттю та юридичної природою військово-право є комплексною галуззю права, яке певним чином вбирає підходи інших галузей права, але виключно з приводу чітко визначених аспектів їх реалізації, а саме забезпечення національної безпеки та оборони.

По-друге, правовий інститут реабілітації та адаптації військовослужбовців – співробітників розвідувальних органів за змістом суспільних відносин належить до матеріальних інститутів. Це пов'язано з тим, що норми права, які складає цей інститут у першу чергу сконцентровані на встановленні відповідних прав та обов'язків, а не процедури їх реалізації. Так, наприклад, відповідно до частини другої статті 43 Закону України «Про розвідку» [3], співробітникам розвідувальних органів та членам їх сімей, які не забезпечені відповідно до частини першої цієї статті медичним страхуванням, гарантується безоплатне медичне забезпечення та пільгове реабілітаційне, санаторно-курортне лікування, оздоровлення в закладах охорони здоров'я, санаторно-курортних закладах розвідувальних органів або відповідних закладах центральних органів виконавчої влади, у підпорядкуванні яких функціонують такі органи. Або, відповідно до абзацу 12 пункту 1 статті 11 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [4], військовослужбовці під час реабілітації та лікування у закладах охорони здоров'я усіх форм власності та підпорядкування забезпечуються за рахунок державного бюджету щоденним харчуванням за нормою № 5, яка застосовується у військово-медичних закладах. Оплата здійснюється Міністерством оборони України за фактом надання послуги на основі щомісячного звіту медичного закладу.

Проте певні процесуальні складові у межах цього інституту теж зустрічаються. Наприклад, порядок надання військовослужбовцям медичної допомоги або проведення медико-психологічної реабілітації у медичних закладах за межами України та проведення оплати послуг із надання вказаної медичної допомоги устанавлюється Урядом (третє речення абзацу 10 пункту 1 статті 11 указанного

Закону). Крім того, як приклад, процесуальної складової у межах інституту адаптації та реабілітації військовослужбовців – співробітників розвідувальних органів слід навести Постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку та умов забезпечення соціальної та професійної адаптації осіб, які звільняються або звільнені з військової служби, з числа ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, членів сімей таких осіб, членів сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членів сімей загиблих (померлих) Захисників та Захисниць України» № 432 від 21 червня 2017 року.

Так, відповідно до абзацу один-п'ять пункту 12 цієї Постанови, особа для отримання послуг з професійної адаптації звертається до місцевого органу за адресою задекларованого/зареєстрованого місця проживання (перебування) або за місцем фактичного проживання (перебування) із заявою у паперовій формі, зокрема шляхом надсилання її на адресу електронної пошти, згідно з додатком один. До заяви додається (додаються) засвідчена (засвідчені) в установленому порядку копія (копії)/сканована копія (скановані копії)/фотокопія (фотокопії): посвідчення, що підтверджує наявність одного із статусів, визначених пунктом першим цих Порядку та умов; свідоцтва про шлюб, для дітей – свідоцтва про народження (для членів сімей осіб, які звільняються або звільнені з військової служби, з числа ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною); індивідуальної програми реабілітації (для осіб з інвалідністю, дітей з інвалідністю).

При чому, аналізуючи правовий інститут адаптації та реабілітації військовослужбовців та його належність до матеріального чи процесуального інституту, можна з'ясувати таку закономірність. Передусім він складається з матеріальних норм, проте мають і норми процесуальні. Але останні формулюються та закріплюються найбільш концентровано на рівні підзаконних нормативно-правових актів та у першу чергу постанов Кабінету Міністрів України. На рівні законів переважно йдеться про фіксацію норм матеріального права. Наведене в цілому відповідає традиціям вітчизняного законотворення, а також дозволяє у доволі динамічному порядку удосконалювати процедурні аспекти діяльності з адаптації чи реабілітації військовослужбовців. Разом із тим, у деяких випадках такий підхід тягне за собою необґрунтовані зміни та невідступність сталості у межах цього правового інституту військового права.

По-третє, за функціональною приналежністю інституту адаптації та реабілітації військовослужбовців – співробітників розвідувальних органів цей інститут є регулятивним. Проте, урахуовуючи його загальну спрямованість на забезпечення національної безпеки та оборони України він має і охоронну складову. На цей аспект наведеного інституту слід звернути особливу увагу. Це зумовлено особливою візією військового права у цілому та окремих його правових інститутів та навіть норм. Наведене знайшло своє закріплення як на законодавчому рівні, так і на рівні юридичних позицій Конституційного Суду України. Так, відповідно до абзацу четвертого підпункту 5.1 пункту 5 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 6 квітня 2022 року у справі про посилення соціальний захист військовослужбовців указано на те, що припис частини п'ятої статті 17 Конституції України чітко покладає на державу конституційний обов'язок щодо створення системи посиленої соціальної підтримки військовослужбовців та членів їхніх сімей, що поширюється не тільки на спеціальні пенсії та допомогу для них, а й підтримку у сфері охорони здоров'я, освіти, а також надання житла та спеціальних підтримних заходів під час їх переходу до цивільного життя. При цьому, у наступному абзаці орган конституційної юрисдикції чітко наголошує на тому, що виконання дер-

жавою конституційного обов'язку щодо забезпечення посиленого соціального захисту військовослужбовців, військовозобов'язаних або резервістів покликане не тільки забезпечити соціальний захист кожного з них індивідуально, а й сприяти виконанню громадянами України обов'язку щодо захисту Вітчизни – України, її суверенітету, незалежності та територіальної цілісності. Цей обов'язок безпосередньо корелює з частиною другою та третьою статті 17 Конституції України [5], пунктом 9 частини 1 статті 1 Закону України «Про національну безпеку України», а також абзацом другим статті 1 Закону України «Про оборону України», де йдеться про національну безпеку та оборону України. Так, наприклад, під обороною, відповідний Закон розуміє систему політичних, соціальних, економічних, наукових, воєнних, науково-технічних, правових, інформаційних, організаційних та інших заходів держави стосовно підготовки до збройного захисту та її захист у разі збройної агресії або збройного конфлікту. Крім того, відповідно до абзацу п'ятнадцятого статті 3 цього ж Закону, підготовка держави до оборони в мирний час включає окрім іншого і забезпечення охорони державного кордону України та її посилення у разі загострення обстановки, виникнення реальної загрози здійснення збройних та інших провокацій на державному кордоні України.

Також слід указати і на те, що аналіз Закону України «Про розвідку» свідчить про те, що розвідувальні органи зобов'язані вживати найрізноманітніші заходи у сфері оборони, охорони та захисту. Так, наприклад, відповідно до пункту 5 частини 1 статті 6 цього Закону, розвідувальні органи з метою сприяння реалізації національних інтересів України, своєчасного забезпечення споживачів розвідувальною інформацією, а також протидії зовнішнім загрозам національній безпеці України у визначених законом сферах сприяють спеціально уповноваженому органу державної влади у сфері контррозвідувальної діяльності у здійсненні контррозвідувального забезпечення закордонних дипломатичних установ України, безпеки співробітників цих установ та членів їх сімей у державі перебування, відряджених за кордон громадян України, які обізнані у відомостях, що становлять державну таємницю, а також охорони державної таємниці у цих установах.

Отже, охоронний та захисний аспект інституту адаптації та реабілітації військовослужбовців – співробітників розвідувальних органів підтверджується як на рівні нормативно-правових актів, так і на рівні юридичних позицій Конституційного Суду України. Разом із тим, аналізуючи цей правовий інститут у системі військового права та співставляючи його з іншими правовими інститутами слід висувати, що він домінантно є інститутом регулятивним. Відповідно, системний підхід до вищевказаних положень дозволяє достеменно стверджувати про те, що правовий інститут реабілітації та адаптації військовослужбовців – співробітників розвідувальних органів спрямований не лише на соціальний захист відповідних осіб, але й на створення відповідних умов для належного забезпечення національної безпеки і оборони України. У цьому знаходить своє відбиття як регулятивна, так і охоронна природа наведеного правового інституту.

Якщо говорити про інститут соціального захисту військовослужбовців у цілому, то він, а також субінститути, що входять до його структури виступають основою для забезпечення соціальної безпеки та соціальної стабільності. На це звертається увага у статті 1 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їхніх сімей». Зокрема, там вказано на те, що Соціальний захист військовослужбовців – діяльність (функція) держави, спрямована на встановлення системи правових і соціальних гарантій, що забезпечують реалізацію конституційних прав і свобод, задоволення матеріальних і духовних потреб військовослужбовців відповідно до

особливого виду їх службової діяльності, статусу в суспільстві, підтримання соціальної стабільності у військовому середовищі.

По-четверте, за обсягом правового регулювання та колом охоплених суспільних відносин правові інститути можуть бути поділені на основні та субінститути. Як зазначає В. І. Риндюк, інститут права будується не на основі однорідних суспільних відносин певного виду, а об'єктивно змістовною основою правових інститутів є відповідні суспільні інститути, необхідність існування яких у суспільстві визначається чітко визначеною потребою [6, с. 63].

Отже, правові інститути поділяють на основні та субінститути. При цьому, як ми вже зазначали, військове право, на наш погляд, системно не поділяється на підгалузі права, а натомість базовим маркером поділу є правовий інститут. До основних інститутів військового права, наприклад, слід віднести інститут військового управління, проходження військової служби, соціального захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей. Останній правовий інститут є основним, оскільки виступає як база для гарантування правового статусу військовослужбовців та членів їх сімей, робить суттєвий внесок у стабілізацію базових засад проходження військової служби, формує основу для належного виконання обов'язків військовослужбовцями для забезпечення національної безпеки та оборони України.

Крім того, статус основного додає цьому інституту нормативний масив. У першу чергу слід звернути увагу на положення Конституції України, де окрім інших правових норм слід особливо виділити частину п'яту статті 17, у якій йдеться про те, що держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей. При цьому слід звернути особливу увагу на те, що військовослужбовці та члени їхніх сімей є єдиною категорією в Україні про соціальний захист яких йдеться безпосередньо у засадах конституційного ладу України (Розділ І Основного Закону України).

З цього приводу орган конституційної юрисдикції сформулював цілу низку юридичних позицій, які додатково підсилюють значущість правового інституту соціального захисту військовослужбовців, у тому числі й співробітників розвідувальних органів. Так, у реченні першому та другому абзацу першого пункту 3 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 55 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 58, 60 Закону України «Про Державний бюджет України на 2001 рік» та Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пунктів 2, 3, 4, 5, 8, 9 частини першої статті 58 Закону України «Про Державний бюджет України на 2001 рік» і підпункту 1 пункту 1 Закону України «Про деякі заходи щодо економії бюджетних коштів» (справа щодо пільг, компенсацій і гарантій) від 20 березня 2002 року встановлено, що Конституція України виокремлює й інші категорії громадян України, які потребують додаткових гарантій держави, зокрема гарантій соціального захисту. До них насамперед належать громадяни, які відповідно до статті 17 Конституції України перебувають на службі в органах, що забезпечують суверенітет і територіальну цілісність України, її економічну та інформаційну безпеку.

У свою чергу, абзаци четвертий та шостий підпункту 2.2 пункту 2 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень другого речення частини сьомої статті 43, першого речення частини першої статті 54 Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» від 20 грудня 2016 року визначають, що

організаційно-правові та економічні заходи, спрямовані на забезпечення належного соціального захисту громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей пов'язані не з втратою працездатності, безробіттям або відсутністю достатніх засобів для існування (стаття 46 Конституції України), а особливістю виконуваних ними обов'язків щодо забезпечення однієї з найважливіших функцій держави – захисту суверенітету, територіальної цілісності України (частина перша статті 17 Основного Закону України).

Отже, субінститут адаптації та реабілітації військовослужбовців – співробітників розвідувальних органів [7, с. 10–28] є сукупністю правових норм, що регулюють певний тип (певну групу) однорідних суспільних відносин у межах основного інституту – соціального захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей. Субінститут реабілітації та адаптації військовослужбовців традиційно існував у межах військового права. Зокрема, питання адаптації традиційно були на часі та актуалізувалися довгими процесами скорочення Збройних Сил та інших військових формувань, що здійснювалося особливо інтенсивно на початковому етапі розвитку Української державності. При цьому законодавець питання адаптації військовослужбовців розглядав у системі основних прав військовослужбовців, пов'язаних з проходженням військової служби. Так, відповідно до частини п'ятої статті 8 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», держава забезпечує соціальну та професійну адаптацію військовослужбовців, які звільняються у зв'язку із скороченням штатів або проведенням організаційних заходів, за станом здоров'я, а також військовослужбовців строкової військової служби, які до призову на строкову військову службу не були працевлаштовані, в разі відповідного звернення зазначених осіб. У разі необхідності соціальну та професійну адаптацію проходять також члени сімей військовослужбовців за їх зверненням. Адаптація зазначеної категорії осіб провадиться центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сферах зайнятості населення та трудової міграції, трудових відносин, соціального захисту населення, за рахунок коштів державного бюджету.

Проте у сучасних умовах інститут адаптації отримав нові аспекти реалізації. Так, відповідно до пункту 1 статті 11 цього Закону у редакції від 21 березня 2024 року, особи, стосовно яких згідно із Законом України «Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей» встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, з числа військовослужбовців, учасників бойових дій та прирівняних до них осіб після їх звільнення обов'язково проходять відновлювальні (постізоляційні, реінтеграційні) заходи, заходи з адаптації, підтримки (супроводу) в порядку, встановленому Міністерством оборони України. Що стосується реабілітації, то на законодавчому рівні про неї йдеться у межах права військовослужбовців на охорону здоров'я, медичну допомогу та біологічне батьківство (материнство).

Висновки та пропозиції. Отже, правовий інститут реабілітації та адаптації військовослужбовців у системі військового права (на прикладі військовослужбовців – співробітників розвідувальних та контррозвідувальних органів) займає чільне місце як у межах основного правового інституту соціального захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей, так і у межах військового права в цілому. В сучасних умовах зазначений інститут потребує подальшого удосконалення та оптимізації задля підвищення ефективності реалізації прав військовослужбовців всього Сектору безпеки і оборони та соціальної стабільності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гарасімов Т., Білик П. Концептуальні виміри військового права як комплексної галузі права. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». № 1 (33), 2022. С. 34-40.
2. Теорія держави і права : підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Х. : Право, 2015. 368 с.
3. Про розвідку: Закон України від 17.09.2020 р. № 912-IX. *Офіційний вісник України*. 2020. № 86. Ст. 2761.
4. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.1991 р. № № 2011-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 15. Ст. 190.
5. Конституція України від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
6. Риндюк В. І. Система права в контексті сучасних підходів до праворозуміння. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету Серія ПРАВО*. Випуск 70. 2022. С. 59-63.
7. Військова розвідка : навчальний посібник / упорядники : Д. В. Зайцев, А. П. Наконечний, С. О. Пахарев, І. О. Луценко ; за ред. В. Б. Добровольського. Київ: Вид. «КНТ». 2022. 332 с.

**ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЛОГІСТИЧНОГО, ГРОШОВОГО ТА ІНШИХ ВИДІВ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЛУЖБОВО-БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СИЛ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ****LEGAL BASIS OF LOGISTICAL, FINANCIAL AND OTHER TYPES OF SUPPORT
FOR THE SERVICE AND COMBAT ACTIVITIES OF THE SECURITY AND DEFENCE FORCES**

**Куртов А.І., к.т.н., доцент,
завідувач кафедри підготовки офіцерів запасу
Військово-юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого**

**Івашенко С.М., доцент кафедри права
Національної безпеки та правової роботи
Військово-юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого**

**Потіхенський А.І., доцент кафедри підготовки офіцерів запасу
Військово-юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого**

**Куртов Д.А., старший викладач
кафедри загальновійськових дисциплін
Військово-юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого**

**Рибицька О.М., викладач кафедри права
Національної безпеки та правової роботи
Військово-юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого**

Стаття присвячена ґрунтовному дослідженню правових засад логістичного, грошового забезпечення сил безпеки і оборони (Збройних Сил України, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України та інших військових формувань) в контексті обліку, зберігання та поповнення запасів військового майна. Автор здійснює всебічний аналіз ключових законодавчих та підзаконних актів, які регламентують ці процеси, зокрема, Закону України «Про правовий режим майна у Збройних Силах України» та Положення про порядок обліку, зберігання, списання та використання військового майна у Збройних Силах України. У статті послідовно та детально висвітлені правила та процедури обліку військового майна, забезпечення належних умов його зберігання, порядок поповнення запасів та списання. Автор розкриває особливості обліку різних видів військового майна, зокрема, озброєння, боєприпасів, пально-мастильних матеріалів тощо. Значна увага приділяється питанням інвентаризації та контролю за станом і наявністю військового майна. Окремий розділ статті присвячений специфіці управління військовим майном в умовах дії правового режиму воєнного стану. Автор аналізує розширені повноваження військового командування щодо розпорядження матеріальними засобами в таких умовах, а також особливості документування фактів втрати чи знищення майна безпосередньо внаслідок бойових дій.

На основі проведеного дослідження автор визначає актуальні напрямки вдосконалення нормативно-правової бази логістичного забезпечення Збройних Сил України і Національної гвардії України. Серед них – впровадження сучасних інформаційних технологій в систему управління військовим майном, адаптація національних стандартів класифікації та каталогізації предметів постачання до стандартів НАТО, розвиток системи закупівель озброєння та військової техніки відповідно до кращих світових практик, посилення відповідальності за порушення порядку використання військового майна, а також нормативне врегулювання особливостей логістичного забезпечення сил територіальної оборони.

У висновках підкреслюється виняткове значення ефективного та адаптивного правового регулювання військово-логістичної сфери як запоруки високої обороноздатності та бойової готовності Збройних Сил України. Автор наголошує на необхідності перманентного розвитку нормативного забезпечення військової логістики з урахуванням динамічних змін безпекового середовища та курсу на євроатлантичну інтеграцію нашої держави. Лише за таких умов можливе створення надійного правового фундаменту для розбудови сучасної та ефективної системи логістичного забезпечення українського війська.

Ключові слова: Збройні Сили України, Національна гвардія України, логістичне забезпечення, грошове забезпечення, військове майно, облік, зберігання, поповнення запасів, списання, правове регулювання, воєнний стан.

The article is devoted to a thorough study of the legal principles of logistics support for the Armed Forces of Ukraine in the context of accounting, storage, and replenishment of military property stocks. The author carries out a comprehensive analysis of key legislative and regulatory acts that govern these processes, in particular, the Law of Ukraine «On the Legal Regime of Property in the Armed Forces of Ukraine» and the Regulation on the Procedure for Accounting, Storage, Writing-off, and Use of Military Property in the Armed Forces. The article consistently and in detail covers the rules and procedures for accounting of military property, ensuring proper conditions for its storage, the procedure for replenishing stocks and writing-off. The author reveals the specifics of accounting for various types of military property, including weapons, ammunition, fuel and lubricants, etc. Considerable attention is paid to the issues of inventory and control over the condition and availability of military property. A separate section of the article is devoted to the specifics of military property management under the conditions of martial law. The author analyzes the expanded powers of the military command regarding the disposal of material resources in such conditions, as well as the specifics of documenting the facts of loss or destruction of property directly as a result of hostilities. Based on the study, the author identifies current areas for improving the regulatory framework of logistics support for the Armed Forces of Ukraine. Among them: the introduction of modern information technologies into the military property management system, the adaptation of national standards for the classification and cataloging of supply items to NATO standards, the development of a system for the procurement of weapons and military equipment in accordance with best world practices, strengthening responsibility for violations of the procedure for the use of military property, as well as regulatory settlement of the specifics of logistics support for the territorial defense forces.

The conclusions emphasize the exceptional importance of effective and adaptive legal regulation of the military logistics sphere as a guarantee of high defense capability and combat readiness of the Armed Forces of Ukraine. The author emphasizes the need for permanent development of regulatory support for military logistics, taking into account the dynamic changes in the security environment and the course towards Euro-Atlantic integration of our state. Only under such conditions is it possible to create a reliable legal foundation for the development of a modern and effective system of logistics support for the Ukrainian army.

The article will be useful for scholars in the field of military law, logistics specialists of the Armed Forces of Ukraine, as well as anyone interested in the issues of our state's defense capability and the development of its military organization.

Key words: Armed Forces of Ukraine, logistics support, military property, accounting, storage, replenishment of stocks, writing-off, legal regulation, martial law.

Ефективне функціонування Збройних Сил України (надалі – ЗСУ) неможливе без налагодженої системи логістичного забезпечення. Ключовими елементами цієї системи є правильна організація процесів зберігання, своєчасного поповнення запасів та належного обліку військового майна. Оскільки ЗСУ утримуються за рахунок державного бюджету та використовують суспільні ресурси, питання правової регламентації управління військовим майном набуває особливого значення. Чітке та вичерпне нормативне визначення усіх аспектів логістичного забезпечення ЗСУ не лише сприяє підтриманню їх боєздатності, але й гарантує прозорість, підзвітність та ефективність використання оборонних видатків [1].

Фундамент нормативно-правового регулювання логістичного забезпечення ЗСУ становить Закон України «Про правовий режим майна у Збройних Силах України». Саме цей законодавчий акт визначає основоположні засади поводження з військовим майном. Згідно зі ст. 2 вказаного Закону, військове майно поділяється на дві категорії: 1) озброєння, боєприпаси, бойова та інша техніка, пально-мастильні матеріали та інші матеріальні засоби; 2) об'єкти військової інфраструктури. Все це військове майно закріплюється за військовими частинами на праві оперативного управління (ст. 3 Закону), що означає, що командири несуть повну відповідальність перед державою за збереження, раціональне використання та належний облік усього ввіреного їм військового майна. Більш детальний порядок обліку, зберігання та використання військового майна у Збройних Силах, затвердженого постановою КМУ № 1225 від 04.08.2000 року. Окрім вищезазначених актів, правову основу логістичного забезпечення ЗСУ становлять також численні накази Міністерства оборони України, інші підзаконні акти, а також стандарти та технічні регламенти. Всі наведені документи в сукупності формують розгалужену систему правового регулювання військово-логістичних процесів, яка дозволяє забезпечити як оперативні потреби ЗСУ, так і стратегічні завдання розбудови оборонного потенціалу держави [10].

Згідно з п. 7 наведеного Положення про порядок обліку військового майна, обліку підлягає абсолютно усе закріплене за військовими частинами майно, незалежно від джерел його надходження. При цьому облік має бути своєчасним, достовірним і точним. Положення визначає мету обліку як отримання вичерпних даних про наявність, рух, технічний стан та вартість кожної облікової одиниці [12].

Облік здійснюється у кількісних, якісних, номерних та вартісних показниках (п. 11 Положення), що дозволяє всебічно охарактеризувати кожен об'єкт військового майна та здійснювати ефективний контроль за його станом і використанням. Для різних видів військового майна можуть встановлюватися особливі правила обліку. Так, наприклад, облік боєприпасів ведеться у специфічних одиницях (постріли, патрони тощо), паливно-мастильних матеріалів – у метричних тоннах, військової техніки – за номерами агрегатів і вузлів. Відомості про кожну одиницю військового майна підлягають внесенню до системи облікових документів військової частини. Такими документами є: книги, картки обліку, а також автоматизовані бази даних (п. 9 Положення).

Забезпечення належних умов зберігання військового майна є одним з ключових обов'язків керівного складу військових формувань. Згідно з п. 13 вказаного Положення, усе майно повинно зберігатися у спосіб, який відповідає вимогам експлуатаційної документації та виключає можливість його псування чи втрати. Місця зберігання мають бути спеціально обладнані та відповідати усім нормативам безпеки та збереження. Особлива увага приділяється зберіганню боєприпасів, пального, продовольства, медикаментів та інших видів/категорій майна. Для їх зберігання облаштовуються відповідні сховища з необхідним температурним режимом, вентиляцією, захистом від вологи. Періодично здійснюється контроль за дотриманням умов зберігання та якістю товарно-матеріальних цінностей. Терміни зберігання встановлюються відповідно до спеціальних норм і стандартів. У вказаному Положенні окремо наголошується на необхідності підвищеного контролю за зберіганням військового майна непорушних запасів (п. 13), майно, яке зберігається довготривало і призначене для використання під час особливого періоду. Забезпечення його постійної готовності та збереження є критично важливим завданням. Для непорушних запасів встановлені особливі правила інвентаризації та перевірок [12].

Поставки військового майна здійснюються централізовано, через систему центрів постачання та складів. Відповідальність за повноту та своєчасність забезпечення військових частин усіма видами матеріально-технічних засобів несуть начальники центральних служб забезпечення видів ЗСУ та оперативних командувань. Військові частини зобов'язані дбайливо та ощадливо використовувати військове майно. Витрачання матеріальних засобів здійснюється відповідно до встановлених норм. Щомісяця військові частини звітують перед вищим командуванням про рух та залишки усіх видів військового майна [3].

Окрема увага приділяється резервуванню найбільш критичних видів матеріальних засобів на випадок кризових ситуацій. Для цього створюється система недоторканих та оперативних запасів, які можуть бути використані лише за спеціальним розпорядженням командування. Обсяги та номенклатура таких запасів визначаються з урахуванням імовірних сценаріїв розвитку безпекової ситуації. Окремо визначені підстави для списання військового майна. Серед таких підстав виділяються: непридатність майна внаслідок закінчення строків служби, зносу чи пошкодження; втрата майна під час транспортування, зберігання або бойового застосування; нестача, виявлена під час інвентаризації; розукомплектування зразків озброєння і військової техніки з метою використання їх складових частин; а також використання майна для потреб військового виробництва, навчальних та інших цілей.

Процедура списання є багатетапною і детально регламентованою. Вона передбачає ретельне документування факту непридатності військового майна, визначення конкретних причин списання, з'ясування можливості подальшого використання окремих комплектуючих. Право приймати рішення про списання мають командири та начальники відповідно до встановлених для них лімітів вартості (п. 24 Положення) [12].

Якщо військове майно було втрачене або передчасно стало непридатним внаслідок недбалості чи зловживань, винні особи притягуються до матеріальної, дисциплінар-

ної чи кримінальної відповідальності. Розмір стягнень визначається на підставі відповідного розслідування. У випадку якщо майно було втрачене або знищене внаслідок бойових дій, стихійного лиха чи інших незалежних від військовослужбовця обставин – збитки відносяться на рахунок держави. У таких випадках списання здійснюється на підставі інспекторських посвідчень (п. 21 Положення). Функціонування системи військової логістики під час війни має свою специфіку. Законодавство покладає на військове командування особливі повноваження щодо розпорядження майном в таких умовах. Зокрема, начальники, яким надано право на списання майна, можуть робити це в спрощеному порядку. У випадках гострої необхідності допускається залучення майна непорушних запасів, скорочення нормативних термінів зберігання та експлуатації військового майна (частини 5–7 ст. 4 Закону «Про правовий режим майна у Збройних Силах України»). Поряд з цим, навіть в екстремальних ситуаціях облік та контроль залишаються обов'язковими. Усе майно, втрачене або знищене безпосередньо внаслідок бойових дій, підлягає документуванню та оформленню актів списання або інспекторських посвідчень. Для цього можуть використовуватися спрощені форми облікових документів, проте принцип підзвітності зберігає свою силу. Вищенаведений механізм дозволяє військовому командуванню оперативно реагувати на швидкоплинну обстановку в зоні бойових дій та оптимально використовувати наявні ресурси. Водночас він створює запобіжники від потенційних зловживань та нецільового використання військового майна навіть в умовах воєнного стану [10; 12].

Військово-логістична сфера є надзвичайно динамічною. Поява нових видів озброєнь та військової техніки, трансформація способів ведення бойових дій, необхідність гармонізації зі стандартами НАТО – все це зумовлює потребу в постійній адаптації нормативної бази. Серед пріоритетних напрямків розвитку законодавства у сфері логістичного забезпечення Збройних Сил України можна визначити подальшу оптимізацію та автоматизацію процедур обліку військового майна. Впровадження сучасних інформаційних технологій дозволить підвищити оперативність та точність логістичного обліку, мінімізувати вплив людського фактора. Створення єдиної інтегрованої системи управління військовим майном має стати стратегічною метою розвитку військової логістики. Також важливою є гармонізація національних стандартів класифікації та каталогізації предметів постачання зі стандартами НАТО, що є частиною загального курсу на євроатлантичну інтеграцію України та необхідності досягнення взаємосумісності Збройних Сил України з військовими структурами Альянсу. Впровадження єдиних підходів до кодифікації предметів постачання суттєво спростить процеси логістичної взаємодії під час спільних операцій та навчань. Вдосконалення системи закупівель військового майна є ще одним важливим напрямом. В умовах обмежених бюджетних ресурсів та необхідності максимально ефективного їх використання, процедури оборонних закупівель повинні бути максимально прозорими, конкурентними та орієнтованими на оптимальне співвідношення ціни та якості. Імплементация кращих світових практик військових закупівель, зокрема запровадження централізованих закупівель через спеціалізовані агенції, потребує внесення змін як до профільного законодавства, так і до регулювання логістичного забезпечення Збройних Сил України. Крім того, необхідно посилити відповідальність за порушення правил обліку, зберігання та використання військового майна. В умовах війни питання збереження кожної одиниці військового майна набуває критичного значення. Відповідно, мають бути запроваджені додаткові запобіжники від недбалості, марнотратства чи зловживань у цій сфері. Зміни можуть стосуватися як розмірів матеріальних стягнень, так і строків притягнення до дисци-

плінарної відповідальності. Окрему увагу слід приділити розвитку системи логістичного забезпечення територіальної оборони. З огляду на зростання ролі підрозділів територіальної оборони в загальній системі оборони держави, необхідно на нормативному рівні чітко визначити особливості їх постачання та управління військовим майном, що включає адаптацію загальних правил логістичного забезпечення до специфіки організації та завдань формувань територіальної оборони [11].

Зазначені напрямки розвитку правової бази військової логістики не є вичерпними. Реформування цієї сфери вимагає комплексного підходу та залучення експертного середовища. Лише за таких умов можливе напрацювання системних та збалансованих змін, які забезпечать надійне логістичне підґрунтя для розвитку сучасних Збройних Сил України. Належне правове регулювання логістичного забезпечення ЗСУ, зокрема в частині обліку, зберігання та поповнення військового майна, є одним з ключових факторів національної безпеки. Саме ефективна військова логістика здатна гарантувати своєчасне та повне задоволення потреб військ, підтримання їх бойової готовності на необхідному рівні, в свою чергу, вимагає чіткої, зрозумілої та несуперечливої нормативної бази, яка б охоплювала усі аспекти життєвого циклу військового майна. Проведений аналіз законодавства України у сфері управління військовим майном дозволяє стверджувати, що загалом воно відповідає сучасним потребам ЗСУ та кращим світовим практикам. Спираючись на положення Закону «Про правовий режим майна у Збройних Силах України», система підзаконних актів забезпечує деталізовану регламентацію процедур обліку, зберігання, поповнення запасів та списання військового майна. При цьому законодавство знаходить баланс між імперативами підзвітності та гнучкості, що є особливо важливим в умовах воєнного стану [14].

Належне правове регулювання логістичного забезпечення Збройних Сил України, зокрема в частині обліку, зберігання та поповнення військового майна, є запорукою високої боєздатності та мобілізаційної готовності українського війська. В умовах швидкоплинних змін безпекового середовища та активної фази протистояння російській агресії, система військової логістики повинна бути максимально адаптивною, ефективною та здатною оперативно реагувати на увесь спектр викликів воєнного часу, в свою чергу, вимагає постійного вдосконалення та розвитку нормативно-правової бази, яка регламентує ключові аспекти логістичного забезпечення ЗСУ [15].

Фундаментальне значення в цьому контексті має Закон України «Про правовий режим майна у Збройних Силах України», який визначає основоположні засади поведінки з військовим майном як в мирний час, так і в особливий період. Однак, не менш важливою є й система підзаконних актів – постанов уряду, наказів Міністерства оборони України, відомчих інструкцій та стандартів, які деталізують та конкретизують законодавчі норми, адаптуючи їх до практичних потреб військ. І саме ця нормативна підсистема військової логістики потребує першочергової уваги в світлі актуальних завдань зміцнення обороноздатності держави. Серед пріоритетних напрямків розвитку нормативного забезпечення військово-логістичної сфери, відповідне місце належить впровадженню сучасних інформаційних технологій в процеси управління військовим майном. Стрімкий прогрес IT-сфери відкриває широкі можливості для оптимізації логістичного обліку та контролю. Автоматизація документообігу, створення інтегрованих баз даних наявності та руху матеріальних засобів, використання систем автоматичної ідентифікації предметів постачання (зокрема, за допомогою штрихкодів та RFID-міток) – усі ці новачки здатні суттєво підвищити точність, оперативність та аналітичні спроможності системи логістичного менеджменту ЗСУ. Однак повноцінна реалізація потенціалу «логістики 2.0» неможлива

без відповідної нормативно-правової підтримки. Необхідно внести зміни до чинних регламентів та стандартів, які б передбачали використання електронного документообігу, уніфікацію форматів даних, порядок інтеграції інформаційних систем різних служб та командних ланок тощо. Лише закріпивши передові IT-підходи на нормативному рівні, можна очікувати їх системного впровадження в управління військовою логістикою [16].

Ще одним важливим напрямком розвитку нормативного забезпечення логістики ЗСУ є гармонізація національних стандартів та регламентів з відповідними стандартами країн – членів НАТО. Обраний Україною курс на євроатлантичну інтеграцію та кінцева мета набуття повноправного членства в Альянсі вимагають досягнення максимальної сумісності Збройних Сил України з арміями держав-партнерів, в свою чергу, неможливо без уніфікації відповідних «правил гри» військової логістики. Необхідно привести у відповідність до натівських аналогів систему класифікації та каталогізації предметів постачання, стандарти якості пально-мастильних матеріалів, вимоги до пакування та маркування військових вантажів, правила інвентаризації та звітності тощо. Особливої уваги потребує імплементація в українське основою логістичного забезпечення багатонаціональних контингентів НАТО. Вона передбачає інтеграцію логістичних спроможностей країн-партнерів, спільне використання запасів, транспортної інфраструктури та баз постачання. Закріплення цієї концепції на рівні вітчизняних нормативно-правових актів дозволить суттєво розширити можливості України щодо участі в спільних операціях, навчаннях та місіях під егідою НАТО. Адаптація логістичних регламентів до стандартів Альянсу також матиме позитивний вплив на ефективність використання міжнародної військово-технічної допомоги, яка надходить нашій державі. Уніфікація правил обліку, зберігання та списання матеріально-технічних засобів іноземного походження спростить інтеграцію відповідних потоків в загальну систему забезпечення ЗСУ, мінімізує ризики втрат та нецільового використання цінних ресурсів [11].

Безумовно, гармонізація логістичних стандартів з нормами НАТО є складним та багатоаспектним процесом, який вимагатиме не лише внесення відповідних змін до чинного законодавства, але й перегляду усталених процедур та підходів до управління системою тилового забезпечення армії, проте, цей процес є невідворотним з огляду на обраний Україною зовнішньополітичний вектор та нагальні потреби посилення оборонних спроможностей в умовах агресії з боку РФ. Наступним важливим напрямком розвитку нормативної бази військової логістики є вдосконалення правового регулювання процедур оборонних закупівель. Формування Збройних Сил України нового зразка, оснащених сучасним озброєнням та військовою технікою, потребує адекватного ресурсного забезпечення. Державні витрати на оборонні потреби щорічно зростають, однак в умовах хронічного дефіциту бюджетних коштів та мультиплікації безпекових викликів першочергового значення набуває питання ефективності використання кожної гривні оборонного бюджету [15].

В цьому контексті необхідно переглянути чинні механізми планування та здійснення закупівель для потреб армії з метою приведення їх у відповідність до кращих світових практик та принципів доброчесності, прозорості й підзвітності. Зокрема, на порядку денному стоїть питання запровадження централізованої системи закупівель озброєння та військового майна через спеціалізовані державні агенції за аналогом тих, що функціонують в розвинених країнах – наприклад, Агенції оборонних закупівель (DPA) в структурі Міноборони Великобританії чи Федерального відомства оборонних технологій та закупівель (BAAINBW) в Німеччині. Такий підхід дозволяє агрегувати попит військових частин, отримуючи кращі

цінові пропозиції завдяки ефекту масштабу, стандартизувати вимоги до предметів постачання, забезпечити більш дієвий контроль якості продукції. Створення подібної централізованої закупівельної структури в системі Міністерства оборони України вимагає внесення комплексних змін до профільного законодавства та відомчих регламентів. Необхідно чітко розмежувати функції та повноваження всіх суб'єктів системи оборонних закупівель, визначити порядок їх взаємодії, критерії та процедури відбору постачальників, механізми контролю виконання контрактів тощо. Важливим кроком на цьому шляху є також адаптація законодавства про державні закупівлі до специфіки оборонної сфери, запровадження гнучких процедур закупівель в особливий період, що довело свою ефективність під час дії правового режиму воєнного стану [12].

Побудова сучасної та ефективної системи закупівель для потреб оборони – це не лише питання раціонального витрачання бюджетних коштів. Насамперед, це питання посилення бойових спроможностей Збройних Сил України, своєчасного оновлення парку озброєння та військової техніки, забезпечення особового складу якісними предметами речового та продовольчого забезпечення. Лише побудувавши логістику закупівель на принципах конкурентності, інноваційності та партнерства з приватним оборонним сектором, наша держава зможе максимально ефективно нарощувати свій військовий потенціал навіть в умовах обмеженості ресурсів. Ще одним перспективним напрямком розвитку нормативного забезпечення військової логістики є посилення механізмів контролю та юридичної відповідальності за порушення правил обліку, зберігання, використання та списання військового майна. В умовах ведення активних бойових дій проти російських окупантів питання збереження кожної одиниці озброєння та тилового майна набуває критично важливого значення, адже від цього безпосередньо залежить боєздатність військових частин. На жаль, випадки недбалого ставлення до ввіреного майна, його розкрадання чи нецільового використання не є поодинокими навіть в умовах воєнного стану. Подолання цих ганебних явищ вимагає не лише невідворотного притягнення винних осіб до відповідальності, але й посилення превентивних механізмів, закріплених на рівні нормативно-правових актів [9].

Ідеться, зокрема, про перегляд розміру матеріальної відповідальності військовослужбовців та працівників ЗСУ за шкоду, завдану державі внаслідок втрати чи пошкодження військового майна. Чинне законодавство передбачає стягнення завданих збитків у повному обсязі лише у випадку умисних дій, тоді як недбале ставлення до матеріальних засобів тягне за собою обмежену матеріальну відповідальність. Доцільним також видається розширення кола суб'єктів, на яких покладається така відповідальність, зокрема, за рахунок командирів військових частин. Нині вони несуть переважно дисциплінарну відповідальність за неналежну організацію обліку та контролю військового майна, тоді як загроза солідарної матеріальної відповідальності стала б додатковим стимулом посилити контрольні функції та механізми логістичного забезпечення, до динамічних умов сьогодення [13].

Окрему увагу слід звернути на необхідність нормативного врегулювання логістичного забезпечення Сил територіальної оборони (СТрО). Забезпечення наведеного військового формування Збройних Сил України, яке відіграє важливу роль в системі військового стримування агресора, вимагає вироблення специфічних підходів до організації їх матеріально-технічного та медичного забезпечення. Згідно зі ст. 6 Закону України «Про основи національного спротиву», СТрО комплектуються та забезпечуються озброєнням, військовою технікою та іншим військовим майном відповідними підрозділами та органами ЗСУ. При цьому норми забезпечення встановлюються окремо

Міністерством оборони України з урахуванням специфіки їх застосування на відповідній території [13].

Подальша розбудова системи територіальної оборони потребує ухвалення відповідних підзаконних актів та військово-адміністративних регламентів, які б детально визначали порядок планування та здійснення логістичного забезпечення бригад і батальйонів СТрО. Особливу увагу при цьому слід звернути на особливості забезпечення підрозділів, сформованих з резервістів та добровольців, порядок отримання ними зброї, боєприпасів, засобів індивідуального захисту та розвідки, продовольства та медикаментів як зі складів ЗСУ, так і шляхом закупівель через цивільні структури [4].

Мають бути чітко регламентовані процедури обліку, зберігання та списання матеріально-технічних засобів в підрозділах СТрО, а також механізми контролю за їх цільовим використанням. Створення дієвої нормативної бази функціонування військової логістики в розрізі територіальної оборони дозволить максимально використати потенціал наведеного військового формування сил безпеки і оборони, підвищити його здатність виконувати завдання з охорони та захисту визначених районів і об'єктів, що безумовно матиме позитивний ефект для обороноздатності країни в цілому. В контексті розвитку нормативного забезпечення військової логістики не можна оминути увагою й питання впровадження інноваційних оборонних технологій. Сучасні війни вже давно перетворилися на протистояння не лише людських, але й технологічних потенціалів, здатність ЗСУ в найкоротші терміни інтегрувати передові науково-технічні розробки в систему власного оснащення та забезпечення стає одним з визначальних факторів їх боєздатності, що повною мірою стосується і логістичної сфери, яка дедалі більше перетворюється на high-tech індустрію, рушійною силою розвитку якої є інновації. Безпілотні транспортні засоби для доставки вантажів у важкодоступні райони, системи автоматизованого управління складськими процесами, екзоскелети для полегшення фізичних навантажень на особовий склад, «розумні» системи контролю витрат пального, модульні мобільні польові табори – ось лише невеликий перелік перспективних оборонних технологій у сфері військової логістики. Впровадження цих та інших новацій у практику забезпечення Збройних Сил України потребує випереджачого удосконалення нормативно-правової бази. Необхідно розробити стандарти застосування безпілотних літальних апаратів та наземних роботизованих платформ в системі тилового забезпечення, регламенти використання альтернативних видів пального (зокрема, біопалива та водневих елементів), правила експлуатації польового високотехнологічного обладнання (3D-принтерів, лабораторій з ремонту електроніки тощо). Мають бути визначені єдині протоколи обміну даними між різними інформаційно-аналітичними системами військового призначення,

а також порядок їх інтеграції в єдину автоматизовану систему управління логістичним забезпеченням ЗСУ [14, 15].

Підсумовуючи, слід зазначити, що ефективність реалізації усіх вищезгаданих напрямків розвитку нормативного забезпечення військової логістики безпосередньо залежить від налагодження конструктивної міжвідомчої взаємодії. Логістичне забезпечення ЗСУ та НГУ не існує у вакуумі – воно тісно пов'язане з загальнодержавною транспортною інфраструктурою, системою цивільного захисту, мобілізаційними планами органів влади тощо. Відповідно, удосконалення профільного законодавства повинно відбуватися в тісній координації Міністерства оборони України з іншими центральними органами виконавчої влади – Мінінфраструктури, МВС, Мінекономіки, Мінцифри та ін. Лише за умови синхронізації зусиль та узгодження стратегічних планів на міжвідомчому рівні можна розраховувати на системний та комплексний ефект від модернізації нормативно-правової бази військової логістики. Саме тому в структурі Міністерства оборони України доцільно створити спеціальний координаційний орган високого рівня (на кшталт Ради з питань оборонної логістики), який би здійснював загальне керівництво цим процесом та забезпечував його відповідність пріоритетам державної політики у сферах національної безпеки і оборони [11].

Підсумовуючи викладене, можна впевнено стверджувати, що розвиток нормативно-правового забезпечення військової логістики є одним з ключових факторів зміцнення боєздатності Збройних Сил України. В умовах триваючої збройної агресії проти нашої держави та необхідності постійної адаптації усього сектору безпеки і оборони до динамічних викликів гібридної війни, удосконалення логістичного законодавства перетворюється на перманентний процес. Впровадження передових інформаційних технологій в управління військовим майном, гармонізація стандартів тилового забезпечення з нормами НАТО, оптимізація механізмів оборонних закупівель, посилення відповідальності за порушення в сфері використання матеріальних засобів, нормативне врегулювання логістики Сил територіальної оборони, створення правових передумов для інтеграції інноваційних рішень в систему матеріально-технічного постачання військ – такими є магістральні вектори модернізації профільної нормативно-правової бази. Реалізація цих амбітних завдань вимагатиме політичної волі керівництва держави, злагодженої роботи усіх суб'єктів законодавчої ініціативи, активного залучення наукової спільноти та експертного середовища, проте, зволікати з розбудовою сучасної та адекватної правової основи для функціонування військової логістики не можна, адже ціна питання – це обороноздатність України. Лише побудувавши ефективну та адаптивну систему тилового забезпечення, здатну гнучко реагувати на весь спектр воєнних загроз в умовах обмежених ресурсів, наша держава зможе зберегти свій суверенітет та територіальну цілісність.

ЛІТЕРАТУРА

- Бахрах, Девід С.; Бахрах, Девід С. Матеріальна реальність логістики. Війни в середньовічній Європі, 2017, с. 400.
- Бойченко М. Проблеми транспортної логістики вантажних перевезень в Україні. *Вісник економічної науки України*. 2018. № 2. С. 22–26.
- Гаврилюк І., Мацько О., Дашковський В. Концептуальні основи управління потоками в системі логістичного забезпечення Збройних Сил України. Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони. 2019. №34. С. 37–44. DOI: <https://doi.org/10.33099/2311-7249/2019-34-1-37-44>
- Грицина Л. Сучасний стан та перспективи розвитку транспортної логістики в Україні. Світове господарство і міжнародні економічні відносини. Інфраструктура ринку. 2018. Випуск 18. С. 11–18.
- Іванов С. В. Транспортно-логістичні кластери в контексті розвитку транспортної системи України та окремо взятого економічного району. *Економічний вісник Донбасу*. 2018. № 1(51). С. 15–22.
- Іванський В.М., Баранов А.М., Баранов Ю.М. Проблеми логістичного забезпечення Збройних Сил України. Інформаційні технології: наука, техніка, технологія, освіта, здоров'я. 2020. Ч. V. С. 104.
- Калюжна Н.Г., Шеремет А.С. Логістична система України: актуальні проблеми та пріоритети відновлення. *БІЗНЕСІНФОРМ*. 2022. № 4. С. 90–96.
- Кивлюк В., Ткач М., Лойшин А., Ганненк Ю. Удосконалення освітньої діяльності з метою розвитку системи логістики у Збройних Силах України. *Соціальний розвиток і безпека*. 2019. № 9(6), С. 112–124. DOI: <http://doi.org/10.33445/sds.2019.9.6.9>

9. Киш Л. Транспортна логістика в аграрному секторі: реалії та перспективи розвитку. Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики. Логістика і транспорт. 2018. № 8. С. 55–67.
10. Наказ № 81 від 29.03.2021 Про затвердження Порядку списання. *Аналітично-правова система ZakonOnline*. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/496980___770708
11. Про затвердження Інструкції з обліку військового майна у Збройних Силах України. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1192-17#Text>
12. Про основи національного спротиву : Закон України від 16.07.2021 р. № 1702–IX : станом на 20 черв. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text>
13. Про правовий режим майна у Збройних Силах України : Закон України від 21.09.1999 р. № 1075–XIV : станом на 21 черв. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1075-14#Text>
14. Ролін І., Купрієнко Д., Марущенко В. Концептуальний підхід до планування та ведення сухопутних операцій за стандартами НАТО. Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : військові та технічні науки. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2022. № 1–2(87). С. 142–168.
15. Стратегія сталої логістики та План дій для України. Проект для розгляду. Міністерство Інфраструктури України. World Bank Group. URL: <https://mtu.gov.ua/files/Logistics.pdf>
16. Трифонова О., Трушкіна Н. Стан, проблеми та тенденції розвитку транспортної логістики в Україні. *Вісник економічної науки України*. 2019. № 1. С. 143–149.
17. Чухлатий А.В. Аналіз об'єктів інфраструктури для логістичного забезпечення повсякденної діяльності військових частин національної гвардії України. *Ефективна економіка*. 2022. № 2. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=10026>
18. Щомісячний макроекономічний та монетарний огляд. Офіційний сайт Національного банку України. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/MM-2022-09.pdf?v=4

**ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА, ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ
ТА ТАКТИКА СЛУЖБОВО-БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ
УКРАЇНИ ТА ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ****ORGANIZATIONAL AND LEGAL FRAMEWORK AND TACTICS OF SERVICE
AND COMBAT ACTIVITIES OF THE NATIONAL GUARD OF UKRAINE
AND THE STATE BORDER GUARD SERVICE**

**Пашенко Є.М., д.філос. в гал. права (PhD),
старший викладач кафедри військового права**

*Військово-юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

**Івашенко С.М., доцент кафедри права
Національної безпеки та правової роботи**

*Військово-юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

**Гашенко С.В., старший викладач
кафедри загальновійськових дисциплін**

*Військово-юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

**Колдашов О.В., старший викладач
кафедри загальновійськових дисциплін**

*Військово-юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Чалий М.Г., викладач кафедри військового права

*Військово-юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

У статті розкриваються ключові аспекти організаційно-правових засад і тактичних особливостей інформаційної безпеки, службово-бойової діяльності Національної гвардії України та Державної прикордонної служби України. Визначено, що Національна гвардія України виступає єдиним військовим формуванням із правоохоронними функціями, поєднуючи елементи військової та правоохоронної діяльності для забезпечення громадського порядку, безпеки та обороноздатності держави. Крім того, розглядається актуальність створення ефективного нормативно-правового механізму для регулювання службово-бойових завдань, а також аналізуються недоліки та правові колізії чинного законодавства. Приділено відповідну увагу необхідності вдосконалення системи управління, інтеграції сучасних інформаційних технологій та налагодження взаємодії між відомствами. Також підкреслюється важливість адаптації діяльності Національної гвардії України та Державної прикордонної служби України до сучасних викликів шляхом впровадження новітніх тактичних підходів. Професійна підготовка особового складу, формування патріотизму та розвиток морально-бойових якостей визнаються життєво важливими для досягнення високого рівня готовності. Роль Державної прикордонної служби України визначається в контексті охорони державного кордону та співпраці з іншими силовими структурами для забезпечення комплексної безпеки. Окрім того, у дослідженні визначено проблеми реалізації організаційно-правових засад, такі як: питання неузгодженості певних законодавчих актів, що стосуються функціонування вказаних структур; недостатньо чітке визначення меж їх повноважень; проблеми, що виникають під час виконання спільних завдань та операцій; необхідність модернізації організаційних структур вказаних органів у відповідь на новітні виклики безпеки, які стоять перед Україною.

Перспективи подальших досліджень спрямовані на оптимізацію питань інформаційної безпеки, організаційно-правових засад і тактики службово-бойової діяльності, що сприятиме зміцненню обороноздатності та стабільності в державі.

Ключові слова: службово-бойова діяльність, інформаційна безпека, Національна гвардія України, Державна прикордонна служба України, організаційно-правові засади, нормативно-правове регулювання, система управління, взаємодія, тактика, професійна підготовка, наукові дослідження.

The article explores key aspects of the organizational and legal frameworks and tactical features of the service and combat activities of the National Guard of Ukraine and the State Border Guard Service. It is emphasized that the National Guard of Ukraine serves as the only military formation with law enforcement functions, integrating elements of military and law enforcement activities to ensure public order, security, and the state's defense capability. The relevance of creating an effective legal mechanism for regulating service and combat tasks is highlighted, alongside an analysis of the shortcomings and legal inconsistencies in the current legislation. Attention is given to the need for improving the management system, integrating modern information technologies, and establishing interagency cooperation. The importance of adapting the activities of the National Guard and the State Border Guard Service to contemporary challenges through the implementation of innovative tactical approaches is also emphasized. Professional training, the cultivation of patriotism, and the development of high moral and combat qualities are recognized as essential for achieving a high level of readiness. The role of the State Border Guard Service is framed within the context of border protection and cooperation with other security agencies to ensure comprehensive security. Future research will focus on optimizing the organizational and legal frameworks and tactics of service and combat activities, contributing to the strengthening of defense capabilities and stability within the state.

Key words: service and combat activity, National Guard of Ukraine, State Border Guard Service of Ukraine, organizational and legal principles, legal regulation, management system, interaction, tactics, professional training, scientific research.

В Україні військові формування з правоохоронними функціями представлені, зокрема, Національною гвардією України (надалі – НГУ), яка виконує комплекс завдань, що поєднують захист національних інтересів з підтримкою громадської безпеки. Службово-бойова діяльність Національної гвардії спрямована не лише на виконання військових завдань, пов'язаних із захистом державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності, але й на забезпечення громадського порядку, охорону важливих об'єктів та участь у боротьбі зі злочинністю, що охоплює широкий спектр правоохоронних заходів. Правовий статус Національної гвардії України, права, обов'язки військовослужбовців та порядок проходження служби чітко регламентуються Законом України «Про Національну гвардію України», а також деталізуються в положеннях про проходження військової служби, що розроблені для конкретизації особливостей виконання службово-бойових завдань.

Державна прикордонна служба України (надалі – ДПСУ) виконує спектр функцій, зосереджений на захисті та охороні державного кордону. Основним завданням ДПСУ є забезпечення недоторканності кордонів України, контроль за перетином кордону, боротьба з контрабандою та нелегальною міграцією, що є критично важливим у контексті національної безпеки. Діяльність ДПСУ регулюється Законом України «Про Державну прикордонну службу України», який визначає її правовий статус, організаційну структуру та функціональні обов'язки. Проходження служби в Державній прикордонній службі регламентується відповідними нормативно-правовими актами, які враховують особливості роботи прикордонників, умови виконання ними службових завдань, а також вимоги до офіцерського складу і всіх категорій персоналу.

Враховуючи специфіку службово-бойової діяльності цих структур, особливо в умовах збройної агресії проти України, було б доцільно розробити та прийняти окремі нормативно-правові акти, які б детально регламентували саме службову складову їх діяльності. Зокрема, це стосується конкретизації завдань, повноважень, порядку дій особового складу Нацгвардії і Держприкордонслужби в умовах бойової обстановки, під час участі у відсічі збройної агресії, наразі ці питання недостатньо врегульовані діючим законодавством.

Окрім того, практика застосування військових формувань з правоохоронними функціями в бойових діях виявила певні правові прогалини та колізії, які потребують усунення на законодавчому рівні, що дозволить підвищити ефективність службово-бойової діяльності Нацгвардії та уникнути багатьох проблемних моментів безпосередньо в процесі виконання ними завдань за призначенням.

Зокрема, необхідно створити ефективний і комплексний механізм організаційно-правового та тактичного забезпечення службово-бойової діяльності Національної гвардії України та Державної прикордонної служби України через багатогранність і складність цієї діяльності. Таким чином, цілком очевидно, що успішне виконання покладених на них завдань у сфері національної безпеки та оборони безпосередньо залежить від якості нормативно-правової регламентації їх функціонування, чіткості управлінських процедур, налагодженості всіх компонентів системи забезпечення та сформованості професійних компетентностей особового складу.

На жаль, організаційно-правове забезпечення службово-бойової діяльності Національної гвардії України та Державної прикордонної служби України на теперішній час не є ідеальним. Попри те, що кілька законів (закони України «Про Національну гвардію України», «Про Державну прикордонну службу України», «Про національну безпеку України», «Про оборону України» та ін.) встановлюють загальні правила, певні важливі питання щодо їх

функціонування все ще не врегульовані. Зокрема, законодавство не має чіткого визначення самого поняття службово-бойової діяльності, а також її основних характеристик, принципів, форм і методів здійснення, що робить необхідні уточнення щодо завдань, функцій і повноважень Національної гвардії України та Державної прикордонної служби, особливо щодо їх участі в забезпеченні громадської безпеки, охороні громадського порядку, зупиненні терористичної діяльності, ліквідації надзвичайних ситуацій тощо [2, 3, 4, 5].

Національна гвардія України – це багатофункціональне військове формування з правоохоронними функціями, яке виконує важливі завдання як у мирний, так і у воєнний час. Створена на базі внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ, вона має унікальне поєднання військових і правоохоронних функцій, що робить її ключовим елементом системи національної безпеки та оборони України. Основні напрямки діяльності Національної гвардії України охоплюють забезпечення громадського порядку, захист прав і свобод громадян, участь у боротьбі з тероризмом, охорону державних об'єктів, а також допомогу в ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру. У контексті збройної агресії проти України роль Національної гвардії України значно розширилася, включаючи участь у бойових діях та захист державного суверенітету.

Закон України «Про Національну гвардію України» визначає основи функціонування цієї структури, зокрема завдання, принципи діяльності та підпорядкування. НГУ активно взаємодіє з іншими структурами сектору безпеки та оборони, зокрема з Державною прикордонною службою України, Збройними Силами України та поліцією. Проте практика свідчить про існування певних проблем координації між цими формуваннями. Зокрема, нормативно-правова база містить низку недоліків, що ускладнюють чітку взаємодію. Підзаконні акти, такі як інструкції, порядки та положення, інколи містять суперечливі або застарілі норми, що не завжди узгоджуються з відповідними вимогами законів, що створює правові колізії, які негативно впливають на ефективність управління та оперативність реагування в кризових ситуаціях.

За таких умов важливим є систематичний перегляд нормативно-правової бази та її адаптація до сучасних викликів, що передбачає розробку комплексного нормативно-правового акту, який би врегулював усі аспекти службово-бойової діяльності військового формування з правоохоронними функціями. Прийняття відповідного нормативно-правового документу, наприклад, у формі Закону України «Про службово-бойову діяльність у сфері національної безпеки і оборони», дозволило б усунути існуючі прогалини та суперечності в законодавстві і створити єдину координаційну базу для дій усіх відповідних структур. Важливим аспектом підвищення ефективності Національної гвардії України є розвиток системи управління. Надійність, оперативність та гнучкість управлінських процесів забезпечують здатність ефективно виконувати службово-бойові завдання. Оптимізація управління передбачає впровадження сучасних методів планування, підвищення рівня підготовки командного складу та використання інформаційних технологій для моніторингу й координації дій. Важливим завданням також є вдосконалення процедур прийняття рішень у кризових ситуаціях та підвищення рівня взаємодії між підрозділами НГУ та іншими структурами безпеки.

У комплексі ці заходи дозволять підвищити готовність Національної гвардії України до виконання широкого спектру завдань як у мирний час, так і під час збройних конфліктів. У цьому контексті особливо значущим видається впровадження у систему управління органів і підрозділів Національної гвардії України та Державної прикордонної служби сучасних інформаційно-комунікаційних техноло-

гій, автоматизованих систем підтримки прийняття рішень, геоінформаційних платформ, що дасть змогу підвищити обґрунтованість і якість управлінських рішень, скоротити час на їх підготовку і доведення до виконавців, забезпечити безперервність управління в динамічній обстановці.

Надзвичайно важливу роль у системі організаційного забезпечення службово-бойової діяльності відіграє належно налагоджена взаємодія між різними суб'єктами її здійснення. Специфіка завдань, що виконуються Національною гвардією України та Державною прикордонною службою України, нерідко вимагає тісної співпраці з Міністерством внутрішніх справ України, Збройними Силами України, Службою безпеки України, правоохоронними органами, органами державної влади та місцевого самоврядування, громадськістю. Ефективність такої взаємодії безпосередньо залежить від чіткості й узгодженості дій усіх учасників, розуміння спільних цілей і завдань, готовності до компромісів заради їх досягнення.

Вагоме значення для забезпечення ефективності службово-бойової діяльності має і вдосконалення власне тактичного компонента, тобто способів, прийомів і методів практичного виконання завдань. Сучасні загрози національній безпеці, поява якісно нових викликів і небезпек, насамперед – розв'язана РФ широкомасштабна збройна агресія проти України, об'єктивно зумовлюють потребу кардинального перегляду застарілих підходів до організації службово-бойового застосування сил і засобів Національної гвардії України та Державної прикордонної служби.

Пріоритетними напрямками розвитку тактики службово-бойової діяльності цих формувань наразі є забезпечення боєздатності й постійної бойової готовності органів управління і підрозділів до виконання завдань за призначенням, підвищення спроможностей розвідки, вдосконалення системи бойового управління, зв'язку, інформаційного забезпечення, впровадження сучасних систем захисту особового складу та об'єктів, розширення можливостей маневрування силами і засобами, налагодження дієвої взаємодії з іншими складовими сектору безпеки і оборони держави. Безперечно, в умовах відсічі російської агресії на перший план виходять завдання щодо участі Національної гвардії України та Державної прикордонної служби у бойових діях із захисту суверенітету і територіальної цілісності держави, що вимагає опанування особовим складом нових способів ведення бойових дій в обороні і наступі, вміння застосування всього спектру наявного озброєння і військової техніки, оволодіння методами протидії диверсійно-розвідувальним групам противника, ефективного інженерного обладнання позицій тощо.

Водночас не можна забувати, що навіть в умовах особливого періоду на Національну гвардію України та Державну прикордонну службу продовжують покладатися і правоохоронні функції щодо забезпечення громадської безпеки, охорони громадського порядку, захисту та охорони державного кордону, припинення незаконного обігу зброї та наркотичних речовин, протидії організованій злочинності тощо. Відтак потребує подальшого розвитку тактика виконання зазначених завдань з урахуванням особливостей обстановки воєнного часу. Ключову роль у вдосконаленні тактичної складової службово-бойової діяльності безумовно відіграє належна професійна підготовка особового складу Національної гвардії України та Державної прикордонної служби України. Саме формування у військовослужбовців необхідних знань, умінь і навичок, їх практичне відпрацювання в різних умовах обстановки є запорукою успішного виконання ними поставлених службово-бойових завдань [1].

Невід'ємною частиною цього процесу має стати також розвиток морально-психологічних якостей особового складу, його патріотичне виховання, формування стійкої

мотивації до сумлінного виконання військового обов'язку, готовності до самопожертви в ім'я захисту Батьківщини, лише всебічно підготовлений, свідомий, відданий своїй справі військовослужбовець здатний демонструвати зразки мужності, стійкості і відваги при виконанні завдань службово-бойової діяльності [5, с. 264].

Важливо наголосити, що розвиток і вдосконалення службово-бойової діяльності Національної гвардії України та Державної прикордонної служби України мають спиратись на міцне підґрунтя, що актуалізує завдання активізації фундаментальних і прикладних досліджень з проблематики службово-бойової діяльності, розроблення її концептуальних засад, обґрунтування перспективних напрямів і шляхів розвитку. Вагомий внесок у вирішення цього завдання мають зробити профільні науково-дослідні установи, вищі військові навчальні заклади, ад'юнктура. Одним із можливих практичних результатів такої науково-дослідної роботи могло б стати, наприклад, розроблення Доктрини службово-бойової діяльності Національної гвардії України та Державної прикордонної служби – документа, який би закріпив систему поглядів на її сутність, зміст, форми і способи здійснення, визначив єдині концептуальні підходи до планування і виконання завдань у сфері національної безпеки і оборони [2].

Підсумовуючи, слід зазначити, що вдосконалення організаційно-правових засад та тактики службово-бойової діяльності Національної гвардії України та Державної прикордонної служби України є актуальним і пріоритетним напрямом підвищення ефективності їх функціонування. Системна і комплексна робота щодо оптимізації законодавчого регулювання, розвитку організаційного механізму, запровадження новітніх тактичних прийомів і методів є запорукою успішного виконання цими військовими формуваннями завдань щодо забезпечення національної безпеки, оборони, захисту конституційного ладу, територіальної цілісності, громадської безпеки і правопорядку в Україні [3].

Перспективи подальших досліджень за цією проблематикою убачаються в поглибленому вивченні конкретних проблемних питань нормативно-правового регулювання організації і здійснення службово-бойової діяльності Національної гвардії України та Державної прикордонної служби, розробленні практичних рекомендацій щодо оптимізації структурно-функціональної побудови системи управління, обґрунтуванні інноваційних підходів до підготовки і застосування сил та засобів, узагальненні позитивного досвіду та опрацюванні науково обґрунтованої концепції розвитку службово-бойової діяльності цих формувань на найближчу і віддалену перспективу.

Особливої уваги при цьому заслуговує дослідження організаційно-правових і тактичних аспектів службово-бойової діяльності Національної гвардії України та Державної прикордонної служби України в умовах дії правового режиму воєнного стану, їх участі в обороні держави й відсічі збройній агресії, саме цей напрям діяльності наразі є ключовим з точки зору забезпечення суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності України [6, с. 111].

Важливо зосередити увагу на вдосконаленні діяльності Національної гвардії України у виконанні правоохоронних функцій, таких як підтримання публічної безпеки, протидія злочинності та охорона громадського порядку. Збалансоване поєднання військових і правоохоронних компонентів у службово-бойовій діяльності Національної гвардії України є критичним для забезпечення стабільності та контролю ситуації в державі, особливо в умовах збройної агресії. Розв'язання цих завдань потребує об'єднання зусиль фахівців із різних галузей права – адміністративного, кримінального, військового – та управлінської науки. Застосування міждисциплінарного підходу з урахуванням юридичних, управлінських і тактичних аспектів проблематики дозволить отримати наукові результати, що слугуватимуть надійною

основою для розвитку діяльності Національної гвардії України. Високий рівень боєготовності, професіоналізму, чітка організація та сучасні методи виконання завдань мають забезпечити ефективне реагування на загрози національним інтересам України та підтримання належного рівня безпеки в державі. Державна прикордонна служба України, хоча й не має правоохоронних функцій у класичному розумінні, виконує важливу роль у сфері охорони державного кордону та також потребує чіткої координації з іншими силовими структурами.

У цьому контексті подальші дослідження організаційно-правових засад та тактики службово-бойової діяльності Національної гвардії України та Державної прикордонної служби України набувають відповідного значення в загальному контексті зміцнення української державності, забезпечення незалежності та суверенітету країни, її успішного поступу на шляху цивілізаційного розвитку. Розроблення і втілення в практику науково обґрунтованих моделей і рекомендацій щодо правового регулювання, організаційного проектування та управління, тактики застосування сил і засобів при виконанні службово-бойових завдань дасть змогу вивести функціонування Національної гвардії України та Державної прикордонної служби на якісно новий рівень, забезпечити їх відповідність кращим світовим стандартам і зразкам [2, с. 96].

У сучасних умовах особливу увагу слід приділити вдосконаленню службово-бойової діяльності військових формувань, зокрема Національної гвардії України та Державної прикордонної служби України.

Оптимізація цієї діяльності вимагає значних інтелектуальних зусиль та тісної співпраці між науковцями, нормотворцями і управлінцями. Такі зусилля є абсолютно виправданими і необхідними, оскільки їх результати безпосередньо впливають на ключові аспекти забезпечення національної безпеки.

Належна організація та чітке регламентування службово-бойової діяльності цих формувань у правовому полі, разом із впровадженням сучасних тактичних моделей, створює всі умови для того, щоб вони стали надійним щитом для держави у забезпеченні її безпекових інтересів. Крім того, така діяльність відіграє критичну роль у гарантуванні дотримання прав і свобод людини та громадянина, а також у забезпеченні непорушності конституційного ладу. Отже, важливо продовжувати роботу над вдосконаленням правових механізмів, які регулюють діяльність цих органів, що є невід'ємною частиною зміцнення державних інститутів і забезпечення стабільності в Україні.

Реалізація окреслених перспективних напрямів і підходів щодо розвитку організаційно-правових засад і тактики службово-бойової діяльності Національної гвардії України та Державної прикордонної служби не лише сприятиме зміцненню їх інституційної спроможності й авторитету, а й стане важливим кроком на шляху утвердження України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави. Таким чином, вдосконалення цих аспектів діяльності є критично важливим для забезпечення стабільності і розвитку суспільства в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Забезпечення громадської безпеки підрозділами Національної гвардії України: організаційно-правовий аспект : монографія. Д. Ю. Толстоносов та ін. Київ, 2023. 174 с.
2. Кобзар О., Романов М. Організаційно-правові засади функціонування підрозділів дізнання Національної поліції України. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Право»*. 2021. № 1 (2). С. 96–101.
3. Про національну безпеку України. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
4. Про Національну гвардію України. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18#Text>
5. Про Державну прикордонну службу України. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15#Text>
6. Романов М. Ю. Організаційно-правові засади забезпечення функціонування підрозділів дізнання Національної поліції України: дис. д-ра філос. : 081 «Право». Київ, 2022. 264 с.
7. Службово-бойова діяльність підрозділів Національної гвардії України: навч. посіб. / Р.С. Троцький, О.В. Коба, О.В. Ткаченко, В.Г. Дудурич, О.І. Курило – К.: Київ. інст. НГ України, 2022. 217 с.
8. Троцький, Р., Коба, О. і Курило, О. «Організаційно-правові засади службово-бойової діяльності Національної Гвардії України», *Науковий вісник Київського інституту Національної гвардії України*, (2), 2024, С. 40–44. doi: 10.59226/2786-6920.2.2023.40-44.

**ОСОБЛИВОСТІ ВИПЛАТИ ЩОМІСЯЧНИХ ДОДАТКОВИХ ВИДІВ
ГРОШОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМ
ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ**

**PECULIARITIES OF PAYMENT OF MONTHLY ADDITIONAL TYPES
OF FINANCIAL SUPPORT TO SERVICEMEN OF THE STATE BORDER SERVICE
OF UKRAINE**

**Рибицька О.М., викладач кафедри права
Національної безпеки та правової роботи**

*Військово-юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

У статті розглядаються правові та організаційні засади виплати щомісячних додаткових видів грошового забезпечення військовослужбовцям Державної прикордонної служби України. Проаналізовано нормативно-правову базу, зокрема Закони України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», «Про Державну прикордонну службу України», а також ключові постанови Кабінету Міністрів України, накази Міністерства внутрішніх справ України, які регулюють порядок та умови нарахування надбавок, премій, компенсацій і матеріальної допомоги. Відповідно до проаналізованих нормативно-правових актів, автор зазначає, що грошове забезпечення складається із: посадового окладу; окладу за військовим званням; щомісячних додаткових видів грошового забезпечення (підвищення посадового окладу, надбавки, доплати, винагороди, які мають постійний характер, премії); одноразових додаткових видів грошового забезпечення. Місячне грошове забезпечення являє собою грошове забезпечення, на отримання якого у відповідному місяці має право військовослужбовець згідно із чинним законодавством. У статті також висвітлюється питання систематизації нормативно-правових актів, практичне застосування законодавства, вказує на проблемні аспекти механізму індексації грошового забезпечення та необхідності його відповідності сучасним економічним реаліям. Зокрема, увагу приділено особливостям проходження служби, тривалій вилузі років, надбавки за вчене звання, науковий ступінь та ін., що суттєво впливає на розмір щомісячних додаткових виплат. На основі проведеного аналізу автором запропоновано комплексні рекомендації щодо вдосконалення правового регулювання, зокрема систематизацію законодавства, запровадження автоматизованих механізмів індексації виплат, підвищення рівня прозорості процедур нарахування додаткових видів грошового забезпечення, а також збільшення розмірів компенсацій та надбавок з урахування специфічних умов служби військовослужбовців. У висновках автор вказує, що впровадження запропонованих змін сприятиме підвищенню рівня соціального захисту військовослужбовців, забезпеченню їх мотивації до якісного виконання службових обов'язків і зміцненню кадрового потенціалу Державної прикордонної служби України.

Ключові слова: грошове забезпечення, військовослужбовці, Державна прикордонна служба України, надбавки, соціальний захист.

The article examines the legal and organizational principles of payment of monthly additional monetary support to servicemen of the State Border Service of Ukraine. The regulatory and legal framework is analyzed, in particular, the Laws of Ukraine's "On Social and Legal Protection of Servicemen and Members of Their Families", and "On the State Border Service of Ukraine", as well as key resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine, orders of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, which regulate the procedure and conditions for accruing allowances, bonuses, compensations, and material assistance. By the analyzed regulatory and legal acts, the author notes that monetary support consists of: official salary; salary by military rank; monthly additional types of monetary support (increase in official salary, allowances, additional payments, permanent rewards, bonuses); one-time additional types of monetary support. Monthly monetary support is monetary support that a serviceman is entitled to receive in the relevant month according to current legislation. The article also highlights the systematization of regulatory legal acts, and the practical application of legislation, points out problematic aspects of the mechanism of indexation of monetary support, and the need for its compliance with modern economic realities. In particular, attention is paid to the peculiarities of service, long years of service, allowances for academic titles, academic degrees, etc., which significantly affect the amount of monthly additional payments. Based on the analysis, the author offers comprehensive recommendations for improving legal regulation, in particular, the systematization of legislation, the introduction of automated mechanisms for indexing payments, increasing the level of transparency of procedures for calculating additional types of monetary support, as well as increasing the amount of compensation and allowances taking into account the specific conditions of service of military personnel. In the conclusions, the author indicates that the implementation of the proposed changes will contribute to increasing the level of social protection of military personnel, ensuring their motivation to perform their duties qualitatively, and strengthening the human resources potential of the State Border Service of Ukraine.

Key words: financial support, servicemen, State Border Guard Service of Ukraine, allowances, social protection, legal regulation.

Постановка проблеми. Щомісячні додаткові види грошового забезпечення військовослужбовців є важливим елементом соціального захисту, що сприяє забезпеченню належного рівня мотивації та матеріального становища військових, які виконують складні та відповідальні завдання в особливих умовах служби. Для військовослужбовців Державної прикордонної служби України, які діють на передовій лінії захисту державних кордонів, цей аспект набуває особливої актуальності, зважаючи на специфіку їхньої діяльності, що часто пов'язана з підвищенням ризику для життя і здоров'я. Попри значний масив нормативно-правових актів, що регулюють питання грошового забезпечення, механізм виплати щомісячних додаткових видів забезпечення залишається недосконалим. Необхідність удосконалення правового регулювання та механізмів виплати щомісячних додаткових видів грошового забезпечення для військовослужбовців Державної прикордонної

служби України є актуальним завданням, реалізація якого сприятиме покращенню соціального захисту, підвищенню мотивації до служби та загальній ефективності виконання завдань прикордонної служби.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз особливостей правового регулювання виплати щомісячних додаткових видів грошового забезпечення військовослужбовцям Державної прикордонної служби України, виявлення ключових проблем у цій сфері та розробка рекомендацій щодо їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 6 Закону України «Про Державну прикордонну службу України» Державна прикордонна служба України є правоохоронним органом спеціального призначення [1]. Згідно ст. 9 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» до складу грошового забезпечення входять: посадовий оклад, оклад за вій-

ськовим званням; щомісячні додаткові види грошового забезпечення (підвищення посадового окладу, надбавки, доплати, винагороди, які мають постійний характер, премія); одноразові додаткові види грошового забезпечення [2]. Вищезазначений законодавчий акт регулює питання грошового забезпечення військовослужбовців різних структур та відомств, наприклад військових Збройних Сил України, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України та інших. Більш вузько спрямованим та відомчим нормативно-правовим актом, який регулює питання грошового забезпечення військовослужбовців Державної прикордонної служби України є «Інструкція про порядок виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Державної прикордонної служби України» затверджена наказом Міністерства внутрішніх справ України від 25.06.2018 № 558, що визначає грошове забезпечення – як гарантоване державою грошове забезпечення в обсязі, що відповідає умовам проходження військової служби та стимулює закріплення кваліфікованих військових кадрів. Грошове забезпечення визначається залежно від посади, військового звання, тривалості, інтенсивності та умов військової служби, кваліфікації, наукового ступеня і вченого звання військовослужбовця. Грошове забезпечення складається із: посадового окладу; окладу за військовим званням; щомісячних додаткових видів грошового забезпечення (підвищення посадового окладу, надбавки, доплати, винагороди, які мають постійний характер, премії); одноразових додаткових видів грошового забезпечення. Місячне грошове забезпечення – грошове забезпечення, на отримання якого у відповідному місяці має право військовослужбовець згідно із чинним законодавством. Місячне грошове забезпечення складається із: основних видів грошового забезпечення (посадовий оклад, оклад за військовим званням); щомісячних додаткових видів грошового забезпечення (підвищення посадового окладу, надбавки, доплати, премія). До щомісячних додаткових видів грошового забезпечення входять: надбавка за вислугу років – особам офіцерського складу, особам рядового, сержантського і старшинського складу, які проходять військову службу за контрактом, за наявності вислуги років на військовій службі виплачується надбавка за вислугу років у відсотках до посадового окладу з урахуванням окладу за військовим званням від 25% до 50%; надбавка за особливості проходження служби військовослужбовцями (крім військовослужбовців строкової військової служби) – військовослужбовцям (крім військовослужбовців строкової військової служби), які проходять військову службу в органах Держприкордонслужби, виплачується надбавка за особливості проходження служби в розмірі до 100 відсотків посадового окладу з урахуванням окладу за військовим званням та надбавки за вислугу років; доплата за науковий ступінь – військовослужбовцям (крім військовослужбовців строкової військової служби), які мають науковий ступінь доктора філософії (кандидата наук) або доктора наук з відповідної спеціальності, якщо діяльність за профілем відповідає їх науковому ступеню, виплачується доплата за науковий ступінь доктора філософії (кандидата наук) у розмірі 5 відсотків посадового окладу, доктора наук у розмірі 10 відсотків посадового окладу; доплата за вчене звання – військовослужбовцям (крім військовослужбовців строкової військової служби), які мають вчене звання та займають у навчальних закладах посади, пов'язані з педагогічною або науковою діяльністю, виплачується доплата за вчене звання доцента (старшого наукового співробітника) у розмірі 5 відсотків посадового окладу, професора – 10 відсотків посадового окладу; надбавка за спортивні звання – військовослужбовцям (крім військовослужбовців строкової військової служби), які мають спортивні звання, виплачується надбавка за спортивні звання в таких розмірах: «заслужений тренер», «заслужений майстер спорту», «майстер спорту міжнародного класу» – 10 відсотків посадового окладу; «майстер спорту» – 5 відсотків посадового окладу; надбавка за почесні звання – військовослужбовцям (крім військовослужбовців строкової військової служби), які мають почесне звання України, СРСР, союзних республік СРСР, якщо виконання ними службових обов'язків за посадами (у тому числі посадами, які вико-

нуються тимчасово) збігається за профілем з наявним почесним званням «заслужений» і «народний», виплачується надбавка в розмірі відповідно 10 і 15 відсотків посадового окладу; надбавка за виконання функцій державного експерта з питань таємниць та факхівцям, які залучаються до підготовки рішень і висновків державних експертів з питань таємниць; надбавка за службу в умовах режимних обмежень – військовослужбовцям, які займають посади в структурних підрозділах органів (підрозділів) Держприкордонслужби, визначених положеннями (наказами) про ці підрозділи як режимно-секретні органи органів (підрозділів) Держприкордонслужби, які є суб'єктами режимно-секретної діяльності та мають отримані відповідно до законодавства спеціальні дозволи на провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею, виплачується надбавка до посадових окладів залежно від ступеня секретності інформації у таких розмірах: відомості та їх носії, що мають ступінь секретності «особливої важливості», – 60 відсотків; відомості та їх носії, що мають ступінь секретності «цілком таємно», – 50 відсотків; відомості та їх носії, що мають ступінь секретності «таємно», – 30 відсотків. Іншим військовослужбовцям, які виконують обов'язки за посадами в умовах режимних обмежень, виплачується надбавка до посадових окладів залежно від ступеня секретності інформації: відомості та їх носії, що мають ступінь секретності «особливої важливості», – 20 відсотків; відомості та їх носії, що мають ступінь секретності «цілком таємно», – 15 відсотків; відомості та їх носії, що мають ступінь секретності «таємно», – 10 відсотків; надбавка за безперервний стаж на шифрувальній роботі – військовослужбовцям, безпосередньо зайнятим на шифрувальній роботі на штатних посадах в органах спеціального зв'язку, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 22 грудня 1995 року № 1037 «Про надбавки до посадового окладу працівників, зайнятих на шифрувальній роботі» за безперервний стаж на шифрувальній роботі виплачується щомісячна надбавка за безперервний стаж на шифрувальній роботі в таких розмірах: від 1 до 3 років – 10 відсотків посадового окладу; від 3 до 5 років – 15 відсотків посадового окладу; понад 5 років – 20 відсотків посадового окладу [3]; надбавка за кваліфікацію – особам офіцерського складу (крім осіб офіцерського складу, які проходять службу на посадах льотного складу і виконують польоти в складі екіпажів повітряних суден як льотчики і штурмани), особам рядового, сержантського і старшинського складу, які проходять військову службу за контрактом, які мають клас, присвоєний у встановленому порядку, виплачується надбавка за кваліфікацію в таких розмірах: другий клас – 3 відсотки посадового окладу; перший клас – 5 відсотків посадового окладу; клас майстра – 7 відсотків посадового окладу; надбавка за кваліфікаційну категорію військовослужбовців медичного і фармацевтичного складу – особам офіцерського складу, особам рядового, сержантського і старшинського складу (крім військовослужбовців строкової військової служби), які мають кваліфікаційну категорію, присвоєну в установленому порядку, обіймають посади і працюють за спеціальністю, за якою може бути присвоєна (підтверджена) кваліфікаційна категорія, виплачується надбавка за кваліфікаційну категорію в розмірах від 3% до 11% посадового окладу; курсантська посадова надбавка – курсантам (крім курсантів з числа осіб рядового, сержантського та старшинського складу, які проходять військову службу за контрактом) академії, призначеним наказом ректора академії за стройовим розподілом на посади чи допущеним до виконання обов'язків за вакантними посадами, із дня видання наказу про призначення на посаду (вступу до тимчасового виконання обов'язків за вакантними посадами) виплачується курсантська посадова надбавка в таких розмірах: командира відділення – 10 відсотків посадового окладу; головного сержанта взводу (командира групи) – 15 відсотків посадового окладу; головного старшини (старшини) роти (батареї), курсу, командира взводу – 20 відсотків посадового окладу; підвищення посадових окладів за військову службу на території гірських населених пунктів та на острові Зміїний – військовослужбовцям, які проходять військову службу у підроз-

ділах органів Держприкордонслужби, розташованих на території населених пунктів, яким надано статус гірських, визначених постановою Кабінету Міністрів України від 11 серпня 1995 року № 647 «Про перелік населених пунктів, яким надається статус гірських», посадові оклади підвищуються на 25 відсотків; острові Зміїний, посадові оклади підвищуються на 50 відсотків [4].

Різноманітність додаткових виплат для військовослужбовців Державної прикордонної служби України має на меті врахування численних факторів служби – від вислуги років до специфічних умов виконання обов'язків, що супроводжуються підвищеними ризиками для здоров'я та життя. Грошові виплати в цих випадках виконують функцію не лише соціальної підтримки, а й важливого мотиваційного елементу для забезпечення високої професійної готовності прикордонників до виконання завдань національної безпеки. Зміни в законодавчій базі України безпосередньо впливають на механізм нарахування і розмір щомісячних додаткових виплат для військовослужбовців Державної прикордонної служби України. Реформи в сфері грошового забезпечення військовослужбовців, ухвалення нових законів та постанов, а також коригування існуючих нормативно-правових актів визначають умови і принципи нарахування таких виплат, що забезпечує адаптацію до змінюваних умов служби та викликів, пов'язаних з діяльністю прикордонних підрозділів. Основним завданням таких змін є забезпечення належного рівня фінансового стимулювання, соціальної захищеності, а також мотивації військовослужбовців.

Наприклад, ухвалення постанов Кабінету Міністрів України № 393 від 17 липня 1992 року [5], № 704 від 30 серпня 2017 року [6] та № 884 від 30 листопада 2016 року [7], які визначають порядок виплати грошового забезпечення для різних категорій військовослужбовців, можуть призвести до коригування нарахувань для військовослужбовців ДПСУ. Це включає встановлення нових видів надбавок, премій та доплат для військовослужбовців, залучених до виконання специфічних завдань, або тих, хто проходить службу в зонах складних умов (наприклад гірські райони). Періодична індексація розміру посадових окладів, доплат і премій відповідно до рівня інфляції або змін у економічній ситуації країни також є частиною змін у законодавстві, що має прямий вплив на фінансову складову грошового забезпечення військових. У разі підвищення мінімальних зарплат або інших економічних умов держава може коригувати розміри додаткових виплат, що дозволяє підвищити рівень забезпечення військовослужбовців у відповідності до соціально-економічних стандартів. Законодавчі зміни часто мають на меті поліпшити

компенсацію військовослужбовців, що працюють в умовах підвищеного ризику, а також у зонах, де виконання службових обов'язків пов'язано з особливими умовами та труднощами. Додаткові виплати, що забезпечують стимулювання таких військовослужбовців, є важливою частиною політики соціальної підтримки, спрямованої на забезпечення ефективності і стабільності служби в складних умовах.

Висновок. Нормативно-правова база, що регулює виплату додаткових видів грошового забезпечення, є багатогранною і розгалуженою, включаючи закони, постанови Кабінету Міністрів України, накази Міністерства внутрішніх справ України та інші нормативні акти. Однак, в умовах швидких змін соціально-економічної ситуації країни, ці норми потребують оновлення, щоб чітко відображати нові виклики та умови служби, зокрема для військовослужбовців, які виконують завдання в умовах підвищеного ризику або в складних соціально-політичних ситуаціях. Враховуючи стратегічну важливість завдань, які виконують військовослужбовці ДПСУ, особливо в умовах війни, боротьби за незалежність та не порушувати кордонів української держави, потрібно передбачити стабільне та достатнє фінансування для покриття всіх витрат на виплату додаткових видів грошового забезпечення. Це дозволить створити необхідні умови для ефективної служби прикордонників і забезпечити їм соціальні гарантії, що підвищать мотивацію до виконання складних завдань. Хоча грошове забезпечення є важливою складовою мотивації військовослужбовців, необхідно також приділяти увагу соціальним гарантіям, таким як медичне обслуговування, житлове забезпечення, освітні програми для військових та їхніх родин. Усі ці фактори створюють загальний рівень комфорту та соціальної стабільності, що є не менш важливим для виконання завдань, особливо в умовах високої напруги та ризику. Підсумовуючи слід зазначити, що, зважаючи на важливість фінансового та соціального забезпечення для військовослужбовців ДПСУ, необхідно проводити постійний моніторинг та вдосконалення чинного законодавства і механізмів нарахування виплат, щоб забезпечити військовим гідну оплату їхньої служби на благо держави.

Майбутні дослідження даної проблематики можуть зосереджуватися на аналізі ефективності нових ініціатив щодо грошових виплат та розробці методик для більш точного визначення розміру додаткових виплат залежно від конкретних умов служби. Важливим є також розгляд інтернаціональних практик щодо виплат військовослужбовцям у прикордонних службах, зокрема в країнах-членах НАТО.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 03.04.2003 № 661-IV : URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15#Text> (дата звернення 03.01.2025)
2. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII . URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (дата звернення 03.01.2025).
3. Про надбавки до посадових окладів осіб, зайнятих на шифрувальній роботі: постанова Кабінету Міністрів України від 22.12.1995 № 1037 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1037-95-%D0%BF#Text> (дата звернення 05.01.2025)
4. Про затвердження Інструкції про порядок виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Державної прикордонної служби України : Наказ М-ва внутр. справ України від 25.06.2018 № 558 . URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0854-18#Text> (дата звернення 05.01.2025)
5. Про порядок обчислення вислуги років, призначення та виплати пенсій і грошової допомоги особам офіцерського складу, прапорщикам, мічманам, військовослужбовцям надстрокової служби та військової служби за контрактом, особам начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ, поліцейським, співробітникам Служби судової охорони та членам їхніх сімей : Постанова Каб. Міністрів України від 17.07.1992 № 393 : URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393-92-п#Text> (дата звернення 05.01.2025).
6. Про грошове забезпечення військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу та деяких інших осіб : Постанова Каб. Міністрів України від 30.08.2017 № 704 : URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/704-2017-п#Text> (дата звернення 05.01.2025).
7. Про затвердження Порядку виплати грошового забезпечення сім'ям військовослужбовців, захоплених у полон або заручниками, а також інтернованих у нейтральних державах або безвісно відсутніх : Постанова Каб. Міністрів України від 30.11.2016 № 884 : URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/884-2016-п#Text> (дата звернення 05.01.2025).

РОЗДІЛ 13 ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-1/129>

ПРИНЦИП СПРАВЕДЛИВОСТІ В КОНЦЕПЦІЯХ МИСЛИТЕЛІВ АНТИЧНОСТІ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

THE PRINCIPLE OF JUSTICE IN THE CONCEPTS OF ANCIENT THINKERS: PHILOSOPHICAL AND LEGAL DIMENSION

Пікуля Т.О., к.ю.н., доцент,
професор кафедри теоретичної юриспруденції

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

Блохіна А.М., студентка V курсу магістратури
юридичного інституту

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

Стаття присвячена дослідженню еволюції принципу справедливості як однієї з фундаментальних категорій філософсько-правової думки, що формувалася протягом історії людства. Приділено увагу аналізу трансформації уявлень про справедливість, починаючи від античності, де вона розглядалася як гармонія та баланс у суспільстві, до сучасності, де принцип справедливості є основою прав людини. Особливу увагу акцентовано на внеску античних мислителів, таких як Сократ, Платон, Арістотель і Цицерон, у формування основних концепцій справедливості. Зокрема, встановлено, що Сократ, Платон і Арістотель сформували концепцію справедливості як чесноти, що забезпечує гармонію між суспільством і державою. Справедливість розглядалася як основа етичної поведінки та політичного устрою. У цей час вона ототожнювалася з рівновагою між особистими інтересами та загальним благом. Зазначено, що у середньовічний період переважає теологічна концепція справедливості як прояв божественної гармонії. Так, праці Аврелія Августина та Томи Аквінського трактували справедливість як божественний порядок, відображений у людському розумі. З поширенням ідей періоду Просвітництва справедливість набула рис природного права та раціональності, що сприяло розвитку концепції прав людини. Окрім цього, окреслено ідеї нового часу, у період якого уявлення про справедливість висвітлювалися у працях Канта, Гегеля та інших мислителів, які поєднали моральні та правові аспекти справедливості, підкреслюючи її значення для свободи особистості та формування громадянського суспільства. Наголошено, що у сучасний період вагому роль займають позиції Конституційного Суду України, рішення якого містять тлумачення принципу справедливості та розглядаються ним як основоположний принцип права. Встановлено, що еволюція поглядів на справедливість пройшла доволі довгий етап становлення та розвитку і знайшла своє відображення в кожному історичному періоді та зробила неоціненний вклад у розвиток соціуму, права та людства в цілому. Результати дослідження демонструють, що еволюція поняття справедливості охоплює взаємозв'язок між історичними, етичними та правовими аспектами, що дозволяє переосмислити роль справедливості у сучасному світі як універсального принципу, який забезпечує баланс між правами, інтересами особистості та суспільства.

Ключові слова: справедливість, філософ, еволюція, античність, середньовіччя, просвітництво, відродження, новий час, права людини, мораль.

The article is dedicated to exploring the evolution of the principle of justice as one of the fundamental categories of philosophical and legal thought that has developed throughout human history. Attention is given to the analysis of the transformation of ideas about justice, starting from antiquity, where it was viewed as harmony and balance in society, to modern times, where the principle of justice forms the foundation of human rights. Special emphasis is placed on the contributions of ancient thinkers such as Socrates, Plato, Aristotle, and Cicero to the formation of the main concepts of justice. In particular, it is established that Socrates, Plato and Aristotle formed the concept of justice as a virtue that ensures harmony between society and the state. Justice was considered the basis of ethical behavior and political order. At that time, it was identified with the balance between personal interests and the common good. It is noted that in the medieval period, the theological concept of justice as a manifestation of divine harmony prevailed. Thus, the works of Aurelius Augustine and Thomas Aquinas interpreted justice as a divine order reflected in the human mind. With the spread of the ideas of the Enlightenment, justice acquired the features of natural law and rationality, which contributed to the development of the concept of human rights. In addition, the ideas of the modern era are outlined, during which the concept of justice was highlighted in the works of Kant, Hegel and other thinkers who combined the moral and legal aspects of justice, emphasizing its importance for individual freedom and the formation of civil society. It is emphasized that in the modern period, the positions of the Constitutional Court of Ukraine play a significant role, the decisions of which contain an interpretation of the principle of justice and are considered by it as a fundamental principle of law. It is established that the evolution of views on justice has gone through a rather long stage of formation and development and has found its reflection in each historical period and has made an invaluable contribution to the development of society, law and humanity as a whole. The results of the study demonstrate that the evolution of the concept of justice encompasses the relationship between historical, ethical, and legal aspects, which allows us to rethink the role of justice in the modern world as a universal principle that ensures a balance between the rights and interests of the individual and society.

Key words: justice, philosopher, evolution, antiquity, middle ages, enlightenment, renaissance, modern era, human rights, morality.

У сучасному світі принцип справедливості виступає фундаментальною категорією, що об'єднує філософську, правову та соціальну думку. Його багатовимірний характер охоплює етичні, нормативні та політичні аспекти, які змінювалися в ході історичного розвитку людства.

Античні мислителі, зокрема Платон і Арістотель, розглядали справедливість як етичну категорію, пов'язану із гармонією та рівновагою в суспільстві. У подальші періоди розвитку правової думки цей принцип поступово інтегру-

вався в юридичні конструкції, отримуючи нові тлумачення в добу середньовіччя, епоху Просвітництва, в контексті природного права та сучасного правового позитивізму.

Дослідження еволюції принципу справедливості дозволяє зрозуміти, як у різні епохи відбувалося формування уявлень про справедливість та яким чином це вплинуло на сучасний стан правового розвитку.

Попри багатовікову увагу до принципу справедливості, дискусії щодо його універсальності та унікальності

тривають і досі. Сучасний філософсько-правовий дискурс зіштовхується із викликами глобалізації, правового плюралізму, розвитку міжнародного права та прав людини, які вимагають переосмислення цього принципу.

З огляду на важливість справедливості як філософської та правової категорії обумовлюється актуальність її розуміння, сутності, та визначення як такої.

Мета цієї статті полягає у дослідженні історичних етапів розвитку принципу справедливості, починаючи з античності і завершуючи його сучасними концепціями, з акцентом на філософсько-правовий вимір та окреслення питання зміни уявлень про справедливість у різні епохи та висвітлення теоретико-прикладних аспектів принципу справедливості, які залишаються актуальними у сучасному правовому світі.

Проблема справедливості з давніх-давен була ключовою темою у філософських роздумах різних періодів: античності, середньовіччя, нового часу та сучасності. Людство повсякчас прагнуло до справедливого порядку, а в періоди криз і негараздів суспільство часто зверталося до уявлень про «золотий вік», коли, на їхню думку, панували мир, справедливість і гармонія.

Саме з античних часів починається розвиток філософсько-правової думки про справедливість, що послугувало для розвитку справедливості у подальші періоди історії.

Базові уявлення про принцип справедливості сформували такі видатні античні мислителі, як Сократ, Платон, Арістотель та Цицерон.

Сократ найбільше розмірковував над принципом справедливості серед усіх інших філософів античності. Так, на думку Сократа, людина має бути мудрою та дотримуватися космічних законів. А справедливість – це чеснота, яка потрібна кожній людині [1, с. 35].

При цьому, велику шану Сократ віддає Батьківщині. Хоча його і несправедливо засудили, але він приймає цю кару як належне і відмовляється від втечі з в'язниці. Сократ писав: «Отже, якщо ми, вважаючи це справедливим, вирішимо вкоротити тобі віку, а ти в міру своїх сил спробуєш заподіяти смерть нам, Законам, і Батьківщині і при цьому скажеш, що чиниш справедливо, ти, який воістину повинен дбати про чесноту! Отож ти, вважаючи себе за мудрого, не відаєш, що треба шанувати Батьківщину більше, ніж матір, більше ніж усіх предків, що вона над усе дорога, над усе священна, що вона посідає найвище місце в помислах богів і розумних людей, тому її треба шанувати, її поступатися, її коритися, коли вона розгнівана, більше, ніж батькові; треба або її перекопати, або виконувати те, що вона повелить, навіть втерпіти смиренно її вирок – чи то тілесну кару, чи то кайдани, чи веління йти на війну, де на тебе чекають рани і смерть; все це треба робити, бо це все справедливе. І не можна ні ухилитися, ні відступати, ні залишати свого місця в лаві. І скрізь – і в бою, і в суді – треба виконувати те, що велить Держава і Батьківщина, а якщо ми не згодні з їхніми веліннями, можна перекопати змінити їхню думку, але законним способом. Чинити ж насильство над матір'ю чи над батьком – це злочин супроти богів, а тим більший злочин – чинити насильство над Батьківщиною» [1, с. 35].

У цьому контексті, можна відзначити, наскільки глибокими і мудрими є міркування Сократа щодо Батьківщини та обов'язку захищати державу. Його слова, сказані багато століть тому, не втрачають своєї актуальності й сьогодні, адже саме справедливість залишається фундаментальною цінністю для створення правової держави.

У той же час, можна поставити під сумнів думку Сократа, за якої йти проти своєї держави є неправильним вчинком, оскільки в останній може панувати деспотія, автократія чи тиранія. У цьому випадку можна провести аналогію із Російською Федерацією, яка чинить збройну агресію проти України. На нашу думку, позиція Сократа є логічною у разі існування демократичної, правової дер-

жави, де людина, її життя, честь та гідність визнаються найвищою соціальною цінністю, де вважається мир та правопорядок, де діє верховенство права.

Разом з цим, ми поділяємо таке міркування Сократа: «Справедливість і будь-яка інша чеснота – є мудрістю. Справедливі вчинки і взагалі усі вчинки, засновані на чесноті, прекрасні та гарні» [2, с. 80].

Сократ також зазначає, що «справедливість – предмет, дорожчий усякого золота», оскільки «ідеться не про дрібниці, а про те, яким чином треба жити» всім людям із різними, часом протилежними інтересами, потребами й здібностями в єдиному суспільстві [3, с. 124].

За Платоном справедливе суспільство – це суспільство, в якому кожна людина повною мірою реалізує можливості, надані їй від природи [4, с. 12]. При цьому, Платон стверджує, що справедливість має бути в душі. Тоді вона стає основою душевного здоров'я людини [1, с. 35].

Поміж іншим, Платон підкреслює, що справедливість/несправедливість початково притаманні державі, вони визначають форму правління. «А кожна влада встановлює закони для своєї вигоди: демократія – демократичні, тиранія – тиранічні й так само інші. А встановивши їх, оголошує для підлеглих, що вони, ті закони, справедливі. Це вигідно для властей, а того, хто порушує їх, вони карають як такого, що поводить протизаконно й несправедливо. Тобто... у всіх державах справедливим вважають те, що вигідне для існуючої влади» [4, с. 13].

Звідси можна зробити висновок, що справедливість (або несправедливість) безпосередньо пов'язана із державним устроєм, розбудовою держави та структурою суспільства, адже в античний період уособлені полісом держава і суспільство були неподільними.

Поняття справедливості, на думку Арістотеля, також пов'язане з уявленням про державу, оскільки право, що служить мірилом справедливості, є регулюючою нормою політичного спілкування». Справедливими формами правління Арістотель вважає царську владу, правління аристократії і політії. Вони справедливі, оскільки їхні головні завдання – служіння суспільству, досягнення загального блага, захист інтересів всіх громадян. Так, головною метою царської влади, за Арістотелем, є благо всіх громадян; правління аристократії (панування знаті) націлене на захист інтересів усіх громадян; політія (правління більшості) має на меті благополуччя всього суспільства [4, с. 15].

Арістотель також говорив, що справедливість виражає не якусь одну чесноту, а охоплює всі чесноти одночасно [3, с. 125].

Цікавою є думка Арістотеля, за якої справедливість – це відплата кожному за його заслуги. Несправедливість – це свавілля, яке порушує права людини. Будь-які об'єктивні рішення є справедливими. Несправедливим є перекладання на інших власних обов'язків та отримання благ за рахунок інших [1, с. 36].

Для Арістотеля справедливість – це також принцип, який регулює відносини між людьми щодо розподілу соціальних цінностей. Так, філософ виділяв два види справедливості – зрівняльну та розподільну [1, с. 33].

Критерієм зрівняльної справедливості, на думку Арістотеля, є «арифметична рівність», що передбачає відплату рівним за рівне – при її застосуванні відбувається «рівняння того, що складає предмет обміну». З усіма особами в цьому випадку поводяться як із рівними в усьому, за винятком того, що розрізняють тих, хто вчинив кривду, й тих, хто її зазнав [1, с. 36].

Таким чином, суть зрівняльної справедливості полягає не в зрівнюванні всіх у доходах (зрівнялівці), а в рівності перед законом, тобто це контроль за дотриманням договорів, що укладаються між людьми, і сприяння пропорційному відшкодуванню шкоди, якщо така є [3, с. 125].

Сутність розподільної справедливості полягає в розподілі благ згідно з чеснотами та якостями осіб. Критерієм

розподільчої справедливості є «геометрична рівність», яка означає розподіл загальних благ пропорційно внескам членів суспільства» [1, с. 36].

Цицероном справедливість розуміється як вічний, незмінний та невід'ємний закон природи в цілому і людської природи зокрема. Тому, якщо закон несправедливий і суперечить природному закону, то він є законом не більше, ніж рішення, прийняті розбійниками [4, с. 17].

Отже, як слушно зауважує Блоха Я. Є., Сократ, Платон та Арістотель, характеризуючи принцип справедливості, пов'язуючи його з такими поняттями, як мудрість, краса, гармонія, і пропускаючи його через проблеми рівності, нерівності, держави, права, політики, створювали теоретичні передумови для розвитку подальших суджень про справедливість» [2, с. 86].

Варто також зазначити і про те, що за часів Сократа, Платона й Арістотеля були представники протилежних поглядів, так звані «учителі мудрості». Іншими словами, це були софісти. Сутність софістики полягала в правильному маніпулюванні змістом слів, тому характер діяльності софістів полягав у тому, що вони повинні були навчити людину захищати будь-яку точку зору, якою б абсурдною вона не була. Основою такого навчання було уявлення про відсутність абсолютної істини й об'єктивних цінностей. Відносність понять добра й зла, суто формальне вміння маніпулювати словами приводило до появи таких тверджень: «Хвороба – зло для хворого й благо – для лікаря»; «Смерть – зло для померлого, а для могильників – благо». Це дозволило софістам говорити про розмежування справедливості на «справедливість за своєю природою» й «справедливість за законом» [3, с. 125].

У той час як античний період характеризується глибокими та унікальними концепціями щодо справедливості, період середньовіччя демонструє менш різноманітний і оригінальний підхід до окреслення такої категорії, як «справедливість».

Якщо в межах античного світогляду справедливість розумілась як прояв космічної гармонії, то християнство ототожнювало справедливість з Богом [5, с. 32]. Тобто в період середньовіччя превалує теологічна концепція розуміння справедливості.

Це пояснюється тим, що світогляд того часу був пронизаний церковними догмами, і оскільки церква мала значний вплив на формування уявлень про стан речей у суспільстві, то це не могло не позначитися на поглядах філософів середньовіччя.

Системне викладення християнських концепцій на справедливість надає Аврелій Августин. Справедливість, за Августином, це чеснота, яка «влита» в душу людині при акті творіння. Тому вона належить до «тварного» блага [5, с. 32].

За Томою Аквінським, людині слід намагатися переборювати в собі природні потяги, тваринні пристрасті, шукаючи свій шлях до Бога, а отже – й до справедливості. Аквінат розглядає справедливість, як узгоджене з природним законом відображення божественності і мудрості в людському розумі [5, с. 33–34].

Відхід від суто релігійного світогляду, що панував у середньовіччі, відкрив нові горизонти для мислителів, які почали шукати відповіді на вічні питання, зокрема, про справедливість, за межами церковних догматів.

Так, проблема справедливості займала одне із центральних місць у філософських поглядах в епоху Відродження. Окреслення цієї проблеми найбільшою мірою пов'язане з іменами Томаса Мора й Томмазо Кампанелли. Обидва мислителів захоплювались ідеєю щасливого життя не якоїсь конкретної особи, а всіх людей. Щастя можливе, вважали вони, тільки тоді, коли немає приватної власності, і всі люди працюють, тобто відсутня соціальна несправедливість [3, с. 125].

У період просвітництва, справедливість досліджувалася основоположниками європейської філософії права –

Г. Гроцієм, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Локком та ін. Так, запропонована ними концепція «природного права» включає положення про справедливість як основні права. Окрім цього, у працях вказаних мислителів було обґрунтоване розуміння справедливості як пропорційності (рівне – рівним, нерівне – нерівним).

У період нового часу найбільш яскраво ідею справедливості було розглянуто в працях представників школи класичної німецької філософії – І. Канта та Г. Гегеля.

Кант уперше виокремив моральну й правову справедливість. Якщо до першої належить справедливість, заснована на категоричному моральному імперативі, то друга за своїм змістом збігається з її аристотелівським трактуванням як добродетельності. Він вважав, що справедливість треба шукати не в природі людини й навіть не в умовах, у яких вона живе, а виключно в поняттях чистого розуму [3, с. 125–126].

Водночас, Гегель вважав, що моральність є началом бачення справедливості, яке далі проявляється в державно-правовій сфері. За Гегелем, у сфері громадянського суспільства загальні начала, засновані на праві справедливості, упродовжуються за допомогою правоохоронних органів та організацій. Держава подібно до «божественної волі», яка організовує світ духовний, за допомогою законів уносить справедливість у соціальний світ. Поняття справедливості він розглядав разом із поняттям свободи, яку пов'язував із приватною власністю. Саме в останній, на його думку, реалізує себе свобода індивіда [3, с. 126].

На думку сучасних науковців – справедливість є елементарною властивістю людини, як моральної істоти у її ставленні до інших людей [6, с. 14].

Елементарна властивість людини – це те, що визначає нас як людину, яка є єдиною істотою, яку можна визначити чітко за розумінням справедливості, тобто людина, як моральна істота. Можна сказати те, що відрізняє людину від інших істот на цій землі – це наявність моралі, наявність деяких правил, і ці правила визначені не тільки у її власній поведінці, а й в ставленні до інших людей.

Інші вчені надають визначення правової справедливості, де правова справедливість є категорично-безумовним моральним обов'язком влади – вищим від будь-яких її прогресистських намірів та устремлінь [6, с. 14].

До незалежності України основним принципом був не принцип справедливості, а принцип політичної доцільності. Реальна справедливість влади – це справедливість, в якій людина стоїть на самому початку. І у разі якщо є певний суспільний інтерес, то в першу чергу необхідно з'ясувати, яким чином цей інтерес пересікається з інтересом людини.

Окрім цього, справедливість визначають, як принцип адекватності суспільних зусиль, спрямованих на відновлення священної рівноваги світу (права), порушеної внаслідок діяльності чи бездіяльності члена (членів) суспільства чи суспільної інституції.

У цьому визначенні закладений базовий принцип відновлення справедливості, коли людина або суспільство має відновлювати справедливість, яка була порушена, навіть, якщо вона була порушена для якогось суспільного блага.

На сучасному етапі розвитку права принцип справедливості розкривається Конституційним Судом України, який у своїх рішеннях визначає його зміст.

Натомість у Конституції України принцип справедливості не закріплений у прямій формі. Проте практика Конституційного Суду України свідчить про сприйняття його правовою системою. Більше того, уся правова система ґрунтується на ідеї справедливості [7, с. 260].

Таким чином, Конституційний Суд України у своїх рішеннях розкриває суть принципу справедливості, вказуючи тим самим на його унікальну роль.

Так, наприклад, у рішенні Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 року у справі за

конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) зазначається, таке: «Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права [8].

Тобто зазвичай справедливість розглядають як власність права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню.

У сфері реалізації права справедливість проявляється, зокрема, у рівності всіх перед законом, відповідності злочину і покарання, цілях законодавця і засобах, що обираються для їх досягнення.

Окрім цього, в одному зі своїх рішень Конституційний Суд України зауважив, що «...правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах» [9].

На підставі аналізу позицій Конституційного Суду України можна зробити висновок, що метою діяльності держави є досягнення справедливості у всіх сферах суспільного життя. Справедливість є складником принципу верховенства права. А найвищою соціальною цінністю є права, свободи та інтереси людини, які повинні бути захищені справедливим судом.

Підбиваючи підсумки огляду основних етапів еволюції уявлень про справедливість, можна сказати те, що справедливість є базовою правовою цінністю та основою людського існування.

У той же час справедливість, з філософської точки зору, є складним та багатограним поняттям, яке охоплює етичні, правові та соціальні аспекти. Справедливість є основою правової системи, що забезпечує баланс між правами окремих осіб та інтересами суспільства.

У філософії права справедливість можна розглядати як принцип, який визначає розподіл благ, обов'язків і відповідальності між членами суспільства та окремої людини на основі їхніх заслуг, потреб або рівності. Справедливість не обов'язково дорівнює суворому застосуванню закону, адже іноді закон не враховує моральні аспекти, які є невід'ємною частиною справедливості.

Базові уявлення про принцип справедливості сформулювали такі видатні античні мислителі, як Сократ, Платон, Арістотель та Цицерон.

За Сократом справедливість полягає у дотриманні людиною мудрості, істинного знання, порядку речей, слідуванні космічним законам. Справедливість абсолютно необхідна для окремої людини у якості чесноти, але вона також лежить в основі побудови справедливої держави.

За Платоном, справедливість це найвища чеснота, що утримує мужність, поміркованість та мудрість в повній рівновазі й гармонії («кожному своє»).

Тобто справедливість вимірювалася на рівні відплати, за якої у разі якщо людина щось робить, то вона отримує те, на що заслуговує (зробила добро отримує добро у відповідь, зробила зло отримує зло у відповідь). Така позиція виходить із принципу божественної справедливості: «хто сіє вітер, той пожне бурю».

Зважаючи на це, якщо людина вчиняє несправедливо відносно іншої людини, то рано чи пізно із такою самою вірогідністю хтось інший вчинить так само із цією людиною.

Арістотель поділяє справедливість на дві форми відповідно до видів її здійснення: зрівняльна справедливість, в основі якої лежить принцип рівності у володінні благами; та розподільча справедливість, відповідно до принципів якої один отримує більше, а інший менше, в залежності від своїх достоїнств (чеснот). При цьому, розкрадання, зловживання службовим становищем не належить до достоїнств.

За період античності концепти «справедливість як порядок (гармонія)» та «справедливість як відплата» витісняються концептами «справедливість як рівність» і «справедливість як чеснота», набуваючи характеру політико-правової та етичної категорії.

У епоху середньовіччя справедливість походить від Бога, а справедливістю є узгоджене з природним законом відображення божественності і мудрості у людському розумі. За нового часу особлива увага у контексті справедливості приділяється моральним та правовим аспектам.

Важливе місце у тлумаченні принципу справедливості займають позиції Конституційного Суду України, які викладаються у його рішеннях.

Зважаючи на зазначене вище, можна зробити висновок про те, що теорія справедливості пройшла доволі довгий етап становлення та розвитку і знайшла своє відображення у кожному історичному періоді та зробила неоціненний вклад у розвиток права, соціуму та людства в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шелевер Н.В. Принцип справедливості у філософії античних філософів. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2020. № 4. Том 2. С. 33-39.
2. Блоха Я.Є. Категорія «справедливість» в античній філософії періоду високої класики. *Філософські обрії*. 2016. № 36. С. 79-87.
3. Станіславів Р. М. Ретроспективний огляд поняття справедливості. Актуальні проблеми філософії та соціології: Науково-практичний журнал / Голов. ред. Д. В. Яковлев; відпов. секретар І. В. Шамша; Міністерство освіти і науки України; Національний університет «Одеська юридична академія». - Одеса, 2017. - Вип. 20. - С. 124-126.
4. Горбенко К.П. Еволюція концепції справедливості в античній філософії. *Вісник Донецького національного університету. Серія філософські науки*. 2016. № 1. С. 7-20.
5. Горбенко К.П. Особливості уявлень про справедливість в середньовічній філософії. *Філософія. Людина. Сучасність*. 2017. С. 32-34.
6. Подковенко Т., Рацин, В. Сучасні філософсько-правові дискусії про справедливість. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. № 1. С. 12-17.
7. Шелевер Н.В. Принцип справедливості та його реалізація Конституційним Судом України при здійсненні правосуддя. *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. № 86. С. 259-263.
8. Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 року у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання).
9. Рішення Конституційного Суду України від 30 січня 2003 року №3-рп/2003 у справі про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора.

РОЗДІЛ 14

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

УДК 347.73

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-1/130>

ЗАХИСТ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ НЕБАНКІВСЬКИХ ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТА ВИКЛИКИ

PROTECTION OF CONSUMER RIGHTS OF NON-BANKING FINANCIAL SERVICES: CURRENT PROBLEMS AND CHALLENGES

Сорока Л.В., д.ю.н., професор,
завідувач відділу аспірантури і докторантури
Науково-дослідний інститут публічного права

Куркова К.М., д.ю.н., професор,
завідувач відділу науково-правових експертиз та законопроектних робіт
Науково-дослідний інститут публічного права

Панченко О.І., к.ю.н., старший дослідник,
старший науковий співробітник відділу
науково-правових експертиз та законопроектних робіт
Науково-дослідний інститут публічного права

Статтю присвячено виявленню актуальних проблем та викликів у сфері захисту прав споживачів небанківських фінансових послуг в Україні. Уточнюється, що небанківські фінансові послуги є невід'ємною складовою сучасного фінансового ринку, адже відіграють важливу роль у забезпеченні його стабільності, конкурентоспроможності та інноваційності. Їх розвиток сприяє побудові більш доступної та ефективної фінансової інфраструктури, яка відповідає потребам різних категорій споживачів. Зауважено, що вони відрізняються від традиційного банківського обслуговування своєю спрямованістю, структурою та специфічними інструментами, адже спеціалізуються вони на вузьких сегментах фінансового ринку, таких як страхування, лізинг, мікрофінансування, факторинг тощо. Узагальнено, що питання захисту прав споживачів небанківських фінансових послуг, попри нормативно закріплені положення та євроінтеграційні вектори розвитку, усе ще має недостатній рівень пріоритетності для регулятора. Такий висновок визначено актуальним щонайменше з огляду на основний принцип захисту прав споживачів небанківських фінансових послуг, – попередження фінансових ризиків та шахрайства. Констатується, що найбільш актуальними проблемами та викликами у сфері захисту прав споживачів небанківських фінансових послуг в Україні є: 1) повномасштабне вторгнення росії на територію України, що зумовлює стан невизначеності та підвищеної економічної нестабільності; 2) низький рівень фінансової грамотності споживачів небанківських фінансових послуг, що дозволяє маніпулювати їхньою довірою; 3) недостатнє інформування споживачів небанківських фінансових послуг про специфіку фінансових продуктів з боку регулятора через складну структуру висвітлення публічної інформації; 4) фрагментарна адаптація національного законодавства до європейських стандартів, що інколи стає причиною їх формальної імплементації без ефективного застосування; 5) надмірна формалізація вимог до реклами небанківських фінансових послуг, що зумовлює нехтування їхнього дотримання.

Ключові слова: захист прав споживачів, надавачі небанківських фінансових послуг, Національний банк України, реклама, фінансовий ринок.

The article is dedicated to identifying current problems and challenges in the field of consumer rights protection in the non-banking financial services sector in Ukraine. It specifies that non-banking financial services are an integral part of the modern financial market, as they play a crucial role in ensuring its stability, competitiveness, and innovation. Their development contributes to building a more accessible and efficient financial infrastructure that meets the needs of various categories of consumers. It is noted that these services differ from traditional banking services in their focus, structure, and specific instruments, as they specialize in narrow segments of the financial market, such as insurance, leasing, microfinance, factoring, etc. It is generalized that the issue of consumer rights protection in the non-banking financial services sector, despite regulatory provisions and the European integration development vectors, still lacks sufficient priority for the regulator. This conclusion is deemed relevant at least in light of the fundamental principle of consumer rights protection in non-banking financial services – the prevention of financial risks and fraud. It is stated that the most pressing problems and challenges in the field of consumer rights protection in non-banking financial services in Ukraine include: 1) the full-scale invasion of Russia into Ukraine, which has led to a state of uncertainty and increased economic instability; 2) a low level of financial literacy among consumers of non-banking financial services, making them vulnerable to manipulation; 3) insufficient consumer awareness of the specifics of financial products due to the regulator's complex approach to presenting public information; 4) fragmentary adaptation of national legislation to European standards, sometimes leading to their formal implementation without effective application; 5) excessive formalization of advertising requirements for non-banking financial services, which results in their non-compliance.

Key words: advertising, consumer protection, financial market, National Bank of Ukraine, provision of non-banking financial services.

Вступ. Свого часу неадекватний захист споживачів, особливо на іпотечному ринку США, не тільки став причиною завдання значної шкоди споживачам фінансових послуг, але й головною причиною світової фінансової кризи. Аналогічно в ЄС – зловживання фінансовими продуктами призвело до підризу довіри до фінансових установ. Тому, враховуючи значну потенційну шкоду, яку фінансові послуги можуть завдати окремим споживачам і фінансовому ринку [1] – адекватна та належна політика захисту прав споживачів була і є актуальною.

Загальновідомо, що небанківські фінансові послуги є невід'ємною складовою сучасного фінансового ринку, адже відіграють важливу роль у забезпеченні його стабільності, конкурентоспроможності та інноваційності. Їх розвиток сприяє побудові більш доступної та ефективної фінансової інфраструктури, яка відповідає потребам різних категорій споживачів. Початок повномасштабного вторгнення росії на територію України зумовив виникнення низки ризиків, що могли негативно вплинути на

ринок небанківських фінансових послуг, адже воєнні дії спричинили економічну нестабільність, зниження платоспроможності населення та бізнесу, порушення логістичних ланцюгів тощо. Зокрема, основними ризиками стали: зменшення попиту на небанківські фінансові послуги, порушення операційної діяльності, зростання кредитних ризиків, відтік кадрів та ресурсів тощо. Тому перед державою постало завдання створення умов для стабілізування ситуації на фінансовому ринку, щоб не допустити його стагнації.

Варто враховувати, що небанківські фінансові установи значно менші за обсягами активів та, як показало повномасштабне вторгнення, – менш стійкі до криз. Донедавна законодавство з регулювання їхньої діяльності було застарілим, а вимоги до установ – заслабкими. Недосконале законодавство не забезпечувало належного захисту інвестицій, дотримання прав споживачів фінансових послуг та стримувало розвиток сектору. Частка активів небанківських фінансових установ в активах фінсектору (включно з Національним банком України) становить лише 14%. За цим показником Україна значно відстає від європейських країн [2].

Для розвитку ринку фінансових послуг важливо встановити прозорі та справедливі правила для всіх його учасників. У контексті євроінтеграції ці вимоги мають базуватися на європейських стандартах. У 2021–2023 роках для частини небанківського сектору, зокрема фінансових компаній, страховиків, кредитних спілок і ломбардів, було ухвалено низку ключових законів (наприклад, Закони України «Про фінансові послуги та фінансові компанії» [3], «Про страхування» [4], «Про кредитні спілки» [5]). Нове законодавство передбачає впровадження сучасних умов ліцензування, вимог до структури власності, корпоративного управління, внутрішнього контролю, а також дотримання стандартів ліквідності та платоспроможності [2].

Аналіз досліджень. Необхідно відмітити, що попри проведення реформування ринку небанківських фінансових послуг, питання захисту прав споживачів у цій сфері вітчизняними науковцями майже не досліджувалося. Варто відзначити дослідження О. Дзюня, який запропонував комплексне реформування системи захисту прав та інтересів споживачів небанківських фінансових послуг, наявність якого поряд із заходами, направленними на додаткову капіталізацію фінансових інститутів та покращення управління ризиками, на думку автора, сприятиме посиленню стійкості небанківського фінансового сектору України та фінансової стабільності економіки [6]. Однак слід враховувати, що його дослідження виконано у 2014 році. Тобто цілком обґрунтованим є твердження, що сучасні умови, в яких функціонує фінансовий ринок загалом, актуалізують пошук нових підходів до розвитку ринку небанківських фінансових послуг в Україні.

Мета дослідження. Схарактеризувати актуальні проблеми та виклики у сфері захисту прав споживачів небанківських фінансових послуг в Україні.

Виклад основного матеріалу. Небанківські фінансові послуги відрізняються від традиційного банківського обслуговування своєю спрямованістю, структурою та специфічними інструментами. Адже спеціалізуються вони на вузьких сегментах фінансового ринку, таких як страхування, лізинг, мікрофінансування, факторинг тощо. Водночас базове законодавство щодо захисту прав споживачів на належному рівні не враховує особливості надання надавачами небанківських фінансових послуг, а нормативно-правові акти органів, що здійснюють державне регулювання ринків фінансових послуг, містять лише окремі елементи захисту прав споживачів, і їх застосування [6, с. 161] навряд чи можна характеризувати як достатньо ефективне. У цьому контексті особливу роль відіграє Національний банк України, як центральний орган, відповідальний за регулювання та нагляд за небан-

ківським фінансовим сектором. Його повноваження включають розробку нормативно-правових актів, встановлення стандартів діяльності фінансових установ та забезпечення дотримання принципів прозорості.

Крім зазначеного Національний банк України має повноваження здійснювати захист прав споживачів фінансових послуг і регулювати поведінку банків та небанківських фінансових установ щодо їхніх клієнтів. В структуру Національного банку України входить спеціальний підрозділ, який цим опікується, – Управління захисту прав споживачів фінансових послуг, який має три основні напрямки роботи у захисті прав споживачів фінансових послуг: робота зі зверненнями громадян; встановлення вимог до фінансових установ; нагляд за додержанням законодавства про захист прав споживачів фінансових послуг та контроль за дотриманням законодавства про рекламу (в частині реклами у сфері фінансових послуг) [7].

Як демонструє практичний досвід, саме відсутність чітких і уніфікованих вимог до реклами небанківських фінансових послуг створює можливості для маніпулятивного впливу на споживачів. Рекламні матеріали часто містять неповну або спотворену інформацію про умови кредитування, страхування чи інші послуги. Це може вводити споживачів в оману, особливо тих, хто не має достатнього рівня фінансової грамотності. Своєю чергою, недостатній контроль за змістом реклами сприяє поширенню агресивних і неправдивих маркетингових кампаній, які завдають шкоди довірі до всього фінансового ринку.

Так, наприклад, Національний банк України виявив факт порушення ТОВ «УКР КРЕДИТ ФІНАНС» (ЄДРПОУ 38548598) вимог законодавства про захист прав споживачів фінансових послуг у частині, що регулює рекламу у сфері фінансових послуг. Йдеться про порушення вимог Законів України «Про споживче кредитування» та «Про рекламу», а також Положення про інформаційне забезпечення фінансовими установами споживачів щодо надання послуг споживчого кредитування, затвердженого постановою Правління Національного банку України від 5 жовтня 2021 року № 100, в частині реклами споживчого кредиту. Національний банк застосував до цієї фінансової установи захід впливу у вигляді накладення штрафу за порушення встановлених законодавством вимог до реклами на ринках фінансових послуг у мінімальному розмірі 85 000,00 грн [8].

Уточнимо, що з метою визначення порядку та умов застосування коригувальних заходів, заходів раннього втручання, заходів впливу у сфері державного регулювання діяльності на ринках небанківських фінансових послуг постановою Правління Національного банку України від 25 грудня 2023 року № 183 було затверджено «Положення про застосування Національним банком України коригувальних заходів, заходів раннього втручання, заходів впливу у сфері державного регулювання діяльності на ринках небанківських фінансових послуг» [9]. У ньому визначено ряд дефініцій, таких як: повторене, триваюче та систематичне порушення; учасники ринку небанківських фінансових послуг; план заходів для усунення порушення / припинення здійснення ризикової діяльності; небанківський надавач фінансових послуг та ін. Наприклад цим актом зазначено, що: «документ, у якому зафіксовані порушення та/або ознаки здійснення ризикової діяльності – документ, складений за результатами пруденційного нагляду, нагляду за ринковою поведінкою, нагляду за додержанням законодавства України про захист прав споживачів фінансових послуг або за результатами контролю за дотриманням вимог щодо структури власності небанківського надавача фінансових послуг, умов ліцензування (авторизації) діяльності з надання фінансових послуг» [9]. Важливо, що цією постановою деталізовано процедуру прийняття рішення про застосування заходу впливу, у тому числі щодо окремих суб'єктів небанківського фінансового ринку.

Окремо зауважимо, що у березні 2024 року Національний банк України представив звіт про огляд небанківського фінансового сектору. У його положеннях йдеться про те, що досі тривають перехідні періоди для приведення учасниками ринку своєї діяльності до вимог оновленого законодавства України [10]. Проте жодних даних про те, чи досліджувалось питання захисту прав споживачів у цій сфері не наводиться. Водночас у Звіті про роботу зі зверненнями, запитами на публічну інформацію та огляд практики застосування законодавства з питань захисту прав споживачів фінансових послуг за III квартал 2024 року міститься інформація, що у третьому кварталі 2024 року щодо роботи фінансових компаній отримано 2 231 звернення, страховиків – 379 звернень, 271 звернення – щодо роботи колекторських компаній. Найпоширенішими питаннями, які стосувались діяльності небанківських фінансових установ, стали врегулювання простроченої заборгованості – 1 528 звернень, не виплата страхового відшкодування – 203 звернення, кредитування військовослужбовців – 168 звернень, кредитні канікули на час воєнного стану – 153 звернення. Загалом відзначено невеликий приріст кількості звернень щодо діяльності фінансових компаній за цей період. Однак констатується відносно стала їхня кількість [11].

Особливість аналізованого документа полягає у тому, що наводиться алгоритм дій споживача при виникненні проблемної ситуації, проте:

- по-перше, щоб знайти відповідний алгоритм, потрібно знати де його шукати. Навряд її розміщення у відповідному звіті для пересічного громадянина є логічним та доступним до озайомлення;

- відсутня інформація про реакцію з боку регулятора на відповідні звернення, тим самим споживач, права якого порушені, не має можливості наперед оцінити майбутні перспективи від його звернення або відстежити та сформувати алгоритм своїх дій на прикладі аналогічних ситуацій.

Зауважимо, що Національний банк України на своєму офіційному сайті поширює інформацію про застосування заходів впливу до фінансових компаній у розділі новин. Проте, знову ж таки, це виключно фактична інформація, однак ніяк не просвітницька.

З означеного бачимо, що попри намагання держави через прийняття нормативно-правових актів належним чином врегулювати діяльність учасників фінансового ринку загалом, питання підвищення рівня фінансової грамотності споживачів послуг у небанківському секторі залишаються не до кінця вирішеними.

Так, за результатами дослідження «Фінансова грамотність, фінансова інклюзія та фінансовий добробут в Україні у 2021», яке проводилось на замовлення Агентства США з міжнародного розвитку (USAID), загальний індекс фінансової грамотності України становить 12,3 бали (або 58% від його максимального значення) [12, с. 3]. Загальний висновок, який був зроблений у вищезазначеному звіті такий:

- Україна зросла за рівнем фінансової грамотності як у порівнянні з 2018 роком, так і в порівнянні з іншими країнами (тренди України іноді суттєво кращі, ніж інших країн);

- залишаються розбіжності у фінансовій грамотності за віком, місцем проживання, освітою і доходами, що є характерним і для країн дослідження ОЕСР за 2020 рік. Водночас практично відсутні відмінності за статтю (у Звіті ОЕСР навпаки питання відмінностей між фінансовою грамотністю чоловіків і жінок є релевантним); українці мають нижчий рівень доходу та відповідно менший запас міцності на випадок втрати основного джерела доходу та відчують більший стрес через стан своїх фінансів порівняно із опитаними з країн порівняння;

- Індекс фінансової грамотності в Україні наразі демонструє гарну динаміку – за менше ніж 3 роки відбулося зрос-

тання на 6,0% у бальному вираженні; усі компоненти індексу покращилися. Натомість темп приросту Індексу фінансової грамотності у країнах порівняння, які брали участь в опитуваннях ОЕСР у 2016 і 2020 роках (Грузія, Естонія, Польща, Росія, Угорщина, Хорватія, Чехія) склав лише 2,4%;

- порівняно нижчий індекс із фінансової грамотності зафіксовано у віковій групі 18-24 роки зі значенням Індексу 11,4 бали. Проте, не можна не відзначити той факт, що саме в цій групі було найбільше зростання Індексу порівняно з результатами опитування 2018 року. Також вразливою групою є група респондентів старше 60 років (11,6 балів у 2021 р.);

- як і в 2018 році, так і в 2021 році існує безпосередня залежність між рівнем фінансової грамотності, чим вищий рівень освіти, тим вищий бал фінансової грамотності;

- не користувачі технологіями (за визначенням звіту ОЕСР за 2020 рік – це ті, хто не користувався комп'ютером, електронною поштою, інтернетом та мобільним телефоном останній тиждень) мають значно нижчий бал із фінансової грамотності (9,9) за рахунок знання і поведінки. Примітно, що ця категорія складає лише 5% вибірки і на 68% складається із осіб віком від 60 років і старших [12, с. 4–5].

Тобто можна зробити висновок, що на рівень фінансової грамотності впливають такі фактори як: вік споживачів (у групу ризику входять особи віком від 60 років), освіта та бажання/можливість використовувати цифрові технології, проживання споживачів у сільській місцевості.

Для подолання проблеми щодо недостатнього рівня фінансової грамотності споживачів небанківських фінансових послуг, рекомендується проведення таких заходів:

- проводити роботу з вразливими групами населення за віком і за місцем проживання, переформатувати заходи з фінансового просвітництва найбільш прийнятним чином для цих груп населення, в тому числі через формування адекватних каналів поширення інформації. При цьому варто враховувати, що онлайн-освіта не завжди є доступною для зазначених груп населення, а це актуалізує питання проведення офлайн-заходів;

- проведення роз'яснювальної роботи щодо переваг користування фінансовими продуктами серед населення України. Звісно, це необхідно робити не тільки на рівні фінансових регуляторів, а швидше на рівні фінансових інститутів, які й є кінцевими продуцентами фінансових послуг. Важливо відзначити, що усвідомлення фінансовими установами своєї відповідальності за недобросовісну поведінку щодо споживачів фінансових послуг, зокрема, в частині розкриття інформації про фінансову послугу, стане міцним підґрунтям для зростання довіри до фінансових установ;

- спрямування зусиль фінансових регуляторів на посилення захисту прав споживачів фінансових послуг та інформування споживачів про вже наявні можливості їх відстоювання [12, с. 6–7].

Висновки. Проведене дослідження дозволяє констатувати, що питання захисту прав споживачів небанківських фінансових послуг, попри нормативно закріплені положення та євроінтеграційні вектори розвитку, усе ще має недостатній рівень пріоритетності для регулятора. На нашу думку такий висновок є актуальним щонайменше з огляду на основний принцип захисту прав споживачів небанківських фінансових послуг, – попередження фінансових ризиків та шахрайства. Регулятор доступно та повно має забезпечувати споживачів необхідною інформацією задля підвищення рівня їхньої фінансової грамотності, що забезпечить їм можливість прийняття усвідомленого фінансового рішення.

Відповідно, найбільш актуальними проблемами та викликами у сфері захисту прав споживачів небанківських фінансових послуг в Україні вважаємо:

- повномасштабне вторгнення росії на територію України, що зумовлює стан невизначеності та підвищеної економічної нестабільності;

– низький рівень фінансової грамотності споживачів небанківських фінансових послуг, що дозволяє маніпулювати їхньою довірою;

– недостатнє інформування споживачів небанківських фінансових послуг про специфіку фінансових продуктів з боку регулятора через складну структуру висвітлення публічної інформації;

– фрагментарна адаптація національного законодавства до європейських стандартів, що інколи стає причиною їх формальної імплементації без ефективного застосування;

– надмірна формалізація вимог до реклами небанківських фінансових послуг, що зумовлює нехтування їхнього дотримання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Consumer Protection Aspects of Financial Services. IP/A/IMCO/ST/2013-07 (February, 2014). URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2014/507463/IPOL-IMCO_ET\(2014\)507463_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2014/507463/IPOL-IMCO_ET(2014)507463_EN.pdf)
2. Звіт про фінансову стабільність (грудень, 2024). Національний банк України. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/FSR_2024-H2.pdf?v=12
3. Про фінансові послуги та фінансові компанії: Закон України від 14.12.2021 № 1953-IX. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-20#Text>
4. Про страхування: Закон України від 18.11.2021 № 1909-IX. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20#Text>
5. Про кредитні спілки: Закон України від 14.07.2023 № 3254-IX. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3254-20#Text>
6. Дзюнь О. Б. Захист прав споживачів небанківських фінансових послуг в системі державного управління. Інвестиції: практика та досвід. 2014. № 6. С. 159–163.
7. Захист прав споживачів фінпослуг. Що варто знати? Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/consumer-protection>
8. До фінансової компанії застосовано захід впливу за порушення вимог до реклами на ринках фінансових послуг. Національний банк України, 2024. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/do-finansovoyi-kompaniyi-zastosovano-zahid-vplivu-za-porushennya-vimog-do-reklami-na-rinkah-finansovih-poslug>
9. Про затвердження Положення про застосування Національним банком України коригувальних заходів, заходів раннього втручання, заходів впливу у сфері державного [...]: Постанова Національного банку України від 25.12.2023 № 183. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0183500-23#n28>
10. Огляд небанківського фінансового сектору (березень, 2024). Національний банк України, 2024. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Nonbanking_Sector_Review_2024-03.pdf?v=12
11. Звіт про роботу зі зверненнями, запитами на публічну інформацію та огляд практики застосування законодавства з питань захисту прав споживачів фінансових послуг за III квартал 2024 року. Національний банк України, 2024. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/ZG_2024-Q3.pdf?v=12
12. Фінансова грамотність, фінансова інклюзія та фінансовий добробут в Україні у 2021. Національний банк України, 2021. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Research_Financial_Literacy_Inclusion_Welfare_2021.pdf

РОЗВИТОК ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА: ВИКЛИКИ ДЕРЖАВНОЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ

DEVELOPMENT OF THE INFORMATION SOCIETY: CHALLENGES OF STATE INFORMATION POLICY

Дрозд О.Ю., д.ю.н., професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
професор кафедри поліцейського права
Національна академія внутрішніх справ,
ORCID ID: 0000-0002-4514-6594

У статті на підставі проведеного аналізу сучасних викликів, що постають перед країнами світу в умовах переходу до інформаційного суспільства, визначено стратегічні напрями державної інформаційної політики України. Констатовано, що інформаційне суспільство – це стадія розвитку цивілізації, у якій основним ресурсом стає інформація, а ключовими інструментами – цифрові технології, штучний інтелект, великі дані та інноваційні комунікаційні системи. Наголошено на ризиках, пов'язаних з розвитком інформаційного суспільства, зокрема таких як кібератаки, маніпуляція інформацією, цифровий розрив між країнами та соціальними групами. Визначено, що інформаційне суспільство – це не лише частина сучасного світу, а й напрям розвитку людства, який створює нові можливості та одночасно висуває нові вимоги до держав, бізнесу й кожного індивіда. Доведено, що ефективна реалізація інформаційної політики держави потребує розвинутої інституційної структури, яка охоплює систему суб'єктів і механізми координації їхньої діяльності, а також передбачає належну взаємодію між ними, яка забезпечується завдяки різним механізмам координації, а саме: нормативно-правове регулювання; міжвідомча взаємодія; публічно-приватне партнерство; громадський контроль; міжнародна співпраця. Запропоновано такі стратегічні напрями державної інформаційної політики України: 1) формування комплексної стратегії інформаційної політики; 2) посилення нормативно-правового забезпечення цифрової безпеки; 3) розвиток державних програм з підвищення цифрової грамотності населення; 4) запровадження ефективних механізмів боротьби з фейками та маніпуляціями; 5) підвищення рівня координації між державними органами та міжнародними партнерами.

Ключові слова: інформаційне суспільство, державна інформаційна політика, цифровізація, великі дані, штучний інтелект, нормативно-правове регулювання.

The article, based on the analysis of modern challenges facing countries in the transition to an information society, has formed strategic directions of the state information policy of Ukraine. It is stated that the information society is a stage of civilization development in which information becomes the main resource, and the key tools are digital technologies, artificial intelligence, big data and innovative communication systems. Attention is drawn to possible risks associated with the development of the information society, such as: cyberattacks, information manipulation, digital divide between countries and social groups. It is determined that the information society is not only a part of the modern world, but also a direction of human development, which creates new opportunities and simultaneously puts forward new requirements for states, businesses and each individual. It is proved that the effective implementation of the state's information policy requires a developed institutional structure, which includes a system of subjects and mechanisms for coordinating their activities, as well as through effective interaction between them. Which is ensured through various coordination mechanisms, namely: regulatory and legal regulation; interagency interaction; public-private partnership; public control; international cooperation. The following strategic directions of the state information policy of Ukraine are proposed: 1) formation of a comprehensive strategy of information policy; 2) strengthening the regulatory and legal support of digital security; 3) development of state programs to increase the digital literacy of the population; 4) introduction of effective mechanisms for combating fakes and manipulations; 5) increasing the level of coordination between state bodies and international partners.

Key words: information society, state information policy, digitalization, big data, artificial intelligence, regulatory and legal regulation.

Вступ. Інформаційне суспільство – це стадія розвитку цивілізації, у якій основним ресурсом стає інформація, а ключовими інструментами – цифрові технології, штучний інтелект, великі дані й інноваційні комунікаційні системи. Зазначене актуалізує дослідження концепту «інформаційне суспільство» як глобального явища, яке виявляється через: 1) трансформацію економіки, освіти, медицини, державного управління та навіть повсякденного побуту людей через розвиток технологій; 2) розвиток інтернету, мобільних технологій і хмарних сервісів, що забезпечує миттєвий обмін даними між країнами й культурами; 3) оптимізацію принципів ведення бізнесу, зумовлену розвитком цифрової економіки, платформ електронної комерції, криптовалюти й фінтех-інновацій; 4) інформаційні технології та соціальні мережі, які стали ключовими інструментами в політичних кампаніях, громадських рухах і міжнародних відносинах.

Водночас варто зауважити, що поряд з можливостями інформаційного суспільства виникають також проблеми – кібербезпека, маніпуляція інформацією, цифровий розрив між країнами та соціальними групами.

Таким чином, інформаційне суспільство усвідомлюється не лише як частина сучасного світу, а й напрям розвитку людства, який створює нові можливості та одночасно висуває нові вимоги до держав, бізнесу й кожного індивіда.

Питання цифровізації, інформаційного забезпечення, використання цифрових технологій у різних сферах життя слугували предметом досліджень багатьох учених. Наприклад, професори О. Дрозд та Л. Сорока у своїх працях неодноразово наголошували на тому, що цифрова трансформація з використанням багатьох різноманітних програм і доступних цифрових інструментів дає змогу реорганізувати й оптимізувати застарілі процеси [1, 77]. Причому автори також визначили, що попри потенціал для реалізації очевидних переваг у контексті підвищення ефективності, доступності та прозорості, цифрова трансформація може становити й ризики для основоположних принципів дотримання прав людини [1; 2]. Інша авторка, Д. Левченко, досліджуючи перспективи глобального цифрового управління в космічній сфері, зауважила, що у світі ще не сформована концепція глобального цифрового управління; однак світове бачення такого управління зосереджено на забезпеченні безпеки, стабільності й інклюзивності в цифровому просторі [3]. До речі, про це вперше йшлося на Всесвітньому саміті з питань інформаційного суспільства (WSIS), який є унікальним двоетапним самітом Організації Об'єднаних Націй (ООН), започаткованим з метою створення платформи для багатьох зацікавлених сторін, спрямованою на розв'язання проблем, пов'язаних з інформаційно-комунікаційними технологіями (ІКТ), за

допомогою структурованого й інклюзивного підходу на національному, регіональному та міжнародному рівнях. Метою WSIS є досягнення спільного бачення, бажання та зобов'язань побудувати людиноцентричне, інклюзивне й орієнтоване на розвиток інформаційне суспільство, де кожен може створювати, отримувати доступ, використовувати та ділитися інформацією [4].

Отже, **мета статті** полягає в тому, щоб на підставі аналізу викликів, що постають перед країнами світу в умовах переходу до інформаційного суспільства, сформувати стратегічні напрями державної інформаційної політики України.

Виклад основного матеріалу. Державну інформаційну політику, відповідно до Закону України «Про інформацію», визначено як сукупність основних напрямів і способів діяльності держави з одержання, використання, поширення та зберігання інформації [5]. На думку багатьох учених, інформаційна політика є чутливою до зовнішніх і внутрішніх інформаційних потоків, оскільки займається організацією процесів породження, розповсюдження та зберігання інформації в соціальних системах (тому ці процеси постійно контролюються суспільством) [6]. Від належного здійснення інформаційної політики залежить інформаційна безпека країни, а тим паче країни, яка вже тривалий час перебуває в стані війни. У цьому контексті А. І. Мирошніченко слушно зазначає: «Ворог продовжує використовувати інформацію як зброю та вести інформаційну війну проти України, додавати дезінформацію в інформаційний потік, намагатися псувати імідж нашої держави, нашої влади. Тому перед інформаційною політикою на сьогодні стоїть завдання забезпечити інформаційну безпеку та намагатися максимально блокувати ворога на цьому полі бою, що забезпечить в умовах війни якісну роботу органів влади, спокій громадян, ефективну роботу збройних сил і сприятиме наближенню перемоги України» [7, с. 44].

Ефективна реалізація інформаційної політики держави потребує розвиненої інституційної структури, яка включає систему суб'єктів і механізми координації їхньої діяльності. Суб'єктів інформаційної політики України можна розділити на декілька рівнів: 1) державні органи влади, які формують і реалізують політику в інформаційній сфері, забезпечують нормативно-правове регулювання, захист інформаційної безпеки та розвиток цифрових технологій. До них належать: Верховна Рада України (законодавче регулювання); Кабінет Міністрів України (формування стратегії та контроль її виконання); Міністерство цифрової трансформації (забезпечення цифрового розвитку, впровадження е-урядування); Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації (забезпечення кібербезпеки); Національна рада з питань телебачення і радіомовлення (здійснює медіарегулювання); 2) недержавні й міжнародні організації, до яких можна віднести: аналітичні центри, громадські організації, міжнародні фонди та бізнес-асоціації, які сприяють реалізації проєктів у сфері інформаційної політики, контролюють її прозорість та ефективність; 3) медіа й технологічні компанії – виконують роль каналів комунікації, впливають на формування громадської думки та поширення інформації; 4) громадяни як активні користувачі інформаційного простору беруть участь у реалізації інформаційної політики через механізми громадського контролю, петиції, участь у дискусіях.

Слід зауважити, що інституційна складова передбачає не лише створення системи суб'єктів, відповідальних за формування та впровадження державної інформаційної політики, а й створення умов для чіткої взаємодії між усіма зацікавленими суб'єктами та використання дієвих механізмів координації, що забезпечують гармонійний розвиток інформаційного суспільства, захист національних інтересів у цій сфері. Ефективна взаємодія між суб'єктами

інформаційної політики забезпечується завдяки різним механізмам координації, а саме: нормативно-правове регулювання; міжвідомча взаємодія; публічно-приватне партнерство; громадський контроль; міжнародна співпраця.

Стратегія інформаційної безпеки, затверджена Указом Президента України від 28 грудня 2021 року № 685/2021, визначила однією зі своїх стратегічних цілей створення ефективної системи стратегічних комунікацій. Відповідно до вказаного документа, основною метою створення та розвитку системи стратегічних комунікацій є гарантування ефективної інформаційної взаємодії та діалогу між органами державної влади, органами місцевого самоврядування та суспільством з питань, що стосуються кризових ситуацій, а також утвердження позитивного іміджу України, інформаційне сприяння просуванню інтересів держави у світі [8].

Здійснення цілеспрямованої державної інформаційної політики сприяє побудові інформаційного суспільства, яке розглядається цивілізованими державами як основа подальшого економічного, політичного та соціокультурного розвитку [9, с. 239]. Ще на першій світовій зустрічі на вищому рівні з питань інформаційного суспільства, яка проходила в Женеві 10–12 грудня 2003 року, учасники зустрічі визнали важливість створення інформаційного суспільства на підставі дотримання прав людини та констатували, що «спілкування є одним з основних соціальних процесів, однією з базових людських потреб і фундаментом будь-якої соціальної організації. Воно становить серцевину інформаційного суспільства. Кожен, де б він не перебував, повинен мати можливість брати участь в інформаційному суспільстві, і нікого не можна позбавити переваг, які пропонує це суспільство» [10].

Розвиток інформаційного суспільства та підвищення рівня культури діалогу Україна визначила як стратегічну ціль державної інформаційної політики. Так, для досягнення цієї мети необхідно виконати низку завдань, серед яких: публічне обговорення актуальних проблем суспільного розвитку; розбудова державним оператором національної цифрової мережі телевізійного мовлення, розвиток і модернізація мережі середньохвильового радіомовлення Національної суспільної телерадіокомпанії України; забезпечення належного фінансування суспільного мовника; забезпечення стабільного функціонування національного телебачення та радіомовлення на території України, передусім її прикордонних регіонів, і поширення на них українського інформаційного контенту; сприяння створенню системи мовлення територіальних громад, що забезпечуватиме розширення комунікативних можливостей та зниження конфліктності всередині територіальних громад, забезпечення їх інформування; стимулювання інновацій і забезпечення всебічного розвитку й захисту національної інформаційної інфраструктури, зокрема її телекомунікаційної складової, як сукупності різноманітних інформаційних (автоматизованих) систем, інформаційних ресурсів, телекомунікаційних (електронних комунікаційних) мереж, засобів комунікації та управління інформаційними потоками, а також організаційно-технічних структур, механізмів, що забезпечують їх функціонування; визначення механізмів регулювання роботи підприємств телекомунікацій, поліграфічних підприємств, видавництва, телерадіоорганізацій, телерадіоцентрів та інших підприємств, установ, організацій, закладів культури й медіа, а також використання місцевих радіостанцій, телевізійних студій і друкарень для військових потреб та проведення роз'яснювальної роботи серед військ і населення; заборона роботи приймально-передатвальних радіостанцій особистого та колективного користування, передачі інформації через комп'ютерні мережі, унеможливлення вільного обігу інформаційної продукції, що містить пропаганду війни, національної та релігійної ворожнечі, формування захищеного суспільства від

деструктивного впливу дезінформації та маніпулятивної інформації в інформаційному просторі України, а також в умовах запровадження правового режиму воєнного стану; підтримка академічних та аналітичних досліджень в інформаційній сфері, зокрема з вивчення впливу онлайн контенту нових медіа на суспільство [8].

Термін «інформаційне суспільство» виник у 80-х роках ХХ ст., ним послуговувалися представники різних наук як сутнісною характеристикою особливого виду постіндустріального суспільства [11, с. 41]. Своєю чергою формування глобального інформаційного суспільства, широке впровадження нових інформаційно-комунікаційних технологій актуалізували питання здійснення інформаційної влади на всіх рівнях глобального управління. На думку В. М. Бебика, інформаційна влада є здатністю власників інформації шляхом отримання, селекції, тлумачення, компонування, продукування та поширення інформації впливати на формування суспільної свідомості й культури, спонукати суб'єктів суспільної сфери (політики, економіки, духовної сфери) до запрограмованих чи спонтанних дій у заданому напрямі [11, с. 41].

Яскравим прикладом використання інформаційної влади можна вважати застосування ресурсу TikTok у виборах у Румунії. Так, Європейський Союз розпочав розслідування щодо зазначеної соцмережі, що належить Китаю, через звинувачення в тому, що Росія використовувала її для впливу на результати першого туру президентських виборів у Румунії, на яких перемогу здобув ультраправий кандидат, прихильний до Москви [12].

Отже, у сучасному інформаційному суспільстві баланс між державним контролем і свободою слова є ключовим викликом для демократичних держав. З одного боку, необхідно забезпечити право громадян на вільне вираження думок і доступ до інформації, що є основою демократичного устрою. З іншого боку, держава має гарантувати

інформаційну безпеку, протидіяти дезінформації, пропаганді, мові ворожнечі та маніпулятивним технологіям.

Крім того, дедалі частіше постає питання формування державної політики щодо розвитку штучного інтелекту та Big Data. Наприклад, в Україні для цього Міністерство цифрової трансформації розробило проєкт Стратегії розвитку сфери відкритих даних України на 2025–2027 роки, у якому зазначено: «Швидкий розвиток технологій, зокрема штучного інтелекту та “інтернету речей”, відкриває нові можливості для використання відкритих даних. Розвиток машинного навчання та аналітики великих даних може значно покращити процеси аналізу й інтерпретації відкритих даних, сприяючи більш ефективному ухваленню рішень. Вплив цих груп факторів на сферу відкритих даних в Україні є комплексним і вимагає від держави гнучкості у відповіді на сучасні виклики й активного використання можливостей, що відкриваються завдяки технологічному прогресу, для забезпечення прозорості й ефективності управління» [13]. Однак, попри стрімку активізацію використання Big Data та штучного інтелекту, питання належного правового регулювання залишаються невирішеними. Так, у законодавстві України досі відсутній нормативно-правовий акт, яким має врегулюватися створення та використання штучного інтелекту, відповідальність за протиправне його застосування.

Висновки. На підставі результатів аналізу викликів, що постають перед країнами світу в умовах переходу до інформаційного суспільства, варто виокремити такі стратегічні напрями державної інформаційної політики України: 1) формування комплексної стратегії інформаційної політики; 2) посилення нормативно-правового забезпечення цифрової безпеки; 3) розвиток державних програм з підвищення цифрової грамотності населення; 4) запровадження ефективних механізмів боротьби з фейками та маніпуляціями; 5) підвищення рівня координації між державними органами та міжнародними партнерами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дрозд О., Сорока Л. Цифровізація судів: європейський досвід. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. 2023. Т. 34. № 1. С. 77–81. (Серія «Юридичні науки»). URL: https://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2023/1_2023/12.pdf
2. Дрозд О., Сорока Л. Цифрові гроші: питання права власності, правового регулювання та деякі інші аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 4/2024 С. 724–726. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2024/175.pdf.
3. Levchenko D. Perspectives of Global Digital Governance for Space Exploration. *Advanced Space Law*. 2024. Vol. 13. P. 21–31. URL: <https://doi.org/10.29202/asl/13/2>.
4. World Summit on the Information Society (WSIS) "WSIS Action Lines: Supporting the Implementation of SDGs" Outcomes. United Nations, 2016. URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/index.php?page=view&type=30022&nr=102&menu=3170>.
5. Про інформацію : Закон України від 2 жовт. 1992 р. № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.
6. Інформаційна політика в Україні: конспект лекцій / укладачі В. О. Шведун, Т. О. Луценко. Харків : НУЦЗУ, 2016. 40 с.
7. Мирошниченко А. І. Інформаційна політика в умовах воєнного стану. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. 2023. С. 41–45. (Серія «Публічне управління та адміністрування»). URL: https://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2023/4_2023/8.pdf.
8. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки»: Указ Президента України від 28 груд. 2021 р. № 685/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text>.
9. Сірий С., Турченко Ю. Інформаційна політика України доби глобалізації: теоретичний аналіз. *Інформаційне суспільство, політичний менеджмент*, 2012. № 4–5. С. 237–245. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/siriy_informatsiina.pdf.
10. Report of the Geneva Phase of the World Summit on the Information Society, Geneva-Palexpo, 10-12 December 2003 WSIS Executive Secretariat. WSIS, 2004. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/533623?ln=ru&v=pdf>.
11. Бебик В. М. Глобальне інформаційне суспільство: поняття, структура, комунікації. *Інформація і право*. 2011. № 1 (1). URL: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2011.1\(1\).271458](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2011.1(1).271458).
12. ЄС почав розслідування щодо TikTok через підозру втручання у вибори в Румунії. *Радіо Свобода*. 2024. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-es-vybory-rumunia-tiktok/33243950.html>.
13. Стратегія розвитку сфери відкритих даних України на 2025–2027 роки (проєкт). *Міністерство цифрової трансформації України*. 2024. URL: <https://thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/2.%20%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%8F.pdf>.

THE IMPACT OF DOMESTIC VIOLENCE ON THE VULNERABILITY OF WOMEN AND CHILDREN TO HUMAN TRAFFICKING: SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS**ВПЛИВ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА НА ВРАЗЛИВІСТЬ ЖІНОК ТА ДІТЕЙ ДО ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ: СОЦІАЛЬНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ**

Bokshorn A.V., PhD in Law, Associate Professor,
Senior Lecturer at the Department of
Administrative and Legal Disciplines
of the Institute of Law and Security,
Odesa State University of Internal Affairs

Kleiman M.Yu., Candidate of Law Sciences,
Lecturer at the Department of
Administrative and Legal Disciplines
of the Institute of Law and Security
Odesa State University of Internal Affairs

The article is devoted to the study of the impact of domestic violence on the vulnerability of women and children to human trafficking through the prism of social and psychological aspects. The authors have determined that domestic violence is a factor that significantly increases the risk of being exploited (labor, sexual, etc.), is an unconscious impulse that encourages a woman or child to seek happiness as far away from their homeland as possible. Domestic violence was a serious problem in Ukrainian society even before the war began, and today, during the full-scale invasion, it has not only not disappeared, but has taken on new forms and become more widespread due to the difficult conditions in which Ukrainians find themselves. Stress, constant psychological tension caused by worries about family, friends, and the future, economic instability, and the constant threat to physical security only exacerbate the situation, contributing to an increase in domestic violence. Women and children are the most frequent victims - they live under constant pressure, and the situation is only exacerbated in times of war. In addition, the armed aggression has led to the mobilization of resources and efforts to the frontline, which can weaken control over the situation in the rear and complicate the fight against domestic violence at the level of local authorities, law enforcement agencies and social services. Therefore, with the outbreak of a full-scale war, new problems arise that require special attention and effective measures to overcome them, and there is a need to create new effective mechanisms to combat both domestic violence (as one of the factors that affects the level of vulnerability of women and children to human trafficking) and human trafficking, and to consolidate the efforts of state and public institutions aimed not only at preventing trafficking but also at ensuring protection and providing comprehensive assistance to victims. The vulnerability of women and children to human trafficking increases as a result of exposure to domestic violence, which is ensured by a number of social and psychological factors, including, in particular: social isolation of the victim, economic dependence, "normalization" of violence, dominance of a culture of silence in society and lack of support, traumatic experience of the person and his or her dependence on the offender, low self-esteem of the victim and feelings of guilt, psychological isolation.

Key words: human trafficking, domestic violence, exploitation, anti-trafficking, prevention, social work.

Стаття присвячена дослідженню впливу домашнього насильства на вразливість жінок та дітей до торгівлі людьми через призму соціальних та психологічних аспектів. Авторами визначено, що домашнє насильство виступає фактором, який істотно підвищує ризик потрапляння в експлуатацію (трудова, сексуальна тощо), є несвідомим поштовхом, який спонукає жінку чи дитину шукати щастя якомога далі від батьківщини. Домашнє насильство і до початку війни було серйозною проблемою в українському суспільстві, сьогодні ж, під час повномасштабного вторгнення, воно не лише не зникло, а й здобуло нові форми і стало більш масовим через важкі умови, в яких опинилися українці. Стрес, постійна психологічна напруга зумовлена хвилюваннями за рідних, близьких, майбутнє, економічна нестабільність і постійна загроза фізичної безпеки лише посилюють ситуацію, сприяючи збільшенню випадків насильства в родині. Частіше жертвами стають жінки та діти - вони живуть під постійним тиском, і в умовах війни ситуація тільки загострюється. Окрім цього, збройна агресія призвела до мобілізації ресурсів і зусиль на фронт, що може послаблювати контроль над ситуацією в тилу та ускладнювати боротьбу з домашнім насильством на рівні місцевих органів влади, правоохоронних органів і соціальних служб. Відтак, з початком повномасштабної війни з'являються нові проблеми, що потребують особливої уваги та ефективних заходів для їх подолання, є необхідність у створенні новітніх дієвих механізмів протидії як домашньому насильству (як одному із факторів, який впливає на рівень вразливості жінок та дітей до торгівлі людьми), так і торгівлі людьми, консолідації зусиль державних та громадських інституцій, спрямованих не тільки на запобігання торгівлі, а й на забезпечення захисту та надання комплексної допомоги постраждалим. Вразливість жінок та дітей до торгівлі людьми збільшується в результаті впливу на них домашнього насильства, це забезпечується низкою соціальних та психологічних чинників, серед яких зокрема: соціальна ізоляція жертви, економічна залежність, "нормалізація" насильства, домінування у суспільстві культури мовчання та відсутність підтримки, травматичний досвід особи та її залежність від кривдника, низька самооцінка жертви та почуття провини, психологічний замкнутий стан людини.

Ключові слова: торгівля людьми, домашнє насильство, експлуатація, протидія торгівлі людьми, профілактика, соціальна робота.

Statement of the problem. The open armed aggression of the Russian Federation against Ukraine has led to an increase in the level of criminal offenses that existed in Ukraine before these tragic events. Many social problems, including domestic violence, which was a serious problem in Ukrainian society before the war, not only did not disappear during the full-scale invasion, but also took on new forms and became more widespread due to the difficult conditions in which Ukrainians found themselves. Stress, psychological tension, economic instability, and the constant threat to physical security only exacerbate the situation, contributing to an increase in domestic violence. Women and children are more likely to be victims - they live under constant pressure, and the situation

is only exacerbated in times of war. In addition, the armed aggression has led to the mobilization of resources and efforts to the frontline, which can weaken control over the situation in the rear and complicate the fight against domestic violence at the level of local authorities, law enforcement agencies and social services. Therefore, with the outbreak of a full-scale war, new problems arise that require special attention and effective measures to overcome them, and there is a need to create new effective mechanisms to counter both domestic violence (as one of the factors that affects the level of vulnerability of women and children to human trafficking) and human trafficking, and to consolidate the efforts of state and public institutions aimed not only at preventing trafficking

but also at ensuring protection and providing comprehensive assistance to victims.

Analysis of recent research and publications. Certain aspects of domestic violence and human trafficking have been studied in the scientific works of such domestic and foreign scholars as A. Berendieieva, T. Vakulich, L. Gerasina, O. Gumin, O. Kovaleva, N. Lishchuk, L. Maksymova, H. Rymarchuk and many others. At the same time, there is no comprehensive research in the scientific field that would link these negative phenomena together. This is what led to the choice of the research topic.

Summary of the main material. The development of society in Ukraine as a democratic state is inextricably linked to the improvement of legislation and ensuring proper law and order. The existence of criminal manifestations in any society inevitably leads to tension and distrust in government agencies. A sense of security, ensuring the rights and freedoms of citizens, an adequate level of security and the fight against crime are among the main tasks of the state [4, P.345]. In solving these complex tasks, the problem of combating any manifestations of violence is of particular importance. The increase in the level of violent crime in Ukraine is caused by various factors, in particular: socio-political instability, economic crisis, unemployment, military actions that pose a threat to the life and health of citizens [5, P.126].

In today's environment, the growth in the illegal use of human beings for the purpose of exploitation is particularly alarming. Preventive measures taken today by the National Police of Ukraine, the International Organization for Migration, institutions assisting victims of human trafficking, etc. ensure good public awareness of human trafficking, but prevention efforts aimed at actively eliminating risk factors are still lacking. This is due to the fact that combating human trafficking requires a systematic approach, as there are many reasons why people are exploited.

The modern scientific community draws attention to the fact that the scope of human trafficking is very broad, there are various ways of exploiting people, and the actions and means by which trafficking takes place vary. Therefore, in addressing the problems of combating human trafficking, it is necessary to take into account the relevant context, as well as the fact that an effective solution to this problem increasingly requires the efforts of many specialists from different fields, including interdisciplinary cooperation. For example, social work, healthcare, criminal justice, and economics each offer unique perspectives and methods for understanding and addressing human trafficking [9].

Victims of human trafficking can be of any age, any gender, and from anywhere in the world. However, traffickers primarily target marginalized individuals or those in difficult life circumstances. Illegal migrants and people in desperate need of work are particularly vulnerable [6, P.54]. Victims may be coerced or deceived into an exploitative situation that constitutes trafficking after traffickers use violence, deception or blackmail. As for children, child traffickers target victims from very poor households, dysfunctional families, or abandoned or deprived of parental care [10]. Art.10 of the Law of Ukraine "On Combating Trafficking in Human Beings" states that the tasks in the field of human trafficking prevention include, in particular, research into the state, causes and preconditions for the spread of the phenomenon of human trafficking [8]. In this article, we will focus on the study of the psychological and social preconditions for women and children to get into a situation of human trafficking.

Violence against women, including domestic violence, is often one of the factors that prompts women to seek a better life outside the country. According to Art. 1 of the Law of Ukraine "On Preventing and Combating Domestic Violence", domestic violence is an act (actions or omissions) of physical, sexual, psychological or economic violence committed in the family or within the place of residence, or between relatives, or

between former or current spouses or between other persons who live together in the same family but are not related to each other or married to each other, regardless of whether the perpetrator of domestic violence lives in the same place as the victim, as well as threats of such acts [7].

Based on conversations with women victims of human trafficking, we can conclude that domestic violence is a factor that significantly increases the risk of being exploited (labor, sexual, etc.), and is an unconscious impulse that encourages a woman or child to seek happiness as far away from their homeland as possible. This is due to a number of both social and psychological factors. First of all, let us consider social factors, among which we can distinguish the following:

1. Social isolation of victims:

Women and children who experience domestic violence often find themselves isolated from the outside world. This situation can occur due to restricted access to friends, lack of normal communication with family, restricted access to education, and lack of an active social life. Isolation of a person creates conditions for manipulation, including by traffickers who may present themselves as the only saviors and offer a "way out" of violent relationships. In this context, it is also worth noting that the situation has become somewhat more acute in the context of the war. Due to forced migration, women and children may be dependent on the help and protection of other people. In such circumstances, women become more vulnerable to gender-based violence, including human trafficking (sexual slavery, sexual harassment, labor exploitation, forced marriage or pregnancy, etc.) [3, P.30].

2. Economic dependence

Domestic violence is often accompanied by the victim's financial dependence on the abuser. This makes women and children particularly vulnerable to exploitation, as they may be willing to accept any conditions to stop experiencing domestic violence. In such cases, traffickers may offer false hope for a better life or stability in exchange for complete submission.

3. "Normalization" of violence

Ongoing domestic violence contributes to the formation of feelings of helplessness and subordination in children and women. This reduces their ability to recognize signs of exploitation, objectively analyze their life situation, and protect themselves from traffickers, which increases their risk of becoming victims.

4. A dominant culture of silence and lack of support

In cultures or societies where victims of domestic violence are stigmatized or violence is seen as a normal part of life, victims may not seek help. This can make them an easy target for traffickers. While this situation is not typical for Ukraine today, such risks cannot be completely ruled out in the post-Soviet space.

As for the psychological aspects, we believe it is necessary to identify the following areas:

1. Traumatic experiences and dependence on the abuser

Women and children who have experienced domestic violence may develop traumatic attachment, also known as dependent behavior syndrome. This psychological condition is characterized by the inability to stop the relationship with the abuser, even when it is clearly harmful and poses certain threats to a person's life and health. This behavior can also be manifested in relationships with traffickers, where victims agree to conditions that seem less painful than those they experienced in their families.

2. Low self-esteem and guilt:

Constant humiliation by another person and emotional abuse in the family can lead to low self-esteem and guilt. This makes women and children more vulnerable to manipulation by traffickers who may use these feelings to control and exploit them.

3. Psychological withdrawal

Domestic violence can lead to depression, anxiety, and post-traumatic stress disorder. These conditions can

impede women's and children's ability to navigate dangerous situations or make decisions, making them vulnerable to exploitation. Psychological trauma experienced in the family can cloud their perception of other threats, such as human trafficking.

To confirm the above facts, we will provide examples of court practice. For example, the conclusion of a forensic psychiatric examination in criminal proceedings under Article 126-1 of the Criminal Code of Ukraine found that the victim showed signs of a mental disorder in the form of post-traumatic stress disorder. The victim's mental state was characterized by a low mood, emotional lability, anxiety, suicidal thoughts, confusion, asthenization, fixation on the traumatic situation, and narrowing of the circle of interests. The prolonged nature of psycho-traumatic factors, namely, the conflict situation with her ex-husband, his constant negative behavior towards her, led to the consolidation of emotional and affective disorders, which are manifested by various changes in her mental functioning and contribute to the maintenance of a state of constant subjective distress, impede her social functioning and productivity with the inability to stay and cope with this psycho-traumatic situation on her own. The person's mental disorder in the form of post-traumatic stress disorder arose as a result of her ex-husband's systematic domestic violence, which was manifested by her husband in the form of systematic quarrels and threats of violence [2].

According to the results of a forensic psychological examination in another criminal proceeding under Article 126-1 of the Criminal Code of Ukraine, it was established

that the man's actions caused a violation of the victim's usual stereotype of life, infringed on the fundamental personal values and needs of the person for personal well-being, peace and well-being of children, active and productive life, self-confidence and future, and full communication with the environment that is important to her. The situation for her is significantly psychotraumatizing (stressful), which directly causes mental discomfort, resulting in prolonged and intense physical and mental suffering [1].

Conclusions. Combating domestic violence and violence against women is an integral part of ensuring gender equality and empowerment of women and men and represents a significant step in ensuring human rights. At the same time, many issues remain unresolved and need to be finalized, primarily due to the weak control over the situation in the country, which is due to the fact that almost all resources and efforts are mobilized to combat the armed aggression of the Russian Federation. This type of criminal offense is dangerous in itself. However, the topic of the relationship between domestic violence and vulnerability to human trafficking reveals deeper social and psychological problems that require a comprehensive approach. Prevention of human trafficking should start with the prevention of domestic violence, ensuring the effective existence of supportive social networks and building psychological resilience in women and children who have experienced violence. It is also important to develop programs that help victims of violence rebuild their self-esteem and provide opportunities for social and economic independence.

BIBLIOGRAPHY

1. Вирок Краснолиманського районного суду Донецької області від 26 лист. 2020 р. Справа No 236/2450/20. Єдиний державний реєстр судових рішень: [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93173804>
2. Вирок Сокирянського районного суду Чернівецької області від 08 січн. 2020 р. Справа No 722/1930/19. Єдиний державний реєстр судових рішень: [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86789622>
3. Децюк Т., Самойленко Ю. Проблема гендерно зумовленого насильства в умовах воєнного стану. Реалізація гендерної політики в умовах суспільних трансформацій: збірник тез доповідей учасників Науково-практичної конференції, Черкаси, 27 квітня 2023 р. Черкаси: Східноєвропейський університет імені Рауфа Аблязова, 2023. 252 с. [укр., англ., мови]. С. 29-32
4. Ліщук Н.О. Наукові підходи до визначення поняття «наси́льство». *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. No 5. С. 344-346
5. Ліщук Н.О. Насильницькі дії, що вчиняються щодо жінок: причини та запобігання. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 - кримінальне право та кримінологія; кримінально- виконавче право. – Заклад вищої освіти «Львівський університет бізнесу та права», Національний університет «Львівська політехніка», Львів, 2020.
6. Логвиненко В.М., Білецький О.П. Сучасні тенденції в дослідженні протидії торгівлі людьми (короткий огляд закордонних джерел). *Публічне управління та соціальна робота*, No2, 2023. С. 52-57
7. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>
8. Про протидію торгівлі людьми: Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3739-17#Text>
9. Dimas, G. L., Konrad, R. A., Lee Maass, K., & Trapp, A. C. Operations research and analytics to combat human trafficking: A systematic review of academic literature. *PLoS one*. 2022. No 17(8).
10. Human-Trafficking United Nations Office on Drugs and Crime. URL: www.unodc.org/unodc/en/human-Trafficking/Human-Trafficking.html

ЛЕГАЛІЗАЦІЯ МЕДИЧНОГО КАНАБІСУ: ПАНАЦЕЯ ЧИ РИЗИК

LEGALIZATION OF MEDICAL CANNABIS: PANACEA OR RISK

Ярош В.В., к.ю.н.,
доцент кафедри кримінального права та кримінології,
факультету підготовки фахівців для органів досудового розслідування
Одеський державний університет внутрішніх справ

Кулик Л.М., к.ю.н.,
доцент кафедри кримінального права та кримінології,
факультету підготовки фахівців для органів досудового розслідування
Одеський державний університет внутрішніх справ

Щирська В.С., к.ю.н.,
доцент кафедри кримінального права та кримінології,
факультету підготовки фахівців для органів досудового розслідування
Одеський державний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена дослідженню питання легалізації медичного канабісу в Україні. На даний час багато цивілізованих країн легалізували застосування канабісу, і не лише в медичних цілях, а й навіть в рекреаційних. Президент Зеленський неодноразово зазначав, що Україна має намір створити найсильнішу в Європі галузь ментальної та фізичної реабілітації, що в першу чергу було зумовлено військовими діями в Україні.

Але цьому передувало також те, що відсутність інформативної та дієвої профілактики наркоманії серед молоді, міцної медичної системи лікування збільшувала кількість залежних і, як наслідок, виникли глобальні проблеми наркотизації населення України.

У статті розкриваються основні соціальні та правові проблеми, пов'язані з легалізацією медичного канабісу в Україні, виклики, які можуть супроводжувати практичне втілення норм законодавства у життя, а також можливі ризики, які характерні для цього процесу, як показує зарубіжний досвід.

У МОЗ зазначають, що легалізація медичного канабісу це черговий крок до підвищення якості надання медичних послуг в Україні для мільйонів людей: онкопациєнтів, людей з розсіяним склерозом, епілепсією, пацієнтів, які отримують паліативну допомогу, нагадують, що терапевтичний ефект канабідіолу (КБД), що міститься в коноплях, та ефективність його застосування у медичних цілях підтверджена численними науковими дослідженнями і висновками профільних міжнародних установ.

Також в статті розкривається питання наявності противників легалізації медичного канабісу, зокрема церкви, в яких є свої аргументи.

На даний час Закон чітко обмежує використання канабісу тільки для медичних, промислових, наукових і науково-технічних цілей. Розповсюдження та зберігання канабісу для рекреаційного вживання, згідно з документом, є кримінальним правопорушенням.

Вбачається, що основна проблема цього процесу, на нашу думку, що ні цим Законом, ні іншими нормативно-правовими актами не передбачено програм лікування ветеранів війни з посттравматичним стресовим розладом, а саме це декларувалося як одна з цілей легалізації медичного канабісу.

Ключові слова: наркотизм, наркоманія, канабіс, смола канабісу, екстракти і настоянки канабісу, медичний канабіс, посттравматичний стресовий розлад, легалізація медичного канабісу.

The article is devoted to the study of the issue of legalization of medical cannabis in Ukraine. Currently, many civilized countries have legalized the use of cannabis, and not only for medical purposes, but even for recreational purposes. President Zelensky has repeatedly noted that Ukraine intends to create the strongest industry in Europe of mental and physical rehabilitation, which was primarily due to military operations in Ukraine.

But this was also preceded by the fact that the lack of informative and effective prevention of drug addiction among young people, a strong medical treatment system increased the number of addicts and, as a result, global problems of drug addiction of the population of Ukraine arose.

The article reveals the main social and legal problems associated with the legalization of medical cannabis in Ukraine, the challenges that may accompany the practical implementation of the norms of the law in life, as well as possible risks that are characteristic of this process, as shown by foreign experience.

The Ministry of Health notes that the legalization of medical cannabis is another step towards improving the quality of medical services in Ukraine for millions of people: cancer patients, people with multiple sclerosis, epilepsy, patients receiving palliative care, recalling that the therapeutic effect of cannabidiol, contained in hemp, and the effectiveness of its use for medical purposes have been confirmed by numerous scientific studies and conclusions of specialized international institutions.

The article also reveals the issue of the presence of opponents of the legalization of medical cannabis, in particular the church, which has its own arguments.

Currently, the Law clearly limits the use of cannabis only for medical, industrial, scientific and scientific and technical purposes. Distribution and possession of cannabis for recreational use, according to the document, is a criminal offense.

It seems that the main problem of this process, in our opinion, is that neither this Law nor other regulatory legal acts provide for treatment programs for war veterans with post-traumatic stress disorder, and this was declared as one of the goals of the legalization of medical cannabis.

Key words: narcotism, drug addiction, cannabis, cannabis resin, cannabis extracts and tinctures, medical cannabis, post-traumatic stress disorder, legalization of medical cannabis.

Постановка проблеми та її актуальність. Одним з актуальних сучасних суспільних викликів є наркотизм, який визначається і як особливе негативне соціальне явище, яке полягає у вживанні наркотиків окремими групами населення, що може призвести до захворювання на наркоманію, і як негативне правове явище, яке передбачає кримінальну відповідальність за діяння у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин

та їх аналогів, а також за діяння, вчиненні у стані наркотичного сп'яніння.

Проблема наркотизму поширилася в українському суспільстві під час війни в Афганістані, під час якої солдати зіткнулися з іншими традиціями, в тому числі і з вживанням наркотиків. Вживання гашишу на сході є однією з історичних традицій і тому не сприймається так гостро соціумом.

Подальший розвал приніс чимало руйнувань у пострадянські країни. Відкрита пропаганда наркотичних речовин, падіння цінностей, зниження рівня життя відкрили доступ до наркотиків для багатьох громадян України. «Лихі» 90-ті роки стали сприятливими для розвитку наркобізнесу, формуючи моду на героїн. Відсутність інформативної та дієвої профілактики наркоманії серед молоді, міцної медичної системи лікування збільшувала кількість залежних і, як наслідок, виникли глобальні проблеми наркотизації населення України.

Водночас, загальновідомо й про медичний ефект контролюваного вжитку так званих «легких» наркотиків, серед яких чільне місце посідає марихуана.

Розмови щодо необхідності легалізації медичної марихуани точилися в Україні з 2016 року. У липні 2023 року законопроект схвалили у першому читанні. До цього закликав президент Володимир Зеленський – він підтримував ініціативу ще під час своєї передвиборчої кампанії у 2019 році заявивши, що ми повинні нарешті чесно легалізувати для всіх, хто цього потребує, ліки на основі канабісу, відповідні наукові дослідження та контрольоване українське виробництво. Одна з причин, через яку депутати погодилися легалізувати ліки на основі канабісу, – війна. Зеленський зазначав, що Україна має намір створити найсильнішу в Європі галузь ментальної та фізичної реабілітації. Легалізацію підтримували відомі українці, серед яких журналісти, спортсмени, політики, науковці та лікарі. Активісти також вказували на те, що легалізація медичної марихуани може допомогти людям, які страждають на посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) [1].

Мета статті полягає у розкритті основних соціальних та правових проблем, пов'язаних з легалізацією медичного канабісу в Україні, викликів, які можуть супроводжувати практичне втілення норм законодавства у життя, а також можливих ризиків, які характерні для цього процесу, як показує зарубіжний досвід.

Виклад основного матеріалу. 16 серпня 2024 року набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо державного регулювання обігу рослин роду коноплі (*Cannabis*) для використання у навчальних цілях, освітній, науковій та науково-технічній діяльності, виробництва наркотичних засобів, психотропних речовин та лікарських засобів з метою розширення доступу пацієнтів до необхідного лікування» або закон «про легалізацію медичного канабісу» (далі за текстом – Закон) [2].

Це означає, що лікарі тепер можуть призначати ліки на основі канабісу, а пацієнти – легітимно вживати такі ліки, придбавши їх електронним рецептом.

При цьому, Законом передбачено внесення до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 6 травня 2000 року № 770 (Офіційний вісник України, 2000 р., № 19, ст. 789), таких змін: у таблиці І: у списку № 1 виключити таку позицію: «Канабіс, смола канабісу, екстракти і настоянки канабісу»; у списку № 2 виключити таку позицію: «Тетрагідрокарнабінол (наступні ізомери та їх стереохімічні варіанти)»; у прикінці до списку № 3 привести відсоток вмісту концентрату тетрагідрокарнабінолу у рослині роду коноплі (*Cannabis*) у відповідність з вимогами цього Закону; доповнити списком № 4 «Рослини, що містять наркотичні засоби та психотропні речовини, обіг яких допускається для використання в навчальних цілях, освітній, науковій та науково-технічній діяльності, у виробництві наркотичних засобів, психотропних речовин та лікарських засобів для подальшого застосування в медичній практиці», включивши до нього рослини роду коноплі (*Cannabis*), вирощені з кондиційного і сертифікованого насіння не нижче другої генерації, вміст концентрації тетрагідрокарнабінолу у висушеній соломі яких дорівнює або пере-

вищує 0,3 відсотка, та які використовуються для виробництва (виготовлення) лікарських засобів; у таблиці II: у списку № 1: назву викласти в такій редакції: «Список № 1 Наркотичні засоби та рослини, обіг яких обмежено»; включити таку позицію: «Канабіс, смола канабісу, екстракти і настоянки канабісу»; до списку № 2 включити таку позицію: «Тетрагідрокарнабінол (наступні ізомери та їх стереохімічні варіанти)». Таким чином, Законом виключено канабіс, його смоли, екстракти та настоянки з переліку особливо небезпечних речовин. Раніше їх обіг був під заборобою, а тепер дозволений, але з обмеженнями.

Вживання наркотичних речовин рослинного походження та похідних від них в історії людства відоме давно. Наркотичні речовини вживалися для спілкування з духами та «вищими силами», що дозволялося лише «обраним», оскільки наркотики викликають зміну душевного стану. Для простих смертних це було суворо заборонено, а тих хто порушив заборону – чекала жорстока кара. Рецепти приготування зілля ретельно охоронялися, що певною мірою обмежило їх поширення та вберегло народи.

Першою відомою в історії рослиною з наркотичною дією був мак. На глиняних табличках, виявлених на території сучасного Іраку, залишилися рецепти приготування та вживання опіуму. У Малій Азії служителі культу пили наркотичні речовини, змішуючи їх з вином і стверджували, що вони досягають сутності часу. Інкі жували з цієї метою листя коки, індіанці Південної Америки досі кладуть їх у рота померлого, розраховуючи таким чином на прихильність божества.

З релігійною метою використовувалися і галюциногенні гриби. Взагалі віра в божественність грибів була поширена у древніх народів (Мексика, Японія, Таджикистан). У Гватемалі знайшли кам'яні гриби (що налічують близько трьох тисяч років), і є свідчення про те, що індіанці Майя також сповідували культ грибів.

Згідно з давньою легендою, кілька волосків з голови божества Вішну були віднесені в чудову долину і перетворилися на незвичайні рослини, які могли розсмішити навіть найсумнішу людину. Так народився гашиш.

Лікарі давнини використовували наркотичні речовини поряд із традиційними методами для лікування душевних захворювань. Приймаючи дозу наркотичної речовини, пацієнти мали провести ніч у храмі, щоб почути голос божества, яке повідомить яке лікування слід пройти.

З давніх-давен відома наркотична дія деяких речовин, одержуваних при переробці конопель. Вони мають різноманітні назви: шарас, банг, конабіс, марихуана, гашиш.

Ще в XII столітті Ебї Бейтар зазначав, що гашиш у великих дозах призводить до марення і божевілья, а в кінцевому підсумку – отупіння і недоумство. Сама назва «марихуана» походить від португальського «маріжуанго» – отруювач. Незважаючи на досить відому небезпеку та згубні наслідки вживання препаратів індійської коноплі, цей вид наркоманії відноситься до найпоширеніших і залишається предметом найширшої контрабандної торгівлі.

Марихуану завезли до Європи в XIX столітті з Єгипту та Індії, а в США пізніше, в роки економічної кризи з Мексики (за даними офіційної статистики, кількість американців, які палять марихуану-близько 8 мільйонів). З цього часу в країні стрімко зростає кількість злочинів, нещасних випадків на дорогах (препарат суттєво впливає на увагу, координацію та орієнтування водіїв) [3].

До кінця XIX століття наркоманія не розглядалася як серйозна міжнародна медична проблема. Тільки на початку XX століття з розвитком технічного прогресу та початком лабораторного виробництва алкалоїдів опіуму та кокаїну, наркоманія набуває епідемічного поширення. Сучасний стан відкритості кордонів, розвитку транспорту, міжнародної торгівлі скоротили відстань між країнами та народами, що також сприяє поширенню наркоманії. легалізацію медичного канабісу.

Легалізація медичного канабісу в Україні викликала широке обговорення й неоднозначне сприйняття. Так, Міністерство охорони здоров'я назвало Закон «історичним рішенням» та перемогою гуманізму. У МОЗ кажуть, що це черговий крок до підвищення якості надання медичних послуг в Україні для мільйонів людей: онкопациєнтів, людей з розсіяним склерозом, епілепсією, пацієнтів, які отримують паліативну допомогу.

Передбачається, що Міністерство охорони здоров'я затвердить перелік хвороб і станів, за яких пацієнту можуть призначати ліки на основі медичного канабісу. Відпуск лікарських засобів на основі медичних конопель буде можливий виключно за призначенням лікаря відповідно до медичних показань та за рецептом. Пацієнти зможуть перевозити й зберігати такі ліки у кількості, визначеній одним рецептом. У МОЗ нагадують, що терапевтичний ефект канабідіолу (КБД), що міститься в коноплях, та ефективність його застосування у медичних цілях підтверджена численними науковими дослідженнями і висновками профільних міжнародних установ. У ВООЗ після аналізу наукових досліджень дійшли висновку, що КБД не є психоактивною речовиною, належить до природних канабіноїдів, не призводить до наркотичного сп'яніння, не викликає залежності, не має серйозних побічних ефектів та має значний терапевтичний потенціал. Ліки на основі канабісу дозволені у 56 країнах, у тому числі державах ЄС, Канаді, Великій Британії та Сполучених Штатах.) [4]. Ліки з медичним канабісом у своєму складі ефективні при лікуванні понад 50 патологічних станів — епілепсії, розсіяного склерозу, неврологічних захворювань, захворювань травного тракту, хронічного болю, ПТСР, онкозахворювань, хвороб Паркінсона та Альцгеймера тощо.

Подібну позицію займає й заступниця міністра охорони здоров'я з питань європейської інтеграції Марина Слободніченко. За словами представниці міністерства, найголовніша зміна щодо канабісу в законодавстві — це те, що його обіг дозволили в медичних цілях, тобто з певними обмеженнями. Раніше ж це взагалі було під заборобою. Вона зазначила, під контроль в Україні підпадатиме весь ланцюг обігу медичних конопель — від імпорту або вирощування до відпуску пацієнту в аптеці. Серед основних вимог:

- Насіння повинно мати сертифікат якості та бути зареєстрованим у Державному реєстрі сортів рослин, придатних для поширення в Україні.

- Лабораторні дослідження здійснюватимуть тільки в державних лабораторіях, а зразки рослин відбиратимуть за участі Національної поліції.

- Кожна операція з медичним канабісом має бути зареєстрована в електронній системі упродовж наступного дня після її здійснення. Загалом це 30 операцій: виробництво насіння, посів, клонування, посадка, відправлення зразків на лабораторне дослідження, збір рослин, перевезення, купівля, виготовлення ліків, знищення відходів, відпуск в аптеці.

- Для ввезення в Україну сировини ліцензований імпортер повинен отримати в Держлікслужбі відповідний дозвіл і не перевищувати квоти.

- Ліки з медичного канабісу виготовлятимуться в умовах аптеки та призначатимуться за рецептом пацієнтам, для яких звичайні лікарські засоби не мають терапевтичного ефекту або викликають побічні реакції, що погано переносяться.

- Придбати такі ліки в Україні можна буде тільки за електронним рецептом, у якому буде вказано лікарську форму й дозування, а також назви діючих речовин, які входять до їх складу.

- Очікується, що препарати будуть доступні пацієнтам у формі оральних крапель, твердих капсул, дентальних паст.

- Людям, які в'їжджають або виїжджають з України або прямують транзитом, закон дозволяє мати при собі ліки для власного використання в обсязі згідно з рецептом [5].

Але чимало політиків не підтримують це рішення і пов'язують його з інтересами окремих ділків.

За словами депутата Дмитра Разумкова, це питання легко може регулювати уряд, завдяки його рішенням всіх хворих, хто цього потребує, можна було забезпечити цими ліками і раніше. Він вважає, що за цим законопроектом «ховається суто бізнесова історія», яка породить нову корупційну схему в країні, вирощування та обіг конопель не тільки в медичних, а й в промислових та рекреаційних цілях, що може призвести до майже легального загальнодоступного його вживання.

На цю заяву Разумкова відреагували «Пацієнти України». Там заявили, що відповідні рішення уряду не працюють, бо дорогі закордонні ліки так і не з'явилися в Україні. Виробники навіть не зацікавлені проходити реєстрацію в Україні, оскільки ці препарати дуже дорогі (вартість деяких — близько 2000\$), а український ринок для них зовсім малий. Крім того, постанова уряду — це ненадійний правовий фундамент. Змінився керівник — скасували документ, пояснюють в організації.

Єдиним фронтом проти легалізації виступили українські церкви. Всеукраїнська рада церков висловила свої застереження. Там закликали депутатів не розглядати цей законопроект, а президента — не допустити «згубних наслідків покрокової легалізації канабіноїдних наркотичних речовин» під виглядом лікування ПТСР. Чи можна вважати реальною допомогою нетермінальним хворим надання їм препаратів, які мають наркотичний ефект, викликають звикання та з високим ступенем вірогідності призводять до наркотичної залежності та переходу до споживання «важких» наркотиків? І це при тому, що у хворих створюється хибне враження, ніби вони вживають ліки, а не наркотичний небезпечний препарат, йдеться в заяві церков. Там додали: надання препаратів канабісу медичного статусу не перетворює наркотичний препарат у безпечні ліки [6].

Міжнародний досвід легалізації канабісу є досить значним.

У 1996 році Каліфорнія стала першим штатом, який дозволив легальний доступ до рослинного канабісу та його використання в медичних цілях під наглядом лікаря. Наразі правовий статус канабісу у США залежить від декількох чинників, включаючи джерело і подальше використання продукту. Закон про фермерські господарства 2018 року легалізував канабіс на федеральному рівні, що дає змогу законно вирощувати, продавати та споживати продукти канабісу, які містять менше ніж 0,3% тетрагідроканабінолу (ТГК). Проте кожен штат має свої правила й обмеження щодо використання та продажу продуктів, отриманих із коноплі [7].

Канада стала першою країною G7 та G20, та другою у світі, яка легалізувала використання канабісу в медичних цілях з 2001 року, а в рекреаційних цілях — з 17 жовтня 2018 року. Вік, в якому можна купувати або вживати канабіс, варіюється в залежності від провінції: 19 років у більшості провінцій, 18 років в Альберті та 21 рік у Квебеку.

У Великій Британії існує можливість законного виробництва, постачання, імпорту, експорту, володіння або вирощування продуктів канабісу, включно з лікарськими препаратами, за умов наявності відповідної ліцензії, виданої Міністерством внутрішніх справ. Важливо зазначити, що ця ліцензія дозволяє вирощувати тільки затверджені типи насіння конопель із вмістом тетрагідроканабінолу (ТГК) не більше 0,2%. Частини рослини, які контролюються законом (наприклад, листя і квіти), не можуть використовуватися при вирощуванні під даною ліцензією і повинні бути знищені.

Також, можна згадати ще досить багато країн, які наразі є доволі прогресивними щодо регулювання питання легалізації канабісу: це Німеччина, Нідерланди, Польща, Португалія тощо [8].

Але що стосується, наприклад, Канади, коли уряд оголосив про своє рішення легалізувати канабіс, однією з головних причин було зменшення чорного ринку. Але за даними Statistics Canada, близько 75% споживачів канабісу досі купують його нелегально. «Є дуже сильний опір легальним магазинам, бо: а) це дорожче; б) їх недостатньо. Магази́нів немає поруч, тому вони просто купують у свого місцевого хлопця, як робили це завжди», зазначає Робін Елліс, співзасновник роздрібно́ї мережі «Дружній незнайомець» в Торонто і багаторічний активіст легалізації канабісу [9].

Висновки. Закон чітко обмежує використання канабісу тільки для медичних, промислових, наукових і науково-технічних цілей. Розповсюдження та зберігання канабісу для рекреаційного вживання, згідно з документом, є кримінальним правопорушенням.

Проте, частиною четвертою статті 307 Кримінального кодексу України передбачено спеціальний вид звільнення від кримінальної відповідальності, а саме: особа, яка добровільно здала наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги і вказала джерело їх придбання або сприяла розкриттю кримінальних правопорушень, пов'язаних з їх незаконним обігом, звільняється від кримінальної відповідальності за незаконне їх виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання (частина перша цієї статті, частина перша статті 309 цього Кодексу). Спеціальний вид звільнення від кримінальної відповідальності передбачено і у частині 4 статті 309 Кри-

мінального кодексу України: особа, яка добровільно звернулася до лікувального закладу і розпочала лікування від наркоманії, звільняється від кримінальної відповідальності за дії, передбачені частиною першою цієї статті [10].

У нашій державі вже протягом тривалого часу діє програма замісної підтримувальної терапії (ЗПТ) – це програма медикаментозного лікування людей із психічними та поведінковими розладами внаслідок уживання опіоїдів. Під час лікування використовують лікарські препарати метадон та бупренорфін. Тобто держава опікується подальшою долею наркозалежних осіб.

Водночас, питання легалізації медичного канабісу особливо актуальне для таких категорій осіб, як: діти, хворі на епілепсію, онкохворі, хворі, що потребують паліативної допомоги, а також люди, що постраждали під час війни. Вважаємо, що найбільш поширеним його застосування в Україні буде саме для лікування осіб з посттравматичним стресовим розладом – ветеранів війни, осіб, які перебували у полоні та цивільних осіб, що постраждали під час воєнних дій.

І ось тут, на нашу думку, вбачається ще одна проблема. Ні цим законом, ні іншими нормативно-правовими актами не передбачено програм лікування ветеранів війни з посттравматичним стресовим розладом.

А тому на даний час все просто: маєш підстави для отримання медичного канабісу – купи, не маєш – буде кримінальна відповідальність. *Dura lex – sed lex.*

ЛІТЕРАТУРА

1. Зеленський підписав закон про легалізацію медичного канабісу в Україні: Радіо Свобода, 15 лютого 2024 року. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-zelenskyj-zakon-pro-legalizaciju-medychnoho-kanabisu/32821354.html> (дата звернення 20.01.2025);
2. Про внесення змін до деяких законів України щодо державного регулювання обігу рослин роду конопль (Cannabis) для використання у навчальних цілях, освітній, науковій та науково-технічній діяльності, виробництва наркотичних засобів, психотропних речовин та лікарських засобів з метою розширення доступу пацієнтів до необхідного лікування: Закон України від 21 грудня 2023 року № 3528-IX; *Голос України* офіційне видання від 15.02.2024 № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3528-20#Text> (дата звернення 20.01.2025);
3. З історії наркотиків: НЦ «Рена». URL: <https://netnarkotiku.com/uk/z-istorii-narkotykyiv> (дата звернення 20.01.2025);
4. У МОЗ схвалення закону про медичний канабіс назвали «історичним рішенням»: Радіо Свобода, 21 грудня 2023 року. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-moz-medychnyy-kanabis-zakon/32742224.html> (дата звернення 20.01.2025);
5. Волошаненко В., Полулях І. В Україні почав діяти закон про легалізацію медичного канабісу. Що зміниться для пацієнтів на Кіровоградщині. URL: <https://suspilne.media/kropyvnytskyi/815301-v-ukraini-pocav-diyati-zakon-pro-legalizaciju-medichnogo-kanabisu-so-zminitsya-dla-pacientiv-na-kirovogradsini/> (дата звернення 20.01.2025);
6. Рада дала старт легалізації медичного канабісу. Що це означає: BBC News Україна, 13 липня 2023 року. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-66103594> (дата звернення 20.01.2025);
7. Легалізація канабісу в Україні: погляд з міжнародної точки зору: Економічна правда, 10 серпня 2023 року. URL: <https://epravda.com.ua/columns/2023/08/10/703098/> (дата звернення 05.03.2025);
8. Легалізація марихуани: що може піти не так: BBC News Україна, 06 січня 2020 року. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-50945303> (дата звернення 21.01.2025);
9. В Україні вступив у дію закон про легалізацію медичного канабісу : що очікує українців: Українська правда, 10 серпня 2023 року; URL: <https://life.pravda.com.ua/society/zakon-pro-legalizaciju-medichnogo-kanabisu-v-ukrajini-nabuv-chinnosti-shcho-zminitsya-303205/> (дата звернення 21.01.2025).
10. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квітня 2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/ed20010405> (дата звернення: 21.01.2025).

ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ЗАХОДІВ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ

FINANCIAL SECURITY OF ADMINISTRATIVE ENTITIES TO PROTECTION AND AGAINST DOMESTIC VIOLENCE

Денисова А.В., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри адміністративно-правових дисциплін
інституту права та безпеки
Одеський державний університет внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0001-5551-9297

Бабенко А.М., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін
інституту права та безпеки
Одеський державний університет внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0002-9498-2484

Волокітенко О.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
інституту права та безпеки
Одеський державний університет внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0002-6619-5897

Стаття присвячена проблемам фінансового забезпечення адміністративних заходів щодо запобігання та протидії домашньому насильству в Україні. В умовах сучасної соціальної реальності домашнє насильство залишається однією з найгостріших проблем, що вимагає комплексного підходу до вирішення, включаючи створення належних умов для ефективної реалізації державної політики в цій сфері. Оскільки боротьба з домашнім насильством потребує не лише правового, але й матеріального забезпечення, фінансова складова є однією з ключових для ефективного впровадження адміністративних заходів. У статті детально розглянуто роль фінансових ресурсів у забезпеченні роботи державних установ та органів, що займаються боротьбою з домашнім насильством, зокрема, поліції, соціальних служб, судових органів та закладів для постраждалих осіб. Особливу увагу приділено механізмам фінансування, зокрема, бюджетному плануванню на рівні місцевих та центральних органів влади, а також міжнародним грантам і фінансовій допомозі, яка сприяє створенню програм для постраждалих від насильства. Крім того, в статті аналізуються основні фінансові інструменти, що використовуються для реалізації заходів з протидії домашньому насильству, включаючи створення кризових центрів, підтримку правової допомоги, психологічних та соціальних послуг, а також навчання правоохоронців та соціальних працівників. Також автор акцентує увагу на необхідності удосконалення фінансових механізмів для забезпечення сталого розвитку національної політики в сфері захисту постраждалих від домашнього насильства. Проблеми недостатнього фінансування та неефективного використання бюджетних коштів є серйозними перепонами на шляху до досягнення реальних результатів у боротьбі з насильством. У статті наводяться пропозиції щодо вдосконалення фінансової підтримки на державному рівні та важливості співпраці з міжнародними організаціями для отримання додаткових ресурсів.

Ключові слова: фінансове забезпечення, адміністративні заходи, домашнє насильство, запобігання, протидія, бюджетне планування, соціальні послуги, кризові центри, правова допомога, психологічна допомога, правоохоронні органи, громадські організації, міжнародна допомога, державна політика.

The article is devoted to the issues of financial support for administrative measures aimed at preventing and combating domestic violence in Ukraine. In the context of the current social reality, domestic violence remains one of the most pressing problems, requiring a comprehensive approach to its resolution, including the creation of appropriate conditions for the effective implementation of state policy in this area. Since the fight against domestic violence requires not only legal but also material support, the financial component is one of the key factors for the successful implementation of administrative measures. The article examines in detail the role of financial resources in ensuring the functioning of state institutions and bodies involved in the fight against domestic violence, particularly the police, social services, judicial bodies, and institutions for the protection of victims. Special attention is paid to financing mechanisms, including budget planning at the local and central government levels, as well as international grants and financial assistance that support the creation of programs for victims of violence. Furthermore, the article analyzes the main financial instruments used to implement measures against domestic violence, including the establishment of crisis centers, support for legal assistance, psychological and social services, as well as the training of law enforcement officers and social workers. The author also emphasizes the need to improve financial mechanisms to ensure the sustainable development of national policy in the field of protection for victims of domestic violence. Problems such as insufficient funding and inefficient use of budgetary funds are significant obstacles to achieving real results in the fight against violence. The article provides proposals for improving financial support at the state level and highlights the importance of cooperation with international organizations to obtain additional resources.

Key words: financial support, administrative measures, domestic violence, prevention, counteraction, budget planning, social services, crisis centers, legal assistance, psychological assistance, law enforcement agencies, public organizations, international aid, state policy.

Домашнє насильство є однією з найгостріших соціальних проблем, яка потребує комплексного та ефективного підходу до вирішення. В Україні, як і в багатьох інших країнах, домашнє насильство має системний характер і вимагає постійної уваги з боку держави, громадських організацій та міжнародних партнерів. Успішна протидія домашньому насильству неможлива без належного фінансового забезпечення адміністративних заходів, які спрямовані на захист постраждалих осіб, покарання винних та запобігання новим випадкам насильства.

Так, в Україні щороку від гендерно-зумовленого насильства, зокрема домашнього насильства, гине близько 600 жінок, внаслідок чого економіка держави втрачає 1,5 млн грн, окрім того 2,4 млн грн становлять економічні витрати внаслідок домашнього насильства. Слід зауважити, що 1,1 млн жінок на рік зазнають фізичного насильства, та лише 15,9% із них звертаються за допомогою до правоохоронних органів [8].

На сьогоднішній день проблема домашнього насильства в Україні отримує значну увагу з боку держави.

Прийняття Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» стало важливим кроком до суттєвих змін у цій сфері. Закон визначає механізми захисту жертв насильства, зокрема встановлює порядок притягнення винних до відповідальності, а також описує обов'язки державних органів щодо надання допомоги постраждалим [4].

Державні органи, що займаються боротьбою з домашнім насильством, включаючи правоохоронні органи, соціальні служби, суди та кризові центри, потребують стабільного та достатнього фінансування. Фінансове забезпечення заходів щодо запобігання та протидії домашньому насильству в Україні є важливою складовою для ефективної реалізації національної політики в цій сфері. Лише за умови належного фінансового ресурсу можна забезпечити належний рівень безпеки для жертв насильства та ефективну роботу установ, що з ними працюють.

20 червня 2022 року Верховна Рада України ратифікувала «Конвенцію Ради Європи щодо запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству, а також боротьби з цими явищами». Цей документ пропонує встановлення кримінальної відповідальності за насильство стосовно жінок і чоловіків та забезпечення належного покарання за ці правопорушення [2].

Ратифікація Стамбульської конвенції є важливим етапом, оскільки вона визначає нові стандарти та вимоги до національної політики, зокрема в аспекті фінансування. Впровадження ефективних механізмів покарання за насильство в сім'ї потребує значних фінансових ресурсів для реалізації адміністративних заходів, таких як утримання кризових центрів, надання психологічної та правової допомоги жертвам, а також забезпечення ефективної роботи правоохоронних органів. Законодавчі зміни, внесені після ратифікації Конвенції, мають забезпечити не тільки посилення покарання для винних, але й виділення належних фінансових ресурсів на реалізацію цих норм, а також розвиток інфраструктури для підтримки постраждалих осіб.

Ратифікація Стамбульської конвенції також зобов'язує Україну до виконання міжнародних стандартів у сфері прав людини, що передбачає необхідність залучення додаткових фінансових ресурсів, зокрема через міжнародні гранти та фінансову допомогу. Важливою складовою є й розвиток національних програм і заходів, які будуть забезпечені відповідним фінансуванням, аби гарантовано діяти на попередження та боротьбу з домашнім насильством на всіх рівнях державної політики.

У травні 2024 року Верховна Рада прийняла Закон № 8329, який включає заборону на закриття справ про домашнє насильство, продовження строків відповідальності, а також введення адміністративної відповідальності за сексуальні домагання [5].

Закон дозволяє забезпечити більш гнучке і справедливе розслідування випадків насильства, а введення адміністративної відповідальності за сексуальні домагання є важливою складовою, оскільки це дозволяє встановити чіткі санкції для порушників і сприяє більш ефективному захисту жертв від таких проявів насильства. У контексті фінансового забезпечення адміністративних заходів, зазначений закон вимагає додаткових ресурсів для забезпечення ефективної реалізації нових норм. Для підтримки цих ініціатив потрібне належне фінансування для роботи правоохоронних органів, судів, а також для розвитку соціальних та психологічних програм, які забезпечать підтримку постраждалих осіб. Тому важливо забезпечити стабільне і достатнє фінансування для реалізації таких змін, що зробить боротьбу з домашнім насильством більш ефективною та системною враховуючи кількість випадків домашнього насильства.

Тільки за 2024 рік на 36% збільшилося випадків домашнього насильства в Україні. 1521 кримінальних проваджень за

ст. ККУ 126-1 «Домашнє насильство» було зареєстровано за перших 5 місяців 2024 року за даними Офісу Генпрокурора. Кількість таких випадків стабільно росте, а відсоток справ, які доходять до суду, різко впав цього року [7].

Зазначене зростання випадків домашнього насильства підкреслює необхідність ефективного реагування на цей виклик, включаючи збільшення фінансування на адміністративні заходи, такі як розслідування кримінальних справ, підтримка постраждалих осіб та розвиток кризових центрів.

Бюджетний кодекс України регулює порядок фінансування державних та місцевих програм у сфері соціальної підтримки, зокрема програм протидії домашньому насильству [6].

Однією з основних проблем є недостатність фінансування для виконання цих завдань. Програми, спрямовані на боротьбу з насильством, часто не отримують достатньо коштів на всіх рівнях влади. Це створює перешкоди для створення нових центрів підтримки для постраждалих осіб, забезпечення ефективної правової допомоги та психологічної підтримки, а також для навчання правоохоронців, соціальних працівників і суддів. В умовах обмежених бюджетів не завжди можна здійснювати необхідні соціальні та інформаційні кампанії для запобігання насильству.

Одним із ключових механізмів фінансування заходів протидії домашньому насильству є бюджетне планування на рівні держави та місцевих органів влади. Зокрема, фінансування заходів передбачає витрати на утримання та розвиток кризових центрів, надання соціальних послуг постраждалим, підтримку програм правової допомоги, а також навчання персоналу, що працює з жертвами насильства.

На державному рівні фінансування таких заходів здійснюється через Міністерство соціальної політики України, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство юстиції та інші відомства. Витрати на протидію домашньому насильству передбачаються в державному бюджеті, однак суми часто не є достатніми для покриття всіх потреб. Місцеві органи влади також мають обов'язок фінансувати відповідні заходи на рівні громад. Наприклад, фінансування місцевих кризових центрів або програм допомоги постраждалим особам може здійснюватися за рахунок місцевих бюджетів. Проте в умовах дефіциту фінансів на місцях часто виникає необхідність залучення додаткових ресурсів з інших джерел.

Однією з проблем, що виникають на етапі прийняття та виконання, є недостатня прозорість. Це підтверджується тим, що ще в 2015 році Державне казначейство України припинило публікувати необхідну інформацію на своєму офіційному сайті, а Міністерство фінансів публікує дані про виконання бюджету із затримкою на місяць. Це ускладнює оперативну оцінку поточного стану публічних фінансів. Відсутність інформації про відповідність фактичних показників плановим не дає змоги адекватно оцінити ефективність бюджетного планування та його виконання [1, с. 63].

Враховуючи обмеженість фінансових ресурсів у державному бюджеті, важливу роль у фінансуванні програм протидії домашньому насильству відіграють міжнародні організації та гранти. Міжнародні фонди, такі як ООН, Європейський Союз, міжнародні НУО, можуть надавати як фінансову допомогу, так і технічну підтримку для реалізації проектів, спрямованих на запобігання домашньому насильству.

Україна активно співпрацює з міжнародними партнерами для залучення додаткових ресурсів, необхідних для фінансування кризових центрів, розвитку програм допомоги жертвам насильства, а також для підвищення кваліфікації фахівців, які працюють у цій сфері. Крім того, міжнародні організації допомагають у розробці нормативно-правової бази, яка забезпечує належний захист постраждалих осіб.

Громадські організації також відіграють важливу роль у забезпеченні фінансування. Вони можуть не тільки залучати ресурси через гранти, але й організовувати різноманітні акції збору коштів для підтримки програм, орієнтованих на допомогу постраждалим від насильства. За допомогою таких організацій, а також через участь у громадських кампаніях, можна підвищити обізнаність населення щодо проблеми домашнього насильства та залучити більшу кількість людей до боротьби з цим явищем.

Закон України «Про надання безоплатної правової допомоги» є важливим інструментом для забезпечення прав жертв домашнього насильства, оскільки він гарантує їм доступ до безкоштовної юридичної допомоги [3]. Цей закон дозволяє постраждалим особам отримати кваліфіковану правову підтримку, що є особливо важливим у випадках домашнього насильства, коли жертви часто стикаються з фінансовими труднощами та психологічними бар'єрами, що ускладнюють їх здатність захистити свої права.

Згідно з цим законодавчим актом, жертви домашнього насильства мають право на безкоштовну правову допомогу, що включає як консультавання, так і представництво їх інтересів у суді. Це забезпечує рівний доступ до правосуддя, навіть якщо постраждала особа не має фінансових можливостей оплатити послуги адвоката. Закон також створює передумови для того, щоб кожен постраждалий від насильства мав можливість ефективно реалізувати свої права на захист, подати позов до суду і домогтися належного покарання для кривдника.

Цей закон є невід'ємною частиною загальної системи захисту жертв домашнього насильства, де важливою є не лише фізична допомога, а й юридичний захист, що дозволяє постраждалим отримати справедливість і змінити своє життя.

Попри наявність фінансування з різних джерел, в Україні існують певні виклики у сфері фінансового забезпечення заходів протидії домашньому насильству. Серед основних проблем можна виділити:

- Незадовільне бюджетне фінансування, коли бюджетні кошти часто недостатні для забезпечення всіх необхідних заходів, що призводить до зниження ефективності програм.

- Нецільове використання коштів, коли не завжди є чіткий контроль за розподілом бюджетних коштів, що може призвести до неефективного використання ресурсів.

- Неузгодженість між державними та місцевими органами влади, тобто відсутність чіткої координації між різними рівнями влади щодо фінансування заходів, що можуть сприяти зменшенню випадків домашнього насильства.

Для подолання проблем у боротьбі з домашнім насильством в Україні необхідно вдосконалити механізм бюджетного планування, чітко визначивши фінансові пріоритети у цій сфері. Важливо визначити, які аспекти цієї проблеми потребують найбільших фінансових ресурсів. Це включає не лише забезпечення належної допомоги постраждалим, а й профілактичні заходи, освіту та навчання працівників правоохоронних органів, соціальних служб і суддів. Фінансування має бути направлене на найбільш ефективні та необхідні програми, зокрема на створення кризових центрів, підтримку соціальних послуг для постраждалих та навчання фахівців. Визначення чітких фінансових пріоритетів дозволить органам влади ефективно розподіляти бюджетні кошти та досягати реальних результатів у боротьбі з домашнім насильством.

Одним з ключових елементів успіху є вдосконалення системи моніторингу витрат та забезпечення прозорості у використанні державних коштів. Це включає регулярний аудит і контроль за фінансуванням заходів, спрямованих на боротьбу з домашнім насильством, що дозволить своєчасно виявляти неефективне використання ресурсів і коригувати стратегії фінансування. Прозорість витрат не лише підвищує довіру до державних органів, але й забезпечує належний контроль громадськості та міжнародних партнерів. Важливо, щоб процес бюджетного планування і виконання був зрозумілим і відкритим, що дасть можливість не лише державним установам, але й організаціям, які працюють у цій сфері, ефективно координувати свої зусилля та мати доступ до необхідних ресурсів.

Для розширення можливостей у боротьбі з домашнім насильством необхідно поглибити співпрацю з міжнародними партнерами та громадськими організаціями. Залучення додаткових фінансових ресурсів через міжнародні гранти та донорську допомогу дозволить реалізувати нові програми та ініціативи, спрямовані на протидію насильству в сім'ї. Це також допоможе в розбудові інфраструктури для постраждалих, розвитку кризових центрів та створення нових механізмів допомоги. Крім того, така співпраця може забезпечити доступ до міжнародного досвіду та кращих практик, що дозволить Україні ефективніше вирішувати проблему домашнього насильства.

Не менш важливим є підвищення обізнаності на всіх рівнях влади та серед громадян щодо важливості боротьби з домашнім насильством та необхідності належного фінансування цих заходів. Це включає не лише інформаційні кампанії для населення, а й навчання державних службовців, правоохоронців, медичних працівників і соціальних працівників. Підвищення обізнаності дозволить створити більш ефективні механізми виявлення випадків насильства та забезпечення своєчасної допомоги постраждалим. Крім того, громадське розуміння важливості цієї проблеми може стимулювати більш активну участь громадських організацій і волонтерів у реалізації програм підтримки постраждалих від насильства.

Висновок. Фінансове забезпечення адміністративних заходів щодо запобігання та протидії домашньому насильству є ключовим чинником у ефективній реалізації державної політики в цій сфері. Оскільки проблема домашнього насильства є багатогранною і вимагає комплексного підходу, необхідно чітко визначити фінансові пріоритети, що дозволить спрямувати ресурси на найбільш критичні напрямки. Це включає як створення та підтримку інфраструктури для допомоги постраждалим, так і навчання фахівців, які мають працювати в цій сфері. Покращення механізму бюджетного планування, забезпечення прозорості витрат і моніторинг ефективності використання коштів є важливими етапами на шляху до досягнення реальних результатів у боротьбі з домашнім насильством. Залучення додаткових ресурсів через співпрацю з міжнародними організаціями та громадським сектором може значно розширити можливості для реалізації нових ініціатив і програм, що допомагають жертвам насильства. Таким чином, для досягнення сталих результатів у протидії домашньому насильству необхідно забезпечити належне фінансування, підвищити ефективність використання бюджетних коштів та активно залучати громадськість і міжнародних партнерів. Лише за таких умов можна створити ефективну систему підтримки постраждалих і досягти справжнього прогресу у боротьбі з цією соціальною проблемою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Когут, Ю. М. Особливості бюджетного процесу в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. Ужгород: Гельветика, 2019. Вип. 27№. Ч. 1. С.62-66.
2. Закон «Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами». URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/224306.html>
3. Закон України «Про надання безоплатної правової допомоги» Документ 3460-VI, чинний, поточна редакція — Редакція від 15.11.2024, підстава - 4017-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text>
4. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07.12.2017 № 2229-19. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2229-19>
5. Проект Закону про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41104>
6. Бюджетний Кодекс України. Документ 2456-VI, чинний, поточна редакція — Редакція від 05.03.2025, підстава - 4225-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text>
7. Оpendатобот. Статистика домашнього насильства за 2024 рік. Інтернет-ресурс. URL: <https://opendatobot.ua/analytics/domestic-violence-2024-5>
8. Дослідження «Економічні наслідки насильства щодо жінок в Україні»: UNFPA Представництво Фонду ООН у галузі народонаселення в Україні. URL: http://ukraine.unfpa.org/sites/default/files/pubpdf/Infographics_UR_1.pdf

СХИЛЯННЯ ЯК ОЗНАКА, ПЕРЕДБАЧЕНА ЗАГАЛЬНОЮ ЧАСТИНОЮ КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

DECLINATION AS A SIGN FORESIED BY THE GENERAL PART OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE

Любчик В.М., аспіранта кафедри кримінально-правових дисциплін

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

ORCID ID: 0009-0002-3622-9475

Стаття присвячена визначенню положень Загальної частини Кримінального кодексу України, які закріплюють поняття «схиляння», а також з'ясування його сутності. Проаналізовані кримінально-правові норми Загальної частини Кримінального кодексу України. Визначено, що ознака «схиляння» закріплена у ч. 4 ст. 27 та п. 2 ч. 1 ст. 96 2 Кримінального кодексу України. З'ясовано сутність ознаки «схиляння» в межах зазначених статей. Доведено, що поняття «схиляння», як ознака закріплена у Загальній частині Кримінального кодексу України, і як одна із обов'язкових ознак такого виду співучасників, як підбурювач, і як ознака випадків застосування спеціальної конфіскації. І хоча, досліджуване поняття в обидвох випадках з першого огляду формує уявлення, що це будь-які умисні дії, спрямовані на те, щоб збудити в іншій особі бажання чи добитися від неї згоди вчинити кримінально каране діяння (умовляння, підкуп, пропозиція, порада, переконування, примушування, погрози, застосування насильства тощо), проте, сутність «схиляння» у ч. 4 ст. 27 Кримінального кодексу України та п. 2 ч. 1 ст. 96 2 Кримінального кодексу України має різницю. У ч. 4 ст. 27 Кримінального кодексу України схиляння, виступає однією із обов'язкових ознак для визначення виду співучасника, а відповідно й діянь, які його характеризують та відрізняють від інших співучасників в процесі вчинення кримінального правопорушення. У п. 2 ч. 1 ст. 96 2 КК України, виступає ознакою щодо випадків застосування спеціальної конфіскації, а відповідні положення не є підбурюванням до вчинення кримінального правопорушення, так як не вимагається аби адресат схиляння насправді вчинив кримінальне правопорушення.

Ключові слова: кримінально-правова норма, кримінальний кодекс, підбурювання, стаття, спеціальна конфіскація, схиляння, співучасник.

The article is devoted to defining the provisions of the General Part of the Criminal Code of Ukraine, establishing the concept of "declension", as well as clarifying its essence. The criminal law norms of the general part of the Criminal Code of Ukraine are analyzed. It was determined that the sign of declension is enshrined in Part 4 of Art. 27 and paragraph 2, part 1, art. 96 2 of the Criminal Code of Ukraine. The essence of the sign of "declension" within the specified articles is clarified. It has been proven that the concept of "declension", as a sign enshrined in the General Part of the Criminal Code of Ukraine, and as one of the mandatory signs of this type of accomplice as an instigator, and as a sign of cases of application of special confiscation. And although the concept under study in both cases from the first review forms the idea that these are any deliberate actions aimed at arousing in another person a desire or obtaining from him consent to commit a criminal act (persuasion, bribery, offer, advice, persuasion, coercion, threats, use of violence, etc.), however, the essence of "declension" in Part 4 of Art. 27 of the Criminal Code of Ukraine and paragraph 2 of part 1 of Art. 96 2 of the Criminal Code of Ukraine has a difference. In Part 4 of Art. 27 of the Criminal Code of Ukraine, declension is one of the mandatory signs for determining the type of accomplice, and, accordingly, the acts that characterize him and distinguish him from other accomplices in the process of committing a criminal offense. In clause 2, part 1, art. 96 2 of the Criminal Code of Ukraine, acts as a sign of cases of application of special confiscation, and the corresponding provisions are not incitement to commit a criminal offense, since it is not required that the addressee of the inducement actually committed a criminal offense.

Key words: criminal law, criminal code, incitement, article, special confiscation, declension, accomplice.

Актуальність дослідження. Розуміння та застосування кримінального закону загалом неможливо без чіткого уявлення про складові його правових інститутів, що містяться в кримінально-правових положеннях та нормах. Невизначеність і безсистемність кримінального закону тягне за собою проблеми та помилки в його тлумаченні та застосуванні і, як наслідок, неефективність кримінально-правового впливу. Так, аналіз чинного кримінального законодавства, практики його застосування та кримінально-правової теорії свідчить, що ціла низка тих, що містяться в законі положень, понять та термінів потребує більш детального дослідження. У рамках цієї статті, ми звернемо увагу, на таке поняття як схиляння, що виступає ознакою положень Загальної частини КК України.

Огляд останніх досліджень і публікацій. У теорії кримінального права поняття «схиляння» розкривається через дослідження положень інституту співучасті, видів співучасників у таких працях вчених, як Жаровська Г.П. «Співучасть у злочині за кримінальним правом України» [2], Ус О.В. «Кримінальна відповідальність за підбурювання до злочину» [12], Кваша О.О. «Співучасть у злочині: сутність, структура та відповідальність» [4], Абакумова Ю.В. «Теорія співучасті в кримінальному праві України» [1], Карпенко І.М. «Особливі ситуації співучасті у злочині за кримінальним правом України» [3], Орловський Р.С. «Теоретичні та методологічні проблеми інституту співучасті у кримінальному праві України» [10].

Проте, самостійного комплексного та системного кримінально-правового дослідження, яке б було присвячено розгляду поняття «схиляння» у межах Загальної частини КК України не має. Тому, цікавим є з'ясування та дослідження поняття «схиляння» в положеннях Загальної частини КК України.

Формулювання цілей статті. Метою статті є встановлення положень Загальної частини Кримінального кодексу, які закріплюють поняття «схиляння», а також з'ясування його сутності.

Виклад основних положень. Перш ніж ми розглянемо питання щодо схиляння як ознаки, передбаченої Загальною частиною КК України пропонуємо з'ясувати зміст самого поняття «схиляння». Для цього доцільно з'ясувати семантичне та етимологічне значення терміну. У буквальному значенні «схилити» означає переконати у необхідності якогось вчинку, рішення. У свою чергу, переконати – значить змусити повірити чомусь; вмовляючи, схилити до чогось, змусити зробити щось. Таким чином, виходячи з етимологічного значення терміну «схиляння», ми приходимо до висновку, що моментом закінчення останнього, слід визнати переконання, появу бажання у того, хто схиляється.

«Схилити» означає переконати в необхідності якогось вчинку, рішення, а «схилитися» означає втратити волю до опору, підкоритися обставинам; підмова, спокуса, заклик до шкідливих, небезпечних дій, небезпечних

наслідків; залучення особи до участі в чому-небудь. Так, зокрема, схилення до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів виражається в різних формах, як переконання, так і примушування: підбурювання, загроза, залякування, віддача наказу, умовляння. Примушування може бути застосоване винним не тільки безпосередньо відносно потерпілого, але і бути адресованим тому, кого схиляють шляхом завдання шкоди або загрози завдання шкоди близьким для нього особам. Зокрема, за своїм етимологічним значенням слово «схилити» відповідає схожим поняттям таким як «підмовляти», «залучати» [8]. Термін «схилення» є синонімом до слова «підмовляння» через ідентичність змісту охоплюваних цими термінами дій.

Отже, при розкритті поняття «схилення» ми звертаємось і до положень Загальної і до положень Особливої частини КК України, що свідчить про те, що відповідна ознака закріплена, як у Загальній, так і в Особливій частині кримінального права. Проте в рамках цієї статті розглянемо «схилення» як ознаку, що передбачена Загальною частиною КК України.

Аналіз положень Загальної частини Кримінального кодексу України вказує на те, що схилення, як ознака, відтворюється у характеристиці такого виду співучасників, як підбурювач, а також виступає ознакою у визначенні випадків застосування спеціальної конфіскації.

Розкриття сутності та змісту схилення як ознаки підбурювача вимагає звернення до цього виду співучасника. Згідно ч. 4 ст. 27 КК України підбурювачем є особа, яка умовлянням, підкупом, погрозою, примусом або іншим чином схилила іншого співучасника до вчинення кримінального правопорушення [6]. Цей вид характеризується самостійними рисами, що усувають можливість визнати його організатором, пособником чи виконавцем. Виходячи із законодавчого визначення поняття підбурювача можна зробити висновок, що обов'язковою умовою підбурювання визнається схилення іншої особи до вчинення кримінального правопорушення. А термін «схилити» позначає: «...переконати у необхідності якого-небудь вчинку, рішення». Підбурювач докладає певних зусиль, вживає певних заходів для навіювання в свідомість іншої особи думки про вчинення конкретного кримінального правопорушення. Під схиленням розуміється збудження у будь-якої людини думки про бажаність, необхідність і вигідність вчинення кримінального правопорушення. При цьому схилення до кримінального правопорушення має бути реальним та успішним. Тлумачення «схилення» на жаль не закріплені у діючому КК України, проте це поняття розкривається у науково-практичних коментарях, які опубліковані після набрання чинності КК України 2001 р. Аналіз науково-практичних коментарів до Кримінального кодексу України вказує на те, що майже всі підходи щодо роз'яснення змісту поняття «схилення» однастайні. А саме, під підбурювачем визнається особа, яка схилила іншого співучасника до вчинення злочину. Схилення до вчинення злочину передбачає збудження бажання (переконання у бажаності, вигідності, потребі), викликання рішучості або зміцнення наміру іншого співучасника вчинити злочин [5; 7; 9].

Існують й інші питання, як такі, що пов'язані із підбурюванням, а відповідно із дослідженням поняття «схилення». Зокрема, наявність загальної ознаки і для підбурювача, і для організатора, що полягає у схиленні до вчинення кримінального правопорушення. Так, організатор не лише організовує кримінальне правопорушення, але й керує ним і може вчиняти його. Підбурювач виконує певні активні дії, спрямовані на схилення конкретної особи (осіб) до вчинення кримінального правопорушення. Це не агітація і не пропаганда. Він переконує в необхідності вчинити кримінальне правопорушення конкретну особу. Так, наприклад, схилення неповнолітнього до

вживання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів (ч. 2 ст. 315 КК України) або одурманюючих засобів, які не є наркотичними, психотропними чи їх аналогами (ст. 324 КК України), полягає у вчиненні умисних ненасильницьких дій (умовляння, залякування, пропонування, давання порад тощо), спрямованих на збудження у неповнолітнього бажання вжити цих засобів (речовин) хоча б один раз. Крім того, Пленум Верховного Суду України у п. 14 Постанови «Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність» від 27 лютого 2004 р. № 2 зазначив, що серед різноманітних способів втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність найбільш небезпечним є примушування до вчинення конкретного суспільно небезпечного діяння [11]. Отже, таке поняття як підбурювання (підбурювач) тісно пов'язано із поняттям «схилення» та надає можливості з'ясувати сутність цього поняття.

Крім, ч. 4 ст. 27 КК України у Загальній частині КК України схилення, як ознака закріплена у ст. 96² КК України «Випадки застосування спеціальної конфіскації». Так, у п. 2 ч. 1 ст. 96² КК України визначено, що спеціальна конфіскація застосовується у разі, якщо гроші, цінності та інше майно: призначалися (використовувалися) для схилення особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення або винагороди за його вчинення. Отже, серед інших ознак зазначених у ч. 1 ст. 96² КК України, нашої уваги привертає наявність у п. 2 ч. 1 ст. 96² КК України ознаки «схилення». Вище ми вже надавали поняття «схилення» під яким розуміються будь-які умисні дії, спрямовані на те, щоб збудити в іншій особі бажання чи добитися від неї згоди вчинити кримінально каране діяння (умовляння, підкуп, пропозиція, порада, переконування, примушування, погрози, застосування насильства тощо). Отже, такі дії загалом є своєрідним підбурюванням до вчинення кримінального правопорушення (ч. 4 ст. 27 КК України). Однак винуватий може бути і виконавцем кримінального правопорушення – у випадках, якщо особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, була в стані неосудності чи не досягла віку кримінальної відповідальності. Окрім того, закон розрізняє майно, що призначалося (винуватий планував його використовувати), і майно, що використовувалося (реально застосовувалося) для схилення особи до вчинення кримінального правопорушення. Це дозволяє зробити висновок, що коментоване положення статті (про схилення) не слід розуміти буквально, як підбурювання до вчинення кримінального правопорушення, коли підбурювач фактично схилив іншого співучасника до вчинення кримінального правопорушення. Тобто не вимагається аби адресат схилення насправді вчинив кримінальне правопорушення. Також необхідно мати на увазі: відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 96² КК України майно підлягатиме спеціальній конфіскації, якщо воно у цьому випадку використано (призначалося для використання) безпосередньо власником майна. Якщо є майно, що призначалося (використовувалося) для схилення особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення або винагороди за його вчинення, не належало винуватому, а власник не знав про такі дії з його майном, воно не може бути предметом спеціальної конфіскації; остання можлива лише у разі пособництва власника майна у вчинення відповідного кримінального правопорушення. Водночас не береться до уваги, чи особа, яку мали схилити чи схилили до вчинення кримінального правопорушення, була обізнана про походження майна. Те саме стосується і випадків, коли майно призначалося (використовувалося) для фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення або винагороди за його вчинення.

Висновки. На підставі вищезазначеного, маємо сформулювати наступні висновки: поняття «схиляння», як ознака закріплена у Загальній частині КК України, і як одна із обов'язкових ознак такого виду співучасників, як підбурювач, і як ознака випадків застосування спеціальної конфіскації. І хоча, досліджуване поняття в обидвох випадках з першого огляду формує уявлення, що це будь-які умисні дії, спрямовані на те, щоб збудити в іншій особі бажання чи добитися від неї згоди вчинити кримінально каране діяння (умовляння, підкуп, пропозиція, порада, переконування, примушування, погрози, застосування насильства тощо), проте, сутність «схиляння» у ч. 4 ст. 27 КК України та п.2 ч. 1 ст. 96² КК України має різницю. Так, у ч. 4 ст. 27 КК України схиляння, виступає однією із обов'язкових ознак для визначення виду співучасника, а відповідно й діянь, які його характеризують та відрізняють від інших співучасників в процесі вчинення кримінального правопорушення. У п. 2 ч. 1 ст. 96² КК України,

виступає ознакою щодо випадків застосування спеціальної конфіскації. Закон розрізняє майно, що призначалося (винувавши планував його використовувати), і майно, що використовувалося (реально застосовувалося) для схиляння особи до вчинення кримінального правопорушення. І тут важливо не сприймати положення зазначені у п.2 ч. 1 ст. 96² КК України буквально, як підбурювання до вчинення кримінального правопорушення, коли підбурювач фактично схилив іншого співучасника до вчинення кримінального правопорушення, не вимагається аби адресат схиляння насправді вчинив кримінальне правопорушення. Таким чином, маємо зазначити, що хоча поняття «схиляння» і виступає наскрізним поняттям у Загальній частині КК України, проте враховуючи його різний характер та специфічне значення у ч. 4 ст. 27 КК України та п.2 ч. 1 ст. 96² КК України, маємо назвати його відособленим, тобто таким, який хоча і має однакове поняття, проте виділяється своїм змістом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абакумова Ю.В. Теорія співучасті в кримінальному праві України: *Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук* : 12.00.08; Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2013. 40 с.
2. Жаровська Г. П. Співучасть у злочині за кримінальним правом України: *Автореф. дис... канд. юрид. наук*: 12.00.08; НАН України, Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. К., 2004. 19 с.
3. Карпенко І.М. Особливі ситуації співучасті у злочині за кримінальним правом України: *Автореф. дис. ... канд. юрид. наук* : 12.00.08; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2015. 19 с.
4. Кваша О.О. Співучасть у злочині: сутність, структура та відповідальність. Дисертація д-ра юрид. наук: 12.00.08, Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. К., 2013.360 с.
5. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред.В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. — 5-те вид., допов. Х. : Право, 2013.Т. 2 : Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. 2013. 1040 с.
6. Кримінальний кодекс України: Закон України № 2341-III від 05.04.2001р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення 05.02.2024).
7. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. К.: Концерн "Видавничий Дім "Ін Юре", 2003. 1196 с.
8. Мирошниченко Н. А., Музыка А. А. Уголовно-правовая борьба с наркоманией. К.; Одесса, 1998. 298 с.
9. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України.-4-те вид., переробл. та доповн. / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. К.: Юридична думка, 2007. 1184 с.
10. Орловський Р.С. Теоретичні та методологічні проблеми інституту співучасті у кримінальному праві України : монографія; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. 623 с.
11. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність» N 2 від 27.02.2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-04#Text> (дата звернення 02.02.2024)
12. Ус О.В. Кримінальна відповідальність за підбурювання до злочину : дис... канд. юрид. наук: 12.00.08; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Х., 2005. 227 с.

ВИКОРИСТАННЯ НОВІТНІХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ (ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД)

USE OF THE LATEST INFORMATION TECHNOLOGIES IN ENSURING PUBLIC ORDER (FOREIGN EXPERIENCE)

Пядишев В.Г., д.ю.н., професор,
професор кафедри кримінального аналізу
та інформаційних технологій

Одеський державний університет внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0002-5174-1891

Форос Г.В., к.ю.н., доцент
завідувач кафедри кримінального аналізу
та інформаційних технологій

Одеський державний університет внутрішніх справ

Калугін В.Ю., к.ю.н., доцент
професор кафедри кримінального аналізу
та інформаційних технологій

Одеський державний університет внутрішніх справ

Надана стаття присвячена дослідженню використання сучасних інформаційних технологій у забезпеченні громадського порядку у державах світу. У статті використовується методологія літературного огляду, тобто дослідження та оцінка раніше опублікованих праць, наукових статей тощо по зазначеній темі, опублікованих зарубіжними фахівцями. Встановлено, що сьогодні у передових державах світу розвиток і впровадження інформаційних технологій у діяльність правоохоронних органів здійснюється за наступними напрямками: програмне забезпечення для цифрової судової експертизи; технологія обміну інформацією – для керування інцидентами нового покоління та бездротові оповіщення про надзвичайні ситуації; навчання у віртуальній реальності – для безпечного повноцінного навчання діяльності у реальних ситуаціях; застосування електронного цитування та мобільні принтерів – для збереження часу; програмне забезпечення для розпізнавання облич (зокрема у натовпі); сучасна біометрія; голосові технології – для керування функціями в патрульному автомобілі; мобільні роботи з відеокамерами; двірні дзвінки з відео-фіксацією; локалізатори місця пострілу; тепловізійні камери – для створення «теплової карти» середовища; штучний інтелект – для застосування за багатьма напрямками; «розумніші» поліцейські автівки; автоматичне розпізнавання номерних знаків; вдосконалені натільні камери; безпілотні літальні спостерігачі.

Отже за кордоном здійснюється напружена робота з розробки, впровадження та використання новітніх інформаційних технологій у діяльності правоохоронних органів. Привертає увагу використання для цілей спостереження мобільних вей з «розумними» камерами, використання «розумних» натільних камер, що включаються під час вилучення пістолета з кобури, «розумних» поліцейських автомобілів з голосовим керуванням багатьма функціями, «розумних» дверних дзвінків з відео-фіксацією, мобільних роботів з камерами, здатних проникати в незручні локації. Досліджуються інформаційні технології, здатні підвищити довіру громадськості до поліції та взаємодію між ними. Досліджуються питання дотримання балансу між розповсюдженням мережі поліцейських відео-записних систем та дотриманням права особи на приватність.

Ключові слова: інформаційні технології, штучний інтелект, «розумні» пристрої, громадський порядок, довіра громади.

The article is devoted to the study of the use of modern information technologies in ensuring public order in the countries of the world. The article uses the methodology of a literature review, that is, the study and evaluation of previously published works, scientific articles, etc. on the specified topic, published by foreign specialists. It has been established that today in the advanced countries of the world the development and implementation of information technologies in the activities of law enforcement agencies is carried out in the following areas: software for digital forensics; information exchange technology for managing new generation incidents and wireless notifications of emergencies; virtual reality training for safe full-fledged training of activities in real situations; the use of electronic citation and mobile printers - to save time; software for face recognition (in particular in crowds); modern biometrics; voice technologies for controlling functions in a patrol car; mobile robots with video cameras; doorbells with video recording; gunshot locators; thermal imaging cameras to create a "heat map" of the environment; artificial intelligence for use in many areas; "smarter" police cars; automatic license plate recognition; improved body-worn cameras; unmanned aerial vehicles.

So, intensive work is being carried out abroad to develop, implement and use the latest information technologies in the activities of law enforcement agencies. The use of mobile towers with "smart" cameras for surveillance purposes, the use of "smart" body-worn cameras that turn on when a gun is removed from a holster, "smart" police cars with voice control of many functions, "smart" doorbells with video recording, mobile robots with cameras capable of penetrating inconvenient locations are attracting attention. Information technologies are being studied that can increase public trust in the police and the interaction between them. The issues of maintaining a balance between the spread of a network of police video recording systems and the observance of the individual's right to privacy are investigated.

Key words: information technology, artificial intelligence, "smart" devices, public order, community trust.

Загальна постановка проблеми. Стрімкий розвиток інформаційних технологій і забезпечення їхньої доступності сприяють переходу сучасних країн до стану інформатизованого суспільства. Інформатизація прискорює технологічні та інші процеси у суспільстві. Не стоїть осторонь і злочинність. Сьогодні у кримінальних процесах застосовуються найсучасніші інформаційні та комунікаційні технології, на що злочинці не шкодують коштів. Все це спонукає забезпечити підтримку правоохоронних органів у стані швидкої перманентної інформатизації. Тобто необ-

хідно негайно впроваджувати найсучасніші інформаційні технології. Для цього багато робиться у Національній поліції України. Проте, щоб одного разу не залишитися позаду, необхідно ретельно відстежувати відповідні процеси у зарубіжних країнах.

Ступінь наукової розробки теми. Численним аспектам впровадження та використання інформаційних технологій у діяльності правоохоронних органів України присвячено багато робіт вітчизняних науковців, таких, як В. Вишня, І. Іванов, В. Іщенко, О. Комісаров, В. Кудінов,

Н. Морзе, С. Прокопов, В. Смаглюк, Х. Солнцева, І. Шевчук, Г. Шорохова та інші. Проте питання щодо рівня розвитку та застосування новітніх інформаційних та комунікаційних технологій у правоохоронних органах інших держав досі не охоплені увагою.

Виклад основного матеріалу. Огляд проведемо по окремих державах.

Велика Британія. У своїй статті «П'ять найкращих тенденцій поліцейських технологій, що впливають на правоохоронну діяльність» [1 с. 7] фахівці з Великої Британії серед всієї множини інформаційних технологій, що останнім часом увійшли до арсеналу правоохоронних органів, виділяють саме такі:

- розумні системи спостереження;
- алгоритми інтелектуального контролю;
- управління цифровими доказами;
- безпілотні технології для правоохоронних органів.

США. У свою чергу представники Сполучених Штатів Америки в якості вкрай важливого елемента для забезпечення правопорядку звертають увагу на «безпілотники та вежі спостереження» та вказують на чотири напрями їх застосування [2, с. 2]:

- спостереження – надає можливість правоохоронним органам і командам екстреної допомоги здійснювати розширений огляд із високою роздільною здатністю великих або віддалених районів;
- пошук і порятунків зниклих безвісти, відстежування пересування та виявлення ознаки життя у важкодоступних місцях після стихійного лиха;
- реагування на такі стихійні лиха, як урагани чи землетруси;
- контроль натовпу та безпека заходів - стеження за діяльністю та надання оновлених даних командам безпеки в реальному часі.

Більш повну картину надають також американські фахівці, які налічують загалом 17 найважливіших інноваційних інформаційних технологій, важливих для сучасної поліції [3, с. 1-4]:

1) Програмне забезпечення цифрової криміналістики. Воно має спеціальні можливості, такі як ідентифікація та відновлення прихованих (або видалених файлів), виконання складних пошуків і визначення вмісту файлу за межами розширення файлу (.doc, .pdf тощо).

2) Сучасні технологія обміну інформацією. Деякі з них включають систему керування інцидентами нового покоління та бездротові оповіщення про надзвичайні ситуації.

3) Системи навчання у віртуальній реальності, які забезпечують безпечний, захоплюючий досвід, що максимально імітує поведінку та сценарії реальних подій.

4) eCitations (електронне цитування) і мобільні принтери тепер дозволяють працівникам правоохоронних органів видавати цитати, не витрачаючи дорогоцінних хвилин на заповнення документів вручну. Ось як працює процес: офіцер використовує пристрій для сканування штрих-коду на посвідченні водія. Інформація заповнює цитату, яку офіцер друкує за допомогою мобільного принтера. Офіцер також може надіслати цитату до суду в цифровому вигляді, що економить час, підвищує ефективність і зменшує кількість помилок.

5) Програмне забезпечення для розпізнавання облич. Коли цей інструмент уперше потрапив у репертуар правоохоронних органів, багато хто був стурбований тим, що він буде використовуватися неетично. На щастя, це не так, і розпізнавання облич виявляється ефективним інструментом розслідування.

6) Сучасна біометрія. Поліція використовує відбитки пальців для ідентифікації людей більше століття. Тепер, окрім розпізнавання обличчя та ДНК, здійснюється розпізнавання голосу, відбитків долонь, вен зап'ястя, розпізнавання райдужної оболонки ока, аналіз ходи і навіть серцебиття.

7) Голосові технології. Це нова технологія голосових команд, яка дає змогу поліцейським керувати багатьма функціями в автомобілі під час водіння та виконання інших обов'язків патрулювання.

8) Роботи. Зараз багато правоохоронних органів використовують роботизовані камери наступного покоління. Вони працюють від електродвигуна та оснащені високотехнологічними колесами, які дозволяють їм пересуватися, лазити та досліджувати навіть найскладніші простори. Керування ними здійснюється навченим офіцером по бездротовому зв'язку.

9) Дверні Відео-дзвінки. Лише у 2020 році правоохоронні органи США надіслали понад 20 000 запитів на відео, зняті дверними відео-дзвінками та іншими камерами домашньої безпеки.

10) ShotSpotter (локалізатор місця пострілу). Технологія ShotSpotter використовує датчики для виявлення пострілів і аналітику для відстеження даних і миттєвої передачі їх поліції, дозволяючи їй прибути на місце події швидше, ніж будь-коли раніше.

11) Тепловізор. Тепловізійні камери використовують інфрачервоне зображення для створення «теплого зображення» або «теплової карти» відповідного середовища.

12) Штучний інтелект (ШІ). Постійне розширення Інтернету речей (IoT) означає, що генерується, збирається та аналізується більше даних, ніж будь-коли раніше — багато з яких можуть бути неймовірно цінними в контексті правоохоронних органів. ШІ використовується для підтримки багатьох поліцейських технологій, у тому числі деяких із згаданих вище, як-от ShotSpotter, розпізнавання обличчя та біометрія. Він також використовується для «прогнозування злочинності». За допомогою так званих алгоритмів «глибокого навчання» програмісти можуть навчити комп'ютери аналізувати дані з великої кількості джерел і категорій, щоб фактично передбачити, коли і де можуть статися злочини. Це дозволяє агентствам правильно розподіляти ресурси та підвищує ймовірність того, що співробітники опиняться в потрібному місці в потрібний час.

13) Розумніші «крузери» (поліцейські автівки). Вони мають у собі такі оновлення, як доступ пальцем до підключених до Wi-Fi ноутбуків, планшетів і комп'ютерів у приладовій панелі, що надає поліцейським миттєвий доступ до важливої інформації, систем зв'язку тощо.

14) Автоматичне розпізнавання номерних знаків (ALPR). Остання технологія ALPR поєднує технологію оптичного розпізнавання з штучним інтелектом, що дозволяє правоохоронним органам надійно та послідовно ідентифікувати номерні знаки. За допомогою штучного інтелекту камери ALPR можуть ідентифікувати марку, модель і колір автомобілів навіть за слабого освітлення та поганої погоди, розрізняти окремі символи на номерних знаках.

15) Вдосконалені натільні камери. Вони менш громіздкі та міцніші, деякі натільні камери розроблені для кращої інтеграції з автомобільними системами для забезпечення синхронізованого відео події з різних точок зору. Пов'язані з ними «розумні кобури» забезпечують активацію камер на тілі кожного разу, коли офіцер дістає свою вогнепальну зброю.

16) Дрони. Поліція все частіше використовує дрони для отримання точок огляду з повітря для роботи на місці злочину, пошуково-рятувальних робіт, реконструкції аварій, моніторингу натовпу тощо. Багато поліцейських дронів також оснащені камерами з керованою фокусною відстанню.

17) Освоєння використання та наслідків поліцейських технологій. Оскільки поліцейські технології продовжують розвиватися, лідери правоохоронних органів дуже зацікавлені в тому, щоб бути добре поінформованими про ці

передові можливості — як про їхній позитивний вплив на безпеку офіцерів і громадськості, так і про етичні питання, пов'язані з правом на конфіденційність.

Також американські фахівці (але з фірми «НІТАСНІ») звертають увагу на застосування найновітніших «сма-р-технологій». По-перше, що ж це таке?

Це — інтеграція обчислювальної та телекомунікаційної технології в інші технології, які раніше не мали таких можливостей [4, с. 1]. Інтелектуальна технологія надає особам, які першими реагують, інформацію, яку вони інакше не мали б — інформацію, яка дозволяє їм знати, з чим вони стикаються, як найбільш ефективно підійти до ситуації та які відповіді приведуть до найкращих результатів [5, с. 4]. Приклади застосування цих технологій:

- Відеомоніторинг і аналіз можуть допомогти виявити та відсіяти відомих лиходіїв на великих публічних заходах.

- Геозонування може швидко огородити територію, щоб допомогти правоохоронним органам затримати злочинців, а також застерегти людей від небезпечних ситуацій.

- Детектори пострілу можуть автоматично переміщати камери в напрямку звуку пострілу, щоб допомогти особам, які швидко реагують, швидше дістатися до місця події.

- Аналіз історичних даних про злочини з систем управління записами, соціальних мереж та інших джерел також може допомогти правоохоронним органам передбачити та попередити злочини.

Також американські

Індія. У певному сенсі короткий підсумок та перспективи застосування найновітніших технологій у поліції в усьому світі надають індійські колеги [6, с. 5]:

- 78% правоохоронних органів використовують ШІ для інтелектуальної поліцейської діяльності (Джерело: LexisNexis Risk Solutions).

- Мережі 5G можуть скоротити час реагування на надзвичайні ситуації до 50% (Джерело: Deloitte).

- Очікується, що до 2025 року впровадження блокчейну в громадську безпеку зросте на 60% (Джерело: MarketsandMarkets).

- Технології, зокрема ШІ та 5G, відіграють вирішальну роль у підвищенні громадської безпеки.

- Блокчейн і квантові обчислення пропонують як проблеми, так і можливості для безпеки.

- Біометрична автентифікація забезпечує безпечний доступ і перевірку особи у справах громадської безпеки.

Індонезія. Переймаючись проблемами інформаційних технологій у поліції, індонезійські колеги звертають увагу, що при належному їх впровадженні вони сприятимуть розвитку довіри громади до поліції [7, с. 4]. Вважається, що використання інформаційних технологій дозволяє впроваджувати керовані даними поліцейські стратегії, які, у свою чергу, сприяють встановленню суспільної довіри. Використовуючи складну аналітику та алгоритми машинного навчання, правоохоронні органи можуть виявляти моделі злочинної діяльності, оптимізувати розподіл ресурсів і вживати превентивних заходів для стримування злочинної поведінки».

Румунія. Румунські колеги відмічають, що у світі, де загрози безпеці стають дедалі складнішими, правоохоронні органи стверджують, що використання передових технологій є важливим для ефективного реагування на сучасні виклики. Однак важливо, щоб ці заходи були пропорційними, виправданими та належним чином врегульованими для запобігання зловживанням. Отже, слід ретельно забезпечувати баланс між безпекою та правом на конфіденційність [8, с. 48].

Висновок. У країнах світу підтримується напружена робота з розробки, впровадження та використання новітніх інформаційних технологій у діяльність правоохоронних органів. Наприклад, у США сьогодні налічується 17 основних напрямів цієї діяльності. З новітнього звертає на себе увагу використання для цілей спостереження не тільки дронів, але також і мобільних веж спостереження з «розумними» камерами, які, будучи оснащені аудіо-системами визначення місця пострілу, автоматично розгортаються на звук пострілу, записуючи відповідну відео інформацію, використання «розумних» натільних камер, які включаються під час вилучення пістолета з кобури, «розумних» поліцейських автомобілів з голосовим керуванням багатьма функціями, «розумних» дверних дзвінків з відеофіксацією, мобільних роботів з камерами, здатних проникати в незручні локації. Важливою є увага до інформаційних технологій, здатних підвищити довіру громадськості до поліції та взаємодію між ними. Досліджуються питання дотримання балансу між розповсюдженням мережі поліцейських відео-записних систем та дотриманням права особи на приватність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Marn, B. The 5 Biggest Tech Trends In Policing And Law Enforcement. *Forbes*. Mar 08, 2022. Site.URL: <https://www.forbes.com/sites/bernardmarr/2022/03/08/the-5-biggest-tech-trends-in-policing-and-law-enforcement/> (Дата звернення: 10.12.2024).
2. Enhancing Public Safety Through Technology. *Critical Tech Solutions*. October 10, 2024. Site. URL: <https://www.criticalts.com/articles/enhancing-public-safety-through-technology/> (Дата звернення: 10.12.2024).
3. Fitsvold E. 17 Types of Innovative Police Technology. *OnlineDegrees, University of San Diego*. Site. URL: <https://onlinedegrees.sandiego.edu/10-innovative-police-technologies/> (Дата звернення: 10.12.2024).
4. What is 'Smart' Technology? Williams Office for Information Technology. Site. URL: <https://oit.williams.edu/ats-posts/what-is-smart-technology/> (Дата звернення: 10.12.2024).
5. Sullivan D. How Smart Technology Can Reduce Response Times, Improve Public Safety and Save Lives. *Social-Innovation.Hitachi* 2024. Site. URL: <https://social-innovation.hitachi/en-us/think-ahead/smart-spaces/law-enforcement/> (Дата звернення: 10.12.2024).
6. Team EMB. The Role of Technology in Enhancing Public Safety. *EMB Global*. June 18, 2024. Site. URL: <https://blog.emb.global/the-role-of-technology-in-enhancing-public-safety/> (Дата звернення: 10.12.2024).
7. Gema Wiralodra. Information Technology-Based Law Enforcement in Increasing Public Trust in the Police. *Research Gate*. July 2023. Site. URL: https://www.researchgate.net/publication/378093079_Information_Technology-Based_Law_Enforcement_in_Increasing_Public_Trust_in_the_Police (Дата звернення: 10.12.2024).
8. Cucoreanu, C. Public Order and the Technological Revolution: Implications for Police and Citizen Safety. *European Journal of Law and Public Administration*. Vol. 11 No. 1 (2024). P. 36-52. Site. URL: <https://lumenpublishing.com/journals/index.php/ejlp/article/view/7104> (Дата звернення: 10.12.2024).

**ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ ПРОЦЕДУРИ
ПОЗАСУДОВОГО ОСКАРЖЕННЯ ДІЙ ДЕРЖАВНОГО РЕЄСТРАТОРА ПРАВ****HISTORICAL AND LEGAL PRINCIPLES OF CREATING A PROCEDURE
FOR OUT-OF-COURT APPEAL AGAINST THE ACTIONS
OF THE STATE REGISTRAR OF RIGHTS****Бут О.В., здобувач вищої освіти третього
(освітньо-наукового) рівня***Державне некомерційне підприємство
«Державний університет «Київський авіаційний інститут»*

Вказана стаття комплексно досліджує історико-правові аспекти формування та розвитку процедури позасудового оскарження дій державного реєстратора прав в Україні. Розглядаються ключові етапи становлення цього інституту, починаючи з історичних передумов, що відображають еволюцію механізмів захисту прав на нерухоме майно в Україні, та закінчуючи сучасним станом правового регулювання, закріпленням у чинному законодавстві.

Дослідження базується на аналізі історичних документів, що відображають розвиток механізмів захисту прав на нерухоме майно в Україні. Розглядаються такі історичні періоди, як Київська Русь та період козацької держави, з метою виявлення історичних передумов формування інституту позасудового оскарження.

Особлива увага приділяється аналізу нормативно-правових актів, що регулюють процедуру позасудового оскарження, зокрема Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» та Порядку розгляду скарг у сфері державної реєстрації, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 25.12.2015 № 1128.

Також розглядаються наукові погляди українських вчених, таких як В.В. Нікітін, на проблеми та перспективи розвитку цього інституту. Аналізуються їхні праці, що стосуються адміністративно-правового статусу скаржника та процедури позасудового оскарження.

У дослідженні аналізуються практичні аспекти реалізації права на позасудове оскарження, висвітлюються основні проблеми, з якими стикаються громадяни при реалізації цього права, та пропонуються шляхи їх вирішення, включаючи підвищення рівня правової освіти, удосконалення процедури розгляду скарг та використання сучасних технологій.

Стаття має на меті розкрити історико-правові засади формування процедури позасудового оскарження, проаналізувати її сучасний стан та визначити перспективи розвитку з метою забезпечення ефективного захисту прав громадян у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно.

Дослідження проводиться з використанням історико-правового, порівняльно-правового та системного методів.

Ключові слова: державний реєстратор, позасудове оскарження, історико-правові засади, захист прав, адміністративний процес, суб'єкт владних повноважень, Міністерство юстиції України, територіальні органи, право на оскарження, право на участь у розгляді скарги, обов'язок дотримуватися порядку оскарження, незалежність суб'єкта розгляду скарг, ефективність розгляду скарг.

This article comprehensively examines the historical and legal aspects of the formation and development of the procedure for out-of-court appeal of the actions of the state registrar of rights in Ukraine. The key stages of the formation of this institution are considered, starting with the historical prerequisites that reflect the evolution of mechanisms for protecting real estate rights in Ukraine, and ending with the current state of legal regulation, enshrined in current legislation.

The study is based on the analysis of historical documents reflecting the development of mechanisms for protecting real estate rights in Ukraine. Such historical periods as Kyivan Rus and the period of the Cossack state are considered in order to identify the historical prerequisites for the formation of the institution of extrajudicial appeal.

Particular attention is paid to the analysis of regulatory legal acts regulating the procedure for out-of-court appeals, in particular the Law of Ukraine «On State Registration of Real Rights to Real Estate and Their Encumbrances» and the Procedure for Considering Complaints in the Field of State Registration, approved by Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 12/25/2015 No. 1128.

The scientific views of Ukrainian scientists, such as V.V. Nikitin, on the problems and prospects for the development of this institute are also considered. Their works concerning the administrative-legal status of the complainant and the procedure for extrajudicial appeal are analyzed.

The study analyzes the practical aspects of implementing the right to out-of-court appeal, highlights the main problems that citizens face when exercising this right, and suggests ways to solve them, including increasing the level of legal education, improving the procedure for considering complaints, and using modern technologies.

The article aims to reveal the historical and legal principles of the formation of the out-of-court appeal procedure, analyze its current state and determine the prospects for development in order to ensure effective protection of citizens' rights in the field of state registration of real rights to real estate.

The research is conducted using historical and legal, comparative legal and systemic methods.

Key words: state registrar, extrajudicial appeal, historical and legal principles, protection of rights, administrative process, subject of government powers, Ministry of Justice of Ukraine, territorial bodies, right to appeal, right to participate in the consideration of a complaint, obligation to follow the appeal procedure, independence of the subject of consideration of complaints, effectiveness of consideration of complaints.

Актуальність теми. Інститут державної реєстрації речових прав на нерухоме майно є невід'ємним елементом правової системи будь-якої сучасної держави. Цей інститут відіграє ключову роль у забезпеченні стабільності цивільного обороту, захисті прав власників нерухомості та формуванні довіри до ринку нерухомості. Ефективна система державної реєстрації прав створює умови для прозорих та безпечних правочинів з нерухомим майном, що сприяє залученню інвестицій та економічному розвитку.

Одним із ключових принципів державної реєстрації речових прав є публічність. Цей принцип передбачає відкритість та доступність відомостей про зареєстровані права

для широкого кола осіб. Публічність є основою для формування довіри до системи реєстрації, оскільки вона забезпечує можливість кожній зацікавленій особі отримати інформацію про стан нерухомого майна, що її цікавить.

Незважаючи на важливість інституту державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, на практиці нерідко виникають ситуації, коли дії державного реєстратора прав не відповідають вимогам законодавства. Це може призводити до порушення прав та законних інтересів громадян, суб'єктів господарювання та держави.

Для забезпечення ефективного захисту прав та інтересів у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме

майно, законодавством України передбачено можливість оскарження дій державного реєстратора прав. Оскарження може здійснюватися як у судовому, так і в позасудовому порядку.

Позасудове оскарження дій державного реєстратора прав є важливим механізмом захисту прав, оскільки воно дозволяє оперативно вирішувати спірні питання без звернення до суду. Це особливо важливо в умовах воєнного стану, коли доступ до судових органів може бути обмежений.

Однак, процедура позасудового оскарження дій державного реєстратора прав має ряд недоліків, які потребують удосконалення. Зокрема, існують проблеми, пов'язані з: недостатньою правовою обізнаністю громадян щодо порядку оскарження; бюрократичними перешкодами при поданні та розгляді скарг; затягуванням строків розгляду скарг; недостатньою незалежністю суб'єктів, які розглядають скарги.

У зв'язку з цим, актуальним є дослідження історико-правових засад створення процедури позасудового оскарження дій державного реєстратора прав. Аналіз історичного досвіду та сучасного стану правового регулювання дозволить виявити основні проблеми та визначити шляхи їх вирішення.

Дослідження цієї теми має не лише теоретичне, а й практичне значення. Результати дослідження можуть бути використані для удосконалення законодавства та практики позасудового оскарження дій державного реєстратора прав, що сприятиме підвищенню ефективності захисту прав громадян та зміцненню правової держави.

Також, важливо зазначити, що у період дії воєнного стану, відбулися певні зміни в роботі Державних реєстрів, про що свідчить Постанова Кабінету Міністрів України від 6 березня 2022 р. № 209 «Деякі питання державної реєстрації та функціонування єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції, в умовах воєнного стану» [1], що свідчить про важливість дослідження публічності Державних реєстрів в умовах сьогодення.

Огляд останніх досліджень. Дослідження історико-правових засад створення процедури позасудового оскарження дій державного реєстратора прав є важливим напрямом наукових досліджень в Україні. Ця тема привертає увагу багатьох науковців, оскільки вона має велике практичне значення для захисту прав громадян та забезпечення стабільності цивільного обороту.

Одним із провідних дослідників у цій галузі є В.В. Нікітін, який приділяє значну увагу питанням державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, зокрема адміністративно-правовим аспектам цього процесу. Він досліджує проблеми правового регулювання державної реєстрації, а також питання захисту прав та інтересів громадян у цій сфері [2].

Нікітін В.В. акцентує увагу на необхідності забезпечення ефективного захисту прав громадян у процесі державної реєстрації речових прав на нерухоме майно. Він вважає, що процедура позасудового оскарження повинна бути доступною, прозорою та ефективною. У своїх працях він аналізує адміністративно-правовий статус суб'єктів звернення у сфері державної реєстрації прав, а також проблеми правового регулювання та практики застосування процедури позасудового оскарження.

Зокрема, Нікітін В.В. досліджує такі питання, як адміністративно-правовий статус скаржника та державного реєстратора, процедура подання та розгляду скарг, права та обов'язки скаржника та суб'єкта розгляду скарги, проблеми правового регулювання та практики застосування процедури позасудового оскарження та інші.

Нікітін В.В. у своїх роботах підкреслює, що ефективність процедури позасудового оскарження залежить від чіткого визначення адміністративно-правового статусу скаржника та державного реєстратора. Він наголошує на необхідності забезпечення реалізації таких прав скаржника, як право на подання скарги, право на участь у роз-

гляді скарги, право на отримання інформації про результати розгляду скарги, право на оскарження рішення, прийнятого за результатами розгляду скарги.

Інші науковці, такі як С.В. Гринько, досліджують особливості адміністративно-правового статусу скаржника в контексті земельних відносин [3]. Вони акцентують увагу на необхідності забезпечення ефективного захисту прав власників земельних ділянок у процесі державної реєстрації прав.

Гринько С.В. виділяє такі аспекти публічності у сфері земельних відносин: прозорість земельних відносин; захист прав власників земельних ділянок; ефективне управління земельними ресурсами.

Він наголошує на важливості забезпечення публічності земельного кадастру для сталого розвитку сільського господарства та охорони навколишнього середовища.

Окремі аспекти позасудового оскарження дій державного реєстратора прав досліджуються в працях інших українських науковців, таких як: В. Авер'янов [4]; Д. Бородин [5] та інші.

Ці науковці досліджують різні аспекти адміністративно-правового статусу суб'єктів звернення у сфері державної реєстрації, а також проблеми правового регулювання та практики застосування процедури позасудового оскарження.

Зокрема, вони досліджують такі питання: адміністративно-правові засади державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, поняття та види позасудового оскарження дій державного реєстратора прав, суб'єкти позасудового оскарження, порядок подання та розгляду скарг, права та обов'язки скаржника та суб'єкта розгляду скарги, проблеми правового регулювання та практики застосування процедури позасудового оскарження, шляхи удосконалення процедури позасудового оскарження.

Особливу увагу науковці приділяють дослідженню впливу цифровізації на процедуру позасудового оскарження. Вони аналізують можливості використання електронних сервісів та онлайн-платформ для подання та розгляду скарг, а також ризики, пов'язані з кібербезпекою та захистом персональних даних.

Крім того, науковці досліджують питання забезпечення доступу до правосуддя в умовах воєнного стану. Вони аналізують зміни в законодавстві та практиці застосування процедури позасудового оскарження, пов'язані з воєнним станом, а також пропонують шляхи вирішення проблем, що виникають у зв'язку з цим.

Таким чином, дослідження українських науковців спрямовані на пошук шляхів удосконалення процедури позасудового оскарження дій державного реєстратора прав з метою забезпечення ефективного захисту прав громадян.

Мета статті. Метою цієї статті є комплексне дослідження історико-правових засад створення процедури позасудового оскарження дій державного реєстратора прав в Україні. Для досягнення цієї мети необхідно здійснити аналіз історичних передумов формування інституту позасудового оскарження дій державного реєстратора прав, що передбачає дослідження еволюції механізмів захисту прав на нерухоме майно в Україні, починаючи з часів Київської Русі та закінчуючи сучасним періодом.

Також, важливо дослідити сучасний стан правового регулювання процедури позасудового оскарження дій державного реєстратора прав в Україні, що включає аналіз чинного законодавства, зокрема Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» (далі – Закон) [6] та Порядку розгляду скарг у сфері державної реєстрації, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 25 грудня 2015 року № 1128 (далі - Порядок) [7].

Необхідно виявити та проаналізувати наукові підходи до розуміння позасудового оскарження дій державного

реєстратора прав, що передбачає дослідження праць українських науковців, таких як В.В. Нікітін [2] та С.В. Гринько [3], які досліджують різні аспекти цієї проблеми.

Важливим є визначення основних проблем, з якими стикаються громадяни при реалізації права на позасудове оскарження дій державного реєстратора прав, що включає аналіз практичних аспектів застосування процедури позасудового оскарження.

На основі проведеного аналізу необхідно розробити пропозиції щодо удосконалення процедури позасудового оскарження дій державного реєстратора прав, що передбачає пошук шляхів вирішення виявлених проблем та визначення перспектив розвитку цього інституту.

Дослідження має на меті не лише розкрити історико-правові засади створення процедури позасудового оскарження, але й проаналізувати її сучасний стан та визначити перспективи розвитку з метою забезпечення ефективного захисту прав громадян у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно.

Результати дослідження можуть бути використані для удосконалення законодавства та практики позасудового оскарження дій державного реєстратора прав в Україні.

Виклад основних положень. Формування інституту позасудового оскарження дій державного реєстратора прав має глибокі історичні корені, що сягають часів становлення державності на території сучасної України. Вже в період Київської Русі існували механізми захисту прав на землю, які передбачали можливість оскарження дій князівських чиновників. Ці механізми відображали необхідність забезпечення стабільності земельних відносин та захисту прав землевласників.

У цей період князівські грамоти, що підтверджували права на землю, мали публічний характер. Вони видавалися князем та містили інформацію про власника землі, її межі та права. Публічність князівських грамот забезпечувала можливість кожній зацікавленій особі ознайомитися з їх змістом, що сприяло запобіганню підробкам та шахрайству. У разі виникнення спорів щодо прав на землю, землевласники мали можливість звернутися до князя або його намісників для вирішення конфлікту.

З розвитком феодального права, особливо в країнах континентальної Європи, виникли системи поземельних книг, які мали публічний характер і передбачали можливість оскарження записів у цих книгах. Ці книги велися в місцевих органах влади та містили інформацію про власників земельних ділянок, їх межі та обтяження. Публічність поземельних книг забезпечувала можливість кожній зацікавленій особі отримати інформацію про стан земельних ділянок, що сприяло запобіганню спорів та конфліктів.

В Україні, історично, публічність реєстрації речових прав також мала важливе значення. За часів Київської Русі, князівські грамоти, що підтверджували права на землю, мали публічний характер. Ці грамоти видавалися князем та містили інформацію про власника землі, її межі та права. Публічність князівських грамот забезпечувала можливість кожній зацікавленій особі ознайомитися з їх змістом, що сприяло запобіганню підробкам та шахрайству.

Згодом, в період Литовсько-Руської держави, з'явилися земські книги, які виконували функції реєстрації прав на землю. Ці книги велися в місцевих органах влади та містили інформацію про власників земельних ділянок, їх межі та обтяження. Публічність земських книг забезпечувала можливість кожній зацікавленій особі отримати інформацію про стан земельних ділянок, що сприяло запобіганню спорів та конфліктів.

У період козацької держави, реєстри земельних наділів велися у полкових та сотенних канцеляріях. Вони містили інформацію про козаків, які отримали земельні

наділи за службу, а також про межі цих наділів. Ці реєстри були доступні для ознайомлення козацькою громадою, що забезпечувало прозорість земельних відносин.

З приєднанням українських земель до російської імперії, система реєстрації прав на землю зазнала змін. Було запроваджено систему губернських та повітових земельних книг, які велися в місцевих органах влади. Ці книги містили інформацію про власників земельних ділянок, їх межі та обтяження.

У радянський період система реєстрації прав на землю була централізована. Було створено єдиний державний земельний кадастр, який вівся в органах державної влади. Ця система реєстрації була спрямована на забезпечення державного контролю за земельними ресурсами.

В умовах незалежної України, принцип публічності державної реєстрації речових прав на нерухоме майно набув особливого значення. З прийняттям Закону, публічність була закріплена як один з основних принципів державної реєстрації. Це стало важливим кроком на шляху до створення прозорої та ефективної системи реєстрації речових прав, що відповідає сучасним вимогам.

Закон встановлює, що відомості Державного реєстру речових прав на нерухоме майно є відкритими та загальнодоступними, за винятком випадків, передбачених законом. Це положення є фундаментальним, оскільки воно гарантує право кожного на отримання інформації про зареєстровані права та їх обтяження.

Крім того, Закон передбачає можливість оскарження дій державного реєстратора прав у позасудовому порядку. Це положення є важливим механізмом захисту прав громадян, оскільки воно дозволяє оперативно вирішувати спірні питання без звернення до суду.

Таким чином, історичний аналіз свідчить про те, що інститут позасудового оскарження дій державного реєстратора прав має глибокі історичні корені. Він відображає еволюцію механізмів захисту прав на нерухоме майно в Україні та є важливим елементом правової системи.

Сучасне правове регулювання позасудового оскарження дій державного реєстратора прав в Україні базується на Конституції України, Законі, Порядку та інших нормативно-правових актах.

Конституція України, як Основний Закон держави, гарантує кожному право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (стаття 55) [8]. Це конституційне право є основою для розвитку інституту позасудового оскарження дій державного реєстратора прав.

Закон визначає правові засади державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, а також встановлює порядок оскарження дій державного реєстратора. Відповідно до Закону, скажник має право оскаржити рішення, дії або бездіяльність державного реєстратора, якщо вважає, що вони порушують його права або законні інтереси. Це право є основоположним для забезпечення ефективного захисту прав громадян у сфері державної реєстрації.

Порядок деталізує процедуру позасудового оскарження дій державного реєстратора. Він визначає вимоги до форми та змісту скарги, процедуру її подання та розгляду, а також права та обов'язки скажника та суб'єкта розгляду скарги.

Зокрема, Порядок встановлює, що скарга подається до Міністерства юстиції України або його територіальних органів. Скарга повинна містити: прізвище, ім'я та по батькові (найменування) скажника, його місце проживання (місцезнаходження); реквізити оскаржуваного рішення, дії або бездіяльності державного реєстратора; обґрунтування незгоди скажника з оскаржуваним рішенням, дією або бездіяльністю державного реєстратора; відомості про наявність судового спору з порушеного питання.

Порядок також визначає строки розгляду скарги. За загальним правилом, скарга розглядається у строк, що не перевищує 45 днів. За результатами розгляду скарги, Міністерство юстиції України або його територіальний орган приймає, зокрема одне з таких рішень: про задоволення скарги, про відмову в задоволенні скарги, про залишення скарги без розгляду.

У разі задоволення скарги, Міністерство юстиції України або його територіальний орган скасовує оскаржуване рішення державного реєстратора або зобов'язує державного реєстратора вчинити певні дії.

Важливо зазначити, що у період дії воєнного стану, відбулися певні зміни в роботі Державних реєстрів, про що свідчить Постанова Кабінету Міністрів України від 6 березня 2022 року № 209 «Деякі питання державної реєстрації та функціонування єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції, в умовах воєнного стану» [9]. Ця постанова встановлює особливості державної реєстрації речових прав на нерухоме майно в умовах воєнного стану.

Таким чином, правове регулювання позасудового оскарження дій державного реєстратора прав в Україні є комплексним та багатограним. Воно базується на Конституції України, Законі, Порядку та інших нормативно-правових актах, і спрямоване на забезпечення ефективного захисту прав громадян у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно.

Реалізація права на позасудове оскарження дій державного реєстратора прав на практиці стикається з низкою проблем, що потребують комплексного підходу та інноваційних рішень. Однією з ключових проблем є недостатній рівень правової освіти громадян, що призводить до незнання прав у сфері державної реєстрації, незрозуміння процедури позасудового оскарження та невміння правильно скласти скаргу. Це, своєю чергою, призводить до того, що громадяни або не звертаються за захистом своїх прав, або подають скарги з помилками, що ускладнює їх розгляд.

Недостатня незалежність суб'єкта розгляду скарг, яким відповідно до Порядку є Міністерство юстиції України або його територіальні органи, також є проблемою. Це може призводити до конфлікту інтересів, оскільки Міністерство юстиції України є органом, який здійснює контроль за діяльністю державних реєстраторів прав.

Для покращення процедури розгляду скарг у сфері державної реєстрації прав необхідно удосконалити процедуру розгляду скарг шляхом спрощення форми скарги, скорочення переліку необхідних документів та впровадження електронних сервісів для подання та розгляду скарг.

Забезпечення незалежності суб'єкта розгляду скарг шляхом створення незалежного органу, який буде розглядати скарги на дії державних реєстраторів, є важливим кроком.

Використання сучасних технологій, таких як електронні сервіси для подання та розгляду скарг та інформаційні системи для автоматизації процесу розгляду скарг, також є необхідним.

Перспективи розвитку позасудового оскарження дій державного реєстратора прав пов'язані з удосконаленням законодавства, впровадженням електронних сервісів та онлайн-платформ для подання та розгляду скарг, а також підвищенням ефективності громадського контролю.

Зокрема, необхідно удосконалити законодавство шляхом внесення змін до Закону та Порядку, спрямованих на спрощення процедури позасудового оскарження та забезпечення незалежності суб'єкта розгляду скарг.

Впровадження електронних сервісів та онлайн-платформ дозволить громадянам подавати скарги в електронній формі, відстежувати їх статус та отримувати інформацію про результати розгляду.

Підвищення ефективності громадського контролю шляхом створення громадських рад при Міністерстві юстиції України та його територіальних органах, а також шляхом залучення громадських організацій до моніторингу процесу позасудового оскарження є важливим кроком.

Реалізація цих заходів дозволить підвищити ефективність позасудового оскарження дій державного реєстратора прав та забезпечити ефективний захист прав громадян у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно.

Висновок. Проведення дослідження історико-правових засад створення процедури позасудового оскарження дій державного реєстратора прав в Україні дозволило виявити ключові етапи становлення цього інституту, проаналізувати його сучасний стан та визначити перспективи розвитку.

Історичний аналіз свідчить про те, що інститут позасудового оскарження має глибокі історичні корені, що сягають часів Київської Русі. Вже тоді існували механізми захисту прав на землю, які передбачали можливість оскарження дій князівських чиновників. З розвитком феодального права в Україні, особливо в період Литовсько-Руської держави та козацької держави, системи реєстрації прав на землю набували публічного характеру, що забезпечувало можливість кожній зацікавленій особі ознайомитися з їх змістом.

У сучасній Україні принцип публічності державної реєстрації речових прав на нерухоме майно закріплений у Законі. Цей принцип є основою для формування довіри до системи реєстрації, оскільки він забезпечує можливість кожній зацікавленій особі отримати інформацію про стан нерухомого майна.

Однак, на практиці нерідко виникають ситуації, коли дії державного реєстратора прав не відповідають вимогам законодавства. Для забезпечення ефективного захисту прав та інтересів у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно законодавством України передбачено можливість оскарження дій державного реєстратора прав як у судовому, так і в позасудовому порядку.

Позасудове оскарження є важливим механізмом захисту прав, оскільки воно дозволяє оперативно вирішувати спірні питання без звернення до суду. Це особливо важливо в умовах воєнного стану, коли доступ до судових органів може бути обмежений.

Проте, процедура позасудового оскарження має ряд недоліків, які потребують удосконалення. Зокрема, існують проблеми, пов'язані з недостатньою правовою обізнаністю громадян, бюрократичними перешкодами, затягуванням строків розгляду скарг та недостатньою незалежністю суб'єктів, які розглядають скарги.

Для вирішення цих проблем необхідно підвищити рівень правової освіти громадян, удосконалити процедуру розгляду скарг, забезпечити незалежність суб'єктів, які розглядають скарги, та використовувати сучасні технології.

Дослідження українських науковців, таких як В.В. Нікітін та С.В. Гринько, свідчать про те, що процедура позасудового оскарження дій державного реєстратора прав потребує удосконалення. Зокрема, необхідно підвищити рівень правової освіти громадян, спростити процедуру подання та розгляду скарг, забезпечити незалежність суб'єкта розгляду скарг та використовувати сучасні технології для підвищення ефективності розгляду скарг.

Результати проведеного дослідження мають не лише теоретичне, а й практичне значення. Вони можуть бути використані для удосконалення законодавства та практики позасудового оскарження дій державного реєстратора прав в Україні, що сприятиме підвищенню ефективності захисту прав громадян та зміцненню правової держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Постанова Кабінету Міністрів України від 6 березня 2022 р. № 209 «Деякі питання державної реєстрації та функціонування єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції, в умовах воєнного стану». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/209-2022-%D0%BF#Text>
2. Нікітін В.В. Адміністративно-правові засади державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень у період воєнного стану // *Юридичний вісник*: [Повітряне і космічне право, м. Київ, Національний авіаційний університет, 22 березня 2023 р.] – Ст. 55-62.
3. Гринько С.В. Принципи державної реєстрації права на земельні ділянки в Україні: нормативно-правовий аспект. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України* 2013. Вип. 182. Ч. 2. Ст. 78–81.
4. Авер'янов В. Адміністративне право України. Академічний курс: Підруч.: У 2-х т. / Ред. колегія: В. Авер'янов (голова). – К.: Юридична думка, 2004. – Т. 1. – 584 с.
5. Бородін Д. Судовий контроль у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно // *Вісник господарського судочинства*. 2017. № 6. С. 102–108.
6. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01 липня 2004 року № 1952-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text>.
7. Порядок розгляду скарг у сфері державної реєстрації, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 25 грудня 2015 року № 1128. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1128-2015-%D0%BF#Text>.
8. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
9. Постанова Кабінету Міністрів України від 6 березня 2022 р. № 209 «Деякі питання державної реєстрації та функціонування єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції, в умовах воєнного стану». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/209-2022-%D0%BF#Text>.

СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ У СИСТЕМІ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ

CONCEPTS AND PECULIARITIES OF JUDICIAL CONTROL IN THE FIELD OF ADMINISTRATIVE JUSTICE

Берlach A.I., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри службового та медичного права

Навчально-науковий інститут права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0000-0003-0986-4764

Сусак М.С., докторка філософії в галузі права,
асистентка кафедри адміністративного права та процесу

Навчально-науковий інститут права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті досліджено теоретико-правові аспекти судового контролю в системі адміністративного судочинства України. Розкрито сутність судового контролю як важливого елементу забезпечення верховенства права та законності в діяльності суб'єктів владних повноважень. Авторами виокремлено дуалістичну правову природу судового контролю в адміністративному судочинстві – як процесуальну діяльність суду та як специфічну функцію судової влади. Розглянуто основні форми здійснення судового контролю – превентивний (попередній), наступний (подальший) та контроль за виконанням судових рішень, а також механізми його реалізації. На основі аналізу судової практики і наукових джерел виокремлено особливості та проблемні аспекти здійснення судового контролю в різних сферах адміністративних правовідносин, зокрема у містобудівній, податковій сферах та сфері державної служби. Визначено ключові проблеми функціонування інституту судового контролю, серед яких – невизначеність меж судового контролю за дискреційними повноваженнями, недостатня ефективність механізмів виконання судових рішень, складність застосування принципу офіційного з'ясування всіх обставин справи. Обґрунтовано необхідність подальшого розвитку інституту судового контролю задля підвищення ефективності захисту прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень.

Ключові слова: адміністративне судочинство, судовий контроль, верховенство права, суб'єкти владних повноважень, публічно-правові спори, містобудівна діяльність, захист прав.

The article examines the theoretical and legal aspects of judicial control in the system of administrative justice of Ukraine. The essence of judicial control as an important element in ensuring the rule of law and legality in the activities of public authorities is revealed. The authors highlight the dualistic legal nature of judicial control in administrative proceedings – as a procedural activity of the court and as a specific function of the judiciary. The main forms of judicial control – preventive (preliminary), subsequent (follow-up), and control over the execution of court decisions, as well as mechanisms for its implementation are considered. Based on the analysis of judicial practice and scientific sources, the peculiarities and problematic aspects of judicial control in various spheres of administrative legal relations are identified, particularly in urban planning, taxation, and public service. Key problems in the functioning of the institution of judicial control are determined, including the uncertainty of the limits of judicial control over discretionary powers, insufficient effectiveness of mechanisms for enforcing court decisions, and difficulties in applying the principle of official clarification of all circumstances of the case. The necessity of further development of the institution of judicial control to increase the effectiveness of protecting the rights, freedoms, and interests of individuals and legal entities from violations by public authorities is substantiated.

Key words: administrative justice, judicial control, rule of law, public authorities, public law disputes, urban planning activities, protection of rights.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження проблематики судового контролю в адміністративному судочинстві зумовлена розвитком правової держави та реформуванням судової системи України, що вимагає ефективних механізмів захисту прав і свобод від порушень з боку суб'єктів владних повноважень. Судовий контроль у цьому контексті виступає фундаментальним інструментом забезпечення законності та верховенства права у відносинах між державою і громадянами. Сучасні виклики, пов'язані з підвищенням складності адміністративних правовідносин, зростанням кількості публічно-правових спорів та розширенням дискреційних повноважень органів державної влади, актуалізують потребу вдосконалення системи судового контролю.

Особливого значення ця проблематика набуває в контексті євроінтеграційних процесів, що вимагають адаптації національного законодавства до стандартів ЄС та розвитку процесуальних гарантій захисту прав людини. Питання чіткого розмежування компетенції різних судових інстанцій, визначення меж судового втручання в діяльність публічної адміністрації та розробки ефективних механізмів виконання судових рішень залишаються предметом активних наукових дискусій. Отже, комплексне дослідження судового контролю в адміністративному судочинстві має не лише теоретичне, але й важливе практичне значення для розбудови ефективної системи адміністративної юстиції в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема судового контролю в адміністративному судочинстві є предметом активних наукових досліджень багатьох учених, серед яких В.Б. Авер'янов, Ю.П. Битяк, А.Т. Комзюк, В.М. Бевзенко, Р.О. Куйбіда, М.І. Смокович та інші.

Так зокрема, професор М.І. Смокович розглядає судовий контроль як невід'ємну складову системи контролю за діяльністю публічної адміністрації та важливий інструмент захисту прав громадян, підкреслюючи, що його ефективність залежить від чіткого визначення меж та засобів реалізації [1, с. 12-15].

У свою чергу, вчений і практик В.М. Бевзенко досліджує особливості судового контролю за дискреційними повноваженнями суб'єктів владних повноважень, наголошуючи на необхідності забезпечення балансу між захистом прав приватних осіб та збереженням управлінської самостійності органів публічної адміністрації [2, с. 89-93].

Професор О.С. Проневич акцентує увагу на ролі судового контролю у забезпеченні законності в процедурі про-

сторового планування та оцінці виконання нормативних актів у сфері містобудування [3, с. 145-147].

Варто наголосити, що Р.О. Куйбіда аналізує процесуальні аспекти судового контролю та проблеми правового регулювання процедур оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень, наголошуючи на необхідності вдосконалення процесуальних механізмів його реалізації [4, с. 56-60].

Професор А.Т. Комзюк досліджуючи європейський досвід організації та здійснення судового контролю за діяльністю публічної адміністрації наголошує на можливості його адаптації до українських реалій [5, с. 23-28].

Варто наголосити, що особливу увагу науковці приділяють проблемам ефективності судового контролю у специфічних сферах публічного управління, зокрема у містобудуванні (М.М. Бікеев, Д.О. Власенко), податковій сфері (Я.В. Греца, М.П. Кучерявенко) та сфері публічної служби (Л.Р. Біла-Гіунова, Ю.Г. Фоміна).

Разом з тим, незважаючи на велику кількість наукових праць, питання сутності та особливостей здійснення судового контролю в адміністративному судочинстві, його меж та процесуальних форм реалізації залишаються дискусійними та потребують подальшого дослідження з урахуванням сучасних тенденцій розвитку адміністративного права та практики діяльності адміністративних судів.

Метою дослідження є аналіз теоретико-правових засад судового контролю в системі адміністративного судочинства України, визначення його особливостей у різних сферах адміністративних правовідносин та обґрунтування шляхів удосконалення механізмів його реалізації для підвищення ефективності захисту прав і свобод від порушень з боку суб'єктів владних повноважень.

Виклад основного матеріалу.

1. Сутність і правова природа судового контролю в адміністративному судочинстві

Судовий контроль у сфері адміністративного судочинства являє собою особливу форму державного контролю, яка полягає у здійсненні адміністративними судами перевірки правомірності рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень з метою захисту прав, свобод та інтересів фізичних та юридичних осіб від порушень з боку публічної адміністрації.

Варто наголосити, що у контексті адміністративного судочинства судовий контроль має дуалістичну природу. З одного боку, це процесуальна діяльність суду, що реалізується в рамках розгляду та вирішення адміністративних справ, з іншого – специфічна функція судової влади, спрямована на забезпечення законності в публічному управлінні.

Що стосується нормативно-правового підґрунтя судового контролю в адміністративному судочинстві, то таким є Конституція України, Кодекс адміністративного судочинства України (далі – КАС України), закони України «Про судоустрій і статус судів», «Про доступ до судових рішень», а також інші нормативно-правові акти, що регулюють діяльність адміністративних судів та суб'єктів владних повноважень.

Зазначимо, що відповідно до ст. 2 КАС України, завданням адміністративного судочинства є справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень. Саме ця норма закладає основу для здійснення судового контролю за діяльністю публічної адміністрації [6].

Особливістю судового контролю в адміністративному судочинстві є те, що він здійснюється шляхом перевірки відповідності рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень критеріям, визначеним у ч. 2 ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України [6]. Так зокрема адміністративний суд перевіряє, чи прийняті рішення на

підставі та в межах повноважень; чи використовувалися повноваження з належною метою; чи були вони обґрунтованими, безсторонними, добросовісними та розсудливими; чи дотримувався принцип рівності перед законом; чи була забезпечена пропорційність між обмеженням прав особи та цілями прийнятого рішення; чи була надана можливість особі брати участь у процесі прийняття рішення; а також чи дотримано розумні строки. Ця комплексна система критеріїв дозволяє суду всебічно оцінити не лише формальну законність, але й якісні характеристики адміністративних актів.

Більше того, ці критерії досить вдало визначають межі та стандарти судового контролю, який спрямований не лише на перевірку формальної відповідності адміністративних актів вимогам законодавства, але й на оцінку їх обґрунтованості, добросовісності, пропорційності та інших якісних характеристик.

2. Форми і механізми здійснення судового контролю в адміністративному судочинстві

Варто наголосити, що судовий контроль в адміністративному судочинстві реалізується через низку процесуальних форм, які визначають механізми його здійснення. До основних форм судового контролю належать:

1. *Превентивний (попередній) судовий контроль* – здійснюється шляхом надання судом дозволу на вчинення органами публічної адміністрації певних дій, які можуть суттєво вплинути на права і свободи осіб. Прикладом такої форми контролю є розгляд судом справ за зверненням суб'єктів владних повноважень щодо обмеження реалізації права на мирні зібрання (ст. 280 КАС України), примусового видворення іноземців та осіб без громадянства (ст. 288 КАС України), надання доступу до приміщень та володінь особи (ст. 283 КАС України) тощо [6].

2. *Наступний (подальший) судовий контроль* – здійснюється шляхом перевірки законності та обґрунтованості вже прийнятих рішень або вчинених дій суб'єктів владних повноважень. Ця форма контролю реалізується через розгляд справ щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень (ст. 19 КАС України) [6].

3. *Судовий контроль за виконанням судових рішень* – спрямований на забезпечення належного виконання рішень адміністративних судів. Відповідно до ст. 382 КАС України, суд, який ухвалив судові рішення в адміністративній справі, має право зобов'язати суб'єкта владних повноважень надати звіт про виконання судового рішення, накласти штраф за невиконання судового рішення тощо [6].

Що стосується механізмів здійснення судового контролю в адміністративному судочинстві включають, то вони передбачають:

- *скасування або визнання нечинними рішень суб'єктів владних повноважень* – суд може повністю або частково скасувати рішення суб'єкта владних повноважень, якщо воно не відповідає вимогам законодавства;
- *зобов'язання прийняти рішення або вчинити певні дії* – у разі визнання бездіяльності суб'єкта владних повноважень протиправною, суд може зобов'язати його прийняти певне рішення або вчинити певні дії;
- *заборона дій* – суд може заборонити суб'єкту владних повноважень вчиняти певні дії, якщо вони визнані протиправними;
- *встановлення наявності чи відсутності компетенції* – суд може визнати наявність або відсутність повноважень у суб'єкта владних повноважень;
- *нормоконтроль* – суд перевіряє законність підзаконних нормативно-правових актів, а в разі їх невідповідності правовому акту вищої юридичної сили може визнати їх нечинними повністю або в окремій частині.

Важливим елементом механізму судового контролю є також можливість перегляду судових рішень в апеляційному та касаційному порядку, що забезпечує багато-

рівневу систему контролю та можливість виправлення судових помилок.

3. Особливості реалізації судового контролю в різних сферах адміністративних правовідносин

Судовий контроль в адміністративному судочинстві проявляється у різних сферах публічного управління, кожна з яких має власну специфіку з точки зору предмета спору, нормативного регулювання та процедурних особливостей.

Одним із показових прикладів багатоаспектних адміністративних правовідносин, що потребують ефективного судового контролю, є сфера містобудівної діяльності. Ця сфера характеризується складною системою правового регулювання (Закони України «Про регулювання містобудівної діяльності», «Про основи містобудування» та інші підзаконні акти), значною кількістю суб'єктів з різним обсягом повноважень та високою соціальною значущістю.

Аналіз судової практики демонструє, що при здійсненні судового контролю в цій сфері суди приділяють особливу увагу таким аспектам:

- дотриманню процедурних вимог при здійсненні контрольних функцій органами державної влади;
- обґрунтованості застосування санкцій до суб'єктів містобудування;
- балансу приватних та публічних інтересів у випадках знесення самочинно збудованих об'єктів.

Наприклад, у постанові Верховного Суду від 4 березня 2021 року у справі № 826/27503/15 зазначено, що органи державного архітектурно-будівельного контролю не мають повноважень самостійно змінювати категорію складності об'єкта будівництва, а відповідно і накладати штрафи на підставі такої зміни [7].

Іншою важливою сферою реалізації судового контролю є податкові правовідносини. Вони характеризуються особливою складністю через постійні зміни законодавства, значну кількість підзаконних нормативно-правових актів та високу фінансову значущість для бюджету держави і суб'єктів господарювання.

Для справ у сфері державної служби характерним є зосередження уваги судів на дотриманні процедур прийняття, проходження та припинення державної служби, законності накладення дисциплінарних стягнень, здійснення атестацій та оцінювання.

Окремою категорією адміністративних справ, що потребують ефективного судового контролю, є справи щодо оскарження нормативно-правових актів. У таких справах суд здійснює так званий нормоконтроль – перевірку відповідності підзаконних нормативно-правових актів актам вищої юридичної сили.

Таким чином, судовий контроль у різних сферах адміністративних правовідносин має специфічні особливості, зумовлені характером діяльності суб'єктів владних повноважень, предметом спору та правовим регулюванням відповідних відносин.

4. Проблеми та перспективи розвитку судового контролю в адміністративному судочинстві

Незважаючи на значний розвиток інституту судового контролю в адміністративному судочинстві, в його реалізації існує низка проблем, які потребують вирішення:

1. *невизначеність меж судового контролю за дискреційними повноваженнями* – відсутність чітких критеріїв оцінки правомірності реалізації дискреційних повноважень суб'єктами владних повноважень створює ризики як надмірного втручання судів у діяльність публічної адміністрації, так і недостатнього захисту прав приватних осіб;

2. *недостатня ефективність механізмів виконання судових рішень* – незважаючи на наявність у КАС України положень щодо судового контролю за виконанням судових рішень, проблема їх невиконання або неналежного виконання суб'єктами владних повноважень залишається актуальною;

3. *складність застосування принципу офіційного з'ясування всіх обставин справи* – суди не завжди мають достатні можливості для активного збору доказів, особливо у складних технічних сферах, що може призводити до неповного з'ясування обставин справи;

4. *неоднозначність судової практики* – існування різних підходів до вирішення однотипних справ знижує ефективність судового контролю та передбачуваність судових рішень.

Підсумовуючи наголосимо, що судовий контроль є важливим елементом системи стримувань і противаг у демократичному суспільстві, покликаним забезпечувати законність і обґрунтованість рішень та дій органів публічної адміністрації. Разом з тим, попри суттєвий прогрес у розбудові адміністративної юстиції, практика судового контролю в Україні все ще стикається з низкою проблем, які потребують вирішення.

Одним із ключових напрямів удосконалення судового контролю є розробка методичних рекомендацій щодо меж судового контролю за дискреційними повноваженнями. Дискреційні повноваження надають органам публічної адміністрації певну свободу розсуду при прийнятті рішень, що може призводити до зловживань. Верховний Суд як найвищий судовий орган у системі адміністративних судів міг би розробити детальні рекомендації щодо критеріїв оцінки правомірності реалізації дискреційних повноважень з урахуванням європейських стандартів та практики Європейського суду з прав людини. Такі рекомендації сприятимуть формуванню єдиної та послідовної практики судового контролю в цій сфері.

Іншим важливим аспектом є удосконалення механізмів судового контролю за виконанням судових рішень. Нині в Україні спостерігається проблема невиконання або тривалого виконання рішень адміністративних судів, що значно знижує ефективність судового захисту прав приватних осіб. Для вирішення цієї проблеми доцільно розширити повноваження судів щодо контролю за виконанням судових рішень, зокрема, шляхом запровадження можливості прямого судового впливу на посадових осіб, які не виконують судові рішення. Це може включати застосування штрафних санкцій, притягнення до адміністративної або кримінальної відповідальності, а також інші заходи примусу.

Ще одним перспективним напрямом розвитку судового контролю є запровадження спеціалізації суддів. У технічно складних сферах публічного управління, таких як містобудування, екологія, податки тощо, розгляд справ потребує специфічних знань та досвіду. Запровадження спеціалізації суддів дозволить сформувати у відповідних судах експертизу з конкретних категорій справ, що підвищить якість та ефективність судового контролю. Спеціалізація також сприятиме формуванню усталеної практики вирішення специфічних спорів, що посилить правову визначеність та передбачуваність у відповідних сферах.

Розвиток інституту судової експертизи в адміністративному судочинстві є ще одним важливим напрямом удосконалення судового контролю. У технічно складних справах висновки експертів часто відіграють вирішальну роль у встановленні фактичних обставин та оцінці правомірності рішень органів публічної адміністрації. Тому необхідно удосконалити процедури призначення та проведення судових експертиз, розширити можливості залучення експертів у різних галузях знань, забезпечити належний рівень їхньої кваліфікації та незалежності. Ефективне використання судових експертиз дозволить підвищити обґрунтованість судових рішень та посилити судовий контроль за діяльністю адміністрації.

Нарешті, важливим напрямом розвитку судового контролю є посилення взаємодії судів з органами публічної адміністрації. Ефективний судовий контроль не повинен перетворюватися на протистояння між судовою владою та адміністрацією, а має ґрунтуватися на конструктив-

ному діалозі та співпраці. Доцільно розвивати механізми комунікації між судами та органами публічної адміністрації, проводити спільні заходи, обмінюватися досвідом та кращими практиками. Це дозволить сформувати єдине розуміння стандартів законності в публічному управлінні, узгодити підходи до вирішення складних правових питань та, в кінцевому підсумку, підвищити якість адміністративних рішень та зменшити кількість судових спорів.

Як бачимо, удосконалення судового контролю в адміністративному судочинстві потребує комплексного підходу, який включає розробку методичних рекомендацій, посилення контролю за виконанням судових рішень, запровадження спеціалізації суддів, розвиток інституту судової експертизи та налагодження ефективної взаємодії між судами та органами публічної адміністрації. Реалізація цих заходів дозволить підвищити ефективність судового контролю, забезпечити належний захист прав приватних осіб у відносинах з публічною адміністрацією та сприятиме утвердженню принципу верховенства права в Україні.

Висновки та пропозиції. Узагальнюючи теоретичні положення та практичні аспекти, висвітлені у статті, а також враховуючи результати аналізу чинного законодавства, судової практики та наукових досліджень у сфері адміністративного судочинства, можна дійти висновку, що судовий контроль є одним з найважливіших інструментів забезпечення законності та захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб у відносинах з органами публічної адміністрації. На основі проведеного дослідження особливостей здійснення судового контролю в адміністративному судочинстві України, його процесуальних форм, механізмів реалізації та проблемних аспектів, можна сформулювати такі висновки:

1. Судовий контроль у сфері адміністративного судочинства є важливою формою державного контролю, спрямованою на забезпечення законності та захист прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб у відносинах з публічною адміністрацією.

2. Судовий контроль в адміністративному судочинстві реалізується через різні процесуальні форми, зокрема

превентивний (попередній) контроль, наступний (подальший) контроль та контроль за виконанням судових рішень.

3. Аналіз судової практики у сфері містобудівної діяльності засвідчив, що судовий контроль відіграє важливу роль у забезпеченні законності та балансу приватних і публічних інтересів у цій галузі.

4. Для підвищення ефективності судового контролю в адміністративному судочинстві необхідно вдосконалити правове регулювання у цій сфері, зокрема шляхом внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України. Пропонується:

- доповнити Кодекс положеннями щодо критеріїв оцінки здійснення дискреційних повноважень суб'єктами владних повноважень;
- розширити повноваження судів щодо контролю за виконанням судових рішень, встановити персональну відповідальність посадових осіб за невиконання судових рішень;
- запровадити спеціалізацію суддів адміністративних судів за окремими категоріями справ;
- вдосконалити процедури призначення та проведення судових експертиз в адміністративному судочинстві;
- розробити та запровадити механізми комунікації між судами та органами публічної адміністрації.

5. Перспективними напрямками подальших наукових досліджень у цій сфері є вивчення європейського досвіду організації судового контролю за діяльністю публічної адміністрації, розробка методичних рекомендацій щодо меж судового контролю за дискреційними повноваженнями, а також аналіз ефективності судового контролю у специфічних сферах публічного управління.

Запропоновані рекомендації щодо вдосконалення правового регулювання та практики здійснення судового контролю в адміністративному судочинстві, зокрема внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України, спрямовані на підвищення ефективності судового захисту прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб у відносинах з публічною адміністрацією та утвердження принципу верховенства права в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Смокович М.І. Адміністративне судочинство як форма судового контролю у сфері публічно-правових відносин. *Право України*. 2022. № 6. С. 11-19.
2. Бевзенко В.М. Судовий контроль за дискреційними повноваженнями суб'єктів владних повноважень. *Вісник Вищого адміністративного суду України*. 2021. № 3. С. 89-98.
3. Проневіч О.С. Просторове планування як засадничий концепт публічного містобудівного права: загальна характеристика та легальне закріплення. *Право і безпека*. 2020. № 2(77). С. 144-152.
4. Куйбіда Р.О. Процесуальні аспекти судового контролю в адміністративному судочинстві. *Адміністративне право і процес*. 2021. № 2. С. 54-65.
5. Комзюк А.Т. Європейський досвід організації та здійснення судового контролю за діяльністю публічної адміністрації. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 1. С. 23-29.
6. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>
7. Постанова Верховного Суду від 4 березня 2021 року у справі № 826/27503/15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95382617>

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ТА СВОБОД ДИТИНИ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

ENSURING CHILDREN'S RIGHTS AND FREEDOMS DURING MARTIAL STATE

Волошанівська Т.В., д.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Одеський державний університет внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0002-1060-5412

В статті досліджено забезпечення прав та свобод дитини під час воєнного стану. Забезпечення прав і свобод дітей в умовах воєнного стану є дуже важливим з кількох причин. Так, воєнний стан створює надзвичайні умови, які загрожують основоположним правам дитини на життя, освіту, охорону здоров'я та захист від насильства. Діти примусово переміщуються, розлучаються зі своїми сім'ями або стають жертвами експлуатації. По-друге, як держава-учасниця Конвенції ООН про права дитини, Україна зобов'язана гарантувати захист прав дітей навіть під час збройного конфлікту. Це вимагає адаптації національного законодавства та розробки спеціалізованих механізмів допомоги дітям у таких ситуаціях. По-третє, нинішній воєнний стан в Україні, спричинений зовнішньою агресією, підкреслює необхідність вжиття ефективних заходів для захисту дітей таких як, створення безпечних зон, надання психологічної підтримки та забезпечення базових потреб, таких як харчування та медична допомога.

Зроблено висновок, що забезпечення прав і свобод дітей в умовах воєнного стану є складною проблемою, яка потребує комплексного підходу. Так, національне законодавство України містить нормативно-правову базу для захисту прав дітей, але її фактична реалізація в умовах воєнного стану стикається з такими обмеженнями, як брак ресурсів та неналежна координація між державними установами. Для того, щоб законодавча база була ефективною, її слід вдосконалити шляхом розробки чітких дій у надзвичайних ситуаціях та посилення співпраці з міжнародними організаціями. Особливу увагу слід приділити захисту дітей від насильства, гарантуванню доступу до освіти та охорони здоров'я, а також підтримці сімей, які опинилися в скрутному становищі. Важливо також налагодити систему психологічної реабілітації дітей, які пережили травматичні події. Виконання цих завдань є не лише юридичним обов'язком держави, а й важливим кроком до забезпечення майбутнього суспільства через гарантування благополуччя підростаючого покоління. Тому захист прав дітей в умовах воєнного стану потребує не лише правових заходів, а й заходів соціально-психологічного характеру, які враховують специфіку ситуації, що склалася.

Ключові слова: забезпечення, адміністративна діяльність, Національна поліція, права та свободи дитини, захист дітей.

The article examines the provision of children's rights and freedoms during martial law. Ensuring the rights and freedoms of children under martial law is very important for several reasons. Thus, martial law creates extraordinary conditions that threaten the fundamental rights of children to life, education, health care and protection from violence. Children are forcibly displaced, separated from their families or victims of exploitation. Secondly, as a state party to the UN Convention on the Rights of the Child, Ukraine is obliged to guarantee the protection of children's rights even during an armed conflict. This requires the adaptation of national legislation and the development of specialized mechanisms to help children in such situations. Third, the current state of war in Ukraine, caused by external aggression, emphasizes the need to take effective measures to protect children, such as creating safe zones, providing psychological support and providing basic needs such as food and medical care.

It was concluded that ensuring the rights and freedoms of children under martial law is a complex problem that requires a comprehensive approach. Thus, the national legislation of Ukraine contains a legal framework for the protection of children's rights, but its actual implementation in the conditions of martial law faces such limitations as a lack of resources and improper coordination between state institutions. In order for the legal framework to be effective, it should be improved by developing clear protocols for actions in emergency situations and strengthening cooperation with international organizations. Special attention should be paid to protecting children from violence, guaranteeing access to education and health care, as well as supporting families in difficult situations. It is also important to establish a system of psychological rehabilitation of children who have experienced traumatic events. Fulfillment of these tasks is not only a legal obligation of the state, but also an important step towards securing the future of society by guaranteeing the well-being of the younger generation. Therefore, the protection of children's rights in the conditions of martial law requires not only legal measures, but also measures of a social and psychological nature, which take into account the specifics of the situation.

Key words: provision, administrative activity, National Police, rights and freedoms of the child, child protection.

Вступ: Забезпечення прав і свобод дітей в умовах воєнного стану є дуже важливим з кількох причин. Так, воєнний стан створює надзвичайні умови, які загрожують основоположним правам дитини на життя, освіту, охорону здоров'я та захист від насильства. Діти примусово переміщуються, розлучаються зі своїми сім'ями або стають жертвами експлуатації. По-друге, як держава-учасниця Конвенції ООН про права дитини, Україна зобов'язана гарантувати захист прав дітей навіть під час збройного конфлікту. Це вимагає адаптації національного законодавства та розробки спеціалізованих механізмів допомоги дітям у таких ситуаціях. По-третє, нинішній воєнний стан в Україні, спричинений зовнішньою агресією, підкреслює необхідність вжиття ефективних заходів для захисту дітей таких як, створення безпечних зон, надання психологічної підтримки та забезпечення базових потреб, таких як харчування та медична допомога.

Мета і завдання статті полягає в тому щоб на основі чинного законодавства здійснити аналіз адміністративно-правових аспектів діяльності служби у справах дітей, визначити найбільш проблемні питання та запропонувати шляхи їх усунення.

Огляд останніх досліджень. Вище вказаному питанню увагу приділяли такі науковці, як В. Авер'янов, О. Бандурка, Ю. Баулін, Ю. Барабаш, Ю. Бисага, Ю. Битяк, В. Борденюк, А. Васильєв, В. Галуцько, І. Голосніченко, С. Гончарук, Є. Додін, А. Дубінський, С. Дністрянський, А. Закалюк, О. Зайчук, Є. Зозуля, В. Зуй, Р. Калюжний, Б. Кістяківський, Л. Кельман, Л. Коваль, А. Комзюк, В. Колпаков, Т. Коломоєць, О. Копиленко, М. Коржанський, М. Корнієнко, В. Котюк, В. Курило, В. Лихолоб, Д. Лук'янов, Н. Матузов, Р. Матяшовська, М. Міхєєнко, О. Омельчук, Н. Оніщенко, Н. Ортінська, О. Негодченко, О. Остапенко, Н. Оніщенко, Ю. Панейко, В. Петков, В. Погорілко, А. Сухарева, П. Рабінович, В. Репецький, А. Селіванов, М. Хавронюк, О. Ярмиш, Л. Ярмол та інші.

Але, у своїй більшості вони увагу звертали на загальні положення адміністративного права, або аналізувати більш загальні, суміжні чи спеціальні виклики, що потребує додатково вивчення.

Наукова новизна дослідження. Воєнний стан - це винятковий правовий режим, запроваджений з метою забезпечення безпеки та оборони держави. Тимчасово

обмежуються певні права і свободи громадян, що має значний вплив на повсякденне життя. Діти є особливо вразливими в таких ситуаціях і потребують додаткового захисту та підтримки, так як вони можуть бути позбавлені доступу до освіти та охорони здоров'я, наражатися на ризик насильства, експлуатації та психологічних травм. Вивчення правових механізмів забезпечення прав і свобод дітей в умовах воєнного стану в Україні в нинішній ситуації, де воєнний стан є реальністю в багатьох регіонах є вкрай нагальними. Крім того, як держава-учасниця Конвенції ООН про права дитини, Україна зобов'язана гарантувати захист прав дітей навіть під час збройного конфлікту.

В умовах воєнного стану в Україні, за масової евакуації та переміщення дітей, сімей з дітьми з населених пунктів, де ведуться активні бойові дії, значно зростають загрози життю та здоров'ю дітей, а також ризики зазнати різних форм жорстокого поводження, вчинення адміністративних чи кримінальних правопорушень щодо дітей, порушення інших їх прав [1]. Науковці проф. М. Корнієнко та доц. А. Сухарева зазначили, що військова агресія повністю змінила життя маленьких українців. Країна-агресор зухвало порушує усі міжнародно-правові акти, які забезпечують та захищають права дитини. Серед основних порушень є: вербування дітей, використання забороненої зброї для введення війни, перешкоджання у наданні гуманітарної допомоги, позбавлення громадянства, незаконна депортація дітей, вбивства та каліцтва, пошкодження закладів охорони здоров'я, навчальних закладів, що призводить до неможливості реалізації прав останніх. З перших днів війни у співпраці з міжнародними партнерами держава розробляє та впроваджує програми, які спрямовані на захист прав дітей та надання гуманітарної, правової, психологічної, соціальної допомоги останнім. Національними та міжнародним законодавством передбачено механізми захисту прав дітей під час воєнного стану, однак реалізувати їх вкрай складно, оскільки країна-агресор порушує усі норми міжнародного права [2]. Такої ж думки дотримується і проф. М. Сірант, та зазначає, що сьогодні існує нагальна проблема забезпечення прав і свобод дитини, реалізації яких став на заваді режим воєнного стану, запроваджений в Україні у зв'язку з широко-масштабним вторгненням російської федерації на територію України. Масштабні порушення прав дитини проявились у різних формах насильства, позбавленні батьківської опіки, примусового переміщення з території України, позбавлення свободи, і найголовніше, позбавлення життя [3]. Проф. Л. Наливайко наголошує, що сьогодні актуальним є запровадження в Україні єдиного підходу в забезпеченні прав дитини, яка отримала поранення, контузію, каліцтво, незалежно від отримання інвалідності, запровадження для таких дітей одноразової грошової допомоги; надання розширеного переліку необхідних їм медичних послуг та лікарських засобів. Це міжнародні злочини проти українських дітей, що не мають строків давності [4]. Таким чином, як бачимо що всі вище перелічені нами науковці, є одноголосними та підтримують думку, що в умовах воєнного стану забезпечення прав та свобод дитини є вкрай проблемним та потребує оновлення механізму підходів не тільки до надання цієї допомоги а і ряду змін у чинне законодавство. Зрозумілим чином, що основна роль у сфері забезпечення прав та свобод людини покладається на правоохоронні органи, серед яких особливе місце займає Національна поліція. Досліджуючи діяльність якої проф. В. Галуцько зазначала, що основними напрямками в роботі поліції є адміністративна й судова діяльність. Судова діяльність полягає в сприянні слідчому судді під час установлення порушень норм кримінального законодавства, у збиранні необхідних доказів за його дорученнями, розшуку осіб, які вчинили злочини, і передаванні їх судовому слідчому. Правоохоронна сфера

в усі часи була однією з умов формування правової держави. Вона є гарантом створення чіткого механізму контролю за правопорядком і законністю в суспільстві. Європеїзація суспільства, прагнення інтеграції в європейський простір, захист прав, свобод громадян, демократизація зумовлюють необхідність побудови якісно нової моделі правоохоронних органів, які відіграють визначальну роль у захисті прав і свобод людини та громадянина [5]. Повністю підтримуємо вказану точку зору.

На сьогодні у сфері забезпечення прав та свобод дитини розроблено велику кількість нормативно-правових документів. Однак, враховуючи практику Європейського суду з прав людини у сфері захисту прав дитини то ними запропоновано розглядати всі питання з урахуванням принципів правового статусу дитини, які випливають з міжнародно-правових документів, таких як Конвенції про права дитини 1989 року, у якому зазначається: рівноправність дітей (стаття 2); неприпустимість будь-яких форм дискримінації (стаття 2); пріоритет інтересів дитини при вирішенні будь-якого питання, що стосується дітей, так званий принцип якнайкращого забезпечення інтересів дитини (стаття 3); принцип забезпечення захисту і турботи про благополуччя дитини (стаття 5); невід'ємність і пріоритет права на життя (на держави покладається обов'язок забезпечити їх виживання і розвитку, стаття 6); право дитини висловлювати свою думку, викладати інформацію про свої проблеми (діти мають право бути почутими, стаття 12-15); принцип збереження індивідуальності дитини (стаття 8); неприпустимість катувань та інших жорстоких, нелюдських і принижуючих гідність видів поводження і покарання (стаття 37 а); принцип відповідальності батьків за виховання і розвиток дитини (стаття 18). А також, в рамках Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, де проголошено принцип верховенства права і зобов'язання договірних сторін дотримуватися прав людини [6]. Слід зазначити, що відносно дітей в умовах воєнного стану дуже часто здійснюються порушення цих принципів, особливо якщо мова йде про дітей, яких вивезли за межі України або відносно тих, хто перебуває на тимчасово окупованих територіях. Зрозуміло, що системі правосуддя ворожої держави немає необхідності у належному захисті прав дітей України. Це підтверджує і уповноважений з прав дитини, яким на щорічній Генеральній Асамблеї Європейської мережі дитячих омбудсманів ENOC, було зроблено доповідь «Виклики Офісу Омбудсмена України в захисті прав дітей під час війни», у якій зазначено, що понад 2 900 воєнних злочинів, скоєних проти дітей в Україні, розслідується Офісом Генерального прокурора; 1623 дитини постраждали внаслідок війни, з них 1123 отримали поранення, 504 – загинули; стосовно 13 дітей зафіксовано факти сексуального насильства (12 дівчат та 1 хлопець); 1233 дитини зникли безвісти; 19546 дітей примусово переміщено на тимчасово окуповані території або депортовано до Росії, 386 дітей повернули; 3395 закладів освіти зруйновано внаслідок бомбардувань та обстрілів, з них 363 не підлягають відновленню, 1376 медичних закладів зруйновано, з них 184 знищені повністю [7].

З метою забезпечення прав та свобод дітей Радою Європи запроваджено проект «Захист прав дітей під час війни та в післявоєнний період в Україні» який направлено для взаємодії щодо захисту прав дітей.

Отже, забезпечення прав і свобод дітей в умовах воєнного стану є складною потребою, яка потребує комплексного підходу. Так, національне законодавство України містить нормативно-правову базу для захисту прав дітей, але її фактична реалізація в умовах воєнного стану стикається з такими обмеженнями, як брак ресурсів та неналежна координація між державними установами. Для того, щоб законодавча база була ефективною, її слід вдосконалити шляхом розробки чітких дій у над-

звичайних ситуаціях та посилення співпраці з міжнародними організаціями. Особливу увагу слід приділити захисту дітей від насильства, гарантуванню доступу до освіти та охорони здоров'я, а також підтримці сімей, які опинилися в скрутному становищі. Важливо також налагодити систему психологічної реабілітації дітей, які пережили травматичні події. Виконання цих завдань

є не лише юридичним обов'язком держави, а й важливим кроком до забезпечення майбутнього суспільства через гарантування благополуччя підростаючого покоління. Тому захист прав дітей в умовах воєнного стану потребує не лише правових заходів, а й заходів соціально-психологічного характеру, які враховують специфіку ситуації, що склалася.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пам'ятка щодо забезпечення прав людини, зокрема дітей, в умовах воєнного стану. МВС. ОБСЄ. Київ. 13 с.
2. Корнієнко М. В., Сухарева А. О. Дотримання та захист прав дітей в умовах воєнного стану: роль поліцейських ювенальної превенції. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2023. Випуск 3. С. 9-13
3. Сірант М.М. Захист прав дитини в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. Випуск № 2. С. 694-696
4. Наливайко Л.Р. Правовий статус дитини, яка постраждала від війни. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». С. 77-81. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/08/13.pdf>
5. Галунько В. М. Законодавчі новації в захисті прав людини правоохоронними органами України. Процедура реформування юридичних наук в Україні та країнах ЄС : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (21 травня 2021 року, м. Херсон) / за ред. В. М. Галунько, В. В. Бондар. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. С. 14-17
6. Сучасні виклики та актуальні проблеми захисту прав та інтересів дітей у цивільних та сімейних справах в умовах воєнного стану. Верховний Суд України. 67 с.
7. Представник Уповноваженого Ольга Алтуніна презентувала доповідь «Виклики Офісу Омбудсмана України в захисті прав дітей під час війни» на 27-й Щорічній Генасамблеї ЕНОС. URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/predstavnik-upovnovazhenogo-olga-altunina-prezentovala-dopovid-vikliki-ofisu-ombudsmana-ukrayini-v-zahisti-prav-ditej-pid-chas-vijni-na-27-j-shchorichnij-genasambleyi-enoc

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF PERSONAL DATA PROTECTION AND INFORMATION SECURITY IN THE FIELD OF ENSURING LIFE SAFETY

Бондар Д.В., к. наук з держ. упр.,
ректор

Львівський державний університет безпеки життєдіяльності

ORCID ID: 0009-0004-9571-7828

Наукова публікація присвячена дослідженню актуальних питань адміністративно-правового регулювання захисту персональних даних та інформаційної безпеки у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності.

Зазначається, що в сучасному інформаційному суспільстві захист персональних даних та забезпечення інформаційної безпеки є одним із основних завдань органів публічної адміністрації. Особливої актуальності захист персональних даних та забезпечення інформаційної безпеки набувають в умовах правового режиму воєнного стану.

Формулюється висновок про те, що рівень захисту персональних даних та стан інформаційної безпеки напряму впливають на якість забезпечення безпеки життєдіяльності, адже доступність персональних даних та незахищеність інформаційних ресурсів створюють умови для здійснення протиправної діяльності з використанням інформаційних технологій, зокрема: хакерських атак, шахрайства, протиправного переслідування особи тощо.

За результатами проведеного дослідження пропонується імплементувати в національне законодавство положення європейського Загального регламенту захисту даних (GDPR) та європейського Закону про штучний інтелект (Artificial Intelligence Act, AI Act).

З метою забезпечення інформаційної безпеки у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності пропонується зберігати всю службову інформацію ДСНС України, а також інформацію про надзвичайні події та їх наслідки, сили та засоби цивільного захисту та іншу важливу інформацію на декількох альтернативних автономних серверах в різних зарубіжних країнах, які мають партнерські відносини з Україною. Також наголошується на необхідності багаторівневого, криптографічного захисту інформації у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності, якщо вказана інформація становить державну таємницю або її поширення може завдати шкоди національним інтересам України.

Ключові слова: безпека життєдіяльності, цивільний захист, цифровізація, персональні дані, інформаційна безпека, публічна адміністрація, інформаційні технології, автоматизовані системи, штучний інтелект, правове регулювання.

The scientific publication is devoted to the study of current issues of administrative and legal regulation of personal data protection and information security in the field of ensuring the safety of life.

It is noted that in the modern information society, the protection of personal data and ensuring information security is one of the main tasks of public administration bodies. The protection of personal data and ensuring information security acquire particular relevance in the conditions of the legal regime of martial law.

The conclusion is formulated that the level of personal data protection and the state of information security directly affect the quality of ensuring the safety of life, because the availability of personal data and the insecurity of information resources create conditions for the implementation of illegal activities using information technologies, in particular: hacker attacks, fraud, unlawful persecution of a person, etc.

According to the results of the study, it is proposed to implement the provisions of the European General Data Protection Regulation (GDPR) and the European Law on Artificial Intelligence (Artificial Intelligence Act, AI Act) into national legislation.

In order to ensure information security in the field of ensuring the safety of life, it is proposed to store all official information of the State Emergency Service of Ukraine, as well as information about emergency events and their consequences, civil defense forces and means and other important information on several alternative autonomous servers in various foreign countries that have partnership relations with Ukraine. It is also emphasized the need for multi-level, cryptographic protection of information in the field of ensuring the safety of life, if the specified information constitutes a state secret or its dissemination may harm the national interests of Ukraine.

Key words: safety of life, civil defense, digitalization, personal data, information security, public administration, information technologies, automated systems, artificial intelligence, legal regulation.

Актуальність теми. Безпека життєдіяльності є складною комплексною наукою та навчальною дисципліною про різноманітні загрози та небезпеки, які впливають або можуть вплинути на життєдіяльність людини, а також способи та методи запобігання вказаним загрозам та небезпеками, механізми ліквідації надзвичайних ситуацій природного, техногенного, соціального та воєнного характеру.

Однією із сфер суспільних відносин, в якій наразі актуальними є питання забезпечення життєдіяльності, є сфера інформаційних відносин. Цифровізація суспільного життя створила фактично інший, паралельний світ, який визначають як цифрове середовище.

Цифрове середовище включає в себе всі інформаційно-комунікаційні технології, бази даних та цифрові мережі (Інтернет, мережі мобільного зв'язку), цифрові продукти (контент) та послуги. В цифровому середовищі відбувається постійна взаємодія між людьми, обмін масивами інформації, текстовими, аудіо та відеофайлами, здійснюється електронна торгівля та надання цифрових послуг. Фактично створюється цифровий Всесвіт (віртуальний

світ), в якому відображається та відтворюється більша частина реальних суспільних відносин.

Людина як учасник цифрових відносин ідентифікує себе через певний обсяг персональних даних, які завантажує в цифрові мережі, включаючи інформацію про особу, її місцезнаходження, банківські рахунки, вподобання (які визначаються або шляхом опитування або самими алгоритмами пошукових систем, коли мережа пропонує особі в якості рекомендацій той контент, який вона найчастіше шукає).

Природньо, що розвиток цифрових технологій призвів до появи окремого виду протиправної діяльності у вигляді вчинення правопорушень із використанням інформаційних технологій, включаючи несанкціоноване втручання в роботу комп'ютерів, автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку; поширення шкідливого програмного забезпечення (вірусів), спаму; створення дублікатів офіційних сторінок комерційних установ та органів публічної адміністрації тощо.

Метою протиправної діяльності в цифровому середовищі є отримання доступу до персональних даних особи,

включаючи банківські рахунки, інформацію про власність, протиправне переслідування особи, а також порушення роботи інформаційних (автоматизованих) систем.

Таким чином, в цифровому середовищі актуальним є забезпечення безпеки життєдіяльності особи, тобто її безпеки в цифровому форматі, адже правопорушення у цифровому середовищі призводять до негативних наслідків в реальному житті – втрати особою фінансових заощаджень та власності, завдання шкоди репутації, порушення порядку нормальної життєдіяльності (неможливості отримати адміністративні послуги, укласти угоду) тощо.

Вищезазначене обумовлює актуальність дослідження питань адміністративно-правового регулювання захисту персональних даних та інформаційної безпеки в контексті забезпечення безпеки життєдіяльності.

Актуальні питання забезпечення безпеки життєдіяльності та цивільного захисту завжди знаходились в центрі уваги науковців. Так, питанням забезпечення безпеки життєдіяльності присвятили свої роботи такі відомі науковці як Ф. Апшай, Т. Гринюк, К. Марченко, О. Оришак, О. Остапенко, О. Халак, О. Хитра, О. Чекригін та інші дослідники.

Питання адміністративно-правового регулювання суспільних відносин, включаючи суспільні відносини у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності та цивільного захисту, досліджували такі відомі науковці як М. Бабик, В. Бевзенко, Д. Біленька, О. Берназюк, М. Віхляєв, О. Гунбіна, К. Дубова, Т. Ковальова, Т. Коломоєць, О. Комаров, А. Комзюк, А. Краковська, І. Лопушинський, А. Омельченко, І. Тищенко та інші.

Проте, питання адміністративно-правового регулювання захисту персональних даних та інформаційної безпеки у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності ще не були об'єктом окремого дослідження, що актуалізує необхідність підготовки даної публікації.

Постановка завдання. Метою публікації є дослідження актуальних питань адміністративно-правового регулювання захисту персональних даних та інформаційної безпеки у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності.

Методологія даної публікації традиційно об'єднує три групи методів наукового пошуку. Першу групу складають філософські методи дослідження, а саме, метод діалектики, його закони та прийоми, а також метод метафізики. Серед загальнонаукових методів дослідження (друга група методів) більшою мірою застосовуються прийоми логіки (аналіз, синтез, дедукція, індукція, порівняння), системний та структурно-функціональний методи. Третю групу складають спеціально-юридичні методи дослідження, серед яких більшою мірою застосовуються формально-юридичний метод та метод юридичного моделювання.

Також, враховуючи тему дослідження, активно використовуються такі наукові підходи як: інструментальний, цивілізаційний, телеологічний та синергетичний.

Результати дослідження. Захист персональних даних та інформаційна безпека є одними із найбільш актуальних питань в сучасному інформаційному суспільстві. Наразі більшість учасників суспільних відносин є активними користувачами Інтернет через смартфон або персональний комп'ютер. Відбувається обмін великими масивами інформації, включаючи тестові, аудіо та відеофайли. Пошукові системи підлаштовуються під типові запити користувачів, в соціальних мережах формуються спільноти, групи за інтересами. Комерційні компанії активно використовують Інтернет для маркетингу, реклами. В свою чергу органи публічної адміністрації представлені офіційними веб-сайтами та надають широкий спектр електронних (цифрових) адміністративних послуг. Крім того, в мережі відбувається обмін службовою інформацією, створюються та активно наповнюються різноманітні державні реєстри та бази даних.

Водночас цифровий формат даних, які розміщуються в реєстрах, соціальних мережах, пересилаються засобами електронної пошти та через мобільні застосунки (месенджери), робить їх відкритими для інших користувачів, які часто переслідують протиправні цілі. Крім того, люди часто добровільно надають персональну інформацію різноманітним інформаційним ресурсам комерційних компаній, банків, державних установ та організацій, і така інформація також часто стає загальнодоступною.

Професійні хакери з легкістю зламують акаунти, створюють дублікати офіційних веб-сторінок комерційних, банківських установ, отримують несанкціонований доступ до державних реєстрів тощо.

Незахищеність персональних даних значною мірою впливає на безпеку життєдіяльності людини та суспільства в цілому, адже заволодіння персональними даними сторонніми особами із протиправною метою може призвести до вкрай негативних наслідків, включаючи отримання зловмисниками доступу до банківських рахунків особи, використання фото та відеоматеріалів для шантажу (з погрозами поширити конфіденційну, інтимну інформацію), створення клонів сторінок певної особи у соціальних мережах та здійснення від її імені певної діяльності (збирання коштів на нібито лікування та інші потреби; здійснення психологічного тиску на родичів та знайомих з метою схилити їх до певних дій; поширення матеріалів, які дискредитують особу тощо). Не поодинокими є випадки здійснення від імені особи, персональні дані якої викрадено, терористичної діяльності, вчинення інших злочинів проти національної безпеки.

Таким чином, захист персональних даних у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності є одним із завдань національних органів публічної адміністрації. Правовою основою виконання даного завдання є Закон України «Про захист персональних даних». Вказаний закон регулює правові відносини, пов'язані із захистом і обробкою персональних даних, і спрямований на захист основоположних прав і свобод людини і громадянина, зокрема права на невтручання в особисте життя, у зв'язку з обробкою персональних даних. Він поширюється, у тому числі, на діяльність з обробки персональних даних, яка здійснюється повністю або частково із застосуванням автоматизованих засобів [1].

В Законі України «Про захист персональних даних» чітко зазначено, що мета обробки персональних даних має бути сформульована в законах, інших нормативно-правових актах, положеннях, установчих чи інших документах, які регулюють діяльність володільця персональних даних, та відповідати законодавству про захист персональних даних. Обробка персональних даних здійснюється для конкретних і законних цілей, визначених за згодою суб'єкта персональних даних, або у випадках, передбачених законами України, у порядку, встановленому законодавством (ст. 6 Закону України «Про захист персональних даних») [1].

Крім того, враховуючи євроінтеграційні прагнення України, важливим є дотримання європейських стандартів у сфері захисту персональних даних.

Так, в Європейському Союзі у 2016 році прийнято Загальний регламент про захист даних (General Data Protection Regulation, GDPR). Цей загальноєвропейський акт суттєво розширює повноваження держав у сфері соціальних мереж – дозволяє видаляти незаконний контент і змушує платформи докласти більше зусиль для боротьби з небезпечними матеріалами [2].

Загальний регламент захисту даних (GDPR) є найсучаснішим законом про конфіденційність і безпеку в світі. Незважаючи на те, що він був розроблений і прийнятий в Європейському Союзі, він накладає зобов'язання на підприємства, установи та організації незалежні від місця їх знаходження, якщо вони націлені або збирають дані, пов'язані із громадянами держав-членів ЄС.

Загальний регламент захисту даних (GDPR) набув чинності 25 травня 2018 року. GDPR передбачає стягнення значних за розміром штрафів за порушення стандартів конфіденційності та безпеки, причому штрафи можуть сягати десятків мільйонів євро. За допомогою вказаного акту Європейський Союз демонструє свою тверду позицію щодо необхідності захисту конфіденційності та безпеки даних у той час, коли все більше людей довіряють свої особисті дані хмарним сервісам (службам), а порушення у цій сфері є щоденним явищем [3].

Особливу увагу необхідно приділити питанню захисту персональних даних в процесі використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності.

Так, в Україні наразі відбувається впровадження (тестування) Системи оповіщення та реагування «Я-Доброволець» [4].

Система оповіщення та реагування «Я – доброволець» є інноваційною платформою, яка дозволяє організувати та координувати дії соціально активних громадян, які готові добровільно долучитися до ліквідації надзвичайних ситуацій та їх наслідків, використовуючи свій професійний досвід і навички. Тобто, завдяки додатку для смартфона, кожен охочий може стати на захист своєї громади, отримуючи вказівки та інструкції щодо подолання небезпек. Така платформа також дозволяє вносити всі необхідні відомості про добровольця до інформаційної бази, аби оперативно та своєчасно повідомляти людину про можливість її залучення до ліквідації надзвичайних ситуацій з урахуванням місцезнаходження (геолокації) особи [4].

Отже, враховуючи функціонування загальнодержавної системи цивільного захисту в умовах правового режиму воєнного стану, необхідно забезпечити належний рівень захисту персональних даних добровольців, які вносять відомості про себе в інформаційну базу Системи оповіщення та реагування «Я – доброволець».

На рівні спільного наказу МВС України та Міністерства цифрової трансформації України доцільно затвердити порядок функціонування Системи оповіщення та реагування «Я – доброволець» та заходи щодо криптографічного захисту персональних даних добровольців, які внесені до бази даних вказаної Системи.

На окрему увагу заслуговує питання захисту персональних даних в процесі використання технології штучного інтелекту у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності. Алгоритми штучного інтелекту дозволяють аналізувати великі масиви даних, збирати та систематизувати інформацію з камер зовнішнього відеоспостереження, різноманітну інформацію з Інтернет, включаючи персональні дані. Наприклад, з використанням системи камер відеоспостереження (включаючи як стаціонарні камери, так і камери смартфонів, ноутбуків, відеореєстраторів) та інформації із соціальних мереж за допомогою технології штучного інтелекту може здійснюватися несанкціоноване стеження за певною особою чи групою осіб, що з одного боку полегшує роботу органів безпеки та правопорядку, але з іншого є втручанням в особисте (інтимне) життя людини.

Таким чином, використання технології штучного інтелекту у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності повинно мати чітку правову основу, яка буде передбачати захист персональних даних від несанкціонованого збирання та аналізу.

В Україні наразі відсутнє належне правове регулювання використання технології штучного інтелекту, відповідні проекти нормативно-правових актів знаходяться на стадії розробки. На даний час прийнятий лише програмний документ загального характеру. Так, Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 року № 1556-р.

У відповідності до вказаної Концепції, впровадження інформаційних технологій, частиною яких є технології

штучного інтелекту, є невід’ємною складовою розвитку соціально-економічної, науково-технічної, оборонної, правової та іншої діяльності у сферах загальнодержавного значення [5].

Крім того, в Україні презентована Дорожня карта регулювання штучного інтелекту та розроблена «Стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні на 2022-2030» [6, с. 40].

Слід відзначити, що в Європейському Союзі в 2024 році набув чинності запропонований Європейською Комісією у квітні 2021 року та схвалений Європейським парламентом і Радою ЄС у грудні 2023 року Закон про штучний інтелект (Artificial Intelligence Act, AI Act). Вказаний Закон надає розробникам і користувачам систем чіткі вимоги та зобов’язання щодо конкретного використання штучного інтелекту, одночасно зменшуючи адміністративний і фінансовий тягар для бізнесу [7].

В. Місечко зазначає, що Artificial Intelligence Act (AI Act) експерти називають еталоном у сфері регулювання технологій та систем штучного інтелекту і прогнозують, що на нього будуть рівнятися законотворці усіх держав світу [8].

Таким чином, в Україні існує реальна потреба прийняти окремий закон «Про штучний інтелект», яким буде врегульовано основні питання використання штучного інтелекту у різних сферах суспільних відносин, включаючи сферу забезпечення безпеки життєдіяльності. Основою для розробки вказаного закону має стати вищезазначений європейський закон про штучний інтелект (Artificial Intelligence Act, AI Act), що забезпечить адаптацію національного законодавства до права ЄС в частині інформаційного права.

Окремої уваги заслуговує питання інформаційної безпеки в контексті забезпечення безпеки життєдіяльності.

Правовою основою діяльності органів публічної адміністрації в цій сфері є Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», який визначає правові та організаційні основи забезпечення захисту життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави, національних інтересів України у кіберпросторі, основні цілі, напрями та принципи державної політики у сфері кібербезпеки, повноваження державних органів, підприємств, установ, організацій, осіб та громадян у цій сфері, основні засади координації їхньої діяльності із забезпечення кібербезпеки [9].

Вказаним законом передбачено, серед іншого, функціонування Національної телекомунікаційної мережі (як сукупності спеціальних телекомунікаційних систем (мереж), систем спеціального зв’язку, інших комунікаційних систем, які використовуються в інтересах органів державної влади та органів місцевого самоврядування, правоохоронних органів та військових формувань) та Національного центру резервування державних інформаційних ресурсів (як організованої сукупності об’єктів, створених з метою забезпечення надійності та безперервності роботи державних інформаційних ресурсів, кіберзахисту, зберігання національних електронних інформаційних ресурсів, резервного копіювання інформації та відомостей національних електронних інформаційних ресурсів державних органів, військових формувань, утворених відповідно до законів, підприємств, установ та організацій) [9].

У відповідності до ст. 6 Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», розроблення нормативно-правових актів з незалежного аудиту інформаційної безпеки на об’єктах критичної інфраструктури здійснюється на основі міжнародних стандартів, стандартів Європейського Союзу та НАТО з обов’язковим залученням представників основних суб’єктів національної системи кібербезпеки, наукових установ, незалежних аудиторів та експертів у сфері кібербезпеки, громадських організацій [9].

А згідно із ст. 8 вказаного закону національна система кібербезпеки є сукупністю суб’єктів забезпечення

кібербезпеки та взаємопов'язаних заходів політичного, науково-технічного, інформаційного, освітнього характеру, організаційних, правових, оперативно-розшукових, розвідувальних, контррозвідувальних, оборонних, інженерно-технічних заходів, а також заходів криптографічного і технічного захисту національних інформаційних ресурсів, кіберзахисту об'єктів критичної інформаційної інфраструктури. Основними суб'єктами національної системи кібербезпеки є Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, Національна поліція України, Служба безпеки України, Міністерство оборони України та Генеральний штаб Збройних Сил України, розвідувальні органи, Національний банк України [9].

Слід відзначити, що враховуючи триваючу повномасштабну збройну агресію російської федерації проти України, вразливість національних комунікаційних мереж та серверів, доцільно забезпечити зберігання інформації органів публічної адміністрації на декількох альтернативних серверах, розміщених в зарубіжних країнах, які є надійними партнерами України.

Також слід відзначити важливість Стратегії інформаційної безпеки, затвердженої Указом Президента України від 28 грудня 2021 року № 685/202, яка визначає актуальні виклики та загрози національній безпеці України в інформаційній сфері, стратегічні цілі та завдання, спрямовані на протидію таким загрозам, захист прав осіб на інформацію та захист персональних даних [10].

У відповідності до вказаної Стратегії, забезпечення інформаційної безпеки України є однією з найважливіших функцій держави. В Стратегії інформаційної безпеки також справедливо зазначається, що розвиток інформаційного простору в умовах глобалізації та пандемія COVID-19 зумовили посилення ролі соціальних мереж у національному та світовому інформаційному просторі, їх вплив на внутрішню і зовнішню суспільно-політичну ситуацію, стан додержання прав і свобод людини, зокрема щодо забезпечення принципів рівності прав користувачів соціальних мереж.

Хоча право на приватність (захист конфіденційної інформації про особу, невтручання в особисте життя) є одним з основних прав людини, що закріплено в Загальній декларації прав людини, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, інших міжнародних документах, а також конституціях більшості держав світу, цифрові трансформації змінюють і цю сферу. Збільшення кількості соціальних мереж, їх інтегрованість з іншими соціальними сервісами повсякденного користування, а також специфіка організації всесвітньої мережі Інтернет ставлять під загрозу гарантії права особи на приватність. Спроби врегулювати цю проблему тривають, формуються нові підходи у забезпеченні балансу права на приватність та інформаційної безпеки держави [10].

Крім того, в Стратегії інформаційної безпеки наголошено на тому, що значне розширення джерел доступу до інформації в умовах стрімкого розвитку цифрових технологій та водночас недостатнього рівня медіаграмотності (медіакультури) супроводжується зменшенням критичності сприйняття інформації, створює підґрунтя для можливих маніпуляцій громадською думкою, що сприяє зростанню впливу дезінформації та деструктивної пропаганди. Некритичне сприйняття інформації створює загрози політичній та економічній стабільності демократичних держав [10].

Крім того, в якості правової основи забезпечення інформаційної безпеки слід відзначити Стратегію кібербезпеки України, затверджену Указом Президента України від 26 серпня 2021 року № 447, в якій зазначено, що питома вага кіберзагроз зростає і ця тенденція в міру розвитку інформаційних технологій та їх конвергенції з технологіями штучного інтелекту в найближче десятиліття посилюватиметься. Зростання такого впливу на функціо-

нування структур управління як національних, так і транснаціональних формує нову безпекову ситуацію [11].

В Стратегії кібербезпеки України підкреслюється, що в сучасному світі зростає технічний рівень реалізації кіберзагроз, постійно вдосконалюються та розробляються нові інструменти і механізми кібератак. Посилюється тенденція щодо використання кібератак як інструменту спеціальних інформаційних операцій, маніпулювання суспільною думкою. Глобального масштабу набуває використання кіберпростору терористичними організаціями. Пріоритетними цілями кібертероризму є об'єкти атомної енергетики, електро- та водопостачання, сфери електронних комунікацій, фінансової та банківської сфери, авіа- та залізничного транспорту, сховищ стратегічних видів сировини, хімічні й біологічні об'єкти тощо [11].

Таким чином, на вищому державному рівні визнано, що забезпечення інформаційної безпеки та кібербезпеки є найважливішими функціями органів публічної адміністрації, причому кіберпростір разом з іншими фізичними просторами визнано одним з можливих театрів воєнних дій. Отже, система забезпечення безпеки життєдіяльності людини в сучасному світі обов'язково повинна включати механізми захисту персональних даних, забезпечення інформаційної безпеки та кібербезпеки.

Наразі в Україні удосконалено нормативне забезпечення з питань кіберзахисту об'єктів критичної інформаційної інфраструктури, ухвалено порядок її визначення та загальні вимоги до її кіберзахисту. Утворено центри (підрозділи) забезпечення кібербезпеки або кіберзахисту в Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації України, Службі безпеки України, Національному банку України, Міністерстві інфраструктури України, Міністерстві оборони України, Збройних Силах України. З метою покращення координації діяльності суб'єктів сектору безпеки і оборони, які забезпечують кібербезпеку, утворено робочий орган Ради національної безпеки і оборони України – Національний координаційний центр кібербезпеки, рішення якого сприяють вирішенню найбільш складних проблем у цій сфері [11].

Таким чином, в Україні створюється адміністративно-правова та інституційна основа забезпечення інформаційної безпеки та кібербезпеки, що сприятиме удосконаленню загального механізму забезпечення безпеки життєдіяльності кожної людини та суспільства в цілому.

Висновки. Проведене дослідження актуальних питань адміністративно-правового регулювання захисту персональних даних та інформаційної безпеки у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності дозволяє сформулювати висновок про те, що рівень захисту персональних даних та стан інформаційної безпеки напряму впливають на якість забезпечення безпеки життєдіяльності, адже доступність персональних даних та незахищеність інформаційних ресурсів створюють умови для здійснення протиправної діяльності з використанням інформаційних технологій, зокрема: хакерських атак, шахрайства, протиправного переслідування особи тощо.

З метою удосконалення національних механізмів захисту персональних даних та забезпечення інформаційної безпеки, а також враховуючи євроінтеграційні прагнення України та необхідність адаптації національного законодавства до права Європейського Союзу, доцільно імплементувати в національне законодавство положення європейського Загального регламенту захисту даних (GDPR) та європейського Закону про штучний інтелект (Artificial Intelligence Act, AI Act). Зокрема, нагальною є потреба прийняти окремий Закон України «Про штучний інтелект», яким будуть врегульовані основні питання використання технології штучного інтелекту у різних сферах суспільних відносин, включаючи сферу забезпечення безпеки життєдіяльності.

З метою забезпечення інформаційної безпеки у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності доцільно зберігати всю службову інформацію ДСНС України, а також інформацію про надзвичайні події та їх наслідки, сили та засоби цивільного захисту та іншу важливу інформацію на декількох альтернативних автономних серверах в різних зарубіжних країнах, які мають партнерські відносини з Україною. Також слід підкреслити необхідність багаторівневого, криптографічного захисту інформації у сфері забезпечення

безпеки життєдіяльності, якщо вказана інформація становить державну таємницю або її поширення може завдати шкоди національним інтересам України.

Перспективність подальшого дослідження даної тематики обумовлена необхідністю формулювання конкретних пропозицій щодо внесення змін до чинного адміністративного законодавства з урахуванням зарубіжного досвіду правового регулювання відповідної сфери суспільних відносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 р. № 2297-VI. Дата оновлення: 27.04.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17/ed20240427#Text> (дата звернення: 07.11.2024).
2. Снопко О. Як Верховний суд США поступово стає регулятором у сфері соціальних мереж. Опора. Tech. 10.03.2023. URL: https://www.opora.ua.org/polit_ad/iaak-verkhovnii-sud-ssha-postupovo-staie-regulatorom-u-sferi-sotsialnikh-merezh-24609 (дата звернення: 02.06.2024).
3. What is GDPR, the EU's new data protection law? GDPR.EU. URL: <https://gdpr.eu/what-is-gdpr/> (дата звернення: 07.11.2024).
4. Сергій Тюрін провів нараду щодо впровадження системи «Я – Доброволець». Хмельницька обласна військова адміністрація. Офіційне інтернет-представництво. Новини. 15.08.2024. URL: <https://www.adm-km.gov.ua/?p=143081#:~:text=Як%20зауважив%20Сергій%20Тюрін%20на,свій%20професійний%20досвід%20і%20навички.> (дата звернення: 07.11.2024).
5. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: розпорядження КМУ від 2 грудня 2020 р. № 1556-р. Дата оновлення: 29.12.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text> (дата звернення: 02.11.2024).
6. Куракін О.М., Скрябін О.М. Особливості правового регулювання використання штучного інтелекту в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2023. Вип. 36. С. 36-42.
7. Набув чинності Європейський закон про штучний інтелект. Про основні вимоги та зобов'язання при використанні штучного інтелекту. Міжнародні відносини. Liga zakon. Бізнесу. 08 серпня 2024 р. URL: https://biz.ligazakon.net/analitics/229699_nabuv-chinnost-vropeyskiy-zakon-pro-shtuchniy-ntelekt-pro-osnovn-vimogi-ta-zobov-yazannya-pri-vikoristann-shtuchnogo-ntelektu (дата звернення: 02.11.2024).
8. Місечко В. Закон про штучний інтелект в ЄС: що потрібно знати українцям? *Економічна правда*. 14.06.2024. URL: <https://epravda.com.ua/columns/2024/06/14/715175/> (дата звернення: 02.11.2024).
9. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 5 жовтня 2017 р. № 2163-VIII. Дата оновлення: 28.06.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> (дата звернення: 02.11.2024).
10. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратерію інформаційної безпеки»: Указ Президента України від 28 грудня 2021 р. № 685/2021. Дата оновлення: 30.12.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text> (дата звернення: 02.11.2024).
11. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратерію кібербезпеки України»: Указ Президента України від 26 серпня 2021 року № 447/2021. Дата оновлення: 28.08.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021#n12> (дата звернення: 02.11.2024).

ДІАЛОГ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА З ОРГАНАМИ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ: ПРОБЛЕМИ ТА СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ

CIVIL SOCIETY DIALOGUE WITH PUBLIC AUTHORITIES: CHALLENGES AND STRATEGIC DIRECTIONS

Ковбас І.В., д.ю.н., доцент кафедри публічного права

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Бзова Л.Г., доктор філософії, доцент, асистент кафедри процесуального права

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

У статті досліджуються особливості взаємодії громадянського суспільства з органами публічної влади в Україні на сучасному етапі її демократичного розвитку. Автори аналізують ключові проблеми, що перешкоджають ефективному діалогу між громадянами та державою, зокрема низький рівень довіри до державних інститутів, формальний підхід до залучення громадськості та недостатня прозорість влади. Ці виклики часто проявляються через корупційні скандали, бюрократичні перепони та слабку комунікацію, що підриває авторитет влади та ускладнює демократичні процеси. На основі цього розглядаються стратегічні напрями подолання зазначених проблем, серед яких особливе місце посідають підвищення ролі судової влади, розвиток громадських рад та впровадження інформаційних технологій.

Судова влада розглядається як ключовий інструмент забезпечення справедливості, захисту прав громадян і контролю за діями держави, що є фундаментом демократичного суспільства. Громадські ради, у свою чергу, виступають механізмом залучення громадян до формування політики, дозволяючи враховувати їхні інтереси при прийнятті рішень. Інформаційні технології, такі як онлайн-платформи для консультацій чи електронні петиції, сприяють розвитку електронної демократії, надаючи громадянам можливість безпосередньо впливати на владу.

Спираючись на історичні концепції поділу влади та сучасні дані, включно з дослідженнями Freedom House і Центру Разумкова, автори підкреслюють важливість самоорганізації громадян і адаптації європейських практик у контексті євроінтеграції. Зокрема, акцент робиться на необхідності реформування інститутів, підвищенні підзвітності влади та зміцненні комунікації між громадськістю та державою. Стаття наголошує, що лише через спільні зусилля громадян і влади, з урахуванням міжнародного досвіду, Україна зможе створити міцне громадянське суспільство, здатне протистояти викликам і рухатися до європейських стандартів демократії.

Ключові слова: громадянське суспільство, демократія, держава, довіра, взаємодія, цифровізація, судова реформа, прозорість, участь громадян, верховенство права.

The article explores the dynamics of interaction between civil society and public authorities in Ukraine during its ongoing democratic transformation. It delves into the primary obstacles that impede constructive dialogue, including a pervasive lack of trust in state institutions, limited and often superficial public participation, and a persistent lack of transparency in governance. These challenges frequently result in corruption scandals, bureaucratic inefficiencies, and poor communication channels, all of which erode the legitimacy of state structures and hinder the consolidation of democratic processes. To overcome these barriers, the article proposes several solutions: reinforcing the judiciary's role, establishing effective public councils, and utilizing modern information technologies to improve governance and enhance citizen engagement.

The judiciary is presented as a fundamental pillar for upholding justice, safeguarding citizens' rights, and providing oversight of state actions—crucial elements for a functioning democracy. Public councils are envisioned as a mechanism to bridge the gap between the state and its citizens, offering a platform for public input into policy-making. Meanwhile, information technologies, such as online platforms and electronic petitions, are highlighted as tools to advance e-democracy, empowering citizens to directly influence decision-making processes and hold authorities accountable.

The analysis draws on historical democratic principles, such as the separation of powers, and incorporates data from reputable sources like Freedom House and the Razumkov Centre to underline the importance of citizen self-organization. The author advocates for Ukraine to adopt best practices from European countries as part of its integration efforts. Key recommendations include institutional reforms to strengthen accountability, enhance transparency, and improve communication between the state and its citizens. The article points to successful examples, such as Estonia's advancements in digital governance and Poland's efforts to ensure judicial independence, as potential models for Ukraine to emulate.

In its conclusion, the article asserts that a vibrant and engaged civil society is indispensable for Ukraine's democratic progress and resilience, particularly in the context of ongoing geopolitical challenges. By fostering a collaborative relationship between citizens and public authorities, Ukraine can establish a governance system that is transparent, accountable, and aligned with European democratic standards.

Key words: civil society, democracy, state, trust, interaction, digitalization, judicial reform, transparency, citizen participation, rule of law.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку України ключовим завданням є становлення та вдосконалення інститутів громадянського суспільства, що вимагає формування у громадян якостей соціальної відповідальності. Ця відповідальність виявляється в їхній здатності самостійно чи у співпраці з іншими інституціями вирішувати актуальні соціально-політичні проблеми. Успіх демократичних перетворень залежить від наявності відповідальних громадських інститутів, які здатні не лише конструктивно критикувати органи публічної влади, а й брати участь у спільній діяльності заради реалізації загальнонаціональних інтересів. У цьому контексті взаємодія між громадянським суспільством і державою стає основою для побудови міцної демократії, що спирається на принципи відкритості, прозорості та участі громадськості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням питань побудови діалогу між громадянським суспільством та органами публічної влади приділяли

увагу В. Городовенко, С. Головатий, Б. Гребенюк, А. Демічев, С. Іваницький, Л. Карназова, В. Кравчук, Д. Кулешов, І. Марочкін, В. Навроцький, І. Назаров, Л. Наливайко, О. Овсяннікова, В. Олійник, С. Прилуцький, Я. Романюк, І. Черповицька, С. Шевчук та інші. Окремі аспекти взаємодії судової влади та громадськості, а також комунікаційної взаємодії державних органів із громадськістю відобразили у своїй праці В. Безчасний, В. Болотова, Дж. Бордевік, О. Величко, Т. Гарасимів, І. Гриценко, Д. Дьомі, Я. ван Дейк, О. Зайцев, Г. Єфремова, П. Коблак, К. Ковриженко, Е. Майборода, М. Мироненко, О. Овсяннікова, Ю. Потопов, С. Рафаелі, Н. Торхова, О. Фомін та інші.

Мета статті полягає в аналізі проблем і перспектив взаємодії громадянського суспільства з органами публічної влади в Україні, з особливим акцентом на ролі судової влади, громадських рад та інформаційних технологій у зміцненні демократії. Автори прагнуть визначити стратегічні напрями вдосконалення цього діалогу, враховуючи

виклики низької довіри до інститутів влади та необхідність євроінтеграційних реформ.

Виклад основного матеріалу. Побудова громадянського суспільства є невід'ємною умовою розвитку демократії в Україні. Основне завдання державної політики полягає у створенні політико-правових умов, які сприяють зміцненню громадських інститутів через їхню активну взаємодію з органами влади. Такий підхід дозволяє поступово зменшувати надмірне втручання держави у приватне життя громадян, забезпечуючи баланс між владою та суспільством. Питання про те, наскільки активно громадяни та їхні об'єднання мають брати участь у вирішенні державних і місцевих справ, залишається відкритим і активно дискутується у наукових колах. Ця дискусія має як теоретичне, так і практичне значення, адже від її результатів залежить ефективність комунікації між владою та громадськістю.

Щоб зрозуміти сучасні виклики взаємодії між державою і громадянським суспільством, варто звернутися до історичних концепцій. Наприклад, Томас Джефферсон, один із засновників теорії демократії, наголошував на важливості залучення безпосередніх представників народу до управління державою. Він вважав, що на муніципальному рівні громадськість має мати широкі повноваження, тоді як на загальнодержавному рівні основні функції варто передати спеціально підготовленим адміністраторам, яких він називав «природною аристократією» [1]. Ця ідея відображає прагнення знайти баланс між участю громадян і професійним управлінням, що є актуальним і для сучасної України.

Інший мислитель, Йозеф Шумпетер, стверджував, що суть демократії полягає у праві народу обирати або відхиляти тих, хто ним керуватиме [2]. Його концепція підкреслює важливість виборчого процесу як основного механізму впливу суспільства на владу. Сучасні політичні науковці також зазначають, що роль і призначення держави найбільш повно розкриваються у її тісному зв'язку з громадянським суспільством [3, с. 42]. Незалежно від розбіжностей у поглядах, усі дослідники погоджуються, що державна політика формується внаслідок складної взаємодії між владою, соціальними групами та іншими зовнішніми й внутрішніми факторами, орієнтуючись на потреби суспільства.

У контексті України громадянське суспільство відіграє особливу роль у забезпеченні стабільності та розвитку демократії. Після Революції Гідності 2014 року активність громадян значно зросла, що стало поштовхом до реформ у різних сферах, включно з судовою владою та правосуддям. Проте для повноцінного функціонування громадянського суспільства необхідна не лише активність громадян, а й підтримка з боку держави. Це включає створення умов для реалізації прав людини, розвитку громадських ініціатив і підвищення довіри до інститутів влади.

За даними Freedom House, Україна демонструє прогрес у розвитку громадянського суспільства, але все ще стикається з проблемами корупції та недостатньої прозорості влади [4]. Ці виклики підкреслюють необхідність посилення взаємодії між громадськістю і державою, а також залучення громадян до контролю за діяльністю влади, зокрема через громадські ради та інші механізми.

Пошук оптимальних форм взаємодії між державою і громадянським суспільством залишається актуальним завданням як у теоретичному, так і в практичному плані. Критеріями розвиненого громадянського суспільства вважаються високий рівень самоорганізації, міцні зв'язки між громадянами та їхніми об'єднаннями, гарантії реалізації прав людини, а також можливості для самореалізації. Проте реальність свідчить про численні перешкоди у налагодженні ефективного діалогу між владою та громадськістю. Однією з ключових проблем є схильність органів державної влади формалізувати процеси комуні-

кації з громадськими інститутами, що знижує їхню ефективність і підриває довіру громадян до влади.

Інститути громадянського суспільства відіграють роль посередників між публічною владою, суспільством і окремими громадянами. Серед правових форм такої взаємодії можна виокремити участь громадських організацій у розробці нормативних актів, застосуванні права та охороні правопорядку. Ці механізми дозволяють громадянському суспільству впливати на державні процеси, забезпечуючи прозорість і відповідальність влади. Проте їхня дієвість залежить від готовності органів влади до відкритості та співпраці. В Україні часто спостерігається формальний підхід до залучення громадськості, коли пропозиції громадян або ігноруються, або враховуються лише частково, що створює бар'єри для розвитку демократії.

Ще однією проблемою є недостатній рівень довіри до державних інститутів. Згідно з опитуванням Центру Разумкова, у 2024 році лише 21,5 % українців довіряють органам державної влади, що є одним із найнижчих показників у Європі [5]. Цей брак довіри ускладнює взаємодію і знижує мотивацію громадян брати участь у громадських ініціативах. Для подолання цієї проблеми необхідна не лише активність громадянського суспільства, а й реальні кроки з боку держави для підвищення прозорості та підзвітності.

Важливу роль у забезпеченні ефективної взаємодії між громадянським суспільством і державою відіграє судова влада. Суд як інститут правосуддя є гарантом захисту прав людини і основним інструментом вирішення конфліктів між громадянами та владою. У демократичному суспільстві судді не лише застосовують закон, а й сприяють зміцненню довіри до системи правосуддя через неупередженість і прозорість своїх рішень. У цьому контексті громадські ради при судах стають важливим механізмом залучення громадськості до контролю за діяльністю судової влади.

В Україні реформа судової влади, розпочата після 2014 року, мала на меті підвищити її незалежність і відповідність європейським стандартам у рамках євроінтеграції. Проте результати залишаються неоднозначними. Одним із шляхів підвищення довіри є розширення участі громадських рад у моніторингу судових процесів. Такі ради можуть не лише контролювати діяльність суддів, а й сприяти налагодженню комунікації між судами та громадськістю.

Прикладом успішного залучення громадянського суспільства до реформування правосуддя є співпраця з громадськими організаціями під час розробки законодавчих змін. Наприклад, у 2016 році громадські активісти брали участь у створенні Вищої ради правосуддя, що стало кроком до підвищення прозорості судової влади. Проте брак системної комунікації між судами та суспільством залишається проблемою. Для її вирішення пропонується використовувати цифрові платформи, які дозволяють громадянам отримувати інформацію про судові рішення та висловлювати свої пропозиції щодо покращення роботи судів.

Громадські ради при органах влади, зокрема при судах, є важливим інструментом демократії, адже вони забезпечують участь громадськості у контролі за діяльністю державних інститутів. В Україні такі ради діють при різних органах, але їхній вплив часто обмежений через недостатнє фінансування та формальний підхід з боку влади. Розширення повноважень громадських рад, зокрема у сфері правосуддя, могло б сприяти підвищенню довіри до судової влади і зміцненню взаємодії між державою і суспільством.

Одним із перспективних напрямів вдосконалення взаємодії між державою і громадянським суспільством є використання інформаційних технологій. Процес інформатизації, який називають «інформаційною революцією», суттєво вплинув на політичні відносини, поро-

дивши концепції «електронної демократії» та «електронного громадянського суспільства». Остання являє собою мережу горизонтальних (між громадянами та громадськими об'єднаннями) і вертикальних (між громадянами, об'єднаннями та державою) зв'язків, що базуються на інтернет-комунікації. Такі технології дозволяють не лише підвищувати доступність інформації, а й залучати громадськість до прийняття рішень на національному та регіональному рівнях.

Регіоналізація, що стала наслідком децентралізації влади в Україні, підкреслила важливість інформаційних ресурсів у забезпеченні ефективного управління. Завдяки цифровим платформам громадяни можуть брати участь у громадських консультаціях, висловлювати свої пропозиції та контролювати діяльність місцевих органів влади. За даними Ради Європи, країни, що активно впроваджують електронні інструменти демократії, демонструють вищий рівень залучення громадян до політичних процесів [6]. В Україні такі інструменти, як платформа «Електронні петиції» чи портал «Дія», уже сприяють розвитку комунікації між громадянським суспільством і державою, але їхній потенціал ще не повністю реалізований.

Електронна демократія також може допомагати судовій владі у підвищенні прозорості. Наприклад, онлайн-доступ до судових рішень і можливість подання скарг через інтернет спрощують взаємодію громадян із судами. Це сприяє зміцненню довіри до системи правосуддя і робить діяльність суддів більш підзвітною громадськості. У країнах Балтії, таких як Естонія, електронні судові системи стали зразком ефективності та відкритості [7]. Україна може адаптувати цей досвід у рамках євроінтеграції, щоб покращити доступ до правосуддя і залучити громадянське суспільство до реформування судової системи.

Незважаючи на потенціал взаємодії, в Україні зберігаються серйозні виклики у розвитку громадянського суспільства. Серед основних проблем можна виокремити:

- Відсутність дієвого громадського контролю: органи державної влади та місцевого самоврядування часто уникають реальної підзвітності громадськості.
- Недостатнє залучення громадян: практика врахування пропозицій суспільства у формуванні державної політики залишається обмеженою.
- Фінансові бар'єри: Більшість організацій громадянського суспільства не мають доступу до державної підтримки через її обмежений обсяг.
- Слабкі стимули для соціального підприємництва: організації, які прагнуть вирішувати соціальні проблеми через підприємницьку діяльність, не отримують достатньої підтримки від держави.
- Відсутність інформаційної політики: немає єдиної стратегії просвітництва, яка б популяризувала ідеї громадянського суспільства серед населення.

Ці проблеми знижують ефективність діалогу між державою і суспільством, перешкоджаючи реалізації прав людини та розвитку громадських ініціатив. Наприклад, відсутність прозорих механізмів фінансування громадських організацій призводить до того, що багато з них змушені покладатися на іноземні гранти, що іноді викликає недовіру з боку влади. Це підкреслює необхідність створення чітких правил і стимулів для підтримки громадянського суспільства.

Ще одним викликом є низький рівень довіри до державних інститутів, включно з судовою владою. Без довіри громадяни неохоче беруть участь у громадських ініціативах, вважаючи, що їхній голос не буде почутий. Для вирішення цієї проблеми необхідна комплексна державна стратегія, яка б враховувала потреби громадськості та сприяла її активності. Важливим кроком у цьому напрямі є залучення громадських рад до моніторингу діяльності влади, що може стати мостом між суспільством і державою.

Роль комунікації у подоланні проблем

Ефективна комунікація є основою для подолання зазначених проблем. Органи державної влади повинні не лише інформувати громадян про свої дії, а й слухати їхні пропозиції. Наприклад, проведення регулярних консультацій із громадськістю щодо реформ у сфері правосуддя чи соціальної політики могло б підвищити рівень залучення громадян. У цьому контексті цифрові технології стають незамінним інструментом, адже вони дозволяють швидко та ефективно налагоджувати діалог.

Розвиток громадянського суспільства також залежить від просвітницької роботи, що зумовлює потребу в інформаційних кампаніях, які б пояснювали роль громадянського суспільства у побудові демократії та зміцненні прав людини.

Для підвищення ефективності взаємодії між державою і громадянським суспільством необхідно зосередитися на кількох ключових напрямках. Перший із них — лібералізація контролю за діяльністю громадських об'єднань. Це передбачає зменшення бюрократичних бар'єрів, спрощення процедур реєстрації та створення сприятливого правового режиму, зокрема в питаннях оподаткування. Такий підхід дозволить організаціям громадянського суспільства зосередитися на вирішенні соціальних проблем, а не на боротьбі з адміністративними перешкодами. Наприклад, спрощення доступу до фінансування могло б стимулювати розвиток соціального підприємництва, яке поєднає бізнес-підходи з вирішенням суспільних завдань.

Другий напрям — розвиток громадського контролю. Зміцнення інститутів моніторингу діяльності влади, включно з судовою владою, є необхідною умовою для підвищення її підзвітності. Громадські ради можуть відігравати ключову роль у цьому процесі, отримавши право брати участь у перевірках роботи суддів, аналізувати судові рішення та пропонувати зміни до процедур правосуддя. У Великобританії, наприклад, громадські ради при судах регулярно звітують про прозорість судових процесів, що сприяє підвищенню довіри громадян [8]. Подібний досвід міг би бути адаптований в Україні для зміцнення взаємодії між суспільством і судовою владою.

Третій напрям — створення нових майданчиків діалогу. Залучення громадськості до сфер місцевого самоврядування, благодійності, екологічних ініціатив і молодіжної політики може стати основою для конструктивної комунікації між державою і суспільством. Такі платформи дозволяють громадянам не лише висловлювати свої пропозиції, а й брати активну участь у їхній реалізації. В Україні подібні ініціативи могли б сприяти розвитку громадянського суспільства на регіональному рівні.

Окремим аспектом є вдосконалення роботи судів через участь громадськості. Наприклад, створення онлайн-платформ для зворотного зв'язку з судьями, публікація звітів про діяльність судової влади і проведення відкритих слухань могли б зробити правосуддя більш доступним і зрозумілим для громадян. Це також відповідає цілям євроінтеграції, адже прозорість і незалежність судів є одними з ключових стандартів Європейського Союзу.

Євроінтеграція відіграє важливу роль у формуванні сучасного громадянського суспільства в Україні. Гармонізація українського законодавства з нормами ЄС вимагає не лише реформ у сфері правосуддя, а й активного залучення громадськості до державних процесів. Для України це означає необхідність посилення взаємодії між державою і суспільством, зокрема через впровадження європейських практик громадського контролю та прозорості.

У контексті євроінтеграції особлива увага приділяється судовій владі. Незалежність суддів, доступність правосуддя та участь громадян у судових реформах є обов'язковими умовами для наближення до європейських стандартів. Розширення повноважень громадських рад при судах і впровадження цифрових інструментів для моніторингу судових процесів могли б стати важливими

кроками в цьому напрямі. Такий підхід не лише підвищить довіру до судової влади, а й зміцнить позиції України на шляху до ЄС.

Висновки та перспективи. Ефективна взаємодія між громадянським суспільством і державою є основою для побудови міцної демократії в Україні. Вона вимагає створення інституційних передумов, таких як гарантії прав людини, високий рівень самоорганізації громадян і послідовна державна політика. У цьому процесі ключову роль відіграють судова влада та громадські ради, які можуть забезпечити контроль за діяльністю влади та підвищити довіру до неї. Використання інформаційних технологій і розвиток електронної демократії відкривають нові мож-

ливості для комунікації, дозволяючи залучати громадськість до прийняття рішень.

В Україні існує потреба у вдосконаленні нормативно-правової бази, зокрема шляхом усунення бар'єрів для реалізації громадських ініціатив. Євроінтеграція задає напрям для цих змін, вимагаючи від держави більшої відкритості та підзвітності. Зміцнення правосуддя, підвищення незалежності суддів і розширення участі суспільства у державних процесах є необхідними умовами для досягнення цієї мети. Лише через партнерство між владою та громадянськістю, підкріплене ефективною взаємодією, можна забезпечити сталий прогрес у розвитку громадянського суспільства і реалізації суспільних інтересів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гелд Д. Моделі демократії. Демократія: Антологія / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 155–175.
2. Шумпетер Й. Елітарна демократія і теорія конкурентного лідерства. Демократія: Антологія / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 467–485.
3. Щедрова Г. П. Політична конкуренція еліт у сучасній Україні: монографія. Дніпро: Вид-во «Акцент ПП» 2016. 390 с.
4. Freedom House. Україна: профіль країни. Freedom in the World. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine> (дата звернення: 08.11.2024).
5. Центр Разумкова. Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів, віра в перемогу (червень 2024 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-vira-v-peremogu-cherven-2024r> (дата звернення: 08.11.2024).
6. Council of Europe. URL: <https://www.coe.int/en/web/portal>
7. e-Estonia. We have built a digital society and we can show you how. URL: <https://e-estonia.com/> (дата звернення: 08.11.2024).
8. Judiciary UK. Learn more about judiciary. URL: <https://www.judiciary.uk/> (дата звернення: 08.11.2024).

ПРАВОВІ ЗАСОБИ РОЗВ'ЯЗАННЯ СПОРІВ В ПРОЦЕСІ ЗДІЙСНЕННЯ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ

LEGAL MEANS OF RESOLVING DISPUTES IN THE PROCESS OF PUBLIC PROCUREMENT

Денисова А.В., д.ю.н.,
завідувач кафедри адміністративно-правових дисциплін,

Інститут права та безпеки Одеського державного університету внутрішніх справ

Баранов С.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін,

Інститут права та безпеки Одеського державного університету внутрішніх справ

У статті здійснено комплексне дослідження змісту правових засобів вирішення спорів у сфері публічних закупівель в Україні.

Проведено аналіз дефініцій поняття публічні закупівлі. Визначено, що публічні закупівлі є досить складним організаційним процесом, що потребує відповідних знань і належного законодавчого забезпечення.

Розглянуто основні види порушень тендерних процедур, що є причинами спорів (конфліктів) під час публічної закупівлі, серед яких переважають: 1) порушення техніко-технологічного характеру; 2) створення нестабільності ринкового середовища; 3) порушення ринкової безпеки; 4) низька кваліфікація персоналу; 5) політичні фактори; 6) криміногенні фактори.

Розкрито механізм правового захисту прав та інтересів учасників процедури публічних закупівель від неправомірних дій контрагентів та суб'єктів владних повноважень. Під яким пропонується розуміти послідовний комплекс попереджувальних, процесуальних та організаційних заходів, що здійснюється Антимонопольним комітетом України відносно учасників публічних закупівель, які призвели чи можуть призвести до недопущення, усунення чи обмеження конкуренції та створення підстав для порушення порядку здійснення тендерних процедур.

Відзначено, що важливим питанням запобігання виникнення спорів та конфліктів у сфері публічних закупівель є визначення причин та предмету спору між учасниками закупівельної процедури.

Визначено, що в Україні існують два способи розв'язання неузгодженостей (спорів) в процесі здійснення публічних закупівель – адміністративний та судовий. Вони вважаються рівнозначними, тому для захисту своїх прав, свобод чи інтересів особа може самостійно обирати певну процедуру. Скарги на спори, які виникають до укладення договору закупівлі розглядає Антимонопольний комітет, а скарги щодо укладених договорів про закупівлю розглядаються в судовому порядку.

Проаналізовано порядок вирішення спорів між учасниками тендерної процедури у позасудовий спосіб. Розглянуто повноваження Антимонопольного комітету України, як основного органу оскарження та його структурного підрозділу – Комісії з розгляду скарг про порушення законодавства у сфері публічних закупівель.

Розглянуто особливості вирішення адміністративно - правових та цивільно - правових спорів у сфері публічних закупівель в судових органах України.

Сформульовано пропозиції щодо покращення дії правових засобів вирішення спорів між учасниками тендерної процедури.

Ключові слова: публічні закупівлі, тендерні процедури, договір закупівлі, причини та предмет спору, корупційні ризики, правові засоби вирішення спорів, механізм адміністративного та судового оскарження, законодавство України в сфері публічних закупівель.

The article provides a comprehensive study of the content of legal means of resolving disputes in the field of public procurement in Ukraine.

The analysis of definitions of the concept of public procurement is carried out. It is determined that public procurement is a rather complex organizational process that requires appropriate knowledge and proper legislative support.

The main types of violations of tender procedures that are the causes of disputes (conflicts) during public procurement are considered, among which the following predominate: 1) violations of the technical and technological nature; 2) creation of instability of the market environment; 3) violations of market security; 4) low qualification of personnel; 5) political factors; 6) criminogenic factors.

The mechanism of legal protection of the rights and interests of participants in the public procurement procedure from unlawful actions of counterparties and subjects of government authority is disclosed. Which is proposed to be understood as a consistent set of preventive, procedural and organizational measures taken by the Antimonopoly Committee of Ukraine in relation to participants in public procurement that have led or may lead to the prevention, elimination or restriction of competition and the creation of grounds for violating the procedure for conducting tender procedures.

It is noted that an important issue in preventing disputes and conflicts in the field of public procurement is determining the causes and subject of the dispute between participants in the procurement procedure.

It is determined that in Ukraine there are two ways to resolve disagreements (disputes) in the process of conducting public procurement - administrative and judicial. They are considered equivalent, therefore, to protect their rights, freedoms or interests, a person can independently choose a certain procedure. Complaints about disputes that arise before the conclusion of a procurement contract are considered by the Antimonopoly Committee, and complaints about concluded procurement contracts are considered in court.

The procedure for resolving disputes between participants in the tender procedure out of court is analyzed. The powers of the Antimonopoly Committee of Ukraine, as the main appeal body and its structural unit - the Commission for consideration of complaints about violations of legislation in the field of public procurement, are considered.

The features of resolving administrative and civil law disputes in the field of public procurement in the judicial bodies of Ukraine are considered.

Proposals are formulated to improve the operation of legal means of resolving disputes between participants in the tender procedure.

Key words: public procurement, tender procedures, procurement contract, reasons and subject of the dispute, corruption risks, legal means of resolving disputes, mechanism of administrative and judicial appeal, legislation of Ukraine in the field of public procurement.

Вступ. В процесі переходу державної економіки до ринкової моделі організації економічного життя постала потреба у формуванні зв'язків між учасниками господарських відносин за допомогою нових організаційно-правових та економічних заходів, основою яких стала система державних (публічних) закупівель.

За твердженням О. С. Мельникова «державні або публічні закупівлі (government procurement, public procurement) – це закупівля товарів, робіт і послуг за замовленням держави для задоволення суспільних потреб» [1].

Практика економічного життя доводить, що запровадження процедури публічних закупівель сприяє більш

ефективному забезпеченню суспільства товарами, роботами і послугами у потрібній кількості та належної якості на прийнятних договірних відносинах, а також дозволяє зменшити кількість проявів корупційних ризиків в економічній сфері. Публічні закупівлі, виступають одним з головних чинників формування сприятливого середовища розвитку конкурентоздатної економіки України, її промислового сектору й забезпечують поступальний розвиток всього господарського та оборонного комплексу держави [2, с. 194-199].

На сьогоднішній день, важливим завданням держави у сфері публічних закупівель є ефективна реалізація проектів, пов'язаних із закупівлями для зміцнення оборони держави та відбудови, зруйнованих внаслідок повномасштабної збройної агресії об'єктів економіки та цивільної інфраструктури.

Тому, питання належного дотримання нормативно визначених процедур проведення тендерних закупівель та належного врегулювання спорів між учасниками процедури є важливою умовою реалізації наведених завдань.

Питанням правового врегулювання публічних закупівель присвячена досить значна кількість наукових праць. Вагомий внесок у дослідження проблемних питань з даної тематики зробили І. В. Влялько, В. В. Зубар, М. Ю. Довгань, О. С. Мельников, Я. В. Петруненко, В. М. Новаковець ін.

Питанням вирішення спорів під час здійснення процедури публічних закупівель в Україні приділяли увагу такі науковці та практики як: М.В. Калантай, Д.В. Киян, В. І. Оліфер, Н. Б. Писаренко, В. А. Сьоміна, К. О. Тимощенко, С. П. Ткачук, І. В. Шалапай та ін.

Наведеними авторами були запропоновані певні заходи щодо вирішення спорів у сфері публічних закупівель. В той же час, існує потреба у подальшому дослідженні цілої низки теоретичних і прикладних аспектів, перш за все, з питання застосування правових засобів вирішення та усунення причин спорів між учасниками публічних закупівель в сучасних умовах.

Слід відзначити, що механізм розв'язання спорів під час проведення публічних закупівель містить значну кількість положень, на підставі яких замовники і учасники можуть користуватись своїми правами щодо оскарження порушень встановленого порядку проведення тендеру, тому дослідження питання використання правових засобів розв'язання спорів є актуальним для держави на сучасному етапі розвитку економічних відносин.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження теоретичних засад та змісту правових засобів розв'язання спорів в процесі здійснення публічних закупівель та стану їх застосування в Україні.

Для досягнення цієї мети було поставлено наступні завдання: визначити зміст поняття публічні закупівлі, здійснити аналіз складових правових засобів вирішення спорів у сфері публічних закупівель; дослідити порядок вирішення спорів між учасниками тендерної процедури у адміністративний (позасудовий) спосіб та у судовому провадженні.

Результати дослідження. На початку нашого дослідження слід відзначити, що на сьогодні, у наукових джерелах відсутнє загально визнане тлумачення поняття «публічні закупівлі» тому є необхідність розглянути погляди науковців з даного питання.

На думку О. А. Сидоренко публічні закупівлі виступають «складовою частиною механізму державного регулювання» [3, с. 90].

Інший дослідник М. Ю. Довгань розглядає публічні закупівлі як частину державного замовлення і вважає, що «публічна закупівля – це спосіб реалізації державного замовлення, що полягає у придбанні публічною адміністрацією товарів, робіт і послуг за державні кошти на конкурентній основі (а в певних випадках – за відсутності такої), за встановленою законом процедурою з метою задоволення публічного інтересу» [4, с. 180-181].

І. В. Влялько вважає, що «державні закупівлі – закупівля на конкурентній основі, згідно з визначеними правилами та умовами, товарів, робіт і послуг за державні кошти з метою підтримки життєдіяльності держави на належному рівні» [5, с.109-110].

Цікавою на наш погляд, є позиція Д. В. Киян, який пропонує розуміти публічні закупівлі, як визначені законодавством процедури, щодо надання послуг чи виконання робіт за кошти державних та місцевих бюджетів на придбання необхідних товарів, робіт і послуг, що пропонуються учасниками процедур, відповідно до потреб замовника, місця знаходження постачальника, строку дії пропозиції конкурсних торгів, а також включає контроль, нагляд, координацію та моніторинг за проведенням процедур уповноваженими органами [6, с.97].

Здійснивши аналіз усіх наведених вище наукових підходів, доходимо висновку, що під публічними закупівлями слід розуміти сукупність поетапних дій, які складають цілісну, врегульовану законодавством процедуру, що здійснюється на конкурентній основі, спрямовану на закупівлю за державні кошти та кошти місцевих бюджетів необхідних товарів, робіт і послуг, що пропонуються учасниками процедур, відповідно до потреб замовника (розпорядника коштів), виходячи із умов якості, ціни, кількості, строку поставки товару, надання послуг чи виконання робіт, місця знаходження постачальника, строку дії пропозиції конкурсних торгів та ін., та проводиться з метою реалізації функцій публічної адміністрації, а також включає контроль, нагляд, координацію та моніторинг за проведенням процедури уповноваженими органами.

Таким чином, призначення та мета публічних закупівель полягають у задоволенні потреб держави та суспільства в товарах, роботах та послугах, що будуть використані для реалізації нею своїх функцій та потреб з найменшими бюджетними витратами.

За даними Міністерства економіки України, обсяг державних закупівель в Україні щороку складає близько 13% ВВП, що у 2023 р. склало приблизно 762,3 млн грн. Зрозуміло, що такий великий ринок обігу матеріальних цінностей та коштів завжди був дуже привабливим для бізнесу. Водночас публічні закупівлі викликають велику кількість судових спорів. За період з 01.01.2022 р. до 01.06.2023 р. Верховний Суд виніс більше ніж 400 постанов у спорах з публічних закупівель [7].

Процедура здійснення закупівель товарів, робіт і послуг для забезпечення потреб держави та територіальних громад регулюється Законом України «Про публічні закупівлі». Замовник здійснює процедури закупівлі шляхом використання електронної системи закупівель ProZorro [8].

Аналіз господарчих відносин показує, що проведення замовником відкритих електронних торгів не є запорукою чесної конкуренції між постачальниками товарів, робіт та послуг. Донедавна система державних закупівель залишається однією із найбільш корумпованих ланок, яка тримається лише на особистих домовленостях і закритості, що відкриває широкі можливості для різного роду махінацій, що тягне за собою порушення закупівельних процедур та прав і інтересів їх учасників.

Питання юридичних конфліктів, до яких можемо віднести адміністративно-правові спори, викликають особливий інтерес у науковців, оскільки є поєднанням проблем конфліктології з положеннями юридичної науки.

Більшість соціальних конфліктів, у тому числі і економічного характеру лежать у площині правових відносин, їх виникнення пов'язане із юридичними фактами, а вирішення – із застосуванням правових засобів та методів врегулювання конфліктів, включаючи позасудові процедури та судові провадження.

За твердженням М. В. Калантай особливістю юридичного спору є те, що він пов'язаний з реалізацією або пору-

шенням тих чи інших норм права, що визначають порядок здійснення процедури публічних закупівель та забезпечення дотримання визначених прав та обов'язків сторін [9, с.78].

Правові конфлікти між представниками влади й підвладними особами зумовлені численними причинами, але основною виступає цілком зрозуміле небажання останніх підкорятися незаконним, з їх погляду, вказівкам суб'єктів, що владарюють. У різних країнах світу такі суперечки розв'язуються за відповідними процедурами.

Важливою ознакою демократичної і правової держави є наявність чітких та ефективних правових засобів вирішення подібних спорів. Суттєвим питанням для запобігання виникнення спорів та конфліктів у сфері публічних закупівель є визначення причин та предмету спору між учасниками закупівельної процедури.

Окремі дослідники Л. Ю. Гальчинський, А. А. Дудар, О.С. Мельников визначають наявність такої проблеми для українського ринку публічних закупівель та розкривають механізми, за яких відбуваються порушення тендерної процедури учасниками торгів [10,11,12].

Різновидом таких порушень є корпоративні змови. Сутність таких змов полягає в тому, що конкуренти ще до проведення торгів домовляються про те, хто саме представити «найкращу» пропозицію для отримання контракту. Іноді потенційні учасники взагалі утримуються від надання тендерних пропозицій, але частіше вони надають пропозиції із свідомо завищеними цінами або заниженими якісними показниками. Заздалегідь визначений таким чином переможець торгів потім розраховується з учасниками змови частковою зведеною прибутку у прямій (грошові кошти) чи непрямій формі (субпідряди, взаєморозрахунки).

Науковці та практики виділяють наступні загальні види порушень тендерної процедури при проведенні закупівель, які приводять до конфліктів між учасниками, це: 1) порушення техніко-технологічного характеру (збір синхронізації інформаційно-телекомунікаційної системи майданчика з центральною базою даних тощо); 2) створення нестабільності ринкового середовища («розгойдування» курсів валют); 3) порушення ринкової безпеки (інформаційної, фінансово-економічної); 4) низька кваліфікація персоналу (низький рівень підготовки кадрів, недобросовісне виконання посадових обов'язків працівниками); 5) політичні фактори (зміна законодавства); 6) криміногенні фактори (несанкціонований доступ до системи електронних торгів, злочинна змова, шахрайство) [13, с. 208].

Дослідник А.О. Олефір вважає, що «наведений перелік не є вичерпним, а зловживання можуть мати місце на кожному етапі проведення закупівель і, подекуди, складно довести їх протиправність з огляду на формальну легальність. Це свідчить про важливість постійного вдосконалення закупівельного механізму» [14].

Дійсно, зловживання при проведенні конкурсних торгів починаються ще з моменту надання інформації про проведення торгів і підготовки тендерної документації. Найбільш поширеними з них є: встановлення нечітких або занадто жорстких кваліфікаційних вимог до учасників в документації конкурсних торгів; нечітке, розмивчасте визначення предмета закупівлі, що не завжди дозволяє скласти правильне уявлення щодо споживчих характеристик товару (послуг, робіт), що закуповуються; штучне звуження предмета закупівлі із зазначенням сукупності таких технічних або інших споживчих характеристик товару (послуг, робіт), яким відповідає лише один виробник.

При визначенні предмету закупівлі можливі також такі корупційні ризики, як умисна чи неумисна підміна предмету договору у разі закупівлі робіт з установами того чи іншого обладнання, коли в результаті виявляється, що безпосередньо вартість обладнання є набагато вищою від вартості робіт з його установами. Часто проблеми

з предметом закупівлі виникають через законодавчу невизначеність. Процедури таких закупівель постійно є предметом оскарження через надмірну деталізацію та прописування умов «під конкретного виробника».

Під час проведення закупівель у системі «Prozorro» поширеними є такі порушення, як уникнення процедури торгів, завищені вимоги у тендерній документації, безпідставна дискваліфікація учасника, змова між учасниками закупівель, дроблення тендерів до надпорогів, підвищення ціни за додатковими умовами.

Типовими порушеннями процедури є порушення в процесі оплати рахунків, контролю та проведення остаточного аудиту, а саме: оплата непоставлених товарів і послуг, навмисне затримання виконання договорів підрядниками та постачальниками з метою подовження терміну їх роботи і підвищення її вартості, не стягнення замовниками пені та штрафів з переможців торгів, які не виконують або неналежно виконують договір.

З аналізу наведеного, очевидним є те, що навіть після прийняття в 2019 році оновленого законодавства у сфері організації публічних закупівель має місце неефективність тендерів, а саме: не здійснюється належний контроль за правозастосуванням, не було усунуто основних корупційоногенних приписів, що є причиною більшості конфліктних ситуацій в процесі здійснення тендерів.

В Україні запроваджено два шляхи розв'язання незгодженостей (спорів) в процесі здійснення публічних закупівель – адміністративний та судовий. Вони вважаються рівнозначними, тому для захисту своїх прав, свобод чи інтересів особа може самостійно обирати певну процедуру. Водночас, як свідчить практика, правила, що регламентують ці процедури, потребують постійного вдосконалення [15, с.3].

У наукових джерелах мають місце різні підходи до поняття позасудового вирішення адміністративних спорів. Прийняття рішення щодо адміністративного спору отримує вираження у межах провадження щодо вирішення адміністративних спорів. Таке провадження є діяльністю суб'єктів адміністративної влади (органів виконавчої влади та інших уповноважених суб'єктів).

Індивідуально конкретні справи, які стають предметом адміністративного спору, розглядаються у межах встановленого законом порядку, в основі якого є правова процедура. В такому випадку, юридичний результат розгляду адміністративної справи отримує зовнішнє вираження у формі правозастосовного акту.

За твердженням дослідника М. В. Калантай у структурі адміністративно-правового спору можна виокремити не тільки суб'єктів і предмет спору, а також процес протистояння сторін у спорі, за допомогою якого реалізуються цілі та завдання спору [9, с.79].

Таким чином, значна частина адміністративно-правових спорів може вирішуватися в адміністративному порядку. Суб'єкт, що не погоджується з рішенням іншої сторони адміністративно-правових відносин може звернутися зі скаргою до відповідного вищого органу (посадової особи). У цьому випадку оцінка правомірності оскаржуваних дій (рішень) є прерогативою уповноваженого на те органу або її посадової особи.

Такий порядок вирішення адміністративно-правових спорів врегульовується нормами Закону України «Про звернення громадян» [16].

Відмінними рисами позасудового вирішення адміністративних спорів від інших видів процесу є спрощеність і прискореність окремих процесуальних дій, велика кількість суб'єктів, уповноважених приймати рішення в адміністративному конфлікті. Ефективність реалізації позасудових процедур під час вирішення адміністративно-деліктних спорів неоднозначна, оскільки значна кількість позасудових постанов про притягнення до адміністративної відповідальності скасовуються за допомогою подаль-

шого судового контролю щодо порушень норм матеріального права та неправильного їх застосування органами виконавчої влади та їх посадовими особами.

Згідно п. 3 ст. 8 Закону України «Про публічні закупівлі» [8] Антимонопольний комітет України (далі - АМКУ) як орган оскарження з метою неупередженого та ефективного захисту прав і законних інтересів осіб, пов'язаних з участю у процедурах закупівлі, утворює Комісію (комісії) з розгляду скарг про порушення законодавства у сфері публічних закупівель та здійснює інші повноваження, визначені Законами України «Про публічні закупівлі» [8] та «Про Антимонопольний комітет України» [17]. Рішення Комісії ухвалюються від імені Антимонопольного комітету України.

Скарга до органу оскарження подається суб'єктом оскарження у формі електронного документа через електронну систему закупівель. Формою роботи Комісії з розгляду скарг про порушення законодавства у сфері публічних закупівель є засідання, що проводиться відповідно до Регламенту роботи.

Орган оскарження розглядає скаргу та приймає рішення на підставі інформації, розміщеної в електронній системі закупівель станом на момент подання скарги, та інформації, одержаної за скаргою. Строк розгляду скарги органом оскарження становить 10 робочих днів з дати прийняття скарги до розгляду, який може бути аргументовано продовжено до 20 робочих днів.

Рішення за результатами розгляду скарг приймаються на засіданні Комісії шляхом голосування більшістю голосів присутніх на її засіданнях членів і містить у собі таку інформацію: 1) про встановлення або відсутність порушень процедури закупівлі (у тому числі порушення порядку оприлюднення або не оприлюднення інформації про процедури закупівлі); 2) про заходи, що повинні вжитися для їх усунення, зокрема зобов'язати замовника повністю або частково скасувати свої рішення, надати необхідні документи, роз'яснення, усунути будь-які дискримінаційні умови, привести тендерну документацію у відповідність із вимогами законодавства або за неможливості виправити допущені порушення відмінити процедуру закупівлі [17].

Рішення органу оскарження набирають чинності з дня їх прийняття та є обов'язковими для виконання замовниками, особами, яких вони стосуються. Вони автоматично оприлюднюються в електронній системі закупівель та розсилаються на адресу суб'єкта оскарження та замовнику.

Після оприлюднення скарги електронна система закупівель автоматично призупиняє початок електронного аукціону. Укладення договору про закупівлю під час оскарження забороняється [8].

Таким чином, механізм захисту від можливих порушень процедури закупівель учасниками, уявляє собою послідовний комплекс попереджувальних, процесуальних та організаційних заходів, що здійснюється АМКУ відносно учасників публічних закупівель, які призвели чи можуть призвести до недопущення, усунення чи обмеження конкуренції та створення підстав для порушення порядку здійснення тендерних процедур.

Він є важливою складовою державного управління економічними відносинами. Зокрема, згідно звіту АМКУ, у 2022 році, до нього надійшло 3865 справ (що на 74% менше ніж в 2021 році) розглянуто по суті 3049 одиниць скарг, 124 одиниці припинено (99 - 80% замовник усунув порушення; 25 - 20% одиниць - інші підстави). Питома вага оскаржених рішень складала - 3,5 % [18].

Сьогодні важливу роль у вирішенні адміністративно-правових спорів відіграють судові органи. Це пов'язано з тим, що судовий порядок розгляду адміністративно-правових спорів має ряд переваг у порівнянні з порядком вирішення спору органами виконавчої влади. Так, громадянин і державний орган (посадова особа), які беруть

участь у справі в якості сторін, мають рівні процесуальні права і обов'язки, що забезпечує позицію громадянина як повноправної сторони спору.

Адміністративно - правові спори розглядаються за правилами адміністративного судочинства. Так, відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 4 КАСУ адміністративна справа - це переданий на вирішення адміністративного суду публічно-правовий спір [19].

Згідно з п. 2 ч. 1 ст. 4 КАСУ публічно-правовий спір - це спір, в якому хоча б одна сторона здійснює публічно-владні управлінські функції, у тому числі на виконання делегованих повноважень, і спір виник у зв'язку із виконанням або невиконанням такою стороною зазначених функцій; або хоча б одна сторона надає адміністративні послуги на підставі законодавства, яке уповноважує або зобов'язує надавати такі послуги виключно суб'єкта владних повноважень, і спір виник у зв'язку із наданням або ненаданням такою стороною зазначених послуг; або хоча б одна сторона є суб'єктом виборчого процесу або процесу референдуму і спір виник у зв'язку із порушенням її прав у такому процесі з боку суб'єкта владних повноважень або іншої особи [19].

У більшості випадків судові справи, що стосуються різних аспектів публічних закупівель, розглядаються в залежності від предмета і сторін позову переважно у господарських або адміністративних судах.

Насамперед, зупинимося на визначенні підсудності спорів, які виникають у процесі публічних закупівель. Спори щодо оскарження рішень чи бездіяльності органів виконавчої влади або місцевого самоврядування до виникнення договірних правовідносин між організатором та переможцем цього тендеру належать до юрисдикції адміністративних судів.

Після укладення договору між організатором конкурсу та його переможцем спір щодо правомірності рішення підлягає розгляду в порядку цивільного (господарського) судочинства, оскільки фактично зачіпає майнові інтереси переможця торгів. Саме до цього висновку дійшла Велика Палата Верховного Суду у Постанові від 14.05.2019 р. у справі №918/843/17 [20].

Коли закупівля завершується укладанням договору, то оскаржується сам договір, а не вся процедура закупівлі. Порушення законодавства при укладенні договору про закупівлю є підставою для визнання його недійсним, відповідно до норм Цивільного кодексу України, за винятком випадків, визначених у ст. 43 Закону «Про публічні закупівлі» [8]. При цьому підставою визнання такого договору недійсним є, зокрема, порушення передбачених законодавством правил проведення торгів [21].

Під юрисдикцію господарських судів підпадають справи щодо оскарження рішень органів АМКУ стосовно розслідування змов/спотворення результатів торгів/тендерів.

Найбільший масив справ у юрисдикції адміністративних судів стосується оскарження рішень АМКУ як органу оскарження публічних закупівель та висновків і результатів контрольних заходів Держаної аудиторської служби України як органу моніторингу і контролю у сфері публічних закупівель. Враховуючи ключову роль АМКУ у належному функціонуванні системи публічних закупівель, особливої важливості набуває судова практика, яка стосується не тільки застосування норм закону щодо проведення процедур закупівель, але й норм, які регулюють межі повноважень органу оскарження.

Висновки. Публічні закупівлі - це закупівля товарів, робіт і послуг за замовленням держави для задоволення суспільних потреб.

Адміністративно-правовий спір у сфері публічних закупівель це юридичний конфлікт між фізичними або юридичними особами, з одного боку, і суб'єктом владних повноважень - з іншого, який зумовлений здійсненням останнім управлінських функцій і може вирішуватися як

в судовому, так і в позасудовому порядку, із застосуванням законодавчо визначених спеціальних процедур.

Скарги на спори, які виникають до укладення договору закупівлі розглядає Антимонопольний комітет, а скарги щодо укладених договорів про закупівлю розглядаються в судовому порядку.

Ефективність функціонування національної системи закупівель залежить не тільки від наявності продуманої

стратегії і політики у сфері державних закупівель, дієвої нормативно-правової бази, ефективного планування закупівель, а й від високого професійного рівня проведення закупівель і управління укладеними контрактами, а також належного функціонування системи публічних закупівель, не допущення порушення конкурентних умов, усунення причин виникнення конфліктів між учасниками тендерної процедури та будь-яких корупційних ризиків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мельников О. С. Особливості публічних закупівель як об'єкта державного регулювання економіки *Теорія та практика державного управління*. 2016. Вип. 1. С. 129-135.
2. Баранов С. О. Застосування адміністративно-правового механізму усунення корупційних ризиків в процесі здійснення публічних закупівель в Україні. *Електронний науковий юридичний журнал*. Запорізький національний ун-т. 2024. № 9. С. 194-199.
3. Сидоренко О. А. Державна політика регулювання ринку зерна в Україні та наслідки її впровадження *Вісник Донецького національного університету*. 2011. Спецвипуск. Т. 2. С. 88-91.
4. Довгань М. Ю. Адміністративна відповідальність за порушення порядку державної закупівлі товарів, робіт і послуг: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2013. 238 с.
5. Влялько І. В. Правове регулювання державних закупівель в ЄС: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 Київ, 2009. 219 с.
6. Киян Д. В. Поняття та класифікація публічних закупівель в Україні. *Юридичний вісник*. № 33. 2024 С.95-100.
7. Міністерство економіки України: Офіційний сайт. URL: <https://me.gov.ua/?lang=uk-UA> (дата звернення 23.01.2025 р.).
8. Про публічні закупівлі: Закон України від 25.12.2015 р. № 922-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19> (дата звернення 10.01.2025 р.).
9. Калантай М. В. Сутність адміністративно-правових спорів: теоретико-правовий аспект. *Південноукраїнський правничий часопис*. Правове забезпечення адміністративної реформи. 2019. №1. С.78-80.
10. Гальчинський Л. Ю., Гаврилова А. Г. Оцінка функціонування електронної системи «Prozorro» як інструмента державних закупівель Актуальні проблеми економіки та управління: збірник наукових праць молодих вчених. 2017. № 11. URL: <http://ela.kpi.ua/handle/123456789/22600> (дата звернення 10.01.2025 р.).
11. Дудар А. А. Впровадження системи електронних закупівель «Prozorro». Європейська інтеграція в контексті світових глобалізаційних процесів: матеріали наук.-практ. конф. URL: http://www.oridu.odessa.ua/9/buk/new_05_05_17.pdf#page=94 (дата звернення 10.01.2025 р.).
12. Мельников О. С. Шляхи протидії корупції у сфері державних закупівель. *Актуальні проблеми державного управління*. 2016. № 1. С. 44-49.
13. Ключак О. В. Діагностика участі підприємства в електронних публічних закупівлях: аспект логістичного управління *Проблеми економіки*. 2017. № 1. С. 203-210.
14. Олефір А. О. Проблеми захисту прав учасників публічних закупівель. *Теорія і практика правознавства*. 2018. Вип. 1. С. 1-20.
15. Писаренко Н. Б., Сьоміна В. А. Адміністративно-правові спори (удосконалення порядку вирішення): монографія. Х. : Право, 2012. 136 с.
16. Про звернення громадян: Закон України від 23.02.2012 р. № 4452-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 10.01.2024 року).
17. Про Антимонопольний комітет України: Закон України від 26 листопада 1993 р. № 3659-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3659-12> (дата звернення 10.01.2024 року).
18. В АМКУ затвердили річний Звіт за 2023 рік. URL: https://amcu.gov.ua/news_2023-rik (дата звернення: 03.01.2025 р.).
19. Кодекс адміністративного судочинства: закон України від 06. 07. 2005 р. № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2005, № 35-36, № 37, ст.446. в ред. № 3831-IX від 19.06.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 03.01.2025 р.).
20. Зубенко В. Судова практика у спорах, які виникають з публічної закупівлі товарів та послуг. *Юридична газета*. Онлайн від 16.07.2019 URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/inshe.html> (дата звернення: 23.01.2025 р.).
21. Шалапай І. Розгляд спорів щодо публічних закупівель господарськими судами. *Юридична газета*. Онлайн. 13.03.2024 року. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika.html> (дата звернення: 23.01.2025 р.).

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ РОЗУМНОСТІ В ПРОЦЕСІ ВЗАЄМОДІЇ З МІЖНАРОДНИМИ ФІНАНСОВИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ ЩОДО ПИТАНЬ ФІНАНСУВАННЯ СФЕРИ МІСТОБУДУВАННЯ В УКРАЇНІ У ПОВОЄННИЙ ЧАС

IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF REASONABILITY IN THE PROCESS OF INTERACTION WITH INTERNATIONAL FINANCIAL ORGANIZATIONS REGARDING ISSUES OF FINANCING THE SPHERE OF URBAN PLANNING IN UKRAINE IN THE POST-WAR PERIOD

Волкова Ю.А., д.ю.н., професор,
професор кафедри права

ВНЗ «Київський університет ринкових відносин»

У статті досліджено питання реалізації принципу розумності в процесі фінансування інфраструктурних проєктів в Україні у повоєнний час. Констатовано, що сучасні умови суспільного розвитку України дійсно можна охарактеризувати як найскладніші в сучасній українській та й європейській історії. Шкода, завдана інфраструктурі країни, а в деяких випадках і її повне руйнування мають катастрофічні наслідки для країни, регіонів та кожної територіальної громади. Вказано, що створення Українського банку розвитку дає можливість стимулювати післявоєнну реконструкцію, сприяти економічній модернізації та прискорити інтеграцію України в ЄС. Спираючись на існуючі фінансові установи та поєднуючи місцеву власність з механізмами громадського нагляду, УБР може уникнути підводних каменів корупції та зовнішньої залежності. Спираючись на історичні уроки та нещодавні успіхи України в реформах, УБР може стати ключовим інструментом економічної модернізації та інтеграції України до ЄС.

Зроблено висновок, що війна в Україні висвітлює критичні питання для міжнародних фінансових організацій щодо необхідності трансформації їх діяльності та в цілому всієї міжнародної донорської спільноти. Їх традиційна роль значною мірою була зосереджена на наданні фінансової допомоги, політичних консультацій та технічної підтримки країнам, які зіткнулися з економічними труднощами. Характер сучасних викликів спонукає МФО до розширення ролі, яка включає ширший набір обов'язків і дій, а також гнучкість і адаптивність у процесі фінансування інфраструктурних проєктів щодо відновлення та подальшого територіального розвитку України.

Ключові слова: розумність, міжнародні організації, принцип розумності, містобудування, адміністративні процедури, міжнародні фінансові організації, адміністративно-процесуальне право, життєзабезпечення населеного пункту, інфраструктура.

The article examines the issue of financing infrastructure projects in Ukraine in the post-war period. It is stated that the current conditions of social development of Ukraine can indeed be described as the most difficult in modern Ukrainian and European history. The damage caused to the country's infrastructure, and in some cases its complete destruction, have catastrophic consequences for the country, regions and each territorial community. It is indicated that the establishment of the Ukrainian Development Bank provides an opportunity to stimulate post-war reconstruction, promote economic modernization and accelerate Ukraine's integration into the EU. By relying on existing financial institutions and combining local ownership with public oversight mechanisms, the UBD can avoid the pitfalls of corruption and external dependence. Based on historical lessons and recent successes of Ukraine in reforms, the UBD can become a key tool for economic modernization and Ukraine's integration into the EU.

It is concluded that the war in Ukraine has highlighted critical issues for international financial institutions regarding the need to transform their activities and the entire international donor community in general. Their traditional role has largely focused on providing financial assistance, political advice and technical support to countries facing economic difficulties. The nature of modern challenges prompts IFIs to expand their role, which includes a wider set of responsibilities and actions, as well as flexibility and adaptability in the process of financing infrastructure projects for the recovery and further territorial development of Ukraine.

Key words: reasonableness, international organisations principle of reasonableness, administrative procedures, international financial organisations, public law regulation, life support of a settlement, urban development, infrastructure.

Постановка проблеми. Протягом 2022-2023 років питання післявоєнного відновлення в Україні стало пріоритетом на глобальних дискусійних платформах. За словами генерального секретаря Конференції Організації Об'єднаних Націй з торгівлі та розвитку Ребекки Грунспен: «війна в Україні призвела до великих людських страждань і потрясла світову економіку» [1].

У доповіді Групи сталого розвитку ООН № 2 під назвою «Глобальний вплив війни в Україні на продовольчу, енергетичну та фінансову системи» підкреслюється, що світова економіка перебуває в нестабільному стані. Війна та пандемія спричинили зниження рівня доходів населення. Для досягнення Цілей сталого розвитку (ЦСР) потрібно 4,3 трильйона на рік, що більше, ніж у попередні роки [2]. Наразі йде підготовка до Конференції з відновлення України (URC-2025), яка відбудеться у Римі, де Світовий банк представить пропозиції щодо післявоєнного відновлення нашої держави.

Збройний конфлікт між Росією та Україною, з точки зору наслідків не має аналогів у сучасній історії, оскільки умови суспільного розвитку України дійсно можна охарактеризувати як найскладніші в сучасній історії. Шкода, завдана інфраструктурі країни, а в деяких випадках її

повне руйнування мають катастрофічні наслідки для країни, регіонів та кожної територіальної громади.

Це стосується не лише регіонів, де активно проводяться бойові дії, але й тих, які піддаються ракетним атакам. Об'єкти критичної інфраструктури по всій Україні першими зазнали шкоди. Руйнування енергетичного сектору через війну призвело до критичного дефіциту електроенергії та викликало широкомасштабні відключення від системи енергопостачання для жителів майже кожного українського міста. Враховуючи, що об'єкти критичної інфраструктури є найважливішими системами забезпечення життєзабезпечення населення і мають вирішальне значення для економіки, національної безпеки та оборони, їх руйнування негативно впливає на національні інтереси держави.

Варто вказати, що міжнародні фінансові організації, такі як МВФ, Світовий банк та регіональні банки розвитку, традиційно відігравали вирішальну роль під час фінансових криз. З моменту свого заснування МВФ і Світовий банк стали провідними світовими МФО, завдяки активній ролі яких щодо виділення фінансових ресурсів для реагування на глобальні кризи та стабілізації економік шляхом вливання ліквідності, реструктуризації боргу

та надання консультацій щодо політичних реформ, відбувалися очікувані позитивні зміни.

Російська агресія стала потужним викликом для міжнародних фінансових організацій, оскільки на відміну від типових економічних криз, спричинених потрясіннями на глобальному ринку, війна в Україні є геополітичним конфліктом із далекосяжними економічними, соціальними та екологічними наслідками, який зумовлює необхідність реалізації принципу розумності в процесі фінансування інфраструктурних проектів в Україні. Утім, незважаючи на складність та невизначеність ситуації в країні, вважається, що Цілі сталого розвитку (ЦСР) повинні стати орієнтирами для забезпечення найбільш ефективного відновлення країни та створення безпечного та комфортного середовища для засобів до існування своїх громадян [1].

Зокрема, реалізації принципу розумності в процесі фінансування сфери містобудування в першу чергу пов'язано з підтримкою стратегічного планування та фінансування сталого розвитку на національному та регіональному рівнях в Україні у співпраці з Управлінням ЦСР, створеним за фінансової підтримки урядів Швеції та Швейцарії, підкреслює, що, включивши зобов'язання ЦСР України у відновлення, модель покращить її реалізацію та моніторинг, одночасно синхронізуючи місцеві реформи з пріоритетами партнерів з розвитку України. Наразі окреслено п'ять пріоритетів для повоєнного відновлення України, таких як енергетика, житло, розмінування, критична соціальна інфраструктура та допомога приватному бізнесу. В січні 2023 року Світовий банк підтвердив необхідність фінансування цих заходів на 600-700 мільярдів доларів [1], а восени 2024 року Світовий банк запланував надати Україні кредит у розмірі 1 мільярда доларів та грант у розмірі 30 мільйонів доларів для підтримки урядових реформ у приватному секторі. Фінансування буде використано для рефінансування державних програм підтримки бізнесу [3].

З огляду на представлені заяви, практичне значення реалізації принципу розумності в процесі фінансування сфери містобудування набуває в глобальній перспективі реконструкції країни на основі впровадження спеціальних режимів відновлення та стимулювання для сталого територіального розвитку дослідження питань фінансування інфраструктурних проектів, що й є метою цієї статті.

Виклад основного матеріалу. Поки Україна перебуває у стані війни, західні партнери надають значну військову та фінансову підтримку. Однак врешті-решт настане мир, і головним завданням українського суспільства буде налагодження співпраці із західними партнерами, які можуть стати майбутніми інвесторами.

Інвестиції мають першорядне значення для оптимального забезпечення життєдіяльності будь-якого населеного пункту та сталого розвитку країни в цілому. Вони сприяють розширенню виробничого потенціалу економіки, створенню робочих місць та збільшенню доходів. За відповідних умов прямі іноземні інвестиції мають додаткові переваги, приносячи нові знання та більш стійкі методи ведення бізнесу до країн-реципієнтів, та в кінцевому підсумку покращуючи рівень життя громадян та задовольняючи їх основні потреби.

Слід зазначити, що міжнародна фінансова допомога розглядається як ресурси, що надаються донорами на безоплатній основі після укладення міжнародних угод України про реалізацію програм та проектів міжнародної допомоги для проведення реформ та реалізації програм соціально-економічного розвитку в Україні [4].

МФО на сучасному етапі опинилися на перетині економічних викликів з нагальними гуманітарними потребами та необхідністю довгострокової відбудови в умовах значної невизначеності, що посилюється юридичними питаннями, негайною потребою в мобілізації ресурсів, координації різних суб'єктів та зобов'язань. Ця багато-

вимірна криза показала, що МФО повинні були вийти за межі своїх традиційних повноважень економічної стабілізації та розвитку. І це підкреслило потребу в інноваційних та гнучких підходах щодо антикризового управління [5].

Негайною підтримкою МВФ став інструмент швидкого фінансування, за допомогою якого у березні та жовтні 2022 року Україні було надано два кредити на суму близько 1,33 мільярда доларів США, кожен для підтримки нагальних фінансових потреб України та пом'якшення економічних наслідків війни. Допомога в рамках RFI була надана без суворих перевірок або умов виплати після виплати, які зазвичай вимагає МВФ [6]. Тому МВФ діяв гнучко при прийнятті рішень про надання допомоги.

2022 року Україна та МВФ розпочали підготовку до масштабної програми, спрямованої на довгострокову підтримку. Щоб оцінити фінансовий стан країни, яка зіткнулася з такою значною соціально-економічною кризою, як війна, МВФ запровадив «Моніторинг програми за участю Ради директорів» як «нове тимчасове вікно в рамках надзвичайних фінансових інструментів Фонду для вирішення термінового платіжного балансу» [7]. Ця програма передбачає активну участь міжнародних донорів у забезпеченні полегшення боргового тягаря, а виконавча рада МВФ дистанціюється від оцінки ефективності економічної політики в країні, яка отримує підтримку.

Щоб забезпечити доступ до програми розширеного фінансування, МВФ мав бути впевненим, що країна зможе зберегти макроекономічну стабільність і зможе погасити надані їй кредити. Україна явно не змогла гарантувати жодну з умов. Враховуючи ситуацію надзвичайно високої невизначеності в Україні, МВФ переглянув політику фінансових гарантій [8]. Зміни застосовувалися у випадках надзвичайної невизначеності, пов'язаної із зовнішніми факторами, які були поза контролем національних органів влади та їхньої економічної політики, що призводило до більших, ніж зазвичай, ризиків.

У березні 2023 року було затверджено програму розширеного фінансування для України, що стало першою імплементацією нової політики МВФ щодо гарантій фінансування. Ця зміна в бік більшої гнучкості боргу була помітна у попередніх зобов'язаннях та гарантіях «спроможності погашати» від групи донорів, до якої, у випадку України, входили 13 країн: Бельгія, Канада, Франція, Німеччина, Італія, Японія, Литва, Нідерланди, Польща, Іспанія, Словаччина, Велика Британія та США. Оскільки ці критерії були виконані, у березні 2023 року МВФ затвердив чотирирічну програму розширеного фінансування на суму 15,63 млрд доларів США для України, яка підтримала зовнішню стійкість України в середньостроковій перспективі та рух України до Європейського Союзу.

Світовий банк використовував різні фінансові механізми та стратегії управління для реагування на російське вторгнення в Україну, зосереджуючись на вирішенні соціальних, людських та екологічних проблем. З лютого 2022 року Світовий банк мобілізував понад 47 мільярдів доларів фінансової підтримки, а станом на 30 серпня 2024 року Україні вже було виплачено 39 мільярдів доларів. Беручи на себе провідну роль у координації зусиль між кількома донорами та фінансовими установами, у березні 2024 року Світовий банк заснував Механізм багатодонорських ресурсів для установ та інфраструктури для підтримки України. Цей механізм застосовує поетапний підхід до «мобілізації фінансування та координації джерел підтримки за допомогою гарантій, спільного та паралельного фінансування та інших фінансових інструментів» [9].

Фінансування інвестиційних проектів є ключовим інструментом, що використовується Світовим банком для підтримки проектів в Україні, у тому числі у сферах транспорту та інфраструктури, відновлення житла для громадян, соціального захисту, інклюзії та стійкості, а Програма державних видатків на підтримку адміністративної

спроможності є найбільшою та найбільш універсальною операцією Світового банку за всю історію, що дозволяє країнам-донорам робити свій внесок на будь-якому етапі її впровадження. Окрім грантів, Світовий банк надавав Україні кредити, підкріплені двосторонніми гарантіями країн-членів Світового банку [10]. Наразі реалізується кілька великих проектів Світового банку у сферах освіти, охорони здоров'я, фінансових послуг та інфраструктури.

Слід зазначити, що з 26 січня 2023 року почала функціонувати координаційна платформа донорів для відновлення України, метою якої є зв'язок міжнародних донорів з міжнародними фінансовими організаціями, щоб допомогти Україні надаватися послідовно, прозоро та відповідно до принципів підзвітності [11]. Платформа об'єднує країни G7 та ключові міжнародні організації, включаючи МВФ, Світовий банк, ЄБРР та ЄІБ. Однак це не вичерпний перелік учасників, оскільки платформа відкрита для інших, хто бажає систематично допомагати Україні.

Оцінки Світового банку, Європейського Союзу, українського уряду та Організації Об'єднаних Націй свідчать про загальні витрати на реконструкцію в розмірі 486 мільярдів доларів (станом на грудень 2023 року). Ці установи підкреслюють той факт, що приватний сектор повинен відігравати вирішальну роль у подоланні цієї величезної фінансової проблеми, а державний сектор не може і не повинен бути єдиним учасником.

Успішна стратегія відновлення для України спирається на три важливі фактори: на надійну стійку фінансову державну підтримку; на де-ризикуння та безпеку від військових ризиків; на реформи інвестиційного сектору та приєднання до ЄС.

Війна в Україні спричинила кілька наступних криз, що висвітлює критичні питання для міжнародних фінансових організацій та ширшої міжнародної донорської спільноти.

Традиційно роль МФО значною мірою була зосереджена на наданні фінансової допомоги, політичних консультацій та технічної підтримки країнам, які зіткнулися з економічними труднощами. Безперервність і характер сучасних конфліктів спонукали МФО до трансформації. Це призвело до розширення ролі, яка включає ширший набір обов'язків і дій, а також гнучкість і адаптивність.

Окрім необхідної фінансової підтримки для збереження державного функціонування України, для зміцнення економічної стійкості потрібна подальша підтримка. Наприклад, відновлення Чорноморського експортного коридору є історією успіху, яка сприяє економічній стійкості України без додаткової прямої державної допомоги. Подальші кроки можуть включати розгляд часткового доступу до єдиного європейського ринку, а також пом'якшення існуючих прикордонних блоkad, які в даний час спричиняють економічні збої. У всіх цих кроках підтримки ЄС відіграє і відіграватиме головну роль, оскільки Україна рухається шляхом до повного членства [12].

На думку експертів, створення Українського банку розвитку є ключем до післявоєнного відновлення України [13]. Український банк розвитку все частіше розглядається як ключова установа для фінансування після-

воєнного відновлення та інтеграції в ЄС [14]. УБР може спрямувати допомогу ЄС та донорські ресурси для задоволення нагальних потреб воєнного часу та підтримки довгострокової модернізації та економічного зростання України у повоєнний період.

У контексті інтеграції ЄС УБР може сприяти інвестиціям з таких програм, як InvestEU, узгодити інтереси України з її центральноєвропейськими сусідами та відігравати центральну роль у просуванні промислової політики, зміцненні Єдиного ринку та підтримці розвитку інфраструктури [15]. Європейський інвестиційний банк та мережа з 33 національних банків розвитку вже відіграють провідну роль у зміцненні конкурентоспроможності Європи шляхом фінансування інновацій та мобілізації приватних інвестицій, і покликані відігравати ще важливішу роль [16].

Утім залишаються побоювання щодо потенційного зловживання УБР на тлі слабого верховенства права в Україні. Щоб протистояти ризикам корупції, пропонується обмежити функції УБР та передати управління зовнішнім зацікавленим сторонам. Наприклад, окремі автори рекомендують, щоб УБР зосередився на рекапіталізації та приватизації комерційних банків та кредитуванні лише комерційним банкам. Вони припускають, що європейські банки розвитку повинні бути ключовими співвласниками УБР [14].

Blackrock та JP Morgan пропонують Український банк розвитку створити за зразком венчурних компаній, проте окремі дослідники вказують на те, що ці моделі мають обмежені можливості для модернізації української фінансової системи та створення побічних ефектів, оскільки вони набагато менш амбітні з точки зору сфери своєї фінансової діяльності, ніж національні банки розвитку, які зараз існують у країнах ЄС. Вони також нехтують досягнення боротьби з корупцією, управління державними корпораціями та реформами децентралізації в Україні за останні кілька років [14].

Проте звісно створення Українського банку розвитку дасть можливість стимулювати післявоєнну реконструкцію, сприяти економічній модернізації та прискорити інтеграцію України в ЄС. Спираючись на історичні уроки та нещодавні успіхи України в реформах, УБР може стати ключовим інструментом економічної модернізації та інтеграції України до ЄС.

Висновки. Війна в Україні висвітлює критичні питання реалізації принципу розумності в процесі фінансування сфери містобудування для міжнародних фінансових організацій щодо необхідності трансформації їх діяльності. Їх традиційна роль значною мірою була зосереджена на наданні фінансової допомоги, політичних консультацій та технічної підтримки країнам, які зіткнулися з економічними труднощами. Характер сучасних викликів реалізації принципу розумності в процесі фінансування сфери містобудування спонукає МФО до розширення ролі, яка включає ширший набір обов'язків і дій, а також гнучкість і адаптивність у процесі фінансування інфраструктурних проектів щодо відновлення та подальшого територіального розвитку України.

ЛІТЕРАТУРА

1. UNCTAD. (2022). Unctad Study: War in Ukraine Will Negatively Affect the Entire Global Economy URL: <https://unctad.org/news/ukraine-wars-impact-trade-and-development>
2. UNSD. (2022). Report № 2 Un Sustainable Development Group «Global Impact of the War in Ukraine on the Food, Energy and Financial Systems». URL: <https://unsdg.un.org/ru/resources/globalnoe-vozdystvie-voyny-v-ukraine-na-prodovolstvennuyu-energeticheskuyu-i-finansovuyu>
3. Україна та Світовий банк посилять співпрацю для відновлення економіки та залучення інвестицій URL: <https://me.gov.ua/News/Detail/d00895eb-5bd2-4835-a034-65ecceb29038?lang=en-GB&title=UkraineAndTheWorldBankWillStrengthenCooperationForEconomicRecoveryAndInvestmentAttraction>
4. Про створення єдиної системи залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги: Постанова Кабінету Міністрів України; Порядкок від 15.02.2002 № 153 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/153-2002-%D0%BF#Text>
5. Natalia Konovalenko, Veronika Vakulenko Debate: The new role of international financial institutions in the era of continuous crises and the war in Ukraine, Public Money & Management, 2025. 45:3, 193-194, DOI: 10.1080/09540962.2024.2423567

6. Global food crisis and food shock window FAQs URL: <https://www.imf.org/en/About/FAQ/global-food-crisis-and-food-shock-window>.
7. Proposal for a staff-monitored program with executive board involvement. Policy Paper № 2022/041 URL: <https://www.imf.org/en/Publications/Policy-Papers/Issues/2022/09/30/Proposal-for-a-Staff-Monitored-Program-with-Executive-Board-Involvement-524076>
8. Changes to the fund's financing assurances policy in the context of fund upper credit tranche financing under exceptionally high uncertainty. Policy Paper № 2023/007 URL: <https://www.imf.org/en/Publications/Policy-Papers/Issues/2023/03/17/Changes-to-the-Funds-Financing-Assurances-Policy-in-the-Context-Of-Fund-Upper-Credit-531091>
9. The Multi-Donor Resources for Institutions and Infrastructure (MRII) for Ukraine Facility URL: <https://www.worldbank.org/en/programs/urttf/overview>.
10. Member Countries URL: <https://www.worldbank.org/en/about/leadership/members>
11. European-Commission. (2023). URL: https://commission.europa.eu/index_en
12. Robert Kirchner, Garry Poluschkin Investing in Ukraine's Recovery URL: <https://ip-quarterly.com/en/investing-ukraines-recovery>
13. Inna Melnykovska, Eric Monnet, Matthias Thiemann How to build a Ukrainian Development Bank: Leveraging European history and Ukraine's own reform experience URL: <https://cepr.org/voxeu/columns/how-build-ukrainian-development-bank-leveraging-european-history-and-ukraines-own>
14. Elena Carletti, Yuriy Gorodnichenko, Harold James, Jan-Pieter Krahnert, Vladyslav Rashkovan, Alexander Rodnyansky, Ilona Sologoub Ukraine's Reconstruction: Policy Options for Building an Effective Financial Architecture URL: <https://cepr.org/publications/books-and-reports/ukraines-reconstruction-policy-options-building-effective-financial>
15. Toward Innovation-driven Growth: Innovation Systems and Policies in EU Member States of Central Eastern Europe URL: <https://wiiw.ac.at/toward-innovation-driven-growth-innovation-systems-and-policies-in-eu-member-states-of-central-eastern-europe-p-6998.html>
16. The future of European competitiveness: Report by Mario Draghi URL: https://commission.europa.eu/topics/eu-competitiveness/draghi-report_en#paragraph_47059

**СУВОРИСТЬ ПРОЦЕДУРИ НЕСПРОМОЖНОСТІ (БАНКРУТСТВА):
АСПЕКТ СОЛІДАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ****THE SEVERITY OF THE INSOLVENCY (BANKRUPTCY) PROCEDURE:
AN ASPECT OF JOINT AND SEVERAL LIABILITY****Поляков Р.Б., PhD in Law,
молодший науковий співробітник,***Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва
імені академіка Ф.Г. Бурчака Національної академії правових наук України*

Стаття присвячена аспекту солідарної відповідальності у процедурі банкрутства. Можливість поширення негативних наслідків процедури неспроможності на третіх осіб, а саме на засновників і керівників боржника, є доволі звичною справою конкурсного процесу, яка просякнута глибоким історичним корінням.

Метою статті є виявлення ознак солідарної відповідальності керівників (органів управління) боржника у процедурі неспроможності (банкрутства) в Україні та в інших державах і формулювання пропозицій щодо змін до Кодексу України з процедур банкрутства в питаннях солідарної відповідальності керівників (органів управління) боржника з метою адаптації стандартів захисту приватних прав, свобод та інтересів до стандартів Європейської конвенції з прав людини.

Автором визначається, що солідарна відповідальність як особлива відповідальність наявна не тільки в українській процедурі банкрутства, а й у процедурах неспроможності інших країн світу.

У статті звертається увага на те, що нинішнє правове регулювання солідарної відповідальності в Кодексі України з процедур банкрутства ототожнює три різні фінансові стани боржника – загроза неплатоспроможності, неплатоспроможність та неоплатність. Наголошується, що, незважаючи на нещодавні зміни до ч. 6 ст. 34 Кодексу України з процедур банкрутства та наявну судову практику з процедур банкрутства, під загрозою опиняються учасники органів управління боржника, які позбавлені можливості самостійно ініціювати процедуру банкрутства.

Усупереч існуючій в українському науковому просторі думці, доводиться відповідність солідарної відповідальності у процедурі банкрутства принципам цивільного права, оскільки вона узгоджується зі ст. 1166 Цивільного кодексу України.

У статті зауважено, що в Німеччині за діяння, за яке в Україні встановлюється солідарна відповідальність, передбачається кримінальна відповідальність, поряд з якою існує й матеріальна.

Обґрунтовується необхідність збереження коштів, отриманих від стягнення із солідарних боржників, до ліквідаційної маси, адже такий підхід узгоджується як із принципом «*communio*», так і з правозастосовним досвідом Франції. Автор зазначає, що протилежний підхід призведе до правового хаосу у виді незліченної кількості індивідуальних позовів, а відповідно, до порушення ст. 1 Першого протоколу до Європейської конвенції з прав людини.

Наголошується, що у Франції кредитори не наділені доступом до інституту солідарної відповідальності у процедурі неспроможності, а також виявлено віднесення французькими судами факту недотримання керівниками боржника 45-денного періоду звернення з моменту настання неплатоспроможності до суду із заявою про відкриття провадження у справі про звичайну санацію чи ліквідацію до категорії простої недбалості (ориг. – *simple négligence*), яка виключає можливість притягнення до матеріальної відповідальності.

За результатами дослідження та виявленими недоліками українського правового регулювання пропонується внести зміни до ч. 6 ст. 34 Кодексу України з процедур банкрутства, ураховуючи правозастосовний досвід Німеччини та Франції в цьому аспекті.

Ключові слова: солідарна відповідальність, органи управління, процедура банкрутства, неспроможність, неплатоспроможність, загроза неплатоспроможності, Європейська конвенція з прав людини.

The article is devoted to the aspect of joint and several liability in bankruptcy proceedings. The possibility of spreading the negative consequences of the insolvency proceedings to third parties, namely to the founders and managers of the debtor, is a fairly common matter of the competitive process, which is steeped in deep historical roots.

The purpose of the article is to identify the signs of joint and several liability of the debtor's managers (management bodies) in the insolvency (bankruptcy) procedure in Ukraine and in other countries and to formulate proposals for amendments to the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures in matters of joint and several liability of the debtor's managers (management bodies) in order to adapt the standards of protection of private rights, freedoms and interests to the standards of the European Convention on Human Rights.

The author determines that joint and several liability as a special liability is present not only in the Ukrainian bankruptcy procedure, but also in the insolvency procedures of other countries of the world.

The article draws attention to the fact that the current legal regulation of joint and several liability in the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures identifies three different financial states of the debtor - the imminent insolvency, insolvency and overindebtedness. It is emphasized that, despite recent amendments to the Part 6 of Article 34 of the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures and existing judicial practice on bankruptcy procedures, the participants of the debtor's management bodies are at risk due to the deprivation of the opportunity to independently initiate the bankruptcy procedure.

Contrary to the prevailing opinion in the Ukrainian scientific community, the article proves the compliance of joint and several liability in the bankruptcy procedure to the principles of civil law, since it is consistent with Article 1166 of the Civil Code of Ukraine.

It is noted that in Germany, along with material liability, legislator provides a criminal liability for an action for which in Ukraine established joint and several liability.

The necessity of including funds received from collection from joint and several debtors in the liquidation estate is justified, since this approach is consistent with both the principle of "communio" and the legal experience of France. The author notes that the opposite approach will lead to legal chaos in the form of an innumerable quantity of individual claims, and accordingly, to a violation of Art. 1 of the First Protocol to the European Convention on Human Rights.

It is noted that in France, creditors are not granted access to the institution of joint and several liability in insolvency proceedings. Also it was revealed that French courts classify the fact of failure by the debtor's managers to comply with the 45-day period from the moment of cessation of payments to apply to the court with an application to initiate proceedings in a case of rehabilitation or liquidation as simple negligence, which excludes the possibility of being held financially liable.

Based on the results of the study and the found shortcomings of Ukrainian legal regulation, it is proposed to amend Part 6 of Article 34 of the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures, taking into account the law enforcement experience of Germany and France in this aspect.

Key words: joint and several liability, management bodies, bankruptcy procedure, insolvency, payment inability, imminent insolvency, European Convention on Human Rights.

«La faillite est empreinte d'une telle suspicion, elle fait à la bonne foi une place si réduite, que les commerçants sur le point de tomber croient voir devant eux, inscrite en traits de feu, l'inexorable formule qui décorait la porte de l'enfer du Dante» (Edmond Thaller, 1887 [1, с. 204]).

Постановка проблеми. Конкурсний процес, процедура банкрутства або неспроможності – як не назвати процес розв'язання проблем неплатоспроможного боржника, за своєю сутністю він залишається незмінним, і питання його суворості не є винятком. Беззаперечними залишаються необхідність та вимушеність такої суворості, адже процедура неспроможності не може бути розцінена як звичайне, ординарне явище. Навпаки, вона виступає крайнім заходом, останньою межею, до якої звертаються у виключному, небезпечному для економіки й товарного обороту стані – неплатоспроможності боржника.

Ураховуючи зазначене, як у часи античності неплатоспроможного боржника продавали в рабство, а в Новий час таких боржників ув'язнювали, так і в період сучасності процедура неспроможності може негативно та суворо позначитися на засновниках та керівниках боржника. Безумовно, така суворість процедури неспроможності відрізнятиметься в кожній державі, оскільки залежно від правосвідомості, історичного розвитку й економічного стану їхні законодавці обирають різну модель регулювання процедури неспроможності шляхом балансування між дебіторським і кредиторськими інтересами.

Саме тому під час аналізу української моделі солідарної відповідальності у процедурі банкрутства доцільно провести порівняння з аналогічними іноземними моделями.

Огляд літератури. Проблематика застосування і подальшої реалізації солідарної відповідальності керівників (органів управління) боржника у процедурі неспроможності (банкрутства) в Україні та в інших державах була предметом дослідження таких вітчизняних та іноземних науковців: Д. Деркач, С. Жуков, Д. Жібіріла, Ю. Колос, Н. Лайтхаус, Ю. Менке, І. Ноак, Б. Поляков, Ф. Шнайдер та ін.

Водночас в Україні мають місце законодавчі зміни в питаннях солідарної відповідальності керівників (органів управління) боржника у процедурі неспроможності (банкрутства), що обумовлює необхідність дослідження в цьому аспекті.

Метою статті є виявлення ознак солідарної відповідальності керівників (органів управління) боржника у процедурі неспроможності (банкрутства) в Україні та в інших державах і формулювання пропозицій щодо змін до Кодексу України з процедур банкрутства в питаннях солідарної відповідальності керівників (органів управління) боржника з метою адаптації стандартів захисту приватних прав, свобод та інтересів до стандартів Європейської конвенції з прав людини.

Виклад основного матеріалу. Можливість поширення негативних наслідків процедури неспроможності на третіх осіб, а саме на засновників і керівників боржника, є доволі звичною справою конкурсного процесу, яка просякнута глибоким історичним корінням.

Однак у сучасних реаліях такий історичний експрес мало доречний, оскільки найголовнішою передумовою виникнення цього феномена є сутність процедури неспроможності – настання небезпечного, насамперед для суспільства, стану боржника – його неплатоспроможності.

До того ж ступінь і тяжкість негативних наслідків у сучасний період безпосередньо залежатимуть від рівня серйозності небезпеки та усвідомлення учасниками ділового обороту безальтернативності застосування спеціальних засобів і заходів у випадку настання неплатоспроможності. Досягнення окресленої мети відбувається шляхом

балансування інтересів, або ж реалізації методу «батога і медівника», що полягатиме у створенні різної стимуляції боржника до «раннього звернення» по допомогу.

З іншого боку, не слід забувати про Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Перший протокол до ЄКПЛ) [2], статтею 1 якого гарантується захист права власності при безпідставному чи неналежно обґрунтованому застосуванні негативних наслідків до боржника та його керівників.

В Україні з моменту вступу в дію Кодексу України з процедур банкрутства (далі – КЗПБ) [3] запрацював інститут солідарної відповідальності органів боржника. І, на жаль, та, певно, це не викликає здивування, не обійшлося без недосконалої юридичної техніки, адже законодавець приділяє такому значущому питанню лише одну частину статті.

Б. Поляков зазначав: «Коли в кораблі з'являється пробоїна, то капітан повинен ужити заходів щодо безпеки судна, вантажу та екіпажу. Зовсім протилежне намагається застосувати Кодекс з процедур банкрутства стосовно керівника боржника. З першого дня затримки платежів йому пропонують відразу вести підприємство “на дно”» [4].

За задумом українського законодавця, ч. 6 ст. 34 КЗПБ покликана бути «батогом» для боржників і заохотити їх своєчасно звертатись до суду із заявою про відкриття провадження у справі. Для цього законодавець відводить місяць часу і визначає суб'єкт, на який покладатиметься обов'язок, – органи управління боржника. С. Жуков зазначає: «Саме введення “солідарної відповідальності керівника боржника” вказує на те, що законодавець надає перевагу саме ініціюванню банкрутства не кредитором, а боржником, за умов, визначених кодексом» [5].

Необхідно наголосити, що в березні 2023 року Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 20 березня 2023 року № 2971-IX [6] було внесено зміни до цієї правової норми, такий обов'язок було передбачено саме для органів управління, а не для керівника боржника, як це було раніше. І, безумовно, такі нововведення необхідно розцінювати винятково критично з огляду на таке.

Чинна редакція КЗПБ не містить визначення поняття «органи управління боржника», і тому єдине визначення такого поняття можливо віднайти в положеннях Цивільного кодексу України [7] (далі – ЦК України), а саме у ст. 97, яка присвячена питанню управління товариством. У частині 2 цієї норми ЦК України законодавець визначає органами управління, якщо інше не вказано законом, загальні збори і виконавчий орган.

Описане посилюється судовою практикою, яка вносить певні корективи до розуміння поняття «органи управління» боржником. У постанові Касаційного господарського суду Верховного Суду (далі – КГС ВС) у складі суддів палати для розгляду справ про банкрутство від 4 вересня 2024 року у справі № 908/3236/21 [8] зазначено: «Водночас термін “органи управління боржника” у частині шостій статті 34 КУЗПБ застосовуються не у тому значенні, яке має цей термін за положеннями ЦК України. ... Тож, оскільки органи управління юридичної особи не є учасниками цивільних відносин, суб'єктами права, вони не можуть нести відповідальність, а при належному тлумаченні частини шостої статті 34 КУЗПБ під суб'єктами відповідальності слід розуміти членів органів управління боржника – юридичної особи» [8].

Таким чином, завдяки описаній новелі під загрозою опиняються учасники загальних зборів незалежно від розміру їхньої частки, що, зрештою, нагадує нам англійську процедуру неспроможності, адже у ст. 74 Акта неспроможності [9] англійський законодавець визначає обов'язок нинішніх і колишніх членів товариства внести вклад, достатній для покриття боргів цього товариства.

При цьому пункт «d» ч. 2 зазначеної норми англійського законодавства передбачає обмеження вкладу акціонерів розміром їхніх акцій, а отже, є тотожним положенням абз. 2 ч. 2 ст. 3 Закону України «Про акціонерні товариства» [10]. Щоправда, англійський законодавець на відміну від українського не залишає учасників боржника «заручниками» ситуації та дозволяє їм подати заяву про відкриття провадження у справі про неспроможність, присвячуючи ч. 3 ст. 124 Акта неспроможності уповноваженню на це учасників, які нести будуть відповідальність за борги підприємства згідно зі ст. 76 Акта неспроможності.

Лорд Рід у п. 81 рішення Верховного Суду Великої Британії від 5 жовтня 2022 року у справі BTL 2014 LLC (Appellant) v Sequana SA and others (Respondents) [2022] UKSC 25 [11] зазначив: «81. Where the company is insolvent or bordering on insolvency but is not faced with an inevitable insolvent liquidation or administration, the directors' fiduciary duty to act in the company's interests has to reflect the fact that both the shareholders and the creditors have an interest in the company's affairs. In those circumstances, the directors should have regard to the interests of the company's general body of creditors, as well as to the interests of the general body of shareholders, and act accordingly. Where their interests are in conflict, a balancing exercise will be necessary. Consistently with what was said in Kinsela at p 733 (para 33 above), and with the reasoning in paras 48–59 above, it can I think be said as a general rule that the more parlous the state of the company, the more the interests of the creditors will predominate, and the greater the weight which should therefore be given to their interests as against those of the shareholders. That is most clearly the position where an insolvent liquidation or administration is inevitable, and the shareholders consequently cease to retain any valuable interest in the company» («81. Якщо компанія є неплатоспроможною чи на межі неплатоспроможності, але не стикається з неминуною процедурою неспроможності чи реструктуризацією, фідучіарний обов'язок директорів діяти в інтересах компанії має відображати той факт, що як акціонери, так і кредитори зацікавлені у справах компанії. За таких обставин директори повинні враховувати інтереси загалу кредиторів компанії, а також інтереси загального органу акціонерів і діяти відповідно. Там, де їхні інтереси суперечать, необхідно віднайти баланс. Відповідно до того, що було сказано у справі “Кінсела” на с. 733 (пункт 33 вище), і міркувань у пунктах 48–59 вище, я вважаю, що можна визначити як загальне правило, що, чим гірший стан компанії, тим більше переважатимуть інтереси кредиторів, і тим більшу вагу слід надавати їхнім інтересам порівняно з інтересами акціонерів. Це найбільш очевидно, коли процедура неспроможності чи реструктуризації є неминуною, акціонери, як наслідок, перестають зберігати будь-які цінні інтереси в компанії») [11].

Звичайно, ідея солідарної відповідальності керівників боржника не є чимось невідомим і новітнім, власне, так само, як і її реалізація, тому для кращого розуміння цієї проблематики, звичайно, необхідно звернутися до порівняльно-правового аналізу процедур неспроможності інших держав. З метою максимізації користі такого аналізу доречним буде звернення до представників романо-германської правової сім'ї з прокредиторськими і продебіторськими моделями процедури неспроможності. Такий підхід дасть змогу об'єктивно оцінити стан розвитку зазначеного інституту права неспроможності (банкрутства) в кожній моделі та, відповідно, віднайти слабкі місця процедури банкрутства в українському законодавстві.

Під описані критерії підпадають Франція та Німеччина як представники різних таборів – романської сім'ї з продебіторською моделлю та германської сім'ї з прокредиторською моделлю.

Почнемо з аналізу німецької процедури неспроможності.

Р. Лайтхаус та Ю. Менке, аналізуючи наведене нами вище рішення Верховного суду Великої Британії, зазначають про відсутність аналогічного підходу до захисту кредиторських інтересів у Німеччині: «*Im deutschen Recht besteht keine vergleichbare gesetzliche Grundlage für die grundsätzlich vorrangige Berücksichtigung von Gläubigerinteressen in der Krise*» («У німецькому законодавстві немає аналогічної правової основи для фундаментального пріоритету інтересів кредиторів під час кризи») [12]. На жаль, не можемо поділити таку позицію та вважаємо її необґрунтованою.

Необхідно звернути увагу на положення § 15a *Insolvenzordnung* (далі – Статут неспроможності) [13]. Зазначений параграф із назвою “*Antragspflicht bei juristischen Personen und rechtsfähigen Personengesellschaften*” («Зобов'язання подати заяву для юридичних осіб і дієздатних товариств») І. Ноак вважає одним із найважливіших положень у корпоративній неспроможності [14].

Сутність цієї правової норми зводиться до обов'язку членів органу представництва боржника подати заяву про відкриття провадження у справі про неспроможність у термін 3 тижні (при виникненні неплатоспроможності (ориг. – *Zahlungsunfähigkeit*)) та 6 тижнів (при виникненні неоплатності (ориг. – *Überschuldung*)) (ч. (1) § 15a Статуту неспроможності). При цьому санкція за порушення такого регулювання є дуже значною – позбавлення волі до 3 років (а у випадку недбалості – 1 рік (ч. (5) § 15a Статуту неспроможності)) чи штраф. І на цьому етапі варто наголосити, що у світлі розуміння ч. (4) § 15a Статуту неспроможності санкція настає як у випадку неподання чи несвоєчасного подання заяви, так і у випадку некоректного подання заяви про відкриття провадження.

Ураховуючи зазначене, керівники компаній у Німеччині повинні враховувати інтереси кредиторів під загрозою кримінальної відповідальності, яка спонукає їх якнайшвидше звернутися по судову допомогу у кризовій ситуації.

І, як убачається з п. 14 нещодавнього рішення Верховного суду Німеччини від 27 липня 2024 року у справі II ZR 206/22, описані вище положення Статуту неспроможності направлені на захист інтересів кредиторів: «*In der Sache stünden der Klägerin gegen die Beklagte Schadensersatzansprüche sowohl wegen Insolvenzverschleppung gemäß § 823 Abs. 2 BGB i.V.m. § 15a InsO als auch wegen sittenwidriger Schädigung gemäß § 826 BGB durch Aufrechterhaltung eines Schneeballsystems und vorsätzliche Insolvenzverschleppung zu. Das gelte auch für den erst nach Beendigung der Organstellung des Erblassers geschlossenen vierten Anlagevertrag. Zwar dürfte eine "Nachhaftung" des Geschäftsführers aus § 823 Abs. 2 BGB i.V.m. § 15a InsO für erst nach seiner Abberufung geschlossene Verträge grundsätzlich ausscheiden. Ausgenommen seien aber Verträge, die – wie hier – noch innerhalb der Dreiwochenfrist des § 15a InsO ... geschlossen würden, weil andernfalls eine zeitliche Schutzlücke für Neugläubiger bestünde*» («У цьому випадку позивач має право вимагати відшкодування збитків у відповідача як за затримку неспроможності відповідно до ч. 2 § 823 Німецького цивільного уложення в поєднанні з § 15a Статуту неспроможності, так і за здійснення аморальної шкоди відповідно до § 826 Німецького цивільного уложення через підтримку фінансової піраміди та навмисне затягування неспроможності. Це стосується й четвертого інвестиційного договору, який було укладено лише після припинення повноважень спадкодавця як виконавчого органу. Загалом, необхідно виключити “подальшу відповідальність” директора-розпорядника відповідно до ч. 2 § 823 Німецького цивільного уложення в поєднанні з § 15a Статуту неспроможності за угоди, укладені після його звільнення. Однак угоди, які – як тут – укладені протягом трижильного періоду, § 15a Статуту неспроможності ... виключаються, оскільки в іншому випадку

виникне тимчасовий проміжок у захисті для нових кредиторів» [15].

Якщо дозволити собі в цьому контексті аналогію з Україною, то КГС ВС у п. 175 постанови від 9 червня 2022 року у справі № 904/76/21 назвав солідарну відповідальність механізмом захисту та відновлення прав кредиторів [16].

Отже, наведена вище позиція Р. Лайтхауса та Ю. Менке не має під собою жодного підґрунтя.

У світлі наведеного вище блискучого комбінування застосування норм німецького цивільного права (положень Bürgerliches Gesetzbuch [17] (Німецького цивільного уложення)) та норм Статуту неспроможності така позиція Ю. Колоса та Д. Деркача також не може бути підтверджена: «Покласти відповідальність за борги юридичної особи на інших осіб (засновників, учасників або посадових осіб) означає відійти від загальних принципів цивільного права, за якими: (1) юридична особа відповідає за своїми зобов'язаннями самостійно, усім належним їй майном; (2) учасник (засновник) юридичної особи не відповідає за зобов'язаннями юридичної особи» [18].

З огляду на це солідарна відповідальність у процедурі банкрутства не суперечить принципам цивільного права, оскільки вона настає саме за заподіяння шкоди, що відповідає ст. 1166 ЦК України.

Повертаючись до Німеччини, маємо зазначити, що хоча німецьке регулювання й наслідують аналогічну мету з українським, утім, фактично є докорінно відмінним, – наявне розгалуження термінів залежно від фінансового стану боржника, інші підстави для притягнення до відповідальності та й інша санкція, адже в Україні кримінальна відповідальність передбачена лише за фальсифікацію бухгалтерської документації з метою приховування неплатоспроможності (ст. 220-2 Кримінального кодексу України [19] (далі – КК України)), коли за несвоєчасне звернення до суду при виникненні неплатоспроможності такий вид відповідальності відсутній, що є виправданим кроком.

Тим не менше, залишається безспірним факт подібності із ч. 6 ст. 34 КзПБ, оскільки в обох випадках законодавцями передбачається обов'язок для органів управління боржника звернутися до суду із заявою про відкриття провадження у справі в певний термін, і у випадку порушення такого обов'язку передбачено негативні наслідки.

Беручи до уваги німецьку модель із розгалуженням строку звернення до суду залежно від конкретного фінансового стану боржника, неможливо оминути нагальну необхідність запозичення Україною цього регулювання, особливо з огляду на останні нововведення. Справа в тому, що Законом України «Про внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства та деяких інших законодавчих актів України щодо імплементації Директиви Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу 2019 / 1023 та запровадження процедур превентивної реструктуризації» від 19 вересня 2024 року № 3985-IX [20] законодавець змінює підстави для звернення до суду із заявою про відкриття справи про банкрутство органами управління боржника (вказана вище ч. 6 ст. 34 КзПБ). Ураховуючи зазначене, якщо раніше такою підставою була загроза неплатоспроможності боржника (тобто задоволення вимог одних кредиторів призведе до неможливості повного задоволення грошових вимог боржником інших кредиторів), то наразі вимагається саме настання неплатоспроможності боржника, яка дивним чином трактується законодавцем так: «задоволення вимог одного або кількох кредиторів призведе до неможливості виконання грошових зобов'язань боржника в повному обсязі перед іншими кредиторами або якщо розмір грошових зобов'язань боржника, строк виконання яких настав, перевищує вартість активів боржника» [20]. Отже, через недосконалу юридичну техніку законодавець

у ч. 6 ст. 34 КзПБ встановлює тотожність між неплатоспроможністю, загрозою неплатоспроможності та неоплатністю боржника, тобто між трьома абсолютно різними фінансовими станами, що, своєю чергою, на практиці може призвести до плутанини та негативних наслідків.

Ураховуючи зазначене, вважаємо доречним запропонувати викласти абзац перший ч. 6 ст. 34 КзПБ в такій редакції:

«Боржник зобов'язаний звернутися до господарського суду із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство або процедури превентивної реструктуризації у тритижневий строк у разі виникнення неплатоспроможності, зокрема при припиненні платежів, та у місячний строк при настанні неоплатності, зокрема, якщо розмір грошових зобов'язань боржника, строк виконання яких настав, перевищує вартість активів боржника».

Варто зауважити, що відповідальність не завершується кримінальною. Др. Ф. Шнайдер влучно зазначив: «Die Insolvenzverschleppung hat dabei eine strafrechtliche und eine haftungsrechtliche Dimension: Neben der Strafbarkeit muss das verantwortliche Organ der Gesellschaft (z. B. Geschäftsführer einer GmbH) damit rechnen, im Falle einer Insolvenz **persönlich in Haftung** genommen zu werden (vgl. § 64 GmbHG, § 130a HGB, §§ 92, 93 AktG). Oftmals dürfte die persönliche Haftung im Falle einer Insolvenz die eigentliche Strafe sein, da die strafrechtliche Sanktion für gewöhnlich nicht so beträchtlich ins Gewicht fällt» («Затримка неспроможності має два виміри відповідальності – кримінальну і цивільну: крім кримінальної відповідальності, відповідальний орган компанії (наприклад, керуючий директор Товариства з обмеженою відповідальністю (ТОВ)) повинен очікувати, що він несе **особисту відповідальність** у разі неспроможності (див. § 64 GmbHG, § 130a HGB, §§ 92, 93 AktG). Особиста відповідальність часто є реальним покаранням у разі неспроможності, оскільки кримінальне покарання зазвичай не таке значне») [21].

На цьому етапі необхідно зауважити, що § 64 Gesetz betreffend die Gesellschaften mit beschränkter Haftung (Закон Німеччини про ТОВ) [22], як і § 130a Handelsgesetzbuch (Німецький комерційний кодекс) [23] були виключені ст.ст. 14, 16 відповідно до Закону про подальший розвиток законодавства про санацію та неспроможність від 22 грудня 2020 року (ориг. – Gesetz zur Fortentwicklung des Sanierungs- und Insolvenzrechts) [24]. Статтею 5 цього Закону було введено також § 15b до Статуту неспроможності, ч. 1 якого обмежує у правоздатності здійснювати будь-які платежі керівників компанії, які згідно з положеннями § 15a Статуту неспроможності зобов'язані подати заяву про відкриття провадження у справі. Більше того, ч. 4 § 15b Статуту неспроможності встановлює обов'язок таких керівників самостійно компенсувати здійснення виплат.

З огляду на це в Німеччині за діяння, за яке в Україні передбачена солідарна відповідальність органів управління, окрім кримінальної відповідальності, установлюється ще й матеріальна. Однак, вважаємо, що такий підхід є занадто суворим. Не варто також нехтувати тим, що в Україні вже наявна матеріальна відповідальність у формі солідарної відповідальності не тільки за платежі, вчинені в місячний строк, а й за весь час функціонування підприємства.

У пошуках більш м'якого підходу необхідно звернутися до аналізу французької моделі.

Французький законодавець приділяє Титр V Книги 6 Code de Commerce (далі – Комерційний кодекс Франції) [25] саме питанню відповідальності та санкціям (ориг. – Des responsabilités et des sanctions), що має отримати позитивну оцінку, оскільки таке значуще питання потребує повноцінного правового регулювання, зазначеного в окремому структурному підрозділі нормативного акта, а не в одній статті.

Зазначений Титр наразі містить 3 чинних глави: глава 1 стосується випадків нестачі активів, глава 3 присвячена особистій неспроможності (ориг. – *faillite personnelle*), а глава 4 регулює питання банкрутства (ориг. – *banqueroute*) та інші порушення.

Як убачається із системного аналізу глави 3 та секції 1 глави 4 Титру V Книги 6 Комерційного кодексу Франції, особиста неспроможність та банкрутство у Франції мають дисциплінарний і кримінальний характер відповідно, зокрема у випадку вчинення певних порушень у сфері процедури неспроможності або збиткових дій із *mala fides* боржником – ФОП – керівниками боржника або конкурсним керуючим. У випадку особистої неспроможності ст. L653-2 Комерційного кодексу Франції передбачається заборона на здійснення керівництва підприємствами в майбутньому, коли у випадку банкрутства, за загальним правилом, відповідно до ст. L654-3 Комерційного кодексу Франції встановлюється санкція 5 років позбавлення волі та штраф у розмірі 75,000 євро.

Отже, глава 3 та секція 1 глави 4 Титру V Книги 6 Комерційного кодексу Франції є більш суворим і віддаленим аналогом нашого інституту субсидіарної відповідальності, який визначено ч. 5 ст. 42 КзПБ, а також зазначеним вище положенням КК України.

Ураховуючи зазначене, якщо говорити про аналог положення ч. 6 ст. 34 КзПБ, то у Франції чимось подібним виступатимуть положення глави 1 Титру V Книги 6 Комерційного кодексу Франції, ст. L651-2 якого визначається можливість суду покласти відповідальність на керівників боржника у разі, якщо у процедурі ліквідації виявилась нестача активів боржника для повного погашення кредиторських вимог, за умови наявності неналежного керування боржником (при цьому Комерційна палата Касаційного суду Франції у п. 4 своєї постанови від 17 червня 2020 року у справі № 18-11.737 [26] зазначила, що в рішенні, яким покладається на керівника боржника така відповідальність, має бути вказано, яка саме помилка в керуванні і яким чином сприяла недостатності активів).

Важливими ознаками французької моделі матеріальної відповідальності керівників боржника є такі:

1) можливість покладення відповідальності (в тому числі солідарної) на одного чи декількох керівників боржника (абз. 1 ст. L651-2 Комерційного кодексу Франції);

2) позовна давність 3 роки з моменту відкриття провадження у справі про ліквідацію (абз. 4 ст. L651-2 Комерційного кодексу Франції);

3) суб'єктами звернення є конкурсний керуючий або прокурор, коли кредиторі матимуть допуск до зазначеного інституту лише у випадку бездіяльності конкурсного керуючого і лише за умови звернення до суду своєю більшістю (ст. L651-3 Комерційного кодексу Франції);

4) отримані кошти в результаті покладення субсидіарної відповідальності на управителів боржника зараховуються до ліквідаційної маси (абз. 5 ст. L651-2 Комерційного кодексу Франції).

Є доречним запозичення регулювання стосовно визначення чіткого винуватця серед керівників боржника з метою можливості відійти від наявної в Україні колективної відповідальності, а також обмеження кредиторів у праві доступу до цього інституту.

Необхідно зауважити, що в зазначеній вище постанові КГС ВС у складі суддів палати для розгляду справ про банкрутство від 4 вересня 2024 року у справі № 908/3236/21 була висловлена аналогічна позиція щодо зарахування нових активів до ліквідаційної маси, зокрема в абз. другому п. 10.13 та у п. 10.14 визначено: «... задоволення вимог кредиторів в обхід встановленої КУЗПБ процедури та порядку їх задоволення суперечить самій процедурі та меті здійснення провадження у справі про банкрутство, відкриття якого передбачає пріоритет колективного задоволення вимог кредиторів боржника (за

рахунок його активів у межах відповідної конкурсної процедури з пропорційним у межах черги розподіленням, відповідно до закону, цих активів з метою задоволення вимог кредиторів) над індивідуальним задоволенням вимог окремого кредитора (кредиторів) у межах покладення солідарної відповідальності на керівника / органи управління боржника.

10.14. Отже, беручи до уваги принцип конкурсної імунітету, що діє разом із принципом судового контролю процедури банкрутства (пункти 10.2, 10.3), не допускається стягнення кредитором або кредиторами з керівника / органів боржника коштів у рахунок індивідуального погашення заявлених вимог поза межами конкретної конкурсної процедури» [8].

Однак в Окремій думці від 4 вересня 2024 року у справі № 908/3236/21 [14] суддя КГС ВС описує наведений висновок у п. 10.14 вказаної постанови як «не логічний і не послідовний» та доходить такого висновку: «На мою думку, у контексті наведеного, не можна виключати розгляд індивідуальних вимог кредиторів до керівника боржника (органів управління боржника), як до осіб відмінних від боржника і на яких не розповсюджується дія конкурсної процедури у справі про банкрутство» [27].

Ураховуючи французький досвід, маємо не погодитись із наведеною в Окремій думці позицією щодо можливості звернення кредитором до органів управління боржника в індивідуальному порядку.

Свою позицію можемо обґрунтувати також тим, що індивідуальне задоволення кредиторських вимог суперечить принципу всеспільності («*communio*»), виведеному ще в XVII столітті Сальгадо де Самоза [28, с. 204]. Крім того, слід навести і влучну позицію J. Brunnemanni: «*Per concursum inducitur communio bonorum, ita ut uni prae aliis solutio fieri non possit, nisi notorium sit, unius creditoris privilegium&indigentia*» («Завдяки конкурсу виникає спільне майно, отже, оплата одному не може бути здійснена порівняно з іншими, якщо не відомі привілеї та потреби першого кредитора») [29, с. 16–17; 28, с. 204].

Не зайвим буде провести й певне емпіричне моделювання та визначити, що якщо стати на запропонований у цій Окремій думці шлях та дозволити кредиторам відокремлене, індивідуальне звернення до органів управління боржника, то виникне резонне питання: «кому і скільки будуть винні члени органів боржника?». Безумовно, у такому разі ми матимемо справу із чітким порушенням ст. 1 Першого протоколу ЄКПЛ, більше того, процедура банкрутства втратить будь-який сенс та буде підмінена незліченими індивідуальними позовами кредиторів до членів органів управління боржника, що, своєю чергою, запустить ланцюжок їх банкрутств. Безперечно, це шлях лише до правового хаосу.

Не зайвим буде згадати, що у 2020 році автор зазначеної Окремої думки в одній зі своїх публікацій висловив протилежну думку стосовно цього аспекту: «Після введення в дію 21 жовтня 2019 року Кодексу України з процедур банкрутства для кредиторів з'явилася нова можливість задовольнити свої вимоги у процедурі банкрутства (виділено мною – *Поляков Р.Б.*) шляхом застосування до керівника боржника солідарної відповідальності» [30].

Ураховуючи наведене, пропонуємо викласти абз. 2 ч. 6 ст. 34 КзПБ в такій редакції:

«Якщо органи управління боржника допустили порушення цих вимог або через їх неналежне управління вимоги кредиторів не можуть бути задоволені в повному обсязі, то за рішенням суду на них може бути покладено обов'язок погасити кредиторські грошові вимоги в повному обсязі.».

Крім того, пропонуємо додати до ч. 6 ст. 34 КзПБ абз. 3-5 такого змісту:

«Питання порушення органами управління боржника зазначених вимог підлягає розгляду господарським судом

під час здійснення провадження у справі за зверненням арбітражного керуючого. Відповідне звернення допускається кредитором боржника з дозволу суду у випадку обґрунтування безпідставної бездіяльності арбітражного керуючого.

За результатами розгляду цього звернення, за наявності відповідних підстав, господарський суд виносить ухвалу, якою зобов'язує органи управління боржника сплатити недостатню різницю між розміром ліквідаційної маси та розміром кредиторських вимог. Отримані кошти зараховуються до ліквідаційної маси.

Для цієї статті під органами управління боржника мається на увазі будь-яка фізична або юридична особа, яка здійснює (здійснювала протягом останніх трьох років) прямий чи непрямий безпосередній контроль над боржником та об'єктивно могла усвідомлювати фінансовий стан боржника.».

Продовжуючи аналіз французької моделі, маємо вказати на абсолютно протилежний підхід. Річ у тім, що за французьким правом боржник при виникненні неплатоспроможності зобов'язаний у 45-денний термін звернутись із заявою про відкриття процедур звичайної санації або ліквідації за умови відсутньої відкритої процедури примирення (ст.ст. L631-4, L640-4 Комерційного кодексу Франції). Тобто віднаходимо аналогічне регулювання із абз. 1 ч. 6 ст. 34 КЗПБ. Тому логічно було б презумувати, що за порушення 45-денного терміну можливе притягнення до відповідальності, визначеної ст. L651-2 Комерційного кодексу Франції.

Зокрема, проф. Д. Жібріла вказує: «*En l'espèce, il ne fait aucun doute que l'omission de déclaration de cessation des paiements – ou cette déclaration effectuée tardivement, c'est-à-dire au-delà du délai légal (45 jours suivant sa survenance) – est susceptible de constituer une faute de gestion, et non une simple négligence*» («Отож, немає жодних сумнівів у тому, що неоголошення про припинення виплат – або вчинення такої заяви із запізненням, тобто після закінчення встановленого законодавством терміну (45 днів після її виникнення), – імовірно буде вважатися неналежним управлінням, а не простою недбалістю» [31].

Однак доволі дивно Касаційний суд Франції у складі Комерційної палати у п. 5 своєї Постанови від 3 лютого 2021 року у справі 19-20.004 [32] зазначив: «*Le moyen, qui postule que l'omission de la déclaration de la cessation des paiements dans le délai légal ne peut constituer une simple négligence du dirigeant qu'à la condition que celui-ci ait pu ignorer cet état, n'est donc pas fondé*» («Аргумент, який постулює, що неподання заяви про припинення платежів протягом встановленого законом строку, не може вважатися простою недбалістю з боку керівника, окрім як у випадку, якщо останній міг би проігнорувати цю ситуацію, є необґрунтованим») [32]. З огляду на це пропущення 45-денного терміну для повідомлення суду про неплатоспроможність у Франції не вважається помилкою керування та, відповідно, підпадає під поняття простої недбалості (ориг. – *simple négligence*), яка у світлі положень ст. L651-2 Комерційного кодексу Франції виключає відповідальність за нестачу активів.

Таким чином, чітко простежується продебіторський напрям права неспроможності у Франції, у якій залишається абсолютно безкарним діяння, за яке в Німеччині передбачена найсуттєвіша з усіх видів юридичної відповідальності – кримінальна відповідальність у вигляді позбавлення волі, навіть у випадку недбалості. Такий стан речей пояснюється бажанням французького законодавця передбачити покарання винятково за наявності *mala fides* боржника та *fraudationis causa*, коли французькі суди, підтримуючи такий наратив, пішли шляхом унеможливлення застосування покарання при *bona fides* боржника, навіть у випадку квазіделікту.

Ураховуючи описане, маємо зазначити, що Україні доречно зайняти позицію посередині між німецькою

та французькою моделями, адже кримінальна відповідальність за несвоєчасне подання заяви про відкриття провадження у справі про банкрутство є занадто суворою, тоді як відсутність будь-якої відповідальності *a priori* не може стимулювати неплатоспроможних боржників до швидкого відкриття провадження у справі про банкрутство і наступного зменшення негативного впливу свого загрозливого економічного стану. Тим не менше, на наш погляд, доречно створити в КЗПБ окремий розділ, положення якого передбачали б діяння, за які окремою статтею КК України, із назвою «Злочини у сфері банкрутства», установлювалася би кримінальна відповідальність за фраздаторні дії керівників боржника (зокрема арбітражного керуючого) і боржників – фізичних осіб у процедурі банкрутства, та в певний період до її відкриття.

Висновки. У результаті проведеного дослідження, було сформульовано наступні висновки:

1. Визначено, що солідарна відповідальність засновників (керівників) боржника не є абсолютною новелою КЗПБ, а відтак, аналогічне регулювання можливо віднайти і у процедурах неспроможності інших країн.

2. Встановлено, що нове регулювання у КЗПБ стосовно покладання солідарної відповідальності на органи управління боржника має багато спільних рис з англійською моделлю, однак, на відміну від Англії, враховуючи положення чинного українського законодавства та судову практику КГС ВС, виявлено, що в Україні таке регулювання становитиме загрозу для деяких членів органів управління боржника.

3. Встановлено, що у Німеччині передбачається кримінальна відповідальність за аналогічне порушення, за яке в Україні наявна солідарна відповідальність.

4. Доведено, що солідарна відповідальність у процедурі банкрутства не суперечить принципам цивільного права, та відповідає ст. 1166 ЦК України, оскільки настає за заподіяння шкоди.

5. Виявлена неточна юридична техніка у ч. 6 ст. 34 КЗПБ, де законодавець ототожнює три різних фінансових стана боржника: загроза неплатоспроможності, неплатоспроможність та неоплатність.

6. Запропоновано, враховуючи німецьке законодавство, внести зміни до першого абзацу ч. 6 ст. 34 КЗПБ та передбачити розгалуження підстав та відповідного темпорального критерію для звернення боржником до суду із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство або превентивну реструктуризацію.

7. Встановлено, що у Франції питання відповідальності за порушення у процедурі неспроможності віднаходить законодавче регулювання у відокремленому структурному підрозділі Книги 6 Комерційного кодексу Франції, що українському законодавцю доречно запозичити.

8. Обґрунтовано необхідність зарахування отриманих коштів від реалізації стягнення з солідарних боржників до ліквідаційної маси, оскільки даний підхід підтверджується як принципом «*communio*» так і французьким правозастосовним досвідом.

9. Визначено, що у випадку нерозповсюдження принципу «*communio*» на отриманні кошти від стягнення з солідарних боржників до ліквідаційної маси, як зокрема пропонується в Окремій думці судді КГС ВС від 04 вересня 2024 року у справі № 908/3236/21, матиме місце правовий хаос у вигляді незліченної кількості індивідуальних позовів, а відтак порушення ст. 1 Першого протоколу до ЄКПЛ.

10. Запропоновано, враховуючи французький правозастосовний досвід, внести зміни до абз. 2 ч. 6 ст. 34 КЗПБ, а також додати абз.3-5 до даної правової норми, у яких передбачити чіткий момент настання солідарної відповідальності, тлумачення поняття «органи управління» боржником, можливість покладання солідарної відповідальності на органи управління боржника у випадку їх неналежного керування боржником; та встановити обме-

ПОСТАЧАЛЬНИКИ ПОСЛУГ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ: НОРМАТИВНІ ВИМОГИ, ЇХ РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ

VIRTUAL ASSET SERVICE PROVIDERS: REGULATORY REQUIREMENTS, THEIR ROLE AND IMPORTANCE

Головко К.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри конституційного і адміністративного права
юридичного факультету
Національний авіаційний університет

У статті розкрито питання нормативних підходів до поняття постачальників послуг з віртуальних активів, їх ролі та їх значення у сучасному фінансовому ринку. Вказано, що VASP, або постачальники послуг віртуальних активів, – це організації або фізичні особи, які надають послуги, пов'язані з віртуальними активами. Віртуальні активи, як правило, відносяться до цифрових уявлень вартості, які можуть бути продані або передані в цифровому вигляді і можуть бути використані для оплати або інвестиційних цілей. Приклади віртуальних активів включають криптовалюти, такі як Bitcoin, Ethereum та різні стейблкоїни.

Зроблено висновок, що Незважаючи на свою визначену роль, VASP стикаються з кількома проблемами: регуляторна невизначеність: регуляторне середовище для віртуальних активів все ще розвивається, що призводить до невизначеності, яка може перешкоджати операціям та стратегічному плануванню; ризики безпеки: постачальники послуг віртуальних активів є основними цілями для кібератак, що вимагає значних інвестицій у заходи кібербезпеки; тягар відповідності: виконання різноманітних нормативних вимог у різних юрисдикціях може бути ресурсомістким та складним; волатильність ринку: коливання вартості віртуальних активів може вплинути на фінансову стабільність VASP та їх клієнтів. VASP є незамінними гравцями в екосистемі цифрових активів, подолаючи розрив між традиційними фінансами та зростаючим світом віртуальних активів. Оскільки ландшафт продовжує розвиватися, їхні ролі та обов'язки, ймовірно, будуть розширюватися, керуючися технологічними досягненнями та регуляторними розробками. Розуміння функції та значення VASP має вирішальне значення для всіх, хто цікавиться майбутнім фінансів та триваючою цифровою трансформацією світової економіки.

Ключові слова: віртуальні активи, постачальники послуг з віртуальних активів, децентралізовані фінанси, цифрові активи.

The article reveals the issues of understanding virtual asset service providers, their role and their importance in the modern financial market. It is specified that VASPs, or virtual asset service providers, are organizations or individuals that provide services related to virtual assets. Virtual assets generally refer to digital representations of value that can be sold or transferred digitally and can be used for payment or investment purposes. Examples of virtual assets include cryptocurrencies such as Bitcoin, Ethereum, and various stablecoins.

It is concluded that Despite their defined role, VASPs face several challenges: regulatory uncertainty: the regulatory environment for virtual assets is still evolving, leading to uncertainty that can hinder operations and strategic planning; Security risks: Virtual asset service providers are prime targets for cyberattacks, requiring significant investment in cybersecurity measures; compliance burden: Meeting a variety of regulatory requirements in different jurisdictions can be resource-intensive and complex; Market volatility: Fluctuations in the value of virtual assets can affect the financial stability of VASPs and their customers. VASPs are indispensable players in the digital asset ecosystem, bridging the gap between traditional finance and the growing world of virtual assets. As the landscape continues to evolve, their roles and responsibilities are likely to expand, driven by technological advancements and regulatory developments. Understanding the function and significance of VASPs is crucial for anyone interested in the future of finance and the ongoing digital transformation of the global economy.

Key words: virtual assets, virtual asset service providers, decentralized finance, digital assets.

Постановка проблеми. У 2018 році Група з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (далі – FATF) запровадила зміни до своїх Рекомендацій, які було оприлюднено 2015 року, для того, аби поміж іншого додати два нові визначення: «віртуальний актив» (далі –BA) та «постачальники послуг з віртуальних активів» (далі –VASP).

VASP – це термін, який інкапсулює суб'єкти, що полегшують обмін, передачу або зберігання цифрових активів. Незважаючи на те, що VASP є відносно новими у великій схемі фінансового світу, вони відіграють важливу роль у секторі віртуальних активів і стикаються з оновленням правил [1].

Згідно п. 8 ст. 1 Закону України «Про віртуальні активи» постачальниками послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів визначено виключно суб'єктів господарювання – юридичні особи, які провадять в інтересах третіх осіб один або декілька з таких видів діяльності: зберігання або адміністрування віртуальних активів чи ключів віртуальних активів; обмін віртуальних активів; переказ віртуальних активів; надання посередницьких послуг, пов'язаних з віртуальними активами [2].

Ця стаття має на меті розкрити питання щодо розуміння постачальників послуг з віртуальних активів, їх ролі та їх значення у сучасному фінансовому ринку.

Виклад основного матеріалу. VASP, або постачальники послуг віртуальних активів, – це організації або фізичні особи, які надають послуги, пов'язані з вірту-

альними активами. Віртуальні активи, як правило, відносяться до цифрових уявлень вартості, які можуть бути продані або передані в цифровому вигляді і можуть бути використані для оплати або інвестиційних цілей [1]. Приклади віртуальних активів включають криптовалюти, такі як Bitcoin, Ethereum та різні стейблкоїни. Зокрема згідно Згідно п. 1 ст. 1 Закону України «Про віртуальні активи» віртуальний актив – нематеріальне благо, що є об'єктом цивільних прав, має вартість та виражене сукупністю даних в електронній формі. Існування та оборотоздатність віртуального активу забезпечується системою забезпечення обороту віртуальних активів. Віртуальний актив може посвідчувати майнові права, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільних прав [2].

FATF, незалежна міжурядова організація, спрямована на боротьбу з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму, визначає постачальників послуг віртуальних активів, що включають такі послуги: обмін між віртуальними активами та фіатними валютами; обмін між однією або кількома формами віртуальних активів; передача віртуальних активів; зберігання та/або адміністрування віртуальних активів або інструментів, що дозволяють контролювати віртуальні активи; участь та надання фінансових послуг, пов'язаних з пропозицією емітента та/або продажем віртуального активу.

VASP виконують кілька важливих функцій в екосистемі віртуальних активів:

1. Біржі: платформи, де користувачі можуть купувати, продавати та торгувати віртуальними активами. Приклади включають Coinbase, Binance та Kraken.

2. Постачальники гаранцій: послуги, що пропонують рішення для зберігання віртуальних активів. Це можуть бути гарячі гаранції (підключені до Інтернету) або холодні гаранції (офлайн-зберігання).

3. Зберігачі: суб'єкти, які захищають віртуальні активи від імені своїх клієнтів, забезпечуючи безпеку та належне управління.

4. Платіжні процесори: полегшують транзакції за допомогою віртуальних активів, полегшуючи продавцям прийняття криптовалют як оплати.

Доцільно вказати, що VASP відіграють ключову роль у прийнятті та інтеграції віртуальних активів у глобальну фінансову систему. Їх важливість можна підсумувати наступним чином:

1. Полегшення транзакцій: надаючи платформи для купівлі, продажу, передачі віртуальних активів або обміну на інші віртуальні активи, постачальник послуг віртуальних активів полегшує приватним особам та підприємствам участь у цифровій економіці.

2. Безпека та довіра: зберігачі та постачальники гаранцій пропонують безпечні рішення для зберігання даних, пом'якшуючи ризики, пов'язані з втратою або крадіжкою віртуальних активів.

3. Відповідність нормативним вимогам: постачальники послуг віртуальних активів допомагають гарантувати, що ринок віртуальних активів працює в рамках правових рамок, встановлених фінансовими органами, тим самим підвищуючи довіру та зменшуючи ризик незаконної діяльності.

4. Інновації та доступність: постійно розвиваючи нові послуги та технології, VASP сприяють більш широкому впровадженню віртуальних активів, роблячи їх більш доступними для широкої громадськості [3].

Враховуючи потенціал неправильного використання віртуальних активів у незаконній діяльності, регуляторний нагляд за VASP є суворим і постійно розвивається. Зокрема Рекомендації FATF встановили стандарт для глобальної регуляторної практики, закликаючи країни впровадити заходи, які забезпечують належний нагляд та відповідність VASP вимогам боротьби з відмиванням грошей (AML) [4] та «Знай свого клієнта» (KYC) [5].

У Сполучених Штатах, наприклад, VASP повинні зареєструватися в Мережі боротьби з фінансовими злочинами (FinCEN) та дотримуватися Закону про банківську таємницю (BSA) [6]. Аналогічно, П'ята Директива Європейського Союзу про боротьбу з відмиванням грошей (далі – 5AMLD) розширює вимоги AML, щоб охопити постачальників послуг віртуальних активів, зобов'язуючи реєстрацію та дотримання надійних процесів перевірки клієнтів [7].

Ірландія транспонувала 5AMLD в ірландське законодавство шляхом Закону про кримінальне правосуддя (відмивання грошей та фінансування тероризму) (поправка) 2021 року [8] та положень Закону 2021 року, які стосуються VASP, які почалися 23 квітня 2021 року.

Закон 2021 року поширює Закони про кримінальне правосуддя (відмивання грошей та фінансування тероризму) з 2010 по 2021 рік на VASP. Для цілей законодавства Ірландії VASP – це юридичні особи, які надають будь-яку з наступних послуг, пов'язаних з віртуальними активами: обмін між віртуальними активами та фіатними валютами; обмін між однією або кількома формами віртуальних активів; передача віртуальних активів, тобто для проведення транзакції від імені іншої особи, яка переміщує віртуальний актив з однієї адреси віртуального активу або рахунку на іншу; постачальник гаранції зберігача; і участь та надання фінансових послуг, пов'язаних з пропозицією емітента або продажем віртуального активу або обох.

Відповідно до чинного італійського законодавства, VASP підпадають під легкий наглядовий режим, заснований на процедурі реєстрації в італійському компетентному органі (Organismo Agenti e Mediatori) (OAM), яка зазвичай займає 15 днів. Після реєстрації в реєстрі OAM (Реєстр VASP) італійські VASP можуть надавати свої послуги італійським клієнтам. Вони повинні дотримуватися італійських зобов'язань щодо боротьби з відмиванням грошей, а також щоквартальних зобов'язань щодо звітності OAM [9].

З 1 вересня 2024 року на Сейшельських островах офіційно прийнятий Закон про постачальників послуг віртуальних активів (VASP) 2024 року. Це всеосяжне законодавство встановлює нормативну базу для постачальників послуг віртуальних активів, чітко визначаючи їхні зобов'язання та відповідальність щодо діяльності віртуальних активів у країні або з неї. Відповідно до Закону, будь-яка особа, яка проводить або має намір проводити послуги віртуальних активів, або самостійно здійснює цю діяльність на Сейшельських островах або з них, повинна отримати необхідні ліцензії від Органу для законної діяльності [10].

Закон визначає допустимі види діяльності, на які може бути видана ліцензія:

1. Постачальники гаранцій віртуальних активів: послуги зберігання, які дозволяють керувати, передавати та зберігати віртуальні активи, початкові пропозиції монет (ICO) та незмінні токени (NFT) для клієнтів та від імені клієнтів.

2. Віртуальна біржа активів: послуги, що полегшують обмін між (1) віртуальними активами, ICO, NFT та фіатними валютами для клієнтів та від імені клієнтів або (2) однією або кількома формами віртуальних активів, ICO, NFT та фіатними валютами для та від імені клієнтів; а також передача, зберігання та управління цими активами.

3. Брокерські послуги віртуальних активів: послуги, які полегшують обмін або зберігання віртуальних активів, ICO, NFT та фіатних валют через постачальника гаранцій віртуальних активів та обмін віртуальних активів для клієнтів та від імені клієнтів.

4. Постачальники інвестицій у віртуальні активи: Послуги, що пропонують інвестиційні портфелі та портфелі управління фондами віртуальних активів, ICO, NFT та надають інвестиційні консультації щодо цих активів [10].

Варто вказати, що Рекомендація FATF 15, була оновлена, щоб включити VASP, стосується ризиків, пов'язаних з новими технологіями, зокрема віртуальними активами та їх постачальниками послуг. Рекомендація вимагає від країн забезпечити, щоб VASP підпадали під ті ж правила AML/CFT (протифінансування тероризму), що і традиційні фінансові установи [11]. Ключові елементи цього документу включають:

1. Підхід, заснований на ризиках: країни повинні визначати, оцінювати та розуміти ризики, пов'язані з віртуальними активами та VASP, та впроваджувати відповідні заходи для пом'якшення цих ризиків.

2. Ліцензування та реєстрація: VASP повинні бути ліцензовані або зареєстровані та підлягати ефективним системам моніторингу та забезпечення відповідності національним вимогам AML/CFT.

3. Due Diligence клієнта (CDD) [12]: VASP повинні виконувати CDD, включаючи KYC, щоб перевірити особу своїх клієнтів та контролювати їхні транзакції.

4. Звітність про підозрілі транзакції: VASP повинні повідомляти про підозрілі транзакції відповідним органам влади.

5. Ведення обліку: VASP зобов'язані вести облік транзакцій та інформацію про клієнтів протягом певного періоду, щоб полегшити аудити та розслідування.

6. Запобігання відмивання грошей та ризикам фінансування тероризму: однією з основних причин впрова-

дження KYC є боротьба з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму. Віртуальні активи, завдяки своїй цифровій і часто псевдонімній природі, можуть бути привабливими для незаконної діяльності. KYC допомагає гарантувати, що постачальники послуг віртуальних активів не стануть засобом для незаконних фінансових потоків, перевіряючи особу своїх користувачів, виконуючи оцінку ризиків та відстежуючи транзакції на предмет підозрілої діяльності.

7. Відповідність нормативним вимогам: VASP працюють під контролем регуляторних органів у всьому світі. Дотримання правил вашого клієнта є обов'язковим, щоб уникнути юридичних покарань та забезпечити легітимність їх діяльності. Нормативно-правова база, така як рекомендації Цільової групи з фінансових дій (FATF), зобов'язує VASP впроваджувати надійні процеси KYC. У таких регіонах, як Сполучені Штати та Європейський Союз, конкретні закони вимагають від постачальників послуг віртуальних активів дотримуватися суворих стандартів KYC та боротьби з відмиванням грошей.

8. Побудова довіри та довіри: у галузі, яка часто страждає від занепокоєння щодо шахрайства та безпеки, впровадження KYC допомагає побудувати довіру та довіру до клієнтів та партнерів. Гарантуючи, що лише перевірені особи можуть брати участь у транзакціях, постачальники віртуальних сервісних активів можуть створити більш безпечне та надійне середовище для торгівлі та управління віртуальними активами.

9. Зменшення шахрайства та крадіжки особистих даних: процеси KYC допомагають зменшити ризик шахрайства та крадіжки особистих даних, гарантуючи, що користувачі справжні. Цей захист життєво важливий як для VASP, так і для їхніх клієнтів, оскільки він зменшує ймовірність шахрайської діяльності, яка може призвести до фінансових втрат та репутаційної шкоди.

10. Включення Нормативної Звітності: KYC має важливе значення для ведення точного обліку транзакцій та інформації про клієнтів, що має вирішальне значення для регуляторної звітності та аудитів. Ця прозорість необхідна для дотримання правових вимог і допомагає владі відстежувати та запобігати фінансовим злочинам [11].

Варто вказати, що процес KYC для VASP зазвичай включає кілька кроків:

1. Ідентифікація клієнта: збір основної інформації про клієнта.
2. Перевірка інформації за допомогою офіційних документів, таких як паспорти або водійські права.
3. Належна перевірка клієнтів (CDD): оцінка профілю ризику клієнта на основі зібраної інформації.
4. Впровадження посиленої належної обачності (EDD) для клієнтів з високим ризиком.
5. Постійний моніторинг: постійний моніторинг транзакцій клієнтів для виявлення та повідомлення про підозрілі дії.

6. Регулярне оновлювання інформації про клієнтів, щоб вона залишалася точною.

7. Ведення обліку: ведення детального обліку інформації про клієнтів та транзакцій за певний період, як того вимагає закон.

Незважаючи на свою визначену роль, VASP стикаються з кількома проблемами:

1. Регуляторна невизначеність: регуляторне середовище для віртуальних активів все ще розвивається, що призводить до невизначеності, яка може перешкоджати операціям та стратегічному плануванню.

2. Ризики безпеки: постачальники послуг віртуальних активів є основними цілями для кібератак, що вимагає значних інвестицій у заходи кібербезпеки.

3. Тягар відповідності: виконання різноманітних нормативних вимог у різних юрисдикціях може бути ресурсомістким та складним.

4. Волатильність ринку: коливання вартості віртуальних активів може вплинути на фінансову стабільність VASP та їх клієнтів.

Починаючи з 30 червня 2024 року, із застосуванням першого з двох етапів впровадження Регламенту про ринки криптоактивів (MiCA) [13] у всіх державах-членах Європейського Союзу (ЄС), ЄС вперше запровадив гармонізовану нормативну базу, а також супровідні паспортні права для постачальників послуг ринку криптоактивів, що впливає як на традиційні установи фінансового сектору, так і на нових гравців, що з'являються в крипто-екосистемі [14]. Станом на 30 грудня 2024 року другий етап MiCA, а отже, і MiCA в цілому, безпосередньо застосовується по всьому ЄС.

До загального застосування MiCA у всіх державах-членах ЄС постачальники послуг щодо віртуальних активів підлягали наглядовому режиму відповідно до їх чинного національного законодавства. У Люксембурзі національний законодавець запровадив режим постачальника послуг віртуальних активів (VASP) [15] під наглядом органу фінансового сектору Люксембургу (CSSF). Суб'єкт господарювання, який планує надавати послуги з віртуальних активів у Люксембурзі, зобов'язаний заздалегідь зареєструватися в CSSF.

З набуттям чинності MiCA режим VASP більше не доступний для першої реєстрації. Станом на 30 грудня 2024 року постачальники послуг, які прагнуть здійснювати діяльність з криптоактивів, будуть зобов'язані отримати дозвіл від свого національного компетентного органу (NCA) як CASP (керований MiCA). Для деяких суб'єктів, які вже підлягають пруденційному нагляду, таких як кредитні установи та інвестиційні фірми, достатньо повідомити свій NCA про свій намір надавати послуги криптоактивів. На відміну від режиму VASP, який є суто національним (Люксембурзьким) режимом, режим CASP надає перевагу загальноєвропейського паспортування діяльності в рамках MiCA. Постачальники послуг, вже зареєстровані в Люксембурзі як VASP, отримують вигоду від перехідного режиму, що дозволяє розглядати їх як CASP в більшості аспектів до 1 липня 2026 року, після чого вони повинні будуть стати авторизованими CASP.

Перехідні періоди, які відхиляються між державами-членами ЄС, можуть створити невизначеність для VASP, зареєстрованих як такі, та надання охоплених послуг у кількох державах-членах ЄС. Заява, опублікована ESMA 17 грудня 2024 року, уточнює, що перехідний період кожної держави-члена ЄС застосовуватиметься лише до надання охоплених послуг, що надаються у відповідній державі-члені ЄС [16].

Наприклад, суб'єкт господарювання, який зареєстрований як VASP і шукає дозвіл MiCA як CASP у першій державі-члені ЄС з 12-місячним перехідним періодом, а також обслуговує клієнтів у другій державі-члені ЄС з шестимісячним перехідним періодом, повинен вжити заходів для забезпечення дотримання в будь-який час чинного законодавства держави-члена ЄС з коротшим перехідним періодом. Зокрема, якщо дозвіл як CASP надається в першій державі-члені ЄС лише після закінчення перехідного періоду у другій державі-члені ЄС, суб'єкт господарювання не зможе надавати послуги криптоактивів клієнтам у цій другій державі-члені ЄС, поки він не отримає свій дозвіл як CASP і не зможе покладатися на паспорт, наданий відповідно до MiCA.

Висновки. VASP є незамінними гравцями в екосистемі цифрових активів, подолаючи розрив між традиційними фінансами та зростаючим світом віртуальних активів. Оскільки ландшафт продовжує розвиватися, їхні ролі та обов'язки, ймовірно, будуть розширюватися, керуючися технологічними досягненнями та регуляторними розробками. Розуміння функції та значення VASP має вирішальне значення для всіх, хто цікавиться майбутнім фінансів та триваючою цифровою трансформацією світової економіки.

ЛІТЕРАТУРА

1. FATF (2019), Керівництво щодо Ризик-Орієнтованого Підходу до Віртуальних Активів та Постачальників Послуг з Переказу Віртуальних Активів, FATF, Париж, URL: <http://www.fatf-gafi.org/publications/fatfrecommendations/documents/Guidance-RBA-virtual-assets.html>
2. Про віртуальні активи Закон України від 17.02.2022 № 2074-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>
3. Волосович С. В., Василенко А. В., Нападовський І. І., Ринок віртуальних активів у фінансовій екосистемі URL: https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://www.nayka.com.ua/index.php/investplan/article/download/1762/1776/4762&ved=2ahUKEwiklOpp_qLAxVlgP0HHV_dHfEQFnoECBUQAQ&usq=AOvVaw10xPibeVfetMmPvOY7uTbd
4. What is AML Compliance? A Complete Guide to Understanding and Implementing It URL: <https://ondato.com/blog/anti-money-laundering-compliance/>
5. Everything You Need to Know about KYC URL: <https://ondato.com/blog/know-your-customer/>
6. Bank Secrecy Act (BSA) URL: <https://www.occ.treas.gov/topics/supervision-and-examination/bsa/index-bsa.html>
7. Директива Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2018/843 від 30 травня 2018 року про внесення змін до Директиви (ЄС) 2015/849 про запобігання використанню фінансової системи для цілей відмивання грошей або фінансування тероризму та про внесення змін до директив 2009/138/ЄС і 2013/36/ЄС: Європарламент, Рада ЄС; Директива, Міжнародний документ від 30.05.2018 № 2018/843 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_010-18#Text
8. Criminal Justice (Money Laundering and Terrorist Financing) (Amendment) Act 2021 URL: <https://www.irishstatutebook.ie/eli/2021/act/3/enacted/en/pdf>
9. New Italian Rules for Virtual Asset Service Providers URL: <https://www.gtlaw.com/en/insights/2024/9/new-italian-rules-for-virtual-asset-service-providers>
10. Virtual Asset Service Providers Act, 2024 URL: <https://www.gazette.sc/sites/default/files/2024-08/Act%2012%20-%202024%20-%20Virtual%20Asset%20Service%20Providers%20Act%202024.pdf>
11. Оновлення Рекомендації № 15 «Віртуальні активи» від FATF URL: <https://finap.com.ua/onovlennya-rekomendatsiyi-15-virtualni-aktyvy-vid-fatf/>
12. Customer Due Diligence (CDD) URL: <https://ondato.com/due-diligence/>
13. Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023 on markets in crypto-assets, and amending Regulations (EU) No 1093/2010 and (EU) No 1095/2010 and Directives 2013/36/EU and (EU) 2019/1937 (Text with EEA relevance) URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj/eng>
14. Eu/Luxembourg Update On The Regulation On Markets In Crypto-Assets And The Digital Operational Resilience Act URL: [HTTPS://WWW.FINTECHLAWBLOG.COM/2024/05/24/EU-LUXEMBOURG-UPDATE-ON-THE-REGULATION-ON-MARKETS-IN-CRYPTO-ASSETS-AND-THE-DIGITAL-OPERATIONAL-RESILIENCE-ACT/](https://www.fintechlawblog.com/2024/05/24/eu-luxembourg-update-on-the-regulation-on-markets-in-crypto-assets-and-the-digital-operational-resilience-act/)
15. Luxembourg financial services regulator, the financial sector supervisory commission, and issues faqs on «virtual asset service provider» regime URL: <https://www.klgates.com/Luxembourg-Financial-Services-Regulator-the-Financial-Sector-Supervisory-Commission-and-Issues-faqs-on-Virtual-Asset-Service-Provider-Regime-9-13-2023>
16. ESMA Statement on mica Transitional Measures URL: https://www.esma.europa.eu/sites/default/files/2024-12/ESMA75-453128700-1396_Statement_on_mica_transitional_measures.pdf

ЦИФРОВА ЕРА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ: МОЖЛИВОСТІ ІТ-СИСТЕМ У ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ

THE DIGITAL ERA OF THE CRIMINAL PROCESS: OPPORTUNITIES OF IT SYSTEMS IN PRE-TRIAL INVESTIGATION

Шаблистий В.В., д.ю.н., професор,
директор

*Навчально-науковий інститут права та інноваційної освіти
Дніпровського державного університету внутрішніх справ,*

ORCID ID: 0000-0003-0210-1772

У статті констатовано, що сучасний кримінальний процес перебуває під значним впливом ІТ-системи, що зумовлює трансформацію його ключових стадій, зокрема досудового розслідування. Ця стадія, як одна з центральних у кримінальному провадженні, дедалі активніше інтегрує цифрові інструменти для збору, обробки й аналізу доказової бази. Застосування ІТ-систем сприяє підвищенню ефективності слідчих дій, прискорює ідентифікацію підозрюваних і дозволяє автоматизувати рутинні процедури. Водночас впровадження таких технологій супроводжується низкою викликів, пов'язаних із недостатньою законодавчою регламентацією, захистом персональних даних, забезпеченням кібербезпеки та обмеженим рівнем цифрової компетентності працівників правоохоронних органів, що ускладнює адаптацію кримінального процесу до інноваційних реалій.

У статті розглянуто процес цифровізації досудового розслідування в Україні, зокрема впровадження інформаційно-телекомунікаційних систем у кримінальний процес. Проаналізовано правові аспекти використання ІТ-технологій у слідчих діях, їхній вплив на ефективність кримінального провадження та можливі ризики, зокрема проблеми нормативної регламентації, захисту персональних даних і кібербезпеки. Окрему увагу приділено питанням визнання електронних доказів, їхньої допустимості та необхідності вдосконалення кримінального процесуального законодавства. Визначено перспективи застосування штучного інтелекту, аналізу великих даних і блокчейн-технологій у кримінальному процесі. Також акцентовано на міжнародних аспектах цифрового правосуддя, необхідності гармонізації українського законодавства з міжнародними стандартами та інтеграції вітчизняних інформаційних систем із глобальними базами даних для ефективної боротьби з кіберзлочинністю.

Доведено, що цифровізація кримінального провадження є невідворотним процесом, що потребує комплексного підходу, включаючи законодавчі зміни, технічні удосконалення та розвиток спеціалізованих підрозділів цифрової криміналістики. Вирішення цих завдань сприятиме підвищенню ефективності кримінального судочинства та забезпеченню належного рівня правового захисту в умовах сучасних викликів.

Ключові слова: кримінальний процес, досудове розслідування, цифровізація, електронні докази, ІТ-системи, кібербезпека, кримінальне судочинство, штучний інтелект.

The article states that the modern criminal process is under the significant influence of the IT system, which causes the transformation of its key stages, in particular the pre-trial investigation. This stage, as one of the central ones in criminal proceedings, is increasingly integrating digital tools for collecting, processing and analyzing evidence. The use of IT systems helps to increase the efficiency of investigative actions, accelerates the identification of suspects and allows for the automation of routine procedures. At the same time, the implementation of such technologies is accompanied by a number of challenges associated with insufficient legislative regulation, personal data protection, ensuring cybersecurity and a limited level of digital competence of law enforcement officers, which complicates the adaptation of the criminal process to innovative realities.

The article examines the process of digitalization of pre-trial investigation in Ukraine, particularly the implementation of information and telecommunication systems in criminal proceedings. The legal aspects of using IT technologies in investigative actions, their impact on the efficiency of criminal proceedings, and potential risks, including regulatory issues, personal data protection, and cybersecurity, are analyzed. Special attention is given to the recognition of electronic evidence, its admissibility, and the need to improve criminal procedural legislation. The prospects of applying artificial intelligence, big data analysis, and blockchain technologies in criminal proceedings are identified. The article also highlights the international aspects of digital justice, the necessity of harmonizing Ukrainian legislation with international standards, and the integration of national information systems with global databases for effective counteraction to cybercrime.

It has been proven that the digitalization of criminal proceedings is an inevitable process that requires a comprehensive approach, including legislative changes, technical improvements, and the development of specialized digital forensics units. Solving these tasks will contribute to increasing the efficiency of criminal justice and ensuring an adequate level of legal protection in the face of modern challenges.

Key words: criminal process, pre-trial investigation, digitalization, electronic evidence, IT systems, cybersecurity, criminal justice, artificial intelligence.

Постановка проблеми. Сучасний кримінальний процес перебуває під значним впливом інформаційно-телекомунікаційних технологій (далі – ІТ-системи), що зумовлює трансформацію його ключових стадій, зокрема досудового розслідування. Ця стадія, як одна з центральних у кримінальному провадженні, дедалі активніше інтегрує цифрові інструменти для збору, обробки й аналізу доказової бази. Застосування ІТ-систем сприяє підвищенню ефективності слідчих дій, прискорює ідентифікацію підозрюваних і дозволяє автоматизувати рутинні процедури. Водночас впровадження таких технологій супроводжується низкою викликів, пов'язаних із недостатньою законодавчою регламентацією, захистом персональних даних, забезпеченням кібербезпеки та обмеженим рівнем цифрової компетентності працівників правоохоронних органів, що ускладнює адаптацію кримінального процесу до інноваційних реалій.

Перспективні технології, такі як штучний інтелект, аналіз великих даних (Big Data) і блокчейн, відкривають нові можливості для розслідування кримінальних правопорушень, зокрема через підвищення точності аналізу та забезпечення прозорості даних. Проте їхнє використання в правовому полі потребує чіткого визначення процесуального статусу електронних доказів, а також розробки механізмів їхньої верифікації та захисту від маніпуляцій чи фальсифікації. Зростання кіберзлочинності додатково актуалізує необхідність адаптації правоохоронних структур до нових загроз шляхом удосконалення діяльності спеціалізованих підрозділів із цифрової криміналістики.

Ще одним важливим аспектом є проблема міждержавної взаємодії у сфері обміну цифровими доказами. Інтеграція національних інформаційних систем із міжнародними базами даних має потенціал значно підвищити ефективність розслідування транскордонних злочинів.

Однак відсутність належної координації між правоохоронними органами різних держав і розбіжності в нормативному регулюванні ускладнюють оперативний доступ до необхідної інформації. Це підкреслює потребу в гармонізації законодавчих норм і розробці єдиних міжнародних стандартів для використання ІТ-систем у кримінальному процесі.

Таким чином, цифровізація досудового розслідування є об'єктивним і невідворотним процесом, що вимагає системного підходу до вирішення пов'язаних із нею проблем. Для забезпечення ефективного, прозорого та справедливого кримінального судочинства необхідно вдосконалити нормативно-правову базу, підвищити професійну кваліфікацію слідчих у сфері цифрових технологій і розвинути відповідну технічну інфраструктуру. Лише за умови комплексного та збалансованого впровадження ІТ-систем можна досягти якісного прогресу в цій галузі.

Аналіз останніх досліджень. Останні дослідження у сфері використання інформаційно-телекомунікаційних технологій у кримінальному процесі демонструють їхню значну роль у підвищенні ефективності досудового розслідування. Науковці звертають увагу на проблеми правового регулювання цифрових доказів, питання кібербезпеки та можливості застосування штучного інтелекту у галузі кримінального судочинства. Зокрема, важливий внесок у розвиток цієї тематики зробили такі дослідники, як Бондар В.С., Гавловський В.Д., Гуцалюк М.В., Дабіжа Д.В., Кисельов А.О., Круль С.М., Лишак О.А., Орлов Ю.Ю., Тетерятник Г.К., Федчак І.А., Хахановський В.Г., Чернявський С.С., які у своїх працях розглядали питання діджиталізації, електронного судочинства та автоматизації слідчих дій.

Метою написання статті є аналіз можливостей ІТ-систем у досудовому розслідуванні та оцінка їхнього впливу на ефективність кримінального процесу.

Виклад основного матеріалу. Останні роки в Україні характеризуються активним упровадженням інформаційних і цифрових технологій, що в сучасному контексті отримали назву «діджиталізація», у повсякденне життя суспільства з метою його вдосконалення та прогресивного розвитку.

Відповідно до світових тенденцій і спираючись на досвід міжнародних партнерів, у червні 2021 року Верховна Рада України ухвалила Закон України № 1498-IX «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо запровадження інформаційно-телекомунікаційної системи досудового розслідування» (далі – Закон України № 1498-IX) [1].

Як випливає з назви цього законодавчого акта, його прийняття ознаменувало початок створення в Україні новаторської ІТ-системи досудового розслідування, яка офіційно запрацювала з 15 грудня 2021 року.

Згідно з положеннями закону та частиною 1 статті 106-1 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), зазначена система призначена для створення, накопичення, зберігання, пошуку, обробки та передачі матеріалів і відомостей у межах кримінального провадження [2]. Іншими словами, усі матеріали кримінальних проваджень, внесених до Єдиного реєстру досудових розслідувань після 15 грудня 2021 року, формуються та ведуться в електронному вигляді, а не на паперових носіях.

Безумовно, таке нововведення має позитивну мету – зменшення обсягу паперової роботи для правоохоронних органів, яка в сучасних умовах є надмірно трудомісткою та не завжди виправданою через значні затрати часу й ресурсів.

За даними статистики, оприлюдненими на офіційному сайті Офісу Генерального прокурора, у грудні 2024 року в Україні було зареєстровано 492 479 кримінальних проваджень [3]. При цьому середній обсяг одного провадження

становить щонайменше 1000 сторінок, що є доволі значним показником.

Спільним наказом Тимчасово виконуючого повноваження Директора Національного антикорупційного бюро України, Генерального прокурора, Голови Ради суддів України та Голови Вищого антикорупційного суду від 15 грудня 2021 року № 175/390/57/72 було затверджено положення про систему «iКейс». Принагідно зауважити, що функціонування ІТ-системи досудового розслідування «iКейс», сприяє значній автоматизації процесів досудового розслідування в цілому, а також окремих процедур, що стосуються організаційних, управлінських, аналітичних, інформаційно-телекомунікаційних та інших потреб користувачів системи [4]. Це, зокрема, полегшило доступ сторони захисту до матеріалів кримінального провадження відповідно до статті 221 КПК України, а також дозволить слідчому судді оперативно розглядати клопотання та скарги сторін провадження на етапі досудового розслідування в розумні строки, без необхідності фізичного витребування матеріалів від органу досудового розслідування чи прокуратури, що суттєво економить час [2].

Крім того, Законом України № 1498-IX передбачено, що Офіс Генерального прокурора, орган, до складу якого входить орган досудового розслідування, а також орган, відповідальний за затвердження положення про систему, що діє в судах, зобов'язані протягом шести місяців із дня набрання законом чинності розробити та затвердити положення про ІТ-систему досудового розслідування [1].

Проте, варто звернути увагу на зауваження представників правозахисної спільноти України, які висловлюють занепокоєння щодо відсутності чіткого порядку залучення адвокатів як учасників кримінального процесу до роботи з системою «iКейс» під час виконання ними своїх процесуальних обов'язків [5, с. 461].

Також необхідно відзначити окремі процесуальні порушення, пов'язані з нововведеннями, які допускаються деякими слідчими [6, с. 375]. Зокрема, відповідно до абзацу 2 частини 3 статті 290 КПК України, на стадії надання доступу до матеріалів кримінального провадження іншій стороні окремі слідчі вдаються до імітації цього процесу в електронному форматі (наприклад, надсилаючи скан-копії на електронну пошту адвоката або копіюючи їх на USB-накопичувачі) [2]. При цьому слідчий звітує про ознайомлення сторони з матеріалами та вимагає письмового підтвердження цього факту відповідно до частини 9 статті 290 КПК України, чим порушує право сторони на доступ до фізичних оригіналів матеріалів справи.

Вбачається, що надання електронних копій матеріалів кримінального провадження слідчими будь-якого органу досудового розслідування (за винятком Національного антикорупційного бюро України) слід розглядати лише як надання копій, а не як повноцінне відкриття матеріалів у розумінні статті 290 КПК України, яка передбачає доступ саме до оригінальних документів [2].

Запровадження нових інформаційних технологій і технічних рішень у різні сфери життя є неминучим процесом і може вважатися беззаперечним кроком уперед. Проте, як і в разі будь-яких інновацій, до їх інтеграції необхідно підходити з максимальною відповідальністю, щоб уникнути руйнування вже наявних механізмів і запобігти можливим зловживанням із боку тих, хто ці технології застосовуватиме [7].

Водночас у кримінальному процесуальному законодавстві України відсутнє чітке визначення електронних доказів як самостійної категорії. Законодавець обмежується загальним визначенням доказів, відповідно до якого це фактичні дані, отримані у передбаченому КПК України порядку, на підставі яких встановлюються обставини, що мають значення для кримінального провадження. При цьому процесуальними джерелами доказів згідно з части-

ною 2 статті 84 КПК України є показання, речові докази, документи та висновки експертів [2]. Отже, електронні докази формально не виділені як окремий вид, що створює певні труднощі у їхньому використанні.

Дослідники, зокрема Орлов Ю.Ю. та Чернявський С.С., пропонують законодавчо закріпити поняття електронних доказів як самостійного джерела доказової інформації. Вони визначають електронні відображення як цілісну систему відомостей або комп'ютерних інструкцій в інформаційній мережі чи на технічному носії, що можуть бути використані для встановлення фактів у кримінальному провадженні [8]. Подібний підхід підтримується і на міжнародному рівні. Так, Рада Європи визначає електронні докази як будь-які докази, отримані з даних, що містяться на цифрових пристроях або вироблені ними, функціонування яких залежить від програмного забезпечення та комп'ютерних мереж.

Електронні докази мають низку специфічних особливостей, що відрізняють їх від традиційних джерел доказової інформації. Вони невидимі неозброєним оком, а їх вилучення часто потребує спеціальних технічних засобів і залучення фахівців. Крім того, електронні докази є нестійкими, оскільки можуть бути змінені або втрачені через технічні фактори, такі як перезапис даних, розрядка пристрою чи фізичне пошкодження носія. Водночас вони можуть копіюватися без втрати якості, що створює як переваги у збереженні та передачі, так і ризики підробки, через що важливо забезпечувати їхню автентичність. Окрему роль відіграє їх походження: електронні докази можуть бути створені людиною (наприклад, електронні листи, повідомлення) або автоматично згенеровані системами (логи серверів, дані про з'єднання тощо). Крім того, вони не прив'язані до матеріального носія, можуть вільно переміщуватися у цифровому середовищі, що ускладнює їхню фіксацію та збереження. Саме тому процес збирання, перевірки й оцінки електронних доказів вимагає залучення спеціалістів та застосування методів цифрової криміналістики, адже без належної процедури їх належності може бути поставлена під сумнів, що здатне суттєво вплинути на судовий розгляд і результати кримінального провадження.

Ключовою проблемою використання електронних доказів у кримінальному процесі є забезпечення їхньої належності та допустимості. Для цього необхідно дотримуватись низки принципів, серед яких законність збору інформації, цілісність отриманих даних, належне документування всіх процесуальних дій із цифровими носіями, залучення відповідних експертів та спеціалістів [9]. Важливим аспектом є використання технологій захисту даних, зокрема цифрових підписів та криптографічних механізмів, які можуть підтверджувати автентичність електронних доказів [10, с. 22-23].

Проте для ефективного використання електронних доказів у правовій сфері необхідно чітко визначити їхній процесуальний статус, а також розробити надійні механізми верифікації та захисту від підробки чи маніпуляцій. Важливо запровадити уніфіковані стандарти збору, аналізу та оцінки таких доказів, що гарантуватиме їхню

допустимість, допустимість і належність у судових процесах [11, с. 164]. Крім того, варто вдосконалити законодавчі норми, які регулюють відповідальність за фальсифікацію або незаконне використання електронних доказів, оскільки правова невизначеність може спричинити зловживання. Зростання кіберзлочинності ще більше підкреслює потребу в адаптації правоохоронних органів до нових викликів, зокрема шляхом удосконалення діяльності спеціалізованих підрозділів із цифрової криміналістики.

Слід констатувати, що проблема міждержавної взаємодії у сфері обміну цифровими доказами залишається одним із ключових викликів сучасного кримінального процесу. Інтеграція національних інформаційних систем із міжнародними базами даних здатна значно підвищити ефективність розслідування транскордонних злочинів, проте її реалізація ускладнена відсутністю єдиних механізмів координації між правоохоронними органами різних країн та розбіжностями в нормативно-правовому регулюванні. Це обумовлює необхідність гармонізації законодавчих норм і розробки універсальних міжнародних стандартів використання цифрових технологій у кримінальному судочинстві. Водночас актуальним залишається питання науково-технічного вдосконалення процесів верифікації цифрових доказів, розробки надійних алгоритмів захищеного обміну інформацією та створення ефективних методів автоматизованого аналізу великих обсягів даних для ідентифікації цифрових слідів злочинної діяльності [12]. Подальші дослідження у цих напрямках є критично важливими для підвищення рівня безпеки та ефективності міжнародного співробітництва у сфері боротьби з кіберзлочинністю.

Висновок. Запровадження ІТ-системи досудового розслідування в Україні є важливим кроком на шляху цифрової трансформації кримінального процесу. Використання системи «іКейс» сприяє підвищенню ефективності роботи слідчих органів, оптимізації процесу обробки кримінальних проваджень і забезпеченню оперативного доступу до матеріалів справи. Однак впровадження таких інновацій супроводжується певними викликами, зокрема відсутністю чіткої правової регламентації статусу електронних доказів, процедур їх збирання та використання, а також ризиками фальсифікації та маніпуляцій.

Необхідно вдосконалити кримінальне процесуальне законодавство, закріпивши електронні докази як окрему категорію доказової бази та розробивши стандартизовані механізми їх перевірки та верифікації. Важливим напрямом подальшого розвитку є також забезпечення захисту електронних даних, створення ефективних алгоритмів боротьби з кіберзлочинністю та інтеграція національних цифрових систем із міжнародними базами даних.

Таким чином, цифровізація кримінального провадження є невідворотним процесом, що потребує комплексного підходу, включаючи законодавчі зміни, технічні удосконалення та розвиток спеціалізованих підрозділів цифрової криміналістики. Вирішення цих завдань сприятиме підвищенню ефективності кримінального судочинства та забезпеченню належного рівня правового захисту в умовах сучасних викликів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо запровадження інформаційно-телекомунікаційної системи досудового розслідування : Закон України від 1 червня 2021 року № 1498-ІХ. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 2021. № 31. Ст. 253. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1498-20#Text>
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 12.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/4651-17>
3. Офіс Генерального прокурора. Офіційний веб-сайт. URL: <https://www.gp.gov.ua/>
4. Про інформаційно-телекомунікаційну систему досудового розслідування «іКейс»: Наказ Національного антикорупційного бюро України, Офісу Генерального прокурора, Вищого антикорупційного суду, Ради суддів України від 15.12.2021 № 175/390/57/72.
5. Черниченко І.В., Маслюк О.В. Переваги застосування «іКейс» у кримінальному провадженні України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 7. С. 460-462.
6. Демура М. До питання про цифрову трансформацію кримінального провадження в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. Спеціальний випуск № 2 (121). С. 374-381

7. Навчальний посібник для підготовки до державного екзамену з дисциплін «Кримінальний процес», «Криміналістика» / В. В. Шабліс-тий, А. Ф. Волобуєв, Г. Л. Д'яковський та ін. Дніпро : Дніпров. держ. ун-т внутр. справ, 2024. 332 с.
8. Орлов Ю.Ю., Чернявський С.С. Електронне відображення як джерело доказів у кримінальному провадженні. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 1(13). С. 12–24.
9. Солдатенко О. А. Трансформація кримінального процесу в епоху цифрових технологій: виклики та перспективи. Актуальні проблеми кримінально-правового, кримінального процесуального та криміналістичного забезпечення протидії злочинності : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 08 грудня 2023 р.). Дніпро : ДДУВС, 2024. С. 269-272
10. Використання електронних носіїв інформації з медіа-контентом у якості джерел доказів: методичні рекомендації / Авт. колектив: А.В. Захарко, А.Г. Гаркуша, В.В. Рогальська, І.В. Краснобрижий, О.В. Брягін. Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2019. 73 с.
11. Шиян А.Г. Процесуальні джерела доказів у кримінальному провадженні: новели кримінального процесуального законодавства України. Актуальні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування: матеріали наук.-практ. семінару (м. Дніпро, 29 травня 2020 р.). Дніпро: ДДУВС, 2020. С. 163-166
12. Запобігання комп'ютерним кримінальним правопорушенням : наук.-практ. посібник / С. В. Бабанін. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 80 с.

ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ЗАСТОСУВАННЯ ТРАНСПЛАНТАЦІЙ ТА ЗДІЙСНЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ, ПОВ'ЯЗАНОЇ З ТРАНСПЛАНТАЦІЄЮ

FORMS OF IMPLEMENTATION OF STATE POLICY IN THE FIELD OF TRANSPLANTATION AND ACTIVITIES RELATED TO TRANSPLANTATION

Кузюк М.Г., здобувач

Науково-дослідний інститут публічного права

Запуск в Україні ринку надання послуг трансплантації та здійснення діяльності, пов'язаної з нею став важливим з необхідним аспектом розвитку нашої країни. Перетворення, що відбуваються у цій сфері дають очікування позитивних змін, які стосуються різних як медичних, так і економічних та соціальних аспектів. Проведення дорогих операцій закордоном, дефіцит органів для трансплантації, і т.д. ці та інші фактори створюють перешкоди порятунку життів людей, які потребують невідкладного хірургічного оперування. У світі та в Україні без винятку багато пацієнтів щороку помирають через відсутність доступу до органів для трансплантації. Планова та закономірна реалізація державної політики і сфері застосування медичної галузі шляхом впровадження трансплантаційної медицини сприятиме створенню нових робочих місць, залученню інвестицій і розвитку медичних технологій, що дозволить Україні посісти якісно вищий рівень у світовому рейтингу. Метою статті є визначення поняття державної політики та її сутності у сфері застосування трансплантації та здійснення діяльності, пов'язаної з трансплантацією. Стаття присвячена дослідженню форм реалізації державної політики у сфері трансплантації, зокрема правовим, організаційним та етичним аспектам регулювання цієї галузі. Автор розглядає основні механізми впровадження державних ініціатив, спрямованих на розвиток трансплантації, а також аналізує нормативно-правову базу, що регулює діяльність, пов'язану з трансплантацією органів, тканин і клітин. Особлива увага приділена питанням забезпечення прозорості, етичності та доступності трансплантаційних послуг, а також ролі міжнародного досвіду у формуванні національної політики. У статті пропонуються рекомендації щодо вдосконалення державного управління у цій сфері з метою підвищення ефективності та довіри громадян до системи трансплантації. Зроблено висновок, що запровадження ефективних форм реалізації державної політики у сфері трансплантації є важливим кроком до підвищення доступності трансплантаційних послуг, покращення якості медичної допомоги та збереження людського життя.

Ключові слова: трансплантація, державна політика, форми реалізації, організаційні механізми, законодавче регулювання, презумпція згоди, інформаційні кампанії, координація трансплантації, донорство органів, медична інфраструктура.

The launch of the market for providing transplantation services and carrying out activities related to it in Ukraine has become an important and necessary aspect of the development of our country. The transformations taking place in this area give rise to expectations of positive changes that concern various medical, economic and social aspects. Carrying out expensive operations abroad, the shortage of organs for transplantation, etc. these and other factors create obstacles to saving the lives of people who need urgent surgical operations. In the world and in Ukraine, without exception, many patients die every year due to the lack of access to organs for transplantation. Planned and systematic implementation of state policy and the field of application of the medical industry through the introduction of transplantation medicine will contribute to the creation of new jobs, attracting investments and the development of medical technologies, which will allow Ukraine to occupy a qualitatively higher level in the world ranking. The purpose of the article is to define the concept of state policy and its essence in the field of application of transplantation and the implementation of activities related to transplantation. The article is devoted to the study of forms of implementation of state policy in the field of transplantation, in particular, legal, organizational and ethical aspects of regulating this industry. The author considers the main mechanisms of implementation of state initiatives aimed at the development of transplantation, and also analyzes the regulatory framework regulating activities related to the transplantation of organs, tissues and cells. Particular attention is paid to the issues of ensuring transparency, ethics and accessibility of transplantation services, as well as the role of international experience in the formation of national policy. The article offers recommendations for improving public administration in this area in order to increase the efficiency and trust of citizens in the transplantation system. It is concluded that the introduction of effective forms of implementation of state policy in the field of transplantation is an important step towards increasing the accessibility of transplantation services, improving the quality of medical care and preserving human life.

Key words: transplantation, state policy, forms of implementation, organizational mechanisms, legislative regulation, presumption of consent, information campaigns, transplantation coordination, organ donation, medical infrastructure.

Актуальність теми. Запуск в Україні ринку надання послуг трансплантації та здійснення діяльності, пов'язаної з нею став важливим з необхідним аспектом розвитку нашої країни. Перетворення, що відбуваються у цій сфері дають очікування позитивних змін, які стосуються різних як медичних, так і економічних та соціальних аспектів. Проведення дорогих операцій закордоном, дефіцит органів для трансплантації, і т.д. ці та інші фактори створюють перешкоди порятунку життів людей, які потребують невідкладного хірургічного оперування. У світі та в Україні без винятку багато пацієнтів щороку помирають через відсутність доступу до органів для трансплантації. Розвиток трансплантаційної системи дозволяє забезпечити доступ до цих життєво необхідних послуг. Лише за три роки в Україні в межах проєкту МОЗ у 2021 році здійснено 316 органних трансплантацій, у 2022 – 384, а у 2023 – 585. Зазначена тенденція зумовила включення у 2024 році трансплантаційних пакетів до Програми медичних гарантій НСЗУ [2; 4].

Планове та закономірне реалізація державної політики і сфері застосування медичної галузі шляхом

впровадження трансплантаційної медицини сприятиме створенню нових робочих місць, залученню інвестицій і розвитку медичних технологій, що дозволить Україні посісти якісно вищий рівень у світовому рейтингу.

Таким чином, запуск ринку трансплантації є стратегічно важливим для порятунку життів, економічного розвитку та зміцнення соціальної довіри до медицини.

Метою статті є визначення поняття державної політики та її сутності у сфері застосування трансплантації та здійснення діяльності, пов'язаної з трансплантацією.

Стан дослідження. Наукове дослідження форм реалізації державної політики у сфері трансплантації в Україні є багатограним та динамічним процесом, що відображає еволюцію законодавства, організаційних структур та етичних аспектів. Проблематика реалізації питання правового регулювання в контексті державної політики у сфері трансплантації анатомічних матеріалів людини були предметом розгляду у наукових працях як зарубіжних вчених так і вчених сучасників, серед яких роботи: М.М. Білінської, М.С. Брюховецької, А.П. Геля, О.М. Головки, Д.В. Карамішева, О.І. Кисельова, М.М. Ковальського, В.С. Крайника,

А.М. Красікова, Ю.Паніної, В.М. Пашкова, В.І. Пішти, Я.Ф. Радиша, Б.В. Сачука, І.Я. Сенюти, та ін. Однак варто відмітити, що дані дослідження здебільшого стосувалися питання нормативно правового забезпечення здійснення діяльності, пов'язаної з трансплантацією.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні в період повномасштабної збройного вторгнення держави-агресора важливого значення набуває реалізація прав на медичну допомогу. Громадяни мають право на доступ до сучасної медицини, включаючи трансплантацію.

Щодня помирає орієнтовно 9 людей через неможливість отримати медичну послугу з трансплантації органу в Україні. Перш за все, це пов'язано з відсутністю системи органної трансплантації від донора-трупа. Крім того, через відсутність трансплантації нирки пацієнти з термінальною стадією ниркової недостатності перебувають на гемодіалізі, що значно погіршує якість життя, створює ризик гемотрансмісивного інфікування та скорочує тривалість життя [20, с. 3].

Одним із пріоритетних напрямків державної політики у сфері охорони здоров'я є державне регулювання трансплантації органів та інших анатомічних матеріалів. Кількість пацієнтів, які потребують пересадки органів або тканин, зростає з кожним днем. Водночас у вітчизняній трансплантології спостерігається критичний дефіцит донорського матеріалу. Ефективний розвиток державного регулювання трансплантації має бути орієнтований на вирішення головної проблеми — кожен пацієнт, що перебуває в черзі на трансплантацію, повинен отримати необхідний орган або тканину. Тому надзвичайно важливим є удосконалення та розвиток державного регулювання в галузі трансплантації.

За оцінками ВООЗ в Україні щороку з'являється до 6,5 тис пацієнтів, які потребують трансплантацію нирки (150 пацієнтів на 1 млн населення). Через відсутність органів для трансплантації вони отримують діалізу терапію. Це суттєво погіршує якість їх життя та скорочує його тривалість. Витрати держави на 1 такого пацієнта складають 234 - 300 тис грн. щороку. Якщо б вдалося провести трансплантацію, то вони б склали 30-75 тис грн (щорічна вартість імуносупресії після трансплантації) [20, с. 4].

Варто зауважити, що підвищення культури донорства створення умов для трансплантації сприятиме підвищенню обізнаності населення про важливість донорства органів. Розвиток трансплантації демонструє прогрес у медичній сфері та може покращити ставлення суспільства до вітчизняної медицини, так як успішне впровадження трансплантационної системи може стати важливим фактором для підвищення авторитету України в тому числі і на міжнародній арені.

Незважаючи на значний прогрес у цьому напрямку в Україні ще слід провести гармонізацію законодавства з європейськими стандартами, адже розвиток трансплантації сприятиме приведенню українського законодавства у відповідність до міжнародних норм, що особливо важливо у контексті інтеграції до ЄС.

Як чітко закріплено в Основному законі охорона здоров'я є однією з найбільш значущих соціальних сфер суспільного життя, а Україна — визначається, як соціальна держава [5]. Таким чином у Стратегії сталого розвитку «Україна — 2020» підкреслюється необхідність зосередити увагу на безпеці життя та здоров'я людини, що передбачає ефективну медицину, захист соціально вразливих груп населення, безпечний стан довкілля, а також доступ до якісної питної води, безпечних продуктів харчування та промислових товарів. Кожен громадянин має бути гарантований доступом до системи охорони здоров'я [14].

Разом з тим, сьогодні розвиток сфери охорони здоров'я в Україні відбувається у складних умовах ведення збройної агресії проти нашої держави, системної соціально-економічної кризи, змін у соціально-економічному серед-

овищі та скорочення фінансування медицини. Це створює значні виклики для подальшого реформування та забезпечення необхідного рівня медичних послуг у регіонах України [1].

Відповідно Стратегії сталого розвитку «Україна — 2020» було закріплено основну мету державної політики у цій сфері, яка полягала у всебічному реформуванні системи охорони здоров'я, яке дозволить створити модель, орієнтовану на пацієнта, та забезпечити медичне обслуговування на рівні європейських стандартів. Орієнтиром для реформування є програма ЄС «Європейська стратегія здоров'я — 2020» [14].

Реалізація державного управління та регулювання в сфері охорони здоров'я є ключовим завданням держави. Досягнення сучасної медицини дозволяють не тільки зберегти життя, а й покращити його якість. Одним із найбільш ефективних способів досягнення цих результатів є трансплантація — метод лікування, що застосовується за суворих медичних показань, за згодою інформованого пацієнта і лише тоді, коли інші методи лікування є неефективними [19; 17].

Трансплантація органів рятує життя багатьом людям та відновлює важливі функції організму, не маючи співрозмірних альтернатив за ефективністю. Проводячи аналіз за останні 50 років трансплантація стала одним із найуспішніших напрямів медицини. Однак у різних країнах існують значні відмінності у доступності трансплантації, а також у рівні безпеки, якості та ефективності донорства і трансплантації органів [21]. Тому важливим завданням є розвиток державного регулювання у сфері трансплантації органів та інших анатомічних матеріалів. Україна, як соціальна і правова держава, повинна забезпечити реалізацію основних завдань державної політики як у сфері охорони здоров'я загалом, так і у сфері трансплантації зокрема. Необхідно оптимізувати як організаційні, так і правові механізми державного регулювання трансплантації. У цьому важливу роль відіграє запозичення досвіду державного регулювання у сфері трансплантації в країнах ЄС.

Сьогодні збройна агресія Російської Федерації проти України, що триває з 2014 року, безумовно відобразилася на здоров'ї громадян і стані функціонування системи охорони здоров'я, а також вперше продемонструвала наявні та потенційні наслідки тимчасової окупації, внутрішніх міграційних процесів та обмеження доступу до медичної допомоги населенню [16].

Критичне навантаження на національну систему охорони здоров'я виникло через значні руйнування медичних закладів, зростання попиту населення на окремі види медичної допомоги, які раніше не були пріоритетними, а також через пошкодження цивільної інфраструктури. Це ускладнює доступ до медичних послуг, дотримання маршрутів пацієнтів та ефективний розподіл ресурсів.

Розвиток і вдосконалення систем психологічної та психіатричної допомоги, реабілітаційних послуг, а також системи судово-медичної експертизи вимагають детального ресурсного планування та підготовки. Додаткові виклики створює масова міграція населення та медичних працівників, а також необхідність впровадження тимчасових рішень для забезпечення універсального доступу до медичних послуг і захисту громадян [13]. Це ускладнює збір і використання об'єктивних даних для ухвалення управлінських рішень в умовах воєнного стану.

Підґрунтям для розробки нової Стратегії розвитку системи охорони здоров'я на період до 2030 року стало врахування ряду нормативно-правових документів, які регулюють діяльність у сфері охорони здоров'я, серед яких:

- Про стан національної системи охорони здоров'я та невідкладні заходи щодо забезпечення громадян України медичною допомогою. Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 липня 2021 р. [12];

- Про заходи щодо підвищення конкурентоспроможності закладів охорони здоров'я та забезпечення додатко-

вих гарантій для медичних працівників. Указ Президента України від 18 червня 2021 р. № 261 [10];

– Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року. Постанова КМУ, від 3 березня 2021 р. № 179 [8];

– Національної стратегії у сфері прав людини. Указ Президента України від 24 березня 2021 р. № 119 [6];

– Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію людського розвитку» [11];

– Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року, розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2021 р. № 366 [15];

– Національного плану заходів щодо неінфекційних захворювань для досягнення глобальних цілей сталого розвитку. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 липня 2018 р. № 530 [7].

Об'єктивності раді, варто відмітити, що протягом останніх років система охорони здоров'я України зазнала значної трансформації. Важливим кроком стало впровадження державних фінансових гарантій медичного обслуговування населення та створення Національної служби здоров'я України (НСЗУ) як замовника медичних послуг і лікарських засобів.

Завдяки реформі медичної сфери стало можливим запровадження автономізації закладів охорони здоров'я, дозволила їм отримати більшу самостійність у прийнятті рішень, що запровадити принцип оплати за послугу та закласти основи конкурентності. Це стало ключовою зміною у фінансуванні системи охорони здоров'я, починаючи з первинної медичної допомоги й до спеціалізованої допомоги, яку надають заклади загальнодержавного значення та відомчі установи. Такий підхід відкриває перспективи створення єдиного простору медичної допомоги в Україні [9].

Разом з тим, реалізації державної політики у сфері трансплантології та пов'язаної з нею діяльності повинна починатися з реформи громадського здоров'я орієнтованої на посилення інституцій громадського здоров'я, зміцнення епідеміологічного нагляду та моніторингу небезпечних факторів і загроз (радіаційного, хімічного, біологічного, ядерного чи невідомого походження).

В контексті державного регулювання трансплантації та пов'язаної з нею діяльністю, держава (в «особі» система охорони здоров'я), враховуючи високі людські, ресурсні та економічні втрати, спричинені повномасштабним вторгненням російської федерації, повинна максимально ефективно та раціонально використовувати всі доступні та потенційно доступні медичні технології та рішення, які завдяки раннім та ефективним втручанням дають змогу у майбутньому зменшити тягар захворюваності, прискорити відновлення та зберегти людський потенціал країни [16].

В новій стратегії розвитку системи охорони здоров'я на період до 2030 року відмічається, що основною метою є створення такої системи охорони здоров'я України, за ефективного функціонування якої кожна людина матиме повноту можливостей подбати про своє здоров'я, підтримувати, зберігати його та отримувати найвищий доступний рівень медичної допомоги та медичного догляду, а особи та суб'єкти, залучені до її надання, матимуть прозорі та ефективні інструменти для реалізації власного потенціалу та впливу на формування політик щодо охорони здоров'я на всіх рівнях [7].

В схваленій 17 січня 2025 року новій стратегії чітко відмічені три стратегічних цілі, зокрема: - забезпечення універсального доступу населення до якісних медичних послуг та інструментів реалізації права на здоров'я; - посилення міждержавної координації державної політики, що впливає на систему охорони здоров'я; - забезпечення

та створення умов для розвитку та реалізації потенціалу національної системи охорони здоров'я [13].

Реалізація вказаних завдань можливе шляхом забезпечення безперервного розвитку людського капіталу та створення можливостей самореалізації в системі охорони здоров'я, що дасть змогу створити комплексні умови для кадрових ресурсів системи охорони здоров'я, які б стимулювали та надавали можливість працівникам сфери охорони здоров'я виконувати свої професійні обов'язки на належному рівні та забезпечували створення гідних умов праці та розвитку [16].

Завданнями з реалізації цієї оперативної цілі зазначеної стратегії є: удосконалення нормативного та професійного середовища для проведення клінічних досліджень; розширення практики генетичних досліджень та використання прогностичних тест-систем для потреб охорони здоров'я; повноцінне впровадження телемедицини та інтелектуальної системи підтримки клінічних рішень, системи обробки великих даних, штучного інтелекту, запровадження етичних засад використання технологій штучного інтелекту та інструментів на основі даних; забезпечення подальшого розвитку трансплантології, зокрема щодо використання біо- та ксенотрансплантів, подальшої цифровізації галузевих процесів, забезпечення безпечності матеріалів, тканин та органів, що використовуються, тощо; створення системи планування та комплексного задоволення потреб закладів охорони здоров'я у дороговартісному обладнанні відповідно до планів розвитку госпітальних округів та системи охорони здоров'я в цілому; врегулювання та сприяння використанню лікарських засобів передової терапії та інноваційних медичних виробів; врегулювання та розширення використання методів віддаленого моніторингу стану здоров'я пацієнтів; забезпечення розвитку досліджень та виробництва у сфері біоінженерії, тривимірного моделювання, друку та виготовлення медичних виробів, зокрема допоміжних засобів реабілітації, посилення спроможності національної дослідницької та інноваційної інфраструктури для створення та комерціалізації результатів науково-технічної діяльності, впровадження інновацій у сфері охорони здоров'я; врегулювання та забезпечення роботи біобанків, накопичення та обмін даними між ними для використання у наукових цілях та застосування новітніх підходів до діагностики та лікування захворювань [16; 15].

На нашу думку, слушно зауважила Л.І. Сич, яка у своїй дисертаційній роботі провела аналіз організації і надання медичної допомоги із застосування трансплантації в Україні виокремила деякі проблемні тенденції такої діяльності, зокрема: розбалансованість діяльності; відсутність системного підходу і стратегічного планування; дисбаланс і невідповідність розвитку одних елементів відповідно до інших; непрозорість та заангажованість суб'єктів, що приймають участь у процесі; наявність колізій і прогалин у правовому полі; низький рівень охоплення і слабкий вплив держави на суспільну думку в контексті формування позитивного ставлення до культури донорства; майже відсутнє і слабе наукове та експертно-аналітичне обґрунтування теперішнього стану і впроваджуваних змін [18].

Важливо розуміти, що в системі механізмів формування державної політики у сфері трансплантації органів та супутньої діяльності ключову роль відіграють організаційний і правовий аспекти, які є основою для її реалізації. Вони включають сукупність методів і інструментів, спрямованих на досягнення цілей державного регулювання у цій сфері.

Організаційний механізм державного регулювання трансплантації охоплює такі методи, як трансплант-координація, ліцензування, стандартизація, сертифікація, контроль, нагляд тощо. Інструментами цього механізму є Єдина державна інформаційна система трансплантації

(ЄДІСТ), державні, регіональні та місцеві програми розвитку трансплантації, а також стандарти у сфері трансплантації.

Правовий механізм, у свою чергу, включає методи регулювання діяльності, пов'язаної з вилученням, зберіганням, перевезенням органів і інших анатомічних матеріалів, їх трансплантацією, виробництвом біоімплантів, отриманням та використанням ксенотрансплантатів. Інструментами правового механізму виступають нормативно-правові акти, зокрема: Конституція України, закони України, укази Президента, постанови Кабінету Міністрів, міжнародно-правові документи, а також судові рішення [22].

Особливу увагу слід приділити трансплант-координації, яка є центральним елементом організаційного механізму державного регулювання у сфері трансплантації органів та інших анатомічних матеріалів.

Окремо слід зупинитись на формуванні та реалізації державної політики у сфері застосування трансплантації та здійснення діяльності, пов'язаної з трансплантацією національної кадрової політики у сфері охорони здоров'я, яка є нагальною потребою та ключовою умовою для ефективного функціонування галузі, особливо в контексті впровадження сучасних реформ. Медичні кадри визнаються стратегічним капіталом, на який спрямовується до 70% усіх інвестицій у сфері охорони здоров'я у світі. Проте в Україні кадрові проблеми галузі залишаються нерозв'язаними та загострюються, ставлячи систему охорони здоров'я перед загрозою кадрової кризи [3, с. 187]. Деякі експерти вважають цю ситуацію потенційною загрозою для здоров'я та якості життя населення.

Якісний та ефективний підхід до реалізації державної політики у сфері трансплантації повинен здійснюватися через низку форм, що охоплюють різні аспекти управління та регулювання, включаючи наступні напрямки, з поміж яких: нормативно-правового регулювання, організаційно-управлінське, економічне регулювання та освітньо-інформаційну роботу.

Державне регулювання повинно запроваджувати нормативну базу, яка регламентує порядок здійснення трансплантації, включаючи умови забору та використання анатомічних матеріалів; процедури отримання згоди реципієнтів та донорів; вимоги до трансплантаційних центрів та їх ліцензування.

Фінансова підтримка трансплантації здійснюється за рахунок державного бюджету, а також шляхом залучення

грантових програм і міжнародної технічної допомоги. Принцип «гроші йдуть за пацієнтом» стимулює конкуренцію між закладами охорони здоров'я.

Освітньо-інформаційна сфера забезпечення державної політики повинна включати в себе аспект, який враховує те, що держава забезпечує інформування населення про трансплантацію, розвіє міфи та сприяє формуванню позитивного ставлення до донорства. Важливою складовою є підготовка кваліфікованих фахівців у цій галузі.

В контексті зазначеного слід додати, що сама медична спільнота, пов'язана з діяльністю трансплантацією або потенційно зацікавлена в ній, загалом підтримує її розвиток. Особливу зацікавленість проявляють лікарі-трансплантологи, для яких це є можливістю професійного зростання та підвищення конкурентоздатності в медичній галузі.

Однак частина професійної медичної спільноти, переважно науковці та лідери у сфері трансплантації, прагнуть зберегти свій монополістичний статус. Це можливо за умови суворого адміністративного регулювання, яке включає централізацію процесів трансплантації, а також створення бюрократичних та ліцензійних бар'єрів для регіональних закладів, які прагнуть долучитися до цієї діяльності. Практика свідчить, що такі гравці часто не мотивовані або неспроможні забезпечити розвиток трансплантаційних послуг і доступ пацієнтів до них.

Висновки. Для стимулювання появи нових мотивованих гравців держава має сприяти створенню регіональних, галузевих центрів трансплантації. Це дозволить зменшити значення «унікальних національних центрів», які наразі домінують, і спонукати їх до конкурентної боротьби. Оскільки регіональні центри матимуть власні програми донорства, така конкуренція буде досить інтенсивною і сприятиме розвитку максимально ефективної системи трансплантації, орієнтованої на потреби пацієнтів.

Розвиток та ефективний менеджмент державо-творчої політики України у сфері застосування трансплантації та здійснення діяльності, пов'язаної з трансплантацією, а також її законне регулювання зменшить ризики нелегального обігу органів та зловживань у цій сфері. Разом з тим, сьогодні Україна має значний потенціал у розвитку трансплантаційної медицини, але для цього необхідно ще вирішити ряд ключових завдань, серед яких: забезпечення фінансування для створення інфраструктури; освітні програми для лікарів та населення; побудова прозорої системи донорства та реєстрів пацієнтів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко С. Г. Особливості державної політики охорони здоров'я в умовах децентралізації. *Держава та регіони*. Серія : Державне управління. 2016. № 1 (53). URL: http://pa.stateandregions.zp.ua/archive/1_2016/11.pdf.
2. Впродовж 2023 року в Україні проведено 585 органних трансплантацій. *Міністерство охорони здоров'я України* : [сайт]. URL: <https://moz.gov.ua/uk/vprodovzh-2023-roku-v-ukraini-provedeno-585-organnih-transplantacij->
3. Державна політика : підручник / [ред. кол. : Ю. В. Ковбасюк (голова), К. О. Ващенко (заст. голови), Ю. П. Сурмін (заст. голови) та ін.] ; Нац. акад. держ. упр. при Президентів України. Київ : НАДУ, 2014. 448 с.
4. За рік в Україні провели 585 трансплантацій – МОЗ. *Укрінформ* : [сайт]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-health/3808492-za-rik-v-ukraini-proveli-585-transplantacij-moz.html>.
5. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
6. Національна стратегія у сфері прав людини : указ Президента України від 24 берез. 2021 р. № 119. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text>.
7. Про затвердження Національного плану заходів щодо неінфекційних захворювань для досягнення глобальних цілей сталого розвитку : розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 лип. 2018 р. № 530-р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/530-2018-р#Text>.
8. Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року : постанова Кабінету Міністрів України від 3 берез. 2021 р. № 179. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-п#Text>.
9. Про затвердження Положення про Єдину державну інформаційну систему трансплантації : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 29 листоп. 2002 р. № 432. *Міністерство охорони здоров'я України* : [сайт]. URL: <http://mozdocs.kiev.ua/view.php?id=2010>.
10. Про заходи щодо підвищення конкурентоспроможності закладів охорони здоров'я та забезпечення додаткових гарантій для медичних працівників : указ Президента України від 18 черв. 2021 р. № 261/202. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/261/2021#Text>.
11. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію людського розвитку» : указ Президента України від 2 черв. 2021 р. № 225/2021. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/225/2021#Text>

12. Про стан національної системи охорони здоров'я та невідкладні заходи щодо забезпечення громадян України медичною допомогою : рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 лип. 2021 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0052525-21#Text>.
13. Про створення Координаційного центру трансплантації органів, тканин і клітин : постанова Кабінету Міністрів України від 27 квіт. 1994 р. № 257. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/257-94-%D0%BF>.
14. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» : указ Президента України від 12 січ. 2015 р. № 5/2015. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/ru/5/2015>.
15. Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 квіт. 2021 р. № 366-р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-r#Text>.
16. Про схвалення Стратегії розвитку системи охорони здоров'я на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025—2027 роках : розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 січ. 2025 р. № 34-р. *Урядовий портал* : [сайт]. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhhvalennia-strategii-rozvytku-systemy-okhorony-zdorovia-na-period-do-2030-roku-ta-zatverdzhennia-operatsiinoho-planu-zakhodiv-z-ii-realizatsii-u-20252027-rokakh-34r-170125>
17. Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині : Закон України від 16 лип. 1999 р. № 1007-XIV. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1007-14>.
18. Стеценко С. Г., Сич Л. І. Правові засади розбудови національної системи трансплантології у контексті світових тенденцій розвитку. *Публічне право*. 2024. № 1 (53). С. 55–64. URL: <https://www.publichne-pravo.com.ua/files/53/8.pdf>.
19. Стеценко С. Г., Стеценко В. Ю., Сенюта І. Я. Медичне право України : підручник для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. С. Г. Стеценка ; М-во освіти і науки України ; Нац. акад. прокуратури України ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ : Правова єдність, 2008. 507 с.
20. Стрілка В. Державна політика у сфері трансплантації : дипломна робота магістр : 281. Київ, 2020. 35 с. URL: <https://kse.ua/wp-content/uploads/2020/06/Strilka-V.-DERZHAVNA-POLITIKA-U-SFERI-TRANSPLANTATSIYI-converted.pdf>.
21. Трансплантація людських клітин, тканин та органів. *World Health Organization* : [сайт]. URL: <http://www.who.int/transplantation/>.
22. Aseni Paolo, Grande Antonino M., De Carlis, Luciano (Eds.). *Multiorgan Procurement for Transplantation: A Guide to Surgical Technique and Management*. Springer International Publishing Switzerland, 2016. 264 p.

ВИКОРИСТАННЯ СУЧАСНИХ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ПРОЦЕДУРАХ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ ДОКУМЕНТІВ

THE USE OF MODERN INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN DOCUMENT LEGALIZATION PROCEDURES

Манько Д.Г., д.ю.н., професор, завідувач кафедри державно-правових дисциплін,
Міжнародний гуманітарний університет

Устинов Д.М., аспірант кафедри державно-правових дисциплін,
Міжнародний гуманітарний університет

У статті проаналізовано особливості впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у легалізаційну діяльність, зокрема в аспекті підтвердження чинності документів.

Проведено класифікацію інформаційно-комунікаційних технологій (технологічних алгоритмів у праві), які слід використовувати у сфері легалізації документів, та запропоновано виокремлювати дві групи: технології асистансу та технології впровадження.

До технологій асистансу, які виконують допоміжну роль у процесах легалізації документів, слід відносити: 1) електронні бази даних; 2) комп'ютерні програми на основі штучного інтелекту для роботи з нормативно-правовими актами; 3) комп'ютерні програми забезпечення комунікації та правових консультацій.

До технологій впровадження, завдяки використанню яких здійснюється безпосередня легалізація документів, слід відносити: 1) електронну печатку, електронну позначку часу, електронний підпис, електронну ідентифікацію особи, оцінку відповідності та ін.; 2) спеціалізовані платформи для здійснення окремих видів легалізації документів.

Визначено напрями практичної реалізації завдань імплементації інформаційно-комунікаційних технологій у сферу легалізації документів, а саме: впровадження ефективних систем електронного документообігу для прискорення опрацювання юридичних документів; розвиток електронних процедур, подання документів онлайн і відстеження процесу розгляду звернень; використання LegalTech-рішень для автоматизації юридичної аналітики та підготовки документів; впровадження електронних платформ, державних реєстрів і баз даних для доступу до юридичних послуг, швидкого отримання інформації про правовий статус документів; забезпечення цифрової ідентифікації для участі в легалізаційних процедурах; інтеграція з міжнародними платформами (наприклад, EU e-Justice Portal) для взаємного визнання документів у ЄС; уніфікація вимог і гармонізація національних процедур із міжнародними стандартами.

Ключові слова: апостиляція, інформаційно-комунікаційні технології, електронний документ, електронний підпис, консульська легалізація, юридичний документ.

The article analyzes the features of the implementation of information and communication technologies in legalization activities, in particular in the aspect of confirming the validity of documents.

A classification of information and communication technologies (technological algorithms in law) that should be used in the field of document legalization is carried out, and it is proposed to distinguish two groups: assistance technologies and implementation technologies.

Assistance technologies that play a supporting role in document legalization processes include: 1) electronic databases; 2) computer programs based on artificial intelligence for working with regulatory legal acts; 3) computer programs for communication and legal consultations.

The implementation technologies, thanks to which direct legalization of documents is carried out, include: 1) electronic seal, electronic time stamp, electronic signature, electronic personal identification, conformity assessment, etc.; 2) specialized platforms for carrying out individual types of document legalization.

Directions for the practical implementation of the tasks of implementing information and communication technologies in the field of document legalization have been determined, namely: implementation of effective electronic document flow systems to accelerate the processing of legal documents; development of electronic procedures, online submission of documents and tracking the process of considering applications; use of LegalTech solutions to automate legal analytics and document preparation; implementation of electronic platforms, state registers and databases for access to legal services, quick receipt of information about the legal status of documents; ensuring digital identification for participation in legalization procedures; integration with international platforms (for example, EU e-Justice Portal) for mutual recognition of documents in the EU; unification of requirements and harmonization of national procedures with international standards.

Key words: apostille, information and communication technologies, electronic document, electronic signature, consular legalization, legal document.

Постановка проблеми та її актуальність. Сучасний світ переживає суттєві зміни в організації процесів комунікації. Вплив інформаційних технологій проявляється в усіх можливих сферах суспільного життя, особливо актуальність цифровізація має для модернізації легалізаційної діяльності.

Легалізаційні процедури забезпечують визнання та прийняття офіційних документів (свідцтв, дипломів, сертифікатів, договорів) у закордонних органах та є обов'язковою умовою для правомірного використання документів за межами держави їхнього походження.

Правовідповідні результати легалізації документів сприяють освітній мобільності, дозволяють здійснювати міжнародні правочини (вступ у спадщину, оформлення шлюбу, відкриття бізнесу) на законних підставах. Легалізовані документи забезпечують доказову силу у судових процесах та інших правових процедурах за кордоном, виступаючи основою захисту прав та інтер-

есів громадян і юридичних осіб у різноманітних правовідносинах.

Відтак, загальнотеоретичний аналіз особливостей використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій у процедурах легалізації документів вбачається актуальним напрямом наукових розробок.

Аналіз останніх публікацій. Дослідженням окремих питань, пов'язаних із цифровізацією правової сфери та легалізаційною діяльністю, займалися як вітчизняні науковці, зокрема Т. І. Баранова, О. О. Білик, І. І. Дахно, Г. С. Дьомкіна, О. О. Денисова, Т. В. Журенок, Б. А. Заплотинський, Н. В. Кушакова-Костицька, Р. І. Радейко, Р. О. Стефанчук, Н. А. Трінтіна, В. В. Фрончко, так і зарубіжні: Д. Барнет, Б. Хіббітс, А. Соарес та інші.

Мета дослідження – розкрити правову природу та роль сучасних інформаційно-комунікаційних технологій у процедурах легалізації документів, провести класифікацію зазначених технологій у сфері підтвердження чинності документів.

Виклад основного матеріалу. Імплементация інформаційно-комунікаційних технологій у сферу легалізаційної діяльності в Україні є необхідною умовою її адаптації до сучасних реалій, забезпечення правової визначеності, доступності та інтеграції в систему глобальної комунікації. Це створює передумови для ефективного функціонування правової системи та сприяє захисту прав громадян в умовах цифрової трансформації.

З цього приводу Р. О. Стефанчук слушно зазначає, що «...сьогодні людство живе у період стрімкої зміни суспільних відносин, що зумовлено створенням і бурхливим розвитком інформаційних технологій. Якщо проаналізувати історію, то подібний злам соціальних взаємозв'язків, який так глибоко вплинув на рівень та якість життя, можна порівняти хіба що із винайденням писемності» [7, с. 31].

Доцільно припустити, що поєднання технологій і права є цілком закономірним процесом еволюційного розвитку та відображає об'єктивні закономірності.

Бернард Хіббітс, досліджуючи взаємозв'язок технології та права, підкреслює: «...право значною мірою народилося в технологіях, зокрема в комунікаційних технологіях. Винахід писемності уможливив появу права, його чітке визнання та інтерпретацію як узгодженої сукупності деконтекстуалізованих правил, на відміну від простого “звичаю”, як це робилося раніше. Переставши бути просто соціальним процесом, воно стало текстом принципів, що мали самостійну вагу» [13].

Враховуючи високу соціальну цінність юридичної діяльності, її розвиток невід'ємно пов'язаний із використанням новітніх здобутків технологічної сфери.

На думку Н. А. Трінтіної, «...інформаційні технології відіграють величезну роль в сучасній юридичній діяльності. Завдяки інформаційним технологіям вдалося домогтися прискорення прийняття юридичних рішень, удосконалено процес пошуку і систематизації доказів, а юристи отримали можливість в будь-який момент знайти всі необхідні відомості щодо актуальних законів та правових актів. Подальша інтеграція інформаційних технологій в галузі правової діяльності дозволить значно скоротити час, що витрачається на прийняття рішень в межах конкретної правової ситуації, поліпшити якість і виробити правильне рішення» [8, с. 92].

Слід пам'ятати, що цифровізація юридичної діяльності пов'язана не лише зі спрощеннями, які, безумовно, теж є важливими важелями, але й зі створенням нових комунікаційних платформ для трансляції інформації, пов'язаної з вирішенням конкретних юридичних справ, присутністю державних інституцій у цифровому просторі та ін.

Так, В. Фрончко обґрунтовує: «...сьогодні в українському правовому полі практично немає такого виду юридичної діяльності, де б не використовувалися комп'ютеризація, комп'ютерні технології та Інтернет. Автоматизація багатьох суспільних процесів набуває шалених обертів. Стосується це і юридичної професії. Цифрові комп'ютерні технології в юридичній сфері розвиваються за такими напрямками: автоматизація типових юридичних послуг, застосування юридичних онлайн-сервісів, “діджиталізація” державних послуг та надання їх в режимі онлайн, перехід до системи електронного правосуддя, моделювання юридичних рішень на основі штучного інтелекту та ін. З приходом цифрових технологій юриспруденція раціоналізується. Повсюдно застосовується автоматизація юриспруденції: вебботи, конструктори-шаблони, скрипти, пошукові системи моніторингу реєстраційних даних та даних судового реєстру, електронні бази законодавчих актів, інтелектуальні інформаційні системи і багато чого іншого [10, с. 145].

Більш того, сьогодні в мережі Інтернет складається особлива система відносин, пов'язаних з інформаційно-комунікаційними технологіями. Аналізуючи природу правовідносин у мережі Інтернет, Р. С. Еннан обґрунтовує вио-

кремлення таких ознак: «1) обмін інформації відбувається в електронній цифровій формі; 2) віддаленість суб'єктів цих відносин у просторі; 3) наявність суб'єктів, які не ініціювали ці відносини, проте мали організаційно-технічну можливість здійснити вплив на них; 4) використання програмного забезпечення, технічних стандартів і протоколів; 5) схильність цих відносин до саморегуляції; 6) технологічна складність мережі Інтернет; 7) поширені можливості порушення інформаційних прав суб'єктів цих відносин; 8) технічний, культурний та освітній ценз суб'єктів цих відносин» [3].

Розглянуті положення підкреслюють не тільки якісні зміни, що відбуваються у системі соціальних відносин, але й затребуваність використання інформаційних технологій у праві.

Чинним законодавством України регламентовано поняття «інформаційно-комунікаційні технології». Так, Законом України «Про Національну програму інформатизації» від 01.12.2022 р. встановлено: «...інформаційно-комунікаційні технології – результат інтелектуальної діяльності, сукупність систематизованих наукових знань, технічних, організаційних та інших рішень про перелік та послідовність виконання операцій для збирання, обробки, накопичення та використання інформаційної продукції, надання інформаційних послуг» [6].

Не вдаючись до теоретичного дискурсу з приводу співвідношення понять «інформаційні технології» та «інформаційно-комунікаційні технології», які, на нашу думку, є синонімічними терміно-поняттями, у цій статті будемо відштовхуватися саме від закріпленого в законі терміна задля позначення окремих технологічних складових питань, пов'язаних із легалізацією документів.

Водночас, аналізуючи зарубіжні дослідження у зазначеній сфері, слід звернути увагу на наукові розробки Джеремі Баррета, який, розкриваючи особливості взаємозв'язку алгоритмів, права та технологій, обґрунтовував: «...під технологічними алгоритмами слід розуміти поєднання програмної та апаратної складової з можливостями штучного інтелектуального розвитку, спрямовані на досягнення встановлених цілей. До основних технологічних алгоритмів належать: штучний інтелект (*Artificial Intelligence*) – системи машинного навчання, здатні виконувати завдання, які зазвичай вимагають інтелекту людини; технології блокчейну (*Blockchain Technologies*) – технології, що лежать в основі цифрових валют і транзакцій, які забезпечують, перевіряють та обробляють дані транзакцій; інтернет-речі (*Internet of Things*) – система взаємопов'язаних на основі Інтернету різноманітних «розумних» фізичних пристроїв, транспортних засобів, будівель тощо, які дозволяють цим об'єктам збирати й обмінюватися даними; поведінкова та прогнозована аналітика (*Behavioural and Predictive Analytics*) – аналіз великих і різноманітних наборів даних для виявлення прихованих моделей, невідомих кореляцій, уподобань клієнтів тощо, щоб допомогти приймати обґрунтовані рішення» [11].

Запропоновані Д. Барретом положення вказують на доцільність виокремлення такого термінопоняття, як «технологічні алгоритми в праві», під якими слід розуміти сукупність техніко-технологічних продуктів (електронні документи, електронний підпис, допоміжні для юристів комп'ютерні програми, електронні бази даних нормативно-правових актів і договорів, електронні майданчики вирішення юридичних спорів, юридичні чат-боти та ін.), які використовуються в правовій сфері. І якщо закріплений нормами закону термін «інформаційно-комунікаційні технології» має загальний характер (може належати до будь-якої сфери), то термін «технологічні алгоритми в праві» фіксує конкретну прив'язку до юридичної діяльності.

Визначившись із підходами до розуміння технологічної складової, проаналізуємо вихідні засади сучасного розуміння процедур легалізації документів.

Сутність легалізації документів розкривається у процесах підтвердження дійсності (чинності) документів і підписів, печаток, штампів, що їх скріплюють, а також встановлення відповідності вимогам закону країни їх походження. Цей вид легалізаційної діяльності здійснюється в таких формах: нотаріальне засвідчення, апостиляція, консульська легалізація. Особливий порядок визнання чинності документів регулюється міжнародними угодами про правову допомогу, якими передбачено скасування або спрощення процедур апостиляції та консульської легалізації.

Із наведеної інформації стає зрозуміло, що об'єктом легалізації в цьому випадку є юридичні документи, а метою цієї процедури – возведення у стан, що відповідає чинному законодавству та вимогам окремих порядків документообігу.

Враховуючи суттєвий вплив сучасних процесів цифровізації на правову сферу, не викликає сумнівів, що і в площині здійснення легалізаційної діяльності ми можемо прогнозувати можливість широкого використання інформаційно-комунікаційних технологій, більш того – нормативні засади для цього вже сформовано.

Законом України «Про електронні документи та електронний документообіг» визначено: «Електронний документ – документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа ... державне регулювання у сфері електронного документообігу спрямовано на: реалізацію єдиної державної політики електронного документообігу; забезпечення прав і законних інтересів суб'єктів електронного документообігу; нормативно-правове забезпечення технології оброблення, створення, передавання, одержання, зберігання, використання та знищення електронних документів» [4].

Законом України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» встановлено, що «електронна довірча послуга – електронна послуга, що надається для забезпечення електронної взаємодії двох або більше суб'єктів, які довіряють надавачу електронних довірчих послуг щодо надання такої послуги» [5].

Зазначеним законом регулюються, у тому числі, відносини, що виникають між юридичними та фізичними особами, суб'єктами владних повноважень у процесі надання й отримання електронних довірчих послуг, процедури надання таких послуг, нагляду і контролю за дотриманням вимог законодавства у сферах електронної ідентифікації та електронних довірчих послуг.

Постановою КМУ встановлено: «1) апостиль на офіційних документах проставляється та заповнюється за допомогою програмних засобів Реєстру у формі електронного документа відповідно до зразка, встановленого Конвенцією, що скасовує вимогу легалізації іноземних офіційних документів; 2) на електронний документ, який містить візуальне зображення зразка підпису (відцифрований підпис) уповноваженої особи, відповідальної за проставлення апостилю, накладається кваліфікований електронний підпис такої особи та кваліфікована електронна печатка уповноваженого органу згідно з вимогами законодавства у сфері електронних довірчих послуг. При цьому кваліфікований електронний підпис чи печатка створюються за допомогою засобів кваліфікованого електронного підпису чи печатки, які мають вбудовані апаратно-програмні засоби, що забезпечують захист записаних на них даних від несанкціонованого доступу, від безпосереднього ознайомлення із значенням параметрів особистих ключів та їх копіювання; 3) склад, порядок розміщення обов'язкових реквізитів апостилю у формі електронного документа повинні відповідати вимогам законодавства про електронні документи та електронний документообіг; 4) візуальна форма апостилю на папері повинна відображати дані, які він містить, в електронній формі, зокрема візуальне відображення зразка підпису (відцифрованого

підпису) уповноваженої особи, відповідальної за проставлення апостилю» [2].

Сукупність інформаційно-комунікаційних технологій (технологічних алгоритмів у праві), які слід використовувати у сфері легалізації документів, можна поділити на дві групи: технології асистансу та технології впровадження.

До технологій асистансу, які виконують допоміжну роль в процесах легалізації документів, слід відносити: 1) електронні бази даних, які використовуються для доступу до законодавчих актів, судових рішень, доктринальних джерел, пошуку й аналізу судової практики: Офіційний вебпортал парламенту України GOV.UA, LIGA:ZAKON, ЗаконOnline, Lex та ін.; 2) комп'ютерні програми на основі штучного інтелекту для роботи з нормативно-правовими актами: WINWIN AI Center of Excellence [9]; 3) комп'ютерні програми забезпечення комунікації та правових консультацій: Zoom, MS Teams, Cisco Webex та ін.

До технологій впровадження, завдяки використанню яких здійснюється безпосередня легалізація документів, слід відносити: 1) електронну печатку, електронну позначку часу, електронний підпис, електронну ідентифікацію особи, оцінку відповідності та ін.; 2) спеціалізовані платформи для здійснення окремих видів легалізації документів, приміром: Електронний реєстр апостилів, урядовий електронний портал «Дія», де можна отримати відповідний документ або дозвіл.

Стосовно зазначених спеціалізованих платформ слід сказати, що в Україні, на відміну від інших європейських держав, цей напрям перебуває у початковому стані. Приміром, у Великій Британії вже давно функціонує механізм апостиляції, відповідно до якого зацікавлені громадяни можуть звернутися на офіційний вебсайт уряду (Foreign Commonwealth & Development Office) щодо легалізації документів. Фактично, після подання онлайн-заявки на проставлення електронного апостилю, заявник отримує відповідне повідомлення на електронну пошту, в якому містяться результати апостиляції затребуваного документу у цифровій формі [12].

Слід відзначити, що окрім розробок Мінцифри на порталі «Дія», наприкінці 2023 року в Україні було ухвалено постанову КМУ, де визначено первинні засади механізму визнання іноземних сертифікатів відкритих ключів і електронних підписів, а також використання інформаційно-комунікаційної системи центрального засвідчувального органу з метою забезпечення визнання в Україні іноземних електронних довірчих послуг, іноземних сертифікатів відкритих ключів, що використовуються під час надання юридично значущих електронних послуг у процесі взаємодії між суб'єктами різних держав [1].

Зазначені процеси відображають позитивні тенденції до розвитку використання технологічного арсеналу сучасних електронних інструментів з метою підвищення якості, прозорості та зручності надання й отримання послуг з легалізації документів.

Висновок. Основні завдання імплементації інформаційно-комунікаційних технологій у сферу легалізації документів спрямовані на підвищення ефективності доступу до послуг з підтвердження чинності документів, спрощення правових процедур видачі та отримання результатів легалізації, вдосконалення правового регулювання у зазначеній сфері. Практична реалізація цих завдань має реалізовуватися за такими напрямками: впровадження ефективних систем електронного документообігу для прискорення опрацювання юридичних документів; розвиток електронних процедур, подання документів онлайн і відстеження процесу розгляду звернень; використання LegalTech-рішень для автоматизації юридичної аналітики та підготовки документів; впровадження електронних платформ, державних реєстрів і баз даних для доступу до юридичних послуг, швидкого отримання інформації про правовий статус документів; забезпечення цифрової ідентифікації для участі в легалізаційних процедурах;

інтеграція з міжнародними платформами (наприклад, EU e-Justice Portal) для взаємного визнання документів у ЄС; уніфікація вимог і гармонізація національних процедур із міжнародними стандартами.

Виконання цих завдань має стратегічне значення для модернізації вітчизняної правової системи та забезпечення відповідності легалізаційної діяльності сучасним технологічним викликам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Деякі питання визнання іноземних сертифікатів відкритих ключів, електронних підписів, а також використання інформаційно-комунікаційної системи центрального засвідчувального органу для забезпечення визнання в Україні електронних довірчих послуг, іноземних сертифікатів відкритих ключів, що використовуються під час надання юридично значущих електронних послуг у процесі взаємодії між суб'єктами різних держав : Постанова КМУ від 14.11.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1198-2023-p#Text>
2. Деякі питання забезпечення запровадження електронного сервісу з проставлення апостиллю : Постанова Кабінету Міністрів України від 04.11.2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/890-2015-%D0%BF#Text>
3. Еннан Р. Є. Правове регулювання відносин у мережі Інтернет. *ІТ право: проблеми і перспективи розвитку в Україні* : зб. матеріалів наук.-практ. конф. Львів : НУ «Львів. політехніка», 2016. С. 172–181. URL: <http://aphd.ua/publication-173/>
4. Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22.05.2003 р. № 851-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/851-15>
5. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги : Закон України від 05.10.2017 р. № 2155-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2155-19>
6. Про Національну програму інформатизації : Закон України від 01.12.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-20#Text>
7. Стефанчук Р. О. Інформаційні технології та право: quo vadis? *Право України*. 2018. № 1. С. 30–50.
8. Трінтіна Н. А., Котелевець С. Є. Інформаційні технології в юридичній діяльності. *Фізико-математична осяєма (ФМО)*. 2021. Вип. № 1 (27). С. 89–93.
9. Україна розробляє софт на базі штучного інтелекту для роботи із законодавством. Що ще передбачено? URL: <https://biz.censor.net/n3534013>
10. Фрончко В. До питання про цифрову юриспруденцію. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. Вип. 2. С. 144–148.
11. Barnett J., Soares A., Treleaven P. Algorithms and the Law. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/219543069.pdf>
12. Foreign Commonwealth & Development Office. *Офіційний вебсайт*. URL: <https://www.gov.uk/government/organisations/foreign-commonwealth-development-office>
13. Hibbitts B. J. The Technology of Law. Essay. *Law library Journal*. 2010. Vol. № 102:1. URL: https://www.aallnet.org/wp-content/uploads/2018/01/Vol-102-pub_llj_v102n01-2010-05.pdf

ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ

PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS ON THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN THE CONDITIONS OF RUSSIAN ARMED AGGRESSION

Пашинський В.Й., д.ю.н., доцент,
доцент кафедри адміністративного права та процесу

Навчально-науковий інститут права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0000-0001-7349-2227

Цьоменко А.В., PhD, асистент
кафедри адміністративного права та процесу

Навчально-науковий інститут права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0000-0002-5615-7838

Основним стратегічним пріоритетом України, який визначає напрямки її діяльності в усіх сферах суспільного життя, є забезпечення неухильного дотримання прав і свобод людини та громадянина. Реалізація цього важливого завдання передбачає інтеграцію національної правової системи до міжнародних стандартів у галузі прав людини. Одним із ключових кроків на цьому шляху стало ратифікування Україною Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція).

Конвенція залишається одним із найефективніших міжнародних механізмів захисту прав людини, зокрема завдяки унікальній можливості подання індивідуальної скарги до Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Саме інститут індивідуальної скарги дозволяє кожному громадянину звертатися до міжнародної судової інстанції у разі порушення його прав на національному рівні, що підсилює гарантії захисту прав людини в Україні.

Проте, незважаючи на чіткість законодавчих вимог, на практиці неодноразово виникають проблеми із правильним та однозначним застосуванням практики ЄСПЛ.

В свою чергу, особливої актуальності проблематика застосування практики ЄСПЛ набуває в умовах російської збройної агресії, оскільки вона формує правові орієнтири для забезпечення належного захисту прав особи в умовах збройного конфлікту. Нові виклики, зумовлені системними порушеннями прав людини вимагають адаптації національної та міжнародної судової практики до стандартів встановлених практикою ЄСПЛ, зокрема щодо прав людини в умовах надзвичайного стану та збройного конфлікту.

Актуальним прикладом є справа *Novaya Gazeta and Others v. Russia*, яка має прецедентне значення у контексті позиції ЄСПЛ щодо забезпечення права на свободу вираження поглядів під час воєнного конфлікту, захисту українських та російських журналістів та активістів, які висловлюють свої погляди щодо російської збройної агресії у міжнародному інформаційному просторі та підкреслює право відкрито характеризувати дії агресора як злочинні. Такий підхід дозволяє розробити ефективні механізми забезпечення захисту прав людини, підвищуючи рівень правосуддя як на національному, так і на міжнародному рівнях в особливих умовах, що створенні збройною агресією.

Ключові слова: права і свободи людини, Європейський суд з прав людини, захист прав і свобод людини та громадянина, воєнний стан, право на свободу вираження поглядів, практика Європейського суду з прав людини.

The main strategic priority of Ukraine, which determines the directions of its activities in all spheres of public life, is to ensure strict observance of human and civil rights and freedoms. The implementation of this important task involves the integration of the national legal system with international standards in the field of human rights. One of the key steps on this path was the ratification by Ukraine of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (hereinafter referred to as the Convention).

The Convention remains one of the most effective international mechanisms for the protection of human rights, in particular due to the unique opportunity to submit an individual complaint to the European Court of Human Rights (hereinafter referred to as the ECHR). It is the institution of an individual complaint that allows every citizen to apply to an international court in the event of a violation of his rights at the national level, which strengthens the guarantees of the protection of human rights in Ukraine.

However, despite the clarity of legislative requirements, in practice, problems repeatedly arise with the correct and unambiguous application of the practice of the ECHR.

In turn, the issue of applying the ECHR practice becomes particularly relevant in the context of Russian armed aggression, as it forms legal guidelines for ensuring proper protection of individual rights in armed conflict. New challenges caused by systemic violations of human rights require the adaptation of national and international judicial practice to the standards established by the ECHR practice, in particular regarding human rights in a state of emergency and armed conflict.

A relevant example is the case of *Novaya Gazeta and Others v. Russia*, which has precedential significance in the context of the ECHR position on ensuring the right to freedom of expression during a military conflict, protecting Ukrainian and Russian journalists and activists who express their views on Russian armed aggression in the international information space, and emphasizing the right to openly characterize the aggressor's actions as criminal. Such an approach allows developing effective mechanisms for ensuring the protection of human rights, increasing the level of justice both at the national and international levels in the special conditions created by armed aggression.

Key words: human rights and freedoms, European Court of Human Rights, protection of human and civil rights and freedoms, martial law, right to freedom of expression, case law of the European Court of Human Rights.

Проблематика дотримання забезпечення прав і свобод людини особливо гостро постала в умовах російської збройної агресії проти України, коли держава агресор системно порушує права і свободи людини, в першу чергу, право на життя, честь, гідність та інші основоположні права людини, що визначені Конвенцією [1].

Попри триваючу збройну агресію, Україна продовжує дотримуватися своїх міжнародних зобов'язань щодо забезпечення основоположних прав і свобод людини, визначених Конвенцією. Ухвалення Конвенції у 1950 році створило основу для формування регіональної системи захисту прав людини в Європі, визначивши загальні стан-

дарти та механізми їх дотримання. В свою чергу, Україна, як держава-учасниця Конвенції, впроваджує її положення у своє законодавство та правозастосовну практику, незважаючи на складні безпекові виклики, що створені російською збройною агресією. В цілому, Україна, не дивлячись на складні умови спричинені російською збройною агресією, вживає всі можливі заходи задля ефективного забезпечення прав людини, що покладаються на уповноважені органи виконавчої влади та систему національного правосуддя, які мають гарантувати належну імплементацію Конвенції у практичну діяльність суб'єктів публічної влади та застосування ними практики ЄСПЛ.

Нині ЄСПЛ займає важливе місце у міжнародному та національному механізмі захисту прав людини, як компетентний міжнародний судовий орган, не лише усуває правові прогалини, що виникають у практиці застосування Конвенції, а й здійснює її офіційне тлумачення, що безпосередньо впливає на функціонування національного механізму захисту прав людини у державах, які ратифікували Конвенцію, що безпосередньо сприяє гармонізації підходів до захисту прав людини та забезпеченню відповідності національних правових систем міжнародним стандартам [1].

З огляду на це, рішення ЄСПЛ стають невід'ємною складовою життя українського суспільства та повсякденної юридичної практики, які більше не є прерогативою виключно вузького кола фахівців із міжнародного права, а стають зрозумілими та доступними й для пересічних громадян. У ситуаціях, коли національні судові інстанції не забезпечують позитивного вирішення справи, громадяни все частіше звертаються до ЄСПЛ для захисту своїх прав, гарантованих Конвенцією [1]. Особливо в умовах російської збройної агресії, коли йдеться про численні порушення природних прав людини, таких як право на життя, честь та гідність, роль ЄСПЛ набуває ще більшого значення. Відтак, рішення ЄСПЛ в цих умовах не лише сприяють відновленню справедливості для постраждалих, а й формують важливу судову практику, що впливає на міжнародне право та забезпечення захисту прав людини в умовах збройної агресії.

Зазначену тенденцію підтверджує офіційна статистика, оприлюднена ЄСПЛ. Згідно з річним звітом Суду за 2024 рік, на розгляді перебуває 7703 справи проти України, в той же час проти країни-агресора за 2024 рік, на розгляді Суду перебуває 8130 заяв щодо порушення основоположних прав та свобод людини передбачених Конвенцією [2, с. 35], зокрема, право на свободу та особисту недоторканність, право на справедливий суд, право на свободу вираження поглядів та інші. Нині ЄСПЛ розглядає справи щодо порушення прав людини країною-агресором, які подані ще до ухвалення Резолюції CM/Res(2022)2, відповідно до якої вона припинила членство в Раді Європи [3].

Така значна кількість звернень до суду щодо порушення основоположних прав людини під час російської збройної агресії свідчить не лише про наявність системних проблем та суттєвих недоліків у роботі української судової системи, а також про системні порушення з боку країни-агресора основоположних прав і свобод людини особливо на окупованих територіях.

В цьому аспекті, не викликає сумнівів, що важливою складовою адаптації законодавства України до стандартів Європейського Союзу є широкомасштабне впровадження європейських підходів та стандартів забезпечення прав людини, зокрема забезпечення права на справедливий суд. Реалізація зазначеного права в державах-членах Європейського Союзу ґрунтується на усталеній судовій практиці Європейського суду з прав людини, яка слугує основою системи захисту прав людини та відіграє ключову роль не лише в галузі цивільного та кримінального права, але й у галузі адміністративного права, забезпечуючи дотримання загальнообов'язкових стандартів прав людини в європейському правовому просторі.

Зазначене підтверджує позицію, що адаптація національного законодавства до європейських стандартів є важливими кроками на шляху до підвищення рівня правосуддя в Україні та посилення захисту прав і свобод кожного громадянина, особливо в умовах війни, коли основоположні права людини систематично порушує країна-агресор, а механізми міжнародного правозахисту набувають критичного значення, оскільки дозволяють не лише фіксувати факти порушень, а й забезпечувати правову оцінку дій агресора, відновлення справедливості та порушених прав.

Одним із ключових аспектів цього процесу є послідовне застосування рішень ЄСПЛ у національній судовій практиці, що сприяє підвищенню ефективності судового захисту прав людини. За даними Аналітичного звіту за підсумками моніторингу судових рішень щодо використання в Україні положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та практики ЄСПЛ, у 2016 році, внаслідок судової реформи, відбулося значне збільшення кількості посилань на практику ЄСПЛ у судових рішеннях. Подекуди частка таких рішень досягала 20%, що свідчило про позитивний тренд у впровадженні європейських стандартів правосуддя [4, с. 13-14]. Станом на 2025 рік даний процес набув системного характеру, і нині практика ЄСПЛ враховується в діяльності органів публічної влади та є невід'ємною складовою всіх національних судових рішень.

Втім, попри позитивну динаміку кількісного зростання використання практики ЄСПЛ у судових рішеннях, серед науковців та практиків нерідко виникають дискусії щодо їхньої обґрунтованості, якості та доцільності, що зумовлює необхідність глибшого дослідження питання застосування рішень ЄСПЛ у національному судочинстві, зокрема аналізу їхньої правової природи та місця в правовій системі України.

Серед науковців немає одностайної думки щодо правової природи рішень ЄСПЛ у контексті українського права. Наприклад, О. Гаврилюк виділяє три основні підходи до розуміння правової природи судової практики ЄСПЛ:

1. Практика ЄСПЛ як «класичний» судовий прецедент. Науковці, що дотримуються цього підходу вважають, що рішення ЄСПЛ можуть слугувати взірцем для національних судів. Однак, ця позиція піддається критиці, оскільки ЄСПЛ не створює нові правові норми, а лише тлумачить положення Конвенції, що не відповідає класичній концепції прецеденту, характерній для англосаксонської правової системи. До того ж, ЄСПЛ нерідко відступає від загальних принципів тлумачення та застосування Конвенції, враховуючи національні особливості кожної держави, що проявляється у використанні принципу «широкого простору розсуду» (*margin of appreciation*), що дозволяє державам-учасницям адаптувати європейські стандарти до власного правового контексту [5, с. 20].

2. Диференційований підхід до прецеденту залежно від правової системи. Даний підхід передбачає існування трьох моделей прецеденту: 1) судові рішення розглядаються як орієнтир для вирішення подібних справ у майбутньому; 2) визнається обов'язковість застосування рішень судів вищих інстанцій; 3) судові рішення містять загальні принципи, які можуть застосовуватися до інших справ.

3. Прецедентність рішень ЄСПЛ через концепцію «усталеної судової практики». У межах цього підходу рішення ЄСПЛ розглядаються як джерело загальнообов'язкового та правильного тлумачення правових норм. Така практика забезпечує єдність судової практики та передбачуваність судових рішень [6, 232].

На нашу думку, незважаючи на зростаючу роль практики ЄСПЛ у правозастосуванні, в Україні фактично переважає другий підхід її сприйняття, як орієнтиру для вирішення подібних справ, а не як джерела загальнообов'язкового тлумачення правових норм. Судові рішення, хоча й містять посилання на практику ЄСПЛ, не

завжди є послідовними у її застосуванні, що може призводити до правової невизначеності. Водночас для забезпечення стабільності та передбачуваності судової системи є необхідність розвитку української правової системи до третьої моделі судового прецеденту. Відповідно до такого підходу, судові рішення ЄСПЛ будуть виступати не лише як рекомендаційний орієнтир, а як обов'язковий стандарт тлумачення правових норм, загальні принципи та правові позиції, які мають ключове значення під час розгляду справ національними судами, що сприятиме уніфікації судової практики та підвищенню її відповідності європейським правовим стандартам.

Також, особливо актуальним для правильного та ефективного застосування практики ЄСПЛ є враховування як специфіки рішень Суду, так і особливостей загального європейського механізму захисту прав людини. Важливим аспектом є здатність розрізняти правові позиції (*ratio decidendi*) та допоміжні обставини (*obiter dictum*), оскільки саме правові позиції мають ключове значення для правозастосування [6, с. 237].

Часто трапляються окремі випадки, коли під час обґрунтування судових рішень судді посиляються не на правові позиції ЄСПЛ, а на фактичні обставини конкретної справи або ж аргументи сторін, висловлені в процесі розгляду справи Судом. Проте такі посилання не можуть розглядатися як правова позиція, оскільки вони не формують загальнообов'язкових правових принципів чи правил для застосування.

На думку О.В. Сердюк, прецедентність рішення ЄСПЛ має обмежений характер і залежить від предмета судового розгляду. Тобто рішення у певних справах можуть бути обумовлені специфічними обставинами конкретної справи або ж особливостями суб'єктів правовідносин, що розглядаються. У таких випадках застосування правових позицій, сформульованих у цих рішеннях, може бути значно обмеженим або взагалі недоречним [7, с. 23-24].

Варто зазначити, що для коректного цитування правових аргументів ЄСПЛ необхідно враховувати ряд аспектів, особливо контекст, у якому Суд дійшов відповідного висновку. Зазначене стосується як конкретних обставин справи, так і застосованих норм Конвенції [1]. Також важливо враховувати, що застосування окремих правових позицій може змінюватися залежно від правової системи держави-відповідача або інших національних особливостей.

Відтак, на нашу думку, національні суди мають бути особливо уважними до таких нюансів, щоб уникнути помилок у правозастосуванні та забезпечити відповідність судової практики України європейським стандартам захисту прав людини, оскільки зазначені критерії безпосередньо впливають на якість правозастосування практики ЄСПЛ.

Особливо важливе значення це має в умовах російської збройної агресії, коли країна-агресор систематично порушує норми міжнародного права, зокрема міжнародного гуманітарного права та положення Конвенції. У таких обставинах судова практика відіграє ключову роль у захисті прав людини та їх відновленні на національному та міжнародному рівнях.

В свою чергу, проблема порушення прав людини знає суттєвої ескалації внаслідок російської збройної агресії, що зумовлює виникнення нових викликів у сфері забезпечення основоположних прав і свобод людини. Так, російська повномасштабна збройна агресія, яка розпочалася 24 лютого 2022 року, призвела до системних порушень прав людини, серед яких – злочини проти цивільного населення, зокрема посягання на життя, честь і гідність особи, незаконні позбавлення волі, обмеження свободи слова, примусові переміщення, а також інші форми неправомірного втручання у права людини, що вимагає належного юридичного реагування як на національному, так і на міжнародному рівні.

Відтак, надзвичайно важливими для забезпечення прав та свобод людини є рішення та практика ЄСПЛ, які було ухвалено саме після повномасштабного російського вторгнення в Україну. Такі рішення мають не лише актуальне теоретичне та практичне значення для забезпечення прав людини, але й потенційно визначальний вплив на належне тлумачення правових норм у нових умовах, їх застосування та відновлення порушених прав.

В контексті аналізу застосування практики ЄСПЛ у справах, що стосується періодів збройного конфлікту та російської збройної агресії, особливого значення набуває справа *Novaya Gazeta and Others v. Russia*, яка стала важливим правовим прецедентом та відзначається не лише своїм змістом, але й впливом на подальше формування підходів до забезпечення свободи вираження поглядів під час війни, а також висвітлює проблематику судового переслідування за висловлення думки щодо сутності і обставин російської агресії.

Не зважаючи на те, що відповідно до Резолюції Комітету Міністрів Ради Європи CM/Res(2022)2 від 16 березня 2022 року, а також Резолюції про наслідки припинення членства країни-агресора у Раді Європи у світлі статті 58 Конвенції, ухваленої ЄСПЛ на пленарному засіданні 22 березня 2022 року, статус країни-агресора як Високої Договірної Сторони Конвенції було офіційно припинено 16 вересня 2022 року, ЄСПЛ зберігає юрисдикцію щодо розгляду заяв, поданих проти країни-агресора, які стосуються її дій або бездіяльності, що могли призвести до порушення положень Конвенції, за умови, що такі події мали місце до 16 вересня 2022 року [8].

Справа *Novaya Gazeta and Others v. Russia* є об'єднаною та охоплює питання кримінальної та адміністративної відповідальності, запровадженої законодавчими змінами країни-агресора після повномасштабного вторгнення в Україну. Зокрема, дані зміни встановили покарання за так зване поширення «недостовірної інформації» про російську збройну агресію. У межах цієї справи 161 заявники були засуджені відповідно до нових кримінальних та адміністративних положень, а певні медіа-організації та журналісти зазнали заборони на професійну діяльність.

Так, зазначене рішення ЄСПЛ, зокрема, розглядає закриття медіаорганізації *Novaya Gazeta* державними органами країни-агресора у зв'язку з висвітленням фактів повномасштабного російського військового вторгнення на територію України. Закриття видання стало наслідком кримінальних переслідувань, спрямованих на обмеження свободи вираження, що передбачені ст. 10 Конвенції.

Також, у рішенні ЄСПЛ по справі *Novaya Gazeta and Others v. Russia* детально описує переслідування українського журналіста Дмитра Гордона владою країни-агресора. Підставою для кримінального переслідування з боку російської влади стала заява Гордона, зроблена у березні 2022 року, у якій він зазначив, що з країною-агресором слід спілкуватися виключно мовою сили, оскільки це єдина мова, яку вона розуміє. Зазначена заява прозвучала на тлі російської збройної агресії проти України, коли масово гинули мирні мешканці, а українські міста зазнавали постійних атак внаслідок російської збройної агресії та було системно порушено природні права людини, такі як право на життя, свободу, честь та гідність.

Відповідно до норм російського законодавства, щодо Гордона було порушено кримінальну справу за трьома статтями Кримінального кодексу. Журналіста було занесено до списку терористів та екстремістів, оголошено у розшук, визнано «іноагентом» та заочно засуджено судом до 14 років позбавлення волі.

В свою чергу, ЄСПЛ визнав, що під час розгляду справи *Novaya Gazeta and Others v. Russia* російські судові органи не дотрималися жодних вимог щодо належної правової процедури. Зокрема, офіційних документів Гордону вручено не було, а рішення суду базувалося на спробі при-

душення критики російської влади, а не на запобіганні реальній загрозі національній безпеці. Такі дії з боку влади країни-агресора є нікчемними, оскільки Дмитро Гордон не перебував на їх території. Водночас у тексті рішення ЄСПЛ зазначено, що Гордон не зазнав арешту виключно через те, що перебував поза межами досяжності влади країни-окупанта.

Також, ЄСПЛ підкреслив, що занесення Гордона до списку «іноагентів» і терористів, ймовірно, переслідувало ціль створення так званого «стримувального ефекту», тобто залякування інших журналістів та активістів. Суд також звернув увагу на те, що національний суд не провів належного аналізу змісту заяви Гордона та контексту, в якому вона була зроблена. Було встановлено, що даний факт порушує вимоги статті 10 Конвенції щодо права на свободу вираження думок [1].

Справа *Novaya Gazeta and Others v. Russia* є важливим прикладом проблеми застосування практики ЄСПЛ у період дії воєнного стану. З одного боку, національні суди мають широкі повноваження у питаннях регулювання висловлювань, що можуть підбурювати до насильства. З іншого боку, вони зобов'язані забезпечити ретельний аналіз контексту та змісту таких висловлювань, особливо у випадках, коли вони стосуються права на законну самооборону під час збройного конфлікту. У своєму рішенні ЄСПЛ зазначив, що російські суди застосували «недиференційований підхід», криміналізуючи будь-які висловлювання, які суперечать офіційній пропагандистській версії, а правова система країни-агресора не лише порушила права Гордона, але й сприяла придушенню свободи слова загалом.

Кримінальні покарання зазнали також журналісти, митці та інфлюенсери країни-агресора, які висловлювали засудження російської збройної агресії проти України. За антивоєнні висловлювання, критику дій влади та правдиве висвітлення подій їм висували закликання за статтями про дискредитацію та поширення фейків про армію країни-окупанта.

Так, наприклад, одну із заявниць, журналістку О. Smirnova звинуватили в «розширених повідомленнях неправдивої інформації» про дії армії країни-окупанта та засуджено до 6 років позбавлення волі за висловлену критику щодо російської агресії проти України, що вкотре підтверджує жорстку цензуру та кримінальне переслідування щодо будь-якого вільного вираження поглядів в країні-агресорі, де свобода слова фактично знищена, а правдиве висвітлення подій прирівнюється до кримінального

злочину.

Для України зазначене рішення має особливо актуальне значення, оскільки підтверджує право громадян на жорсткі висловлювання на адресу країни-агресора в умовах війни та вдаватися до відповідних висловлювань та різких оцінок на адресу російських окупантів та агресивної політики країни агресора загалом. Суд підкреслив, що такі висловлювання слід розглядати не як прояви ненависті чи заклики до насильства, як це було обґрунтовано з боку країни окупанта, а як природну реакцію на безпрецедентну російську агресію, яка призвела до численних порушень прав людини, військових злочинів та масштабних страждань мирного населення України [9].

Висновки. Таким чином, зазначеним рішенням у справі *Novaya Gazeta and Others v. Russia*, також було створено прецедент для захисту права на свободу вираження поглядів, захисту українських та російських журналістів та активістів, які висловлюють свої погляди щодо російської збройної агресії у міжнародному інформаційному просторі та підкреслює право відкрито характеризувати дії агресора як злочинні.

Рішення у справі *Novaya Gazeta and Others v. Russia* не лише сприяє формуванню нових правових стандартів у сфері свободи слова, але й закладає фундамент для належного тлумачення правових норм у контексті міжнародного гуманітарного права та прав людини, а також чітко окреслює межі між висловленням критичної думки щодо агресора та потенційними обмеженнями свободи слова під час воєнного стану.

Крім того, це рішення має практичне значення для захисту прав українців у міжнародному інформаційному просторі, оскільки підтверджує легітимність критики дій країни агресора у висловлюваннях, соціальних мережах та публічних заявах, а також створює додаткові правові підстави для оскарження цензури та обмежень контенту з боку міжнародних платформ та соціальних медіа, які можуть помилково розцінювати такі висловлювання як мову ненависті чи підбурювання до насильства.

Така практика підсилює роль Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод як джерела права в Україні та сприяє більш гармонійному впровадженню європейських стандартів у національну правову систему. У ширшому контексті зазначене рішення може стати прикладом для інших країн, які стикаються з подібними викликами, і підтверджує важливість незалежного судового контролю за дотриманням прав людини навіть в умовах збройного конфлікту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон від 17.08.1997 р. № 475/97-ВР / База даних «*Законодавство України*». ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80>.
2. Annual report 2024 European court of Human Rights. English edition. Council of Europe – European Court of Human Rights, 2025. p. 124. URL: <https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/annual-report-2024-eng>.
3. Resolution CM/Res(2022)2 on the cessation of the membership of the Russian Federation to the Council of Europe (Adopted by the Committee of Ministers on 16 March 2022 at the 1428th meeting of the Ministers' Deputies). URL: <https://rm.coe.int/0900001680a5da51>
4. Аналітичний звіт за результатами моніторингу судових рішень щодо застосування в Україні положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та практики європейського суду з прав людини. Інститут прикладних гуманітарних досліджень. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/b/7/390506.pdf>
5. Завгородній В.А. Правова природа рішень Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2015. №15(1). С. 19–22.
6. Гаврилюк О. Проблеми питання застосування практики Європейського суду з прав людини національними судами. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. №4. С. 231–238.
7. Сердюк О.В. Практика Європейського суду з прав людини в Українських судах: прикладні аспекти. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/11880/1/Serdyk.pdf>.
8. Press Release issued by the Registrar of the Court ECHR 286 (2022) 16.09.2022. European Court Of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#%7B%22itemid%22:%7B%22003-7435446-10180882%22%7D%7D>
9. European Court of Human Rights Decision «Novaya Gazeta and Others v. Russia», case № 11884/22 from 11.02.2025. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%7B%22001-241738%22%7D%7D>.

**МІЖНАРОДНЕ ПОЛІЦЕЙСЬКЕ СПІВРОБІТНИЦТВО В ЄС
В БОРОТБІ З НЕЛЕГАЛЬНОЮ МІГРАЦІЄЮ****INTERNATIONAL POLICE COOPERATION IN THE EU
IN COMBATTING ILLEGAL MIGRATION**

Аракелян М.Р. д.ю.н.,
професор, Заслужений юрист України
професор кафедри міжнародного та європейського права,
проректор з наукової роботи
Національний університет «Одеська юридична академія»

Бірюков Р.М., к.ю.н.,
докторант кафедри міжнародного та європейського права
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена актуальній проблематиці налагодження міжнародного поліцейського співробітництва в ЄС в боротьбі з нелегальною міграцією. Зазначається, що згідно із Конвенцією про Європол, останній був наділений повноваженнями в з запобігання та боротьби з нелегальною міграцією, хоча ці повноваження не розглядалися як пріоритетні. Однак, напочатку 2000-х років їхнє значення зросло у зв'язку з ухваленням Європейською Комісією Всеохоплюючого плану боротьби з нелегальною міграцією. Значущість боротьби з такою міграцією зростала через розширення ЄС на східноєвропейські країни. Ці події збіглися зі зростанням кількості осіб, що прагнули мігрувати до ЄС з деяких країн, в першу чергу Іраку та Афганістану. Зростання міграційного тиску призвело до виникнення окремих регіональних ініціатив, що були поступово інтегровані на європейському рівні, що призвело до посилення ролі Європолу в протидії нелегальній міграції. В якості однієї з таких ініціатив розглядається проект «Фенікс», спрямований на боротьбу з контрабандою людей, а також створення Європейською комісією групи експертів щодо боротьби з контрабандою людей.

Розглядається розвиток спроможностей Європолу в боротьбі з контрабандою людей в 2010-х роках, піком чого стала криза біженців 2014-2015 років, викликана припливом осіб з Сирії. Ці події зумовили створення Європейського центру по боротьбі з контрабандою мігрантів. Створення цього Центру при Європолі означало, що європейські держави відтепер розглядали приплив нелегальних мігрантів як загрозу безпеці, що викликала значне громадське занепокоєння та вимагала швидких та рішучих дій. У відповідь Європейська комісія наділила Європол функцію єдиного координаційного центру міжвідомчого співробітництва в боротьбі з контрабандою мігрантів. Розглядається діяльність зазначеного Центру при Європолі. Робиться висновок, що криза біженців 2014-2015 років призвела до централізації міжнародного поліцейського співробітництва в ЄС в боротьбі з нелегальною міграцією, напрацювання єдиних позицій держав, і політичного рішення на рівні Європейської Комісії з призначення Європолу центральним органом поліцейського співробітництва в боротьбі з нелегальною міграцією.

Ключові слова: міжнародне поліцейське співробітництво, боротьба з нелегальною міграцією, Європол, нелегальна міграція, криза біженців.

The article is devoted to the current issues of establishing international police cooperation in the EU in the fight against illegal migration. It is noted that according to the Convention on Europol, the latter was vested with powers to prevent and combat illegal migration, although these powers were not considered a priority. However, in the early 2000s, their importance increased in connection with the adoption by the European Commission of the Comprehensive Plan to Combat Illegal Migration. The importance of combating such migration increased due to the expansion of the EU to Eastern European countries. These events coincided with an increase in the number of people seeking to migrate to the EU from some countries, primarily Iraq and Afghanistan. The growth of migratory pressure led to the emergence of individual regional initiatives that were gradually integrated at the European level, which led to a strengthening of Europol's role in combating illegal migration. One such initiative is the Phoenix project aimed at combating human smuggling, as well as the establishment by the European Commission of a group of experts on combating human smuggling.

The development of Europol's capabilities in combating human smuggling in the 2010s is examined, culminating in the 2014-2015 refugee crisis caused by the influx of people from Syria. These events led to the establishment of the European Centre for Combating Migrant Smuggling. The establishment of this Centre at Europol meant that European states now viewed the influx of illegal migrants as a security threat that raised significant public concern and required rapid and decisive action. In response, the European Commission assigned Europol the function of a single coordination centre for interagency cooperation in combating migrant smuggling. The activities of the said Centre at Europol are examined. It is concluded that the refugee crisis of 2014-2015 led to the centralization of international police cooperation in the EU in the fight against illegal migration, the development of common positions of states, and a political decision at the level of the European Commission to appoint Europol as the central body for police cooperation in the fight against illegal migration.

Key words: international police cooperation, fight against illegal migration, Europol, illegal migration, refugee crisis.

Постановка проблеми. Одним з завдань Європолу відповідно до Конвенції про Європол була координація поліцейського співробітництва європейських держав у боротьбі з нелегальною міграцією. Вона, однак, не розглядалася як пріоритетне завдання до 2000-х років, коли у зв'язку з розширенням ЄС з одного боку, і напливом мігрантів з деяких країн (в першу чергу, Іраку та Афганістану) потреба в подоланні нелегальної міграції зростала. Особливо проблема актуалізувалася під час кризи біженців 2014-2015 років, коли виникла потреба в посиленні поліцейського співробітництва в запобіганні нелегальному перетину європейських кордонів великими хвилями мігрантів. Це призвело до передачі

Європолу нових повноважень в організації поліцейського співробітництва в боротьбі з нелегальною міграцією.

Метою дослідження встановлення порядку і особливостей міжнародного поліцейського співробітництва в ЄС в боротьбі з нелегальною міграцією.

Стан опрацювання проблематики формування та розвитку міжнародного поліцейського співробітництва ЄС в боротьбі з нелегальною міграцією характеризується як недостатній. Можна виділити наукові розвідки Дж. Альмеда, К. Козера, Дж. Сальта, Дж. С. Шмейдла. Водночас, комплексні дослідження вказаної проблематики відсутні, що робить вказану проблематику актуальною.

Виклад основного матеріалу. Вже наприкінці 1990-х років запобігання та боротьба з нелегальною міграцією та контрабандою людей становили одне з завдань Європолу відповідно до частини 2 статті 1 Конвенції про Європол. Тим не менш, посилення спроможностей Європолу та розширення його залучення в цій галузі не було пріоритетом для держав-учасниць на початковому етапі. Зміни відбулися лише в 2014-2015 роках, що створили поштовх до інтеграції в цій галузі політик ЄС, для чого протрували шлях політичні підприємці. Інтенсифікація європейського поліцейського співробітництва через Європол стало безпосереднім результатом внутрішньодержавного, а не наддержавного політичного підприємництва.

Так, Європейська Комісія висловила переконання, що «уповноваження Європолу в спільній боротьбі з нелегальною міграцією та контрабандою людей походить з імпульсу від національних поліцейських чиновників» [1]. Пропозиції Комісії мали своїм джерелом висновки Робочої групи голів поліцейських органів, які розробили всеохоплюючий план, що був схвалений Радою з правосуддя та внутрішніх справ в лютому 2002 року. Ці пропозиції були безпосередньо включені у підготовлений Комісією в 2002 році всеохоплюючий план боротьби з нелегальною міграцією та контрабандою людей. Зростаюча взаємозалежність вимагала кращої координації на рівні ЄС в пов'язаних з цим сферах. Внутрішньодержавне та наднаціональне політичне підприємство, таким чином, створило функціональний тиск та посилює поліцейське співробітництво в рамках ЄС. Хоча воно не призвело до негайної глибокої інтеграції, воно змогло створити зсув в перевагах держав та підготувати ґрунт для подальших змін.

З урахуванням розширення ЄС в 2004 році, представники Союзу продовжували підкреслювати високу взаємозалежність в кримінальних провадженнях та практичну потребу в посиленні поліцейського співробітництва. Сам Європол підкреслював зростаючу проблему міграції до держав-учасниць [2]. Суспільно-політичні дискусії на національному рівні також відображали цей поширений дискурс щодо потенційного припливу злочинців до ЄС. Політизація та громадський тиск, таким чином, зсунили переваги держав в цій сфері в бік спільної відповіді ЄС на відповідні загрози безпеці. Відповідно, держави-учасниці визначили нелегальну міграцію та контрабанду людей як один з п'яти пріоритетів діяльності Європолу [2].

Незважаючи на високу політизацію, розширення ЄС в 2004 році не мало суттєвого впливу на переваги держав та не створило підстав для глибокої інтеграції поліцейського співробітництва в ЄС в боротьбі з нелегальною міграцією та контрабандою людей. Угоди про поліцейське співробітництво продовжували діяти, та відтепер охоплювали нові держави-учасниці. Тобто відбулося горизонтальне розширення. Як відзначали Дж. Солт та Дж. Альмеїда, «питання, що підняла нелегальна міграція, особливо контрабанда мігрантів та контрабанда людей, постали на політичному порядку денному, однак риторика випереджала дослідження. Існувала фундаментальна нестача твердо встановлених відомостей щодо більшості аспектів проблеми. Натомість, ця сфера відрізнялася порівняною стабільністю після 2000 року, а наявні дані щодо потоків нелегальних мігрантів не підтримували погляд, що нелегальна міграція збільшується» [3, с. 171]. Це, як уявляється, підтверджує, що сама по собі політизація недостатня для визначення переваг урядів, а виступає в якості додаткового рушія в рамках цілого набору умов, посилюючи взаємозалежність та політичне підприємство.

Зростання рівня насильства в країнах походження викликало зростання кількості біженців, що покидали Ірак та Афганістан, в яких суттєво погіршилася безпекова ситуація. Однак, незважаючи на занепокоєння громадськості, фактичний вплив напливу біженців в цей період

був порівняно незначним. Однак, між 2004 та 2007 роками Афганістан та Ірак вийшли на перше місце за кількістю біженців, що перебували з них в ЄС [4, с. 9]. Особливо велика кількість біженців осідала в Данії, Німеччині, Нідерландах, Швеції та Сполученому Королівстві. Наднаціональні актори скористалися з цього моменту. Так, напочатку 2006 року Європейська Комісія підготувала повідомлення щодо пріоритетів політики в світлі боротьби з нелегальною міграцією з третіх країн. Цей документ ґрунтувався на пріоритетах держав-учасниць, що були ухвалені в листопаді 2004 року [5], та підкреслювали важливість подальшого розвитку співробітництва через потребу реагувати на зростаючий міграційний тиск на зовнішніх кордонах ЄС [6].

Незважаючи на існуючі домовленості з державами-сусідами, особливо в Балканському регіоні, Комісія виступила за посилення співробітництва через Європол та укріплення координуючої ролі Європолу в боротьбі проти нелегальної міграції та контрабанди людей. Сам Європол активно просував свої послуги в даному контексті як для поліцейських-практиків, так і для державних чиновників. Європол вирішив концентрувати свої зусилля на боротьбі з нелегальною міграцією до держав-учасниць ЄС особливо з Іраку та Афганістану, особливо з урахуванням постійно озвучуваних наднаціональними акторами взаємозалежностей в даній сфері.

Для досягнення зазначених цілей виявлялося недоцільним концентруватися виключно на Болгарії. Відповідно, в червні 2007 року було запущено проект «Фенікс», що був спрямований на боротьбу з контрабандою людей в більш загальному сенсі та дозволяв залучення Європолу в боротьбу з будь-якими пов'язаними з такою контрабандою формами злочинності, що зачіпали, щонайменше, дві держави-учасниці Європейського Союзу. Крім того, Європол приєднався до створеної Комісією групи експертів щодо боротьби з контрабандою людей [7].

Тут варто відзначити, що після піку нелегальної міграції в 2006 та 2007 роках, в наступні роки її обсяги почали падати. Тим не менш, цей спад не відобразився на громадському дискурсі. Навпаки, на підставі виключно повідомлень в медіа можна було скласти враження, що кордони Європи стають все більш хиткими [8, с. 14]. Крім того, незважаючи на падіння абсолютних значень нелегальної міграції, взаємозалежності в боротьбі з контрабандою людей залишалися високими та продовжували справляти функціональний тиск на держави-учасниці, підштовхуючи їх до співробітництва.

В липні 2012 року Європол зробив висновок, що «контрабанда людей залишається серйозною проблемою для ЄС. Правдоподібно, що кожна окрема держава-учасниця ЄС зазнає впливу контрабанди людей в тій чи іншій формі, в той час як контрабандисти явно віддають перевагу деяким державам-учасницям як 'ринковим майданчикам'» [9]. Європол також підкреслив зміни в характері взаємозалежностей в двох різних напрямках. По-перше, спостерігалось їх кількісне зростання в середині ЄС через прозорість кордонів та розширення організації. По-друге, вони еволюціонували якісно, оскільки кримінальні мережі все більше ускладнювалися та ставали все більше взаємопов'язаними одна з одною. В світлі цих змін, як зазначав Європол, уряди ЄС потребували розширення локальних та національних заходів боротьби зі злочинністю та регулювання діяльності поліції так, аби зробити їх по-справжньому міжнародними, що повинно було б включати, зокрема, систематичне залучення Європолу [9].

В 2014-2015 роках спостерігалася криза біженців та мігрантів, викликана збройним конфліктом в Сирії, в рамках якої кількість біженців по всьому світові та зокрема в країнах Європи сягнула свого піку, небаченого з часів Другої Світової Війни. Всього за рік кількість шукачів притулку з третіх країн зросла з 431 000 до

1 322 800 осіб. Кількість незаконних перетинів кордону до ЄС вибухоподібно зросла наприкінці 2014 та в 2015 роках [10]. Ця криза показала зростаючу взаємозалежність та створила функціональний тиск на європейські уряди. Зростання кількості шукачів притулку в ЄС стало високо політизованою темою та широко висвітлювалося у пресі.

Політичний дискурс та усвідомлення кризи громадськістю відрізнялися від країни до країни, однак можна виділити певні спільні риси. По-перше, суспільне обговорення відображало високий рівень занепокоєння міграцією та пошуком притулку по всій Європі [12]. По-друге, засоби масової інформації відіграли значну роль у визначенні порядку денного громадської думки щодо кризи. В переважній більшості в пресі прибуття біженців та мігрантів подавалося в негативному ключі, хоча окремі випадки подавалися з виразами емпатії та солідарності. Однак, як негативні, так і позитивні повідомлення в пресі сприяли виникненню в громадськості розуміння кризи, її терміновості та необхідності спільних дій. По-третє, саме ЄС, а не національний рівень розглядався як основний політичний майданчик для колективних дій з метою вирішення кризи. По-четверте, криза посилювала бажання держав запустити роботу Європейського центру по боротьбі з контрабандою мігрантів при Європолі напочатку 2015 року, оскільки криза активно розглядалася як безпекова загроза для всього ЄС. Подальше переключення громадсько-політичного дискурсу по всій Європі на користь тематики секуризації становило не тільки реакцію на зростаючу взаємозалежність в боротьбі з незаконною міграцією, але й становила політичну реакцію на громадське занепокоєння. Це посилило залучення ЄС до розв'язання кризи біженців, оскільки окремі держави активно намагалися перекласти таке розв'язання саме на плечі ЄС, що зрештою сприяло посиленню Європолу та співробітництва на рівні ЄС.

Європейська Комісія представила порядок денний з міграції у травні 2015 року. У відповідності до загального політичного та громадського дискурсу, Комісія наголосила на потребі у швидких та рішучих діях «щодо людської трагедії по всьому Середземному морю» [13]. Вона зауважила на безпековій рамці, підкресливши необхідність в боротьбі з контрабандою мігрантів як головний пріоритет держав-учасниць. В порядку денному підкреслювалося, що Європол повинен негайно посилити операцію з інформаційного обміну щодо моря як ключовий елемент боротьби з контрабандою мігрантів [14]. Таким чином, Комісія запропонувала перетворення Європолу в єдиний координаційний центр щодо міжвідомчого співробітництва в боротьбі з контрабандою мігрантів. Таким чином, перша згадка такого центрального контактного органу – майбутнього Європейського центру боротьби з контрабандою мігрантів – з'явилася в документах Комісії.

План дій ЄС з боротьби з контрабандою мігрантів спирався на ці пропозиції. Хоча цей документ ще не згадував явно ідеї створення відповідного центру в рамках Європолу, він підкреслював потребу перетворення його на інформаційний хаб ЄС з боротьби з контрабандою мігрантів [14]. Європол спирався на ці пропозиції в просуванні

своїх послуг та лобюванні подальшої інституціоналізації поліцейського співробітництва в ЄС. Так, директор Європолу Р. Вайнрайт заявляв, що для досягнення успіхів в боротьбі з контрабандою мігрантів роль Європолу повинна бути інструментальною [15]. Він підкреслив, що ресурси та компетенції організації в цій галузі вимагали суттєвого посилення, зокрема створення 250 нових посад в Європолі до кінця 2017 року, і ця вимога була передана Європейській Раді, Комісії та Парламенту. Посилаючись на громадську думку та політичні події напочатку кризи мігрантів та біженців, очільник Європолу підкреслював функціональну потребу в посиленні поліцейського співробітництва. Як він стверджував, ця сфера полягала у виявленні та боротьбі з кримінальними мережами, що стоять за контрабандою мігрантів, для чого були необхідні міжнародні зусилля, оскільки злочинці ефективно користалися з внутрішніх взаємозалежностей. На думку Вайнрайта, хоча Європол підкреслював ці взаємозалежності протягом тривалого часу, його порядок денний з міграції лише в 2015 році зацікавив політиків всередині держав. Нарешті, він згадав бюрократичний супротив співробітництва через Європол. Рівень довіри та операційного співробітництва з відповідними органами, на думку директора Європолу, все ще не були оптимальними.

Обговорення на рівні Комісії та Європолу спонукали держави-учасниці прийняти пропозицію з об'єднання аналітичних проєктів Європолу в новий центр. Загадаємо, що ще до терористичних нападів в Парижі 13 листопада 2015 року Рада правосуддя та внутрішніх справ запропонувала Європолу прискорити створення Європейського центру з боротьби з контрабандою мігрантів та посилити його спроможності з підтримки держав-учасниць в кращій превенції та боротьбі з контрабандою мігрантів [16]. В цей час держави вже віддавали перевагу інтеграції в даній сфері, зокрема ухвалили рішення про створення Європейського центру з боротьби з контрабандою мігрантів, а політизація, що послідувала за терористичними нападами, лише посилила цю тенденцію.

Зрештою, Центр при Європолі розпочав свою роботу в лютому 2016 року. Його створення становило безпосередню реакцію держав-учасниць ЄС на комбінований вплив післякризової політизації проблем з мігрантами та біженцями та наднаціональне політичне підприємництво, що посилювало громадський та функціональний тиск. Взаємозалежності ставали все більш помітними та зростали протягом 2014 та 2015 років, а політизація досягла критичного рівня, і актори ЄС змушені були реагувати на пропозиції Європейської Комісії та Європолу.

Висновки. Розвиток міжнародного поліцейського співробітництва в Європі в боротьбі з нелегальною міграцією зумовлювався об'єктивними причинами, зокрема припливом нелегальних мігрантів в 2000-х роках та кризою біженців 2014-2015 років. У відповідь на ці кризи, європейські країни розробили ряд ініціатив, що зрештою були централізовані під управлінням Європолу. Ці події призвели до утвердження Європолу як центрального хабу міжнародного поліцейського співробітництва в боротьбі з нелегальною міграцією в Європі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Proposal for a Comprehensive Plan to Combat Illegal Immigration and Trafficking of Human Beings in the European Union (2002/C 142/02). URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/LV/TXT/?uri=CELEX:52002XG0614\(02\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/LV/TXT/?uri=CELEX:52002XG0614(02)) (дата звернення: 17.12.2024).
2. Europol Annual Report 2004. URL: <https://www.europol.europa.eu/sites/default/files/documents/annualreport2004.pdf> (дата звернення: 17.12.2024).
3. Salt J., Almeida J. International Migration in Europe: Patterns and Trends since mid-1990-s. *Revue Europeenne Des Migrations Internationales*. 2006. Vol. 22, No 2. P. 155-175.
4. Koser K., Schmeidl S. Displacement, Human Development and Security in Afghanistan. *Displacement in the Muslim World: A Focus on Afghanistan and Iraq*. H. Amr, E Ferris, K. Koser (eds.). Washington: Human Development Task Force, 2009. P. 8-21.
5. The Hague Programme: 10 priorities for the next five years. URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/the-hague-programme-10-priorities-for-the-next-five-years.html> (дата звернення: 17.12.2024).
6. Communication from the Commission on Policy priorities in the fight against illegal immigration of third-country nationals (COM/2006/0402 final). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A52006DC0402> (дата звернення: 17.12.2024).

7. Trafficking in Human Beings in Europe: The Perspective of Europol—Document prepared by Europol for
8. the Special Committee on Organised Crime, Money Laundering and Corruption. URL: https://www.europol.europa.eu/sites/default/files/documents/thb_situational_report_-_europol.pdf (дата звернення: 17.12.2024).
9. Morehouse C., Blomfield M. Irregular Migration in Europe. Washington: Migration Policy Institute, 2011. 216 P. P. 14.
10. Trafficking in Human Beings in Europe: The Perspective of Europol—Document prepared by Europol for the Special Committee on Organised Crime, Money Laundering and Corruption. URL: https://www.europol.europa.eu/sites/default/files/documents/thb_situational_report_-_europol.pdf (дата звернення: 17.12.2024).
11. Spindler W. 2015: The year of Europe's refugee crisis. URL: <https://www.unhcr.org/news/stories/2015-year-europes-refugee-crisis> (дата звернення: 18.12.2024).
12. Press Coverage of the Refugee and Migrant Crisis in the EU: A Content Analysis of Five European Countries. URL: <https://www.unhcr.org/media/press-coverage-refugee-and-migrant-crisis-eu-content-analysis-five-european-countries> (дата звернення: 18.12.2024).
13. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: A European Agenda on Migration (COM(2015). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52015DC0240> (дата звернення: 19.12.2024).
14. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: EU Action Plan against migrant smuggling (2015–2020) (COM(2015). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52015AE3940> (дата звернення: 19.12.2024).
15. European Union Committee, Home Affairs Sub-Committee: EU Action Plan against migrant smuggling—Evidence Volume. URL: <https://www.parliament.uk/globalassets/documents/lords-committees/eu-home-affairs-subcommittee/EU-Action-Plan-against-migrant-smuggling/eu-action-plan-against-migrant-smuggling-evidence-volume.pdf> (дата звернення: 19.12.2024).
16. Outcome of the Council Meeting—3422nd Council meeting Justice and Home Affairs—Brussels, 9 November 2015 (Council doc. 13870/15). URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/22709/st14382en15.pdf> (дата звернення: 19.12.2024).

**АНТИКОРУПЦІЙНА ПОЛІТИКА ЩОДО ЕКСПЕРТИЗИ
НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ: КОМПАРАТИВНИЙ АСПЕКТ****ANTI-CORRUPTION POLICY ON THE EXAMINATION OF LEGAL ACTS:
A COMPARATIVE ASPECT**

Тихомиров Д.О., д.ю.н.,
професор кафедри теорії, історії та філософії права, доцент
Національна академія внутрішніх справ

Петровський А.В., к.ю.н.,
професор кафедри цивільного права та процесу, доцент
Національна академія внутрішніх справ

Стаття присвячена аналізу механізмів антикорупційної експертизи нормативно-правових актів у міжнародному контексті. Розглядається еволюція антикорупційної політики від створення перших міжнародних стандартів до сучасних підходів, застосовуваних у різних країнах. Аналізуються основні міжнародні конвенції, що регулюють боротьбу з корупцією, зокрема Конвенція ООН проти корупції, Кримінальна та Цивільна конвенції Ради Європи.

Окрему увагу приділено компаративному аналізу практик Литви, Молдови, Латвії та Сербії щодо оцінки нормативно-правових актів на предмет корупційності. Досліджуються методологічні підходи, критерії проведення експертизи, роль спеціалізованих органів та терміни оцінки. Окрема увага приділена суб'єктам проведення антикорупційної експертизи та можливостям впливу на подальшу долю нормативно-правового акту, щодо якого проводиться експертне дослідження. Визначено основні проблеми правового регулювання у сфері антикорупційної експертизи, включаючи відсутність уніфікованої методології.

При написанні статті застосовано компаративно-правовий, системний та аналітичний методи дослідження. Компаративно-правовий метод використано для порівняльного аналізу підходів до антикорупційної експертизи нормативно-правових актів у різних країнах, що дозволило визначити основні тенденції та відмінності в правовому регулюванні цієї сфери. Системний метод сприяв комплексному вивченню антикорупційної політики, враховуючи взаємозв'язок нормативних, інституційних та процедурних аспектів.

Результати дослідження свідчать про значну варіативність підходів до антикорупційної експертизи та необхідність розробки уніфікованих стандартів для підвищення ефективності запобігання корупції. Стаття містить рекомендації щодо вдосконалення антикорупційної політики шляхом адаптації передового міжнародного досвіду.

Дослідження базується на аналізі нормативно-правових документів, міжнародних конвенцій, наукової літератури та офіційних звітів спеціалізованих антикорупційних органів, що забезпечує об'єктивність і наукову достовірність отриманих результатів.

Ключові слова: антикорупційна політика, експертиза, нормативно-правовий акт, правотворчість.

This article analyzes the mechanisms of anti-corruption examination of legal acts in an international context. It explores the evolution of anti-corruption policies from the creation of the first international standards to modern approaches used in different countries. The study examines key international conventions regulating the fight against corruption, including the United Nations Convention against Corruption, the Criminal and Civil Law Conventions of the Council of Europe.

Special attention is given to the comparative analysis of practices in Lithuania, Moldova, Latvia, and Serbia regarding the assessment of legal acts for corruption risks. The research examines methodological approaches, evaluation criteria, the role of specialized agencies, and assessment timelines. Key issues in the legal regulation of anti-corruption expertise are identified, including the lack of a unified methodology.

The study employs comparative legal, systemic, and analytical research methods. The comparative legal method is used for analyzing approaches to anti-corruption assessment of legal acts in different countries, allowing for the identification of key trends and differences in legal regulation. The systemic method contributes to a comprehensive study of anti-corruption policy by considering the interrelation of normative, institutional, and procedural aspects.

The research findings indicate significant variability in approaches to anti-corruption assessment and highlight the need for developing unified standards to enhance corruption prevention effectiveness. The article provides recommendations for improving anti-corruption policy through the adaptation of best international practices.

The study is based on an analysis of legal documents, international conventions, academic literature, and official reports from specialized anti-corruption bodies, ensuring the objectivity and scientific reliability of the obtained results.

Key words: anti-corruption policy, expertise, legal act, lawmaking.

Механізм протидії корупції, у світовій спільноті розвивався поступово і незважаючи на проблемність цього питання посібник, що містив практичні заходи з протидії корупції був створений лиш в 1992 році Центром міжнародного запобігання злочинності ООН у співпраці з Міністерством юстиції США. Після його опублікування, в усьому світі було засвідчено підвищення рівня обізнаності з боку державних структур щодо реальних масштабів та наслідків корупції [12].

З 1992 року, було прийнято декілька міжнародних нормативно-правових актів, що були спрямовані на модернізацію механізму запобігання і протидії корупції та були ефективним інструментом для вдосконалення заходів протидії корупції.

На виконання рекомендацій дев'ятнадцятої Конференції міністрів юстиції європейських країн (Валлетта, 1994 рік) Комітетом Міністрів Ради Європи у листопаді

1996 року було ухвалено Програму дій проти корупції [10]. В рамках цієї програми було прийнято дві важливих конвенцій: Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (27 січня 1999 року) [15] та Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією (4 листопада 1999 року) [23]. У преамбулах, зазначені конвенції, наголошували на тому, що «корупція є однією із найнебезпечніших загроз правопорядку, демократії, правам людини, чесності та соціальній справедливості і що вона перешкоджає економічному розвитку та загрожуює належному і справедливому функціонуванню країн із ринковою економікою» [23].

З метою найбільш ефективної боротьби з подібними правопорушеннями держави – учасниці Конвенції зобов'язуються внести відповідні зміни до норм внутрішнього права, що регламентують: співучасть у корупції, кримінальну юрисдикцію у таких справах; захист та співпрацю з правосуддям осіб і свідків: заходи щодо

сприяння збору доказів і конфіскації доходів; спеціалізацію органів і посадових осіб по боротьбі з корупцією; забезпечення співробітництва правоохоронних органів всередині країни.

У 2001 році, відповідно до Резолюцій Економічної та Соціальної Ради ООН Центром міжнародного запобігання злочинності (СІСР) було розроблено основу для посібника з питань боротьби з корупцією [12]. Він містив визначення видів, причин і ефектів корупції і, що найважливіше, заходи профілактики корупційних діянь.

У 2003 році, на основі різноманітних, прийнятих на той час, антикорупційних конвенцій (Міжамериканської конвенції про боротьбу з корупцією [17], Конвенції про боротьбу з підкупом іноземних посадових осіб у міжнародних комерційних угодах [13], Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією [15], Цивільної конвенції про боротьбу з корупцією [23], та Конвенції Африканського союзу про недопущення корупції та боротьбу з нею [3]), було прийнято Конвенцію ООН проти корупції [14]. Дана конвенція надала можливість створити засади для усіх країн-учасниць постійно модернізувати правові інструменти протидії корупції. З того моменту, день прийняття Конвенції ООН проти корупції (9 грудня) відзначають як Міжнародний день боротьби з корупцією.

В рамках європейського проєкту щодо методики оцінки ризиків криміногенності, у 2004 році було запропоновано Загальну методологію оцінки ризиків криміногенності в законодавстві. Формування такої методології перемістило абстрактну проблему оцінки законодавства на наявність корупції в практичну площину. Тому, поява даної методології значно посприяла створенню методики оцінки корупційних ризиків в європейських країнах [18]. Варто також звернути увагу на ще один дуже важливий міжнародний акт – Угоду про створення групи держав по боротьбі з корупцією (GRECO) [21], відповідно до якого було створено орган Ради Європи, що знаходиться у Страсбурзі та спеціалізується на проведенні антикорупційного моніторингу, встановлюючи антикорупційні стандарти, проводячи моніторинг таких стандартів та, за необхідності, надає вказівки для допомоги країнам-учасникам щодо запобігання і протидії корупції. Основою роботи GRECO є затверджений Статут [22].

Конвенція ООН проти корупції, що була підписана 181 країною і встановлює у статті 5, що «кожна Держава-учасниця розробляє й здійснює або проводить ефективну скоординовану політику протидії корупції та прагне періодично проводити оцінку відповідних правових інструментів й адміністративних заходів з метою визначення їхньої адекватності з точки зору запобігання корупції та боротьби з нею [14].

Як вказує Оніщук І. в дослідженні щодо моніторингової експертизи нормативно-правових актів «У більшості європейських країн порядок і правила оцінки проєктів нормативно-правових актів на корупціогенність спеціально не регулюються ні в регламентах парламентів, ні в постановах уряду, ні в актах правоохоронних органів. У деяких країнах (Іспанія, Португалія, Польща) в регламентах вищого законодавчого органу йдеться лише про можливість здійснення юридичної експертизи» [20].

Часто в законодавчих актах зазначається, що Парламент, суд чи інший державний орган може проводити антикорупційну експертизу нормативно-правового акту, які обирає вказаний орган на власний розсуд. При цьому, відповідних методичних рекомендацій немає, так само як і критеріїв проведення антикорупційної експертизи [11, с.55-56]. Є випадки повної відсутності регламентації механізму проведення будь-якої експертизи (правової, гендерної, антикорупційної) нормативно-правового акту.

Однак, на противагу зазначеному, в більшості країн Європи є в наявності як сформована законодавча база, так і спеціальний порядок або методологія здійснення анти-

корупційної експертизи, що досить детально сформовані.

Відтак, пропонуємо ознайомитись із деякими практиками правового регулювання здійснення антикорупційної експертизи нормативно-правових актів в держав Європи.

Республіка Литва свою історію проведення антикорупційних експертиз розпочала в 2002 році в результаті прийняття національної антикорупційної програми Республіки Литви [6], та Закону «Про запобігання корупції в Литовській Республіці» № IX-904 від 28 травня 2002 року, де було передбачено здійснення антикорупційної експертизи (в інтерпретації закону та надалі – антикорупційної оцінки), зі змінами і доповненнями Законом «Про внесення змін до закону литовської республіки про корупцію та її профілактику» No XIV-471 від 29 червня 2021 року.

Відповідно до Закону антикорупційна оцінка проєктів нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини та інших нормативно-правових актів або чинних нормативно-правових актів виконується Службою спеціальних розслідувань на вимогу Президента Республіки, Голова Сейму, Правління Сейму, Прем'єр-міністр Республіки Литва, парламентського комітету, комісії чи політичної фракції. [8]

Даний закон передбачає виключний перелік обов'язкових випадків експертизи, проте за бажанням розробника він може подати запит щодо проведення експертизи за власним бажанням, у випадку, якщо він вважає, що проєкт нормативно-правового акту може вплинути на рівень корупції і може містити корупціогенні чинники.

Спеціальною слідчою службою, для проведення антикорупційної оцінки нормативно-правових актів було розроблено «Процедуру оцінки протидії корупції проєкту чи законодавства», що детально описує всі етапи здійснення оцінки нормативно-правового акту. [2]

Висновок містить аналіз таких питань: відповідність цілей закону, повнота його охоплення, наявність прогалин і неоднозначних тлумачень, ефективність механізмів виконання, санкції за порушення, контроль за дотриманням норм, вплив підготовчих міркувань, прозорість ухвалення рішень, ризики корупції та незаконного лобіювання, надання переваг окремим організаціям, контроль за зацікавленими сторонами та інші актуальні аспекти. [2]

При цьому максимальний термін проведення експертизи, не має перевищувати 15 робочих днів Особа або орган, що призначив антикорупційну оцінку може додатково запропонувати свої питання, що повинні враховуватись та висвітлитись в результативній частині висновку в параграфі 15 з зазначеного вище переліку.

У Республіці Молдова здійснення антикорупційної експертизи законопроєктів регламентувалося Законом Республіки Молдова «Про запобігання корупції і боротьбу з нею» № 90-XVI, що був прийнятий у 2008 році, та відмінений шляхом прийняття нового – Закону Республіки Молдова «Про непідкупність» зі змінами і доповненнями від 28 лютого 2020 року [19].

Стаття 3 оновленого закону передбачає наступні суб'єкти антикорупційної діяльності: Національний центр по боротьбі з корупцією, Національний орган по непідкупності, Антикорупційна прокуратура, Служба інформації та безпеки, Міністерство внутрішніх справ, серед яких прямі функції по проведенню антикорупційної експертизи покладено на Національний центр по боротьбі з корупцією – орган, який спеціалізується на запобіганні та протидії корупції, діям, пов'язаним з корупцією, та корупційним діянням, [4] до компетенції якого, окрім здійснення антикорупційної експертизи, відноситься запобігання, виявлення, розслідування та переслідування корупційних проступків і злочинів, проведення оцінки інституційної доброчесності відповідно до Закону № 325 від 23 грудня 2013 року щодо оцінки інституційної доброчесності, моніторингу реалізації планів доброчесності та оцінки

досягнутого прогресу; проведення оперативного та стратегічного аналізу корупційних діянь, діянь, пов'язаних з корупцією, та проявів корупційної поведінки, інформації про аналітичні дослідження явища корупції; повернення злочинних активів. Також вказується, що повноваження Центру є вичерпними і можуть бути змінені чи доповнені лише законом [4].

Національний центр працює відповідно методології оцінки нормативно-правових актів та їх проєктів розробленою Колегією центру від 20.10.2017р. № 6 зі змінами і доповненнями від 30.04.2021р. № 3. В даній методології визначаються типи корупційних ризиків, завдання, етапи антикорупційної експертизи та чітко визначена форма висновку антикорупційної експертизи. Відповідно до методології, після надання висновку до проєкту нормативного акту, автор проєкту має його доопрацювати відповідно до наданих зауважень та рекомендацій Центру.

Затверджена методологія не дає переліку питань для відповіді суб'єкту проведення експертизи, проти визначає напрями корупційних ризиків документів та типологію корупційних факторів, на які, відповідно зобов'язані звертати увагу та висвітлювати суб'єкти проведення антикорупційної експертизи.

Відповідно до напрямів корупційних ризиків документів корупційних факторів Республіка Молдова відноситься: активна корупція; хабарництво; пасивна корупція; трафік впливу; зловживання службовим становищем; перевищення службових обов'язків; конфлікт інтересів та/або фаворитизм; незаконне збагачення; нецільове використання коштів та/або активів; розтрата коштів та/або майна; шахрайське отримання коштів із зовнішньої допомоги; здійснення неправомірного впливу; недотримання правового режиму подарунків; порушення правового режиму рекламних обмежень на посадах; порушення правового режиму несумісності з державними посадами; порушення правового режиму обмежень в ієрархії на державних посадах; порушення правил нетерпимого ставлення до інцидентів доброчесності; порушення правил етики та стоматології; порушення правил найму та просування державних службовців на основі заслуг; професійна чесність; витік інформації з обмеженим доступом відмивання злочинних доходів; ухилення від сплати податків; афера; підrobка публічних документів; інші види порушень, згідно з Кримінальним кодексом, Кодексом про правопорушення тощо. [5]

Антикорупційна експертиза проводиться у строк 10 робочих днів з моменту передачі проєкту Національному центру боротьби з корупцією. У разі об'ємних чи складних проєктів термін проведення їхньої антикорупційної експертизи може бути продовжений до 30 робочих днів з повідомленням авторів.

Автор або у випадку проєктів законодавчих актів, включених до законодавчої процедури, відповідальна постійна комісія піддає проєкт повторній антикорупційній експертизі, якщо концепція проєкту в новій редакції відрізняється від концепції проєкту, який раніше піддавався експертизі. У цьому випадку повторна антикорупційна експертиза проводиться у термін не більше ніж 10 робочих днів. [19]

Відповідно до Закону Латвійської Республіки «Про Бюро з питань запобігання корупції та боротьби з нею», що був прийнятий 18 квітня 2002 року, зі змінами і доповненнями від 29 жовтня 2020 року було створено Бюро з питань запобігання корупції та боротьби з нею.

Законом передбачено, що бюро є установою прямого управління, яка виконує визначені цим Законом функції щодо запобігання та протидії корупції, а також контролює виконання нормативів фінансування політичних організацій (партій) та їх об'єднань та перевіряє дотримання обмежень, встановлених для дотримання передвиборча кампанія, кампанія перед референдумом, кампанія за іні-

ціювання закону та кампанія за ініціювання відкликання Сейму.

Бюро з питань запобігання корупції виконує широкий спектр завдань, що виходять за межі антикорупційної експертизи. Воно розробляє стратегію боротьби з корупцією, формує та координує виконання національної програми, контролює дотримання законодавства про конфлікт інтересів і встановлених обмежень для посадових осіб. Бюро аналізує подані декларації, розглядає скарги, проводить перевірки, запропоновані Президентом, Сеймом, Кабінетом Міністрів і Генеральним прокурором.

Також здійснює моніторинг державної антикорупційної політики, аналізує практику державних органів щодо боротьби з корупцією, розробляє методологію запобігання корупції в державному та приватному секторах, узагальнює міжнародний досвід. Бюро оцінює нормативно-правові акти, ініціює їхню зміну, проводить дослідження, соціологічні опитування, освітні заходи з права та етики, інформує громадськість про корупційні ризики та заходи боротьби.

Крім того, розробляє та впроваджує стратегії комунікації, оцінює результати перевірок інших органів, перевіряє декларації посадовців відповідно до законодавства. [9]

В процесі свого існування та діяльності Бюро розробило проєкт Методичних рекомендацій щодо проведення антикорупційної оцінки розроблених і прийнятих законів. Бюро вже пілотувало цей неопублікований внутрішній робочий документ щодо ряду законів. [1]

Питання протидії корупції, як вказано на сайті Міністерства юстиції Сербської Республіки регулюється двома законами: Закон «Про відповідальність юридичних осіб за кримінальні правопорушення» та Закон «Про запобігання корупції» прийнятий у 2019 році та оновлений у 2022. Окрім законів, у Сербській Республіці затверджено Національну стратегію боротьби з корупцією та відповідний стратегію План дій.

Агентство протидії корупції Сербської Республіки здійснює антикорупційну експертизу. Його повноваження включають: контроль виконання стратегічних документів, надання звітів та рекомендацій, ухвалення загальних актів, розгляд порушень закону, вирішення конфліктів інтересів, контроль фінансування політичної діяльності та лобіювання. Агентство веде реєстри посадових осіб та їхніх доходів, перевіряє майнові звіти, реагує на звернення громадян, оцінює корупційні ризики, досліджує стан корупції, контролює плани доброчесності, забезпечує навчання та міжнародну співпрацю. Виконує також інші обов'язки, визначені законом. [7]

Агентство має власну Методологію оцінки корупційного ризику в нормативно-правових актах, що була сформована за сприяння Європейського Союзу [16]. Відповідно до Методології, органи державного управління зобов'язані подавати до Агентства законопроєкти у сферах, що мають особливо високий ризик корупції.

Експертне дослідження охоплює такі ключові аспекти: відповідність стандартам прозорості та відкритості обговорень, аналіз задекларованих і реальних цілей із виявленням можливих прихованих мотивів, баланс між публічними та приватними інтересами, оцінку ризику незаконного лобіювання, а також перевірку обґрунтованості пояснень, що супроводжують законопроєкт.

Термін здійснення антикорупційної експертизи становить 10 робочих днів. Він може бути продовжено до 30 днів, якщо нормативно-правовий акт є дуже складним.

Боротьба з корупцією в Європейських державах має більш довгу історію ніж в Україні, проте єдиного виробленого рішення чи процедури, що б регулювало це питання вироблено не було. Незважаючи на уніфікацію нормативно-правових актів держав-членів та Європейського союзу питання проведення антикорупційної експертизи нормативно-правових актів залишається у сфері національного регулювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Anti-Corruption Assessment of Laws. 2015. URL: https://rai-see.org/wp-content/uploads/2015/06/Comparative_Study-Methodology_on_Anti-corruption_Assessment_of_Laws.pdf
2. Anti-corruption assessment procedure of existing or draft legislation in Special Investigation Service. URL: https://www.stt.lt/data/public/uploads/2019/11/d1_assesment_procedure_2017-10.docx
3. Convention on preventing and combating corruption: African Union URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/36382-treaty-0028_-_african_union_convention_on_preventing_and_combating_corruption_e.pdf
4. Cu privire la Centrul Național Anticorupție LEGE Republica Moldova din 06-06-2002 № 1104 URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=127720&lang=ro
5. Metodologie de efectuare a expertizei anticorupție a proiectelor de acte normative: Hotărârea Colegiului Centrului Național Anticorupție din 20.10.2017. №6. URL: https://www.cna.gov.md/public/files/2017_metodol_rea/Metod.efect.exp.antic_acte_normative.pdf
6. National Anti-Corruption Programme of the Republic of Lithuania. 2002. URL: <https://archive.rai-see.org/about-us/>.
7. O sprečavanju korupcije: Zakon Republika Srpska URL: <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-sprecavanju-korupcije.html>
8. On Corruption Prevention and Combating Bureau: Law of the Republic of Latvia on 18.04.2002. URL: <https://likumi.lv/ta/en/en/id/61679-law-on-corruption-prevention-and-combating-bureau>
9. On corruption prevention: Law amending the Republic of Lithuania of 29 June 2021. № XIV-471. URL: https://www.stt.lt/data/public/uploads/2021/09/law-on-corruption-prevention-new_2021.pdf
10. Programme of Action Against Corruption/ Multidisciplinary Group of Corruption (GMC): Committee of Ministers URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806ccfb6>.
11. Tilman Hoppe. Anti-Corruption Assessment of Laws ('Corruption Proofing') Comparative Study and Methodology Publisher: Regional Cooperation Council Trg Bosne i Hercegovine 1/V, 71000. URL: https://archive.rai-see.org/wp-content/uploads/2015/06/Comparative_Study-Methodology_on_Anti-corruption_Assessment_of_Laws.pdf
12. United Nations Manual on Anti-Corruption Policy [Електронний ресурс] // Global Programme against Corruption, Centre for International Crime Prevention, Office of Drug Control and Crime Prevention, United Nations Office at Vienna.. – 2001. URL: <https://www.unodc.org/pdf/crime/gracpublications/manual.pdf>.
13. Конвенція з боротьби з підкупом посадових осіб іноземних держав у разі проведення міжнародних ділових операцій: Королівство Бельгія від 21.11.1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_154
14. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції (укр/рос): Опр. Об'єдн. Націй від 31.10.2003 р. : URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16
15. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173): Конвенція Ради Європи від 27.01.1999 р. № ETS173 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_101
16. Metodologija za procenu rizika od korupcije u propisima. 2021. URL: <https://www.acas.rs/wp-content/uploads/2021/04/ASKMetodologijaweb.pdf>
17. Міжамериканська конвенція проти корупції URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_089#Text
18. Ніжинська І.С. Міжнародні конвенції як засіб боротьби з корупцією. *Наше право*. 2013. №12 URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21F=MT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=Nashp_2013_12_29
19. О неподкупности: Закон Респубики Молдова от 25-05-2017 № 82 URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=120706&lang=ru
20. Онищук І. Моніторингова експертиза нормативно-правових актів на наявність корупціогенних чинників: міжнародний досвід *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2014. №3 URL: <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/ua/pdf/3-2015/onischuk.pdf>.
21. Про створення групи держав по боротьбі з корупцією (GRECO): Угода. URL: Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_145
22. Статут Групи держав по боротьбі з корупцією (GRECO) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_144
23. Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією : Ради Європи від 04.11.1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_102

УЧАСТЬ МІЖНАРОДНИХ ФІНАНСОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В ПРОЦЕСІ БОРОТЬБИ З ВІДМИВАННЯ ГРОШЕЙ

PARTICIPATION OF INTERNATIONAL FINANCIAL ORGANIZATIONS IN THE PROCESS OF COMBATING MONEY LAUNDERING

Чулінда Л.І., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри адміністративного та інформаційного права
факультету права та міжнародних відносин
Державний університет «Київський авіаційний інститут»

У статті надано аналіз участі міжнародних фінансових організацій в процесі боротьби з відмивання грошей. Вказано, що відмивання грошей та фінансування тероризму є глобально шкідливим, навіть катастрофічним для деяких економік. З цієї причини багато міжнародних установ та груп постійно стикаються з проблемою відмивання грошей, а останнім часом все частіше з проблемою фінансування тероризму, підтримуючи посилену співпрацю.

Констатовано, що на самому початку боротьби з відмиванням грошей Організація Об'єднаних Націй (ООН) прийняла Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти незаконного обігу наркотичних засобів та психотропних речовин, яка була ратифікована для Республіки Хорватія в 1990 році. За ним послідували багато інших у суміжних сферах, наприклад, у транснаціональній організованій злочинності, корупції та інших. Огляд Конвенцій ООН (Огляд Конвенцій ООН та інших міжнародних стандартів щодо боротьби з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму) був опублікований у Відні у січні 2007 року. Міжнародна інформаційна мережа з відмивання грошей (IMoLIN) – це міжнародна організація, заснована в 1998 році Організацією Об'єднаних Націй від імені партнерства міжнародних організацій, які беруть участь у запобіганні відмиванню грошей та фінансуванню тероризму. IMoLIN збирає інформацію про національні закони про боротьбу з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму та визначає сфери для вдосконалення цих законів та міжнародного співробітництва. Для Європейського Союзу більш пізні конвенції включають Конвенцію про кіберзлочинність 2002 року та Конвенцію Ради Європи про відмивання, пошук, вилучення та конфіскацію доходів, опов'язаних злочинними злочинів, та про фінансування тероризму 2005 року.

Зроблено висновок, що міжнародне співробітництво в зусиллях щодо боротьби з відмиванням грошей має вирішальне значення через характер діянь, які виходять за межі національних кордонів. Виключно спільний підхід міжнародних фінансових організацій та урядів у цій боротьбі дозволяє ідентифікувати осіб, організацій та юрисдикції високого ризику, що призводить до цілеспрямованих розслідувань та більш ефективного порушення мереж відмивання грошей та фінансування тероризму.

Ключові слова: міжнародні фінансові організації, міжнародні організації, боротьба, відмивання грошей, протидія, фінансова діяльність.

The article provides an analysis of the participation of international financial organizations in the process of combating money laundering. It is indicated that money laundering and terrorist financing are globally harmful, even catastrophic for some economies. For this reason, many international institutions and groups are constantly faced with the problem of money laundering, and in recent times more and more with the problem of terrorist financing, maintaining increased cooperation.

It is stated that at the very beginning of the fight against money laundering, the United Nations (UN) adopted the United Nations Convention against Illicit Traffic in Narcotic Drugs and Psychotropic Substances, which was ratified for the Republic of Croatia in 1990. It was followed by many others in related areas, such as transnational organized crime, corruption, and others. The Review of the UN Conventions (Review of the UN Conventions and Other International Standards for the Suppression of Money Laundering and the Financing of Terrorism) was published in Vienna in January 2007. The International Money Laundering Information Network (IMoLIN) is an international organization founded in 1998 by the United Nations on behalf of a partnership of international organizations involved in the prevention of money laundering and terrorist financing. IMoLIN collects information on national anti-money laundering and countering the financing of terrorism laws and identifies areas for improvement of these laws and international cooperation. For the European Union, more recent conventions include the 2002 Convention on Cybercrime and the 2005 Council of Europe Convention on Laundering, Search, Seizure and Confiscation of the Proceeds from Related Criminal Offences and on the Financing of Terrorism.

It is concluded that international cooperation in efforts to combat money laundering is crucial due to the nature of acts that go beyond national borders. The exceptionally joint approach of international financial organizations and governments in this fight allows for the identification of high-risk individuals, organizations and jurisdictions, which leads to targeted investigations and more effective disruption of money laundering and terrorist financing networks.

Key words: international financial organizations, international organizations, struggle, money laundering, counteraction, financial activity.

Постановка проблеми. Організація Об'єднаних Націй (ООН) розпочала боротьбу з відмиванням грошей, прийнявши конвенції, і вона керує своєю боротьбою з тероризмом резолюціями своєї Ради Безпеки. Всі країни світу поступово транспонують такі документи у свої правові системи. Створюючи Міжнародну інформаційну мережу з відмивання грошей (IMoLIN), ООН об'єднує та заохочує інші міжнародні організації співпрацювати у спільній боротьбі з відмиванням грошей та тероризмом.

Цільової групи з фінансових дій (далі – FATF), найважливішого міжнародного органу для впровадження стандартів щодо заходів, процедур та рекомендацій щодо активного залучення та оцінки системи боротьби з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму. FATF діє через регіональні органи. MONEYVAL є одним з них, і Республіка Хорватія є її членом. MONEYVAL періодично оцінює систему запобігання відмиванню грошей та фінансуванню тероризму своїх членів та публікує звіти.

Комітет Ради Європи з питань боротьби з тероризмом (CDCT) – це спеціальний комітет Ради Європи, який публікує звіти про заходи боротьби з тероризмом, що впроваджуються кожною з країн, тоді як Wolfsberg Group, до складу якої входять тринадцять провідних світових банків, корисна для фінансового сектору, оскільки вона видає керівні принципи щодо запобігання відмиванню грошей та фінансуванню тероризму в різних сегментах галузі банківських послуг.

Метою статті є аналіз участі міжнародних фінансових організацій в процесі боротьби з відмивання грошей.

Виклад основного матеріалу. Відмивання грошей та фінансування тероризму є глобально шкідливим, навіть катастрофічним для деяких економік. З цієї причини багато міжнародних установ та груп постійно стикаються з проблемою відмивання грошей, а останнім часом все частіше з проблемою фінансування тероризму, підтримуючи посилену співпрацю.

На самому початку боротьби з відмиванням грошей Організація Об'єднаних Націй (ООН) прийняла Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти незаконного обігу наркотичних засобів та психотропних речовин [1], яка була ратифікована для Республіки Хорватія в 1990 році. За ним послідували багато інших у суміжних сферах, наприклад, у транснаціональній організованій злочинності, корупції та інших. Огляд Конвенцій ООН (Огляд Конвенцій ООН та інших міжнародних стандартів щодо боротьби з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму [2]) був опублікований у Відні у січні 2007 року. Міжнародна інформаційна мережа з відмивання грошей (IMoLIN) – це міжнародна організація, заснована в 1998 році Організацією Об'єднаних Націй від імені партнерства міжнародних організацій, які беруть участь у запобіганні відмиванню грошей та фінансуванню тероризму. IMoLIN збирає інформацію про національні закони про боротьбу з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму та визначає сфери для вдосконалення цих законів та міжнародного співробітництва.

Для Європейського Союзу більш пізні конвенції включають Конвенцію про кіберзлочинність 2002 року та Конвенцію Ради Європи про відмивання, пошук, вилучення та конфіскацію доходів, опов'язаних злочинних злочинів, та про фінансування тероризму 2005 року [3].

Однак найважливішою для цієї сфери є Директива (ЄС) 2015/849 Європейського парламенту та Ради від 20 травня 2015 року про запобігання використанню фінансової системи з метою відмивання грошей або фінансування тероризму, внесення змін до Регламенту (ЄС) No 648/2012 Європейського Парламенту та Ради та скасування Директиви 2005/60/ЄС Європейського Парламенту та Ради та Комісії 2006/70/ [4], Директиву (ЄС) 2018/843 Європейського Парламенту та Ради від 30 травня 2018 року про внесення змін до Директиви (ЄС) 2015/849 про запобігання використанню фінансової системи з метою відмивання грошей або фінансування тероризму та внесення змін до Директив 2009/138/ЄС та 2013/36/ЄС [5].

Цільова група з фінансових дій (FATF) – це міжнародний орган, створений у Парижі в 1989 році на зустрічі країн G-7, завданням якої є моніторинг виконання заходів щодо запобігання відмиванню грошей та фінансуванню тероризму. Мандат FATF до 2020 року включає запровадження стандартів боротьби з відмиванням грошей, фінансуванням тероризму, фінансуванням розповсюдження зброї масового знищення, оцінку відповідності стандартам FATF, виявлення загроз цілісності міжнародної фінансової системи та реагування на них шляхом вивчення юрисдикцій високого ризику та типологій. 37 юрисдикцій та 2 регіональні органи влади є членами FATF. Рекомендації, видані FATF, представляють стандарти боротьби з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму на глобальному рівні [6].

FATF організована більш детально через дев'ять регіональних органів, які працюють так само, як і світова організація FATF. Цими регіональними органами є Азіатсько-Тихоокеанська група з відмивання грошей (APG), Карибська цільова група з фінансових дій (CFATF), Євразійська група з боротьби з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму (EAG), Східна та Південна Африка Група боротьби з відмиванням грошей (ESAAMLG), Міжурядова група дій з відмиванням грошей в Африці (GIABA), Цільова група з фінансових дій з відмивання грошей у Південній Америці (GAFILAT), Цільова група з фінансових дій з питань Близького Сходу та Північної Африки (MENAFATF), Цільова група з відмивання грошей у Центральній Африці (GABAC) та Спеціальний комітет експертів Ради Європи з оцінки заходів боротьби з відмиванням грошей (MONEYVAL).

Цей Комітет експертів Ради Європи з оцінки заходів боротьби з відмиванням грошей, MONEYVAL, створений

у 1997 році та відповідальний за моніторинг впровадження заходів щодо запобігання відмиванню грошей та фінансуванню тероризму, складається з 35 країн та великої кількості спостерігачів, включаючи представників держав-членів FATF, Світового банку, Міжнародного валютного фонду, Європейського Союзу, Інтерполу, Європейського банку реконструкції та розвитку та інших.

У травні 2021 року команда експертів MONEYVAL відвідала Хорватію в контексті 5-го раунду оцінок. У контактах з представниками уряду та приватного сектору оцінювачі збирали інформацію для оцінки відповідності хорватського законодавства та його імплементації у сфері запобігання відмиванню грошей та фінансуванню тероризму, оцінюючи рівень дотримання рекомендацій FATF.

Комітет Ради Європи з питань боротьби з тероризмом (CDCT), який раніше називався Комітетом експертів з тероризму (CODEXTER), є міжурядовим органом, що координує дії Ради Європи проти тероризму [7]. Грунтуючись на принципах запобігання, переслідування та захисту, CDCT доручено розробити відповідні та практичні інструменти м'якого права, такі як рекомендації та керівні принципи для розгляду та застосування державами-членами у боротьбі з терористичною діяльністю. Одним з основних пріоритетів CDCT є розробка Стратегії боротьби з тероризмом Ради Європи на 2018-2022 роки [8], що стосується явищ іноземних бойовиків-терористів та репатріантів, використання та зловживання Інтернетом терористами, ролі жінок та дітей у тероризмі, зв'язків між тероризмом та організованою злочинністю. CDCT також надає платформу для профілів країн щодо законодавчої та інституційної ситуації з тероризмом у державах-членах, а також допомагає обмінюватися найкращими практиками та сприяти ефективному впровадженню інструментів Ради Європи, що застосовуються до боротьби з тероризмом.

Wolfsberg Group - це асоціація тринадцяти провідних світових банків: Banco Santander, Bank of America, Barclays, Citigroup, Credit Suisse, Deutsche Bank, Goldman Sachs, HSBC, J. P. Morgan Chase, MUFG Bank, Société Générale, Standard Chartered Bank та UBS. Група Wolfsberg об'єдналася в 2000 році в Швейцарії з метою розробки та просування галузевих стандартів банківських послуг та пов'язаних з ними продуктів. Група випустила Wolfsberg Anti-Laundering Money Principles for Private Banking у 2000 році (переглянуті в 2002 та 2012 роках), згодом прийняті як стандарти банківської галузі. Група також видає інші керівні принципи, пов'язані з запобіганням відмиванню грошей та фінансуванню тероризму у сфері кореспондентського банкінгу, приватного банкінгу, доступу на основі оцінки ризиків та в інших сферах.

Європейська комісія проводить оцінку ризиків з метою виявлення та реагування на ризики, що впливають на внутрішній ринок ЄС. Європейський Союз прийняв надійне законодавство для боротьби з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму (AML). Перша Директива про боротьбу з відмиванням грошей була прийнята в 1990 році, щоб запобігти неправильному використанню фінансової системи з метою відмивання грошей. Він передбачає, що зобов'язані суб'єкти повинні застосовувати вимоги належної обачності клієнтів при вступі в ділові відносини (тобто ідентифікувати та перевіряти особу клієнтів, контролювати транзакції та повідомляти про підозрілі транзакції).

Закони ЄС постійно переглядаються, щоб пом'якшити нові ризики, пов'язані з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму. Законодавча база не тільки охоплює ряд сфер, що становлять такі ризики, включаючи віртуальні активи та краудфандинг, але й доповнює інші нормативні акти, такі як Регулювання ринків криптоактивів (MiCA).

Новий Регламент про простежуваність переказів коштів (TFR) забезпечує простежуваність переказів криптоактивів та автентифікацію користувачів відповідно до

стандартів FATF. Комісія забезпечує ефективне застосування цього законодавства шляхом перегляду транспозиції законодавства ЄС та співпраці з компетентними органами.

Мережа боротьби з фінансовими злочинами (FinCEN) інформує фінансові установи США про те, що Цільова група з фінансових дій (FATF), міжурядовий орган, який встановлює міжнародні стандарти боротьби з відмиванням грошей, протидії фінансуванню тероризму та протидії фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення (AML/CFT/CPF), оновила свої списки юрисдикцій зі стратегічними недоліками AML/CFT/CPF після завершення свого пленарного засідання цього місяця. Фінансові установи США повинні враховувати позицію FATF щодо цих юрисдикцій при перегляді своїх зобов'язань та політики, процедур та практики, заснованих на ризиках.

У рамках процесу лістингу та моніторингу FATF для забезпечення дотримання своїх міжнародних стандартів, FATF випустила дві заяви: 1) Юрисдикції під посиленням моніторингом, яка публічно визначає юрисдикції зі стратегічними недоліками в своїх режимах AML/CFT/CPF, які взяли на себе зобов'язання або активно працюють з FATF для усунення цих недоліків відповідно до узгодженого графіка; 2) Юрисдикції високого ризику підпадають під заклику до дій, який публічно визначає юрисдикції зі значними стратегічними недоліками в своїх режимах AML/CFT/CPF і закликає всіх членів FATF застосовувати посилену належну ретельність і, в найсерйозніших випадках, застосовувати контрзаходи до захистити міжнародну фінансову систему від ризиків відмивання грошей, фінансування тероризму та фінансування розповсюдження, що походять від визначених країн.

Що стосується юрисдикцій, визначених FATF, під посиленням моніторингом, охопленим фінансовим установам нагадують про свої зобов'язання щодо виконання зобов'язань щодо належної обачності для іноземних фінансових установ (FFI) відповідно до 31 CFR § 1010.610(a) на додаток до їхніх загальних зобов'язань відповідно до 31 U.S.C. § 5318(h) та його імплементаційних положень.

Відповідно до вимог 31 CFR § 1010.610(a), охоплені фінансові установи повинні забезпечити, щоб їхні програми належної обачності, які стосуються кореспондентських рахунків, що підтримуються для FFI, включали відповідні, конкретні, засновані на ризиках, і, за необхідності, посилену політику, процедури та засоби контролю, які обґрунтовано розроблені для того, щоб дозволити охопленій фінансовій установі виявляти та повідомляти, на постійній основі, будь-яку відому або підозрювану діяльність з відмивання грошей, проведену через або за участю будь-якого кореспондентського рахунку, створений, підтримується, керований або керований у Сполучених Штатах для FFI.

Крім того, підприємства з надання грошових послуг (MSB) мають паралельні вимоги щодо іноземних агентів або іноземних контрагентів, як описано в інтерпретаційному релізі FinCEN 2004-1, який уточнює, що положення про програму AML вимагає від MSB встановити адекватну та відповідну політику, процедури та контроль, співмірні з ризиком відмивання грошей та фінансування тероризму, спричиненим їхніми відносинами з іноземними агентами або іноземними контрагентами.

Додаткову інформацію про ці паралельні вимоги (що охоплюють як вітчизняних, так і іноземних агентів та іноземних контрагентів) можна знайти в Керівництві FinCEN щодо існуючих зобов'язань щодо дотримання правил програми AML для керівників MSB щодо моніторингу агентів. Однак такі розумні кроки не повинні ставити під сумнів здатність фінансової установи підтримувати або іншим чином продовжувати відповідні відносини з клієнтами або іншими фінансовими установами, і не повинні використовуватися як основа для участі в оптовому або

невибіркового зниженні ризику будь-якого класу клієнтів або фінансових установ. Фінансові установи також повинні посилалися на попередні міжвідомчі вказівки щодо надання послуг іноземним посольствам, консульствам та місіям.

Організація Об'єднаних Націй (ООН) продовжує приймати кілька резолюцій, що впроваджують економічні та фінансові санкції. Держави-члени пов'язані положеннями цих Резолюцій Ради Безпеки ООН (РКБ ООН), і деякі положення цих резолюцій особливо актуальні для фінансових установ. Фінансові установи повинні бути знайомі з вимогами та заборонами, що містяться у відповідних РБ ООН. На додаток до санкцій ООН, США Уряд підтримує кілька санкційних програм. Для опису поточних санкційних програм Управління з контролю за іноземними активами (OFAC), будь ласка, зверніться до санкційних програм OFAC та інформації про країни.

Що стосується юрисдикцій високого ризику, визначених FATF, що підлягають заклику до дій, Бірма залишається в цій категорії, і FATF закликає юрисдикції застосовувати посилену належну ретельність, пропорційну ризикам. Загалом, FinCEN радить фінансовим установам США застосовувати посилену належну ретельність при веденні кореспондентських рахунків для іноземних банків, що працюють за банківською ліцензією, виданою країною, визначеною як некооперативна з міжнародними принципами або процедурами AML міжурядовою групою або організацією, членом якої є Сполучені Штати, і з яким позначенням погоджується представник США в групі чи організації. Фінансові установи США повинні продовжувати консулюватися з існуючими рекомендаціями FinCEN та OFAC щодо участі у фінансових операціях з Бірмою.

Що стосується юрисдикцій високого ризику, визначених FATF, що підлягають заклику до дій, зокрема, контрзаходів у випадку КНДР та Ірану – фінансові установи США повинні дотримуватися широких обмежень та заборон США щодо відкриття або підтримки будь-яких кореспондентських рахунків, прямо чи опосередковано, для північнокорейських або іранських фінансових установ. Існуючі санкції США та правила FinCEN забороняють будь-які такі відносини з кореспондентськими обліковими записами.

Оскільки поведінка Ірану загрожує національним інтересам Сполучених Штатів, президент видав Президентський меморандум про національну безпеку (NSPM)-2 4 лютого 2025 року, вважаючи, що в національних інтересах чинити максимальний тиск на іранський режим, щоб покласти край своїй ядерній загрозі, скоротити свою програму балістичних ракет і припинити підтримку терористичних груп. Уряд Ірану та іранські фінансові установи залишаються особами, чие майно та інтереси у власності заблоковані Указом 13599 та розділом 560.211 Положення про іранські операції та санкції (ITSR), 31 CFR Частина 560.

Фінансовим установам США та іншим особам США продовжується широко заборонено відповідно до ITSR брати участь у операціях або відносинах з Іраном, урядом Ірану та іранськими фінансовими установами, включаючи відкриття або ведення кореспондентських рахунків для іранських фінансових установ. Ці санкції накладають зобов'язання на громадян США, які виходять за рамки відповідних рекомендацій FATF. На додаток до санкцій, що застосовуються OFAC, 25 жовтня 2019 року FinCEN визнав Іран юрисдикцією первинного концерну з відмивання грошей і видав остаточне правило відповідно до розділу 311 Закону США про патріотів, що вводить п'ятий спеціальний захід, доступний відповідно до розділу 311. Це правило забороняє фінансовим установам США відкривати або підтримувати кореспондентські рахунки для іранської фінансової установи або від її імені, а також

використовувати кореспондентські рахунки FFI у охоплених фінансових установах США для обробки операцій за участю іранських фінансових установ (31 CFR § 1010.661).

Для юрисдикцій, виключених з процесу лістингу та моніторингу FATF, фінансові установи США повинні враховувати рішення FATF та причини виключення з лістингу при оцінці ризику відповідно до зобов'язань фінансових установ відповідно до 31 CFR § 1010.610(a) та 31 CFR § 1010.210.

Якщо фінансова установа знає, підозрює або має підстави підозрювати, що транзакція включає кошти, отримані в результаті незаконної діяльності, або що клієнт іншим чином займався діяльністю, що свідчить про

відмивання грошей, фінансування тероризму або інше порушення федерального закону або нормативних актів, фінансова установа повинна подати звіт про підозрілу діяльність.

Висновки. Міжнародне співробітництво в зусиллях щодо боротьби з відмиванням грошей має вирішальне значення через характер діянь, які виходять за межі національних кордонів. Виключно спільний підхід міжнародних фінансових організацій та урядів у цій боротьбі дозволяє ідентифікувати осіб, організації та юрисдикції високого ризику, що призводить до цілеспрямованих розслідувань та більш ефективного порушення мереж відмивання грошей та фінансування тероризму.

ЛІТЕРАТУРА

1. United Nations Convention against Illicit Traffic in Narcotic Drugs and Psychotropic Substances, 1988 URL: <https://www.unodc.org/unodc/en/treaties/illicit-trafficking.html>
2. The SHERLOC portal URL: <https://sherloc.unodc.org/cld/st/home.html>
3. Council of Europe Convention on laundering, search, seizure and confiscation of the proceeds from crime and on the financing of terrorism URL: [https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:\[%2209000016805bf109%22\],%22sort%22:\[%22CoEValidationDate%20Descending%22\]}](https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:[%2209000016805bf109%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22]})
4. DIRECTIVE (EU) 2015/849 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32015L0849&from=HR>
5. DIRECTIVE (EU) 2018/843 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018L0843&from=HR>
6. FATF URL: <https://www.fatf-gafi.org/>
7. Council of Europe Committee on Counter-Terrorism (CDCT) URL: <https://www.coe.int/en/web/counter-terrorism/cdct>
8. Council of Europe Counter-Terrorism Strategy (2018-2022) URL: [https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:\[%2209000016808afc96%22\],%22sort%22:\[%22CoEValidationDate%20Descending%22\]}](https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:[%2209000016808afc96%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22]})
9. Wolfsberg Group URL: <https://wolfsberg-group.org/>
10. Guidance on Existing AML Program Rule Compliance Obligations for MSB Principals with Respect to Agent Monitoring URL: <https://www.fincen.gov/resources/statutes-regulations/guidance/guidance-existing-aml-program-rule-compliance-obligations>
11. NATIONAL SECURITY PRESIDENTIAL MEMORANDUM/NSPM-2 URL: <https://www.whitehouse.gov/presidential-actions/2025/02/national-security-presidential-memorandum-nspm-2/>

РОЛЬ І МІСЦЕ ДЕРЖАВНОГО БЮРО РОЗСЛІДУВАНЬ В СИСТЕМІ СУБ'ЄКТІВ ЗАПОБІГАННЯ ВІЙСЬКОВИМ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

ROLE AND PLACE OF THE SBI IN THE SYSTEM OF ENTITIES RESPONSIBLE FOR PREVENTING MILITARY CRIMINAL OFFENSES UNDER MARTIAL LAW IN UKRAINE

Кропивницький О.М., аспірант

Одеський державний університет внутрішніх справ

ORCID ID: 0009-0002-4445-6117

В статті досліджено роль і місце ДБР в системі суб'єктів запобігання військовим кримінальним правопорушенням в умовах воєнного стану в Україні.

Відповідно до ст. 5 Закону України «Про Державне Бюро розслідувань» ДБР вирішує завдання із запобігання, виявлення, припинення, розкриття і розслідування:

1) злочинів, вчинених службовими особами, які займають особливо відповідальне становище відповідно до частини першої статті 9 Закону України «Про державну службу», особами, посади яких віднесено до першої - третьої категорій посад державної служби, суддями та працівниками правоохоронних органів, крім випадків, коли ці злочини віднесено до підслідності детективів Національного антикорупційного бюро України;

2) злочинів, вчинених службовими особами Національного антикорупційного бюро України, заступником Генерального прокурора - керівником Спеціалізованої антикорупційної прокуратури або іншими прокурорами Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, крім випадків, коли досудове розслідування цих злочинів віднесено до підслідності детективів підрозділу внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України;

3) злочинів проти встановленого порядку несення військової служби (військових злочинів), крім злочинів, передбачених статтею 422 Кримінального кодексу України».

Констатовано, що нехтування кримінологічними знаннями щодо запобігання злочинності неминуче призводить до загострення криміногенної ситуації в державі, яскравим прикладом чого стало стрімке зростання протягом 2024 р. кількості зареєстрованих військових кримінальних правопорушень, що перевищило загальні показники військової злочинності за всі попередні 10 років разом взятих.

Доведено необхідність створення у складі ДБР не лише окремого структурного підрозділу, діяльність якого спрямована на узагальнення інформації щодо виявлених, припинених, розкритих та розслідуваних військових кримінальних правопорушень, а й кримінологічних підрозділів.

Ключові слова: Державне бюро розслідувань, злочинність, запобігання, протидія, суб'єкт запобігання злочинності, військова злочинність, військові кримінальні правопорушення, воєнний стан в Україні.

The article examines the role and place of the SBI in the system of entities responsible for preventing military criminal offenses under martial law in Ukraine.

Pursuant to Article 5 of the Law of Ukraine "On the State Bureau of Investigation", the SBI is tasked with preventing, detecting, stopping, solving and investigating

1) crimes committed by officials holding particularly responsible positions in accordance with part one of Article 9 of the Law of Ukraine "On Civil Service", persons whose positions are classified as the first to third categories of civil service positions, judges and law enforcement officers, except when these crimes fall under the jurisdiction of detectives of the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine

2) crimes committed by officials of the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine, the Deputy Prosecutor General - Head of the Specialized Anti-Corruption Prosecutor's Office or other prosecutors of the Specialized Anti-Corruption Prosecutor's Office, except when the pre-trial investigation of these crimes is under the jurisdiction of detectives of the internal control unit of the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine;

3) crimes against the established procedure of military service (war crimes), except for crimes under Article 422 of the Criminal Code of Ukraine". Key words: military crime, criminal offenses against the established order of military service, military criminal offenses, statistics of military crime, martial law.

It is stated that neglect of criminological knowledge on crime prevention inevitably leads to an aggravation of the crime situation in the State, a vivid example of which was the rapid increase in the number of registered military criminal offenses in 2024, which exceeded the total military crime rates for all the previous 10 years combined.

The article proves the need to create within the SBI not only a separate structural unit aimed at summarizing information on detected, stopped, solved and investigated military criminal offenses, but also criminological units.

Key words: State Bureau of Investigation, crime, prevention, counteraction, subject of crime prevention, war crime, military criminal offenses, martial law in Ukraine.

Постановка проблеми. Військово-політична ситуація пов'язана із повномасштабним вторгненням з РФ та інших підконтрольних їй військових формувань на територію України, і як наслідок введений 24.02.2022 року Указом Президента України № 64/2022 воєнний стан не лише вплинули на криміногенну ситуацію в державі, а й значно розширили коло проблемних питань кримінологічної науки та практики запобігання злочинності.

Одним із основних суб'єктів що виконує запобіжну функцію щодо військових кримінальних правопорушень в Україні, є Державне бюро розслідувань (далі – ДБР) (ст. 5 Закону України «Про Державне бюро розслідувань» № 794-VIII[1]), основним із завдань якого в т.ч.

є «запобігання, виявлення, припинення, розкриття і розслідування злочинів проти встановленого порядку несення військової служби (військових злочинів), крім злочинів, передбачених ст. 422 КК України» [2].

Аналіз останніх публікацій. За період Української незалежної проблематика запобігання злочинності присвятили свої наукові праці такі вітчизняні учені як: В. В. Бабаніна, А. М. Бабенко, В. М. Білоконев, І. Г. Богатирьов, П. П. Богуцький, І. В. Боднар, В. В. Бондарев, Бугаєв В.О., М. Б. Головка, В. К. Гришук, В. С. Давиденко, Н.А. Дмитренко, С. Ф. Денисов, Ю. П. Дзюба, С. І. Дячук, М. М. Івлєв, Д. В. Казначєва, В. І. Касинюк, В. А. Клименко, Корнієнко М.В., І. М. Коропат-

нік, Я. С. Кулькіна, Ю. Б. Курилюк, І. І. Митрофанов, В. О. Навроцький, Т. Б. Ніколаєнко, А. С. Овчаренко, М. І. Панов, О. Р. Полегенька, В. П. Попович, А. О. Рєва, О. М. Сарнавський, О. В. Столярський, В. М. Стратонов, Є. Л. Стрельцов, М. С. Туркот, М. І. Хавронюк, С. О. Харитонов, І. О. Харь, Г. І. Чангулі, В. В. Шаблістий, О. О. Шкута та ін.

Мета статті. Дослідження ролі і місця Державного бюро розслідувань в системі суб'єктів запобігання військовим кримінальним правопорушенням в умовах воєнного стану в Україні.

Виклад основного матеріалу. За своїм правовим статусом ДБР відноситься до державних правоохоронних органів із спеціальним статусом особливим порядком фінансування та організаційного забезпечення діяльності (ст. 4 Закону).

Відповідно до ст. 5 Закону України «Про Державне Бюро розслідувань» ДБР вирішує завдання із запобігання, виявлення, припинення, розкриття і розслідування:

1) злочинів, вчинених службовими особами, які займають особливо відповідальне становище відповідно до частини першої статті 9 Закону України «Про державну службу», особами, посади яких віднесено до першої - третьої категорій посад державної служби, суддями та працівниками правоохоронних органів, крім випадків, коли ці злочини віднесено до підслідності детективів Національного антикорупційного бюро України;

2) злочинів, вчинених службовими особами Національного антикорупційного бюро України, заступником Генерального прокурора - керівником Спеціалізованої антикорупційної прокуратури або іншими прокурорами Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, крім випадків, коли досудове розслідування цих злочинів віднесено до підслідності детективів підрозділу внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України;

3) злочинів проти встановленого порядку несення військової служби (військових злочинів), крім злочинів, передбачених статтею 422 Кримінального кодексу України [1].

Вирішення поставлених завдань ДБР реалізує через надані законодавцем повноваження. Проведений їх системний аналіз дозволив зробити наступні висновки:

1. Більшість встановлених Законом [1] повноважень окреслюють компетенцію ДБР, як органу досудового розслідування та визначають його права і обов'язки у процесі запобігання, виявлення, припинення, розкриття і розслідування кримінальних правопорушень віднесених ст. 5 Закону [1] до підслідності ДБР. Відповідно до ст. 6 Закону [1], ДБР в межах власної компетенції «здійснює інформаційно-аналітичні заходи щодо встановлення системних причин та умов проявів організованої злочинності та інших видів злочинності, протидію яким віднесено до компетенції ДБР, вживає заходів до їх усунення; припиняє і розкриває кримінальні правопорушення, розслідування яких віднесено до компетенції ДБР; здійснює оперативно-розшукову діяльність та досудове розслідування кримінальних правопорушень, віднесених до підслідності ДБР, на підставах та в порядку, встановлених законом; здійснює розшук осіб, які переховуються від слідства та суду за кримінальні правопорушення, розслідування яких віднесено до підслідності ДБР; використовує гласних і негласних штатних та позаштатних працівників на підставах та в порядку, встановлених законом, дотримуючись умов добровільності і конфіденційності цих відносин, матеріально і морально заохочує осіб, які надають допомогу в запобіганні, виявленні, припиненні і розслідуванні кримінальних правопорушень, віднесених до підслідності ДБР; розробляє і затверджує методику розслідування окремих видів кримінальних правопорушень; вживає заходів щодо відшкодування завданих державі

збитків і шкоди, забезпечує можливості для конфіскації коштів та іншого майна, одержаного внаслідок вчинення кримінальних правопорушень, у порядку, визначеному законодавством; вживає заходів щодо виявлення необґрунтованих активів та збору доказів їх необґрунтованості у порядку та в межах компетенції, визначених законодавством; виключно з метою здійснення своїх повноважень має доступ як користувач до інформаційних систем органів державної влади, перелік яких встановлюється Кабінетом Міністрів України, самостійно створює інформаційні системи та веде оперативний облік в обсязі і порядку, що визначаються завданнями, покладеними на ДБР, із дотриманням законодавства про захист персональних даних та ін. [1] [9, с. 188]

2. Окремі повноваження визначають участь ДБР як одного з суб'єктів формування державної політики у сфері запобігання злочинності та міжнародному співробітництву у даній сфері. Зокрема, ДБР реалізовує наступні повноваження: «бере участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері протидії злочинності, вносить відповідні пропозиції на розгляд КМ України; вживає заходів для повернення в Україну з-за кордону коштів та іншого майна, одержаних внаслідок вчинення кримінальних правопорушень, віднесених до підслідності ДБР; розробляє пропозиції до проектів міжнародних договорів України та забезпечує дотримання і виконання зобов'язань, взятих за міжнародними договорами України; здійснює співробітництво з поліцейськими та іншими відповідними органами іноземних держав відповідно до законів та міжнародних договорів України» [1].

3. Окрему групу повноважень складають ті що безпосередньо пов'язані з роботою персоналу ДБР: «організовує забезпечення особистої безпеки осіб рядового і начальницького складу, державних службовців ДБР та інших визначених законом осіб, а також захист осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, від протиправних посягань; забезпечує роботу з підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників ДБР, бере участь у формуванні державного замовлення на підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації фахівців у відповідних сферах; здійснює виконання запитів про надання правової допомоги, які надійшли від компетентних органів іноземних держав; забезпечує відповідно до законодавства додержання режиму захищеної інформації та іншої інформації з обмеженим доступом, а також визначеного законом порядку оприлюднення та надання доступу до публічної інформації; звітує про свою діяльність у порядку, визначеному цим Законом, та інформує суспільство про результати своєї роботи» [1].

Також, ДБР здійснює інші повноваження передбачені Законом (ст. 6 Закону) [1].

В контексті наведеного вище, Н. Р. Носевич підкреслює, що як суб'єкт запобігання злочинності «ДБР має спеціальні повноваження, які відрізняють його від інших: здійснює безпосереднє управління і координацію окремими напрямками запобігання злочинності; виявляє та пізнає об'єкт запобіжного впливу, інформує про них інших суб'єктів; виконує запобіжні заходи щодо випередження, обмеження, усунення криміногенних явищ та процесів, захисту соціальних благ і особи; реалізує заходи щодо відвернення і припинення злочинів і злочинності» [3].

Перший очільник ДБР Р.М. Труба справедливо зазначає, що переважна більшість повноважень в сфері досудового слідства ДБР було передано від органів прокуратури [4, с. 170], військової прокуратури, МВС України, СБУ та НАБУ. Зазначені повноваження перебувають у межах його компетенції та спрямовані на запобігання, виявлення, припинення, розкриття і розслідування злочинів, які вчиняються вищими посадовими особами, службовими особами НАБУ, Спеціалізованої антикорупційної прокуратури або військовими [5, с. 235].

Підтримуючи позицію поіменованого вище вченого та практика, варто зазначити, що незважаючи на основне завдання ДБР щодо запобігання, виявлення, припинення, розкриття і розслідування кримінальних правопорушень, вчинених службовими особами, перелік яких наведено у ст. 5 Закону [1], до основної підслідності ДБР законодавцем було також віднесено і «кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військових кримінальних правопорушень), крім кримінальних правопорушень, передбачених ст. 422 КК України» [1], що стало досить своєчасним, так як припало на період дії ООС, і набуло ще більшої актуальності в умовах воєнного стану в Україні.

Окремо варто відмітити, що у своїй переважній більшості перелік повноважень, Національної поліції України (далі - НПУ) збігається з повноваженнями ДБР, наприклад провадження досудового розслідування кримінальних правопорушень у межах визначеної підслідності та здійснення оперативно-розшукової діяльності відповідно до закону. У даному контексті ми поділяємо точку зору В.Б. Деревянко з приводу того, що «відмінність компетенції проявляється у здійсненні НПУ досудового розслідування кримінальних правопорушень, скоєних різними особами, а ДБР розслідує кримінальні правопорушення, які вчиняються вищими посадовими особами, службовими особами НАБУ чи САП або військовослужбовцями» [5, с. 81].

Питання злочинності останніх в умовах воєнного стану в Україні набуло надзвичайної актуальності, у зв'язку з чим з'ясування правового статусу ДБР, у межах предмету нашого наукового дослідження, в контексті реалізації саме його запобіжної функції щодо військових кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану в Україні, було б немовним без проведеного нами статистичного дослідження.

Проаналізовані статистичні дані засвідчили що протягом 2022 р. в Україні було зареєстровано 13 197 військових кримінальних правопорушень, а в провадженні ДБР перебувало 21 399 кримінальних правопорушень, з них – 13 583 (63,5%) склали кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби [11, с. 76].

У 2023 р. отримали своє відображення в офіційній статистиці 28 666 зареєстрованих військових кримінальних правопорушень. З 37 823 кримінальних правопорушень, що перебувало в провадженні ДБР 74,8% (28 285) склали військові кримінальні правопорушення.

Проаналізовані статистичні дані засвідчили, що хоча у 2023 р. загальна кількість кримінальних справ, які перебували у провадженні ДБР і зросла на 43,4% (37 823) в порівнянні з попереднім роком (13 583 у 2022 р.), кількість зареєстрованих кримінальних проваджень по військовим кримінальним правопорушенням зросла більше ніж у 2 рази (28 285), що ще раз підкреслює основоположне місце ДБР в системі суб'єктів запобігання військовим кримінальним правопорушенням в умовах воєнного стану в Україні.

Значне зростання показників військової злочинності припав на 2024 р. (93 900), у зв'язку з чим загальна кіль-

кість військових кримінальних правопорушень у провадженнях, досудове розслідування у яких здійснювалось ДБР складала – 62 505/70% (89 194) усіх кримінальних справ ДБР [10, с. 18].

Як бачимо за 3 роки діяльності ДБР в умовах воєнного стану в Україні кількість проваджень зросла майже у 2,5 разів, у зв'язку з чим ефективне вирішення поставлених завдань щодо запобігання військовим кримінальним правопорушенням в умовах воєнного стану в Україні являється неможливим без належного кадрового забезпечення [10, с. 19].

Незважаючи на те що Законом України «Про Державне бюро розслідувань» № 794-VIII і передбачено створення та функціонування навчальних закладів та науково-дослідних установ (ст. 9 Закону) [1], сьогодні діяльність ДБР у цьому напрямку обмежено лише співпрацею з навчальними закладами, щодо «налагодження взаємодії задля розвитку професійної підготовки, юридичної освіти і науки, запровадження нових методик діяльності правоохоронного органу» [6].

Підтримуючи наукову позицію В.М. Дрьоміна, ми переконані, що в системі ДБР, на виконання кримінологічних завдань, які окреслені у Законі [1], повинні бути створені кримінологічні підрозділи і введені посади кримінологів [7, с. 379].

У 2018 р. Н.Р. Носевичем було наголошено на необхідності включення до складу територіальних управлінь ДБР кримінологів, необхідності відповідної підготовки співробітників ДБР за кримінологічним напрямом, створення кримінологічного центру центрального апарату ДБР та ін. [3].

В.А. Головчук, вивчаючи «Запобігання державним бюро розслідувань злочинам, віднесеним до його компетенції», наголошує, що «...у забезпеченні реалізації мети та завдань із запобігання кримінальним правопорушенням, віднесених до компетенції ДБР, необхідним є створення у складі ДБР окремого структурного підрозділу, який узагальнював би інформацію щодо виявлених, припинених, розкритих та розслідуваних кримінальних правопорушень, віднесених до його компетенції, практики розгляду зазначених кримінальних проваджень судами та стан виконання вироків у вказаних справах, динаміку кримінальних правопорушень, віднесених до компетенції ДБР тощо» [8, с. 392-393].

Висновки.

На підставі викладеного, можемо справедливо констатувати, що нехтування кримінологічними знаннями щодо запобігання злочинності неминує призводити до загострення криміногенної ситуації в державі, яскравим прикладом чого стало стрімке зростання протягом 2024 р. кількості зареєстрованих військових кримінальних правопорушень, що перевищило загальні показники військової злочинності за всі попередні 10 років разом взятих.

Доведено необхідність створення у складі ДБР не лише окремого структурного підрозділу, діяльність якого спрямована на узагальнення інформації щодо виявлених, припинених, розкритих та розслідуваних військових кримінальних правопорушень, а й кримінологічних підрозділів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Державне бюро розслідувань Закон України від 12.11.2015 № 794-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19#Text> (дата звернення: 16.12.2024).
2. Кримінальний кодекс України : Кодекс, Закон від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 16.12.2024).
3. Носевич Н. Р. Державне бюро розслідувань як суб'єкт протидії злочинності в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Кривий Ріг, 2019. 231 с.
4. Звоненко О.Р. Створення Державного бюро розслідувань (проблемні питання) : збірник тез доповідей студентів, аспірантів та здобувачів – учасників 73-ї звітної конференції Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, 25 квітня 2017 р., м. Одеса. Секція економічних і правових наук ; ОНУ ім. І.І. Мечникова, ЕПФ ; відп. ред. А.В. Смітюх. Одеса : Фенікс, 2017. С. 170–172.
5. Труба Р.М. «Компетенція Державного бюро розслідувань України». *Адміністративне право і процес*. 2019 № 11 С. 234-239.

6. ДБР та Університет імені Тараса Шевченка співпрацюватимуть в освітній і науково-практичній сферах URL: <https://dbr.gov.ua/news/dbr-ta-universitet-im.-tarasa-shevchenka-svivpracyuvatimut-v-osvitnih-i-naukovo-praktichnih-sferah> (дата звернення: 16.12.2024).
7. Дрьомін В.М. Кримінологічні функції та кримінологічна діяльність ДБР. *Державне бюро розслідувань: на шляху розбудови*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 16 червня 2018 р., м. Одеса / редкол.: Г. О. Ульянова (голова) [та ін.]. Одеса: Юридична література, 2018. С. 375-379.
8. Головчук В. А. Запобігання державним бюро розслідувань злочинам, віднесеним до його компетенції. *Державне бюро розслідувань: на шляху розбудови*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 16 червня 2018 р., м. Одеса / редкол.: Г. О. Ульянова (голова) [та ін.]. Одеса: Юридична література, 2018. С. 390-393.
9. Oleh Shkuta, Maksym Korniienko, Mykola Yankovyi (2022) Foreign experience of preventing military and economic crimes. *Baltic Journal of Economic Studies*. Vol. 8 № 4. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», (2022). P. 185-190 <http://baltijapublishing.lv/index.php/issue/article/view/1937/1946>
10. Shkuta, Oleh, Tarasenko, Oleksandr, Shvets, Dmytro. Legal Regulation of Access to Justice in Cases Related to the Protection of the Rights of Military Officers and Conscript During the Conditions of Martial State in Ukraine. *Law of Justice Journal*. 38 (2). 2024. 6-21. DOI: 10.5335/rjd.v38i2.15920
11. Shkuta O.O. Crimes in the Military Sphere: Reasons and Conditions (Злочини у військовій сфері: причини та умови). *European Reforms Bulletin* №2, 2020. с. 74-77. <http://dspace.oduvs.edu.ua/bitstream/123456789/1845/1/74-77.pdf>

**НАУКОВО-ТЕХНІЧНЕ ТА ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ШВИДКОСТІ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ****SCIENTIFIC, TECHNICAL AND INFORMATIONAL SUPPORT
FOR THE RAPID OF PRE-TRIAL INVESTIGATION**

Ільницький М.М., аспірант кафедри кримінального процесу

Національна академія внутрішніх справ

ORCID ID: 0009-0006-3289-8523

Мета статті полягає у розкритті змісту науково-технічного та інформаційного забезпечення діяльності органів досудового розслідування, дослідження можливостей використання новітніх технологій в діяльності слідчого та їх впливу на швидкість досудового розслідування. У статті розглянуто особливості науково-технічного та інформаційного забезпечення досудового розслідування кримінальних правопорушень, що мають істотний вплив на оперативність його проведення. Визначена позиція щодо поняття науково-технічного забезпечення діяльності слідчого, яка є по своїй суті напрямом криміналістичного забезпечення та являє собою систему дій спрямований на впровадження наукової думки та науково-технічних засобів у практичну діяльність, що сприяє удосконаленню їх застосування суб'єктами досудового розслідування. Під час обґрунтування наукової позиції використано аналіз досліджень вітчизняних науковців та практиків у галузі кримінального процесу, які здійснювали систематизацію наукових положень стосовно досліджуваної теми в доктрині юридичних наук. Автором обґрунтовано ефективність та переваги використання сучасних науково-технічних засобів під час здійснення процесуальних дій, у тому числі фіксації ходу та результатів слідчих (розшукових) дій. Висвітлені пріоритетні напрями впровадження науково-технічних засобів та інноваційних технологій у діяльність уповноважених суб'єктів органів досудового розслідування. Встановлено, що досудове розслідування кримінальних правопорушень, за своєю суттю є інформаційним процесом, який полягає в отриманні нових знань, даних слідчим під час сприйняття та систематизації відомостей про вчинене протиправне діяння. Повно та всебічно досліджено шляхи прискорення досудового розслідування, з'ясовано в чому полягає інформаційне забезпечення досудового розслідування. Розглянуто можливості застосування штучного інтелекту в процесі досудового розслідування. Визначено напрями вдосконалення інформаційного забезпечення досудового розслідування, що полягає у необхідності стратегічного планування процесу інформаційного забезпечення, створення необхідних платформ та програм сучасної інтеграції інформаційного забезпечення досудового розслідування.

Ключові слова: досудове розслідування, інформаційне забезпечення, завдання досудового розслідування, науково-технічне забезпечення, доказування, штучний інтелект.

The purpose of the article is to reveal the content of scientific, technical and information support for the activities of pre-trial investigation bodies, to study the possibilities of using the latest technologies in the activities of the investigator and their impact on the speed of the pre-trial investigation. The article examines the features of scientific and technical and information support for pre-trial investigation of criminal offenses, which have a significant impact on the efficiency of its implementation. The position is determined on the concept of scientific and technical support for the investigator's activities, which is essentially a direction of forensic support and is a system of actions aimed at introducing scientific thought and scientific and technical means into practical activities, which contributes to improving their application by the subjects of pre-trial investigation. When substantiating the scientific position, an analysis of research by domestic scientists and practitioners in the field of criminal procedure was used, who systematized scientific provisions on the topic under study in the doctrine of legal sciences. The author substantiates the effectiveness and advantages of using modern scientific and technical means during procedural actions, including recording the course and results of investigative (search) actions. The priority areas of introducing scientific and technical means and innovative technologies into the activities of authorized subjects of pre-trial investigation bodies are highlighted. It has been established that the pre-trial investigation of criminal offenses is, in essence, an information process, which consists in obtaining new knowledge given to the investigator during the perception and systematization of information about the committed illegal act. The ways of accelerating the pre-trial investigation have been fully and comprehensively investigated, and the information support of the pre-trial investigation has been clarified. The possibilities of using artificial intelligence in the pre-trial investigation process have been considered. The directions of improving the information support of the pre-trial investigation have been identified, which consists in the need for strategic planning of the information support process, the creation of the necessary platforms and programs for modern integration of the information support of the pre-trial investigation.

Key words: pre-trial investigation, information support, pre-trial investigation tasks, scientific and technical support, evidence, artificial intelligence.

Актуальність теми. Відмінними рисами сучасного суспільства, яке найчастіше характеризується як постіндустріальне, або інформаційне, є комп'ютеризація, розширення доступу громадян до інформаційних ресурсів, зростання частки інформаційних послуг та комп'ютерних технологій у валовому внутрішньому продукті, зменшення зайнятості у сфері безпосереднього матеріального виробництва та збільшення її в інформаційній сфері.

Незважаючи на складний період, коли країна зіштовхнулася з викликами війни та всіма відповідними наслідками цієї страшної боротьби за свободу та незалежність, Україна не залишається осторонь глобальних тенденцій атехнологічного розвитку. Для реалізації цих цілей ще у 2019 році Кабінет Міністрів України схвалив Стратегію розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року [4], а у 2020 – Концепцію розвитку штучного інтелекту в Україні [5], у яких пріоритетними напрямами державної політики визначено формування інформаційного простору, розвиток інформаційної та комунікаційної

інфраструктури, формування нової технологічної основи для розвитку економіки та соціальної сфери, розвитку та використання технологій штучного інтелекту тощо.

Вказані тенденції, пов'язані з розвитком і впровадженням цифрових технологій, не можуть не впливати на таку важливу сферу державної діяльності, як правоохоронна, зокрема на кримінальне судочинство.

Стан дослідження. Питання впливу інформаційно-технологічного забезпечення органів досудового розслідування на його ефективність досліджується світовими науковцями з часів перших технологічних революцій. Ця проблема не є новою й для вітчизняних теоретиків і практиків, її дослідженням займалися: Бідняк Г. С., Білоус В. В., Галаган В. І., Грошевий Ю. М., Дубинський А. Я., Лобойко Л. М., Лук'яничков Є. Д., Маляренко В.Т., Михайленко О. Р., Нор В. Т., Письменний Д.П., Погорецький М. А., Рожнова В. В., Смітінко З. Д., Тертишник В. М., Столітній А. В., Строгович М. С., Стахівський С. М., Удалова Л. Д., Фаринник

В. І., Хабло О. Ю., Чаплинський К. О., Чернявський С. С., Чорноус Ю. М., Шепітько В. Ю., Шибіко В. П., Шумило М. Є., Юхно О. О., Яновська О. Г.

Мета статті полягає у розкритті змісту науково-технічного та інформаційного забезпечення діяльності органів досудового розслідування, дослідження можливостей використання новітніх технологій в діяльності слідчого та їх впливу на швидкість досудового розслідування.

Результати. Відомо, що стан злочинності є своєрідним індикатором процесів, що відбуваються у суспільстві. Тому стрімке використання в останні десятиліття продуктів цифрових технологій, без перебільшення у всіх сферах повсякденного життя, позначилося як на способах вчинення кримінальних правопорушень, так і на способах доказування під час досудового розслідування кримінальних проваджень.

Сучасна злочинність, особливо в її організованих формах, широко застосовує досягнення науки, продукти цифрових технологій при здійсненні різного роду незаконної діяльності, використовуючи їх безпосередньо як засіб вчинення кримінальних правопорушень, так і з метою конспірації та забезпечення своєї безпеки. Шахрайство, збут наркотичних засобів, контрабанда та інші кримінальні правопорушення, що вчиняються у кіберпросторі, або за допомогою інформаційно-телекомунікаційних систем (технологій), регулярно кидають виклики безпеці особистості, суспільства держави.

Так, останні роки спостерігається неухильне зростання кримінальних правопорушень, вчинених з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем. Саме тому необхідною умовою дієвої роботи правоохоронних органів є сучасне науково-технічне та інформаційне забезпечення органів досудового розслідування, що дозволило б слідчому ефективно вирішувати завдання процесуального, тактичного й організаційного характеру, що стоять перед ним, забезпечувати швидке і повне дослідження обставин, які підлягають доказуванню.

У науковій літературі поняття науково-технічного забезпечення досудового розслідування нерідко порівнюється з поняттям техніко-криміналістичного забезпечення досудового розслідування, а зазначені терміни розглядаються як складові один одного. Однак, ми з такою позицією не погоджуємося та більше підтримуємо позицію В. Палюк, яка під науково-технічним забезпеченням діяльності слідчого вбачає напрям криміналістичного забезпечення, що являє собою систему дій з впровадження у практичну діяльність наукової думки та науково-технічних засобів, спрямованих на удосконалення їх застосування суб'єктами досудового розслідування [6, с. 4].

Вважаємо, що використання продуктів цифрових технологій для оптимізації окремих інститутів кримінальної процесуальної діяльності здатне значною мірою підвищити їх ефективність і вирішити низку актуальних проблем правозастосування. У той же час видається, що така цифровізація кримінального судочинства повинна мати точковий та еволюційний характер при зваженому та планомірному підході до введення будь-яких змін. Перефразовуючи один із принципів моральної філософії, що говорить, що «людина – самоціль, а не засіб досягнення мети» [12], вважаємо, що цифровізація кримінального процесу повинна бути не самоцілью, а засобом вдосконалення кримінальної процесуальної діяльності. До того ж багато інститутів кримінального процесу, наприклад, оцінка доказів, в силу своєї специфіки не можуть бути формалізовані та повністю переведені в режим автоматизованого прийняття рішень. Поспішні ж і непродумані кроки щодо впровадження науково-технічних досягнень у кримінальне судочинство здатні завдати значної шкоди і створити нові складності в практичній діяльності.

Сьогодні у науковому середовищі активно обговорюється розширення використання в кримінальному судочинстві

електронної форми кримінального провадження, що успішно функціонує у Національному антикорупційному бюро, спеціалізованій антикорупційній прокуратурі та судовій системі. Це не тільки скоротить документообіг і забезпечить збереження матеріалів кримінального провадження, але і знизить навантаження на органи досудового розслідування, підвищить прозорість та оперативність розслідування, тим самим покращить його якість, та, навіть, сприятиме дотриманню розумного строку кримінального судочинства. Так, електронна форма кримінального провадження як електронний носій, призначений для зберігання цифрової інформації – матеріалів кримінального провадження, що повністю замінює собою його паперовий варіант, дозволяє використовувати його спільно з портативним комп'ютером для збирання доказів у межах досудового розслідування.

При цьому, при переході від паперової до електронної форми здійснення досудового розслідування, вбачається значний потенціал для забезпечення швидкого дослідження обставин кримінального правопорушення. Існуюча нині об'ємна процедура письмового документообігу дедалі менше відповідає рівню технічного розвитку суспільства, перешкоджає оперативному встановленню обставин, що підлягають доказуванню. Широке ж використання технічних засобів, фіксація за їх допомогою результатів слідчих (розшукових) дій і в цілому перенесення роботи в інтерактивну площину, безсумнівно, підвищать якість роботи правоохоронної системи, а також рівень забезпечення прав і законних інтересів громадян під час досудового розслідування, його відкритість суспільству.

Розглядаючи тему впровадження сучасних технологій у кримінальне судочинство, ряд дослідників цілком справедливо зазначають, що законодавець приділяє набагато більше уваги розширенню можливостей щодо їх застосування судовими органами, у той час як органи досудового розслідування недостатньо задіяні в механізмі, що передбачає використання інформаційних технологій.

Розглядаючи можливості використання цифрових технологій для повідомлення учасників кримінального провадження, неважко помітити консервативне ставлення законодавця до питань вдосконалення відповідного інструментарію правозастосовників.

Так, для офіційного повідомлення громадян про прийняті процесуальні рішення або виклику для участі у процесуальних діях слідчі, як і раніше, продовжують використовувати такі архаїчні засоби повідомлення, як поштові відправлення або повістки, доставлені нарочно, що, очевидно, вже давно не відповідає вимогам часу. Повідомлення ж зацікавлених осіб за допомогою інших засобів зв'язку, у тому числі мобільного, найчастіше трактується судом як таке, що не має ознак достовірності через відсутність відповідного правового регулювання, або потребує більш детального та багатостороннього підтвердження.

Ще одним актуальним напрямом розвитку інформатизації досудового розслідування є процесуальні інструменти для цифрової фіксації ходу та результатів слідчих (розшукових) дій, а в ряді випадків їх використання є обов'язковим.

Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК) передбачено, що рішення про фіксацію процесуальної дії за допомогою технічних засобів під час досудового розслідування приймає особа, яка проводить відповідну процесуальну дію [9], при цьому за клопотання учасників процесуальної дії застосування технічних засобів фіксування є обов'язковим. Ця загальна норма знаходить конкретизацію у низці спеціальних норм. У частині третій статті 231 КПК зазначено, що у разі якщо проведення пред'явлення для впізнання супроводжувалося фіксацією ходу та результатів слідчої (розшукової) дії, шляхом застосування технічних засобів, до протоколу

додаються фотографії та матеріали відеозапису. Окрім того, допит та пред'явлення для впізнання можуть проводитися у режимі відеоконференції під час досудового розслідування [2]. Також, обшук житла чи іншого володіння особи на підставі ухвали слідчого судді в обов'язковому порядку фіксується за допомогою аудіо- та відеозапису.

Крім того, відеозапис може застосовуватися під час проведення огляду, слідчого експерименту, освідування особи та ряду негласних слідчих (розшукових) дій. Водночас застосування технічних засобів фіксації ходу і результатів слідчої (розшукової) дії є обов'язковим в разі проведення її без участі понятих.

У той самий час фотографування, хоч і вважається більш простим і легким способом відобразити перебіг та результати слідчої (розшукової) дії, повною мірою забезпечує належну повноту фіксації всієї отриманої інформації та виявлених істотних для кримінального провадження обставин.

Ще одним важливим фактором на користь застосування відеозапису є посилення гарантій законності слідчих (розшукових) дій, оскільки даний вид технічного засобу практично повністю виключає можливість будь-яких фальсифікацій у процесі їх проведення.

Використання електронних документів також є одним з перспективних напрямів розвитку кримінального провадження, регламентація якого в даний час, як справедливо відзначають вчені, потребує вдосконалення.

КПК не дає визначення поняттю електронного документа, однак у статті 99 зазначено, що оригіналом документа є сам документ, а оригіналом електронного документа – його відображення, якому надається таке ж значення, як документу [2].

Визначення електронного документа містить в собі Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг», де сказано, що електронний документ – документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа [13].

Водночас вважаємо, що наразі існує об'єктивна необхідність у належному нормативному врегулюванні питання роботи з електронними документами на стадії досудового розслідування, що дозволить суттєво прискорити його процес та ухвалення підсумкового рішення.

Приклади використання електронних документів вже мають місце у кримінальному судочинстві зарубіжних країн. Зокрема, ст. 114 Кримінально-процесуального кодексу Французької Республіки регламентує процедуру

ознайомлення з матеріалами кримінального провадження (дос'є) після закінчення попереднього розслідування та встановлює, що якщо дос'є було оцифровано, то ця копія може бути передана стороні захисту в оцифрованому вигляді, за необхідності за допомогою телекомунікаційних засобів [15, с. 49-51].

Крім того, ефективним шляхом прискорення досудового розслідування є розширення можливостей використання комп'ютерних систем для прийняття процесуальних рішень. Сьогодні світовий досвід свідчить про результативність використання можливостей штучного інтелекту (далі – ШІ) у кримінальному провадженні. Так, в ряді європейських країн, таких як Іспанія та Великобританія, активно запроваджують його в діяльність органів досудового розслідування, шляхом використання ШІ при прийнятті рішення про реєстрацію заяви чи повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення. Суть цієї технології полягає в тому, що алгоритм, розроблений ШІ здатен виявляти неправдиві заяви та повідомлення в поліцію, здійснюючи аналіз їх змісту, що дозволило у період апробації технології виявити значний відсоток випадків, у яких версія заявника не знаходило підтвердження (83 %), та призвело до закриття кримінального провадження [20, с. 105-110].

Висновки. Важливими векторами розвитку діяльності органів досудового розслідування, що мають значний потенціал для вирішення завдання щодо здійснення швидкого дослідження обставин, які підлягають доказуванню, є вдосконалення техніко-криміналістичного та інформаційного забезпечення досудового розслідування.

Використання продуктів цифрових технологій у щоденній роботі слідчого – це вимога часу, очевидний і перспективний ресурс для вдосконалення засобів забезпечення швидкого дослідження обставин кримінального правопорушення. Звісно ж, оптимізація науково-технічного та інформаційного забезпечення досудового розслідування має стати одним із найважливіших векторів розвитку кримінально-процесуального законодавства. Вважаємо, що найбільш актуальними аспектами науково-технічного та інформаційного забезпечення досудового розслідування є питання впровадження інструментів, що вже зарекомендували себе в судовому провадженні – повідомлення учасників судочинства з використанням сучасних засобів зв'язку, цифрової фіксації ходу та результатів процесуальних дій, використання електронних документів, а також проблеми забезпечення доступу слідчого до необхідних інформаційних ресурсів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про схвалення Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 липня 2019 року № 526-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2019-%D1%80#Text> 1
2. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 02 грудня 2020 року № 1556-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text> 2
3. Павлюк Н.В. Науково-технічне забезпечення слідчої діяльності: зміст та напрями. *Теорія і практика правознавства*. 2020. Вип. 1 (17). С. 1-13. 3
4. Основні філософські ідеї І. Канта. URL: <https://kpekIntu.at.ua/e-book/philosofija/page22.html> 4
5. Шепітько В. Ю., Журавель В. А., Авдеева Г. К. та ін. Інформаційні засади техніко-криміналістичного забезпечення діяльності органів кримінальної юстиції : монографія / за ред. В. Ю. Шепітька, В. А. Журавля. Харків : Апостіль, 2017. 260 с. 5
6. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17?find=1&text=6>
7. Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22 травня 2003 № 851-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text> 7
8. Бідняк Г.С. Щодо запровадження новітніх технологій у кримінальному судочинстві. Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу. Харків, 2017. С. 49-51 8
9. Бондар В.С. Інформаційне забезпечення досудового розслідування колабораційної діяльності. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, Серія ПРАВО*. Випуск 79: частина 2. 2023. С. 225-231. 9
10. Ковальов О.В. Шляхи удосконалення інформаційного забезпечення досудового розслідування в сучасних реаліях. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції № 3. 2022. С. 105-110. 10

СОЦІОЛОГІЧНА ЦІННІСТЬ СУТНОСТІ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ

THE SOCIOLOGICAL VALUE OF THE ESSENCE OF ACCESS TO JUSTICE

Балацька О.Р., к.ю.н.,

доцент кафедри цивільно-правових дисциплін

Навчально-науковий інституту права імені І. Малиновського

Національного університету «Острозька академія»

ORCID ID: 0000-0001-6439-5927

У статті автор аналізує сутність доступу до правосуддя як правового явища з точки зору соціологічного підходу, який володіє потенціалом у зв'язку з правотворчою функцією цього права. Використовуючи викладені перспективи, доступ до правосуддя представлений як соціологічний об'єкт сам по собі.

В статті встановлено, що для захисту прав людини в суспільстві, яке ґрунтується на принципі верховенства права, право на доступ до правосуддя є основною та найважливішою гарантією. Стаття досліджує соціологічну цінність сутності доступу до правосуддя як одного з основних прав людини, що забезпечує рівність усіх перед законом та ефективний захист прав і свобод індивідумів у правовій державі. Автор аналізує взаємозв'язок між доступом до правосуддя та соціальними структурами, підкреслюючи, як цей процес впливає на соціальні відносини та стабільність суспільства. Зокрема, розглядаються механізми, які гарантують доступ до правосуддя, а також соціологічні аспекти, що визначають рівень доступу для різних груп населення. Акцентовано увагу на багатомірності та поєднанні об'єктивного та суб'єктивного аспектів права на доступ до правосуддя з урахуванням впливу індивідуальних результатів правосуддя, прийнятих рішень для окремих осіб на їх оточення та суспільство загалом. Визначено взаємозв'язок між доступом до правосуддя та верховенством права, зокрема у контексті міжнародних стандартів прав людини та правової держави.

Особлива увага у статті приділена можливим перспективам та викликам правового явища доступу до правосуддя, а також соціологічні наслідки його реалізації для розвитку демократичних інститутів. Встановлено, що реалізація доступу до правосуддя часто ускладнюється процедурно бюрократичними бар'єрами, фінансовими витратами, нерівністю у правовій обізнаності та доступності правових ресурсів, множинністю правових шляхів.

Як підсумок, доступ до правосуддя в соціологічному вимірі розглядається в широкому контексті, багатомірності та перспектив з урахуванням впливу індивідуальних результатів правосуддя, прийнятих рішень для окремих осіб на їх оточення та суспільство загалом.

Ключові слова: верховенство права, вимір права, доступ до правосуддя, ефективний засіб правового захисту, права людини та основоположні свободи, право на справедливий суд, правове явище, соціологічний підхід, справедливість.

In the article, the author analyzes the essence of access to justice as a legal phenomenon from the perspective of a sociological approach, which holds potential due to the law-making function of this right. Using these perspectives, access to justice is presented as a sociological object in its own right.

The article establishes that, for the protection of human rights in a society based on the principle of the rule of law, the right to access justice is the fundamental and most essential guarantee. The study explores the sociological value of access to justice as one of the fundamental human rights that ensures equality before the law and the effective protection of individuals' rights and freedoms in a legal state. The author examines the relationship between access to justice and social structures, emphasizing how this process influences social relations and societal stability. In particular, the article considers the mechanisms that guarantee access to justice, as well as the sociological factors that determine the level of access for different population groups.

Attention is drawn to the multidimensional nature of access to justice, combining both objective and subjective aspects, taking into account the impact of individual judicial outcomes and decisions on the individuals concerned, their surroundings, and society as a whole. The relationship between access to justice and the rule of law is also explored, particularly in the context of international human rights standards and the principles of a legal state.

Special attention in the article is given to the possible prospects and challenges of access to justice as a legal phenomenon, as well as the sociological consequences of its implementation for the development of democratic institutions. It is established that the realization of access to justice is often hindered by procedural and bureaucratic barriers, financial costs, disparities in legal awareness, limited accessibility to legal resources, and the multiplicity of legal pathways.

In conclusion, access to justice in a sociological dimension is considered within a broad context, multidimensionality, and perspective, taking into account the impact of individual judicial outcomes and decisions on the individuals involved, their environment, and society as a whole.

Key words: rule of law, dimension of law, access to justice, effective remedy, human rights and fundamental freedoms, right to a fair trial, legal phenomenon, sociological approach, justice.

Постановка проблеми. Доступ до правосуддя є основним стовпом для справедливих суспільств, що забезпечує рівність громадян перед законом та захист їхніх прав і свобод. Як правове явище, що виконує соціальну функцію, доступ до правосуддя виходить за межі правових систем та взаємопов'язаний з багатоманітними чинниками. Це право є гарантією та засобом реалізації інших прав і свобод особи, так як забезпечує особам і громадам можливість вирішувати правові конфлікти, оскаржувати рішення та брати активну участь у громадському житті, що зменшує системні нерівності та посилює довіру до правових інституцій.

Соціологічна цінність доступу до правосуддя полягає в тому, що він виступає як інструмент соціальної інтеграції, сприяє формуванню громадянської свідомості, а також зміцнює соціальну згуртованість. Несправедливість у правовій системі, зокрема обмежений доступ до судових

інстанцій, здатна сприяти посиленню соціальної напруженості, а також виникненню соціальних конфліктів. Отже, важливим аспектом є вивчення соціологічних наслідків доступу до правосуддя та того, як він сприяє або перешкоджає соціальній справедливості. Тож на порядку денному дослідження, яким чином доступ до правосуддя впливає на соціальну справедливість, розвиток інститутів і соціальні відносини в цілому в умовах сучасних соціальних та економічних змін, а також в контексті глобальних викликів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні в наукових дослідженнях, які розглядають фундаментальні права людини та основоположні свободи не акцентують увагу на праві на доступ до правосуддя як окремому об'єкті правового аналізу. Розвідки на цю тему можна знайти у наукових дослідженнях та юридичній літературі з міжнародного права, європейського права або порівняльного правознавства у сфері прав людини.

Також це питання висвітлюється в доктрині судочинства, процесуального права чи правових процедур, але, як правило, в межах вивчення джерел або впливу міжнародного та європейського права на національне законодавство. Зокрема питання доступності правосуддя розглядаються, наголошуючи на бар'єрах до правосуддя в умовах транзитивності (О. Козакевич) [1], в контексті соціолого-правових засад організації судової влади та зрівноваження інших гілок влади (В. Костицький, О. Кобан) [2; 3], як складника ефективного функціонування судових систем (Л. Москвич) [4], принципу судової влади (В. Городовенко) [5]. У цих дослідженнях акцентується увага на безоплатності, практичній та фінансовій зручності правосуддя для громадян, його доступності для вразливих категорій населення.

Серед іноземних дослідників розвинули вчення про доступ до правосуддя як соціальне явище французький соціолог Е. Дюркгейм, американський філософ Д. Роулз, представники флорентійського проекту «Доступ до правосуддя» Б. Гарт, М. Каппеллетті та інші вчені.

Метою дослідження є аналіз соціологічної цінності доступу до правосуддя як ключового елемента правового захисту прав і свобод людини, визначення його впливу на суспільну справедливість і на практичну реалізацію прав людини, а також вивчення факторів, що обмежують чи забезпечують ефективність доступу до правосуддя в сучасних правових системах.

Виклад основного матеріалу. Французький соціолог Еміль Дюркгейм у праці «Поділ праці в суспільстві» (1983 рік) зазначав, що соціологічний аналіз може розглядати право загалом і правосуддя зокрема як явища, що допомагають зрозуміти формування, збереження та трансформацію суспільства, а також характер соціальних відносин, що в ньому домінують. Доступ до правосуддя є ключовим аспектом для такого аналізу. [6, с. 29] Згодом американський філософ Джон Роулз у своїй книзі «Теорія справедливості» (1971), яку він назвав теорією соціальної справедливості, виклав бачення «справедливості як чесності». Ідея передбачала, що люди повинні розглянути правила справедливого розподілу соціальних благ у суспільстві, а також рівень нерівності, який може бути допустимим у суспільстві. [7]

Нерівність доступу до правосуддя має різноманітні форми. Вона впливає з соціальних, економічних, культурних, психологічних або фізичних відмінностей і залежить від конкретного просторово-часового контексту. Оскільки такі нерівності часто важко виявити, соціологи інколи звертаються до етичних підходів, що пропонують нормативні концепції соціальної справедливості. Суспільство з доступом до правосуддя відповідає принципам розподільчої справедливості Д. Роулза, у разі якщо інституції справедливо розподіляють ресурси та можливості. Коли правові системи вирішують структурні нерівності (наприклад, розрив у багатстві між расами, доступ до охорони здоров'я), вони підтверджують обіцянку соціального договору щодо справедливості. Також загалом у такому суспільстві існує правопорядок і правова система, у якій забезпечується здійснення правосуддя, що рівнозначно доступу до права та доступу до судів.

Питання доступу до правосуддя можна розглядати з різних точок зору, в тому числі та не виключно: нормативістсько-позитивістської, класово-марсистської, філософсько-правової, природньо-правової, соціолого-теологічної та фінансово-економічної. Разом М. Каппеллетті, Б. Гарт зазначали, що віднесення доступу до правосуддя до прав людини не завжди було очевидним. Вчені дослідили, що правова допомога є важливим інструментом для соціальних держав у досягненні ключових цілей, заснованих на принципі верховенства права [8]

Юридичний вимір доступу до правосуддя сформувався поступово і досить пізно завдяки утвердженню природ-

ньо-правової ідеології прав людини. Адже спершу жодна з декларацій прав людини XVIII століття не згадувала прямо право на доступ до правосуддя. Ці документи зосереджували увагу на особистій свободі, безпеці, а також на громадянських і політичних правах. Тож ця еволюція відбулася в результаті інтернаціоналізації та європеїзації прав людини. Водночас варто уточнити, що міжнародні та європейські акти та прецеденти європейських судів рідше розглядають доступ до правосуддя безпосередньо, натомість частіше йдеться про право на ефективний засіб правового захисту або право на справедливий судовий розгляд (стаття 8 Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 року [9], статті 6, 13 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року [10], стаття 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 року [11], стаття 47 Хартії основних прав і свобод ЄС від 7 грудня 2000 року [12]).

Отже, завдяки процесам інтернаціоналізації та європеїзації прав людини доступ до правосуддя набуває статусу фундаментального права людини через можливість звернення до судді та суду, а також шляхом забезпечення права на ефективний засіб правового захисту.

На нашу думку, сутність доступу до правосуддя як правового явища крізь його соціологічний вимір має перспективи наукового пошуку. Доступ до правосуддя відображає складності взаємозв'язків між правом і суспільством. Соціальним підґрунтям доступу до правосуддя є ситуація несправедливості, адже саме вона робить цей доступ суспільно необхідним. Як зазначає В. Костицький визнання сутності права як сутності соціальної згідно з соціологічним та теолого-соціологічним підходами до розуміння сутності права є неспростовним. Адже вказує на глибоку вкоріненість права у суспільному житті, а саме його прояв як порядку суспільних правовідносин, у комунікативній взаємодії цих відносин. [13, с. 22]

Тому соціологічна цінність правової природи доступу до правосуддя відображається у його багатовимірності. Так, у об'єктивному аспекті доступ до правосуддя надає особі, яка має певне право, можливість звернутися до судді з вимогою визнати це право або отримати його належне забезпечення. У суб'єктивному аспекті доступ до правосуддя дозволяє вимагати реального втілення прав і свобод, що належать особам. В обох випадках воно ґрунтується на правових нормах найвищого рівня в ієрархії нормативних актів: національних конституціях та міжнародних конвенціях із захисту прав людини та основних свобод. Відтак об'єктивно це право гарантує можливість звернення до суду, тоді як суб'єктивно воно виражається у доступі до судді, доступі до судового розгляду. В цілях утворення права та його результативності важливим є поєднання його об'єктивного та суб'єктивного вимірів. [14, с. 33]

Доступ до правосуддя у цих вимірах зміцнюється завдяки утвердженню теорії правової держави, оскільки у правовій державі будь-які дії та рішення посадових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування можуть бути оскаржені в суді. В умовах панування права жодні рішення чи дії законодавчої та виконавчої влади не можуть уникнути судового контролю. Тому вчені О. Кобрин та В. Костицький слушно розглядають судову владу як чинник обмеження інших гілок влади – законодавчої та виконавчої. [2]

З цієї точки зору право доступу до правосуддя, яке часто розглядається як право на суд, стає наріжним каменем правової держави, становлення якого еволюціонувало від майже незначного правового явища до фундаментального інструменту захисту прав людини. У правовій державі, конституції, нормативно-правовому чи адміністративному акті проголошення прав людини було б марним, якби ці права не могли бути захищені та реалізовані. Отже, щоб забезпечити захист усіх прав людини, право на

доступ до правосуддя є інструментом та засобом реалізації права, що виконує функцію гарантії цих прав.

Також слід відзначити створення в XX-XXI століттях міжнародних та наднаціональних судів для прямого або непрямого захисту прав людини. Це значно розширює сферу права на доступ до правосуддя. Окрім неюрисдикційних інстанцій захисту людських прав, діяльність цих наднаціональних судів для захисту прав людини стало навіть фактором розвитку самого змісту права на доступ до правосуддя, оскільки судова практика цих судів посилює зміст і обсяг цього права. Зокрема варто відзначити правотворчу роль прецедентного права європейських судів, оскільки в Україні передбачено механізм виконання рішень Європейського суду з прав людини та продовжується процес євроінтеграції в ЄС.

Заразом доступ до правосуддя як соціальний феномен має правотворчі властивості та можливі ризики. До таких можна віднести низку чинників, які діють як фільтри, обмежуючи або навіть унеможливаючи доступ до правосуддя. [15, с. 16] Також ризиком є конкуренція між органами захисту, яку можна спостерігати як у національному праві, так і в європейському праві між двома європейськими судами (Суд Європейського Союзу та Європейський суд з прав людини), а також між юрисдикційними та неюрисдикційними органами захисту. Ця конкуренція має позитивні аспекти, оскільки вона може висвітлити недоліки або недосконалості певної правової системи. Однак вона також може спричинити перешкоди, оскільки множинність правових шляхів може зробити доступ до правосуддя більш ускладненим процедурно. Так, множинність органів захисту, складність відносин між системами та юрисдикціями, подовження тривалості процесу та збільшення витрат на доступ до правосуддя - це все можливі негативні наслідки надмірного доступу до правосуддя.

Отже, соціологічна проблематика доступу до правосуддя охоплює питання його універсальності та обмежень, зумовлених соціально-економічними, політичними та правовими чинниками. З одного боку, доступ до правосуддя проголошується основним правом людини, яке гарантує держава, з іншого - його реалізація часто ускладнюється бюрократичними бар'єрами, фінансовими витра-

тами, нерівністю у правовій обізнаності та доступності правових ресурсів.

Сучасні підходи до соціального виміру доступу до правосуддя передбачають аналіз реального стану сфери правосуддя з урахуванням різних аспектів цієї проблеми. Американські дослідники К. Албістон та Р. Сандефур зазначають, що ця сфера переживає відродження і потребує комплексного та міждисциплінарного підходу. Вони наголошують на необхідності вивчення інноваційних стратегій для подолання розриву між правовими потребами та їх доступністю, враховуючи як окремих осіб і інститути, так і соціальне значення правових послуг та їхній попит. [13, с. 101-105] Відтак доступ до правосуддя зазнав поступового перетворення академічних досліджень на більш багатогранну, міжнародну та емпіричну сферу діяльності.

Висновки. У зв'язку з зазначеним доступ до правосуддя в соціологічному вимірі розглядається в широкому контексті та багатовимірності з урахуванням впливу індивідуальних результатів правосуддя, прийнятих рішень для окремих осіб на їх оточення та суспільство загалом. Соціальне значення цього правового явища у тому, що реальний стан доступу до правосуддя може покращувати загальне сприйняття справедливості в суспільстві. Такий погляд на доступ до правосуддя потенційно може допомогти знаходити нові способи подолання перешкод і сприяти доступу до правосуддя в широкому, демократичному та інклюзивному сенсі.

Отже, право на доступ до правосуддя в пошуках належного правосуддя може стати як джерелом справедливості, так і хаосу в суспільстві. Для попередження негативних проявів доступу до правосуддя необхідно постійно дбати про його узгодженість з іншими правами та свободами з метою забезпечення ефективності гарантованих прав. Особливості соціологічного підходу до цього правового явища зумовлюють розвиток теорій та практик, пов'язаних із доступом до правосуддя. Також ця перспектива дозволяє поставити під сумнів роль та функції формального правосуддя в суспільстві, підкреслюючи важливість створення плюралістичного середовища для визначення та реалізації засобів, що регулюють доступ до правосуддя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Козакевич О. М. Забезпечення доступу до правосуддя в транзитивних умовах: дис. ... доктора філософії: спец. 081 Право. Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2022. 220 с.
2. Костицький В., Кобрин О. Обмеження правом законодавчої та судової влади: монографія. Київ. Видавничий дім «АртЕк», 2017. 228 с.
3. Костицький В. Поділ влади у контексті теолого-соціологічного праворозуміння (нарис правової теорії): монографія. Одеса. Видавничий дім «Гельветика», 2023. 192 с.
4. Москвич Л. М. Проблеми підвищення ефективності судової системи: дис. доктора юр. наук. Харків. 2011. 485 с.
5. Городовенко В. Принципи судової влади. *Нариси до судового права: монографія* / за заг. ред. О.З. Хотинської-Нор. Київ: ВД «Дакор», 2024. С. 70 - 105.
6. Émile Durkheim, *De la division du travail social* (1893), 8e éd., Paris, Presses universitaires de France, 2013. 420 p.
7. Kent State Online. The Five Principles of Social Justice URL: <https://online.degrees.kent.edu/blog/five-principles-of-social-justice> (дата звернення: 25.10.2024).
8. Cappelletti, M., and B. Garth. 1978. Access to Justice: The Newest Wave in the Worldwide Movement to Make Rights Effective. *Buffalo Law Review*. January 1978, Vol. 27: 181-292.
9. Загальна декларація прав людини: прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 25.10.2024).
10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#n328.4 (дата звернення: 25.10.2024).
11. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: прийнятий 16 грудня 1996 р. Генеральною Асамблеєю ООН (ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19 жовтня 1973 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 25.10.2024).
12. Хартія основних прав Європейського Союзу від 7 грудня 2000 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text (дата звернення: 25.10.2024).
13. Костицький В. Вибрані проблеми теорії права: підручник. Одеса. Видавничий дім «Гельветика», 2022. 520 с.
14. Дідич Т. О. Перспективи розвитку правоутворення в Україні крізь призму застосування прогностичного методу дослідження. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. №12(24), 2021. С. 29 - 36.
15. Carrier-Plante, C., Duchesne Blondin, A., Fontan, J.-M., Laniel, R.-A., Sénéchal, Y. & Vaillancourt, K. (2016). L'accès à la justice: perspectives sociologiques. *Nouveaux Cahiers du socialisme*, (16), 15-21.
16. Albiston, C.R. and R.L. Sandefur, Expanding the Empirical Study of Access to Justice, *Wisconsin Law Review*, 101 (2013), p. 101-120.

ЕЛЕКТРОННЕ ВРЯДУВАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ РОЗБУДОВИ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ**E-GOVERNANCE AS A TOOL FOR BUILDING A WELFARE STATE: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND PROSPECTS FOR UKRAINE**

**Максимович Р.О., к.ю.н., докторант,
в.о. завідувача кафедри міжнародного та європейського права факультету
міжнародних відносин**

Державне некомерційне підприємство «Державний університет «Київський авіаційний інститут»

У статті досліджується роль електронного врядування як важливого інструменту в процесі розбудови соціальної держави, орієнтуючи увагу на його здатність значно підвищити ефективність та доступність державних послуг для громадян. Автор аналізує міжнародний досвід у впровадженні електронного врядування, зокрема досліджує приклади таких країн, як Естонія, Сінгапур, країни Європейського Союзу та США, де цифрові технології суттєво покращили якість державного управління. В статті детально описується, як електронне врядування дозволяє знизити бюрократичні бар'єри, сприяти підвищенню прозорості влади, боротися з корупцією та покращувати соціальний захист через забезпечення рівного доступу до державних послуг.

Досліджено міжнародні практики, які можна застосувати в Україні для ефективної цифрової трансформації державного управління, враховуючи потреби соціальної держави. Автор зосереджується на важливості цифрових технологій у забезпеченні соціальної рівності, розвитку демократії та підвищенні якості життя населення. Окремо розглядаються проблеми кібербезпеки, цифрової грамотності громадян, а також необхідність розвитку інфраструктури для забезпечення рівного доступу до онлайн-сервісів у всіх регіонах України.

Результати дослідження демонструють, що електронне врядування може значно підвищити ефективність державного управління в Україні, зменшити рівень бюрократії та корупції, а також поліпшити взаємодію між громадянами та органами влади. Важливими чинниками для успішної реалізації цієї стратегії є вдосконалення цифрової інфраструктури, розширення доступу до швидкісного інтернету в сільських та віддалених районах, а також зміцнення законодавчої бази щодо захисту персональних даних.

Автор вказує на значущість інтеграції міжнародного досвіду в національну стратегію цифрового врядування, що допоможе Україні створити більш відкриту та прозору систему управління. Ці результати є корисними для подальшої розробки державної політики, спрямованої на покращення управлінських процесів, підвищення довіри громадян до влади, а також інтеграцію України в глобальний цифровий простір. Таким чином, дослідження показує, що електронне врядування є ключовим фактором у розбудові ефективної, соціально орієнтованої та інклюзивної держави, що відповідає вимогам сучасного цифрового суспільства.

Ключові слова: електронне врядування, соціальна держава, цифрові технології, державне управління, міжнародний досвід.

The article examines the role of e-governance as an important tool in the process of building a welfare state, focusing on its ability to significantly increase the efficiency and accessibility of public services for citizens. The author analyzes international experience in implementing e-governance, in particular, examines examples of countries such as Estonia, Singapore, the European Union and the United States, where digital technologies have significantly improved the quality of public administration. The article describes in detail how e-governance can reduce bureaucratic barriers, promote government transparency, fight corruption, and improve social protection by ensuring equal access to public services.

The author examines international practices that can be applied in Ukraine for effective digital transformation of public administration, taking into account the needs of the welfare state. The author focuses on the importance of digital technologies in ensuring social equality, developing democracy, and improving the quality of life of the population. Separate attention is paid to the problems of cybersecurity, digital literacy of citizens, and the need to develop infrastructure to ensure equal access to online services in all regions of Ukraine.

The results of the study demonstrate that e-governance can significantly increase the efficiency of public administration in Ukraine, reduce bureaucracy and corruption, and improve interaction between citizens and authorities. Important factors for the successful implementation of this strategy include improving digital infrastructure, expanding access to high-speed Internet in rural and remote areas, and strengthening the legal framework for personal data protection.

The author points out the importance of integrating international experience into the national digital governance strategy, which will help Ukraine create a more open and transparent governance system. These results are useful for the further development of public policy aimed at improving management processes, increasing public trust in the government, and integrating Ukraine into the global digital space. Thus, the study shows that e-governance is a key factor in building an efficient, socially oriented and inclusive state that meets the requirements of the modern digital society.

Key words: e-governance, welfare state, digital technologies, public administration, international experience.

Постановка проблеми. Електронне врядування стає важливим інструментом модернізації державного управління, сприяючи підвищенню доступності, прозорості та ефективності державних послуг. Водночас його розвиток тісно пов'язаний із завданням розбудови соціальної держави, яка орієнтована на забезпечення рівного доступу громадян до публічних сервісів, покращення соціального захисту та підвищення якості життя. Україна, з огляду на європейський курс, активно впроваджує електронне врядування, однак перед країною стоять значні виклики, такі як підвищення кібербезпеки, розвиток цифрової інфраструктури та забезпечення рівного доступу до онлайн-послуг у всіх регіонах. Міжнародний досвід показує, що успішне впровадження цифрових технологій може суттєво зміцнити соціальні держави, а тому важливо адаптувати ці практики для ефективної трансформації України в цифрову соціальну державу.

Останні дослідження щодо електронного врядування та його ролі у розбудові соціальної держави акцентують увагу на цифровій трансформації державного управління, підвищенні доступності публічних послуг та забезпеченні соціальної рівності через цифрові технології. Публікації охоплюють як теоретичні аспекти, так і практичні дослідження з впровадження електронних систем в управлінні, аналізують міжнародний досвід та перспективи для України. Дослідження в цій сфері представлені в працях таких науковців, як А. Баранов, О. Матвієнко, Д. Дубов, І. Жилиєв та інших.

Метою дослідження є аналіз електронного врядування як інструменту розбудови соціальної держави, зокрема в контексті міжнародного досвіду та визначення перспектив його розвитку в Україні. Завданням є вивчення основних аспектів впровадження електронного врядування в різних країнах, аналіз ключових проблем, з якими

стикаються держави під час цифрової трансформації, а також визначення можливостей адаптації успішних міжнародних практик для України з урахуванням її соціальних та економічних особливостей.

Електронне врядування є ключовим механізмом модернізації державного управління, що сприяє підвищенню прозорості, ефективності та доступності державних послуг. У сучасному світі цифрові технології стали невід'ємною складовою державного управління, дозволяючи забезпечувати швидку та якісну взаємодію між громадянами, бізнесом і органами влади. Його розвиток тісно пов'язаний із розбудовою соціальної держави, яка прагне забезпечити рівний доступ громадян до публічних сервісів, сприяти соціальному захисту та покращувати якість життя населення.

Запровадження електронного врядування дає змогу мінімізувати бюрократичні процедури, зменшити рівень корупції та підвищити довіру громадян до державних інституцій. Зокрема, впровадження цифрових послуг дозволяє громадянам отримувати адміністративні послуги без необхідності фізичного відвідування державних установ, що особливо актуально в умовах кризових ситуацій, таких як пандемії чи військові конфлікти.

Світовий досвід демонструє, що електронне врядування може стати ефективним інструментом подолання соціальної нерівності, забезпечення відкритості влади та залучення громадськості до процесу прийняття рішень. У країнах Європейського Союзу, США та Сінгапурі впровадження цифрових технологій в управлінські процеси сприяло суттєвому покращенню рівня державних послуг, зниженню витрат на адміністрування та підвищенню загального рівня довіри до влади.

Для України розвиток електронного врядування є важливим напрямом державної політики, що відповідає курсу на європейську інтеграцію та цифрову трансформацію. Успішна реалізація цієї концепції може не лише сприяти покращенню державного управління, а й зміцнити соціальні гарантії, зробивши державу більш відкритою, ефективною та орієнтованою на потреби громадян [1].

Розвинені країни активно використовують електронне врядування як інструмент підвищення ефективності державного управління та покращення комунікації між громадянами й органами влади. Впровадження цифрових технологій дозволяє значно оптимізувати адміністративні процеси, підвищити прозорість урядових рішень і забезпечити громадянам зручний доступ до державних послуг. В умовах сучасних викликів електронне врядування стає не тільки важливим інструментом для покращення якості життя, але й для зміцнення демократії, зниження корупції та розвитку економіки.

Одним із найбільш успішних прикладів електронного врядування є країни Північної Європи – Естонія, Фінляндія та Данія, які є піонерами у сфері цифрової трансформації. В Естонії успішно реалізована система «e-Estonia», яка включає цифровий ідентифікатор громадянина, що дозволяє отримувати численні державні послуги онлайн, зокрема електронне голосування, електронні медичні записи та податкову звітність. Крім того, система дозволяє отримувати документи з реєстрів, подавати заяви на державні послуги, укладати договори та здійснювати транзакції з різними державними органами, що робить державне управління швидким та ефективним [2]. Фінляндія, в свою чергу, активно розвиває концепцію «seamless» електронного уряду, що передбачає інтеграцію державних баз даних і цифрових сервісів для покращення доступу громадян до послуг, а також для покращення координації між різними урядовими структурами [3]. У Данії діє ініціатива «Digital Denmark», яка охоплює переведення в онлайн усіх основних державних послуг, включаючи охорону здоров'я, освіту та соціальний захист, що дозволяє значно знизити витрати на адміністрування і зменшити час, витрачений громадянами на отримання послуг [4].

Сінгапур є одним із світових лідерів у сфері цифрової трансформації державного управління, і його програма «Smart Nation» є одним з найбільш амбітних проєктів у світі. Ця програма спрямована на інтеграцію цифрових рішень у всі сфери життя, від транспорту і медицини до фінансів та освіти. Використання штучного інтелекту, аналітики даних та смарт-пристроїв дозволяє Сінгапуру аналізувати потреби громадян, покращувати ефективність урядових рішень і надавати більш персоналізовані послуги. Це сприяє підвищенню рівня соціальної рівності, доступу до державних послуг та створенню умов для розвитку цифрової економіки.

Європейський Союз в рамках стратегії «Цифрова Європа» підтримує цифрову трансформацію державного сектору на всіх рівнях. Вона включає заходи щодо розвитку електронного врядування, підвищення кібербезпеки, розширення можливостей електронної ідентифікації та стимулювання використання штучного інтелекту в державному управлінні. Наприклад, програма «Європейський цифровий паспорт» дозволяє громадянам країн ЄС отримувати доступ до державних послуг у будь-якій країні-члені, що сприяє мобільності населення та підвищує ефективність функціонування внутрішнього ринку ЄС. Цифрові платформи на рівні ЄС дозволяють спростити процеси, які стосуються як підприємств, так і приватних осіб, дозволяючи значно знижувати адміністративні бар'єри і забезпечувати безпеку даних [5].

У США ініціатива «Open Government Initiative» стала важливою складовою політики відкритості державних даних, що сприяє прозорості та підзвітності урядів на всіх рівнях. Завдяки цьому громадяни мають доступ до публічних державних реєстрів, що, в свою чергу, підвищує рівень довіри до урядових інституцій. Платформи, такі як «Data.gov», надають можливість використовувати урядові дані для наукових досліджень, бізнес-ініціатив та громадських проєктів, що дозволяє залучати громадськість до процесів прийняття рішень і сприяє підвищенню інноваційного потенціалу країни [6].

Азійські країни, зокрема Південна Корея та Японія, також демонструють значний прогрес у сфері електронного врядування. Південна Корея реалізувала систему «Government 3.0», яка інтегрує великі дані та штучний інтелект для надання персоналізованих державних послуг, а також для підвищення взаємодії між громадянами та державними органами [7]. Японія активно працює над ініціативою «Society 5.0», яка поєднує цифрові технології з соціальними потребами населення, сприяючи створенню «розумного суспільства». Цей підхід дозволяє значно підвищити рівень автоматизації державних процесів та забезпечити доступність і якість послуг для всіх громадян, незалежно від їхнього соціального статусу чи місця проживання [8].

Таким чином, міжнародний досвід демонструє, що успішне впровадження електронного врядування є важливим чинником підвищення ефективності державного управління, зниження бюрократії та покращення якості державних послуг. Застосування цифрових технологій у державному секторі також сприяє зміцненню довіри громадян до органів влади та стимулює розвиток інновацій. Врахування цих міжнародних практик може стати корисним для України при розробці стратегії цифрової трансформації та інтеграції у глобальний цифровий простір.

Україна зробила значні кроки у впровадженні електронного врядування, що є важливим етапом на шляху до цифрової трансформації державного управління. Однією з найбільш знакових ініціатив у цій сфері є платформа «Дія», яка забезпечує громадянам доступ до широкого спектра державних послуг у цифровому форматі. Вона не лише спрощує взаємодію між громадянами та державними органами, а й сприяє зниженню рівня корупції та бюрократії. Завдяки цьому Україна поступово руха-

ється до моделі соціальної держави, де цифрові технології допомагають забезпечити рівний доступ до публічних послуг та підвищити якість життя населення.

Однак для повноцінної інтеграції електронного врядування в систему соціальної держави необхідно подолати низку викликів. По-перше, критично важливим є питання кібербезпеки, адже розширення цифрових послуг вимагає ефективного захисту персональних даних громадян від кібератак та несанкціонованого доступу. Посилення законодавчої бази щодо захисту даних, впровадження сучасних методів шифрування та кіберзахисту має стати пріоритетом державної політики у сфері цифрового врядування.

По-друге, важливим викликом є підвищення рівня цифрової грамотності населення. Незважаючи на зростаючу популярність онлайн-послуг, значна частина громадян, особливо у старшій віковій групі, стикається з труднощами у використанні електронних сервісів. Запровадження освітніх програм з цифрової грамотності, як це реалізовано у країнах ЄС, може сприяти розширенню доступу громадян до цифрових можливостей.

Ще одним важливим аспектом є забезпечення рівного доступу до швидкісного інтернету, особливо в сільських та віддалених районах. Наразі значна частина населення не має стабільного інтернет-з'єднання, що обмежує можливість використання цифрових послуг. Інвестування у розвиток інфраструктури широкопasmового інтернету та впровадження державних програм з його субсидування може сприяти розширенню електронного врядування на всю територію країни.

Крім того, ключовим напрямом розвитку є вдосконалення електронної ідентифікації та електронного документообігу. Впровадження єдиної системи цифрової ідентифікації, подібної до естонської e-ID, дозволить громадянам швидше отримувати державні послуги без додаткових бюрократичних процедур. Наприклад, успішний досвід Естонії у впровадженні електронного голосування, цифрового податкового адміністрування та електронної медичної документації може стати основою для подальшого вдосконалення української системи електронного врядування.

Подальший розвиток електронного врядування в Україні можливий завдяки стратегічному партнерству з міжнародними організаціями, такими як Європейський Союз, ООН та Світовий банк, які вже надають технічну та фінансову підтримку цифровій трансформації державного

сектору. Реалізація комплексної національної стратегії цифрового врядування, що включатиме кібербезпеку, розвиток цифрової інфраструктури та підвищення цифрової грамотності населення, сприятиме створенню ефективної та інклюзивної системи управління [9].

Таким чином, незважаючи на виклики, перспективи розвитку електронного врядування в Україні є значними. За умови подальшої цифровізації державних послуг, посилення захисту персональних даних, забезпечення рівного доступу до технологій та інтеграції міжнародного досвіду, Україна має всі можливості для розбудови ефективної та соціально орієнтованої держави у цифрову епоху.

Електронне врядування є важливим інструментом модернізації державного управління, яке забезпечує підвищення ефективності, прозорості та доступності державних послуг для громадян. Воно зменшує бюрократичні бар'єри, сприяє боротьбі з корупцією та підвищує рівень довіри до органів влади. Країни, що досягли значного прогресу в електронному врядуванні, такі як Естонія, Сінгапур, США та ЄС, продемонстрували значні досягнення в цій сфері, інтегруючи цифрові технології для оптимізації адміністративних процесів, забезпечення відкритості урядів та покращення взаємодії з громадянами.

Для України розвиток електронного врядування є стратегічним кроком, що відповідає європейським стандартам і сприяє інтеграції країни в глобальний цифровий простір. Платформа «Дія» є важливим кроком у цьому напрямку, спрощуючи доступ громадян до державних послуг і знижуючи рівень бюрократії. Проте для повного впровадження електронного врядування Україні необхідно вирішити кілька ключових викликів: посилити кібербезпеку, підвищити рівень цифрової грамотності серед населення та забезпечити рівний доступ до інтернету в усіх регіонах.

Міжнародний досвід показує, що успішне впровадження електронного врядування сприяє не тільки підвищенню ефективності управління, а й зміцненню демократії, розвитку економіки та соціальної рівності. Завдяки електронному врядуванню соціальні держави змогли значно покращити доступ громадян до публічних послуг, сприяти соціальному захисту та підвищити якість життя населення. Україна має потенціал для розвитку ефективної та інклюзивної системи цифрового врядування, використовуючи міжнародний досвід і стратегічне партнерство з міжнародними організаціями. Врахування цих чинників сприятиме створенню більш відкритої, прозорої та соціально орієнтованої держави в цифрову епоху.

ЛІТЕРАТУРА

1. United Nations E-Government Survey (2022). «The Future of Digital Government». URL: <https://publicadministration.desa.un.org>
2. Government of Estonia. (2023). «E-Estonia: The Digital Society». URL: <https://e-estonia.com/>
3. OECD e-Government Studies – Finland. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2003/12/oecd-e-government-studies-finland-2003_g1gh35ea/9789264102613-en.pdf
4. Denmark 2024 Digital Decade Country Report. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/factpages/denmark-2024-digital-decade-country-report>
5. European Commission. (2023). «Digital Europe Programme». URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en>
6. Open Government Initiative. URL: <https://www.state.gov/open-government-initiative/>
7. Nam T. Government 3.0 in Korea: A country stud. Information Polity. 2016. November. № 21(4). pp. 1-10.
8. Fukuyama M. Society 5.0: Aiming for a New Human-centered Society. URL: https://www.hitachi.com/rev/archive/2017/r2017_06/trends/index.html
9. Кужда Т. І. Стан та перспективи розвитку електронного урядування в Україні та в світі. *Актуальні проблеми публічного управління та адміністрування*. 2020. С. 71–86.

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ СТАРТАПІВ В УКРАЇНІ ТА ЄС

CIVIL LEGAL PRINCIPLES OF CREATION AND FUNCTIONING OF STARTUPS IN UKRAINE AND THE EU

Фасій Б.В. к.ю.н., доцент, доцент кафедри цивільного права,
декан факультету судового та міжнародного права
Національний університет «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0000-0002-8715-930X

У статті досліджуються цивільно-правові засади створення та функціонування стартапів в Україні та Європейському Союзі. Особлива увага приділяється порівняльному аналізу законодавчих норм України та ЄС, визначенню спільних та відмінних рис, а також правовим викликам, що стоять перед стартапами. Дослідження також висвітлює механізми державної підтримки інноваційного підприємництва, питання венчурного фінансування та правового регулювання відносин між засновниками та інвесторами. У статті пропонуються шляхи вдосконалення національного законодавства для стимулювання розвитку стартап-екосистеми в Україні та гармонізації правових підходів з європейськими стандартами. Запропоновано шляхи вдосконалення державної підтримки та стимулювання стартапів, зокрема через податкові пільги, грантові програми, спрощення реєстраційних процедур та залучення інвестицій, що сприятиме розвитку інноваційного підприємництва. У дослідженні використано порівняльно-правовий метод, який дав змогу зіставити законодавство України та ЄС у сфері регулювання стартапів, виявити їхні спільні та відмінні риси. Системний метод дозволив розглядати правове регулювання стартапів як цілісну систему взаємопов'язаних норм і механізмів, що впливають на їх створення та функціонування.

Теоретичне значення досліджуваної теми полягає у виявленні ключових тенденцій правового регулювання створення та функціонування стартапів. Практичне значення дослідження полягає у визначенні елементів створення та функціонування стартапів, що сприяє створенню сприятливого бізнес-середовища для інноваційного підприємництва в Україні.

Ключові слова: стартап, форми реєстрації стартапів, інформаційні технології, інновації, інформаційне суспільство, інвестиційні відносини, інтелектуальна власність, методи цивільно-правового регулювання, договірні відносини.

The article explores the civil law foundations for the creation and functioning of startups in Ukraine and the European Union. Special attention is given to the comparative analysis of the legislative norms of Ukraine and the EU, identifying similarities and differences, as well as the legal challenges faced by startups. The study also highlights the mechanisms of state support for innovative entrepreneurship, venture capital funding, and the regulation of relations between founders and investors. The article proposes ways to improve national legislation to stimulate the development of the startup ecosystem in Ukraine and harmonize legal approaches with European standards. It suggests ways to enhance state support and promote startups, including through tax incentives, grant programs, simplifying registration procedures, and attracting investments, which will foster the development of innovative entrepreneurship. The research employs a comparative legal method, which allows for the comparison of the legislation of Ukraine and the EU in the regulation of startups, revealing their similarities and differences. The systemic method enables viewing the legal regulation of startups as a coherent system of interconnected norms and mechanisms that influence their creation and operation.

The theoretical significance of the research topic lies in identifying key trends in the legal regulation of startup creation and operation. The practical significance of the study lies in defining the elements of startup creation and operation, which will contribute to creating a favorable business environment for innovative entrepreneurship in Ukraine.

Key words: startup, forms of startup registration, information technology, innovation, information society, investment relations, intellectual property, methods of civil law regulation, contractual relations.

Постановка проблеми. Сучасні тенденції розвитку суспільних відносин демонструють стрімке зростання ролі стартапів у глобальному ринку. Вони є каталізаторами технологічного розвитку, сприяють залученню інвестицій та формуванню конкурентоспроможного середовища. Розвиток стартапів безпосередньо залежить від ефективного цивільно-правового регулювання, яке визначає порядок їх створення та функціонування. Дослідження цих питань є необхідною передумовою для формування основних засад, які сприяють розвитку інновацій у країні.

Сьогодні, значний інтерес до правових аспектів стартап-індустрії спостерігається в країнах ЄС, де законодавство спрямоване на підтримку нових бізнес-ініціатив через спрощені реєстраційні процедури, податкові стимули та механізми фінансування. Порівняльний аналіз правового регулювання в Україні та ЄС дозволяє оцінити ефективність наявних моделей та визначити шляхи їх адаптації до національних правових систем. Важливість такого дослідження зумовлена необхідністю інтеграції України до європейського правового простору та гармонізації національного законодавства відповідно до міжнародних стандартів.

Розвиток стартапів є не лише економічним, а й правовим процесом, що вимагає системного підходу до регулювання договірних відносин, інвестування та захисту прав інтелектуальної власності. Цивільно-правові меха-

нізми, що визначають умови співпраці між засновниками, інвесторами та партнерами, є основою сталого розвитку інноваційного бізнесу. Дослідження цих аспектів сприяє формуванню ефективних правових інструментів для регулювання відносин у сфері підприємництва, що, своєю чергою, позитивно впливає на економічну стабільність держави.

Особливого значення набуває дослідження правових передумов створення та функціонування стартапів в Україні з урахуванням міжнародного досвіду. Впровадження передових правових механізмів, що вже довели свою ефективність у ЄС, може стати важливим чинником для стимулювання розвитку підприємницької діяльності, зокрема у сфері високих технологій. Це відкриває нові можливості для інтеграції українських стартапів у світовий ринок, залучення міжнародних інвесторів та створення конкурентоспроможного бізнес-середовища.

З огляду на вищезазначене, дослідження цивільно-правових засад стартапів в Україні та ЄС є не лише актуальним, але й необхідним для вдосконалення правового регулювання у сфері інноваційного підприємництва. Виявлення ефективних правових механізмів сприятиме формуванню стабільного нормативного середовища, що стимулюватиме економічне зростання та підвищуватиме інвестиційну привабливість країни, що є важливим в умовах надзвичайних ситуацій, які переживає Україна.

Метою статті є аналіз цивільно-правових механізмів створення та функціонування стартапів та визначення особливостей цих процесів в Україні та ЄС.

Теоретична база. Дослідженню процесів становлення та розвитку стартапів в Україні та за кордоном присвячено праці таких учених, як Касич А.О., Джура А.М., Ценклер Н.І., Бланк С., Дорф Б., Ситник Н.І., Гейдор А.П., Бізбіз Т.М., Е. Райс, П. Тіль, Р. Пукала, С. Вальтер та інших. Попри значний внесок науковців у дослідження окремих аспектів правового регулювання стартапів, цивільно-правові засади їх створення та функціонування залишаються мало дослідженими та потребують уваги з боку науковців.

Виклад основного матеріалу. Стартап як феномен сучасної економіки набув значного розвитку в умовах цифрової трансформації суспільства. Його правова природа є предметом дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених, а також об'єктом правового регулювання в різних країнах. Водночас у законодавстві багатьох країн відсутнє універсальне визначення «стартапу», що зумовлює необхідність аналізу доктринальних підходів до його тлумачень.

У сучасній правовій доктрині стартапи розглядаються як особливий вид підприємницької діяльності, спрямованої на розробку та комерціалізацію інноваційних ідей. Так, відповідно до підходу С. Бланка та Б. Дорфа, стартап – це тимчасова організація, що створена для пошуку повторюваної та масштабованої бізнес – моделі [1, с. 69]. Такий підхід підкреслює нестабільність і динамічність стартапів, що відрізняє їх від традиційних підприємств.

У європейському правовому полі стартапи часто визначаються через призму підтримки інноваційного підприємництва. Наприклад, у ЄС діють програми на зразок Startup Europe Initiative [2], які спрямовані на створення сприятливих умов для розвитку стартап-екосистеми. У ряді країн ЄС, таких як Франція, Німеччина та Естонія, прийняті нормативні акти, що визначають особливості правового регулювання стартапів, включаючи спрощені податкові режими, спеціальні механізми фінансування та інші форми підтримки [3, с. 241].

Щодо України, у чинному законодавстві відсутнє чітке визначення поняття «стартап», однак у нормативно-правових актах і державних програмах часто використовуються терміни, дотичні до цієї категорії. Наприклад, Закон України «Про інноваційну діяльність» № 40-IV від 4 липня 2002 року визначає інноваційне підприємництво як вид діяльності, спрямований на розробку, впровадження та використання нових технологій, продуктів і послуг [4]. Крім того, Стратегія цифрового розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 року передбачає підтримку стартапів через державне фінансування та податкові стимули [5].

Варто зазначити, що правове регулювання стартапів у різних країнах має спільні риси, серед яких: особливий режим реєстрації, спеціальні умови оподаткування, захист прав інвесторів та механізми залучення венчурного капіталу. Наприклад, у США діє Jumpstart Our Business Startups Act (JOBS Act), який сприяє спрощенню доступу малих компаній до фінансування, зокрема через механізм краудфіндингу [6, с.34].

Таким чином, поняття стартапу в правовій доктрині та законодавстві формується на основі ключових характеристик, серед яких інноваційність, масштабованість та високий рівень ризику. Хоча загального визначення не існує, у більшості правових систем стартапи розглядаються як специфічна форма підприємницької діяльності, що потребує особливих правових механізмів регулювання та підтримки. Аналіз світового досвіду може слугувати основою для вдосконалення українського законодавства з метою створення сприятливого правового середовища для розвитку стартап-екосистеми.

Успішний розвиток стартапу значною мірою залежить від ефективного врегулювання відносин між його

засновниками. Відсутність чітких договірних механізмів може призвести до конфліктів, які загрожують стабільності та майбутньому компанії. У світовій практиці для врегулювання таких питань використовуються угоди про співпрацю, корпоративні договори та установчі документи, кожен з яких відіграє важливу роль у регулюванні прав та обов'язків засновників. На початкових етапах розвитку стартапу засновники часто укладають угоду про співпрацю. Цей документ визначає основні умови партнерства, такі як частки кожного учасника в бізнесі та порядок їх розподілу, обов'язки та функції засновників, механізми врегулювання конфліктів, порядок виходу учасників із проекту та розподілу активів. Такий договір не є обов'язковим з точки зору законодавства, але відіграє ключову роль у попередженні протиріч між засновниками та забезпечує стабільність діяльності стартапу [7, с. 153].

Корпоративний договір є основним правовим інструментом регулювання відносин між засновниками у структурі корпоративного управління. У ньому визначаються порядок прийняття рішень у компанії, права та обов'язки акціонерів (учасників), механізми виходу з бізнесу та продажу часток, питання фінансування та розподілу прибутку, а також механізм вирішення корпоративних спорів. Згідно із статтею 7 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», учасники можуть укладати корпоративний договір, що регулює порядок голосування, порядок відчуження часток та інші аспекти взаємодії. У міжнародній практиці такий договір допомагає уникнути ситуацій, коли один із засновників має надмірний вплив або створює загрозу для існування бізнесу [8].

Статут компанії є її основним установчим документом і містить загальні правила функціонування бізнесу. Він обов'язково включає структуру управління компанією, порядок прийняття рішень та проведення зборів учасників, права та обов'язки засновників, порядок збільшення чи зменшення статутного капіталу, положення про розподіл прибутку та ліквідацію компанії. Належне складання статуту дозволяє закріпити правила корпоративного управління та уникнути можливих конфліктів між учасниками.

Договірні механізми між засновниками стартапу є важливим інструментом захисту прав та обов'язків кожного учасника. Використання угод про співпрацю, корпоративних договорів та статутних документів дозволяє чітко визначити правові межі взаємодії між засновниками, що сприяє стабільності бізнесу та його подальшому розвитку. Законодавче врегулювання таких механізмів, як корпоративні договори, створює надійне правове підґрунтя для ефективного управління стартапами в Україні.

Реєстрація стартапів є ключовим етапом започаткування бізнесу, оскільки саме на цьому етапі визначається правова форма підприємства, система оподаткування та механізми корпоративного управління. В Україні та країнах Європейського Союзу існують певні спільні риси та відмінності в процедурах реєстрації стартапів, що пов'язано як із різними правовими традиціями, так і з особливостями регулювання підприємницької діяльності.

В Україні реєстрація стартапу може здійснюватися у формі фізичної особи-підприємця (ФОП) або юридичної особи, найпоширенішою з яких є товариство з обмеженою відповідальністю (ТОВ). Процедура реєстрації ТОВ є відносно простою та здійснюється через Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань. Відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань», засновники подають заяву до державного реєстратора, установчі документи (статут) та документи, що підтверджують структуру власності. Важливою перевагою укра-

їнської системи є можливість реєстрації бізнесу онлайн через портал «Дія».

У країнах Європейського Союзу процес реєстрації стартапів також передбачає вибір організаційно-правової форми, причому найпопулярнішими формами є товариство з обмеженою відповідальністю (Limited Liability Company, LLC) та акціонерне товариство (Joint Stock Company, JSC). Вимоги до реєстрації стартапів варіюються залежно від юрисдикції. Наприклад, у Німеччині для реєстрації GmbH (аналог українського ТОВ) необхідно подати заяву до торгового реєстру (Handelsregister) та забезпечити мінімальний статутний капітал у розмірі 25 000 євро. У Франції створення SAS (Société par Actions Simplifiée) передбачає складання статуту, реєстрацію у Торгово-промисловій палаті (Chambre de Commerce et d'Industrie) та публікацію інформації про компанію в офіційному віснику [3, с.239].

Однією з ключових відмінностей між Україною та ЄС є підхід до капіталізації бізнесу. В Україні відсутня вимога до мінімального статутного капіталу для ТОВ, тоді як у багатьох країнах ЄС встановлено жорсткіші вимоги щодо початкового капіталу. Це забезпечує більшу гнучкість українським стартапам, але водночас створює певні ризики щодо фінансової стійкості компаній.

Ще однією суттєвою відмінністю є рівень цифровізації процесів реєстрації. У багатьох країнах ЄС, таких як Естонія, Литва та Фінляндія, створення компанії можна здійснити повністю онлайн через державні електронні платформи, що значно зменшує бюрократичні процедури. В Україні впровадження онлайн-реєстрації через портал «Дія» є значним кроком у напрямку цифровізації, проте ще не всі реєстраційні дії можна здійснити дистанційно.

Таким чином, реєстрація стартапів в Україні та ЄС має як спільні риси, так і суттєві відмінності. Україна демонструє прагнення до спрощення та цифровізації процесу реєстрації, що полегшує запуск стартапів, проте деякі аспекти, такі як вимоги до статутного капіталу та стандарти корпоративного управління, залишаються менш регламентованими у порівнянні з країнами ЄС. З огляду на євроінтеграційні процеси, подальша гармонізація українського законодавства з нормами ЄС може сприяти створенню більш передбачуваного правового середовища для підприємств.

Функціонування стартапів охоплює сукупність процесів, що забезпечують їхню життєздатність, розвиток та масштабування. На відміну від традиційного бізнесу, стартапи характеризуються інноваційністю, високим рівнем невизначеності та швидкими темпами зростання. Ефективне функціонування стартапу залежить від декількох ключових аспектів: фінансування, корпоративного управління, бізнес-моделі, правового регулювання та ринкового позиціонування.

Фінансування є основним фактором для існування та розвитку стартапу. На ранніх етапах засновники можуть використовувати власні кошти (bootstrapping) або залучати фінансування від друзів та родини. Далі стартапи шукають венчурних інвесторів, бізнес-ангелів або беруть участь у акселераторах та інкубаторах, які не лише надають фінансові ресурси, а й забезпечують менторську підтримку. У Європейському Союзі та США популярними джерелами фінансування є гранти на інноваційну діяльність, зокрема через програми ЄС, такі як Horizon Europe [9]. В Україні також існують державні ініціативи, напри-

клад, фонд розвитку інновацій та стартапів, який підтримує технологічні компанії [10].

Корпоративне управління відіграє важливу роль у функціонуванні стартапу, оскільки визначає структуру прийняття рішень та розподіл відповідальності між засновниками, інвесторами та менеджментом. На початкових етапах засновники часто ухвалюють рішення одноосібно або консенсусом, проте із залученням інвесторів виникає потреба у більш формалізованих механізмах управління. У цьому контексті важливими є корпоративні договори, угоди про нерозголошення (NDA), угоди між акціонерами та статuti або засновницькі договори, що регулюють права та обов'язки учасників стартапу [11, с.61].

Бізнес-модель визначає механізм отримання доходу стартапом. Найпоширенішими моделями є підписка (subscription-based model), freemium (безкоштовна базова версія з платними розширеними функціями), marketplace (платформа, що з'єднує постачальників і споживачів) та ліцензійні моделі. Успішні стартапи приділяють значну увагу не лише створенню інноваційного продукту, а й формуванню стійкої бізнес-моделі, що забезпечить довгострокове зростання та прибутковість [12].

Правове регулювання стартапів охоплює питання права інтелектуальної власності, трудового законодавства, захисту персональних даних та податкового права. Важливим аспектом є реєстрація прав інтелектуальної власності, оскільки інноваційні рішення часто стають об'єктами копіювання або недобросовісної конкуренції. Ринкове позиціонування та масштабування визначають довгострокову конкурентоспроможність стартапу. На ранніх стадіях стартапи проходять перевірку життєздатності продукту та тестують попит. Далі вони розширюють ринок збуту, виходять на міжнародні ринки та залучають нових клієнтів. Масштабування передбачає розширення команди, автоматизацію процесів та залучення додаткового фінансування.

Висновки. Основні тенденції у правовому регулюванні стартапів відображають загальносвітову тенденцію до адаптації правових актів з метою створення сприятливого середовища для розвитку інноваційного підприємства. У країнах ЄС спостерігається перехід до спрощених процедур реєстрації стартапів, зокрема шляхом цифровізації процесів створення юридичних осіб та надання податкових пільг для інноваційних компаній. В Україні правове регулювання стартапів перебуває у стані трансформації: запроваджено спеціальний правовий режим «Дія.City», що передбачає податкові стимули та гнучке регулювання трудових відносин для технологічних компаній. Однак, порівняно з ЄС, українське законодавство ще не забезпечує достатньої гнучкості у сфері венчурного фінансування та корпоративного управління, що ускладнює залучення іноземних інвесторів.

На сьогоднішній день, в Україні цивільно – правові засади створення та функціонування стартапами мають певні недоліки, зокрема у сфері договірного регулювання між засновниками та інвесторами, що призводить до правової невизначеності у разі корпоративних конфліктів. Крім того, відсутність спеціальних правових механізмів для залучення венчурного капіталу створює бар'єри для розвитку стартап – екосистеми. Водночас запровадження нових підходів, таких як «Дія.City», демонструє прогрес у спрощенні правових процедур та стимулюванні інноваційної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

- Blank, S., Dorf, B. The Startup Owner's Manual: The Step-By-Step Guide for Building a Great Company. K&S Ranch, 2012. P. 608.
- Startup Europe initiative. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/startup-europe>
- Литвин І. В., Миськів С. О. Особливості державної підтримки стартап-підприємства в європейських країнах. *Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення та проблеми розвитку*. 2024. № 1 (11). С. 238-249. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2024/sep/35812/240560maketmanagement-242-253.pdf>
- Про інноваційну діяльність: Закон України від 4 липня 2002 року № 40-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-15> - Text

5. Про схвалення Стратегії цифрового розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31 грудня 2024 р. № 1351-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1351-2024-p> - Text
6. Версаль Н., Дудник Я., Краудфандинг як альтернативна Fintech-екосистема на фінансовому ринку. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. С. 26-37. URL: http://bulletin-econom.univ.kiev.ua/wpcontent/uploads/2022/05/Вісник_Економіка_№217_26-37.pdf
7. Хаустов М. М. Стартапи: створення та масштабування : *монографія*. Харків : ФОП Лібуркіна Л. М., 2023. 224 с. URL: https://ndc-ipr.org/media/publications/files/Mono_Startups_aVK106u.pdf
8. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України від 6 лютого 2018 року № 2275-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19> - Text
9. Програма Горизонт Європа. URL: <https://horizon-europe.org.ua/uk/about-he/he-programme/>
10. Український фонд стартапів. URL: <https://usf.com.ua/about-usf/>
11. Мартинюк І.В. Корпоративні договори у товариствах з обмеженою відповідальністю та акціонерних товариствах: до проблеми співвідношення. *Право і суспільство: науковий міжнародний журнал*. С. 59-65. URL: https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://journals.pnu.edu.ua/index.php/LS/article/download/293/317/548&ved=2ahUKEwitaTDw7KMAxV6UVUIHfL9B9QQFn_oECBgQAQ&usg=AOvVaw2CGfOLixStpbMGVvdphxE3
12. Бізнеч-моделі. URL: <https://era-ukraine.org.ua/wp-content/uploads/2024/01/Tema-2.11.pdf>

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПОКАРАННЯ ЗА КАТУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

CHALLENGING ISSUES OF PUNISHMENT FOR TORTURE IN THE CRIMINAL LAW OF UKRAINE

Лещенко А.В., аспірант,

Київський університет інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID ID: 0009-0008-5983-5260

У цій статті автор досліджує та аналізує покарання за катування у кримінальному праві України. В Україні відомі непоодинокі випадки вчинення катувань з боку працівників правоохоронних органів, які так і залишилися непокараними. Це питання є особливо актуальним сьогодні після прийняття та внесення змін Верховною Радою України до ст. 127 Кримінального кодексу України (тут і надалі КК України). Новацією цієї роботи є використання напрацювань та підходів по захисту прав людини, що надає можливість дослідити під іншим кутом обґрунтованість встановленого покарання за катування. Аналіз статистики за 2023 рік щодо катування та системний підхід до дослідження цього питання саме з погляду кримінального права України. За практикою ЄСПЛ право на заборону катувань за ст. 3 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (надалі Конвенція) відноситься до абсолютного права, за яким у жодній ситуації не дозволяється вчиняти катування. Таке покарання та внесення змін до КК України буде адекватним та справедливим та відповідатиме позитивним зобов'язанням держави за ст. 3 та 14 вказаної Конвенції. Такі законодавчі зміни нададуть можливість у майбутньому попередити порушення прав людини і громадянина та притягнути винних осіб, які вчиняють катування і відповідатимуть справедливості та невідворотності покарання. Доводиться існування тісного зв'язку між правами людини, позитивними зобов'язаннями держави та покаранням за катування, що потребує проведення детальних наукових досліджень. Резюмується, що наукове дослідження питання кримінально-правової характеристики катування у кримінальному праві України слід продовжувати шляхом вироблення поняття та ознак катування, а також дослідити об'єктивні та суб'єктивні ознаки катувань саме з точки зору змістовних характеристик цього явища.

Ключові слова: катування, тортури, покарання за катування, покарання за тортури, покарання за катування та права людини.

In this article, the author investigates and analyzes the punishment for torture in the criminal law of Ukraine. In Ukraine, there are many known cases of torture by law enforcement officers, which have remained unpunished. This issue is especially relevant today after the adoption and amendment by the Verkhovna Rada of Ukraine of Art. 127 of the Criminal Code of Ukraine (hereinafter referred to as the Criminal Code of Ukraine). The innovation of this work is the use of developments and approaches to the protection of human rights, which provides an opportunity to examine the validity of the established punishment for torture from a different angle. Analysis of statistics for 2023 on torture and a systematic approach to studying this issue precisely from the point of view of the criminal law of Ukraine. According to the practice of the ECHR, the right to prohibit torture under Art. 3 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (hereinafter referred to as the Convention) refers to an absolute right, according to which torture is not allowed in any situation. Such punishment and amendments to the Criminal Code of Ukraine will be adequate and fair and will comply with the positive obligations of the state under Articles 3 and 14 of the said Convention. Such legislative changes will provide an opportunity in the future to prevent violations of human and civil rights and to bring to justice the guilty persons who commit torture and will comply with the justice and inevitability of punishment. It is proved that there is a close connection between human rights, positive obligations of the state and punishment for torture, which requires detailed scientific research. It is summarized that scientific research on the issue of the criminal-legal characteristics of torture in the criminal law of Ukraine should be continued by developing the concept and signs of torture, as well as investigating the objective and subjective signs of torture precisely from the point of view of the substantive characteristics of this phenomenon.

Key words: torment, torture, punishment for torment, punishment for torture, punishment for torment and human rights.

Постановка проблеми: Однією з багатьох актуальних проблем для України, яка має не лише кримінально-правові, але і соціальні наслідки для усього суспільства, є проблема катувань та покарання за катування. У цьому контексті особливу увагу варто приділити покаранню за тортури, що вчинені представниками влади. Існують непоодинокі випадки, коли заподіяння тортур з боку представників держави так і залишилися непокараними. Ці питання є особливо актуальними після прийняття та внесення змін вітчизняним законодавцем до ст. 127 КК України в редакції Закону № 2812-IX від 01.12.2022, якою уведено в дію та встановлено покарання за катування, у тому числі і представників держави. Сам Закон України «Про внесення змін до КК України щодо удосконалення відповідальності за катування» набув чинності 29 грудня 2022 року.

Одночасно покарання за катування є частиною кримінально-правової характеристики цього злочину, має важливе значення як у теорії кримінального права України, так і загалом у суспільстві, залишаючись одночасно одним з головних чинників профілактики та боротьби з катуваннями на практиці при притягненні до кримінальної відповідальності за ст. 127 КК України.

Поряд з цим на сьогодні майже відсутні наукові дослідження з питання покарання за катування у кримінальному праві України.

Більшість вчених, досліджуючи у своїх роботах катування, не бачать необхідності в ретельному аналізі цього явища. Навіть на перший погляд, досліджуючи покарання за катування, видно різнобарвну картину, що демонструє необхідність систематизації усіх цих поглядів та вироблення єдиного підходу для аналізу цих актуальних правових явищ.

Актуальність теми дослідження. Проблема покарання за катування є актуальною через внесення змін у КК України і викладення ст. 127 КК у новій редакції 2022 року, а також відсутність єдиного підходу до розуміння змісту та наслідків цього явища та різноманітність поглядів щодо покарання за катування як у наукових дослідженнях, так і в практичній діяльності.

Сьогодні складно віднайти щось спільне між правами людини та покаранням за катування за ст. 127 КК України. Але це лише верхівка айсбергу, оскільки з моменту ратифікації Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (надалі Конвенція) та розвитку практики Європейського суду з прав людини (надалі Суд, ЄСПЛ) між цими двома поняттями існує дуже тісний зв'язок. За сталою практикою ЄСПЛ, одним з позитивних обов'язків держави за статтею 3 Конвенції є обов'язок законодавчо визнати катування злочином, визначити покарання і ефективно розслідувати випадки катувань.

Завданням вказаної роботи є дослідження та аналіз покарання за катування у кримінальному праві України з метою розкриття значення цього поняття, виявлення та висвітлення проблемних питань у покаранні за катування, а також дослідження тенденцій їх застосування.

При цьому новацією цієї роботи для повноти дослідження проблем покарання за катування є залучення напрацювань та підходів з міжнародного права прав людини (надалі МППЛ) щодо кваліфікації прав людини, що надає можливість дослідити під іншим кутом обґрунтованість встановленого покарання за катування, аналіз статистики за 2023 рік та системний підхід до дослідження цього питання саме з погляду кримінального права України.

Стан дослідження теми. Серед існуючих розробок про покарання за катування у кримінальному праві України необхідно виділити роботи таких науковців, як А.В. Савченка, К.В. Катеринчука, Є.В. Фесенка, С. В. Шевчука, П. В. Пушкаря, А.А. Ширанта та багатьох інших.

У науці кримінального права України ситуація з дослідженням покарання за катування різноманітна та вчені, які займалися дослідженням як катувань, так і покарання за катування, з цього питання не мають одностайної думки.

На думку Шевчука С.В., заборона тортур діє як принцип, що оперує як заборобою дій, що становлять тортури, так і позитивним обов'язком держави криміналізувати злочин тортур, запровадити належні та ефективні механізми розслідування випадків тортур та ефективного покарання за такі злочини [1, с. 134-135].

Як вважає Є.В. Фесенко, оскільки за катування встановлено найбільш суворе покарання серед злочинів проти здоров'я, то цей вищий ступінь небезпеки повинні втілювати його об'єктивні та суб'єктивні ознаки [2, с. 28].

На думку В.К. Катеринчука з приводу покарання за катування, катування мінімум має каратися 3 роками позбавлення волі, а максимум - 15 роками - в особливо кваліфікованому складі, при цьому додатковим покаранням має бути позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 5 років [3, с. 193].

А. В. Савченко вважає, що сучасний стан (на час друку цієї роботи встановлено покарання ч. 1 ст. 127 КК України у виді позбавлення волі на строк від 2 до 5 років, а за ч. 2 - позбавлення волі на строк від 5 до 10 років) є загалом відповідним, оскільки застосування якихось менш суворих покарань (зокрема, обмеження свободи чи штрафу, як це практикується в окремих зарубіжних країнах) суперечило б співрозмірності відплати за скоєне суспільно небезпечне діяння [4, с. 184-185].

На нашу думку, залучення досліджень з МППЛ саме для визначення справедливого покарання за катування надає змогу під іншим кутом дослідити це поняття, що є новацією, чого не було зроблено до цього у кримінальному праві України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Незважаючи на постійні твердження чиновників про покращення ситуації щодо покарання за катування та його профілактику в Україні, сьогодні під час воєнного стану проблема покарання за катування є досить актуальною.

Україна для боротьби з катуваннями прийняла Стратегію протидії катуванням у системі кримінальної юстиції та затвердження плану заходів з її реалізації, яка затверджена розпорядженням КМУ від 28 жовтня 2021 р. № 1344-р. Ця Стратегія поставила за основні очікувані результати до 01 січня 2024 року припинити ганебні практики катування осіб працівниками правоохоронних органів та ефективність розслідування випадків катування, яке відповідатиме усім визначеним міжнародним стандартам.

На думку Али Ширанта, так історично склалось, що про катування у правоохоронній та пенітенціарній системі не дуже прийнято говорити, а випадки такого кату-

вання важко розслідувати. Слід зазначити, що катування можливе коли одні мають перевагу за рахунок влади та/або зброї - а інші залишаються беззахисними. До групи ризику заподіювачів катування входять правоохоронці. Катування вчиняється, як правило, у місцях несвободи відносно засуджених осіб та/або осіб, затриманих за підозрою у вчиненні тяжких та/або особливо тяжких злочинів. Натомість, війна в Україні це явище значно масштабувала - на окупованих територіях російські військові, як правило, катували всіх, кого вважали підозрілими, а після деокупації наслідки катування стали очевидними, що наразі зробило розслідування воєнних злочинів пріоритетом правоохоронної системи [5, с. 4].

Для початку слід проаналізувати офіційну статистику притягнення до кримінальної відповідальності за катування в Україні в аспекті досліджуваного явища за 2023 рік. Для усвідомлення реального стану цього аспекту проблеми покарання за катування звернемося до статистичних даних, які містяться у Єдиному звіті про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2023 року та опубліковані на сайті Офісу Генерального прокурора [6, с. 1].

Відповідно до цих статистичних даних Офісу Генерального прокурора, на всій території України у період з січня по грудень 2023 року за ст. 127 КК України загалом обліковано 94 кримінальні правопорушення за катування, з них повідомлення про підозру за вчинення катувань було вручене 53 рази, до суду направлено з обвинувальним актом 37 кримінальних проваджень, а станом на кінець грудня 2023 року у правоохоронних органах остаточне рішення не прийнято у 48 кримінальних провадженнях за цією статтею. Додатково аналіз статистики показав, що у 9 випадках кримінальне провадження за катування було закрито.

Для порівняння, за статистичними даними Офісу Генерального прокурора з січня по грудень 2023 року усього було зафіксовано 96 238 кримінальних правопорушень за різними статтями КК України, повідомлено про підозру у 50 858 випадках, до суду направлено з обвинувальними актами 49 110 кримінальних проваджень, закрито 76 524 кримінальних проваджень, остаточне рішення не прийнято у 46 187 кримінальних провадженнях [6, с. 1].

Таким чином, КМУ «майже втілює у життя» цю стратегію, адже використовуючи нескладні математичні розрахунки, за статистичними даними за січень-грудень 2023 року відсоток відкритих облікованих кримінальних проваджень за катування за ст. 127 КК України (94) становить 0,09 відсотка у відношенні до загальної кількості зареєстрованих кримінальних проваджень в Україні (усього 96 238 кримінальних проваджень).

Аналіз статистики чітко показує, що фактично правоохоронні органи України майже повністю усунулися від розслідування катувань і реально катувань у 2023 році було вчинено набагато більше. Ніхто навіть не намагається і не бажає розслідувати ці злочини, внаслідок чого одним з аспектів проблеми покарання за катування є висока латентність, і такі кримінальні провадження майже ніколи не доходять до суду. Про яку реальну боротьбу з катуваннями можна говорити, коли за 2023 рік усі правоохоронні органи на всій території України направили до суду 37 обвинувальних актів за ст. 127 КК України.

При цьому покарання за катування як особливий склад можна кваліфікувати за статтею 438 КК України як порушення законів та звичаїв війни через жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій.

Відповідно до цих статистичних даних Офісу Генерального прокурора, на всій території України у період

з січня по грудень 2023 року за статтею 438 КК України загалом обліковано 60 944 кримінальні правопорушення, але визначити скільки з них є катуваннями на цей час складно [6, с. 1].

Як ми бачимо, аналіз статистичних даних щодо кримінальних правопорушень за 2023 рік чітко показує, що основною державною політикою в Україні при притягненні до кримінальної відповідальності за катування у воєнний період часу є кваліфікація правоохоронцями таких дій як катування не за ст. 127 КК України, яка безпосередньо встановлює кримінальну відповідальність за катування, а тому числі і представників іноземних держав, а застосування ст. 438 КК України як порушення законів та звичаїв війни, що дуже складна у доказуванні та щодо якої можуть бути проблеми при притягненні до кримінальної відповідальності винних у майбутньому.

Стаття 28 Конституції України визначає, що ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Ця норма імплементована в законодавство України з Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та Конвенції, які закріплюють заборону тортур як одну з фундаментальних цінностей демократичного суспільства.

Поряд з цим ст. 127 КК України визнає кримінально-караними діяння та встановлює кримінальну відповідальність за катування. У теорії та практиці кримінального права виникає багато питань щодо формулювання диспозиції цієї статті, але ця тема потребує окремого ґрунтовного дослідження.

Загальновідомо, що покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами (ч. 2 ст. 50 КК України).

При цьому КК України визначає, що покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність (ч. 2 ст. 50 КК України).

Якщо розглянути покарання за катування у діючий редакції ст. 127 КК України, то санкція за ст. 127 КК України встановлює у ч. 1 покарання у виді позбавлення волі на строк від 3 до 6 років (до внесення змін було від 2 до 5 років позбавлення свободи), у ч. 2 цієї статті як кваліфікованому складі катувань, вчинених повторно або за попередньою змовою групою осіб, або з метою дискримінації, у тому числі з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості - позбавлення волі на строк від 5 до 10 років; у ч. 3 цієї статті як особливо кваліфікованому складі катувань, вчинених представником держави, у тому числі іноземної - позбавлення волі на строк від 7 до 12 років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю.

Через призму ст. 12 КК України, за санкцією ч. 1 та ч. 2 ст. 127 КК України визнаються тяжким злочином, а ч. 3 цієї статті - особливо тяжким злочином.

Давайте порівняємо це з санкцією ст. 115 КК України, яка передбачає кримінальну відповідальність за умисне вбивство, де законодавець визначає покарання за ч. 1 ст. 115 - від 7 до 15 років позбавлення волі, а за ч. 2 цієї статті - так і взагалі від 10 до 15 років позбавлення волі або довічне позбавлення волі.

При цьому санкція за порушення законів і звичаїв війни за ст. 438 КК України передбачає покарання за ч. 1 цієї статті - позбавлення волі на строк від 8 до 12 років, а за ч. 2 як кваліфікованим складом цієї статті - позбавленням волі на строк від 10 до 15 років або довічним позбавленням волі.

Безумовно, у порівнянні з іншими статтями КК України в сучасних реаліях нашого життя покарання за катування явно не відповідає як забороні катувань як абсолютного права, так і позитивним зобов'язанням відповідно до ст. 3 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

Відповідно до статистичних даних Європейського суду за період з 1997 по 2021 рік ЄСПЛ визнав 23 порушення Україною ст. 3 Конвенції про заборону тортур, та ще 123 Суд прийняв рішення про порушення Україною позитивних зобов'язань щодо проведення ефективного розслідування катувань [7, с. 2]. При цьому за весь час Україна сплатила жертвам катувань солідні компенсації з Державного бюджету України.

Відповідно до Стратегії протидії катуванням у системі кримінальної юстиції та затвердження плану заходів з її реалізації, яка була затверджена Розпорядженням КМУ від 28 жовтня 2021 р. № 1344-р, станом на вересень 2021 року з державного бюджету сплачено 1 471 609,93 (один мільйон чотириста сімдесят одна тисяча шістсот дев'ять) Євро відшкодування у зв'язку з порушенням Україною положень статті 3 Конвенції у рішеннях Європейського суду у групі справ «Каверзін (заява № 23893/03), Афанасьєв (заява № 38722/02) та Белоусов (заява № 4494/07) проти України».

При цьому у цій Стратегії зазначається, що з 2015 року зросла кількість звернень до медичних закладів у зв'язку із заподіянням працівниками правоохоронних органів тілесних ушкоджень; у 2015 році цей показник становив 1217 осіб, у 2016 році - 1666, у 2017 році - 2386 осіб.

І це було ще до початку повномасштабного вторгнення, через яке наразі дуже підвищиться кількість фактичних випадків катувань на території України, які наразі навіть не розслідуються.

Усі ці дані підтверджують наші твердження про те, що для науки кримінального права варто запозичити та використати в контексті дослідження проблем покарання за катування умовний поділ прав людини з міжнародного права прав людини (МППЛ), за яким усі права людини умовно поділяють на абсолютні та обмежені.

За своїм змістом абсолютні права не допускають жодних обмежень чи винятків, і втручання держави у ці права категорично заборонено за жодної ситуації та незважаючи на будь-які фактори. Перелік абсолютних прав дуже невеликий, і включає в себе заборону катувань (ст. 3 Конвенції), заборону рабства (ст. 4 Конвенції) та заборону колективного вислання іноземців (ст. 4 Протоколу № 4 Конвенції).

Поряд з цим, обмежені права за своїм змістом допускають винятки, і можливість втручання з боку держави, проте держава має дотримуватися певних умов, щоб таке втручання в право не порушувало вимог Конвенції. До обмежених прав у МППЛ відносять навіть такі важливі права, як право на життя (ст. 2 Конвенції), право на свободу та особисту недоторканність (ст. 5 Конвенції), право на справедливий суд (ст. 6 Конвенції) та інші права.

Не зважаючи на цінність життя як надбання цивілізації та найбільшої соціальної цінності, ст. 2 Конвенції, яка гарантує право на життя, не розглядає позбавлення життя як таке, що вчинене на порушення ст. 2, якщо воно є наслідком виключно необхідного застосування сили: а) для захисту будь-якої особи від незаконного насильства; б) для здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою; в) при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання. Таким чином, якщо у результаті правомірних дій правоохоронців для придушення заворушення особу умисно позбавлено життя з боку працівників правоохоронних органів, то такі дії держави є правомірним втручанням за ч. 2 статті 2 Конвенції та не будуть визнані Судом порушеннями Конвенції.

При цьому на відміну від обмежених прав, за практикою ЄСПЛ право на заборону катувань за ст. 3 Конвенції відноситься до абсолютного права, за яким у жодній ситуації не дозволяється завдавати катування. Абсолютний характер права на заборону катувань, на відміну від інших матеріальних положень Конвенції за своєю природою зводиться до того, що відступати від цієї абсолютної

заборони не дозволяється за будь-якої, навіть найгіршої ситуації.

Якщо порівняти ці права, то на відміну від права на життя, яке є обмеженим і дозволяє втручання держави, будь-яке катування буде порушенням ст. 3 Конвенції, навіть не зважаючи на страшні загрози чи наслідки, такі як загроза терористичних актів, загибель людей, масові заворушення, знищення нації чи війна.

При призначенні покарання слід керуватися завданням, яке визначене у ст. 1 КК України, за яким завданням закону про кримінальну відповідальність в першу чергу є правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Як ми бачимо, забезпечення абсолютних прав, таких як заборона катування, при призначенні покарання законодавцем повинно мати набагато жорсткіше покарання та становити, як мінімум, аналогічне покарання як і у випадку умисного вбивства за порушення права на життя. Це має бути особливо тяжкий злочин з огляду на абсолютний характер такого права у порівнянні з іншими правами, зокрема правом на життя, правом на свободу тощо.

Вважаємо хибною державну політику в Україні при притягненні до кримінальної відповідальності за катування у воєнний період часу, оскільки правоохоронці кваліфікують катування не за статтею 127 КК України, яка безпосередньо встановлює відповідальність за катування, в тому числі і представників іноземних держав, а за ст. 438 КК України як порушення законів та звичаїв війни. Такі помилкові дії правоохоронних органів України і державна політика при кваліфікації катувань за ст. 438 КК України, які стали «негативною тенденцією», значно ускладнюють роботу правоохоронцям та суддям у майбутньому, а також через складність доведення порушень законів і звичаїв війни можуть у майбутньому поставити під загрозу притягнення винних за катування.

Встановлення належного покарання за катування впливає на інші інститути, зокрема на інститут звільнення від кримінальної відповідальності. Якщо ми розглянемо санкцію за ч. 1 ст. 127 КК України (тяжкий злочин), то у разі спливу 10 років з моменту катувань особа, яка завдала катування, звільняється від кримінальної відповідальності за п. 3 ч. 1 ст. 49 КК України у зв'язку із закінченням строків давності.

З особистого досвіду роботи автора як адвоката, слід поділитися історією з практики, коли були застосовані тортури до затриманої особи. У тій справі сліди тортур

вдалося засвідчити документально та отримати висновок експерта про наявність тілесних ушкоджень у жертви, проте винні особи так і не були притягнуті до кримінальної відповідальності через сплив строків давності.

Окремою проблемою покарання за катування за ст. 127 КК України є порушення принципу рівності, який закріплений у ст. 21 Конституції України та може вказувати на дискримінацію за ст. 14 Конвенції і порушувати права людини.

Для виходу з цієї ситуації є пропозиція про внесення змін законодавцю у ч. 5 ст. 49 КК України, де зазначити, що давність не застосовується у разі вчинення злочину, передбаченого ст. 127 КК України (а не тільки ч. 3 ст. 127 КК України), поряд зі злочинами проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Аналогічно законодавцю необхідно внести зміни у ч. 1 ст. 75 КК України щодо звільнення від відбування покарання з випробуванням, де зазначити, що якщо суд, крім випадків засудження за корупційне кримінальне правопорушення, кримінальне правопорушення, пов'язане з катуванням, передбачене ст. 127 цього Кодексу (а не тільки ч. 3 ст. 127 КК України), при призначенні покарання у виді виправних робіт, службового обмеження для військовослужбовців, обмеження волі, а також позбавлення волі на строк не більше п'яти років, враховуючи тяжкість кримінального правопорушення, особу винного та інші обставини справи, дійде висновку про можливість виправлення засудженого без відбування покарання, він може прийняти рішення про звільнення від відбування покарання з випробуванням.

Таке покарання та внесення змін до КК України буде адекватним та справедливим та відповідатиме позитивним зобов'язанням держави за ст. 3 та 14 вказаної Конвенції. Такі законодавчі зміни нададуть можливість у майбутньому попередити порушення прав людини і громадянина та притягнути винних осіб, які вчиняють катування і відповідатимуть справедливості та невідворотності покарання.

Таким чином, як ми бачимо, існує тісний зв'язок між правами людини, позитивними зобов'язаннями держави та покаранням за катування, що потребує проведення детальних наукових досліджень.

Наукове дослідження питання кримінально-правової характеристики катування у кримінальному праві України слід продовжувати шляхом вироблення поняття та ознак катування, а також дослідити об'єктивні та суб'єктивні ознаки катувань саме з точки зору змістовних характеристик цього явища.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. – Вид. 2-е, випр., доп. К.: Реферат, 2007. 848 с.
2. Фесенко Є.П. Нова редакція статті 127 Кримінального кодексу України (науковий коментар). *Адвокат*. 2005. № 4. С. 27-29.
3. Катеринчук К.В. Кримінально-правові та кримінологічні заходи запобігання катуванню: дис. кандидата юрид. наук. К., 2009. 239 с.
4. Кримінальна відповідальність за катування в Україні та зарубіжних країнах: навч. посіб. / за заг. ред. д.ю.н., проф. А.В. Савченка. К.: Видавничий дім «Кондор». 2018. 240 с.
5. Ширант А. Проблеми захисту прав потерпілих від катування. URL: <https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2023/07/Problemy-zakhystu-prav-poterpiykh-vid-katuvannia-natsionalnyy-vymir.pdf>.
6. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2023 року. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.
7. Violation by Article and by the State. URL: https://echr.coe.int/Documents/Stats_violation_1959_2021_ENG.pdf.

ВИТОКИ ДИСКРИМІНАЦІЇ ЗА СТАТЕВОЮ ОЗНАКОЮ І РОЗВИТОК ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ЇЇ ЗАБОРОНИ У СВІТІ ТА В УКРАЇНІ

ORIGINS OF DISCRIMINATION ON THE BASIS OF SEX AND THE DEVELOPMENT OF LEGISLATION ON ITS PROHIBITION IN THE WORLD AND IN UKRAINE

Заросило В.О., д.ю.н., професор, завідувач кафедри правоохоронної
та антикорупційної діяльності,

Навчально-науковий інститут права імені князя Володимира Великого
Міжрегіональної Академії управління персоналом
ORCID ID: 0000-0002-9572-7530

Вацюк В.О., к.ю.н., доцент кафедри правоохоронної
та антикорупційної діяльності,

Навчально-науковий інститут права імені князя Володимира Великого
Міжрегіональної Академії управління персоналом
ORCID ID: 0000-0001-8705-6223

У науковій статті встановлено, що дискримінація за ознакою статі виникла на початку виникнення людського суспільства. Її походження пов'язане з різними соціальними ролями чоловіків і жінок. Якщо чоловіки займалися політичними справами, забезпеченням сім'ї продуктами, грошима та т. ін., то до обов'язків жінки входили такі як народження дітей, їх виховання, виконання робіт по домогосподарству та інші, які не передбачали участі у соціальному житті.

Зазначений стереотип існував аж до кінця 18 сторіччя, коли з'явився жіночий рух і жінки почали вимагати певних політичних прав. В подальшому на міжнародному рівні було прийнято цілий ряд нормативних документів, які зобов'язували держави уникати дискримінації та встановлювати рівні умови праці, політичної та соціальної активності для чоловіків і жінок.

Обґрунтовано, що на сьогодні в переважній більшості країн світу не допускається відкрита дискримінація за ознакою статі. Проте в країнах, де рівень життя не є високим жінки в більшості не беруть участі у політичному та соціальному житті. Це пов'язано перш за все з великим навантаженням у домогосподарстві та піклуванням про дітей. Державна політика певною мірою спрямована на забезпечення відповідного рівня матеріального рівня жінок, проте вона є досить малою.

В Україні на сьогодні ратифіковані всі міжнародні документи стосовно усунення дискримінації за ознакою статі. Прийнято також цілий ряд національних законодавчих актів які стосуються заборони дискримінації. Разом з тим, необхідно зазначити, що в нормативних актах України, а саме ні в Кодексі України про адміністративні правопорушення ні в Кримінальному кодексі України немає навіть визначення дискримінація. Адже особи, які здійснюють дискримінаційні дії ніякої відповідальності не несуть.

Зроблено висновки, що на сьогодні необхідно внести відповідні зміни до національного законодавства та передбачити шляхи правового впливу на осіб, які здійснюють дискримінаційні дії за ознакою статі

Ключові слова: правове забезпечення, виконання норм міжнародного законодавства у сфері дискримінації, дискримінація, види дискримінації дискримінація за ознакою статі, історичний аналіз розвитку дискримінації, відповідальність за дискримінаційні дії, національне законодавство у сфері протидії дискримінації.

The scientific article establishes that gender discrimination arose at the beginning of human society. Its origin is associated with different social roles of men and women. If men were engaged in political affairs, providing the family with food, money, etc., then women's responsibilities included giving birth to children, raising them, performing household chores and others that did not involve participation in social life.

This stereotype existed until the end of the 18th century, when the women's movement appeared and women began to demand certain political rights. Subsequently, a number of regulatory documents were adopted at the international level, which obliged states to avoid discrimination and establish equal conditions of work, political and social activity for men and women.

It is substantiated that today in the vast majority of countries in the world open discrimination on the basis of gender is not allowed. However, in countries where the standard of living is not high, women in the majority do not participate in political and social life. This is primarily due to the heavy burden on the household and caring for children. State policy is to some extent aimed at ensuring an appropriate level of material well-being for women, but it is quite small.

Today, Ukraine has ratified all international documents on the elimination of discrimination on the basis of gender. A number of national legislative acts have also been adopted that relate to the prohibition of discrimination. At the same time, it should be noted that in the regulatory acts of Ukraine, namely, neither in the Code of Ukraine on Administrative Offenses nor in the Criminal Code of Ukraine, there is not even a definition of discrimination. After all, persons who commit discriminatory acts do not bear any responsibility.

The conclusions are drawn that today it is necessary to make appropriate changes to national legislation and provide ways of legal influence on persons who commit discriminatory acts on the basis of gender.

Key words: legal support, implementation of international law in the field of discrimination, discrimination, types of discrimination, discrimination on the basis of gender, historical analysis of the development of discrimination, liability for discriminatory acts, national legislation in the field of combating discrimination.

Подальша демократизація громадянського суспільства, активний контроль за дотриманням прав людини на сьогодні становлять гостро питання щодо дискримінації за ознакою статі. Міжнародне законодавство сформульовано відповідні норми стосовно протидії цьому явищу, яке виникло у зв'язку з відмінністю ролей чоловіків і жінок. Зазначені питання розглядалися багатьма дослідниками і відповідно було розроблено безліч пропозицій щодо усунення витоків та розвитку зазначеної дискримінації

На сьогодні у суспільстві вже затверджено висновок, що подолати дискримінацію за ознаками статі можна тільки за допомогою чіткого контролю з боку державних органів та громадських організацій. Проте важливу роль у цьому процесі має відігравати відповідне національне законодавство. В Україні прийнято цілий ряд нормативних документів, які юридично обґрунтовують питання запобігання і протидії дискримінації за ознакою статі, проте як показує аналіз ні в Кримінальному кодексі України ні в Кодексі України про адміністративні правопорушення

немає відповідних механізмів стосовно відповідальності за порушення антидискримінаційного законодавства. Таким чином однією з головних проблем у зазначеній статті є проблема встановлення відповідного механізму притягнення до відповідальності осіб, які здійснюють дискримінацію за ознакою статі.

Права і свободи людини та громадянина протягом усієї історії розвитку привертають до себе пильну увагу. Їх проголошення найвищою цінністю є одним із головних досягнень нашої держави. В основу сучасної Конституції України [1] покладено принцип гуманізму, який передбачає безпечне, вільне та гідне життя громадян у всіх сферах життєдіяльності. Важливу роль реалізації права і свободи людини грають гарантії їх забезпечення, зокрема на законодавчому рівні.

Порушення права і свободи людини виступає серйозною проблемою ще з часів існування людства. І, незважаючи на те, що у Загальній декларації прав людини [2] та в основних законах держави проголошено, що життя, свободи та права людини найвищою цінністю, сучасні реалії демонструють нові і нові порушення законних прав та інтересів людини, які в переважній більшості носять назву дискримінація.

Спочатку дискримінація виявлялася переважно щодо окремих меншин, або так званих корінних народів. Нерідко дискримінації піддавалися і піддаються на сьогодні біженці, мігранти, а також особи, що відрізняються від інших за будь-якими ознаками (фізичні та психічні недоліки, стать, сексуальна орієнтація та т. ін.).

Порушення права і свободи людини виявлялося у різних формах, але у тому чи іншому мірою це торкалося практично кожної людини, навіть якщо він нічим не відрізнявся від інших. У зв'язку з цим ще з давніх-давен дослідники намагалися зрозуміти причину такого явища як дискримінація, знайти спосіб мінімізувати можливість порушення рівності прав і свобод людини і громадянина.

Варто зазначити, що раніше дискримінація була природним явищем, завдяки якому існувала можливість відстежувати людей, які належать до будь-якої соціальної групи. Нині дискримінація заборонена як національним законодавством, а й багатьма міжнародними угодами. Законодавство більшості країн передбачає різні наслідки за нетолерантне ставлення до осіб за будь-якими ознаками, що відрізняються від суспільства.

Історично дискримінація виникала з різних причин, а саме колір шкіри, стать, мова, релігійні та політичні переконання і т. ін. . Досить значущими були також такі причини як походження людини, національні та соціальні фактори, матеріальне становище, фізичне та психічне здоров'я.

Виникнення дискримінації окремі дослідники пов'язують із розшаруванням суспільства та появою соціальної нерівності. Проте це тільки один з факторів, яких існує досить багато.

На нашу думку, найбільш виразною, а з іншого боку найбільш прихованою, якщо можна так сформулювати, є дискримінація за ознакою статі. З самого початку формування людського суспільства ролі жінки і чоловіка суттєво розрізнялися. Чоловік мав бути мисливцем, добувати їжу та забезпечувати охорону сім'ї.

Роль жінки це народження дітей, їх виховання до певного періоду, турбота про житло, їжу та інші предмети побуту. Ці традиції поступово були перейняті у більшості держав Давнього світу та й впродовж середніх віків становище жінки нічим не відрізнялося від становища жінки наприклад, у Давній Греції.

Давня Греція серед істориків вважається одним з перших зразків демократичного суспільства. Проте якщо ми візьмемо жінок Давньої Греції то вони тільки окремі права, які істотно не впливали на суспільство в цілому.

Як пише Голубченко А. більшість жінок у Давній Греції була відстороненою від політичного та громадського

життя. Молодих дівчат не вчили нічому крім навичок роботи у домі, вміння прясти і ткати. Грецьке суспільство визначало для жінок тільки такі ролі, дружина, мати, домогосподарка [3]. Проте в окремих регіонах у Давній Греції жінкам дозволялося отримувати певну освіту, вивчати літературу, мистецтво та ряд інших наук. Крім того в окремих випадках жінки мали право успадковувати майно та мали юридичні права нарівні з чоловіками. Проте це не було загальним правилом, це були скоріш винятки.

У Давньому Римі в переважній більшості становище жінок не змінилося, проте завдяки розвитку цивільного права становище жінок певною мірою змінилося. Жінки як до так і після одруження підпадали під опіку чоловіків, бо як стверджували давньоримські юристи вони мали природне «легкодумство» [4].

У шлюбі майно жінки передавалося чоловікові, а вона не мала права ним розпоряджатися. Проте класичне римське приватне право та виникнення особливої форми шлюбу (*sine manu*), який виник у класичну та після класичну добу, жінки були зрівняні у правах з чоловіком у правовідносинах стосовно майна. Щодо політичних та інших прав звичайно жінки були їх позбавлені [5].

Не змінилося становище жінок і у Середні віки. Функції жінки практично звелися до ведення домогосподарства та народження дітей. Жінки вважалися людьми нижчого виду вони не брали участі у громадському житті. Досить великий вплив на становище жінок здійснювала церква, яка підтримувала ідею підпорядкування жінки чоловікові [6].

Зазначена система дискримінації виникла природно у зв'язку з тим, що ролі жінки та чоловіка у сім'ї відрізнялися. Для жінки було призначено роль народження дітей, робота по домогосподарству, приготування їжі та т. ін. Чоловік мав право брати участь у політичному житті, вибирати та бути обраним до органів влади та т. ін.

Проте у кінці 18 сторіччя у зв'язку з загальною демократизацією суспільства у Сполучених Штатах Америки і в Європі виникає рух за надання жінкам політичних прав. Цей рух мав назву рух суфражисток [7]. Завдяки активним діям цих жінок, а також підтримці їх демократичними силами в окремих країнах жінкам було надане право брати участь у виборах. Першою країною, яка дала політичні права жінкам була Нова Зеландія, парламент якої у 1883 році прийняв закон про рівність жінок і чоловіків у виборчому процесі. Пізніше подібні права були надані жінкам у Австралії – у 1902 році, Фінляндії – 1906 році та інших країнах [8].

Разом з тим надання політичних прав жінкам не вирішило проблему дискримінації жінок в цілому. Дослідники вважають, що першим документом, який проголосив про рівність чоловіків і жінок стала прийнята у 1948 році «Загальна декларація прав людини», яка проголосила, що всі громадяни будь-якої країни мають право брати участь у виборах а також бути обраними до органів влади [9]. Певною мірою конкретизовані політичні права жінок були у Конвенції про політичні права жінок 1953 року проте вони в переважній більшості відповідали тим принципам, які було закладено у Загальній декларації з прав людини.

Подальший розвиток міжнародного права був спрямований на закріплення та розширення міжнародних документів, які юридично закріплювали права жінок. Серед них необхідно виокремлювати такі як «Декларація про захист жінок і дітей в надзвичайних обставинах та в період збройних конфліктів» 1979 року [11]. Зазначена декларація передбачала, що всі форми дискримінації жінок і дітей під час збройних конфліктів вважаються міжнародними злочинами і тягнуть відповідальність. Разом з тим її виконання не забезпечене відповідними документами Організації Об'єднаних націй та інших міжнародних організацій. Російські окупанти на сьогодні вчиняють тисячі кримінальних правопорушень на окупованій території стосовно жінок і дітей, але міжнародна спільнота не застосовує

відповідних кроків стосовно притягнення Путіна та його поплічників до міжнародної відповідальності.

Найбільш вагомим міжнародним документом у сфері рівноправності чоловіків і жінок, а також заборони дискримінації стосовно жінок вважається «Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок» [12].

Зазначена конвенція неодноразово коментувалася багатьма вченими [13,14]. Короткий аналіз зазначеної конвенції показує, що вперше в міжнародному документі було визначено поняття дискримінації, яке існувало тільки в наукових працях. Під дискримінацією у Конвенції вважаються наступні дії:

- будь-які дії, які спрямовані на розрізнення чоловіків і жінок за ознаками статі;
- різноманітні виключення з загальних правил, які стосуються ознак статі;
- різноманітні обмеження, які також стосуються обмежень з ознакою статі;
- визначення дискримінація у законодавстві та на практиці;
- дискримінація, яка збігається з дискримінацією за ознаками расової приналежності, вікової, релігійної та т. ін. [12].

Після прийняття зазначеної конвенції міжнародні організації почали активно доповнювати законодавство про усунення дискримінації за ознакою статі. У 1993 році була прийнята Віденська конвенція щодо ліквідації всіх форм дискримінації за ознакою статі, у 2000 році була прийнята Хартія основних прав Європейського Союзу, де також визначено, що на території Європейського Союзу заборонені всі форми дискримінації в тому числі і дискримінація за ознакою статі, у 2011 році була прийнята Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульська Конвенція).

В Україні на сьогодні ратифіковано всі зазначені Конвенції, крім того національне законодавство передбачає відповідні дії щодо дискримінації за ознакою статі. Верховна Рада України прийняла ряд законів де визначено як поняття дискримінації так і виокремлені види і форми дискримінації, в тому числі і дискримінації за ознакою статі [15].

Під дискримінацією в Законі України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» розуміються дії, які здійснюють будь-які особи стосовно інших осіб, що створюють певні обмеження «у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами у будь-якій формі» [15].

Разом з тим у статті 16 зазначеного Закону України передбачено різні види відповідальності за порушення законодавства. Тобто особи можуть притягатися до адміністративної, кримінальної та цивільно-правової відповідальності. Проте аналіз Кримінального кодексу України показує, що в кодексі немає навіть визначення дискримінації [16]. У Кодексі України про адміністративні право-

порушення існує лише одна стаття, яка передбачає відповідальність за дискримінацію «підприємців органами влади та управління» [17].

Таким чином ніякої відповідальності як приватні особи так і державні службовці за дискримінацію не несуть, тим більше за дискримінацію за ознаками статі.

Якщо ми візьмемо Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» [18], то в ньому також передбачено окремі заходи, які спрямовані на правовий вплив стосовно осіб, які здійснюють дискримінацію за ознаками статі. Разом з тим у статті 24 зазначеного закону також передбачено, що особи, які здійснюють дискримінаційні дії несуть кримінальну, цивільно-правову та адміністративну відповідальність. Але як вже було зазначено жодної відповідної статті про притягнення до відповідальності винних осіб ні в Кримінальному кодексі України ні в Кодексі України про адміністративні правопорушення немає.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі можна визначити наступним чином:

- незважаючи на велику кількість міжнародних нормативних документів та тих, які прийняті владою України питання дискримінації жінок за ознакою статі досить часто зустрічається в Україні. В переважній більшості це так звана непряма дискримінація. Вона виражається у відмові прийняття на роботу жінок, які одружені, адже вони можуть народити дитину і піти у відпустку по догляду за дитиною. Така дискримінація спостерігається як у сфері приватних підприємств, установ та організацій так і в окремих випадках у державних;

- система контролю за дотриманням відповідних норм як міжнародних так і національних нормативних документів в Україні ще досить слабка, адже відповідні матеріали щодо дискримінації за ознакою статі ще ні разу не розглядалися та й поняття дискримінація в Кримінальному кодексі України немає. Кримінальні правопорушення, які передбачені статтями 172 та 173 Кримінального кодексу України не мають визначають дискримінації і тому особи, які вчиняють відповідні дії не можуть притягатися до кримінальних відповідальності.

- Немає відповідних норм стосовно притягнення до відповідальності осіб за вчинення дискримінаційних дій і в Кодексі України про адміністративні правопорушення. Єдина стаття, яка передбачає відповідальність за дискримінацію не пов'язана з дискримінацією за ознакою статі, проте аналіз показує, що саме зазначений вид дискримінації досить широко поширений в Україні

- в Україні немає постійного моніторингу у сфері дискримінації за ознакою статі, адже у зв'язку з конкуренцією на ринку праці жінки погоджуються на заробітну плату яка є нижчою за відповідну оплату чоловіків;

- позитивним є включення до Кримінального кодексу України статті 126-1 яка певною мірою визначає окремі питання дискримінації жінок у сім'ї та побуті, проте більшість справ за даною статтею припиняється в судах у зв'язку з примиренням потерпілого чи потерпілої.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради*. 1996. №30. Ст.141.
2. Загальна декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
3. Голубченко А. Статус жінки у Стародавньому світі та Середньовіччі: теоретико-правовий аспект. *Law. State. Technology*. 2021. № 3. С. 3-8. URL: <https://journals.politehnica.dp.ua/index.php/ist/article/view/25/16>
4. Вовк В. М. «Жіноче питання» у римському праві. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2008. № 3. С. 1-9
5. Малютіна І.П. Категорія «жінка» у публічному і приватному праві Стародавнього Риму. *Юридична наука*. 2013. № 3. С. 28-34.
6. Соболь О. Суспільно-політичне становище жінки в епоху Європейського Середньовіччя. *Вісник Львівського університету. Серія «Філософські науки»*. 2012. Вип. 15. С. 112-119.
7. Богачевська-Хомяк М., Веселова О. М. Жіночий рух в Україні. *Енциклопедія історії України*: Т 3. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zhinochy_rukh_v_Ukraini
8. Які країни першими надали жінкам право голосу на виборах? (інфографіка). URL: <https://hmarochos.kiev.ua/2019/03/08/yaki-krayiny-pershymy-nadaly-zhinkam-pravo-golosu-infografika/>
9. Загальна декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

10. Замула А.Ю., Роль Організації Об'єднаних націй у захисті прав жінок: від стратегій до реалізації. Серія ПРАВО. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. Випуск 84: частина 4. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/09/39-3.pdf>
11. Декларація № 995_317 від 14.12.1974 Декларація про захист жінок і дітей при надзвичайних обставинах та під час збройних конфліктів. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/169632__169632
12. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text
13. Чижмарь, К. І.. Міжнародні стандарти рівноправ'я та захисту прав жінок та практика України [Текст] : дис... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Чижмарь Катерина Іванівна ; НАН України, Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. К., 2007. 182 арк.
14. Кравченко О.С. Адміністративно-правові основи гендерної політики дис. канд. юридичн. наук. Ужгород, 2024. 218 с.
15. Закон України Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні від 6 вересня 2012 року № 5207-VI *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2013, № 32, ст. 412.
16. Кримінальний кодекс України <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
17. Кодекс України про адміністративні правопорушення. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>
18. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків Закон України від 6 вересня 2012 року № 5207-VI *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2005, № 52, ст.561
19. Янковець І. Поняття гендерної дискримінації в історико-правовій ретроспективі. Національний юридичний журнал: теорія та практика. Серпень 2019 р. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2019/4/part_1/9.pdf

ОСОБИСТІСНІ КРИТЕРІЇ ВІДПОВІДНОСТІ ОСОБИ ВСТАНОВЛЕНИМ ВИМОГАМ ПРИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ДЕРЖАВНУ СЛУЖБУ

PERSONAL CRITERIA FOR A NATURAL PERSON'S COMPLIANCE WITH THE ESTABLISHED REQUIREMENTS IN THE REALIZATION OF THE RIGHT TO CIVIL SERVICE

Стрілецький М.А., аспірант кафедри адміністративного та фінансового права

Національний університет «Одеська юридична академія»

Статтю присвячено актуальному питанню реалізації конституційного права на рівний доступ особи до державної служби. Акцентовано увагу на тому, що реалізація права на державну службу є можливою тільки за певних умов, чітко конкретизованих і визначених чинним законодавством, і, насамперед, законодавством про державну службу. Зазначено, що ряд важливих теоретико-методологічних аспектів досліджуваного питання, станом на теперішній час, залишаються без належного доктринального забезпечення, що має негативний вплив на реалізацію конституційного права доступу особи до державної служби.

Встановлено, що однією із умов реалізації права на державну службу є критерії, яким особа має відповідати, і виокремлено два види критеріїв: особистісні та професійні. Враховуючи те, що цю статтю присвячено характеристиці особистісних критеріїв, акцентовано увагу на структурі цього виду критеріїв. Зазначено, що у контексті Закону «Про державну службу» йдеться про такі критерії, як: 1) громадянство України, зокрема акцентовано увагу на двох моментах: а) прийняття в Україні множинного громадянства та проблем його імплементації до сфери державної служби (враховуючи ст. 24 Конституції України і п. 1 ст. 5 Європейської конвенції про громадянство); б) фактичний допуск до державної служби іноземців та осіб без громадянства у контексті мілітаризованої служби в умовах введення воєнного стану в Україні; 2) повноліття, зокрема звернено увагу на: а) зіставленні таких нормативних понять, як «повноліття» і «вісімнадцять років»; б) використанні доктринального поняття «віковий ценз»; 3) інші особистісні критерії (передбачаються для мілітаризованої служби та окремих підвидів спеціалізованої служби): а) стан здоров'я; б) рівень фізичної підготовки; в) моральні якості; г) доброчесність; д) бездоганна репутація. Акцентовано увагу на тому, що хоча поняття «моральні якості» активно використовується у законах, у жодному із них не передбачено як його визначення, так і не надано хоча б примірного переліку його якостей.

Ключові слова: право на державну службу; державна служба; державний службовець; критерії відповідності; особистісні критерії відповідності; моральні якості, доброчесність, бездоганна ділова репутація.

The article is devoted to the actual issue of the constitutional right to equal access of citizens to the civil service. It is emphasized that the realization of the right to civil service is possible only under certain conditions, clearly specified and defined by the current legislation, including the legislation on civil service. It is noted that a number of important theoretical and methodological aspects of the studied issue, as of today, remain without proper doctrinal support, which has a negative impact on the implementation of the constitutional right of access of citizens to public service.

It has been determined that one of the conditions for the realization of the right to civil service is the criteria that a citizen must meet, and two types of criteria have been allocated: personal and professional. Given that this article is devoted to the characteristics of personal criteria, attention is focused on the structure of this type of criteria. It is noted that in the context of the Law "On Civil Service" it refers to such criteria as: 1) citizenship of Ukraine, in particular, emphasis is placed on two points: a) the adoption of multiple citizenship in Ukraine and the problems of its implementation in the sphere of civil service (including Article 24 of the Constitution of Ukraine and paragraph 1 of Article 5 of the European Convention on Nationality); b) actual admission to the civil service of foreigners and stateless persons in the context of militarized service in the conditions of martial law in Ukraine; 2) adulthood, in particular attention is paid to: a) the comparison of such normative concepts as "adulthood" and "eighteen years"; b) the use of the doctrinal concept of "age cent"; 3) other personal criteria (provided for militarized service and specific subspecies of specialized service): a) health condition; b) level of physical training; c) moral qualities; d) integrity; e) impeccable reputation. It is emphasized that although the concepts of "moral qualities" and "integrity" are actively used in the laws, none of them provides for its definition, and not given at least a primitive list of their qualities.

Key words: the right to civil service; civil service; civil servant; compliance criteria; personal compliance criteria; moral qualities; integrity; impeccable reputation.

Постановка проблеми та її актуальність. Одним із важливих публічних конституційних прав особи є рівне право на доступ до державної служби, яке забезпечує його безпосередню участь в управлінні справами держави. Реалізація особою цього права є можливою тільки за певних умов, чітко конкретизованих і визначених чинним законодавством, і, насамперед, законодавством про державну службу. При цьому слід звернути увагу на те, що «умова» – це: «взаємна усна чи письмова домовленість про що-небудь, угода, договір»; «вимога, пропозиція, висунута однією з сторін, які домовляються про що-небудь»; «необхідна обставина, яка робить можливим здійснення, створення, утворення чого-небудь або сприяє чомусь»; «правила, які існують або встановлені в тій чи іншій галузі життя, діяльності тощо» [1]. Таким чином, проектуючи поняття «умова» на сферу державної служби, у контексті реалізації права на державну службу, слід зазначити, що однією із таких умов є критерії, яким особа має відповідати при реалізації права на державну службу, тобто критерії відповідності. Оскільки державна служба

є досить неоднорідною, остільки і критерії відповідності, у залежності як від її виду або підвиду, так і від посад державної служби, є досить різноманітними. Водночас, спільними для цих критеріїв є те, що їх доцільно згрупувати на такі види: особистісні та професійні.

Звернення до наукових доробок із досліджуваного питання свідчить про те, що окремі аспекти зазначеної проблематики були об'єктом наукового пошуку таких науковців, як: Л. Біла-Тіунова [2–4], Ю. Даниленко-Негара [5], Р. Негара [6], Н. Панова [7], О. Стець [8] та ін. Водночас, ряд важливих теоретичних, методологічних і практичних аспектів досліджуваного питання, станом на теперішній час, залишаються без належного доктринального забезпечення, що має негативний вплив на реалізацію конституційного права доступу особи до державної служби.

Метою статті є надання характеристики сутності та структури особистісних критеріїв відповідності особи встановленим вимогам при реалізації права на державну службу.

Виклад основного матеріалу. Як слідує із вищевикладеного, першою логічною умовою реалізації права на дер-

жовну службу є критерії, яким особи має відповідати при реалізації права на державну службу, тобто, у цьому разі поняття «критерій» сприймається, як «мірило істинності; відповідність об'єктивній дійсності» [1]. У контексті державної служби критерії – це законодавчо (переважно на рівні законів) визначені вимоги до особи, яка реалізує право на державну службу. Саме поняття «вимоги» використовується законодавцем у Законі «Про державну службу» – ст. 20 «Вимоги до осіб, які претендують на вступ на державну службу» [9]. Слід зазначити, що у контексті цього дослідження поняття «критерії» і «вимоги» використовуються як синоніми. Це дослідження присвячено особистісним критеріям, тобто таким, що стосуються характеристики безпосередньої особи, яка реалізує право на державну службу, а саме: а) громадянство України; б) повноліття особи. При цьому слід зазначити, що йдеться про самий оптимальний перелік елементів цього виду критеріїв, який визначено у ст. 19 Закону «Про державну службу» і який, для різних видів та підвидів державної служби, може доповнюватися й іншими особистісними критеріями (про що йдеться нижче).

Громадянство України. Стосовно громадянства України [10] в особи, яка реалізує своє право на державну службу, важливим є те, що цей критерій є наскрізний, тобто він має бути притаманним їй протягом усього терміну перебування на державній службі: від вступу на державну службу – до припинення державної служби, що підтверджується обов'язковим припиненням державної служби у разі припинення громадянства України (п. 1 ч. 1 ст. 84 Закону «Про державну службу»). Враховуючи те, що питання громадянства особи, яка реалізує право на державну службу, або яка є державним службовцем, у теорії адміністративного права приділялося достатньо уваги вітчизняними науковцями [2–4; 7; 8], а отримані ними наукові результати є цілком прийнятними для цього дослідження, увагу акцентовано на таких двох обставинах громадянства, які є проблемними:

1) прийняття в Україні множинного громадянства. Йдеться про те, що, на теперішній час, в країні здійснюється законотворча діяльність щодо запровадження множинного громадянства в Україні [11], яке, безперечно, потребуватиме перегляду як конституційних положень, так і відповідних положень Законів «Про громадянство України» і «Про державну службу» та інших законів щодо права на державну службу тільки громадян України. Не вдаючись до характеристики законопроектів у цілому, слід звернути увагу на те, що особи із множинним громадянством повинні будуть мати доступ до публічної або державної служби, у зв'язку із чим виникають проблемні питання нормативно-правового характеру, які, на теперішній час, не мають вирішення, зокрема:

відповідно до ст. 24 Конституції України «громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри ... або іншими ознаками». Таким чином, встановлення обмеження доступу осіб з множинним громадянством до публічної служби або державної служби, з точки зору його конституційності, розглядатиметься як таке, що суперечить Конституції України;

обмеження осіб із множинним громадянством у реалізації їхнього права на державну службу буде суперечити європейським стандартам та підходам у цій сфері, зокрема п. 1 ст. 5 Європейської конвенції про громадянство, відповідно до якої «законодавство держав не повинно містити норми з питань громадянства, які проводять відмінності або містять дискримінаційну практику, у тому числі за ознаками національного та етнічного походження» [12];

наявність в особи множинного громадянства, як видається, створюватиме проблеми щодо виконання ними військового обов'язку при проходженні військової служби,

особливо враховуючи теперішні умови (введення воєнного стану в Україні);

2) фактичний допуск до державної служби іноземців та осіб без громадянства. Ця обставина є тісно пов'язаною з попередньою і такою, що є, певною мірою, обумовлена нею. Попри те, що питання запровадження в Україні множинного громадянства перебуває на початковій стадії, враховуючи введення воєнного стану в Україні, вирішено питання щодо допуску до таких підвидів мілітаризованої служби, як військова служба у ЗСУ, Державній спеціальній службі транспорту і Національній гвардії України іноземців та осіб без громадянства. Так, Законом «Про внесення змін до Кримінального та інших законодавчих актів України щодо запровадження інституту умовно-дострокового звільнення осіб від відбування покарання для безпосередньої їх участі в обороні країни, захисті її незалежності та територіальної цілісності» [13] внесено зміни до ст. 1 «Військовий обов'язок» Закону «Про військовий обов'язок і військову службу» [14] і передбачено, що іноземці та особи без громадянства (у т.ч. звільнені з полону до завершення бойових дій у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України), які на законних підставах перебувають на території України, можуть проходити військову службу: а) у Збройних Силах України, Державній спеціальній службі транспорту та Національній гвардії України; б) тільки у добровільному порядку (за контрактом). При цьому, на них військовий обов'язок не поширюється; в) тільки у випадках, передбачених законом; г) не маючи права заміщати посади, перелік яких затверджено Міністерством оборони [15]. Особливості прийняття на військову службу та її проходження указаними категоріями осіб регламентується Главою III¹ Закону «Про військовий обов'язок і військову службу». Таким чином можна вважати, що в Україні запроваджено ситуативно-обмежений доступ іноземців та осіб без громадянства до військової служби як різновиду державної служби.

Повноліття особи. При характеристиці цього критерію, слід, насамперед, звернути увагу на те, що Закон «Про державну службу» у ст. 19 «Право на державну службу» використовує поняття «повнолітні громадяни» не надаючи його визначення або тлумачення. Як свідчить аналіз чинного законодавства України, чіткого визначення поняття «повноліття», або «повнолітній громадянин», або «повнолітня особа» немає. Водночас, враховуючи те, що: а) ч. 1 ст. 34 ЦК України [16] передбачає, що «повну цивільну дієздатність має фізична особа, яка досягла вісімнадцяти років (повноліття)»; б) абз. 2 ст. 6 СК України, передбачає, що «неповнолітньою вважається дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років» [17]; в) абз. 2 ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» [18] визначає, що «дитина – особа віком до 18 років (повноліття) ...» – можна зробити висновок, що повнолітня особа – це особа, яка досягла 18 років. Натомість, окремі закони, що регулюють особливості вступу особи на окремі підвиди державної служби, використовують поняття «вісімнадцять років»: ст. 570 МК України [19], ст. 49 Закону «Про Національну поліцію» [20] тощо. При цьому важливо звернути увагу на те, що у доктринальному аспекті часто використовується узагальнююче поняття – «віковий ценз» [3], зміст якого може мати або формулювання «... по досягненні 18 років ...», або «... від 18 років – до досягнення 65-річного віку» тощо.

Стосовно окремих підвидів державної служби передбачається як вік, при досягненні якого особа має право на державну службу, так і вік, досягнення якого є підставою для звільнення з державної служби, тобто йдеться про граничний вік перебування на службі. Так, відповідно до: ст. 15 Закону «Про військовий обов'язок і військову службу» особа, яка досягла 18 років має право на військову

службу; ст. 16 Закону «Про Бюро економічної безпеки України» [21] – особа, не молодше 35 років, ... може бути Директором БЕБ. У ряді випадків закон передбачає граничний вік перебування на службі, зокрема ст. 22 Закону «Про військовий обов'язок і військову службу» передбачає, що особа перебуває на військовій службі у залежності від військових звань і виду військової служби (призов або контракт), відповідно, від 45 – до 65 років.

Інші особистісні критерії. Як уже зазначалося вище, у ряді випадків чинне законодавство передбачає й інші особистісні критерії для осіб, які реалізують право на окремі підвиди державної служби. Йдеться, зокрема, про такі критерії, як:

стан здоров'я: п. 4 ч. 1 ст. 13 Закону «Про дипломатичну службу» [22]; ч. 3 ст. 49 Закону «Про Національну поліцію»; ч. 3 ст. 14 Закону «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» [23]; ч. 3 ст. 14 Закону «Про Державне бюро розслідувань» [24]; п. 3 ст. 19 Закону «Про Бюро економічної безпеки України»; абз. 2 ст. 19 Закону «Про Службу безпеки України» [25]; ст. 16 Закону «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб» [26] тощо;

рівень фізичної підготовки: ч. 3 ст. 49 Закону «Про Національну поліцію»; ч. 3 ст. 14 Закону «Про державну кримінально-виконавчу службу України»; абз. 2 ст. 19 Закону «Про Службу безпеки України» тощо;

моральні якості: ч. 3 ст. 14 Закону «Про державну кримінально-виконавчу службу України»; ч. 3 ст. 49 Закону «Про Національну поліцію»; ч. 3 ст. 14 Закону «Про Державне бюро розслідувань»; п. 3 ст. 19 Закону «Про Бюро економічної безпеки України»; абз. 2 ст. 19 Закону «Про Службу безпеки України»; ст. 16 Закону «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб». При цьому слід звернути увагу на те, що хоча поняття «моральні якості» активно використовується у нормативному обігові і, насамперед, у законах (про що свідчить вищенаведене), у жодному нормативно-правовому акті не передбачено як його визначення, так і не надано хоча б примірного переліку цих якостей. Звернення до доктринального аспекту цього поняття свідчить про те, що серед науковців немає єдиної точки зору щодо його змістовного навантаження навіть у тих випадках, коли йдеться про конкретний підвид державної служби. Так, досліджуючи моральні якості працівників ДСНС Р. Лаврецький, І. Мовчан та І. М'якуш виокремлюють такі: «відданість обов'язку, мужність, відповідальність, працелюбність, дисциплінованість, честь і гідність, інтелігентність, гуманізм та багато інших» – для працівника ДСНС [27, с. 39]. Водночас, Ю. Мудра і М. Кришталь вважають, що такими якостями для цього підвиду державних службовців є «якості, в яких виявляється ставлення особи до Батьківщини, свого народу, його культури, мови, історії розвитку; розвинене почуття обов'язку, особистої відповідальності за справу, професійної справедливості та такту; власне моральні якості: чесність, правдивість, почуття особистої гідності тощо; моральні якості, які виявляються в екстремальних ситуаціях: сміливість, мужність, дисциплінованість, готовність до самопожертвування тощо; якості, що характеризують культуру спілкування співробітників під час служби та в побуті» [28; с. 313-314]. І. Марчук характеризує «ввічливість, доброзичливість; тактовність; товариськість; спостережливість, проникливість; витримка; наполегливість; уміння встановити контакт з людьми; об'єктивність в оцінці ситуації; неформальне ставлення до своїх обов'язків; підвищене почуття відповідальності; толерантність; непримиренне ставлення до злочинності; емпатія» – як найбільш поширені якості у професіограмах юридичних професій [29, с. 305] і «принциповість, справедливність, непримиренне ставлення до злочинності, гуманізм, почуття відповідальності, неформальне ставлення до своїх обов'язків, об'єктивність, уміння встановлювати контакт з людьми, витримка, наполегливість, проникливість, доброзичливість, тактовність, чуйність» – як типові професійно-моральні якості правоохоронця [29, с. 305]. Л. Кримець, С. Грилок, О. Недвига і О. Саєнко, виокремлюють такі моральні якості військового лідера в умовах російсько-української війни, як «честь, професійна вірність, у виконанні обов'язків; стійкість, мужність,

витримка; патріотизм; чесність, здатність завжди говорити правду; вірність, командна єдність, здатність згуртувати; ініціативність, героїзм; доброчесність; впевненість у собі; толерантність, неупередженість; цілеспрямованість, наполегливість, рішучість» [30]. Аналіз наведених переліків дозволяє виокремити такі моральні якості, що є найбільш поширеними, зокрема: відповідальність (особиста відповідальність, підвищене почуття відповідальності); честь і гідність; дисциплінованість; неупередженість; уміння встановлювати контакт з людьми;

доброчесність: п. 3 ст. 19 Закону «Про Бюро економічної безпеки України». Стосовно цього критерію слід звернути увагу на такі моменти: по-перше, поняття «доброчесність» не визначено жодним нормативно-правовим актом проти те, що воно часто визначається критерієм оцінювання особи при вступі на державну посаду; і по-друге, чинний Закон «Про державну службу» передбачив принцип «доброчесності державної служби» як «спрямованість дій державного службовця на захист публічних інтересів та відмова державного службовця від превалювання приватного інтересу під час здійснення наданих йому повноважень» (п. 5 ч. 1 ст. 4). Як видається, таке визначення названого принципу є дещо звуженим і таким, що не повною мірою висвітлює його сутність, оскільки воно акцентовано виключно на професійній стороні державного службовця. Водночас, поза увагою законодавця залишилися такі важливі особистісні елементи доброчесності, як: «... шанобливість, сумлінність, працьовитість, дисциплінованість, гідність, вдячність, милосердя, ширість, відповідальність» [3; с. 89], тобто йдеться про моральність особи, яка претендує на посаду державної служби, або державного службовця. Отже слід зазначити, що **доброчесність – це сукупність морально-етичних характеристик, які визначають межі та спосіб відносин особи щодо себе** (напр., гідність, працьовитість), **суспільства** (напр., шанобливість, сумлінність, вдячність, милосердя) **та держави** (напр., відповідальність, пріоритет публічного інтересу над приватним інтересом). Характеристика поняття «доброчесність» була б неповною без визначення його співвідношення з поняттям «моральні якості», які досить часто визначаються відповідним законом (наведено вище) як критерій реалізації права на державну службу. Вище наведене свідчить про те, що поняття «доброчесність» є узагальнюючим поняттям, яке містить, у тому числі й моральні якості, тобто ці поняття, як видається, співвідносяться, як ціле і частка;

бездоганна репутація, бездоганна ділова репутація: п. 7 ч. 2 ст. 10 Закону «Про Державне бюро розслідувань»; ч. 4 ст. 15 Закону «Про Бюро економічної безпеки України». Оскільки перший із названих Законів не передбачає, як інші закони, визначення термінів, що використовуються у ньому, а другий – не передбачає визначення поняття «бездоганна репутація (бездоганна ділова репутація)», для визначення цього поняття слід звернутися до інших нормативно-правових актів. Тільки Закон «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму» [31], на теперішній час, надає визначення поняття «бездоганна ділова репутація» як «сукупність підтвердженої інформації про фізичну особу, що дає можливість зробити висновок про відсутність встановлених протягом останніх трьох років (якщо інший строк не встановлено спеціальним законом, що регулює діяльність суб'єкта первинного фінансового моніторингу) компетентними органами або судом порушень вимог законодавства про запобігання та протидію, законодавства про фінансові послуги та законодавства про запобігання корупції, а також про відсутність судимості за злочини проти основ національної безпеки України, миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, громадської безпеки, власності, у сфері господарської діяльності, у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку та у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, яка не знята або не погашена в установленому законом порядку» (п. 5 ст. ч. 1 ст. 1). При цьому слід звернути увагу на те, що у Законі «Про запобігання та про-

по-третє, нормативного визначення стандартного переліку якостей, які становлять зміст використаного поняття («моральні якості», «добросесність», «бездоганна репутація (бездоганна ділова репутація)» з можливістю його доповнення іншими якостями, враховуючи специфіку державної служби.

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОДАТКОВІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

CONCEPT AND SIGNS OF ADMINISTRATIVE LIABILITY FOR TAX OFFENCES

Юнін О.С., д.ю.н., професор,
Заслужений діяч науки і техніки України
проректор,

Дніпровський державний університет внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0003-4846-2573

В статті розглядається питання поняття, ознак адміністративної відповідальності за податкові правопорушення як одного із видів юридичної відповідальності за податкові правопорушення. Підкреслюється особлива мета юридичної відповідальності за податкові правопорушення пріоритетом є компенсація нанесеної суспільству шкоди. В статті розглядаються різні підходи до класифікації податкових правопорушень. Наводяться твердження дослідників щодо недоліків чинного законодавства та відсутності адміністративної відповідальності за деякі податкові правопорушення. В дослідженні наводиться визначення адміністративної відповідальності за податкові правопорушення – вид юридичної відповідальності, що полягає у застосуванні до правопорушника (суб'єкта правовідносин, визначених ст. 109.1 Податкового кодексу України, тобто платна податків, у тому числі осіб, прирівняних до платника податку, контролюючих органів та/або їх посадових осіб та інших суб'єктів у випадках, прямо передбачених Податковим кодексом України) адміністративних стягнень, що передбачені ст. ст. 156, 156.2., 163.1., 163.2, 163.3, 163.4., 164.1., 164.5, 166.21, ч. 5-10 ст. 166.6, ч. 1,3,4 ст. 172.6, с. 177.2, ст. 188.23 Кодексу України про адміністративні правопорушення, а також за деякі статті Податкового кодексу України та Митного кодексу України за вчинені адміністративні проступки. Зазначаються ознаки адміністративної відповідальності за податкові правопорушення: підставою її настання є дія чи бездіяльність, що містить усі ознаки складу податкового правопорушення; вона настає на підставі та у порядку, які визначені нормами адміністративного права; наявність особливого кола суб'єктів, які визначені ст. 110 Податкового кодексу України; адміністративна відповідальність за податкові правопорушення настає за правопорушення, що не наносять значної шкоди суспільним інтересам.

Ключові слова: адміністративна відповідальність за податкове правопорушення, податкове правопорушення, Кодекс України про адміністративні правопорушення, суб'єкти податкових правопорушень, підстави адміністративної відповідальності.

The article considers the issue of the concept, signs of administrative liability for tax offenses as one of the types of legal liability for tax offenses. The special purpose of legal liability for tax offenses is emphasized, the priority is compensation for the damage caused to society. The article considers various approaches to the classification of tax offenses. The researchers' statements regarding the shortcomings of the current legislation and the lack of administrative liability for some tax offenses are given. The study provides a definition of administrative liability for tax offenses - a type of legal liability, which consists in applying to the offender (the subject of legal relations defined in Art. 109.1 of the Tax Code of Ukraine, i.e. the taxpayer, including persons equated to the taxpayer, regulatory authorities and/or their officials and other subjects in cases directly provided for by the Tax Code of Ukraine) administrative penalties provided for in Art. Art. 156, 156.2., 163.1., 163.2, 163.3, 163.4., 164.1., 164.5, 166.21, parts 5-10 of art. 166.6, parts 1,3,4 of art. 172.6, p. 177.2, art. 188.23 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses, as well as for some articles of the Tax Code of Ukraine and the Customs Code of Ukraine for committed administrative offenses. The signs of administrative liability for tax offenses are indicated: the basis for its occurrence is an action or inaction that contains all the signs of a tax offense; it occurs on the basis and in the manner determined by the norms of administrative law; the presence of a special circle of subjects that are determined by art. 110 of the Tax Code of Ukraine; Administrative liability for tax offenses arises for offenses that do not cause significant harm to public interests.

Key words: administrative liability for tax offense, tax offense, Code of Ukraine on Administrative Offenses, subjects of tax offenses, grounds for administrative liability.

Постановка проблеми. Податки для будь-якої держави є явищем, необхідним для самого існування такої держави. Саме завдяки податкам держава може наповнювати бюджет задля фінансування органів державної влади і виконання поставлених перед державою завдань: соціальна сфера, захист держави і суспільства від зовнішніх загроз, забезпечення правопорядку тощо. Від ефективності та інноваційної податкової системи залежить також й інвестиційна привабливість держави. Можна побачити багато прикладів у світі, коли держави із слабкою сировинною базою недовисоким промисловим розвитком стрімко ставали успішними і заможними саме через податкову систему. Яскравим прикладом є Ірландія, яка входить до десятків найбагатших за рівнем ВВП на душу населення, а її податкова система ставиться за взірцем. Звісно, ефективна та дружня до інвестора податкова система є лише одним із елементів, які можуть зробити країну успішною. В будь-якому випадку, не зважаючи на ефективність податкової системи та відповідно привабливість для ведення бізнесу, в цій системі суспільних відносин завжди будуть суб'єкти таких відносин, які порушуватимуть законодавство, норми якого регулюють такі відносини. Відповідно до тяжкості правопорушення і нанесеної шкоди інтересам держави і суспільства варто розглянути питання адміністративної відповідальності за податкові правопорушення та її характерних властивостей як окремого виду юридич-

ної відповідальності за податкове правопорушення (кримінальної, фінансової), оскільки особливістю податкових правопорушень є те, що у першу чергу інтерес держави проявляється не у тому, щоб покарати суб'єкта правопорушення, а у відшкодуванні у грошовому еквіваленті нанесеної для держави і суспільства шкоди. В умовах повномасштабної збройної агресії росіян проти України питання податкових правопорушень особливо важливе, оскільки від наповнення грошима бюджету залежить національна безпека і оборона, фінансування Збройних Сил України та інших суб'єктів сектору безпеки і оборони, замовлення зі сторони держави у військово-промисловому секторі. Тому актуальним є питання висвітлення загалом проблематики юридичної відповідальності за податкові правопорушення, зокрема й адміністративної.

Стан опрацювання. Проблематика податкових правопорушень розглядається українськими та закордонними дослідниками, серед яких: Ю. Бондарчук, Г. Гончар, А. Літвінцева, М. Кучерявенко, А. Манукян, Т. Проценко, В. Рядінська, М. Трипольська, Р. Усенко та інші.

Метою статті є визначення поняття та ознак адміністративної відповідальності за податкові правопорушення.

Виклад основного матеріалу. На початку нашого дослідження варто з'ясувати декілька понятійно-категоріальних аспектів. Серед дослідників немає

єдності у визначенні поняття податкового правопорушення, наприклад, А. Мануян називає його наступним чином: «протиправне (вчинене з порушенням податкового законодавства), винне діяння (дія або бездіяльність) платників податків, податкових агентів та інших осіб, за вчинення якого податковим законодавством передбачено застосування заходів фінансово-правової відповідальності. Податкова відповідальність, на відміну від інших публічних видів юридичної відповідальності, таких як кримінальна та адміністративна, має певну специфіку, яка полягає у відмінності цілей її застосування (вона зазвичай покликана лише відновити порушений стан речей та компенсувати завдані порушенням збитки, а не спрямована на виховання порушника)» [6, с. 76–77]. Дослідник наводить особливості податкової відповідальності від адміністративної та юридичної у питанні цілей її застосування, ми у свою чергу зауважуємо, що така є особливість загалом щодо застосування юридичної відповідальності за податкові правопорушення, а саме компенсація нанесених для держави збитків є пріоритетом.

Відповідальність за податкові правопорушення специфічна через те, що за порушення податкового законодавства передбачені окрім каральних і компенсаторні стягнення. Адміністративні санкції за податкові правопорушення особливі й тим, що у випадку відсутності тяжких фінансових наслідків за таке правопорушення, до правопорушника застосовують саме адміністративні санкції, окрім того такі санкції не передбачають судимості та не такі суворі у порівнянні із кримінальною відповідальністю [10, с. 32–33]. Серед загальних ознак відповідальності за податкові правопорушення дослідники виділяють поєднання різних моделей юридичної відповідальності, а саме правовідновлювальну (компенсаційну) та штрафну (каральну). Для каральної або штрафної моделі важливим є правильна кваліфікація правопорушення, індивідуалізація покарання або стягнення та реалізація застосованих до правопорушника заходів примусу [2, с. 101]. Серед особливих ознак юридичної відповідальності за податкові правопорушення Є. Гоцуляк виділяє наступні: підставою податкової відповідальності є вчинення діяння, що містить усі ознаки складу податкового правопорушення; настання відповідальності врегульовано нормами податкового права; відповідальність полягає у застосуванні до правопорушника податкових санкцій фінансового характеру (штрафи); законодавство визначає особливий порядок притягнення до відповідальності; суб'єктами є платники податків та інші фіскально-зобов'язані особи [2, с. 101–102].

Д. Кобелька розглядає поняття правопорушення у фінансовій сфері: «суспільно шкідливе або небезпечне явище, протиправне діяння (дія або бездіяльність) деліктоздатного суб'єкта, що направлено на порушення норм фінансового законодавства, за допомогою якого здійснюється правове регулювання мобілізації (створення, формування), розподілу (перерозподілу), використання централізованих і децентралізованих фондів коштів» [4, с. 197]. Ст. 109.1. Податкового кодексу України містить визначення такого правопорушення: «Податковим правопорушенням є протиправне, винне (у випадках, прямо передбачених цим Кодексом) діяння (дія чи бездіяльність) платника податку (в тому числі осіб, прирівняних до нього), контролюючих органів та/або їх посадових (службових) осіб, інших суб'єктів у випадках, прямо передбачених цим Кодексом» [7]. Таким чином у Податковому кодексі України зазначається, що податкове правопорушення може скоїти не лише платник податків і таким чином нанести шкоду суспільству, але й посадові (службові) особи контролюючих органів. Й особливістю є те, що через дії або бездіяльність посадових осіб контролюючих органів платники податків можуть безкарно здійснювати податкові правопорушення, таким чином усе одно

наноситься шкода для суспільства у питанні наповнення державного бюджету України.

Адміністративна відповідальність є видом юридичної відповідальності, що полягає у реакції держави та органів державної влади, їх посадових осіб на правопорушення у вигляді адміністративних стягнень щодо фізичних та або юридичних осіб, які вчинили адміністративне правопорушення. В. Колпаков, наприклад, під такою відповідальністю розглядає примусове застосування правомочним суб'єктом за вчинення адміністративного проступку заходів впливу щодо правопорушника [5, с. 76].

Загалом, існують різні підходи до класифікації податкових правопорушень. Так О. Байк розділяє податкові правопорушення на три групи: податкові правопорушення, за які статтями Податкового кодексу України передбачається настання фінансової відповідальності; проступки у податковій сфері, за які передбачається застосування адміністративної відповідальності відповідно до норм Кодексу України про адміністративні правопорушення (себто адміністративна відповідальність) КУпАП; злочини, які вчиняються в результаті ухилення від сплати обов'язкових платежів, за що передбачається притягнення до кримінальної відповідальності відповідно до норм Кримінального Кодексу України [1, с. 369]. Тобто дослідник за основу класифікації бере саме вид відповідальності за правопорушення. А. Мануян також здійснює класифікацію податкових правопорушень: «Залежно від галузі права, яка регулює правовідносини щодо застосування юридичної відповідальності у зв'язку з вчиненням податкового правопорушення, можна виділити такі групи: – податкові правопорушення, за які суб'єкт притягується до фінансової відповідальності; податкові правопорушення, за які суб'єкт притягується до адміністративної відповідності; податкові правопорушення, за які суб'єкт притягується до кримінальної відповідності [6, с. 108–109]. Отже, адміністративна відповідальність є лише однією із трьох видів відповідальності за податкові правопорушення. Загалом під адміністративною відповідальністю за податкові правопорушення варто розуміти вид юридичної відповідальності, що полягає у застосуванні до правопорушника (суб'єкта правовідносин, визначених ст. 109.1 Податкового кодексу України, тобто платна податків, у тому числі осіб, прирівняних до платника податку, контролюючих органів та/або їх посадових осіб та інших суб'єктів у випадках, прямо передбачених Податковим кодексом України) адміністративних стягнень, що передбачені ст. 156, 156.2., 163.1., 163.2, 163.3, 163.4., 164.1., 164.5, 166.21, ч. 5–10 ст. 166.6, ч. 1, 3, 4 ст. 172.6, с. 177.2, ст. 188.23 Кодексу України про адміністративні правопорушення, Податкового кодексу України та Митного кодексу України за вчинені адміністративні проступки

В. Іщенко на основі критерію видових об'єктів виділяє декілька видів адміністративних правопорушень у сфері оподаткування: «1) адміністративні правопорушення проти порядку ведення податкового обліку, складання та подання податкової звітності (ст. 163.1, 163.2 КУпАП); 2) адміністративні правопорушення проти обов'язків зі сплати податків та подання декларацій про доходи та майновий стан (ст. 163.4, 164.1, ч. 1, 3, 4 ст. 172.6 КУпАП); 3) адміністративні правопорушення проти контрольних функцій податкових органів (ст. 163.3, ч. 5–9 ст. 166.6, ст. 188.23 КУпАП); 4) адміністративні правопорушення у сфері виробництва та алкогольних напоїв та тютюнових виробів (ст. 156, 156.2, 164.5, 177.2 КУпАП); 5) адміністративні правопорушення проти прав та свобод платників податків (ч. 9, 10 ст. 166.6, ст. 166.21 КУпАП)» [3, с. 144]». Також В. Іщенко наголошує на деяких недоліках українського законодавства, й окремо до груп податкових правопорушень, адміністративна відповідальність поки не визначена законодавчо, відносить: 1) правопорушення проти системи оподаткування (наприклад, неза-

конне встановлення та/або введення податків, незаконне стягнення податків, незаконне звільнення від сплати податків); 2) правопорушення проти виконання дохідної частини бюджету (наприклад, незаконне використання коштів, що надійшли на сплату податків податковими агентами або банками) [3, с.144].

С. Попова пише, що адміністративна відповідальність засобом адміністративного впливу на порушників податкового законодавства із застосуванням адміністративно-правових норм. А підставою для такої виступає наявність складу адміністративного правопорушення. Серед особливостей адміністративних стягнень за податкові правопорушення виділяє наступні «застосування до фізичних осіб та посадовців, винних у податкових правопорушеннях; адміністративні санкції не тягнуть за собою судимості; застосування у відношенні до найменш значних податкових правопорушень (проступків), які за своїм характером відповідно до закону не тягнуть кримінальної відповідальності; відсутність тяжких правових наслідків» [8, с. 50].

К. Прохоров здійснює групування ознак адміністративної відповідальності за податкові правопорушення: «1) ознаки загального рівня дають змогу розуміти адміністративну відповідальність за податкові правопорушення як органічної частини т. зв. «системи юридичної відповідальності в податковій сфері»; 2) ознаки спеціального рівня уможливають розуміння вказаної відповідальності як відповідальності, що настає в результаті вчинення правопорушення, охопленого системою адміністративних правопорушень у податковій сфері; 3) ознаки особливого рівня дають змогу виокремлювати адміністративну відповідальність за правопорушення, передбачене ст. 164-1 КУпАП, як окремий практичний вияв відповідної галузевої відповідальності, що виникає в означеній сфері правових відносин»[9, с. 5].

Основними ознаками адміністративної відповідальності за податкові можна назвати наступні: така відповідальність настає на підставі та у порядку, які визначені нормами адміністративного права, але із врахуванням норм податкового та господарського права; адміністративна відповідальність настає на підставі саме податкового правопорушення, зміст якого визначений ст. 109.1. Податкового кодексу України, конкретизується нормами Кодексу України про адміністративні правопорушення, де міститься склад правопорушення; адміністративна відповідальність характеризується особливою метою, а саме для охорони та регулювання відносин у податковій сфері засобами адміністративного впливу задля усунення суспільної шкоди, для реалізації принципу невідворотності настання

відповідальності за податкові правопорушення шляхом притягнення до адміністративної відповідальності, третьою метою ж підвищення рівня правосвідомості населення через демонстрацію настання такої відповідальності за правопорушення; перед такою відповідальністю ставляться особливі завдання, тобто регулювання суспільних відносин у податковій сфері у питанні дотримання законності та дисципліни суб'єктами таких відносин, охорона правопорядку та захист інтересів держави і суспільства, покарання правопорушника служить превентивним та профілактичним заходом для інших; адміністративна відповідальність за податкові правопорушення виконує функції регулювання суспільних відносин у податковій та господарській сферах [9, с. 4].

Висновки. В результаті здійсненого дослідження було встановлено:

1. Адміністративною відповідальністю за податкові правопорушення варто розуміти вид юридичної відповідальності, що полягає у застосуванні до правопорушника (суб'єкта правовідносин, визначених ст. 109.1 Податкового кодексу України, тобто платна податків, у тому числі осіб, прирівняних до платника податку, контролюючих органів та/або їх посадових осіб та інших суб'єктів у випадках, прямо передбачених Податковим кодексом України) адміністративних стягнень, що передбачені ст. ст. 156, 156.2., 163.1., 163.2, 163.3, 163.4., 164.1., 164.5, 166.21, ч. 5-10 ст. 166.6, ч. 1,3,4 ст. 172.6, с. 177.2, ст. 188.23 Кодексу України про адміністративні правопорушення, а також за деякі статті Податкового кодексу України та Митного кодексу України за вчинені адміністративні проступки;

2. Ознаками такої відповідальності є те, що адміністративна відповідальність за податкові правопорушення виникає за дію чи бездіяльність, що містить усі ознаки складу податкового правопорушення; адміністративна відповідальність за податкові правопорушення настає на підставі та у порядку, які визначені нормами адміністративного права; особливе коло та статус суб'єктів, які можуть бути притягнені до відповідальності за податкові правопорушення, визначене ст. 110 Податкового кодексу України: Платники податків, податкові агенти, контролюючі органи, законні представники платників податків, юридичні особи а також інші суб'єкти у випадках, прямо передбачених Податковим кодексом України; така відповідальність настає за правопорушення, що не наносить значної шкоди суспільним інтересам; така відповідальність має особливу мету із дотримання законності у податковій сфері шляхом використання заходів адміністративного впливу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баїк О. І. Понятійно-категоріальний апарат податкового права України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Львів, 2019. 522 с.
2. Гоцуляк Є. М. Склад та кваліфікуючі ознаки порушень податкового законодавства, за які передбачена адміністративна відповідальність. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 6/2014. С. 100–105. URL: http://lsei.org.ua/6_2014/28.pdf
3. Іщенко, В. В. Класифікація адміністративних правопорушень у сфері оподаткування: доктринальні підходи. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 1. С. 142–145.
4. Кобелька Д.М. До проблеми визначення поняття правопорушень у фінансовій сфері. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2014. Вип. 11 (1). С. 195–197. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2014_11\(1\)_57](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2014_11(1)_57)
5. Колпаков В.К. Адміністративна відповідальність (адміністративно-деліктне право) : навч. посіб. Київ. Юрінком Інтер, 2008. 256 с.
6. Манукян А.А. Відповідальність за порушення норм податкового законодавства: дис. ... д-ра. юрид. наук : 081; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, М-во освіти і науки України. Харків, 2024. 209 с.
7. Податковий кодекс України: Закон України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>
8. Попова С. М. Адміністративна відповідальність за правопорушення у податковій сфері. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Сучасні проблеми адміністративного права та процесу» (м. Харків, 30 червня 2017 року). Харків : ХНУВС, 2017. С. 49–51.
9. Прохоров К. О. Адміністративні делікти в податковій сфері. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. Вип. № 4. Т.3. С. 3–5
10. Ремез К. І. Поняття, склад та кваліфікуючі ознаки адміністративного правопорушення у сфері оподаткування. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2024. № 4(32). С. 31-36

ПРОЦЕДУРИ ЗАСТОСУВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ІНСТРУМЕНТІВ У СФЕРІ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ

PROCEDURES FOR THE APPLICATION OF ORGANIZATIONAL TOOLS IN THE FIELD OF PREVENTION AND COUNTERACTION TO DOMESTIC VIOLENCE

Золотарьова О.І., аспірант кафедри поліцейського права
Національна академія внутрішніх справ

Актуальність статті полягає в тому, що організаційні інструменти, які використовуються для запобігання та протидії домашньому насильству, можна умовно поділити на кілька основних груп: правові, соціальні, освітні та психологічні. Кожен з цих інструментів має свою специфіку та важливість, а їх застосування повинно бути скоординованим для досягнення максимального ефекту. У статті, спираючись на аналіз наукових поглядів вчених та норм чинного законодавства, виокремлено та охарактеризовано ключові процедури застосування організаційних інструментів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству. Аргументовано, що організаційні інструменти з протидії домашньому насильству повинні базуватися на інтеграції технологічних інновацій та ефективної міжвідомчої координації. Зроблено висновок, що незважаючи на розвиток правових та організаційних механізмів, існує низка викликів, серед яких недостатнє фінансування спеціалізованих установ, низька поінформованість населення про свої права, недостатня підготовка працівників, залучених до роботи з потерпілими, та відсутність єдиної координаційної платформи для обміну інформацією між державними структурами та громадськими організаціями. У зв'язку з цим необхідним є подальше вдосконалення процедурних аспектів впровадження організаційних інструментів, що включає запровадження ефективніших алгоритмів міжвідомчої взаємодії, розширення фінансування програм підтримки, удосконалення системи підготовки кадрів та розвиток цифрових технологій для спрощення доступу до правової та психологічної допомоги. Завдяки комплексному підходу, де організаційні інструменти доповнюють юридичні механізми (термінові та обмежувальні приписи, мобільні групи поліції, програми корекції поведінки), забезпечується ефективна допомога жертвам домашнього насильства. Окрім того, це дозволяє контролювати ситуацію з кривдниками та не допускати повторення насильства. Виходячи з результатів дослідження, організаційні інструменти з протидії домашньому насильству повинні базуватися на інтеграції технологічних інновацій та ефективної міжвідомчої координації. Розвиток цієї інфраструктури, покращення обізнаності громадян і співпраця з неурядовими організаціями дозволяють забезпечити сталий та ефективний захист постраждалих.

Ключові слова: процедури, організаційні інструменти, запобігання, протидія, домашнє насильство.

The relevance of the article lies in the fact that organizational tools used to prevent and combat domestic violence can be conditionally divided into several main groups: legal, social, educational and psychological. Each of these tools has its own specificity and importance, and their application must be coordinated to achieve maximum effect. The article, based on the analysis of scientific views of scientists and the norms of current legislation, identifies and characterizes the key procedures for the application of organizational tools in the field of prevention and counteraction to domestic violence. It is argued that organizational tools for countering domestic violence should be based on the integration of technological innovations and effective interdepartmental coordination. It was concluded that despite the development of legal and organizational mechanisms, there are a number of challenges, including insufficient funding for specialized institutions, low awareness of the population about their rights, insufficient training of workers involved in working with victims, and the absence of a single coordination platform for the exchange of information between state structures and public organizations. In this regard, it is necessary to further improve the procedural aspects of the implementation of organizational tools, which includes the introduction of more effective algorithms for interagency interaction, expanding funding for support programs, improving the training system, and developing digital technologies to simplify access to legal and psychological assistance. Thanks to an integrated approach, where organizational tools complement legal mechanisms (urgent and restrictive orders, mobile police groups, behavior correction programs), effective assistance to victims of domestic violence is provided. In addition, this allows you to control the situation with perpetrators and prevent the recurrence of violence. Based on the results of the study, organizational tools to combat domestic violence should be based on the integration of technological innovations and effective interdepartmental coordination. The development of this infrastructure, improving citizen awareness, and cooperation with non-governmental organizations allow for sustainable and effective protection of victims.

Key words: procedures, organizational tools, prevention, counteraction, domestic violence.

Актуальність теми. Сфера запобігання та протидії домашньому насильству є однією з найважливіших і найбільш складних у соціальній політиці багатьох країн. Боротьба з таким явищем вимагає комплексного підходу, де організаційні інструменти та методи відіграють ключову роль. Ефективне застосування таких інструментів дозволяє значно знизити рівень домашнього насильства, зменшити кількість жертв та забезпечити відновлення постраждалих осіб [1, с.65-89]. Зокрема, організаційні інструменти, які використовуються для запобігання та протидії домашньому насильству, можна умовно поділити на кілька основних груп: правові, соціальні, освітні та психологічні. Кожен з цих інструментів має свою специфіку та важливість, а їх застосування повинно бути скоординованим для досягнення максимального ефекту.

Стан дослідження. Окремі проблемні питання, присвячені застосуванню окремих інструментів запобігання та протидії домашньому насильству, у своїх наукових працях розглядали: К.С. Бельський, А.Б. Блага, В.К. Гришук, А.І. Денисова, О.С. Дмитрашук, С.Я. Лихова, І.Ф. Літвінова, С.І. Мельник, К.Ю. Оболенська, О.В. Степаненко,

Ю.А. Тихомиров, М.І. Хавронюк та багато інших. Втім, незважаючи на значний теоретичний доробок, справедливим буде відзначити, що вчені, переважно, акцентували увагу на характеристиці правових засад, в то час як проблема застосування організаційних інструментів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству та процедурні аспекти їх реалізації, фактично залишилися по за увагою правників.

Саме тому метою статті є: надати характеристику процедурам застосування організаційних інструментів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству.

Виклад основного матеріалу. Починаючи наукове дослідження відзначимо, що одним із основних інструментів у боротьбі з домашнім насильством є правова сфера, до неї відносяться законодавчі акти, які регулюють питання домашнього насильства, зокрема закони, що передбачають кримінальну та адміністративну відповідальність за вчинення насильницьких дій. В Україні, зокрема, Закон «Про запобігання та протидію домашньому насильству» є важливим кроком до боротьби з цією проблемою, оскільки він створює юридичні підстави для здійснення заходів щодо осіб, які вчиняють домашнє насильство [1].

Важливо підкреслити, що забезпечення безпеки постраждалих осіб вимагає застосування низки соціальних інструментів, які включають надання тимчасового притулку, матеріальної та психологічної допомоги, а також правову підтримку. Спеціалізовані центри для жертв домашнього насильства, що надають послуги з реабілітації, є невід'ємною частиною системи соціальної підтримки [3, с.12-25]. До того ж, значну роль у протидії домашньому насильству відіграють освітні заходи, спрямовані на підвищення рівня обізнаності серед населення, що включає як навчальні програми для підлітків, так і спеціалізовані тренінги для правоохоронців, соціальних працівників, медиків та інших осіб, які можуть взаємодіяти з постраждалими від насильства [4].

Для ефективної протидії домашньому насильству необхідна злагоджена взаємодія між різними державними та громадськими структурами, до процесу залучаються правоохоронні органи, соціальні служби, центри правової допомоги, органи опіки та піклування, освітні й медичні установи. Співпраця між цими суб'єктами спрямована на оперативне виявлення випадків насильства, надання підтримки постраждалим особам і застосування заходів, які дозволять запобігти подальшому вчиненню правопорушень [5].

Одним із важливих напрямів діяльності у цій сфері є застосування спеціальних заходів впливу, зокрема, законодавством передбачено можливість винесення термінового заборонного припису, що обмежує контакти кривдника з постраждалою особою, а також забезпечення тимчасового притулку для потерпілих у спеціалізованих центрах або притулках. Крім того, важливу роль відіграє робота з кривдниками, спрямована на зміну їхньої поведінки та попередження повторних випадків насильства [2].

Важливою процедурою є налагодження взаємодії між державними органами (поліцією, соціальними службами, судовими інстанціями) та недержавними організаціями, які спеціалізуються на допомозі жертвам домашнього насильства. Постанова Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2018 року № 658 є нормативно-правовим актом, що визначає механізм координації діяльності державних і громадських інституцій у сфері запобігання та протидії домашньому насильству й насильству за ознакою статі.

Важливо підкреслити, що цим правовим актом затверджено Порядок взаємодії суб'єктів, які беруть участь у реалізації заходів з протидії насильству, серед яких Національна поліція, соціальні служби, органи опіки та піклування, заклади охорони здоров'я та освіти, центри надання безоплатної правової допомоги тощо. Порядком передбачено створення єдиної системи обліку випадків насильства, оперативний обмін інформацією між відповідними установами, надання комплексної підтримки постраждалим особам, здійснення контролю за виконанням термінових та обмежувальних приписів, а також реалізацію корекційних програм для осіб, які вчиняють насильницькі дії. Запроваджені механізми сприяють налагодженню міжвідомчої співпраці, оперативному реагуванню на випадки насильства, посиленню профілактичної роботи та підвищенню ефективності державної політики у цій сфері [5].

Варто зазначити, що для ефективного застосування організаційних інструментів необхідно здійснювати постійний моніторинг та оцінку результатів прийнятих заходів, дозволяє своєчасно коригувати стратегії та практики, що використовуються для боротьби з домашнім насильством.

Незважаючи на значний прогрес у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, існує низка проблем, що ускладнюють ефективне застосування організаційних інструментів й включає недостатнє фінансування, відсутність належної координації між різними структурами, а також наявність соціальних стереотипів щодо ролі жінки в родині, що може призводити до недостатнього реагування з боку правоохоронців.

Постанова Кабінету Міністрів України від 6 жовтня 2021 р. № 1035 «Деякі питання здійснення державного контролю/моніторингу за дотриманням вимог законодавства під час надання соціальної підтримки, соціальних послуг та за дотриманням прав дітей» встановлює механізм державного контролю та моніторингу за дотриманням стандартів надання соціальних послуг, зокрема в контексті захисту прав дітей. Згаданий акт визначає порядок здійснення перевірок та моніторингових заходів щодо організацій, що надають соціальні послуги, з метою забезпечення належної якості таких послуг ті додержання правових норм, спрямованих на охорону прав дітей. Постанова також передбачає обов'язковий контроль за ефективністю надання соціальної підтримки вразливим категоріям населення, що включає захист дітей від насильства та експлуатації, а також покращення системи надання допомоги постраждалим від домашнього насильства. Застосування цієї постанови в рамках організаційних інструментів сприяє посиленню моніторингу, зокрема у сфері дотримання прав дітей, надання відповідних послуг та боротьби з порушеннями в цій галузі [6].

Одним із основних пріоритетів Національної соціальної сервісної служби є боротьба з домашнім насильством, оскільки це явище становить серйозну загрозу як для фізичного, так і для психологічного здоров'я осіб, зокрема вразливих груп населення, таких як жінки та діти. Домашнє насильство є складною соціальною проблемою, що потребує комплексного підходу до її вирішення. Для покращення розуміння цієї проблеми та отримання необхідних інструментів для ефективної протидії насильству, рекомендуємо пройти онлайн-курс «Комплексний підхід до вирішення проблеми насильства щодо жінок та дівчат в Україні». Курс складається з п'яти модулів, які детально охоплюють ключові аспекти протидії домашньому та гендерно зумовленому насильству, а також обговорюють роботу спеціалізованих сервісів, що надають допомогу потерпілим. Такий навчальний курс орієнтований на фахівців, які працюють у сфері боротьби з домашнім насильством на національному та місцевому рівнях, а також на тих, хто надає послуги особам, що постраждали від насильства. Вивчення цього курсу дозволить значно підвищити ефективність роботи в цій важливій соціальній сфері [7].

На нашу думку, застосування організаційних інструментів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству є ключовим елементом ефективної боротьби з цим соціальним явищем. Важливо забезпечити координацію дій між усіма учасниками процесу, постійно удосконалювати механізми реагування та підвищувати рівень обізнаності серед населення, що дозволить зменшити рівень насильства в сім'ях та сприятиме створенню безпечнішого середовища для всіх громадян.

Завдяки використанню сучасних комунікаційних технологій, соціальних медіа, громадських ініціатив і державних програм вдається сформувати суспільну нетерпимість до насильницьких практик, сприяти зміні поведінкових моделей і підвищенню рівня довіри до інституцій, які надають допомогу. Важливу роль у цьому процесі відіграють комплексні заходи, що включають інтерактивні тренінги, поширення інформаційних матеріалів, освітні проекти в навчальних закладах, а також кампанії з залученням відомих особистостей, які сприяють розширенню аудиторії та посиленню впливу антинасильницьких меседжів.

Важливим організаційним інструментом є використання цифрових технологій. В даному контексті чат-боти виступають в ролі важливого засобу для надання постраждалим швидкої інформації та консультацій без необхідності безпосереднього контакту з правоохоронними органами або соціальними службами, які надають можливість анонімного звернення, що особливо важливо для жертв домашнього насильства, оскільки не кожна особа готова

відразу звертатися до офіційних органів. Наприклад, чат-бот «Насильству – Ні!» розроблений Міністерством соціальної політики України, надає жертвам домашнього насильства корисну інформацію про їхні права, способи звернення за допомогою, а також дає доступ до контактів кризових центрів, гарячих ліній та інших організацій, які можуть допомогти. Також чат-бот надає поради щодо того, як діяти в разі небезпеки або якщо особа знаходиться в екстремній ситуації [8].

Порівняно з цифровими технологіями важливу роль у забезпеченні безпеки жертв грає система профілактичного обліку кривдників, так, коли особа вчиняє адміністративне правопорушення в сфері домашнього насильства, вона заноситься до Єдиного державного реєстру випадків домашнього насильства та перебуває на обліку в поліції, що дозволяє контролювати поведінку правопорушника, проводити з ним регулярні бесіди, моніторити його дії через сусідів і родичів, а також здійснювати обов'язкове відвідування соціальних служб. Важливо підкреслити, що всі ці заходи сприяють запобіганню нових випадків насильства.

Додатково також застосовуються превентивні заходи, що включають проведення інформаційних кампаній, тренінгів та освітніх програм для населення з метою формування нульової толерантності до насильства та зміни суспільних стереотипів щодо цієї проблеми. Одним з таких заходів є освітній проект з протидії домашньому насильству «Дім (не) безпеки», ініційований українською EdTech-компанією, також проект спрямований на підвищення обізнаності громадян про наслідки домашнього насильства та надання знань і навичок для запобігання насильницьким діям. Він включає інтерактивні навчальні матеріали, тренінги та онлайн-курси, що допомагають змінити уявлення про насильство та сприяють створенню безпечного середовища для всіх членів суспільства [9].

Також є освітній курс від громадської організації «Ла Страда-Україна» за підтримки Фонду сприяння демократії Посольства США в Україні та має назву «Домашнє насильство – це не приватна справа», який спрямований на формування системного підходу до запобігання та реагування на випадки насильства на рівні громади. Метою даного курсу є підвищення компетентності фахівців, які працюють у сфері протидії домашньому насильству, а також впровадження ефективних механізмів підтримки постраждалих. У рамках курсу надаються практичні інструменти для реагування на випадки насильства, а також методичні матеріали, що сприяють розбудові дієвої системи захисту та допомоги. Згаданий нами курс підкреслює його міжнародний характер та орієнтацію на найкращі світові практики у цій сфері [10].

До згаданих нами превентивних заходів можемо додати і освітній серіал «Онлайн-інструменти протидії домашньому насильству», що розміщений на платформі «Дія».

Цифрова освіта, був створений за ініціативи Міністерства цифрової трансформації України та Міністерства внутрішніх справ України і надає громадянам доступ до онлайн-курсів, що сприяють підвищенню рівня обізнаності та навичок щодо протидії домашньому насильству. Серіал охоплює різні аспекти цієї проблеми, зокрема законодавчі ініціативи, інструменти правового захисту потерпілих, а також практичні методи взаємодії з органами влади та правоохоронними структурами. Включає серію лекцій, відеоматеріалів та тестів, що дозволяють користувачам освоїти основи законодавства у сфері домашнього насильства, дізнатися про доступні ресурси допомоги та підтримки, а також навчитися використовувати цифрові інструменти для подання заяв та звернень до відповідних органів. Зокрема, серіал містить навчальні модулі, які розкривають питання роботи з мобільними додатками та онлайн-сервісами для постраждалих, а також дають можливість ознайомитися з механізмами безпеки при зверненні за допомогою через інтернет. Все вищепераховане забезпечує доступ до освіти для широкої аудиторії, у тому числі для тих, хто проживає в віддалених регіонах або не має можливості отримати консультацію офлайн [11].

Висновки. Підбиваючи підсумок представленого наукового дослідження слід узагальнити, що незважаючи на розвиток правових та організаційних механізмів, існує низка викликів, серед яких недостатнє фінансування спеціалізованих установ, низька поінформованість населення про свої права, недостатня підготовка працівників, залучених до роботи з потерпілими, та відсутність єдиної координаційної платформи для обміну інформацією між державними структурами та громадськими організаціями. У зв'язку з цим необхідним є подальше вдосконалення процедурних аспектів впровадження організаційних інструментів, що включає запровадження ефективніших алгоритмів міжвідомчої взаємодії, розширення фінансування програм підтримки, удосконалення системи підготовки кадрів та розвиток цифрових технологій для спрощення доступу до правової та психологічної допомоги.

Безсумнівно, завдяки комплексному підходу, де організаційні інструменти доповнюють юридичні механізми (термінові та обмежувальні приписи, мобільні групи поліції, програми корекції поведінки), забезпечується ефективна допомога жертвам домашнього насильства. Окрім того, це дозволяє контролювати ситуацію з кривдниками та не допускати повторення насильства.

Виходячи з результатів дослідження, організаційні інструменти з протидії домашньому насильству повинні базуватися на інтеграції технологічних інновацій та ефективної міжвідомчої координації. Розвиток цієї інфраструктури, покращення обізнаності громадян і співпраця з неурядовими організаціями дозволяють забезпечити сталий та ефективний захист постраждалих.

ЛІТЕРАТУРА

1. Оболенська К.Ю. Домашнє насильство в Україні: аналіз статистичних даних та основні тенденції. Донецьк: ДонНУ, 2018. С. 65–89.
2. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 5. С. 36.
3. Центр протидії насильству. Розробка та впровадження індивідуальних програм допомоги жертвам домашнього насильства. Харків: Центр соціальних ініціатив, 2020. С. 12–25.
4. Про інформацію. Закон України від 2 жовтня 1992 року № 2657-XII. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 1992. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>
5. Кабінет Міністрів України. Постанова від 22 серпня 2018 р. № 655 «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/658-2018-п#Text>
6. Кабінет Міністрів України. Постанова від 6 жовтня 2021 р. № 1035 «Про затвердження деяких питань, пов'язаних із реалізацією законодавства у сфері запобігання та протидії домашньому насильству». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1035-2021-п#Text>
7. Кабінет Міністрів України. Постанова від 26 серпня 2020 р. № 783 «Деякі питання Національної соціальної сервісної служби України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/783-2020-п#Text>
8. МВС запустило в Telegram чат-бот для протидії домашньому насильству. https://lb.ua/society/2020/04/09/454923_mvd_zapustilo_telegram_chatbot.html
9. Освітній проект з протидії домашньому насильству «Дім (не) безпеки». URL: <https://ed-era.com/projects/nonviolence/>
10. Домашнє насильство-це не приватна справа. URL: <https://www.vin.gov.ua/dep-smp/68085-domashnie-nasylstvo-tse-ne-privatna-sprava-a-porushennia-prav-liudyny>
11. Онлайн-інструменти МВС. Дія цифрова освіта. URL: <https://www.vin.gov.ua/dep-smp/68085-domashnie-nasylstvo-tse-ne-privatna-sprava-a-porushennia-prav-liudyny>

КОНЦЕПЦІЯ РОЗВИТКУ АДМІНІСТРАТИВНО ДЕЛІКТНОГО ЗАКОНОДАВСТВА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ

CONCEPT OF THE DEVELOPMENT OF ADMINISTRATIVE TORTIOUS LEGISLATION AT THE MODERN STAGE OF STATE DEVELOPMENT

Беззубов Д.О., д.ю.н., професор,
академік Національної академії вищої освіти України,
провідний науковий співробітник відділу проблем державного управління
та адміністративного права
Інститут держави і права імені В.М. Корещького НАН України
ORCID ID: 0000-0001-7183-5206

У статті здійснено ґрунтовний аналіз основних тенденцій розвитку адміністративно-деліктного законодавства України на сучасному етапі державотворення в умовах правової трансформації. Автор розкриває природу адміністративного делікту як особливого виду юридичної відповідальності в системі публічного права, яка перебуває на межі кримінального та адміністративного переслідування. Звертається увага на зростаюче значення принципу верховенства права, який вимагає чіткого визначення правового статусу особи, процедурних гарантій та співмірності санкцій, що накладаються органами публічної влади.

Окрема увага приділяється аналізу концепції «квазікримінальності» адміністративних правопорушень у світлі практики Європейського суду з прав людини. Розглянуто позиції ЄСПЛ щодо природи адміністративного провадження та критеріїв визнання адміністративного покарання як такого, що прирівнюється до кримінального. На основі цього здійснено критичне переосмислення чинних положень Кодексу України про адміністративні правопорушення та запропоновано шляхи вдосконалення процедур притягнення до адміністративної відповідальності.

Проаналізовано стратегічні напрями адаптації адміністративно-деліктного законодавства України до *acquis communautaire* Європейського Союзу. Обґрунтовано потребу гармонізації з європейськими стандартами, зокрема в частині правової визначеності, пропорційності покарань, презумпції невинуватості та забезпечення ефективного правового захисту особи. Підкреслено важливість запровадження єдиної концепції адміністративної відповідальності в умовах оновлення Кодексу України про адміністративні проступки.

Автор пропонує поетапне реформування адміністративно-деліктної системи з урахуванням національних правових традицій, інституційної спроможності правозастосовних органів та потреби у підвищенні правової культури. У висновках підкреслюється, що оновлене адміністративне законодавство повинно забезпечити баланс між публічним інтересом і захистом прав особи, відповідати принципам правової держави та бути інтегрованим у європейський правовий простір.

Ключові слова: адміністративне право, адміністративна відповідальність, делікт, адміністративне правопорушення, адаптація, *acquis communautaire*, правова держава, євроінтеграція, адміністративна юстиція, Єдиний суд з прав людини.

The article provides a thorough analysis of the main trends in the development of administrative tort law in Ukraine at the current stage of state formation in the context of legal transformation. The author reveals the nature of administrative tort as a special type of legal liability in the public law system, which is on the verge of criminal and administrative prosecution. Attention is drawn to the growing importance of the principle of the rule of law, which requires a clear definition of the legal status of a person, procedural guarantees and proportionality of sanctions imposed by public authorities.

Special attention is paid to the analysis of the concept of "quasi-criminality" of administrative offenses in the light of the practice of the European Court of Human Rights. The positions of the ECHR on the nature of administrative proceedings and the criteria for recognizing administrative punishment as equivalent to criminal punishment are considered. On this basis, a critical rethinking of the current provisions of the Code of Ukraine on Administrative Offenses is carried out and ways to improve the procedures for bringing to administrative responsibility are proposed.

The strategic directions of adaptation of the administrative tort law of Ukraine to the *acquis communautaire* of the European Union are analyzed. The need for harmonization with European standards is substantiated, in particular in terms of legal certainty, proportionality of penalties, presumption of innocence and ensuring effective legal protection of the individual. The importance of introducing a single concept of administrative liability in the context of updating the Code of Ukraine on Administrative Offenses is emphasized. The author proposes a phased reform of the administrative tort system taking into account national legal traditions, institutional capacity of law enforcement bodies and the need to improve legal culture. The conclusions emphasize that the updated administrative legislation should ensure a balance between public interest and protection of individual rights, comply with the principles of the rule of law and be integrated into the European legal space.

Key words: administrative liability, delict, administrative offence, adaptation, *acquis communautaire*, rule of law, European integration, administrative justice, European Court of Human Rights.

Постановка проблеми. У сучасних умовах трансформації правової системи України питання розвитку адміністративно-деліктного законодавства набуває особливої ваги, адже саме ця сфера правового регулювання забезпечує захист публічного порядку, прав і свобод громадян, інтересів держави та органів місцевого самоврядування. Адміністративна відповідальність, як один з інструментів охорони правопорядку, виступає своєрідним барометром взаємодії між державою та особою. Разом із тим, чинна система адміністративної відповідальності в Україні, закладена ще в радянський період, дедалі більше демонструє свою невідповідність вимогам демократичного, соціально-правового суспільства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемами адміністративно-деліктного законодавства в різні роки незалежності України займалися такі видатні вчені адміністративісти як В. Б. Авер'янов, О. Ф. Андрійко,

О. М. Бандурка, В. М. Бевзенко, Ю. П. Битяк, Ю. В. Ващенко, І. П. Голосніченко, І. С. Гриценко, С. М. Гусаров, Є. В. Додін, Т. Є. Кагановська, Р. А. Калужний, Л. Є. Кисіль, С. В. Ківалов, Л. В. Коваль, Т. О. Коломосьць, В. К. Колпаков, А. Т. Комзюк, О. В. Кузьменко, Д. М. Лук'янець, В. Г. Перепелюк, С. В. Петков, О. Л. Соколенко, С. Г. Стеценко, М. М. Тищенко, В. П. Тимошук, Ю. С. Шемшученко та багатьох інших. Однак, дослідження, що вирішувало питання напрямів розвитку адміністративно-деліктного законодавства України, сьогодні є фрагментарним.

Постановка задачі. Основа мета наукової статті полягає у визначенні концепції розвитку адміністративно-деліктного законодавства на сучасному етапі розвитку держави. Її основним завданням є визначення напрямку розвитку адміністративно-деліктного законодавства, окреслення меж теорії адміністративно-деліктного законодавства в умовах євроінтеграції.

Виклад основного матеріалу. Одним із фундаторів сучасного адміністративного права В.Б. Авер'янов заклав наукову базу для розвитку адміністративного права на довгі роки вперед. В.Б. Авер'янов був одним із ключових авторів Концепції адміністративної реформи України 1998 року, яка заклала підвалини для переходу до людиноцентристської моделі публічного управління. Він підкреслював, що для успішного реформування необхідно змінити світоглядні основи адміністративного права, орієнтуючи його на потреби та інтереси громадян [1].

Вплив на сучасну адміністративно-правову доктрину ідей В.Б. Авер'янова всеохоплюючий, одним із напрямів розвитку адміністративного права є принцип людиноцентризму. Ми визначаємо, що в розвитку адміністративно-деліктного права цей принцип теж повинен знайти відображення в проектах нормативних актів, особливо в проекті Кодексу України про адміністративні проступки.

Ідеї В.Б. Авер'янова щодо людиноцентризму стали фундаментом для подальших наукових досліджень і законодавчих ініціатив в Україні. Його концепція сприяла перегляду ролі публічної адміністрації, яка має діяти не як домінуюча сила, а як сервісний орган, що забезпечує реалізацію прав і свобод людини. Це знайшло відображення в сучасних підходах до адміністративного права та його галузей, де принцип людиноцентризму є визначальним.

Можна сміливо стверджувати, що одним із напрямів розвитку адміністративно-деліктного законодавства є впровадження ідей людиноцентризму в чинних нормативних актах даної сфери.

На думку низки вчених, зокрема Д. Лук'янець, О. Панасюк, І. Комарницької, існуюча редакція Кодексу України про адміністративні правопорушення від 1984 року є анахронізмом, оскільки вона не враховує сучасних соціальних реалій, не узгоджується з положеннями Конституції України, зокрема в частині забезпечення прав особи на судовий захист, презумпцію невинуватості, змагальність і рівність сторін у процесі. У цьому контексті наукова спільнота цілком справедливо порушує питання про необхідність глибокої доктринальної і нормативної ревізії основ адміністративно-деліктного права, яка повинна завершитися ухваленням нового кодифікованого акту – Кодексу України про адміністративні проступки.

Питання про те, яким має бути сучасне адміністративно-деліктне законодавство, викликає жваві наукові дискусії. Частина фахівців наполягає на збереженні публічно-правового характеру адміністративної відповідальності та зосередженні уваги на превентивній, виховній та компенсаторній функціях. Інші ж надають перевагу концепції так званого «квазікримінального» розуміння адміністративного делікту, апелюючи до практики Європейського суду з прав людини (зокрема рішення у справах *Öztürk v. Germany*, *Engel and Others v. the Netherlands*), яка розглядає адміністративні санкції як такі, що мають кримінальний характер за сутністю, навіть якщо не називаються кримінальними формально. Це означає, що до таких проваджень мають застосовуватись усі процесуальні гарантії, передбачені статтею 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Окремої уваги заслуговує тенденція до гуманізації адміністративної відповідальності. Законодавець поступово відходить від репресивного характеру санкцій, вводячи альтернативні, менш обтяжливі форми впливу – попередження, суспільно корисні роботи, штрафи з розстроченням тощо. Такий підхід цілком узгоджується з принципами пропорційності та індивідуалізації відповідальності, що активно пропагуються у європейському адміністративному праві. Водночас, недостатня уніфікованість нормативної бази, фрагментарне законодавче регулювання, дублювання норм у спеціальних законах призводять до правової невизначеності, а подекуди й до порушення прав особи під час розгляду справ про адміністративні правопорушення.

Серед інших актуальних напрямів розвитку слід відзначити децентралізацію повноважень у сфері адміністративної юрисдикції. Згідно із законодавчими новаціями, окремі функції зі складання протоколів про адміністративні правопорушення та навіть розгляд справ передаються органам місцевого самоврядування. Це, з одного боку, підвищує ефективність реагування на делікти на

локальному рівні, а з іншого – породжує питання про забезпечення процесуальних гарантій, підготовку кадрів, стандартизацію процедур.

Не менш значущим є процес адаптації національного адміністративно-деліктного законодавства до вимог *acquis communautaire* – нормативної бази Європейського Союзу. У цьому контексті важливим є не лише оновлення змісту норм, але й інституційна реформа адміністративної юстиції. Йдеться про створення ефективної системи адміністративних судів, доступ до правової допомоги, електронізацію провадження. Варто також враховувати досвід зарубіжних країн, де адміністративні делікти чітко поділяються на публічні й приватні, передбачено систему запобіжних заходів, а також механізми досудового врегулювання.

Адаптація адміністративно-деліктного законодавства України до *acquis communautaire* Європейського Союзу є не просто формальною вимогою євроінтеграційного процесу, а глибокою правовою трансформацією, яка торкається основ методології, структури, функціонування інститутів державної влади, їх взаємодії з громадянством. Як зазначають Устименко В. А. та Джабраїлов Р. Р., «на першочергового значення набувають питання прискорення євроінтеграційних процесів, особливо у частині адаптації законодавства України до *acquis communautaire* ЄС» [2]. У розвиток цієї думки варто звернути увагу, що серед пріоритетних аспектів євроінтеграційних процесів доцільно виокремити гармонізацію адміністративного права з європейськими стандартами належного врядування, забезпечення ефективного доступу до правосуддя та посилення інституційної спроможності органів публічної адміністрації.

Рудой К. О. наголошує, що адаптація адміністративного законодавства України у сфері охорони особистих прав громадян потребує комплексного підходу, який має включати аналіз нормативно-правової основи, принципів, методів та етапів наближення законодавства [3]. На нашу думку цей напрям повинен включати наступні елементи: системна інвентаризація чинного законодавства, порівняльно-правовий аналіз із актами ЄС, підготовка імплементаційних моделей, поетапне внесення змін до законодавства та правозастосування з подальшим моніторингом і звітуванням щодо відповідності *acquis communautaire*. З цієї позиції справедливо наголосити на необхідності законодавчого закріплення терміну «адаптація», який би чітко окреслював рамки відповідальності органів виконавчої влади та їх повноважень у цій сфері.

У Путівнику з адаптації законодавства України до права ЄС слушно зазначено, що «адаптація законодавства України до права ЄС є складним та багатограним процесом, який вимагає не лише технічного узгодження норм, але й врахування політичних, економічних та соціальних аспектів». З огляду на це, варто враховувати, що політичні аспекти включають, зокрема, стабільність функціонування органів публічної адміністрації та відповідальність уряду перед парламентом, а соціальні — рівень правової культури, правову обізнаність населення та доступ до правової допомоги. [4]. Суттєвим у цьому контексті є врахування не тільки нормативного змісту європейських актів, але й правозастосовної практики держав-членів ЄС. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, укладений під редакцією Р. С. Мельника, акцентує увагу на тому, що удосконалення національного законодавства є необхідною умовою його адаптації до законодавства ЄС. У матеріалах конференції підкреслено важливість не лише формальної відповідності, а й глибокого змістовного оновлення, зокрема в адміністративно-деліктній сфері [5].

Прокопенко Л. О. у своєму дослідженні справедливо вказує, що інституційний механізм адаптації законодавства України до законодавства ЄС почав створюватися після набрання чинності Угоди про партнерство і співробітництво з ЄС у 1998 році, однак ефективність цього механізму потребує постійного вдосконалення [6].

Панасюк О. В. акцентує увагу на тому, що адаптація законодавства в адміністративно-деліктній сфері передбачає глибоке переосмислення джерел права. Він наголошує: «розбудова Української держави в ракурсі європейських стандартів вимагає вдосконалення змісту

адміністративно-деліктного права і, зокрема, дослідження питання його джерел». У цьому контексті постає закономірне питання відповідності європейських стандартів для українських реалій.

Наприклад, у сфері притягнення до адміністративної відповідальності за дрібні правопорушення, в деяких державах ЄС, таких як Німеччина чи Нідерланди, пріоритет надається медіації та попередженню, тоді як в Україні домінує каральний підхід. Імплементация таких стандартів без належної правової та культурної підготовки може виявитися неефективною або навіть контрпродуктивною. Така критична рефлексія дозволяє уникнути сліпого копіювання норм і сприяє пошуку збалансованих механізмів імплементации, що враховують національну специфіку. [7].

Під час науково-практичної конференції 2023 року було сформульовано низку тез, що стосуються потреби оновлення адміністративно-деліктного законодавства як у змістовному, так і в процедурному аспектах. Зокрема, в одній із основних відзначено: «процес адаптації національного законодавства України до законодавства країн ЄС включає конвергенцію положень та стандартів» [8].

Ці ж позиції поділяють і Риндюк В. М., та Кучинська О. В., які на основі порівняльного аналізу підходів до адаптації в країнах-кандидатах на вступ до ЄС роблять висновок, що «адаптація національного законодавства країни-кандидата до права ЄС є довготривалим процесом, який продовжується навіть після набуття державою повноправного членства в ЄС» [9]. Вони акцентують увагу на тому, що адаптація повинна охоплювати не тільки законодавчий рівень, а й інституційне середовище.

Варто враховувати, що приклади таких країн, як Польща, Естонія та Чехія, демонструють, що адаптація *acquis communautaire* потребує щонайменше десятиліття комплексної роботи. Польща, зокрема, розпочала системну трансформацію адміністративного законодавства ще на етапі підписання Угоди про асоціацію з ЄС, а після вступу до Союзу процес гармонізації продовжився у контексті судової реформи, вдосконалення правозастосовної практики та реорганізації державного управління. Вони акцентують увагу на тому, що адаптація повинна охоплювати не тільки законодавчий рівень, а й інституційне середовище.

Водночас не можна не згадати про певні ризики реформування. Вони полягають, зокрема, у надмірній інтерпретаційній свободі суб'єктів владних повноважень, що за відсутності чітко визначених меж адміністративного делікту створює загрозу свавілля. У такому випадку постає питання про необхідність розроблення єдиного реєстру адміністративних правопорушень, впровадження цифрових інструментів контролю та нагляду, а також посилення ролі омбудсмена у сфері захисту прав осіб, які притягаються до адміністративної відповідальності.

Таким чином, концепція розвитку адміністративно-деліктного законодавства в Україні відображає як внутрішні потреби демократизації, децентралізації та гуманізації правового механізму, так і зовнішні чинники, пов'язані з євроінтеграційним курсом. Наукова думка має відігравати провідну роль у формуванні нових концептуальних засад відповідальності за адміністративні правопорушення, забезпечуючи водночас і правову визначеність, і належний захист прав особи. Безперечно, системне оновлення адміністративно-деліктної парадигми повинно бути результатом широкого консенсусу між законодавцем, науковцями та громадянським суспільством.

Висновки. У результаті проведеного аналізу встановлено, що адміністративно-деліктне законодавство України перебуває на етапі докорінної трансформації, зумовленої як внутрішніми чинниками державотворення, так і зовнішніми викликами, пов'язаними з євроінтеграційним курсом держави. Чинна система адміністративної відповідальності, яка ґрунтується на застарілій кодифікації радянського зразка, не відповідає сучасним стандартам правової держави, зокрема у сфері забезпечення процесуальних гарантій, правової визначеності та пропорційності відповідальності.

Наукові дискусії довкола публічно-правової або «квазі-кримінальної» природи адміністративного делікту, а також практика Європейського суду з прав людини засвідчують нагальну потребу в переосмисленні концептуальних засад адміністративної відповідальності. У цьому контексті ключовим викликом є необхідність системної кодифікації, яка враховує як європейські стандарти, так і національні особливості правової системи.

Адаптація національного адміністративно-деліктного законодавства до *acquis communautaire* не може зводитись до механічного перенесення норм права ЄС. Йдеться про комплексну реформу, яка передбачає: оновлення законодавства, удосконалення інституційної структури, реформування адміністративної юстиції, розвиток електронного правозастосування та формування відповідної правової культури.

Особливої уваги потребує поетапний підхід до імплементации: правовий аудит чинного законодавства, розробка імплементативної дорожньої карти, навчання кадрів, публічна комунікація й моніторинг ефективності запроваджених змін.

Оновлення адміністративно-деліктного законодавства в Україні має відбуватись не лише як результат зобов'язань у межах євроінтеграції, а й як внутрішня потреба правової системи, що прагне до ефективності, справедливості та відповідності сучасним викликам. Успішність цього процесу значною мірою залежатиме від рівня науково обґрунтованого підходу, інституційної спроможності та політичної волі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авер'янов В. Б. Виконавча влада і адміністративне право. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. 320 с.
2. Устименко В. А., Джабраїлов Р. Р. Адаптація законодавства України до *acquis communautaire* ЄС як інституціональний фактор повоєнної розбудови резиліентної економіки. URL: <https://www.researchgate.net/publication/371884565>
3. Рудой К. О. Адаптація адміністративного законодавства України у сфері охорони особистих прав громадян до норм Європейського Союзу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2021. 22 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/items/d5e16644-da1c-42dc-8e60-ee5e0141e860>
4. Путівник з адаптації законодавства України до права ЄС / Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу. Київ, 2010. 128 с. URL: <https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/32597.pdf>
5. Теорія та практика адаптації законодавства України до законодавства ЄС : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 23 берез. 2018 р.) / редкол.: Мельник Р. С. та ін. Київ : НУ «ОЮА», 2018. 216 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SBORNIKI_2020/Kiev-2018-56800849.pdf
6. Прокопенко Л. О. Еволюція інституційного механізму адаптації законодавства України до законодавства ЄС. Збірник наукових праць аспірантів та здобувачів. 2021. № 9. С. 108–114. URL: https://palsg.nmu.org.ua/ua/Sci/Publ_postgrad/Zbirnyk_%D0%9F%D0%AE2021Final.pdf
7. Панасюк О. В. Джерела адміністративно-деліктного права України: становлення та сучасний стан. *Юридичний вісник*. 2020. № 3. С. 112–119. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/25608033-fe1d-42c5-8929-d938b7e3c24a/content>
8. Оновлення адміністративно-деліктного законодавства в Україні: проблеми та перспективи : матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 26 верес. 2023 р.). Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2023. 184 с. URL: https://nauka.nlu.edu.ua/nauka/download/zborniki_konf/26.09.2023.pdf
9. Риндюк В. М., Кучинська О. В. Адаптація законодавства країн-кандидатів до права ЄС: досвід для України. *Вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 79. Т. 2. С. 124–129. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/05/19.pdf>

OSINT AS A NEW CHALLENGE TO DE-ANONYMIZATION OF A PERSON ON THE WORLDWIDE WEB

OSINT ЯК НОВИЙ ВИКЛИК ДЕАНОНІМІЗАЦІЇ ОСОБИ У ВСЕСВІТНІЙ МЕРЕЖІ

**Bokshorn A.V., PhD, Associate Professor,
Assistant Professor at the Department of Administrative Law Disciplines,
Odesa State University of Internal Affairs**

**Chernetska V.V., Master Student (educational program "Criminal Analysis",
specialty 124 "Systems Analysis"),
Odesa State University of Internal Affairs**

In today's digital world, the issue of privacy protection is becoming increasingly important, particularly in the context of the constant development of technologies and access to open information. Operations based on open sources of information (OSINT) play a key role in the processes of analysis and data collection, which can lead to unauthorized deanonymization of a person in the online space. Given the wide range of open data available to any person through social networks, forums, blogs and other platforms, the use of OSINT tools has become a powerful mechanism for discovering personal information even without specialized technical skills. The authors consider possible risks to user anonymity, in particular in the context of social media, public records and geolocation services. Particular attention is paid to deanonymization practices through the analysis of behavioral patterns, interaction with other users, as well as using metadata. The paper also discusses measures to protect personal data and methods for minimizing the risks associated with the use of such technologies. We are talking about: not disclosing personal data to third parties and not reacting to various dubious messages about winning the lottery, promotions, etc.; the need to use only licensed software on all devices that can guarantee data security and do not forget to update it as necessary; refusing to use public Wi-Fi; the need to create reliable passwords and the need to periodically update them; minimizing posting your own photos on social networks; ensuring the privacy of your profile on social networks; avoiding the use of programs that may violate privacy (such programs include, for example, GetContact), etc. This article aims to raise awareness of the importance of maintaining privacy in the context of digital transformation and to promote the development of sound approaches to the use of OSINT from an ethical and legal point of view.

Key words: OSINT, open source intelligence, deanonymization of a person on the Internet, OSINT methods, OSINT tools, protection of human and civil rights through the prism of the individual's right to privacy, deanonymization, confidentiality, personal data, digital security

У сучасному цифровому світі проблема захисту приватності стає дедалі важливішою, зокрема в умовах постійного розвитку технологій та доступу до відкритої інформації. Операції, засновані на відкритих джерелах інформації (OSINT), відіграють ключову роль у процесах аналізу та збору даних, що може призвести до несанкціонованої деанонімізації особи в інтернет-просторі. Враховуючи наявність широкого спектра відкритих даних, доступних для будь-якої особи через соціальні мережі, форуми, блоги та інші платформи, використання інструментів OSINT стало потужним механізмом для виявлення особистої інформації навіть без спеціалізованих технічних навичок. Авторами розглянуто можливі ризики для анонімності користувачів, зокрема у контексті соціальних медіа, публічних записів і геолокаційних сервісів. Особлива увага приділяється практикам деанонімізації через аналіз патернів поведінки, взаємодії з іншими користувачами, а також за допомогою метаданих. У роботі також обговорюються заходи захисту особистих даних та методи мінімізації ризиків, пов'язаних з використанням таких технологій. Мова йде про: нерозголошення особистих даних стороннім особам та відсутність реакції на різноманітні сумнівні повідомлення про виграш у лотерею, акції тощо; необхідність використання на всіх пристроях тільки ліцензійного програмного забезпечення, яке здатне гарантувати безпеку даних та не забувайте оновлювати його по мірі необхідності; відмову про використання загальнодоступний Wi-Fi; необхідність створення надійних паролів та необхідність періодичного оновлення їх; мінімізацію розміщення власних фото у соціальних мережах; забезпечення приватності профілю у соціальних мережах; уникнення користування програмами, які можуть порушити приватність (до таких програм можна віднести, наприклад, GetContact) тощо. Ця стаття має на меті підвищити обізнаність про важливість збереження приватності в умовах цифрової трансформації та сприяти розвитку обґрунтованих підходів до використання OSINT з етичної та правової точок зору.

Ключові слова: OSINT, розвідка з відкритих джерел, деанонімізація особи в інтернеті, методи OSINT, інструменти OSINT, захист прав людини та громадянина через призму права особи на приватність, деанонімізація, конфіденційність, персональні дані, цифрова безпека

Problem Statement. OSINT tools provide the ability to collect a variety of information about people from publicly available sources, including, but not limited to, names, email addresses, home addresses, and location over a period of time. The use of modern electronic devices, including smartphones, fitness trackers, and the sharing of personal information through social networks and other online platforms, makes searching for information on the Internet a trivial task, especially for professionals. At the same time, it is important to understand that it is extremely important to ensure proper verification of the information obtained. Since the use of unverified data can lead to the formulation of incorrect conclusions and the adoption of incorrect decisions. This is especially important today, in the context of modern information warfare, where reflexive control can be actively used to manipulate the perception and actions of the enemy, it is necessary to approach the analysis of information obtained from open sources with great caution. In this context, the Russian-Ukrainian conflict has demonstrated that developing critical thinking

skills and using advanced analytical tools can significantly improve the quality of open data analysis and, consequently, the quality of decisions made on its basis. However, the use of open source intelligence tools is relevant not only when it comes to war crimes. In fact, they demonstrate good performance in investigating various types of criminal offenses, the number of which has indeed increased since the beginning of the war. It is necessary to understand that it is extremely important to ensure proper verification of the information received. Since the use of unverified data can lead to the formulation of incorrect conclusions and the adoption of incorrect decisions. This is especially important today, in the context of modern information wars, where reflexive control is used to manipulate the perception and actions of the enemy, it is necessary to approach the analysis of information obtained from open sources with great caution. In this context, the Russian-Ukrainian conflict has demonstrated that the development of critical thinking skills and the use of advanced analytical tools can significantly improve the quality of analysis of open

data and, accordingly, the quality of decisions made on their basis [5]. Also, in the context of the study, we must not forget that there is a need to ensure proper protection of an individual's personal data. Issues of confidentiality and security are becoming increasingly relevant, and the increase in the use of OSINT for the purpose of deanonymization requires the development of new approaches and technologies for the protection of personal information.

Presentation of the main material. Open Source Intelligence (OSINT) is a concept, methodology and special technology for obtaining and using military, political, economic and other information from open sources in compliance with the norms of current legislation. Technologies are used for decision-making in the field of national defense and security, in investigations, etc. The methodology includes a number of methods: information collection, registration, accounting and analysis, analytical and synthetic processing of primary information, it also includes storage and dissemination of information, information security and presentation of research results.

After analytical and synthetic processing, primary information from open sources can become truly valuable knowledge that will help solve the tasks that may be set before law enforcement agencies, etc. A specific category of technical and human resources, sources of information and methods of their collection - all this distinguishes OSINT from other types of intelligence. Among the advantages of OSINT (in comparison with other types of intelligence) it is worth noting:

Availability. To use OSINT information sources, it is not necessary to conduct special measures or create complex technical intelligence systems. You just need to have a clear strategy - where and what to look for.

The volume of information sources. OSINT allows you to achieve the goal by processing a large volume of information resources, which is growing quite intensively even today. This advantage can also be considered a disadvantage. After all, the large volume of material that needs to be processed leads to the fact that you can not understand it, get confused, this makes it difficult to formulate an assessment of the usefulness of data for solving the task.

Versatility. With the help of OSINT today, it is possible to satisfy the vast majority of information needs of individuals interested in obtaining intelligence information. It should be noted that currently, information from open sources and publicly available information can be obtained from: the Internet (here we are talking about various forums, blogs, social networking sites, video sharing sites such as YouTube.com, Wikipedia, Whois records of registered domain names, Darknet web resources, etc.), diplomatic missions, information from religious organizations, national-level intelligence organizations, academic direction (we are talking about the results of scientific research, formatted into scientific articles, dissertations, etc.). In this context, one cannot ignore the "gray literature", which includes economic reports, marketing research, etc.

Efficiency. The high degree of renewal of information resources allows you to quickly respond to changes in the situation, the state of intelligence objects in real time.

Ease of use. Any secrets are usually surrounded by barriers of secrecy labels, principles of information isolation, as well as special access modes. This creates certain obstacles for interaction and transfer of information to interested structures. As for OSINT, it can be transferred to any interested authorities without any problems.

Cost. Expenditures on open source intelligence are small. For example, in the US intelligence budget they make up only about 1%, which is usually defined as a very meager share.

OSINT technologies and methods allow you to obtain as much necessary information as possible in a short time and spending a minimum of resources (there are a sufficient number of free OSINT tools), which is quite important in con-

ditions of martial law. Note that about 40% of all information on the Internet is free [3]. Among the OSINT methods that are actively used today to collect information from publicly available sources, it is worth noting:

Social network analysis. This involves studying the profiles of individuals on popular social networks, including Facebook, Twitter, LinkedIn, Instagram, etc. From social networks, you can learn a person's personal data, their interests, preferences, and the circle of people they communicate with. People who post information about themselves on social networks or dating services understand that it becomes available to all users of the resource and that, by law, this information can be interpreted as "public."

The point is that this does not require any special confidentiality, but in social networks there is also information that the user hides and makes it available only to a certain group of users, we are talking about a circle of users who are in the circle of "friends". In this case, the Internet resource must offer the user special protection measures. The bodies that ensure the search for intelligence information from open sources process personal data that is publicly available on the Internet. This means that the consent of the personal data subject to processing is not required for information processing. However, there is one point that must not be forgotten - the administrator or owner of the data must prove that the processed personal data is publicly available. This means that you must either provide evidence that the data was taken from publicly available sources, or obtain the consent of the data subject, and then save this document. In addition, it is necessary to have a document confirming the public availability of the sources of personal data. At the same time, the issue of confirmation by the website owner of written consent to the processing of personal data remains relevant.

News and media monitoring. These sources provide information about world events, the activities of various organizations, and the activities of individuals (when it comes to famous personalities and politicians);

Geodata analysis. This method provides information about traffic, a person's location, trips they take, etc.;

Search in open databases, including telephone directories, company registers, etc.

Web scraping and web page analysis. Web scraping is a technology for automated data collection and analysis from web pages that is actively used to process large amounts of information from Internet resources. This process involves extracting structured data (e.g., text, images, metadata, links) from various websites. The collected data can be used to analyze trends, identify patterns, or create databases containing relevant information for further analysis. The main stages of web scraping are: sending requests to web pages, parsing HTML code to extract the necessary data, and storing them in a format convenient for analysis. For this, specialized software tools and libraries are used, such as BeautifulSoup, Scrapy, Selenium or libraries for the Python, Java or R programming languages. Web scraping allows for the analysis of large data sets in real time, which is extremely important for various fields: economics, marketing, social sciences, media, as well as for identifying information trends. Web scraping is also used to monitor competitors, collect price data, and analyze public opinion on social networks and news sites. In such cases, not only the accuracy and efficiency of data collection is important, but also the ethics of this process, in particular regarding respect for the terms of use of resources and legislation on the protection of personal data. Since some websites may block access to their data through such tools, various techniques for bypassing blocking are used, which requires additional knowledge and skills in the field of computer technology.

Analysis of video and audio means. This method allows you to obtain data by analyzing language, sound traces and other audiovisual data.

Using open information sources. This includes checking books, reports, articles that are freely available.

Searching archives and databases of various documents. This method allows you to study the retrospective of a phenomenon, etc [4].

In this context, the issue of the balance between freedom of information and the right of an individual to privacy becomes relevant. Legislative initiatives in various countries indicate a high level of public interest in this issue. Various companies and agencies must carry out their activities in strict accordance with the instructions issued by their governing organizations. They may differ in their content, but in any case, information obtained using OSINT tools must be obtained in a way that does not violate the norms of current legislation on confidentiality, must not be used for malicious purposes and must be used only when necessary.

Through the prism of these challenges, future research in the field of OSINT should focus on developing ethical principles for the use of open information, as well as on creating modern technologies that can eliminate the risk of malicious use of data that may compromise fundamental human rights and freedoms.

In Ukraine, the use of open sources of information (OSINT) is regulated by a number of regulatory legal acts. Among them are the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine "On the Protection of Personal Data", the Code of Ukraine on Administrative Offenses, the Criminal Code of Ukraine, and the Civil Code of Ukraine. According to the Fundamental Law, every person has the right to protection of his or her dignity, honor, private life, intimate and family secrets. This means that the collection, processing and use of personal data without the consent of their owner is illegal and may violate human rights. Therefore, organizations must guarantee the security of personal data, collect it only for a specific purpose, store it for a limited period of time and provide individuals with the opportunity to refuse the collection of their personal data. Failure to adhere to the above ethical considerations in OSINT research, such as showing respect for the privacy of other people, complying with relevant laws and regulations, and ensuring that the information obtained is used exclusively for lawful purposes, may result in a violation of such articles of the Constitution of Ukraine as Art. 31, 32, 34 [1], Criminal Code of Ukraine [2] also contains provisions that provide for liability for the disclosure and collection of information constituting a state or official secret. In addition, according to this legislative act, the unlawful collection and processing of personal data that violates the requirements of the law may be qualified as a violation of human rights. Inappropriate use of OSINT methods may lead to the perpetrators being held legally liable. Copyright cannot be ignored in this context. When collecting,

analyzing or using data from open sources, which include Internet resources, social networks or public databases, it is imperative to comply with the copyrights on the said data. You cannot make copies and use the obtained information for your own interests and without the consent of their owners. It is important to collect only those data that are in the public domain for general use; it is necessary to follow the rules for collecting and processing personal data. And also remember that collecting and using information for the purpose of harming other persons may be classified as a crime and may have serious consequences.

Conclusions. The study of the use of OSINT technology as a tool for deanonymizing an individual in the online space opens up significant potential for collecting data about individuals, while at the same time raising deep questions about privacy and security. Despite the usefulness of OSINT in many areas, its ability to deanonymize poses a real risk to the personal confidentiality of individuals. The growing use of digital technologies and easy access to voluminous data on the Internet only increase the need for the protection of personal data. The prospects for the development of OSINT tools are impressive due to the constant progress in data processing and analysis technologies. It should be noted that the above information is useful for individuals who use open source intelligence tools. However, one cannot ignore the fact that individuals themselves must take care of the protection of personal information on the World Wide Web. The basis for the use of OSINT tools is a digital trace. To protect yourself, you should minimize it. This can be done in the following ways:

- do not disclose personal data to third parties and do not respond to various dubious messages about winning the lottery, promotions, etc.;
- use only licensed software on all devices that can guarantee data security and do not forget to update it as necessary;
- do not use public Wi-Fi;
- use VPN when using gadgets;
- create reliable passwords and update them periodically (it is advisable to do this at least once every few months);
- use two-factor authentication. It demonstrates good performance in terms of protection and allows you to protect personal data from attackers at a fairly high level;
- do not open links and do not go to sites that seem suspicious to you;
- download applications and programs only from official sites;
- minimize posting your own photos on social networks;
- ensure the privacy of your profile on social networks;
- do not use programs that may violate privacy (such programs include, for example, GetContact), etc.

BIBLIOGRAPHY:

1. Конституція України: Закон № 254к/96-ВР від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр#Text> (дата звернення: 25.12.2024)
2. Кримінальний кодекс України: Закон № 2341-III від 05.04.2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 28.12.2024)
3. Ланде Д. В. Правові питання конкурентної розвідки. Інформація і право. 2020. № 2(33). URL: <http://ippi.org.ua/lande-dv-pravovi-pitannya-konkurentnoi-rozvidki-st-51-68> (дата звернення: 21.12.2024)
4. Опірський І.Р., Ангельська О.В., Главацба А.Л. Дослідження технології використання OSINT як нової загрози з деанонімізації особи в інтернет просторі. Кібербезпека: освіта, наука, техніка. 2024. №1 (25). С.19-50.
5. Varzhanskyi, I. (2023). Reflexive Control as a Risk Factor for Using OSINT: Insights from the Russia-Ukraine Conflict. *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence*, 1–31. <https://doi.org/10.1080/08850607.2023.2228489>

РЕЗУЛЬТАТИ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ЯК ОСОБЛИВИЙ РІЗНОВИД ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

RESULTS OF COVERT SEARCH (INVESTIGATIVE) ACTIONS AS A SPECIAL TYPE OF EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Гуменюк А.С., аспірант кафедри кримінального процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена комплексному аналізу результатів негласних слідчих (розшукових) дій як особливого різновиду доказів у кримінальному провадженні. У роботі досліджено актуальну проблематику, що пов'язана з існуючою термінологічною невизначеністю таких понять як «результати» та «матеріали» негласних слідчих (розшукових) дій у законодавстві та наукових дослідженнях. Автором підкреслено, що поняття «результати негласних слідчих (розшукових) дій» є більш широким, оскільки включає в себе як фактичні дані (інформацію), здобуті в результаті проведення негласних слідчих (розшукових) дій, так і матеріальні носії (аудіо- та відеозаписи, документи тощо), які дозволяють зафіксувати й використовувати такі дані у кримінальному процесі. На основі аналізу положень чинного Кримінального процесуального кодексу України та наукових напрацювань визначено такі ключові характеристики результатів негласних слідчих (розшукових) дій: юридична паритетність використання у доказуванні порівняно з іншими слідчими (розшуковими) діями; негласний (таємний) спосіб отримання інформації; винятковий характер застосування цих заходів, який передбачає неможливість здобуття інформації іншими методами; спеціальний порядок санкціонування отримання таких доказів; специфічний суб'єктний склад осіб, уповноважених на їх отримання та контроль за проведенням; особливий порядок закріплення, збереження та використання цих результатів у кримінальному провадженні, а також регламентація процедури їх отримання розгалуженою системою законодавчих актів. На підставі зазначених характеристик автором пропонується власне комплексне визначення поняття «результати негласних слідчих (розшукових) дій», яке враховує їхню специфіку як особливого різновиду доказів у кримінальному провадженні та сприяє усуненню існуючих теоретичних та практичних суперечностей.

Ключові слова: результати негласних слідчих (розшукових) дій, негласні (слідчі) розшукові дії, слідчі (розшукові) дії, процесуальні дії, досудове розслідування, кримінальне провадження.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the results of covert search (investigative) actions as a special type of evidence in criminal proceedings. The article examines the topical issues related to the existing terminological uncertainty of such concepts as 'results' and 'materials' of covert search (investigative) actions in legislation and scientific research, which negatively affects law enforcement practice. The author emphasizes that the concept of 'results of covert search (investigative) actions' is broader, since it includes both factual data (information) obtained as a result of covert search (investigative) actions and materials (audio and video recordings, documents, etc.) which allow recording and using such data in criminal proceedings. Based on the analysis of the provisions of the current Criminal Procedure Code of Ukraine and scientific research, the following key characteristics of the results of covert search (investigative) actions are identified: legal parity of use in proving as compared to other search (investigative) actions; covert (secret) method of obtaining information; exclusive nature of application of these measures, which implies the impossibility of obtaining information by other methods; special procedure for authorization of obtaining such evidence; specific subject composition of persons involved in such actions. Based on these characteristics, the author proposes his own comprehensive definition of the concept 'results of covert search (investigative) actions', which takes into account their specificity as a special type of evidence in criminal proceedings and helps to eliminate existing theoretical and practical contradictions.

Key words: results of covert search (investigative) actions, covert search (investigative) actions, covert search (investigative) actions, procedural actions, pre-trial investigation, criminal proceedings.

Постановка проблеми. Еволюція та динамічний розвиток суспільних відносин, поява нових загроз правопорядку і трансформація форм злочинності вимагають постійного вдосконалення методів кримінального переслідування. Так, у сучасних умовах розслідування кримінальних правопорушень неможливе без використання спеціальних, в тому числі таємних, механізмів, що дозволяють своєчасно виявляти, документувати та попереджувати кримінальні правопорушення, зокрема тяжкі та особливо тяжкі злочини. Це набуває особливої актуальності для України в умовах сучасних викликів, передусім через зростання загроз національній безпеці та поширення злочинності, що має високий рівень латентності або вчиняється з використанням новітніх технологій.

Зaproвадження таємних методів розслідування є об'єктивною необхідністю, оскільки вони дозволяють правоохоронним органам ефективно реагувати на складні, організовані форми злочинної діяльності, які неможливо розкрити традиційними слідчими засобами. Враховуючи це, в Україні з прийняттям чинного Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) у 2012 році було запроваджено інститут негласних слідчих (розшукових) дій (далі – НС(Р)Д), як один із механізмів отримання доказів в кримінальному провадженні. Водночас, попри нормативне закріплення цього інституту, питання правової природи, характеристик та допустимості результатів НС(Р)Д залишаються предметом теоретичних

і практичних дискусій. Це зумовлено особливим характером таких процесуальних дій – на відміну від інших слідчих (розшукових) дій НС(Р)Д проводяться таємно, що створює серйозні ризики порушення прав та свобод особи, щодо якої вони застосовуються. Враховуючи значний потенціал втручання в приватне життя та обмеження конституційних прав, до НС(Р)Д висуваються й особливі вимоги щодо їх законності, пропорційності та контролю з боку незалежних органів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці визначення характеристик та поняття результатів НС(Р)Д присвячені окремі наукові напрацювання таких вчених як Бабіков О., Багрий М., Коваль А., Колесник В., Комашко В., Погорецький М., Сергєєва Д., Смаглюк С., Шерудило В., Шило А. та інших науковців. Разом з тим, питання правової природи, місця й статусу результатів НС(Р)Д у системі доказів досі залишаються дискусійними та недостатньо комплексно розробленими, що й зумовлює необхідність подальших наукових розвідок в означеній сфері.

Метою статті є визначення та комплексний аналіз ключових характеристик результатів НС(Р)Д для подальшого формулювання науково обґрунтованої дефініції досліджуваного поняття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як цілком доцільно вказують науковці, «законодавець не дає змоги однозначно визначитися з тим, що слід розуміти під

результатами НСРД, тобто що входить до переліку таких результатів» [1, с. 101], а допускає певну термінологічну непослідовність, називаючи відомості, речі та документи в одних нормах результатами, а в інших – матеріалами НС(Р)Д [2, с. 241]. Деякі вчені вважають ці терміни тотожними, зазначаючи, що категорії «результати негласних слідчих (розшукових) дій» та «матеріали негласних слідчих (розшукових) дій» є рівнозначними [2, с. 245]. Водночас інші дослідники розрізняють ці поняття вважаючи, що «результати негласних слідчих (розшукових) дій» є фактичними даними, отриманими в ході їх проведення, тоді як «матеріали негласних слідчих (розшукових) дій» включають протоколи, додатки та інші документи, що фіксують ці результати [3, с. 86]. Ця невизначеність ускладнює тлумачення правової природи, визначення місця й статусу результатів НС(Р)Д як фактичних даних, отриманих у межах кримінального провадження, що, у свою чергу, створює й труднощі у оцінці їх допустимості та використанні у доказуванні.

У межах цього дослідження вбачається за доцільне обґрунтувати точку зору про те, що більш широким і змістовно точнішим є поняття «результати негласних слідчих (розшукових) дій». Такий підхід пояснюється тим, що категорія «матеріали негласних слідчих (розшукових) дій» за своїм змістом може охоплювати лише обмежене коло фізичних (матеріальних) об'єктів – протоколи, інші документи, предмети та речі, що були отримані або виготовлені під час проведення таких процесуальних дій. Водночас поняття «результати негласних слідчих (розшукових) дій» є більш комплексним, оскільки включає як отриману інформацію (факти, обставини, відомості), що є ключовим компонентом доказування, так і її матеріальну форму, в якій ці дані зафіксовані та можуть бути використані у кримінальному провадженні.

Ситуація, пов'язана з термінологічною неоднозначністю та складністю розуміння категорії «результати НС(Р)Д», а також обмежувальна правова природа відповідних процесуальних дій обумовлює й необхідність більш глибокого та системного аналізу сутності цього концепту. Вбачається, що найбільш логічним і методологічно коректним підходом до цього питання є першочергове встановлення ключових характеристик результатів НС(Р)Д, які дозволять чітко окреслити їх правовий зміст, з'ясувати особливості отримання, фіксації, зберігання та використання. Встановлення характеристик, у свою чергу, стане основою для визначення дефініції поняття «результати НС(Р)Д».

Вбачається, що розкриття характеристик результатів НС(Р)Д доцільно розпочинати зі встановлення їх взаємозв'язку з іншими слідчими (розшуковими) діями в контексті використання відповідних відомостей та матеріальних носіїв у доказуванні. У цьому питанні варто керуватися положеннями ч. 1 ст. 256 КПК України наступного змісту: «протоколи щодо проведення негласних слідчих (розшукових) дій, аудіо- або відеозаписи, фотознімки, інші результати, здобуті за допомогою застосування технічних засобів, вилучені під час їх проведення речі і документи або їх копії можуть використовуватися в доказуванні на тих самих підставах, що і результати проведення інших слідчих (розшукових) дій під час досудового розслідування» [4].

Таким чином, кримінальний процесуальний закон закріплює **юридичну паритетність використання результатів НС(Р)Д у доказуванні**, тобто ставить знак рівності між статусом результатів НС(Р)Д та результатів інших слідчих (розшукових) дій.

У цьому контексті, варто погодитися з вченими, які стверджують, що так як НС(Р)Д є різновидом слідчих (розшукових) дій [5, с. 41], їм притаманні всі ознаки останніх [6, с. 69]. Це стосується характеру (особливий різновид процесуальних дій), мети (засоби збирання та перевірки

доказів), уповноважених на їх проведення суб'єктів (оперативні підрозділи, слідчий, дізнавач, прокурор) та процесуального порядку їх проведення [7, с. 68]. Відповідно, результати НС(Р)Д після їх отримання використовуються у кримінальному провадженні на тих самих засадах, що й результати інших слідчих (розшукових) дій.

Водночас необхідно зауважити, що юридична паритетність щодо можливості використання результатів НС(Р)Д у доказуванні не означає відсутності будь-яких особливостей у процесуальному статусі цієї категорії доказів. Очевидно, що НС(Р)Д характеризуються специфікою щодо процедури їх санкціонування, проведення, фіксації, зберігання та подальшого закріплення. Зокрема, проведення НС(Р)Д передбачає застосування спеціальних технічних засобів та методів, часто супроводжуються істотними обмеженнями прав людини, а тому вимагає дотримання підвищених гарантій законності, обґрунтованості та процесуального контролю.

Однією з основних характеристик результатів НС(Р)Д, що впливає із самої сутності таких процесуальних дій, також є їх **негласний (таємний) спосіб отримання**.

В контексті кримінального процесу негласність означає, що процесуальні дії проводяться таємно, як без відома осіб, щодо яких вони здійснюються, так і без інформування інших суб'єктів, що безпосередньо не беруть участі в їх проведенні [8, с. 43], із застосуванням спеціальних методів або технічних засобів [9, с. 27]. Водночас цей аспект охоплює не лише момент проведення таких процесуальних дій, а й особливий порядок підготовки, фіксації, зберігання та використання отриманих результатів [10, с. 129]. Це, у свою чергу, вимагає спеціального нормативного регулювання, окремих правових процедур та встановлення додаткових гарантій захисту від необґрунтованого втручання у права людини.

Ознака негласності відрізняє НС(Р)Д від інших слідчих (розшукових) дій, які, як правило, проводяться гласно та передбачають можливість відкритої участі сторін. Так, у багатьох випадках слідчі (розшукові) дії здійснюються за участю слідчого, прокурора, захисника, підозрюваного чи інших залучених осіб. На відміну від таких процесуальних дій, НС(Р)Д проводяться приховано, що зумовлено їхньою специфічною метою – отримання доказової інформації, яка не може бути здобута відкритими методами розслідування.

Варто погодитися з думкою, що «негласність абсолютно необхідна в умовах, коли відкрита форма здійснення досудового розслідування може негативно вплинути на процес доказування обставин кримінального правопорушення, об'єктивність оцінки та правильність кваліфікацій дій осіб, причетних до кримінального правопорушення» [11]. Це особливо актуально при розслідуванні тяжких та особливо тяжких злочинів [12, с. 299], зокрема корупційних правопорушень, організованої злочинності, терористичної діяльності та злочинів проти основ національної безпеки, де своєчасне отримання та документування інформації без відома осіб, які можуть бути причетні до їх вчинення, є ключовим для досягнення мети кримінального провадження, адже «успішність виявлення, розкриття та розслідування злочинів відповідної тяжкості неможлива без застосування уповноваженими суб'єктами кримінального провадження належного комплексу негласних засобів отримання доказів» [13, с. 87]. Крім того, негласність забезпечує ефективність слідства у випадках, коли відкрите збирання доказів може спровокувати підозрюваних або інших осіб до ухилення від слідства, знищення або фальсифікації доказів, тиску на свідків чи потерпілих.

Результати НС(Р)Д характеризуються й тим, що **їх отримання є винятковим способом збирання доказів**, що прямо передбачено у ч. 2 ст. 246 КПК України – «негласні слідчі (розшукові) дії проводяться у випадках, якщо відо-

мості про кримінальне правопорушення та особу, яка його вчинила, неможливо отримати в інший спосіб» [4].

Вказаний підхід відповідає міжнародним стандартам, зокрема позиції ЄСПЛ, викладеній у рішенні у справі *Klass and Others v. Germany*, де зазначено, що рішення про застосування негласних заходів може видаватися лише у випадку, коли встановлення фактів за допомогою іншого методу є неможливим або значно складнішим. При цьому Суд наголошує, що встановлена процедура прийняття рішення про застосування таких заходів покликана виключити можливість їх ініціювання на підставі необдуманих, неприйнятних чи виданих без належного й ґрунтовного розгляду розпоряджень, а також запобігти використанню цих заходів у спосіб, що має експериментальний або загальний характер [14; 15, с. 431].

З цим погоджуються й науковці, зазначаючи, що «вже на етапі формування правової підстави для проведення НСРД (складання клопотання, винесення постанови, постановлення ухвали слідчого судді) сторона обвинувачення має обґрунтувати, а у передбачених випадках і довести слідчому судді, що відомості, які необхідно зібрати, є особливими в аспекті складності їх отримання, а відтак єдиним результативним способом їх отримання буде проведення НСРД» [16, с. 65]. Таким чином, «визначення НС(Р)Д як «винятку із загального правила» обумовлено насамперед метою – забезпечити баланс інтересів кримінального провадження та прав і свобод людини. Збалансованість таких інтересів може бути досягнута за рахунок чітких критеріїв до підстав та умов проведення таких заходів, дієвого судового контролю за реалізацією органами правопорядку таких повноважень» [17, с. 117].

Водночас, необхідно наголосити, що законодавець не встановлює чітких критеріїв, які дозволяли б однозначно визначити дотримання принципу винятковості під час прийняття рішення про проведення НС(Р)Д. Саме тому питання щодо того, чи було дотримано такого критерію у конкретному кримінальному провадженні, потребує ретельної оцінки індивідуальних обставин. У процесі такої оцінки важливе значення має низка факторів, які можуть вказувати на дотримання або, навпаки, недотримання принципу винятковості. До них, зокрема, слід віднести:

- проміжок часу, що минув з моменту відкриття кримінального провадження до звернення з клопотанням про проведення НС(Р)Д, адже проведення таких процесуальних дій на ранніх етапах розслідування, за відсутності достатніх спроб отримати докази гласними способами, може бути необґрунтованим;

- проведення до НС(Р)Д інших гласних слідчих (розшукових) дій, спрямованих на отримання необхідних доказів, а також аналіз результативності та ефективності таких дій;

- обґрунтованість висновку слідчого чи прокурора про неможливість отримати потрібні докази в інший спосіб, окрім НС(Р)Д, у тому числі із застосуванням менш інвазивних засобів з точки зору втручання у права людини.

Результатам таких процесуальних дій також притаманний **спеціальний порядок санкціонування їх отримання**, адже застосування більшості НС(Р)Д вимагає отримання дозволу на їх проведення у формі ухвали слідчого судді, що є гарантією від необґрунтованого втручання у права особи. Як влучно вказують науковці, саме судовий контроль передбачає перевірку законності та обґрунтованості дій і рішень сторони обвинувачення, яка наділена державно-владними повноваженнями (прокурора, органу досудового розслідування, керівника органу досудового розслідування, оперативних підрозділів), а тому роль слідчого судді у сфері захисту особи, суспільства, держави від кримінальних правопорушень, охорони прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження набуває вагомого значення [18, с. 90; 19, с. 139],

особливо в аспекті проведення настільки правообмежуючих процесуальних дій, як НС(Р)Д.

Більше того, в контексті НС(Р)Д слідчим суддею, уповноваженим на розгляд відповідних клопотань, є слідчий суддя не суду першої інстанції, а «апеляційного суду, в межах територіальної юрисдикції якого знаходиться орган досудового розслідування, а в кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень, віднесених до підсудності Вищого антикорупційного суду, – слідчий суддя Вищого антикорупційного суду» [4]. Обрання в якості суб'єкта, що «дає дозвіл» на проведення НС(Р)Д саме слідчого судді апеляційного суду обґрунтовано з точки зору того, що ці процесуальні дії можуть значно обмежити конституційні права та свободи людини і громадянина з огляду на використання специфічних негласних методів, можливість втручання у особисте життя та приватне спілкування особи, руйнування звичайного життєвого укладу як особи, щодо якої проводяться НС(Р)Д, так і інших, зокрема, близьких їй, осіб. Таким чином, оскільки НС(Р)Д відрізняються від інших слідчих (розшукових) дій ступенем втручання у права та свободи особи, це й зумовлює специфічний вибір суб'єкта, що здійснює функцію судового контролю за дотриманням прав і свобод особи при проведенні таких процесуальних дій.

Окрім спеціальної процедури санкціонування результатів НС(Р)Д характеризуються й **специфічним набором суб'єктів, що беруть участь в їх отриманні**. У цьому контексті слушно звернути увагу на положення ч. 3 та 6 ст. 246 КПК України:

- ч. 3 – «рішення про проведення негласних слідчих (розшукових) дій приймає слідчий, прокурор, а у випадках, передбачених цим Кодексом, – слідчий суддя за клопотанням прокурора або за клопотанням слідчого, погодженого з прокурором...»;

- ч. 6 – «проводити негласні слідчі (розшукові) дії має право слідчий, який здійснює досудове розслідування кримінального правопорушення, або за його дорученням – уповноважені оперативні підрозділи Національної поліції, органів безпеки, Національного антикорупційного бюро України, органів Державного бюро розслідувань, органів Бюро економічної безпеки України, органів, установ виконання покарань та слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України, органів Державної прикордонної служби України. За рішенням слідчого чи прокурора до проведення негласних слідчих (розшукових) дій можуть залучатися також інші особи» [4].

Хоча це не єдині положення КПК України, що відображають набір суб'єктів, які можуть бути залучені до отримання результатів НС(Р)Д, можна, в той же час, зауважити, що слідчий суддя, слідчий, прокурор, а також оперативні підрозділи є основними дійовими особами у цьому процесі.

Слідчий суддя займає центральне місце в контексті санкціонування та контролю за проведенням НС(Р)Д, виконуючи важливу функцію судового контролю. Саме він здійснює оцінку достатності підстав, законності та пропорційності втручання у конституційні права осіб при розгляді клопотань слідчого або прокурора про надання дозволу на проведення таких заходів. Відповідно, роль слідчого судді є запобіжною та гарантійною, спрямованою на недопущення необґрунтованих, надмірних чи свавільних втручань у приватне життя громадян, що відповідає національним та міжнародним стандартам судового контролю у сфері кримінального провадження.

Прокурор також відіграє вагомий роль у цій системі, насамперед здійснюючи функцію процесуального керівництва і нагляду за законністю проведення НС(Р)Д. Він погоджує клопотання слідчого про проведення таких заходів, контролює процес їх здійснення, має повноваження припинити або заборонити їх проведення у разі виявлення порушень, а також оцінює доказове значення отриманих результатів. Крім того, саме прокурор забезпечує належне

збереження доказів та повідомляє осіб, права яких були тимчасово обмежені, про факт здійснення щодо них НС(Р)Д. Окремою компетенцією прокурора є виключне право на прийняття рішення про проведення такого специфічного негласного заходу, як контроль за вчиненням злочину.

Слідчий, відповідно до чинного КПК України, уповноважений самостійно приймати рішення щодо проведення окремих видів НС(Р)Д у межах кримінального провадження. Водночас він зобов'язаний повідомляти прокурора про прийняті рішення та отримані результати, а також погоджувати з ним клопотання до слідчого судді про дозвіл на проведення заходів, що вимагають відповідної ухвали. Після отримання дозволу слідчий організовує, координує та контролює реалізацію НС(Р)Д, взаємодіючи з оперативними підрозділами, яким надає доручення щодо проведення конкретних негласних заходів.

Оперативні підрозділи є безпосередніми виконавцями доручень слідчого або прокурора щодо проведення НС(Р)Д. Їхні дії чітко обмежені рамками таких доручень, а власна ініціатива оперативних працівників щодо ініціювання або розширення негласних заходів є неприпустимою. Саме такий розподіл повноважень між слідчим суддею, прокурором, слідчим та оперативними підрозділами формує багаторівневий механізм отримання та контролю за отриманням результатів НС(Р)Д, необхідний для забезпечення балансу між ефективністю кримінального провадження та гарантуванням дотримання конституційних прав та свобод особи.

Результатами НС(Р)Д також властива *спеціальна процедура їх закріплення та подальшого використання в кримінальному провадженні*, що зумовлено особливостями такої доказової інформації, яка отримується за допомогою негласних (таємних) методів, та часто стосується приватного життя конкретної особи чи багатьох осіб.

У контексті фіксації результатів НС(Р)Д законодавство вимагає наявності відповідного процесуального документу, що є одним із матеріальних виражень відповідних результатів, – протоколу про проведення НС(Р)Д [4] до якого долучаються необхідні матеріали (аудіо-, відеозаписи, документи, речі, файли тощо). І хоча така процедура, на перший погляд, співвідноситься з аналогічною процедурою закріплення результатів гласних слідчих (розшукових) дій, проте складання протоколу – лише частина процесу закріплення результатів НС(Р)Д, адже зважаючи на характер самих процесуальних дій та інформації, що отримується внаслідок їх проведення, такі протоколи підлягають подальшому засекречуванню.

Ці особливості знаходять своє нормативне закріплення в розділі V Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні, затвердженої спільним наказом Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України № 114/1042/516/1199/936/1687/5 від 16 листопада 2012 р. (далі – Інструкція), який регламентує порядок засекречування та розсекречування матеріальних носіїв інформації, пов'язаної з проведенням НС(Р)Д, і де вказано наступне: «постанова слідчого, прокурора про проведення негласних слідчих (розшукових) дій, клопотання про дозвіл на проведення негласної слідчої (розшукової) дії, ухвала слідчого судді про дозвіл на проведення негласної слідчої (розшукової) дії та додатки до нього, **протокол про проведення негласних слідчих (розшукових) дій, які містять відомості про факт та методи проведення негласної слідчої (розшукової) дії**, а також відомості, що дають змогу ідентифікувати особу, місце або річ, щодо якої проводиться або планується проведення такої дії, розголошення яких створює загрозу національним інтересам та безпеці, підлягають засекречуванню» [20].

Після завершення НС(Р)Д, поряд з процедурою засекречування постає питання щодо подальшого використання отриманих результатів НС(Р)Д у доказуванні. Відповідно, якщо сторона обвинувачення вважає такі результати доказово значущими, виникає необхідність їх розсекречення. Рішення про розсекречення приймає прокурор – процесуальний керівник у кримінальному провадженні – з урахуванням конкретних обставин кримінального провадження, а також ризиків, пов'язаних із потенційними загрозами у разі розкриття змісту таких результатів [21, с. 272].

До характерних рис результатів НС(Р)Д варто відносити й те, що *порядок їх отримання регламентується розгалуженою системою законодавчих актів*. Основним нормативно-правовим актом, що регулює порядок отримання результатів НС(Р)Д у кримінальному провадженні, є КПК України. Так, використання інструментарію НС(Р)Д врегульовано, зокрема, нормами глави 21 кримінального процесуального закону, що й має назву «Негласні (слідчі) розшукові дії» та визначає їх перелік, підстави та процедуру проведення, порядок фіксації та використання результатів [4].

Разом з тим, положення щодо НС(Р)Д містяться і в інших главах КПК України. Зокрема, глава 2 визначає загальні засади кримінального провадження (законність, верховенство права, недоторканність приватного життя тощо), які мають універсальне значення; глава 3 встановлює повноваження прокурора, слідчого, оперативних підрозділів й інших суб'єктів щодо ініціювання та проведення НС(Р)Д; глава 4 вміщує в собі загальні положення про докази та їх використання в кримінальному процесі, визнання їх недопустимими, оцінку та вплив на хід й результати кримінального провадження; глава 5 регламентує загальний порядок фіксації будь-яких процесуальних, в тому числі і НС(Р)Д; глава 20 – визначає загальні засади проведення слідчих (розшукових) дій, різновидом яких є й НС(Р)Д [4].

Серед законів України, що формують нормативну основу інституту НС(Р)Д, важливим є Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність», який став підґрунтям для запровадження НС(Р)Д у кримінальний процес та визначення загальних принципів їх проведення, фіксації й використання [20]. З огляду на специфіку НС(Р)Д та необхідність обмеження доступу до чутливої інформації, при їх проведенні підлягають обов'язковому врахуванню й вимоги Закону України «Про державну таємницю», яким визначено комплекс заходів, спрямованих на запобігання розголошенню інформації, що становить державну таємницю, а також встановлено порядок засекречування, розсекречування матеріальних носіїв такої інформації та її охорони з метою захисту національної безпеки України [23].

Серед відомчих та міжвідомчих актів, що регулюють окремі аспекти отримання результатів НС(Р)Д, ключовим є Інструкція. Цей нормативний акт деталізує положення КПК України та містить комплекс норм щодо методів проведення НС(Р)Д, кола уповноважених суб'єктів, порядку отримання дозволу, організації та фіксації результатів, засекречування, розсекречування і знищення матеріалів, а також забезпечення прав осіб, стосовно яких проводяться такі дії [20]. Крім того, важливими є й положення Зводу відомостей, що становлять державну таємницю, затвердженого наказом Центрального управління Служби безпеки України № 383 від 23.12.2020 р., який встановлює перелік відомостей, що «згідно із рішеннями державних експертів з питань таємниці становлять державну таємницю у визначених законодавством сферах» [24].

Зазначена законодавча база, яка стосується отримання результатів НС(Р)Д, не є вичерпною й не обмежується лише наведеними законодавчими актами. Хоча розглянуті джерела становлять основу правового регулювання досліджуваного питання, необхідно враховувати також велику кількість

інших нормативно-правових актів різної правової природи та галузевої спрямованості, які безпосередньо або опосередковано впливають на правове регулювання отримання, фіксації, зберігання та використання результатів НС(Р)Д.

В цілому, виокремлені вище характеристики результатів НС(Р)Д відображають їх природу та сутність як особливого виду доказів у кримінальному процесі. Водночас варто наголосити, що зазначений перелік не має нормативного закріплення, а відтак – не є вичерпним і може підлягати подальшому уточненню або доповненню з урахуванням розвитку доктрини, правозастосовної практики та змін у законодавстві.

Висновки. Враховуючи проведений в межах цього дослідження аналіз характерних ознак результатів НС(Р)Д, вбачається за доцільне запропонувати таку дефініцію цієї категорії:

Результати НС(Р)Д – це сукупність доказів, що негласно (таємно) отримуються спеціально уповнова-

женими суб'єктами винятково у випадках неможливості застосування інших способів збирання доказів та характеризуються особливим порядком закріплення й використання у доказуванні, регламентованим системою законодавчих актів.

Запропоноване визначення є оптимальним, оскільки враховує ключові характеристики результатів НС(Р)Д, визначені в процесі дослідження, а також максимально повно розкриває їхню правову природу та сутність як доказів у кримінальному провадженні. Вбачається, що використання вказаної дефініції сприятиме чіткості й однозначності в оцінці допустимості й використання результатів НС(Р)Д у процесі доказування. Крім того, запропоноване визначення може слугувати підґрунтям для подальших наукових розвідок, спрямованих на удосконалення нормативного регулювання та практики застосування інституту НС(Р)Д.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нечаєва І., Чинчик А. Використання результатів негласних слідчих (розшукових) дій у доказуванні під час досудового розслідування. *Напрями реформування кримінального процесуального законодавства в Україні* : збірник матеріалів науково-практичного семінару (м. Харків, 10 березня 2020 р.). Харків : ХНУВС, 2020. С. 100 – 102.
2. Багрий М. До питання про використання результатів негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні. *Право і суспільство*. 2017. № 1. С. 240 – 245.
3. Сергеева Д. Напрями використання результатів негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному процесуальному доказуванні. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 2. С. 81 – 91.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України № 4651-VI від 13.04.2012 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/conv/n2096> (дата звернення: 12.01.2025).
5. Теорія та практика досудового розслідування в умовах протидії : навч.- метод. посібник. 2-ге вид., перероб. / Л. Аркуша, Л. Гуртієва, М. Д'ячкова І. Загородній, А. Мурзановська, А. Підгородинська, О. Торбас; НУ «ОЮА». Одеса : Фенікс, 2023. 136 с.
6. Дрозд В., Романов М. Особливості проведення негласних слідчих (розшукових) дій під час здійснення досудового розслідування кримінальних проступків. *Правовий часопис Донбасу*. 2023. № 1(82). С. 68 – 74.
7. Смаглюк С. Процесуальний порядок використання результатів негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2023. 279 с.
8. Комашко В. Правові та організаційні основи контролю за вчиненням злочину : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2016. 226 с.
9. Коваль А. Забезпечення прав людини при провадженні негласних слідчих (розшукових) дій : монографія. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2019. 264 с.
10. Колесник В. Суб'єкти здійснення та класифікація негласних слідчих (розшукових) дій. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 129 – 134.
11. Узагальнення судової практики з розгляду слідчими суддями Вищого антикорупційного суду клопотань про надання дозволу на проведення негласних слідчих (розшукових) дій і оперативно-розшукових заходів (за 2019, 2020 роки). *Вищий антикорупційний суд*. 2021. URL: https://first.vaks.gov.ua/wp-content/uploads/sites/2/2022/02/review_CIA_OSM.pdf (дата звернення: 12.01.2025).
12. Черниш Р., Пастух Ю. Використання матеріалів негласних слідчих (розшукових) дій : окремі практичні аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 299 – 301.
13. Погорецький М., Старенький О. Негласні слідчі (розшукові) дії як засоби отримання доказів : окремі проблемні питання. *Право України*. 2018. № 8. С. 85 – 106.
14. Klass and Others v. Germany : Judgment of the European Court of Human Rights of September 06, 1978 (Application no. 5029/71). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr/?i=001-57510> (дата звернення: 12.01.2025).
15. Науково-практичний коментар кримінального-процесуального кодексу України / за ред. С. Ківалова та С. Кравченко. Одеса : Фенікс, 2020. 924 с.
16. Шило А. Використання в кримінальному провадженні відомостей, отриманих у результаті проведення негласних слідчих (розшукових) дій : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2019. 240 с.
17. Бабіков О. Доцільність та загрози застосування негласних заходів одержання інформації. *Актуальні проблеми юридичної науки та практики у 21 столітті* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне, 23-24 вересня 2021 р.). Рівне, 2021. С. 116 – 119.
18. Назаров В., Тракало Р. Судовий контроль у кримінальному провадженні : теоретичні та практичні аспекти. *Європейські перспективи*. 2014. № 10. С. 89 – 95.
19. Шерудило В. Процесуальний порядок проведення негласних слідчих (розшукових) дій, пов'язаних з втручанням у приватне спілкування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2018. 264 с.
20. Про затвердження Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні : наказ Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України № 114/1042/516/1199/936/1687/5 від 16.11.2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12/print> (дата звернення: 12.01.2025).
21. Бабіков О. Теоретико-прикладні основи проведення негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні : дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2024. 546 с.
22. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України № 2135-XII від 18.02.1992 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text> (дата звернення: 12.01.2025).
23. Про державну таємницю : Закон України № 3855-XII від 21.01.1994 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text> (дата звернення: 12.01.2025).
24. Про затвердження Зводу відомостей, що становлять державну таємницю : наказ Центрального управління Служби безпеки України № 383 від 23.12.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0052-21#Text> (дата звернення: 12.01.2025).

МІГРАЦІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ВІДМИВАННЯ ДОХОДІВ, ОДЕРЖАНИХ ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ**MIGRATION AS A TOOL FOR LAUNDERING PROCEEDS OF CRIME: AN INTERNATIONAL LEGAL ASPECT**

Бехруз Х.Н., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри міжнародного та європейського права
Національний університет «Одеська юридична академія»

Грушко М.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри міжнародного та європейського права
Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті досліджуються міжнародно-правові аспекти використання міграційних процесів як інструменту легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. Стаття наголошує на зростаючій тенденції залучення до злочинних фінансових схем уразливих категорій осіб – біженців, шукачів притулку, осіб без громадянства, нелегальних мігрантів. Їх залучення до таких схем дозволяє транснаціональним злочинним угрупованням маскувати джерела походження коштів і складнощі з їх виявленням на міждержавному рівні.

Попри наявність ряду міжнародних конвенцій (зокрема, Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності та Протоколу проти незаконного ввезення мігрантів), чинне міжнародне право не забезпечує комплексного правового регулювання на перетині фінансової безпеки та міграційної політики. Існують прогалини у правозастосуванні, а також брак скоординованих підходів між державами щодо ідентифікації, моніторингу та протидії залученню мігрантів до відмивання коштів.

У процесі дослідження проаналізовано основні механізми, що використовуються для відмивання грошей за участі міграційних каналів: інвестиційна міграція (так звані «золоті візи»), фіктивна трудова або освітня міграція, зловживання системами грошових переказів, торгівля людьми. Особлива увага приділена проблемі правової відповідальності й необхідності захисту прав мігрантів у контексті забезпечення міжнародної фінансової безпеки.

У статті також розглянуто прецедент Європейського суду з прав людини – справу *Arewa v. Lithuania*, яка ілюструє складність забезпечення балансу між кримінальним переслідуванням за фінансові злочини та дотриманням основоположних прав людини в міграційному контексті. Зроблено висновок, що ефективна міжнародна протидія відмиванню коштів вимагає гармонізації стандартів фінансового моніторингу, удосконалення процедур виявлення транскордонних схем легалізації доходів, а також зміцнення гарантій правового захисту осіб, що можуть стати інструментом у злочинних фінансових операціях.

Ключові слова: міжнародне право, відмивання грошей, біженці, міграція, транснаціональна злочинність, нелегальна міграція, фінансовий моніторинг, права людини, тероризм, міжнародне кримінальне право, міжнародно-правова відповідальність.

The article explores the international legal dimensions of using migration processes as a tool for the laundering of proceeds derived from criminal activities. The article also highlights a growing trend in the exploitation of vulnerable groups – refugees, asylum seekers, stateless persons, and undocumented migrants – for illicit financial operations. These groups are often used by transnational criminal organizations to obscure the origin and movement of illegally obtained funds, complicating detection and prosecution efforts at both national and international levels.

Despite the existence of key international legal instruments – most notably the United Nations Convention against Transnational Organized Crime and its Protocol against the Smuggling of Migrants by Land, Sea and Air – the current international legal framework lacks comprehensive regulation addressing the intersection of financial crime and migration. Gaps in legal enforcement and a lack of coordinated international mechanisms create a permissive environment for criminal misuse of migration channels.

The study analyzes major methods used in the money laundering schemes involving migration, including investment migration programs (the so-called “golden visas”), fictitious labor or education-based migration, abuse of remittance systems, and human trafficking. Special attention is given to the tension between imposing legal responsibility and protecting the rights of migrants in the context of international financial security.

The article further examines case law from the European Court of Human Rights, particularly the *Arewa v. Lithuania* judgment, which demonstrates the legal and procedural complexity in balancing effective criminal prosecution and the protection of fundamental human rights in transnational financial crime cases involving migrants. The findings indicate that enhancing international countermeasures against money laundering through migration channels requires greater harmonization of financial monitoring standards, development of specialized procedures for identifying laundering schemes involving migrants, and reinforcement of legal safeguards to protect those in vulnerable positions from being exploited in illicit financial operations.

Key words: international law, money laundering, refugees, migration, transnational organized crime, illegal migration, financial monitoring, human rights, extradition, terrorism, international criminal law, international legal responsibility.

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобалізації та посилення транскордонної мобільності населення спостерігається зростання масштабів використання міграційних процесів у злочинних фінансових схемах, зокрема з метою легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. Особливої актуальності набуває практика залучення до таких схем осіб, які перебувають у вразливому становищі – біженців, шукачів притулку, нелегальних мігрантів та осіб без громадянства. Вони використовуються як інструменти для маскування джерел і напрямків переміщення незаконних коштів, що суттєво ускладнює виявлення таких операцій як на національному, так і на міжнародному рівнях.

Попри наявність розвиненої системи міжнародних правових актів, спрямованих на боротьбу з відмиван-

ням коштів і фінансуванням тероризму, у чинному міжнародному праві відсутнє комплексне регулювання, яке б охоплювало специфіку використання міграційних потоків у таких схемах. Прогалини у правовому регулюванні, недостатня координація між державами, відмінності в національних підходах до міграційної політики та фінансового моніторингу – усе це створює сприятливе середовище для функціонування транснаціональних злочинних угруповань.

У зв'язку з цим виникає необхідність переосмислення міжнародно-правових підходів до взаємозв'язку між міграційними процесами та схемами відмивання коштів, а також вироблення ефективних механізмів протидії зловживанню вразливими категоріями осіб у фінансових злочинах транснаціонального характеру.

Метою статті є дослідження міжнародно-правових аспектів використання міграційних процесів як інструменту відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом, з урахуванням актуальних викликів, які постають перед державами та міжнародною спільнотою у сфері протидії таким явищам. У межах цієї мети передбачено здійснити аналіз чинної міжнародно-правової бази, виявити прогалини у регулюванні та правозастосуванні, охарактеризувати основні механізми залучення мігрантів до схем легалізації незаконних коштів, а також розробити пропозиції щодо вдосконалення міжнародних механізмів правового реагування на вказану проблему з одночасним забезпеченням належного захисту прав мігрантів.

Питань міграції та відмивання коштів, одержаних злочинним шляхом торкалися у своїх роботах Д. Кривонос, Ю. В. Луценко, О. О. Дудоров, В. В. Попко, Д. Л. Вітюк, Г. П. Ситник, Р. О. Баранов, В. Г. Севрук, С. О. Павленко, Р. Ф. Харитонов, С. С. Шрамко та інші.

Виклад основного матеріалу. Міграція у сучасному глобалізованому світі є багатовимірним явищем, яке охоплює як законні, так і незаконні переміщення осіб через кордони. Одним з найбільш тривожних аспектів є використання міграційних процесів у злочинних цілях, зокрема – для відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом.

Відмивання коштів, за визначенням, – це процес легалізації доходів, отриманих внаслідок кримінальної діяльності. Серед таких джерел: торгівля наркотиками, зброєю, людьми, кіберзлочинність тощо. Міграція у цьому контексті виконує не лише роль «транзитного механізму», але й інструменту маскування незаконного походження коштів або їх переміщення через державні кордони з метою легалізації.

До найпоширеніших механізмів, що поєднують міграцію та відмивання коштів, належать:

1. Інвестиційна міграція (так звані «золоті візи»): зловмисники можуть інвестувати кримінальні доходи в нерухомість або бізнес у країні призначення, отримуючи при цьому дозвіл на проживання або громадянство.

В. Місечко зазначає, що хоча купівля заможними людьми громадянства або посвідок на постійне проживання потенційно має приносити суттєву користь економіці приймаючої сторони, зараз все більше держав відмовляються від цієї практики. Адже надто високі ризики порушення закону з боку різних суб'єктів, що так чи інакше долучаються до програм. Ба більше, ці ризики зростають на тлі загострення міжнародних протиріч, повномасштабного вторгнення РФ в Україну та війни Ізраїлю проти терористичної організації ХАМАС [4].

2. Фіктивна трудова або освітня міграція: створення підстав для перерахування коштів під виглядом зарплати, стипендій або інших законних платежів. Йдеться про випадки, коли особа набуває міграційного статусу на підставі формально законних підстав – працевлаштування чи навчання – проте ці підстави є удаваними, а реальна мета полягає у переміщенні та легалізації коштів сумнівного походження. Злочинні угруповання часто створюють підставні компанії або укладають фіктивні трудові договори з так званими «працівниками», використовуючи це як прикриття для перерахування «заробітної плати», яка насправді є легалізованою частиною злочинного прибутку.

3. Використання грошових переказів: через підставних осіб або компанії злочинці переводять гроші в інші юрисдикції, зокрема у ті, де контроль за походженням коштів є слабшим.

Стосовно боротьби з таким способом відмивання коштів Р. О. Баранов зазначає, що вона вимагає синхронізованих дій з боку правоохоронних органів, державної служби фінансового моніторингу і регулюючих / наглядових органів. Зміцнення фінансової стабільності, підвищення довіри до фінансових установ, зниження тарифів грошових переказів у офіційних системах, згорання

тіньової економіки позитивно вплинуть на скорочення обсягів операцій в системах автоматичного переказу грошей. Надмірне регулювання може змусити ці системи піти повністю в тінь і зробити їх ще більш уразливими для ризиків відмивання грошей [1, с. 100].

4. Торгівля людьми: окрема категорія, яка часто поєднує незаконну міграцію з тяжкими формами експлуатації та подальшим легалізованим обігом прибутків.

Д. Кривонос у своїй статті зазначає, що правопорушення із легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, має міжнародний характер, набуваючи останнім часом ознаки транснаціонального кримінального правопорушення. Цьому сприяє безперешкодне переміщення (перерахування) активів, які мають злочинне походження, у будь-яку юрисдикцію. Окремий суттєвий вплив на поширення та розповсюдження злочинності у сфері відмивання майна злочинного походження здійснюють глобалізаційні та міждержавні міграційні процеси, що створюють передумови до транскордонного відмивання (легалізації) майна злочинного походження [3, с. 64].

У сфері міжнародного права низка конвенцій прямо встановлює норми, що стосуються як боротьби з відмиванням доходів, одержаних злочинним шляхом, так і регулювання міграційних процесів. Зокрема, п. 1 (ai) ст. 6 Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 року визначає, що кожна держава-учасниця вживає відповідно до основних принципів свого внутрішнього законодавства таких законодавчих та інших заходів, які можуть знадобитися для того, щоб визнати в якості кримінально караних такі діяння, коли вони вчинені навмисно: конверсію або переказ майна, якщо відомо, що таке майно являє собою доходи від злочинів, з метою приховання злочинного походження цього майна або з метою надання допомоги будь-якій особі, яка бере участь у вчиненні основного правопорушення, для того, щоб вона могла ухилитися від відповідальності за свої діяння [2].

У контексті міграції важливе значення має Протокол проти незаконного ввезення мігрантів по суші, морем і повітрям 2000 року, який доповнює вищезазначену Конвенцію. У статті 6 цього Протоколу передбачається криміналізація наступних діянь: коли вони вчиняються навмисне і з метою одержати, прямо або посередньо, фінансову або іншу матеріальну вигоду: незаконного ввезення мігрантів, коли вони вчиняються з метою створення умов для незаконного ввозу мігрантів: виготовлення підробленого документа на в'їзд/виїзд або посвідчення особи; придбання або надання такого документа або володіння ним [5].

Таким чином, фіктивна міграція може бути інструментом як відмивання коштів, так і інших злочинних дій, що мають транснаціональний характер.

У цьому контексті особливої ваги набуває проблема захисту прав мігрантів, які можуть стати жертвами зловживань або бути втягнутими в схеми, не усвідомлюючи повною мірою їхню незаконність. Вразливість таких осіб, зокрема біженців і шукачів притулку, ставить під сумнів ефективність реалізації норм міжнародного права у сфері прав людини. Міжнародні стандарти вимагають дотримання принципів недискримінації, справедливого провадження та права на притулок навіть у випадках підозри в участі у фінансових злочинах, що особливо складно реалізувати в умовах національної безпекової політики.

Звертаючись до практики ЄСПЛ, зокрема рішення у справі *Arewa v. Lithuania* (заява № 53176/17) суд розглянув скаргу громадянина Нігерії, pana Олусегуна Бамісе Ареви, який оскаржував тривалість кримінального провадження проти нього та його вплив на сімейне життя. Справа стосувалася підозри у відмиванні грошей через литовську компанію Jammo, співвласником якої був заявник. У липні 2014 року на рахунок Jammo було переведено 1 853 800 доларів США від компанії Sinowide Energy

Limited з Гонконгу, після чого литовський банк заморозив ці кошти через підозри у відмиванні грошей [6].

Пан Арева був затриманий та звинувачений у відмиванні грошей і підробці документів. Він стверджував, що тривалість кримінального провадження, яке тривало понад п'ять років, порушила його право на розгляд справи упродовж розумного строку (стаття 6 §1 Конвенції) та негативно вплинула на його сімейне життя (стаття 8 Конвенції), оскільки він не міг отримати дозвіл на проживання в Литві та бути зі своєю партнеркою і сином [6].

ЄСПЛ визнав, що тривалість провадження була значною, але врахував складність справи, міжнародний характер фінансових операцій та необхідність отримання інформації з іноземних юрисдикцій. Суд також зазначив, що заявник відмовлявся давати свідчення на початкових етапах слідства, що могло вплинути на тривалість провадження. Відтак, ЄСПЛ не встановив порушення статті 6 §1 Конвенції. Щодо статті 8, Суд зазначив, що заявник не мав офіційно визнаного сімейного статусу на момент відмови у продовженні дозволу на проживання, а народження сина відбулося пізніше. Тому ЄСПЛ дійшов висновку, що втручання у сімейне життя заявника не було непропорційним, і порушення статті 8 не було встановлено [6].

Ця справа демонструє, як ЄСПЛ оцінює тривалість кримінальних проваджень та їхній вплив на особисте життя, особливо у контексті міжнародних фінансових злочинів та міграційних питань.

З огляду на виклики сучасної безпеки, зокрема загрозу фінансування тероризму через міграційні канали, постає потреба у більш активному залученні механізмів міжнародного кримінального права та підвищенні міжнародно-правової відповідальності як держав, так і недержавних

акторів. Формування ефективної системи протидії має ґрунтуватися на принципах міждержавної співпраці, дотриманні прав людини та застосуванні уніфікованих стандартів притягнення до відповідальності у випадках використання міграції з метою вчинення або приховування злочинів транснаціонального характеру.

Висновки. Міграційні процеси в умовах глобалізації набувають не лише соціального й економічного значення, але й дедалі частіше використовуються у злочинних цілях, зокрема – як механізм для відмивання коштів, одержаних незаконним шляхом. Аналіз міжнародно-правової бази засвідчує наявність важливих норм, спрямованих на протидію цим явищам, зокрема у Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності та її Протоколах. Водночас, ці акти не забезпечують комплексного регулювання, що враховує специфіку зловживань у сфері міграції для фінансових злочинів, особливо щодо використання вразливих категорій мігрантів.

Практика Європейського суду з прав людини, зокрема справа *Arewa v. Lithuania*, демонструє прагнення до дотримання балансу між потребами кримінального переслідування та гарантіями прав людини. Це підкреслює важливість дотримання принципів справедливості, пропорційності та правової визначеності навіть у боротьбі з найскладнішими транснаціональними злочинами.

Для підвищення ефективності міжнародної протидії відмиванню коштів через міграційні канали необхідне вдосконалення координації між державами, гармонізація стандартів фінансового моніторингу та створення спеціальних процедур для виявлення схем легалізації коштів за участю мігрантів. При цьому невід'ємною умовою має залишатися забезпечення правового захисту мігрантів, особливо тих, хто перебуває у вразливому становищі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранов Р. О. Механізми відмивання грошей з використанням нелегальних схем грошових переказів. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. № 12. С. 96–101. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/12_2016/22.pdf (дата звернення: 06.09.2024).
2. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789#Text (дата звернення: 06.09.2024).
3. Кривонос Д. Вплив міграційних процесів на поширення транснаціональної легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, у контексті предмету правопорушення. *Migration & Law*. 2023. С. 63–75. URL: <https://nam.kyiv.ua/files/publications/j23-daryna-kryvonos.pdf> (дата звернення: 06.09.2024).
4. Місечко В. Гроші в обмін на громадянство. *Економічна правда*. 08.01.2024. URL: <https://epravda.com.ua/columns/2024/01/08/708508/> (дата звернення: 06.09.2024).
5. Протокол проти незаконного ввозу мігрантів по суші, морю і повітря, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_790#Text (дата звернення: 06.09.2024).
6. *Application no. 16031/18 Olusegun Bamise AREWA against Lithuania*, lodged on 30 March 2018. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-189281%22%7D> (дата звернення: 06.09.2024).

МОДЕРНІЗАЦІЯ ПОДАТКОВОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ВЕЛИКИХ ПЛАТНИКІВ ПОДАТКІВ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ЦИФРОВІЗАЦІЇ

MODERNIZATION OF TAX ADMINISTRATION FOR LARGE TAXPAYERS IN THE CONTEXT OF WAR AND DIGITALIZATION

Гуменюк О.І., здобувачка вищої освіти ступеня доктора філософії
кафедри фінансового та податкового права

Державний податковий університет

ORCID ID: 0009-0001-7760-2355

Актуальність теми зумовлена необхідністю підвищення ефективності податкового адміністрування великих платників податків в Україні. Використання міжнародного досвіду дозволить оптимізувати податкову систему, зменшити тіньову економіку та створити сприятливі умови для бізнесу. Проблема правового статусу та податкового регулювання великих платників податків є ключовою для фінансової стабільності держави, особливо в умовах глобалізації та економічних криз.

В Україні ця тема набуває ще більшої значущості через, те що саме великі платники податків формують значну частину державного бюджету та впливають на макроекономічну діяльність держави. Під час оптимізації податкового адміністрування може зменшити дефіцит бюджету та покращити економічні показники. В Україні податкове навантаження та складність адміністрування можуть створювати умови для ухилення від оподаткування або виведення бізнесу в офшорні зони. В умовах епохи інформаційних технологій стрімке поширення діджиталізації набуває особливої ваги, виступаючи ключовим чинником формування конкурентоспроможної економіки. Пріоритетність цифрової трансформації визнається міжнародною спільнотою як базова передумова ефективної участі держав у глобальних інноваційних процесах. У зв'язку з цим посилюються вимоги до результативності розроблення та впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у всі сфери суспільного виробництва без винятку. Водночас фундаментальна трансформація української економіки є неможливою без паралельного удосконалення умов праці в державному секторі, який виступає ключовим осередком акумулювання фінансових ресурсів, необхідних для забезпечення суспільних благ і підтримки життєво важливих функцій держави.

У розвинених країнах діють спеціалізовані податкові адміністрації для великих платників податків, що спрощує їхню взаємодію з державною та мінімізує корупційні ризики.

Україна здійснює адаптацію податкового законодавства до норм Європейського Союзу, що передбачає впровадження прозорих механізмів адміністрування податків для великих підприємств. Реалізація цих заходів сприятиме підвищенню рівня податкової прозорості, створенню сприятливих умов для залучення іноземних інвестицій та зміцненню конкурентних позицій національної економіки.

Військові дії в Україні створюють значні виклики для податкового адміністрування великих платників податків, що вимагає адаптації податкової політики до умов воєнного часу. Це включає розробку механізмів підтримки бізнесу, забезпечення стабільності надходжень до бюджету та використання міжнародного досвіду для відновлення економіки.

Ключові слова: великі платники податків; правовий статус; податкове законодавство; іноземні інвестиції; податки; фінансова діяльність; оподаткування.

The relevance of the topic is due to the need to improve the efficiency of tax administration of large taxpayers in Ukraine. The use of international experience will allow optimizing the tax system, reducing the shadow economy and creating favorable conditions for business. The problem of the legal status and tax regulation of large taxpayers is key to the financial stability of the state, especially in the context of globalization and economic crises. In Ukraine, this topic is even more important due to the fact that large taxpayers form a significant part of the state budget and influence the macroeconomic activity of the state. When optimizing tax administration, the budget deficit can be reduced and economic indicators can improve. In Ukraine, the tax burden and complexity of administration can create conditions for tax evasion or the withdrawal of business to offshore zones. In the era of information technology, the rapid spread of digitalization is gaining particular importance, acting as a key factor in the formation of a competitive economy. The priority of digital transformation is recognized by the international community as a basic prerequisite for the effective participation of states in global innovation processes. In this regard, the requirements for the effectiveness of the development and implementation of information and communication technologies in all spheres of social production are increasing. At the same time, the fundamental transformation of the Ukrainian economy is impossible without a parallel improvement in working conditions in the public sector, which acts as a key center for the accumulation of financial resources necessary to ensure public goods and support the vital functions of the state.

In developed countries, specialized tax administrations operate for large taxpayers, which simplifies their interaction with the state and minimizes corruption risks.

Ukraine is adapting its tax legislation to the norms of the European Union, which provides for the introduction of transparent tax administration mechanisms for large enterprises. The implementation of these measures will contribute to increasing the level of tax transparency, creating favorable conditions for attracting foreign investment and strengthening the competitive position of the national economy.

Military operations in Ukraine create significant challenges for the tax administration of large taxpayers, which requires the adaptation of tax policy to wartime conditions. This includes developing mechanisms to support businesses, ensuring the stability of budget revenues, and using international experience to revive the economy.

Key words: large taxpayers; legal status; tax legislation; foreign investment; taxation; financial activity; tax law.

Постановка проблеми. В українському законодавстві поки що немає достатньо конкретного визначення статусу великого платника податків у контексті цифрових процесів (наприклад, щодо цифрової ідентифікації, електронного обміну даними, цифрової зв'язності тощо). Вивчення іноземного досвіду правового статусу великих платників податків дозволить Україні вдосконалити систему податкового контролю та підвищити рівень податкової дисципліни. Це, у свою чергу, сприятиме створенню сприятливого інвестиційного клімату та розвитку великого бізнесу в Україні. Великі платники податків відіграють ключову роль у наповненні державного

бюджету, проте їхній правовий статус не завжди чітко визначений на законодавчому рівні. Україна декларує політику децентралізації та спрощення податкових процедур, однак для великого бізнесу процеси контролю залишаються складними.

У деяких країнах запроваджено «сервісний підхід» до взаємодії з великими платниками податків, де податкові органи допомагають бізнесу дотримуватись норм, а не лише здійснюють контроль.

Питання цифровізації податкового адміністрування є ключовим для оптимізації взаємодії між платниками податків і контролюючими органами.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремим питанням застосування зарубіжного досвіду при побудові вітчизняної системи податкового адміністрування присвячені праці М. Карліна, М. Кучерявенка, Л. Касьяненко, К. Проскури, В. Чайки в яких розглядаються структура та особливості функціонування іноземних податкових органів, уповноважених здійснювати контроль щодо діяльності великих платників податків. Питання правового статусу великих платників податків досліджують такі науковці, та роблять значний внесок у дослідження правового статусу та особливостей функціонування великих платників податків в Україні Д. Гетманцев, Н. Макаренко, О. Макаренко Ю.Махінці та ін. У наукових працях також знайшли своє відображення напрямки вдосконалення механізму реалізації податкової політики держави щодо великих платників податків і питання підвищення ефективності діяльності спеціалізованих державних податкових як важливої складової органів державної податкової служби, що обслуговують великих платників податків.

Метою статті є розкриття модернізації податкового адміністрування великих платників податків в умовах війни та цифровізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Виокремлення великих платників (далі - ВВП) почало ширитися світом після запровадження сегментованої податкової системи. Австралія, Велика Британія та США стали одними з перших хто розподілив платників на сегменти з метою якісного податкового контролю. Основою побудови такої системи, стало розуміння, що кожна група має свої особливі характеристики, індивідуальні аспекти роботи і відповідно їх діяльність несе в собі різні види ризиків [1].

Цифрова природа податкової служби, труднощі нових форм інтегрованого розвитку та оцінювання цінності даних диктують більш високі вимоги до управління й адміністрування податками, виявляючи проблеми з податковими органами у різних країнах. Ідентифікувати платників податків стає дедалі складніше, межі об'єктів оподаткування стають дедалі розмитішими, дедалі гострішою стає проблема розмивання податкової бази та втрат. Країни ведуть жорстку конкуренцію щодо того, як керувати цифровими податками, просувати електронні тарифи та податки на цифрові послуги. Сполучені Штати є головним представником проблеми оподаткування цифрових послуг. Багато цифрових економістів наголошують, що електронна передача не вплине на право стягувати внутрішні податки та відповідні збори, тобто на реалізацію права стягувати податок на цифрові послуги. Масштаб транскордонної цифрової економіки продовжує розширюватися, і податковий суверенітет та інтереси різних країн сильно постраждали. Багато країн підвищують податки, зокрема податок на цифрові послуги, цифровий податок на прибуток тощо. Наприклад, 87 країн, включаючи Австралію, Канаду та Чилі, стягнули непрямі податки з цифрової економіки шляхом перегляду податку на додану вартість і податку на споживання.

Проаналізувавши зарубіжні практики оподаткування ВВП, можна зробити висновки, що критерії різняться в кожній країні. Зазвичай це сукупність, комбінація певних критеріїв, підприємство має відповідати кільком з них. Ізраїль - компанії з оборотом понад 50 млн NIS (новий Ізраїльський шекель) і всі компанії, що котируються на біржі. Італія - річний обіг, доходи та гонорари не менше 100 млн євро. Японія - корпорації з капіталом 100 мільйонів єн або більше в принципі. Усі іноземні корпорації та спеціальний податок на споживання рахунки національних і префектурних (тобто провінційних) державних органів [1].

Науковець Ольга Ватаманюк детально дослідила міжнародний досвід супроводження ВВП, зокрема моделі функціонування офісів обслуговування ВВП в Австралії, Великобританії, Норвегії та Нідерландах. Вона акцентувала увагу на розробці ризик-орієнтованого підходу

та горизонтального моніторингу, обґрунтовуючи необхідність впровадження подібних методик в Україні для гармонізації відносин між фіскальними органами та платниками податків[2].

Військові дії значно ускладнюють функціонування податкової системи України, особливо щодо адміністрування ВВП. Проаналізуємо динаміку надходжень від ВВП до бюджету та їх місце в структурі загальних податкових надходжень. Для виконання цього завдання необхідно проаналізувати звіти ДПС по роботі з ВВП, звіти Державної податкової служби та звіти Міністерства фінансів. Розрахувавши частку надходжень від великого бізнесу в податкових надходженнях Державного бюджету, можемо оцінити важливість та значимість великих платників податків для наповнення бюджету України. Це свідчить про те, що хоча великі підприємства продовжували генерувати значні податкові потоки, їхня відносна частка скоротилася через зростання загального обсягу доходів бюджету.

Фактори, що вплинули на зміну податкових надходжень в першу чергу це зростання податкових надходжень до бюджету надходжень від ПДВ та ПДФО. Руйнування підприємств, міграція бізнесу

Дефіцит бюджету: при скороченні податкових надходжень державі доведеться шукати додаткові джерела фінансування. Посилення залежності від міжнародної допомоги: зниження податкових надходжень змушує уряд активніше залучати кредити та гранти. Необхідність перегляду податкової політики: можлива реформа ПДВ, ПДФО або оподаткування великого бізнесу для збільшення доходів бюджету.

Загалом, військові дії створюють значні виклики для податкової системи, знижуючи прогнозованість надходжень та посилюючи потребу в ефективному адмініструванні податків. Для стабілізації ситуації потрібні гнучкі механізми оподаткування та стимулювання економічної активності [3].

Оподаткування доходів фізичних та прибутку юридичних осіб є однією з обов'язкових доктрин сталого функціонування кожної держави, оскільки такий контекст забезпечує фінансування різних галузей економіки, соціально-демографічних програм та інфраструктури. Однак зростання податкової інформації та ускладнення фінансового законодавства зробили застосування традиційних методів збору податків неадекватним. У зв'язку з цим автоматизація податкової системи набуває все більшого значення в умовах цифрової трансформації. Використання сучасних інформаційних систем і технологій у сфері оподаткування дає змогу органам державного фіскального контролю ефективно контролювати дотримання податкового законодавства та оптимізувати процеси управління податками, зборами та обов'язковими платежами. Важливою передумовою економічного розвитку України є нормальне функціонування вітчизняної податкової системи. У період стрімкої цифровізації бізнес-процесів неможливо налагодити ефективні взаємовідносини між бізнес-структурами та органами державного фінансового контролю без використання новітніх інформаційних технологій, інформаційно-телекомунікаційних систем та штучного інтелекту. Впровадження новітніх інформаційних технологій у податкову систему може: «По-перше, забезпечити ефективний збір, обробку та аналіз податкової інформації; по-друге, проводити поглиблений та детальний аналіз податкових даних платників податків; по-третє, вдосконалити механізм формування податкової декларації для забезпечення більш точне та зрозуміле представлення податкової інформації. По-четверте, забезпечити електронну взаємодію між національними органами фінансового регулювання та платниками податків; по-п'яте, покращити якість обслуговування платників податків; по-шосте, підвищити збір податків та ефективність адміністрування; по-сьоме, зменшити податкові перевірки та незаконні

податки перевірок час проведення, по-восьме, запобігання шахрайству при обчисленні податків, по-дев'яте, зменшення витрат на утримання національних установ фінансового контролю» [5].

У західних країнах із давніми ринковими й демократичними традиціями зміст і характер податкової культури відбиває вплив усталених суспільних цінностей, національної культури й менталітету. І навпаки, у країнах, які ще не завершили ринкових і демократичних перетворень (зокрема й в Україні), податкова культура має формуватися під впливом ззовні – з огляду на деякий зразковий кодекс, складений на основі кращих зарубіжних зразків. Знову таки, на Заході податкова культура як продукт культури національної домінує над Податковим кодексом, а в Україні писаний Кодекс має спрямовувати становлення практичної податкової культури. Правильність подібної позиції підтверджує той факт, що податкова система нашої країни переважно склалася під впливом проєктів податків кодексів, підготовлених американськими й німецькими науковцями [6]. Недостатній рівень просвітницької роботи серед майбутніх платників податків, зокрема у контексті формування належної податкової культури, істотно ускладнює ефективне функціонування податкової системи. Особливої уваги потребує питання ставлення до оподаткування в середовищі великих платників податків, які відіграють ключову роль у наповненні державного бюджету. Психологічні аспекти податкової поведінки, в тому числі негативне ставлення до фіскальної політики, значною мірою зумовлені низьким рівнем довіри до державних інституцій та відсутністю ефективної системи популяризації податкової сумлінності. Зокрема, у разі нехтування державою інститутом позитивного прикладу – відкритого й прозорого адміністрування податків великими платниками – формуються хибні уявлення, особливо серед молоді, щодо ролі податків як інструменту соціального розвитку. Відсутність практики демонстрації належного дотримання податкового законодавства з боку найбільш фінансово спроможних суб'єктів господарювання нівелює зусилля держави у формуванні високої податкової культури та унеможливує сталий розвиток податкової системи в цілому.

Можливості цифрових ринків відіграють вирішальну роль у підвищенні національної економічної ефективності, зокрема шляхом стимулювання ефективного використання виробничих ресурсів не лише в галузі інформаційно-комунікаційних технологій, а й у суміжних секторах економіки. У цьому контексті цифровізація системи оподаткування, особливо щодо великих платників податків, набуває особливого значення як один із ключових напрямів модернізації державного фінансового управління. Цей процес є невід'ємною частиною глобальної стратегії формування багатополарного цифрового світу, спрямованої на подолання інформаційних конфліктів та цифрової нерівності.

Світовий досвід засвідчує, що одним із найбільш ефективних інструментів цифрової трансформації податкових систем є впровадження цифрової ідентифікації платників податків. Для великих платників податків, які здійснюють складну та об'ємну фінансову діяльність, цифровий ідентифікатор відкриває можливості для спрощення процедур адміністрування, посилення контролю за дотриманням податкового законодавства, а також підвищення рівня прозорості у взаємодії з фіскальними органами.

Попри універсальність концепції цифрової ідентифікації, практика її застосування демонструє різні підходи залежно від рівня розвитку країн. У державах з високим рівнем доходу, таких як Бельгія, Естонія, Фінляндія, Франція, Республіка Корея та Сінгапур, цифрова ідентифікація трансформувалася з традиційних паперових моделей у сучасні екосистеми, які охоплюють не лише податкові функції, а й широкий спектр фінансових державних сервісів. Водночас, навіть у цих країнах зберігаються значні

обсяги населення, які залишаються поза межами цифрової ідентифікації (наприклад, у Франції – 3,6 млн осіб, у Сінгапурі – 2,1 млн, у Кореї – 2 млн, у Бельгії – 1,1 млн), що свідчить про необхідність подальшого удосконалення системи цифрової взаємодії.

У цьому контексті для України впровадження цифрової ідентифікації великих платників податків може стати інституційним проривом у напрямі прозорості, автоматизації податкових процедур і забезпечення рівних умов оподаткування, що відповідає загальносвітовим тенденціям цифрового урядування.

Сучасні цифрові ринки стають основою підвищення ефективності економіки, стимулюючи інновації в суміжних секторах та відкриваючи нові можливості для бізнесу. В Україні процес цифровізації має не лише економічне, але й значуще соціальне забарвлення: він покращує доступ до послуг, знижує витрати та сприяє прозорості державних процесів. Інструменти цифрової трансформації – такі як Blockchain, CRM/BPM-системи, цифровий маркетинг, Grid-технології, страхові цифрові платформи – активно інтегруються в корпоративне середовище. Це відкриває нові можливості для модернізації внутрішніх процесів великих компаній, а також для підвищення рівня довіри до них з боку держави. Проте, щоб ВПП стали драйверами цифрової трансформації, їм слід вийти за межі базової автоматизації бухгалтерського чи податкового обліку – і перейти до стратегічного управління цифровими активами.

Законодавчі та адміністративні заходи у податковій сфері України мають стати відповіддю на виклики цифрової економіки, зокрема щодо адміністрування великих платників податків. Системний процес цифровізації обмежується розрізненістю ініціатив і потребою в координації заходів між різними країнами. Водночас спостерігається загальна тенденція до автоматизації процесів і підвищення прозорості податкового адміністрування.

Стрімкий розвиток цифрових технологій та їх інтеграція в сучасну податкову політику України суттєво трансформували характер взаємодії держави з великими суб'єктами господарювання. У зв'язку з цим перед державою постають два ключові завдання у сфері збору та управління податками: по-перше, модернізація інструментів і методів чинної податкової системи, з урахуванням особливостей великих платників податків; по-друге, впровадження цифрових технологій і платформних рішень у відповідь на виклики нових секторів цифрової економіки [25, с. 55–60].

Попри те, що в Україні вже забезпечено майже повну е-ідентифікацію населення, недостатня інституційна спроможність податкових органів стримує ефективне використання цієї переваги для розширення фіскального простору, особливо у відношенні великих платників податків. Виходячи з міжнародного досвіду цифровізації податкових систем, пропонуються перспективні напрями подальшої цифрової трансформації української податкової системи. Вони мають на меті підвищення ефективності, прозорості та рівня дотримання податкового законодавства з боку великих платників податків і сприятимуть розвитку сталої та динамічної цифрової економіки через використання сучасних наскрізних технологій.

Висновки. Отже, сучасні трансформаційні процеси в податковій сфері, спричинені цифровізацією, вимагають від держав більш ефективних механізмів адміністрування податків, особливо у взаємодії з великими платниками податків. Світовий досвід демонструє, що сегментування платників та запровадження спеціалізованих моделей обслуговування ВПП дозволяють підвищити якість фіскального контролю, знизити ризики ухилення від оподаткування та забезпечити більш прогнозовані податкові надходження до бюджету. В умовах війни та економічної нестабільності для України стає надзвичайно важливим впровадження новітніх інформаційних технологій

у систему оподаткування, зокрема цифрової ідентифікації ВПП.

Цифрова ідентифікація великих платників податків сприятиме підвищенню рівня прозорості, скороченню часу на податкові процедури, оптимізації збору та аналізу даних,

а також налагодженню партнерських відносин між державою та бізнесом. Враховуючи світові тенденції та виклики, впровадження таких підходів в Україні є не лише доцільним, а й необхідним кроком на шляху до ефективного, інноваційного та прозорого податкового адміністрування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Forum on tax administration. Tax administration in OECD and selected nonoecd countries: comparative information series (2010). 2011. URL: <https://www.oecd.org/ctp/administration/CIS-2010>
2. Ватаманюк О.І. Зарубіжний досвід супроводження великих платників податків та його актуальність для України. *Вісник ЖДТУ. Економіка, управління та адміністрування*, 2016. №4(78). С. 211–218. URL: [https://doi.org/10.26642/jen-2016-4\(78\)-211-218](https://doi.org/10.26642/jen-2016-4(78)-211-218)
3. 2021 рік завершено: підбиваємо підсумки. URL: <https://kyiv.tax.gov.ua/media-ark/news-ark/551020>
4. Аналіз регуляторного впливу до проекту наказу Міністерства фінансів України «Про затвердження змін до порядку формування реєстру великих платників податків». URL: <https://kyiv.tax.gov.ua>
5. Сідельникова Л., Костіна Н. Податкова система: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і доп. К.: Ліра-К, 2013. 604 с.
6. Андрущенко В. Л., Тучак Т. В. Морально-етичні імперативи податків та оподаткування (західна традиція) : монографія. К. : Алерта, 2013. 384 с.
7. Стратегія розвитку Державної податкової служби України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/strategiyarozvitku-derzhavnoyi-podatkovoyisluzhbi-ukrayini>.
8. УКРАЇНА 2030 – КРАЇНА З РОЗВИНУТОЮ ЦИФРОВОЮ ЕКОНОМІКОЮ. URL: <https://strategy.uifuture.org/kraina-z-rozvinutoyu-cifrovoyuekonomikoyu.html>
9. Цифрова економіка. Про нові можливості для України. Новий час. URL <https://nv.ua/ukr/opinion/kubiv/tsifrova-ekonomika-pro-novi-mozhливosti-dljaukraini-2282520.html>
10. Doing Business 2020. Economy Profile of Ukraine. URL: <https://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/country/u/ukraine/UKR>.
11. Digitalization – Developing Design and Implementation Theory. URL: https://www.emeraldgroupublishing.com/archived/products/journals/call_for_papers .htm%3Fid%3D8073

НАСЛІДКИ ПОРУШЕННЯ ПРАВИЛ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ АБО ЕКСПЛУАТАЦІЇ ТРАНСПОРТУ ОСОБАМИ, ЯКІ КЕРУЮТЬ ТРАНСПОРТНИМИ ЗАСОБАМИ ЯК ОЗНАКА СКЛАДУ: ОСОБЛИВОСТІ ВСТАНОВЛЕННЯ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

CONSEQUENCES OF VIOLATION OF ROAD SAFETY RULES OR TRANSPORT OPERATION BY PERSONS WHO DRIVE VEHICLES AS A SIGN OF COMPOSITION: FEATURES OF ESTABLISHMENT DURING INVESTIGATION UNDER MARTIAL LAW

Абакіна-Пілявська Л.М., к.ю.н., доцент, адвокат,
доцент кафедри кримінального права
Національний університет «Одеська юридична академія»

Саїнчин С.О., к.ю.н., адвокат

Стоянов К.С., доктор філософії, адвокат

У статті проводиться аналіз особливостей встановлення наслідків як ознаки складу порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами. Встановлено, що склад кримінального правопорушення, передбаченого ст. 286 КК України є матеріальним, оскільки об'єктивна сторона даного діяння передбачає настання суспільно небезпечних наслідків як її обов'язкову ознаку.

На основі до аналізу кримінально-правової норми про заборону порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами (ст. 286 КК України), вбачається, що такими наслідками є спричинення потерпілому середньої тяжкості тілесного ушкодження (ч. 1 ст. 286 КК України), смерть потерпілого або тяжкого тілесного ушкодження (ч. 2 ст. 286 КК України), загибель кількох осіб (ч. 3 ст. 286 КК України). Проаналізовано нормативне визначення понять «тілесне ушкодження середньої тяжкості», «тяжке тілесне ушкодження», «смерть».

Встановлено, що для визначення характеру наслідків кримінального правопорушення, передбаченого ст. 286 КК України на стадії досудового розслідування слідчому необхідно призначити ряд експертиз: судово-медична, автотехнічна, транспортно-трасологічна, дактилоскопічна експертиза, а також експертиза матеріалів речовин та виробів та ін.

Доведено, що якщо за рахунок проведення всіх необхідних слідчих дій буде встановлено легкий ступінь тілесних ушкоджень або відсутність причинно-наслідкового зв'язку, то склад кримінального правопорушення, передбаченого ст. 286 КК України відсутній, що виключає кримінальну відповідальність.

Ключові слова: ДТП, кримінальна відповідальність, кримінально-правова кваліфікація, порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами, склад кримінального правопорушення, тілесні ушкодження, експертиза, слідча дія.

The article analyzes the peculiarities of establishing the consequences as a sign of violation of traffic safety rules or operation of transport by persons driving vehicles. It is established that the corpus delicti of the criminal offense under Article 286 of the Criminal Code of Ukraine is material, since the objective side of this act provides for the occurrence of socially dangerous consequences as its mandatory feature.

Based on the analysis of the criminal law provision prohibiting violation of traffic safety rules or operation of transport by persons driving vehicles (Article 286 of the CC of Ukraine), it is seen that such consequences include infliction of moderate bodily harm to the victim (Part 1 of Article 286 of the CC of Ukraine), death of the victim or severe bodily harm (Part 2 of Article 286 of the CC of Ukraine), and death of several persons (Part 3 of Article 286 of the CC of Ukraine). The author analyzes the statutory definition of the concepts of "bodily injury of moderate severity", "grievous bodily harm", and "death".

It is established that in order to determine the nature of the consequences of a criminal offense under Art. 286 of the Criminal Code of Ukraine at the stage of pre-trial investigation, the investigator should appoint a number of examinations: forensic, automotive, transport and trace evidence, fingerprinting, as well as examination of materials of substances and products, etc.

It is proved that if, through all the necessary investigative actions, a mild degree of bodily injury or the absence of a causal link is established, then there is no corpus delicti under Article 286 of the Criminal Code of Ukraine, which excludes criminal liability.

Key words: road traffic accident, criminal liability, criminal law qualification, violation of the rules of road safety or operation of transport by persons driving vehicles, corpus delicti of a criminal offense, bodily injury, examination, investigative action.

Постановка проблеми. Дорожньо-транспортна пригода (ДТП) - недотримання звичного встановленого правилами дорожнього руху пересування автотранспорту проїжджою частиною, внаслідок якого виникають загрози для життєдіяльності людини фактори. Порушення, виходячи з наслідків, що настали, передбачені як КК України, так і КУаАП.

Оскільки дорожній транспорт відіграє надзвичайно важливу роль у переміщенні пасажирів і вантажів як територією України, так і в міжнародних перевезеннях, зниження криміногенності в транспортній сфері є першочерговим завданням держави. Кримінальна відповідальність за нещасні випадки з фатальними наслідками є однією з найсерйозніших ситуацій для водія, оскільки наслідки таких подій є не лише морально складними, а й можуть юридично призвести до значних покарань. У зв'язку з цим

дослідження особливостей кримінальної відповідальності за порушення правил безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту особами, що керують транспортними засобами, вважаємо актуальним і своєчасним.

Стан дослідження. Вивченням проблеми кримінальної відповідальності за порушення правил безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами, займалися такі вчені як А.М.Бабенко, С. В. Бабанін, А. О. Вознюк, С. В. Гізимчук, Д. С. Ковальов, В. В. Мізнікова, Я. В. Матвійчук, Н. І. Мельник, В. А. Мисливий, В. А. Навроцький, А. Є. Овчаренко, В. В. Сташич, В. Я. Тацій, М. В. Федорченко, М. І. Хавронюк та ін. Та попри це видається, що окремі аспекти окресленого напрямку вимагає переосмислення, в тому числі, в частині особливостей встановлення наслідків як ознаки складу порушення правил безпеки

дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами.

Метою даної статті є визначення особливостей встановлення наслідків як ознаки складу правопорушення, передбаченого ст. 286 КК України.

Виклад основного матеріалу. Невід'ємною складовою застосування кримінального права на практиці є правильна правова кваліфікація кримінального правопорушення. Основою кримінально-правової кваліфікації є саме склад кримінального правопорушення, який передбачено відповідною нормою Особливої частини КК України. У свою чергу, склад кримінального правопорушення представляє собою сукупність об'єктивних та суб'єктивних ознак, які визначені як обов'язкові та через наявність яких можна стверджувати про те, що вчинене діяння є суспільно небезпечним. За складом кримінального правопорушення відносять окремі діяння за відповідними ознаками до певних видів кримінальних правопорушень, які структуровані на основі визначених критеріїв.

У науковій літературі переважає позиція того, що правова природа складу кримінального правопорушення розуміється як: «реальний склад, нормативний склад, законодавча модель відповідного діяння та юридична конструкція, розроблена теорією кримінального права» [1, с. 136].

Г.М. Самілік склад кримінального правопорушення трактує як «узагальнену абстрактну модель-систему, що в логічному плані поділяється на чотири обов'язкових і універсальних підсистеми, які визначаються як елементи складу злочину (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона)» [2, с. 160]. Також вчений акцентує увагу на тому, що у разі відсутності хоча б одного елементу складу означає його повну відсутність, у випадку чого кримінальна відповідальність не настає.

Склад кримінального правопорушення, передбаченого ст. 286 КК України матеріальний, що означає необхідність настання передбачених в нормі наслідків (тілесні ушкодження відповідного рівня тяжкості або смерть потерпілого) для завершеності його складу.

Вбачається, що наслідками кримінального правопорушення є суспільно небезпечні зміни в об'єктивній реальності, які викликані поведінкою його суб'єкта. Наслідки кримінального караного правопорушення настають відразу за діянням та пов'язанні з ним причинно-наслідковим зв'язком. Відповідно, чим більший рівень тяжкості таких наслідків, тим більша шкода та вищий рівень суспільної небезпеки кримінального правопорушення [3, с. 51].

Звертаючись до аналізу кримінально-правової норми про заборону порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами (ст. 286 КК України), вбачається, що такими наслідками є спричинення потерпілому середньої тяжкості тілесного ушкодження (ч. 1 ст. 286 КК України), смерть потерпілого або тяжкого тілесного ушкодження (ч. 2 ст. 286 КК України), загибель кількох осіб (ч. 3 ст. 286 КК України).

Відповідно, якщо внаслідок порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту зазначені наслідки не настали, або такі наслідки не перебувають в причинному зв'язку з поведінкою особи, яка допустила таке порушення (водія) – склад кримінального правопорушення, передбаченого ст. 286 КК України буде відсутній. Розглянемо детальніше.

Відповідно до нормативного визначення, тілесні ушкодження становлять «порушення анатомічної цілості тканин, органів та їх функцій, що виникає як наслідок дії одного чи кількох зовнішніх ушкоджуючих факторів – фізичних, хімічних, біологічних, психічних» [4], у нашому випадку – через вплив джерела підвищеної небезпеки (транспорту).

Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень закріплені ознаки ушкодження

середньої тяжкості до яких віднесено: відсутність небезпеки для життя; тривалий розлад здоров'я (строком понад 3 тижні (більш як 21 день); стійка втрата працездатності менш ніж на третину (втрата загальної працездатності від 10% до 33%) [4]. У той же час, ознаками тяжкого тілесного ушкодження є: небезпека для життя; втрата будь-якого органа або втрата органом його функцій; душевна хвороба; розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою працездатності не менш ніж на одну третину; переривання вагітності; невиправне знівечення обличчя [4].

У свою чергу, «смерть – це загибель індивідуума як відокремленої живої системи, що супроводжується розкладанням білків та інших біополімерів, які є основними матеріальними субстратами життя; незворотне припинення всіх життєвих функцій організму (кровообігу, дихання, функцій центральної нервової системи)» [5, с. 235].

У нормативному полі вказане поняття закріплено в Законі України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» де передбачено, що «припинення активних заходів щодо підтримання життя хворого в тому випадку, коли стан людини визначається як незворотна смерть» [6].

Зауважимо, що в медичній практиці опираються на положення Наказу МОЗ України «Про встановлення діагностичних критеріїв смерті мозку та процедури констатації моменту смерті людини», який визначає процедуру констатації моменту смерті людини [7].

Так, для визначення характеру наслідків кримінального правопорушення, передбаченого ст. 286 КК України на стадії досудового розслідування слідчому необхідно призначити ряд експертиз. За результатами аналізу емпіричних матеріалів, вбачається, що найчастіше призначаються судово-медична, автотехнічна, транспортно-трасологічна, дактилоскопічна експертиза, а також експертиза матеріалів речовин та виробів.

Керуючись положеннями кримінального процесуального права, зокрема ст. 242 КПК України, під час досудового розслідування факту порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами, передбачено обов'язкове призначення експертизи для встановлення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень [8].

При розслідуванні події порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту має місце цілий спектр питань (як при будь-якому іншому кримінальному правопорушенні, звичайно), які необхідно визначити для встановлення повноти складу. Серед цих питань – ступень тілесних ушкоджень потерпілого та наявність причинного зв'язку між ДТП та такими тілесними ушкодженнями. Відповіді на ці питання можна отримати виключно за рахунок проведення належної судово-медичної експертизи, так як такі питання вимагають наявності спеціальних знань та не можуть бути вирішені за допомогою інших джерел доказів, крім експертизи.

В рамках проведення досудового розслідування події ДТП під час судово-медичної експертизи з'ясовується причина та характер тілесних ушкоджень або смерті учасників ДТП, мова йде не лише про пішохода, але й водія. Під час даної експертизи, серед іншого, визначається наявність чи відсутність певного ступеня сп'яніння, механізм утворення тілесних ушкоджень, а також встановлюється причинно-наслідковий між подією порушення правил безпеки дорожнього руху та станом здоров'я потерпілих. Як вказується в науковій літературі, для встановлення відповіді на подібні питання судовим експертом досліджується біоматеріал: кров, волосся, м'які тканини загиблих тощо [9, с. 173;12;13;14;15;16].

Відповідно, об'єктами судово-медичної експертизи можуть бути трупи, жива людина, одяг потерпілого, частини транспортного засобу зі слідовим матеріалом, волосся, кров тощо, так само дослідженню в рамках даної

експертизи можуть бути протоколи, довідки, медичні виписки з історії хвороби тощо. Зрозуміло, що задача забезпечення проведення експертизи необхідним матеріалом (документацією, об'єктами, зразками тощо) покладена на слідчого. В окремих випадках, слідчий повинен забезпечити присутність експерта вже на етапі відібрання зразків для дослідження з метою збереження необхідної інформації та правильності їх вилучення.

Однак, зауважується, що «при призначенні судово-медичної експертизи слідчими не завжди приділяється належна увага всім об'єктам, що повинні бути надані експертові» [10].

Коло питань, які стоять на вирішенні судово-медичної експертизи досить різноманітне, однак направлені вони на встановлення часу та причин нанесення тілесних ушкоджень чи настання смерті, з обов'язковим виявленням чи спростуванням причинно-наслідкового зв'язку між ДТП, необхідністю надання допомоги і настанням смерті чи появою тілесних ушкоджень.

Окремий спектр питань може бути направлений на з'ясування механізм дорожньо-транспортної пригоди, так як під час такої події тіло потерпілої особи несе в собі інформації, сліди та виступає як слідосприймаючий об'єкт, так як містить специфічні пошкодження та може відображати форму, розміри чи інші властивості частин і деталей автомобіля. Особливо це актуально у тих випадках, коли відсутній сам автомобіль, який наніс такі тілесні ушкодження. У науковій літературі акцентується увага на тому, що у випадку відсутності інформації про транспортний засіб, за рахунок дослідження тіла потерпілої особи та слідів на ньому дозволяють дійти висновку про тип транспортного засобу, особливості травмуючої поверхні, наявність можливих механічних пошкоджень і слідів на автомобілі, що утворилися внаслідок ДТП [11, с. 18].

Окрім експертиз в рамках дослідження особливостей дорожньо-транспортної пригоди, також проводиться слідчий експеримент – «слідча (розшукова) дія передбачена КПК України, котра полягає у здійсненні досліджень з метою перевірки і уточнення відомостей, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення» [8].

Звісно, слідчим проводиться й ряд інших слідчих дій – огляд місця події, допит учасників ДТП, допит свідків, дослідження відеозаписів з камер відеоспостереження та відеореєстраторів тощо.

Якщо у результаті проведення розслідування буде встановлено легкий ступінь тілесних ушкоджень потерпілої особи кримінальна відповідальність виключається, а винуватець притягується до адміністративної відповідальності.

У тому ж випадку, коли попри відповідний рівень тяжкості тілесних ушкоджень, було виявлено відсутність причинно-наслідкового зв'язку або буде виявлено, що ДТП сталося не по вині водія, а через поведінку пішохода – склад кримінального правопорушення буде відсутній.

Висновки. Як було визначено, кримінальне правопорушення, передбачене ст. 286 КК України є матеріального складу, тобто для настання кримінальної відповідальності необхідні наслідки – тілесні ушкодження відповідного рівня тяжкості або смерть потерпілого. При чому такі наслідки мають бути в чіткому причинно-наслідковому зв'язку з поведінкою суб'єкта правопорушення. Якщо за рахунок проведення всіх необхідних слідчих дій, в тому числі експертних досліджень, буде встановлено легкий ступінь тілесних ушкоджень або відсутність причинно-наслідкового зв'язку – відсутній склад кримінального правопорушення, передбаченого ст. 286 КК України, що виключає кримінальну відповідальність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Навроцький В. О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації / Львів. держ. ун-т ім. Івана Франка. Київ : Атіка, 1999. 464 с.
2. Самілик Г. М. Склад злочину і його наповнення. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2018. Вип. 3-4. С. 159-164.
3. Сухонос В. В. Склад злочину: закон, теорія та практика : монографія. Суми: Університетська книга, 2018. 200 с.
4. Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень : Наказ МОЗ України № 6 від 17.01.95 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0255-95#top>
5. Судова медицина (у схемах, таблицях і рисунках) : навч. посібн. / П. Л. Голубович [та ін.] ; під заг. ред. А. С. Лісового, П. Л. Голубовича. Київ : Атіка, 2007. 412 с.
6. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19 листопада 1992 р. № 2801-XII. *Верховна Рада України* : офіц. веб-сайт. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2801-12>
7. Про встановлення діагностичних критеріїв смерті мозку та процедури констатації моменту смерті людини : Наказ Міністерства охорони здоров'я України № 821 від 23 вересня 2013 р. *Верховна Рада України* : офіц. веб-сайт. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1757-13>
8. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. *Верховна Рада України* : офіц. веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
9. Грига М. А., Осетрова О. С. Судові експертизи, що проводяться під час розслідування дорожньо-транспортних пригод. *Правовий часопис Донбасу*. 2017. № 3-4 (61). С. 172-177.
10. Ольховенко С. І. Призначення судових експертиз під час розслідування випадків залишення потерпілого у небезпеці внаслідок ДТП. URL: www.info-library.com.ua/libs/stattya/214-priznachennja-sudovihekspertiz-pid-chas-rozsliduvannja-vipadkiv-zalishennja-poterpilogo-u-nebezpeti-vnaslidok-dtp.html
11. Антіпова О. І. Використання можливостей судових експертиз при розслідуванні дорожньо-транспортних пригод. *Форум права*. 2014. № 2. С. 17–21. URL: http://nbuv.gov.ua/jpdf/FP_index.htm_2014_2_5.pdf.
12. Бабенко А. М. Особливості запобігання кримінальним правопорушенням проти безпеки руху та експлуатації транспорту в Україні. *Правові новели*. 2023. №19. С. 251-258.
13. Andriy Babenko, Oleksandr Mazurenko, Anastasiia Mernyk. Chronic Alcoholism Treatment in Custodial Facilities: Ukraine's Experience During Independence. *Wiadomości Lekarskie*. 2019. № 12. P.2451-2457
14. Бабенко А. М. Тактико-психологічні, кримінально-процесуальні, адміністративно-правові та оперативно-розшукові заходи профілактики і запобігання кримінальним правопорушенням. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2021. № 1. С. 14-22.
15. Бабенко А. М. Кримінологічна характеристика кримінальних правопорушень проти безпеки руху та експлуатації транспорту в Україні. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2023. № 1 (79). С. 275-281.
16. Бабенко А. М. Запобігання злочинності в регіонах України: концептуально-методологічний та праксеологічний вимір: монографія. Одеса: ОДУВС, 2014. 416 с.

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ПРАВ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ЗАБУДОВНИКІВ

CIVIL LEGAL PROTECTION OF THE RIGHTS OF INDIVIDUAL BUILDERERS

Самойленко Г.В., д.ю.н.,
професор кафедри цивільного права
Запорізький національний університет

Стаття присвячена осмисленню та науково-теоретичному аналізу цивільно-правового захисту житлових прав осіб, які здійснюють індивідуальне житлове будівництво як за власні кошти, так і за кредитні кошти комерційних банків на основі кредитних договорів. В основі аналізу лежить методологічний підхід виокремлення кількох підстав, за якими трапляються випадки порушення житлових прав індивідуальних забудовників, які здійснюють індивідуальне житлове будівництво: самостійно чи шляхом залучення сторонніх осіб (професійних та непрофесійних забудовників); за власні кошти, кредитні кошти, надані державою чи кошти, залучені шляхом укладання кредитних договорів з комерційними банками; здійснення будівництва з дотриманням чи з порушенням чинного законодавства (особливо, при здійсненні самочинного будівництва); в залежності від періоду здійснення такого будівництва та звернення до компетентних державних органів за легалізацією речових прав на нерухоме майно. Визначено наявність діалектичного зв'язку між механізмом правового регулювання житлових правовідносин, детермінованого загальними та спеціальними актами житлового (цивільного) законодавства, характером та способом порушення житлового права особи та вибором способу захисту порушеного права. Обґрунтовано, що права індивідуальних забудовників є складовою житлових прав та інтересів, які є в свою чергу елементом правового статусу особи. Аргументується, що охоронюваний законом інтерес може бути самостійним предметом цивільно-правового захисту, оскільки з ним пов'язується можливість набуття індивідуальним житловим забудовником речових прав в майбутньому. Визначено типові порушення прав індивідуальних забудовників: 1) порушення речових прав на матеріали, на об'єкт незавершеного будівництва (в т.ч. внаслідок збройної агресії РФ проти України); 2) порушення прав індивідуального забудовника як сторони договору (за підрядними, кредитними договорами та договорами про надання послуг) 3) порушення прав індивідуального забудовника незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади. Визначено, що загальні способи захисту порушених цивільних прав, закріплені ст. 16 ЦК України можуть бути застосовані для захисту цивільних прав індивідуальних житлових забудовників та їхніх охоронюваних законом інтересів. Спеціальні способи, притаманні захисту речових прав (віндикаційний, негативний та прогрібаторні позови), можуть бути також застосовані, включно у випадку порушення прав на об'єкти незавершеного будівництва. Їхній вибір зумовлений характером порушеного права чи інтересу та здатністю відповідного способу захисту відновити порушене право.

Ключові слова: житло, житлові права, пошкодження житла, руйнування житла, захист житлових прав, відшкодування шкоди, компенсація, грошова допомога, збройна агресія, індивідуальний забудовник, індивідуальне житлове будівництво, цивільно-правовий захист, відповідальність за кредитними договорами, мораторій на задоволення вимог кредиторів за іпотечними договорами, охорона та захист житлових прав дітей, самочинне будівництво, тимчасово окупована територія.

The article is devoted to the understanding and scientific-theoretical analysis of the civil legal protection of housing rights of persons who carry out individual housing construction both at their own expense and with credit funds from commercial banks on the basis of credit agreements. The analysis is based on a methodological approach to identifying several grounds for which cases of violation of housing rights of individual developers who carry out individual housing construction occur: independently or by involving third parties (professional and non-professional developers); at their own expense, credit funds provided by the state or funds attracted by concluding credit agreements with commercial banks; implementation of construction in compliance with or in violation of current legislation (especially when carrying out unauthorized construction); depending on the period of implementation of such construction and appeal to competent state bodies for legalization of property rights to real estate. The existence of a dialectical connection between the mechanism of legal regulation of housing legal relations, determined by general and special acts of housing (civil) legislation, the nature and method of violation of the housing right of an individual and the choice of the method of protection of the violated right is determined. It is substantiated that the rights of individual developers are a component of housing rights and interests, which in turn are an element of the legal status of a person. It is argued that an interest protected by law can be an independent subject of civil law protection, since it is associated with the possibility of an individual residential developer acquiring property rights in the future. Typical violations of the rights of individual developers are determined: 1) violation of property rights to materials, to an unfinished construction object (including as a result of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine); 2) violation of the rights of an individual developer as a party to the contract (under contract, credit agreements and service agreements) 3) violation of the rights of an individual developer by illegal decisions, actions or inaction of state authorities. It has been determined that the general methods of protecting violated civil rights, enshrined in Article 16 of the Civil Code of Ukraine, can be applied to protect the civil rights of individual residential developers and their interests protected by law. Special methods inherent in the protection of property rights (vindication, negative and prohibitory claims) can also be applied, including in the case of violation of rights to objects of unfinished construction. Their choice is determined by the nature of the violated right or interest and the ability of the corresponding method of protection to restore the violated right.

Key words: housing, housing rights, damage to housing, destruction of housing, protection of housing rights, compensation for damage, compensation, monetary assistance, armed aggression, individual developer, individual housing construction, civil law protection, liability under credit agreements, moratorium on satisfying creditors' claims under mortgage agreements, protection and defense of children's housing rights, unauthorized construction, temporarily occupied territory.

Постановка проблеми. Феномен «житла» як об'єкта цивільних прав полягає в його здатності одночасно бути об'єктом майнових і особистих немайнових правовідносин. В першому випадку йдеться, в першу чергу, про оцінку житла як певної речі, наділеної певними характеристиками, що супроводжується визначенням його правового режиму як речі, а в другому, - про немайнове благо, співвідносне з категорією «приватусу», що забезпечує приватність особи шляхом відмежування сфери її існування (сфери усамітнення) від сторонніх осіб, їхнього впливу чи впливу різноманітних явищ і факторів. Тож коли йдеться про захист прав індивідуальних забудовників, йдеться як про захист прав речових

та зобов'язальних правовідносинах, так і про захист житлового інтересу, - інтересу набути права власності на об'єкт нерухомості, який згідно законодавства України може бути визнаний житлом, здійснивши тим самим право на житло, закріплене ст. 47 Конституції України шляхом його будівництва. Тож охорона та захист прав та охоронюваних законом інтересів особи на етапі здійснення нею індивідуального житлового будівництва має велике значення, а відтак, потребує свого глибокого наукового осмислення. Адже наявність ефективного механізму захисту порушеного цивільного права та охоронюваного законом інтересу є запорукою забезпечення їхнього здійснення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню відносин у сфері захисту житлових прав присвячено праці окремих науковців, серед них: М.К. Галантича, Т.В. Степанової, С.О. Сліпченка, Є.О. Мічуріна, В.А. Кройтора, А.В. Левенець, М.С. Поліщук, А.І. Дрішлюк, Н.Ю. Філатової-Білоус, І.В. Лисенко, С.О. Короєд, Г.В. Луцької, Л.В. Мамчур, В.В. Породько, В.В. Калужного та ін.. Як в зазначених, так і не визначених в даному дослідженні працях науковців було висвітлено достатньо велику низку питань наукового та практичного характеру. В них вирішувалися різні завдання, зокрема, визначення теоретичних засад правового регулювання відносин, об'єктом яких є житло: встановлення змісту житлових прав, правової характеристики житла як об'єкта цивільних прав та правовідносин, захисту житлових прав та інтересів, захист речових прав на житло та прав сторони за договорами як користування житлом, так переходу права власності на нього, за підрядними договорами, захист прав інвесторів будівництва житла, приватизації державного житлового фонду, проблемам державної реєстрації житлової нерухомості, проблемам забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб, відповідальності за іпотечними договорами, відшкодування шкоди, завданої житлу збройною агресією РФ проти України, захисту житлових прав в умовах воєнного стану, способом захисту житлових прав та ін. Попри те, питання захисту цивільних прав індивідуальних забудовників залишилося, здебільшого, поза увагою науковців. І це в умовах наявного масиву нормативних актів, якими врегульовано відносини індивідуального житлового будівництва та легалізації самостійного будівництва, реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень та ін. Зміст цих норм підлягає аналізу та глибокому теоретичному осмисленню, а джерела їхнього закріплення, - вивчення та систематизації.

Виклад основного матеріалу. Правове регулювання відносин індивідуального житлового будівництва є комплексним, воно поєднує застосування норм різних галузей права, зокрема, цивільного, адміністративного, земельного. Так, поняття «житла» міститься в різних галузевих актах, зокрема, в ЖК України 1983 р. та низці адміністративних актів, зокрема, в ДБН В.2.2-15:2019 Житлові будинки. Основні положення [1]. Дефініція «житла» закріплена і в ст. 379 ЦК України, згідно якої житлом є житловий будинок, квартира, інше жиле приміщення, призначені та придатні для постійного або тимчасового проживання в них. В 2013 р. було опубліковано спільну статтю М.К. Галантича та Г.В. Самойленка (автор цієї статті), в якій чи не вперше було визначено новий підхід до правової характеристики «житла» як об'єкту цивільних прав та цивільних правовідносин. Авторами було визначено поліаспектність поняття житло, яке поєднало у даному ними визначенні матеріально-правову (речову) та особисту немайнову (як сферу приватності) складові [2, с. 134].

Житло як обороздатний об'єкт цивільних правовідносин (оскільки в контексті даного дослідження йдеться про майнову складову поняття житла як об'єкта матеріального світу, речі) повинне відповідати низці критеріїв, зокрема, закріплених в ЦК України, ЖК України, ДБН та інших актах законодавства. Не вдаючись до деталей, такими критеріями є: приміщення, призначене та придатне для постійного або тимчасового проживання в ньому, побудоване у відповідності до ДБН та СНіП, прийняте в експлуатацію та речові права на яке зареєстроване в установленому законом порядку. Це слідує з приписів Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 01.07.2004 р. [3]. та Постанови КМУ від 13 квітня 2011 р. № 461 «Питання прийняття в експлуатацію закінчених будівництвом об'єктів» [4]. Набуття права власності на об'єкт індивідуального житлового будівництва пов'язаний з виконанням

певних кроків-дій особи з дотриманням вимог чинного законодавства. До таких етапів варто віднести: 1) етап підготовки (отримання дозвільної документації на початок робіт, яка надається Державною архітектурно-будівельною інспекцією (ДАБІ) з метою контролю над виконанням нормативів, правил, вимог і умов містобудівного законодавства, зокрема, Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності»: будівельного паспорта, проектної документації, повідомлення про початок робіт); 2) здійснення будівельних робіт; 3) прийняття об'єкта завершеного будівництва в експлуатацію (реєстрація декларації про готовність об'єкта до експлуатації, - здійснюється органом державного архітектурно-будівельного контролю шляхом внесення відомостей до Реєстру будівельної діяльності відповідно до положень Постанови КМУ № 461 від 13 квітня 2011 р.); 4) реєстрацію речових прав на об'єкт нерухомості (у відповідності до положень Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень»). Кожен етап нормативно регламентований. Він включає: підстави, порядок та наслідки (юридичного характеру, - як юридичного факту). Так, підставою для реєстрації прав на нерухоме майно визначено звернення особи до відповідного органу державної влади з поданням документів: заяви про державну реєстрацію; копії паспорта та реєстраційного номера облікової картки платника податку; копії документа, що засвідчує право власності на земельну ділянку чи право користування нею; копії технічного паспорта на об'єкт нерухомого майна; декларації про готовність об'єкта до експлуатації; документу, що підтверджує присвоєння об'єкту нерухомого майна поштової адреси; документу, що підтверджує внесення плати за надання витягу з Державного реєстру прав та сплату державного мита. Сердюк Р.В., який в своїх дослідженнях з'ясовує правову природу та значення державної реєстрації прав на нерухоме майно, дійшов висновку, що процедура має складну та поліаспектну правову природу (публічно- та приватноправову), яка має фактичний зміст та правову форму. Вона є нормативно регламентованою. За природою є юридичним актом органу публічної влади, спрямованим на виконання державою правоохоронної функції, який завершується внесенням інформації про речові права та їх обтяження до відповідного державного реєстру. Як інститут приватного права така державна реєстрація є юридичним фактом, з яким пов'язана «легалізація» відносин між особами приватного права, які виникли в момент вчинення ними правочину, спрямованого на перехід права власності. Водночас, його позиція, що державна реєстрація має правопідтверджуючий, а не правовстановлюючий характер, є дискусійною, оскільки законодавець чітко визначив, що моментом виникнення прав на нерухоме майно є момент такої реєстрації (ч. 2 ст. 3 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень») [5, с. 272, 277]. Попри те, автор має рацію в контексті виокремлення елементів юридичного складу, визначення їхньої природи та юридичних наслідків, що сама по собі реєстрація є лише завершальним правопідтверджуючим актом, що посвідчує волевиявлення осіб. Однак, якщо йдеться про договір як підставу переходу права власності на об'єкт нерухомості до набувача такої власності. Вочевидь, що у випадку індивідуального житлового будівництва має місце лише акт вираження волі однієї особи – власника об'єкта завершеного будівництва на реєстрацію за ним відповідних речових прав.

Щодо об'єктів самочинного будівництва Наказом Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 24.06.2011 р. № 91 [6] було запроваджено так звану «будівельну амністію», продовжену Наказом «Про затвердження Порядку проведення технічного обстеження і прийняття в експлуатацію індивідуальних (садибних) житлових будинків,

садових, дачних будинків, господарських (присадибних) будівель і споруд, будівель і споруд сільськогосподарського призначення, що за класом наслідків (відповідальності) належать до об'єктів з незначними наслідками (СС1), збудовані на земельній ділянці відповідного цільового призначення без дозвільного документа на виконання будівельних робіт» від 03.07.2018 р. № 158 [7]. Будівельна амністія не має строку дії і поширюється на об'єкти, збудовані в період з 1992 р. по 2015 р. на земельній ділянці відповідного цільового призначення без дозвільного документа на виконання будівельних робіт. До її процедури входять: технічне обстеження, складання декларації, реєстрація прав на нерухоме майно. Загалом, ці норми сприймаються як спеціальні норми по відношенню до ст. 376 ЦК України (самочинне будівництво). Проте, такий підхід підлягає глибокому науковому аналізу, оскільки: 1) загальна норма повинна містити допустимість застосування спеціальної норми (як правило, визначенням «якщо інше не передбачене законодавством»). Це положення відсутнє в ст. 376 ЦК України; 2) норми ст. 376 ЦК України спрямовані на врегулювання відносин як щодо самочинного будівництва будівель на земельних ділянках, відведених для цієї мети, так і не відведених, як за наявності затвердженого проекту, так і без нього, як з порушенням будівельних норм і правил, так і без таких порушень; 3) в наказі від 24.06.2011 р. № 91 не використано термін «самочинне будівництво», що змушує оцінювати об'єкти, побудовані без дозвільних документів через призму критеріїв ст. 376 ЦК України; 4) спеціальна норма закріплює практично «нормативно-явочний» спосіб набуття права власності на об'єкт, побудований на земельній ділянці відповідного цільового призначення без дозвільного документа на виконання будівельних робіт, в той час, як загальна норма передбачає набуття права власності виключно на підставі судового рішення, прийнятого на підставі оцінки всіх обставин, що мають значення і за умови, що самочинно збудоване на земельній ділянці не порушує права інших осіб (ч. 5 ст. 376 ЦК України). Тобто, якщо спеціальна норма містить обов'язок спеціально уповноважених органів здійснити реєстрацію декларації, реєстрацію прав на об'єкти самочинного будівництва за умови відповідності їх будівельним нормам, то загальна норма залишає вирішення цього питання на розсуд суду, де критерієм оцінки виступають права та охоронювані законом інтереси третіх осіб.

В контексті даного дослідження заслуговує на наукову увагу категорія «охоронюваного законом інтересу». Чепис О.І. визначає його як неопосередковане правовими нормами і таке, що не суперечать загальним засадам цивільного законодавства, прагнення особи у задоволенні соціально-економічних потреб, реалізованих у цивільних правовідносинах, яке підлягає цивільно-правовому захисту [8, с.123]. Катренко А.А., - як усвідомлену правову поведінку зацікавленої особи, яка зумовлена її внутрішнім переконанням та прагненням досягнення поставлених цілей щодо задоволення своїх потреб в отриманні благ матеріального або нематеріального характеру, що не має прямих заборон у досягненні цих благ [9, с. 13]. Таке визначення є дискусійним, оскільки інтерес сприймається, здебільшого, у якості потреби, мети, прагнення, зацікавленості, мотиву поведінки особи, але не самої поведінки. Вольова усвідомлена поведінка особи може бути наслідком наявності у особи подібного інтересу. Між інтересом і конкретною поведінкою (актом діяльності людини) лежать воля особи, прийняття рішення діяти і безпосереднього вчинення особою вольового акту. Втім, йдеться про інше, - про те, на що звертає увагу більшість науковців, - про можливість захисту охоронюваного законом інтересу на підставі змісту положень ч. 2 ст. 15 ЦК України, на що звертає увагу професор Харченко Г.Г., посилаючись на Рішення Конституційного Суду Укра-

їни № 18-рп/2004 у справі № 1-10/2004 від 01.12.2004 р.: охоронюваний законом інтерес перебуває під захистом не тільки закону, а й об'єктивного права у цілому [10, с. 147, 149]. В контексті вирішення завдання визначення особливостей захисту цивільних прав індивідуальних забудовників варто говорити саме про захист охоронюваного законом інтересу такого забудовника в набутті в майбутньому речових прав (права власності) на завершений об'єкт житлового будівництва. У випадку порушення прав забудовників індивідуального житлового будівництва можливість в досягненні такого інтересу сповільнюється, призупиняється чи унеможливується. Захист охоронюваного законом інтересу відкриває перед особою можливість набуття певних благ чи прав. В досліджуваному правовідношенні захист такого інтересу опосередковується захистом прав індивідуального житлового забудовника, що в свою чергу, детерміноване видом відносин, учасником яких є такий забудовник. Зважаючи на те, що виникнення прав, їх здійснення, як і реалізація охоронюваних законом інтересів індивідуального забудовника поставлена в залежність від рішень органів державної влади, більшість спорів у сфері захисту прав індивідуальних забудовників стосуються оскарження рішень, дій чи бездіяльності таких органів чи їхніх представників. Чи не тому найбільш типовими порушеннями прав індивідуальних забудовників є прийняття незаконних рішень чи вчинення протиправних дій чи бездіяльності органів державної влади. Закономірно, що права забудовників можуть бути порушені в речових (порушення прав володіння чи прав власності як на будівельні матеріали, земельну ділянку, на якій здійснюється будівництво, так і на об'єкт незавершеного будівництва, включаючи права на об'єкт, за яким завершені будівельні та оздоблювальні роботи) та зобов'язальних правовідносинах (за підрядними, кредитними договорами та договорами про надання послуг). Закономірно, що завдання шкоди майну забудовника (пошкодження чи знищення) породжує позадоговірні відносини з відновлення порушених прав (речових) шляхом відшкодування збитків чи інших способів відшкодування майнової шкоди. В умовах збройної агресії РФ проти України набуло, на жаль, актуальності питання відшкодування шкоди житловим правам та інтересам осіб, завданої такою агресією.

Аналіз нормативно-правових актів та судової практики захисту прав індивідуальних забудовників дозволяє зробити висновок, що загальні способи захисту порушених цивільних прав, закріплені ст. 16 ЦК України можуть бути застосовані для захисту цивільних прав індивідуальних житлових забудовників та їхніх охоронюваних законом інтересів. Спеціальні способи, притаманні захисту речових прав (віндикаційний, негативний та прогібаторні позови), можуть бути також застосовані як щодо об'єктів, щодо яких здійснено реєстрацію речових прав, так і у випадку порушення прав на об'єкти незавершеного будівництва. Їхній вибір зумовлений характером порушеного права чи інтересу та здатністю відповідного способу захисту відновити порушене право. Такий висновок підтверджується низкою судових рішень. Так, Рішенням Чигиринського районного суду Черкаської області у справі № 708/577/19 від 12.06.2019 р. було задоволено вимоги позивача до Іванівської сільської ради про визнання права власності на самочинно збудований будинок. Такий спосіб судового захисту (визнання права) передбачено п. 1 ч. 2 ст. 16 ЦК України. Оскільки щодо самочинного будівництва його конкретизовано в ст. 376 ЦК України, суд виходив з положень останнього. Суд своє рішення мотивував позицією, викладеною в Постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 18.02.2019 р. у справі № 308/5988/17-ц (провадження № 61-39346св18), яким зроблено висновок, що звернення до суду з позовом про визнання права власності на самочинне будівництво

має здійснюватися за наявності спору про право (якщо питання було предметом розгляду компетентного державного органу). Згідно матеріалів справи управлінням ДАБІ у Черкаській області № 2646/1023-3.6 від 10.01.2019 р. було відмовлено у задоволенні заяви про введення будинку в експлуатацію та оформлення права власності у зв'язку з тим, що прийняття в експлуатацію житлових будинків загальною площею понад 300 кв.м не може відбуватися, згідно з Порядком, затвердженим Наказом Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України 03.07.2018 р. № 158 [11]. Дискусійним в такому рішенні є не вирішення питання щодо спору, який виник внаслідок прийняття рішення ДАБІ, а констатація його наявності і звернення з вимогами про визнання права власності до сільської ради.

В іншому рішенні Ковпаківським районним судом м. Суми у справі № 591/5985/19 від 20.02.2020 р. судом було відмовлено у задоволенні вимог сусіда відповідача до Управління державного архітектурно-будівельного контролю Сумської міської ради, відповідача, Виконавчого комітету Сумської міської ради, який оскаржував їхні рішення і вимагав скасування реєстрації декларації про готовність об'єкта до експлуатації та скасування запису в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно про реєстрацію права власності на тій підставі, що тим самим порушено його права, внаслідок чого він не зможе здійснити реконструкцію свого будинку або перебудувати його, що призводить до неможливості розпоряджатися своїм майном, оскільки будівлі мають віконні отвори, які виходять в бік суміжної земельної ділянки, що порушує приватний характер життєдіяльності позивача [12]. Суд своє рішення мотивував відсутністю порушень в процедурах декларування готовності об'єкта самочинного будівництва до експлуатації та внесення відомостей до реєстру

речових прав та їх обтяжень. Такий підхід є закономірним, адже було застосовано спеціальну норму. Вочевидь, що звернення до положень ч. 5 ст. 376 ЦК України потребувало б з'ясування відсутності порушень прав третіх осіб.

Висновки. Цивільно-правовий захист прав індивідуальних житлових забудовників має особливості, детерміновані механізмом правового регулювання житлових правовідносин (включає як елементи загальні та спеціальні норми) та особливостями, характером та способом порушення (порушення, оспорювання, невизнання) житлових прав особи. Вибір загальних та спеціальних способів захисту порушених прав та охоронюваних законом інтересів індивідуального житлового забудовника, передбачених ст. 16 ЦК України та іншими нормами можуть бути застосовані для захисту цивільних прав індивідуальних житлових забудовників та їхніх охоронюваних законом інтересів. Спеціальні способи захисту (віндикаційний, негативний та прогібаторні позови) властиві захисту речових прав, а відтак, можуть бути застосовані як щодо матеріалів, об'єктів незавершеного будівництва, так і щодо об'єктів, за якими виконані всі необхідні будівельні та оздоблювальні роботи. Для захисту прав індивідуального забудовника як сторони кредитного договору можуть бути застосовані способи захисту, властиві захисту прав особи в зобов'язальному правовідношенні (примус боржника виконати обов'язок у натурі; розірвання договору; застосування мір відповідальності, передбачених договором або законом). Визначено, що стосовно об'єктів самочинного будівництва існує колізія застосування загальної норми (ст. 376 ЦК України) та спеціальної (Порядку, затвердженого Наказом Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України 03.07.2018 р. № 158), що потребує свого нормативного вирішення.

ЛІТЕРАТУРА

1. ДБН В.2.2-15:2019 Житлові будинки. Основні положення. URL: https://e-construction.gov.ua/files/new_doc/3022089359080818669/2023-01-24/1f8b6bd6-d57b-40af-81d1-7ba8444ccefc.pdf
2. Галантич М.К., Самойленко Г.В. Характеристика житла за цивільним законодавством України та в практиці Європейського суду з прав людини. *Приватне право і підприємництво*. 2015. Вип. 14. С. 134-140. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppip_2015_14_35
3. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01.07.2004 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 5. Ст. 553.
4. Питання прийняття в експлуатацію закінчених будівництвом об'єктів: Постанова КМУ від 13.04.2011 р. № 461. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/461-2011-%D0%BF#Text>
5. Сердюк Р.В. Державна реєстрація прав на нерухоме майно: актуальні питання теорії. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету. Серія ПРАВО*. 2025. Випуск 87: частина 1. С. 272-278.
6. Про затвердження Порядку прийняття в експлуатацію індивідуальних (садибних) житлових будинків, садових, дачних будинків, господарських (присадибних) будівель і споруд, прибудов до них, громадських будинків I та II категорій складності, які збудовані без дозволу на виконання будівельних робіт, і проведення технічного обстеження їх будівельних конструкцій та інженерних мереж: Наказ Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 24.06.2011 р. № 91. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0830-11#Text>
7. Про затвердження Порядку проведення технічного обстеження і прийняття в експлуатацію індивідуальних (садибних) житлових будинків, садових, дачних будинків, господарських (присадибних) будівель і споруд, будівель і споруд сільськогосподарського призначення, що за класом наслідків (відповідальності) належать до об'єктів з незначними наслідками (СС1), збудовані на земельній ділянці відповідного цільового призначення без дозвільного документа на виконання будівельних робіт: Наказ Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 03.07.2018 № 158. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0976-18#Text>
8. Чепис О.І. «Законний» та «охоронюваний законом» інтереси: проблеми розмежування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. Випуск 17. С. 118-123.
9. Катренко А.А. Охоронюваний законом інтерес як категорія цивільного права України та деяких зарубіжних країн: автореф. дис. ...к.ю.н. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2020. 20с.
10. Харченко Г.Г. Інтерес як об'єкт цивільно-правового захисту. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 11. С. 147-150.
11. Рішення Чигиринського районного суду Черкаської області у справі № 708/577/19 від 12.06.2019 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82396053>
12. Рішення Ковпаківського районного суду м. Суми у справі № 591/5985/19 від 20.02.2020 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review-/87720760>

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВИНИКНЕННЯ ТА ГЕНЕЗИСУ КОРУПЦІЇ

HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS OF THE OCCURENCE
AND GENESIS OF CORRUPTION

Ярмак Х.П., д. ю. н., професор,
професор кафедри адміністративного-правових
дисциплін інституту права та безпеки
Одеський державний університет внутрішніх справ

Ярмак В.Х., к.ю.н, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
інституту права та безпеки
Одеський державний університет внутрішніх справ

У статті здійснена спроба дослідити питання виникнення та генезису корупції у світі та наголошено на тому, що корупція є однією з головних «хвороб», що вразила сучасне суспільство. Деякі дослідники взагалі вважають, що корупція стала основною політичною проблемою кінця XX – початку XXI століття. Проте, за будь-яких підходів та оцінок, однозначно одне – корупція є проблемою, розв’язання якої для багатьох країн є вкрай необхідною справою. Це стосується й України, високий рівень корумпованості якої визнано її керівництвом, вітчизняними та зарубіжними аналітиками, відповідними міжнародними інституціями, що зумовлює необхідність удосконалення протидії корупції в державі антикорупційними органами, та уповноваженими підрозділами (уповноваженими особами) з запобігання та виявлення корупції.

Встановлено, що перша письмова згадка про корупцію наявна у справах Стародавнього Вавилону та в Законах царя Хамурапі (XVIII ст. д. н. е.), навіть у часи Античності Аристотель вважав, що подолання корупції приведе до державної стабільності. Повинен існувати такий устрій, в якому за допомогою законів можна вплинути на посадових осіб та не дозволити їм незаконно збагачуватись. З численних пам’яток відомо, що подарунки жрецьким власного племені, вождям були нормою. У такий спосіб люди демонстрували свою покірність, повагу до лідера.

Зазначено, що з процвітанням та розвитком держави розвивалася і корупція, набуваючи все нових проявів. Протягом усього царювання в Російській імперії династії романових корупція залишалася чималою статтею прибутку і дрібних державних службовців, і великих чиновників, що нажалі знайшло свій зримий прояв і на українських землях.

Аргументовано, що одночасно з процесом унормування та вдосконалення правових засад запобігання та протидії корупції в органах виконавчої влади України та місцевого самоврядування усіх рівнів створювалися уповноважені підрозділи (уповноважені особи) з питань запобігання та виявлення корупції; визначалась їх система та структура; обсяг повноважень в залежності від їх місця в зазначеній системі.

Доведено, що ефективна протидія цьому явищу можлива лише завдяки злагодженій співпраці правоохоронних органів і суспільства, удосконалення антикорупційного законодавства; вдосконалення міжнародного співробітництва з залученням широкого кола міжнародних міжурядових і не урядових організацій, обміну позитивним досвідом, забезпечення реалізації принципу невідворотності покарання.

Ключові слова: корупція, генезис корупції, запобігання корупції, протидія корупції, уповноважені підрозділи (уповноважені особи) з питань запобігання та виявлення корупції, взаємодія.

The article attempts to investigate the emergence and genesis of corruption in the world and emphasizes that corruption is one of the main «diseases» affecting modern society. Some researchers generally believe that corruption has become the main political problem of the late XX - early XXI century. However, regardless of any approach and assessment, one thing is certain: corruption is a problem that many countries need to address. This also applies to Ukraine, whose high level of corruption has been recognized by its leadership, domestic and foreign analysts, and relevant international institutions.

It has been established that the first written mention of corruption is found in the affairs of Ancient Babylon and in the Laws of King Hamurapi (XVIII century AD). Even in Antiquity, Aristotle believed that overcoming corruption would lead to state stability. There must be such a system in which, with the help of laws, it is possible to influence officials and prevent them from illegally enriching themselves. In this way, people demonstrated their obedience and respect for the leader.

It has been analyzed that the creation of the state and state administration bodies had a side effect, which turned out to be a condition for the existence of corruption.

It is noted that with the prosperity and development of the state, corruption also developed, taking on new manifestations. Throughout the reign of the romanov dynasty, corruption remained a significant source of income for both petty civil servants and high-ranking officials, which unfortunately found its visible manifestation in Ukrainian lands.

It is argued that simultaneously with the process of regulating and improving the legal framework for preventing and combating corruption, authorized units (authorized persons) for the prevention and detection of corruption were created in the executive authorities of Ukraine and local self-government bodies at all levels; their system and structure were determined; the scope of powers was determined depending on their place in the said system.

It has been proven that effective counteraction to this phenomenon is possible only through coordinated cooperation between law enforcement agencies and society, improvement of anti-corruption legislation; improvement of international cooperation with the involvement of a wide range of international intergovernmental and non-governmental organizations, exchange of positive experience, and ensuring the implementation of the principle of the inevitability of punishment.

Key words: corruption, genesis of corruption, prevention of corruption, combating corruption, authorized units (authorized persons) for the prevention and detection of corruption, interaction.

Постановка проблеми та її актуальність. Аналіз виникнення та генезису корупції у світі свідчить про те, що її витoki сягають періоду первісного суспільства. Відомості про неї містяться в історичних джерелах давньої східних цивілізацій – Давнього Єгипту, Китаю, Індії, а також античних цивілізацій Стародавньої Греції та Риму.

Розгляд виникнення та генезису корупції становить суттєвий інтерес для України. Це дозволить краще з’ясувати причини виникнення та розвитку цього ганебного явища і визначити більш ефективні способи протидії і запобігання корупції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням виникнення та генезису корупції присвячені роботи

науковців, а саме: А. Безрутенко, А. Бойко, І. Верніка, Р. Веприцького, М. Грищука, С. Омельченко, В. Плекана та інших.

Метою статті є дослідження історико-правових аспектів виникнення та генезису корупції у світі та Україні.

Виклад основного матеріалу. Виникненню та розвитку будь-якого соціального явища передують значна кількість історичних чинників, що зазвичай взаємопов'язані між собою та створюють підґрунтя для подальшого їх розвитку.

Корупція є однією з найактуальніших проблем сучасності, так як властива усім без перебільшення країнам світу і негативно впливає на різні сфери життя суспільства.

Деякі дослідники взагалі вважають, що корупція стала основною політичною проблемою кінця ХХ – початку ХХІ століття. Проте, за будь-яких підходів та оцінок, однозначно одне – корупція є проблемою, розв'язання якої для багатьох країн є вкрай необхідною справою. Це стосується й України, достатньо високий рівень корумпованості якої визнано її керівництвом, вітчизняними та зарубіжними аналітиками, відповідними міжнародними інституціями [1, с.211].

Виток корупції знайшли всі зримий праясненні давнини. Відомості про корупцію містяться історичні джерелах давньої східної цивілізації – Давнього Єгипту, Китаю, Індії, тако античної цивілізації Стародавньої Греції та Рим. Йдеться про корупцію як негативне явище Старому Завіті: «Я знаю численні ваші злочини як і гріхи ваші: ви утискаєте правого, берете хабарі, жебрак, який шукає правосуддя, женете віворіт». Логічно це явище породжене утворення держав і виникнення прав, коли почали являтися посадові особи, що уповноважені були виконувати керівні функції [2, с. 296]. Про корупцію, як про «псування», писали ще древні філософи, Плато і Аристотел визнавали це явище політичним. Боротьба з корупцією прирівнюють до складності до боротьби людським гріхами. Корупція, по суті, є комбінацією таких гріхів як жадібність, заздрість, лід і невгамовне жадання насолоди [3]. У 14 столітті відомі учений Ібн Хальдун, будучи суддею і радником Тамерлана, намагаючись якось протидіяти хабарництву, знайти причини корупції і зрозуміти, чому одні реформи вдаються, інші ні, точною відповіді та і не знайшов. Причини корупції він убачав в пристрасності елі до розкішного життя, її наслідок – економічні труднощі, які свою чергу породжують корупцію – такі замкнути круг [4, . 10].

Перша писемна згадка про корупцію наявна в Стародавньому Вавилоні та Законах царя Хаммурапі (XVIII ст. ..). Навіть часи Античності Аристотел вважав, що подолання корупції приведе до державної стабільності. Повинен існувати такий устрій, якому за допомогою законів можна вплинути на посадові особи та не дозволити їм незаконно збагачуватися. З численних прикладів відомо, що подарунок жрецю власного племені, вождя були нормою. У такий спосіб люди демонстрували свою покірність, повагу до лідера. Уперш спробувати подолати корупцію ще ХХІV ст. до нашої ери Урунімгіна – шумерський цар міст-держав Лагаш [5, . 29].

Розвиток торговельних відносин між державами Стародавнього світу викликав необхідність охорони економічних систем, що втілювалися митним законодавством. Одночасно зі встановлення управління повноважень виникають і їхні зловживання. Правові приписи Афіньської держави IV ст. до н. е. вказують на факт спекуляцій, контрабанд, підкуп наглядачі [6, . 49].

Ні жаль процес творення держав та державних органів управління мав побічний ефект, який виявився умовою існування корупції. Так Шарль Луї де Монтеск'є цю причину приводив, стверджуючи, що будь-яка людина, яка володіє владою, схильна зловживати нею, і вона буде йти цим напрямком, доки не досягне належної їй межі [7, . 30].

Цей феномен ще VI ст. до н. е. вже був предметом уваги Конфуція, який попереджав, що турботу про свою сім'ю є однією з головних чеснот людини, що одночасно створює перепону

для ефективного функціонування державного апарату управління. Цей вплив міркування поведінки чиновників, які приймають рішення, насамперед, буде віддавати перевагу своїм сім'ям [8, . 54].

Різні прояви корупції як вкрай негативного соціального явища досліджував як Аристотел, так і Плато і Фуко, які вивели першу модель корупції, де акцент робився на моральну складову, саме на людську недосконалість.

Історія Стародавнього Риму свідчить, що метою припинення зловживань представники влади на місцях, імператором Августом були створені спеціальні органи правосуддя, які судили вищі провінційних урядовці [7, . 468].

Історія Спарти, саме діяльність її видатного політичного діяча Лікурга містить спроби протидіяти та запобігати соціальному розшаруванню населення, незаконному збагаченню окремих верств населення шляхом прийняття низьких реформ. Це було зроблено завдяки спільним трапезам, під час яких прості громадяни і царі вживали їжу за спільним столом. Кожен спартанець вносив щомісячнатуральний внесок общині. Окрім цього для протидії незаконному збагаченню і забезпеченню рівності всі громадяни розрахунки здійснювалися спеціальною монетою і залізом, яку до цього тримав спеціальний розчин і вона становилася крихкою. Дорогоцінні метали, інші предмети розкіші були заборонені для використання, і ввезення інших місць такої, як і контакти зовнішнього світу, що дозволило на певний час зробити усіх громадян рівними, унеможливити соціальне розшарування.

Однак у системі державного управління не є дуже гарним прикладом боротьби з ганебним явищем, та як спартанці використовували працю ілоти (фактично раби) на свою користь.

У період Середньовіччя панівний стан церковний та канонічних відносин надавав цій корупції значення спокуси диявола. Це пов'язано з процесом протистояння інквізиції грецьким корінням латинської мови. Відповідні терміни «каталіз» (від грец. *katalysis* – руйнування, знищення) було замінене на латинський «корупція», що католицизмом отримало значення гріховності [9]. Крім того, релігійні погляди про недосконалість усього земного сформували традиційний песимістичне сприйняття людини як істот, корумпованої від природи.

В епоху Відродження існування явища корупції проглядалось методом боротьби. Наприклад, суспільний контроль, який передбачав обирає представників керівних органів шляхом жеребкування, що було запорукою об'єктивності і обрання. Для виборних посадовців встановлювалися короткі терміни без права переобрання, а виборчий процес був навмисно довгим та складним, як, наприклад, вибори дожа Венеції.

Також, слід зауважити, що питання врегулювання неправомірної економічної поведінки турбувало і правителів нашої держави період її становлення та розвитку. Вважають, що перші згадування про корупцію Київської Русі «являються» літопису XIII століття. Зокрема, цю причину приводять Двінські уставні грамоти 1397-1398 років, де містяться визначення незаконної винагороди за здійснення офіційних владних повноважень [10, . 44].

На західноукраїнських землях (Галицьк, Львівськ, Перемишльськ, Саноцьк-Холмськ, Подільськ, Белзьк), які були приєднані до Польщі 1433 року, було поширено польське земське право. Серед збірників польського права виділяють Вислоцький статут 1347 року, Варський статут 1420-1423 років, Збірник польського закону 1782 року. Ці правові акти такої не передбачали відповідальності за хабарництво чиновників.

Після входження українських земель до складу Великої князівства Литовського XIV століття, згодом до Речі Посполитої 1569 році, на її території поширюється дія Литовського Статуту – основних законодавчих документів Великої князівства Литовського. Чимало ідеї статуту були запозичені з правових норм і традицій Київської Русі, зокрем «Руської правди». Так, королівських судів Речі Посполитої чиновник міг unikнути покарання за

умов наявності покровителя та статкі. Тогочасні історик Ш. Старовольські та описував правосуддя Речі Посполитої: «У суда на завелія нечувані побори, підкуп; наші війт, лавник, бурми́стр – всі продажні, пр доношкі, які підводять невинних люде біду, і говорити нема чого. Спіймають багатого, заплутають і засають до тюрм, та ягнут ньог подарунк і хабарі» [10].

З процвітання та розвитку держав розвивалася і корупція, набуваючи вс нові прояви. Прояго усього царювання династії оманових корупція залишалася чималою статтею прибутку і дрібних державних службовців, і великих чиновників, що нажал знайшли свій зримий прояв і на українських землях.

Відносно дослідження поширення 20-го століття явища, яке на сьогодні іменується корупцією, союзі радянських соціалістичних республік правильним вважає В.П. Гусева, є доволі важким завдання, оскільки вся країна була охоплена червоним терором, численними репресіями, порушення прав людини та зневага до людини як живої істоти [11].

Здобу незалежності українських держав докладав значні зусилля для того, щоб правову основу регулювання протидії корупції була приведена до відповідності до соціально-економічного стану України та до вимог норм міжнародного права. У квітні 1995 року приймається Закон України «Про боротьбу з корупцією»; квітні 2001 року приймається новий Кримінальний кодекс розділі XVII «Злочини в сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг» була регламентована відповідальність за корупційні правопорушення; вересні 2006 року до Верховної Ради України були подані законопроекти «Про засади запобігання та протидії корупції», «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» і були прийняті тільки 11 червня 2009 року, грудні 2010 року визнані такими, що втратили чинність, не вступивши в дію.

7 квітня 2011 року приймаються Закон України «Про засади запобігання та протидії корупції», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення», які набули чинності 1 липня 2011 року, травні 2013 року були прийняті Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реалізації державної антикорупційної політики».

Наступний крок розвитку та удосконалення антикорупційного законодавства був започаткований 14 жовтня 2014 року прийняттям Закону України «Про засади державної антикорупційної політики України (Антикорупційна стратегія) на 2014-2017 роки», «Про запобігання корупції»; «Про Національне антикорупційне бюро України», «Про засади державної антикорупційної політики», 10 грудня 2015 року Закон України «Про державну службу», внесені зміни до Закону України «Про прокуратуру», до Кримінального кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення, ряду інших нормативно-правових актів. Наразі законодавчі акти 2014-2015 років були створені Національне агентство запобігання корупції України, Спеціалізоване антикорупційне прокуратури та Спеціалізовані антикорупційні служби. Самі ці роки Україна приєдналася до основних міжнародно-правових актів протидії корупції, нормативно-правові акти України прийняті 2014-2018 року стали відповідати світовим стандартам зазначені в сфері протидії правопорушення. Закон України від 20 червня 2020 року «Про засади державної антикорупційної політики на 2021-2025 роки», завершив на той час формування національного антикорупційного законодавства.

Паралельно процесом унормування та удосконалення правових засад запобігання та протидії корупції органами виконавчої влади та місцевого самоврядування усі рівні створювали уповноважені підрозділи (уповноважені особи) питань запобігання та виявлення корупції; визнача-

ли і системи та структури; об'єкти повноважень залежності від місця зазначені в системі.

Керівник уповноваженого підрозділу (уповноважена особа) підзвітний і підконтрольний керівнику відповідного державного органу або органу місцевого самоврядування. Керівник відповідного державного органу або органу місцевого самоврядування забезпечує гарантії незалежності уповноваженого підрозділу (уповноваженої особи) від впливу чи втручання його роботи.

Керівник уповноваженого підрозділу (уповноважена особа) державного органу, юрисдикція якого поширюється на всю територію України, може бути звільнений за ініціативою керівника, за умов надання згод Національним агентством [12].

З метою надання допомоги організації діяльності керівникам органів публічного адміністрування та уповноваженим підрозділам (уповноваженим особам) питань запобігання та виявлення корупції, Наказом Головного управління державної служби України від 13 жовтня 2005 . № 244 було затверджено «Методичні рекомендації для державних органів та органів місцевого самоврядування питань запобігання та протидії корупції». Розроблені Методичні рекомендації користуються і по теперішній час відповідним попитом серед керівників органів публічного адміністрування та особового складу уповноважених підрозділів (уповноважених осіб) питань запобігання та виявлення корупції.

Реалізуючи правовий статус, при виконанні покладених на них завдань, уповноважені підрозділи (уповноважені особи) питань запобігання та виявлення корупції зобов'язані контролювати дотримання посадовими та службовими особами публічного адміністрування законності при прийнятті адміністративних актів і застосування дискреційних повноважень. Дискреційні повноваження – це можливість суб'єкта публічної адміністрації прийняти управлінське рішення на свій розсуд межах чинного законодавства.

Всі рішення, що приймаються органами виконавчої влади та місцевого самоврядування і посадовими особами за адміністративним розсудом, повинні бути доцільними і підконтрольними державному органу і органу місцевого самоврядування, тобто більшість уповноважених підрозділів, (уповноважених особам) питань запобігання та виявлення корупції, та громадянськості.

Особливою увагою підлягають рішення і питання внутрішньо-організаційної роботи. Сьогодні велика обсяг дискреційних повноважень має місце внутрішньо-організаційної діяльності органів публічної адміністрації, до якої відносяться кадрові роботи, матеріально-технічні, фінансові та діловодств. Зазначена діяльність містить забезпечувальний характер та реалізується безпосередньо внутрішньо-організаційними процедурами, які врегульовані підзаконними актами, містять допоміжний характер та мають спрощену процесуальну структуру.

Надмірне розширення меж адміністративного розсуду внутрішньо-організаційної діяльності тягне за собою підвищення рівня корупції, приводить до зловживань чиновників своїми повноваженнями, підриває авторитет органів публічної адміністрації та негативно відбивається на реалізації конституційних гарантій прав приватних осіб та на публічних інтересах.

Нажал, теперішній час поза увагою органів публічного адміністрування взагалі та уповноважених підрозділів, (уповноважених осіб) питань запобігання та виявлення корупції зокрема, залишився такий метод управлінської діяльності, як вивчення, узагальнення, пропаганда та розповсюдження позитивного досвіду діяльності службовців та посадових осіб, органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, громадськості і засоби масової інформації.

Наша думка, використання зазначеного методу публічного управління безперечно підвищить результати діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування, громадськості боротьби з корупцією.

Без взаємодії уповноважени підрозділи (уповноважени осі) запобігання та виявлення корупції вище стягними профільними та антикорупційним органами, трудовим колективам, громадськістю та засобами масової інформації досягт позитивних результаті боротьби корупцією та якісної протидії цьому ганебному явищу неможлив.

Аналіз історик-правових аспекті виникнення та генезису корупції світі свідчить про те, що вона властива більшій або меншій мірі усі державам світу не залежні від історичного та економічного розвитку, свідомості і громадянського суспільства, інших соціальних-політичних чинників, тощо.

Багатоаспектність та складність цього явища обумовлює необхідність посилення взаємодії правоохоронних органів і громадянського суспільства на внутрішньодержавному рівні, потребує суттєвого вдосконалення міжнародного співробітництва держав обов'язковим залучення більш широкого кола міжнародних міжурядових і не урядових організацій, обміну позитивним досвідом.

Жодні держави не під силу самостійно ефективно протидіяти викликам корупції, що свідчить про актуальність міжнародного співробітництва держав обов'язковим залучення міжнародних інституцій. Необхідність міжнародного співробітництва держав у цій сфері обумовлена ще й тим, що це правопорушення несе в собі загрозу не тільки для окремої країни, але й для світового співтовариства в цілому.

Висновки. Аналізуючи вищевикладені, можна стверджувати, що корупція – це таке давнє явище, яке і соціальний порядок, який керує життям людей, який би він не був. Упродовж цієї історії людства це ганебне явище існує і процвітає, практично про будь-якому режимі і будь-якій владі. І та само давні люди намагаються знайти причини корупції і способи її обмеження.

Виток корупції знайшли світозримий навіть ще в сиві давнини. Відомості про корупцію містяться в історичних джерелах давньої східної цивілізації – Давнього Єгипту, Китаю, Індії, такої античної цивілізації Стародавньої Греції та Риму.

З процвітання та розвитку держав розвивалася і корупція, набуваючи все нові і нові прояви.

З доби незалежності українських держав доклали значні зусилля для того, щоб правову основу регулювання протидії корупції була приведена до відповідності до соціальних-економічних станів України та вимог норм міжнародного права.

Одноразово процесом унормування та вдосконалення правових засад запобігання та протидії корупції органами виконавчої влади України та місцевого самоврядування усі рівні створювалися уповноважені підрозділи (уповноважені особи) питань запобігання та виявлення корупції; визначалася її система та структура; обов'язковим залежності від місця зазначені системи.

Нинішній день нажалює можна впевненістю констатувати, що жодна країна світу повністю не змогла подолати корупцію, що обумовлюється історичними, економічними, соціальними-політичними та іншими чинниками.

Ефективна протидія цьому ганебному явищу можлива лише завдяки злагодженій співпраці органів влади та місцевого самоврядування, правоохоронних органів і громадянського суспільства; подальшого удосконалення чинного антикорупційного законодавства; вдосконалення міжнародного співробітництва залучення широкого кола міжнародних міжурядових і не урядових організацій, обміну позитивним досвідом протидії корупції та найголовніше забезпечення державі реальної реалізації принципу невідворотності покарання за вчинення корупційних правопорушень; залучення всієї верстви населення до протидії корупції на прикладі зарубіжного досвіду – Сингапур, Фінляндія, Швеція тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ямакі Х.П. Еволюція нормативно-правового забезпечення протидії корупції в Україні. «*Стан та перспективи розвитку адміністративного права України*»: матеріал IX Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції. (Одеса, 28 жовтня 2022.). Одеса. ОДУВС, 2022. С.211-213
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. Київ: ВТФ Перун, 2003. 1440.
3. Ямакі Х. П. Адміністративно-правові засади протидії корупції в Україні. *Адміністративне право України: стан і перспективи розвитку*: матеріал четвертої міжнарод. наук.-прак. конф. (Київ, 23-24 вересня 2011.). Київ, 2011. С. 126.
4. Невмержицький Є. В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії: монографія. Київ: Ака. прокуратур України, 2008. 363.
5. Гришу М. Передумови виникнення та протидії корупції: історико-правовий аспект. *Актуальні проблеми правознавства*. 2 (22)/2020. С.29-35 URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/38751/1/%D0%93%D1%80%D0%B8%D1%89%D1%83%D0%BA.pdf> (дата звернення: 11.11.2024)
6. Бойко А. М. Детермінація економічної злочинності в Україні умовах переходу до ринкової економіки (теоретико-кримінологічне дослідження): монографія. Львів. Видавничий центр ЛНУ імені І. Франка, 2008. 380.
7. Економічні злочини: попередження і боротьба з ними: міжвідомчий науковий збірник. А. І. Комаров, М. О. Потебеньк, В. П. Пустовойтенко, В. І. Радченко, М. Я. Азаро, Ю. П. Соловко, Д. М. Притика, О. В. Задорожні, Т. В. Мотренк, Ю. О. Смирнов, С. Р. Стані, М. В. Корнієнко, М. І. Ануфрієв, В. І. Литвиненко, Я. Ю. Кондратьє, С. В. Ківало, О. А. Устенко та ін. К. 2001. Т. 25. 820.
8. Омеляченко С. Корупція: точка зору різних культур світу. *Підприємство, господарство і право*. 2000. № 3. С. 54–57.
9. Безрутенко В. С. Історичні шляхи виникнення корупції, різноманітність поглядів на проблему визначення дефініції цього явища URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/bozk/18text/g18_32.htm (дата звернення: 18.11.2024).
10. Szymon Starowski. Lament Utrapienia Matki Korony Polskiej. URL: https://books.google.com.ua/books?id=jm1bAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 07.11.2024)
11. Гусева В.П. Відповідальність за вчинення корупційних правопорушень учасників кримінального процесу УРСР 20-го року XX століття. Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика): наук.-прак. журн. Київ, 2013. Вип. № 2(30). С. 103–104
12. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 року. № 1700-VII / Верховний Рад України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#top> (дата звернення: 26.11.2024).

ПРАВОВЕ ТА ІНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АДАПТАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ПРАВА ЄС

LEGAL AND INSTITUTIONAL SUPPORT FOR THE ADAPTATION OF UKRAINIAN LEGISLATION TO EU LAW

Балануца О.О., к.е.н., д.пед.н,
доцент кафедри права

Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет»

ORCID ID: 0000-0002-3470-9486

У науковій статті автором розкрито доктринальні підходи до розуміння феномену «адаптація», визначено їх переваги та недоліки. Доведено, що кожен з представлених доктринальних підходів до розуміння адаптації законодавства включає в себе питання її забезпечення за допомогою правового та інституційного компонентів.

Обґрунтовано, що адаптація законодавства України до права ЄС з формальної точки зору бере свій початок від моменту підписання Угоди про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14 червня 1994 року, яка набула чинності 1 березня 1998 року. Положення вказаної Угоди мали партнерський характер та передбачали не стільки адаптацію законодавства України, скільки «встановлення спільної адекватності законів». У змісті Угоди було задекларовано обопільну зацікавленість сторін у встановленні приблизної адекватності законів тільки в пріоритетних сферах, які важливі для функціонування спільного ринку, економічного і валютного просторів.

Справжнім проривом в процесі адаптації законодавства України до права ЄС стало підписання у 2014 році Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 р.

Зроблено висновок, що правова та інституційна складові адаптації законодавства України до права ЄС тісно взаємопов'язані та взаємозалежні. Їх поєднання формує єдиний цілісний механізм адаптації, де правова складова – це «що» слід адаптувати, а інституційна – «як» це здійснити. Правова складова адаптації включає в себе: а) норми права ЄС, які Україна зобов'язана імплементувати (директиви, регламенти тощо); б) національні правові акти, які змінюються/створюються відповідно до *acquis* ЄС; в) методи адаптації (гармонізація, уніфікація, транспозиція); г) правові принципи, які імплементуються в законодавство України (верховенство права, пропорційність, недискримінація тощо).

У свою чергу інституційна складова за своєю сутністю являє собою інструментальну базу адаптації та включає в себе: а) коло суб'єктів, які ініціюють, розробляють, ухвалюють і контролюють адаптацію (Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, профільні міністерства та ін.); б) процедури ухвалення рішень та здійснення міжвідомчої координації; в) механізми моніторингу та оцінки відповідності законодавства праву ЄС; г) кадри, експертну підтримку, адміністративні ресурси.

Правова та інституційна складові адаптації законодавства України до права ЄС органічно пов'язані між собою. При чому цей взаємозв'язок визначає, які норми права ЄС слід імплементувати; хто і як ці норми адаптує; інституційні механізми безпосередньо забезпечують втілення правові норми в конкретні акти; передбачають підготовку та аналіз законопроектів, забезпечують їх експертизу, обговорення, узгодження.

Ключові слова: адаптація, гармонізація, імплементация, законодавство України, Європейський Союз, право Європейського Союзу, міжнародна угода (Угода про асоціацію), асоціація, членство в Європейському Союзі.

In the scientific article, the author reveals doctrinal approaches to understanding the phenomenon of «adaptation», identifies their advantages and disadvantages. It is proven that each of the presented doctrinal approaches to understanding the adaptation of legislation includes the issue of its provision through legal and institutional components. It is substantiated that the adaptation of Ukrainian legislation to EU law from a formal point of view originates from the moment of signing the Partnership and Cooperation Agreement between Ukraine and the European Communities and their Member States of June 14, 1994, which entered into force on March 1, 1998. The provisions of the specified Agreement were of a partnership nature and provided not so much for the adaptation of Ukrainian legislation as for «establishing the common adequacy of laws». The content of the Agreement declared the mutual interest of the parties in establishing the approximate adequacy of laws only in priority areas that are important for the functioning of the common market, economic and monetary spaces. A real breakthrough in the process of adapting Ukrainian legislation to EU law was the signing in 2014 of the Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, on the other hand, on 27.06.2014. The conclusion was made that the legal and institutional components of the adaptation of Ukrainian legislation to EU law are closely interrelated and interdependent. Their combination forms a single holistic adaptation mechanism, where the legal component is «what» should be adapted, and the institutional component is «how» to do it. The legal component of adaptation includes: a) EU law norms that Ukraine is obliged to implement (directives, regulations, etc.); b) national legal acts that are amended/created in accordance with the EU *acquis*; c) adaptation methods (harmonization, unification, transposition); d) legal principles that are implemented in the legislation of Ukraine (rule of law, proportionality, non-discrimination, etc.). In turn, the institutional component is essentially an instrumental basis for adaptation and includes: a) a range of entities that initiate, develop, adopt and monitor adaptation (the Verkhovna Rada of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine, relevant ministries, etc.); b) decision-making procedures and interdepartmental coordination; c) mechanisms for monitoring and assessing the compliance of legislation with EU law; d) personnel, expert support, administrative resources. The legal and institutional components of the adaptation of Ukrainian legislation to EU law are organically linked. Moreover, this relationship determines which norms of EU law should be implemented; who and how adapts these norms; institutional mechanisms directly ensure the implementation of legal norms into specific acts; provide for the preparation and analysis of draft laws, ensure their examination, discussion, and coordination.

Key words: adaptation, harmonization, implementation, legislation of Ukraine, European Union, European Union law, international agreement (Association Agreement), association, membership in the European Union.

Актуальність теми. Адаптація законодавства України до права ЄС має тривалу історію свого здійснення, що супроводжується як певним прогресом, так і рядом недоліків. Варто відзначити, що адаптація законодавства України до права ЄС з формальної точки зору бере свій початок від моменту підписання Угоди про партнерство та спів-

робітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14 червня 1994 року, яка набула чинності 1 березня 1998 року. Положення вказаної Угоди мали партнерський характер та передбачали не стільки адаптацію законодавства України, скільки «встановлення спільної адекватності законів». У змісті

Угоди було задекларовано обопільну зацікавленість сторін у встановленні приблизної адекватності законів тільки в пріоритетних сферах, які важливі для функціонування спільного ринку, економічного і валютного просторів [1]. Вказана Угода стала першим документальним кроком на шляху подальшого посилення та розширення функціонування адаптаційних механізмів.

Справжнім проривом в процесі адаптації законодавства України до права ЄС стало підписання у 2014 році Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 р. [2]. Справа в тому, що умови в частині адаптації законодавства України до права ЄС були вже безпосередньо закріплені у вказаній Угоді, які, за оцінкою вчених – засвідчили перехід від принципів партнерства і співробітництва до якісного нового рівня політичної асоціації й економічної інтеграції [3, с. 163–164]. Положеннями угоди про асоціацію було закріплено широке коло норм-деклараций та безпосередньо обов'язків, які покладались на Україну в частині саме адаптації вітчизняного законодавства до права ЄС, що свідчить про поступовий перехід на новий рівень взаємовідносин, не лише в частині намірів узгоджувати положення актів у ключових сферах, а вже мова йде про повноцінний вектор руху до поступового членства України в ЄС, однією з умов якого є адаптація законодавства України до права ЄС.

Однак адаптація законодавства України до права ЄС не є виключно формальним правотворчим процесом. Насамперед вона потребує органічного поєднання правових та інституційних важелів забезпечення, що становлять основу такої адаптації, визначають її результативність та ефективність. Вказаним і зумовлена актуальність тематики цієї наукової роботи, яка націлена не лише на характеристику правових та організаційних аспектів забезпечення адаптації, але і на критичну оцінку їх ефективності в сучасних умовах проведення адаптації.

Актуальність тематики цієї роботи визначається і станом її наукової розробки, що засвідчує високий рівень дефіциту саме тих досліджень, які стосуються правового та інституційного забезпечення адаптації законодавства України до права ЄС. Крім того, вченими майже не було зроблено спроб поєднати правове та організаційне забезпечення адаптації законодавства України до права ЄС в межах одного предмету наукового пізнання.

Таким чином **метою** цієї наукової роботи буде аналіз правового та інституційного забезпечення адаптації законодавства України до права ЄС, встановлення засад взаємодії правових та інституційних механізмів її здійснення.

Основна частина. Проблематика адаптації законодавства України до права ЄС в юридичній науці досліджується вже протягом тривалого часу. Особливо активно питання адаптації вітчизняного законодавства піднімалися в працях вчених-правників з 1994 року, коли було підписано Угоду про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами. Варто відзначити досить широке коло наявних наукових досліджень, які безпосередньо чи опосередковано досліджували питання адаптації законодавства України, в тому числі і з точки зору тих чинників, які забезпечують здійснення адаптації та її ефективність. В юридичній доктрині питання адаптації законодавства України в тій чи іншій мірі становили предмет наукової пошуку представників як теоретико-правової науки, так і науки міжнародного права. Зокрема на рівні теорії права окремі аспекти адаптації законодавства України праву ЄС досліджувались такими вченими як: В.С. Бігун, С.В. Бобровник, Т.О. Дідич, Л.А. Луць, Б.В. Малишев, Н.М. Оніщенко, Н.М. Пархоменко, П.М. Рабінович, С.П. Рабінович, А.Й. Француз та ін. Так само і на рівні науки міжнародного права окремі аспекти адаптації зако-

нодавства України праву ЄС досліджували такі вчені як М. Буроменський, В. Буткевич, І. Грицяк, К. Гуртова, О. Задорожний, М. Репецький та ін. Проте варто відзначити, що переважна більшість наукових досліджень вивчають ті або інші аспекти адаптації законодавства України до права ЄС або в контексті самого феномену адаптації, або в контексті відповідності праву ЄС окремих актів законодавства України. Варто акцентувати увагу на тому, що невинновато, поза увагою науковців залишилися питання правового та інституційного забезпечення адаптації законодавства, особливо в контексті їх поєднання як визначальних чинників ефективності такої адаптації.

Насамперед варто відзначити, що в юридичній науці України сформувалося декілька підходів до розуміння адаптації законодавства України до права Європейського Союзу, проте більшість із них саме розуміння адаптації пов'язують в тому числі з її правовим та інституційним забезпеченням, хоча ці підходи відображають різні концептуальні погляди на мету, зміст і механізми цього процесу. Зупинимось на вказаних доктринальних підходах окремо.

1. *Нормативно-правовий підхід*, відповідно до якого адаптація законодавства України до права ЄС розглядається як процес приведення українського законодавства у відповідність до *acquis communautaire*, тобто до правових здобутків і цінностей ЄС. Основна ідея вказаного підходу полягає в тому, що адаптація є нічим іншим як правовою гармонізацією, спрямованою на досягнення відповідності законодавства України нормам ЄС. В межах такого підходу питання правового та інституційного забезпечення адаптації законодавства України до права ЄС розкриваються з точки зору їх інструментального значення, де правове забезпечення виступає підставою адаптації законодавства, а інституційне забезпечення визначається як механізм адаптації законодавства, що покладається на відповідне коло суб'єктів. Представники цього підходу підкреслюють необхідність поступового і системного наближення українського законодавства до норм ЄС (І. Яковюк) [4]; звертають увагу на необхідність уніфікації правових норм у сфері прав людини, захисту навколишнього середовища (М. Микієвич) [5, с. 54-56] тощо.

2. *Інституційний підхід* до характеристики адаптації законодавства України до права ЄС зосереджений не лише на правових нормах, а й на створенні та реформуванні інституцій, здатних забезпечити ефективне впровадження норм ЄС. Основною ідеєю цього підходу є необхідність не лише адаптувати законодавство України, але і втілити адаптоване законодавство в життя, що є можливим за допомогою дієвих інституцій, як публічного статусу, так і громадянського. Відповідно правове забезпечення адаптації законодавства України характеризується з точки зору кола правових підстав адаптації та об'єкту такої адаптації. Водночас інституційне забезпечення розкривається як умова реалізації правової складової адаптації законодавства України. Представники вказаного підходу акцентують увагу на важливості забезпечення правових основ адаптації та її практичного втілення за допомогою відповідної системи інституцій (І. Катеринчук, Я. Костюченко) [6; 7].

3. Окреме місце в системі підходів до розуміння адаптації законодавства займає *функціональний (практико-орієнтований) підхід*. Вказаний підхід акцентує увагу на практичному застосуванні норм права ЄС у правовій системі України. Основна ідея зазначеного підходу полягає в тому, що не лише формальне наближення законодавства України до права ЄС є основою адаптації, але і реальна імплементація та ефективність правових норм відіграють важливе значення для ефективності і завершеності такої адаптації. Саме правова складова адаптації в цьому підході відіграє ключову роль, забезпечуючи вимір ефективності адаптації. Інституційна складова, хоч і не заперечується,

проте вона є загальною як для реалізації норм національного права, так і права ЄС. Зокрема на цьому акцентують свою увагу такі вчені як О. Кузьменко, В. Муравйов та ін. [8; 9], звертаючи увагу на важливість не лише законодавчих змін, а й контролю за їх застосуванням, підготовки кадрів, правової культури тощо.

4. Ще одним підходом до розуміння адаптації законодавства України є *комбінований (системний) підхід*, який поєднує нормативний, інституційний й функціональний підходи та розглядає адаптацію як комплексний процес, що охоплює законодавчі зміни, реформу інституцій і, саме головне – зміну правосвідомості. Основна ідея, яка закладена в цей науковий підхід, на нашу думку, дозволить досягти повноцінної інтеграції в європейський правовий простір на рівні громадянського суспільства. Таким чином правова та інституційна складові адаптації є важливими і невід’ємними цього процесу, забезпечуючи як формальну зміну законодавства, його подальшу реалізацію, так і трансформаційні зміни в свідомості й правовій культурі соціуму. Представники такого наукового підходу (Т. Коломоець, С. Гришак, О. Щербанюк) [10; 11] наполягають на посиленні саме міждисциплінарного та цілісного розуміння феномену адаптації.

Сучасна доктрина адаптаційної діяльності в сфері права включає декілька можливих рівнів зближення законодавства України із законодавством ЄС. Так, на переконання К.М. Гуртової такими рівнями може бути: а) так звана «мінімальна адаптація», що не пов’язана з перспективою набуття членства держави в ЄС та охоплює вагомі для налагодження економічного співробітництва окремі пріоритетні сфери (насамперед комерційне право, права людини, реформу системи правосуддя); б) «помірна адаптація», що здійснюється в контексті реалізації системних економічних та соціально-політичних реформ, які пов’язані зі створенням зони вільної торгівлі з ЄС, що забезпечує дію таких базових європейських свобод, як рух осіб, капіталу, товарів та послуг; в) «максимальна адаптація», що має більш системний характер, тому що вона спричинена перспективою членства в ЄС [3, с. 80].

Вважаємо, що адаптація законодавства України до права ЄС займає ключове і стратегічне місце в сучасному механізмі правотворення України, оскільки вона: по-перше, визначає вектор, зміст і пріоритети правотворчого процесу; по-друге, є однією з провідних форм правотворчої діяльності, спрямованої на зближення національного законодавства з *acquis* ЄС; по-третє, не обмежується копіюванням норм ЄС, а вимагає інтерпретації, адаптації до національного контексту, врахування правової традиції України; по-четверте, впливає як на зміст нормативно-правових актів, так і на методологію їх розробки (використання нормотворчих практик ЄС, оцінка впливу, консультації з громадськістю тощо). Проте зазначені характеристики адаптації законодавства України до права ЄС мають загальний характер, не акцентуючи увагу на правовій та інституційній складовій такої адаптації. Вважаємо за доцільне на цьому зупинитись окремо і більш детально.

Так, інституційна характеристика адаптації законодавства України до права ЄС виявляється, насамперед, у системі органів, процедур, повноважень і взаємодії між суб’єктами, які забезпечують розробку, прийняття, моніторинг і реалізацію законодавчих актів, узгоджених із правом ЄС. Основні елементи інституційної характеристики адаптації законодавства України до права ЄС є наступні:

1) система органів, відповідальних за адаптацію, а саме: Верховна Рада України, яка уповноважена приймати закони, що адаптують національне законодавство до *acquis* ЄС; Комітет Верховної Ради з питань інтеграції України до ЄС, котрий в силу своїх повноважень надає висновки щодо відповідності законопроектів праву ЄС; аналізує відповідність актів *acquis communautaire*; вза-

ємодіє з представниками Євросоюзу, надає експертні висновки. Крім того, до системи таких інституцій варто віднести і Кабінет Міністрів України, який координує діяльність усіх органів виконавчої влади в частині адаптації, затверджує плани адаптації законодавства (середньотривалі та довгострокові). Окремо варто відзначити важливу роль в адаптації законодавства України до права ЄС вітчизняних міністерств, які готують законопроекти та проводять їх правову експертизу на відповідність праву ЄС. Важливе значення в системі інституцій відіграє Урядовий офіс координації європейської та євроатлантичної інтеграції, який працює в структурі Секретаріату Кабінету та здійснює моніторинг стану адаптації, координує діяльність міністерств, забезпечує взаємодію між виконавчою владою України та європейськими інституціями. Профільною інституцією, створеною в Україні, що є відповідальною за загальнополітичну координацію євроінтеграційної політики є Офіс Віцепрем’єр-міністра з питань європейської інтеграції, що також здійснює представництво України в міжурядових контактах з ЄС;

2) механізми взаємодії між суб’єктами, що створюються у формі окремих інформаційних баз (наприклад, єдиної електронної бази законопроектів, пов’язаних з адаптацією); взаємодії на основі Регламенту Верховної Ради України, урядових постанов та планів дій щодо імплементації Угоди про асоціацію; утворення та функціонування спільних міжвідомчих груп за відповідними напрямками адаптації (наприклад, з енергетики, екології тощо); співпраці з представництвом ЄС в Україні, отримання технічної допомоги тощо;

3) процедурна база адаптації, що включає в себе комплекс процедурних заходів щодо широкого кола експертиз правових актів на відповідність *acquis* ЄС; погодження в міжвідомчих групах; прийняття актів з урахуванням правових актів ЄС (регламентів, директив); дорожніх карт адаптації (Sectoral Plans); висновків Головного науково-експертного управління парламенту;

4) участь в адаптації широкого кола партнерських та міжнародних інституцій, що створені на рівні суб’єктів публічної влади ЄС, котрі надають технічну підтримку; консультації; оцінки ефективності адаптації; а також вітчизняних громадських організацій, аналітичних центрів, котрі здійснюють моніторинг, проводять альтернативні експертизи тощо.

У свою чергу правова складова забезпечення адаптації законодавства України до права ЄС має не менш важливе значення ніж інституційна та закріплює підстави, порядок та правові наслідки такої адаптації. Вперше правовий фундамент адаптації законодавства був закладений у 1994 році шляхом підписання Угоди про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами [1]. Варто відзначити, що закріплена в Угоді «зацікавленість в узгодженні законодавств» реалізовувалась епізодично та не мала системного, послідовного, і саме головне – взаємного характеру. Переважно така зацікавленість виявлялась в роботі комісій, контактних та експертних груп, які напрацьовували шляхи узгодження законодавства України з правом ЄС та аналізували питання відповідності положень законодавства України зобов’язанням, які були взяті Україною відповідно до міжнародних і міждержавних договорів. Зобов’язання України в частині адаптації законодавства України до права ЄС знаходять своє безпосереднє закріплення в Угоді про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, 2014 року [2]. Відповідно до положень Угоди про асоціацію Україна, було задекларовано: а) бажання України просувати процес реформ та адаптації законодавства в Україні, що сприятиме поступовій економічній інтеграції і поглибленню політичної асоціації; б) визнання Україною того,

що формування поглибленої і всеохоплюючої зони вільної торгівлі пов'язане з процесом широкомасштабної адаптації законодавства, що в свою чергу буде сприяти подальшій економічній інтеграції до внутрішнього ринку ЄС, як це передбачено Угодою; в) відданість України політиці посилення енергетичної безпеки, сприяння розвитку належної інфраструктури та посилення ринкової інтеграції та регуляторної адаптації до ключових елементів *acquis* ЄС, сприяння енергетичній ефективності та використанню поновлюваних джерел енергії, а також намагання досягти високого рівня ядерної безпеки тощо.

Залежність адаптації законодавства України до права ЄС від широкого кола факторів доводиться останніми політичними та воєнними подіями в Україні. Повномасштабна агресія РФ, що розпочалась в лютому 2022 року істотно вплинула на прискорення процесу вступу України в ЄС, а отже і адаптації законодавства України до права ЄС, наслідком чого стало отримання Україною на правовому рівні статусу кандидата на членство в ЄС. 28 лютого 2022 року Україна в офіційному порядку надіслала до ЄС заявку на членство, яка була розглянута та підтримана і вже 17 червня 2022 року Єврокомісія рекомендувала надати Україні статус кандидата на вступ до ЄС, а 23 червня 2022 року Європейська рада шляхом голосування надала Україні статус кандидата. Таким чином Україна з 23 червня 2022 року офіційно ініціювала переговори з ЄС та державами-членами ЄС про набуття повноцінного статусу члена ЄС. Процедурно, Європейська Рада лише 14 грудня 2023 року ухвалила рішення про початок переговорів з Україною щодо її вступу Європейського Союзу

і 25 червня 2024 офіційно було оголошено зі сторони ЄС про початок переговорів.

Висновки. Правова та інституційна складові адаптації законодавства України до права ЄС тісно взаємопов'язані та взаємозалежні. Їх поєднання формує єдиний цілісний механізм адаптації, де правова складова – це “що” слід адаптувати, а інституційна – “як” це здійснити. Правова складова адаптації включає в себе: а) норми права ЄС, які Україна зобов'язана імплементувати (директиви, регламенти тощо); б) національні правові акти, які змінюються/створюються відповідно до *acquis* ЄС; в) методи адаптації (гармонізація, уніфікація, транспозиція); г) правові принципи, які імплементуються в законодавство України (верховенство права, пропорційність, недискримінація тощо).

У свою чергу інституційна складова за своєю сутністю являє собою інструментальну базу адаптації та включає в себе: а) коло суб'єктів, які ініціюють, розробляють, ухвалюють і контролюють адаптацію (Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, профільні міністерства та ін.); б) процедури ухвалення рішень та здійснення міжвідомчої координації; в) механізми моніторингу та оцінки відповідності законодавства праву ЄС; г) кадри, експертну підтримку, адміністративні ресурси.

Правова та інституційна складові адаптації законодавства України до права ЄС органічно пов'язані між собою. При чому цей взаємозв'язок визначає, які норми права ЄС слід імплементувати; хто і як ці норми адаптує; інституційні механізми безпосередньо забезпечують втілення правові норми в конкретні акти; передбачають підготовку та аналіз законопроектів, забезпечують їх експертизу, обговорення, узгодження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14.06.1994 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text
2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011?find=1&text=%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D0%BF%D1%82%D0%B0%D1%86#w1_1
3. Гуртова К.М. Теорія і практика адаптації законодавства України до законодавства ЄС. *Київський часопис права*. 2023. № 4. С. 162 – 168.
4. Яковук І.В. Адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу: проблеми теорії і практики / Європейський Союз і Україна: особливості взаємовідносин на сучасному етапі; Нац. акад. прав. наук України; НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування. Х.: Оберіг, 2012. Розд. 1. С. 5–47. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/2191>
5. Микієвич М.М., Андрусевич Н.І., Будякова Т.О. Європейське право навколишнього середовища : навч. посіб. Львів, 2004. 256 с.
6. Катеринчук І. П. Організаційно-правові засади співробітництва України та Європейського Союзу в правоохоронній сфері : Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2010. 218 с.
7. Костюченко Я.М. Правове регулювання співробітництва України і Європейського Союзу : Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ., 2010. 232 с.
8. Адаптація національного законодавства відповідно до Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Наукова монографія. За редакцією О.В. Кузьменко (Спеціальне редагування: О.В. Кузьменко, В.Г. Чорна). Київ : Видавничий центр «Кафедра», 2019. 678 с.
9. Муравйов В. І. Питання імплементації права ЄС у внутрішньому правопорядку України. Ідея порівняльного міжнародного права : *pro et contra* : Збірник наукових праць на честь іноземного члена НАН України та НАПрН України Уільяма Елліотта Батлера / За ред. Ю. С. Шемшученка, О. В. Кресіна ; упор. О. В. Кресін, І. М. Ситар. Київ ; Львів : Ліґа-прес, 2015. С. 427–443.
10. Коломоець Т.О., Гришак С.В. Адаптація інформаційного законодавства України до вимог ЄС як складова сучасного вітчизняного правотворчого процесу: монографія. Дніпр-к : НГУ, 2013. 164 с.
11. Щербанюк О. Адаптація конституційного законодавства України до права Європейського Союзу. *Правові засади європейської та євроатлантичної інтеграції України: досягнення та перспективи* : збірник матеріалів учасників Шостої міжнародної науково-практичної конференції (Національний університет «Львівська політехніка», Львів, 25 листопада 2022 р.). Львів : Каменярь, 2023. С. 25-28.

**АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ АВІАЦІЙНОГО ТРАНСПОРТУ
В ГРЕЦІЇ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ З УКРАЇНОЮ****ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF AIR TRANSPORT IN GREECE:
COMPARATIVE ANALYSIS WITH UKRAINE**

**Підберезних І.Є., д.ю.н., професор,
професор кафедри історії факультету політичних наук
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
ORCID ID: 0000-0001-9906-4327**

**Іванищук А.А., д.ю.н., професор,
директор
Науково-дослідний інститут морського і космічного права
ORCID ID: 0000-0001-9664-3120**

**Сердюк Є.В., к.ю.н.,
доцент кафедри галузевого права та загальноправових дисциплін
Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»
ORCID ID: 0000-0002-5467-7207**

У статті розкрито деякі аспекти адміністративно-правового регулювання авіаційного транспорту в Греції крізь призму теоретичних підходів, чинної нормативної бази та інституційної практики публічного адміністрування в цій сфері. Обґрунтовано, що система адміністративно-правового регулювання в Греції є багаторівневою, інтегрованою та тісно пов'язаною з європейськими стандартами, що відрізняє її від вітчизняної моделі. На основі порівняльного аналізу виявлено, що грецька доктрина адміністративного права виокремлює п'ять ключових критеріїв, за якими здійснюється регулювання: джерела права, напрямок впливу, спосіб правового впливу, форма вираження та рівень регулювання. Особливе значення надано імперативному характеру норм, а також взаємодії між національними та наднаціональними правовими джерелами, зокрема актами ЄС. Увагу зосереджено на нормативно-правовій структурі, яка забезпечує узгодженість механізмів впливу, а також підтримку принципу верховенства права та функціональної прозорості в діяльності адміністрації. Розкрито основні виклики, які стримують розвиток галузі: неефективна інфраструктура, високі аеропортові збори, складна візова політика для третіх країн. Зазначено, що в умовах очікуваного зростання пасажиропотоку на 33,1% до 2040 року уряд Греції потребує реформування механізмів управління повітряним простором і впровадження сучасних цифрових технологій. Особлива увага приділена функціонуванню Грецького управління цивільної авіації, що виступає основним компетентним органом у сфері сертифікації, нагляду, реєстрації, безпеки польотів і впровадження міжнародних стандартів. Охарактеризовано Кодекс авіаційного права Греції як центральне джерело регулювання, яке гармонізоване з правом ЄС, включаючи регламенти № 2018/1139 та інші акти. Розглянуто спеціальні інституційні й нормативні механізми, що стосуються регулювання професійної діяльності персоналу в галузі авіації. У цьому контексті акцентовано на Кодексі професійної поведінки працівників HCAA, який закріплює етичні принципи доброчесності, неупередженості та екологічної відповідальності. Наголошено, що етичне регулювання відіграє важливу роль у підвищенні прозорості публічного управління й формуванні довіри до державних інституцій у сфері авіації. Виокремлено роль Греції в європейському авіаційному просторі та її активну участь у впровадженні стандартів ICAO, EASA та інших міжнародних організацій. Зроблено висновок, що адміністративно-правове регулювання авіації в Греції є системним, інституційно централізованим і належно адаптованим до викликів сучасного етапу розвитку авіатранспорту.

Ключові слова: адміністративна послуга, адміністративне право, адміністративний орган, безпека, виконавча діяльність, галузь, доктрина, міністерство, органи виконавчої влади, предмет, публічна адміністрація, служба, інституційної практики, європейські стандарти, публічне адміністрування.

The article explores certain aspects of administrative and legal regulation of air transport in Greece through the prism of theoretical approaches, current regulatory frameworks, and institutional practices of public administration in this sector. It is substantiated that the system of administrative and legal regulation in Greece is multi-level, integrated, and closely aligned with European standards, which distinguishes it from the domestic model. Based on comparative analysis, it was found that the Greek doctrine of administrative law outlines five key criteria for regulation: sources of law, direction of influence, method of legal impact, form of expression, and level of regulation. Particular attention is given to the imperative nature of norms and the interaction between national and supranational legal sources, particularly EU legal acts. The study focuses on the legal structure that ensures the consistency of regulatory mechanisms and supports the principles of the rule of law and functional transparency in administrative activities. Major challenges restraining sectoral development are outlined: inefficient infrastructure, high airport charges, and a complex visa policy for third countries. It is noted that, given the projected 33.1% increase in passenger traffic by 2040, the Greek government needs to reform its airspace management mechanisms and implement modern digital technologies. Special attention is paid to the Hellenic Civil Aviation Authority (HCAA), which serves as the primary competent authority for certification, supervision, registration, flight safety, and implementation of international standards. The Hellenic Aviation Law Code is characterized as the central source of regulation, harmonized with EU law, including Regulation No. 2018/1139 and other acts. Specific institutional and regulatory mechanisms regarding the professional activities of aviation personnel are examined. In this context, the HCAA Code of Conduct is emphasized, enshrining ethical principles of integrity, impartiality, independence, and environmental responsibility. It is stressed that ethical regulation plays a key role in enhancing the transparency of public governance and building trust in public institutions in the aviation sector. The article highlights Greece's role in the European aviation space and its active engagement in implementing ICAO, EASA, and other international standards. It concludes that administrative and legal regulation of aviation in Greece is systemic, institutionally centralized, and appropriately adapted to the challenges of the current stage of air transport development.

Key words: administrative service, administrative law, administrative body, safety, doctrine, executive activity, sector, institutional practice, ministry, public authority, subject, public administration, public governance, public service, European standards.

Вступ. Актуальність наукового аналізу адміністративно-правового регулювання авіаційного транспорту в Греції зумовлюється низкою вагомих чинників. По-перше, Греція успішно пододала етап монополії державної авіакомпанії Olympic Airways та інтегрувалася до єдиного європейського авіаційного простору, що слугує прикладом ефективної лібералізації авіаційного ринку. Це сприяло формуванню конкурентного середовища, підвищенню якості авіаційних послуг і забезпеченню ширшого доступу громадян до повітряних перевезень.

По-друге, Греція має значний досвід у створенні та підтриманні боєздатного авіаційного флоту, включаючи бойову авіацію та системи авіаційного спостереження, що відкриває перспективи співпраці з Україною у сфері модернізації й технічного обслуговування авіатехніки. Крім того, країна бере участь у міжнародних програмах підготовки льотного складу, зокрема для бойових літаків, що може бути адаптовано для потреб навчання українських військових пілотів.

По-третє, Греція була одним із ключових туристичних напрямів для українських громадян, а тому після завершення активної фази збройної агресії очікується поступове відновлення пасажиропотоку між державами. У цьому контексті питання безпеки, якості та надійності функціонування грецького авіаційного простору набувають ваги не лише для внутрішньої авіаційної політики, але й для забезпечення прав та інтересів українських споживачів авіаційних послуг.

Огляд останніх досліджень. До окремих аспектів адміністративно-правового регулювання авіаційного транспорту в Греції у своїх дослідженнях зверталися як українські, так і грецькі науковці — Х. Акривопулу, Х. Антопулос, Б. Мельниченко, Е. Параскі, О.Ф. Петрашин, І. Пулаккі, А. Фрагудакі. У своїх працях вони висвітлювали питання функціонування державного апарату, реалізації транспортної політики, а також загальні проблеми адміністративного права в умовах європейської інтеграції. Водночас слід наголосити, що безпосередній предмет наукового аналізу, пов'язаний із сучасним адміністративно-правовим регулюванням авіаційного транспорту Греції, у згаданих авторів залишився поза межами спеціального розгляду. Саме тому системне дослідження цієї теми є необхідним для заповнення наявної наукової лакуни.

Отже, здійснення комплексного наукового аналізу адміністративно-правових механізмів регулювання авіаційного транспорту в Греції є актуальним як у контексті теоретичних досліджень систем публічного адміністрування в ЄС, так і з прикладної точки зору — з урахуванням завдань нормативного оновлення та інституційного реформування авіаційної галузі України, а також можливостей розширення двосторонньої співпраці між державами.

Метою статті є здійснення наукового аналізу окремих аспектів адміністративно-правового регулювання авіаційного транспорту в Греції на основі положень теорії адміністративного права України та Греції, чинного грецького законодавства, а також сучасних публікацій, присвячених авіаційній галузі цієї країни. Зазначене дозволяє розкрити ключові характеристики нормативно-правового регулювання, визначити його особливості у контексті європейських стандартів та співставити із відповідними підходами, сформованими в українському адміністративному праві.

Виклад основних положень. У теорії українського права є загальновизнаним, що правове регулювання — це цілеспрямований вплив права на суспільні відносини, який здійснюється через систему юридичних засобів, зокрема норм права, правовідносин, актів реалізації прав і обов'язків, а також актів застосування права [1].

Українська вчена Б. Мельниченко доводить, що адміністративно-правове регулювання трактується як галузева

форма правового впливу, спрямованого на впорядкування суспільних відносин у сфері публічного адміністрування. Його специфіка полягає у використанні юридично обов'язкових норм, які встановлюються або санкціонуються державою для реалізації публічного інтересу. Науковиця підкреслює, що адміністративно-правове регулювання є цілеспрямованим і організуючим впливом суб'єктів публічного управління на державні та суспільні процеси, що супроводжується застосуванням спеціального механізму регулятивної дії. Цей механізм включає адміністративно-правові норми, юридичні засоби, інституційні форми та організаційні інструменти, які забезпечують реалізацію адміністративного впливу. Зміст адміністративно-правового регулювання публічного управління полягає не лише у встановленні правил поведінки для органів влади та громадян, а й у створенні умов для ефективного функціонування управлінських структур, забезпеченні законності, підзвітності та прозорості. У сучасних умовах, з урахуванням євроінтеграційних процесів, зростає значення міжнародно-правових норм, які дедалі активніше впливають на формування адміністративно-правової основи в Україні. Ефективність регулювання, на думку авторки, залежить від взаємодії всіх рівнів публічного управління та тісної співпраці з громадянським суспільством, що зумовлює потребу в консолідації зусиль задля досягнення суспільно значущих результатів [2].

Звертаючись до грецького досвіду теорії адміністративного права, слід зазначити, що категорія «регулювання» охоплює комплекс правових явищ, структурованих за п'ятьма взаємопов'язаними критеріями. За джерелами регулювання виокремлюються: індивідуальні закони, що застосовуються до конкретних ситуацій; органічні закони, які визначають засади функціонування державних органів; нормативні акти адміністрації, зокрема укази, регламенти та рішення міністерств; а також наднаціональні джерела — норми первинного і вторинного права Європейського Союзу. За напрямком впливу розрізняють зовнішнє регулювання, що встановлює правила поведінки для громадян і юридичних осіб, та внутрішнє регулювання, яке визначає організацію і функціонування самої адміністративної системи. З огляду на спосіб правового впливу, регулювання може бути імперативним, що передбачає обов'язкове виконання встановлених вимог, або диспозитивним, яке допускає свободу дій у межах закону. Форми вираження адміністративного регулювання охоплюють як індивідуальні, так і нормативні адміністративні акти, а також адміністративну процедуру, спрямовану на реалізацію управлінських функцій. За рівнем правового регулювання виокремлюють конституційний рівень, який визначає основи функціонування адміністрації; законодавчий рівень, що конкретизує нормативні положення; і підзаконний рівень, який деталізує правозастосовні механізми та процедурні інструменти [3].

Надаючи загальну характеристику авіаційній галузі Греції, слід визначити, що вона підтримує 457 000 робочих місць та забезпечує €17,8 млрд, що становить понад 10% ВВП країни. Греція займає 8-е місце за обсягами авіаційного ринку в Європі. Однак, попри високий потенціал, існує низка викликів, що гальмують подальший розвиток: низький рівень спрощення процедур для пасажирів (наприклад, візова політика для громадян третіх країн), слабка інфраструктура аеропортів та завантаженість злітно-посадкових смуг, а також високі аеропортові збори, які стримують зростання авіаційної доступності. У роботі рекомендовано реформувати механізми ціноутворення, модернізувати інфраструктуру та повітряний простір, а також посилити регуляторні повноваження незалежного економічного органу. Також зазначено потребу в ефективному публічному адмініструванні новими терміналами та злітно-посадковими смугами (ЗПС), з урахуванням зростаючого попиту на повітряні перевезення. Зокрема,

прогнозується, що кількість пасажирів, які відлітатимуть з Греції, зростає на 33,1% протягом 20 років, і при належному регулюванні це може ще більше сприяти економічному розвитку. Звіт закликає до перегляду регуляторних практик, гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами (зокрема Монреальської конвенції 1999 року) та впровадження цифрових інструментів у вантажних перевезеннях, як-от e-AWB [4].

Грецькими вченими Е. Параскі, І. Пулакї проведено аналіз ефективності авіаційних маршрутів у рамках механізму Public Service Obligation (PSO) в Греції. Унікальна географія країни з великою кількістю ізольованих островів зумовлює потребу в авіаційному сполученні як у базовій інфраструктурі для забезпечення мобільності населення, підтримки туризму та соціальної інтеграції. Дослідники використовували метод DEA (Data Envelopment Analysis) для вимірювання технічної ефективності маршрутів, а також регресійний аналіз для виявлення факторів, що впливають на продуктивність — серед них рівень конкуренції, структура субсидій і географічні особливості. Результати засвідчили: маршрути з відкритою конкуренцією працюють ефективніше, ніж ті, що мають обмежений доступ, а обсяги субсидій не гарантують високої ефективності. Це ставить виклик для публічного адміністрування авіаційної сфери: необхідно переглянути принципи розподілу державної допомоги, впровадити стандартизовані показники ефективності та забезпечити прозорість даних щодо PSO. Дослідження також підкреслює важливість екологічної та соціальної складової при ухваленні рішень у сфері авіаперевезень, особливо для регіонів з низькою транспортною доступністю [5].

Переходячи до джерел адміністративного права Греції, необхідно визначити, що головним спеціальним джерелом у аналізованій нами сфері є Кодекс авіаційного права Греції (Κώδικας Αεροπορικού Δικαίου), який затверджений Законом № 1815/1988. Він є основним нормативним актом, що визначає правову основу функціонування цивільної авіації в країні. Кодекс регулює такі ключові аспекти, як реєстрація повітряних суден, видача сертифікатів льотної придатності, ліцензування авіаційного персоналу, організація авіаперевезень, права та обов'язки авіаперевізників і пасажирів, правила безпеки польотів, а також функціонування аеропортів і аеронавігаційних служб. Кодекс також визначає повноваження HCAA (Hellenic Civil Aviation Authority) як компетентного органу для реалізації норм національного, європейського та міжнародного права. Документ враховує положення міжнародних угод, таких як Чиказька конвенція, а також директиви та регламенти ЄС, що забезпечує гармонізацію грецького авіаційного законодавства з європейськими стандартами [6].

Основним органом, що здійснює публічне адміністрування в галузі цивільної авіації Греції, є Управління цивільної авіації (Hellenic Civil Aviation Authority, HCAA). Цей орган відповідає за сертифікацію, нагляд та забезпечення дотримання стандартів у сфері цивільної авіації, включаючи ліцензування операторів, контроль за аеропортами, управління повітряним рухом, реєстрацію повітряних суден та забезпечення безпеки польотів. HCAA функціонує як незалежний адміністративний орган під егідою Міністерства інфраструктури та транспорту Греції. Його діяльність регулюється національним законодавством, зокрема Законом 1815/1988 (Грецький авіаційний кодекс), а також європейськими нормативними актами, такими як Регламент (ЄС) № 2018/1139. Крім того, HCAA співпрацює з міжнародними організаціями, такими як ICAO та EASA, для забезпечення відповідності міжнародним стандартам у галузі авіації. Сертифікація, нагляд, контроль та впровадження норм у сфері повітряного транспорту, аеронавігації та діяльності аеропортів — це його ключові функції. Його місія полягає у реалізації національного та європейського авіаційного законодавства, а також міжнародних

конвенцій, таких як Чиказька. Організація виконує роль компетентного органу відповідно до численних регламентів ЄС, включно з Регламентами № 2018/1139, 300/2008, 376/2014, 1008/2008 та іншими, що регламентують безпеку, страхування, права пасажирів та функціонування ринку повітряних перевезень. HCAA не лише видає ліцензії та проводить інспекції, а й бере участь у переговорах щодо міжнародних авіаційних угод, адаптує нормативні акти до європейських стандартів, координує діяльність з іншими структурами, зокрема EASA та Євроконтролем, і забезпечує нагляд за дотриманням норм авіаційного ринку та стягненням аеропортових зборів [7].

Грецьке управління цивільної авіації (HCAA) виконує ключову роль у забезпеченні авіаційної безпеки, виступаючи компетентним органом, відповідальним за розробку, впровадження та підтримку національної Програми авіаційної безпеки. Основна мета цієї програми — гарантувати безпеку пасажирів, екіпажу та авіаційного персоналу шляхом впровадження комплексного підходу до управління безпекою, що включає як реактивні (аналіз інцидентів), так і проактивні (виявлення ризиків до виникнення проблем) стратегії. Визначення безпеки тут тісно пов'язане з профілактикою нещасних випадків і забезпеченням стійкості систем до небезпек, які можуть вплинути на польоти. HCAA керується чотирма базовими компонентами Системи управління безпекою (SMS) відповідно до стандартів ІКАО: державна політика, цілі та ресурси, управління ризиками, забезпечення безпеки та підтримка культури безпеки. Ці складові забезпечують системну інтеграцію безпеки в діяльність авіаційних операторів і сприяють формуванню культури безпеки в авіації, де кожен елемент — від планування до реагування — має чітко прописані процедури [8].

Грецький вчений О. Фрагудакі аналізує зміни на ринку внутрішніх авіаперевезень у Греції, спричинені лібералізацією в межах Європейського Союзу та створенням єдиного авіаційного ринку. Лібералізація стала ключовим етапом у припиненні 35-річної монополії Olympic Airways, що дозволило з'явитися приватним авіакомпаніям, міжрегіональним маршрутам, знизити тарифи на конкурентних напрямках, покращити якість послуг і розширити вибір для пасажирів. Зростання конкуренції сприяло рекордному підвищенню попиту на внутрішні авіаперевезення, а з 1999 року розпочався процес консолідації ринку [9].

У докладній аналітичній інформації про регулювання авіації в Греції охоплено всі основні аспекти законодавчої та практичної бази галузі. Основним правовим актом є Авіаційний кодекс (Закон 1815/1988), який, разом із численними регламентами ЄС, регламентує сертифікацію, експлуатацію, безпеку, реєстрацію повітряних суден, екологічні аспекти та захист прав пасажирів. Головним регулятором є Грецьке управління цивільної авіації (HCAA), яке співпрацює з HARSIA щодо безпеки польотів і з EASA на європейському рівні. Висвітлюються також правила отримання ліцензій, вимоги до міжнародних перевізників, управління аеропортами, розслідування авіаційних подій, збереження даних пасажирів, торгівля та фінансування літаків, а також судові процедури у спорах. У контексті глобальних трендів наголошується на поступовому розширенні приватизації, модернізації інфраструктури та цифровізації даних. У найближчому майбутньому основними викликами залишаються розвиток інфраструктури, удосконалення регуляторної бази та стимулювання конкуренції на внутрішньому ринку [10].

Згідно з Кодексом етики та професійної поведінки Грецької агенції цивільної авіації, встановлюються рамки професійної поведінки для персоналу в сфері публічного адміністрування авіації. Документ закріплює основоположні цінності: доброчесність, неупередженість, незалежність, пропорційність, рівне ставлення, а також дотримання законодавства та екологічну відповідальність.

Кодекс забезпечує належний етичний клімат, який впливає як на роботу установи, так і на її взаємодію з громадянами, підвищуючи ефективність публічного адміністрування в авіаційному секторі. Особлива увага приділяється уникненню конфлікту інтересів, збереженню конфіденційності, регулюванню прийняття подарунків та протидії дискримінації. Персонал зобов'язаний знати як свої права, так і обов'язки, постійно підвищувати кваліфікацію та дотримуватися принципів професіоналізму. Документ є частиною ширшого нормативного поля, яке включає європейське та міжнародне авіаційне право, і виконує важливу роль у розвитку етичних стандартів у публічному адмініструванні [11].

Висновки. Отже, наукове розуміння адміністративно-правового регулювання в Україні полягає в тому, що воно виступає галузевою формою правового впливу на суспільні відносини у сфері публічного адміністрування. Це регулювання забезпечує реалізацію публічного інтересу шляхом впровадження юридично обов'язкових норм, санкціонованих державою. В українській доктрині акцент робиться на впорядкуванні діяльності органів публічної влади та встановленні законних рамок для взаємодії між ними й громадянами. Згідно з концепцією Б. Мельниченко, адміністративно-правове регулювання включає спеціальний механізм, що охоплює правові норми, інститути, організаційні інструменти та юридичні засоби. Воно спрямоване не лише на встановлення правил, а й на створення умов для прозорого й ефективного функціонування управлінських структур. Цей підхід передбачає тісну взаємодію органів публічного управління з громадянським суспільством на всіх рівнях.

В Греції зміст адміністративно-правового регулювання, сформоване в межах національної теорії адміністративного права, що ґрунтується на багаторівневій структурі регулюючих механізмів. У грецькій правовій науці адміністративне регулювання поділяється за п'ятьма критеріями: джерелами, напрямком впливу, способом правового впливу, формою вираження та рівнем правового регулювання. Така структурованість забезпечує системність у нормотворчості, впровадженні та реалізації адміністративного впливу. Грецький підхід включає як національні акти (індивідуальні й органічні закони), так і нормативні джерела Європейського Союзу, що посилює інтеграцію публічного адміністрування в європейський правовий простір. Значна увага приділяється імперативності чи диспозитивності правових норм, а також балан-

суванню між внутрішнім та зовнішнім регулюванням. Це дозволяє досягати ефективності управлінських процесів з дотриманням принципу верховенства права.

Авіаційний транспорт Греції має стратегічну вагу для національної економіки. Він забезпечує понад 457 тисяч робочих місць і формує близько 10% ВВП, що становить €17,8 млрд. Водночас існує низка викликів, що стримують розвиток, зокрема завантаженість інфраструктури, високі аеропортові збори та обмеження візової політики. Очікується, що до 2040 року обсяги пасажиропотоку зростуть на 33,1%, що зумовлює необхідність реформ. Рекомендовано модернізувати повітряний простір і термінали, а також впровадити нові регуляторні практики й цифрові інструменти. Розвиток галузі потребує активного публічного адміністрування, спрямованого на посилення доступності та конкурентоспроможності авіаперевезень.

Загальне законодавче адміністративно-правове регулювання авіаційної галузі Греції ґрунтується на Кодексі авіаційного права, затвердженому Законом № 1815/1988. Цей нормативно-правовий акт є базовим джерелом, що встановлює правові засади функціонування цивільної авіації в країні. Він регламентує ключові сфери: сертифікацію суден, ліцензування персоналу, діяльність аеропортів та права пасажирів. Кодекс передбачає інтеграцію норм міжнародного права, зокрема Чиказької конвенції, а також положень права ЄС, що забезпечує правову гармонізацію. Виконавчим органом, відповідальним за реалізацію законодавства, є Грецьке управління цивільної авіації (HCAA). Його повноваження охоплюють контроль, реєстрацію, нагляд і регулювання у сфері повітряного транспорту на всіх рівнях.

Спеціальне адміністративно-правове регулювання авіаційної галузі Греції, зокрема щодо персоналу, здійснюється через комплекс механізмів і етичних норм. Центральним інституційним органом є HCAA, який уповноважений на сертифікацію, нагляд, інспектування та видачу ліцензій. Його діяльність регулюється як національними актами, так і європейськими регламентами, включно з Регламентом (ЄС) № 2018/1139. Особливу роль у забезпеченні етичності публічного управління відіграє Кодекс професійної поведінки персоналу, що містить стандарти доброчесності, пропорційності та законності. Працівники зобов'язані дотримуватись вимог неупередженості, уникати конфлікту інтересів і підтримувати належний професіоналізм. Такий підхід дозволяє забезпечити стійку адміністративну культуру в авіаційній сфері з акцентом на безпеку, відповідальність і прозорість.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загальна теорія держави і права: підручник / за ред. О.Ф. Петришина. Харків: Право, 2014. 368 с.
2. Мельниченко Б. Адміністративно-правове регулювання публічного управління: поняття та особливості реалізації у сучасних умовах. Публічне право. 2024. № 3(31). С. 27–34. DOI: [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2024-3\(31\)-27-34](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2024-3(31)-27-34).
3. Ακριβοπούλου Χ., Ανθόπουλος Χ. Εισαγωγή στο αντικείμενο και στις θεμελιώδεις αρχές του διοικητικού δικαίου. Εισαγωγή στο διοικητικό δίκαιο. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κάλλιπος, 2015. Διαθέσιμο στη διεύθυνση: URL: <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/2533>
4. Κώδικας Αεροπορικού Δικαίου, Νόμος 1815/1988. Hellenic Civil Aviation Authority (HCAA). 2024. URL: <https://hcaa.gov.gr/en>
5. Hellenic Civil Aviation Authority. Official website. Available at: <https://hcaa.gov.gr/en>
6. Air Transport Regulatory Competitiveness Indicators | Greece, International Air Transport Association (IATA). 2019. URL: <https://www.iata.org/en/policy/regulatory-competitiveness/greece/>
7. Απόφαση Διοικητή ΑΠΑ σχετικά με την υποχρεωτική και εθελοντική αναφορά συμβάντων ασφάλειας από έκνομες ενέργειες. Αρχή Πολιτικής Αεροπορίας. 2023. URL: <https://www.hcaa.gr/>
8. Fragoudaki A. Developments in the Greek Domestic Air Transport Market // Elsevier. URL: [https://doi.org/10.1016/S0969-6997\(00\)00032-9](https://doi.org/10.1016/S0969-6997(00)00032-9)
9. Αναφορές Ασφάλειας από Έκνομες Ενέργειες. Hellenic Civil Aviation Authority. 2024. URL: <https://hcaa.gov.gr/el/anafores-asfaleias-apo-eknomes-energeies>
10. Hellenic Civil Aviation Authority (HCAA). (2023). Κώδικας Δεοντολογίας της Αρχής Πολιτικής Αεροπορίας [Code of Ethics of the Hellenic Civil Aviation Authority]. Αθήναι: HCAA. URL: https://hcaa.gov.gr/wp-content/uploads/2024/01/ethics_code_APA.pdf.
11. Paraschi E., Poulaki I. Assessing the performance of Public Service Obligations air routes in Greece: A two-stage DEA approach. Transport Economics and Management. 2023. Vol. 1. No. 2. P. 94–103. DOI: 10.1016/j.team.2023.07.003

**ПРИМУШУВАННЯ ДО ШЛЮБУ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ
ТА СІМЕЙНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ****FORCED MARRIAGE: CRIMINAL AND FAMILY LAW PROTECTION**

**Мінка Т.П., л.ю.н., професор, завідувач
кафедри публічного та приватного права
Університет митної справи та фінансів**

**Герасимчук С.С., к.ю.н., доцент кафедри
публічного та приватного права
Університет митної справи та фінансів**

Стаття присвячена ґрунтовному дослідженню правового регулювання протидії примушуванню до шлюбу в Україні з позицій кримінального та сімейного законодавства, а також у зіставленні з міжнародними стандартами. Актуальність теми обґрунтовується порушенням фундаментальних прав людини, що суперечить міжнародним зобов'язанням України, зокрема положенням Стамбульської конвенції, яка вимагає криміналізації примушування до шлюбу, а також необхідністю приведення національного законодавства у відповідність до норм Європейського Союзу в умовах євроінтеграційних процесів. Зростання транснаціональних шлюбів у глобалізованому світі додатково актуалізує проблему через колізії між правовими системами, що ускладнюють захист жертв. У статті досліджено міжнародно-правові акти, які встановлюють стандарти захисту від примусових шлюбів. Зокрема, проаналізовано положення Загальної декларації прав людини (1948), Конвенції ООН про згоду на вступ у шлюб, мінімальний шлюбний вік і реєстрацію шлюбу (1962), Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW, 1979), Римського статуту (1998) та Стамбульської конвенції (2011). Особливу увагу приділено нормативним актам Європейського Союзу, та нормам КК інших країн. Проведений аналіз диспозиції статті 151-2 КК України виявив її недоліки, зокрема недостатню деталізацію форм примусу (психологічний, економічний тиск), помірний рівень санкцій порівняно з європейськими стандартами та обмежену судову практику через нечіткість законодавчих формулювань. Досліджено також можливість застосування за сукупністю злочинів статей 149 (торгівля людьми), 146 (незаконне позбавлення волі) та 126-1 (домашнє насильство) КК України. З'ясовано, що процедура визнання шлюбу недійсним ускладнена необхідністю доведення факту примусу, особливо психологічного чи економічного, через відсутність чітких критеріїв оцінки. Відсутність тимчасових обмежувальних заходів для захисту жертв під час судового розгляду та обмежений доступ до спеціалізованих центрів підтримки знижують ефективність захисту прав постраждалих. На основі проведеного дослідження запропоновано низку рекомендацій щодо вдосконалення українського законодавства.

Ключові слова: примушування до шлюбу, кримінальне законодавство, сімейне законодавство, Стамбульська конвенція, права людини, євроінтеграція, захист жертв.

The article is devoted to a comprehensive study of the legal regulation of countering forced marriage in Ukraine from the perspectives of criminal and family law, as well as in comparison with international standards. The relevance of the topic is substantiated by the violation of fundamental human rights, which contradicts Ukraine's international obligations, particularly the provisions of the Istanbul Convention requiring the criminalization of forced marriage, and the need to align national legislation with European Union standards amid Euro-integration processes. The rise in transnational marriages in a globalized world further underscores the issue due to conflicts between legal systems, complicating the protection of victims. The article examines international legal instruments establishing standards for protection against forced marriages. Specifically, it analyzes the provisions of the Universal Declaration of Human Rights (1948), the UN Convention on Consent to Marriage, Minimum Age for Marriage and Registration of Marriages (1962), the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW, 1979), the Rome Statute (1998), and the Istanbul Convention (2011). Particular attention is given to European Union regulations and the norms of criminal codes in other countries. The analysis of Article 151-2 of the Criminal Code of Ukraine reveals its shortcomings, including insufficient specification of forms of coercion (psychological and economic pressure), relatively lenient sanctions compared to European standards, and limited judicial practice due to vague legislative wording. The study also explores the possibility of applying Articles 149 (human trafficking), 146 (unlawful deprivation of liberty), and 126-1 (domestic violence) of the Criminal Code in conjunction with Article 151-2. It is established that the procedure for declaring a marriage invalid is complicated by the need to prove coercion, particularly psychological or economic, due to the lack of clear evaluation criteria. The absence of temporary protective measures for victims during judicial proceedings and limited access to specialized support centers reduce the effectiveness of protecting victims' rights. Based on the conducted research, a series of recommendations for improving Ukrainian legislation is proposed.

Key words: forced marriage, criminal legislation, family legislation, Istanbul Convention, human rights, Euro-integration, victim protection.

Актуальність теми зумовлена кількома факторами. По-перше, примушування до шлюбу є порушенням основоположних прав людини, що суперечить міжнародним стандартам, зокрема Стамбульській конвенції, яка вимагає криміналізації цього діяння (ст. 37). По-друге, зростання транснаціональних шлюбів в умовах глобалізації спричиняє колізії між національними правовими системами, що ускладнює захист потерпілих від неправних дій, пов'язаних з примушуванням до шлюбу. По-третє, євроінтеграційні прагнення України вимагають приведення законодавства у відповідність до стандартів ЄС, де примушування до шлюбу розглядається як форма гендерного насильства. В Україні ст. 151-2 КК України, введена у 2017 році, є кроком до виконання міжнародних зобов'язань, але її застосування потребує уточнення. Сімейне законодавство, хоча й визнає добровільність шлюбу (ст. 24 СК), однак, має обмежені механізми захисту

прав та інтересів потерпілих, шлюб яких пов'язаний з його примушуванням. Таким чином, актуальність цього дослідження не викликає сумніву, адже воно спрямоване на виявлення недоліків вітчизняного законодавства та розробку рекомендацій для його вдосконалення.

Стан наукової розробки проблеми примушування до шлюбу в Україні характеризується фрагментарністю, засвідчує наявність різноманітних підходів та відсутність системності. Питання кримінально-правового регулювання примушування до шлюбу досліджувалися у працях вітчизняних науковців, зокрема Давлатова Ш. Б., який аналізує проблемні аспекти застосування ст. 151-2 КК України, Камінського П. В., котрий звертає увагу на колізії у кваліфікації діяння, та Лимонченка М. С., який акцентує увагу на суб'єктивній стороні цього злочину. Окремо Менджук М. В. досліджувала добровільність шлюбу як умову його дійсності, що має значення для кримінально-право-

вої охорони. Проте низка науковців висловлює скептичні погляди щодо перспектив правозастосування ст. 151-2 КК України. Зокрема, Васильєв А. А. та Юртаєва К. В. заперечують доцільність імплементації цієї норми, посиляючись на її невідповідність принципам криміналізації. Аналогічну позицію обстоюють Денисов С. Ф. та Мартиненко А. О., аргументуючи недостатню суспільну небезпеку діяння. Водночас норми кримінального законодавства України, зокрема ст. 151-2 КК, стимулюють правозастосовну практику та наукову думку до активізації зусиль із забезпечення відповідності міжнародним стандартам захисту прав і свобод людини. Крім того, у вітчизняній правовій науці також відсутній комплексний аналіз взаємодії кримінального та сімейного законодавства щодо ефективного захисту прав осіб, які постраждали від примушування до шлюбу.

Міжнародне право відіграє важливу роль у протидії примусовим шлюбом. Так, у ст. 16 Загальної декларації прав людини (1948) [1] проголошено, що шлюб може укладатися тільки при вільній і повній згоді сторін, що одружуються. Конвенція ООН про згоду на вступ у шлюб, мінімальний шлюбний вік і реєстрацію шлюбу (1962) [2] наголошує на вільній згоді сторін і мінімальному шлюбному віці. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок CEDAW (1979) закріплює положення про рівноправність у шлюбних відносинах [3], а Римський статут (1998) кваліфікує примушування до шлюбу як сексуальне насильство [4]. Крім того, не можна не звернути увагу на те, що Стамбульська конвенція (2011) зобов'язує держави, які ратифікували її, криміналізувати примушування до шлюбу [5]. У законодавстві ЄС є низка правових актів, зокрема це Директива 2011/36/ЄС та Резолюція Європейського Парламенту 2017 року спрямовані на захист жертв і гармонізацію законодавства.

Не можна не звернути увагу на позитивний зарубіжний досвід, який демонструє ефективні підходи до встановлення відповідальності за примушування до шлюбу. Так, у Німеччині (ст. 237 КК) примушування до шлюбу карається до 5 років ув'язнення [6], у Франції (ст. 222-14-4 КК) – до 7 років і штрафом 100 000 євро [7], в Іспанії (ст. 172-bis КК) – від 6 місяців до 3 років [8]. Крім того, ці країни поєднують кримінальні санкції з цивільними заходами, такими як анулювання шлюбу та захист жертв через судові ордери і заборони.

У законодавстві країн ЄС, таких як Франція, Швеція та Нідерланди, ефективно поєднуються кримінальні санкції та цивільно-правові засоби захисту прав для протидії примушуванню до шлюбу. Наприклад, цивільне законодавство передбачає анулювання примусових шлюбів без надмірного тягара для жертв і складної процедури визнання шлюбу недійсним (ст. 180 Цивільного кодексу Франції). Судові ордери, як у Нідерландах, забезпечують захист жертв від кривдників під час судового процесу. Соціальні заходи, такі як доступ до притулків і психологічної допомоги у Швеції, доповнюють правові санкції, сприяючи відновленню психічного та фізичного стану потерпілих. Такий інтегрований підхід дозволяє не лише застосовувати заходи відповідальності до правопорушників, але й ефективно захищати та відновлювати права та інтереси потерпілих, мінімізуючи ризик продовження вчинення протиправних дій та забезпечуючи комплексний захист жертвам злочину.

Щодо вітчизняного законодавства, то тут слід зазначити, що у 2017 році КК України було доповнено ст. 151-2 «Примушування до шлюбу». Ці зміни до КК України стали відповіддю на ратифікацію Стамбульської конвенції. Ця норма КК України передбачає відповідальність за примушування особи до вступу в шлюб або продовження примусово укладеного шлюбу, а також за спонування до переміщення за кордон з цією метою. Покарання становить обмеження волі до 3 років або позбавлення волі

на той самий строк. Кваліфікуючою ознакою є вчинення діяння щодо неповнолітнього, що підвищує санкцію до 5 років ув'язнення.

Аналіз диспозиції статті 151-2 КК України свідчить, що вона охоплює різні форми примусу, включаючи фізичне насильство, погрози, психологічний тиск та використання вразливого стану (наприклад, економічної залежності). Проте ця норма кодексу має недоліки. По-перше, стаття не деталізує форми примусу, які пов'язані з примушуванням до шлюбу або до вступу у співжиття, що ускладнює доведення психологічного чи економічного тиску, які є поширеними у випадках примусових шлюбів. По-друге, максимальна санкція (3 роки ув'язнення – ч. 1 ст. 151-2 КК України) є менш суворого порівняно з європейськими стандартами (до 7 років у Франції), і може не відповідати тяжкості вчиненого злочину. По-третє, відсутність чітких законодавчих положень, призводить до неоднакового тлумачення норми, особливо у випадках без явного фізичного насильства.

Окрім ст. 151-2 КК України, до примушування до шлюбу за сукупністю злочинів, можуть застосовуватися ст. 149 КК України (торгівля людьми), якщо примус пов'язаний з експлуатацією, або ст. 146 КК України (незаконне позбавлення волі) чи ст. 126-1 КК України, відповідальність за вчинення домашнього насильства.

Сімейний кодекс України встановлює добровільність як фундаментальну умову шлюбу. У статті 24 СК України зазначено, що шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки та чоловіка, а примушування до шлюбу не допускається. Стаття 40 СК України визначає примушування до шлюбу підставою для визнання шлюбу недійсним за позовом особи, чії права порушено. Недійсність шлюбу тягне правові наслідки, зокрема припинення майнових і особистих прав, що випливають із шлюбу (ст. 45-46 СК України). Поряд з цим у ст. 47 СК України встановлено, що недійсність шлюбу не впливає на обсяг взаємних прав та обов'язків батьків і дитини, яка народилася у цьому шлюбі.

Процедура визнання шлюбу недійсним регулюється як нормами сімейного, так і цивільно-процесуального законодавства. Позов про визнання шлюбу недійсним може бути поданий до суду, а рішення суду залежить від доведення факту примусу. Позивач (жертва примушування) має вказати обставини примусу (насильство, погрози, обман тощо) та надати докази, такі як свідчення, документи, аудіо- чи відеозаписи, рішення суду про припинення кривдника до кримінальної відповідальності за ст. 151-2 КК України. Позивач має довести, що згода на шлюб була отримана під примусом, що може бути ускладнено у випадках психологічного чи економічного тиску через відсутність чітких критеріїв того, які дії слід вважати примушуванням до шлюбу.

Отже, нечіткість законодавчих положень і відсутність захисних механізмів знижують ефективність захисту прав та інтересів особи, яка постраждала від дій, пов'язаних з примушуванням до шлюбу. Жертви часто стикаються з труднощами у збиранні доказів, особливо якщо примус мав психологічний чи економічний характер. Судовий розгляд може тривати місяцями, що створює додатковий психологічний і фінансовий тягар для жертв.

Нажаль, на відміну від законодавства інших країн, чинне законодавство не передбачає тимчасових обмежувальних заходів для захисту жертв від кривдників під час судового розгляду справ щодо примушування до шлюбу та визнання шлюбу недійсним з цих підстав. Постраждалі від примусових шлюбів рідко мають доступ до спеціалізованих центрів чи психологічної допомоги, що обмежує їх можливості ефективного захисту та допомоги у складній ситуації.

Також, не можна не звернути увагу на те, що стаття 151-2 КК України не повною мірою регулює різ-

номанітні форми діяння, яке можна кваліфікувати як примушування до шлюбу, що ускладнює притягнення до відповідальності у випадках психологічного тиску чи економічного примусу. Кримінально-правові та сімейно-правові механізми діють ізольовано, що ускладнює комплексний захист постраждалої особи. На нашу думку, стаття 151-2 КК України потребує доповнення деталізацією форм примушування до шлюбу та підвищення кримінально-правових санкцій до 7 років ув'язнення, як передбачено в кримінальних кодексах інших держав. Доцільно також ч. 2 ст. 151-2 КК України доповнити кваліфікуючими ознаками, такими як вчинення злочину проти категорії вразливих осіб (неповнолітніх, осіб з інвалідністю).

Чинне законодавство також потребує спрощення процедури визнання шлюбу недійсним, внаслідок вчинення дій, пов'язаних з примушуванням до шлюбу, впровадження тимчасових обмежувальних заходів для правопорушників, та заходів захисту постраждалих від вчинення злочину, пов'язаного з примушуванням до шлюбу, під час судового процесу. Для цього можна створити мережу спеціалізованих центрів для жертв примусових шлюбів, як у Швеції, та проводити просвітницькі кампанії для підвищення правової обізнаності, надання психологічної

допомоги тощо. Доцільним є також розгляд питання щодо доповнення КК України нормами, що дозволяють притягати до відповідальності за примушування до шлюбу за кордоном, якщо жертва є громадянином України, за прикладом Франції.

З наведеного вище ми можемо зробити такі висновки. ефективна протидія примушуванню до шлюбу вимагає взаємодії кримінального та сімейного законодавства, а також інтеграції правових і соціальних заходів. Нечіткість законодавчих положень, ізольованість правових механізмів та обмеженість підтримки жертв знижують ефективність захисту їхніх прав.

Сімейне законодавство визнає добровільність шлюбу, як важливою умовою його чинності, але складність судової процедури розгляду справ, пов'язаних з примушуванням до шлюбу та можливість визнання нечинним шлюб з цих підстав, ускладнюють захист прав та інтересів постраждалої особи. На нашу думку, запропоновані нами пропозиції, сприятимуть гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами, посиленню захисту прав осіб, постраждалих від примушування до шлюбу, та підвищенню ефективності правозастосовної практики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#top
2. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17.07.1998р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text
3. Конвенція ООН про згоду на вступ у шлюб, мінімальний шлюбний вік і реєстрацію шлюбу від 10.12.1962р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU62015>
4. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW, 1979). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text
5. Конвенції Ради Європи про запобігання та протидію насильству стосовно жінок і домашньому насильству від 11.05.2011р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text
6. Strafgesetzbuch <https://www.gesetze-im-internet.de/stgb/>
7. Code pénal. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070719/
8. Código Penal. URL: <https://context.reverso.net/%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%B4/%D0%B8%D1%81%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D1%80%D1%83%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9/C%C3%B3digo+Penal>

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ Й ОСОБЛИВОСТЕЙ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ СУБ'ЄКТІВ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ У СФЕРІ ДЕРЖАВНО-ПРИВАТНОГО ПАРТНЕРСТВА

ON THE DEFINITION OF THE CONCEPT AND FEATURES OF THE ADMINISTRATIVE-LEGAL STATUS OF PUBLIC ADMINISTRATION ENTITIES IN THE SPHERE OF PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP

Генсіровський Є.О., здобувач кафедри адміністративного,
кримінального права і процесу

Міжнародний університет бізнесу і права

ORCID ID: 0009-0007-0808-2708

У статті визначено поняття й особливості адміністративно-правового статусу суб'єктів публічного адміністрування у сфері державно-приватного партнерства. Підкреслено значення компетенції в діяльності суб'єктів публічного адміністрування у сфері державно-приватного партнерства обумовлена рядом особливостей їх адміністративно-правового статусу. Доведено багаторівневу правосуб'єктність державних партнерів, що виражається у їх належності до різних рівнів публічної влади та зумовлює відмінності, залежно від юрисдикції, компетенції та сфери впливу на партнерські відносини. Встановлено комплексний характер компетенції, яка передбачає не лише реалізацію управлінських функцій, безпосередньо властивих органам публічного адміністрування, але й здійснення ними специфічних повноважень, які включають укладання адміністративних договорів у сфері державно-приватного партнерства, організації та здійсненні контролю, здійсненні публічних закупівель, участі у наглядових рада тощо. Наголошено на поєднанні в діяльності державного партнера публічного та приватного інтересу, що проявляється у певному «балансуванні» суб'єкта публічного адміністрування між інтересами держави (громади) та приватного інвестора. Розкрито регуляторний вплив контролюючих органів на публічного суб'єкта державно-партнерських відносин, який залишається об'єктом контролю з боку юрисдикційних органів, таких як Національне антикорупційне бюро України, Рахункова палата, Державна аудиторська служба України тощо. Визначено поняття адміністративно-правового статусу суб'єктів публічного адміністрування у сфері державно-приватного партнерства як визначене адміністративно-правовими нормами їх правове положення, що виражається в закріпленні за ними компетенції, реалізація якої забезпечує досягнення мети, виконання завдань та здійснення функцій, що на них покладаються під час формування й реалізації державної політики в рамках державно-приватного партнерства.

Ключові слова: адміністративно-правовий статус, суб'єкти публічного адміністрування, державно-приватне партнерство, правосуб'єктність, компетенція.

The article defines the concept and features of the administrative and legal status of public administration entities in the field of public-private partnership. The importance of competence in the activities of public administration entities in the field of public-private partnership is emphasized, which is determined by a number of features of their administrative and legal status. The multi-level legal personality of state partners is proven, which is expressed in their belonging to different levels of public authority and determines differences, depending on jurisdiction, competence and sphere of influence on partnership relations. The complex nature of competence is established, which provides not only for the implementation of management functions directly inherent in public administration bodies, but also for their exercise of specific powers, which include the conclusion of administrative contracts in the field of public-private partnership, the organization and implementation of control, the implementation of public procurement, participation in supervisory boards, etc. The combination of public and private interests in the activities of the state partner is emphasized, which is manifested in a certain "balancing" of the public administration entity between the interests of the state (society) and the private investor. The regulatory influence of controlling bodies on the public entity of state-partner relations, which remains the object of control by jurisdictional bodies, such as the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine, the Accounting Chamber, the State Audit Service of Ukraine, etc., is revealed. The concept of the administrative and legal status of public administration entities in the field of public-private partnership is defined as their legal position defined by administrative and legal norms, which is expressed in the competence assigned to them, the implementation of which ensures the achievement of the goal, the fulfillment of tasks and the implementation of functions assigned to them during the formation and implementation of state policy within the framework of public-private partnership.

Key words: administrative and legal status, subjects of public administration, public-private partnership, legal personality, competence.

Постановка проблеми. Розв'язання наукової проблеми, що становить предмет даного дослідження, доцільно, на наш погляд, здійснювати за двома взаємопов'язаними напрямками, які утворюють автономні, проте концептуально поєднані вектори наукового пошуку в межах спільної предметної площини.

Перший напрям передбачає надання теоретико-правового обґрунтування адміністративно-правового статусу як важливої категорії адміністративного права, навколо сутності якої триває жвава наукова полеміка.

Другий напрям дослідження зосереджено на аналізі множинності суб'єктів публічного адміністрування у сфері державно-приватного партнерства, до яких належать органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, виконавчі органи територіальних громад, а також державні установи, що відрізняються між собою за правовим статусом і, відповідно, за обсягом компетенції.

Таким чином, комплексне розв'язання окреслених завдань, у межах обох блоків дослідження, надасть можливість розкрити змістовні характеристики адміністра-

тивно-правового статусу суб'єктів публічного адміністрування у сфері державно-приватного партнерства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В теорії адміністративного права питанням визначення поняття й сутності адміністративно-правового статусу, як теоретико-правової категорії, присвячені наукові дослідження В.Б. Авер'янова, М.М. Андріїва, Д.К. Катрич, Т.В. Ковальової, Л.П. Ковриги, К.М. Костовської, С.Л. Курила, О.Б. Мороз, С.Л. Пижова, Л. О. Пустовіт, О.І. Скопненко, Г. М. Сюти, І.К. Хозлу та інших відомих українських вчених.

Разом із тим, аналіз наукових підходів до визначення поняття та сутності адміністративно-правового статусу суб'єктів публічного адміністрування у сфері державно-приватного партнерства зазначеними науковцями або зовсім не здійснювався, або розглядався лише фрагментарно – в межах досліджень, присвячених суміжним або загальноправовим проблемам.

Формування цілей статті (постановка завдання). Мета статті полягає у визначенні поняття й особливостей адміністративно-правового статусу суб'єктів публічного

адміністрування у сфері державно-приватного партнерства.

Виклад основного матеріалу. Отже, вирішення першого завдання, визначеного в межах даного дослідження, зумовлює потребу у розкритті змісту адміністративно-правового статусу як фундаментальної категорії адміністративного права, аналізі його внутрішньої структури та характеристики ключових структурних елементів.

Питання щодо теоретико-правового обґрунтування адміністративно-правового статусу належить до числа не нових, але й дотепер не вирішених напрямів наукового пошуку.

Провідні українські вчені-адміністративісти повсякчас по-різному тлумачать сутність адміністративно-правового статусу, залежно від його носія, яким, залежно від різновиду адміністративно-правових відносин, може бути або орган публічного адміністрування, або ж посадова особа цього органу.

Звернення до довідкової літератури дозволяє констатувати, що етимологія терміну «статус» має латинське походження, базове розуміння якого пов'язане із правовим положенням суб'єкта владних повноважень в системі інших подібних суб'єктів адміністративно-правових відносин.

Наприклад, відповідно до Словника іншомовних слів за редакцією Л. О. Пустовіт, О. І. Скопненко, Г. М. Сютя, статус тлумачиться в якості правового становища осіб [1, с. 858].

Тлумачний словник української мови за редакцією Т. В. Ковальової та Л. П. Ковриги визначає правове становище осіб, організацій, установ тощо; становище індивіда або групи осіб щодо інших індивідів або груп у соціальній системі; встановлене нормами права положення його суб'єктів, сукупність їх прав та обов'язків» [2, с. 572].

Представляється, що підхід, запропонований Т. В. Ковальовою та Л. П. Ковригою, значно звужує зміст правового статусу, оскільки зводить його переважно до прав і обов'язків суб'єктів, залишаючи поза увагою низку важливих структурних елементів, без яких ця правова категорія втрачає свою комплексність. Натомість, слушною є позиція тих авторів, які включають до змісту правового статусу суб'єкта владних повноважень не лише сукупність прав та обов'язків, але й мету, завдання, принципи діяльності, юридичну відповідальність, компетенцію, гарантії реалізації та захисту прав, порядок набуття й припинення статусу, коло предметів відання, а також організаційно-функціональні взаємозв'язки з іншими суб'єктами у системі публічної влади. Таким чином, наведене тлумачення має суто лексикографічний характер і не відображає специфіку правового статусу як багатовимірної галузевої конструкції.

У той же час, багатовимірність та комплексність розуміння правового статусу, відображені в юридичній доктрині, сприяли формуванню низки авторських підходів до визначення його змісту та структури. У межах юридичної науки це зумовило виокремлення відповідних родових категорій, зокрема: кримінально-правового, адміністративно-правового, цивільно-правового статусів та інших галузевих різновидів [3, с. 86].

Торкаючись питання щодо сутності правового статусу в галузі адміністративного права, переважна більшість науковців наполягають на його ключовій ролі яка має теоретичне і практичне значення, зумовлене якістю показників, за якими розробляються висновки про рівень правової зрілості держави та суспільства [4, с. 525]. Варто погодитися із висновком про те, що правовий статус суб'єкта адміністративно-правових відносин виконує не лише регулятивну функцію, а й виступає своєрідним індикатором правової зрілості державного апарату, ступеня демократичності суспільних відносин і ефективності механізмів публічного адміністрування. Разом із тим, важливо підкреслити, що з науково-теоретичної позиції досліджуване

правове явище не є ізольованим елементом, а формується в контексті функціонування адміністративно-правового механізму загалом. Тому його оцінка має базуватися на системному аналізі взаємодії його структурних елементів у межах конкретних адміністративно-правових відносин.

Опосередковано, зазначену позицію підтверджував відомий український фахівець у галузі адміністративного права, В. Б. Авер'янов, який в основу поняття адміністративно-правового статусу вкладав, поряд із компетенцією, яка слугує основним компонентом змісту правового статусу кожного органу, також низку важливих елементів, таких як: завдання, функції, характер взаємозв'язків з іншими органами (як за «вертикаллю», так і за «горизонталлю»), місце в ієрархічній структурі органів виконавчої влади, порядок вирішення установчих і кадрових питань тощо [5, с. 247].

В контексті формування методології дослідження адміністративно-правового статусу суб'єктів державно-приватного партнерства, представляється важливим охарактеризувати ряд наукових підходів, які мають спільний характер щодо розуміння адміністративно-правового статусу як сукупності правових характеристик, що визначають місце суб'єкта в системі публічного управління, його завдання, повноваження, функції, підпорядкування та правові межі діяльності.

Зокрема, варта уваги позиція Д. К. Катрич, відповідно до якої адміністративно-правовий статус Національної поліції трактується як система нормативно визначених цілей, завдань, компетенційних та організаційних елементів, акцентує увагу на функціональному зв'язку статусу з реалізацією публічної функції держави [6, с. 34]. Релевантність зазначеного підходу для дослідження адміністративно-правового статусу суб'єктів державно-приватного партнерства, полягає у реалізації органами (підрозділами) Національної поліції, які також, як і державні партнери, належать до числа суб'єктів публічного адміністрування, окремих функцій державно-владного характеру, виконуючи завдання в межах, визначених законодавством.

Водночас у визначенні, запропонованому О. Б. Мороз та К. М. Костовською, фокус зроблено на місці підрозділів ювенальної превенції у системі адміністративно-правових відносин та на структурному аналізі елементів правового статусу [7, с. 310], що також дозволяє більш глибоко зрозуміти інституційні особливості суб'єкта публічного адміністрування, оскільки представляє наукову цінність для характеристики статусу партнерів у межах державно-приватного співробітництва, які, попри відмінності у правовій природі, також мають структурно-функціональні параметри, що підлягають дослідженню через призму адміністративного права.

Таким чином, аналіз запропонованих підходів дозволяє зробити два важливі висновки, перший з яких полягає у сприйнятті ролі адміністративно-правового статусу, як теоретико-правової категорії, яка має суттєве значення для визначення місця суб'єкта адміністративно-правових відносин у системі споріднених суб'єктів.

Поряд із цим, умовиводи вчених щодо сутності адміністративно-правового статусу дозволяють виокремити структурні елементи окресленого правового явища, до числа яких належить: правосуб'єктність, компетенція, функціональне призначення, організаційна структура, підвідомчість, а також правові гарантії реалізації наданих повноважень. Зазначені елементи у сукупності забезпечують можливість повноцінного виконання суб'єктом покладених на нього завдань у межах адміністративно-правового регулювання та дозволяють здійснити комплексну оцінку його місця й ролі у механізмі публічного адміністрування.

При цьому, характеризуючи перелік вищевказаних елементів, варто наголосити на пріоритетному значенні

компетенції, важливість якої, в контексті визначення правового положення суб'єктів державно-приватного партнерства, проявляється у її здатності визначати обсяг та межі державно-владних повноважень, закріплених у нормативно-правових актах, що, у свою чергу, безпосередньо впливає на ефективність реалізації функцій суб'єкта у сфері публічного адміністрування. Саме компетенція як системоутворювальний елемент адміністративно-правового статусу є тим критерієм, який дає змогу чітко окреслити функціональну роль відповідного суб'єкта, забезпечити правову визначеність його дій у межах державно-приватного партнерства, а також досягти узгодженості у взаємодії з іншими учасниками адміністративно-правових відносин.

При цьому, здійснення наголосу на центральному місці компетенції в структурі адміністративно-правового статусу суб'єктів публічного адміністрування у сфері державно-приватного партнерства, не є випадковим, оскільки підтверджується теоретичними умовиводами та практикою державно-приватних відносин.

У наукових підходах до визначення компетенції органів публічної влади М.М. Андріїв обґрунтовано підкреслює її фундаментальне значення як однієї з базових категорій не лише у правознавстві, але й у сфері публічного управління та адміністрування. На думку вченого, закріплення певного обсягу повноважень за відповідними суб'єктами публічної влади виступає механізмом нормативного впорядкування їхньої організації та діяльності, що, у свою чергу, забезпечує можливість цілісного уявлення про функціональну роль таких органів у державному механізмі, а також про характер їхніх взаємозв'язків з іншими суб'єктами владних і суспільних відносин [8, с. 46].

С.Л. Пижов обґрунтовано акцентує увагу на одній із ключових характеристик компетенції – її здатності втілювати в собі повноваження та функції управлінської діяльності суб'єкта публічного адміністрування. Аналізуючи повноваження територіальних сервісних центрів МВС, дослідник доходить висновку, що зовнішні та внутрішні функції, визначені у розділі II Положення про ТСЦ МВС [9], відображають основні напрями діяльності цих органів, які реалізуються в межах їхньої компетенції. При цьому, за логікою викладеного в нормативно-правовому акті матеріалу, зміст повноважень має відповідати встановленим функціям. Виходячи з цього, С.Л. Пижов пояснює відсутність у зазначеному Положенні окремого розділу, присвяченого повноваженням територіальних сервісних центрів, їхнім фак-

тичним охопленням у межах функціонального змісту [10, с. 111].

Висновки. Таким чином, важливість компетенції в діяльності суб'єктів публічного адміністрування у сфері державно-приватного партнерства обумовлена особливостями адміністративно-правового статусу цих суб'єктів, що обумовлюється:

– *багаторівневою правосуб'єктністю державних партнерів*, що виражається у їх належності до різних рівнів публічної влади та зумовлює відмінності, залежно від юрисдикції, компетенції та сфери впливу на партнерські відносини;

– *комплексним характером компетенції*, яка передбачає не лише реалізацію управлінських функцій, безпосередньо властивих органам публічного адміністрування, але й здійснення ними специфічних повноважень, які включають участь зазначених суб'єктів у адміністративних правовідносинах щодо укладання адміністративних договорів у сфері державно-приватного партнерства, організації та здійсненні контролю, здійсненні публічних закупівель, участі у наглядових радах тощо;

– *посіданням в діяльності державного партнера публічного та приватного інтересу*, що проявляється у певному «балансуванні» суб'єкта публічного адміністрування між інтересами держави (громади) та приватного інвестора;

– *наявністю регуляторного впливу контролюючих органів на публічного суб'єкта державно-партнерських відносин*, який залишається об'єктом контролю з боку юрисдикційних органів, таких як Національне антикорупційне бюро України, Рахункова палата, Державна аудиторська служба України тощо.

Отже, адміністративно-правовий статус суб'єктів публічного адміністрування у сфері державно-приватного партнерства – це визначене адміністративно-правовими нормами їх правове положення, що виражається в закріпленні за ними компетенції, реалізація якої забезпечує досягнення мети, виконання завдань та здійснення функцій, що на них покладаються під час формування й реалізації державної політики в рамках державно-приватного партнерства.

Перспективи подальших наукових досліджень полягають у аналізі теоретико-правових підходів щодо розуміння структури та елементів адміністративно-правового статусу суб'єктів публічного адміністрування у сфері державно-приватного партнерства, з метою здійснення їх систематизації та виокремлення характерних класифікаційних критеріїв.

ЛІТЕРАТУРА

1. Словник іншомовних слів : 23.000 слів та терміналогічних словосполучень / [Л. О. Пустовіт, О.І Скопненко, Г. М. Скута та ін.]. К. : Вид. «Довіра» – УНВЦ «Рідна мова», 2000. 1018 с.
2. Тлумачний словник української мови. Уклад. Ковальова Т.В., Коврига Л.П. Харків. Синтекс, 2005. 672 с.
3. Хозлу І.К. Адміністративно-правове забезпечення діяльності підрозділів поліції на воді : дис. ... доктора філософії (81 – Право). Кропивницький, 2025. 239 с.
4. Курило С.Л. Адміністративно-правовий статус органів внутрішніх справ як суб'єкта взаємодії з органами місцевої влади з питань забезпечення громадської безпеки та громадського порядку. *Форум права*. 2012. № 1. С. 523–526.
5. Виконавча влада і адміністративне право / за заг. ред. В.Б. Авер'янова. Київ : Видавничий Дім «Ін-Юре», 2002. 668 с.
6. Катрич Д.К. Адміністративно-правовий статус Національної поліції України: поняття і зміст. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія «Право». 2016. Випуск. 36. Том 2. С. 31–35.
7. Мороз О.Б., Костовська К.М. Адміністративно-правовий статус підрозділів ювенальної превенції національної поліції як суб'єктів профілактики правопорушень. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2022. Випуск 69. С. 304–310.
8. Андріїв М.М. Поняття та структура компетенції органів публічної влади. *Теорія та практика державного управління*: зб. наук. пр. Харків: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2017. Вип. 2 (57). 216 с.
9. Про затвердження Положення про територіальний сервісний центр МВС: наказ МВС України від 29.12.2015 № 1646. *Офіційний вісник України*. 2016. № 12. Ст. 526.
10. Пижов С.Л. Адміністративно-правове регулювання діяльності регіональних сервісних центрів МВС України у сфері надання публічно-сервісних послуг : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Кропивницький, 2023. 218 с.

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ПРИ РЕАЛІЗАЦІЇ ВИБОРЧИХ ПРАВ ОСОБАМИ З ІНВАЛІДНІСТЮ

LEGAL ASPECTS OF THE APPLICATION OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE EXERCISE OF ELECTORAL RIGHTS BY PERSONS WITH DISABILITIES

Пушкіна О.В., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри цивільного, господарського та екологічного права
Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»
ORCID ID: 0000-0002-4524-6210

У статті досліджено стан забезпечення реалізації виборчих прав громадян з використанням інформаційних технологій з врахуванням потреб осіб з інвалідністю для забезпечення всім рівних можливостей в реалізації своїх виборчих прав. З'ясовано правові засади використання інформаційних технологій та розумних пристроїв при забезпеченні органами публічної влади реалізації виборчих прав громадян з обмеженими можливостями, виокремлено проблеми у цій сфері та сформульовано пропозиції щодо шляхів їх вирішення.

Узагальнено переваги та недоліки запровадження інформаційно-комунікаційних технологій на виборах. Виявлено, що факторами, що можуть перешкодити людям з інвалідністю реалізувати свої виборчі права за допомогою інформаційних технологій є низькі цифрові навички серед осіб з інвалідністю, коли йдеться про запровадження електронного голосування; порушення таємниці голосування та безпеки під час транспортування бюлетенів, коли йдеться про поштове голосування; небажання користуватися запропонованими альтернативами.

Визначено інформаційні технології при реалізації виборчих прав особами з інвалідністю як сукупність інформаційних, телекомунікаційних, інформаційно-телекомунікаційних систем, технічних пристроїв, комп'ютерних програм, програмно-технічних засобів, цифрових ресурсів, баз даних, реєстрів, електронних мереж, технологій, що полегшують сприйняття особами з інвалідністю інформації, комунікацію з виборчими комісіями Державним реєстром виборців та забезпечують здійснення особистого таємного голосування. До таких інформаційних технологій можуть бути віднесені: Державний реєстр виборців, сервіс «Особистий кабінет виборця» електронне голосування в приміщенні виборчої дільниці за допомогою спеціальних технічних засобів; голосування в застосунку «Дія»; голосування через електронну пошту; планшети для виборців з порушенням слуху; мобільні застосунки для осіб з інвалідністю із відтворенням інформації та інші. Інформаційні технології у сфері забезпечення реалізації виборчих прав громадян з обмеженими можливостями носять службовий характер, тобто створені та пристосовані саме під потреби таких осіб в залежності від особливостей вад їх здоров'я, ролей та етапів участі у виборчому процесі.

Ключові слова: особи з інвалідністю, інформаційні технології, виборче право, конституційні гарантії, нормативно-правове регулювання, публічно-управлінські відносини, публічна адміністрація, правовідносини, вирішення, захист прав, суб'єктивні права.

The article examines the state of ensuring the implementation of citizens' electoral rights using information technologies, taking into account the needs of persons with disabilities to ensure equal opportunities for all in the implementation of their electoral rights. The legal principles of using information technologies and smart devices in ensuring the implementation of the electoral rights of citizens with disabilities by public authorities are clarified, problems in this area are identified and proposals are formulated for their solution.

The advantages and disadvantages of introducing information and communication technologies in elections are summarized. It was found that factors that may prevent people with disabilities from exercising their electoral rights using information technologies are low digital skills among persons with disabilities when it comes to the introduction of electronic voting; violation of the secrecy of voting and security during the transportation of ballots when it comes to postal voting; reluctance to use the proposed alternatives.

Information technologies in the exercise of electoral rights by persons with disabilities are defined as a set of information, telecommunication, information and telecommunication systems, technical devices, computer programs, software and hardware, digital resources, databases, registers, electronic networks, technologies that facilitate the perception of information by persons with disabilities, communication with election commissions, the State Register of Voters, and ensure the implementation of personal secret voting. Such information technologies may include: the State Register of Voters, the "Voter's Personal Cabinet" service, electronic voting at the polling station using special technical means; voting in the "Diya" application; voting via e-mail; tablets for voters with hearing impairments; mobile applications for persons with disabilities with information reproduction, and others. Information technologies in the field of ensuring the exercise of electoral rights of citizens with disabilities are of a service nature, that is, they are created and adapted specifically to the needs of such persons, depending on the specifics of their health problems, roles, and stages of participation in the electoral process.

Key words: persons with disabilities, information technologies, electoral law, constitutional guarantees, regulatory and legal regulation, public-administrative relations, public administration, legal relations, decision, protection of rights, subjective rights.

Постановка проблеми. Центральна виборча комісія наголошує, що питання організації та проведення загальнодержавних і місцевих виборів набуде особливої актуальності одразу після припинення або скасування воєнного стану в Україні. З огляду на масштабні руйнування, завдані внаслідок збройної агресії російської федерації, серед яких — знищення критичної інфраструктури та масове переміщення населення, вже зараз постає потреба в прогнозуванні викликів, які можуть виникнути під час майбутніх виборчих кампаній. У цьому контексті представники ЦВК зазначають, що є необхідним: переосмислити чинне виборче законодавство; здійснити його системне оновлення з урахуванням нових реалій; забезпечити гарантовану реалізацію виборчих прав громадян у повоєнний період; створити умови для ефективного адміністрування виборчих процесів у складних умовах відновлення країни [1].

Однією із проблем, що потребуватиме вирішення це створення належних умов для голосування за допомогою інформаційних технологій та розумних пристосувань для громадян з обмеженими можливостями. Ще до початку ведення широкомасштабних воєнних дій відповідно до даних Державної служби статистики станом на 1 січня 2019 року в Україні було обліковано 2 659 679 людей з інвалідністю. З них — близько 2,5 млн осіб з інвалідністю були громадянами та громадянками, які досягли 18 річного віку та, відповідно, могли бути суб'єктами виборчого процесу, реалізувати своє активне і пасивне виборче право [2]. Протягом 2023 року ще понад 230 тис. людей визнали особами з інвалідністю [3]. Таке зростання кількості людей з інвалідністю відбулося в результаті бойових дій, ворожих атак на цивільну інфраструктуру та об'єкти виробничого призначення. Таким чином законодавчі гарантії створення особливих умови для реалізації активного виборчого

права майже трьома мільйонами громадян з обмеженими можливостями по всій країні обумовлюють необхідність актуальності наукового дослідження організаційно-правових механізмів реалізації цього завдання.

Стан наукової розробки проблеми. Дослідженням питань змісту інформаційних технологій у різних сферах суспільного буття та правового регулювання їх застосування у своїх роботах займалися такі вчені як: О. Берназюк, Г. Блінова, І. Бойко, М. Дворовий, Б. Заплотинський, О. Калашнікова, Ю. Лецер, А. Людва, А. Магера, М. Поляков, В. Чалик, А. Шевчук та інші. Сьогодні дослідження проблеми забезпечення реалізації виборчих прав громадян з використанням інформаційних технологій потрібно розглядати з врахуванням потреб осіб з інвалідністю для забезпечення всім рівних можливостей в реалізації своїх виборчих прав.

Метою статті є з'ясування правових засад використання інформаційних технологій та розумних пристроїв при забезпеченні органами публічної влади реалізації виборчих прав громадян з обмеженими можливостями, виокремлення проблем у цій сфері та формулювання пропозицій щодо шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Рекомендації Європейської Комісії щодо виборчих прав осіб з інвалідністю та Європейський форум інвалідності акцентують увагу на тому, що необхідно підтримувати участь у виборах людей з інвалідністю, як виборців, так і кандидатів, а також запобігати та усувати перешкоди, з якими вони стикаються під час участі у виборах [4]. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, ратифікований Україною 19 жовтня 1973 року передбачає, що кожний громадянин повинен мати без будь-якої дискримінації і без необґрунтованих обмежень право і можливість, зокрема, голосувати і бути обраним на справжніх періодичних виборах, які проводяться на основі загального і рівного виборчого права при таємному голосуванні й забезпечують свободу волевиявлення виборців [5].

Право осіб з інвалідністю на участь у політичному житті закріплено в Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю, яка в Україні набрала чинності 6 березня 2010 р. Враховуючи проєвропейський розвиток України та збільшення кількості людей з інвалідністю в нашій державі внаслідок ведення бойових дій слід врахувати рекомендації Європейської комісії при удосконаленні національного виборчого законодавства та організаційних заходів в процесі підготовки до виборів. Виборчі права осіб з інвалідністю також захищає Конституція України, Виборчий кодекс України. Інші питання щодо врегулювання відносин держави з особами з інвалідністю, а також питання їхньої участі в суспільно-політичному житті країни зафіксовано в законах України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні», «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні», «Про Державний реєстр виборців» [6].

Згідно чинного міжнародного та національного законодавства люди з інвалідністю мають брати участь в усіх формах політичного життя: бути кандидатами та кандидатами, виборцями, спостерігачами та спостерігачками, представниками та представницями політичної партії, працювати в громадських організаціях, у політичних партіях і рухах, у складі виборчих комісій, бути членами та членками в дорадчих органах влади [6].

Проте проблеми пов'язані із недостатнім рівнем підготовки приміщень, інформаційних матеріалів, бюлетенів до їх використання особами з інвалідністю, а також комунікаційних навичок членів виборчих комісій з людьми з обмеженими фізичними можливостями призводять до унеможливлення реалізації виборчих прав цією категорією осіб. Наприклад, за даними дослідження, проведеного у жовтні 2024 року Київським міжнародним інститутом соціології, щодо забезпечення виборчих прав вразливих груп на післявоєнних виборах з'ясувалось, що 79,5% респондентів акцентували увагу на відсутності спеціальних умов для людей з інвалідністю (планшети для виборців з порушенням слуху; лупа, трафарети для виборців з порушенням зору, інші розумні пристосування), 76,3% звернули увагу на незручності бюлетенів для голосування (відсут-

ність бюлетенів із шрифтом Брайля для незрячих людей, дрібний шрифт тощо), а 64,4% опитаних громадян України вважають перешкодою низьку культуру спілкування членів виборчих комісій та їхню невміння комунікувати з виборцями з інвалідністю. Водночас способами подолання таких перепон 72,2% респондентів назвали можливість застосування таких додаткових інструментів для людей з інвалідністю як електронне голосування в приміщенні виборчої дільниці за допомогою спеціальних технічних засобів, 69,6% — голосування в застосунку «Дія», 50,4% — поштове голосування, 40,9% — доручення проголосувати за відповідного кандидата іншій особі [7].

Відповідно до ст. 18 Виборчого кодексу України Центральна виборча комісія може прийняти рішення про впровадження інноваційних технологій, технічних та програмних засобів під час організації та проведення виборів у формі проведення експерименту або пілотного проєкту стосовно: 1) голосування виборців на виборчій дільниці за допомогою технічних засобів та програмних засобів (машинне голосування); 2) проведення підрахунку голосів виборців за допомогою технічних засобів для електронного підрахунку голосів; 3) складання протоколів про підрахунок голосів, підсумки та результати голосування з використанням інформаційно-аналітичної системи [8].

Водночас у Виборчому кодексі України зазначено, що для осіб, які беруть участь у виборчому процесі та мають інвалідність, виборчою комісією забезпечується розумне пристосування у відповідності до індивідуальних потреб для безперешкодної реалізації його виборчого права. Проте сам Виборчий кодекс України не визначає таких розумних пристосувань для різних категорій осіб з інвалідністю.

На сьогодні робоча група у складі представників Комісії, Міністерства соціальної політики, Міністерства охорони здоров'я, Міністерства цифрової трансформації, Міністерства розвитку громад та територій, а також громадських організацій працює над розробкою і впровадженням проєкту доступності голосування на виборчій дільниці для людей з інвалідністю, який реалізується в межах Національної стратегії зі створення безбар'єрного простору в Україні [4].

У Довіднику ОБСЄ зі спостереження за використанням інформаційно-комунікаційних технологій на виборах, наголошено, що запровадження різного роду технологій може мати численні переваги та сприяти незалежній участі людей з інвалідністю у виборах, як це передбачено міжнародними документами. Водночас впровадження технологій у виборчий процес може ще більше маргіналізувати людей з інвалідністю, якщо їхні потреби не будуть враховані під час вибору та розробки інструментів. Експерти звертають увагу, що деякі фактори можуть перешкодити людям з інвалідністю реалізувати свої виборчі права за допомогою інформаційних технологій: 1) низькі цифрові навички серед осіб з інвалідністю, коли йдеться про запровадження електронного голосування; 2) порушення таємниці голосування та безпеки під час транспортування бюлетенів, коли йдеться про поштове голосування; 3) небажання користуватися запропонованими альтернативами [5].

Таку суперечливість використання інформаційних технологій під час виборів і референдумів суспільство спостерігало, наприклад, при проведенні референдуму про вихід Великої Британії з ЄС у 2016 році та під час президентських виборів у США 2016 року, які було названо найбільш технологічно забезпеченими за всю історію їх проведення. Така думка панувала серед фахівців тому, що під час виборчої кампанії кандидати активно використовували соціальні мережі для охоплення всіх виборців, крім цього, кандидати залучали технології реєстрації виборців, аналітику великих даних, створювали мобільні застосунки. Все це дозволило командам кандидатів отримати не лише загальні дані про вік, матеріальний стан та культурні особливості потенційних виборців, але і моделювати агітаційні повідомлення на основі інформації про контент, якому надають перевагу користувачі, аналізу їх пошукових запитів та навіть опублікованих ними коментарів. З іншого боку негативним аспектом застосування зазначених технологій стало накопичення приватних даних

мільйонів користувачів соціальних мереж без їх згоди для подальшого використання [9]. Якщо враховувати, що при визначенні заходів забезпечення реалізації виборчих прав особами з інвалідністю будуть використовуватись, у тому числі такі чутливі персональні дані як відомості медичного характеру [10], то питання інформаційної безпеки також набуває підвищеного рівня важливості. Як зазначає Блінова Г.О. чинним законодавством передбачено декілька правових механізмів захисту персональних даних медичного характеру, у тому числі на рівні лікарської та медичної таємниці [11, с. 137]. Водночас ґрунтовний механізм захисту чутливих персональних даних визначений у Законі України «Про захист персональних даних».

Використання державами інформаційно-комунікаційних технологій під час виборів значно зросло останніми роками, наголошує А. Магера, що є неминучим в умовах постійного технічного прогресу. Спираючись на європейські виборчі стандарти, держава повинна забезпечити однозначну ідентифікацію виборців у такий спосіб, щоб їх можна було безпомилково відрізнити від інших осіб, наголошує дослідник. На думку А. Магери, держави, які запроваджують е-голосування, повинні здійснювати це поетапно та поступово, автентичність, доступність і цілісність реєстрів виборців і списків кандидатів повинні бути забезпечені, автентичність джерел даних має підтверджуватися, а положення про захист даних повинні бути дотримані [12, с. 7, 68].

Для з'ясування кола інформаційних технологій, що можуть використовуватись при забезпеченні реалізації виборчого права звернімось до результатів наукового пошуку змісту таких технологій. Так, наприклад, І.М. Бойко вважає, що інформаційна технологія це технологія опрацювання інформації, яка складається з сукупності технологічних елементів: збирання, накопичення, пошуку, передавання інформації користувачам на основі сучасних технічних засобів. Цей вчений вважає, що термін «технології» має коріння з точних наук та означає визначений комплекс наукових і інженерних знань, втілений у способах, прийомах роботи. Проте враховуючи інтенсивний розвиток інформаційного суспільства з'являється новий термін «інформаційні технології», тобто процес переробки інформації здійснюється на базі комп'ютерних обчислювальних систем [13]. Таким чином в основу його підходу покладено зміст та види інформаційної діяльності, визначені Законом України «Про інформацію», а тому І.М. Бойко наголошує на тому, що інформаційні технології визначають способи, методи і засоби збирання, реєстрації, передачі, зберігання, оброблення і видачі інформації.

Підхід, що визначає інформаційні технології як сукупність методів, виробничих процесів і програмно-технічних засобів, інтегрованих з метою збирання, опрацювання, зберігання, розповсюдження, показу і використання інформації в інтересах її користувачів підтримує також Б.А. Заплотинський [14, с. 10]. Він акцентує увагу на важливості інформаційних технологій у визначення рівня еволюції суспільства. На думку цього вченого інформаційне суспільство – це суспільство, в якому діяльність людей здійснюється на основі використання інформаційних технологій. Ці технології на переконання Б.А. Заплотинського можуть мати різновид «інфокомунікаційних технологій», які визначаються як сукупність засобів зв'язку, що передбачають автоматизовану обробку, зберігання або надання відповідей на запити інформації на основі обчислювальної техніки й телекомунікаційного обладнання [14, с. 10].

У своїх дослідженнях, присвячених ролі інформаційних технологій у забезпеченні соціально-економічного розвитку регіонів, А. В. Шевчук вводить поняття «інформаційні технології регіонального розвитку». Під цим терміном автор розуміє комплекс методів і засобів, що використовуються для отримання, обробки, аналізу, збереження та передачі даних про стан соціально-економічного розвитку регіону як складної територіально-суспільної системи. Ці дані передаються як на локальний, так і на національний рівень із застосуванням сучасних технічних і програмних рішень. Ключовим елементом є також прогнозування подальшого розвитку регіону, що здійснюється на основі зібраної інформації та слугує основою для формування ефективної регіональної політики в умовах

розвитку інформаційного суспільства та інтенсифікації інформатизаційних процесів [15, с. 6].

На думку М. В. Полякова та Ю. О. Лецера, поняття «інформаційні технології» слід розуміти як сукупність методів і засобів, що забезпечують взаємодію з інформацією у різних сферах діяльності [16]. Дослідники також зазначають, що вперше сучасне розуміння терміну «інформаційні технології» було сформульоване ще у 1958 році в науковій публікації Гарольда Дж. Левітта та Томаса Л. Віслера. У цій роботі термін визначався як поєднання трьох ключових елементів: методів обробки інформації; застосування статистичних та математичних методів у процесі ухвалення рішень; моделювання складних когнітивних процесів за допомогою комп'ютерних програм [16].

У свою чергу, О. О. Берназюк, аналізуючи цифрові технології у сфері права, зазначає, що вони являють собою спеціально організований процес використання комп'ютерної та електронної техніки, програмного забезпечення, інформаційно-комунікаційних мереж та інших цифрових інструментів. Ці технології забезпечують збір, обробку, зберігання, поширення правової інформації, а також створення електронних документів, що сприяє оптимізації правових процесів і підвищенню доступності правової інформації для різних користувачів [17, с. 36].

Чалик В.Р. визначає інформаційні технології у сфері реалізації та захисту соціальних прав громадян як сукупність інформаційних, телекомунікаційних, інформаційно-телекомунікаційних систем, технічних пристроїв, комп'ютерних програм, програмно-технічних засобів, цифрових ресурсів, баз даних, реєстрів, електронних мереж, технологій, що забезпечують реалізацію необхідних видів інформаційної діяльності органів публічної влади, що реалізують соціальну державну політику, надавачів, отримувачів соціальних послуг у сфері обігу соціальної інформації з метою забезпечення реалізації та захисту соціальних прав громадян з метою забезпечення реалізації та захисту соціальних прав громадян [18, с. 117, 210].

У своїй статті «Сутність і зміст поняття інформаційних технологій у державній митній справі» дослідниця О. Калашнікова визначає, що інформаційні технології у цій сфері – це сукупність інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних систем, а також засобів їх функціонування, які використовуються уповноваженими суб'єктами під час проведення митного контролю та оформлення товарів і транспортних засобів комерційного призначення. Авторка підкреслює, що ядром інформаційних технологій у митній справі виступають конкретні системи та технічні засоби, які забезпечують виконання ключових інформаційних функцій у рамках митних процедур [19]. Особливу увагу О. Калашнікова звертає на предметний характер інформаційних технологій, наголошуючи, що без відповідного змістовного наповнення вони втрачають своє функціональне призначення. Іншими словами, вчена наполягає на тому, що інформаційні технології у митній сфері мають сенс лише тоді, коли забезпечують основні інформаційні процеси – такі як накопичення, обробка, аналіз, облік і зберігання відомостей, необхідних для реалізації цілей митної діяльності [20]. Тому можна зробити висновок, що інформаційні технології у сфері забезпечення реалізації виборчих прав громадян з обмеженими можливостями носять службовий характер, тобто створені та пристосовані саме під потреби таких осіб в залежності від особливостей вад їх здоров'я, ролей та етапів участі у виборчому процесі.

Наприклад такими інформаційними технологіями у виборчій сфері є Державний реєстр виборців [20]. У серпні 2011 року в Державному реєстрі виборців з'явився і свій інформаційний інтернет-ресурс, що має сервіс «Особистий кабінет виборця». Цей сервіс дає змогу виборцю перевірити його включення до Реєстру, отримати інформацію про виборчі дільниці, створені на постійній основі, а також переглянути всі виборчі кампанії, в яких він може взяти участь [21]. Важливе значення має й захист інформаційних ресурсів. Для цього було створено потужну комплексну систему захисту інформації у цьому реєстрі. Водночас недостатнє врегулювання питання на

рівні Виборчого кодексу України повноважень органів публічної влади щодо застосування інформаційних технологій при підготовці, організації та проведенні виборів з урахуванням потреб людей з обмеженими можливостями свідчить про необхідність глибшого дослідження цього питання. В цьому контексті слід погодитись із думкою Г.О. Блінової, щодо відсутності системного підходу до регулювання інформаційних відносин органів публічної адміністрації, у тому числі у сфері взаємодії із особами з обмеженими можливостями при реалізації їх прав брати участь в організації, проведенні виборів та здійсненні голосування [22, с. 148]. У чинному виборчому законодавстві має бути подолане фрагментарне правове регулювання інформаційного забезпечення органів публічної адміністрації у виборчому процесі, що потребуватиме внесення змін до Виборчого кодексу України.

Висновок. Сучасні інформаційні технології відкривають нові можливості для впровадження інформаційних технологій та розумних пристроїв, адаптованих до потреб різних категорій осіб з інвалідністю. Такі рішення дозволяють зробити виборчий процес доступнішим і зручнішим як у частині голосування, так і в частині інформування виборців.

Визначено інформаційні технології при реалізації виборчих прав особами з інвалідністю як сукупність інфор-

маційних, телекомунікаційних, інформаційно-телекомунікаційних систем, технічних пристроїв, комп'ютерних програм, програмно-технічних засобів, цифрових ресурсів, баз даних, реєстрів, електронних мереж, технологій, що полегшують сприйняття особами з інвалідністю інформації, комунікацію з виборчими комісіями, Державним реєстром виборців та забезпечують здійснення особистого таємного голосування. До таких інформаційних технологій можуть бути віднесені: Державний реєстр виборців, сервіс «Особистий кабінет виборця» електронне голосування в приміщенні виборчої дільниці за допомогою спеціальних технічних засобів; голосування в застосунку «Дія»; голосування через електронну пошту; планшети для виборців з порушенням слуху; мобільні застосунки для осіб з інвалідністю із відтворенням інформації та інші. Інформаційні технології у сфері забезпечення реалізації виборчих прав громадян з обмеженими можливостями носять службовий характер, тобто створені та пристосовані саме під потреби таких осіб в залежності від особливостей вад їх здоров'я, ролей та етапів участі у виборчому процесі.

Такі технології мають використовуватись не лише під час голосування, а й на етапі передвиборчого інформування, щоб забезпечити повноцінне розуміння змісту кампаній, програм кандидатів та процедур вибору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вибори після війни. ЦВК направила законодавчі пропозиції щодо проведення виборів у повоєнний період. URL: <https://cvk.gov.ua/novini/vibori-pislya-viyni-tsvk-napratsyuvala-zakonodavchi-propozitsii-shhodo-provedennya-viboriv-u-povoienniy-period.html>
2. Доступ осіб з інвалідністю до виборів: загальний огляд. ГО «Громадський холдинг «Група впливу»». URL: <https://www.vplyv.org.ua/archives/4902>
3. Більшість — чоловіки. Понад 230 тис. людей отримали інвалідність у 2023 році – МОЗ. 2024. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/invalidnist-u-2023-roci-otrimali-ponad-230-tis-lyudey-v-ukrajini-50460199.html>
4. Рекомендації Європейської Комісії щодо виборчих прав осіб з інвалідністю. 8.01.2024. URL: <https://nau.org.ua/archives/news/rekomendatsiyi-yevropejskoyi-komisiyi-shhodo-vyborchih-prav-osib-z-invalidnistyu>
5. Огляд міжнародно-правового та політичного регулювання виборчих прав людей з інвалідністю. ГО «Громадський холдинг «Група впливу»». URL: <https://www.vplyv.org.ua/archives/5089>
6. Рекомендації щодо доступності та інклюзивності передвиборчих кампаній та діяльності політичних партій. Як політичним партіям стати доступнішими для виборців з інвалідністю. URL: <https://www.vplyv.org.ua/wp-content/uploads/2020/09/%D1%80%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%96%CC%88.pdf>
7. Експертний погляд на ключові ризики реалізації активного та пасивного виборчого права людей з інвалідністю як вразливої групи виборців. 2024. URL: <https://www.oporaua.org/vybory/ekspertniy-poglyad-na-klyuchovi-riziki-realizatsiyi-aktivnogo-ta-pasivnogo-viborchogo-prava-lyudey-z-invalidnistyu-yak-vrazilivoyi-grupi-viborciv-25542>
8. Виборчий кодекс України. Закон України від 19 грудня 2019 року № 396-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 7. № 8. № 9. ст.48
9. Людвиг А., Дворовий М. Цифрові технології та виборчий процес: стандарти ЄС на захисті демократичного вибору. Аналітичний звіт – Київ: ГО «Лабораторія цифрової безпеки», 2022 р. <https://dslua.org/wp-content/uploads/2022/10/TSyvrovi-tekhnohohii-ta-vyborchyy-protses.pdf>
10. Про захист персональних даних. Закон України від 1 червня 2010 року № 2297-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 34. ст. 481
11. Блінова Г. Інформаційна приватність в медичній сфері. *Юридичний вісник*. 2014. № 3. С. 136-141. http://nbuv.gov.ua/UJRN/urid_2014_3_26
12. Магера А. Використання електронних реєстрів у виборчому процесі в Україні та шляхи оптимізації. 2020. <https://rm.coe.int/study-elections-lists-andrii-magera/16809ec314>
13. Бойко І.М. Означення поняття інформаційні технології. URL: https://informatika.udpu.edu.ua/?page_id=5889
14. Заплотинський Б.А. Інформаційні технології в юридичній діяльності. Посібник. – Київський інститут інтелектуальної власності та права НУ «Одеська юридична академія», кафедра інформаційно-аналітичної та інноваційної діяльності, 2018. 108 с. URL: <https://dspace.opna.edu.ua/server/api/core/bitstreams/70fe016f-5d60-4cd4-bedb-80ae8597a12a/content>
15. Шевчук А.В. Інформаційні технології в забезпеченні соціально-економічного розвитку регіону. Львів, 2007. URL: <http://dspace.wupn.edu.ua/bitstream/316497/14186/1/maket.pdf>
16. Поляков М. В., Лецер Ю. О. Особливості інформаційних технологій як продукції ІТ-підприємств. *Ефективна економіка* № 8. 2016. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6041>
17. Берназюк О. О. Напрями застосування та види цифрових технологій у праві. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 4. С. 34-38.
18. Чалик В.Р. Адміністративно-правове регулювання використання інформаційних технологій у сфері реалізації та захисту соціальних прав громадян. Дис на здобут. Наук. ступ. Доктора філософії. 081-Прао. 2024. 258 с. С. 117, 210
19. Калашнікова О. Сутність і зміст поняття інформаційних технологій у державній митній справі. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. С. 226-230. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/6/42.pdf>
20. Про Державний реєстр виборців. Закон України від 22 лютого 2007 року № 698-V *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 20. ст.282
21. ЦВК – 25. Технологічна модернізація та Державний реєстр виборців. <https://www.cvk.gov.ua/novini/tsvk-25-tehnologichna-modernizatsiya-ta-derzhavniy-reiestr-vibortsiv.html>
22. Блінова Г. О. Органи публічної адміністрації як суб'єкти інформаційних відносин. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2018. Вип. 1. С. 144-151. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlduvs_2018_1_18

ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДАННЯ ЮРИДИЧНИХ ДИСЦИПЛІН В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

FEATURES OF TEACHING LEGAL DISCIPLINES IN THE CONDITIONS OF DIGITAL TRANSFORMATION

Поварчук Н.С., аспірантка кафедри державно-правових дисциплін
Міжнародний гуманітарний університет

Стаття присвячена дослідженню сучасних методів викладання юридичних дисциплін в умовах цифрової трансформації, а також у визначенні найбільш перспективних та ефективних інноваційних методів навчання. Наголошено, що використання інноваційних методів в процесі викладання навчальних дисциплін правового циклу зумовлене чинниками модернізації та цифровізації вищої юридичної освіти.

Встановлено, що лише поєднання та правильна пропорційна подача законодавчого матеріалу, особливостей його втілення на практиці та відповідного доктринального висвітлення надасть можливість підготувати висококваліфікованого, конкурентоспроможного правника.

Наголошується на потребі поєднання традиційних та інноваційних методик в процесі викладання навчальних дисциплін правового циклу. Окреслено, що реалії сьогодення вимагають від викладача орієнтуватись на використання найбільш ефективної послідовності викладання навчального матеріалу; застосовування дієвих форм та прийомів викладення тем з навчальної дисципліни та засвоєння їх здобувачами вищої освіти; використання найдинамічних способів взаємодії зі здобувачами вищої освіти, які найкраще відображають зміст юридичних дисциплін.

Визначено, що пріоритетними інноваційними методами викладання юридичних дисциплін є метод дискусії, метод «мозковий штурм», метод ділової поїздки, метод роботи в малих групах, метод юридична клініка, метод проєктів, аудіовізуальний метод навчання, тренінг, дискусії із запрошеними фахівцями в сфері права; комп'ютерна стимуляція; аналіз помилок, колізій, казусів та ін., котрі дозволяють посилити практичну складову професійної підготовки майбутніх конкурентоспроможних правників.

Зроблено висновок, що використання різноманітних методів навчання юридичних дисциплін стане запорукою формування ключових компетентностей у майбутнього правника, зокрема, в частині роботи з нормативно-правовою базою, аналізом різноманітних джерел національного та міжнародного права, послідовності та грамотності у відстоюванні власної точки зору.

Ключові слова: інноваційні методи навчання, юридичні дисципліни, цифрова трансформація, цифровізація, навчальний процес

The article is devoted to the study of modern methods of teaching legal disciplines in the context of digital transformation, as well as to identifying the most promising and effective innovative teaching methods. It is emphasized that the use of innovative methods in the process of teaching legal disciplines is due to the factors of modernization and digitalization of higher legal education.

It has been established that only the combination and correct proportional presentation of legislative material, the features of its implementation in practice, and appropriate doctrinal coverage will provide the opportunity to prepare a highly qualified, competitive lawyer.

The need to combine traditional and innovative methods in the process of teaching legal subjects is emphasized. It is outlined that today's realities require the teacher to focus on using the most effective sequence of presenting educational material; applying effective forms and methods of presenting topics from the academic discipline and their assimilation by higher education students; using the most dynamic methods of interaction with higher education students that best reflect the content of legal disciplines.

It has been determined that the priority innovative methods of teaching legal disciplines are the discussion method, the brainstorming method, the business trip method, the small group work method, the legal clinic method, the project method, the audiovisual teaching method, training, discussions with invited specialists in the field of law; computer stimulation; analysis of errors, collisions, incidents, etc., which allow strengthening the practical component of the professional training of future competitive lawyers.

It was concluded that the use of various methods of teaching legal disciplines will be the key to the formation of key competencies in a future lawyer, in particular, in terms of working with the regulatory framework, analyzing various sources of national and international law, consistency and literacy in defending one's own point of view.

Key words: innovative teaching methods, legal disciplines, digital transformation, digitalization, educational process.

Останнім часом в інформаційному просторі все активніше обговорюється питання щодо необхідності корінного оновлення методології та технології організації навчального процесу в вітчизняній вищій правничій освіті. В фаховій літературі відмічається, що «її подальший розвиток, зазначений в проєкті «Концепції вдосконалення правничої (юридичної) освіти для фахової підготовки правника відповідно до європейських стандартів вищої освіти та правничої професії», має бути спрямований на підготовку правника до виконання його фундаментальної ролі – утверджувати верховенство права через захист прав і свобод людини. Це вимагає якісних змін у змісті юридичних дисциплін, що викладаються у правничих школах України, в юридичній науці як основі конструювання цього змісту, а також у методиці викладання» [5, с. 34].

Окремі питання, що стосуються досліджуваної проблематики знайшли своє відображення у працях вітчизняних та зарубіжних вчених, як-то: Н. Артикула, Н. Башурин, С. Беньковський, В. Вовк, В. Гриценко, Н. Забарна, О. Зозуляк, Д. Кіблик, Н. Ковда, А. Моца, В. Новікова, Л. Рябовол, О. Сидоренко, О. Сокурено, Ю. Фігель, В. Чуба, Т. Шевчук та ін. Проте дослідження сучасних методів викладання юридичних дисциплін в умовах циф-

рової трансформації не було, а це зважаючи на актуальність проблематики, актуалізується закономірними процесами цифровізації суспільства і права.

Мета статті полягає у висвітленні сучасних методів викладання юридичних дисциплін в умовах цифрової трансформації, а також у визначенні найбільш перспективних та ефективних інноваційних методів навчання.

Модернізація вітчизняної юридичної освіти передбачає певний комплекс заходів, котрі інтерпретують не лише трансформацію змісту, структури юридичної освіти, але й її форми. «В освітній процес юридичного навчального закладу необхідно впроваджувати новітні технології навчання, хмарні освітні технології, елементи методики для дорослих. Упровадження відповідних методик означатиме принципові зміни у процесі навчання. Підвищення практико-орієнтовного елементу в процесі підготовки майбутніх правників це не чиясь забаганка, а вимога часу.

Актуальним науково-методичним завданням, котре постає перед вищими закладами освіти, що готують правників є пошук дієвих форм та методів викладання юридичних дисциплін в умовах трансформації суспільно значущих процесів: від розроблення та запровадження в навчальні плани перспективних, інноваційних навчаль-

них дисциплін до радикального оновлення методичних парадигм, впровадження принципово нових моделей організації навчального процесу, спрямованих не на отримання теоретичних знань, а на формування професійних компетентностей.

Методика – це опис конкретних прийомів, способів, технік педагогічної діяльності в окремих освітніх процесах. Однією із складових методик викладання поряд із цілями, принципами навчання, змістом навчання є методи навчання. Під методом навчання розуміють спосіб впливу викладача на здобувача вищої освіти з метою засвоєння останнім знань з певною юридичної дисципліни. Виділяють різні методи викладання правових дисциплін. Так, Н. Забарна та Н. Ковда розрізняють два види методик: традиційну та інноваційну. Вони, на думку науковців, включають в себе різні кваліфікаційні групи методів, побудованих на дієвому підході до навчання. Згідно окресленої класифікації, існують методи:

а) які забезпечують оволодіння навчальним предметом (словесні, візуальні, практичні, репродуктивні, проблемно-пошукові, індуктивні, дедуктивні);

б) які стимулюють та мотивують навчально-наукову діяльність (навчальні дискусії, проблемні ситуації, ділові ігри, творчі завдання, пошук і дослідження, експерименти, конкурси, вікторини і т.п.);

в) методи контролю і самоконтролю в навчальній діяльності (опитування, залік, іспит, контрольна робота, тестові завдання, питання для самоконтролю та ін.) [3, с. 1002].

Педагогічна наука надає потужний арсенал сучасних інноваційних методів викладання юридичних дисциплін. Зупинимось на висвітленні деяких з них. Одним із найбільш ефективних методів, що може застосовуватися у практиці викладання юридичних дисциплін є дискусія.

Застосування методу дискусій в процесі вивчення юридичних дисциплін дозволяє обговорювати із здобувачами вищої освіти проблемні моменти та правові колізії в сфері права. Завдяки проведенню занять з зазначеної дисципліни в виді дискусій, майбутні правники в ході групового обговорення, аргументовано висловлюють свою точку зору, що має не аби яку пізнавальну, навчальну цінність, оскільки вони отримують неочінену можливість вчитися виступати на публіці та апелювати доводи супротивника.

Привабливість даного методу полягає в доволі значних результатах, зокрема: у здобувачів вищої освіти розвивається вміння опрацьовувати власну концепцію виступу; вчаться вислуховувати думку опонентів та приймати її до уваги; вміння адекватно сприймати конструктивну критику та зауваження на свою адресу; вміння говорити коротко, аргументовано; мають можливість розглядати велику кількість різних точок зору та вивчати різноманітні шляхи вирішення тієї чи іншої проблеми в правовій сфері тощо.

Використання методу дискусій в процесі опанування навчальних дисциплін юридичного циклу дозволяє подолати головний страх майбутнього правника – боязнь публічних виступів в різноманітних державних інституціях як на національному, так і міжнародному рівнях.

Дискусії на заняттях із права можуть проводитися в різноманітних формах. Проводячи семінарське заняття в формі групової дискусії, викладач має змогу ефективно закріпити той чи інший матеріал. Обговорюючи в групі певні проблемні питання чи конфліктні ситуації в сфері тих чи інших галузей права, відбувається обмін думками, формується позиція здобувачів вищої освіти із зазначеної проблематики. Безумовно, метод дискусій доцільно застосовувати лише з тих тем, з яких складаються різні точки зору на ті чи інші правові явища в сфері права.

Проведення семінарських занять із юридичних дисциплін із застосуванням методу дискусій вимагає від викладача ґрунтовної підготовки в декілька етапів. Перший етап – підготовчий, на якому викладач формує коло

дискусійних питань, що будуть обговорюватись, визначити правила проведення занять, регламент, роль кожного із учасників дискусії. Другий етап – основний, в рамках якого проводиться дискусія з урахуванням правил, визначених в рамках першого етапу. На цьому етапі викладач має утримуватись від висловлювання власної позиції з того чи іншого дискусійного питання та намагатись не ігнорувати «неправильні» точки зору. Важливо аби викладач в ході проведення заняття за допомогою наведених питань спрямовував обговорення дискусійного питання. Висловлювання здобувачів вищої освіти мають бути не емоційними, голосливими, а аргументованими. Третій етап – заключний, проводиться підведення підсумків, оцінюється робота кожного здобувача вищої освіти.

Ще один доволі ефективний метод організації роботи зі здобувачами вищої освіти в процесі вивчення навчальної дисципліни юридичного циклу – це «мозковий штурм».

Метод мозковий штурм «доцільно застосовувати на самому початку розв'язання проблеми або якщо цей процес зайшов у глухий кут» [1]. Використання методу мозковий штурм має відбуватися в декілька етапів. Даний метод передбачає чітке поетапне розмежування вирішення поставленого завдання (питання): етап генерування ідей (етап творчості), етап аналізу (етап критики), етап вибору оптимальних рішень [3, с. 1006]. Кожен етап має свої особливості. Так, на першому етапі здійснюється постановка проблеми та висловлювання ідей, спрямований на активізацію розумової діяльності здобувачів вищої освіти. Другим етапом виступає обговорення та критика запропонованих ідей до вирішення тієї чи проблеми в рамках права. На даному етапі найбільш важливим є кількість запропонованих ідей, а ніж їх якість. Також на даному етапі відбувається фіксація ідей. Наступний крок – групування всіх ідей, котрі спрямовані на вирішення проблеми. Даний процес складається із наступних елементів: висування якісно нових ідей, демонстрування нових напрямів вирішення проблемного питання; формування позицій, що є розвитком напрямів, що висувалися на попередньому етапі. Важливим правилом даного етапу є відсутність оцінювання ідей учасників мозкового штурму, тобто не має бути критики, навіть відносно найпарадоксальніших ідей, так і позитивних коментарів щодо тих чи інших ідей, спрямованих на вирішення проблемного питання.

На завершальному етапі здійснюється відбір, аналіз та оцінка запропонованих ідей. Фактично на цьому етапі визначається результат мозкового штурму, тому оцінка роботи є необхідною складовою.

Застосування методу «мозковий штурм» в ході навчального процесу сприяє розвитку командної взаємодії, підвищує мотиваційну складову, активізує командну роботу здобувачів вищої освіти. Головною перевагою даного методу є забезпечення групової взаємодії, котра формує широкий спектр різноманітних точок зору. За допомогою використання даного методу відбувається синергетичний ефект, коли кожен здобувач вищої освіти стимулює та посилює іншого, за рахунок чого народжуються нові нестандартні ідеї та рішення.

Заначений метод виступає доволі потужним засобом вирішення проблемних питань шляхом розкриття творчого потенціалу здобувачів вищої освіти.

Не менш ефективним методом організації навчальної роботи при викладанні юридичних дисциплін є метод ділової поїздки, котрий дає змогу провести заняття в різноманітних державних інституціях та сприяє формуванню ключових професійних компетентностей майбутніх юристів.

Завдяки використанню даного методу здобувачі вищої освіти мають можливість ознайомитись з практичною діяльністю як працівників юридичного фаху, так і налагодити координацію із приватним сектором.

Ефективність методу визначається не лише економією зусиль викладача та здобувачів вищої освіти, але й дає

уявлення про різні ролі, які виконують вузькопрофільні фахівці (напр., прокурор, адвокат, IT-юрист тощо). Так, наприклад, IT-юрист надає широкий спектр юридичних послуг, на кшталт, юридичний супровід IT-бізнесу, захист прав інтелектуальної власності, підготовка договорів про захист персональних даних та інформації відповідно до GDPR, юридичний супровід впровадження криптовалют в господарській діяльності, надання консультацій IT-компаніям тощо. Оскільки виїзні заняття проводяться в реальній робочій обстановці, то це дає можливість майбутнім правникам отримати конкретні наочні уявлення, пов'язані з майбутньою професійною діяльністю. Адже якісна підготовка спеціалістів з IT-права неможлива поза тісною взаємодією стейкхолдерів: закладів вищої освіти з регіональними лідерами IT-бізнесу.

Метод ділової поїздки, на думку Н. Забарної, сприяє адаптації молодих юристів до майбутніх умов праці, особливо це стосується вузькопрофільних юридичних закладів вищої освіти, які готують фахівців для прокуратури, податкових, митних, судових та інших органів. В цьому випадку виїзді заняття будуть відбуватися в тих структурних підрозділах, до яких потрапить більшість випускників даних навчальних закладів. Зазначені структури напруги зацікавлені в тому, щоб молодий спеціаліст, який прийшов до них на службу, був компетентним та не вимагав тривалого періоду післявузівської підготовки [3, с. 1007].

Ще однією формою інтерактивного навчання є метод роботи у малих групах. Головна мета цього методу полягає в створенні таких умов навчання, при яких здобувач вищої освіти зможе стати впевненим у своїй інтелектуальній спроможності, що робить продуктивним сам процес навчання та засвоєння навчального матеріалу з права.

Застосування даного методу в процесі викладання юридичних дисциплін сприяє: пробудженню у здобувачів вищої освіти живого інтересу до навчання; створює більш ефективні умови для засвоєння навчального матеріалу; створює сприятливі умови для самостійного пошуку варіантів вирішення поставлених завдань; сприяє формуванню толерантності до різних точок зору; формування та відстоювання власної позиції.

Для того аби даний метод був успішним, викладач має поділити академічну групу на підгрупи, наприклад, чотири. На початку заняття викладач доводить до здобувачів вищої освіти, які функції кожна із підгруп буде виконувати. Це може бути підгрупа доповідачів, опонентів, підгрупа, що ставить питання та підгрупа, що оцінює відповіді. Розподіл ролей дозволяє кожному учаснику групи активно включитися в роботу. Функції, які виконує кожна група протягом заняття змінюються. Роль викладача полягає в моделюванні процесом проведення заняття. Учасники семінару вступають у комунікацію один із одним, разом вирішують проблемні питання, долають конфліктні ситуації, знаходять точки дотику та шукають компромісні рішення.

Застосування методу роботи в малих групах сприяє покращенню розумової активності здобувачів вищої освіти, стійкості сприйняття, точності відтворення засвоєного матеріалу, підвищується рівень спроможності аналізувати матеріал та відводити підсумки дискусії. Даний метод дозволяє встановити емоційний контакт між здобувачами вищої освіти та активізує роботу в команді.

Оскільки робота в малих групах вимагає багато часу, даною методичною операцією не варто зловживати. Досвідчені методисти рекомендують утворювати групи з різномісним складом учасників, включаючи туди як сильних так і слабких здобувачів вищої освіти.

Ще одним інноваційним способом набуття професійних компетентностей є юридична клініка. Як слушно зауважує Р. Мудрак, «сучасний навчальний процес переважаний вивченням масиву нормативно-правових актів, недостатньо орієнтований на юридичну практику

випускників-спеціалістів та поверхнево стимулює індивідуальну навчальну активність студентів» [4, с. 26], а також приймаючи до уваги правильно відмічене зауваження В. Єлова, котрий зазначає, що «за нинішніх умов, коли йде кардинальне оновлення законодавства, а випускники юридичного ВНЗ лише проходять курс навчання за традиційно-лекційною системою, яка спирається на правові дисципліни без набуття необхідних професійних навичок застосування норм матеріального права до реальних ситуацій, в які потрапляють їхні клієнти, вони відчують себе не готовими повноцінно працювати як юристи, оскільки не вміють опитувати (брати інтерв'ю), консультувати клієнтів, складати і подавати юридичні документи, здійснювати підготовку до справи, брати участь у процесі, опитувати свідків, сторони, виступати в судових дебатах» [цит. по 2, с. 5], приходимо до висновку, що юридична клініка є необхідним компонентом сучасної правничої освіти.

Юридична клініка є сучасною та необхідною інтерактивною формою навчання майбутніх правників. Якщо на початку свого становлення юридичні клініки не переслідували навчальну мету, а надавали юридичну допомогу малозабезпеченим верствам населення, то сьогодні вони виконують навчальну (поєднання теорії та практики, вироблення різноманітних навичок: професійного спілкування, консультування, написання документів тощо), соціальну (задоволення потреб соціуму в юридичній інформації та обслуговуванні, підвищення професійної відповідальності юриста у справі утвердження соціальної справедливості), науково-дослідницьку (проведення досліджень), благодійницьку (діє pro bono, задля суспільного блага, надаючи безкоштовні юридичні послуги та інші функції) [6, с. 345].

Сьогодні юридична клініка – це апробована методика викладання юридичних дисциплін, в тому числі і права інформаційних технологій, що дозволяє вирішити багато проблем вищої юридичної освіти, пов'язані із спеціалізацією та подальшим працевлаштуванням випускників.

Важливо підкреслити, що головною метою організації і діяльності юридичної клініки вважається навчання здобувачів вищої освіти, розвиток і формування у них професійних компетентностей, необхідних для подальшої реалізації в подальшій практичній діяльності в сфері юриспруденції. Саме освітня частина роботи юридичної клініки визначає всі інші цілі та завдання її діяльності, а не навпаки. Не можна погодитись з тезою, що основне призначення юридичної клініки – це безкоштовне консультування чи надання інших юридичних послуг. Для якісного навчання здобувачів вищої освіти важлива не кількість проведених консультацій, а найбільш якісне опрацювання юридичних проблем та їх осмислення.

Перевага юридичної клініки як інноваційної форми навчання в порівнянні з іншими формами організації навчального процесу полягає в можливості не лише закріплювати теоретичний матеріал, але й сприймати право як «живе», постійно змінюючи та динамічне явище. Здобувачі вищої освіти, які задіяні до роботи юридичної клініки мають можливість бути присутніми при проведенні мастер-класів спеціалістів різних галузей права, що сприяє формуванню у клініцистів повної, реальної картини дійсності, їм прищеплюються професійні, психологічні та етичні навички.

Окрім розглянутих методів та форм роботи зі здобувачами вищої освіти в процесі вивчення навчальних дисциплін правового циклу досить ефективними є і інші методи організації навчального процесу, зокрема: метод проектів; аудіовізуальний метод навчання; тренінг; дискусії із запрошеними фахівцями в сфері IT-права і не тільки; комп'ютерна стимуляція; аналіз помилок, колізій, казусів тощо.

Підсумовуючи все вищесказане, варто відзначити, що всі методи викладання юридичних дисциплін мають свої сильні та слабкі сторони, і тому в залежності від цілей,

умов, часу необхідно їх оптимально поєднувати. Якість освіти складається із якості навчання і якості виховання. Якість вищої юридичної освіти може бути досягнута лише в результаті забезпечення ефективності кожного ступеню навчання. Тобто весь процес викладання навчальних дис-

циплін юридичного циклу має будуватися за схемою: сприйняти – осягнути – запам'ятати – застосувати – перевірити. Для того аби досягнути якості вищої юридичної освіти, необхідно послідовно пройти через всі ці ступені пізнавальної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Артикуца Н.В. Інноваційні методики викладання дисциплін в вищій юридичній школі. *Інноваційні технології у вищій юридичній освіті*: матеріали Міжнар. наук.-метод. конф., присвяченої 390-річчю з дня заснування Київської братської школи – предтечі Києво-Могилянської академії 25-28 трав. 2005 р. Київ: Стилос, 2005. С. 3-26.
2. Бородін І.Л., Новіков М.М. Деякі концептуальні положення юридичної клініки у практичному становленні майбутніх фахівців-правників. *Вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2013. № 2. С. 18-22.
3. Забарна Н., Ковда Н. Інноваційні методики викладання юридичних дисциплін. *Traektorія Nauki = Part of Science*. 2021. Vol. 7. № 11. С. 1001-1008.
4. Мудрак Р.М. Юридична клінічна освіта в системі правової освіти України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 9. С. 26-28.
5. Рябовол Л., Грищенко В., Сокурєнко О. Методична система коучинг-навчання юридичних дисциплін у вищій школі. *Science and Education*. 2018. № 2. С. 16-26.
6. Scales P. C., Blyth D. A., Berkas T. H., Kielsmeier J. C. The effects of service-learning on middle school students' social responsibility and academic success. *Journal of Early Adolescence*. 2000. Vol. 20. № 3. P. 332-358.

**ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАРАЖЕННЯ ВІРУСОМ ІМУНОДЕФІЦИТУ ЛЮДИНИ
ЧИ ІНШОЇ НЕВИЛІКОВНОЇ ІНФЕКЦІЙНОЇ ХВОРОБИ, ЩО СТАНОВИТЬ
ЗАГРОЗУ ЗДОРОВ'Ю ЛЮДИНИ****LEGAL CHARACTERISTICS OF INFECTION WITH HUMAN IMMUNODEFICIENCY
VIRUS OR OTHER INCURABLE INFECTIOUS DISEASE
THAT POSES A THREAT TO HUMAN HEALTH**

Пустовий О.О., к.ю.н., капітан поліції,
старший викладач кафедри кримінології
та інформаційних технологій
Національна академія внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0002-5590-4117

Гумін О.М., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри
міжнародного та кримінального права
Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID ID: 0000-0002-8016-945X

У статті досліджено кримінально-правову характеристику зараження вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ) або іншою невиліковною інфекційною хворобою, що становить загрозу життю чи здоров'ю людини, відповідно до статті 130 Кримінального кодексу України. Проаналізовано склад кримінального правопорушення, зокрема об'єктивну та суб'єктивну сторони, особливості суб'єкта та об'єкта кримінального правопорушення.

Окрема увага приділяється проблемам правозастосування, зокрема труднощам доказування умислу, наявності факту зараження та згоди потерпілого. Розглянуто судову практику та позиції вітчизняних науковців щодо тлумачення термінів «невиліковна інфекційна хвороба» та «дії, що створюють небезпеку зараження».

У статті також порушено питання необхідності вдосконалення чинного законодавства з огляду на медичний прогрес та права людини. Запропоновано напрями для подальшого законодавчого уточнення та підвищення ефективності правозастосовної практики у цій сфері.

Ключові слова: ВІЛ, невиліковна інфекційна хвороба, кримінальна відповідальність, зараження, склад кримінального правопорушення.

The article examines the criminal law characterization of infection with the human immunodeficiency virus (HIV) or another incurable infectious disease which threatens human life or health, in accordance with Article 130 of the Criminal Code of Ukraine. The author analyzes the composition of the criminal offense, in particular, the objective and subjective sides, and the peculiarities of the subject and object of the criminal offense.

Particular attention is paid to the problems of law enforcement, in particular, the difficulties of proving intent, the existence of the fact of infection and the victim's consent. The author analyzes the case law and positions of national scholars on the interpretation of the terms "incurable infectious disease" and "actions that create a risk of infection".

The article also raises the issue of the need to improve the current legislation in view of medical progress and human rights. The author suggests areas for further legislative clarification and improvement of law enforcement practice in this area.

Key words: HIV, incurable infectious disease, criminal liability, infection, corpus delicti of a criminal offense.

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві поширення небезпечних та невиліковних інфекційних захворювань, зокрема вірусу імунодефіциту людини (ВІЛ), становить не лише медичну, а й серйозну правову проблему. Однією з ключових загроз є умисне або необережне зараження осіб, що може спричинити тяжкі наслідки як для окремої особи, так і для суспільства загалом.

У зв'язку з цим постає необхідність чіткого кримінально-правового регулювання дій, що створюють загрозу зараження або призводять до фактичного інфікування ВІЛ чи іншими невиліковними хворобами. Водночас на практиці виникають проблеми з кваліфікацією таких правопорушень, доведенням складу кримінального правопорушення, а також дотриманням балансу між захистом прав потерпілих та недопущенням дискримінації інфікованих осіб.

Стан дослідження. Питання кримінально-правової відповідальності за зараження ВІЛ/СНІДом частково розглядалося у наукових працях таких дослідників, як: О.О. Дудоров, Ю.В. Баулін, О.М. Литвинов, І.І. Кучерова, які акцентували увагу на особливостях складу кримінального правопорушення, визначених у статті 130 КК України. Також у фокусі дослідження перебували питання умислу, інформованої згоди потерпілого та проблеми правозастосування.

Проте в умовах сучасного розвитку медичної науки та зміни у суспільному сприйнятті ВІЛ/СНІДу виникає потреба у переосмисленні підходів до тлумачення норм кримінального законодавства. Особливо актуальним є перегляд підходів до тлумачення поняття «невиліковна інфекційна хвороба», а також необхідність врахування практики Європейського суду з прав людини щодо недопущення стигматизації осіб, які живуть з ВІЛ.

Метою дослідження є комплексний аналіз правової природи діянь, пов'язаних із зараженням вірусом імунодефіциту людини або іншими невиліковними інфекційними хворобами, з'ясування особливостей складу відповідного кримінального правопорушення, виявлення проблем правозастосування та формулювання пропозицій щодо вдосконалення чинного кримінального законодавства України.

Результати. Кримінальне правопорушення, пов'язане із зараженням небезпечними інфекціями, зокрема ВІЛ, належить до кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я особи. Це правопорушення полягає в тому, що особа, знаючи про свою інфекцію, не вживає необхідних заходів для запобігання зараженню інших осіб. Зараження інфекційними хворобами може відбуватися через різні шляхи, зокрема через незахищений статевий контакт, використання інфікованих медичних інструментів або

через материнську передачу хвороби дитині. Особливістю цього виду кримінального правопорушення є те, що він не лише шкодить здоров'ю потерпілого, а й створює серйозну загрозу для суспільного здоров'я, тому законодавство встановлює чіткі правила відповідальності за такі дії.

Основними ознаками цього правопорушення є: наявність певних дій, які призводять до зараження іншої особи, а також наявність умислу або необережності у діях особи, яка інфікує. Об'єктивна сторона кримінального правопорушення полягає в конкретних діях або бездіяльності, що безпосередньо спричиняють зараження, і мають причинно-наслідковий зв'язок між діями правопорушника та результатами. Наприклад, це може бути статевий акт без засобів захисту, використання нестерильних медичних інструментів або інші дії, що призводять до передачі інфекції [1, с. 45-50].

Правопорушення, що створюють загрозу здоров'ю людини, займають особливе місце у системі кримінального законодавства України. Це зумовлено тим, що здоров'я особи є однією з найвищих соціальних цінностей, гарантованих Конституцією України.

Особливістю діянь є те, що вони часто мають формальний склад кримінального правопорушення, тобто суспільно небезпечними визнаються дії, які створюють загрозу, але ще не спричинили реальної шкоди здоров'ю. Наприклад, свідоме зараження іншої особи вірусом імунодефіциту людини або іншою невиліковною інфекційною хворобою є кримінально караним навіть у тому випадку, коли зараження не настало, але існував реальний ризик. Це підкреслює превентивну функцію кримінального права, яке покликає запобігати шкідливим наслідкам, а не лише карати за їх настання [2, с. 117–121].

У системі кримінального законодавства такі правопорушення мають подвійний об'єкт – з одного боку, вони посягають на індивідуальне благо конкретної особи, з іншого – на суспільну безпеку, оскільки наслідки таких діянь можуть мати масовий характер. Наприклад, поширення інфекційної хвороби може становити загрозу не лише для однієї особи, а й для широких верств населення. У цьому контексті кримінальні правопорушення, що створюють загрозу здоров'ю, слід розглядати як такі, що одночасно зачіпають як приватну, так і публічну сферу.

З огляду на високий рівень суспільної небезпеки, держава надає особливого значення своєчасному виявленню та ефективному переслідуванню таких діянь. Їх кваліфікація потребує особливої уваги, оскільки необхідно довести не лише факт винчнення певної дії чи бездіяльності, а й наявність реальної загрози для здоров'я. Це, у свою чергу, вимагає глибокого аналізу обставин справи, застосування спеціальних знань у галузі медицини та епідеміології, а також співпраці правоохоронних органів із фахівцями.

Правопорушення, що створюють загрозу здоров'ю людини, є важливим інструментом реалізації охоронної функції кримінального законодавства. Вони спрямовані не лише на відновлення справедливості після заподіяння шкоди, а й на запобігання її виникненню шляхом криміналізації суспільно небезпечних форм поведінки, що несуть потенційну загрозу життєдіяльності людини. Їх належне нормативне визначення, практична реалізація норм, а також правозастосовна практика мають вирішальне значення у формуванні ефективної політики держави у сфері охорони здоров'я та безпеки громадян [3].

Особливістю інфікованих небезпечними хворобами, такими як ВІЛ, туберкульоз чи гепатит, мають специфічні права та обов'язки, що визначають їхній правовий статус в суспільстві. Згідно з законодавством, інфіковані особи мають право на медичну допомогу, яка включає безкоштовне лікування, обстеження, профілактичні заходи, а також доступ до реабілітаційних програм. Це право забезпечує своєчасне надання необхідної медичної допомоги

та контроль над хворобою. Важливою гарантією є право на конфіденційність, оскільки інформація про інфекційний статус особи не може бути розголошена без її згоди, за винятком випадків, передбачених законом, таких як загроза епідемії.

Інфіковані особи також мають право на працю без дискримінації, що означає, що роботодавці не можуть звільняти чи обмежувати в правах осіб на підставі їхнього здоров'я, якщо це не пов'язано з об'єктивними медичними протипоказаннями для виконання конкретної роботи. Крім того, інфіковані особи мають право на соціальну підтримку у вигляді пенсій, допомоги на лікування та реабілітацію, що дозволяє зберігати гідність та забезпечувати їх матеріальні потреби [4].

Однак, разом з правами, особи, інфіковані небезпечними хворобами, мають також певні обов'язки. Одним з них є дотримання режиму лікування, що включає регулярне приймання ліків, проходження обстежень та виконання рекомендацій лікарів. Це важливо для покращення їхнього здоров'я та запобігання передачі інфекції іншим особам. Крім того, інфіковані особи зобов'язані інформувати медичних працівників і партнерів про свій інфекційний статус, що дозволяє вчасно вжити необхідних заходів безпеки.

Ще одним важливим обов'язком є дотримання санітарно-епідеміологічних норм, що допомагає зменшити ризик передачі інфекції. Це включає використання засобів захисту під час статевих контактів, утримання від спільного користування інструментами, що можуть бути зараженими. Також, інфіковані особи повинні повідомляти своїх партнерів про наявність інфекції, що дає можливість вжити необхідних профілактичних заходів для запобігання зараженню.

Незважаючи на те, що законодавство України надає інфікованим особам рівні права, вони часто стикаються з соціальною стигматизацією та дискримінацією. Це обмежує їх можливості в доступі до роботи, освіти та інших соціальних благ. Тому, окрім медичного лікування, важливо забезпечити психологічну та соціальну підтримку для цих осіб, що допоможе зменшити рівень тривожності та ізоляції, з якими вони часто стикаються [5]. Законодавче регулювання надає цим особам необхідні гарантії медичного обслуговування, соціальної підтримки та захисту від дискримінації. Проте на практиці все ще існують проблеми, пов'язані з недостатнім рівнем соціальної інтеграції та правовою підтримкою, що потребує подальшого удосконалення правової та соціальної політики щодо цієї категорії осіб.

Визначення кваліфікуючих та особливо кваліфікуючих ознак кримінального правопорушення, яке призводить до зараження невиліковними інфекціями, є важливим і складним етапом в процесі правозастосування. Правова кваліфікація таких кримінальних правопорушень має вирішальне значення для забезпечення справедливості покарання та ефективного захисту прав і свобод потерпілих. Проблеми, які виникають на цьому етапі, вимагають розгляду і вдосконалення правозастосовної практики для досягнення більшої точності та справедливості в оцінці кримінальних правопорушень.

Кваліфікуючі ознаки вказують на наявність обтяжуючих обставин, які збільшують тяжкість кримінального правопорушення і, відповідно, передбачають більш суворе покарання. Вони є важливими при визначенні конкретної статті Кримінального кодексу України, яка регулює покарання за зараження невиліковними інфекціями. Однак існують певні проблеми при застосуванні цих ознак на практиці [6, с. 122-126].

Однією з найбільш суттєвих проблем є відсутність чітких критеріїв для визначення тяжкості наслідків зараження. Кваліфікація кримінального правопорушення залежить від того, чи були наслідки для здоров'я потерпілого важкими

або смертельними. Однак, інфекційні хвороби, такі як ВІЛ або гепатит, можуть не проявлятися протягом тривалого часу, і потерпілий може навіть не знати про своє зараження. У таких випадках кваліфікація кримінального правопорушення може бути ускладнена, оскільки оцінити реальні наслідки зараження до моменту їх прояву неможливо.

Іншою проблемою є те, що кваліфікація кримінального правопорушення за наявності умислу чи недбалості залежить від здатності довести наявність свідомого наміру передати інфекцію. Встановити намір зараження іншої особи дуже складно, особливо коли йдеться про інфекції, які можуть бути передані без явних ознак або симптомів на ранніх етапах. Це створює правову невизначеність і може призвести до невірної кваліфікації кримінального правопорушення [7].

Особливо кваліфікуючі ознаки є додатковими характеристиками, що посилюють відповідальність за кримінальне правопорушення. Вони можуть бути визначені в кримінальному законодавстві і відрізняються від загальних ознак складу кримінального правопорушення. У випадку зі зараженням невиліковними інфекціями, такими як ВІЛ або туберкульоз, особливо кваліфікуючі ознаки можуть включати низку факторів, що підвищують ступінь соціальної небезпеки діяння і впливають на кваліфікацію кримінального правопорушення.

Однією з основних особливо кваліфікуючих ознак є смертельні наслідки для потерпілого. Якщо зараження стало причиною смерті потерпілого, це є важливою обтяжуючою обставиною, що підвищує відповідальність правопорушника. В такому випадку слід враховувати, чи є смерть прямим наслідком інфекції, чи вона стала наслідком ускладнень, спричинених розвитком захворювання, таким як СНІД або туберкульоз.

Іншою особливо кваліфікуючою ознакою є групове зараження. Якщо в результаті дій правопорушника було інфіковано кілька осіб, це стає серйозною обтяжуючою обставиною. Подібні дії, що мають колективний характер, не тільки підвищують ризик поширення інфекції, але й ставлять під загрозу здоров'я значної кількості осіб. Такі кримінальні правопорушення особливо небезпечні і вимагають посиленої юридичної оцінки.

Ще однією важливою особливо кваліфікуючою ознакою є зараження, що призвело до тяжких наслідків для здоров'я потерпілого. Це може включати розвиток інвалідності, тривалі або тяжкі ускладнення, що суттєво погіршують фізичне здоров'я потерпілого. У таких випадках зараження не тільки призводить до фізичних страждань, але й має негативні соціальні наслідки для потерпілого, що також підвищує ступінь відповідальності правопорушника [8].

Особливо кваліфікуючою ознакою є також поширення інфекції у професійній сфері, коли особа, що має медичну практику або працює в умовах високого ризику зараження (наприклад, медичні працівники), заражає своїх пацієнтів або колег. Зараження в таких умовах є особливо небезпечним, оскільки медичні працівники мають спеціальні обов'язки щодо захисту здоров'я громадян і попередження розповсюдження інфекцій.

Не менш важливим фактором є умисне зараження іншої особи, коли правопорушник навмисно передає інфекцію іншій людині. Встановлення умислу у таких справах є складним процесом, оскільки часто інфекційні хвороби мають довготривалий латентний період і не дають відразу явних ознак. Однак умисне зараження може бути доведено через свідчення потерпілого, поведінку обвинуваченого та інші фактори.

Незважаючи на чітке визначення особливо кваліфікуючих ознак, на практиці існують певні труднощі в їх застосуванні. Однією з основних проблем є доведення причинно-наслідкового зв'язку між діями правопорушника та результатами для потерпілого. Оскільки інфек-

ційні хвороби можуть мати тривалий латентний період, часто складно встановити, чи саме вчинене діяння стало причиною розвитку хвороби або її наслідків [9].

Крім того, існують складнощі в оцінці умислу при зараженні. Встановлення того, чи було зараження свідомим, а не випадковим, є надзвичайно складним завданням, оскільки важко визначити, чи дійсно особа мала намір передати інфекцію. Враховуючи ці обставини, часто необхідно додатково досліджувати мотивацію і поведінку правопорушника на момент вчинення діяння.

Ще однією проблемою є недосконалість нормативних актів, що регламентують питання зараження інфекціями. Багато аспектів кваліфікації цього виду правопорушень потребують додаткового уточнення, зокрема у випадках, коли йдеться про особливо кваліфікуючі ознаки.

Правозастосування в контексті кримінальних правопорушень, що призводять до зараження невиліковними інфекційними хворобами, є надзвичайно складним процесом, який вимагає детального підходу до аналізу як загальних, так і особливо кваліфікуючих ознак кримінального правопорушення. Враховуючи тяжкість наслідків, що можуть настати для потерпілих, а також складність визначення причинно-наслідкових зв'язків і встановлення умислу, вдосконалення правозастосування є нагальною потребою. У цьому контексті важливо зосередитись на кількох основних напрямках, які забезпечать ефективну реалізацію кримінального законодавства та справедливе покарання для осіб, що вчинили такі правопорушення.

Однією з найбільших проблем у правозастосуванні у справах про зараження інфекційними хворобами є встановлення точного причинно-наслідкового зв'язку між діями правопорушника і наслідками для потерпілого. Враховуючи, що інфекційні хвороби, зокрема ВІЛ, мають тривалий латентний період, необхідно значно вдосконалити процеси медичних експертиз, які дозволяють визначити, чи саме зараження стало причиною розвитку хвороби.

Другим важливим напрямком є удосконалення механізмів кваліфікації кримінального правопорушення. На сьогодні існує певна нечіткість у визначенні та застосуванні особливо кваліфікуючих ознак, зокрема коли йдеться про групове зараження або зараження з тяжкими наслідками. Важливо детальніше прописати у нормативно-правових актах, які обставини слід вважати обтяжуючими.

Найбільше значення для забезпечення ефективного правозастосування має судова практика. З огляду на складність кваліфікації таких кримінальних правопорушень, дуже важливо, щоб справи про зараження інфекційними хворобами розглядалися кваліфікованими суддями, які мають досвід у кримінальних справах такого виду [10].

Важливим кроком на шляху до вдосконалення правозастосування є поширення правової освіти серед населення, особливо серед медичних працівників, оскільки саме вони можуть стати потенційними носіями інфекцій. Необхідно провести інформаційні кампанії для медичних працівників, в яких вони б ознайомились з основами правового регулювання щодо зараження інфекційними хворобами, відповідальністю за їх поширення та необхідністю дотримання відповідних протоколів у сфері охорони здоров'я. Включити до програм навчання медичних працівників питання правового регулювання інфекційних хворіб, зокрема щодо прав і обов'язків пацієнтів та медичних працівників у випадку виявлення інфекції. Проводити просвітницькі кампанії серед населення, які допоможуть людям краще розуміти можливі наслідки інфікування та знизити ризик поширення таких захворювань.

Не менш важливим є посилення співпраці між правоохоронними органами та медичними установами, адже для ефективного виявлення та розслідування правопорушень, пов'язаних із зараженням невиліковними хворобами, необхідно тісно взаємодіяти різним державним структурам. Варто розробити ефективні механізми обміну інфор-

мацією між правоохоронними органами та медичними установами, зокрема для своєчасного виявлення фактів зараження та реагування на них. Впровадити системи моніторингу та попередження, що дозволяють на ранніх етапах виявляти можливі випадки інфікування та ініціювати відповідні заходи. Створити спільні робочі групи, до складу яких будуть входити як правоохоронці, так

і медики, для аналізу випадків зараження та визначення правових наслідків для правопорушників.

Вдосконалення правозастосування в контексті особливо кваліфікуючих ознак у справах про зараження невиліковними хворобами є важливим етапом для забезпечення ефективної правової відповідальності та справедливого покарання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бучко С. М. Кримінальна відповідальність за зараження ВІЛ та іншими інфекційними хворобами. Київ: Юридична думка, 2023. С. 45-50. URL: <https://lawbook.org.ua/kryminalna-vidpovidalnist> (дата звернення: 27.01.2025)
2. Петрова А. В. Захист здоров'я особи у кримінальному праві України. Київ: Юридична думка, 2023. С. 117-121. URL: <https://lawbook.org.ua/petrova-health-crime> (дата звернення: 27.01.2025).
3. European Union Agency for Criminal Justice. Health Protection and Criminal Law in the EU. Luxembourg: EU Publications, 2024. URL: <https://europa.eu/publications/health-criminal-law> (дата звернення: 27.01.2025).
4. Міністерство охорони здоров'я України. Статистика ВІЛ/СНІД в Україні на 2023 рік. URL: <https://moz.gov.ua/statystyka-VIL-2023> (дата звернення: 27.01.2025)
5. United Nations. Global Health and the Law: COVID-19, Epidemics and Infectious Diseases. New York: United Nations, 2023. URL: <https://www.un.org/health-and-law> (дата звернення: 27.01.2025)
6. Петрова Н. В. Соціальні наслідки інфікування ВІЛ у кримінальному контексті. Київ: Наукова думка, 2023. С. 122-126. URL: <https://nas.gov.ua/uk/social-vidpovidalnist> (дата звернення: 27.01.2025)
7. Верховна Рада України. Закон України «Про охорону здоров'я» від 19.11.1992 р. № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12> (дата звернення: 27.01.2025)
8. International Labour Organization. Workplace Safety and Health Measures in the Context of Infectious Diseases. Geneva: ILO, 2023. URL: <https://www.ilo.org/health-safety> (дата звернення: 27.01.2025)
9. Звіт про правозастосування у галузі охорони здоров'я в Україні. Міністерство юстиції України, 2023. URL: <https://minjust.gov.ua> (дата звернення: 27.01.2025)
10. The European Court of Human Rights. Case Law on Public Health and Human Rights. Strasbourg: ECHR, 2024. URL: <https://www.echr.coe.int> (дата звернення: 27.01.2025)

**Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України**

**Електронне наукове фахове видання
«Юридичний науковий
електронний журнал»**

№ 1, 2025

**Запорізький національний університет
Запоріжжя 2025**